

D

MINTA ANTIQUARIUM
CÉGTULAJDONOS
SZÉKELY ALBERT
BUDAPEST
VIII.
JÓZSEF KÖRUT 21.

DR MAKOLDY
GIDA

RÉVAI

NAGY LEXIKONA

RÉVAI
NAGY LEXIKONA

AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA

I. KÖTET

A—Arany

A SZÖVEGBEN 213 ÁBRA; KÜLÖN MELLÉKLETÜL
61 KÉP, EZEK KÖZT 9 SZÍNNYOMAT, 6 MŰVÉSZETI
REPRODUKCIÓ, 16 TÉRKÉP ÉS 4 VÁROSI TERVRAJZ

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1911

A SZÖVEGET VALAMENNYI SZÍNES ÉS FEKETE MŰMELLÉKLETTEL
NYOMTA A PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPESTEN

A, Á.

A, a. Az ábécének első betüje. A latin *A*, *a* betű a görög Α, α betüből vagyis alfából lett (ἄλφα, l. *Alfa*), ez pedig a feniciai és héber *alef*-ből (l. o.). Az *A*, *a* betüket sokféle fogalom jelképéül használják. Az algebrában *a* az egyenletnek első ismert számát, a legmagasabb hatványon lévő ismeretlennek együtthatóját jelöli (*b* a másodikat, *c* a harmadikat stb., míg *x*, *y*, *z* az ismeretleneket jelölik). Igy mindenféle fölsorolásban is számok helyett használják az *a*, *b*, *c* stb. betüket. *A*-tól *z*-ig a. m. az elsőtől az utolsóig, elejétől végig (*alfától ómegáig*; *ómega* — hosszú *ó* — a görög ábéce utolsó betüje). A logikában *A* = *A* annak a formulája, hogy minden tárgy önmagával azonos.

Rövidítésekben is gyakran előfordul:

a hivatalos jelzése az *ár* területmértéknek.

a. régibb joggyakorlatunkban a. m. *actor* (felperes).

a. méneskönyvekben, versenyprogrammokon s a telivér ló származását föltüntető iratokban és nyomtatványokban állandóan használt rövidítés, e helyett: *anyja.* — Mint német rövidítés, e helyett: *alt*; mint angol, e helyett: *aged.* Minden hat évesnél öregebb versenyló korát kizárólag így szokták jelezni.

A pénzeken rendszerint az illető országnak fő pénzverőhelyét jelenti (Körmöcz, Bécs, Páris, Berlin). *AA* francia pénzeken a. m. Metz, amely 1870-ig Franciaország második pénzverőhelye volt.

A. mint római előnév a. m. *Aulus*, latin feliratokban a. m. *Augustus*, azaz császár (a felfordított A [∀] pedig a. m. *Augusta*, császárné.)

A. vagy *a.* dátumokban többnyire a. m. *anno*, évben.

A a zseb-órák szabályozó korongján a. m. *avancer* (gyorsítani; ellenben *R* a. m. *retarder*, lassítani).

A *rómaiaknál* A betüvel ellátott szavazógolyók voltak használatban. Törvényhozási s választási ügyekben az A a. m. *antiquo*, ellenzem; a golyót tehát azok használták, kik a törvény v. a jelölt ellen szavaztak; bírósági eljárásban e golyóval a felmentésre szavazók szavaztak (*absolvo*), amiért Cicero az A betüt *litera salutaris*-nak, a C betüt ellenben, amelylyel az elítélésre történt a szavazás (condemno), *litera tristis*-nek nevezi.

A-, görög szók elején (latin névvel *a privativum* v. *alpha privativum*, fosztó alfa) a. m. a magy. fosztóképző, mert megfosztást, hiányt jelent; p. *apatikus* érzéketlen, *alalia* és *afázia* beszélni-nem-tudás, *akatolikus* nem-katolikus. Magánhangzók előtt *an*- p. *anorganikus* szervetlen, *anonim* névtelen.

A, Á, hangok. *A* a legtermészetesebb nyelvhelyzettel képezett magánhangzó, egyenlő a latin és román nyelvek hosszú *a*-jával, p. a latin *carus* v. olasz *caro* (drága) v. a francia *tard* (késő) szókban. Ennek a rövidje a latin *păter* v. francia *femme* magánhangzója. Ez a magyar köznyelvben nincs meg, csak egyes nyelvjárásokban, p. a palócok nagy része ezt ejti az *a* helyett: *hȧzȧ ȧkȧrok mënnyi*; a székelyek csak az *á* előtt levő szótagokban mondják: *hȧzám, szȧkȧdás.* — Ettől a köznyelvi *a* hang abban különbözik, hogy némi ajakgömbölyítéssel ejtjük. Ezt az ajakhangot hosszan ejtjük ebben: *âra* e h. *arra.* Nyelvjárásainkban gyakrabban előfordul az *â* hang: *meghât, befâta* (meghalt, befalta) stb.; palóc *kȧbâtom, kȧszâ(l)nȧk* stb.

A, valamikor első hangja volt a törzs-skálának. Ma a hatodik. Tudnunk kell, hogy Kr. u. a X. században görög betük helyett latin betükkel kezdik jelezni a hangokat; ekkor a törzs-skála így szólt: *A B C D E F G A.* Ennek a régi törzsskálának ugyanaz a jelentősége volt, mint ma a mi dur-törzs-skálánknak: *c d e f g a h c.* A régiek is a félhangot a 3. és 4., továbbá a 7. és 8. fokok közé helyezték. Tehát *C*—*D* és *G*—*A* régente ugyanazt jelentette, mint ma *e*—*f* és *h*—*c*. Különböző magasságú *a*-ról beszélünk, amint ezt a következő táblázat mutatja:

négyvon. *a*
a ⁴
háromvon. *a*
a ³
kétvon. *a*
a ²
kis *a*
a
a ¹
egyvonásos *a*
A
nagy *A*
₁*A*
kontra *A*
₂*A*
szubkontra *A*

Számok helyett vonalkákat is használhatunk, pl. kétvonásos a: a^2 vagy a″ vagy a̿. Olaszok, franciák, spanyolok az *a*-t *la*-nak hívják. Az a^1 magassága szerint hangolnak ma a zenekarban. L. *Hangolás.*

A és *az* a magyar nyelv névelője; amaz a mássalhangzón, emez a magánhangzón kezdődő szavak előtt áll. L. *Névelő*.

A, *All'* v. *Alla* az olasz zenei irodalomban különböző kapcsolatokban szerepel: *a due*, két szólamú; *a tempo*, az eredeti időmérték szerint; *a una corda* (l. o.) egy húron; *alla zingara*, cigányosan; *alla marcia*, indulószerűen stb.

à (franc.), általánosan is, de különösen kereskedői elszámolásokban az egységre való vonatkoztatást jelzi; pl. 15 m posztó à K 7.— (a. m.: méterenként 7 koronájával); 50 zsák liszt à 85 kg (a. m. zsákonként 85 kg).

āā rövidítése *ana*-nak, orvosi recepteken annak megjelölésére használatos, hogy két v. több anyagból ugyanaz a mennyiség veendő.

Aa (*Ach, Aach*, ófelnémet: Aha, svéd: A, dán Aa a. m. víz, folyó, a latin aqua-ból), több svájci, hollandi, francia- és németországi folyónak a neve, mely összetételekben is előfordul, p. o. Fulda (Fuldaha), Salzach (Salzaha), Nidda (Nidaha). — Fontosabbak: a st.-omeri Aa Franciaországban, mely Gravelinesnél a La Manche-csatornába ömlik; a gröningeni és az észak-brabanti Aa Hollandiában; a bocholti Aa Westfalenben; a westfaleni Aa, a Werre mellékfolyója; az osnabrücki Aa, mely az Emsbe torkol Lingen felett stb. Az unterwaldeni Aa, a szintoly nevű svájci kanton fővölgyében, keresztül folyik a Sarner-tavon s a Vierwaldstätti tóba szakad. Az orosz Keleti-tenger vidékén is van két ilynevű folyó: a Musse és Memel egyesüléséből keletkező kurlandi Aa, s a livlandi v. Treidern-Aa, mely a rigai öbölbe ömlik.

a. a., a. m. *ad acta* (l. o.), az aktákhoz.

a. a. C., a. m. *anno ante Christum*, Krisztus születése előtti évben.

Aach, több kis folyó neve, l. *Aa* és *Ach*.

Aachen, 1. közigazgatási kerület a porosz Rajnatartományban, a belga-hollandi határon. Területe 4155 km², 11 járással. Lakosainak száma (1905) 650,504.

2. *A.* járás az aacheni közigazgatási kerületben (1905) 141,181 lakossal.

3. *A.* (franc.: *Aix-la-Chapelle*; lat.: *Urbs Aquensis, Civitas Aquensis, Aquisgranum*), a porosz Rajna-tartomány ugyanilyen nevű közig. kerületének fővárosa, nem messze a hollandi határtól. Egy völgykatlanban fekszik, s három oldalról a Venn kiágazásai környékezik. A régi belső és az új külső városból áll. 1906-ban bekebelezték a városba *Forst* községet. Lakosainak száma (1905) 153,500. Régi falának 7 kapuja közül még 2 van meg. Egyik terét N. Károly szobra díszíti, a szinház előtt pedig I. Vilmos császár lovas szobra emelkedik (*Schaper* szobrász műve). Harmincegy temploma között legnevezetesebb a székesegyház, melynek magvát a metzi Odo által 796—804-ben a ravennai San Vitale mintájára bizanci stilben épített s 805-ben III. Leó pápa által felszentelt császár-kápolna (Capella in palatio) képezi. A templom nyugati portáléjának érckapui a 804-ik évből valók. A császárkápolnát más kápolnák veszik körül, ezek közt van az *Aacheni magyar kápolna* (l. o.), mindannyi csúcsíves modorban építve. A sok hozzáépítés által eredeti formájából kiforgatott székesegyházat az 1849-ben alakult Karlsverein és IV. Frigyes Vilmos, valamint I. Vilmos királyok bőkezüségéből újraépítették. (V. ö. *Nolten*, Archæol. Beschreibung der Münster- und Krönungskirche zu Aachen. 1818. *Quix*, Histor. Beschreibung der Münsterkirche zu A. 1825. *Schervier*, Die Münsterkirche zu A. und deren Reliquien 1853. és még *Floss* és *Bock* műveit. Újabban: *Beissel*, Die Aachenfahrt 1902. Századok 1906. *Faymonville*, Der Dom zu A. 1909). A. gótikus tanácsháza a XIV. sz.-ban épült. 1883-ban tűzvész pusztította el a tetejét s két tornyát, de újra építették. (V. ö. *Kessel*, Das Rathaus zu A. 1884. *Reber*, Der karolingische Palastbau 1892.) Van műegyeteme, több közép- és különféle szakiskolája, könyvtára (80,000 kötettel), múzeuma, ipar- és kereskedelmi kamarája, jótékonysági intézetei. Németország legnagyobb és legrégibb gyárvárosainak egyike. Főiparága a szövészet (159 szövőgyár) és tűkészítés (29 gyár), de vas-, gépkocsi-, szivar- s butoripara is virágzó. Nevezetesebb kiviteli cikkei a gyapjúszöveten és tűn kivül a gyapjú, gabona, bor, szén, fa és bőr. A belga-rajnai vasutak csomópontja. Ásványforrásait már a rómaiak ismerték; meleg kénfürdői kitünő hatásuak bőrbetegségek, köszvény, reuma, szifilisz, bénaság stb. ellen. (*Liebig*, Chemische Untersuchung der Schwefelquellen Aachens 1851. *Beissel*, A. als Kurort 1889. *Fromm*, Die Thermen v. A. 1890.) A. római eredetű, a III. sz.-ból való, s 1531-ig a német császárok koronázási városa volt. Nagy Lajos magyar király A.-t kereskedelmi kiváltságokban részesítette. 1815 óta Poroszországhoz tartozik. Két *békekötés* fűződik A. nevéhez. Az első 1668. máj. 2-án XIV. Lajos spanyol hadjáratának vetett véget, a második 1748. okt. 18. az osztrák örökösödési háborút fejezte be. Az A.-i *kongresszuson* 1818. okt. 1.— nov. 14-ig fontos nemzetközi határozatokon kivül öt európai nagyhatalom (Anglia, Ausztria, Francia-, Orosz- és Poroszország) szövetsége, az ú. n. Pentarchia nyert megerősítést. (*Quix*, Geschichte der Stadt A. 1841. *Haagen*, Geschichte Aachens 1874. *Rhoen*, Die ältere Topographie der Stadt A. 1891. *Pick*, Aus Aachens Vergangenheit 1895. *Peltzer* R., Ein Handelsprivilegium Ludwigs I. von Ungarn für A. (1906.). A 809. évi aacheni zsinat, Századok 1876.).

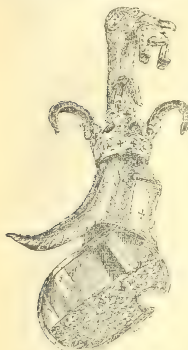
Aacheni Albert, l. *Albertus Aquensis*.

Aacheni béke, l. *Aachen*.

Aacheni kongresszus, l. *Aachen*.

Aacheni magyar kápolna. Az aacheni templomban, mely régi idők óta hires búcsujáróhely volt, az A.-t IV. Károly építtette, valószinüleg 1364-ben (elkészült 1367-ben) az oda zarándokló magyarok számára. Nagy Lajos is érdeklődött a kápolna iránt, mert 1381-ben Ulrik pilisi apátot küldte oda, ki az egyházi szerekről leltárt vett fel. Idők folyamán a régi magyar kápolna megszünt, helyébe a XVIII. században újat építettek, s ebben őrzik most a székesegyház kincseit; sőt ide hozták az úgynevezett Károly-szekrényben Nagy Károly maradványait is. A hagyomány szerint ugyanis Nagy Károly a császárkápolnában volt eltemetve. Mikor Nagy Károlyt 1165-ben kanonizálták, Barbarossa Frigyes csá-

szár felnyittatta a sírt, s a benne talált tetemeket a máig is mutogatott Proserpina-szekrénybe rakatta, melyből aztán II. Frigyes császár 1215. a fentebb említett Károly-szekrénybe tétette át. Ezt a szekrényt a XVIII. sz. végéig a kórusoltáron őrizték s akkor vitték át az új magyar kápolnába. A magyar kincsek közül a ruhák és hasonlók elkallódtak és szétfoszlottak, csak az ötvösművek közül maradt fenn két gyertyatartó, két ereklyemutató, két kisebb lengyel és két kisebb magyar címer, két dszeís nagy magyar címer és három kép, melyeket az aacheni káptalan őriz a székesegyház kincstárában s melyek az 1884-iki budapesti történeti ötvöskiállításon is láthatók voltak. Az *1. ábra* Nagy Lajos magyar címerét mutatja. Ezüst, részben aranyozva, öntött, vert és vésett munka. Az aranyos zárt csöbörsisakon arany-csíkos takaró és korona van, melyből három structoll s aranypatkót tartó aranycsőrű strucfej meredez. Magassága 0·15. 1370 után készült.

Nagy Lajos magyar címere.

Anjou-címer.

A *2. ábra* magyar Anjou-címert mutat. Ezüst, aranyozott. Öntött, vert, vésett és áttört munka. Két sárkány a hátán két tornyocska között levő keretet tart. A tornyokon griff-madár ágaskodik. A kereten e minuskula betük csillognak:

| «ich | begere | maria | lere | gotes | lere | | wolde | ich mer». |

A keretben legalul liliomos ormókkal koronázott falazat van. A keret fölött épület-homlokzat díszeleg, a jobboldali fülkében Szt. Imre, a baloldaliban Szt. István, a középsőben Szt. László áll. Magassága 0·22. A XIV. századból való. V. ö. Arch. Értesítő 1892. I. füz. Kárász Leó cikke; *Bock*, Mitteilungen der Central-Komission (Wien 1862); *Pór* Antal cikkei a Századok 35., 36. évf. és Tört. Tárban (1900); *Takács* A., A magyar Mária-templom égése 1656., Arch. Ért. 20. k.; *Schnütgen*, Die Kunstschätze der ung. Kapelle in A., Zeitschrift für christl. Kunst, 1892.

Aadorf, falu Thurgau svájci kantonban, a stgallen-winterthuri vasút mellett, gyapotiparral, (1900) 2695 lakossal.

Aaerlen, Arlon (l. o.) flamand neve.

Aahaus, város, l. *Ahaus*.

Aakerit (ásv.), l. *Spinell*.

Aakjaer, *Jeppe*, dán költő, szül. 1866. szept. 10. Aakjaerben. Európa beutazása után Jenlebe vonult vissza, hol kizárólag az irodalomnak él. Első verses könyvét: *Oerade fra kjaerene* 1899. adta ki s azóta számos műve jelent meg, főleg a parasztéletből vett szociális problemákat tárgyaló elbeszélések és költemények. Népies drámája: A hegnsgaardi élet (1907) élénk tetszést aratott.

Aakrefjord, l. *Hardangerfjord*.

Aalberg, *Ida Emilia*, finn színművésznő, szül. 1858 dec. 3. Leppäkoskiban. Tizenhatéves korában egy vidéki szintársulat tagja lett s nemsokára a finn nemzeti szinházhoz szerződött, ahol első feltünő szerepe 1877-ben Boriska volt, *Tóth* Ede *Falu rosszában*, amelyet akkor fordították finn nyelvre. Mint a finn szinpad első drámai művésznője 1880-ban Budapesten a Népszinházban és Kolozsvárt is vendégszerepelt nagy sikerrel. Később megvált a finn nemzeti szinháztól és magaszervezte társulatával bejárta a külföldet. Megmaradt pályáján azután is, hogy a finn származású *Uxküll-Ghyllenband* orosz főtisztviselő nőül vette. Ujabban ismét fiatal művészekből alakított társulatot, amellyel külföldi útjában 1907 őszén ismét fölkereste Budapestet s a Magyar Szinházban aratott mint drámai hősnő igen nagy sikert. A. mint írónő is figyelemre méltó.

Aalborg (ejtsd: ólborg), dán kerület Jütland félszigeten a Limfjord két oldalán, 2902 km² területtel, (1901) 128,656 lakossal. Fővárosa A., a Limfjord déli partján, vasút mellett, erőddel, hajóiskolával, evang. püspökséggel, osztrák-magyar konzulátussal (1906) 31,509 lak. Fontos kereskedelmi pont. Kereskedelmi flottája 103 hajóból áll. A Limfjord tulsó oldalán s tőle 6·3 km.-re fekvő Nörre-Sundby-val két híd köti össze. Már 1070-ben mint tengeri város szerepel.

Aalen, az ily nevü járás főhelye Württembergben, a Kocher mellett, vasúti gócpont (1905) 10,442 lakossal, vasiparral. 1802-ig szabad birodalmi város volt, akkor csatolták Württemberghez.

Aalesund (ejtsd: óleszund), város Norvégia nyugati partján, a romsdali kerületben; 1824-ben alapí

[illegible] 11,777 lakója halászatból él, flottája mintegy 200 hajóból áll. A. 1904 jan. 23. teljesen leégett, de a következő évben újra felépítették s most a régi faházak helyett szép kőházai vannak. A közelében romokban heverő vár Rollo normann herceg székhelye.

AA. LL. M. [illegible] *L. M.* a. m. *Artium Liberalium Magister*, a szabad művészetek mestere [illegible]. Ugyanezt jelenti *A. L. M.* (Artium Magister).

Aalst, város Belgiumban, l. *Aelst*.

Aalter, város Belgiumban, l. *Aeltre*.

Aalwall *Hans*, aargaui (svájci) hadvezér, aki Magyarországban Hunyadi János vezetése alatt, a török elleni harcokban tanulta a fegyverforgatást. Hazájába visszatérve, a marteni csatában (1476) diadalra vezette a svájciak elővédjét. V. ö.: *Thaly* Kálmán, Hunyadi János egy fegyvertársa (Századok, 1871).

AA. M., l. *A. A. L. L. M.*

Aam (*aum*), régi németalföldi folyadékmérték. A németalföldi Nyugat-Indiában 155·22 l, a Kapon 143·84 l az értéke. L. még *Ohm*.

Aamu, l. *Amu*.

Aar, folyó, l. *Aare*.

Aarau, a svájci Aargau kanton fővárosa, az Aare jobb partján [illegible], vasúti gócpont, (1900) 7995 lakossal, a kantoni hatóságok székhelye, 80.000 kötetes könyvtárral, vasiparral, híres harang- és ágyúöntéssel. 1415-ig a Habsburgok birtoka volt, azután Bernhez tartozott. Az 1712 aug. 11-én itt kötött béke a toggenburgi háborúnak vetett véget. 1798 április—szept. a helvét köztársaság központi hatóságainak székhelye volt. V. ö. *Merz* W., Die Stadt A. (1910).

Aarburg, város a svájci Aargau kantonban, az Aare mellett, 90 m. hosszú sodronyhíddal, (1900) 2303 lakossal; vasúti csomópont; gyapotipar; a várban javítóintézet. V. ö. *Escher* H., Die Staatsgefangenen auf A. (Zürich 1908).

Aare (*Aar*, franc. *Arole*), a Rajna leghatalmasabb svájci mellékfolyója, mely az Aarglecserben (l. o.) 2243 m. magasban ered; több patakkal egyesülve a 75 m. magas Handeckfall nevű vízesést képezi; majd keskeny és mély sziklahasadékon („finstere Schlauche») folyik át, egyesül a Reichenbachhal, átfolyik a Brienzi- és Thunitavakon, körülárkolja a félszigetszerűen magas fensíkon trónoló Bern városát, majd a Jura déli lábaihoz simul, felveszi a Reusst és Limmat-ot és Koblenznél, Waldhuttal szemben, a Rajnába ömlik. Hossza 485 km., esése 1562 m. vízkörnyéke 17,617 km².

Aarestrup, *Emil*, dán költő, szül. 1800 dec. 4. megh. 1856 jul. 20., mint odensei kórházi főorvos. Főleg erősen erotikus Efterlaute Digte (hátrahagyott költemények) c. gyüjteményével keltett figyelmet. Összes költeményei (Samlede Digte) Liebenberg kiadásában s Brandes jellemzésével jelentek meg 1877-ben és újra 1899-ben.

Aargau, svájci *kanton* 1404 km² területtel. Nagyobb része a svájci fensíkhoz tartozik, de a Jura-vidékre is kiterjed, melyet az Aare nyugati (Frickthal) és keleti (Badeni grófság) részre oszt. A lapályos vidéket apró, az Aareba siető folyók szeldelik. Lakóinak száma (1900) 206,659, akik németek, nagyobbrészt protestánsok. Főfoglalkozásuk a földmívelés és állattenyésztés (marha, sertés), a Rajna mentén a halászat. Rheinfelden, Ryburg és Kaiseraugstnál jelentékeny sóbányák vannak. A. főipara a szalmafonás, mely állandóan 10.000 embert foglalkoztat, továbbá hímzés, gyapjú- és selyemipar. Tisztán demokrata alkotmánya jelenlegi formáját többszörös revizió után 1885 ápr. 25-én nyerte. Törvényhozó testülete a nagy tanács, melybe minden kerület egy-egy tagot választ. A nép megszavaztatása évenkint kétszer, ősszel és tavasszal történik. A végrehajtó hatalom egy öt tagból álló kormánytanács kezében van, melynek elnöke a Landammann és helyettese a Landstatthalter. A kormánytanácsot s a 9 tagú főtörvényszéket is a nagy tanács választja. A 11 kerület (248 pol. községgel) közigazgatását egy-egy Bezirksammann vezeti a Bezirksgericht élén; mindkettőt a kerület lakossága választja. Fővárosa Aarau. Aargau eredetileg ős alemann grófság volt, mely a Lenzburg gróff ház kihalása után 1173 ban a Habsburgok kezére jutott, míg a szövetségesek 1415-ben Zsigmond császár és a konstanzi zsinat biztatása folytán Frigyes hercegtől elvették és a maguk birtokaiba kebelezték. Az 1798-iki forradalom azonban visszaadta függetlenségét. 1831 ápr. 15-én kapta demokratikus szervezetét. Azután vallásháboru dült a kis kantonban, míg az 1852 febr. 22-iki alkotmányrevizió a vallást is teljesen szabaddá tette. 1863-ban a zsidókat emancipálták. — V. ö. *Bronner*, Der Kanton A., (St.-Gallen 1844); *Müller*, Der A., (Zürich 1870). Taschenbuch der hist. Gesellschaft des Kantons A. 1896. *Merz*, Bilderatlas zur aargauischen Geschichte (A. 1909).

Aarglecser, glecser a berni Alpokban, a Haslivölgy forrásvidékein, a Finsteraarhorn északi oldalán. Az Alsó-Aarglecser a legnagyobb és leghosszabb alpesi glecserek egyike, összes felülete 39 km², hossza 17 km., s vége 1879 m. magasan van a tenger színe felett. E jégárhoz különös tudományos érdek fűződik, mert a glecsermozgásokat először itt mérték (1827-ben Hugi, 1840—46-ban Agassiz és társai). A Felső-Aarglecser felülete 10·5 km², hossza 7 km., s 2243 m. magasságban végződik. Belőle fakad az Aare, mely az Alsó-Aarglecser lefolyását is felveszi.

Aarhus (ejtsd: orhusz), dán kerület Jütlandban, 2483 km² nagy, (1901) 186,440 lak. Szintén ilynevű a fővárosa, a Kattegat egy öblénél, evang. püspökséggel, XIII. századbeli gót templommal, vasuti csomópont, (1906) 55,193 lakossal, (1899) 72 hajóból álló kereskedelmi flottával. Dánia második legnagyobb városa, élénk kereskedéssel. Régi város, püspökségét 951-ben I. Ottó császár alapította.

Aarlen, város Belgiumban, l. *Arlon*.

Aaron *Vazul*, román népies író, szül. 1770 táján Glogoveczen (Balázsfalva mellett) megh. 1822. Nagyszebenben, mint ügyvéd. Művei rendkívüli keletnek örvendtek s mint népkönyveket ma is mindenfelé olvassák. Első verses munkája: Patima lui Cristos (Krisztus szenvedése, 10 ének, Klopstock Messiás-a nyomán) 1808-ban jelent meg, azután ugyanakkor Pyram şi Thisbe (Ovidius Metamorphosis-aiból), 1815-ben Poves-

tea lui Leonat și a sotiei sale (L. és feleségének meséje); 1821-ben Istoria lui Sofronim și a Haritei; 1830-ban (halála után) Anul mănos (A bőséges esztendő). Munkái többnyire idegen eredetüek, de tiszta, hamisítatlan román nyelven vannak írva, innen van nagy népszerüségük.

Aarö, sziget a Kis-Beltben, a porosz Hadersleben kerülethez tartozik, ter. 11·32 km², 270 lak.

Aarschot, város Belgiumban, l. *Aerschot*.

Aasen (ejtsd: ozn), *Ivar Andreas*, norvég költő és nyelvtudós, szül. Söndmöre norvég havasi vidéken 1813-ban, megh. Krisztiániában 1896 szept. 25. Főkép a norvég népnyelv buvárlatával foglalkozott s célja volt, hogy a különböző norvég dialektusokból nemzete számára egy *uj külön norvég irodalmi nyelvet alkosson*, mely azt a dán nyelvtől függetlenné tenné. Norvég közmondásokat gyüjtött, népszótárt, nyelvtant, azonkívül egy-két szinművet és szép költeményeket írt. Mint botanikus is nevezetes.

Aasvär, szigetcsoport, l. *Åsvär*.

Ab, a zsidóknál a babiloni fogság óta a polgári év 11-ik és az egyházi év 5-ik hónapja, mely 30 napból áll s julius és augusztus hónapokba esik. E hónap 9-ik napja a zsidóknál bőjtnap, mert két izben (586-ban Kr. e. és 70-ben Kr. u.) e napon romboltatott le a jeruzsálemi templom és ugyancsak e napon 135-ben Kr. u. Bethar város, utolsó menedékük. Ellenben 15. napját több örvendetes történeti esemény emlékére örömnapnak tartják.

Aba *Sámuel*, a hagyomány szerint Edömér kún vezér ivadéka, a Mátraalján egy nemzetség feje, Szt. István hugának, Saroltának férje. Előbb nádor volt, majd mikor 1041-ben forradalom tört ki a zsarnok Péter ellen, őt választották meg királynak. Péter azonban III. Henrik német-római császár segítségével 1042-ben megverte Abát, de a császár, beérve az Abától kapott nagy ajándékokkal, visszatért. A következő évben újra az országra tört s annak egy részét elfoglalta. Aba gyöngeségének híre még híveit is elkedvetlenítette, ellenfelei pedig Péter visszahelyezésén kezdtek dolgozni, mire Aba közülök 50-et kivégeztetett, másokat pedig számüzetett. Az urak egy része Németországba menekült s behítta Henriket és Pétert. Aba a ménfői ütközetet 1044 jul. 5-én árulás következtében elvesztette s futnia kellett. Hívei közé menekült, a Tisza felé, hogy új sereget gyüjtsön; Füzesabony tájékán azonban meggyilkolták. Az általa alapított sári (ma: Abasár, l. o.) monostorban temették el, s midőn néhány év mulva sírját felbontották, a hagyomány szerint «sebeit begyógyulva találták». Ez is mutatja, a magyar nép mennyire ragaszkodott hozzá. V. ö. *Szabó* Károly, Péter és Aba (1872); *Márki* S., Aba Sámuel, a Középisk. Szemlében (1882); *Schwarz*, Samuel rex Ungariæ (1761); *Mihályi* C., Aba Samu története (Gyöngyösi gimn. értes. 1884.); legbővebben *Kandra* Kabos, Aba Samu király (Budapest 1891), *Karácsonyi* Andr. A. S. nemzetsége, Turul I.; *Wertner*, Az Árpádok családi története; *Szabó* Károly, Péter és Aba. 1872. A többi irod. l. *Csánki*, Árpád és az Árpádok. Drámát irt róla *Gabányi* Árpád (Sámuel király, 1896).

Aba *nemzetség*. A legrégibb magyar nemzetségek egyike, mely minden valószinüség szerint Aba Sámuel királytól ered. E feltevést támogatja az a körülmény, hogy a sári monostor kegyurasága, mely monostorban temettetett el a krónikák tanusága szerint Aba Sámuel, az A. nemzetség Csobánka ágát az alapítás jogánál fogva megillette. Támogatják e föltevést a birtokviszonyok is, mert csakis egy régi és egy helyen terjeszkedő nemzetség szerezhetett oly terjedelmű és összefüggő birtokterületet, mint az Abák Gyöngyös környékén, hol a sári monostor feküdt. A nemzetség története csak a XIII. sz. elején kezdődik, amikor már nagy tekintélyű és nagy birtokos nemzetség volt, úgy hogy a Névtelen Jegyző is megemlékezik művében egyes tagjairól. Szerinte a nemzetség ősei kunok voltak, de ebben nincs igaza, mert a kunok csak Aba Sámuel halála után, 1066-ban jelennek meg Európában, többi krónikáink pedig az *Ákos* és *Baár* nemzetséggel együtt ép az *A.* nemzetséget említik mint gyökeres magyar nemzetséget. A nemzetség ősi birtokául a sári monostor környéke tekinthető, régi birtoka volt még Gyanda a Tisza mellett és sűrűn feküdtek birtokai Abaúj és Sáros vm.-ben. Az A. nemzetség az idők folyamán 27 ágra oszlott, melyből a különböző nemesi családoknak egész sora ágazott ki. A nagyobb ágak a következők voltak: 1. az *aszalai* ág, melyet az 1252—1271 közt élt Marhard ispán alapított, kinek Pál fiától az *Aszalay-*, Imre fiától pedig a *Szikszay-*család származik. 2. a *gagyi* ág, melyet a XIII. sz. második felében élt Gereven alapított; ebből származik le az 1540 körül kihalt *Gagyi*, továbbá a Gagyi *Báthory-* és a *Vendéghy-*család. 3. a *Csirke-*ág, alapítója Ábrahám fia Izsák fia Csirke. 4. a *györkei* ág, megalapítója György fia Bodon (1280—1312), kinek Dancs fiától származó unokája, János, 1330—1351 viseli először a *Györkey* nevet. Valószinüleg ebből az ágból származnak a *Lapispataky* és *Zsegney-*családok. 5. a *kompolthi* ág, őse Kompolt fia Kompolt comes (1252—1264), kinek fia Péter (1273—1318) a kir. étekfogók kancellárja, majd a királyné tárnokmestere és sebesi ispán volt. Három fia volt: Gergely, a *Domoszlay-*család őse, István és Kompolt, akiktől a nánai *Kompolthy-*család származott. (L. *Kompolthy.*) Péternek testvére volt Pál comes, kinek Imre fiától származó János unokájától a *Visontay-*, Imre nevű unokájától pedig a *Detky-*család származik. 6. a *lipóczi* ág. Alapítója Sükösd fia Demeter (1214—1243), aki Kálmán orosz király nevelője, majd étekfogója, 1236—1240. pedig bodrogi főispán volt. Ennek Sándor fiától származó Demeter nevű unokájától, ki tárnokmester, barcs- és trencsénmegyei főispán volt, veszi eredetét a *Nekcsey-* (l. o.) család. Sándor comes Péter nevű testvére pedig a *Lipóczy-* és *Keczer-* (l. o.) családok őse lett. 7. a *rédei* ág, mely már a XIII. sz.-ban 6 alágra oszlott. Ezek: a Berczeli Rédey László ága, melyből a *Berczely-*család származott; Boldogasszonyrédei Péter és Vörös Dezső ága, mely a XIV. sz. közepén halt ki; Csécsei és Nagy-Rédei Gárgyán László ága, akitől származik Nagy-Rédei János (1470—1475) erdélyi alvajda; a Szentmárton-Rédén és Vanyarczon birtokos két ág, melynek Mikótól származó ágához tartozik Mihocha, aki a Kis-Rhédei grófi

és nemesi *Rhédey* családot alapította; Tasi Rédey Péter ága, mely már a XIV. sz. közepén túl eltünik. A Rédey ágakból jelenleg csak a Kis-Rhédei *Rhédey* család (l. o.) maradt meg. 8. a [illegible]*si* ág, melynek őse Péter, kinek fiai György és János viszik tovább a leszármazást. Ebből az ágból származtak a *Badamery* (l. o.), *Kőszegi* (l. o.) és [illegible] (l. o.) családok, melyek a XV. sz. folyamán kihaltak ki. 9. a *szalánczi* ág, őse Csoma fia Péter 1270 körül említtetik. Péter fiától, Miklóstól származnak a *Berthóthy* (l. o.), Lőrincztől a [illegible] (l. o.) család. Péter harmadik fia Pető utódjai a *Jobbágyi* (l. o.), *Sirokay* (l. o.), *Fricsy* (l. o.), *Hedry* (l. o.) családok alapítói. A nemzetség többi ágai az *Abási*, *Amadé*, *Athinai*, melyből az *Athinay* család származott, a *Bodoni*, *Bodrogkeresztúri*, *Borch-Bodon*, *Csene*, *Csobánka*, [illegible], *Litéry*, *Nádasdy*, *Solymosy*, [illegible], *Ugray*, *Verpeléti* ágak. Mindez ágak egymás között a rokonságnak különböző fokaival voltak összekötve és a reájuk vonatkozó történelmi adatok is különböző terjedelemben maradtak reánk; vannak oly ágak, melyeknek az A. nemhez tartozásáról csak egyetlen egy adatunk van, mint pl. a Galgóczy-ágnál. A nemzetség címere ezüst pajzsban fekete sas, mely csőrében zöld koszorut tart, sisakdísz a pajzsalak növekvően, a takarók színe fekete-ezüst. V. ö. *Karácsonyi* J. A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig, I. köt.; *Csoma* J., Magyar nemzetségi címerek (Bpest 1903), továbbá a *Turul* különböző évfolyamaiban megjelent számos közleményt.

Aba, 1. nagyk. Fejér vmegye székesfehérvári j.-ban (1900) 528 házzal és 3616 magyar lak., gőzmalom, vasuti állomás, posta és táviró. Kath. templomában értékes freskoképek vannak a XVIII. sz. elejéről. — 2. *A.*, Balkányhoz tartozó népes puszta Szabolcs vm. nagykállói j.-ban, (1900) 1489 lak., u. p. Bököny, u. t. Hajdúhadház.

Aba *(Abae)*, görög város, l. *Abai*.

Aba *(abaje, abbajek)*, teve- vagy kecskeszőrből készült durva pamutkelme, melyből a keleten a szegények és a dervisek ruhái készülnek. Nálunk aba vagy *abaposztó* névvel durva, fehér vagy festett posztót jelöltek régente s közmondás volt: Aba nem posztó.

Ababdeh, Nubia őslakosai, a Beja fajtához tartoznak. Az A. ennek egy törzse. Hámiták sémi vonásokkal. Az arab nyelvet beszélik.

Abach, l. *Abbach*.

Abaco, a *Bahama-szigetek* egyike (l. o.).

Abacus, l. *Abakusz*.

Abad (perzsa) a. m. város.

Abád, 1. *(Tisza-A.)*, ma *Abádszalók* (l. o. és *Abádi rév*). — 2. *A.* 1135 táján az aradi káptalan egyik faluja, ma *Réthát* (l. o.) Temes vm. újaradi j.-ban.

Abaddir, l. *Baitylos*.

Abaddon, l. *Abbadón*.

Abadeh, város Farzisztánban, Perzsiában, a Kur mellett 5000 lak.

Abádi *Benedek*, a hazánkban megjelent legelső magyar nyelvü könyvnek nyomtatója, a XVI. sz. elején született, a krakói egyetemen tanult és Vietor Jánosnak Krakkóban már 1531. működő és virágzó nyomdájában sajátította el a könyvnyomtatás mesterségét. Nádasdi Tamás 1536-ban Új-Szigeten (Neanesi) — Sárvár mellett — saját költségén nyomdát állítván fel, annak vezetésével A.-t bízta meg és ő nyomtatta ki 1541-ben Erdősi (Sylvester) Jánosnak «Vy Testamentű Magar nyelven» cimű munkáját, melynek ép példányai találhatók: a kecskeméti ref. kollégiumban és a bécsi császár. könyvtárban. A sárvári nyomda megszünésével 1543-ban Abádit már Wittenbergben találjuk, hol még ugyanazon évben pappá szenteltetvén fel, 1544-ben visszatért hazánkba és előbb Eperjesen, majd Szegeden lelkészkedett. További szereplését teljesen homály fedi, életéről mit sem tudunk, sőt még halálozási éve és helye is ismeretlen. V. ö.: A. B. könyvnyomdász fametszetei, Századok 1874.

Abádi rév (Portus Obad, ma *Abádszalóki rév*) a Tisza mellett, a mai Abádszalóknál (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tiszai felső j.-ban) feküdt. Szent István a besenyő Thonuzobát — a hagyományok szerint — «nejével együtt élve temettető az abádi révbe». 1251-ben a rév vámjövedelmét Dénes nádor fiai kapták, kik azt a tatárjárás óta rendesen szedték. Abád határában 1270-ben egy Kékhalom (Keykholm) nevü «hegyecskét» említenek; ez volt talán Thonuzoba sírja. Hóman a Csepelszigettől délre, a Rózsaszigeten kereste. V. ö.: *Hóman* Bálint, az abádi rév meghatározása, Századok 1909; *Mátyás* Flórián akadémiai értekezése: Történeti egyezések és tévedések, 1896.

Abaditák, l. *Abbadidák*.

Abádszalók, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai f. j.-ban, (1900) 1169 házzal és 6827 magy. lakossal, kiterjedt termékeny határral (11.572 ha.); vasuti állomás, posta, táviró és telefonállomás; jbíróság tkvi hatósággal, takarékpénztár, hitelszövetkezet, tejszövetkezet, gőzmalom; báró Wodiáner-féle angol félvérménessel; a község Tiszaabád és Tiszaszalók községek egyesülésével keletkezett 1895-ben.

Abádszalóki rév, l. *Abádi rév*.

Abae *(Aba)*, görög város, l. *Abai*.

Abaelardus, l. *Abelard*.

Abafája, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1900) 1181 magyar és oláh lak., baromtenyésztéssel, Huszár báró szép kastélyával; postaügynökség helyben, u. t. Szászrégen.

Abafalva, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban (1900) 768 magyar lak.; u. p. és u. t. Bánréve. Már 1339. szerepel az egri káptalan egyik oklevelében. Régi kastélyát a most is birtokos Abaffy-család építette; kat. temploma a XV. sz.-ból való.

Abaffy *Ferenc*, Árva vm. alispánja és követe az 1790–91-iki országgyűlésen, szül. 1732., megh. 1817 márc. 15. Mária Terézia uralkodásának vége felé nagy utazásokat tett külföldön és felvétette magát a szabadkőművesek társaságába. Úgy látszik, ennek kell tulajdonitani kizárását az udvar köréből. Meggyőződéséhez az 1790—91-iki országgyűlésen is hű maradt, szóval és írásban a papság ellen, a protestánsok jogai mellett kelt ki, amiért főispánja őt még a gyűlés vége előtt visszahívatta. Martinovics összeesküvésébe is bele volt avatva, de hosszabb vizsgálati fogság után felmentették.

(Kancelláriai levéltár. 1790. országgy. napló 172 l. *Fraknói*, Martinovics összeesküvése 319. l. *Szinnyei*, Magyar Irók.)

Abafi *Lajos*, Aigner L. budapesti könyvkereskedő és kiadó írói neve. Szül. 1840 febr. 11., megh. 1909 jun. 19. Budapesten. Mint könyvkereskedősegéd Magyarország és a külföld több nevezetes városában képezte magát, s 1868—1896-ig a fővárosban önálló üzlete volt. Mint írót a 60-as években tette ismertté számos irodalmi tárgyú értekezése, főkép a Kisfaludy-Társaság pályázatán díjat nyert munkája *Az elegiáról* (1869), melyet többek közt *A magyar népdalról* (1872), *Mikes Kelemen* (1872) és *Feszler Ignác Aurél* (1878) c. tanulmányai követtek. Jelentékenyebbek *Magyar könyvesház* (16. évf. 1875—90) és *Nemzeti könyvtár* (42 kötet, 1878—90) c. vállalatai (emez mint jelesebb magyar írók népszerű kiadása jegyzetekkel), továbbá a *Figyelő* c. irodalomtörténeti folyóirat (27 kötet, 1876—1890), mely a maga nemében másfél évtizedig egyedül állt s néhány érdemes tanulmánya mellett főleg mint irodalomtörténeti adatok tárháza maradandóbb értékkel bír; ugyanez áll a *Hazánk* c. történeti közlönyre (11 kötet, 1884—89) is. Megírta a szabadkőművesség történetét magyar és német nyelven. Költészetünket a külföld előtt is lelkesen ismertette, kivált Ungarische Volksdichtungen (1873) és Petőfi's poetische Werke (1880—83) c. gyüjteményeivel. A.-t a Petőfi-Társaság 1876. tagjává választotta. Később mindinkább az entomologia felé fordult s 1897 óta többedmagával szerkesztette a *Rovartani Lapok* c. folyóiratot. Nagyobb művei: *A lepkészet története Magyarországon* (1898); *Magyarország lepkéi*, 51. tábl. 935 színes kép (1907).

Ábágár, az örmény nyomdászat megalapítója. Élt a XVI. században. Mihály patriárka, kinek titkára volt, követként küldte Rómába, hol IV. Pius pápától azt a megbizást kapta, hogy adja elő az örmények hitét és szertartásait. E műve latin fordításban maradt fenn. Á. római tartózkodását az örmény betük öntésére használta fel. Rómából Velencébe ment, hol 1565-ben a zsoltárok könyvét fametszetekkel ékesítve saját felügyelete alatt nyomatta ki. Ez volt az első örmény nyelven és betükkel kiadott könyv.

Abagos, l. *Ebagja*.

Abai *(Abae, Aba)*, város az ó-görög Fókiszban, Apollon híres szentélyével és jóslóhelyével. A templomot Xerxes katonái, majd a szent háborúban a tébaiak rombolták le, később azonban Hadrianus császár ismét felépíttette. A város romjai a mai Exarcho falu közelében láthatók.

Abai, folyam É.-i Abesszíniában, a Kék Nilus felső folyása, l. *Abesszinia* és *Nilus*.

Abailard, l. *Abelard*.

Abajdóc vagy *A.-káposzta* (növ.), Diószegi szerint a Crambe Tataria, l. *Tatárrépa*.

Abaje, durva pamutkelme, l. *Aba*.

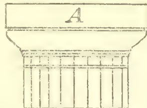
Abaka (manillakender, növ.), l. *Szövő pizang*.

Abakade v. *abakate* (növ.), l. *Persea*.

Abakan, 1. A. hegység a Kuznecki Alatau déli része (l. *Alatau*). 2. A., a Jenisszej 400 km. hosszú mellékfolyója, mely a Szajáni-hegységben ered.

Abakanszk, megerősített város Jenisszejszk szibiriai kormányzóságban, a Jenisszej mellett, 2000 lak., kiknek nagy része száműzött. Környékén régi tatársírok urnákkal és ékszerekkel. A.-t Nagy Péter alapította 1707.

Abakusz (lat., gör. *abax*), a régi rómaiak számoló ércasztala, melynek a számrendszernek megfelelő számú hasadékaiban gombokat toltak föl s alá s ezzel végezték az egész v. tört számokkal való műveleteket. Pythagoras A.-a közönséges egyszeregyünknek felel meg. — A. az *építészetben* az oszlopfő fedőlapját, s így annak legfelső részét jelenti (l. az *ábrát*). Alakja a görög és római dór, valamint jón oszloprendnél négyszögletes, a korinthusinál szintén, de hajlított oldalakkal — vagyis a négy sarka felé megnyujtva, — a középkorban (román, góth, iszlam) többszögletes, de sohasem kerek. A dór A.-án kívül a többi többé-kevésbbé gazdag tagozással bír. (L. *Oszloprendek.*) Az ó-kor építészetében A.-nak nevezték azokat a márványtáblákat is, melyekkel a teremfalakat belső oldalaikon kirakták.

Abakusz (az *A*-val jelölt rész).

Abálás v. *abárlás* a. m. hús- v. zöldségfélének előzetesen vízzel való párolása, hogy részint porhanyóbbá váljék, részint a nehezebben emészthető alkatrészekből veszítsen.

Abalehota, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban (1900) 1070 tót és magyar lak.; postaügynökség; u. t. Nyitra. 1453, mint a galgóczi vár tartozéka, *Lehotka* néven szerepelt. Az itteni szent kutacska látogatott búcsújáróhely.

Abalienatio (lat.) a. m. elidegenítés, eltulajdonítás; *abalienál* eloroz, elsikkaszt.

Abaliget, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban (1900) 744 német s magyar lak., vasuttal, posta- és távíróval; van takarék- és hitelegylete, tejszövetkezete. Neve már 1332-ben előfordul a pápai tizedlistában, akkor már gazdag plébánia; később elpusztult s csak 1757-ben lett ismét plébánia. Határában az 593 m. magas Jakabhegy ÉNy-i függelékében van az *A.-i cseppkőbarlang (Paplika)*; az előbarlang 5—6 m. széles, 38 m. hosszú s $^{3}/_{4}$ m.-re vízzel van töltve; a főbarlang 950 m. hosszú, nagyszerű cseppkőképződéseket tartalmaz, s egész hosszában kis patak futja végig. A sziklába vésett lépcsők, falak, ember- és állatcsontok, továbbá egy római sírhely azt bizonyítják, hogy a barlangot ember lakta. A barlang az időváltozást előre jelzi, zivatar előtt morgás hallható benne; patakjának vize télen meleg, nyáron jéghideg. Első leírását 1768-ban Mattenheim J. molnár kutatása szerint az egyházi történetben leljük. Fő cseppkőalakjai a Korona, Függőhíd, Pisai torony, Kőmoha, Mária-szobor, Dóm, Tabernakulum. Végén tó van. 5 km.-nyire keletre, Márfa mellett egy másik, hasonló barlang, a *Királylika*. V. ö. Turisták Lapja II. 302. Tud. Gyüjt. 1820. *Csaplovits*, Topogr.-statist. Archiv v. Ungarn 1821. I. *Schmidl*, Die Abaligeter Höhle 1864.

Aballo város, l. *Avallon*.

Abalus *(Balcia, Basilia)*, Plinius szerint nagy sziget az É.-i oceánban (Keleti-tengerben), a borostyánkő (elektron) fölelőhelye.

Abancourt *Károly*, a szabadságharc egyik áldozata. A szabadságharc kitörésekor mint politikai foglyot őrizték Temesvárott. Kiszabadulván, a magyar ügyet szolgálta Kossuth mellett, majd mint Dembinszki hadsegéde. Haynau halálra ítéltette. Woroniecki és Gironnal együtt végezték ki kötéllel Pesten az Újépület mellett, 1849 október 29-én. Társaival együtt nagy nyugalommal s bátorsággal ment a halálba. (Augsb. Allg. Zeitung 1849 okt. 25. és 29.)

Abandon v. *délaissement* (franc.) a. m. elhagyás, felhagyás, lemondás, átengedés. *Jogi értelemben* felhagyás a dolog tulajdonával v. lemondás a jogról azzal a céllal, hogy a tulajdonos v. jogosult a tulajdonnal v. joggal kapcsolatos kötelezettségektől mentesüljön. *A tőzsdei jogban:* az A. a vevőnek jogcselekménye, mely által a vételtől prémiumot fizetve, eláll. *A tengerjogban:* a hajó tulajdonosa nem felelős a hajóparancsnok jogcselekményeiért, ha a hajót és a fuvardíjat abandonálja. (C. de comm. 216.) Az átvevő mentesülhet a fuvardíjtól, ha az áru csaknem egészen kifolyt és a tartályokat a fuvardíj fejében átengedi. (Code de comm. 310.) — A *tengeri biztosítási jog* körében: az A. (helyesebben: *délaissement*) a biztosítottnak joga, mely szerint a biztosítási összeget igényelheti, ha a biztosított tárgy elveszése valószínűvé vált, v. megérkezése v. visszaszerzése hosszabb időn át nem remélhető és a biztosított a tárgyat a biztosítónak átengedi. A Code de commerce, melyet a magyar tengerjogi bírói gyakorlat is követ, bizonyos balesetek körére korlátozza az A. igénybevételét. Ezek: rablás, hajótörés, töréssel párosult partravettetés, hajózhatatlanság tengeri balesetek folytán, külföldi hatalom vagy (az utazás megkezdése után) a hazai kormány által történt lefoglalás, a biztosított javakban esett kár, amennyiben a javak értékének legalább $^{3}/_{4}$ részére rúg. Egyéb balesetek hajókárt (*avarie*) képeznek s azokra a biztosítási szerződés szabályai irányadók. Az A. nem lehet sem részleges, sem föltételes s csak azokra a javakra terjed ki, amelyek a biztosításnak s rizikónak tárgyát képezik. A jognak gyakorlása bizonyos határidőhöz van kötve, amely a balesetnek szinhelye szerint 6 hónapot, egy évet, két évet tesz s mindig a balesetről nyert értesítés napjától számítandó. Ha a hajó elindulásától v. az utolsó értesítés vételétől egy év, hosszú járatnál két év eltelt, a biztosított, ha kijelenti, hogy semmiféle értesítést hajójáról nem kapott, az A.-ra jogosítva van anélkül, hogy a baleset tényleges bekövetkeztét bizonyítani tartoznék. A fentebbi határidők ebben az esetben az egy, ill. két év lejártától számítandók. Egyéb részletekre l. a francia Code de commerce nálunk érvényes 369—396. §-ait. A magyar tengerjogi tervezet «*átengedés*» elnevezés alatt tárgyalja az A. intézményét.

Abani, *Carl,* írói álnév, l. *Bancalari.*

Abannatio (lat., gör. *apenautismos*), egy évre való kiutasítás az országból v. városból, nem büntetés, hanem az elkövetett tett elfeledtetése céljából. Már századok óta nincs gyakorlatban.

Abano, *Pietro d'* (*Petrus de Padua*-nak is nevezik), orvos, bölcsész és csillagász, szül. Abanóban (Padova mellett) 1250., megh. fogságban 1316. Tanult Konstantinápolyban. Tanár volt a padovai egyetemen, ahol Averrhoëshez és a neoplatonikusokhoz való csatlakozása miatt az egyházzal ellentétbe jövén, az inquizició elé állították, de pörének befejezése előtt elhunyt. Hírneves műve: Conciliator differentiarum quae inter philosophos et medicos versantur, kora orvosi tudományának összefoglalása (több kiadást ért: Mantova 1472; Velencze 1476; Pavia 1490; Basel 1535).

Abano-Bagni (ejtsd: —bányi), Olaszország Padova kerületének egyik mezővárosa erdős, termékeny síkon, a vulkáni Euganei-domb tövében, vasút mellett, (1901) 4556 lak. Híres a már a rómaiak által *Fons Aponi* vagy *Aquae Patavinae* néven ismert, s klórnátriumot, kén- és szénsavas meszet tartalmazó meleg kénforrásairól (37—83° C.), melyek a Monte Ironeból fakadnak. Állítólag Livius történetíró itt született.

Abantok (*Abasiak*), Euboea görög szigetnek legrégibb, trák eredetű, harcias lakosai. Trója falai alá 40 hajón Elephenor vezette őket. Az iónokkal asszimilálódtak.

Abantu, l. *Bantu-négerek.*

Abaposztó, l. *Aba.*

Abara, kisközség Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, a Laborcz mellett, (1900) 821 tiszta magyar lakossal, faiparral, lótenyésztéssel, postaügynökséggel; u. t.: Deregnyő. Neve már 1278. évből ismeretes. Hajdan vára is volt. Az 1471-iki országgyűlés XXIX. t.-c. több várnak 25 nap alatt való lerombolását rendelte el, ezek közt volt A. is. A XVII. sz.-ban a Rákócziak birták, utóbb az Aspremont-családra szállt; ma a Széchenyiek birtoka.

Abara, rudakon v. cölöpökön álló szalmafödél, mely arra való, hogy a gabonaasztagot, szénakazlat vagy boglyát az eső ellen megvédje.

Abarbanel, l. *Abravanel.*

Abarim, hegys. Palesztinában, a Holt-tengertől ÉK-re. Pisga nevű é. részének egy csúcsa a Nebo hegye, honnan Mózes a Szentföldet áttekintette.

Abárlás, l. *Abálás.*

Abaroi, l. *Avarok.*

à bas! (franc., ejtsd: ábá) a. m. le vele! el vele!

Abasár (ezelőtt *Sár*), nagyközség Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1900) 2411 magyar lak.; posta; u. t.: Gyöngyös. Jó bort terem. Aba Sámuel király itt monostort alapított, melynek földalatti barlangüregében temették el (l. *Aba Sámuel*). A földalatti folyosók ma is megvannak és pincéknek használtatnak. Aba Sámuel király sírfülkéje fölé Haller Sámuel gróf 1773. lat. feliratos márványtáblát állíttatott. A «sári (v. saári) apát» címét a királyok most is adományozzák.

Abásfalva (ezelőtt *Homoród-A.*), kisközség Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1900) 491 vagyonos magyar lakossal, nagymérvű juhtenyésztéssel; hajdan *Abbásfalva* volt a neve. U. p.: Homoródszentmárton, u. t.: Oklánd.

Abasiak, l. *Abantok.*

Abasszi, l. *Abbaszi.*

Abasz, Perzsiában mérték igazgyöngy méréséhez. 1. A. = 0.1458 g.

Abaszéplak (ezelőtt *Széplak*), kisközség Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1900) 1026 tót és magy. lakossal; postahivatallal és postatakarékpénztárral; u. t.: Bárcza.

Abasz-Tuman, l. *Abbasz-Tuman.*

Abate (*abbate*, olasz), l. *Abbé* és *Apát.*

Abate, *Niccolo dell'*, olasz festő, l. *Abbate.*

Abatia *Ruiz* et *Pav.* (növ.), a Flacourtiaceák génusza, 7 faja ismeretes Peru, Bolivia, Brazilia és Columbiából, nagyrészt hegyvidéki növények.

Abat-jour (franc., ejtsd: aba-zsúr), általában minden felülről világító, tehát magasan elhelyezett (börtön, pince, akna) ablaknyílás.

Abaton (gör., a. m. hozzáférhetetlen), az a szentély, v. a templomkerületnek az a része, melybe v. egyáltalán nem, v. csak bizonyos időben, bizonyos személyeknek volt szabad belépni. Igy nevezték Asklepiosnak epidaurosi szentélyében azt a csarnokot, ahol a betegek aludtak és ahol az Isten őket álmukban meglátogatta és meggyógyította (incubatio).

Abatos, sziklasziget a Nilusban File mellett, hová csupán a papoknak volt szabad lépniök.

Abattant (franc.), csapó ablak, melyet fölső szélén csuklós pántokkal fölvasalnak és zsinórral, lánccal v. támaszrudakkal nyitható.

Abattement (franc., ejtsd: abatt'mán) a. m. árlevonás. L. ott és *Dekort.*

A battuta, olasz zenei műszó, felszólítás, hogy a játékos vagy énekes tartsa magát a szigoru taktushoz. Szemben áll a szabadabb recitáló modorral. *Battuta* annyit is tesz, mint leütés, vagyis egy ütem kezdete. Pl. *Ritmo di tre battute*, három együvétartozó ütem (nem ütemtag!), mint magasabbrendű egység.

Abaúj *vármegye*, l. *Abaúj-Torna vármegye.*

Abaújalpár (ezelőtt: *Alpár)*, kisk. Abaúj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1900) 237 magyar lak., termékeny szőllőhegyekkel. U. p.: Abaújkér, u. t.: Abaújszántó. Határában *Aranyos* kis fürdő.

Abaújdevecser (ezelőtt: *Devecser)*, kisk. Abaúj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 546 magyar lak., u. p. és u. t.: Forró-Encs.

Abaújharaszti (ezelőtt: *Haraszti)*, kisk. Abaúj-Torna vm. kassai j.-ban, (1900) 227 tót lak., u. p.: Rozgony, u. t.: Kassa.

Abaújkér (ezelőtt: *Kér)*, kisk. Abaúj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1900) 1040 magyar lak., postával; u. t.: Abaújszántó.

Abaújlak (ezelőtt: *Ujlak-Szanticska)*, kisk. Abaúj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 299 magyar lak., u. p.: Felsővadász, u. t.: Forró-Encs.

Abaújnádasd (ezelőtt: *Nádasd)*, kisk. Abaúj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 1042 tót és magyar lak., u. p. és u. t.: Hernádzsadány.

Abaújrákos (ezelőtt: *Rákos)*, kisk. Abaúj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 239 magyar és tót lak., u. p.: Garbóczbogdány, u. t.: Nagyszalánczc.

Abaújsáp (ezelőtt: *Sáp)*, kisk. Abaúj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 191 magyar lak., u. p.: Léh, u. t.: Halmaj.

Abaújszakaly (ezelőtt: *Szakaly)*, kisk. Abaúj-Torna vm. kassai j.-ban, (1900) 510 tót és magyar lak., u. p. és u. t.: Enyiczke.

Abaújszántó, nagyk. Abaúj-Torna vm. gönczi j.-ban, a járás székhelye, (1900) 706 házzal és 4379 magyar lak., jbiróság tkvi hatáskörrel, adóhivatal, csendőrörs, kir. közjegyzőség, pénzügyőri biztosság, takarékpénztár, gőzmalom, szegényház, kénesfürdő, posta és táviró. A hegyaljai borkereskedésnek egyik főpontja. Itt szül. 1809. Jászai Pál történetiró, kinek szülőházát 1909. emléktáblával jelölték meg. A. szőllői már 1275. híresek voltak. A kat. templom épitkezése a XIII. századra vall. V. ö.: *Römer* Flór., Az a.-i templom, Arch. Ért. A XVII. században a Rákócziak birták, kiktől Bretzenheim Károly tulajdonába került, ki a sárospataki uradalomhoz csatolta, majd eladta Trauczon hercegnek. A. határában vannak Kassa város szőllői.

Abaújszina (ezelőtt: *Szina)*, kisk. Abaúj-Torna vm. kassai j.-ban, (1900) 1546, túlnyomóan magyar és kevés tót lak., gőzmalom és szeszgyár; postával; u. t.: Hidasnémeti. Itt Katzianer, I. Ferdinánd vezére 1527 márc. 20. csatát vesztett.

Abaújszolnok (ezelőtt: *Szolnok)*, kisk. Abaúj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 337 magyar és rutén lak. u. p.: Selyeb, u. t.: Forró-Encs.

Abaújtihany, most *Hernádtihany* (l. o.).

Abaúj-Torna, hazánk régi tiszáninneni kerületének egyik *vármegyéje*, melyet É.-on Szepes, K.-en és D.-en Zemplén, Ny.-on Gömör és Kis-Hont és Borsod vm. határol. Területe (Kassa sz. kir. város nélkül) 3.230 km². A vm. két nagyobb völgymedencéből áll, melyek egyike, a Hernádé, É.-ról DNy. felé, másika, a Bódváé K.-ről Ny.-ra húzódik. Az e medencék által határolt és elválasztott hegységek egyike, a Hernád folyó balpartján emelkedő hosszúra nyúló hegylánc, az Eperjes-tokaji határláncolat egy tagja, melyet a Kassától K.-re levő, mélyre aláereszkedő Dargóhágó (475 m.) különít el a voltaképeni Eperjesi v. Sóvári hegységtől, míg az attól délre emelkedő, a Téres (841 m.), Nagy-Milicz (896 m.) és Kecskehegyben (749 m.) kulmináló, terjedelmes, de több országúttól és egy vasúttól átvágott hegység a Hegyaljának egyenes folytatásául tekinthető. A széles és termékeny Hernádvölgytől a Bódva lapályáig a Cserhát dombvidéke (321 m.) terül szét, mely jó bort terem. A Bódva lapályától É.-ra Szepesmegye határáig az ásványkincseiről ismert Kassa-Szomolnoki hegycsoport (az Érczhegység része) emelkedik, mely a már Szepesmegye területén emelkedő Kojsói havasban (1248 m.), továbbá az odább Ny.-ra emelkedő Kloptanyában (1153 m.) éri el legmagasabb pontját, míg a Bódva és Torna völgye között 613 m.-ig emelkedő tornai fensík karsztszerű jellegéről s barlangjairól híresedett el. A vármegye főfolyója a már említett Hernád, mely Kassánál hagyja el keskeny völgyét s balfelől a Tarczával és Ósvával, jobbfelől a Csermellyel, Miszlókával és Szakállyal egyesülve, Enyiczké-től kezdve 5—8 km. széles lapályon folydogál tovább, több ágra oszolva és számos mellékpatakot véve föl. Régebben gyakori áradásait mérsékli a Szurdoknál belőle kiágazó Bársonyos, mely szabályozva van. A Bódva, mely a megye É.-i határán

Abaúj-Torna vármegye címere.

a Kassa-Szomolnoki hegységből ered, a tornai síkságon a Kanyapta-csatorna által lecsapolt mocsarakon ömlik át s a Hernádba ömlő Szakály-patakkal együtt a többi folyócskát is magába veszi föl. Az Eperjes-Tokaji hegység vizei a hegység konfigurácziójánál fogva nagyobbrészt már a Bodrogba ömlenek.

A vmegye éghajlata mérsékelt, a déli részekben melegebb, az északi hegyes vidéken jóval hidegebb; az évi hőmérsék Kassán +8·8° C., a juliusé és augusztusé hőfoka +19·6, a januaré −3·8° C., az észlelt hőmérsékleti szélsőségek +29·8 és −17·7°, ingadozás 47·5°. A csapadék évi mennyisége 675 mm, a légköri nedvesség 83%.

A vmegye földjét tekintve a gazdagabb megyék közé tartozik; legtermékenyebb a Hernád völgye s az ezzel összefüggő Bódva és Ida völgye; a Cserehát már jóval hátrább áll, de szegénynek nem mondható, fát pedig legtöbbet e két terület szolgáltat, míg a Hernád völgyét szegélyező hegyek inkább szőllőben és gyümölcsben gazdagok. Legszegényebb a *tornai mészkőhegység* (l. o.). Összes termőterülete 309,971 ha., miből (1908) 137,071 ha. szántóföld, ebből 8074 ha. ugar. Az agyagos-homokos talaj a földmívelésre általában kedvező, kivált a völgyek (Hernád) nagy kiterjedésű televenye. Főterménye a búza (24,382 ha.), mely úgy a Hernád völgyében, mint a dombvidéken igen jó minőségben és nagy súllyal (79·6 kg.) terem. Rozsot (3637 ha.) leginkább a parasztgazdaságokban, árpát (12,235 ha.) főként sörárpaként kitünő minőségben termelnek és szállítanak külföldre is. Zabot (6970 ha.) leginkább Kassa és Béla közt termelnek. Számottevő a hüvelyesek (kékedi és pányoki lencse), zöldségfélék és káposzta termesztése, míg a burgonyát, melynek a talaj nem kedvez, csak kis mértékben művelik. A termés általában gazdag, 1 ha. területen 13 q. búza, 10—12 q. rozs és árpa terem, burgonya 84·4 q. Az összes termés volt (1908) 555,674 q. búza, 175,522 q. rozs, 250,393 q. árpa, 121,528 q. zab, 57,974 q. kukorica és 767,187 q. burgonya (utóbbi a szomszédos Sáros és Szepes vármegyékben háromszor annyi). Jelentősége van még a cukorrépa termelésének, míg a repce háttérbe szorul; újabban a cikória-termesztés is számot tesz. A kertészet (5217 ha.) elég fejlett; a gyümölcstermesztés általános, de a többnyire közepes minőségű termés főleg csak a helyi fogyasztást elégíti ki. Fontosabb a szőlőtermesztés. A filloxera-okozta pusztítások után eszközölt regeneráció az A.-i szőlőket némileg helyreállította, úgy, hogy ma ismét 822 ha. területen 14,695 hl. bor terem 790,000 K értékben; legjobbak a szikszói, aszalói és szántói borok, melyek a hegyaljai terméssel vetekednek. A rétek kiterjedése 23,404 ha., a legelőké 30,216 ha. Az erdőségek igen kiterjedtek (115,000 ha.), s az erdőtenyészet minősége is igen jó; a Csereháton, a Tornai mészkőhegységen és a K.-i hegyláncolaton nagy kiterjedésű tölgy- (60,929 ha.) és bükkerdők (48,714 ha.) vannak, a Szomolnok-Kassai hegység magasabb részein a fenyvesek is fellépnek (5357 ha.).

A vmegye állatállománya az 1895. évi összeírás szerint 74,066 darab szarvasmarha, 20,940 ló, 343 öszvér és szamár, 67,125 sertés, 117,277 juh és 142 kecske. Az állattenyésztés általában véve nem nagyon jelentékeny, csak a ló és szarvasmarha tenyésztése lendül fel újabban. A legjobb lovak Böd, Szikszó és Torna vidékén vannak, Kassa felett és nevezetesen a hegységben mindenütt aprobb, kevésbbé nemes lovak találtatnak, ellenben igáslótipusa a vármegyének nincs. A szarvasmarhának különösen piros-tarka fajtáit kedveli a népesség; a vármegye K.-i és ÉK.-i részén többnyire kis termetű és kevés igényű szarvasmarha van, mely részint elcsenevészedett magyar, részint hegyi lengyel marha; Kassa vidékén vannak a legjobb tehenészetek, többnyire pirostarka simmentali, kuhlandi és pinzgaui marhával. Szikszó és Torna vidékén inkább a magyar-erdélyi marhát tenyésztik (50,000 drb). A juhtenyésztés a legújabb időig egyik legjövedelmezőbb foglalkozása volt a népességnek, de amióta a tagosítás a közlegelőket megszüntette és a gyapjúárak erősen hanyatlottak, a juhtenyésztés is alábbszállott; az É.-i részeken leginkább rackajuhot tartanak, D.-en a merino és a merinoracka keresztezés is előfordul. A sertéstenyésztés nem virágzik; nagyobb-szabású kondászatok csak elvétve találtatnak. A síkságon leginkább a mangalicát tenyésztik, a hegyes vidéken a hegyi sertés található, mely a lengyellel azonos vagy annak mangalicával való keresztezése által keletkezett; ez szolgáltatja a legizletesebb kassai sonkát. Kassán és vidékén a kassai gazd. tanintézet kondászatából kiinduló angol berkshirei sertés tenyésztése rohamosan terjed. A baromfi tenyésztése (263,203 drb) fellendülőben van. A méhészetre a viszonyok igen kedvezők; 254 községben 8279 méhkas van, a méhtermékek értéke (1908) 37,536 K. Az állattenyésztés fellendülésére a kassai gazdasági tanintézetnek és az A.-i gazdasági egyesületnek nagy hatása van. A hegyek és erdők kedvező tanyahelyet adnak a vadállatoknak; a vármegye északi része a havasi régióhoz tartozik, hol medve, hiúz, fajd, fenyves madár, keresztcsőr, a vizekben pisztráng állandó; a D.-i részen és a Hernád völgyében ellenben a dombos vidék állatai honosak és megjelenik a túzok, daru és különböző vizi madár is.

Az ásványország elég bőven van képviselve A.-ban; vasércet a Szomolnok-Kassai hegységben (Meczenzéf, Stoósz) évente 70—80,000 q.-t aknáznak, rézércet Meczenzéfen, ezüsttartalmú antimonércet Aranyidán és Telkibányán, antimonitot Jászómindszenten. Kisebb mennyiségben előfordul jáspis, karneol, kalcedon, agát; továbbá kitünő porcellánföld és rhiolith-tufa (Telkibánya, Hollóháza), darázskő (mésztufa, Görgő), kőszén (Somodi), mészkő (Szepsi, Jászó, Rudnok, Zsarnó), malomkő (Szalánc, Ránk). A vas- és rézércek feldolgozása 200 hámorban történik; a nemesebb érceket az aranyidai m. kir. ezüstkohómű dolgozza fel. Ásványvizek is nagyobb számmal vannak; legjobbak Ránk, a Lajos-forrás, Alsókéked; Stoószfürdőn hidegvízgyógyintézet van.

A. népessége az évtizedek óta tartó erős amerikai kivándorlás folytán nemcsak stagnál, de hanyatlik is; míg 1869-ben (Kassa nélkül) 160,358 lakója volt, addig 1880-ban 152,475, 1890-ben 151,000 és 1900-ban is csak 156,360 (ebből katona 142). 1909. végére 159,928-ra becsülik a népesség számát. Egy km²-re 48·4 lakó jut, a népsűrűség

tehát elég gyér; sűrűbben van népesítve a vármegye déli része, kivált a szikszói járás. Anyanyelvre nézve a lakosok között van 114,054 magyar (73%), 5288 német (3·4%) és 35,828 tót (22·9%); a tótok kivált a kassai és füzéri járásban élnek, a németek, kiket sajátos nyelvjárásuk különböztet meg a felföld többi németjeitől, leginkább Meczenzéfen és Stoószon. A magyarság térfoglalása lassú, de következetes; 1890-ben 69·6, 1900-ban 73·0% volt a magyar. Az idegenajkú népességből 12 409 lélek vagyis 29·3% beszéli a magyar nyelvet (1890-ben 23·5%). Felekezetre nézve van 87,650 r. k. (56·1%), 16,325 gör. kat. (10·4%), 4627 ág. ev. (3·0%), 38,889 ref. (24·9%) és 8793 izr. (5·6%). Ezer lakóra esett 1908-ban 8·5 házasságkötés, 36·5 születés és 24·1 haláleset, a természetes szaporulat tehát 12·4. Igen jelentékeny mintegy 30 év óta a népességnek Amerikába való kivándorlása, mely a vármegye gazdasági és társadalmi viszonyait súlyosan érinti; a magyar statisztika szerint az 1904—8. években 2,627, 5179, 4125, 3338 és 1304, összesen tehát 16,273 egyén (közte 11,769 magyar és 4256 tót) vándorolt ki. *Foglalkozásra* nézve a népességnek több mint két harmada (70·4%) őstermelő, iparból 12·2, kereskedelemből 2·0, közlekedés után 1·4, bányászat után 1·1% él; a közszolgálat és szabad foglalkozások 2·4, a napszámosok 5·6%-kal vannak képviselve. A tényleg kereső népesség 67,421, ebből őstermelésben 47,821, bányászatban 617, iparban 7555, kereskedelem és hitelben 1166, közlekedésügyben 657 egyén munkálkodik. Az értelmiségi kereseteket 1337 egyén képviseli. A nagyobb iparvállalatok Kassán összpontosulnak; magában a vmegyében kivált a vas- és köedénygyártás virágzik; amahhoz tartoznak a meczenzéfi kasza-, kapa-, ásó- és ekegyárak, az ottani és a kassahámori vasgyár és a stoószi jóhírű késgyár, a másik iparágat a hollóházai köedény- és kályhagyár és a telkibányai köedény- és majolikagyár képviseli előnyösen; Kisszalánczon a dongafakészítés honos; nagyobb műmalom van Hernádcsányban, továbbá Szepsi, Abaujszántó, Szikszó stb. községekben. Említendő a bárczai szalámi, gönczruszkai sajt, mogyoróskai cementgyár, továbbá több gőzfűrész és szeszgyár. Ezenkívül vannak téglavetők és más kisebb gyárak, melyek főleg a helyi fogyasztást elégítik ki; a háziipart egyre szükebb térre szorítja az olcsó gyári árúk terjedése; a fonásszövés, himzés és fafaragás azonban helyenként még ma is kedvelt foglalkozása a népnek. A kereskedelem főcikkei az említett gyárak termékei, továbbá élő állatok (állatvásárok Kassa, Szikszó, Torna), gabona, bor (Abaújszántó) és bányatermékek. A vármegyében 1 ipartestület és 1 betegsegélyzőpénztár van. Hitelintézetei 2 bank, 8 takarékpénztár és 11 szövetkezet, összesen 12 millió K betéttel (1908 végén).

A közlekedési hálózat 262 km. állami, 412 km. törvényhatósági és 184 km. községi közlekedési útból áll, az utóbbiak közül azonban csak 85 km. van kiépítve; a községi dűlőutak hossza 1131 km. Vasutak több irányban szelik a vármegyét; fővonalai a m. kir. államvasutak miskolcz–kassai vonala és a kassa-oderbergi vasút, melynek azonban csak kis része esik A. területére. Az elsőhöz csatlakozik a Máv. kassa—sátoraljaújhelyi vonala, valamint a kassa—tornai h. é. vasút, sepsi—meczenzéfi szárnyvonalával és a kassa-hegyaljai vasút, a Máv. vonalából Hidasnémetinél kiágazva Szerencs felé. A vasutak összes hossza 183·9 km., miből 104·4 km. államvasút és 77·2 km. az államvasutak kezelésében lévő magánvasút. A vármegye területén 74 posta és 44 táviróhivatal van; a telefonállomások száma 66.

A **közművelődés** állapota elég kedvező; az összes népességnek 54·1%-a, de a 6 évnél idősebb népességnek 65·4%-a, azaz 84,610 egyén (1890-ben 56·3%) tud írni és olvasni és csak 1011 tanköteles gyermek nincs iskolába beírva. A vármegyében (Kassa városán kívül) összesen 294 iskola van, ú. m. 24 kisdedóvó 2267 növendékkel, 274 mindennapi elemi iskola, 216 ált. és 48 gazdasági ismétlőiskola, 6 iparosiskola, összesen 28,970 tanulóval (ebből 21,332 a mindennapi elemi iskolába jár). Nagy hiánya azonban a vármegyének, hogy sem polgári, sem közép-, szak- vagy felső iskolája egyáltalában nincsen. Az iskolába járó tanulók száma 31,237.

Közigazgatás. A vármegye 6 szolgabirói járásra oszlik, ú. m.:

Járás	Községek száma	Népesség száma	Ebből magyar	Ebből német	Ebből tót	Lakóházak száma
cserehàti ...	34	25,036	17,688	4,097	3,069	4,228
füzéri	55	26,232	15,375	241	10,500	4,736
gönczi	28	23,283	22,999	73	123	4,598
kassai	54	30,334	8,555	711	20,512	4,832
szikszói ...	48	29,140	28,366	94	546	5,550
tornai	45	22,335	21,071	72	1,078	3,974
Összesen	264	156,360	114054	5,288	35,828	27,918

A vármegyében van összesen 12 nagy- és 250 kisközség, továbbá 215 puszta és telep. A községek általában véve igen kicsinyek, 2000-nél több lakója csak 4-nek van, legnépesebb Abaújszántó 4379 lak. Székhelye *Kassa* sz. kir. város. Az országgyűlésbe A. vmegye 7 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben az egész vármegye az egri egyháztartományhoz tartozik. Ezen belül a kassai, gönczi, saczai, szepsii és szikszói esperesi kerületekbe osztott 65 plébánia az 1803. alapított és 1804. pápailag jóváhagyott kassai (kb. 88,000 hívővel), a tornai főesperesség keretébe tartozó 14 plébánia a rozsnyói püspökség, és Aszaló az egri érsekség alá tartozik. 20 gör. kat. egyháza az eperjesi gör. kat. püspökség alatt három esperesi kerületre van osztva, melyekhez a felső-borsodi kerület egy része is járul, amennyiben 3 torna vmegyei gör. kat. község ide tartozik; a hívők száma kb. 17 ezer, közöttük több helyütt a magyar liturgia hódít tért. A prot.-ok közül a magyar elem református, míg az ágostai hitvallást inkább németek és tótok követik; az abaúji és tornai egyházmegyére osztott 84 ref. község, kb. 40,500 hívővel, a tiszáninneni; a 8 ágostai anyaegyház, a hegyaljai, a hat szab. kir. városi, a sároszempléni és a hét szepesi bányavárosi egyházmegyékbe osztva, kb. 6800 hívővel, a tiszai egyházkerülethez tartozik.

Igazságügyi tekintetben az egész vmegye a kassai kir. itélőtábla és törvényszék területéhez tartozik; van benne 6 járásbiróság (Kassa, Her-

nadzsadány, Szikszó, Abaujszántó, Szepsi és Torna (a két előbbi telekkönyvi hatáskörrel) és 3 közjegyző (Kassa, Abaujszántó és Torna).

Hadügyi szempontból az egész megye a kassai székhelyű 34. hadkiegészítő és hadtestparancsnokság alá, továbbá a 9. honvéd gyalogezredhez és a kassai kerületi parancsnokság alá tartozik; Kassa egyúttal az 5. honvéd huszárezred állomáshelye, az 5. népfölkelő huszárosztály felállítási helye, s a 4-ik csendőrségi kerületi parancsnokság székhelye.

Az egész megye a kassai pénzügyigazgatóság kerületébe tartozik; területén van 4 adóhivatal (Abaujszántó, Torna, Szepsi, Szikszó), 1 pénzügyőrség (Szántó). Ipar- és kereskedelmi kamarája, államépítészeti hivatala, posta- és távirdaigazgatósága, melyeknek hatásköre az egész megyére kiterjed, Kassán van. Erdészeti szempontból kincstári erdőkre a tótsóvári erdőhivatal, állategészségügyi szempontból a kassai állami állatorvosi kerület alá tartozik. Kulturmérnöki hivatala és filloxerafelügyelője Kassán van. A vármegye területén van 23 orvos, 1 sebész, 64 bába, 19 gyógyszertár, 2 kórház 9 ággyal.

Története. Abaúj és Torna eredetileg két külön vármegyét képezett. Abaúj vármegye a kezdetben csupán egy részét alkotta a régi Újvármegyének, melyhez még a mai Heves- és Sárosvármegye is tartozott egy ispán (comes) igazgatása alatt. Ebből vált ki 1246. Abaújvármegye s az itt megtelepedett Aba-nemzetség által állítólag az 1038. felépített Abaujvárról nyerte nevet. Mikor András herceg Oroszországból visszatért, hogy a trónt elfoglalja, a lázadók őt Abaújvárt elfogták 1046. és a pogány vallás visszaállítására kényszerítették. A tatárjárás alatt 1241. a vármegye nagyrészt elpusztult s a tatárok a jászói kolostort is felégették. A vesztett muhi csata után IV. Béla a Sajó mentében a Csereháton és a Torna vmegyei szádelői völgyön át menekült. Torna, mely addig királyi birtok volt s a királyi udvartartás céljaira szolgált, 1263. már mint vármegye szerepel. 1281. az Aba nemzetség birtokában lévő Szaláncz várát vívja meg IV. László. 1285. ismét mongolok dúlják a két vármegyét. Károly Róbert király az abaúji Rozgony mellett győzedelmeskedik Csák Máté hadain 1312. június 15. Az 1440-ik évben Giskra lett a felsőmagyarországi főkapitány, s Nagyida, Jászó, Szepsi, Mislye és Telkibánya a csehek hatalmába került, akik a megerősített templomok védelme alatt sanyargatták a föld népét. Abaújban 1427. 5184 portát írtak össze, melynek adója 3100 frt. 90 dénár volt. 1494-ben a porták száma 3640. Tornában 800 volt a porták száma s a kivetett adó 500 frt., míg a XV. sz. végén a porták száma 1000 körül volt. János Albert, a trónkövetelő lengyel herceg Kassa alatt ütközött meg II. Ulászló hadaival s csatát vesztvén, bátyjával békét kötött. A lengyelek a következő évben ismét betörtek a vármegye területére s Kassa-Béla községet felégették, Telkibányát megsarcolták. Az 1514. évi parasztlázadás Szikszó vidékén okozott bajokat. I. Ferdinánd és János király hadserege Abaúj-Szinán 1528. márc. 8. ütközött meg s a győztes Kaczianer János hadvezér elől János Lengyelországba futott. A reformáció ekkor vert itt gyökeret s első hirdetői Dévai Biró Mátyás és Benczedi Székely István. Az 1536. évben Kassa és a vmegye János király hatalmába került. Schwendi Lázár fokapitány 1566. Nagyida várát dúlta fel. 1588. Szikszó mellett a törökön nagy győzelmet aratott Rákóczi Zsigmond, a vitéz egri kapitány. 1604-ben Bocskay István, 1619. Bethlen Gábornak az alkotmány és lelkiismereti szabadságért vívott harcaiban tevékeny részt vett a vármegye, mely 1644. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hatalma alá adta magát s 1648. ismét a királyi Magyarországhoz csatoltatott; azonban nagyrésze török hódoltság maradt. A bujdosók, majd Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc harcaiban is kivette részét s a császári hadvezérok, Caraffa, Cobb, Spankau kegyetlenkedésétől sokat szenvedett. II. József császár abszolut uralma alatt 1782. Abaúj vmegyét egyesítették Tornával, de ez 1790. visszanyerte önállóságát. A békésebb időkben az irodalom és szinművészet lelkes pártfogásával tünt ki s a Kassán működő nemzeti szintársulatot 1830. febr. 9. hozott határozatával állandó segítségben részesítette.

1831-ben a Felső-Magyarországon első izben pusztított kolerajárvány alkalmával, mikor a földesurak és zsidók ellen bujtogatóktól félrevezetett nép Zemplén vármegyében zendülésbe tört ki, júniusban Abaúj vármegye hegyközi községeiben is néplázadás ütött ki. A rögtönitélő biróság a főbujtogatót két társával kivégeztette, több száz zendülőt börtönbe vettetett. Erre a mozgalom megszünt. Az 1848—49-iki küzdelem terheiben és dicsőségében jelentékeny része volt A. vármegyének. Területéről toborozták és Kassán szervezték a később vörös-sipkás néven hiressé vált 9. honvédzászlóaljat; ezenkívül a vármegye két nemzetőrzászlóaljat és lovascsapatokat állított föl. A Galicia felől betört Schlick altábornagy ellenében Pulszky Sándor alezredes csapatja 1848 dec. 11. Kassa mellett vereséget szenvedett; de Schlick előnyomulását ugyanazon év dec. 29-én Mészáros Lázár hadügyminiszter Szikszónál megállította. 1849 jan. 2. és 4-én a dargói szoros miatt folytak csetepaték; de az osztrákok túlnyomó számban lévén, megszállották a szorost. Mészáros jan. 4-én újra harcba bocsátkozott Schlickkel, de csatát vesztett. Ellenben február 9-én Klapka Hidasnémetinél megvervén az osztrák csapatokat, Schlick sietve elvonult Kassáról Torna felé, mire Klapka egyesült Görgeyvel. A győzelmes tavaszi hadjárat után Kassa mellett kezdték szervezni az új felsőmagyarországi hadsereget; de a szervezést már be nem fejezhették. Jun. 24-én benyomult a vármegyébe az orosz hadsereg, mely elől a gyönge honvédsereg Visocky vezetése mellett kénytelen volt a Tisza felé hátrálni. A szabadságharc leverését követő abszolutizmus alatt a vármegye jogait is elkobozták. Megyefőnök vezetése alatt cs. kir. tisztikart neveztek ki; 1854. pedig a vármegyei törvényszéket megszüntetvén, cs. kir. törvényszéket állítottak föl Kassán. Ugyancsak mindjárt 1850. Torna vármegyét, most már másodszor, bekebelezték A.-ba. 1860-ban az októberi diploma kiadása után A. is megint visszanyerte autonómiáját, ugyanakkor Torna is független-

ségét; de az 1881. LXIII. t.-c. Torna vármegye önállóságát megszüntetvén, hét község kivételével, melyeket Gömör vármegyéhez csatoltak, Torna vmegyét, mely most a tornai járást alkotja, egyesítették Abaúj vmegyével A.-Torna vmegye néven. Az új tisztikart 1884. választotta az egyesült vármegye. Nagy szerepet vitt a vármegye az 1905–6-iki nemzeti ellenállás idejében, amikor egyike volt az első vezető törvényhatóságoknak, melyek a törvénytelen kormányzat ellen állást foglaltak.

Irodalom. Borovszky S. és Sziklay J. A.-T. vmegye és Kassa. Budapest 1898. Korponay J., Abaújvárm. monogr. Kassa 1866–1871; Károlyi Gy. H., A magy. műv. tört. Abaújmegyében a XVI. sz.-ban. Bpest 1876; Verédy K., Tornavárm. népokt., 1868—1882., Kassa 1883; Pesty, Az eltünt régi vm.-k 1880. I. 148—190; A kassai kereskedelmi és iparkamara jelentései. Csoma J. A. vmegye nemes családjai, (Kassa 1907); Tóth-Szabó Pál, Giskra, kül. tekintettel Abaújvmegyére, Századok 1903.; Ferdinándy Gyula, A. vmegye 1905/6. évi alkotmányos ellenállásának története, (Kassa 1908); Czobor Alfréd és Kemény Lajos, Tört. közlemények A. vmegye és Kassa multjából I. évf. 1910.

Abaújtornai mészkőhegység, lásd *Tornai mészkőhegység*.

Abaújvár, kisközség Abaúj-Torna vm. füzéri j.-ban, a Hernád partján, (1900) 796 magyar lak.; vasuti állomás (A.-Kenyhecz) és postahivatal, u. t. Göncz. Ref. temploma poligon záródásánál fogva figyelmet érdemel; van régi Csáky-féle kastélya. Régi várát, melynek csekély romjai a Hernád mentén láthatók, Aba nemzetsége 1038. egy régebbi vár helyén építtette (innen a vár és vármegye neve); itt tört ki a keresztényüldözés I. Endre alatt s itt lázadt fel Álmos vezér Kálmán király ellen. A. (Castrum Ujvár) várispánságának 1205—1335. van okleveles nyoma; hatáskörébe 14 helység tartozott. I. Ferdinánd kir. serege a várat 1556. bevette és elpusztította.

Abax (gör.), l. *Abakusz*.

Abázia (gör.) a hisztériának az a tünete, hogy a betegek nem járhatnak, bár lábaikat különben jól mozgatják. L. *Asztázia*.

Abb., l. *Abbassamento*.

Abba (kald.) a. m. atya, az új testamentomban isten elnevezése; a keleti keresztényeknél a püspökök és a patriarkák megszólítása.

Abbach (*Abach*), a bajorországi Niederbayernben, a Duna jobbpartján, vasuti állomás, sörgyárral, szénbányával (1900) 1188 lak. A régi *Heinrichsburg*, hol II. Henrik császár született, ma romokban hever. A közeli *Wildbad* a XIII. század óta ismeretes köszvény-, bőr- és hólyagbajok ellen használt kénfürdőiről.

Abbacinare (lat.), l. *Megvakítás*.

Abbadidák (*Abaditák*), arab dinasztia Sevillában, 1023—1091-ig. Alapítója *Mohammed* kádi. Fia s utóda *Abbad el Motadid* (1042–69), szintúgy ennek fia *II. Mohammed el Motadid* (1069–91) alatt Sevilla virágzásnak indult. II. Mohammed VI. Alfonz kasztiliai királyt Juszuf ibn Tasfin, a hitbuzgó marokkói fejedelem (Almoravida) segélyével Salaca mellett ugyan megverte, de Juszuf azután Mohammedet letette és elzáratta. V. ö. *Dozy*, Geschichte der Mauren in Spanien. II. köt.

Abbadie (ejtsd: —dí), két francia utazó. Abessziniában és a szomszédos országokban jártak. Az idősebbik, *Antoine Thomson d'A.* 1810-ben, öccse *Arnaud Michel d'A.* 1815-ben szül. Dublinben; Antoine megh. 1897 márc. 19.; Arnaud megh. 1893 nov. 13. Franciaországban nevelkedtek és ott meghonosodva, Etiópia kikutatására készültek. Miután az idősebbik 1836—37. Braziliában, az ifjabbik pedig egy ideig Algirban volt, 1837-ben a Vörös-tengerhez Masszauába utaztak és onnan kiindulva részint együtt, részint külön bejárták Abesszinia nagy részét, az addig csak kevéssé ismert Enarea és Kaffa tartományokat is. Mindennemű tudományos kincsel, ó-etiópiai kéziratoknak nagy gyüjteményével és sok szógyüjteménnyel megrakodva tértek vissza 1849-ben Franciaországba, ahol apránként tették közzé utazásaik eredményeit. *Arnaud* 1853-ban újra Abessziniában járt. *Antoinetól*, aki öccsénél kiválóbb volt, kisebb értekezéseken kívül megjelent: Catalogue raisonné des manuscrits éthiopiens (1859), az igen becses Géodésie d'Éthiopie (1860–1873), Observations relatives à la physique du globe faites au Brésil et en Éthiopie (1873), Dictionnaire de la langue Amarinna (1881); Géographie de l'Éthiopie c. művéből csak az első kötet jelent meg (1890). Összes utazásaikat *Arnaud* írta le Douze ans dans la Haute-Éthiopie (1868, 2 kötet) c. művében.

Abbadón (héber) a. m. pusztulás, örvény, azonos jelentésű a *seól* «alvilág» szóval. János jelenéseiben a pusztulás angyalának neve.

Abba Garima, falu az abesszíniai Tigrében, Aduától mintegy 9 km.-nyire; 1896 márc. 1. az abesszíniaiak az olaszokat itt döntő csatában legyőzték.

Abbajek, durva pamutkelme, l. *Aba*.

Abbas (lat.), l. *Apát*.

Abbásfalva, l. *Abásfalva*.

Abbassamento (*di mano*, ol., röv. *abb.*), a zenében két különböző értelemben használják és pedig 1. az ütemezésnél a kéznek lefelé való mozgatását jelenti; 2. a zongora- és orgona-játszásnál azt jelzi, hogy a kezek keresztezésénél az illető kéz, melyre utal, a másik *alatt* játszik (ugyanezt teszi a *sotto*).

Abbasso! (ol.) a. m. le vele!

Abbász, 1. Mohammed próféta nagybátyja, szül. 570 körül Kr. u. Mekkában, megh. 652. Medinában; családja az iszlám előtt a Kába körül nevezetes tisztségeket látott el. Az iszlám első idejében A. Mohammed ellenségeihez szegődött; csak a Bedr mellett vívott győzelem után követte öccsét. A. őse a róla *Abbászidák*-nak nevezett dinasztiának, mely az Omajjádok bukása után 750-ben magához ragadta a kalifai hatalmat s azt Bagdadban 1258-ig birta, midőn a mongolok Hulagu khán alatt a keleti kalifátusnak véget vetettek. E katasztrófa után A. utódai az egyiptomi mameluk szultánok gyámsága alatt cím szerint fentartották a kalifai méltóság árnyékát, míg Egyiptom 1517. évben az oszmánoktól meghódíttatván, méltóságuk legutolsó maradványa is megsemmisült.

2. *I.* v. *Nagy A.*, *perzsa sah*, a Szofik dinasztiájából, V. Mohammed Chodabendeh fia, szül. 1557., megh. 1629. Apja alatt Khorazan helytartója volt s testvérei meggyilkoltatása után 1586. lépett a trónra. Kétségkívül az új Perzsia legnagyobb uralkodója volt. Szerencsés háborút folytatott a törö-

kok ellen s nagy kegyetlenségek útján jutott Bagdad birtokába 1623. Az európai nagyhatalmakkal összeköttetésben állott s Spanyolország és Angolország követeit tartotta Iszpahanban. A szunnitákat üldözte, de a keresztényekkel szelíden bánt. Dédunokája

3. *II. A.* (1642—67) szelíden uralkodott és számos francia kereskedőt, kézművest és művészt fogadott országába.

4. *III. A.* A Szofik dinasztiájának utolsó ivadéka, megh. 1736. Utódja lett fővezére, *Tahmaszp Kuli khan*.

5. *I. A. pasa, Egyiptom helytartója*, Mehemed Ali unokája, szül. 1813., megh. 1854. Kairóban nevelkedett. Mint miniszterelnök és a kairói tanács elnöke működött hosszabb ideig. Részt vett az 1841-iki sziriai háborúban is. Mehemed Ali utódjául jelölte ki, de nagybátyja, *Ibrahim pasa* magához ragadta az uralmat (1848). Ibrahim halála után a porta A. pasát ismerte el Egyiptom helytartójául. A. türelmetlen, henye s élvvágyó volt, gyűlölte az idegeneket s általában az európai civilizációt. Az 1854-iki krimi háború alkalmával 15,000 emberét és a flottáját bocsátotta a szultán rendelkezésére. Utódja nagybátyja, *Szaid pasa* lett.

6. *II. A. Hilmi, Egyiptom harmadik alkirálya* (khedive), Mehemed Tevfik alkirály legidősb fia, szül. 1874 jul. 16. A bécsi Teréziánumban nevelkedett s midőn atyja 1892 jan. 7. meghalt, a szultán kinevezte Egyiptom alkirályává. Nagyjában Anglia óhajai szerint kénytelen kormányozni. L. *Egyiptom* történetét.

Abbaszi (*abasszi*), 1. perzsa pénz = 1 török piaszter = 4 sahi, 50 A. = 1 tomán. — 2. perzsa súlymérték = 5 szir = 367. 2 g. — 3. khivai pénz = $^1/_{14}$ tilla. — 4. váltópénz Oroszországban (Georgiában) = 20 kopek.

Abbászidák: *a)* Kalifa-dinasztia; l. *Abbász 1.* és *Kalifák*. — *b)* Perzsa dinasztia, l. *Abbász 2.*

Abbász-Mirza, *perzsa herceg*, Ali Feth sah második fia, szül. 1783 körül, megh. 1853. Apja őt jelölte ki utódjául. A. a hadsereget francia és angol tisztek közreműködésével reorganizálta, könyvnyomdákat állított, gyárakat építtetett, s bányákat nyitott. Szerencsétlenül harcolt Oroszország ellen 1811. és 1821. s szerencsésen a törökök ellen 1821. A. különben iszákos ember volt s alatta az országban a legnagyobb korrupció uralkodott. 24 fiút és 26 lányt hagyott hátra. Fia, Mohamed Mirza 1834. lépett a trónra.

Abbasz-Tuman, falu Tiflisz orosz kormányzóságban. Achalciktól 13 km.-nyire a Kaukázus egyik festői völgyében, 250 lak. Körülbelül 50 kéntartartalmú ásványvízforrással. 1892 óta (1292 m. magasságban) obszervatoriuma van.

Abbate (*abate*, olasz) a. m. apát, abbé (l. o.).

Abbate (Abate), *Niccolò dell'*, ol. festő, szül. Modenában 1512., mh. Fontainebleauban 1571. Atyjának, A. Giovanni stukkóművesnek és Begarelli szobrásznak tanítványa, a XVI. sz. első felében sok dekorativ festményt készített Modena és egyéb felső olaszországi városok templomai és középületei számára. Ezek, valamint ama művei, melyeket a fontainebleaui kir. kastélyban Primaticcioval együtt festett, nagyrészt elpusztultak.

Abbate Ciccio, olasz testő, l. *Solimena*.

Abbatia (lat.) a. m. *apátság* (l. o.). — *A. affiliata*, fiókapátság.

Abbatissa (lat.) a. m. apátnő (l. o.).

Abbatis villa, l. *Bácsfalu*.

Abbazia (horv. *Opatija*), falu Isztriában, Volosca j.-ban, a Quarnero mellett, a déli vasút mentén, (1900) 2341 lak. Fiuméval gőzhajó köti össze. Védett helyzete az 1396 m. magas Monte Maggiore nyulványának tövében, tengerparti fekvése, szép kertjei s szállói, örökzöld téli növényzete, gyönyörű babérerdeje, szelid éghajlata gyorsan felviruló téli és nyári tengeri fürdőhellyé tették. Régi apátsága, a San Giacomo della Pricola, jelenleg tiszti gyógyintézet. A. átlagos évi hőmérséklete 14° C., a főszezon újévtől husvétig tart. Szép tengerparti utak vezetnek északon a szomszédos Voloscába, délen a festői Ikába és Lovranába. Ujabban e helyeket A.-val és Matuglievel villamos vasút köti össze. — V. ö. *Kenedi*, A Quarnero; *Noë*, Taschenbuch aus A. (Teschen 1884); *Radics*, A. (Wien 1884); *Szemere*, Der See- und klimatische Winterkurort A. (Stuttgart 1885); *Virchow* (Berliner klin. Wochenschr. 1887); Geuters ill. Führer von Abbažia, 1903.

Abbe, 1. *Cleveland*, amerikai csillagász, szül. New-Yorkban 1838 dec. 3. Csillagászati tanulmányait 1859—60. Brunnow alatt Michiganben, azután 1864-ig Gould mellett Cambridgeben s 1866-ig Struve mellett Pulkovában végezte. 1868. Cincinnatiban a csillagvizsgáló állomás igazgatója lett, majd 1871. a meteorologia tanára Washingtonban. Munkái: Treatise on meteorological apparatus and methods (1887); Preparatory studies for deductive methods in storm and weather predictions (1890); időközben pedig 1873—88: Annual Summary and Review of progress in meteorology cimen csillagászati folyóiratot szerkesztett.

2. *A. Ernst*, ném. fizikus, szül. 1840 jan. 23. Eisenachban, megh. 1905 jan. 14. Jenában, hol egyetemi tanár volt. Az optikai műszerek tökéletesítése az ő nevéhez füződik. Mint egyet. tanár u. i. átvette a jenai Karl Zeiss-féle optikai műhely vezetését s azt tudományos alapokra fektette, majd Schott O.-val együtt üvegtechnikai műhelyt alapított. A csillagász- és fényképész-lencsék szerkesztésének ő adott új irányokat s az ő módszere emelte azokat mai tökéletességükre. A homogén immerzió kérdésének megoldásával a mikroszkópokban a bakteriologiának adott hatalmas eszközt. Mint emberbarát és szociologus a *Zeiss-féle alapitvány* megteremtésével szerzett magának nagy nevet. 1889 ugyanis vállalatát, mely akkor már 1300 embert foglalkoztatott, önálló s örökös alapítvánnyá tette. A személyzetnek haszonrészesedési és nyugdíjjogosultságot adott, részükre nagyarányú munkásjóléti és társadalmi intézményeket létesített s végül a technikai tudományok állandó művelésére külön nagyszerű alapot szervezett. Összegyüjtött munkái: Gesammelte Abhandlungen 3 köt. (Jena 1906).

Abbé (francia), eredetileg a. m. *apát*. X Leó pápa és I. Ferenc francia király közt 1516. egyezség jött létre, amely a francia királyokat azzal a joggal ruházta föl, hogy 225 franciaországi apát-

ságba *abbé commendataire*-eket nevezhessenek ki. Ennek következtében főkép a nemesi családok ifjai tömegesen tódultak a papi pályára s A.-knak nevezték őket, ha apátságuk nem is volt. A XVI. század közepe óta Franciaországban általában az A. címet viselték a fiatal papok, akár föl voltak szentelve, akár nem. Ruházatuk fekete v. sötét ibolyaszínű papi ruha (talaris) volt, papi nyakravalóval. Mindannyian nem juthatván valódi apátság birtokához, előkelő családoknál mint házi tanítók, tanácsadók szerepeltek, vagy pedig mint írók működtek. A forradalom után eltüntek a francia társadalomból; maga az A. cím azonban fenmaradt és fiatalabb papokkal szemben megszólításképen ma is használják.

Abbé d'Aubignac, l. *Hédelin.*

Abbé de la Tour, l. *Charrières.*

Abbe-féle kondenzor, l. *Mikroszkóp.*

Abbe-féle refraktométer, l. *Refraktométer.*

Abbehausen, község Oldenburgban, a butjadingeni járásban, (1905) 2085 lakossal.

Abbeokuta, l. *Abeokuta.*

Abbeville (ejtsd: abb'vill), 1. arrondissement a franciaországi Somme départ.-ban, 1585 km² területtel, (1901) 132,325 lakossal. 11 kantonra oszlik, melyekben összesen 172 község van; — 2. az arrondissement székvárosa, (1906) 20,704 lakossal, 1209-ből való toronnyal, 45,000 kötetből álló és 1690-ben alapított könyvtárral. Posztó- s szőnyegipara, gabonakereskedése nevezetes. Franciaország legrégibb helyeinek egyike, időszámításunk elején római telepítvény, a IX. században a Saint-Riquier apátság alá tartozik (innen a neve *Abbatis villa)* és 1130-ban községi jogot nyer. A keresztes háborúban a hadak gyülőhelyeként szerepel. A francia IX. Lajos és az angol III. Henrik közt 1259-ben kötött békét ok nélkül nevezik Abbevilleről, mert azt Párisban kötötték meg. V. ö. Prarond, La Topographie hist. et archéol. d'A. (3 k. u. o. 1871—1884.) — 3. A. grófság fővárosa Délkarolina északamerikai államban, Columbiától északnyugatra, a vasút mellett, (1900) 3766 lakossal, gyapotkereskedéssel.

Abbey, *Edwin Austin,* amerikai festő, szül. 1852. Philadelphiában, 1883 óta állandóan Angliában él. Eleinte főleg illusztrációkat készített, újabban pompás, színes történeti képeket fest. Ilyenek: Pavane (1895); Katalin királyné VIII. Henrik előtt; VII. Edward megkoronázása; A szt. Grál (Boston, nyilv. képtár).

Abbiategrasso, város Milano olasz tartományban, a Naviglio Grande és vasút mellett, (1901) 12,166 lak., kik marhatenyésztésből és rizstermelésből élnek. 1167-ben I. Frigyes német császár, 1245. pedig II. Frigyes vette be. Itt verte meg 1313. Matteo Visconti a gvelfeket és 1524-ben Giovanni de' Medici a franciákat.

Abbot (ejtsd: ebbat), 1. *Georges,* anglikánus főpap, szül. 1562., megh. 1633. Canterburyi érsek volt, s azon fáradozott, hogy a skót egyházat az anglikánussal egyesítse.

2. *A. Robert,* az előbbinek testvére, szül. 1560 táján, megh. 1617. Salisburyi püspök volt és I. Jakab király kedvelt embere. De suprema potestate regia (London 1616) című munkát írt.

3. *A. Charles,* lord *Colchester* (l. o.).

Abbotsford (ejtsd: ebbotszford), Walter Scott lakóhelye, a Tweed folyó mellett, Melrose apátság közelében; eredetileg parasztudvar volt, s midőn Scott 1811-ben megvette, gyönyörű birtokká alakította át, középkori stílű kastéllyal. Fekvése nagyon regényes. Becses régiség-, festmény-, könyv- és kézirat-gyüjteménye volt, melyeket a költő gyűjtött s mely a kat. egyesület tulajdonába ment át. Az Abbotsfordi bárói cím 1847. Walter Scott utolsó fiával megszünt. — V. ö. Washington Irwing, A. and Newstead Abbey (London 1835); Mrs. Constable Maxwell-Scott, A. and its treasures (1893) és The making of A. (1897).

Abbott (ejtsd: ebbat), *James,* északamerikai ifjúsági író, szül. Hallowellben, Maine államban 1803., megh. 1879. Tanár és pap volt. Ifjúsági iratai 200 kötetre rúgnak, köztük a sokszorosan feldolgozott: Rollo Books (28 köt.). — Fia, *Lyman,* szül. 1835. szintén pap; művei: The Outlook, Life of Christ, Evolution of Christianity.

Abbott-kaptár, l. *Kaptár.*

Abbreviátorok, a pápai iroda jegyzői és titkárai; prelátusok s a szentatya családjához tartoznak. Különböznek tőlük az ú. n. *abbreviatori di curia,* az apostoli Dataria abbreviátorjai, kik az apostoli bullákat expediálják.

Abbreviatura, l. *Rövidítés.*

Abbt, *Thomas,* német bölcsészeti író, szül. 1738 nov. 25. Ulmban, megh. 1766 nov. 3. Bückeburgban, hol udvari konzisztóriumi tanácsos volt. Az egyetemet Halléban végezte, ahol teologiát, később filozófiát s matematikát tanult. 1760-ban az Odera melletti Frankfurtban az egyetemen r. k. filozófiai tanár lett, 1761-ben a matematika tanára Rintelnben. A Leibnitz-Wolff-féle iskolához tartozik; műveit a felvilágosodás szellemében írta, nevezetesebbek: Vom Tode fürs Vaterland (1761), Vom Verdienst (1765). Összegyüjtött munkáit Nicolai adta ki 6 kötetben Berlinben 1768—1781., más. kiad. 1790. V. ö. Pentzhorn, Th. Abbt (Berlin 1884).

Abbuna, l. *Abuna.*

ABC, l. *Ábéce.*

ABC-eljárás alatt értjük a szennyes vizek tisztítását kénsavas agyagfölddel (angolul: Alun) vérrel (Blood) és agyaggal (Clay). Ma már idejét multa.

Abcházia, l. *Abkházia.*

Abcházok, kaukázusi nép, l. *Abkházok.*

Abcúg! lehurrogató kiáltás, értelme: le vele! ki vele! pereat! Eredete bizonytalan. V. ö. *Tóth* B., Szájrul szájra (1901).

Abd (arab) a. m. *szolga,* összetett tulajdonnevekben gyakori, pl. *Abd-Alláh,* Alláh szolgája; *Abd-al-Kader,* a hatalmas (isten) szolgája; *Abd-al-Latif,* a kegyteljes szolgája; *Abd-al-Rahmân,* az irgalmas szolgája; *Abd-al-Aziz,* a dicsőségteljes szolgája; *Abd-al-Hamid* a. m. annak a szolgája, akit a köszönet megillet. A török nyelvben megfelelő összetételben a *Kuli* szót (a. m. szolgája) használják, pl. *Alláh-Kuli*, a héberben az *Ebed*-et.

Abda, kisközség Győr vm. tósziget-csilizközi j.-ban a Kisduna és Rábcza közelében, (1900) 1234 magyar lakossal, vasuti megállóval és postahivatallal; u. t.: Öttevény. Ősrégi község, mely már 1051. szerepel, midőn III. Henrik német császár az átkelést nagy veszteség árán kiküzdötte, to-

valda 1153., mikor II. Géza követének, Adalbertnek birtoka volt, melyet a szentmártoni apátnak hagyományoz; 1208. már falu és vámszedőhely volt. A XIV. és XV. sz.-ban a bencések, a győri székeskáptalan és a Szentgyörgyi grófok birtoka. 1566. Pálfy Ferenc, Zrínyi Miklós sógora és veje Batthyány Boldizsár itt vették át gróf Salm komáromi parancsnoktól a szigetvári hős levágott fejét, melyet Musztafa török nagyvezér küldött Komáromba. 1588. a vármegye itt erősséget emeltetett. A törökök többször dúlták fel; 1672. [illegible] vállta meg, mely lakóit nagyon sanyargatta. 1704. Rákóczi csapatai lerombolták az erősséget. 1830. a Rábcza árvize pusztította a falut, melynek lakói akkor a folyótól távolabb húzódtak. 1848—49. két csata volt itt; a szabadságharcosok emléke a régi templom helyén áll.

Abdali nép, l. *Afganisztán.*

Abdallah, 1. Mohammed próféta atyja, megholt még fia születése előtt.

2. *A. ibn Ali,* az első két abbaszida kalifa nagybátyja, 750. megverte II. Mervánt és ezzel véget vetett az omajjád kalifátusnak. Unokaöccse, Abul Abbász halála után nem akart meghódolni Manszúrnak, Abul Abbász fivérének, de 754. vereséget szenvedett és 764. megöletett.

3. *II. A.*, bokharai khán, l. *Abdullah.*

4. *A. ben Jászin,* l. *Almoravidák.*

5. *A.*, l. *Mahdi.*

6. *A.*, hittérítő, l. *Goës.*

7. *A. sejk,* angol utazó, l. *Burton.*

Abd al-Latif, arab tudós, szül. Bagdadban 1160, megh. mekkai zarándokútján 1231. Sokoldalú tudományos munkásságot fejtett ki; különös szakmája azonban az orvostudomány. Munkái közt leginkább ismert Egyiptom leírása, amelyet White adott ki (Abdollatiphi Historiæ Aegypti compendium, 1800) és Silvestre de Sacy francia feldolgozásban bocsátott közre. (Relation de l'Égypte, 1810).

Abd-al-Malik az omajjád kalifák sorában az ötödik; apja, Mervan után 685—705 uralkodott. Az iszlám hatalmát nyugat felé is kiterjesztette. Arról nevezetes, hogy a hivatalos életben az arab nyelvnek érvényt szerzett, midőn azt a közigazgatás hivatalos nyelvévé tette és a pénzekre is arab feliratot veretett.

Abdalócz, kisközség Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1900) 187 német lakossal; u. p.: Pornóapáti, u. t.: Óvár-Vashegy.

Abday, 1. *Asztrik Sándor,* szt. Benedek r. áldozópap és gimn. tanár, szül. Győrött, 1842 febr. 13., meghalt Bakonybélben 1894 március 6. Munkái: Krisztus és a század (Pest 1865.) (Roselly des Lorgues után ford.) Εἰσφορά.; Földjövedelmi adó Attikában a rendkivüli hadi költségek fedezésére (u. o. 1871); Laokoon. (Győr 1874.).

2. *A. Sándor,* szinész és szinigazgató; szül. Kaposvárott 1800 február 2-án, megh. Szatmárt 1882 nov. 18-án. 1817-ben lépett a szinpadra, melyen szép termetével és ügyes játékával nagy sikert ért el. Mint szinigazgató 32 éven át buzgó apostola és úttörő napszámosa volt a magy. nemzeti szinészetnek. Aggkorában a Nemzeti Szinháztól kapott kegydíjból élt.

Abd el Aziz, marokkói szultán, l. *Abd ul Aziz.*

Abd el Káder (*Szidi el Hadzsi A. el K. Uled-Mahiddin*), a kabilok híres fejedelme, szül. Maszkara mellett Algériában 1807., megh. Damaszkuszban 1883 máj. 26. Az algéri dey által üldöztetve, Kairóba menekült s Mekkába való zarándoklásával megszerezte a *hadzsi* címet. A dey bukása után (1830) visszatért hazájába, mire a fölkelő arab törzsek *emir*-nek választották. Fáradhatatlan kitartással s változó szerencsével harcolt a franciák ellen 1832—47. Csak 1847 dec. 22. sikerült őt a franciáknak elfogniok. III. Napoleon visszaadta szabadságát (1852 okt.) és 100.000 frank évi nyugdíjat engedélyezett neki. A. eleinte Brusszába, 1855. pedig Damaszkuszba költözött. Itt az üldözött keresztények védelmére kelt (1860), amiért Napoleon a becsületrend nagykeresztjével tüntette ki. Irt egy vallásbölcseleti munkát arab nyelven, melyet a franc. akadémia *Dugat* franc. átdolgozásában Rappel à l'intelligent, avis à l'indifférent cím alatt adott ki (Paris, 1858). V. ö. *Bellemare,* A., sa vie politique et militaire, (Paris 1863); *Churchill,* Life of A., (London 1867); *Pichon,* A. (Paris 1899).

Abd el Vahháb, l. *Vahhábiták.*

Abdera, város a régi Trakiában, a Nestos torkolatától keletre, a hagyomány szerint Herakles építette a Diomedes lovaitól széttépett Abderos emlékére; kezdetben szabad volt, majd makedóniai Fülöp, végül a rómaiak uralma alá került. Romjai a mai Bulustra-fokon még láthatók. Lakói buták hírében állottak s így az *abderita* gúnynév lett, ámbár innen származott Demokritos, Protagoras és Anaxarchos is. *Abderitizmus* korlátolt hóbortosságot, kisvárosiasságot jelent.

Abderhalden, *Emil,* fiziologus, berlini egyet. tanár s az ottani állatorvosi főiskola élettani intézetének igazgatója, szül. 1877 márc. 9. Obernzwillben (Svájc). A vérelváltozások képezik tudományos buvárkodásainak fő tárgyát. Munkái: Lehrbuch d. physiologischen Chemie (Wien 2. Aufl. 1903); Über das Verhalten verschiedener Polypeptiche gegen Pankreasferment. (Berlin 1905); Bildung von Polypeptiden bei der Hydrolyse der Proteine (u. o. 1907); Handbuch der biochemischen Arbeitsmethoden (Wien 1909); Fortschritte der naturwissenschaftlichen Forschung I. (Berlin 1910).

Abderita, *abderitizmus,* l. *Abdera.*

Abderos, Hermes fia, l. *Abdera.*

Abd-esz-Szenga, l. *Keffi.*

Ábdeszt (perzsa) a. m. kézvíz; így nevezik a törökök és perzsák a vallásos mosakodást, amely a test egyes részeire terjed; az arabok *vudú*-nak mondják. Az Á.-től különbözik a *guszl,* mely teljes fürdőt jelöl. Utazásban, oly körülmények között, midőn a mohammedán ember vízhez nem fér, az Á. homokkal is végezhető.

Abdi *pasa* (*Abdur Rahman*), Buda várának utolsó pasája. Albán születésű, ezért Vezír Arnaud A.-nak nevezték a törökök. Budára 1684 november vége felé nevezték ki, elesett a vár hősies védelmében 1686 szept. 2. V. ö. *Gévay* A., A budai pasák. 52. l.

Abdiás, 1. a tizenkét kisebb próféta egyike, kiről — nevén kivül — semmi bizonyosat sem tudunk. Valószinüleg Amos próféta kortársa.

2. *A.*, a «De historia apostolici certaminis libri X» című apokrif irat szerzője. Ebben az iratban azt mondja magáról, hogy Krisztus 70 tanítványa közé tartozott. Simon és Judás apostolokat Perzsiába kisérte, akik őt Babilon első püspökévé tették meg. Könyvét állítólag zsidó nyelven írta, ezt egyik tanítványa görögre, Julius Africanus latinra fordította. Mindez azonban, mint a kritika kimutatja, valótlan. A. csak költött név, soha sem volt babiloni püspök; a könyv eredetileg lat. nyelven írt munka, melyről először a XII. sz.-ban történik említés. Nyomtatásban Baselban jelent meg 1551-ben és azóta többször is.

Abdicatio (lat.) a. m. lemondás, kitagadás.

Abdomen (lat), a gerinces állatok törzsének alsó, ill. hátsó része; az izeltlábú állatok testének harmadik része (1. fej, 2. tor., 3. potroh) l. *Potroh.* Orvosi tekintetben l. *Has, hasüreg.*

Abdominales (állat), l. *Hasparás halak.*

Abdominális lélegzés, férfiaknál található, nőknél mellkasi a lélegzés. L. *Lélegzés.*

Abdominális nyílások (pori abdominales), számos halon és több hüllőn a végbélnyílás mellett v. mögött fekvő nyílások (1—2), melyek által a testüreg (coeloma) közvetetlenül a külvilággal áll összeköttetésben. Többnyire a csirasejtek kivezetésére, olykor a nitrogéntartalmú bomlástermékek (húgy) kiürítésére valók.

Abdominális pletora, a hasüreg zsigereinek pangásos (gyüjtőeres) bővérűsége; bekövetkezik a verőceér (kapuér = vena portae) keringészavarainál, pl. májbajoknál (cirrhosis, daganatok) a verőceér elzáródásánál. Rendszerint *aranyérrel* jár együtt (l. o.).

Abdominális terhesség, l. *Terhesség.*

Abdominális tifusz, l. *Hastifusz.*

Ab-du, l. *Abidosz 1.*

Abducens *(nervus a.)*, l. *Távolító ideg.*

Abductio (lat.) a régi joggyakorlatban a házasság céljából elkövetett nőrablás. A tettes: *abductor.*

Abduktor-izmok, valamely tagnak a másik tagtól v. a testtől való távolítására szolgálnak. L. *Adduktor-izmok.*

Abd ul Aziz, 1. *török szultán,* szül. 1830 febr. 9., megh. 1876 jun. 4. Bátyja, Abdul Medzsid halála után, 1861-ben lépett a trónra. A régi szokás ellenére nem ölette meg elődjének fiait és annyiban is szakított az oszmán hagyománnyal, amennyiben saját fiát, Izzeddint szánta utódjául. Mint uralkodó nem igazolta a belé helyezett várakozásokat. Kormánya, hol az ó-török, hol az ifjú-török reformpárt, majd angol, majd orosz befolyás alá jutott. Utazása Párisba 1867-ben sem jelölte a reformok kezdetét, mint remélték, hanem még hozzájárult az állam pénzügyi bukásához. Az 1867—69-iki krétai, majd az 1875-iki bosznia-hercegovinai lázadás világosan mutatták a birodalom gyöngeségét. Mindjobban Ignatjev orosz követ és Mahmud nagyvezir befolyása alá jutott. A szofták felkelése 1876 máj. 11-én új kormány kinevezésére birta A.-t, ámde e kormány fejei május 29—30. éjjelén lemondásra kényszerítették őt, és öccsét, Murádot kiáltották ki utódjának. A szerencsétlen A. néhány nap mulva, mint akkor állították, maga vetett véget életének, tényleg azonban jun. 4-én a Cseragan-palotában megölték. Öt évvel később Midhát (l. o.) és Nuri pasákat a rajta elkövetett gyilkosság miatt halálra itélték, de nem végeztek ki, hanem Arábiába száműzték, ahol utóbb mind a kettő szintén megöletett. V. ö. *Millingen,* La Turquie sous le règne d'A. (Brüsszel 1868).

2. *A., marokkói szultán,* szül. Marakesben 1878 febr. 24. Atyja, Mulej Hasszán, idősebbik fiának, Mulej Hafidnak mellőzésével A.-t jelölte ki utódjául. Atyja elhunytával, 1894 jun. 6. örökébe is lépett. Eleinte az európaiak befolyását ki akarta zárni, de lassankint európai bizalmasok foglaltak tért A. környezetében s a szultán reformok terére lépett, amit a rakoncátlan benszülött törzsek nagy ellenszenvvel fogadtak. Egyre-másra lázadásokkal kellett megküzdenie, a fölkelők ismételten trónfosztottnak nyilvánították és ellenszultánt kiáltottak ki. Ezenfölül sok bajt okozott neki az európai hatalmak versengése, mely végre is az *algecirasi értekezlet* (l. o.) összehívására vezetett (1906 jan.—márc.), melynek végzései ellen azonban majdnem az egész ország fegyvert fogott. A.-t jan. 7. Fezben trónvesztettnek nyilvánították s testvérbátyját, *Mulej Hafid*-ot kiáltották ki szultánnak. A jóformán csak a franciáktól támogatott A. mindjobban sarokba szorult. 1909. ezek is elejtették és a többi hatalommal együtt Mulej Hafidot ismerték el Marokkó törvényes szultánjának. (L. *Marokkó* és *Mulej Hafid.*) A. Tangerba költözött és 7000 font sterling évdíjat kap.

Abdul-hákk Hamid, az új török irodalom egyik dísze. Jelenleg Madridban nagykövet. Legkiválóbbat a drámaírás terén alkotott. Legismertebb színművei a Tarik jákhod Endelüsz fethi című — a spanyolországi mór hódítás korában játszó drámája és Esber című verses tragédiája Irt néhány kötet költeményt és egy-két regényt is.

Abd ul Hamid, 1. *I. A., török szultán,* szül. 1725 máj. 20., megh. 1789 ápr. 7. 1774 elején jutott uralomra, miután mint trónkövetelőt 42 éven át fogságban tartották. Ez őt testileg és lelkileg annyira tönkretette, hogy nem volt képes a birodalmát fenyegető romlást feltartóztatni. Alatta kezdődik az orosz befolyás terjeszkedése, különösen a dunai fejedelemségekben. Krimiát a kucsuk-kainardzsii béke ellenére elfoglalta II. Katalin cárnő és az 1787 végén az osztrákok és oroszok ellen megkezdett háború is eleinte csak csapásokat hozott az oszmánokra; később legalább az Al-Dunánál Ausztriával szemben a törökök győztek. Angliának és Poroszországnak szövetkezése a portával határt szabott II. József császár és a cárnő messzemenő terveinek. A. azonban e fordulat előtt megh. V. ö. Tarichi Aszim, A history of A. and Selim (Konstantinápoly 1867) 2 köt.

2. *II. A., török szultán,* Abd ul Medzsid második fia, szül. 1842 szept. 22. Őrültnek nyilvánított bátyja, V. Murád letétele után, 1876 aug. 31. palotaforradalom útján lépett a trónra. Bomladozó birodalmat örökölt. Bulgária, Bosznia és Hercegovina már felkelőfélben voltak és Szerbia, meg Montenegro mozgolódtak; Oroszország pedig, valamenynyinek pártfogója, háborúval fenyegetődzött. A. a bonyodalmaktól kezdetben Midhát pasa tanácsára alkotmány kihirdetésével igyekezett mene

szüntek (1876 dec. 23), a nagyhatalmak reformköveteléseivel ellenben visszaállította. Erre Nikita montenegrói fejedelem, II. Sándor cárt megelőzve, háborút izent. Ily viszonyok közepette az első török parlament annál is kevésbbé volt képes a beléje helyezett reményeknek megfelelni, amennyiben a gyanakvó A. Midhát pasát 1877 febr. 5. száműzte (l. *Midhát*), mire elvetve a reátukmált «alkotmányos» fejedelem álcáját, ó-török kegyencekkel vette magát körül. Az alkotmányt magát 1878 febr. 14. felfüggesztette. Közben az 1877—78-iki háború a bukás szélére sodorta a birodalmat és bár a berlini kongresszus Oroszország mértéktelen feltételeit megnyirbálta, az európai Törökország mégis csak összeroncsolt állapotban került ki e válságból. Négy volt tartománya teljesen felszabadult, Boszniát és Hercegovinát pedig Ausztria-Magyarország okkupálta. A.-ra immár az a feladat hárult, hogy a megmaradt birtokait ujjá szervezze és jobb karba hozza. A kormányzat egyik másik ágában, így pl. a pénzügy és hadügy terén a németek segélyével (Goltz pasa, Rüstov), történtek is reformok, de ezek hatását a kegyencek, a közigazgatás romlottsága és a nép fatalisztikus nembánomsága ellensúlyozta. Maga A. pedig a székvároson kívül fekvő, elzárt Jildiz-kioszk kincses palotáiba vonult vissza, ahol albán testőrei árnyékában kegyencei, kémei, meg háreme társaságában töltötte idejét. Még az előírt pénteki istentiszteletet is a Jildiz falai között, a Hamidie-mecsetben végezte és csak akkor (évente egyszer) látogatott el Konstantinápolyba, ha a vallás parancsa szerint az Ó-Szerail mecsetjében meg *kellett* jelennie. *Külügyi tekintetben* a reformok életbeléptetését sürgető nagyhatalmakkal szemben halogató politikát követett és az adott helyzet veszélyei szerint hol egyik, hol másik nagyhatalomnál keresett és talált is többnyire pillanatnyi segélyt. Igaz, hogy ezt rendesen kereskedelmi engedményekkel v. vasúti koncessziókkal kellett meghálálnia. Görögországgal és Bolgárországgal pedig az albán-macedoniai vérengzések következtében állandóan feszült viszony állott fenn és ez állapotokon a mürzstegi egyezség alapján életbeléptetett európai csendőrség sem tudott gyökeresen segíteni. A görögökkel 1897. a háborúban ugyan a török sereg győzött, mindamellett a viszály kútforrása, Kréta-szigete kisiklott a szultán közvetlen hatalmából. *Belső uralkodása* sem verőfényesebb a külsőnél: se szeri se száma a lázongásoknak. — Népei közül Izzed kegyencével együtt különösen az örményekre haragudott, kik ennek fejében gyakori felkelésekkel válaszoltak, aminek újabb mészárlások lettek a következményei. 1895. örmény fanatikusok a szultán ellen intéztek bombamerényletet, egy évvel később pedig Konstantinápolyban rögtönöztek fölkelést, melyet azonban a törökök elfojtottak. De még az örményeknél is jobban gyűlölte A. az ifjú-török reformpártot, melynek külföldre kibujdosott tagjai Ahmed Riza bej elnöksége alatt nem szüntek meg Európa figyelmét a szultán és kedveltjeinek kegyetlenségére és tékozlására felhívni és az 1877-iki Midhát-féle alkotmány helyreállítását követelni. Végre a seregben is lábra kapott az elégületlenség, mely 1908. felkelésben tort ki és erre a makacs szultán engedett; 1908 jul. 23. visszaállította az alkotmányt, esküt is tett rá és dec. 17-re hívta egybe a parlamentet, melyet e szavakkal üdvözölt: «Örvendek, hogy népem képviselői között megjelenhetek és áldást kívánok munkásságukra». Ezek után még esküdt ellenségei is hinni kezdtek alkotmányos érzületében, ámde csalódtak, mert A. nem tudta elfelejteni a korlátlan hatalom aranynapjait és kegyencei, meg a bukott ó-török párt élesztették benne a megtorlás tervét. Mialatt az ifjú-török kormány és a parlament a kezdet nehézségeivel bajlódtak, melyeket Bosznia-Hercegovina annexiója még növesztett, a Jildiz embereinek tudtával és pénzével 1909 ápr. 13. Konstantinápolyban katonai ellenforradalom támadt; az ifjú-török tisztoket, sok politikust megöltek és ó-török kabinet kinevezését vitték keresztül. Csakhamar azonban a makedóniai hadtest fegyvert fogott az alkotmány védelmére és megtorlás végett Konstantinápoly falai alá nyomult. Egyúttal a parlament ápr. 23. és véglegesen 27-én nagy többséggel A. szultánt letettnek nyilvánította és e határozat okait: a szultán kegyetlenségét, tékozlását, igazhívők igazságtalan megöletését és esküszegését proklamációban a nép tudtára adták. A. ugyan ellentállásra gondolt a Jildiz falai mögött, de kegyencei elhagyták és az albán testőrség ápr. 24. délben kitűzte a fehér zászlót. Miután biztosítékot nyert, hogy életét nem bántják, A. ápr. 27. aláírta a hadsereg föltételeit. Erre bizonyos évi díj mellett Szalonikibe, az Allatini-villába internálták, hol megfogyott számú háremhölgyei és gyermekei között őrizet alatt él. Kézrekerült kegyenceit kivégezték, gondosan elrejtett kincseit az állam javára lefoglalták. Utóda az általa sokáig fogságban tartott *Resad* effendi lett, aki *V. Mohamed* néven foglalta el a trónt. V. ö. *Hecquard*, La Turquie sous A. (Bruxelles 1900); *Dorys*, A. intime (Paris 1901, németül München 1902); *Stern* B., A. (Budapest 1909); Vasárnapi Ujság 1909, 19. sz.

Abd ul Kerim *pasa*, török hadvezér, szül. 1811., megh. Leszboszon 1885 febr. 9. Katonai képzését Bécsben nyerte, részt vett a krimi háboruban és mint hadügyminiszter Abd ul Aziz szultán alatt érdemeket szerzett a török sereg újjászervezése körül. 1876 őszén ő vezette a török sereget Szerbia ellen, s az alexináci győzelem által nagy hírre jutott. Az 1877—78-iki orosz háború kitörése küszöbén a törökbarát magyar ifjúság díszkard átnyújtásával fejezte ki iránta való tiszteletét. De mivel az oroszok átkelését megakadályozni nem tudta, visszahívták és Lemnosz szigetére küldték számkivetésbe. Életrajzát *Vámbéry* tollából l. a Vasárnapi Ujságban, 1876. 31. sz.

Abdullah 1. *II. A. khán*, Bokhara ura, Iszkander khán fia, szül. 1533., megh. 1598. Ő volt a Seibanidák utolsó és legnagyobb uralkodója. Birodalmát hódítások által is növelte. (Herat, Merv). Fia *Abd ul Mumin* több ízben föllázadt ellene. — 2. *A. bej*, l. *Hammerschmidt*. — 3. *A.* v. *Abdallah*, l. *Mahdi*.

Abd ul Medzsid, *török szultán*, szül. 1823. ápr. 19., megh. 1851 jun. 25. Az uralkodásban apját, II. Mahmudot követte. A birodalmat szét-

dult állapotban találta; de az európai nagyhatalmak támogatásával sikerült neki az ismételten lázongó Egyiptomot, Tuniszt, Tripoliszt, Arábiát, Boszniát és Hercegovinát megfékezni. Az 1848—1849. magyar szabadságharccal szemben rokonszenvet tanusított, sőt Andrássy Gyula grófnak, a magyar kormány követének sürgetésére elrendelte egy hadtest mozgósítását, ámde későn, mert a fegyverlerakás időközben már megtörtént. Az 1849 aug. óta török földre menekülő magyar honvédeket és emigránsokat vendégszeretően fogadta és előbb Bolgárországban, majd Konstantinápolyban és Kis-Ázsiában internálta, kiadatásukat pedig Ausztria és Oroszország határozott követelései dacára is megtagadta. Reformoktól nem idegenkedett: anyja tanácsára kiadta a gülhanei hattiserifet (1839 november 3-án), európai tanácsadóinak sürgetésére a hattihumajunot (1856 febr. 21.), mely államtörvények a török birodalomnak nyugateurópai alapon való fejlődését tették lehetővé. Utóbb a hárem szertelen pazarlása és a krimi háború (1853—56) a végromlás szélére vitték az országot. V. ö. *Vámbéry Á.*, A. és a magyar szabadságharc (Az Ujság 1907 márc. 29), és cikke a P. Lloydban (1904 ápr. 6.); Századok 1910. 521. l. Andrássy Gyula gróf kiadatlan levelei 1849-ből (Századok 39. köt., 88. l.).

Abd ul Mumen (*Abu Muhammed*), az Almohádok mór-spanyol dinasztiájának megalapítója, szül. 1101. északi Afrikában, megh. 1163 máj. 15. Tanítványa volt Abdallah Ibn Tomrutnak, aki a muvahhidum vagyis *Almohádok* (l. o.) új mozlim felekezetnek megalapítója volt. Az Almohádok élére állván 1125-ben, változó szerencsével harcolt Marokkó ellen és birodalmát Barkáig terjesztette ki. Spanyolországban Szevillát és Kordovát birta.

Abd ur Rahman, 1. *A.*, budai pasa, l. *Abdi pasa*.

2. *A. ibn Abdallah*, arab helytartó Spanyolországban. Vitézsége által kitünt a toulousei csatában (721) s 732-ben roppant sereggel pusztította Aquitániát. Végre azonban «Martell» Károly megverte a Tours és Poitiers között vívott hét napi csatában (732), ahol A. maga is elesett.

3. *A. el Dakhel* (a menekült), Kordova első kalifája, Muavija fia. Az Omajjádok kiirtása alkalmával (750) egyedül ő menekült az Abbasszidák gyilkoló vasa elől. Sok kaland után Spanyolországba ért, ahol 755. a kordovai kalifátust alapította. Megh. 788. okt.

4. *A. en Naszir* az előbbinek utóda, ki 22 éves korában jutott a trónra (912). Leon és Kasztilia rovására ki is terjesztette hatalmát. Megh. 961-ben.

5. *A., marokkói szultán*, szül. 1778 nov. 28., megh. 1859. Nagybátyját, Mulej-Szulejmánt 1823. követte a trónon. 1828. kalózkodása miatt az osztrákokkal, Abd el Kader idejében pedig a franciákkal volt háboruja, akik lovashadát széjjelverték, Tanger várát pedig összelőtték.

6. *A., afgán emir*, Afzul-khán fia, született 1830 táján, megh. 1901. okt. 3. Apjával és nagybátyjával szerencsésen harcolt *Sir Ali*, a törvényes emir ellen. Azonban 1868. megveretett s orosz területre menekült. 1880. az angolok (Roberts lord) őt tették meg uralkodónak. Uralmát saját orosz zsoldon élő testvére és unokaöccsének lázadásai több izben zavarták, de ő mindig kifogott rajtuk. Függetlenségét meglehetősen megóvta úgy Oroszországgal, mint Nagybritanniával szemben, amelytől tetemes évjáradékot húzott. Legidősebb fia, *Habib Ullah* (szül. 1872.) lett az utóda. V. ö. *Wheeler*, The ameer Abdur Rahman (London 1895); *Vámbéry Á.*, A., Afghanisztán emirje (Budapesti Szemle 1901 dec. 1.) és számos hírlapi cikkben.

Abdurrahman Seref, egyike a legjobb török történetiróknak. Abdul-Hamid szultán uralkodása alatt különböző iskolák igazgatója és kultuszminiszter volt. Irodalmi művei közül rövid Oszmán története a legbecsesebb. Jelenleg a török történelmi bizottság elnöke és szellemi vezetője.

Ábéce (ABC), a betűsornak a három első latin betűről vett elnevezése. A magyarban a következő negyven betűből áll: *a á b c cs d dzs dz e é f g gy h i í j k l ly m n ny o ó ö ő p r s sz t ty u ú ü ű v z zs*. Ezekhez járulnak még az idegenből átvett *ch, y, x, qu.*

Abecedarius (újlat). Ábécés gyermek. Gúnynevük a tudást megvető újrakeresztelőknek.

Ábéce és olvasókönyv, a tanuló első könyve s az olvasás tanításának segédeszköze. Berendezésében az olvasástanítás módszeréhez alkalmazkodik.

Ábécefű (növ.), l. *Spilanthes*.

Abeche, l. *Abese*.

A Beckett (ejtsd: e-beket), *Arthur William*, angol író, szül. Hamersmithben, London mellett, 1844. Több humoros elbeszélést és szinművet írt, ez utóbbiak közül az About Town című (1875) ért nagyobb sikert.

Abeilard, l. *Abelard*.

Abeken, 1. *Bernhard Rudolf*, német filologus, szül. Osnabrückben 1780., megh. 1866. Schiller gyermekeinek nevelője volt. Művei közül a legkiválóbbak: Cicero in seinen Briefen (1835). Ein Stück aus Goethes Leben (1848), Goethe in den Jahren 1771—75 (1861, 2. kiad. 1861). — 2. *A., Heinrich*, szül. Osnabrückben 1809., megh. Berlinben 1872. Előbb porosz követségi hitszónok volt Rómában, majd résztvett Lepsius egyiptomi és etiópiai expediciójában, 1848-ban pedig a porosz külügyminisztériumban nyert állást, ahol 1853 óta titkos követségi tanácsosi minőségben működött. Bismarcknak kedvelt embere volt s Németországban «Bismarck tolla» néven ismerték. Irodalmi téren Hahn-Hahn grófnő ellen intézett Babilon és Jeruzsálem (Berlin 1851) című iratával tette ismertté nevét.

Ábel (héb. *Hebel* a. m. lehelet), Ádám és Éva második fia, akit a bibliai elbeszélés szerint bátyja, Kain megölt. Állítólagos sírját ma Damaszkusztól nem messze mutogatják az utazóknak.

Ábel *Jenő*, kiváló filologus, irodalomtörténetíró, egyetemi tanár. Szül. Budapesten 1858 jul. 24., megh. 1889 dec. 13. Gimnáziumi tanulmányait a bpesti ág. ev. iskolában végezte; a bpesti egyetemen főleg klassz. filologiai és indogermán összehasonlító nyelvészeti előadásokat hallgatott. 1878. bölcsészetdoktorrá avatták. Az akadémia megbizta az Abd ul Hamid szultán által a budapesti egyetemnek visszaajándékozott Korvin-kódexek kritikai átvizsgálásával. Erről lelkiismeretesen

[illegible] Korvin kodexek c. értekezésében (Bpest 1879) [illegible] Olasz-, Francia-, Angol-, Német-országot, Belgiumot és Hollandiát s könyvtáraikban főleg a görög epikusokra és a magyarországi humanizmus történetére vonatkozó kéziratokat [illegible] 1879. a budapesti V. ker. főgimnázium rendes tanára lett, 1880-ban egyetemi magántanár, 1882-ben akad. levelező tag, 1883-ban egyetemi ny. rk., 1887. ny. r. tanár. 1889-ben Rómában a Monumenta Vaticana Hungariae érdekében tett kutatásokat, majd Felső-Magyarország városi levéltáraiban dolgozott. Kronikus tüdőgyuladást kapván, Gleichenbergben keresett gyógyulást. Nemsokára az Akadémiának a konstantinápolyi császári könyvtár átkutatására kiküldött bizottságával, gyógyulását be nem várva, ő is útnak indult, de a török fővárosban állapota oly rosszra fordult, hogy halálos-betegen hozták haza, s itthon csakhamar bevégezte lázas munkában telt életét. A az új Magyarország egyik legmunkásabb, legszorgalmasabb s legtehetségesebb tudósa volt, kinek munkásságát a külföld is méltatta. A magyar irodalomtörténet különösen a Mátyás korabeli humanista törekvések pragmatikus ismertetését, a klassz. filologia a görög epikusok és grammatikusok kézirati hagyományának tisztázását köszöni neki.

Főbb filologiai munkái : Epistola ad Aem. Thewrewk de P. de [illegible] Orphei nomine circumferuntur, Budapest, 1879. Colluthi Lycopolitani carmen de raptu Helenae, Berlin, 1880. Homéros Odysseája, I—III. ének, iskolai használatra, Budapest, 1881; Homéros Iliása I—III. ének, u. o., 1881; Orphei Lithica, accedit Damigeron de lapidibus, Berlin, 1881. Joannis Gazaei descriptio tabulæ mundi [illegible], Berlin, 1882. Scholia Vetera in Pindari Epinicia, II. kötet, Berlin, 1884; Orphica. Accedunt Procli hymni [illegible], Prága, Lipcse, 1885; A homérosi Demeterhymnusról, Budapest, 1886. Homeri hymni, epigrammata, Batrachomyomachia, Prága, Lipcse, 1886; Az ó- és középkori [illegible], Budapest, 1887. Halála után: Scholia [illegible] in Pindari Epinicia I. kötet, Budapest, 1890; Scholia Vetera in Nicandri Alexipharmaca (Vári Rezsővel együtt), Budapest, 1891. — *A humanizmus történetére vonatkozó főbb munkái:* Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon, latinul is, Lipcse–Bpest, 1880. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társ., Bpest, 1880; Egyetemeink a középkorban, Bpest, 1881; A bártfai Szt.-Egyed temploma könyvtárának története, Bpest, 1884; Isota Nogarola, akad. székf., Bpest, 1885; Irodalomtörténeti emlékek, I. kötet, Nicolaus de Mirabilibus, Bpest, 1886; Isotae Nogarolae Veronensis opera quæ supersunt omnia, 2 köt., Bécs–Budapest, 1886. Halála után: Irodalomtörténeti emlékek, II. kötet, Olaszországi XV. századbeli [illegible] Mátyás királyt dicsőítő művei, Budapest, 1890. — *[illegible]:* Csontosi J., Magyar Könyvszemle XIV., 1890, 326—339. l.; Vári Rezső, Egyet. Phil. Közlöny XIV., 1890, 73—91. lap és Ungar. Revue X., 1890 [illegible] Bibliographisches Jahrbuch für Alterthumskunde, Berlin, 1890. Szinnyei J., Magyar Irók.

Abel, 1. *Frederick Augustus*, angol vegyész, sz. Londonban 1827. A lőgyapot-gyártás új módját találta fel, s az ő eljárása szerint készítik az angol tengerészet számára a lőgyapotot. Munkái: On recent investigations and applications of explosive agents (1871); Researches on explosives (1875); The modern history of gunpowder (1877); Electricity as applied to explosive purposes (1884).

2. *A., Niels Henrik*, hírneves norvég matematikus, szül. Findöeben, 1802 aug. 5., megh. 1829 ápr. 6. Már kora ifjúságában kitünt matematikai tehetsége által s a külföldet bejárván, 1828. tanársegéd lett a christianiai egyetemen. Dolgozatai különösen az algebrai egyenletekre és az elliptikus függvényekre vonatkoztak. Művei először 1839., másodszor 1881. jelentek meg Christianiában franc. nyelven. Életrajzát norvégül *Bjerknes* írta meg. Christianiában 1908. szobrot állítottak emlékének.

3. *A., Otto*, német történetíró, szül. Kloster-Reichenbachban (Württemberg) 1824 jan. 24., megh. Leonbergben 1854 okt. 28. Legelső művében: Makedonien vor König Philipp (Leipz. 1847), a régi makedónok hellén származását vitatta. Az 1848-iki nemzeti mozgalom hatása alatt írt munkája: Das neue Deutsche Reich u. sein Kaiser (Berlin 1848), míg a IV. Frigyes Vilmos porosz király magatartása okozta csalódásának a hagyatékából (1855) kiadott, modern viszonyokra való célzásokkal átszőtt: Theodat, König der Ostgothen c. művében ad kifejezést. Arnim porosz miniszter hívására a diplomáciai pályára lépett, melylyel azonban már 1850-ben szakított. Azóta Berlinben élt mint a *Monumenta Germaniae historica* egyik buzgó munkatársa. Tervezett nagy művéből (II. Frigyes császár története) csak a bevezető rész jelent meg : König Philipp der Hohenstaufe (Berlin 1852) és halála után egy töredék : Kaiser Ottó IV. und König Friedrich II. (kiadta Wegele 1856). Kisebb művei : Die deutschen Personennamen (Berlin 1853), Die deutschen Kaiserdynastien u. ihre Bestrebungen für die Einheit und Erblichkeit des Reichs (megj. a Germaniaban I. köt. 1851) és Die Legende vom heil. Nepomuk (Berlin 1855).

4. *A., Sigurd*, német történetíró, szül. Leonbergben 1837 jun. 4., megh. ugyanott 1873 jan. 6. Főművei: Der Untergang des Longobardenreiches in Italien (Göttingen, 1859) és Gesch. Karls d. Grossen (I. köt. Lipcse 1866), mely mű azonban csak 788-ig ér, továbbá Fox und Norh (megjelent a Sybel-féle Histor. Zeitschriftben 17. köt.).

Abelard *(Abailard, Abeilard, Abaelardus) Péter*, a XII. sz. bölcsészeti és teologiai mozgalmainak egyik legjelentékenyebb alakja, szül. Palais helységben Nantes közelében 1079., megh. 1142 ápr. 21. Már 16 éves korában teljesen jártas volt a latin nyelvben s a római klasszikusok nagy részét áttanulmányozta. Roscellin, majd Champeaux volt a tanítója, de csakhamar túlszárnyalta mestereit; Melunben, később Corbeilben állított iskolát. Látván, hogy a teologia mezején nagyobb dicsőséget arathat, ennek tanulásához fogott. A laoni kolostorban Anzelm apát előadásait hallgatta, de Anzelm tudománya nem elégítette őt ki, s azért ő maga kezdett teologiai előadásokat tartani. Ezektől eltiltatván : Párisba ment s ott folytatta teologiai előadásait oly sikerrel, hogy csakhamar egész Európából jöttek hozzá tanítványok. Ez időben kezdődik életének az a regénye, mellyel az utókor érdeklődését talán sokkal inkább magára vonta, mint tudományával. Megismerkedett Fulbert párisi kanonok *Heloïse* nevü 18 éves unokahugával, ki épp oly feltünő volt szépsége, mint a tudományok szenvedélyes szeretete által. Fulbert A.-t, ki magára vállalta Heloïse nevelését, házába vette. Bár A. ekkor már 38 éves volt, szenvedélyes szerelemre gyuladt Heloïse iránt, ki a szerelmet tán még forróbban viszonozta. Midőn Fulbert a viszonyt észrevette, A. kénytelen volt ugyan a kanonok házát elhagyni, de már késő volt. Heloïse nemsokára

gyermeket szült. A. erre Heloïse-zal házasságra lépett, de Heloïse ezt titkolta, hogy A.-nak az egyházi pályán való előmenetelét meg ne gátolja. A. nemsokára — mi okból, nem tudni — feleségét az argenteuili kolostorba küldte. Erre Fulbert — tán azt hivén, hogy A. feleségét megunta — bérencek által A.-t férfiasságától megfosztatta. Ez történt 1119-ben. A. betegségéből felgyógyulva, a Szt. Dénes bencés kolostorba lépett, Heloïse pedig az argenteuili zárdában apácává lett. Pappá szenteltetve, az apát beleegyezésével egy mezei lakban tartotta teologiai előadásait. *Introductio in theologiam* című munkája miatt az egyházi hatósággal gyült meg baja. A Soissonsban tartott zsinaton (1121) Szt. Bernát oly hévvel és szent meggyőződéssel támadta meg A. könyvét, hogy A. könnyek között visszavonta tévedését és sajátkezüleg elégette munkáját. Ezenkivül rövid időre a Szt. Medárd kolostorba internálták, majd vissza kellett térnie a Szt. Dénes kolostorba. Később a Nogent-sur-Seine vidékére vonult, hol egy rengeteg erdőben épített magának remetelakot és kápolnát. 1136-ban ismét Páris közelében találjuk őt, a Szt.-Genovéva hegyen, hol folytatja előadásait és irodalmi munkásságát. Thierry Vilmos apát figyelmessé tette Szt. Bernátot A. *Theologia christiana* c. újabb munkájára, ki is sok hitellenes dolgot talált benne. Szt. Bernát személyesen ment A.-hoz, hogy őt barátságos módon tévedéseinek visszavonására birja. Erre azonban A. nem volt hajlandó, sőt a sensi érseket arra kérte, hogy zsinatot hivjon össze, melyen ő Bernát ellenében tanait megvédhesse. A zsinatot meg is tartották 1141-ben VII. Lajos király és számos püspök jelenlétében, s ezen Szt. Bernát ékesszólásának és rendithetetlen hitének erejével A.-t teljesen legyőzte. A zsinat A. tanait elitélte, ez azonban a pápához appellált. Sőt maga is elindult Róma felé, de a sok küzdelem alatt testileg-lelkileg összeroskadva, Clugny-kolostorban pihenőt tartott, hol szivélyes bánásmódban részesülvén, útjáról lemondott, az egyházzal és Szt. Bernáttal kibékült és elhatározta, hogy élétének hátralevő napjait e barátságos, szent magányban fogja eltölteni. Később a clugny-i apátsághoz tartozó Szt. Marcell perjelségbe (Chalons-sur-Saône mellett) költözött, hol csendes magányban, vallásos buzgósággal, Istennel és emberekkel kibékülve élt haláláig. Tetemét a Heloïseével együtt temették el s 1808-ban a párisi nemzeti emlékek muzeumába vitték, 1828-tól fogva pedig a Père la Chaise temetőben egy e célra épített sirboltban nyugosznak. A. munkáit összegyüjtötte *Amboise,* kiadta *Duchesne,* Abælardi et Heloisæ Opera (Páris 1616, 4 kötet). Ujabban *Cousin,* Petri Abælardi opera (Páris 1849—59). Teologiai munkáit kiadta *Migne* is (Patrologia, 178. k.). V. ö.: *Carriere,* A. und Heloise, ihre Briefe und Leidensgeschichte (1853); *Hausroth,* A. (Leipzig 1893); *Picavest,* A. et Alexandre de Hales (Paris 1896).

Abele *(lilienbergi),* grófi és bárói család. Német származású; őse *Aubeller* Péter 1495-ben I. Miksa császártól címert nyert. 1547-ben a család birodalmi nemességet kapott, mely az osztrák tartományokra nézve 1647-ben elismertetett. A család tagjai közül nevesebb szerepet játszott *A. Kristóf,* aki III. Ferdinánd alatt kezdett hivataloskodni s úgy haladt fölfelé egész a miniszterségig, illetőleg az udvari kamara elnökségéig, mely tisztet 1683-ig viselte. E hivataloskodásai alatt 1665. lovagi, 1673. bárói s végre grófi rangot kapott s I. Lipót legbizalmasabb emberei közé tartozott. Ő volt az, ki 1671. a Nádasdy, Zrinyi és Frangepán összeesküvésében mint vizsgálóbiró és vérbiró itélkezett s ugyanő hajtatta végre a halálos itéletet Nádasdyn, Zrinyin és Frangepánon. Az 1681. évi LXXXI. t.-cikkel Magyarországon honfiusittatott. Az udvar iránt való vak hűsége őt haláláig (1685 okt. 12.) megtartotta Lipót kegyében. Kevesebb szerencséje volt mint hadvezérnek, mert csatavesztései miatt Montecuccoli megfosztotta a vezérségtől. A család grófi ága kihalt, a bárói ág még virágzik.

Abeleus, l. *Abelinus.*

Ábelfalva (azelőtt *Abelova),* kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1900) tót és magyar lak., fogyasztási szövetkezettel, postával, csendőrörssel, u. t. Gács.

Abel-féle egyenletek, l. *Egyenlet.*

Abel-féle függvények, l. *Függvény.*

Abel-féle integrálok, l. *Integrál.*

Abelia *R. Br.* (növ., a *Linnaea* génuszhoz tartozó sectio), alacsony cserjék, le nem hulló levelekkel és tölcséralakú virágokkal; 11 faja ismeretes Ázsiából és Mexikóból. Nálunk több faját tenyésztik üvegházakban.

Abeliánusok, l. *Abeliták.*

Abelinus *Johann Philipp,* német történetiró, ki a XVII. sz. első felében Strassburgban élt, ahol 1636 körül meg is halt. Különböző álnév alatt (mint: Abeleus, Philipp Arlanibäus, vagy Joh. Ludw. Gottfried, végül Gothofredus) több művet irt és szerkesztett. Legismeretesebb és a harmincéves háború történetére nagyon fontos a következő nagy kortörténeti mű: *Theatrum europaeum,* valóságos tárháza az egykorú eseményeknek, mely vállalatnak két első kötetét A. szerkesztette. (Mások később folytatták. Legjobb a 15 kötetnyi, 1635—1738-ig terjedő, Frankfurtban nyomatott kiadás.) A hasonló irányu Mercurius gallobelgicus c. gyüjteményes mű számára is irt A. több kötetet (17—20), mely az 1628—34. évekkel foglalkozik. E két munkában hazánk történetét is figyelemmel kiséri.

Abelit v. *nitrozselatin,* cellulóznitráttal készült robbanó-anyag, l. *Dinamit.*

Abeliták *(Abeliánusok),* keresztény eretnek felekezet a IV. sz.-ban É.-Afrikában, melynek hivei Ábel állitólagos példájára elvetették a nemi közösséget. — Ugyanigy nevezték magukat az 1745-ben Greifswaldban keletkezett német *Ábel-rend* tagjai, kik szintén Ábelt választották követendő például.

Abella, város, l. *Avella.*

Abellinum, város, l. *Avellino.*

Abelmoschus *Medik.* (növ.), a mályvafélék génusza, a melynek 12 faja él az ó- és újvilág s Ausztrália melegebb vidékein. Neve abu-el-misk vagy abu-el-mosk (= pézsma atyja, mert jó pézsmaillata van) szóból származik. Az *A.-moschatus Medik.* Egyptomban, Kelet-Indiában és Amerika forró tartományaiban él. Már Plinius emliti *mosceutos* vagy *moscheutos* néven, de ezt a nevet (Hibiscus moscheutos) *Linné* a *Hibiscus palustris Walt.* amerikai eredetű fajra alkalmazta. Magvá-

[illegible] *grana moschata* hajdan [illegible] az illatszer gyá[illegible] [illegible] különösen az [illegible] *kapor*-nak (poudre de Chypre) használják. A francia apácák virágából [illegible] Másik faja az *A. esculentus (L.)* [illegible] India növénye, de most már a tropusokon [illegible] nálunk a Rákos homokján is termesztik; a nyers tokgyümölcsöt különböző módon elkészítve eszik Romániában, Moldvában nyersen vagy [illegible] fogyasztják, sőt mad[illegible] megszárítják. Magvait *kávé-pótlék*-nak [illegible] kávét. Háncsából rost [illegible] (Bandakai fibre). Észak-Amerikában papirgyártáshoz is használják.

Abenaki *(Abnaki)*, kihalófélben levő északamerikai indus faj, mely a Kennebec folyó vízkörnyékén, Maineben, Újbraunschweigban és Újfundlandban él. V. ö. *Vetromile*, The Abnakis and their history (New York 1866).

Abencerrágok, nemes mór nemzetség Granadában, mely egyik tagja, Aben Cerrag, VII. Mohamed granadai emir bizalmas embere után A. nevet nyert. Ismeretes a család tragikus vége. *Gines Perez de Hita* Historia de las guerras civiles de Granada (Alcala 1604, 3 köt.) c. regényes műve szerint az A. ellenséges lábon állottak a Zegris családdal s Abu Hasszán királlyal. Midőn a király arról értesült, hogy nővére Zoraida szerelmi viszonyt folytat egy A.-gal: a Zegrisek segítségével valamennyi Abencerrágot az Alhambrába csalta és ott megölette (1460 körül). Az Alhambra egy helyiségét mai napig az A. termének nevezik. Ez a többé-kevésbbé mondaszerű esemény a tárgya *Chateaubriand* Les aventures du dernier des Abencérages c. elbeszélésének, valamint *Cherubini, Jouy* és *Sárossy* operáinak.

Abendberg, 1829 m. magas hegy Bern svájci kantonban, a Thuni tó DK.-i végén; tej- és légkurára berendezett intézetéről ismeretes.

A bene placido (ejtsd: placsido), a zenében most már ritkán használt kifejezés, mely által valamely zenedarabnak az időmérték és kifejezés tekintetében való előadása az előadó művész, illetőleg karmester *tetszésére* van bizva.

Aben Ezra, l. *Ibn Ezra*.

Abensberg (lat. *Aventinum, Castra Abusina)*, város Niederbayern bajor kerületben, az Abens mellett, gépiparral, posztószövéssel, komlótermeléssel, (1905) 2278 kat. lak., vastartalmú kénforrásokkal, melyeket idült bőrbetegségeknél, csúzos bántalmaknál s bélbajoknál ajánlnak. A. a középkorban (1030—1485) az A.-i grófok lakóhelye volt, s Turmair *(Aventinus*, l. o.) bajor történetirónak szülőhelye, kinek itt 1861-ben emléket állítottak. A Károly fhg. és Hiller tábornok vezetése alatt álló osztrákokat 1809 ápr. 20-án itt győzte le I. Napoleon.

Abensperg-Traun, grófi család. Felső-Ausztriában birtokos ősi nemes család, mely Abensberg váráról nevezi magát. Legelső ismert őse, *Wolfram*, 1071—1094-ig említtetik. A család neve eredetileg *von Traun* volt, az *Abensperg-Traun* nevet az 1653 aug. 15. nyert grófi méltósággal együtt kapta. 1660-ban a család Eglofs grófság révén a sváb grófi rendek közé vétetett fel, e grófság 1804-ig maradt a család birtokában. 1705-ben a felső- és alsóausztriai örökös főászlósi méltóságot nyerte a család. Magyar honosságot a család két tagja nyert, u. m. 1647-ben (155. t.-c.) *Traun Ernő* és 1751-ben (40. t.-c.) *A. Károly* és *Ferenc* grófok. A család róm. kath. Ma két ágon virul; a *petronelli* ág feje *Károly* gróf (szül. 1877.), a *meissaui* ág feje *Rudolf* gróf (szül. 1872.).

Abeokuta *(Abbeokuta)*, az egba néger-törzs fővárosa, az Ogun folyó mellett, Felső-Guinea keleti részében. 1825-ben szökevény néger-törzsek alapították, akik az Ogun középső folyása mellett levő gránitsziklák zugaiban kerestek menedéket a rabszolgavadászok elől. Kunyhóikat közvetlenül a sziklavár köré építették, a gyorsan növekvő falucsoportokat 32 km. hosszú és 3 m. magas földhányással vették körül s így keletkezett több mint 120,000 lakosú fővárosuk. Innen, megerősödve, hatalmukat Lagos lagunáira is kiterjesztették s visszaverték a dahomeiak támadásait. A nép egbának nevezi magát; a kézműipart nagyra becsüli, ügyes építő, szövő és festő. Földmívelése is élénk. Kereskedelme az esős időszakban hajózható Ogunon igen nagy, Lagos-szal pedig vasút köti össze. Van keresztény temploma. A térítők ellen több ízben felkeltek, utóbb el is kergették őket s csak legújabban engedték meg, hogy visszatérjenek. A. most angol fenhatóság alatt áll. — V. ö. *Hoffmann*, A. (Berlin 1850); *Burton*, A. and the Cameroon mountains (London 1863); Proceed. of the Roy. Georg. Soc. of London (1879—80).

Aberavon (ejtsd: ebrévön), kikötő a walesi Glamorganshireben, ahol az Avon folyó a Bristolöbölbe szakad, réz- és cinkolvasztóval és (1901) 7553 lakossal.

Aberbrothock (ejtsd: ébberbrothok), skót város, l. *Arbroath*.

Abercarn (ejtsd: ebberkarn), angol város Monmouthshireban, Newporttól északra, (1901) 12,607 lak., nagy kőszénbányákkal.

Abercorn (ejtsd: ebberkarn), hercegi méltóság, amelyet 1868 óta az ősi skót *Hamilton* (l. o.) nemzetség egyik ágának mindenkori feje visel. *James Hamilton, A. első hercege*, szül. 1811 jan. 21., megh. 1885 okt. 31. Főkamarása volt Albert hercegnek, Viktória angol királynő férjének. A Derby-Disraeli minisztérium alatt 1866—68-ig, majd 1874—76-ig Irország alkirálya volt. A hercegi méltóságot 1868. kapta. Nagymestere volt az irországi szabadkőműveseknek. (Stephen: Dictionary of Nation. Biogr. I.) — A hercegi méltóságban fia *James Hamilton* követte; szül. 1838 aug. 24. konzervativ politikus, Donegal grófság lord-lieutenant-ja.

Abercromby (ejtsd: ebberkrömbi), *Ralph sir*, angol tábornok, szül. 1734-ben Tullibodieban régi skót családból. Sok helyen harcolt a franciák ellen. 1801. kikötött Egyptomban, hol Abukir mellett márc. 21-én győzelmet vivott ki a franciák fölött. A csatában azonban halálosan megsebesült s márc. 28-án meghalt. V. ö.: Lieutenant-general Sir Ralph A., a memoir (Edinb. 1861). — Fia *James* (1776—1858) az első Melbourne-féle minisztérium tagja és az alsóház elnöke volt. 1839 mint *Dunfermline* báró a felsőház tagja lett.

Aberdare (ejtsd: ebberdér), város Glamorganshireban (Wales), a Cynon folyó mellett, szén- és vasbányákkal, vasművekkel, (1901) 43,357 lak.

Aberdare (ejtsd: ebberdér), *hegység*, az egyenlítőalji K.-Afrikában; a Masszai föld É.-i részében, az egyenlítő és a d. sz. 1° közt ÉÉNy.—DDK. irányban vonul. Thomson becslése szerint 4300 m. magas. Thomson fedezte fel 1883-ban, de alaposabban Teleki gróf és Höhnel hadnagy kutatták ki 1887. V. ö. Höhnel: A Rudolf- és Stefánia-tavakhoz (Budapest 1892).

Aberdeen (ejtsd: ebberdin), 1. az ugyanily nevű skót grófság főhelye, a Dee torkolatánál (1907) 143,722 lak., vászon-, gyapot -és gyapjúszövő-, gép-, vegyi-, szappan-, gummi- és guttaperchagyárakkal, hajóműhellyel s híres gránit- s márványcsiszolással. Mint kikötő, Skóciában harmadik helyen áll, Glasgow és Greenock mögött. Kivitelre kerül hering, marha, lazac, hal, tojás, vaj, főzelék. A *Kings* (1494) és *Marischal college*-et (1593) 1860. egyetemmé egyesítették. melynek 900 hallgatója van. 1907. ünnepelte 400 éves jubileumát, melyen a budapesti egyetem is képviseltette magát. A régi A. a XII. században püspöki székhely lett, 1153-ban Eysten norvég király az egészet feldúlta. 1336-ban III. Eduard angol flottája döntötte romokba, 1644-ben Montrose alatt a royalisták lakosságát csaknem kiirtották, 1647. pedig pestis tizedelte meg. V. ö.: *Anderson* P. J. Bibliograph of the University of A. (Edinb. 1910). — 2. A. az ugyan ily nevű county székhelye Misszisszippi amerikai államban, Tombigbee és vasút mellett, (1900) 3434 lakossal, pamut-exporttal. — 3. A kikötőváros Washington amerikai államban, Gray Harbour partján a Chehalis torkolatánál, vasút mellett,)1900) 3747 lak.

Aberdeen (ejtsd. ebberdín), grófi méltóság, amely 1682 óta az ősi skót *Gordon* (l. o.) nemzetség egyik ágában öröklődik tovább. Egyik neves tagja a családnak *George Gordon*, 1818 óta *Hamilton-Gordon*, A. negyedik gr.-ja, szül. 1784 jan. 28. Edinburgban, megh. 1860 dec. 14. Cambridgeben tanult s 1804. beutazta Görögországot, honnan visszatérve, az *Athenian Society*-t alapította. 1813-ban Bécsben járt, hogy Ausztriát is megnyerje a Napoleon elleni koaliciónak s ezt a célt a teplici szerződés létrejötte által el is érte. Jelen volt a drezdai, lipcsei és hanaui csatákban. Részt vett a chatilloni kongresszuson. Érdemei elismeréseül peer lett. A felsőházban a torykkal ellenezte a katolikusok emancipációját, a gabnavám eltörlését s a délamerikai köztársaságok elismerését. 1828. belépett mint külügyminiszter a Wellington-minisztériumba és most a katolikusok emancipációját többé nem ellenezte. 1830 –1834-ig elvállalta Peel elnöksége alatt a gyarmatok kormányzását, 1841. pedig a külügyi tárcát. A szabadelvű Peel befolyása alatt szakította addig vallott nézeteivel és nem ellenezte többé sem a gabnavám eltörlését, sem a gazdasági reformokat. 1852. belépett az ú. n. koalició-minisztériumba (Russel, Palmerston, Gladstone, Molesworth), mely Angliát a krimi háborúba sodorta. A lanyhán folytatott háború és elért csekély eredmény annyira felháborította a közvéleményt, hogy az alsóház 1858. a minisztériumnak bizalmatlanságot szavazott. Viktória királynő egyébiránt ezentúl is elhalmozta kegyeivel, s a térdszalagrenddel tüntette ki. V. ö. *Gordon*, The earl of A. (London 1893). — Unokája: *John Campbell Hamilton-Gordon*, A. hetedik grófja, szül. 1847 aug. 3. 1886 febr.—jul.-ig Irország alkirálya, 1893—1898-ig Kanada főkormányzója volt és 1905 óta újra ír alkirály.

Aberdeen-Angus-marha. Skócia keleti vidékének szarvasmarhája, amely kizárólag hústermelésre szolgál s szarvtalan. Argentinában is nagyon el van terjedve. Színe fényes fekete.

Aberdeenshire (ejtsd: ebberdínsír), Skótország egyik északi grófsága az Északi-tenger mellett; területe 5101 km², (1901) 304,420 lakossal. Főhelye *Aberdeen* (l. o.).

Abergavenny (ejtsd: ebbergenni, lat. *Gobannium*, *Abergonium)*, az angolországi Monmouthshireben, az Usk mellett, hegyektől környezett gazdag rétek közt fekvő város, (1901) 7795 lakossal, fontos bányászati és mezőgazdasági központ.

Abergele (ejtsd: ebbergélle), tengeri fürdőhely a walesi Denbighshireben, (1901) 2083 lakossal.

Abergonium, l. *Abergavenny*.

Aberli, *Johann Ludwig*, svájci festő, szül. Winterthurban 1723., megh. Bernben 1786. Tájképeket festett, melyeket maga karcolt rézbe. Ezek a színes metszetek nagy kelendőségnek örvendtek, míg a fotografia ki nem szorította őket.

Abernethy (ejtsd: ebberniszi), falu Inverness skót grófságban a Nethy és Spey összefolyásánál, egykor a pikt királyok székhelye. Az ő idejökből való 24 m. magas körtornya.

Aberráció (lat.) a. m. eltérés. *Csillagászati A.* az a tünemény, melynél fogva az álló csillagokat nem látjuk pontosan azon a helyen, amelyet a valóságban elfoglalnak, hanem a Föld mozgásának irányában kissé eltolva. Az A. oka egyrészt a Föld haladási sebessége a Nap körül való útjában, kb. 29·6 km. mp.-ként, másrészt a fény véges terjedés-sebessége kb. 300,000 km. mp.-ként. Ha a mellékelt ábrán a távcső *S* csillagra van beállítva, akkor nyugvó Föld mellett *m*-ben látnók a képét. Ha ellenben addig, míg a fénysugár a távcsőben az *om* utat teszi, a távcső a földdel együtt *mm'* hosszusággal tovább mozog, akkor a csillagot *m'o* irányában *S'*-ben fogjuk keresni. Az *mom'* = *SOS'* szög az A. szöglete, mely könnyen megállapítható. *mm'* ugyanis a Föld, *mo* a fény sebességével arányos és ezért tang A. = Földnek napkörüli sebessége, osztva a fényterjedés sebességével. Ennek legpontosabb, csillagászati megfigyelésekből Nyrén által levezetett értéke 20·481 másodperc, mely természetesen a fényterjedési sebesség pontos meghatározása útján megfordítva a Föld napkörüli sebességének meghatározására és ebből a Nap parallaxisának levezetésére szolgálhat. Az A. durvább érzékítésére vasúti kocsit gondolhatunk, melynek falára merőlegesen ágyucső irányul. Természetes, hogy az ágyugolyó fúrta lyuk a *nyugvó* kocsi mindkét

fekszik, az agyú csövével egy egyenesben fekszik. Ha ellenben a kocsi mozgásban volt, akkor a golyó a távolabbi falat hátrább éri és a megfigyelő (ki a kocsi mozgásától tudomással nem bíró az ágyút ezért is a két lyuk által meghatározott egyenesben keresi, tehát másutt, mint ahol tényleg van. Az A.-t Bradley fedezte fel 1725-ben. Az A. következtében az ekliptika (földpálya) pólusában álló csillag ellipszist ír le, mely a Föld pályájához teljesen hasonló; alacsonyabb szélességű csillagok ellipszisének kis tengelye az ekliptikához való közeledésnél folyton fogy, míg végre az ekliptika síkjában álló csillagok évenkint csak 41 mp.-en belül fekvő egyenesen jobbra és balra térnek ki. Ily módon az A. a kopernikusi bolygórendszernek nemcsak első, de döntő bizonyítékát is szolgáltatta. A Földnek nemcsak napkörüli mozgása, hanem tengelyforgása is hoz létre A.-t, melyet az imént tárgyalt évi A.-val szemben napi A.-nak szokás nevezni. Az A. az asztronómiában igen nagy szerepet játszik, mivel az állócsillagoknak, úgy mint bolygóknak helyeit megváltoztatja, mit úgy csillagkatalógusok összeállításánál, mint pályaszámításoknál tekintetbe kell venni.

Irodalom. Nyrén, L'Aberration des étoiles fixes, Mém. de l'Acad. de St. Petersbourg, Tome XXXI. 1883; *Valentiner*, Handwörterbuch der Astronomie, Breslau 1897, I. kötet. Újabb szempontokból tárgyalja az A.-t *Lorentz* az Encyclopädie der mathematischen Wissenschaften V. kötetében.

Optikai A. vagy *gömbi eltérés* a gömbfelületek által határolt lencsék vagy tükröknek az a sajátsága, hogy tengelyük mentén fekvő pont képét nem pont, hanem (elmosódott) kör alakjában adják. A lencse vagy tükör szélére eső sugarak ugyanis más gyujtótávolsággal birnak, mint a középső részekre eső sugarak, miáltal a keletkezett kép élessége csorbát szenved. A hiba kisebbíthető, ha igen kis nyilású v. gyujtótávolu lencséket vagy tükröket alkalmazunk, mint ezt régente tényleg tették is. A hiba a tükröknél legalább a tükör tengelyében álló tárgyak képei számára teljesen eltüntethető, ha a készen csiszolt gömbi tükör szélét még valamivel laposabbra csiszoljuk, miáltal közelítően parabolás csiszolatot és görbületet nyer. Lencséknél a hiba csak több lencse kombinációja által kerülhető ki. Mivel azonban ezeknél az optikai szerkezeteknél a *színi eltérésre* (kromatikus A.) is tekintettel kell lennünk, mely ugyancsak lencserendszerek által kisebbíthető, a kombinációt úgy kell megválasztani, hogy mindkét hibát lehetőség szerint csökkentse. Teljes eltüntetése mindkettőnek ez esetben nem lehetséges. Lehető kis gömbi eltéréssel bíró lencserendszerek az *aplanatikus lencse* nevét viselik.

A. a *biologiában* a. m. kisebbfokú eltérés a rendes, megszokott tipustól.

Aberratio ictus (lat.), l. *Elvétés*.

Abersychan (ejtsd: ebbersziken), az angolországi Monmouthshire városa, szén- és vasbányákkal, (1901) 17,765 lakossal.

Abert, *Johann Joseph*, német zeneszerző, szül. Kochovitzban (Csehország) 1832 szept. 1. A prágai konzervatóriumban tanult; Stuttgartban udvari karmester lett; főbb operái: Enzio király (1862), Astorga (1866), Ekkehard (1878), Az Almohádok (1886). Vonósnégyeseket, dalokat stb. is írt; leghíresebb műve Columbus szimfóniai költemény. Fia, *Hermann*, zenetudós, a hallei egyetem tanára, szül. 1871 márc. 25.; művei: Die Lehre vom Ethos in der griechischen Musik, Robert Schumann, Die dramatische Musik unter Herzog Carl Eugen, Die Musikanschauung des Mittelalters. Jommelliről is írt és egy operáját kiadta.

Abertawe, l. *Swansea*.

Abertham, város a csehországi Joachimsthal ker.-ben a Plessberg lábánál, (1900) 2610 lak., kik főleg csipkeveréssel és keztyűgyártással foglalkoznak.

Abertillery (ejtsd: ébbertilleri), város a walesi Montmouth grófságban vasút mellett, (1901) 21,955 lak., kőszénbányákkal, vasiparral.

Abertó, l. *Wolfgang-tó*.

Aberystwith (ejtsd: ébberisztith), angol kikötőváros Cardiganshireban (Wales), tengeri fürdővel. (1901) 8013 lak., egyetemmel. Környékén ólombányák vannak.

Abese *(Abeche)*, Vadai ország fővárosa Középső Szudánban, délre a régibb fővárostól Vará-tól, a Fitri-tóba ömlő Bata egyik mellékfolyója mellett. Az európaiak közül Vogel volt az első, ki a városba jutott 1856., de meggyilkolták. Ellenben Nachtigal $^3/_4$ évig tartózkodott ott. Lakóinak számát 20—30 ezerre becsülik. 1909. a franciák elfoglalták.

Ab esse ad posse (lat.) a. m. a valóságból a lehetőségre következtetni. Logikai szabály ez: *Ab esse ad posse valet, a posse ad esse non valet consequentia*; azaz: vm. dolog valóságából szabad ennek lehetőségére következtetni, a lehetőségből a valóságra nem.

Abesszinia v. *Abisszinia*, ÉK.-Afrika egyik országa, melyet Egyiptomban és Nubiában *Beled el Habes*-nek v. *Beled el Habsa*-nak, az országban magában pedig *Aitiópia*-nak hívnak.

Határai. A. magában foglalja Tigrét Lantával ÉK.-en, Amharát Godzsammal Ny.-on és középen, Soát D.-en, több kisebb-nagyobb territoriummal D.-en Kafáig és DK.-en Harrarig, azonkívül jó részét a gallák és szomáliak földjének. 1902. Brit-Szudán és 1907. Brit-Keletafrika felől rendezték a határait. Ez utóbbi szerint a határ a Dava mentét követi Urszutliig, innen Ny.-ra fordul, átvágja D.-i részében a Stefánia-tavat, odább pedig a Rudolf-tó ÉK.-i ágát és azután É.-nak fordul az é. sz. 6 és a k. h. 35°-ig. Területét 200,000 ang. mfd²-re becsülik.

Felszine. A. É.-i része az é. sz. 10—15° közt archaikus gnájsznak és paláknak óriási tömege, amely 2—2300 m. középmagasságú, szaggatott felszínű platót alkot, amelynek közepét a Cana-tó vizei által megtöltött mély depresszió foglalja el. E plató fölött, amely meredeken esik le K. felé a tengerpart felé, É. és Ny. felé pedig lépcsőzetesen ereszkedik le, több össze-vissza kuszált hegylánc emelkedik, amelyek részint jura-korbeli palákból, részint vulkanikus kőzetekből, hatalmas vulkáni rétegekből és romokból állanak. E hegyláncok Godzsam és Szimen tartományokban 3—3500 m.-nyi magasságra emelkednek, működő vulkán azonban nincs köztük. E hegyláncokat is meredek, mély völgyek és szakadékok tagolják. A. ezen egész E.-i része megkövesedett hullámzó tenger-

hez hasonlít. Rajta a legjobban kifejlett hegylánc a K.-i határlánc, amely a plató felől csekély magasságúnak látszik. Azonban a godzsami és szimeni hegycsoportok a 2300—2500 m. átlagos magasságú K.-i határláncnál jóval magasabbak és néhányuk az örökös hó határán is túlemelkedik. Köztük a legmagasabbak a Rasz Dasan (4620 m.), a Buahit (4510 m.) és az Abba-jared (4500 m.). Ankobernél a határlánc DNy.-i irányuvá lesz és belföldi hegyláncca alakul; egy részében Entoto-nak hívják; ezen Soában a Hular-Koh-hágó visz át. Itt csatlakozik az É.-i platóhoz a kevésbbé ismert és kevésbbé szaggatott D.-etiópiai fensík, amely a Kaffa-territoriumig még meglehetősen magas marad, azután hirtelenül esik le a Rudolf-tótól elfoglalt depresszióig, míg a Nilus medencéje felé fokozatosan ereszkedik le. A D.-etiópiai fensík legmagasabb csúcsa a Voszo (4510 m.); legtekintélyesebb hegylánca a Miklós cár-lánc. Az alacsony tengerparti lapály, a részint kopár sziklákból, részint futóhomokból álló Szamhara felől A. óriási erősségnek látszik, amelynek sáncain át csak kevés hágó vezet fel a magas platóra.

Vizei. Folyói a földje képződésekor támadt repedéseket és szakadékokat még jobban kimélyítették és mélyítik. Medrök hirtelen esése miatt jobbára igazi hegyi vizek, amelyek a hajózásra teljesen alkalmatlanok. Legjelentékenyebb folyója az *Abai*, a Kék-Nilus (l. o.) forrásfolyója, azután az *Atbara* (l. o.) a Baszabem és Bahr Szetit vagyis Takazze mellékvizeivel. A Nilus vízmedencéjéhez tartoznak még a Dzsuba vagyis Akobo, az Abako és Upeno, valamennyi a Szobat forrásfolyója. D. felé a Rudolf-tóba folyik az Omo vagyis Nianam, DK. felé a Vebi Dana és Ganale a Dzsubba, meg a Vebi Sebehli. A Hauas a plató belsejében ered, Soa D.-i és K.-i határát mossa és a Tadzsurai-öböltől Ny.-ra mintegy 80 km.-nyire egy sóstóban vész el. É. felé folyik a Khor Baraka az Anszeba nevű mellékvizével. Mindezen folyók nagyobb esőzések folytán rohanó folyókká lesznek és nagy károkat okoznak, míg száraz időben csak csekély mennyiségű vizet hömpölygetnek. Számos tava közül a legnagyobb a Cana vagy Dembea (l. o.). A. D.-i részében ÉD.-i irányban egész sor tó húzódik el; ezek a Szuai, a Hogga, az Abbaszi, az Abbala vagyis Margherita királyné tava és az Abaja, amelynek lefolyása, a Galana Amara a Stefánia-tóba torkol. A Rudolf-tó É.-i része is A.-ban van.

Éghajlat és termékek. A. a forró égöv alá esik, ennek dacára magas fekvésénél fogva mérsékelt éghajlatú. Három klimatikus övet különböztetnek meg rajta: 1. a Kolát, 1500 m. közepes magasságban 28° C. évi középhőmérséklettel és tropusi növényzettel; 2. a Vaina-Degát, 1500—2500 m. közepes magasságban 20—22° középhőmérséklettel, szubtropusi növényzettel; 3. a Degát 2500—4500 m. közepes magassággal 10—15° középhőmérséklettel; ezeken a magasabb helyeken a fagy évenként ismétlődik és a magasabb hegycsúcsokon örökös hó is található. Az esős évszak a legalacsonyabb tájakon áprilistól szeptemberig tart, a fensíkon juliustól októberig. A D.-i vidékeken két esős évszak van: jan.—febr. és jun.—szept. Az esős évszakban a Degán gyakrabban van fagy és a magasabb hegycsúcsokat hó takarja. Az alacsony fekvésű vidékeken, különösen a Szamharában izzó hőség uralkodik az év legnagyobb részében: azért ezek a vidékek, szemben a magasan fekvő részekkel, egészségtelenek; különösen a vérhas pusztít. A növényvilág az éghajlathoz alkalmazkodik. A magasan fekvő helyeken szubalpin, a Kolán és az alacsony völgyekben tropusi. Tamariszkusok, szikomorusz fügefák, majomkenyérfák, szezam, a szárazabb helyeken a különböző akácok teremnek. A Kola középmagasságu vidékein az aloe-félék lesznek túlnyomóak. 1500—3600 m. magasságban található az A.-ra nézve oly jellemző Kolkoal-euforbia; hozzája csatlakoznak az olajfa és az Adansonia; ez a durrha-köles, a datolya, a cukornád és pamut hazája. A Vaina-Dega nevét a szőllőről kapta, amely 2500 m. magasságig terem meg; a szőllővel egy magasságban van A. gabonatermő vidéke; itt termesztik a kukoricát, búzát, dohányt, a gesot (amely a komlót helyettesíti), a különféle déli gyümölcsöket, sok helyen a burgonyát is; e vidékeken virulnak az orchideák, mirtuszok, bignoniák. A kávé Kaffában vadon is megterem; egyéb helyeken is termesztik. A. gyógynövényekben is gazdag: a galandféreg ellen használják a Hageniát és Moussenát, váltóláz ellen a Celastrust; különféle bajok ellen a ricinust. — Gazdag A. *állatvilága* is, akár a fajoknak, akár egyes képviselőiknek számát tekintjük. A vastagbőrűek képviselői: az orrszarvú, a víziló, az elefánt, amely egészen 2500 m. magasra megy föl; a zsiráf az É.-i homokos tájakon, az antilopok mindenfelé találhatók. A ragadozók közül a sakál és hiéna gyakori; az oroszlán az alacsonyabb fekvésű forróbb vidékeken él, párduc, leopard, gepard, cibetmacska Enareában és Kaffában. A majmok közül több faj található A.-ban, mindenfelé a guerera, a magasabb vidékeken a cselada-pávián, továbbá az ezüst-pávián. Nagy számban vannak a madarak, különösen a sasok, keselyűk, sólymok, fajdok és a forróbb vidékeken a struccok. A krokodilus a Takazzeban, a Hauasban stb. található, a nagyobb kígyók a Kolában; mérges kígyók ritkán fordulnak elő; halak a Cana-tóban vannak nagyobb számban. A rovarok közül elterjedtek a tücskök, a sáskák és a termiták, amelyek gyakran nagy károkat okoznak. Az esős évszakban a cecelégy hoz veszélyt a marhákra. Házi állatokként tenyésztik a szarvasmarhát, a juhot, részben a vastagfarkút, részben a hosszúszőrűt, a lovat, a szamarat és az öszvért, amely utóbbit különösen teherhordóul használják. A tevét csak a Szamharában tartják. — Értékes *ásványokban* A. nem gazdag; aranyat néhány folyóból mosnak; vasat, nagyobbára barna vasércet Soában és Tigrében, kőszenet Soa D.-i részében, barna szenet Dembea és Cselga között és Debrelinusznál, kősót Agaménél és agyagot Gafatnál.

Lakosság. A. lakóinak számát 9—11 millióra becsülik. E lakosok túlnyomóan kevert vérűek; középtermetűek; bőrük síma vöröses-sárga, vagy sötétbarna; ajkaik kissé előreállók; szemeik nagyok és intelligensek. A leghatalmasabb törzs az *amhara* a róla elnevezett tartományban és Soában, továbbá elszórtan az ország többi részeiben is. Kevésbbé számosak a semitákkal erősen kevert *tigreiek* az ugyanily nevű tartományban,

a *sohok*, kik a Szamharában nomadizálnak; a [illegible] a Felső Szetit és Mareb környéken, végül a *gallák*, akik legkésőbb vándoroltak be A.-ba. [illegible] még két törzset; az egyik [illegible] négertípusú és tavakon lakik; a másik az [illegible] a Stefánia-tó környékén sófőzésből [illegible] él. A hivatalos nyelv az egész [illegible] az amhara. Az A.-nak túlnyomó része keresztények, monofiziták; de vallásuk pogány, [illegible] és mohammedánus elemekkel van keverve. Az egyház élén az *abuna*-nak nevezett főpap áll, akit az alexandriai kopt patriárka avat föl; nagy befolyása van még a nagyszámú szerzetesek és [illegible] főnökének, az *ecsege*-nek. Legnagyobb [illegible] áll az axumi székesegyház.

A lakosság főfoglalkozása a földmivelés és állattenyésztés. A föld a negus tulajdona; művelői csak örökös bérlők. A kenyértermékek a rozs, a durrha-köles és búza; termesztenek az alacsonyabb vidékeken pamutot, cukornádat, datolyapálmát, szőllőt és igen jó kávét; 1905—6-ban 38,800 zsákkal szállítottak el hajón. A szarvasmarhák, juhok, kecskék száma elég nagy, de minőségük silánya. A lovak kicsinyek, de jó hegymászók; öszvéreket mindenütt tenyésztenek, mert ezek a leggyakoribb teherhordók. A méhészet igen elterjedt. Vasércet sok helyen találnak, amelyet a boszorkánymesterek hírében álló és megvetett kovácsok késekké, lándzsákká stb. dolgoznak föl; az éppen oly megvetésben részesülő vargák is számosak. Esztergályosaik ügyes dolgokat készítnek fából és csontból. Kevés aranyat a folyók vizéből mosnak ki; kőszenet a D.-i Soában, barnaszenet Dembea és Cselge közt ásnak.

Az utak igen kezdetlegesek; leginkább csak öszvérekkel járhatók. Vasút vezet Dzsibutiból az A. DK.-i részében fekvő Dire-Davába (25 angol mf.-nyire Harartól). 1909. új társaság létesült, mely a vasutat Addisz-Abebáig akarja kiépíteni. Telegráf (1056 angol mf. hosszú) köti össze Addisz-Abebát Harrarral, Dzsibutival és Masszauával. Telefon-vonal vezet Addisz-Abebából Harrarba és Ankoberbe, Aszmarából Aduába és Barromeidába. A.-nak kereskedelmi szerződése van Ausztria-Magyarországgal (1905., 10 évre), Nagy-Britanniával, Olaszországgal, az Egyesült-Államokkal, a Németbirodalommal és Franciaországgal. A. külkereskedelmi forgalma főképen Harrarban bonyolódik le. 1905—6. a bevitel értéke 4.046.100 és a kivitelé 3.377,440 dollárt tett ki. Az előbbinek főcikkei a pamut és gyapjúárak (3.500,000 dollár), selyemkelmék (90,000 dollár), fegyverek és lövőszerek (90,000 dollár) és vasárúk. A kivitel főcikkei: kávé (1.206,620 dollár), nyers és feldolgozott bőrök (1.142,000 dollár) és elefántcsont (462.000 dollár). Fizető eszközül még mindig a Mária-Terézia-tallér szolgál; a Menelik [illegible] Párisban vert *talari* nehezen tud meghonosodni.

Az uralkodó, a *negus* teljhatalmú; 1908 julius havában minisztertanácsot állított össze, melynek tagjai az igazság-, pénz-, kereskedelem-, hadés külügyminiszterek és főfeladatuk az egyes tartományi kormányzók (rasz-ok) jogainak és kötelességeinek megállapítása. Az ország 7 tartományra van felosztva; ezek: *Begemder* és *Gondar*, *Edzsu*, *Vollo*, *Arusszi*, *Kaffa*, *Godzsam* és *Dzsimmra*. Főváros és a negus székhelye előbb *Addisz-Abeba* (30—35,000 lak.). 1901 óta *Addisz-Alem*. — A *műveltség* nagyon alacsony fokon áll. 1907 október havában azonban a negus egy rendeletet adott ki, amely szerint minden fiúgyermek, aki a 12. életévét betöltötte, iskolaköteles. Egyiptomból importált kopt tanítók, akiket az állam fizet, fognak tanítani.

Hadserege. Az utóbbi időben Olaszországgal viselt háborúi A.-t védőerejének a legmesszebbmenő általános védőkötelezettség elve alapján való folytonos fejlesztésére bírták, úgy hogy a negus jelenleg legalább 100,000 főnyi első vonalbeli harcos felett rendelkezik. A sereg magvát a *snajderjasik* alkotják, akik már békében fegyver alatt állanak és katonailag teljesen kiképzettek. A másodvonalbeli csapatok *gindevel* nevet viselnek; ezek csak háború esetén hívatnak be fegyveres szolgálatra, végül a harmadvonalbeli *jé-áger-tor*-okhoz tartozik kivétel nélkül valamennyi menetképes férfi, ezek azonban csak az ország határán belül és legvégső szükség esetén hívatnak be katonai szolgálatra. Fegyvernemek: 1. A gyalogság (*egeregna)*, Vetterli-, Martini-, Lebel- stb. fegyverekkel van felfegyverezve, melyhez még a töltényheveder, a kard és egy kés járul. Külön egyenruhája sem a tisztnek, sem a legénységnek nincsen, valamennyien hajadonfővel és mezítláb járnak. 2. A lovasságot (*farrasegna)* a vollo-gallák törzse szolgáltatja; ezek kivétel nélkül igen bátor és vakmerő lovasok, fegyverzetük: gerely, vért, görbe kard és kés, melyhez még puska és pisztoly is járúl, melyet a ló hátáról is igen biztosan képesek kezelni. 3. Tüzérség: négy 6—6 lövegből álló és 53 mm.-es Hotschkiss-ágyúanyaggal felszerelt tábori és egy 7 cm.-es hegyi üteg, továbbá néhány géppuska és mintegy 60 darab olasz 75 cm.-es acélbronz löveg. A sereget rendszerint a nők és gyermekek is követik hadi útjain. A hadsereg főparancsnoka mindig maga a negus, akit a *lignemegas* helyettesít.

Az ország *címere:* infulás oroszlán, amely jobb elsőlábában keresztben végződő jogart tart.

Története. (A XIX. század közepéig az ország történelmét lásd *Etiópia* alatt.) 1855-ben Kasszai főnök nyugati Amharában Rasz Alit, a gondari árnyékcsászár régensét legyőzte, mire a többi tartomány helytartóit is meghódolásra bírta. 1855 febr. 7-én A. császárjává (Negus Negesti) koronáztatta magát s a *II. Tódor* nevet vette fel és nagy egyházi és társadalmi reformokhoz fogott. Azonban az Angliával való bonyodalmak katasztrófára vezettek. Tódor türelmetlen volt és Cameron konzult és az angol térítőket túszokul fogva tartotta. Erre 1867 okt.-ben Sir Napier Róbert 12,000 emberrel és tüzérséggel partra szállt s a természeti viszonyokkal való rendkivüli küzdelem után Munzinger vezetése alatt Magdala alá érkezett, hol Tódor 6000 emberrel várta, kiket az angolok 1868 ápril 14-én szétvertek, s a várat bevették, mire a király agyonlőtte magát.

A belviszonyoknak az expedició által való megbomlását Egyiptom használta ki először, mely 1872-ben A. északi részét annektálta. E közben

Kasszai főnök (Tigréből) egész A.-t meghódította Soa kivételével s 1872 febr. 1-én felvette a *Johannes negus* nevet. Izmail egyiptomi pasa erre 20,000 embert küldött Masszauába saját fiának, Hasszánnak vezetése alatt, de 1876 márc. 25-én Johannes császár e sereget is teljesen szétverte, mely győzelem hirére aztán Soa is meghódolt a császárnak, ki így egész A. ura lett. A soai főnök, *Menelik* aztán elvette Johannes leányát s a császár őt jelölte ki trónja örökösének. Johannes mindent elkövetett, hogy az olaszoktól a megszállott Masszauát megkapja, de hasztalan. Kitört tehát a nyilt ellenségeskedés s 1887-ben a császár hivei az olaszok egy csapatát Dogali-nál felkoncolták. Az olaszok nem állottak boszút. mert ez igen sokba került volna és a máhdista felkelés az ő figyelmüket is lekötötte. Johannes egy ideig szerencsésen küzdött ellenük, de 1889 március 8-án Makallénál kapott sebében meghalt. Trónján unokaöccse, *Mangasa* követte; de csakhamar a leghatalmasabb főnöknek, Rasz Mikael *Menelik*-nek, Soa királyának hódolt meg, ki az olasz kormánnyal Ucsalli-ban szerződésre lépett, melyben 1889. az olaszok által megszállt «*Eritrea*» gyarmat területi épségét elismerte. Ámde Menelik csakhamar lerázni igyekezett az olaszok névleges fenhatóságát, és emiatt Olaszországgal háborút kezdett (l. *Olaszország*). Kezdetleges siker után Baratieri tábornoknak Adua mellett szenvedett rettenetes veresége (1896 márc. 1) Olaszország fenhatóságának véget vetett. Az új olasz kabinet (a Rudini-minisztérium) lemondott a Tigré felett igényelt fenhatóságról és 1896 okt. 26. Menelikkel az Addisz-Abebában aláírt békét kötötte, melynek értelmében a negus tetemes váltságdíj fejében az olasz hadi foglyokat szabadlábra helyezte, míg Olaszország az ucsallii szerződésben nyert fenhatósági jogáról lemondott. A. és Eritrea határát nagyjában a Mareb, Belesa és a Muna folyók mentén állapították meg. A háború fényes eredménye nagyban emelte A. tekintélyét az európai hatalmak szemében s Anglia, Oroszország, Franciaország még 1897. siettek Menelikhez követségeket küldeni.

Menelik további uralmát állandóan siker kisérte. A kereskedelmi szerződések és vasútépítési engedmények fejében kegyéért versenyző európai gyarmatállamok pénzét és vállalkozási szellemét igen ügyesen tudta A. felhasználni. 1906 dec. 13. hozzájárult a vetélkedő Franciaország, Anglia és Olaszország között juliusban létrejött nemzetközi egyezséghez, melynek alapföltétele, hogy a három nagyhatalom A. területi sérthetetlenségét a status quo alapján elismeri és arra kötelezi magát, hogy A. földjén a szabad kereskedés elvének aláveti magát. A francia mérnökök által Dzsibutitól Addisz-Abebáig tervezett (Harrarig már ki is épített) vasúti vonalra nézve, melynek értékpapirjait kéz alatt angol tőkepénzesek szerezték meg, a szerződő felek abban állapodtak meg, hogy a vállalat nemzetközi jellegű legyen és hogy a vasúti társaság igazgatóságában a nevezett hatalmak és A. egyformán birjon képviselettel és szavazati joggal; továbbá felhatalmazták Itáliát, hogy eritreai és szomali-földi gyarmatvidékei között közvetlen vasúti összeköttetést létesíthet. Angliával Menelik megelőzőleg külön egyezségre lépett volt 1905 márc. 13., felhatalmazta az (angol kézen levő) egyiptomi nemzeti bankot, hogy A. területén állami bankot létesíthessen, mely egyedül birja a pénzverés jogát és egyéb fontos kiváltságokat. Az új bank székhelye ugyan Kairó, de tiszteletbeli elnöke maga Menelik, akit 10% illet a haszonból. 1907 okt. 29. Menelik európai mintára kabinetet alakított és valamelyes alkotmányfélével is kedveskedett alattvalóinak.

1909-ben Menelik betegeskedése és ennek nyomában a trónörökösödés kérdése okozott zavarokat. Menelik 6 éves unokáját, *Lidi Jeasszu*-t, leányának, *Zeoditu* hercegnőnek és *Mikael* vollói rasznak a fiát nevezte ki utódjává, gyámjául pedig *Tessama* raszt rendelte, kit az egykor oly hatalmas *Taitu* császárné mellőzésével a kormányügyek vezetésével is megbizott. Ezzel azonban a szélütött, tehetetlen Menelik csak felköltötte az udvartól elűzött császárnénak és öccsének, *Ollie* rasznak boszúját, kik fegyveres kézzel készülnek Jeasszutól elvitatni a trónt.

Földrajzi irodalom. J. Ludolf, Historia Aethiopia, 1681; Bruce, Travels in Abyssinia, Edinb. 1790; Valentias & Salt, Voyage to Abyssinia, London 1814; Rüppel, Reise in Abyssinien, Frankfurt 1840; Combes u. Tamisier, Voyage en Egypte etc., Paris 1838; Kattes, Reise in A., Stuttgart, 1838; Isenberg & Krapf, Journals in Shoa, London, 1843; Krapf, Reisen in Ostafrika, Tübing. 1858; Lefebvre, Voyages dans l'A., Paris 1845—48; Ferret & Galinier, Voyage en A., Paris 1847; Munzinger, Ostafrikan. Studien, Schaffhausen 1864; Heuglin, Reise nach A., Jena 1868; Brehm, Habesch, Hamburg 1863; R. Andree, A., Leipzig 1869; Rohlfs, In A., Bremen, 1869; Plowden, Travels in A., London 1868; Girard, Voy. en Ab., Cairo 1873; Rohlfs, Meine Mission nach A., Leipzig 1883; Matteucci, A., Milano 1880; Vigoni, A., Mil., 1880; Stanley, A visit to A., London 1881; Hartmann, A., Leipzig 1883; Cecchi, Dal Zeila al Caffa, Roma 1887; Paulitschke, Somal, Galla und Harari, Leipzig 1888; Massaja, 35 anni in A., Milano 1886—1891, 7. köt.; Portal G. H., My mission to Abessynia London 1891; Münzenberger E. F. A., Abessinien und seine Bedeutung für unsere Zeit, Freiburg 1892, Costi, Storia d'Etiopia, Milano 1890; Mantegazza V., Da Massaua a Saati; spedizione del 1888 in Abissinia, Milano 1888; Smith H., Trough Abyssinia, London 1890; Rohlfs G., Abessinien-Aethiopien, Geogr. Rundschau, 1890. XIII. 13. l.; Borelli J., Éthiopie Meridionale, Páris; 1890; Dove Karl, Kulturzonen von Nord-Abessinien, Gotha. Beccari, Rerum Aethiopicarum Scriptores Occidentales inediti a saeculo XVI. ad XIX., 5. köt. Róma 1903—7; Skinner, Abyssinia of To-Day, London 1906; Jean Duchesne-Fournet, Mission en Ethiopie, Páris 1909. Enno Littmann, Pnblications of the Princeton Expedition to A. 2 k. Leyden 1910. Faitlovitch J., Quer durch A. Meine II. Reise, Berlin, 1910

Történeti irodalom. Bent, The sacred city of the Ethiopians, travel in A., London 1893., 2. kiad. 1696; Glaser E., Die Abessinier in Arabien u. in Afrika, München 1895; Luzeux, Etudes critiques sur la guerre entre l'Italie et l'Abyssinie, Páris 1896; Milani, Le armi italiane in A., Milano 1896; Du Churand, Carta dimostrativa della Etiopia 1 : 1.000,000, Róma 1896; Münzenberger, A. und seine Bedeutung für unsere Zeit, Br.-Freyburg 1892; Vanderheym, Husz hónap Menelik udvarában, ford. B. K., Budapest 1899; Gleichen gróf, With the mission to Menelik, London 1898; Schindler, Die abess. Armee des Njegus Menelik, Troppau 1898; Roux, Ménélik et Nous, Páris 1901; Vivian, Abyssinia, London 1901; Wellby, Twixt Sirdar and Menelik, u. o. 1901; Wylde, Modern Abyssinia, u. o. 1900; Patriarchae Alph. Mendez S. I., Expeditionis Aethyopicae libri IV. (Rerum Aethyopicarum Scriptores), 2. köt., Róma 1908—9. Kiadta Beccaro C. jezsuita; Berkeley, Campagin of Adowa and rise of Menelik, London 1902; Morié, Histoire de l'Éthiopie, Páris 1904, 2. köt.; Wollbrecht, Im Reich des Negus Negesti Menelik, Stuttgart 1906; Rosen [illegible] Gesandtschaft in A., Leipzig 1906; Hentze, Am Hofe Meneliks, 2. kiad. Leipzig 1908; Bossetti C., Storia diplomatica dell' Etiopia durante il regno di Menelik II., Torino 1910.

Abesszíniai kút, l. *Northon-kút*.

Abesszíniai naptár. Az év tizenkét 30 napos hónapból és öt (szökőévben hat) toldaléknapból

ali Újév napja, vagyis a Maszkaram hó elseje a julián. és augusztus hónapjának 29-ére esik.

Abevega, l. *Abéka*.

Abgar, általános címe az osroënusi birodalom uralkodóinak. E birodalom Mezopotámiában feküdt, székhelye Edessa volt. Az Orhoj bar Chevjo által Kr. e. 137-ben alapított dinasztia tagjai közül legnagyobb nevezetességre tett szert a 14-ik, A. Uchomo (fekete). Ez ugyanis hosszas betegségében, külön követtel levelet küldött Krisztushoz, melyben kéri, hogy jöjjön hozzá és gyógyítsa őt meg. Krisztus válaszában kijelenti, hogy nem mehet el hozzá, mert neki Zsidóországban kell teljesítenie mindazt, amiért küldetett és azután visszatérnie ahhoz, aki őt küldötte. Mihelyt ez azonban megtörtént, elküldi hozzá egyik tanítványát, hogy őt meggyógyítsa és vele és övéivel az életet közölje. Chorenei Mózes szerint (Hist. Armen. II. 30) lenyomott arcképét is megküldötte neki. (Ezt az arcképet előbb a római Szilveszter-templomban őrizték, jelenleg a vatikáni könyvtárban van; de Genuában is van egy hasonló; mindkettő hitelességének vannak védői.) Gelasius pápa a két levelet apokrifnak nyilvánította. — Az *A.-képek* a legrégibb Krisztus-képek s a hagyomány szerint ama arckép-lenyomat után készültek, melyet állítólag Krisztus maga küldött A. Uchomonak. Ezek a keleti egyház tulajdonai s a római Veronika-képekkel ellentétben fájdalommal teli, sötét kifejezésűek.

Irodalom. W. Grimm, Die Sage vom Ursprung der Christusbilder, Berlin 1843; Lipsius, Die edessenische Abgar-Sage, Braunschweig 1880; Cornely, Historica et critica introductio I. 112; Matthes, Die edessenische Abgar-Sage auf ihre Fortbildung untersucht, Leipzig 1882; Tixeront, Les origines de l'église d'Édesse et la légende d'A., Paris 1888; Harnack, Geschichte der altchristlichen Literatur. Bd., 1., 2. Hälfte, Leipzig 1893.

Abhorrers (ejtsd: eborersz) a. m. *útálók, irtózók.* Igy nevezték II. Károly alatt az angol royalista pártot, mivel az ellenzéktől, néppárttól, az ú. n. *petitioners* (kérvényezők)-től minden engedményt megtagadott.

Ab Hortis, l. *Augustini ab Hortis.*

Abiad *(Rasz A.)*, hegyfok, Tunisz legészakibb pontja, l. *Blanco.*

Abi-Cebrol, l. *Avicebron.*

Abich, *Wilhelm Hermann*, német geologus és utazó, szül. Berlinben 1806 dec. 11., megh. Grazban 1886 jul. 2. 1842-ben az ásványtan tanára lett Dorpatban, 1853-ban a pétervári akadémia tagja. 1877 óta Bécsben élt. Beutazta a Kaukázus vidékét, az örmény fensíkot és Perzsiának északi részét. Főbb munkái: Über die geologische Natur des armenischen Hochlandes (Dorpat 1843); Beiträge zur Paläontologie des asiatischen Russland (Petersb. 1858); Vergleichende geologische Grundzüge der kaukasisch-armenischen und nordpersischen Gebirge (u. o. 1858); Über eine im Kaspischen Meer erschienene Insel, nebst Beiträgen zur Kenntniss der Schlammvulkane der Kaspischen Region (u. o. 1863); Geologische Beobachtungen auf Reisen zwischen Kur und Araxes (Tiflis 1867); Geologische Forschungen in den kaukasischen Ländern» (Wien 1878—87, III. köt.). Halála után jelent meg: Geologische Fragmente (Wien 1887); Aus Kaukasischen Ländern (Wien 1896, II. köt.). Az *Abichit* ásványt tiszteletére nevezték így el.

Abichit (ásv.), az arzeniátok osztályából: rézhidroarzeniát, $(CuOH)_8AsO_4$. Sötétzöld, gyöngyház üvegfényű, az éleken áttetsző, karca kékeszöld. Egyhajlású apró oszlopos kristályokban kristályosodik; sokszor képez félgömbös sugaras halmazokat, amiért *sugárércnek* is nevezik. A ferde véglap szerint tökéletesen hasad (innen a *Klinoklász* elnevezés). Más rézércek társaságában Cornwall több helyén, Devonshireben Tavistock és Szászországban Saida mellett fordul elő.

Abidosz, 1. Felső-Egyiptom egyik legnevezetesebb városa volt, az ó-egyiptomi *Ab-du*, az alvilági Ozirisz szent városa, a Nilus balpartján, a mai *Arabat-el-madfúne* mellett. Itt mutatták Ozirisz «igazi» sírját, ahová a jámbor zarándokok ezrei vándoroltak, hogy ott imájukat végezzék. A jobb módú egyiptomiak még a római korban is szívesen temetkeztek A.-ban. Itt két nagy templom állott: a nagy Szethosz-templom és ettől 200 méternyi távolságban a II. Ramszesz építette Memnonium, amelynek termében 1818-ban az *«abidoszi királytáblák»* neve alatt ismeretes egyiptomi királylajtsromok egyikét találták (most a British museum-ban). A másikat, amely sokkal jelentékenyebb, 1864-ben I. Dümichen, strassburgi egyiptológus I. Széti templomának egyik összekötő folyosóján fedezte fel. Ez elsőrendű nevezetességű okirat; 76 király nevét tartalmazza Menától, a birodalom alapítójától, II. Ramszesz fáraóig, s így lehetővé teszi, hogy a história fonalát már ott vegyük fel, ahol más emlékek hiányában elveszett volna számunkra. Az abidoszi Széti-templomon még a művészettörténész is sok figyelemre méltó, érdekes mozzanatot talál. A templom domborművei, különösen a szanktuáriumé, az egyiptomi szobrászat legjobb alkotásai közé tartoznak. Az abidoszi romok első tudományos kiásása *Mariette* vezetése alatt ment végbe. V. ö. *A. Mariette*, A., Descriptions des fouilles exécutées sur l'emplacement de cette ville (Paris 1869—80); E. *Amélineau*, Les nouvelles fouilles d'A. (Paris 1899—1902, III. köt.); W. M. Flinders *Petrie*, Excavations of A. (London 1902) és u. a., A. (London 1902—04. III. köt.); *Mahler* E. Ókori Egyiptom (Bpest 1909). — 2. *A.*, ókori város Miziában, Kisázsiában, a Hellespontus legszűkebb (1350 m.) helyén. A mai Nagara-erőd mellett, Csanak-Kaleszitől északra. Már Homeros is említi. A. híres Xerxes hadi szemléjéről és hatalmas hídépítéséről (480 Kr. e.); itt kelt át Nagy Sándor (334) Ázsiába. Hero és Leander mondájának szinhelye. Lord Byron is itt úszott át a tengeren.

Abies, *jegenyefenyő* (növ.), a fenyők génusza, melynek mintegy 25 faja él az északi félgömb trópusokon kivüli tájain. *A. pectinata*, közönséges jegenyefenyő, középhegységeink legelterjedtebb fenyője, mely magas hegységeink alsóbb régióiban is uralkodó. Az É.-i Kárpátokban mintegy 400—1200 m., a déli Kárpátokban, 600—1400 m. t. f. magasságok között alkot erdőségeket. 4—500 éves kort elérve 50—60 m. magasra és tövén 2—3 m. vastagra is megnő. Fája értékes, miért is erdészetileg igen fontos faj. Jellemző sajátsága, hogy csavarosan elhelyezett egyenkint álló tűlevelei, fésüsen, két oldalra állók; alsó oldalukon két fehér csík látható. Tobozai felfelé állók, mag-

éréskor széthullók. Parkokba és kisérletképen erdőbe is ültetik nálunk az *A. Nordmanniana* fajt, mely a Kaukázus hegységeiben s a Krim félszigeten honos. Az *A. balsamea* északamerikai fa; a kanadabalzsamot szolgáltatja. *A. pinsapo*, Spanyolország és Északafrika hegységeinek fenyője.

Abietaceae, növénycsalád, l. *Fenyőfélék.*

Abietin, gyantaszerű anyag. A sűrü terpentin és a kanadai balzsamnak vízzel való desztillálásakor visszamaradó tömegből kapják. Szaga és íze nincsen. Vizben nem, de borszeszben és éterben bőségesen oldódik; hevítve színtelen olajszerü folyadékká olvad, amely a kihüléskor kristályosan megmered. Kémiai szerkezete alig ismeretes.

Abietinsav, tulajdonképen gyüjtőneve a gyantákban előforduló savaknak, de közönségesen a kolofóniumból előállitott, annak főalkotó részét tevő, $C_{19}H_{27}COOH$ összetételü gyantasavnak a neve. Az A. színtelen, kristályos vegyület. Hevítve kb. 150°-on megolvad. Alkohol, kloroform, úgyszintén benzol bőségesen oldja. A bőrre izgatólag hat.

Abietit, a fésüs fenyő leveleiből kristályositott anyag. Képlete: $C_6H_8O_3$.

Abii, már Homeros említette szkitha nép, mely Nagy Sándornak hasznos szolgálatokat tett. Strabo már csak nomád népként ismeri messze É.-on, az Imaeus körül. Ammian, Marcellinus Hyrkaniában keresi hazájukat. A. gyüjtő néven hihetőleg a Kirgiz-sivatag és a szemipalatinszki kerület turkesztán törzsei értendők.

Abilene (ejtsd ebbilini), 1. a Texas-Pacific vasút mentén fekvő város Texas államban (1900), 3411 lak. — 2. Dickinson grófság fővárosa Kansasban. Vasúti csomópont, (1900) 3500 lak.

Abimelech, több filiszteus királynak neve, akik *Gerárban* székeltek. A Szentírás az Ábrahám és Izsákról szóló elbeszélésekben említi A. filiszteus királyt, aki a patriárkákkal szövetséget köt. Az A. nevet viselte Gideonnak egyik fia is, aki 70 testvérét megölette, hogy az uralmat magának biztosítsa, de egy lázadás alkalmával szintén megölték.

Ab Imperatore et Rege (lat. a. m. a császártól és királytól), a kir. kabinetirodában használatos jelzés, melyet a beadvány külső oldalára írnak s az a hatálya, hogy az illetékes minisztérium a beadványt tárgyalja és alsóbb hatóságainak meghallgatása után teszi mérlegelés tárgyává. (Kis kézjegy). L. *Legfelsőbb kézjegy.*

Abina, l. *Talmud.*

Abinc, l. *Tatárok.*

Ab incunabulis (lat.) a. m. az első gyermekkortól fogva.

Abingdon (ejtsd: ebbingd'n, latin: Abindonia), város az angolországi Berk grófságban, Oxfordtól 7 km.-re, az Ock és Thames torkolatánál, (1900) 6480 lakossal, kik rozstermelésből és malátakészítésből élnek. Az angolszászok Cloveshoo-nak nevezték; a VIII. században Offa merciai királynak volt itt palotája. A VII. században alapított apátságból (neve is innen) csak jelentéktelen romok maradtak meg. Közelében *Sunningwell* falu templomtornyán Bacon Roger csillagászati megfigyeléseket tett.

Ab initio (lat.) a. m. kezdettől fogva; *ab initio nullum semper nullum*, azt jelenti: ami kezdetben semmis, az mindig semmi marad.

Ab instantia absolutio (bj.), fölmentés a vád alól bizonyítékok elégtelensége miatt. A régi nyomozó perben helye volt akkor, midőn a terhelő adatok nem voltak ugyan elegendők a vádlott bűnösségének megállapítására, de viszont teljesen erejüket sem vesztették. Az ily módon gyanu alatt maradt vádlottat — mivel őt a törvény értelmében büntetni nem lehetett, — rendkivüli, habár enyhébb, de megbélyegző büntetéssel sujtották. Ez az embertelen intézmény a régi törvényes bizonyítási rendszernek szülötte. A bizonyítékok szabad mérlegelésének elvét hirdető magyar bp. (324. §-ában) kimondja, hogy «bizonyítékok elégtelensége vagy meg nem állapíthatása miatt való felmentésnek nincs helye.»

Ab intestato (lat.) a. m. végrendelet nélkül. A. örökösödés, l. *Örökösödés.*

Abiogenesis *(generatio aequivoca* v. *spontanea)* a. m. ősfejlődés (l. o.), hibásan ősnemzés.

Abiologia (gör.) a. m. anorganologia (l. o.).

Abipon, egykor hatalmas indus törzs a Vermejo és Parana folyók mentén (La Plata), mely mint bátor és vitéz lovas nép a délamerikai lovas indus törzsek egyik kiváló típusa. A mult században még 5000-en voltak; ma kihalóban vannak. Mai utódaik békés földmívelők és kertészek Santa Fé vidékén. V. ö.: *Dobrinhoffer*, Historia de Albiponibus (Wien 1783); *Martius*, Beiträge zur Ethnographie und Sprachenkunde Amerikas (Leipzig 1867).

Abirritatio, l. *Ingertelenség.*

Abisszikus. A föld legnagyobb mélységeire, azaz a belsejére vonatkozó elnevezés; (ἄβυσσος = igen mély).

Abisszinia, l. *Abesszinia.*

Abisszo-dinamikus tüneményeknek nevezik általában a föld belső melegétől eredő vulkánikus, plutonikus tüneményeket, u. m. vulkáni kitörések, gőz- és lávakiáramlások, hőforrások, földrengés, diszlokáció, emelkedések és sülyedések stb.

Abituriens (lat.), az érettségi vagy más záróvizsgálat letétele után az iskolából távozó tanuló.

Abiuret anyagok, azok a fehérjebomlástermékek, melyek már a biuret reakciót (l. o.) nem adják. Ilyenek keletkeznek a fehérjékből a pancreasnedv hatása alatt. L. *Fehérjeemésztés, Fehérjék.*

Abizumi, japán kikötő, l. *Ebizuminato.*

Abjudicatio (lat.) a. m. törvényes megtagadása, bírói meg nem ítélése valaminek.

Abjuratio (lat.) a m. eskü alatt való eltagadás, leesküdés.

Abkházia, orosz tartomány a kutaiszi kormányzóságban, a Kaukázus délnyugati lejtőjén, a Fekete-tenger partján, az Ingur, Kodor és Bszib folyók közt. Területe 7315 km². Lakosainak száma 42,000, akik közül csak 14,000 abkház, a többi kevés kivétellel mingréliai. 1864-ben és 1878-ban mintegy 32,000 abkház vándorolt ki Törökországba; a tartomány ma sokfelé rom és pusztaság. Völgyeiben a gabona mellett megterem a szőllő, füge, gránátalma; kiviteli cikk a méz, viasz, fa, nevezetesen a puszpángfa. Főhelye Szu

állam kez. A XI. századig önálló állam volt, önállóságuk bizonyos megtartása mellett ekkor Georgia uralma, a XV. században török fenhatóság alá került, a XVIII. század elejétől fogva Oroszország védelme alá helyezték magukat fejedelmeik. 1829-től fogva Oroszország fokozatosan tért foglalt, előbb a tengerpartot, 1837—42 közt a többi részt is bekebelezte, de csak 1864. bírta teljesen leverni, s ettől fogva kezdődött a mohamedánok nagyarányú kivándorlása. Ma is van külön névleges fejedelme, aki főtiszti rangot visel az orosz hadseregben.

Abkházok, a Fekete-tenger melletti *Abkházia* (l. o.) törzslakói, akik magukat *abszua* v. *abszue* néven hívják, a cserkeszek *aszegá*-nak, a georgiaiak *bszib*-nek nevezik. A cserkeszek rokonai; de testalkatra nézve és társadalmi szokásaikban is különböznek tőlük. Termetük közepes, szikár, színük olajbarna, hajuk fekete; alattomosak, kegyetlenek, boszuállók. Földmívelő nép. A VI. században lettek keresztények, de az ozmán uralom alatt a XV. sz.-ban a mohammedán vallásra tértek át. A XVIII. sz.-ban körülbelül 125,000-en voltak, de miután Oroszország teljesen leigázta őket, 1864-től fogva tömegesen vándoroltak ki Törökországba, s ma 65,000-re becsülik számukat.

Abláció voltaképen annyi volna, mint a mállott kőzetrészeknek elhordása a víz és a szél által, tehát eltakarításuk arról a helyről, ahol képződtek; mivel azonban erre a fogalomra már megvan a *denudáció*, ill. *defláció* (l. o.) általánosan használt kifejezés, az A. szót a glecser-olvadás megjelölésére használják a geográfusok. Ama hó- és jégmennyiség eltünését értik alatta, mely egy bizonyos idő alatt a napsugarak, meleg levegő és eső hatására a glecserek felületéről leolvad. Az orom hóterületén évenkint átlag 1 méter vastag réteg olvad el, a glecser középmagasságában 2—2·5 m. és a glecser alján 3—3·5 m. A glecserre eső nagyobb kőtörmelékek az alattuk levő jeget védik az A. ellen, de az apróbbak (homok stb.) az által, hogy belefagynak a jégbe, siettetik az olvadást. Nyáron több jég olvad el, mint amenynyi a szaporulat, télen megfordítva több jég képződik, mint amennyi A. útján pusztul. — *A.* az orvostanban a. m. ártalmas anyagok eltávolítása a testből; a sebészetben a. m. *amputáció* v. *exarticulátió*.

Abláció-elmélet szerint a lopás csak akkor tekinthető bevégzettnek, ha a tolvaj a lopott dolgot már helyéről elvitte és biztonságba helyezte. A *kontrektáció* elmélete szerint ahhoz, hogy a lopás bevégzett legyen, elégséges a tárgyhoz való hozzányulás. E két szélsőség (elvitel és hozzányulás elmélete) között van az *apprehenzió* elmélete, melyhez a magyar btő törv. is csatlakozott s mely szerint a lopás be van végezve, ha a tettes a dolgot másnak birtokából v. birlalatából *elveszi.*

Ablak. Beüvegezett nyilás egy épület külső főfalában, főleg hogy a világosság a belső helyiségekbe hatolhasson. Természetes szellőzés céljaira is szolgál. Nagysága, alakja rendeltetésétől, az alkalmazott stilustól, az égtájak fekvésétől s a tervező építész izlésétől függ. A történelmi stilusok korában az A. az épület homlokzatán szimmetrikus elhelyezést nyert s többé-kevésbbé díszes keretezéssel, felső részén párkánnyal v. gazdag koronázattal látták el. A modern építészet erre nézve szabályt nem ismer. Egymás mellé helyezett két v. több A.-ot *kapcsolt* vagy *ikerablak*-nak nevezünk. A csúcsíves építészet az A.-okat élesen tagozott, többnyire kőből faragott keskeny szárakkal és ívszeletekből összetett geometriai alakzatokkal ékesíti, mely diszítményeket *mért-műnek* (l. o.) nevezzük. A csúcsíves és román építészet kerek A.-okat is alkalmaz — különösen a templomok homlokzatán, melyeket *ablakrózsának*, vagy jobban: *kerékablaknak* hivnak (l. o.). — Éghajlat és az A. rendeltetése szerint használunk *külső* (egyszerű, szimpla) vagy *külső-belső* (dupla) A.-ot. A *külső-belső* A. közt levő légréteg mint rosz hővezető szerepel. Az A. nyitható részét *szárnynak* nevezzük. A szárnyak az A.-*tokra* vannak mozgathatóan erősítve, a *tok* viszont a falnyilásban nyer szilárd elhelyezést. Megkülönböztetünk egy vagy több szárnyú, kifelé vagy befelé nyiló, tolós, forgó és bukó A.-ot. Az A. teljes elkészítéséhez elsősorban annak építészetileg elkészített rajza szükséges, melynek alapján a dologi kivitelt a különböző iparosok végzik (kőmíves, kőfaragó, asztalos, lakatos, mázoló és üveges).

Az A. *kőmívesmunkája.* Ide tartozik az A.-káva, az A.-szemöldök és az A.-könyöklő elkészítése. A káva az a része az A. falazásának, melyhez az ablaktokot illesztik, függőleges állásu; az A.-szemöldök a felső befejező rész, mely lehet horizontálisan, szegment-, csúcs- v. félkörívben falazva. Az A.-könyöklő az a falazat, mely az A.-nak asztalosmunkáját (a tokot) alulról tartja és az A.-nyilás szélességében oly magasra lesz falazva, hogy azon kikönyökölni lehessen.

Az A. *asztalosmunkája.* Ez, a most leginkább alkalmazott befelé nyiló ablakoknál áll: A.-tokból, mely a kávához illeszkedik és az A.-szárnyakból v. rámákból, mely utóbbiakba kerül az üveg. Ha az ablak külső-belső, a kettő között van az A.-bélés vagy falborítás. Az A.-on bejövő világosság teljes vagy részleges elzárására szolgálnak a zsaluk, a rolók vagy az A.-táblák (spaletták), melyek egyszersmind a nyári hőség — vagy betörések ellen is védelmet nyujtanak. Ujabban modern, nagy üzletházak kirakataikat vasredőnyök (rolók) alkalmazása helyett betörés ellen biztosítják. Az A. asztalosmunkája többnyire puhafából készül. A tok erdei v. vörösfenyő, a bélés lúcfenyő. A szárnyak borovi fenyőből, ritkán tölgyfából készülnek.

Az A. *lakatosmunkája.* Ide tartoznak: a padvasak, melyek az A.-ragasztót a kávához erősítik; a sarokpántok, melyek az A.-szárnyak sarkait foglalják össze; a forgópántok, melyeken a szárnyak forognak, és végre az ablakzárak számtalan nemei: nyelves fordító, kallantyus zár, kormányos zár, reteszes zár, kerekes zár (bascule-zár), spanyol zár (espagnolette-zár). A lakatosmunkához tartoznak még a különböző ütköző és fogó-gombok, kilincsek, az A.-kitámasztók stb. Az A. *mázolómunkáját* l. a *Mázolómunkák* címszó alatt.

Az A. *beüvegezéséhez* egyszerűbb kivitelű munkáknál, u. n. *raktárüveget,* nagyobb táblák és jobb minőségű munka esetén u. n. $^4/_4$-es v. $^6/_4$-es *szolinüveget,* előkelő építkezésnél vagy nagy méretű (kirakat) A.-oknál u. n. *tükörüveget* használunk.

Ez utóbbi 6—12 mm. vastag, csiszolt üveg, az előbbiek 1—4 mm. vastag fúvott üvegek.

Az A. *történelmi* fejlődése. A keleti népeknél, azelőtt is éppen úgy mint most, az A.-ok nem az utcára, hanem inkább az udvarra nyiltak, finom mívű fa- v. kőrácsokkal díszítve, és zsalukkal, táblákkal voltak elzárhatók. A khinaiak finom, lakkozott szövettel, vékony szarulemezekkel v. csiszolt osztrigadarabokkal látták el A.-aikat, míg a rómaiak Mária-üveggel, vékonyra csiszolt acháttal, Kr. u. a II. sz.-tól kezdve szintén szaruval zárták el. Pompejiben ugyan találtak táblás üvegdarabokat, de ebből még nem következtethető bizonyossággal, hogy azok A.-ban tettek volna szolgálatokat. Kr. u. a IV. sz.-ban említ toursi Gergely legelőször szines üvegből készült templomí A.-okat. A VII. és VIII. sz.-ban angol főpapok Franciaországból hozatnak üvegeseket és ugyancsak a VIII. sz. végén helyezik el a lateráni templom üveg A.-ait. Magánházakban a XII. és XIV. sz.-ban kezdették Francia- és Angolországban az A.-ok üvegezését, és e szokás innen terjedett lassan tovább úgy, hogy Aeneas Sylviusnak Bécs városában még 1458-ban is feltünik a sok üvegezett ablak. Nálunk meglehetős későn honosodott meg az A.-ok beüvegezése, és az olajos papir, Mária-üveg, vászon stb. A.-ok még sokáig használatban voltak akkor, mikor Nyugat-Európában az A.-okat már régen üvegezték.

Ablakadó, l. *Házadó.*

Ablakjog, szolgalmi jog (l. *Szolgalom*), melynél fogva valamely épülettől a világosság és a levegő el nem vonható. Általános szabály, hogy a tulajdonos a tulajdon szabadságából kifolyólag jogosítva van saját házának falán bárhol ablakot nyitni, tekintet nélkül arra, vajjon ez a szomszédra nézve kellemes-e v. sem; viszont azonban a szomszéd jogosítva van saját telkén szabadon építkezni, még ha ez által a nyitott ablaktól a kilátást el is zárja, a világosságot s levegőt elvonja. Az erre vonatkozó jogosítványok gyakorlásának megszorítása szolgalom alapítása által érhető el. A telek tulajdonosa szolgalmi jogot szerezhet a tekintetben, hogy az épület tulajdonosa a szomszédos telekre ablakot ne nyisson, az épület tulajdonosa viszont abban az irányban korlátozhatja — szolgalom útján — a szomszédos telek tulajdonosát, hogy ez minden oly cselekménytől tartózkodjék, mely az ablaknyílás létesítéséhez fűződő érdekkel össze nem egyeztethető. Szorosabb értelemben az a szolgalom, amelynél fogva valakinek idegen v. közös falban lehet ablaka. Az A. csak világosságra és levegőre ad igényt, a kilátást gátló cselekmények abbanhagyása csak akkor követelhető, ha a szolgalmi jog erre nézve különösen megszereztetett. (V.ö. polg. tkv. terv. 697—699. §§; osztr. polg. tkv. 488. §; Code civil 676—677. c.)

Ablakos, házaló-iparos, aki az ablakrámába az üveget bemetszi; nálunk leginkább tótok űzik ezt az ipart.

Ablakos kötés, oly rögzítő kötés, melyen a sebnek (nyilt törés) v. tályognak kezelése miatt nyílást (ablakot) készítünk.

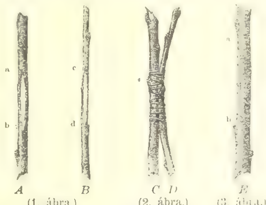
Ablakosság, gabonáé, l. *Foghíjasság.*

Ablakos virágok (növ.), olyan, többé-kevésbbé zárt virágok, melyek virágtakarójában egy vagy több áttetsző részlet van, és ezeken át fény jut a virág üregébe. A virág belsejébe jutó rovarok ez ablakocskák felé törekedve, a magukkal hozott virágport az ablakocskák közelében levő bibéhez dörzsölik. Pl. a mi virágaink közül a rigó-pohár (*Cypripedilum calceolus* L.).

Ablakragasz, l. *Ragasz.*

Ablakrózsa, l. *Kerekablak.*

Ablaktálás (összeforrasztás), 1. A gyümölcsfák nemesítésének egyik módja, amely valamennyi gyümölcsfánál alkalmazható ugyan, de rendesen csak akkor alkalmazzák, ha valamely gyümölcsfánál egyéb nemesítés nehezen fogamzik, pl. a fekete szedernél (Morus nigra), továbbá a diófánál. Az A.-t nagyon jól lehet használni a különféle alakú gyümölcsfák kifoltozására is; ott, ahol valamely ág hiányzik, a fa egyéb fölösleges hajtásai közül egyet odahajlítunk s vele összeforrasztjuk. Az A.-t lehet már levelét elhullatott gallyal, azonkivül zöld gallyal is eszközölni. Lényegesen eltér a nemesítés e módja a többitől azáltal, hogy ennél a nemes gally összefüggésben marad az anyanövénnyel s ettől csupán hozzáhajlíttatik a nemesítendő anyatőhöz, s az elválasztás csak a teljes összeforradás után (néha 2 év mulva) eszközöltetik. Levelét elhullatott gallyal az A.-t kora tavasszal, mielőtt a növénynedv keringésbe jönne, szokás végrehajtani a következő módon. Az alany benemesítendő helyén a kérget *ab* hosszában lehántjuk egy kis fával együtt (1. *ábra A*); ugyanilyen vágást teszünk a nemes gallyon is (1. *ábra B, cd*); az utóbbin a vágással átellenes oldalon, lehetőleg a vágás közepének megfelelő helyen egy rügynek (*e*) kell lennie (2. *ábra C*). Ha ez megtörtént, az alanyt és a nemes gallyat a vágás helyén egyesítjük, ügyelve arra, hogy az alany kérgének felszine a nemes gally kérgének felszinét takarja; egyesítés után háncsal jó erősen összekötjük az A. helyét (2. *ábra D*). Zöld gallyal az A.-t a következő módon készíthetjük el. Az alanyon (3. *ábra E*) *a*-nál és *b*-nél egy-egy keresztmetszést s ezektől egy-egy hosszmetszést készítünk a fáig s azután a kérget kifejtjük. Az így elkészített zöld gallyról is lefejtjük a kérget *cb*

(1. ábra.) (2. ábra.) (3. ábra.)

Ablaktálás.

Ablaktálás. (4. ábra.)

[illegible] a [illegible] vágással szembefekvő [illegible] az alanyhoz hozzáhajtjuk a nemes [illegible] gallyat s ott, ahol ez az alany kivá[illegible] egy nagynak [illegible] kell lennie. A zöld [illegible] helyét az alany kivágására illesztjük [illegible] leírt módon alkalmazzuk. Mivel [illegible] a nemes [illegible] A teljes [illegible] a [illegible] anyanövény táp[illegible] A nagyon [illegible] [illegible] ápolásban áll.

Ablaktálás. (5. ábra.)

hogy a kötést időnként, nehogy bevágja a fát, meg kell lazítani; a nemes részt az A. alatt csak akkor választjuk el az anyanövénytől, ha már az összeforradás teljes.

2. A., egyik módja annak a védekezésnek, melyet Franciaországban alkalmaztak a filloxera pusztításai ellen. Minthogy a filloxerának ellenálló amer. szöllővesszők egyszerű meghonosítása nem járt a kivánt eredménnyel, megkisérelték az európai és amerikai szöllőfajok összeházasítását. Ennek egyik módja az A. Kétféle A.-t különböztetnek meg: 1. venyige-A.-t, 2. zöld A.-t. 1. A *venyige-A.-t* használhatják még jó erőben lévő európai szöllőknek ojtványszöllőkké való átalakítására. Az eljárás a következő: az európai tőkesorok közé amerikai, a filloxerának ellentálló szöllőfajták gyökeres vesszőit ültetik el, s mikor e vesszők a következő évben erőteljes venyigét adtak, tavasszal a felszin közelében ezekről, a venyigéknek az európai tőkék felé álló oldaláról, a kérget és a háncsot úgy 3—7 cm. hosszúságban lefejtik. Az európai tőkén kiválasztanak szép két erőteljes venyigét s ezek egyikét jobbra, másikát balra odahajlítják az amerikai venyigékhez. Az európai venyigékről azon a helyen, ahol érintkeznek az amerikaiak lehántott helyeivel, a kérget és a háncsot épp úgy lefejtik, s a két venyigét most a lehántott helyeken összeillesztik, összekötik és ojtóviasszal bekenik. Ha az összeforradás megtörtént, a köteléket feloldják s az összeforradás helyén az európai venyigét simára lemetszik. Ezzel az eljárással a régi tőkék sorközeiben új tőkéket nyernek, amelyek gyökérzetét amerikai szöllőfaj, föld fölött levő részeit pedig a régi európai képezi. A régi tőkék később a talajból teljesen eltávolíttatnak (l. *5. ábra*). 2. *Zöld* A. Ez új ojtványszöllők telepítésénél van használatban. A rendes szöllősorokban elültetik az ellentálló amerikai fajták gyökeres vesszőit s ezek mellé ferdén — az amerikai felé hajolva — az ojtani óhajtott európai fajták gyökeres vesszőit. Ha a gyökeres vesszők kihajtottak, ezek hajtásait még zölden — úgy juniusban — egymáshoz hajlítják, az érintkezés helyén a kérget és a háncsot lefejtik, a lefejtés helyén a hajtásokat összeillesztik és pamuttal bekötik; ojtóviasszal ez esetben nem kell az A. helyét bekötni. A teljes összeforradásig az amerikai hajtást többször visszacsipik, hogy az európai növekedjék erőteljesen. Ősszel, ha az összeforradás teljes, az európai gyökeres vesszőket mindjárt az ojtás alatt simán levágják s gyökerestől a földből kihúzzák (*6. ábra*). Az A.-nak még egyéb változatai is vannak, pl. épp úgy amint a zöld A. leiratott, A.-t lehet végezni akkor, midőn a hajtások már megértek (venyigévé lettek); lehet az A.-t végezni továbbá az európai és amerikai kétéves vessző tőgyökerein is. Az A.-nak nagy előnye, hogy az alany és a nemes rész összeforradása majdnem biztosan bekövetkezik, mig a szőllő egyéb nemesités-módjainál nagy percentje a nemesitésnek meg nem fogamzik.

Ablaktálás. (6. ábra.)

Abláncz patak, a Répcze jobboldali mellékvize, Sopron és Vas vmegyék határán; 1233—1412. közti okiratokban, mint Sopron vmegye egyik völgye gyakran említtetik.

Ablaszt (gör.), «nem csirázó», «terméketlen», a növényteratológiának az az esete, midőn valamely szerv képződésének nagyon korai fejlődési szakában akadály áll útjába, úgy hogy még rudimentális képződése sem jöhet létre. L. még *Abortus*.

Ablatio (lat.) a. m. tolvajlás. L. még *Ablácio* és *Ablácio-elmélet*.

Ablatio retinæ, l. *Retinaleválás*.

Ablativus (elvivő, távolító), a latin (és szanszkrit) nyelvtanban a névszóknak az az esete, mely a *honnan* kérdésre felel, pl. *ex urbe* városból, *a me* tőlem, *de monte* hegyről.

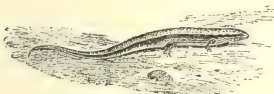
Ablaut. Igy nevezik Grimm után a német nyelvtanban a tőhangzó szabályos változását az úgynevezett erős igéknél, pl. *helfen* segiteni, *er half* segite, *er hat geholfen* segitett; *binden* kötni: *band, gebunden*. Ez a hangváltozás megvan az

összes indogermán nyelvekben, a latinban, görögben, szanszkritban is (pl. *capio* fogok: *cepi* fogtam; *frango* török: *fregi* törtem), s úgylátszik még az ős-indogermán közösségből származik.

Ablegatus (lat.) a. m. másodrangú követ, rendkívüli pápai követ; a régi magyar országgyűléseken a távollevők képviselői, l. ez utóbbira: *Absentium ablegatus.*

Ablepharia (gör.), a szemhéjak veleszületett hiánya.

Ablepharus *Fitz.* (állat), a rövidnyelvű gyíkok *Gymnophthalmi* családjába tartozó állatnem, amely főleg Ázsiában van elterjedve. Európában csak egy faja él, az *A. pannonicus Gray* (l. az *ábrát*), amelyet e század elején *Kitaibel* fedezett fel a budai hegyekben, de a Balatonmellékről, Egerből és Kovácspatak környékéről is ismeretes; hazánktól kelet felé déli Oroszországon át Perzsiáig, dél felé egész Görögországig el van terjedve. Hossza 8—11 cm., melyből éppen a fele a farkára esik; a hím hosszabb, mint a nőstény. Teste nyulánk, karcsú; lábai gyengék; hátának alapszíne a fiatalokon sárgás bronz-

Ablepharus pannonicus.

színű, az öregebbeken szürkés grafitszínbe hajló. Hátán rendesen hosszantfutó sötétebb szalag s mellette 1—1 pontsor látható. Oldalát sötétbarna szegély díszíti. A fej oldalán a madarak kantárjához hasonlóan egy-egy barnafekete csík halad a szemeken át és folytatódik az oldalak barna szegélyébe. Hasának oldala kékes vagy szürkés fehér. Fogságban szárnyatépett legyekkel, apró lisztkukacokkal, sőt főtt marhahús apró darabkáival táplálva, évekig eltartható. Monográfiai leírását *Teschler* György közölte. (M. tud. Akad. Math. Term. tud. Közl., XX. köt., 5. sz., 1886.)

Ablepsia (gör.), l. *Vakság.*

Ablián, l. *Csehfalva.*

Ablocatio (lat.) a. m. bérbeadás.

Abluentia (lat.), l. *Hashajtószerek.*

Ablutio (lat., *lemosás)*, kat. szertartási cselekmény a szt. misénél, mellyel a miséző pap az áldozás után mindkét keze hüvelyk- és mutatóujját borral és vízzel leönteti és ezt a bor- és vízvegyülőket (ablutio) magához veszi.

Abnaki, l. *Abenaki.*

Abnegatio (lat.) a. m. tagadás.

Abnoba, Plinius, Tacitus, Ptolemaios szerint Germania DNy.-i részén fekvő hegység, az u. n. Hercyniai erdő vége, a Duna forrásaival. Későbbi nevei Silva Marciana v. Montes Rauraci; ma Schwarzwaldnak hívják.

Abnormis (lat.) a. m. a szabálytól eltérő, rendellenes; *abnormitás*, a természetes rendtől való eltérése akár testnek, akár valamely természeti tüneménynek

Abo (ejtsd: obo; finnül: *Turku*), Abo-Björneborg orosz-finn kormányzóság és prot. püspökség székhelye, az Aura mindkét partján, vasuttal, (1905) 43,680 lak., Finnország legrégibb székesegyházával. 1827 szept. 5-én teljesen leégett, akkor újjá építették. Finnország tengeri kereskedelmében kiváló helyet foglal el. Az Aura torkolatánál van *Abohus* vára, Finnország legrégibb erőde. Abot 1157-ben a svédek egy finn falunak, Turkunak helyére építették, a XIII. sz.-ban püspökséget kapott, mely 1817-ben prot. püspökséggé lett. Abo 1816-ig Finnország fővárosa volt. 1743 aug. 7-én Abohusban békekötés jött létre Oroszország és Svédország között, mely utóbbi Finnország egy részét átengedte Oroszországnak.

Åbo-Björneborg, Finnország 8 kormányzóságának egyike, a Bottenöböl mellett, (1905) 475,068 lak. 24,171 km² ter. Fővárosa *Åbo.*

Abod, kisközség Borsod vm. szendrői j.-ban, (1900) 666 tót és magyar lak., postával; u. t. Szendrő.

Abod *Mihály* (ajtai), tanár. Szül. Szárazajtán (honnan melléknevét kapta) 1704 szept. 29., megh. 1776 nov. 16-án. 1734—35-ben Franekerben tanult s 1735. onnan visszatérve, gr. Teleki Józsefné szül. Bethlen Katalin házában udvari pap lett. 1737-ben az enyedi iskola választotta meg a keleti nyelvek, régiségtan és történelem tanítására. Bod Péter szerint enyedi tanár korában oly könyvtárt szerzett az iskolának, hogy ahhoz hasonló Erdélyben sehol sem volt. A könyvtárt gazdag éremgyüjteménnyel is ellátta. Pedagógusi hirnevét latin nyelvtanával (Szeben 1744) alapította meg, mely csakhamar közkeletű lett az erdélyi iskolákban. Kéziratban maradt művei közül legnevezetesebb egy latin nyelven írt görög régiségtan.

Åbohus, l. *Åbo.*

Abolició (lat. *abolitio)* a. m. megsemmisítés; jogi értelemben *pertörlés*, l. o. és *Amnesztia.*

Abolicionisták (lat.), *a)* az északamerikai Egyesült-Államokban azok, kik a rabszolgaság eltörlésén fáradoztak; *b)* a büntetőjogban a halálbüntetés ellenei; *c)* l. *Prostitució.*

Abolma, község, l. *Bolmány.*

Abomasus (lat.), l. *Ojtógyomor.*

Abomé *(Agbomé)*, Dahomé királyság fővárosa, Felső-Guineában, az ország közepén a k. h. 2° alatt, 325 m. magasságban, 100 km.-re a parttól, 20,000 lakossal. 1892. a franciák elfoglalták és fölégették, de később ismét felépült s az újonnan alakított A. királyság székhelye lett. L. *Dahomé.*

Abominabilis (lat.), utálatos; *abominatio* a. m. utálat, átkozás.

Abondio, *Antonio*, olasz festő, szobrász és éremmetsző, szül. 1538. Milanóban, megh. 1591. Bécsben, mint II. Rudolf császár udvari festője. Körülbelül 48 szignált és több szignálatlan érme ismeretes, leginkább az osztrák császári ház tagjairól. Festett arcképei kevésbbé jelentékenyek.

Abongo, afrikai négertörzs, l. *Obongo.*

Abonnens a. m. előfizető, aki az előfizetéssel járó jogokat megszerezte. *Abonnement* [illegible] előfizetés a dolog élvezéséért a közönséges ár leszállításával, p. szinháznál, hangversenynél, könyvkölcsönzésnél vagy étkezésnél is. *A. suspendu* (szóról-szóra: fölfüggesztett előfizetés)

[illegible] az előfizetők jogának esetleges fölfüggesztését, pl. a szinháznál rendkivüli előadások alkalmával. Az [illegible] egyszersmind kötelezettség, melyet vállal egy folyóirat, hirlap vagy más, időszakonként megjelenő irodalmi termék megrendelése által elvállal, melynek azonban jogi szempontból tekintve alig van kötelező ereje, mert a legkisebb mulasztás a szállitásban, vagy eltérés a kiadó által programmszerüleg igért módozattól, [illegible] jogositja a megrendelőt. Könyvkereskedői szokás szerint az A. különösen folyóiratokból annyit tartozik átvenni, amennyire a [illegible] megrendelése szól s ha a kiadó igéretét nem teljesíti, az A. nem a közvetitő könyvkereskedőtől követelhet kárpótlást, hanem a vállalat kiadójától.

Abonnent l. [illegible]

Abony, nagyközség Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. A.-i j.-ban, (1900) 2440 házzal és 13,529 magyar lak. (közte 10,505 róm. kat., 2273 ref. és 679 izr.); a járási szolgabírói hivatal széke, csendőrörssel, [illegible] takarékpénztárral, áll. polg. fiu- és leány-iskolával, Abonyi Lajos szobrával; vasúti állomás, posta- és táviró-, telefonállomás; van gőzmalma. Közelében vannak Mikelaka elpusztult helység romjai. A község 1700 óta települt meg. Termékeny határa 12,767 ha. A többször átalakított barokk stilű kath. templom körülfalazott magaslaton áll, a régibb, gót stilu templom helyén. V. ö.: *Forster-Gerecze*, Műemlékek II.

Abonyi, 1. *Árpád*, szépirodalmi iró, szül. Barsszentkereszten 1865 szept. 11-én. Iskoláit és jogi tanulmányait Kolozsváron végezte. Az irodalmi körök figyelmét *Füst* c. elbeszélésével vonta magára, mellyel pályadíjat nyert (Ország-Világ 1887). Novellisztikai dolgozatai, melyeknek főleg drámai ereje hatott, ettől fogva gyors népszerűségre tettek szert. Első szinművét *A hirnév* cimmel 1887-ben a kolozsvári nemzeti szinház mutatta be, ahol *Mór herceg* és *György úr* c. szinműveit is előadták. Egyéb szinművei: *Nehéz sebek* (1889); *A Zách-család* (1895); *A kápolna* (1898); *Kuruc világ* (1899); *A mikolai biró* (1901); *A gyermek* (1908); *Laczkovics kapitány* (1909). Regényei: *Egy lángocska* (Ország-Világ 1885); *A rajongó* (u. o. 1890); *Fülöp házassága* (Szépirodalmi Könyvtár 1891, X.); *A Nagyasszony* (u. o. 1892, 3. évf. III.); *Forradalom* (Magy. Hirl. 1892); *A mammuth* (1895); *A második férj* (1895); *A haldokló gladiátor* (1898); *A plivai rózsa, A fehér asszony, Ős emberek* (1908); *Két [illegible]* (1908). Egyéb elbeszélő művei: *[illegible]* (1893); *Novellák* (1894); *Bosnyák novellák* (1896); *Jön a hajnal* (1897); *A plivai várda* (1898); *Orvosok*; *A század gyermekei*; *Magyar fiuk Afrikában*; *Három vitéz magyar baka* (1902); *Rákolti György utazása* (1903); *A havasok ura* (1906); *Miklós vitéz* (1906). Munkatársa kevés kivétellel valamennyi fővárosi lapnak; az Erdélyi Irodalmi Társaság és a Petőfi-társaság rendes tagja.

2. *A. Lajos* (családi nevén *Márton Ferenc*), szül. Kisterenyén, Nógrád vm., 1833 január 9., megh. 1898 április 28-án Abonyban. Iskoláit a kecskeméti kollégiumban, a pesti ev. liceumban járta és a pesti egyetemen végezte (1852), időközben a szabadságharc alatt rövid ideig mint mozgó nemzetőr szerepelt, majd egy lengyel menekülttől franciául és angolul tanult. 1853 óta előbb apja oldalán, majd önállóan gazdálkodott, emellett szabad idejében a szépirodalmat is állandóan művelte. 1861-ben Pest vmegye aljegyzője, 1867—72. pedig járási gyámfelügyelője volt. Az irodalomba Nagy Ignác vezette be, s alig húsz éves korában számot tevő tagja volt annak az irói csoportnak, mely az 50-es évek elején fölserdült; nagy tevékenységet fejtett ki, számos elbeszélést és regényt irt. Nevezetesebbek: *Észak csillaga* (3 köt., 1855); *Az egyetem pallosa* (3 köt., 1859); *A mi nótáink* (4 köt., 1864) (a legjelesebbek egyike); *Kenyér és becsület* (3 köt., 1865); *Magduska öröksége* (2 köt., 1887); *Az utolsó kurucvilág* (3 köt., 1887); *A pénzes molnár románca*; *A tyúkprókátor kliensei* (1902). Elbeszélés-gyüjteményei közül nevezetesebbek: *A fonó krónikája* (3 köt., 1872); *Itt a szép alföldön* 1878 és *Az özvegy tehénkéje* 1882. Népszinművei: *A betyár kendője* (1872); *Panna asszony leánya* (1875); *Magduska öröksége* (1888), *A leányasszony* (1893); és *Férfi sorsa a nő* (1897). Izmos elbeszélő tehetségének főtere a magyar vidéki élet, különösen az alföldi népélet rajza; általán a népies elem irodalmi értékesítésében kevés iró áll fölötte. Tagja volt a Kisfaludy és Petőfi-Társaságnak. 1905. Abonyban szobrot állítottak emlékének. Összes munkáinak illusztrált kiadását 20 kötetben (1905—1907) *Endrődi* Sándor rendezte sajtó alá.

Aborális (lat.), anatómiai mesterszó; a szájnyilással ellentétes irányt jelöl, pl. A. nyilás: alfelnyilás.

Aborigines (lat., őseredetű, őslakó, gör. tudományos neve *autochton*, l. o.). Általában valamely földrész, vidék, ország oly lakóit nevezik őslakóknak v. ősbenszülötteknek, akik a történet, a hagyomány v. monda szerint a legrégibb lakók. Római monda szerint A. Itália ősnépeinek egyike, mely eredetileg az Apenninek tövében Reate területén lakott, majd Latiumba nyomult, hol a latinok neve alatt szövetséges államot alapított. Királyuk gyanánt említik Saturnust, kinek uralkodása alatt képzelték a későbbi rómaiak az aranykort.

Aborticidium, a méhbeli magzat eldarabolása.

Abortiva, *abortiv szerek*, l. *Magzatűző szerek*.

Abortiv gyógyítás. A betegségek A.-a és lefolyása alatt azt értik, ha a hosszabb időközre kiterjedő betegség még teljes kifejlődése előtt vagy magától, vagy pedig orvosság használata következtében többé-kevésbbé hirtelen s a rendesnél sokkal rövidebb idő alatt meggyógyul. Ilyen lefolyás észlelhető elég gyakran a has-tifusznál és más fertőző betegségeknél, amidőn azonban sokszor hiányzik annak teljesen meggyőző bizonyítéka, hogy a betegség kórjelzése az adott esetben helyes volt-e; az azonban kétségtelen, hogy ilyen lefolyás is van. A. gyógyításra a régebbi időkben inkább törekedtek az orvosok, mint ma, amidőn a legtöbb abortiv kezelésnek (erős hánytató és hashajtó szerek, érvágás gyuladásos betegségek kezdetén, edző

oldatok befecskendése kankónál, a sanker kimetszése szifilisnél stb.) sikertelensége, sőt gyakran káros hatása is bebizonyosodott; kivételnek a mérgezések, amelyeknek ily kezelése a legsikeresebb.

Abortiv szervek, l. *Csökevényes szervek.*

Abortus (lat.), elvetélés, magzatvesztés vagy idétlen szülés, a magzatnak (petének) az anya testéből, a méh üregéből való idő előtti kiküszöbölődése. Ha a magzat a kiviselt terhesség vége előtt, olyankor születik, amikor, bár fokozott gondozással, de mégis már életben tartható: koraszülésről beszélünk. A magzat a terhesség 28. hetétől kezdve felnevelhető. Ezen időn aluli magzatvesztés *A.*, a terhesség 28. hetén túl bekövetkező szülés *koraszülés*. A terhesség rendes időtartama 270 és 280 nap között ingadozik, tehát körülbelül 40 hétre tehető. Az A. igen gyakori esemény, átlag minden 7—8 rendes szülésre esik 1 elvetélés. Leggyakoribb oka az anya betegségében rejlik, minek következtében a pete elhal. Az elhalt petét az anya több-kevesebb ideig viseli, míg a méh azt magából kiküszöböli. Ha sokáig ázott vagy macerálódott az elhalt pete a magzatvízben az A. bekövetkezéséig, annak jelei a magzaton felismerhetők. Az anya betegségei között az *A.* oka gyanánt leggyakrabban a méh hurutos bántalmai, elferdülései szerepelnek (l. *Méhbetegségek*). Az általános szervi betegségek között A.-t hozhat létre minden magas lázzal járó fertőző betegség (tifusz, vörheny, tüdőgyuladás stb.). Az idült fertőző betegségek közül leggyakoribb ok gyanánt a szifilis szerepel. Szervi betegségek közül a vesebaj, szívbaj gyakran oka a vetélésnek. Idült mérgezéseknél is bekövetkezik a pete elhalása (ólom- és foszformérgezés, morfinizmus). Igen nagy szerepet játszanak ezeken kivül még magát a terhes méhet ért erőművi hatások (ütés, rúgás, leesés stb.). Lelki megrázkódtatások, nagy ijedtség, váratlan meglepő szomorúság is kivételesen peteelhalást és így vetélést eredményezhetnek. A magzat betegségei közül az A. oka az anya vérével közvetített, leggyakrabban bujakóros fertőzésen kivül a lepény betegsége (l. *Méhüszög*) s a köldökzsinór többszörös csavarodása, hurkolása és daganatja lehet. Az A. első jele a vérzés, mely a leválófélben levő vagy már levált pete ágyából származik. A másik jele, a méh összehúzódásából előálló fájdalom ezzel együtt is beköszönthet. Ezen összehúzódások igyekeznek a petét kiküszöbölni a méh üréből. Néha csak a megrepedt burkon át csupán a pete küszöbölődik ki s a petezsák a méh falához tapadva v. már részben leválva visszamarad. Ennek eltávolításához feltétlenül orvosi segítségre van szükség, mert a sokszor igen tetemes vérvesztés csakis a méh teljes kiürülése után szünik meg. A nők a vérvesztést általában könnyebben elviselik és A.-nál halállal végződő elvérzés igen ritkán is fordul elő (leginkább mégis vesebajosoknál). A vérzésen kivül a másik veszedelem, ami a vetélő nőt fenyegeti, a fertőzés, mely a méh fal vérző sebfelületén felszívódhatik. A fertőzés a visszamaradt burokrészek rothadásából szívódik fel a méh falába, de feljuthat a fertőzés tisztátalan kéz vagy a befejezéshez esetleg használt eszköz útján is. A fertőzés jele a láz és a nemi részből kijutó bűzös folyás. Általános vérmérgezés (szepszis) A.-szal kapcsolatban szintén elég ritka és többnyire csak a méh és függelékeinek (petefészek, petevezető, méhszalagok) tartós megbetegedését eredményezik. A már megindult vetélést feltartóztatni igen nehéz, de sokszor mégis sikerül nyugalom és fekvés által megtartani s a terhesség kiviselhető lesz. Általában vetélés megindulása esetén szabály az, hogy a nő feküdjön le és hivasson orvost. A bába nem tudja, miként járjon el nagy vérzés esetén, míg az orvos ellenőrzése mellett a vetélés lefolyása nem jár veszéllyel. Az A. lefolyása után különben is orvoshoz kell fordulni, kinek az A.-t előidéző okot kell gyógykezelnie, hogy a vetélés szokványossá ne váljék, és ne ismétlődjék. A terhességet az anya betegsége miatt mesterségesen is meg lehet szüntetni (művi vetélés), de ezt csakis orvosi tanácskozás állapíthatja meg. Aki ilyen ok nélkül szakítja meg a terhességet, magzatelhajtás (l. o.) bűnébe esik, amit a törvény szigorúan büntet. — Növénytani értelemben *A.* alatt a növény valamely szervének visszamaradt, csökevényes kifejlődését értik egészen addig, amidőn az illető szerv teljesen hiányzik. Ezt a teljes eltünését valamely szervnek már *ablaszt*-nak nevezik.

Abos, kisközség Sáros vm. alsótárczai j.-ban, a Hernád felső völgyében, (1900) 429 lakossal, vasúti elágazással, Eperjes és Oderberg felé, postával és táviróval. Észak felé van a Hernádnak tájképi szempontból szép s gyakran felkeresett szorosa. A Farszka nevű magaslaton Földvár sáncai vannak. V. ö.: *Mihalik* J., Arch. Ért. 15. évf.

Abosfalva, kisközség Kis-Küküllő vm. dicsőszentmártoni j.-ban, (1900) 432 oláh és német lakossal, Apor báró kastélyával; vasúti állomás és táviró; u. p. Abos-Gálfalva.

Abót (héber, teljesen: Pirké abót, «Az atyák mondásai».) A zsidók második államának Kr. u. 220-ig terjedő korából való írástudók erkölcsi életelveinek gyüjteménye és a nyári szombatok délutáni liturgiájának fontos kiegészítő része.

About, *Edmond*, francia publicista és regényíró, szül. 1828 febr. 14., Dieuzeben, megh. 1885 jan. 17. Párisban. Az École Normaleból az athéni francia iskolába került s innen hozta magával első szatirikus művét: La Grèce contemporaine (1855), mely a legkiválóbb írók sorába emelte. Tolla Feraldi című regénye miatt (1855) plágiummal vádolták; de alkotóképességéről tettek tanuságot egymásután megjel. művei: Le roi des montagnes (1856); Germaine (1857); Les échasses de maître Pierre (1858); Trente et quarante (1859); Mariages de Paris (1856). Rómában tartózkodása (1858) után kiadott művével: La question romaine (Brüszszel 1859, Páris 1861), abban nyilvánított voltairei gondolkozása miatt sok ellenséget szerzett. Drámáival nem volt sikere, de annál kapósabbak voltak további regényei és elbeszélései: L'homme à l'oreille cassée (1862); Le [illegible] de [illegible] Madelon (1863); La vieille [illegible]; L'Infâme (1867); Les mariages de province (1868), Le Fellah (1869). Mint publicista már a császárság idejében az egyházellenes és szabadelvű irányzat képviselője volt, noha III. Napoleonnak különös kegyét birta. A francia-német háború elején

Mac Mahon seregénél a Soir hadi tudósítója volt. A császárság bukása után is szabadelvű szellemben harcolt és Sarcey-val a XIX. Siècle c. lapot alapította. 1884-ben az akadémia tagja lett. Halála után hírlapi cikkeit külön gyüjteményben Reinach adta ki Le XIX. Siècle címen (1892). Nálunk főkép regényeit és elbeszéléseit ismerik. Megjelentek magyar fordításban: A fellah (1871); A tegi bastya. A cionkatulu ember (1890 és 1898), A hegyek királya (1891).

Abovián, híres örmény író. Szül. Kanáker falaban Erivan mellett 1806., megh. 1848. Parrot dorpati tanárral megmászta az Araratot. Legismertebb munkája: Örményország sebei (Verkh Hajastani), regény, mely az uj örmény irodalomra nyelvészeti szempontból is becses.

Ab ovo *Ledae* (lat.) a. m. Leda tojásától kezdve. Horatius De arte poetica c. levelében használta abban az értelemben, hogy hosszadalmas bevezetést ne alkalmazzunk, hiszen a trójai háború elbeszélését sem kezdik Leda tojásával. (L. *Leda*.)

Ab ovo usque ad mala, szószerint azt teszi: a tojástól az almáig, elejétől végig; a római lakomákat ugyanis tojással kezdték és gyümölccsel végezték be.

A. Br. növénynevek mellett Alexander *Braun* (l. o.) nevének rövidítése.

Ábra, szorosabb értelemben a síknak pontok, egyenesek vagy görbe vonalak által határolt része: általánosabban Á. minden mértani alakzat. Közértelemben a szöveget magyarázó kép. A csupán pontokból vagy vonalakból álló ábrát gyakran *konfigurációnak* is nevezik.

Abrabanel *Izsák*, l. *Abravanel*.

Abracax, l. *Abraxas*.

Abrachius (lat.), karnélküli torzszülött.

Abracit (ásv.), l. *Gismondin*.

Ábrahám, Terachnak fia, a zsidók és arabok ősapja, a monoteizmus legelső hirdetője. Eredetileg Abrámnak (magas atya) hítták s a bibliai elbeszélés szerint Isten felszólítására Ur-Kaszdîmból jött Palesztinába. A helléni zsidó tudományosság szerint Á. találta fel az írást, a matematikát, asztronómiát és filozófiát. A mohammedánok Á.-ra mint ősükre vezetik vissza a Kaba építését s Chalîl-Allâhnak, Allâh kedveltjének nevezik. A. késő öregségére születik fia Izsák, akit feláldozni is kész lett volna Istennek. Ő az első, aki a körülmetéltetés törvényét magán és gyermekein végrehajtja. Feleségét Sárának hívták. Midőn még gyermektelen volt, Hágárt vette másodfeleségül, akitől *Iszmael* nevü fia született. Meghalt 175 éves korában és a Hebron melletti Machpéle barlangba temették Sára mellé. A *keresztény művészetben* Á., különösen pedig az a bibliai jelenet, amint Á. fiát Izsákot feláldozza, állandó szimbolikus alak lett. Állítólagos szülőházának romjait még most is mutogatják Ofranban, Khaldea tartományában.

Ábrahám (ezelőtt *Szent-Á.*), kisközség Pozsony vm. nagyszombati j-ban, (1900) 1240 tót, német és magyar lakossal, hitelszövetkezettel, postahivatallal; u. t. Diószeg. Á. már 1266. említtetik, 1439. a Rozgonyiak kapták Albert királytól, később a cseklészi uradalomhoz csatoltatott és az Esterházyaké lett. Most Esterházy Károly gróf birja, ki itt 1899. pompás kastélyt épített, melyben sok műkincs, egyiptomi műtárgy, festészeti műterem, téli kert és nagy park van.

Abraham a Santa Clara, családi nevén *Megerle Ulrich*, szül. Krähenheimstettenben, Möskirch mellett (Baden nagyhercegségben) 1642. jul. 4.; megh. Bécsben 1709 dec. 3. 1662. a Bécs mellett levő Mariabrunnban a sarutlan szt. Ágostonszerzetbe lépett. Mint hitszónok először a felsőbajorországi Taxában, majd Grazban és Bécsben működött. 1669-ben I. Lipót császár udvari szónokká tette, mely minőségben Bécsben 40 évet töltött. E mellett szerzetének is, mint tartományi főnök (3 évig), prokurátor, lektor stb. hasznos szolgálatokat tett. Szikrázó élc, csípős szatira, rendkívüli eredetiség és mély emberismeret jellemzik szónoklatait, melyekkel korának ferdeségeit ecsetelte és élesen ostorozta. Művei: Judas der Erzschelm für ehrliche Leute (1687), szatirikus elbeszélés); Oesterr. Deogratias (1681); Gack, Guk, Guk ein Ei, zeigt, was die Wallfahrt zu Kloster Taxa sey (1687); Heilsames Gemisch, Gemasch (1704); Huy u. Pfuy der Welt (1710); Geistl. Waarenlager mit apostol. Waaren (1714); Wohlangefüllter Weinkeller, darinnen manche durstige Seel sich mit einem geistlichen «Gesegn' Gott» erlaben kann (1710) stb. Összes művei: Passau 1835—54, 21 köt. V. ö. *Sexto*, Abraham a Santa Clara (1896); *Blankenburg*, Studien über die Sprache Abrahams a Santa Clara (Halle 1897).

Ábrahámbokra v. *Ábrahámfája*, l. *Vitex*.

Ábrahámfalu, kisközség Turócz vm. mosóczzniói j.-ban, (1900) 226 tót lak.; u. p. Tótpróna, u. t. Znióváralja.

Ábrahámfalva, kisközség Sáros vm. szekcsői j.-ban, (1900) 251 tót lak., u. p. és u. t. Magyarraszlavicza.

Ábrahámhegy, Salföldhez tartozó szőllőhegy Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 75 lak., a Balaton partján, savanyúvíz-forrással, románkori templomrommal.

Abrahamides *Izsák*, ev. szuperintendens, szül. Hrochoton (Zólyom vármegyében), megh. 1621. A prágai egyetemen magister címet nyert s előbb zólyomi iskolai igazgató, majd körmöczbányai városi jegyző lett, míg végül meghívták Bajmóczra lelkésznek. Az 1610. Zsolnán tartott zsinat a pozsony-nyitra-barsi egyházkerület első szuperintendensévé választotta. Nagy tudós és kitünő szónok volt. A Bittsén 1616. tartott zsinaton megcáfolta Moschovinus János lengyelországi lelkésznek Photinus irataiból merített tévtanait, miket Magyarországon terjesztgetett. Munkája: Luther katekizmusa (cseh nyelven, Láni Illés és Melikius Sámuel szuperintendensekkel együtt adta ki). Lőcse 1612. (Újra kiadta Pribisch Dániel.)

Ábrahámi prépostság *(Szűz-Máriáról nevezett)*, régebben a premontrei rend birtokában volt, most a nagyváradi egyházmegyéhez tartozik. Feküdt Biharvármegyében a Körös folyó mellett, a mai Felsőábrány körül.

Abrahamiták. Így nevezték magukat a Csehországban (a chrudimi kerülethez tartozott pardubitzi uradalomban) a XVIII. sz. vége felé keletkezett csekély számú deisták. Nagyobbára földmívesek, kik elvetették a szentháromságot, Krisztust csak igen jámbor embernek, a Szentlelket pedig

Isten személyiség nélkül való szellemi erejének tartották. Tagadták a legtöbb keresztény hitágazatot. Miután a vesztfáli béke csak a lutheránusokat, kálvinistákat és zsidókat ismerte el, II. József császár 1783. Gácsországba, Erdélybe (63 családot) és Szlavoniába telepítette őket, a férfiakat pedig a határőri zászlóaljakba sorozta be. Ez erőszak és a buzgó oktatás folytán a felekezet hamarosan eltünt a föld színéről. — Az *A.* nevet viselte még egy szíriai szekta a IX. században, mely fejéről, az antiochiai Ábrahámról nevezte el magát s tagadta a Krisztus istenségét. V. ö : *Silbernagel,* Zur Sekte der Abrahamiten, Hist. Jahrb. 16. évf.

Abrahamovicz *Dávid,* osztrák politikus, szül. Gácsországban 1843., örmény eredetű család sarja. Előbb a galiciai tartománygyülésbe, majd 1881. a birodalmi tanácsba választották. 1897 nov. mint a képviselőház elnöke szivós eréllyel iparkodott megtörni a német ellenzék obstrukcióját, törvénysértő módon érvényesnek jelentette ki a Lex Falkenhayn-t és végül Badeni miniszterelnökkel összejátszva, rendőrökkel hurcoltatta ki az ellenzéki szónokokat. Ezzel azonban oly ingerültséget támasztott a német lakosság körében, hogy a kormány megbukott, A.-t pedig 1898 febr. az új elnökválasztásnál maga a többség elejtette. Ezóta politikai halottnak tartották, de 1907 nov. 20. a Beck-kabinetben a galiciai miniszteri tárcát kapta, melyet (a németek tüntetése dacára) a Bienerth-kabinetben is megtartott. 1909 márciusban azonban maga a lengyel klub birta őt lemondásra.

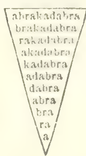
Ábrahámpikfalva (ezelőtt: *Ábrahámfalupikfalu),* kisk. Szepes vm. lőcsei j.-ban, (1900) 201 tót és német lak.; u. p. Ménhárd, u. t. Leibicz. Csúcsíves temploma a XIII. és XV. sz.-ból való.

Ábrai, 1. *Károly,* szépirodalmi iró, szül. Szatmáron 1830 dec. 8-án; mint ifjú részt vett a szabadságharcban s csak azután fejezte be jogi és teologiai tanulmányait. 1853-tól Szatmáron, majd Hódmezővásárhelyen tanárkodott, 1870-ben Hódmezővásárhely városa, 1871. pedig Csongrádvármegye főjegyzővé, s 1876-ban ismét Hódmezővásárhely városa polgármesterré választotta, mely tisztéből 1884-ben vonult vissza a magánéletbe. Irói pályáját az 1846-iki Életképekben kezdte s azután egyéb lapokban folytatta, 1869-ben pedig a Vásárhelyi Közlönyt alapította és 9 éven át szerkesztette. Önálló munkái közül a főbbek: *Történeti beszélyek* (2 köt., Pest 1859); *Az utolsó Szapolyai* (regény 4 köt., 1860); *Egy esküszegő király* (1861); *Emléklapok a hazai történelemből* (1861); *Rajzok nemzetünk multjából* (1862); *Nagy hazafiak* (regény 3 k., 1865); *A paradicsomkertben* (2 köt., 1866); *Vihar után* (4 köt., 1867); *Romok a hullámtörésből* (4 köt., 1868); *Hangok a viharból* (elbeszélések, 1869); *Magyarország 1848—49.* (regényes korrajz, 1870); *Brankovics Ilona* (1889); *Hazáért és szabadságért* (1902); *Az Isten keze* (1899), *48 tól Világosig* (1904).

2. *Á. Lajos,* tanügyi író, szül. Békéscsabán 1862 jun. 28. Középiskolai tanulmányait Szarvason, az egyetemet Budapesten végezte. 1873 óta Aradon működik, előbb mint reáliskolai tanár, 1885 óta mint kereskedelmi iskolai igazgató. Számos értekezése jelent meg különféle tanügyi kérdésről.

Abrak alatt a kis térfogatú, sok tápláló anyagot, kevés vizet tartalmazó szemes takarmányokat értjük, melyeket lovakkal és egyéb házi állatokkal szoktunk etetni, s amelyek különösen kedvezően hatnak az izomerőre. Főleg tehát lovakkal, bikákkal, igás ökrökkel etetik, avagy növendék állatokkal. Erre a célra leginkább a zabot használják, melyet az izomerőre való kedvező hatása miatt semmiféle más szemes takarmány nem pótol. Vele keverten azonban lehet árpát, kukoricát is etetni, különösen kissé nehezebb lovakkal v. szarvasmarhákkal. Újabban A. helyett *erőtakarmány* elnevezést is használnak, amely rossz szó, s nem is felel meg teljesen az A. elnevezésnek, mert értelme tágabb körű, s erőtakarmány elnevezés alatt nemcsak a szemes takarmányokat, hanem kistérimejű, sok tápláló anyagot tartalmazó gyári hulladékokat is érthetünk. — A régi magyarok a szolgáknak adott ételt is A.-nak nevezték. — Átvitt tréfás értelemben *abrakolás* ütést, verést, ostorozást is jelent.

Abrakadabra, a gnosztikus vallásrendszerekből eredő, bűvös erejűnek hitt s az *Abraxas* gemmákkal összefüggő szó, melyet 11 sorban — mindegyikben egy-egy betűvel megfogyasztva, — táblácskákra írtak s az így elkészített táblácskát amuletül használták. A bűvös amulet formája az ábrán látható.

Abrakadabra.

Abrakborsó (lóborsó, vadlencse), a *Vicia sativa* népies neve.

Abrakmester, a versenyistállóknál alkalmazott személyzet közvetlen felügyelője, az idomító (trainer) helyettese.

Abrakolás, l. *Abrak.*

Abram (ejtsd: ebrém), város Lancashireben (Angolország), (1901) 6306 lak., kőszénbányákkal.

Abramidopsis *Sieb.* (állat), a nyilt úszóhólyagú csontos halak rendjébe tartozó halnem, melyet leírója, *Siebold* önállónak tekintett. Az újabb vizsgálatok azonban arra az eredményre vezettek, hogy ez semmi egyéb, mint az *Abramis* (keszeg-) és *Leuciscus* (koncér-) fajok keresztezódéséből előállott korcs. Hazánk vizeiből is ismeretes, így egyebek között a Balatonból, ahonnan *Vutskits* Gy. említette először, de ő külön génusznak nézte.

Abramis (állat), l. *Keszeg.*

Abranchiata (állat), v. kopoltyutlanok, *Huxley* szerint mindazok a gerinces állatok, emlősök, madarak, hüllők, melyek kizárólag tüdővel lélekzenek, sohasem kopoltyuval. Velök ellentétben a kopoltyuval lélekző állatokat *branchiata* névvel jelölik.

Ábránd, a kedélynek beteges állapota, melyben az érzelem s a képzelődés annyira uralkodik a lelken, hogy az értelmes és józan meggondolás, a dolgok tárgyias szemlélete teljesen megszünik. Az Á. tárgya lehet mindaz, ami a képzeletet erősebben ingerli (szerelem, vallás, politika) s ezért is szokott főleg az akarat által kellően meg nem fegyelmezett fiatalabb korban fellépni. Vörösmarty írja gyönyörűen a Merengőhöz c. költeményében: «Ábrándozás az élet megrontója, mely kancsalul, festett egekbe néz».

A [illegible] ábrándban [illegible], szabadon [illegible] melynek tartalmát eredeti, [illegible] meglevő gyakran más zeneszer[illegible] gondolatok avagy népdalok ké[illegible] Magyar zeneszerzők közül kiváló Á.-okat írtak Liszt Ferenc, kinek hires *Don Juan, Ro[illegible]* [illegible] más opera Á.-jait az [illegible] Székely Imre, *Ábrányi* Kornél, *Zimay* László, stb. Az Á. olasz elnevezése *Fantasia*, de ezt az elnevezést egészen önkényesen [illegible] mindenfajta zenedarab feliratául. V. ö. [illegible] *Zenei formák.*

Ábrándos nyelvnyomozók, l. *Délibábos nyel*[illegible]

Ábránfalva, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1900) [illegible] magyar lak., u. p. Homoródszentpál, u. t. Székelyudvarhely. A község, mely az Ugron-[illegible] 1903-ban nyerte vissza régi történeti nevét (előbb *Ábrahámfalva* volt). A közeli [illegible] állítólag Szt. László király vára állott.

Ábránka, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1900) 313 rutén lak., u. p. és u. t. Alsóvereczke.

Abranovics, l. *Adelburg.*

Abrantes, város Estremadura portugál tartományban, a Tejo mellett, olajban s déli gyümölcsben gazdag vidéken, vasúttal, (1900) 7260 lak. Három temploma közül különösen kiválik szent Vince temploma a hozzátartozó kolostorral együtt, mely Portugália legrégibb templomainak egyike. A.-t Lisszabon fóerődjének tekintik. 1807-ben a francia *Junot* (l. o.) tábornok elfoglalta és 1500 [illegible] innen szerencsés és merész támadást intézett Lisszabon ellen, amiért is Napoleon *Abrantes hercege* címet adott neki.

Ábrány, kisk. Sáros vm. alsótárczai j.-ban, (1900) 325 tót lak., u. p. és u. t. Tótsóvár.

Ábrányi, 1. *Alajos*, családi néven *lászlófalvi* és *[illegible] Eördögh.* Nevét Á.-ra 1843. változtatta, ilyen nevü helység után, hol egyik birtoka és lakhelye volt. Szabolcs vmegyének sokáig főjegyzője, később alispánja; az 1830-iki országgyűlésen az ellenzéki pártnak volt tagja, később a konzervativokhoz csatlakozott. Megh. 1853 máj. 30. Szentgyörgyábrányban. *Átalakulási vázlatok tekintettel hazai viszonyainkra* (Buda 1848) című munkának szerzője, melynek iránya politikai álláspontjának megfelel. Fiai: id. *Á. Emil* és id. *Á. Kornél* (l. alább).

2. *Á. Emil* id., iró és lapszerkesztő, szül. Szentgyörgyábrányban (Szabolcsmegye) 1820 novemb. 20-án, megh. 1850 ápr. 7-én. Az irodalom terén 1846. tünt fel, mikor egyik drámáját: *Omode Pál*-t a nemzeti szinházban előadták, 1847—1848. a Honderübe és az Életképekbe dolgozott; 1848-ban [illegible] miniszteri titkár lett, s a forradalom alatt Kossuth Pesti Hirlap-jának volt buzgó munkatársa, majd a *Jövő* c. politikiai napilapot szerkesztette.

3. *Á. Emil* (Á. Kornél zeneszerző fia), költő, szül. Pesten 1851. jan. 1. Már korán lépett az írói pályára. 1867. jelent meg első költeménye a *Fővárosi Lapokban.* 1868. Kornél bátyjával *Európa költői* címen egy kötet műfordítást adott ki. Miután a *Delejtű* c. lapba szinházi birálatokat írt, 1873. a *Pesti Napló* belmunkatársa lett s az maradt 1879-ig. 1875. adta ki az addig szétszórtan megjelent költeményeit egy kötetben, s a közönség az ujabb magyar lirikusok közt az elsők egyikéül tekintette. 1876. az akkor alakult Petőfi-társaság tagjává választotta, s ugyanez évben a *Figyelő* c. szépirodalmi és kritikai lapot szerkesztette. 1879. átment a bátyja, Á. Kornél szerkesztésében megjelenő *Magyarország* c. laphoz. 1881. nőül vette *Wein* Margit operaénekesnőt (l. *Ábrányiné-Wein Margit*). Eredeti költeményei mellett, amelyek nagy népszerűségnek örvendtek, folyton foglalkozott a külföldi remekek fordításával; ezek közt pedig legérdekesebb Byron *Don Juan*-ja, melynek első kötetét 1884., második kötetét 1892. adta ki. 1885. a Kisfaludy-társaság választotta tagjává; 1880—90-ig a Petőfi-társaság másodtitkára volt, közben rövid ideig a társulatnak *Koszorú* c. lapját szerkesztette. 1889. a keczeli kerület orsz. képviselőjévé választotta függetlenségi programmal. 1896. az akkor alapitott *Budapesti Napló* munkatársa lett, 1904-ben Braun Sándorral a *Nap* c. napilapot alapította, melynek 1907-ig főmunkatársa volt. 1908., minden ünneplést elhárítva, ülte költői működésének negyven éves fordulóját, mely alkalommal a kassai Kazinczy-kör, az Erdélyi Irodalmi Társaság és a debreczeni Csokonai-kör dísztagjává, a Petőfi-társaság tiszteletbeli tagjává választotta. Eredeti munkái: *Költemények* (Budapest 1876); *Újabb költemények* (u. o. 1882) ebben van a Margithoz című dalciklus; *Teréz és kisebb költemények* (1884); *Szabadság—Haza* (u. o. 1888); *Epilog* (u. o. 1894), *Hazafias versei* (u. o. 1902, Magyar Könyvt.); *Költeményei* (u. o. 1903); 1904. jelent meg válogatott költeményeinek első népszerű kiadása; továbbá *Lábán úr könyei és egyéb elbeszélések* (u. o. 1904). Idegen költői művek közül átültette Hamerling Róbert *Amor és Psyche* c. művét (díszkiad. 1891); Á. Kornéllal együtt Fouqué de la Motte *Undine* regéjét (Budapest 1885); Byron *Manfréd*-jét (u. o. 1890); a már említett *Don Juan* költői elbeszélését (1884 és 1892). A drámaírás terén kevésbbé volt sikere. A Nemzeti szinházban 1882. színre került *Az első* c. ötfelv. drámája, 1886. *A végrehajtó* c. egy felv. vígjátéka. (Megjelent Budapesten 1908.). Verses monológjai: *A krakéler; Első ideál; A monológ ellen,* mely pályadíjat nyert. Kiválóak e téren műfordításai, *Coppée*, Pour la couronne (tragédia, 1898), *Rostand* Edmond, Cyrano de Bergerac (1898), L'Aiglon (1903); *Maeterlinck*, Monna Vanna, Joyzette; *Sardou*, Robespierre; *Ibsen*, Solnes építőmester; *Sudermann*, Szentivánéj. Ezenkivül több operaszöveget fordított, köztük Herrig *Eliáná*-ját (zenéje Mihalovich Ödöntől). *Monna Vannát* operaszövegnek is átdolgozta, zenéjét fia, ifj. Á. Emil (l. o.) írta, szinrekerült a budapesti m. kir Operaházban. Legutóbb fordította *Mayer* Oszkár Rahab c. operáját (zenéje Frankenstein Kelementől 1909). és *Bénière* Louis: Papillon a kőfaragó c. vígjátékát (1910).

4. *Á. Emil* ifj., zeneszerző, az előbbinek fia, szül. Budapesten 1882. Tanulmányait is itt végezte az Orsz. Zeneakadémián, mely több művét megkoszoruzta. 1901. Lipcsébe ment, hogy Nikisch Arthur oldalán karmesterré képezze ki magát, a következő év tavaszán pedig a budapesti filhar-

monikusok mutatták be nagy zenekarra írt C-dur szimfóniáját a Vigadóban. Első dalművét, az egyfelvonásos *Ködkirály*-t (Pásztor Árpád szövegére) az opera 1903. adta elő a 21 éves szerző személyes vezetése alatt. Néhány évvel később atyja, Á. Emil, dolgozta föl számára operaszöveggé Maeterlinck szinművét, a *Monna Vanná*-t, mely nagy sikert aratott. Harmadik dalművét, a *Paolo és Francesca*-t szintén atyja szövegére irta. 1903 óta Németországban él s jelenleg a hannoveri udvari opera első karmestere.

5. *Á. Kornél* idősb, zenei író és zeneszerző, szül. Szentgyörgyábrányban 1822 okt. 15., megh. Budapesten 1903 dec. 20. Hajlama a zenéhez már korán mutatkozott. 1843-ban külföldre ment s Münchenben megismerkedvén Liszt Ferenccel, azt kisérgette; később Párisban Chopinnek és Kalkbrennernek, Bécsben Fischofnak volt tanítványa; az ötvenes években Mosonyi Mihálytól tanulta a zeneszerzést. A szabadságharcban kormánybiztosi titkár és nemzetőr volt, később zongoratanár lett Budapesten. 1855-ben jelent meg egy nagyobb zongoraszerzeménye: Eredeti magyar gondolat változatokkal, amely a nemzeti zenede pályadíját megnyerte. Ezután félszáz éven át nagyon sok mindenféle irányú zeneműve jelent meg (népdal, műdal, férfikar, magyar stilű szonáta, hallgató stb.), mindenütt a magyar zene és dal emelésére s fejlesztésére törekedve. 1860. megindította a *Zenészeti Lapok*-at (megszakításokkal 1876-ig folytatta); majd tanára lévén a nemzeti zenedének s 1875 óta a m. kir. zeneakadémiának, tanítási célra megírta *A magyar dal és zene sajátságai*-t (Budapest 1877, újabb kiadás 1884), amely inkább lelkesítő, ismertető kisérlet, mint rendszeres munka. Többi művei: *Tanulmány Liszt Ferenc koronázási miséje felett* (Pest 1869, németül is); *Mosonyi Mihály, élet és jellemrajz* (Pest 1872); *Liszt Ferenc és Krisztus oratóriuma* (u. o. 1873); *Összhangzattan* (1874 és 1881); *Zenészeti aesthetika*: *Általános zenetörténet* (1886 és Kereszty István pótlásaival 1906); *Erkel Ferenc élete és működése* (Bpest, Schunda Józsefnél 1894); *Életemből és emlékeimből* (1897); *Képek a mult és jelenből* (1899); végül: *A magyar zene a XIX. században* (1900). Kisebb művei egy-egy zeneműről értékesebbek, mint a nagyok; nem volt rendszeres tudós és kutató, de nagy érdeme, hogy félszázéven keresztül, a 30 éves győzedelmeskedő kozmopolitizmus (1870—1900) idején is mindig fennen hirdette a magyar zene és zeneművészet nemzeti ideáljait és szóval, írásban, cikkel, könyvben s műveivel folyton folytatta az előző három évtized magyar világának nemes hagyományait és törekvéseit. Liszt Ferenc magyar működéséről szóló művét már nem írhatta meg. Emlékiratai — egyéb forrásokkal egybevetve — sok érdekest nyujtanak.

6. *Á. Kornél* ifj., a zeneszerző Á. Kornél fia, író, a Kisfaludy- és a Petőfi-társaság tagja, ny. min. tanácsos, szül. Pesten 1849 dec. 31-én. 1868. segédfogalmazó, 1870. fogalmazó lett a pénzügyminisztériumban, 1872. a miniszterelnökséghez ment át s titkár lett a sajtóirodában. 1875. kilépett az állami szolgálatból. 1876. a *Kelet Népe*, 1878—81. a *Magyarország* c. politikai lapot szerkesztette, azután az *Ország-Világ* szépirodalmi lapot 1882—83. 1887. felelős szerkesztője lett a *Pesti Naplónak*, amelynek előbb öt éven át főmunkatársa volt. 1892. mint főszerkesztő saját kiadásába vette ezt a lapot, melyet 1894. eladván, visszavonult a szerkesztéstől. 1896. megjelent tőle névtelenül *A király* című nagy feltünést keltett könyv, 1898. pedig a *Nemzeti ideál* című tanulmány. 1884-től 1901-ig orsz. képviselő volt s ez idő alatt, főkép 1896-ig, míg a nemzeti pártnak volt tagja, majdnem kizárólag a politikának élt, nagy agilitással harcolva elveiért. Midőn a képviselőházból kimaradt, ismét az irodalomhoz fordult, befejezte és 1905. közrebocsátotta *Iván* című költői elbeszélését, amelynek első énekeit harminc évvel ezelőtt írta, s melyet az egész sajtó irodalmi eseményként méltatott. 1905. az Andrássy Gyula gr. vezetése alatt álló alkotmánypárton, mint publicista, élénk részt vett a nemzeti mozgalomban s a koalíciós kormány megalakulása után 1906. a miniszterelnöki sajtóosztály főnökévé és min. tanácsossá nevezték ki. 1909. megvált hivatalától. Szépirodalmi művei az említetten kívül: *Európa költőiből* (műfordítások, 1868, öccsével Emillel együtt); *A dicsőség bolondja* (regény, Budapest 1874); *Az élet tarkaságai* (elbeszélések, u. o. 1875); *Titkolt szerelem* (1878); *Edmund párbaja* (1880); *Régi és új nemesek* (1881); *Melyik erősebb?* (1882); *Egy modern apostol* (1882); *Egy férj filozófiája* (1883). A szinműírás terén is több sikere volt. 1870. *Rövidlátók* c. vígjátéka akad. dicséretet nyert; 1873. *Légyott* c. vígjátéka szinre került a Nemzeti Szinházban; 1876. *Doktor Percival* c. verses vígjátéka megnyerte a Teleki-díjat; 1882. *Marianne* és 1884. *Olga* drámái kerültek színre; *A csalhatatlan* c. verses vígjátéka nyomtatásban jelent meg 1883. Kákay Aranyos Nr. 2 álnéven több politikai röpiratot írt: *Ujabb országgyűlési fény és árnyképek* (1877); *Tisza Kálmán* és *Gr. Andrássy Gyula* (1878); *A leláncolt Prometheusok* (1881).

7. *Á.* (Eördögh) *Lajos*, festőművész, szül. 1849 dec. 7. Budapesten, megh. 1901 máj. 28. ugyanott. Először a müncheni művészeti akadémia növendéke volt, majd tanulmányait folytatni Párisba ment és ott előbb az École des Beaux-Arts-ban, azután Bonnat iskolájában tanult. Budapestre költözvén, főleg arcképeket festett, többek között Keglevich Béla gr.-ot és Csáky Natália gr.-nőt, Pulszky Ferencet, Vay Miklós b.-t, Sennyei Pál b.-t; Péchy Tamást a képviselőház számára, továbbá a Bethlen-család 21 tagját egyetlen képen stb.

Ábrányiné-Katona *Klementin* (id. Ábrányi Kornél neje), írónő, szül. Apán (Szatmár) 1858 nov. 29. Atyja Katona József, a tiszántúli ref. egyházkerület főgondnoka, geleji Katona István családjából, anyja Kölcsey Antónia, Kölcsey Ferenc unokahúga volt. Már hajadon korában feltünt a budapesti lapokban eredeti tárcáival, angol és francia fordításaival, s azóta egyike a legtermékenyebb és sokoldalú nőíróinknak. Zenebírálatain és tárcacikkein kívül, melyek részben *Vera* és *Constance* név alatt jelentek meg, önálló művei: *Földön és föld felett* (1896); *Sok mindenről* (1898); *Elbeszélések* (1902); *Két pálya* (1902); *Négy lirikus és egyebek* (1909).

Ábrányiné Wein *Margit*, énekművésznő, Ábrányi Emilnek, a költőnek neje, szül. Budán 1864. előkelő polgári családból. Művészi kiképeztetését a budapesti zeneművészeti akadémiában nyerte, melyet kitünő sikerrel végzett. 1884-ben szerződtették a Nemzeti Színházhoz s tagja lett az ez évben megnyilt operaháznak. 1900-ban megvált az operaháztól és 1901-ben az Orsz. m. kir. Zeneakadémia kötelékébe lépett, ahol énektanárnő és az operai osztály vezetője lett.

Ábranyomat. Az ábrák nyomása kőmetszésről, fametszésről, továbbá galván- és cinklemezekről éppen úgy történik, mint bármely más nyomdai formákéi; feltétele a finom festék és gondosan simított, hajlékony, lágy papir, hogy a festék egyenyen reátapadjon.

Abrasax, l. *Abraxas*.

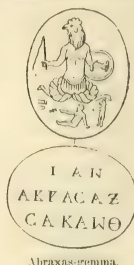
Ábrás szántás, l. *Szántás*.

Ábrás szövet. Rajzokkal, mustrákkal v. színes mintákkal ellátott szövet. Az ábrák szövés, színes nyomtatás v. csinozás útján állíthatók elő. Legértékesebbek a szövött ábrák; főbb csoportjait a szövőszék felszerelése (l. *Szövőszék-felszerelés)* és a mustra lapos avagy kidomborodó volta állapítja meg. Amennyiben a szövött ábrák készítéséhez nyüstök kellenek, *nyüstös árúnak* (armure) ha nyüstökön kívül még jacquardgép is kell, *kamukárúnak* — *damasztnak* —, ha pedig csak jacquardgép kell, *jacquardárúnak* nevezik, hat. i. mustrája lapos. A kidomborodó mustrákkal bíró jacquardárúk a *brokát*-szövetek.

Abrasztól, l. *Aszapról*.

Abravanel *Izsák*, zsidó tudós és államférfi, szül. 1437-ben Lisszabonban, megh. 1508-ban Velencében. Ifjú korában V. Alfonzo portugál király udvarába jutott, ahol atyjától, Don Judától a kincstárnoki tisztséget örökölte. Mint a király megbizottja sokszor segítségére volt bajbakerült hittestvéreinek. V. Alfonzo halála után kénytelen volt Toledóba menekülni (1483). Itt eleinte szegényes viszonyok között élt, később kir. adóbérlő lett. A mór háború idejében A. sokszor kisegítette a kormányt pénzzavarából. A spanyol zsidók kiüzetése őt is hontalanná tette (1492). Nápolyban, Messinában, majd Korfuban és Monopoliban, végül Velencében keresett új hazát (1503), mindenütt fontos állami szolgálatot teljesítve. Számos munkát írt, egyebek között kommentárt Mózes öt könyvéhez és a prófétákhoz, amelyekből több részlet latinul is megjelent, továbbá több filozófiai és apologetikus művet. A. három fia közül leghíresebb *Jehuda Leone* vagy *Leo Hebreus*, kinek Dialoghi di Amore c. művét (1501) sokat olvasták.

Abraxas *(Abrasax)*, homályos eredetű, babonás jelentésű szó, melyet többféleképp magyaráznak. Némelyek szerint az *abrak* és *sax* (szadzsi) egyiptomi szókból származik és «szent szó», «áldott név» az értelme; mások szerint *Abrasax* a helyesebb formája és a görög számjelekből magyarázható meg olyképen, hogy: A = 1, b = 2, r = 100, a = 1, s = 200, a = 1, x = 60 (a görög betük számbeli értéke), ami összesen 365-öt ad, az év napjainak számát. A titokzatos jelentésű szót a legtöbb mágus és alchemista használta, mint bűvös igét. Az *Abraxas-gemmák* egy csuda-alakot ábrázoltak (l. az *ábrát*), rajta a bűvös erejű «Abraxas» szóval, görög írásban. Az alaknak emberi törzse volt, emberkarokkal, azután kakasfeje, a lábai pedig kígyók voltak; az alak egyik kezében korbácsot, a másikban koszorút tartott. A gnosztikus szekták ez abraxas-gemmái mintájára a középkorban talizmánokat csináltak, hogy megóvják a bajok ellen hordozójukat. (V. ö. *Dieterich*: A., Leipzig 1891.)

Abraxas-gemma.

Abraxas (állat), a *Boarmiidae*-családba tartozó éjjeli lepke-nem. Hazánkban gyakori fajai: *A. grossulariata* L. (l. *Pöszmétepille)*, *sylvata* Sc., *marginata* L. és *adustata* Schiff.

Ábrázat, l. *Arc*.

Ábrázió, a tenger hullámainak ama pusztító munkája, melyet ott végez, ahol a tengerpart százados vagyis lassú sülyedésben van, a tenger felszine pedig lassú emelkedésben. A partok sülyedése nagyon előmozdítja a hullámok pusztító munkáját s ha a sülyedés elég lassú, akkor az egyre előrenyomuló tenger hullámverése a part mentén levő mindennemű felületi egyenetlenségeket, még magas hegységeket is idővel le fog hordani. A pusztítás következtében keletkezett kőzettörmeléknek jó része ott fog maradni a pusztítás területén. A szárazföld későbbi emelkedése folytán az ily módon letarolt terület megint a tenger szine fölé kerül s Á.-s területnek neveztetik. Jellemző erre nézve az, hogy hajolt településű rétegei, bár különböző keménységük, egyformán vannak mintegy legyalulva. A legtöbb esetben e rétegeket diszkordáns településsel saját törmelékük födi be és pedig a part közelében mint durva konglomerát, beljebb mint finomabb üledékes kőzet. Ilyen Á.-s terület az a fensík, amelyen Veszprém fekszik. Á.-területek vannak a rajnai palahegységben, Belgiumban, Walesben, Kaliforniában és a legkiterjedtebben Kinában.

Ábrázolás (eszt.), valamely lelki tartalomnak az érzéki észrevevés (szem, fül) számára való kinyilatkoztatása; tehát oly művészi tevékenység, amely tér s időbeli dolgokat, tárgyakat és eseményeket állít elénk. Az utánzástól annyiban különbözik, hogy míg emez a természettől vagy a művészettől már megalkotott dolgot külsőleg csak ismétli, addig az Á. a külvilággal közlendőt a belső lelkivilágból meríti. De mint esztétikai értékfogalom az Á. a lelki tartalom kifejezésének *módját* is magában foglalja s így érintkezik a *stilus* (l. o.) fogalmával. Az Á. és utánzás közötti különbség kitetszik abból is, hogy az Á. nem szorítkozik csupán a külső világ jelenségeire, hanem amellett, hogy a képzeleti világból érzéseket és akaratnyilvánulásokat közvetít, igen gyakran olyast is alakít, amire a külvilágban nincsen analógia, pl. a zenében és építészetben, míg ellenben a költészet, festészet és szobrászat, mint utánzó művészetek, inkább a való életjelenségek előadására szorítkoznak. Az Á. tárgyai mellett az eszközökben (és anyagban) is van kü-

lönbség ; a festészet, szobrászat s építészet (képzőművészetek) eszközei az alakok és színek a *térben* (anyaguk a kő, vas, fa stb.), a zene és költészet (hangzó művészetek) kifejező eszközei ellenben a hangok, melyek az *időben* következnek egymásra. Szűkebb értelemben az Á. vagy *alakítás* (l. o.) a szinészetben az egyes szerepek megszemélyesítését jelenti.

Ábrázolat, l. *Szerzői jog.*

Ábrázoló geometria arra tanít, hogyan lehet testeknek a képeit síklapokon úgy előállítani, hogy a képekből a testek alakjára, nagyságára és helyzetére nézve biztos következtetést vonhassunk. Céljának elérésére az Á. megfelelő módszereket alkalmaz. Ezek a vetítési eljárások, projekciók. A vetítés legegyszerűbb módja az, amikor a test képét két egymásra merőleges síkon állítjuk elő. Itt minden térbeli pontról két képet nyerünk, még pedig úgy, hogy a pontból a síkokra merőleges egyeneseket bocsátunk ; ezeknek a síkokkal való átdöfési pontjai adják az illető képsíkokon a térbeli pontnak a képeit. (L. *Projekció.*) V. ö. *La Gournerie,* Traité de Géometrie descriptive, I—II., Paris 1901 ; *Fiedler,* Darstellende Geometrie, I—II, Leipzig 1904 ; *Loria,* Vorlesungen über darstellende Geometrie, I—II., Leipzig 1907—1909.

Abrégé (franc.) a. m. kivonat, rövid foglalat, vázlat.

Abrenuntiatio (lat. «lemondás»). A teologiában *A. satanae* alatt a megkeresztelendő lemondását értik az ördögről. L. *Exorcizmus.*

A. Br. et M. növénynevek mellett Alexander *Braun* et Julius *Milde* nevének rövidítése.

Abriachanit (ásv.), a krokidolitnak egy Skóciában, gránitban és gneiszben előforduló földes változata.

Abrin, az *abrus praecatorius* toxikus hatású fehérjéje, amely ellen Ehrlichnek sikerült állatokat immunizálnia, l. *Abrus* és *Immunizálás.*

Abringen, l. *Ampringen.*

Abrogáció (lat. «eltörlés»), vm. törvénynek a törvényhozás által eltörlése ; a szokásos záradékot, mely az új törvénnyel ellenkező, vagy ugyanarról a tárgyról rendelkező előbbi törvény hatályát megszünteti, *abrogatórius záradéknak* mondják. L. még *Derogáció, Szubrogáció, Obrogáció.*

Abroma *Jacq.* (növ.), a *Sterculiaceae*-család génusza, melynek két faja él Keletindiában és a Maláyi-szigeteken. Az *A. angustum* háncsából kötelet fonnak.

Abroncs v. *abrincs*, a hordó dongáinak összefoglalására szolgáló karikaalakú kötelék, mely vasból vagy nyir-, mogyoró-, tölgy-, lucsfenyő és más fák fiatal hajtásaiból készül ; az *A.-hajtóval* vagy *húzóval* szorítják a hordóra. — *A.*, hajlítható fából, nádból készült tornaszer, lehet teljesen köralakú, ez futással egybekötött gurításra alkalmas játékszer, mely mindkét nembeli gyermekek részére ajánlható ; a félkör alakú *A.* tornaszer (abroncsugrás), melynek a leánytornázásban van szerepe.

Abroncsos, (azelőtt *Obrucsnó*,) kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1900), 225 ruthén és német lak. ; u. p. Csércs, u. t. Orló.

A. Brong., növénynevek után *Brongniard* Adolf (l. o.) nevének rövidítése.

Abrosz, l. *Asztalterítő.*

Abrotanum *Tourn.* (növ.), 1. Istenfa, abruta, l. *Artemisia abrotanum* ; 2. az üröm (Artemisia) génusz egyik szekciója, melybe mintegy 80 faj tartozik.

Abrothallus *De Not.* (növ.), a Patellariaceae, családba tartozó gombagénusz, melynek mintegy 5 faja a zuzmók telepében élősködik. Termőtestei feketék, pontszerűek. Régebben zuzmónak tekintették. Leggyakoribb faja a hazánkban is előforduló *A. parmeliarum (Sommerf.) Nyl.*

Abrud, kis folyó Alsó-Fehérvm.-ben, Abrudbánya vidékén, az Aranyos jobboldali mellékvize.

Abrudbánya (ném.-Gross-Schlatten, Altenburg, oláh. Abrudu, lat. Auraria major), rend. tanácsú bányaváros Alsó-Fehér vm.-ben, az Abrud völgyében a Stur-hegy aljában (600 m. magasságban), táviróval, postával és telefonállomással, (1900) 660 házzal és 3341 lak. (közte 1246 magyar és 1921 oláh ; 731 r. k., 541 gör. kat., 1382 gör. kel., 436 ref.). Van benne járásbiróság, telekkönyvi hatóság, kir. közjegyző, adóhivatal, csendőrőrs, bánya- és aranybeváltóhivatal, bánya-biztosság, csúcsíves templom, 2 kaszinó, 2 takarékpénztár, bányászsegélyző egyesület, 2 gyógyszertár, iparostanulótanfolyam, áll. polgári fiuiskola, ipartestület, csizmadia-ipartársulat, tűzoltó-egyesület, gyalogsági laktanya, (368 katona). Sok csinos (egyemeletes) ház. Az erdélyi aranyművelés középpontja, bányászata tulajdonkép Verespatak és Korna hegyeiben foly, Zalatna, Topánfalva, Bucsum és Verespatak falvak körül. Emellett azonban mészkőbányászata, tégla- és cserépégetési ipara is méltó a megemlítésre. Helyén már a rómaiak idejében város feküdt (a castrum nyomai ma is láthatók) s a procurator aurariorum is a mai A.-n székelt. Itt találták 1788. a nagybecsű római viasztáblácskákat a Kr. u. 167. évből, melyek Berlinbe kerültek. (V. ö. : *Forster-Gerecze,* Műemlékek II. és az Alsó-Fehér vmről meg Dáciáról szóló irod.) Az Árpádok alatt a gyulafehérvári püspökséghez tartozott ; bányászai szász telepesek voltak. A.-n Karádi Pál unitárius papnak már 1569. nyomdája volt, melynek egyetlen ismert terméke a Comœdia Balassi Mennihart arultatasarol c. munka. 1708 aug. Károlyi Sándor rohammal bevette. 1784 nov. 7. Kloska és Hora bandái csináltak benne vérfürdőt. 1848 máj. 9-én a várost Janku oláhjai kifosztották, felégették, a magyar lakosságot pedig felkoncolták. V. ö. : *Szabó Pál* (egykorú prédikátor) : Abrudbánya elpusztulásának leírása, 1784. Közli Sámuel A., Történelmi Tár 1908.

Abrudbányai-féle vízkapu, a faúsztatás és tutajozás céljaira szolgáló vízfogó gát zúgó nyílásának elzárására készült, függőleges tengely körül forgó kapu, mely kétkarú emelő segítségével nyílik és záródik. Az emelőkarok mozgását a víznyomás végzi, amint a kezelő a nyomást az emelőkar egyik v. másik karjára viszi át. Az A. segítségével a kifolyó vízmennyiség szabályozható. Feltalálója *Abrudbányai* Béla m. kir. erd[illegible]

Abrudfalva, kisközség Alsó-Fehér vm. verespataki j.-ban, (1900) 1108 házzal és 4977 oláh (csak 112 magyar) lak., kik főleg bányászattal foglalkoznak, u. p. és u. t. Abrudbánya. A szabadságharcban gyakori küzdelmek szinhelye volt. Igen

nagy erdőállomány (fenyves, 7760 ha.) barom és juhtenyésztéssel s jelentékeny faedénykereskedéssel. A község, mely harmadrészben hozzá [illegible] nem messze van a gyönyörű Detonátától (l. o.).

Abrugius *György*, nyomdász, a XVII. században élt s valószínűleg 1640-ben halt meg. A nyomdászat mesterségét a hírneves Heltai-féle nyomdában tanulta Kolozsvárott, melynek 1639-ig vezetője is volt s ennek összes nyomtatványai az ő neve alatt adattak ki.

Abrupte, *ex abrupto* (lat.) a. m. rögtönösen.

Abrus *L.* (növ.) imádságbokor, a hüvelyes növényekhez tartozó génusz; 6 faja él a trópusokon, kúszónövények. Melegházakban tenyésztik. Az *A. precatorius L.* mindkét világrész melegebb tájain gyakori. A keletindiai nők élénk piros, fekete köldökfoltos magvaiból gyöngysort fűznek s ezt nyakék v. olvasó gyanánt is használják. A magvak különben igen mérgesek és Keletindiában bűnesetekben gyakran van szerepük. Mint időjelző növényt is sokan ismerik; leveleinek helyzetbeli változásaival 48 órával előre jelzi a viharokat és zivatarokat. Erre vonatkozó tanulmányokat *Olivier* tett és eredményeit a Kew Bulletin c. kiadványban közölte 1890-ben.

Abruta (növ.), l. *Artemisia.*

Abruzzok (olaszul Abruzzi), az Apenninek mészkőzónájának, egyúttal az egész Apennineknek legtömegesebb része, a Tronto és Sangro folyók között. Sasbérceszerűen, mindkét oldalával meredeken emelkedik ki a homokkő és laza kőzetek tömegéből. Keleti, magasabb pereme a Gran Sasso d'Italia, ennek csúcsa a Monte Corno (2921 m.) a félsziget legmagasabb pontja. A Monte Corno féloldalas, igazi orom, a glaciális időkből származó, szép kar- és cirkuszvölgyekkel; ma csak néhol húzódik meg nyáron is a hó. Délebbre a Majella 2795 m. magas. Ny. felé lankásan lejt az aquilai magas, karsztos platóra, amelyen az Aterno folyó fut végig. A Ny.-i perem legjobban kiemelkedő csúcsa a Velino (2487 m.). A Monti Sabinitől a Salto folyó és a Fucino-tó polje-szerű sülyedése választja el; a tó ma alagúttal van lecsapolva, s kitűnő szántóföld. Az *A.*-ban az elkarsztosodás miatt csak is pásztor életmód lehetséges. Lakossága *(abruzzetti)* kevéssé művelt, egyszerű pásztornép, amely ragaszkodik hazájához, vallásához és szabadságához. A nehéz megélhetés miatt igen sokan kénytelenek az év egy részében a szomszédos városokban keresni kenyerüket. Az *A.* a régi nápolyi királyság legészakibb része, mint compartimento 4 tartományból áll: Aquila degli Abruzzi, Teramo, Chieti és Campobasso v. Molise. Területe 16,529 km². Lakossága (1908) 1.466,313, 1 km.-re jut 89 lélek. V. ö. *Brindi*, Monumenti storici ed artistici degli Abruzzi (Napoli 1889); *Abbate E.*, Guida dell'Abruzzo; *Macdonel A.*, In the Abruzzi, N. York 1909.

Abruzzok hercege, l. *Lajos.*

Abry *Léon*, belga festő, szül. Antwerpenben 1857, megh. u. o. 1905. Történeti képeken kívül főleg a katonaéletből merített képeket festett, olykor túlságosan aprólékosan. Hazulról című kaszárnyajelenetet ábrázoló képe (1880) a budapesti szépművészeti múzeumban van.

Absálóm (*Absolon*, héber: *a béke atyja*), Dávid király fia, szép külsejű férfiú, aki nyájasságával megnyerte a nép szeretetét. Összeesküdött apja ellen, hogy trónjától megfossza, s Dávid Jeruzsálemből menekülni is kényszerült. Ezalatt a király vezérei sereget gyüjtöttek, amely azután a fölkelőket megverte. A.-t, ki az ütközetből menekülvén, hajánál fogva egy terebintfán függve maradt, Joáb ölte meg.

Absalon, 1158-ban magyar püspök volt, II. Géza bizalmas embere. 1159-ben a spalatóiak érsekökké választották.

Absalon (tévesen *Axel*), roeskildei püspök s lundi érsek, dán miniszter és hadvezér, szül. 1128-ban, megh. 1201-ben. I. Valdemár már mint királyi herceg bizalmával és barátságával ajándékozta meg. A. pedig utóbb a király fiát, VI. Knut királyt is hűségesen szolgálta. Győzedelmesen harcolt a vend tengeri rablók és pomeráni I. Bogiszlav ellen. Szerette a tudományokat és az általa épített erős vár által megalapította Kopenhága jövendő nagyságát (Axelstad városrész).

Abscessus (lat.), l. *Tályog.*

Abscissa, l. *Koordináták.*

Absens (lat.) a. m. távollevő; *absentia*, távollét, különösen távollét az országból, mely igazolatlan volta esetében az illetőre hátrányos jogkövetkezményekkel jár. (L. *Abszentizmus.*) — *Absens heres non erit*, vagy csak *Absens carens*, latin példabeszéd: aki nincs itt annak idejében, figyelmen kívül marad.

Absentium ablegatus (lat.), távollevők követe; így nevezték 1848-ig az országgyűlésen meg nem jelent főrendeknek és a főúri özvegyeknek, árváknak képviselőit, akik a két táblai rendszert véglegesen szervező 1608: k. u. I. t.-cikk szerint az alsó táblán a vmegyei követek és káptalanok után (a régi szokásnak megfelelőleg) ülést nyertek, s ott, mint a törvény mondja, érdemük és szavazatuk megadandó lett volna, tényleg azonban súllyal nem birtak, sem tanácskozási, sem szavazati joguk nem volt. A távollevők követe a nemesi rendből volt választandó; egy, két személynél többet nem képviselhetett és igazolásául az illető főrendtől nyert megbízólevél szolgált.

Abševci, adóközség Szerém vm. vinkovcei j.-ban, (1900) 345 horvát-szerb lak., u. p. és táv. Njemci.

Absinthium, *Artemisia absinthium L.* (növ.), l. *Üröm.*

Absinthol, l. *Abszintól.*

Absit (lat.) a. m. távol legyen tőlem, isten mentsen! — *Absit omen*, rossz jele ne legyen.

Absolon, Dávid király fia, l. *Absálóm.*

Absolon *Lilienberg Dániel*, szül. Késmárkon a XVII. sz. közepe táján, Thököly Imrének titkára, később kancellárja volt. 1674-ben Thököly követül küldötte Varsóba a lengyel országgyűlésre, mely Sobieski Jánost lengyel királlyá választotta. Törekvése, hogy az új királyt a magyar felkelőknek megnyerje, nem sikerült. 1677. Apafi titkos megbízásokkal Párisba küldte. 1688-ban, Radics Endre várkapitánnyal egyetértve, elárulta Munkács várát s rákényszerítette a hőslelkű Zrinyi Ilonát a vár feladására. A., az árulás jutalmául, Caraffa mellett hadi titkárságot kapott s mint az eperjesi hóhér jobb keze ment Erdélybe, hol fondorkodásá-

val és Teleki megvesztegetésével elérte azt, hogy Erdély magát a császár pártfogása alá helyezte s Lipótot és utódait törvényes és örökös uraiul elismerte. A császár A.-t később követségi titkárrá nevezte ki Svédországba. V. ö.: *Szilágyi* Sándor, A. Dávid követségei, Akad. értekez. és Tört. Tár. 1883.

Absolutio, l. *Abszolució.*

Absolutorium (lat.), *felmentvény*, az illetékes hatóságtól, v. féltől meghatározott formában, előzetes vizsgálat után kiszabott feloldás valamely kötelezettség, felelősség, vagy igény alól. Továbbá *végbizonyítvány* (l. o.).

Absolvi animam meam (lat.) a. m. megtettem kötelességemet.

Absorbentia v. *desodorantia* (lat.) ama szerek, melyek a szerves részek rothadásakor stb. keletkező rossz szagot elnyelik, s ezáltal szagtalanítanak, pl. a száraz szénpor, az ammoniát elnyelő vasgálic, a nedvességet elnyelő égetett mész, szabad savakat (erjedési zsírsavak, fölös gyomorsav) közömbösítő kétszer szénsavas nátrium, szénsavas magnézium, kréta stb.

Abstemius *Pál* és *Péter*, l. *Bornemisza.*

Abstentio (új lat.), *tartózkodás*, mint jogi kifejezés 1. az örökségről való lemondást, 2. az isteni szolgálat megtiltását (szüneteltetését) jelenti. *Abstentionismus*, a közéleti tevékenységtől való visszavonulás.

Abstergentia (lat.), l. *Hashajtószerek.*

Abstinentia, l. *Absztinencia.*

Abstract (lat.) a. m. elvont (l. o.)

Abstractum (lat.), gyógyszerkészítmény, melyet az északamerikai Egyesült-Államok hivatalos gyógyszerkönyve készíttet.

Absynth, l. *Abszint.*

Absyrtides, szigetek, l. *Quarnero.*

Absyrtos *(Apsyrtos, Axyrtos)*, a görög mithologia alakja, Aietes, Kolchis királyának fia, kit a Jasonnal szökő Medeia megöl és felaprít, hogy Aietest üldözésében feltartóztassa. Más verzió szerint maga Jason ütötte agyon. L. *Argonauták.*

Abszentizmus (lat. a. m. távollét), a nagybirtokosok távolléte birtokuktól és országuktól; visszás dolog és főleg azért ad alkalmat panaszra, mert jelentékeny jövedelemnek külföldön elfogyasztásával jár. A mezőgazdasági termelés szempontjából és társadalmi tekintetben is káros állapot az A. Az A. különböző országokban és korszakokban mutatkozott. Igen veszedelmes alakot nyert különösen Írországban és egyik oka az Írország és Anglia közt levő nagy ellentétnek. Nálunk is nem csekély azoknak a nagybirtokosoknak és különösen főnemeseknek száma, kik az A.-nak hódolnak, bár már sokkal kisebb, mint régebben. Széchenyi nagy hévvel és eredménnyel küzdött az A. ellen. Egyes országokban javaslatokat tettek az A. korlátozására külön adókkal, a birtok székhelyén lakás kötelezővé tételével stb. Újabban az A.-t nemcsak a földbirtokos osztályra, de a városi életre is alkalmazzák, értve alatta a vagyonosabb osztálynak azt a törekvését, hogy az alsóbb osztályoktól, ill. a jövedelmük forrását tevő gyári és üzleti városrészektől távol lakjanak. A. az is, ha a városi polgári osztály nagymértékben szerez földbirtokokat, de azokat nem házilag, hanem bérbeadás útján műveleti. Hivatalosan gyüjtött statisztikai adataink az A.-ról (magyar honos földbirtokosoknak állandó külföldi tartózkodásáról) nincsenek.

Abszint, zöldes színű igen erős pálinka, mely gyakori élvezet mellett a szervezetet egészen tönkreteszi. Ürömmel (artemisia) és ánizszsal készül s leginkább Franciaországban van elterjedve. Az A.-ban az erős szesz mérgező hatását nagyon előmozdítják a benne levő bódító illatos olajok. Az A. túlságos élvezete az *abszintizmus* nevű kórt idézi elő, mely lényegében azonos a pálinkamérgezéssel. Óvatosabb ivók vízzel keverik, Musset Alfréd után az A.-t Párisban *Muse verte*-nek hívják, mintha a kifáradó szellemi erőt pótolná. A svájci szövetségtanács 1908-ban hozzájárult a a népszavazathoz, amely azt kívánta, hogy az A. gyártása, be- v. keresztülvitele Svájcban megtiltassék. Franciaországban Schmidt képviselő nyujtott be törvényjavaslatot (1909), mely az A. gyártásának és forgalombahozatalának teljes eltiltását célozza.

Abszintizmus, l. *Abszint.*

Abszintól *(Absinthol)*, az ürömben (Artemisia absinthium) előforduló, $C_{10}H_{15}O$ összetételű kámforféleség; más kámfortól eltérően, közönséges hőmérséken folyós, 195°-on forr. Magyarul ürömkámfornak nevezhető.

Abszintománia, az abszintivással való visszaélés.

Abszolució (lat.), feloldás egyházi és isteni büntetések alól a megtörtént gyónás után (l. *Feloldás)*; a jogügyben a. m. vád alól való felmentés (l. *Pertörlés). Abszolutórium*, felmentő ítélet; *abszolvál*, felment, befejez; továbbá valamely tanintézettől — a kellő évek eltöltése után — megválik.

Abszolut (lat.) a. m. feltétlen. A szó filozófiai értelme: föltétlen az, amit nem viszonyítva máshoz tekintek, ami nem függ semmitől, sem a gondolkodásban, sem a valóságban, ami létokát magában hordja. Tehát ellentéte a relativnak, a föltételesnek, azaz föltételektől függőnek, viszonyosnak, azaz másra vonatkozónak. Az A. fogalma a filozófiai gondolkodásnak problemája. Szóba jön a logikában s ismerettanban, mint az A., kétség alá nem vethető igazságoknak, a tudásnak kérdése; az erkölcstanban, mely a föltétlenül kötelező erkölcsi törvényeket tárgyalja; a metafizikában, mely az A. létet, az A. valót, istent kutatja. Az esztétikában szó van az A. szépről, értékesről, amely nem függ az idők, az ízlés változásától. Az A. fogalmának felfogása tehát egész filozófiai világnézletünktől függ. Vannak, kik e fogalmat egészen ki akarják küszöbölni a filozófiából; ezek szerint minden tudásunk viszonyos, föltételes, A. szép és jó sincsen, fölfogásunk a szépről, jóról, igazról folyton változik és minden fölfogások egyaránt jogosultak. A tudományban az A. fogalmának kiküszöbölésére főleg a pozitivisták törekednek (l. *Comte Ágoston*), kiket e téren Hume és Kant előztek meg, de már a *szofisták* is az ókorban. Kant minden igazi tudást tapasztalatinak, tehát relativnak mondja s a föltétlen fogalmát csak *szabályozó* elvnek tekinti, mely arra sarkal bennünket, hogy a tudás terén

soha meg ne álljunk. Az ugynevezett *pragmatisták* (l. o.) hasonlóképp elvetik az A. tudás fogalmát. Az erkölcstan terén az *utilitáriusok* nem ismernek feltétlen erkölcsi törvényt és azt tanítják, hogy ezen a téren is mindig változik. Az esztetikában még több ellenfele akad az A.-nak, azt mondják: Semmi sem szép minden időre, az esztetikai értékek is változnak. A kérdés csak az, hogy nincsenek-e legáltalánosabb törvények, melyek mellett ily változások lehetségesek? Kant az erkölcsi és szép terén A. érvényűnek tekintette a kategórikus imperativust és a szépség ama legfőbb szabályát, hogy szép az, ami érdek nélkül tetszik. — *A.*, politikai értelemben, l. *Abszolutizmus.*

Abszolut egységek, l. *Mértékrendszer.*

Abszolut érték. Valamely pozitiv, vagy negativ számnak A.-én magát a jel nélkül vett számot értjük. Igy pl. +3-nak és — 3-nak A.-e egyformán: 3. Egy komplex számnak az A.-ét úgy nyerjük, hogy valós részének négyzetéhez hozzáadjuk a képzetes rész együtthatójának a négyzetét és ennek összegéből négyzetgyököt vonunk. Ennek a négyzetgyöknek a pozitiv értéke adja a keresett A.-et. Igy pl. $-6+8i$ komplex számnak az

$$\text{A.-e} = \sqrt{(-6)^2+8^2} = \sqrt{100} = 10.$$

Abszolut geometria (nem euklidesi, Pangeometria). A tudományos geometria a legújabb korig az *Euklidesz elemei*-nek elején található definiciókon, axiomákon és főkép azon a posztulátumon épült fel, hogy egyugyanazon síkban fekvő két egyenes mindig metszi egymást, mihelyt egy harmadik metsző egyenessel bezárt egyoldali belső szögeik összege kisebb két derékszögnél. *Bólyai János* (Bólyai Farkas, Tentamen 1832) és *Lobacsevszky* orosz tudós egyidejüleg és egymástól függetlenül oly teljesen következetes és kifogástalan geometriát állapítottak meg, amely Euklidesnek fentebb ismertetett posztulátumát mellőzi. Ezzel megvetették az A. alapjait. Velök egyező eredményekre jutott e téren a nagy német matematikus *Gauss* is, valamint *Riemann*, ki a határtalanság és végtelen nagyság fogalmainak éles megkülönböztetése mellett megállapította a véges nagyságú határtalan tér geometriáját. (A véges nagyságú határtalan tér megértésére szolgáljon pl. az egész földfelület, mely bár véges nagyságú, de határvonalai nincsenek.) Az A. rendszerében az euklidesi, mint speciális tag bentfoglaltatik. Az A. az euklidesit új világításba helyezi és új belátásokkal gazdagítja, így pl. *Beltrami* az euklidesi rendszerben egy új görbe felületet szerkesztett, az ú. n. pszeudoszférát, melynek geometriája a Bólyai-féle síkgeometriával azonos.

Irodalom. Bólyai János főművét eredetiben Kürschák I., Rethy M. és Tötössy B. adták ki a következő cím alatt: Bólyai de Bólyai J. Appendix scientiam spatii absolute veram exhibens. Leipzig, Teubner 1903. J. Bolyai Scientia spatii absolute vera. Bólyai Bolyai János A tér absolut igaz tudománya. E[illegible] magyar fordítással, magyarázatokkal Suták Józseftől, Bólyai J. életrajzával Schmidt F.-től, Budapest, 1897. Bolyai munkáját I. Houel franciára, [illegible] J. Frischauf németre és 1891-ben George Bruce Halsted dr. angolra fordította le, ez 1896-ban IV. bővített kiadásban jelent meg. Az A. tanulmányozására ajánlható Dr. *Privorszky* Alajos: Az abszolut geometria elemei. Budapest 1906; Clebsch-Lindemann, Vorlesungen über Geometrie, 1906; Klein, Autographierte Vorlesungshefte, 1889—90. A geometria alapjaira vonatkozó vizsgálódásokat tartalmaz: Hilbert, Grundlage der Geometrie, 1908. Az A. történetére nézve v. ö. Engel-Stäckel Urkunde zur Geschichte der nichteuklidischen Geometrie, Leipzig, 1898. Magyar nyelven érdemes munka: Vörös Cyrill, Analitikus Bólyai féle Geometria, I. kötet, Síkgeometria, Budapest 1909.

Abszolut hőmérsék, l. *Hőmérsék* és *Hő.*

Abszolutisták, azok, kik az abszolutizmust tartják helyesnek és üdvösnek az államéletben; ezt tanítják, hirdetik vagy ennek megvalósítására törekesznek. L. *Abszolutizmus.* — Vallási tekintetben az A. annak a tannak hívei, mely azt hirdeti, hogy az isten minden emberre nézve megmásíthatatlanul előre megállapította a boldogulást vagy az elkárhozást.

Abszolutizmus alatt közönségesen azt az egyeduralmi államformát értik, melyben az uralkodó korlátlanul uralkodik. Másik értelemben A. az olyan államuralmi szervezet, hol a hatalmak megosztásának követelménye nem érvényesül, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom túlnyomóan egy organum kezében van. Ily értelemben beszélnek pl. Angliában a parlament A.-áról. A.-nak nevezik egy osztálynak v. rendnek a többit elnyomó uralmát is. Pl. a patriciusok A.-a, a bourgeoisie A.-a stb.

Az A.-t mint korlátlan egyeduralmat *autokráciának* is nevezik. Az A. mint *alkotmányosan alkotott ideiglenes korlátlan államuralom* jelentkezik a *diktaturában*, ami egy személynek teljhatalommal való felruházása az állam válságos helyzetében. Az A. elfajulása a *despotizmus*, kényuralom, melynél a korlátlan hatalom gyakorlásában állandó rend nincs, hanem merőben az uralkodó szeszélye érvényesül. A *tirannizmus* (zsarnokság) oly despocia, melyben a tirannus a teljhatalmat a szabadság erőszakos elnyomásával ragadja meg és uzurpátorként, bitorlóként bírja. A despotában, különösen ha azt teokratikus intézmény is támogatja, a büntető istenség helyettesét látja a nép; uralmának tűrése erény, az ellene lázongás vallási bűn, míg a tirannus erőszakos eltávolítását az ókori népek hazafias erénynek tekintették.

Abszolut jogok, a magánjogban oly jogok, amelyek értelmében a jogosulttal szemben mindenki más kötelezve van arra, hogy a jogosultat a védett jogtárgy élvezetében ne háborítsa. Ide tartoznak: a tulajdonjog és az idegen dologbeli jogok, valamint az eszmei javak (név, cégjog, szerzői jog, szabadalom) és más kizárólagos jogosítványok (pl. kisebb kir. haszonvételek). Más értelemben A. azok is, amelyek esetében egy bizonyos dolog mindenkori ura a kötelezett; így pl. a telekkönyvi bejegyzéssel abszoluttá tett bérlet, elő- és visszavásárlási jog. L. *Dologi jogok.*

Abszolut kereskedelmi ügyletek vagy *feltétlen kereskedelmi ügyletek*, azok az ügyletek, amelyeket a magyar kereskedelmi törvény tekintet nélkül az ügyletet kötő felek hivatásos foglalkozására, kereskedelmi ügyleteknek minősít. L. *Kereskedelmi ügyletek.*

Abszolut mértékmeghatározás, l. *Projektiv mértékmeghatározás.*

Abszolut mértékrendszer, l. *Mértékrendszer.*

Abszolut monarchia, l. *Monarchia.*

Abszolut nyomás, l. *Nyomás.*

Abszolut szám, a matematikában és a fizikában az, melynek értéke az alapegység megválasztásától teljesen független. Igy a $\pi = 3\cdot1415\ldots$ A. azt fejezi ki, hogy hányszor mérhetjük fel a kör átmérőjét a kör kerületére. Akármilyen mértékegység szerint választjuk is meg a kör átmérőjét, az 3·1415 . . . . . ször mérhető fel a megfelelő kör kerületére. Ilyen A.-ok azok is, melyek a hangtanban a zenei intervallumokat jellemzik. Ellenben pl. a területet már nem fejezhetjük ki A.-ban, mert ennek számértéke nagyon is módosul aszerint, hogy milyen hosszúságegységgel dolgozunk. Épen így változik a sebességet kifejező szám is a hosszúság és az időegység különböző megválasztása szerint.

Abszolut zene, a határozott képzetektől és fogalmaktól független zene. Ellentéte a *programmzene* (l. o.).

Abszolut zéruspont, l. *Hőmérséklet.*

Abszorbeál (lat.) a. m. elnyel, felhörpent, szürcsöl; l. még *Absorbentia* és *Abszorpció.*

Abszorbeáló szövet, a növények testének az a felületi szövete, amellyel a környező anyagból a táplálkozásra szükségeseket a növény teste magába szívja. Az A. csak gázokat vagy folyadékot, leginkább vizes oldatokat abszorbeál; lehetőleg nagy felületre terjed ki, sejtjei vékonyfaluak, savakat vagy enzimákat választanak ki. A vízben élő növények testük egész felületével abszorbeálnak, épp úgy a tápláló anyagban élők, pl. élesztősejt. A szárazföldi növények gyökerein jól kialakult A. van, amelynek felülete még nagyobbodik a gyökérhajszálakkal. Ilyen szövetek: a mohok rhizoidjai, a gombák miceliuma, a fán lakó növények gyökerének vízgyüjtő burokja, az élősködő növények szívói és némely virágos növénynek a csiráján (embrióján) fejlődött, táplálékot felvevő szövete (pl. a fűcsira pajzsa).

Abszorpció v. *elnyelés.* A gázokkal érintkező folyadékok kisebb-nagyobb mértékben oldják azokat. E jelenséget A.-nak nevezik. Az elnyelt gáz mennyisége a gáz és folyadék természetétől, a hőmérséktől és a gáz nyomásától függ. A feloldott gáz mennyiségét különbözőképen szokták kifejezni. Ha a gáz nagy mennyiségben oldódik az oldószerben — pl. sósav vízben — úgy megadják, hogy 100 gr. oldószerben hány gr. gáz van feloldva. Pl. a sósav oldékonysága 18°-on e szerint kifejezve 73·1 gr. A gyakorlati használatra súly %-ban fejezik ki a gáz oldékonyságát, azaz 100 gr. oldat hány gr. oldott gázt tartalmaz. A sósavra vonatkozólag 18 C°-on 42·24%. Térfogatos analizisek céljaira megadják, hogy 1000 cm^3 oldatban hány gr. molekula gáz van feloldva. A sósav esetében 18 C°-on 13·98 gr. molekula. Tudományos munkálatoknál az elnyelt gáz mennyiségét az A.-koefficiens fejezi ki. Az A.-koefficiens Bunsen szerint *a gáz ama normális* (0°-ú 76 cm. nyomású) *térfogata, melyet adott hőmérséken a folyadék térfogategysége akkor old, ha a gáz parciális nyomása a folyadék fölötti gáztérben egy atmoszférával egyenlő.* A sósav A.-koefficiense 18° on 450·2 cm^3. Ujabban az Ostwald féle oldékonysági koefficienst is használják, amelyen az 1 térfogat oldószer által feloldott gáz nem redukált térfogatát értik. Ez a sósavra 18°-on 479·8 cm^3. Hogy mennyiben függ az elnyelt gáz mennyisége a gáz és folyadék természetétől, arról a gáz kémiai összetétele nem ad felvilágosítást. Annyit tudunk, hogy a könnyebben sűrűsíthető gázok jobban oldódnak, mint a nehezebben sűrűsíthetők; továbbá, hogy a gáz oldékonysága rendszerint a hőmérsék emelkedésekor csökken, de erre vonatkozólag biztos törvényszerűség nem ismeretes. *Winkler Lajos* szerint az A.-koefficiens változása a folyadék belső súrlódásával van összefüggésben (Mathematikai és természettudományi értesítő XXIV. kötet 1906). 1803-ban *Henry* azt találta, hogy *egy adott folyadékmennyiségtől elnyelt gáz mennyisége állandó hőmérsékleten arányos a gáz nyomásával* (Henry-féle törvény) vagy más szóval, mivel a gáztörvény szerint a térfogategységben foglalt gáz mennyisége a nyomással arányos, a Henry-féle törvényt úgy is szövegezhetjük, hogy *a gáztérben foglalt gáz és a feloldott gáz koncentrációja közötti viszony ugyanazon hőmérsékleten állandó.* A Henry-féle törvénytől kisebb-nagyobb mértékben eltérően viselkednek azok a gázok, melyek a gáztörvényektől is eltérnek pl. széndioxid. Különösen nagy mértékben térnek el a törvénytől — legalább látszólag — a vízben nagy mértékben oldható gázok, pl. ammónia, kéndioxid, sósav. Az eltérés oka abban keresendő, hogy az utóbb említett gázok vízben való oldásakor a feloldott gáz egyrésze kémiai változást szenved. Így az ammónia ammóniumhidroxiddá, a kéndioxid kénessavvá, ez utóbbi ismét ionokká, a sósav nagy része szintén ionokká bomlik. Az oldáskor változást szenvedő gázoknál kétféle oldékonyságot kell megkülönböztetni, egy látszólagost és egy valódit. A látszólagos oldékonyság alatt az összes feloldott gáz mennyisége, míg a valódi oldékonyság alatt csak az oldáskor kémiai változást nem szenvedett gáz mennyisége értendő. A valódi oldékonyságot figyelembe véve, a Henry-féle törvény a nagymértékben oldódó gázokra nézve is érvényes. A gázkeverékek A.-jára nézve Dalton (1807) állapított meg egy törvényt, amely szerint *a gázkeverékek alkotó részei parciális nyomásuknak megfelelően oldódnak, éppen úgy, mintha más gáz nem volna jelen.* Pl. a levegő összetétele vízben való oldáskor a Dalton-törvénynek megfelelően változik. *Winkler Lajos* szerint 24° on telített vízből kifőzött levegő összetétele következő: oxigén 33·72%, nitrogén 66·28%. A légköri levegőben az oxigén mennyisége 20·96%, a nitrogéné 79·04%. Mivel az oxigén A.-koefficiense nagyobb, mint a nitrogéné, a vízből kifőzött levegőben több oxigénnek kell lenni, mint a légköri levegőben, amit a kisérlet bizonyít is. A vízben kevéssé oldódó illékony folyadékokra is érvényesek a gázokra vonatkozó A.-törvények. A megolvasztott fémek közül egyik-másik (ezüst, réz) olvadt állapotban abszorbeál gázokat, azonban erre vonatkozólag biztos törvényszerűségek ez ideig nem ismeretesek. Megmerevedéskor az oldott gázok hevesen eltávoznak és a fém felületét egyes pontokon kidudorítják. E jelenséget a fém freccsenésének nevezik. (A gázok oldékonyságára vonatkozó

összeállító adatok a Landolt-Börnstein: Physikalisch-Chemische Tabellen III. kiadás c. munkában találhatók.) — A fény és hő A.-jára nézve l. *Fényelnyelés* és *Sugárzó hő*. — A. alatt orvosi értelemben a víz-, gázkötő képességet értik, l. *Vér*; jogi értelemben l. [illegible]

Abszorpciométer, a gázok abszorpciókoefficienseinek meghatározására szolgáló készülék. Az A. egy zárt edény, melyben higany fölött mérjük a gáz térfogatát és beleöntve a készülékbe a levegőmentes elnyelő folyadékot, azzal huzamosabb ideig rázzuk és meghatározzuk a visszamaradó gáz térfogatát. Igen szabatos készüléket szerkesztett *Winkler* Lajos. Winkler A.-e (l. *ábra*) mintegy 2000 cm^3 térfogatú üveggolyó, melyhez kétszer meggörbített tag üvegcső van forrasztva; a berendezés főelőnye az, hogy az abszorpciónak alávetendő gázból semmi sem illanhat el és a levegő sem hatolhat hozzá. Az A. nagy vízfürdőbe van helyezve, melynek hőmérséklete szabályozható és pontosan mérhető. Készülékével számos gáz vízben való oldékonyságát meghatározta. A bánásmódra vonatkozó utasításokat v. ö. *Winkler*, A gázok oldhatósága vízben (Mathematikai és Természettudományi Értesítő 75. és köv. lap).

Absztinencia (lat.), valamitől való tartózkodást jelent, így beszélünk nemi A.-ról, alkoholos A.-ról, l. *Antialkoholizmus*. Elmeorvosi értelemben többnyire az étkezéstől való tartózkodást értik rajta. Elmebajosok gyakran hosszabb időn át absztineálnak s ezért mesterségesen, etető csővel kell táplálni őket. Az A. oka lehet öngyilkossági szándék, érzékcsalódások, téves eszmék, zavartság, öntudatlan állapot. *A.* egyházi értelemben l. *Böjt*.

Absztinenciás jelenségek, azok az izgalmi és gyengeségi állapotok, amelyek morfinistáknál, alkoholistáknál előállanak, ha a megszokott dózist egyszerre elvonjuk tőlük.

Absztrahál (lat.) a. m. elvon, valamit nem tekint; a lényegest az esetlegestől valamely tárgy szemléletében elkülöníti.

Absztrakció (lat.) a. m. elvonás, elvonatkozás, l. *Elvont*.

Absztrakt jogügylet, a magánjogban oly jogügylet, mely kötelező erejét pusztán az akaratnyilvánítás tényéből meríti, függetlenül az ügylet alapjául szolgáló gazdasági céltól, ú. n. causától. Ellentéte a materiális vagy causalis jogügylet; ez magában hordja a cél megjelölését (pl. ajándékozás, a tartozás lerovás), melyért létesül és hatálya e cél valódiságától és jogérvényétől függ. Helytelenül nevezik az A.-et formális jogügyletnek, minthogy alakszerűséghez nem kötött ügylet is lehet A. A.-ek fordulnak elő különösen a jogok átruházásánál (tulajdonátruházás, engedmény), ahol az átruházás hatálya (az ú. n. dologi ügylet) független az alapjául szolgáló kötelezettség fennállásától. A.-ek ezenfelül kivált a kötelemalapító vagy módosító ügyletek körében gyakoriak; így A. az értékpapirokban kifejezett egyoldalú kötelező igéret, különösen a váltókötelezés, mely akkor is megáll, ha a váltókötelezett a kötelezettség elvállalásáért nem kapott ellenértéket. Magánjogunk nem ismeri el egész általánosságban az absztrakt kötelmi ügyleteket; de elismeri egyes ily ügyletek hatályát; így pl. a kötelező jegy (bon), az elszámolás, tartozáselismerés, utalvány absztrakt jellegét.

Absztraktok-nak (magyarul «szálkák») nevezik az orgonánál azokat a keskeny faléceket, melyek a billentyűktől a szélládáig érnek, s a sipok szellentyűit kinyitják, hogy a szél a sipokba juthasson.

Abszua v. *abszue*, l. *Abkházok*.

Abszurd (lat.) a. m. esztelen, ostoba. Logikai értelemben, ami a gondolkodás törvényeivel ellenkezik, pl. négyszögű háromszög. Innen egy állítást *ad absurdum* vezetni annyi, mint ellenmondásos voltát kimutatni, miből azután az ellenkező állítás helyességére is lehet következtetni. A közéletben gyakran azt is A.-umnak nevezik, ami ellentétben áll az uralkodó nézetekkel.

Abt, *Antal*, fizikus, szül. Rézbányán (Bihar vármegye) 1828 nov. 4., megh. Kolozsváron 1902 ápr. 2. Előbb az ungvári, azután a budai kat. főgimn., 1872 óta a kolozsvári egyetemen a fizika tanára volt. Több önálló munkát, számos értekezést írt magyar és külföldi folyóiratokba.

Abt, *Franz*, német zeneszerző, szül. Eilenburgban 1819 dec. 22., megh. Wiesbadenben 1885 márc. 31. Előbb zürichi, majd braunschweigi hercegi karnagy lett. 1872. Amerikában járt, ahol nagyban ünnepelték. Mintegy 200 tetszetős dala (jobbára 4 szólamra) igen népszerű.

Abtenau, város Salzburgban, a halleini kerületben, a Tennen-hegység lábánál, hol a Lammer folyó a Lammeröfen nevű szakadékokat és vízesést alkotja. Lakosainak száma (1900) 3983. Közel van hozzá *Zwieselbad* gyógyhely keserűvízforrással.

Abterminális áram, l. *Állati elektromosság*.

Abtsdorf (cseh. *Opatov*), mezőváros Csehországban, a leitomischli kerületben, (1900) 2020 német lakossal.

Abú (arab) a. m. *apa*. E szóval gyakran találkozunk a keleti tulajdonnevekben. Rendesen tényleges apai viszonyt jelöl; pl. Mohammed ibn 'Abdalláh Abu-l-Kászim a. m. Mohammed, 'Abdalláhnak a fia, al Kászimnak apja; fölötte gyakran qualitativ értelemben is használják, pl. *Abú-l-faradzs*, a vigasztalás atyja, azaz: vigasztaló. A tulajdonnévnek Abú-val összetett részét *kunje*-nak (melléknév) nevezik.

Abu, magában álló hegy az Aravali hegylánc déli végén, a brit-indiai Radzsputána tartományban, 1200—1714 méter magas, angol szanatóriummal. Ó-időktől fogva a hinduk szent búcsújáró-

helye, öt templommal, melyek közül kettő (Kr. u. 1031 és 1200. épült) a hindu építészet remeke.

Abubacer *(Abu Bekr, ibn Tufejl al Kajszi)*, arab államférfi, filozófus és orvos, szül. Guadixban 1100 körül, megh. Marokkóban 1185. Több almohád uralkodó környezetében udvari orvos és vezír minőségében működött. Csak egy munkája maradt fenn, a *Hajj ibn Jakzán* c. filozófikus regény. Ennek hősében, minden hagyományos tanítás nélkül a tiszta spekuláció által a legmagasabb igazságokig felemelkedő független gondolkodót mutatja be, másrészt a regény egyéb alakjaiban a hagyományos hit képviselőit rajzolja. Végül a két iránynak egymás mellett békés megférhetését fejti ki. Legelőször Philosophus autodidactus címen Pococke Edvárd (Oxford 1671) adta ki az arab eredetit latin fordítással; azóta számos szövegkiadása és európai fordítása jelent meg. Legismertebb Eichhorné, Der Naturmensch (Berlin 1782). Legújabb szövegkiadását francia fordítással Léon Gauthiertől birjuk (Alger 1900), aki külön munkát is írt róla (Ibn Thofail, sa vie et ses oeuvres, Paris 1909).

Abu Bekr, Mohammed első utóda, az iszlám első *kalifája*, szül. Mekkában 573., a Kureis törzs Tejm-ágából, melyben nagy tekintéllyel bírt, megh. 634. A próféta fellépése után első híveihez tartozott és leányát, 'Aïsát nőül adta hozzá. Midőn Mohammed halála után az igazhitüek vezérlete reá szállt, mindenekelőtt a fellázadt arab törzseket és az élükre állt hamis prófétákat verte le. A belső béke helyreállítása után az igazhitüek seregei Mezopotámiában, Sziriában és Palesztinában harcoltak az iszlám hatalmának kiterjesztése érdekében s Heraklius bizánci császár ellen nagy sikert vívtak ki. E harcok befejezte előtt érte utól a halál A.-t Medinában, ahol sírját a prófétáé mellett mai napig is buzgón látogatják a zarándokok. A siita mohammedánok A.-t bitorlónak mondják, minthogy hitük szerint a próféta halála után annak rendelkezése szerint Ali-t és családját illette meg az uralom. A. a szunnita iszlámban a «Sziddik»: *igaz* melléknevet viseli.

Abucsa, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 125 oláh lak., u. p. és u. t. Hunyaddobra.

Abu-Habba, az egykori híres babiloni napvárosnak, *Szippar*-nak romjain épült helység neve.

Abu Hammed, nubiai város Berber és Dongola között, a Nilusnak legészakkeletibb kanyarulatánál. Teljesen elszigetelve áll a sivatag közepén, élelmiszereit a termékeny Mogratból, a Nilus egyik szigetéről nyeri. A karavánkereskedelemre nagy fontossága van, mert erre vezet az út Koroszkóból Szudánba. Vadi Halfával (320 km.) és Khartummal vasút köti össze.

Abu Hanifa, l. *Hanefiták*.

Abukelb, török ezüstpénz = $1^1/_2$ piaszter. Mai értéke 1·30 K.

Abukep, egyiptomi tallér = 6·20 K.

Abukir, a régi Kanopos; Alsó-Egyiptomban, a Közép-tenger partján fekvő helység, Alexandriától 18 km.-nyire északkeletre. Alig van 200 arab lak. Összeomlott vára, világító tornya és egy 8 km. széles, 35—220 m. mély kikötője van, melyet a tenger felől homokpad véd. A. két ütközetről híres. Az elsőben Nelson angol tengernagy a francia hajóhadat semmisítette meg. Bonaparte 1798 jul. 1-én Alexandriában Brueys tengernagynak azt a rendeletet adta, hogy 13 sorhajóval, 4 három-árbocossal és 30 kisebb járművel A. révpartjánál vessen horgonyt. Brueys A. félköralakú révében, a parttal egyközüen állította fel sorhajóit. Azt hitte, hogy az ottani sekély víz hátvédjét képezi állásának. Csakhogy Nelson, ki aug. 1-én ért oda hajórajával, 5 hajóval a sziget és a francia csatavonal közé rontatott. Este $6^1/_2$ órakor kezdte meg a tüzelést, mely egész éjen át tartott s csak akkor szünt meg, mikor a L'Orient, a francia tengernagyi hajó a levegőbe repült. A franciák két sorhajója s 2 háromárbocosa menekülhetett Korfuba, a többi hajó odaveszett. Brueys a csatában elesett. Bonaparte a hajóhad megsemmisitése után seregével együtt el volt szakítva Franciaországtól. Ez a győzelem, melyben Nelson egy hajót sem vesztett és az ellenséges hajók öt hatodát elfogta, az angolokat a Földközi-tenger uraivá tette. A másik csata A.-nál 1799 jul. 25-én egy francia s egy török sereg közt volt. A sziriai hadjárat befejezte után (1799 jun., l. *Egyiptomi expedició)* 18,000 főből álló török sereg Musztafa pasa vezérlete alatt A.-nál kötött ki s a Marmont francia tábornok által megerősített helyen megfészkelte magát. De csakhamar odasietett Bonaparte 5000 gyalogossal s 1000 lovassal s véres ütközetben leverte a törököket. Aug. 2-án A. erődc is visszakerült a franciák kezébe. Később az angolok űzték el belőle.

Abula, város, l. *Avila*.

Abul 'Alá el-M'arri, a klasszikus kor után következő idők legkiválóbb arab költői közé tartozik (973—1057). Gyermekkorában megvakult. Tanulmányai szempontjából több évig Aleppóban és Bagdadban tartózkodott. Szülővárosába visszatérve számos tanítvány csoportosult köréje. Leginkább a filologia különféle ágaiban és költői műveivel emelkedett nagy hírnévre. Dívánján (Szakt al-zand) kívül híres egy Luzúm má la jalzam című epigramm-gyüjteménye, melyben politikai és vallásos kérdésekben csodálatos bátorsággal és függetlenséggel bírálja az uralkodó viszonyokat és meggyőződéseket. Életnézete közel áll a buddhista életfelfogáshoz. V. ö.: Kremer: Über die philosophischen Gedichte des A. (Wien 1888). A. igen terjedelmes irodalmi levelezést folytatott némely tudós kortársával; e levelezést kiadta részben angol fordítással D. S. *Margoliouth*, The letters of. A. (Oxford 1898, Anecdota Oxoniensia, Semitic Series, Part X.).

Abulcasis, l. *Abul-Kászim*.

Abulfaradzs, l. *Bar-Hebraeus*.

Abulfeda *(Imád al-din Iszmá'il)*, az ejjubidák fejedelmi családjából származó híres arab geográfus és történetiró, Damaszkusban 1273-ban született, megh. 1331. Már ifjukorában a keresztesek és mongolok ellen viselt háborukban részt vett. 1310-ben Egyiptom szultánja Emesa (Hamát) helytartójává nevezte ki, majd fejedelmi, sőt szultáni rangra emelte. Művei között leginkább használják Annales-eit, melyek a történelmet az iszlám előtti időktől kezdve egészen 1328-ig adják elő (Annales moslemici, arabul és lat. Reiskétól, 5 köt., Kopenhága 1789—94). Igen fontos munka A. geográfiája (arabul *Reinaud* és *Mac Guckin de Slane*-

kiadva, 2 köt., Páris 1837—40), mely francia fordításban (2 köt., Páris 1848—53) általánosan hozzáférhető. V. ö.: Abulfeda a magyarokról. Századok 1871.

Abul Ghazi Behadur, khivai khán és történetíró, állítólag Dzsingiszkhán családjából, szül. 1605., megh. 1664-ben, 1663-ig uralkodott. Lemondása után hozzáfogott nemzetsége genealógiai történetének megírásához. A munkát fia fejezte be. A kéziratot Strahlenberg gróf szerezte meg szibiriai fogságában. A német fordítás alapján készült a Histoire généalogique des Tartares című két kötetes munka, mely 1726-ban jelent meg Leydenben. Újabb német fordítást adott ki Messerschmid, 1780-ban. Az eredeti szöveget pedig Kazánban adták ki 1825-ben Historia Mongolorum et Tartarorum c. alatt. Azóta Péterváron Desmaisons-tól újabb francia fordítás jelent meg kommentárral, két kötetben, 1871—74-ben.

Abulia (gör.), az akarat nyilvánulásának, az elhatározásnak hiánya, előfordul hisztériában és elmebajokban.

Abul-Kázim *Kalaf ben Abbász* (*Abulcasis*, *Albucasis* v. *Alsaharavi*), Zahrában, Cordova mellett született. Meghalt 1106. v. 1107. Mint sebész, az arab orvosok közt kiváló helyet vívott ki magának. Igen gyakran alkalmazta műtevéseinél az izzó vasat. Munkája, az *Altaszrif*, az összes akkori orvostudományt magában foglalja. Első része, melynek be nem fejezett fordítása ismeretes, az általános orvosi tudományokat tárgyalja, míg a második rész egyedül a sebészettel foglalkozik. *Channing* adta ki latin nyelvre fordítva Albucasis, De chirurgia cím alatt (Oxford 1778).

Abuna (*abbuna*) a. m. mi atyánk, az abesszíniai keresztények egyházi feje; székhelye: Addisz-Abeba.

Abundantia (lat.), a rómaiaknál a megszemélyesített bővelkedés. Vallási tiszteletben nem igen részesült; ábrázolták a bőség szarujával vagy kalászköteggel kezében.

Abu Nuvász, híres arab költő, szül. 762-ben Ahvázban, Baszra mellett, megh. 815-ben. A szomszéd Kúfában a sivatag arabjai között művelődött, majd a bagdadi udvart kereste fel, ahol a kalifák bőkezű pártolásában részesült. Bor- és szerelmi dalai az arab költészet gyöngyei közé tartoznak. Költeményeit, melyeket Kremer Alfréd (Bécs 1855) németre fordított, Kairóban (1277 H) teljesen kiadták. Európai kiadásban (Ahlwardt-tól, Greifsw. 1860) csak a bordalok jelentek meg, bevezetésül a költő életrajzával.

Abu-Róas, arab falu a Nilus deltájának déli szélén, ahol a piramisok hosszú sora kezdődik.

Abury, l. *Avebury*.

Abusér, perzsa kikötőváros, l. *Busir*.

Abusus (lat.) a. m. visszaélés; *A. non tollit usum*, visszaélés nem szünteti meg a jogszerű használatot. *Per abusum*, visszaélésképen. *Abusus baptismi, ordinis, ordinationis*, l. *Irregularitas*.

Abu-Szimbel, 100 m. magas szikla a Nilus nyugati partján az első és második zuhatag közt. II. Ramszesz (1347—1280 Kr. e.) két, még most is fennálló templomot vésetett benne, a nagyobbat Amon-Ra és Ra-Harmakhisz isteneknek, a kisebbet Háthor istennőnek szentelte. A nagy templom bejárata oldalán a királynak négy hatalmas ülő kolosszusa van kifaragva; ezek a legnagyobbak Egyiptomban, körülbelül 20 m. magasak, 7·5 m. vállszélességgel. A bejárat egy csarnokba vezet, melynek tetőzetét 8 (mindkét oldalon 4—4) óriási, álló Ozirisz-szobrokkal ékített erőteljes pillér tartja; onnan keskeny karzaton négy nyílással ékesített terembe s végre a szentélybe jutunk, mely két fülke közt fekszik, s melyben a király, Ra, Ámon és Ptah isten szobrai találhatók. A falakra s a nyílásokra vésett feliratok és ábrázolások a király csatáit és diadalait dicsőítik. A. mai neve az egyik sziklán féldomborműben ábrázolt egyiptomi férfitól ered, kinek hegyesen végződő kötényo az arab hajósok előtt rozsmérőhöz látszott hasonlónak. Azért nevezték Abu-Szimbel-nek, rozs-atyának. Előbbeni neve: Ipszambul a franciáknak helytelen följegyzéséből eredt. V. ö. *Dümichen*, Der ägypt. Felsentempel von A. (Berlin 1869). Ábrázolása és feliratai közzétételét l. J. F. *Champollion*, Monuments de l'Égypte (4 k. Páris 1835—1845) és *Lepsius*, Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien (9 k., Berl. 1849—59). *Mahler E.*, Az ókor keleti népeinek művészete (Beöthy, A művészetek története, I. köt., Budapest, 1906).

Abuszir, arab falu Egyiptomban, a középdeltában, a damiettei Nilus-ág nyugati partján; megfelel neki az ókori *Buzírisz*, Ozírisz híres sírjával, ó-egyiptomi nevén *Per-uzíri*, azaz Ozírisz háza. Itt állnak az V. dinasztiabeli királyok piramisai s itt sikerült *Borchardt*-nak 1907 és 1908-ban *Ranúzer* király templomát (Kr. e. 3. évezredből) kiásatni.

Abuta *Aubl.* (növ.), a Menispermaceae-család génusza, melynek a tropikus D.-Amerikában 23 faja él. Részben kapaszkodó cserjék. *A. rufescens Aubl.* a pareira-gyökeret szolgáltatja és belőle, valamint az *A. imene Eichl.* fajból a curare-mérget állítják elő

Abu Temmám *(Habib ben Ausz)*, keresztény családból származó nevezetes arab költő; Dzsászimban, Sziriában, 807-ben (mások szerint 788 v. 805-ben) született, sokáélt Egyiptomban és Moszulban, ahol 842-ben (vagy 845-ben) meghalt. Az arab irodalomban nemcsak saját költeményei tették híressé, melyeknek divánja (Kairo 1292 H) lett kiadva, hanem Hamásza (l. o.) című költészeti antologiája is.

Abu Tig, egyiptomi kikötőváros a Nilus balpartján, Sziuttól 24 km. délre, termékeny vidéken, 10,772 lak.

Abutilon *Gärtn.* (növ.), a mályvafélék génusza, melyhez mintegy 100 faj tartozik. Nagyrészt a trópusok növényei, melyek némelyike igen elterjedt gyom. *A. Avicennae Gärtn.* szilárd rostjaiért Khinában termesztik. Nálunk is elvan terjedve, különösen folyók partján. Az *A. striatum* mexikói, *A. insigne* újgranadai, *A. Darwinii* braziliai fajokat szép virágukért tenyésztik s már számotválfajukat hozták létre. Az *A. esculentum St.-Hil.* (Bencão de Deos) virágait és éretlen gyümölcsét Braziliában főzelék gyanánt eszik. *A. venosum Lem.* Mexikóból, nagy sötétpiros nyárvégi és őszi virágokkal.

Áby, *Christoph Theodor*, l. *Aeby*.

Abydos, l. *Abidosz*.

Abyssinia, l. *Abesszinia.*

A. C., az *Approbatae Constitutiones* (l. *Approbáták)* jelzése idézéseknél.

A. C. *(Arx Claudiopolis)*, Kolozsvár, mint pénzverőhely sziglája, az erdélyi fejedelmek XVII. századi ezüstpénzein.

a. C. *(n)*, a latin *ante Christum (natum)* rövidítése, a m. Krisztus születése előtt.

a. c., a latin *anni currentis* rövidítése, a. m. a folyó évben.

a/c., a. m. *à conto* (l. o).

Az A.-fajok nevezetesebbjei: 1. *A. catechu*, mintegy 10 m. magas, gyakran kissé elnyomorodott fa, Elő- és Hátsó-Indiában és Ceylon szigetén, a Himalayán 1000 méterig. Fája nehéz, kemény, barna vagy sötétpiros és sokféleképp használják. Nevezetes maga a *katechu (kate* = a fa indus neve, *chu* = nedv l. *Katechu).* 2. Az *A. Suma* Kurz, Keletindiában szintén katechutermő. A fa hasadékában összegyülemlő kristályos váladékot (katechin) Indiában *keersal* néven orvosságnak használják, az *A. catechu* kérgével cserzenek

Acacia pycnantha: *A* virágos ág; *B* virág; *C* magkezdemény; *D* hüvely. *Acacia decurrens*: *E* virág; *F* magkezdemény; *G* virágos ág; *H* hüvely; *J* az *Acacia cyclops* magja.

Acacia *Willd.* (növ.), a Hüvelyesek családjának Mimosideae alcsaládjába tartozó génusz; kb. 500 faja él a trópusokon. Cserjék v. fák, ritkán fűvek, levelük váltakozó, kétszer szárnyalt. Van egy szekciója *(Phyllodineae)*, melynek levélkéi helyett a levélnyél lemezszerűen elszélesedik (phyllodium, l. *Állevél)*, de a fiatal növény első levelein a levélkék rendesen fejlődnek ki. Az A.-k virágzata gömb, v. pedig hengerded füzér, fürt v. buga, virágai aprók, színüket a többnyire sárga vagy fehér hímek szabják meg. 5—4 (ritkán 3—6) tagúak. Leginkább Afrikában, Ausztráliában és az oceáni szigeteken honosak.

is. 3. Az *A. Senegal* Willd. (A. *Verek* Guill. et Perrott., *hasab, verek)* 6 m. magas, gyakrabban cserje Szenegambiában és Kordofánban, a Fehér-Nílus és Atbara mellékén terjedelmes erdőséget alkot. Belőle szivárog a legjobb *fehér arab* és *szenegál mézga* (gummi arabicum). — Bő mézgatermő 4. az *A. glaucophylla* Steud. (Abesszinia hegysíkján, Nubia déli részén, Szomal-földön, és Boldog-Arábiában); valamint 5. az *A. abyssinica* Hochst. is (a benszülöttek nyelvén *cséa*: Abessziniában meg Szomál vidékén). 6. Az *A. arabica* Willd. (A. vera DC., sant vagy sont arab nyelven), továbbá kikar, babul) magas fa, citromszínű, kelle-

[illegible] virágtömbökkel Egyptomban, különösen Kordofán, Senaar, Szenegambia, Angola, [illegible] és Mozambik vidékein erdőséget is alkot. Arábiában is terem egész Kelet-Indiáig. [illegible] kitűnő fát szolgáltat, kérgét és hüvelyét [illegible] használják (bablah hüvely, garrati). A [illegible] mézgáját és [illegible] éretlen hüvelyét fekete festéknek is használja. 7. Az A. *Seyal* Del. [illegible] erős, a töven rovarszúrás követ[illegible] de állandóan keletkező nagy [illegible] alakúan [illegible] elefántcsont fehérségű töviseiről [illegible] Nubia, Senaar. Mézgája pirosas. 8. az A. *stenocarpa*-val Hochst. (talch, talha, kakul) együtt [illegible] folyóvidéken terjedelmes erdőséget alkot. 9. Az *A. horrida* Willd. nagy[illegible] Kapföldön és Arábiában kevésbbé becses *kapmézgát* és cserzőkérget nyujt. 10. Az *A. Farnesiana* Willd. (az Antillák kassziája) tövises, sárgavirágú bokor, Amerika forró vidékéről származik, a meleg tartományokban, Olaszországban és Franciaország déli részén drága illatú virágáért termesztik, mint *kassziavirágot* mesz[illegible] a virágkereskedésben, valamint illatszernek is értékesítik. Bő cserzősavas hüvelye ennek is *bablah* néven forog a kereskedésben, gyökerét az Antillákon cserzőnek meg fekete festéknek használják. Az *A. Farnesiana* elterjesztésében a törökök is közreműködtek, azért az olaszok *gaggia di Constantinopoli*-nak nevezik.

Az ausztráliai A.-fajokból, melyek barna mézgát szolgáltatnak, nevezetesebb 11. az *A. decurrens* Willd. (Black Wattle), szintén tövistelen; apró sárga virággömbjei fürtösen állnak. Ennek kiszivárgó és megkeményedő nedve *kino* nevet visel. Cserző kérge (black wattle bark) kitünő. Ezért ezt a fajt, valamint 12. az *A. penninervist* Sieb. is nagy erdőkben termesztik és meghántják. Ezek az erdők 11-szer nagyobb jövedelmet nyujtanak, mint a mi cserzőnek növesztett tölgyerdeink. 13. Az *A. pycnacantha* Benth. (Golden wattle) kérge is jó cserző (l. *Mimosa* v. *érzőkekéreg).*

Azokat az A.-kat, melyeknek a levélnyele lemez módjára elszélesedik, s fiatalkori rendes levelök pedig korábban lehull, tehát egyszerü leveleknek látszanak, különösségök, sajátságos termetök, szépségök és jó illatjok kedvéért mint dísznövényeket ápolják. Ilyenek az *A. armata* R. Br., *A. hastulata* Sm., *A. lineata* Cunningh., *A. longifolia* Willd., *A. vestita* Ker., *A. alata* R. Br., *A. heterophylla* Willd. Említésre méltó az *A. Giraffoe* Willd. is, mellyel a zsiráf táplálkozik. Néhány A.-faj, mint az *A. melanoxylon* R. Br. a taszmánok földjén, és Queensland *A. excelsa*-ja [illegible] kemény műszerszámfát szolgáltat. L. még *Algarobia.* Az *A. albida* D.-Afrika trópikus vidékeinek jellemző, óriás fája. Ágai fehérek.

Acacia-gummi, l. *Arab mézga.*

Academia (lat.) l. *Akadémia.*

Academia ecclesiastica, hivatalos címe szerint *Pontificia academia dei nobili ecclesiastici*, a magasabb prelaturára előkészítő felsőbb tanintézet, melyet XIV. Benedek v. pedig XI. Kelemen pápa alapított, s VI. és IX. Pius tovább fejlesztettek. Az intézetbe bel- és külföldiek pápai engedéllyel s a teologiai tanulmányok befejezésének igazolása után vétetnek föl.

Academia Istropolitana, a Pozsonyban a XV. sz. alapított főiskola latin neve. L. *Pozsony* tört.

Académie des Goncourt, a párisi Goncourt testvérek (francia írók, l. *Goncourt*) egyike, Edmond, végrendeletében egy 10 tagból álló szabad akadémiát alapított, melyet A.-nak nevezett el s tagjai részére 6000 fr.-os évjáradékot biztosított.

Académie française, l. *Akadémia.*

Académie nationale de musique, a párisi nagy opera mai elnevezése. Az intézetet *Perrin, Cambert* zeneszerző, *Sourdéac* marquis és *Champeron* XIV. Lajos jóváhagyásával alapították 1669. *Académie de l'Opéra* címen, melyet 1672. *Académie royale de musique*-re változtattak.

Academus, l. *Akademos.*

Acadia (franc. *Acadie* v. *Cadie),* előbbi neve az É.-Amerika keleti partján fekvő félszigetnek, melyet ma Új-Skóciának (l. o.) hívnak. A. az ú. n. *Nouvelle France* egy részét képezte É.-Amerikában s első telepesei 1604. jöttek Franciaországból. 1713-ban az utrechti békekötésben végérvényesen az angolok kezébe jutott. Az angolok azonban csak Kanada (1763) és Cape-Breton sziget megszállásával jutottak az ország zavartalan birtokába, minthogy az anyaországhoz hű francia lakosok (az acadiak) a pártjukhoz álló indus benlakókkal egyesülve minden alkalmat megragadtak, hogy az angol uralmat lerázzák s ebben Franciaország ismételten támogatta őket. A benszülöttek utolsó ellenállását 1755. a gyarmati kormány az által törte meg, hogy 18,000 acadiait erőszakkal eltávolított lakhelyéről és a többi angol-amerikai birtokon szórta szét. V. ö. *Moreau,* Histoire de l'Acadie française (Páris 1873); *Rameau de Saint-Père,* L'Acadie (u. o. 1889). — Az Alleghany hegység északi részét is A.-ról nevezték el *acadiai hegyrendszernek.*

Acadiai csoport, így nevezik a geológiában az északamerikai középső kambrium rétegeit.

Acadialit (ejtsd: aka-, ásv.), a Chabazitnak húsvörös színű változata Új-Skóciából (Kanada).

Acajou (növ.), l. *Anacardium.* — *A. blanc,* a *Simaruba amara* (Közép-Amerikában) fája, melyet építésre és butorokra használnak. — *A. d'Afrique,* a Kelet-Ázsiában vadon termő, Dél-Európában pedig ültetett *Zizyphus vulgaris* fája, melyet mint műasztalos-fát nagyra becsülnek. — *A. femelle,* l. *Cedrela.* — *A.-fa,* l. *Mahagoni-fa.* — *A.-gummi,* l. *Anacardium-gummi.* — *A.-olaj* az Indiában és Keletafrikában termő *Anacardium occidentale* magjaiból nyert igen világos színű és jóízű ételolaj.

Acajuba *Gärtn.* (növ.), l. *Anacardium.*

Acalephae (állat), l. *Fátyoltalan meduzák.*

Acalypha *L.* (növ.), az Euphorbiaceák (kutyatejfélék) családjából való, exotikus, csalántermetű növénygénusz; mintegy 220 faja van, melyek közül némelyik orvosi fű és közülök több fajt tenyésztenek üvegházban, különösen szép tarkázatú levelük miatt. Az ajánlatosabb fajok a következők: *A. macrophylla Hort.*, nagy szívalakú levelei sötétpirosak; *A. marginata Williams Cat.*, szőrös levelei közepükön barnák, széleiken rózsaszín-

[illegible] szó **Ac** alatt nincs meg, **Ak** alatt keresendő!

kárminok; *A. mosaica Hort.*, levelei sárgák és pirosan márványozottak; *A. Wilkesiana Seem.* (kertekben *A. tricolor* néven elterjedve), levelei nagyok, tojásalakúak, kihegyezettek, rézvörös alapszínen piros és karmazsin foltokkal és mázolatokkal. Tenyésztésükre hanga- és gyepföld keverékét használják kevés homokkal, amellett meleg-nedves levegőt igényelnek nyári tenyészetidejök alatt. Szaporításuk tavasszal dugványokról történik. Csak újabban vált Európában ismeretessé az *A. hispida Bl. (A. Sanderi Rolf*, l. az ábrát), melyet azonban Kelet-Indiában már régebb idő óta tenyésztenek kertekben.

Acalypha hispida.

Acalypheae, *szélfűfélék* (növ.), az Euphorbiaceák (kutyatejfélék) családjának egyik tribusa, melynek mintegy 70 génusza van. Nagyrészt exotikus növények, egyesek azonban, mint a *Mercurialis*, nálunk is előfordulnak vadon v. *(Ricinus)* termesztik.

Acamas, l. *Akamas.*

Acanceh, város Mexikó Yukatan nevű államában, (1895) 22,916 lakossal.

Acanthaceae, *Akantuszfélék*, növénycsalád az ajakosvirágúak (Labiatae) rendjében. Kórók v. félcserjék, ritkán cserjék, mintegy 1350 fajjal a tropikus és szubtropikus tartományokban, leginkább Dél-Amerikában és Indiában. Tokgyümölcsük rugalmasan pattan fel, két porzójuk hosszabb. Más ajakos virágú csoporttól kiváltképen a magfehérje hiánya különbözteti meg. Európában csak egy génusza van, az *Acanthus.*

Acantharia (állat), l. *Radiolaria.*

Acanthia (állat), l. *Poloska.*

Acanthias *Risso* (állat), a harántszájú őshalak rendjébe tartozó halnem. Első és második felső sörényúszója egy-egy tüskével fegyverzett.

Tüskés cápa (*Acanthias acanthias* L.) *N* orrnyilás, *Sp* fecskendőlyuk, *Ks* kopoltyúrés, *Br* hónaljúszószárny, *B* hasúszószárny, *R* mellső felsősörényúszó, *R2* hátsó felsősörényúszó, *S* kormányúszó.

Három faja ismeretes, melyek közül a közönséges *tüskés cápa (A. acanthias* L., l. az *ábrát)* az európai tengerekben gyakori, elevent szülő és 4—6, fehérfoltos fiatalnak ad életet. Egy méternél csak ritkán nő nagyobbra, súlya nem haladja meg a 10 kilogrammot. A kisebb halak csoportjait kiséri és dézsmálja. Húsát, különösen a fiatalokét, eszik.

Acanthin, l. *Akantin.*

Acanthit (ásv.), l. *Akantit.*

Acanthocephali (állat), a férgek állatkörében a fonálférgek *(Nemathelminthes)* osztályának egyik rendje. L. *Buzogány-fejüek.*

Acanthoceras, l. *Ammonitok.*

Acanthocimus (állat), l. *Cincérek.*

Acanthodes *Ag.* A ganoid halak alosztályába tartozó paleozoos halnem, mely az *Acanthodidae*-k ásataghal családjába tartozik. A carbon és permi időszakban több faja élt.

Acanthoglossus (állat), az ormányos hangyász régebbi tudományos neve.

Acantholimon *Boiss.* (növ.), a *Plumbaginaceae* család génusza, mintegy 80 fajjal. Főleg keleten vannak elterjedve, Görögországtól Tibetig, leginkább Perzsiában. Európában csak egy faj, az *A. echinus (L.) Bunge.* Kerti sziklacsoportokra való nagyon szép növények, melyek között legkönnyebben tenyészik az *A. glumaceum Boiss. (Statice glumaceum J. et Sp.)* napos helyeken, homokos, laza, humuszos talajban. Szaporítják magvetéssel és dugványokkal.

Acantholippia *Gris.* (növ.), l. *Lippia.*

Acanthometrae (állat), l. *Sugárállatkák.*

Acanthopanax *Dene et Planch.* (növ.), az *Araliaceae* család génusza; mintegy 12 faja főkép K.-Ázsiában honos. Többnyire lombhullató, gyakran szúrós cserjék, ujjas levelekkel. Az *A. sessiliflorus Seem* fajt néhány más fajjal együtt néhol parkokban kultiválják.

Acanthopsis *Harvey* (növ.), az akantuszfélék növénygénusza, a Jóreménység-foka körül honos cserjék és füvek.

Acanthopteri, *acanthopterygii* (állat), l. *Tüskeparások.*

Acanthorrhiza *Wendl.* (növ.), l. *Pálmák.*

Acanthosicyos *Welw.*, a Cucurbitaceae (tökfélék) génusza. Egyetlen faja (*A. horrida* Welw.) Mossamedes meg a Bálnaöböl vidékén honos. Érett gyümölcse kellemes ízű, erős zamatú, akkora mint a narancs, de másfél kg. súlyosra is megnő, s dióízű magvával együtt a topnar népnek főtápláléka. Aki nincs hozzá szokva, annak gyomorégést okoz.

Acanthoxanthium *DC.* (növ.), a *Xanthium* L. növénygénusz alneme. Az ide tartozó fajok szárán igen hegyes tövisek vannak, mint pl. a szerbtövisén (X. spinosum L.).

Acanthurus chirurgus *Bl. (tengeri felcser)*, (állat), a tüskésfarkú halak *(Acronuridae)* családjába tartozó, forró földövi tengeri mérges hal. Farkának oldalán éles, lándzsaalakú tüskéi vannak, melyek külön táskába visszahúzhatók és tetszés szerint felmereszthetők. Méregmirigyei a tengeri varangyhoz *(Scorpaena)* hasonlóan a felső és alsó sörényúszó tövében foglalnak helyet. Elterjedési köre az Antillák körüli tengerekre vonatkozik.

Acanthus *Tourn.*, l. *Akantusz.*

A capite, l. *A linea.*

A cappella, *alla cappella* v. *cappella* (ol.), zenei kifejezés, mely azt jelenti, hogy valamely zenedarab csupán *énekhangokra* van írva, a hangszerkiséret kizárásával.

A capriccio (ol. ejtsd: kapriccso), zenei kifejezés, mely azt jelenti, hogy valamely zenedarab előadása időmérték, dinamika, ritmus tekintetében az előadó művész tetszésére van bízva; jelenti meg a zenedaraboknak szeszélyes modorban való előadását is. Ebben különbözik az *ad libitum* (l. o.) kifejezéstől.

Acapulco, kikötőváros a mexikói Guerrero államban. A Csendes-tenger partján fekszik, a világ legpompásabb kikötőinek egyike, melyben 500 hajó biztonságban horgonyozhat egymás mellett. A közelben fekszik San-Carlos erődje. Az égalj forró, de nem egészségtelen; kisebb földrengések nem ritkák, három erős földrengés (1779, 1837 és 1909) a várost csaknem teljesen összerombolta. (5780, nagyobbrészt indus keverék) lakossal.

Acariasis, a szőrtüszőatka által okozott bőrbetegség, l. *Rühösség.* — Mint növénybetegség l. *[illegible].*

Acarina, l. *Atkák.*

Acarnania, l. *Akarnánia.*

Acarocecidium, l. *Atkagubacs.*

Acarodomatium, l. *Domatium.*

Acarophobia, l. *Akarofobia.*

Acarospora *Mass.* (növ.), az *Acarosporaceae* családba tartozó zuzmogénusz, melynek mintegy 70 faja az egész földön elterjedt. Leginkább sziklán élnek. Telepük kéregszerű. Hazslinszky hazánkból 8 fajt jegyzett fel.

Acarus folliculorum, l. *Bőratka.*

Acarus scabiei, rühatka, l. *Rüh.*

Acastus, l. *Akastos.*

Acatenango, 4150 m. magas kialudt tűzhányó Dél-Guatemalában (Középamerika).

Acatolás. Így hívják a gazdák azt az eljárást, midőn munkások, leginkább asszonyok és gyermekek, ösztöke-alakú ú. n. *acatoló-bot* segélyével az *acat* (l. *Aszott*) nevű bogácsféle tüskés, mélyen gyökerező gyomot a gabonavetésekből kiszúrják. Az acatolás elmulasztása által e veszélyes gaz, melynek bóbitás magját a szél messze viszi, nagyon elterjed, miért is irtása néhol hatóságilag van elrendelve.

Acaulescentia (és *acaulosia*, növ.). Olyan növényekre vonatkozik, amelyeknek a szára annyira rövid, hogy hiányozni látszik. L. *Szártörpeség.*

Acaulon *C. Müll.* (növ.), a *Pottiaceae* családba tartozó lombos mohagénusz, melynek 13 faja közül az *A. triquetrum (Spruc.) C. Müll.* és az *A. muticum (Schreb.) C. Müll.* hazánkban is teremnek, főképen agyagos talajon. Parányi mohocskák, melyek rendesen seregesen borítják a földet.

Acc., a latin *accepi* rövidítése, a. m. megkaptam, felvettem.

Accademia degli Arcadi, l. *Arkádiai akadémia.*

Acca Larentia, a római monda szerint Faustulus pásztor felesége, és Romulusnak meg Remusnak nevelő anyja. Egy másik hagyomány szerint egy gazdag etruszk embernek, Tarutiusnak felesége, de egyszersmind Herkulesnek kedvese volt, ki Tarutiusnak vagyonát örökölvén, Romulust v. (más adat szerint) a római népet tette örökösévé. Tizenkét fia volt, akikkel együtt évenként áldozatot mutatott be Róma szántóföldjeinek (*arva*) termékenységéért, s innen az *Arvales fratres* (l. o.) neve. Egyiknek halála után Romulus lépett helyébe, s ő alapította meg e papi testületet. A. a monda szerint dec. 23-án, a Larentalia ünnepnapján eltünt azon a helyen, hol később a pontifexek és Quirinus papja halotti áldozattal tisztelték meg. Mindez, valamint neve, melynek a rómaiak hite szerint a «Larok anyja» a jelentése, arra utal, hogy a rómaiak a föld egyik istennőjeként tisztelték, gondjába ajánlották a vetést és halottaikat. Talán ő az a Dea Dia, kihez az Arvales fratres-testület imával fohászkodott. V. ö.: *Mommsen*, Römische Forschungen, II. k.

Accaparement (franc.), uzsoraszerű összevásárlás az árak önkényes megszabása végett.

Accarezzevole (ejtsd: akkaredzevole), ol. zenei kifejezés, mely hizelgőt, kellemest jelent. Ezt a kifejezést ritkán használják már, helyette *lusingando* (l. o.) van divatban.

Accelerando (ejtsd: acsesse...), «gyorsítva»), zenei műszó, mely azt jelenti, hogy az időmértéket fokozatosan gyorsítani kell.

Accelerans, azaz *nervus accelerans*, nevezetes ideg — a nyaki szimpátiás idegrendszer legalsó ága —, amelynek befolyására a szív szaporábban ver, l. *Szívbeidegzés.*

Acceleratio (lat.), l. *Gyorsítás*, fizikai értelemben l. *Gyorsulás.*

Accensi (lat.), a régibb római alkotmányban azoknak a tartalékos gyalogosoknak a nevük, kik a legszegényebb polgári osztálynak tagjai gyanánt követték a rendes hadsereget és csak parittya v. bot volt a fegyverük. Harcközben a harmadik sorban állottak és az elesett legionáriusok fegyverét elkapva, a megüresedett helyekre ugrottak. Később, mikor már zsoldos hadserege volt Rómának, az A.-nek dárdája is volt. De a polgári életben is voltak A.-k, kik a legelőkelőbb tisztviselők kíséretében liktorok módjára alsóbbrendű szolgálatot teljesítettek.

Accentor (állat), l. *Szürkebegy.*

Accentus, (lat.), l. *Hangsúly.* — A., főként a katolikus egyházi énekben ellentéte a *concentus*-nak. Gyűjtőneve a pap által és inkább recitálva előadott énekeknek, míg a *concentus* fogalma alá a karénekek tartoznak.

Accepi (lat.), megkaptam, felvettem; *accepisse*, a nyugtázat; *accepta*, az elfogadott, a bevétel; *acceptabilis*, elfogadható. *Acceptatio*, elfogadás (l. o.), a váltóra tett írásbeli nyilatkozat; *acceptans*, ki a reá kiállított váltót elismeri és elfogadja.

Acceptilatio (lat., «elfogadás»), a *római jogban* a kötelmek megszüntetésének egyik neme. Csak stipuláció (ünnepélyes szavak) által megállapított, szóbeli kötelem szüntethető meg A. által. De minden tartozást lehet ujítás (novatio) által szóbeli kötelemmé tenni s azután A. által megszüntetni. Az A. továbbá a rómaiak házi könyveiben (codices accepti et expensi, mely a mai pénztárkönyvnek felel meg) szerepel s a bevétel rovatban történendő bejegyzésekre vonatkozik. Az egyszerű kölcsön beiktatásánál pl. a hitelező könyvében a kölcsön mint expenziláció, az adós könyvében mint A. szerepel. — A dogmatikában az A. vagy *acceptio gratuita* Duns Scotus szerint az isteni kegyességnek az a ténye, mely szerint isten

(Amely szó **Ac** alatt nincs meg, **Ak** alatt keresendő!)

a Krisztus által az emberiség bűneiért adott elégtételt nem tekinti ugyan elégségesnek, de mindazáltal elfogadja.

Accessio (lat.), hozzájárulás, a nemzetközi jogban *A.-szerződés* oly szerződés, mellyel valamely hatalom más hatalmak közt létrejött szerződéshez hozzájárul; továbbá oly szerződés, mellyel a kormányzati jogok egészben vagy részben egy másik államra, mindamellett tulajdonképi bekebelezés nélkül átruháztatnak. L. még *Növedék*. Az egyhjogban *accessus* (hozájárulás által való szavazás) magasabb egyházi hivatalok betöltésénél követett az a választási eljárás, mely által a választóknak meg van adva a lehetőség arra, hogy saját jelöltjüket elejtve, más oly személyre adhassák szavazatukat, aki az előző szavazásnál legalább egy szavazatot kapott. Egy választó sem adhatja újabb szavazatát arra a jelöltre, akire az előző szavazásnál már szavazott, hànem megmaradhat jelöltje mellett s tartózkodhatik a másra való szavazástól. Annak ellenőrzéséül, hogy egy választó se adhassa szavazatát előbbi jelöltjére, az A.-nál használt szavazólapokon levő pecsétje és jelvénye összehasonlíttatik az első szavazásnál használt szavazólapokon látható hasonló pecséttel és jelvénnyel.

Accessit (lat.), tudományos pályafeladatoknál a második díj.

Accessorium (kánonjog) a. m. mellékdolog, mely a fődolog jogi sorsában osztozik (A. sequitur suum principale). *L. Mellékdolog, Növedék, Tartozék.* — *Accessorius*, l. *Akcesszórius.*

Accessus (lat.) a. m. közeledés, l. *Accessio.*

Acciaccatura (ejtsd: accsakatura), elavult *ékítés* (l. o.) az orgona- és zongorajátéknál, mely abban állott, hogy valamely akkordhanggal egyidejüleg annak alsó másodát is hangoztatták, de úgy, hogy az utóbbi mellékhang billentyűjét azonnal eleresztették.

Acciajoli (*Acciajuoli*, ejtsd: accsaiuóli), hires firenzei család. 1. *A. Niccolo*, szül. 1310., megh. 1365. mint Apulia alkirálya; kitünt mint Róbert nápolyi királynak hadvezére. — 2. *A. Rainer*, az előbbinek unokaöccse, ki a XV. sz. kezdetén Athénnek, Korintnak s Beócia egy részének ura volt, azonban örököseit II. Mohammed szultán 1456-ban elüzte. — 3. *A. Donatus*, szül. 1428., megh. 1478., szülővárosa Firenze körül nagy érdemeket szerzett; egyszersmind történetiró volt. — [illegible] *A. Filippo*, szül. 1637., megh. Rómában 1700., maltai lovag, beutazta az összes világrészeket, zeneműveket költött és szerzett, a szinházi gépezetnek a feltalálója.

Accidens (lat.) a. m. esetleges, l. *Akcidens.*

Accidentalia (lat.), mellékes, helyesebben esetleges, azaz oly részei a jogügyletnek, amelyek sem a jogügylet létrejöttéhez nem szükségesek, sem külön kikötés nélkül nem vélelmeztetnek, hanem csak úgy vétetnek figyelembe, ha és amint a szerződő felek által megállapíttattak. Ellentétüket teszik egyrészt a *substantialia* (*essentialia*), a lényeges részek, melyek nélkül az illető jogügylet meg nem állhat, másrészt a *naturalia*, a természetes tulajdonságok és részek, melyek a jogügyletnek természetes folyományai levén, rendszerint fenforognak, a szerződő felek egyező akaratával azonban megváltoztathatók. A szerződés érvényének meghatározásánál, úgy a szerződés értelmezésénél e fogalmak nagy jelentőséggel birnak. Az essentialia-kat jelesül annak kell bizonyítani, ki azokat állítja, s ha ez megtörtént, a naturalia-k vélelmeztetnek; az A.-kat, a jogügyletnek esetleges tartalmát mindig be kell bizonyítani.

Accidentia, l. *Akcidencia.*

Accidit in puncto, quod non speratur in anno (lat.), példabeszéd, a. m. gyakran egyszerre jön, amit sokáig hiába reméltünk.

Accipiter (állat), l. *Karvaly.*

Accipitres (állat), a ragadozó madarak (Raptatores) régebbi rendszertani elnevezése. Ide sorozták a nappali ragadozókat (*Accipitriformes*) és a baglyokat (*Strigiformes*). Ma a nappali ragadozókat és a baglyokat egyaránt külön rendbe sorozzák.

Accipitriformes (állat), l. *Ragadozók.*

Accipitrum, sziget, l. *San Pietro.*

Accisia, l. *Akcizák.*

Accius (v. *Attius*), *Lucius*, római tragédiaíró Pisaurumból Umbriában, élt Kr. e. 170—90-ig. A római tragédia benne érte el fejlődése tetőpontját. Nyelve pathetikus, lendületes, párbeszéde eleven. Közel 50 tragédiájából mintegy 700 sornyi töredék maradt (Ribbeck, Tragicorum Romanorum fragmenta, Leipzig 1897). Főkép a görög mondavilágból merített (Telephos, Armorum iudicium, Medea stb.), de voltak praetextái, azaz hazai tárgyú darabjai is, nev.: Brutus, Aeneadae seu Decius. Mintaképe Sophokles volt. Voltak még irodalomtörténeti (Pragmatica) és szinészeti (Didascalica) munkái is. (Töredékeit l. *Müller* Lucili saturarum reliquiae c. művében Leipzig 1872).

Acclamatio (lat.), l. *Akklamáció.*

Acclimatisatio (lat.), l. *Akklimatizáció.*

Acclinatio (lat.), hajlás, hajlandóság.

Accolade (franc., «átölelés»), szertartás lovagoknak valamely rendbe való fölvételénél, amikor a nagymester a jelöltet átölelte. — A *nyomdászatban* ⌣ kapcsoló jel, több sor összefoglalására; *hangjegyeken:* a vonalrendszer élén a kulcsok előtt álló átfogó vonal { annak jelzésére, hogy bizonyos vonalrendszerek együvé tartoznak.

Accoltellatori (olasz) a. m. késelők, l. [illegible]

Accolti, 1. *Benedetto*, híres toscanai család sarja, a firenzei köztársaság kancellárja, szül. Arezzóban 1415., megh. Firenzében 1466. A keresztes háborúról írt egy híres történeti munkát, amely leginkább arról nevezetes, hogy Tasso abból merítette a Gerusalemme liberata-jához tárgyát.

2. *A.*, *Bernardo*, költő, az előbbinek fia, szül. Firenzében 1465., megh. Rómában 1535. Az olasz irodalomban már kora ifjuságában föltünt s különösen rögtönzéseivel szerzett magának nevet; kortársai *l'unico Aretino* (az egyetlen arezzói) névvel tisztelték meg. X. Leo pápa nagyon megkedvelte s apostoli titkárjává nevezte ki. Sok költeményt, több levelet s egy vigjátékot is hagyott hátra *Virginia* címmel. (Megjelent Velencében 1519—35.) Munkái magukon hordják kora ferde izlésének bélyegét, s azért ma már úgyszólván elfelejtették. V. ö. *Guarnera*, Bernardo A. (Palermo 1901).

Accomenda v. [illegible] a középkorban különösen Olaszországban szokásos szerződési viszony, amely szerint az egyik szerződő fél (*acco-*

[illegible] a másik féltől (accomodans) kapott pénzzel, ennek számlájára s meghatározott nyereségrészesedés mellett kereskedelmi üzletet folytat. Az A. a modern betéti társaságnak az alapja.

Accomodatio (lat.), l. *Alkalmazkodás*.

Accompagnato (ol., ejtsd: akkompanyáto), zenei műszó, a. m. kisérve. Így nevezik a kifejezésteljes olyan recitativónál, amelynél hangszerek folytonosan kisérik, szemben a secco recitativóval, melynél a kiséret csak itt-ott pár akkordot üt meg.

Accompagnement (franc.), a zenében, l. *Kiséret*.

Accopiato (ol.), zenei műszó a. m. *egybekötve*.

Accoramboni *Vittoria, braccianoi hercegné*, szépsége által kitünt olasz nő, ki a XVI. sz.-ban élt; előbb Peretti Francesco, később Orsini Giordano Paolo braccianoi herceg felesége volt; azzal vádolták, hogy első férjét meggyilkolta. Második férje halála után annak egyik rokona a nagy örökség miatt 1585 dec. 22. meggyilkoltatta. Több színmű hősnője. V. ö. *Gnoli*, Vittoria A. (Firenze 1870).

Accord, l. *Akkord*.

Accordando (ol.), zenei műszó, mely a hangszereknek a zenedarab előadása előtt való hangolását, v. az énekhangnak éneklés előtt való próbálását jelenti. Rendesen oly esetekben használják, amidőn a hangolás vagy hangpróbálás utánzása fordul elő, pl. dalművekben.

Accordion, l. *Akkordion*.

Accorso, jogtudós, l. *Accursius*.

Accouchement (franc., ejtsd: akusmán), szülés; *A. forcé*, erőszakolt tágítása a méhszájnak a szülés gyors befejezése céljából; *accoucheur*, szülész.

Accra, város, l. *Akkra*.

Accrescendi jus, l. *Növedékjog*.

Accrescendo (ol., ejtsd: akkreseendo), zenei műszó, mely azt jelenti, hogy a zenedarabnak bizonyos részét fokozatosan *növekedő erővel* kell előadni.

Accriminatio, l. *Accusatio*.

Accrington (ejtsd: ekkringtn), virágzó gyárváros Lancaster angol grófságban, kartongyára, pamutfonója, szövője és vegyi gyárai, mechanikai műhelyei híresek, (1901) 43,095 lakossal. Közelben vannak *Church* (6463 lak.) és *Clayton le Moors* (8153 lak.) gyárhelyek, valamint nagy kőszénbányák.

Accumulatio (lat. felhalmozás), retorikai alakzat, a részletek és körülmények tömeges felsorolása, az érvelés hathatósabbá tétele végett.

Accumulator, l. *Akkumulátor*.

Accursius *(Accorso)*, *Franciscus*, olasz jogtudós; született Bagnolóban (Firenze mellett) 1182., megh. 1259 és 1263 között Bolognában. Az ú. n. Glossa ordinaria-nak szerzője.

Accusatio (lat.) a. m. vád. A büntetőjogban *akkuzatórius* eljárás a. m. vádeljárás, a vádrendszer folyománya. E rendszernek alapgondolata az, hogy a bűnper [illegible] vád hiányában el nem járhat, a vádló és a bíró pedig nem egy, hanem egymástól független két személy. Ezzel szemben a *nyomozó elvnek* lényege az, hogy az összes perbeli funkciók (a cselekmény üldözése, a bizonyítási anyag egybegyűjtése és az ítélethozás) egy kézben vannak egyesítve. (L. *Vádrendszer*.)

Accusatio contumaciae (lat.), a polgári peres eljárásban a mulasztó fél ellenfelének az a kérelme, hogy a mulasztó fél ellen a mulasztás következményei alkalmaztassanak. Rendszerint ily kérelem nélkül is beáll a mulasztás következménye, pl. a felebbezés elmulasztásával az ítélet külön kérelem nélkül is jogerőre emelkedik, azonban az eljárásra döntő természetű mulasztás következménye, pl. a makacssági ítélet sommás eljárásban csak az ellenfél kérelmére áll be.

Accusativus (lat.), l. *Tárgyeset*. *A. cum infinitivo*: a tárgyesetnek főnévi igenévvel vagyis infinitivussal való kapcsolata, mely tárgyi mellékmondattal egyértékű. P. «látták jönni az ellenséget.» A mi nyelvünkben csak néhány ige mellett szokásos ez *(lát, hall, hagy, enged)*, de a latinban sokkal közönségesebb; a magyarban is alkalmazták néha latinosan.

Acél, l. *Vas*.

Acélbocs, az acélgyártásnál nyert acélos vastömeg. L. *Vas*.

Acélbronz, l. *Bronz*.

Acélbuga, vastagabb acéldarab, melyből az acélrudakat pőröly alatt vagy hengerek közt kinyujtják.

Acélcsepp a. m. vastinktura.

Acéldrót, l. *Drót*.

Acéledzés, az acélnak bizonyos fokig való keményítése. L. *Vas*.

Acélékszer, a XVIII. sz.-ban használták Angliában, azután Franciaországban terjedt el és a forradalomig maradt divatban. Részint kovácsolták, részint öntötték v. acélba ágyazott kovácsolt vasból készítették. Díszítése rányomott v. vésett. Acélosított vasbádogból is formázták a jegeces acélgyöngyöt, amelyet órák keretéhez s ékszer díszül használtak fel.

Acélkévelés, l. *Vas*.

Acellini, l. *Balbi*.

Acélmetszet, sík ábrázolásnak sokszorosítása acéllemez által. Charles *Heath* nevű angol találta föl 1820. Angolországból csakhamar elterjedt egész Európában és a XIX. sz. első felében nagyon kedvelték, noha művészetileg soha sem tartották sokra. Az A. dúcát kémiai v. mechanikai úton teszik nyomtató formává. Kémiai úton firniszréteggel bevont lemezre karcolják az ábrázolást s a karcolás árkát kimaratják választóvízzel. A mechanikai megmunkáláshoz előbb az acéllemezt v. dúcot dekarbonizálják, azaz a benne levő szénrészeket eltávolítják, aminek következtében annyira meglágyul, hogy a rajzot sokkal könnyebb beléje vésni, mint a rézlemezbe. Egyébként a rajzot az acéllemezbe éppen úgy vésik be, azzal a különbséggel, hogy a véső helyett a tűt ritkábban és kevesebb sikerrel használják. Miután a rajzot bevésték, a lemezt kémiai úton ismét megkeményítik. A bevésett rajzot ezután átviszik egy másik acéllemezre s pedig úgy, hogy egy szintén puhított acélból való hengert erős nyomással végig hengergetnek rajta. Ekként a lemezbe bevésett vonalak mélyedéseibe benyomódik a henger puhított acélja és fölszínén kiemelkedő vonalak képezik a rajzot. Ezután a hengert szintén megkeményítik és a rajta levő rajzot ismét puhított acéllemezre viszik át, melyet ezután közönséges eljárás szerint papirra lenyomnak. Az ábrázolást ekként számos példányban sokszorosíthatják; a tízezredik lenyomat semmiben sem különbözik az elsőtől.

Ebben áll az A. előnye a rézmetszettel szemben, mellyel azonban művészeti tekintetben nem mérkőzhetik. Mióta föltalálták a galvanoplasztikát, melynek segélyével a metszett rézlemez után is készítenek dúcokat és mióta a rézlemezeket is acélozzák, az acélmetszet egészen fölöslegessé vált és idejét multa. L. *Rézmetszet.*

Acélos buza, az olyan buza, melynek élénk a fénye és sikos a fogása. Nem annyira fajtatulajdonság, mint inkább a minőségre kedvező klimatikus viszonyok eredménye.

Acélozás alatt szorosabb értelemben a kovácsvasnak acéllal való burkolását (nádolását) értjük (l. *Kovácsolás).* A fehér izzásig hevitett kovácsvas és a vörös izzásig hevitett acél, ha felszínük fémtiszta, ütéssel és nyomással összehegeszthetők. Megacélozhatjuk a fehér izzó kovácsvasat úgy is, hogy olvadt nyers vasba mártjuk, vagy felszinére nitrogén és széntartalmú anyagokat (vérlúgsó, ciankálium, állati szarvak stb.) égetünk (l. *Cementálás).* A nyomdászatban használt réz kliséket galvánáram segélyével vonják be vassal olyképen, hogy a kénsavas vasoxidulammoniákból készített elektrolitikus fürdő anódáját vaslap és katódáját a klisé alkotja. Ezt azonban nem nevezhetjük A.-nak, mert az ezüstfehér, fénylő bevonat, mely 15,000 nyomást is kibir, színvas és nem acél (l. *Galvanostegia).*

Acélöntés, l. *Öntészet.*

Acélpamut, finom acélforgács, melyet az üveg-, homok- és csiszolópapiros helyett csiszolásra és fényezésre használnak. A legfinomabb fajták külszín és tapintás dolgában az állati gyapjuhoz hasonlítanak.

Acélpilulák a. m. *Blaud-féle pilulák* (l. o.).

Acéltoll, l. *Irótoll.*

Acéltükör, az a gyujtó karikaüveg, melyen, a nép babonája szerint, hetedik gyermek meglátja a föld alatt rejlő kincset (v. ö. *Arany J.* jegyzetét a *Buda Halála* 8. énekéhez).

Acéltüzhely, az acélgyártásra szolgáló készelő tűzhely. L. *Vas.*

Acéludvar *(Steel Yard)*, Londonban a hanzatelep neve. 1260 óta mutatható ki létezése, amikor is a németek céh-csarnokát és számos más szomszédos épületet foglalt magában. Az A. régi fénye a hanzai kiváltságok elvesztével 1598. megszünt, és az 1666-iki nagy londoni tűzvész teljessé tette pusztulását. Helyén ugyan épültek magtárak, hajógyárak, de mivel a régi hanza jogutódainak, Lübeck, Hamburg és Bréma városoknak a telep birtoka csak terhükre volt, 1853. angol vállalkozóknak adták el. A telep a Themse balpartján, a mostani Cannon-Street pályaudvar helyén feküdt. V. ö. *Lappenberg*, Urkundliche Geschichte des hanseatischen Stahlhofes London (Hamburg 1851).

Acélviz a. m. vasas víz, l. *Ásványvizek.*

Acenaftén *(acenaphten)*, szénhidrogén, amely a kőszénkátránynak 280° körül átdesztilláló részletéből készül. Borszeszes oldatából kikristályosítva szintelen, tűalakú, a naftalinéhoz hasonló szagú kristályok. Forró borszeszben bőségesen oldódik; 95°-on megolvad, 277°-on forr. Az A. naftalin-származék és pedig etilénnaftilén; képlete: $C_{10}H_6(CH_2)_2$.

Acephala (állat), a lágytestű állatok egyik osztálya, l. *Kagylók.*

Acer (növ.), l. *Juharfa.*

Aceras *R. Br.* (növ.), az Orchidaceae (kosborfélék) családba tartozik; virágjának nincs sarkantyúja. Az *A. antropophora* (L.) Ny.- és D.-Európa hegyi rétjein nő, hazánkban nem fordul elő.

Aceratherium *Kaup.* Az orrszarvuak családjába tartozó nagy ásatag állat. Orrszarvak nélkül, kis metszőfogakkal az alsó állkapocsban. A mellső lábaknak 4, a hátsóknak 3 ujja van. Az olyocéntől a pliocén végéig éltek É.-Amerikában és Európában. Hazánk területén a pliocénkor elején, a pannoniai korszakban az *A. incisivum Cuv.* élt.

Acerbi (ejtsd: acs—), *Giuseppe*, olasz utazó, szül. Castel Goffredoban (Mantua mellett) 1773., megh. szülőhelyén 1846 aug. 29. Az olaszok közül ő jutott el legelőször Skandinávián és Lappföldön át az É.-i fokhoz 1798. Utazását angolul írta le (1802, 2 kötet, 1803. megjelent németül). 1816. Milanóban a Biblioteca italiana-t alapította. Ott jelentek meg azután Egyiptomra vonatkozó becses dolgozatai, miután (1826) osztrák főkonzullá lett Egyiptomban, ahonnan a szomszédos ázsiai vidékeket is beutazta és becses természeti gyüjteményeket küldött a milanói, páduai, páviai és bécsi muzeumok számára.

Acerdèse (ásv.) l. *Wad.*

Acerenza, Olaszország Potenza tartományában fekvő város szép székesegyházzal, (1901) 4499 lak.

Acerina *Cuv.* (állat), l. *Durbincs.*

Acernus, lengyel költő, l. *Klonovicz.*

Acerra (lat.), tömjéntartó. A XVIII. sz.-ban könyvcímül használták az egyes tudományágakból való szemelvényes munkáknál.

Acerra (ejtsd: acsérra), város Caserta olasz tartományban, vasuti állomás, püspöki székhely; van székesegyháza, mely az 1788-iki földrengés után újra épült, kénes forrása és (1901) 16,443 lakosa. A. már 331. Kr. e. római polgárjogot nyert.

Acervulus (lat.), l. *Agyvelőhomok.*

Acervus (lat.: rakás), logikai műszó egy szofista bizonyításmód jelzésére. A példa legjobban megvilágítja a dolog mivoltát és nevét. Kérdem: egy búzaszem rakás-e már? Bizonyára nem az. Hát két szem? Az sem. Ha folytatjuk a kérdezést, kitünik, hogy v. a búzaszemek millióit se nevezhetjük rakásnak, v. pedig, hogy egyetlen egy szem hozzátétetvén a többiekhez, csinál belőlük rakást. Ez az A. Az *eleaiak* vetették föl először az ilyfajta kérdéseket. A kérdés megoldása abban van, hogy az ilyen szók, minő rakás, gyülés stb. *határozatlan számú* egynemű részekből álló viszonyos fogalmakat jelentenek, tehát az a kérdés, hogy hány ily rész jogosít fel ilyen szó alkalmazására, a fogalom mivoltával ellenkezik.

Acetabularia *Lamx.* (növ.), a *Dasycladaceae* családba tartozó tengeri moszatgénusz, melynek 14 faja a tropikus tengerben él. Az *A. mediterranea Lamx.* (l. az *ábrát)* ellenben a magyar tengerparton is előfordul. A legcsinosabb tengeri moszatok egyike. Sokáig állati szervezetnek tartották. Termete nagyon hasonlít a kisebb kalapos gombákéhoz. Testét mész járja át, azért töré-

kény 4—10 cm hosszú nyéllel a tenger szikláihoz tapad. Csúcsán ernyős elrendezkedésben a

Acetabularia mediterranea

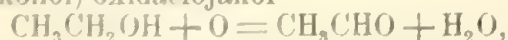
termőleveleket viseli, ezek foglalják magukban a szaporodásra szolgáló aplanospórákat.

Acetabulifera (állat), a kétkopoltyús lábasfejű lágytestűek (Dibranchiata) rendszertani összefoglalására használt régebbi elnevezés.

Acetabulum (lat.), a csípőizület izületi gödre, mely a combcsont fejének befogadására szolgál, l. *Csípőizület.*

Acetál, $CH_3CH(OC_2H_5)_2$, a *dietilacetál* triviális neve. A vegyület szerkezetére vonatkozó vizsgálatokat *Wurtz* és *Frapolli* végezték. Előállítására acetaldehidet 1% sósavgázt tartalmazó abszolut alkohol nagy fölöslegével elegyítenek és 18 óra mulva az elegyet vízzel meghigítva és káliumkarbonáttal semlegesítve, a kiváló olajszerű A.-t összegyüjtik és frakciósan desztillálják. Szintelen, éterszerű, kellemes szagú és ízű folyadék. Fs. 0·831 (20°-on), fp. 102·9°C. Vízben kevéssé, éterrel, alkohollal minden viszonyban elegyíthető. Erősebb oxidációkor aldehiddé, majd ecetsavvá alakul. Híg savak hatására szétesik acetaldehiddé és etilalkohollá.

Acetaldehid *(acetaldehyd, etilaldehid, etilidénoxid, aethanal)*, C_2H_4O v. CH_3CHO. A legközönségesebb és legjobban ismert aldehidek egyike, úgy hogy *aldehid* néven is, bár helytelenül, az A.-et értették (l. *Aldehidek*). Már *Fourcroy* és *Vauquelin*, *Döbereiner* és mások az A.-et felismerték, mint az etilalkohol oxidációs termékét, de csak *Liebig* (1835) vizsgálta meg behatóbban s alkoholból való képződésének mikéntjét *al* (kohol) *dehyd* (rogenatum) szókkal jelezni akarva, azt röviden *aldehyd*-nek nevezte. Az A. kisebb-nagyobb mennyiségben keletkezik, pl. a szesz (etilalkohol) oxidációjakor

$$CH_3CH_2OH + O = CH_3CHO + H_2O,$$

hangyasavas és ecetsavas kalciumkeverékének száraz desztillációjakor, továbbá erős savak és higanyoxid jelenlétében, magasabb hőmérséken acetilénből és vízből:

$$HC{:}CH + H_2O = CH_3.CHO.$$

Nagyban alkoholból gyártják, úgy hogy azt kénsav és krómsavas kálium keverékével melegítve oxidálják, majd a keletkezett A.-et ledesztillálják. A tisztátalan párladékot megolvasztott klórkalciummal keverik, majd újból desztillálják. Az így kapott A. már meglehetősen tiszta, mert a klórkalcium a szeszt és a vizet visszatartja. További tisztítására a párladékot éterrel elegyítik és ammoniagázzal telítik, majd a kiváló *aldehidammoniát* ($CH_3CHO.NH_3$) hígított kénsavval keverve, belőle tiszta A.-et desztillálnak, amelyet klórkalciummal víztelenítenek és újból desztillálják. Előállításának másik módjánál a szeszgyártás melléktermékeként kapják. A nyers szeszben ugyanis kalatizátorok megindította oxidáció folytán A. keletkezik, miért is a nyers szesz desztillálásakor a párladék első részleteiben, az ú. n. előpárladékban sok az A., amelyet az előpárladékból, azt újból, frakciósan desztillálva, különítenek el. Színtelen, mozgékony és nagyon illékony, semleges kémhatású folyadék; sajátos éteres és fojtószagú. Fs. 0°-on 0·80092; fp. 21°. Erősen lehűtve megfagy, —120·6°-on megolvad. Gyúlékony; kormozó lánggal ég. Vízzel, szeszszel és éterrel minden arányban elegyíthető. A szín-jódot, ként és foszfort oldja. A levegőn aránylag gyorsan ecetsavvá oxidálódik. Fejlődő hidrogén etilalkohollá redukálja. Ammoniagázzal kristályos *aldehidammoniává* egyesül; kénessavas nátriummal kristályos vegyületté, maró lúgokkal sárgásbarna gyantaszerű tömeggé: *aldehidgyantává* alakul. Hidrazinnal az A. *hidrazonokká* (l. o.) és *aldazinekké* (l. o.) vegyül. Ammoniás ezüstnitrátoldattal elegyítve, redukció folytán fémezüst válik ki, amely szép ezüsttükör alakjában rakódik az üvegre. Könnyen polimerizálódik főképpen savak, pl. kénsav hatására és pedig magasabb v. közönséges hőmérséken folyós *paraldehiddé* (l. o.), alacsony hőmérséken pedig szilárd *metaldehiddé* (l. o.). Az A. kátrányfestékék (aldehidzöld), a chinolinsárga előállítására használatos chinaldin, paraldehid és ezüsttükrök készítésére, továbbá gyógyszerül is használatos. Mint dezinficiens az A. nem vált be.

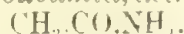
Acetaldehidklorid *(aldehidklorid, etilidénklorid)*, $CH_3.CH:Cl_2$. Előállítható acetaldehid és foszforpentaklorid keverékéből desztilláció útján. Színtelen folyadék, fajsúlya 20°-on 1·17, 60°-on forr. Víztől, főképpen forraláskor, hidrolitosan elbomlik acetaldehidre és sósavra.

Acetaldoxim, $CH_3.CH:N.OH$. Aldehidammoniából hidroxilaminklórhidrát hatására keletkezik. Van egy folyékony és egy kristályos módosulata. A kristályos módosulat op. 47 C°.

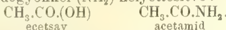
Acetálok. Az egy szénatomon két hidroxil gyököt tartalmazó két vegyértékű alkoholok (az ú. n. geminál v. iker glikolok) szabad állapotban nem állíthatók elő; ha azonban a két hidroxil-gyök hidrogénjét alkilgyökökkel helyettesítjük, a keletkezett dialkiléterek (geminál glikolok dialkiléterei) állandó vegyületek. Ezeket nevezik A.-nak. Előállíthatók aldehidekből, ha azokat alkoholokkal magasabb hőmérsékletre melegítik. A. keletkeznek kis mennyiségben alkoholok oxidációjakor. Az ó-borban található kis mennyiségű acetál is ilyen módon keletkezik. Az A. igen állandó, kelle-

mes szagú folyadékok, de savaktól aldehidre és alkoholra bomlanak. Az A.-t szénvegyületek szintézisénél értékesítik.

Acetamid *(ecetsavamid, aethanamid),*

$CH_3.CO.NH_2$.

Leszármaztatható ecetsavból, ennek hidroxilgyökét amidogyökkel (NH_2) helyettesítve:

$CH_3.CO.(OH)$ — $CH_3.CO.NH_2$.
ecetsav — acetamid

Az A. keletkezik ammoniumacetátból

$[CH_3.CO.O(H_4N)]$,

ha azt szárazon desztilláljuk, továbbá acetilkloridból ($CH_3.CO.Cl$), anhidroecetsavból $[(CH_3.CO)_2O]$, v. etilacetátból $[CH_3.CO.O(C_2H_5)]$ vizes oldatban ammonia hatására, úgyszintén acetonitrilből

(CH_3CN)

vízzel való egyesülés révén. Előállítására leginkább képződésének két első módját értékesítik. Igy ammoniumacetát tömény oldatát zárt edényben néhány óráig 230°-on hevítik, majd a reakcióterméket ismételten frakciósan, utoljára 223°-on desztillálják. Hevítéskor az ammoniumacetát A.-ra és vízre bomlik:

$CH_3.CO.O.H_4N = CH_3.CO.NH_2 + H_2O$.

Az A. színtelen, tűalakú kristályos vegyület; szaga átható. Fs. 1·12; op. 82°; fp. 223°. Vízben és etilalkoholban bőségesen oldódik. Híg vizes oldatát forralva, az A. lassacskán vízzel vegyül és ammoniumacetáttá alakul. Erős savakkal sószerű vegyületeket alkot.

Acetanilid, l. *Antifebrin.*

Acetátdrótok, l. *Izolátorok.*

Acetátok, l. *Ecetsav sói.*

Acetát-pácok, l. *Pácok.*

Aceteceteszter, l. *Acetilecetsavas etil.*

Acetecetsav, l. *Acetilecetsav.*

Acetidux, l. *Titkos szerek.*

Acetil, *acetilgyök, ecetsavgyök* v. *aethanoylgyök,* a $CH_3.CO.$ összetételű, negativ gyök. Számos vegyület, pl. az acetaldehid $CH_3.CO.H$, ecetsav $CH_3.CO.OH$ stb. alkotórésze.

Acetilaceton, $CH_3.CO.CH_2.CO.CH_3$ összetételű diketon. Leszármaztatható az acetonból, vagyis dimetilketonból $CH_3.CO.CH_3$, ha egyik metilcsoportjának (CH_3) egy hidrogéngyökét acetilgyökkel ($CH_3.CO$) helyettesítjük. Előállítják etilacetátból ($CH_3.CO.O.C_2H_5$) és acetonból kondenzáció útján. Kondenzálószerül fémnátriumot használva, az A. nátriumsója keletkezik, amelyet réz-sóvá alakítanak, majd ezt kénsavval elbontják és az A.-t ledesztillálják. Színtelen, kellemes szagú folyadék. Fs. 0·979, fp. 137°. Vízzel forralva, hidrolitosan, ecetsavra és acetonra bomlik. Fémekkel alkotott sói állandóak és részben jól kristályosíthatók, miért is azokat a ritka földek fémei (pl. La, Th, stb.) vegyértékének és atomsúlyának meghatározásánál értékesítik.

Acetilaldehid, l. *Acetaldehid.*

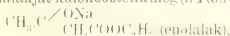
Acetilarzanilsav, l. *Acetilatoxil.*

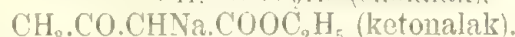
Acetilatoxil *(acetilparaaminofenilarzénsav, acetilarzanilsav),* $(CH_3.CO).NH.C_6H_4.AsO(OH)_2$. Előállítható atoxilból és jégecetből, ha keveréküket visszafolyó hűtővel felszerelt lombikban huzamosabb ideig forraljuk. Álomkórnál, maláriánál és szifilisnél állítólag az atoxilnál is jobb eredménynyel használják.

Acetilbenzol, l. *Acetofenon.*

Acetilecetsav *(acetecetsav, acetonmonokarbonsav, β-ketonvajsav),* $CH_3.CO.CH_2.COOH$. Előállítják esztereiből, pl. az acetileceteszterből híg kálilúggal való elszappanosítás útján. Ilyenkor az A. nátriumsója keletkezik, amelyet híg kénsavval elbontanak, majd az A.-at etiléterrel kirázzák és az étert elpárologtatják. Szirupsűrűségű folyadék; melegítésekor acetonra és széndioxidra bomlik. Fémekkel alkotott sói is bomlékonyak (nátriumsója a cukorbetegségben szenvedők vizeletében található); alkilgyökökkel alkotott vegyületei: eszterei azonban állandóak. Igen fontos esztere az aceteceteszter v. acetilecetsavas etil (l. o.). Az A. orvosi jelentőségét l. *Acetonvérüség.*

Acetilecetsavas etil *(aceteceteszter, acetecetéter),* $CH_3.CO.CH_2.COO.C_2H_5$. Előállítására etilacetátban fémes nátriumot oldanak, amikor is nátriumaceteceteszter és nátriumetilát keletkezik. A fölös mennyiségű etilacetát ledesztillálása után a visszamaradt folyós keveréket hígított ecetsavval megsavanyítják, majd a vizes folyadék fölött összegyült olajszerű A.-t összegyüjtik, megolvasztott klórkalciummal szárítják, végül frakciósan, a 180° körül desztilláló részt külön felfogva ledesztillálják. Színtelen, üdítő gyümölcsszagú folyadék. Fs. 15°-on 1·030, fp. 181°. Vízben kevéssé oldódik. Egyes reakcióknál való viselkedése alapján az A.-nak kétféle tautomer alakját és pedig enol- és ketonalakját különböztetik meg (l. *Tautomeria*):

$CH_3.C \diagup^{ONa}_{CH.COOC_2H_5}$ (enolalak),

$CH_3.CO.CHNa.COOC_2H_5$ (ketonalak).

Savak is, lúgok is, jellemző bomlástermékek keletkezése közben, hidrolitosan elbontják. Igy hígított savakkal forralva acetonra, széndioxidra és etilalkoholra, lúgfémhidroxidokkal forralva pedig két molekula ecetsavra és etilalkoholra bomlik. Az előbbi folyamatot ketonra, az utóbbit savra hasadásnak nevezik. E viselkedése és az a tény, hogy nátriumvegyülete révén az A. molekulájába a legkülönfélébb gyökök behelyettesíthetők, rendkívül fontos szerepet biztosít az A.-nak a kémiai szintézis terén. Igy pl. aldehidammoniával piridin-, anilinnal pedig kinolinszármazékká alakítható, stb.; nátriumvegyületének nátriumgyökét alkilgyökkel helyettesítve, a keletkezett vegyületekből a ketonra-hasadás révén metilketonok, a savrahasadás révén pedig egybázisú savak szintézises előállítása válik lehetségessé.

Acetilén *(acetylen).* Színtelen, éteres szagú gáz, melyet Davy fedezett fel 1836. Nem telített szénhidrogén, képlete: C_2H_2. Benne a 4 vegyértékű szénatómok 3 pár vegyértékkel egymással és a még fenmaradó 2 vegyértékkel, hidrogénnel vannak egyesülve. Szerkezeti képlete tehát: $H—C \equiv C—H$. Az egyedüli szénhidrogén, amely közvetlenül összetevés által (szintézis) előállítható, képződik ugyanis akkor, ha hidrogénnel körülvett szénsarkokon át erős elektromos áramot vezetünk, hogy az ú. n. elektromos ív keletkezzék. Képződik továbbá akkor is, ha gázlámpa (pl. Bunsen-lámpa) lángja visszacsapódik és a csövön belül ég. Számos szénvegyület izzításakor is keletkezik; a világítógázban is van kis mennyiség. Előállítható etilén-bromidból $C_2H_4Br_2$, ha ezt tö-

[illegible] kaliumhidroxiddal melegítjük. Ilyen célokra kalciumkarbidból állítják elő. Az ezüst- és rézsók ammoniás oldatába A.-t vezetve kristályos vegyületek keletkeznek, amelyek ütéskor erősen robbannak. E vegyületekből savak igen tiszta A.-t fejlesztenek. A fejlődő hidrogén először etilénné (C_2H_4), majd etánná (C_2H_6) alakítja. Könnyen polimerizálódik; így vörös izzáson átvezetve benzol (C_6H_6) képződik. Az A. egy homológ szénhidrogén-sorozat első tagja, melyet róla A.-sorozatnak neveznek. Világításra csak 1894 óta használják, amióta ugyanis az amerikai Willson és a francia Moissan egyidőben feltalálták a kalciumkarbid gyári előállítását. A kalciumkarbid szénből és mészből állíttatik elő. A villamos kemencében 3000-nél magasabb hőfokon a szén a kalciummal kalciumkarbiddá egyesül. Ha a kalciumkarbidra vizet öntünk A. keletkezik: $CaC_2 + H_2O = C_2H_2 + CaO$. 1 kg. kalciumkarbid 340 l. A.-t fejleszt. Az A. színtelen fokhagymaszagú gáz, melynek sűrűsége 0·9; 1 l. A. súlya 1·1 gr. Vízben erősen oldódik, 10 térfogat víz 11 térfogat A.-t képes feloldani. Tömény konyhasóoldat azonban alig képes az A.-t oldani. Legjobb oldószere az aceton. 0°-nál és 48 légnyomással cseppfolyóssá sűríthető. Az A. endotermás test, azaz mikor két eleméből keletkezik, akkor meleget köt meg és a kötött hő szétbomlásánál ismét szabaddá válik. Ha tiszta és két atmoszféránál kisebb nyomás alatt áll, akkor felhevítve 780°-nál felbomlik ugyan, de a bomlás nem terjed tovább, főleg ha vékony csőben vezetik. A nyomás emelkedésével azonban alászáll bomlási hőfoka egészen 500°-ig s a kigyuladás után a lángot is könnyebben vezeti tovább, úgy hogy a nyomás alatt álló vagy cseppfolyós A. veszedelmesen robbanékony. Az A. és levegő keveréke akkor robbanékony csak, ha 4%-tól 6%-ig van benne az A. Az A. nagy mennyiségben belehelve mérges. Párisban tett kísérletek azonban azt bizonyítják, hogy ha a levegő 20% A.-t tartalmaz, még mindig nem öli meg az embert. Eleinte azt hitték, hogy megtámadja a vér hemoglobinját, de Brociner ennek ellenkezőjét is bebizonyította. Az A.-t elsősorban világítás céljaira használják. Evégből az A.-t megfelelő készülékekben, A.-fejlesztőkben vízzel hozzák érintkezésbe. A fejlesztők sokféle szerkezetüek. Akármily szerkezete legyen is a fejlesztőnek, megkivánjuk tőle: 1. hogy szilárd legyen és légzáró; 2. automatikusan működjék; 3. hogy töltése és kiürítése egyszerű legyen; 4. lehetőleg kevés utófejlesztést idézzen elő; 5. hogy ne legyen benne nagy hőfokemelkedés és 6. az A. állandó és ne magas légnyomás alatt álljon. A levegőnek nem szabad a fejlesztőbe hatolnia, mert robbanó keverék keletkezik. A fejlesztőkészülékeknek 3 főcsoportját ismerjük: 1. A karbid időközönként a vízbe mártatik; 2. a víz időközönként a karbidra csöpög és 3. a karbid egy kis része időközönként a vízbe esik. Legnehezebb két feltétel az utófejlődés és a hőmérsékletemelés elkerülése. E két kívánalom tekintetében kell tehát főleg a különféle szerkezetü A.-fejlesztőket elbírálni. E két szempontból legjobbak azok az A.-fejlesztők, amelyekben a karbid a vízbe esik, az egész mennyiség kifejlesztetik, tehát utófejlesztés nem igen van, a nagy vízmennyiség pedig nem engedi a hőmérsékletet nagyon felemelkedni. Azokban a fejlesztőkben, amelyekben víz csepeg a karbidra, nagy a hőmérsékletemelkedés, mert alig van víz, mely hűtene; azokban a fejlesztőkben pedig, amelyekben a karbid időközönként vízbe mártatik, nagy az utánfejlesztés, mert mikor a karbid kiemelkedik a vízből, a hozzátapadt víz még mindig fejleszt gázt. Az A.-fejlesztő egy másik fajta szerkezete az ú. n. elöntési mód. Az ily A.-fejlesztőkben a karbid külön tartókba van elhelyezve s e tartók lépcsőzetesen állanak, a víz pedig egyiket a másik után elönti. Hőemelkedés kicsi, de utófejlődés van, mert a vízgőz már előre behatol a még ki nem fejlesztett edényekbe is. A fejlesztők rendesen két részből állanak: 1. A generátor vagy tulajdonképeni fejlesztő; 2. a gáztartó vagy gazométer. Az 1. csoportnál a generátor felett mozgó harang van víz felett. E harang belsejében van a karbid. Mikor a vízre ér, a fejlődő gáz felemeli a harangot és azután az A. a gázfogóba megy. Ha a gáz elfogy, a harang ismét leszáll és ezáltal a karbid vízzel érintkezvén, A.-t fejleszt. A második csoportnál egy vízcsap összeköttetésben áll a gazométerrel; ha ez emelkedik (azaz sok a gáz), elzárja a vízcsapot; ha leszáll, kinyitja ezt. A 3. csoportnál a töltés rendesen kézzel történik, a karbidot egyszerüen vízbe dobják.

Az A. meggyujtva fényes lánggal ég, amelyet azonban csak igen vékony résen v. pedig két egymással szögben álló finom nyílásból szabad kibocsátani, hogy a képződő láng vékony legyen és nagy felülettel érintkezzék levegővel, mert máskülönben kormoz. Levegő-hozzávezetéssel Bunsen-égőben az A.-t elszíntelenítik és izzótestekkel használják. A pillangós égő 1 gyertyányi fényerő előállítására óránként 0·8 l. A.-t fogyaszt, míg izzótesttel 0·25 l. gáz elegendő óránként 1 gyertyányi fényerő előállítására. A kalciumkarbidból fejlesztett A. tisztátlanságokat tartalmaz, minek folytán bűzös, azonkívül egészségre ártalmas égestermékeket szolgáltat. A tisztátlanságok főképen foszforhidrogénből, siliciumhidrogénből, kénhidrogénből és ammoniából állanak. A foszforhidrogén és siliciumhidrogén levegőre érve meggyuladnak, miért is veszélyes olyan A.-t használni, emely ezen anyagokkal erősen fertőzött. Ezeknek eltávolítására tisztítókat használnak, amelyeket klórmésszel, krómsavval v. erősen savanyított rézkloriddal töltenek meg.

Egészségügyi szempontból jobb a világítógáznál, ha a vízgőz és szénsav fejlesztését és a levegőnek oxigénfogyasztását tekintjük. 1 m^3 A. elégésénél 1 m^3 vízgőzt és 2 m^3 szénsavat (széndioxid) fejleszt. Egy A.-láng, mely gyertyaóránként 0·6 l. A.-t fogyaszt, gyertyaóránként 0·6 l. vízgőzt és 1·2 l. szénsavat fejleszt. Ugyancsak gyertyaóránként 1·5 l. oxigént von el a levegőből, vagyis körülbelül 7 l. levegőt tesz légzésre alkalmatlanná.

A karbid ára kg.-ként kb. 30 fillér, mivel kg.-ja átlag 300 l. A.-t fejleszt 1 m^3-nek az ára kb. 1 koronára tehető. Az A.-t ma már városok világítására is használják, nagyobb jelentősége van azonban egyes telepek világítása körül, minthogy A.-fejlesztő mindenütt könnyen felállítható. Tekintettel a fejlesztők kezelésével járó robbanási

veszélyre, minden országban rendelettel szabályozzák az A.-fejlesztők felállítását. A fejlesztők helyett A.-világításra acetonban 10—15 légköri nyomás alatt oldott A.-t (A. dissou) is lehet használni. Az acetont likacsos anyagba itatva, acél palackokba helyezik el, az A.-t belesajtolják és ilyen állapotban hozzák forgalomba. A nyomás csökkentésével az acetonban oldott A. kiszabadul és világításra felhasználható. Az A.-t világításon kívül hegesztési célokra is használják (l. *Autogén-hegesztés).* Legújabban nyomás alatt levő A.-t elégetve, szénre és hidrogénre bontják fel, a hidrogént léghajók töltésére, a szenet pedig, miután igen finom korom alakjában válik ki, festékül használják.

Acetilén-bányalámpa, l. *Bányalámpa.*

Acetilének v. *alkinek*, C_NH_{2N-2} általános képletű telítetlen szénhidrogének. A sorozat nevét a legelső és legfontosabb tagjától, az acetiléntől nyerte. Az A.-ben két szénatom három vegyértékkel kapcsolódik, vagyis nagy mértékben telítetlen vegyületek. Előállíthatók a mono v. dihaloid alkilekből alkoholos káliumhidroxiddal. Keletkeznek A. szénvegyületek száraz lepárlásakor is. Ilyen módon jutnak a világítógázba. Az alacsonyabb tagok gázalakúak, a középsők folyadékok, a magasabb tagok (C_{16}-tól) szilárdak. Mint telítetlen vegyületek addicióképesek, miért is hidrogénnel, haloidokkal, haloid savakkal könnyen egyesülnek és a szénatomok többszörös kapcsolódása egyszerűvé válván, telített vegyületekké alakulnak. Különösen jellemző az A.-re, hogy ammoniás ezüst- v. kuprosóval szilárd kristályos vegyületekké egyesülnek, l. *Acetilénvegyületek.*

Acetilénfejlesztők, l. *Acetilén.*

Acetilénvegyületek. *Acetilénréz* v. kupróacetilén $Cu_2C_2.H_2O$ keletkezik, ha ammoniás kuprósóoldatba acetilént vezetünk, amikor vörös csapadék alakjában válik ki. Ha a kuprósóoldatban hidroxilaminnal készült, akkor a reakció annyira érzékeny, hogy vele a világító gázban is kimutatható az acetilén. *Acetilénezüst* Ag_2C_2, H_2O. keletkezik, ha acetilént ammoniás ezüstoldatba vezetnek. Sárgásfehér csapadék. *Acetilénhigany* HgC_2 keletkezik, ha acetilént Nessler-oldatba (káliumjodomerkurát lúgos oldata) vezetnek. Fehér csapadék. Mind a három vegyület száraz állapotban ütésre vagy hevítéskor hevesen robban. Savakkal acetilént fejlesztenek. Hasonló összetételű vegyületeket az acetilén más fémekkel is képez.

Acetilénvilágítás, l. *Acetilén.*

Acetilfenetidin, l. *Fenacetin.*

Acetilfenilhidrazid, $C_8H_{10}N_2O$. Előállítható fenilhidrazinból és ecetsavanhidridből melegítéssel. Selyemfényű kristályok. Hideg vízben és éterben kevéssé, meleg vízben, alkohol, benzol és kloroformban jól oldódik. Tömény savakkal főzve szétbomlik fenilhidrazinra és ecetsavra.

Acetilkarbinol (*acetonalkohol, acetol, oxiaceton, propanolon*), $CH_3.CO.CH_2OH$. Ketonalkohol. Keletkezik klór v. brómacetonból, ha azt hangyasavas káliummal és metilalkohollal melegítik. 145—146° C.-on forró folyadék, vízben, alkoholban és éterben minden viszony szerint oldható. Erélyes redukáló szer. Oxidálva, tejsavvá változik.

Acetilkarbonsav a m. piros szőllősav.

Acetilklorid (*aethanoylklorid*), $CH_3.CO.Cl$. E savgyökhaloid az ecetsav gyökének: az acetilgyöknek klórral alkotott vegyülete. A savgyökhaloidok (l. o.) ált. képződésmódjai szerint, pl. foszforoxikloridnak víztől mentes acetátokra hatásakor keletkezik. Ily módon fedezte fel *Gerhardt* 1852-ben. Előállítására foszfortrikloridot v. foszforoxikloridot ecetsavval elegyítenek és a keletkezett A.-ot ismételten, utóbb víztől mentes natriumacetátról ledesztillálják. Színtelen, szúrós szagú, a levegőn füstölgő folyadék. Fs. 0°-on 1·13; fp. 55°. Víztől hevesen elbomlik ecetsavra és sósavra. Az A.-ot szénvegyületek hidroxilgyökének (OH) felismerésénél értékesítik, amennyiben azokkal általában acetilszármazékok keletkezése közben reagál. Így pl. alkoholokkal az A. könnyen esztereket alkot:

$$R.OH + ClOC.CH_3 = R.O.OC.CH_3 + HCl.$$

(R = alkilgyök). Ammoniával, első- és másodrendű aminokkal is acetilszármazékokká alakul.

Acetilklorür a. m. monoklóretilén.

Acetilsav a. m. ecetsav.

Acetilszalicilsav a. m. aszpirin (l. o.).

Acetiméter, l. *Acetométer.*

Acetin, fukszinnal vörösre vagy kék karminnal kékre festett (Hochstetter-acetin) ecetsav. Marószerül használják.

Acetinek, a glicerinnek ecetsavval képezett észterei. Előállítására glicerint ecetsavval melegítenek. Az ecetsav mennyiségétől és a hőmérséktől függően, *monacetin* $C_3H_5(OH)_2O.CO.CH_3$, *diacetin* $C_3H_5OH(O.CO.CH_3)_2$, vagy *triacetin* $C_3H_5(O.CO.CH_3)_3$ keletkezik. A monacetin forráspontja 131°, a diacetiné 259°, a triacetiné 258°. Az ú. n. *acetinnyomásra* használják őket, amennyiben a vízben oldhatatlan indulineknek (spritindulinek) oldószere. Az indulin pasztát tanninnal és acetinnel keverve rányomják a megfestendő rostokra. Az acetint azután vízgőzzel elbontják — glicerin és ecetsav keletkezik — és a keletkezett tannin-lakk visszamarad a rostokon.

Acetinnyomás, l. *Acetinek.*

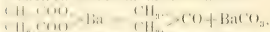
Acetofenon (*acetilbenzol, metilfenilketon, hipnon*), $C_6H_5.CO.CH_3$. Az A. vegyes keton és pedig arilalkilketon (l. *Ketonok*). *Hipnon* néven altatószerül alkalmazzák. Előállítják benzol, acetilklorid és aluminiumklorid keverékéből forralással, vagy kalciumacetát és kalciumbenzoát elegyéből száraz desztilláció útján. A párladékot ezután az A. elkülönítésére frakciósan desztillálják, a 200° körül átpárolgó részt külön fogják fel, majd lehűtik, amikor is az A. kristályosan megmered, szennyezései pedig folyósak maradnak és eltávolíthatók. A tiszta A. szintelen, kellemes aromás szagú, csípős ízű kristálylemezek, 20°-on színtelen, semleges kémhatású folyadékká olvad, amely 202°-on forr. Vízben alig oldható, etilalkohollal és éterrel elegyíthető.

Acetol, l. *Acetilkarbinol.*

Acetométer (*acetimeter*), az ecet ecetsavtartalmának meghatározására való készülék (l. *az ábrát*). Osztályozott üvegcső, melybe a megvizsgálandó ecetből meghatározott térfogatnyit lemérünk, ezt lakmuszoldattal vörösre festjük, azután ismeretes töménységű lúgot elegyítünk a vörös-

zó folyadékhoz, míg az ibolyaszínűvé válik. A szükséges folyadékot s a lúg töménységét úgy választjuk meg, hogy az ecet százalékos ecetsavtartalma a készüléken közvetlenül leolvasható legyen.

Aceton (*dimetilketon, propanon*), $CH_3CO.CH_3$, keletkezik a másodrendű propilalkohol oxidációjakor (l. *Ketonok*), borkősav, citromsav, cukor, ecetsavas sók és számos más szénvegyület, nevezetesen a fa száraz desztillációjakor, miért is a faszesznek alkotórésze. Előállítják ecetsavas báriumból úgy, hogy azt retortában erősen hevítik, amikor is az A.-ra és báriumkarbonátra bomlik:

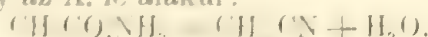
$$\begin{matrix}CH_3.COO \\ CH_3.COO\end{matrix}>Ba = \begin{matrix}CH_3 \\ CH_3\end{matrix}>CO + BaCO_3,$$

a nyers A.-t jól hűtött szedőbe desztillálják és újból való desztillálással tisztítják. Iparilag a metilalkoholt, ecetsavat és A.-t is ugyanabból a nyers *faszeszből* állítják elő. E 3 anyag elkülönítésére a nyers faszeszt mésztejjel keverik és desztillálják, amikor is sok metilalkoholt és kevés A.-t tartalmazó vizes folyadék párolog a szedőbe és tömény kalciumacetatoldat visszamarad. A párladékból ismételt frakciós desztillálással a metilalkoholt és az A.-t elkülönítik. A visszamaradt kalciumacetatoldatot bepárologtatva, az ú. n. *szürke meszet* kapják, amelyből annak száraz desztillációja útján az A.-t nagy mennyiségben állítják elő. Színtelen, kellemes szagú, égető ízű folyadék. Sűrűsége 20°-on 0·792; 56°-on forr. Meggyujtva kormozó lánggal ég. Vízzel, alkohollal és éterrel elegyíthető. Az alkáli-fémek savanyú kénessav-sóival, miként az aldehidek, kristályos vegyületeket alkot, amelyekből, azokat káliumkarbonáttal, vagy nátronlúggal elbontva, a legtisztább A. készülhet. Krómsav hangyasavvá és ecetsavvá oxidálja; nátriumamalgám izopropilalkohollá redukálja. Az A. kámfort, zsiradékokat, lőgyapotot, gyantákat stb. old, miért is celluloidáruk, füstnélküli lőpor és firniszek készítésére is használják. Kloroformot, jodoformot és szulfonált is készítenek belőle. Az A. ipari előállításánál melléktermékül az ú. n. *acetonolajokat* kapják, amelyek ketonokat, aldehidet, az A. kondenzációs termékeit stb. tartalmaznak és az A. első desztillációjakor kapott párladékból kiválnak. A könnyű acetonolajok 75—150°-on, a nehezek 250°-on forrnak. Az A.-t gyógyszerül is használják. Orvosi jelentőségét l. *Acetonvérűség*.

Acetonaemia a. m. acetonvérűség (l. o.).

Acetonalkohol, l. *Acetilkarbinol*.

Acetonitril (*methylcyanid*), $CH_3.CN$. A metilcianid vegyületenek tekinthető. Mivel acetamidból víz lehasadásával keletkezik, savnitrilnek, másrészt, mert alkilhaloidból, pl. metiljodidból ($CH_3.J$) ciankalium hatására is keletkezik alkilcianidnak is nevezik. Képződésének e megjelölését előállításánál értékesítik. Így acetamidot (l. o.) vízelvonó hatású anyaggal, pl. foszforpentoxiddal hevítenek és a keletkezett A.-t ledesztillálják. A foszforpentoxid ugyanis az acetamidból elvonja a víz elemeit 1 molekula víz alakjában, úgy hogy az A.-lé alakul:

$$CH_3CO.NH_2 = CH_3CN + H_2O.$$

Színtelen, kellemes szagú, mozgékony és illékony folyadék. — 41°-on megfagy. Fp. 81·6°; fs. 15°-on 0·789. Meggyujtva ibolyaszínű lánggal ég. Hígított savakkal, vagy lúgokkal melegítve, 2 mol. vízzel vegyül és ecetsavvá és ammoniává alakul.

Acetonkloroform (*chloreton, trichlor-tertiaerbutilalkohol*), $CCl_3.(CH_3)_2C(OH)$. Keletkezik kloroformból és acetonból, szilárd káliumhidroxid hatására, addició útján. Kámforéhoz hasonló szagú, színtelen kristályok vagy kristályos tömeg. Op. 97°; 166·4°-on forr. Vízgőzzel szállasztható. Forró vízben (50 sr.-ben) is kevéssé, alkoholban és glicerinben jól oldódik. Gyógyszerül mint altató, helyi érzéstelenítő és fertőtlenítő hatású szert alkalmazzák. Telített vizes oldatát *anezin* néven árusítják.

Acetonok a. m. *ketonok* (l. o.).

Acetonszulfit, vízben könnyen oldódó fehér por $(CH_3)_2.C.OH.SO_3Na + H_2O$. A bomlékony nátriumszulfit pótszere fotográfiai előidéző folyadékokban.

Acetonuria a. m. acetonvizelés. L. *Acetonvérűség*.

Acetonvérűség. Aceton (l. o.) a szervezetben folyton képződik s hosszantartó éhezés, lázas betegség alatt v. hosszas és kizárólagos hústáplálkozás folyamán, legfőkép azonban a cukorbetegségben megszaporodik a vérben, ez az ú. n. A. (*acetonaemia*) és ugyanesak nagyobb mennyiségben jelenik meg a vizeletben is (*acetonvizelés, acetonuria*). Az acetonnak sajátságos, gyümölcsre emlékeztető szaga van s ezt érezni is lehet acetonaemiás cukorbetegek leheletén. Az aceton nagy mennyiségben való képződésének oka az, hogy a táplálékból a szénhidrátok (liszt, cukor, növényi eledelek stb.) hiányoznak s ilyenkor az anyagcsere intermediaer folyamatában a zsírok és fehérjék bomlásakor β-oxivajsav keletkezik; ennek származéka az acetecetsav és ez utóbbié ismét az aceton. Nagy jelentősége van az acetontesteknek, ú. m. *acetonnak, acet-ecetsavnak és β-oxivajsavnak* a cukorbetegségben, mert ezek okozzák a savtúlképződést (*acidosis*) a cukorbetegek anyagcseréjében s ez az acidosis sajátságos álomkórt idéz elő (*coma diabeticum*), melyből a cukorbeteg rendszerint nem is tér többé magához. Az aceton megjelenése a vizeletben még nem bizonyos jele a savmérgezésnek, ellenben ha diaceton, azaz acetecetsav mutatható ki benne, akkor a savmérgezés biztos és a beteg életét a coma diabeticum veszélyezteti. L. még *Cukorbetegség*.

Acetonvizelés, l. *Aceton-vérűség*.

Acetopyrin (*acopyrin, acetiloszalicilsavas antipyrin*), $CH_3CO.O.C_6H_4.COOH$, $C_{11}H_{12}N_2O$. Egy-egy molekulasúlynyi acetiloszalicilsavból és antipirinból készül. Fehér, kristályos por. Op. 63—65°. Alkohol és kloroform bőségesen, éter kevéssé oldja; hideg vízben (400 sr.-ben) oldódik. Lúgfémhidrokarbonátok oldatában jól oldódik. Gyógyszerül, mint antipiretikumot, úgyszintén heveny izületi reumánál. 0·5—1·0 gr.-os adagokban alkalmazzák.

Acetoximek a. m. *ketoximek* (l. o.).

Acetum. Az ecet latin neve. A gyógyszertárakban a különféle növényi részeket ecetben áztatva, összetett eceteket, ú. n. *gyógyeceteket* készí-

tenek. Ilyenek: *A. aromaticum* (illatos ecet, rabló ecet), mely többféle aromás növényből készül; régebben fertőtlenítő szerül használták. *A. Scillae* (csilla-ecet) a szárított csillahagymának ecettel való áztatása útján készül. — *A. lithargyri* (ólomecet) a bázisos ecetsavas ólomoldat régibb gyógyszerészi neve. — *A. pyrolignosum* (kozmás faecet), a fa száraz lepárlásakor kapják. Hathatós fertőtlenítő szer, melyet még manapság is használnak. A magyar gyógyszerkönyvben a tisztított kozmás faecet (A. pyrolignosum rectificatum) hivatalos. — *A. radicale* a tömény ecetsav régi latin szinonimája.

Orvosi alkalmazása: A borecetet hüsítő volta miatt lázas betegek ledörgölésére, enyhén bőrizgató volta miatt reumáknál bedörzsölésekre szokták használni. A nép bőrélősdiek ellen is alkalmazza. Belsőleg és ájulásnál izgatószer gyanánt is használták; ma már jobb szereink is vannak. A *fa-ecet* kreozot tartalma miatt erős antiszeptikum és jó, olcsó sebmosó vizet szolgáltat, 1 evőkanállal 1 l. viz. Tömény állapotban marószer, mint a vegytiszta tömény ecetsav (ac. aceticum glaciale, jégecet).Ecetmérgezések, maró savmérgezések, szagról könnyen felismerhetők; ellene legjobb sok szappanos vizet, krétát v. csak tiszta vizet itatni.

Acetylen, l. *Acetilén.*

A. Ch. a. m. *anno Christi* (lat.), Krisztus születése utáni évben; vagy *ante Christum* Krisztus előtt.

Ach. növénynevek mellett *Acharius* Erik (l. o.) nevének rövidítése.

Ach, folyó déli Németországban, Baden délkeleti részében ered, nem messze Aach városkától, a forrásmedencéből oly erővel tör elő, hogy azonnal malmokat képes hajtani, nem messze Radolfszelltől a Boden-tóba ömlik. Forrásának vízbősége onnan van, hogy a Dunával földalatti összeköttetésben áll s abból vizet kap. L. még *Aa.*

Ácháb, Izrael királya, l. *Aháb.*

Achaemenes, l. *Achajmenés.*

Achaenium v. *achene, kaszat.* Zárt, száraz termés, mely alsó állású, együregű magházból fejlődik és a melynek pericarpiuma nincs hozzánőve a maghéjhoz. Rajta gyakran kiemelkedéseket, bordákat (costae) és ezek közt mélyedéseket, árkokat (valeculae) találunk. Különösen a fészkesek (compositae) termése ilyen.Gyakran bóbitája (l. o.) is van, melynek alkotása az egyes növénynemekre és fajokra jellemző.

Achaios, l. *Achájok.*

Achája (régen *Aigialos*), a régi Peloponnézus északi partján fekvő kis tartomány, délről Arkádia, délnyugatról Elisz határolja. A kis országnak csak nyugati részén van egy kis parti lapálya (Dyme város vidéke), többi részét teljesen hegyek fedik, még pedig részint az északarkádiai parti hegylánc északi előhegyei, részint a Panachaikon (Voidias), mely körülbelül az ország közepén 1927 m. magasra emelkedik és lejtői legyezőszerűleg É. felé egészen a tengerig terjednek. A hegylejtőkről számos patak rohan alá, rendesen csak az esős időben van vizük s torkolatuknál többnyire kis deltát képeznek. E záporpatakok közül a legnevezetesebbek a Selinus (most Vosztitsza folyó), Pieros (Kamenica), Erasinos (Kalavrita) Krathis (Akrata) stb. Az ó-korban a hegység nagyon sűrű (most igen gyér) erdővel volt fedve s hemzsegett benne a vadak minden neme, a lejtők alját és a keskeny partszélt gabonaföldek és szőllők fedték. Az őslakosság iónokból állott, kik azonban később az ide nyomuló achájok elől kénytelenek voltak kiszorulni. Az előbbiek által alapított 12 város alkotta kis köztársaságuk szövetségét (l. *Achájok*). A rómaiak idejében A. alatt tágabb értelemben egész Görögországot értették, Tesszália kivételével. A mai görög királyságban A. egy nomosz, területe 3136 km², (1907) 150,918 lak. Fővárosa Patræ, hol a tengeri kereskedés központosul; A. többi helyei most jelentéktelenek.

Achájai szövetség, l. *Achájok* és *Görögország.*

Achajmenes, a régi perzsák egyik legtekintélyesebb törzséből származó fejedelme, ki Phraortes idejében a különböző persza néptörzseket méd fenhatóság alatt egyesítette. Unokája Kyros (Kr. e. 559) Astyages méd királyt megfosztotta trónjától. Vele az *achajmenidák* dinasztiája került uralomra, mely aztán Dareios Kodomannos haláláig (Kr. u. 330) uralkodott. V. ö.: *Prašek,* Die Blütezeit u. der Verfall des Reiches der Achämeniden. Gotha, 1910.

Achájok, a görög nép egyik főtörzse, melynek hérosza a monda szerint *Achaios,* Xuthos fia és Hellén unokája volt. Már a mykénéi korszakban laktak a Peloponnesosban, melyet Arkádia és az ión Aigialeia kivételével elfoglaltak. Thessaliában Phthiotis volt a birtokuk. Előkelő nemzetségekre oszlottak, melyekből híres vezérek és királyok származtak. Az Atridák királyi házának hatalma akkora volt, hogy Homeros a görögöket gyakran A.-nak nevezi egyáltalán. A dórok bevándorlása miatt az iónokat kiszorították Aigialeiából és falvaikat városokká fejlesztve, tőlük nyerte a tengerpart az *Achaia* nevet. A 12 város külön-külön önálló államot alkotott; csak közös istentiszteletet szerveztek Zeusnak Aigionban és Poseidonnak Helikében. Az A. Görögország virágzó korában (Kr. e. V—IV. sz.) nem játszottak szerepet; nem vettek részt sem a perzsák ellen vívott harcokban, sem a peloponnesosi háborúban. Annál jelentősebb a szerepük a görögség hanyatló korszakában. 280-ban felujították Görögország függetlenségének megóvása végett az *achájai szövetséget*, mely nagy jelentőséget akkor kapott, midőn Sikyon, melyet Aratos (l. o. 2.) a zsarnok Nikokles uralmától megszabadított, 251-ben a szövetségbe lépett. Sikyon példáját követték a Peloponnesos legkiválóbb városai, így Korinthos, Megalopolis, Epidauros, Argos, továbbá Megara és Athén is. Belügyeit minden állam önállóan igazgatta, de a béke és háború kérdésében csak közösen dönthettek. A szövetség évenként kétszer, tavasszal és ősszel gyűlést tartott Aigionban, hol minden 30 évnél idősebb polgár megjelenhetett. Itt választották fővezért (strategos) és 12 tagból álló tanácsot (bulé). A szövetség vezérszelleme a sikyoni Aratos lett, mert benne látták a makedonokkal szemben Görögország függetlenségének [illegible]. De a régi ellenségeskedés és féltékenység csakhamar megrontotta a reményt. Spárta az aitoliaiakkal szövetkezett az A. ellen, kik elvesztették

Mantineánál is több vereséget szenvedtek. Aratos ezért a makedonokat hívta segítségül. Ezek a spártai hatalmat 221-ben megsemmisítették ugyan, de az A. szövetsége e lépéssel elvesztette nem egészen függetlenségét. 220-ban az A. újra a makedonokhoz fordultak segítségért az aitolok ellen s az első római-makedon háborúban a makedonok oldalán harcoltak. De a második háborúban Philopoimen vezetése alatt már a rómaiak pártjára állottak, s a rómaiak jóvoltából 196-ban látszólagos független szabadságot kaptak meg őket. Philopoimen pedig az ő fővezérletükkel 195-ben Nabist, Sparta kényurát megverte. A szövetség azonban ekkor már nem volt az egyes államok között s az egyenetlenséget maguk a rómaiak szították. A harmadik római-makedon háborúban (171—168) az A. semlegesek maradtak, ezért Róma a pydnai győzelem után általuk követelte a hazafiakat, s Kallikrates vádjára a legelőkelőbb A. közül ezret Rómába idézett, hol őket makedon érzületük miatt visszatartották s csak 150-ben, midőn számuk 300-ra olvadt, bocsátotta őket haza. A rómaiak erőszakos beavatkozásai végre 146-ban az A. szövetségét hadizenetre kényszerítette. De egyik vezérüket, Kritolaost Qu. Metellus Skarpheiánál, Diaiost pedig L. Mummius Leukopetra mellett az Isthmoson megverte és Korinthost földig leromboltatatta. Az A. szövetsége feloszlott, s 146-ban egész Görögország *Achaia* néven római provinciává alakult át. (L. *Görögország*). — V. ö. *Gerhard*, Über den Volkstamm der A. (Berlin, 1854); *Klatt*, Chronologische Beiträge zur Gesch. d. achaeischen Bundes (u. o., 1883); *Dubois*, Les ligues Étolienne et Achéenne (1885.); *Freemann* History of federal government in Greece and Italy (London, 1893).

Achalcik (Achal cike, «Ujvár»), főváros és erőd Tiflisz transzkaukázusi orosz kormányzóságban, a Kura egyik mellékfolyójánál, a Posovcsajnál, 1029 méter magasban fekszik, (1897) 15.387 örmény, georgiai, zsidó és orosz lak. Egykor fővásárhelye volt a georgiai fiú- és lánykereskedésnek, most barmot, bőrt, faggyut, viaszt, mézet szállít. A környéken sok szőllőt termelnek, épp úgy tengerit, buzát, árpát, pamutot, dohányt és lent. Mint a török Georgia fővárosát, 1828 augusztus 27. Paskievics herceg bevette A.-ot és orosz csapat szállta meg. Az drinápolyi békekötés alapján a várost az egész török Georgiával az orosz birodalomba kebelezték.

Achalm, a Rauhe Alp hegyesúcsa, Reutlingentől K.-re, majdnem teljesen izolált, 712 m. magas; csúcsát az egykor híres, ugyanily nevű vár romja koronázza. Az achalmi grófságról már 603. történetünk említést. A hegy lejtőjén minta-juhgazdaságot űznek.

Achal-Teke, az orosz ázsiai Transzkáspi vidék volt kerülete, ma *Asabad* (l. o.).

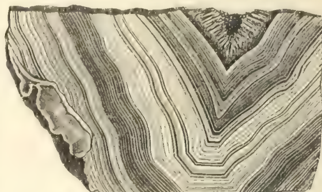
Achamot, Valentinus gnosztikus rendszerének egyik éonja. Az Ősvalóból származnak az isteni erők, eonok, ezek közt az A. alsórendű bölcseség. L. *Gnózis*.

Acharius *Erik*, svéd botanikus és orvos, szül. Geflében 1757 okt. 10., megh. Wadstenában 1819 aug. 14. A. a zuzmók szisztematikai ismeretének megalkotója. Művei: Lichenographiae Suecicae prodromus (Linköping 1798); Methodus, qua omnes detectos lichenes ad genera redigere tentavit (Stockholm 1803; Hamburg 1805, 2 köt.) Lichenographia universalis (Göttingen, 1810); Synopsis methodica lichenum (Lund, 1814).

Acharnai (*Acharnae*). A legnépesebb attikai község (démosz) Athéntől É.-ra a Parnes hegy lábánál. Erős, harcias lakosai főleg szénégetéssel foglalkoztak. Aristophanes egyik vígjátékában ők alkotják a kart, innen a darab címe (Arany fordításában: Az Acharnaebeliek).

Acharnar, elsőrendű csillag az Eridanus csillagképben.

Achát (ásv., Achates sziciliai folyó után), féldrágakő, a kalcedon (l. o.) sávos változata; vagyis a rétegek különböző színűek és átlátszóságuak, minek következtében a rétegezésre harántirányu törésfelületen sávosnak látszik. Néha a rétegek oly vékonyak, hogy több száz esik egy mm.-re. Az ilyen fajta darabnál a rétegezésre merőlegesen csiszolt felületen a fény diszperziója folytán szivárványszínek látszanak, amiért is *szivárványachátnak* nevezik. A különböző sárga, barna, vörös, szürke, fehér, ritkán kék és zöld — színű réteg különböző kalcedonfajtának felel meg; pl.

1. ábra. Szalagos achát.

a világos színű közönséges kalcedon, a vörös karneol stb. Aszerint, hogy melyik kalcedon réteg van túlsúlyban, nevezik az A.-ot *kalcedon-*, *karneol* stb. A.-nak. Az úgynevezett *szalagos A.-nál* (l. az *1. ábrát*) a rétegek egymással párhuzamosak és a harántmetszeten a vonalak nem törnek meg zeg-zúgosan (l. *Onix*), hanem egyenes irányban haladnak v. egyenletesen görbülnek. Azt a szalagos A.-ot, melyben a különböző színű rétegek egy középpont körül gyűrűalakban görbülnek, *körachátnak* s ha a magot alkotó réteg sötét színű, *szemesachátnak* nevezik. A nem szalagos A. csiszolt felületén (esetleg zárványok folytán is) különböző ábrák láthatók, amelyek szerint *város-*, *tájas-*, *moh-*, *felhős-*, *dendrites-*, *kagylós* és *korallachátnak* nevezik. Ritkán fordul elő az A. kőzetek hasadékát kitöltve, mint Szászországban Halsbachon (Freiberg mellett) és Schlottwitzen, közönséges kalcedon, jáspis, kvarc és ametiszttel együtt. Gyakori az olyan példány, melyben a rétegek széjjelzúzottnak s a törmelékek ametisztanyaggal összecementezettnek látszanak; az ilyent *törmelékes* v. *brecciás* A.-nak (l. a *2. ábrát*) nevezik. Leginkább mint *A.-mandula* (l. az *Ásvány* cikk színes képmellékletén, *12. ábra*) fordul elő vulkáni kőzetekben (főleg melafirok és porfirokban), azok buboréküregeibe — az ú. n. mandulaüregekbe — zárva

vagy a kőzet elmállása folytán másodlagos fekvőhelyen. Az A.-mandula gömbölyded-alakú s belsejét többnyire egyéb kristályos kvarc tölti ki; néha nem egészen, hanem legbelül levegő vagy víz van. Ez utóbbi esetben *enhidrosznak* mondják. Szép A.-mandula példányokat találnak Oberstein és Idar környékén Németországban. Ez a vidék különben az A.-köszörülésnek főhelye; innen kerül ki a csiszolt A. legnagyobb része. Minthogy azonban saját A.-ja nem fedi a szükségletet, nagy mennyiségben idegen, Keletindiából, de még inkább Braziliából szállított A.-ot dolgoznak föl. Hazánkban Erdélyben, különösen Tekerő (Déva és Zalatna között) és Toroczkó vidékén hevernek nagyobb mennyiségben A.-mandulák. Keletindiában a dékáni fensík «trapp» nevű kőzetében, továbbá Ratapur környékén fordul elő. Az ú. n. *braziliai A.-tok* a Rio Grande do Sul braziliai tartományból és a vele határos Uruguayból kerülnek kereskedésbe. Az eddig ismert legnagyobb A.-mandula — 40 g. súlyú — is oda való. Az A.-ból különböző dísztárgyakat és eszközöket köszörülnek, vésnek: kameákat, intagliókat, gombokat, nyeleket, edényeket stb. Az A. természetes színe is

2. ábra. Törmelékes achát.

sokszor eléggé szép; *keleti* A.-nak nevezik az ilyent, míg a kevésbbé szépet *nyugati* A.-nak. Ez utóbbiakat festéssel lehet javítani. A festés azon alapszik, hogy a kalcedon finoman likacsos lévén, a festőanyag oldatát magába szívja, illetőleg különböző folyadékkal pácolva és pörkölve különböző színűre változtatható. V. ö. *Schmidt* Sándor, A drágakövek (Budapest 1890); *Bauer* M., Edelsteinkunde (Leipzig, 1909).

Achát-csiga, l. *Achatina* és *Bulimus*.

Achates, Aineias hű bajtársa, midőn Trójából menekült; közmondássá vált a *fidus A.*, a. m. hű barát, hű bajtárs.

Achatina *Lam.* (állat), a tüdőscsigák egyik neme. Mintegy 370 élő faja ismeretes, melyek kizárólag a szárazföldön tenyésznek és Ausztrália kivételével mindenik világrészben otthonosak. E nemből valók a legnagyobb és legszebb szárazföldi csigák, minők *A. perdix* Lam., *mauritiana* Lam., *immaculata* Lam., *zebra* Lam. Közöttük legnagyobbak az afrikai fajok. Hazánkban négy faj ismeretes.

Achatius, szent, l. *Ákos*.

Achátjáspis v. jáspisachát (ásv.), féldrágakő; áttetsző kalcedonrétegek keveréke átlátszatlan jáspisrétegekkel.

Achátmandula, l. *Achát*.

Achátüveg, tarkaszínű, az achátholz hasonló üveg, melyet különböző színű üvegdarabok összeolvasztása és feldolgozása útján készítenek.

Achdorf, Alsó-Bajorország egyik községe, (1905) 2253 lak., sör- és szivargyárral.

Acheen, l. *Acsin*.

Acheilia (gör.), az ajkak veleszületett hiánya.

Acheiropita (gör., lat. *achiropicta*), nem emberi kezek által készített Krisztus- és Madonnaképek; a legendák szerint természetfeletti módon jöttek létre, angyalok festették.

Achelis, *Thomas*, ném. etnológus és filozófus, szül. 1850 jun. 17. Gröpelingenben (Bréma mellett), megh. 1909 jun. 17. Capri szigetén. 1874 óta gimnáziumi tanár, majd igazgató volt Brémában. Munkái: Die Entwickelung der modernen Ethnologie (Berlin 1889); Die Entwickelung der Ehe (u. o. 1893); Moderne Völkerkunde (Stuttgart 1896); Grundriss der vergl. Religionswissenschaft (1903); Was sagt Goethe? Ein Goethe-Brevier (1905).

Acheloos (Aszprosz), É.-i Görögország legjelentékenyebb folyója, a Pinduszban ered, D.-i irányban hosszú, szűk völgyön folyik át, végre, mint a régi Etolia és Akarnania határfolyója, nagykiterjedésű termékeny síkságon halad át és nem messze a Patrei-öböl bejáratától, Kefalonia szigettel átellenben a Jóni-tengerbe ömlik. A torkolatánál levő síkság az A. hordalékából keletkezett. A görög mitologiában A. egyszersmind ennek a folyónak az istene. A monda szerint Okeanos és Tethys fia, a 3000 testvérfolyó legidősebbike, kit a folyók királyának tekintettek. Deianeira (l. o.) miatt harcba keveredett Heraklessel, aki a bika alakjában harcoló A.-nak letörte egyik szarvát, de aztán Amaltheia szarujáért cserében visszaadta neki. Kultusza egész Görögországban el volt terjedve.

Achelous *de Haan.* (állat), az íveltrákok (Cyclometopidae) családjába tartozó rövidfarkú tengeri ráknem, amely a harmadkor elejétől napjainkig él. Az *A. Krambergeri Bittn.* eddig csakis Varasd-Teplicből (Horvátország) ismeretes az ottani oligocénkorú képződményekből.

Achemenidák v. *achajmenidák*, l. *Achajmenes*.

Achenbach, 1. *Andreas*, német festő, született 1815 szept. 29. Kasselben, megh. 1910 ápr. 1. Düsseldorfban. A düsseldorfi akadémián tett tanulmányain kívül, hosszú és ismételt utazásai alatt, melyeket úgy Európa északi részein, mint a déli országokban tett, kiváló tájképfestővé fejlődött. Jelentősége a tájképek realisztikus és mégis hangulatos fölfogásában rejlik. Főleg az é.-i zord tájakat, a zajló tengert, a norvég fjordokat, a hollandi tengerpartot kedvelte. Jelesebb művei: A Hardangerfjord Bergennél (1843, Düsseldorf); A Praesident gőzös elmerülése (1842, Karlsruhe); Őszi reggel a pontiumi mocsarak közt (1846, müncheni Pinakotheka); Ostende; Scheveningen; Kissingen; Az Alsó-Rajna áradása; Wesztfáliai malom holdvilágnál (1888); Halárverés; Utazási kaland Oroszországban 12 lap. stb.

2. *A.*, *Oswald*, az előbbinek öccse, festő, szül. 1827 febr. 2., megh. 1905 febr. 1. Düsseldorfban. Általában bátyja irányát követte, de inkább a déli tájak ábrázolásához vonzódott és tájképeit a népéletből vett mozgalmas staffage-zsal, körme-

neteksel felvonulásokkal, népies mulatságokkal elénkitem. Egy olaszországi tájképe a budapesti szépművészeti múzeumban is van. Főművei: A Villa d'Este Tivoli mellett; Torre del Greco a Vezuv lábánál; Holdvilágos éj a nápolyi parton; Páce Amalfiban (Berlin, nemzeti képtár); Santa Lucia; A Colosseum; az Angyalvár; Monte Pincio Rómában, stb.

Achenbach, *Heinrich von*, porosz konzervativ államférfiú, szül. 1829 nov. 23., megh. 1899 jul. 9. II. Vilmos császárnak volt tanára (az állami közigazgatás tanát adta elő 1885). 1873—78-ig Bismarck alatt kereskedelmi és közmunkaügyi miniszter volt, azután tartományi elnökként működött. Ismeretes az «Achenbach-féle javaslat», mely által A. és a kormány a poseni német elemet erősíteni kivánta és melyet a porosz országgyülés 1886. el is fogadott. Mint író a ném. és franc. bányajoggal foglalkozott.

Achen-tó É.-Tirolban, Schwaztól É.-ra. A legnagyobb és legszebb tó német Tirolban, és a nagy alpesi tavak közt a legmagasabb fekvésű (930 m.). Ny.-on a Raben- és Seekarspitz, K.-en az Unnütz, Kogl-, Spiel- és Kotalpinjoch lejtői határolják, melyek 2000 m. fölé emelkednek és részben meredek esésűek; felülete 6·75 km², hossza 9 km., szélessége több mint 1 km., mélysége 133 m.; gyönyörű kék színt játszik. Jenbachból az Inn völgyében vezet a tó keleti partján a több helyt sziklába vésett és a tóba vert cölöpökön nyugvó út s tovább az Achenszoroson át Kreuth, Tegern-tó és München felé. 1889 óta a tó és Jenbach közt vasúti összeköttetés van. Keresett nyaralóhely.

Achenwall, *Gottfried*, államtudós és statisztikus, szül. Elbingben 1719 okt. 20., megh. Göttingenben 1772 máj. 1. Marburgban magántanár volt, majd Göttingenbe ment, hol a filozófia, utóbb a jogtudományok rendes tanára volt. Számos műve a jog, politika és történet tudományával foglalkozik. Leghíresebbé lett az Abriss der neuesten Staatswissenschaft (Göttingen 1749) c. munkájával, melynek alapján őt tekintik a statisztika megalapítójának («apjának»), ki e tudománynak a nevet is adta. Tényleg azonban A. maga *Conring*-nak (l. o.) tulajdonítja ez érdemet, a statisztika nevét pedig a magyar származású *Schmeitzel* (l. o.) már 1723. használta. A. felfogása szerint a statisztika az állam jelen állapotát az «államnevezetességek» (l. o.) leirása által ismerteti; e meghatározás nem szabatos, de az ezen értelemben vett (ú. n. «egyetemi») statisztika gyakorlatilag nagy hasznot nyujtott a közügyekkel foglalkozóknak.

Acher, l. *Elisá ben Abujá.*

Achern, Badenben járáshivatali székhely és vasúti csomópont (1900) 4613 lak., nevezetes agyag-, szék-, kalap- és szivargyárakkal.

Acheron (most *Fanariotikosz*), folyó a régi Thesprotiában, előbb zord hegyvidéken tör át, majd egy mocsárszerű tóban (Acherusia palus) vész el, mely az Eleai-öbölbe folyik. Egy másik A., Alfeios mellékfolyója, Eliszben van. A görög mitologiában A. az alvilágot körülvevő folyó, melyen a lelkeket Charón evezős viszi át.

Acherontia *Ochs.* (állat), a szürkületi lepkékhez tartozó lepkenem. L. *Halálfejes pillangó.*

Acherusia, Görögország Epirus nevű tartományának egy mocsaras tava, melyet az Acheron folyó (l. o.) kevéssel a tengerbe való szakadása előtt képez. Igy hitták még a Cumae közelében, Campaniában fekvő lago di Fusaro-t, s Argolisban Hermione lakosai egy tavukat.

Achery *(dom Jean-Luc D')*, a st. Maurus kongregációhoz tartozó bencés tudós. Szül. St.-Quentinben 1609., megh. Párisban 1685. A Saint-Germain de Prés-i apátság, hol életének legnagyobb részét töltötte, neki köszöni könyvtára nagy hírét. Legnevezetesebb munkája: Veterum aliquot scriptorum, qui in Galliae bibliothecis, maxime Benedictinorum latuerunt, Spicilegium etc. (Páris 1655—1677, 13 k.).

Acheta *Fabr.* l. *Tücsök.*

A cheval-állás (franc., ejtsd: á svál), katonai műszó; a. m. csapatok, v. erődítések akképen való elhelyezése, hogy ezek arcvonala vm. tereptárgyra v. terep-részre (közlekedési vonal, folyó stb.) megközelítőleg merőlegesen (keresztben) álljon. Az A.-nál tehát a csapatok ill. erődítések az utat, folyót stb. közbevevőleg, vagyis attól kétoldalt alkalmaztatnak.

Achill (ejtsd: ékkil), Mayo grófsághoz tartozó sziget Irország DNy-i partján, 142 km² ter., 6400 lak.; palahegység borítja, mely 672 m. magas.

Achillea, sziget, l. *Kígyósziget.*

Achillea *(cickafark*, növ.), a fészkesviráguak *(Compositae)* családba tartozó génusz, melynek az É.-i mérsékelt övön, különösen az Óvilágban 100 (hazánkban 18) faja van elterjedve. A sugaras fészkesviráguak közé tartoznak, fürészes, egy v. többször szárnyas levelüek. Virágzataik aprók, sátorozó összvirágzatban. Leggyakoribb a *közönséges cickafark* (A. millefolium). Levele és virága fűszeres illatú, zamatos, keserű. Tartalma az *achillein* nevű keserű anyag és akonitinsav. A frissében sajtolt levélnedvet házi orvosságnak használják, tea gyanánt, emésztési zavarok ellen, sőt a fiatal levelekből levest s főzeléket főznek. Apróra felvágva és liszttel keverve baromfietetéshez is használják. *A. ptarmica* házi szerül használatos; *A. moschata* a svájci havasokon jó legelő-növény, ivain- és moschatin-anyagot tartalmaz; az olaszok készítik belőle az *esprit d'iva* italt. Ha egy üveg szeszes italba maroknyit dobnak belőle, a jóízű, gyomorerősítő *genipi* lesz belőle. Erre használatos az *A. nana* és *A. atrata* is, melyek alpesi, mészkövet kedvelő növények. Kertekben a következő fajokat tenyésztik leginkább: *A. filipendulina Lam.* Keletről való, sárgán virágzik juliusban; *A. nobilis L.* D.-Németországban és K.-felé honos, sárgásfehéren virágzik; *A. tomentosa L.* aranysárga virágokkal; *A. ptarmica L (Ptarmica vulgaris D.C.)*, kivált pedig ennek változata (var. fl. pleno) becses kötészeti anyagot szolgáltat; *A. Clavennae L.* ezüstszürke leveleivel és nagy fehér virágzataival ajánlatos növény alpinumokra. A fajokat magvetéssel és tőosztással szaporítják.

Achille-Cesbron, *Achille Théodore*, szül. 1849. Algerben. Jónevű francia virágfestő, az Académie des arts de la Fleur et de la Plante egyik alapítója.

Achilleïn, az *Achillea moschata Wulf.* vízben oldható, vörösbarna színű alkaloidja. Higított sa-

Ami itt szó Ac alatt nincs meg, Ak alatt keresendő!

vakkal forralva, másik alkaloiddá, a $C_{11}H_{17}NO_4$ összetételű *achilletin*-né alakul.

Achilleion, Erzsébet királyné Korfu-szigeti villája, melyet *Carito* Rafael nápolyi építőmester 1889—91. épített, Korfu szigetének fővárosától délre, a regényes fekvésű falu mellett, gyönyörű park közepén, a Monte Dece nevű magaslaton, kb. 150 m.-nyire a körülötte elterjedő dombvidék fölött. Maga a palota az olasz renaissance villák ízlésében készült kétemeletes épület, tele erkélyekkel és galériákkal. A falakat Achilleus életének főbb mozzanatait ábrázoló rajzok ékesítik s az előcsarnokban a haldokló hősnek szobra van elhelyezve. Az A.-t övező park olaszos modorban terrasszokkal lenyulik egészen a tengerig, fasoraiban számos szoborral. A királyné halála után a kastély műkincseit Bécsbe szállították s az A.-t 1907. Vilmos német császár vásárolta meg, ki a maga ízlésének megfelelően átalakíttatta.

Achilles, l. *Achilleus*.

Achilles, e nevet adták a görögök az eleai Zénón (v. Parmenides) egyik álokoskodásának, mellyel be akarta bizonyítani, hogy minden mozgás csak látszat, nem valóság. A., úgymond, nem érheti utól a teknősbékát, mert valahányszor A. ama helyre ért, amelyen a béka volt, midőn ő elindult, a béka e helyet már elhagyta, tehát ismét előbbre van. De mihelyt különböző sebességekből indulunk ki, ezzel már megengedtük, hogy ugyanazt a tért különböző sebességű tárgyak különböző időben futják be. A metafizika fejlődésére Zénón okoskodása hatással volt; mind Hegel, mind Herbart behatóan foglalkoztak vele, legújabban Bergion, a híres franc. filozófus L'évolution créatrice c. művében.

Achilles-in *(tendo Achillis)*. A *kéthasú lábikraizom* (m. gastrocnemius s. gemellus surae) és az *egyhasú* v. *mély lábikraizom* (m. soleus) egyesült és a test legerősebb (12 cm. hosszú, 2—2·5 cm. széles, s 0·5—0·6 mm. vastag) ina, amely végével a sarokcsont hátulsó érdes felületén tapad. A lábikraizmok összehuzódása az A.-nal egybekötött sarkot emeli és a lábat talphajlításba hozza (járáskor, tancoláskor, ugráskor). Az A. elszakadása vagy átvágása a járást és állást is lehetetlenné teszi. Zsugorodása az ú. n. *lólábat* hozza létre.

Achilles-sark, l. *Achilleus*.

Achilleus (lat. *Achilles)*, a régi görögök ünnepelt nemzeti hérosza, Homeros Iliasának főhőse. Peleusnak és Thetis nereidának a fia (Peleides), Aiakos unokája (Aiakides), a mirmidonok királya. Homeros A. életének csak azt a szakaszát énekli meg, mely Trója ostromának utolsó évében az Agamemnonnal való összezördülése és Patroklos halálát megboszuló harca közé esik. A. azért haragudott meg Agamemnonra, mert az elvette tőle kedvesét, a szép Briseist. Amíg A. a harcban nem vesz részt, a trójaiak egyre jobban szorongatják a görögöket. A kérlelő követségek szavának nem enged, de mikor a trójaiak már a görög táborba is betörnek, megengedi Patroklosnak, hogy mirmidonjait a harcba vezesse s barátjának odakölcsönzi fegyverzetét. Midőn a harcban Hektor Patroklost megöli, A. ismét csatába indul, a Hephaistostól kovácsolt remek fegyverzetben pusztítja az ellenséget és barátját megboszulva lándzsájával átdöfi Hektort, kinek holttestét kocsijához kötözve meghurcolja, de mikor az agg Priamos könyörögve megjelenik sátrában, átadja neki a holttestet. Ezzel végződik az Ilias, mely A.-t mint a görög hős eszményképét rajzolja: nagy, erős, szép, vitéz és büszke, habozás nélkül választja a hosszú élet nyugalma helyett korai halállal az örök dicsőséget; szenvedélyes, féktelenül tud gyűlölni és szeretni, hű barát, szerető fiú. A Homeros utáni költők mindenféle részlettel kerekítették ki a mondát. Szerintök eleinte Zeus és Poseidon versenyeztek Thetisért, mivel azonban a jóslat szerint Thetis fia hatalmasabb lesz atyjánál, halandó férfival, Peleusszal házasították össze a nereidát. Lakodalmán részt vett valamennyi isten (ezt ábrázolja a híres François-váza Firenzében), ott dobta Eris a civakodást előidéző aranyalmát az istennők közé. A.-t születése után Thetis sebezhetetlenné akarván tenni, a Styx vizébe mártotta, sarkán azonban, amelynél fogva tartotta, mégis sebezhető maradt (Achilles-sarok). Ismervén fia végzetét, az anya Skyros szigetére küldte fiát, hol leánynak öltözve Lykomedes király leányainak társaságában elrejtve élt; de mikor a trójai háború kitör, Odysseus cselére A. elárulja kilétét és követi őt a háboruba. Hektor megölése után A.-t Párisnak Apollontól irányított mérges nyila sarkán találja és megöli. Odysseus az alvilágban találkozik vele. A.-t héroszként tisztelték sokfelé, különösen a Fekete-tenger partvidékein, aztán a Borysthenes torkolatánál levő Leuke szigetén, ahová őt anyja, a máglyáról elragadván vitte és ahol (a boldogok szigetén) más hősökkel és hősnőkkel együtt újabb boldog életet él. A. az *antik művészetnek* kedvelt tárgya volt; Plinius szerint a szobroknak egész csoportját, melyek lándzsát tartó meztelen ifjút ábrázoltak, statuae Achilleae-nek nevezték. Ránk nem jutott szobor, melyről biztosan állíthatnók, hogy A., annál gyakoriabbak a reliefeken, vázaképeken, érmeken és falfestményeken fenmaradt ábrázolások A. életéből vett jelenetekkel.

Achilleus feje egy pompeji falfestményen.

Achilleus Tatios, Heliodorosszal együtt a görögök legismertebb — valószinűleg keresztény — regényírója Alexandriából a Kr. u. V. sz. közepén. Heliodoros nyomán írt 8 könyvből álló regénye Kleitophon és Leukippe kalandos szerelmi történetét tárgyalja gyönge jellemrajzzal, tele tudákos kitérésekkel, szónoki sallangokkal, [illegible] hőse szájába adja. Kiadta Jacobs (Leipzig 1821, 2 köt.) és Hirschig Hercher az Erotici scriptores Graeci I. kötetében (u. o. 1858).

Achillini, 1. *Alessandro*, olasz bölcsész, a XV. sz.-ban tanította Páduában és Bolognában Averroes magyarázata szerint Aristoteles filozófiáját, oly sikerrel, hogy kortársai II. Aristotelesnek nevezték. 1512. halt meg. Híres volt vitatkozása Pomponatius Péterrel. Munkái száraz, skolasztikus modon irvák. — 2. *Gian Filoteo*, az előbbinek öccse (1466—1538). Két terzkölteménye, melyeket nyolcasokban és terzinákban irt, formáik miatt ritkaságok. — 3. *Claudio* (1574—1640), Ferrarában és Parmában jogtanár volt s XV. Gergely pápával, XIII. Lajos királlyal és Richelieu bíborossal összeköttetésben állott.

Achillodinia, Achillesin-fájdalom, az a fájdalom, mely járaskor v. állaskor az ikraizom inának tapadása helyén jelentkezik. Leggyakoribb oka az in alatt fekvő nyalkatomlőnek gyuladása.

Achim, falu a poroszországi Stade kerületben, (1905) 3227 lak., szivargyárral.

Achim *L. András*, orsz. képviselő, szül. 1871. Békéscsabán, ahol a gimnázium 6. osztályát elvégezvén, szülei kivánságára gazdálkodáshoz fogott. Csakhamar a békéscsabai szocialista gazdák és munkások vezetője lett. 1905. szocialista programmal orsz. képviselőnek választották Békéscsabán, de a Kuria megsemmisítette a választást. A. megszakítván az összeköttetést mind a koaliciós pártokkal, mind a szocialista párttal, önállóan megalapította az alföldön az úgynevezett *parasztpártot* és földmivelő-szövetséget, mely 1908. jun. 7—8. Békéscsabán kongresszust tarfott, amelyen mintegy négyszáz község volt képviselve. Időközben a *Parasztujság*-ot szerkesztette és adta ki; de ezzel felhagyott. Az 1910-iki választáson parasztpárti programmal Békéscsabán ismét orsz. képviselővé választották.

Achimenes *Brown* (növ., Trevirana W.), a *Gesneraceák* családjának csinos virágú génusza. Szirma szép piros, csőalakú, a széle ötmetszetű. Mexikó és Közép-Amerika nedves, meleg erdeiben mintegy 25 faj él, melyek közül számosat *Gloxinia* módjára tenyésztenek nálunk üvegházakban, különösen pedig az *A. grandiflora D.C.* piros és lilaszínű virágú számos változatát, az *A. mexicana*-t, *A. amabilis*-t. Keresztezés által létrehozott számos alakját is tenyésztik.

Achiria (gör.), a kezek veleszületett hiánya.

Achirit (ásv.), l. *Dioptáz.*

Achiropicta, l. *Acheiropita.*

Achivok (lat. *Achivi*), épp úgy, mint az achájok, a rómaiaknál a homérosi görögöket jelentik.

Achlath, város Török-Örményországban, a Van-tó é. partján, mintegy 4000 lak. Az ókorban *Chelath*-nak hívták s az örmény királyok székhelye volt; lakosainak száma akkor a 200,000-et is meghaladta. Földrengések következtében több izben elpusztult, de mindig újra felépítették.

Achleitner, *Arthur*, német író, szül. Straubingban (Bajorország) 1858 aug. 16. Munkái tárgya főkép a bajor nép- és vadászéletből való: Aus dem Hochland (München 1892); Im Gamsgebirg (u. o. 1893); Die Dobratschrose (Stuttgart 1896); Im Gebiet des Gross-Glockners (u. o. 1900); Der Landprofoss (Leipzig 1907); Aus der grünen Steiermark (ugyanott 1908); Karl der Weise (ugyanott 1908) stb.

Achlorhydria, a sósav hiánya a gyomornedvben.

Achloropsia, zöldszíntévesztés, l. *Színlátás hibái.*

Achlya *Nees v. Esenb.* (növ.), a *Saprolegniaceae* családba tartozó gombagénusz, melynek mintegy 13 faja van, mindannyi a vizben rothadó állati és növényi szervezetekben él, melyet sűrű pelyhes penész módjára lepnek el. Az *A. prolifera Nees*-t a rákvész okozójának tartják.

Achmatit (ásv.), l. *Epidot.*

Achmed, l. *Ahmed.*

Achmim (*El-Achmim* v. *El-Echmin*, kopt. *Smin*), város Egyiptom felső részén, a régi *Chemnis* v. *Panopolis* romjain, a Nilus jobb partján, északra Kenehtől 114 km. távolságban, (1897) 28,000 lak.; élénk gyapotszövőiparral. Franciskánus és kopt kolostor; temploma legszebb egész Egyiptomban. A régi sirokban mumiákat, feliratos táblákat, ékszereket és különösen sok szövött és diszített ruhadarabot találtak. V. ö. *Ferrer*, Die Gräber u. Textilfunde von Achmim-Panopolis (Strassburg 1901) és Mein Besuch in El-Achmim (u. o. 1905).

Acholia (gör.) jelenti az epe hiányát, helyesebben mondva megkevesbedését (*hypocholia*) a bélsárban. Igen fontos tünete többféle emésztőszervi bántalomnak, felismerhető a bélsár világossárga, súlyos esetekben agyaghoz hasonló színéről. Leggyakoribb oka az, hogy az epe lefolyása a bélbe az epeutak eldugulása, leszorítása, heges zsugorodása, lobos megduzzadása v. daganatszövetté való átalakulása stb. miatt meggátoltatik, ritkább esetben az, hogy a májsejtek nem készitenek elég epét. Következménye az, hogy a bélbe bele nem jutó epe a vérbe felszívódik s ezt az állapotot *cholaemiának, epevérűségnek* nevezzük. A cholaemia főtünete ismét a *sárgaság, icterus.* L. *Sárgaság.*

Achondrit, l. *Meteorit.*

Achor (gör.), a szőrtüszőben keletkező genyes hólyag elavult elnevezése.

Achorion Schoenleinii *Rem.* (növ.), helyes neve: *Oospora porriginis* (*Mont. et Berk.*) *Sacc.*, l. *Ótvarpenész* és *Fejkosz.*

a. Chr. v. *a. Chr. n.* a. m. *ante Christum* (*natum*), Krisztus születése előtt.

Achras *L.* (növ.), a Sapotaceák génusza egyetlenegy fajjal, *A. Sapota* L., (szapotillfa). Ez a nagy, tejelő fa az ágak hegyén csoportosuló levelei között nagy virágokat s gömbölyű vagy ötszögletű, kevésmagú, jó izű bogyókat visel (szapotill-szilva). Nyugat-Indiában és Közép-Amerikában honos; kedvelt gyümölcséért tenyésztik. Éretlenül szedik le s otthon érlelik meg, mert mihelyt érni kezd, az egerek bántják. A fa kérge és magva keserű és orvosságnak használják. — A. mint *Pirus Achras Wallr.*, nyakas körte, hosszas gyümölccsel. Levele a molyhát még kifejlődés után is megtartja. A nyakas, azaz kúpalaku körtefajták törzsfaja. L. még *Balata.*

Achroit (ásv.), teljesen színtelen, víztiszta *turmalin;* ritkán fehéresbe, halavány rózsaszínbe, kékes és zöldes színbe is képez átmenetet; van olyan is, az úgynevezett *szerecsenfej*, melynek az egyik vége feketés. Elba szigetén (S.-Pietro), Svájcban

a Szt.-Gotthardon és Szászországban Penig mellett találják.

Achromasia, l. *Achromatosis.*

Achromatismus, l. *Akromatizmus.*

Achromatopsia (gör.), l. *Színlátás hibái.*

Achromatosis (*achromasia, achromia*), az emberi bőr rendes színét adó festőanyagnak teljes v. részleges hiánya. Ha ez veleszületett, *albinizmus* (l. o.) v. *leukopathia congenita* a neve, ha pedig szerzett baj, akkor *leukopathia acquisita, vitiligo, leukoderma* névvel jelölik.

Achroodextrin, l. *Dextrin.*

Achsarumov, orosz író, l. *Ahsarumov.*

Achselmannstein, fürdő, l. *Reichenhall.*

Achtaragdit, a helvincsoportba tartozó szilikátásvány, apró pszeudomorf kristályokban. Tompa fényű, átlátszatlan, szürkeszínű, belül fehér, agyagszagú és nyelvhez tapadó. Előfordul az Achtaragda torkolata körül Kelet-Szibériában.

Achté *(Ackté) Lőrinc Miklós,* finn énekművész, zeneszerző és karmester, szül. 1835 ápr. 25. Párisban. Tevékeny része volt a finn operaház alapításában és leginkább annak kötelékében működött. Zenekari művei igen népszerűek. — Felesége: *Strömer Emma Charlotte,* énekművésznő, 1850 márc. 14. szül. Ouluban. Az úttörők egyike a finn énekművészet terén. 1869. lépett föl a helsingforsi svéd szinházban s az 1873. alapitott finn operának egyik oszlopa lett. — Leányuk: *Aino,* 1876. szül. Helsingforsban, eleinte szülei tanították, majd Párisban folytatta tanulmányait s ezeknek befejeztével az ottani nagy operához szerződtették, melynek egyik legkedveltebb tagja lett. 1901. férjhez ment *Renval* finn képviselőhöz és lapkiadóhoz. Több ízben tett művészi körutat Európában és Amerikában s Budapesten is 1906. nagy sikerrel vendégszerepelt.

Achtermann, *Wilhelm,* német szobrász, szül. Münster mellett 1799 aug. 15., megh. Rómában 1884 máj. 26. Egész 28 éves koráig földmíves volt, azután megtanulta az asztalosmesterséget, majd 1832. Berlinbe ment, ahol Schadow és Rauch iskolájában képezte magát. Később Rómában élt. Főképen vallásos tárgyú szobrokat készített. Leghiresebb szobrai a münsteri dómban: egy Pietà és Krisztusnak a keresztről való levétele. V. ö. *Hertkens,* W. A. (Trier 1895).

Achtheres *Nordm.* (állat), az evezőlábú rákok (Copepoda) rendjébe tartozó állatnem, melynek fajai a halak kopoltyúján élősködnek. L. *Haltetük.*

Achti *(Achty),* orosz város Dagisztánban (Kaukázus), a Szamur-kerületben, 5923 lak.

Achtirka vagy *Achtirszk.* 1. Kerület Karkov kormányzóság nyugati részében, területe 2778·6 km², (1897) 160,991 lak. 2. A kerület fővárosa két tó és az A. folyó mellett, az orosz államvasút vonalán, (1897) 23,390 lak. Van benne posta, táviró, szép székesegyház hires Mária-képpel, melyhez tömegesen zarándokolnak, hatosztályú gimnázium, jelentékeny gyümölcstermelés, élénk kereskedelem csizma- és gyapjuáruval, évente 5 vásár. A. a lengyel uralom alatt keletkezett, s 1647. került Oroszországhoz.

Achtuba, a Volga alsó ága, l. *Volga.*

Achtum, l. *Ajtony.*

Achty, orosz város, l. *Achti.*

Achuntiamento, l. *Ajuntiamento.*

Achylia gastrica, l. *Apepsia.*

Achyrantes *L.* (növ.), az Amarantaceae családba tartozó génusz, melynek 12 trópusi faja van.

Acianoblepszia (gör.), l. *Acianopszia* és *Színlátás hibái.*

Acianopszia (gör.), a kék szín meg nem ismerése, l. *Színlátás hibái.*

Aciculidae (állat), az előlkopoltyus haslábú lágytestűek (Prosobranchiata) rendjébe tartozó csigacsalád a recéskopoltyusok (Neurobranchiata) alrendjéből tornyos csigaházzal, a tapogatók belső oldalán vagy ezek mögött ülő szemekkel; zárókészülékkel. Egyik faja, az *Acicula polita* Hartm. nálunk is gyakori.

Aciculit (ásv., ejtsd: acik—), l. *Patrinit.*

Acidalbuminát a. m. *savfehérje.* A fehérje savakkal kezelve elveszti természetes sajátságait, denaturálódik, így keletkeznek a *savfehérjék.* L. *Fehérjék.*

Acidalia *Tr.* (állat), az araszoló lepkék (Geometridae) családjába tartozó pillangónem, melynek 62 hazai faja ismeretes.

Acidaspis *Murch.,* l. *Trilobiták.*

Acidava, az Olt völgyén, a Vöröstoronyi szoroson át az Isker (Oescus) torkolatától a Dunán átkelve Alsó-Dáciából a mai erdélyi felföldre irányított római hadi út állomása Piatranál az Olt jobbpartján, XIII. m. p. Romula felett. A romániai vasút is itt ágazik a Verestoronyi szorosba. A Mommsen által ugyancsak a Romula-Apulum utolsóelőtti állomásául a szebenmegyei Rehohegy (Szerdahely és Szászsebes közt) feltételezett másik *Acidava* inkább *Sacidva* volt, miként a Geogr. Raveun. írja.

Acidimetria, l. *Kémiai elemzés.*

Acidit. Az eruptiv kőzetek kovasavtartalmuk szerint részint A.-ok, részint bazitok. Az *A.-ok* savanyú kőzetek, azok, amelyekben több, 60—80% a kovasav, nevezetesen kvarc és savanyú földpát; fajsúlyuk 2·3—2·7. A *bazitok* bázikus kőzetek, nem tartalmaznak szabad kovasavat (kvarcot) bázikus földpáttartalmuak s több bennük a vaskalcium, magnéziumban dús ásvány, mint az A.-okban; kovasavtartalmuk 45—60%, fajsúlyuk 2·7—3·2.

Aciditás, a bázisok és alkoholok azon sajátsága, hogy savakkal sószerű vegyületekké egyesülnek. A különböző bázisok és alkoholok A.-a különböző aszerint, hogy a teljes semlegesítésükre hány egyenértéksúlynyi sav szükséges. Eszerint megkülönböztetnek egy, két, több savú bázisokat.

Acidobutirométer, l. *Tejvizsgálat.*

Acidól, l. *Betain.*

Acidosis, savmérgezés. Némely betegségben (cukorbetegség, rák, különböző bélbajok), valamint lázban, éhezéskor a szervezetben nagymennyiségű sav (acetecetsav, β-oxyvajsav) keletkezik, amely az alkáliák elvonása által mérgezőleg hat. Legtöbb esetben az ú. n. *comára* (l. o.) vezet, amely az igen súlyos kórtünetek közé tartozik. L. *Acetonvérűség, Cukorbetegség.*

Acidum, a *sav* latin neve, pl. *A.* [illegible]: ecetsav, *A. arsenicicum:* arzénsav stb.

Acier à la rose (franc.), l. *R*[illegible]

Acies (lat.), katonai műszó, a. m. hadsor, harcrend, harcvonal; ritkábban valamelyik szárny

[illegible] megjelölésére is használták. Néha csatatéren s általában ütközetet is jelent.

Aciklikus [illegible], virág, amelyben a tagok, vagyis a termőlevelek, porzók, szirmok, csészelevelek nincsenek egy-egy körben elhelyezve, hanem másként, így főként csavarvonalban pl. *[illegible]*. Ha a virágleveleknek egyik másik része örvökben van elhelyezve s csak egy része nem, illetőleg csak egyes részeken vannak a tagok csavarosan elhelyezve, akkor a virág [illegible], pl. *Nymphaeaceae*, *Ranunculaceae*, *[illegible]*.

Acilburg, l. *Buda*.

Acmincum, l. *[illegible]*.

Acineum, Óbuda régibb és kevesbbé használatos lat. elnevezése *Aquincumnak* (l. o.).

Acineta *Lindl.* (növ.), l. *Orchideák*.

Acinetina v. *Suctoria*, a csillangós ázalékállatkák (*Ciliata*) egyik rendje. L. *Ázalékállatok*.

Acingburg, l. *Buda*.

Acinus (lat., «bogyó» v. «füszö»). E szót az orvostudományban mirigyes szervek véghólyagjainak megjelölésére használják.

Acipenser *L.* (állat), a vértes halak *(Ganoidei)* egyik neme. L. *Tok*.

Aci-reale (ejtsd: acsi), város Sziciliában, az Etna tövénél, az Aci folyó mellett, vasúti állomás, nem messze a tengerparttól, kedvelt éghajlati gyógyhely, meleg forrásokkal (Acqua Santa Venera, jódtartalmú kénes-sós vizű) és tengeri fürdővel; püspöki székhely. Van benne gimnázium, műegyetem és két akadémia. A lakosok száma (1901) 26,000. A. rév közelében van Poliphemos barlangja.

Ackermann, híres német szinészcsalád: 1. *Konrad Ernst*, a XVIII. sz. első nagy szinésze, szül. Schwerinben 1712 febr. 1-én. 1751 óta egy önálló társaság feje, mely 1764-től kezdve Hamburgban játszott, hol A. 1771 november 13. meghalt. Főleg komikus szerepekben volt kitünő. — 2. 1749 óta neje *Sophie Charlotte*, szül. Bierreichel, Schröder berlini orgonista özvegye. 1714 máj. 10. szül. és 1740 óta volt szinésznő. Hamburgban ő volt a szinház legkitünőbb ereje, tragikus és komikus szerepekben egyaránt kiváló. 1780. visszavonult a szinpadtól és meghalt 1792 okt. 14. — 3. Leánya *Charlotte* (1757—1775), igen művelt és hivatott szini tehetség volt, azonban fiatalon halt meg.

Ackershuus, l. *Agershuus*.

Ackley-serleg, l. *Harangvirág-serleg*.

Ackner *Mihály János*, az erdélyi ásványföldtani viszonyok megismertetése körül érdemeket szerzett ev. pap, szül. Szászvárosban 1782 jan. 25., megh. 1862 aug. 13. Középiskolai tanulmányainak végeztével külföldre ment teológiát hallgatni, de foglalkozott természettudományokkal is. Hazajövén, a nagyszebeni gimnázium tanárává lett és ekkor írta első művecskéjét: Antiqua musei Parisiorum monumenta, Cibini 1809. 1821. papnak hivták meg. 1830. kezdett nagy [illegible] archeologiával, mineralogiával s geológiával foglalkozni és a mellett, hogy sokat utazott, gyüjtött, számos értekezésben és önálló munkában ismertette buvárlatait. Legismertebb és a Verein für siebenbürgische Landeskunde által megkoszoruzott munkája: *Mineralogie Siebenbürgens mit geognostischen Andeutungen.* (N.-Szeben 1847—1855). Gyüjteményeit, könyvtárát a Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften szerezte meg.

Ackté, finn művészcsalád, l. *Achté*.

a. C. n. (lat.) a. m. *ante Christum natum*, Krisztus születése előtt.

Acne, l. *Akne*.

Acnidaria (állat), Haeckel szerint a *szivacsok*, szembehelyezve a többi tömlőállatokkal, melyeket *Cnidaria (csalánozók)* néven foglal össze. Az elsők csalánozó szervek nélkül, az utóbbiak csalánozó szervekkel.

Acocanthera *G. Don.* (növ.), az *Apocynaceae* család neme. Cserjék v. apró fák. Az A. és Carissa-fajok szolgáltatják a szomaliaknak és zuluknak a quabin nyílmérget, a középafrikai törzseknek a vabaio-, taita- vagy szuahélimérget.

Acoela (állat), az egyenesbelű örvényférgek (*Rhabdocoelidea*) alrendjének egyik csoportja, melynek testüregét parenchymahálózat tölti ki és bélcsöve nincs.

Acoelomata (állat), testüregnélküli állatok. Ilyenek a tömlőállatok (*Coelenterata*) és a lapos férgek (*Plathelminthes*).

Acoetes, l. *Akoites*.

Acoin, bonyolult összetételű fehér, kristályos vegyület, mely vizben oldódik (6%). Helybeli érzéstelenítő főleg szemoperálásoknál.

Açoka, l. *Asoka*.

Acollas (ejtsd: akolla), *Emile*, franc. jogtudós, szül. La Châtreban 1826 jun. 25., megölte magát Asnièresben 1891 okt. 17-én. Részt vett a genfi szocialista-kongresszuson (1867), amiért Párisban egy évi fogházra itélték. Azután Svájcban élt, mígnem a Commune idején, távolléte alatt, kinevezték a párisi jogi kar dékánjává 1871-ben. 1880. megkapta a becsületrendet. Számos jogi és politikai művet írt. Főműve a Manuel de droit civil (1869—74, 3 köt.). 1878. alapította a *La science politique* c. havi folyóiratot.

Acoluthi (gör.) gyertyavivők, a r. k. egyházban az alsóbb rendek legmagasabbja. Az ünnepi miséken kötelességük volt régente a püspököt gyertyákkal az oltárhoz kisérni, a kelyhet borral s vízzel megtölteni stb.; ma részben világi minisztránsok végzik az A. tennivalóit. L. *Egyházi rend*.

Acolytin, l. *Akolitin*.

Acoma, l. *Pueblo-indusok*.

A comodo (ol.), zenei jelzés, a. m. tetszés szerint.

Acomys *Geoffr.* (állat) a rágcsáló emlősök (Rodentia) rendjének *egérfélék* (Muridae) családjába tartozó állatnem, melynek gyapjuszőrei között tüskék is vannak. Ázsiát és Afrikát lakják fajai. Legismertebb a házi egér nagyságú *egyiptomi tövises egér (A. cahirinus)* és a 20 cm. hoszszúságú *sivatagi tövises egér (A. dimidiatus)*, mely Egyiptomban, É.-Arábiában, Palesztinában és valószinűleg egész DNy.-Ázsiában el van terjedve.

Aconcagua (*Aconcahua*). 1. Közép-Chile egyik legnagyobb tartománya. Északon Coquimbo, melytől a Choapa folyó választja el, keleten az Argentinai Alpok, délen Santiago tartományban az a hegylánc, mely az Aconcagua folyó és a Mapocho forrásait választja el, nyugaton Valparaiso

és a Csendes-tenger határolja; területe 14,020 km² (1905) 135,163 lak., 1 km²-re tehát 9 lélek esik. A tartomány öt völgyet foglal magában, melyeket az A. folyó és több más patak öntöz. Ez az öt völgy kitünő termőföld, ugyszólván összefüggő nagy kert; füge, őszi barack, dió, lóhere, kender, különösen sok szőllő s némi gabona terem itt. A rézbányászat is említésre méltó. A tartomány Detorca, Ligna, Putaendo, San-Felipe és Andes departementra oszlik. A főváros San-Felipe (l. o.). — 2. Cerra de A., kialudt vulkán, melynek csúcsa Argentina területébe esik, Heltling svájci utazó szerint, ki 1906. mászta meg, 7040 m. magas.

à condition (franc., ejtsd: a koñdiszióñ) a. m. feltételesen (az áru visszaküldhető, ha el nem kel), kivált a könyvkereskedők használják.

Aconellin, l. *Akonellin.*

Aconitin, l. *Akonitin.*

Aconitsav, l. *Akonitsav.*

Aconitum *L.* (növ.), l. *Sisakvirág.*

Aconquija-hegység (ejtsd: akonkviha), Közép-Argentinában, Salta és Tucuman tartományokban. Legmagasabb csúcsa 5500 m. Hágó vezet rajta keresztül, amely Tucumant Catamarca ÉNy.-i részével köti össze.

Acontius (*(Akontios)*, l. *Kydippe.*

Acontius Kövér István, l. *Kövér István.*

A conto (olasz), a m. m. számlára. Az adós nagyobb tartozása fejében részletet fizet *A.* A teljesített fizetést az adósnak *A.*, azaz számlája javára írjuk. — *A. nuovo:* uj számlára; *A. vecchio:* régi számlára.

A conto metà (ol.), a. m. feles számlára. Két cég egy bizonyos üzlet lebonyolítására akkép szövetkezik, hogy a nyereségben-veszteségben felerészben osztozkodnak. L. *Alkalmi egyesülés.*

Acopyrin, l. *Acetopyrin.*

Açores, l. *Azórok.*

Acorin, l. *Acorus.*

Acormus (lat.), életreképtelen torzszülött, melynek csak a feje van meg, törzs és végtagok nélkül. Ikermagzatoknál fordul elő, a másik iker ép.

Acorus.

Acorus *L.* (növ.), az *Araceae (kontyvirágfélék)* családhoz tartozó égnusz, melynek két faja él az É.-i félgömbön a trópusoktól a hidegebb tájakig. Torzsavirágzatát a kardalakú levél oldalán találjuk; tőkéje tagolt, aerenchymás, húsos. *A. calamus,* tavak, mocsarak környékén nálunk elvadulva él, eredetileg Indiából került Görögországba, innen Arábiába, ahonnan Európába is eljutott. Német- s más országokba csak a XV. sz.-ban jutott, s úgy terjedt tovább. Erős, zamatos illatú rhizomája *kálmosgyökér* név alatt ismeretes. Ható anyaga az illóolaj s az *acorin* nevű glikozida. Az A.-t tavak diszítésére, kertekben ültetik. Van fehércsíkos-levelű változata *(A. Calamus L. var. fol. varieg.),* mely azonban némileg érzékenyebb a tőfajnál. *A. gramineus Ait. (A. japonicus Hort.)* keskeny levelű, apró, Japánban honos fajt szobai terrariumokba és virágasztalokra használják, különösen tarkalevelű változatát. *A. gramineus Ait. var. pusillus Sieb.* (törpe-kálmos) csak arasznyi magas és nálunk is aquariumok diszítésére használatos. Az enyhe teleket a szabadban kibirják. — A gyógyászatban az A.-t, mint fűszeres keserű anyagot, étvágyjavítónak használják.

Acosta, l. *Uriel.*

A costi (ol.), kereskedelmi kifejezés, a. m. ott, az ottani piacon.

Acotyledones (növ.), Jussieu rendszerében a virágtalan növények osztálya (sziklevél nélküliek).

Acouchi-balzsam (növ.), l. *Icica.*

à coup perdu (franc., ejtsd: a kú perdü) a. m. vaktában, találomra.

Acqua (ejtsd: akva), *Cesare dell',* olasz festő, szül. Piranóban (Trieszt közelében), 1821 jul. 22., megh. Brüsszelben 1904. Velencében, Párisban, Brüsszelben tanult és Gallait hatása alatt történetkép-festő lett. Hatásos, de sokszor szinpadias művei pl. Cornelia, a Gracchusok anyja; Stuart Máriát kigúnyolja a nép; Marino Falieri; Spinoza ifjúsága stb. 1858—1866. egész képsorozatot festett Miksa főhg. megbízásából a miramari kastélyba (köztük Erzsébet királyné megérkezése Miramarba).

Acqua del Petesino, *acqua di Perugia* és *acqua di Toffa,* l. *Aqua Tofana.*

Acqua d'Ungheria *(ol. magyarországi víz);* ezen a néven ismerik az olaszok a budai keserű vizet.

Acquapendente, város és püspöki székhely Róma olasz kerületben, magas bazaltsziklán, Papliához közel, (1901) 6432 lakossal.

Acquappésa, város Cosenza olasz tartományban, 2202 lakossal, kénes forrásvízzel *(Terme Luigiane).*

Acquatinta (ol.), a réz és acélmaratásnak a XVIII. sz. közepén divatos és az utolsó három évtizedben, száz évi nyugalom után ismét felelevenített módja, melynél a lenyomatok tuss- vagy szépiarajz hatását keltik s azért ezt a sokszorosítást tussmodorú réznetszetnek is nevezik. Az eljárás a következő: a konturokat a rendes módon maratják a réznetszetbe, mire az megtisztítva a porzó-szekrénybe (Staubkasten) jön, hol finom poralakú kolofónium és masztix keverékkel sűrűn és egyenletesen beporozzák. Erre a lemezt vízszintesen tartva addig melegítik, míg az egyes szemecskék meglágyulnak s azután lehűtik, úgy hogy a porszemecskék egyenletesen fedik a lemezt, azonban az egyes szemcsék közt kicsi finom hézagocskák maradnak. Ezeken a hézagokon szivárog át a gyengített választóvíz, melyet a maratásra használnak. Előbb a legvilágosabb [illegible] következő árnyalatú foltokat fokozatosan elfödve, a maratást

részletenként folytatják, míg minden fényerősséget és árnyalatot el nem érnek. Különben minden művésznek megvan a maga fogása. Fáradságos, nehéz eljárás, de egyszersmind igen hálás, mert tusrajzok előállításánál utólérhetetlen. Egy-egy lemez azonban nem ad sok levonatot. Némelyek szerint *Saint Non* (1776 körül) és J. B. *Le Prince* (1781, mindkettő francia), mások szerint W. *Gilpin* (1802) angol találta föl a rézmetszetü sokszorosítás e módját. A hildburghauseni bibliográfiai intézetben alkalmazták először ez eljárást acéllemezre. L. *Hantoló eljárás.*

Acquavite (ol.), l. *Ákovita.*

Acquaviva (*A. delle Fonti*), város Olaszországnak Bari kerületében, vasúti állomás; van ősrégi székesegyháza, gimnáziuma, műegyeteme. Jelentékeny bor-, gyümölcs- és olajtermelés. Lakosainak száma (1901) 10,994.

Acque Albule, már az ókorban nagyon keresett olasz fürdőhely kénesforrásokkal. Rómától 21 km.-nyire a Campagnán fekszik a róma—tivoli vasút mentén.

Acquetta di Napoli, l. *Aqua Tofana.*

Acqui (ejtsd: akvi), a régi *Aquae Statiellae*, Alessandria olaszországi kerület fővárosa, a Bormida folyó mentén, vasúti állomás, püspöki székhely; van régi vára (most fogház), gót székesegyháza a XII. századból, régi városháza, római vízvezeték maradványai, gimnáziuma, műegyeteme, jogi iskolája, árvaháza, bortermelése és bőrcserzése, (1901) 11,500 lakosa. A város híres már Plinius idejében ismert meleg kénes forrásairól, melyek 46°—75° C. hőmérsékletüek: leginkább mint iszapfürdőket használják.

Acquisiteur (franc., ejtsd: akizitőr), ügynök, aki más számlájára üzletszerzéssel foglalkozik s a megkötött ügyletek után jutalékdíjban részesül.

Acquisitio (lat.) a. m. szerzés, valamely jog olyképen való megszerzése, hogy az vagyonunk alkatrésze legyen (l. *Tulajdonjog*). — *Acquisitum* szószerint az, amit valaki magának megszerzett, a magyar magánjog értelmében a. m. szerzeményi, szerzett vagyon, szemben az öröklött (ősi) vagyonnal.

Acquit (franc., ejtsd: akki) a. m. megkaptam; a váltóösszeg felvételének nyugtatványozása. — A billiárdjátéknál *A.-t adni* (hibásan: *agít* adni): a golyót, rendesen lökés útján, fölállítani, hogy az ellenfél játszék reá.

Acquit à caution (franc.), l. *Kikészítési forgalom.*

Acrania (koponyátlanok), a legalsóbb gerincesek v. ősgerincesek osztályának megjelölésére használt kifejezés. Az ide sorolt halalakú állatoknak nincsen koponyájuk és gerincoszlopuk; utóbbit gerinchúr (chorda) helyettesíti. A bél elülső része lélekzésre való és bőrredővel van körülvéve. Ide tartozik a lándzsahal (*Branchiostoma-Amphioxus lanceolatum* és az újabban felfedezett *Asymmetron lucayanum* Andrews). L. *Csőszívűek.*

Acraspeda v. *Acraspedota* (állat), fátyoltalan meduzák, l. *Meduzák.*

Acre (*Saint-Jean d'A.*), l. *Akka.*

Acre, folyó és a róla nevezett terület Braziliában, Bolivia délamerikai köztársaságtól ÉK.-re. 160,000 km² terjedelmű, erdőségben gazdag. Főképen sok a kaucsukfája. Lakói 1899 *Acre köztársaság* néven független államot szerveztek, de csak egy évig tarthatták magukat. A boliviai kormány 1900 márc. 8. ezt a területet nemzeti gyarmatterületnek, *Territorio Nacional de Colonias* jelentette ki s 1901. már bérbe is adta egy északamerikai szindikátusnak. Ez ellen azonban Brazilia tiltakozott s 1902. háborúval fenyegetőzött, de 1903. Petropolisban békét kötött Boliviával, amelynek az egész területből mindössze csak 3000 km² részt engedett át a Madeira mellett, a birtokba vett területért ellenben mintegy 50 millió K kárpótlást fizetett.

Acre (teljesen: *acre of land*, ang., ejtsd: ekr av lend), földmérték Angolországban, az angol gyarmatokban és Északamerikában. 1 A. = 4840 négyzetyard = 0·4047 ha. 30 A. = 1 yard of land, 640 A. = 1 mile of land. 1 A. = 4 rood vagy fardingdeal.

Acredula *Koch* (állat), l. *Őszapó.*

Acri, olasz város Cosenza tartományban, (1901) 11,500 lak., bor-, olaj-, gyapot-, besózott hús- és sonkakereskedéssel.

Acria (lat.), így nevezték a régi orvosok azokat a rossz nedveket, melyek a vérben felhalmozódva, betegségeket okoztak. — *A.*-nak nevezzük ma is az oly gyógyszereket, melyek erősen izgatják a velük érintkező szöveteket.

Acridin, l. *Akridin.*

Acridium (állat), l. *Sáska.*

Acrisius, l. *Akrisios.*

Acrocarpi (növ.), a mohák ama csoportja, melynek spóratokja (sporogonium) a szár csúcsán fejlődik. L. még *Pleurocarpi.*

Acrocephalus *Naum.* (állat), l. *Nádiposzáta.*

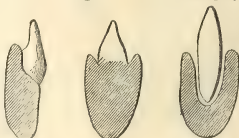
Acrochordinae (állat), l. *Siklófélék.*

Acrocladia (állat), tengeri sün-nem, melyre jellemző, hogy tüskéi kis számuak, de igen nagyok, néha bunkósak. Két faja él az Indiai-óceánban és Keleti-tengerben, de a Szuez-csatornán átvándorol a Földközi-tengerbe is. Legismertebb az A. (*Heterocentrotus*) *mammillatus* Brandt és az *A. trigonaria* Ag.

Acrocladium *Mitt.* (növ.), a lombos mohák génusza, melynek két faja D.-Amerikában és Ausztráliában, harmadik faja, az *A. cuspidatum* (*L.*) *Lindb.* Európában is otthonos. Hazánk mocsaraiban és nedves rétjein bőven nő. *Hazslinszky* a Hypnum génuszba sorolta.

Acrocomia *Mart.* (növ.), l. *Pálmák.*

Acrodont, a fogak elhelyezkedésének az a módja, amikor a fogak az állcsont szegélyén ülve

Pleurodont (*a*), acrodont (*b*) és thecodont (*c*) fogállás. *Wiedersheim* szerint.

az állcsontra ránőnek. Ilyenek a kétéltűek és bizonyos hüllők (Rhynchocephalia, kigyók, némely

gyikok) fogai. E fogállással szemben állnak a *pleurodont-* és *thecodont*-fogak (l. az *ábrát)*. A pleurodont-fogak gyökérvégük külső felével az állcsont belső oldalához tapadnak, úgy hogy gyökerük belső fele szabadon fekszik s csak a foghús fedi be. A thecodont-fogak fogmederben (alveolus) foglalnak helyet.

Acrolein, l. *Akrolein.*

Acronuridae (tüskésfarkú halak), a tüskeparás csontos halak alrendjébe tartozó halcsalád. Kb. 70 faja ismeretes, melyeknek legtöbbje az Indiai-oceánban a korallszirtek között él. Legismertebb faja a tengeri felcser, l. *Acanthurus.*

Acronycta, a bagolypillékhez *(Noctuae)* tartozó lepke-nem. Hazánkban 14 faja fordul elő.

Across country (ejtsd: ekrösz köntri), angol sportkifejezés, a. m. árkon-bokron keresztül, torony irányában, ki nem térve semmi akadálynak.

Acrostichon, l. *Akrosztichon.*

Acrostichum *L.* (növ.), a Polypodiaceae (Páfrányfélék) család génusza, 2 faja van: az *A. aureum L.* a trópusokon sok helyen, az *A. praestantissimum* Bory, az Antillákon van elterjedve. Felálló rhizomájuk van, minden levelük egyszer szárnyas, vastag középerük van. Az első faj a mangrove-mocsarak gyakori páfránya.

Acrylsav, l. *Akrilsav.*

Ács, építőiparos, aki különlegesen az épületeknél előforduló többé-kevésbbé durva famunkák készítésével foglalkozik, nevezetesen: tetőszerkezetekkel, állványokkal, durvább padlókkal, kerti házakkal stb. Ősidőkben az ácsmesterség az asztalossággal egyet alkotott, még csak a középkorban vált ki az asztalosságnak az az ága, illetőleg része, amely az épület belső famunkáinak, ú. m. falburkolat, mennyezet, korlátok, nyilvános épületek padjainak stb. készítésével foglalkozik. Az ácsmesterség tárgya ma is ország szerint változó. Nyugaton az ács nálunk már az asztalosság körébe utalt tárgyakat is készít. Innen van a németeknél is durva és finom (Feinzimmerei) ácsmunka.

Ács, nagyközség Komárom vm. gesztesi j.-ban, Ujszőnytől DNy.-ra, a Czonczó vize mellett, (1900) 715 házzal és 4844 magyar lak. (közte 2099 kat., 2569 ref., 137 izr.), kik jó kocsisok hirében állanak. Van nagy cukorgyára (Patzenhofer, Berg és társa tulajdona, 350 munkás), szeszgyára, hitel-, tejszövetkezete, gyógyszertára, többféle egyesülete; csendőrörs, vasúti állomás, posta- es távirdahivatal. Régi kastélyszerű épületét még az Esterházyak építették, ma Zichy Ernő gr. tulajdona. Már a rómaiak idejében jelentékeny hely volt; római feliratos köveket, több római épületet, egy hypocaustum romjait Rómer Flóris leirta; első okleveles említése 1260 körül történik. 1346. Nagymartoni Simon fia, 1434. Fraknói Pál és Vilmos grófok birták. A törökök alatt elpusztult és 1565. néptelen volt. 1628. újra telepítették, a XVII. sz.-ban az Esterházyak kezére szállt, kik 1824. Liechtenstein Alajos hercegnek adták el. Háborukban többször szerepelt; 1707. Rabutin csapatai táboroztak itt; 1809. a győri csata után a nemes felkelő sereg a francia csapatokat itt leverte; 1848—49. Komárom ostromakor folytak itt véres harcok. Az ezekben elesett honvédeknek emléket állítottak.

Ács, 1. *Károly,* író, szül. 1824., megh. 1894 márc. 1. Bpesten. A szabadságharcban mint polgári tisztviselő nagy tevékenységet fejtett ki, miért várfogságot is szenvedett; e fogsága alatt több európai nyelvet megtanult; kiszabadulván, egy leánynevelő intézetben tanárkodott, majd a biztosítási ügy terén működött, s az 1861-iki és 1865-iki országgyűléseken képviselő volt; majd visszavonult ráczkevei birtokára. Mint író, verseken kívül főleg a román és szerb népköltészetet ismertető, továbbá a biztosítás érdekében írt cikkekkel tette nevét ismeretessé. Vagyona egy részét Ráczkeve községnek hagyta egy gazdasági iskola felállítására, 18,000 koronát pedig a M. Tud. Akadémiának adományozott.

2. *Á. Mihály,* korrektor és nyomdászati szakíró, szül. 1841 dec. 8. Pesten, megh. u. o. 1896 jun. 19. Fáradhatatlan munkása volt a magyar nyomdászatnak és szakirodalmának s 1871—72. szerkesztette a *Typographia* című szaklapot, majd 1884—85. a nyomdászok magyarosítása céljából alapított *Nyomdászok Közlönyét.* Ugyancsak ő szerkesztette a nyomdászok *Társasköre,* majd *Szakköre* által kiadott Évkönyvnek 1887—91-ik évi folyamait.

3. *Á. Zsigmond,* ref. lelkész és műfordító, szül. Laskón, Baranyamegyében 1824 ápr. 24-én, megh. u. o. 1898 febr. 15. Kecskeméti, majd nagykőrösi tanár volt (az utóbbi helyen Aranynyal együtt); 1855-ben foktői, 1874-ben pedig laskói pap lett. Ritka nagy nyelvismerete lévén, szivesen foglalkozott angol (Longfellow), francia és spanyol remekírók fordításával; nevezetesebb fordításai: *A velencei kalmár* és *Sok zaj semmiért,* Shakespearetől; *Paul Jones,* dráma Dumastól; *Pál és Virginia,* Bern. de Saint Pierre-től és *A wakefieldi pap,* Goldsmith Olivértől.

Acsa, 1. nagyközség Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. váczi j.-ban, a Galga völgyében, (1900) 1128 magyar és tót lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, hitelszövetkezet, br. Prónay-féle kastély a XVIII. sz. első feléből, kertjében XVII. sz.-beli templomrom. Termékeny határa van. — 2. *A.,* kisközség Somogy vm. igali j.-ban, (1900) 1195 magyar lak., segítőszövetkezettel, postával, u. t. Igal. Pogányvár maradványai láthatók itt. — 3. *A.,* l. *Vértesacsa.*

Acsa (állat), l. *Szitakötők.*

Acsád, 1. kisközség Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1900) 802 magyar lak., csendőrörs, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, csipkeverőtanfolyam. Csinos kastélyát Szegedy Ferenc hétszemélynök építette 1824. — 2. *A.,* kisközség Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 638 magyar lak., u. p. Pápa, u. t. Mezőlak.

Acsádi *János,* budai főbiró 1541-ben, ki Buda városát, a Szolimán védelme alatt álló Izabella királynéval egyetértve, Ferdinánd számára fel akarta adni s ezért életével lakolt.

Acsády, 1. *Ádám Péter* de Acsád, veszprémi megyés püspök 1726—44-ig, szül. Acsádon (Veszprém vmegye), a XVII. sz. második felében, megh. 1744 okt. A papi pályára vágyakozván, a győri egyházmegyébe vették fel s a bécsi Pazmaneumba küldték teológiára. Alig tért vissza, Pápa városában plébánossá választották; rövid idő mulva győri kanonokká és Szt. Mihály arkangyal-

[illegible] emelt hantai prépostja lett. Az 1723-iki országgyűlésre káptalani követnek választották, s annak a bizottságnak tagja volt, melyet a nádor elnöklete alatt küldtek ki oly célból, hogy az országgyűlést érdeklő minden iratot, bárhol találhatók azok, összegyüjtsék, átvegyék s a rendek felügyelete alatt álló országos levéltárba letegyék. Két év mulva veszprémi püspökké, Veszprém vm. főispánjává és kir. kancellárrá nevezték ki. A püspöki lakot épített Veszprémben, ahol ez ma is áll, ő maga azonban Sümegen s Pápán tartózkodott. Mint még a Mária Terézia trónját megmentő 1741-iki országgyűlésen részt vett, megh. és Pápán, a Paulinusok templomában temették el.

2. *A. Ignác*, történetíró és publicista, szül. 1845 szept. 9. Nagykárolyban, megh. 1906 dec. 17. Bpesten. A pesti egyetemen befejezvén jogi tanulmányait, 1869 mint a Századunk politikai napilap munkatársa, hirlapírói pályára lépett. 1877. bölcselet doktorrá avatták a magyar történelemből. Történelmi kutatásai és nagyobb önálló munkáinak méltatásául az Akadémia 1888. levelező tagjává választotta. Irt szépirodalmi műveket is, *Fedényi bankja* (1882) és *Pénzházasság* c. regényeket; *Aranyországban* c. vigjátékot (1880); de munkásságát kiválóan és később kizárólag a történelmi irodalom terén fejtette ki. Művei: *Az osztrák császári cím és Magyarország* (Bpest, 1877); *Széchy Mária* (1885); *Magyarország Buda várának visszafoglalása korában* (jutalmazott pályamű, 1886); *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralk. alatt* (1888); *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. sz.-ban* (1889); *A magyar jobbágy-népesség száma a mohácsi vész után* (1889); *Régi magyar birtokviszonyok* (1894); *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában* (1896); *A magyar jobbágyság története* (1896); *A magyar adózás története 1598—1604.* (1896); *Magyarország három részre oszlásának története* és Magyarország története I. Lipót és I. József korában (a Magyar nemzet története c. millenniumi vállalatban). Megjelent még tőle *A magyar birodalom története* (1904). V. ö.: *Dudek* János. Kritikai tanulmányok Acsády I. művéről (1905). Ezenkívül számos kisebb értekezést is tanulmányt irt. Forditotta Bluntschli. Az ált. államjog és politika története c. művét az akademia könyvkiadó vállalata részére és szerkesztette az Athenaeum *Kézi Lexikonát* (1891—1893). V. ö.: Századok 1909. és Csánki Dezső akad. emlékbeszédét.

Acsai fehér. Hazai, fehérvármegyei szőllőfajta. Fürtje nagy, tömött; bogyói középnagyok, gömbölyüek, zöldessárgák, vastaghéjuak, húsosak. Középérésü. Rövid metszés mellett is bőtermő; bora jó években tüzes.

Acsalag, kisk. Sopronm vm. csornai j.-ban, (1900) 736 magyar lak. u. p. és u. t. Bősárkány.

Acsalapu (növ.), l. *Petasites*.

Acsay, 1. *Antal*, pedagógus és író, szül. 1861. okt. 28. Felsőalpáron. A kegyes tanítórendbe lépvén, 1887. főgimnáziumi tanár lett. 1888-tól a kegyesrend budapesti papnevelő és tanárképző főiskolájának tanára. 1897. a budapesti tud.-egyetem bölcseleti karán a pedagógia történetének magántanára lett, 1907-től fogva pedig egyszersmind a hittudományi karon a keresztény neveléstudomány megbizott előadója. Irt számos nevelésügyi, filologiai és hittudományi cikket és tanulmányt különböző tud. folyóiratokba és lapokba. Önálló irodalmi művei: *A magyarországi kegyestanítórend befolyása XVIII. sz. tanügyünk fejlődésére*, (Vácz 1887); *A humanisták és a scholastikusok küzdelme a XVI. sz. elején* (Budapest 1895, átd. kiadása 1898); *A gyermeknevelés*. Irta Aeneas Sylvius. Ford. és jegyzetekkel kísérte A. A., (u. o. 1898); *Lubrich Ágost emlékezete*. (u. o. 1905); *A renaissance Itáliában* (u. o. 1905).

2. *A. Ferenc*, író, főgimn. igazgató, szül. Esztergomban 1854 szept. 16. Középiskoláit Esztergomban, Győrött, és 1871 szept. 8. belépvén a Szt. Benedek rendjébe, Pannonhalmán végezte. Itt hallgatta 1874—1878. a teológiát és készült a tanári pályára. Pappá szentelték 1878. Csakhamar tanár lett Esztergomban. 1880. a magyar tanszakból oklevelet nyert a budapesti egyetemen. 1894. főgimnáziumi igazgató Győrött, ahol most is működik. Tevékeny részt vesz a győri közéletben, tagja a város törvényhatósági bizottságának, a győri katolikus autonomia választmányának, iskolaszéknek stb. Irodalmi működése: *A prózai műfajok elmélete* (Budapest 1889), Whately Rikárd és Bain Sándor retorikai elvei alapján, de magyar példákkal; leforditotta *Bossuet beszédeit* (I. köt. 1895, II. köt. 1902); több rendtársával megalapította 1898. a *Szt. Gellért* c. ifj. hitszónoklati folyóiratot; megírta a *győri gimnázium történetét* (1901); *Ifjúsági szentbeszédek* (I. köt. 1905, II. köt. 1908); *Rónay Jácint János élete* (1906) stb.

Acse, l. *Acsin*.

A. Cs. E. V., rövidített jelzés, a. m. Arad-csanádi egyesült vasutak.

Ácsfa, oly fa, melyet az ácsok dolgoznak fel. Az ácsok által készített tetőgerendázatot fenyőfanemüekből vagy tölgyfából állítják elő.

Ácsfalva (ezelőtt *Acsucza*), kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1900) 560 oláh lak.; vasúti állomás, posta és táviró.

Acsin (tulajdonképen *Acse*, azaz a béke helye); Szumatra sziget É.-i részében, a holland birtokban levő Kelet-India egyik kormányzósága; az ÉNy.-csúcstól (királycsúcs) Trumonig és az ÉK.-i végtől a Tamian-fokig (É. sz. 4° 25') terjed s 53,222 km² területet foglal el. Az É.-i partvidéken a Szamalanga-hegység, a DNy.-in a Pedir-hegység (legmagasabb csúcsa az Abong, 3350 m.) húzódik. A sziget É.-i csúcsán az A. nevü kis folyó ömlik a tengerbe és ugyanitt, a tengertől körülbelül 7 km.-nyire fekszik a *Kota Radzsa* vagy A. főváros, bambusznádból és karókból épült házakkal, megerősített királyi palotával és e mellett szintén erősített főtemplommal. 1876 óta vasút köti össze a tengerrel. Az éghajlat egészséges, a tartomány talaja igen termékeny, főterménye a rizs, továbbá az areka és a bors; flórája egyébként olyan, mint Szumatráé. A lakosok száma 582,175, kik közt 328 európai. Az acsinok Szumatra többi törzseitől elütnek, sötétebbek, szorgalmasabbak, de szenvedélyes ópiumszivók. Nyelvük a polinéziai nyelvcsaládhoz tartozik; mint a malájokban általában, bennök is nagy a függetlenségi érzet; földmiveléssel, halászattal és hajózással foglalkoznak. A. virágzása korát a

XVI. sz.-ban érte el, midőn Malakka félsziget egy részére is kiterjesztette hatalmát. 1637 óta a végnélkül megújuló trónvillongások következtében A. ereje gyengült és a hollandiak hatalma Szumatrán mindinkább nagyobbodott. 1868. a török kormányt hívták segítségül Hollandia ellen. Ekkor Hollandia szerződést kötött Angliával, melynek értelmében az aranypart hosszában épült hollandiai erődöket Anglia kapta meg, Hollandia pedig A.-nal szabadon elbánhatott. A parti államok egymásután meghódoltak ugyan, de az ellenszegülés csak 1879. szünt meg, mikor végre a németalföldi gyarmatok minisztere jelenthette a törvényhozási testület gyülésében, hogy a háború A.-nal be van fejezve s az ország egészen alá van vetve. V. ö. *Veth*, Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland (Leiden 1873); *Gerlach*, Atjin en de Atjinezen (Arnh. 1873); *Kepper*, De oorlog tusschen Nederland en Atchin (Rotterdam 1873), *Kielstra*, Beschrijving van den Atjenoorlog (Haag 1884); *Snouck-Hurgrinje*, De Ajethers (Batavia 1894).

Acsinov, kozák kalandor, l. *Asinov.*

Acsinszk, kerületi város orosz Szibiriának Jenisszej kormányzóságában, a Csulim jobb partján, (1897) 6714 lak., leányprogimnáziummal. A.-nak az a kiváló jelentősége, hogy átmeneti pontot képez az összes szárazon szállított árukra.

Ács-kréta, az ácsok vöröses krétája, mely nem egyéb, mint tiszta földes vörös-agyagvasérc, vagyis vörös-vas-okker (Röthel). Néha a sárga vas-okkernek (sárgaföldnek) izzítása által állitják elő, amikor persze utánzás.

Ácsolat (bánya), az a faszerkezet, mellyel a bányákban a kivájt üregeket beomlás ellen biztosítják; rendesen kevesebbe kerül, kevesebb helyet foglal el és gyorsabban helyreállítható, mint a falazat; de tartóssága sokkal rövidebb, mint a falazaté, tehát gyakrabban kiván javítást és megújítást. A kőzet minősége és a nyitva tartandó üregek célja szerint különböző az Á. a *tárókban, járó* v. *szállító vágatokban, fejtésekben, aknákban* stb. L. *Bányamívelés.*

Ácsszérű, ahol az ácsmunkákat készítik. Miután az épületek tetőszerkezetét mindig már előzetesen az Á.-n próbaképen összeütik, az Á.-nek meglehetős tágas, sík területének kell lennie.

Ácsteszér, kisk. Veszprém vm. zirci j.-ban, (1900) 1000 német és magyar lak.; u. p. Súr, u. t. Bakonyszombathely.

Acsua, keletafrikai törpe népfaj Abessziniában. V. ö. *Stuhlmann* Fr., Mit Emin Pascha im Herz v. Afrika (Berlin 1894).

Acsucza, község, l. *Ácsfalva.*

Acsva (ezelőtt *Acsuva)*, kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1900) 1277 oláh lak., u. p. és u. t. Halmágycsúcs.

Act (ang., ejtsd: ekt), az angol jogi műnyelvben «határozat», vm. hatóságnak v. testületnek határozata. *Act of Parliament*, a király által a parlament hozzájárulásával hozott törvény. A parlamenti akták képezik a királyságnak irott törvényeit (leges scriptae). A legrégibb a Magna Charta 1225. évből, III. Henrik király alatt, megerősítve I. Eduard király által 1297. Az angol nemzet politikai szabadságának alapbiztosítéka. *Bankrupty Act* a. m. csődtörvény. *Act of Settlement*, angol trónörökösödési törvény, mely a trónörökösödést hannoveri Zsófia hercegnőre s protestáns örököseire korlátozza. *Act of Uniformity*, egységes egyházi imakönyv (Book of Common Prayer) behozatalára vonatkozó törvény.

Acta (lat.), a hivatalos tárgyalások följegyzése a rómaiaknál. 1. Az *A. Senatus* a tanács tárgyalásairól adtak számot s Caesar idejében nyilvánosan közzététettek az A. populi című gyüjteményben (l. alább.) Később csak a városi prefektus engedélyével voltak az állami irattárban és nyilvános könyvtárakban hozzáférhetők. — 2. Az *A. diurna urbis* v. *populi* pótolták a mai napilapokat. Eleinte magánosok küldték el a távollevőknek, míg Julius Caesar Kr. e. 59. hivatalossá tette őket. A hivatalos közleményeken kívül, melyek a császári családban történtekre, állami és városi ügyekre vonatkoztak, a napi eseményekről is megemlékeztek. Kiki olvashatta egy fehér táblán *(album)* nyilvánosan, sokan meg éppen éltek abból, hogy másolatokban a tartományokba szétküldték. — 3. *A. consistorii* volt a neve a római császárok alatt az államtanács végzéseinek. Az ilyen végzéseknek körülbelül következő formasága volt: «Az isteni Nero császár az ő államtanácsában ezennel értésül adja, hogy . . .»

Acta Apostolorum, l. *Apostolok cselekedetei.*

Acta comitiorum (lat., teljes névvel *acta dietalia comitiorum)*, az 1848 előtti magyar országgyűlések irományai, melyeket az 1790—91. évi országgyűlés óta tettek hivatalosan közzé; az 1832—36. évi országgyűlésig latin nyelven, ezen országgyűléstől kezdve az 1843—44. évi országgyűlésig latin és magyar, azóta pedig csak magyar nyelven közöltetnek. L. még *Országgyűlési irományok.*

Acta Conciliorum, egyházi zsinatok tárgyalásait tartalmazó egyes magángyüjtemények címe.

Acta consistorii, l. *Acta.*

Acta diurna, l. *Acta.*

Actaea *L.* (*békabogyó*, növ.), a Ranunculaceae (boglárkafélék) családba tartozó génusz, melynek 13 faja az északi félgömb mérsékelt övén nagyrészt igen elterjedt. Virágaik aprók, fürtös virágzatban. Nálunk közönséges az *A. nigra* (*L.*) *Fritsch* (*A. spicata* L.), levelei hármasan kétszer szárnyaltak. Gömbölyded bogyója fekete s úgy ez, mint minden része mérges. Állatorvosi célokra használják. Régen mint varázslófű volt ismeretes (Christofskraut, Christofeln). Kertészetileg fontos az *A. racemosa* L., hazája Kanada és Florida, 1—1½ m. magas evelő dísznövény nagyobb kertek nedves helyeire. Hozzá hasonló, de alacsonyabb az erdeinkben tenyésző *A. spicata L.* Jó talajt és árnyékos fekvést igényelnek. Szaporításuk tőosztással és magvetéssel történik, közvetlenül a magérés után. Nem kevésbbé érdemesek a tenyésztésre ezek a fajok: *A. cordifolia D.C.*, *A. japonica Thbg.* és *A. davurica Franch.*

Actaeon, l. *Aktaion.*

Actaeonella, ásatag tengeri csiga; több faja igen gyakori a közép- és felső krétában. Erdélyben is több helyen találták az A. gigantea d'Orb. fajt.

Acta Eruditorum, az első német tudományos folyóirat címe, melyet Mencke Ottó tanár a *Journal des Savants* mintájára szerkesztett és először 1682-ben adott ki. Csakhamar nagyon föllendült, és Mencke halála után 1707. fia vette át, 1732-ben pedig ennek fia örökölte, aki új folyamot kezdett meg *Nova A.* címen. Százéves fönnállása után, a hétéves háboru okozta nyugtalanság miatt 1782-ben a folyóirat megszünt.

Acta Martyrum, l. *Vértanuk emlékiratai.*

Acta Pauli (lat. *Szt. Pál cselekedetei*), a Kr. u. 2. sz.-ból való apokrif és hiányosan megmaradt irás Szt. Pál apostolról. L. *Apokrif könyvek.*

Acta Petri (lat.: *Szt. Péter cselekedetei*) apokrif és csak töredékekben maradt elbeszélés Szt. Péterről. L. *Apokrif könyvek.*

Acta Pilati, gör. nyelven írt, az újszövetségi apokrif irodalom egyik terméke. 16 fejezetben elmondja Krisztus elitéltetésének történetét, a keresztre feszítést és Krisztus föltámadását. 800 körül egy másik apokrif könyvvel: *Descensus Christi ad inferos* kapcsolták össze, s ez idő óta a két egyesített könyv *Evangelium Nicodemi* név alatt szerepel. L. *Apokrif könyvek.*

Acta populi, l. *Acta.*

Acta Sanctae Sedis (lat.), magánjellegű egyházi folyóirat, mely a római egyházi hatóságok határozatait közli. Becses forrásgyüjtemény. 1865 óta jelenik meg havonkint Rómában.

Acta Sanctorum, tágabb értelemben mindama gyüjtemények, melyek rövidebb vagy hoszszabb följegyzéseket tartalmaznak a szentekről. Ezeket a gyüjteményeket külön névvel is jelölik, ugymint calendaria, martyrologia, meneologia, menaea, passonalia. Szorosabb értelemben A. elnevezés alatt a jezsuiták által a XVII. sz.-ban megkezdett, még ma sem befejezett óriási művet értik, mely minden egyes szent életrajzát s teljes irodalmát magában foglalja. L. *Bollandisták.*

Acta Senatus, l. *Acta.*

Acte additionel (franc.) a. m. pótakta, pótszerződés az államszerződéshez, pótlás, függelék az államokirathoz. Különösen az 1815 április 22-iki törvény, mellyel I. Napoleon Elbáról visszatérve a császárság alkotmányát pótlás formájában módosította, ebben a kétkamara-rendszert behozta (örökös pairek kamarája és 5 évenkint választott képviselők kamarája) és a törvényhozó hatalmat a császár és a kamarák közt megosztotta.

Acte de notoriété (franc.), a tény köztudomású voltát bizonyító okirat. A Code civil megengedi, hogy a házasulófelek születési bizonyítványukat, ha azt be nem szerezhetik, A. által pótolhassák, melyben a békebiró tanusítja az általa kihallgatott hét egyénnek vallomását a születés adatairól. Ugyanígy A.-vel igazolható a házasságba beleegyezésre jogosult szülő halála vagy távolléte is, ha halotti bizonyítványa be nem szerezhető vagy távolléte hatóságilag nem tanusítható.

Acte respectueux (franc.) a. m. tiszteletadó okirat, a francia házassági jogban az az okirat, amelyet a szülői beleegyezésre már nem szoruló házasulandó (25 évnél idősebb férfi, 21 évnél idősebb nő) szülőihez vagy egyéb felmenőihez intézni köteles s melyben házasulási szándékát bejelenti s a házasságra vonatkozólag tanácsukat kikéri. Ha a szülők beleegyezésüket meg nem is adják, az A. kézbesítésétől számított egy hó után a házasság megköthető.

Acteur (franc., ejtsd: aktőr) a. m. a cselekvő szereplő; a szinész francia neve; l. még *Aktor.*

Actia, l. *Részvény.*

Acti labores jucundi (lat.), közmondás, a. m. munka után édes a nyugalom.

Actinia és *Actiniaria* (állat), l. *Aktiniák.*

Actinidia *Lindl.* (növ.), a *Dilleniaceae* család génusza. Leveleik vékonyak, párhuzamos erezetűek, váltakozók; virágaik fehérek, egyenként v. virágzatban állók. Többnyire felfutó cserjék. Nyolc fajuk van: főképen Japánban és Khinában, egyesek azonban a Himalaya mérsékelt övében, Kokinkhinában és az Amur vidékén. Több fajukat Európában mint kerti díszcserjét használják. Meglehetősen edzett, kevés árnyékot kedvelő növények, melyeket dugványokról v. bujtásokról szoktak szaporítani. Említést érdemelnek a következők: *A. Kolomikta Maxim.* (*Trochostigma Kolom. Rupr.*) Kelet-Szibériában és az Amurvidékén honos; *A. polygama Planch.* (*Tr. polygama Sieb. et Zucc.*), Japán és Sachalin-sziget a hazája; *A. arguta Planch.* (*T. arguta Sieb. et Zucc.*), Japánban honos.

Actinium, l. *Aktinium.*

Actinocrinus, a tengeri liliomok (*Crinoidea*) osztályába tartozó kihalt állatnem, melynek számos faját találták meg Európa és Északamerika felső-sziluri és devoni képződményeiben.

Actinolith (ásv.), l. *Aktinolit.*

Actinoloba dianthus (állat), l. *Virágállatok.*

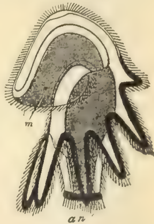
Actinomyces, l. *Sugárgomba.*

Actinomycosis, l. *Aktinomikózis.*

Actinonema *Fries* (növ.), a *Sphaeropsidales* rend gombagénusza, melynek mintegy 15 faja ismeretes. Egyesek kárt okoznak. Ilyen az *A. rosae (Lib.) Fries,* melynek parányi termőtestei a rózsa élő levelében fejlődnek. Káros hatása abban jelentkezik, hogy a rózsa idő előtt hullatja le levelét, csúcsrügyei még ősszel hajtanak ki, minek következtében a rózsató elgyengül s tavasszal v. nem is virágzik, v. csak gyengén. Korai levélhullást okoz az *A. tiliae Allesch.* a hársfánál és az *A. fagicola Allesch.* a bükkfánál.

Actinophrys sol *Ehrenb.*, l. *Napállatka.*

Actinotrocha, a Phoronoideák szabadonúszó lárvájának (l. az *ábrát*) neve. Jellemző reá a fején levő ernyőszerű lebeny és a szájnyílása körülötti csillangós tapogatókoszorú. Átalakulásának végső szakán a most említett lebenyt és tapogató koszorút az állat leveti.

Actinotrocha.
an alfelnyilás, *m* szájnyilás.

Actinozoa (állat), a virágállatok (Anthozoa) régi elnevezése.

Actio (lat.), kereset. A római perjogban minden jogigény védelmére külön A. volt és a felpe-

resnek a megfelelő A.-t kellett választania, hogy pere sikeres legyen. Ezért a különböző jogigényeket az érvényesítésükre szolgáló A. nevével jelölték. Az A.-kat többféleképp osztályozzák. Nevezetesebb osztályok: *A. condemnationalis,* ha a kereset marasztalásra, *A. praeiudicialis,* ha jogviszony megállapítására irányul; *A. in rem,* amelynek alapja dologi jog, amely tehát mindenki ellen indítható, aki a felperes dologi jogát sértette, *A. in personam,* melynek alapja kötelmi jog, amely tehát mindig csak bizonyos személy ellen indítható, aki a felperessel kötelmi jogviszonyba lépett; *A. privata,* mely magánérdek, *A. popularis,* mely közérdek védelmére szolgál; *A. civilis,* melynek forrása a régi civilis jog; *A. honoraria,* melyet a jogszolgáltató tisztviselő (praetor v. aedilis) hozott be; *A. ad exhibendum,* személyes kereset, mellyel a felperes azt, aki ellen később tulajdoni keresetet akar indítani, kötelezni kívánja arra, hogy a dolgot mutassa fel; *A. aestimatoria* v. *A. quanti minoris,* olyan kereset, amelyet a vevő indít az eladó ellen s melyben az árú hiányos voltára hivatkozva, a vételár aránylagos leszállítására törekszik; *A. funeraria* kereset, amellyel az, aki valamely halottat eltemettetett anélkül, hogy arra kötelezve lett volna, költségei megtérítését követelhette az eltemetésre kötelezettől. — L. még *Akció.*

Actio curiosa (lat. «furcsa szinjáték»), a magyar drámairodalom egy régi emlékének a címe. Az 1678. készült, nyolc «beszéd»-ből (részből) álló színmű voltaképp cselekvénytelen dialog, melynek személyei is folyton változnak. Legfőbb alakja, Gaude uram, az akkori bizalmatlan protestáns magyar nemes tipusa, ki sem törökben, sem németben nem hisz, s ropogós magyar közmondásaival és gyakran mocskos élceivel egyaránt csúfolja a vallásüldözést meg a kurucmozgolódást, a közállapotokat és a jelenlevőket. Thaly Kálmán egy részét kiadta: *Adalékok a Thökölyés Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, 1. köt.*

Actio libera in causa (lat.). A tettes beszámíthatatlan állapotban magatartásával jogsértő eredményt idéz elő, de ez a magatartása beszámítható állapotban történt elhatározásra v. ily állapotban elkövetett gondatlanságra vezetendő vissza. Pl. a vasúti őr szándékosan azért részegedik le, hogy a szabályszerű jelzést elmulassza, minek vonatösszeütközés lett a következménye; az anya, jóllehet tudja, hogy éjjel nyugtalanul alszik, magához veszi gyermekét, kit álmában testével megfojt. A helyes nézet szerint a beszámíthatatlan állapotban előidézett eredmény beszámítandó, ha a beszámítható állapot idejébe eső magatartásnak alapulvétele mellett az eredményre vonatkozólag az okozati összefüggést (s ez ténykérdés) és a bűnösséget (szándék, gondatlanság) meg lehet állapítani. Az eset leginkább mulasztási bűntetteknél fordulhat elő.

Actionarius, l. *Részvényes.*

Action de jouissance (franc.), l. *Élvezeti jegy.*

Actio Pauliana (lat.), a római jogban oly kereset, mely a hitelezők károsítását célzó jogügyletek megtámadására irányul. Általában: *megtámadási kereset.*

Actio popularis (lat.), l. *Népvád.*

Actio privata (lat.) a. m. magánkereset.

Actio testantibus (lat.), a. m. az okiratok tanusága szerint.

Actium (ol. *La Punta*), az ókorban földfok az ambraciai öböl (a mostani Arta tengeröböl) bejáratánál. Kis város állt itt Apollo templomával, mely Kr. e. 425 óta az akarnániaiak szentélye volt. Apollo tiszteletére az A.-beliek minden julius 13-án nagy ünnepségeket, játékokat rendeztek *(Actiumi játékok),* melyek azonban idővel egyre kisebb jelentőségüek lettek. Kr. e. 31-ben itt győzte le tengeri ütközetben Octavianus Marcus Antoniust és Kleopatrát s ezáltal biztosította magának a római világbirodalom felett az uralmat. A győzelem emlékéül Actiummal szemben Epirus d.-i fokán Nikopolis várost (Győzelem városa) alapította és ide helyezte át az általa felújított és kibővített Apollo-ünnepi játékokat *(ludi Apollinares),* melyet minden negyedik évben ünnepeltek.

Actius Sincerus, l. *Sannazaro Jacopo.*

Activa, l. *Aktiva* és *Cselekvő vagyonállapot.*

Activum (lat.), a nyelvtanban az ige cselekvő alakja. Ellentéte a *passivum.* L. *Cselekvő ige.*

Act of honor (ang., ejtsd: ekt av ón'er), az olyan okiratnak a neve Angliában, melyet a közjegyző akkor vesz fel, ha mint közbenjáró vagy megbizott váltót kifizet vagy elfogad.

Actol, l. *Aktol.*

Acton (ejtsd: ekt'n), város Midlesex angol grófságban, most tulajdonképen London külvárosa, vasút mellett, (1901) 37,744 lak.

Acton, 1. *John Francis Edward,* IV. Ferdinánd nápolyi király minisztere, szül. Besançonban 1737., megh. Palermoban 1811 aug. 12-én. 1779. nápolyi szolgálatba lépett és kegyence lett Karolina királynőnek, ki őt miniszterelnökké kinevezte. A. a királynő kivánságára zsarnok uralmat vitt és Franciaország ellen kihívó politikát követett. Ennek az lett a következménye, hogy La Touche francia hajóhadnagy 1792. az udvart a francia köztársaság elismerésére és semlegesség igéretére kényszerítette. A királynő és A. ezóta halálos ellenségei lettek Franciaországnak, de Napoleonnak 1796-iki fényes lombardiai hadjárata arra kényszerítette Nápolyt, hogy fegyverszünetet (1796 jun. 5.), majd pedig (1796 okt. 10.) békét kössön a győzővel. E békekötés tetemes pénzáldozatokba és műkincsek átengedésébe került. 1798. Nápoly mégis belépett ama szövetségbe, melynek Ausztria, Oroszország és Anglia is voltak a tagjai, sőt Nelson angol admirális tanácsára meg is kezdte a támadást. Azonban a francia kézben levő Egyházi államba betört nápolyi hadsereget a franciák onnan visszaverték és nyomon követték, mire az udvar és Acton a franciák elől Szicilia szigetére menekültek (1798 december). A béke megkötése után 1801. A. lemondott, sőt Franciaország követelése folytán 1804-ben Sziciliába számüzetett. Titokban azonban nem szünt meg az udvart Franciaország ellen izgatni és az ő sürgetésére fogadott be IV. Ferdinánd király orosz és angol hadsereget országába. Egyuttal visszahivta A.-t a számkivetésből és újra kinevezte miniszterének. A francia hadsereg közelgésére azonban az udvar és A. megint Palermoba menekült.

2. A. (*Dalberg-Acton*), *John Emeric Edward* lord, az előbbinek unokája, szül. 1834 jan. 10., megh. Tegernseeben 1902 jun. 19. 1859 óta mint a carlowi (írországi) kerület képviselője, tagja volt az angol parlamentnek. Közismeretessé tette nevét azzal, hogy 1870-ben a vatikáni zsinat idején Rómában időzött és angol meg német lapokban érdekes cikkeket közölt a zsinat működéséről. Művei: Sendschreiben an einen deutschen Bischof des vatikanischen Konzils (1870), később pedig Zur Gesch. d. vatik. Konzils (München 1871, angolból fordítva). Az angol kormány Gladstone indítványára az Aldenham-i báró címmel a peerséget adományozta neki, a müncheni egyetem bölcsészeti kara pedig 1872-ben doktori oklevéllel tüntette ki «honoris causa». 1871 Londonban megjelent művét The war of 1870 remekmunkának tartják. 1892—95 a királyné kamarása volt, 1895. pedig az oxfordi egyetemre nevezték ki az újkori történelem tanítására. Említendők még Über die neuere deutsche Geschichtswissenschaft (1887) és Über das Studium der Geschichte c. német fordításban megjelent munkái. V. ö.: Historical essays and studies by Lord A. Kiadták J. N. *Figgis* és R. *Laurence*, Lond. 1909.

Actor, l. *Aktor*.

Actor sequitur forum rei (lat.), jogi elv, a. m. a felperes az alperes forumát követi, vagyis a perben az alperes szerint (rendesen az alperes lakhelye szerint) igazodik az illetékesség. L. *Birói hatáskör* és *Biról illetékesség*.

Actrice (franc., ejtsd: aktrisz) szinésznő.

Actuarius (lat.), l. *Aktuárius*.

Actum (lat.) a. m. megtörtént; *A. ut supra*, latin nyelven kelt jegyzőkönyvekben használatos befejezési forma, a. m. kelt mint fent.

Actus (lat.), a római jogban minden cselekmény, akár biróság előtt, akár biróságon kivül, melyhez jogi következmények füződnek. *A. servitus*, marhacsapás szolgalma, az a szolgalmi jog, hogy másnak a területén, földjén, barmot áthajthat vagy kocsival keresztülmehet, hozzátudván az e joggal járó kötelezettségeket is.

Actus fidei (lat.), l. *Autodafé*.

Actus majoris potentiæ és *actus minoris potentiæ*, l. *Hatalmaskodás*.

Actus meræ facultatis (lat.) a. m. az embernek tetszésétől függő cselekvényei elévülés alá nem esnek.

Actus non facit reum, nisi mens sit rea (lat.) a. m. a materiális tett alanyi bünösség nélkül büntetendő cselekményt nem képez. A büntető jognak ez az alapelve azonban a szoros értelemben vett kihágásokra nem alkalmazható.

Aculeata (állat), a hártyásszárnyu rovarok (*Hymenoptera*) rendjének egyik alrendje. Az idetartozó fajok nőstényeinek és dolgozóinak potrohuk végén a tojócső átalakulásából származó fullánkjuk van, mely visszahuzható és méregmiriggyel áll kapcsolatban. Ide tartoznak a méhek, darazsak, hangyák, felemásdarazsak (*Heterogynidae*), útszdarazsak (*Pompilidae*) és kaparódarazsak (*Sphegidae*). L. *Hártyásszárnyuak*.

Aculeus, l. *Fullánk*.

Acumbre, spanyol bormérték = 1/8 arroba = 2·02 liter.

Acumincum (*Aciminicum*, *Acumum*), római telep Alsó-Pannoniában a Duna jobbpartján. Ptolemaios adata, hogy A. egy római légiónak volt állomáshelye, úgy látszik, tévedésen alapszik. Körülbelül a mai Szlankamen táján feküdt, bár Fröhlich Róbert e helyen római tábornak nyomát sem volt képes megtalálni. V. ö. *Fröhlich R.* értekezését az Archæol. Ért. 1892. 345 k. és 115 sk. lk.

Acupressura (lat. «tűnyomás»). A vérzéscsillapításnak az a módja, melynél a vérző eret a körülötte levő szövetekbe szúrt fémtűvel s az erre ráillesztett fonállal összenyomják.

Acupunctura (lat. tű beszúrása). Sebészeti vizsgáló és gyógyító eljárás. (Kórhatározás, véralvasztás, vérelvonás vagy csontforradás siettetése céljából). Több tűvel végezve, a tűk egyrészét a galvános villamáram negativ sarkával, másik részét a pozitiv sarkával köthetjük össze. A megindított áram a tű körül villámos bontást indít meg. Ezt az eljárást hívjuk *electropuncturának*. Használatos érdaganatok, anyajegyek stb. elsorvasztására. L. *Epilatio* és *Thermopenetratio*.

Acusticus (nervus a.), l. *Halló ideg*.

Acut, l. *Akut*.

Acu tetigisti (lat.), példabeszéd, a. m. fején találtad a szeget.

Açvin, l. *Aszvin*.

Acyanoblepsia, l. *Színlátás hibái*.

Acyanopsia, l. *Acianopszia*.

Acyclicus (növ.), l. *Aciklikus*.

A. Cyr. növénynevek mellett *Alexandrinus Cyrillus* nevének rövidítése.

Aczél, személynevek, l. *Atzél*.

A. D., a latin *anno Domini* rövidítése, a. m. az úr évében, Krisztus születése után.

A. d. a. m. *a dato* (l. o.).

Ad (latin) a. m. -hoz -hez.

Ad., növénynevek mellett *Adams* M. F. nevének rövidítése.

Ada, nagyk. Bács-Bodrog vm. zentai j.-ban, a Tisza partján, (1900) 2166 házzal és 12,112 lak. (közte 9979 magyar és 1977 szerb; 9559 róm. kat., 1946 gör. kel. és 492 izrael.), kik főleg állattenyésztéssel és kertészettel foglalkoznak, de ipart is űznek. Van takarékpénztára, közigazgatási bankja, szerb földmivelők szövetkezete, kölcs. tűzbizt. társasága, tégla- és fedélcserépgyára, mezőgazd. gépgyára, állami földmivesiskolája, több közművelődési egyesülete, kórháza, gyógyszertára; vasúti és hajóállomása, posta- és távirőhivatala és telefonállomása. Főterén szülöttjének, Szarvas Gábor nyelvésznek mellszobra. A Tisza partjain prehisztorikus sírmezőre és egy templomra akadtak. A. csak a török hódoltság végével keletkezett s eredetileg *Osztrova* volt a neve; 1694. a Csernovics Arzénnel bejött szerbekkel népesült be, 1702. a tiszai határőrvidéken katonai helység lett; ennek feloszlatása után a kiváltságos tiszai kerülethez tartozott, mely 1791. a tiszai koronakerületté alakult. 1848. kebeleztetett a vármegyébe, miután 1836. mezővárossá lett.

Ada (török), összetett helynevekben a. m. sziget, pl. Ada-Kále.

Ad absurdum, l. *Abszurd*. — *Ad absurdum deductio*, l. *Apagóg bizonyítás*.

Ada Christen, l. *Breden*.

Adács, nagyk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1900) 534 házzal és 3056 magyar lak.; híres dinnyetermesztéssel. Posta helyben, u. t. Vámosgyörk.

Adácsi, *Rodiczky* Jenő (l. o.) írói álneve.

Ad acta (lat.), az aktákhoz; valamely iratot *ad acta* tenni, a. m. elintézettnek, letárgyaltnak tekinteni.

Adad, a babilon-asszir panteonban a zivatar istene.

Adæquat (lat.) a. m. megfelelő, alkalmas. A filozófiában A. jelzője képzeteinknek, ismereteinknek; az az ismeret v. képzet A., mely tárgyának teljesen megfelel. L. *Ismerettan* és *Kant.*

Adag (gyógysz.). Az a mennyisége valamely gyógyszernek, melyet gyógycélból egyszerre (pro dosi) vagy egész napra (pro die) szokás rendelni. A *dosis medicinalis* vagy *media* fölött használt adagok némely erősen ható szernél mérgezőek is lehetnek, s ezért *dosis toxica* a nevük, a legkisebb halálos adag pedig *dosis lethalis*-nak neveztetik. Ha bárkinek is az egész napra való adagot egyszerre adják be, akkor ezt az adagot *dosis totalis*-nak nevezik, míg ha elaprózva adják be, az egyes kis adag neve *dosis refracta,* tört adag. A gyógyszernek baj nélkül beadható legnagyobb adagját a gyógyszerkönyvek külön megjelölik: ez a hivatalos *dosis maximalis.* Az orvos az adagot gonddal, individualizálva választja meg. A gyógyszertani ismereteknek az adagolásra vonatkozó összessége: *dosologia* v. *posologia.*

Adagia (lat.) a. m. példabeszédek, közmondások: *adagiarius,* példabeszédgyüjtő; *adagiologia,* példabeszéd-gyüjtemény.

Adagio (ol., ejtsd: adadzsó) a. m. kényelmesen, a XVII. sz. eleje óta használatos zenei műszó, mellyel a *lassú* időmértéket jelölik, és pedig az *andante* és *largo* (l. o.) köztlevő időmértéket. Kamarazenei és szimfonikus művekben az A. mint önálló tétel is szerepel. A rövid A.-tételt *adagietto*-nak nevezik. Mint tempo adagietto kevésbbé lassú, mint az A.

Adagó fehér, olaszországi szőllőfajta. Hazánkban jelentéktelen mértékben termelik.

Adagoló asztal (mozgó, etető a.), a szerszámgépeknél használt preventiv biztonsági készülék, hogy a munkás kezével adagoláskor gyorsan forgó szerszámok közelébe ne érjen. Szecskavágó-, cservágó-, egyes textilipari gépeknél (pl. farkasoló, verőgép, bálbontó stb.) a munkás az adagot egy végtelen szalagalakú asztalra rakja, amely az adagot (charge) a szerszám alá továbbítja. Ez által a munkás keze a szerszámtól távol marad és így nincs kitéve a csonkítás v. zúzódás veszélyének.

Ada Kále *(Uj-Orsova),* kis sziget a Dunában, Orsovával szemben, melyen kis helység és pusztulófélben levő erősség van. Lakói tiszta törökök és mohammedánok, adó- és hadmentesek, dohány-, szőllő-, rózsaművelésből, halászatból meg kiskereskedésből élnek. A szerb-román-magyar hármas határon, Herkulesfürdő kiránduló helye. 1716. az osztrákok a törököktől elvették; ez időből származik Mercy tábornok által emelt erődje is. 1738. aug. 9. a törökök négyhavi ostrom után visszafoglalták s ettől fogva birtokukban volt 1878 máj. 25-ig. Ekkor a berlini szerződés értelmében az osztrák-magyar hadcsapat szállta meg, s azóta Magyarországhoz van csatolva, bár a kis sziget és kevés török lakosságának politikai állása máig sincs tisztázva. V. ö.: *Karácson Imre,* Századok, 1908. *Kunos Ignác,* A. K. és népe. Ung. Revue, 14. k., u. a. Török népdalok A.-ból. Akad. Ért. 1906.

Ada községi öblözet, Ada községnek a Tisza mellett fekvő 600 kat. h.-nyi árterülete, melyet a község 6 km. hosszú töltéssel véd az árvizek ellen. Befektetett építés-tőkéje 204,627·62 K.

Adaktylia (gör.), az ujjak veleszületett hiánya; ellentétje a *polydaktylia;* mindkettő mint öröklött baj is előfordul.

Adal *(Adel),* a keletafrikai partvidék ama részének arab neve, mely a Bab el Mandeb-től a Tadzsurrai-öbölig terjed. A part homokos és sivár. Meredek, szaggatott vulkáni hegységek váltakoznak puszta síksággal és néhány termékeny, fűvel benőtt hosszvölggyel. A növényzet igen szegényes, leggyakoribb itt a mirha. Az állatvilág az abesszíniaival egyezik meg. A lakosok, az *adelik* vagy *ad-akik,* a rabló mohammedán danklaik egyik ága, kik, mint pásztorkodó nép, az országot bebarangolják és a Soába vezető karavánutat veszélyessé teszik. Az országrész helységei között *Ausza* tekinthető főhelynek.

Adalbert, 1. *szent,* tulajdonképeni neve *Libicenszky Vojtzek* gr. A magyarok egyik apostola. Szül. Libicen, a Szlavonik-családból 955—58 között, meghalt 997 ápr. 23. Magdeburgban Otrik vezetése alatt tanult, hol Adalbert érsek saját nevéről bérmálta A.-nek. Nem volt még harminc esztendős, mikor II. Boleszláv a prágai püspöki székre jelölte ki. Ő azonban csak azzal a kikötéssel fogadta el a püspökséget, hogy hatalma legyen különféle rendkivüli intézkedéseket tenni a meglazult erkölcsi fegyelem helyreállítására. De ez minden buzgósága mellett sem sikerült s azért abban keresett vigasztalást, hogy egy szomszéd népnek apostolává legyen. Ez a szomszéd nép eleink, *a magyarok voltak,* kiknek vezéréhez, Gejzához több ízben követeket küldött, kik őt buzdítsák és neki segítsenek a kereszténység terjesztésében. Midőn pedig ebbeli hajlandóságát tapasztalta, maga is bejött, úgy látszik, 994-ben. Ugyanekkor több magyar úr is fölvette a keresztséget. Meddig maradt A. Esztergomban, nem bizonyos; csak azt tudjuk, hogy Asztrikot itt hagyta a kereszténység ápolására. Hazatérése után egy szomorú esemény végképen kimerítette türelmét püspöki hivatalában. Egy Wrsovecze nemzetségbeli előkelő hölgyet házasságtöréssel vádoltak, melyet állítólag egy pappal követett el. Az asszonynak ősi szokás szerint saját férje által kellett volna kivégeztetnie. A.-et fellázította ez a kegyetlenség s az asszonyt apácazárdába csukatta, elrendelvén, hogy engedelme nélkül senki hozzá ne bocsáttassék, a nő halálát kívánó úri családokkal pedig bátran szembeszállott. De hasztalan: a bűnös asszonyt a férj rokonai hatalmukba kerítették s egy szolga által meggyilkoltatták. A. ezáltal úgy emberi érzelmeiben, mint egyházfői tekintélyében mélyen megsértve érezvén magát, Boleszláv tiltakozása dacára ismét otthagyta [illegible] Rómába, kedves kolostorába sietett. 996. Lengyelországban találjuk őt Chrobry Boleszláv herceg udvarában. Innen kérdeztette meg a feje-

telem utján a prágai udvart, visszafogadják-e őt a csehek püspöküknek. A tagadó válasz után a pogány poroszok megtérítésére indult, kik között vértanuhalált halt. Holttestét a lengyel herceg nagy összeggel kiváltotta és Gnesenben temettette el, honnan Prágába vitték. A. a szerzője a híres *Boga bodzika* kezdetü lengyel éneknek, mely hajdan a lengyelek csataindulója volt.

Források: Vita Adalberti auctore s. Brunone (Mon. Germ. SS. IV. 596). E' életrajz írója, Querfurti Bruno szintén megtalált hazánkban és belőle merítjük a Magyarországra vonatkozó adatokat; Kaindl, Zur Gesch. d. heil. Adalbert (Mitth. d. Instituts für österr. Gesch. 1898). Ujabban irtak róla: Voigt H. G., Adalbert v. Prag, 1898; Bruno v. Querfurt, Stuttgart 1907; Karácsonyi János, Szt Adalbert vértanu élete, Budapest 1906.

2. *A.*, 1018—1055-ig *osztrák őrgróf*, a Babenberg családból, nőül birta Urseolo Ottó velencei dogenak leányát, Péter magyar király nővérét. Péter 1041. történt elüzetése után sógora udvarában talált menedékhelyet. Ez okból Aba Sámuel hadai 1042. Ausztriába törtek és Traismauer-nál megverték A. hadát. A.-nak fia, Lipót viszont részt vett 1043. III. Henrik császár kíséretében a hazánk ellen inditott hadjáratban és ő kapta hűbérül az ekkor Aba Sámueltől átengedett határterületből alakított új keleti őrgrófságot. Lipót azonban még 1043-ban elhalt, mire A. lett az Ostmark hűbéres ura. Székhelyét Mölkből áttette Tullnba és I. Endre magyar király ellen Hainburg várából hadikészületeket tett. Megh. 1055.

3. *A., brémai és hamburgi érsek* 1043—72., egy szász gróf fia, a német császári ház rokona. Nagy esze és rokonsága miatt igen nagy befolyása volt III. Henrik császárra, de különösen nagy befolyást gyakorolt Németországra IV. Henrik kiskorusága idején, kit arra a szerencsétlen hadjáratra is elkisért, melyet I. Endre magyar király viselt Béla ellen s melyben Henrik Endre szövetségese volt. Befolyását túlságos hatalmaskodása miatt egyidőre elvesztette, de ismét visszanyerte. V. ö. *Grünhagen* Adalbert, Erzbischof von Bremen (Leipzig 1854.); *Noorden*, Historische Vorträge (u. o. 1884).

4. *A.*, 1111—1137. *mainzi érsek*, V. Henrik császár kancellárja, kit 1111-ben Rómába elkisért, hol urát II. Paschalis elfogatására biztatta. Nemsokára azonban átpártolt a pápai párthoz és kiátkozta a császárt, mire a kuria legátusnak nevezte őt ki (1118). Végre azonban ismét a császárhoz közeledett és ő eszelte ki azt a formulát, mely azután a wormsi konkordátum alakjában (1122) az invesztitura-harcnak véget vetett. Mainz városa hálával emlegeti A. nevét; ő tőle kapta 1118. legfontosabb kiváltságos levelét. V. ö. *Colbe*, Erzb. Adalbert I. von Mainz u. Heinrich V. 1872.

5. *A. Henrik Vilmos*, porosz herceg, Vilmosnak, III. Frigyes Vilmos porosz király legifj. öccsének és Mária Anna hessen-homburgi hercegnőnek fia, szül. Berlinben 1811 okt. 29., megh. Karlsbadban 1873 jun. 6. Korán lépett katonai szolgálatba és 1840. már vezérőrnagy volt. Lelkes tengerész létére 1826-tól kezdve nagyobb utazásokat tett. Braziliai utazásait Aus meinem Reisetagebuch 1842/43 cimű művében irta le (Berlin 1847). Jelentős még a Denkschrift über die Bildung einer deutschen Flotte c. műve (Potsdam 1848). 1854-ben a porosz partvidék fővezére és a tengeri haderő admirálja lett. Résztvett a flottával az 1864-iki dán háboruban. — Nőül birta *Elszler* Terézt (a hirneves Elszler Fanni táncosnő nővérét), kitől fia született: *Barnim* Adalbert báró, ki Afrikában a Kék-Nilus mellett fekvő Roseiresben halt meg 1860 jul. 12-én. V. ö. *Hartmann*, Reise des Freiherrn Adalbert v. Barnim durch Nordostafrika 1859—60. (Berlin 1863); *Batsch* (altengernagy), Admiral Prinz Adalbert von Preussen, Ein Lebensbild (Berlin 1891).

6. *A. Ferdinánd Berengár Viktor*, porosz herceg, II. Vilmos német császár harmadik fia, szül. 1884 jul. 14. Haditengerészeti szolgálatba lépett s ez idő szerint egy torpedónaszád parancsnoka.

Adalék (kohászat) segítségével az ércek egynémely alkotórészét fémöntvények, fémeskő v. kéneskő alakjában különválasztják, az anyagokat lazítják, a salakképződést előmozdítják. Az *A.* megválasztása az ércben levő idegen alkotórészek természetétől függ. Van pörkölő, olvasztásnál használt, fellengítő, lepároló és végre cementáló *A.*

Adalgisil, l. *Ansegisel*.

Adalia, Tekke szandzsák fővárosa a török Kis-Ázsia déli partján, az A. öböl mellett, kis folyó torkolatánál. Lakosságát 25,000-re becsülik, köztük 7000 görög s 18,000 török. Jó kikötője s élénk ló- és épületfakereskedése van. A római világból fönmaradt gyönyörű Hadrian-kapuja. A várost az ókorban *Attaleiának* nevezték s II. Attalus (Kr. e. 159—38), Pergamum királya alapította. A keresztes háboruk idején mint átkelőhely nagy szerepet vitt.

Adalin, kisk. Kolozs vm. almási j.-ban, (1900) 503 oláh lak.; u. p. Kiseskülló; u. t. Hidalmás.

Ádám (héberül: ember). A biblia szerint az emberiség ősatyja. (Gen. 1.) A teremtés hatodik napján alkotta Isten a maga képére «hímnek és nőnek» (u. o.). Míg egy másik variáció szerint (Gen. 2.) Isten megteremtette Á.-ot a föld (Adamah) porából és élő lelket lehelt beléje, majd álmot bocsátott reá és egyik oldalbordájából alkotta a nőt, Évát. Lakóhelyük az Éden kertje volt az Euphrates és a Tigris összefolyásánál. Isten megtiltotta nekik a Tudás- és az Élet-fa gyümölcsének élvezését, de a kígyó rábeszélésére Éva mégis evett a Tudás fájáról és adott belőle férjének is. (Gen. 3.) Isten ezért kikergette az emberpárt az Éden kertjéből és megátkozta, hogy ezentúl arca verejtékével keresse kenyerét. Igy lett az ember földmívelő. Az első bűnről szóló elbeszélésre alapította a kereszténység tanát az *eredendő bűnről*. Á. teremtését és történetét későbbi teológiai írások széles legendakörrel vették körül. A kabbalában «Á. kadmon» az «ősember», vagyis égi ember, plátói értelemben az ember ideája, Isten közvetlen megnyilatkozása az ő összes tulajdonságaival egyetemben. — A képzőművészetben a kereszténység első korától kezdve szerepel Á. Évával együtt. Szarkofágokon, arany edényeken és a katakombák fali festményein nagyon sűrűn találkozunk vele. Legtöbbnyire a bűnbeesést és az Édenből való kiűzést ábrázolták. A középkorban gyakran faragtak kőszobrokat Á. és Éváról a templomok portálja számára. A XIV. sz.-ban sűrűn fordulnak elő a zsidó könyvek illusztrációi között is. A XV.—XVII. sz. nagy mesterei közül, akik e tár-

gyat különböző művészi felfogással dolgozták fel, kiemelkedtek a Van Eyck testvérek, Masaccio, Ghiberti, Michel Angelo (Á. és Éva teremtése és a bűnbeesés, Róma), Raffael (Kiűzés a paradicsomból, Róma), Palma Vecchio, Dürer A. (Madrid), Cranach L. és Jan Brueghel. A modern művészetben Á. és Éva alkalmul szolgált a meztelen emberi test ábrázolására. A festészet terén említendő Schwind képe (Bécs), továbbá Cabanel Kiűzés a paradicsomból (München) és Stuck Elveszett paradicsom-a. A szobrászat terén Hildebrand műve (Lipcse), Barrias: Az első temetés (Á. és Éva Ábel holttestével) és Eberlein tíz csoportos ciklusa. V. ö.: *Büttner*, Adam und Eva in der bildenden Kunst bis Michelangelo (Leipzig 1889); *Breymann*, Adam und Eva in der Kunst des christlichen Altertums (Wolfenb. 1893); *Vollmer* E., Ein deutsches Adambuch. Hamburg, 1908.

Ádám *Géza*, *Kiss* József (l. o.) írói álneve.

Adam, 1. *A. de a Halle*, francia vers- és énekszerző (trouvère), szül. 1235 táján, megh. 1288 körül. Rendesen «le Bossu d'Arras»-nak (az arrasi pupos) hívták. Artois grófot Nápolyba követte, itt is halt meg. Lángelméje az u. n. misztériumok korában az első világi szinműveket vagy legalább párbeszédeket sugalta neki; e «jeu»-ket nagyon megszerették hol idilli, hol gúnyos hangjukért. Összes műveit Coussemaker adta ki (Lille 1879). V. ö. *Guy* H., Bibliographie crit. du trouvère A. (Paris 1900).

2. *A. le Roi*, l. *Adenez*.

Adam *von Bremen* (Adamus Bremensis), német történetiró, Adalbert érsek 1068. kanonokká nevezte ki, megh. 1076 táján Brémában. *Gesta pontificum Hammaburgensium* c. művében elbeszéli a hamburg-brémai püspökség s későbbi érsekségnek történetét és az É.-i népek (dánok, svédek, norvégek) hittérítését 788-tól egészen 1072-ig. A 3. könyve Adalbert érsekkel foglalkozik és közvetve III. és IV. Henrik császár korára is fontos. A 4. könyve, melynek címe *Descriptio insularum Aquilonis*, Dánia-, Skandinávia- és Oroszországról közöl fontos híreket. A. Sallustiust és több egyházi írót iparkodott utánozni művében, mely aránylag jó latinsággal van irva. A sorői kolostorban föltalált kéziratot *Vellejus* (Vedel) A. S. adta ki első ízben (Kopenhága 1579). A legjobb kiadást *Lappenberg* tette közzé (a Monumenta Germaniae VII. kötetében 1846). Németre fordította *Laurent* (1850) és újabban *Wattenbach* (1888). V. ö. *Günther: A. von Bremen*, der erste deutsche Geograph (Prag 1894).

Adam, bajor festőcsalád, kiválóbb tagjai: 1. *A. Albrecht*, szül. Nördlingenben 1786 ápr. 16., megh. 1862 aug. 28. 1809-től kezdve résztvett a XIX. sz. első felének nagy háboruiban, és sok csataképben, rajzban örökítette meg azok fő mozzanatait. Napoleon hadseregével Oroszországban, Radetzky-val Olaszországban járt. A müncheni kir. palota számára festette a borodinói csatát ábrázoló nagy képet, I. Ferenc József király számára az olasz hadjárat fő eseményeit. A győri, szőregi és temesvári csaták képeit is megfestette. Későbbi műveinél segítségére voltak fiai. Ezek: 2. *A. Benno* (1812—92); 3. *A. Franz* (szül. Milanóban 1815., megh. 1886.), ki atyjával Magyarországon is járt és több magyar tárgyú képet is festett (Komp a Tiszán; Magyar lóvásár a Duna partján). Résztvett az 1866. évi olasz és a francia-német hadjáratban. Sétalovaglás előtt című képe (1871) a budapesti Szépművészeti Múzeumban van. — 4. *A. Eugen* (szül. Münchenben 1817., megh. 1880.), szintén több ízben járt Magyarországon. Csataképeket és különösen sok litografiát készített. — 5. *A. Emil*, A. Benno fia, szül. Münchenben 1843., főleg ló- és lovasképmásokat festett, híres versenylovakat örökített meg. Ily képei vannak gr. Festetich Tasziló birtokában is. Az A.-család művei kor- és hadtörténeti szempontból is igen becses források. V. ö. *A. Albrecht*, Aus dem Leben eines Schlachtenmalers (Stuttgart 1886); *Holland*, Das Werk der Künstlerfamilie A. (Nürnberg 1892).

Adam, 1. *Charles Adolphe*, francia zeneszerző, *Louis A.*-nak, a kiváló zenepedagógusnak (1758—1848) fia, szül. 1803 jul. 24. Párisban, megh. u. o. 1856 máj. 3. Kitünő orgonajátszó volt, de kisebb zongoraművei, szinházi betét-énekszámai emelték népszerüségre. Első dalműve is (Péter és Katalin, 1 felv., a Vig-operában) tetszett; elegáns, kellemes dallamait 1829-től 56-ig még 40 opera és 9 ballet vitte szét a világba. Legnépszerübbek ma is: A lonjumeaui postás (1836), A nürnbergi baba (1853) és Giralda (az új Psyche, 1853) víg operák és a Gizela (1841) ballet. Egyházi zenéje is jó. Könyve: Souvenirs d'un musicien, 2 kötet. (Életírója *Pougin* Arthur, 1876).

2., *A.*, *Frederick*, sir, angol tábornok, szül. 1784 jun. 17., megh. 1853 aug. 17. Résztvett a németalföldi és egyiptomi hadjáratban, harcolt Sziciliában (1806—11) és Spanyolországban (1812—13), Waterloo mellett pedig (1815) ő vezette az utolsó döntő támadást Napoleon gárdája ellen. 1824—1832. a jóni szigetek lord-főbiztosa s 1832—1837. Madras kormányzója volt.

3. *Madame Adam*, l. *Lamber Juliette*.

4. *A.*, *Lucien*, francia tudós és író, az amerikai és finn-tatár nyelvek kiváló ismerője, szül. Nancyban, 1833 máj. 31. Jogot tanult Párisban, hivatalban szolgált (1847—60) Cayenneben és azután több helyen, s 1863. elnöke lett a rennesi Cour d'appellesnek. Nevezetesebb munkái: De l'harmonie des voyelles dans les langues ouralo-altaiques (Paris 1874); Du genre dans les diverses langues (u. o. 1883). Azonkivül több könyvet és értekezést írt az amerikai indus nyelvekről.

5. *A.*, *Paul*, francia regényiró, szül. Párisban 1862 dec. 7. Apja III. Napoleon császári házának postai igazgatója volt. Chair molle c. első regényeért 1885. erkölcstelenség miatt perbe fogták, de felmentették. 1889. résztvett a Boulanger-féle mozgalomban. Les Volontés merveilleuses és L'Époque c. két sorozatba foglalt regényei: Soi (1886); Le thé chez Miranda (1886, Moréas-val együtt, ezzel állott a szimbolista irány élére); Robes rouges (1891); Le mystère des foules (1894, 2 köt.; a vidéki boulangista mozgalom rajza); L'année de Clarisse (1896); La bataille d'Uhde (1897); Lettres de Malaisie (1897, a jövő kollektivista államának szatirája). Alaposabb tanulmányokon épültek fel: La Force (1899); újabb művei: L'En-

fant d'Austerlitz (1901); La Ruse (1902); Basile et Sophia (ford. regény) (1906); Les Mouettes (A sirályok, színmű, 1906).

3. A. *Robert*, angol építész, szül. Kirkealdyben 1728, megh. Londonban 1792. 1762-ben a király építőmestere, majd a parlament tagja lett. Legnevezetesebb alkotásai közé tartozik az edinburghi egyetem és Szt. György-templom. Irodalmi műve: The ruins of the Palace of emperor Diocletian at Spalato (London 1764). Fivérével együtt adta ki The works in architecture (u. o. 1773—90).

Adam. növénynevek mellett *Adam* Johann Valentin nevének rövidítése.

Ádám-alma, *paradicsom-A.* (növ., a zsidók köznyelvén *eszrog*), a Citrus Aurantium L. sinensis (Gall.) alfajának egy változata (decumana [L.] Bonavia). Gyümölcse jóillatú, tojásdad, körtealakú. Aranyszinű héján egy v. több, kisebb v. nagyobb behorpadás van, melyet a zsidók Éva harapásának neveznek. A talmud állítása nyomán ez a «tudásfa» gyümölcse, melybe első szüleink Isten tilalma ellenére beléharaptak. Ezért *zsidóalmának* is nevezik, Mózes 3. könyve *hadarfa* gyümölcse néven említi. A zsidók az őszi sátrak ünnepén, pálmalevél, fűzfa- és mirtusz-ágakkal bokrétába kötve, mint ünnepi bokrétát a reggeli ájtatosságon, zsoltár éneklése közben kezökben tartják. Hazájának Korfut, Olaszország délibb részét és Sziciliát tartják, de inkább Ázsiából származik és Európa déli részén csak meghonosított termék. Az A.-nak éretlen, vastag és cukorral elkészített héja *citronát* nevet visel. A nép a férfiak gégefőjének felső részét is A.-nak (németül), magyarul *ádámcsutkájának* nevezi, mert hagyomány szerint a tiltott almának egy darabja vagy a csutkája Ádám gégéjében megakadt s ez a csutka tőle az emberiségre is átszármazott. (V. ö. *Éva-almafa.*) Az Á.-t s annak különfele rokon alakjait Amilbéd, Pumelo, Bambulimas, Jambole stb. is nevezik.

Adamas, a gyémánt ókori neve, annyit jelent, mint legyőzhetetlen. L. *Gyémánt*.

Adamaua, az é. sz. 6 és 11° közt fekvő ny.-afrikai ország, amely most az angol Northern Nigeria és a német Kamerun közt oszlik meg. Felszine gnájsz-síkság, amelyből több helyen tekintélyes magasságú gránit-hegyek merednek égnek: a Binuetól É.-ra a Mandara-hegytömeg, D.-en a Gendero-hegyek (3000 m.). Főfolyója a Binue, amely jobbról a Mao Kebbit és Gongolát, balról a Farót veszi föl. Klimája forró és nedves, növényzete trópusi. Főtermékei a rizs, kukorica, búza, szezám, pamut, indigó, gyömbér. Szavannáin még sok elefánt látható. A szárnyasokat és kecskéket bőven tenyésztik. Lakói négerek és pogányok. Northern Nigeriában a rabszolgakereskedés már meglehetősen el van fojtva. Egykori fővárosa Jola angol területen van. 1824. Denham csak a határáig jutott; Barth 1851., Flegel 1879. és 1882. voltak az első európai utazók, kik behatoltak A.-ba. V. ö. *Passarge*, A. (Berlin 1895).

Adamberger, *Antonie*, bécsi szinésznő, szül. 1790 dec. 30. Bécsben, megh. u. o. 1867 dec. 25. A Hofburgtheater tragikája és egyben naivája volt. Jegyese, *Körner* Theodor (l. o.) darabjaiban ő játszotta a főszerepeket. 1817. visszavonult a szinpadtól és *Arneth* J. C. (l. o.) numizmatikushoz ment férjhez. V. ö. *Jaden*, Th. Körner u. seine Braut (Dresd. 1896).

Ádám-csutka, l. *Ádám-alma*.

Adamello, hegycsoport Tirol és Olaszország határán, kilenc csúccsal, melyek közt a Presanella (3564 m.) és az A. (3554 m.) a legmagasabbak; az Ortlertől a Tonalhágó (1876 m.) választja el. Payer mászta meg s kutatta át először 1864-ben.

Ádámelőttiek *(praeadamiták)*, *Peyrère* Izsák 1655-ben Amsterdamban kiadott könyvében a szemitákat Ádám és Éva előtt élt ősöktől származtatja.

Ádámfalva (ezelőtt *Adamócz-Kis-Bírócz*), kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1900) 430 tót lak.; kastéllyal; u. p. és u. t. Melcsicz.

Adam-féle mótor, l. *Gázmótor*.

Ádámfölde, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1900) 156 tót lak.; u. p. Ternye, u. t. Raszlavicza.

Ádám hídja (ang. *Adam's Bridge)*, széles homokzátony, mely Ceylon szigetétől az indiai parton fekvő Ramisszeram szigetkéhez vonul s a Manaar öblöt északról elzárja. A laza homok itt sziklás altalajon fekszik, de a monszun mindig másként helyezi el. V. ö. *Walther* J., Die Adamsbrücke und die Korallenriffe der Palksstrasse. (Gotha 1890).

Ádám, hol vagy? A bibliából (Mózes első könyve) vett szállóige.

Adamia *Wallich* (növ.), l. *Dichroa*.

Adamin (ásv.), bázikus arzéniát, $ZnAsO_4(ZnOH)$, apró rombosrendszerű kristályokban. Többnyire mézsárgaszinű, átlátszó, üvegfényű; karca fehér. A Cap Garonneról való (Hyère mellett Franciaországban) CoO-tól rózsaszinű vagy CuO-tól zöld. Egyéb termőhelye: Laurion régi ezüstbányái, Chañarcillo Chilében, limonit és termésezüsttel együtt.

Adamiták, 1. *a régiek*. A II—IV. sz.-ban élő gnosztikus felekezet. Állítólagos szervezője *Prodicus*, Carpocrates tanítványa Kr. u. 120. Nevét részben az Ádám mint egyik legfőbb Aeon (szellem) iránt érzett tiszteletüktől vette, részben onnan, hogy a paradicsomi ártatlanságot vissza akarván állítani, minden nemi közeledést tiltottak tanításukban, az isteni tiszteleteken pedig mezitelenül jelentek meg. — 2. *A., az újabbak*. E felekezet alapítója egy Picard nevű francia 1400 körül. Szerintük teljesen szakítani kell az egyház tanításával. Szülő és gyermek, rokon stb. egymással testileg érintkezhetnek. Házasság nincs, az asszony közös. Mezitelenül kell járni. Keresztség sincs. A vagyon közös. Csehországban a XVI., sőt a XVII. sz.-ban nagyon el voltak terjedve.

Adamkiewicz, *Albert*, idegorvos, bécsi egyetemi tanár, szül. Zerkowban, Posen tartományban, 1850 aug. 11. Königsbergben és Boroszlóban tanult, majd Berlinben és Krakkóban tanított; 1891 óta bécsi egyetemi tanár. A. több száz monografiát és tiz önálló könyvet írt, melyek az élettan és idegkórtan körébe vágnak. Beható tanulmányokat írt a rák gyógyításáról és annak okozójáról.

Adamklisszi, kisk. a Dobrudzsában, melynek közelében újabban egy, alkalmasint Traján római

császártól származó, hatalmas méretekben épített s jó karban levő dombormű-rajzokkal ékesített emlékműre bukkantak. Az emlékművel és felirataival legelőször *Tocilescu* S. gróf, *Benndorf* O. és *Niemann* G. foglalkozott (Das Monument von A., Tropaeum Traiani, Bécs 1895). *Cichorius,* Die Reliefs des Denkmals von A. (Leipz. 1896). Hazai iróink közül *Finály* G. és *Téglás* G. szóltak a kérdéshez (Archaeolog. Ért. 17. évf. 1897 és 1904).

Ádámos, kisk. Kisküküllő vm. dicsőszentmártoni j.-ban, (1900) 1587 magyar és oláh lak., búza-, rozs-, kukorica-, bor-, gyümölcstermesztéssel és baromfitenyésztéssel. Van előlegegyesülete m. szöv. Gör.-kel. fatemploma 1797-ből való, csúcsíves unit. templomának mennyezetét 1526. évszámmal jelölt festmények díszítik, melyeket 1694-ben restaurálták. V. ö.: *Forster-Gerecze,* Műemlékek II. 1848. a nemzetőrök szétverték itt a felkelő oláhokat. Posta- és telefonhivatal, vasúti állomása Á.-Dombó.

Adamov., növénynevek mellett *Adamović* Lujo (l. o.) nevének rövidítése.

Adamovec, adók. Zágráb vm. szentivánzelinai j.-ban, (1900) 800 horvát-szerb lak.; u. p. és t. Sesvete.

Adamović *Lujo,* híreves florista és növénygeografus, szül. 1865 jul. 31. Raguzában. Tíz évig belgrádi gimnáziumi tanár, majd öt évig u. o. a botanika egyetemi tanára és a botanikus kert igazgatója volt. 1905. e tisztségeitől megvált és azóta a bécsi egyetemen mint a növénygeográfia magántanára működik. A. a balkáni flóra egyik legalaposabb ismerője. Főbb művei: Beiträge z. Flora v. Altserbien und Mazedonien (Denkschriften der Wiener Akad. der Wissensch., 1903); Die Pflanzengeografische Stellung und Gliederung der Balkanhalbinsel (u. o. 1906); Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer (Leipzig 1909, az Engler-Drude szerkesztésében megjelenő Vegetation der Erde c. vállalat önálló kötete.) Az utóbbi mű a Balkán-félsziget növényzetének ismeretében alapvető kútforrás és a magyar flóra ismeretéhez is becses adatokat szolgáltat.

Adamovics *Vilma,* l. *Wölfling Lipót.*

Adams, város az északamerikai Massachusetts állam Berkshire grófságában (1900) 11,134 lak., gyapot- és papirgyárakkal.

Adams (ejtsd: eddemsz), 1. *Charles Francis,* északamerikai államférfiú, A. John Quincy (l. 6. *A.*) fia, szül. Bostonban 1807 aug. 18., megh. New-Yorkban 1886 november 21. 1861-ben londoni követté nevezték ki. A polgárháború alatt (1861—65) sikerült megakadályoznia a szakadást Angolország és az Egyesült-Államok között. 1871—72. tagja volt a genfi bizottságnak, mely az Alabama-viszályt elintézte. Kiadta nagyapja hátrahagyott iratait (l. 5. *A.*). V. ö. *Charles Francis A.*, by his son. (Boston 1900).

2. *A., Charles Francis,* közgazdasági és politikai iró, az előbbinek fia, szül. 1835 máj. 27. Bostonban. 1890-ig az Union-Pacific vasúttársaság elnöke volt. Megírta apjának életrajzát, továbbá Railroads, their origin and problems (New-York 1878); Life of Richard H. Dana (u. o. 1890); Three episodes of Massachusetts history (u. o. 1892); Massachusetts, its historians and its history (u. o. 1893).

3. *A., Charles Kendall,* északamerikai történetiró, szül. Derbyben 1835 jan. 24. 1867 óta a michigani egyetemen a történelem tanára. Kiválóbb művei: Democracy and monarchy in France (New-York 1874, németül Stuttg. 1875); The relations of higher education to national prosperity (1877); Manual of historical literature (3. kiad. 1889); Christopher Columbus (1892).

4. *A., Herbert Baxter,* amerikai történetiró, szül. Amherst mellett (Massachusetts) 1850 ápr. 16. 1882 óta Baltimoreban a Hopkins-egyetemen a történelem tanára. Művei: The Germanic origin of the New-England towns; Saxon tithing-men in America; Norman constables in America (összegyűjtve: John Hopkins University studies in historical and political science (Baltimore 1882—86, 4 kötet); Contributions to the educational history of the United States; The study of history in American colleges and universities (1887); Jefferson and higher education in Virginia; History of cooperation in the United States (1888) stb.

5. *A., John,* az északamerikai Egyesült-Államok második elnöke, szül. Braintreeben, Massachusetts államban, 1735 okt. 19-én, megh. 1826 jul. 4. Miután irataiban a gyarmatok jogait védelmezte, tagja lett az 1774-iki első philadelphiai kongresszusnak s jelentékeny része volt az 1776 julius 4-iki függetlenségi nyilatkozatban. Mint a kongresszus meghatalmazottja Párisban járt 1778/79-ben; azután Hollandiában volt követ. 1782. újra Párisba jött, ahol Franklin, Jefferson, Jay és Laurens közreműködésével az 1783 szept. 3-iki békét megkötötte Angolországgal. 1785—88. londoni követ volt s visszatérte után nyolc éven át a köztársaság alelnöke Washington oldalán. 1797. a köztársaság elnöke lett, 1801 *Jefferson*-nal szemben megbukott. Iratai közül különösen kiemelendő a Defence of the constitution and government of the United States (1787, 3 köt.). Összes műveit (köztük leveleit és emlékiratát) unokája, *A. Charles Francis* adta ki (New-York és Boston, 1851—56., 12 köt. és újabban). V. ö.: *J. Q. és C. F. Adams,* Life of John A. (Bost. 1871, 2 k.), *Morse,* John A. (u. o. 1884). *Chamberlain,* John A. (u. o. 1898).

6. *A., John Quincy,* az Egyesült-Államok hatodik elnöke, az előbbinek fia, szül. Braintreeben 1767 jul. 11., megh. 1848 febr. 23. 1794. hágai, 1797. pedig berlini követ lett. Jefferson elnöksége alatt visszahívták. 1803. a szenátusba választották s 1809-ben pétervári követ lett. 1817. külügyi államtitkárrá tették. 1825-ben a köztársaság elnökévé választották. V. ö.: *C. F. Adams:* Diary of John Quincy, (Philad. 1874—77). Életrajzát megirta *Seward* (New-York 1853) és *Stoddard* (u. o. 1887).

7. *A., John Couch,* csillagász, szül. Laneastben Launceston mellett Cornwallisban, 1819 jun. 5., megh. 1892 jan. 20. Előbb mezőgazdasággal foglalkozott, aztán Cambridgeban tanult; 1858. a cambridgei egyetemen a csillagászat tanára lett. Az Uranus bolygó mozgásában észlelt rendellenességekből már Leverrier előtt kiszámította egy addig ismeretlen új bolygó pályáját és tömegét, mely

[illegible] felfedezése után a Neptun nevet kapta. [illegible] An explanation of the observed irregularities in the motion of Uranus (Mem. Astron. Soc. 1847, Vol. XVI); Lectures on lunar theory ([illegible] 1900). A. a londoni Royal Soc. tagja és az Astronomical Soc. elnöke volt.

8. *A., John Quincy*, osztrák festő, szül. Bécsben 1874 [illegible] Párisban tanult. Arcképeken kívül [illegible] hollandi tárgyú genreképeivel aratott sikereket. Ilyenek: Halotti imádság Volendamban (1903); Sok [illegible] keresztül jutunk Isten [illegible] (1905) stb.

9. *A., Samuel*, amerikai államférfiú, szül. Bostonban 1722 szept. 27., megh. Bostonban 1803 okt. 2. Kereskedő volt, majd a törvényhozó testület tagja lett Massachusettsben (1765), mely minőségében mindúntalan kikelt Anglia nyomasztó fenhatósága ellen. A kongresszusban (1774) a [illegible] mellett szavazott. 1789—97-ig Massachusetts kormányzója volt. V. ö.: *Wels*, Life and public services of Samuel A. (Bost. 1865, 3 köt.); *Morse*, Samuel A. (u. o. 1884); *Hosmer*, Life of S. A. (Boston 1885).

Adamsia (állat), a tengeri anemonék egyik neme, l. *Tengeri anemone*.

Adamsit (ásv.), zöldes fekete fajtája a muszkovit-csillámnak Angliából.

Adams Pik (Samanella), szent hegy Cejlon szigetén, 2260 m. magas; csúcsán egy 1·45 m. hosszú, 0·5 m. széles és 0·05 m. mély mélyedéssel, melyet Buddha (a hinduk Siva, a mohammedánok Ádám) lábnyomának tartanak; az egész lábnyom drágakövekkel van körülfoglalva s ernyővel ellátva. E szentélyhez India minden részéből elzarándokolnak.

Adams-sajtó, l. *Tégelyes sajtó*.

Adams-Stokes-féle tünetcsoport, ritka kórforma, melyre nézve jellemző, hogy a beteg pulzusa állandóan ritka (14—58 pulzus percenként), időnként rohamszerüleg kimarad és a beteg olyankor elájul, hosszabb-rövidebb időre eszméletét veszti, sőt néha rángató görcsök is meglepik. Nem egységes betegség ez, csupán tünetcsoport, mert részben a szívben, részben az erekben vagy az agy bizonyos részeiben találtak az ilyen tünetek közt elhaltaknál kóros elváltozást, másrészt pedig többféle kórokozó tényező idézheti elő (így szifilis, iszákosság, megrögzött nikotinmérgezés, fertőző bajok és mérgezések is).

Adamsthal (cseh ül *Adamov*), falu az osztrák brünni kerületben, a Zwittawa mellett, vasúti állomással, (1900) 792 lak. Közelében van a 310 m. hosszú Bejciskala mészbarlang, továbbá a Macocha meredek sziklafalaktól körülzárt hegyszakadék (174 m. hosszú, 75 m. széles és 136 m. mély) fenekén egy tóval. Ujabban prehisztorikus leletekre akadtak benne.

Adana, 1. Török vilajet DK.-i Kis-Ázsiában, a régi Cilicia campestris, 422,400 lak., területe 39,900 km². — 2. *A.*, az ilyennevű vilajet fővárosa, a Szeihun mellett, gyümölcsösök közt, 60,000 lak., a Taurus alján a tengertől 50 km.-re. Lakói fával, szezámmal, búzával, gyapjuval, pamuttal, gubacscsal, pisztáciával és vasnemüekkel kereskednek. Árúmegállóhely Kis-Ázsia és Szíria közt. Az 1909. k[illegible] lázadás alkalmával a mohammedánok több ezer örmény keresztényt legyilkoltak A. városban és a vilajetben.

Ad analogiam (lat.) a. m. valaminek mintájára, példájára.

Ádánd, kisközség Somogy vm. tabi j.-ban, (1900) 1503 magyar lakossal, postával, távíróhivatallal, vasúti állomással. Van gyógyszertára, segítő egyesülete, gőzmalma.

Adangbe, helység Togóban (Ny.-Afrika), a Haho folyó mellett, 7—8000 lak.

Adans., növénynevek mellett Michel *Adanson* (l. o.) nevének rövidítése.

Adanson (ejtsd: adaňszoň), *Michel*, francia botanikus és zoológus, szül. Provence Aix városában 1727 ápr. 7., megh. Párisban 1806 aug. 3. A Kanári-szigeteken s a franciák szenegálmelléki gyarmatán 14 évig tartózkodván, kutatásai és gyüjtései révén vergődött hírnévre. A párisi tud. akadémiának tagja volt. Művei: Histoire naturelle du Sénégal (Páris 1757, németre ford. Martini, Brandenburg 1773 és Schreber, Leipz. 1773); Familles des plantes s újonan átdolgozva Méthode nouvelle pour apprendre à connaître les différentes familles des plantes (Páris 1763, két köt.). Ebben a nem jól sikerült rendszerén kívül számos új fölfedezés jelent meg. Írt alapos monografiákat is, nevezetesen a majomkenyér-fáról, melyet Linné az ő emlékére *Adansoniá*-nak nevezett, az *Oscillatoriák*-ról. 1751-ben ő ismertette meg először a sajgató harcsát (Malapterurus electricus) s villamos ütéseit már a leideni palackkal hasonlította össze és ő utalt először a tengerparti eltolódásokra. Halála után jelentek meg Cours d'histoire naturelle fait en 1772 (kiadta Payer, Páris 1844—1845, 2 köt.), Histoire de la botanique et plan des familles naturelles des plantes (kiadták Adanson A. és Payer, 2. kiad. Páris 1864).

Adansonia *L.* (növ., *majomkenyérfa*), a *Bombacaceae*-család génusza, egy faja Afrika szavannáinak hatalmas fája, ez az *A. digitata* L. (baobab). Törzse alacsony, de a legvastagabbak közé tartozik a növényországban. Több ezeréves lehet. Levele ujjasan összetett. Termése hosszas, kerülékes, fás héjú, fel nem nyíló, 45 cm. hosszú, 11—12 cm. vastag. Rekeszeit a magvak körül keményítő tartalmú, ehető pép tölti ki. Afrika leghasznosabb honos fája, Indiában és Délamerikában is tenyésztik. Dinnyéhez hasonló gyümölcsének bele üdítő, szomjuságoltó táplálék. Aszalva is élvezik. A majom is megeszi. Gyümölcshéjának hamujából pálmaolajjal szappant főznek. Fája puha és könnyű, a négerek járóműveket készítenek a törzsből. A nagyon szívós háncs kötelek és papir készítésére szolgáltat anyagot. Az *A. madagascariensis Baill.* és még 2 faj Madagaszkáron él, az *A. Gregorii F. v. Müll.* pedig Ausztrália északi részében. Gyümölcsének savanyú bele után *Ugorkafának* nevezik.

Adapció (lat.), elmemű átvétele, átdolgozása oly módon, hogy a létesített új mű a régihez képest önálló munka jellegét ölti fel. L. *Szerzői jog*.

Adaptáció, *adaptálás* a. m. átalakítás, hozzáillesztés. Biologiai értelemben a. m. *alkalmazkodás* (l. o.).

Ad Aquas, római fürdőhely Dáciában, a Sarmizegethuzából (Várhely) Apulumba (Gyulafehérvár)

vezető úton; valószinüleg a Sztrigy partján fekvő Kis-Kalánnál, ahol tényleg gyógyhatású források vannak s föliratok, valamint épületmaradványok kerültek napfényre.

Adar, a babiloni panteonban a harc és a vadászat istene.

Adar, a héberek tizenkettedik hónapja, ha a hónapokat a márciusi holdújságtól számítjuk. *A. séni* vagy *ve-adar* a *tizenharmadik* hónap, amelyet minden 19 évben hétszer kell közbetoldani a nap- és holdév közötti különbözet kiegyenlítésére. A. 13-án van az Eszter böjtje, 14-én pedig a purim ünnepe.

Adara, a Nagy kutya csillagkép egyik csillaga.

Adare, *Cap* (ejtsd: edér), a Viktóriaföld ÉK.-i csúcsa a d. sz. 71° 18′ és k. h. 171° alatt. Az angol antarktikus expedició Borchgrevink (l. o.) alatt 1899. itt telelt.

Ad arma (lat.) a. m. fegyverre, dologra!

Adarme, Délamerikában még ma is járó régebb spanyol súlymérték arany-ezüstre. 1 A. = 1·7972 g.

Adás (kohászat), az a mennyisége az olvasztóba feladott anyagnak, amely az elegyrakásból egyszerre kerül feladásra. Megkülönböztetünk *elegy-* és *tüzelő* A.-t. Az elegyadásokat teknőkben, a tüzelőadásokat pedig kosarakban, különítve adják fel, melyeknek száma már előre meg van határozva. Más eljárás szerint minden egyes A.-t előbb tizedes súlymérőn megmázsálva, a tüzelőanyagot pedig vascsillékben töltik fel. A feladott A.-ok súlyát és számát mindkét esetben külön e célra rendelt táblára feljegyzik.

Adaševci, politikai és adóközség Szerém vm. sidi j.-ban, (1900) 2428 horvát-szerb lakossal, szerb mezőgazd. szövetkezettel; u. p. és u. t. Sid.

Adások bukása, *sülyedése* (kohászat). Szabályos folyamatú olvasztásnál az adások egyenletesen és folytonosan sülyednek; nem szabályos az olvasztás, ha az adások koronkint megakadnak, és azután egyszerre nagyobb mélységre sülyednek, minek az az oka, hogy az olvasztó belső falára meg nem olvadt anyagok tapadtak, melyek az egyenletes sülyedést akadályozzák és az olvadó övben zavarokat okoznak.

Adásvétel *(emtio-venditio)*, szerződés, amelynél fogva az *eladó* az eladott tárgyat — *árut* — a vevőre átruházni, a *vevő* pedig annak fejében a megállapított *vételárat* megfizetni tartozik. Árú lehet minden dolog (ingó és ingatlan) és elidegeníthető jog is (pl. kölcsönkövetelés). Előbbi esetben az eladó a dolog tulajdonjogát tartozik átruházni a vevőre, az utóbbi esetben neki a jogot engedményezni köteles. Sőt eladás tárgya lehet bármely más vagyonértékű gazdasági jószág is (pl. ujságvállalat, üzlet, vevőkör, ipari titok stb.) Árú lehet olyan dolog v. jog is, amelyet a felek mint az eladáskor még meg nem levőt tesznek vétel tárgyává. (L. *Szerencse-szerződések*). Az árú lehet az eladáskor az eladó sajátja, de lehet másé is. A puszta eladás még nem átruházása a dolognak, hanem csak kötelezettségvállalás erre az átruházásra; ha az eladó kellő időben nem tudja szállítani az eladott idegen dolgot: a vétel nemteljesítése miatt kártérítéssel tartozik. A vételárnak rendszerint készpénzben kell állania. Lehetnek emellett egyéb szolgáltatások is kikötve, de ha ezeknek az értéke a vételár felét teszi ki, vagy ennél is többet: úgy ez már *csereszerződés*. Az A. létrejött, mihelyt a felek az árúra és a vételárra nézve megegyeztek. Az árú átadása, a vételár megfizetése már nem szükséges az A. megkötéséhez, hanem a szerződés teljesítéséhez tartozik. Az A. alakszerűséghez kötve nincsen; foglaló, v. írásbeli szerződés csak akkor szükséges, ha a felek a szerződést ettől tették függővé. Ingatlant is lehet szóbelileg eladni, s a vevő a szóbeli szerződés alapján is követelheti az eladótól a bekebelezési engedély kiadását. Az A.-ek nagy részét a szolgáltatások közvetlen kicserélése útján kötik meg (készpénz-vétel). Más megállapodás hiányában az eladó az árut csak a vételár ellenében tartozik átadni, a vevő pedig a vételárat csak az árú átadása ellenében megfizetni. Ha a vevő előre köteles fizetni a vételárt: előfizetésről beszélünk; ha pedig a vételár az árú átvétele után bizonyos idő mulva fizetendő, hitelezési vételről. A kereskedelmi A. a *kereskedelmi jog* szigorúbb szabályai alatt áll. (1875: XXXVII. t.-c. 336—367. §§-ai.) A kereskedelmi forgalomban a vételnek különös neme a helykülönbség melletti vétel (helyközi, distanc-vétel), amelynél az eladó átadási kötelezettségének azáltal tesz eleget, hogy az árut a vevőhöz való fuvarozás végett (közvetlenül a fuvarozónál vagy közvetve szállítmányozó útján) feladja. Az eladott dolog *hasznai* és *terhei*, ha a felek mást nem határoztak, az átadás időpontjától fogva a vevőt illetik. Az átadás időpontja irányadó rendszerint a dolog *kárveszélyének* viselésére nézve is; ha a dologban az átadásig kár esik, amelynek előidézésében sem az eladó, sem a vevő nem vétkes: ez az eladó kára; az átadás után a dologban véletlenül esett kár azonban már a vevő kára. A kárveszély még az átadás előtt is átszáll a vevőre, ha a vevő átvételi *késedelemben* van, vagyis, ha az eladó neki az árut a szerződés értelmében felajánlotta és ő az átvételt jogos ok nélkül megtagadta. Ha ilyenkor éri baj az árut, noha az árú még az eladónál van is, az már a vevő kára, aki a vételárat megfizetni köteles, habár az árut meg nem kapta. Helyközi vétel esetében a véletlen kár veszélye már a *feladással* a vevőre hárul át. Az A. folytán az eladó a vevőnek *szavatossággal* (l. o.) tartozik. Az A.-t meg lehet kötni *megtekintésre* vagy próbára, amikor is a vevőnek szabadságában áll az árut tetszése szerint elfogadni vagy el nem fogadni (de erre nézve a megállapított vagy szokásos határidőben nyilatkozni tartozik); lehet megkötni *mustra* (próba) *szerint*, amikor az eladó a mustrának megfelelő árut köteles szállítani. Ki lehet kötni a *visszalépés jogát* úgy a vevő mint az eladó részére (feltételesen is, ha pl. az eladó *jobb vevő fentartása* mellett köti a szerződést). *Részletügyletnek* (l. o.) nevezzük azt az A.-t, amelynél a vevő a vételárat részletfizetések mellett törleszti. L. még *Előrvásárlási jog* és *Visszavásárlási jog.*

Adásztevel, nagyk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 1472 magy. lak.; u. p. Tapolczafő, u. t. Gyimót.

A dato (lat.) a. m. kelettől v. kelet után. Különösen váltókon a lejáratnak olyan kitétele, amely a váltó lejáratát a váltó keltezésétől számított bizonyos időben, napokban, hetekben, hó-

napokban, negyed-, fél- vagy egész években állapítja meg. L. *Lejárat* és *Váltó*.

Ad audiendum verbum (lat.) a. m. a szó meghallására; ez a szólásmód abban az értelemben jött használatba, hogy a felsőbbség maga elé idézi s megrója alárendeltjeit azokért a mulasztásokért vagy hibákért, melyeket elkövettek. *Ad audiendum verbum regium*, a király elé [illegible].

Ádáz, [illegible], adaz burok, ebzeller, kutya-[illegible], l. *Aethusa*.

Ad bene placitum (lat.) a. m. tetszés szerint.

Ad bestias (lat. a. m. «a vadállatokhoz»), az [illegible] büntetés, melynek értelmében az elítéltet a vadállatok közé vetették. A gladiátorokat [illegible] alkalmazták, akik pénzért viaskodtak a vadállatokkal s azért bestiariinak neveztettek.

A. DC. növénynevek mellett Alphonse *De Candolle* (l. o.) nevének rövidítése.

Ad calendas graecas (lat.) a. m. a görög kalendák napján, azaz: soha napján (mivel a görög naptárban nincsenek kalendák, mint a rómaiban). Augusztus császár szokta volt mondani hanyag fizetőkre.

Adcitatio (lat.), harmadik személy belevonása a perbe a felek egyike által. L. *Perbehívás*.

Add., rövidítése annak: addatur (lat.) a. m. adassék hozzá; adde a. m. add, tedd hozzá (recipéken).

Adda (lat. *Addua*), a Pó bal mellékfolyója, a bormiói-nyereg D.-i oldalán, Ny.-ra az Ortler-csúcstól ered. Forrásai Bormiónál 1221 m. magasban egyesülnek. Innen D. felé folyik Tiranónak, majd Ny.-nak fordulva, átfolyik a Como-tavon, a Lago di Leccón, a L. di Garlatén és a L. di Olginatén, végül a lombardi síkon; Cremona felett a Póba ömlik; hossza 298 km.; 124 km.-nyire hajózható.

Adda *Kálmán*, geológus, szül. Borcsányban (Trencsén) 1862 jul. 30., megh. Pozsonyban 1901 jun. 26. Előbb tanársegéd volt a selmeczi akadémián, 1893. a földtani intézetben alkalmazták, hol osztálygeológus lett. Művei: *Geológiai tanulmányok Krassó-Szörényben* (Földtani Intézet 1895-iki jelentésében); *Petroleumkutatások Zemplén és Sáros vármegyében* (u. o. XIII. Évk. 1900). Megírta továbbá Szolnok-Doboka vármegye geológiai ismertetését a vm. millenniumi monográfiájában. V. ö. *Pethő* Gyula, Emlékezés A. K.-ról. (Földt. Közlönyben 1902.).

Addarja-fok, l. *Bon-fok*.

Addatur (lat.), l. *Add*.

Addax (*[illegible]* állat), a párosujjú (Artiodactyla), tülkösszarvú kérődző emlős állatok (Bovidae) alrendjébe tartozó antilóp, mely esetlen termetéről, csavar- vagy lantformára görbült, majdnem egész hosszában gyűrűzött, vékony és hosszú szarváról könnyen felismerhető. Egyes fajait — mint Plinius irja — már a régiek is jól ismerték. Nubiában és Etiópiában mint hieroglifjegy is található; szarva pedig az egyiptomi istenségek, papok és királyok homlokát díszítette. A ma is élő A. legismertebb faja: *A. nasomaculata* Blainv. 1·9 m. hosszú, 1 m. magas, Keletafrikában csordákban él. Szine sárgásfehér, feje, sörénye és nyaka barna; orra pettyezett. Télen sárgásfehér alapszíne a szürkébe csap át. A fiatalok tiszta fehér színűek. Terméketlen, kopár homokos sivatagokon él, a szomjazást sokáig birja. Húsát a beduinok eszik. L. *Antilópok*.

Addenda (lat.) a. m. függelék, pótlék, melléklet.

Adderley, *Charles Bowyer*, l. *Norton*.

Addició (lat.), összeadás, összegezés. A *kémiában* olyan átalakulás, melyben két vagy több test egyesüléséből valamely vegyület egyetlen molekulája keletkezik.

Addicionális (lat.), kiegészítő, pótló. *A. akta*, 1815-iki francia póttörvény, mellyel Napoleon, Elba szigetéről való visszatérte után, a császárság alkotmányát módosította.

Addictio in diem (lat.), a római jogban a jobb vevő fentartásával való vétel. L. *Adásvétel*.

Ad dies vitae (lat.) a. m. élethossziglan.

Addi-Grat, város, l. *Agamé*.

Addington (ejtsd: eddingtn), *Henry*, l. *Sidmouth*.

Addio (ol.) a. m. Isten veled, franc. *adieu*.

Addiritura, l. *Adrittura*.

Addison (ejtsd: edizn), 1. *Joseph*, angol tudós, költő és államférfi, szül. Milstonban (Wiltshire) 1672 máj. 1., megh. 1719 jun. 17. Oxfordban teológiát tanult s már akkor kitüntette magát a latin verselésben. Montague kincstári kancellár és lord Somers segítségével évi 300 font ösztöndíjat kapva politikai kiképzésére, beutazta Francia- és Olaszországot. Vilmos király halála után e támogatást elvesztette ugyan, de jelentékeny hírnévre tett szert a blenheimi csatáról írott költeményével, The Campaign (1704); hely. államtitkárra s a közigazgatási biróság elnökévé nevezték ki. Steellel együtt alapitotta a magas erkölcsi színvonalú Tatler c. folyóiratot, melynek folytatása a Spectator lett. Cato című, politikai célzásokkal teli tragédiáját 1713. a kortársak nagy tetszése mellett adták elő. Dolgozott ugyanekkor a Guardian c. politikai folyóiratba, meg a Whig Examiner-be. Sunderland alkirálylyal 1714. mint titkár ment Irországba, s 1716. nőül vette az özvegy Warwick grófnét. 1717. Sunderland kormányában államtitkár lett, de 1718. betegség miatt leköszönt s attól fogva csakis tudományos munkálkodásnak élt. A. iratait keresztény felfogás lengi át. Evidence of the Christian Religion c. munkája 1721-től fogva több kiadást ért (utoljára 1853—55, 6 köt.). Tanulmányai, Essays, újabban összegyüjtve 1863. jelentek meg Londonban. Verses művei közül ma még csak remek himnuszai élnek. V. ö.: *Aikin*, The Life of A. (London 1843) *Macaulay*, Critical and Historical Essays (2-ik köt.); *Thackeray*, English Humorists of the XVIII. Cent; *Vetter*, Der Spectator als Quelle d. Discurse der Maler (Frauenf. 1887.)

2. *A.*, *Thomas*, angol orvos, szül. 1793., megh. 1860 jun. 29. Brightonban. A bőrgyógyászattal foglalkozott eleinte, később Brighttal gyakorlati orvosi előadásokat tartott és már akkor több szakbavágó értekezést írt. Világhírüvé tette nevét a róla elnevezett betegség felfedezésével (l. *Addison-betegség*). Kitünő leírását adta ennek *On the constitutional and local effects of disease of the suprarenal capsule with plates* (London 1855) c. dolgozatában. A londoni patológiai múzeumban szobrot, a kórház kápolnájában márványtáblát állítottak emlékének.

Addison-betegség, *bronz-betegség*, a mellékvesék megbetegedésével, többnyire tuberkulózisával összefüggő baj, melynek tünetei: a bőr bronzszínű elszínesedése (a bőrben lerakódott festéktől), általános elgyengülés (adynamia), kahekszia, vérszegénység és az emésztés zavarai. A betegség első leírójáról *Addison* Thomasról (l. o.) van elnevezve. Az A.-et valószínűleg az okozza, hogy a mellékvesék termelte adrenalin hiányzik a szervezetből. (l. *Adrenalin* és *Belső elválasztás*).

Addisz Abeba (*Adhisz Ababa*, azelőtt *Finfinni*), Abesszinia előbbi fővárosa Soában, 5 km.-nyire Antottótól, az é. sz. 9° és a párisi k. h. 36° 45' alatt, mintegy 3000 m. magasban. Lakosságát körülbelül 50,000-re teszik. 1896 okt. 26. itt kötötték meg az olaszok a békét Menelikkel. L. *Abesszinia*.

Addisz Alam, 1901 óta Abesszinia fővárosa és a negus székhelye, Addisz Abebától mintegy 60 km.-nyire nyugatra. A székhelyváltozás nem politikai okokból történt, hanem az épület- s tüzifa hiánya tette szükségessé, mert az erdőket Addisz Abeba körül kiirtották.

Additamentum (lat.), függelék, melléklet.

Additiv állandó, hozzáadandó állandó. L. *Integrál*.

Additiv tulajdonságok (fiz.), a keverékeknek oly fizikai tulajdonságai, amelyeknek jellemző számértékeit ki tudjuk számítani, mihelyt az egyes alkatrészek megfelelő tulajdonságát számértékre ismerjük. Pl. két ismeretes sűrűségű folyadékot adott arányban keverve, a keverék sűrűségét előre kiszámíthatjuk. Ilyen tulajdonságok még a fajlagos törőképesség, a sóoldatok vezetőképessége stb.

Addua, folyó, l. *Adda*.

Adduktor-izmok (lat.), közelítőizmok, amelyek a test függelékeit a test középvonalához húzzák, v. egyik testrészt húzzák a másikhoz (pl. a hüvelykujjat a mutató-ujjhoz). L. *Abduktor-izmok*.

Adeciduata, l. *Emlősök*.

à découvert (franc., ejtsd: á dékuvér) a. m. «fedezetlenül», ha t. i. valaki à la baisse (l. o.) spekulálva, úgy ad el a tőzsdén értékpapirt v. árút, hogy annak nincs is még a birtokában, hanem majd csak akkor lesz, ha spekulációja beválván, az eladási árnál olcsóbban szerezheti be azt az árút v. értékpapirt, amelyet fedezetlenül eladott. Découvert alatt az à la baisse-spekulációban kötött tőzsdei adásvételek összességét is értik, amelyek egy bizonyos címletben vagy árúban és ugyanarra a tőzsdei lejáratra szólnak (nagy a découvert a. m. sok értékpapir v. árú van előre fedezetlenül eladva.)

Adefágia (gör.), kóros falánkság.

Adel, afrikai partvidék, l. *Adal*.

Adelaer (*Adeler*, holland. a. m. «sas»), voltaképen *Sivertsen* Curt, híres tengerész, szül. Norvégiában 1622 dec. 16., megh. Brevigben 1675. nov. 5. Előbb hollandi, azután pedig velencei szolgálatban állott. Vitézül harcolt 1654. a törökök ellen Tenedos mellett, s Ibrahim pasát, a török hajóhadnagyot párbajban megölte, 1660. pedig a velencei hajóhad főnökévé neveztetett ki. 1661-ben visszatért Hollandiába, később pedig III. Frigyes dán király hivására a dán hajóhadnak szervezését vállalta el.

Adelaide, 1. hajózható folyó Dél-Ausztráliában, Northern Territory-n, az Adam-öbölbe ömlik; John Mac Donall Stuart fedezte fel 1862. — 2. Dél-Ausztrália brit gyarmat fővárosa, a a d. sz. 34° 55', a k. h. 138° 35' Gr. alatt, a Vincent-öböltől 9 km.-re keletre, a Torrens folyó mellett, a Mount Lofty tövében. 1836. Hindmarsh angol kapitány alapította; (1907), 178,300 lak. Kormányzói és püspöki székhely, 30 templommal, egyetemmel, könyvtárral (27,000 k.), múzeummal, szinházzal, gázvilágítással, vízvezetékkel. Kereskedelme jelentékeny; gyapjú-, gép-, malom- és serfőző-ipara igen nagy. Osztrák-magyar konzulátus is van a városban. — 3. *Fort Adelaide*, Dél-Ausztrália fővárosának kikötője, tőle 9 km.-re, (1901) 21,000 lak., a kerületet is beleértve; világító toronnyal, dokkal, matróz-otthonnal, kórházzal. Van tengerészeti hivatala, nagy ezüst- és rézöntőműhelyei s gőzfűrésze. Ettől 7 km.-re Glenelg tengeri fürdő. — 4. *A.-sziget*, antarktikus sziget Grahamslandban. A partjait jégfalak alkotják.

Adelaide *Eugénie Louise*, Fülöp orléansi (Égalité) herceg leánya, Lajos Fülöp királynak nővére, szül. 1777 aug. 23-án; megh. 1847 dec. 31. 1792. Franciaországból külföldre menekült. 1814. visszatért Párisba bátyjával, ki mindenben rendkívül okos nővérére hallgatott, kit Egeriá-jának neveztek el. Ő tette a Palais Royal-t a liberális párt középpontjává. 1830. rávette Lajos Fülöpöt, hogy a fölajánlott koronát elfogadja. V. ö.: *Arnaud* R., L'Égerie de Louis Philippe, Paris 1909.

Adelaide, amerikai és európai szőllő keresztezéséből származott korcsszőllő fajta. A filloxerának nem áll ellen.

Adelantado (spany.), tiszteletbeli cím, a. m. előléptetett, ezredes, helytartó.

Adelboden v. *Engstligental*. 1. A svájci berni kantonban a Kander egyik mellékvölgye, melyet természeti szépségéért sűrűn látogatnak. — 2. *A.*, közs., 1357 m. magasan, (1900) 1569 lak.; magaslati gyógyhely.

Adelburg nemesi előnevét használta kiadott művein *Abranovics* Ágost lovag, horvát születésü zeneszerző. Szül. Perában 1830 nov. 1., mint elmekóros halt meg Bécsben 1873 okt. 20. Diplomatának készült, de mint Mayseder jeles tanítványa (1850—54) hatalmas vonású hegedűművész lett. Szívesen élt Pesten. Hegedűversenyművei s legjobb (16—19. számú) vonósnégyesei ma is kedveltek. Irt Wallenstein és Martinuzzi c. operákat; ezeket felülmulja Zrinyi c. zenedrámája (első nagy sikere: Pest, 1868 junius 23.), melynek szövegét és hosszú, elveket fejtegető bevezetését is maga irta. Entgegnung stb. cím alatt (Pest 1859) röpiratban bizonyítgatta Liszt ellenében, hogy a magyar zene nem cigány eredetű.

Adeler, l. *Adelaer*.

Adelfolit (ásv.), négyzetes rendszerbeli vasmangánniobát Laurinmäki-ről (Finnorsz.).

Adelhaid, több magyar királyné és királyleány neve: 1. *A.*, a lengyel és sziléziai krónikák szerint Mesko lengyel herceg nővére, Géza (Jesse) magyar fejedelem neje és Szent [illegible] anyja. Ezzel szemben a magyar [illegible] Saroltot mondja Szent István anyjának. A kétféle adatot aztán legtöbben úgy egyeztetik össze,

hogy A. Géza 2-ik nejének tartják, akitől született két leány, Péter király anyja és Aba Sámuel király neje, míg Saroltától Szent István és Chrobry Boleszláv lengyel hg. 2-ik neje. Némelyek azonban (Pauler Gy., Nagy G.) csak Saroltról, mások pedig (Karácsonyi J.) csak A.-ról állítják, hogy Géza neje volt. (V. ö. Pauler, A magy. nemz. tört. I. 424; Wertner, Genealogia Piastow, 1896., Hirsch, Mitteil. der hist. Litt. 1897, 173. Karácsonyi, Szent Adalbert vadásza; Kath Szemle, 1900 és Szent István anyja, Turul 1906; Nagy, Turul 1906, 1907., 1908. évf.).

2. A. A [illegible] Aldus-féle krónika Péter király nővérének s Adalbert († 1057) osztrák őrgróf nejének mondja. Adalbert 2-ik neje csakugyan Péter nővére volt, de ennek hiteles adatok szerint Frovila volt a neve. (V. ö. Wertner M., Az Árpádok családi tört. 90 s köv. ll.)

3. A. (*Adalheyth*), Rudolf sváb herceg, rheinfeldeni gr. és német ellenkirály leánya, 1079 óta Szt. László neje, megh. 1090. Eltemettetett Veszprémben, sírköve, mely Olhaytnak nevezi, még Mátyás király idejében is ott volt, később Makranczra került. Gyermekeit l. *I. László.*

4. *A.*, András király leánya, 1055, Vratiszláv morva őrgróf, a későbbi cseh király neje lett, megh. 1062. Négy gyermeke maradt.

5. *A.* (*Udelhilda*), a Szentföldön 1102. elhalt Steflingi Henrik, regensburgi várgróf leánya, kit 1121. a Walderbachi kolostor későbbi idejéből ismert alapító levele szerint nőül vett a magyar király, hova férje halála után A. visszatért s ott halt meg 1143. Ez a király csakis II. István lehetett. Ellenben a lengyel krónikák III. Boleszláv lengyel herceg leányát, Juditot mondják II. István nejének, míg a magyar krónikák szerint apuliai Guiscard Róbert királynak (Pauler Gy. szer. Robert capuai hercegnek) a leánya volt a felesége. L. *II. István.*

6. *A.*, Álmos herceg leánya, Szobieszláv cseh herceg felesége. Szül. 1105 táján, megh. férjével egy évben, 1140.

Adelheid, *német császárné*, II. Rudolf burgundi királynak leánya, szül. 931 táján, megh. a selzi kolostorban Elszászban 999. Előbb Lothárnak, Hugo olasz király fiának volt neje, kinek megmérgeztetése után (950) Lothár gyilkosa, II. Berengár ivreai őrgróf arra akarta őt kényszeríteni, hogy fiához, Adalberthez menjen nőül, ez elől azonban I. Ottó német királyhoz menekült, aki nőül vette. Az Ottók alatt jelentékeny szerepe volt a német birodalomban.

Adelholzen, fürdő F.-Bajorországban, Traunsteintől délre, 8 km.-nyire kén- és salétromsavas forrásokkal, melyek vizét köszvény és krónikus bőrkiütések ellen használják.

Adelie-föld, antarktikus vidék, melyet 1840 januárban Du Mont d'Urville fedezett föl. (L. *Antarktikus vidék.*)

Adelinda, a 229. planetoid.

Adelit (ásv.), egyhajlású bázikus arzéniát, $AsO_4Ca(Mg.OH)$ Nordmark és Långbanról (Svédország).

Adelnau (lengy. *Odalanov*), város az ily nevű kerületben, Posenban, (1905) 2286 lakossal.

Adelphia (növ.), falkásság (l. o.). — *Adelphus* a. m. falkás, midőn a porzók szála egymással összenő. Inkább összetételében használatos, pl. *monadelphus, diadelphus* és *polyadelphus*, l. még *Porzókör.*

Adelphogamia (növ.), ugyanazon faj különböző egyéneinek kölcsönös megporzása.

Adelsberg (szlovénül *Postojna*), az ugyanily nevű krajnai ker. kapitányság székhelye a Karszton, vasút mellett, (1900) 3636 lak.; a triesztiek nyári kiránduló helye. A község mögött 676 m. magasan Adlersburg romjai. 4 km.-re ÉNy.-ra van az *A.-i cseppkőbarlang*, mely 4172 m.-re járható, sok elágazással. Eddig ismert menetének összes hossza 9 km., 2268 m. hosszú vasút is van benne, 2—4 óra alatt be lehet járni az egészet. Hőmérséklete + 8·7° C. Egy órányira É.-ra van a Magdalena-barlang, a Proteus anguinus első lelhelye; még 1/4 órával odább a Poik (Poika jama) 70 m. mély; dolina, üstalakú nyílás vezet le hozzá; utóbbi kettő stalaktitokban roppant gazdag. 1905. egy új barlangot fedeztek föl, melyet a Magdalena-barlanggal két hosszú folyosó köt össze. A folyosók tulajdonképpen a barlangba ömlő és ott eltűnő Poik folyónak az elvezető csatornái s bővizüség idején nem lehet rajtuk keresztülhatolni. V. ö. *Schmiedl,* Zur Höhlenkunde des Karstes (Wien 1854); u. a., Wegweiser in die Adelsberger Grotte (u. o. 1858); *Kraus,* Höhlenkunde (Wien 1904).

Adelsheim, az ugyanilyen nevű járás főhelye, a badeni Mosbach kerületben, (1905) 1474 lak., virúló malom- és sörfőző-iparral s gipszbányával.

Adelung, 1. *Johann Christoph*, német nyelvész, szül. Spantekowban, Pommerániában 1732 aug. 8., megh. 1806 szept. 10. Drezdában mint udvari tanácsos és főkönyvtárnok. Főművei: Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart (1774—86, 5 köt., 2. kiad. 1793—1802, 4 köt.), Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache (1782, 2 köt.), Über den deutschen Stil (1785—86, 3 köt.), Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde (1806, befejezte Vater, 1809—17, 4 köt.), és számos iskolai könyv. A. a legtekintélyesebb német nyelvész Grimm előtt, kinek munkái hazai nyelvészeinkre is nagy hatással voltak, azonban ma csupán történeti értéküek.

2. *A.*, *Friedrich*, az előbbinek unokaöccse, szül. Stettinben 1768 febr. 25-én, a pétervári tud. akadémia elnöke, megh. Pétervárott 1843 jan. 30. Művei nagyrészt Oroszország történetére vonatkoznak. Nyelvészeti munkái közül legbecsesebbek: Bibliotheca sanscrita (2. kiad. 1837) és Übersicht aller bekannten Sprachen und ihrer Dialecte (1820).

Adémar (*Ademarus Cabannensis*), francia középkori krónikás, szül. Chabannais-ban (Angoulême), megh. 1029. v. 1030., a szentföldre tett zarándoklás közben. Megírta a frankok történetét kezdettől 1029-ig. A munka címe: Chronicon Aquitanicum et Francicum. Megjelent a Monumenta Germaniæ IV. kötetében.

à demi a. m. felében, l. *Közös ügyletek.*

Ademtio (lat.), elhúzás, elvétel. *A. civitatis*, kizárás az állam kötelékéből, polgári halál. *A. libertatis*, szabadságtól megfosztás. *A. legati*, a hagyomány visszavonása az örökhagyó részéről.

Aden (gör.), mirigy; *adenalgia* mirigyfájdalom; *adenitisz* mirigygyuladás; *adenográfia* a mirigyek

leirása; *adenologia* a mirigyekről szóló tan; *adenoma* mirigydaganat; *adenopátia* mirigybetegség; *adenitis* mirigybántalom; *adenoszklerózis* mirigyelkérgesedés.

Aden, angol kikötőváros és erőd Arábia DNy-i partján, az Adeni-öböl mellett, 170 km.-re a Bab el Mandebtől, az adeni 20 km² területű félsziget ÉK-i oldalán. Kitűnően védett kikötőjét arab Gibraltarnak nevezik. A városnak szabályosan épült kőházai vannak, de vízben szűkölködik. 150 kútjából (36—56 m. mélyek) csak 50 ad iható vizet; (1901) 43,974 lak., kik nagyrészt mohammedánus hinduk. Kereskedelmi fekvése kedvező, éghajlata egészséges, azért már a görögök s rómaiak is ismerték Athana, Adana, Arabia Eudæmon vagy Arabia Felix néven. Az indiai kereskedelem irányváltozásakor hanyatlásnak indult (1538—1630). 1705-ben a szomszédos arabok földig lerombolták. 1839 óta az angolok tartják megszállva, kik hatalmasan megerősítették. A szuezi csatorna megnyitása óta ismét nagyot emelkedett, s az angolok kereskedelmi és politikai befolyását biztosítja egész Arábiában és Kelet-Afrikában. Igen fontos a kávé, gummi, bőr, dohány kivitele. 1907—8. 1435 kereskedelmi hajó érkezett a kikötőbe. Ausztria-Magyarországnak a városban alkonzulátusa van. *A.*-t Bombayval, Szuezzel, Zanzibarral és Port-Natal-lal kábel köti össze. 1905 óta egy török-angol bizottság megállapodása szerint a szárazföld felőli határ a Bana folyótól a Vörös-tenger partján fekvő Seihk Muradig nyúlik. V. ö. *Hunter*, Account of the British settlement of A. (London 1878).

Adenanthera *L.* (növ.), a hüvelyesek (Leguminosae) Mimosa-félei közé tartozó génusz, melynek 3 faja a trópikus Ázsiában él. Fa, kétszer szárnyas levelekkel. Virága kétivarú, fehér vagy sárgás, karcsú fürtben álló. A hüvely hosszú, keskeny, lapos, a magvak kidudorodnak rajta. A mag vastag, kemény, skarlátpiros héja van. Legismertebb az *A. pavonia L.*, melyet Afrikába is bevittek. Amerikában kultiválják. Fényes, vörös magvait (condori, korallborsó) az asszonyok ékszerül hordják, pirítva és rizzsel főzve táplálékul használják. Gyökere Haiti és Kuba szigetén hánytatószer, levelének forrázatát csúz ellen használják. Kemény és szép színű fáját kondorifa vagy növénykorall (corail végétal) néven, mint az ébenfát dolgozzák fel.

Adenektomia, műtét, mellyel az adenoid vegetációkat (l. o.) eltávolítjuk. A műtétet rendesen a szájon át végzik, erre a célra készült gyűrűkéssel (*adenotom*). A műtét többnyire altatás nélkül végezhető, csak nagyobb, rakoncátlan gyermekeknél célszerűbb a felületes bódítás. A műtét veszéllyel nem jár, bár kellemetlen vérzések nagy ritkán előfordulnak.

Adenez, *Adam*, brabanti származású ó-francia troubadour a XIII. sz.-ban, akit *Adam le Roi* néven ismertek; a *roi des ménestrels* körülbelül a karmester fogalmának felelt meg s A. ilyen tisztet töltött be III. Henrik brabanti herceg udvarában, később, miután az utolsó keresztes hadjáratban részt vett, Párisban Mária királynénak, az említett Henrik leányának udvarában. 1297. a flandriai grófság udvarában élt. Négy nagyobb verses regénye maradt fenn: Ogier, Roman de Pepin et Berthe, Buevon de Commarchis és Cleomades című kalandos regény. Ez utóbbit Van Hasselt adta ki (Brüsszel 1865), a többit 3 kötetben Schler (u. o. 1874). A Roman de Pepin et Berthe új átdolgozásban megjelent Párisban (R. Perié, 1900).

Adenia (gör.), l. *Pseudoleukaemia*.

Adenin (*aminopurin*), $C_5H_5N_5$ összetételű purin-származék, vagy mivel úgy, mint a xanthin, guanin és hipoxanthin, a nukleinek (az állati és növényi szövetek sejtmagjainak fő alkotórészének) hasadásterméke, nuklein-bázisnak is tekinthető. Található a hasnyálmirigy (pankreász) váladékában, továbbá minden magvas sejtben, jelentékeny mennyiségben a ponty spermájában és a thymusmirigyben. Tealevélből bőségesen előállítható. Szintézises úton is előállították már. 3 molekula vízzel hosszú, színtelen, átlátszó tűk alakjában kristályosodik. Körülbelül 1000 sr. hideg vízben oldható, meleg vízben jobban oldódik, úgyszintén forró alkoholban is. Éterben oldhatatlan. Savak és lúgok bőségesen oldják. Salétromossav hipoxantinné $C_5H_4N_4O$ oxidálja. Pikrinsavval oldhatatlan vegyületet alkot, miért is mennyiségileg e vegyülete alakjában határozzák meg.

Adenitis inguinalis, l. *Bubo*.

Adenium *Roem.* et *Schult.* (növ.), az *Apocynaceae* család génusza 5 fajjal, melyek Afrika steppéin és sivatagjain otthonosak. Vastagszárú, húsoslevelű tüskétlen növények. *A. obesum* Roem. et Schult. K.-Afrikában a szomál földön. Mérget is szolgáltat. *A. Boehmianum Schinz.* D.-Afrikában. A bennszülöttek e faj tejnedvéből az *echuja* nevű nyílmérget állítják elő.

Adenocarcinoma, l. *Adenoma*.

Adenocarpus *DC.* (növ.), a Hüvelyesek (Leguminosae) génusza 10 fajjal, amelyek a Földközi-tenger vidékén, a Kanári-szigeteken és Afrika magas hegységein vannak elterjedve. Egyeseket Európa DNy.-i részein, mint örökzöld cserjéket kertekben is ápolnak. Tavaszkor virágzó, hideg-házi cserjék, melyeknek sárga virágai értékesek a virágkötészet szempontjából. A leginkább tenyésztett faja, az *A. foliolosus DC.* a Kanári-szigeteken honos, rendkívül gazdagon virít. Az *A. intermedius DC.* is megérdemli a tenyésztést. Laza és táplálékdús talajt kívánnak, nyáron napos helyet. Szaporításuk magvakkal és dugványokkal történik.

Adenoid (gör.) a. m. mirigyhez hasonló, mirigyes szerkezetű; a nyirk-mirigyek kötőszövetét is A. kötőszövetnek nevezték.

Adenoiditis, a garatmandula hevenygyuladása, l. *Tonsillitis*.

Adenoid vegetációk az orr-garatüreg felső hátsó falán, a garatmandola (l. o.) túltengése folytán fejlődő növedékek. Leggyakrabban gyermekeknél találhatók és ha nagyobbak a kinövések, a hátsó orrnyílásokat eltömhetik és így a rendes orrlélegzést lehetetlenné teszik. Az ilyen gyermekek szájukat állandóan nyitva tartják, gyakran szenvednek gége- és gégecsőhurutban, éjjel horkolnak, nyugtalanul alusznak, nappal fáradtak és az iskolában figyelmetlenek. Sokszor testileg is visszafejlődnek, szellemileg visszama-

tadnak, sokan ágyba vizelnek és lidércnyomásban is szenvednek, felriadnak. A kinövések a fülkürt nyilását is elzárhatják és így nagyothallás, nem ritkán középfülhurut és középfülgyuladás is keletkezik. Mindezen bajok a vegetációk eltávolítása által orvosolhatók.

Adenoma (gör.), mirigydaganat. Lényegileg a mirigyek hámjából kiinduló hámból és kötőszövetből álló rendszerint jóindulatu daganat. Szöveti szerkezete nagyon különböző aszerint, hogy melyik mirigyből indul ki, durvájában az eredeti mirigyszövetet utánozza, de nem olyan szabályos szerkezetű, kivezető csöve csak kivételesen van, váladéka más összetételű, mint a normális mirigyváladék. Némelyik A.-ban a mirigycsövek tömlőszerűen kitágulnak, ezek a *tömlős A.-k* v. *kisztoadenomák* (l. o.), másokban a hám a mirigycsövekbe hatoló boholyszerű növedékeket alkot (*bolyhos A.-k*). Az A.-ból néha rák, *adenokarcinoma* fejlődik. Leggyakoribb az emlőben. (L. még *Daganat*.)

Adenos (*coton de marine*), a legfinomabb pamutnem Levantéból.

Adenoszklerózis (gör.), a nyirokcsomók bujakóros megnagyobbodása és elkérgesedése.

Adenotomia (gör.), a burjánzó garatmandula (*adenoid vegetáció*, l. o.) kiirtása.

Adeodatus pápa. Rómában született s 672—76. volt pápa. Némelyek felcserélik *Deusdedit* pápával, ki 618. halt meg. Ezek II. Adeodatnak nevezik.

Adeona, a 145. planetoid.

Adephagi (állat), l. *Futóbogarak*.

Adephagia (gör.), l. *Adefágia*.

Adeps (lat.) a. m. zsír, háj, kövérség; *A. benzoatus:* benzoë-zsír; *A. suillus:* disznó-zsír.

Adeptusok (lat.), a tudományok legmélyebb titkait ismerő alchimisták. Jelenleg a. m. valamely tudományba beavatott tudós.

Aderbeidzsán, l. *Aszerbeidzsán*.

Adere, folyó, l. *Volta*.

Aderer, l. *Adrar*.

Aderer, *Adolphe Jean Baptiste*, franc. író, szül. 1855. Művei: Chez les Rois (1903); L'inévitable amour (1904); Daria (opera 1892); L'Etoile (ballet 1897); 1807 (Ephraimmal 1898); Solange (vig opera 1909, Salvayre Gaston zenéjével).

Aderno, város Olaszországnak cataniai (Szicilia) kerületében; (1901) 25,859 lakossal. A régi Adranum v. Hadranum. Négyszögletes tornya normann emlék, ma börtön.

Adersbachi sziklák, homokkő szikla-csoportozat a porosz-cseh határon, Adersbach falu mellett, 18 km.-nyire Braunautól. A legcsodálatosabb formájú, 30—60 m. magas sziklák, melyek 8 km. hosszú, 2 km. széles kiterjedésben valóságos labirintust képeznek.

Adesmia *DC.* (növ.), Délamerikában honos, a hüvelyesek (Leguminosae) családjába tartozó génusz, 90 fajjal.

Adessivus, a magyar és finn nyelvtanban az az eset, melyet a *-nál -nél* raggal jelölünk: *háznál, kéznél.*

Adeszpota (gör.) a. m. gazdátlan jószágok; ismeretlen szerzők művei.

Adet, l. *Seri'at*.

à deux mains (franc., ejtsd: à dö meñ) a. m. két kézzel, pl. a zongorajátékban, kocsizáskor, lovaglásnál.

Ad exemplum (lat.) a. m. például.

Ad extremum (lat.) a. m. végletekig, végül.

Adflavit Deus et dissipati sunt, l. *Armada*.

Ad Flexum, ókori helység és állomás a Carnuntumból (Németóvár) Arrabonába (Győr) vezető út mellett; most *Magyaróvár*.

Ad futuram memoriam (lat.) a. m. maradandó emlékül.

Adgratiatio, l. *Amnesztia* és *Kegyelem*.

Adhaerentia, l. *Adhaesio*.

Adhaesio v. *adhaerentia*, l. *Csatlakozás;* fizikai értelemben l. *Tapadás*. A *vasútüzemben* A. alatt a vasúti jármű kerekeinek a síneken való súrlódását v. tapadását értjük. A kerekek és a sínek közötti súrlódási tényező nagyon változó és arra sok körülmény van befolyással. A súrlódási (adhaesio) tényezőt középértékben 0·16-nak vehetjük, megjegyezvén, hogy száraz síneknél kedvező időjárás mellett 0·2-ig emelkedhetik, viszont harmattal bevont v. falevelekkel borított sineknél 0·1-ig, sőt azon alul is csökkenhetik. A sínen való súrlódás időszakosan tetemesen növelhető érdes kvarchomoknak a kerék alá szórásával, ami a lokomotivon alkalmazott homokszóró segítségével történik. Utóbbi esetben a súrlódási tényező 0·25-ig is növelhető. — A *növénytanban* két v. több, eredetileg önálló s morfologiailag különnemű szerv összenövése. Összenőhet pl. a porzó a szirommal, a levél az ággal, a porzó a fiatal gyümölcscsel, a gyümölcs az ággal. L. még *Kohézió*.

Adhaesionis beneficium (lat.) azoknak a pertársaknak, akikre nézve a peres kérdés csak egységesen dönthető el, adott az a kedvezmény, mely szerint egyikük felebbezésével a határozat a többi nevében is felebbezettnek tekintetik. Ha a pertársak nem mind jelennek meg a tárgyaláson, az elmaradókról azt kell föltenni, hogy annak a védelméhez csatlakoznak, amely részükre a legkedvezőbb, kivéve, ha a védelemnek csak a megjelent pertársra van jelentősége.

Adhaesio-súly (vasútüzem). A lokomotiv adhaesio- v. tapadási súlya alatt értjük a lokomotiv gőzgépével kapcsolatos kerékpároknak, az ú. n. *kapcsolt kerékpároknak* a sínekre gyakorolt nyomását, amelyet a hasznos vonóerő kifejtésére értékesítünk. Az A. növelhető az egyes kapcsolt tengelyekre eső terhelés nagyobbításával, v. pedig a kapcsolt kerékpárok számának szaporításával. Tehervonatú lokomotivoknál, amelyeknek tartósan nagy vonóerőt kell kifejteniök, több (3—8) kapcsolt kerékpárt alkalmazunk. A kontinens vasútjain közlekedő erős tehervonatú lokomotivok tapadási súlya 40—90 tonna között ingadozik, Amerikában azonban már vannak 190 tonna tapadási súllyal biró lokomotivok is. L. még *Tengelynyomás*.

Adhaesiós vasút elnevezés alatt oly vasutak értendők, amelyeknél a vontató erő kifejtésére a kerekek és a sínek közötti *súrlódás* v. tapadás (adhaesio) szerepel. A létező vasutak túlnyomó részben A.-ak. Az A.-ak lehetnek *tiszta* adhaesió-

sak, amelyeknél csak a fentjelzett adhaesio jut érvényre, továbbá *segédadhaesiósak*, amelyeknél a vágányok között még egy harmadik vágány van elhelyezve, amelyhez a súrlódás növelése végett a lokomotiv gépe által hajtott kerekeket szorítanak. Ez utóbbi rendszer igen ritkán fordul elő. Végül vannak *vegyes*, v. *kombinált üzemű* A.-ak, amelyeknek kedvezőbb vonalrészei tisztán adhaesiósak, erősebb emelkedésű vonalszakaszai azonban fogaspályák. Segédadhaesiós vasutakat csak igen szórványosan találhatunk. A kombinált üzemű A.-aknak igen ismert képviselői hazánkban a tiszolcz—erdőközi, karánsebes—hátszegi és a csorbatói vasútak. Megjegyzendő, hogy a tiszta A.-akon előforduló legnagyobb emelkedések 40‰-esek lehetnek, hazánkban azonban a fővonalak legnagyobb emelkedései csak 25‰-esek. A segédadhaesiós vasutakkal 80—100‰-es emelkedések is leküzdhetők, míg végül a kombinált üzemű A.-nál a fogaspálya-részletekre nézve a rendes fogaskerekű vasutak emelkedési viszonyai mérvadók.

Ad hastam (lat.) a. m. nyilvános árverésre.

Adhémar, *Alphonse Joseph*, francia matematikus, szül. Párisban 1797., megh. 1862. Párisban volt a matematika magántanára. Cours de mathématiques à l'usage de l'ingenieur civil (14 kötet, Páris 1832—56) cím alatt különféle kézikönyvet írt és adott ki az aritmetika, algebra, geométria, perspektiva, ácsmesterség stb. szakok köréből; a természettudományok irodalmában számot tevő munkája a Revolution de la mer, déluges périodiques (3. kiad. Páris 1874).

Adherbal, Numidia királya, kit Jugurtha, miután előbb testvérét, Hiempsalt meggyilkoltatta, Cirta városában körülzárt s végül szintén kivégeztetett Kr. e. 112., hogy a hármuk között felosztott országot egyedül birhassa.

Adhibitio (lat.) a. m. alkalmazás, hozzátartás, vivés, ráirányozás. *Adhibendum:* alkalmazandó. *Adhibeál:* amannak igei jelentése.

Adhirádzsa, l. *Rádzsa*.

Ad hoc (lat., a. m. «erre»), vm. különös célra alkalmazott intézkedés elnevezése. Igy pl. ha vm. speciális ügy elintézésére szakembereket hívnak össze, ezt *ad hoc* bizottságnak mondják. Igy jelölik pl. azokat a hivatalnokokat is, akik egyes dologban a rendes hivatalnokot, ha azt bármi gátolja ügyei intézésében, helyettesítik.

Ad hominem *demonstrálni* (lat.) a. m. valamely dolgot valakinek nézeteihez és felfogási képességéhez mérten megmagyarázni v. bebizonyítani.

Ad honores (lat.) a. m. címzetes; tiszteletbeli. *Katonailag* a címzetes tisztséggel többnyire a magasabb címmel járó működésre való kötelezettség van összekötve; a címzetes tiszt címének megfelelő állást foglal el, ez állás minden kiváltságait élvezi, a címnek megfelelő javadalmazásra azonban nem tarthat igényt.

Adhortatio (lat.) a. m. intés; *adhortatorium* a. m. intő levél.

Adhuc sub judice lis est (lat.) a. m. a per még a biró kezében van, azaz még nincs elintézve; Horatius De arte poëtica-jából. Az egész mondat így hangzik: Grammatici certant et . . . magyarul: A nyelvészek vitatkoznak s a per még nem dőlt el.

Adiabatikus tágulás, a levegőnek (v. akármilyen testnek) olyan tágulása, amikor meleget se fel nem vesz, se le nem ad. Az A. erős lehűléssel, az *adiabatikus összenyomás* erős felmelegedéssel jár (l. *Légtűzszerszám)*. Az A. és összenyomás a meteorológiában nagy szerepet játszik (felhőképződés, főhnszelek).

Adiabene (v. *Hadjab)*, eredetileg a két Zab folyam (a Tigris mellékfolyói) partvidékét jelentette, később pedig a Lykos és Karpos közötti tartományt. A Kr. u. I. sz.-ban Asszíria legfontosabb része volt és ezért egész Asszíriát is A.-nek nevezték; ugyanakkor A. különálló, de azért a parthiaiaktól függő királyság volt. Trajanus római császár hódításai révén 116. Kr. u. Asszíria néven római tartománnyá lett.

Adiafon (gör., a. m. elhangolhatatlan) v. *villás zongora*. Ezt a hangszert 1882. *Fischer* és *Fritzsch* találták fel Lipcsében; olyan zongora, melynél a húrokat acélvillák helyettesitik.

Adiafora (gör.), közömbös dolgok v. cselekedetek az erkölcstanban, azaz olyanok, melyek se nem jók, se nem rosszak. A kifejezést és fogalmat a *sztoicizmus* teremtette meg a görög gondolkozásban; ugyanis amennyivel szigorúbb volt annak erkölcstana, ami az etikai magatartás lényegét illeti, annyival inkább kellett a másik oldalról az erkölcsileg közömbös dolgok és cselekedetek körét tágítania. Külön jelentése lett e szónak keresztény *vallási* tekintetben, t. i. oly szokások jelzője, melyeket hiba nélkül mellőzni is lehet, miként Jézus közömbösnek tartotta a böjtölést, szombat ünneplését stb. — *Adiaforisztikus* vita folyt a protestáns egyházban oly középdolgokról (Mitteldinge), melyeket az egyház megtűrhet a Szentírás megsértése nélkül. A lipcsei interimben ugyanis Melanchthon és hívei úgy hitték, hogy az új egyház megtarthatja a püspöki igazságszolgáltatást s más katolikus szertartásokat, minők a képek, gyertyák, miseingek, latin énekek, holott a szigorubb reformátusok e konzervativ hajlandóságban az evangélikus hit veszedelmét látták. Egy másik adiaforisztikus harc az ortodoxok és a Spener-féle pietisták között tört ki; a pietisták nem türték az A. fogalmát s így alkalmazását sem a táncra, játékra és szinházlátogatásra, miket az ortodoxok mint közömbös dolgokat védelmeztek.

Adiantum capillus Veneris.

Adiantum *L.* [illegible], a *Polypodiaceae* páfrányesalad génusza, többnyire igen csinosan osztott levelekkel, melyek alsó oldalán a betüremlő szegély alatt foglalnak helyet a sporangium-csoportok. Mintegy 80 fajuk ismeretes, amelyek főleg melegebb tájakon, különösen E.-Amerika trópusi és szubtrópusi tájain élnek erdős [illegible] helyeken.

Valamennyi Horvátországban és az Adria szigetein csupán az *A. capillus Veneris* L. (l. az *ábrát*). Az A.-ok fajait kertekben és növényházakban tenyésztik, azonfölül virágkötészeti célokra kiválóan alkalmas. Egyenesen felálló és buja növekedésű az *A. pedatum L.*, hazája Észak-Amerika; nyirkos és humuszos talajban félárnyékban tenyészik jól, sziklahasadékokon is, 60 cm. magasra növekedik. Közép-Európában csaknem egészen felálló az *A. capillus Veneris L.*, mely változatokban és alakokban gazdag. Kötészeti célokra és szobai asztaldíszeknek különösen ajánlatosak a következők: A. [illegible], *A. capillus Veneris*, *A. tenerum* és A. [illegible].

Adiatermán (a kristálytanban) oly közeg, mely a hősugarakat át nem ereszti. (L. *Ásvány*.)

Adiaum (l. *[illegible]*), római táborhely Felső-Pannoniában a Duna jobbpartján, Crumerum (Nyergesujfalu) és Brigetio (Ó-Szőny) között. Helyét a mai Sattönél v. Almás-Füzitőnél kell keresnünk.

Adickes, *Erich*, német filozófus, tübingeni tanár, szül. Lesumban (Hannover) 1866. Kant filozófiájának művelője és kommentálója. Művei: Kants Systematik als systematischer Faktor (Berlin 1887); Kantstudien (Kiel u. Leipzig 1895).

A die (lat.) a. m. attól a naptól fogva.

A. Diet., növénynév mellett Albert *Dietrich* német botanikus (1795—1856) nevének rövidítése. Műve: Flora borussica.

Adieu (franc., ejtsd: ágyő) a. m. Isten veled!

Adige (ejtsd: adidzse; a régiek Athesise; ném. Etsch), folyó; Tirol és Svájc határán, a Reschenhágónál több tóból ered. A Vintschgaun keresztül K.-nek, az Eisack fölvétele után D.-nek foly; Tirolt elhagyván, ezt az irányát rövid ideig megtartja, azután DK.-nek és végül Badiánál egyenesen K-nek fordul; itt mocsaras vidéken halad keresztül és Porto Fossonenál az Adriai-tengerbe szakad. 318 km. hosszú; Branzolltól kezdve hajózható. Főbb mellékfolyói: a Passer, Eisack, Noce és Avisio.

Adigetto (ejtsd: adidzsetto), hajózható csatorna az Adige és a Pó között.

Adi Grantha (elsőkönyv), a szikheknek, egy indiai vallásfelekezetnek gurmukhi nyelven irott szentirása. Angol nyelvre fordította *Trumpp*: The Adi Granth or Holy scriptures of the sikhs, transl. from the orig. Gurmukhi (London 1879).

Adih, hosszúságmérték Madrasban = 26·58 cm.

Adijá (Adiya), Fernando-Po szigeten lakó, egész csupaszon járó négerek; l. *Néger*.

Adika-zsír (növ.), l. *Irvingia*.

Ad impossibile deductio, l. *Apagóg bizonyítás*.

Ad impossibilia nemo obligatur, v. *nulla obligatio* (lat.) a. m. lehetetlenre senki sem kötelezhető.

Adinámia (gör.), l. *Aszténia*.

Ad incasso (ol., a. m. behajtás végett), l. *Meghatalmazási hátirat*.

Ad inferos (lat.) a holtakhoz, az alvilágba.

Ad infinitum (lat.) a. m. a végtelenségig.

Adinol, kőzet, kontaktképződménye a diabásznak (a Harz-hegységben). Szaruközszerű, vastagon palás, zöldesszürke; albit, kvarc, alárendelten epidot, rutil, anatáz és titanitból áll

Ad instar (lat.) a. m. hasonló, egyenlő. *A. privilegium* az a kiváltság, mely törvényen nyugvó jogosítványt ad más személy vagy hivatalkör jogainak gyakorlására. A pannonhalmi főapát e címen élvezi a megyés püspök jogait.

Ad interim (lat.) a. m. ideiglenesen, egyelőre, addig is.

Adipid (új lat.), a. m. zsíros, hájas; *adipidák*: állati szubsztanciák zsíros produktumai; *adipidál* bezsíroz; *adipózus*: zsíros, hájas.

Adipinsav, $COOH.(CH_2)_4.COOH$ összetételű, hexandikarbonsav. Először zsírokból (*adeps* a. m. zsír) salétromsavval való oxidáció útján kapták; hexametilenből is így állítható elő. Színtelen hasábos kristályok. Vízben oldható: Op. 148°. Kalcium-sójából, száraz desztillációjakor, kalciumkarbonát és ketopentametilen v. ciklopentanon (l. o.) keletkezik.

Adipit (ásv.), közönséges chabazit Lausanneból.

Adipocera (lat.), l. *Hullaviasz*.

Adipocerit (ásv.) anyaga szénhidrogén. Sárgásfehér viaszszerű tömeg v. apró táblácskákból áll; viaszlágyságú, könnyen olvadó, gyöngyház- — zsírfényű, áttetsző — átlátszatlan. Termőhelye: Merthyr-Tydvill Angolországban, Rossitz Morvaországban.

Adipositas (lat.), elhízás, elhájasodás (l. o.).

Adirato v. *con ira* (olasz) azt jelenti: *haragosan*; de mint zenei műszót gyors és izgatott kifejezésű előadás jelzésére használják.

A dirittura (olasz), l. *Adrittura*.

Adirondace. Az Izabella-szőllő magjából nevelt amerikai szőllőfajta. Filloxerának ellent nem áll.

Adirondacks, New-York állam főhegylánca, az Appalache-hegység egyik legészakibb ága, iránya ÉK.—DNy.; 225 km. hosszú, 150 km. széles és 640 m. magas fensíkjából emelkednek ki a csúcsok, melyek közt a Mount Marcy a legmagasabb (1667 m.). Kevés a termékeny völgye. Főkőzete granit, kora archaikus. V. ö. *Stothard*, The A. (New-York 1888).

à discrétion (franc., ejtsd: á diszkrészjoñ) a. m. tetszés szerint, kegyelemre.

Aditio hereditatis (lat.), az örökösödésre a törvény v. az örökhagyó rendelkezése által kijelölt személynek akaratnyilatkozata, hogy az örökséget elfogadja. Hazai jogunk szerint ily nyilatkozat nem szükséges, miután az örökösödésre kijelölt személy a törvény erejénél fogva szerzi meg az örökséget, fenmaradván a joga, hogy az örökséget visszautasíthassa. L. *Öröklési jog*.

Aditják, *Aditinek*, a végtelenség istennőjének hét fia. Minden jótulajdonsággal felruházott hatalmas lények a hindu hitregében. Valószinüleg inkább erkölcsi, nem természeti jelenségek érzékítői; köztük legfőbbek Varuna és Mitra. A hozzájuk intézett himnuszok a Rigvédában a legszebbek közé tartoznak.

Aditon (*Adyton*, gör.), a görög templomok legszentebb része, amelybe csak papok mehettek be. Nem minden templomnak volt A.-ja. Leghíresebb a delfii Apollon-templomnak A.-ja, melyből a papnő (Pythia) jóslata kihangzott.

Adjacens (lat.) a. m. szomszéd, határos.

Adjacium, l. *Ajaccio*.

Adjag (állat), a maláji vadkutya (*Cuon javanicus* Desm.) neve. L. *Vadkutyák*.

Adjare, város, l. *Porto-Novo*.

Adjectio (lat.) a. m. gyarapítás, hozzátevés; *adjectum pactum*, mellékszerződés.

Adjectivum (lat.) a. m. melléknév (l. o.).

Adjoint (franc., ejtsd: ádzsoen), a francia községi szervezetben a maire helyettese, a. m. segéd; l. még *Adjunktus*.

Adjudicatio (lat.) általában a biróságnak odaitélésre szóló határozata. Különösen: a perbiróság határozata, amely a peres jogot kijelenti, s a követelő félnek megitéli; az osztoztató biróságnak az a határozata, amely a felek között való közösség megszüntetése végett az egyiknek jogát a másikra v. mindkettőnek jogát harmadik személyre ruházza át; végül a végrehajtó biró határozata, amely az elárverezett dolgot a legtöbbet igérő részére «leüti». L. *Leütés*.

Adjumentum (lat.) a. m. segítő eszköz.

Adjunctura (lat.) a. m. hivatalsegédi állás; *adjuncta*, melléklet; *adjunctio*, hozzáillesztés.

Adjunktus (lat., franc. *adjoint), hivatali segéd*, kire a hivatali főnök hatáskörének egy része átruháztatik, vagy ki a szolgálatképtelenné vált (főleg lelkész vagy tanító), de hivatalában és ennek jövedelmében meghagyott mellé alkalmaztatik s ettől díjat húz. Az utóbbi mód a nyugdíjazási rendszer terjedésével mindinkább enyészik. A segédet gyakran a «hivatalra kilátással» (cum spe succedendi) alkalmazzák.

Adjunta, falu Indiában, l. *Adzsanta*.

Adjuráció (lat.) a. m. megesketés (hivatalosan is).

Ad justificandum (lat.) a. m. igazolás végett.

Adjusztálás, újkori latin szó, mely valamely tárgynak, eszköznek vagy műszernek használatra alkalmassá tételét jelenti. A katonaságnál a. m. felszerelés. Mint kereskedelmi műszó *A.* a számlán a «tartozás» és «követelés» egyenlővé tétele, a számla lezárása. Ezenkívül a számlakivonat teljes felszerelését is jelenti, mint letétjegyzékkel, címlappal stb.-vel való ellátását.

Adjutáns, segédtiszt; rendszerint törzstiszti rendfokozatú parancsnokok mellé vezényelt tiszt, akit az illető parancsnok szolgálati állása szerint zászlóalj-, ill. ezredsegédtisztnek hívnak. Az A. a parancsnokság segédtiszti irodájának, az *adjutanturának* főnöke, teendője a parancsok és jelentések megfogalmazása és azok továbbítása, nemkülönben a csapatok tisztán katonai szükségleteiről való gondoskodás. L. *Segédtiszt, Hadsegéd, Kezelőtiszt, Parancsőrtiszt, Vezérkari tiszt*.

Adjutantura, l. *Adjutáns*.

Adjutor (lat.) a. m. segítő, kisegítő; *adjutorium:* segítő eszköz.

Adjutum (lat. a. m. segély), a köztisztviselőnek adott évi segélydíj. *A. salariale*-nek nevezték törvényeink a vmegyéknek közigazgatási, árva ésgyámhatósági kiadásai fedezésére nyujtott állami segélyösszeget, miglen az 1883: XV. t.-c., melyet az 1893: IV. t.-c. módosít, a vmegyék háztartását szabályozta.

Adjuvans (lat.), oly gyógyszeres anyag, mely a receptben a főszer (basis) hatását segíteni van hivatva, tehát azonos irányú hatást fejt ki, mint emez, bár nála rendszerint gyengébb. Ily segítőszerekkel fokozzák a kivánt gyógyhatást.

Adlátus (lat.), magas állású főtisztviselő v. vezénylő tábornok mellé annak esetleges helyettesitésére rendelt, hasonló v. egy fokkal alantasabb rangú főtisztviselő, ill. tábornok.

Adler *(Erlitz*, csehül *Orlice)*, az Elbe bal mellékfolyója Csehországban; a Wilde és Stille A. összefolyásából ered; Königgrätz mellett ömlik az Elbébe; hossza 90 km.

Adler, 1. *Imre*, keramikus, a «habánok» egyik őse, 1689 óta Dejthén munkálkodott. V. ö. *Jedlicska: Kiskárpáti emlékek*, II. 1891.

2. *A., Mór*, festő, szül. 1826. Óbudán, megh. 1902. Budapesten. Tanulmányait 1842. Bécsben kezdte s Párisban Delaroche-nál fejezte be. 1848-tól haláláig Bpesten munkálkodott, ahol először 1852. keltett figyelmet *Memento mori* c. festményével. *Báró Eötvös József apotheozisá*-t a Nemzeti Múzeum vette meg. Számos arcképet is festett. V. ö. Művészet, 1902.

Adler, 1. *Friedrich* német műépítő és író, szül. 1827 okt. 15. Berlinben, megh. u. o. 1908 szept. 15. A berlini építészeti akadémián tanár volt. Több templomot épített, melyek közül megemlítendők a román stilü Krisztus- és Tamás-templomok Berlinben, az Erzsébet-templom Wilhelmshavenben, a Pál-templom Brombergben s a Megváltó-templom Jeruzsálemben. Tudományosan is foglalkozott az ó- és középkori építészettel s több idevágó szakmunkát írt.

2. *A., Georg*, német szociálpolitikus, szül. 1863 máj. 28. Posenben, megh. 1908 jun. 11. Berlinben. Mint egyetemi tanár Baselben 1893. ő állította össze a kormány részére az első törvényjavaslatot a kötelező munkásbiztosításról. 1900. Kielben volt tanár az egyetemen és a tengerészeti akadémián. Több művet írt a szocializmusról és a munkáskérdésről; említendők: Die Grundlagen d. K. Marxschen Kritik der bestehenden Volkswirtschaft (1887); Geschichte des Socialismus und Kommunismus (1899); Über die Epochen der deutschen Handwerkerpolitik (1903). 1904. megkezdte a Hauptwerke d. Socialismus füzetes kiadást.

3. *A., Guido*, német zenetudós, szül. Eibenschützben 1855 nov. 1. Bécsben a konzervatóriumot végezte s jogtudom. okleveléhez a bölcseletdoktorságot is megszerezte. A falso bordone c. előadásával bécsi egyetemi magántanárságát kezdte meg, most u. o. rendes tanár. Művei közül említendők: Studien zur Gesch. d. Harmonie (1886); Das Bühnen-Festspiel Il pomo d' oro (1897); G. Muffat (1896); J. J. Froberger (1903); F. Bieber (1898); Trienter Codices (1903); J. J. Fux (1902); O. Benevoli (1903); Rich. Wagner (1904); R. Wagner Conférences (Leipz. 1910). A Denkmäler der Tonkunst in Österr. kiadásának vezetője. A zeneművészet tudományos és agilis munkása.

4. *A., Jules*, francia festő, szül. Luxeuilben 1865. Több ízben érmet nyert. Tárgyait többnyire a szociális életből veszi és képei nemcsak festői értékük, hanem jelentésüknél fogva is kiválók. Nevezetesebb művei: Az utca; párisi reggel; a

zubbonyos ember, az anya, szegények konyhája; a cremsofi sztrájk stb.

5. *A.*, *Viktor*, osztrák politikus, a szociáldemokrata párt vezére, szül. 1852 jun. 24. Prágában. Ausztria összes szocialista frakcióinak egy pártba való egyesítése céljából 1889. Hainfelden kongresszust szervezett s 1893. megalapította a bécsi Arbeiter-Zeitung-ot, melynek főszerkesztője. Kis ideig tagja volt az alsóausztriai tartománygyűlésnek, s 1907. a birodalmi gyűlésbe választották be. Irt egy értekezést a svájci és az angolországi gyári felügyeletről és azonkívül számos röpiratot.

Adlercreutz *Károly János* gróf, svéd tábornok és politikus, szül. Finnországban 1757 ápr. 27., megh. 1815 aug. 21. Hősiesen harcolt az 1808-iki svéd-orosz háborúban, tevékeny részt vett IV. Gusztáv király megbuktatásában. XIII. Károly 1814. grófi rangra emelte, de ennek utódja alatt a Napoleon elleni hadjáratok alkalmával elvesztette befolyását.

Adlerhegység, l. *Cseh hegytaraj.*

Adlerkosteletz (csehül *Kostelec nad Orlici*), város a csehországi Reichenau kerületben az Adler folyó mellett kedves dombvidéken, (1900) 4920 lakossal, Kinszky gr. nagy kastélyával, s gyönyörű parkkal (34 km²), bőr-, lábbeliárú-, szövő-, festő-, vas- és cukorgyárral, sörfőzővel, szeszgyárral, mesterséges lazac- és pisztrángtenyésztéssel. Van reáliskolája és járásbirósága.

Adlersborg, l. *Dragsholm.*

Adlersfeld, *Eufemia*, sz. *Ballestrem* gr.-nő, német írónő, szül. 1854 aug. 18. Ratiborban. 1889. férjhez ment A. őrnagyhoz. Ismertebb művei: Lady Melusine (1878), Heideröslein (1880), Violet (1883), Die Falkner v. Falkenhof (1890), Die weissen Rosen v. Ravensberg (1897), Komtesse Käthe (30. kiad. 1894), Die Fürstäbtissin und der Spiegel der Lukrezia Borgia (1906), Luzifers Trane (1907).

Adlershof, falu a porosz potsdami kerületben, a Spree közelében, (1905) 9114 lak., vegyészeti, nemez-, bádog-, faléc- és kerékpárgyárakkal.

Adlersparre *György* gr., svéd hadvezér, államférfiú és iró, szül. Jemtland tartományban 1760 márc. 28., megh. Gustavswikban 1835 szept. 25. Előbb III. Gusztáv alatt a hadseregben szolgált, annak halála után az irodalomnak élt. 1800. a képviselőházba jutott, hol a szabadelvű eszméknek hódolt. 1808. részt vett IV. Gusztáv Adolf megbuktatásában. Nagy része volt XIII. Károly megválasztásában is, aki államtanácsossá, báróvá és ezredessé tette. 1816. grófi rangra emelték s 1824. visszavonult birtokára, hol a Handlingar rörande Sveriges historia c. svéd történeti oklevéltárt szerkesztette (1830—1833, 9 köt.). Titkos állami oklevelek közlése miatt 1831. pénzbirságra itélték. — Fia, *A. Károly Ágost* szül. 1810., megh. 1862., udvari méltóságokat viselt és az 1809-iki forradalomról munkát írt. Az Anteckningar om bortgangne samtida (3 köt., 1859—62) c. történeti mű is tőle ered.

Ad libitum (lat.) a. m. tetszés szerint. Mint zenei műszó többféle értelemben van használatban. Jelenti, hogy az előadó szabadabb tempóval és ritmussal élhet. Kadenciák és nyugvó jelek fölé írva annyit tesz, hogy az előadó művésztől függ, vajjon a kadenciát egyáltalában elő akarja-e adni, illetőleg a nyugvó jelet tekintetbe akarja-e venni vagy sem. A zenedarabok címében előfordul néha ez: Kettős zongora, kürt v. gordonka számára *ad lib.* Ez esetben kürtöt *vagy* gordonkát lehet tetszés szerint használni. Azonkívül még így is előfordul: Nyitány zongorára hegedükísérettel *ad lib.* Ily esetben a hegedükíséret el is maradhat. Hasonló értelemben használják ezt a kifejezést zenekari művek vezérkönyveiben annak jelzésére, hogy bizonyos hangszerek tetszés szerint elmaradhatnak.

Adlie, még ma is járó régebb török aranypénz. 1 A. = 19½, később 17½ török piaszter.

Adligans (növ.), l. *Kapaszkodó gyökér.*

Adliswil, falu a svájci zürichi kantonban, (1900) 4691 lak., élénk selyem- és gyapjúszövőiparral.

Adlumia *Raf.* (növ.), a mákfélék (Papaveraceae) családjának génusza. *A. fungosa (Gmel.) Irmisch* É.-Amerikában élő kapaszkodó növény, ritkább kerti dísz.

Ad maiorem Dei gloriam (lat.), teljesen: *Omnia a. m. D. g.*, mindent Isten dicsőségére.

Ad manus proprias (lat.) a. m. saját kezébe.

Ad marginem (lat.), könyvekben a szerző oly megjegyzései, melyek a szöveghez tartoznak ugyan, azonban (*) csillag, szám, betű vagy más jegy alatt a lap oldalán külön közöltetnek.

Ad Mediam, római község a volt Bánságban azon az úton, mely Tiernából (Orsova) Tibiscumba (Zsuppa) vezetett; minden valószinűség szerint a mai Mehádia helyén, miként azt nemcsak ennek neve, hanem az ott napfényre került föliratok is igazolják. E föliratok legnagyobb része Aesculapiusnak és Hygeiának szóló hálanyilatkozatok olyanok részéről, kik a nem messze levő s már akkor is híres hőforrások (Herkulesfürdő) használatától meggyógyultak; a föliratok egy másik része Herkulesnek szól. A. forrásainak híre oly nagy volt, hogy még Rómából is mentek oda gyógyulást keresni, a föliratokon megnevezettek között az akkori társadalom szinejava szerepel.

Ad meliorem (t. i. fortunam, lat.), «majd jobb időkben»; adósságot *ad meliorem* elhalasztani a. m. jobb időkre helyezni kilátásba az adósság kifizetését.

Ad mentem (lat.), a római kongregációk határozataiban előforduló kifejezés, mely azt jelenti, hogy a határozatot hozó kongregáció az eldöntött kérdés jogi megoldásán kívül még más meghagyást v. észrevételt is akart határozatába felvenni. S ez utóbbit v. a határozat illetékes végrehajtójával közli, v. magában a határozatban adja elő ezzel a kitétellel: «Mens autem est».

Admete, Eurystheus leánya, kinek kívánatára Heraklesnek el kellett hoznia az amazonok királynőjének, Hippolytének övét.

Admetos, a monda szerint Pheres, tesszáliai király fia, argonauta. Apollon, ki nála szolgált, megigértette a lerészegített moirákkal, hogy A. életének fonalát el nem vágják, ha találkozik valaki, ki helyette meghalni kész. Neje *Alkestis* (l. o.) meghozta ezt az áldozatot.

Adminatio (új lat.) a. m. fenyegetés.

Adminisztráció, l. *Közigazgatás.* Mezőgazdasági értelemben l. *Tiszti kezelés.*

Adminisztrativ, közigazgatási, a közigazgatásba, közigazgatási hatósághoz tartozó. L. még *Adminisztrátor.*

Adminisztrátor (lat.), vagyonkezelő, aki idegen javakat a tulajdonos v. más jogosított megbízásából gondoz, s ezért vagyongondnoknak is nevezhető (l. *Gondnok*). A.-nak nevezik azt az egyházi személyt is, aki lelkészi állással járó teendőket ideiglenesen ellát s az illető állás javadalmait kezeli; *a katonaságnál,* katonai intézet v. kaszárnya gondnoka. L. még *Adminisztrátori rendszer.*

Adminisztrátori rendszer, a közigazgatás államosításának egyik faja, mellyel Apponyi György gróf alkancellár 1844—47-ig terjedő időszakban kisérletezett a vmegyei ellenzék erőszakos megfékezése céljából. A kormány azzal leplezte tulajdonképeni célját, hogy azt állította, miszerint az új rendszerrel csupán a vármegyei közigazgatásban elharapózott tömérdek s igazán sürgős orvoslást igénylő visszaéléseknek óhajt véget vetni. A Metternich által inaugurált s Apponyitól képviselt politika valójában azonban arra törekedett, hogy a nemzeti reform-párt főerősségét, a municipálizmust megtörje és neki megfelelő végrehajtó vármegyei hatóság által az ellenzék követjelöltjeit — főleg a szegény és műveletlen bocskoros nemesség megvesztegetésével és felbujtásával — a választásokon kibuktassa. Evégből a rendi alkotmány felforgatásával azon főispánok mellé, kik az erőszakosság új rendszerét alkalmazni nem akarták vagy nem tudták, helyetteseket, adminisztrátorokat rendelt, őket jó fizetéssel ellátta és az állam minden hatalmi eszközével felruházta. Igy a főispánságból, mely a rendi közjog felfogása szerint inkább méltóság (nobile officium) volt, hivatalt, a funkcionáriusból egyszerű állami tisztviselőt csinált s a főispáni hatalom, mely főleg egyházi és világi főrendek kiváltsága volt, a központi kormány közege lett.

A király 1844 nov. 10. írta alá az erre vonatkozó rendeleteket, melyeket országos felzúdulás fogadott. Még a főispánok többsége is vonakodott a törvénytelen megbizatásnak engedelmeskedni s 52 közül 32 helyére adminisztrátor került, részben olyan, ki eddig ellenzéki oldalon harcolt, de szegre akasztva elveit, a bécsi kormány legkészségesebb szolgája lett. A centralisták, kik erős és egységes végrehajtó hatalom szervezésében a kormánnyal egy véleményen voltak, maguk is fölismerték az A.-ben rejlő nemzeti és alkotmányos veszedelmet, minthogy a központi hatalom idegen, bécsi érdekek szószólója volt. Eötvös *prokonzuloknak* nevezte az adminisztrátorokat, kik egyik-másikának erőszakoskodása és visszaélései (Biharban, Hontban stb.) egyre erősebben lobbantották fel az ellenzék feljajdulásának tüzét. Az A. Apponyi nevét is népszerűtlenné, sőt gyűlöltté tette. Egymást érték a zajos vármegyei ülések, a véres és botrányos tisztújítások, de a kormány mégsem érte el főcélját: az ellenzék letörését és egy kezes, konzervativ többség létesítését. Az A. heves és széles vitákat váltott ki az 1847—48-iki országgyűlésen, míg a párisi februári forradalom hírére az egész apparátus, a vezetőkkel (Metternich, Apponyi) együtt hirtelen megbukott.

Admiráció (lat.) a. m. csodálat; mint bölcsészeti műszó: szenvedélyes vágy. *Admirabilis,* csodálatos, szokatlan.

Admirális (az arabs amîr-al-bahr-ból, a. m. parancsnok a tengeren), l. *Tengernagy.*

Admiralis (állat), l. *Atalanta-lepke.*

Admirális-szigetek. A Bismarck-archipelágushoz (l. o.) tartozó csoport a Nagy Oceánban, Uj-Guineától ÉK.-re; Vasco nevű főszigete (d. sz. 2°, k. h. 146° 20′ Gr.) 1952 km², igen hegyes, igen termékeny. Az ide tartozó többi (24) sziget összesen 486 km². Schouten és Le Maire fedezte föl 1616. s 25 szigetnek nevezte, Carteret kereste fel újra 1767.; tőle kapták mostani nevöket. Lakói negritók, számuk ismeretlen. Német protektorátus alá tartoznak.

Admissarius (lat.), fedező mén, tenyészcsődör.

Admission temporaire, l. *Kikészítési forgalom.*

Admisszió alatt a gőzgépekben a gőzkazánból a gőzhengerbe bocsájtott vagy küldött azt a gőzt értjük, mely a dugattyút a beömlesztő csatorna elzárása előtt nyomva, a hengernek a gőz elzárásáig terjedő térfogatát betölti és a teljes nyomási munkaszakasz alatt ömlik a hengerbe. Ennek a gőznek a nyomását, az úgynevezett admisszió-nyomást a gőzgépről vett indikátor diagramon (munkaábrán) az alaptól, reá merőlegesen mérve, legmesszebb fekvő pontokból alkotott vonalnak az alapvonaltól való távolsága képviseli.

Admittitur (lat.) a. m. megengedtetik; cenzurai formula a nyomtatási engedélyeken.

Admodiatio (lat.), tágabb értelemben vm. jószágnak haszonbérbe adása a tartozékoknak (fundus instructus) tulajdonul átengedésével, úgy hogy a haszonbérlő azokat csak megfelelő értékben tartozik visszatériteni (contractus socidae, vasbaromszerződés); más értelemben A. közmunkának szerződésszerű kiadása szakértő vállalkozó részére.

Ad modum (lat.) a. m. valaminek módjára; *A. Minelli* a. m. Minelli módjára.

Admonitio, l. *Megintés.*

Admont, mezőváros, keresett nyaralóhely az osztrák Lietzen járásban Stiriában, az Enns mellett, (1900) 1306 lakossal, jelentékeny vasiparral, 1074. alapíttatott s 1865. részben leégett, de újból felépült híres bencés apátsággal, melynek 80,000 kötetből álló könyvtára van, melyben több hazánkat érdeklő kéziratot őriznek. Itt találta meg Wattenbach Vilmos (l. o.) 1849. Szt.-István törvényeinek egy XII. századbeli kéziratát. Ez az apátság Stájerország művelődésére igen nagy hatással volt. Jelenleg 28 plébánia tartozik hozzá. A bencés kolostoron kívül volt A.-ban apáca kolostor is, melyben II. (Vak) Béla egyetlen leánya, Zsófia töltötte élete java részét.

Ad multos annos (lat.), sok évre, hosszú életre.

Adnamantia, l. *Annamatia.*

Ad nauseam usque (lat.) a. m. az undorodásig.

Adnektál l. *Annektál.*

Adneth-rétegek, a Alpokban megkülönböztetett egyik facies képződménye a geologiai jurakorszak [illegible] nak. Vörös mészkövek igen sok ammonittal. Hallein (Salzburg) mellett Adneth [illegible] vidéken tanulmányozták először. Nálunk a [illegible] a Persány hegységben van.

Adnexa (lat. [illegible] a m. hozzáfűzök), függelékek, a [illegible]ászatban használatos kifejezés a [illegible] elhegyő szervek, u. m. petefészek, petevezető és a méhszalagok közös megjelölésére. [illegible] M/.

Adnexae partes (lat.) a. m. kapcsolt részek.

Ad normam (lat.), minta szerint.

Ad notam (lat.) a. m. előjegyzésbe (veendő); *adnotatio*, megjegyzés, följegyzés. *Ad notitiam* a. m. értesítésül, tudomásul.

Adns., természettudományi munkákban Michel [illegible] nevének rövidítése.

Adó, minden olyan járulék, amelyet az állam vagy más közjogi személy a hatalmi körébe eső magángazdaságoktól, illetőleg személyektől közszükségletek fedezése céljából szed. Az adók az illetékektől abban különböznek, hogy nem a magángazdaságok által esetről esetre igénybe vett [illegible] ellenszolgáltatását képezik, hanem különös állami szolgálatok igénybevételére való tekintet nélkül rovandók le. Minél jobban növekednek a kultura fejlődésével az állammal szemben támasztott igények, annál fontosabb szerep jut az adóknak az államháztartásban. A legtöbb európai államban a XVIII. sz. végéig, sőt hazánkban a XIX. sz. közepéig az államjószágok s a regálék képezték a fő bevételi forrásokat, amelyek mellett az A.-k csak mint mellékes, illetőleg rendkívüli bevételek szerepeltek. Azonban a gazdasági és politikai viszonyok előrehaladásával az államjószágok pénzügyi jelentősége csaknem teljesen elenyészik, a regálék a pénzügyi szempont háttérbe szorulásával nemzetgazdasági intézményekké válnak s az államkiadások legnagyobb része az adóbevételekre támaszkodik. Az adóztatás jogalapjára nézve a pénzügyi irodalomban több felfogással találkozunk. A mindenkori adóelméletek többnyire valamely reformtörekvés szolgálatában állottak, melyek az adó mibenlétének és jogalapjának meghatározásánál is döntő szerepet játszottak. *A biztosítási, illetőleg viszontszolgáltatási adóelmélet* hívei szerint az adózás a *do ut des* elvén felépült egyszerű csereüzlet. Az adót majd mint az államtól vett szolgálatok ellenértékét, majd pedig mint biztosítási díjat fogják fel s azt kívánják, hogy az egy-egy polgár által fizetendő adóösszeg az állami intézményekből eredő haszonnak, illetőleg az adófizető javára tett állami szolgálatok költségeinek mértékéhez igazodjék. Ezt a nézetet vallják Montesquieu, Leroy-Beaulieu és általában a francia pénzügyi írók. Ennek az adóelméletnek a hívei az állam és a polgárok között létező közjogi és erkölcsi kapcsolatot semmibe se veszik, az állam adóztatási jogát csereügyletre alapítják. *Stahl* homlokegyenest ellenkezik a do ut des nézettel, mert az ő állambölcsészete szerint minden az államé s az állam pusztán haszonélvezetet enged a magánosoknak. Az adót is tehát nem azért szedik, mert az állam védi a magánvagyont, hanem fizetik azt a nemzeti vagyonban való részesedésért. Az *áldozati* elmélete szerint az adó egyedül képzelhető alapelve abból áll, hogy minden alattvaló egyenlő áldozatot hozzon. Az adó egyenlősége nem egyéb, mint az általa hozott áldozat egyenlősége (Mill Stuart). A *szolgáltatási képesség* szerinti adóztatás elméletét ma a pénzügyi írók nagyobbrésze vallja, akik szerint csak az a jogos adó, amelyet úgy vetnek ki, hogy azt minden polgár szolgáltatási képessége arányában viseli. Az adóztatás mértékalapja tehát nem az állami intézményekből eredő előnyök értékében, mely úgysem határozható meg, hanem a polgárok szolgáltatási képességében található fel. Végül fölemlítjük még a szocialisztikus írók abbeli törekvését, hogy az adóval a jövedelem- és vagyonmegoszlás egyenlőtlenségeit kívánják korrigálni. Követeléseik közül legfigyelemreméltóbbak: a közvetett adók megszorítása, a jövedelmi adó kiterjesztése progresszív adókulccsal, a kis jövedelmek adómentesítése, vagyoni és örökségi adó behozatala, a fundált (tőke-)jövedelem erősebb megadóztatása (Wagner, Franz, Henry George).

Az adóztatásnak általánosabban elismert alapelvei a következőkben foglalhatók össze: 1. az adók hozadéka a szükségletek fedezésére elegendő legyen; 2. az adók hozadéka természetes fejlődőképességgel bírjon; 3. az adóforrás helyesen választassék meg; 4. az adórendszer ne bénítsa a közgazdaságot és az egyes magángazdaságok tevékenységét; 5. az adók általánosak legyenek; 6. az adóteher a szolgáltatási képesség szerint helyesen osztassék meg. Ennek követelménye, hogy *a)* az adók aránylagosak és igazságosak legyenek; *b)* a gyengék kíméltessenek és az erősebbek jobban megadóztassanak, mi egyrészt a létminimum adómentességét, az adózók személyes viszonyainak figyelembe vételét, másrészt a progresszív adóztatást kívánja; 7. az adórendszer legyen egyszerű és áttekinthető; 8. az adóigazgatás legyen igazságos és célszerű. Ez magában foglalja az adófizetés kényelmességét, a fizetendő adóösszeg meghatározott voltát, az igazgatás olcsóságát, az adó áthárításnak a törvényhozó célzata szerint való teljesedésbe menését vagy lehetetlenségét stb. Nincs ugyan adónem, amely ezen alapelvek mindegyikének megfelelne, azonban valamely adórendszer összeállításánál v. helyességének megítélésénél ily alapelvek felállítása nagy jelentőséggel bír.

Az adók szokásos *osztályozása* a következő: A beszedés módja szempontjából az összes adók részint közvetlenek, részint közvetettek. *Közvetlen* v. *egyenes* adók azok, amelyeknél az adófizető és adóviselő egy és ugyanaz a személy, ellenben *közvetett* adóknál a törvényhozó másokat akar megterhelni, mint a kik az A.-t fizetik, azzal a célzattal, hogy utóbbiak az adóterhet másokra áthárítsák. Habár a hozadéki adók között olyanok is vannak, amelyeket közvetett úton is be lehet szedni és a fogyasztási adók egyrészét közvetlenül az adóviselőkre vetik ki, a hozadéki, jövedelmi és vagyoni adókat *egyenes* adóknak, a fogyasztási adókat pedig általában *közvetett* adóknak nevezik. Ezt az elnevezést az magyarázza meg, hogy az egyenes adókat rendszerint közvetlenül, a

fogyasztási adókat pedig többnyire közvetve szedik be. Ezenkívül beszélhetünk az adók következő csoportjairól: 1. A *hozadéki* adók, melyek igazi tárgyi adók akkor, ha az adótárgy birtokosának személyes viszonyait (betegség, eladósodás, nagy gyermeklétszám stb.) tekintetbe nem veszik, hanem csak az adótárgyak hozadékának terhelését célozzák. A következetesen keresztülvitt hozadéki adók rendszerének egyes alkotórészei: a földadó, házadó, iparadó, munkabéradó és tőkekamat- és járadékadó. 2. *Személyes jövedelmi* adók, melyek nem az adótárgy hozadéki vagy értékviszonyaihoz, hanem az adófizető személyes szolgáltatási képességéhez alkalmazkodnak, vagyis alanyi adók. Az *általános* jövedelmi adó az adófizető összes személyes jövedelmét forrásaira valótekintet nélkül ugyanazzal az adótétellel terheli. Ennek egyik válfaja az *osztályadó*, melynél azonban a valóságos jövedelmet nem derítik ki, hanem arra csak külső ismérvekből következtetnek. Ide tartozik továbbá a *fejadó*, melynél a kivetési alap a puszta személyi létezés. A *különös* v. *részleges* jövedelmi adó csak a bizonyos jövedelmi forrásokból, mint a munkából, a birtokból és e kettőből egyesített forrásokból eredő tényleges jövedelemnek megterhelését veszi célba. 3. A *fényűzési* adók, melyek alatt oly jelenségeken nyugvó A.-kat értünk, amelyek az átlagos jóllét mérvének meghaladását mutatják. Ily jelenségek: kocsi, lótartás, arany- és ezüstedények, tekeasztalok, bizonyos társas mulatságok. 4. A *vagyonadók*, melyeknél az adóköteles személy birtokában levő vagyon értéke az adó alap s az adókulcs a vagyonérték bizonyos hányadában van kifejezve. Ezek a valóságban azonban fényűzési vagy jövedelmi adók. 5. A *forgalmi* adók, a vagyontárgyak forgalmát közvetítő cselekvényekre, jogügyletekre és tényekre vetett adók, ilyen a vagyonátruházási, örökségi, nyereményi, tőzsdei, szállítási adó. 6. A *hadmentességi* adó, melyet a hadi szolgálat alól felmentett hadkötelesekre vetnek ki. Más (pl. igazgatási) szempont szerint osztályozhatjuk még az adókat *szétosztási* (reparticionális) és *hányadbeli* (quotitási) adókra, előbbieknél az illető adónemből beveendő összeget előre meghatározzák s azután az egyes adókötelesek között felosztják, utóbbiaknál azonban csak az adóegységekre eső adót jelölik meg. Az *adószedő hatalom szerint* vannak állami, önkormányzati (pl. megyei, községi), egyházi adók stb.

Egyenes adóinknak kivetési eredménye 1909. évben az egyes adónemek szerint a következő volt:

Földadó	70.32	millió kor.
Házbéradó	28·55	« «
Házosztályadó	9·04	« «
I. oszt kereseti adó	4·80	« «
II. « « «	10·65	« «
III. « « «	27·31	« «
IV. « « «	9·98	« «
Tőkekamat- és járadékadó	2·95	« «
Takarékbetétekre eső kamatadó	14·00	« «
Nyilvános számadásra köt. vállalatok adója	12·72	« «
Bányaadó	0·90	« «
Ált. jövedelmi pótadó	41·28	« «
Szállítási adó	32·14	« «
Vadászati és fegyveradó	0·34	« «
Nyereményadó	0·0003	« «
Hadmentességi dij	[illegible]	« «
Országos betegápolási pótadó	9·30	« «
Késedelmi kamat	2·83	« «

Irodalom. Kautz, Államgazdaságtan, 1885; u. a., Az államgazdaság eszméje és a szocialisztikus financia kezdetei Budapest 1883; Mariska, Államgazdaságtan, 1909; u. a., A magyar pénzügyi jog kézikönyve; Földes, A nemzetgazdaság- és pénzügytan kézikönyve, II. k., Közgazdasági Lexikon: Adók. Teleszky és Hegedüs Loránt, Földes, Államháztartástan; Szigeti, A magyar pénzügyi jog vezérfonala; Exner, Magyar pénzügyi jog, 1910; u. a., A közvetett fogyasztási adók, Budapesti Szemle, 1888; Leroy-Beaulieu, Traité de la science des finances, 1877, magyar fordításban is; Stuart Mill, Principles of Political economy, 1869, magyar fordításban is; Stein, Finanzw., 1855; Wagner, Finanzwissensch., 1883; Roscher, Finanzw., 1886, Cohn, Finanzw., 1889, Schönberg, Handbuch d. polit. Oekonomie, 1891; Royer, Théorie de l'impôt, 1862; Parieu, Traité des impôts, 1863; Denis, L'impot, 1889; Hock, Öffentl. Abgaben u. Schulden, 1863; Held, Die Einkommensteuer, 1872; Neumann, Die progr. Einkommensteuer, 1874; u. a. Die Steuer, 1887; Meyer, Die Principien der gerechten Besteuerung, 1884, Schäffle, Die Grundsätze der Steuerpolitik, 1880 és Die Steuern (1895—1897); Neumann, Die Steuer, 1887; Fuisting, Grundzüge der Steuerlehre, 1902; Lauterbach, Die Staats- und Kommunalbesteuerung in Deutschland, England und den Vereinigten Staaten, 1906.

Története. Hazánkban az adók 1848 előtt alárendelt jelentőséggel birtak. Valamint minden középkori államháztartásban, nálunk is az államibirtok volt a legfőbb bevételi forrás. Ehhez járultak a nagyobb kir. haszonvételek, névszerint a harmincadnak nevezett határvámok s a sójövedelem, a nemesi birtokok területén létező bányák után fizetett illeték, a pénzverésből és később a postából szerzett jövedelem, a városi földadó, a megüresedett egyházi javadalmak és egyéb csekély jelentőségű esetleges bevételek. A tulajdonképi országos adónak első nyomával törvénykönyvünkben csak I. Károly dekrétumában (1342. XIX.) találkozunk, mely az elterjedt pénzhamisításból származott veszteségek pótlása végett *lucrum camerae* név alatt minden paraszt-portára, vagyis oly kapura, amelyen egy szénával vagy gabonával terhelt szekér átmehetett, évenkint 18 dénár adót vetett. Ez az adó azonban már korábban is fennállott, mert ugyaneza törvény azt rendeli, hogy azokon a vidékeken, ahol fa hiánya miatt kapuk nincsenek, a kamarai nyereség a régi szokás szerint hajtandó be. Az adótétel időről-időre emelkedett, úgy hogy Mátyás alatt 1 forintot, majd később 3, sőt rendkívüli szükséglet idején 9 forintot is tett. A lucrum camerae-t a királyok az országgyűlés hozzájárulása nélkül is szedhették, amig a hadviselési költségek fedezésére rendelt segélyösszegek *(subsidium)* szedése az országgyűlés beleegyezéséhez volt kötve. Kezdetben a lucrum camerae és a szubszidium külön kezelés alatt állottak, 1593 óta a két adónem eggyé olvasztatott. Ez év óta a lucrum camerae elnevezése nem fordul elő a törvényekben s az adó majd «contributio», majd «subsidium»-nak neveztetik. Az 1715-ik évben behozott állandó hadsereg szükségletének fedezésére a szubszidiumok helyébe az országgyűlés *hadi adót* ajánlott meg, mely kezdetben, a pénzhiányra való tekintettel, bizonyos mennyiségű lótartási és katonai élelmezési [illegible] gokból (porciókból) állott. Az 1722. évben túlnyomó részben készpénzre változtattak.

A nemesek tulajdonképi országos adót nem fizettek. Azonban az országgyűlés kivételesen, rendkívüli szükséglet idején a nemesek [illegible] szubszidiumokat is megszavazott. A tkpi adókra vonatkozó mentesség [illegible]

volt birtokos, akár nem, s akár nemesi birtokon, akár királyi városban lakott, nem tartozott adót fizetni; azonban az 1405. évtől kezdve a királyi városokban lakott nemesek adókötelesek voltak. A személyhez kötött adómentesség később a nemesek által bírt *allodialis javakra* ment át; de azok a nemesi birtokok, amelyeket jobbágyok műveltek s amelyektől úrbéri szolgáltatás követeltetett, adó alá tartoztak. Az 1647. évi XXVI. t.-c. az adót minden armalista nemesre kiterjeszti. Ezt a törvényt az 1723. évi VI. törv.-cikk oda módosítja, hogy az armalista nemesek hadi adót nem, csak házi (vármegyei) adót tartoznak fizetni. Azokra a nemesekre nézve, akiknek úrbéri birtokuk volt, különböző volt a gyakorlat. A tiszai vármegyék ezen birtokok után nem követeltek se hadi, se házi adót; azonban a legtöbb dunai vármegye a nemesektől az úrbéri földek után hadi és házi adót is szedett. Ennek az egyenlőtlen eljárásnak csak az 1836. XI. t.-c. vetett véget, mely az úrbéri földek után a nemeseket mind a hadi, mind a házi pénztár javára megadóztatni rendelte. Az országgyűlés által időről-időre megállapított adóösszeg a porták alapján a megyékre és sz. kir. városokra osztatott fel. A *porta* fogalma a különböző időszakokban eltérő jelentéssel bírt. Eredetileg egy jobbágyi házat és telket jelentett; az 1609-ik év óta 4 paraszt-udvar és 12 zsellérház vétetett egy portának. Az 1647. XXXVI. t.-c. új porta-összeírást rendelt el, olyképen, hogy egy portába oly jobbágyokból, akik 4—6 ökörrel járnak, négy, 2 ökrösökből nyolc jobbágy és marhátlan jobbágyok és zsellérek közül 16 vétessék. Később a porta képzeleti egységgé változott, amely egység az adókötelesek fizetési képességét fejezte ki. Az egész országra bizonyos portaszám vétetvén fel, a megajánlott adóösszeg ugyanennyi részre osztatott fel s a hány portát rovott az országgyűlés valamely vármegyére vagy kir. városra, annyiszor kellett az illető törvényhatóságnak az egy-egy portára eső hányadot lefizetni. Az országgyűlés 1715-ben és másodszor 1825-ben a porták felosztásának átvizsgálását rendelte el. Az átvizsgálás meg is történt, de a hamis bevallások miatt nem lehetett a kivetés alapjául felhasználni és 1830. és 1836-ban a rendek a nádort kérték fel, hogy a portákat a régi alapokon osztassa fel a vármegyék, kerületek és kir. városok közt. A porták száma az 1696-ik évben 8000-et, 1723-tól 1791-ig Horvátország nélkül 5661¾-et, 1791-től 1849-ig Magyar- és Horvátországban 6346⅛-ot tett. Az egyes községekre eső adónak kulcsául a *rovások,* az ú. n. *dikák* szolgáltak. A vármegye maga határozta meg dikáinak számát, valamint azt, hogy mennyi adótárgy teszen egy dikát. A vármegyére kirótt adóilletőség annyi részre osztatott, amennyi dikája volt a vármegyének, s ahány dikája volt valamely községnek, annyiszor kellett az egy dikára eső összeget fizetnie. A régi időben történt dikális összeirások módjára nézve nincs biztos adatunk. 1715 óta rendesen 90 rovat vétetett fel, melyekben fel voltak jegyezve az adókötelesek 18—60 éves korukig, továbbá a marhák, lovak, juhok, sertések, méhkasok száma, a vetésekből várható haszon, fáizási, korcsmai, malomi haszonvételek stb. Az adót az országgyűlés rendszerint csak egy évre ajánlotta meg, olykor azonban több esztendőre. Az 1790—91. évi XIX. t.-c. elrendelte, hogy az adó egyik országgyűléstől a másikig és nem hosszabb időre ajánlható meg. Szubszidium, illetőleg hadi adó címén az országgyűlés a mutatkozó szükség szerint nagyon különböző összegeket ajánlott meg. 1692-ben 2 millió frt és 43,160 porció osztatott fel a törvényhatóságok közt; 1698-ban négy millió, 1764-ben 3·9 millió, 1791-ben 4·39 millió, 1802-ben 5 millió forintot tett az országos adó. Az 1825—27-iki országgyűlés konvencionális értékben 4.395,244 frt adót és 75,000 frt hadfogadási segélyt ajánlott meg s ez az összeg megmaradt az 1849-ik évig.

Az 1849-ik évben Magyarország a bécsi kormány alá helyeztetvén, az osztrák birodalmi adók és más állami bevételek reánk is kiterjesztettek s az osztrák uralom idejéből származó adórendszer, eltekintve az adóteher igazságosabb megosztására s a bevétel szaporítására irányuló 1875. évi adótörvények által eszközölt lényeges módosításoktól s az 1875., 1879. és 1880. években behozott új adónemektől, még ma is érvényben van. Az 1874. év végéig nálunk négy egyenes adó állott fenn, ú. m. a *föld-, ház-, jövedelmi* és a *személyes kereseti* adó. 1875. egyenes adóink jelentékeny átalakuláson mentek keresztül. A személyes kereseti adó az ujonan alkotott első, második, harmadik és negyedik osztályu kereseti adóba ment át; a volt jövedelmi adó, mely az iparjövedelemre, állandó fizetésekre s a kamatjövedelemre terjedt ki, részint az új kereseti adóba olvadt be, részint három önálló adónemmé (tőkekamat- és járadékadóvá, bányaadóvá s a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adójává) alakult át. Az 1875. évi adótörvények új adónemeket is hoztak be, jelesül a szállítási, vadászati és lőfegyver-adót s a cselédtartásra, kocsi- és lótartásra, tekeasztalokra és játékhelyiségekre rótt fényüzési adókat, mely utóbbiakat azonban öt évi fennállásuk után az 1879. XLVIII. t.-c. hatályon kívül helyezte. A hozadéki törzsadókat bizonyos százalékkal felemelő általános jövedelmi pótadót az 1875. XLVII. t.-c., a nyereményadót az 1879. XLIX. t.-c., végre a hadmentességi díjat az 1880. XXVII. t.-c. léptette életbe. A II. oszt. kereseti adót és tőkekamatadót az 1908. évi V. t.-c. mérsékelte.

Egyenes adóinkban mélyreható változást idézett elő az 1909-ben keresztülvitt adóreform, mely a II. oszt. kereseti adót, az általános jövedelmi pótadót és a családtagok adóját teljesen megszüntette, az I. oszt., a IV. oszt. kereseti adót és a bányaadót más adónemekbe vitte át, az addigi hozadéki adókat megjavította, illetőleg ujjáalkotta és új adónemként a jövedelmi adót hozta be. Az új adótörvények a következők: A földadókataszter kiigazításáról és a földadó százalékának megállapításáról szóló 1909. V. t.-c., a házadóról szóló 1909. VI. t.-c., a tőkekamat- és járadékadóról szóló 1909. VII. t.-c., a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójáról szóló 1900. VIII. t.-c., az általános kereseti adóról szóló 1909. IX. t.-c. és végül a jövedelmi adóról szóló 1909. X. t.-c. Az említett törv.-kel ellenkező korábbi törvények egyben hatályon kívül helyeztettek. Egyenes adóink tényleges eredménye 1868. évtől 1907. évig 123 millió koronáról 291 millió koronára emelkedett.

Irodalom. Vocke, Die Abgaben, Auflagen u. die Steuer vom Standpunkte d. Geschichte, 1887: Fessler, Gesch. der Ungarn; Virozsil, 1865; Thallóczy, A kamara haszna s története, 1879; Acsády, Magyarország pénzügyei 1526–1564, 1888 ugyanattól Adótörténet a Közg. Lexikon I. kötetében; Földes, Magyarország adószolgáltatása 1838–1877. Nemzetg. Szemle, 1880: A házadó a XVIII. sz.-ban. Századok 1888. A pénzügyi viszonyok történetéhez I. Rákóczy György idejében Tört. Tár. 1894; Marczali, Magyarország adórendszere 1770-ben. B. Sz. XXXVI. 370.

Adóalany, az a fizikai v. jogi személy, aki a törvény szerint az adó megfizetésére köteles. Az A.-tól megkülönböztetendő az adófizető és az adóviselő. *Adófizető* az a személy, aki az adót tényleg lerója, *adóviselő* pedig az, akinek jövedelme v. vagyona az adót végeredményében fedezi. L. még *Adó* és *Adóáthárítás.*

Adóalap, az a hozadéki v. jövedelmi összeg, illetőleg az a vagyonérték, mely után az adót kiszámítják. L. *Adóforrás.*

Adóátalány alatt az adóköteles tárgyak valószinű mennyisége szerint majd szabad egyezkedés útján (adómegváltás), majd pedig egyoldaluan az adófizetőkre rótt adóösszeg értendő. Az adóbeszedésnek ez a kényelmes módja apasztja a kezelési költségeket s az adófizetőket megóvja az ellenőrzés zaklatásaitól, de végeredményében v. a kincstár v. az adózók megkárosítására vezet.

Adóáthárítás alatt az adófizetőre rótt adónak v. egy részének a magángazdasági csereforgalom útján másokra való áttolását értik. Az A.-nak két faja van. Az egyik az, melyre az adóztató hatalom számít, amikor olyanoktól szedi be az adót, akiket nem akar vele végeredményben terhelni. Igy pl. a termelőnél beszedett fogyasztási adókkal az állam nem a termelőt, hanem azokat akarja megadóztatni, akik az illető adóval terhelt cikkeket fogyasztják. Az A. másik fajánál az adóztató hatalom nem célozza az A-t, hanem éppen az hárítja át másra az adót, akit az állam az illető adóval terhelni nem akar.

Adóbehajtás, l. *Adóigazgatás III.*

Adóbélyeg, oly értékjegy, mely bizonyos adók, nevezetesen egyes forgalmi és fogyasztási adók beszedésére szolgál. Hazánkban most már csak a játékkártyák fogyasztási adóját rójják le ilyen bélyeg alakjában.

Adóbérlet, l. *Adóigazgatás II.*

Adóbeszedés, l. *Adóigazgatás II.*

Adóbevallás, az adótárgynak v. adóalapnak az adóköteles által az illető hatósági közegnél való bejelentése. Azoknál az adónemeknél, melyeknél az adótárgy v. adóalap kizárólag hatósági nyomozás útján egyáltalában nem, v. csak az egyéni és családi jogokat mélyen sértő eljárással állapítható meg, pl. a személyes jövedelmi adónál, a föld-, házbér- és iparadónál, a tőkekamatadónál stb. az adókötelesek bevallását nem lehet mellőzni. A jövedelem v. a vagyonérték meghatározásánál az adózónak társadalmi és gazdasági helyzete, fogyasztása, az iparüzlet terjedelme, a föld-, ház- és iparadó-lajstromok, az ingatlanokra s a jelzálogi követelésekre nézve a hitel-telekkönyvek is nyujtanak némi adatokat, melyeket a bevallás hűségének ellenőrzésére esetleg fel is lehet használni, de nem elégségesek az adóalap meghatározására. Ennélfogva az adótörvények az említett adónemeknél bevallásra kötelezik az adózókat. Az A. kötelezettsége vagy az adóalap egyszerű bejelentésére szorítható, v. pedig részletesebb megjelölésre terjeszthető ki. A részletes bevallás az adózóknak nagyobb nehézséget okoz, de az államkincstár jogos érdekeit jobban biztosítja, mert a bevallás szigorúbb ellenőrzését teszi lehetővé s az adóalapnak a tényleges állapotot megközelítő kinyomozására több támpontot szolgáltat.

A kötelező A. a modern adórendszerekben az adómorál felkeltésének jelentékeny tényezője. A bevallás elmulasztását némely államok adótörvénye meglehetős szigoruan bünteti. Az 1909. évben megalkotott egyenes adóinknál a mi törvényhozásunk is a kötelező bevallás álláspontjára helyezkedett, melynek szankcióját minden törvénynek az a rendelkezése képezi, hogy az adó 1%-át fizeti pótlék fejében az, aki vallomását a kitűzött határidőben be nem adja, illetőleg még további 4%-át akkor, ha külön felszólításra sem ad vallomást.

Adótörvényeink szerint évenként bevallandók: 1. a *házbéradónál* a bevallás időpontjában járó bérhozadék, ide számítandó a lakásbér, természetbeni szolgáltatások, a bérlő á'tal fizetett összes ellenértékek (a tulajdonos helyett fizetett adók, kárbiztosítási díjak, vízvezeték, világítás, átalakitás, s más ilynemű mellékköltségek) címén fizetett szolgáltatások; 2. a *tőkekamat- és járadékadónál* az ily adónem alá eső jövedelem minősége, a tőke mennyisége, a kamatláb, a kamatok, járadékok, dologi jogosítványokból eredő jövedelmek, külföldi részvények után járó osztalékok stb. összege, az életjáradék jogcíme, az adós, v. a járadék fizetésére kötelezett egyén neve és lakása; 3. *nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójánál* a vállalat megalakulása után 15 nap alatt az alapszabályok bemutatása mellett a befizetett alaptőke, az anyaintézet és az összes fióktelepek neve és székhelye, később pedig a megelőző évi nyers üzleti hozadék, a levonható költségek és a tiszta üzleti eredmény; 4. *az általános kereseti adónál* az üzleti álló és forgó tőkék nagysága, haszonbérleteknél a haszonbér és egyéb elvállalt kötelezettségek, terhek és szolgáltatások évi értéke, az értelmi foglalkozásnál v. a vállalatnál alkalmazottak száma, járandóságaik egy évi összege, az évi lakás- és üzlethelyiségbér, a fizetendő bányamérték-illeték, továbbá önálló segédvájásoknál a bányavállalkozók által fizetendő díjak, mészárosoknál a megelőző évben levágott állatok száma, bérkocsisoknál és társaskocsi tulajdonosoknál a megelőző évben tartott lovak száma, teherszállító hajók tulajdonosainál hajóiknak tonnánkénti hordképessége. Az A.-ban a nyers bevétel és kiadás is részletesen kimutatható s ahhoz esetleg boríték alatt a nyereség- és veszteségszámla is mellékelhető; 5. *a jövedelmi adónál* az adókötelesnek s a közös háztartáshoz tartozó családtagjainak bármely forrásból eredő adóköteles v. adómentes jövedelme a források megjelölésével. Vallomást adni nem kötelesek azonban a közszolgálatban levők és ezek özvegyei, árvái a közpénztárakból felvett járandóságaikról, továbbá azok, kiknek adóköteles évi jövedelme a 2000 koronát meg nem haladja, végül a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok.

Adóbizonyítvány, adóhivatali s ha az adót a községben fizetik, községi bizonyítvány az évi adóösszegről; jelentősége különösen a bírói eljárásban azokban az esetekben van, amelyekben az eljárás tárgyának az értékét az állami adó alapján kell meghatározni, nevezetesen a peres eljárásban az eljárás és a felebbvitel nemének és bíróságának a szempontjából, a végrehajtási eljárásban az ingatlan árverésénél, az örökösödési eljárásban stb. L. *Árverés, Pertárgy értéke, Örökösödési eljárás.*

Adócsonkítás alatt értik az államkincstárnak, illetőleg más adóztató hatalomnak az adóügyi kihágás által okozott kárát.

Ad oculos (lat.) a. m. szem előtt; *A. demonstrálni* a. m. valamit szemmel láthatólag megmagyarázni.

Adóegyenérték v. *adóequivalens* alatt értik a jogi személyek, társulatok és egyesületek tulajdonában levő ingatlanokra kivetett külön adót, mely az örökösödési s általános vagyonátruházási adó pótlására szolgál. Az A. indokát abban leli, hogy az említett testületek és társulatok ingatlan vagyona hosszú időkön keresztül forgalomba nem lép, az államkincstár tehát az emiatt eleső örökösödési, illetőleg vagyonátruházási adóért magát A.-kel kárpótolja.

Adóegység, az adótárgynak mérték, pénzérték v. darabszám szerint meghatározott az a része, amely után az adót kivetik. Ennélfogva az adózó annyiszor fizeti a birtokában levő adótárgy után az adótételt, a hány A. az adótárgyban előfordul. Az A. az adótárgyak szerint változik. A *fejadónál*, mely az adótárgyat az adóalannyal egyesíti, a személy az A.; a *hozadéki adóknál* részint a hozadéknak pénzben kifejezett bizonyos része (pl. 100 K), részint mértékegység (pl. a földadónál egy hold) részint (pl. a forgalmi érték nyomán kivetett földadónál) vagyonegység; a *jövedelmi adónál* a jövedelemnek pénzben kifejezett bizonyos része; a *vagyonadónál* a vagyonérték meghatározott része. Oly adótárgyakra vetett némely fogyasztási adónál, amelyeknek nagyon eltérő minőségű fajai vannak, a mérték- v. darabegységen kivül *minőségi* egységek is használatban vannak. Ily minőségi egységek: a szeszadónál a szesztartalomnak, a söradónál az édességtartalomnak foka, a dohányadónál a dohány finomabb v. közönséges minősége, az ásványolajadónál a sűrűségi fok.

Adóelengedés, az adótartozásnak leszállítása v. törlése elemi csapások v. adótárgy megszűnése címén. Az A.-t az államkincstár érdeke is igazolja, mivel a megokolt A. megtagadása s az adó erőszakolt behajtása az adóköteles személy gazdaságát megronthatja s az adózót jövőre teljesen fizetésképtelenné teheti. A magyar adókezelési törvény szerint a földadó elengedésére igényt nyujtanak: 1. jégeső, árvíz és tűz általában; 2. a földtermékeknek rovarok és növénybetegségek által okozott elpusztítása nagyobb kiterjedésű területeken; 3. szántóföldekre nézve oly fagy, tartós szárazság, oly árviz v. más elemi csapás, amely nagyobb területeken a bevetett földeknek termését oly módon és időben semmisíti meg, hogy a földeket abban az évben újabb veteményezéssel már egyáltalában nem lehet jövedelmezőkké tenni; továbbá a rozsda és burgonyavész, a hőütés és a mezei egerek által okozott károk; 4. az erdőknek tűz, tartós szárazság, rovarok, hótörés és szélvihar által való pusztítása; 5. szőllőknél a fagy, a szőllőmoly, szőllőilonca, bagoly-pille rovarok, fakórothadás, peronoszpora és filloxera által okozott pusztítás és abban az esetben, ha a filloxera által megtámadott szőllőterületet költségesen mívelés alatt tartják, ez a fentartási költség; 6. komlókertekre nézve a fagy; 7. más egyéb esetekben, ha a pénzügyminiszter az elemi csapásnak adóelengedésre igényt nyujtó minőségét kimondja. Az erdőt érő tűzkár kivételével az A. csak egy évre, a folyó adóra nézve érvényes. A törvény az illető földrészlet után járó adónak egy v. két harmadrészét, illetőleg az egész adót engedi el, ha a termés hasonló mérvben semmisült meg. Oly esetben, midőn a ház elemi csapás által megsemmisül, a házadó az adótárgy megszűnésének napjától kezdve leiratik. Az adótárgy elenyészése esetében, pl. ha a kereseti adó alá tartozó üzlet v. a tőkekamatadó alá tartozó kamat-élvezet megszünik, szintén adóleírásnak van helye. Az adótartozás elengedését, illetőleg leirását a pénzügyigazgatóság (Budapesten a kir. adófelügyelő) rendeli el, melynek határozatát a törvényhatósági közigazgatási bizottság adóügyi bizottságához és esetleg utolsó fokon a közigazgatási bírósághoz lehet felebbezni.

Adóellenőrzés, l. *Adóigazgatás IV.*

Adóelméletek, l. *Adó.*

Adóelőleg alatt értik a csak jövőben esedékessé válandó adók előzetes beszedését. Ez az eljárás az adóztató hatalom szorult helyzetében leli magyarázatát és a pénzügyi bomlás legaggasztóbb kórtünetei közé tartozik.

Adóequivalens, l. *Adóegyenérték.*

Adó- és vámegyesülés. Az 1867. évi XVI. t.-c. Ausztria és Magyarország között szorosabb pénzügyi kapcsolatot alkotott. Ez a törvény a két állam között vámszövetséget létesített és két monopóliumot s három termelési adót tett egyöntetűvé. Ennek folytán egyik államból a másiknak területére vitt tárgyakra semminemű vám ki nem vethető, a közös vámhatáron belül egyforma vámdíjszabások, vámtörvények, vámszedési és kezelési szabályok érvényesek. A só- és dohányjövedék, valamint ama közvetett adók, melyek az ipari termelésre közvetetlen befolyással vannak, névszerint a pálinka (helyesebben szesz-), sör- és cukoradó mindkét állam területén, a vám- és kereskedelmi szövetség ideje alatt, egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint kezelendők. Az említett törvénynek hatálya csekély módosításokkal az 1878. XX. t.-c., majd az 1887. XXIV. t.-c.-kel további tíz-tíz évre meghosszabbíttatott. A szerződés, ill. szövetség több, rövid időtartamra szóló meghosszabbítás után 1899. év végével lejárt, anélkül, hogy a két állam között új megegyezés jött volna létre. Ezzel a magyar korona országaira nézve az önálló vámterület jogállapota állott elő. Ez alapon az 1899. XXXI. t.-c. a vám- és kereskedelmi szövetségnek megfelelő tényleges állapotot az 1907. év végéig meghagyta. Az 1908. évtől kezdve már az 1908. XII. törvénybe iktatott kereskedelmi és forgalmi *szerződés* lépett életbe,

melynek hatálya 1917. évi dec. 31-ig terjed. E szerződés értelmében a két államban a só- és dohányjövedék egyenlő törvények és igazgatási szabályok szerint kezelendő, amelyek csakis közös egyetértéssel változtathatók meg. Az ipari termeléssel szoros összefüggésben álló közvetett adók terén, névszerint a sör-, szesz-, ásványolaj és cukoradó terén a szerződő feleknek kerülniök kell az olyan intézkedéseket, melyek a másik fél iparának versenyképességét csökkenthetnék. Ha mindazonáltal valamelyik szerződő fél iparának ilyen károsítása bekövetkeznék, ez esetben ez a fél jogosítva van arra, hogy az illető forgalmi tárgyaknak a másik állam területéről, esetleg Bosznia és Hercegovina területéről való behozatala alkalmával is, azok után a megfelelő kiegyenlítő adót szedhesse. Mindegyik szerződő félnek jogában áll a másik állam vezető, valamint beszedő és ellenőrző hatóságainak ill. hivatalainak ügyvitelébe megbízott tisztviselők által betekinteni. A közös vámterület helyébe az egységes vámhatár által körülvett két szerződéses vámterület lépett, a közösség egymással megszűnt az egész vonalon s helyét a kölcsönösség foglalta el. A közös vámtarifa helyett végül az önállóságot kidomborító ú. n. *autonom vámtarifa* (1907. LIII. t.-c.) lépett életbe.

Adófedezet *(adófundáció)* alatt a jegyfedezet ama rendszere értendő, melynél fogva az állami bankjegyek, illetőleg a tulajdonképeni állami papirpénz értéke valóságos ércfedezet helyett az állam részére teljesítendő adó-, illeték- és egyéb fizetések összegére alapíttatik.

Adófelosztás, l. *Adóigazgatás I.*

Adófelszólamlási bizottság. Minden vármegye székhelyén és minden törvényhatósági joggal felruházott városban, 3—3 évi időtartamra A. alakítandó, mely az adókivető bizottságnak az általános kereseti adóra, illetőleg jövedelmi adóra vonatkozó megállapítása ellen benyujtott felebbezések felett dönt.

Adófelügyelő. A székesfőváros törvényhatóságának területén az egyenes adókra vonatkozó áll. közigazgatást, a vármegyékben felállított kir. pénzügyigazgatóságokkal teljesen megegyező hatáskörrel, a székesfővárosi kir. A. vezeti. Működési köre kiterjed ama feladatok teljesítésére, amelyek az egyenes adók kivetése, az adómentességek s adóelengedések megállapítása, az adóleírások, az adók visszatérítése, az adók tkv.-i biztosítása, fizetési halasztás engedélyezése, az adóközegek ellenőrzése, továbbá akár az államkincstárnak, akár az adózó feleknek nyujtandó kártérítés kötelezettségének és összegének megállapítása és az adózókra s adóközegekre rovandó birságok kiszabása tekintetében a vármegyék területére nézve felállított kir. pénzügyigazgatóságokat illetik meg. Az adófelügyelet az ügymenet gyorsítása céljából 1898. decentralizáltatott olyképen, hogy a pesti oldalon minden kerületben egy-egy, a budai oldalon pedig összesen két kir. adófelügyelői osztály állíttatott fel, melyek az *adófelügyelő-helyettesek* vezetése alatt a hozzájuk utalt ügyekben önállóan intézkednek s más hatóságokkal közvetlenül leveleznek. Az adófelügyelőhöz egy *adóbehajtási osztály* tartozik. L. *Adóigazgatás I.*

Adófizetési halasztás alatt az adóhatóság által adott az a kivételes engedély értendő, melynek alapján az adóköteles fél tartozását a törvényileg megállapított fizetési határidőn túl róhatja le. A magyar adókezelési törvény (1909. XI. törv.-cikk, ma még az 1883. XLIV. törv.-cikk) szerint oly esetben, midőn az adózó időleges fizetésképtelenségét igazolja, a pénzügyigazgatóság (Budapesten a kir. adófelügyelő) a f. egyenes adókra nézve legfeljebb félévi és az adóév végén túl sohasem terjedhető A.-t engedélyezhet. A pénzügyigazgatóság (főv. kir. adófelügyelő) végzését a fél a törvényhatósági közigazgatási bizottsághoz és ez utóbbinak eltérő végzését a pénzügyminiszterhez felebbezheti. Rendkivüli esetekben a pénzügyminiszter a közigazgatási bizottság meghallgatása után mind a f. adóra, mind a hátralékokra nézve az év végén túl is terjedhető A.-t adhat; sőt oly esetben, amidőn valamely község adózói elemi csapások következtében több éven át felszaporodott hátralékaikat egy év alatt nem képesek lefizetni, a pénzügyminiszter az illető község összes adózóinak hátralékaik törlesztésére több évre terjedő fizetési részleteket is engedélyezhet. L. *Adóhitel.*

Adófizető, l. *Adóalany.*

Adóforrás, azoknak a javaknak összesége, amelyekből az adót fizetik. Az adó eszerint fizethető a jövedelemből, vagy a vagyonból. Egyes jogi írók (pl. Wagner) megengedhetőnek tartják, hogy az adó a tőkevagyonból fedeztessék, mert ezáltal a vagyon- és jövedelemmegoszlás kedvezően befolyásolható. Ily irányú adóztatás erős demokratikus áramlatról tanuskodik, de az örökösödési adókon kívül általában azért nem javasolható, mert az adó mint visszatérő szolgáltatás a vagyon kimerülése esetén nem felelhetne meg rendeltetésének és a takarékosságot csökkentené. Észszerű A. tehát csak a jövedelem lehet és ebből is legföljebb csak annyi vonható el, amennyi az elsőrendű szükségletek fedezése után fenmarad. Az A.-tól megkülönböztetendő az *adótárgy,* mely alatt az a dolog, cselekmény vagy tény értendő, mely után adó fizetendő.

Adókönyv, az adókivetési lajstromokban megállapított adótételek, valamint az évközi adószaporulatok, adótörlések, lerovások, túlfizetések, hátralékok, késedelmi kamatok és végrehajtási költségek bevezetésére és könyvelésére szolgál. Az A.-et a községi (városi) közegek, ill. a közvetlen adófizetőkre és az egyes községekre (városokra) nézve a kir. adóhivatalok vezetik. Az A. egyes tételei hű tükrei az egyes adófizetők tartozásainak és befizetéseinek. L. *Adóív.*

Adófundáció, l. *Adófedezet.*

Adóhitel, annak a megengedése, hogy az adó megfelelő biztosíték mellett az esedékesség idején túl terjedő későbbi időpontban fizethető. Az A.-nek különös jelentősége a fogyasztási adóknál van. Az adóhitelezésnek az a célja, hogy az adófizetés közelebb hozassék a fogyasztás időpontjához. Nálunk a szeszfőzők, sörfőzők, cukorgyárak és ásványolaj-finomító gyárak vállalkozói kellő biztosíték mellett 6 havi, ill. szeszfogyasztási és csekélyebb fokú sörlé után járó söradónál 4, ill. 3 havi hitelt vehetnek igénybe. L. még *Adófizetési halasztás.*

Adóhivatalok kétfélék: a m. városi és kir. A. A városi A. az adókivetés összes előmunkálatait, a bevallások gyüjtését, az egyenes adók és illetékek beszedését és behajtását végzik. A *kir. A.* az államháztartás csaknem valamennyi ágának kezelésében résztvesznek s egy jóggal a pénzügyi igazgatóság mellékhelyeinek tekinthetők. Hatáskörükbe tartoznak a készpénzben lerovandó illetékek kiszabása, az egyenes adók községenkénti s a közvetlen fizetőkre nézve egyénenkénti könyvelése, az összes egyenes adók bevételezése, a közvetlen adófizetőkkel való leszámolása, a fogyasztási adók előírása, beszedése, az adóhitelek nyilvántartása, az illetékek és adók számfejtése és egész kezelése; az adó és illetékhátralékok telekkönyvi bekebeleztetése; az állami hitelügyek körül egyes teendők ellátása; a bélyegjegyek, a váltóürlapok és a vadászati jegyek kezelése; a dohánybeváltással, gyártással és eladással járó bevételek és kiadások teljesítése; a letétek őrzése, végre az utalványozott kiadások teljesítése. A pénzügyigazgatóság székhelyén levő A. a megrongált papirjegyeknek kicserélésével is meg vannak bízva. A kir. A. száma 1909. év végéig 345 volt. L. *Adóigazgatás II.*

Adóigazgatás *(adókezelés)*, összesége azoknak a szabályoknak és intézkedéseknek, melyekkel az adóztatás az érvényben levő anyagi jog határozatai szerint teljesedésbe megy. Az A. az általános közigazgatás egyik ágazata levén, az adókezelés szervezete és fejlődése az általános közigazgatás szervezetétől és fejlődésétől függ. Az A.-t majd kizárólag állami közegek, majd legalább bizonyos adóügyi teendőkre nézve az általános közigazgatást végző önkormányzati szervek látják el, és némely adónemek kirovását minden államban az adózók soraiból alakitott bizottságok teljesitik. Az önkormányzati közegeknek s az adózóknak az adókezelésben való közreműködése az adóztatást eredményesebbé és igazságosabbá teszi. Önként értetődik, hogy az A. csak oly államban hozható az önkormányzattal s az adózók közreműködésével kapcsolatba, ahol a politikai értelmiség és élénk polgári kötelességérzet nem hiányzanak; valamint az is kétségtelen, hogy az önkormányzatra s az adózók közreműködésére alapitott adókezelési szervezetet csak a hozadéki, jövedelmi, vagyoni és közvetlen fogyasztási adókra nézve lehet életbe léptetni. A legtöbb forgalmi és közvetett fogyasztási adót csak kellő szakképzettséggel biró állami közegek kezelhetik. Az adókivetés, adóbeszedés, adóbehajtás és adóellenőrzés alkotják az A.-t.

I. Az *adókivetés* az egy-egy polgár által fizetendő adóösszegnek az arra rendelt közeg által való megállapitása. Az adókivetést az adóköteles személyek s az adótárgyak kinyomozása előzi meg, mely hivatalos összeiráson, az adófizetők önbevallásain és idegen személyek által szolgáltatott adatokon nyugszik. A különböző adók természetétől függ, hogy e módok melyike alkalmazható a legnagyobb sikerrel, avagy, hogy e módok együttesen alkalmaztassanak-e. A főkövetelmény az, hogy a megállapitás teljes legyen, anélkül, hogy az érdekelt adófizetőket zaklatná és a forgalmat zavarná. Amennyire az egyes adók természete megengedi, célszerű az adóalanyok és adótárgyak állandó megállapitása és kataszterekbe való felvétele, melyekbe azután kellő nyilvántartási eljárással csak az időközi változásokat kell bevezetni. Ez a mód alkalmazható különösen a *tárgyi adóknál*, névszerint a föld- és házadónál s általában azoknál a hozadéki adóknál, amelyek csak a külső támpontok nyomán kipuhatolandó hozadék megadóztatására irányulnak. Az *általános jövedelmi adónál*, a jövedelmi adó elveit követő különös adónemeknél (pl. a tényleges jövedelem terhelését célzó föld-, házbér-, ipar- és tőkekamatadónál), valamint a *vagyonadónál* a kivetés az adózók bevallására alapitott bizottsági becslés útján történik. Az adó kivetése során kiváló gond fordítandó arra, hogy mindenki a törvény intenciójának megfelelő adóösszeggel terheltessék.

Az egyenes adók egyénenként való kivetésére nézve kétféle módszer van használatban, ú. m. a *felosztásos* és a *százalékos*. A *felosztásos* (repartitionális) módszernél az illető adónemből befolyandó összes bevételt, vagyis az *adóösszeget* (adókontingenst) a törvény előre megállapitja, mely azután az ország egyes kerületei és ezeknek adózói között arányosan felosztatik. Ellenben a *százalékos módszernél* a törvény az adókulcsot szabja meg. Eszerint a felosztásos módszernél az egy-egy adóegység után fizetendő adótétel, és a másik módszernél az illető adónemből az ország egész területén befolyandó bevétel csak az összes adókötelesek adóalapjainak kinyomozása után válik ismeretessé. A felosztásos módszer, melynél nem az egyes adófizető, hanem az érdekelt igazgatási terület összes adózóinak közönsége a tulajdonképi adóalany, azzal még tovább is fejleszthető, hogy a törvény az ugyanegy kerületben, illetőleg adóközségben lakó és ugyanazt a foglalkozást űző adókötelseket egy-egy adózótársaságnak tekinti s az egy-egy adózó-társaságra utalt adóösszegnek egyénenkénti felosztását magára az adózó-társaságra ruházza. A felosztásos rendszernek nagy hátránya a százalékos kivetéssel szemben, hogy az adók természetes fejlődő képességét nem használja ki, mivel az adóösszeg csak törvényhozási úton emelhető. Felosztásos rendszerrel találkozunk Franciaországban, Württembergben és Ausztriában. Nálunk az általános kereseti adó maximális főösszege szintén törvényhozásilag állapíttatott meg. Az adókivetés *megváltás* útján is történhetik, midőn egyesek az általuk fizetendő adóra nézve az adóztató hatalommal bizonyos időre kiegyeznek. Nálunk ez a borital- és húsfogyasztási adónál fordul elő. Hazánkban az egyenes adók kivetésére vonatkozó összes munkálatokat Budapesten a *fővárosi kir. adófelügyelő*, a vidéki törvényhatóságok területén pedig a *pénzügyigazgatóságok* vezetik. Az adókivetést a községi (városi) közegek, a pénzügyigazgatóságok (Budapesten a kir. adófelügyelő) s az adózók kebeléből alakitott *adókivető bizottságok* teljesitik. És pedig: 1. a községi (városi) közegek a földadót, házadót és a fegyveradót; 2. a pénzügyigazgatóságok (fővárosi kir. adófelügyelő) a tőkekamat- és járadékadót, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adóját s a hadmentességi díjat; 3. az adókivető bizottságok az általános kereseti adót és a jövedelmi adót vetik ki.

II. Az *adóbeszedés* gondoskodik arról, hogy az egyesekre kivetett adók általuk tényleg be is

fizettessenek. Az adóbeszedésnél különös gond fordítandó az adózók kényelmére. Evégből a fizetési határidők a jövedelemszerzés idejére teendők s indokolt esetekben fizetési halasztások engedélyezendők. A közvetett fogyasztási adókat, valamint a legtöbb közvetlenül fizetett forgalmi adót mindenütt állami közegek szedik be; azonban az egyenes adók beszedésével több államban a községi közegek, sőt Angol- és Franciaországban a begyült összeg bizonyos hányadából álló díj fejében magánosok is meg vannak bízva. Az ó- és középkori államokban az adóbeszedési jog haszonbérbe adása volt szokásban, s az adóbeszedésnek ez a módja némely államban (így nálunk is a borital- és húsfogyasztási adónál) még ma is előfordul. A magyar adókezelési törvénynek az adóbeszedésre vonatkozó fontosabb határozatai a következőkben foglalhatók össze: A folyó adóévre kivetett egyenes adók s az illető évre felosztott régibb adótartozási részletek négy egyenlő részben, és pedig minden évnegyed első napján esedékesek s az illető évnegyed közepéig fizetendők. Addig, amíg a folyó évi adókivetés eredménye nincsen az adózó adó-ívébe bejegyezve, az évnegyedi részleteket a megelőző évi kirovás szerint kell fizetnie. Aki az évnegyed közepéig le nem rója esedékes adótartozását, évi 5% késedelmi kamatot fizet az egész évnegyedre. A kis- és nagyközségek, a rendezett tanácsú, valamint a törvényhatósági joggal felruházott városok, továbbá a közbirtokosságok és a volt úrbéri közösségek a kir. adóhivatalnál fizetik egyenes adójukat. Más adózók által az egyenes adók: *a)* kis- és nagyközségekben, amennyiben évi adótartozásuk 200 K-nál kevesebb, a községnél, amennyiben pedig évi tartozásuk a 200 K-t eléri vagy meghaladja, a kir. adóhivatalnál; *b)* rendezett tanácsú és törvényhatósági joggal felruházott városokban, az adótartozás nagyságára való tekintet nélkül, a városi adóhivatalnál fizetendők.

III. *Adóbehajtás* (adóvégrehajtás) a. m. az esedékessé vált s a törvényes határidőben nem törlesztett adótartozásnak kényszer útján való beszedése. Nálunk az adótartozásoknak, és pedig nemcsak az egyenes adóknak, hanem egyszersmind a közvetett adóknak, illetékeknek, az egyenes adók módjára beszedendő egyéb kincstári követeléseknek, továbbá a bűnvádi eljárási költségeknek, törvényhatósági és községi adóknak, ipar- és kereskedelmi kamarai illetékeknek stb. behajtásával a pénzügyigazgatóság (a fővárosi kir. adófelügyelő) felügyelete alatt a községi közegek, főszolgabirák s az állami végrehajtók vannak megbizva. A tulajdonképi végrehajtást megintés előzi meg, amelyért mérsékelt illeték fizetendő. Ha a megintés foganat nélkül marad, azonnal a zálogolás következik. Mindama tárgyak és jövedelmek, amelyek a birói végrehajtásról szóló törvény értelmében birói végrehajtás alá nem esnek, az adóvégrehajtás alól is ki vannak véve. Ingatlanra csak abban az esetben terjeszthető ki a végrehajtás, ha a hátralékosnak a hátralék összegének megfelelő egyéb vagyona nincs. Ha a hátralékos a zálogolás napját követő 15 nap alatt a hátralékot járulékaival lefizeti, a zárlat feloldottnak tekintetik, ellenkező esetben pedig a végrehajtással megbizott közeg a lefoglalt tárgyakat nyilvános árverésen eladja. A végrehajtási költségeket a hátralékos tartozik viselni.

IV. Az *adóellenőrzés* célja egyrészt az adókivetési adatok kiegészítése' másrészt a megállapított adók könyvelésének, befizetésének, behajtásának helyszini megvizsgálása és ezzel kapcsolatban adórövidítések, valamint hivatali visszaélések megakadályozása, illetőleg felderítése. Az A.-t az egyes pénzügyi hatóságok és hivatalok kiküldöttei teljesítik.

Adóív, megegyezik az adófőkönyv, ill. a hadmentességi díj főkönyvének egy-egy adózóra vonatkozó adataival. A községi (városi) közegek évenkint minden önállóan adózó részére A.-et tartoznak kiállítani, melynek egyik oldala adónemenként a kivetést, továbbá a törlést és szaporodást, másik oldala pedig a túlfizetést és lerovást foglalja magában. A. állítandó ki a fegyveradó kivetéséről is. A kivetett adó elleni felebbezési határidő az A. kézbesítését követő 15. napon jár le. L. *Adófőkönyv.*

Adókezelés, l. *Adóigazgatás.*

Adókiváltság, a szolgáltatási képességgel biró magángazdaságoknak adó alól mentesítése. Régente nagy jelentőséggel bírt, mint a kiváltságos rendek egyik legfontosabb kedvezménye. A mai személyi adómentességek az előző évszázadoknak maradványai. L. *Adó* (története) és *Adómentesség.*

Adókivetés, l. *Adóigazgatás I.*

Adókivető bizottság, l. *Adóigazgatás I.*

Adókontingens, az az előre megállapított adóföösszeg, amely bizonyos meghatározott terület v. ugyanazon foglalkozás szerint összetartozó adózók összesége által viselendő s az egyes adókötelesek közt felosztandó. Az összeg meghatározása az *adókontingentálás*. L. *Adóigazgatás I.*

Adóközösség jön létre az olyan államok között, amelyek az adóztatásnak egyenlő módon való megvalósítására szövetkeznek. Igy pl. szeszadóközösségben voltak 1887. évig az északnémet államok. L. *Adó- és vámegyesülés.*

Adóközség, Horvát-Szlavonországban a közig. közs. kebelében fordul elő s azzal a jelentőséggel bir, hogy az összes áll., megyei és közs. egyenes adók A.-enként iratnak elő és szedetnek be.

Adókulcs *(adóláb)*, a pénzösszegben kifejezett adóegység ama százaléka, amely adóképen fizetendő. P. a magyar földadó kulcsa 20%, azaz nálunk a földbirtok kataszteri tiszta hozadékának minden 100 koronája után földadó fejében 20 korona fizetendő. A közvetett fogyasztási adóknál s a legtöbb forgalmi adónál az egy-egy adóegység után fizetendő adó nem százalékban, hanem meghatározott pénzösszegben van kifejezve, amely pénzösszegnek *adótétel* a neve.

Adólajstromok, azok a feljegyzések, amelyek az adófizetőket, adótárgyakat és azokat az adatokat és támpontokat tartalmazzák, amelyek nyomán az adóhatóság az adóalapot s az adótartozást megállapitja.

Adóleirás, l. *Adóelengedés.*

Adolf *(Adolphus)*, szent. A XII. sz.-ban született gazdag és előkelő nemzetségből. Ennek dacára az egyházi pályára lépett, hol kivált erényeivel tünt ki. Kölni kanonokká, később osna

[illegible] püspökké lett, bár ő zárdába akart vonulni. 1272 febr. 11-én halt meg.

Adolf (a gót *Athaulf*-ból keletkezett), gyakori név a német eredetű uralkodóházakban.

[Holstein.] 1. *VIII. A., Holstein grófja és Schleswig hercege*, a Schauenburg nemzetségből, szül. 1401, megh. 1459 dec. 4-én. 1448-ban felajánlották neki a dán koronát, de nem fogadta el, hanem kérte, hogy helyébe unokaöccsét, Keresztély oldenburgi grófot válasszák meg királynak. És megerősíttette az V. Valdemar által adott *Constitutio Waldemariana*-t, mely szerint Schleswig hercegség Dániával s a dán koronával sohasem fog egyesíttetni. A. gyermektelenül halt el s vele nemzetsége férfiágon Schleswig-Holsteinban kihalt.

[Luxemburg.] 2. *A., előbb Nassau hercege, majd Luxemburg nagyhercege*, szül. 1817 jul. 24., megh. 1905 nov. 17. I. Vilmos herceg fia; fiatal korában az osztrák hadseregben szolgált. 1839. vette át Nassau kormányát, melyet az akkor uralkodó reakciós szellemben vitt, birodalmi ügyekben pedig Ausztriához szított. Az 1866. évi háborúban szintén Ausztria mellé állott, amiért Bismarck a hercegséget Poroszországba bekebelezte, mi ellen a [illegible] herceg eleintén tiltakozott, de később 9 millió tallér végkielégítés mellett trónjáról lemondott. Királyunk a hozzá ragaszkodó fejedelmet mindvégig nagyon kedvelte és osztrák táborszernagyi rangra emelte. II. Vilmos, Németalföld királyának halála esetére, ki már régebben gyengélkedett, a Németalföld és Luxemburg között fennálló perszonális unió véget érvén, a luxemburgi nagyhercegség trónjára A. emelhetett első sorban törvényes igényt. 1889. Vilmos király oly súlyosan megbetegedett, hogy a luxemburgi kamara ideiglenes kormányzónak A.-t hívta meg, mint törvényes örököst. Midőn III. Vilmos 1890 nov. 23. meghalt, A. (dec. 8.) véglegesen elfoglalta új trónját. Halála után fia, *Vilmos* nagyhg. (l. o.) lépett örökébe; leánya, *Hilda*, II. Frigyes badeni nagyhg. felesége. V. ö. *Kolb*, A., Grossherzog von Luxemburg (1897).

[Mainz.] 3. *A., mainzi érsek*, szül. 1353., megh. 1399 febr. 6., Nassaui Adolf német király dédunokája; az erfurti egyetem alapítója (1390 jan. 24.).

[Mecklenburg.] 4. *A. Frigyes, mecklenburg-strelitzi nagyherceg*, szül. 1848 jul. 22.; atyja Frigyes Vilmos nagyherceg elhunytával 1904 máj. 30. jutott uralomra. 1877. nőül vette *Erzsébet* anhalti hercegnőt. Gyermekeik: *Adolf Frigyes* trónörökös, szül. 1882.; *Mária* hercegnő, szül. 1878., nőül ment 1899. *Jametel* Georges pápai grófhoz, kitől 1908. elvált; *Jutta* hercegnő, szül. 1880., nőül ment 1899. *Danilo* montenegrói trónörököshöz.

5. *A. Frigyes, mecklenburg-schwerini herceg*, II. Frigyes Ferenc nagyherceg fia, szül. 1873 okt. 10., porosz őrnagy; 1907. Közép-Afrikába tudományos kutató expediciót vezetett, melyről ins innerste Afrika c. művében számolt be (1909).

[Nagy-Britannia.] 6. *A. Frigyes, angol herceg, Cambridge hercege*, l. o.

[Németország.] 7. *Nassaui A., német király*, szül. 1255 táján, II. Walram nassaui gróf fia, megh. 1298 jul. 2. Habsburgi Rudolf halála után a német választófejedelmek Rudolf fiának, Albrechtnek mellőzésével 1292 május 5. A.-ot emelték a királyi székbe. Albrecht csak látszólag ismerte el A.-ot új urának, a városok pedig a főpapoktól kegyelt fejedelem iránt bizalmatlanságot tanusítottak. Utóbb, hogy a választófejedelmek igája alól felszabaduljon, Habsburg Rudolf példájára és adott szava ellenére ő is családi hatalom megalapítására törekedett. E célból Thüringiára vetette szemét, melynek gazdája, az «elkorcsosult» Albrecht, Thüringiát a királynak eladta, de Albrecht fiai (Frigyes és Diezmann) által 1294. és 1296-ban A. visszaveretett. Ekkor a választófejedelmek Osztrák Albrechttel, kit veje, III. Endre magyar király is támogatott, kezet fogtak. A.-ot letették, Osztrák Albrecht pedig a királyt Göllheim mellett, az ú. n. «nyulak halmán» véres lovas-csatában legyőzte. A csatában A. is elesett, a hagyomány szerint maga Albrecht szúrta őt agyon. V. ö. *Roth*, Gesch. d. röm. Königs A. I. (1879); *Domeier*, Die Absetzung A. v. Nassau (1889).

[Schaumburg-Lippe.] 8. *A. György, Schaumburg-Lippe fejedelme*, szül. 1817 aug. 1., megh. 1893 máj. 8. 1866-ban Poroszországhoz csatlakozott, a háború után pedig tagja lett az északi német szövetségnek. Az uralkodásban legidősebb fia, *György* (l. o.) követte. Legifjabb fia, *Adolf* (szül. 1859 jul. 20.), Valdemár lippei fejedelem elhunyta után a schaumburg-lippei és lippe-biesterfeldi ágak örökösödési pörének (l. *Lippe*) eldőltéig (1895—97) a lippei fejedelemség régense volt. Most porosz tábornok.

[Schleswig-Holstein.] 9. *A., schleswig-holsteini herceg*, I. Frigyes dán király fia, szül. 1526 jan. 25., megh. 1586 okt. 1., az oldenburgi uralkodóház gottorpi ágának alapítója.

[Svédország.] 10. *A. Frigyes, Svédország királya*, Keresztély Ágost holstein-gottorpi herceg fia, szül. 1710 máj. 14., megh. 1771 febr. 12. Lübeck püspöke volt, midőn orosz befolyással svéd királlyá választották 1743 máj. 23-án (az åboi béke u. i. csak e föltétel mellett köttetett). Trónját csak I. Frigyes halála után, 1751 ápr. 5. foglalta el. Középszerű tehetségű, gyenge jellemű ember volt, ki a fenhéjázó főnemességgel nem birt s az ország ügyeire úgyszólván semmi befolyást sem gyakorolt. Csak miután lemondásával fenyegetőzött, sikerült az udvarnak az angol befolyás alatt álló uralkodó pártot, a *sapkások*-at megbuktatni. V. ö. *Malmström* Sveriges polit. Historia (Stockh. 1897—1901).

Adolfovo selo, község Verőce vm. slatinai j.-ban, (1900) 99 lak.; u. p. és u. t. Bukovica.

Adolfsd'or, svéd és pommerániai aranypénz = 10·50 M.

Adolph, *Karl*, osztrák író, szül. 1869 máj. 10. Bécsben. Előbb szobafestő volt, aztán hivatalnok lett. A bécsi népéletet erősen visszatükröző regénye: Haus Nr. 37. (1908) révén lett ismeretes, mely pályadíjat nyert.

Adoma (az *ad* igéből a nyelvújítás idejében szabálytalanul alkotott szó, mintegy, «adalék, adatka» jelentéssel s az «anekdota» magyar műszavául (l. o.), kisebb elbeszélő műfaj, melynek tárgya egyes személyekhez v. társadalmi osztályokhoz fűződő s való v. költött, többnyire élces, de mindig jel-

lemző történetke, rövides és kerek szerkezettel, meglepő fordulattal, tréfás, humoros, olykor érzelmes hangulattal, s könnyed és jóízű előadásban. Az A. a legszaporább irodalmi fajok egyike, mely az élet mindenféle alkalmával kapcsolatban megterem s már az élőszóban könnyen megtalálja a műalakot; az adomák legnagyobb része nem is jut följegyzésre. Vannak kifogyhatatlan adomázók, kik természetes műérzékkel adják elő, terjesztik, sőt találják ki az adomákat. Az ügyes előadás mellett a tárgy újsága biztosítja leginkább az A. hatását. Kevésbbé fontos az újság, mint inkább a jellemzetesség a történeti adomákban, melyek híres emberekről, emlékezetes eseményekről forognak közszájon, minők nálunk pl. a Mátyás királyra, Kinizsire s újabban Deák Ferencre vonatkozó adomák. Nagy számmal vannak az egyes néposztályok sajátságait és furcsaságait feltüntető adomák is, gyakran ez osztályok egy-egy tipikus alakjához fűzve. Ilyenek a papokról, tudósokról, diákokról, furfangos parasztokról, zsidókról, az élelmes cigányokról, katonákról stb. szólók. Ez adomákból újabb időben nyomtatott gyüjteményeink is vannak (Jókai, *A magyar nép élce*; Tóth Béla, *A magyar anekdotakincs*, 5 köt. 1899—1902).

Adomány, l. *Adományrendszer*.

Adománygyüjtés, a közönség jótékonyságának igénybevevése önhibájukon kivül károsodott s leginkább elemi csapásoktól sujtott vidékek, községek lakosai nyomorának enyhítésére. Adományul pénzt, v. a nyomor enyhítésére szolgáló tárgyakat szoktak gyüjteni. Az A.-t miniszteri rendeletek szabályozzák s a gyüjtés csak bekötött, lapszámozott, vonalzott, átfűzött és hatósági pecséttel ellátott gyüjtőkönyv mellett történhetik.

Adománylevél, okirat, mely az adományozás jogerejüvé válása után az *adományosnak* kiadatik. Régi hazai jogunkban A. (litterae donationales) az a kiváltság alakjában készült okirat, melyet az ország szent koronájára törvényesen visszaháramlott fekvő jószágoknak a király v. a nádor (Erdélyben a fejedelem) részéről történt adományozásáról kiállítani és kiadni szoktak.

Adományozás (a bányajogban), a bányahatóságnak az a ténye, amellyel az ez iránt folyamodónak meghatározott területre bányamívelési jogot ad, vagyis feljogosítja az illetőt, hogy meghatározott területen fentartott ásványokat (l. o.) kiaknázhasson (kitermelhessen) és tulajdonul megszerezhessen. Az A.-i okirat kiállítása jelenleg az ált. bányatörvény 63. §-a és a végrehajtási szabályok 49. és 50. §-ai alapján történik.

Adományozott címer, l. *Címer*.

Adományrendszer, azoknak a jogszabályoknak összege, melyek a magyar magánjogban — a királyi hatalomnak megszilárdulásától a tulajdon intézményének az 1848. évi törvények szellemében történt gyökeres átalakulásáig — a nemesi birtok eredeti szerzésének és elvesztésének módjait meghatározták. Az A. a királyi jognak (jus regium) volt a kifolyása, amely utóbbi alatt a magyar szent koronának azt a hatóságát (jurisdictio sacræ regni coronæ) kell érteni, melynél fogva az összes földbirtokot képviseli és minden magánbirtoknak forrása. Nagy Lajos 1351. évi törvénye óta a szent korona tekintetett minden szabad (nemzeti) birtok forrásául. Ez az álláspont annak a jogszabálynak révén jutott gyakorlati érvényre, hogy nemesi birtokot (tulajdont) közvetlenül és gyökeres joggal csakis királyi adomány útján lehet szerezni. A királyi adomány voltaképnem volt egyéb, mint a királyi jognak hazafiui érdemek jutalmául az adományosra való átruházása, úgy azonban, hogy az adomány által nemcsak az adományos szerzett jogokat, hanem ennek az adománylevélben megnevezett utódai is, minek folytán az adományosnak, illetve a későbbi birtokosnak rendelkezési szabadsága — a vele jogközösségben álló családtagok érdekében — többrendbeli korlátozásnak volt alávetve (l. *Ősiség*).

Épp úgy korlátozva volt az adományos, illetve a későbbi birtokos rendelkezési szabadsága a királyi jog megóvása szempontjából is. Az adomány útján szerzett tulajdonhoz ugyanis két bontó feltétel volt kapcsolva, amennyiben abban az esetben, ha az adományosnak az adománylevélben megjelölt utódai kihalnak (magszakadás), v. ha az adományos jószág birtokosa a törvény szerint hütlenséget képező büntettet (nota infidelitatis, l. *Hűtlenség*) követ el: a jószág a szent koronára háramlik vissza (devolutio) s újból adományozhatóvá válik. A királyi jog nem tette ugyan abszolute lehetetlenné az adományos jószág elidegenítését, de az elidegenítés csak a királyi jog sérelme nélkül történhetett; s ezért, mihelyt az adománylevél értelmében a háramlási esetek valamelyike beállott, a királyi jóváhagyás nélkül létrejött átruházás a szent koronának ismét feléledt jogával szemben hatálytalanná vált.

Az adomány különböző nemei voltak: *a)* a királyi kézből történt, vagyis a *teljes* adomány, midőn az adományozás tárgyát oly jószág képezte, melyet már a fiskus elfoglalt; *b)* a *peres* adomány, midőn a visszaháramlás esete már beállott, de a jószágot az adományozott királyi jog címen az előbbi birtokostól ki kellett perelni; *c) új* adomány, melyet a birtokos akkor szerzett, ha joga kétes volt, de midőn mellette saját és elődeinek hosszas és békés birtoklása harcolt; *d)* a *fiusítás* (l. o.); *e)* a *nádori* adomány, melyet a nádor, mint királyi helytartó adhatott; *f)* a *fegyverjog* címe alatt történt adomány, mely az országnak a törököktől újonnan visszafoglalt részeiben adatott, úgy hogy az adományos a visszafoglalás hadi költségei aránylagos részét a kir. kincstárba befizetni tartozott.

Az érvényessé vált adománynak jogi hatása két irányban nyilvánult: egyrészt abban, hogy az adományos és törvényes maradékai nemességet nyertek, s másrészt, hogy az adományos és ennek az adománylevélben megnevezett utódai az adományozott jószágra nézve örök és visszavonhatatlan tulajdont szereztek A. fentebbiek ma már csak jogtörténeti értékkel birnak.

Adómegszavazás és megtagadás. Az adómegszavazás joga egyik alkotmányi alapjog, mely kettős értelemben használtatik: nevezetesen jelenti az adókat megállapító, tehát új adókat behozó törvények megszavazását; szorosabb értelemben pedig a törvényekben már meghatározott adóknak időszakonkint, rendesen évenkint való megajánlását, vagyis fölhatalmazását a kormány-

jogosultak arra, hogy azokat az adókat tényleg beszedhessék. Újabb jelentése szerint az u. n. budgetjog körébe tartozik. Magyarországon ősi alkotmányunkból eredő soha kétségbe nem vont joga a nemzetnek az adók és subsidiumok engedélyezése az országgyűlésen. Tilos volt mindenkor egyesnek úgy, mint a törvényhatóságoknak országgyűlésileg meg nem szavazott adókat megajánlani, illetőleg azok behajtásánál közreműködni. A ma hatályos törvényhatósági törvény — 1886. XXI. t.-c. — is világosan kiveszi a végrehajtás kötelezettsége alól azokat a kormányrendeleteket, melyek országgyűlésileg meg nem szavazott adóknak tényleges beszedésére vonatkoznak, s csupán az előmunkálatokat rendeli teljesítendőknek, amennyiben törvényekben meghatározott adókról volna szó. A kormány maga az ú. n. ex-lexben, vagyis állami költségvetési, illetőleg indemnitási törvény hiányában való adóbeszedésnél 1899., 1903., 1905. és 1910. évben a törvényhatóságok közreműködését olyképen értelmezte, hogy közegeik az önkéntesen befizetett adókat beszedni kötelesek, csak az adóknak végrehajtás útján való behajtására nem szoríthatók. Egyes törvényhatóságok azonban a kormány felfogásával szembe helyezkedve, közegeiket még az önkéntesen befizetett adóknak beszedésétől és a kir. adóhivatalokba való beszállításától is eltiltották. Az adótörvények, illetve javaslatok elvetése, tehát az új adók megtagadása kétségen felül álló joga az országgyűlésnek, épp úgy, mint bármely törvényjavaslat elvetése, de nem ilyen világos az, hogy a törvényekben megállapitott adók egész mérvükben megtagadhatók volnának. (L. *Budget.*) Hasonló módon, mint az országos adókra az országgyűlés, adómegszavazási jogot gyakorolnak a törvényhatóságok bizottságai és a községek képviselőtestületei a vármegyei, illetőleg községi adókra és pótadókra, a törvények határain belül. Az erre vonatkozó határozatokhoz azonban mindig a felügyeleti hatóság jóváhagyása szükséges.

Adómegváltás, l. *Adóigazgatás I.*

Adómentesség keletkezik, ha az adóztató hatalom a pénzügy hatalmi körébe eső személyek v. tárgyak bizonyos csoportjait adó alól kiveszi. Az A.-ek létalapjuk szerint három csoportba sorolhatók. Létalapjuk lehet az államjog. Ide tartozik az államfőnek, az uralkodó család tagjainak, a külföldi államok követeinek, konzulainak, katonatiszteknek, köztisztviselőknek A.-e. Az A.-ek második csoportjának létalapja a gazdasági viszonyokban rejlik, amikor is az állam az A. által a közgazdasági viszonyok fejlesztését veszi célba. E végből A.-ben részesülnek az új házak, új iparvállalatok, záloglevelek stb. Végül az A.-ek harmadik csoportjába tartoznak a szükségbeli A.-ek, amelyek a szolgáltatási képtelenségben lelik indokukat. Ezzel függ össze a létminimum A.-ének kérdése is. Az A.-ek lehetnek még személyi vagy tárgyi, továbbá időleges v. állandó A.-ek aszerint, hogy időhöz vannak-e kötve vagy nem. (Az A.-ek egyes eseteit l. az illető egyenes adónemeknél.)

Adonáj (héber, a. m. *uram*). Ezt a szót használják a zsidók mindenütt, ahol a szentirásban a négybetűs istennév (*JHVH*, helytelenül *Jehova*) van. A *JHVH* pontos kiejtése ma már ismeretlen. Egyedül a főpap élhetett vele egyszer évente: a kiengesztelődés ünnepén mondott imádságában. A biblia legelső fordítása a görög nyelvű *septuaginta* a *JHVH* szót kyrios (úr) szóval adja vissza, az egyházatyák is *dominus*-szal fordították.

Adon Hiram, Salamon templomának építőmestere; a szabadkőművesek a mesteri erények mintaképének tekintik.

Adoni, Brit-Indiában Madrasz kormányzóság Bellari kerületének főhelye, (1891) 26,243 lak.

Adonia, l. *Adonis.*

Adonidin, az *Adonis vernalis L.* (l. *Adonis*) hatásos mérgező anyaga; szintelen és szagtalan, rendkívül keserű ízű kristályok. Alkoholban könynyen, éterben és vízben kevésbbé könnyen oldódik. Az A.-t gyógyszerül használják, hatása hasonló a digitalinéhoz.

Adonikus-vers, görög verssor; két ütemű daktilusi rend: ´ ˘ ˘ | ´ ˘. (Pl. Pallas honores). A legkedveltebb antik metrumok egyike, többnyire a sapphói versszak (l. o.) végén.

Adonis.

Adonis, Kinyras kyprosi királynak saját leányától, Myrrhától való csodaszépségű fia, kit Aphrodite már gyermekkorában megkedvelt s egy szekrénykében Persephone őrizetére bízott volt. Mivel Persephone is szerelemre gyuladt a szép gyermek iránt, nem akarta visszaadni, mire Zeus úgy döntött, hogy A. köteles az évnek egy harmadát Persephonénál az alvilágban, másik harmadát Aphroditénál a földön tölteni, a harmadik harmadban kedve szerint választhatja társaságát. A. erre Aphroditét választotta. Midőn az ifjút vadászaton egy vadkan halálra sebesítette, Aphrodite keservesen siratja. A. kultusza szír-föniciai eredetű, de csakhamar elterjedt Egyiptomban, Kis-Ázsiában és Görögországban. A. mitosza a természet egyre változó életének, újjáébredésének és elhalásának megszemélyesítése. A. ünnepét, az *adoniákat* a Keleten, Görögországban s később Rómában is különösen az asszonyok ülték meg: első napján sírással, jajveszékelve gyászolták A. eltüntét, a másik napon örvendezve adtak hálát, amiért ujból visszatért. Az ünnepen virágcserepekbe ültetett gyorsan viruló és hervadó virágok szerepeltek, A.-kertek, melyek a tavasz gyors letüntét, a mulandóságot jelképezték. A *képzőművészetben* A. ábrázolásai nem éppen gyakoriak, képünk a nápolyi múzeum egy szobrát mutatja; A. mitoszának egyes jelenetei többször fordulnak elő szarkofágokon, etruszk tükrökön, vázaképeken. V. ö. *Brugsch,* Die Adonisklage u. das Linoslied (Berlin 1852); *Greve,* De Adonide (Leipzig 1877); *Roscher,* Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie (Leipzig 1884) A.-cikke. Képes beszédben «A.» a. m. csodaszép ifjú.

Adonis *L.* (növ., hérics), a Ranunculaceae (boglárkafélék) család génusza, melynek 20 faja Európa és Ázsia mérs. övében él. Füvek és kórós növények, finoman szabdalt levelekkel, végálló virágokkal. Hazánkban is közönséges fajai: *A. aestivalis L.* (nyári hérics), szirmai sárgásvörösek, ritkán sárgák, tövükön mindig feketék. A csésze kopasz. Terem vetésben az egész országban. *A. vernalis L.* (tavaszi hérics), szirmai nagyok, sárgák, számuk 10 - 20, a virág átmérője 5—7 cm. Csészéje és termése szőrös. Napos, főleg meszes dombokon terem. Mellékgyökeréből az *adonidin* nevű glikozidát nyerik, melyet vizibetegség ellen és hashajtóul használnak. A génusz minden faja kerti virág is lehet. Szibériában a gyökerét sárga festékül használják.

Adony (ezelőtt *Duna-A.*), nagyk. Fehér vm. adonyi j.-ban, (1900) 610 házzal és 4471 lak., (4057 magyar, 379 német; 4137 róm. kath., 132 ref., 137 izr.), vasúti és hajóállomással, postával, telefon- és táviróhivatallal. Szolgabirói székhely, járásbiróság, telekkönyvi hatósággal, csendőrörs, önk. tűzoltóság; gyógyszertár, takarékpénztár, gr. Zichy-féle mezőgazd. gépgyár, kitünő földmívelés, szőllőtermelés, marhatenyésztés. Nagy fakereskedés. Közelében volt a Vetus salina nevü római gyarmat. A castrum romjai Szt. Mihálypusztán. Nádasdy és Thurzó 1602. okt. rövid időre visszafoglalták a töröktől. A. és Ráczalmás között állott egykor Bolondvár. L. még *Eradony, Nyíradony, Tiszaadony.*

Adonyi prépostság *(Szüz Máriáról nevezett).* Már a XIII. sz. létezett. A premontrei rend birtoka volt. Feküdt Nagyváradhoz három órányira Éradony mellett, hol romjai máig is láthatók. Jelenleg a nagyváradi egyházmegyéhez tartozik.

Adóösszeirás, l. *Adóigazgatás.*

Adopció, l. *Örökbefogadás, Affiliáció* és *Arrogáció.*

Adópótlék az olyan járulékos adószolgáltatás, melynek összege a törzsadók bizonyos százalékában állapíttatik meg. Ilyen nálunk az állami egyenes adók után kivetett országos betegápolási pótadó, az önkormányzati testek háztartásában fennálló vármegyei, községi pótadó, útadó, községi iskolaadó, tanonciskola-adó, óvodai adó; a fogyasztási adók körében a szesz- és söradópótlék. A.-ot létesítettek továbbá az 1909. évi egyenes adótörvények, melyek szerint $1^0/_0$-os és esetleg még további $4^0/_0$-os pótlékot az tartozik fizetni, ki adóvallomását a kitűzött határidőben be nem adja.

Adoptál (lat.), örökbe fogad, általában valamit (véleményt stb.) elfogad.

Adoptianusok, a VIII. sz.-ban *Elipandus* toledói érsek és *Felix* urgellesi püspök (megh. 818) tanának követői. Szerintük Krisztus isteni természete szerint igazi istenfia ugyan, de emberi természete szerint Istennek csak fogadott (adoptivus) fia. Ezt a tant több zsinat kárhoztatta; híveit Nagy Károly császár elnyomta. Elipandus és Felix halála után az egész mozgalom elenyészett.

Ador v. *adoreum* (növ.), Plinius szerint a rómaiak legrégibb gabonája, l. *Tenkely.*

Adoráció. A tudományos teológia által megállapított műszó a tisztelet ama nemének jelölésére, melyet a teremtmények legfőbb uruk, istenük iránt tanusítanak (imádás). Külső jelei kiválóan a térdhajtás, két térdre ereszkedés stb. Az A. mint *örökimádás,* az oltáriszentség szüntelen imádása, a keleten már az V. sz.-ban megvolt, innét átjött nyugatra is. L. még *Pápaválasztás.*

Adorális, anatómiai mesterszó a szájnyilás oldalán fekvő irány megjelölésére.

Adorea, a 268. planetoid.

Adóreform, az állam adórendszerének átalakítása. Mivel a pénzügyi politikának egyik sarkalatos törvénye az adórendszer állandósága: ezért az A.-nak csak nyomós közszükség esetében van helye. Az egyes érdekcsoportok gazdasági küzdelmei, a birtok- és kereseti viszonyok változásai, a politikai szervezet és a pénzügyi szükséglet módosulásai mind olyan jelenségek, melyek a követelményeket már ki nem elégítő adórendszer módosítását teszik szükségessé. Az A.-nak általában két formáját kell megkülönböztetnünk. A *fiskális* vagy *pénzügyi* A. csupán a bevételek fokozására irányul; a *társadalompolitikai* A. ellenben a nagyobb pénzügyi bevételekre való tekintet nélkül az adótehernek gazdaságilag helyesebb és igazságosabb megosztására törekszik. Az A. kedvező időpontban valósítandó meg, mert zavaros politikai vagy pénzügyi viszonyok között a célba vett teherfokozás vagy teheráttolás a legnagyobb körültekintéssel készült A.-nál is meghiusulhat.

A magyar A.-okat eddigelé az állam kedvezőtlen pénzügyi helyzete miatt túlnyomóan a fiskális érdekek szerint kellett keresztülvinni, ezek a szempontok uralkodtak az 1868-iki s még inkább az 1875-iki magyar A. körül. Az adórendszer kiáltó hiányai még 1892. év tavaszán arra indították Wekerle Sándor akkori pénzügyminisztert, hogy az A.-ot a képviselőházban bejelentse s erről 1893. emlékiratot tegyen közzé, melyet 1896 tavaszán az e célra egybehivott szaktanácskozmány részletesen megvitatott. A közvélemény abban állapodott meg, hogy az addigi tárgyi adókat az állam pénzügyi követelményeinek meg az adózók teherviselő képességeinek megfelelő egyéni alapokra kell fektetni.

A m. kir. pénzügyminisztérium egyenes adóink reformja céljából az idevonatkozó adatokat összegyüjtötte és azokat feldolgozta. Az adatgyüjtéssel párhuzamosan a pénzügyminisztérium kiküldötteivel a helyszinen is tanulmányoztatta adórendszerünk és kezelésünk bajait. Miután 1899. az anyaggyüjtés befejezést nyert, 1900 folyamán a kodifikálás munkája kezdődött, melynek eredményeként 1901. az egyenes adók reformjára vonatkozó előadói tervezet elkészült. E tervezet a földadó, házadó, tőkekamat- és járadékadó, bányaadó, vállalati adó, illetményadó, kereseti adó és az általános jövedelmi pótadó, tehát nyolc egyenes adónemünk reformját foglalja magában és a földadó kivételével az A.-ot nem novelláris úton kivánta keresztülvinni, hanem egyenes adóink rendszerét szerves egészszé összefoglalva tárgyalja.

A kedvezőtlen politikai viszonyok azonban késleltették a közvélemény által is folyton sürgetett A. törvényhozási tárgyalását, míg végre 1906. ugyancsak Wekerle Sándor pénzügyminiszter el-

érkezettnek látta az időt, hogy az A.-ot megvalósítsa. Még 1907 elején közrebocsátotta a pénzügyminisztériumban működött A. ügyosztálynak kiváló tanulmányát *Hazánk nevezetesebb egyenes adói* cím alatt, melynek teljesen modern irányelvei előfutárai voltak az ennek nyomában elkészített és még 1907 őszén a törvényhozás elé terjesztett törvényjavaslatokban foglalt elveknek. Mint törvényjavaslatok, lényegtelen változtatásokkal, mint az 1909. évi V—XII. t.-c.-kok öltöttek testet.

A reformalkotás kettős alapgondolaton épült fel. Első, szociális jelentőségű alapgondolata, hogy ki-ki szolgáltatási képessége arányában viselje a közterheket, ennek folyamányaképen a szegényebb néposztályok az adó alól lehetőleg mentesíttessenek. E célból a jövedelmi adónál egyrészt létminimumot létesít évi 800 K jövedelemmel, másrészt a progresszivitást hozza be 5%-ig emelkedő adókulccsal. Másik alapgondolata a pénzügyi eredményre vonatkozik, s az egyenes adókból addig elért eredmény biztosítását célozza. A reform tehát csupán teherátvitelt jelent: a gyöngébb vállakról az erősebbekre.

Ez az A. nagy haladás a multtal szemben. Egyrészt a nem életképes régi adókat, nevezetesen a II. osztályú kereseti adót, az aránytalan adózást még inkább fokozó általános jövedelmi pótadót, valamint a kereseti adók minden osztályánál a családtagok külön adóját teljesen megszüntette, az I. és IV. osztályú kereseti adót, valamint a bányaadót pedig megjavítva más adónemekbe olvasztotta, másrészt bevált hozadéki adóink magas adókulcsait leszállította és egyéb hibáit és hiányait orvosolta s végül modern igényeknek megfelelő új adónem, az egyéni viszonyokat és a szolgáltatási képességet is tekintetbe vevő jövedelmi adó kreálása által az alanyi adózás követelményét is megvalósította.

Az egyenes adótörvények a földadóra vonatkozó rész kivételével szerves egészet alkotnak. A kivetési eljárás terén a kötelező bevallás érvényesül, melynek következménye az elmaradt bevallásból keletkezett adóeltitkolás megbüntetése, mely a kivetett adónak 1%-át, illetve a vallomásnak felszólítás ellenére elmaradása esetében további 4%-át teszi ki. A földadó reviziójáról, valamint a házadóról szóló törvények már 1910. évi jan. 1. életbe léptek, míg a többiek hatálya az 1910. III. t.-c. értelmében 1913. jan. 1-ére határoztatott meg. (L. még az egyes adónemeket külön.) V. ö. *Fellner* Frigyes, *Adóreform* (Közg. Lexikon I. köt.); *Exner* Kornél, *Az egyenes adók reformja 1894.*; *A magyar egyenes adók reformjának ismertetése* (K. Sz. 1907 nov.) és *Magyar Pénzügyi jog*, 2. kiad. 1910; *Sieghardt*, Die Steuerreform in Österreich (Finanz-Archiv, 1897. I.); *Elster*, Preussische Steuereform (Handwörterbuch der Staatswissenschaften).

Adórendszer alatt valamely államban érvényben álló összes adónemek foglalatját értik. Az egyes adózási alakokat s adónemeket szerves módon s olyképen kell összefoglalni, hogy egymást kiegészítő hatásukkal az adóztatás főelvét, t. i. azt, hogy a nemzet valamennyi tagja és minden önálló gazdaság a valóságos szolgáltatási képesség arányában járuljon hozzá a közterhek viseléséhez, lehetőleg érvényre emeljék. Az A. helyességének legfőbb kellékei: *a)* az adózási kötelesség általánossága olyan értelemben, hogy egyetlen adófizetési képességgel bíró állami tag se legyen a közterhek viselése alól felmentve; *b)* az adóteher arányos és igazságos megosztása, hogy a közterhekből senki se legyen kénytelen nagyobb részt elvállalni, mint amilyen szolgáltatási képességük arányában a többi adózókra nehezedik. Ez alapon az alsó néposztályok adóterhének könnyítését, a fizetési képességet csökkentő egyéni viszonyok (gyermeklétszám, betegség) figyelembe vételét a fundált jövedelmeknek erősebb megadóztatását, s a nagyobb jövedelmeknek fokozatosan emelkedő adótétellel való megrovását kivánhatjuk; *c)* arra kell törekedni, hogy az adót tényleg az viselje, akit a törvény vele terhelni akar (l. *Adóáthárítás*); *d)* az adóztatás úgy rendezendő, hogy az adófizetők gazdasági helyzetét meg ne rontsa, s a termelést és forgalmat lehetőleg kevéssé háborítsa; *e)* az adóztatás jogos, azaz az adóbevétel az állami célok elérésére szükséges legyen; *f)* ne álljon az A. túlságosan sok adóból, mivel az adónemek nagy száma nemcsak a nép terheit, hanem az adókezelési költségeket is szaporítja.

Adórestitució, l. *Adóvisszatérítés.*

Adorf, város a szászországi Zwickau kerületben, az Elster mellett, (1905) 7079 lakossal, hangszer-, szövő és hímzőiparral.

Adorján (*Adrianus*), több *szent* a kat. egyházban. Nevezetesebbek: 1. *A.* vértanú Nikomédiában, akit 303. nagy kínzással végeztek ki. Emléknapját a r. kat. egyház szept. 8., a gör. egyház aug. 26. ünnepli. — 2. *A.* vértanú Palesztinában. Firmilianus caesareai kormányzó előbb vadállatok elé dobatta s midőn ezek nem bántották, megfojtatta 309. márc. 15. Emléknapja ugyane napon. — 3. *A.*, Probus császár fia, szintén Nikomédiában szenvedett vértanúhalált. Emléknapja aug. 26. — 4. *A.* hitvalló, nagytudományú férfiú, canterburyi érsek, a canterburyi Sz. Péter és Pál kolostorának apátja. Megh. 710. jan. 9., mely emléknapja is. — 5. *A.*, skót püspök, vértanú, 874. a Skóciába betört dán kalózok a Forth folyó torkolatánál fekvő szigeten 6000 hívével együtt felkoncolták. A szigeten később templom épült; ennek kriptájába temették el. Emléknapja márc. 4.

Adorján (*Hadrianus*) néven hat pápát számlál a kat. egyház. 1. I. *A.*, római születésű, pápa volt 772—795. Nagy Károly császár benső barátja. Dezső longobárd király megtámadván őt, Károly 773-ban Itáliába vonult, a longobárd uralmat megdöntötte s atyjának, Pipinnek adományát megnövelvén, 774. tulajdonképeni megalapítója lett az egyházi államnak. Iréne gör. császárnővel egyetértve A. hívta össze 787-ben a II. nicaeai zsinatot a képtisztelet fölött a keleti egyházban kitört viszály megszüntetése végett. Róma önállósága és a pápaság fénye igen sokat köszönhetett neki.

2. *II. A.*, szent, római születésű, 867. lett pápa és négy évig kormányozta az egyházat. Megh. 872. jul. 8., amely emléknapja is. II. Lothár halála után a Lotharingia birtokáért versengő Kopasz Károly és Német Lajos ellen a törvényes

örökös, II. Lajos ügyét pártolta. Az ő pápasága idejére esik a Photiusszal (l. o.) vívott nagy harc.

3. *III. A.*, szent, 884—885. alig egy évig ült a pápai széken. Emléknapja jul. 8.

4. *IV. A.*, ang. származású szerzetes, ered. *Breakspeare* Miklós, 1154—1159. volt pápa. I. (Rőtszakállú) Frigyes császár pártfogolta, s a pápa világi uralma ellen fölkelt rómaiak vezérét, bresciai Arnoldot elfogván, kiszolgáltatta neki. Arnoldot Rómában máglyán végezték ki. *A.* I. Vilmos sziciliai királyt is rákényszerítette, hogy országát pápai hűbérnek ismerje el.

5. *V. A. (Ottobuono)*, a genuai Fiesco nemzetségből; csak 38 napig volt pápa, 1276.

6. *VI. A.*, szül. 1459. Utrechtben, megh. 1523. szept. 14. Löwenben a bölcselet tanára volt s 1507-ben I. Miksa császár őt hívta meg unokája, a későbbi V. Károly császár tanítójának. 1517. bibornok lett, 1520. V. Károly császár, midőn Németországba utazott, rábízta Spanyolország kormányzását. A császár támogatásával lett pápa 1522-ben. Miután az egyházi állam belső békéjét helyreállította, az egyházban elharapózott visszaélések megszüntetésével és belső reformok útján remélte a reformáció terjedésének elháríthatását; de a németországi elszakadottakat hiába igyekezett visszatéríteni. Tudós és erényes férfiú volt, de a bonyodalmak megoldására nem volt ereje, reformtörekvései pedig a római papság ellenséges magatartását idézték föl ellene. Alig másfél évi uralkodás után csalódottan szállt sírba.

Adorján, III. Béla korában kir. jegyző és kancellár, egyidejüleg budai prépost s végül 1189-től erdélyi püspök, megh. 1203 után. L. *Anonymus Belae Regis Notarius.*

Adorján, 1. *Andor*, író, szül. Szombathelyen 1883. Jogi tanulmányokat végzett. Írt egy regényt: *A szeszélyes lány hangulatai* (Bpest 1901), számos modern francia szindarabot fordított a bpesti szinházak számára. Molnár F.: *Ördög* és Lengyel M. *Tájfun* c. szindarabját pedig franciára fordította.

2. *A. Berta* (Paulayné), szinésznő, l. *Paulay.*

3. *A. Boldizsár*, költő és novellista, szül. Gortva-Kisfaludon (Gömörm.) 1820., megh. szülőhelyén 1867 jul. 13-án. Jogi tanulmányokat végzett s mint ügyvéd Pesten telepedett meg, hol a 40-es évek folyóirataiba és lapjaiba verseket és elbeszéléseket írt; barátságban volt Petőfivel, ki verset is írt hozzá. Irói munkásságát korán megakasztotta sorvasztó betegsége. A szabadságharc után cs. törvényszéki ülnök lett Rimaszombatban. Munkái nincsenek összegyüjtve. — Felesége *Lemouton* Emilia írónő, szül. Pesten 1827., megh. 1869 jan. 22-én Gortva-Kisfaludon. Francia származású, 1846. ment nőül A.-hoz. Közölt eredeti és fordított elbeszéléseket (Pesti Divatlap) és külön füzetekben elkezdte kiadni: *Shakespeare Vilmos összes szinművei prózában* c. gyüjteményét, mely az 5. füzetig haladt.

4. *A. Emil*, író, szül. Nagyváradon 1873. Jogi tanulmányait Bpesten és Berlinben bevégezvén, Nagyváradon ügyvéd lett. Művei: *Komoly pillanatok* (Bpest 1899), *Olivia bosszúja*, regény (Nagyvárad, 1899) *Osztrák jog* (Bpest 1900); ezenkívül számos jogi értekezést s főleg gyorsírási munkákat és tankönyvet írt.

5. *A. Sándor*, hirlapíró, szül. Debreczenben 1858. Hirlapírói működését az *Ellenőr*-nél kezdte, majd a *Nemzet*-nél folytatta. 1899. a *Magyar Nemzet* felelős szerkesztését vette át. A szabadelvüpárt bomlása után visszavonult a hirlapirodalomtól és a politikától. Kinevezték a magyar államvasutakhoz tisztviselőnek, hol most felügyelő. Művei: *Keleti képek* (1888); *Félhomályban* (1893); *Gólyafészek* (1895). Fordította Zola *Germinal*-ját, Turgenyev *Halál után* művét, továbbá több francia szinművet a Nemzeti és Népszinház számára. Irói álnevei: *Alkibiadesz, Camille d'Epernay.*

Adorján, 1. kisközség Szatmár vm. szatmári j.-ban, (1900) 526 magyar lakossal. U. p. és u. t. Sárközújlak. Már 1262. szerepel Szt.-Adrián néven; birtokosai az Adorjányi-, majd a Ráthonyi-család voltak. — 2. *A.*, Magyarkanizsához tartozó népes puszta Bács-Bodrog vm. zentai j.-ban, (1900) 1258 lakossal; vasúti állomás, posta és távirohivatal.

Adorjánfalva (ezelőtt *Adriáncz*), kisközség Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 1451 vend lakossal; u. p. és u. t. Belatincz.

Adorjánháza, kisközség Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) 821 magyar lak.; u. p. Csögle, u. t. Czelldömök.

Adorján vára, Biharvmegyében Szalárd mellett feküdt, hol romjai most is láthatók. 1284. Pál országbiró pártütő fiait IV. vagy Kun László parancsára Debreczen földesura, Rafain comes itt ostrommal győzte le, mire a király a várat a Borsa-nemzetségből való Tamás fiainak ajándékozta. Az egyik fiú, Jakab, a «kopasz» nádor, utóbb Károly Róbert ellen ütött pártot, minek következtében 1316. életével együtt javait, köztük a várat is elvesztette. Azután királyi birtok maradt A. 1401-ig, mikor a Csákyak kapták, kik azóta adorjániaknak is nevezik magukat. A vár utoljára 1556-ban szerepelt, midőn Csáky Pál föladta I. Ferdinánd vezéreinek.

Adorjás, kisközség Baranya vm. siklósi j.-ban, (1900) 306 magyar lak.; u. p. Kémer, u. t. Vajszló.

Adós, l. *Adósság.*

Adósfogság, az adósság behajtása céljából alkalmazható végrehajtási eszköz volt, melyet Rómában Kr. e. 325. a Lex Poetilia állapított meg az addig fennállott *adós-szolgaság* (l. o.) helyébe. Az A. több más európai jogrendszerben is helyet foglalt. Magyarországon az A.-ról Werbőczy Hármaskönyve (II. R. 68. c. és III. R. 28. c.) és az 1486. XXIX. t.-c. tanuskodik. Megállapítja az A.-ot az 1852. ideiglenesen életbeléptetett polg. perrendtartás is, mely Fiuméban ma is hatályban van.

Adóslevél *(kötvény, kötelezvény)*, az adós által adósságáról a hitelező számára kiállított okirat. Hogy az A. bizonyítékul szolgáljon, annak bizonyos belső és külső kellékekkel kell birnia. Az első tekintetben jelesül tartalmaznia kell: a hitelező és az adós nevét, a követelés tárgyát és összegét; ha pénzről szól, ennek nemét, a jogcímet (p. o. kölcsön), habár az újabb tudományos irány a jogcím kellékének kiküszöbölésére törekszik; továbbá a fizetés idejére, helyére, módjára, a kamatra vonatkozó s más oly mellékhatározmányokat, amelyeknek felvétele az adós v. a hitelező érdekében szükségesek. A [illegible] kellékeket

a törvénykezési rendtartás határozza meg és pedig eltérően a többi okirat bizonyító erejére megállapított kellékektől. L. *Okirat* és *Kötelem*.

Adósok könyve. Árüzletben igen gyakran az adósoknak és hitelezőknek külön főkönyvet vezetnek, ami azonban a gyakorlatban a legtöbbször nem bizonyult helyesnek, mert ma valaki adós, de már holnap hitelező lehet. Az ily esetek azután tévedésekre adnak alkalmat, miért is célszerű az összes személyszámlákat közös könyvbe írni, ez a könyv az *Adósok és hitelezők főkönyve* v. *Folyószámlafőkönyv*.

Adósság, pénzben v. pénzértékben álló szolgáltatás, melyet valaki (az adós) másnak (a hitelezőnek) tartozik, akinek ez az A. viszont követelést képez. Kereskedelmi könyvekben az A. a számla alanyának «tartozik» (Debet, Soll), a követelések a «követel» (Credit, Haben) rovatába jönnek. A kettőnek összehasonlítása adja a «mérleget», mely aszerint, amint a «követel» összege a «tartozik» összegét meghaladja, v. megfordítva, cselekvő v. szenvedő. A váltón alapuló A.-t «váltóadósságnak», azt, mely csak a hitelezőnek kereskedelmi könyveibe van bevezetve, «könyvadósságnak», a jelzáloggal biztosítottat «jelzálogos A.»-nak szokás mondani. Az A., mint bármely más kötelem: szerződésből, vétségből v. törvény rendelkezéséből származhatik. L. *Kötelem*.

Adósságelengedés, abból áll, hogy a hitelező adósát kielégítés vagy fizetés nélkül bocsátja ki a kötelezettségből. Az A.-hez az adós hozzájárulása is szükséges. Az A. kényszerű is lehet, pl. csődben.

Adósságelvállalás (*tartozás-átvállalás*). Szerződés, melynek célja, hogy a fennálló adóssági viszonyba új adós lépjen be. Ez történhetik úgy, hogy az eddigi adós is kötelezve marad (cumulativ intercessio), de ilyenkor inkább adóstárs belépéséről szólunk. Tulajdonképi A. csak az, amelynek célja, hogy az eddigi adóst új adós váltsa fel (primitiv intercessio). Az A. folytán a régi adós teljesen felszabadul, ha őt a hitelező a kötelezettségből kibocsátotta, ellenkező esetben a régi adós a hitelezőnek a követelés behajthatóságáért engedményezőkép szavatol. Egész vagyon átruházásánál a vagyon átvevője az adósságokért bizonyos korlátok között külön A. nélkül is felel az átruházó hitelezőinek; így van ez különösen az 1908 : LVII. t.-c. szerint a kereskedelmi üzlet átruházása esetében.

Adós-szolgaság, az ókorban divó végrehajtási eszköz, melynek alapján a hitelező a nem fizető adóst rabszolgájává tehette, sőt a római tizenkéttáblás törvény értelmében meg is ölhette. Az A. Rómában a Kr. e. 325. hozott Lex Poetilia által enyhébb természetű *adósfogságra* (l. o.) lett átváltoztatva.

Adóstársak. Ha az adósság oszthatatlan dologra vonatkozik, a dolog természeténél fogva valamenynyien az egész dologgal tartoznak, azért felelősek s azt a hitelező az adóstársak mindegyikétől egészen követelheti. Osztható dolog esetében ellenben az A. mindegyike csak a maga — kétség esetében egyenlőnek veendő — részeért felelős, az egyetemlegesség (l. o.) kötelem-esetének kivételével. Az A. mindegyike önállóan adós, akár eredetileg többen vállalták az adósságot, akár utóbb lépett több adós az eredeti adós mellé v. helyébe. A kezes azonban nem adóstárs, mert kötelezettsége csak járulékos a főadósó mellett.

Adószám, l. *Ciklus* és *Naptár*.

Adószámviteltan, az az ismeretág, mely az egyenes adók kiszámításának, kivetésének, könyvelésének és nyilvántartásának módját rendszeresen tárgyalja. V. ö. *Kritsa* Lukács, *Adószámviteltan a magyar egyenes adókról, járulékairól és számfejtéséről*. L. *Számviteltan*.

Adótárgy, l. *Adóforrás*.

Adótétel, l. *Adókulcs*.

Adótőke, az adótárgy azon része, mely megadóztatás alá kerül (pl. 2000 koronából 1200 K).

Adótörténet, l. *Adó*.

Adótörvény. Az állami háztartás iránt való legfőbb rendelkezés a törvényhozást illeti meg. Ennek folyománya, hogy egyedül és kizárólag az jogosult mindennemű állami adóztatásokra, ily adók behozatalára és módosítására. A törvényhozásnak erre vonatkozó akaratkijelentései A.-eknek neveztetnek. Az önkormányzati, így a törvényhatósági, községi adózások, továbbá egyházi adók is csak törvény, ill. törvényerejű országos szokásjog alapján követelhetők.

Adott, filozofiai műszó, melyet Kant tett közkeletűvé. A megismerésben ő különbözteti meg azt, ami *adva van*, attól, amit mi csinálunk. Ismeretünknek egyik része vagy mozzanata nem függ tőlünk, adva van nekünk, ilyenek az érzéki benyomások, másik része vagy mozzanata azonban a mi tevékenységünk eredménye. Ami adva van, ismeretünk anyaga, amelyet mi formálunk, egybekapcsolunk, egyesítünk. L. *Kant*.

Adour (ejtsd : adúr, lat. Aturus), hajózható folyó Franciaországban, a felső Pirenéusokból 1931 m. magasan ered; átszeli a gyönyörű Campanvölgyet s Bayonneon alul ömlik a Viscayai-öbölbe; hossza 335 kilométer.

Adóügyi bizottság, minden vármegye székhelyén és minden törvényhatósági joggal felruházott városban a közigazgatási bizottság tagjaiból alakul. Az általános kereseti adó és a jövedelmi adó kivételével minden más egyenes adóra s az egyenes adók körében kirótt birságokra nézve, valamint általában a pénzügyigazgatóságoknak (Budapesten a kir. adófelügyelőnek) egyesek egyenes adóügyeiben, adó- és illetékfizetési halasztás ügyeiben v. a borital- és húsfogyasztási adók ráutalása iránt hozott minden határozatára nézve az A. gyakorolja felebbezési hatóság jogkörét.

Adóügyi kihágások, az adózók oly cselekményei vagy mulasztásai, melyek a fennálló adószabályok megsértésével az adóztató hatalom megrövidítésére vezetnek. Az A.-nak főleg két esete van, a köteles adóbejelentések elmulasztása, vagyis adótárgyak eltitkolása és a hamis bevallások. Az A. rendszerint a kárösszeg többszörösében megszabott pénzbüntetésekkel, ennek behajthatatlansága esetén szabadságvesztéssel toroltatnak meg.

Adova, l. *Adua*.

Adóvégrehajtás, l. *Adóigazgatás II1*.

Adóviselő, l. *Adóalany*.

Adóvisszatérítés, a tartozatlanul befizetett adónak az állampénztár által eszközölt visszaszolgáltatása. A. nemcsak a vagyoni, hozadéki és jövedel.

mi, hanem a forgalmi és fogyasztási adóknál is előfordul. Ha az adót a kivető közegek jogellenesen szabják ki, vagy az adózó felek tévesen fizetik be, és a felek igénye a visszakövetelésre nézve még el nem évült, az állampénztár a fölösen lerótt összeget visszatéríti. Adókezelési törvényünk szerint a felek igénye a tévesen befizetett vagy törvényellenesen beszedett köztartozások visszakövetelésére a befizetéstől számítandó 5 év alatt évül el. Az államkincstár a felek kérelmére abban az esetben is visszaadja az előre befizetett adóösszegnek még esedékessé nem vált részletét, ha az adótárgy a kivetési időszak lejárta előtt elenyészik, pl. az épület elpusztul, az ipari vállalat vagy más haszonhajtó foglalkozás megszünik, illetőleg a forgalmi adóknál, ha a vagyonátruházás iránt kötött jogügyletet a felek közös beleegyezéssel visszavonták, vagy a jogügyletet a biróság megsemmisítette. A fogyasztási adó visszatérítésének (adórestitució, exportbonifikáció) akkor van helye, midőn az adóval terhelt árú külföldre szállíttatik. Az adómegtérítés címén visszaszolgáltatandó összeg nagyságát elvben könnyű megállapítani. Az államnak ugyanoly összeget kell visszaadnia, aminőt a külföldre szállított árú után annak idején adó fejében bevett. Az életben azonban csaknem elérhetetlen feladat a fogyasztási adók visszatérítésének ügyét úgy rendezni, hogy a visszatérítendő összeg pontosan az adó fejében beszedett összeggel egyezzék. Teljes pontossággal soha és akkor éppen nem lehet a külföldre szállított árút terhelő adóösszeget kinyomozni, ha az adó nem a kész termék, hanem a benne levő nyers anyag után fizettetett vagy átalányozás útján rovatott ki. Ezenfelül az adót, szigoruan véve, minden oly külföldre szállított árú után vissza kellene adni, amelynek termeléséhez a termelő belső fogyasztási adóval terhelt nyers anyagot használt fel. Azért az ellenőrzés nehézségénél fogva s a vámkezelés egyszerüsítése kedvéért az államok csak a nevezetesebb fogyasztási adótárgyak után szokták az adót visszapótolni.

Az osztrák-magyar vámterületről a közös vámvonalon át kivitt sör, cukor és szesz után járó A.-k az 1878. évi jul. 1-ig a vámjövedék tiszta hozadékából nyerték fedezetüket, ami végeredményében egyenértékű volt azzal, hogy Magyarország az A.-hez a kvóta arányában járult. Mivel pedig Ausztria az osztrák cukor- és sörtermelés túlnyomósága következtében sokkal több cukrot és sört szállított külföldre, mint amennyi reá saját kvótája arányában esett volna, az osztrák cukor- és sörgyárosoknak sokszor Magyarország térítette vissza azt az adót, melyet ők az osztrák államkincstárba befizettek. Ez érzékeny és igazságtalan károsodás elhárítása, illetőleg enyhítése céljából Magyarország már az 1878. évi kiegyezés megkötésekor kivívta, hogy az A. terhében oly arányban vegyen részt, aminőben áll a magyar kincstárnak az illető adónemnél elért nyers bevétele a mindkét államban ugyanazon adónemnél elért nyers bevételhez. Ausztria azonban jóval nagyobb arányban szállít a külföldre fogyasztási adóval megrótt cikkeket, mint amennyit az illető adónemnél tényleg bevesz s így Magyarországot e rendszer mellett is még mindig érzékeny veszteség érte. Végül 1900 jan. 1-től kezdve az A. ügye olyképen szabályoztatott, hogy a közös vámvonalon át kivitt, fogyasztási adó alá vetett tárgyak után járó A.-ek és kiviteli jutalmak már nem osztatnak fel Magyarország és Ausztria között az illető adóban elért nyers bevétel arányában, hanem mindkét állam a saját tényleges kivitelének megfelelő A.-t viseli.

Adowly (ang., ejtsd: édauli), űrmérték Bombayban; gabonánál = 4 sihr = $^1/_{16}$ parah, rizsnél = $7^1/_2$ sihr, sónál = $^2/_{21}$ parah.

Adoxa (növ.), l. *Adoxaceae.*

Adoxaceae (pézsmaboglárfélék), a kétszikűek családja, melybe csak egyetlen egy faj tartozik, az *Adoxa moschatellina* L. (pézsmaboglár). Virága himnős, virágtakarója egyszerű. Porzói tövig kettéhasadtak. A magház félig alsó állású, 3–5 termőlevélből áll, ugyanannyi bibeszállal. Termése húsos, zöld bogyó. Évelő fű, hármas levelekkel. Virágzata pézsmaillatú. Európa, Ázsia és É.-Amerika mérsékelt övében fordul elő, árnyas erdőkben.

Ad partem (lat.) a. m. részben.

Ad patres (lat.) a. m. az atyákhoz (menni), meghalni.

Ad perpetuam memoriam (lat.) a. m. örök emlékezetre.

Ad pias causas (lat.) a. m. szent célokra, kegyeletes alapítványokra; *ad pios usus,* jótékony célra.

Ad posteriora (lat.) a. m. az utóbbihoz, a hátulsó részre.

Adpropriatio (lat.), l. *Appropriáció.*

Adquaestus conjugalis (lat.), a házastarsaknak a házasság tartama alatt gyüjtött közös szerzeménye, l. *Közszerzemény.*

Adra, város a spanyolországi Almeira provinciában, a Rio Grandenak a Közép-tengerbe való torkolásánál, (1900) 11,188 lakossal, ólombányákkal és cukornádültetvényekkel.

Adragantin, l. *Basszorin.*

Adraha, város Palesztinában, l. *Edrei.*

Adramitti, l. *Edremid.*

Adrammelekh, a biblia szerint (Királyok II. 17,30) asszír istenség, melyet különösen a szipparbeliek tiszteltek. Ugyane forrás szerint A. kultusza gyermekeknek elégetésében állott. A talmud szerint ló- vagy öszvéralakja volt. A. nevet viselt Szanhérib király egyik fia is, aki testvérének, Sarecernek segítségével 681-ben Kr. e. apját megölte. Erről az eseményről, amelyről II. Kir. 19, 37. Ézs. 37, 38. van szó, az asszír források is tesznek említést.

Adramyttion, parti város Mysiában. Kazazi G. görög fedezte fel a mai Adramytitól délnyugatra 13 km.-nyire, Kemér közelében. Valószínű, hogy Lydia királyának, Krőzusnak a fivére alapította. 1100-ban Tzahasz török tengeri rabló elpusztította, aztán Alexios császár rendeletére beljebb, mai helyén építették fel újra, ugyanott, ahol régesrégen Thebe Hypoplakie város feküdt.

Adranum *(Hadranum),* ókori város volt Szicíliában, az Aetna DNy.-i lejtőjén (ma *Aderno);* nevét az egész Szicíliában tisztelt Adernus istentől kapta, kinek temploma a város közelében állott. Az isten szent állatja a kutya volt, templo-

[illegible] egy nagy kutyát tartottak, melyeknek [illegible] sokat mesél Aelianus.

Adrar ([illegible]), 74000 km², berberek lakta hegyvidék a Ny.-Szaharában az é. sz. 21° alatt, [illegible], búza, árpa, datolya, köles- és görögdinnyetermeléssel, állattenyésztéssel. A négerekkel erősen keveredett lakosság struccollakkal [illegible] kereskedik. Főhelyen és a karavánkereskedés csomópontján, Singetin kívül [illegible] 15 faluja van. A marokkói és ny.-szudáni kereskedelmi úton fontos pont s már a XVI. században a portugálokó volt, most francia protektorátus alatt áll.

Adrastea, a 239. planetoid.

Adrasteia (gör. a. m. «az elkerülhetetlen», lat. *Adrastea* v. *Adrastia)*, görög istennő, ki mint az [illegible] megboszulója rokon, sőt némely helyeken egy a Nemesissel.

Adrastos, a görög monda szerint Argos királya, ki elűzetvén Sikyonba, anyai részről való nagyapjához, Polyboshoz menekült, kinek leányát nőül vette s kit az uralkodásban is követett. Később visszatért Argosba. Az ő ösztönzésére harcoltak a *[illegible]* s később az *epigonok Théba ellen*. Sikyonban hérosz gyanánt tisztelték.

Ad ratificandum (lat.) a. m. megerősítés, jóváhagyás végett.

Ad referendum (lat.) a. m. jelentéstétel végett, előadás céljából.

Ad rem (lat.) a. m. a dologra; *ad rem nil facit* a. m. nem tartozik a dologra.

Adrenalin *(adrenalon, epinephrin, suprarenin)*, a mellékvesék (l. o.) alkotórésze, amelyekből, úgyszintén mesterséges úton elő is állították. Tapasztalati képlete $C_9H_{13}NO_3$. A pirokatechin $[C_6H_4(OH)_2]$ származékának tekinthető másodrendű alkohol. A mellékvesékből úgy állítható elő, hogy juh v. marha összeaprított mellékveséit ecetsavas vízzel áztatják, majd a vizes oldatból az idegen anyagokat alkohollal lecsapják és a légüres térben bepárologtatott szűredékből ammonia-oldattal a nyers A.-t lecsapják. Tisztítására ecetsavval savanyított alkoholban oldják és az oldathoz, a szennyezések lecsapására, étert öntenek. A csapadékról leszűrt folyadékból az A.-t újból ammonia-oldattal választják le. Mesterségesen a pirokatechinből szintézises úton állítják elő *(suprarenin)*. Színtelen, keserű ízű kristálytűk v. lemezkék. Vízben oldható; az oldat lúgos kémhatású. Az A. bázis, savakkal sókat alkot. Hevítéskor kb. 205°-on sárgásbarna színt ölt, majd elbomlik. Oldata, kissé megsavanyítva, ferrikloridtól smaragdzöld színt ölt, kissé meglúgosítva pedig kárminvörös színűvé válik. Oxidációkor protokatechusavvá (dioxibenzoesavvá) alakul. Enzimek hatására az A.-ból barnásfekete festékek, *melaninok* keletkezhetnek. Mivel a tirozinból szépia-enzimek hatására szintén melanin keletkezik, a tirozin és az A. egymással közeli összefüggésben vannak. Az A., valamint a többi kevésbbé tiszta mellékvese-készítmények és kivonatok hatalmas izgatói az összes sympathicus idegvégződéseknek és erélyes izomösszehúzódásokat okoznak a velük összefüggő sima izmokban. A vérbe fecskendéskor az összes vérerek összehúzódnak a szív és tüdő erei kivételével; sőt az előbbinek erei még kitágulnak, s a szív jobban tápláltatik. A vérnyomás tehát rohamosan emelkedni, a szívmunka javulni fog. Mindez azonban csak 1—2 percig tart, mert az A. a vérben, szövetekben hamar elpusztul. Bevéve, vagy bőr alá fecskendve tönkre megy, mielőtt hathatna. Az A. élettani jelentőségét bizonyítja, hogy a vérben állandóan jelen van: pusztul, de folyton újra képződik a mellékvesében. Hiánya (teljes mellékvesekiirtás) óriási vérnyomáscsökkenéssel, hőcsökkenéssel és 24 órán belül halállal jár. A *gyógyításban* megbecsülhetetlen szereink közé tartozik. Vérző sebfelületet, nyálkahártyákat 1‰ oldatával megecsetelve, azok az érzsugorodások miatt elfehérednek és nem véreznek. Az A.-nal együtt befecskendezett kokain nem szívódhat fel gyorsan és így nem veszélyes; érzéstelenítő hatását pedig nagyon fokozza. Újabban élesztési kísérleteknél is sok sikerrel használják: a szívbénulás miatt halál szélén állóknak 6—8 csepp 1‰ A.-oldattal kevert fiziologikus (0·9%-os) konyhasóoldatot v. ½—1 cm. 1‰ A.-t fecskendeznek a gyűjtőerébe. A magyar készítmény neve tonogen suprarenale Richter. L. *Mellékvese.*

Adresse (fr., ejtsd: adressz), a közönséges életben a. m. cím, jelzés, vm. küldemény felirata vagy a küldeményen a személy címe; a politikai életben a. m. felirat, válaszfelirat.

Adria, l. *Adriai-tenger.*

Adria, a rómaiak Atria, Hatria v. Hadriá-ja, ma A. Venetának is hívják, város az olaszországi Rovigo tartományban, a Pó és Adige torkolatai közt, most 22 km.-re a tengerparttól, püspöki székestemplommal (1901) 15,678 lak., bőriparral, selyemszövéssel, gabona-, ló-, marha- és halkereskedéssel. A rómaiak idejében a tengerparton feküdt. Az Adriai tenger A.-tól kapta nevét.

Adria, a 143. planetoid.

Adria *magyar királyi tengerhajózási részvénytársaság*, székhelye Budapest; üzleti ügyeinek vezetésére Fiuméban üzletigazgatóságot tart fenn. Alaptőkéje 10.000,000 K. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter jogosult a társaság igazgatóságába két, a pénzügyminiszter pedig egy tagot kinevezni. Az elnök és a két alelnök megválasztásának érvényéhez a keresk. miniszter megerősítése szükséges. Az elnöknek, az alelnököknek és az igazgatósági tagok két harmadának magyar állampolgároknak kell lenniök. A társaság ügykezelési nyelve a magyar s üzlete a kereskedelemügyi m. kir. miniszter felügyelete alatt áll, aki azt az e célra kinevezett miniszteri biztos és a fiumei m. kir. tengerészeti hatóság által gyakorolja. Az A. 1881. alakult. Az államhoz való viszonyát és szerződéses kötelezettségeit az 1880. XXV. t.-c. helyébe lépett 1891. XXX. t.-c., majd az ezt követő 1901. VII. t.-c. szabályozza. Az államtól 1.140,000 K évi segélyt kap, melynek fejében köteles hajózási üzletével Magyarország kereskedelmi, szükség esetén az osztrák-magyar monarchia hadügyi érdekeit szolgálni. És pedig menetrendszerű kötött járatokat köteles fentartani Fiuméból: évenkint 12-t Glasgowba, 12-t Leithba v. Ny.-Európa egy más kikötőjébe, 12-t Londonba, 24-et Liverpoolba, 12-t Hull v. Newcastleba, 12-t Rouenba v. É.-Franciaország egy más kikötőjébe, 12-t Bordeauxba,

52-t Barcelonába v. Valenciába, 72-t Olaszország és Szicilia fontosabb kikötőinek, valamint Máltának érintésével Marseilleba, 6-ot Hamburgba v. Kopenhágába, Antwerpen v. Rotterdam v. Amsterdam érintésével, 12-t Braziliába, 12-t Antwerpenbe v. Rotterdamba v. Amsterdamba, 12-t Portugália egy kikötőjébe s havonként egy járatot az é.-afrikai fontosabb kikötőkbe, úgyszintén az összes itt felsorolt kikötőkből ugyanannyi járatot Fiuméba. Az A. földközi-tengeri járatain, ú. m. 1. a marseillei, 2. a spanyolországi és 3. é.-afrikai vonalán személyszállításra is berendezett gőzösöket járat. 1898. a magyar és az osztrák kormány között Fiume és Trieszt hajózási kiszolgálása tekintetében területmegosztási egyezmény jött létre, melynek értelmében az A. Fiume és Trieszt nyugati, az osztrák Lloyd pedig Trieszt és Fiume keleti hajóösszeköttetéseit latja el. Ez az egyezmény 1906. végével lejárt s azóta némi módosításokkal provizórikus meghosszabbítást nyert. Az A. hajóparkja ezidőszerint 33 hajóból áll, amelyek összes brutto tonnatartalma 70,000 tonna, hordképessége 105,000 tonna. Szállítási ügyleteinek lebonyolítására a hajói által rendszeresen érintett kikötőkben ügynökségeket tart. A *Cunard* liverpooli hajóstársasággal 1904. kötött szerződése értelmében az A. átvette a nevezett társaság magyarországi kizárólagos képviseletét s a Cunard gyorsgőzöseivel kéthetenkinti rendszeres járatokat tart fenn a kivándorlási forgalom lebonyolítására Fiume és New-York között.

Adriai biztosító társulat (*Riunione Adriatica di Sicurta).* Alakult 1838. 8 millió korona alaptőkével. Működési köre kiterjed: tűz-, élet-, szállítmány-, betörés- és üvegbiztosításra; a baleset és jégbiztosítási üzletet e célra alapított leányintézetei által műveleti. A társulat székhelye Trieszt, képviselete azonban a világnak majdnem minden kulturországában van. Hazánkban, önálló hatáskörrel, a társulat *magyarországi igazgatósága* működik. A társulat díj- és egyéb tartalékai az 1908. évi mérleg szerint 137 millió, évi bevételei 44 millió, készfizetései az intézet fennállása óta az elemi ágazatokban 530 millió és az életbiztosítási ágazatban 110 millió koronát tettek ki.

Adriai-tenger, a Földközi-tengernek az Apennini-félszigetet a Balkánitól elválasztó része. D.-en a 72 km. széles Otrantói-szoros összeköti a Jontengerrel. Hossza kb. 900, szélessége 150 km. Partvonalának hossza 1980 km. Mélysége általában nem nagy; D.-en kb. 1000 m.; Brindisi és Cattaro közt éri el a legnagyobb mélységét, az 1590 m.-t; É. felé azonban gyorsan veszit mélységéből. É.-i vége a Velencei- és Trieszti-öböl, amelyet Isztria félszigete választ el a Quarnerótól, a Fiumei-öböltől. Ny.-i partjai egyhangúak, a Manfredoniaitól eltekintve öblökben igen szegények; ÉNy.-on pedig mocsarak és lagunákban bővelkedők. K.-i partjai ellenben szaggatottak, sziklásak, meredekek; ezek előtt számos, kisebb-nagyobb sziklás sziget és szirtzátony, húzódik el. E szigetek kiválóbbjai: Veglia, Cherso, Lussin, Arbe, Pago, Isola Grossa, Brazza, Lesina, Lissa, Curzola, Lagosta és Meleda. Az A.-ba torkoló folyók közül a legnagyobbak a Pó és az Adige, amelyek iszapjukkal a szárazföldet folyton növelik; parti folyók mindkét oldaláról táplálják; a K.-iek közül a nagyobbak: a Narenta, a Drin és a Viosza. Sótartalma meglehetősen nagy. Áramlatok alig érezhetők rajta; a legfontosabb a dalmát partok mentén É.-ra és az olasz partokon D. felé tart. Az ár és apály igen gyönge, 0·3 és 1·8 m. között váltakozik. A rajta végig száguldó É.-i szél a *bora,* a D.-i a *scirocco.* A ton-, szardella- és makrela-halászat különösen az olasz partokon jelentékeny. Nagyobb parti városai: Ny.-on Velence, Chioggia, Rimini, Pesaro, Sinigaglia, Ancona, Manfredonia, Barletta, Trani, Malfetta, Bari, Monopoli, Brindisi, Otranto; É.-on és K.-en Trieszt, Pirano, Rovigno, Pola, Fiume, Buccari, Zengg, Zara, Sebenico, Spalato, Raguza, Cattaro, Durazzo és Avlona. A legélénkebb forgalmú kikötő Trieszt, melyhez csatlakoznak Velence és Fiume, amely utóbbi a magyarországi tengeri árú- és személyforgalom legnagyobb részét bonyolítja le. Brindisi K.-Ázsiába vezető személy- és posta-forgalom kiinduló pontja. Legnagyobb és elsőrangú hadi kikötő: Pola; kisebb Dalmáciában Spalato és Cattaro, olasz földön Velence és Ancona. Jelentékeny zoológiai állomás van Triesztben. A hajóforgalmat főképen az osztrák Lloyd, a magyar Adria, az Ungaro-Croata, a Navigazione Generale Italiana tartják fenn. V. ö. *Wolf* u. *Luksch,* Physische Untersuchungen im Adriatischen u. Sizilisch-Jonischen Meer (Wien 1881); *Schweiger-Lerchenfeld,* Die Adria (u. o. 1883); *Krisch,* Die Fischerei im Adriatischen Meer (Pola 1899). Magyar történeti szempontból *Dobos* Fer., Az A. uralmának kérdése a 14. században (Kolozsvár 1905); *Chlumecky* br., Italiens Kampf um die Vorherrschaft in der Adria (1907); *Philippson,* Das Mittelmeergebiet, II. kiadás; *Stradner,* Rund um die Adria (Graz 1904). — *Térképek:* Generalkarte in 4 Blättern nach den Aufnahmen d. österr.-ungarischen u. d. italienischen Kriegsmarine 1 : 350000 (Triest); Küstenkarte v. hydrografischen Amt d. k. u. k. österr. Kriegsmarine. 1 : 180000.

Adrian (ejtsd: edrienn) az északamerikai Michigan állam Lenawee county-jának fővárosa, (1900) 9654 lak., malmokkal, és vasöntőkkel; fontos gabonapiac.

Adrianopolis, l. *Drinápoly.*

Adrianus, l. *Adorján.*

Adria Veneta, város, l. *Adria.*

Adrittura (ol.), helyesebben *a dirittura* a m. egyenesen, közvetlenül, akadály nélkül. 1. Váltójogi műszó annak kifejezésére, hogy «egyenesen az adósra intézvényezett». Igy pl. a visszkereseti összeg erejéig a visszkereső hitelező a visszkereseti adós ellen visszváltót a váltóforgalom elvei szerint csak «a dirittura» bocsájthat ki, azaz intézvényezettként magát az adóst kell kijelölnie és pedig ennek lakhelyén s nem nevezheti meg benne intézvényezettül adósának valamely adósát, sem nem telepítheti a váltót. 2. A fuvarozási (szállítási) ügyletnél A. a jószágnak egyik helyről a másikra való közvetlen szállítását jelenti, átrakás nélkül.

Adroit (francia), ügyes, csinos.

Adrumetum, l. *Hadrumetum*.

Adscriptio (lat.) a. m. hozzáírás, ajánlás. *Adscriptus glebae* a. m. földhöz ragadt, jobbágy. Adscriptitiusoknak nevezték a rómaiaknál az oly rabszolgákat, kik az általuk mívelt földnek tartozékát képezték, s azzal együtt adattak el.

Ad separatum (lat.) a. m. különösen.

Ad speciem (lat.) a. m. látszatra.

Adspectus planetarum, l. *Aspektusok*.

Adspersorium (lat.) a. m. szentelő.

Ad Statuas, dunamenti város és állomás Pannoniában; most *Gönyő*.

Adstipulál (lat.) a. m. mellette szavaz, pártján áll.

Adstringentia (lat., összehúzó szerek), olyan gyógyszerek, melyek az emberi test szöveteit zsugorítják, s e hatásuk folytán a szövet közt levő nedves folyadékat, nevezetesen a vér, kiszorulnak más testrészek felé, ezért is a behatás helyén a test hőmérséklete csökken, a ki- és elválasztások korlátozódnak s helybeli szegényvérűség és érzéscsökkenés mutatkozik. Ez okozza, hogy különösen a gyuladt, dagadt, genyedő nyálkahártyákat az A.-k lelohasztják és a genyedést meg is szüntethetik, annál inkább, mert fertőztelenítő tulajdonságuk is van. Nevezetes hasznuk, hogy a vér megalvadását gyorsító és a vérerek falát összehúzó tulajdonságuk folytán helybeli vérzéscsillapító hatásuk is van, s ezért *stypticának* is neveztetnek. Belsőleg véve szorulást okoznak. Az A. közé tartoznak a csersavtartalmú szerek (gubacs, ratanha-gyökér stb.), a higított savak, némely fémsók (különösen a vasnak, ólomnak, ezüstnek némely vegyületei), a timsó stb.

Adszorpció. A gázok, különösen a könnyen folyósíthatók, a szilárd testek vonzó hatása folytán azok felületén megsűrűsödnek. E jelenséget A.-nak nevezik. Az üveg, porcellán és fémtárgyak a levegőn állva mérhető mennyiségben adszorbeálnak vízgőzt és egyéb gázokat. Pontos méréseknél ez okból a mérendő tárgyat mérés előtt ki kell heviteni. Egy test adszorbeáló képessége annál nagyobb, minél nagyobb a felülete. Igy nagy az A. képessége a taszennek, a finomul eloszlott fémeknek (platinatapló, platinakorom), a finomul eloszlott csapadékoknak. A gázok A.-ja hőfejlődéssel jár, mely néha olyan tetemes lehet (platinakorom), hogy az illető anyag izzásba jön. Némely finom eloszlású fém (pl. alacsony hőfokon redukált vas) a levegőből olyan hevesen adszorbeál oxigént, hogy megtüzesedik. Az ilyen testeket *pirofóroknak* (l. o.) nevezik. Finom eloszlású széntartalmú anyagok, amilyenek pl. a szénának mikroorganizmusok megindította erjedésszerű bomlásánál keletkeznek, szintén pirofóros sajátságúak. Ezzel függ össze, hogy a boglyákba rakott friss széna néha minden külső látható ok nélkül meggyulad.

Ad tempus (lat.) a. m. egy időre; *A. vitae* a. m. életfogytig.

Adterminális áram, l. *Állati elektromosság*.

Ad turpia nemo obligatur (lat.) a. m. gaztettre senkit sem lehet kötelezni.

Adua *(Adova)*, az é.-abessziniai Tigré-tartomány főhelye, vulkáni hegyek aljában, füves sikon, Axumtól 16 km.-re, 3000 lakossal, kik jelentékeny kereskedést űznek, főként gyapotárúkkal és cédrusfával. Nevezetes arról a győzelemről, melyet közelében Menelik abesszíniai király 1896 márc. 1. Baratieri olasz vezér csapatai fölött kivívott.

Aduatukok *(Aduatuci)*, germán néptörzs a belga Galliában, a Maas és Rajna között. Caesar, ki őket Kr. e. 57. leigázta, a cimberek és teutonok nemzetségéhez számítja. L. még *Tungrok*.

A due, ol. zenei műkifejezés, *kettesével, kétszólamulag*, pl. *a due voci*, két énekhangra.

Adula-Alpok, l. *Alpok*.

Adulár (ásv.), anyagát tekintve az ortoklasz legtisztább faja; színtelen, áttetsző-átlátszó. Előfordul nagyobb és szép kristályokban az Alpok különböző helyén (a svájci Adula-hegyről nevezték el), gneisz és egyéb régi kristályos kőzetek hasadékaiban fennőve. Hazánkban Felsőbányán, Vöröspatakon stb. Némely ú. n. *holdkő* (l. o.) is A., továbbá ide sorolható a porfirkonglomerát hasadékaiban található *paradoxit* Eubáról (Szászorsz.) és a *valencianit* Valencia (Mexikó) ezüstbányáiból.

Adulatio (lat.) a. m. hizelgés.

Adule v. *Adulis*, az ókorban tengeri város Etiópiában, a Vörös-tenger mellett, ma *Zulla*. A római császárság korában fontos kikötőhely, mely elefántcsontot, majmokat, vizilóbőröket és rabszolgákat szállított a birodalomnak az ország belsejéből. Az ókori földrajzra nézve fontos az a két felirat-töredék (Monumentum Adulitanum), melyeket Kosmas Indikopleustes adott ki először (a VI. sz.-ban).

Adullam, kánaáni város a Juda-hegy aljában, Jeruzsálem és a mai Bet-Dzsibrin közt. Az A.-barlangban időzött Dávid hosszabb ideig, midőn Saul üldözése elől menedéket keresett.

Adulter (lat.) a. m. házasságtörő; *adultera*, házasságtörőnő; *adulteratio, adulterium* házasságtörés; *adulterinus*, házasságtörésben születetett gyermek.

Adultus (lat., felnőtt korú), l. *Életkorok*.

Ad unum omnes (lat.) a. m. egytől egyig, valamennyien.

A dur, mint hangsor: a, h, cisz, d, e, fisz, gisz; mint akkord: a, cisz, e.

Adurentia (lat.) a. m. égő v. égető gyógyszerek; *adustio*, égés, égetés.

Adurol, fotográfiai előhívó. A *Hauf* által gyártott A. monoklórhidrokinon, a *Schering*-féle pedig monobrómhidrokinon. Vízben jól oldódó kristályos por. Mint előhívó a hidrokinonhoz hasonló, de azzal szemben nagy előnye, hogy nem olyan érzékeny a hőmérséklet iránt, jóval tartósabb, igen gyorsan és tisztán dolgozik.

Ad usum (lat.) a. m. használatra; *A. Delphini*, címet adott Fénélon a francia trónörökös (Dauphin lat. Delphin) számára készített olvasókönyveinek, ahonnan a kifejezés ezt az értelmet kapta: Tanulók használatára.

Advaita (szanszkrit szó: a nem-dualizmus, nemkettősség, a monizmus), az ind filozófia fogalma a világegyetem egységének jelölésére. T. i. Brahmanon, a lét ősalapján kivül nem létezik semmi; a tapasztalati világ csak látszat, káprázat (mājā), csalódás, mely a nemtudásból (avidjā) származik. E tan leghiresebb képviselője Sankara mester, Sankarācārja volt, ki körülbelül 600. élt Kr. u. Kö-

vetőit advaitavādin-nak (a monizmus vallóinak) nevezik.

Ad valorem (lat.), érték szerint.

Ad valvas curiae (lat.) a. m. a tanácsház ajtaira, azaz kifüggesztendő dolog.

Advena (lat. jövevény, idegen), az országba bejövő külföldiek régebbi neve. Igy nevezi őket Kálmán király s több törvénycikkünk.

Advent (lat. *adventus:* megérkezés, eljövetel, tkp. *Adventus Domini*: Úrjövet), előkészítő idő Jézus születésének ünneplésére. A római kat. egyház, melyhez a protestáns is csatlakozott, négy Á.-vasárnapot számlál. Á.-ban vannak a Szüz Mária tiszteletére való roráte-misék, melyeket a reggeli órákban tartanak. L. *Hajnali mise.* Az Á.-i idő, éppen úgy mint a böjti időszak, komolyabb vallásos hangulatban töltendő bűnbánati idő, mely alatt az istenitiszteletből minden ünnepélyesebb mozzanat kimarad. Az első Á.-i vasárnappal kezdődik az egyházi év, a Krisztus élete és munkái sorozatának ez egyházilag megállapított láncolata.

Ádventi böjt, l. *Böjt.*

Adventisták, magyarul a. m. a Krisztus második eljövetelére várakozók; vallási felekezet az északamerikai Egyesült-Államokban és Angolországban. E felekezet tagjai egy minél előbb eljövendő ezeréves országban hisznek, mely Krisztus újra eljövetelével látható alakban fog kezdődni (l. *Chiliazmus).* E felekezet alapítója William *Miller* (1772—1849), ki 1831-től kezdve New-York, Massachusetts, Maine s más É.-amerikai államokban sok hivőt csoportosított maga köré, kiket az ő neve után *milleritáknak* is neveznek. Miller a világ végének elérkezését először 1843, azután 1844 márc. havára jövendölte meg. Ámbár követőinek többsége, miután jóslatai nem teljesedtek be, elhagyta őt, közülök mégis tekintélyes számot tudott felekezetté tömöríteni. Az A. ma a következő kisebb felekezetekre oszlanak fel: *Evangelical Adventists*: evangeliumi A.; *Seventh Day Adventists:* hetedik napi A.; *Life and Advent Union:* Krisztus élete és eljövetele egyességének adventistái: *Age to come Adventists:* az eljövendő kor adventistái, amely kisebb felekezetek vallásos hitöket illetőleg csak néhány pontra nézve térnek el egymástól, mint pl. a gonoszok feltámadására és a halhatatlanságra stb. vonatkozó tanokban. Miller követőinek száma 1901. az É.-amerikai Egyesült-Államokban 65,000, Európában 7700 volt. Az egyházak nagyon csekély vagyonnal birván, lelkészeik csaknem mindannyian lelkészi hivatásuk körén kivül keresik létfentartásuk eszközeit.

Adventitia bona (lat.) a. m. más úton, mint örökség útján szerzett javak. *A.-rum peculium* az újabb római jogban az apai hatalom alatt álló gyermeknek minden szerzeménye, amely nem származik az atyától és nem *castrense peculium* (hadi szolgálat által szerzett) v. *quasi castrense peculium* (hivatal, ügyvédség, birói gondnokság által szerzett, az uralkodó vagy uralkodóné által adományozott vagyon s a lelkészi hivatalt viselőnek egész szerzeménye). A megkülönböztetésnek jogi jelentősége van, mert míg a «castrense» és a «quasi c. p.» a fiunak teljes és szabad tulajdonát képezi, amelyen az apát még a haszonélvezet joga sem illeti meg, addig az «a. pec.» tulajdonjoga a gyermeké ugyan, de kezelése és haszonélvezete az apai hatalom tartama közben az apát illeti. E különbségeknek jogi jelentősége akkor szembetünő, ha arra gondolunk, hogy a régi római jogban házi gyermeknek saját vagyona nem lehetett, hanem minden, amit szerzett, apjáé volt. Az apától kapott vagyon *peculium profectitium* s ennek tulajdona, úgyszintén az, amit a fiú vele szerez, az apáé marad. — *Adventitia dos* a nőnek hozománya, mely nem a nőnek apjától v. atyai nagyapjától származik, vagyis nem *profectitia dos.*

Adventitius v. *adventiv* (lat., járulékos), általában olyan *növényszerv,* mely nem a meghatározott helyén, a tenyészőcsúcsból fejlődik, hanem a rendes szabályok ellenére, másutt állandósult szövetből, határozatlan rendben. Az adventiv képlet keletkezése mindig endogén. — Adventiv flóra (florula advena v. adventitiae plantae), l. *Jövevény növények.* Adventiv gyökerek, l. *Járulékos gyökerek.* Adventiv rügyek, l. *Járulékos rügyek.*

Adverbium (lat.) a. m. határozó szó (l. o.).

Adversa fortuna (lat.), balsors; *adversa pars,* ellenfél; *adversativ,* megszüntető v. megszorító.

Adversaria (lat.), a római üzleti nyelvben az üzleti események előleges feljegyzésére szolgáló könyvek; ujabb időben oly irományok, melyek alkalmi jegyzeteket tartalmaznak. Filozófiai és nyelvtani jegyzeteket tartalmazó gyüjtemény is.

Adverso flumine (lat.), Horácnak latin mondása: ellenkező széllel (vitorlázni), azaz balsorssal küzdeni.

Advertiser (ang., ejtsd: edvertáizör), híradó; angol ujságok címe.

Advitalitium (lat.) a. m. valamely dolognak életfogytiglan való haszonélvezete.

Advocati ecclesiae *(defensores actores ecclesiae,* lat.), régen az egyházak és egyházi alapítványok ügyvivői, ügyvédei.

Advocatus (lat.) a. m. ügyvéd (l. o.).

Advocatus diaboli (lat.), kanonizáció (szentek közé iktatás) körül követett eljárásban a kanonizációt ellenző ügyvéd; a védő vele szemben az *advocatus dei.*

Ad vocem (lat.) a. m. a szónál (megjegyzendő), hasonló értelmű, mint a francia *à propos.*

Advogato-fa és *advogato-zsír,* l. *Persea.*

Ady *Endre,* költő, szül. Érmindszenten, Szilágy vm., 1877 nov. 22. 1896. tett érettségi vizsgálatot Zilahon; ezután jogot hallgatott Debreczenben, Budapesten, Nagy-Váradon. 1898—1900. Debreczenben újságíró volt, később több mint 4 évig Nagyváradon lapszerkesztő. 1904 óta részben Budapesten ujságiró, részben Párisban él és ír. Munkái: *Versek* (Debreczen 1898); *Még egyszer* (Nagy-Várad 1903); *Új versek* (Budapest 1906, 2. kiad. 1909); *Vér és arany* (u. o. 1908); *Az Illés szekerén* (u. o. 1909); *Szeretném, ha szeretnének* (u. o. 1910); *Sápadt emberek és történetek* (Magyar könyvtár); *A tízmilliós Kleopátra és egyéb történetek* (u. o.); *Új csapáson,* elbeszélés (Mozgó könyvtár). A. legjellegzetesebb képviselője s mintegy vezetője egy újabb hazai költői iskolának, amely líránk újabb és felsőbbrendű fejlődési foko-

...alat törekszik megteremteni s költészetünket a modern ember differenciáltabb, bonyolultabb érzésvilágának és hangulatfajtáinak tolmácsolására alkalmassá tenni, még pedig nem a hazai hagyományok alapján, sőt inkább azok ellen fordulva, hanem a francia dekadensek nyomán és a Nyugat-európai irodalmakban divatba jött szimbolisták modorában. Főleg 1903 óta vonta magára jobban a figyelmet s elveivel és költői gyakorlatával élénk mozgalmat támasztott, lelkes követőkre és heves ellenzőkre tett szert.

Adye [illegible] *John Miller, sir*, angol tábornok, szül. Sevenoaksban (Kent) 1819., megh. 1900 aug. 26. Részt vett a krimi hadjáratban, harcolt Indiában, Afganisztánban (1863—64) és mint Wolseley törzskari segédje Egyiptomban (1882). 1886-ban Gibraltár kormányzójává nevezték ki. Művei: The defence of Cawnpore in Nov. 1857 (London 1858); A review of the Crimean war in the winter of 1854—55 (u. o. 1860); Sitana, a mountain campaign in 1863 (u. o. 1867); The British Army (1876); Recollections of a military life (1895).

Adynamia, l. *Adinamia*.

Adyton (gör.), l. *Aditon*.

Adžamovci, adóközség, Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 542 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Nova-Gradiska.

Adzsanta *(Ajanta*, angolul: *Adjunta)*, falu Brit-K.-India haiderabadi kerületében; közelében a hegyekben a sziklából mesterségesen, de a legtökéletesebb és leggondosabb kivitellel van kivésve India e nemű emlékei közt a leghíresebb 24 kolostor és 5 templom, melyek belső falait buddhista írások, freskók és domborművek ékesítik. A sziklatemplomok Kr. e. 200 — Kr. u. 600. épültek. V. ö. *Burgess*, Notes on the Baudda Rock-temples of A. Bombay (1879); *Gill* és *Fergusson*, The Rock-Scut temples of India ill. by 74 photographs (London 1864).

Adzsár, Transzkaukáziában, a batumi kerületben lakó mintegy 60,000 főnyi, a lázokkal rokon nép, mely az 1877-iki orosz-török háború után orosz fenhatóság alá került. Eredetileg keresztények voltak, de a XVIII. sz. folyamán lassan mohammedánokká lettek. Többnyire szép testalkatuak; a zihúok nyelvét beszélik, hősiességük híres. Néprajzi sajátságaik szerint az imeretinekhez sorozhatók.

Adzsária, transzkaukázusi orosz vidék a batumi kerületben, (1890) 34,542 lak.

Adzsemoglán (tör.), idegen nemzetből való flúk, régibb időkben a szultáni udvar szolgálatára nevelt, rendesen nem-török apródok.

Adzslun, Sziriának a Jordántól K.-re fekvő termékeny része; Jarmuk és Jabok közt; átlagos magassága 5—600 m.

Adzsmir *(Adzsmer*, ang. *Ajmere* v. *Ajmeer)*, Középső-Indiának egyik kerülete. Ugyanily nevű híres és régi fővárosa a Taragarh-hegy lábánál, vasút mellett, (1901) 75,759 lak., kiknek $^2/_3$ része hindu. A várost fal veszi körül; szentségei közül legfontosabb a XIII. sz.-beli Khodzsa Szajed mauzoleuma, melyhez hinduk és mohammedánusok is zarándokolnak. A város vizét az Anasszagar tóból földalatti úton kapja. Székhelye a kerületi commissioner-nek; van nép- és két misszió-iskolája s a Radzsputana nemeseinek akadémiája: a Mayo College. Átmeneti kereskedelme nagy; kivitele só, gyapot és mák, bevitelre manchesterárúk kerülnek. Alapította 145. Kr. u. Adzsaia Pala. 685-től kezdve sokszor cserélt urat, míg 1559. Akbar császár a mogul-birodalomba kebelezte be; 1756. a mahratták, 1817. az angolok kezére került.

Adzsmir-Mervara (angolul *Ajmere-Merwara*), indo-brit kommisszariátus Bengáliában, az é. sz. 25° 30'—26° 45' és k. h. 73° 53'—75° 22' Gr. alatt, 7021 km², (1901) 476,330 lakossal, kiknek $^3/_4$-a hindu, a többi mohammedán, mintegy 3000 keresztény kivételével. Az ország részben sík, homokos és kopár, részben a Taragarh (870 m. magas) és az Arawali hegyei borítják. Főfolyója a Banasz. Búzát, gyapotot, olajat termel s juhokat és szarvasmarhákat tenyészt. Az éhinség gyakran meglátogatja. Fővárosa *Adzsmir* (l. o.).

Aeacus, l. *Aiakos*.

Aeakidák v. *aiakidák*, Aiakos (l. o.) ivadékai.

Aebutia lex (lat., Aebutius-féle törvény) a Kr. e. 148—123 között hozott római törvény, mely az ősi *legis actiones* helyébe a formuláris eljárást hozta be a római perjogba. L. *Formula* és *Legis actiones*.

Aeby, *Christoph Theodor*, német antropológus és anatómus, szül. 1835 febr. 25. Pfalzburgban (Lotaringia), megh. 1885 jul. 7. Bilinben. 1863. Bernben, 1884. Prágában egyetemi tanár volt. Retziussal szemben a koponyaalakok új beosztását adta (eury- és stenokefal). Róla van elnevezve az a vízszintes sík, mely az orr-gyöktől a mellső alapi pontig fektethető. (L. *Koponya*.) Antropológiai munkái: Eine neue Methode zur Bestimmung der Schädelformen des Menschen und der Säugetiere (Braunschw. 1862); Die Schädelformen des Menschen und der Affen (Leipz. 1867); Über das Verhältniss der Mikrokephalie zum Atavismus. (Stuttg. 1878).

Aechmea *Ruiz* et *Pav.* (növ.), a *Bromeliaceae*-család génusza 114 fajjal. Dél-Amerika forró vidékein fákon élnek, némelyik faj Európában is csinos szobai dísz. Fajai közül tenyésztik a következőket: *Ae. spectabilis Brongn.* skarlátvörös virágokkal; *Ae. distichantha Lem. (Billbergia polystachya Paxt.)* csészéje piros, pártája kék; *Ae. bracteata Mez. (Ae. Barleei Bak.* és *Ae. macracantha Brongn.)* igénytelen virágokkal, de maradó piros murvalevelekkel, stb. Valamennyi könnyen tenyészthető melegházakban.

Aecidium (növ.), a rozsdagombák szaporodási szerve. L. *Rozsdagomba*.

Aedelforsit (ásv.). Kétféle anyagot neveztek el így: az egyik vörhenyes színű, anyagára nézve tisztátalan wollastonit, a másik laumontit-szerű víztartalmú szilikát. Mindkettő előfordul Aedelforson (Svédország).

Aedelit (ásv.). Nem egyéb, mint Prehnit (l. o.) Aedelforsról (Svédország).

Aedemone *Kotschy* (növ.), l. *Aeschynomene*.

Aedicula (lat.), 1. az antik római templomnak az a része, melyben az istenség szobra állott. — 2. Fülke a római házak homlokzatfalában a védő isten számára.

Aedificatio (lat. építés), a kat. egyházjogban a kegyuraság megszerzésének egyik alapja és

kelljeke. Ebből a szempontból a templom fölépítését jelenti a kegyúr költségén. L. *Kegyuraság.*

Aediles, római tisztviselők és pedig: 1. *A. plebis,* kiket a néptribunusokkal együtt Kr. e. 494-től kezdve választottak. Kezdetben csak a tribunusok ítéleteinek végrehajtói, egyuttal irnokai is voltak, kik a plebsnek Ceres-templomában (aedes C.) elhelyezett levéltárát kezelték. 454-től kezdve már népgyűlést is egybehívhattak és ügyészi teendőket végeztek a népgyűlés elé terelt bűnperekben. 449-től kezdve sérthetetlenek (sacrosancti) voltak s a szenátus megbizásából rendőri felügyeletet is végeztek. — 2. *A. curules,* kiket 366-tól kezdve választottak, először a patriciusi rendből, később felváltva a két rendből; nem voltak sérthetetlenek, de joguk volt a biborszegélyes toga (toga praetexta) viselésére, a szenátusban kurulisi székre és auspiciumok tartására. Idők folytán egy testületet alkottak a plebs hasonnevű tisztviselőivel, kiknek ügyköre mindinkább elkülönült a tribunusokétól. Hivatásuk volt a rendőri felügyelet piacokon, terek, utak, csatornák, templomok és egyéb középületek jó karban tartása, Róma élelmezése (cura annonae), a városi levéltár (tabularium) vezetése, a nagy ünnepi játékok rendezése, melyeknek költségeit maguk fedezték s így ezek alkalmat adtak nagyravágyó tisztviselőknek pazar fényüzéssel népszerüség szerzésére. Ügykörükben birói hatalmuk is volt; kereskedelmi perekben ők mondtak itéletet. — 3. A. *Ceriales,* e tisztviselői állásokat Julius Caesar szervezte 44-ben Kr. e.; rájuk volt bízva Róma élelmezése és Ceres ünnepi játékainak rendezése. A császárok korában az A. ügyköre nagyon összezsugorodott; már Augustus elvette tőlük a város élelmezését és a játékok rendezését s úgy látszik, hivataluk már a Kr. u. III. sz.-ban megszünt.

Aedon, a görög mesék szerint efezusi Pandareos leánya, a tébai Zethos neje, ki sógorasszonyának, Niobének gyermekekben való nagy áldását irigy szemmel nézte, s mikor ennek legidősebb fiát meg akarta ölni, tévedésből a maga egyszülött fiát, Itylost ölte meg. A kesergő anyát az istenek fülemilévé változtatták, ki tavasz kezdetén keservét bájos-bánatos dalolásban hallatja. A monda egy másik változatát l. *Polytechnos.*

Aedues v. *Aedui,* a régi keltáknak leghíresebb törzse, Gallia népségei közül ők csatlakoztak legelőször a rómaiakhoz. Fővárosuk Bibracte, utóbb Augustodunum (a mai Autun) közelében volt. Jul. Caesar és Tacitus mint gazdag, de kicsapongó népet említik. Az alamannok betörésekor, a IV. sz.-ban kipusztultak.

Aegae, több ókori görög városnak a neve. A. volt Achajában a Crathis folyó torkolatánál, Euboea sziget nyugati partján (ma Limni), továbbá Mysiában, Ciliciában és Makedóniában is.

Aegaeon, l. *Aigaion.*

Aegagropili (gör.), a. m. kecskeszőrök, l. *Szőrkő.*

Aegei tenger, l. *Egei tenger.*

Aegeri (*Egeri,* lat. *Aquae regiae*), gyönyörű völgy Zug kanton nyugati részében, Svájcban; délnyugaton a Kaiserstock és Rossberg, délkeleten Morgarten és északon a Rhône határolják. A völgyben fekszik 728 m. magasságban a csendes Aegeri-tó, melynek vizét a pisztrángban dús Lorze viszi a zugi tóba. A völgyben fekvő helyek közt nevezetesebbek: *Oberaegeri* az Aegeri-tó alsó végén, (1900) 1878 lakossal; 876-ban alapított plébánia-templommal; *Unteraegeri,* a Lorze kifolyásánál, 2589 lakossal, szanatóriummal görvélykóros gyermekek számára.

Aegeus, l. *Aigeus.*

Aegialites (állat), l. *Lilefélék.*

Aegialos, l. *Achája.*

Aegidi, *Ludwig Karl,* ném. publicista és jogász, szül. Tilsitben 1825 ápr. 10-én, megh. 1901 nov. 20. Berlinben. Jogtanár volt Erlangenben, Bonnban. Ő írta névtelenül az Ausztria ellen intézett Preussen u. der Friede von Villafranca (1859) c. pamfletet és több mást is. Sokáig tagja volt a porosz képviselőháznak. Főbb munkái: Aus dem Jahre 1819. Beitrag zur deutschen Geschichte (Hamburg 1861); Die Schlussakte der Wiener Ministerial-Konferenzen zur Ausbildung und Befestigung d. Deutschen Bundes (Berlin 1860); Aus der Vorzeit des Zollvereins (Hamburg 1865); amelyben először van okmányilag kimutatva, hogy a vám-egyesület a porosz politika műve. Klauholddal együtt kiadta 1861—71-ig Das Staatsarchiv, Sammlung der officiellen Actenstücke der Gegenwart c., több tekintetben igen fontos okmány-gyüjteményt, amelyet Delbrück Hans folytat. Magyarországot különösen érdekli a magyar alkotmányos küzdelmet illető anyag kiadása 1863.

Aegidius, szent, l. *Egyed.*

Aegidius a Columnis (*Aegidius Romanus, Egidio de Colonna, Gilles de Rome*), híres filozófus és teológus a XIII. sz.-ban. A skolasztikusok *Doctor fundatissimus*-nak és *Princeps theologorum*-nak nevezték. Mint ágostonrendbeli remete Párisba ment tanulni, ahol Aquinói szt. Tamás és Bonaventura tanításait hallgatta; Szép Fülöp tanítója volt, majd meg a filozófia és teológia tanára a párisi egyetemen. Megh. Avignonban 1316. Számos filozófiai művet írt, melyekben Aquinói szt. Tamás filozófiáját ügyesen s világosan adja elő.

Aegidiusi alkotmány. A pápa világi uralma alatt állott tartományoknak VI. Ince pápa alatt 1354. Albornoz Aegid bibornok által adott alkotmány.

Aegila, kis sziget, mely Kytherától (ol. Cerigo) délkeletre fekszik a Jón-tengerben; az ókorban a tengeri rablók hirhedt menedékhelye volt. Területe 10 km² 494 lak. Ma *Antikythera,* v. olaszul *Cerigotto* a neve.

Aegilops, l. *Könytömlő;* növénytani értelemben l. *Kalászbojt.*

Aegimius, l. *Aigimios.*

Aegina, l. *Aigina* és *Egina.*

Aegina, a 91. planetoid.

Aeginai bronz, l. *Bronzöntés.*

Aegion, l. *Aigion.*

Aegiphila *L.* (növ.), cserje, a vasfűfélék (Verbenaceae) családjában 30-nál több fajjal, Amerika trópusi vidékein. *Ae. salutaris Humb. et. Bonpl.* (Ae. pubescens Willd.) Délamerikában honos, bűzös növény, melynek leveleivel a kigyómarást gyógyítják.

Aegir, l. *Ægir*.

Aegirin (ásv.), a tőle lényegében alig különböző akmittal együtt a piroxén csoportba tartozó szilikát (FeNaSi₂O₆), egyhajlású, oszlopos habitussal (A. a tompább az akmit hegyesebb végű). Az A. előfordul zirkonszienitben Porsgrund (Norvégia) környékén, az akmit kvarcban Brevignél (Norvégia), nálunk eleolit-szienitben Ditrón.

Aegis, l. *Aigis*.

Aegisthus, l. *Aigistos*.

Aegithalus (áll.), l. *Cinegefélék*.

Aegle (*Correa*, növ.), a narancsfélék génusza 1 fajjal Ázsia és Afrika trópikus tájain. Tövises fák, hármas levelekkel. Az *A. Marmelos* (L.), 10—15 m. magas fa; Kelet-Indiában honos; zamatos gyümölcsének héja kökeménységű, pépje kellemes ízű, nyersen is eszik. A kereskedésbe szögletes vörhenyes héja darabokra tördelve kerül; beleszáradt pépje pirosas barna.

Aegoceras *Waag.*, l. *Ammonitok*.

Aegophonia, l. *Egofónia*.

Aegopodium *L.* (növ.), l. *Podagrafű*.

Aegos-Potamos, l. *Egosz-potamosz*.

Aegrotus, *Szilágyi* Géza (l. o.) írói álneve.

Aegusa, sziget, l. *Favignana*.

Aegyptia, egyiptomi len vagy pamutvászon (l. *Alapkötés*), cm.-ként 32 lánc- és 34 vetéssel. A lánc angol finomsági száma 32, a vetésé 26.

Aegyptom, l. *Egyiptom*.

Aegyptus, l. *Aigyptos*.

Aehrenthal (*Lexa von Aehrenthal*) *Alajos* gróf, államférfiú, jelenleg osztrák-magyar külügyminiszter, szül. 1854 szept. 27. Gross-Skalban (Csehország), osztrák bárói családból. Bonnban és Prágában végezte tanulmányait és 1877. lépett a külügyminisztérium kötelékébe, hol Kálnoky gróf csakhamar az elnöki osztály élére állította. (Kálnoky mindvégig bizalmával tisztelte meg és irodalmi hagyatékának rendezését is A.-ra bízta). Előbb a párisi, 1888 óta a szentpétervári nagykövetségen alkalmazták; 1894. Bukarestbe nevezték ki rendkívüli követté, 1896. pedig Szentpétervárra nagykövetté. Tíz évi ottléte alatt ritka mértékben sikerült megnyernie a cár és az orosz kormány bizalmát és bő alkalma nyílt a balkáni és pánszláv-kérdések szálaival megismerkedni. Midőn Goluchowski utódaként 1906 okt. 24. az uralkodóház külügyminiszternek kinevezte, sokan a szlavofil-politika inaugurálását látták e tényben, ámde ebben csalatkoztak. Fontos feladat háramlott A.-ra, midőn Izvolszky orosz külügyminiszterrel Bosznia annexiójára nézve kellett megegyezésre jutnia, mely kérdés az ifjú-török párt hatalomra jutása következtében aktuális fontosságra emelkedett. Tekintettel a török parlament összehívására s az osztrák-magyar déli szlávok között észlelhető izgatásra, valamint Szerbia fenyegető magatartására, veszedelmesnek látszott Bosznia-Hercegovina annexióját még továbbra halasztani. Ez okokból A. 1908 okt. 5. közhírré tette a megszállott tartományok bekebelezését az osztrák-magyar monarchiába. Ezt a titokban előkészített, most már immár befejezett tényt több szláv állam és a hármasszövetség ellenfelei jól-rosszul szinlelt meglepetéssel fogadták, sőt úgy látszott, hogy a vérmes reményeikben csalódott délszláv szomszédok ebben meg nem nyugosznak. Különösen Szerbia csörgette a kardot, a duzzogó Angliába és a magát állítólag kijátszottnak tartó Oroszországba vetvén reményét. Szerencsére sikerült A.-nak a világháború veszedelmét rövid idő alatt eloszlatnia. Előbb Törökországot nyerte meg pénzáldozattal az annexió elismerésére, azután Anglia és Oroszország csöndesedtek el; az izolált Szerbiával szemben pedig nagyszabású mozgósítást alkalmaztak, mely nyomós, bár költséges intézkedés megtermette a várt gyümölcsöt: Szerbia engedett. E sikerek elismeréseül a felség A.-t a Szent István-rend nagykeresztjével tüntette ki, 1909 aug. 17. pedig grófi rangra emelte. A. neje *Széchenyi* Paula grófnő, *Széchenyi* Gyula gróf volt miniszter leánya, kitől három gyermeke született.

A. E. I. O. U. (a lat. ábécének öt magánhangzója) a. m. *Austriae Est Imperare Orbi Universo* v. *Austriae Est Imperium Orbis Universi*, Ausztriáé az egész világ uralma; osztrák uralkodók régi jelszava. Így is olvassák: *Austria Erit In Orbe Ultima:* Ausztria a világ végéig fenn fog állani (az utóbbi magyarázatot gúnyosan így travesztálták: *Austria Est In Orbe Ultima:* leghátul áll a világon Ausztria); vagy *Aquila Electa Iuste Omnia Vincit* stb. Németül is: *Alles Erdreich Ist Oesterreich Unterthan* v. *Aller Ehren Ist Oesterreich Voll.* V. ö. *Tóth* B., Szájrul szájra (Bpest 1901).

Aela (*Aelana*), ókori város, l. *Elana*.

Aelen, város, l. *Aigle*.

Aelfric, l. *Alfric*.

Aelianus, 1. *Claudius*, prænestei születésű szofista, ki időszámításunk harmadik évszázada huszas éveiben halt meg. Munkáit görög nyelven írta. Az állatok világából című művében (17 könyv) az állatok tulajdonságairól mesélget. Tarka képek című, 14 könyvben írt műve csak kivonatos alakjában maradt reánk s különböző szerzők műveiből összegyüjtött elbeszéléseket tartalmaz. Mindkettőt kiadta *Hercher* (Leipz.) 1864. először. Az A. neve alatt ismeretes levelek apokrifok.

2. *Ae., a taktikus*, l. *Ailianos*.

Aelia Sentia lex (lat.), Augustus alatt a rabszolgáknak felszabadítását — főleg politikai okokból — korlátozó törvény.

Aelius, *Lucius Ae. Stilo Praeconinus*, római grammatikus, az első «philologus» a Kr. e. II. sz.-ban, lanuviumi római lovag. A római nyelvészet megalapítója, a tudós pergamoni Krates követője. Magyarázta a régi nyelvemlékeket: a Saliusok énekeit s a XII táblás törvényt. Lucilius neki ajánlotta szatiráinak első könyvét. Cicero és Varro tanítványai voltak. V. ö. F. *Mentz*: De L. Aelio Stilone (Leipz. 1890).

Aella, a leggyorsabb lábu amazón, kit Herakles ölt meg.

Aello, a harpiiák (l. o.) egyike.

Aelst (ejtsd: álszt, Alost, Aalst), város keleti Flandriában, szövőiparból élő (1906) 32741 lak. Szt. Márton templomában van Európa legrégibb harangjátéka. Itt szül. 1453 Thierry Martens, aki Németalföldre bevitte a könyvnyomdászatot. A brüsszel-ostendei vasút csomópontja.

Aelst, 1. *Pierre van Edinghen* (d'Enghien), flamand szövőművész, 1497 óta vezette műhelyét és

a művészettörténetben ama falszőnyegek készítésével örökítette meg nevét, melyeket Rafael kartonjai után a Vatikán Sixtus-kápolnája számára készített; l. *Arazzi* és *Rafael.* A. műhelyében készült X. Leo pápa megbizásából a Krisztus életét ábrázoló sorozat is, Rafael tanítványainak kartonjai után (Vatikán), továbbá a trienti székesegyházban levő 7 falszőnyeg, Krisztus életéből vett 3—3 ábrázolással. Ugyanez a sorozat volt meg a győri székesegyház birtokában is, de csak egy darab maradt meg belőle, a pásztorok és napkeleti bölcsek imádása és az angyali üdvözlet ábrázolásával. A szövőművészet e remeke jelenleg a budavári királyi palotában van. — V. ö. *Ebenhöch* és *Pulszky K.*, Archaeologiai Értesítő, 1889.

2. *A.*, *Willem van*, hollandi festő, szül. Delftben 1625 v. 26., nagybátyjának, *Evert van A.* (1602—57) festőnek tanítványa, olaszországi tanulmányútja után Amsterdamban telepedett le és ott halt meg 1683 körül. Csendéletei a hollandi festészet legkiválóbb ilyen termékei közé tartoznak. A budapesti szépművészeti múzeumban is van egy ilyen képe 1667-ből.

Aeltre (ejtsd: altre *Aalter*), mezőváros Belgium Kelet-Flandria tartományában, a brüsszel-ostendei vasútvonal mellett, (1900) 7265 lak.

Aeluropsis, a szemrésnek a mongol-fajra jellemző ferde állása.

Aemilia, l. *Emilia.*

Aemilianus, *Marcus Aemilius*, római császár, mint Pannonia és Moesia helytartója megverte a K.-ről beözönlő gótokat. Minthogy a gazdag zsákmányt katonái között osztotta fel, 253. Kr. u. kikiáltották császárnak, de már 4 hónap mulva, az időközben császárrá választott Valerianus közeledtének hírére saját katonái meggyilkolták.

Aemilia via, a *Marcus Aemilius Lepidus* konzultól Kr. e. 187-ben épített római hadi út, mely Riminitől Bolognán, Parmán át Piacenzáig vezetett. Ugyanaz a neve egy másik, *M. Aemilius Scaurustól* Kr. e. 190. épített felsőitáliai útnak, mely Pisától Genuán át Tortonáig vezetett.

Aemilius, l. *Milius.*

Aemilius Paullus, 1. *Lucius,* Kr. e. 219. mint konzul, mialatt Hannibal Saguntumot ostromolta, győzelmesen harcolt az illirek ellen. Fabius Cunctator diktaturája után 216. másodszor lett konzul, s ő is csak guerilla-módra kivánt harcolni Hannibal ellen, de konzultársának, C. Terentius Varronak hevessége és türelmetlensége miatt nyílt csatára kényszerült, s maga is elesett a cannaei csatában. — 2. Fia, *Lucius Macedonicus,* önzetlen hazaszeretetéről híres hadvezér, 192-ben K. e. mint praetor legyőzte a kalóz ligurokat; 60 éves korában, 168., mint másodszor megválasztott konzul a pydnai csatában véget vetett Perseus makedóniai király uralmának, országát Róma fennhatósága alá vetette és rengeteg hadi zsákmánnyal szaporította Róma kincstárát. Fiai közül adopció következtében az egyik a Fabius-családnak, a másik a Cornelius-családnak lett tagja; ez utóbbi volt a híres Scipio Aemilianus Africanus Minor.

Aemulatio (lat. a. m. verseny), a római jog szerint a tulajdonosnak saját tulajdonának korlátain belül véghezvitt oly cselekvénye, melyből reá gazdasági haszon nem háramlik, mely azonban szomszédjának ártalmára van. A magyar magánjogi gyakorlat a tulajdonosnak szomszédja ellen irányzott ily rosszakaratú, bosszantó cselekményét védelemben nem részesíti. L. *Szomszédjog.*

Aenaria, sziget, l. *Ischia.*

Aeneas (gör. *Aineias*), 1. *trójai hős,* Anchises és Aphrodite istennő fia; mint a dardanosok királya, csak akkor indult a trójaiak segítségére, mikor Achilles rajta ütött s az Ida hegyéről nyájait elhajtotta. A trójai seregben Hektor után az első helyet foglalta el. Homeros Ilias-a szerint ő van arra hivatva, hogy Trója pusztulása után új hazát alapítson Troasban. Későbbi monda szerint elaggott atyjával (kit vállára emel, azért *pius,* kegyeletes) és fiával, Askaniosszal (v. Julosszal) együtt elmenekül az égő Trójából (neje, Kreusa elvész) s a megmaradt trójaiakkal útnak indulva, hosszas bolyongás után Italiában, Latiumban új hazát alapít. Ezt a vándorlást és honalapítást énekli meg Vergilius az *Aeneis*-ben (l. o.). Juno — Karthago hatalmát a majdani Rómától féltve — gátolja a hőst célja elérésében s Afrika partjaira veti. Ott az éppen felépült Karthago királynéja, az özvegy Dido (l. o.) beleszeret s midőn Aeneas elhajózik, öngyilkossá lesz. Cumaenál Italiába érve, a Sibylla kiséretében leszáll az alvilágba, ott találkozik meghalt atyjával, ki bemutatja neki Róma dicső jövőjét. Majd sok viszontagság után a Tiberishez ér, nőül nyeri Latinus király leányát, Laviniát, ki már a rutulus királynak, Turnusnak volt eljegyezve, s a harcban megöli Turnust. Ezzel végződik az Aeneis. Ezután A. várost alapít, melyet neje nevéről Laviniumnak nevez. Három évig uralkodik, a negyedikben a rutulusokkal vívott harcban csodásan eltünik. A latin néptörzs héroszként tisztelte s a mondai és költői hagyomány közvetve a római birodalom alapítóját látta benne, mivelhogy az ő fia, Julus alapította Alba Longát s az albai királyok törzséből született Romulus, Róma alapítója. A Julia gensből származott állítólag Julius Caesar és Augustus. V. ö.: *Förstemann* A., Zur Geschichte des Aeneas-Mythos, 1894.

2. *A., a taktikus,* l. *Aineias.*

Aeneas Silvius, l. *Pius II.*

Aeneis (lat.), Vergilius 12 énekre terjedő, hexameterekben írt s Homeros hatását mindenütt éreztető hősköltem énye. Tárgya a feldúlt Trójából menekülő Aeneas kalandos bolyongása és isteni végzet szerint Italiában való honalapítása. Célja Augustus monarchiájának szentesítése V. ö. *Némethy* Géza, Az Aeneis mint nemzeti eposz (Philol. Közl. 1888), u. a., Vergilius élete és művei (Budapest 1902). Tudományos újabb kiad. Ribbecktől van. Magyarra fordították: *Baróti Szabó* Dávid, *Rájnis* József (részben), *Sebők* Árkád, *Remete* József, *Barna* Ignác.

Aenesidemos, l, *Ainesidemos.*

Aenigma, latinosított görög szó, l. *Rejtvény.*

Aenigmatit (ásv.), l. *Enigmatit.*

Aenos, eol gyarmat, l. *Enosz.*

Aenus, az Inn folyó (l. o.) régi latin neve.

Aeolhárfa, l. *Eolhárfa.*

Aeolidiidae [illegible] a hátulkopoltyus haslábuak (Opisthobranchiata) rendjének egyik családja a [illegible] (Nudibranchiata) alrendjéből. Fajai minden nyilt tengerben s ezek között gyakoribbak a *[illegible]* Ald. et Hanc., *Hermaea* Lov., *[illegible]* Cuv. nemekbe tartozók. L. *Sal*-*[illegible]*.

Aeolin, l. *Eolin.*

Aeolipila, l. *Eolipila* és *Forrasztás.*

Aeolis (*Aiolis*), l. *Eolis.*

Aeoli szigetek, l. *Lipari szigetek.*

Aeolodion, l. *Eolin.*

Aeolus, l. *Aiolos.*

Aeolus [illegible], l. *Szellőzés.*

Aeol-zongora, l. *Anemokord.*

Aeon, l. *Aión.*

Aeonok, l. *Eonok.*

Aepinus, *Franz Maria Ulrich Teodor*, fizikus, szül. Rostockban 1724, megh. 1802, Szent-Péterváron. Az elektromosság terén néhány fontos megfigyelést tett. Művei közül, melyek nagyobbrészt matematikával és csillagászattal foglalkoznak, legkiválóbb a Tentamen theoriae Electricitatis et Magnetismi (Pétervár 1759) és On the distribution of heat at the surface of the earth (1762).

Aepyornis, ásatag strucc-féle madár, három ujju erős lábbal. Madagaszkar szigetén több fajban *(Ae. maximus)* élt a pleistocen korban, mint az első ember kortársa. Óriási tojása majdnem háromszor olyan nagy, mint a struccé, hossza: 34 cm., szélessége: 22·5 cm., köbtartalma pedig 8 liter. E ritka tojás egy példánya látható a nemzeti múzeumban.

Aequalhangok az orgonában a 8 lábas regiszterek, l. *Orgona.*

Aequatio centri, l. *Középponti egyenlet.*

Aequator, l. *Egyenlítő.*

Aequatorealis, l. *Asztronómiai műszerek.*

Aequilibrismus (lat. aequilibrium a. m. egyensúly), az akarat szabadságának oly értelemben való fölfogása, hogy az akarat mindig az erősebb indító oknak kénytelen ugyan engedni, de ha a két ellentétes indító ok teljesen egyenlő, akkor szabadon határozza el magát arra, hogy melyik oknak engedjen. Az A. így középúton jár a determinizmus és szabad akarat elmélete közt. L. *Szabad akarat.*

Aequilibrista, l. *Equilibrista.*

Aequimolecularis, l. *Equimolekuláris.*

Aequinoctialis, l. *Equinokciális.*

Aequipollentia (újlatin: egyértéküség, ami egyenlő érvényű). A logikában két különböző minőségű (igenlő, tagadó) itéletnek értelemben való megegyezését szokás A.-nak nevezni. Pl.: A fémek elemek = a fémek nem kémiailag összetett testek. De ilyeneket is szokás ide számítani: Az egész nagyobb részénél = a rész kisebb az egésznél, azaz, amidőn a két itélet egyáltalán logikus formájára nézve különböző, de értelemre nézve azonos. A kifejezést legelőször Apulejus használta görögből fordítás alkalmával. Fogalmakat is neveznek aequipollenseknek, ha ugyanazon tárgyakra vonatkoznak, de más-más jegy szempontjából: pl. egyenlő szögű és egyenlő oldalú háromszögek, v. Nagy Sándor nevelője = a tudományos logika megalapitója.

Aequiprobabilismus, l. *Probabilizmus.*

Aequitas, a rómaiaknál a méltányosság megszemélyesítése. Bőség szarujával és mérleggel a kezében szokták ábrázolni, l. *Méltányosság.*

Aequivalens, l. *Egyenlőértékű.*

Aequivalens súly, l. *Egyenértéksúly.*

Aequivoca generatio (lat.), l. *Ősnemzés.*

Aequivocus (lat.) a. m. egyjelentésű, de azt is jelenti, hogy kétértelmű. *Aequivocumok* (franc. *équivoques*), kétértelműségek.

Aequo animo (lat.) a. m. lelkinyugalommal.

Aër (lat.), levegő.

Aér v. *aérion*, a görög szertartású istentiszteletnél a legnagyobb kehelytakaró. A hitvallás olvasásakor az áldozópap két kezével magasra emeli és arca előtt kiterjesztve tartja; a püspöki liturgián pedig két segédkező áldozópap a püspök feje fölé emeli és ott kiterjeszti. E szertartás a Szentlélek ható erejét, malasztját jelképezi.

Aera, l. *Éra.*

Aëraemia vagy *caisson-betegség*, búvárokat, caisson-munkásokat s egyáltalában nagy mélységben dolgozó embereket érhet, ha a mélységből, ahol több atmoszférányi nyomásban munkálkodnak, hirtelen felhúzatnak a normális légköri nyomású felszínre. Ilyenkor az illető fülei, izmai, izületei elkezdenek fájni; a beteg hány, súlyos esetekben eszméletét is elveszti s pár óra v. nap alatt meghalhat. Gyakran észlelni a gerincvelő lágyulási tüneteit az ilyen betegnél (végtagbénulások, vizelési s székelési zavarok stb.). Mindennek oka valószinűleg abban van, hogy a nagy légnyomás alól való felszabadulás pillanatában vérgázok (különösen nitrogén) szabadulnak fel és ez az erekben ú. n. légemboliát (légokozta eltömődést) eredményez. Sokszor a jobb szívfél túlerőltetése okozza a halált. Nem halálosan végződő esetekben apró vérzések támadnak a gerincvelőben, s ezek folytán keletkeznek benne azok az ellágyulások, amik bénulásokban stb. nyilvánulnak.

Aerarii (lat.), Servius Tullius alkotmánya szerint azok, akik tribusokba osztva nem voltak, ezért szavazati joguk nem volt és a légiókba nem vették fel őket. Később bevették őket is a tribusokba.

Aerarium (lat.), a régi Rómában az állami kincstár neve, mely a régibb korban állami levéltárul is szolgált. A fórumon Saturnus templomának hátsó részében volt elhelyezve. Ide folytak be a rendes jövedelmek s itt fizették ki a kiadásokat. A köztársaság idején a szenátus kvesztorok által kezeltette, rendelkezési jogát azonban a császárság korában mindinkább elvesztette, amennyiben a közjövedelmek többnyire a császárok magánkincstárába *(fiscus)* folytak be és az A. városi pénztár maradt. A III. század eleje óta már A.-ról nem volt szó. Augustus a katonai kiadások fedezésére az *A. militare-t* állította fel, melynek jövedelmeit az örökségi és a fogyasztási adók képezték.

Aërenchyma (növ.), levegős szövet, a mocsári és vízi növényekben alakul és pedig vagy egész testükben, vagy csak a gyökerekben. Feladata a sejtek között a levegőnek, illetőleg a gázoknak helyet biztosítani, hogy a növény belseje kellőképen szellőződjék (l. *Szellőztető szövet*). Különö-

sen jól van kifejlődve a lélekzőgyökerekben; lehet lemezes v. szivacsos szerkezetű (l. az *ábrát).*

Aere perennius, l. *Exegi monumentum.*

Aëriánusok, l. *Aërios.*

Aërides *Lour* (növ.), a Kosborfélék (Orchidaceae) családjának génusza 15 fajjal, Ázsia trópusi őserdeiben fákon él. Az orchideák nagyon gyakran tenyésztett, ritka szép virágú fajai tartoznak ebbe a génuszba; a főbb fajok; *A. odorata Lour.* (Kelet-India és Kokhinkhina), *A. suavissima Lindl.* (Malakka), *A. affinis Lindl.* és *A. crispa Lindl.* (Kelet-India). Melegházi növények, melyek közül a kisebb termetűeket kérges törzsdarabokon tenyésztik, a nagyobbakat pedig hézagosan lécezett v. átlyukasztott ládikákban és cserepekben. Ültetéskor a gyökerek közel legyenek a felszinhez. Nedves levegőn csakhamar sok légi gyökeret növesztenek, ami az egészséges fejlődésnek a jele.

Jussieua gyökerének *A* keresztmetszete, *B* hosszmetszete, mely az *aerenchyma*-szövetet tünteti fel.

Aërinit, a kaolinit-csoportba tartozó, még nem eléggé ismert, földes ásvány a Pireneusokból.

Aérion, l. *Aér.*

Aërios, egy róla nevezett eretnek felekezetnek, az aëriánusoknak alapítója, szül. Pontuszban, a IV. sz. elején. Barátja volt a szemiariánus Eustathius sebastei püspöknek, aki őt 360 körül pappá szentelte és a sebastei xenodochium elöljárójává tette meg. Később azonban ellensége lett és a lakosok nagy részét maga köré gyüjtvén, egy új szektát alapított, amelyről Epiphanius (Haer. 75.) értesít. Főtanai voltak: 1. Püspök és pap között nincs különbség; 2. a holtakért való imádság és áldozat hiábavaló; 3. a bőjtölés fölösleges stb.

Aerobata (gör.), kötéltáncos.

Aerobion és *anaerobion* (gör.). Pasteur mutatta ki legelőször, hogy bizonyos baktériumfajok csak oxigénmentes, némelyek még szénsavtól is mentes légkörben, vagy a levegő teljes kizárása mellett fejlődnek, ezek az *(obligát) anaerob* baktériumok, ellentétben a levegőn tenyészőkkel (aerobok). Ez utóbbiak között vannak olyanok is, amelyek levegő jelenlétében és a levegő elzárása mellett is képesek szaporodni: *fakultative anaerob baktériumok.* Az anaerob baktériumokat vagy olyan üvegekben tenyésztik, amelyeket hatástalan gázzal töltünk meg (hidrogén) vagy az elzárt üvegben kötjük meg az ottmaradt oxigént, v. pedig a tenyésztő anyagot bizonyos oxigénelvonó anyagokkal keverjük, s ezzel a beoltott helyet magas rétegben befödjük. Ilyen anaerob baktériumok p. a tetanusz, a sercegő üszök baktériuma stb.

Aerobomba, l. *Légtorpedó.*

Aerodinamika, l. *Aeromechanika.*

Aerodinamikai paradoxon néven szokás említeni azt a jelenséget, hogy egy tölcsérbe illő szűrőpapiros, ha a tölcsér csövébe fújunk, még inkább a tölcsér falához tapad (Clément és Désormes, 1826). A jelenség magyarázata az, hogy a gyors levegőáram a tölcsér és papiros közét betöltő levegő egy részét magával ragadja, légritkított tér keletkezik s a külső légnyomás a papirost a tölcsérhez szorítja. L. még *Negativ nyomás.*

Aerodrom (gör. ἀερο-δρόμος szószerint levegőn áthaladó), a szakirodalomban repülőgép általános megjelölésére használják. Ujabban, különösen Franciaországban, repülési gyakorlatokra és versenyekre berendezett területet jelent.

Aeroe *(Arrö)* dán sziget, Fünentől D.-re, a Kis-Balt bejáratánál, Odensee kerületben, (1906) 12,496 dán lak. Hossza körülbelül 25, legnagyobb szélessége 8 km. Területe 92 km². A dombos sziget elég termékeny. Főhelye *Aeroeskjöbing,* elég élénk forgalmú kikötővel.

Aerofon (gör.) a. m. harmonium (l. o.). Ugyanez a neve egy jelzőkészüléknek, melyet Edison tervezett, s amely az emberi hang tetemes erősbítésére szolgál. Az egész egy nagy szócső, melynek alsó végében a fonográf rezgő lemezéhez hasonló, pecekkel ellátott lemez van. Midőn e lemezt a beszéd hanghullámai érik, rezgései egy megszólaltatott sípnak szellentyüjét nyitják-zárják, minélfogva a síp rezgő légárama az emberi beszéd artikulációját könytelen visszaadni. Ujabban C. A. Parsons, a róla elnevezett gőzturbina feltalálója, szerkesztett hasonló készüléket.

Aerofor (gör. «légvivő»). Azt a készüléket nevezik így, amely víz alatt, vagy egészségtelen levegőjű helyen a légzést lehetővé teszi.

Aërogamae (növ.), l. *Anemogamae.*

Aerogéngáz. Hogyha levegőt hajtunk könnyű illó szénhidrogéneken keresztül, akkor a levegő ezeknek páráiból annyit vesz fel, hogy meggyujtható és világítólánggal ég. A könnyű szénhidrogéneket nyers kőolaj lepárlása alkalmával nyerik, ezek gazolin, hidrür, szolin, petrolin stb. elnevezés alatt kerülnek a forgalomba. Sűrűségük 0·65—0·7 terjed, azontúl már benzinnek nevezik a párlatot.

A gazolin nem egynemű anyag, könnyebben és nehezebben illó szénhidrogének elegyéből áll. A rajta keresztülvezetett levegő annyival több szénhidrogént vesz fel, minél illóbbak ezek és minél magasabb az a hőmérséklet, amelynél a levegő szénhidrogénekkel érintkezik. Ha tehát a levegő különböző forrpontú szénhidrogéneken halad keresztül, akkor előbb az illóbbakat, majd pedig a kevésbbé illókat viszi magával. Ennek az a következménye, hogy minél tovább hajtunk levegőt ilyen szénhidrogénelegyen keresztül, annál kevesebb szénhidrogénpárát vesz fel. Ehhez járul még az is, hogy miközben a folyós szénhidrogének párákká alakulnak át, meleget kötnek le. Ezt a melegmennyiséget a párák a szénhidrogénekből vonják el, miért is, minél tovább vezetünk levegőt a szénhidrogéneken keresztül, annál inkább csökken a folyadéknak hőmérséklete, ami szintén csökkenti a levegőnek páratartalmát.

Az ilyen szénhidrogénekkel telített levegőt léggáz elnevezéssel már régóta használják világítási célokra. A léggáz azonban az előadott okok-

nál fogva sohasem volt egyenletes összetételű, minek folytán pillanatos lánggal égetve, fényereje is egyre változott.

Auer-féle izzótestekkel pedig kormozó lángot ad, amíg sok szénhidrogén van a levegőben, vagy pedig, ha megcsökken a szénhidrogén mennyisége, nem tartja kellőképen izzásban az izzótestet. További nagy hibája volt a léggáz-világításnak az, hogy hosszabb vezetékben elosztani nem lehetett, mert a levegő, ha azt fölös szénhidrogéneken vezették keresztül, teljesen telítődött és ha a vezetékben lehűlt, akkor a felvett páráknak jelentékeny része lecsapódott, ami nemcsak anyagveszteség, hanem egyenetlenné is teszi a világítást. Ezeken a bajokon segítettek az A.-zal amely szintén csak léggáz, azzal a különbséggel, hogy adott mennyiségű levegőhöz megszabott mennyiségű gazolint adnak, még pedig apró adagokban és olyan arányban, hogy a levegő a teljes gazolinadagot elpárologtatja, anélkül, hogy telítése fokát elérné. Ennek az adagolási módnak eredménye az, hogy minden egyes szénhidrogén adag teljesen elpárolog, tehát az illóbb részek nem előzik meg a nehezebben illókat, miért is az így készült léggáz mindig egyenletes marad; mivel pedig telítési fokától távol áll, jelentékenyen lehűthető anélkül, hogy lecsapódnék, minélfogva hosszú vezetéken is elosztható. Amióta ilyen rendszerű léggázfejlesztőket használnak, városok világítására is alkalmazzák a léggázt.

Ugyanilyen elv szerint, csak más szerkezeti készülékben állítják elő a Benoid-gázt is. Ezen gázok fűtőképessége köbméterenként 2500—3000 kalória. Jelenleg csak Auer-féle izzótestekkel égetik, és ezekben óránként 1 gyertyányi fényerő előállítására 2—2·5 liter gáz fogy el, míg a kőszéngázból, amelynek fűtőképessége köbméterenként 5000 kalória, 1·2—1·6 literrel állíthatunk elő 1 órán át 1 gyertyányi fényerőt.

Aerográf, légnyomás segélyével működő festékszóró készülék, melyet *lég-ecsetnek* is neveznek. Segélyével leheletnyi finomságú festékréteggel látható el bármely rajz, nyomat, kő- vagy érclemez úgy, hogy pl. egy csak a konturjában elkészített rajz egy vagy több színben a legfinomabbtól a legmélyebb tónusokig színekkel látható el. Egyaránt használják a kő- és könyvnyomdászatban, a kemigráfiában és könyvkötészetben.

Aerográfia (gör.), a lég leírása.

Aerokarpia (növ.), a növények terméseinek a levegőben való kifejlesztése, ellentétben a *geokarpiával*, amikor is a termés a földbe fúródva érik meg (pl. *Arachis*). Néha ugyanazon a növényen mindkét fajta módon érnek a termések, ez az *amphikarpia* jelensége.

Aeroklinoszkop. Igy nevezte el Buys-Ballot (1860) a holland tengerparton általa alkalmazott szélviharjelző póznákat. Rendeltetésük: a hajósokat a közelgő viharra figyelmeztetni. E célból különféle jeleket használnak.

Aeroklub, a légi járművek műszaki fejlesztésére és sportszerű felhasználására alakult társadalmi egyesület. Az egyes nemzetek A.-jai a *Fédération Aéronautique Internationale*-ban egyesülnek, mely sportkérdésekben a legmagasabb fórum.

Aerolit (gör.) a. m. meteorkő. Továbbá salak-, vagy kavics-betonból préselt, belül üres építő-kő. Alárendeltebb épületek készítésére használják.

Aerologia, a szabad légkör felső rétegeinek kutatásával foglalkozik. Régebben e célból kizárólag léggömbön szálltak fel és a léggömbhöz erősített kosárban végezték a megfigyeléseket. Igy tette *Glaisher*, aki 1862—65. rendezte híres léghajóútjait, melyeknek eredményeit soká alapvetőknek gondolták. Most már kétségtelen, hogy *Glaisher* hőmérsékletadatai helytelenek, mert műszereit a napsugárzás ellen kellően megvédeni nem tudta. A mult század 90-es éveiben a porosz kutatók újították meg a szabad légkör kutatásának ezt a módszerét *Assmann* vezetése alatt és több éven át rendszeres és nagyarányú vizsgálatokat folytattak. Az *aspiráló hőmérő* (l. o.), melyet *Assmann* szerkesztett, a léggömbön is teljesen kifogástalan adatokat szolgáltatott.

Mai napság többféle eszközt használnak a felső légrétegek kutatására. Nevezetesen 5—6 km.-ig *sárkányokat*, melyek önjelző (regisztráló) műszereket hordanak. Ezeknek a felbocsátása azonban csak kedvező szél esetén jár sikerrel, amiért is csendes időben műszert vivő *lekötött* léggömbbel (ballon captif) pótolják. Nagyobb magasságok elérésére *embert vivő szabad léggömböket* használnak, melyeken a megfigyelők közvetlen méréseket végeznek. Minthogy azonban 10 km.-en túl az emberi szervezet már nem igen birja a fiziológiai elváltozásokat — a legnagyobb magasság 10,800 m., melyre *Berson* és *Süring* 1901 jul. 31. a Preussen léghajón emelkedtek — ennél nagyobb magasságokra *regisztráló léggömböket* (ballons sondes) eresztenek fel, melyek újabban 25, sőt 30 km.-ig is emelkedtek.

A sárkányokat legelőször az amerikai L. *Rotch* honosította meg a Blue Hill-en levő obszervatóriumában. A sárkányok faléceekből szerkesztett vázak, melyekre vászon van kifeszítve. Feleresztéskor zongorahúrhoz kötik, mely motollától csavarodik le abban a mértékben, amint a szél a sárkányt a magasba hajtja. Többnyire több sárkányt erősítenek a dróthoz, hogy a felhajtó erő nagyobb legyen. A sárkány lehúzására kis mótort alkalmaznak, mely a motollát mozgásba hozza úgy, hogy a drót megint rácsavarodjék. Hajókról is sikeresen alkalmazzák a sárkányok felbocsátását, mert a hajó mozgási sebességével könnyű a sárkányra ható szelet szabályozni.

A regisztráló léggömbök alkalmazása *Teisserenc de Bort*-tól ered, aki obszervatóriumában (Trappes-ban, Páris mellett) több éven át hidrogénnel töltött papirléggömböket eresztett fel. A gáz elvesztése után a léggömb a földre ereszkedett és a műszerek rajzolta diagrammok többnyire megkerültek. A napsugárzás zavaró hatását pedig azzal kerülte ki, hogy léggömbjeit az éjjeli órákban bocsátotta el. Újabban *Assmann* paragummiból készült léggömböket alkalmaz, melyek töltés után alul légmentesen elzáratnak úgy, hogy a léggömb gázveszteség nélkül emelkedik, emelkedés közben pedig térfogata folyton nagyobbodik, míg a léggömb megpukkad. Esésekor esőernyő nyilik, mely az esést enyhíti és a műszert a töréstől megóvja. Néha két léggömböt kapcsolnak össze, melyeknek

töltését olyképen szabályozzák, hogy csak az egyik léggömb pukkad meg, míg a másik az esést enyhíti és a műszerekkel leereszkedik. *Hergesell* ez utóbbi módszert a tengeren alkalmazta; a műszerkosárka alá parafa-úszót tett, a felette lebegő léggömb pedig messziről is jelezte a gőzösnek az úszó műszerek helyét. Végül *műszer nélküli gummiléggömböket* (pilot-ballons) is bocsátanak fel, melyeknek útját alulról teodolittal (l. o.) követik. Ezekkel azonban pusztán a légáramlás irányát és sebességét állapítják meg különböző magasságokban.

A sárkányok és regisztráló léggömbök által felvitt önjelző műszerek (meteorográfok) néhány meteorológiai elemnek a magassággal való változását rajzolják egy papirlapra, mely óramű dobjára van ráfeszítve. A sárkányoknál a hőmérséklet, a nedvesség és szélsebesség regisztrálására fémhőmérő, hajszálhigrométer és kis Robinsonkereszt szolgál, a magasságot pedig a kifeszített drót hosszúságából és azon szög nagyságából határozzák meg, mely alatt a sárkány látszik. A regisztráló léggömböknél finom Bourdon-cső regisztrálja a légnyomás változását, melyből azután a magasságra következtetnek. Igen nagy gondot fordítanak a fémhőmérő szerkesztésére; *Hergesell* vékonyfalú, nagy felületű újezüst csövet használ, *Teisserenc de Bort* kettős fémből készült görbe lemezt, melynek térfogatváltozását egy toll az óramű által hajtott és korommal bevont papirlapra jelzi. Minden műszernek a hibáit felszállás előtt a laboratóriumban állapítják meg.

Az A.-i kutatások újabban mindinkább tért hódítanak. Külön obszervatóriumokat állítottak fel ily irányú rendszeres megfigyelésekre. A nevezetesebbek: a lindenbergi aeronautikai obszervatórium (Poroszorsz.), a grossborsteli (Hamburg mellett) és a friedrichshafeni (Boden-tó) sárkányállomás, a Blue Hill-en levő obszervatórium (Boston mellett), a trappesi (Páris mellett), a pavlovszki (orosz) stb. Azonkívül nemzetközi együttműködés létesült, melyet nemzetközi bizottság irányít; jelenlegi elnöke: H. *Hergesell* strassburgi tanár. A közreműködő intézetek minden hónap egy-egy előre meghatározott napján egyidejű felszállásokat rendeznek, azonkívül folytatólag 3—4 egymásután következő napon, évente 2—4-szer. Az adatokat a nemzetközi bizottság egységes elvek szerint teszi közzé.

A.-i expediciók is indultak a tenger és szárazföld érdekesebb pontjaira, ahol sárkányok és léggömbök felbocsátásával új adatokat igyekeztek szerezni a fogyatékos ismeretek kiegészítésére. *Hergesell* a monakói fejedelem gőzösén ismételten járt az Atlanti-tenger szubtrópusi tájain, *Teisserenc de Bort* szövetkezve *Rotch*-csal az Otária-gőzöst szerelte fel az egyenlítői tájak A.-i kikutatására, a *Danemark-expedició* Grönlandban végzett sárkánymegfigyeléseket, a franciák és svédek Jüttlandban tartottak fenn 1 évig sárkányállomást, *Berson* (német) tavaly járt Afrika belsejében a Viktoria-Nyanza vidékén stb.

A nemzetközi megfigyelési anyag még tudományosan feldolgozva nincsen. A hőmérséklet függőleges csökkenését illetőleg azonban ismereteink bizonyos mértékig már megállapodtak. Eszerint a hőmérséklet az alsó légrétegekben 3 km.-ig körülbelül 0·4°-kal csökken 100 m.-kint, azontúl a csökkenés fokozódik 100 m.-kint 0·6—0·8°-ra, de csak 10 km.-ig. A legmeglepőbb kétségtelenül az az eredmény, hogy a hőmérséklet csökkenése körülbelül 11 km.-nél megszűnik. Ezen túl a hőmérséklet nagyjában állandó (izothermia), mert hol kissé melegebb, hol kissé hidegebb rétegek következnek, de tartós egyirányú változás már többé nem tapasztalható. A hőmérséklet függőleges változásának ezt a megfordulását, visszásságát «felső inverzió»-nak mondják, megkülönböztetésül attól a megfordulástól, mely a talajhoz közel levő rétegekben tapasztalás szerint napirenden van, kivált derült csendes időben az éjjeli és délelőtti órákban.

Közép-Európában a hőmérséklet átlagos évi értéke

	2	4	6	8	10 km. magasságban
körülbelül	0	—10	—23	—37	—50° C.

A felső inverzió Közép-Európában 11 km.-nél kezdődik, átlagos hőmérséklete —55°, az É.-i sarki tengeren már 7 km. magasságban akadtak a felső inverzióra, az egyenlítő táján pedig 17—18 km. magasságban és itt észlelték egyszersmind a legalacsonyabb hőmérsékletet: —80°-ot. Ugy látszik, a felső inverzió az egyenlítőtől a sark felé lejtősödik.

Irodalom. Wissenschaftliche Luftschiffahrten von R. Assmann und A. Berson, 3 kötet (Braunschweig 1900); Teisserenc de Bort számos értekezése a Comptes rendus-ben. Külön A.-i folyóirat: Beiträge zur Physik der freien Atmosphäre, szerkesztője Hergesell Strassburgban.

Aeromechanika (*pneumatika*, gör.), a légnemű testek (gázok) mechanikája. *Aerosztatikára* és *aerodinamikára* szokás osztani, az a nyugalomban, ez a mozgásban lévő gázokkal foglalkozik. Az egész A. a gázok alaptulajdonságain épül fel, nevezetesen, hogy a gázok 1. teljesen *mozgékonyak*, azaz alakváltozásnak nem szegülnek ellen, mint a szilárd testek; 2. *terjedékenyek*, azaz a rendelkezésükre álló teret — bármekkora legyen is az — egyenletesen betöltik s viszont 3. igen nagy mértékben *összenyomhatók*.

Az *aerosztatika* keretébe a nyugalomban lévő gázok jelenségei tartoznak. Zárt edényben lévő gáz terjedékenysége abban a nyomóerőben nyilvánul, amelyet ez az edény falára (mindenütt merőlegesen) gyakorol. Az *1 cm²*-re eső nyomóerőt a gáz *nyomásának* nevezzük, *manometer*-rel (l. o.) mérjük s vagy kilogrammsúlyban adjuk meg, vagy annak a higany-, esetleg vizoszlopnak a magasságával, amelynek fenéknyomása a kérdéses nyomással egyenlő. Igy pl. a földfelület közelében lévő levegőnek (amelyet ugyan nem valami edény, hanem a felsőbb légrétegek ránehezedő súlya tart összenyomva), nyomása durva átlagban 1 kg. 1 cm²-re, ami ugyanannyi, mint 760 mm. magas higanyoszlop fenéknyomása (l. még: *Toricelli kisérlete, Barométer*). Ezt nevezik *egy atmoszféra*-nyomásnak. A gázok térfogata alkalmas eszközökkel (légsürítők) igen nagy mértékben csökkenthető, egyidőben azonban a nyomásuk növekszik és pedig *ugyanazon gázmennyiségnek nyomása fordítva arányos a térfogatával* (Boyle-Mariotte törvénye), tehát pl. kétszerakkora lesz, ha fele térfogatára szorítjuk össze, ugyanakkor a hőmérséklet emelkedésével is arányosan nagyob-

teik (l. [illegible]). Általánosan elfogadott megállapodás szerint *normálállapotnak* mondjuk a gázt, ha hőmérséklete 0° C, nyomása 760 higanymm. 1 m³ normálállapotú levegő súlya 1·293 kg.-mal könnyebb tehát 1 m³ térfogatú test levegőben, mint légüres térben (l. *Archimedes elve*). A légnyomáson vagy általában a gázok nyomásán alapulnak a szivattyúk, a szivó és nyomókút, a szivornya (csőrbe szívó), Heron kút, tűzi fecskendő, szódavizes palack stb.

Az *aeromechanika* keretébe tartoznak a mozgásban levő gázok jelenségei. Az idetartozó problémák szigorú mechanikai tárgyalása igen nagy matematikai nehézséggel jár, különösen a gázok belső *surlódását* (l. o.) is tekintetbe véve. Említésre méltók: a gázkiömlés jelensége, a nagy nyomásoknál [illegible] fellépő különös törések; az ú. n. örvénylő mozgások jelensége (l. o.) s általában az atmoszféra mozgásai; rezgések, hullámok terjedése a gázokban (hang), azután szilárd testek gázokban való mozgása. Ezeknek a jelenségeknek a tanulmányozásában — ami különben a legújabb időben a repülőgépek révén igen nagy lendületet vett — különösen a mozgó testen fellépő nyomások, légellenállások érdekelnek (l. *Közegellenállás*). Ha a mozgás sebessége igen nagy, a hang terjedési sebességénél is nagyobb (lövegek), a test nyomán sajátságos hullámok lépnek fel.

Aeronautika és *aeronavigatio* a. m. léghajózás; *aeronauta*: léghajós. L. *Léghajózás*.

Aeronautikus obszervatórium, l. *Aerologia*.

Aërope (gör.), Katreus leánya, Atreus (l. o.) felesége, akit atyja tengerbe dobatott, mert kedvesének, Thyestesnek odaajándékozta Atreusnak arany juhát.

Aërophon, l. *Aerofon*.

Aërophor, l. *Aerofor*.

Aërophyta, l. *Euphyta*.

Aeroplán, l. *Repülőgép*.

Aërostat, a léggömbnek (ballon) régebben használt tudományos neve.

Aërostier (franc., ejtsd: aerosztjé), Franciaországban a léghajós katona neve.

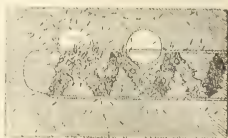
Aeroszkóp (gör.), levegővizsgáló készülék, a levegő portartalmának vizsgálatára. A megvizsgálandó levegőt szőllőcukor és glicerin keverékével bevont üveglapnak fuvatják neki (Pouchet, 1868) vagy szűrőpapiroson szivatják át (Renk-féle készülék); az odatapadt ill. felfogott port mikroszkóppal megszámolhatjuk, megmérhetjük stb.

Aerosztatika, l. *Aeromechanika*.

Aerosztatikai mérleg (másképp *baroszkóp*), készülék annak a kimutatására, hogy légüres térben a testek súlyosabbak, mint a levegőben (l. *Archimedes elve*). Lényegében kis mérleg, egyik karján üres üveggömbbel, a másikon eltolható rézsúllyal, amelyet úgy állítunk be, hogy (levegőben) a mérlegkar vízszintesen álljon. A légszivattyú burája alatt, ha a levegőt kiszivattyúzzuk, az üveggolyó súlya — a térfogata nagyobb lévén — többel növekszik, mint a rézsúlyé, a mérleg karja az üveggolyó oldalán lebillen.

Aerosztatikai sajtó (légsajtó), Romershausen által szerkesztett készülék, melyet laboratóriumokban kivonatok készítésére használnak. Hengeralakú, felül nyilt fémedény, mely alúl egy cső révén légszivattyúval közlekedik. Az edény közepe táján egy sűrű fémszita van megerősítve; erre helyezik a porrá zúzott v. apróra tört kivonatolandó anyagot s egy másik sűrű fémszitával leszorítják. Föléje vizet, szeszt v. más alkalmas folyadékot öntenek. Az edény alsó részéből kiszivattyúzván a levegőt, a légnyomás a folyadékot keresztülnyomja a két szita közé szorított anyagon s a kivonat kész.

Aerotaxis, a helyváltoztató mozgással biró növényeknek, illetőleg baktériumoknak az a tulajdonsága, hogy bizonyos gázok ingerlése megszabhatja mozgásuk irányát. A vízcseppbe zárt aerob baktériumok nyugalomra térnek az oxigén felhasználása után, de ha a vízcseppben levegőbuborék van, úgy ennek oxigénje vonzólag hat rájuk és a buborékok köré gyűlnek.

Az *aerotaxis*-ra vonatkozó *Engelmann*-féle kisérlet: a *Spirogyra* sejtjeinek két helye (világos körök) meg van világítva, a baktériumok csak a megvilágított hely körül gyülekeznek.

Aërotherapia, l. *Levegőgyógymód*.

Aërothermotherapia, orvoslás forró levegő belélegeztetésével, l. *Belélegzési orvoslás*.

Aerotonométer (gör.). Pflüger fiziológus által 1872. szerkesztett műszer azon nyomás mérésére, amely mellett az oxigén és széndioxid a vérben oldva, illetve megkötve van. Ugyanerre a célra szerkesztette Bohr 1887. *hemataerométerét*, amely a vérkeringésbe beiktatva használható és sokkal pontosabb eredményeket ad.

Aerotropizmus, a növényeknek az a tulajdonsága, hogy növekedésük irányától különböző gázok v. ugyanazon gáznak különböző mennyisége elérítik és pedig v. a gáz felé (pozitiv A.) v. a gáztól elfelé (negativ A.). Kevés oxigénnel szemben a gyökér pozitiv, sok oxigénnel szemben negativ viselkedik, amiért is sem a talaj fölé, sem pedig az oxigénhíjas mélyebb talajba nem nő.

Aerschot, város Brabant belga tartományban a Demer partján, vasút mellett, (1900) 6956 lak. XIV. sz.-ból való gót templommal, szeszfinomítóval. A. egykor a Croy-család birtokában levő báróság volt, 1533. hercegségre emelték. Egykoron élénk vászonkereskedése megszünt.

Aertsen, *Pieter*, (*«de lange Pier»*), hollandi festő, szül. Amsterdamban valószinüleg 1508., megh. 1575. Eleinte Antwerpenben, 1555 óta szülővárosában tartózkodott. A nép életéből vett genreképeken kívül szenttörténeti képeket is festett, amelyekben azonban A. erős genreszerű fölfogása uralkodik. Ez művészetének jellemző, fontos vonása, szemben a XVI. századbeli németalföldi festészet olaszos divatjával. A. mint a csendéletfestés úttörőinek egyike is nevezetes. Érdekes és jellemző képe (A vásáron, 1561) van a bpesti Szépművészeti Múzeumban. *Sievers* J., Pieter A. (Leipz. 1908).

Aerugit (ásv.), a xantiozittel együtt Johanngeorgenstadtból való, még nem eléggé ismert nikkelarzéniát.

Aerugo crystallisata a szabályos rézacetát, *aerugo vulgaris* pedig a bázisos rézacetát régibb gyógyszerészi neve.

Aerugo nobilis, az a nemes-rozsda, mely az antik és modern bronztárgyakat bevonja; közönséges néven *patina* (l. o.), nem egyéb, mint szénsavas réz-só, mely a bronzban foglalt rézből a szénsavat tartalmazó víz hatására keletkezik.

Aes, 1. latin neve, az aranyat és ezüstöt kivéve, minden fémnek és ércnek, tulajdonképen azonban a réznek és bronznak a neve; 2. a pénznek neve a rómaiaknál, kiknél kezdetben a réz szolgált csereeszközül, még pedig veretlenül, rudakba öntve; később aztán (valószinüleg a Kr. e. V. sz. közepe óta) valóságos pénzt vertek rézből, mely többé nem mérlegelve, hanem olvasva közvetítette a forgalmat.

Aeschines, l. *Aischines.*

Aeschylus, l. *Aischylos.*

Aeschynanthus (növ.). Trópusi Ázsiából származó, a *Gesneraceae* családba tartozó génusz, 70 fajjal. Melegházakban gyakrabban tenyésztik a következő fajokat: *A. Roxburghii Paxt., A. grandiflorus Spreng., A. splendidus Hort.* (kerti fajkeverék), *A. speciosus Hook, A. tricolor Hook.* Laza, húmuszban bővelkedő talajt kedvelnek, árnyékos helyet és nedvességet. Szaporításuk dugványokkal történik. *A. pulcher G. Don.* gyönyörű ámpolnanövény melegházakban (l. az *ábrát).*

Aeschynanthus pulcher.

Aeschynit (ásv.), titánérc; a titánsavon kivül niob- s thorsavat tartalmaz ceriumoxidullal és egyéb bázisokkal. Vasfekete, rombos rendszerben kristályosodó ásvány. Az Uralban Minszk mellett, Norvégiában Hitteroë mellett.

Aeschynomene *L.* (növ.), *(Herminiera Guill. et Perr., Aedemone Kotschy)* a *Leguminosae* (Hüvelyesek) család génusza, több mint 50 fajjal, melyek tropikus kozmopoliták. *A. elaphroxylon* (Ambacs, Ambak) a Nilus vidékén él, híres könnyű fájáról. *A. aspera L.*, Kinában kultiválják, szivacsos szárát papirkészítéshez használják.

Aesculapius, l. *Asklepios.*

Aesculin (kém.). A vadgesztenyefában (Aesculus hyppocastanum) előforduló, $C_{15}H_{16}O_9$ összetételű *glycosida*, amelyet a fa héjából készítenek. Fehér, finom kristálykákból álló laza tömeg. Hideg vízben nehezen, forró vízben és alkoholban könnyebben oldható. Vizes oldata gyöngén savanyú hatású és áteső fényben színtelen, ráeső fényben gyönyörű kékszínben fluoreszkál. Lúgok a fluoreszcenciát fokozzák, savak megszüntetik. Savakkal főzve *aesculetin*-re $C_9H_6O_4$ és szőllőcukorra hasad. Káliumalkoholattal keverve, rendkivül élénken foszforeszkál.

Aesculus *L.* (növ.), l. *Vadgesztenye, Díszfák* és *Sorfák.*

Aesernia, város, l. *Isernia.*

Aesir, l. *Ázok.*

Aesis, város, l. *Jesi.*

Aeskulap, l. *Asklepios.*

Aeskulapbot. Asklepiosnak, a helléneknél az orvostudomány istenének jelvénye, mely a rómaiaknál is szimbóluma volt a gyógytudománynak. Egy pálca, melyre kigyó csavarodott fel.

Aeskulap-kigyó, l. *Siklófélék.*

Aesopus, l. *Aisopos.*

Aesthesia (gör.), a szervezeteknek a képessége az inger megérzésére és pedig lehet *autaesthesia,* a belső és *cosmaesthesia,* a külső ingerekre.

Aesthesiometer a. m. érzésmérő. Eszköz, mellyel a bőrön a lokalizáció finomságát határozzuk meg. Két hegyes fémdarabból áll, melyek egy beosztással ellátott lécen egymástól eltávolíthatók. A két csúcs között bizonyos távolságnak kell lennie, hogy azt kettőnek érezzük. Ez a távolság a testfelület különböző pontjain más és más, így pl. a háton 7 cm., a nyelv csúcsán $^1/_2$ mm. A lokalizáció finomsága az érzőkörök (l. o.) távolságától függ.

Aesthetika, l. *Esztetika.*

Aestii v. *aestui* v. *haesti,* így nevezték a rómaiak (Tacitus) a balti tenger mellékieket (szlávokat), amely név a VIII. sz.-ban ide bevándorolt finnekre (esztekre) is átragadt.

Aestimatio capitis *(pretium hominis* lat.), a régi angol jogban a személyek ellen elkövetett büntetendő cselekményért fizetendő s a sértett fél állásához arányosított bűndíj. Hasonló bűndíjat az ó-germán jogok is ismernek a személy megsértése esetében «capitulare, haubitgeld», megölése esetében «werigeldium», vagyon ellen elkövetett sértés esetében «dilatura» név alatt. — A régi magyar jogban az *emberdíj* (vérdíj, homagium).

Aestivalis (lat., nyári). Különösen e néven nevezik a szőllőtermelők a *Vitis aestivalis* nevű amerikai szőllőfajt. A Vitis aestivalis-t az amerikaiak Summer grape (nyári szőllő) néven ismerik; az Egyesült-Államokban általánosan el van terjedve, különösen a déli államokban, azonkívül feltalálható a mexikói öböl mellett elterülő államokban. Az A. alá tartozó fajták épp úgy külsejüket tekintve, valamint a gyümölcsízet illetőleg az európai szőllőhöz az összes amerikai szőllők között legjobban hasonlítanak. Tőkéjük középerős, venyigéik az alacsonyabb fákra kúsznak, rügyeik élénk karminpirosak. A fürt középnagyságú, többnyire különböző alakú, apró, legtöbbször fekete bogyókkal, melyeknek íze élvezhető, s rendesen a rókaszagtól ment. Az A.-okból készített bornak rendesen igen erős alkohol-tartalma van. A boroknak színe intenziv kékesbe játszó sötétvörös. Legjobban tenyésznek e faj fajtái és változatai az áradásos mély talajokon, különösen, ha e talajok nagy quarcs elegendő vastartalommal birnak; a meszes és márgás talajokban v. nem, v. csak satnyán fejlődnek. A filloxera mindegyiken megél; mint legjelentékenyebb direkt termők a Jaquez, Herbemont, Cunningham, Hermann és Cynthiana vannak leginkább elterjedve.

Aestivatio, l. *Rügy.*

Aestivoautumnalis láz, l. *Malaria.*

Aes triplex (lat.) szárnyas ige Horatiusból (Carm. 1, 3, 9): «Illi robur et *aes triplex* circa pectus erat» azaz: tölgy és *hármas érc* övezte annak

a [illegible] aki először bocsatotta törékeny csolnakát a zord tengerre.

Aestuarium, l. *Esztuárium.*

Aestuatio (lat.) a. m. hullámzás.

Aestui, l. *Aestii.*

Aestus maris (lat.), l. *Árapály.*

Aesus (Esus), l. *Kelta mitologia.*

Aesymnet (gör.), az ó görög államokban pártviszályok esetében a polgárok által határozott v. határozatlan időre választott férfiu, aki korlátlan hatalommal volt felruházva és néha egészen új alkotmányt is hozott be. Legnevezetesebb A. a mytilenei Pittakos volt (Kr. e. 590—580.).

Aetas, az életkornak latin (római jogi) elnevezése. L. [illegible], nagykoruság. L. még *Életkor* és *Nagykorusitás.*

Aeternatus (a lat. *aeternum*-ból, a. m. örök, örökkévaló), örökké tartó állapot, ellentétben az időhöz kötött állapottal, aminő pl. a septennatus (7 éves időtartam) v. triennatus (3 éves időtartam).

Aeternitas, a rómaiaknál az örökkévalóság megszemélyesítése. Ábrázolták mint asszonyt az éggömbbel és egy farkába harapó kigyóval.

A. et G., növénynevek mellett, Paul *Ascherson* (l. o.) és Paul *Grabner* nevének rövidítése.

Aethalia görög neve Elba (l. o.) szigetének.

Aethalium *Link.* (növ.), génusznév, mellyel régebben a *Fuligo Hall.* nyálkagombát nevezték. Ma A.-nak a nyálkagombák sporangiumtömegét nevezik. L. *Nyálkagombák.*

Aethanal, l. *Acetaldehid.*

Aethanamid, l. *Acetamid.*

Aethanoylklorid, l. *Acetilklorid.*

Aethelney *(Aethelings-Ey)*, vár Somersetben, Angliában, honnan Nagy Alfréd Angliának a normannoktól való megszabadítását kezdte meg.

Aethenyl, l. *Vinil.*

Aether, az *éter* (l. o.) görög neve. *A.* a. m.: etiléter; *A aceticus:* etilacetát v. ecetéter; *A. ad narcosim:* narkózis céljaira való etiléter; *A. bromatus:* etilbromid; *A. depuratus:* tisztított éter; *A. chloratus:* etilklorid; *A. nitricus:* etilnitrát; *A. petrolei:* petroleuméter; *A. phosphoratus:* foszfor éteres oldata; *A. sulfuricus:* kénéter, az etiléter elavult, helytelen neve. L. a megfelelő címeken.

Aether anaestheticus. Régebben érzéstelenítő szerül használták és klórgáznak etilkloridra való hatása útján kapták. Több vegyület, főképpen tetra- és pentakloretán ($C_2H_2Cl_4$ és C_2HCl_5) elegye.

Aetheromania, l. *Éterománia.*

Aethionema *R. Br.* (növ.), a *Cruciferae* (Keresztesek) család génusza 50 fajjal. Hazánkban Dunántúl és a Herkulesfürdőnél, főleg pedig a tengerpart sziklás helyein, fel a Velebit bérceig az *A. gracile DC.* (A. banaticum Janka) terem. Egyes fajai napos lejtők és sziklacsoportok díszítésére alkalmasak. Figyelmet érdemlő fajok a kertészet szempontjából: *A. grandiflorum Boiss. et Hohenack., A. cordifolium DC., A. pulchellum Boiss. et Huet. A. cappadocicum Spreng.* Szaporításuk magvakkal történik.

Aethiopem lavare, latin példabeszéd: a. m. szerecsent fehérre mosni, azaz haszontalan kisérletet tenni.

Aethiopia, l. *Etiópia.*

Aethiopis *Plin.* (növ.), Afrikából került régi orvosi növény, állítólag a nálunk is gyakori s főleg a vasutakat követő *Salvia A.* lenne.

Aethiopismus, l. *Etiópizmus.*

Aethiops (gör.), finom eloszlású, sötétszínű vegyületek v. keverékek régibb gyógyszerészi neve. Ilyenek voltak pl.: *A. antimonialis*, antimonszulfid és higany keveréke; *A. martialis*, fekete, poralakú, lecsapott ferroferrioxyd; *A. mercurialis* v. *mineralis* higany és kén összedörzsölése útján készült amorf higanyszulfid.

Aethoxycoffein, egy etilgyököt tartalmazó koffein; selyemfényű tűkristályok, vízben oldhatók. Helybeli érzéstelenítésre főfájásoknál (belsőleg 0·5 g.) használják.

Aethra, l. *Aithra.*

Aethra, a 132. planetoid.

Aethrioskop, az aktinométernek (l. o.) egyik neme.

Aethusa *L.* (növ.). Az ernyősök génusza, melynek 1 faja ismeretes. Európában mindenütt elterjedt, *mérges* gyom. A petrezselyemhez csalódásig hasonlít, (l. az *ábrát*), de nem fűszeres illatú. Az összetévesztésre az is alkalmat nyujt, hogy az A. mint gyom veteményes kertben is alkalmatlankodik. Megkülönböztethető a petrezselyemtől az által, 1. hogy gallérja nincs, gallérkái pedig féloldaluan lefelé lógnak; a petrezselyem gallérkái az ernyőcskék sugarai alatt maradnak; 2. az A. virága tiszta fehér, nem zöldes sárga; 3. levele fényes és kivált az alsóbbak sallangja keskenyebb, a sallangok széle érdes. Ezenfelül az A. gyökere csak egynyári [☉], tehát sokkal vékonyabb mint a kétnyári [⊙] petrezselyemé. Az A. gyorsabban nő, s a vele együtt termő petrezselyemnél gyakran magasabb (egész 1 m.). Kétes esetben, kivált virágzás előtt, legjobb a növény levelét szétdörzsölni s a kellemetlen foghagymaszag az A.-t könnyen elárulja. Az A. bódító, csípős, mérges fű. A has, mint a csomorikától meg a büröktől, feldagad tőle; szédülést, bódulást, őrjöngést, heves hányást, sőt halált is okoz. Ellenszernek savanyú anyag (ecet, cserzősav, savanyú tej), különösen pedig hánytató v. hashajtó (ricinus-olaj, manna) jó.

Aethusa.

Aethyl és *összetételei*, l. *Etil.*

Aëtiánusok, l. *Aëtius* és *Arius.*

Aetiologia (gör. *aitia* a. m. ok és *logia* a. m. *tan*, tehát valaminek az okáról szóló tan, tanítás), *A.-i mondák*, melyek valamely természeti tárgy, tünemény, v. az előbbi valamely tulajdonságának *okát*, eredetét magyarázzák. Különösen nagyon gyakoriak az állatok és növények feltünőbb tulajdonsá-

gait, kiválóbb ismertető jeleit magyarázó A.-i mondák, melyek egy része a keresztény vallás hatása következtében népies legendákká alakult s a ker. vallás alakjait szerepelteti ott, ahol régebben valamely pogány istenség állott a monda középpontjában. Ilyenek pl. a gabonaszemek alakjára, a kalász eredetére, némely madarak hangjára stb. vonatkozó Krisztus-legendák, minők a magyar népnél is igen járatosak s többnyire analog szláv, germán és román mondákhoz hasonlók. Közös vonásuk e legendáknak, hogy a természeti tárgyaknak az emberre kiválóan hasznos tulajdonságait valamely jóindulatú felsőbb lény áldásának, a kártékonyakat és vészthozókat pedig v. valamely ellenséges szellem ártó beavatkozásának, v. pedig a különben jóakaratú, de az emberek gonoszságán méltó haragra lobbant istenség (szellem, szent, tündér stb.) átkának, büntetésének tulajdonítják. Ily mondák a művelődés alacsonyabb fokán ugyanazon szolgálatot teljesítik a tünemények és jelenségek okát fürkésző ember értelmi tárházában, mint a magasb fejlődési fokon tudományos elméletek és magyarázatok. — *Növénytani értelemben*, a növénypatologiának az az ága, amely a növénybetegségek okait kutatja. — *Orvostani szempontból*, l. *Kóroktan*.

Aëtion (*Eetion*), görög festő, kit a legnagyobb mesterekkel egy sorban említenek. Leghíresebb képe volt az, mely N. Sándornak és Roxanénak menyegzőjét (Kr. e. 327.) ábrázolta és amelynek Lukianostól fenmaradt leírása alapján Sodoma a XVI. sz.-ban újra megfestette ezt a tárgyat a Villa Farnesina (Róma) ismert képében. Plinius A. virágzását a Kr. e. IV. sz. közepére teszi, valószinű azonban, hogy néhány évtizeddel később működött és hogy az e tájt említett hasonló nevű szobrással azonos, vagyis nemcsak festő, hanem képfaragó is volt.

Aëtios, görög orvos, Amidában Mezopotámiában született. A Kr. u. VI. sz.-ban Konstantinápolyban a császár házi orvosa volt. «Jatrica» néven megírta az összes orvosi tudományok kézikönyvét 16 könyvben. Az 1—8. könyvet 1534., a 9.-et 1816., a 9.-et 1892., a 7.-et másodszor német fordítással 1899. és a 16.-at 1901. adták ki.

Aetiotropismus, bizonyos gyógyszerek ama tulajdonsága, hogy azok bevételük után a szervezetet alig bántják, de bizonyos kórokozó mikroorganizmusokhoz erősen vonzódnak, azokba koncentrálódnak és azokat el is pusztítják. Pl. a kinin a malaria, az Ehrlich-féle arzénkészítmény a vérbaj mikroorganizmusával szemben, a féregűző szerek a bélférgekkel szemben. Az eredményt másfelől támogatja ez élőlények speciális érzékenysége is az aetiotrop gyógyszerrel szemben. L. *Tropizmus*.

Aëtit (ásv.), l. *Saskő*.

Aëtius, 1. *A*. Celesziriában született a IV. sz.-ban. Előbb réz- és aranyműves volt, utóbb az orvosi és a hittudományokra adta magát. 350-ben az antiochiai arián patriárka szerpappá szentelte, de mivel istentagadással gyanusították, Constantius császár parancsára elűzetett s Alexandriában az *anomoeusok* felekezetét alapította. Igy nevezték őket, mert hitvallásuk szerint Jézus Krisztus az Atyához természetére nézve nem is hasonló. Más nevük a *heteruziaszták* és *exukontiánusok*, mert a Fiut az Atyától különböző lényegűnek és semmiből teremtettnek állították. Az *aëtianusokat* sokan istentagadással vádolták. Nagy Theodosius és fiai szigorú törvényeket hoztak ellenük.

2. *A*., *római hadvezér*, Honorius és III. Valentinianus császár alatt, az «utolsó római», ki a nyugatrómai birodalomnak sok éven át bölcs és vitéz támasza volt. Durosturumban, a mai Szilisztriában született és korán lépett a császári szolgálatba. 408. Alarichnál, majd Attila udvarában túszként tartózkodott. Honorius halála után ő is támogatta a trónbitorló *Jánost*, de csakhamar átpártolt III. Valentiniánushoz, ki anyjának, Placidiának gyámsága alatt uralkodott. A császári udvarban nagy tekintélyre tett szert és rávette Placidiát, hogy egyedüli komoly versenytársát, Bonifacius afrikai comest állásából visszahívja; csakhogy Placidia A.-tól való féltében Bonifaciust hadseregének fővezérévé nevezte ki. Midőn erről A. értesült, Galliából hada élén Itáliába sietett és Bonifaciust a csatában (432) sajátkezűleg halálosan megsebezte. Az udvar ugyan most mint pártütőt üldözőbe vette, de A. a hunokhoz menekült, honnan már 433. sereggel tért vissza s patriciussá, konzullá és fővezérré neveztette ki magát. Húsz évig ezután ő volt a nyugatrómai birodalom gondozója, egyrészt mint kitünő diplomata, másrészt mint vitéz katona. Féken tudta tartani a barbár szomszédokat, háromszor győzte le a burgundokat és a fellázadt gall bagaudákat. Legfényesebb tette volt, melyet 451. Catalaunumnál (Châlons sur Marne) vitt véghez, midőn Theodorich nyugati gót király segítségével Attilát legyőzte. A.-t ekkor az egész nyugati világ félistenként és megváltóként ünnepelte. De ép e nagy dicsőség okozta vesztét. A féltékeny III. Valentinianus kegyencének, Herakliosnak ösztönzésére megtagadta A.-nak, hogy fia nőül vegye Eudoxia császárleányt és egy kihallgatás alkalmával sajátkezűleg leszúrta (454). V. ö.: *Wurm*, De rebus gestis Aëtii (1844); *Wietersheim-Dahn*, Geschichte der Völkerwanderung (Leipzig 1884); *Pallmann*, Geschichte der Völkerwanderung (Gotha 1864); *Sievers*, Studien zur Gesch. der röm. Kaiserzeit (1870); *Freemann*, Aëtius and Bonifacius (Engl. Hist. Review 1887).

A. et J. Kern., növénynevek mellett Anton *Kerner* és Joseph *Kerner* nevének rövidítése. L. *Kerner*.

Aetna, l. *Etna*.

Aetoli, a régi Aetolia lakói, l. *Aitólok*.

Aetolia, l. *Etolia*.

Aetolus, l. *Aitolos*.

Aëtosaurus *Fraas*. Ásatag, csontlemezekkel födött, 0·5—0·66 m. hosszú krokodil, mely a Stuttgart környéki fölső-triaszkori homokkövekből ismeretes (Aët. ferratus). A váz, de főleg a koponya szerkezetében madárszerű jellegek észlelhetők.

Aevum (lat.) a. m. kor, időszak; *medium aevum* a. m. középkor.

A. F. (Arx Fogaras), Fogaras, mint pénzverőhely jelzése az erdélyi fejedelmek XVII. sz.-beli ezüst pénzein.

A. f., a latin *anni futuri* rövidítése, a. m. a jövő évben.

Afákia (gör.), a szemlencse hiánya. Az ilyen szem nagy fokban hypermetropiás s az alkalmazkodó képességét is elvesztette; az A.-sok csak megfelelő szemüveggel látnak. L. *Hályog.*

Afamija, város, l. *Apamea* 1.

Afanaszjev, *Alexander Nikolajevics*, orosz regeíró, szül. a voronezsi kormányzóságban 1826, megh. 1871. Moszkvában jogot tanult, majd a külügyi hivatal moszkvai fölevéltárában hivatalnokoskodott, amellett azonban szorgalmasan foglalkozott irodalommal is, különösen az orosz népmondákkal. Ide tartozó főbb művei: Narodnija russzkija szkázki (orosz népmesék), 2. kiad. 4 köt. (Moszkva, 1873), és A szlávok költői felfogása a természetről, (u. o. 1865—69, 3 köt.), Boszorkánymesterek és boszorkányok (1851), A tulvilági élet a szláv mesékben, A szlávok zoomorfikus istenségei.

Afan de Rivera, *Achille*, marchese, olasz tábornok és politikus, szül. 1842 jan. 19-én. 1860. mint tüzérhadnagy a Bourbonok érdekében a Volturno mellett és Gaetában harcolt, de azután átlépett az olasz hadseregbe. 1866. Ausztria ellen küzdött; 1888. a tüzérség főfelügyelője és 1896. altábornagy lett. 1890 óta képviselő, 1896. a hadügyminiszterium államtitkárává nevezték ki. 1898. pedig rövid ideig a közmunkák minisztere volt.

Afanezit (ásv.) a. m. *abichit* (l. o.).

Afanit, a szerkezetre vonatkozó régebbi elnevezése némely eruptiv kőzetnek, — főleg a melafirok, diabászok és dioritok csoportjából — ha az tömött, látszólag egyszerű. Pl. *A.-pala* külsőleg egyneműnek látszó, szarukőnemű palás kőzet, melynek összetétele a mikroszkóp alatt a dioritéval vagy diabászéval egyezik meg. *A.-porfir* oly tömött diabász, melyben egyes nagyobb labrador kristályok tünnek fel.

Afázia (gör.), az a részleges vagy teljes beszédzavar, amellyel a beszédhez szüséges izmok mozgásának és az értelmességnek épsége mellett a beteg gondolatait kimondani nem tudja. L. *Beszédzavarok.*

Afélium gör. (naptávolság), a bolygók és üstökösök ellipszises pályájának az a pontja, mely a Naptól a legtávolabb van. Ellentéte a perihélium, napközeli pont; mindkét pont együttes neve apszis, összekötő egyenesük, az ellipszis nagy tengelye, az apszisvonal.

Afémia (gör.) a. m. motoros afázia. L. *Beszédzavarok.*

Aferezis, a szó elején valamely hangnak elhagyása, p. *hiszen* helyett *iszen*; *jó éjtszakát* helyett *jó'jcakát, jó'ccakát*; *hiába* helyett *jába.*

Affabilis (lat.) a. m. beszédes, közlékeny; *affabilitás:* közlékenység, leereszkedés.

Affaire (franc., ejtsd: affér) a. m. ügy, üzlet; esemény; csata; *A. d'amour*, szerelmi ügy; *A. d'honneur*, becsületbeli dolog, párbaj.

Affaldsdynger, l. *Kjökkenmöddinger.*

Affectatio maritalis (lat.), l. *Ágyasság.*

Affectio (lat.), vm. személy v. dolog szenvedő magatartása kivülről jövő behatásokkal szemben. Innét kedélyindulatnak is mondják, de csak régibb művekben. Ujabban csak az orvostanban fordul elő vm. pontosabban körül nem írt beteges elváltozás jelzésére, pl. gyomoraffekció stb. *Pretium affectionis*, affekciós érték: vm. dolognak nem gazdasági értéke, hanem vm. egyénre nézve különös okokból származó becse, pl. drága emlékek fűződnek hozzá.

Affectiones scripturae sacrae (lat.), a régi protestáns dogmatika szerint a bibliának, mint isteni eredetű könyvnek azon tulajdonságai, melyek minden egyéb irásműtől megkülönböztetik.

Affectus (lat.), az akarással járó érzelmek, indulatok. L. *Indulat.*

Affektálás (lat.) a. m. mesterkélt magaviselet; *affektál:* fitogtat, valaminek látszatát mutatja, l. *Affectio.*

Afferum (perzsa eredetű török szó) a. m. pompás, derék. A török hódoltság korában a mi nyelvünk is ismerte e szót, Mikesnél gyakrabban fordul elő *aferim* alakban mint felkiáltás: jól van, úgy van, helyes!

Affettuoso (*affettuosamente*), ol. zenei műszó, *szenvedélyes*, érzésteljes előadási modort jelent.

Affiche (fr., ejtsd: áfiss) a. m. falragasz, hirdetmény.

Afficiál (lat.) a. m. megindít, meghat; orvosilag: kórosan elváltoztat.

Affidavit (a lat. *affido*-ból: esküszöm), a. m. eskü alatt tett, tehát hiteles nyilatkozat. Az angol jogi életben több esetben van szükség ily eskü alatt tett nyilatkozatra. A hajó kapitánya pl. közhitelességű személy (konzul) előtt eskü alatt tett nyilatkozattal igazolja, hogy a hajó teherjegyzékében felsorolt árúkon kívül más vámköteles árú nincsen hajóján. Némely fajta szelvény értékéből Angolországban bizonyos adót vonnak le, ha a szelvény az országban honos polgár tulajdona, míg a külföldi szelvénytulajdonos ez adó alól fel van mentve. E levonás elkerülése végett a szelvény bemutatója A.-tal igazolja, hogy a beváltásra bemutatott szelvényt illetően angol polgárnak semmiféle jogigénye nincsen.

Affiliáció (lat.) a. m. adopció; az egyházi rendeknél világiak felvétele, mely esetben ezek nem kötelezik magukat a rend szabályainak követésére, hanem csupán bűnbánó, jámbor életre. A szabadkőművességben jelenti valamely már megalakult páholynak vagy egyes kőművesnek is felvételét másik páholyba.

Affináció v. *affinálás*, az arany és ezüst ötvénynek kénsavval való kezelése. Ha a szemcsézett ötvényt tömény kénsavban hevítjük, az ezüst a kénsav egy részének szétbomlása mellett szulfáttá alakul át, az arany pedig barna por alakjában visszamarad. Ezt a maradékot kimossák.

Affinis hegy, aranytermő hegy Alsó-Fehér vmegyében, a verespataki völgyben; kőzetében mindenütt arany van; ezt már a rómaiak tudták, akik az egész sziklatömeget kifejtették, itt-ott oszlopokat és gyámolokat hagyva. Ekkép nagy üregek támadtak, melyek mélysége a 120 m.-t, szélessége a 30 m.-t is meghaladja. A régi vágások különösen két ormon láthatók, egyik a Csetatye mare, másik a Csetatye mika.

Affinitas (lat.) a. m. rokonság, l. *Sógorság, Kémiai rokonság, Projektivitás, Termékenység.*

Affirmatio (lat.) a. m. megerősítés; *affirmativa*, igenlő vélemény, helyeslő hozzájárulás. Ellentéte a *negatio* (l. o.). A szónoki beszédben A. a. m. bizonyítás, l. *Beszéd.*

Affixum (lat.) a. m. betű- v. szótagtoldalék; *affigál*, hozzákapcsol.

Afflavit deus et dissipati sunt (lat.), l. *Armada.*

Afflitto, ol. zenei műszó, a. m. bánatosan, szomorúan.

Affodillo (növ.), l. *Királydárda.*

Affoltern, falu Zürich svájci kantonban, (1900) 2779 lak., római régiségekkel.

Affre (ejtsd: afr), *Denis Auguste,* párisi érsek, szül. Saint-Romeban, Tarn mellett 1793 szept. 27., megh. 1848 jun. 8-án. Tanulmányait a Saint-Sulpiceben végezte, 1818. pappá szenteltetvén, a Saint-Sulpiceban a dogmatika tanára lett. 1821. luçoni, 1823. amiens-i püspöki helynök, 1834. párisi címz. kanonok és tiszteletbeli érseki helynök, 1840-től párisi érsek. Minden katolikus ügynek lelkes bajnoka volt. Az 1848-iki polgárháborúban a torlaszokon mint békeapostol megjelent a St. Antoine-utca sarkán, de mielőtt szólni kezdett volna, egy golyó leterítette. Számos önálló egyházjogi munkát írt. V. ö. *Cruice :* Vie de Denis A. (Páris 1849).

Affrettando, *affrettoso,* ol. zenei műszó, a. m. siettetve (másképen *stringendo); affrettato,* gyorsabban; használható *più mosso* helyett is.

Affrico (olasz), l. *Africus.*

Affrikáta (lat., tkp. horzsolt hang), azok a kettős mássalhangzók, melyek zárhangból s vele rokon réshangból állanak. Ilyen pl. a magyar *c tsz, cs = ts, dzs = d + zs ;* továbbá a német *pf.*

Affront (franc., ejtsd: affron), meggyalázás, sértés.

Affût (franc., ejtsd: áf-fü), 1. a vadász leshelye, 2. lövegtalp (l. o.).

Afgán, nép, l. *Afganisztán.*

Afganisztán (afgán nyelven *Urlajat,* az ókorban *Drangiana, Ariana,* l. *Középázsia* térképét *Ázsia* cikknél). Irán északkeleti részén, Bokhara, a turáni alföld, Perzsia, Beludzsisztán és India között. Területe a legújabb határrendezés után (1909) 624,000 km².

Hegy- és vízrajza. Két eurázíai jellegű, de korára és felépítésére nézve különböző hegyrendszer borítja A. területének négyötöd részét: a Hindukus (l. o.) és a Szefid-Koh. A túlnyomóan kristályos kőzetekből felépült Hindukus láncai K.-ről Ny.-ra szétágaznak s lealacsonyodnak a sivatagos terület felé, amely az iráni lefolyástalan medencének egy darabja. Egyik ága Kuh-i Baba néven csatlakozik az É.-perzsiai hegyekhez, tőle délre folyik a Herirud Ny.-ra, majd É.-ra; egy darabig országhatár, aztán elvész a turáni alföldön Tegyen oázisnál; ez a sorsa a Kuh-i Baba É. lábánál eredő Murghabnak is, amely Merv oázisig ér el. A Hindukus főlánca behatol a Herirud és Hilmend közé, a többi délnek forduló lánc szabja meg a Harud, Farahrud, Khaszrud és Hilmend futását; ezek a folyók mind sugarasan szétfutnak aztán a Hamun-mocsárban vesznek el. Vizüket csakis öntözésre lehet felhasználni. A Hindukushoz csatlakozik a Szefid-Koh mészkőlánca a Kabul déli partján, ennek folytatása a Szulejmán-hegység. A Szefid-Kohon tör át az Indus Ny.-i mellékfolyója, a Kunarral egyesült Kabul. Az indiai határon átvezető hágók közül a Kabul völgyéből az Indus völgyébe visz a Khaiber-hágó 2081 m., délebbre a Peivar-hágó 2600 m., majd a legfontosabb a Kodzsak-hágó, amelyen a Herirud völgyéből legkönnyebben juthatunk Quettához. Nagy Sándor is ezen az úton kelt át. A Hindukus főláncán a Khavak-hágó (3540 m.) Nagy Sándor és Timur átkeléséről nevezetes; nagy hadsereggel is járható a Bamiánt és Kabult összekötő Hadzsikak-hágó (3500 m.).

Éghajlata. *A.* éghajlata belsőázsiai jellegű; az éjjel és nappal, valamint a tél és a nyár között lényeges a hőingadozás. DNy.-i része medence, ahova a szél csak főn alakjában juthat, azért a földmívelés öntözés nélkül ki van zárva. A Hindukus gerincére a tenger felől jövő szél elég bő csapadékot hoz.

Termékei. A. *növényzete* az esőzés eloszlásának megfelelően a hegyvidéken fenyő-, platán-, nyárfaerdőségek, az erdők és puszták határán jellemző a ciprus, a steppéken és pusztákon a tamariscus s más tüskés, bozótos növény. Termelnek búzát, árpát, igen sok kölest, a forróbb részeken rizst, cukornádat, gyapotot, dohányt, dinnyét. Itt van a mi gyümölcsfáinknak valószínű őshazája. A. keleti határa a datolyapálmának, amely az Atlasztól az Indusig döntő jelentőségű az oázisok életére. *Állatvilága* gazdag; leopárd, tigris, hiéna, medve, farkas, fácán, sólyom, a juh és kecske vadon is él. Az É.-Afrikában honos egypúpú teve keleti határa szintén A.-ban van. *Ásványi kincsei* még kiaknázatlanok. Arany van Kandahár vidékén, a Kabul folyó homokjában és a K. hegyvidéken. A Hindukusban ezüst, réz, cinóber, ólom, antimon van, a vas, szén és kősó elég gyakori. Badaksán rubinjairól híres.

Lakossága 4.500,000, 1 km²-re jut 7·5 lélek. A népesség legfontosabb eleme az iráni nyelvcsaládhoz tartozó *afgánok,* akiknek számos törzsét az iszlám tartja össze. Nemzeti hagyományaik alapján Kr. u. a VII. sz.-ban nyomultak be, mint hódítók, alávetve hatalmuknak a régi lakókat; most legtömegesebben Kandahár környékén laknak s magukat *pástun* (többes. *pástané*) néven nevezik. Ez az uralkodó törzs, nyelvük az irodalmi nyelv, de már nem tiszta iráni, sok benne a hindu elem. Nevezetesebb törzsei a *durrani,* Herat és Kandahár között, nevük régebben *abdali* volt, új nevüket 1747. vették fel, amikor ebből a törzsből került uralomra Ahmed sah, a «század gyöngye» (duri duran). Kandahár, Kabul és Szulejmán hegység között a *ghilzai* Pesavártól É.-ra a *juszufzai* törzs lakik. Az igazi afgánok általában magas, karcsú, fekete hajú, világosbőrű emberek. Nagy részük nomád életmódot folytat, sátorban laknak, ahol az asztal és szék hiányzik. Erős faji tudattal biró, bátor nép, kiváló harcos, könnyen lelkesedő, de hamar csügged; nagyon szabadságszerető és demokratikus érzelmű emberek, vallásuk szunnita mohammedánus. Nyelvüket l. *Iráni nyelvek.* A *nem afgán* törzsek közül legszámosabbak a perzsa eredetű *tadzsik,* a leigázott régi lakosok utódai; a városlakók szorgalmas földmívelők és iparosok. Városokban lakik a török eredetű *kizilbasi* törzs, ezekből kerülnek ki az orvosok, írók, nagykereskedők. Indiai eredetű törzs a *hinaki* és *dzsat.* A Hindukusnak alig megközelíthető vidékein lak-

nak a majdnem teljesen független *hazara* és *aimak* pásztortörzsek. A délkeleti részeken sok [illegible] él, nagy számban vannak perzsák és zsidók is.

Ipar és kereskedelem. A. *ipara*, különösen a régi híres szőnyegszövés utóbbi időben hanyatlott. Említésre méltó a selyemtermelés és nemezkészítés a teve, kecske és birka gyapjából. Kandahár vidékének rózsaolajtermelése híres. *Kereskedése* a hajózható folyók hiányában a karavánutakra szorítkozik, a fő utirányok Indiába vezetnek. Kivitték 1907. Indiába gyapjút, selymet, prémet, lovat, gyümölcsöt és különösen sok nemezt 15·7 millió kor. értékben, a bevitel főleg iparcikkekből és élelmiszerekből 16·2 millió kor. Általánosan elfogadott pénz-, hossz- és súlymérték hiányában cserekereskedés folyik.

Áll. formája korlátlan monarchia, feje az emir, jövedelme 18 millió kor., a magas vámból és a nehezen behajtható adóból áll, aminek nagy részét természetben szolgáltatják be. Törvénykönyvük a korán, de ezenkívül egy régi nyers szokásjog is érvényben van, a *pukhtunvali*, ez a vérbosszút sem zárja ki. Földrajzi, történelmi és politikai okokból 5 kerületre oszlik: *Kabul*, *Ghaszni*, *Kandahár*, *Szeisztán* és *Herat*. Az emir székhelye *Kabul* (l. o.).

Hadserege. Az 1896-iki védtörvény szerint minden 8-ik ember szolgálatköteles mindaddig, míg egy bizonyos fokú katonai kiképzésben nem részesült. Az ezek szerint csak szükségképpen kiképzett védero száma mintegy 45,000 főnyi gyalogságra, 6000 lovasra és 200 lövegre tehető. Mozgósítás esetén ennek megerősítésére még mintegy 5000 főnyi gyalogságból és 15—20.000 főnyi lovasságból álló milic-csapatok szolgálnak, melyhez még egyéb, katonailag alig vagy teljesen kiképzetlen elemek is járulnak. A gyalogság Lee-Metford, Snider, Henry-Martini, Mauser és más egyéb fegyverekkel van felfegyverkezve. A lándzsákkal felszerelt lovasság igen rosszul van lovasítva. A tüzérségnek Nordenfeldt, Hotschkiss, Maxim, Gardner, Gattling és néhány Krupp-ágyúja is van. Műszaki csapatok és vonat teljesen hiányoznak.

Története. Az afgánok vándorló, pásztorkodással foglalkozó törzseit legelőször Herodotos említi. Hódítólag csak 960 körül léptek fel a Ghaznavidák korában (960—1186) és a Ghoridák dinasztiája alatt (1193—1525), amidőn egyes rajaik Delhi fölött is uralkodtak. Az afgán birodalom igazi megalapítója *Ahmed* sah volt (1747—1773), aki a perzsa fenhatóságnak véget vetett. Az általa trónra emelt Abdali-dinasztia 1823-ig uralkodott, amidőn *Mahmud* bukásával A. újra részekre bomlott. Mahmud fia, *Sud sah* csak Heratban birta magát fentartani. A többi részeit *Doszt Mohammed* hajtotta jogara alá, a kinek a gyanakvó Angliával gyűlt meg a baja, mely 1839. hadsereget menesztett Kabulba és Sud saht (másként Suja saht) ültette Doszt trónjára. A. lakói azonban általános felkeléssel válaszoltak; Kabulban az angolokat legyilkolták s az angol hadsereget megtizedelve a Khaiber-szoroson keresztül kiűzték. 1842. Elphinstone tábornok boszúhadjáratot intézett A. ellen és újra Doszt Mohammedet tette meg emirré, aki aztán Kandahárt és Heratot is megszerezte a perzsáktól. 1863. történt halála után fia *Sir Ali* követte, ki ellen az angoloktól támogatott fiai: *Azim* és *Afszal* fellázadtak. Afszal megöletése után visszaszállt a hatalom Sir Alira, akit orosz érzelmei miatt az angolok 1878. elűztek. Midőn fia, *Jakub* khán alatt a kabuli angol követség tagjai Cavagnari őrnaggyal együtt 1879 szept. 3. felkoncoltattak, 1880. az angolok Roberts tábornok alatt rettenetes küzdelmek árán Kabul-ig nyomultak és *Abd ur Rahman* khánt, Doszt Mohammed unokáját ültették a fejedelmi székbe, Jakub khánt pedig Indiába internálták.

Abd ur Rahman-nak egész uralkodása alatt a Merv felől lassacskán előnyomuló oroszoktól támogatott öccsével, *Ejub* khánnal kellett küzdenie, mígnem 1887. *Ejub* khán orosz területre szökött. 1892. az Anglia és Oroszország között régóta fennálló ellentét még élesebb lett. Maga Abd ur Rahman hol az angolnál, hol az orosznál keresett támaszt. Midőn az indiai angol alkirály arra szólította őt fel, ne üldözze az angolokhoz szító Umra khánt, az emir azt válaszolta, hogy «Umra khán lázadó alattvalóm, kivel szemben azt fogom tenni, ami nekem tetszik. Indiai diktaturának pedig nem fogom magamat alávetni». De midőn 1892. Janov orosz ezredes az afgán csapatokat visszaszorítá, az emir mégis az angol kormányhoz közeledett, mely fordulatot az indiai kormány küldöttje, *sir Durand Mortimer* arra használta fel, hogy az emirrel az ú. n. *Durand Agreement*-féle szerződést irassa alá (1893 nov. 12.), melynek kiegészítését az 1895 márc. 11. kelt angol-orosz egyezség szolgáltatta. A Durand-féle szerződésben az emir arra kötelezte magát, hogy Szvat, Bedzsur és Csitral országok ügyeibe nem fog beavatkozni; megnyugszik Csamannak angol csapatok által történt megszállásában és átengedi a Pendzs jobb partján fekvő vidékeket (Sugnant és Rosant) az oroszoknak, minek fejében Vachan nevű vidéket kapja a Felső-Pendzs és a Hindukus között. Azonfölül az indiai kormánytól 12 lakh rupia (3.464,152 márka) felemelt évi díjat fog húzni. Ezóta az emir Angliához szított, mely viszont nem ellenzé, hogy Abd ur Rahman 1895—96. Kafirisztán vitéz hegyi lakóit leverje, országukat elpusztítsa.

Hogy Heratnak az oroszok által 1899. végrehajtott megszállását ellensúlyozzák, akik azonfelül 1900. tavaszán állandó ügynökséget szerveztek Kabulban, az angolok a Quetta-vasútnak Kandaharon túl való folytatására és katonai megerősítésére határozták el magukat. 1901 okt. 3. meghalt *Abd ur Rahman* emir, miután halálos ágyán legidősebb fiát, *Habib Ullah*-t jelölte ki utódjának, aki egyébiránt atyját 1881 óta gyakran helyettesítette. Az ország helyzete nem változott: ma is Angolország és Oroszország érdekeinek összeütközőpontja. Az új khán pedig segély és évi díjak ellenében atyja példájára hintapolitikát folytatott. Idővel azonban mégis inkább Angliához simult. 1904. elküldte fiát, *Inajat Ullah*-t Kalkuttába, hogy Curzon alkirály előtt tisztelegjen. Midőn pedig a japánok halálos csapást mértek az orosz kolosszusra, a kabuli udvarban, mint egész Ázsiában, a közvélemény orosz-ellenessé alakult. Miután Habib Ullah 1907. személyesen tisztelgett Indiában

Anglia elismerte őt az A. és a hozzátartozó területek független királyának. Most még csak Oroszországgal kellett az «afgán-kérdést» tisztázni. Az 1907 aug. 31. létrejött angol-orosz szerződés megkötése által ez is sikerült. Ebben Oroszország Afganisztánt (politikai) érdekein kivül fekvő országnak ismeri el, míg kereskedelmi tekintetben a két nagyhatalom egyforma előnyöket és bánásmódot biztosít magának. Anglia pedig megigérte, hogy A.-t nem fogja Oroszország ellen befolyásolni, hogy A. belső ügyeibe nem fog beavatkozni és A. területi épségét tiszteletben tartja. Habib Ullah-t a szerződő felek meg se kérdezték, amivel azonban az ő és a nemzeti párt önérzetét megsértették. Következményképen az emir nem ratifikálta a szerződést, féltestvére pedig, a becsvágyó *Naszr Ullah*, a nemzeti párt feje, 1908. az afgán-indiai határon pártot ütött. Ez előjáték után a fanatikus mohamedánus népszónokoktól, mint pl. *Szufi Mollah*-tól fellázított Afridi-törzs tört be két hadoszlopban ÉNy.-i Indiába. Most is Landi Khotal határerősség felé nyomultak, melynek parancsnoka azonban, Wilcox angol tábornok, május közepén őket visszaűzte a határon. Ezt a támadást tehát az angolok visszaverték, de A. ellenséges magatartásának nagyobb jelentőséget ád az a körülmény, hogy legújabban magában Elő-Indiában nagyfokú forrongás jelei mutatkoznak, amelyek A. fellépésének komoly hátteret adnak.

Irodalom. Bellew, A. and the Afghans, London 1879; u. a., The races of A., London 1880; Spiegel, Eranische Altertumskunde, Leipzig 1871; Kaye, History of the ware in A., 4. kiad. London 1890; Malleson, History of A., London 1879; Vámbéry Ármin, Afghanisztán és az afghánok (Földrajzi Közlemények 1878); Raverty, Notes of A. and part of Baluchistan, London 1881; Walker, A., its history and our dealings with it, London 1883—85; Rodenbough, A. and the Anglo-Russian dispute, London 1885; Roskoschny, A., Leipzig 1885; Forbes Archibald, Afghan wars 1829—42 and 1878, London, 1891; Afghan poetry of the XVII. century. Selections from the poems of Kush Hall Khan Khatak. Angolra fordította Biddulph C. E., London, 1891; Harnisch, Afghanistan in seiner Beziehung für den Völkerverkehr, Zeitschr. für Wissenschaftl. Geogr., VIII. 1891; Wheeler St., The Ameer Abdur Rahman, London 1895; Younghusband, The heart of a contiunent, u. o. 1896; Langhans, Politisch-militärische Karte von A., Persien u. Vorderindien, Gotha 1901; Hanna, The second Afghan war., 1878—80, 2 köt., London 1899; Gray I. A.; A the court of Amir, London 1901; Holdich T. H., The Indian Borderland 1880—1900, u. o. 1901; Vámbéry Ármin, Az afghán kérdés és Transzvaal, Uj Magyar Szemle 1900 jan.; u. a., Abdur-Rahman khán. Bud. Szemle 1901; Hamilton Angus, A., London 1907; Martin F. A., Under the absolute Amir, London 1907; Foucher A., Sur la frontière indo-afgan. Paris 1901; Holdich T., Orographic Map of A. and Baluchistan, London 1900; u. a. The Geography of the NW.-Frontier of India, London 1901; Huntington E., The Afgan Borderland. Nat. G. Mag. 1909; De Lacoste B., Autour de l'A., Paris 1909; Pennel T. L., Among the wild tribes of the Afghan frontier, London 1909.

Afgán nyelv, l. *Iráni nyelvek.*

Afgán szőnyeg. A jellegzetes turkomán szőnyegfajták közé tartozik, Khiva név alatt is kerül forgalomba. Afganisztánnak Orosz-Turkesztánnal határos részein készül. Anyaga a legjobb tiszta gyapju. Nagysága a másfélszer három métertől a háromszor négy méterig váltakozik. Rajza a jellegzetes Bokhara rajzhoz (l. o.) hasonlít, de a motivumok nagyobbak, színei vegyesebbek és van némi barbár vonás bennük, ami a Bokharákban nem található. E szőnyegek csomózása durvább és a vetülék gyapjuja nincs olyan rövidre nyírva, mint a Bokharáknál. A használt színek sötét vérvörös vagy gesztenyebarna alapon kék, zöld, barna, elefántcsontsárga és sárga minta. Selymes fénye van.

Afilantropia (gör.), emberszeretet hiánya; *afilantropikus*, embert gyülölő.

Áfion (török), v. magyarosabban *áfium*, egy az ópiummal (v. ö. *Zrinyi: A török áfium ellen való orvosság).* Mint helynevek jelzője is előfordul, főleg ópiumtermő vidékeken.

Afiun Karahisszar, a kisázsiai Khodavendikjar vilajetben, az ugyanily nevű liva székhelye Kutahijától délkeletre vasút mellett 17,400 lakossal. Az ópium (áfion) kereskedés főhelye, szőnyegszövéssel.

Aflenz, mezőváros, É.-Stiria mura-brucki kerületi kapitányságban, (1900) 3247 lak., vasút mellett, 765 m. a tenger színe felett, gyönyörű fenyveserdőkkel borított hegyek (a Hoch-Schwab csoport) déli lábánál. Üde, tisza levegője jótékony a gyönge idegzetüekre. A hegyi parkon kívül kirándulási helyekül kinálkoznak: a Fölz, az 1506 m. magas Bürger-Alpe és folytatólag az 1978 m. magas Mitter-Alpe. A Hoch-Schwabra vezető út is A.-ból indul ki.

Aflogisztikus (gör.) a. m. elégethetetlen, láng nélkül égő, pl. az izzólámpa.

Afóbia (gör.) a. m. rettenthetetlenség.

à fonds perdu (franc.), ajándékképen, vissza nem térítőleg. Főleg nem eléggé jövedelmező vállalatoknál a vissza nem térítendő járulékokat jelölik e kifejezéssel.

Afónia (gör.), hangtalanság, vagyis a hangnak teljes hiánya, midőn a beteg legtöbbször susogva bár, de mégis képes magát megértetni. Az A. voltaképen a gégében vagy a gégén kivül székelő különböző kóros folyamatoknak egyik tünete. Oka részben a hangszalagok rezgésképességének és feszülésének megváltozásában, részben a gégeporcok mozgási rendellenességében rejlik. Mindezeket pedig izom- és idegkészülékek közvetítik. A rezgésképesség megváltozását a hangszalagok betegségei: hurutok, lobos duzzanatok, továbbá fekélyesedések, daganatok, beidegzési zavarok, bénulások vagy görcsök okozzák. Az A. hirtelen vagy lassan keletkezhetik, állandó és mulékony lehet, aszerint, amilyen az alapbántalom, mely okozza. Az A. okának megállapításánál a gégetükörvizsgálat nyujt felvilágositást. A gyógykezelésnek az alapbetegség ellen kell irányulnia.

Áfonya (növ.), l. *Vaccinium.*

à forfait (franc.), halmazban, egészben (nem. im Bausch und Bogen).

Afória (gör.), női terméketlenség, mely bizonyos korhatáron túl, 45—50-ik életéven felül, természetszerű. Az életkoron kívül betegségek, vagy fejlődési rendellenességek is eredményezhetnek meddőséget. L. *Méhbetegségek.*

Aforizmák (gör.), különálló tételek, gondolatok, eszmetöredékek. Jeles aforizma-gyűjtemény nálunk Eötvöstől a *Gondolatok.* A.-nak nevezik valamely tudomány alapfogalmainak stilisztikailag össze nem kapcsolt tételekben való összeállítását is, mely rövidsége mellett az illető tudományról könnyű áttekintést nyujt s melyben azért a belső, logikai rendnek mindig meg kell lennie. *Aforisztikus* [illegible]

nekek e történetírók is, egyes tételeik vagy mondataik önálló nyomatékozása kedveért.

A fortiori (lat. szórul szóra: az erősebb től), ha a vitatkozásban a többről a kevesebbre következtetünk, azaz oly bizonyítékkal élünk, mely a kívánt tételt magába foglaló nagyobb tételt bizonyítja. Pl. ha jóakarattal kell lennünk minden embertársunk iránt, akkor még inkább igaz, hogy legalább igazsággal tartozunk nekik.

Afragola, város Olaszország napolyi provinciájának Casoria járásában, (1901) 22,419 lak. Bortermelés és faáruipar.

Aframomum (növ.), a Zingiberaceae-család génusza 40 fajjal a trópikus Afrikában. *A. melegueta* a semen *Paradisi* nevű gyógyszert szolgáltatja.

Afrancesados (spany.) v. *Josefinos*, azok a spanyolok, kik a Bonaparte József által 1808-ban proklamált alkotmányra megesküdtek s mindazok, kik abban az időben a franciákkal tartottak. Legerősebb volt e párt 1809. *VII. Ferdinánd* az 1814 máj. 30. kelt rendeletével, hivatalaiktól s vagyonuktól fosztotta meg őket, mire valami tizezeren Franciaországba vándoroltak. Az 1820 márc. 8. és szept. 21-iki cortes határozata alapján visszatérhettek és birtokaikat is visszakapták.

Afranius, 1. *Lucius*, a római togata tabernaria legjelentékenyebb költője. Kr. e. 100 körül élt. Menandert utánozta és a mindennapi életből vette tárgyait. 40 darabjából csak töredékek vannak összegyüjtve *Ribbeck:* Comicorum Rom. fragm. c. művében (III. kiad. Leipz. 1898). — 2. *Cajus*, Pompejus híve, akivel jó- és balsorsban osztozott. Spanyolországban Herdánál Caesar leverte, a Thapsus melletti vereség után menekülés közben P. Sittius elfogta és megölette Kr. e. 46.

Afreszkolit tiszta szilicium, aluminium, magnezium, mészkő és kalcium-karbonátból készített kompozíció, amely friss állapotában könnyen gyúrható. Könnyebben lehet rá festeni, mint a márványra. Forestier szobrász találta föl.

Africano (ol.), fekete márvány, fehér és vörös foltokkal és erekkel, Chios szigetéről.

African Steamship Co., hajózási szállító cég, Elder Dempster & Co. Liverpool-, Glasgow- és Hamburgban, hetenkénti expediálással, Antwerpen, Rotterdam, Havre, Bordeaux, Lisszabon s esetleg Madeira érintésével gőzhajó-összeköttetést tart fenn Hamburg, illetőleg Liverpool s másrészt Nyugat-Afrika összes kereskedelmi helyei közt egész a Kongóig. A vonal együtt működik a British and African Steamship Navigation Companyval Glasgowban. Összesen 25 gőzhajója van 71,000 regisztertonnával.

African Transcontinental Telegraph-Company (afrikai transzkontinentális távíró-társaság) 1897. Cecil Rhodes protektorátusa alatt alakult társaság, melynek célja Afrika D.-i végét a Fokföldet É.-i irányban Kairóval 5 nagy szakaszban távíróvonallal összekötni. A távíróvonal hossza 10,730 km. lesz. A vonal Capetownból indul ki Karongán, Csiromon, Blantyre-en át a Tanganyika-tóhoz vezet, eddig Bismarckburgon és Masszuán át Udzsidzsiig el is készült. Ugyanebben az időben Kairótól D.-felé vezették és Khartumon keresztül Fasodáig készítették. A már kész fővonalból mellékvonalakkal igyekeznek Afrika jelentékenyebb helyeit összekötni. Egy-két év mulva Afrikának is jelentékeny távíróhálózata lesz.

Africanus, a két *Scipió* (l. o.) mellékneve Karthagó felett vívott győzelmeik emlékezetére.

Africanus, 1. *Sextus Caecilius*, kiváló római jogtudós, 130 körül élt; tanítványa volt Salvius Julianusnak, később Antonius Piusnak bizalmas embere. Midőn a jus civile jus gentiummá alakult, ennek kidolgozásában tevékeny részt vett. V. ö. *Vécsey* T.: Sextus Caecilius A. jogtudó, M. T. Akadémia 1889. — 2. *Sextus Julius*, a keresztény kronográfia megalapítója, a III. sz. első felében, Heliogabalus és Alex. Severus idejében élt. Állítólag a palesztinai Emmausból származott. Főműve, Pentabiblon chronologicum, melyben az eseményeket a világ teremtésétől Kr. e. 5500. Kr. u. 221. évig megirta. Töredékeit más irók föntartották.

Africus (lat.), a rómaiaknál délnyugati szél (most olaszul *affrico).*

Afridi v. *apridai*, afgán néptörzs az indo-afgán határon. A fontos Khaiber és Kohat-szorosokat évszázadokon át hatalmukban tartották, míg végre 1879. az angolok meghódolásra kényszerítették. Mindazonáltal az 1895. és 1896. években az indo-afgáni határnépek fölkelésénél még mindig sok bajt okoztak. Holdich az 1899-iki londoni Journal of Anthropological Institut-ben adta róluk a legjobb leírást.

Afrik (franc. *afrique*). Igy nevezik a Közép-tenger környékén, különösen É.-Afrikában tenyésző törpe pálma *(Chamaerops humilis)* szálakra hasogatott leveleiből készült durva rostos anyagot, melyet a kárpitosok párnák kitömésére használnak. Olcsó, de nem tartós árucikk.

Afrika (öt térképpel és egy színnyomású képmelléklettel. Térképek: 1. A. hegy- és vízrajzi térképe; 2. A. politikai térképe; 3. Északnyugat-A.; 4. Dél-A.; 5. A. néprajzi térképe. Képmelléklet: A.-i népfajok). A cikk tartalma:

Afrika nevének eredete.

A. az ó-világ harmadik része, minden oldalról tengertől van körülvéve. *Neve* a rómaiaktól származik. A görögök *Libyának*, *Etiópiának* nevezték A. ama részeit, mely előttük, annyira amenynyire, ismert volt. A római név az *avrigha* v. *afrika* néptől ered, mely néptörzs Karthagó környékén lakott s a rómaiak tudvalevőleg ezen a részen vetették meg először lábukat, ők *afer*-nek, többesben *afri-* v. *africani*-nak nevezték e néptörzset. Valószinű, hogy a Szaharában élő *auraga* néptörzs e nép ivadéka.

Afrika földleírása.

(L. Afrika hegy- és vízrajzi térképét.)

Fekvése. A. Európától délre esik s az egyenlítőtől É.-ra és D.-re majdnem egyenlő távolságra terjed; legészakibb pontja a Fehér-fok (Cabo Blanco) az é. sz. 37° 20′, a legdélibb a Tű-fok (Cabo d'Agul-

has) a d. sz. 34° 51', a legnyugatibb a Zöld-fok (Cap Verde) a Greenwichtől számított k. h. 17° 30' és a legkeletibb a Guardafui-fok a k. h. 51° 15' alatt, tehát szélessége 72° s hosszasága 69°. Hosszasága északról délre 8015 km. s szélessége keletről nyugatra 7630 km.

Nagysága. A. területe a hozzá tartozó szigetekkel együtt (Behm és Wagner 1882) 29.904,254 km² (543,192·5 geogr. mf²), a Bureau des Longitudes (1909) szerint pedig 31.500,000 km²; ebből a szigetekre 626,054 km² (11,368 geogr. mf²) esik. E számadatok szerint A. nagyságra nézve a kontinensek közt a második, de ha a két Amerikát összevesszük, a harmadik helyen áll a földrészek közt. A. a hozzátartozó szigetekkel együtt a föld felületének 5·9%-át s a földségeknek 22%-át teszi. A szigetek viszonya a törzshöz 1 : 47. A part hossza 27,638 km., 1 km.-re tehát 1067 km² terület esik vagyis partkifejlődése igen csekély s valóban nincs földrész, mely oly kevéssé volna tagolva, mint éppen A. Az északi nagyobb részének alakja trapézhez, déli részéé háromszöghöz hasonlít. A. dél felé kicsúcsosodik, épugy, mint D.-Amerika, mellyel morfológiailag egyező vonásokat mutat.

Határai. A. csak Ázsiával függött össze egy keskeny földszoros által, miután azonban a 126 km. hosszú Szuezi-csatornával ezt is átmetszették: A. roppant nagy sziget, melynek partját minden oldalról tengervíz mossa. É.-kon a Földközi-tenger, K.-en az Indiai-oceán egyes tagjai: az Adeni-öböl, a Bab-el-Mandeb tengerszoros s a Vörös-tenger, s nyugaton az Atlanti-oceán határolják. A. testébe tengeröblök nem nyúlnak be, partvonala csak kevés behajlást mutat, ilyen — a nagyobbakat említve — É.-on a Földközi-tenger két öble, a Kis- és Nagy-Szirtisz vagyis a Gábeszi- és Szidrai-öböl. Ny.-on a Guineai-öböl, melynek részei a Benini- és Biafrai-öblök. Kisebb ívszerű behajlások s apróbb bemetszések a keleti s nyugati parton egyaránt vannak, ezek közt nagyobbszabásuak a K.-i parton a Zanzibari-, Szofalai- és a Delagoa-öböl, D.-en a Jóreménység-fok két oldalán a False-öböl és a Tábla-öböl s feljebb A. Ny.-i partján a Szt.-Ilona-öböl, Whale-öböl, a kis Majumba, az egyenlítő alatt fekvő Gabun-öböl és még számos kis öböl, melyek közül legtöbb, mint az Arguin-öböl is, a homokzátonyok miatt megközelíthetetlen; a kis öblök közt legfontosabb még a Tuniszi-öböl. Egyes hegyfokok, kisebbszerű földnyelvek, földcsúcsok nagy számmal nyúlnak ki a tengerbe. A. északi partja Spanyolország déli csúcsához hegyes földcsúccsal közeledik, a régiek a Gibraltári-szoros két oldalán emelkedő hegyet Herkules oszlopainak nevezték, e kiszökő hegytől a K.-re vonuló part többnyire magas és szirtes, a Gábeszi- és Szidrai-öblök közt ugyan lelapul, alacsony és homokos, de azután a Barka-fensíknál ismét magasra emelkedik. A Nilus deltája s a Szuezi-csatorna mentén mindenütt alacsony a part, a Vörös-tenger mentében ellenben a part magas, szirtes s igen kopár egész a Guardafui-fokig, illetőleg az egyenlítőig, innen a partvidék felváltva hol alacsony, hol magas egészen a Delagoa-öbölig, honnan azután Fokváros vidékéig mindenütt meredek partfal néz le a tengerre. Fokvárostól É.-ra kanyarodik a part s az Oranje betorkolásáig számos jó kikötő segíti elő e partvidéken az élénk forgalmat, kereskedést. Az Oranjétől a part ismét kopárabb s a hajók csak az Angra Pequena és Whale-öbölben találnak menedéket. A terraszszerüleg kiemelkedő kopár part a Gabun illetőleg a Kamerun deltája és a Kalabar folyó torkolata közt éri el legmagasabb részletét, amennyiben a nevezett folyók közt levő vulkáni hegysor közvetlenül a tengerből emelkedő meredek partfalat képez. A Rabszolga-, Arany- és Elefántcsont-part többnyire alacsony, a hegyek a parttól távolabb vonulnak, szélesebb parti lapályt hagyván elterülni lábuk alatt. A Pálma-foktól ÉK.-nek fordul a part, s itt számos folyó torkolata képez benne bemetszéseket. Bár a part e tájt is igen kopár, mégis elég élénk a forgalma, mert a Szenegál torkolatánál a hajók által megközelíthető. A Verde-foktól észak-északkeletre vonul a part; a Szaharát határoló része egészen sík, s nagy darabon egyetlen kikötő sincs, a part e részén van a Fehér-fok és a Bajador-fok. Marokkó vidékén ismét magasra emelkedik a part. A.-nak egyetlen nagy kiszögellése van: a keleti oldalán levő Szomaliföld, mely A. legkeletibb pontjával a Guardafui-fokkal végződik.

Szigetei. A. szigetekben is nagyon szegény, D.-Amerikát nem tekintve, a kontinensek közt legszegényebb e tekintetben. A hozzá tartozó szigetek területe 626,054 km², összes területének $^1/_{47}$ része esik a szigetekre, holott Európára nézve e viszonyszám 1 : 21. Nyugati oldalán az Atlanti-oceánban alig van jelentékenyebb sziget. A parttól távolabb esnek az Azóri- és a Madeira-szigetek, melyeket Európához szoktak számítani, továbbá a Kanári s Verdefoki-szigetek és a guineai szigetcsoport (Fernando Po, Principe, Sz.-Tamás, Annobom); a parttól nagyon messzire a nyilt oceánban fekszik Sz.-Ilona és Ascension szigete. A Jóreménység fokától nyugatra eső kis szigetek közt még legnagyobb a Tristan da Cunha. Nagyobb szigetek vannak A. keleti oldalán, az Indiai-oceánban, itt van a Föld egyik legnagyobb szigete: Madagaszkár több apró szigettől körülvéve, nyugatra a Komori, északkeletre az Amiranti és Seychelles s kelet felé a Mascareñas szigetcsoport (Réunion, Mauricius, Rodriguez); Zanzibár partját is szegélyzik kisebb szigetek, a Szomaliak félszigete előtt pedig Szokotra-sziget emelkedik ki az oceán vizéből.

Orográfiai és geomorfologiai leírása. A. két nagy regióra osztható, egy DK.-ire, amely átlag 1000 m.-nél magasabb és egy ÉNy.-ira, amely 1000, sőt jobbára 500 m.-nél is alacsonyabb. A kettőt egymástól az a vonal választja el, amely S. Paolo da Loandából K.-re a Lualabához és azután ÉÉK.-nek a Vörös-tenger partján fekvő Tokarig húzható. Az elsőt *Magas-A.*-nak, a másikat *Alacsony-A.*-nak nevezhetjük. Ez utóbbiban azonban az Atlasz vidéke, a környékező alacsonyabb részekből mint önálló orográfiai terület kiválik. Morfológiai szempontból e terület a későbbi tercier korszakban képződött ránchegység, bár [illegible] jóval idősebbek. D.-i határa a Dra-vaditól az Anti-atlasz mentén Tafilet, Figig, [illegible] kran át a Gabeszi-öböl nyúlik. Alacsony- és Magas-A. közt a határ nagyobbára természetes, csak néhol önkényes. Abesszinia alapja kristályos kőzetek-

ből, A.-i homokkőből és jura-rétegekből áll, amelyeket hatalmas vulkáni és tufarétegek takarnak; meredeken ereszkedik le Ny. felé egy alföldre és elérvén a Karuno folyót, véget ér a vulkáni terület. A Karunótól a Nilusig (Gondokoro környékéig) kisebb síkságok, egyes elszigetelt hegycsoportok és DK.-ról ÉNy.-nak húzódó hegyláncok találhatók. A Nilusnál kezdődik a középafrikai nagy árok, amely a Tanganyika D.-i végénél szűnik meg. Ny.-i szegélye lassan ereszkedik le a Kongo medencéje felé. Ezért s a Magas-A. felé az árok e Ny.-i szegélye tekintendő Magas-A. határául. E határ a Kongo és Zámbezi vízválasztóján vonul tovább; ezután az Upembi-árkot Magas-A. területén hagyva a Hâkonson hegyeket, azután a Lualaba és Kaszai közti vízválasztót követi; a Tanganyika felé nincs természetes határ, a Lukuga-forráshoz vezető vonalat szokták annak. További természetes határ a Zámbezi és Kaszai közti vízválasztó, amelyet önkényesen a Tapado torkolatig vonnak meg, a Sierra Lumbengandát Magas-A.-hoz számítván.

Magas-A. tagozása. A Rudolf-tó mentén elhúzódó mélyedés két, morfologiai szempontból egészen különböző területeket választ el. DNy.-on lassan emelkedik ki a hegytömegekkel megrakott, kristályos kőzetekből álló fensík, ÉK.-en pedig a kaffai és szomali vulkáni felföld, amelyen széles kréta és jurakori rétegek terülnek el. A Hogo-hegység D.-i végétől a Rudolf-tó É.-i csücskéig, a tó D.-i végétől az angol K.-A. hegytömegeitől K.-re a Tana-folyótól és ennek mentén a tengerig húzódó vonal választja el ÉK.-A.-t K.-A.-tól. ÉK.-A. három vidékre oszlik: *a)* az Abesszinia fensíkra, *b)* az abessziniai árok környékére, amely a Rudolf-tótól Afarig nyúlik; izolált, vulkáni hegyláncoktól határolt medencékből áll és Abessziniát a *c)* szomali táblától választja el, amely a fent említett árok és Aden felé meredeken ereszkedik le, D.-en pedig lépcsőkben vezet le a parti síkságra; benne jura-, kréta- és eocén-képződmények kristályos kőzetekből álló alapon hatalmas rétegeket alkotnak. K.-A.-t a mély és keskeny árkok: a Középés K.-A.-i, a Rukoa-, Ruaha-, Nyassza- és egyéb kisebb árkok jellemzik; D.-A.-t pedig a széles, tálalakú, lapos mélyedések és lapos mélyedések által elválasztott felföldek. E kétféle terület határául szolgál a Zámbezi mélyen bevágódó völgye, a Lupata-szorostól kezdve a Csafguma-hegy, végül a Kafue és Loangva közti vízválasztó. K.-A.-t a partvidékre és a belső felföldre lehet fölosztani; az előbbi kristályos rög, amelyet A.-i homokkő és helyenként a közép-jura korszaktól alluviumig terjedő időkből való tengeri üledékek takarnak. A belső felföldet az árkok tagolják; részei: a K.-A.-i central-plato; Ny.-on a Közép-A.-i árok, K.-en a parti lapály szegélyhegysége, ÉK.-en a Rudolf-tó melléki mélyedés, D.-en pedig a Tanganyika D.-i végétől a Nyassza-tóig húzódó vízválasztó határolja. A D.-i K.-A. vagyis a Katanga-Nyassza felföld ismét a Nyassza-vidékre, a Loangomedencére és a Katanga felföldre osztható. D.-A. részei a D.-i Angolai felföld, a bur-, a matebeleés É.-rhodesiai felföld, a Kalahari-medence és a D.-A.-i partvidék. Ezekben a paleozoikus üledékek a túlnyomóak. A Kap-, a Dvika- és Ekka-rétegek egy része a fokföldi ránchegységgé gyűrődtek össze; tőlük É.-ra a Karru-formáció lapos táblaként terül el és valószinűleg a Zámbéziig nyúlik el.

Alacsony-A. tagozása. Alacsony-A.-t a mélyedések és küszöbök egész rendszere foglalja el. Ezek két nagy csoportba oszthatók: a Kongomedencére a maga szegélyküszöbeivel és a Szudán és Szahara nagy területére, amely számtalan medencéből, küszöbből és táblahegységből áll. A Kongó-medence 300—400 m. magas mélyföld, amelyet a Lubilas-rétegek és nagy kiterjedésű alluviális üledékek jellemeznek. A Kongó-medence ama szegélye, amely Nyangvetől a Kuango Vilmos császárról elnevezett vízeséseig terjed, a Lunda plato, ettől Ny.-ra fekvő felföld pedig az É.-i Angola-felföld. A Kongón túl kezdődik az alsóguineai küszöb, amely nagyobbára 7—900 m. magas, de É.-i végében 1500—3000 m. magas platóvá dagad és É. felé meredeken esik alá; ez a D. adamauai felföld. Ettől K. felé a dél-egyenlítői vízválasztó-küszöb nyúlik ki és az Ubangi és Sari között mint 600—800 m.-nyi magaslatok lánca a középafrikai árok É.-i végéig húzódik el. A Kongomedence szegélyei régi, kristályos prekambrikus maradékhegységnek tekinthető, amelyben dolomitok és mészkövek is találhatók. A D. adamauai felföldön, valószinűleg a tercier-korszakban vulkáni kitörések fordulhattak elő, amelyek a többi közt a Kamerun-hegyet is alkotják. A Szudán és Szahara nagyobbára 2—500 m. magas vidék, amelyben nagyszámmal vannak mélyedések és küszöbök és amelyen 6—900 m. magas felföldek, ezeken egyes hegytömegek, sőt hegyláncok és ezeken ismét 2—3000 m. magas hegycsúcsok ülnek. Az arab küszöb a Vörös-tenger és Nilus között az abessziniai kristályos kőzettalapzatnak folytatása 2000 méternél nagyobb izolált hegycsúcsokkal. A Keleti-szudán-nubiai-szigettáblahegység magában foglalja egész Nubiát, Szennárt és Kordofánt 4—600 m. magas, ó-kristályos kőzetekből áll, amelyeket helyenként afrikai homokkő takar. Tőle Ny.-ra terül el a vadai és darfuri sziget-táblahegység, amelyek síkságai 800—1000, hegyei pedig 1500 m.-nyi magasságot érnek el; a Cad-Sari-medencéig nyúlik, magában foglalja az izolált hegyekben gazdag Dar Rungát és geológiai alkata ugyanolyan, mint a kelet-szudáni tábláé azzal a különbséggel, hogy Darfurban vulkanikus hegyek lépnek előtérbe. A Fehér-Nilus medencéje 350—400 m. magas, A.-i homokkőből álló és alluviális takaróval biró medence. A libiai küszöb a kelet-szudáni és Darfur-vadai táblahegységből indul ki és az egészen ismeretlen Ennedi nevű hegyvidékig tovább a Tibesztin- és a Tümmohegységen túl a Tuareg-felföldig nyúlik; ez utóbbi D.-nek az Air és Adrar nevű hegyvidékkel, Ny.-on pedig a Tuati mélyfölddel függ össze. A libiai küszöb nagyobbára 6—800 m. magas; azonban egyes hegycsúcsok Tibesztiben és a Tuaregfelföldön 2500—3000 m. magasságot érnek el. A Fezzan-fensík a libiai küszöb és Tripolisz közt 5—700 m. magas platóként terül el. É.-on a tengerpart felé meredeken esik le; főképen krétarétegekből áll; szélein vulkáni kőzetek találhatók. Ny.-on Ghadamesznél a Hammada el Homrában végződik. A D.-orani plató az előbbitől Ny.-ra az

Amely szó Af alatt nincs meg, Aph alatt keresendő!

Atlaszig terjed, 4—700 m. magas de a Tademait-platóban eléri a 900 m.-t; ez utóbbi hirtelen ereszkedik le a Tidikelt mélyedésig. K.-en a platót az Igharghar-medence határolja, amelyen az Igharghar-vadi húzódik végig és amely a sottokban 34 m.-rel A.-nak vízzel nem borított legalacsonyabb része. A Földközi-tengertől csak alacsony küszöb választja el. Tercier és diluviális rétegek alkotják a fenekét, amelyet újabban eolikus erőktől képezett homok takar és e homok sok helyen hatalmas, Ergnek nevezett buckaterületet alkot. A libiai mélyedés a Libiai pusztát és ennek oázisait foglalja magában; kréta és tercier-rétegek alkotják talaját; D.-i része ismeretlen. A közép- és nyugatszudáni tábla a D.-Adamauai-felföldtől és a Sari és Cad medencéjétől É.-ra az Atlanti-oceánig terjed; régi kristályos kőzetek alkotják a talapzatát, amelyet helyenként nagy területeken A.-i homokkő takar. Néhol egészen sík, néhol izolált hegytömegek és szigethegyek ülnek rajta; a sík részek 3 és 700 m. közt váltakoznak; a hegyek néhol a 2000 mi-nyi magasságot is elérik. A Cad-medence óriási kiterjedésű, 3—400 m. magas síkság, amelynek szegélyeit nem mindenütt ismerjük. A Hausszák földje és Air között terjed el a Tagama nevű teknőalakú völgy, amelyen át Ny. felől a felső kréta és az eocén-korszakban egy tengeröböl nyúlt fel a Cad-medencéig. Ez a Tagama-völgy szolgál átmenetül a Szudán és Szahara, továbbá a Cad-medence és a középső Niger vidéke közt. A Ny.-i Szudán a maga szigethegyeivel alig észrevehetően alakul át a Ny. szaharai táblává. Ez utóbbi az előbbitől főképpen abban különbözik, hogy számos lefolyásnélküli medencéje és teknőalakú völgye van, amelyek néhol 120 m.-nél nem magasabbak. Az egész Ny.-i Szaharát valószínüleg mezozói és tercierképződmények alkotják, amelyeket mindenütt homok és törmelék takar.

Afrika folyói és tavai.

(L. Afrika hegy- és vízrajzi térképét).

A folyók és tavak A.-ban igen egyenetlenül vannak eloszolva; vannak igen nagy területek, melyeknek állandó folyóvizük nincsen, igy A.-nak az egyenlítőtől északra fekvő nagy területén csak néhány belföldi tó van. Az atlaszvidéki sóstavakon (Schott) és az Egyiptomban levő Fajum-on és a bagirmii Irolagunán kívül úgyszólván csak a Cad-tó érdemel említést. A Cad nagykiterjedésű mocsaras tó, alacsony vízálláskor 27000 km² magas vízálláskor majdnem kétszer akkora; a Sári táplálja, mélysége legfeljebb 5 méter, vize lefolyástalan, de azért édes; ettől keletre esik a sokkal kisebb Fitri, melybe a Batha ömlik. A Cad-tól délre fekszik a Vogeltől felfedezett Tiburi mocsár, mely az esős évszakban nagy kiterjedésű tóvá növekszik. Abessziniában van a Cana-tó 1755 m. a tengerszin felett, az Abai v. a Kék-Nilus folyik ki belőle; a Vörös-tenger partja közelében az Alalebad-tó vulkáni környezettel. Ezektől délre, az egyenlítőhöz közelebb a Stefánia- és Rudolf-tó, mindkettő lefolyástalan. Az Ukerevét vagy Viktória-Nyanzát, az Albert-Nyanzát és az Albert Edward tavának vizét a Nilus vezeti le, a Tanganyika, Bangveolo, Moero, Upemba, Kisszali, Landsi, II. Lipót, Mantuba és még több tó ellenben a Kongó vizkörnyékéhez tartozik. Lefolyás nélküli tó a Rikva. Ezek között a nagyobbaknak területét és tengerszin fölötti magasságát a következő kis tábla mutatja:

Viktoria-tó	68,500	km²	1180	m. tengerszin f. mag
Tanganyika-tó ..	35,100	«	810	« « « «
Nyassza-tó	26,500	«	500	« «
Rudolf-tó	10,250	«	380	« « « «
Moero-tó	5,250	«	900	« « «
Bangveolo-tó ...	5,100	«	1150	« « « «
Albert-tó...	4,500	«	660	« « «
Albert-Edward-tó	3 900	«	965	« « « «

A délafrikai medencében, melyet egykor egész kiterjedésében víz fedett, csak a Ngami-Szoa-tó s néhány kisebbszerü sóstó van.

A csapadék eloszlásának megfelelőleg A.-nak csaknem minden egyes nagyobb folyója az északi és déli szélesség 15. fokai közé eső övön ered; ebben az övben ered a Szenegal, Gambia, Niger, Binue, Kongó, Kuanza és Kunene, melyek az Atlanti-oceánba öntik vizüket, itt van forrása az Indiai-oceánba ömlő Zámbézinek, itt szedi össze vizét a Földközi-tenger felé siető Nilus. Ezen az övön kivül csak a délkeleten levő Draken-hegységből és az északnyugati Atlasz-hegyláncból erednek egyes nagyobb folyók; amott említésre méltó az Oranje, mely az Atlanti-oceánba ömlik, emitt számos rövid parti folyó, aminők a Medzserda, Seliff, Muluja, Szeba, Tenszift és mások. A. nagy folyóinak csak középfolyása hajózható, az alsó rendesen nem. A kontinens ugyanis a parttól befelé meredek fokozatokkal emelkedik, azért a kontinens belső vidékén eredő folyók a tengert csak vizesésekkel érhetik el, melyek a hajózást megnehezítik, sőt több helyt egészen meggátolják. A Zámbézi 1630 km. hosszú, utjában 72 sellőt és vizesést alkot; a Batoka fensík áttörésénél 750 m. magasban van a legnagyszerübb vízesése a Mozioatunya vagy Viktória-zuhatag s ezen alól is számos sellő állja útját a hajóknak. A Kuanza folyó hatalmas vizesésben hull alá a meredek párkányhegységről, épp így erős sellőket, vízeséseket alkot az Oranje s a legtöbb partifolyócska. A Kongó és Ogove a vízesések, zuhatagok egész sorát képezi a partszéli hegységet átszelő útjában. Azonban Észak-A. folyói is több helyt képeznek kisebb-nagyobb vizeséseket; így a Nilus Khartum városa alatt 6 sellőt képez, melyek a hajózást megnehezítik. A Niger felső folyásában Bammakó és Timbuktu közt hajózható, a Barrum mellett levő hajlástól kezdve Rabba-ig a medréből kiálló sziklák hajózhatatlanná teszik, míg baloldali mellékfolyója, a Binué az év nagy részén át a legjobb vizi útul szolgál Adamaua felé. A Szenegál és Gambia is számos sellőt képez. A tropikus égöv alatt eredő A.-i folyók a csapadék mennyiségének megfelelőleg az esős évszakban erősen megáradnak, mint ez a Nilusról régóta ismeretes. Az esős évszakban a Szaharán, Kalahári pusztán s a többi sivatagon levő *vadik* is megtelnek, a száraz évszakban a viz a vadikból eltünik, egy része a vízátbocsátó talajba szivárog; ennek köszönhető, hogy e száraz vadik mentében örökzöld oázisok vannak. Nevezetesebb vadik a Draa, Szarua, Mia és Igharghar a Szaharában.

Afrika éghajlata.

A. a 37° 20′ é-i s a 34° 51′ d-i szélesség közt terjedvén ki, három éghajlati övbe, a forró, É.-i és D.-i

mérsékelt övbe esik; a kontinens területének nagyobb része körülbelül 4/5-e a forró égöv alá esvén, A. a legtropikusabb kontinens. Szudán a föld egyik legmelegebb vidéke, itt a középes hőmérséklet 30° C. s egyes helyeken meg annál is több, az esős évszak beállta előtt ápr. s máj.-ban 50° C. meleg sincs ritkán, délután rendesen 37—40° C. mutat a hőmérő. Az abessziniai felföldön s az északi és déli parton mérsékeltebb az éghajlat. Alexandriában 20° C., Kairóban 22° C. az évi középhőmérsék. Fokvárosban 16.5° C. az évi középhőmérsék, Natalban (Pietermaritzburgban) 17·5° C., de már Durbanban 19·8° C. A DNy.-i part valamivel hűvösebb, mint a K.-i, úgy hogy itt a pálmatenyészet csak a 16°-ig nyúlik le, a DK.-in ellenben 31 1/2° d. sz.-ig. A hőmérséklet éjjelenkint rendkivül leszáll, a Szaharában a 26° é. sz. s Dél-A.-ban 20° d. sz. alatt is észleltek fagyot. A hőmérsékleti ingadozások annál nagyobbak, minél távolabb megyünk az egyenlitőtől, vagy minél magasabbra emelkedünk, pl. Murzuk-ban a maximum +56° C. és a minimum —2.5° C. s vannak helyek, hol az ingadozás eléri a 60° C.-t. A hőmérsék változásában ily nagy szélsőségek csak A. belsejében fordulnak elő, a partokon a havi középhőmérséklet közt való ingadozás igen csekély. Gabun-ban pl. a legmelegebb és leghidegebb hónap közt levő hőmérséklet különbség csak 2° C., Zanzibárban 3° C. De a hőmérsék a partokon sem egyforma, a K.-i parton ugyanazon szélesség alatt a tengeráramlások következtében nagyobb a hőmérsék, mint a Ny.-i parton. Legmelegebb a Vörös-tenger partja, Masszauában az évi középhőmérséklet 31·6° C. s juniusban 36·9° C., januárban 25·5 C. a havi középmérséklet, a maximum 54—56° C.

Két nagy állandó *barometrikus* maximum uralkodik A. körül, az egyik az Azor-szigetektől D.-re a másik a Szt.-Ilona és Tristan da Cunha szigetek közt. Nyáron az Atlanti-óceánon a DK.-i és ÉK.-i passzátok uralkodnak. A Szaharán a DK.-i passzát az alacsony légnyomás következtében az egyenlitőtől É.-ra DNy.-i irányt vesz fel, azért a Verdefoktól a Kongóig egész nyáron a DNy.-i szél az uralkodó. Télen a Szaharán van a légnyomás maximuma, az ÉK.-i passzát lejő a szélcsend övébe; D.-A. Ny.-i partján ekkor DNy.-i szelek járnak. A K.-i parton nyáron az Indiai-óceánban levő maximumból a Mauricius és Szt.-Pál szigete közt É.-A. felé mozog a levegő mint DK.-i passzát. A Vörös-tengeren nyáron gyenge K.-i szelek uralkodnak. Télen Ázsiában van a maximum, azért a Mozambik parttól az ÉK.-i musszon, D.-re pedig a K. passzát uralkodnak. A musszonok járásában márciusban illetőleg novemberben áll be a változás. Zanzibárban az ÉK.-i musszon rendesen dec.-ben áll be, a DNy.-i pedig ápr. elején kezdődik s jul.-ban és aug.-ban teljesen megszünik, tehát az ÉK.-i musszon hét, a DNy. három hónapig uralkodik, a többi idő alatt szélcsend van. Szenegambiában és a Sierra Leona parton az ÉK.-i szelek télen és általában reggel igen hidegek, tavasszal és délben nagyon forrók; Szenegambia belsejében egy évnegyedig folyton csak száraz, meleg szelek járnak; Felső-Guineában harmattan a nevök. D.-A.-ban a 25°—18° K.-i hosszuság alatt találkozik a K.-i szél a Ny.-ival. A Nilus felső részén D.-i szelek fujdogálnak; a Csád-tó mellett DNy.-i, DK.-i és ÉK.-i irányú szelek a leggyakoriabbak. A K.-i A.-i szigeteken ápr.—nov. DK.-i passzát uralkodik, Madagaszkáron pedig dec.—márc.-ig ÉK.-i musszon. A vészthozó orkánok (ciklonok) a Seychelles és Mauricius szigetek közt támadnak, főleg febr. és márc. hóban s Ny.-DNy. felé haladva a 20° szélesség alatt D.-i irányt vesznek s a 30° d. sz. alatt teljesen megszünnek.

Ha a Supantól felállított beosztást elfogadjuk, amely szerint vannak esőben gazdag vidékek (több mint 1000 mm.-nyi csapadékkal), olyanok, amelyeket mérsékelt mennyiségű (250—1000 mm.) csapadék ér és végül esőben szegény (kevesebb 250 mm.) vidékek: eltekintve egyes kisebb esőben gazdag v. esőben szegény szigetektől van A.-ban két esőben gazdag, két szegény és két mérsékelten gazdag vidék. Ezek: 1. az Atlasz vidéke mérsékelt mennyiségű csapadékkal, 2. a Szahara esőben szegény, 3. a trópusi vidék mérsékelt mennyiségű csapadékkal, amely magában foglalja a Szudán É.-i felét a Szenegáltól a Vörös-tengerig kivéve az Abessziniai fensíkot, de belefoglalva a Rudolf-tó melléki mélyedést, továbbá a K.-A.-i felföld belsejét a Victoria-Nyanza medencével és a Katanga-Nyassza-felfölddel együtt, meg a parti síkság nagy részét. A Zámbézin túl ez a mérsékelt csapadékkal rendelkező vidék kiszélesedik, magában foglalja D.-A. egész K.-i felét, a Kalahari egy darabját, az É.-i és DNy.-i rész kivételével, átcsap az Angola-felföld DNy.-i részéről az alsóguineai lépcsőre egészen a Kongóig. 4. D.-A. esőben szegény vidéke, amely magában foglalja a Namibót, a Kis- és Nagy-Namák földjét és a D.-i Kalaharit, továbbá 5. a Szomaliak partvidékét. 6. az esőben gazdag trópusi vidék, amely Gambiától F.-Guineára, az egész D.-i Szudánra, a Kongóig nyuló A.-Guineára, az egész Kongómedencére, a Katanga-Nyassza-felföldre, a K.-A.-i tóvidékre és a Közép-A. felföld K.-i szélére terjed ki. Esőben gazdag szigetek a földrész K.-i felében gyakoriak, ilyen Natal, a Matabele-felföld, az árok vidék magas hegyei, mindenekelőtt pedig az Abessziniai-felföld és az Abiad-medence mocsaras része. Ezen esőben gazdag trópusi vidéken belül a legtöbb esőt, 1500 mm.-nél többet kap a Kongó-medence, a felsőguineai és a Kongóig terjedő alsóguineai küszöb. Az Atlasz vidékén a csapadék télen át hó alakjában éri a földet; Abessziniában csak a 2500 m.-nél magasabban fekvő helyeken esik hó, örökös hó takarja a legmagasabb hegycsúcsokat, a Keniát, Kilimandzsarót és a Ruvenzorit; a Namak földjén, a damarák országában és a Fokföld belsejében is máj.-tól aug.-ig nem ritka a fagy és havazás.

Afrika növényzete.

A. növényvilágában megkülönböztethető a trópusi zóna, a fokföldi, a magashegyvidéki flóra, a szaharavidéki és az atlaszvidéki növényzet. A trópusi zónát, amely a Szudán D.-i részétől a Kalaháriig terjed, a szavannák és az őserdők jellemzik; az utóbbiak, amennyiben az ember ki nem irtotta, ott fordulnak elő, ahol az esőben gazdag vidékek vannak. Ahol az ember az őserdőt

irtotta, fordulnak elő a parkszerű vidékek. A szavannák folyói mentén vannak az ú. n. galeriaerdők. A trópusi erdőt jellemző fák a baobab, a majomkenyérfa és az Adansonia digitata, amely különösen nagy területeket foglal el, de az őserdőkből hiányzik, továbbá a Kola-diófa (Sterculia acuminata), a Kigelia, a Khaya senegalensis, a Tamariszkuszfák és a Ficus Sycomorus. A pálmafák közül előfordulnak és néhol egész sűrű erdőket alkotnak a dumpálma, a deleb- és az olajpálma. Az importált kókuszpálma leginkább csak a partvidékeken található. A trópusi őserdőkben gyakoriak a Pandanusok és a hatalmas Eriodendron anfractuosum. A fanemű euphorbiaceákon kívül sajátságos képet adnak az őserdők egyes részeinek a vajfák és jó épületfát szolgáltató ébenfák. Jellemzők a folyók torkolatainál előforduló mangrovefák, továbbá a nagyobbára importált Musak (paradisiaca és sapientium), az Arachis hypogaea, a jamsz, maniok, batata és különféle kölesneműek. A hegyek lejtőin az Eriaceák, Oleanderek és Proteaceák, a szárazabb vidékeken a tüskés bokrok és az akácok uralkodnak. A szavannákat kemény szálú és nagy magasságra növő füvek takarják. A folyókban itt-ott sajátságos nád- és a papyrus-növények oly sűrűn nőnek, hogy a víz folyását is megakasztják. A trópusi zónából a fokföldi flórához átmenetül a kalahari szolgál, amelynek legjellemzőbb növénye a Welwitschia mirabilis és amelyen az esők után kifejlődő sűrű gyep között az Aloë dichotoma, a Cucumis caffer és számos tüskés bokor (Acacia denitens, A. giraffae) nő. A fokföldi flóra is több csoportra oszlik, amelyek között a Karru-vidék a legkiterjedtebb. A Karru-vidék a Kalaharitól a parti terraszokig ér; DK.-en hozzácsatlakozik a natali flóra, amely, mivel pálmái (Phoenix reclinata) is vannak, a trópusi zónához számítható. A Fokföld legdélibb részén az Algoa- és Mossel-öböl közt erdős vidék, a Mossel-öböl és Oliphant közt pedig bokros rétvidék terül el számos örökzöld és virágokban bővelkedő növényekkel. A fokföldi flórát a Karruvidéken jellemzik az Acacia horrida, az Euphorbiaceák, amelyek néhol 15 m. magasra is megnőnek, az Aloek, a Mesembryanthemumok és számtalan hagymás növény (Liliaceák, Orchideák). Szavannák itt nincsenek. A folyókban sajátságos sás, a Prionum nő. A fentemlített erdős vidékre jellemzők az olajfák, a Podocarpus Thunbergii, a ciprusok (Widringtonia), a Leucodendronok, Oreodaphnek, a Protea grandifloria, a Brabejum stb. A kúszónövények az erdőkben hiányzanak. A K.-A.-i magas hegyi flóra sokban emlékeztet az európai növényzetre. Néhány e flórát jellemző növény a Kosszofa (Brayera anthelmintica) és a Gibarra (Rhynchopetalum), továbbá az Erica arborea és alacsonyabb helyeken a Podocarpus és Juniperus procera. Az erdőhatár a K.-i részeken magasabban fekszik mint Ny.-on; a Kameruncsúcson 2000, a Kilimandzsaron pedig 3000 m. magasságban van. A Szahara természetesen növényekben nagyon szegény; jobbára csak a vadikban és az oázisokon található. Az előbbiekben leginkább füvek (Pennisetum, Aristida pungens) és levélnélküli bokrok (Retama, Calligonum, Ephedra) fordulnak elő. Az É.-i részeken járul ezekhez a halfafű, D.-en pedig mintegy átmenetül, Szudán felé, mimózák és akácfák. Nubiában az Acacia arabican kívül még tamariszkuszok és egy törpe pálma (Hyphaena Argun), a tripoliszi parton pedig a Chamaerops humilis látható. Az oázisokban az oly nagy fontosságú datolyapálmán kívül köles, dinnye- és ugorkafélék teremnek. A Szahara hegységeinek flórája olyan mint az Atlasz vidékéé és a Barka-fensíké. Az Atlaszvidék egyes hegyláncai közt, különösen Algeriában sós mocsarakkal megrakott magas fensíkok terülnek el, amelyek flóráját a halfafű jellemzi. A hegyláncokon a növényzet a magasság szerint alakul. 1200 m. magasságig örökzöld növények, főképen a Chamaerops humilis takarják a hegyek lejtőit, 1500 m. magasságig a Koniferák uralkodnak, 2200 m.-ig pedig a cedrusok; ezek fölé sorakoznak a bokrok, gyepes helyek és végül a mohák. A szigetek flórája azon vidékéhez hasonlít, amelynek közelében feküsznek. A Seychellesszigeteket a hatalmas Seychelles-dió jellemzi, Zanzibárt a szegfűszeg, a Kanári-, Madeira- és Azorszigeteken jobbára D.-európai növényzet, Madagaszkáron pedig sok oly növény van, amelyek Ázsiára emlékeztetnek. A kereskedelmi és táplálékul szolgáló növények jobbára más földrészekről származnak. A legfontosabb a Nilustól a Fokföldig mindenfelé található köles a maga válfajaival: Panicum distichum, Holcus sorghum és Eleusinevel; a datolyapálma, amelynek termelését a franciák artézi kutak fúrásával mozdítják elő. Kiviteli cikkül és táplálékul szolgál az olajat adó földi dió (Arachis hypogaea); a különféle bab-, borsó-, dinnye- és tökfélék, valamint a jamszgyökér talán szintén A.-i eredetüek. A maniok, kukorica és dohány Amerikából, búza, árpa és különféle gyümölcsfélék Európából, banána és kókuszpálma Ázsiából valók. Fontos kereskedelmi növények az olajpálma, szezám olaj, a kaucsuk, a kopalmézga, a baobabhéja, az ébenfa és a koladió. A trópusi ültetvényeken sok dohányt, kávét, kakaót, vaniliát stb. termelnek; pamutot, bár sok helyen ültetik, csak Egyiptomból exportálnak; a rizstermelés is mindig jobban és jobban terjed. Említésre méltó még a szegfűszeg Zanzibar, Mafia és Pemba-szigeteken. V. ö.: *Thonner*, Die Blütenpflanzen Afrikas (Berlin 1908); *Engler* A., Die Pflanzenwelt Afrikas, 2. k. (Leipz. 1908).

Afrika állatvilága.

Wallace zoogeografiai felosztása szerint A. részben a *palearktikus*, részben az *etiópiai régióhoz* tartozik. Az előbbi magában foglalja a földrész É.-i részét körülbelül a rák-térítőig, a második a többi A.-t és a következő alregiókra oszlik. 1. K.-A. és a Szudán, 2. Ny.-A., 3. D.-A és 4. Madagaszkár. Az *etiópiai* régiót az emlősök nagy száma és bizonyos palearktikus családoknak (medve, szarvas, vakondok stb.) hiánya jellemzi, K.-A. és a Szudánhoz tartozik nemcsak a trópusi K.-A. legnagyobb része, hanem az Atlanti-oceánnak a bak-térítő és Kongó közti része is. Jelentékenyebb állatai az oroszlán, a fekete párduc, leopárd, hiúz, cibetmacska, hiéna, zebra, vadszamár, zsiráf, különféle antilóp, bivaly, vizi ló, orrszarvú,

elefánt, krokodilus, natáli piton, a struc. Abesszinára jellemző a majmok közül a sörényes pávián (Theropithecus), az antilopok közül a Neotragus, a gyíkok közül a Pistorus. Hasonló a Szudán állatvilága; itt különösen a vastagbőrűek vannak nagy számmal képviselve; hozzájuk járulnak az É.-i steppékből áthúzódó sakálok, rókák és a csíkos hiéna. A folyók mentét számos vízi madár népesíti be: ibiszek, flamingók, pelikánok, darvak, gémek, gólyák, libák, kacsák, tov. sasok is lakják. A Szudánban élnek foghíjasok is, mint a földi malac (Orycteropus aethiopicus) és a Phatages Temmincki. A majmok közül a páviánok, az erdőkben pedig a csimpánzok élnek itt; az alsóbb rendű állatok közül megemlítendők még a termeszek és a Tanganyikától D.-re a kártékony cecelégy. A Zámbézi és különösen Ny. felé a fauna szegényebb lesz, a középső és alsó Zámbézi mentén találni még antilop nyájakat; vadban azonban csak az a rész gazdag még, amely a Shire és Zámbézi közt terül el; e részben él még a gnú. A Ny.-A.-i alrégió, azaz a Niger, Sári, Kongó és többi, a guineai parton torkoló folyók menti erdőségek állatokban aránylag szegények. Csak kevés, egyenesen ezt a régiót jellemző állat van; ilyen mindenekelőtt a gorilla és a K.-en ritkább csimpánz, néhány félmajom, repülő mókusok, törpe mósuszállatok, a törpe antilóp, néhány madárfaj, mint a szövőmadarak és szürke papagájok, amelyeknek rokonai az indiai faunákhoz tartoznak. Napokig lehet e forró és nedves levegőjű erdőkben járni, anélkül, hogy néhány madáron és számos kellemetlenkedő rovaron (moszkitón, termeszen, egyéb hangyán) kivül nagyobb állattal találkoznánk. A folyókban a krokodilusok és vizi lovak gyakoriak; teknősbékák és kisebb mérges kígyók szintén találhatók. Az elefánt és bivaly azonban lassanként egészen kiszorul. A D.-A.-ai alrégió, amely a Whaleöböltől a Kalahári É.-i szélén a Limpopóig és az Indiai-oceán partján egészen Mozambikig nyúlik föl, állatokban már gazdagabb. Egykoron ez volt a leghálásabb vadászterület; antilópok, gazellák, zebrák, quaggák, elefántok, orrszarvúak, vizilovak, bivalyok, zsiráffok nagy mennyiségben legelésztek a füves térségeken; azonban az emberek terjeszkedésével az állatok száma folytonosan fogy és néhány faj már teljesen ki van irtva. Az oroszlán már csaknem teljesen eltűnt; leopardok, hiénák és sakálok gyakoriak. A madárvilág azonban még mindig gazdag; itt él többféle szövőmadár, különböző madár és sok szalonkaféle, és a törvény által is védett kigyópusztító lábas keselyű (Serpentarius secretarius Lath.). A rovarok közül itt is előfordulnak a sáska, a termesz és a cecelégy. A madagaszkári alregiót, mely Madagaszkárt, Koamori-, Mascarenas- és Seychelles-szigeteket foglalja magában, az jellemzi, hogy faunája, miként flórája átmenetet alkot a maláji-szigetek és Ausztrália faunájához. A. nagy emlősei teljesen hiányoznak; ehelyett gyakoriak a félmajmok és a rovarevők. A kisebb emlősök különböznek az A.-iaktól. A sajátságos véznaujjú maki (a Chiromys) átmeneti alak a ragadozók, rovarevők és félmajmok közt. A kígyók és gyíkok a K.-ázsiai fajokhoz, a rovarok pedig a Ny.-A.-iakhoz hasonlítanak. Madagaszkárban maradtak fenn nyomai a dodonak (Didus ineptus), a Pezophaps solitariusnak és az Aepyornis maximusnak (Marco Polo Ruk madarának). A *palearktikus régió* magában foglalja az Atlasz vidékét, a Szahara É.-i részét, Tripoliszt, a Barkát és Egyiptomot. A Szaharában az állatvilág is szegényes; hiénákat, sakálokat, kis mérges kígyókat, gyíkokat, bogarakat és hangyákat mindenfelé találni; antilópok gyakran legelésznek a vadikban; az oroszlánt és párducot már csak D.-en lehet látni; az Atlasz-vidéken ki van irtva. Az Atlasz-vidéken a magasabb völgyekben él egy muflon-faj, egyébként csak héjákat és sasokat láthatni. Az É.-A.-i vidékeken élnek ezenkivül medvék, szarvasok, kecskék és juhok, továbbá a magót (Macacus inuus h.), amely a gibraltári sziklákon is megmaradt és a borz. A házi állatok nagyobbára importált állatok, a szamarat, a macskát és talán a kutyát kivéve. A legértékesebb házi állatok az egypúpú teve, amely D. felé a Szudánig található, a ló, amely szintén csak az É.-i és D.-i részeken tenyészik jól, továbbá a sertés, a juh, a kecske, a szarvasmarha és az öszvér. Tyukokat mindenütt találni, a míveltebb népeknél galambokat, ludakat és kacsákat is. Nagy hasznot hajt a strucc, amelyet a Fokföldön és újabban Egyiptomban is mesterségesen tenyésztenek. V. ö.: *Etiópiai régió* és *Palearktikus régió* címszavakkal.

Afrika népei.

(L. Afrika néprajzi térképét és az Afrikai népfajok képmellékletet.)

A.-ban a népek vándorlásának és eltolódásának sehol sincsenek nagyobb akadályai, még a sivatagok sem bizonyultak a vándorlás áthághatatlan korlátjának. Ezért is A.-ban kétségtelenül nagy vándorlások mentek végbe, de ezekről pontos tudomásunk nincs. Legrégibb lakosoknak tartják a hottentottákat, busmannokat és a A. őserdőiben barangoló törpe népeket. Mindezeket mostani lakóhelyeikre a négerek szorították. Vajjon a négerek A. autochton lakói-e, sokan kétségbe vonják; kétségtelenül bevándorolt népek azonban a hamita és semita népek, akik sok helyen a négerekkel összevegyülvén, keverék néptörzseket alkottak. A hamiták és semitákon kivül bevándoroltak az európai indogermánok és a Madagaszkáron letelepedett malájok. A hottentották és busmannok D.-A.-ba szorultak a d. sz. 19°-ától D.-re. Az előbbiek, akiket koi-khoin-nak is hívnak, három törzsre oszlanak: a nama-, griqua- és korana-törzsre; ez utóbbi mutat legnagyobb hasonlatosságot a vadásznéppel, a busmannokkal vagyis szánokkal, akik a Kalahári legjárhatatlanabb részeire szorultak. Gyönge, elcsenevészedett testalkatuk valószínűvé teszi, hogy rokonaik az őserdőkben elszórtan élő törpe törzseknek, aminők az obongók, az akkák vagyis tiki-tiki-k, dobok stb. s akik ritkán lesznek $1^1/_2$ m.-nél magasabbak. A négereket bantu- és szudán-négerekre osztják, köztük inkább csak nyelvi különbségek vannak. Az előbbiekhez sorolják a D. és K.-A.-ban a Nilus forrásáig lakó törzseket, amelyek közt a kiválóbbak a harcias zuluk, a velök szomszédos becsuánákat, a semita

vérrel némileg keveredett szuaheliket, a kongómelléki számos néptörzset, a mpongvékat és a K.-ről bevándorolt és a Gabun mellékén megtelepedett fanokat. A Szudán-négerek főképen a Szenegál mellékén és a Szudánban élnek; nagyobb törzseik a volofok a Szenegál és Niger közt, a kru-négerek a Bors-parton, a mandingók, a szonohai-k, hausszák a Niger és Binua mentén, a kotok Bagirmiban és Dar-Furban és az asantik. A hamiták és négerek keveredéséből keletkeztek a nubiai népek, akik egy Ny.-i nagy törzsre, a fulláh-kra és egy K.-ire, a nubiaiakra oszlanak, köztük is inkább csak nyelvi különbségek vannak. A nubiai néptörzshöz tartoznak a tulajdonképeni nubiaiak, akik a Nilus völgyének Asszuántól Vadi Halfáig terjedő részében élnek, hozzájuk sorolják még a monbuttokat az Üelletől D.-re, a nyam-nyamokat és az Albert-tótól ÉK.-re lakó vadász sulikat. A hamito-semita néptörzsekhez számitják a Nilus völgyében élő keresztény koptokat és mohammedánus fellah-kat, a berbereket az Atlasz-vidékén, a tuaregeket a Szahara oázisaiban, az arabokat, akik É. és K.-A.-ban elszórtan nagy számmal élnek, az arabok közt letelepedett zsidókat, az Abesszinia É.-i részén lakó bedzsá-kat, a bogosz-okat Masszauától ÉNy.-ra, az ezektől DNy.-ra levő szoho-kat, az agan-törzset a Takarra forrásvidékén, a danakil-törzset a Vörös-tenger mentén, a gallákat Abesszinia és a nagy tavak közt, a szomáliakat a róluk elnevezett félszigeten, végül a tulajdonképeni abessziniaiakat. A maláji fajt Madagaszkár szigetén a hovák képviselik, míg ugyanott a szakalavák a bantu-négerekhez tartoznak. Az indo-germánok száma folytonosan növekszik; legnagyobb csoportokban a mérsékelt égöv alá tartozó részeken, különösen Algériában és D.-A.-ban élnek; kisebb számban azonban a tengerpart mentén mindenütt találhatók. Nyelvre és szokásokra nézve az egyes törzsek közt igen nagy különbségek vannak, bár egyes szokások és hajlamok a néger néptörzsek között majdnem mindenütt fel voltak találhatók; igen elterjedt köztük a tetoválás, a fogak kitörése, illetőleg megráspolyozása, az ajak, orr- és fülcimpák átfúrása, kéz- és lábperecek használata, az üveggyöngyök, szeszes italok és a tánc kedvelése. A négerek csaknem mindenütt kunyhókban élnek, amelyeket különféleképen formálnak, nagyobbára szalmából vagy agyagból készítenek, de amelyek sehol kényelmet nem nyujtanak. Háziszereik mindenfelé nagyon primitivek voltak, a vas feldolgozása azonban nagyon elterjedt köztük. Nagyobbára mindenütt a többnejüség uralkodott; a nőt rabszolgául nézték. Vallás tekintetében mindenütt fetisimádók voltak, szóval a kultura igen alacsony fokán állottak. A rabszolgakereskedés, amely egykoron annyira megtizedelte a négereket, most már szünőben van. A négerek mindig hajlandóbbak voltak a mohammedánus vallás felvételére; a keresztény hittérítők munkássága csak azóta hatásosabb, amióta az európai befolyás terjed és intenzivebbé lesz. A lakosok számát jobbára csak kombináció, csak becslés útján lehet megállapitani; egész A. lakóinak számát 168—200 millióra becsülik. Ha már az abszolut számot nehéz megállapitani, annál nehezebb a relativ szám megállapitása. Supan tett erre nézve kalkulációkat. Szerinte É.-A.-ban egy km²-re esik 7 lak. (Tuniszban 13, Tripoliszban 1), a Szaharában 0·9, az É.-i trópusi zónában 10 (Közép-Szudánban 18, ÉK.-i A.-ban 7), a D.-i trópusi zónában 4 (Angolában 9, Német DNy.-i A.-ban 0·2), a mérsékelt égöv alá eső D.-A.-ban 3, egész A.-ban 5.

Afrika államai.

(L. Afrika politikai térképét s Északnyugat-Afrika és Délafrika térképeit.)

Egyiptom és Karthago voltak A. legrégibb konszolidált államai. Mindkettőnek a rómaiak vetettek véget, akiknek örököseivé a bizánciak lettek. Bizánc uralmát a VII. sz.-ban az arabok és ezekét a XVI. sz. elején a törökök döntötték meg. A keresztény államok közül egyedül Abesszinia maradt meg. Mohammedánus befolyás következtében az Ukereve környékén a gallák közt, a nagy Kittara birodalom keletkezett, amely Ugandára és Unyoróra oszlott föl. A tulajdonképeni négerek közt nem igen keletkezett nagyobb ország és ami keletkezett, csakhamar ismét föloszlott. Ugyancsak mohammedánus négerek alkottak a Szudánban néhány hosszabb ideig fennálló országot, aminők voltak: Asanti, Dahomé, Bornu, Bagirmi, Vadai, Zanzibár stb. Amde amióta Stanley létrehozta a Kongo-államot (l. o.) és Lüderitz német kereskedő megszerezte Angra Pequeñát, az európai államok megkezdték a gyarmatok megszerzését és meglevő gyarmataik kibővítését. 1884. a német birodalom védelmébe vette Lüderitz földjét és Togót; az előbbiből lett DNy.-A. 1885. Anglia kiterjesztette protektorátusát Pondo-földre, a Niger környékére és Brit-Becsuánát annektálta; Olaszország megszállotta Masszauát, Beilult és Gubbit; Németország megalakította a Német K.-A.-i társaságot és Franciaország kiterjesztette protektorátusát Madagaszkárra. 1886. Anglia megszállotta Szokotra szigetét. 1887. Franciaország kiterjesztette protektorátusát a felső Niger mellékére, az angolok elfoglalják a zuluk országát és a zanzibári szultán elismeri az angol fenhatóságot. 1888. megalakul a német K.-A.-i gyarmat és Anglia kiterjeszti hatalmát a Zámbézi középső részeire. 1889. Franciaország kiterjeszti hatalmát Kongóra; Németország pedig K.-A.-i birtokának határait, 1890. Németország 4 millió márkáért megveszi a zanzibári szultán birtokait, Anglia kiterjeszti protektorátusát a Nyassza-földre, Franciaország pedig birtokba veszi az Elefántcsont-partot és megszállja Dahomét, végül elfoglalja Szt.-Pál- és Amsterdam-szigeteket. 1894. a franciák megszállják Tombuktut; a britek megalkotják Rhodeziát. 1896. a franciák Madagaszkárt gyarmatukká teszik; Menelik nyegus az aduai győzelmével biztosítja országa függetlenségét. 1899. Francia-, Német- és Angolország felosztják maguk közt az egész Ny.-i Szudánt. 1902. Anglia annektálja a két búr köztársaságot, Transzvált és Oranjet. Mindezen hódítások és területfoglalásoknak következménye volt, hogy egész A. Marokkó, Abesszinia és az É.-amerikai humanizmustól megalkotott Liberia kivételével európai birtokká lett. 1910. jun. 1. pedig megalakult a «Dél-A.-i angol gyarmatokból tömörült Délafrikai Egyesület». Az egyes országok és gyarmatbirtokok állapotát az alanti táblázat mutatja:

Afrika politikai beosztása.

Országok és gyarmatok neve	Terület km²-ben	Lakosok száma
I. Független államok:		
Marokkó	[illegible]	5.000,000
Abesszinia	500,000	9–11.000,000
Libéria	85,350	{ 1.500,000 / 2.100,000
II. Európai birtokok:		
Algéria	890,000	5.231,850 (1906)
Francia Kongó és Csád környék	1.762,000	10.000,000
Madagaszkár	592,100	2.706,661 (1906)
Mayotte és a Komori-szigetek	1,978	9[illegible],640 (1898)
Réunion	1,980	177,677 (1907)
Francia Szomáli-part	21.000	180,000
Francia Ny.-Afrika és a Szahara; ennek részei:	1.[illegible]	9.105,000
a) Szenegal	23,500	1.139,889 (1908)
b) Francia Guinea	[illegible]	1.550,000
c) Elefántcsont-part	310,700	1.000,000
d) Dahome	169,500	655,000
e) Felső-Szenegál és Niger	958,600	5.500,000
Tunisz	167,400	2.000,000
St. Paul és Új-Amsterdam	73	—
Kerguelen-sziget	3,414	—
A Szahara	5.037,400	790,000
Francia birtok	10.214,700	35.238,717
Ascension	88	130
Angol K.-Afrika; részei:		
a) K.-Afrikai protektorátus	458,673	4.038,000
b) Uganda	578,800	3.520,000
c) Zanzibár	2,640	176,000
Mauricius	2,121	373,336 (1901)
Nyásza-föld protektorátus	106,134	1.000,000
Becsuana-föld	712,200	133,000
Rodézia	1.116,931	1.606,000
St. Helena	122	3,558 (1908)
Seychelles-szigetek	386	21,982 (1908)
Szomali-föld protektorátus	176,000	300,000
Bazuto-föld	26,658	348,626 (1904)
Szvazi-föld	16,892	85,491
D.-Afrikai-egyesület; ennek részei:		
a) Cape of Good Hope	712.200	2.409,804 (1904)
b) Natal	91.607	1.206,386 (1908)
c) Transzvál	304.913	1.057,275 (1904)
d) Oranje-köztársaság	130,510	387,315 (1904)
Ny.-Afrika; ennek részei:		
a) É.-Nigeria	664,000	7.164,751 (1908)
b) D.-Nigeria	200,100	13.000,000
c) Aranypart	308,870	1.486,000
d) Gambia	9,373	160,000
e) Sierra Leone	77,700	76,665 (1901)
Tristan de Cunha	116	70
Angol birtok	5.685,300	38.584,389
Togo	87,200	1.000,000
Kamerun	493,600	3.000,000
Német-DNy.-Afrika	830,960	120.000
Német-K.-Afrika	941,100	10.000,000
Német birtok	2.352,860	14.120,000
Madeira	815	150,574 (1900)
Verde-foki szigetek	3,851	147,424 (1900)
Guinea	37,000	200,000
São Thomé	929	37,776 (1900)
Principe	151	4,327 (1900)
Angola	1.315,460	4.180,000
Mozambik	768,740	3.120,000
Portugal birtok	2.126,945	7.838,101
Marokkói spanyol állomások	35	11.000
Rio de Oro	188,600	130,000
Kanári-szigetek	7,273	358,564 (1900)
Fernando Po	1,998	} 22,000
Annobon	17	
Rio Muni	25,600	140,000
Spanyol birtok	223,523	661.564
Eritrea	247,300	450,000
Szomali-part	181,293	400,000
Olasz birtok	428,593	850.000
Egyiptom	994,300	11.139,978 (1907)
Tripolisz és Barka	1.033,400	1.000,000
Török birtok	2.027,700	12.139.978
Belga-Kongó	2.252.780	20.000,000

A kormányzás módját l. az illető országok és gyarmatok neveinél.

Forgalom és kereskedés.

A.-nak a világkereskedelemben az összes földrészek között még a közelmultban is a legjelentéktelenebb szerep jutott. Amióta azonban az európaiak A.-t mindjobban ellepik, a forgalom gyors tempóban emelkedik. A legfontosabb árúcikkek, amelyek A.-ból kikerülnek, a pálmaolaj, pálmaolajmag (főképen a Ny.-i partokról), kopra, kokuszdióolaj, kaucsuk, elefántcsont, kávé, mézgák, structollak, gyémánt és arany (ez utóbbi 3 főképen D.-Afrikából), szegfűszeg (Zanzibárból), festők és egyéb fák, gyapjú és pamut (Egyiptom, Fokföld és Algériából), gabona (Egyiptom és Algériából), cukor (Mauricius, Reunion és Natalból), gabona és szarvasmarha (Marokkóból). A rabszolgakereskedés a tengereken az európaiak fáradozása következtében csaknem teljesen megszünt; még csak az egyes négertörzsek közt maradt fenn. Az európai birtokok növekedésével gyarapodtak az A.-ba vezető gőzhajójáratok, megélénkültek a hajózható folyók és gyors tempóban tágul a vasúti hálózat. Legsűrűbben keresik föl természetesen a Földközi-tenger melléki kikötőket; Alexandria, Port-Szaid és Szuez kikötőiben osztr.-magyar, angol, francia, német, olasz és egyiptomi hajók fordulnak meg. Tunisz, Tripolisz és Algéria kikötői leginkább franc. és ol. hajójáratok útján vannak Európával összeköttetésben. Az ang. Union-Castle-Line St. Helénára, Cape-Townba, Port Elisabethbe, East Londonba, Natalba, Delagoa-öbölbe és a K.-i portugal birtokokra járatja hajóit; a British and African Steam Navigation Company és az African Steamship Company Londonból és Hamburgból A. Ny.-i partjain fekvő kikötőkbe, míg a K.-i partokra a British India Steam Navigation Company hajói járnak. A portugal Empresa National de Navegação rendes postahajókat járat a portugal Ny.-i kikötőkbe, az Empresa Insulana pedig az Azorokra. A francia Messageries maritimes és a Compagnie Havraise hajói Zanzibárt, Madagaszkárt, Reuniont, Mauriciust és a Seychelles-szigeteket keresik föl. Bordeauxt és Marseillet két hajóstársaság vonalai kötik össze Szenegambiával, Freetownnal és Kongóval. A Kongóhoz Anversből belga hajók is járnak megszabott időben. A német Woermann-vonal a Loandától D.-re Capetownig található kikötőket köti össze Hamburggal. Az Aden és Durban közt fekvő kikötőket a Német K.-afrikai hajóstársaság keresi föl. Az «Atlas» hajói pedig Marokkó és Hamburg között közlekednek. Gyarmataik kincseit kizsákmányolni, tekintélyöket a benszülöttek előtt emelni, az európai államok vasúti- és telegráf-vonalak építésével igyekeznek, amelyek a régi közlekedési eszközöket mindjobban kiszorítják. Az 1909-ig kiépített és üzemben levő 19,607 ang. mf. hosszú vasúti vonal közül esik Abesszíniára 248, az angol gyarmatokra 10,799, Belga-Kongóra 450, Algériára 2000, a többi francia gyarmatokra 2268, Togóra 210, Kamerunra 320, Német DNy.-A.-ra 886 és Német K.-A.-ra 452, Eritreára 48, Angolára 510, Mozambikra 57 és Egyiptomra 1449. Az a hatalmas vasúti vonal,

Amely szó **Af** alatt nincs meg, **Aph** alatt keresendő!

amely Cape-Townból kiindulva Alexandriáig fog elvezetni és amelyet azután a K.-i és Ny.-i kikötőkkel mellékvonalak fognak összekötni, már nagy részében készen áll. D. felől Cape-Townból Mafekingen, Buluvajon, Livingstone-on át Nkabváig, tehát az összes D.-A.-i gyarmatokon át készen van. Innen Star of Congón át É.-ra fog menni a Tanganyikáig Aberconig, azután Német-K.-A.-Taborán keresztül a Victoria-tó Ny.-i partjai közelében a Nilushoz Dufiléig, ahonnan már járnak a vonatok Alexandriáig. Ahol még nemrégen Stanleynek és más bátor A.-i utazóknak emberevő néptörzsekkel kellett küzdeniök, ott ma már az európai kultura legjellemzőbb tényezője, a gőzmozdony áll az ember szolgálatában. V. ö.: *Hans Meyer*, Die Eisenbahnen im tropischen Afrika (Leipz. 1902). A telegráfvonalak már csaknem keresztülkasul átszelik Afrikát és csak rövid ideig fog tartani, hogy Tombuktut is (ahová különben kizárólag vasúton és hajón már el lehet jutni) a Szaharán keresztül telegráf fogja Algériával összekötni. Gőzhajók járnak a Kongó, a Niger, a Binue, a Zambézi, a Sire, a Szenegal és Nilus hajózható részein, továbbá a Tanganyika, Victoria és Nyassza-tavakon. Ahol a hajó- és vasúti vonalak véget érnek, kezdődik az igazi A.-i közlekedés: É.-A.-ban a Szudánig a Szaharában a tevével, D.-A.-ban a 10—20 ökörrel vontatott nagy társzekerekkel való közlekedés; ahol azonban a cecelégy uralkodik, ott ma is csak teherhordó emberekkel lehet az árúkat szállítani. Éppen ez a szállítási nehézség sarkalja az európaiakat, hogy a tervbe vett és megkezdett vasúti vonalakat mielőbb kiépítsék. Mióta a közlekedés és annak eszközei európaivá kezdenek átalakulni, a cserekereskedés is, amely azelőtt A. nagy részében uralkodott, mind szűkebb és szűkebb területre szorul. A. belsejében azonban még mindig vannak helyek, ahol a vas különböző formákban, a réz mint karika és drót, az üveggyöngyök, a kaurikagyló, a só, a pamutkelme, a fegyver, a töltény stb. szolgál pénzül; azonban ezek a fizetési eszközök, sőt még az 1780. verettel ellátott Mária Terézia-tallér, amely pedig oly soká fenn tudta magát Abesszíniában és a környékező országokban tartani, mindig jobban és jobban tért veszít és helyt ad különféle európai pénznemeknek vagy az indiai rupiáknak. A. külkereskedelmét a következő számok mutatják:

Az ország ill. birtok neve	Behozatal értéke	Kivitel értéke
Marokkó ... ...(1908)	2.779,134 st. font	355,694 st. font
Liberia (1907)	804,920 doll.	796,500 doll.
Abesszinia ...(1908)	355,000 st. font	374.868 st. font
Angol birtok.(1908—9)	54.561.171 «	96.674.307 «
Francia « (1908—9)	49.940,000 «	8.541.982 «
Portugal « (1908)	16.756,000 milreis	17.759.400 milreis
Német « (1908)	84.263.909 márka	37.537.488 márka
Belga « (1908)	1.454.380 st. font	4.009,560 st. font
Olasz « (1907)	12.866,821 lire	3.487,406 lire

Afrika felfedezésének története.

Ó-kor. A. legrégibb művelt lakói az egyiptomiak. Ők adják az első híreket Nubiáról. Többet tettek A. ismertetése céljából a féniciabeliek. A. É-i partjain már a X. sz.-ban Kr. e. mintegy 100 gyarmatot alapítanak. 470. pedig az idősebb Hanno túlmegy hajóival Sierra Leonen. A görögök közül a legrészletesebb ismertetést adja Herodotos és még inkább Ptolemaios, aki úgy tünteti föl A.-t, mint D.-i részében Indiáig elnyuló födrészt és aki a Nilus forrásvidékét a Hold-hegységbe helyezi. Római hadvezérek (Aelius Gallus, Septimius Haccus, Cornelius Balbus) mélyen benyomulnak a Szaharába, Nero pedig egy cohorsot küld ki a Nilus forrásaihoz, amely azonban soha vissza nem tért. É.-i és K.-i A. ismeretét az arabok az izlam terjedésével kibővítették. Masszudi (947), Obeid el Bekri, aki 1067. írta meg a szerecsenek országának első földrajzát, *Edrizi* a XIII. sz.-ban, *Leo Africanus* (1492—1526) vagyis el-Hasszan-ibn-Mohammed-el-Fezi- és Ibn Batuta az arab utazók közül a kiválóbbak. A középkor nagy részében A. túlnyomó nagy részét megközelíthetetlen sivatagnak tekintették. A XIV. sz.-ban dieppei tengerészek a guineai partokra jutottak el, de a felfedezés ismeretlen maradt és így kizárólag a portugallokat illeti meg a dicsőség, hogy A. körvonalait megállapították. 1456-ban Cadamosto a Gambiáig jut, 1484-ben Diego Cão túlmegy a Kongó torkolatán, 1486-ban Bartholomeo Diaz megkerüli a Jóreménység fokát, 1498. Vasco da Gama átszeli az Indiai-oceánt, 1503-ban Saldanha megpillantja a Guardafui-fokot, 1541-ben végül Esteban da Gama a Szuezi földszorosig nyomul elő. A. belseje azonban még mindig ismeretlen marad; a lakosok ellenséges indulata, az egészségtelen éghajlat leküzdhetetlen akadályoknak tűnnek föl.

Felfedező utak a Nilus vidékén. Ujabb lendületet A. ismertetése csak az angol African Association megalapításával 1788. vesz. Ekkor indul meg a földrész belsejének átkutatása. A folyók szolgálnak legtermészetesebb utakul. 1788. az előbb említett angol társaság megbízásából Ledyard a Nilus mentén indult A. belsejébe, de a Libiai-sivatagban életét veszti; szerencsésebb volt Browne, aki 1792. eljutott Darfurba. Napoléon hadjárata Egyiptom gondosabb átkutatását vonta maga után. Hornemann 1798—99. a Szivah-oázist kutatja át és mint első európai Murzukba jut. Jelentékenyebb utazásokat tesznek azután 1815—16. Burckhardt, aki a Közép-Nilus mentét és Abessziniát járja be; 1827. Linant de Bellefonds, aki elsőnek hajózik föl a Fehér-Niluson; 1838—39. Russegger és Kotschy osztrák geológusok bejárják Kordofánt. Nagyban hozzájárultak a Felső-Nilus vidékének ismertetéséhez Mehemmed Ali egyiptomi alkirály hódításai, aki 1838—42. közt négy expediciót küldött ki e vidékre országainak nagyobbítása céljából. 1848. Knoblecher hittérítő letelepszik Khartumban és innen beutazza a Fehér-Nilus környékét; 1851. Petherick kereskedő eljut a Bahr-el-Gazal vidékére, 1858. pedig a nyam-nyamok országába. 1856. Brun-Rollet a Fehér-Nilus környéken kutat; 1857. Cuny Darfurba nyomul; 1860. Giovanni Miani eljut az é. sz. 2° 30′ alá és 1871—72. a monbuttuk országába. Kutatásokat végeztek még Andrea de Bono 1861., Antinori 1860—61., van Pruyssenaere 1863., Heuglin és Munzinger 1861. Abesszinia É.-i határáig hatoltak. A Kék-Nilus mentén Marno Ernő utazott 1869. és 1870. Sam. White Backer, aki már előbb Abesszíniában az Atbara mellékfolyóit felfedezte, Gondokoróig nyomult elő, 1864. pedig

Spekével együtt fölfedezték az Albert-Nyanzát. Jelentős utazásokat tett Schweinfurth 1868. és a rá következő években Dsur, Dorban, a nyam-nyamok és monbuttuk országában, eljutott az Uelléig, fölfedezte a törpe akka-törzsot és 1871. Dar Fertiten keresztül visszatért Egyiptomba. 1874 óta újabb egyiptomi hadjáratok újabb lökést adtak e vidékek átkutatásának. Gessi és Mason körüljárták az Albert-Nyanzát. 1877. megkezdte az egyiptomi kormány megbízásából kutatásait Emin pasa (Schnitzler) és bejárta a bari-, latuka-, madi- és makraka törzsek földjét. Junker 1876—78. a Felső-Nilus vidéket, 1880—83. pedig a nyam-nyamok és monbuttuk országát utazta be és Bo-mokandiig hatolt el. 1882 Casati is e vidéken kutatott. Ekkor a mahdi fölkelése az utazásoknak e vidéken véget vetett. 1897. a Nilus vidéke É. felé ismét szabaddá lett. 1899. Capper a Szobatot bejárta be, ugyancsak ezen a folyón hatoltak föl Austin és Bright a Rudolf-tóig; a Kék-Nilus mentén Crosby és Le Roux kutattak. 1901—02. Wickenburg gróf Dzsibutiból a Szomal-félszigeten keresztül, Tana melletti Korokoroig nyomult. Duchesne-Fournet pedig a Kék-Nilust és Tana-tavat rajzolta le. 1904 Uhlig a K. Afrikai árok vulkánjait kutatta át. 1904—7. a Niger mellől ismeretlen utakon a Vörös-tengerig hatolt Boyd Sándor. Mylius osztrák utazó 1905. D. Abessziniában tett tudományos kutatásokat. 1906. az abruzzói herceg a Ruvenzori legmagasabb csúcsára jutott föl.

Az Alsó-Nilustól Ny.-ra fekvő oázisokat és Cyrenaicát főképen archeologusok keresték föl; így Pacifico (1817), Minutoli (1820), Pacheco (1824), Hamilton (1852), Rohlfs (1869 és 1879) és Steindorff (1899). Camperio 1881. bejárta Cyrenaicát.

Felfedező utak É.-Afrikában. Néhány kisebb felfedező kísérlet után e vidéken is csak a mult sz. elején indulnak meg a számottevő utazások. 1817. Ritchie és Lyon Tripolisz felől nyomulnak be Fezzanba, de Ritchie halála után az expedició föloszlik. Nagyobb sikert érnek el 1820—24. Oudney, Denham és Clapperton, akik Murzukon át Bornuba nyomulnak be. 1825. Laing angol őrnagy In-Szalahn át Tombuktuig jut, de visszautaztában meggyilkolják. 1830. a franciák meghódítják Algériát; innen 1846. előnyomul Ghatba, Cavaignac tábornok 1847. pedig a Figig oázisig. 1849. az angol kormány Richardson, Overweg és Barth vezérlete alatt expediciót küldött ki a Szudanba. Az első kettő Kuka közelében 1853. meghalt; Barth nagyjelentőségű fölfedezéseket tett és elindulása után $5^1/_2$ évvel szerencsésen visszatért Európába. Vogel, akit 1853. utána küldtek, a Szudán K.-i részeiben kutatott, de 1856. Vadaiban megölték. Sorsának földerítése végett Beurmannt és Rohlfsot küldték ki. Az előbbi eljutott Kukába, Jakobába, de Vadaiban őt is megölték 1863. Rohlfs 1861. Ny.-i Marokkóban a Draa-vadiig és Tafilet-oázisig hatolt és Ghadameszen át visszatért Tripoliszba. 1865. azután sikertelen kísérletet tett arra, hogy Vadaiba jusson. Az olasz Matteucci 1880—81. először keresztezi É.-A.-át Szuakinból elindulva Darfuron, Vadain, Bornun és Kanon át a Niger torkolatához jutott; Buonfanti pedig 1881—83 Tripoliszból átkelve a Ny.-i Szudánon Lagoszba ért. 1869. új expediciót szervez Tripoliszban a német Nachtigall; vele csaknem egyidőben benyomul a Szaharába Tinné Alexine, de már Murzuk közelében tuareg kísérői, mert nagy vagyon birtokába akartak jutni, megölik. Nachtigall azonban szerencsésen folytathatta útját, fölfedezte a tibbuk országát, ahonnan nagy veszélyek közt tudott eljutni Kukába 1871. Innen elindulva átkutatta Borgut, Bodebet, Bagirmit, Vadait, átkelt Darfuron és 1874. szerencsésen megérkezett a Nilushoz. Ezek az utazások É.-A.-t nagy vonásokban megismertették; következett a részletes kutatás. — *Tuniszban* és *Algériában* ez már 1840. kezdődött, amidőn Bory de Saint-Vincent elnöksége alatt kezdetét vette az Exploration scientifique de l'Algérie. Tábornokok (Cavaignac, Pélissier, Duboc, Dubosquat) és tudósok (Cosson, Bonnemain, Desor, Tiraut, Colonieu, Bouvin) egymással versengve vettek benne részt. Duveyrier, a francia Szahara legjobb ismerője, 1859. átkutatta az algériai Szaharát, Ghadameszt, Ghatot és a targik lakóhelyeit. Kutatásokat végeztek Rohlfs, Wagner, Soleillet, aki 1874. In-Szalaht kereste föl, Largeau, Flatters és mások. A sottok átkutatója és a szaharai beltenger tervezője, Roudaire sok ismerettel gazdagította tudásunkat. Foureau, a szaharai vasút tervezője, átkutatta a Tademait-fensíkot, 1895—96. a tunisz-algériai Szaharát és 1899. Lamyval együtt Airon át a Cad-tóhoz jutott. — *Marokkói* utazásukkal ismertekké tették magukat Lemprière (1789), Ali Bei el Abasszi (1803—1805), az angol Gray Jackson (1804), Hemső (1815—23), Schott (1835), de Murga (1863), Richardson, Rohlfs, Maw és Ball (1870), Parisot (1877). 1880. Lenz Marokkón és Tombuktun át eljutott a Szenegalhoz. Foucauld 1883—84. zsidónak öltözködve az Atlasz-hegységen át Dél-Marokkóba érkezett. Quedenfeldt 1880—81., 1883 és 1885—86 végzett Marokkóban kutatásokat. Foucauld nyomdokaiban haladt 1888. Thompson, aki az Atlasz-hegységen át a Teluet-hágón átkelt és a Draa mellékvizeinek forrásait kutatta át. A Jubi-foknál alapított angol telep és a spanyolok térfoglalása a Rio-Oro mellékén megismertették ezeket a partvidékeket. Fischer Tivadar 1899. és 1901 fontos kutatásokat végzett az Atlasz előhegyeiben és felfejtette a Tenszift meg az Um-er-Rbia medrének irányát. Delbret 1899. Feztől az Inaun-vadin át az algériai határhoz jutott el. A Flammand-féle francia expedició Tidikelten át Ain-Szalahig nyomult előre 1903. Requin és Rousseau hadnagyok a Muidir-platon, Guillo-Lohan pedig az Ahaghar-hegységen, amiközben az Ilamanon 2600 m.-nyi magasságra jutott. 1904. Loperrine Inszalahtól D. felé nyomulván, Timauinban Théveniautval találkozott, aki a nagy Telemszi-vadin ment keresztül; ketten voltak az első európaiak, akik az Adrar gránit fensíkját (átlag 800 m. magas, vulkáni tevékenység nyomai) bejárták. 1905. Segowiac marquis Flotte-Roquevaire kíséretében az Atlasz vidékét kutatta át, Dyé hadnagy pedig 1905—06 a marokkói partokat Tangertől Agadinig letérképezte; Gautier pedig a Szaharán Tuat, Ahnetfelföld, In-Uzil és Goán át Tombuktuig jutott. 1906. Laperine Tuat és Tavdenin áthaladva a Szahara jó darab eddig ismeretlen részét kutatta át, megtevén mintegy 3000 km.-nyi útat. Ugyanazon

évben Vischer is átkelt a Szaharán Murzukon és Tibesztin keresztül. 1907. Cortier kapitány a Ny.-i Szaharában élő tuaregek lakóhelyeit és 1908. Gruvel és Chudeau a Szenegáltól É.-ra fekvő területeket járták be.

Felfedezések északnyugat felől. Az érdekeltséget e vidékeken a Niger folyásának kérdése keltette föl. Az első nagyobb sikereket a skót Mungo Park érte el, aki 1795—97. és 1805—1806. Gambia felől számtalan veszély leküzdésével nyomult előre a Nigerig, de Busszánál életét veszítette. Cowdrey 1815. a Szenegalnál a klima áldozatává lett. De Gray és Dochard (1816—21) Galamig hatoltak elő. A francia Mollien 1818. Szenegambiából Timbóig utazott és fölfedezte a Szenegal, Gambia és Rio Grande forrását. Clapperton 1826. Szokotóig hatolt. Lander a következő évben a Rabszolga-partról elindulva elért a Niger mentén fekvő Busszáig és azután e folyó mentén elment annak torkolatáig. Az első hiteles hírt Tombukturól a francia Caillié hozta meg, aki koldusnak öltözködve, átkelt ÉNy.-i A.-n és Marokkón át szerencsésen hazaérkezett. Szenegambiából kiindulva Hecquard 1853. átkutatta Futa Dzsallont, Pascal 1859. Bambukot, Mage és Quintin 1863—1866. a Niger vidékét Szanszandigtól Szeguig. Nagyban előmozdította ismereteinket az a körülmény, hogy a franciák uralmukat a Szenegaltól a Nigerig terjesztették. 1886—87. Büttikofer Liberiában végzett értékes kutatásokat. 1883—1884. Colin beutazta a Bakel és a Faleme közti vidéket. Frey ezredes (1885—86), Gallieni (1886—1888), Archinard kapitány (1888—89) katonai expediciói szintén hozzájárultak, hogy Szenegambiáról részletesebb ismereteink vannak. E katonai expediciók idejében Binger bejárta a mandinkák földjét a felső Nigertől az Arany-partig. 1897. a francia birtokok és Sierra Leone közti határt állapították meg. A Nigeren Bammakotól Akasszáig mint első európai elhajózott 1896. Hourst tengerésztiszt; ugyanezt a folyót bejárta hajón Chevigné 1897. Tombuktutól Imentabonakig, Baillaud 1899. Bammakotól Szaiig és Grandrye Kulikorotól Szaiig. 1898—99. Chanoine Mosszin és Gurmán át Szaiig haladt és itt Vouletval egyesülve a Cad-tó felé indult. Ez az expedició föllázadt és az utána küldött Klobb alezredest 1899 jul. 14-én megölte; Pallier azonban a pártütőket lefegyverezte, vezérüket agyonlövette és őket elvezette a Cad-tóhoz. 1890. Franciaország annektálta a Nagy-Basszam és Liberia közti partvidéket, aminek következménye ismét néhány többé-kevésbbé jelentős expedició volt. 1902—1903. Pavel és Dominik É-i Kamerunt kutatták át; Löfler pedig konstatálta, hogy Tuburi-mocsár a Logone és Binue vizei közt összekötő kapocsul szolgál, úgy hogy nagy vízállás esetén egyik folyóból a másikba hajón is eljuthatni. 1903. Neumann és Reichard a Bakosszi- és Manenguba-vidéken hatolt át, Bauer és Waldow pedig a Binue forrásvidékét ismertette meg. 1904. D'Adhemar és Audouin a Tuburi-mocsáron át vezető vizi utat kutatták át alaposan. Ugyanazt tette 1907. Faure is. A Guineai-partvidék átkutatásával számos expedició foglalkozott. A régibb időkből valók: Ricket (1812—13), Bowdich (1817—18), akik az asantik országát járták be, Adam (1823), aki Dahoméban utazott és Freeman meg Chapman (1838—43), akik mindkét országban végeztek kutatásokat. 1850. Cruickshank az Arany-partot, 1853. Hornberger és Bratschin a Rabszolga- és az Arany-partot járták be. 1868—70. Winwood Reade Farabanáig nyomult elő, Anderson pedig 1868. Muszarduig. Az angolok 1873-iki hadjárata Asantiban szintén nagy haszonnal járt a tudományra nézve. 1875—76. Bonnat tett érdekes kutatásokat a Volta mentén. A német birodalmi kormány megbizásából 1888. Német-Togóban Wolf és v. François tettek tanulmányokat; az utóbbi Bagidából Szalagán át Mosszi vidékéig hatolt el. Togo belsejében Krause A. G. 1886. Vagaduguig, 1887. pedig Duenszáig jutott. Ugyanitt végeztek kutatásokat 1894—95. Gruner és Carnap. 1908. Grundl zoológus és Chudeau geológus a Szenegal-torkolat és Levrier-öböl közti vidéket kutatták át. A Niger forrását a Guineai-partok felől előnyomuló Moustier és Zweifel 1879. fedezték föl. A Niger-folyó deltáját 1862—1869. francia tisztek: Brognard de Corbigny, Charles Girard mérték föl; folyásának irányát pedig a brit Glover állapította meg. Macdonald őrnagy 1890. egy kis gőzössel a Kebbin, a Binue egy É.-i mellékfolyóján hajózott föl. A Niger felől Robinson hittérítő 1895. Kanóig hatolt és Lokodzsába tért vissza, míg Wallace megfordítva Kanóból indulva ki Szokoton keresztül jutott el a Nigerhez Gombába. Burton kapitány és társa Mann botanikus 1859—62. bejárták a Kamerun-hegységet. Midőn a németek Kamerunt elfoglalták, e vidék élénk érdeklődés tárgya lett. A lengyel Rogozinski különösen etnográfiai észleleteket tett. Nagyobb eredményeket ért el 1887. Zintgraff, meg Kund és Tappenbeck hadnagyok, akiket a német birodalmi kormány küldött ki; közülök Zintgraff 1889. egészen a Binue partján fekvő Ibiig jutott. Ugyanezen évben Morgen hadnagy a Binuet a k. h. 10° alatt érte el. A Kamerun belsejének átkutatásával német és francia expediciók foglalkoztak. Miron Adamauon keresztül Ngaunderen és Kundén át a Szangaig haladt, Maistre Lamén át Garuaig. Értékes eredményeket ért el az Üchtritz Passarge-féle expedició, amely Jolából kiindulva É. felé Marruáig, D.-felé pedig Ngaunderéig jutott. Topográfiai fölvételekkel azonkívül többen foglalkoztak; geológiai téren működtek Knochenhauer és Esch. 1908. végleg megállapították a német és francia birtokok közti Kamerun határt. Hassert pedig ugyanebben az évben konstatálta, hogy a Robert Mayer-vulkán a Kamerun-hegységben még nem hült ki. A Gabun és Ogove folyók torkolatait Du Chaillu kutatta át (1856—61) és az asangok földjéig jutott, ahol az obongo nevű érdekes törpe néppel ismerkedett meg. 1867. Aymes és Barbedor, 1873. Walker és Schulze, azután de Compiègne és Marche utaztak e környéken. 1873—76. Güssfeldt a Loango-vidéken tett kutatásokat. 1900. Oswald az Ogove hajózhatóságát vizsgálta. Savorgnan de Brazza 1877. az Ogove forrásvidékének fölkeresésével kezdte meg A.-ban kifejtett jelentékeny tevékenységét, későbben eljutott a Kongóig, azután Mizon társaságában átkutatta az Ogove és Kongó közti vidéket. Crampel

a Kongót és Gabun vidék belső részeiben utazgatott és azután 1890. Ubangiból a Cad-tóhoz akart eljutni, de útközben egész kíséretével együtt elpusztult. Ekkor Brazza törött hozzá, hogy honfitársa halálát megboszulja és a franciák A.-i birtokait megnagyobbítsa; 1892. fölfelé haladt a Szanga mentén, Komaszában találkozott Mizonnal, aki a Niger és Binue mellől tért el. Crampel gyilkosait szigorúan megbüntették és azután hozzáfogtak a Cad-tóhoz vezető útnak megnyitásához. Az Ubangi és Sari közti vízválasztót Hanolet és van Calster vizsgálták meg; Gentil és később Béhagle a Sari medencéjében tettek kutatásokat, Clozel pedig a Szangától Logoneig nyomult elő. 1897. Gentil a Sarin kis gőzössel a Cad-tóig hajózott le. Cazemajou (1898) és Bretonnet (1899) expedicióját Raba, Bornu zsarnoka megsemmisítette. Ezalatt Jolland Ny., Foureau és Lamy pedig (1900.) É. felől megérkeztek a Cadhoz, Raba csapatait szétverték és őt magát is csatában elejtették és így az ÉNy.-i A.-i birtokok közt az összeköttetést létrehozták. Lamy e diadalt életével fizette meg. 1909. dr. Kumos bejárta a K.-i Szudánt. 1906–1907. Chevalier francia botanikus az Elefántcsont partvidék belsejét tanulmányozta. 1904. Ticho kapitány a Cad-tó partvidékét tanulmányozta és konstatálta, hogy a tó vize állandóan apadóban van. — A *Kongó-vidék* átkutatása. A Kongó-torkolatát 1486. fedezték fel. A folyó mentén a szárazföldbe való behatolást 1816. Tuckey kísérelte meg először, de nagyobb eredményeket nem ért el. 1843—45. Graca portugál utazó bejárta Benguelát és Bihebe nyomult be. 1848—49. Magyar László a Kongó mentén nyomult elő, bejárja Benguelát, majd Bihébe jut és ott a fejedelem lányát nőül veszi. 1850–51. még jelentékenyebb utazást tesz, felkereste a Koanza forrásait, benyomult a híres Muata Jambo országába és annak fővárosába, Kabemboba, majd visszatért Bihébe. 1852. harmadszor is útra kelt; a Kunene folyón át Quinhama országba jutott; itt DK.-nek fordult, elérte a Kubangot és ezen lehajózott Libebeig. 1853. Livingstone fölkeresésére Linyantibe rándult, de mivel ott nem találta meg, szárazföldi úton visszatért Bihébe. Stanley 1876—1877. lehajózik a Kongón Nyangvétól Bomáig és ekkor megállapítja a Kongó irányát a vízesésektől egészen forrásvidékéig. A Kongó baloldali mellékfolyóit már előbb fedezték föl (Graca és Magyar). Vízválasztóját a Zámbézi felé Livingstone ismerte föl (1852—54 és 1867—68). Pogge 1875. a Lundaországot ismertette meg. Schütt 1878—79. a Csikapán fölfelé haladván a Kasszai melletti Mai Munencig jutott. Capello és Ivens 1877—79. bejárta a Kuango, Csikapa és Kasszai felső folyásának környékét. Stanley 1882–83. a nemzetközi A.-i társaság megbízásából az alsó Kongó mentén állomásokat létesített, felhatolt a folyó mentén az Aruvimiig, felfedezte a II. Lipót-tót és a Mantumbát, amelyeknek összefüggését egymással és a Kongóval megállapították. 1886. Grenfell és 1887. Bentley 1884. Wissmann a Kasszai mentét járta be, Wolf 1885—86. a Szankurut, Grenfell és François 1885. a Lulongoét és van Gèle 1886. a Luporiét. A Lualaba felső folyását, továbbá Msziri és Kasszongo országát megjárták 1884–85. Capello és Ivens, 1886—88. pedig Arnot. 1885. Kund és Tappenbeck Leopoldvilleből megindulva a Kuango, Kuilu és Kasszain átkeltek és a Lukonjeig hatoltak. Wissmann 1886—87. másodszor is átment a kontinensen és eközben átkutatta a balubák országát. A jobboldali mellékfolyók közül Hanssens 1884. a Mongalla és Itimbirinek Grenfell 1885. az Ubanginak az irányát állapította meg. Van Gèle 1888. áthaladt az Ubangi Szongo nevű sellőin és feljutott a k. sz. 23°-ig. Stanley pedig az Aruvimi forrásvidékéig jutott el. A portugál Serpa Pinto 1878—1880. Bihéből elindulva a Zámbézi mentén A. K.-i partját érte el. Emin pasa midőn a nagy tavak vidékéről a Kongóhoz akart előnyomulni Kinenanál az arabok fegyvereitől esett el. 1894. azonban v. Götzen grófnak sikerült a Kivu-tótól Kibougeig eljutni, áthatolva a belső A.-i őserdőkön. A Kongó mentén Nyangve és a Lukuga-torkolat közt 1895. Mohun és Hinde, a Lualaba és Luapula ismeretlen részeit pedig 1896. Brasseur kutatta át. Lloyd 1898. Toruból az őserdőn át az Ituriig és azután ennek mentén a torkolatáig jutott el. Nagy hírre tett még szert Marchand útja A.-n keresztül; e francia utazó Loandából Brazzaville-en át a felső Ubangihoz, onnan szárazon a Bahr-el-Gazalig ment; öt hónapig Fasodában maradt, míg végre az angoloktól kényszerítve a Szobat és Baro mentén fölfelé haladt, végül behatolt Abesszíniába és Dzsibutinál ért az Indiai-oceán partjára. 1900. a francia Jobit a baloldali mellékfolyót, a Likualát járta be. A Kongó-állam K.-i határát 1900—1901. Sillye és Siffer utazták be. 1905. Frobenius etnográfiai tanulmányokat végzett a Bakete, Kanioka, Buluba stb. néptörzsek közt. 1907. Poulett-Weatherly a Bangveolo-tavat körülhajózta és megállapította, hogy 60 km. átmérőjű kerek tó. 1907–1908. Frigyes Adolf mecklenburgi herceg Bukobából a Kivu-tavon és a Ruvenzori-hegységen át szerencsésen eljutott a Kongó és Ubangiig. 1909. Torday a Kasszai környékét járta be etnográfiai tanulmányok céljából.

Felfedező utazások A. déli részében. A hollandusok, a Fokföld birtokosai csak későn kezdték meg a birtokaikkal szomszédos területeket átkutatni. 1777-ben Gordon az Oranje-folyót fedezte föl; Patterson pedig 1778. annak alsó folyását kutatta át. A hollandusoknál sokkal többet tettek D.-A. átkutatása érdekében az angol hittérítők, akik már a XIX. sz. első felében is messze benyomultak a szárazföldbe. 1831—34-ben Smith eljut a Limpopo felső folyásához; Alexander 1836—37. felfedezi a namák és damarák földjét. Az angol uralom elől 1835. kivándorló boerok szintén sokban hozzájárultak D.-A. belsejének ismertetéséhez. Az angol hittérítők közül a legeredményesebb tevékenységet Livingstone Dávid fejtette ki. 1849. eljutott a Ngami-tóhoz; 1853—56. átvándorolt a kontinensen Loandától Quillimaneig; 1858—64. átkutatta a Zambézi vidékét és eközben felfedezte a Nyassza-tót és a Sirvát; 1868 és 1873 közt bejárta a Nyassza, Tanganyika, Moero és Bangveolo tavak környékét. Ezalatt Európában holt híre kelt. Stanleyt (1871) küldték fölkeresésére, akivel Udzsidzsiben találkozott és azután folytatta vándorlásait, míg kutató munkája közben 1873. a

Bangveolo partján fekvő Ilalában utolérte a halál. Vele egyidőben Fritsch 1864—66-ban bejárta az Oranje-köztársaságot és a becsuanák földjét. Mauch több izben átkelt Moszilikace országán 1872., ezután a Zambézihez ért és felfedezte a Szimbabjei romokat. Erskine 1868—75. szintén ezeken a vidékeken kutatott és bejárta a Limpopo alsó folyását és torkolatának vidékét. A cseh származású orvos, Dr. Holub három izben 1872—74., 75—76. és 86—87. hatolt keresztül a becsuánok földjén és eljutott a Zambézin túl fekvő vidékekre is. Schinz 1885—87. átszelte D.-ről É. felé Német-DNy.-A.-át; látta Kunenét és K.-en a Ngami-tavat Selour vándorlásai (1887—89) beigazolták, hogy a masonák országa csakugyan gazdag aranyban és gyémántban. A Zambézitól É.-ra és a Nyasszától Ny.-ra fekvő ismeretlen vidéket 1889. és 1890. Sharpe járta be először. Francois 1890. a damarák földjéről a Nyassza-tóhoz és 1890—91. a Csobehoz ért. Foa 1896. a Zambézi környékén új aranymezőket talált. Gibbons 1897—1900. áthatolt a Zambézi és Kongó forrásvidékén és a Fehér-Nilushoz jutott el. Az Okavango- és Csobe-mocsarak közti összefüggést Percy Read állapította meg 1908. Harding átkutatta az addig alig ismert Zambézi-forrásvidékét. 1903-ban Schultze D.-i Kalahariban és a Kis-Nama földön tett értékes kutatásokat. 1906-ban megállapították az angol és német birtokok közti határt DNy.-A.-ban. 1908—09-ben Pöch Rudolf Német-DNy.-A-ban és a becsuánok földjén tett etnográfiai kutatásokat.

Felfedező utazások keleten és a szigeteken. Az eredményesebb utazások K.-Afrikában is csak a mult század közepén indultak meg. 1843. Krapf és 1846. Rebmann a Szuaheli-part vidékét utazták be, a benszülöttektől hírt hallottak a beljebb fekvő havasokról és középafrikai nagy tavakról. E hírek hatása alatt Burton és Speke 1856. az Indiai-oceán partjairól megindulva felfedezte a Tanganyikát, 1860—61. pedig Speke és Grant az Ukerevét. 1861. és 1862. Decken báró Thornton kiséretében a Kilimandzsaróig nyomul elő, amelyet egy második útjában is fölkeresett és arra 4300 m.-nyi magasságra jutott föl. Decken báró egyik kisérője, Brenner 1865. beutazta a gallák földjének D.-i részét, Livingstone fölkeresése végett Cameron 1873. Udzsidzsibe ért, körülhajózta a Tanganyikát és innen Ny. felé menvén, eljutott Angolába. Stanley a rákövetkező évben Zanzibárból indult útnak, körülhajózta a Victoria-Nyanzát, Ugandán át az Albert-Nyanzához ment, körülhajózta még a Tanganyikát és azután a Lualába mentén leevezett a Kongón Bomáig. A Nyasszától É.-ra fekvő vidékeket 1877. Elton és Cotterill kutatta át. Számos hittérítő (Wilson, Hore, Raffray stb.) és a nemzetközi A.-i társaság számos küldöttje (Maes, Wautier, Popelin stb.) fáradozott még K.-A. ismeretlen részeinek felderítésén. Thomson 1878—80. felfedezte a Rikva-tavat, 1884. pedig az Aberdare-hegységet. Hans Mayer Purtscheller kiséretében 1889. feljutott a Kilimandzsaro legmagasabb csúcsára és felfedezte A. első glecserjét. 1887. Teleki gróf Höhnel sorhajóhadnagy kiséretében feljutott a Kilimandzsaróra, a Keniára, azután É.-nak fordulva, felfedezte a Rudolf és Stefánia-tavakat. O'Neill ugyanabban az időben megállapította, hogy a Sirva-tónak nincs lefolyása. A mahdi fölkelése Egyiptomot megfosztotta szudáni tartományaitól és Emin pasa kormányzót veszélyes helyzetbe juttatta. Emin kiszabadítására több expedició indult útnak. Az egyedüli eredményes Stanleyé volt, aki a Kongó és Aruvimi mentén nyomult előre az Albert-tóig, Eminhez csatlakozott és vele együtt 1889. Bagamojóba érkezett. 1891. Dermott hittérítő átkutatta a Victoria-Nyanza DK.-i részében fekvő Ukereve szigetét. 1890—91. az amerikai Astor Chanler Höhnel társaságában Lamuból kiindulva a Keniát és a Rudolf-tavat kutatta át. Baumann 1892. átkelt a Masszai-steppén és a Victoria-Nyanza felé vezető útjában felfedezte az Ejasszi nevű nagyobb és a Manjara nevű kisebb sós tavakat. 1892. Emin pasa Stuhlmann társaságában Taborán át a Viktoria-tóhoz és innen az Ituri forrásvidékére jutott, ahonnan azután a Kongó-vidékre nyomult, de itt megölték, míg társa szerencsésen visszaérkezett. A németek K.-A.-i gyarmatuk megismerése végett számos részletkutatást végeztek. Volkens és Lent 1893—94. a Kilimandzsarón és környékén kutattak, Mayer 1898. újra felmászott a Kibóra, amikor is megint több glecsert fedezett fel. A Nyassza vidékén Bornhardt geológiai felvételeket tett 1898. Kandt a Kivu-tóhoz ment, azt és környékét alaposan átkutatta. Neumann 1896. D. felől ment a Rudolf-tóhoz és annak K.-i partján Randileig nyomult elő. Mackinder 1899. feljutott a Kenia csúcsára és annak magasságát 5520 m.-ben állapította meg. Austin a Baringo-tó és Elgon-hegy, Gorges pedig 1899. a Victoria és a Naivasa közti vidéket kutatta át. A szomáliak és gallák földjének partvidékét Guillain kapitány utazta be 1846 és 1848 közt. 1871. Milles kapitány a Guardafui-fok környékét kutatta át. Miután az egyiptomiak Harrart 1875. elfoglalták, Müller báró és Sacconi kutatták ki. Revoil 1877—78. végzett kutatásokat a Szomali-föld É.-i és K.-i partvidékén. Midőn az olaszok az Asszab-öböl mellékét megszállották, olasz utazók, különösen Cecchi és Antonelli 1880 és 1882 közt Soat és környékező vidékét utazták be. 1882. a francia Soleillet Kaffáig és Enareig nyomult elő. Hardegger és Paulitschke Zeilából Harrarba mentek és a gallák meg a szomaliak földjén végeztek kutatásokat. Borelli 1885—88. bejárta Etiópia D.-i részét és az Omo-folyó mentén az é. sz. 7° 22'-ig haladt. Wickenburg gróf 1890. vadászat céljából Soán és Kaffán keresztül a Rudolf-tóig nyomult elő. Donaldson-Smith 1894—95. Berberából a Sibelliig, innen a Rudolf- és Stefánia-tavakig utazott, 1899—1900. pedig visszatért kiindulási helyére. 1895. az olasz Bottego erős kisérettel Bravából a Dzsub melletti Lugba ment, ott alapított egy állomást, azután a gallák földjén áthatolván, a Rudolf-tóig nyomult. 1896. azonban a gallák földjén életét veszítette; fontos eredményeket ért el, a többi között beigazolta, hogy az Omo a Rudolf-tóba ömlik. A Rudolf-tónál járt 1896. az angol Cavendish is; ugyanoda jutott 1899. az orosz Leontiev gróf, aki az Omo mentét is bejárta. 1899. Wellby a Rudolf-tótól a Szobatig nyomult elő, Bulatovics pedig az Omo és Szobat közti vízválasztót kutatta át. 1909. Bieber a Ny.-i gallák földjét és a Szobat környékét

járta be 1903—7. Whitehouse a Victoria tavat térképezte le. *Abesszíniát* először a portugallok fordultak meg ... után az Indiába vezető tengeri utat felfedezték, hittérítő szándékkal 1520. követséget küldöttek ebbe az országba, amelyről jelentést Francisco Alvarez tett. E jelentés alapján portugall hittérítők telepedtek meg Abessziniában és 1600-ig maradtak ott. 1613. Fernandez atya a Soatól D.-re fekvő vidékre hatolt el, 4 évvel később Paez atya pedig a Kék-Nilus forrása környékét járta be. A portugall hittérítők elűzetése után Abesszinia sokáig elzárva maradt az európaiak elől. Csak a XIX. sz.-ban keresik fel újra 1805—10. Salt, 1821—25. Hemmich és Ehrenberg, 1837. Schimper, 1838—48. az Abbadie testvérek, 1852—53. v. Heuglin, 1854—61. Munzinger végeztek itt kutatásokat. 1860—62. Baker járta be az Atbara környékét. Az angolok hadjárata Tódor császár ellen 1867. és 1868. nagyban hozzájárult az ország megismeréséhez. A mult század hetvenes éveiben, különösen pedig amióta Menelik nyerte el az Abesszinia fölötti uralmat, igen nagy a számuk azoknak az utazóknak, akik az országot tudományos vagy csak turisztikai szempontból keresték föl. Ezek közt említésre méltó 1901—3. Jean Duchesne-Fournet útja, továbbá Tancredié aki 1909. Eritrea és Abesszinia határát járta be. A *Kanári-szigeteket* Jean de Béthencourt 1402., a Verde-fokiakat a portugall szolgálatban levő génovai hajósok Notli Antonio és Bartolomeo 1441. Ascension szigetét 1501. João de Nova, Sanct Helenát 1502. u. a., Madagaszkárt Gonçalves fedezték föl. A Kanári-szigetek átkutatói közül a legkiválóbbak: Humboldt, Bory-de-Saint-Vicent, Leopold v. Buch, Webb és Berthelot meg Hans Meyer. A Zöld-foki szigetek geológiáját Dölter vizsgálta meg. Fernando Pot 1886. Baumann, 1896. pedig Juanola járta be. Madagaszkár ismertetéséhez legnagyobb mértékben járultak: Benyovszky gróf, Dupré, Sibree, Charnay, Barbié du Bocage és különösen Grandidier, továbbá Alluand (1895), Colin (1896—99) stb. A Mascarenhas-ról érdekesebb tudósításokat közöltek: 1887. Cortese, 1888. Ransome és Mc Mahon, 1889. Catat és Le Maistre. Szokotorán megfordultak 1898. Bent, azután Grant és Forbes. 1906. Voeltzkov Madagaszkár geológiai alkatát tanulmányozta.

Irodalom. A felfedező utazók munkáin kívül egész A.-ra ... : Reclus, Nouvelle géogr. universelle, 10—13 köt., Páris 1885—88; ennek egy részéből új kiadást készített ... Reclus L'Afrique Australe címen 1901; Hahn, Afrika, Lipcse 1901; Keane, Africa, Stanford's compendium 2 kötete, London 1895; Heawood, Geography of Africa, u. o. ...; ... Geography of Africa south of the Zambesi, u. o. 1892; H. H. Johnston, British Central Africa, north of the Zambesi, 2 kiad., u. o. 1899; Futterer, A. ... für die Goldproduktion Berlin 1894; Keltie, The partition of Africa, London 1895; Passarge, A., Pet. Mitth. 1908. VII—IX. füz.; Sanderson, Africa in the Nineteenth century, London 1898; Deville, Partage de l'Afrique, Paris 1897; Van Ortroy, Conventions internationales définissant ... des possessions etc. en Afrique, Brux 1898; Johnston, Hist. of the colonisation of Africa by alien races, 2 kiad., Cambridge 1902; De Launay, Les richesses minerales de l'A., Páris 1903; Hatch és Corstorphine, The geol. of South A., London 1905; Zimmermann, Die europäischen Kolonien, köt. 1—4., Berlin 1896—1901; Paulitschke, Die Afrika-Literatur ... 1500—1750 Wien 1882. A felfedezések történetére vonatkozó művek: Paulitschke, Die geogr. Erforschung d. afrikanischen Kontinents Wien 1880; Jones, Africa, history of exploration from Herodotus to Livingstone, New York 1875; Adan, Itinéraire suivi des principaux voyageurs de l'Afrique, Brux. 1880; White, The development of Africa, London, 1892; Umlauft, A. in kartographischer Dastellung v. Herodot bis Heute, Wien 1887. Hartig, Altere Entdeckungsgeschichte Afrikas, Wien 1905; Dehérain, Études sur l'Afrique, Paris 1904; Henning P. O., Afrikan. Kolonialpolitik, Basel 1910; Fonk, Deutsch. Ost-A., Berlin 1910; Lang J., West A., London 1910; Playne and Gale, British East A., Lond. 1910; Weisz M., Die Völkerstämme Deutsch Ostafrikas, Berl. 1910; Macqueen, In wildest Africa, Lond 1910; Cory G. E., South A., Lond. 1910; D'Albertis E. A., Periplo dell A. Milano, 1910.

Térképek. Berghaus, Stieler, Debes, Andrée, Hachette-féle kézi atlaszok ide vonatkozó lapjain kívül: Habenicht, Spezialkarte v. A. 1: 4.000,000. 12 l. 3. kiad., Gotha 1892; Afrique, publié par le service géogr. de l'Armée 1 : 2.000,000, 63 l., Páris 1891 és folyt.; u. ennek reprodukciója 1 : 8.000,000. 4 l., u. o 1894; Stanford, Library Map of Africa 1 : 5 977.382, 6 l., London 1893; Friedrich: Handels-u. Produktenkarte v. A., Lipcse 1902. Map of A. to illustrate the progress of surveys and explorations, London 1310.

Afrikai csillag, a szuverén Kongó-állam rendjele, melyet II. Lipót belga király, mint az afrikai független *Kongó-állam* szuverén ura 1888 dec. 30-án alapított. A rend szabályai szerint azok részesülhetnek e kitüntetésben, kik akár a Kongó-állam körül, akár általában Afrikának civilizációja körül szereztek érdemeket. A rendnek hat osztálya van: nagykeresztesek, főtisztek, commandeurök, tisztek, lovagok és éremtulajdonosok. A rend jelvenye arany királyi koronán függő ötágú, kékszegélyű fehér csillag, melyet pálmaágakból alkotott koszorú vesz körül. A csillag közepén kerek kékszínű pajzs, előlapján ötágú arany csillag, körülötte kettős arany keretben a rend jelmondata: Travail et progrés, hátlapján aranyszegélyű vörös mezőben két arany L és egy S(ouverain) betűkből alkotott monogramm, fölötte a királyi koronával. A nagykeresztesek azonkívül bal mellükön egy ötágú, sarkaiban öt-öt arany sugárnyalábbal ékített, s a rend jelvényével megrakott csillagot viselnek. A nagykeresztesek lánca fölváltva a királyi koronából, a két L és S betűk alkotta monogrammból és egy pálmakoszorúval övezett arany csillaggal megrakott kékszegélyű fehér csillagból áll. A rend szalagja kék, közepén széles sárga sávval. Az érem kétféle arany és bronz és kék alapon a rend jelmondatával övezett ötágú arany csillagot mutatja.

Afrikai felszabadulás rendjele, Liberia, Ny.-afrikai köztársaság rendjele, alapíttatott 1879 jan. 13. A rendjel tulajdonosainak, kik férfiak és nők is lehetnek, kötelességük a jótékonyság gyakorlása és a civilizáció terjesztése. Három osztálya van: nagykeresztesek, commandeurök és tisztek. A rend jelvénye olajfakoszorún függő aranyszegélyű, ötágú fehérzománcos csillag, sarkaiban arany sugárnyalábokkal, csúcsain arany golyókkal. A csillag kerek pajzzsal van megrakva, mely előlapján zöld babérkoszorúval ékített arany szegélyen belül keresztet imádó, bilincseiktől megszabadított térdelő néger férfit és nőt ábrázol, hátlapján Liberia színezett címere a köztársaság jelmondatával: The love of Liberty brought us here. A rend szalagja hatszor fehérrel, ötször vörössel csikolt, kék szegéllyel. A nagykeresztesek azonkívül a rendjelvényt mint csillagot az olajfakoszorú elhagyásával, kétszeres nagyságban bal mellükön viselik. A rend ügyeit egy öt tagból álló tanács intézi, melyben a köztársaság elnöke és alelnöke is helyet foglalnak.

Amely szó **Af** alatt nincs meg, **Aph** alatt keresendő!

AFRIKA HEGY ÉS VIZRAJZI TÉRKÉPE.

Magyarázat:
Földrelyedés tenger színe alatt
0-200 m tengermélység
200-1000
1000-2000
2000-4000
4000 méterrel mélyebb
Emelkedések és mélységek tengerszínétől méterekben.
vízesés
mocsár
hg. hegység. öb. öböl
Mérték 1:38000000.
Nyugati hossz. 0 Keleti hossz. Greenwich. 10
Baktérítő
St Helena
Mosszamedes
Nagyhal-öböl
Fripfok
Szvakopmund
Czethal-öböl
Lüderitz-öböl
Oranje
St Helena-öböl
Castle f.
Fokváros
Jóreménység foka
Tű f.
Mosszel-öböl
St Francis-öböl
Algoa-öböl
East London
Kalahári-sivatag
Pretoria
Kimberley
Bloemf.
Drakenberg
Kompass
Nieuweveld hg.
Lourenço Marquez
Delagoa-öböl
St Lucia-öböl
Corrientes f.
Mozambik-csatorna
Mozambik
Delgado f.
Komor szk
Diego Suarez-öböl
Antongil-öböl
Ste Marie sz.
Mascarenhas szk
Seychelles szk
Amirante szk
Kiszmaju
Lamu szk
Mombáza
Pemba sz.
Zanzibar
Dar esz Szalám
Mafia sz
Kongo
Banana
Loanda
Benguella
Bihe fensík
Kasszongo
Udzsidzsi
Viktoria Nyanza
Okavango-medence
Viktoria vízesés
Zambezi
Quelimane
Szofala
Baszaruto sz.
Európa sz.
Androka
Ste Marie f.
Lopez f.
Annobon sz.
Majumba
Etosa mocsár
Ngami-tó
Windhuk
RÉVAI LEXIKON.
RÉVAI-KARTOGRAFIA.

AFRIKA POLITIKAI TÉRKÉPE.

KONGO
KONGO-ÁLLAM
NÉMET-KELETAFRIKA
LUNDA
PORTUGAL ANGOLA NYUGAT AFRIKA
NÉMET-DÉLNYUGAT-AFRIKA
BECSUANA FÖLD
Kalahari sivatag
TRANSZVÁL
ORANJE
FOKFÖLD
RHODESIA
BRIT-KÖZÉP-AFRIKA
PORTUG. KELET-AFRIKA
MADAGASZKÁR
Mozambik csatorna
ATLANTI OCEÁN
INDIAI OCEÁN

Gyarmatok és védnökségek.

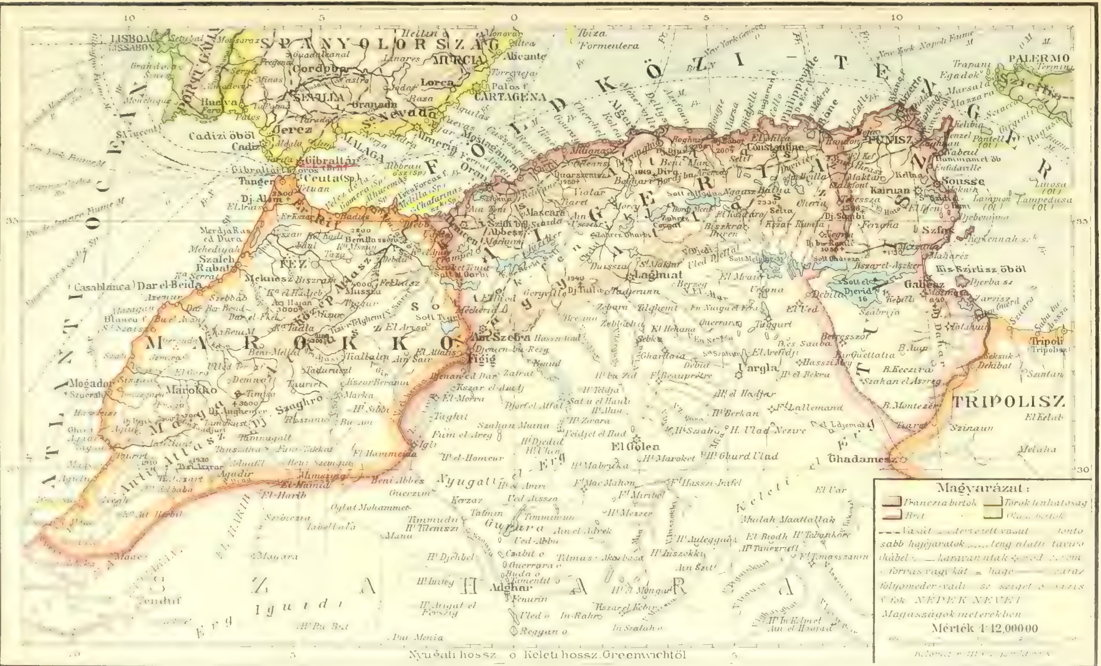
Brit	Spanyol
Francia	Olasz
Német	Török
Portugál	

Magyarázat: Forgalomban levő vasút, tervezett vasút, tenger alatti távíró kábel, fontosabb hajójáratok, vizesés, száraz folyómeder, f. fk. fd. föld, sz. sziget, o. oázis. NÉPEK NEVEI. Magasság méterekben.

Mérték 1:38 000 000

Nyug. hossz 0 Kel. hossz Greenwich

ÉSZAKNYUGAT-AFRIKA.

REVAI-LEXIKON.

FRIKA.

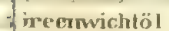
Magyarázat:

Brit-birtok
Portug. birtok
Német "

Forgalomban levő vasút, ... tervezett vasút
fontosabb hajójáratok, ... tenger alatti
távíró (kabel), vízesés, száraz folyómeder
(wádi), aranyvidék, f. fok, hg. hegység, fd. föld
sz. sziget NÉPEK NEVEI Magasságok méterekben
Fővárosok alá vannak húzva.

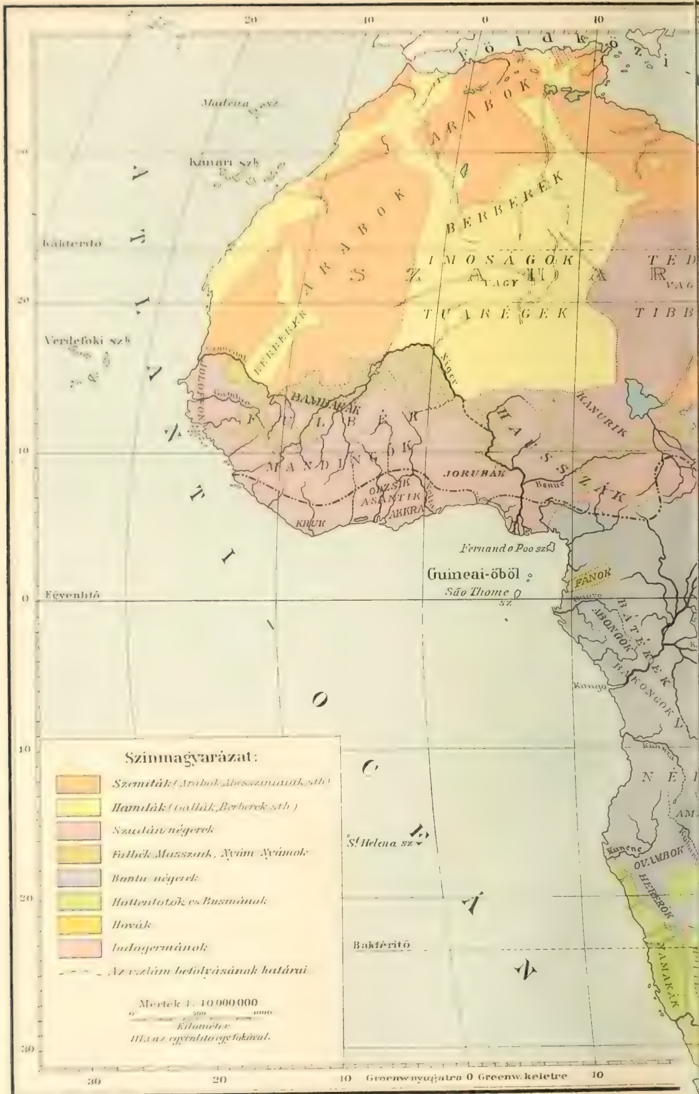
Mértték 1:10000,000

Kilométer (111.3 = 1 egyenlítői fok)

Greenwichtől

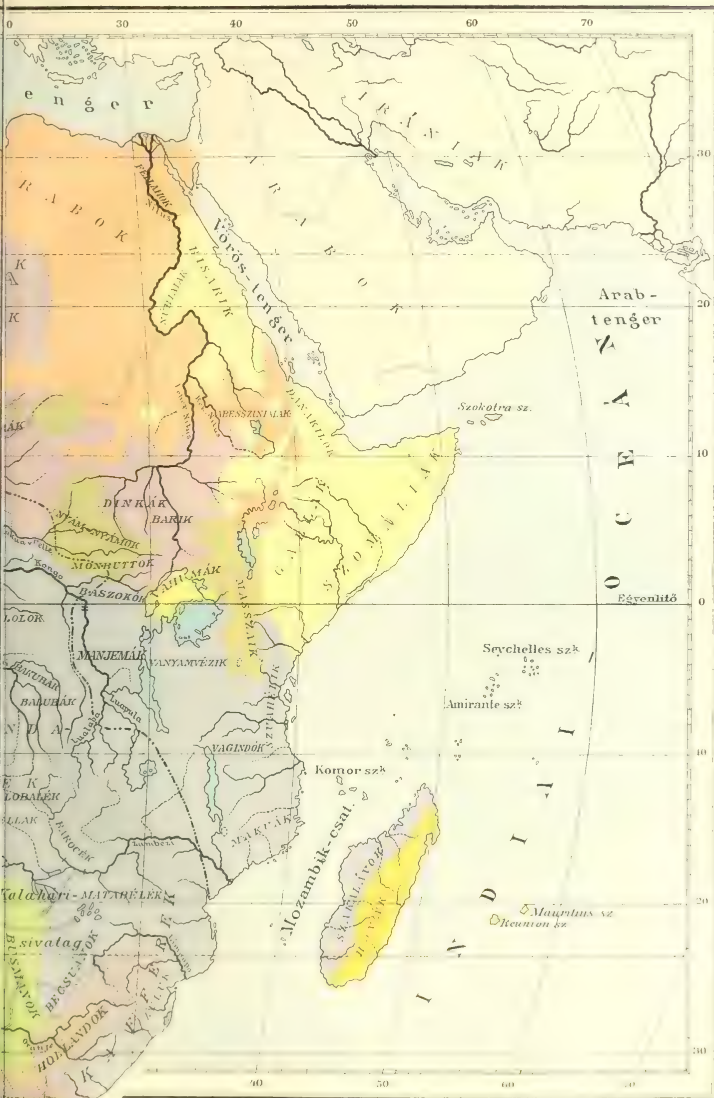
RÉVAI-KARTOGRAFIA.

AFRIKA NÉPR

Szinmagyarázat:
Szemiták (Arabok, Abesszinaiak stb.)
Hamiták (Gallák, Berberek stb.)
Szudán négerek
Fulbék, Masszaik, Nyám Nyámok
Bantu négerek
Hottentoták és Busmánok
Hovák
Indogermánok
Az iszlám befolyásának határai
Mérték 1 : 10 000 000
Kilométer
Kanári szk
Verdefoki szk
Bakterítő
Egyenlítő
Guineai-öböl
Fernando Poo sz.
São Thome sz.
S.t Helena sz.
Baktérítő
ARABOK
BERBEREK
IMOSÁGOK
VAGY
TUARÉGEK
SZAHARA
TIBBU
BAMBARAK
FULBÉK
MANDINGÓK
JORUBÁK
ASANTIK
AKKRA
KRUK
HAUSSZÁK
KANURIK
FANOK
BATÉKÉK
ABONGÓK
BAKONGÓK
Kongo
Kunene
OVAMBOK
HEREROK
NAMAKÁK
Niger
Benue
Greenw. nyugatra 0 Greenw. keletre

..JZI TÉRKÉPE.

tenger
ARABOK
FELLAHOK
Nílus
Vörös-tenger
BISARIK
ARABOK
IRÁNIAK
Arab-tenger
Szokotra sz.
ABESSZINIAIAK
DANAKILOK
GALLÁK
SZOMÁLIAK
DINKÁK
BARIK
NYÁM-NYÁMOK
MÖNBUTTOK
Kongo
BASZOKOK
VAHUMÁK
MASSZAIK
Egyenlítő
Seychelles sz.k
Amirante sz.k
MANJEMÁK
VANYAMVÉZIK
BALUBÁK
Luapula
Lualaba
VAGINDÓK
SZUAHÉLIK
Komor sz.k
Mozambik-csat.
MAKUÁK
Kalahari-sivatag
MATABÉLÉK
BUSMANOK
BECSUANOK
HOLLANDOK
KAFFEREK
SZAKALAVOK
HOVÁK
Mauritius sz.
Reunion sz.
OCEÁN
INDIAI

AFRIKAI

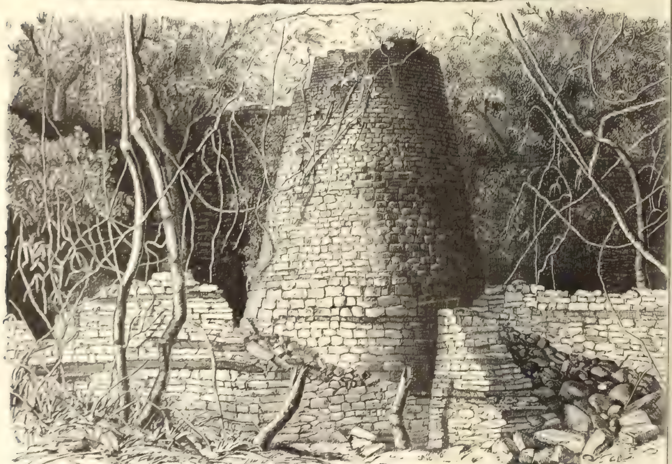
1. [illegible] — 2. Kongonéger — 3. Kameruni — 4. Asanti — 5. Szomáli — 6. Hova —
14. Buschmann nő. — 15. Buschmann ferfi. — 16. Hottentotta nő. — 17.

[illegible]

NÉPFAJOK.

…akalava. — 8. Marokkói arab. — 9. Haussza néger. — 10. Kopt. — 11. Maszai. — … — … Zulu…
…ú. — 18. Abisszíniai nő. — 19. Niam-niam. — 20. Becsuana leány. — 21. Buska.

…romjaiból: 1. Keselyü oszlopfő. 2. Frizdarab állatdombormüvekkel. 3. U. olyan vadászkép: a vadász …zsarpácnákkal (hottentotta). 4. Emberfej (négertipus) oszlopfődísz. 5. Az alsó gyürüfalak kis mintája. 6. Zömök kerektorony, 8 méter magas.

«Afrikai őskulturák» cikkhez.

1. Szerecsenfő szárnyas sisakkal, magas gyöngynyakvérttel. 2. Párduc, a [illegible] művesek. 3 és 4 Elefántagyarak vallásos jelentésű dombormüvekkel. 5. Bronzlap [illegible] ábrázol hadijelmezben két kísérővel.

RÉVAI NAGY LEXIKONA

Afrikai háború, Caesar háborúja a pharsalosi ütközet után Afrikába menekült pompéjiek s ezek szövetségese, Juba numidiai király ellen, mely Caesar győzedelmével végződött Thapsos mellett, 46-ban Kr. e.

Afrikai lószőr, l. *Crin végétal.*

Afrikai nyelvek. Az A. osztályozása és jellemzése dolgában a nyelvtudománynak még nincsenek végleg megállapodott eredményei. *Müller* Frigyes a legtöbb afrikai nyelvet önálló, egymással semmiféle rokonságban sem lévő nyelvnek tartja. Vele ellentétben *Lepsius* a középafrikai nyelvek között bizonyos rokonságot tesz föl s csak a hottentották nyelvét tekinti a hamita nyelvekhez közelebb állónak. Általában az A.-t két nagy csoportra oszthatjuk: a hamito-sémi csoportra, mely különösen É.-on van elterjedve, de hatásai más A.-en is érezhetők s a többi A. csoportjára, melyek szerkezet és eredet tekintetében igen elütnek amazoktól. A *hamito-sémi* csoporthoz tartoznak: a *gallák* nyelve, a *berberek* nyelve; ide tartozik az *ó-egyiptomi*, a *kopt*, a *libiai*. E csoport sémi ágának Afrikában elterjedt tagjai: az *arab* és *etiópiai* nyelv. *Finck* az *afrikai négerek* nyelvét két ágra osztja: a *paleo-afrikai* ágra (busmann és hottentotta) és a *neo-afrikai* ágra (bantu, Ny.-i szudán, középszudán, nilóta). A *busmannok* (holland elnevezés: Bosjesmans = erdei emberek) nyelvének jellemző sajátsága a csettentő hang (Schnalzlaut). A hottentotta nyelvet körülbelül 40,000 ember beszéli és pedig az ú. n. nama-hottentották és a hegyi-damak (a Herero-hegységben). Nyelvüket holland eredetű elnevezésük (= dadogók) jellemzi. A neo-afrikai nyelvek első csoportja a *bantu*-ág. E nyelvág jellemző sajátsága, hogy a *bantu* szó az összes ide tartozó nyelvekben előfordul s bennük a präfixumoknak igen elterjedt használatuk van. (Magának a *bantu* szónak is — *ntu* az alapeleme s ez a *ba* präfixumtól kapta jelentését: «több élő lény».) Ez ágon belül körülbelül 150 nyelvjárást és önálló nyelvet lehet megkülönböztetni, pl. a *suaheli*, mely igen el van terjedve. A *Ny.-i szudán* nyelvágnak a bantuhoz való viszonya körülbelül olyan, mint az angolnak a göröghöz v. a latinhoz. Ide tartoznak: a *szenegambiai, fulupi, mandei, krui, nigriti és az äquatoriális nyelvek.* Ezekben még észrevehető némi hamita hatás. De már a *középszudáni* nyelvekben nincs semmi hamita hatás. Ide tartoznak: *a szonghai, a hauszai,* (ez a legelterjedtebb afrikai nyelv, jobban el van terjedve, mint a *szuaheli*, mert nemcsak egyes törzsek beszélik, hanem mint könnyű nyelv kereskedelmi törzsközi nyelvként szerepel), továbbá a *kanuri, bagrimmai* stb. A *nilóta* nyelvág három tagja: a *kunamai, bareai és a nubiai* igen feltűnő hamita vonásokat mutatnak. V. ö.: Fr. *Müller*, Grundriss d. Sprachwissenschaft I. k. (Bécs 1876—77); *Lepsius*, Nubische Grammatik mit einer Einleitung über die Völker und Sprachen Afrikas (Berlin 1880); *Finck*, Sprachstämme des Erdkreises (Leipzig 1909). Sok anyag a következő folyóiratokban: Zeitschrift für die afrikanischen Sprachen (Berlin 1887—90); Zeitschrift für die afrikanischen und ozeanischen Sprachen, mit besonderer Berücksicht. der deutschen Kolonien (1895-től).

Afrikai őskulturák (l. a *mellékelt két képet).* Ide tartoznak az Afrika területén található mindazok a nyomok, amelyek egy korábbi művelődési állapot emlékei és amelyek e földrész egyes helyein az ottani mai állapottól eltérő, magasabb v. más jellegű kulturszinvonalnak ásatag maradványai. Önként kikapcsolódik az összefüggésből *Egyiptom* és környékének ókori műveltsége, amely nem tekinthető afrikainak, hanem kezdettől fogva az európa-ázsiai kulturterülethez tartozott; odautalta fő ere, a Nilus folyása, továbbá a középtengeri érintkezések és kölcsönhatások állandó volta, végül a környező sivatagok és folyamzátonyok folytán a földrész testétől való teljes elszigeteltsége. Afrika többi területét, tudomás szerint, maradandóbb idegen hatás a legújabb időkig nem érte. Egységes zárt a területe, nagy vizektől környezve, közvetlen a partokról fölmagasodó fensík jelleggel; ezeken kívül a rendes érintkezésnek és kulturcserének fő akadálya a benszülöttek fekete testszíne volt, e Káin-bélyeg, amely elriasztólag hatott a régi korok még oly kalmárszellemű tengerészeire is. Mindazáltal elszórtan, több helyütt kétségtelen nyomok maradtak, amelyek egykori másnemű kulturéletnek tanuságai. Afrika, a rejtélyek földje, mondhatni ezekben állítja a tudomány elé a legnehezebb és szinte megfejthetetlen problémákat. Három nevezetesebb és elütő jellegű kulturterület tünik ki e tekintetben a földrész más-más pontjain.

1. A Földközi-tenger hosszában, kb. 10 földrajzi foknyi széles övön, a mai hamita berberek és tuaregek, sémita arabok és néger tibbuk lakóhelyén s innen benyúlva messze délre a sivatagba, sűrűn találhatók *őskori sírok* és *temetkező helyek.* Őskoriak annyiban, mivel époly megalit megjelölésüek, mint aminők európaszerte a tengerpartokon és Ázsiában ismeretesek és biztosan történetelötti időkből valóknak ismertettek föl. Alger- és Tuniszban a legrégibb fajták: a *menhir* alakú, oszlopként fölállított kőszálak és a *dolmen*-szerű, óriási kőfedőlappal boritott kőkamrák a túlnyomóak; Tripoliszban a kapuformájú *trilitek.* A mazélai rommezőkön és Roknia mellett Faidherbe tábornok 2000-nél többet lelt belőlök. Jéraud Bu-Merzugban a sírkamrák mindazon formáira rátalált (féldolmen, cromlech, útszegélyző kősorok, kőkörök, stb.), amelyek Európában «kelta formák» név alatt ismeretesek. A hegyvidéki területek barlangkriptákban gazdagok; ezek alfajai: a *bit el hagyár* (sziklakamrák) és a *habr el kélab*-ok (ú. n. kutyaólak). Előbbiek meredek szirtfalakba vájt barlangok vízszintes vagy lefelé meneteles bejárással, utóbbiak négyszögalapú ősi kőépítmények kb. 100^2 m. belterülettel, habarcs nélküli cyklopsfalakból, körül vízárokkal szegélyezve; *áldozó* s egyben *védőműveknek* kellett lenniök. Az elvétve bennük talált felirások betütipusa szerint valószinünek látszik, hogy az építmények egy régi berber vagy libiai nép alkotásai, habár a kiásott eszközök miben sem hasonlítanak a hámita törzsek most élő fiainak évezredek óta alig változott szerszámaihoz.

2. Afrika délkeleti partvidékén Szomáli tartománytól Mozambikig, bent a kietlen szárazon sajátszerű, régi erődítményeket fedezett fel Henry

Nem sokkal később Mauch sokkal távolabb délre, a Mashona földön bukkant hasonlókra. Utóbbiak legnagyobbak s közülök kivált a *Simbabye* mellett levők (l. *I. mellékleten*) eléggé épen maradt állapotban kétségtelen tanubizonyságát adják, hogy egykor e helyt a ma ott lakó zuluknál és kaffereknél fejlettebb műveltségű néptörzs építkezett. A romm maradványok száma nincs megállapítva; valószínűleg nyugatra, a tartomány belsejében több hasonló telephely is maradt még fenn. A kőépítmények az egész hosszú vonalon egyfajta alapjelleget mutatnak. Kívül (l. *I. melléklet 3. ábrán*) kőalakú, nyers védőfal fut körül cikcakkos kövekből, amelynek bejárásai külön védőművekkel vannak megerősítve, körül fűzérszerű övszalagon domborművű faragások láthatók (l. *2. és 4. ábrán*). A belterület aránytalan kamrákra és rekeszekre van osztva; a kettős falgyűrű között kerek magas tornyok emelkednek (l. *5. és 6. ábrán*), amelyek nyilván őrhelyül szolgáltak. A jártas kézre valló építmények kétségkívül várszerű erődítmények voltak és harcias nép építette, amelynek ily módon kellett idegen területen védekeznie. Mifajta nép élhetett itt egykor? A kérdésre a helyszínén lelt tárgyak nem adnak útbaigazítást; e cserepek és eszközök későbbi karavánoktól eredőknek bizonyultak. *Waitz* és *Frobenius* szerint az egyik nézet bennük *maláj*-fajú kalandorokat sejt, akik a közel Madagaszkár szigetéről jöhettek át; más vélemény *Lassen* nyomán *indus* eredetüeknek véli; ujabban *Peters dr.* nézete hódít, mely szerint *sémi-arab* telepek lehettek. Hogy az ismeretlen népet mi hozhatta ide, arra biztos felelet adható. Nyugatra u. i. e telephelyektől kezdődnek Dél-Afrika *aranymezői* s a várak az idegen aranyászok védelmére épültek. Nem lehetetlen, hogy az ásatások folytatása egymás fölötti, különböző időszakos teleprétegeket fognak itt földeríteni, mert a biblia meseszerű kincsesbányája: *Ofir* alighanem itt, a mai «Júra» körül keresendő.

3. Afrika széles középöve: a *Szudán* számos nagyobb négerbirodalmat foglal magában (Asanti, Dahomé stb.). Ezek egyike: *Benin* nem hatalomban, de művészi haladottságban messze túlszárnyalta egykori szomszédait. A tartomány 1897-ig európaiak előtt elzárt terület volt s csak ekkor, a hasonló nevű főváros ostroma és bevétele után kerültek elő a lakosság bámulatos tökéletességű *brozkészítményei* (l. *II. mellékleten*). Eredetük a XVI. sz.-ba vezethető vissza. Művészi hajlam dolgában az afrikai négereket eddig a legtehetségtelenebbeknek tartották; amely nézetre a benini bronzok és régi elefántcsontfaragványok (l. *II. lap 3. és 4. ábrán*) alaposan rácáfolnak. Kivált bronzöntvényeik a megmintázás és csodálatos finomságú, belül homorú öntésük tekintetében szinte minden eddig ismert technikát (a japánit kivéve) felülmulnak. Öntésben az ú. n. «cire perdue» eljárást követték és az egyes darabokat utólag vésték, csiszolták, trébelték. A művek kétségtelenül eredeti, nyugatafrikai néger termékek, amelyeken külső kulturbefolyás egyáltalán nem látszik. V. ö.: *De Nadaillac*, Les premiers hommes et les temps préhistoriques (Páris 1881, 2 köt.); *K. Mauch*, Reisen im Innern von Südafrika (Gotha 1877); *Faidherbe*, Les dolmens d'Afrique (Páris 1873); *Luschan*, Die Karl Knorrsche Sammlung von Beninalterthümern (Stuttgart 1901).

Afrikai vadászok, l. *Chasseurs d'Arfique.*

Afrikai zsinatok alatt a Karthagóban bizonyos időszaktól kezdve tartott egyházi gyülekezeteket értik s azokat «africana», majd «carthaginensia concilia» nevezik. Az afrikai zsinatok közül jelentékenyebbek a C. I. C. zsinat jegyzéke szerint a következők: 217. évben Zefyrin pápa alatt Conc. Afr.; 251 és 252-ben Conc. Carth. I., II. Kornél alatt; 255 és 256-ban I. István alatt 2 afr. és 3 carth.; 306-ban I. Marcell alatt 2 carth.; 348-ban I. Julius a. 1 carth.; 397-ben Siricius a. 2 carth.; 398-ban I. Anasztáz a. 2 carth.; 399. és 401-ben 3 afr.; 403—414-ben I. Ince a. 8 afr.; 418-ban Zozimus a. 1 afr. stb. Ezek a zsinatok többnyire az eretnekek keresztségével, a donatistákkal, a pelagianizmussal s különféle fegyelmi és egyházjogi kérdésekkel foglalkoztak.

Afrikander, D.-Afrikában a benszülött fehér ember neve. Az *Afrikander-Bond* eredetileg az «Afrika az afrikaiaké» elvet akarta diadalra juttatni, újabban csak a délafrikai alnémet népesség erősítésére szorítkozik.

Afrika-társulatok. A legelső társulat, mely a sötét földrész belsejének felderítését tűzte ki feladatául, az 1788. alapított londoni *Association for promoting the discovery of the interior of Africa* volt. E társulat 1830. az *«angol földrajzi társulattá»* alakult át. Németországban Bastian etnografus és a berlini földrajzi társulat (Gesellschaft für Erdkunde) alapított 1873 ápril 19-én olyan társulatot, mely Közép-Afrikának kikutatását tűzte ki célúl. Ez egyesület 1873-tól 1878-ig az állam támogatása mellett szintén több expediciót indított útnak. (Güszfeld, Lenz, Pogge, Wissmann, Rohlfs stb.) A társulat kiadványai: a Korrespondenzblatt (1873—78) és a Mitteilungen (1878—89). 1891. föloszlott. 1876 szeptember havában a tudománykedvelő II. Lipót belga király számos földrajzi társaságtól támogatva a *Commission internationale d'exploration et de civilisation de l'Afrique central* c. társulatnak vetette meg alapját, melynek céljai: Közép-Afrikának tudományos kutatása, kereskedelmi kiaknázása, karöltve a műveltség terjesztésével; végül a rabszolgaság és embervásár megszüntetése. A brüsszeli társulatnak fiókja gyanánt alakult az 1876 dec. 18. Berlinben alapított *német afrikai társulat*, mely 1878 ápril 29. a régibb afrikai társulattal összeolvadt. E fiók-társulat azonban már 1891. feloszlott, mert a német birodalmi kormány maga vállalta el a birodalmi gyülés által a német fenhatóság alatt álló területek tudományos megvizsgálására megszavazott összegeknek kezelését és felhasználását. Rokon fiók-egyesületek alakultak még Belgiumban, Németalföldön, Svájcban, Ausztriában, Magyarországon, Spanyolországban, Franciaországban, Portugaliában, Oroszországban és az amerikai Egyesült-Államokban. V. ö. *Berecz* Antal, *Jelentés a nemzetközi és a magyar Afrika-társaság működéséről.* (Földrajzi Közlemények 1880.) A társulatok újabb történetére nézve pedig l. a Petermann-féle Geographische Mittheilungen-ban közölt jelentéseket. A nemzetközi bizottságtól független társulatok: az olasz *Società d'esplorazione commerciale* Milanóban, a

Società africana d'Italia Nápolyban és a máltai Afrika-társulat. A londoni földrajzi társulat kebeléből választott *African Exploration Fund Comitte* 1880. feloszlott. 1890. alakult Párisban a *Comité de l'Afrique Centrale,* mely különösen azon fáradozik, hogy a Szenegambiában meg a Kongó vidékén fekvő francia gyarmatok és Algeria között szorosabb összeköttetést létesítsen.

Afrit (ásv.), aragonit pszeudomorfóza gipsz után. Gera mellett Thüringiában.

Afrizit (ásv.), l. *Turmalin.*

Afrodit, a tajtékkőhöz külsőre és összetételre nézve hasonló *ásvány* Svédországból (Langbanshytta) és Elba szigetéről.

Afroditizmus (gör.), l. *Csira* és *Hermafrodita.*

Afrodízia (afrodiziazmus, gör.), túlhajtott nemi ösztön, mely többféle kóros elmeállapotnak kifolyása.

Afrométer, a pezsgőborkészítésnél használt oly manométer, mely az egyszerre erjesztett pezsgős palackok némelyikére alkalmazva, a palackban végbemenő erjedés menetét s az abban uralkodó szénsavgáznyomást megmutatja.

Afroszfiderit (ásv.), a savanyú ortoszilikátok klorit-csoportjából, $H_{10}Fe_6(Fe, Al)_4Si_4O_{35}$; olívfeketezöld, finoman pikkelyes; keménységi foka 1. Vörösvasércen Weilburg mellett.

Afroziné (gör.) a. m. értelmetlenség, félrebeszélés, láz és téboly alkalmával; A. mint istennő az értelmetlenség, az esztelenség személyesítője volt.

Afsal, Perzsia és Afghanisztán határán lakó turkomán rabló nép; nőik meglepő szépségüek, akik, noha mohammedán vallásuak, fátyol nélkül járnak-kelnek és bátor magatartásuak. Önállóságukat mind a mai napig fentartották. Állattenyésztésből élnek.

Afta (gör.), a nyelv, az íny, az ajkak és a pofa nyálkahártyájának felületes rétegében lerakódott izzadmány. Felnőtteknél is észlelhető, de a leggyakoribb a 2—3 éves gyermekeknél. Oka infekció; ismeretes több eset, hogy egyik gyermek a másiktól megkapta. Az A.-tól megkülömböztetendő a szarvasmarhák száj- és körömfájása. Az A.-k gombostűfejnyi, egész borsónyi sárgás-fehér foltok, melyeket piros gyuladásos udvar vesz körül. Érintésre, de különösen, ha sós ételeket eszik a beteg igen fájdalmasak. Ezért az A.-s gyermekek nem akarnak enni és erősen lesoványodnak. Heg nélkül gyógyul, még pedig pár nap alatt, ha lápiszpálcikával megérintjük az A.-t. *Bednár A.*-nak nevezzük az élet első heteiben a kemény szájpadon észlelhető két szimmetriás fekélyt. A fekélyek a hamulipterygoidei táján vannak, ahol a nyálkahártya erősen feszül, vérszegény, halvány. A szájmosás következménye. A mosást végző ujj körme sérti meg a gyenge nyálkahártyát. Ez is egyik oka, amiért nem szabad a csecsemők száját mosni. Heg nélkül gyógyul a szájmosás abbanhagyására.

Aftalosz (*Aftialit*, ásv.), a vizmentes normális szulfátok csoportjából. Anyaga — $(KNa)_2SO_4$ — dimorf: mint *glaserit* hatszöges rendszerű, mint *arkanit* rombos rendszerű. Az elnevezésben ingadozás van: az A. részint glaserit, részint arkanit. Előfordul a Vezuv láváin és Sziciliában Roccalmutón (Girgenti mellett).

Aftartodokéták (gör.). Akik Krisztusban csupán egy, és pedig isteni természetet vallanak, monofiziták. Ez eretnek felekezet egyik ágát képezik az A. v. fantaziaszták. Alapítójuk Julianus halikarnasszoszi püspök volt a VI. sz.-ban.

Aftialit (ásv.), l. *Aftalosz.*

Aftongia (gör.), hisztériás beszédzavar, ahol a beszéd megkísérlése már görcsöt vált ki a nyelvizomzatban; a beszéd lehetetlen.

Aftonit (ásv.), tömött ezüstfakóérc Wermskogról Wermlandban. (Svédország).

Afva-Szaxa, hegy, l. *Avaszaxa.*

Afz., *Afzel,* növénynevek mellett *Afzelius* Ádám (l. o.) nevének rövidítése.

Afzelius, 1. *Ádám,* svéd botanikus, szül. Larfban, 1750 okt. 8., megh. 1837 jan. 20. mint a botanika tanára Upsalában. Linné utolsó tanítványa volt; 1789. Angol- és Skótországot utazta be, 1792—96 közt Guineában tartózkodott, sok új növényt fedezett föl s az ott használt orvosi növényeket legelőször ő ismertette. Nevezetesebb munkái: Genera plantarum Guineensium revisa et aucta (Upsala 1804); Remedia Guineensia (u. o. 1813—17); Sirpium in Guinea medicinalium species cognitae (u. o. 1825); Reliquiae Afzelianae sistens icones fungorum, quosin Guinea collegit» etc. (u. o. 1860) stb.

2. *A. Arvid Ágost,* svéd költő és iró, szül. 1785 máj. 6-án, megh. 1871 szept. 25. mint enköpingi plébános. Legnagyobb érdemeket szerzett az északi ó-kor történelmében és a régi irodalomban tett sikeres kutatásai által. Kiadta a Svenska folkvisor (svéd népdallamok) című jeles ó-svéd gyűjteményt a régi dallamokkal együtt (1814—17, 3 köt., Stockholm).

Ag, a kémiában az ezüst (Argentum) jele.

Ag., növénynevek mellett *Agardh* Károly (l. o.) nevének rövidítése.

Ág, 1. a növénytanban, szélesebb értelemben véve minden új tag, mely egy más, hasonló, rendesen nagyobb, de vele alaktanilag egyenlő tagon keletkezett. Igy elágazó lehet a *fonál, telep gyökér, szár,* a *szőr, tövis, virágzat,* a *porzó, sejt, edények* stb. Szorosabb értelemben véve a növény főtengelyének (szár + gyökér) vannak ágai, melyek első, másod, harmad .... n-ed ranguak lehetnek. A fák és cserjék vékonyabb ágait galyaknak, v. galyacskáknak mondjuk. Az ág, akárminő rangú, mindig a rügyből keletkezik, ez a rügy pedig mindenkor a levél hónaljában foglal helyet. Az idei ág (hajtás) alatt tehát legtöbbször levél van. L. még *Tenyésző csúcs, Elágazás, Levélállás.*

2. *Á.*, a rokonsági és sógorsági összeköttetések meghatározásánál alkalmazott szó. Az emberek, ha ugyanazon közös törzsből erednek, v. *egyenes* v. *oldalágon* rokonok egymással, s ha valaki házassága útján jut be valamely családba, ennek tagjaival szintén v. *egyenes* v. *oldalágon* lesz sógorrá. L. ezt s a vele rokon családjogi fogalmakat (közös törzs, íz) kifejtve a *Rokonság* és *Sógorság* cikkekben.

Ág (ezelőtt *Nagyág*), kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1900) 519 német és magyar lak., tejszövetkezettel; u. p. Kisvaszar, u. t. Mágocs.

Aga, törökül a. m. idősebb, testvér, főnök, úr. Tulajdonnevek után a törökben és perzsában egyaránt *á*-nak hangzik, p. Ahmed-Aga = Ahmed úr. Ez

volt a török katonatisztek címe a binbasi-tól lefelé. Kisázsiában általános használatú a személynevek után és csak azzal válik az *aga* a modernebb *efendi*-vé, ha katonai rangot nyer, vagy ha írni, olvasni tud. A török szultán udvaránál a *kiszlar-agaszi* a háremhölgyek főnöke. Az 1828. feloszlatott janicsárság fővezérét is *jenicseri agaszi*-nak címezték. Magyarországon a török hódoltság idején Aga címet viseltek az *azabok* (l. o.) és a zsoldos lovasság hat hadosztályának (szilihdar, szipahi stb.) parancsnokai, v. a várparancsnokok (*Kale-agaszi*).

Aga, kisk. Temes vm. rekási j.-ban, (1900) 929 oláh, tót, német és magyar lak., posta, telefon és csendőrőrs.

Agác, (*agá*, *agacz* növ.), l. *Ákácfa*.

Agache (ejtsd: agás), *Alfred Pierre*, franc. festő, szül. 1843 aug. 28 Lilleben. Főképen allegorikus, dekorativ jellegű, női alakokat fest. Kiválóbb festményei: Fortuna (lillei múzeum); a Rejtély (roueni múzeum); az Öreg hodító (Páris, Luxembourg múzeum).

Agacs, török mérföld = 5334 méter.

Agáda, l. *Hagáda* és *Talmud*.

Agadesz, Air oázis fővárosa a Szahara középső részén, a kereskedelmi utak csomópontján; egykor 50,000 lak.-sal biró virágzó város, most alig van 7000 lakosa, kik sóval kereskednek.

Agadics, kisk. Krassó-Szörény vm. oraviczai j.-ban, (1900) 896 oláh lak., van téglavetője; u. p. Majdán, u. t. Oravicza.

Agadir (*Santa Cruz*), kikötőhely Marokkó déli részében a Szusz-vadi torkolatától É.-ra. Vára, melyet 1500 körül a portugálok alapitottak a halászat védelmére, 1536-ban Marokkó birtokába került és sokáig igen látogatott kikötő volt, de Mogador telepitése óta minden jelentőségét elveszítette. Most alig van 1000 lakosa.

Ágai, 1. *Adolf*, jeles humorista és lapszerkesztő, tanult orvos, a Kisfaludy-Társaság tagja, szül. Jankovácon, Bács-Bodrogvm.-ben 1836 márc. 31-én, hol az apja orvos volt. Ágai 4 éves koráig Orahovicán, Eszék mellett nevelkedett és csak horvátul beszélt, majd az apja Péczelre hurcolkodott s itt ő is megtanult magyarul. Elemi s középiskolai tanulmányait Péczelen, Abonyban, Pesten és Nagykőrösön végezte, az orv. tudományokat pedig Bécsben hallgatta. Beutazta egész Európát, Ázsia és Afrika egy részét. Irói pályáját *Antoinette* c. eredeti beszélyével kezdte meg a Hölgyfutárban 1854.; majd bécsi leveleket írt szintén a Hölgyfutárba (1854—57) és a Vasárnapi Ujságba (1857—81). Ezenkívül írt több beszélyt és rajzot, részint a saját neve alatt, részint álnéven. Humoros tárcaleveleivel először a Honban lépett fel 1865. Porzó álnév alatt, s folytatta a Pesti Naplóban, Vasárnapi Ujságban s a Magyarország és a Nagyvilágban, mely utóbbi lapot csaknem egy évtizedig (1870—1879) szerkesztette. Dolgozott több német lapba s fordított német és francia regényeket is. Ő inditotta meg a *Borsszem Jankó* c. élclapot, nagyrészt maga teremtvén meg népszerű alakjait is. Szerkesztő 1871—1908-ig a *Kis Lap* című gyermeklapot Forgó bácsi néven; szerkesztette még Bródy Zsigmonddal a *Látcső* c. napilapot s a *Regélő* füzetes regénykiadási vállalatot. Munkásságának, melyért a Kisfaludy-Társaság 1877. tagjává választotta, legfőbb tere a tárca-, élclap- és gyermekirodalom. *Porzó tárcaleveleivel* egyaránt kivívta a közönség és a kritika elismerését (összegyűjtve megjelent Budapesten 1876, 2 köt.). Tárcái tartalom tekintetében rendkívül sokfélék; de nem a tárgy teszi őket vonzókká, hanem a fordulatokban, a szellemességben gazdag előadás. Kedveltek humorisztikus naptárai is, 1867. kezdve, melyek többnyire a Borsszem Jankó alakjainak cége alatt jelentek meg. Népszerű gyűjteménye a *Diák ismeretek tára* is. A gyermekirodalom köréből könyvei: *Gyermekhumor* (Budapest 1874), *Forgó bácsi gyermekszinháza* (1882), *Forgó bácsi képes könyve* (1877), *Az én kis világom* (1887). A Borsszem Jankó alakjaiból, mint Csicseri Bors és társa írta *Egy görbe nap* c. bohózatot, mely 1902. került szinre a Népszinházban. Ujabban több nagy elismeréssel fogadott kötete jelent meg: *Vizen és szárazon*, Dombszögi és bugaci *Mokány Berci viselt dolgai*, *Por és hamú* (emlékrajzok), ennek második sorozata *Uj hantok* (1906), *Igaz történetek*, *Utazás Pestről Budapestre* (1908), mely utóbbiban sziporkázó szellemességgel rajzolja a főváros fejlődését és magyarosodását. Álnevei: Csicseri Bors, Forgó bácsi, Forgó János, Náday Ezüstös, Nemo, Porzó, Spitzig Icig, dr. Tőkés, stb.

2. *Á. Béla*, hirlapíró, szül. 1870. aug. 8. Budapesten. 1895-ben orvosdoktori oklevelet nyert s két évig Tauffer tanár klinikáján működött. De már 1890 óta irodalommal foglalkozott s kezdetben az *Ország-Világ*-nak, majd a *Magyar-Ujság*-nak, ennek megszünte után a *Magyar Nemzet*-nek lett munkatársa, 1906-tól fogva az *Az Ujság* politikai napilap felelős szerkesztője. Irt számos politikai cikket, tárcát, röpiratot, elbeszélést; külföldi lapok közül a N. Fr. Presse-be és a Frankfurter Zeitungba. Önálló művei: *Tárca novellák* (1896); *A szerkesztő felesége*, regény, (1897); *A Kenderessy-urak*, regény (1898).

Against time (ang., ejtsd: agenszt tájm), versenysport kifejezés, a. m. idő ellen. Ama versenyek elnevezéseként használják, amelyeknél a versenyzőknek a kitűzött távolságot egy bizonyos, előre meghatározott idő alatt kell megtenniök, ill. befutniok. Ilyen jellegű futamok azelőtt az ügetőversenyeknél fordultak elő, ma már alig szokásosak.

Ágak (tengerészet, ném. *Gaffel*, ol. *picco*, ang. *gaff*), félvitorlafák, melyek eltérőleg a rendes vitorlafáktól nem vízszintesen, hanem a hajónak hosszvonalában az árboc hátulsó oldalához támasztva, részut függnek és pedig akként, hogy erősebb, alantabb végök az árbochoz van erősítve (l. az *Árboc* és *Árbocozat* címszókat képmellékleteikkel). Az ágat az ágvitorláknak vitorlafája és két kötél tartja, s ezekkel húzzák fel a vitorlával együtt; oldalmozgásának korlátozása oldalonként egy-egy kötéllel történik. Rendesen minden árbocnak van ága, melynek megkülönböztetés végett az árboc nevének megfelelő előneve van, mint pl. elő-ág, fő-ág, kereszt- v. tatág, mely utóbbival kivétel nélkül minden hajó rendelkezik. A rakodó-ágak gőzhajókon az árú-kötegeknek be- és kirakására használtatnak s kötél helyett rendesen lánccal vannak felszerelve, melyet gőz v. villamos motor hajt.

Ágál (a lat. *agere*: cselekedni) a. m. cselekszik, taglejtéssel beszél.

Agalaktia (gör.), tejhiány, tejszűke a gyermekágyas asszonyoknál. Oka az emlőmirigyek fejletlenségében rejlik, de lehet szervi baj, táplálkozási zavar, vagy zavart lelki állapot következménye is. L. *Emlőmirigy* és *Tejelválasztás*.

Agalena (állat), l. *Tölcsérpók*.

Agalenidae (tölcsérpókok), a pókok *(Araneae)* rendjének egyik családja, melyből hazánkban a *Cybaeus* L. Koch, *Cicurina* Menge, *Argyroneta* Latreille, *Coelotes* Blackwall, *Cryphoeca* Thorell, *Tegenaria* Latreille, *Agalena* Walckenaër, *Tetrix* Sundevall és *Halnia* C. L. Koch fordulnak elő.

Agallocha-fa (*aloé-, paradicsom-* vagy *sasfa*; *lignum agalochin* v. *aloës*), a K.-indiai *Excoecaria Agalochin* (*Euphorbiaceae*) fája, melyet füstölésre és biborvörös színéért finom asztalos munkákra használnak.

Agalma (gör.) a. m. áldozati ajándék, kép, szobor.

Agalmatolit *(Pagodit, képkő,* ásv.). Groth szerint nem egyéb, mint tömött pirofillit; szürkés, zsíros tapintatú; tulajdonságaiban megegyezik a pinittel, szalonnakővel. Lágyságánál fogva (keménysége 2—2·5) szobrocskákat és egyéb apróságokat faragnak belőle, kiválóan Kinában. Az ú. n. kinai A. részint igazi pinit, részint tömött pirofillit, részint más steatitféle ásvány. Előfordul Szászországban (Ochsenkopf), Angliában, É.-Amerikában; nálunk többek közt Bélabányán, Vörösvágáson, Vöröspatakon, Nagyágon. A selmeczbányai fémkohónál tüzálló téglák gyártására hasznosítják. Bélabányán, szabálytalan törgyületek alakjában, a mészkőben fordul elő s diaspor- és piritkristályokat tartalmaz.

Agalmidae (állat), a hólyagos medúzák egyik családja, melynek nevezetesebb nemei az *Agalma, Agalmopsis, Forskalia* és *Halistemma*. Valamenynyien kizárólag tengerben élnek.

Agama *Dand.* (állat), a vastag nyelvű gyíkok *(Crassilinguia)* alrendjének *Agamidae* családjába tartozó gyíknem. Fajai, számszerint 41, délkeleti Európától egész Afrikán és délnyugati Ázsián át Indiáig élnek. Legismertebbek: 1. a vörösfejű A. *(A. colonorum* Daud.) Ny.-Afrikában emberlakta helyeken él; 2. a közönséges A. *(A. stellio* L.), mely Európában Törökországban s az Aegei-tenger néhány szigetén fordul elő, azonfelül Kis-Ázsia, Sziria, É.-Arábia és Egyiptom legnagyobb részében is honos, meglett korában 28 cm. hosszú, amiből a farkára 17 cm. esik; 3. a változó A. *(A. pallida* Reuss) Afrika északkeleti részén él és 4. a tüskés A. *(A. armata* Peters) Délafrika partvidékén fordul elő.

Agamé, északi Abessziniának, Tigréhez tartozó vidéke: fensík 2200—3400 méter magasságú hegyekkel. Fővárosa *Addi Grat*.

Agamedes, híres görög mitikus építész, ki egyebek közt Apollónnak delfii templomát is építtette.

Agamemnon, Atreus fia és Menelaos testvére. Nagybátyja, Thyestes, Atreust megölte, két fiát pedig Mykénéből elkergette. Az ifjak Spárta királyánál, Tyndareosnál találtak menedéket, aki leányai közül Klytaimnestrát A.-nak, Helenát pedig Menelaosnak adta feleségül és hathatósan támogatta A.-t, úgy hogy ez nemcsak Thyestest fosztotta meg Mykéné uralmától, hanem egész Argosnak urává küzdötte fel magát. Menelaos viszont apósának trónját örökölte. A trójai háború kitörésekor A. lett a görögök fővezére, ki 100 hajóval jelent meg Aulis kikötőjében. Itt áldozta fel kénytelenségből leányát Iphigeneiát, hogy a hajóhad elérje Trója partjait. Homeros a legvitézebb görög fejedelmek egyikének festi le A.-t, ki azonban nagy bajt zúdított a görög seregre azzal, hogy erőszakkal elragadta Achilles rabnőjét, Briseist, mert Achilles ezért haragjában visszavonult a harctól. Trója elfoglalása után A. Kassandrát kapta zsákmányul és nem hitte el neki vészes jóslatait. De hazatérve, feleségének kedvese, Aigisthos, lakoma közben megölte (Homeros: Odysseia), viszont Klytaimnestra Kassandrát pusztította el. A tragikus költők ellenben feleségét teszik gyilkosává, mint aki Iphigeneia halála miatt áll boszút és fürdés közben öli meg férjét. Homerosban gyermekeinek Iphianassa, Chrysothemis, Laodike és Orestes a neve; a későbbi monda Iphigeneiát és Elektrát említi Iphianassa és Laodike helyett. A.-t hérosz gyanánt tisztelték Peloponnesosban.

Agámi (*Psophia crepitans* L. állat), a dobosdaruférék *(Psophiidae)* családjába tartozó madár. Dél-Amerikában, az Amazon-folyam északi részein, az erdőkben nagy csapatokban él. Gólyaforma és nagysága is akkora. Nagyon rosszul repül; a hím tompa, doboló hangot hallat. A benszülöttek megszelídítik s állítólag baromfiak, söt juhok őrzésére tanítják meg.

Agamia (gör.), házasság nélküli állapot.

Agamidae (állat), a vastagnyelvű gyíkok *(Crassilinguia)* egyik családja, melynél a fogak akrodontok. Fajai, melyekből ez idő szerint 200-nál többet ismerünk, jobbára az ó-világ déli és keleti részében élnek.

Agamus, *növénytani* műszó, olyan növényekre mondják, melyek nem ivari termékenyítés útján szaporodnak, hanem ivartalan (asexualis) módon spórák által. Ily szaporodás az alsóbbrendű kriptogám növények között ismeretes. L. *Ivartalan szaporodás*.

Agaña, város Guam (l. o.) szigeten.

Agancs (l. a *mellékelt képet*), a szarvas-félék *(Elaphidae)* fejdísze. Két főtagból áll: a homlokcsont folytatását képező sima csontcsapból, melyet *rózsató*-nek nevezünk és a rajta ülő tömött szövüet csontból, mely a tulajdonképeni *agancs*. Az A.-nak koszorúalakúan kiszélesedett tövét *rózsá*-nak nevezzük. Az A.-ot az első évben, amikor *csap*-nak nevezzük, bőr fedi, mely később elszárad és mint ú. n. *háncs* lefoszlik, azonban tövét, vagyis a rózsatőt mindég szőrös bőr fedi. A háncs lehántását maga az állat is siotteti azzal, hogy fatörzsekhez dörzsöli. Egyidejüleg a háncsától megfosztott csap szövete keresztsíkban elválik a homlokcsont szövetétől s az elválás helyén csontpusztító sejtek fejlődnek, melyek a csontszövetet elroncsolva, az A.-ot lehullásra kényszerítik. A levetett A. helyén a rózsatőnek már az elvetést megelőző napokban megduzzadt bőre a sebfelületet minden oldalról körülnövi és teljesen befödi. Erre a bőr alatt a rózsató csonthártyából kiinduló

az erős pótló (regeneráló) folyamat indul meg, melynek új A. az eredménye.

A nemes szarvasnál a bak első, nagyon apró A.-át rendesen élete 10-ik hónapjában elveti, helyette a második évben tömött egyágú, de már bogokkal ellátott A., ú. n. *nyárs* fejlődik, ilyenkor a bakot nyársasnak nevezik. A harmadik évben az A. már egy oldalággal gazdagabban újul meg s az ágak száma minden váltás után, vagyis minden évben rendszerint eggyel szaporodik. Az A.-ot az egy szálon levő ágak számának kétszerese szerint szokás elnevezni, tehát a *nyárs* után jön a *villás*, azután a *hatos* (ennek egyik formája a *keresztes*, amikor a két oldalág, a szem- és középbog véletlenül egy magasságba kerülve, az A. szárával keresztet alkot), *nyolcas*, *tizes*, *tizenkettes*, *tizennégyes* stb. (L. az Agancsok képmellékletet. *1. ábra.*) A villás A. oldalágát *szembog*nak, a hatos másik ágat *közép-* v. *királybog*-nak, a tizesen a szembog és középbog között fejlődő ágat *jégbog*-nak nevezik. Az A. csúcsa a nyolcason hajtja az első ágat előfelé, a tizenkettősön pedig hátrafelé s most már minden évben egy-egy ággal többet kapva, alkotja a *koronát*. Ha az A.-pár két felén nem egyforma az ágak száma, jelzésül a magasabb szám kétszeresét vesszük és páratlannak mondjuk. Az őznél már a tizes A. is ritkaság. Régebben 42, 46 és 50 ágú szarvasagancsokat is találtak, sőt a Drezda melletti moritzburgi királyi vadászkastélyban ma is őriznek egy 66 ágú A.-ot, melynek hordozóját III. Frigyes választó fejedelem lőtte le 1696-ban. Húsznál több szabályszerű bog csak ritkán fordul elő; a tizenhatágasok azonban a most élő szarvasok közt sem ritkák.

A szarvas-félék sorában a pézsmaszarvas egyáltalán nem fejleszt A.-ot, az igazi szarvasoknál pedig csak a hímeknek van; egyetlen kivétel a rénszarvas (*Cervus tarandus*), melynek nősténye is hord A.-ot. A szarvas-félék egyik csoportjának A.-ai lapátformák, mint pl. a jávorszarvasé, rénszarvasé és dámvadé, másik csoportjának A.-ai ellenben hengeresek, mint a nemes szarvaséi és az őzéi. A mellékelt rajzok az őz, dámvad és jávorszarvas A.-ainak fejlődés-sorozatát mutatják, még pedig a *2. ábra* a jávorszarvasét, a *3. ábra* a dámvadét és a *6. ábra* az őzét, míg a *4.* és *5. ábra* őzagancs-eltorzulást mutat, amelyet *parókaagancs* és *spárgaágy* néven ismernek. A dámvad és jávorszarvas A.-ainak csúcsa már a harmadik évben lapulni kezd s évről-évre mind laposabb lesz, mig végre lapát-formát ölt föl hátsó szegélyén különböző számú és állású ágakkal.

A szarvasoknál az A. kifejlődése a legszorosabb összefüggésben áll a nemi élettel. A párosodás idején áll fejlettsége teljében s a nász elmultával elhull. Ennek a sajátszerű összefüggésnek eredménye az is, hogy a heréjétől megfosztott hím A.-a abban az állapotban marad, amelyben az állatot a csonkítás érte; jelesen, ha a csonkításkor volt A.-a, az többé nem hull le, ha pedig nem volt, akkor nem is fejlődik újra, v. csökevényes, mohos A. nő.

Irodalom. Méhely L., A kérődzők fejeékessége (A Természet 1898. 1. sz.); Illés N., A vadőr (Budapest 1907); Lósy J., A szarvasokról (Vadászat és Állatvilág, 1909. 1. és 2. sz.); Brehm-Méhely-Bálint, Állatok világa (Emlősök, 3. köt., 220—300 l.); Nitsche H. Studien u. Hirsche (Lipcse 1898); v. Dombrowski, Die Geweihbildung d. europ. Hirscharten (Bees 1885); v. Raesfeld, Das Rotwild (Berlin 1899); Hoffmann, Zur Morphologie d. Geweihe der recenten Hirsche (Kothen 1901); Brandt, Das Gehörn und d. Entstehung monstroser Formen (Berlin 1901); Rorig, Die Geweihsammlung d. landwirtschaftl. Hochschule in Berlin (Neudamm 1896).

Agancsár (*Lucanus cervus* L., állat), a lemezescsapu (*Lamellicornia*), fedelesszárnyú rovarokhoz (*Coleoptera*) tartozó bogárfaj. L. *Szarvasbogár.*

Agancsos. Igy hívják a vadászok az erős, kifejlődött hímszarvast, de különösen csak a tizenkettőst és ennél hatalmasabb szarvút. *Agancsosok* általában a szarvasfélék. L. *Szarvasok.*

Agancs só (*sal cornu cervi*), szarvasagancsból száraz desztilláció útján előállított tisztátalan ammoniumkarbonát régi neve. Manapság e névvel jelölik a tiszta ammoniumkarbonátot is, amelyet élesztő helyett sütemények készítésénél használnak.

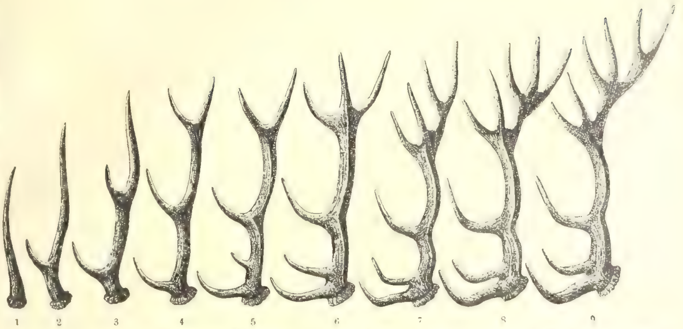
Agancs-szaru (*szarvasagancs, Cornu cervi*) szarvastól és dámvadtól egész agancsalakban v. darabokban kerül forgalomba. Mechanikailag — hideg sajtoláson kívül — mindenféle módon megmunkálható. Kemény, csontszerű anyag, rossz hővezetőséggel. Könnyen festhető és így ezek alapján szeltiben talál alkalmazást az iparban. Kémiai összetétele: 57% foszforsavas mész, 7% szénsavas mész és 36% enyvanyag. Száraz desztillációnál éghető gázok mellett szarvasagancssót (l. *Agancs-só*) nyerünk. Melléktermék még a *Szarvasagancs-szesz*, barna, vízszerű folyadék, amely kénsavas ammoniákon kívül még ecetsavas ammoniákot, cián-ammoniumot és kénammoniumot tartalmaz. Régen gyógyítószernek használták. A *Szarvasagancs-olaj* (állati olaj, Oleum animale foetivum, Ol. cornu cervi) bonyolódott összetételű kémiai anyag kellemetlen bűzzel; ma már alig használják. A száraz desztilláció maradéka fekete csontszén. Levegőn elégetve fehér csontszenet nyerünk, mely azonos összetételű a közönséges csontszénnel. — Az A.-t bot-, kés- és villa-fogantyúnak használják. Készítenek belőle még ruhafogasokat és gyertyatartókat (Lüsterweibchen) ó-német stilusban. Vékony lemezre fölfűrészelve néha még a művészi iparban furnirnak omzaikra és intarziára is használják. Nagy szerepe van a gombgyártásnál, amennyiben a vadászruhák és az alpi lakók ruháinak stilszerűségéhez tartozik a szarvasagancsgomb. Az A.-t már a történelemelőtti időkben is használták fejszék, kalapácsok, szigonyok, árak, tűk, nyílhegyek, vésők stb. készítésére.

Aganippe, a görög mitológiában a Helikónon eredő hasonló nevű forrás nimfája, Terméssos folyamisten leánya.

Agapanthus *Hérit.* (növ.), a Liliom-félék családjához tartozik, 3 faja ismeretes Délafrikából. Nálunk kedvelt dísznövény, nagyobb virágcserépben vagy faedényben gyakran látható. Gumós, több nyári. Az *A. umbellatus Hérit.* (kék tubarózsa, Crinum

Agapanthus.

AGANCSOK.

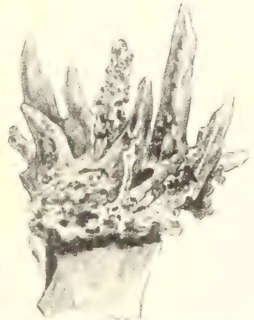
1. ábra. A nemes szarvas agancsának fejlődése. 1. nyársas. 2 villás, 3. hatos, 4. nyolcas, 5 tizes. 6. tizenkettős, 7. tizennégyes, 8. tizenhatos és 9. tizennyolcas agancs.

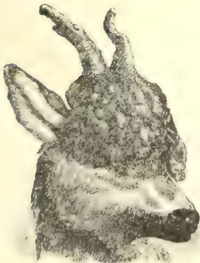
2. ábra. A jávorszarvas agancsának fejlődése.

3. ábra. A dámvad agancsának fejlődése

4. ábra. A »spargaágy« őzagancs

5. ábra. Paroka agancs.

6. ábra. Az őz agan[illegible]

africanum L.) a Kapföldről származik. Szép kék virágai ernyős virágzatot alkotnak, a hosszú szár végén; gyengén illatosak. Van fehérvirágú változata is és a *var. minor*, mely minden részében kisebb. Másik faja az *A. praecox Willd.* Erős és húsos gyökérzetük miatt terjedelmes cserepet v. ládikát kivánnak és nagyon tápláló talajt. Nyáron át szabadban kiültetve tenyésztik, ősztől fogva azonban hidegházban v. narancsházban tartják, nagyon csekély nedvességgel v. majdnem szárazon. Szaporításuk tőosztással történik őszkor, az elvirágzás után. Enyhe teleket takaró alatt a szabadban kibír.

Agapé (gör., szeretet, vendégség), az első keresztények közös étkezései, melyeket az egyházközséget összekötő szeretet kimutatására és bebizonyítására tartottak, s az úrvacsora ünnepélyével fejeztek be. Kenyér és bor sohasem hiányzott, emellett hús, sajt, tej és méz, s mint a római katakombákban tett ásatások mutatják, hal kerülhetett leggyakrabban az asztalra. Adományokat is gyüjtöttek a bajban vagy nyomoruságban levő testvérgyülekezetek számára. A II. sz. óta az A. házi és keresztény-társadalmi ünneppé változott, sőt pusztán társas mulatozássá fajult, mint Alexandriában, v. puszta ajándékozássá a szegények javára, mint nyugati Afrikában, s így el kelle vesztenie jelentőségét. Más okok is befolytak az A. elfajulására, s fokonkint el is tiltották az egyházi zsinatok, a laodiceai (360—370 között) és a 3-ik karthagói (391). V. ö.: *Baumgartner* E., Agape im Urchristentum. Solothurn, 1910.

Agapét, két pápa neve. 1. I. *A.* szül. Rómában, megh. Konstantinápolyban 536. A gyenge Theodát király uralkodása alatt 535. lett pápává, ki Konstantinápolyba küldötte, hogy Justiniánus császárral tartós békét kössön. Tárgyalásai nem vezettek eredményre; Konstantinápolyban töltött ideje alatt az Eutyches tanait követő Anthimus konstantinápolyi pátriárkát letette és több monofizita püspök ellen vizsgálatot indított, de már a következő évben meghalt. — 2. II. *A.* római születésű, mint pápa uralkodott 946—956. Uralkodása alatt Rómát a tusciai Alberich határgróf bitorolta és az akadályozta meg, hogy Nagy Ottónak a császárrá való koronáztatására irányuló kérését teljesíthesse.

Agapita spalatói asszonynak a 969. évből származó végrendelete a horvát nyelv legrégibb *oklevel*es emléke (l. *Branimir*). Az ott említett 888. évi írott emlék azonban csak egyszerű házfelirat, melyet most a zágrábi horvát nemzeti múzeumban őriznek.

Agapitus, pápák, másképp *Agapét* (l. o.).

Agapornis (törpe-papagály állat), a nemes-papagályok (*Palaeornithae*) alcsaládjából való, csupán Afrikában és Madagaszkáron előforduló papagálynem, melybe apró, verébnagyságú, szerfölött rövid, kerekfarkú, túlnyomóan zöldszínű papagályok tartoznak. Ismertebb fajai: a rózsás törpe-papagály (*A. roseicollis* Vieill.) és a páros papagály (*A. pullaria* L.), melyet az angolok *lovebird* és a franciák *inséparables* néven ismernek és a hitvesi hűség mintaképeként szoktak emlegetni l. még *Rózsás törpe-papagály.*

Agár, kutyafaj. l. *Kutya.*

Agar-Agar, gummiszerű anyag, melyet különféle, Japán, Kina, Ceylon és Jáva tengereiben élő és a *Florideák*-hoz tartozó moszatokból (mint *Gracilaria, Eucheuma, Gelidium* és *Gloeopeltis*) készítenek. Az A. mint táplálék és mint orvosi szer van alkalmazásban, de leginkább ragasztásra és a selyem-kelmék apretirozására szolgál. Ujabban a konyhában és cukrászdákban a zselatin pótlására is használják. Baktériumoknak tápláló talajul szolgál. L. *Baktériumtenyésztés.*

Agarászat, ősi sport, a vadászat egy neme, amelynél a nyulat (esetleg rókát stb.) nem fegyverrel lövik, hanem agárral űzik s azzal is fogatják el. Rendesen két-három, esetleg több agárral vadásznak; az egyedül vadászó agárnak szólóagár a neve. Az A.-nál a nyulat vagy egyéb vadat az agárnak meg kell mutatni («bemutatják»), mire hajrá! kiáltásra az agarak a vad után vetik magukat. Maguk a vadászok lóhátról kisérik a hajszát, esetleg egy magasabb pontról figyelik meg.

Agarászegyletek. Az A. célja az agarászsport s az agártenyésztés fellenditése. Nálunk az Országos Agarász-Szövetség égisze alatt a következő nevezetesebb A. vannak: a gömörvármegyei, torontálvármegyei, a szolnokvármegyei, csanádvármegyei, bácsbodrogvármegyei, zemplénvármegyei, szabolcsvármegyei, szatmárvármegyei.

Agárd, Gárdonyhoz tartozó puszta Fejér vm. székesfehérvári j.-ban, (1900) 513 lak., vasúti állomással; u. p. és u. t. Dinnyés.

Agárderby, az Országos Agarász-Szövetség által rendezett nagy agármérkőzés. Eldöntésének helye évről-évre változik. 1902. alapították. Díja 1200 K és tiszteletdíj a győztesnek.

Agardh, több természettudós neve és pedig 1. *Károly* Adolf, svéd botanikus, szül. Bastadban 1785 jan. 23., megh. Karlstadtban 1859 jan. 28. Lundban tanult, 1807 óta itt egyetemi tanár, emellett 1816. papnak szenteltette magát, s 1834. wermlandi püspök lett. A moszattudósok legnagyobbjainak egyike, számos munkáival egész új utat tört ennek a tudománynak. Művei: Synopsis algarum Scandinaviae (Lund 1817), Species algarum rite cognitae etc. (u. o. és Greifsw. 1823—1828. 2 kötet), Icones algarum Europaearum (Leipz. 1828—35), Systema algarum (Lund 1824), Essai de réduire la physiologie végétale à des principes fondamentaux (Lund 1828), Essai sur le développement intérieur des plantes (u. o. 1829), Lärobok i botanik (Malmö 1830—32, 2 köt.); németül 1. Theil: Organographie der Pflanzen, ford. L. v. Meyer, (Kopenh. 1831), 2. Theil: Allgemeine Biologie der Pflanzen», ford. Creplin, (Greifsw. 1832), Conspectus criticus Diatomacearum (Lund 1830—1832). Nagybecsű nemzetgazdasági és teológiai munkáival is nagyon kimagaslott. — 2. *A. Jakab* György, botanikus, az előbbinek fia, szül. Lundban 1813 dec. 8., megh. u. o. 1901 jan. 17. Lundban 1854—79 közt a botanika tanára s a növénykert igazgatója volt. Művei: «Species, genera et ordines algarum (Lund 1848—80, 3 köt.), Synopsis generis Lupini (Lund 1835), Recensio generis Pteridis (u. o. 1839), Algæ maris Mediterranei et Adriatici (Páris 1842), In systemata algarum hodierna adversaria (Lund 1844), Theoria systematis naturalis plantarum (u. o. 1858).

Agarenok v. *Agraei*, így nevezték a régi hellének É.-Arabia népeit.

Agarhas, a hasi szervek csekély terjedelme s főleg a belek szűk volta által feltételezett felhúzódása az állatok hasának, melynek alsó határvonala ilyenkor a köldöktől a combok felé meredeken fölfelé s hátrafelé halad. Az agaraknál fiziológiai állapot. Egyéb állatokon vagy azért fejlődik ki, mert a szükséges táplálékot igen koncentráltan s így kis tömegben kapják (pl. versenylovak), v. mert az emésztés bármely okból zavarva van, úgy hogy az állatok csak kevés táplálékot vehetnek fel.

Agaricaceae (növ.), a gombák rendszerének egy családja. L. *Lemezes gombák.*

Agaricia *Lam.* (állat), a soksugarú virágállatok rendjében a *kőkorallok* alrendjének egyik neme. Fajai kivétel nélkül tengerekben élnek.

Agaricin, *agaricinsav*. A fehér fenyőgombából (Agaricus albus) készülő, gyönge kétbázisú karbonsav. Fehér, kristályos por, mely vízben alig, de alkoholban és kloroformban elég jól oldódik. Képlete: $C_{16}H_{30}O_5.H_2O$. Erős bázisokkal sókat alkot. Gyógyszerül használják, különösen a tüdőbajosok izzadásának csökkentésére. Nagy adagban narkotikus hatású.

Agaricus *L.* (növ.), l. *Galóca.*

Agárkosbor (növ.), l. *Orchis.*

Agarobbó (növ.), a Szt. János-kenyérnek spanyol eredetű, de általában elterjedt neve. L. *Algarobia.*

Agártörzskönyv, a magyarországi agarak tenyészszukáinak és ivadékainak, valamint nevelőiknek hiteles jegyzéke, mely az Országos Agarász-Szövetség kiadásában évenkint szeptember havában jelenik meg.

Agártető, a Bakony 513 m. magas óriási bazaltkúpja Zala vm. tapolczai j.-ban Kapolcsnál.

Ágas, régente 1. a. m. fogas, akasztó, 2. fönt két ágban végződő oszlop vagy támasztófa, s aztán általában oszlop; innen a *kútágas;* 3. a földbe vert hegyes rúd, keresztbe álló ágakkal, melyekre a frissen lekaszált, nehezebben száradó, dúslevelű takarmányt, pl. a vörös lóhert oly célból aggatják, hogy a föld fölött, hol a levegő jobban éri, forgatás nélkül gyorsan kiszáradjon. Az ágasokkal való szárítás leginkább nedvesebb éghajlatú vidéken van szokásban s ott nagyon ajánlatos, mert ily helyen a gyakori esők és erős harmat miatt a takarmány renden való szárítása nagy nehézségbe ütközik és a megromlás veszélyével jár. Néhol *ágacs*-nak nevezik.

Ágascsápuak (*Cladocera,* állat), a levéllábú rákok (*Phyllopoda*) egyik alrendje. L. *Vizibolhák.*

Ágasegyháza, Kecskeméthez tartozó népes puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, (1900) 749 lak., vasúti állomással, távíróval és postai ügynökséggel.

Agasias, l. *Borghesei vívó.*

Agass., természettudományi nevek mellett *Agassiz* (l. o.) nevének rövidítése.

Agassiz, 1. *Louis,* zoológus; szül. Motiersben 1807 máj. 28. a svájci Freiburg kantonban; megh. New-Cambridgeben (Mass.) 1873 dec. 14. Zürichben, Heidelbergben és Münchenben orvostudományokat tanult. 1841-ben Neuchâtelbe a természetrajz tanárának hívták meg s itt maradt 1846-ig; ekkor Amerikába vitorlázott, ahol előbb Bostonban, majd Charlestownban, végre pedig Boston mellett New-Cambridgeben tanárkodott. 1835 óta a párisi akadémia levelezője, 1872 óta pedig kültagja volt a Magyar tud. akadémiának is; emlékbeszédet fölötte *Margó* T. tartott 1875. Az állattan különböző szakjában dolgozott s ez érdekből több rendbeli utazást tett Európában, É.-amerikában és Braziliában. Utolsó éveiben Darwin tanainak makacs ellensége volt. Munkássága legfőképen a halakra és tengeri sünökre vonatkozik. Az elsőket illetőleg legfontosabb munkája: Recherches sur les poissons fossiles. (5 köt. Neuchâtel 1833—42. 311 kőnyomatos táblával.) A halakra vonatkozó többi munkáit legnagyobb részben *Vogt* Károly társaságában készítette. A newcambridgei Museum of comparative Anatomy igazgatója volt.

2. *A., Alexander,* az előbbinek fia; amerikai zoológus; szül. Neuchâtelben 1835 dec. 17., megh. 1910 márc. 31. tengeri utazás közben egy hajón. A newcambridgei Museum of comparative Anatomy igazgatója s mint ilyen apjának utóda s a cambridgei Harward Collegeben a zoológia tanára volt; 1907. a bécsi tud. akad. tagjául választotta. Különösen a meduzáknak s az alsóbb állatok fejlődésmenetének tanulmányozásával foglalkozott; majd főkép a nyugatindiai szigettenger és a mexikói öböl fenekén élő állatok kutatásának szentelte munkásságát, ami rendkívüli eredményekkel jutalmazta őt s a tudományt. 1899—901. résztvett az Albatrosz-expedicióban (a Csendes-oceánban), 1900—1. pedig a Maledivák szigetén a korallokat tanulmányozta. A meduzákra vonatkozó nevezetes munkája: North American Acalephae (Cambridge 1865); ehhez sorakoznak más irányú következő munkái: Embryology of the star-fishes (Boston 1865); Three Cruises of the U. S. coast and geodetic survey steamer Blake 1877—80. (2 köt. 1888); Preliminary report on the scientific missions of the expedition of the tropical Pacific by the U. S. S. Albatross (1902).

Ágasvár, 787 m. magas hegycsúcs Heves vmegyében a Mátra nyugati részében, Pásztóhoz közel, hajdan csúcsán vár állott, mely a szemben levő Óvárral (748 m.) a völgyet elzárta; a vár kőfallal volt körülvéve, melynek romjai még látszanak. V. István e várat 1265. István kir. lovászmesternek adományozta; jelentékeny vár volt, mely nagy vidéket uralt. A hegy oldalában levő barlang (u. n. Csörgőlyuk) több irányban elágazó folyosókból s néhány nagyobb csarnokból áll, melyeket dr. Szabó József 1869. megvizsgált s a trachit-kőzet kiváló nevezetességeként ismertetett. V. ö. *Szabó* József, Az ágasvári trachitbarlang. (Turisták Lapja II. 217—224.)

Agát (ásv.), l. *Achát.*

Agátalma (növ.) a. m. rózsaalma.

Agát-csiga (állat), l. *Achatina.*

Agatha, szent szűz és vértanú. A legenda szerint előkelő szülők gyermeke; Palermóban vagy Cataniában született. Quintianus, Decius császár helytartója vad szenvedélyre gerjedt iránta, mint keresztényt elfogatta és 30 napra egy feslett nőnek adta át, ki őt rábeszélje, hogy erényei árán váltsa meg életét, de mivel állhatatos maradt, iszonyú kínoztatásoknak vetették alá, miközben 251 febr. 5. börtönében meghalt. Emléknapja febr. 5.

Agatha, a 228. planetoid.

Agathangelos, IV. sz.-beli örmény történetíró. Rómában született. Az örmények történetét I. Choszrovtól szt. Gergely visszalépéséig (217—327 Kr. u.) tárgyaló művében leginkább Tiridatesz örmény király megtérése történetével és az örmények hittérítő apostolának, Világosító szt. Gergelynek életével foglalkozik. Megjelent 1759. Konstantinápolyban, 1835. és 1862. Velencében, az előbbi olasz fordításban is (u. o. 1843). A. művének kritikai méltatásához nélkülözhetetlen Gutschmied idevonatkozó bírálata, mely a Rühl Ferenc által kiadott Kleine Schriften-ben megjelent. V. ö.: *Molnár* Antalnak A.-ról írt cikksorozatát az Armenia erdélyi folyóiratban (1891. évf.)

Agatharchides, gör. földrajzíró és peripatetikus rétor; Alexandriában élt a II. sz. második felében. Mint Herakleides Lembos ókori diplomatának titkára és felolvasója nagy tekintélyre és befolyásra tett szert. Műveiben földrajzzal és néprajzzal foglalkozott. Említendők: Ázsia földrajza és története (10 könyvben); Európa földrajza és története (49 könyvben); A Vörös tengerről (5 könyvben). Töredékeik megvannak a Fragmenta Historicorum Graecorum c. gyűjteményben (III., 190—197) és a Geographi Graeci Minoresben (I., 111—195). V. ö.: *Leopoldi*, De Agatharchide Cnidio (Rostock 1892).

Agatharchos, festő, szül. Számosz szigetén; Athénben működött Aischylos korában, akinek egy tragédiájához szinpadi díszítményeket festett. Nagyban hozzájárult a görög festészet ama fellendüléséhez, amely Zeuxiszt szülte.

Agatharied, község Felső-Bajorország Miesbach járásában a Schlierach mellett, (1905) 4625 lak., szénbányászattal.

Agathaumas, l. *Triceratops*.

Agathe Tyche (gör.), l. *Agathodaimon*.

Agathias, bizanci középkori történetíró és költő, Kis-Ázsiában, Mirinában szül. és a VI. sz. másik felében Konstantinápolyban élt. Költeményei az epigrammok kivételével, nagyobbrészt elvesztek. Fontosabb történeti műve: Justinianus története 552—559-ig, 5 könyvben, melyben Prokopius művét folytatja; utoljára kiadta *Niebuhr* a bonni gyűjteményben, 1822., mely kiadás előszavában A. bővebb életrajza is megtalálható. V. ö. *Krumbacher*, Gesch. d. byzantin. Litt. 1891.

Agathidium *Ill.* (állat), az *Anisotomidae*-családba tartozó bogárnem. Testük félgömbforma, erősen íves; nyakpajzsuk igen nagy. Gombákban, korhadó fakéreg és növényhulladékok alatt tartózkodnak. Hazánkból 21 faja ismeretes.

Agathin *(salicylaldehidmethylphenylhydrazon)*. Szalicilaldehidból és metilfenilhidrazonból készül. Színtelen, fénylő lemezkék. Ize és szaga nincsen. Vízben nem, de alkoholban és éterben oldható. Op. 74°. Lázellenes gyógyszer; reumánál, idegzsábánál, iszkiásznál és migrén ellen használják.

Agathis *Salisb.* (*Dammara Lamb* növ.), az *Abietaceae*-család génusza, melynek 4 faja él a Maláji-szigeteken, Ausztrália, Ujzéland s a Filippinek területén. Az *A. dammara* Dammarafenyő levelei hosszúkás tojásdadok, 30 m.-re megnövő fa, melynek gyantája a *manila-kovál* (és nem az ú. n. dammara-gyanta; l. *Shorea*). Az *A. australis* (Kauri-fenyő) szolgáltatja a *Kauri-kopált* (l. o.). — Krétakorú és harmadkorbeli A.-féle növénymaradványok is ismeretesek.

Agathodaimon, a görögök mint a földmivesnek, különösen a szőllősgazdának áldást hozó géniuszát tisztelték. Jobbjában csészét, baljában pedig bőségszarút vagy kalászokat tartó férfiúként ábrázolták. Azonos a rómaiak *Bonus Eventus*ával. Társnője *Agathe Tyche*.

Agathokles, Szirakuza kényura, Kr. e. 361. a szicíliai Thermaeben szül. Apja fazekas volt s ő is ezt a mesterséget üzte; de később Szirakuzába költözvén, hadi szolgálatba lépett. Egy gazdag szirakuzai polgár, Damas pártfogásával csakhamar chiliarchonná (ezredessé) lett s midőn ez meghalt, feleségül vette özvegyét, akinek vagyonát uralomra törekvő céljára használta fel. Az oligarchikuspárt kétszer is száműzte, végre mégis sikerült megbuktatnia s 317. a demokratapárt élére került. Első dolga volt, hogy vakon engedelmeskedő zsoldosokat gyüjtött, kikkel 4000 polgárt felkoncoltatott; körülbelül ugyanannyit számkivetésbe kergetett, vagyonukat elkobozta. Igy lett Szirakuza kényura és a város pénzügyeinek rendezése után azt a nagy célt tüzte maga elé, hogy a feniciaiakat kiszorítja Szicíliából. Messana ostromlásakor azonban a karthagóiak is közbeléptek és 311. a Himera folyónál megverték, azután pedig Szirakuzában ostrom alá fogták. De 60 hajójával áttörte az ostromzárt és Afrikában termett, hol a meglepett karthagóiakat ismételten megverte, több várost elfoglalt és Kyrene királyát, Ophellast, megölte, seregét pedig maga részére nyerte. Ekkor állott hatalma tetőpontján és fölvette az Afrika királya címet. De csakhamar hírül vette, hogy szicíliai agrigentumiak Szirakuzát erősen szorongatják. Fiaira bízta tehát a fővezérletet és Szicíliába sietett. A szerencse azonban nem igen kedvezett neki, s mivel fiai időközben többször vereséget szenvedtek, ismét visszatért Afrikába. A megkisérelt döntő ütközetben őt is megverték, mire fiait és seregét cserbenhagyva, visszatért hazájába. Az elárult sereg boszúból fiait megölte, viszont ő a gyilkosok szirakuzai rokonait koncoltatta fel, az elégületleneket élükön Deinokratesszel legyőzte és kényuralmát ujra helyreállította. Ezután már szelidebben uralkodott s hatalmát számos szicíliai város meghódításával növelte. 289. unokája, Archagathos, egy rabszolgáját megvesztegette, aki őt egy fogpiszkálóval megmérgezte. Gyógyíthatatlan fájdalmától úgy szabadult, hogy elevenen vitette magát a máglyára. Utódja Archagathos lett. V. ö. *Preisler*: Zur Geschichte des A. (Brünn, 1890).

Agathón, Kr. e. 448. szül. athéni szomorújátékíró. Barátja volt Euripidesnek és Platonnak. Utóbbi Symposionjában szerepelteti. Műveit nyelvben és tartalomban egyaránt keresettség jellemezte; első volt, ki Anthos c. darabjában nem a mondavilágból vette tárgyát. Töredékeit összegyűjtötte *Nauck* (Tragicorum graec. fragmenta, Leipz. 1889).

Agathophyllum *Juss.* (növ.), l. *Ravensara*.

Agathosma *Willd.* (növ.), a Rutaceek (Rutaceae) családjába tartozó, örökzöld bokrok. Afrika déli részén mintegy 100 faja nő, több faj illanó olajtól szagos és ezért mint díszbokrot ültetik. Értéke-

ebbek a következők: *A. imbricatum* Willd., *A.* [illegible]*um* Bartl. et Wendl., *A. lanceolatum* [illegible], *A.* [illegible]*um* Thunb., *A. apiculatum* G. F. W. Mey. Hidegházi növények, nyáron a szabadban tenyésztik, laza homokos hangaföldet kedvelnek és egyenletes nedvességet. Szaporításuk őszi dugványokkal történik, az *Erica*-k módja szerint.

Agathyrs, nép, l. *Agatirszok.*

Agati *Desv.* [illegible], l. *Sesbania.*

Agatirszok (*Agathyrsi*), a legelső név szerint ismert nép, mely egykor Magyarország terü-

Agave Americana.

letén tanyázott. (A Maros mentén laktak.) Aranyban bővelkedő, igen kicsapongó, evésben-ivásban mértéket nem ismerő népnek mondják őket úgy Herodotos, mint más egykorú görög írók. Nőközösségben éltek, javaik is közösek voltak, kivéve a kardot és serleget. Törvényeiket énekbe foglalták s úgy adta szájról-szájra egyik nemzedék a másiknak. Az előkelők tetoválták magukat. Egyéb szokásaik a thrákokéhoz hasonlítottak, kiket meghódítottak s kemény igában tartottak. Az A. a szkithákkal rokon nép volt s legrégibb rétegzete a keleteurópai szkitha fajta népségnek. (V. ö. *Nagy* Géza: A skythák.) Dárius porzsai király szkithaföldi hadjárata alatt nem csatlakoztak a szkitha főkirályhoz, hanem a saját földjük védelmére szorítkoztak. Ebben az időben rejthették a földbe a háromszékmegyei Czofalván lelt arany kincset, arany baltákat stb. (l. *Czofalvi lelet*). A Kr. e. IV. sz. felé eltünnek az A. Erdély területéről s részben beolvadtak thrák (dák) alattvalóikba, részben pedig visszaszorultak a makedon hódítások idején a Maeotis és Don vidékére. A későbbi népmozgalmak ÉNy. (Felső Volga) felé tolták őket, úgy hogy *Fröhlich* R. (Arch. Ért. III. 1884. 181.) Ptolemaios nyomán már valahol a Ładoga vidékén keresi az A.-et s egyáltalában kétségbe vonja, hogy valaha Erdély területén tanyáztak volna. A hunnok idejében az Alsó-Don mellékén laktak; Priscus Rhetor említi őket *akatir* vagy *akatzir* néven. Attila leverte az egyes akatir fejedelmeket és fiát, Ellákot tette meg királyuknak. Attila végével felé az avarok megjelenése által előidézett népmozgalmak az akatirokat a Kaukázus felé szorították. Ekkor kerültek az A. és unugurok egymás szomszédságába s ezzel megkezdődött az A. történetének egy újabb szaka, a magyar-kozár kölcsönös hatás ideje. (L. *Kozárok.*)

Agatologia (gör.). A «legfőbb jó» tana az erkölcstanban.

Agátos-párduc az a ló, melyen szürkén beszegélyezett fekete foltok fehér alapon látszanak. — *Agát-tarka* az a ló, melyen fehér alapon sötétebb, bármely színü árnyékolt foltok láthatók.

Agau, Abesszinia őslakóinak a neve. Hamita vér, és tagjai a legalsó kasztot alkotják.

Agaué, a görög mitológiában Kadmos leánya, Pentheus anyja, ki azt állította Semeléről, Dionysos anyjáról, hogy ezt Zeus azért sujtotta villámával agyon, mert az olymposi főisten szerelmével mert dicsekedni. Dionysos később a tébai asszonyok egy bacchikus ünnepe alkalmával oly őrjöngésbe hozta A.-t, hogy ez saját fiát vadállatnak nézte és széttépte.

Agave *L.*, növénygénusz az *Amaryllidaceae*-családban, 50 fajjal. Amerikában honosak, de most már számos faját mindenfelé meghonosították, a melegebb tájakon. Hosszúéletű növények; nagy, vastag, húsos, a szélén szúrós, merev (1—2 m. hosszú, 2 dm. széles v. szélesebb, lent 1 dm. vastag) levelei csokorban csoportosulnak s a díszkertekben sok esztendőn keresztül ilyen alakban élnek, csak leveleket fejlesztenek. Az A. levél-

rózsájából végre sok esztendő mulva 1—12 m. magas szár nő ki, s a tetején karos gyertyatartóhoz hasonló ágasbogas gyönyörű virágzatot visel. Egy ilyen virágzatban 4000 harangalaku, jóillatú virág is lehet: méz is bőven van mindegyikben. Hosszú életén keresztül csak egyszer szokott virágzani és gyümölcsözni, ezután elpusztul. Tőkéje számos hajtást fejleszt, melyekről az A. könnyen szaporítható.

Legismeretesebb és legelterjedtebb az *A. Americana L.*, melyet hosszú életéről közönségesen százesztendős aloé-nak neveznek (l. az *ábrát*). Hazájában (Közép- és Dél-Amerika) 5—6, Dél-Európában 8—12—20 esztendős korában, az európai üvegházakban pedig gyakran csak 40—60 esztendő múlva virágzik. A virágzat rügye a levélrózsa közepén jelenik meg. Néhány (üvegházban 3—4) hónap, sőt néhány hét múlva a kis rügyből kifejlődik a tekintélyes szár. Ha valami véletlenség középpontbeli rügyétől megfosztja, csakhamar 10, 15—20 szomszédos rügy keletkezik, s nyúlik fel virágzó ágakká. A virágzat levágása után 2—4 év múlva ismét virithat. Az *A. Americana*-t 1561. hozták Európába. Nálunk üvegházban kell kiteleltetni; Dél-Európában egészen Bozenig elvadulva is megél.

Az A. nagyon nevezetes művelődéstörténeti növény, már az ősmexikóiak termesztették. Midőn a virágszála nőni kezd, tetőrügyét úgy metszik le, hogy a tuskón vagy egy fél méter széles mélyedés támadjon. Ez 1—6 hónapon át naponként 2—9-szer cukros lével telik meg. Egy tő 1200 kg. nedvet is adhat. Erjedés után bőrzsákban tartják s a mexikóiak nemzeti itala (*pulque* v. *agávébor*), desztilláció útján pedig nagyon részegitő italt (*meskal* v. *mexikal*) kapnak belőle. Leveleiből, valamint más rokon fajéból is, szívós és nagyon kemény rostot (*manilla* v. *aloé-kender, pita, agávé-rost*) nyernek, s belőle fonalat, kötelet, ponyvát v. más szövetet szőnek. A spanyolok is sokfélekép dolgozzák fel, mert hajlékonyabb és tartósabb, mint az újzeelandi vászonfűé. Levele belét nyersen és elkészítve eszik; szára belével a bogárszekrényeket jó kibélelni, száraz szárát borotvafenőszíjnak, sőt parafa helyett is; gyökerét szifilis ellen használják, nem ritkán a sarsaparillát is pótolja. Az *A. Mexicana* Lam. (maguey) épp oly hasznú mint az előbbi, de a leve rothadt hús szagú, azért az idegen csak lassan tud hozzászokni. Rostjaiból már az ősmexikóiak is készitettek papirt (*A.-papir*) s a hieroglifákat erre írták. Az *A. rigida Mill.* bele parázs állapotban soká elmarad, azért a tűz megőrzésére használják; durvább fadarabbal gyorsan dörzsölve meg is gyúlad. Az amerikai erdőkben gyakran ezzel gyújtanak tüzet. Rostját *sisalkender*-nek v. *hennequin*-nek nevezik. *A. heteracantha Zucc.* szolgáltatja a *tampiko-rostot*; *A. vivipara L.* szolgáltatja a *Bombay-Aloe-kendert.* A Ny.-Indiában kultivált A. fajok rostját *keratto*-nak nevezik.

Agave-bor, l. *Agave.*

Agave-papiros, l. *Agave.*

Agave-rostok (*pite, pita, sisal, Mauritius kender*), különféle *Agave*-fajok leveleiből készült rostok. A *pite* v. *pita* leginkább az *Agave americana* (nálunk tévesen százéves *Aloë* néven ismeretes növény) leveleiből való és kivált Mexikóban nyerik. Nagyon könnyű rost, úgy hogy a belőle készült kötelek a vizen úsznak. Ujabban Európában *fiber* v. *fibris* néven a disznóserte és lószőr helyett kefék és hasonló árúk készítésére használják. — A *sisal* v. *sisalkender* az *Agave rigida* (var. *sisalana*)-tól jön, mely Közép-Amerikában kivált Yukatanban terem. A sisalkendert különféle kötélárúk és Amerikában különösen függőágyak készítésére használják. — A *Mauritius-kender* egy előbb az Agave-nembe sorozott, most pedig a *Fourcroya*-nembe tartozó növénynek a rostja, még pedig a *F. foetida*-é, mely növény eredetileg Közép-Amerikában otthonos, de most a forró égöv számos helyein, így Német-K.-Afrikában is ültetik. A rost lényegében a sisalkenderrel megegyezik és ugyanúgy használják.

Agawam. Amerikai és európai szőllő keresztezéséből származott korcs szőllőfajta.

Ágazat alatt a fa ágainak alakulása értendő. Minden fanemnek jellemző ágazata van, mely azonban a körülményekhez képest eltérést mutat. Vannak fanemek, melyek ágai, kivált a vékony gallyak, lecsüngenek, másokéi ellenben fölfelé irányulnak, legtöbbjénél azonban többé-kevésbbé vizszintesen terjeszkednek. Szabadban a fák koronája, melyet az ágazat alkot, terebélyessé, gyakran gömbalakúvá lesz, zárt erdőben pedig, melyben a fák sűrűn állanak, a fatörzsek karcsuan felnyulnak s a fának csúcsát csak csekély számú vékony ág alkotja. A faanyag használatának szempontjából az okszerű erdészet egyik legfőbb törekvése, hogy a fák határozott, lehetőleg egyenes törzset alkossanak, mit helyes irányú erdőtenyésztéssel és kezeléssel elérni módunkban áll. L. *Faalak.*

Agazén (állat), a kudu abesszíniai népies neve, mely a tudományos irodalomba is átment. L. *Kudu.*

Agazonum regalium magister (lat.) a. m. magyar királyi fölovászmester (l. o.), zászlós úr és mint ilyen a főrendiház tagja.

A. G. B. Az *Allgemeines Deutsches Gestütsbuch* rövidítése. E munka a német telivértenyésztés méneskönyve (l. *Méneskönyv*), s első kötete C. H. *Vogler* szerkesztésében 1847. jelent meg Berlinben. Első köteteiben részben a magyar telivértenyésztés méneskönyvéül is szolgált.

Agbatana, l. *Ekbatana.*

Ágbog, l. *Elágazas*

Agbomé, l. *Abomé.*

Ágcsernyő, kisközség Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1900) 495 magyar lak.; u. p. és u. t.: Bély. Már 1214. emlittetik, később a leleszi káptalan birta.

Agde (ejtsd: agd), kikötőhely s A. kanton székhelye, a francia Hérault départementban, a hajózható Hérault folyó s Canal du Midi partján, a Földközi-tengertől 4 km.; vas. állomás, (1905) 8435 lak., kik különösen szénnel élénk tengerparti kereskedelmet űznek s hajóépitéssel, kötélveréssel, vitorlavászonkészítéssel és olajpréseléssel stb. foglalkoznak. Épületei közt, melyek nagyobbrészt lávából épitvék, emlitésre méltó a XII. sz.-ból való székesegyház. A., a régi Agatha Narbonensis is, eredetileg feniciai gyarmat. A III. sz.-ban püspöki

székhely. A reformáció korában megerősített hely, 1632 után citadelláját lerombolták. (V. ö. Jordan Hist. de la ville d'A. 1825.)

Agdij a. m. *verdíj* (homagium) v. *emberdíj*. A Székely Oklevéltárban (III. k. 248.) 1532-ből közölt oklevél bizonyítja, hogy a homagiumot tepesen csakugyan A.-nak hitták.

Agdistis, Kybele (l. o.) melléknevé. L. még *Attis*.

Age (*aceine*), sötétsárga zsírtelesség, melyet a *coccus axin* nevü mexikói rovarból kifőzés által nyernek. Főalkatrésze az olajszerű *axinsav*, mely a levegőn megbártyásodik; ezért is az indusok az A.-t bőrbetegségeknél, miként a kollodiumot, bevonószerül használják.

Aged (ang.), l. *A*.

Ageladas, l. *Hageladas*.

Agelaeus (csapatmadár, állat), a csirögé-félék (*Icteridae*) családjába tartozó madárnem, melynek fajai É.-Amerikában és D.-Amerikának É.-i részeiben élnek. Ismertebb fajai: a seregélysármány (*A. oryzivorus* L.), a gulyamadár (*A. pecoris* Gm.) és a vörösszárnyú gulyamadár (*A. phoeniceus* L.). A seregélysármány É.-Amerikának középső övétől É. felé fészkel; a telet az Egyesült-Államoktól D.-re eső tájakon, Közép-Amerikában, Ny.-Indiában és D.-Amerikában tölti. A költés után a vetésekben óriási károkat okoz. L. még *Gulyamadár*.

Agemina (ejtsd: adzsémina; olasz.: lavoro alla gemina) a. m. tausirozó munka.

Agen (ejtsd: azsañ), Lot-et-Garonne francia départ.-s püspök székhelye a Garonne és Masse összefolyásánál, vasúti gócpont, (1906) 21,589 lak., főlebbviteli törvényszékkel, múzeummal, 30,000 kötetnyi könyvtárral; kelmefestőkkel, szeszfinomítókkal, malomiparral; gyümölcs-, bor- és olajkereskedéssel; a XII. és XIII. sz.-ban épített székesegyházzal. Egyéb érdekes épülete a városháza és a Scaliger-ház. A., a régi Aginum, a Nitiobrigoknak volt fővárosa. Az albiai háborúban a katolicizmusnak volt a védbástyája. 1902-ben az 1870—71. háborúban elesett katonáknak itt emlékszobrot emeltek.

Agence Havas (ejtsd: ázsáñsz ávász), távirati iroda Párisban. Egy kis fordító irodából keletkezett, melyet a spanyol eredetű *Havas* 1835. nyitott Párisban, hogy az ottani sajtót és követségeket külföldi lapokból vett fordításokkal lássa el. 1840-ben Charles Havas a nyári időre London és Brüsszel közt rendes galamb-postát rendezett be s nemsokára minden európai fővárosban voltak rendes levelezői. Fia, Auguste, a közlekedési eszközök (távirda, vasút) tökéletesedésével és elterjedésével még tovább fejlesztette az ügynökséget; egymásután keletkeztek a fiók-ügynökségek az európai és amerikai nagyobb városokban; az A. összeköttetésbe lépett a németországi *Wolff*-féle s az angol *Reuter*-féle távirati ügynökségekkel, valamint a budapesti *Magyar Távirati Irodával* (l. o.) és más hasonló célú vállalatokkal. Az A. a francia vidéki lapok számára nemcsak politikai híreket szolgáltat, hanem tárcákat és regényeket, sőt nyomtatásra kész klisékbe öntött cikkeket is küld. 1879-ben részvénytársasággá alakult át 8½ millió frank részvénytőkével.

Ágenda (lat. *agere*, cselekedni), szóelemzésileg jelenti mindazt, *amit megcselekedni, megtenni kell*, vagyis a *tennivalókat*. Isteni szolgálatra vonatkoztatva e szót, a régi egyházban gyűjtőnévül szolgált egyrészt amaz utasítások, szabályok, imádságok, áldások, megszólítások stb. jelzésére, melyekhez magát a papnak az isteni szolgálat különféle szent cselekményeinél, úgymint a szt. misénél, a szentségeknél, megáldatásoknál s több efféléknél szabnia kellett a célból, hogy az istentiszteleti különböző szertartásokban a rend és a lehető egyöntetűség megtartassék; másrészről jelezte és jelzi e szó most is azokat a könyveket, amelyekben e szertartási szabályok, beszéd- és imádságformák összefoglalva találhatók. Aszerint, amint az isteni szolgálat különböző szent tényeinek egyik vagy másik nemére irányító mintául és kézi könyvül szolgáltak, más-más közelebbi elnevezést nyertek; így: *Agenda Missarum, Sacramentarium, Liber Officiorum, Pastorale, Parochiale, Ordinarium* stb. Első ilynemű könyv a szent (I.) Gergely pápa (megh. 604) *Sacramentale*-ja volt, melyben a nevezett pápa az apostolok korából származó istenszolgálati szertartásokat állította össze.

A reformátorok csakhamar belátták, hogy követőik nyilvános istentiszteletét nekik is át kell alakítaniok az új tan elvei szerint, ezért úgy Luther, mint Zwingli és Judae Leó s utánok számosan, egyházak és egyesek is adtak ki keresztelési, úrvacsoraosztási stb. formulákat tartalmazó könyveket. Az anglikán egyház szertartásainak jegyzéke a *Common Prayer Book* (= közimádságos könyv), mely magában foglalja ez egyház egész liturgiáját, VI. Eduárd angol király által 1549-ben hozatott be, s 1661-ben nyerte meg mostani alakját. Az anglikán egyház lelkészeinek e szertartásos könyvhöz a legszigorubban kell alkalmazkodniok. Németországban főként a lutheránusok sokat panaszkodnak az úgynevezett Á.-kényszer ellen, mely összes istentiszteleti cselekvényeik közben egész életükön át egyetlenegy könyv szabványaihoz köti őket, míg a református egyház ilyen Á.-kényszert nem ismer.

A magyar protestáns egyház lelkészei a reformáció kezdete után csakhamar szintén intézkedtek arról, hogy legyenek ilyen könyveik. A magyar ref. egyházban első ilyen egyház-szertartási könyv *Heltai* Gáspár ágendája volt 1559 előtt, s e könyvet hosszú sorozatban mintegy 30 A., vagy amint a reformátusok inkább szeretik nevezni, egyházszertartási könyv követte, melyek közül legnevezetesebbek *Révész* Bálint egyházszertartási beszédei (1853 és 1889), vagy az erdélyi egyházkerületben *Vadas* József és *Nagy* Péter ágendája (1866), vagy a Dunamelléken *Fördős* Lajos ágendája (1866 és 1875). A magyar protestáns, különösen református ágendák részletes jegyzékét l. *Tóth* Mihály, *Egyházszertartástan*, (Debreczen 1873, pag. 15—20.) *Fördős* Lajos, *Agenda, egyházi szertartás* stb., (Kecskemét 1875). *Csiky* Lajos, *Egyházszertartástan* (Debreczen 1892, pag. 20—24).

Ágenda-vita. A porosz udvari ágendának behozatala körül 1816-ban, majd 1822-ben folyt. Nemcsak a legjelentékenyebb teológusok vettek

abban részt, mint például ellentétes álláspontokból Schleiermacher és Augusti, hanem maga III. Frigyes Vilmos porosz király is. E vitában Schleiermacher megtámadta a királynak azt a püspöki jogát, hogy liturgiai szabványokat írhatna elő. 1826-ban az unió egyház javára kedvezőleg végződött Á. adta meg a közvetlen alkalmat az ó-lutheránus egyház megalakulására. Ez Á.-nak mintegy utójátékaként tekinthető az 1892—1894. folyt Á. Midőn a porosz főegyháztanács, hosszas előkészület után közrebocsátotta egy új, javított és bővített ágenda kiadása iránt készített tervezetét (1893), heves támadást intéztek ez ellen nemcsak az összes szabadelvű prot. teológusok, de több olyan tudós is, kik a gyakorlati teológiai tudományok terén kiváló tekintélyek voltak. A tervezetnek főként Kleinert professzor, a főegyháztanács kebeléből kiküldött bizottság előadója kelt védelmére s a harc vége az lett, hogy az új ágendát, csekély módosítással, a rendkívüli egyetemes zsinat 1894 nov. 10. egyhangulag elfogadta.

Agenesia (gör.), 1. az asszonyok meddősége; 2. egyes testrészek hiánya, amelyek egyáltalában nem fejlődtek ki.

Agenor, a görög mitosz több hősének neve. 1. Poseidon fia, Kadmos, Phoinix, Kilix és Europe apja, a feniciaiak őse. Midőn Zeus Europét elrabolta, A. fiainak meghagyta, hogy testvérüket keressék fel s nélküle haza ne jöjjenek. Ezek Europét meg nem találván, különböző helyeken telepedtek meg, Kadmos Tébában, Phoinix Phoinikiában (Fenicia), Kilix Kilikiában (Cilicia). 2. Jeles trójai hős, Antenor és Theano fia, ki Hektort megmentette Aias gyilkos vasa elől. Achilleus fia, Neoptolemos ölte meg.

Ágens, l. *Ügynök.*

Agens aulicus (udvari ügynök), hajdan némely hazai testület, nevezetesen a protestánsok által megbízott ember volt azzal a feladattal, hogy az udvarnál a testület érdekeit előmozdítsa. — *A. dicasterialis* a. m. tiszti ügyész.

Agent provocateur (franc., ejtsd: azsañ provokatőr) az, aki bűncselekmény elkövetésére csak azért bujtja fel a tettest, hogy őt a hatóság kezére juttassa. Vitás az, hogy az A. a tettes által elkövetett cselekményért büntethető-e? Liszt szerint az A. csak akkor büntethető, még pedig mint felbujtó, ha a tettes a cselekményt már (teljesen) bevégezte. Mások szerint elég az is, hogy a felbujtott egyén a kisérlet terére lépett. Ellenben nem vitás az, hogy az A. által reábirt tettes az elkövetett cselekményért épp úgy felelős, mintha arra valódi felbujtó birta volna rá.

Agentura, l. *Ügynökség.*

Agenzia Stefani (ejtsd: adzsencia), olasz távirati és hiradó ügynökség Rómában, a Stefani-család tulajdona. 1854. Stefani alapította Torinóban. Irodái vannak Olaszország minden nagyobb városában, összeköttetésben áll a külföldi hasonló ügynökségekkel, ellátja az olasz lapokat politikai, pénzügyi és kereskedelmi hírekkel.

Ager, a Traun melékfolyója. Felső-Ausztriában, az Atter-tóból folyik ki és Lambachnál ömlik a Traunba. Az A. és Traun közt fekvő földet Agerspitz-nek nevezik.

Ager aremonicus, l. *Armagnac.*

Ageratum *L.* (növ.), a Fészkesek *Tubuliflorae* alsorozatához tartozó génusz, 30 fajjal. Füvek v. cserjék Amerika melegebb és forró tartományaiban. Kertjeinkbe Mexikóból az egy évi, kék virágú *A. conyzoides L.*, valamint az évelő *A. mexicanum* (Sweet) jutott (l. az *ábrát*). Szabadföldi dísznövény az *A. corymbosum Zucc.* (A. coelestinum Sims.), azurkék virágokkal; különösen becses változata (var. nanum), mely csak 30 cm. magas és sok fajtája van (pl. Imperial dwarf.) Valamennyi faj, változat és fajta kiváló szegélynövényül használatos a kertekben. Edzettek, mindenféle talajban tenyésznek és 3—4 hónapig vannak virágzásban. Dugványokról v. magvetésről szaporítják (március—áprilisban).

Ageratum.

Ágerdőlés a. m. a fák ágainak lemetszése, lenyesése. Az Á.-t leginkább fiatalabb erdőkben alkalmazzák, hogy a fák egyenesebben, nagy ágak fejlesztése nélkül felnőjjenek és a szomszédos fáktól elnyomott értékesebb fák felszabaduljanak. Az Á.-t tisztítóvágás vagy a vigályítás alkalmával hajtják végre. L. *Vigályítás* és *Tisztítóvágás.*

Ager publicus l. *Agrártörvények.*

Agershus (*Akershus*), 1. kerület Krisztiánia norvég tartományban a Krisztiánia-fjord mellett 5321 km² területtel (1900) 116,228 lak. Járásai: Aker és Follo, Nedre- és Övre Romarike. — 2. *A.* erősség arzenállal, fegyházzal. Róla vette nevét *A.* kerület.

Agesandros, gör. szobrász; Athenodoros és Polydoros társaságában a híres Laokoon-csoport (l. o.) megalkotója.

Agesilaos, spártai király, Archidamos fia; sánta és alacsony termetű létére nagy eszénél és erélyénél fogva a görögök egyik legnagyobb hadvezérévé küzdötte fel magát. Kr. e. 442. szül., 399. Lysandros támogatásával elnyerte a királyságot. Biztatására az ephorok elhatározták, hogy Spárta a perzsák ellen háborút indít. 396. A. Efezusban termett és miután Tissaphernes perzsa szatrapa a fegyverszünetet megszegte, többször megverte a perzsákat, Frigiát és Likiát elfoglalta és már Perzsiába készült nyomulni; midőn értesült, hogy a perzsák ösztönzésére Athén, Korinthos és Téba hazája ellen szövetkeztek. Kis-Ázsiából rendkívül gyors szárazföldi menetben sietett Spárta megmentésére és az egyesült ellenséges hadat Koroneiánál 394. megverte. A korinthosi háború további folyamán változó szerencsével harcolt s bár Téba a spártaiakat 370-ben Leuktránál legyőzte, Epaminondas még sem tudta Spártát elfoglalni. A mantineiai csatában 362. vereséget szenvedett ugyan, de a kötött fegyverszünet békét hozott hazájának; ezalatt új csapatokat gyüjtött és 361.

[illegible] ptomba vezette őket, hol a bennszülött királyokat a perzsák ellen oly sikerrel támogatta, hogy számos ajándékokkal indulhatott haza. De útközben 358-ban meghalt. Életrajzát az ókorban megírta nagy tisztelője és barátja Xenophon, később Plutarchos is. V. ö. *Hertzberg*, Das Leben des Königs A. (Halle 1856). *Stern*, Geschichte der spart. u. theb. Hegemonie (Dorpat 1884).

Ágész oly egyén, ki az erdőben száraz ágakat szed (gyűjt). A régi úrbéri törvények a faágszedőt *ágász* vagy *ágész*-nak is nevezik. Az erdőben legelő marháról, mely az ágakat szedegeti le, egyes vidékeken szintén mondják, hogy *ágész*.

Ageuzia (gör.), az ízlelés elvesztése, előfordul agyi idegbántalmak, középfülgyulladás és hisztéria tüneteként.

Agevole (olasz, ejtsd adzsevole), zenei műszó, a. m. könnyedén, folyékonyan.

Agfa, rövidítése a berlini *Aktiengesellschaft für Anilin-Fabrikation* néven fényképészeti cikkek gyártására alakult r.-t.-nak.

Ágfa, oly faanyag, mely az ágakból került ki. A vastag ágak felhasítva *hasábfát*, a kevésbbé vastagok *dorongfát*, az egészen vékonyak *rőzsefát* v. *gallyfát* szolgáltatnak. L. *Faválaszték* és *Tüzifa*.

Agfa-erősítő, a fotografálásnál használt folyadék gyenge negativ-lemezek erősítésére, rodan higany-kettős-sókból áll.

Ágfalva (Agendorf), kisk. Sopron vmegye soproni járásában, (1900) 1816 tulnyomóan németajkú, evang. lak., vasúttal, postával és távíróval, takarék- és segítőszövetkezet, gőzmalom, tűzoltóság; termékeny gesztenyés és szőllős lejtőkkel. A brennbergi (l. o.) gazdag szénbányával 9 km. vasút köti össze. A. egyike legrégibb irott emlékkel biró helységeinknek. Már 1195-ben Dág név alatt a borsmonostori szerzetnek adományozták, 1390. Sopron város tulajdona lett s az maradt egészen a mult századig. Itt van székhelye a brennbergi bányatársulat igazgatóságának.

Aggályos az az okirat, amelyen törlés, vakarás, közbeszúrás vagy más külső hiány vagy rendellenesség van; hogy az A. okiratnak milyen bizonyító ereje van a perben, azt szabad mérlegeléssel a biró itéli meg.

Aggastyánrész *(Altenteil, Leibgeding)*, a jogban az a járadék v. ellenszolgáltatás (kikötmény), amelyet a szülők birtokát átvevő gyermekek a szülőknek biztosítnak. Leginkább a parasztosztálynál fordul elő ez a régi szokás, és részben annak köszöni a létét, hogy a régi földesurak mindig erőteljes jobbágyokat óhajtottak, s az elaggottakat a birtok átadására kényszerítették jogutódaik részére. Az aggastyánrész különbözőképen állapítható meg, termesztményekben és természetbeni szolgáltatásokban vagy pénzben.

Aggató v. *függesztő* (tengerészet, ném. *Hanger*, ol. *colonne*, ang. *pendant)*. Rövid, vastag kötél, mely az árboctörzs ormáról függ alá, homorugyűrűvel a végén, melybe csigát lehet akasztani terheknek a hajó fedélzetére való emelésére. Vitorlás hajók, valamint régibb gőzösök árbocain 2—3 ilyen A. is van, különösen a nagyobb csolnakoknak be- és kirakodására. Ujabb gőzösökön e célra az ú. n. rakodó dorong (l. o.) szolgál.

Agg ellenség, *agg farkas*, *agg ördög* (hostis antiquus), régente az ördögnek gyakran használt elnevezései.

Agger (lat.), a római erődítmények, nevezetesen a táborok sáncának volt a neve; különösen a várostromoknál épített sáncot nevezték A.-nak.

Agger-csatorna, l. *Limfjord*.

Aggeus, próféta, l. *Chaggáj*.

Aggfű, *anyafű* a. m. az első kaszálású fű, melynek felszárítása után az *aggszéna*, *anyaszéna* készül; különbözik tőle a *sarjú*, t. i. a másod- és harmadnövésü fű, mely a *sarjuszénát* adja.

Aggharcos, l. *Veterán*.

Aggházy, 1. *Gyula*, genre- és tájképfestő, szül. 1850. Dombóvárott Tolna vm.-ben. Gyermekkorában a zenéhez és festészethez egyenlő mértékben vonzódott, s egy ideig működött is a nemzeti szinház zenekarában, de később a festészet iránt való vonzalma kerekedett felül. Tanult Bécsben, majd később Wagnernél Münchenben, mig a hetvenes évek közepén Párisba ment, hol Munkácsy Mihály műtermében fejezte be tanulmányait. Első feltűnést keltő festménye a *Kártyavetőnő* volt, melyet csakhamar jellemzetes, életteljes képe: a *Dagasztó menyecske* követett. *Kényszer-koncert* című festménye, mely rongyos cigányzenészeket ábrázol, kik havas tájékon zeneszóval akarják megszelidíteni a véletlenül útjukra tévedt ordast, erőteljes jellemzésével az 1880-iki párisi Salon műbarátainak az érdeklődését is lekötötte s azok részéről vevőre is talált. 1881-ben *Terefere* című képével a műcsarnok Ráth-féle százaranyas díját nyerte el. Ez a műve jelenleg a nemzeti múzeum képtárában látható. Nevezetesebb festményei még: a *Kenderáztató*, a *Mosónők* és a *Lacikonyha*, mely a későbbi *No ne izéljen* genreképpel együtt a király birtokában van. Legújabb s legnagyobb genre képe a *Lakodalom*, melyet az 1908-iki londoni magyar kiállításon az angol művészek ezüst éremmel tüntettek ki. Az egyházi festészet terén *A bűnös asszony*-nyal keltett figyelmet. Ujabb időkben leginkább hangulatos tájképeket állít ki, melyekhez a Balaton vidékéről keres motivumokat. 1887—1896. az iparművészeti iskolán volt tanár s azóta a rajztanárképző főiskolán az alakrajz tanára.

2. *A. Károly*, zongoraművész, zeneszerző, szül. 1855 okt. 30. A. zongora tanulását 8 éves korában kezdte. Mestere Bartalus volt, majd 3 évig a Nemzeti Zenedébe járt s már ekkor megjelent egy kánonja (Budapest, Táborszky). 1870-ben a bécsi «Zenekedvelők Egyesülete» konzervatóriumának kiművelési osztályát és Brucknernél az elméletet végezte, ahol a II. évf. végén egyhangulag aranyérmet itéltek neki. Azután Budapesten Liszttől tanult tovább, majd a Liszt-ösztöndíjjal Párisba ment, hol Hubay Jenővel hangversenyeket rendezett. Közben, 1879—81 ig Franciaországban, Angliában és Belgiumban hangversenyzett. 1881. Algeriában sajtó alá rendezte az éppen elhunyt Vieuxtemps vázlatban maradt műveit. Olaszországon át hazatérve, a nemzeti zenede tanára lett, de Liszt ajánlata folytán csakhamar a berlini Stern-féle konzervatóriumban alkalmazták zongoratanárnak. 1889. végleg letelepedett Budapesten, mint a nemzeti zenedének és a Zenekedvelők Egyesülete intézetének tanára. 1891—92. a m. kir.

opera korrepetitora is volt. Zenekarra szerzett: szimfóniát, magyar táncot, Csiky G. *Szép leányok* és Almási (Balogh) Tihamér *Borzáné Marcsája* c. népszinművéhez zenét. Egy vonós négyesét (op. 25) és egy zongoraötösét a Hubay-Popper kamarazene társaság mutatta be. *Rákóczi* cimű szimfonikus énekköltemenye 1907 tavaszán került előadásra a bpesti nagy vigadóban. A *Gyászhangok* cimű művét a filharmonikusok adták elő. Egyéb művei: zongorára: *Moments caractéristiques* (16. mű, 15 külön darab); énekre: 5 magyar férfinégyes (17. mű); 5 dal 23. mű). Operája: *Maritta* (amely a m. kir. operaházban 1897. került szinre), énekes zongoraátiratban állami támogatással jelent meg: 3 mazurka (26. mű), 12 Lieder (op. 30 és 31); ném. és ang. szöveggel (Leipz., Kiesler kiadása); *Piéces intimes* (Boroszló, Hainauer kiad.); *Soirées hongroises* (5 drb, u. o.; a sorozat folytatása Bpesten, Bárdi kiad.); 8 férfikar (Pesti könyvny. r.-t.); *Magyar hangulatok* zongorára (op. 35. u. o.); *Gyászhangok* (u. o.); *Gyászinduló* 7. (u. o.), *Cinka Panna dala* (Rozsnyai); *Könnyű rapszódiák* (u. o.); 1909. 4 pályadíjat nyert zeneműveivel. Zeneelméleti cikkeket írt a *Zenevilág* 1901—1902. évi folyamába.

Aggiustamente, ol. zenei műszó, a. m. szigoruan időmérték szerint.

Aggkor. Régi törvényeink az A. kezdetéül a 60-ik életévet jelölik meg. Az A.-úak fel voltak mentve a gyámi tisztség viselése és a nemesi fölkelésben való részvétel alól. Ujabb törvényeink, nevezetesen a gyámi törvény 49. §-ának a) pontja megerősíti a gyámságra vonatkozólag a régi törvények érvényét. A 65, ill. 70 éves kor előfordul az 1885. XI. t.-c. 21. §-ában, amennyiben a 65 éves államtisztviselő, ill. 70 éves biró kérheti, a felsőség pedig elrendelheti nyugdíjazását. Végül az 1897. XXXIII. t.-c. az esküdtszéki szolgálat alól fölmenti azt, aki 70. évét betöltötte.

Aggkori biztositás, l. *Aggkori, rokkantsági és nyugdíjbiztosítás.*

Aggkori elmegyöngeség, l. *Elmegyöngeség.*

Aggkori emfizéma, l. *Emfizéma.*

Aggkori gyöngeség. A szervezetek a korral járó élettani átalakulások során bizonyos időponttól kezdve oly változásokon mennek át, melyek az egyes szerveket és az egész szervezetet a létért való küzdelem szempontjából tökéletlenebbé teszik s végül külső ok hozzájárulása nélkül is az élő lény elpusztulását okozzák. E változások gyüjtő neve az *aggkori sorvadás* és megnyilvánulása az A. Az A. lényegét a sejtek természetes — nem betegségből eredő — sorvadása és pusztulása teszi. A legnagyobb jelentőségű a vérerek falának elváltozása, az érelmeszesedés (l. o.), mely azonban sok tekintetben nem élettani, hanem beteges tünet. Az A. tünetei: a szemek alkalmazkodó képességének csökkenése (a 40-es években), megőszülés, a bőr ráncosodása a kötőszövet rugalmasságának csökkenése folytán, soványodás, fogak kihullása, nagyothallás (a dobhártya vastagodása és a hallócsontok összeforrása), a csontok és izületek sorvadása. Az agyvelő idegsejtjei pusztulnak s innen a lelki élet átalakulása. Az A. mint halálok (ritka) a központi idegrendszer sorvadása folytán szabja határát az életnek.

Aggkori öv, l. *Arcus.*

Aggkori, rokkantsági és nyugdíjbiztosítás, egyrészt az életbiztosítás, másrészt a munkásbiztosítás alágazatát alkotja, de minthogy a társadalom minden saját keresetére utalt rétege, különösen pedig a munkásosztály és a hivatalnoki kar nyomatékos sürgetése folytán majdnem minden számottevő államban ezzel a biztosítással legbehatóbban foglalkoznak, ez ma már a főágak keretéből messze kinőtt. *Aggkori biztosításnál* a biztosított fiatalabb éveiben bizonyos évi díjat befizet, v. egy nagyobb tőkét egyszerre elhelyez azzal a célzattal, hogy ha egy bizonyos kort elér, a biztosító társaság, intézet, egylet v. pénztár neki egy, a befizetésének megfelelő évi járadékot *(aggkori járadékot)* kifizessen. Ha a biztosított a befizetéseket azzal a kikötéssel teljesíti, hogy a biztosító társaság, intézet, egylet v. pénztár az évi járadékot már akkor tartozik kifizetni, ha a befizető a kikötött kor elérése előtt munkaképtelen lesz, beáll a *rokkantsági biztosítás.* Az aggkori és rokkantsági biztosítás együtt képezi a *nyugdíjbiztosítást*; ezt nyugdíjbiztosító társaságok, intézetek, egyletek, állami- v. magánvállalati, nyugdíj- v. ellátási pénztárak művelik. L. még *Munkásbiztosítás.*

Aggkori sorvadás, l. *Aggkori gyöngeség.*

Agglegény, olyan meglett korú férfi, aki nem akar házasodni. Régebben az A.-t politikai és erkölcsi okokból nem tekintették egyenjogú állampolgárnak. Ujabban pedig többször felmerült az az eszme, hogy az A.-re külön adót kell kivetni. Londonban Rowton lord bőkezűségéből négy nagy butorozott hotel épült szegényebb sorsú agglegények számára; ezekben 3557 szoba van; mindegyik fűtéssel és világítással együtt egy napra mintegy 60 f.-be kerül.

Agglomerál (lat.) a. m. felhalmoz, összerak; *agglomeráció,* tárgyaknak egybehalmozása egy egésszé.

Agglomerát, a geológiában oly törmelékkőzet, mely szögletes törmelékek ragasztóanyag nélküli halmaza. Gyakori a vulkánok oldalán és tövénél.

Agglomerát-rendszer, l. *Múzeumépületek.*

Agglutináció (lat.), a. m. összetapadás. A *sebészeti kórtanban* azt a folyamatot jelzik e szóval, mely a sebszélek elsődleges összeforrását végzi. A sebszélek közé ömlő szövetnyirok megalvadása eszközli. Az *általános kórtanban* A. névvel jelölik a vérsavónak azt a fertőző betegség folyamán szerzett tulajdonságát, hogy a kórokozó baktériumokat még erősen higított állapotban is (1:50—1:250-szeres higításban) összetapasztja. Ez összetapasztást Ehrlich elmélete szerint az *agglutininek,* összetapasztó anyagok végzik. Minthogy az összetapasztó hatást erős higításban a savó csak azon baktériumfajjal (vagy közel rokonával) idézi elő, mely az illető szervezetet fertőzte, a beteg szervezet vérsavójának e tulajdonságát a kórokozó bakteriumfaj megállapítására használhatjuk. L. *Vidal-féle reakció.*

Agglutináló nyelvek v. *ragozó nyelvek* azok, melyekben a szóalakok csupán a szótőhöz ragasztott hangokkal vagy szótagokkal képződnek, míg a flektáló nyelvekben magában a szótőben is megváltozhatnak a magánhangzók. Például németül

[illegible] *Bruch*; ellenben magyarul [illegible] L. *Nyelvek fejlődése*.

Agglutinált héj alatt az állattanban és őslénytanban (paleontologiai) olyan állati házakat értünk, melyek részben idegen anyagokból vannak fölépítve, pl. az egysejtű foraminiferák egy része a meszes v. szarunemű házanyagába homokszemeket, spongyatűket, kagylótöredékeket stb. cement tesznek be, agglutinálnak, miért is ezeket agglutinantiáknak nevezik.

Agglutinin (lat.) a vérszérum azon anyagai, melyek az *agglutinációt* (l. o.) kiváltják.

Aggófű (növ.) l. *Senecio*.

Aggok legyilkolása. Ahol az élettentartás erősebb fizikai munkát kívánt, sok helyen fennállott az a szokás, hogy a munkára képtelen aggokat és gyógyíthatatlan betegeket legyilkolták. Plinius és Mela szerint a hyperboreusok aggastyánaikat vidám lakoma után egy szikláról a tengerbe dobták. Hasonló szokás állott fenn Herodotos, Aristoteles, Strabon és Mela szerint a szkitháknál, triballusoknál, masszagétáknál és a hyrcanusoknál azzal a különbséggel, hogy e népeknél az aggokat gyermekeik megölték és hulláikat felfalták, mert azt tartották a legmegtisztelőbb temetésnek. A görögöknél Aelianus szerint az A. Keosz-szigetén és Szardiniában volt szokásos. A régi rómaiak, amint látszik, a Tiberis hídjáról taszították az aggastyánokat a folyóba; sokáig fenn is maradt a *sexagenarii de ponte* (hídra érett hatvanasok) szólásmód. Későbbi időkben Procopius beszéli a herulokról, hogy náluk a munkára képtelen aggastyánoknak és gyógyíthatatlan betegeknek el kellett pusztulniok; a régi szláv poroszoknál Praetorius tud hasonlót: a vagyontalan beteget tudta nélkül, az előkelő aggot kívánságára ölték meg. A szlávok közül egyebként a nyugati törzsek, a Keleti-tenger partján az ókori vendek vénei pusztíttattak így el hozzátartozóik segélyével. A skandináviai aggok öngyilkosokká lettek, részben a népgyűlés (a thing) mondta ki rájuk az éhhalállal való pusztulást. Svéd templomokban sokáig fenmaradtak az ú. n. «családi dorongok», melyekkel az aggokat v. fel nem épülőket egyik családtag ünnepélyesen agyonütötte. Marco Polo ázsiai népeknél hallott e szokásról. A grönlandi eszkimók a kietlen jégmezőkre vitték ki az aggokat, hogy ott v. az állatok v. az éhség vessen véget életöknek. Az A. számos ősállapotú népnél ma is életben levő szokás; a melanéziai szigetek lakói öregeiket elevenen eltemetik, a viti-belieknél az agg maga választhat halálnemet: vagy megfojtják v. elföldelik élve s ezt vallásos szertartások között a hozzátartozók végzik. A szokást leginkább oly népek ismerik, amelyek ma is vándor vadászok, v. kezdetleges földmívelést űznek s mindkét esetben gyakorta vannak éhezésnek kitéve; ilyenek: a csukcsok és korjékek É.-Ázsiában, Amerikai összes vörösbőrű nomádjai, a hottentották és bushmannok Afrikában, stb. Sokáig az A.-t a vad műveletlenség legbarbárabb jelének tekintették; újabban kitünt, hogy minde törzseknél egyébként az aggokat nagy tiszteletben részesítik, az egész tehát inkább kegyeletes ténykedés, mely megfelel ama régi vallásos felfogásnak, mely szerint amily állapotban megy át valaki a túlvilágra, olyanban marad mindvégig.

Åggöcs, a fa törzse v. vastagabb ágak anyagába harántosan benőtt ágak, melyek a szerfa szilárdságát és értékét nagyban csökkentik. Fenyőfáknál különösen sűrűen található. Az asztalos rendesen kiveri vagy kifúrja az Á-öt és helyettesíti megfelelően jó fával. Némely fát ellenben nagy becsüvé tesz az Á., amennyiben szép rajzot kölcsönöz neki. Ilyen fa a cirbolyafenyő. L. még *Ághely*.

Aggraváció (lat.) a. m. erősbítés, nehezítés; gyanúkeltés is. *Aggravál*, súlyosbít.

Aggregatae (növ.), régebben használatos neve annak a különfélekép körülhatárolt sorozatnak, mely főleg a Fészkesvirágúakat *(Compositae)* tartalmazza.

Aggregatio (lat.) a. m. fölhalmozás. — A növénytanban A.-nak nevezik az alsóbbrendű többnyire egysejtű növények által alkotott sajátságos halmazokat, (ilyenek: a baktériumok zoogloeája, az egysejtű moszatok kolóniája, családja), amelyekben sok egyén a közös munka elérésére társul, sőt sok egyén egész aggregációs fajjá egyesül (Myxobacteriaceae).

Aggregatum (lat. tömörület), különféle részekből eredő egész. Általában minden fizikai értelemben vett testet A.-nak, azaz egymástól különböző anyagrészecskék összetételének tekinthetni. L. *Halmazállapot*.

Aggresszinek (gör.), olyan baktériummérgek (toxinok), amelyek önmagukban a szervezetre nem ártalmasak, de a szervezet védő berendezéseit leküzdik s ugyanolyan csekély mennyiségű baktériumkulturával a szervezetbe fecskendezve, mely rendszerint nem idéz elő fertőzést, az infekciót halálossá teszik.

Aggresszió (lat.) a. m. támadás; *aggresszív*, támadó.

Agg-szó: 1. régi mondás, közmondás («Agg-szó, de igaz»); 2. pletyka, szófia-beszéd.

Aggtelek, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban, (1900) 557 magyar lak., postával u. t. Ragály. Régi község, már 1358. előfordul *Ogteluk* néven. Közelében van a *Baradla* nevű híres cseppkőbarlang, mely a világnak nagyságra nézve második barlangja. (Lásd a *mellékelt képet* és *alaprajzot*). A paleolit vagyis régi kőkorszakban emberek lakták. A csontházban a barlangi medve csontjaival, agyagcserepekkel, paleolitikus kő- és csontszerszámokkal együtt emberi csontvázat találtak, valamint új kőkorbeli csont- és agyagszerszámokat. Már akkor rendes temetkező hely volt. A tatárjárás és török háboruk alatt a lakosságnak menedékül szolgált. A barlang első felvételét Raisz Keresztély 1801—1802. végezte, de ő csak a Vaskapuig jutott. 1829-ben Vass Imre a barlangnak az átfúrás előtti végéig, a Pokolig jutott. A Magyarországi Kárpát-Egyesület 1885-ben bérbe, 1886-ban örökbe vette, ugyanakkor Münnich Kálmán a barlang mérnöki felvételét készítette el; majd Siegmeth indítványára új átjárót kezdtek törni, melyet 1890 márc. 15-én fejeztek be. Az A.-i barlang az 5797·28 m. hosszú főágból, a tulajdonképeni folyómederből és számos mellékbarlangból áll, melyeknek hossza ismét 2683·67 méter; a barlang egész hossza tehát 8480·90

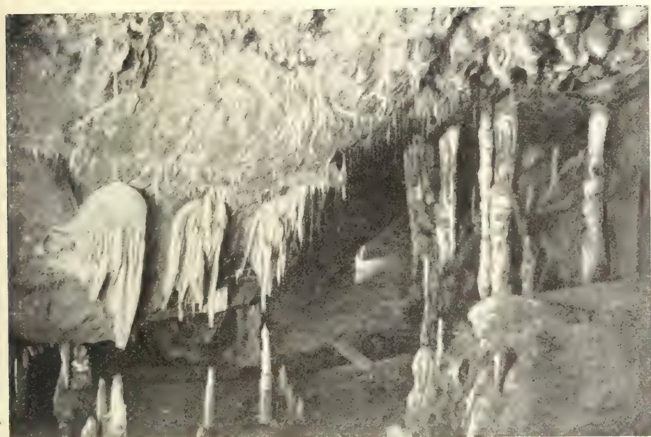
A tizenhárom aradi vértanu emlékoszlopa.

Minerva sisakja.

A ggteleki cikkhez.

EPPKŐBARLANG.

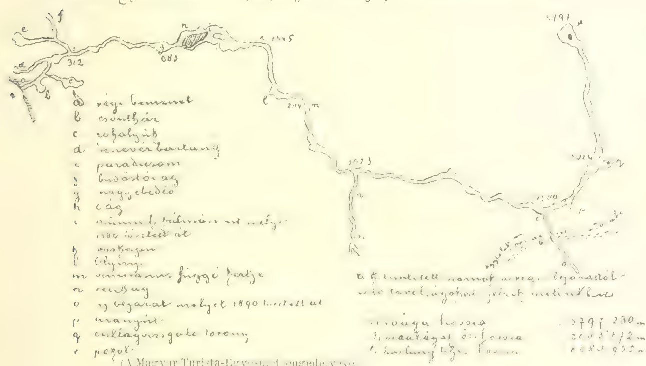
Apollo terme.

Török mecset.

méter, melyet csakis a Mammuth-barlang hossza múl felül.

A barlang bejárata a Poronyatető déli oldalán van. Lépcsők visznek le az előcsarnokba, amelyből jobbra az első mellékig a csontház ágazik ki; belőle folyik ki az Acheron-patak, mely a másikkal, a Stix-szel egyesülve az egész barlangon végig folyik. A csontház alját óriási sziklatömbök takarják s annak Temetési folyosó nevű részében találta Nyáry b. a prehisztorikus maradványokat. Az előcsarnokból az Acheronon átlépve, Palmira romjai és az Országtábla mellett elhaladva, a Királykutat érjük el, melyből kitünő víz bugyog ki. Jobbról hagyva az 1910-ik évben járhatóvá tett Rókalyukat, nehány lépcsőn a Nagytemplomba érünk (benne a Nagyoltár, Szentháromságoszlop), mely 27 m. széles s melybe a Denevérbarlang prehisztorikus lelőhelye nyilik. A Nagytemplomhoz a Kistemplom csatlakozik, mely 28—30 m. magas és széles. A büdöstói ágból a Stix balfelé a főbarlangba ömlik. Befordulva a büdöstói ágba, a keskeny, meredek Purgatoriumon át a Paradicsom előcsarnokába, majd a Paradicsomba jutunk. Visszatérve a főbarlangba, átmegyünk a Kistermen s elhagyva szt. János szobrát és a Nádoroszlopot, melyen József nádor 1806-iki látogatását örökítette meg, a Moria-hegyre mászunk fel, mely 80 m. magas és 50 m. széles üregben emelkedik. A Török fürdőnél elérjük a barlang mélypontját. A Parnasszus tövében ketté válik az út, balra az Ó-ágba, jobbra az Uj-barlangba vezet, mely kettő a Libanon hegyénél találkozik. Itt van a Baradla legnagyobb ürege, mely 100 m. széles és 80—85 m. magas; legnagyobb részét a hegyomlásból eredt Libanon tölti be. Elhaladunk a Murány vára, a Kaukázus, a Táborhegy mellett, hogy a Vaskaput elérjük; itt legszebb a Szultán pamlaga és az Olimpus. Kristálytiszta cseppkőképződmények a Tündérvár és Szemiramis függő kertjei. Utunkba ejtjük a Budai alagutat és a Retekbarlangot, míg az Aranyúton a barlang legszebb részét érjük el; a 35 m. magas Gellérthegy nevű sziklán 20 m. magas, 8 m. vastag, felfelé kicsúcsosodó oszlop, a Csillagvizsgáló torony áll, mely a barlang 32 m. magas boltozatát látszik hordani. Ganimedesz kútjánál szomjuságunkat oltva, 8 órai gyaloglás után a Pokolba, a barlang végére érkezünk. Ismét visszamegyünk az új áttörésig, ahonnan 330 lépcső megmászása után a napvilágra jutunk. A barlangot a Magyar Kárpátegyes. keleti osztálya gondozza s intézője Baksay Dániel A.-i ref. lelkész. Régi bejárata A.-tól negyedórányira van s mellette turistaház épült; az új bejárat, a falutól keletre, félórányira van a jósafői út mellett; az egész barlang bejárása 8 órát igényel, de az új bejárat mellett levő legszebb részek megtekintésére 3 óra elegendő. A. vasúti állomása Tornalja (kocsin $1^1/_2$ óra), továbbá Pelsőcz ($1^1/_2$ óra) a Dobsina felől, és Szin $1^1/_2$ óra) a Kassa és Miskolcz felől érkezők részére.

(A Magyar Turista-Egyesület engedelyével.)

Irodalom. Hunfalvy János, A magy. birod. term. viszonyainak leirása, II. 292; B. Nyári J., Az aggteleki barlang mint őskori temető, Bpest, 1881; Vass Imre, Az aggteleki barlang leirása 1831; Siegmeth K., Führer für Kaschau u. ... 1886; u. a. Az aggteleki barlang, TuristákLapja II. 142; u. a. Az aggteleki cseppkőbarlang, Eperjes 1890, 33 képpel; u. a. Az abauj-torna-gömöri barlangvidék különös tekintettel Torna vidékére és az aggteleki barlangra, Budapest 1892; [illegible] Rezső, Az aggt. barlang (Orv. és term. tud. XII. nagygyül. munk.) 1867. 44. l.; Münnich K. Az aggteleki cseppkőbarlang felmérése és áttörése (Magyar Kárpátegyesület évk. XVIII.) 1891. 27—32 l.; Siegmeth K., Az abauj-torna-gömöri barlangvidék, u. o. 33—52. l.

Ágh *István*, unitárius püspök, szül. Sepsiszentkirályon 1709., megh. Kolozsvártt 1786 jan. 22. Tanulmányait végezvén, három évet töltött Amsterdamban, honnan visszatérvén, 1738-tól a kolozsvári unit. főiskola tanára volt. 1724. egyházi főjegyző, 1758. püspök lett. Munkája: *Halotti beszéd Dési Judith asszony felett* (Szívben elrejtett em-

lett [illegible] (Kolozsvár 1770). Számos műve maradt kéziratban; közülök legnevezetesebb a Theologia christiana I–V. kötet. Ő adta ki Szentábrahámi Mihálynak Summa universae theologiae christianae secundum unitarios című kétkötetes munkáját (Kolozsvár 1787).

Agha Khan, az ismailita hitfelekezet (l. *Siiták*) jelenlegi maradványainak főnöke. L. *Asszaszinok*. Goldziher, Vorlesungen über den Islam, Heidelberg 1910, 254 l.

Aghani (betűkép: Kitab al aghâni, azaz: Az énekek könyve), az iszlam első három százada kulturtörténetének egyik leggazdagabb kutforrása. Szerkesztette az Irakból származott *Abul Faradzs Ali el Iszfahani* (szül. 897., megh. 967.). A műben száz darab válogatott ének van, a zenei kiséret megjelölésével. Mellékelve vannak a költők és dalnokok életviszonyaira vonatkozó adatok, a társadalom leirása, amelyben azok éltek, mindig mély betekintést engedve az arabok és a kalifátus iszlamelőtti korszakába. *Kosegarten* megkezdte az Énekek kiadását latin fordítással (Liber cantilenarum magnus), de csak 6 füzet jelent meg belőle (1840–1844). Első teljes kiadásuk 20 kötetben Bulakban jelent meg (a hidzsra 1285. évében), amelyhez *Brünnow* Rudolf egy kiegészítő kötetet adott (Leid. 1888); második teljes kiadását Kairóban 1326 h. adták ki. Az A.-ból kivonatokat Salhani adott: Choix de narrations tirées du K. e. A. (2 köt. Beirut 1888).

Aghbal *(Arbal)*, telep Marokkó K.-i részében mintegy 15 km.-nyire az algeriai határtól; mintegy 1000 lak., akik a Beni Sznasszen törzs tagjai. A. a hegység és az angadi síkság lakóinak fő vásárhelye; ezért a franciák már 1859. heves harc után megszállották és 1907. újból bombázták.

Ághegyháló, l. *Halászat*.

Ághely a fán olyan hely, ahol a törzsből az ág kiindult. Zárt erdőben, a törzsön az alsó ágak, világosság hiánya miatt akkor, amikor a törzs még vékony s az ágak gyengék, elszáradnak és lehullanak; a törzs A.-k nélkül fejlődik s egyáltalában kevés ága van. A szabadban növekedő fa ágai ellenben megmaradnak és ha utóbb valamely okból mégis elszáradnak, megmarad az Á. vagy *ággöcs*. A göcsös fa nehezen és nem egyenlően hasad, bajosan dolgozható fel és sok célra csekély haszonnal vagy egyáltalában nem használható. A göcsös deszkák összeszáradván, az ágmaradvány, az *ágcsap* gyakran kiválik s ekként az *áglyuk* támad. Az Á.-ból a fa gyakran korhadásnak indul. Az Á. nélkül való fa adja a legjobb *épületi* és *műszerfát*.

Aghi, az aranypor súlymértéke Tripoliszban ([illegible] g).

Aghlabidák, arab dinasztia É.-Afrikában, mely 827–878. Sziciliát is bírta, de innen a normannok által elűzetett. Afrikai uralmát a *fatimidák* (l. o.) törték meg.

Aghnam v. *aghnam ressémi*, Törökországban a juhokra vetett adó. Ez idő szerint juhonként 3 piaster, vagyis mintegy 60 fillér.

Aghuat, l. *Laghuat*.

Aghuri, l. *Arguri*.

Agiada, *dinasztia*, l. *Agis*.

Ágidi, l. *Aegidi*.

Agiia, járási székhely Larissza görög nomoszban a Kisszavosz (Ossa) D.-i lábánál, (1896) 2422 lakossal.

Agiles *Rajmund*, IV. Rajmund saint-gillesi és toulousei gróf udvari papja. Urával s a délfranciaországi keresztesekkel 1096. a Szentföld felé tartva, leírta Horvátországot és Szlavoniát is, melyet zordnak s lakóit tekintve vadnak jellemez, de még nem számít Magyarországhoz. (V. ö. *Racski* Ferenc, Documenta Historiae Croaticae periodum antiquum illustrantia, 461 l.)

Agilis (lat.) a. m. tevékeny, élénk, ügyes; *agilitás*, mozgékonyság, ügyesség; *agilis nemes* olyan ember volt, akinek csak a felesége volt nemes, de a felesége kuriája révén, mint kuriatulajdonos maga is nemesi jogokat gyakorolt. (M. Nyelvőr XXI. 330.)

Agilità (ejtsd: adzsilitá) olasz zenei műszóval a könnyedén való előadást irják elő. *Agilimente:* vidáman, könnyedén.

Agilolfingok, a legrégibb *bajor fejedelmi család*; őse *Agilolf*, Klodvig frank király vezére és rokona volt. Utolsó sarja volt II. Tasziló, kit Nagy Károly kolostorba záratott, s országát a frank birodalomba kebelezte (788). L. *Bajorország* történetét.

Agincourt, franc. helység, l. *Azincourt*.

Agincourt (ejtsd: azsenkur) *Jean Baptiste Louis George Seroux d'*, francia iró, szül. Beauvaisben 1730 ápr. 5., meghalt Rómában 1814 szept. 24. Előbb lovastiszt volt, azután művészeti tanulmányokra adta magát, beutazva Angliát, Németalföldet, Németországot, majd 1778 után Olaszországban tartózkodott. Kiadott egy művészettörténeti munkát, melyben különösen a középkor műalkotásait tárgyalta a renaissance delelőjéig esztétikai és kulturtörténeti alapon, szakítva az addig divott pusztán csak archeologiai szempontokkal. E munka: Histoire de l'art par les monuments depuis sa décadence au IV. siècle jusqu'à son renouvellement au XVI, csak halála után jelent meg teljesen (1812—1823, hat kötet, Páris). Egy másik műve: Recueil de fragments de sculpture antique en terre cuite (Páris 1811).

Aginia (növ.), növénytani műszó, a. m. *termőtelenség*, midőn valamely virágban nincsen termő, pl. a hímvirágokban.

Agio, l. *Ázsió*.

Agioszkóp (gör.), ködképek (l. *Bűvös lámpa*) előállítására szolgáló készülék.

Agiotage (franc.), l. *Azsiotázs*.

Ági öröklés, l. *Öröklés*.

Agira (előbb *S. Filippo d'Argiro*), város Catania olasz kerületben (Szicilia), Nicosiától délkeletre, Salso közelében. A 650 m. magas sziklán egy normann vár romja áll. A városnak (1901) 17,738 lak. van, kik jórészt bányamíveléssel foglalkoznak. Az ó-korban Agyrumnak nevezték. Diodorus Siculus híres történetiró szülőhelye.

Ági rendszer, l. *Lineális rendszer*.

Agis, több spártai király neve. 1. *I. A.*, Eurysthenes fia, a hagyomány szerint az ős-spártai Helos leigázója, a heloták osztályának szervezője, az *Agiada*-család törzsatyja. 2. *II. A.*, Archidamos fia, Agesilaos testvére, 427-ben került trónra. A peloponnesosi háborúnak egyik főmozgatója, ki

többször betört Attikába. 418-ban az argosziak ellen indult, de kedvezőtlen fegyverszünettel tért vissza; e csorbát a következő évben Mantineiánál fényesen kiköszörülte. 413-ban (állítólag Alkibiades tanácsára) megszállotta Attikában Dekeleiát s később 405-ben Athén ostromában is részt vett. 398-ban sikerrel harcolt Elis ellen. 397-ben meghalt. — 3. *III. A.*, 338-ban lett Spárta királya. Mialatt Nagy Sándor 334-ben Ázsiában harcolt, a perzsa szatrapák pénzével és hajóival, továbbá az issosi csatából menekült 8000 görög zsoldossal megkisérlette Görögországnak a makedóniai fenhatóságtól való fölszabadítását. Először Krétát támadta meg sikerrel, majd Peloponnesosba tért vissza, de Antipatros ellen Megalopolisnál csatát vesztett, melyben maga is hősies halált halt 330-ban. — 4. *IV. A.*, (245—241) idejében Spárta régi hatalma és ereje veszendőben volt. A polgárok száma 700-ra apadt s ezek közül is alig 100-nak volt birtoka. A hadsereg zsoldos perioikoszokból és helotákból állott. A 20 éves király elhatározta, hogy Lykurgos ősrégi alkotmányát lehetőleg helyreállítja. Egyik indítványa az volt, hogy a polgárok számát a gerusia a perioikoszokból és idegenekből 4500-ra emelje s köztük Lakonia földjét sorsvetés útján egyenlő részben ossza föl. A. kész volt a maga vagyonát is áldozatul hozni a közügynek. Másik indítványa az összes adósságok eltörlésére vonatkozott. Ez utóbbit Agesilaos nagybátyja támogatásával keresztül is vitte, de az előbbit királytársa, II. Leonidás és az ephorok meghiusították. A. időközben kénytelen volt az achajai szövetség felhívására hadseregével háborúba vonulni a Peloponnesost fenyegető aitoliaiak ellen. Mikor visszatért, ellenfelei elkeseredve megtámadták s ő egy templomban keresett menedéket. Innen azonban kicsalták és az ephorok halálra itélték. Ugyanez a sors érte anyját és nagyanyját, Archidameiát is.

Agistán, az Elbrusz-hegytömeg egyik hóval takart csúcsa a Kaukázusban, 4877 m. magas.

Agitáció (lat.) a. m. izgatás; a tömeg fölizgatása vmely politikai dologban való részvételre nyilvános helyeken tartott szónoklatokkal és a sajtó útján. *Agitál*, izgat; *agitátor*, izgató.

Agitato (olasz, ejtsd: adzsi—) a. m. izgatottan.

Agitator (lat. = *auriga)*, kocsis, főleg kocsiversenyeknél, ahol ügyességétől és erélyétől függött, hogy a nagy cirkuszban a győzelmet elnyerje. Foglalkozása nem volt oly megvetett, mint a gladiátoroké vagy hisztrióké; mindazonáltal csak rabszolgákat v. fölszabadultakat alkalmaztak A.-nak. Külön iskolákban nyert kiképzést és győzelem esetén értékes ajándékokat és pénzt kapott jutalmul, úgy hogy az A. nagy vagyont gyüjthetett össze. Nero császár is föllépett A.-ként s példáját követte az előkelő ifjúság is.

Agito, birmai súlymérték, l. *Giro*.

Ági vagyon v. öröklött vagyon, szemben a szerzeményivel, az a vagyon, amely az örökhagyóra felmenő rokonáról öröklés v. ajándék címén hárult; az oldalrokonokról az örökhagyóra hárult vagyon csak akkor Á., ha a hárulás törvényes v. ezt megerősítő végrendeleti öröklés útján történt és ha az így hárult vagyon arra is, akitől az örökhagyó kapta, a közös törzselődről szállt. Ha az örökhagyó végrendelet és leszármazó törvényes örökösök hátrahagyása nélkül halt meg, az Á.-t nem az általános törvényes örökös (a túlélő házastárs, v. ennek nem létében a törvényes öröklésre általában hivatott előd v. oldalrokon) örökli, hanem az visszaszáll felfelé menő fokozatos sorrendben arra az ágra, amelyről az örökhagyóra szállt, de csak odáig, ahonnan eredt; tehát az atyai ágbeli vagyon az atyai ágra, az anyai ágbeli vagyon az anyai ágra (paterna paternis, materna maternis). Az Á. mindig az illető ágbeli legközelebbi felmenőre száll vissza, s ha ez már nem él, ivadékai törzsönkint osztoznak benne; ha ily ivadék nincs, az Á. az egy fokkal távolabbi felmenőre (v. ivadékára) száll, ha a vagyon még erre nézve is ági természetü. Amíg az Á. nem került ki a hagyatékból, addig nincs helye szerzeményi öröklésnek (redintegratio); de ha az illető ágon nincs az ági öröklésre hivatott rokon: az Á. elveszti ezt a jellegét és szerzeményként kerül felosztásra. Az ági öröklésnek szerep jut a családi vagyon összetartásánál. Az Á. fogalma az 1884 előtti jogban ismeretes ősi vagyonból alakult, s elnevezése az orgb. ért. ideiglenes tvk.-i szabályain alapul. Legszebb kifejtését nyujtja *Zsögöd*, Öröklött és szerzett vagyon (Magánj. tanulm. I. k.). L. *Törvényes öröklés*.

Ágkör alatt az ágaknak a tűlevelű fáknál látható küllőszerü kiágazása értendő. Legteljesebben mutatkoznak és maradnak meg az Á.-ök az erdei fenyőnél. Két Á. között levő törzsrész Á.-köz nevet visel és minthogy minden évben egy-egy Á. és Á.-köz képződik, azok száma után valamely fa korát megközelítőleg meg lehet határozni. L. *Fanövekedés*.

Aglabidák, l. *Aghlabidák*.

Aglaïa, a Charisok egyike. L. *Charisok*.

Aglaia *Lour.* (növ.), a *Meliaceae*-család génusza 70 fajjal, melyeknek legnagyobb része az indiai—maláji területen él, egyesek azonban Polynesiában.

Aglaia, a 47. planetoid.

Aglaonema *Schott* (növ.), az Araceae (Kontyvirágfélék) család génusza, melynek 10 faja a maláji szigeteken és K.-Indiában honos. Alacsony cserjék, hosszúnyelű, lándzsás levelekkel, torzsavirágzattal, melynek buroklevele alul összegöngyölődik, felül nyitott, nem szűkül össze. A legtöbb faj kultivált dísznövény, pl. az *A. commutatum* Schott., tarka levelekkel.

Aglaophamos, Pythagorasnak az orfikus misztériumokba való bevezetője és oktatója. Az ő nevéről nevezte el *Lobeck* híres művét a görögök misztikus vallástanáról.

Aglar, Aquileja (l. o.) középkori neve.

Aglauros (v. *Agraulos*), Kekropsnak, Attika első királyának leánya, kinek az Akropolisz északi oldalán volt szentélye *(Aglaurion)*, ahol az athéni ifjak fegyverzetben tették le a polgári eskü[illegible]. Midőn a jósda egy hosszú háborúban a győzelmet egy athéninek önkénytes halálától tette függővé, A. feláldozta magát hazájáért és leugrott a fellegvárból. Egy más változata: mond[illegible] hogy Athene istennő A.-nak és nővéreinek, Pandrososnak és Hersének, átadta egy ládikába zárva a csecsemő Erichthoniost, avval a paranccsal, hogy nem szabad megnézniök, mi van benne.

Pandrosos engedelmeskedett. A. és Herse azonban [illegible] kiváncsiságból kinyitották a ládát s mikor abban [illegible] megpillantották, annyira megijedtek, hogy [illegible] az Akropoliszról és szörnyet [illegible].

Aglegmut [illegible], az eszkimók egyik [illegible] Alaszka [illegible] partján az é. sz. 58° körül.

Agli [illegible] serleg, l. *[illegible]*

Aglıardi [illegible] bíboros, szül. 1832. szept. [illegible] (Bergamo közelében). 1887. XIII. Leo pápa [illegible] kü[l]dte, hogy az angolok és portugálok között fennforgó egyházi kérdéseket [illegible]. Azután a rendkívüli egyházi ügyek [illegible] nevezték ki. Majd mint apostoli [illegible] küldték. 1893. bécsi nunciusnak nevezték ki. 1895 tavaszán Magyarországot látogatta meg, volt Esztergomban, Bpesten, Nagyváradon, mely alkalmakkor az egyházpolitikára [illegible] nagy feltünést keltettek. Bánffy Dezső b. miniszterelnök máj. 3. ez ügyben meginterpelláltatta magát s nyomban megadott válaszában kijelentette, hogy A. túllépte azt a határt, amely őt belügyi kérdéseinkre vonatkozólag mint egy [illegible] hatalom képviselőjét itt meg illeti. E nyilatkozatra Kálnoky gr., akkori külügyminiszter [illegible] válaszolt minek eredménye előbb Kálnoky lemondása, majd egy év mulva (1896 jun.) A. visszahivatása lett. Közben azonban még Bécsben bíborosi méltóságot nyert, megkapta a Szt.-István-rend nagykeresztjét s 1896 máj. Ferrarába érsekké neveztetett ki. 1902. a pápa kinevezte a Propaganda prefektusává. Az 1903. évi konklavéban a komoly pápajelöltek közé tartozott.

Agliatau *L.*, a pávaszem-pillék *(Saturnidae)* családjából való éjjeli lepke. Hazánk összes bükkerdeiben [illegible] elég gyakori. Hernyója főleg az erdei bükkön *(Fagus sylvatica)* él.

Aglossa (állat), a *farktalan kétéltüek (Amphibia)* rendjének egyik alrendje, melynél a nyelv hiányzik. Ide tartozik egyebek között a *Pipa americana (dorsigera)* nevü délamerikai békafaj. L. *Békák.*

Aglosszia (gör.), a nyelv veleszületett hiánya.

Aglypha (állat), a tömörfogú kigyók, a siklófélék *(Colubridae)* családjának egy csoportja, melyre jellemző, hogy az idetartozó kigyóknak csak egyfajta foguk van s ez egészen tömör, nincsenek rajta se barázdák, se csatornák; az e csoportba való kigyók ártalmatlanok, mert méregfoguk nincsen.

Ágmeder, a folyóág medre, ellentétben az anyamederrel; rendesen sekély.

Agnáció, l. *Agnatio.*

Agnadello [illegible], falu Cremona olasz [illegible]; 2086 lak. Itt győzték le a franciák XII. Lajos alatt 1509 máj. 14-én a velenceieket, a spanyol örökösödési háborúban pedig Vendôme aratott itt győzelmet Eugén herceg felett 1705 aug. 16-án.

Agnano [illegible] ártalmas kigőzölgése miatt 1870. lecsapolt tó Nápolytól 8 km.-re; kialudt tűzhányó beomlott kráterét töltötte ki. Déli oldalán vannak a San Germano kéngőz-fürdői, keleti oldalán az ú. n. *kutyabarlang.* Ez utóbbi talajának repedéseiből szénsavas gáz tódul ki, mely benne mintegy 30 cm. magasságig terjed. A barlang be van csukva, őre az idegen látogatók kivánatára kutyát visz bele, mely a szénsavas levegőben elpusztul, ha idejekorán ki nem viszik.

Agnathia (gör.), az alsó állcsont veleszületett hiánya, többnyire a fülek összenövésével *(synotia* l. o.) jár.

Agnatio (lat.), a római jogban azoknak családi köteléke, akik ugyanazon atyai vagy férji hatalom (patria potestas, manus) alatt állanak, avagy állanának, ha a hatalomviselő még életben volna. Az A. volt a régi római családi szervezet és öröklési jog alapja, míg ki nem szorította a *cognatio*, a vérrokonságon alapuló családi kapcsolat.

Ágnes, 1. *szent*, a legenda szerint szép, előkelő keresztény hajadon Rómában, Diocletianus alatt 304. vértanu-halállal mult ki. Szimbóluma a bárány; emléknapja jan. 21-ike; e napon szokta a pápa a bárányokat megszentelni, melyeknek gyapjából az új püspökök invesztiturájára a palliumok készülnek.

2. *Á., magyar királyné*, III. István király neje, Henrik ausztriai herceg leánya. III. István halála után (1173), bár Á. várandós volt, III. Béla lett a király. Á. atyjához tért vissza s némelyek szerint karintiai Hermanhoz (megh. 1181.) ment másodszor férjhez. Megh. 1182—84 közt.

3. *Á.* vagy *Anna, antiochiai hercegnő,* III. Béla király neje, l. *Anna.*

4. *Á., boldogságos*, III. Béla király unokája. Apja Przemisl Ottokár cseh király, anyja III. Béla király leánya, Konstancia volt. 1205. szül. Prágában. Három éves korában egy lengyel herceggel jegyezték el s a tribnici ciszterci apácáknál neveltették. Jegyese meghalván, hat éves korától a csehországi doxani kolostorban nőtt fel. Később több fejedelmi kérője volt, köztük II. Frigyes császár, de ő szűzi életre határozta magát. Rokonai ezt ellenezték, de IX. Gergely pápa helyeselte szándékát. Ebben az időben alapították szt. Ferenc rendjét s Á. e rendnek Prágában kórházzal egybekötött kolostort alapított. Alapított egy másikat is szt. Ferenc második rendjének, a Klarissza-apácáknak. Ez utóbbiak közé lépett maga is 1236-ban és IX. Gergely parancsára ugyanott fejedelemasszony lett. 1282 márc. 6-án fejezte be istenfélő életét. XII. János pápától több város kérte szentté nyilvánítását, de a szentté avatás nem történt meg. A régi irók azonban Á.-t *boldogságosnak* nevezik.

5. *Á.* vagy *Anna, macsói hercegnő,* IV. Béla király leánya, l. *Anna.*

6. *Ausztriai Á., magyar királyné,* Albert ausztriai herceg leánya, szül. 1281. máj. 18., megh. 1364. május 13. Tizenhat éves korában ment férjhez III. András magyar királyhoz; ő volt az egyetlen Habsburg-leány az Árpádok családjában. 1301. férje halála után Bécsbe, 1308. atyja meggyilkolása után magyarországi birtokaira, majd 1313-ban Svájcba, az általa Aargauban alapított königsfeldi apácakolostorba vonult vissza. Ennek ajánlotta fel Magyarországból hozott 800 drb drága ékszerét, s ott végezte be életét. Tetemeit utóbb Sankt-Paul kolostorba, a karintiai Lavant-völgybe vitték, a hol siremléke is áll.

Nagyon kedvelte a tudományokat és a művészeteket s 1335 táján ott készítette egyik antipendiumát (oltár elé való szőnyegét), melyre saját és boldogult férje védőszentjének a képét is hímeztette. (V. ö. *Száraz* Antal, Á. királyné antipendiuma, Archaeol. Értes. 1891.) Még érdekesebb — eleinte hibásan burgundi Merész Károlynak tulajdonított — házioltára (diptychona), melyen Szent István, Szent László, Szent Imre, Szent Erzsébet, Szent András stb. alakjai láthatók. (Ism. *Stammler*, Der sogenannte Feldaltar Karls des Kühnen, Bern 1880; *Czobor*, Arch. Értesitő, 1890.) E nevezetes műdarab 1882 óta a berni múzeum tulajdona. (*Pór* A., Á. magyar királyné s leánya Erzsébet élete. Kathol. Szemle, 1888 és külön, Budapest 1888.) Arch. Ért. 23. év. Századok, 1872, 190. és 192. l. *Hummel*, Die Grabstätte einer Königin von Ungarn. P. Lloyd 1897. dec. 30.

7. *A., orlamündei grófné*, l. *Fehér asszony*.

Ágnes-forrás, l. *Moha*.

Ágnes-katakomba, l. *Katakombák*.

Agnezit (ásv.), bizmutkarbonát, földes, steatitszerű, Cornwallból (Szt. Ágnes).

Agni, a tűz istene az ó-ind mitologiában. Neve annyit tesz szánszkritul, hogy tűz (latinul ignis). Villám alakban jött le először a földre. Mikor aztán megunva a földi életet, onnan elbujdosott és elrejtőzött, Matárisvan, az ind Prometheus hozta le ismét az emberekhez. Ez időtől fogva mindig elő tudták A.-t varázsolni két száraz fa összedörzsölésével a föld lakói. A védák korában, mint közvetítő az emberek és a halhatatlanok közt, egyike volt az ind pantheon legtiszteltebb alakjainak. V. ö.: *Kuhn*, Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks (Berlin 1859); *Holtzmann*, Agni nach den Vorstellungen des Mahâbhârata (Strassb. 1878); A. *Hillebrandt*, Vedische Mythologie (Boroszló 1891—99, 3. köt.).

Agnitio (lat.), 1. perben a beismerés, 2. a római jogban az örökségnek a prétori jog szerint való elfogadása. *A. bonorum possessionis* — ellentétben az örökségnek a polgárjog szerint való elfogadásával — aditio hereditatis — amely megkülönböztetésnek ma jelentősége nincs; 3. ráismerés, felismerés.

Agno, folyó, l. *Frassine*.

Agnoéták (gör.) a. m. nemtudást vallók, latinosan *agnosztikusok*. Themistius alexandriai diakon után azt tanították, hogy Krisztus némi dolgokat nem tudott, mert hiszen maga mondta (Márk 13, 32), hogy az utolsó itélet napját nem tudja.

Agnolo, *Baccio d'*, olasz építőművész, l. *Baccio d'Agnolo*.

Agnomen (lat.) a. m. melléknév. *Agnominatio* szónoklati műszó a. m. hangrokonítás, szójáték két olyan szóval, amely hangzásra nézve rokon, de jelentésre nézve külön értelmü.

Agnone (ejtsd: anyóne), város Campobasso olasz tartományban, Isernia járásban, a Trigno folyó felső völgyében, (1901) 9793 lak., kik főleg rézáruk készítésével foglalkoznak.

Agnosia, l. *Lelki vakság*.

Agnostus, *Brongt*, l. *Trilobiták*.

Agnoszkál (lat.), magáénak ismer, magához tartozónak vall, elismer; a törvényszéki orvostanban a holttest felismerését értik alatta.

Agnoszticizmus, az a nézet, mely szerint ránk nézve megismerhetlen, hogy a dolgok mik valósággal. Ennek a nézetnek a föltétele abban van, hogy a közönséges megismerés, főleg a tapasztalat, nem az igazi, hogy nem mond meg nekünk mindent. Akik már most ennek alapján azt állítják, hogy a tapasztalat nem mond ugyan mindent, de amit nem mond meg, azt más úton-módon se tudhatjuk meg, azok az *agnosztikusok*. Az A. így lemondó világfölfogás, áthághatatlan korlátokat vet az emberi ismeretnek. Ebben az értelemben Kant is ide számítható, mert tanítja, hogy csak jelenségeket ismerhetünk meg, magukat a dolgokat, a magánvalót (l. o.) nem érhetjük föl értelmünkkel. Műszóvá azonban inkább az újabb ang. filozófusok tették, főleg *Herbert Spencer*, akinek filozófiájában a dolgok valójának megismerhetetlensége egyik főtétel. A *pozitivisták* is ide tartoznak.

Agnosztikusok, l. *Agnoéták* és *Agnoszticizmus*.

Agnotozói kor (geol.), a. m. *algonkium* (l. o.)

Agnus castus (növ.), l. *Szűzbarack*.

Agnus Christi, növénytermék, l. *Isten báránya*.

Agnus Dei (lat.) a. m. *Isten báránya*; igy nevezte Krisztust keresztelő szt. János (I, 29.); e szavakkal a kat. egyházi liturgiában rövid miseima kezdődik, melyet a misézö pap, a szent áldozás (communio) előtt, mellét verve háromszor ismétel. *A.*-knek, v. egyszerüen *Agnus*-oknak nevezik továbbá azokat a viasz-báránykákat is, melyek a husvéti gyertya maradványaiból készülnek és amelyeket a pápa uralkodása első és azután minden hetedik évében fehér vasárnapon szokott megáldani és előkelő személyek és templomok között kiosztani.

Agnus Scythicus (növ.), l. *Szittya bárány*.

Ágnyesés. A fák ágait részint azért nyesegetik le, hogy az általuk elborított alacsony csemeték v. fák a beárnyékolástól felszabaduljanak, részint oly célból, hogy a lenyesett ágakat, az *ágnyeseléket*, v. röviden *nyeseléket* takarmánynak, alomnak használják. Némelykor bizonyos fákat rendesen nyesegetnek; ez az eljárás *nyeső-* v. *nyeselőüzemmód* (l. o.) név alatt ismeretes.

Ágó, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, a Garam völgyében, (1900) 415 magyar lak., u. p. Málas, u. t. Zseliz. Már 1270. említtetik Agach, utóbb Ágh néven. A XVII. sz.-ban a b. Amadé és gr. Eszterházy-család birtáka, most gr. Breuner Ágost örökösei.

Agóchy v. *Agócsy*, régi magyar nemesi család, mely a Bocskay, Chapy, Sóvári Soós, Gálszécsy, Eszényi és Szerdahelyi családokkal együtt a IV. Béla alatt élt a Baksa nb. Simon ispántól (a mondai Michántól) származott. Simon ispán harmadik fiától Dénestől (1271—1290) veszi eredetét a Bocskay és az Agócsy-család. Dénes fia volt [illegible], kinek fiai Demeter, Dénes és László, akik [illegible] 75 között élt, ettől származik aztán le az A.-család. Simonnak unokái 1329-ben megosztoznak az ősi birtokokon, ez alkalommal a Bocskayak tulajdona lett Agócz és Kis-Bacskó, melyektől az A.- és Bocskay-család nevét vette. A család nemességét Zsigmond királytól 1418 márc. 19. kapta, amidőn Chapy András és rokonai a Baksa-nemből [illegible] Mihály, Péter, Elek [illegible]

volt a Székelyek, a Soós, Bocskay és Szendahelyi nemzetség tagjai a következő címert nyerték: kék mezőben ágaskodó arany oroszlán, mely felemelt mellső jobb lábával a mindkét szemét keresztül [illegible] kap a pajzs körül a sárkányrend jelvénye a [illegible] a pajzsbeli alakot mutatja. Az A.-család a XVI. sz. közepe táján halt ki. 1551 [illegible] oklevelekben meg előfordul. V. ö. [illegible] Magyarorsz. csal. I. 9; *Wertner* M. Magy. Nemz., I. 138; *Karácsonyi* J., M. Nemz. a XVI. sz. közepéig I. köt. A család címeréről l. *Csoma* J. Magy. nemz. címerek. Budapest 1903.

Agogé alatt a görögök általában a tempot értették. Ujabban Riemann Hugo lipcsei egyetemi tanár zeneelméleti műveiben az *agogika* szót a tempó apró, rendhagyó *módosulásainak* (az ú. n. tempo rubato-nak) megjelölésére használja, agogikai hangsúly alatt pedig a hangjegy némi meghosszabbítását érti, jele ∧.

Agome-hegység az Apossze hegylánenak legdélebb 840 m.-re emelkedő DNy.-i kiágazása Német Togóban buja növényzettel.

Agomes szigetek, l. *Hermit-szigetek*.

Agon, görög szó zenei, drámai és gimnasztikai verseny jelölésére, a versenybírónak ezért *agonotéta* volt a neve. Rómában már a köztársaság hanyatlásakor utánozták az A. intézményét, Nero pedig négyéves időközökben állandósítani is iparkodott. A leghíresebbet Kr. u. 86-ban Domitianus alapította; ez volt az *A. Capitolinus*, nagy zenei versenyek számára, melyet egy erre a célra épített Odeumban tartottak; ugyanő épített a Marsmezőn egy stadiumot gimnasztikus versenyek tartására. Nagyszabású A.-t tartottak Kr. u. 248. Róma ezeréves fönnállása ünnepére.

Agonales (lat.), l. *Salii*.

Agonalia (lat.), l. *Agonia*.

Agone (gör.), térképeken ama helyek összeköttetési vonala, amelyeknek magnétikus deklinációja = 0.

Agone, helység a francia Dahomében (Afrika) mintegy 20,000 lak.

Agonia, *agonalia* (lat.), állandó római ünnepnapok különböző istenek tiszteletére. Jan. 9-ike Janus, márc. 17-ike Mars stb. ünnepe volt. Az elsőről van legrészletesebb tudomásunk, midőn a rex saxorum egy kost áldozott az első Isten tiszteletére. Ilyenkor az áldozó pap ünnepiesen megkérdezte a gyülekezetet: «agone» azaz: elővezessem-e a kost? E kérdésből származott az ünnep elnevezése.

Agónia (gör.), a haláltusa. Jellemzi az arckifejezés eltorzulása, az érzés és a mozgás fokozatos megszünése, a hangtalanság, a nyelv, az ajkak szárazsága [illegible] elhokulése, a hörgés, a pulzus kicsiny és intermittáló volta, a végtagok hidegsége, amely lassanként átterjed a törzsre is. Csak az olyan betegségeknél fordul elő, ahol az élet csak fokozatosan szünik meg; ritkán tart 24 vagy 48 áránál tovább. A régi görögök úgy fogták fel, mint az élet és halál közti küzdelmet: innen kapta a nevét is.

Agonisztika (gör.), a küzdés versenyművészete, l. *Agon*.

Agonisztikusok (gör.), vagyis a haláltusa kedvelői, másként Krisztus harcosai. Igy nevezték magukat Afrikában a IV. sz.-ban azok a rajongó aszkéták, kik ellenségei voltak a munkának, a házasságnak, valamint a szerzetesi életnek is; emellett rajongva keresték a halált, mely által magukat szentekké dicsőültöknek hitték.

Agonotéta (gör.), l. *Agon*.

Agonus cataphractus *L.* (vértes kölönte, állat), a tüskeparás halak rendjébe tartozó faj. Törzse elől sokkal vastagabb, nyolcszögletes, hátul vékonyabb és csupán hatszögletű; megnyúlt arcorrán négy kiálló nyujtvány van; színe fölül sötét barnásszürke barna harántsávokkal, alul fehéres, testhossza 15—25 cm. Az Északi-tengert lakja, főleg a partok közelében tartózkodik; apró rákokat eszik; máj.–jun. ívik. Húsát kevésre becsülik, ezért a halászok a kifogott halat visszadobják a tengerbe.

Ágop *János*, a XVII. sz.-ban élt örmény nyelvész, ki azon fáradozott, hogy az örmény nyelvet latinosítsa. Ez az iránya volt 1674. kiadott Puritas linguae Armenicae című munkájának. Latin-örmény nyelvtant is írt.

Agora (gör.), eredetileg gyülés, később a görög városokban a piac neve. Az A. az összes üzleti, politikai és vallásos életnek középpontja volt.

Agorafóbia (gör.), ideges embereknek a nagy tágas tértől, utcáktól való félelme. L. *Fóbia*.

Agorakritos pároszi származású gör. szobrász a Kr. e. V. sz. második felében; Phidias tanítványa, aki a mesterhez nagyon közel állott. Alkotásai között szerepelnek irott forrásainkban: az itoniai Athene, a koroneai Zeus és az athéni Kybele. Legnagyobb hírü műve volt a Rhamnusban fölállított életnagyságot meghaladó Nemezis szobra pároszi márványból. E szobor fejének egy kis töredékét a londoni British Múzeum, a talapzat ránk maradt részleteit pedig az athéni Nemzeti Múzeum őrzi. Az e töredékekkel való rokonság révén emlékanyagunk köréből a kutatók több szobrot hoztak A. nevével kapcsolatba.

Agoranomén (gör.), vásárbiztos számos régi görög városban. Athénben évenkint tizet sorsoltak ki, öten a város, öten a Pireus kikötő piaci forgalmát ellenőrizték.

Agordo, az A.-i kerület székhelye Belluno olasz tartományban, a Cordevole mellett. A Cordevolevölgyben gazdag réztelep, melyet a XV. sz. óta aknáznak. (1901) 740 lak.

Ágost, férfinév (latinul: *Augustus*, angolul: *Augustus*, franc.: *Auguste*, németül: *August*, olaszul: *Augusto* v. *Agosto*, spanyolul: *Augusto*). Nevezetesebb fejedelmi személyiségek e néven:

[**Braunschweig**.] 1. *I. Á., braunschweigi herceg*, szül. 1568., megh. 1636. 1594-ben Magyarországon harcolt a törökök ellen. 1610. püspök lett, de bátyjának, Keresztélynek halála után 1633. átvette a hercegségben az uralmat.

2. *II. Á., az ifjabbik, braunschweig-wolfenbütteli herceg*, Henrik hercegnek fia, szül. 1579 ápr. 10., megh. 1666 szept. 17. Beutazta Olasz-, Francia- és Angolországot s kora legtudósabb fejedelmének tartották. Harminc évig visszavonultan élt Hitzaker várában. Itt írta *Gustavus Selenus* álnéven híres művét: Das Schach- oder Königsspiel (Leipz. 1616); másik munkája a Cryptomenyticae et Cryptographiae libri IX (Lüneburg 1624). 1634.

Wolfenbüttelt örökölte. Könyvtárát is Wolfenbüttelbe tette át s 180 ezer kötetéről sajátkezüleg írt öt kötetre terjedő katalogust. II. A. a Braunschweig-ház ifjabb wolfenbütteli ágának megalapítója. V. ö. *Bethmann*, Herzog A., der Gründer der Wolfenbütteler Bibliothek, Wolfenb. 1863.

[**Lengyelország.**] L. alább: *Szászország.*

[**Oldenburg.**] 3. *Á. oldenburgi nagyherceg*, Péter nagyherceg fia, szül. 1852 nov. 16. Oldenburgban. 1900 jun. 13. jutott uralomra. Első feleségétől *Erzsébet* porosz hercegnőtől (megh. 1895.) született leányát *Zsófia Sarolta* hercegnőt Eitel Frigyes porosz herceg, II. Vilmos német császár másodszülött fia vette nőül. Második neje (1896) *Erzsébet* mecklenburgi hercegnő, kitől 1897 aug. 10. *Miklós* nevü fia született. A nagyherceg halála esetére, fiának kiskorusága alatt, nejét a kormányzóságból 1907. ki akarta zárni, amiben az oldenburgi tartománygyülés csak 1909. nyugodott meg. E törvény értelmében Frigyes Ferdinánd schleswig-holstein-sonderburg-glücksburgi herceget illeti majd a gyámság és régensség.

[**Poroszország.**] 4. *Á. Vilmos, porosz herceg*, I. Frigyes Vilmos porosz királynak második fia, szül. Berlinben 1722 aug. 9., megh. Oranienburgban 1758 jan. 12. Kitüntette magát az első és második sziléziai háborúban, különösen Hohenfriedberg mellett és a hét éves háboruban Lobositz és Prága mellett; azonban bátyja II. Frigyes oly kiméletlenül korholta, hogy A. Zittau mellett kénytelen volt visszavonulni, s elhagyta a sereget. 1744. *porosz hercegnek* nyilvánították, mely címet ő viselte legelőször. II. Frigyes Vilmos király az ő fia volt, aki címét is örökölte.

5. *Á. Vilmos, porosz herceg*, II. Vilmos német császár negyedik fia, szül. 1877 jan. 29. Potsdamban. 1906—08. a bonni és strassburgi egyetemen tanult, ahol jogtudományi doktorrá avatták. Az I. gárdaezredben szolgált. 1908 okt. 22. egybekelt *Alexandra Viktória* schleswig-holsteini hercegnővel, édesanyja közeli rokonával.

[**Szász-Gotha.**] 6. *Á. Emil Lipót, Szász-Gotha és Altenburg hercege*, II. Ernő herceg fia, szül. 1772 nov. 21., megh. 1822 máj. 17. Apját 1804. követte az uralkodásban. I. Napoléont bámulta s okos viselkedésével országának kimélésére birta. A nép jólétének emelésére törekedett és sokat tett a tudományok és művészetek érdekében. Maga is irogatott. Idillikus rajzai *Kyllenikon* oder Auch ich war in Arkadien c. alatt jelentek meg. Befejezetlen maradt többek között *Emilianische Briefe* c. költői müve. Jean Paullal (Richter) levelezésben állott. Sokan különcnek tartották. V. ö. *Eichstädt*, Memoria Augusti, ducis Saxoniae, etc. Erfurt 1823. II. kiad.

[**Szászország.**] 7. *Á., szász választófejedelem*, Jámbor Henrik hercegnek és mecklenburgi Katalinnak fia, szül. Freibergben 1526 jul. 31., megh. 1586 febr. 11. Egy ideig Ferdinánd király prágai udvarában élt, hol ennek fiával, Miksával, a későbbi császárral szoros barátságot kötött. 1548. III. Keresztély dán király leányával Annával lépett házasságra. Bátyja halála után 1553. a kormányra és a választófejedelmi méltóságra jutott. A császár kegye révén új birtokokra tehetett szert. A kálvinistákat üldözte. 1580. a «Konkordienformel» alapján új szervezetet adott a protestáns egyháznak, mely azt merev ortodox formák közé szorította. Kiváló törvényhozónak és még jelesebb nemzetgazdának bizonyult. Befogadta a vallásuk miatt hazájukból kiüzött németalföldieket, mi a gyapjuszövés fölvirágzására vezetett. A drezdai könyvtár és a legtöbb tudományos és művészeti gyüjtemény neki köszönheti alapítását.

8. *I. Á. Frigyes, «az erős»*, 1694—1733. *szász választófejedelem*, 1697 óta *II. Á.* néven egyúttal *lengyel király*. III. János György választófejedelem és Anna Zsófia dán hercegnő fia, szül. Drezdában 1670 máj. 12., megh. Varsóban, 1733 febr. 1. Már mint ifjú kitünt rendkívüli testi erejével. 1687—89-ig beutazta Európa nevezetesebb országait, köztük hazánkat is. Bátyjának, IV. János Györgynek 1694. történt halála után a választófejedelmi méltóság Ágostra szállott. Először is Magyarországon a törökök ellen harcoló szász csapatokat vezényelte, 1696 augusztus végén azonban visszatért. Most ama terv fogamzott meg benne, hogy megszerzi a Sobieski János halálával megüresedett lengyel trónt. E cél elérésére Flemming tábornokát küldte Varsóba, ki óriási összegek árán a lengyel főnemesek között hatalmas pártot szervezett. Flemming azonfelül Á. versenytársát, Conti herceget lemondásra birta. Á. maga pedig 1697 jun. 2. Bádenben (Bécs mellett) katolikus hitre tért. A választás költségeinek előteremtése végett Á. birtokainak tetemes részeit elzálogosította. Ezek után a lengyel rendek többsége 1697 jun. 27. királlyá választotta, mire Varsóban szept. 15. megkoronáztatta magát. Szászország mindennek csak kárát látta, főleg az 1700 óta dühöngő *Északi háború* folyamán (l. o.), melyet Á. mint lengyel király indított XII. Károly svéd király ellen. Károly ugyanis előbb Á. seregét megverte, azután maga Á. ellen fordult, kit ledérsége és tékozlása miatt gyülölt. Miután 1702 jul. 19. Klisszov és 1703 máj. 1. Pultuszk mellett megverte, a lengyel országgyülés Á.-t trónjától megfosztotta (1704 febr. 14.) és Leszczynski Szaniszló-t, posen-i vajdát ültette helyébe. 1706 elején Károly Szászországba nyomult és Fraunstadt táján 1706 febr. 13. újabb diadalt aratott a szászok hadán, végre pedig Á.-t az altranstädti béke aláírására kényszerítette. (1706 szept. 24.) Á. ugyan azt remélte, hogy szeretője, Königsmark grófnő útján kedvezőbb föltételeket nyerhet Károlytól, a svéd király azonban szóba sem állt a szép követtel. Á. tehát kénytelen volt a svédek táborában alázatos módon békéért könyörögni. Midőn utóbb hire járt, hogy XII. Károly serege Poltava-nál az oroszok fogságába esett, ő maga pedig török földre menekülni volt kénytelen, Á. semmisnek nyilvánította az altranstädti békeszerződést (1709 aug. 8.) és Svédország ellen megújította a háborút, mely Károly haláláig (1718) változó eredménnyel folyt. 1719. fegyverszünetet kötött az új svéd kormánnyal, 1732. pedig véglegesen békét kötött, melyben Svédország Á.-ot megint elismerte lengyel királynak. A lengyelek közül azonban sokan nem akartak tudni volt uruk visszatéréséről; ez elégületlenek Ledochowski Szaniszló körül sereglettek, ki a bevonuló szász hadakat többször megverte és az ország elhagyására kényszerítette Á. ot.

Ekkor Á. már mértéket nem ismerő hallatlan pompát fejtett ki és teli marékkal szórta a pénzt. És ekkor a lengyelek ismét befogadták országukba. Mindezért Szászország adta meg az árat, melynek fővárosát, Drezdát, Á. ugyan szépítette, de adóból befolyt összegeket kegyenceire, kegyencnőire, törvénytelen gyermekeire és az udvari mulatságokra tékozolta úgy, hogy nyomorúság és éhség támadt az országban. Neje már 1727 szept. 5-én meghalt, akitől egy fia született, *III. Ágost* (l. o.). Königsmark grófnőtől a híres «*Szász Móric*» született, Cosel grófnőtől pedig Rutowski gróf. V. ö. *Lewinski*, Gesch. der Regierung des Königs August II. (Posen 1871); *Böttiger-Flathe*, Gesch. von Sachsen; *Helbig*, Polnische Wirtschaft und französische Diplomatie 1692–1697 (Sybel, Histor. Zeitschrift, I. 380); *Haake*, Zur Gesch. der sächsischen Politik. 1706—1709. *Philipp* A., August der Starke und die pragmatische Sanktion, (Leipz. 1909); *Vehse*, August der Starke (Stuttg. 1908).

2. *Á. Frigyes* mint *szász választófejedelem* II., mint *Lengyelország királya* III., az előbbinek fia és utódja, szül. 1696 okt. 17., megh. 1763 okt. 5-én. 1712 Bolognában áttért a kat. vallásra. 1719 aug. 20. elvette Mária Jozefát, I. József császár leányát. Apját 1733. követte a trónon s hogy a lengyel koronát is megnyerje, elismerte a Pragmatika szankciót és az oroszok javára lemondott Kurlandról és Livoniáról. 1734. ugyan a lengyelek többsége a porta és Franciaország befolyása következtében Leszczynski Szaniszlót emelte a trónra, de ez távozni volt kénytelen, mire Á.-ot királlyá koronázták. Szászországban kegyencei (Sulkowski és 1738 óta Brühl gr.) uralkodtak helyette, míg ő a művészet, a zene és festészet iránt érdeklődött és meghonosította Drezdában az olasz operát. 1742. adott szava ellenére, hadat indított Mária Terézia ellen. De 1744. ismét Ausztriához csatlakozott és 30,000 embert bocsátott Mária Terézia rendelkezésére. E sereget Nagy Frigyes Hohenfriedberg mellett teljesen szétverte, aki Szászországot megszállotta (1745) és megsarcolta. A drezdai békében Á. ugyan visszakapta országát, de midőn 1756. újból szövetségre lépett Ausztriával, II. Frigyes újra hirtelen megtámadta és 17,000 emberből álló hadseregét Pirna mellett elfogta. Á. Lengyelországba menekült és csak a hubertusburgi béke megkötése után tért vissza Drezdába. V. ö. *Flathe*, Gesch. Sachsens; *Roeppel*, Polen um die Mitte d. 18. Jahrhunderts, 1876; *Vitzthum v. Eckstadt*, Die Geheimnisse d. sächs. Cabinets, 1745—1756, 2. köt. 1866. *Petroff*, Die Politik Friedr. August's II. von Polen u. Sachsen während des Türkenkrieges 1736—39. (Leipz. 1903).

Agosta, megerősített tengeri kikötő Szicíliának Sirakusai kerületben, Sirakúsától 27 km.-nyire északra, (1901) 11,340 lak.; egy kis félszigeten. Itt esett el 1676 ápr. 29-én Ruyter tengernagy a franciák ellen vívott tengeri csatában.

Ágosta, Augsburg (l. o.) régi magyar neve.

Ágostai hitvallás (lat. *Confessio Augustana*). Az evangélikus (lutheránus) egyháznak alapvető tekintéllyel bíró s minden tekintetben legkiválóbb hitvallási irata. Hazai törvényeinkben is ez irat alapján neveztetik az evangélikus (lutheránus) egyház «A. evangélikus egyház»-nak s hívei úgy külföldön, mint nálunk az ú. n. «Concordia» könyvben foglalt többi hitvallásokat az Á.-sal való megegyezés alapján írták alá, illetőleg fogadták el. Sőt az egyes hitvallások maguk is mindenütt, mint alapvető hitvallási iratra hivatkoznak az Á.-ra, mely a Szentírásból merített keresztyén igazságokat részint pozitiv (tanítjuk, valljuk), részint negativ (elvetjük, helyteleníthük) egyházi hittételekbe foglalja. Az Á. keletkezésére közvetlen okot az 1530. Augsburgba (Ágosta) egybehívott birodalmi gyűlés szolgáltatott. V. Károly császár ugyanis a fenyegető török veszedelem miatt a vallási béke helyreállítását óhajtván, az említett gyűlésre meghívta (1530 ápr. végén) az evangélikus rendeket is, hogy ott egymást szeretettel meghallgatva, az egy és igaz vallást keressék és valamint mindnyájan az egy Krisztus alatt vannak és küzdenek, azonképen mindnyájan egyazon közösségben, egyházban éljenek.

Az evangélikus rendek megragadták az alkalmat s fejük, János szász választófejedelem azonnal megbízta Luthert, Melanchtont, Justus Jónást és Bugenhagent, hogy állítsák össze az evangéliomi fő hitcikkeket, hogy azokat az evangélikus fejedelmek és rendek a gyűlés elé terjeszthessék, aminek a nevezettek hamarosan eleget is tettek.

A fejedelem az átvett cikkeket bővebb átdolgozás végett Melanchton Fülöpnek adta át, aki őt a többi fejedelmekkel és hittudósokkal együtt Augsburgba is elkísérte.

Melanchton elküldötte művét, melyet *Apologiá*-nak nevezett el, Luthernek, véleményadás végett s utóbbi azt helybenhagyta, de a következő megjegyzéssel: «Nekem *majdnem* tetszik és nem tudok rajta sem javítani, sem változtatni, nem is illeném, mert én oly jámborul és halkan lépegetni nem tudok.»

V. Károly császár 1530 jun. 15. érkezett Augsburgba s a birodalmi gyűlést jun. 20. nyitotta meg, felszólítván az evangélikus fejedelmeket és rendeket, hogy a jun. 24-iki gyűlésen nyujtsák be hitvallásukat; János szász választófejedelem hitfeleivel jun. 23. alá is iratta az Apologiát. Strassburg, Kostnitz, Memmingen és Lindau megtagadták az aláírást, minthogy az urvacsorai tanban eltérő nézetük volt s abbeli kívánságukat, hogy ennek kifejezést adhassanak, nem teljesítették. Sőt egy külön hitvallást (Confessio tetrapolitana) is készítettek, amely 23 cikkből állott s Capito és Bucer tollából került ki, de azt a császár visszautasította.

A junius 24-iki birodalmi gyűlésen, dacára az evangélikusok sürgetésének, nem került sor az Apologia felolvasására, valószínűleg azért, mert féltek a nagyobb nyilvánosságtól. Ez alkalommal ugyanis a gyűlést a nagy tanácsteremben tartották; hanem azután a rákövetkező napon, jun. 25-én, a püspöki palota kis kápolnájában, megtörtént a világra szóló nagy dolog: az evangélikusok nyilván vallást tettek hitükről az egész gyűlés előtt. Felolvasták az Apologiát, amely is ezentúl a városról «Ágostai hitvallás» (Confessio fidei Augustana) nevet nyert.

A császár a latin és német szövegű iratot átvéve, azt nyomban kiadatta a katolikus teológusoknak, hogy cáfolják meg ; a cáfolat azonban oly gyarló volt, hogy a császár a neki átadott példányt összegyűrte. Utóbb egy más cáfolatot is készítettek, de az sem ért sokkal többet, mindamellett az aug. 3-iki gyűlésen felolvasták s az evangélikusoknak meghagyták, hogy ahhoz alkalmazkodjanak.

Az *Á.* közelebbről két főrészre oszlik. Az első (21 cikk) a keresztyén hit főcikkeit foglalja magában s ezekben az evangéliumi tan a Szentírással és az ős keresztyén egyház tanításával teljesen megegyező módon s szemmel láthatólag irenikus (békítő) célzattal tárgyaltatik. A második rész (7 cikk) szintén hasonló célzatú s a keresztyén egyház egységét megbontó különféle visszaélésekről szól, közelebbről az urvacsora, a papi nőtlenség, a mise, a gyónás, a böjt, a szerzetesi fogadalom, a püspöki hatalom stb. kérdéseiről. A két részt bevezető s a császárhoz intézett előszó pedig nem egyéb, mint a vallás ügyében felmerült vitás kérdések elintézése érdekében az egyetemes zsinat összehivásának sürgetése.

Az Á. nemcsak teológiai, hanem irodalmi szempontból is egyike a legremekebb alkotásoknak és államjogi szempontból is igen nagy jelentőségű. Az egyházpolitikai tárgyalásoknál (p. o. a passaui szerződésnél 1552 jul. 30. ; az ágostai vallásbékénél 1648), mindég alapul szolgált s minthogy utóbb maga Kálvin (1541) és a német reformátusuk is aláírták, voltakép nemcsak az evangélikusok (lutheránusok), hanem az egész protestantizmus közös hitvallásának tekinthető. Ezt azonban csakis az ú. n. megmásított (variata) Á.-ról mondhatjuk, mert eredeti alakjában, mint *invasiata confessio* (azaz meg nem másított hitvallás) mind máig csakis az evangélikus (lutheránus) egyház alaphitvallása.

Az Á. eredeti, vagyis az V. Károly császárnak benyujtott példányát máig sem találták meg. A latin példány Brüsszelbe a császári családi levéltárba került, de ott már nem található. A német példány a birodalmi levéltárból valószinüleg Rómába került s lehet, hogy ott is van a vatikáni levéltárban.

Magyarországon, hol Luther tanai korán ismeretesek lettek (Luther 95 tételét négy héttel kiszegeztetésök után már Bártfán is olvasták), az Á. is eredeti 1530-iki kiadásában terjedett el. Ezt fogadták el az erdélyi szászok 1545. Medgyesen tartott szervezkedő zsinatukon ; ez alapon szervezkedtek a magyarországi evangélikusok 1546. Eperjesen és Erdődön tartott zsinataikon. Ez alapon nyertek némi vallási szabadságot a magyarországi protestánsok az 1553-iki soproni, majd pozsonyi országgyűlésen, hol az evangéliom legbuzgóbb pártfogóját, Nádasdy Tamást választották nádorrá. Az 1610-iki zsolnai és az 1707-iki rózsahegyi ev. zsinatok hasonló álláspontra helyezkedtek s így tehát bátran mondható, hogy Magyarországon a Variata soha és sehol sem volt érvényben. A felsőmagyarországi szab. kir. városoknak Stöckel Lénárttól készített, 1549. elfogadott és I. Ferdinándnak ajánlott, úgynevezett *Confessio Pentapolitanája* is, mely 1813. Kassán latin, magyar és német nyelven megjelent, az 1530-iki Á.-t közli lényegében 20 cikkben. Ugyanezt teszi a felsőmagyarországi bányavárosok 1559 dec. 6-iki «Confessio»-ja 21 cikkben. A sáros-zempléni ev. esperesség pedig a hitvallást illetőleg egyenesen az 1530-iki Á.-ra, az Apologiára hivatkozik 1614 aug. 13-án a sárosvmegyei alispánhoz benyujtott törvényeiben.

Az Á. magyar fordításban is több ízben megjelent. Legrégibb kiadása: Az Augustana Confessio, Magyarul nyom. 1692. (valószinüleg Lövei Balázs kiadása Regensburgban). Egy példányát a Nemzeti múzeum őrzi. A magyarországi ág. evangélikusok vallásuk három százados örömünnepe emlékére 1830. Agonás Sámuel rozsnyói ev. lelkész adta ki magyarul Augustana Confessio, azaz a keresztyén Evangyelika Hitnek Vallás-Tétele stb. cím alatt Kassán 1838. Legújabb fordítása pedig : Á. Fordította Paulik János. Kiadta Luther-Társaság Bpest 1906. V. ö. *Plitt*, Einleitung in die Augustana, (Erlangen 1867—68. 2 k.); *Breznyik* János, A selmeczbányai ev. egyház és lyceum története, (Selmecz 1883); *Hörk* József, A sároszempléni ev. esperesség története (Monographia, Kassa 1885); dr. *Masznyik* Endre, Luther élete, (Pozsony 1887); *J. Ficker* Die Konfutation des Augsburgischen Bekentnisses, (Lipcse, 1891); *Paulik*, Az ágostai hitvallás (Bpest 1896); *Kolde*, Die A. K. lateinisch und deutsch, kurz erläutert, (Gotha 1896); *Paetzold*, Die Konfutation des Vierstädtebekentnisses, (Lipcse 1900); *Tschakert*, Die unveränderte A. K. deutsch und lateinisch, nach den besten Handschriften aus dem Besitze der Unterzeichner, (Lipcse 1901).

Ágostai hitvallás védelme. *(Apologia Confessionis Augustanae.)* Az ág. hitv. ev. egyház második hitvallási irata, amelyet Melanchton Fülöp az ágostai birodalmi gyűlésen 1530 jun. 25-én benyújtott alapvető hitvallásnak, az ú. n. ágostai hitvallásnak (l. o.) igazolásaként ama cáfolatra (Confutatio) írt, amit V. Károly császár felhívására a róm. kat. egyház teológiai bizottsága (Eck János, Faber János, Cochlaeus János és Wimpina Konrád) készített s amit 1530 aug. 3. a birodalmi gyűlésen német nyelven fel is olvastak, de az evangélikus rendekkel írásban nem közölték.

Ágostai vallásbéke, l. *Augsburgi vallásbéke.*

Ágostháza (előbb *Wellbach),* kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban, (1900) 626 tót lak., vasúti állomással ; u. p. és u. t. Szepesolaszi.

Agostini *Paolo,* olasz zeneszerző, szül. Valleranoban 1593 táján, megh. 1629. A híres Nanini tanítványa volt ; Rómában orgonajátszó lett, a Szt. Péter templom, később a Vatikán karnagya. Kéziratban csodálatraméltó miséit stb. őrzik a könyvtárak.

Agostino *di Duccio* (Ducci), olasz szobrász és építőművész, szül. 1418. Firenzében, megh. 1498 előtt. Nagy része volt a rimini Tempio Malatestiano belseje gazdag szobrászati díszének elkészítésében, mellyel Alberti 1447. bízta meg. Leghíresebb, legegyénibb műve a perugiai S. Bernardino homlokzatának finom, vonzó domborművei [illegible] 1461. A perugiai S. Dominico templom egyik nagy oltárát részint kőből, részint agyagból készítette. Firenzében is dolgozott, főleg a székesegyház számára. Építészeti művei közül a perugiai (befejezetlen) Porta di S. Pietro válik ki.

Agostino Veneziano, olasz rézmetsző, l. *Masi.*

Ágoston (Augustinus) 1. *Aurel, szent,* a nyugati egyház legkiválóbb egyházatyja, szül. Tagasteben, Numidiában, 354. nov. 13., megh. Hippoban 430 aug. 28. Tagaste szülőhelyén, Madaurában és Karthagóban, a két utóbbi városban később retorikát tanított 374—383-ig a manicheus sectához tartozott. 383. Rómába ment, ahonnan Milanoba hívták meg a retorika tanítójának. Itt összeköttetésbe jött szt. Ambrussal, ennek hatása alatt megtér, s 387. husvétkor természetes fiával Adeodatus-zal együtt megkeresztelkedik. A következő évben hazájába tér vissza, hol aszkéta egyesületet alkot, s a világtól elvonulva él mindaddig, amíg a hipporegiusi gyülekezet preszbiterré nem választja. E tisztet nem akarta elfogadni Á.; de amint akarata ellenére mégis hivatalába lép, oly tehetséget és erélyt fejt ki, hogy Valerius, Hippo püspöke püspöktársává szentelte föl 395. Röviddel utána mint valóságos püspök kormányozta a kicsiny hippói püspökséget egészen haláláig. Tetemeit sokáig a paviai Péter templomban őrizték s 1842. vitték pápai engedéllyel Algériába, hol Hippo romjain, a francia püspökök által épített sírban helyezték el. — Á. egyike a nyugati egyház négy nagy doktorának, s az egész egyház legnagyobb atyáinak és tudósainak, ki a keresztény vallás alapvető tanait bölcseleti alapokra fektette, részint Platon, részint pedig Aristoteles tanai alapján. Á.-nak köszönhetjük az első hitelemzéstant (De catechizandis rudibus), az első szentírásmagyarázattant (De doctrina Christiana) és az első homiletikát. Nagyon szépen kifejtette a hit és a tudomány, a kinyilatkoztatás és az ész között levő viszonyt. Á. saját élettörténetét megirta Confessionum libri XII, és Retractationum libri II, művekben. Híres műve a De civitate Dei, libri XXII. Műveinek összegyűjtött kiadása megjelent Párisban 1679—1700, s u. o. 1836—1840. Egyes műveit kiadták Nagyszombatban, Kassán, Győrben, Egerben és Nagyváradon.

Életrajzát Á. tanítványa írta, régen Possidius, kinek Vita Augustini című műve több helyen le van nyomtatva. Ujabban: Poujoulat, Histoire de saint Augustin Tours 1875 Harmadik kiadás; Wiggers, Versuch einer pragmatischen Darstellung des Augustinismus und Pelagianismus 1821—33; Bindemann, Der heil. A. 1844—1869; Dorner, A., sein theol. System 1873; Böhringer, A., Stuttgart 1877—78; Harnack, Lehrb. d. Dogmen-Geschichte (ide szól a III. köt. 1890); Reuter H., Augustin Studien (1888 óta több köt.) A. anyjának szt. Monikának életét igen szépen megírta Bougaud Emil, lavali püspök; magyarra lefordította Raschek Antal, győrszigeti plébános, 1889. Újabban írtak Á.-ról Wolfsgruber (1898), Hertling (1902), Eggers (1903) és Dombart (1908), a ki a De civitate Dei munkát is kiadta (Leipz. 1909).

2. *Á., szent,* az angol-szászok apostola. Megh. valószínűleg 604. máj. 26. A római szt. András kolostor priorja volt, midőn I. Gergely felszólítására 596. több szerzetestársával Angliába ment, hogy az evangéliumot hirdesse. Már 597. megkeresztelte Ethelbert királyt népének legnagyobb részével. Ugyanekkor arles-i püspök, 601. Angolország primása lőn. Sokat küzdött a római egyház hagyományaival és szokásaival ellentétes előítéletek ellen, amelyek kivált a keresztségre, husvét ünnepére, a tonsurára stb. vonatkoztak.

Ágoston, 1. *Antal,* író, szül. 1829., megh. 1887. A szabadságharcban honvédtiszt volt. 1860-tól a kat. sajtónak volt munkása, így az *Idők Tanujá*-ban, később a *Magyar Állam*-nál dolgozott, s 1874-től haláláig (1887), mint a *Kath. Hetilap* szerkesztője működött; titkára volt 1864-től a Szt.-István-, később a Szt.-László-társulatnak. Egy *Kis olasz tolmácsot* írt, s elbeszéléseket fordított külföldi íróktól: *A kandallónál* (Eger 1878) és *Családi körben* (Budapest 1880).

2. *Á. Péter,* jezsuita hitszónok és egyházi író, szül. Szentléleken, a székelyföldön 1616., megh. 1689. Sokáig volt Nagyszombatban hitszónok és tanár s a szt. Adalbertről nevezett nevelőintézet igazgatója. Írt és fordított lelki épülésre szánt műveket, ú. m. *Lelki patika* (Lőcse 1669), *Szivek kincse* (Nagyszombat 1671. és többször), *Mirrhaszedő zarándok* (u. o. 1672), *Mennyei követek* (u. o. 1691) stb.

Ágostonfalva, kisk. Nagyküküllő vm. kőhalmi j.-ban, az Olt legészakibb kanyarodásánál, (1900) 840 oláh és magy. lak., postával, távíróval és vasúttal, kukoricatermesztéssel, juhtenyésztéssel és nagy erdővel. A község felett emelkedő Monaszteriahegyesúcsot a kalugyerek fényes kolostora koronázta; a híres zárdát Mária Terézia alatt Bukov rombolta le s romjaiból épült a község temploma.

Ágostonlak (azelőtt Závadka), kisk. Gömör és Kis-Hont vm. garamvölgyi j.-ban, (1900) 1506 tót lak., vasúti megállóval; Koburg Fülöp herceg vasfinomítójával, u. p. Helpa, u. t. Lujza-huta.

Ágoston-rendi kanonokok. *(Canonici regulares Sancti Augustini).* A XI. századból eredő sz. Ágoston szabálya szerint élő kanonokok. A XII. és XIV. sz.-ban a teológia terén kifejtett működésükkel tettek szert jelentőségre.

Ágostonrendi szerzetesek. Azok a férfi és női szerzetesek, a kik a sz. Ágostonnak tulajdonított szabály alapján élnek a világtól elkülönített életet. Ilyenek: 1. *Ágostonrendi kanonokok* (l. o.), 2. a tulajdonképpen való *Á.* (Ordo eremitarum s Augustini). Rendjük olymódon keletkezett, hogy IV. Ince pápa 1244. különféle remetéket egy szervezetben egyesített, akik szabályukat sz. Ágostonról nevezték el. IV. Sándor 1256. újólag megerősítette, V. Pius pedig 1567. a kolduló rendek közé vette föl, anélkül, hogy birtokképtelennek nyilvánította volna. Feladatuk volt a lelkipásztorkodás és szónoklat. Á. voltak *Luther Márton* és *Abraham a Sancta Clara* is. Magyarországon is több monostoruk volt, kivált Egerben, Bártfán, Budán, Kanizsán, Ercsiben, Németujvárott, Zalakomáromban, Pécsett, Sárospatakon, Esztergomban stb. és Erdélyben. Az Ágostonrendnek súlyos veszteségeket okozott a reformáció, a francia forradalom, Magyarországon a törökök és a szekularizáció. Jelenleg 27 tartományban mintegy 100 kolostoruk van 2000 rendtaggal. 3. *Ágostonrendi nőszerzetesek.* Kétfélék: sarusak és sarutlanok. Jelenleg csak Spanyolországban vannak 4 tartományban. 4. *Ágostonrendi női kanonokok* (canonicae regulares S. Aug.). Jelenleg csak egy létezik Baden-Badenben. 5. *Ágostonrendi tertiariusok,* a sz. Ferencrendiek mintájára, 1400-ban női, 1470-ben férfi tagok számára.

Agostyán, kisk. Komárom vm. tatai j.-ban a Vértes-hegység alján, (1900) 532 német lak.; u. p. és u. t. Tata. A község már a XIV. sz.-ban említ-

tetik, 1446. a Rozgonyiak birták; a törökök elpusztították és 1731-ig néptelen volt; ekkor az Esterházyak birtokába került.

Agot, l. *Cagot.*

Ágota, állítólag Szt. István leánya, a Szt. István udvarába menekült Eduárd angol szász herceg felesége. Három gyermeke maradt. Á. azonban aligha volt a magyar király leánya. Az angol krónikások tévedése onnan származhatott, hogy Eduárd testvére, Edmund herceg valóban nőül vette Szt. Istvánnak egyik ismeretlen nevü rokonát. De mivel Eduárd 1057-ig, mint menekült Magyarországban tartózkodott, lehetséges, hogy felesége, Á. valóban rokonságban állt Szt. Istvánnal vagy Gizella királynéval. V. ö. *Wertner*, Szt. István gyermekei, Turul 1887, 70—78; *Kropf*, Á. királyleány származása, Turul XIV. évf. 49. és Angolszász-magyar hercegek.

Ágota, Nagypeszekhez tartozó puszta Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1900) 103 lak.; u. p. Tergenye, u. t. Vámosmikola.

Ágotha *János*, székelyudvarhelyi festő, szül. 1807., megh. 1880., főleg arcképeivel keltett érdeklődést a század harmincas és negyvenes éveiben. Kiváló müve gyanánt említik V. Ferdinánd királynak 1836. készített arcképét, mely a marosvásárhelyi kaszinó tulajdona lett. Á. mint rajztanár, 40 évig Nagyszebenben működött s u. o. halt meg. V. ö. Vasárnapi Ujság, 1880.

Agoult (ejtsd: agúl), *de Flavigny Marie* grófné, *Daniel Stern* álnév alatt ismert francia írónő, szül. M.-Frankfurtban 1805 dec. 31., megh. Párisban 1876 márc. 5. Leánya volt vicomte *de Flavigny* francia tisztnek. 1827 egybekelt *d'Agoult* gróffal; utóbb elvált tőle s benső viszonyban élt Liszt Ferenccel. E viszonyból három leánya született, kiknek egyike Ollivier Emil, másika, Cosima Bülow zongoraművész s utóbb Wagner Rikhárd neje lett. Hosszabb idő mulva a Liszttel való viszony is megszakadt. Szellemes tanulmányai jelentek meg a Revue des deux Mondes-ban, meg a Revue Indépendante-ban (1847). A februári forradalom után politikai írónő lett. Idevágó munkái: Lettres républicaines (1848), Histoire de la révolution de 1848 (1851—53, 3 köt.). Más iratai: Trois journées de la vie de Marie Stuart (1856), Florence et Turin (1862), Dante et Goethe (dialógok 1866), Histoire des commencements de la république aux Pays-Bas, 1581—1625 (1872, akadémiai díjjal kitüntetve). Halála után jelent meg emlékirataiból egy kötet Mes souvenirs 1806—33 (1877) címmel. V. ö. *Pommier:* Profils contemporains. Mme d'A. (Páris 1867)

Agouné (ejtsd: aguné), város Dahomé francia tartományban mintegy 20,000 lak.

Agout (ejtsd: âgú), folyó Franciaország D.-i részében. Hérault départementban ered az Espinouse-i hegyekből s mintegy 180 km. út után a Garonne vízhálózatához tartozó Tarnba ömlik. Számos malmot hajt.

A. Gr., növénynevek mellett Asa *Gray* (l. o.) nevének rövidítése.

Agra 1. *tartomány (United Provinces of Agra and Oudh,* vagy *Northwestern Provinces),* a brit-indiai császárság É.-i határán, Tibet, Nepal, Bengál, Centrális India, Rajputana és Pandzsab között. Rampul és Gahrwal adófizető tartományokkal együtt területe 291,653 km². É.-i részeit a Himalája borítja, s legmagasabb csúcsa ezen a részen a Nanda Devi, 7810 m., nyugaton a Sivalik halomvidék csatlakozik hozzá. Közvetlenül a hegység lábánál felszínre jönnek a terai zóna deltaképződményei (l. *Himalája),* amelynek agyagos, vizet át nem bocsájtó rétegein mocsarak és zárt őserdők vannak. Délebbre a Jamna, Ganges, Ramgana és Gogra folyók áradmányaival fedett területek termékenységét fokozza a számtalan öntöző csatorna. 47.692,000 lakosa túlnyomóan földmívelő. Háziiparcikkeik közül keresettek a faragott-, himzett- és bőrmunkák. Gyárilag indigót, gyapjúszövetet és lakkot készítenek. A banjanik kezében levő kereskedelmet a hajózható folyókon és csatornákon kívül a sűrű vasúthálózat is előmozdítja. 9 kerületre oszlik, ú. m. Lucknov, Faisabad, Mirat, A., Rohilkand, Allahabad, Benaresz, Dzsanszi, Kumaon. Fővárosa *Allahabad* (l. o.).

2. *A., város,* (1909) 188,000 lakossal. A brit-indiai ÉNy.-i provincia A. nevű kerületének fővárosa, a Jamna (olv. Dzsamna) folyó jobbpartján épült, 168 m. magasan. A folyó nagy kanyarulatánál erődítmény védi, körülötte középületek, a Government College, törvényszéki palota, kaszárnyák, a folyón nagy vasúti híd. Legfőbb dísze a számos középkori monumentális épület, mind mór stílusban. Fontosabbak: *Dzsehangir vezir palotája,* amelynek művészies előcsarnoka épségben áll, azután a *Moti-Muszdzsid,* a Gyöngymecset, mindkettőnek fala kívül vöröses homokkő, belül fehér márvány; tarka virágékítmények, meg a Koránból vett feliratok díszítik. Impozáns a mai főmecset, a *Dzsama,* de mindet felülmúlja a *Tadzs-Mahal,* a perzsa-arab építészet sokat csodált remeke. Dzsehan nagymogulnak (1628—58) és nejének, Mumtazi Mahalnak mauzoleuma, az athéni Parthenonnal szokták összehasonlítani. 298 m. hosszú, 99 m. széles fal keríti be a fényesre csiszolt alabástrom épületet, amely 18 m. magas, lépcsőkkel környezett talapzaton áll. Alapja tompított szögletű négyzet, messzire ellátszó kupolája 2 aranyozott gömbben végződik. Belsejében remek áttört csipkeszerű márványrácsozat két üres kenotafiumot vesz körül; ezt, valamint a falakat mozaikdísz, virágfüzérek, drágakövek és a Koránból vett idézetek fekete betűi ékesítik, pazar színpompával. Kiváló műemlék A.-tól 8 km.-re *Akbar sah palotája.* A város a XVI. sz. elején kezdett emelkedni, amikor Iszkander császár az addig faluszámba menő, de jól védhető A.-t tette székhelyévé. Fénykorát élte Dzsehan sah idejében, aki saját hatalmának emelésére díszítette a várost. Bukása után ellenfele Aurangzeb A. várában tartotta őrizet alatt, haláláig. Utódai alatt hanyatlott; többször végigdúlták a perzsák, afgánok. Az angolok már 1618. kereskedelmi telepet alakítottak itt, 1803. birtokba vette a keletindiai társaság s csakhamar főiskolát alapítottak a hivatalnokok gyermekei részére. Ma élénk kereskedő város, nagy kivitele van szőnyegből, gyapjúból, nyersselyemből; mozaikmunkái és aranyzsinórja világhírű.

Agraei, l. *Agarénok.*

Agrafa (gör.), Jézusnak az ős keresztény irodalomban foglalt mondásai, melyek az evangéliomok-

[illegible] V. ö. *Resch*, A., Texte u. [illegible] Geschichte der altchristl. Lit[illegible] 1889).

Agraffe (franc.), kapocs, mely főleg ruhadarabok [illegible], továbbá broche, [illegible] a középen egy [illegible] összetartja.

Agrafia [illegible] L. *Beszéd*[illegible].

Agrammatizmus [illegible] elmebajosokon előforduló beszédzavar, midőn a nyelvtan szabályai el[illegible] nem hajlítják, [illegible] toldozzák.

Agra-mozaik [illegible] gyakorolták [illegible], hogy [illegible] helyekbe színes [illegible] raktak be.

Agrár-állam, l. *Mezőgazdasági állam.*

Agrárbank, l. *Bankok* és *Magyar agrár és* [illegible].

Agrariae Leges (lat.), l. *Agrár-törvények* [illegible].

Agrárius (lat. *ager*-ból) a. m. földbirtokhoz tartozó. Szorosabb értelemben A.-*oknak* a mezőgazdasági érdekeket képviselő és a gazdaosztály javát elsősorban védelmező gazdaságpolitikai irányzat híveit szokás nevezni, akik egyes [illegible] külön politikai pártot is alkotnak, mint pl. a Németbirodalomban és Ausztriában. Az *agrárizmus*, mint [illegible] politikai irányzat az agrárpolitika [illegible] elveket törekszik az egyes országok társadalmi és gazdasági viszonyaihoz alkalmazva a törvényhozásban, a közigazgatásban és [illegible] intézmények működésében érvényre juttatni. Nagy jelentősége van kiváltképen az ú. n. agrár-államokban, vagyis ott, ahol a mezőgazdasági népesség van túlsúlyban és a földbirtok a nemzeti jövedelem főforrása. Az ilyen államokban az agrártörekvések a legszorosabban összefüggnek az illető ország és nemzet egyetemes gazdasági érdekeit helyes irányban szolgáló gazdasági politikával s éppen ezért a tulajdonképeni agrárállamokban nem is alakul [illegible] agrárpárt, hanem az egyes politikai pártok szokták programmjukba venni a többi termelési ágak külön érdekei fölé emelkedő, illetve [illegible] is megalapozva elősegítő agrárérdekek kisebb-nagyobb fokú védelmét. L. *M*[illegible].

Agrárizmus, l. *Agrárius.*

Agrárkérdés *Bosznia-Hercegovinában*, l. *Kmet*[illegible].

Agrármeteorologia, a meteorologiának egyik ága a földmívelés és erdészet szolgálatában. V. ö. [illegible], [illegible] agricole (Montpellier 1893).

Agrármozgalom, l. *Agrárius.*

Agrárpolitika, l. *Mezőgazdasági politika.*

Agrárstatisztika, l. *Mezőgazdasági statisztika.*

Agrárszocializmus, l. *Mezőgazdasági mun*[illegible].

Agrártörvények Rómában (*leges agrariae*). Az állam tulajdonát képező közbirtok (*ager publicus*) felosztása, illetőleg haszonbérbeadása tárgyában hozott törvények. A régi Rómában a magántulajdont képező földbirtok néhány gazdag patricius-család kezében halmozódott össze, akik a kisebb birtokosok földjét fokozatosan összevásárolták, úgy, hogy a nagybirtokosok mellett egyre nagyobbszámú földnélküli proletáriátus alakult ki, amely örökös forrongásával folyton ismetlődő agrármozgalmak szítójává vált. Fokozta a bajt, hogy az áll. közbirtokokat is csak nagy részletekben adták tized és legeltetési díj fejében bérbe, minélfogva a szegényebb néposztály egyáltalában nem juthatott még bérelt földhöz sem. Így a közép és kisbirtokososztály teljes pusztulásnak indult, mikor az *assignatio*, vagyis újonnan meghódított itáliai földek kiosztása, valamint a katonai telepek létesítése új hódítások megszüntével egyre szűkebb térre szorult. Új kis földbirtokok képzése s a proletáriatusnak legalább bérelt földekhez való juttatása tehát halaszthatatlanná vált. E célt igyekezett szolgálni a szicíliai rabszolgalázadás után Tiberius Gracchus *lex Sempronia agraria* nevű törvénye, melynek értelmében az *ager publicus*-ból senkinek sem szabad többet birnia 500 holdnál (ha egy fiygermeke van, 750, két fiygermekkel 1000 holdat, mint föltétlen maximumot); az egyes polgároknál található többlet visszavonassék, s ebből a földbirtok nélküli polgároknak 30 holdnyi telkek adassanak, nem tulajdonul, hanem örök s elidegeníthetlen haszonbérletül, mérsékelt haszonbér (vectigal) mellett. Azonban úgy ez a törvény, mint az a hasonló, melyet a nemes törekvéseiért életével lakolt Tiberius Gracchus fivére Cajus ujított fel, a szenátus ellenzésén hajótörést szenvedett. Hasonló sorsban részesültek a későbbi e tárgyban hozott többi törvények is, mig végre Julius Caesarnak sikerült a *lex Julia campana* keresztülvitele úgy, hogy az agrárkérdést kielégítő módon oldotta meg.

Agrártörvényhozás, l. *Mezőgazdasági politika.*

Agrárválság, l. *Mezőgazdasági válság.*

Agrárvámok, l. *Mezőgazdasági vámok.*

Agrate, *Marco d'*, olasz szobrász, szül. 1500 körül s különösen a megnyúzott szt. Bertalannak a milanói székesegyházban levő márványszobra által tett hírnévre szert. Ez a szobor anatomiai részleteinek pontosságával és borzalmas realizmusával nagy hatást tett a maga korában. Erre vall hivalkodó felirása is: Non me Praxiteles, sed Marcus finxit Agrates (Nem Praxiteles faragott engem, hanem Marco A.). Tökéletesebb műve Giov. del Conte milanói szenátor síremléke (Milano, S. Lorenzo).

Agraulos, l. *Aglauros.*

Agraviados (spany. «elégedetlenek»); ama spanyol pártnak neve, mely (1826—28) az államban s az egyházban a legszélsőbb abszolutizmust és az inquizició helyreállítását kivánta. VII. Ferdinánd király több csatában megverte s híveit halálra v. deportálásra itélte. (*Baumgarten*, Gesch. Spaniens. II. köt.)

Agraz, arab eredetü gyenge hűsítő ital, melyet Spanyolországban máig is készítenek. Félig érett szőllőszemek nedvéből, cukorból, jégből s különböző izt adó anyagokból állítják elő.

Agreda, járási székhely Soria spanyol tartományban a Queiles mindkét partján (1897) 2852 lak. A római *Gracurris* város helyén áll.

Agreement (ang., ejtsd. egriment), az a szerződés amelyet Angliában és az Egyesült-Államokban a vállalkozók a munkásegyesületekkel kötnek, hogy a sztrájk veszedelmét kizárják.

Agrégé (franc., ejtso : agrezsé), mint cím Franciaországban rendkívüli v. segédtanárt jelent.

Agréments (franc., zene), l. *Ékesítések*.

Agrenev, *Dimitri Alexandrovics*, orosz karnagy és zeneszerző. *Szlávjánszki* néven tette magát ismertté. Szül. 1838., megh. 1908. júl. Rusztcsukban; oroszdíszöltözetes magaszervezte énekkarának búcsúkörútján. É.-Amerikában is járt, 1886 óta Magyarországon is.

Agresti, *Alberto*, olasz költő és irodalomtörténetíró, szül. 1844 okt. 24. Nápolyban, ahol mint tanár él. Művei : Raffaello e la Fornarina (1863), Giulia Alpinola (1864), Guglielmo Tell (1865) és Eponina (1865) drámák, Torquato a Sorrento (1873) drámai idill és Studj sulla commedia italiana del secolo XVI. (Napoli 1871) stb.

Agri, folyó Potenza olasz tartományban. 136 km. hosszú ; a Tarantói-öbölbe torkollik.

Agria, latin neve Egernek.

Agricola (állat), az igazi pockok *(Microtus)* körébe tartozó állatnemnek régebbi tudományos neve. L. *Microtus* és *Pocok*.

Agricola, *Jakab* Elek (l. o.) írói álneve.

Agricola, *Cn. Julius*, magánéletében és közpályáján egyaránt kiváló római hadvezér, Domitianus császár megbízásából, mint Britannia kormányzója (77—84) győzelmesen terjesztette a birodalom határait Caledonia (= Skócia) felé és az É.-i törzsek betörése ellen védőműveket építtetett. A római hajóhad egész Skóciát körülhajózta s ekkor derült ki, hogy Britannia szigetország. Caledonia végleges meghódítására nem került a sor, mert a császár féltékeny lett A. sikereire és visszahívta ; diadalmenetet sem engedélyezett neki, de a bölcs katona nem vette zokon, hogy csak éjjel volt szabad Rómába bevonulnia és ezentúl is békében élt császárjával. 56 éves korában (93.) halt meg. Életrajzában mesteri képet ad róla veje, a történetíró Tacitus.

Agricola, 1. *Alexander*, német zeneszerző a XV. sz.-ban (kb. 1440—1506. élt), 1474. a milanói herceg énekese volt, 1491. Brüsszelben I. (Szép) Fülöp karnagya lett ; akivel 1505. Spanyolországba ment, hol csakhamar meghalt. Még életében adta ki 31 dalát és motettjét s 1 kötet miséjét a híres Petrucci.

2. *A.*, *Georg* (igazi nevén *Bauer*), német mineralógus, az újabb ásványtani tudomány és metallurgia megalapítója, szül. Glauchauban 1490 márc. 24., megh. Chemnitzben 1555 november 21. 1527. mint gyakorlóorvos telepedett le Joachimsthalban, ahol nagy szeretettel foglalkozott ásványtani és metallurgiai tanulmányokkal. 1528. jelent meg tőle Bermannus, sive de re metallica dialogus c. munka, mely az első mineralógiai könyv, melyet az ó-kor óta publikáltak. 1530. Móric választófejedelem meghívására Chemnitzbe ment, ahol később polgármester lett. De natura eorum quae effluunt e terra. (1544) és De natura fossilium (1546) c. munkái az ásványoknak legelső szisztematikai feldolgozásai. A XVII. sz.-ig kiválóan ezek szolgáltak alapul az ásványok leírásában. A. külső tulajdonságaik szerint (szín, átlátszóság, íz, szag, keménység, alak), azután kémiai és fizikai tulajdonságuk, meg egyszerű vagy összetett voltuk szerint írja le az ásványokat. Egyszerű, földes, konkréciós, kőnemű és fémes ásványokat különböztet meg. Főmunkája De re metallica libri XII 1556. Összes munkáinak teljes kiadása 1657. jelent meg Baselben. Mineralogiai munkáit németül 4 kötetben E. Lehman adta ki Freibergben 1806—1813. V. ö. : *Becher*, Die Mineralogen G. Agricola und Werner. (Freiberg 1819.) ; *Hofmann* R., Dr. G. A. (Glauchau 1898).

3. *A.*, *Johann* német teológus, eredetileg *Schnitter*, kit szülőhelye (Eisleben) után *Magister Islebius*-nak is neveztek, szül. 1492. v. 1494 ápr. 20., megh. 1566 szept. 22. 1526—36-ig prédikátor és tanár volt Eislebenben. 1540., mint szuperintendens, Berlinbe ment. Heves, ú. n. antinomisztikus vitába keveredett Lutherrel és Melanchtonnal. Kitűnő prédikátor, kiváló dalköltő, buzgó tanár és szorgalmas író volt. Magyarázatokkal ellátott német példabeszédeinek gyűjteménye (Magdeb. 1528 és 1529) a német irodalomtörténetben is helyet biztosít számára.

4. *A.*, *Johann Friedrich*, német zeneszerző, szül. 1720 jan. 4., megh. 1774 dec. 1. Bach Sebestyéntől és Quanztól tanult; 1751 óta porosz udv. zeneszerző s (1759 óta) karnagy volt. Operái, egyházi zeneművei kiadatlanok. Munkatársa volt Adelungnak s fordítója a híres Tosi Péter Ferenc-féle énekiskolának. Neje, *Molteni Emilia* (1722—1780) ünnepelt énekesnő volt.

5. *A.*, *Martin*, német zenei író, szül. Sorauban 1486 jan. 6., megh. 1556 jun. 10., mint a magdeburgi evang. iskola kántora. Főbb iratai : Musica figuralis deudsch, Musica instrumentalis deudsch (1528—29—32), Duo libri musices (1561), Scholia in musicam planam Wenceslai de Nova Domo (1540) stb. Énekeket is szerzett ; nem a korában oly elterjedt német tabulaturát használta, hanem a mai hangjegyírást.

6. *A.*, *Mihály*, Finnország reformátora és a finn irodalmi nyelv megalapítója, szül. 1508. Torsbyben, megh. 1557 ápr. 9. Teológiai tanulmányait Wittenbergben végezte Luther és Melanchton vezetésével s visszatérve hazájába, a turkui (ábói) iskola rektorává nevezték ki. 1554. püspök ; élete végén diplomáciai megbízása volt a béke közvetítésére Svéd- és Oroszország között. Nagy érdeme, hogy a finnek áttérésének művét a protestantizmusra bölcs mérsékléssel és óvatossággal intézvén, hazáját megkímélte a rázkódtatásoktól. Széleskörű irodalmi munkásságot fejtett ki. A biblia fordítását finn nyelvre már Wittenbergben megkezdte s államsegítséggel 1548. adta ki az új testamentom teljes fordítását. Az ó-testamentom fordításában is buzgón munkálkodott ; ennek azonban csak egy része jelent meg.

7. *A.*, *Rudolf* (igazi neve *Roelef Huysman*), humanista, szül. Groeningen mellett Baflo fríz faluban 1443 aug. 23., megh. 1485 okt. 28. Kiváló zenész és költő is volt. Egyik groeningeni templom orgonája az ő műve. Zwollból Louvainbe,

majd Párisba ment, ahol több évig tanult s tanított. A klasszikusok szeretete Olaszországba vonzotta, ahol két évig maradt. Aristotelest s a római írókat tanulmányozta. Barátja s tanítványa Dalbergi János, utóbb wormsi érsekké lett, visszahívta Németországba. Élte végső éveit Heidelbergben töltötte, ahol nagy sikerrel tanított. Főműve: De inventione dialectica libri tres, melynek főleg a stílusa szép. Egyike a legelső német humanistáknak, aki Reuchlin előtt tanította a görögöt Heidelbergben s Erasmus előtt írt szintén latinul. Nagy hírben állott Olasz- s Franciaországban is. V. ö. *Bezold*, R. A. (München 1887); *Ihm*, Der Humanist Rudolf A. (Paderborn 1893).

Agricolit (ásv.), az ortokovasavas szilikátok közé tartozó ásvány. Anyaga $Bi_4(SiO_4)_3$ ... dimorf. Az egyhajlású rendszerben kristályosodik A. barnás színű rostos szerkezetű gömbölyded kristályokban. A szabályos rendszerben kristályosodó ásvány az *eulitin*, szalmasárga — sötétbarna, kvarcban és kvarcra nőve fordul elő. Mindkettő Johanngeorgenstadtban és Schneebergben (Szászország).

Agri Dagh, hegy, l. *Ararat*.

Agri decumates, római időben az a terület, melyet délről a felső Duna, nyugatról a felső és középső Rajna, észak felől pedig egy mesterséges sáncvonal határolt. Régibb időben a kelták, az I. sz. óta suevek laktak. Római kézbe Augustus uralkodása alatt került. Megszállása azért volt fontos, mert Raethiát a rajnai tartományokkal gyors és biztos összeköttetésbe hozta. Az új telepesek, római hadastyánokon kivül, gallok voltak, kik bértizedet fizettek, innen a terület neve (tizedes földek). Domitianus megkezdte, Hadrianus pedig befejezte a határsáncot, mely azóta *vallum Hadriani* néven ismeretes. E sánc 550 km. hosszú, volt. Regensburg fölött kezdődött s a Lahn folyónak a Rajnával való egyesüléséig nyúlt. Az erődöket és őrtornyokat töltések és utak kötötték össze. Az egész vonalon tekintélyes maradványai még máig is találhatók. Kr. u. 234-ben kezdték meg az allemannusok támadásaikat. Valerianus alatt hatalmukba kerítették már a terület legnagyobb részét, Aurelianus halála után (275) pedig teljesen elfoglalták. V. ö. *Hübner*, Der römische Grenzwall in Deutschland (Bonn 1878); *Sarweh* és *Hettner*, Der obergermanisch-rätische Limes d. Römerreiches (Heidelberg 1895).

Agrigentum (gör. *Akragasz*), híres és hatalmas görög város Szicilia déli partján, 4 km.-nyire a tengertől. Gelai gyarmatosok alapították Rhodosz részvételével Kr. e. 582., csakhamar fölvirágzik: Pindaros «a halandók legszebb városának» nevezi. Kereskedelme (bor, gabona, kén) révén nagy gazdagságra tett szert. Fénykorában, az V. sz.-ban, 200,000 lakosa volt (az idegeneket és rabszolgákat nem számítva). Urai közül említendők a kegyetlen Phalaris; a bölcs és jóságos Theron, aki a szirakuzai Gelonnal szövetkezve fényes győzelmet aratott Himera mellett a karthagóiakon (Kr. e. 480.); majd Empedokles (megh. 424. Kr. e.). Hanyatlásának kora 405. kezdődik, amikor a karthagóiak elfoglalják és földúlják. Timoleon 340. újra benépesíti dór gyarmatosokkal. A pún háborúkban ismét sokat szenved, előbb a rómaiak (261), majd a karthagóiak (255) pusztítják, míg Kr. e. 210. végleg a rómaiak kezére kerül; Kr. u. 828. a szaracénok foglalják el, kiket a normann Roger űzött ki 1086. Az antik város nagy területének csak kis részét foglalja el a mai *Girgenti* (25,000 lak.). A. impozáns maradványai közül a legtöbb a VI. és V. sz.-ból való: a városfala, vizvezeték és templomok, mely utóbbiak között a dór stilusnak néhány nevezetes emléke van; így az önkényesen Juno Laciniáról elnevezett templom; a kitünő karban fennmaradt, szintén tévesen Concordiáról elnevezett templom; végül Zeus temploma, az ókor legnagyobb (113 m. h. és 56 m. szél.) dór temploma, mely Karthagóval való háboruskodás kezdetekor (406) tetején kívül majdnem készen állott és később már nem készült el soha teljesen. A pszeudoperipterosz templom külső falán hatalmas (8 m.) kőóriások (atlaszok, telamonok) tartják a gerendázatot, ezeknek egyikét a romok között a helyszínén összeállítva láthatni. A környék népe századokon át kőbányául használta a templomot, melyet Palazzo de' Gigantinak nevez; innen hordták a köveket a girgentii molo építéséhez. V. ö. *Serradifalco*, Antichità della Sicilià III. (Palermo 1836); *Schubring*, Hist. Topographie von Akragas (Lipcse 1870); *Holm*, Gesch. Siciliens II. k. 426 sk.; *Schwarcz*, Taras, Syrakus és Akragas demokr. alkotmánya (1890); *Erődi* B., Utazásom Sicilia és Malta szigetén (1896); az építészeti emlékek beható méltatására: *Koldewey-Puchstein*, Die griech. Tempel in Unteritalien u. Sizilien (Berlin 1899.)

Agrikol, *agrikoláris* (lat.) a. m. földmívelő.

Agrikultura (lat.) a. m. földmívelés (l. o.)

Agrikulturális állam, l. *Mezőgazdasági állam*.

Agrikulturális fizika, a természettan azon ága, mely a fizikai jelenségeknek a mezőgazdasághoz való vonatkozásaival foglalkozik.

Agrikulturális kémia, v. *gazdászati kémia*, az alkalmazott kémia azon ága, mely általában a mezőgazdasági foglalkozásokkal, ú. m. földmívelés, takarmányozás és mezőgazdasági technológiával kapcsolatos kémiai v. kémia-élettani jelenségek közelebbi megismerését tekinti feladatának. Éppen ezért a mezőgazdasági kémia művelői rendszerint sajátos munkakörök szerint csoportosulnak. Rendesen a növénytáplálkozással kapcsolatosan foglalkoznak a talajismerettel és a trágyázástannal. (Ez a szűkebb értelemben vett A.) Már az állati táplálkozás-, takarmányozás-tan és a takarmányok ismertetése külön önálló tudományágat képviselnek, melyeket azonban ép úgy, mint az erjedés jelenségeivel foglalkozó munkákat szintén az A.-hoz szokás sorozni. A mult század elején, midőn 1812. *Davy* az első A.-t kiadta (Elements of agricultural chemistry), a magyar szakirodalom nyomon követte, midőn a *Nemzeti Gazda Hivatal Bétsben* 1815. kiadta Davy művének magyar fordítását *A földmívelési kímia gyökere* címén. Ezt követte 1823. *Gazzeri*, Hermstädt, Burger stb., kik mind a *humuszteoriának*, vagyis annak voltak hívei, hogy a növény tápanyaga azon fekete anyag (humusz), mely szerves testek rothadásakor keletkezik. Voltak ugyan mindjárt ellenzői eme felfogásnak (Sprengel, Schübler, Wiegmann

és Polstorf), de teljesen új korszakot csak 1841. *Liebig* teremtett, aki a hamualkatrészek jelentőségét ismerte fel s először hangsúlyozta, hogy fel kell hagyni az addig űzött «rablógazdálkodás»-sal s rámutatott a japánok racionális talajkulturájára, amely már akkor igyekezett a talajtól elvont alkatrészeket pótolni. Liebignek igen sok ellensége támadt, kik növénytápanyag szempontjából nagyobb értéket tulajdonítottak a nitrogénnek, mint a hamualkatrészeknek, vagyis ásványi sóknak. Ez ellenségeskedés számos igen értékes munkára adott okot (Lawes, Gilbert, Boussingault) és csak akkor szünt meg, midőn bebizonyult, hogy a növényre nézve minden egyes tápanyag egyenlően fontos és hogy elsősorban a káli és a foszforsav pótlása és az ú. n. *nitrogéngyüjtők* szaporítása tartandó szem előtt. Liebig kezdeményezésére az állatok kémiájával is foglalkoznak, így pl. *Pettenkofer* nagy respirációs készülékével először kísérte figyelemmel az állati organizmusban végbemenő vegyi folyamatokat, amivel a mai takarmányozástannak vetette meg alapját.

Agrikulturális rendszer, l. *Fiziokratizmus.*

Agrilus *Curt.* (állat), a díszbogarak *(Buprestidae)* családjához tartozó bogárnem, melynek 31 faja él hazánkban. Legismertebb és leggyakoribb az *A. viridis* L. és az *A. angustulus* Ill., melynek lárvája a tölgy-, bükk-, éger-, nyír- és fűzfákat megtámadja és nagy kárt okoz. L. *Díszbogarak.*

Agrimensores (lat.) volt a római földmérők neve, kik már a köztársaság végén külön testületet alkottak, a császárok korában pedig nagy fizetésű állami tisztviselők voltak. A geometrián kívül jogi szakismerettel is rendelkeztek s a császári korban külön iskolákban nyerték kiképeztetésüket. Az idetartozó irodalomból, mely a Kr. u. I. sz.-ban kezdődik és a VI.-ig terjed, csak kevés töredék maradt fenn. Ily mérnökírók (*gromatici,* a *groma* nevű mérőeszköz után) Sectus Julius Frontinus (Domitianus korában), Balbus, Hyginus, Siculus Flaccus (Traianus korában); még későbbiek Nipsus, Innocentius és Agennius Urbinus. E töredékek legjobb kiadását *Blume, Lachmann* és *Rudorff* rendezték sajtó alá (Berlin 1848—1852, 2 köt.). V. ö. *Cantor:* Die römischen Agrimensoren (Lipcse 1875).

Agrimonia *L.* (növ.), a rózsafélék *(Rosaceae)* génusza, melynek 10 faja él nagyrészt az É.-i félgömb mérsékelt tájain. Nálunk közönséges az *A. Eupatoria* (bojtorjános párló). Virágja sárga, festésre használható. — *A. odorata* délebbre van elterjedve, ősidőktől fogva gyógynövényül használatos.

Agrinion, régi görög város Etóliában, most a 7 km.-rel tovább, nyugatra fekvő, a nép ajkán Vrachorinak nevezett város neve. Ez Akarnania és Etólia nomos Trichonia eparkiájának főhelye, (1896) 9609 lak. A város vasút mellett az etóliai síkság északi szélén fekszik, melyen főleg dohányt tenyésztenek.

Agrion (állat), l. *Szitakötő.*

Agriónia (gör.), Orchomenosban és Argosban Dionysosnak a nők által rendezett éjjeli ünnepe, melynek elején az istent keresték, majd lakomát rendeztek, melyen találós meséket adtak fel. A. ezért annyit is jelent, mint találós meséknek és ezekhez hasonló dolgoknak gyüjteménye. Agrionisnak is nevezték Dionysost.

Agriotes *Esch.* (állat), a pattanóbogarak (*Elateridae*) családjába tartozó bogárnem. L. *Pattanóbogarak* és *Vetési pattanóbogár.*

Agrippa, 1. *M. Vipsanius* (Kr. e. 63—12), alacsony származású szülők gyermeke, ifjú korában Octavianusszal, a későbbi Augustus császárral, Apolloniában nyerte katonai kiképeztetését s itt kötötte vele sírig tartó barátságát. Caesar halálának hírére Octavianust Rómába kísérte és uralmának elnyerésében szóval és tettel támogatta. 41-ben Perusiánál megverte Antonius triumvir testvérét, Luciust. 38-ban megfékezte a forrongó Galliát; 36. tengeri győzelmet aratott Naulochosnál Sextus Pompeius fölött; 35. és 34. sikerrel harcolt Octavianusszal együtt Dalmáciában és Illirikumban; 31. Actiumnál győzelemre juttatta Octavianus hajóhadát Antoniusszal és Kleopatrával szemben. Augustus hálából a legnagyobb kitüntetésekkel halmozta el, háromszor tette meg konzullá s a tribunusi méltóságot is megosztotta vele. 30. rendezte Itália közigazgatását, nagy része volt a birodalom felmérésében. Rómában vízvezetékeket és fürdőket épített, helyreállította a csatornákat s a várost gyönyörű épületekkel, egyebek közt a ma is fennálló Pantheonnal ékesítette. Galliában is nagy alkotásai voltak. Első nejétől, Marcellától elvált és nőül vette Augustus leányát, Juliát, akitől öt gyermeke született. Három fia közül Gaius és Lucius, kiket halála után Augustus fiaivá fogadott, korán elhaltak; harmadik fiát, Agrippa Postumust, a császár féktelen életmódja miatt Planasia szigetére internálta, ahol őt Augustus halála után hamarosan eltették láb alól. Két leánya közül az egyik, ifj. Julia, anyjának kicsapongásaiban méltó leánya volt, a másik, Agrippina, Germanicusnak lett a neje.

2. *A., Menenius,* előkelő római patricius, Kr. e. 503. konzul. Midőn a plebejusok gazdasági és politikai küzdelme a patriciusokkal szemben 494. oly élessé vált, hogy szecesszióra adott okot, vagyis az alsóbb néposztály a Szent hegyre vonult ki, a hagyomány szerint a szenátus A.-t küldötte követül és híres példázata a henye gyomorról és a többi munkás testrészről meggyőzte a kivonultakat, hogy a versengő osztályoknak közös érdekeik vannak. E sikeréért életében a legnagyobb tisztelettel adóztak neki, halála után pedig szegénysége miatt közköltségen temették el.

Agrippa, 1. az ókori szkepticizmus kiváló képviselője. Főműve: a kételkedés öt szempontja (tropusa), amivel iskolájának tíz szempontját egyszerűsítette s a szkeptikus elméletet nem csak jobban rendezte, hanem mélyebbé is tette. Az emberi ismeretek viszonyos mivoltát, az igazság abszolut kritériumának lehetetlenségét nagy erővel, szabatosan fejtegette.

2. *A. Heinrich Cornelius de Nettesheim* bizonyára egyike a legkalandosabb életű filozófusoknak és legsajátságosabb elméknek. Jellemző alakja a renaissance forrongó szellemi életének, nyugtalanságának, mágikus erők után való vágyódásának. Kölnben született nemes családból 1486 szept. 14., megh. Grenobleban 1535 febr. 18. Először hadi szolgálatba lépett. Megunván a hadi dicső-

[illegible] tanulására adta magát s orvosdoktorrá lett. 1506–1509. Francia- és Spanyolországban járt, ahol a titkos tudományokat: alchimiát, jóslást stb. s titkos társaságok alakításán fáradozott. 1509. a héber nyelv tanára volt Dôleban (Bourgogne). Londonba megy; innen haza Kölnbe, majd Páviába s sehol sem leli nyugtát. I. Ferenc Savoyai Lujza első orvosává nevezi ki. De csakhamar kegyvesztett lesz. V. Károly, Margit bátyja kinevezi udvari történetírónak, de Margit halála után állás nélkül maradt. Ekkor írta két fő művét: De incertitudine et vanitate scientiarum (a tudományok bizonytalanságáról és hiábavalóságáról) és De occulta Philosophia (a titkos filozófiáról), amiért börtönbe kerül (1530–1531). A tudományok bizonytalanságáról c. művében kikel a tudomány ellen, hogy az emberi nemet tönkre teszi, a lelket veszélybe dönti, a hit világát eloltja s a hazugságot trónra ülteti. E mű keserű szatira a XVI. sz. műveltsége és tudománya ellen. A teológia ellen oly hévvel tör ki, hogy nem csodálkozhatunk az üldözéseken, melyek ellene irányultak. A mű becses és folytatását leli később Descartes Discours-jában, mely hasonló módon, bár kevesebb hévvel küzd a kor hamis tudományossága ellen. Második műve az egyház tanait újplatonikus és misztikus fogalmakkal elegyíti: a mágiának rendszere. Művei összegyűjtve 1550. és 1600. jelentek meg Lyonban. Egy német fordítás 1856. jelent meg Stuttgartban. V. ö.: *Morley*, The life of H. C. Agrippa v. Nettesheim 2 köt. (London 1856); *Sigwart*, Kl. Schriften. I. (1881); *Hallgufi* Dezső, Két régi babona (Századok, 1891. 501 l.).

Agrippina, 1. *az idősebb*, M. Vipsanius Agrippa és Julia leánya, Augustus unokája. Férjét, Germanicust összes hadjárataiban elkísérte, Germanicus megmérgeztetése után pedig visszatért Rómába s arra törekedett, hogy fiai számára szerezze meg a hatalmat. Tiberius gyanúja azonban felébredt. A. fiai közül Nero és Dusus el is vesztette életét, csak Gaius Caligula, a későbbi császár, maradt életben; A. pedig Pandataria szigetén számüzetve Kr. u. 33. éhhalállal mult ki. Ülőszobra a római kapitóliumi múzeumban a római szobrászat egyik kiváló alkotása.

2. *A., az ifjabb*, leánya előbbinek, a Rajna melletti táborban született, ahol később tiszteletére a Colonia Agrippinensis (a mai Köln) alakult. Hogy első férjétől, Cn. Domitius Aenobarbustól származó Nero fiának a trónt megszerezze, Kr. u. 49. nőül vétette magát nagybátyjával, Claudius császárral. Attól tartván, hogy Claudius mégis a Messalinától származó fiát, Britannicust fogja utódául kinevezni, férjét 54. megmérgezte és Nerót kiáltatta ki császárrá. A. most fia nevében maga akart uralkodni s midőn látta, hogy ez nem sikerült, [illegible] tört. Nero mindenáron meg akart szabadulni uralomravágyó anyjától s miután terve, hogy őt Baiae mellett egy hajón a tengerbe sülyessze, nem sikerült, mezei jószágán meggyilkoltatta. V. ö.: *Tacitus*, Annales (XII–XIV. k.); *Stahr* A., Die Mutter der Nero (Berlin 1880).

Agrippinus partus (lat.), lábszülés, amikor az először megszületendő testrész a láb. A szó maga mint orvosi műszó elavult.

Ágris, l. *Almásegres* és *Bélegregy*.

Agrogeologia, l. *Pedologia*.

Ágról szakadt, szegény, elhagyott, rokonok és barátok nélkül álló ember.

Agrón, a görög mitológiában Eumélos fia. Mint nőtestvérei Lyssa és Meropis, ő is megvetette az isteneket, főkép Hermést, Athénét és Artemist. Ezért apjukkal együtt mindhárman madarakká változtattak át.

Agronómia a mezőgazdaságra, nevezetesen a talaj s a növények életére s egymáshoz való viszonyára vonatkozó ismeretek foglalatját jelenti. Tágabb értelemben a fogalom az összes mezőgazdaságra terjed. *Agronóm*. tudományosan képzett mezőgazda.

Agropyrum *Gärtn.* (növ.), l. *Tarackbúza*.

Agro Romano, *Campagna di Roma*.

Agrostemma *L.* (növ.), l. *Konkoly*.

Agrostis *L.* (növ. Tippan), a Pázsitfélék génusza, melynek mintegy 100 faja az egész földön, főleg azonban az é.-i mérsékelt övön van elterjedve. A fontosabb réti füvek közé tartoznak, de többnyire apró leveleik következtében nem kiadósak. *A. vulgaris With* nálunk, száraz, köves legelőkön (az é.-amerikai «*Red top*»); *A. alba L.* (Tarackos tippan, Fiorinfű) értékes takarmányfű, különösen nyirkos réteken, lápos helyeken; *A. nebulosa Boiss et Reut*, Spanyolországban honos, száraz csokorba használatos s ezért kultiválják.

Agrosztográfia, a pázsitfüvek (*Gramineae*) tudományos leírása és felsorolása. Fontosabb Á. *Palisot* de *Beauvois*, Essai d'une nouvelle Agrostographie, Paris 1812; *Kunth*, Revision des Graminées Paris, 1829; Agrostographia, Stuttgart 1833; — *Hackel*, Gramineae az *Engler-Prantl*-féle Natürl. Pflanzenfam. II. Th., 2. Abth.-ben; *Flatt Károly*: A pázsitfélék rendszere (fordítás *Bentham* után) Budapest 1886; népszerű, különösen gazdák részére ajánlható A. a következő: *Strecker*, Erkennen und Bestimmen der Wiesengräser, 4 Aufl., Berlin (Parey) 1906. 3 K. Képes *A. Reichenbach*, Agrostographia germanica (Icones florae germ. I. K. 1850), *Host*, Icon et descr. graminum Austriae. I–IV. (1801–1809.). Mindkettő klasszikus becsü atlasz.

Agrosztologia, az agrosztográfiával (l. o.) foglalkozó tudomány. V. ö. *Flatt Károly*, Agrostologia és gazdasági szakoktatásunk. 1. kiad.: Gazdák évkönyve, VIII. k. 1896, 2. kiad.: X. kötet 1898.

Agrotis (állat), l. *Éjjeli lepkék*.

Agrumi, (az olasz *agro*-ból, savanyú) a citrom, narancs meg a kinai alma közös neve.

Agrypnia, l. *Álmatlanság*.

Agtelek, l. *Aggtelek*.

Ágtelek, kisk. Szabolcs vm. tiszai j.-ban, (1900) 674 magyar lak., u. p. és u. t. Nagydobrony.

Agua (*Volcano de A.*), hatalmas vulkán Közép-Amerika Guatemala államában, az É. sz. 14° 26′ s a Greenwichtől számított Ny. h. 90° 45′ alatt, Uj-Guatemala városától délnyugatra. Az obszidián köpenyből kibontakozó trachitkúp 3753 m. emelkedik egész a hóhatár fölé; 75 m. átmérőjű kráterrel. 1541 szept.-ben töméntelen víz ömlött le róla, mely a régi Guatemala városát egészen elpusztította. Lejtőit szép erdőségek takarják.

Aguacate (növ.), l. *Persea.*

Aguadilla (ejtsd: aguadillya), 1. *departamento* Portorico szigetén, annak ÉNy.-i partvidékén, 588 km² területtel, 99,645 lak. (kiknek 14% színes); cukor-, dohány- és kávéültetvényekkel. — 2. *A.*, az ugyanily nevü departamento *fővárosa* Portorico ÉNy.-i partján, (1899) 6425 lak., kávéexporttal.

Aguado, *Alexandre,* marquis de las Marismas de Guadalquivir, párisi bankár, szül. Sevillában zsidó családból 1784 jun. 29., megh. 1842 ápr. 14. Párisban, ahol bizományi és banküzletet alapitott s a spanyol kölcsönök átvétele által nagy vagyont szerzett. Gazdag műgyűjteményei is voltak. Az általa kibocsátott papirpénzeket *aguados*nak nevezték.

Aguas-Caliéntes, 1) a mexikói köztársaság állama, 1853-ban alakult, Zacatecas, Guadalajara, Guanajuato és San Luis Potosi közt. Területe 7692 km², (1900) 102,416 lakossal. K.-i része alacsony, Ny.-i nagyobb része magas. Legmagasabb hegycsúcsa a Cerro de Laurel (3091 m.). Hegysége a Sierra Madre, A Rio de San Pedro v. A. szép, széles völgyet alkot. Az éghajlat szelid és egészséges. A talaj igen termékeny, a gabona jól fizet s kitünő minőségű gyümölcs terem, sőt az állam nyugati részének forró klimája alatt a cukornád is megérik. Értékes kövei és számos ásványvízforrása van. Lakóinak $^1/_6$-da tiszta indus és $^5/_6$ korcs. — 2. *A.*, az ugyanily nevű állam székhelye, rendezett város, egy szép síkságon, (1900) 35,000 lak., szép kertekkel és pamutárúkészítéssel. Számos meleg forrása közt a legjelentékenyebb a Baño de la Contera

Aguesseau (ejtsd: agesszó), *Henri François d'*, Franciaország kancellárja, szül. Limogesban 1668 nov. 27., megh. 1751 febr. 9. Korán kitünt mint ügyvéd és szónok. Az orléansi herceg, mint régens kancellárrá tette 1717. azokért az érdemeiért, melyeket a jogi reformok, s a gallikán egyház védelme terén, a pápai Unigenitus bulla ellenében szerzett. Egy év mulva elbocsátották, mert ellene szegült a Law-féle pénzügyi spekulációknak, de 1720-ban megint visszahivták. Dubois ismét elbocsátotta, de Fleury 1727. újból visszahivta, sőt nagypecsétőrré is kineveztette. V. ö. *Boullée,* Histoire de la vie du chancelier d'A. (Páris 1849); *Monnier,* Le chancelier d'A. (Páris 1864.)

Aguilar, 1. A. *de la Frontera,* város Cordova spanyol tartományban, a Xenil egyik kisebb mellékfolyója, a Cabra és vasút mentén; tágas, szőllővel fedett síkságon (1897) 13,329 lak.; nevezetes Santa Clara vártemploma, híres spanyol festőművészek nagybecsű festményeivel. A. közelében sósforrások vannak. — 2. *A. de Campos,* község Palencia spanyol tartományban, a felső Piserga és vasút mellett, (1897) 1575 lak., évenként 4 egész É.-Spanyolországban híres vásárral.

Aguilar (ejtsd: egilár), *Grace,* angol írónő, spanyol-zsidó származású, szül. Hackneyben, London mellett 1816 jun. 2., meghalt M.-Frankfurtban 1847 szept. 16. Már 16 éves korában kezdett írni, főkép házi nevelésről, anyai szeretettel kapcsolatos tárgyakról, milyen a Home influence (1881, 36. kiadás) és Mother's Recompense (1869, 21. kiadás) két összefüggő elbeszélése.

Aguilas (ejtsd: ágilasz), kikötő város Murcia spanyol tartomány Lorca kerületében, egy kis erőddel koronázott sziklahegy lábánál, (1897) 12,381 lak., ólom- és rézbányával, élénk exporttal.

Aguilera, *Ventura Ruiz,* spanyol költő, szül. Salamancában 1820 nov. 2., megh. 1881 júl. 1. Orvosnak készült, de költői hajlamai csakhamar elvonták pályájától. Később igazgatója lett a Nemzeti Régészeti Múzeumnak. Első költői műve: *Ecos nacionales* 1849. jelent meg először. Hazafias, vallásos és erkölcsi versek gyűjteménye ez, melyeket nem annyira magas szárnyalás, mint inkább benső közvetetlenség jellemez. Egyéb művei: *Limones agrios* humoros tartalommal; *La arcadia moderna,* pásztori és idilli versek; *Elegias yarmonias,* vallás-bölcselmi énekek sorozata; *Inspiraciones,* válogatott költeményeket foglal magában; *La leyenda de nochebuena,* az emberi nyomor enyhítését célozza. Műveiből portugálra Cordeiro, németre Fastenrath, magyarra Kőrösi Albin fordított néhányat. Ez utóbbi külön tanulmányt szentelt neki a XIX. sz. spanyol költői arcképsorozatában (Budapest 1893).

Aguinaldo, felkelő-vezér, l. *Filippi-szigetek.*

Agu-Kakrimi, a kassziták dinasztiájának legkiválóbb babiloni fejedelme (Kr e. XVI. sz. elején), neki sikerült a Babilonból évszázadokkal azelőtt elhurcolt isten-szobrok visszaadását kieszközölni.

Agulhas *(Cabo de las A.),* Afrikának 139 m. magas hegyfoka, a földrész legdélibb pontja mintegy 155 km.-nyire a Jóreménység fokától. Az ugyanily nevű zátony az utóbb nevezett hegyfoktól 130—140 km. szélességben a Great Fisch Riverig nyúlik.

Agulhas-áramlat, l. *Indiai-oceán.*

Aguontum, l. *Lienz.*

Agurin, (teobrominnátrium-nátriumacetat), $C_7H_7NaO_2N_4$, CH_3COONa. Fehér, a levegőn megnedvesedő por. Vízben bőségesen oldódik. Gyógyszerül mint húgyhajtót használják.

Agusztosz, város, l. *Niaguszta.*

Aguti v. *aranynyúl (Dasyprocta* Illig., állat), a *rágcsálók* rendjéből a csülkösujjú rágcsálók *(Dasyproctidae)* családnak egyik neme. Hosszú lábai közül az elsőkön 5, a hátulsókon 3 ujja van csülökszerű karmokkal. Nyaka nyulánk, feje hegyesorrú, fülei kicsinyek, kerekek; feltünően rövid farka csupasz. Eddig ismert 12 faja a tropikus Délamerikában él. Egyik faja a közönséges A. (*Das. Aguti L.),* mely 45—50 cm. hosszú, sárgásvörös szinü. Szőrözete tömött, símán fekvő, testének hátulsó részén azonban hosszú. Szép gereznája miatt aranynyúlnak is nevezik. Guiana, Szurinám, Brazilia és Északperu erdeiben és füves fensíkjain él. Gyorsan fut, ügyesen ugrik, éles érzékei vannak. Különféle növényekkel táplálkozik s a cukornád- és banán-telepekben, továbbá veteményesekben is károkat tesz. Meglehetős szapora, fiatal korában könnyen szeliditható és hűségessé lesz. Vadászata nehéz, mert odvas fákban készített fészkét csak éjjel hagyja el. Különben a benszülöttek húsát kevésre becsülik és csak szükségből eszik. Másik faja a *D. azarae* Licht., délibb vidékek lakója, de klimánkat jobban bírja, mint a közönséges aguti, ezért állatkertekben ma gyakrabban látható, mint az előbbi faj.

Ágvitorlák (tengerészet, német *Gaffelsegel*, ol. *vele di randa*, ang. *trysails*) (B tábla.) Igy nevezik azokat a vitorlákat, melyeket felső szegélyzőjükkel ultetnek az ágakra. Az ág eme vitorláknál a vitorlafát helyettesíti. A vitorlának alakja egy domborított trapézhoz hasonlít. Megfelelőleg az árbocok nevéhez ezek a vitorlák a következő neveket viselik: elő ágvitorla, fő ágvitorla és kereszt- v. faragvitorla.

Ágy, 1. régi magyar neve a koponyának (l. o. és *Agyvelő*). — 2. A kézi lőfegyvereknek az a része, melyben a cső, a závárzat és a szekrény fekszik, (l. a képet *Puska* l. o.). — 3. A kerék középrésze, melybe a tengely nyulik.

Ágy, 1. a legelső butor, mit az emberiség használt, a legváltozatosabb s a szekrény mellett a legstabilisabb (l. az *ábrákat*). Alaktanilag véve állvány. Az egyiptomiaknál már magas lábakon nyugszik s rendesen fekvő állatot ábrázol, az állat feje v. fából, fémből készült félhenger alakú párna támasztottak a fejet. Az ágyat szúnyogháló vette

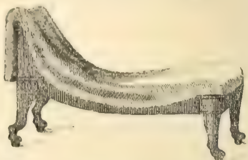
Nyugvó-ágy.

körül. Az asszíroknál, médeknél és perzsáknál ugyanez a konstrukció, de inkább fémmunkára visszavezethető tektonikusabb formákkal. A görög ágy az egyiptomival rokon formájú, már magasított fejjel, sőt néha lábbal. Díszítésére nagy gondot fordítottak, az asztalosmesterség főfeladata volt. Leghíresebbek a milet-i és chios-i ágyak. A klino (görög ágy) fénypontja a hellenisztikus-római kor. A római ágyak emléke még a középkorban is él. Attila állítólag római ágyon pihent. Az állvány maga fából vagy bronzból készül, elefántcsonttal, gyöngyházzal, arannyal gazdagon kirakva; párnák, állatbőrök színpompás szőnyegek, selymek teszik teljessé. Az ágy sokszerűsége itt kezdődik. A rendes alvásra szolgáló ágyakon kívül ismerték már a nászágyat (lectus genialis), az alacsony betegágyat (scimpodium), a halott díszágyát (lectus funebris), a nyugvóágyat (lucabra torius), melyen félig fekve olvastak, írtak és az alacsony, szófaszerű ebédlő ágyat (triclinaris).

Asszír ágy.

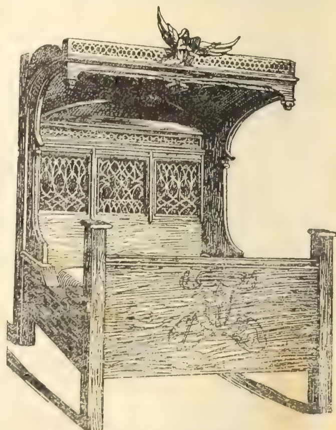
Németországban eleintén állatbőrökön, mohán, falombon feküdtek v. szekrényalakú faalkotmányban; még a középkor elején is a földet v. egy fapadot leterítették állatbőrrel s azon aludtak. De már az Ottók alatt a rendes állványszerű ágy szerepel, sőt a háztartásnak fő darabja. Már oldalt is kap falat, mely azonban mindig alacsonyabb, mint a láb v. fejfelőli. A fejnél ez a fal már magasabb

Egyiptomi ágy.

és vertikálisan van kiképezve. Ennek a falnak a fejlesztése, magasítása és az ágyfügönnyel kapcsolatba hozatala lett később a *baldachin*, mely mint forma a német gótika szülötte. Eleinte az ágy feje felett volt csak és a tetőhöz volt erősítve, de később az ágy elmozdíthatósága érdekében azzal szervesen egyesül s a négy sarkon, négy kandelábernek kiképzett oszlop által van tartva. Van fél és teljes baldachin.

A *függönyös ágy* már a legrégibb időkben szerepelt, már a biblia említi. Északon a hideg, délen a bogarak ellen védett a függöny, de mind a két helyen gazdagság, pompa és dísz jelképe volt. Kezdettől két tipusa volt a függönyös ágy-

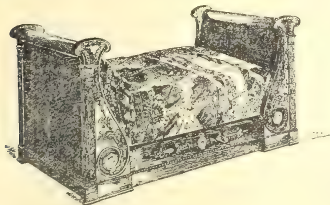
Középkori ágy, baldachinnal.

nak: *sátor* és *fülke*. A sátor, szőnyegekkel vagy néha deszkafalakkal elkülönített külön tér a térben — ennek felel meg a baldachin. A fülke, melyet már pompei-i házaknál találunk, a falban külön hely az ágy számára, mely függönnyel van

a szoba többi részétől elzárva. É.-on a XV. sz.-tól kezdve használatos s a XVII. sz.-tól kezdve mint *alkov* igen elterjedt s a baldachin mellett a kárpitos művészet fő feladatát képezi.

A középkori ember rangját képviseli az ágya. Innét sokfélesége is. A XVI. sz.-ban nemcsak a halott első ravatala a halottas ágy, de az özvegy azon ülve fogadja a részvétlátogatásokat. *Franciaországban* a *lit de parade* fő butor; a ház asszonya azon ülve fogadja vendégeit, bizalmas beszélgetések szinhelye. Később ez a szokás udvarképes. Sőt a királyi ágyak ceremóniák szinhelyei, melyről a király igazságot is szolgáltat *(lit de justice)*; már IX. Lajos ágyban fogadja az udvart. Kiképzésük díszesebb, mint a trónusé. Még XIV. Lajos hálószobája is a legpompásabb díszterem. A francia forradalom után minden fényüzés redukálódik, az ágyaké is; a modern butornak, az ágynak új korszaka kezdődik, fejlődésének irányelvei a kényelem, egyszerüség és főképp a higiéne.

2. *Á., kerti.* A kertnek művelés alatt álló utakkal szegélyzett területei; van virág- és zöldségágy (máskép: ágyás), vannak továbbá hideg- és melegágyak. L. *Hidegágy, Melegágy.*

Empire-ágy.

3. *Á.* a folyó medrének németes elnevezése.

4. *Á.*, az a faalkotmány, amelybe a kézi lövőfegyverek fémrészei vannak illesztve. A Mannlicher-fegyver puskaágyán megkülönböztetik az *előágyat*, a *középágyat*, a *tusa nyakát* s a *tusát*. Az előágyban fekszik a cső; fölszinének mind a két oldalán vályualakú vésetek vannak, amelyekbe lövéskor a lövész bal kezének részeit helyezi el, hogy kezét a hevített cső meg ne égesse. A *középágy* a závárzatot és a szekrényt fogadja be. A középágyat a *tusanyak* köti össze a *tusával* (l. *Tusa*). A katonai *forgópisztolynál* az ágy vázát a tokpánt képezi, melynek felső és alsó része közé recézett faágyrészek vannak beeresztve.

5. Gépszerkezeteknél *Á.* a. m. valamely állványnak az a része, melyre a forgó tengely csapja támaszkodik.

Ágya, nagyk. Arad vm. kisjenői j.-ban, (1900) 1734 magyar lak., közs. fogyasztási szövetkezettel, postahivatallal; u. t. Kisjenő. Határában azon a helyen, ahol László főhercegen 1895 szept. 3. vadászat közben fegyvere halálos sebet ejtett, kápolnát emeltek, melyet 1896 szept. 3. avattak föl.

Agyafúrt: furfangos, ravasz, «kinek a fejét mindig fúrja valami». Régente így is nevezték: fejefúrott, eszefúrt.

Agyag. Az A. víztartalmú aluminiumszilikát, mely a földpát vagy a földpátot tartalmazó kőzetek elmállásakor keletkezik. A víz és a levegő széndioxidjának oldó hatása alatt kioldódik a földpátból a kálium- és nátriumszilikát és képződik az agyagszubstáncia, melynek teoretikus képlete $Al_2O_3.2SiO_2+2H_2O$.

A természetben előforduló agyagnemek azonban sohasem felelnek meg ennek a képletnek, mivel a mállás folyama rendszerint még nincsen teljesen befejezve és az A.-hoz idegen anyagok is keverődnek. Az A.-t tehát az agyagszubstáncia, az anyakőzet el nem mállott ásványrészei (földpát, kvarc, csillám stb.) és idegen hozzákeverődött anyagok keverékének tekinthetjük.

Ha az A.-t még a keletkezés helyén találjuk, *kaolinnak* (porcellánföld) mondjuk; de gyakoriabb az agyag másodlagos lelőhelyen, amikor tisztasága szerint *tűzálló* A.-nak, *fazekas*-A.-nak, *tégla*-A.-nak stb. nevezzük el. A *kaolin* a természetben előforduló legtisztább A., mely csak az anyakőzet (gránit, pegmatit stb.) el nem mállott ásványaival (quarc, csillám stb.) van összekeverve. A nyers kaolin iszapolása által nyerjük a tiszta kaolint, fehér lisztszerű, tűzálló testet, mely vízzel gyúrható, képlékeny tömeggé válik. Híres tiszta kaolin a zettlitzi, a szászországi és az angol *(china clay)* stb. Hazánkban gránitból v. porfirból származó, a külföldi kaolinhoz hasonló kaolint mindeddig nem is találtak. A magyarországi porcellánföldek trachitból keletkeztek, tehát riolitok s rendszerint másodlagos lelőhelyen fordulnak elő és fizikai sajátságaikban eltérnek a valódi kaolinoktól. A n.-mihályi, kovászói, radványi porcellánföld pl. kövérebb mint a valódi kaolin; a dubrinicsi, beregszászi, párvai föld pedig igen sovány, mert sok kvarc és nem mállott földpát van benne. A kaolinok összetétele:

Vegyület	Zettlitzi kaolin iszapolt	Kovászói kaolin iszapolt	Beregszászi kaolin nyers	Dubrinicsi kaolin nyers
Kovasav (SiO_2)	46·82	46·36	74·17	77·31
Aluminiumoxid (Al_2O_3)	38·49	38·80	18·11	15·46
Vasoxid (Fe_2O_3)	1·09	0·31	0·74	0·47
Kalciumoxid (CaO)	—	0·69	0·30	0·38
Magneziumoxid (MgO)	–	0·37	0·05	0·13
Kaliumoxid (K_2O) / Natriumoxid (Na_2O)	1·40	2·47	0·12	1·59
Égetési veszteség (víz és szerves anyag)	12·86	10·59	6·72	4·62
	100·66	100·01	100·01	99·97
Agyagszubstancia	96·55	98·17	45·74	36·95
Kvarchomok	2·30	1·83	52·91	54·99
Földpáthomok	1·15	-	1·35	8·06
	100·00	100·00	100·00	100·00

A kaolint porcellán- és kőedény-gyártásra, továbbá festékül és a papirgyártásnál töltőanyagul is használják. Tisztasága szerint az A. különféle elnevezésű. A *tűzálló A.* (képlékeny A., plastischer Thon, terre de pipe) tiszta, másodlagos lelőhelyen előforduló A., melynek kémiai összetétele közel áll a kaolinéhoz, mivel kevés idegen anyag (kvarc, homok, vasoxid) keverődött hozzá. A tűzálló A.-ok fehér-sárgás v. szürke-barnás szinűek. A tűzálló A. kemény, zsíros, síma tapintású, vízben nehezen ázik át, de igen képlékeny, kövér pépet ké-

jaz. Égetve a tűzálló A. fehér színű v. világos sárga színű. A kedénygyártásra és tűzálló áruk készítésére használják. A kőagyag-A. (Steinzeugthon) másodrendű tűzálló A., melyben finom kvarcliszt és el nem mállott földpát van. Ez az A. fehérizzásnál kemény, kagylós törésű, kőszerű tömeggé zsugorodik össze. Kőanyagáruk, u. m. kőanyagcsövek, kőkorsók és kancsók, ásványvízpalackok stb. gyártására használják. A *fazekas-A.* már nagyobb mennyiségű finom homokot és rendesen vasoxidot is tartalmaz, de eléggé képlékeny, hogy edényeket lehessen belőle korongozni. A *közönséges A.* tégla-A. v. vályogos sok és durvább homokot, továbbá vasoxidot is tartalmaz és gyakran mész is van benne. Ha a mész több százalékot tesz ki, akkor márgás A.-nak mondják és ha 20%-nál több, A.-os márgának. Az A.-os márgát a mesterséges cement gyártására is használják, továbbá [illegible]nak is. *Pecsétföldnek* vagy bolusnak finomabb A. nemeket neveznek, melyeket festékül használnak. Az *okra* vashidroxidos A., melyet iszapolva sárga festékül használnak. Égetésénél sötétebb vörösbarna színűvé lesz. A *kallóföld* (Walkererde), magnéziát tartalmazó A.-szerű, de nem képlékeny föld, mely nagy mennyiségű zsiradékot szíhat fel. E sajátságánál fogva a posztó kallózására és zsírfoltok kitisztítására használják. *Timsó-A.*-nak oly földet neveznek, melyben sok pirit van. Az ily A. mállásakor kénsavas vas, illetve kénsavas aluminium képződik. (L. *Timsógyártás.*)

Az A. *fizikai tulajdonságai.* Az A. legfontosabb tulajdonsága a képlékenység. Ez azon alapszik, hogy az A. rendkivül finom, gömbölyded részecskéinek vonzóereje még akkor is hat egymásra, ha közéjük víz hatol be. Ilyen nedves állapotban az egymáson könnyen elcsúszó A.-részecskék minden nyomásnak engednek. Az A. tehát könnyen idomítható és a nyert alakot meg is tartja. Minél tisztább az A., annál több vizet vehet fel és mégis összetartó marad (kövér A.), holott a tisztátlan, homokos A. kevesebb vizet vehet fel és kevésbbé gyúrható (sovány A.). Szárításkor az A. térfogata abban az arányban, amint a víz elpárolog, kisebbedik, egész addig míg az A.-részecskék egymást újból érintik. Ha gyorsan történik a szárítás, akkor megrepedezik az A., mivel a felülete előbb húzódik össze, mint a viz belsejéből kiszivároghat. Azért az A.-tárgyakat lassan kell szárítani. Égetés alkalmával az A. térfogata kisebb lesz, azért az A.-tárgyakat annyival nagyobbra formázzák, amennyivel ez szárításkor és égetéskor összehúzódik. Égetésnél az A. képlékenységét elveszíti. Az alkalmazott hőfok szerint az égetett A. eleinte likacsos, magas hőfoknál pedig kemény, kagylóstörésű és nem likacsos tömeggé zsugorodik össze; nem tűzálló A. pedig meg is olvad. Égetéskor ki is ég belőle a szerves anyag, miközben az A. színe megváltozik. Vastól mentes A. fehér marad, vashidroxid-tartalmú pedig sárgavörössé lesz és igen magas hőfoknál meg is szürkül. A meszes, vasas A. vörös színe erős égetéskor világos-sárgára válik, pl. a kőbányai meszes tégla-A. gyönge égetéskor vörös színüvé, erős tüzben sárgás színüvé lesz. A meszes tégla sárga színe tehát jó égetésre vall.

Az A. tűzállósága függ az aluminiumoxid és a kovasav közti viszonytól s ennek viszonyától az ú. n. olvadó anyagokhoz (vasoxidul, kalciumoxid, magnéziumoxid). Az A. annál tűzállóbb, minél több benne az aluminiumoxid és minél kevesebb az olvadó anyagoknak összege. Ha az aluminiumoxid-kovasav viszonyszámával az olvadó anyagok viszonyszámát elosztjuk, a nyert hányados annál nagyobb lesz, minél tűzállóbb az A. Ez az ú. n. Bischof-féle tűzállósági tényező (Feuerfestigkeitsquocient), mely a legtűzállóbb A.-oknál 14 lehet. Bischof összehasonlítás céljából 7 normál-A.-t fogadott el, mely sorozatban a legtűzállóbbnak 13·95, a legkönnyebben olvadónak pedig 1·46 a tűzállósági tényezője. Jó tűzálló A. a poltári (Nógrádm.), pongyeloki (Gömörm.), szászfalui, bánlaki, sonkolyosi és révi (Biharm.) stb. Az utóbbi és a nagymihályi a legtűzállóbbak az eddig megvizsgált magyarországi A. között. V. ö. *Kalecsinszky* S., A magyar korona országainak megvizsgált A.-i (1892); *Petrik* L., A magyarországi porcellánföldek (Magyar Üveg- és Agyagujság V. évf.); u. a., A magyarországi rhyolitkablinok (Magyar iparoktatás XIV. évf.); *Bischof*, Die feuerfesten Tone (Leipz. 1904).

Agyagárúk, l. *Agyagipar.*

Agyag-buckok (ásv.), kemény, szabálytalan alakú agyag-konkréciók agyagtelepekben, vagy agyagos homokkövekben.

Agyagcsövek, l. *Alagcsövek* és *Kőanyagcsövek.*

Agyagdöngölés. 1. Bányászati eljárás, mely a bányának a víztől való megóvására szolgál. Az A. vizet át nem bocsátó agyagból készül bányákban v. vízvezetékeknél, megakadályozandó a víz átszivárgását. — 2. Kohászati munkálatoknál tűzálló agyaggal szokták az olvasztók és tűzhelyek medencéjét kidöngölni, hogy a megolvasztott anyagok szétfolyását megakadályozzák. L. még *Agyagolás.*

Agyagedények, l. *Agyagipar.*

Agyagér, oly hasadék a hegységben, mely agyaggal van kitöltve.

Agyagfalva, kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, a Fancsika völgyében, (1900) 906 magyar lakossal, kik az agyagipart mint házi ipart űzik; átmeneti korú temploma van; u. p. és u. t. Bögöz. A falu mellett levő fensíkon 1506. összesereglették a székelyek nemzeti gyűlésre, melyen az A.-i konstituciót szerkesztették meg. Ugyanide hívta össze Berzenczey László kormánybiztos a székelységet 1848 okt. 16-ra, midőn az oláhok felkelése és a császári katonaságnak magatartása mutatták, hogy veszélyben forog nemcsak az új alkotmány, hanem maga a magyarság. Legalább 60,000-re tették a jelenlevők számát, kiknek fele fel volt fegyverezve, hogy a gyűlésről, régi szokás szerint, azonnal harcba mehessen. A gyűlés a legnagyobb rendben folyt le, a néptől választott elnöknek, gr. Mikó Imrének elnöklete alatt. Esküt tettek az alkotmányra, a szászokat és oláhokat békére intették, kijelentették a székely nemzet addigi törvénytelen katonáskodásának megszünését, s a nemzetőrségi szolgálatot rendelték el. A nemzet ezentúl csak a magyar minisztériumtól fog függni, nem pedig a katonai hatóságoktól. Vezérül Zsombory ezredest jelölték, kinek vezetése alatt az

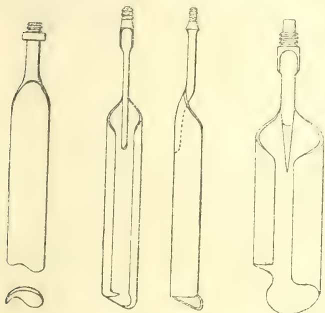
egész székelység honvédsereggé fog alakulni. Az addig politikailag meglehetős tétlen székelységnek ez impozáns nyilatkozata azonban csak rövid hatású volt, teljes valóságában csak *Bem* hatott a harcos nép lelkére.

Agyagfojtás. 1. A bányában repesztő munkánál a töltést a fúrt lyukban agyagfojtással zárják le. 2. Ha az olvasztóból a megolvadt anyagokat lecsapolták, a csapoló lyukat agyagfojtással dugják be.

Agyagforgó-fúrók (bányamívelés), két egymásba dugott, hullámosan behajlított és fogazott acélkoronából állanak. Az öblögető víz, a köpönyeg-felületek között levő nyílásokon át jut a fúrt lyuk talpára. Agyagban igen jó szolgálalot tehetnek.

Agyagfúró (állat), a fonálférgek *(Nematodes)* egyik, kifejlődött állapotban iszapos pocsolyákban élő nemének népies neve; l. *Húrféreg* és *Viziborjú*.

Agyagfúrók (bányamívelés), a mélyfúrásban oldalt nyitva levő, vas v. acélból készült hengerek,

Agyagfúrók.

amelyeknek kiálló élei az átfúrandó földrétegekbe vágódnak. Alsó végükön ferdén álló, vagy hajlított vágószéleik a rétegeket megtámadják. A forogva működő földfúrók e nemeit alluviális, diluviális és terciér rétegekben gyakran alkalmazzák és igen jó fúráspróbákat adnak. Előnyük, hogy száraz és vízben bővelkedő földrétegekben, sőt még vízzel telt fúrólyukakban is használhatók. Átmérőjük 0·02—0·4 m.

Agyaggát. Ha a bányának valamely vágatában víz fakadt, melynek kihúzása nehézséget okozna: jó vízálló agyagból döngölt gáttal, melynek ellenálló erejét elébe épített faszerkezettel v. falazattal fokozni lehet, szokás a vizet elzárni.

Agyaghidlás, az istállóknak még mindig leginkább használt burkolata, amely valamennyi hidlás közt a legolcsóbb, és jól elkészítve, sok tekintetben kiállja más burkolatokkal a versenyt. A ledöngölt agyagrétegnek legalább 40 cm. vastagnak kell lennie, hogy a vizet át ne eressze. Az agyag legfelsőbb 5—10 cm. vastag rétegét célszerű szőrhulladékkal keverni, amit timároktól lehet beszerezni. A hidlásnak egy kis lejtést kell adni, hogy a trágyalé lefolyjon.

Agyagipar, *agyagművesség* v. *keramika (négy képmelléklettel)*. Az A. alapanyaga az agyag (l. o.), melynek az a tulajdonsága, hogy vízzel feláztatva gyúrhatóvá (formálhatóvá) lesz, a formált tárgy pedig szárításkor alakját megtartja, égetéskor megkeményedik és vízben többé fel nem ázik. A tiszta agyag igen kövér, a kézhez és az eszközökhöz tapad, szárításkor pedig könnyen megreped, miért az agyagárukat nem tiszta, hanem soványított, azaz oly agyagból készítjük, melyhez nem plasztikus anyagok (homok, kvarcliszt, chamotte, mészliszt stb.) vannak hozzákeverve. Az agyagban levő soványító anyagok magas hőfoknál az agyag tűzállóságára is hatnak, így pl. a földpát v. a mészliszt az agyag alkotó részeivel könnyen olvadó szilikátokat képeznek, melyek az agyagkeveréket keményebbé és összetartóbbá teszik, de ha nagyobb mennyiségben vannak jelen, az agyag meg is olvadhat. Ezeket az anyagokat azért olvasztóanyagoknak is mondjuk. A közönséges, tisztátlan agyagok rendszerint már annyi soványító anyagot és olvasztóanyagot (homokot, meszet, vasoxydot) tartalmaznak, hogy durva agyagáruk azokból közvetlenül gyárthatók, vagy esetleg kétféle, pl. kövér- és sovány agyagot kevernek össze. Ilyenkor a természetes agyagot vagy csak beáztatják és tiporják, ha pedig kavics v. mészkövek vannak benne, meg is szűrik. Az agyagot ekkor sok vízzel felhigítják és az iszapot szitán keresztül öntik egy téglákkal kirakott gödörbe, hol a felesleges víz a földbe szivárog és részben elpárolog. Az ilyképen besűrűsödött agyagot aztán feldolgozás előtt újból átgyúrják. Nagyobb üzemekben az agyag gyúrására az ú. n. agyaggyúrógépet alkalmazzák. Finomabb agyagáruk gyártására az agyagot iszapolják, a hozzá keverendő soványítóanyagot (kvarc) és olvasztóanyagokat (földpát, mészkő) finomra őrlik és kellő arányban az agyagiszaphoz keverik. Az anyagok őrlése történhetik ú. n. nedves őrlőkön v. golyós malmokon. Az ilyképen pép alakjában nyert agyagkeveréket likacsos gipszedényekbe teszik, melyekben a pép megsűrűsödik, nagyobb gyárakban pedig v. sajtolják (szűrősajtón) v. bepárologtatják a pépet, míg gyúrhatóvá nem lesz. Finomabb agyagkeveréket aztán még hosszabb ideig — legalább 6 hétig — pincékben v. gödrökben korhadni hagyják, mivel tapasztalás szerint az ilyen keverék jobban formálható, mint a frissen készített anyag. Az ilyképen elkészített agyagkeverékből formálják aztán a különböző agyagárukat. Az agyagárukat szabadkézi munkával is formálják, de rendszerint fa- v. gipszformák segítségével.

Az edények formálására szolgál a *fazekas korong*. (L. *Fazekas korong.)* A formált tárgyakat szikkadt állapotukban még leesztergályozzák, kisimítják és végre felszerelik, azaz a füleket, kiöntő csöveket stb., melyek külön készülnek, híg agyagpéppel ráragasztják. Díszesebb s nagyobb tárgyak, szűknyilású vázák stb. két vagy több darabból is vannak összeillesztve. A külön készített részeket ú. n. bőrkeménységű állapotukban agyagiszappal ragasztják össze. Ilyen tárgyakat, melyeknek szűk nyilásán keresztül a

munkás kezével már nem nyulhat be, különben önteni is lehet.

Az öntésre szánt agyagpéphez kevés szódát kevernek, miáltal hígfolyósabb és az öntésre alkalmasabb lesz. A gipszformát a szörpsűrű agyagpéppel töltik meg. A gipszforma magába szívja a vizet, míg a megsűrüsödött agyag a falon lerakódik. Ha ez a lerakódott agyagréteg már eléggé vastag, akkor kiöntik a felesleges iszapot, a megszikkadt edény pedig leválik a gipszformáról. Nagyobb tárgyakat is szoktak önteni, ha a feldolgozandó agyag igen sovány, amilyen pl. a sèvresi gyárban használatban volt puha porcellán keverékek. De az öntött nagy edények igen könnyen behorpadtak. Ezen a bajon olyképen segítettek, hogy a gipszformát pléhedénybe helyezték, mely a széléhez légmentesen volt odaszorítva. Öntéskor a formát körülvevő pléhedényből kiszivattyúzzák a levegőt, miáltal a víz gyorsabban szívódik a gipszformába és a lerakott agyagréteg gyorsan megszikkad. Ezzel az eljárással lehet 1—2 m. magas vázakat is önteni.

Burkolólemezeket, téglákat és kisebb tömör tárgyakat sajtolni is lehet. A sajtolásra szánt agyagot aprítják és csak annyi vízzel nedvesítik meg, hogy a laza, morzsás agyagpor nagy nyomásnál összeálló lesz. Ennek az ú. n. száraz sajtolásnak az az előnye, hogy a tárgyak már oly keményen kerülnek ki a formából, hogy térfogatuk már nem változik meg és így pl. a lemezek igen egyenesek maradnak.

A formált és felszerelt tárgyakat ezután kiszárítják és égetik, de durvább színes agyagból készített árukat némelykor előbb még finomabb agyagiszappal (*engobe*) bevonják, hogy a tárgy szebb színűnek és finomabbnak lássék. Az agyagárúk bevonására szolgáló agyagiszapnak mind a száritáskor mind égetéskor egyformán kell összehúzódnia az agyaggal, melyből a tárgy készült, mert különben az engobe leválik. Engobenak v. agyagfestéknek alkalmazhatunk természetes agyagot, (pl. fehér agyagot, vasoxydos vörös agyagot, okrát stb.) vagy keverhetünk a fehér agyaghoz megfelelő festő fémoxidokat v. színes mázakat, ha pl. kék, sárga, zöld, s más színű engobe-ot akarunk előállítani. Az engobe-ot különösen a fazekasok és a kályhások alkalmazzák. Az engobe-bal v. leönthetjük az egész tárgyat egyformán, v. használhatunk pl. edényeken kívül és belül más-más színű engobe-ot, v. alkalmazhatjuk az engobe-ot festék gyanánt is.

Az egyszer égetett tárgyakat biskuitnak nevezik, aztán bemázolják, hogy felszínük síma, fényes legyen és likacsaik betömődjenek.

A máz egyúttal az edény díszítésére is szolgál. (L. *Máz*). A máz alkatrészeit vízzel finom iszappá őrölik és ebbe a mázolandó likacsos agyagtárgyakat (biskuit) v. bemártják, v. leöntik azzal, v. rá is fujják az iszapos mázat. Mind a három esetben beszívódik a víz a likacsos agyagcserépbe és a megsűrűsödött pép rátapad a tárgy felszínére. A mázt ecsettel is festhetik a többszínű tárgyakra (p. majolika-kályhák). Az ilyképen mázanyaggal bevont tárgyat ezután annyira égetik, hogy a mázanyag üveggé olvadjon meg. Ettől az eljárástól eltérőleg mázolják a kőanyagárukat, olyképen, hogy az izzó kemencébe konyhasót hintenek (L. *Kőanyagárúk*). Az égetésnél a közönséges agyagárukat szabadon rakják be a kemencébe, úgy hogy az árú a lánggal érintkezik; finomabb árukat pedig tűzálló agyagból készített, rendesen hengeralakú edényekbe, az ú. n. tokokba helyezik, hogy az árú a füst és hamú káros befolyása ellen védve legyen (l. *Porcellán*). Az agyagárúk égetésére szolgáló kemencék többfélék. Aszerint amilyen utat tesz a láng, megkülönböztetünk fekvő kemencéket, melyekben a láng vízszintes utat tesz (l. *Fazekas áru*), álló kemencéket felfelé húzódó lánggal és kemencéket lefelé húzódó lánggal és kemencéket visszatérő lánggal (l. *Faience-* és *Porcellán*). Az agyagárúk égetésére szolgáló kemencék rendesen szakaszos üzemüek, de a téglák égetésére folytonos üzemű kemencéket, az ú. n. körkemencéket is használják, (l. *Téglagyártás*) mely utóbbiakat generátorgázzal is lehet fűteni. Az előállított agyagáruk oly sokfélék, hogy rendszeres osztályozásuk némi nehézséggel jár. Az agyagcserép tömörsége szerint az összes agyagárukat két főcsoportba oszthatjuk be: I. *Agyagáruk, érdes törésü, likacsos cseréppel* és II. *Agyagáruk tömör, nem likacsos, kagylós törésü cseréppel.*

Aszerint, amint az agyagárú színes, durva v. fehér, finom agyagból készült és mázatlan vagy mázas, a fentebbi két főcsoportba tartozó árukat négy-négy alcsoportba oszthatjuk be:

I. *Agyagáruk, érdes törésü, likacsos cseréppel:* A) *Mázatlan, likacsos, érdes áruk, szines, vasoxidos durva agyagból*: téglák, terrakották, alagcsövek tűzálló agyagáruk, magyar pipa stb. B) *Mázas, likacsos, érdes agyagárúk, szines, durva agyagból:* fazekasáruk, durva faience v. olasz majolika, kályhák stb. C) *Mázatlan, likacsos, érdes áruk, fehér, finom agyagból:* likacsos edények galván telepekhez, kölni pipa stb. D) *Mázas, likacsos, érdes áruk fehér, finom agyagból*: finom faience v. kőedény, modern majolika.

II. *Agyagáruk, tömör, nem likacsos, kagylós törésü cseréppel:* A) *Mázatlan tömör áruk, szines durva agyagból:* kongótégla, keramit, mettlachi lemezek stb. B) *Mázas, tömör áruk, szines, durva agyagból:* mázas kőanyagáruk (Steinzeug). C) *Mázatlan tömör áruk, finom fehér agyagból:* biskuit-porcellán, Wedgwood stb. D) *Mázas, tömör áruk, finom fehér agyagból:* mázas porcellán.

Egy különleges csoportba tartoznak még a *lakkozott agyagáruk,* az ú. n. sziderolit- és terralitáruk, melyek mivel díszítésük nem a tűzben készült, szorosan véve nem is tekintendők kerámiai készítményeknek.

Az egyes agyagáruk gyártását l. az illető címszók alatt.

Az agyagáruk szines díszítése. Az agyagáruk díszítésére csak oly fémoxidok, ásványi anyagok v. nemes fémek alkalmazhatók, melyek magasabb hőfoknál szinüket megtartják és el nem illannak. A legfontosabb festőanyagok előállítására valók a krómoxid, a rézoxid (zöld), antimonoxid, antimonsavas kálium, nápolyi sárga, krómsavas ólom, titánoxid (sárga), kobaltoxid (kék), vasoxid, arany bibor, rézoxidul, Pink-couleur (vörös), barnakő,

vasoxid, nikkeloxid, umbra, okra (barna), iridiumsesquioxid, platina, továbbá kobaltoxid, vasoxid, krómoxid (fekete). Ónoxid átlátszatlanná teszi a festékeket, cinkoxid, aluminiumoxid pedig világossá. Fémfestékeknek az aranyat, ritkábban az ezüstöt és platinát alkalmazzák.

A festő fémoxidokat különbözőképen alkalmazhatják, még pedig: 1. *Az agyagtömeg festésére.* Az agyagkeverékhez a tűzálló fémoxidokat, leginkább kobaltoxid, krómoxid, nikoloxid, rutil stb., hozzáőrölik. Ezt az eljárást leginkább csak oly agyagáruk festésére alkalmazzák, melyeket kezdő olvadásig égetnek, pl. a porcellán, Wedgewood és a kőanyagáruk (mettlachi lemezek) szinezésére. 2. *Máz alatt.* A mázalatti festékek földes anyagok vagy fémoxidok, melyekkel a mázatlan tárgyakat díszítik és azután mázzal vonják be, miáltal a festett tárgy csak fényes lesz. Ide tartoznak az ú. n. engobeok, azaz szines agyagkeverékek, melyekkel a nyers fazekasárut díszítik (l. *Engobe* és *Fazekasáruk*), továbbá a finomabb máz alatti festékek, fémoxidok vagy többnek keveréke, melyeket leginkább a finom faience (kőedény) festesére alkalmaznak (l. *Faience*). 3. *A mázban.* A festő fémoxidokat a mázzal v. csak összeőrölik v. előzetesen összeolvasztják. A szines mázpéppel a tárgyat bemázolhatják vagy ecsettel is rá rakhatják a festéket. 4. *Máz felett.* A máz feletti festékek fémoxidokkal szinezett, a máznál könnyebben olvadó üvegek, melyeket v. mézgás vízzel, de rendszerint terpentinolajjal keverve a mázolt tárgyra festenek és ezután oly alacsony hőmérséknél égetnek, melynél az alapmáz meg nem olvad. A fémfestékek közül leginkább csak az aranyat alkalmazzák, ritkábban az ezüstöt és a platinát. Az aranyat oldatából vasvitriollal vagy salétromsavas kénesőoxidullal választják ki, az ezüstöt pedig cinkkel. Platinát mint platinataplót alkalmazzák. A finom poralakban nyert fémet $^1/_{10}$—$^1/_{15}$ sr. bázikus salétromsavas bizmuttal keverik össze és terpentinnel festik a tárgyra. Égetés után ezek a fémek fénytelenek és azért achátkővel kicsiszolják. A fényesítés rajz szerint is történhetik, és így fénytelen alapon fényes damasztszerű díszítményeket nyerhetnek. A domború aranyozást úgy készítik, hogy többször egymásra festik az aranyat és közben-közben a tárgyat kiégetik. Ez az eljárás (ó-bécsi) igen költséges; olcsóbb a francia eljárás, melynél sárga, kemény zománccal festik a dombordíszítményeket és csak egyszer aranyozzák. Jelenleg rendszerint csak az olcsóbb fényaranyat, esetleg fényezüstöt alkalmazzák. Ez balzsamos arany- v. ezüstoldat, mellyel a tárgyat befestik és oly alacsony hőfoknál égetik, hogy a szerves anyag elégjen. Ekkor az arany mindjárt fényesen marad a tárgyon, de az ilyképen nyert aranyozás nem tartós. A mázfeletti festékekhez sorozhatjuk végre a *lüszterfestékeket* is. Ezek illó olajban és gyántákban oldott fémoxidok, melyek a szerves anyag elégetésekor mint finom, gyakran fémfényű réteg a tárgy folszinéhez tapadnak, és a legkülönbözőbb szinekben állíthatók elő.

Irodalom. Wartha V., Az agyagipar technologiája; Orley J., Utmutató fazekasok és kályhások részére; Pap J., Az agyagipar technologiája; Karl B., Handbuch der gesammten Tonwaaren-industrie (3. kiadás), Hegemann, Die Herstellung des Porzellans; Granger, La céramique industrielle; folyóiratok Tonindustrie-Zeitung (Berlin), Sprechsaal (Gotha), Agyag- és üvegujság (Budapest).

Története.

Az agyagművességet már az őskori népek is ismerték és a cölöpépítmények maradványai között máris találunk durva, korong nélkül készített agyagedényeket, melyeken egyszerű, bekarcolt, geometrikus rajzok már az emberi ízlés fejlődésére vallanak. A fazekaskorongot csak a vaskorszakban találták fel, de az egyiptomi gúlák falfestményein már ugyanolyan a korong, mint amilyent manap is használnak. Az A. főleg *Görögországban* fejlődött, de az alakra nézve ma is mintaszerű görög és a későbbi római edény csak alacsony hőfoknál volt égetve, mázatlan díszítésére pedig csak színes agyagokat (l. *Engobe*) használtak. A legrégibb edényeken fekete alakok vörös alapra vannak festve, melyek többnyire mitológiai jeleneteket ábrázolnak. A rajznak részletei be vannak karcolva s néha fehér és sötétvörös festékkel díszítve. Az V. sz. óta az alakok a díszedényeken vörösek, fekete alapon. Az agyag egyébiránt az ősidőktől fogva mindig kedvelt anyaga volt a szobrászoknak és az ú. n. terrakotta alakokat csak úgy becsülték, mint akár a nemesebb anyagból készített szobrokat. Híresek e tekintetben a tanagrai és myrinai görög terrakotta-szobrocskák.

A *rómaiaknál* is gyárilag űzték az A.-t. Ahová a római hatalom kiterjedt, mindenütt találunk római mécseket, melyeknek alján gyakran látható a gyáros neve. A légiók is megbélyegezték a téglákat, melyeket a castrumok építéséhez használtak s ezek azért is érdekesek, mert kimutatják a légiók elhelyezését. A római edények közül a legérdekesebbek az arezzoi-edények v. terrasigillata; vörös agyagból, domború díszítésekkel és alakokkal.

A római világuralmat követő korszakban az agyagművesség Európában megint sülyedt, de Keleten új irányokban fejlődött. A perzsa és egyiptomi romokban találunk színes mázakkal díszített edényeket és falburkoló lemezeket. Ezeknek fehér, homokos cserepén ólommentes, nátriumszilikátból való máz van. Ezt a *perzsa faience* név alatt ismeretes árut, milyent ma is készítenek Kis-Ázsiában és Indiában, a XIV. sz.-ban Rodus szigeten perzsa foglyok is készítették és jellemzi ezeket a fehér alapon zöld, kék és vörös virágdísz. A faience technikáját az *arabok* (mórok) sajátították el és Spanyolországban e technikát a legmagasabb fokra emelték. A mórok már ismerték az átlátszatlan ón-ólommázat, mellyel a sárga, meszes agyagból készített tárgyakat bevonták (l. *Faience*) és rikító színeken kivül fémfényű festékkel (l. *Lüszterfestékek* és *Lüszteres edények*) is díszítették *(7. ábra)*. A mórok főképen Majorca szigeten foglalkoztak az A.-ral és innen is származtatják le a későbbi *majolika* nevet. A móroktól az *olaszok* tanulták meg az agyagművességet, de az ónmázat nem ismervén, a színes agyagból készített tárgyakat fehér agyaggal öntötték le (engobozták) és átlátszó ólommázzal vonták be. Ezt az árut *mezza-majolikának* nevezzük. A voltaképeni *olasz majolika* (durva faience) gyártása csak a XIV. sz. közepén fejlődött, miután Lucca della Robbia az ónmaz készítését újból

feltalálta *Luca della Robbia* mint szobrász többnyire zománcozott dombormüveket készített *(11. ábra)*, s ebben tanítványai, főleg unokaöccse *Andrea della Robbia* (l. a *képmellékletet*: Mária látogatása Erzsébetnél) is követték, noha ezek inkább színes edényeket és tálakat gyártottak. Olaszország különböző városaiban a majolika-festés bizonyos jellemző modorban fejlődött és ezeket a tipikus árukat az illető városok szerint szokás elnevezni, ú. m. *Gaffagiolo- Siena-*, *Faenza- (6. ábra)*, *Pesaro-*, *Urbino-*, *Gubbio-majolika* stb. A gubbiói majolikát jellemzi a fémfényü rézvörös lüszter, mellyel ez az áru díszítve van *(5. ábra)*. Az olasz majolika ipar fénykora a XVI. sz. közepéig terjedt. Ezután inkább a porcellánt igyekezték utánozni. A kinai porcellán befolyása alatt fejlődött Németalföldön a *delfti* faience ipar, mely leginkább csak a kinai porcellánt utánozta *(12. ábra)*. Franciaországban pedig főképen a *roueni*, *neversi*, *niedervilleri*, *strassburgi gyárak* a porcellán modorában festett faienceokat készítettek. A német faience-gyárak közül a *nürnbergi* gyárak tüntek ki, hol ezt az ipart *Hirschvogel* honosította meg, a fősúlyt dombormüves, színes kályhák készítésére fektetvén *(1. ábra)*. A durva faience készítése a porcellán feltalálása óta folyton hanyatlott és a még a mult sz.-ban hazánkban is létező gyárak (Holics, Tata stb.) mind megszüntek, csak egyes kisiparosok (fehéredényesek) készítenek még durva, ónmázas árút. A finom faiencet v. *angol kőedényt* megelőzte már Franciaországban a *Palissy-áru* és a *Henri II.* v. *Oiron-faience*. *Palissy* Bernát kiváló természetbúvár volt. Tőle származik az a dombormüves, színes zománcokkal díszített árú, melyet *Palissy-faiencenak* nevezünk. Legismeretesebbek a levelekkel, békákkal, gyíkokkal, kígyókkal és kagylókkal díszített tálai. Ugyancsak egyetlen a maga nemében a *Henri deux-* v. *Oiron-faience*. Ez sárgás agyagból készített, ólommázzal bevont faience. A finom díszítményeket fémmintákkal az agyagba nyomták és a mélyedéseket barna és zöld agyagpéppel kitöltötték. Ezt az árút, melyből csak kb. 50 drb.maradt reánk, az oironi kastélyban *Cherpentier* Ferenc készítette. Az Oiron-faiencet ma drb.-kint 15—20,000 fr.-kal fizetik meg. A *finom faience* készítése Angolországból terjedt el s feltalálója *Wedgewood* Josia volt, ki színes agyagkeverékeket és 1759. fehér kőedénykeveréket talált fel. Burlemből Etruria faluba áthelyezett gyára ma is létezik és onnan terjedt el a finom faience vagy kőedény gyártása, mely anyagból ma a közönséges használati árún kívül dísztárgyakat, modern majolikát is készítenek (l. *Faience)*. A voltaképeni *Wedgewood-árú* színes, rendesen kék v. olivzöld, kemény anyagból készült, melyre fehér, ú. n. *jaspisanyagból* finom dombormüveket mintáztak. Ez az árú rendszerint mázatlan *(10. ábra)*. Angolországban, Németalföldön és az Alsó-Rajna vidékén egészen önállóan fejlődött ki a *kőanyagipar* (Steinzeug). Ebből a kemény, sósmázzal ellátott anyagból leginkább dombormüves korsókat és kancsókat készítettek. *(2. és 3. ábra.)* Ma az olcsó üveg kiszorította a kőanyagkorsókat és a kőanyagból leginkább csak technikai célokra szolgáló edények, csövek stb. készülnek. Kinában a porcellánt már Kr. e. 185. találták fel. A legrégibb kinai porcellán fehér volt és csak későbben készítettek színes porcellánt is. Minden uralkodó család más-más színű porcellánt használt, melyet csakis az udvar számára készítettek, de később a különböző néposztályok számára is meg volt határozva, hogy milyen porcellánt alkalmazzanak és kivitelre csakis a legközönségesebb árú került. A kinaiaktól a japánok tanulták a porcellángyártást, kik kevésbbé konzervativok lévén, inkább elsajátították az európai ízlést. A kinai porcellán különlegessége az ú. n. *repedéses porcellán* (l. *Craquelé)*. Ennek a porcellán mázában lévő finom repedései hálózatképen vonják be a tárgyat. A craquelét a japániak is készítik leginkább faience-edényeken. Európában már a XVI. sz.-ban foglalkoztak a porcellán készítésével. *Bountalini* Bernát 1581. készített Firenzében Medici Ferenc Mária támogatásával üvegszerű porcellánt. Jobb eredménnyel dolgozott a francia *Merin*, ki 1690. Saint-Cloudban a *fritte-porcellánt* (porcellain tendre, vieux Sèvres) találta fel. Chantillyban és Vincennesben is keletkeztek gyárak. Ez utóbbi a *Manufacture royale* címet nyerte és 1756. *Sèvresbe* helyeztetett át, hol a híres állami gyár ma is fenáll. A puha porcellán különösen műtárgyak készítésére alkalmas és azért Sèvresben, valamint Mintonnál (Angolországban) újból dolgoznak ezzel az anyaggal. Legszebb a puha porcellánból készített *patesur-pâte*; a színes alapra fehér porcellánkeverékből mintázzák a finom dombormüveket, melyeknek legvékonyabb részein áttetszik a sötét alap. A kemény *földpátos porcellánt (pâte dure)* 1682. *Böttger* I. F. találta fel. Böttger alchimista volt és I. Vilmos porosz király arany készítésével bízta meg. A kudarctól félvén, Berlinből Szászországba szökött, hol a szász fejedelem őrizet alá vette, hogy mesterségét kihasználhassa. Arany helyett Böttger vörös-barna porcellánszerű keveréket talált fel, az ú. n. *Böttger-porcellánt (4. ábra)*. Későbben a hajporozásra használt kaolinban felismerte a fehér porcellán készítésére alkalmas nyers anyagot. A szigorú őrizet alatt lévő Böttger az első porcellánt Drezdában készítette, de 1710. áthelyezték a gyárat a Meissen melletti Albrechtsburgba, honnan csak újabban tették át az új meisseni gyár épületébe. A legjobb meisseni porcellán az 1720—50. közötti időszakban készült. *(8. és 9. ábra)*. Az Albrechtsburgban a porcellán készítését nagyon titkolták, de egyes munkások mégis elszöktek, kiket a szomszédos államokban szívesen fogadtak. Ilyképen keletkeztek egymásután a bécsi, höchsti, berlini, szt.-pétervári, nymphenburgi stb. állami gyárak, melyekből kiindulva a porcellán-gyártás ismeretes lett, úgy hogy már a XVIII. sz. végén magángyárak is keletkeztek.

A porcellánt, mint a technikailag legtökéletesebb anyagot, és a kőedényt a XIX. sz. első felében leginkább kedvelték, de a század második felében az ízlés megint a színes díszítésre alkalmasabb faience felé fordult. Olaszországban és Franciaországban a régi majolikát és faiencet kezdték utánozni; Németországban pedig az ó-német, színes és dombormüves kályha jött divatba. A finom faience művészies kifejlesztése a Deck ve-

1

2

3

4

5

12

13

14

15

16

1. [illegible] XVI. század. — 2. Nassaui kőanyag korsó XVII. század. — 3. Kölni kőanyag korsó XVI. száza[illegible]
mór lüszteres fajence XV. század. — 8. Meisseni porcellán 1750-ből. — 9. Meisseni porcellán 1750-ből. — 10. Wedgw[illegible]
13. China porcellán. Yungchenk korbeli 1730-ból. — 14. Japán kőanyag edény. — 15. Roerstand porcellán 1898-b[illegible]
anyag váza I. J. Scharvogeltól 1907-ből. — 19. Kőanyag váza H. Mutztól 1907-ből. — 20. Kőanyag váza A. Bigottól 1894-b[illegible]

[illegible]

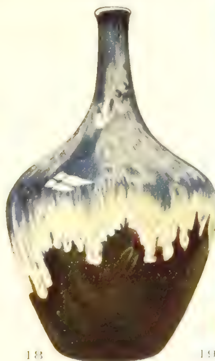

-4. Böttger porcellán 1710-ből. — 5. Lüszteres Gubbio-majolika 1519-ből. — 6. Faenza-majolika 1510-ből. — 7. Spanyol-
kanna XVIII. század vége. — 11. Zománcos dombormű Luca della Robbia XVI. század. — [illegible]
16. Modern porcellán a berlini kir. porcellángyárból 1907-ből. — 17. Modern fazekasárú M. Läugertől 1900-ból. — 18. Kö-
21. Bing és Gröndahl-féle porcellán Kopenhága 1898-ból. — 22. Porcellán a kopenhágai kir. porcellángyárból 1898-ból.

1. [illegible] — 2. Virágos holicsi tál. — 3. Gyümölcsös holicsi tál. — 4. Holicsi tál franc
9. [illegible] korazzal. — 10. Felvidéki fayence korsó a XVII századból. — 11. Felvidéki

[illegible]

…PARI TÁRGYAK.

[illegible]

H D. Faience. Holics.	HP C. D. Faience. Holics	HH D. Faience. Holics	HL. D. Faience. Holics.
Hollitsch D. Faience. Holics	T D. Faience. Tata	TOTIS Fin Faience. Tata	TATA C. FISCHER. Fin Faience Tata
P D. Faience. Pongyelok ?	ST D. Faience. Stomfa	ST D. Faience. Stomfa	I: P: ST 1817. D. Faience. Stomfa
KR Fin Faience. Körmöczbánya	KREMNITZ Fin Faience. Körmöczbánya	G. 1884. KÖRMÜTZ Fin Faience. Körmöczbánya	KASCHAW F P A W N W E C Fin Faience. Kassa
UW *Papa* Fin Faience. Pápa	PAPA M Fin Faience. Pápa	ZD VÁROSLÖD Porczellán Városlöd	MAYER VÁROSLÖD Fin Faience. Városlöd.

[illegible]

…UK GYÁRI BÉLYEGEI.

Mattersdorf. Fin. Faience. Zigler, Nagy-Marton.	Regécz 834. Porcellán. Telkibánya.	TELKIBÁNYA Fin. Faience. Telkibánya.	HOLLÓHÁZA. Fin. Faience. Hollóháza.
ICLO Fin. Faience. Igló.	Mischkolz Fin. Faience. Miskolc.	D. S. ROZSNYON. Fin. Faience. Rozsnyó.	APÁTFALVA. Fin. Faience. Apátfalva.
MURANY Fin. Faience. Murány.	2 Fin. Faience. Piverotti, Brassó.	J. S. KRONSTADT Fin. Faience. Simon J., Brassó.	KRONSTADT. Fin. Faience. [illegible] K., Brassó.
BATIZ. Fin. Faience. Batiz (Erdély).	F. M. HEREND. 846. Porcellán. Herend.	Porcellán. Herend.	HEREND Porcellán. Herend.
FISCHER J. BUDAPEST. Fin. Faience. Fischer J., Budapest.	Zsolnay Pécs T. J. M. Fin. Faience. [illegible]		ZSOLNAY PÉCS. Fin. Faience. [illegible]

Agyagipar cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

ANDREA DELLA ROBBIA: MÁRIA LÁTOGATÁSA ERZSÉBETNEL
PISTOIA, S. GIOV. FUORCIVITAS)

zetése alatt álló sèvresi gyárból indult ki és utána angol- és német gyárak, hazánkban pedig Zsolnay fejlesztették a *finom faience* v. *modern majolika* technikáját. Svájcban pedig azáltal, hogy a heimbergi fazekasokat jó rajzokkal látták el, a közönséges fazekasárúból is műbeccsel biró, különleges árút, az ú. n. *svájci parasztmajolikát* teremtették. A közönséges fazekas-árú művészies kiképzésével több németországi művész is foglalkozott, köztük M. *Langer* Karlsruheben (l. *17. ábra)*. Francia és német keramisták pedig az eddig csak inkább technikai célokra szolgáló kőanyagot (grès) is felhasználták modern műtárgyak készitésére. A modern faienceipar ma a festéssel való diszítés helyett inkább csak a színes mázakkal való diszítést használja. Azáltal, hogy különböző színű mázakat egymás mellé raknak, melyek aztán égetéskor egymásba folynak, a legkülönbözőbb, gyakran csak a véletlennek köszönhető színhatásokat érhetnek el *(14., 18., 19* és *20. ábra)*. A folyós mázakon kívül még a kristályos mázakat és a lüszteres redukált mázakat is előszeretettel alkalmazzák. A lüszteres és redukált mázak technikáját C. *Massier* Golf-Juon-ban a régi mór minták alapján elevenítette fel, melyet aztán német keramisták, de különösen Zsolnay tovább fejlesztettek.

A porcellán, melyet ilyképen a modern faience- és kőanyagárú az utolsó évtizedekben kiszorított, újabban megint divatba jön. *Seger*, a Charlottenburgi porcellán-gyár volt vegyésze kimutatta, hogy az európai porcellán a színes diszítésre azért nem oly alkalmas, mint a kinai, mivel az előbbeni oly magas hőfoknál ég csak ki, melyet a festő fémoxidok nagyobb része ki nem áll. Seger azért a kinai porcellán módjára alacsonyabb hőfoknál kiégő porcellánt készített, melyen a máz alatti festékek és a színes mázak is alkalmazhatók. Ezt a vívmányt több porcellángyár felhasználta, ú. m. a berlini kir. gyár *(16. ábra)*, a kopenhágai kir. gyár *(22. ábra)*, a kopenhágai Bing és Gröndahl-féle gyár *(21. ábra)*, továbbá Köer-Strand Stockholm mellett *(15. ábra)*, melyek színes porcellánjukkal megint meghódították a műkedvelő közönséget.

Az agyagművesség hazánkban.

Hogy hazánk földjén már az őslakók is foglalkoztak agyagiparral, azt bizonyítják a földben található régi őskori edények, de ezek a többi európai leletekkel azonosak és semmi jellemző eltérést nem mutatnak. A római uralom idejéről hazánkban is számos nyom maradt meg, melyek az akkori agyagipar fejlettségéről tanuskodnak, s habár a római uralmat követő századokban hazánk földjén ez az ipar megint hanyatlott, mégis mainapig felismerhetjük népiparunk készítményeiben a római ízlés befolyását. A római uralmat követő korszak agyagiparáról semmiféle adatunk sincs. Ezt megmagyarázhatjuk azzal, hogy a népvándorlások idejében hazánkon átvonuló nomád népek a törékeny agyagedényt nem igen használták; az akkori időben készített edényeк pedig oly durvák és egyszerüek lehettek, hogy minden jellemző vonást nélkülözvén, nem különböztethetjük meg egymástól a több századon át talán különböző népek által készített edények megmaradt cserepeit. De a honfoglalást követő századokból sem maradtak reánk a régi magyar agyagművesség nyomai. Egész Mátyás király koráig az úri nép az arany- és ezüstserleget használta és csakis a pórnép számára készülhetett a durva, dísztelen fazekasárú. Ezeket a durva, egyszerű edényeket valószinüleg a nép maga készítette és a fazekasság mint népipar hazánkban mai napig is fenmaradt. Ezen népiparról már Korabinszky (Geographisch-historisches u. Produkten-Lexikon von Ungarn, Pozsony 1786) tesz említést, ki számos községet sorol fel, melyeknek lakosai agyagiparral foglalkoztak és a felsorolt községek nagyobb részében a fazekasság manap is népipar. Ilyen községek pl. Süvette, Susa, Susány, Zsaluzsány, Pongyelok, Perlász (Gömör), Trsztena (Árva), Modor (Pozsony), Csáva (Sopron), Tata (Komárom), Csákvár (Fejér), Mezőtúr (Jász-Nagykun-Szolnok), Deés (Szolnok-Doboka), Maros-Vásárhely (Maros-Torda), Barczaújfalu (Brassó) stb. Ezekben a községekben a mesterség századokon keresztül apáról fiúra szállt és ez magyarázhatja meg, hogy csaknem minden vidéknek, sőt minden községnek vannak sajátságos, alakuk és díszítményük által jellemző készítményei. Ilyképen pl. könnyen megkülönböztethetjük a mezőtúri korsót, sárga engobera festett virágdíszével *(13. ábra)* a gömörvm.-i süvettei korsótól *(12. ábra)*, mely barna engobebal van leöntve, virágjai pedig rezerválva vannak s levelei utólagosan kivágva és festve. Ezek alakja ismét lényegesen eltér pl. az ungvárvidéki *(18. ábra)* parasztkorsó alakjára készített Zsolnay-féle díszfaience és az erdélyi korsóktól *(5., 6.* és *7. ábra)*. Legtöbb változatosságot mutatnak az erdélyi fazekasáruk, hol a népipar még leginkább megtartotta eredetiségét. Leggyakoribb a fehér engobeos edény, kék, domboruan festett dísszel *(5.* és *6. ábra)*, melyet különösen Tordán készítenek. A székely bokályt karcsú alakja teszi felismerhetővé, fehér alapjára pedig virágok és gyakran madarak is vannak festve *(7. ábra)*. Erdély több községeiben, pl. Barczaújfaluban készülnek edények, melyeknek technikája a svájci majolikához hasonlít, a fehér alapra festett virágdísz körvonalai az engobeba vannak bekarcolva *(9. ábra)*. Igen eredeti különlegessége az erdélyi népiparnak a kék sgrafitos edény is *(8. ábra)*. Ezek az edények egymásután fehér és kék engobebal vannak leöntve; a rajz pedig a kék rétegbe úgy van bekarcolva, hogy az alatta levő fehér engobe a körvonalakban felszinre kerül. Nagyon elterjedt edény az úgynevezett *mohácsi* v. grafitos edény is, melyet Mohács vidékén, de Alföldünknek több községeiben is készítenek. (L. *Grafitos edény.)* Hazai népiparunk hanyatlik, mióta a köznép is alkalmazza az olcsóvá lett üveget, kőedényt és porcellánt és a tartósabb zománcos vasedényt. Elszegényedő népiparosaink már csak a durvább főzőedényt készítik és igy technikai képzettségük és ízlésük is elvész.

A fazekasság, valószinüleg csak a XV. sz.-ban, a fejlődő városokban vált önálló iparrá és a XVI. sz. okmányaiban már nyomát találjuk annak, hogy a céhbeli fazekasok tiltakoznak az ellen,

hogy a nem céhbeli népiparosok a vásárokat látogathassák. A városi fazekasok leginkább bevándorolt iparosok, kik vándorlásaik alatt a külföldi iparral is megismerkedtek, leginkább terjesztették a német ízlést is és készítményeik nélkülözik a speciális népies jelleget. A XV. sz. végén és a XVI. sz.-ban Olaszországból kiindulva, Franciaországban és Németországban is műiparrá fejlődött az agyagművesség. A festett majolika ez időben a magasabb körökben használatba jött és kiszorította a nemes fémekből készített asztali edényeket is. Az új, fehér ónmázas faienceárut hazánkban a XVII. sz.-ban már készítették és alkalmazása általánossá vált. A fazekas céhekből pedig sok helyen kiváltak a durva faiencot készítő fehéredényesek v. korsósok s külön céhet is képeztek. A durva faience készítését leginkább a Nyitra vármegyében letelepedett habánok honosították meg és a felvidéken előforduló, gyakran tájképekkal és évszámmal ellátott edényeket és korsókat leginkább habán mesterek készítették (*10. és 11. ábra*). A habánok egy része Erdélybe (Alvinczre) is került, hol valószínüleg ők ismertették az új technikát. Mária Terézia uralma alatt a szomszédos lakossággal összeolvadván, nagyobb vidéken is terjesztették mesterségüket. A mult század közepén keletkeztek a magyar faiencegyárak, melyek közül a legkiválóbb a holicsi gyár volt. (L. *Holicsi majolika.*) A holicsi gyár az akkoriban divatozó francia, leginkább a roueni és a strassburgi gyárak modorában dolgozott (*1., 2., 3. és 4. ábra*). Kiválóbb faiencegyárunk volt még a tatai gyár, melyet a mult században Schlögel János György alapított. A tatai gyárat Korabinszky már 1786. felemlíti. A gyár későbben Pasteiner Józsefre szállt át örökségképen. Pasteinertől megvette a gyárat *Fischer* M. és később ennek Károly fiára szállt, kitől a *Hardtmuth* cég vette meg és kályhagyárrá alakította át. A tatai faience nagyon hasonlít a holicsi gyártmányokhoz; gyárjegye *T.* Korabinszky szerint Gácson (Nógrád), Giráltón (Sáros), Kisbéren (Komárom) és Pongyelókon (Gömör) is voltak faiencegyárak, de ezekről megbízható adataink nincsenek. Ezeken a gyárakon kivül sok műhelyben is készítettek jobb minőségű faienceárut. Igy p. Modorban, Brassóban igen kiterjedt faienceipar volt. Igen sikerült edényeket készített még a múlt század elején Putz József Stomfán, melyek az egymásba fonott *S T* betün felismerhetők. Már a XVIII. sz. végén a jobb módú osztályok az angol kőedényt és az olcsóbbá vált porcellánt használták, faiencegyáraink pedig hanyatlottak és v. megszüntek, v. kőedénygyártásra tértek át. A XIX. sz.-ban még csak a kisiparosok készítettek közönséges faienceárut, de ez az ipar is az ötvenes években úgyszólván teljesen megszünt. Kőedénygyáraink a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején keletkeztek. A holicsi gyár már 1784. kezdte meg a kőedénygyártást. Ugyancsak a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején alapíttatott a kassai, körmöczbányai, nagymartoni, telkibányai és pápai kőedénygyár, mely utóbbi később Városlődre helyeztetett át. Kőedénygyárak voltak továbbá Apátfalván, Hollóházán, Iglón, Miskolczon, Murányban, Rozsnyón, Görgényszentimrén, Brassóban és Batiz közs.-ben. Ezek közül ma már csak az apáttalvi, körmöczbányai, hollóházi, telkibányai és városlődi vannak üzemben. A *herendi* porcellángyárat 1838. Stingel J. alapította, kinek Fischer Móric lett társa. Stingel későbben kivált a cégből és Fischer folytatta a gyártást, ki finom porcellánáruival a herendi gyárnak külföldön is hírnevet szerzett. Halála után örökösei már nem voltak képesek a gyárat magas szinvonalán fentartani. A hanyatló gyárat részvénytársaság vette meg és angol kőedénygyártásra rendezte be. Jelenleg a gyárat Fischer birja.

Hazánkban csak a legújabb időben fejlődött ki a díszfaiencek gyártása és ennek az iparnak megalkotója *Zsolnay Vilmos* Pécsett. Zsolnay a mult század hatvanas éveiben kezdte a faiencegyártást, és gyermekei, *Teréz*, *Julcsa* és *Miklós* közreműködésével rövid idő alatt a kis műhelyből a mai gyárat teremtette, melyben jelenleg vagy 700 munkás dolgozik s hírnevet szerzett a magyar díszfaiencenak a külföldön is, hol «Fünfkirchner Faience» vagy *magyar faience* név alatt ismeri a művelt világ. A pécsi faience jellemző technikája abban áll, hogy a rendesen elefántcsont színű alapra átlátszó, színes zománcokat festenek, mely zománcok olvadási pontja az alapmázéval azonos. Mivel a festett tárgyak a kemencében ugyanannak a hőfoknak vannak kitéve, mint amelyen az alapmáz megolvad, azért máz és festék oly bensőleg forrnak össze, fényük oly egyformává lesz, hogy a pécsi faience harmonikus egyöntetüsége csakis ennek tulajdonítható. És ehhez a technikailag tökéletes anyaghoz mindig újat tervező leányai szolgálták a színgazdag és változatos rajzokat. Zsolnay hű munkatársai, gyermekei iránti elismerését azzal fejezte ki, hogy gyári bélyegében *T. J. M.* betüket, gyermekei neveinek kezdőbetüit örökítette meg. Zsolnay későbben a redukált mázak technikájával a már említett lüszteres és ú. n. eosin-vörös edényekkel nagy eredményeket ért el. Zsolnay azonkivül a porcellángyártást is sikeresen kezdte meg és azonkivül a kályhagyártásra, a kőanyagcsőgyártásra és a finomabb építőanyag készítésére is berendezte gyárát. Zsolnay sikerei utánzásra buzdították a magyar iparosokat, de egyikök se érte el technikai és művészi tökéletességét. Legtöbb eredményt *Fischer* Ignác (Budapesten) ért el, ki későbben az angol kőedény készítését is megkezdte, de gyára, melyet néhány év előtt részvénytársaságnak adott el, azóta hanyatlik. A gyártelepet az újonnan alakult «Budapesti Zsolnay-féle agyagárugyár részvénytársaság» vette meg és falburkoló lemezek és finomabb építő-anyagok gyártására rendezte be. A magyar agyagművesség legrégibb emlékei domborműves építőanyagok és kályhacsempék, melyek különböző várromjainkból kerültek napfényre és hazánk sok kastélyában találhatunk még régi kályhákat, melyek a mult századok mestereit dicsérik (l. *Kályhafiók*). De az építőanyagok, ugymint a kályhák készítése a legegyszerübb eszközökkel, kisiparszerüen történt s csak a hatvanas évek óta fejlődnek ezek az iparágak is, mióta nemcsak fővárosunkban, de a vidéken is az építkezés új lendületet nyert. *Téglagyáraink* ma már mind modern berendezéssel a

tömeges gyártásra képesek és a rákosi, kőbányai és a tatai gyárak műtéglái versenyezhetnek a külföld legtökéletesebb gyártmányaival és eleget tehetnek a műépítész minden kivánalmainak. Különlegessége a *rákosi* és a *kőbányai* gyáraknak még a keramit, melynek gyártását *Rost* a rákosi gyárban kezdeményezte. Számos műhelyen kivül az újabb időben keletkezett kályhagyárak, úgymint a pécsi (Zsolnay Vilmos), eperjesi (Eperjesi népbank kályhagyára), halászi (Telek A.), győri (Magyary J.) stb. födözik jó részben az ország szükségletét. Terrakottákat és építési majolikát, burkolólemezeket s általában a finomabb építőanyagokat több kisebb műhely és gyáron kivül különösen a Zsolnay-féle budapesti részv.-társ. és a m. kőszén- és téglagyár részv.-társ. rákosi faiencegyára készítenek. A legkiválóbbat e téren is Zsolnay produkálta, ki különösen a színes terrakották (építési majolika) technikáját felkarolta és magas fokra emelte. Az 1885-iki kiállítás műcsarnokának és számos más fővárosi épületnek a pécsi gyárból kikerült színes terrakottája hirdeti a magyar agyagipar haladását, de a máriafalvai és a budapesti belvárosi templom 15 m. magas majolikaoltáraival megmutatta Zsolnay, hogy a magyar agyagművesség a műépítész legmerészebb eszméjét is megvalósíthatja.

Irodalom. Rómer F., Magyarország agyagiparának történetéhez, Archaeol. Értesítő IV. köt.; Majláth Béla, Agyagiparunk történetéből, Archaeol. Közlemények XIII. köt.; Pulszky Károly, A magyar agyagművesség történetére vonatkozó kérdések, Archaeol. Ertesítő, II. köt.; Petrik Lajos, Jelentés Magyarország agyagiparáról, A budapesti állami ipariskola 1884. évi Értesítője; Petrik Lajos, Az agyagipar, A budapesti 1885-ik évi országos kiállítás hivatalos jelentése, III. köt.; Matyasovszky és Petrik, Az agyag-, üveg- és cementiparnak szolgáló magyarországi nyersanyagok katalogusa. A m. k. földtani intézet kiadványai, 1885; Petrik L., A magyarországi porcellánföldekről, 1887; A riolitos kőzetek agyagipari célokra való alkalmazhatósága, 1888; A hollóházai riolit-kaolin, 1889; A magy. kir. földtani intézet kiadványai; Petrik L., Adatok a magyar agyagipar történetéhez, I. II. Művészi ipar, 1889. évf.; Az erdélyi grafitos edények, Műv. ipar 1889. évf.; Szendrei J., A habánok története Magyarországon és a habán majolika, Művészi ipar 1889. évf.; Spitzer Mór, Néhány adat Felső-Magyarország régi agyagiparáról, Műv. ipar 1889. évf. és 1892. évf.; Könyöki József, A holicsi edények jegyei, Műv. ipar 1889. évf.; Radisics J., Adalékok a holicsi majolikagyár történetéhez, 1890. évf.; Petrik L., Mikor alapíttatott a tatai majolikagyár, Műv. ipar 1890. évf.; Petrik L., Az 1891. évi agyagipari tárlat, Műv. ipar 1891. évf.; Diner J., A magyar parasztmajolika, Műv. ipar 1891. évf.; Budapesti keresk. muzeum, Közlemények az 1891. évi agyagipari kiállításról, I. II.; Wartha V., Az agyagipar technologiája, K. m. Természettudományi társulat, 1892; Pap J., Az ungvári agyagipari szakiskola, Műv. ipar 1893. évf.; Kalecsinszky Sándor, A magyar korona országainak megvizsgált agyagai, A m. kir. földt. intézet 1892. évi jelentése.

Agyagipariskolák, l. *Iparoktatás.*

Agyagkályha, l. *Kályha.*

Agyaglábú kolosszus, magy. szállóige, Dániel próféta 2., 31—34-től.

Agyagmárga, kőzet, l. *Márga.*

Agyagminta. Vasöntő műhelyekben díszesebb targyak öntésére agyagból készült mintákat alkalmaznak. L. *Vas.*

Agyagművesség, l. *Agyagipar.*

Agyagolás. Az agyag, ha eléggé vastag és tömör, nem bocsátja át a vizet; ez okból a vízépítészetben gyakran szigetelő gyanánt használják. Igy szokták pl. a homokos és más vizáteresztő talajba épített zsilipeket, tiltókat, zúgókat stb. jól összesulykolt agyagréteggel körülvenni, hogy a viznek a műépítmény alatt v. mellett való átszivárgását megakadályozzák; úgyszintén a homokos v. tőzeges talajon átvonuló töltések belsejében is szoktak ilyen szigetelő agyagmagot alkalmazni, melynek, hogy célravezető legyen, a földszin alatt is át kell a vezető rétegeket metszenie. Szokták az A.-t homokos vidéken az utaknál is alkalmazni, ahol száraz időben igen kitünő szolgálatot tesz. A kellő módon domborított agyagról a víz kétoldalt a homokra fut le, mely azt elnyeli és így az agyag esőben nem ázik el.

Agyagos, kisk. Sopron vm. kapuvári j.-ban, (1900) 649 magyar lak., fogyaszt. szövetkezet; u. p. Vitnyéd, u. t. Petőházai cukorgyár.

Agyagos kő v. *tömött tufa*, vulkáni törmelékes kőzet; oly tufa, mely finom hamuszerü alkatrészekből áll.

Agyagospatak, kisk., Zemplén vm. varannói j.-ban, 556 tót lak.; u. p. Sóskút, u. t. Varannó. Sósforrása és kezdetleges kénes fürdője van.

Agyagpala *(argillit), kőzet*, mely egyéb agyagos kőzettől abban különbözik, hogy szilárdabb, keményebb, s kitünően palás, azaz vékony táblákra, lemezekre hasítható; fekete, feketés, kékesszürke, sárgás, vörhenyes v. ibolyaszínű üledékes kőzet. A törési felületen fénytelen, homogénnek és nem kristályosnak látszik; ebben különbözik a *fillittől* (l. o.). Alkatrészeit csak mikroszkóppal lehet felismerni. Az A.-ban kétféle anyag van: törmelékanyag, mely az eredeti alkatrész, azaz a vizlerakta iszapnak megkeményedett ásványtömege, — kvarc, földpát, kaolinszerű szilikát, csillám és kloritlemezkék, — és mikrokristályos anyag (mikrolitok), mely metamorf képződmény, — az eredeti palásság síkjával párhuzamosan elhelyezkedett sárgásbarna rutil tűcskék (az ú. n. *agyagpala tűcskék)*, turmalin oszlopocskák, amfibol, augit és több csillámféle ásvány. E kétféle alapanyagon kivül gyakori a különféle zárvány: pirit, kvarc és sok kövület. Keménysége külömböző; a lágyfajtától kezdve van olyan is, mely az üveget is karcolja. A palásság nyomás eredménye és gyakran nem egyezik meg a rétegzéssel. Az agyagpalák a régibb geológiai korszakokban (szilur, devon) találhatók legtömegesebben. Igen sokfélét szoktak megkülömböztetni, részint egyes tulajdonságok, részint egyes ritkább ásványalkatrészek szerint, részint előfordulási helyük, vagy kövületük szerint. Nevezetesebbek: *fedőpala,* mely igen jól hasítható vékony lemezekre, szürke, fekete vagy vörös; igen alkalmas házak fedésére, de e célra nem szabad sok meszet és piritet tartalmaznia, mert az előbbit a víz kilugozza, az utóbbitól pedig rozsdafoltokat kap; hazánkban Pozsony mellett a Mária-völgyben fejtenek liaszkorut; Angliából valók a legjobbak; *táblapala (grafolit),* mely széntartalomtól sötét fekete s irásra alkalmas; *vesszőspala,* két irányban hasadván, palavesszők készítésére használják; *rajzoló pala* v. *fekete kréta,* igen lágy, sok szerves anyagot tartalmaz, rajzolásra használható; *csiszoló pala,* mely nagy kvarc- v. gránittartalmánál fogva kemény, csiszolókövek előállítására szolgál.

Agyagszegély (bányamívelés). Néha agyaggal, néha az ér töltelékének porhanyó morzsalékaival

kitöltött hasadék, amely az ér és mellékkőzete között fekszik és az ér és a mellékkőzet között a határoló lapot képezi.

Agyagtalaj, l. *Talaj*.

Agyagtapasz. Lakóházak, gazdasági épületek, stb. padlástalaját készítik belőle s arra szolgál, hogy a legfelső emeletet tűzbiztossá tegye s a külső hideg v. meleg ellen is védelmet nyujtson. A kissé homokos agyagból készült nem tulnedves A.-t közvetetlenül a gerendázatra teritik szét kb. 10 cm. vastagságban. Tartósságát hozzákevert marhavérrel, még gyakrabban polyvával és kellő sulykolással emelik.

Agyagtok (ném. Kapseln, Kasetten). Tűzálló, chamotte-agyagból készitett, rendszerint hengeralaku edények, melyekbe helyezik égetéskor a finomabb agyagárukat (porcellán, kőedény), hogy a füst és a hamu káros befolyásától megvédjék. A kőedénygyárakban használt tokot belül mázolni is szokták, mert különben a likacsos tok felszívja az ólommázt és fénytelenné teszi a kőedényt.

Agyagtörőgép. Hengerművek, melyekkel a nyers agyagot a könnyebb beáztatás céljából összezúzzák.

Agyagvasérc (ásv.), a *sziderit* (l. o.) egy változata, mely agyagos és márgás kőzetekben konkréciók alakjában fordul elő. Iszapos talajban fakadó vastartalmu forrásokból keletkezett.

Agyar, a disznók, különösen pedig a vaddisznók állkapcsaiból kiálló szemfogak. Az alsó állkapocs A.-ai sokkal hosszabbak, mint a felsők, kardformán hátrafelé iveltek és igen élesek. A felső álkapcsi A.-ak kifelé állanak és fölfelé görbültek; az alsókhoz való folytonos surlódás miatt rendesen nagyon kopottak. Különben A.-nak nevezik általában a fogsorból kiemelkedő szemfogakat. A.-a van pl. a kutyának, macskának. Ritkább esetben a metszőfogak is kinőnek A.-rá, pl. az elefánté. Ősi szokás volt az A.-akat vadásztrofeákként vagy cicomaként hordani. A neolit korszakból számos oly A.-at találtak, amelyek vékony lemezekre hasítva, meg voltak csiszolva; ezeket átfúrták és összefűzve a mell diszítésére használták. Akadnak ugyanabból a korszakból oly A.-ak is, amelyeket hosszában hasítottak, megcsiszoltak és késpengeként használtak. A.-ak szolgáltak végül sisakdíszül is, miként az Iliaszból, valamint a mykenei korú emlékekből kitűnik.

Agyaras. Igy nevezik a vadászok a vaddisznót agyara után.

Agyarcsigák (állat), l. *Scaphopoda*.

Ágyas, egyházi v. polgári házasságon kivül férfival feleségmódra együttélő nő. A viszony: *ágyasság* (l. o.), vadházasság, konkubinátus.

Ágyás, a halastavaknál az olyan mesterségesen készitett sekély helyek, melyek vizi növényzettel belepve, alkalmasak a halak ívására. Különösen az olyan tavakban szükségesek Á.-ok, amelyekben fogas süllőt tenyésztenek. Az Á. háromféle, ú. m.: 1. *párkányos Á.*, mely a tó szélén készül, vagy úgy, hogy a meredek partu tószélet leássák, v. a tófenék szélébe földet hordanak, hogy a part széle sekéllyé váljék; az Á.-t karókkal meg kell erősíteni, hogy a víz le ne hordja s fenekét gyeppel ki kell rakni; — 2. *pados Á.*, minden oldalról szabadon áll a tóban, s a tóba hordott agyagos föld felhordásából gátszerüen készül; ezeket is meg kell erősíteni karókkal s be kell gyepesíteni; — 3. *soros Á.*, mely épp olyan, mint a pados A., ettől csak abban különbözik, hogy sorokra van osztva egyes átvágásokkal. — A kertészetben a. m. *ágy* (l. o.).

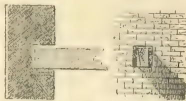
Ágyasság (*concubinatus*), két különnemű személynek házasságon kivül való nemi egyesülése. A római jog az Á.-ot nem tiltotta, sőt az Á.-i viszonyból származott gyermekeknek (*liberi naturales*) több tekintetben előnyösebb helyzetet biztosított, mint a házasságon kivül nemzett többi gyermekeknek (*liberi spurii* vagy *quaesiti*), amennyiben az előbbieknek atyjokkal szemben tartási, sőt feltételes öröklési igényük volt, míg az utóbbiakat mindez csak anyjokkal szemben illette meg. A keresztény egyházi törvényhozásban is csak X. Leó pápa mondotta ki az Á.-nak tilalmát úgy az egyháziakra, mint a világiakra nézve. Régebben világi törvények is büntetés terhe mellett tiltották az Á.-ot (német birodalmi 1530. és 1577. évi Polizeiordnung). Az újabb törvények szerint az Á.-i viszonyban való együttélést nem lehet büntetni, ha csak vm. más büntetendő cselekmény esete (házasságtörés, vérfertőzés, megfertőztetés) nem forog fenn, de a jog általában csak a jó erkölcsökbe ütközőnek tekinti s arra biróság előtt érvényesíthető keresetet alapítani nem enged. V. ö. *Westermarck*, Geschichte der menschlichen Ehe, és *Vámbéry* Rusztem, A házasság védelme a büntetőjogban.

Ágyazás, az ágy megvetése. Átvitt értelemben:

1. *Á. a kertészetben:* virág-, vetemény- és gombaágyak készítése és a többnyire magról kelt növények elültetése ily ágyakba, l. *Hidegágy* és *Melegágy*.

2. *Á. a mezőgazdaságban:* a gabonakévék kiteregetése a szérűn nyomtatás céljából, l. *Nyomtatás*.

3. *Á. az épitkezéseknél:* a gerendák végeinek (különösen a fagerendáknál) a falban való elhelyezése. Hogy a fagerendák falba benyuló végei az elrothadástól lehetőleg megóvassanak, széles, bekátrányozott pallóvégre fektetik, úgy hogy hátul, oldalvást és fölül a gerenda ne érintkezzék a fallal, hanem kis levegőréteggel legyen körülvéve (l. az *ábrát*).

Ágyazás.

4. *Á. a vasútépitésnél:* a vasúti felépítmény a sinekből, az aljakból és az Á.-ból áll, amelybe az aljak fektetve vannak. Az Á. anyaga mellékvonalakon homokos kavics, bánya- v. folyamkavics, fővonalakon pedig rostált kavics, többnyire pedig zúzott kavics. Az Á. feladata, hogy a vasúti járóművek kerekeinek terhét, amely a sinek és aljak által reá átvitetik, lehetőleg rugalmasan oly nagy területre ossza szét, hogy a töltések, ill. bevágások anyaga a nyomásnak ellen tudjon állani. Az altalaj összenyomódása folytán idővel mégis lesüppedő aljakat az ágyazatból kiemelik, az

ágyazatot az aljak alatt csákányokkal tömörítik, *aláverik*. A nedvességet jól elvezető ágyazat az aljak tartósságát növeli és megakadályozza a fagykúpok előállását. Az Á. vastagsága az aljak alatt legalább 15—20 cm., szélessége pedig 60—70 cm.-rel nagyobb a keresztaljak (talpfák) hosszánál. Az Á. felső szélessége hazai másodrangú vasútainkon 2·80, elsőrangú vasútainkon 3·10 m., elsőrangú fővasútainkon pedig 3·40 m. Fontosabb vonalakon tartósabb Á.-t készítenek két rétegből és pedig egy alsó, mintegy 15 cm. vastag kőrétegből és egy felső, legalább 10 cm. vastag kavicsrétegből. Agyagos anyagú töltéseken célszerű az alsó réteget homokból késziteni. A víz levezetésére az Á. alsó síkjának 1 : 30 hajlást adnak. Általános a törekvés az Á. anyagának javítására és vastagságának növelésére.

5. *Á. a hajóépítésnél:* A.-nak nevezik a sólyán az építésben vagy javításban levő hajónak nyughelyét, amelyre a hajótest egész súlyával nehezedik. Az Á. két erős szántalpból (sólya-talp) és erre erősített tuskó, deszka és más fadarabokból áll, melyek úgy vannak egymáshoz illesztve, hogy az egésznek alakja, formája a hajóaltest alakjához hasonló. A hajótest ezáltal egyformán nehezedik a szántalpakra és így kereszt- és hosszösszeköttetéseiben nem lesz megerőltetve.

6. *Á. a katonaságnál:* szilárd alap, amelyre nehéz tárgyak (zsilipek, csurgók, gépek, ágyuk stb.) állíttatnak fel. A tüzérek azokat az alapokat nevezik Á.-nak v. ágyazatnak, amelyeket a várvívó s a kazamatákon kívül működő várágyúk számára készítenek. Vannak kövezett és fából készített Á.-ok. A kövezett Á. többnyire martlövegek számára betonból készül; e lövegek függőlegesen álló tengelyei szintén betonba vannak befalazva. A közönséges Á.-t rendszerint fából készítik.

7. Általában *Á.*, midőn egy kisebbméretű anyag egy nagyobbméretű idegen anyagba mesterséges v. természetes, többnyire szilárd elhelyezést nyer. (A gyöngy be van ágyazva a kagylóban, a drágakő egy bizonyos kőzetbe, emléktábla a falba stb.)

Agybántalmak, l. *Agyvelőbetegségek.*

Ágybavizelés (lat. *enuresis infantum),* a gyermekkorban, ritkán a meglett korban előforduló önkéntelen bevizelés, többnyire éjjel, alvás közben *(e. nocturna).* Önálló megbetegedésnek tekintendő, máskülönben rendszerint egészségesek a gyermekek, néha idegesek, öröklésileg terheltek. Magyarázatát valószínűleg a hólyagzáróizom csekély tonusában leli, amely a hólyag összehúzó izmának a vizeletre gyakorolt nyomása ellenében nem fejthet ki elég erőt. Az Á. ellen a gyermek edzése megkísérelendő, délután és este az ivást meg kell szorítani, a lábakat alvásnál kissé fölpolcoljuk. A hólyag villamozása, a húgycső tágítása is használ néha. Gyakran pedig a hipnózis.

Ágybér, l. *Párbér.*

Agybetegségek, l. *Agyvelőbetegségek.*

Agyburkok, l. *Agyvelőburkok.*

Agyburoksérv, l. *Agysérv.*

Agydaganatok, l. *Agyvelődaganatok.*

Ágyék (*regio lumbalis*), a bordák és a medencecsont között levő, a hasnak megfelelő háti részlet. Vázát az Á.-csigolyák képezik (l. *Gerincoszlop).* Az Á. közepén egy behúzódás látszik, melynek két oldalán a hátizmok hasai jól kiemelkednek. Keresztcsonti részén egy behúzódás, a Michaelis-féle rombus van, melynek alakjából a medence formájára és hajlására következtethetünk. Szép termetű egyéneknél a csipőtaréjoknak megfelelően is vannak behúzódások. Az Á. belső felületén vannak elhelyezve a vesék, a hasi aorta, az alsó törzs vivőere, itt tapad a bélfodor; az Á.-i gerincvelői idegek képezik az Á.-fonatot (l. *Idegrendszer).*

Á.-nak az *állatoknál* a hát mögött és a far előtt fekvő testrészt nevezzük, amelynek alapját az Á.-csigolyák vetik meg. A test első részét annak hátsó részével köti össze. Az Á.-csigolyák nincsenek bordák által alátámasztva, mint a hátcsigolyák, s ezért az Á. akkor jól alakult és akkor erős, ha rövid, széles és egyenes, vagyis jól zárt. Hibás a hosszú, keskeny, úgynevezett kígyó-Á., vagy az olyan, amely az egyenes vonaltól akár lefelé, akár felfelé hajlik. Hosszú Á. alatt nagy, beesett horpasz van. Az Á.-táji hús adja a vesepecsenyét.

Ágyeke, l. *Eke.*

Ágyékkergeség, az állatorvostanban az az alakja a kergeségnek (l. o.), melyben a *Coenurus*-hólyagféreg a gerinc-csatorna ágyék- vagy hátrészében fejlődve, összenyomja a gerincvelő szomszédos részét. Az összenyomás folytán különböző kiterjedésű érzési és mozgási zavarok keletkeznek. Legszembetűnőbb, hogy a beteg állat járása közben testének hátulsó része ingadozik és hátulsó lábait széjjelterpesztve és vontatva viszi előre. Leginkább juhokon, ritkábban szarvasmarhákon észlelhető és a gerincvelő más természetű összenyomatása (daganat, gyuladás) esetén keletkező megbetegedésektől alig különböztethető meg. Ha juhnyájban kergeséggel egyidőben fordul elő ilyen betegség, akkor az hólyagférges eredetére vall. Orvosolni csak a hólyagféreg eltávolításával lehetne, ami a gyakorlatban alig vihető ki.

Ágyéktáji fájdalom, l. *Lumbago.*

Agy-gerincvelői folyadék *(liquor cerebrospinalis)*, savós folyadék, amely az agyvelő és gerincvelő belső üregeit tölti ki, továbbá azokat a hézagokat, amelyek az agyvelőburkok között maradnak vissza. Mennyisége 60—200 gr. között ingadozik. Vízfejűségnél több literre megszaporodhatik.

Agyguta, hibás kifejezés, l. *Gutaütés.*

Agygyomrok, l. *Agyvelőüregek.*

Agyhártyák, l. *Agyvelőburkok.*

Agyhártyagyuladás (gör. *meningitis*). A lágyagyvelőburkok (l. o.) gyuladása. Helyesen *leptomeningitisről* kellene szólanunk, ellentétben a kemény agyvelőburkok gyuladásával, a *pachymeningitisszel.* Három alakját különböztetjük meg, 1. a genyes, 2. a tuberculosus meningitist, 3. a járványos cerebrospinalis meningitist, a *nyakszirtmerevedést.*

A *genyes A.* (meningitis purulenta) az esetek legnagyobb részében más megbetegedéshez csatlakozik, leggyakrabban a genyes középfülgyuladás veszedelmes komplikációja. A genyokozó baktériumok vagy a dobüreg vékony falán vagy az ideghüvelyek mentén jutnak be a koponyaürbe. Máskor a fejbőr v. a koponya nyilt sebein keresztül vezet a fertőzés útja, ismét máskor az orrüreg genyedéseinek a következménye. Vannak esetek, ami-

én a genyes A. általános fertőzésekhez csatlakozik, mint pl. a himlőhöz, a skarlatinához, a tifuszhoz v. szepszishez, máskor a mellhártyagyuladás genyje, a tüdőgyuladásos góc, a fekélyes szívburokgyuladás a hely, ahonnan a baktériumok a vérpályán keresztül az agyhártyára jutnak. Nem egyféle bacillus okozza, de igen sokféle. A tünetei különbözők aszerint, vajjon valamely súlyos betegséggel kapcsolatosan fejlődik-e, vagy látszólag egészséges egyént támad meg, akinek pl. csak fülfolyása van vagy pedig genyedő sebe a homlokán. Az előbbi esetben a tünetei annyira elmosódottak, hogy csak a boncolás deríti fel az A.-t. Más a kép akkor, ha addig egészséges vagy csak könnyebben beteg egyént támad meg. A hőmérséklet hirtelen igen magasra szökik (39—40°), a pulzus igen szapora 130—150 percenként. Az öntudat csakhamar megzavarodik. A beteg bár aluszékony, de álma felületes, minduntalan felriad, össze-vissza kiabál, majd ismét elszunnyad, hogy nemsokára megint felijedjen. Alvás közben különösen a gyermekek, fogaikat csikorgatják, szopó v. rágó mozgásokat végeznek. A nyelv lepedékes. A betegek sokat hánynak, igen erős főfájásról panaszkodnak, különösen igen fájdalmas a fej érintése és kopogtatása, minden zörej fokozza a kínzó főfájást. Tarkómerevség lehet, de ez nem oly gyakori, mint a másik két A.-féleségnél. Sokszor mindjárt a bántalom kezdetén, de többnyire inkább a további folyamán rángó görcsök állanak be, amelyek v. az egész testre kiterjednek vagy féloldaliak, sőt sokszor csak egyes végtagokra vagy egyes izomcsoportokra szorítkoznak. Különösen a csecsemőkorban igen gyakoriak e görcsök és igen sűrűn ismétlődnek alig pár percnyi nyugalmat hagyva a súlyos betegnek. A görcsök megszüntével egyes végtagok bénultak lehetnek. Máskor az agyvelőidegek is bevonatnak a folyamatba, amire a kancsalság, a pupillák szűk, tág v. egyenlőtlen volta utal. Majd az eszmélet lassan-lassan elhomályosul, az öntudatlan beteg ujjával az orrát piszkálja, a testén vagy a takarón babrál, a láz mind magasabbra száll, az érverés gyengül és néhány nap — 1½ hét — alatt elpusztul a beteg. Igen ritka esetben, a tünetek mindinkább enyhülnek. Az eszmélet lassan-lassan visszatér (8—10 nap alatt), de a főfájás még soká megmarad, a beteg meggyógyul, de súlyos defektusok maradnak vissza (bénulások, vakság, süketség, butaság stb.)

A *gümős A.* többnyire részjelensége a hirtelen kifejlődött miliaris tuberkulózisnak. A szervezet valamely részén lévő gümős gócból (rendesen elsajtosodott hörgő körüli mirigyből) nagyszámú gümőbacillus tör bele valamely vérérbe és elárasztja az egész szervezetet, mindenütt apró, tűszúrásnyi gümőket okozva. Az agyhártyán az agyalapon, a nagy vérerek mentén fejlődnek a gümők, majd kocsonyás izzadmány, az agygyomrocsokban pedig savó halmozódik fel (*heveny vízfejűség*). Lefolyásában három szakot különböztethetünk meg. Az első szak az előkészítő szak. A gyermek kedvetlen lesz, igen ingerlékeny, étvágytalan, a sötét helyeket keresi fel, sokat ásítozik, aluszékony. Álma nyugtalan, sokszor élesen felsikolt, fogait csikorgatja. Pár nap mulva szédüléséről és kínzó főfájásról panaszkodik. E szak 1—2 hétig tart. A második szak az izgalmi szak, úgyszólván mindég hányással kezdődik. E szakban rendkívül érzékeny a beteg, lárma, napfény rendkívül nyugtalanítja, főfájása igen erős és kínzó és ezért minduntalan a fejéhez kap. Makacs székrekedése van rendesen, hasmenése igen ritkán. A székrekedés dacára a has behuzódott, csónakalakú. A tekintet merev, a szarúhártya bágyadt fényű, majd az öntudat zavarodni kezd, a beteg csendesen delirál. A pulzus ritka, percenként 60—80, rendetlen, a hőmérsék csak kissé magasabb 37·2—37·9°. Az arcszín változó, a bőrön ujjnyomásra piros foltok keletkeznek (tâches cerebrales). A lélegzés gyér, szabálytalan. A tarkó merev, ha a beteget felültetjük, térdeit behajlítja (*Kernig-tünet*). E második szak 6—10 napig tart. A harmadik szak a bénulási szak. Az érzékenység megszünik, a gyermek közömbös a fény, a lárma, az érintéssel szemben. A pulzus rendkívül szapora 150—200, a lélegzés kihagyó. A pupillák kitágulnak, az izmok bénultak, majd görcsök kezdődnek és csakhamar elpusztul a beteg. A gümős A. feltétlenül halálos.

A *járványos* agy-gerinchártyagyuladást a *meningococcus* okozza. A fertőzés útja a garatmandolán v. az orr nyálkahártyáján keresztül vezet. Rendesen nem a beteg fertőzi az egészségeseket, hanem a beteg ápolója, hozzátartozói, akikre a beteg reá lehel, akik őt csókolják. Ily egyének orrváladéka tele van meningococcusokkal, dacára, hogy teljesen egészségesek, legfeljebb náthásak. Tünetei: A betegség kitörése előtt 1—2 nappal már kedvetlen a beteg, kissé lázas. Feltünő az izmok rendkívüli érzékenysége, a legkisebb szorítás is igen fájdalmas. Majd hány a beteg és csakhamar ágyba kerül. Erős főfájása van. Igen jellemző a nagyfokú tarkómerevség. Erősen hátra, fejjel oldalt fekszik a beteg és a gerincét oly mereven tartja, hogy a nyakszirt alá helyezett kezünkkel, mint egy darab fát, felállíthatjuk a beteget (*opisthotonus*). A láz igen makacs és magas 39·5—41, a pulzus szapora. 1 héttől 4—6 hétig változatlan az állapot, majd szünik a tarkómerevség, csökken a láz és a beteg lassan meggyógyul. Sokszor teljes a gyógyulás, máskor súlyos defektusok maradnak vissza. De a halál a betegség bármely napján bekövetkezhetik.

A differenciális diagnózist a legbiztosabban a *lumbálpunkcióval* tehetjük meg. Kis operativ eljárás. Vékonycsöves tűt beleszúrunk a III. és IV. ágyékcsigolya között az agyburok alatti ürbe és a csövön lebocsátjuk az izzadmányt. A genyes A.-nál az izzadmány genyes, a gümősnél kristálytiszta, de a benne képződő fonálban kimutatható a *Koch*-féle bacillus, a járványos A.-nál az izzadmány tejszerű v. véres és tele van az üledéke meningococcusokkal.

Gyógyításról csak a genyes és a járványos A.-nál lehet szó. A legajánlatosabb a szisztémás lumbálpunkció. Evvel lebocsátjuk az izzadmányt és helyébe a gerinccsatornába gyógyszert fecskendezhetünk; a legajánlatosabb a colloidális ezüst, az elektrargol. A járványos A.-nál befecskendezhetünk Flexner-féle szérumot. Belsőleg adjunk Natr. jodicumot. Naponta 35° fürdő 20—25 percig. A fejre jeges borogatás. A gümős A.-nál

szó sem lehet kezelésről, legfeljebb enyhítésről. Itt is javít mulólag a lumbálpunkció. Azonfelül adjunk belsőleg brómot, morfint.

Állatorvostani szempontból l. *Agyvelőburokgyuladás.*

Agyhártyaöblök a. m. agyhártya szinusok (l. o.).

Agyhártyasarlók, a keményagyburoknak kiálló páratlan lemezei, amelyek a koponya üregébe függélyesen nyíl irányban belenyulnak. (*Nyíl-azaz sagittalis* irány vagy sík alatt az anatómiában azt a síkot értjük, amely az egész emberi testet középen elülről hátrafelé két szimmetriás félre osztja.) A nagyobbik sarló (nagyagysarló, falx cerebri) a homloktól a nyakszirtig megy a két félteke között, a kisebbik sarló (kisagysarló, falx cerebelli) az előbbitől lefelé a kisagyvelő féltekéi között halad. A felső nagy- és az alsó kissarló szélesebb végével ér össze a nyakszirtcsont belső gumójánál; az érintkezési vonaltól jobbra és balra a sarlókkal keresztet alkotva fekszenek a keményburok vízszintes lemezei, kifeszítve a nyakszirtcsont és a sziklacsont szabad éle között. Lejtős sátorként fedik be a kisagyvelőt: ez az ú. n. *agyhártyasátor (tentorium)* vagy *kisagysátor (tentorium cerebelli).* A sátor fölött fekszenek a féltekék occipitalis karélyai. L. *Agyvelőburkok.*

Agyhártyasátor (tentorium) vagy *kisagysátor* (tentorium cerebelli), l. *Agyhártyasarlók.*

Agyhártya-szinusok vagy *agyhártyaöblök.* A keményagyvelőburok bizonyos vonalak mentén két lemezre oszlik, kerek v. háromoldalú csatornákat alkotva; a csatornák találkozási helyén szabálytalan öblös üregek keletkeznek. Mindezeket vénás vér tölti ki s ezért mondjuk gyüjtőeres szinusoknak — öblöknek. Fontosabbak: a sarló mentén futó 2 hosszanti öböl, a sátor mentén futó 2 harántöböl és a szigmaöblök. E tág öblök a nyak fő gyüjtőerén, a vena jugularis int.-án keresztül egyenesen alig 30 cm.-es úton a szívbe viszik a vért. E tágas agyhártyaöblök teltsége okozza csecsemőnél a hártyás koponyatető (feje lágya) kiemelkedését pl. köhögési roham alatt; felnőttnél a koponyaüregben a nyomás — az agyvelő-kompresszió — növekedését. Középfülgennyedések maguk után vonhatják esetleg a fontos szinusok egy részének súlyos megbetegedését, amelyek csupán a koponya kellő helyén való felvésésével gyógyíthatók. L. *Agyvelőburkok* és *Középfülgyuladás.*

Agyhomok, l. *Agyvelőhomok.*

Agyidegek, l. *Agyvelőidegek.*

Agyidócz, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1900) 338 tót lak.-al; u. p. Udva, u. t. Homonna.

Ágyi poloska, l. *Poloska.*

Agykeményedés, l. *Agyvelőkeményedés.*

Agykéreg, l. *Agyvelőféltekék.*

Agykéreggyuladás, l. *Agyvelőgyuladás.*

Agykoponya. A koponya két részből áll: az agyvelőt tartalmazó *agykoponyából* és az érzékszerveket magába záró *arckoponyából* (l. o.).

Agykoponyaszögek (anguli cranio cerebrales), az agy- és arckoponya határán mérhető elhajlások. L. *Koponyamérés.*

Agykoponyatan, *koponyatan, kraniológia.* 1. Az embertannak a koponya leírására vonatkozó része. Daubenton, Blumenbach, Sömmering, Camper és mások úttörő munkái után megalapította Retzius Anders. Jeles fejlesztői Broca, Huxley, Virchow, Kollmann, Lenhossék, Török Aurél, Ranke, Klaatsch, Sergi és Wilser. A tanulmányozásnak a módszere a *kranioszkópia* (l. o.): a koponya szemlélete és a *kraniometria* (l. o.): a koponyának mérésekkel való vizsgálata. Az első módszer megadja a leíró (descriptiv) adatokat, a második a mérési (kraniometriai) adatokat. Mindezeket az embertan megfelelő adataival összevetik és az emberfajták jellemzésére használják. Az emberfajták csoportosítását a rendszerben v. a felosztásban találjuk meg. V. ö.: *Froriep,* Charakteristik des Kopfskelettes (1845). *Ranke* J., Der Mensch, (Leipz. 1894). — 2. A szó elavult értelemben Gall «frenológiáját» (l. o.) jelenti.

Agyköpenyeg (pallium), l. *Agyvelő.*

Agylágyulás, l. *Agyvelőlágyulás.*

Agylla, város, l. *Caere.*

Agyműködés, l. *Idegrendszer.*

Agynyomás, l. *Agyvelőnyomás.*

Agyonbeszélés, l. *Obstrukció.*

Ágyrajáró, olyan személy, akinek magának állandó lakóhelye nincs és másoknál bérel nyugvóhelyet. Leginkább nagy városokban van elterjedve. A művelt államokban különféle rendeletekkel igyekeznek az ágyrajárásból eredő veszélyeket (erkölcstelenség, ragályozás stb.) elhárítani. Nálunk a tiszti orvosok kötelessége az ágyrajárást közegészségügyi szempontból ellenőrizni.

Agyrázkódás, l. *Agyvelőrázkódás.*

Agyrendszer, hibás kifejezés, l. *Agyvelő.*

Agyrion (Agyrum), város, l. *Agira.*

Agyrták, a görögöknél kolduló jósok v. olyan emberek, akik idegen istenségek kultuszára gyüjtöttek pénzt. Leghirhedtebbek voltak a *metragyrták,* Kybele fanatikus papjai, akik mint a keleti dervisek táncolva és ordítva járták be az istennő képével a vidéket.

Agysarlók, l. *Agyhártyasarlók.*

Agysérv (lat. *hernia cerebri,* gör. *enkephalokele),* az agyvelőnek v. az agyburkoknak kitolulása a koponya rendellenes nyílásain keresztül, melyek többnyire varratok helyén keletkeznek. Aszerint, hogy csak az agyvelő, v. a burkok is kinyomulnak, megkülönböztetjük az *agyvelősérvet* (enkephalokele), az *agyburoksérvet* (meningokele) s ezek kombinációját az agyvelő-agyburoksérvet (meningo-enkephalokele), gyakran a kitoluló agyburkok a bőr alatt folyadékkal telt tömlőt képeznek, ezt *agyvízsérvnek* (hydrenkephalokele) nevezzük. Az A.-ek leggyakoriabbak a nyakszirten az öreglik felett s az orrgyökön, de előfordulnak, bár jóval ritkábban, a koponya alapján a varratok hiányai helyén is. Sokszor évekig tünetek nélkül állanak fenn, máskor súlyos tüneteket: főfájást, eszméletlenséget, görcsöket, epilepsziát, idióciát okoznak. Az A. mint kisebb-nagyobb, kocsányosan v. széles alapon ülő daganat jelentkezik, mely visszanyomható a koponyába, amiközben agynyomási tünetek jelentkeznek. Az A. pulzál (lüktet) s a lélegző mozgásokkal együtt is kitér, alapján a koponyahiány széleit ki lehet tapintani. Az A. gyógyítása a sérv operálása s a sérvkaput alkotó koponyacsonthiány elzárása.

Agysorvadás, l. *Agyvelősorvadás.*

Agyszántás, l. *Szántás*.

Agyszélütés, *agyszélhüdés*, hibás kifejezés, l. *Gutaütés*.

Agytályog, l. *Agyvelőtályog*.

Agytan, l. *Agyvelőanatomia*.

Agytekervény, l. *Agyvelőtekervények*.

Ágytól és asztaltól való elválás a házassági törvény (1894. XXXI. t.-c. 104—107. §) értelmében a házassági viszonynak időleges felfüggesztése a kötelék épségben tartása mellett. Á.-t csak olyan okból lehet kérni, mely miatt a házasság felbontható lenne. Személyi joghatása az, hogy a házasfelek csak az elválás tartama alatt nincsenek együttélésre kötelezve, míg vagyonjogilag a házasság felbontásával azonos. Az elválasztott felek a házassági életközösséget közös egyetértéssel bármikor visszaállíthatják, s ha ezt a válóperben eljáró biróságnak bejelentették: a bejelentés időpontjától kezdve az Á. jogkövetkezményei megszünnek. Az Á.-t kimondó itélet jogerőre emelkedésétől számított két év elteltével bármelyik házastárs a perbirósághoz intézett kérvényben kérheti az ágytól és asztaltól elválasztó itéletnek felbontó itéletté való átváltoztatását. A biróság ez esetben a felek meghallgatása után, de peres eljárás nélkül hozza meg az átváltoztató itéletet. L. *Polgári házasság*.

Ágytoll, l. *Toll*.

Ágytolltitszitógép, l. *Tolltisztítógép*.

Ágytörő (tájszólás), a szülők és rokonok első látogatása férjhez ment leányuknál, l. *Kárlátó*.

Agytörzs v. *törzsvelő* (truncus cerebri), l. *Agyvelő*.

Ágyú (lat. *canna* és ol. *cannone* a. m. cső), egy ágyra, azaz állványra (talp) fektetve alkalmazott tüzérségi lövőfegyver, melynek csöve 18—35-ször oly hosszú, mint csövének átmérője (a *mozsarak* csöve csak 3—4-szer, a *tarackok* (haubicok) csöve pedig 6—8-szor oly hosszú, mint a cső átmérője). L. *Löveg*.

Ágyúállás, az a hely, melyen az ágyú lövés alkalmával áll. A tábori ágyúk v. a puszta földön v. külön e célra készitett, rendesen a földbe mélyitett ágyúállásokban állanak. A nehezebb tábori, ostrom- és várágyúkat mindig ú. n. ágyazatokra (l. *Ágyazás)* állítják. Várakban és hadihajókon forgó tornyokban s kazamatákban helyezik el az ágyukat; l. *Várharc* és *Páncélhajók*.

Ágyúbronz, l. *Bronz*.

Ágyúdereglye (ném. *Kanonenschaluppe*, ol. *barca di canoni*, ang. *gun-shalop)*, a régi időben partvédelemre használt nagyobb méretü csónak, mely evezőkkel, sőt árboccal és vitorlával is el volt látva. Hadi felszerelése a kézi fegyvereken kivül 1—2 ágyúból állott.

Ágyú-eskü, a tüzérségnél az újoncok az ágyúra esküdnek, úgy mint a többi fegyvernemnél a zászlóra, l. *Zászlóeskü*.

Ágyúfém, az az anyag, melyből ágyút öntenek, azaz bizonyos összetételű s minőségű bronz (ágyúbronz); l. *Bronz*.

Ágyúmérték (Kaliber), l. *Lövegmérték* és *Kaliber*.

Ágyúmester (ném. *Geschützmeister*, ol. *capo d'artiglerio*, ang. *gunner)*, a hadihajókon a legidősb tüzérségi kiképzésü altiszt. Az Á. különben minősítés is, amennyiben — legalább az osztrák-magyar hadi tengerészetben — minden olyan, a negyedmesternél magasabb rendfokozatban levő tüzéraltiszt, ki az Á.-i tanfolyamot sikerrel végezte, Á.-nek kineveztetik.

Ágyúmozdony (ném. *Protze)*, az ágyúnak első részét képező, lekapcsolható kétkerekű jármű, melynek főalkotórésze a tengelyen nyugvó és ülésül is szolgáló fekete vasbádogszekrény (l. az *ábrát*). Ez belül rekeszekre van osztva s meghatározott számú (nálunk a tábori ágyúnál 24 srapnel és 9 gránát, a tábori taracknál 12 srapn. és 9 gránát) lövésre szolgáló, faládikákba csomagolt töltéseket tartalmaz. A minden ágyúhoz tartozó üteglőszerkocsi (l. o.) előrésze teljesen azonos az ágyúmozdonnyal.

Ágyúmozdony.

Ágyúnaszád (ném. *Kanonenboot*, ol. *Cannoniera*, ang. *gun boat)*, a korvétánál kisebb, régi fajta, ágyúval felszerelt hadihajó. Jelenleg csak oly államok haditengerészetében fordulnak elő, melyek — különösen gyarmataikban — sekély parti vizekkel, sekély folyamtorkolatokkal birnak, melyeknek felügyeletére, védelmére e naszádok igen alkalmasok. Igy a dán, német, holland, orosz, román, amerikai stb. tengerészetekben előfordulnak, az osztrák-magyarban már nem.

Ágyúöntőde oly katonai v. magánintézet, amelyben ágyúgyártással foglalkoznak. Jelenleg már nem annyira az öntés mint inkább az ágyúanyag kidolgozása az ágyúgyártás legfőbb és gyakran titkosan kezelt eljárási módja. Á.-k és gyárak vannak nálunk: a bécsi Arzenálban, Neuberg-Máriacellen, Pilsenben (Skoda) és úgy hírlik, hogy a honvéd tüzérség felállításával kapcsolatosan legközelebb Bpesten is akarnak egyet felállítani; *Németországban:* Spandauban, Ingolstadtban, Essenben (a Krupp-féle), a Magdeburg melletti Buckauban (Gruzon-telep) és Düsseldrofban (Ehrhardt); *Franciaországban:* Bourges-ban, Ruelle-ben, Párisban (Cail), Creusot-ban (Schneider), Havre-ban és St. Chamondban; *Angliában:* Woolwich-ban, Elswickben Newcastle mellett (Armstrong-Whitworth), Vavasseurben, Vickersben és Londonban (Sons és Maxim); *Olaszországban:* Torinoban, Genovában s Nápolyban. *Spanyolországban:* Trubiában és Sevillában; *Oroszországban:* St. Pétervárott és a hozzá közel fekvő Alexandrovszkban, Permben és egy állami Á. Vladivosztokban. A régi magyar Á.-kre vonatkozólag v. ö. a Századok 1872. és 1873. évfolyamait. Hires ágyúöntő volt *Áron* Gábor (l. o.).

Ágyúpark, l. *Ágyútelep*.

Ágyúpor, l. *Lőpor*

Ágyúrakodó, nagyobb pályaudvarokon külön rakodó hely, a tüzérségi felszerelések, ágyúk, lovak számára. L. még *Csapatszállítás*.

Ágyúsánc, ágyúknak s az ezekhez tartozó tüzéreknek az ellenség lőhatása és megrohanása ellen

való oltalmazására készitett ideiglenes (tábori) v. állandó erődítések; l. *Erődítés.*

Ágyútalp (ném. *Lafette,* fr. *affût),* az a talapzat, melyre az ágyúcsövet fektetik és amelyen az irányításra szükséges szerkezeteket is alkalmazzák. L. *Lövegtalp.*

Ágyútartozék, az ágyú töltéséhez, a célzáshoz és lövéshez szükséges eszközök; ilyenek: *a törlő,* mellyel a csövet tisztítják, a *töltő,* mellyel a töltést a csőbe tolják, az *irányító,* s a fokbeosztással ellátott *quadrans* v. *csöves libella,* mely láthatatlan célpontnál a cső magassági beállítására szolgál; továbbá egy a srapnell gyújtójának a robbanási pontra való igazításához szükséges *kulcs,* a *gyújtózsinór,* nehány *ládika,* melyekben a lövedékeket hordják az ágyúhoz, egy *tarisznya,* s különféle apróbb szerszám (tű, csavarhúzó stb.). A modern ágyúfelszerelés egyik legfontosabb tartozéka az *irányító készülék* (l. o.).

Ágyútelep. Aránylag csekély kiterjedésű felületen mozdonyaikkal és lőszerkocsijaikkal felállított ágyúk Á.-ket képeznek. 1848—9-ben az ágyúsáncot is Á.-nek nevezték.

Ágyútöltelék, Shakespeare *IV. Henrik* c. drámájában Falstaff mondása: Food for powder (lőpornak való eleség) után általánossá vált s értéktelen katonákra használt kifejezés.

Ágyúüteg, *batteria,* 4, 6 v. 8 ágyú összefoglalása egy rendelkezési egységgé, az ú. n. *alosztállyá* (l. o.).

Agyüregek, l. *Agyvelőüregek.*

Agyvelő *(encephalon,* helyesebben *enkephalon,* gör., a. m. ami a koponyában benn van).

1. **Az emberi agyvelő** (l. a *két képmellékletet.*) Az emberi test legvédettebb üregében, amelyet egyrészről a koponyacsontok, másrészről a csigolyák rendszere alkot, került elhelyezésre középidegrendszerünk lágy, könnyen sérülő velőtömege. Középidegrendszerünk — amely székhelye összes érzéseinknek, minden tapasztalatunknak, minden lelkesedésünknek, minden mozgásunknak, szóval minden, de minden működésünknek — szubtilis, szinte misztikus, sok szempontból rejtélyes berendezésű velőanyagból épült fel. (L. *Idegrendszer.)* Közép-idegrendszer nélkül az emberi test, sőt a magasabbrendű állatok egész sora — működés nélkül való élettelen tömeg. Különféle szervekből felépített bonyolult szervezetünk kifogástalan harmóniás együttműködése, a testünket körülvevő külső világhoz való bámulatos alkalmazkodása, minden testi ügyességünk, szeszélyünk, szenvedélyünk, szerelmünk és lelki működéseinknek szinte a végtelenbe nyúló változatos sorozata e lágy velő anyaghoz — szorosan annak belső berendezéséhez kötött valami.

Középidegrendszerünknek az a része, amelyet a csigolyák alkotta gerinccsatorna véd: a *gerincvelő,* amelynek a tokja a koponyaüreg: az *A.* Idegrendszerünknek kitünően védett, állandó házat ad a kemény koponya- és csigolyacsontokból felépített üregrendszer, amelybe csak itt-ott lehet hegyes, vékony eszközökkel becsúszni és esetleg az értékes velőanyagot megsérteni.

A *gerincvelő (medulla spinalis)* alig fél méter hosszú — átlag férfiaknál 45 cm., nőknél 43 cm. — kisujjnyi vastagságú görbe pálcához hasonlít (l. *Gerincvelő),* míg a koponyába zárt *A. (enkefalon)* kb. másfélkilós — férfiaknál középszámmal 1400, nőknél 1300 g. — velőtömegből áll. Részletesen l. *Agyvelősúly.*

Az emberi A. 16—17 cm. hosszú, 14 cm. széles és 12 cm. magas, nőknél valamivel kisebb. Valamivel nehezebb a víznél, fajsúlya 1040. Víztartalma 79%. A koponya űrtartalma és az A. térfogata között a különbség kb. 200 cm. A differenciát az *A.-burkok* (l. o.), a burkok közé eső hézagokat és részeket az *agygerincvelői folyadék* (l. o.), a keményburok kettévált lemezei között keletkező csatornákat, az *agyhártyaszinusokat* (l. o.) vénás vér tölti be. Hármas burokba beágyazva, folyadékpárnákkal gondosan körülkerítve helyezkedik el az A. a kemény, csontos koponyaüregben. Ezek, főkép a folyadék védi minden ütközéstől, zúzódástól. Ha pl. borjúA.-t üvegbe teszünk, amelyet ide-oda rázunk, a velő összetörik, zúzódik; de ha az üveget folyadékkal töltjük meg színig és úgy mozgatjuk, a velő sértetlen marad.

A közel másfélkilós (1400—1300 g.) A.-n megkülönböztetjük:

1. a két hatalmas féltekéből — hemiszférákból — álló *nagy A.-t (cerebrum);* fejlődéstani megjelölés szerint a *palliumot,* azaz az *A.-köpönyeget;*
2. a két féltekét összekötő résztől a gerincvelőbe folytatódó relativ keskeny *agytörzset (truncus cerebri),* helyesebben *törzsvelőt,* amelynek részei ismét:
   a) a féltekéket kapcsoló *összekötővelő* (közti A., dienenkefalon, talamenkefalon),
   b) középvelő (mesenkefalon, az egész A. legkeskenyebb része, máskép isthmus cerebri),
   c) híd (pons Varoli),
   d) nyúltvelő (medulla oblongata), amely egyenesen a gerincvelőbe folytatódik;
3. a törzsvelő mögé és a féltekék alá esik a *kis-A. (cerebellum).*

Mindeme részek között a legmagasabbrendű működéseket a két félteke végzi. Középidegrendszer nélkül — amint mondottuk — élettelen tömeg az emberi test: féltekék nélkül megvan a szervek harmóniás együttműködése, de minden legkisebb szellemi megnyilatkozás, öntudat nélkül. A test, mint valami beállított gép vagy felhúzott óra jár, dolgozik tudat és belátás nélkül (teljesen ezt igazolják azok az operált állatok, kutya, galamb stb., amelyeknek a féltekéit kivették).

Idegrendszerünk — bár sem anatomiailag, sem fiziologiailag éles határt nem vonhatunk — kettős feladatot végez:

1. harmóniába hozza egyes szerveink működését egymással és a külső világgal — lehetővé teszi a bonyolult magasabb élő állati szervezetek gépszerű életét. Ezt elvégzik a féltekéktől lefelé eső részek;

2. magasabb ú. n. szellemi, lelki, pszihikus működéseket végez, tudatos érzések útján nyert tapasztalatok és akaratos cselekvések révén — ezeknek egyedüli faktora a két félteke — különösen a felületét alkotó alig $2^1/_2$ mm.-es *szürke kéreg (cortex).*

Az *A.-féltekék* (l. o.) szimmetriásan helyeződnek el a nagysarlótól (l. *Agyhártyasarlók)*

[illegible] A't a hasadékot, amely elválasztja a féltekéket, hosszanti hasadéknak nevezték el, ide nyúlik be a kemény agyhártya nagy sarlója. A féltekék felszíne nem sima, rajta különböző mélységű bevágásokat találunk, ezek az *árkok, hasadékok, (sulci, fissurae, l. Agyvelőnyílások)*. A bevágások közötti kiemelkedések az *A. tekervények (gyri)*. A féltekék töltik ki a koponyaüreg legnagyobb egész felső részét. Elülső csúcsa *(polus frontalis)* a homloknál, hátsó csúcsa *(polus occipitalis)* a nyakszirtnél van; alsó csúcsa *(polus temporalis)* a belső fül fölé esik. Egy-egy félteke ovális dinnye $^1/_4$ cikkelyéhez hasonló. A féltekéket *karélyokra (lobus)* osztjuk. Egy-egy félteke 6 karélyból áll: elöl van 1. a *homlokkarély (lobus frontalis)*, amelynek alsó felszínén találjuk a szaglóideg részeit, hátul 2. a *nyakszirtkarély* (l. *occipitalis)* a kettő közé esik a koponyatető alatt 3. a *fali v. tetőkarély* (l. *parietalis)*, alsó részét alkotja 4. a *halántékkarély* (l. *temporalis)*. A féltekék oldalsó felszínén a tető és halántékkarély közé esik — azokat elválasztja egymástól — a nagyagyvelő legmélyebb bevágása, a *Sylvius-árok* (fossa Sylvii); ennek mentén fut az a verőér, amelynek ágai szoktak gutaütésnél megrepedni. Ha ez árok két egymásra fekvő oldalait széttoljuk, az árok fenekén megtaláljuk az ötödik karélyt, ez 5. a *szigetkarély (lobus centralis, insula Reilii)* 3–4 cm. hosszú háromszögletű elsülyesztett karélyocska, amelyet a Sylvius-árok oldalai egészen eltakarnak. Az egymás mellett fekvő féltekéket a nagysarló alatt erős fehérvelőréteg, a *corpus callosum, kérges test* köti össze. A féltekék belső felületeinek a kérgestest körül fekvő területe alkotja 6. a a *sarlókarélyt* (l. *falciformis)*. Ha a féltekéket vízszintesen ketté szeljük, akkor látjuk, hogy legnagyobb tömege fehérvelőből áll, csak a felületét alkotja szürke velő. A *szürke kéreg* (cortex) kb 2·5 mm. vastag. A szürke kéreg annyi ráncot vet, ahány gyrus és barázda van a féltekén. Minél tekervényesebb az A., annál nagyobb területű a ráncokba szedett szürke kéreg, amelynek egyes területei a *kéregmezők*. Beszélünk *látó, halló, mozgató kéregmezőkről* stb. A látókéregmező az occipitális karélyban van, itt van összes látásérzéseinknek és az abból képződött látástapasztalatainknak raktára; ezzel látunk, ha ez a cortex-terület elpusztul, vakság a következménye. Igy vagyunk a többi kéregmezővel. (L. részletesen a kéregmezőket *Idegrendszer* és *Lokalizáció* címszók alatt.)

Idegrendszerünknek legmagasabb fejlettségű, legbonyolódottabb, legértékesebb része a *szürke kéreg*, s bár az utolsó évtizedek kutatásai sok mindent kiderítettek működéséről, ezek még csak az általános keretek elmosódott konturjai. Nem oly egyszerű dolgokról van itt szó, mint első pillanatra látszik. Ha bejárjuk az egész világot s megnézzük mindazt a nagyot és szépet, rosszat és rútat, amit az ember alkotott; ha végig futjuk az ember kulturtörténetét és látjuk, hogy a primitiv állati életből hová emelkedett a civilizált ember; ha végig lapozzuk a multat, nemzetek évezredes küzdelmeit; csodáljuk a jelent a tudomány nagy alkotásaiban és sejteni véljük eljövendő századok haladását: akkor jusson eszünkbe, hogy mindaz, ami az ő természetén kívül, *mint emberi alkotás szerepel e földön, az az emberi A.-féltekék működésének eredménye*. A féltekéket borító pár mm.-es szürke kéreg, ezredmm.-es részekből összefont sejtrendszerei, amelyeknek szövevényébe a sok ezerszeresen nagyító mikroszkópon át csak széttépett részletekben tekinthetünk bele, őrzik az emberi alkotások keletkezésének titkát. A bonyolult működéshez képest az itt elmondott anatómiai részletek csak külsőségek.

A féltekék belsejében találjuk az oldalsó A.-üregeket (l. *Agyvelőüregek)*. A féltekék alsó középső részében hatalmas szürke tömböket találunk — ezek a *törzsdúcok* (három van: *nucleus lentiformis, nucl. candatus* v. *corpus striatum* és *thalamus*, látótelep). A látótelep már az *összekötővelő* oldalait teszi ki; közé esik a *III-ik A.-üreg.*

Az *összekötővelő* részei a III-ik A.-üreg körül: a két *thalamus (látótelep)*, abból kiinduló két *látó tractus* és *ideg* s azok *kereszteződése* (chiasma), felül az agyfövenyes *toboz* (corpus pineale), alul az *emlőtestek (corpora mammillaria), szürke domb* (tuber cinereum), *tölcsér (infundibulum)* és *turhamirigy (glandula pituitaria* v. *hypophysis cerebri)* találhatók.

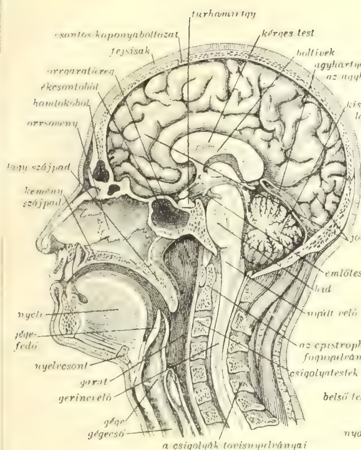
A *középvelőn* (mesenkefalon) halad át a *Sylvius-zsilip* (l. *Agyvelőüregek)*, felső részét a *négyes halom (corpora quadrigeumia)* a *térdes testekkel* (corpus geniculatum lat. és med.) alkotja, alsó része az *A.-sisakból (tegmentum)* és *A.-talpakból (pespedunculi)* áll. Ebből a részből indul ki a *III-ik és IV-ik pár A.-ideg* (l. o.).

A középvelő után következik a *híd- és nyúltvelő.* E kettőnek felső felülete rombusalakú terület *(fossa rhomboidea)*, e terület alatt fekszenek az V., VI., VII., VIII., IX., X., XI., XII-ik A.-ideg-párok magvai (nucleus), amelyekből a felsorolt fontos idegek kiindulnak. A fossa rhomboidea fölött találjuk a *velőlemezes sátrat (velum medullare)* a *kisagyvelővel*. A fossa rhomboidea és a velőlemezes sátor alkotta üreg a *IV A.-gyomor.* A nyúltvelő alsó felszínén a hídtól lefelé nevezetes részek a *pyramisok* és *olivák*.

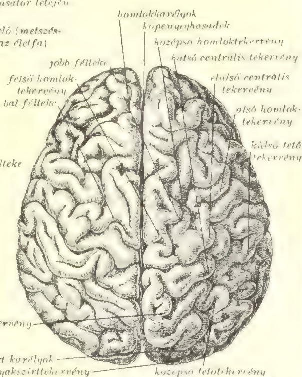
A *kisagyvelő* két *féltekéből* és egy középrészből, *féregből (vermis)* áll. A féltekéket az anatómia sok karélyra osztja be. A féreg keresztmetszete farajzolatot mutat és ezt nevezték valaha *életfának (arbor vitae)*. A kisagyvelőt a törzsvelővel mindkét oldalon a fossa rhomboidea tompa szögleteinél 3—3 kar köti össze és pedig elől a két *kötőkar* a középvelővel, hátul a két *kötélkar* a nyúltvelővel, középen a két *hídkar* a híddal köti össze.

2. **Antropológiai szempontból.** Az állatok agyának a tömege, a faj legszűkebb határai között állandó viszonyban van a test tömegével. A bálna (4700 g. Balaenoptera musculus, relativ súlya 1 : 39), delfin, sok majom agyának a súlya, testéhez viszonyítva nagyobb, mint az emberé. Az egér agya aránylag több mint az elefánté. Az emlősöknél fejlettebb agyuak az éneklő madarak, bár agyuk felszíne simább. Az emberszabású majmok közt simább agya csak a gibbonnak van. A gorilláé, az orángé az emberének alapidomait híven mutatja. A csimpánzé annyira tekervényes, hogy a busman agyánál tökéletesebbnek látszik. Ezek agya hosszúkás. Vizsgálatukkal és az emberével való összehasonlítással *Bischoff, Broca, Ecker,*

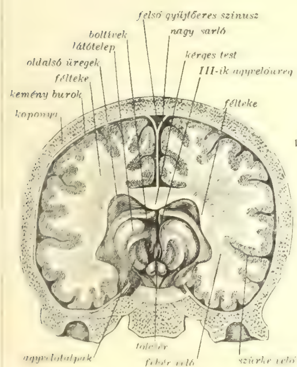
AZ EMBERI AGYVELŐ.

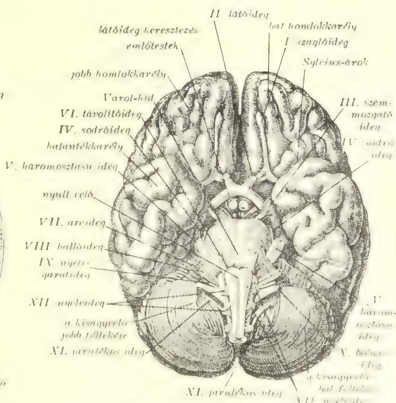
1. Fej és nyak, metszés elölről hátra hosszában középen.

3. A nagy agyvelő felülről.

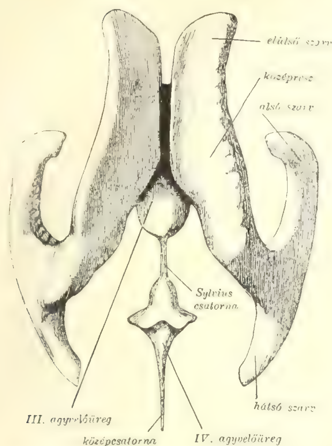

2. Az agyvelő a koponyatüregben, metszés jobbról balra a homloksíkjában, de középen.

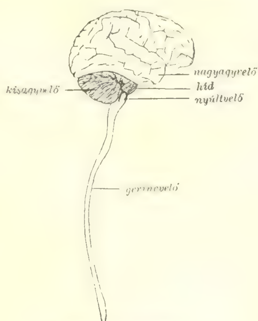

4. Az agyvelő alapja (bázisa).

AZ EMBERI AGYVELŐ RÉSZEI.

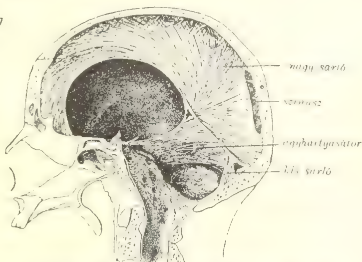
Az agyvelő belső üregrendszere. (A három szarv és középrész együtt teszi az oldalsó üreget.)

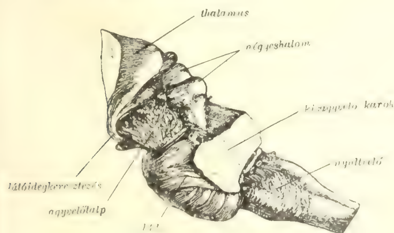
Áttekintés a központi idegrendszer részeiről.

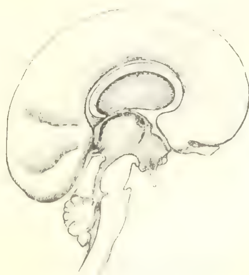
$5^1/_2$ hónapos emberi magzat agyveleje nyílirányú metszetben.

Hosszában felvágott koponya kiürítve. (A sátor fölött a nagyagyvelő, alatta a kisagyvelő helye látható.)

A törzsvelő részei.

$5^1/_2$ hónapos magzat …

Giacomini, Pansch, Turner, Waldeyer, Leuret és *Gratiolet* foglalkozott. A csecsemő fejlődő agya szintén hosszúkás. A közös alapidomok kialakulása után, születésekor bár domborzatos és tekervényesen redős, a csimpánzénál még nem fejlettebb. Fejlődését *Kis, Tiedemann* és *Mihálkovich* kisérte figyelemmel. Az ember agya életkorának deléig fejlődik, aztán hanyatlik. Felszinén az árkok, gurdélyok és redők vonulatai olyan változatosak, mint az arcon az arcvonások. Vázlatuk állandó, hanem a rajz minden agyon más és más. Tömege a termet arányaival itt is viszonyban van. Magas, erős termet agya súlyosabb, mint a kis termeté. Súlya 1830 g.-tól 800-ig is változik, minden rendellenesség elárulása nélkül. Fejlettsége még a nem, a kortól és az életkörülményektől függ. A férfi agya 30—40 év, a nőé 25—30 év között a legfejlettebb. Ebben a korban a férfi agya 1400, a nőé 1250 g. középértékben. A nő termete a férfiéhez 92·7 : 100, agya 90·9 : 100 arányban áll. A gyermek agyának a súlya a test súlyához 1 : 18-nak, a csimpánzé 1 : 25-nek felel meg. A megnőtt csimpánznál 1 : 70—80; izmos férfinál 1 : 35—42 ez az arány. Fejlett agya mély értelem, alkotó képesség, tudás és akarat forrása, anélkül, hogy súlya vagy redőgazdagsága és a szellemi kiválóság között felismerhető kapcsolat volna. L. *Agyvelősúly.* Lángész és hülye egyaránt bírhat nagy A.-vel. Az idioták rendesen kisagyuak. Ilyen férfi és nő agyának a súlya 1188 és 1057 g. *(Crockley S. Clapham* sz.). A lipótmezei tébolydában 1907. élt egy 39 cm. kerületü koponyás (103·5 cm. magas, 10 éves) hülye fiú. Agyának a súlya annyi lehetett, mint egy felnőtt gorilláé, 4—500 g. (Testsúlya 16 kg. volt). A kisagyú emberek arca és agyveleje majomvonásokat árul el. Feltünő az, hogy a nyakszirti karély rövid, a kis agyat esetenkint nem is borítja, valamint a határozottabb, bemélyedt majombarázda. Az életkörülmények rendes kihatásának felderítése végett *Maticgka* 235 agyat mért meg. Egyetemi képzettségü, értelmi pályán működők agyát középsúlyban 1500, kishivatalnokok, zenészek, néptanítók agyát 1450—70, önálló munkasokét 1436, nem önálló iparosokét és más munkásokét 1410 g.-nak találta. A nemzeteket tekintve, az átlag felületesen így adódott: Angol 1417, francia 1384, német 1382 és 1392, magyar (Laufenauer és Weisbach szerint) 1375 g. a férfinál, 1260, 1210, 1244 és 1209, végre 1245 g. a nőnél. A négernél 1500—974 és 1232—907 g. súlyt mértek. Az agy működése nem a súlytól, redőzettől, hanem inkább szürke állománya terjedelmétől függ. *Baillanger* szerint kb. 1700 cm^2 az ember agyának a felülete (a házi nyúlé 24 cm^2). Az agy három működési főterületében (karélyában) éreznek, az érzetet és ezek emlékeit egymással a fonalak útján egymással összeköttetésben és társító kapcsolatban tartják a szürke állomány idegsejtjei. L. *Idegrendszer. Gall* költői agytana, *Turner, Ecker, Broca* tárgyilagos tanulmányai után tért hódít az a felfogás, hogy az agy különös tehetségei és a szellemi működések a szürke agykéreg bizonyos területén az idegsejtek életfunkciói. L. *Lokalizáció. Broca* 1861 (Sur le siège de la faculté du language articulé) az agy balfelének alapján felfedezte a beszélőképesség központi területét, mely a majomnál és a született siketnémánál csenevész és amelynek sérülése némulással jár. Az operáló kés, a kisérlet és a véletlen a reflex, valamint a tudatos mozdulatoknak, az érzésnek, megfigyelésnek, emlékezésnek sok központját, összekötő és asszociáló idegfonalát ismerte meg, és a vizsgálódás ebben az irányban kutat továbbra is. Kiváló munkát végzett *Flechsig* (Gehirn u. Seele, Leipz. 1894), *Goltz, Fritsch, Hitzig, Wundt, Meynert, Exner, Horsley, Edgrem, Larionoff* és *Lenhossék* stb. a sok búvár között. Kitünt, hogy az agy kisebb-nagyobb részei aránytalanul fejlődhetnek. A homloki karély a nyakszirtivel szemben is túlsúlyra vergődhetik és megfordítva, ami érdekes, mert *Möbius* (Über die Anlage zur Mathematik, Leipz. 1907; Kunst u. Künstler, u. o. 1901) a számtani gondolkodás, a kombinativ tehetség mezejét a homlok, a festők, szobrászok, anatómusok alakérzését a nyakszirt karélyában keresi. Sok zseniális ember agya a részleges túlfejlődés mellett betegségek nyomát is mutatja: gyuladásnak, valamely idegbajnak, gyenge vízfejüségnek, stb. A lángész az őrültség határán lehet. Ezen esetekben sokszor a betegség bántó magaérzése volt a nagyratörekvés rúgója. Az agy gépezet, amelyet sok külső és belső inger indít mozgásra. Tökéletes géppé a tetemesen sok érzéstfelvevő központ és az ezek között levő számtalan összekötő és társító kapcsolat sejtjei és fonalai teszik; mind olyan feltételek, amelyek magukban is változók lehetnek és az agyat egyenkint fölötte változóvá tehetik. V. ö.: *Giacomi* C., Sul cervello di unChimpansè (Torino 1889); *Waldeyer* W., Das Gibbonhirn, 1891; *Kerfoot-Shute*, The antropology of the Brain (Washington 1893); L. még *Idegrendszer működése.*

3. **Az állatok agyveleje.** Legtökéletesebben szervezett agyveleje az embernek van; az emberhez közelálló emberszabású majmoknak sincsen oly jól szervezett agyvelejük. Az alaptervben azonban bámulatos a megegyezés az ember és az állatok agyveleje között. Az összes gerinces állatok agyvelejét, beleértve az emberét is, végeredményben öt, egymásután következő A.-hólyagra vezethetjük vissza. Ezek: 1. *nagy-*, 2. *közti-*, 3. *közép-*, 4. *kis-* és 5. *utóagyhólyag.* Ez öt agyhólyag falai a különböző állatoknál változatos, de az egyes állatcsoportokra jellemző módon megvastagodnak, kizacskósodnak stb., így jön létre azután az a nagy változatosság, melyet a gerinces állatok agyvelején észlelhetünk.

Az *utó-A.* v. *nyúltvelő* sok tekintetben megtartja a gerincvelőhöz való hasonlóságát. Belőle ered és benne végződik az idegek legnagyobb része s ebben rejlik legnagyobb jelentősége. Az élet megmaradására talán ez a legfontosabb A.-részlet. Az alsóbbrendű gerinces állatoknak többi A.-részleteit egészen kivághatjuk, sőt gerincvelejüket is eltávolíthatjuk, ha nyúltvelejük megmarad, bár hűdött állapotban, élve maradnak.

A *kis-A.* fejlettsége nem attól függ, hogy az állat alacsony v. magasabb rendű-e, hanem attól, hogy milyen az életmódja. A jól úszó nagy halaknak (cápák, ráják), tok-féléknek és csontoshalaknak óriási kisagyvelejük van, ellenben a kétéltüeké és gyíkoké aránylag kicsiny. A hüllők

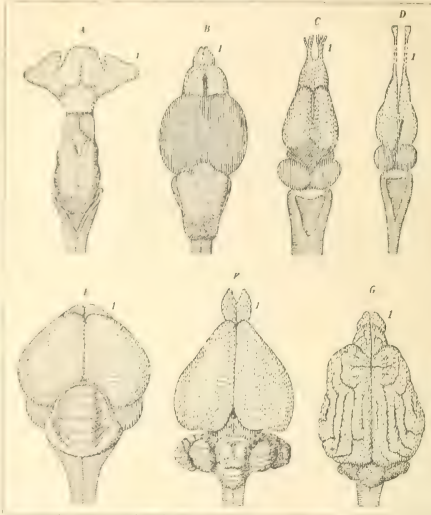
sorában a vízben élőknek kisagyveleje kétszer nagyobb a szárazföldiekénél. Az iszapban élő halaké igen kicsiny. A madarak és az emlősök kisagyveleje a két oldalsó részen kívül még egy középső páratlan részből áll. Utóbbi kis A.-i rész sehol sem oly hatalmas, mint a jól úszó állatok agyvelőjén. A kis A. működése az egyensúlyozással és az izomműködéssel kapcsolatos.

A *közép-A.* az összes A.-részek között a legegyszerűbb szerkezetű. Az alsóbbrendű gerinces állatokban (halak, kétéltűek, hüllők, madarak) és magasabbrendűek embrióiban ez az A.-rész a leghatalmasabban fejlett. Megjegyzésre méltó, hogy egészen az emlős állatokig, a közép-A. a legnagyobb és legbonyolultabb alkotású A.-rész. Megsebzésekor feltűnő mozgásbeli és egyéb működésbeli zavarok keletkeznek.

A *közti* agyvelő oldalfalainak megvastagodása által keletkeznek a látótelepek (thalamus). Alsó és oldalsó részének kizacskósodásából származnak a szemhólyagok, melyekből a gerinces állatok szemének ideghártyája és látóidege fejlődik. Falának hasoldalán ugyancsak kizacskósodás révén az agyfüggelék (hypophysis), hátoldalán pedig a toboztest (corpus pineale) fejlődik. Utóbbi alkotja az ú. n. pineális és a *parietális* szervet, mely mint egykori páratlan «fejtetői szem» maradványa, az ingolánál (Petromyzon) és a gyíkoknál jól van kifejlődve, ellenben a többi gerinces állatoknál csak csökevényes állapotban van meg; a madaraknál és emlősöknél teljesen eltűnt. A közti A. működéséről még vajmi keveset tudunk.

A *nagy-A.-hólyag* alsó, vagyis hasoldala megvastagszik és a *törzsgangliont* alkotja, elülső része pedig kizacskósodik s a fejlődés nagyon korai szakán elkülönül a nagy-A.-tól; utóbbi alkotja a *szaglókarélyt*. A nagy A.-nek a törzsganglion és szaglókarélyon kívüli részét *agyköpeny*-nek (pallium) nevezzük. A törzsganglion és a szaglókarély, mely minden gerinces állatnál megvan, a nyúlt-, kis- és közép-A.-hoz hasonlóan, az összes gerinces állatokon kevés lényeges eltérést mutat. Annál változóbb az agyköpeny kifejlődése. A békáknál a nagy-A. csak a közti A.-val, a halaknál, hüllőknél és a madaraknál azonfelül a közép-A.-val s csak az emlősöknél lép végül a gerincvelővel is összeköttetésbe. A nagy A.-nek hatása tehát az A. többi részeire a különböző állatcsoportoknál igen különböző.

A fokozatos fejlődés elvének gyönyörű példáját látjuk az *agyköpeny* kialakulásánál. A törzsfejlődés során a legkisebb kezdetből látjuk ezt a hatalmas központosító szervet kiformálódni, mely az emberben olyan nagy arányokat ölt, hogy a többi agyrész csaknem eltűnik mellette. A csontos és zománcos halaknál még csak vékony hámréteg jelzi a helyét, a kétéltűeknél már idegrostokkal összekapcsolódó idegsejtekből áll, végül a hüllőktől kezdve világosan elkülönül a többi agyrétegtől és a madarak, főképen pedig az emlősök osztályában nagy arányokban fejlődik tovább s ezzel kapcsolatosan az idegsejtekből és idegrostokból álló agyköpeny, az ú. n. *agykéreg* nagyobbodása és tökéletesedése folyamán egyre nagyobb mértékben lép összeköttetésbe az A. többi részeivel. Az alsóbbrendű gerinceseknél, pl. a béka-féléknél még annyira laza az összeköttetés, hogy ha nagy agyvelejüket eltávolítjuk, teljesen úgy viselkednek, mint az ép állatok. Az agykéreg nagyobb mértékű fejlődésével azonban az A. többi részeivel való kapcsolat is mindinkább bensőbbé válik s ennek révén működése is mindegyre nagyobb fontosságot nyer. Az emlős állatokon tett kísérletek szerint az agykéreg az *asszociativ emlékezőtehetség szerve*, vagyis az ú. n. szellemi működések alapja.

Gerinces állatok agyveleje hátoldalról nézve: *A* cápa, *B* csontoshal, *C* kétéltű (béka), *D* hüllő (gyík), *E* madár (galamb), *F* és *G* emlősállat (házinyúl és kutya) agyveleje. *1* szaglókarély. A sráfozás magyarázata: Megszakított sráfozás = ***nagyagyvelő***; keresztezett sráfozás = ***köztiagyvelő***; hosszanti irányú sráfozás = ***középagyvelő***; pontozott rész = ***kisagyvelő***; haránt irányú sráfozás = ***nyúltvelő***.

Hogy az állatok agykérge mennyire központosítja a szervek működését, kitűnik azokból az

ujabb kísérletekből, melyeket különböző állatokon végeztek. A kísérletek annak a megállapítására vezettek, hogy az agykéreg bizonyos részeinek elektromos ingerlésére a test ellenkező oldalán mindig egészen szorosan meghatározott izomcsoportok mozgása következik be. Pontosan meg lehet állapítani azokat az agykéreg-helyeket, melyeknek ingerlésére pl. a száj, az elülső és hátulsó végtagok, a fark stb. mozgása áll elő, egyúttal pedig az is kiderült, hogy az egyes izomcsoportoknak megfelelő agyterületek nincsenek ugyan egymástól élesen elkülönítve, de határaik mégis annyival élesebben tünnek elő, minél magasabb szervezetü az illető állat. *Minél nagyobb szervezettségű tehát valamely állat, annál inkább részletekre terjedő az agykéregben a helyhez kötöttség.*

Régebben úgy gondolták, minél *sulyosabb* és *tekervényesebb* az agykéreg, annál értelmesebb az illető állat; ma a búvárok azt is tekintetbe veszik ugyan, de első sorban az agykéreg szövettani szervezettségére vannak tekintettel. Nem az A. súlya, tekervényeinek száma, hanem idegsejtjeinek és asszociációs idegrostjainak száma és elkülönülése, szóval szövettani szervezettsége határozza meg az állat értelmi fokát.

Agyvelőalap *(agyvelőbázis)*, az agyvelő alsó felszine, amellyel a koponyacsontokon fekszik, l. *Agyvelő.*

Agyvelőanatómia, l. *Agyvelő.*

Agyvelő-anémia (gör.), l. *Agyvelő-szegényvérüség.*

Agyvelő-anesztézia, l. *Anesztézia.*

Agyvelőárok *(fossa)*, l. *Agyvelő-féltekék.*

Agyvelőbarázda *(sulcus)*, l. *Agyvelő-féltekék.*

Agyvelőbetegségek, lehetnek magának az agyvelőnek megbetegedései, v. pedig szomszédos részek betegségeitől eredő bántalmak. Ide számíttatnak az agyvelőnek, az agyvelő burkainak, ereinek betegségei, valamint az agy-gerincvelői folyadék megszaporodása. Az A.-ben kétféle tünetcsoportot kell megkülönböztetnünk, ú. n. *általános tünetek*, amelyek az agyvelőnek, mint egésznek visszahatásaként értelmezendők, ilyen a szédülés, kábultság, főfájás, görcsök, ritka érverés, hányás, ájulás; másodszor ú. n. *góctünetek*, amelyek a bántalom helyétől függnek, ilyenek a bénulások, a beszédzavar, látási zavarok, érzési zavarok. Megkülönböztetünk még *izgalmi tüneteket*, ha fokozott működést látunk, pl. görcsök, általános nyugtalanság és *gátlási tüneteket*, ha csökkent a működés, pl. mozdulatlanság, szellemi kötöttség, lehangoltság, izombénulások. Az izgalmi és gátlási tünetek váltakozhatnak. A tünetekből nem állapítható meg mindig a megfelelő agyvelőbeli elváltozás. Az A.-hez tartoznak az elmebajok is. Az egyes betegségeket l. illető elnevezésük alatt.

A *háziállatokban* is gyakran fordulnak elő bizonyos A., melyek azonban az ember agyvelőbántalmaitól úgy oktani, mint kórtani tekintetben többé-kevésbbé különböznek. Az egyes betegségeket l. az illető címszó alatt.

Agyvelő-bővérűség *(hyperaemia cerebri)*, az agyvelő ereinek tulságos vérteltsége; két okból származhatik: 1. vértódulásból (congestio), midőn activ hyperaemiáról szólunk (l. *Vértódulás.*), 2. pangásból (stasis), midőn passiv hyperaemiának mondjuk. Utóbbi gyakoribb, a betegek arca szilvakék szinű, a gyüjtőerek megduzzadnak, fejfájás, szédülés jelentkezik. Oka lehet tüdőtágulás, szívbaj v. a nagy nyaki gyüjtőereket szorító daganat. Orvoslása az alapbántalom szerint változó.

A *háziállatokban* is előfordul ugyan az A., felismerhető jelekben azonban aligha nyilvánul; a neki felrótt mulékony izgatottsági tünetek bizonyára már gyuladásos agyvelőbántalmak folyományai. Hasonlót mondhatni az *agyvelő szegényvérüségének* legtöbb esetéről, noha az hirtelen beállása esetén mindenesetre már okozhat többé-kevésbbé feltünő bódulatot, sőt ájulást is, mely utóbbinak megszüntetésére a bőr izgatása dörzsöléssel, ecet v. ammoniak beleheltetése, továbbá idegizgató szereknek bőr alá fecskendezése alkalmas.

Agyvelőburkok, *agyvelőhártyák, agyhártyák (meninx* görögül bőr, sokszor többesben használják: *meninges)*, azok a hártyás szövetek, amelyek épúgy az agyvelőt, mint a gerincvelőt borítják. Mindakettőt mindenütt három hártya takarja: legbelül a *lágy burok (pia mater, meninx vasculosa)*, vékony, szakadékony erekben gazdag hártya, amely szorosan rátapad az agyvelő külső felszinére. Ezt kivülről takarja a *pókhálóburok (savós burok, arachnoidea* (l. o.), *meninx serosa)*, átlátszó, finom hártya erek nélkül. Bizonyos területeken a lágy burokkal szorosan összenő, másutt folyadékkal telt üregek maradnak a kettő között. A legkülsőbb takaró a *keményburok (dura mater, meninx fibrosa)*, rostos, fehér, durva hártya, sok helyen erősen összenőtt a koponyacsontokkal, tulajdonkép a csonthártyának felel meg. A kemény burok teljesen zárt tömlőt alkot az agyvelő és gerincvelő körül s hüvelyszerű folytatásokat küld a kilépő idegekre. A kemény és pókhálóburok között mindenütt folyadékkal telt hézag marad vissza *(cavum subdurale)*. A kemény agyburoknak a koponyaüregbe belenyúló lemezei az *agysarlók* és *agyhártyasátor*, (l. *Agyhártyasarlók)* lemezei között vannak az *agyhártyaszinusok* (l. o.). Amint látjuk, az agyvelő és gerincvelő, vagyis középidegrendszerünk hármas hártyába van gondosan beburkolva, a hártyák között maradó hézagrendszert az *agygerincvelői folyadék* (l. o.) *(liquor cerebrospinalis)* tölti ki. E hártyák és folyadékrétegek, mint rugalmas puha párnák védik a kemény, csontos tokba elhelyezett lágy, törékeny velőrendszerünket. Minden ugrásnál, esésnél, zökkenésnél a csontos koponyatokkal és kemény gerincoszloppal való ütközést ezek teszik ártalmatlanná. Igen durva és hirtelen ütés kell a koponyára ahhoz, hogy akkorát zökkenjen hártyákba és folyadékpárnákba burkolt agyvelőnk, hogy az ütéssel szemközt eső oldalon odacsapódjék a kemény csonthoz és agyvelőzúzódás (l. *Agyvelősérülés)* jöjjön létre. Súlyos betegség az agyhártyák gyuladása (l. *Agyhártyagyuladás).*

Agyvelőburokgyuladás, l. *Agyhártyagyuladás.* — Az A. az agyvelő gyuladása mellett a *háziállatok* leggyakoribb hevenyes agyvelőbántalma. A *szórványos hevenyes A.* a koponya falának átható sebzésóihez, a szomszédságban (a ko-

[illegible] különösen a sziklacsontban, a fej [illegible] vezető gyuladásokhoz csatlakozhatik, [illegible] a testnek távolabbi szerveiből [illegible] baktériumok megakadása a burkokban [illegible] szolgáltat [illegible] okot. Végül, de jobbára csak a lovaknál, mint önálló bántalom is előfordul [illegible] következtében, mi mellett azonban a [illegible] a hosszas vasúti szállítás, a túlledt levegőjű istállóban való tartózkodás, mint hajlamosító okok, szintén jelentékeny szerepet játszanak. A *járványos agy- és gerincvelőburokgyuladást* [illegible] nyakszirtmerevedést az összes háziállatoknál, de leggyakrabban szintén a lovaknál [illegible] és tertőzéből ered, elterjedésében a talajviszonyok is birnak befolyással. Mint a betegség okozóját eddig egy streptococcus-fajt és a Fränkel-féle diplococcus-t találták. [illegible] ember hasonnevű betegségéhez még [illegible], némely szerzők szerint a két betegség oktani tekintetben rokon volna és ezt a nézetet támogatják azok a tapasztalatok, melyek szerint a betegség itt-ott ugyanabban az időben emberek és állatok között egyaránt szedi áldozatait. Ellentétben azonban az emberi nyakszirtmerevedéssel, az állatoknál, különösen a lovaknál, az agy- és gerincvelő burkainak gyuladásos elváltozásai nagyon kevéssé szembeszökők. A betegség *tünetei*, mint általában a hevenyes agyvelőbántalmak esetén, időközönkint előálló izgatottság, melyet súlyos bódulat vált fel, vagy az utóbbi nem ritkán kezdettől fogva egymagában észlelhető. Gyakori kisérője a nyakszirtmerevedés, továbbá nyelési zavarok, esetleg ferde szemállás, rángások a fej és a nyak izmaiban; ezekhez az agy- és a gerincvelő burkainak együttes megbetegedése esetén, meg a törzs és a nyak bőrének túlérzékenysége, a reflexingerlékenység erős fokozódása, a nyak elferdülése vagy a kereszttájék gyöngesége szokott társulni. Láz nem mindig észlelhető. Az esetek túlnyomó részében a betegség halálos és az életben maradt állatokban is gyakoriak az utóbántalmak (butacsira, megvakulás, keresztgyöngeség), noha azok kivételesen néhány hónap alatt nyom nélkül eltünnek. Az *orvoslási* kisérletek nem mutattak fel eddig kedvező eredményt. Ennélfogva legtanácsosabb járványok esetén a takarmányt és az ivóvizet megváltoztatni és az egészséges állatokat más istállóban elhelyezni, v. legelőt változtatni. Különösen a trágyagödrök közelében levő kutak vizének v. bármely más az [illegible] anyagokkal fertőzött víznek itatását célszerű elkerülni. Egyébként a beteg állatokat csöndes, lehetőleg elsötétitett helyen jó tartani, időközönkint kézből izletes eleséggel (zöldtakarmány, korpás v. lisztes ivósak, tej, finom húsvagdalék) megkinálni, fejökre pedig hideg (legcélszerűbben jeges vagy havas) borogatást alkalmazni. Kiadó vérbocsátás a betegség elején jelentékeny könnyebbülést okozhat. Az életben maradt állatok heteken át nagy kiméletet igényelnek.

Agyvelődaganatok elnevezés alatt azokat a daganatokat foglaljuk össze, melyek a koponyaüregben vannak s nyomást gyakorolnak az agyvelőre. Kiindulhatnak a koponyacsontok belső felületéről, az agyvelőburkokról s az agyvelő állományából. Nagyság és szöveti szerkezet tekintetében nagyon különbözőek. A koponyacsontokból kiinduló daganatok leggyakrabban *szarkómák*, a keményburok daganatai közül leggyakoribb a *psammóma* (l. o.) és a szarkóma, az utóbbi rendszerint nagyon vérdús, rohamosan nő, kiirtás után gyorsan kiújul. A lágyburkok daganatai *endotheliomák* (l. o.), nagyobb gümős csomók és bujakóros gummák szoktak lenni. Az agyvelő daganatai közül a *glióma* a leggyakoribb, vagyis az a daganat, mely az idegrendszer támasztó szövetéből, a gliából indul ki, de előfordulnak az agyvelő állományában elsődleges és másodlagos szarkómák is; a rák mint másodlagos daganat fordul elő. Az A. tüneteit okozhatják férgek is, így az agyvelőbe ágyazott *borsóka* (cysticercus) s az *echinococcus* (l. o.). Végül a koponya alapjáról kiinduló daganatokat s az agyalapi idegekből fejlődő daganatokat is az A. közé kell sorolni, mert ezek is nyomást gyakorolnak az agyvelőre s ezáltal szintén az A.-ra utaló tünetekkel járnak. Hasonló tüneteket okoznak az agyalapi erek aneurysmái is. Igen ritkák az ér-, a zsírszövetdaganatok s az ú. n. *Margaritómák* (l. o.).

Az A. általános és helybeli tüneteket okoznak. Az általános tüneteket a fokozott agynyomás idézi elő, ilyenek a korán jelentkező állandó v. időről-időre súlyosbodó főfájás és szédülés, hányás, az érverés lassúbbodása, görcsök s a látóidegfőnek az a jellegző elváltozása, melyet pangásos papillának (l. o.) nevezünk, az utóbbi a látás gyengülésével jár, súlyosabb esetekben elbutulás is bekövetkezhetik. Ez általános tüneteken kivül az agydaganat a helyzetének megfelelő helybeli vagy góctüneteket is okoz s ebből állapitható meg az elhelyezkedése is. Igy pl. a mellső és hátsó központi tekervényben fejlődő daganat görcsöket, illetőleg féloldali bénulást okoz, a nyakszirti karély daganatai látási zavarokat eredményeznek, a beszéd központját elfoglaló daganat beszédzavarokat okoz. Az agyvelőalap daganatai az agyvelőidegekre is nyomást gyakorolnak s azok működését is megsemmisitik, így pl. a látóideg részéről jelentkező zavarok a mellső koponyaárokban elhelyezkedett daganatra utalnak, a szemmozgató idegek s a három osztatú ideg működési hiányai a középső koponyaárokban levő daganatra engednek következtetni; a halló- és arcideg, a nyelvgaratideg zavarai pedig a hátsó koponyaárokban székelő daganatra mutatnak. L. *Agyvelőnyomás.*

A *háziállatokban* az A. általában ritkák; aránylag leggyakoribbak még a cholesteatómák a lovak agyvelejében, továbbá a gümőkóros daganatok a szarvasmarhák koponyaüregében. Az előbbiek jelentősége nagyon csekély, mert kis terjedelmüknél és az agyvelő üregeiben való előfordulásuknál fogva rendszerint nem zavarják az agyvelő működését. De a többi A.-ok is, lassú fejlődés esetén, nagy terjedelmet érhetnek el, anélkül, hogy bajt okoznának. Oka ennek az, hogy a daganat lassú növekedése közben az agyvelő lassankint alkalmazkodik a megváltozott viszonyokhoz, azonkivül pedig a daganat olyan agyvelőrészekben indulhat fejlődésnek, melyek működési zavara az állatokon nem ismerhető fel. Az A. egyébirant esetleg a teljes elbutulásig fokozatosan súlyosbodó tudat-

zavarokat okoznak, melyek mellett kényszermozgások, szédülés, dülöngő járás, epilepsziához hasonló görcsök, egyes agyvelői idegeknek, esetleg a test egyik felének bénulása és itt-ott még a koponyán daganat is észlelhető. A daganatok eltávolítását operáció útján még nem kísérelték meg.

Agyvelőélettan, l. *Idegrendszer.*

Agyvelő-előesés, l. *Agyvelőkitódulás.*

Agyvelőélősködők, l. *Kergeség.*

Agyvelőembólia *(embolia cerebri)*, az agyvelő ereinek odasodrott röggel való eltömődése. A szívbillentyük bántalmában keletkező véralvadékot a véráram elsodorja s megakad az agyvelő ereiben. Többnyire baloldalt az *arteria fossae Sylvii*-ben vagy ágaiban akad meg. Ilyenkor kisebb szédülés, kábultság mutatkozik, néha teljes eszméletlenség s összeesés követi. Hasonlít a gutaütéshez. Majd góctünetek is jelentkezhetnek, féloldali bénulás, beszédzavar stb. Az eltömődés helyéből kiindulhat az agyvelő lágyulása (l. o.). A tünetek néha gyorsan múlók; nem úgy, ha lágyulás áll be. Az orvoslásnál ugyanazok a szempontok vendők figyelembe, mint a gutaütésnél (l. o.).

Agyvelőerek. Az agyvelőt vérrel négy verőér (két *carotis*, két *vertebralis*) látja el. A négy ér belépve a koponyaüregbe, az agyvelő alapján egymással összeköttetésbe lép és érgyűrűt alkot. Ha a négy ér közül valamelyik megsérül a nyakon, nyugodtan beköthető; a megmaradt erek tökéletesen ellátják az agyvelőt vérrel. Az érgyűrűből kiinduló főbb erek a barázdák mentén haladnak. Egyik legnevezetesebb verőér a Sylvius-árokban halad, ez szokott gutaütésnél (l. o.) megrepedni s akkor a kiömlő vér roncsolást okoz a velő lágy szövetében. A roncsolás nagyságától függ a gutaütés súlyossága. Az A. azért hajlamosak repedésre, mert ellentétben a test más ereivel, feltűnően vékony, gyenge faluak. Az A.-nek igen fontos a beidegzése. Ijedtségnél, különösen nervózus egyéneknél, az érszűkítő idegek hirtelen agyvelőanémiát okozhatnak, aminek elsápadás, elesés, ájulás lesz az eredménye. Az értágító idegeknek nagy szerep jut a működő agyvelőterületek vérrel való fokozott ellátása körül. A verőerek gyűjtőerekbe mennek át, amelyek az agyhártyaszinusokba (l. o.) vezetnek. L. még *Agyvelő-bővérűség* és *Agyvelő-szegényvérűség.*

Agyvelőfejletlenség *(aplasia cerebri)*, az agyvelő fejlődésének megakadása. Ez a fejlődés bármely fokán történhetik s ettől függ a szellemi kifejlődés foka is. Gyakran veleszületett butaságot (idiotismus) okoz. Gyógyíthatatlan.

Agyvelőfejlődés. A gerinces állatoknál az agyés gerincvelő közösen az ú. n. velőcsőből fejlődik ki, amely a külső csiralemezből (ektoderma) származik. A velőcső feji része 3, majd később 5 hólyagra differenciálódik, ebből fejlődik ki az agyvelő, a cső többi részéből a gerincvelő. Az egyes agyrészleteknek a hármas, illetőleg ötös hólyagstádiumból való kifejlődését az alábbi séma tünteti fel:

I		II	III	
1	2	3	4	5
Féltekék	Összekötő-velő	Középvelő	Hid és kis-agyvelő	Nyúltvelő

Agyvelő-féltekék *(haemisphaerák)*. Középidegrendszerünk legmagasabb rendű, hatalmas fejlettségű része a *nagyagyvelő*, két féltekéből, hemiszférából áll. E két félteke végzi összes szellemi, lelki működésünket. Az egész állatvilágban a féltekék a legnagyobb fejlettséget az embernél érték el — fejlettsége mértéke az emberi intelligenciának. A nagyobbára fehér anyagból álló féltekék felületét átlag 2·5 mm.-es szürke anyag, ú. n. *szürke kéreg (cortex)* alkotja. A szürke kéreg tartalmazza a legmagasabb szellemi működéseket végző sejtrendszereket. A féltekéket *karélyokra (lobus)*: *homlokkarély, halántékkarély* stb. osztjuk. A féltekék felülete nem síma; felületesnek látszó barázdák sorozata vonul végig rajta: szorgosabb vizsgálatnál e barázdák mélységét kutatva kitünik, hogy vannak igen nagy *árkok (fossa)*, kevésbbé mély *hasadékok* (fissura) és sekély *barázdák* (sulcus). A különféle mélységű, felette szük bevágások között kiemelkedő széleshátú szabálytalan sorokat *tekervényeknek* (gyrus) nevezték el. Minél több a bevágás, minél több a gyrus, annál többráncot vet a szürke kéreg — ha kisimítva elképzeljük, annál hatalmasabb felületet ad idegrendszerünk ez annyira értékes része ugyanazon koponyában. Síma féltekéket találunk a kisebb intelligenciájú állatoknál, a fokozott tekervényesség fejlettebb, tökéletesebb állatra vall. A szürke kéreg más és más területe más és más működést végez, eszerint beszélünk, látó, halló, a beszédet végző stb. kéregterületekről ú. n. *kéregmezőkről*, ez a *localisatio* tana. Részletesebben l. *Agyvelő* és *Idegrendszer* címszók alatt.

Agyvelőföveny, l. *Agyvelőhomok.*

Agyvelőfüggelék, l. *Hypophysis.*

Agyvelőguta, l. *Gutaütés.* — Állatorvosi szempontból l. *Agyvelővérzés.*

Agyvelőgyomrok, l. *Agyvelő-üregek.*

Agyvelő-gyrus, *agyvelő-tekervény*, l. *Agyvelőféltekék.*

Agyvelőgyuladás *(enkephalitis)*, az agyvelő szövetének gyuladásos megbetegedései. Ezek közül fontosabb a *gyermekkori* A. polioenkephalitis acuta, hemiphlegia infantilis spastica, *agyvelőbeli gyermekbénulás*), mely rendesen az 1—4. évben jelentkezik. Lázzal, zavart közérzettel, hányással és görcsökkel kezdődik, majd féloldali bénulás mutatkozik, amely többnyire állandósul. A bénult tagok fejlődésükben visszamaradnak, sorvadnak, megmerevednek. Gyakran nyavalyatörés járul hozzá, sőt gyöngeelméjűség is. A betegség ellen még a kezdeti szakban is keveset tehetünk. Később az izmok villamozása, esetleg sebészi beavatkozás jöhet szóba. Az A. genyedéssel járó alakját l. *Agyvelőtályog.*

A háziállatokban az A. néha ugyanazokból az okokból támad, mint az agyvelőburokgyuladás (l. o.), azonkívül azonban különböző fertőző és mérgező anyagoknak az agyvelő szövetébe való bejutása után. Különösen az ebek szopornyicája, a lovak influenzája folyamán szokott gyakran kifejlődni. Gyuladásos gócok az agyvelőben előfordulnak a veszettség folyamán is, a veszettség kórjeleinek előidézésében azonban nem sok részük van. Az A. hevenyes eseteiben a kórkép többékevésbbé egyezik az agyvelőburok-gyuladás tüne-

tüneteivel, gyakran azonban mégis feltűnő bizonyos agyvelőrészek működési zavara a. u. n. góctünetek, mint féloldali bénulás, az agyvelői idegek bénulása, görcsök, kényszermozgás, egy oldalra eső izomcsoportok rángásai (különösen szopornyicás alapon), támolygó járás, érzéstelenség kiterjedt területeken, megvakulás. Lassú fejlődés esetén a góctünetek mellett vagy azok nélkül, az értelem fokozatos csökkenése esetleg a teljes elbutulásig emelkedik. Teljes gyógyulás nagyon ritka. Felületesen fekvő egyes agyvelőtályogok a koponya meglékelése után volnának eltávolíthatok, egyebekben azonban hasonló módon történik az orvoslás, mint a burkok gyuladása esetén.

Agyvelőhang. Gyermekeknél a 3 hónapos kortól kezdve a 6 éves korig a fejtetőn sajátságos zörej hallható. Nem más, mint a fejverőér systolikus zöreje. Nincs semmi jelentősége.

Agyvelőhártyagyuladás, l. *Agyhártyagyuladás*.

Agyvelőhártyák, l. *Agyvelőburkok*.

Agyvelőhasadék (*fissura*), l. *Agyvelő-féltekék*.

Agyvelő-hemiszféra, l. *Agyvelőféltekék*.

Agyvelő-hiperémia, l. *Agyvelő-bővérüség*.

Agyvelő-hisztologia, l. *Idegrendszer*.

Agyvelőhólyagféreg, a galandférgek fejletlen alakja, mely az ember vagy az állatok agyvelejében telepedik le. Emberben a sertesborsóka (*Cysticercus cellulosae*), juhban és szarvasmarhában leginkább *Coenurus*-hólyag *(Coenurus cerebralis)* fordul elő. A hólyagféreg az agyvelő szomszédos részeit összenyomva, működésében zavarokat okoz, melyek következtében nem ritkán kényszermozgások keletkeznek. L. *Kergeség*.

Agyvelőhólyagok, embriologiai, fejlődéstani kifejezés, t. i. az agyvelő a fejlődés kezdetén az embrióban eleinte három, később öt hólyagból áll: ez az ú. n. hármas és ötös agyvelőtagolás. L. *Agyvelőfejlődés*.

Agyvelőhomok v. *agyvelőföveny* (acervulus cerebri), szénsavas és foszforsavas mészből álló concrementumok a lágy agyvelőburok egyes helyein az érfonatokon és érlemezeken, azonkivül különösen előfordul a glandula pinealisban, azaz tobozban (l. o.).

Agyvelőidegek (*nervi cerebrales*) alatt az agyvelőből kiinduló 12 pár ideget értjük. Eredésüket nagyon jól látni az agyvelő alapján, alsó felszinén (l. a mellékletet). Az összes A. a fejen ágaznak el, kiveve egyet, a bolygóideget (X.), amely végighalad a nyakon, keresztül megy a mellkason s a diafragmát keresztül fúrva, a gyomron és beleken ágazik el. Útközben ágakat ad a gégéhez, szívhez, tüdőhöz. Az első két pár ideg tulajdonképen kinőtt agyvelődarab, nem homolog a többiekkel. Érdekes az, hogy a látóideggel összefüggő látóhártya (retina) tulajdonképen agyvelőrész.

A 12 pár agyvelőideg működését a következőkben foglaljuk össze:

I. pár — csak érző — *szaglóideg (n. olfactorius)* elágazik az orrüreg tetején, ha megsérül, elvész a szaglás.

II. pár — csak érző — *látóideg (n. opticus)*, 5 milliméter átmérőjű, $^1/_2$ millió tengelyfonala van, sérülése vakságra vezet.

III. pár — csak mozgató — *szemmozgató ideg (n. oculomotorius)*, a felső szempillát emeli, a szembogarat (pupilla) szűkíti, a szemlencsét beállítja a közelre való nézésre, a szem mozgatását, forgatását végzi a IV. és VI. pár ideggel együtt. Az oculomotoriusnak 15,000 tengelyfonala van.

IV. pár — csak mozgató — *sodróideg (n. trochlearis)*, 1200 tengelyfonala van.

V. pár — csak mozgató — *távolítóideg (n. abducens)*, 3000 tengelyfonala van. A III., IV., VI. ideg együttesen végzi a szemmozgásokat. Az egyes idegeknek sérülései kettős látásra vezetnek. Egy szemgolyót 6 izom mozgat, ezek igazgatását idegrendszerünk 19,200 tengelyfonál közvetítésével végzi.

VI. pár — vegyes ideg — *háromosztású v. háromágú ideg (n. trigeminus)*. A rágást végzi, ellátja az összes rágóizmokat. Érzőidege az arc és majdnem az egész fej bőrének, az arc- és koponyacsontok legnagyobb részének, az egész szemgolyónak, az orrüregnek, a szájüregnek, az alsó és felső fogsornak, sőt az agyvelőt borító burkoknak is. E hatalmas érzőterület zavarai közé tartoznak a fogfájások, a náthával járó kellemetlen érzések, a főfájások, a migrén, a szemgyuladásokat kisérő fájdalmak stb. E terület izgatása váltja ki pl. erős tormaevésnél a tüsszenést, könnyezést, szemzárást, fokozott nyál- és gyomornedvelválasztást; ezek mind a trigeminus érző ágainak reflexei.

VII. pár — csak mozgató — *arcideg (n. facialis)*, ellátja a mimikánál szereplő összes izmokat, azonfelül fontos nyálelválasztó ideg és az elpirulásnál szerepel.

VIII. pár — csak érző — *hallóideg (n. acusticus)*. Tulajdonképen kétféle működést teljesít: *a)* szerepel a hallásnál, sérülése süketséggel jár, *b)* másrészt az otolith (l. o.) apparátus révén irányítja állásnál, járásnál a test egyensúlyát, reflex befolyással van a szemmozgásokra. A vele összefüggő végkészülékek abnormis izgatása adja a tengeri betegség magyarázatát.

IX. pár — vegyes ideg — *nyelvgaratideg (n. glossopharyngeus)*. A torok és garat mozgását végzi, a nyelésnek az idege, szerepel a nyálelválasztásnál is. A toroknak, garatnak és a fül dobüregének érzőidege. Torok- és fülgyuladásoknál ez az ideg vezeti a fájdalmat. Izlőideg.

X. pár — vegyes ideg — *bolygóideg (n. vagus)*.

a) a szív érző és gátló idege, a szívverést szabályozza.

b) a gége, a tüdőhöz vezető utak és a tüdő érzőidege, reflexe a köhögés; a gége mozgásait végzi, a beszédnél és éneklésnél szerepel.

c) A nyelőcső, gyomor és belek mozgatóidege, az első kettőnek egyszersmind érzőidege, a beleknek nem.

XI. pár — csak mozgató — *járulékos ideg (n. accessorius)*, két izmot lát el a nyakon és a tarkón.

XII. pár — csak mozgató — *nyelvideg (n. hypoglossus)*. A nyelv mozgásait végzi, szerepel beszédnél, evésnél, nyelésnél.

Agyvelőkarély *(lobus)*, l. *Agyvelő-féltekék*.

Agyvelőkeményedés *(sclerosis cerebri)*, midőn az agyvelő szövetében az idegelemek elpusztul-

nak s helyébe kötőszövet nő. Ez kiterjedhet egyenletesen az egész agyvelőre vagy foltonkint egyes részeire. Többféle agyvelőbántalomban fordul elő.

Agyvelőkéreg v. *szürke kéreg* (cortex), l. *Agyvelő-féltekék.*

Agyvelőkitódulás *(agyvelőelőesés)*, a koponyacsontokon és a fedő lágyrészeken támadt nyiláson át v. rögtön a sérülés után mutatkozik, v. később, a koponyaüreg belsejében megnövekedő nyomás hatására keletkezik. Ez esetben a nyomás fokozását, mely az agyvelőt a támadt résen mintegy kipréseli, v. vérkiömlés, tályog, v. az agyvelőgyomrokat kitöltő folyadék gyuladás szülte megszaporodása okozhatja. Az A. foka elsősorban függ az agyvelőnyomástól, mely azt okozza. A kitoluló agyvelő kezdetben szürkéspiros, puha, lüktető daganat, mely azonban csakhamar piros, vérzékeny sarjakkal fedődik. Rossz tápláltság folytán elhalhat, ellökődhetik. Veszélye elsősorban a fertőzésben és ennek az agyhártyákra való tovaterjedésében rejlik. Kezelése aszeptikus v. antiszeptikus nyomókötésből, az agyvelő fokozott nyomásának megszüntetéséből (a tályog, vérömlés kiürítéséből) áll. A koponyán támadt rés a kitódulás visszafejlődése után alkotó műtéttel (plasztikával) zárandó.

Agyvelőlágyulás *(enkephalomalacia)* alatt az agyvelő szövetének helyenkint való ellágyulását, szétmállását értjük. Rendesen éreltömődés folytán az illető terület vérrel nem táplálkozik és így elhal, ellágyul. Gyakori szívbajosokon, öregeken. Tünetei az ellágyult rész helye szerint különbözők, lehetnek bénulások, beszédzavarok, gutaütésszerű öntudatlanság, súlyosabb esetekben a szellemi működések fogyatkozása köszönt be. Az orvoslás csak egyes tünetekre vonatkozhatik. *A.* alatt gyakran a *terjedő bénulásos butaságot* szokás érteni (l. o.).

Agyvelőműködés, l. *Idegrendszer.*

Agyvelőnyomás, az a hidrosztatikus nyomás, mely a koponya- és gerincüregben, az agy- és gerincvelőt körülvevő folyadékban (liquor cerebrospinalisban) uralkodik. 110—120 $^m/_m$ vízoszlopnak felel meg az egészséges felnőttben. Ez a nyomás fokozódik: 1. ha a csontos koponya ürege kisebbedik pl. behorpadással járó koponyatörés folytán, 2. ha a koponyaüreg tartalma megnövekszik. Utóbbinak leggyakoribb oka: *a)* vérérnek megrepedése (gutaütés v. sérülés), mely a csont és agyhártya között, az agyhártyán belül vagy az agyvelőben okoz vérkiömlést; *b)* daganat v. rögzött fertőzés okozta sarjadzásos daganat fejlődése a koponyaürön belül; *c)* fertőzés okozta tályog keletkezése; *d)* az agy-gerincvelő-folyadék megszaporodása (agyhártyagyuladás, vízfej). A fokozódó A. jelei a szubjektív panaszok mellett (kínzó főfájás, szédülés, aluszékonyság) a nyúltvelő szív és lélekzést szabályozó középpontjának viselkedéséből és a szemfenék vizsgálatából vonhatók le. Az érverés pontos vizsgálása, mely a nyomás foka szerint szabályszerű ingadozásokat mutat és a látóideg fejének pangásos duzzadása a kórhatározás legfontosabb tényezői. Kezelése a kiváltó ok megszüntetéséből áll. A behorpadt koponyacsont kiemelése, a vérömlés kitakarítása és a vérző ér lekötése, a daganat kimetszése, a tályog kibocsátása a nyomás fokozódásának megszünését eredményezi. Ha azok megszüntetése nem lehetséges, lassan fokozódó nyomás megszüntetését érhetjük el a merev koponyatető meglékelésével, más esetben a nagy nyomás alatt álló agy-gerincvelő-folyadék lecsapolásával.

Agyvelőödéma *(oedema cerebri)* alatt az agyvelő szövetének savós duzzadását kell értenünk. Ez lehet gyuladásos v. pangásos eredetű. Az agyvelőt egészében v. csak egy részében lepheti el s hevenyen v. idülten folyhat le. Orvoslása csak tüneti.

Agyvelőpályák, l. *Idegrendszer.*

Agyvelőpunkció, az az újabb orvosi műtét, midőn agyvelőbántalmak esetén a csontos koponyát vékony fúróval átfúrják, majd ezen a nyiláson keresztül csöves tűvel az agyvelőbe szúrnak. Ezt tehetjük tájékozódás céljából a bántalom pontosabb meghatározására v. gyógyítás céljából. L. még *Lumbál-punkció* és *Agyhártyagyuladás.*

Agyvelőrázkódás *(commotio cerebri)*, a koponyát hirtelen érő, nagyfokú erőbehatásokra keletkezik. Leggyakrabban ütés, esés okozza. A beható erő nagysága szerint v. csak a nagyagyvelő kéregállománya szünteti be működését, ami az öntudat elvesztésében nyilvánul, v. a lélegzést, vérkeringést szabályozó nyúltvelő működése is zavart szenved (az érverés lassúbbodik, rendetlenné válik, a lélegzés tipusa megváltozik). Az öntudat zavara hirtelen, villámszerűen jelentkezik. A sérült eszméletlenül összerogy, hányás mutatkozik; arca elsáppad, keze, lába hüvös, érverése kicsiny, súlyosabb esetekben gyérült. Az A. foka szerint ez az állapot rövidebb-hosszabb idő után szünik meg. Szédülés, émelygés, fülzúgás az öntudatra ébredő beteg első panasza. Csak ritka esetben emlékszik a baleset részleteire. Az öntudatra ébredés pillanatáig történtek emlékezetéből hiányzanak. Az idegek működése nem egy csapásra áll helyre. A beszéd, a mozgások eleinte nehézkesek, vontatottak. A súlyos, halállal végződő A.-ban elhalt agyvelején rendesen szabad szemmel látható elváltozás nincsen. Finomabb, mikroszkópos vizsgálattal azonban nemcsak az agyvelő sejtjeinek megváltozása, de apró, pontszerű vérzések, zúzódások is találhatók az agyvelő fehér állományának határán. Ezek az esetek alkotják az átmenetet az *agyvelőzúzódásnak (contusio cerebri)* nevezett kórképhez, mely tehát csak fokozati különbséget jelent amahhoz képest. Az öntudat zavarának tartósságán kívül a sérülést követő napokban jelentkező láz kelti fel a rázkódást súlyosbító zúzódásnak gyanuját. A kezelés a teljes nyugalom biztosítása mellett a test fölmelegítéséből, szívgyengeség jelei mellett izgató szereknek becseskendezéséből áll.

Agyvelőseb, l. *Agyvelősérülés.*

Agyvelősérülés a koponyát érő mechanikus behatásokra keletkezik (ütés, esés, lövés, vágás). Az agyvelő megsérülhet, anélkül, hogy a koponya fedelén (lágyrészen, csonton) sebzés történnék. Ez esetben *fedett A.*-ről beszélünk (l. *Koponyatörés, Agyvelőrázkódás).* Az *agyvelő zúzódása* ez esetekben a beható erő irányában a legkifejezettebb. Az ütés helyén az agyvelő kéregállományának határain apró vérzéseket, zúzódott, péppé vált he-

lyukat találunk. Hasonló elváltozások nem ritkák az agyvelőnek az erőbehatás irányába eső túlsó felületén (visszaütés, contrecoup). Az agyvelő sérülés jelei kezdetben rendesen egyeznek az agyvelőrázkodáséval, mely súlyos esetekben mindjárt eszméletlen. Később a roncsolt kéreg állományának izgalma jelei (nyugtalanság, ingerlékenység, féleszméletlenség stb.) mutatkoznak. Súlyosabb esetekben, akár horpadással járó koponyatörés, akár nagyobb verőér elszakadása következtében nyomban az agyvelőnyomás jelei is társulhatnak (l. *Agyvelőnyomás*). A kezelés a tünetekhez simuló, lázcsillapító szerek, a behorpadt és esetleg az agyvelőbe nyomuló csontszilánkok kiemelése, vezetővonás, hashajtó szerek stb.)

Az *agyvelősebzések* súlyosság dolgában annyiban ütnek el amazoktól, hogy a működés zavarán kívül a fertőzés veszélyével fenyegetnek (agyvelő- és hártyagyulladás). Különösen azok a sebek veszélyeztetik fertőzés közbejöttével az életet, amelyekben a beható erő idegen testet (csontszilánkot, ruhadarabot, piszkos lövedékrészeket) röpített az agyvelő mélyébe. Az agyvelősebek helyi tünetei a sérült rész helye szerint változnak. Kezdetben a vérzés és a sérülést követő savós átivódás miatt rendesen az agyvelőnek nagyobb részei szüntetik be működésüket (ú. n. kieséses tünetek): idővel még nagyobb kiterjedésű sérülés is alig észrevehető működési zavarral gyógyulhat. Különösen a homlokkarély sérülései ismeretesek arról, hogy alig hagynak maradandó kiesési tünetet. A mozgató középpontok roncsolása a sérüléssel ellentétes oldalon okoz a megfelelő izmokban bénulást, hasonlóképen a hallás és a látás középpontjának roncsolása a megfelelő szervek működését szünteti meg. A kezelés első feladata, hogy a fertőzés kifejlődését meggátolja. A későn jelentkező agyvelőtályogok megelőzése végett a fertőzésre gyanus idegen testek eltávolítandók.

Agyvelősérv, l. *Agysérv.*

Agyvelősorvadás (*atrophia cerebri*) alatt a már kifejlett agyvelő szövetének sorvadását kell értenünk. Élesen meg kell tőle különböztetnünk az agyvelőnek hiányos fejlődését, növésben való visszamaradását (l. *Agyvelőfejletlenség*). A. normális viszonyok között az aggkorban szokott beállani, fokozottabb mértékben kóros viszonyok között. Kisebb-nagyobb fokú gyöngeelméjűséget okoz. Gyógyithatatlan.

Agyvelősúly. Középeurópai férfinél 20—50 éves korban Marchand szerint átlag 1397 g., nőnél 1270 g. az agyvelő súlya. Természetes, hogy a normális A. is bizonyos határok között mozog. Így a Marchand-féle összeállítások szerint a férfiak 84%-ának agyveleje 1250—1550 g. közé esik, míg a női agyvelő 91%-a 1100—1450 g. A normális férfiagyvelő maximum 1600 a nőé 1450 g.; minimum férfinél 1200, nőnél 1100. A differencia a két nem között 100—180 g. között változik. Nem civilizált népeknél a két nem közötti differencia sokkal kisebb. Az imént felsorolt átlagos számoktól eltekintve, kivételes eltérések is találhatók. Így pl. Virchow 3 éves gyermeknél 1911 g.-t talált, Sims egy londoni idiotánál 2400 g.-t, Walsem egy epilepsziás idiótánál 2850 g.-t, Morris egy olvasni nem tudó, de kitünő emlékezőtehetségű téglagyári munkásnál 1900 g.-t stb. E nagy súlyokkal ellentétben volt olyan eset, ahol 21 éves mikrokefál nőnél 288 g.-t találtak. Az emberi agyvelő Junker szerint a testsúly $^1/_{42}$-ed része férfiaknál és $^1/_{40}$-ed része nőknél; ezt értjük az agyvelő relativ súlya alatt. Számos adat alapján azt mondhatjuk, hogy a test nagyságának és fejlettségének igen kevés befolyása van az agyvelő súlyára. A magas életkornak azonban már szembetűnő a befolyása, t. i. kisebbedik az A. Legnagyobb különbséget a nemi eltérés okoz. Már Aristoteles azt mondotta, hogy az ember agyveleje a legsúlyosabb az összes állatok között. Ez így nem állítható, amennyiben pl. az elefánt agyveleje 4000—5000 g. között van, míg az emberé 1300—1400 g. Ha az agyvelő és a test súlyának egymáshoz való viszonyát vesszük, vagyis a relativ súlyt, akkor sem jutunk előnyösebb eredményekhez, mert míg az ember teste negyvenszer nehezebb az agyvelejénél, addig a kapucinusmajomé csak huszonötször s a kis énekes madaraké tizenkétszer. A különféle állatok súlya között oly eltérés van, hogy a felsorolt adatok annak megvilágítására, hogy az emberi agyvelő a legfejlettebb, nem alkalmasak. Sokkal jobban bevilágít a kérdésbe, ha Ranke szerint az agyvelő s a gerincvelő súlyának egymáshoz való viszonyát oly módon fejezzük ki, hogy az agyvelő súlyát 100-nak vesszük s feltüntetjük, hogy a gerincvelő hány percentje ennek. Eszerint a gerincvelő embernél 2%, gorillánál 6%, verébnél 10%, kutyánál 23%, lónál 40%, nyúlnál 46%-a az agyvelő súlyának. Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha ugyanilyen módon a koponyaüreg és a gerinccsatorna belső térfogatát hasonlítjuk össze. A gerinccsatorna embernél 8%, orangutánnál 20%, farkasnál 80%, lónál 112%-a a koponya űrtartalmának. Ezek az adatok világosan mutatják, hogy az emberi agyvelő relative a legfejlettebb az állatvilágban.

Bár nem oly könnyű a sok mindenféle adatot összehasonlítani, de ha kellő körültekintéssel és kritikával szedjük össze azokat s megfelelő percentösszehasonlításokat teszünk, mégis arra kell jutnunk, hogy az intelligenciával parallel nő az agyvelő súlya. Lamb washingtoni adatai szerint pl. a néger agyvelők könnyebbek, mint a fehéreké. A nagyobb A.-ok négereknél sokkal ritkábban fordulnak elő, mint fehéreknél, viszont megfordítva, a kisebb A.-ok gyakoriassága jóval nagyobb négereknél, mint a fehéreknél.

Hasonló eredményhez jutunk, ha kiváló emberek A.-át a rendes népesség A.-ához hasonlítjuk. Míg az utóbbinál kb. 40%-ban voltak az agyvelők 1400 g.-nál nehezebbek, addig az előbbieknél 70%-ban. Ezt mutatják pl. Spitzkának az adatai, aki az egész irodalomból összegyűjtötte a kiváló emberek A.-át, de az összeállításba csak azokat vette be, amelyek teljesen megbízhatók. A patologia adatai paralitikusoknál azt mutatják, hogy a szellemi képességeknek nagy pusztulása mindig A.-csökkenéssel jár. Az intelligencia és az A. közötti összefüggést látszik megerősíteni az az adat is, hogy pl. az orangután agyveleje átlag 400 g., a legalacsonyabb emberfajtáé átlag 800 g. s a középeurópainak maximumsúlya 1600 g. Nem sokkal nagyobb tehát a különbség a majom s a

legalacsonyabb ember között, mint az utóbbi és az intelligens ember között. Érdekes adatokat nyújt a következő statisztika kiváló emberek A.-ról (Spitzka adatai):

Név	Hivatás	Kor	Súly gr.
Turgenyev	költő	65	2012
Cuvier	zoológus	63	1830
Bismarck	államférfi	83	1807
Thackeray	író	52	1658
Siemens	fizikus	68	1600
Buchner	fiziológus	51	1560
Harrison Allen	anatómus	56	1531
Campbell lord	lordkancellár	82	1517
III. Napoléon	császár	55	1502
Agassiz	természettudós	66	1495
Gauss	matematikus	78	1492
Broca	antropológus	55	1484
Mihálkovics Géza	anatómus	55	1440
Helmholtz	fizikus	73	1440
Goltz	fiziológus	68	1395
Szilágyi Dezső	államférfi	61	1380
Bischoff	anatómus	76	1370
Liebig	vegyész	70	1352
Kovalewski Sonya	matematikus-nő	41	1385

Az agyvelő súlyának fejlődését a következő adatok tüntetik fel (Poirier-Charpy és Ziethen adatai):

3 hónapos magzaté kb	2 g.
5 « « «	24 «
9 « « «	290 «
Újszülött agyveleje	331 «
6—12 hónapos csecsemőé	777 «
1—2 éves gyermeké	942 «
2—4 « «	1097 «
4—7 « «	1140 «
7—14 « «	1302 «
14—20-ig	1374 «

Látjuk ebből, hogy a 3 kilós újszülött agysúlya kb. 300 g., relativ súlya tehát $^1/_{10}$, míg felnőttnél $^1/_{40}$. A relativ súly tehát intelligencia megitélésére nem alkalmas. Az újszülött aránylag kis testtel és nagy agyvelővel jön a világra. Mire az újszülöttből kifejlett egyén lesz, agyveleje négyszeres-ötszörösre nő, teste azonban huszonötszörösre. V. ö.: *Buschau*, Gehirn u. Kultur (Wiesbaden, 1906).

Agyvelő-szegényvérüség *(anaemia cerebri)*, midőn az agyvelő általános szegényvérüség, nagy vérveszteség, mérgezés v. lelki rázkódás folytán kevés vérrel tápláltatik. Az illető elszédül, szeme előtt minden elsötétedik, szembogara szűkül, majd tágul, füle zúg, feje fáj, hány, álmatlan, súlyosabb esetekben öntudatát veszti, elájul. Az A. lehet heveny v. idült lefolyású. Hirtelen A.-ben a beteget lelógó fejjel hanyatt fektetjük, arcát jeges vízzel föcskendezzük, ecetet, ammoniákot szagoltatunk vele, később fekete kávét, bort nyujtunk neki. Az idült A.-ben rendszeres erősítő kúrát rendelünk.

Agyvelőszifilis, l. *Szifilis.*

Agyvelő szövettana *(histologia)*, l. *Idegrendszer.*

Agyvelőtalpak *(pedunculus cerebri)*, a közép agyvelő alsó felszinén láthatók a híd és a látóideg traktusa között, l. *Agyvelő.*

Agyvelőtályog *(abscessus cerebri)*, tulajdonkép genyedő agyvelőgyuladás *(enkephalitis purulenta)*, mely rendesen máshonnan odakerülő fertőzésből támad; így áthatoló koponyasérülések, középfülgyuladás, általános fertőző betegségek okozhatják. Az A. egy v. több körülírt helyen pusztítja el az agyvelő szövetét, a tünetek nagyrészt a bántalmazott helytől függők, ú. n. góctünetek, emellett általános tünetek is vannak. (L. *Agyvelőbetegségek).* A baj többnyire rosszindulatú, néha segít a sebészi beavatkozás.

Agyvelőtekervény *(gyrus)*, l. *Agyvelőféltekék.*

Agyvelőtrombózis *(thrombosis cerebri)*, az agyvelő ereinek helyben keletkező eltömődése. Leggyakrabban az aggkorban érelmeszesedéssel kapcsolatban jelentkezik. Tünetei hasonlítanak az agyvelőembóliához (l. o.).

Agyvelőüregek. Úgy a gerincvelő, mint az agyvelő belsejében sajátságos üregrendszert találunk (l. az *1. ábrát*). A gerincvelőben szük csatorna húzódik végig *(canalis centralis)*, fölfelé haladva e csatorna, a kisagyvelő alatt kitágul, ez a *IV-ik agyvelőüreg, agyvelőgyomor (ventriculus quartus).* Tovább fölfelé a középvelőben ismét szük csatornát találunk a *Sylvius-zsilipet (aquaeductus Sylvii)*, amely ismét kitágul az összekötő velőben a látótelepek között. Ez a *III-ik üreg v. gyomor (ventriculus tertius)*, amely jobbra és balra egy szűk lyukon át *(Monró-féle lyukak)* a féltekékbe eső legnagyobb üregekkel függ össze. A két szimmetriásan elhelyezett *oldalsó üreget v. gyomrot (ventriculus lateralis)* számítják az első és második üregnek *(ventriculus primus et secundus).*

Agyvelővérzés, l. *Gutaütés.* — Ellentétben az emberrel, az állatokban bajt okozó A. (agyvelőguta) ritka és akkor is v. erőművi behatások után, (agyvelőrázkódás) vagy gyuladásos alapon szokott kifejlődni, míg arterioszklerózisos vérzés előfordulását eddig nem észlelték. Már valamivel gyakoribb az agyvelőburkok közé történő vérzés.

Agyvelővízkór, elavult rossz szó, l. *Vízfejűség.* — A *háziállatoknál* az A. mint *veleszületett* bántalom rendellenes fejlődés folyománya és az összes emlős háziállatoknál előfordul, habár nagyon ritkán. A koponyatető erős kiemelkedése (ú. n. vízfej) következtében szülési akadályul szolgálhat; az ilyen állatok különben rendszerint rövidesen a világrajövetel után elpusztulnak. Mint *szerzett* betegség jobbára csak lovaknál, de ott azután gyakran állapították meg. Oka az agyvelő üregeiben levő savó elfolyásának megakadása a Sylvius-féle zsilip megszűkülése következtében, mely viszont azért áll elő, mert az agyvelőféltekék hátulsó részének egy darabja beleszorulván az agyvelősátor nyílásába, az alatta fekvő ikertesteket összenyomja és azok azután az alattok levő zsilipet szűkítik. Legfeljebb csak kivételesen zárják el az agyvelőüregek savójának útját a közlekedő csatornákba szorult élősködők, vagy daganatok. Mindkét esetben az agyvelő üregeiben felhalmozódott savó a nagy agyvelőt minden irányban feszítvén, az agyvelő a felülete és a koponya fala között meglevő savótartályokat kitölti és ezzel külső alakja megváltozik, nevezetesen az említett az agyvelő állományába benyomul és ráncossá válik, a nagy agyvelőkocsányok ellapulnak, a Varol-híd megnyúlik és az agyvelő felületén a vérerek mély árkokat vájnak. További lelet az ikertestek ellapulása és az oldalsó gyomrok kitágulása. A betegség tünete az értelem fokozatos csökkenése, amely legszembetűnőbben a lova-

ken észlelhető, ahol az u. n. butaságra (l. o.) egyik leggyakoribb oka. A bántalom fokozatos súlyosbodása az agyvelőnek a betegek értelmességét teszi tönkre, [illegible] a ok a teljes elbutulás következtében egészen használhatatlanokká válnak, vagy éppen életen vesznek.

Agyvelőrázódás, l. *Agyvelősérülés.*

Agyvérzés, l. *Gutaütés.*

Agyvizkór, l. *Vizfejűség.*

Agyvizsérv, l. *Agysérv.*

Ag[illegible], így nevezték Verancsics szerint (Mon. Hung. Hist. Script. III. k. 287.) a lófők mellett a székelyek harmadrendű nemzetségét. A Váradi Regestrum 1217. a bihari székelyek «Sceculzaz [illegible]» nevű centurionatusát, századát említi (No. 208). Így a föntebbi név is «ágszáz»-nak, azaz századnak magyarázható.

Aha, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1900) 719 magyar lak.; u. p. és u. t. Verebély.

Áháb, Izrael királya, Omri fia és utódja (875—853), Tírussal szövetséget kötött és a tírusi királynak, Ethbaalnak leányát, Izebelt nőül vette. Júdával is szövetséget kötött és leányát, Athalját, Josafát király fiához, Jóramhoz adta nőül. A szírek ellen diadalmasan küzdött. Uralkodását, mely zsarnoki volt, a biblia történeti könyvei nagyon elítélik, mert az ő és a felesége támogatásával a föníciai Baal kultusza az egész országban elterjedt. A. élete végén Jósáfáttal közösen háborút indított a szírek ellen, de a Rámót Gileád mellett vívott ütközetben megsebesülvén, meghalt.

Ahaggar *(Hogar)*, kristályos kőzetekből álló fensík a Szahara középső részén az é. sz. 23 és 26° és a ny. h. Gr. 4 és 7° közt, 500-tól 2000 m.-ig emelkedik. A. a tuaregek őshazája s Tuat, Fezzán és Air között fekszik, vízhiánya miatt a karavánok és utazók elkerülik. Főhelye *Idelesz.*

Ahanta, l. *Aranypart.*

Aharri, Fönicia asszír neve.

Ahasvérus. A bibliának Eszter-könyve szerint perzsa király, akinek uralma alatt a zsidók csodás módon megmenekültek a Hámán által tervezett kiirtástól. A modern kritika szerint A. azonos Xerxesszel, akit a babiloniai emlékek *Ahsijarsu* néven említenek. Az A.-legendáról l. *Bolygó zsidó.*

Ahaus, ugyanily nevű járás székhelye, az Aa és vasút mellett, (1905) 4328 lak., jutafonás és szövéssel, gyufa-, dohánygyártással és facipőkészítéssel.

Aház, Juda királya, Jotham fia és utóda 735 körül. Pogány hajlamokkal bíró fejedelem, aki a Juda körül lakó pogány népek szertartásait követte. A szírek és izraeliták ellen Ézsajás próféta tanácsa ellenére II. Tiglat-Pileszer asszír királyt hívta segítségül s ennek hűbéresévé lett.

Ahaziták *(antiochianusok)*, annak a politikai tannak hívei, mely az egyháznak az államhatalom alá rendelését követeli, s a fejedelem korlátlan hatalmát hirdeti az egyház ügyeiben. (Jus territoriale circa sacra.) Főképviselője az angol államjogi bölcsész Hobbes, De cive című művében. Elnevezését Aház és Antiochus királyoktól nyerte, kik a felfogás kíméletlen érvényesítését megkisérlették.

Áhitat *(ájtatosság)*, szűkebb értelemben az az állapota a léleknek, melyben az vallásos érzéssel eltelve Istenhez fordul teljes odaadással, bízó imádsággal, szent tisztelettel. Tágabb értelemben a léleknek felső, ideális dolgokhoz emelkedése általában. Így beszélünk a templom áhítatos csendjéről, ájtatos énekről, de a természet vagy művészet alkotásaival, az erkölcsi élet nagy jelenségeivel szemben érzett áhítatról is.

Ahlbeck, falu Stettin közigazgatási kerület Usedom-Wollin j.-ban a Keleti-i-tenger és vasút mellett, (1905) 2143 lak., látogatott tengeri fürdővel.

Ahlefeld *Elise grófnő*, szül. 1790 nov. 17., megh. 1855 márc. 20. Mint *Lützownak*, a szabadcsapat vezérének neje (1810 óta), férjét a csatákba kisérte s a sebesülteket önfeláldozó módon ápolta. Férjétől 1824. vált el s benső viszonyban élt *Immermann* költővel, de törvényes házasságra lépni vonakodott. Midőn a költő később más nőt vett el, Berlinbe vonult s művészek és tudósok társaságában élt. V. ö. E. v. *Hohenhausen*, Berühmte Liebespaare (Lipcse 1895).

Ahlen, város Münster porosz közig. ker. Beckum j.-ban, a Werse és vasút mellett (1900) 8089 lak., gépgyártással, főzőedénykészítéssel.

Ahlgren *Ernst*, álnév, l. *Benedictson.*

Ahlheden, nagy terméketlen síkság Jütlandban.

Ahlqvist 1. *Ágost Engelbrecht*, finn nyelvész és költő. Szül. 1826 aug. 7. Kuopióban, megh. 1889 nov. 20. Helsingforsban. Egyetemi tanulmányait Helsingforsban végezte s már azalatt élénk részt vett a finn irodalmi és nemzeti mozgalmakban s megkezdte a finn és rokon nyelvek tanulmányozását. 1847-től a Suometar c. lapot szerkesztette barátjaival, az elsőt, mely Finnországban politikával is foglalkozott. Nagy része volt a finn irodalmi nyelv kifejlesztésében. Nyelvészeti tanulmányok céljából számos nagy utazást tett Finnországban a vótok, észtek, lívek földjén s három ízben a keletoroszországi és szibériai ugor és török eredetű népek közt. 1862. Magyarországon is járt, hogy nyelvünkkel megismerkedjék. Ez útjának eredménye a finn-magyar nyelvrokonságról írt tanulmánya (Suomi 1863, ismerteti Hunfalvy Pál a Nyelvtud. Közl. III. köt.) 1863. a finn nyelv és irodalom tanára lett a helsingforsi egyetemen. Nevezetesebb művei: De vestfinska språkens kulturord (a nyugati finn nyelvek műveltségszavai 1871), német fordításban is: Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen (1875); *Suomen kielen rakennus* (a finn nyelv szerkezete: névszók képzése és ragzása, 1877); *Suomen Murteiskirja*, (a finn nyelvjárások könyve 1869); Über die Sprache der Nord-Ostjaken (1880); Unter Wogulen und Ostjaken, Reisebriefe und etnogr. Mitteilungen (1883). Ezenkívül számos kisebb-nagyobb értekezés a Kalevala és általában a finn népköltés tanulmánya köréből. A *Kieletär* c. folyóiratot is szerkesztette (1871—74) s itt Hunfalvyval polemiába keveredett a finn-magyar versidom ügyében. Mint költő és műfordító is működött. Költői munkái (*Oksanen* álnéven) nem számosak, de értékesek, különösen Säkeniä (Szikrák) c. kötete, amely több kiadást ért. Némi mutatványt közölt belőlük dr. Szinnyei József Az ezer tó országa c. munkájában. A M. Tud. Akadémiának is tagja volt.

2. *A. Alfréd Gusztáv*, svéd történetíró, szül. 1838 jun. 17. Öland szigetén, megh. 1881 márc. 26.

Mint gimnáziumi tanár főképen Svédországnak reformáció-korabeli történetével foglalkozott. Főbb munkái: Om oroligheterna i Småland och Vestergötland 1529 (pályadíjat nyert, Upsala 1863); Om aristokratiens förhållande till Konungamakten under Johan III-s regering 2 köt. (u. o. 1864—66); Konung Erik XIV-s sista lefnadsår (2. kiad. u. o. 1878).

Ahlsdorf, falu Merseburg porosz közigazgatási kerület Mansfeld j.-ban, elektromos vicinális mellett (1905) 2570 lak., kőbányával.

Ahlwardt, 1. *Hermann*, a német antiszemiták egyik vezére, szül. 1846 dec. 21. Röpiratai miatt több ízben fogságra itélték. 1892 és 1893. megválasztották birodalomgyűlési képviselőnek. Röpiratai: Der Verzweiflungskampf der arischen Völker mit dem Judenthum; Der Eid eines Juden; Jüdische Taktik (Berlin 1891—92); Die Judenfinten (1892); Die Judenfrage (Frankfurt 1892). 1894. a német antiszemita néppártot alapította, mely a német mérsékelt antiszemita reformpárttal szakított. 1898. újra megválasztották képviselőnek, de 1903. kibukott.

2. *A., Theodor Wilhelm*, német orientalista, szül. Greifswaldban 1828 jul. 4., megh. u. o. 1909 nov. 2. 1861 óta a keleti nyelvek tanára volt Greifswaldban. Főleg az arab nyelvvel és irodalommal foglalkozott. Legfontosabb műve: Verzeichniss der arabischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin (1887—1900 10 köt.)

Ahm, régebbi folyadékmérték Dániában és Svédországban. Dániában 1 A. = 4 anker = 155 pott = 155 l, Svédországban 1 A. = 157 l.

Ahmadabad, l. *Ahmedabad.*

Ahmadnagar, l. *Ahmednagar.*

Ahmadpur, l. *Ahmedpur.*

Ahmed («a dicsőitendő»), Mohammed próféta egyik mellékneve, gyakori mohammedán személynév, több uralkodónak is a neve:

1. *I. A., török szultán*, szül. 1589. Magneziában, megh. 1617 nov. 22. Atyjának III. Mohammednek halála után 1603. lépett a trónra. A. Rudolf magyar király elleni háborút folytatta, Bocskayval szövetkezett és ennek közbenjárására, főképen azért is, mert a perzsák elfoglalták Karszt és Erivánt, megkötötte a zsitvatoroki békét (l. *Rudolf*). 1612. békét kötött a perzsákkal is, amelyben az I. Abbasztól elfoglalt területeket birtokukban hagyta.

2. *II. A., török szultán*, szül. 1642., megh. 1695 febr. 6. Testvérének, II. Szulejmannak halála után 1691. a janicsárok trónra emelték. Maga országa ügyeivel mitsem törődött. Nagyvezére Köprili Musztafa 1691. elvesztette a zalánkeméni csatát.

3. *III. A., török szultán*, szül. 1673., megh. 1736. IV. Mohammed fia. Testvérének, II. Musztafának letétele után 1703. lépett a trónra. 1715. a porta megszegte a karlócai békét és kitört a Magyarország elleni háború, amely a törökökre nézve csakhamar szomorú fordulatot vett. A magyar-német hadak élén Szavojai Jenő Ali nagyvezért Péterváradnál 1716. megverte, majd elfoglalta Temesvárt, 1717. Belgrádot, azután Szendrőt, Sabácot, Orsovát és 1718. A.-et a passzarovici béke elfogadására kényszerítette, amelyben a törökök a Temes mellékéről, Belgrádról, Szerbia és Bosznia nagyrészéről és az Olt folyóig terjedő Kis-Oláhországról lemondtak. II. Rákóczi Ferencnek és bujdosó híveinek 1718. előbb Jeniköj faluban, majd Rodostoban holtiglan menedékhelyet biztosított. V. ö. a Rákóczi-irodalmat. A. uralma alatt 1709. XII. Károly a poltavai csata után a török földre menekült és A.-et Nagy Péter ellen háborúra ingerelte. Ebben Nagy Péter seregével együtt a Pruthnál csaknem fogságba került, de Baltadzsi nagyvezér megvesztegethetősége kiszabadította. A szultán Baltadzsit a nagyvezérségtől megfosztotta ugyan, de azért az oroszokkal a status quo alapján békét kötött és XII. Károlyt 1714. kényszerítette Törökország elhagyására. Damad Ali Kömürdzsi a velenceiektől, akik a bécsi udvarral állottak szövetségben, elfoglalta 1715. Moreát. A. gyönyörök élvezetébe merülve nagyvezéreinek engedte át az uralmat. Az ő idejében állították fel Törökországban az első nyomdát. Ezért tekintik az ő uralmát olyannak, amelyben az európai intézmények meghonosítását megkezdték. Uralma vége felé a perzsákkal a háború megujult; ugyanabban az időben az elégületlen janicsárok is fellázadtak és bár A. nagyvezérét és minisztereit a lázadóknak föláldozta, 1730. lemondásra kényszerítették. Börtönében valószinüleg méreg által halt meg.

4. *A. sah*, az afgánok vagy duránok birodalmának alapítója, szül. 1724 körül s az afgánok abdali törzséből származott. *Nadir sah* megöletése után (1747) Afganisztán uralkodójává választották. Ekkor fölvette a *Dur-i-duran* (a gyöngyök gyöngye) nevet, mely nemcsak törzsére, hanem az összes afgánokra (duránok) is átszármazott. Szerencsés háborúkat folytatott; elfoglalta nevezetesen Kabul-t, Lahore-t, Herát-ot, Kasmir-t és Pendsab helytartóját adófizetésre kötelezte. A marattokat és perzsákat is legyőzte. Midőn 1773. meghalt, fiának *Timursah*-nak oly birodalmat hagyott, mely Khorasszán K.-i határaitól Szirhindig, s az Oxustól a Perzsa és Indiai-tengerig terjedt. V. ö.: *Perzsia.*

5. *A., perzsa sah*, a trónjától megfosztott Mohammed Ali sah kiskorú fia és utóda, szül. 1898 jan.), kit 1909 jul. 16. Perzsia uralkodójává kiáltották ki. Gyámjául és régensül Aszad el Mülk császári herceget nevezték ki. Az ifjú sah első teendője volt az alkotmányra megesküdni és a törvényhozás mindkét házát egybehívni.

Ahmed, több török pasa és vezér neve, kiknek kisebb-nagyobb szerepük volt Magyarország történetében. Nevezetesebbek:

1. *A. pasa*, szeraszker. Az 1552-iki magyarországi hadjárat vezére. Nándorfejérvárról 160,000 emberrel nyomult a Temesközbe s jun. 27. megszállta Temesvárt, melyet *Losonczy* István (l. o.) védelmezett. Jul. 27., a vár feladásakor, a kivonulókat adott szava ellenére leméezároltatta, a sebesült Losonczyt lefejeztette és fejét Konstantinápolyba küldte. A Temesköz meghódítása után Szolnokot foglalta el, majd Egert ostromolta sikertelenül, mire visszatért Konstantinápolyba.

2. *A. (Szejdi)*, 1659—1660. budai pasa. Cserkesz születésű, az egyiptomi pasa rabszolgája volt, ennek megfojtása után a császári szerájba került, vezéri méltóságra emelkedett s 1659. márc. vége felé lett budai pasa. Ő rá bízta a nagyvezér, hogy

[illegible] II. Rákóczi György ellen. [illegible] Erdélybe [illegible] 22. Zajkánynál megverte II. Rákóczi Györgyöt. Az 1659—60-iki [illegible] Temesváron [illegible], hol sereget gyüjtött [illegible] Ápr. elején vonult ki innen, a nagy [illegible] ujonnan kineve[illegible] [illegible] pasát tette meg szerdárnak s [illegible] A Bihar vmegyébe nyomult [illegible] nem talált, ezer számra ölette [illegible] feldulva a hajduvárosokat, Szo[illegible] Debreczent 100 ezer tallérig [illegible] Azután Erdélybe nyomult s máj. [illegible] megverte II. Rákóczi Györgyöt, kit [illegible] Váradra vitték, hol nem[illegible] elhunyt. Majd Ali szerdárral egyesült, kivel Nagy-Várad ellen ment. Ali a város bevétele után Temesvárra vonult vissza. Szejdi A. helyébe, [illegible] és kivégezték, már máj. 28. [illegible] nevezték ki budai pasá[illegible] [illegible] A budai pasák. 43—44. [illegible] Tört. Tár. XII. 252.

[illegible] 1683—84. temesvári pasa Kö[illegible] Musztafát Bécs alá, melynek ostroma[illegible] volt. Ö mészároltatta le Sobiesky [illegible] a 30,000 főre rugó keresztény [illegible] Hammer szerint Váccznál 1684. júl. 27. — V. ö. *Böhm* L., Dél Magyarorsz. tört. [illegible] *Pesty* Fr., Tört. Tár. XII. 256.

Ahmedabad (*Ahmadabad*), az ugyanily nevű kerület fővárosa, vasúti gócpont, Bombay ang. [illegible], a Szabarmati bal partján, (1901) 185,889 lak., jókarban levő körfalakkal, jelentékeny selyem-, pamut-, szőnyegszövéssel, igen szép [illegible], papir-, cserepárukészítéssel. A. India egyik legszebb városa, híres emlékszobrairól s műépületeiről, melyekben az ind és mohammedán [illegible] egyesül; van 16 mecsetje és két [illegible] közelében híres síremlékek; figyelemre méltó az úgynevezett elefántcsont[illegible] Maszdzsid, mely márványból épült s elefántcsont, ezüst, drágakövek és gyöngy[illegible] van díszítve, az 1819-iki földrengés megrongálta. A várost Ahmed sah alapította a XV. sz. elején; a XVI. és XVII. sz.-ban Ny.-India legvirágzóbb városainak egyike volt s jelentőségét Akbar császár alatt is megtartotta [illegible] A mongol birodalom felbomlása után A. is hanyatlani kezdett s hol a mohammedánusok, hol a mahrattok kezében volt; 1818 óta pedig A.-ot folyton az angolok birják.

Ahmed Dzsevdet, a legnagyobb török lapnak [illegible] (Haladás) szerkesztője. Része volt Abdul Hamidnak 1909. áprilisában megkisérlett államcsinyjében és emiatt menekülnie kellett [illegible] tartózkodott Budapesten is, de miután sikerült ártatlanságát bebizonyítani, [illegible] újra elfoglalhatta szerkesztői hivatását. Számos történelmi munkát adott ki, köztük *Evlija Cselebi* utazásait, amely magyar szempontból is szerfelett becses történeti kútfő. (V. ö. *Karácson: Evlija Cselebi* Akad. kiadás 1904—1908.). Lapja, az *Ikdam*, a török nyelvtisztaság egyik előharcosa.

Ahmed Midhád *effendi*, kiváló török regényíró, szül. 1841. Köteteinek száma meghaladja a kétszázat, melyek közt sok teológiai, történeti és nyelvészeti is van. Ifjukorában ő is a Jeune Turquie tagja lévén, részt vett a forradalmi mozgalmakban, melyeknek elfojtása után a kormány szolgálatába lépett. Közigazgatási hivatalt visel és szerkeszti a legkiválóbb török politikai napilapok egyikét a *Terdzsumán-i hákikát*-ot (Igazság tolmácsa). Leginkább regényeket ír, azonkivül drámákat és mindenféle tudományos apróságot. Hazájában ő volt az első, aki szépirói működésében a nemzeti iránynak tört utat és regényeinek tárgya legnagyobb részt a török életből van merítve. Mint a nyelvtisztaságnak egyik előharcosa, senkise tudta a tiszta török nyelvet annyira irodalmivá tenni mint ő, és övé a legnagyobb érdem, hogy a nyelv úgy ahogy megtisztult a sok idegen sallangtól.

Ahmednagar (*Ahmadnagar*), az ugyanily nevű kerület székhelye Bombay brit-indiai presidency középdiviziójában, vasút mellett, (1901) 42,032 nagyobbára hindu lak., pamut-, selyem- és szőnyegszövéssel, rézedénykészítéssel és gabonakereskedéssel; a városon kívül az angoloktól félig lerombolt erősséggel.

Ahmedpur (*Ahmadpur*), két város Bahavalpur brit-indiai hűbérállamban, mindkettő vasút mellett; az egyik 9853 (($^{2}/_{3}$ mohammedánus, $^{1}/_{3}$ hindu); a másik 4203 ($^{2}/_{3}$ hindu, $^{1}/_{3}$ mohammedánus) lak.

Ahmed Riza, a török országgyülés elnöke. Anyja *magyar* asszony volt. Tizenhat évvel ezelőtt Abdul-Hamid szultán, szabad eszméi és ujtörök propagandái miatt száműzette. A. Párisba menekült és előbb mint nyelvtanitó, aztán mint a *Mesveret* és a *Suraji Ümmet* új-török ujság szerkesztője kereste kenyerét. Az alkotmány helyreállításával hazahívták és sokévi kitartó munkásságáért az új-török parlament elnökévé választotta. A. a fent említett újságon kívül *Vazife ve Meszuliet* (Kötelesség és felelősség) címen politikai és társadalmi tartalmú röpiratot írt.

Ahmed Vefik pasa, török államférfi, kiváló nyelvész és író. Görög családból származott és 1818 körül született Konstantinápolyban, megh. 1891-ben. Párisban a Saint Louis collègeben tanult. Hazatérve mindjárt alkalmazást nyert. Eleinte történelmi és statisztikai tanulmányokkal foglalkozott, «Szálnáme, ou Annuaire de l'Empire» cím alatt ottoman stat. évkönyvet szerkesztett. Nagy hivatalokat viselt: volt nagyvezér, nagykövet és brusszai kormányzó. Halhatatlan érdemeket szerzett mint szótáriró törökül írt török szótárával, a Lehdzsei Oszmani-val (Konstantinápoly 1876, 2 köt.), mely ezideig a legkitünőbb mű a maga nemében. Korszakalkotó volt A. munkássága a szépirodalom terén is, mert ő volt az, aki az irodalomba bevezetve a népies nyelvet, sok hamisítatlan török szót és kifejezést megmentett az enyészettől. Sikerült Shakespeare, Molière műfordításai és török Telemaque-ja örökre fentartják nevét hazája irodalomtörténetében. A török szinészetnek is úgyszólván ő a megalapítója és brusszai kormányzósága idejében ő építtette az első állandó szinházat. Életrajza *Erődi* Bélától s arcképe megjelent a Vasárnapi Ujság 1868. évf.-ban.

Ahmesz, egyiptomi matematikus, élt a Kr. e. második évezred elején. A legrégibb reánk maradt

mat. műnek szerzője, melyet fordítással és jegyzetekkel *Eisenlohr* adott ki: Ein math. Handbuch der alten Aegypter (Papyrus Rhind des British Museum Leipz. 1877).

Ahmesz *(Amózisz)*, egyiptomi király, a XVIII. dinasztia megalapítója, Kr. e. 1575. került Theba trónjára; neki sikerült a hikszosz-uralmat teljesen megszüntetni. Erről világosan tájékoztat bennünket *A.* nevű *hajóskapitány* életrajza, akit Elkabban temettek el és sírjában feljegyezték mindazon szolgálatait, melyeket a királyi háznak tett. A király tőre, melyet a kairói múzeumban őriznek, a bronztechnika egyik legjobb alkotása. *A.*, királynő I. Amenhotep nővére és I. Thutmozisz felesége (Kr. e. XVI. sz.).

Ahn, *Johann Franz*, német pedagógus, szül. Aachenben 1796 dec. 15., meghalt 1865 aug. 21. Eleinte kereskedő volt, később kataszter-mérnök s végül Neuszban gimnáziumi tanár. Nevét különösen annak a könyvnek köszönheti, melyet *A francia nyelv gyors és könnyű megtanulására vezető gyakorlati tanfolyam* cím alatt 1834. (I. foly.) és 1840. (II. foly.) kiadott, s amely számos kiadást ért. A róla elnevezett módszerrel Seidenstückert követte. E módszer példákból indul ki, s úgy megy át a szabályokra. A maga módszerén angol, olasz, holland nyelvtanokat is írt.

Ahna, *Heinrich*, l. *De Ahna.*

Ahnfeldt *Arvid*, svéd irodalomtörténész és újságíró, szül. Lundban 1845 aug. 16., megh. Kopenhágában 1890 febr. 17. Előbb a stockholmi királyi könyvtár tisztviselője, később kizárólag az irodalomnak szentelte erejét. Főmunkatársa lett az Aftanblad című napilapnak. 1884 óta haláláig maga szerkeszté az Ur dagens krönika (A nap krónikájából) irodalmi és politikai folyóiratot. Legnevezetesebb műve a Veeld-literaturens historia (Világirodalom története), Stockholm 1874—76.), melynek csak a svéd irodalomra vonatkozó része önálló. Irodalmi monográfiái Almquist, Crusenstolpe, Palmer, Rääf stb. Eredeti kútfői kutatásokon alapuló műve: Ur svenska hofreits oh aristokratiens lif (A svéd udvar és főnemesség életéből. Stockh. 1880—82, 7. köt.).

Aho, *Juhani* (eredetileg *Brofeldt)*, finn író, a modern finn műpróza egyik mestere. Szül. 1861. Iisalmiban. Már mint tanuló élénk részt vett a finn ifjúság nemzeti mozgalmaiban. Egyik alapítója és állandó munkatársa volt a szabadelvüsége miatt betiltott Päivälehti c. napilapnak. Munkái rendszerint egyidejüleg svéd nyelven is megjelennek. Többnyire a finn népéletből merített elbeszélések, hangulatos képek, rajzok, regények. Nagyobb elbeszélései: Ratatie (a vasút); Siihen aikaan, kun isä osti lampun (Az időtájt, mikor apa lámpát vett, svédül: Da far köpte lampan); Muuan Markkinamies (egy vásáros ember, 1884); Hellmanin Herra (1886); Maailman murjoma (1894); Helsinkiin (1889); Till Helsingfors (1893); Yksin (1890); Ensam (1890). Apróbb elbeszélései: Lastuja (Forgácsok, 1900-tól, 4 k.); Enris (1900,3 k.). Regényei közül a Papin rouva (1893) magyarban is megjelent *A tiszteletesné asszony* címen *(Popini* A. ford.). *Panu* című regénye a kereszténység és a pogányság küzdelmét tárgyalja Finnországban; németül is megjelent. Apró elbeszélései és rajzai közül sokat fordítottak magyarra *Popini* Albert, *Bán* Aladár, *Vikár* Béla.

Ahotep, egyiptomi királyné (XVIII. din.), kinek híres ékszerét, az egyiptomi iparművészet egyik legszebb alkotását a kairói múzeumban őrzik.

Ahr, a Rajna baloldali mellékfolyója, az Eifelen, Blankenheim fölött ered, sok kanyargással DNy.-ról EK.-re folyik és Sinzig alatt a Rajnába szakad. 89 km. hosszú. Az Ahrnak többnyire szűk, mély és romantikus völgyében (Ahrgau) terem az ismeretes ahr-völgyi bor.

Ahrenberg, *János Jakab*, finn-svéd író és festőművész. Szül. 1847. Wiborgban. 1877 óta különböző állami építészeti hivatalokban volt alkalmazva. Jelentékeny írói munkásságot fejt ki. *På studieresor* (tanulmányúton) c. kötetében (Helsinki 1878) vonzóan adja elő déleurópai megfigyeléseit. A finn ornamentika terén tett buvárlatai és közlései (1878-tól) nevezetesek. 1901. kiadója lett a Helsingforsposten-nek. Elbeszélő főbb művei: Hemma (1887); Hihuliter (2. kiad. 1898); Stockjunkaren (1892); Familjen på Haapakoski (3. kiad. 1894); Med styrkans rätt (1899) és Rojalister och patrioter (1901). Hazája szabadságmozgalmaiban is tevékeny részt vesz.

Ahrends, *Leopold*, ismert nevű gyorsíró, szül. Rakishi orosz községben 1817 dec. 1., megh. Berlinben 1882 dec. 12. Élete nagyobb részét Berlinben töltötte, ott tanulta meg a Rahms-féle gyorsírási rendszert, melynek alapján Fayet rendszerének kombinálásával megirta a róla nevezett gyorsírási rendszerét. A. rendszerét *Dohnányi* Frigyes ültette át magyarra e címen: *A. Lipót alkotta észszerü, könnyü és biztos gyorsirás tana*, Budapest 1873.

Ahrendsee, tengeri fürdő, l. *Brunshaupten.*

Ahrens, 1. *Heinrich*, német bölcsészeti és jogi író, szül. 1808 jul. 14., megh. 1874 aug. 3. Krause német filozófusnak követője s ennek iskolájában egy külön jogbölcsészeti irány megalapítója. A göttingeni fölkelésben való részvétele miatt 1831. menekülnie kellett. Párisba ment, ahol nyilvános filozófiai előadásokat tartott; 1834. az új brüsszeli egyetemen a filozófia tanszékét nyerte el. Itt írta meg Cours de droit naturel c. művét, mely több mint 20 kiadást ért és nyolc európai nyelvre fordították le. 1848. tagja volt a frankfurti parlamentnek. 1850. a gráci egyetemen a jog- s államtudományok tanára lett. 1859. a lipcsei egyetem hívta meg. Nagyobb müve még Juristische Encyclopädie (Wien 1855—57); L. *Chauffard* Essai critique sur les doctrines phil. sociales et religieuses de H. A. (Páris 1880). Magyarra fordította *Magyar* Ferenc, *Természetjog vagy jogfilozófia.* (Eger 1850). Átdolgozta *Bihari* Imre, *A Természetjog kézikönyve* (Budapest 1874).

2. *A., Ludolf*, filológus, szül. Helmstedtben 1809 jun. 6., megh. Hannoverben 1881 szept. 24. Göttingenben tanult, u. o. habilitálta magát. 1849. Hannoverben liceumi igazgató, 1879. kormánytanácsos lett. Főbb művei: De graecae linguae dialectis (Gött. 2 köt., 1839—1843); Bucolicorum graec. reliquiae (Leipz. 2 köt., 1855—1859); Kleine Schriften (Hannover 1891).

Ahrensburg, falu Schleswig porosz k. ig. kerület Stormarn j.-ban, (1905) 2552 lak., közelében Siloah gyógyintézettel.

Ahrgau, l. *Ahr.*

Ahrimán (ejtsd: *Angro Mainjus?*), Zoroaszter vallásában a gonosz személyesítője. Ellentéte a jó isten *Ormuzd* (zend: *Ahura Mazda*). Sokan ebből akarják származtatni a magyar ármány szót. V. ö. *Darmesteter*, Ormuzd et Ahriman (Paris 1877).

Ahrweiler, az ugyanily nevű járás székhelye Koblenz porosz kerületben az Ahr és vasút mellett, (1905) 5664 lak., bor, különösen vörösbortermeléssel. Közelében Neuenahr fürdőhely.

Ahsarumov, *Nikolaj Dmitrijevics*, orosz író, szül. Pétervárott 1819 dec. 15 (3.), megh. 1893 [illegible] (18.). Irodalmi működését *Csernov* álnév alatt Dvojnjik című beszélyével kezdte meg 1850. Nevezetesebb művei: Idegen név, Furcsa eset, Az [illegible] stb. elbeszélések. Műveiben sem az az egyszerűség, sem az a művésziesség fel nem található, amely kortársait jellemzi.

Ahtony, l. *Ajtony.*

Ahuachapan (ejtsd: csapan), város San Salvador középamerikai köztársaságban, mintegy 12,000 lakossal.

Ahumada, *Pedro Giron, marques de las Amarillas, 1. herceg*, spanyol tábornok és államférfiú, szül. San Sebastianban 1788, megh. 1842 máj. 17. A Napoleon ellen vivott függetlenségi harcban a vezérkar főnöke, az 1820-iki forradalom kitörése után rövid ideig hadügyminiszter volt. VII. Ferdinánd végrendeletileg (1833) a gyermeke kiskorúsága idejére alakított ideiglenes kormánytanácsnak tagjává nevezte ki. Az 1812-iki alkotmány helyreállítása után hazáját önként elhagyta (1836). Később mégis visszatért Madridba.

Ahuna vairja, l. *Honover.*

Ahura Mazda, zend szó, a. m. Ormuzd (l. o.).

Ahurei *(Aurai)*, kikötő, l. *Oparo.*

Ahvasz, hajdan jelentékeny város Khurisztán perzsa tartományban a Karun mellett, sivár vidéken, mintegy 2000 lak. A régi A. romjai a folyó mentén hosszú vonalban romhalom-sort képeznek. A régi A. volt a hasonnevű tartomány fővárosa és a parthok utolsó királyának, IV. Artabannak Kr. u. 226-ig székvárosa. A X. sz.-ban romlásnak indult.

A. I. *(Alba Julia)*, Gyulafehérvár mint pénzverőhely sziglája az erdélyi fejedelmek ezüst pénzein.

Aï, francia város, l. *Ay.*

Ai (állat), l. *Lajhár.*

a. i. a. m. *ad interim* (lat.), ideiglenesen.

Aia, a görögök mitikus földrajzában, a távol keleten fekvő ország, ahol Hélios fia, Aiétés uralkodott és abban a berekben élt, amelyben az arany gyapjú fel volt akasztva. Később Aiétés országát Kolchisszal azonosították.

Aiakides, l. *Achilleus.*

Aiakos (lat. *Aeacus)*, Zeus és Aigina fia, az aiakidák őse. Oinóné szigetén született, s mivel rajta kivül nem volt ember a szigeten, Zeus a hangyákat *(myrméx* görögül) emberekké (*myrmidonokká*) változtatta át. Endeis nevű feleségével két fiút nemzett, Péleust és Telamónt. Istenfélő volta miatt nagy híre volt egész Görögországban. Halála után Zeus megtette az alvilág egyik birájának. Aigina szigetén félisten gyanánt tisztelték s évente versenyjátékokkal egybekötött ünnepeit (*Aiakeia*) ülték.

Aias (lat. *Aiax)*, a trójai háború két kiváló hősének neve. 1. *a nagy, a magas A.*, Telamon salamisi királynak fia, a görögök hadseregében Achilleus után a legvitézebb és legdaliásabb hős. Mivel Agamemnon nem neki, hanem Odysseusnak itéli oda a meghalt Achilleus fegyverzetét, megőrül és a görögök nyájait ellenségeinek tekintvén, iszonyú mészárlást visz véghez közöttük; őrjöngéséből kijózanodván, kardjába dől. A. őrjöngését tárgyalja Sophoklesnek egy ránk jutott drámája; A. tragikus sorsát többször dolgozták fel a görög és római drámaírók. — 2. A *kisebbik A.*, a lokrisiak királyának fia, különösen a dárdavetésben és futásban tünt ki, de elbizakodott, önmagával eltelt. Trojából való visszatértekor Athene szétzúzta hajóját a gyrai sziklákon, de Poseidon segítségével kimenekült egy szirtre, ahonnan azonban maga az isten taszította le a tengerbe, midőn kérkedő hangon avval dicsekedett volt, hogy az istenek akarata ellenére sem fog elveszni. Athene azért haragudott reá, mert az oltárához menekült Kassandrát (l. o.) elhurcolta és megbecstelenítette. Mindkét A.-nak tetteit gyakran ábrázolták a régi művészek, különösen a vázafestők. V. ö.: F. *Vürtheim,* De Aiacis origine cultu patria (Leiden 1907.).

Aiax, l. *Aias.*

Aibling, az ugyanily nevű járás székhelye Felső-Bajorország közigazgatási kerületben a Glon és vasút mellett, (1905) 3479 lak., egy kastéllyal, iszapfürdővel és vas-, mész- meg szénsavtartalmú ásványvizekkel. V. ö. *Krebs*, Moorbad A. (München 1900).

Aicard (ejtsd: ekár), *Jean*, francia költő, szül. Toulonban 1848 febr. 4. Első műve Jeunes croyances c. kötete volt (1867), melyet 1871. Les rébellions et les apaisements követett. Általánosan ismertté tette nevét Poèmes de Provence (1874) és La chanson de l'enfant (1876) c. műveivel, melyek akadémiai díjat nyertek. Még nagyobb tetszést aratott 1880. megjelent provencei idillje: Miette et Noré, úgy hogy Mistrallal, a provencei troubadourral helyezték egy sorba. Lamartine c. verses szinműve 1884. akadémia jutalmat nyert. Nevezetesebb szinművei: Le Père Lebonnard (1890) nálunk a Nemzeti Szinház mutatta be *Szalay* E. fordításában; Le manteau du Roi (1907); regényei: Le roi de Camargue (1890); L'âme d'un enfant (1898); Tata (1901). Jézus c. műve (1896) Jézus életének verses elbeszélése. 1909. a francia akadémia tagjává választották.

Aichach, az ugyanily nevű járás székhelye, Felső-Bajorország k. ig. kerületben, a Paar és vasút mellett, (1905) 2762 lak., sörfőzéssel, 2 műmalommal, bőrcserzéssel. 1634. a svédek, 1704. az osztrákok dúlták föl.

Aich-fém, a muntz- és delta-fémmel rokon, vastartalmú sárgaréz, melyet 60 rész réz, 38·2 rész cink és 1·8 rész vas alkot. Színe aranysárga, igen kemény és nehezen oxidálódik. Vörösizzásnál kovácsolható. Az 50-es és 60-as években hajóburkolásokat készítettek belőle. Csapágy bélésére is használják. Első előállítója 1847. Aich volt.

Aide (franc., ejtsd: ed), segéd; *A. de camp*, hadsegéd.

Aïdé, *Hamilton*, ang. költő és regényíró, szül. Párisban 1830., megh. 1906. Egy örmény ember és Sir G. Collier tengernagy leányának a fia, 16 éves korában katona lett s hét évvel utóbb kilépve, egészen az irodalomnak szentelte magát new-foresti magányában. Versein kívül számos elbeszélés tette nevét ismeretessé, főkép a találó jellemzés, a modern angol társadalmi élet hű festése által. Munkái: Eleonora and Other Poems (1856); Rita (1859); Carr of Carrlyon (1862); The Marstons (1868); In that State of Life (1871); Poet and Peer (1880); Introduced to Society magyarul: *Az úri körökben* (Budapest, Egyetemes Regénytár I. évf.). A drámaírás terén is tett kisérletet: A Nine Day's Wonder (1875). Költeményei összegyűjtve megjelentek The Romance of the Scarlet Leaf and Other Poems (1865) és Songs without Music (3. k. 1899) címen. Balladái közül a legnépszerűbbek The Danube River és Remember or Forget.

Aides, l. *Pluton*.

Aide-toi et le Ciel t'aidera (franc., a. m. segíts magadon és az ég is megsegít), jelszava egy francia politikai egyesületnek, amelyet 1824. Párisban alakitottak az ultraroyalisták ellen. Első vezetői a «Globe» szerkesztői és munkatársai voltak. Midőn a Globe megszünt, a «National» lett a közlönyük. Sokban hozzájárult az 1830-iki juliusi forradalom kitöréséhez. 1832. önként föloszlott.

Aidin, l. *Ajdin*.

Aido (v. *Aidos)*, a szemérem fogalmának megszemélyesítése a görögöknél; Athéné dajkája. Athénben és Spartában oltárai voltak.

Aidoiománia, kóros nemi ingerlékenység.

Aietes, Hélios és Perséis ókeanida fia, Médeia és Absyrtos atyja, Kolchis királya, az aranygyapjú őre. L. *Argonauták*.

Aigai, l. *Edessza*.

Aigaión, Uranos v. Poseidon és Gaia fia, a «Százkezüek» egyike, kit az istenek Briareosnak (azaz sujtónak) neveznek. Midőn Poseidon, Hera és Pallas Athene Zeust békóba akarták verni, Thetis felhitta az Olimpusra A.-t, ki állandó őreként Zeusnak közelében ült. L. még *Hekatoncheirák*.

Aigen, l. *Salzburg*.

Aigeos (latinosan *Aegeus)*, Athén mitikus királya; első két nejétől nem született gyermeke, harmadik nejével nemzette Theseust. Midőn az Krétába ment, hogy a Minotaurus nevű (l. o.) szörnyeteget megölje, atyjával úgy állapodott meg, hogy kedvező eredmény esetén hajójának fekete lobogóját fehér szinűvel fogja kicserélni. Győzelmi örömében azonban Theseus megfeledkezett igéretéről, mire A. hazatérő fia hajóján megpillantván a fekete lobogót, azt hitte, hogy fia pórul járt és bánatában a tengerbe ölte magát. Ettől az időtől fogva *Aegaei*-nek nevezték róla ezt a tengert.

Aigialos, l. *Achája*.

Aigimios, Dóros fia, a dórok mitikus őse és törvényhozója, Heraklés fiának, Hyllosnak gyámatyja.

Aigina, Asopós folyamisten leánya, kivel a később róla elnevezett Oinóné szigeten (l. *Egina)* Zeus sas képében Aiakost nemzette.

Aigion *(Aegion)*, 1. a régi Achaia parti városa, 373 óta az achájai szövetséggyűlés székhelye Zeus Homagyrios temploma mellett, számtalan szent tárggyal, amelyekből azonban a sok földrengés miatt semmi sem maradt meg. A középkorban és az újkor elején Vosztica; most ismét A. 2. az ugyanily nevű eparchia székhelye Achaia görög nomoszban a Korinthusi-öböl és vasút mellett (1897), 7853 lak., aprószőllő- és bortermeléssel. Sokszor elpusztította a földrengés.

Aigis (lat. *aegis)*, a homérosi mondában Zeusnak pajzsa, melyet gyakran Athenének, legkedvesebb gyermekének, odaad; az A. az őt viselő isten hatalmasságának külső jele. Ha Zeus A.-át rázza, rettegés fogja el a halandókat, felhők ereszkednek alá, dörög az ég és villámlik. Athene A.-án a kígyósfürtü Gorgófőt alkalmazta, mely az embert kővé meresztette. Képes beszédben «valakinek égisze (ægise) alatt» annyit jelent, mint «valakinek szellemi védelme, pártfogása alatt».

Aigisthos (lat. *Aegisthus)*, Thyestesnek a saját leányától, Pelopiától született fia, kit anyja mindjárt születése után kitett; pásztorok rátalálnak a gyermekre és felnevelik. Később A. Pelopia férjéhez, Atreushoz kerül. A monda más változata szerint Atreus saját fiaként nevelte volt föl A.-t. Midőn Atreus meghagyja A.-nak, hogy Thyestest ölje meg, ez ráismer fiára, Pelopia pedig atyjában fia atyjára. A. erre leszúrja nagybátyját, Atreust és atyjával átveszi Mykene felett az uralkodást, ahonnan azonban Agamemnon elűzi őket. Agamemnon Trója ellen indulván, kibékül A.-szal és reá bízza az országot és családját; de ez visszaél a bizalommal, elcsábítja a király nejét, Klytaimnestrát és meggyilkolja a gyanutlanul hazatérő Agamemnont. (A tragikusoknál Klytaimnestra teszi ezt.) Évek mulva visszajön Agamemnon bujdosó fia, Orestes, hazájába és megöli A.-t és Klytaimnestrát.

Aigle (ejtsd: égl), 1. járási székhely Waadt svájci kantonban, 419 m. magasban a Grande-Eau bal partján vasút mellett, (1900) 311 lak., régi kastélylyal és jelentékeny bortermeléssel, partketgyártással és kőbányával. — 2. A., francia város, l. *Laigle*.

Aiglé, 1. najasz, Helios neje, a charisok anyja. 2. Helios és Klymene leánya, ki bátyja Phaethon halálakor nyárfává változott át. 3. Panopeus leánya; Theseus az ő kedvéért hagyta el Ariadnét.

Aigner, 1. *Lajos*, l. *Abafi* Lajos.

2. *A. Sándor*, műépítész, szül. 1854 Temesvárott. Építészeti tanulmányait a bécsi szépművészeti akadémián végezte. Hosszabb külföldi tanulmány után 1881. a budavári Mátyás-templom restaurálásánál építésvezető lett. 1898. a műemlékek orsz. bizottságának, majd az orsz. képzőművészeti tanácsnak és az orsz. középitési tanácsnak lett a tagja. Ő építette az Erzsébet királyné emlékére Budapesten emelt Örökimádás templomát; nagyobb építményei még: a zágrábi és besztercebányai erdőigazgatósági paloták, a nagybecskereki törvényszéki épület, a szt. Imre kollégium Budapesten stb.

Aigner, *Joseph Matthäus*, osztrák arcképfestő, szül. Bécsben 1818 jan. 18., öngyilkos lett 1886 febr. 18. Amerlingnél tanult és kiváló képzettsége csakhamar nagy hírnevet szerzett neki. A 48-iki forradalomban való részessége miatt halálra itél-

[illegible] de hatalmas pártfogói kegyelmet eszközöltek ki számára s ennek [illegible] éven át utazgatott Európában. [illegible] Ferenc Józsefnek, Erzsébet királynénak, Lenaunak, Grillparzernek, [illegible] és [illegible]nak arcképei.

Aigoual (Mont A.), hegycsúcs, l. *Cevennek.*

Aigrette (fr. [illegible]), tollbokréta. A.-nek [illegible] fehér tollat nevezték, amelyet [illegible] egyenesen felállítva tettek a hajukba. Később azonban minden hasonló fejdísznek [illegible] neve, még azoknak is, amelyeket harci [illegible] és lófejekre raktak.

Aigueperse ([illegible]), az ugyanily nevű [illegible] Puy de Dôme francia departementban, igen [illegible] vidéken vasút mellett, (1906) 2058 lak., posztó-, vászonszövéssel, kalapkészítéssel. A XIII. [illegible] templom-ban Mantegna és Ghirlandajo egy-egy képe látható.

Aigues Bonnes, l. *Eaux-Chaudes.*

Aigues Chaudes, l. *Eaux-Chaudes.*

Aiguesmortes (ejtsd: ég'mort), az ugyanily nevű járás székhelye Gard francia départ.-ban, 4 km.-re a Földközi-tengertől, vasút mellett; (1906) 4425 lak., [illegible], sótőzéssel, szódakészítéssel; 4 [illegible] tengeri fürdővel. Szt. Lajos, kinek 1849-ben A.-ban bronz-szobrot állítottak, [illegible] hajóra (1248 és 1270) keresztes seivel. 1537-ben I. Ferenc és V. Károly itt találkoztak.

Aiguière (fr., [illegible]), tojásidomú vizes kancsó, magas talpa, karcsú hajlású füle és széles kiöntője van. A közép- és a renaissance korban

Aiguière. Magyar, a XVI. sz.-ból.

általánosan használták, s rendesen aranyból, ezüstből v. más fémből készült. Ilyen kancsóban szolgálták föl az ivóvizet az asztalra s benne tartották a mosakodáshoz szükséges vizet. Az utóbbi esetben kerek alakú, majd lapos, majd mélyebb tál tartozott hozzá (l. az *ábrát).* A XVII. és XVIII. sz.-ban kristályból és faienceból készült. Utóbb az asztalon az üvegpalackok foglalták el helyét és az A. azóta csakis mint dísztárgy szerepel. Kereszteléseknél is használják.

Aiguille (ejtsd: égily), meredek hegycsúcs; ilyenek a Mont-Blanc-csoportban: A. du Dru (3814 m.), A. du Géant (4010 m.), A. du Lachaux (3780 m.), A. du Midi (3843 m.), A. du Moine (3418 m.), Aiguilles rouges (3205 m.), A. verte (4127 m.); az oisansi Alpokban: A. du Midi vagy La Meidje (3989 m.); a savoyai Alpokban: az A. Sassière (3757 m.).

Aiguillette (ejtsd: egilyett), az a díszes zsinórkötelék, mely némely hadseregben bizonyos tisztségek jelvényeül szolgál, s amelyet a balvállra s a mell közepén levő gombokhoz kapcsolva viselnek.

Aiguillon (ejtsd: égilyoñ), *Armand Vignerot Duplessis Richelieu, A. hercege,* francia miniszter. Szül. 1720., megh. 1782. 1756 után mint Bretagne kormányzója annyi visszaélést követett el, hogy az ottani parlament mint sikkasztót vád alá helyezte. Choiseul erre visszahívta, de Dubarry asszony kieszközölte a pör visszavonását s A.-nak a királyi lovas testőrség kapitányává kinevezését. Ezóta, Dubarry asszonnyal szövetkezve, Choiseul megbuktatásán fáradozott, ami 1770. sikerült is neki és a király az elbocsátott Choiseul helyébe a párisi parlament által is becsmérlő ítélettel sújtott A.-t nevezte ki a külügy és hadügy miniszterének. Az ellenkező legfőbb törvényszékeket felfüggesztette. A. kormányzása, melyet az «ancien régime» összes bűnei mételyeztek, siettette a forradalom kitörését. XVI. Lajos A.-t azonnal elbocsátotta s egyúttal száműzte. Fia *Armand,* szül. 1750. táján, megh. 1800 máj. 4. Hamburgban, tagja volt a nemzetgyűlésnek és az elsők között mondott le nemesi előjogairól. Később köztársasági tábornok lett, a rémuralom idején azonban külföldre menekült. V. ö. *Pocquet,* Le duc d'A. Páris 1900—1902, 3 köt.

Aigun, kinai város az Amur partján Mandzsuriában, 30 km.-nyire az orosz Blagovjeszcsenszk alatt, mintegy 15 ezer mandzsu és kinai lak. Itt székel a kormányzó. A város különben rendetlenül épült, a házak téglából és vályogból vannak, földszintesek, szalmafedelesek. A kereskedés (főleg fűszerek, tea, olaj, mustár, hagyma, gabona és dohány) az utóbbi időben emelkedett. Itt jött létre Oroszország és Kina közt 1858 máj. 16-án a szerződés, mely szerint Amur a határ, sőt e folyó alsó vidéke teljesen az oroszoké.

Aigyptos, Belos és Anchinoe fia, Danaos ikertestvére, Poseidon unokája, Egyiptom királya, ki a jóslat parancsára feláldozta leányát, Aganippe-t, hogy az országban dúló nagy szárazságnak elejét vegye. Lelkiismerete furdalván őt tette miatt, a Nilusba vetette magát, melyet róla A.-nak is neveznek. Több nőtől összesen 50 fia volt. L. még *Danaos.*

Aijukal, a mongolok egyik főbálványa. Három feje és tíz keze van. Mondják, némileg hasonlít Visnu ábrázolásaihoz.

Aiken (ejtsd ekn), az ugyanily nevű county székhelye és klimatikus gyógyhely D.-Karolina é.-amerikai államban vasút mellett, (1900) 3414 lak.

Aikin (ejtsd: ékn), 1. *Anna Laetitia,* angol írónő, l. *Barbauld.*— 2. *A., Lucy,* angol írónő, szül. 1781. nov. 6., megh. 1864 jan. 29. A. John írónak leánya. Az angol történelem és irodalom tanulmányozásával foglalkozott. Első műve a költői Epistles on Women (1810) nagy tetszést aratott. Későbbi munkái jobbadán Erzsébet, I. Jakab, I. Károly udvarából való Memoir-ok. Halála után jelentek meg: Memoirs, Miscellanies and Letters (1864) és Channinggel való levelezése (1874).

Aikinit (ásv.), l. *Patrinit.*

Aila, l. *Elana.*

Ailanthus *Desf.* (növ.), l. *Bálványfa* és *Díszfák.*

Ailianos (lat. *Aelianus),* görög hadtudományi író Trajanus császár korából. Fennmaradt munkája (kiadták Rüstow és Köchly Lipcsében 1855-ben a Rerum mil. script. II. köt.) Arrianos taktikus művével annyira rokontartalmú, hogy Köchly Arrianos művét csak az A.-é jobb kiadásának akarta tekinteni. Ezt, valamint A. *Claudiust* l. *Aelianus.*

Ailly (ejtsd: ailly), *Pierre d', (Petrus de Alliaco),* skolaszt. bölcsész, a párisi egyetem kancellárja, cambrai-i érsek és bibornok, a pápa követe Németországban; korában nagy tudományos és egyházi szerepet vitt, különösen sokat fáradozott a schisma megszüntetése körül. Szül. Compiègneben 1350., megh. 1420 és 25 közt. Filozófiai főművei a Petri de Alliaco quaestiones super IV. libb. Sententiarum. (1490) és Sermones et tractatus (1490). A nominalistákhoz számítható, kik közt nagy elmeélével kitünik. Érdekes, hogy habár az egyház s Aristoteles tekintélyét döntőnek ismeri el, filozófiai fejtegetéseiben mégis közel jár a szkepticizmushoz és szenzuálizmushoz. Kortársai elnevezték: Aquila Franciae-nek. V. ö. *Aubrelicque,* Le cardinal de P. d'A., Compiègne 1869.

Ailuropus (állat), a medvefélék családjába, a kismedve-félék *(Ailurinae)* alcsaládjába tartozó medve-nem. Egyetlen képviselője a nagyon ritka feketevállú medve *(Ailuropus melanoleucus* A. M. Edw.), melyet Kelet-Tibetben fedeztek fel s utóbb a Kuku-Nor hegységben is megtalálták. Orrától a farka hegyéig 1·5 m. hosszú; bundája tömött és fehérszinű, azonban szemét fekete gyűrű övezi, továbbá füle, farka hegye, elülső és hátsó végtagjai feketék s a vállán át széles fekete sáv húzódik. Életmódja még nem ismeretes.

Ailurus (állat), l. *Medvefélék.*

Aimable (franc.) a. m. szeretetreméltó, kedves.

Aimak, mongol néptörzs, amely a vele rokon hazarákkal együtt Herat és Kabul között nomadizál. Az A.-törzs Ny.-on él és szunnita. Nyelvük mongol dialektus perzsa szavakkal keverve. A törzs tagjai állattenyésztők és földmívelők; igen harciasak. Állítólag ama segélycsapatoknak utóda, amelyeket Mangku khán Hulagu khán segítségére India felé küldött. V. ö. *Vámbéry,* Vázlataim Közép-Ázsiából (Pest 1868).

Aimard (ejtsd: emár), *Gustave,* francia regényíró, szül. Párisban 1818 szept. 13., megh. 1883 jun. 20. Ifju korában Amerikába ment, hol éveket töltött a nyugati vad népek között; 1848-ban visszatért Párisba, honnan újabb nagy utazásokra indult s végre észleleteit és tapasztalatait regény-alakban tette közzé, amelyeknek tárgya Cooper elbeszéléseire emlékeztet. Ügyes elbeszélő modorával csakhamar nevet vívott ki magának. Számos regénye közül nevezetesebbek: Les trappeurs de l'Arkansas (1858); La Grande Flibuste (1860); Une Vendetta mexicaine (1866); Les scalpeurs blancs (2 köt. 1873); Cornelis d'Armor (2 köt. 1883). Magyar fordításban megjelent: *A vasfejü,* ford. Csiky Gergely (Bpest 1893 és 1898).

Aimatolit (ásv.), l. *Hematolit.*

Aimestry-mészkő, az angol felső szilur egyik emelete.

Aimoin (*Haimo,* lat. *Aimoinus*), 970 óta szerzetes Fleuryben. De gestis Francorum c. alatt sz. Benedek csodáiról szóló régibb munkához írt folytatást, amelyben a francia királyokról is szó esik; innen a címe.

Ain (arab) a. m. forrás.

Ain (ejtsd: eñ). 1. A Rhône jobboldali mellékfolyója Franciaországban, a Jurában ered 3·5 km.-rel DK.-re Nozeroy-tól s csaknem déli irányban keresztül folyik a Jura és Ain départementokon 190 km.-nyi hosszuságban, melyből 90 km. hajózható, s Lyon fölött 30 km.-el ömlik a Rhône-ba.

2. *A.*, département Franciaország DK.-i részében; a régi Burgundia hercegség D.-i részéből alkották és az A. folyóról nevezték el. Határai: Svájc, Haute-Savoie, Savoie, Isère, Rhône, Saône-et-Loire és Jura départementok. Területe 5826 km², lakóinak száma (1896) 345,856 (esik 1 km²-re 59), Arrondissement-jai Bourg-en-Bresse, Belley, Gex, Nantua és Trévoux. Székhelye Bourg-en-Bresse. V. ö. *Jarrin:* Geogr. de l'A. Bourg 1883.

Ain-Abessza, földmívelők telepe Constantine algériai département Serif arrondissementjában (1901) 5701 lak.

Ainalit (ásv.), tantaltartalmú (9% Ta_2O_5) ónérc az oxidok csoportjából; izomorf a kassziterittel, feketeszinű, üveg-gyémántfényű. Pennikoja-ról Somero-ban, Finnország.

Ain-Dzsidi, l. *Engedi.*

Aineias, 1. trójai hős, l. *Aeneas.*

2. *A., a taktikus,* hadtudományi író, valószinüleg ő volt az a hadvezér, ki az arkádiaiak élén Kr. e. 362. Mantineiánál győzött. Hypomnemata címen munkát írt a hadimesterségről, melynek egy érdekes töredéke (Poliorketikon, a. m. az ostromlásról) fennmaradt. Kiadta *Hercher* (Berlin 1870) és *Hug* (Leipz. 1874).

Ainemolo, *Vincenzo,* a legkitünőbb sziciliai festő a XVI. sz. elején, megh. 1552 után. Rómában tanult Rafaelnál s ennek stilusát sajátította el. Megemlítendők tőle a Keresztvitel és Menybemenetel a müncheni Pinakotékában, egy Madonna 1540-ből San-Domenicoban. Neki tulajdonítják a nápolyi Santa Maria Nuova-kolostorban levő Keresztvivő Krisztust is.

Ainesidemos, szkeptikus bölcsész, szül. Knossosban Kréta szigetén, valószinüleg a keresztény korszak I. sz.-ban. Alexandriában írt s tanított, de egyik műve sem maradt fenn, csak idézetek jutottak hozzánk műveiből. Főműve Pyrrhonion logoi s valószinüleg ebben fejtette ki híres kételkedését az okság törvényére vonatkozólag, mellyel megelőzte Hume-ot. Ő szedte rendszerbe a szkeptikus gondolkodást, ő tőle származik a szkeptikusok híres tíz tropusa (l. *Pyrrhon*).

Ainhum (néger szó, a. m. lefürészelni), Afrika egyes néger törzseinek betegsége. A láb kis ujjának tövén idült gyuladás következtében a bőr elkérgesedik, emiatt ugyanott mind mélyebbre terjedő barázda keletkezik s végül az ujj teljesen lefüződik és leválik, ami 3—15 év alatt következik be. A lefüződött ujj ezalatt alaktalan tömeggé válozik.

Ainmiller, *Max Emanuel,* német festő, az üvegfestészet helyreállítója, szül. Münchenben 1807 febr. 14., megh. u. o. 1870 dec. 8. Az építészetet és ornamentikát tanulmányozta, majd hajlamát követve, az üvegfestésre adta magát és azt a tökéletesség magas fokára emelte.

Működése főleg technikailag korszakalkotó. Fő művei a [illegible] dóm s a müncheni Aukirche [illegible], továbbá a kölni [illegible]ekesegyház néhány ablaka.

Ain Moularès [illegible] foszfátjáról ismeretes város Tuniszban néhány km.-nyire Algeria Ny-i határától 1000–1100 m magas hegyek [illegible] partján 250,000 tonna foszfátot termelnek, e bányaiak jobb értékesítése céljából építik A. felé Kairuanból a vasutat.

Ain Musa [illegible] forrás, melyet a hagyomány szerint Mózes fakasztott a sziklából, 18 km. DK.-re [illegible].

Aino v. [illegible] helyesen *Ainu* v. Jebisza (japán [illegible]) a m. barbár, vad, egy ős és valaha [illegible] népnek mintegy 25,000 lélekből álló maradványa, amely a japániak előtt Nippon szigetét lakta és e sziget birtokáért a betört japánokkal [illegible] éven át élet-halálra harcolt, míg végre a XVI. sz.-ban a japánok Jézó, valamint Száchálin-szigetre szoríttották; egy kis töredékük meg a kurili szigetláncra verődött. Az A.-k a legszőrösebb emberfajtákhoz tartoznak s így némely tudós az A.-k eme testsajátságát az emberiségnek szőrös ősöktől való leszármazásának a bizonyítására használta fel. Az A.-kat már a régi kinai történetírók is mint szőrös (maomin v. maozin) embereket említik. Ez a szőrösségük annyival feltűnőbb, mert szomszédaik, valamint Kelet-Ázsia népei (mongolok, kinaiak) éppen csupasz testükről nevezetesek. Az A.-k felette érdekes történetének és szokásainak leírását l. dr. *Török* Aurél: *Az ájnók. Egy ősi emberfajtáról Ázsia* [illegible] c. értekezésében (Budapesti Szemle 1889). A budapesti embertani múzeumban egy A. koponyáját őrzik, amelyet gróf Széchenyi Béla hozott magával keletázsiai útjából, l. erről dr. *Török, A Jézó szigetbeli ájnó koponyáról*; Gr. *Széchenyi* Béla, *Keletázsiai utazása tudományos eredményei* II. kötetében, (Budapest 1892.); *B. Balogh* Benedek, *Az ajnukról*, Néprajzi Értesítő, VIII. évf. 1907.

Aino, a Kalevala (l. o.) egyik nőalakja.

Aino nyelv, a mongol néptörzs nyelvei között ama csoporthoz tartozik, melyet gyűjtő névvel a *hyperboreai* nyelveknek neveznek s amelyekhez tartoznak: *a jenissei, jukagir, csukcso-kamcsadal, aino és az aleuto-eszkimó.*

Ain Semsz, l. *Beth Semes.*

Ainsworth (ejtsd: éinszuőrsz) 1. *William Harrison*, angol regényíró, szül. Manchesterben 1805 febr. 4., megh. 1882 jan. 3. Első regénye *Sir John* [illegible] (1826) Walter Scott dicséretét is kiérdemelte. Nagy sikert ért el főleg *Rookwood* (1834) és *Crichton* (1837) c. regényeivel és különösen *Jack Sheppard* (1839) c. tolvajtörténetével, amelyet szinpadra is vittek. A. nagy népszerűségét rémes és hátborzongató események érdekfeszítő előadásának köszönhette, amivel Eugène Suere emlékeztet. Értékesebbek történeti regényei: The Tower of London (1840), Guy Fawkes (1841), Windsor Castle (1844). St. James's or the Court of Queen Anne (1844), The Star Chamber (1854).

2. *A., William Francis*, angol orvos, geológus és utazó, az előbbinek unokatestvére, szül. Exeterben 1807 nov. 9., megh. 1896 nov. 27. Mint orvos 1827. Párisba ment s azután földtani szempontból átkutatta az Auvergnet és a Pyrenéusokat. Hazatérte után Edinburghban szerkesztette a *Journal of Natural and Geographical Science* c. folyóiratot. 1832—33. az angliai koleravész alatt e járványt tanulmányozta s munkát is írt róla. 1835. Chesney Eufrát-expediciójában vett részt s beutazta Kurdisztánt, a Taurust és Kis-Ázsiát, 1840. pedig újabb keleti útat tett Moszulon át. Utazásairól írt munkái: Researches in Babylonia, Assyria, etc. (London 1838); Travels in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldaea and Armenia (1842); Travels in the track of the 10,000 Greeks (1844 2 köt.), továbbá a Dorétól illusztrált Wanderings in every clime (London 1872).

Ain-Szalah, l. *Tuat.*

Ain-Szefra, algeriai város Oran tartományban, (1890) 16,163 lak. (csak 122 francia), vasúttal.

Aintâb (*Entab*), Sziriában Aleppótól 105 km.-rel északra a Szadzsur folyó s az aleppo-örményországi országút mellett. 43,150 örmény- és görög-keresztény, kurd és mohammedán lakosa gyapjat, pamutot, selymet, bőrt, kendőt, mézet és dohányt szolgáltat. A keresztesháborúk idején *Hamtab* néven ismerték, 1183. Szaladin, 1400. Timur foglalta el.

Aiolis, l. *Eolisz.*

Aiolok, a görög nép egyik főtörzse, melynek Aiolos volt a hérosza és külön nyelvjárás különböztette meg a többi görögöktől. Nevük Görögország különböző helyein tünik fel, de a törzs történeti jelentőségre csak Kisázsia partján, Lesbosban és Kymében emelkedett. Az A. városai Kisázsiában egy ideig külön szövetséget alkottak; Kroisos idejében Lydia, később a perzsák fenhatósága alatt állottak. A görög szabadságharcok egy ideig függetlenséghez juttatták őket, de az Antalkidas-féle béke (Kr. e. 387) ismét perzsa uralmat rótt rájuk. Nagy Sándor halála után Syria hatalmába kerültek s mivel később Mithridatesszel léptek szövetségre, Sulla a római *Asia* provinciába olvasztotta őket bele. Nyelvjárásukat illetőleg l. *Görög nyelv.* Az irodalomban az A. csak a régibb korszakokban szerepelnek. Nyelvjárásuk nyomai mutatkoznak a homerosi költeményekben; részük volt tehát az eposzi műfaj kifejlesztésében, a didaktikus eposznak pedig az aiol származású Hesiodos a megalapítója. A zene fejlesztésében is kiváltak; az aiol Lesbosból eredt Terpandros, a görög zene megalapítója, és Arion; ez a sziget volt hazája Alkaiosnak és Sapphónak, a melikus dalköltészet legkiválóbb költőinek. L. még *Eolisz.*

Aiolos (lat. *Aeolus*). 1. Hippotes fia, kit Zeus Aiolia szigetén a szelek őrizetével bízott meg. A bolyongó Odysseus egy hónapig nála tartózkodott s távozásakor a neki kedvezőtlen szeleket egy tömlőbe zárva kapta ajándékul, melyet azonban társai kiváncsiságból felnyitottak, mire a szelek a hajót ismét Aioliához vetették. A. ekkor Odysseust elutasította, mert az istenek nyilván nem szeretik. Későbbi mitosz szerint A. már a szelek királya, ilyennek írja le Vergilius is, szerinte a szeleket egy barlangban tartja bezárva, hazája pedig a Siciliától É.-ra fekvő Lipara vagy Strongyle szigete. — 2. A., Deukalion unokája, Hellen fia, Doros és

Xuthos testvére, a thessaliai Magnesia királya és a görög aiol törzs ősatyja. Nejétől, Enaretétől öt leánya és hét fia (Kretheus, Sisyphos, Athamas, Salmoneus, Deion, Magnes, Perieres) született, kik az aiol törzs terjeszkedésének a hősei.

Aion (lat. *Aeon)*, a görögöknél a végetlen időnek megszemélyesítése, Chronos fia. Ábrázolták oroszlánfővel, de emberi törzzsel és végtagokkal, mellén villámmal, kezében fáklyával és kulcscsal.

Air (franc., ejtsd: ēr), külszín, tekintély, magaviselet; a lovaglásban a lónak természetes tartása; a zenében l. *Ária.*

Aïr, hegyvidék a Szaharán az é. sz. 17 és 20° és a k. h. 7 és 10° közt. Átlagos magassága 650 m., de ÉD.-i irányú hatalmas hegyláncai 3000 m.-ig emelkednek. A szept. és okt. nagy esőzések a völgyekben dús növényzetet hoznak létre. Néhol búzát is termelnek, a bő legelők pedig sok tevét és zebrát táplálnak. Sok oroszlánja, sakálja, gazellája és vaddisznója van. Kevert vérű lakosai falvakban és szétszórt sátrakban laknak s állattenyésztéssel s bőr- és sókereskedéssel foglalkoznak. Fővárosa *Agadesz* (l. o.).

Aira *L.* (növ.), a pázsitfélék génusza, melynek 6 faja ismeretes. Különösen D.-Európában vannak elterjedve. Nálunk 2 faja él. Az *A. elegans* és *A. caryophyllea* fajt kultiválják, szárított bokrétához használják (hibásan *Agrostis elegans*-nak nevezik). — Az *A. caespitosa* értéktelen, kemény pázsit-fű, úgyszólván minden, de különösen tőzeges talajon; magvával gyakran a Poa magvakat, továbbá a tarackos tippan magvát hamisítják. Nagysága $2^1/_2$ mm.; felismerhető arról, hogy tövén szőrkoszorú van. — Az *A. flexuosa* (magyar neve sédbúza), száraz, terméketlen erdőtisztásokon, fenyvesekben növő kemény, sertealakú levelekkel biró gyom; mint takarmány teljesen értéktelen, legfeljebb juhok eszik meg. Magját többnyire az északnémetországi homokterületeken gyűjtik, s a magkereskedők az *úri zab* (Trisetum flavescen) hamisítására vásárolják össze. A mag toklászai veresbarnák, míg az úri zabéi fénylő fehérek, továbbá az A. magja nagyobb és nehezebb, mint az úri zabé; további különbség még az, hogy az A. flex. szálkája a toklász tövéből, míg az úri zabé annak középtájából nő ki. L. *Trisetum.*

Airavati, a Ravi folyó szanszkrit neve, l. *Indus.*

Aird (ejtsd: érd), *Thomas,* skót költő és író, szül 1802 aug. 28., megh. 1876 ápr. 25. Edinburgban tanult s kiadta az ottani Weekly Journal-t, 1835—1863. pedig szerkesztette a Dumfries Heraldot. Költeményein (Poetical Works, 1878, 5. kiad.) kivül nevezetesebbek a skót életből vett elbeszélései: The old bachelor in the old Scottish village (1845 és 1857).

Airdrie (ejtsd: erdri), város a skótországi Lanark grófságban, keletre Glasgowtól, (1901) 22,288 lak. Vasércekben gazdag szénvidék közepén fekszik, s ennek köszöni virágzását. Bányászaton kivül pamutszövéssel és papirgyártással is foglalkozik lakossága.

Aire (ejtsd: ēr), 1. *A.-sur-l'Adour* járási székhely Landes francia départementban az Adour és vasút mellett, 2657 lak.; egykoron II. Alarik gót királynak volt székhelye; — 2. *A.-sur-Lys,* járási székhely Pas de Calais départementban, a Lys mellett, (1906) 8000 lak., gyapjuszövőkkel, sör-, faience-gyártással és olajkészítéssel. Szt. Péterről elnevezett székesegyháza a XV—XVI. sz.-ból való.

Airol (bázikus galluszsavas jód-bizmut). Szürke, íztelen és szagtalan por; mint a jodoform pótszerét hintőporul alkalmazzák.

Airolo, falu Tessin svájci kanton Livinen kerületében, a Szt.-Gotthard-vasút D.-i bejáratánál 1179 m. magasan, a Ticino partján, (1900) 1632 lak. Sok turista keresi föl. 1799. az oroszok és franciák közti csatában Szuvarov kivívta az utat a Szt.-Gotthardon keresztül. 1898. hegyomlás egy részét romba döntötte.

Airy (ejtsd: éri), *George Biddell,* angol csillagász, Astronomer Royal, azaz a greenwichi csillag. intézet igazgatója, szül. 1801 jul. 27., megh. 1892 jan. 2. Mielőtt 1836. Greenwichbe hivták, a cambridgei egyetemen a fizika és matematika tanára volt. Mint Astronomer Royal az 1750 óta felhalmozódott észleléseket átdolgoztatta és Reductions of observations of the moon (London 1848, 2 kötet) cím alatt kiadta. A Harton-bányában tett ingamérések alapján a Föld közepes sűrűségét határozta meg (l. *Föld sűrűsége*). 1871—73. a londoni Royal Society elnöke volt. Főbb művei: Catalogue of 2156 stars (1889); Six lectures on astronomy (1881); Tracts on physical astronomy (4. ed. 1858); Algebraical and numerical theory of errors of observations (2. ed. 1875); On the undulatory theory of optics (2. ed. 1877); Atmospheric chromatic dispersion, as affecting telescopic observation, and on the mode of correcting it. (1869); Sound and atmospheric vibrations (2. ed. 1871); Treatise on magnetism (1871).

Ais, a ♯ által felemelt *A* hang. Ais-moll hangsor, l. *Hangsorok.*

Aisa *(Ájisa)*, Abu-Bekr leánya, Mohammed próféta felesége. Elkisérte férjét hadjárataiban s mint legkedvesebb neje nagy befolyásra tett szert. Az iszlám híveinek első pártküzdelmeiben Alinak, Mohammed vejének ellenfeleihez szegődött. 632. nagy része volt abban, hogy a próféta utódjául nem Ali, hanem atyja, Abu-Bekr ismertetett el. De Oszmán erőszakos halála után Ali mégis csak kalifa lett 656. Aisa ezúttal is küzdött ellene, seregeit azonban Basszóránál az ú. n. teve-csatában megverték, Aisát foglyul ejtették és Medinába vitték. Meghalt 680.; a próféta mellé temették. L. *Mohammed.*

Aisance (franc., ejtsd: ezañsz) a. m. könnyüség, jólét; *cabinet d'aisances,* árnyékszék.

Aischines (lat. *Aeschines)*, 1. görög szónok, Demosthenes hirhedt ellenfele. Kr. e. 389., Athénben, alacsony sorsú szülőktől született. Sokáig mint harmadik szinész («tritagonista») és irnok kereste meg kenyerét, majd 356. szónoki pályára lépett. 347-ben Demosthenesszel együtt tagja volt a makedoni Philipposhoz indított követségeknek; ott magát behálóztatva, az Athén ellen ármánykodó király hívévé szegődött. Ezért Demosthenes és Timarchos hazaárulással vádolták, de ő viszonváddal késleltette a tárgyalást s szavazattöbbséggel végre is fölmentést nyert. Mint a makedoni párt főembere, elég jelentős szerepet játszott Athén-

[illegible] nem is tudta megakadályozni, hogy Demosthenest Ktesiphon indítványa értelmében arany koszorúval ki ne tüntessék. Ki hazafiui érdemeit Demosthenes a «Koszorúról» szóló híres beszédében végleg megsemmisítette. A önkéntes számkivetésbe Rhodus szigetére ment, ahol szónoki iskolát alapított. Meghalt Samos szigetén 314. Három beszéde maradt reánk: Timarchos ellen, A követség ügyében és Ktesiphon ellen. A három beszédet a régiek a három Charis (Gratiák) nevével jelölték. Becses emlékei az attikai ékesszólásnak. Kiadták Schultz (Leipz. 1865), Weidner (Leipz. 1872). A nevét viselő 12 levél (Hercher, Epistolographi Graeci, Paris 1873) hamisítvány. V. ö. *Castets*, Eschine (Paris 1875); *Blass*, Die attische Beredsamkeit (Leipz. 1898); *Gyomlay* Gy., Demosthenes beszédei II. köt. bevezetése (Budapest 1896); A. *Baegel*, Rivalité d'Eschine et Démosthène (Paris 1891). *Frank*, [illegible] 1896 és *Drerup* 1904.

2. A. a szókratikus, Sokrates egyik leghívebb tanítványa, Platonnak kortársa Kr. e. 404 táján, Sokrates halála után Syrakusában, az ifjabb Dionysos udvarában élt. Hét párbeszédet írt Sokratesről, melyekben nagy szeretettel híven rajzolta mesterét, de csak egy pár töredék maradt fenn belőlük. V. ö. *Hermann*, De Aeschinis Socratici reliquiis (Göttingen 1850).

Aischylos (lat. *Aeschylus*), a három hírneves görög tragédiaköltő közt korban és a tragikus fenség kifejezésében első. Született Kr. e. 525. Eleusisban, egy attikai községben, ősrégi nemes családból. Részt vett a perzsák ellen vívott harcokban. 30 éves korában lépett fel a drámai versenyeken, de első diadalát csak 40 éves korában aratta. Élete folyása ismeretlen. Többször időzött Hieron, syrakusai kényúr udvarában és Siciliában, Gelában halt is meg Kr. e. 456. Az athéniek Dionysos szinházában érczszobrot állítottak emlékére. Legalább 72 drámát írt, de reánk csak hét jutott: 1. *Oltalomkeresők*. Danaos 50 leánya Argosban talál menedéket Aigyptos 50 fia ellen, kik őket házasságra akarják kényszeríteni. Egy elveszett trilogiának első része. 2. *Perzsák*. A salamisi tengeri győzelemnek dramatizált himnusza. 3. *A hét Thebavívó* (egy elveszett trilogia 3-ik része): A trónjáról elűzött Polyneikes hat más vezérrel ostromolja Thebát s testvérével viadalra szállva mindketten elesnek. 4. *A leláncolt Prometheus* (egy elveszett trilogia első része): Zeus a Kaukázushoz láncoltatja a hatalmával dacoló Prometheust. 5., 6., 7. Az *Oresteia*, teljesen fennmaradt trilogia három részben: *Agamemnon*, *Sìri áldozat*, *Eumenisek*. Az elsőben a hűtlen Klytaimnestra megöli a trójai háborúból dicsőségesen megtérő férjét, Agamemnont. A másodikban Orestes szörnyű boszút áll atyja haláláért; s a harmadikban az Areiopagos előtt Athene istennő pártfogására megnyeri a fölmentő ítéletet. E híres trilogia (az egyetlen, mely az ókorból fenmaradt) nagy diadalt aratott 458. s e diadal napjainkban Európa legelső szinpadjain ismétlődött. A. a tragédia atyja. Gondolatai nagyszerűek, képei merészek, verselése művészi, nyelve hatalmas. Fő erkölcsi alapelve, hogy a bűnnek bünhődnie kell s nemcsak a tettet kell nézni, hanem a tett indító okát is. Az istenség mindent a legjobban intéz s minden emberi szertelenséget, gőgöt (hybris) megbüntet. A végzet nem zárja ki az erkölcsi szabadságot. Igazi vates: nagy költő és nagy tanító.

Irodalom. Fő kiadása Wecklein-től (Berlin 1885 és Athén 1891). Német fordítói: Voss, Minkwitz, Hartung, Donner, Droysen, Wilamowitz-Moellendorf (legkiválóbb Oresteia fordító), Bruch, Todt stb. Prometheust magyarra fordították Verseghy Ferenc (Buda 1792) és Zilahi Károly (Pest 1861). Az Oresteia pályanyertes műfordítását adta Csengeri János (Budapest 1894, Kisf. Társ.), majd az Akadémia megbízásából mind a hét darabot (Budapest 1903). V. ö.: Télfy Iván, Aeschylos életének és műveinek ismertetése, Budapest 1876., Akad. ért.), Schneller István, A vallás erkölcsi nézetei Oresteiája alapján (Athenaeum 1893); Péterfy Jenő, A három görög tragikus (Budapesti Sz. 1898 és összes dolgozatai közt). A. tropusairól Pecz Vilmos írt magyar és német munkát.

Aisne (ejtsd: én, lat. *Axona)*, 1. a Szajnába torkoló Oise baloldali mellékfolyója, az Argonne-erdőben ered, Compiègne fölött torkol. — 2. *A.*, département É.-i Franciaországban az ugyanily nevű folyóról Belgium, Nord, Ardennes, Marne, Seine-et-Marne, Oise és Somme départementok közt 7427 km² területtel, (1906) 534,495 lak. Arrondissementjai: Château-Thierry, Laon, Saint-Quentin, Soissons és Vervins. Fővárosa Laon. V. ö.: *Matton*, Dictionnaire topographique du dép. de l'A. (Laon 1871).

Aisopos (lat. *Aesopus)*, az állatmese atyja, Kr. e. 600 táján. Élete körülményei meseszerűek. A hézagos hagyományból a középkorban egész regényt gyúrtak (állítólag Maximus Planudes XIV. sz.-beli konstantinápolyi szerzetes. Kiadta Eberhard, Fabulae Romanenses, Leipz. 1872). Rabszolgasorból, állítólag Kroisos lydiai király követévé lett. Az Delphibe küldötte jóslatért, ahol egy ezüst tálcának elorzása v. gúnyos megjegyzései miatt a felbőszült papok a Hyampia sziklájáról letaszították. Későbbi koholmány az is, hogy idomtalan, púpos bohócalak volt. Ő nem feltalálója a mesének, csak formálója. «Mythos»-ai szájról-szájra jártak, s Sokrates a börtönben ilyen meséket foglalt versbe. Az első írásba foglalt gyűjtemény Demetrius Phalereustól származott (Kr. e. 300) 10 könyvben; majd a költő Babrios (l. e.) verselte meg őket choriambusokban. Később ezeket ismét prózára bontották. A ránk maradt gyűjtemény 423 mesét tartalmaz. Teljes kiadása *Halm*-tól (Leipz. 1884). Magyarra fordította *Szabó* István (Pest 1846). Régi magyar fordítások *Pesti* Gábortól (Bécs 1536), *Heltai* Gáspártól (Németújvár 1593), *Pétzely* Józseftől (Győr 1788). Heltai fordítását hű másolatban közzé tette *Imre* Lajos (Régi magyar Könyvesház 1897, 4. füzet). V. ö. *Szász* K., Bp. Szemle, 1874. 5.; *Keller*, Untersuchungen über die Geschichte der griech. Fabel (Leipz. 1862). *Barcsa* János, A római mese, Phil. Közl. 1897.

Aïssé, *Mademoiselle A.*, a XVIII. századnak egyik legvonzóbb és legköltőibb alakja. Szül. 1694., megh. Párisban, 1733 márc. 13. A cserkeszek hazájából került Konstantinápolyba a rabszolga-vásárra. Ferriol gróf, Franciaország követe a konstantinápolyi piacon látta, megvette s magával vitte Párisba, hol gondosan fölneveltette. Szépség és szellem, szerénység és nemes gondolkodás által tünt ki. Megfordult Páris legelőkelőbb köreiben s korának legnevesebb embereivel állott összeköttetésben. Az uralkodó ostromlásainak állhatatosan ellenállott, s visszautasítá Chevalier d'Aydée

kezét, kit őszintén szeretett, mert nem tartotta magát méltónak hozzá. Calandrini kisasszonyhoz intézett levelei Voltaire jegyzeteivel jelentek meg 1787. és utóbb Ravenel kiadásában 1846. V. ö.: *Courteault*, Une idylle au XVIII. siècle (Mâcon 1900).

Aisszánok, fanatikus mohammedánus, szekta Marokkóban; vallásos extázisuk állítólag megsebezhetetlenné teszi őket. Valóságban szédelgők, akik magukat az asszasszinok utódainak tartják.

Aisszor, körülbelül 150,000 főből álló néptörzs, amelynek tagjai Perzsiában, Kurdisztánban és Transzkaukáziában élnek.

Aistulf *(Astolf)*, 749—756-ig longobárd király, ki elődeinek példájára szintén Olaszország és nevezetesen Róma városának birtokára vágyódott. 751. elfoglalta Ravennát és Rómát fenyegette. III. István pápa ekkor Pippin frank királyhoz fordult, ki igéretéhez képest hadával átsietett az Alpokon és Páviában arra az igéretre kötelezte A.-t, hogy az egyházi birtokot többé nem bántja (755). Midőn A. ennek dacára megint Róma alatt termett, Pippin 756. másodizben legyőzte és a meghódított tartományok visszaadására kötelezte.

Ait., növénynevek mellett William *Aiton* nevének rövidítése.

Aither *(Aether)*, a görögök kosmogoniájában és theogoniájában az éter, vagyis a felső, tiszta levegő-ég isteni személyesítése. Hesiodos teogoniájában A. az Erebos és Nyx (éjjel) fiaként s Hemera (nappal) fivéreként fordul elő, ellenben Zeusszal v. Uranosszal is identifikálják s mint ilyent a Föld férjének tartották.

Aithra *(Aethra)*, Pittheus leánya, Aigeus neje, Theseus anyja. Az elrablott Helenát Theseus A. gondjaira bizta; midőn Helenát a Dioskurok Spartába vitték, A. is rabnőül odakerült. Helenával elment Trójába is, s csak a város bevétele után szabadult ki rabságából.

Aithurus (állat), a remete kolibrik (Phaëthorninae) alcsaládjába tartozó kolibri-nem. Legismertebb képviselője a Ny.-Indiában élő *A. polytmus.*

Aitken porszámlálója, l. *Levegő.*

Aitolok, görög néptörzs, mely Hellasnak Akarnania és Tesszália között fekvő földjén lakott s magát Aitolostól, Endymion fiától származtatta, ki a kurétákat (előbb *Hyantes*) a róla nevezett Aitoliából kiűzte, l. *Etolia.*

Aitolos *(Aetolus)* Endymionnak Elisztől való fia, az etoliaiak (aitolok) regebeli ősapja. Egy általa elkövetett gyilkosság miatt kivándorolt a kuréták földjére, amelyet aztán Etoliának neveztek.

Aiton (ejtsd: ét'n), *William*, ang. botanikus, szül. Hamiltonban Skótországban 1731., megh. Kewban 1793 febr. 1. 1759-ben a londoni (Kew) növénykert igazgatója lett, melyet a világ leggazdagabb kertjei sorába emelt. Legnevezetesebb munkája a Hortus Kewensis (London 1789, 3. köt. képekkel, a 2. kiadást 1810—13 fia és utódja, William Townsend A. rendezte sajtó alá). 6000, kiváltképen külföldi növényt ismertetet, köztük 14 az új nem és majdnem 500 az új faj.

Aitonia *Thunb.* (növ.), l. *Carruthia.*

Aitzema, *Lieuwe van*, hollandi történetíró, szül. Dokkumban, Frieslandban, 1600 nov. 19., megh. Haagában 1669 febr. 23. Korának legfontosabb okmányait összegyűjtötte s magyarázatokkal látta el. Saken van staat en oorlogh, in ende omtrent de vereenigde Nederlanden (Haag 1655—75, 15 köt.; 1669—72, 7 köt.) c. műve tehát a németalföldi történetnek legérdekesebb és legfontosabb forrása, még pedig Németalföld történetének legfényesebb (1621—68) korszakára nézve.

Aix (ejtsd: ész), 1. *A. (-en Provence)*, az ugyanily nevű arrondissementnak, a régi Provencenak és érseknek székhelye, vasút mellett Bouches du Rhône départementban, (1906) 28,116 lak., olajkészítéssel, kalap- és tésztagyártással, élénk kereskedéssel, melynek főtárgyai: olaj, bor, kalap, tésztanemüek és gyümölcs. A várost egy főút, a gyönyörű Cours két részre osztja. Van teol., jogi és bölcsészeti fakultása, tudom. akadémiája (1100 óta), liceuma, könyvtára, művészeti és ipariskolája, három remek szökőkútja stb. A régiségtárban őrzik az Entremontnál talált legrégibb gall domborműveket és sok római és keresztény emléket az első századokból. A város nevezetesebb épületei: a régi St. Sauveur székesegyház a XI. sz.-ból, az 1231-i gót st. Jean de Malte templom a provencei grófoknak 1828. renovált siremlékeivel, az 1831. befejezett igazságügyi palota, a városháza. Hőforrásai (35° C.) tiszták és átlátszók, csaknem teljesen szagtalanok, de kissé kesernyések. A.-t. Kr. e. 123. alapította Caius Sextius Calvinus prokonzul s ásványforrásai miatt Aquae Sextiae, majd Colonia Julia Aquensis Augusta nevet nyert. Az A. és Arles közti síkon verte meg Marius Kr. e. 102. a teutonokat és ambronokat. A középkorban a troubadourok találkozóhelye volt.

2. *A.-les-Bains*, város Savoie francia départementban, 12 km.-nyire É.-ra Chambéry-től, széles völgyben vasút mellett, (1906) 8679 lak. Már a római császárok idejében keresett fürdő volt Aquae Gratianae vagy A. Domitianae néven. A számos ó-kori maradvány között van Campanus íve, melyet L. Pompeius Campanus épitett a III. v. IV. sz.-ban családja siremlékeül és egy ión Dianatemplom romjai. Városházán nevezetes múzeuma s könyvtára van. A múzeumban főként a tengerből kihalászott régiségeket őrzik. A város keleti részén vannak A. kénes forrásai (45°). A két forrás naponként 45,000 hl. vizet ad, melyet csúzbántalmak s bőrbetegségek ellen használnak jól berendezett fürdőhelyiségekben. Fürdővendégeinek száma évenként meghaladja a tizenkétezeret. A fürdőházat III. Viktor Amadeus 1879—83. építtette; újraépítették s megbővitették 1857—70. V. ö. A. Guido publié par la Société médical d'A. (Páris 1900).

Aix, *Ile d'* (ejtsd: il dé), sziget a Gascognei-öbölben, a Charente torkolatától ÉNy.-ra, 193 ha. területtel, erőditményekkel, világító toronnyal, 400 jobbára halász lak. 1815 jul. 15-én itt adta meg magát az angoloknak I. Napoleon. V. ö. *Garnier* E., L'ile d'Aix, (Tebes 1910).

Aix-la-Chapelle, *Aachen* (l. o.) francia neve.

Aizanoi *(Azani)*, ó-görög város Frigiában, a mostani Kutahiától DNy.-ra feküdt. Romjai közt a mai Csaudar-Hisszárnál az ion-stilusú Zeus-templom tünik ki.

Aizelin (ejtsd: eszlen) *Eugène*, francia szobrász, szül. Párisban 1821, megh. 1902. Ramey és Dumont tanítványa. Első műve 1852. volt kiállítva a párisi szalonban. Legismertebb művei: Idill (Páris, Louvre), Desforges síremléke a Père Lachaise temetőben (1874), Orfeus az alvilágban (1876, [illegible] muzeum), Íjász (Páris, Hôtel de Ville), Hagár és Izmael (1889), Judith (1890, Páris, Luxembourg muzeum).

Aizoaceae (növ.), a Centrospermae sorozatához tartozó család, melynek 600-at meghaladó faja szubtropikus és tropikus tájak és különösen Afrika száraz, sziklás termőhelyeit kedveli. Egyes génuszai, mint pl. különösen *Mesembrianthemum* (l. o.), kertészetileg fontosak.

Aizoon (növ.), az *Aizoaceae* család génusza, melynek 10 faja van elterjedve tropikus és subtropikus tájakon.

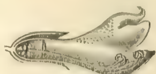
Aj, kisk. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, (1900) 507 magyar lak. Ismeretes szép völgyéről (l. *Áji völgy*). U. p. és u. t. Torna.

Aja (ol.), l. [illegible]

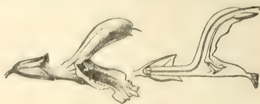
Ajaccio (ejtsd: ajaccsó), *fővárosa* Korzika szigetének, a francia Corse departementnak és A. kantonnak, megerősített kikötőhely, Korzika Ny.-i partján, termékeny síkságon (Campo d'Oro, v. aranyliget) vasút mellett, (1906) 22,264 lak. A. székhelye egy püspöknek (a VI. sz. óta), kereskedelmi törvényszéknek. Ott van Bonapartenak 1850-ben felállított márványszobra, a Napoléon-család emlékszobra (l. Napoléon lovon, körüle négy fivére), szép székesegyház (1585-ből), I. Napoleon anyjának és Fesch bíbornoknak síremlékével, Napoleon szülőháza a Laetitia-téren márványtáblával és azon korbeli butorokkal, politechnikum, könyvtár stb. A lakosok hajóépítéssel, szardella-halászattal korall-gyűjtéssel, szivar- és tésztagyártással foglalkoznak. A jó kikötő által közvetített kereskedelem tárgyai: hal, gyümölcs, bor, olaj, bőr, sajt, fa és viasz. Kedvező fekvése miatt igen látogatott téli gyógyhelye a mellbetegeknek. A. szülővárosa a Nagy Napoléonnak és testvéreinek. V. ö. *Láng*, A. (Wien 1894).

Ajak *(labium)*, 1. valamely testnyílás megvastagodott széle. Igy ajkai vannak a szájnyílásnak *(l. Arc)*, a szeméremrésnek *(l. Nemiszervek)*, a méh nyílásának *(l. Méh)*, stb. Ajkai lehetnek valamely sebnek is.

2. *A. növénytani értelemben.* Midőn valamely csöves növényszerv, leginkább a kehely és a szirom, úgy van két részre behasítva, hogy az egymással átellenben levő (többnyire különalakú) két rész, alsó és felső A.-hoz hasonlít (l. az *1.* és *2. ábrát*). Az ilyen szervet *A.-os*-nak, a szerv felső részét *felső* A.-nak (labium superius), alsó részét pedig *alsó* A.-nak (l. inferius) mondjuk. *A.-os* a virág kelyhe, például a kakukfűé, vagy a szirma, például a *Lamiumé* és a *Loniceráé*, vagy A.-os ugyanannak a virágnak a kelyhe is, a szirma is, nevezetesen sok A.-os virágú növényé, például a zsályáé. Az ajakon gyakrabban még kisebb metszetek is vannak, pl. az A.-os növények kelyhének a felső A.-a gyakrabban háromfogú vagy három metszetű, alsó A.-a pedig kétmetszetű ($\frac{3}{2}$); a szirom felső A.-a ellenben gyakran két-, az alsó hárommetszetű ($\frac{2}{3}$). A pillangós virágú növények között is van génusz (Cytisus, Sarothamnus) $\frac{2}{3}$ metszetű A.-os kehellyel. Némelykor a csöves szirom felfelé féloldaluan, nyelv alakura fejlődik, mint pl. a fészkesek sugárvirága. Ezt is szokás *A.-os*-nak nevezni (*egyajaku* szirom), de ez helyesebben *nyelvalakú* virág. Az igazi A.-os növények között (melyeknek *kétajaku* szirma van) az *Ajuga* meg a *Teucrium* látszólag egyajaku, mert az *Ajuga* szirmának felső A.-a csak picike, a *Teucriumé* pedig végig van hasítva, azért úgy látszik, mintha az alsó A.-hoz tartoznék ($\frac{0}{5}$). A kétajaku szirom v. *nyitottajkú* (ásító v. szájatátott Diószegi sz.) *corolla ringens*, midőn a két A. egymástól észrevehetően eltávolodik. Ezek az igazi *A.-osak* v. *A.-os növények (Labiatae).* Ezeknek a felső A.-a gyakran *boltozatos* v. *sisakalaku* (labium fornicatum seu l. galeatum). Ha a felső A. az alsón v. az alsó A. inyén (palatum) nyugszik, a torka el van zárva, a szirmot *csukottajkúnak* (*corolla personata*) nevezzük. Ilyen pl. a gyujtoványé. Ezeknek a virága a tátogató. L. még *Ajakosak.*

1. ábra. Leonurus virága.

2. ábra. A zsálya virága.

Ajak, kisk. Szabolcsvm. kisvárdai jár.-ban, (1900) 1876 magyar lak.; ref. temploma átmeneti korú (1330). Póstahivatal; u. t. Kisvárda.

Ajakállás (fr. *embouchure)* alatt értjük az ajak helyzetét, amikor meg kell szólaltatni olyan fuvóhangszereket, melyeknek fuvókáját a játszó nem veszi a szájába, hanem a száj elé tartja. Különböző hangszereknél és különböző magasságú hangoknál különböző az A.

Ajakhangok, azok a hangok, amelyeknek kiejtésekor az ajak is működik. Ilyenek a mássalhangzók közül *m, b, p, v, f*, a magánhangzók közül *a, o, u, ö, ü (ó, ú, ő, ű)*. Rendesen az előbbieket nevezik ajakhangoknak, az utóbbiakat pedig ajakműködéssel ejtett magánhangzóknak. L. *Magánhangzók, Mássalhangzók.*

Ajakilleszkedés, a magyar hangtanban az a hangváltozás, mely szerint az ajakhangú *ö, ü (ő ű)* hangok után a nem-ajakhangú *ë* hang ajakhangú ö-vé illeszkedik. Péld. valaha azt mondták *öt-szër, több-szër*, ma *ötször, többször*. Igy *tűzhöz* (de *vízhëz*), *gyűrűtök* (de *vetéstëk*), *főztök, süttök* (de *ësztëk, visztëk*).

Ajakír, l. *Ajakzsír.*

Ajakosak *(Labiatae,* növ.) a forrtszirmu növények *Tubiflorae* sorozatának (Csövesviráguak) egyik családja. Többnyire évelő, illatozó füvek vagy félcserjék, ritkábban cserjék. Levelük átellenes vagy keresztesen átellenes, ritkábban örvös; száruk gyakran négyszögletes. Testüket részben vagy egészen illanó olajat elválasztó mirigyek vagy mirigyszőrök borítják. Virágjuk hímnős, több-

nyire zygomorph és ajakos. Kelyhe maradandó, többnyire kétajakú. A szirom csőalakú, kiszélesedő torkú, leggyakrabban kétajakú. A hímek számának, a virág alapterve szerint, ötnek kellene lenni, de a hátulsó rendesen nem fejlődik ki, sőt a rendes négy hím közül is a két felsőbb néha satnya marad, virágport nem tartalmaz. (Salvia, Rosmarinus, Lycopus, stb. *kéthímes A.).* A 4 porzós hím ritkábban csaknem egyenlőhosszú (Mentha), gyakrabban a két alsó hosszabb *(kétfőbbhímes, Didynamia, stamina didynama).* A Nepetáknak a két felsőbb hímje szokott a hosszabb lenni. A porzószálak a párta csövéhez nőnek, s vagy párhuzamosan vannak a felső ajak sisakjában, vagy széthajolva a virágból kinyúlnak. A magház felső állású, két levélből alakul, eredetileg kétrekeszű, de mind a két rekesz, igen korán, még kettőre oszlik; felfelé mind a négy boltozatosan fejlődik, úgy hogy a magház négymetszetűnek látszik, s a bibeszál a keresztmetszés aljáról nő ki. Mindegyik rekeszben egy-egy visszafordult (anatrop) magkezdemény van. A termés hosszában négy száraz makkocskára hasad, mindegyikben egy-egy mag van. Az egész föld kerekségén elszórt ajakosaknak megközelítőleg 3000 faja s mintegy 150 génusza van. Nagyobb részök a mérsékelt éghajlat melegebb vidékein, kivált az Ó-világ északi félgömbjén, különösen a Földközi-tenger mellékén van elterjedve. *(Schouw,* dán növénygeográfus, ezt a vidéket az A. és szegfűfélék országának nevezte). A hideg éghajlat alatt csaknem egészen hiányzanak. A nyirkos termőhelyet csak kevés génusza kedveli, így: *Lycopus, Scutellaria.* Az *A.* számos faját termesztik s gyűjtik. Így konyhakerti fűszer a majoránna, Thymus vulgaris (kakukfű), zsálya, izsóp, levendula, borsika, menta, Melissa, szép vagy jószagú kerti virág a Salvia, rozmaring, bazsalikom, Dracocephalum; házi orvosságnak gyűjtik a tisztesfűvet, pemetefűvet, kakukfűvet stb. A Kinában növő *Pogostemon Patschouli* illatszert szolgáltat, a Glechoma hederacea fiatal levelét pedig petrezselyem helyett használják. Az A. között mérges növény nincs. V. ö. Briquet, Labiatae, Engler-Prantl, Die Nat.-Pflanzenfamilien.

Ajakoshal-félék *(Labridae,* állat), a forrt-garatcsontú csontoshalak *(Pharyngognathi)* egyik fajokban gazdag családja. Termetük általában a sügérére emlékeztet, pikkelyzetüket símaszélű, kerek pikkelyek alkotják. A család nevét a szembetünően vastag, húsos ajaktól vette. Fogazata erős; tompa, keresztalakú fogakból vagy harántlemezekből áll. Felső sörényúszója nagyon nagy; hátsó páros úszószárnya közvetetlenül a mellső páros úszószárny mögött foglal helyet. 400-nál több ismert faja a forró- és mérsékelt-övi tengerekben, kizárólag a part közelében él. Színpompa, élénkség és kecses mozdulatok dolgában csak a korallszirti halak vetekedhetnek velök. Húsukat egyes helyeken — miként már a régi görögök is — nagyra becsülik, másutt puhasága miatt megvetik. Legismertebb fajai: *a közönséges A. (L. mixtus* L.) és az ennél valamivel nagyobb *foltos ajakoshal (L. maculatus* Bl. Günther). Az előbbi 30—35 cm. hosszú; a nőstény kisebb a hímnél, mely szinezet dolgában is eltér a nősténytől. A hím vörösesbarna alapszínét pompás kékszínű hosszanti pászták díszítik, melyek rendesen oly szélesek, hogy a kék lesz az uralkodó szín; hasa és kék szegélyű úszószárnyai narancssárgák. A nőstény világos vörös, fején és úszószárnyain világos kék mustrázattal. A foltos ajakoshalnak világos és sötétebb színű félesége van. Különösen pompás színű a sötétebb színű változata, melyet azért akváriumokban gyakran tartanak. Ennek alapszíne zöld kékes csillogással, nagyobb pikkelyei keskeny narancssárga széllel vannak beszegve; felső sörényúszója szabályszerüen váltakozó sárga, barna és kék foltokkal van díszítve.

Ajakos növények, l. *Ajakosak.*

Ajak-pecek, parafakönnyű fából csinált kisebb-nagyobb korong, mit egyes délamerikai indián néptörzsek, nevezetesen az abipónok, botokudok, a szuja és toba törzsbeliek az alsó ajkukba, néha a fülök cimpájába beékelve hordanak. Az olyan A., amilyet az indusok *nigakoko*-nak neveznek, csinosan készített fakorong, 7—10 cm. átmérővel; a felső felületét rendesen vörösre, az alsót fehérre mázolják, s erre fekete köröket vagy rozettákat festenek. Már kora gyermekségében kifúrják az újszülött ajakát s ilyen egészen apró pecket illesztenek bele. A pecket időnkint folyton nagyobbítják, minek a hatása, hogy az alsó ajak vízszintes helyzetbe kerül és viselőjének kihullanak az alsó metszőfogai s a beszéde megváltozik. Schweinfurth a vitu-maganya- és luba-négereknél is megtalálta az A.-et, csakhogy nem fából, hanem kvarcból vagy elefántcsontból állott.

Ajakrák, l. *Rák.*

Ajaksípok. Az orgonánál a csengő anyagot a sípok képezik. Megkülönböztetünk *ajak-* és *nyelv*sípokat (l. o.). A sípok legnagyobbikának C_2, a hossza 10·089 m., egyszersmind a legmélyebb hangot is adja másodpercenkint 16 rezgéssel; a legkisebbnek C^6, a hossza 0·014 m. és a legmagasabb hangot adja 7732 rezgéssel. Minden ajaksíp (l. az *ábrát*) áll a lábból, a magból és a testből; a láb két részből alakul, t. i. a fuvókából, *(a)* mely a síptalpba mélyed s a szelet vezeti, és a széltartóból, melyet a síp feneke és a mag közti tér alkot, ehhez csavarokkal van oda szorítva a síp feje. A sípfej és tető alsó vége között van a *metszés* (száj) *b* s e felett az *ajak* (Labial) *c*; a nyíláson kitóduló szél az ajak élére ütődik, a légáram rezgésbe jő és ezáltal létrejön a hang. A folytatólag, a síp belsejében áthúzódó lég a test méretei — terjedelme, hosszúsága — szerint adja meg az alaphangot és a mellékhangokat. Az ónsípoknál a lényeges részek ugyanazok, csakhogy a nagyobb sípok vastagabb ónból, fából és fémből készülnek; a rájuk nehezedő önsúly, de kiváltképen a nagymennyiségű légáramlat megköveteli a kemény falakat, hogy a síp tiszta, tömör hangot adjon. Gyenge falazat nem

Nyitott fasíp. *a* fuvóka, *b* metszet, *c* ajak, *d* síptest.

[illegible] a [illegible]nak, és [illegible] [illegible] hangot ad. A síp laba tölcsér alakú, a [illegible] ajkhoz [illegible] erős lemezből áll, mely a síp teste és laba közt valamelyest [illegible] Más, szűkebb méretű [illegible] sípok oldal- és korsalakkal [illegible] alakulása céljából, ezek nevei havasi kürt (nem helyesen zergekürt [illegible] csőfuvola (Spitzflöte) [illegible] stb. Ha a síp felső [illegible] lemezzel légmentesen elzáratik, akkor [illegible] dal mélyebb hangot ad, mint a nyílt síp. Az ilyen [illegible] v. [illegible] sípnak csak fele hosz[illegible] kell, miáltal tehát anyagot s helyet [illegible]. Legfontosabb szerepe van ezek közt a mély alhangnak (Contrabass).

Ajaksömör, l. *Sömör*.

Ajakzsír v. *[illegible]* [illegible] labia), [illegible] [illegible] tokocskák, melyek leg[illegible] [illegible] kakaóvajjal összeolvasztott [illegible] arra valók, hogy az ajkat bekenve nedvesség, kiszáradás stb. ellen védjük, de gyakran az ajkak pirosra festé[illegible], midőn a viasz és cetzsír keverékébe az összeolvasztáskor színes anyagot, pl. [illegible] ceratum rubrum ad labia.

Ajalbert (ejtsd: azsalber), *Jean*, francia író és ügy[illegible] 186[illegible]. Az irodalomban először realisztikus [illegible] (Sur le vif, 1886) lépett fel. Legki[illegible] La Tournée (1901) színházi regénye. A Théâtre Libre számára 1891. dramatizálta Goncourtnak erősen naturalisztikus Fille Elisa-ját.

Ajalon, az amoriták régi városa Palesztinában, a hegyek nyugati lejtőjén, ma kis falu Jalo néven. Az A.-i völgyben — ma Merdzs Ibn'Omer — ütközött meg Józsua az öt kanaáni királlyal, mi kor Józsua a napot megállította (Józs. 10—12).

Ajándék, l. *Ajándékozás*.

Ajándék-adó a forgalmi adóknak az a neme, mely az élők közti ingókra v. ingatlanokra vonatkozó ajándékot terheli. Az A., úgy, mint az öröködési adó, több külföldi államban adó alakjában áll fenn, nálunk azonban illetékként szedetik be az illetéki díjjegyzék 2. tétele alatt megállapított mértékben. Eszerint élők közti és halálesetre szóló ajándékozásokat különböztetnek meg és ide tartoznak a tulajdonképeni ajándékozásokon fölül az ingyenes ellátások, az ellátási segélyezések, valamely jogról más javára ingyenes lemondások, engedményezések, továbbá a haszonélvezetnek v. más szolgalomnak ingyenes átruházása is. Az ajándékozási illeték házastársak, fel és lemenő rokonok közti ajándékozás esetén 1·3%, mások között 5%, s minden egyéb esetben 10% az ajándékozás értéke után. Ha az ajándékozás értéke ingatlan, az illetéken fölül még külön 1·9%-os illetéket kell fizetni.

Ajándékelfogadás, l. *Megvesztegetés*.

Ajándékozás tágabb értelemben minden jogcselekmény, mellyel valaki mást ingyen gazdagít; szűkebb értelemben az a szerződés, melynek értelmében valaki jogi kötelezettség nélkül saját vagyona csökkentésével másnak ingyen vagyoni előnyt enged át azért, hogy ennek a vagyonát gyarapítsa és az utóbbi ezt az ingyenesség tudatában elfogadja. Ajándékozni lehet: *a)* szolgáltatási igérettel, mely kötelezettséget alapít az igért szolgáltatás teljesítésére; *b)* jogok (tulajdon, követelés) átruházásával, midőn az A. nyomban teljesedésbe megy (kész ajándék, Handgeschenk); *c)* a megajándékozottnak kötelezettség alóli feloldásával (tartozás elengedése), a megajándékozottat terhelő dologi joggal (pl. haszonélvezettel felhagyás útján). Nem A., ha valaki még meg nem szerzott, de megszerezhető jogról lemond; pl. örökséget utasít vissza, mely ennek folytán másnak javára esik.

Az A.-i szerződés magyar magánjog szerint nincs alakisághoz kötve; csak a házastársak és jegyesek közötti ajándékozásoknál kívántatik az A. érvényességéhez közjegyzői okirat, ha az A. tárgya ingatlan, avagy ingó ugyan, de mindjárt át nem adatik. Megáll a szóbelileg tett, de a megajándékozott által elfogadott A.-i igéret is, míg az osztr. polg. tvkv. (943. §.) ennek érvényéhez okiratot kíván. Kiskorúak a szokásos, alkalmi A.-ok kivételével nem köthetnek érvényes A.-i szerződést, még törvényes képviselőjük útján és a gyámhatóság jóváhagyásával sem (1877. XX. t.-c. 20., 113. §.). — Az ajándékozó az ügylet ingyenessége folytán az A. teljesítése körül a rendesnél enyhébb felelősséggel tartozik. Szavatosság az ajándékért nem terheli, csak ha az ajándékkal tudva kárt okozott a megajándékozottnak. — Az A.-t az ajándékozó v. örökösei megtámadhatják, ha a megajándékozott az ajándékozó ellen durva (vastag) hálátlanságot követett el. (Az osztrák polg. tvkv. további megtámadási okul ismeri el, ha az ajándékozó szükségbe jut, vagy utóbb gyermekei születnek.) Az eljegyzésszegő jegyes s a házasság felbontásában vétkes házastárs elesik az eljegyzés, illetőleg a házasság okából kapott ajándéktól (1894. XXXI. t.-c. 3—5., 89. §.). — Avégből, hogy A. útján az ajándékozó saját hitelezői elől ne vonhassa el a kielégítési alapot, azok a hitelezők, akiknek a követelése az A.-kor már fennállott, a megajándékozott ellen fordulhatnak, ha kimutatják, hogy követelésüket az ajándékozó ellen behajtaniok nem sikerült; ez esetben a hitelezők a megajándékozottat annak tűrésére köteleztethetik, hogy az ajándéktárgyból maguknak kielégítést szerezhessenek. — A kötelesrészre jogosultakat is megvédi a törvény az ellen, hogy A. útján kötelesrészükön csorba ne essék; az országbírói értekezlet ideigl. törvénykezési szabályai szerint (I. 8. §.), ha az örökhagyónak tiszta hagyatéka az A.-kor volt érték felénél kevesebb, a hiányt a megajándékozott pótolni tartozik. Mértéktelen A. esetében az ajándékozó tékozlás miatt gondnokság alá helyezhető (1877. XX. t.-c. 28. §. c.) és a köteles részre jogosultak törvényes osztályrészüket még életében zárlat által biztosíthatják (ideigl. tvkez. szab. I. 4. §.).

Az A. *meghagyással* is lehet terhelve (l. ezt). Különbözik ettől a *visszteherrel elegy* A. (negotium mixtum cum donatione), melynél a megajándékozott nyújt ugyan ellenértéket, de ez nincs arányban az A. értékével és a felek egyetértenek arra nézve, hogy a többlet a megajándékozottnak ingyen jusson; ilyenek különösen az egész vagyonra kiterjedő A.-ok, melyeknél a megajándékozott elvállalja az ajándékozó eltartását.

A *kölcsönös A.* csak a fölös értékre nézve A.; a *jutalmazó A.* pedig (donatio remuneratoria) a megjutalmazandó cselekmény valódiságának feltételezése alatt jő létre. Az *A. halál esetére*, vagyis oly A., mely a túlélés esetére szól, alaki kellékek tekintetében csak abban az esetben érvényes, ha a törvényben a végrendeletre előírt alaki kellék szerint történt (1876. XVI. t.-c. 33. §).

Ajándékozott ős, a nemesi próbánál (l. o.) nevezik A.-nek azt, akit csak halála után nemesítettek, egy időben az újonnan nemesített leszármazottjával.

Ajánlás. 1. *Egyházjogi szempontból* az A. v. *bemutatási jog* (praesentatio) a kegyúrnak az a joga, melynek alapján a patronátusa alá tartozó, megüresedett plébániai javadalomra alkalmas egyént mutathat be a püspöknek, kánoni beiktatás végett. A püspök, ha a bemutatott egyházi férfiú kánoni kifogás alá nem esik, őt beiktatni köteles. Az A. jogával csak kat. kegyúr élhet; mindazonáltal újabb gyakorlat szerint a dologi kegyuraságra való hivatkozással más hitfelekezetbeli földesurak is gyakorolják az A. jogát.

2. *Kereskedelmi jog szempontjából* az A. valamely személyre, pl. ennek hitelképességére, v. valamely ügyletre, pl. tőzsdei értékek vételére v. eladására vonatkozhatik. Maga az A. a feleket nem hozza egymással szerződéses viszonyba, kivéve, ha az A. (tanács) díjazásért adatik, v. ha a felek egymással üzleti összeköttetésben állnak. Az A.-ból eredő felelősség is ehhez képest különböző. Az első esetben u. i. az ajánló csak a rosszhiszemüségével okozott kárért, az utóbbi esetben azonban a gondatlansága által okozott kárért is felelős. E kérdés nálunk nincs szabályozva. Németországban e részben a polg. törvénykönyv 676. §-ának rendelkezései irányadók.

3. A *katonaságnál* az A. annak megállapítása, vajjon a felavatott védköteles az újoncok v. a póttartalékosok közé sorozandó-e.

4. *A. postaküldeményeknél*, l. *Ajánlott postaküldemény.*

Ajánlási díj, l. *Ajánlott postaküldemény.*

Ajánlat 1. a szerződéskötést előkészítő az a cselekmény, amellyel az A.-tevő valami szolgálatot v. tárgyat az A.-ban megszabott feltételek mellett felkinál. Az A. elfogadása a másik fél részéről a szerződést perfektté teszi. Az A., ha jelenlevő féllel szemben tétetik, az ajánlattevőt csak úgy kötelezi, ha nyomban elfogadtatik, távollevők közt az A.-tevő kötelezettsége a válaszadásra szükséges idő elteltéig áll fenn. Ilyen általános szabály hiányában Magyarországon a keresk. törvény 314. és 315. §-ának hasonló rendelkezése irányadó. Az ország ama részeiben, hol az osztrák polg. törvénykönyv van hatályban, ennek 862. §-a szerint helyben levők közt 24 óráig, nem helyben lakók közt pedig addig tart a kötelezettség, amennyi kétszeri válaszadásra szükséges. Az A.-tevő A.-át visszavonhatja, de ennek csak úgy van hatálya, ha a visszavonás az A. előtt v. vele egyidejüleg érkezik. Ha az, kinek az A. tétetett, nem nyilatkozik, ez rendszerint nem tekinthető elfogadásnak, kivéve kereskedők között azt az esetet, ha a felek egymással üzleti összeköttetésben állnak, mikor is a hallgatás a kapott A. elfogadásával egyértelmű (keresk. törv. 320 §.). Nem tekinthető kötelező A. nak árjegyzékek, v. minták elküldése, hirlapi hirdetésben tett A.; ezek csupán felhivást tartalmaznak a közönséghez vételi megbizások iránt. Viszont az automata útján való árúsítás esetén mindenkivel szemben kötelező A. tetetik.

2. *A.* az árverési vevőnek az a nyilatkozata (igéret), mellyel az árverés alá került ingó v. ingatlanra egy összeget vételárként felajánl (végrehajtási törvény 170., 187. §.)

3. *A.* a szolgálatkereső kérvénye valamely intézethez v. céghez.

Ajánlati lap, a *katonaságnál*, a tartalékos havidíjasoknak kézbesített utasítás arra nézve, hogy mozgósítás esetén mily szolgálatra és hová vonuljanak be. A legénységnek ugyane célra *ajánlati jegyet* adnak.

Ajánló cég. Így nevezik a kereskedésben azt a céget vagy cégeket, amelyre, ill. amelyekre a hitelt kérő vagy szolgálatait felajánló az ő megbízhatóságának és hitelképességének igazolása végett hivatkozni szokott.

Ajánló cím, valamely könyv főcimlapját követő oldal, melyen a szerző művét pártfogójának vagy barátjának ajánlja.

Ajánlott postaküldemény olykép adatik postakezelés alá, hogy a postaintézet a feladásról a feladónak közokiratjellegű elismervényt állít ki, s annak kézbesítésénél magának irott elismervényt szerez a címzettől. A nemzetközi forgalomban *recommandé, registered, eingeschrieben* kifejezések jelentik a postai ajánlást. Ajánlva feladható a hirlapjeggyel bérmentesített hirlap kivételével mindenféle levélpostai küldemény (l. *Levélposta*). Az A. feladója köteles a címoldalon az *ajánlott* szót feljegyezni. A. címzésére egyes betüket, v. számokat (chiffres) használni nem szabad, valamint tilos a címzés irónnal. Ilyen címzéssel, a levélszekrénybe dobott s ajánlottakként bérmentesített tárgyak a feladónak visszaadatnak, ha pedig a feladó kiléte meg nem állapítható, mint közönséges tárgyak kezeltetnek. Az A. külön kezelésért járó *ajánlási díj* 25 fillér, (a helyi forgalomban 10 fillér), melyet a rendes bérmentesítési díjjal együtt a föladáskor kell levéljegyben leróni. A. expressz is feladható s ekkor az ajánlási és bérmentesítési díjon kivül külön expressz kézbesítési díj is fizetendő. A feladó az A.-ről kivánatra térti vevényt is kap, melynek díja szintén a feladásnál fizetendő. A A.-en értéket nyilvánítani nem szabad, ellenben az A.-t utánvétellel terhelni lehet (l. *Postai utánvétel*). Ajánlott levélpostai tárgy kézbesitésekor az elfogadónak a kézbesítő okmányt, esetleg térti vevényt v. a kézbesítő könyv megfelelő rovatait, a kézbesítő közeg jelenlétében sajátkezüleg kelteznie és teljes nevével alá kell írnia, még pedig oly nyelven, melyet a kézbesítő közeg ért és amely közhasználatban van. Héber vagy más közhasználatban nem álló betüvel írt aláírás csak kézjegynek tekintetik, mihez 2 tanu láttamozása szükséges. A. elveszése esetén a magyar posta a feladónak v. a feladó engedménye alapján a címzettnek 50 korona (50 franc) kárpótlást fizet (l. *Postai szavatolás* és *Postai reklamáció* alatt). Ajánlott portómentes levelekért a posta nem ad

kárpótlást. Az A.-nek, mint külön küldeménycsoportnak rendeltetése nem annyira a biztosabb szállítás, mert az összes posták a közönséges leveleket is teljes biztonsággal szállítják, hanem inkább nehezen pótolható okiratok és stb számára a posta feladás és kézbesítésnek kimutathatóvá és bizonyíthatóvá tétele. A magyar közönség még a szükségesen túl használja az ajánlva küldést; összes levelezésünknek átlag még 5%-a megy ajánlva, a nyugati művelt államokban alig 2%. Még kevésbbé helyes ajánlott levélben pénzt küldeni, e célra az olcsó, kényelmes és teljesen biztos postautalvány szolgál.

Ajanta, l. *Adsanta*.

Ajasz, egykor fontos, most elpusztult község Adana kisázsiai török vilajetben az Alexandrettei-öböl partján, Aegeae antik város romjaiból már csak kevés maradt fenn.

Aja Szófia, l. *Konstantinápoly*.

Aja-szuluk, a görög Hagios Teologos névből rontott szó. Egy kisázsiai török falu neve, Szmirnától D.-re, Efezus romjai közelében. A 2793 lak. bíró helység közvetlen közelében vannak a Szélim mecsetnek, a török építészet egyik remekének a maradványai. Ugyanitt találhatók egy római vízvezeték oszlopai.

Ajax, l. *Aias*.

Ajax *Salisb.* (növ.), a *Narcissus* génusz (l. o.) szekciója.

Ajax-fém, 81·24 réz, 10·98 ón, 7·27 ólom és 0·37 foszfor ötvénye. Csapágynak használják.

Ajdin (*Güzel-Hisszár*), város és fontos kereskedelmi hely A. kisázsiai török vilajetben (55,900 km² területtel, 1.396,500 lak.) a Mendere jobbpartján, vasút mellett, 36,250 lak., szattyánbőrkészítéssel, pamut-, olajbogyó-, füge- és szőllőexporttal.

Ajdukievicz (ejtsd: vics), 1. *Tádé*, lengyel festő, szül. Krakkóban 1852., a müncheni akadémián, Wagner Sándor alatt is tanult. Miután sokat utazott a keleten és onnan merítette képeinek tárgyait, Bécsben telepedett le és gondos, tetszetős módon sok katonaképet, díszszemlét, lovasképet stb. festett, különösen a bécsi udvari körök számára. Jelenleg Bukarestben él.

2. *A.*, *Zygmunt*, lengyel festő, szül. 1861 márc. 20. Witkoviceben. Bécsben és Münchenben tanult. Főképen a lengyel népéletből vett jeleneteket festett. Nagy tetszést nyert a Koszciuszkó életéből merített képciklus. A schönbrunni kastély számára festette: «Vadászok hódolnak a császárnak» és a bécsi városháza számára azt a 8 m. hosszú képet, amely Bécs ostromát ábrázolja 1683. Arcképeket is festett, többi közt Ferenc Ferdinánd trónörökösét.

Áje-áje (állat), a *véznaujju maki* (l. o.) népies neve.

Ájfalucska (ezelőtt: *Falucska*), kisk. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, a szádelői völgy felső végében, (1900) 676 tót és magyar lak. U. p. és u. t. Torna.

Ajingo, tó, l. *Azingo*.

Ájisa, l. *Aisa*.

Áji-völgy, gyönyörű vadregényes völgy Abauj-Torna vmegyében. Ájfalucska falutól délfelé húzódik a tornai lapály felé; felső része erdős, később hazánk egyik legszebb sziklaszorosává válik, melynek legnevezetesebb pontja az ú. n. Ördöghídja; számos szép vízesés, egy tágabb tömedence s a mészsziklák legbizarrabb alakzatai váltakoznak egymással; kis cseppkőbarlang is van a patak mentén. A vizmosta mészkődarabokat a nép darazskőveknek nevezi. Bejárása $1\frac{1}{2}$ órát igényel; a völgy nyílása Tornától kocsin fél óra alatt érhető el. Meglátogatása a szomszédos szádellői völgygyel kapcsolható össze. Turistáknak ajánlható.

Ajjubidák, l. *Ejubbidák*.

Ajka, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 2396 lak. (köztük 1710 magyar, 622 német), kik földmiveléssel, szarvasmarha- és sertéstenyésztéssel foglalkoznak; vasúttal, postával és táviróval, csendőrörssel. A községben van több felekezeti iskola, iparospolgári olvasókör, a Kossuch János-féle üveggyár (300 munkással), mely 1878 óta áll fenn. Közelében a *csingervölgyi* kőszénbányatelepből barnaszenet nyernek; a bányák Hirnsee Ferenc tulajdonai, kitől a bécsi kőszén-iparegylet bérli. A bányában 500 munkás dolgozik, kik külön munkásházakban laknak; a bányatelepen van iskola, fürdőház. 1909 jan. 14. a bányában tűz ütött ki, melynek 55 emberélet esett áldozatul.

Ajkacsingervölgy, Ajkához tartozó kőszénbányatelep Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) 760 lak., l. *Ajka*.

Ajka-czinyevölgyi (*csingervölgyi*) **iparvasút**, a m. kir. államvasutak székesfehérvár—czelldömölki vonalának Ajka állomásából indul ki. A korlátolt forgalomra berendezett iparvasút bányászati célra szolgál és 7 km. hosszú.

Ajkarendek, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) 961 német és magyar lak.; u. p. Gyepes, u. t. Ajka.

Ajkit, a borostyánkővel rokon *ásvány* Ajkáról.

Ajkóca (állat), l. *Ajakoshal-félék*.

Ajmárá (*Aymara*) Dél-Amerikában a Cordillerak és Andok közti fensíkon lakó indián népség, amely a spanyolok uralma előtti korban a művelődésnek magasabb fokán állott, de ma már a teljes elzüllés állapotában van. (V. ö. *Middendorf*, Die Aimara-Sprache, Leipz. 1891.) A csecsemők koponyáját mesterségesen eltorzítják, minek következtében a felnőtt ember feje sajátszerű alakot (aymaratipus) nyer, l. *Koponyatorzítás*.

Ajmere v. *Ajmeer*, l. *Adzsmir*.

Ajmere-Mervara, l. *Adzsmir-Mervara*.

Ajnácskő, kisközség Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, a Gortva völgyében, (1900) 678 magyar lak., vasúti állomás, posta- és táviróval. A környék kopárságát csak a szőllők enyhítik. Tőle néhány percre fekvő széles völgyben volt szerény fürdője, melynek egyik forrása kénes, égvényes, a másik kettőé földes vasas savanyúvíz. A község fölött emelkedik *A. vára*, melynek eredetét a rege a honfoglalás korába viszi vissza s nevét Huba vezér nyilazó leányától, Hajnácskától származtatja. Régebbi irataink tényleg mindig *Hajnácskő* név alatt említik. A. már 1334. említtetik, 1411. a Széchenyiek, majd a Salgaiak birtoka, 1424. Salgai István hűtlensége miatt királyi birtokká lett, utóbb sokszor cserélte urait, 1438. a Palócziak nyerték zálogba; a falu 1427. említtetik először, 1540. Balassa Menyhért birta, 1546.

török kézre került. 1595. a Lorántffy-családra szállt az uradalom, 1619. Széchy György, Bethlen Gábor egyik vezére foglalta el, 1645. újra török kézre került, majd miután a felvidékről mindinkább kiszorult a török, parancsnoka, Hasszán bég, fölgyujtatta és így vonult ki belőle. Az uradalom fele utóbb a Vécseyeké lett, kiknek révén 1895. Teleky Adámra szállt. Határában ősemlősök gazdag lelőhelye van; nevezetes a Ragács, (537 m.), hajdani tűzhányóhegy és a pogányvári kráter. V. ö.: *Pápai* Károly, A. és környéke (Turisták Lapja, III. évf. 163., 205. l.). A váráról l. Századok 1876. A várra vonatkozó irodalom l. *Forster-Gerecze*, Műemlékek II.

Ajnácskői hegység, a Magyar Középhegység keleti szakaszában a Mátra és Cserháttól É.-ra elterülő dombvidék egy csoportja, melyet egyfelől a Darnya és Tarna, másfelől a füleki és tarjáni völgyek határolnak. Többnyire bazaltkúpokból és gerincekből s trachit- vagy tajtkő-konglomerátokból áll. Magassága 628 m. (Szilváskő).

Ajnó, l. *Ainó*.

Ajo (ol.), *ayo* (spany.) a. m. nevelő; nőnemben *aja, aya*. Spanyolországban főképen az infansok és infansnők szokták e neveket használni a nevelőknek, dajkák felügyelőinek és a nevelőnőknek megszólítására; ezt a szokást az osztrák udvar is követi.

Ajodhja, l. *Oudh*.

Ajóka (állat), a heringfélék *(Clupeidae)* családjába tartozó halnem. L. *Szárdella*.

à jour (franc., ejtsd: á zsúr, «napra»), A. foglalni, ékkövet úgy foglalni, hogy hátsó oldala is szabad s eszerint a kő átlátszó legyen, l. *Foglalat*.— Kereskedelmi könyvek *A*. vannak, ha az összes tételek, a legutolsók is, bele vannak írva. — *A.-munka*, l. *Áttört munka; A.-szövet*, l. *Áttört szövet*.

Ajouré (franc.), áttört díszítmény, pl. a csúcsíves templom tornyának ablakain.

A Jove principium (lat., Jupitertől a kezdet), az ókorban a tárgyalások megkezdésénél szokásos forma, megfelel nálunk e kifejezésnek: isten nevében kezdjük el.

Ajowan (növ.), l. *Ptychotis*.

Ajta, l. *Középajta, Nagyajta, Szárazajta*.

Ajtai Abod *Mihály*, l. *Abod*.

Ajtai Kovách *Sándor*, a budapesti egyetemen a törvényszéki orvostan nyilvános rendes tanára, szül. 1845 márc. 23. Kolozsvárott. 1868. a budapesti egyetemen orvosdoktorrá avatták s még ugyanez évben tanársegéd lett Arányi Lajos, a kórbonctan tanára mellett és egy ideig, mint helyettes tanársegéd, a törvényszéki orvostani tanszék mellett is működött. 1871. állami ösztöndíjjal külföldi tanulmányutat tett Lipcsében és Berlinben, ezeken kívül még más egyetemeket is látogatott. 1872. a kolozsvári egyetemen az általános kór- és gyógyszertan rendkívüli, 1873. pedig rendes tanárává nevezték ki. Az 1874. évi nyári szünet alatt utazási segéllyel ismét külföldön tartózkodott a törvényszéki orvostani intézetek tanulmányozása céljából. Az 1874—5-iki tanévben a kolozsvári egyetemen a törvényszéki orvostan és orvosi rendészet rendes tanára lett. 1882 óta ugyanezt a tanszéket tölti be a budapesti egyetemen, emellett a budapesti államrendőrség proszektora és a budapesti kir. törvényszék orvosi szakértője. Az 1906—7. tanévben a budapesti egyetem rektora volt. 1907. érdemei elismeréseül udvari tanácsosi címet kapott A. irodalmi dolgozatai főleg a histologia és a pathologiai anatomia körébe vágnak, törvényszéki véleményei éles logikáról, nagy tudásról, kitünő emberismeretéről tanuskodnak. Az országos közegészségügyi tanácsnak 1874 óta tagja és ott mint kormányelőadó szerepel s tagja volt az igazságügyi orvosi tanácsnak is.

Ajtatos manó, *Mantis religiosa L.* (állat), a valódi egyenesszárnyú rovaroknak *Mantidae* családjába tartozó sáskafaj. E családból Európában öt faj él, míg hazánkban egyedül az Á. található. 6—7 cm. hosszú, zöldszínű teste három főrészre, fejre, torra- és potrohra oszlik. Szívalakú feje a tojásalakú szemek közelében mindkét oldalon bevésett, sok ízű csápjai fonalasak, a hímen féltest hosszúak, a nősténynél rövidebbek. A hím előtorának szabad széle finoman, a nőstényé durván fogazott. Az első pár láb ragadozó, a lábszár és a comb fogas, az előbbi az utóbbi felé — mint a tollkés pengéje — hajlítható; rendesen úgy tartja, mintha imára kulcsolná össze, innét a neve. Többi lábai egyszerű járó-végtagok. 2 pár szárnya van; a mellsők kisebbek, áttetszők, zöldszínüek és vörössárga eresek, a hátsók sárgászöldszínüek, átlátszók és nyugvó állapotban a mellsők alul kiállnak. Rovarokból él, melyeket ragadozó lábaival fog meg. Közép- és Dél-Európában, valamint Afrika északi részén tartózkodik, hazánkban Budapest környékén, Bánságban stb. jul.—aug. hónapokban elég gyakori. Elterjedésének É.-i határa: Breisgau és Majna-Frankfurt. Amerikába a legújabb időben jutott el. Az Egyesült-Államokban Rochester mellett találták először nagyobb mennyiségben. Hosszú petéit egymás mellé helyezve csomókba rakja és a növények száraihoz erősíti. Népies nevei: ájtatos táltor, táltos sáska, vándorka, buzgó manó stb.

Ájtatosság, l. *Ahítat*

Ajtavári, *Kriza* János (l. o.) írói álneve.

Ajtay *József* író, szül. 1876. Verespatakon. Jogi tanulmányait Budapesten és Párisban végezte. 1900. pénzügyi szolgálatba lépett, 1909. a pénzügyminisztériumban segédtitkárrá nevezték ki. Nemzetiségi és közgazdasági cikkeket írt napi- s közgazdasági lapokba. Önállóan megjelent művei: *A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt* (Budapest 1905); *Harc a hegemoniáért* (u. o. 1906); *A választási reform* (u. o. 1908).

Ajtó. Közlekedésre szolgáló, elzárható nyílás a falban. A nyílás alakja a legtöbb stilusban hosszukás, álló parallelogramm, lehet azonban fölül félköríves, szegment- v. csúcsíves is. Az építészet az A.-t kerettel díszíti, mely természetesen az épület stilusa szerint változik. Ha az A. annyira szélesedik, hogy azon kocsik is bejárhatnak, akkor *kapu* a neve. Emlékszerű épületek kapuját v. ajtaját, az azt díszítő architekturával egyetemben *portálé*-nak hívják. Az A.-k anyaga lehet fa, fém v. vasbeton. Külső A.-kat, különösen kapukat célszerű kemény fából — legtöbbnyire tölgyfából — készíteni; a belső A.-hoz puha fát használnak, mely lehet vörös fenyő, erdei- vagy lucfenyő. A puhafát gyak-

ran furnirral borítjuk. Fémet, v. biztonsági tekintetből használnak, mint pl. vasat a pénztárszobák A.-inál v. pl. a bronzot emlékszerü épületek bejáratánál — nagyobb tartósság és dekoratív szépsége miatt. Vannak egyszárnyu és kétszárnyu A.-k.

Az A. [illegible] az 1. tok, erősítő; ez ismét [illegible] és [illegible]. A tokok [illegible] nevezik az A.-kat [illegible]. Az A.-nál éppen ugy mint az ablakoknál megkülönböztetik a kőmüves, kőfaragó [illegible] és mázoló munkáját. — [illegible] Külső A.-knak [illegible] melyeknek az a rendeltetése, [illegible] csak méretei nagyobbak. Az [illegible] a felső befejező rész, ez lehet vizszintesen vagy ívben falazva vagy kőből készitve. Az alsó része az A.-nak az *A.-küszöb*, mely külső A.-knál rendesen kő, belső A.-knál kemény-fa. — Az A. [illegible] tartoznak 1. a fentebb említett *tokok*, és 2. az A. *szárnyai*. Ha egyszárnyuak, *kereszt-A.-knak* is neveztetnek. Ha a kisebb kereszt-A.-t a falak kárpitja elfödi, mintegy elrejti, akkor *kárpitozott* vagy *tapéta-A.* a neve. A vésett A.-k szárnyai a rámákból és a mezőket kitöltő táblákból állanak. Ha az A.-nyílás belső részét a fal vastagságában deszkázattal borítjuk, ezt *bélésnek* nevezzük. A fal külső színén levő fakeretezés, mely az ácstok elfödésére is szolgál: *prémezés* vagy díszborítás. A belső A.-knál a [illegible] a szemöldökön gyakran díszesebb párkánnyal, konzolokkal stb. koronázzák, mely díszítmények «*supra-port*» (franc. dessus de porte) elnevezés alatt ismeretesek. — Az A. *lakatosmunkájához*, melyet «vasalás»-nak neveznek, tartoznak: a *pántok*, melyeken az A. forog; az *A.-zárak*, mely zárak állanak a kilincsből és kulcsszekrényből (ha a kulcsszekrény a rámába be van [illegible] akkor *vésett zár*-nak nevezik), a pajzsból [illegible] Szintén az A.-szárnyak megvasalási módja szerint megkülönböztetnek még *ki- és befelé nyiló*, bélésbe nyíló, forgó, tolós, inga, önműködően záródó, stb. A.-kat. Az A.-k mázolását [illegible].

Az A. *történelmi fejlődése*. Szárnyas A.-t az ó-korban inkább csak az épület főbejáratánál alkalmaztak, az A.-szárnyakat szőnyegek, függönyök helyettesítették. A legrégibb A.-k fából voltak, kivül és belül fémlemezekkel borítva, melyek vastag fejü szögekkel voltak a fához erősítve. Sziriában egyetlen darab kőlemezből álló A.-kat is találtak az ó-keresztény korszakból. A teljesen vert fémből való vagy öntött fém-A.-k is már régen voltak használatban. A román stilus korszakából a reánk maradt fém-A.-k közül nevezetesebbek a hildesheimi és augsburgi székesegyházé és a veronai San Zeno templomé. A csúcsíves korszak templomaiban és középületeiben külső A.-knak leginkább kettős rétegü deszka A.-kat használt és azokat kacskaringós pántokkal («bak-[illegible]) gazdagon díszítette, pl. a párisi Notre-Dame főbejáró A.-i. A renaissance korszak leghiresebb öntött fém A.-i közé tartoznak a firenzei Baptisterium reliefekkel ékes bronz A.-i, melyek közül az egyik Andrea Pisano, a másik kettő pedig Lorenzo Ghiberti müve. Ugyancsak ebben a korszakban kezdenek a maig is használt belső vésett A.-k szerepelni.

Ajtó- és ablakadó. A francia A.-t — angol minta után — pénzügyi szükségből hozták be 1798.; kiegészítő részét teszi az egyenes adóknak. Bár az A. alanya a bérlő, az adófizető a háztulajdonos, minek következtében a végleges adóviselés az átháritás utján szabályozódik. Az adó tulnyomóan a ház hozadékának megadóztatása. Az A. tarifa 48 fokozatos osztályból áll. Az oly ablak és ajtó, mely nem nyílik utcára, udvarra v. kertre, a mezőgazdasági és gyári épületek nyílásai, a bérbeadásra szánt, de üresen álló ház adómentesek. Az A. hozadéka átlag 58—60 millió frankra tehető, míg a házadóé 82·5 millió. Az A.-t szabályozó nevezetesebb törvények az 1798 nov. 24-iki és 1832 ápr. 24-iki. V. ö.: *Lukács*, Államháztartás és adózás Franciaországban (Budapest 1884); *Leroy-Beaulieu*, Pénzügytan (fordítás, Budapest 1879—80).

1. ábra. A kassai székesegyház ajtókopogtatója a XV. sz.-ból.

Ajtókopogtató, a középkori kapuk kallantyuiból származó készülék, melynek zörgésével adott jelt a zárt ajtó előtt álló a nyitásra. Az egyszerü karika az építészet változataival fejlettebb és gazdagabb formát ölt. A bizánci bronzkapukon kedvelt a karikát tartó oroszlánfej A., mely sokféle alakításban sokáig divatban is maradt. Tulajdonképen két részből áll: az ajtóhoz erősített csapból s a csaphoz csuklóval csatolt kopácsolóból. A kopácsoló karika, hogy zörgése a han-

2. ábra. Oroszlánfejes ajtókopogtató.

got visszaverő kapualjában erősödjék, mind nagyobb és súlyosabb lesz. Formában kéz, sárkány, delfin s más figurális abrázolás is előfordul, különösen a XV—XVI. sz.-i olasz ötvösök hoznak sok változatosságot létre e nemben. (L. az *1.* és *2. ábrát.)* A XIX. sz. derekán az A.-t felváltják a húzós csengők, ma pedig a villamos csengő pótolja.

Ajtókötés (bánya), az ácsolat egy neme, melyet tárókban és vágatokban alkalmaznak; a közönséges ajtófélhez való hasonlóságától kapta nevét; a két oszlopot *ajtószárak*-nak, az összekötő fát pedig *süvegfá*-nak nevezik.

Ajtólék (halászat), a jégen vágott nagy lék, melyen a hálót hihúzzák, máskép *anya-* vagy *kihuzó-, kiszedő-lék.*

Ajton, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ában, (1900) 2003 oláh és magyar lak., ref. temploma mennyezetén régi festmények vannak; posta, u. t. Virágosvölgy.

Ajtónálló, világi és egyházi fejedelmek szolgája, aki az elfogadó terem ajtaja előtt áll; udvari méltóság is, l. *Főajtónálló.*

Ajtony *(Achtum, Ochtum),* Szt. István korában a Maros alsó folyásánál lakó nemzetség feje volt, kinek roppant sok lova és barma legelt a dús mezőkön. Fegyvereseinek számát a Szt. István elől menekülő megalázott fölkelők is növelték. Ezek erejében bízva, 1014-ben feltartóztatta a királynak a Maroson sót szállító hajóit s 1019-ben, midőn a «bolgárölő» II. Vazul egészen a Dunáig terjesztette ki Görögország határait, görög főhatóság alá adta magát s befogadta a görög-keleti hitterjesztőket. Sz. István csak 1028-ban, akkor lépett föl ellene, mikor A. alig számithatott külföldi segítségre. Csanádot, A. egykori fővezérét küldte ellene. Csanád Révkanizsánál kelt át a Tiszán s ellenfelét a Harangod (Aranka) vizénél a nagyőszi síkon két napig tartó csatában megverte, fejét sajátkezűleg vágta le és az esemény emlékére a síkon emelkedő Oroszlános-halmon egyházat építtetett. Csanádot a király a róla nevezett vármegye ispánjává tette. De A. nemzetsége nem semmisült meg, sőt birtokainak nagy részét is megtartotta. Az A.-nemzetségről az oklevelek utoljára 1352-ben emlékeznek. — V. ö. *Karácsonyi,* Szent Gellért, 82—101; és A magyar nemzetségek, I. 91—94; *Turul,* 1891, 94—96; *Ortvay,* Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai. Századok, 1891.

Ajtósfalva, Gyulához tartozó puszta Békés vm.-ben, (1900) 358 lak.; *Ajtós* néven hajdan falu volt, a Fehér-Körös jobb partján, most puszta a gr. Wenckheim-féle birtokon; a XV. és XVI. sz.-ban az ajtósi Ajtósiak birtoka volt; e család magvaszakadtával a falu elpusztult, 1561. már nem létezett. Az Ajtósi családból származott *Dürer* Albrecht (l. o.), kinek nagyatyja még Gyulán tanulta az ötvösmesterséget, de már fia kivándorolt Nürnbergbe s ott felvette a németesített Dürer nevet. V. ö. *Haan,* Békés vármegye hajdana. I. 100.

Ajuda, város Ny.-Afrikában, l. *Veida.*

Ajuga *L.* (növ.), l. *Infü.*

Ájulás *(eklysis),* többnyire az agyvelő szegényvérűsége által kiváltott hirtelen rosszullét. Midőn a beteg hirtelen elgyöngül, bágyadt lesz, szédül, füle zúg, elalél, összeesik, majd eszmélete elhomályosodik. A bőre halvány, hűvös, nyirkos tapintatú. Az érverése apró, szapora, könnyen elnyomható. A lélekzés fölületes. Pár perc mulva az arc kipirul, a beteg magához tér, csodálkozva tekint maga körül. Többnyire ideges emberek ájulnak el. Az ájultat a friss levegőre visszük, fejét lelógatva hanyatt fektetjük, ruháit megoldjuk, hideg vízzel locsoljuk az arcát; ecetet, ammoniákot szagoltatunk vele.

Ajuntiamento v. *achuntiamento* (spanyol), Spanyolországban a városi közigazgatási hatóság neve.

A. Juss., növénynevek mellett Antoine Laurent *Jussieu* (l. o.) nevének rövidítése.

Ajuthja (mai neve *Krung-Kao),* Sziám régebbi fővárosa, a Menam (l. o.) egyik szigetén. A régi város, melyben több száz templom volt Buddha óriás szobraival rézből, ezüstből és aranyból, 1766. pusztult el s romjai közt sűrű erdő nőtt. A mostani városnak 600 kolostora van, melyek közül 40 üres. A lakosok száma 50,000.

Ajvalik, tengerparti város a török Khodavendikjar vilajetben az Edremidi-öböl partján. 1821-ig tiszta görög város volt, de mivel ezek a görög felkelésben részt vettek, a törökök elpusztították. Ma jelentéktelen község.

Ajvan (növ.), l. *Ptychotis.*

Ájváz, örmény tulajdonnév és egyuttal általánosító neve az örmény szakácsoknak. Minden előkelő török háznak van egy Á.-a. Á. a neve a Köroglu c. török népkönyv egyik hősének is.

Ájvázovszkij, 1. *Gavril Konstantinovics,* orosz orientalista, szül. Feodoziában, 1812 május 22., örmény családból, megh. 1879. Tifliszben; tanulmányait az olaszországi mechitaristák s.-lazaroi kolostorában végezte, ahol később a keleti nyelvek, filozófia, teológia tanára volt; 1848-ban a párisi örmény kolostor igazgatója lett, s később Páris mellett Grenelleben új örmény kolostort alapított. Megírta örmény nyelven Oroszország történetének vázlatát (1836) és Törökország történetét (2 köt. 1841). Főmunkatársa volt az Aucher-féle nagy örmény szótárnak, kiadott egy örmény tudományos folyóiratot: Pozmaveb (Polyhistor) és egy örmény-franciát La Colombe du Massis (Páris 1855) cím alatt.

2. *Á., Iván Konstantinovics,* orosz festő, az előbbinek testvéröccse, szül. Feodoziában 1817 jul. 7., megh. 1900 máj. 2. A szentpétervári akadémián tanult, tengeriképfestőnek képezte ki magát, sokat utazott külföldön, beutazta Oroszország tengerpartjait és a görög tengereket, Törökországot és 1869. jelen volt a Szuez-csatorna megnyitásánál is. Igen nagy munkásságának eredménye nagyrészt orosz császári és nyilvános gyűjteményekben van.

Ak (török) a. m. fehér. Összetételekben, helynevekben igen gyakori.

Aka, 1. kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ában, (1900) 970 német és magyar lak., postával, u. t. Mór; — 2. *A.,* előbbihez tartozó puszta, (1900) 181 lak.

Akaba *(Akabet el Miszrié),* török-arab kikötőhely és erősség a Vörös-tenger A.-i öblénél. Az Egyiptomból és Sziriából jövő zarándokok és ka-

[illegible] találkozó helye, a római Aelana valószínűleg a mai A. helyén volt.

Akácfa (növ., *Robinia Pseudoacacia* L.), akác, ákácfa, ágác, akácz, agacz, csipkefa, koronafa, magyarfa. *Robinia* genusz a Papilionatae (Pillangósvirágúak) család genusza, melynek 6, jól elváló faja É.-Amerikában és Mexikóban honos. Fák v. cserjék páratlanul szárnyas levelekkel, a levélkék kerekdedek, épszélűek. A pálhák rendesen tövisekké alakulnak át. Virágai fehérek v. vörösesek, a levelek hónaljából eredő fürtökben állók, bókolók, illatosak. Hüvelyeik nyelesek, számos magot tartalmaznak. Az A. tulajdonképeni hazája *Mayr* és *Hempel* adatai szerint az északamerikai Alleghany hegységben van, Carolina és Virginia államban. Európa harmadkorú rétegeiben a Robinia elég hasonló levélmaradványokra akadtak. Az A.-t Európába a XVII. sz.-ban, *Jean Robin* hozta be és pedig 1600 v. 1601 Franciaországba, innen terjedt el Közép-Európában, mint dísznövény. Magyarországon azonban, különösen az Alföldön mint erdei fa teljesen meghonosodott. Leginkább a délibb fekvésű vidékeink fája. Jól díszlik úgy a jó, mint a kavicsos, homokos, sőt futóhomokos talajon; 15—20 m. magasságot ér el; 40—50 éves korán túl nem igen gyarapodik s a 100 éves Á. ritka. Mint árnyékot nem kedvelő fa, zárt állásban növő *erdei* fának nem igen alkalmas. Ezért inkább szabadon nevelik utak mentén v. sövénynek; továbbá kavicsos, mezőgazdaságilag alkalmatlan területek, homokos helyek, lejtők, vízmosások befásítására használják. Nálunk legfontosabb gazdasági jelentősége az Alföld befásításában áll. Fája értékes tüzelőanyag és szerszámfa, igen alkalmas kerékgyártó munkákra. Virágából a méhek kitünő mézet gyűjtenek; izgató tea készítésére is szolgál, Moldvában illatos vizet desztillálnak belőle és cukorral kellemes hűsítő italt szolgáltat. Szaporítása sarjadzás útján nem jár nehézséggel. A magot a kellően elkészített és 120 cm. széles ágyakba osztott talajon 25—25 cm. távolságú sorokba vetik s a sorközöket állandóan tisztán tartják a gyomtól. Az első évben a csemeték mintegy 30 cm. magasságra nőnek és szükség esetén el is ültethetők. Jobb azonban még 1 évig meghagyni, mire, kivált ha iskolázzák 1/2—1 m. v. ennél nagyobb magasságot is elérnek. Ebben a korban legjobban lehet őket, a gyökereket és a törzset is megnyesve, kiültetni. Ha sugaras fákat akarnak nevelni, akkor 4—6 évig kell a fácskákat a faiskolában tartani. Mielőtt a magot elvetik, célszerű forró vízzel leönteni, ez csírázását siették. Tanácsos mindig csak mult évi magot elvetni. V. ö.: *Kiss* Ernő, az A.- és szilfamag szedése, vetése s e fanemek csemetéinek nevelése csemetekertekben. (M.-Vásárhely 1899).

Ákác-méz, l. *Méz.*

Ákác-pajzstetű (állat), l. *Pajzstetvek.*

Akács, falu, most *Beodra* (l. o.).

Akadály, 1. (sport) elvben az akadály-versenyekben előforduló mesterséges vagy természetes ugrások. — 2. *A.-ok*, katonai nyelven oly tereptárgyak, melyek a járhatóságot megnehezítik vagy teljesen lehetetlenné is teszik. Az előbbiek sorába tartoznak a kisebb vizvonalak, nedves rétek, kerítések, sövények, falak, bozótok, utóbbiakhoz a nagyobb kiterjedésű mocsarak és posványok, a nagyobb folyók és a folyamok, továbbá a hegyvonulatok. Az A.-ok a hadviselésnél egyáltalában, de különösen a támadásnál és védelemnél igen fontos szerepet játszanak, amennyiben az előbbit hátráltatják, utóbbinak pedig nagyon is hasznára lehetnek. Ezért a védő a fentemlített természetes A.-on kívül rendszerint mesterséges A.-okat is szokott létesíteni, aminők: fatorlaszok, huzalhálók, cövekelések, árkok, farkasvermek stb. V. ö.: *Brunner-Nagy*, Vezérfonal a tábori és az állandó erődítés oktatásához (Budapest 1900); *Brunner-Székely*, A várépítés (Budapest 1907).

Akadályozási elméletek, l. *Büntetőjogi elméletek.*

Akadályverseny (ang. *steeplechase*), 1. oly *lóverseny*, melynél a lovak természetes, de többnyire mesterséges ugrásokon haladnak át. Az akadályok rendszerint a következők: kőfal (magassága többnyire 80—110 cm.), élősövények (120—170 cm.), árok (szélessége 2 1/2—4 m.), tömött sövények (különböző magasságban), ezenkívül helyenként deszkafalak, mélyugrások, korlátok, sáncok stb. Az A.-ek sportja nálunk meglehetős mostoha viszonyok közt van s egykori jelentőségéből sokat veszített. Legösmertebb A.-ünk a nagy alagi A., míg Ausztriában a nagy bécsi és a nagy pardubitzi A. a legnevezetesebbek.

2. *A.* a *testgyakorlatokban* az oly verseny, melynél a versenyző a kitűzött célt csak valamely nehézség leküzdésével érheti el. Ilyen *A.* a gátfutás, hol földből kiemelkedő gátak állanak a versenyzők útjában. A 120 yardos (110 m.) gátversenyben 10 drb 100 cm. magas gát használandó, melyek elseje az indulási vonaltól 14 m.-nyire, a többi pedig 9 m.-es távolságban állítandó fel. A 220 yardos gátfutásnál szintén 10 drb, de 90 cm. magas gátakat használnak; itt a gátak az indulási vonaltól s egymástól is 18 m.-nyire állnak. Hosszabb távolságú gátversenyeknél tetszés szerinti a gátak száma, magasságuk pedig 90 cm.-ben van megállapítva; a gátak közötti (első az indulási vonaltól számítandó) távolság 36 m. Rekordul csak az oly eredményt ismeri el az atlétikai szövetség, melynél a versenyző gátat nem döntött. Az akadály nemét (sövény, léc stb.) a versenyzővel előre kell közölni. — Egy másik neme az A.-nek a *mezei verseny* (l. o.). — Az *A.-ek* közé tartoznak a különféle tréfás versenyek is, melyeknél szintén valamely akadály legyőzésével lehet célt érni, pl.: zsákfutás, háromlábú futás, hordón keresztül bujni stb., továbbá a katonaságnál használatos korlát-átugrások fegyverzettel, deszka- és kőfalmászások.

Akadémia (gör. *akademeia*, lat. *academia*), a tudományok v. művészetek, vagy ezek egyes ágainak művelésére hivatott intézet. Legelőször Platon iskoláját nevezték A.-nak és pedig Akademos kertjéről, mely Athén északi részén feküdt. Itt szokta Platon előadásait tartani. Első alakja (347—270 Kr. e.), mely még főleg Platon tanaira támaszkodik, az ú. n. *régibb* (v. első) A. Erre következik a *középső* (v. második) A., melynek alapítója Arkesilaos (316—241) s mely a skepticizmushoz közeledett; végül a harmadikat Karneades

(214—129) alapította; ez a probabilizmusnak hódolt és az *ujabb* (v. harmadik) A. nevet viseli. Megkülönböztetnek még egy *negyedik* és egy *ötödik* A.-t is; az előbbit a larissai Philon, az utóbbit az askaloni Antiochos alapította.

Ma A. alatt vagy *felsőbb tudományos tanintézetet* és *felsőbb szakiskolát,* vagy *tudományos társaságot* értünk. Az A. mint felsőbb tudományos iskola rokon az egyetemmel, azzal a különbséggel, hogy rendszerint csak egy fakultása van és nem adhat magasabb tudományos (doktori) fokot. Ilyenek nálunk a jogakadémiák, vagy liceumok és más néven a francia jogi iskolák. A felsőbb *szakiskolák* nagyon különbözők lehetnek, nálunk vannak gazdasági, kereskedelmi, bányászati, erdészeti, zene- és szinművészeti, képzőművészeti, katonai A.-k (mint a honvéd Ludovika-A.); Németországban van gyakorlati orvosi A. Kölnben, társadalomtudományi Majna-Frankfurtban.

Az A. mint *tudós társaság* eredeti hazája az elgörögösitett Egyiptom, nevezetesen Alexandria, ahol a nagy tekintélynek örvendett Muzeion valóban mai értelemben vett A. volt. Neve és szervezete a XV. sz.-ban Olaszországban, Firenzében talált utánzásra s ennek mintájára keletkeztek a más országok A.-i.

Magyar Tudományos Akadémia.

A magyar tudós társaság eszméje már több századon átélt a magyar tudós körökben; 1760. Bod Péter pendítette meg újra; *Bessenyei* György 1778. Magyarság c. röpiratában az egyetemet akarta volna tudós társulattá emelni. Később 1781. *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* című művében (kiadta Révai, Bécs 1790) ajánlja, hogy az A.-t a francia A.-hoz hasonló szervezettel az ország főnemesei és rendei állítsák föl. Bessenyeinek ebbeli törekvéseiben utódja lett *Révai* Miklós. Bessenyei tervét részletesebben kidolgozva II. József császárnak is benyujtotta, de ez (ki centralisztikus terveinél fogva nem is lehetett barátja az eszmének) visszautasítóan válaszolt. 1790-ben, midőn a tervet kiadta, az akkor magyarul tanuló Sándor Lipót főherceget igyekezett a tervnek, egyuttal pedig a társulat protektorává megnyerni. Szept. 17-én gr. Zichy Károly, a helytartótanács elnöke felszólította Révait, hogy közölje a leendő tagok névsorát. Révai a következőket hozta javaslatba: A. Tiszteletbeli tagokul, a *főrendek* közül: gr. Gvadányi József, br. Ráday Gedeon, az *egyházi* rendből: Molnár János, Majláth Antal apátok és Nagy János, a *nemesi* rendből: Barcsay Ábrahám, Báróczy Sándor, Kazinczy Ferenc. Rendes tagokul 40-et ajánlott. A szükséges évi költségeket 27,000 forintra tette, megkezdésre pedig 17,000 (vagy legalább 14,000 frtot) kért a tanulmányi alapból, a többit a főrendek bőkezüségétől és a nyomda jövedelmeitől várván. Szerencsétlenségre a nádor Révai tervét, ki azt külön könyv alakjában adta ki (Planum erigendae societatis Eruditae Hung. alterum elaboratius, Pest 1790) a tanügyi bizottsághoz utasította, miáltal a lomtárba került s az A. terve kizárólag az irodalmi körök gondjaira maradt. *Kultsár* István 1804. jutalom kérdést tüzött ki, melynek egyik ága a magyar nyelv előmozdítása eszközeit óhajtotta tárgyaltatni; *Kis* János pályanyertes munkájában (A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, Pest 1806) és *Teleki* László gr. egy nem pályázott, de hasonló tárgyú művében (A magyar nyelv előmozdításáról, Pest 1806) egyforma buzgósággal szólottak az A. fölállításának eszméje mellett, sőt 1807. az eszme az országgyűlés elébe is fölterjesztetett, de pénzalap hiányában félretették. Fölmerült az az eszme is, hogy a létesítendő tudós társaságot a M. Nemzeti Múzeummal kellene kapcsolatba hozni. De míg ezek a tanácskozások folytak, *Marczibányi* István a tett terére lépve, egy magyar irodalmi jutalmazó intézetet alapított, mely 1815. lépett életbe és kicsinyben valóságos előzője lett az A.-nak, amelybe 1845. bele is olvadt.

Új stádiumba csak akkor lépett az ügy, midőn az 1825-iki országgyűlésen *Felsőbüki Nagy* Pál szóba hozta. Ennek nagyhatású beszédére zajongás keletkezett, melynek közepette egy fiatal huszár-kapitány kért szót, kiben kevesen sejtették Magyarország regenerátorát: gr. *Széchenyi* István. Ez felállásakor mentegetődzött, hogy itt megszólal, jóllehet szava nincs, és birtokainak egy évi jövedelmét ajánlotta föl az A. alapítására, mely jövedelmet mintegy 60,000 frtra becsülték. E nagylelkű kezdeményezés vonzó példa lett a többi főurakra nézve. Következett három főúr, kiket Széchenyivel a négy első alapító gyanánt szokás emlegetni, nevezetesen: *Vay* Ábrahám borsodi követ (8000 frt), gr. *Andrássy* György tornai követ (10,000 frt) és gr. *Károlyi* György (birtokainak félévi jövedelmével). Ezek példájára a főrendek közt tömeges adakozások történtek. A pénzbeli alapítványokhoz csatoltatván a *Sándor* István által hagyományozott gyűjtemények és 10,000 forint, az A. vagyona az 1827. évi XI. törvénycikk szerint 250,000 frtból állott.

Az anyagi alap így meglévén, a nádor, ki a fölállítandó A. pártfogójául volt kijelölve, 1827 november 30-án egy választmányt nevezett ki, mely gr. *Teleki* József elnöklete alatt a négy első alapítóból és a következő huszonkét tudósból állott: Bartal György itélőmester, Bene Ferenc egyetemi tanár, Budai Ezsajás református szuperintendens, Bitnicz Lajos szombathelyi tanár, gróf Dessewffy József, Döbrentei Gábor budai alkormánybiztos, Ercsei Dániel debreczeni tanár, Fejér György egyetemi könyvtár-igazgató, Guzmics Izidor pannonhalmi benedekrendi tanár, Horváth Endre pázmándi plébános, Horváth István múzeumi könyvtárnok, Horváth János vál. püspök, Jankovich Miklós, Kazinczy Ferenc, Kis János evang. szuperintendens, Kisfaludy Sándor, Kövy Sándor pataki tanár, Kultsár István, báró Mednyánszky Alajos, Schedius Lajos egyetemi tanár, Szemere Pál és Vitkovics Mihály. E választmány 1828 márc. 25-től ápr. 7-ig dolgozván, három munkálatot készített: alaprajzot, rendszabásokat és javaslatot, mely munkálatok a királyhoz fölküldetvén, végre-valahára megerősíttettek és az A. gróf *Cziráky* Antal elnöklete alatt Pozsonyban 1830 november 17-én végre megalakult. Első elnöke lett gróf *Teleki* József, a másodelnök gróf *Széchenyi* István. A szabályok ily cím alatt jelentek meg: A magyar tudós társaság alaprajza és rendszabásai (Pest 1831). A rendszabások 1. §-a

egy pontjában: «A M. T. Társaság a nemzeti nyelv kimívelésében igyekszik egyedül». E cél elérésére az A. már működése első napjaiban a következőket tűzte ki magának: eredeti munkák dolgozása s ó és új remekek fordítása, oklevelek és régi kéziratoknak kiadása, a nemzeti játékszínnek jó darabokkal ellátása, jutalomkérdések kitűzése és a beérkezett, valamint a pályázat nélkül megjelent művek legjobbikának jutalmazása, bírálat végett benyujtott művek bírálása és ha jók, kiadása s végre kül- és belföldi utazások. Az A. mindenféle ügyeinek élén egy huszonnégy tagból alakult igazgató tanács áll, mely az ország négy rendéből választatik, ez választja évenkint az A. elnököt és alelnököt; ezenkívül van huszonnégy tiszteletbeli tag székkel és szavazattal, de munkakötelezettség nélkül. 42 rendes és határozatlan számú levelező tagok. Az A.-i választások a tiszteleti és rendes tagok szavazatainak egyszerű többségével történnek, a tisztviselőket az igazgató tanács, az alárendelteket az elnök nevezi ki. Az A. székhelye Pest, az igazgató-tanács évenkint rendesen csak egy, de a szükséghez képest több ülést is tart, hetenkint pedig egy kis gyűlése van, melyben a helybeli rendes tagok megjelenni tartoznak, a tiszteletiek és levelezők megjelenhetnek, de arra nem kötelesek. Van évenkint egy nagygyűlés, melynek feladatai: új tagok választása, jutalmak odaítélése, tiszteletdíjak megszavazása, pályakérdések meghatározása, valamint a választásoknak kihirdetése, s a nagy és osztályi jutalmak kiadása. Nem érdektelen az akkori tagok fizetése sem, a fővárosiaknál 500 forintra, a vidékieknél 300 frtra szabták; a titkár fizetésére 800 forintot, a segédjegyzőére félannyit szavaztak meg.

Az A. működésében általában három fontos korszakot különböztethetünk meg: 1. *Az osztályok emancipációja* (1846), mely a szabadságharc idejét is magában foglalja, 2. az *abszolutizmus alatt való működés* egészen az A. újjászületéséig és 3. *1861-től napjainkig.* Az első korszak az első megállapodások korszakának tekinthető; akkor fogadta el az A. a nyelvbeli rendszer alapjául Révai elveit. Nevezetes vállalat volt főleg abban az időben és a tudományok akkori állása mellett a «Nagy szótár», melynek előmunkálatai szolgáltattak először alkalmat a magyar népköltési termékek tüzetesebb gyűjtésére. A Tájszótárt is megindította, egyúttal pedig Széchenyi István gróf indítványára Vörösmartyt és Schedelt (a későbbi Toldy Ferencet) bizták meg egy lehetőleg teljes magyar-német és német-magyar szótár összeállításával, mely munkával 1835, illetőleg 1838-ik években el is készültek. Két kiváló eszméje még e korszaknak a régi nyelvemlékek kiadása, mely a halotti beszédtől kezdve számos magyar, eddigelé kevéssé ismert vagy egészen ismeretlen nyelvemléket bocsátott a kutatók rendelkezésére; a színügy érdekében pedig pályázatok hirdettettek ki, melyeknek értelmében 1832 óta évenkint 100 arany tüzetett ki szomorujátékra és vígjátékra. Fáy András pedig oly módon oldotta meg az A. által felvetett és egy magyar nemzeti szinügyi intézetre vonatkozó pályakérdést, hogy művében («Magyar játékszini jutalmazott felelet», 1834) ott találjuk a nemzeti szinház intézményének csiráit. 1846. az alapszabályok revizió alá kerülvén, az addig közösen működő osztályok emancipáltattak.

Az osztályok emancipációját követő korszak méltán volna az A. első fénykorának, első virágzása korának nevezhető, ha a politikai viszonyok nem paralizálták volna minden nagyobbszabású irodalmi vállalatot. Ekkor határozta el az A. a régi magyar jogtörténeti kútfők kiadását, ekkor indította meg a Czuczor-Fogarasi-féle «Nagy szótár» tényleges kidolgozását, míg másfelől két tudományos utazást rendezett, a Reguly Antalét és Jerney Jánosét, melyek közül főleg az elsőnek Hunfalvy Pál által kidolgozott eredményei árasztottak új világosságot a magyar nemzet etnográfiai és őstörténelmi viszonyaira. Az 1848. szellemi átalakulás az A.-ra sem maradhatott hatástalanúl. Március 15-én Toldy mint titoknok ünnepélyes ülésben tudatta a tagokkal a sajtó felszabadulását, egyúttal pedig falragaszokon köszönte meg a népnek a sajtószabadságnak kivívását. De az A. kebelén belül is fontos változás történt: egy fiatal tag az ülések nyilvánossá tételét követelvén, azt az akkori elnök, Fáy András, szó nélkül teljesítette; azután föloszlottak az ülések és csak május 1-én kezdődtek meg ismét, midőn a kedélyek már kissé lecsillapodtak. A téli üléseket ez év végéig gróf Teleki József vezette, de midőn a császári seregek a fővárost elfoglalták, azok április 30-áig ismét megszakadtak és csak ugyanaz év junius havától az ostromzár kihirdetéséig folyhattak. A nagy szótár kidolgozása Czuczor Gergely elfogatásakor az I betűnél abban maradt. Az abszolutizmus ideje alatt a nemzetnek honmaradt értelmisége az eddiginél nagyobb pártolást mutatott az A. mint a nemzetiség egyedüli támasza iránt, gr. Andrássy Györgynek pedig sikerült személyes befolyása alapján az ülések tarthatását kieszközölni. Az időközben Erdélyben tartózkodott gr. Teleki visszatérvén, 1850 junius 17-én átvette az elnökséget, halála után pedig gróf *Dessewffy* Emil, majd báró *Eötvös* József vezették az A.-t, kiknek vezetése alatt az A. ügyei nagy lendületet vettek.

Az ötvenes évek végén a fölpezsdült nemzeti szellem, minden más tér el lévén előtte zárva, az A. díszülésein és kegyeletes irodalmi ünnepeken nyilatkozott. A körülmények az A.-t állították az akkori nemzeti mozgalom élére; tőle várták a kezdeményezést és a jelszó kitűzését. Gróf Dessewffy Emil, az A. akkori elnöke, ritka eréllyel és tapintattal tudta fölhasználni a kínálkozó áramlatot az A. külön házának fölépítése érdekében.

Mintegy 3000 aláirási ívet bocsátott szét az országban. Fölkereste az uralkodóház tagjait, a hazán kívül lakó mágnásokat, a Magyarországban birtokos indigenákat, felhasználta baráti s politikai összeköttetéseit a főrangú s vagyonos osztályokban. A nagy adakozások sorát br. *Sina* Simon nyitja meg 80,000 forinttal. Az Esterházyak, Batthyányak, Pálffyak, Zichyek, Festetichek, Andrássyak, Szapáryak, Csákyak stb. sorában ott látjuk a Coburg, Windischgrätz, Liechtenstein, Khuen, Harrach, Stubenberg, Eltz, Trautmannsdorf, Schönborn, Königs-

egg, Wolkenstein, Breuner, Chotek stb. neveket; a magyar érsekek, püspökök s káptalanok bőkezű hozzájárulása mellett a skót-rend apátját s mindenek felett magát a királyt, a mexikói császárt s V. Ferdinándot. A megyék odaadják nemesi pénztáraik tartalmát; a főváros közel 200,000 frt értékű telket ad; a városok és nagyközségek százakat és ezreket ajánlanak fel. Egy év alatt megkétszereződik az alaptőke, s a ház építésére közel 400,000 forint gyűl össze.

A palota építésére, szűkkörű pályázat alapján, Stüler berlini építész terve fogadtatott el, s az építkezés vezetőivé Ybl Miklós és Szkalnitzky Antal budapesti építészeket választották. Az építést 1862 tavaszán kezdték meg. A palota teljesen készen, bebutorozva kerek összegben 800,000 forintba, a bérház pedig 170,000 forintba, a kettő együtt tehát körülbelül egy millió forintba került. A palota földszintjén van a díszes oszlopcsarnok és a finom izléssel berendezett könyvtár, melynek alapját a Teleki-család s a Batthyányak könyvtárai vetették meg, s a nagybecsű kézirattár, valamint a dr. Elischer Gyula alapította (1895) Goethe-gyűjtemény. Az első emeleten a díszterem, Lotz falfestményeivel; a heti űlésterem, Ligeti tájképeivel; a képes terem, nagyérdemű A.-i tagok arcképeivel, az A. nagy alapítójának emléktárgyaiból, műveiből és kézirataiból összegyűjtött gazdag Széchenyi-múzeum; u. o. az A. és a Kisfaludy-társaság hivatalos helyiségei. A második emeleten régebben a híres Esterházy- (országos) képtár volt elhelyezve; most a Magyar Nemzeti Múzeum botanikai osztálya és a történeti arcképcsarnok foglalnak helyet.

1870. új alapszabályok léptek életbe; ezek szerint: az A. *szervezetét alkotják:* az elnök, a másodelnök, a tagok (belsők és külsők), az igazgatótanács, a főtitkár, az osztályok elnökei és titkárai. Minden tag valamely osztályba van sorozva. Az osztályok száma három, ú. m.: I. a nyelv- és széptudományi osztály, II. a filozófiai, társadalmi és történeti tudományok osztálya, III. a matematikai és természeti tudományok osztálya. Az első osztálynak 8 tiszteleti, 16 rendes és 40 levelező, a II. és III. osztálynak külön-külön 9 tiszteleti, 24 rendes és 60 levelező tagja lehet legfölebb. Minden tagot, az illető osztálynak ajánlata alapján, a tiszteleti és rendes tagok titkos szavazással s kétharmad szótöbbséggel választanak. Az igazgató-tanácsot a kéte lnök, a főtitkár s 24 tag alkotja. E 24 tag felerészben az alapítók, valamint az Akadémián kívül álló más tekintélyes, főleg az A. működését támogató személyiségek sorából, s felerészben A.-i belső tagokból választatik. Mindenik osztály havonkint egy osztályülést, az igazgató-tanács negyedévenkint egy igazgatósági ülést, az összes A. havonkint egy összes ülést, évenkint pedig egy nagygyűlést s ezzel összekötött ünnepies közülést tart. Az osztályülések tárgyai: mindennemű tudományos előadás és eszmecsere. Az összes ülések tárgyai: gyász- és emlékbeszédek, bizonyos jutalmak odaitélése, az összes A.-t érdeklő ügyek tárgyalása és eldöntése. A nagygyűlések tárgyai: tagok, osztály-titkárok választása, jutalmak odaitélése s új jutalmak kitűzése. Az ünnepies közülés tárgyai: évi jelentés az A. munkásságáról, emlékbeszédek, tudományos és költői művek felolvasása, jutalmak, jutalomkérdések kihirdetése. Az elnökök és főtitkár elegyes ülésen, titkos szavazattal választatnak. Elegyes ülés az, melyen az igazgatósági tagok az akademiai belső tagokkal együttesen vesznek részt és szavazhatnak.

Bizonyos folyó munkák és teendők állandó bizottságokra vannak bízva. Ilyenek: a nyelvtudományi, irodalomtörténeti, történelmi, hadtörténeti, archeologiai, nemzetgazdasági, természettudományi stb. bizottságok. Az A. nagyobb sorozatú kiadásai leginkább e bizottságok munkásságának köszönhetők. Állandó kiadványai az Értesítőn kívül: *Könyvkiadó-vállalat* (1872 óta már 188 kötet) a történet, irodalom, jog- és államtudományok köréből eredeti és fordított munkák gyűjteménye, a tudományok terjesztésére. Kiegészítője a Természettudományi könyvkiadó vállalat, melyet az A. segélyével a Természettudományi Társulat ad ki (1910-ig 45 kötetet). Egyes speciális tudományszakok szolgálatában állanak: *Nyelvemléktár,* régi magyar kódexek és nyomtatványok (14 kötet). *Régi Magyar Költők Tára,* középkori magyar költői maradványok. (5 köt.) *Nyelvtudományi Közlemények* (39 kötet), eleinte az általános nyelvtudomány, utóbb kiválóan a magyar-ugor nyelvészet közlönye. Ide számítandók az Ugor füzetek is. *Nyelvtudomány,* mely az általános nyelvtudomány és az indogermán összehasonlító nyelvészet kérdéseivel foglalkozik. (3 kötet). *Irodalomtörténeti Közlemények* (meg indult 1891.) a hazai irodalomtörténet egyes szakaszainak tárgyalására, adattárral, repertóriummal és kritikai rovattal. *Archeologiai Értesítő* (összesen 29 kötet), a hazai és külföldi archeologiai és műtörténelmi mozzanatok ismertetése, *Archeologiai Közlemények* (22 kötet), archeologiai és műtörténelmi értekezések, különös tekintettel a Magyarországban talált emlékekre. *Magyarországi Régészeti Emlékek* (Monumenta Hungariae archaeologica), 4 kötet. Egyes emlékek és vidékek tüzetes archeologiai monográfiái. *Magyar Történelmi Emlékek* (Monumenta Hungariae historica). Okmánytárak (34 kötet). Irók (38 kötet). Országgyűlési Emlékek (24 kötet). Diplomatikai Emlékek (7 kötet). Ezekhez csatlakoznak: Anjoukori Okmánytár (6 kötet). Rákóczi-levéltár (10 kötettel befejezve). Török-magyarkori Történelmi Emlékek (9 kötet). Magyarországi török kincstári defterek (2 kötet). Magyarországi Jogtörténeti Emlékek (5 kötet). *Magyar Történelmi Tár,* a történelmi kútfők ismeretének előmozdítására. Első folyam 25 kötet. Második folyam (30 kötet), a mivel befejeztetett; mert ezentúl a Történelmi társulat adja ki. *Hadtörténelmi Közlemények,* a magyar hadi történetirás fejlesztésére. (11 évfolyam.) *Mathematikai és Természettudományi Értesítő.* (27 köt.) *Mathematikai és Természettudományi Közlemények,* a hazai viszonyokra vonatkozólag. (24 kötet.) A megjelent kötetek jelzett száma 1910-ig terjed.

Nemcsak a saját kiadásában megjelenő munkákkal, hanem tudományos folyóiratok és vállalatok bőkezű támogatásával is előmozdítja az A. a magyar irodalmat. Ilyen vállalatok, melyek az

A [illegible] állhatnanak a *Buda-pesti Szemle* (eddig 140 kötet), *Magyar Nyelvőr* [illegible], *Egyetemes Philologiai Közlöny* (53 kötet), *Philosophiai Szemle* (25 kötet), *Közgazdasági Szemle* [illegible], *Nemzetgazdasági Irók Tára*; *Történelmi Életrajzok* (25 kötet), a két idegen nyelvű folyóirat: az *Ungarische Revue*, melyet a 15. kötettel megszüntettek, és a *Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn* (1910-ig 25 kötet).

Legtöbbet tett a Magyar Tud. A. eddigelé a magyar nyelv búvárlata s a magyar történetírás [illegible]. A Nyelvtudományi Közlemények, a Nyelvemlékek, a Czuczor-Fogarasy nagy szótára [illegible], a Nyelvtörténeti szótár, minden [illegible] is a Szinnyei József szerkesztette [illegible] a A pályakoszorúzott specia[illegible] munkák mind megannyi alapkövei a magyar nyelvtudománynak. Most van előkészítés alatt a *Nagy szótár*, mely a magyar nyelv [illegible] évtizedekre terjedő [illegible] munkán 1898 óta dolgozik az A. szótári [illegible].

Az A. nagyobb alapítványai: *Semsey Andor alapítványa* 200,000 K (1890), mely eredetileg kézikönyvek kiadására volt szánva, de miután egy-két tudományszakot kivéve, a hirdetett pályázatok eredménytelenek maradtak, a kamatok az alapítvány tevő beleegyezésével nagyobb és költségesebb feladatok megoldására fordíttatnak. Legutóbb br. Eötvös Loránd geofizikai vizsgálatait ebből az alapból támogatta az A. *Feridun bey* volt budapesti török főkonzul alapítványa 215,000 K (1904), felerészben török-magyar tanulmányok céljaira, felerészben török honos ifjak részére alkotandó ösztöndíjakra.

Az A. rendelkezésére számos pályadíjalapítvány van [illegible] a következő alapítványokból hirdet pályázatokat (a benyújtási határidő rendszerint [illegible]):

Nagyjutalom és Marczibányi-mellékjutalom (200, illetőleg 50 arany) minden évben felváltva az A. köréhez tartozó tudományok terén hét évi [illegible] nyomtatásban megjelent munkákra (1910: természet-, 1911: matematikai, 1912: filozófiai, 1913: társadalmi, 1914: nyelv-, 1915: szép-, 1916: történelmi tudomány). Benyújtás határnapja dec. 31. — *Bésán-alapítvány* (2400 K) természetrajzi, fizikai, vegytani, matematikai; továbbá történelmi, archeologiai, filozófiai s rokontudományok körébe tartozó kérdésre. — *Első Magyar Ált. Biztosító-Társaság-a.* (1000 K) statisztikai és nemzetgazdasági célokra. — *Bolyai-a.* (10,000 K) minden ötödik évben (1910, 1915 stb.) a megelőző öt évben bárhol és bármely nyelven megjelent legkiválóbb matematikai munkának. Odaitélés a dec. összes ülésen. — *Bródy Zsigmond-a.* [illegible] [illegible] munkák v. érdemek jutalmazására, három évenként (1912, 1915 stb.). Odaitélés a nagygyülésen. — *Bulyovszky Gyula-a.* (400 K) minden páratlan számú évben [illegible]. — *Buk László-a.* (200 K) minden harmadik évben (1912, 1915 stb.) magyar történeti monográfiákra. Odaitélés a nagygyülésen. — *Dora Szilárd-a.* (50 arany) három évenként (1911, 1914 stb.) a kereskedelem körébe vágó tudományos értekezésre. — *Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár-a.* (1000 K) három évenként (1910, 1913 stb.) közgazdasági v. pénzügyi monográfiára. — *Egyetemi hallgatók* jutalma, minden évben a nagygyülésen egy történelmi, illetőleg nyelvtudományi munkasorozat a budapesti, kolozsvári és zágrábi tudományegyetemek hallgatói részére. — *Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület Fáy András-a.* (6000 K) minden három évben (1913, 1916 stb.) szaktudományos munkák díjazására. — *Farkas-Raskó-a.* (200 K) hazafias költeményre minden évben. — *Forster Gyula-a* Forster János nevére (3000 K), három évi ciklusokban földmívelési munka, találmány v. fölfedezés jutalmazására. Beny. határidő szept. 30, v. dec. 31. — *Forster Gyula-a.* Scitovszky János primás nevére (1350 K), tízéves ciklusokban (1895—1904.stb.) felváltva magyar egyháztörténelmi tárgyú levéltári kutatások és ugyanazon körből vett irodalmi művekre. — *Gorove László és István-a.* (évenként 100 arany) felváltva az erkölcstudomány, széptan és a magyar műveltségtörténet köréből vett kérdésekre. — *Ipolyi Arnold-a.* (2000 K) két évenként a magyar nemzet egyházi, politikai, irodalmi, műveltségi v. műtörténetéből vett tárgyú történelmi művek jutalmazására, esetleg kiadására. — *Kanizsay Károly-a.* (800 K) a hazai történetből merített korrajzra, nyolc évenként (1905, 1913 stb.). — *Gr. Karátsonyi Guidó-a.* (200 arany) minden páratlan számú évben (1911, 1913 stb.) felváltva komoly drámai művek v. pedig vigjátékok. — *Pesti Magy. Keresk. Bank-a.* (2000 K) az utóbbi öt év alatt (1912—1917 stb.) magyar nyelven megjelent legkiválóbb közgazdasági műre. — *Kereskedelmi Csarnok-a.* (1000 magyar frank) három évenként (1910, 1913 stb.) a kereskedelmet közvetlenül érdeklő tudományos kérdésre. — *Kóczán Ferenc-a.* (100 drb arany) a magyar történelem egyes korszakait 1848-ig felölelő történelmi drámára. Benyújtás határideje máj. 31, odaitélés a nov. összes ülésen. — *Kőrösy József-a.* (később megállapítandó összegben) minden harmadik évben (1912, 1915 stb.) a statisztika és nemzetgazdaságtan körébe tartozó kérdésekre. — *Lévay Henrik-a.* (1000 K) felváltva évenként különböző tudományszakokra (1910.: magyar irodalomtörténet, 1911: nemzetgazdaság, 1912: hazai történet, 1913: mezőgazdaság stb.). — *Lukács Krisztina-a.* (2000 K) felváltva évenként különböző tudományszakokra (1911: nyelvtudomány, 1912: történelem, 1913: társadalomtudomány, 1914: bölcselet, 1915: természettudomány, 1916: matematika, 1917: széptudomány stb.). — *Marczibányi Imre-a.* (40 arany) minden második (páros számú) évben nyelvtudományi kérdésre. — *Gr. Nádasdy Tamás-a.* (100 arany) minden páratlan számú évben elbeszélő költeményre. — *Oltványi Pál-a.* (1000 K) négyévenként (1910., 1914. stb.) magyar kat. egyháztörténeti kérdésre. — *Ormódy Amelie-a.* (1000 K) minden harmadik évben (1911, 1914. stb.) az örök női eszményeket a költészet eszközeivel szolgáló mű jutalmazására. — *Péczely József-a.* (1000 arany frt) magyar történelmi tárgyú v. hátterű regények utólagos jutalmazására minden második évben (1911, 1913 stb.) és

történettudományi kérdésre szintén minden második évben (1912, 1914. stb.). — *Dr. Pollák Henrik-a.* (1500 K) minden harmadik évben felváltva orvosi v. természettudományi, másrészt statisztikai v. társadalomtudományi kérdésre. — *Rózsay József-a.* (1000 K) kétévenként felváltva egy orvosi és egy természettudományi munka jutalmazására. — *Sámuel Alajos-a.* (15 drb arany) évenként a nyomtatásban megjelent legjobb nyelvészeti értekezés jutalmazására. — *Szilágyi István-a.* (2400 K) annak az írónak jutalmazására, ki tíz év alatt (1904—1913. stb.) a legjobb történeti munkát írta Magyarországról. — *Sztrokay Antal-a.* (100 arany) minden páros számú esztendőben jog- és államtudományi pályamunkára. — *Gr. Teleki József-a.* (100 arany) évenként és pedig felváltva, a páros években szomorújátékra, a páratlan években vígjátékra. Odaítélés mindenkor márc. 19-ikén. — *Tomori Anasztáz-a.* (2000 K) minden negyedik évben (1913., 1917 stb.) matematikai műre. — *Ullmann Károly-a.* (800 K) nemzetgazdasági kérdésre. — *Ifj. Vigyázó Sándor-a.* (2000 K) évenként magyar történelmi kérdésekre. — *Vitéz József-a.* (40 arany) négyévenként (1912, 1916 stb.) magyar történettudományi, illetőleg természettudományi kérdésre. — *Özv. Vojnits Tivadarné-a.* (800 K) a legsikerültebb magyar színmű írójának minden évben. — *Wahrmann Mór-a.* (2000 K v. hasonértékű aranyérem) az ipar és kereskedelem terén szerzett érdemek jutalmazására. — *Br. Wodianer Albert-a.* (1000—1000 K) két néptanító jutalmazására. A kir. tanfelügyelők ajánlatára. Odaítélés az áprilisi összes ülésen.

1900 óta az A. tagja az A.-k nemzetközi szövetségének s jelentékeny összeggel járul az e szövetségtől felállított munkaprogramm kiviteléhez (legutóbb az Izlam enciklopédiájához).

Az A. palotájának Akadémia-utcai falán van Holló Barnabás szobrászművész dombormüves táblája, mely az A. alapítását ábrázolja. Az A. vagyona, melyben épületei, könyvtára, gyüjteményei stb. is bennfoglaltatnak, ezidőszerint 5.757,529 K-t tesz. Bevétele 389,055 K (ebből országos dotáció 99,000 K), kiadása 406,234 K; pályadíjakra kiadott 30,260 K-t.

Délszláv akadémia Zágrábban.

A Délszláv tudományos és művészeti akadémia (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti) horvát országos intézet, székhelye Zágráb. Néhai *Strossmayer* József György volt diakovári püspök alapította 1860. 100,000 K adománnyal. Az A.-ról szóló törvény 1866 márc. 4. nyert szentesítést. Első tagjait a király nevezte ki. Az A. 1866 jun. 15-én alakult meg, első ülését jul. 28-án tartotta. Négy osztályra oszlik: történeti-nyelvészeti, bölcsészeti-jogi, mennyiségtani-természetrajzi és művészeti osztályra. Utóbbi még nem alakult meg. Évenkint egy közgyülést és ünnepélyes ülést tart s havonként legalább egy össz- vagy osztályülést. Van egy protektora (1905 ápr. 8-ig Strossmayer), 1 elnöke, 2 titkára, 1 könyvtárnoka, 32 rendes, legfeljebb 16 tiszteletbeli és 60-ban megállapított levelező tagja. Az A. protektorát és elnökét a király nevezi ki. A A. mostani elnöke *Smičiklas* Tádé, nyug. egyet. tanár. Kiadványai: *Rad* (Értekezések) eddig 182 kötet; *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* eddig 32 kötet; *Codex diplomaticus* eddig 8 kötet; *Starine* (Régiségek) eddig 32 kötet; *Stari pisci hrvatski* (Régi horvát írók) eddig 21 kötet; *Monumenta historico juridica* eddig 9 kötet; *Gradja za povijest hrvatske književnosti* (Anyag a horvát irodalom történethez) eddig 6 kötet; *Riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (A horvát v. szerb nyelv szótára) eddig az M betüig; *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (A délszláv népek életére és szokásaira vonatkozó gyüjtemény); *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni riječnik* (Adalékok a horvát jogtörténeti szótárhoz) Mažuranić Vladimirtól mint a *Dalmát statutumok* kiadásához szolgáló előmunkálat; *Ljetopis* (Évkönyv) és különálló művek (eddig 30 kötet). Jelenleg tervbe van véve és előkészületek folynak a glagolit emlékek s egy délszláv enciklopédia kiadására. Ezekkel a kiadványokkal az A. a horvát tudomány fejlődését nagyban elősegítette, egynémelyikével pedig a tudománynak általában nagy szolgálatot tett. Az A.-nak van nagy könyvtára, gazdag oklevélgyüjteménye és egy szép képtára. Székhelye saját palotája a zágrábi Zrinyi-téren. Az 1909. évben az A.-nak értékpapirokban és ingatlanokban kb. 1,600.000 K vagyona volt. A magyar tudományos világgal a délszláv A. kevéssé érintkezik. Magyar tudósok közül csak *Wenczel* Gusztáv volt az A. tagja, jelenleg pedig levelező tagjai: *Fraknói* Vilmos és *Asbóth* Oszkár.

Külföldi akadémiák.

Ausztriában a *bécsi* A. csak 1846. létesült, címe Kais. Akademie der Wissenschaften. Két osztálya van, a matematika-természettudományi és a történelmi-filozófiai. Régibb a *prágai* A., melyet Ignaz v. Born természettudós 1770. alapított. Két osztálya van. Kiadványai német és cseh nyelven jelennek meg. A cseh *Ferenc József A.* négy osztályra oszlik, kiadványai túlnyomó részt cseh nyelvűek. A *krakkói* tud. A. 1872-ig «tudományos társaság» nevet viselt.

Németországban első helyen említendő a *berlini A. der Wissenschaften.* 1700. alapította I. Frigyes Leibniz terve szerint «Societät der Wissenschaften» címen. Megnyílt 1711. Első elnöke Leibniz volt. I. Frigyes Vilmos alatt elsatnyult, de II. Frigyes alatt Maupertuis francia mintára újjászervezte. Mostani szervezete 1812-ből ered. Négy szakosztálya van, fizikai, matematikai, filozófiai és történelmi; ezek két főosztályt alkotnak. Az 50 rendes tag 600 márka évi tiszteletdíjat kap, vannak azután külső, tiszteletbeli és levelező tagok. Nevezetesebb kiadványai a Corpus inscriptionum graecarum, C. ins. latinarum, Monumenta Germaniae historica, Aristoteles művei, Kant összegyüjtött iratai stb. Pályadíjait évenkint Leibniz születése napján osztják ki. V. ö. *Harnack*, Geschichte der k. preus. A. der Wissenschaften zu Berlin (1900, 3 köt.). — *Münchenben* 1759. alakult az A. Kezdetben inkább csak a bajorok történetére vetett súlyt, kiadta a Monumenta Boicát. 1829. három osztályra tagozódott: filozófia-filológia, történelmi és matematika-fizi-

[illegible] Van külön történelmi bizottsága. — *Göttin*genben 1752 alakult a Königliche Societät, mely később Gesellschaft der Wissenschaften nevet vett föl. 1770 [illegible] alapította a legrégibb német irodalmi és kritikai folyóiratot, a «Göttingische gelehrten Anzeigen»-t. — *Erfurt*ban 1758. keletkezett a «közhasznú tudományok akadémiája», *Görlitz*ben az oberlausitzi tudományos társaság 1779. Legújabb a német A.-ák [illegible] *Lipcsé*ben: Kön. sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften, amely 1846. nyílt meg s főfeladata a filozófiai, történelmi és természettudományi kutatás valamint [illegible] szakokba vágó tudományos munkák [illegible] előmozdítása. Van Németországnak még egy különleges A.-ja, amely orvos-természettudományi foglalkozik s eredetét I. Lipót korára vezeti vissza. Ez az *Academia Caesarea Leopoldina Carolina Germanica naturae curiosorum*, amelyet 1652. A. naturae curiosorum címen Bécsben alapítottak. Ennek székhelye az elnök személyéhez van kötve, 1808. Bonnban volt, azután Jénában, Drezdában, 1878 óta Halleban.

Franciaországban, Párisban 1630 körül alakult a francia nyelv művelésére egy magántársaság, [illegible] 1635. Richelieu bíboros *Académie française* címen [illegible] szélesebb és szilárdabb szervezetet adott. Az A. 1637 júl. 10-én kezdte meg üléseit. 40 rendes tagja volt, úgy mint ma is. Később a [illegible] tudományszakok és szépművészetek [illegible] alakult testvéregyesületek társultak [illegible] *Institut de France* lett a neve. Az A. française négy tagját 1663. Colbert azzal bízta meg, hogy a nyilvános emlékművek feliratait [illegible]. Ezt a bizottságot La petite A. nevezték el. 1701. a bizottság átalakult külön királyi A.-vá, szintén 40 taggal s fölvette az A. royale des inscriptions et médailles címet. Működési körébe bevonta a történelmet, archeológiát és filológiát. [illegible] 1716. egy királyi rendelet megváltoztatta s lett *A. royale des inscriptions et belles-lettres*. [illegible] akadémiához csatlakozott az *Académie des sciences*, amelyet Colbert 1666. alapított. 1648. Mazarin bíboros a festészet és szobrászat akadémiáját, *A. de sculpture et de peinture* alapította. Minthogy ezek mind királyi intézmények voltak, a forradalmi konvent 1793. valamennyit feloszlatta. De már 1795 okt. 25-én újra életre hívta őket a directorium, *Institut national* címen. Az Institut három osztályból állt, I. Napoléon 1803-ra négy osztállyal szervezte. 1806. vették föl az összes A. az Institut de France nevet, az egyesek emellett megtartották régi neveiket, a festészet-[illegible] amely az *A. des beaux-arts* nevet kapta. 1832. Guizot indítványára még egy osztálylyal bővült az Institut ez az *A. des sciences morales et politiques*. Minden osztály külön tartja üléseit, csak évenkint egyszer, okt. 25. gyűlnek össze valamennyien közös ünnepélyes ülésre. — Az *első* [illegible] *A. française* úgyszólván változatlanul tartotta meg alapszabályait. Tagjainak, a «halhatatlanoknak» száma 40. Működési tere kizárólag a francia nyelv és irodalom. Számos pályadíjával serkentőleg hat az irodalomra. Fő és nagyérdemű munkája a francia nyelv nagy szótára: Dictionnaire de l'Académie. A *második* o. az *A. des inscriptions et de belles-lettres* a történelmet, archeológiát és klasszikus irodalmat műveli. 40 rendes, 10 szabad, 8 külső, 50 lev. tagja van. A *harmadik* o. az *A. des sciences*, a természettudományokkal és mennyiségtannal foglalkozik. Van 68 rendes, 10 szabad, 8 külső és 100 lev. tagja. A szépművészeti *negyedik* o. az *A. des beaux-arts*, tagjainak száma 41 rendes, 10 szabad, 10 idegen, 40 levelező. Az *ötödik* o. az *A. des sciences morales et politiques* tagjai közt van 40 rendes, 6 szabad, 6 idegen, 48 levelező. Az Institut minden rendes tagja 1500 fr., az egyes osztályok élén álló titkárok mindegyike 6000 fr. évi tiszteletdíjat kap. Vannak az Instituton kívül Franciaország vidéki nagyobb városaiban nagy számmal tudományos társulatok, amelyek tudományos kutatásokkal és munkálatokkal foglalkoznak, értekezéseket és nagyobb műveket adnak ki. Valamennyi a székhely megnevezése mellett az A. des sciences, belles-lettres et arts címet viseli. Nevezetesebbek a következők: Angers, Bordeaux (1753), Clermont-Ferrand, Caen (1705), Lyon (1700), Dijon (1740), Lille, Amiens (1750), Arras, Marseille (1726), Reims, Toulouse (1782), Nancy, Rouen (1736), Orléans.

Olaszországban, Firenzében Cosimo de Medici udvarában alakult meg az első európai, a *Platon* A., melynek élén Mortilio Ficini, a híres platonikus bölcselő állott. Ennek halálával (1521) a társaság feloszlott. Ez időtájt alakult *Nápolyban* is V. Alfonz udvarában az *Accademia Pontaniana*, amelynek élén Lorenzo Valla és Giovanni Pontano tudósok állottak. Ez az A. már külső és tiszteletbeli tagokat is választott. Julius Pomponius Laetus humanista és asztrológus 1498. *Rómában* megalapította az *Accademia antiquariát*, amelynek főcélja az itáliai régiségek felkutatása volt. II. Pál pápa azonban egyes tagjait állítólagos eretnekségük miatt üldözni kezdte, miért is az A. csak mint titkos társaság állhatott fenn tovább, de 1550. feloszlott. Kétszáz év mulva, 1742. támadt új életre XIV. Benedek pápa alatt. Jelentősebb szerep jutott az *Accademia della Cruscának*, amelyet az agg Grazzini költő 1582. Firenzében alapított. Ez különösen az olasz nyelv és irodalom kiművelésével szerzett maradandó érdemet. Nevét, crusca, a korpától vette, ezzel fejezvén ki célját, hogy meg akarja tisztítani az olasz nyelvet, mint a lisztet a korpától. Ez szolgált mintául a legnagyobb tekintélyre emelkedett francia Akadémiának, az *Institutnek*, amelynek szervezetét azután a később más országokban alakult összes A. utánozták. A Crusca után még sok A. keletkezett., amelyek valamely rajongó jelzőt vettek föl a címükbe, mint accesi, silenti, ardenti, inflammati stb. Többnyire csak az olasz nyelv és költészet művelésével foglalkoztak, tehát nem is tekinthetők egyetemes akadémiáknak. A *milanói* most királyi intézmény, *Instituto Lombardio di scienze. Genuában* működik az A. delle scienze. A *torinói* A. 1757. magántársulatként alakult, 1783. királyivá lett. Régibb ezeknél *Rómában* az *Accademia dei Lincei*, amely 1603. alakult. Többszörös válság után 1870. Rómának Olaszországgal való egyesítése után éledt újjá, 1883 óta szintén királyi A. Ugyancsak kir. tud. A. van *Nápolyban*, (al. 1780), *Luccában* (1585), *Palermóban* (1750), *Velencében* az 1806. alapított

Instituto Veneto di scienze. Külön A. működik Catania, Pistoja, Siena és más városokban. Az etruszk régiségek felkutatásával és ismertetésével foglalkozik az A. etrusca *Cortonában* (al. 1727), *Nápolyban* az A. herculana, amelyet Tanacci miniszter 1755. alapított a pompeji és herculanumi emlékekkel való foglalkozás céljából. Külön orvosi A. is működik *Palermóban,* amelyet már 1645. alapítottak.

Spanyolországban az V. Fülöp alapította (1713) *Real Academia española Madridban, Portugáliában* pedig az 1779. alapított *lisboai Academia Real das Sciencias* érdemelnek említést.

Európa E.-i államai közt *Nagybrittánia* feltünik az akadémiaszerüleg szervezett egyetemes tudományos társaságok hiányával. Annál több olyan jelentékeny tudományos társasága van, amelyek a tudománynak egy ágát v. körét művelik. Ilyen *Londonban* a *Royal Society,* amely 1662. keletkezett, *Edinburgban* az 1783. eredő *Royal Society. Dublinben* a *Royal Academy of science* (1782), mely azonban csak matematikával és természettudományokkal foglalkozik.

Belgiumban egy Mária Terézia alatt Cobenzel gróftól 1769. *Brüsszelben* alapított irodalmi társaságból fejlődött ki az *Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts.* 1794. a forradalom alatt feloszlatták, 1816. I. Vilmos hollandi király helyreállította, 1832. bővült a szépművészeti osztállyal.

Németalföldön több magántársaság mellett, Haarlemben, Leidenben, Groningenben, Amsterdamban, Middleburgban stb. a kir. A., a *Koninklijke Akademie van Wetenschappen* áll tekintélyes helyen, amelyet 1808. még Bonaparte Lajos alapított *Het Koninklijk Nederlandsch Instituut* néven. I. Vilmos 1816. újra életbe léptette és 1851. újjászervezte.

Dániában a dán tudományos A. *Kopenhágában* 1743. kapta meg VI. Keresztély királytól a kir. jelleget; címe *Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.*

Norvégiának két A.-ja van, az egyik a *Krisztiániában* 1857. alapított *Videnskabs Selskabet* a másik a régibb, *Drontheimban* Dunnerus püspöktől 1760. alapította *Kongelike Norske Videnskabers Selskab.*

Svédországban több A. van, melyek közül legrégibb a Benzeliustól 1710. *Upsalában* alapított *Collegium Curiosorum.* Ebből alakult ki 1719. az *Upsala Vetenskops societet.* Ez Svédország legkitünőbb természettudományi intézete. A másik tudományos A. a Linné és Höpken gr. alapította *Vetenskapsakademien* (1739); ezenkívül egy harmadik is, amely a humanisztikus tudományok művelését tűzte ki feladatául és 1786. a *Vitterhets-, Historie och Antiquitets akademien* nevet vette föl. Svédország legtekintélyesebb tudóstársasága azonban a *Svenska Akademien Stockholmban,* melyet III. Gusztáv király 1786. alapított, a francia A. mintájára. Tagjainak száma csak 18. Az A. sorához számítható még a *Vetenskaps och Vitterhetssamhället* (a tudományok és szépművészetek társasága *Gotenburgban*).

Oroszországban Leibniz terve szerint Nagy Péter cár alapította a császári tudományos A.-át 1725. II. Péter alatt hanyatlásnak indult; de Erzsébet cárnő ismét tekintélyre emelte. 1841. egyesítették vele az 1783. alakult Orosz nyelv A.-áját. A császári A. nagy érdemeket szerzett a keleti és az ázsiai nyelvek alapos kikutatásával és ismertetésével. Nagyszerű kéziratgyűjteménye van, továbbá könyvtára, különböző természetrajzi múzeumai, nemkülönben ázsiai múzeuma, végül éremgyűjteménye. Tagjai gazdag fizetésben részesülnek. — *Varsóban* 1824. alakult meg a tudományok és szépművészetek társasága.

Finnországban, Helsingforsban a *Societas scientiarum Fennica* különösen értékes munkásságot fejt ki a finn és összehasonlító nyelvészet terén.

Romániában, Bukarestben 1866. alapították az *Academia Romănă*-t. Eleinte filológiai irányt követett s csak 1879 óta teljes A. Tagjai lehetnek bármely országhoz tartozó románok. Van körülbelül 50.000 műből álló könyvtára, kézirat-, oklevél-, térképgyűjteménye, képtára, pénz- és éremgyűjteménye. Vagyona mintegy 3 millió frank.

A mohamedán *Keleten* két A. alakult. Az egyik Konstantinápolyban, 1851,, mint áll. intézmény, Tudományos egyesület (Endzsumeni Danis) néven; de nem ád életjelt magáról. A másikat Szaid pasa alapította 1859-ben Alexandriában. Ez az Institut Egyptien, amelynek gazdag tartalmú Bulletinjei vannak.

Ázsiában csak az angol-indiai tudományos társulatok nevezhezhetők A.-szerű szervezeteknek. Legtekintélyesebb *Kalkuttában* a *Royal Asiatic Society,* amelynek testvértársulatai vannak Bombayban, Kolombóban és Shangaiban.

Az északamerikai *Egyesült-Államokban* a legrégibb tudományos társulat az *American Philosopichal Society,* melyet Franklin Benjámin ösztönzésére 1743. alapítottak, ő volt első titkára és később, haláláig elnöke. Publikációit 1799. kezdte meg. Tagjainak száma 200 rendes és 300 nem rendes tag. Működése kiterjed az összes tudományszakokra. Az amerikai régészeti és természetrajzi kutatásokkal foglalkozik főleg a *Massachusettsben* 1780. alakult *American Academy of Arts and Sciences.* 1799. alapították a *Connecticut Academy of Arts and Science,* hasonló A.-át *Philadelphiában* is 1812. Ez utóbbi A.-nak nagy könyvtára és múzeuma van. A *newyorki Academy of Science* 1818. alakult, de ezt a címet csak 1875. vette föl, addig *Lyceum of Natural History* volt a neve. Négy szakosztálya van. Működéséről évenkint beszámoló jelentést ad ki. Ezeken kívül az Egyesült-Államok majd minden nagyobb városában vannak hasonló A.-ák, de jelentőségük nem igen terjed túl a helyi érdeklődés határán. Az utóbbi években tudományos tekintetben *Washington* ragadta magához a vezető szerepet s 1898. több tudományos társulat olvadt bele a Washington Academybe. Ez A. tagjainak számát kezdetben 50-ben állapították meg, később azonban úgy módosították szervezetét, hogy évenkint 5 tagot választhatnak. 1909-ben 86 tagja volt. 1848. a tudomány fejlesztésének céljára alakult egy általános nagy társaság, a *The American Association for the advencement of Science,* amelynek 1000 tagja és 776 levelezője van. Tekintélyes még

Philadelphiában az A. of Political and Social Science.

Ausztráliában angol mintára alakultak tudományos társulatok Royal Societyk, Sidney, Melbourne, Hobart városokban.

Akadémiák nemzetközi szövetsége.

Az A. életében nevezetes új mozzanat az Akadémiák nemzetközi szövetsége. 1893-ban Lipcsében öt német A. kartellt kötött bizonyos nagyobb szabású, általános érdekű tudományos feladatok közös erővel való végzésére. Ennek a kartellnek eredménye volt a Thesaurus linguae latinae kiadásának megkezdése, egy matematikai enciklopédia kiadása, Afrikában nehézkedési mérések szervezése, a természettudományok nemzetközi katalogusa. A kartell egyes tagjai vetették föl az Akadémiák nemzetközi szövetségének eszméjét. A berlini A. és a londoni Royal Society meghivására 1899. a legtekintélyesebb A.-ak képviselői közös értekezletre gyültek össze Wiesbadenben. Az értekezlet kimondotta az egyesület megalapitását, amelynek célja egyrészt a különböző országok tudományos érintkezésének megkönnyítése, másrészt általános értékű tudományos vállalkozásoknak közös erővel való teljesitése. Az egyesület hivatalos címe *Association internationale des Académies*; beléptek a következők: Berlin, Göttingen, Lipcse, London, München, Páris (A. des sciences, A. des inscriptions, A. sciences morales), Pétervár, Washington, Bécs, Róma (A. dei Lincei), Amsterdam, Brüsszel, Budapest, Kopenhága, Stockholm. Az első közgyűlés 1901. volt Párisban. 1907-ben Bécsben volt a közgyűlés, mely a földmérések nemzetközi szervezésével is foglalkozott és nagy tetszéssel fogadta, hogy a magyar kormány Eötvös Loránd bárónak, a földmérő bizottság tagjának munkálataira évi 60.000 korona segélyt ad. A nap tanulmányozására és napmérésekre, magnetikus körök mérésére, a meteorológiai állomások nemzetközi szervezésére vonatkozólag is fontos határozatokat fogadott el az A. szövetsége. V. ö.: Achmet *d'Héricourt*, Annuaire des sociétés savantes (Páris 1863—66); *Mailer*, Die wissenschaftlichen Vereine und Gesellschaften Deutschlands im XIX. Jahrhundert (Berlin 1884), Vorgeschichte des deutschen Kartells und der internationalen Association der A. (Leipz. 1902).

Akadémiai művész. A képzőművészeknél német mintára használatos A. címet nálunk eredetileg csak a társadalom osztályozási hajlama hozta létre. Innen ment át törvényeinkbe anélkül, hogy e címhasználat jogosultságának előfeltételei valamely jogszabályban pontos megállapítást nyertek volna. Nálunk különösen annyiban van jelentősége, hogy az A.-ek a választói jogról szóló törvény értelmében (1874. XXXIII.) jövedelmükre való tekintet nélkül választói joggal bírnak; a legtöbb adót fizetők jegyzékében pedig a kétszeres adóbeszámítás kedvezményét élvezhetik. A cím érvényesítésének kétségbevonása esetén az Orsz. Képzőművészeti Tanács illetékes arra, hogy véleményt mondjon.

Akadémikus az, 1. ami a tudományos akadémiakra, 2. ami a felső fokú tanintézetekre (egyetemekre, jogi, állatorvosi, gazdasági, kereskedelmi, katonai, festészeti stb. szakiskolákra) vonatkozik. A.-ok: 1. az akadémiák rendes és levelező tagjai, 2. a főiskolai hallgatók. — *A. fejtegetés* olyan tudományos tárgyalás, melynél a gyakorlati megvalósíthatás és értékesítés kérdésének többé-kevésbbé háttérbe szorításával, inkább az elméleti szempontok uralkodnak. — Az esztetikában *A.* a művészi stílusnak az a faja, mely főleg képzőművészeti iskolákban fejlődik ki. Itt általában bizonyos hajlam észlelhető az iskolás szabályszerűség hangsulyozására, a hagyományos formák s jeles minták követése iránt. Ha az iskola megcsontosodott, lélektelen formákat pedáns módon életben igyekszik tartani s elszakadva a fejlődő művészettől, a mesteri tekintély súlyával nehezül a tanítvány lelkére, az egyéniség kibontakozását gátolja s rászolgál az éles támadásokra. Ma az A. izlés túlzásai ritkabbak. Az iskolákba is benyomult a természet megfigyelése s a feladatát átértő mester mellett a tanítvány saját szemével tanul nézni s önálló egyéniséggé fejlődik. — *A. darabok* azok a rajz- és gipszminták, amelyek az emberi testet, vagy az egyes testrészeket különböző helyzetekben ábrázolják. Az ezek után készült másolatokat is így hívják.

Akademos (v. *Hekademos*), attikai hérosz, ki a Dioskuroknak elárulta a Theseus által elrablott Helena hollétét. Ezért a spártaiak Attikába való betöréseik alkalmával az oltalmába ajánlott szigetet nem bántották.

Akádia, l. *Acadia*.

Akádiai hegység, l. *Alleghany-hegység*.

Akadó. Földdel töltött fűzfakosarak, amelyeket a halasvíz örvényes helyein — ahol a hal tartózkodni szeret — hosszú gallyaknál fogva elsülyesztenek, hogy ott halászni ne lehessen.

Akaftiszt, a g. kat. egyházban oly ájtatosság, mely alatt ülni nem szabad, csak állva v. térdelve végezhető. Husz A. van, melyek a latin egyház letenyéihez hasonlítanak.

Akali, kisközség Zala vm. tapolczai járásában, a Balaton ÉNy. partján, (1900) 288 magyar lakossal; vasútállomással. Közelében a Vérkút nevű ásványos forrás a Balaton partján.

Akálik, a szikhek harcias papfélei. Akálnak az időn kívüli legfelsőbb lénynek tisztelői. A szikhek állami életében egykor nagy szerepet játszottak. V. ö.: *Trumpp*, Die Religion der Sikhs (Leipz. 1881).

Akamagaszeki, japán város, l. *Simonoszeki*.

Akamas (gör., «fáradhatatlan»). 1. *Antenor fia*, a dardanok egyik vezetője a Trójáért vívott védelmi harcban. — 2. *Theseus fia*, kit a görögök Diomedessel együtt Trójába küldtek, hogy Helenát visszakövételjék. Itt A.-ba beleszeretett Priamos leánya, Laodiké, ki titokban vele egybekelt. A fa-lóban elrejtett harminc hős között Akamas is ott volt. Ciprusban, hová gyarmatot vezetett, halt meg. A frig *Akamantion* városa állítólag tőle kapta a nevét.

Akampsia, l. *Ankilózis*.

Akancsa, l. *Akindzsi*.

Akanthopelis (gör.) a. m. tövises medence. Az ilyen medence izületei körül tövisszerű csont-

nyúlványok állnak a medence ürege felé és a szülést akadályozhatják.

Akanthos (ma *Hierisos)*, város Khalkidiké legkeskenyebb részén, az akté-i földnyelven. Xerxes itt csatornát ásatott, hogy flottája ne kényszerüljön Athos-fokot megkerülni.

Akanthosis nigricans *(dystrophie papillaire et pigmentaire)*, Pollitzer és Janovszky által leírt ritka bőrbaj, amelynél főleg a hajlatokban és a nyelven piszkosbarna papillomás növedékek keletkeznek Rendesen belső szervek (gyomor, méh) rákjának kiséretében fordul elő.

Akantin, az az anyag, melyből a véglények állatkörébe tartozó sugárállatkák (Radiolaria) osztályának *Acanthometridae* csoportjának vázrészei felépülnek. Tömény kénsavban gyorsan oldódik, só- és salétromsavban, valamint kalilugban lassan.

Acanthus mollis. *a* virága.

Tömény ecetsav és jód nem oldja. *Haeckel*, kitől az A. neve származik, szerves, chitinszerű anyagnak gondolta; *Bütschli* vizsgálatai szerint fő alkotórésze stronciumszulfát.

Akantit (ásv.), ezüstérc a szulfidok csoportjából. Anyaga (Ag_2S) egy az *argentitével* (l. o.) rombos rendszerű (mit azonban Krenner J. magyar mineralógus kétségbe von); gyakran hegyes, tüskeforma kristályokban, innen a görögös neve. Lágy, vasfekete, erősen fémfényű. Joachimsthal (Csehország), Freiberg, Annaberg (Szászország).

Akantologia (gör.), az akantusz tövises levelei után, epigrammszerű élces versek gyüjteménye.

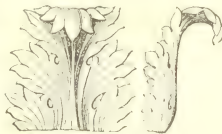
Akantusz v. *akantuszvirág*, Acanthus L. (növ.), az Acanthaceae (Akantusz-félék) génusza, *bárcs* v. *barcs, medveköröm, medvetalpfű* v. *medvetalpú tövis* (Bärenklau). Magas, bogácsnemű kórók avagy cserjék, többnyire nagy, szárnyasan öblös v. szárnyasan hasábos, szúrósfogú tőlevelekkel, a szárat tetőző, gyönyörű füzérvirágzattal. Kelyhe kétajkú, lilaszínbe játszó. Szirmának alsó ajaka 3—5 karéjú. Az ó-világ tropikus és szubtropikus tájain 14 faj él vadon. Az A. *longifolius* Host, É. felé legtovább terjed (Isztria). Nevezetesebb fajai: *Acanthus mollis* (l. az *ábrát)*. Virága fehér v. pirosas, tok gyümölcse pirosbarna, fényes. Ez a faj nálunk nem terem. Olaszországban, Franciaország D.-i részén, a spanyol félszigeten s Afrika É.-i részén nő. Igen szép növény, ezért már az ó-korban mint kerti virágot tenyésztették, a görögök és rómaiak a virágágyakat foglalták be vele, s Plinius *topiaria*-nak nevezte (topia = kerti diszítés, virágágyszegély, tájfestés). Dél-Európában levelét és gyökerét nyálkatartalmáért régóta egész máig orvosságnak használják (branca ursina, medve köröm). Napjainkban az élő A.-virággal művészi sziklacsoportokat díszítenek. A művészet az *A.-levél* stilizált alakját disznek használja. L. *Akantusz-levél.*

Az A.-virágnak hazai fajai az *A. longifolius* Host. Fiume környékén. Al-Dunánk vidékén (Szvinica, Orsova) külön változata van *(var. Hungaricus* Borb.; A. spinosus *b)* minor DC. Prodr. XI 271 pro parte). Dalmáciában terem az A. *spinosus* L., A. *spinulosus* Host, meg az A. *spinosissimus* Pers., de Horvátországban az A. *longifoliuson* kivül más alig terem. Nálunk e növények nem telelnek ki, csak takarás mellett. Jun.—aug. buján hajtanak, cserépbe helyezve a növényt télre szobába v. hidegházba lehet tenni. Gyökértörzsdugványokkal szaporíthatók. V. ö.: *Olck.* Der Akanthus bei Griechen und Römern. (1895.).

Akantuszfa (növ.), melyből a régiek szobrot faragtak, az *Acacia vera* és *A. Arabica* v. más tövises fa kemény törzse volt.

Akantuszfélék (növ.), l. *Acanthaceae.*

Akantuszlevél. Az akantusznövény levelét szép karéjai, finom tagozása, kecses hajlása minden más növény előtt kiválóan alkalmassá teszi arra, hogy architektónikus diszítménynek felhasználtassék. Az ó-görög stilus legelőször a korintusi oszlopfőn alkalmazta, majd csúcsvégződések (Lysikrates emléke), gyámkövek diszítésére használta. A görögök stilizált A.-e mindig élesen, erősen tagolt, kissé merev.

Akantuszlevél.

A római művészet, a bizanci s a renaissance az A.-nek szélesen kiterjedt alkalmazást adott nemcsak az említett építészeti részleteken, de képszékekben, párkányokban, araboszkokban stb. A római A. stilizálása kövérebb, hajlítottabb a görögnél. A mellékelt *ábra* egy stilizált római A.-et ábrázol elölnézetben és oldalnézetben.

Akanyaru folyó Közép-Afrikában, az afrikai [illegible] ered, Ruanda és [illegible] között határul szolgál és a Nyavarongó [illegible] egyesülve felveszi a Kagera nevet.

Akapnia. A vér [illegible] szénsavtartalmának oly fokú csökkenése, hogy azok a szervezeti működések, melyeket a szénsav mint inger tart fönn, szenvednek. Mosso Angelo szerint az A. az igen [illegible] fejlődik ki és a *hegyi betegség* oka.

Akarat (*voluntas*), a lelki életnek a gondolkodástól s érzelemtől különböző iránya, melyet mint egyszerű tényt csak körülírni lehet, definiálni nem, de melyet mindenki belső tapasztalatából ismer. Az akarásban mintegy magunkból kilépve teszünk, valaminek a hiját érezzük, melynek eltávolítását célozza az *akarás* akár úgy, hogy valamit szerzünk, ami kellemes, akár pedig, hogy valamit eltávolítunk, ami kellemetlen érzelmet kelt. Az A. így tehát az a tudatjelenség, mely valamely szükséglet kielégítésére irányuló cselekvést megindít. Ez a cselekvés lehet testi mozgás, lehet azonban tisztán lelki természetű is: elhatározás, gondolati tett. Megkülönböztetendő a kívánságtól, vágytól, akaródzástól stb. Ezekben inkább csak a szükségletet érezzük, de nem úgy, hogy kielégítése végett akarnánk is, illetőleg a szükséges cselekvésre az impulzust megadnók. Az A. fogalmában ebből kifolyólag meg kell különböztetnünk: 1. a célt, mely az A. tárgya: cél nélkül nincs A., valamit kell akarnunk: 2. az eszközöket, melyek segítségével a célt el akarjuk érni. Minthogy a cél okozza, hogy akaratunk feléje irányul, a cél egyszersmind indító oka, *motivuma* akarásunknak. Az A. működése akarás, az akarás folytán végbemenő változások a külvilágban: tett, cselekedet. Tehát csak az akarástól, melynek célja van, származhatik a tett vagy cselekedet. Mily viszony van: akarat s motivum közt? Azok, kik, mint leghatározottabban Spinoza, e viszonyt semmivel sem különböztetik meg más oksági kapcsolatoktól, az A. *determinizmusát* tanítják, azt, hogy az A. *nem szabad*, hogy valamint a természetben, ha adva vannak az okok, adva van az okozat is, úgy az emberi életben is, ha adva van a motivum, adva van az akarás is, mely épp oly szükségkép áll be, mint a hó olvadása, ha a nap elég melegen rásüt. De akkor épp oly kevéssé lehet szó cselekedetünknek erkölcsi értékéről, mint a hónál, melyet senki sem fog gáncsolni azért, hogy nem tudott ellentállni a nap hevének. Ezzel szemben áll az *indeterminizmus* rendszere, mely szerint az A. kivételes való, minden ok, azaz motivum nélkül határozhatja el magát valamire, s ilyen értelemben *szabad*. E két rendszer küzdelme végig vonul az emberi gondolkodás történetén, számos közvetítő rendszert szülvén, melyek az erkölcsi beszámítás nagy követelményét valamikép meg akarják az oksági törvény általános érvényességének nem kevésbbé fontos elvével egyeztetni. L. *Szabadakarat*. Tény az, mit az A. minden elméletének számba kell vennie, hogy akaratunk nyilatkozatait nem nézzük azzal a közömbösséggel, mint a természet jelenségeinek egymás közt való viszonyait, hanem hogy a legtöbbet helyeseljük v. helytelenítjük, azaz bizonyos mértékek szerint megítéljük s éppen ez az erkölcsi ítélet. Hogyan fér meg az erkölcsi ítélet ténye a szükségességnek alávetett A. elméletével? Ami a szükségességnek van alávetve, az nem lehet erkölcsi megítélés tárgya; ami az erkölcsi megítélés tárgya, lehet-e a szükségességnek alávetve? (L. *Kant* és *Schopenhauer*.) Íme a nagy erkölcstani probléma. Mindenesetre megkülönböztetünk erkölcsi s erkölcstelen A.-ot, aszerint, amint az A. a helyeslő erkölcsi ítélettel megegyezik v. vele ellenkezik. Hogy mint viszonylik az A. a gondolkodáshoz, az A. az érzéshez, l. *Voluntarizmus* és *Intellektualizmus* c. alatt. Az A. metafizikáját Schopenhauer állította a filozófia előterébe. Az A. fogalma a jog terén is fölötte fontos. Valamely jogügylet megkötéséhez az A. elhatározásának világos s kétségbe nem vonható nyilvánítása szükséges, szóval v. írásban, v. világos jelekkel, vagy hallgatag is, t. i. oly cselekedetekkel, melyekből az A. elhatározása biztosan következtethető. Ha az A. elhatározása hiányzik, pl. ha valakire kényszert gyakorolnak, vagy tévedésbe ejtik, a meghozott ügylet semmis, érvénytelen.

Akarathiány, az akarat erőtlensége, erélytelensége l. *Abulia*. Némely drámai hős is habozó, tétovázó, elhatározásra képtelen. Ilyen Shakespeare Hamlet-je s némiképen Bánk bán. — *Jogi értelemben A.* akkor forog fenn, ha az ügyletkötésre irányuló szándék a beszámíthatóság, a célzat vagy az elhatározás szempontjából hiányos. Hiányos az akarat főleg *tévedés*, *kényszer*, *szinlelt ügylet* stb. esetében (l. az ill. címszók alatt).

Akaratnyilvánítás az a nyilatkozat, amelylyel az ügyletkötésre irányuló akarat jogi hatályt nyer. Az A. történhetik kifejezetten: szóval, írásban, sőt taglejtéssel is és hallgatagon. A hallgatag A.-nak sokféle módja van és azt az eset körülményeiből kell megítélni. Ha pl. a megküldött könyvet felvágom, a megtekintett árút a lakásomra küldetem, ezzel hallgatagon a vételre vonatkozó akaratomat nyilvánítottam. Bizonyos cselekvények az A. vélelmét állapítják meg, így az adóslevél v. a kézizálog visszaadásából az adósság kifizetésére vagy elengedésére szokás következtetni, ami ellen azonban úgy, mint a hallgatólagos A. kétséges eseteiben is, bizonyításnak van helye.

Akarat szabadsága, l. *Szabadakarat*.

Akarattya, Keneséhez tartozó puszta Veszprém vm. enyingi j.-ban, (1900) 122 lak.; u. t. Balatonfőkajár, u. p. Kenese. A fölötte lévő magaslaton van egy nevezetes szilfa, mely a XVI. sz. elejéről való.

Akardia (gör.), iker magzatoknál előforduló fejlődési rendellenesség, melynél az egyik magzat ép, a másiknál azonban a szív v. hiányzik v. legalább is igen durványos a tüdőkkel, a szegycsonttal stb. együtt. A torz ilyenkor az ép ikernek vérkeringése útján táplálkozik s természetesen nem életképes.

Akariázis, l. *Fahimlő*.

Akarkuf, Bagdadtól 16 km.-nyire fekvő hatalmas téglaépítmény, melyet a középkori kutatók a bábeli torony maradványainak tartottak.

Akarnánia, ó-görög tartomány, melyet északon az Ambraki-öböl választott el Epirustól. A hajózásra kedvező ÉNy. partokon Korint gyarmatokat alapított. A tartomány déli része, az Acheloos torkolata, most nagyobbrészt mocsaras. Az őslakók valószinüleg lelegek és kurétek voltak; bátrak, ügyes harcosok s főleg parittyások. A görög müveltség csak a VII. sz.-ban Kr. e. betelepült korinthusiak által terjedt el köztük. A. városai szövetséget alkottak, melynek élén egy sztratega állt tanáccsal (bule) az oldalán. A vallási központ az actiumi csúcson levő Apolló-templom volt. — Jelenleg A. Aetoliával egyesítve a görög királyság egyik közigazgatási kerületét (nomos) képezi. Területe 7489 km². Lakossága (1896) 170,565. V. ö. *Oberhummer*, Akarnanien, Ambrakien etc. im Alterthum (München 1887); *Lolling*, Geogr. und Gesch. des griech. Alterthums (1891).

Akarocecidium, l. *Atkagubacs*.

Akarodomatium, l. *Domatium*.

Akarofilia (növ.), a növénynek afkákkal való együttéléshez történő alkalmazkodása.

Akarofóbia (gör.), ideges embereknek beteges félelme, hogy rühösséggel fertőződnek. L. még *Fóbia*.

Akaroid-gyanta (botany-öböl-gyanta, nuttgyanta, földi sellak, grass-tree-gum, növ.), a *Xanthorrhoea* liliom-félék családjabeli fa több fajának a gyantája. A *piros A.* a *X. australis*-ból folyik, lapos, 2—4 cm. vastag darab szokott lenni, némelykor egész ökölnyi; színére, karcára és törése formájára a vörös vasérchez (haematit) hasonlít, de sötétebb szinü, a karcpora is világosabb, gyenge benzoé-szagú, cimet-ízű, de kellemetlen mellékíze van; számos más szerves keverék is van benne. A *sárga A. (resina lutea novi Belgii)* a *X. hastilis* (*X. resinosa)* fájából szivárog, mintegy diónagyságú, gömbölyded vagy hosszas darab, friss törése a gummiguttihoz hasonlít, de a levegőn fénytelen, sötét pirosbarna réteg vonja be; szaga meglehetős erős benzoészerü, íze zamatos, gyengén hűtő, kissé édes; szintén van benne szerves keverékrész. Alkotórésze *cimetsav*, kevés *benzoésav* és *elpárolgó* olaj. Alkoholban és éterben mind a kettő feloldódik. Pecsétviasz előállítására és a firnisz festésére használják, mert ez így a levegőn el nem halaványodik. Minthogy pedig a napfénynek kémiailag ható sugarait elnyeli, a fotografáló sötét szobaablakainak befestésére is célszerű. Finom papirt is enyveznek, a sárga A.-ból pedig salétromsavval főzve, a *pikrinsavat* állítják elő.

Akarpotropikus (növ.), az olyan kocsány (l. o.) vagy virágzat (l. o.), amely a magvak szétszórása céljából nem végez semmiféle görbülő mozgást.

Akarusz (Acarus v. Demodex folliculorum), bőratka (l. o.).

Akasi, tengeri fürdő Hondo japán sziget D.-i partján, (1903) 21,196 lak.

Akassza, D.-Nigéria angol gyarmat egyik legfontosabb kikötője az é. sz. 4° 18′ alatt.

Akastos, Pelias fia, ki apja akarata ellenére is résztvett az argonauták menetében. A görög mitosz azt regéli, hogy felesége beleszeretett vendégbarátjába, Peleusba s midőn nem birhatta viszonszerelemre, férjénél rágalmakkal illette. Ezért A. Peleust a Pelion hegyén a vadállatok között hagyja, de ez a Cheiron kentauros kardjával a vadakat megöli.

Akasztás, erőszakos halálnem, midőn a nyakra alkalmazott köteléket, hurkot a testsúly a nyakra szorítja s az illető egyén megfullad. Ehhez nem szükséges, hogy a test szabadon függjön a kötelékben s ezért az A. térdeplő, guggoló, ülő, sőt fekvő helyzetben is lehetséges. A tipusos A.-nál a kötelék a nyakon elől a nyelvcsont s a pajzsporc közt halad el, majd részarányosan halad a két oldalon a fül mögött, a csecsnyújtvány mögött a hajas fejbőrre s innen különböző módon felfelé a felfüggesztés pontjához (miközben két szára lefelé nyilt szöget képez).

A halált fulladás okozza oly módon, hogy a nyelvgyök hátraszorul a garat hátsó falához s egyszersmind felfelé nyomulva, a lágyszájpadot begyűri az orrgaratürbe s így a légutakat teljesen elzárja. Az akasztásnál a halál 8—12 perc mulva áll be, de az akasztott ember majdnem azonnal elveszti eszméletét, mert a nyaki nagy gyüjtőerek összenyomása következtében vérpangás áll be az agyvelőben. A holttesten a fulladásos halál jeleit észleljük, a legjellegzőbb az A.-ra a strangulációs barázda, melynek minősége az A. módjától, idejétől s a köteléktől függ, mely az A.-ra használtatott, kivételesen hiányozhatik is, ha az A.-ra használt kötelék nagyon széles, v. nagyon puha. A barázda a bőr s az alatta fekvő lágyrészek összenyomása miatt keletkezik. A belső sérülések ritkák, előfordul a nyelvcsont s a gége törése, a carotisok belső hártyájának elszakadása, nagy ritkán az izmok átszakadása és gerincoszloptörés, ha a felakasztott magasból zuhan a hurokba. Az A. törvényszéki elbirálása sokszor nagyon nehéz, vagy egyáltalában lehetetlen annak megitélése, hogy önakasztásról vagy gyilkosságról van-e szó, ilyen esetekben főleg az A.-i barázda minősége s az A. körülményei irányadók az A. megitélésében. Az A. kevés kivétellel mint önakasztás fordul elő; nálunk s Európa legnagyobb részében a halálbüntetés végrehajtásának módja, l. *Halálbüntetés*.

Akasztó, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskőrösi j.-ban, (1900) 3691 magyar lak., postahivatallal; u. t. Csengőd.

Akasztófa, 1. *A.* v. *bitófa*. Keresztfával összekötött két függélyes cölöp, v. egy függélyes cölöp derékszög alatt beeresztett keresztfával, v. a cölöp tetejére függélyesen alkalmazott szöggel. Készülék a halálbüntetésnek akasztással való végrehajtására. A kivégzés e módját használják máig Magyarországon, Ausztriában, Angliában, Amerikában, hol újabban a villamos kivégzést is alkalmazzák. A helyet, hol az állandóan felállított A.-k állottak, vesztőhelynek nevezték. Napjainkban az A.-t esetről esetre állítják fel.

2. *A., vontató-kötélé*, azonos értelmü a kötéllábbal (németül Seilgalgen). A vontatógőzös fedélzetének rendesen közepe táján függélyesen és egymással párhuzamosan emelkedő két oszlop, felül egy keresztgerendával v. vasrúddal összefoglalva s a vontató kötélnek beakasztására szolgáló egy v. több vaskampóval ellátva.

Akasztófaadó. Régi időkben az akasztófa felállításáért az úri hatóság által szedett adó.

Akasztófa virág épp úgy mint mákvirág, for-[illegible] a gonoszság teljességét, [illegible] virágját jelenti.

Akatafázia a. m. agrammatizmus (l. o.).

Akatalektus (gör.), teljes ütemekből álló vers [illegible] amelynek végső üteme is egész láb, [illegible] pl. e trocheusi sorban:

[illegible] | nem leli | várva | várom...

[illegible] V. ö. Katalektikus.

Akathisis (gör.), hisztériás és neuraszténiás [illegible] a betegek nem ülhetnek.

Akatir, nép, l. *Agathirszek*.

Akatisztosz (gör., a. m. «le nem ültethető»). A gör. egyházban dicsének Szűz Máriáról, melyet a Judika vasárnap előtt való egész éjjelen állva énekelnek.

Akatolikusok (gör.), mindazok a keresztények, kik nem tartoznak a római katolikus egyházhoz, tehát nem ismerik el a római pápa felsőbbségét. Ilyenek a görög keleti nem egyesültek és a protestánsok. L. *Katolikus*.

Akatzir, nép, l. *Agathirszek*.

Akavai (*Akawoio*), a karaibok nyelvcsaládjához tartozó indiánus törzs D.-i Britt-Guyanában.

Akbar (a nagy), tulajdonkép Dzsolal-eddin-Muhammed, a leghíresebb nagymogul, szül. 1542 okt. 14., megh. Agrában 1605. Uralkodott 1556—1605-ig. Miután uralmát az egész északi Hindosztán fölött kiterjesztette volt, meghódította Bengáliát, Behárt, Kasmirt, országát nagy jólétre emelte, előmozdította a földmívelést és a kereskedelmet, kedvezett a tudományoknak és a művészeteknek. Az évi adó 400 millió K-ra rugott. A. buzgó mozlim volt, de azért a máshitüeket egyáltalában nem üldözte s feleségeinek egyike állítólag keresztény volt. Nagyszerű a Szikandrában (Agra m.) emelt síremléke. V. ö. *Noër*, Kaiser A. (Leiden 1880—86, 2 köt.) *Garbe* R. Kaiser Akbar. (Tübingen, 1909.).

Akbet, l. *Özbég*.

Akcentus: 1. hangsúly, 2. hangsúlyt jelentő ékezet, 3. ékezet általában. L. *Hangsúly*, *Ékezet*.

Akcept és *akceptáció*, l. ***Elfogadás***.

Akceptál (lat.) a. m. elfogad, szerződtet; *akceptáns*, a váltó elfogadója. L. *Accept*.

Akceptánsok, egyházi párt, l. *Jansenizmus*.

Akcesszió, l. *Accessio*.

Akcesszió-szerződés, l. *Accessio* és *Csatlakozás*.

Akcesszórium, l. *Accessorium*.

Akcesszórius (lat.) a. m. járulékos, hozzájáruló.

Akcesszórius-bénulás, a járulékos idegből (nervus accessorius) beidegzett fejbiccentő- (musculus sternocleidomastoideus) és csuklyásizomnak (musculus trapezius) bénulása, miáltal a beteg a fejét nehezen tudja az ép oldal felé fordítani, válla pedig lelóg. A bénulás oka többnyire sérülés v. valamely szomszédos rész felől származó nyomás.

Akcesszórius elegyrész (ásv.), lásd *Járulékos elegyrész*.

Akcesszórius-görcs, a járulékos idegtől (nervus accessorius) beidegzett fejbiccentő- (musculus sternocleidomastoideus) és csuklyás-izomnak (musculus trapezius) görcsös összehúzódása. Nem önálló megbetegedés, rendesen más nyaki izmok görcsével társul. Ideges egyéneken és gyermekeken fordul elő.

Akcesszórius kereskedelmi ügylet. A. (mellék v. járulékos) kereskedelmi ügyletek azok, melyek, szemben az 1875. XXXVII. t.-c. 258. és 259. §-aiban felsorolt alapügyletekkel, csak attól feltételezetten és csak azért kereskedelmi ügyletek, mert azok «kereskedő által a kereskedelmi üzlet körében köttettek» (259. § ut. bek.) illetőleg a kereskedőnek «kereskedelmi üzlete folytatásához tartoznak» (260. §). Ezek az ügyletek a kereskedelmi üzlet szempontjából járulékos természetűek. Nem alapítják meg a kereskedői minőséget, hanem feltételezik a kereskedőnek más ügyletek által már megalapított kereskedői minőségét. A keresk. mellékügyletek egy fajára a k. t. kivételt tesz, nevezetesen «a kézművesek részéről történt eladásokat, amennyiben ezek egyedül iparüzletük folytatásaként jelentkeznek», kizárja a kereskedelmi ügyletek köréből (260. § 2. bek.). A kereskedő által kötött szerződés kétség esetében az üzlet folytatásához tartozik. Ugyanígy a kereskedő által kiállított kötelezvény is, ha ennek ellenkezője magából az okiratból ki nem tünik.

Akcesszus, l. *Accessio*.

Akcia a. m. részvény (l. o.).

Akcidencia, esetleges mellékjövedelem, jutalék; *a mezőgazdaságban* az *osztaléknak* egy neme, (l. o.). A.-nak *a nyomdászatban* azokat a kisebb, alkalmi munkákat nevezik, melyeket jobbára hatóságok, kereskedők, iparosok rendelnek meg, s melyeknek tárgyai értékpapirok, részvények, számlák, üzleti árjegyzékek, névjegyek, körlevelek, táblázatok, hirdetmények stb. a könyveken és hirlapokon kivül. A. a zenében l. *Módosító jelek*.

Akcidens (lat. esetleges), Aristotelesnél a dolog oly tulajdonsága, módosulása, járuléka, mely nem mivoltához tartozik, pl. a mozgás nem tartozik a test mivoltához, a test megmarad annak ami, ha nem mozog is. Ily értelemben megkülönböztetünk akcidenciális és esszenciális tulajdonságokat. De más értelme is van a szónak. Ha a dolgot mint egészet megkülönböztetjük egyes tulajdonságaitól, akkor a dologgal, mint szubstanciával, állománnyal szembe állítjuk tulajdonságait, A.-eit. L. *Szubstancia*. A. *Versenynyelven:* baleset, pl. bukás, a ló megsántulása, letörése stb.

Akció (lat.) a. m. cselekvés, tevékenység; továbbá törvényes kereset, panasz, l. *Actio*. — A. mint *sportkifejezés*, különösen versenylónál a mozgás stilusának jelzése, (magas A., könnyű A., nehéz a. stb.)

Akció és reakció elve (Newton III. mechanikai axiómája) azt a tapasztali igazságot mondja ki, hogy valahányszor egy A test egy másik B testre bizonyos erőt gyakorol, mindannyiszor B is A-ra erőt fejt ki, s e két erő nagyságra egyenlő, de ellentett irányu.

Akcionárius (lat.) a. m. részvénytársaság tagja, részvénybirtokos.

Akcizák (Assisia, Accisia, Cisa), a belső közvetett fogyasztási adóknak és kapuadóknak régi elnevezése. Angliában (Excise), Oroszországban

Hollandiában és a Németbirodalom némely államában még ma is használatos. L. még *Illeték.*

Akcse (*akcsa*), apró ezüst pénz, melyet a ghirai (krimi) tatár khánságban vertek s amely Moldvában is forgalomban volt. Ivonia moldvai vajda (1572—1574) veretett réz A.-kat is. A török hódoltság alatt Magyarországban is forgalomban volt.

Ake, romokkal fedett hely Jukatanban Merida és Izamal közt; Charnay (1881) e romokat a legrégibb tolteképületmaradványoknak tartja. L. *Ptolemais.*

Akeb, sziget, l. *Hermit-szigetek.*

Akebia *Decaisne* (növ.), a Lardizabalaceae család génusza, melynek 2 faja Kinában és Japánban honos. Kapaszkodó cserjék. Az *A. quinata Decaisne* (Japánban fagi-kadzsura-akebi) Európában dísznövény. Termése ehető.

Akee (növ.), *Blighia.* l.

Akefália (gör.), ikermagzatoknál előforduló torzképződmény. A fej v. egyáltalában nem, v. csak csökevényesen fejlődött ki (parakephalus).

Akefálok (akephala, gör. «fejetlenek»), lásd *Kagylók.*

Akeh, (angolban: ackey), aranyérték, Felsőguineában egyenlő értékű $^{1}/_{16}$ uncia aranyporral, vagyis 1,275 gr. Mint csereértéket Christiansborgban, Kumassiban 6 frankkal számítják.

Aken, város Magdeburg közigazgatási kerület Kalbe járásában az Elbe és vasút mellett, (1905) 8224 lak., hajókészítéssel, szeszgyártással és éterikus olajkészítéssel.

Aken, *Hieronymus* van, l. *Bosch.*

Akenside (ejtsd: éknszájd), *Marcus*, angol költő és orvos, szül. Newcastleben a Tyne mellett 1721 nov. 9-én, megh. Londonban 1770 jun. 23-án, mint a királynő orvosa; egykor nagyon ünnepelték tankölteményéért: The pleasures of imagination. Irt orvosi értekezéseket is. Műveinek teljes kiadása 1804-ben jelent meg Londonban.

Akerblad, *Johan David*, svéd orientálista, szül. Stockholmban 1763 máj. 6., megh. Rómában 1819. Körülbelül 40 éves korában adta ki első munkáját: Inscriptionis phoeniciae oxoniensis interpretatio, s ezt még ugyanazon évben követte: Lettre sur l'inscription égyptienne de Rosette c. igen fontos könyve, amely a modern egyiptologiának valódi alapvető munkája. V. ö: *Piehl*, Joh. Dav. A. (a VIII. nemzetk. orientalista kongresszus munkálatai között, Stockholm 1883).

Akerhjelm (ejtsd: okerjelm), *Gusztáv Sámuel*, báró, svéd államférfi, szül. Stockholmban 1833, megh. u. o. 1900. 1854—63. katona, miniszteri hivatalnok és diplomata volt. 1870 óta szakadatlanul tagja volt az első, illetőleg a második kamarának. 1874—75. pénzügyminiszter. 1889-ben külügyminiszter lett, majd miniszterelnök, mely állását 1891-ig viselte, midőn Norvégiában egy fenyegető beszéde olyan izgalmat keltett, hogy le kellett mondania. Ettől fogva a konzervativek vezére volt a kamarában.

Akerit (ásv.), l. *Spinell.*

Akers-Douglas (ejtsd: ékersz-döglesz), *Aretas*, ang. államférfiú, szül. Etonben 1851 okt. 21. 1875-ben ügyvéd Londonban, 1881. Kent képviselője lett konzervativ párti programmal. 1891. a titkos tanács tagja, majd 1895. a közmunkák minisztere Salisbury kabinetjében, 1902—5. pedig belügyminiszter a Balfour-kabinetben.

Akershus, l. *Agershus.*

Akha, Asszám vad törzse, mely a birmaiakkal rokonságban van.

Akhisszár, 1. török város l. *Kruja.* — 2. *A.* város Aidin ázsiai török vilajetben, Szmirnától ÉK.-re mellett, jól öntözött, termékeny síkságon, hol mákot termel a 6—8 ezernyi lak. A régi Thyatira, egyike ez apocalypsisben említett hét ker. községnek. Valens császár 366. itt verte meg Procopius uzurpátort, s Murad szultán 1425-ben Aidin hercegét.

Akiab (Akyab), Arakan kerület és a Chief Commisioner székhelye Birma brit-indiai tartományban az Arakan torkolatánál. A. a hasonló nevű sziget keleti partjának legjelentékenyebb s legbiztosabb kikötője, egészséges vidéken, (1901) 39,879 l., jó kikötővel, igen élénk rizs-exporttal petróleum-, hal- és bőrkereskedéssel.

Akiander *Mátyás*, jeles finn történetiró, szül. 1802 jun. 17., megh. 1871 aug. 2. Eleinte mint középiskolai tanár, később mint rk., majd pedig 1862-től mint rendes tanár az orosz nyelvet adta elő a finn egyetemen. Főmunkásságát azonban történeti kutatásokra fordította. Az orosz évkönyvekből való kivonatai (Suomi, 1848) valamint a viborgi kerület vallásügyi mozgalmait tárgyazó és az ottani donációs földek történetébe vágó művei ma is becses forrásmunkák. Megtakaritott vagyonát jótékony célokra hagyta.

Akiba *ben József* (József fia), palestinai tanaita (l. o.), szül. 50 körül, mártirhalált halt 132 körül. Sokáig pásztor volt és csak késő férfikorában fogott hozzá a tanuláshoz. Nagy befolyást gyakorolt a rabbinikus törvények fejlődésére (l. *Talmud),* agg korában tevékeny részt Bar-Kochba (l. o.) lázadásában Róma ellen és emiatt Hadrianus kivégeztette. Mint nemzeti hős számos legendának középpontja lett és több apokrif kabbalisztikus iratot is neki tulajdonítottak, így pl. a Rabbi A. betűi c. misztikus betűmagyarázatokat. — *Ben Akiba* egy rabbi neve Gutzkow Uriel Acosta c. szinművében, tőle való a szállóige: «Semmi sem új a nap alatt», ami tulajdonképen a Prédikátor könyvéből van véve.

Akiba *há-Kóhen*, Mátyás király idejében Budán élő zsidó. A hittudományokban való jártassága és nagy jótékonysággal párosult gazdagsága révén hitsorsosai a *nászi* (fejedelem) disznévvel tisztelték meg. Irigyeinek rágalmai következtében kivándorolt vagy kiüzetett és Prágába ment, hol talmud-iskolát alapitott, amelyben maga tartotta az előadásokat. Utódai közt nagyhirű rabbik és irók találkoznak. A zsidó irodalomban mint *Budai* A. vagy mint A. *a budai nászi* szerepel. V. ö. *Kohn*, A zsidók története Magyarországon.

Akidopeirasztika (gör.), próbaszúrás. Sebészeti vizsgáló eljárás, mely vékony szúrócsap vagy horogalakú tű segélyével a szövetek mélyéből mikroszkópos vizsgálat megejtésére való anyagot szolgáltat a kórhatározás céljaira.

Akimov, *Michail Grigorjevics*, orosz államférfiú, szül. 1848. a szaratovi kormányzóságban. 1870-től fogva különböző városokban államügyész

volt, majd az igazságügyminiszteriumba került. Muravjev min. mellett, aki II. Sándor cár szabadelvü igazságügyi rendszerét felforgatta, barátja volt. Ugyanott a reakcionárius szellemet tanusította a szenátusban is. Witte 1905. bevette kabinetjébe igazságügyminiszternek, mire A. a szabadelvű birákat elmozdította és reakciósokkal töltötte be helyöket. 1907. a birodalmi tanács elnökévé nevezték ki.

Akin Károly, a Magyar tud. akadémiának 1858 óta levelező tagja, szül. Budapesten 1830 [illegible], megh. 1893 okt. 31 Fiuméban. Természettani [illegible] 1862 óta angol és német folyóiratokban jelentek meg; 1867-től kezdve itthon is néhány dolgozatot, u. m. *A gázok összenyomhatóságáról* (Akad. értekezés 1867), *Faraday Mihály* ([illegible] 1868), *Vérités politiques concernant la Hongrie* (Pest 1869), *A magyar bank szervezéséről* (Budapest 1873).

Akinc, l. *Cserenc*.

Akindzsi ([illegible] *akındzsı*). A török hódítás korából eredt elnevezés, jelentése a m. portyázó, álló így hivták azon önkéntes lovas csapatokat, melyek csak háboru alkalmával gyültek össze. Nem tartoztak a rendes hadsereghez, hanem ahhoz csatlakozva, mindenfelé portyáztak s különösen gyujtogatásaik tették őket hirhedtekké. V. ö. *Thúry* J., Török történetirók, I.

Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul. Nagyon elterjedt szálló ige, annak mondják, aki olyan dologhoz szól hozzá, amihez nem ért. Szabó Sebestyén István debreceni kollégiumi professzornak tulajdonítják e mondást. V. ö. *Tóth* Béla, Magyar szállóigék.

Akineta (növ.), ivartalan úton keletkezett szaporodási sejt. Úgy jő létre, hogy a moszat (l. o.) valamelyik vegetativ sejtjének tartalmához sok tartalék tápanyag járul, fala pedig erősen megvastagodik. Az A. mozgásra nem képes. Vagy azonnal, vagy egy ideig tartó nyugvás után csirázik. Hasonlít az *aplanosporához* (l. o.). V. ö.: *Arthrospora*.

Akinézis (gör.), mozdulatlanság, l. *Bénulás*.

Ak-ink (a. m. bővíz), a kelták által alapított város a mai Ó-Buda helyén, l. *Budapest*.

Akir, l. *Ekron*.

Akis, Faunus és Symaithis nimfának fia, kit Galateia sellő szeretett. Vetélytársa, Polyphemos kiklops egy szikladarabbal agyonütötte. A szikla alól kibugyogó vére az Etnán eredő Akis (Acis, most *Aci)* folyóvizévé változott.

Akita *(Kubota)*, az ugyanily nevű japán kerület (ken) székhelye Hondo-sziget északnyugati részében az Ommonogo torkolata fölött vasút mellett, [illegible] 34,350 lak., riz-exporttal és jelentékeny iparral.

Akiurgia (gör.), sebészeti műtéttan, mely az operációk szabályait tanítja.

Akka, a bibliában *Akko*; a görögök és rómaiak alatt *Ptolomais*; a középkorban *St.-Jean* [illegible] Szuriában. Lakosságát 10,800-ra becsülik (1800 keresztény); görög érsekkel, kikötővel s élénk kereskedéssel. A. eredetileg főniciai gyarmat volt, amelyet később a zsidók elfoglaltak. Egyike a kereszténység legrégibb püspökségeinek, melyet már a II. sz. írói említenek. A keresztes háboruk alatt: 1104. bouilloni I. Balduin, jeruzsálemi király foglalta el s az ott talált János-templom után St. Jean d'Acre-nak nevezte el. Ezentúl A. lett a keresztények fő kikötője. 1187. Szaladin szultán elvette ugyan a keresztényektől, de már 1191. az angol és német keresztesek ismét elfoglalták e fontos hadászati helyet, míg végre 1291. El-Aszraf egyiptomi szultán a várost elfoglalta. 1517. a törökök hódították meg A.-t, de 1799. Napoléon két hónapon át hiába ostromolta, mert Sidney Smith, angol tengernagy a várost védelmező Dzsezár pasának ágyukat és angol tiszteket bocsátott rendelkezésére. A török-egyiptomi háborúban az egyiptomi fővezér, Ibrahim pasa, 1832. A.-t is elfoglalta. — A kutahiai békekötésnél fogva e kikötővárost az egyiptomi alkirály birtokában hagyták ugyan, az európai nagyhatalmak 1840-iki egyezsége következtében azonban osztrák-magyar, angol és török hadihajóból álló hajóraj megtámadta, bombázás után elfoglalta s ismét Törökországhoz csatolta. 1850. erődítéseit helyreállították, de kikötője eliszaposodott s azóta forgalom tekintetében *Haifa* túlszárnyalja.

Akka, az egyenlítői Afrika (felső Fehér-Nilus vidékén) egyik törpe népsége. A kicsiny (1·5 méter) termetű A.-k testüknek vézna nyakán vaskos gömbölyű fejük által tünnek fel, amelyen az orr mélyen benyomott s állcsontjuk erősen kiálló (prognát), a testtörzsük a lábszárakhoz képest igen hosszú, végtagjaik nyurgák. Vadászatból élnek. *Schweinfurth* látta őket először. Az utóbbi, valamint *Buchta* ismertette e népet behatóbban.

Akkad, Babilonia északi sémi része Bábel fővárossal, míg a nem sémi Dél-Babilonia megjelölésétől a *Sumir* (l. o.) elnevezés szolgált. Neve a Tigristől K.-re fekvő Akkad v. Agade nevü várostól származik.

Akkermán (régi magyar nevén *Magyar-Neszter-Fejérvár)*, az ugyanily nevű kerület *fővárosa* s kikötő Besszarábia orosz kormányzóságban a Dnyeszter-torkolat parti tavának Ny.-i partján, a kis Ovidiopollal szemközt, (1897) 28,303 lak. gyertya-, szappangyártással, halkereskedéssel, szöllőtermeléssel. A. helyén miletosi gyarmat állott: Tyras, mely Achilleust, mint helyi hérosztiszteltete. A népvándorlástól elsöpört helységet a keresztes hadjáratok idejében a genovaiak Mauro Castro néven újra fölépítették. 1489-ben a törökök, végre az oroszok több izben elfoglalták míg az 1812-iki bukaresti béke végleg nem biztosította nekik. A.-ban kötötték 1826 okt. 6-án az oroszok és törökök a bukaresti béke pótszerződését. Mivel a porta e pótszerződést nem tartotta meg, kiütött az 1828-iki orosz-török háború. A szomszédságában még 1705. magyar települők laktak, akik azonban azóta eloláhosodtak. V. ö.: *Csebernik*, Századok 1875.

Akklamáció (lat.) a. m. helyeslő fölkiáltás. A rómaiaknál állandó formái voltak eljegyzésnél, diadalmi meneteknél stb. e kiáltásoknak. A szónokokat is helyeslő fölkiáltásokkal üdvözölték. A császárok idejében terjedelmes, énekszerüen előadott s a legocsmányabb hizelgéseket tartalmazó fölkiáltások divatoztak. Mostanában divatos formáik az

A.-nak a franciáknál *Vive!* (éljen!) s *A bas!* (le vele! el vele!), az angoloknál *Hurrah!* és *For shame!* nálunk: *Éljen!* és *Eláll!* azelőtt a latinos *vivát*. Régebbi korszakában a kereszténységnek prédikációkat is kisértek A.-kal, mint ezt Chrysostomos beszédei bizonyítják. A. a választásnál annyi mint egyhangú, ellenmondás nélkül történt megválasztás, kikiáltás.

Akklimatizáció, állattani értelemben a. m. idegen éghajlat alól származó állat meghonosítása. A melegvérű állatok könnyebben honosulnak meg, mint a hidegvérüek, a mindenevők könnyebben, mint az egyfélét evők, az értelmileg fejlettebbek könnyebben, mint a kevésbbé fejlettek, a növényevők könnyebben, mint a ragadozók és rovarevők, a morfologiailag változékonyabbak könnyebben, mint a változatlanok, az erőteljesebbek könnyebben, mint a gyengébbek, a szilárdabb testüek könnyebben, mint a lágyabb testüek, a pusztai lakók könnyebben, mint az erdeiek; a lapályt lakók könnyebben, mint a hegyvidékiek s a sarki állatok nehezebben, mint a más földöv alattiak. A vizben lakóknál az oxigénszükséglet az irányadó. A külső körülmények között igen nagy szerepet visz a régi és az új haza természeti viszonyai között levő különbség milyensége; mennél csekélyebb a különbség, annál könnyebb a honosítás. A gyakorlatban kétféle az A., fogságban és vad állapotban való; az elsőben általában könnyebb, mint az utóbbiban, amelynél még a versenytársak és ellenségek is számításba jönnek. Mennél gazdagabb a meghonosítandó állat eredeti hazájának faunája versenytársakban és ellenségekben, annál könnyebben honosul meg szegényebb faunájú területeken és megfordítva. Innen van az például, hogy európai, ázsiai és amerikai állatok meghonosulnak Ausztráliában, de ausztráliaiak nem Európában, Ázsiában és Amerikában; európaiak Amerikában, de amerikaiak nehezen Európában. A gyakorlat különben azt bizonyítja, hogy a honosítást mindig nagyobb tömeggel kell megkisérleni, mert igy könnyebben akad alkalmazkodó. Az akklimatizáció többé-kevésbbé átalakító hatással van az illető állat- vagy növényfajra, mint ezt a Darwin-féle elmélet is tanítja. V. ö.: *Sokolowsky*, Tieracclimatisation, (Hannover 1909). L. még *Alkalmazkodás*.

A. *növénytani* értelemben Drude szerint a növényeknek fokozatosan v. hirtelen többé-kevésbbé eltérő tenyészeti időszakhoz való szoktatása. Egyetlen egyént (individuumot) nem lehet akklimatizálni, éppen úgy nem sikerül az dugványok útján sem, mivel ezek az anyanövény tulajdonságait bírják. Lehetséges ez azonban a növényeknek magról való szaporításával, különösen ha bizonyos alkalmas fajváltozatok tenyésztését tartják szem előtt. Ez a felfogás többé-kevésbbé fedi a *honosítást* (l. ott). Mások szerint ismét az A. annyi, mint a forró földövi növényeket kényszeríteni, hogy hazai növényeink életviszonyaiban osztozzanak, úgy éljenek és gyarapodjanak, mint az idevaló növények. A növénynek az életmód megváltozását is el kellene viselnie, ezért az A., vagyis a növény szervezetének új biologiai viszonyokhoz való ilyen nagymérvű alkalmazkodása mai nap, tapasztalás szerint nem sikerül.

Akkludál, hozzácsatol, mellékel (valamely irathoz).

Akko, l. *Akka*.

Akkomodáció, l. *Alkalmazkodás*

Akkord (hangzat, összhang, harmónia), a latin chorda, húr szótól ered. Több — különböző magasságú — hangnak együttes megcsendülése. Amikor az A. hangjai nem egyidejüleg, hanem egymás után szólalnak meg, tört A.-ról v. arpeggioról (l. o.) beszélünk. Ha az A. három hangból áll és ezek a hangok egymás között terc-viszonyban vannak, neve hármas hangzat. Csak két hármas hangzatot tekintünk konzonáns A.-nak; a dur-hármas hangzatot, mely nagy tercre kis tercet hoz (pl. *c e g*) és a moll-hármas hangzatot, mely kis tercre nagy tercet hoz (pl. *c esz g*). Minden egyéb hármas hangzat (két nagy terc v. két kis terc egymásutánja) és általában minden egyéb elképzelhető A. disszonáns. Olyan A.-ot, melynek legmélyebb és legmagasabb hangja között szeptim-távolság van, szeptim- v. heted-hangzatnak mondunk; olyant, melynek legmélyebb és legmagasabb hangja közt nóna-távolság van, nóna- v. kilenced-A.-nak nevezünk. Ritkábban esik szó undecim, tredecim stb. A.-ról, amikor a távolság a két említett hang között tizenegy, tizenhárom stb. fokot ölel fel. Az A.-okat a legmélyebb hangjukról szokás elnevezni. Az egyes A.-nak és az A.-ok egész sorának szerkesztési módjával az összhangzattan foglalkozik. — *A. jogi értelemben*, l. *Kényszeregyezség*.

Akkorda (lat. *accorda*), egyezkedés, egyezség. Az erdélyi négy bevett vallás és három alkotmányos nemzet közt a XVII. sz. végső tizedében a vallási és szász nemzeti sérelmekre nézve létrejött megegyezésnek elnevezése.

Akkordfutam *(accordpassage)*, a zenében az akkord egyes hangjait egymás után éreztető gyors futam; különbözik tőle a hangsor fokain át játszott skálafutam. L. *Arpeggio*.

Akkordion (harmonika), a legkisebbik ama hangszerek közt, melyek az orgonafajhoz tartoznak. Oly fúvó hangszer, melynek billentyűzete van s a hang előidézése szélfúvóval történik. Bécsben *Damian* készítette először 1829. Az A.-t sokféle alakban állítják elő. A hangot adó nyelvek egy sok redővel ellátott fujtatóban vannak elhelyezve; úgy a fujtató széthúzásánál, mint összenyomásánál hangoznak. Kisebb A.-oknak egy diatonikus hanglépcsőjük van a jobb kéz számára, a bal kéz csak néhány basszust adhat; a nagyok azonban, mint azokat az angol *Wheatstone* hozta forgalomba, s melyeket melofonnak és koncertinának neveznek, mindkét kéz számára kromatikus hanglépcsővel vannak ellátva és több oktávára terjednek. Nálunk csak harmonika néven ismerik.

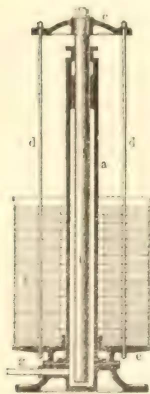
Akkordmunka a. m. szakmánymunka az, ha egy vállalkozó vállalata egyes részeinek kivitelére bizonyos átalány-ár fejében közvetlenül a munkásokkal szerződik, még pedig vagy úgy, hogy az az egyik munkást (az ú. n. *akkordmestert*) bízza meg a munkával meghatározott átalányért, s ez az akkordmester rendesen napszámosokkal együtt végzi a munkát, kiket ő maga fizet, vagy pedig úgy, hogy a vállalkozó az összes munkásokkal alkuszik meg. Az előbbi módozat mellett az akkord-

munkát közvetítő második vállalkozó, aki napszámosait lehetőleg rosszul fizeti, a második esetben pedig a munkások a közvetítő hiánya folytán több bért kaphatnak s igazságosabban oszthatják fel egymás közt a bért, mert ismerik egymás munkateljesítményét. Az anyagot mindig az illető mester adja, csak a munkát szolgáltatják ilyenkor az akkordmunkások.

Akkordrendszer, l. *B[illegible]rendszer*.

Akkra, 1. [illegible] a Guineai öböl északi partján, más néven [illegible]. — 2. A., *város* Ny. Afrikában, az Aranyparton, (a bennszülötteknél Nkran vagy [illegible]), 100 km-re nyugatra a Volta torkolatától, dombokkal és hegyekkel körülvéve, (1890) 20.000 lak., kik közt igen kevés európai van. 1850 óta az angolok birtoka. 1862-ben a földrengés elpusztította.

Akkreditál (franc.) a. m. megbízást adni, meghatalmazni valakit személyünk képviselőtére. Diplomáciai nyelven az államkormány részéről az idegen államokba, főleg azok uralkodóihoz küldött képviselőknek, különösen a köveleknek és más diplomáciai ügyvivőknek hiteles igazolását jelenti. Az akkreditálás szokás szerint a megbízó levél (creditive) átküldése, illetőleg annak a külföldi uralkodó, államfő részére való átnyujtása által történik. Magasrangu diplomáciai képviselők, nagykövetek, követek, meghatalmazott miniszterek ily alkalommal különös ünnepiességgel fogadtatnak. — A *kereskedelemben* A. a. m. hitelt nyit, meghitelez. A kereskedésben és különösen a bankári összeköttetésben A.-unk valakit *(A)* valakinél *(B)*, ha arról értesítjük *B*-t, hogy *A* nála a mi számlánk terhére bizonyos pénzösszeget felvehet, vagy reá bizonyos összeg erejéig váltót intézhet, amelyet *B* a mi számlánk terhére fogad majd el és fizet ki.

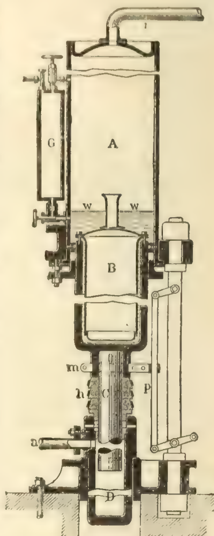
1. Súlyakkumulátor.

Akkriminácio, l. *Accusatio*.

Akkumuláció (lat.) a. m. *fölhalmozás*.

Akkumulát (kőzet), l. *Agglomerát*.

Akkumulátor. 1. Erőgyüjtő-szerkezet, melyet víznyomással dolgozó szerszámgépekhez használnak, hogy a víz állandóan oly nagy nyomás alatt nyomuljon a munkagép hengerébe, aminőt annak a munkája megkíván. Az A. szerkezete henger, melybe tömítőszelencen keresztül nehéz súlyokkal megterhelt dugattyú nyomul. E hengernek két csöve van, az egyiken a szivattyukból jön bele a víz, a másikon pedig a szerszámgépekhez ömlik belőle. A dugattyú a belsejében levő vizet annyi légkörnyomásnyira nyomja össze, a hány kg. súly a dugattyú belső lapjának egy-egy cm² területét terheli. Feltalálója W. G. Armstrong. Alkalmazása a gépészetben sajtolásra, emelésre, szegecselésre való víznyomású gépeknek állandó nyomás alatt álló víz szolgáltatására szokásos, mert itt általában hosszabb időközök állnak rendelkezésre, hogy aránylag rövid idő alatt kifejtendő nagy nyomás számára kisebb méretű szivattyúgépekkel a felhasznált vizet ujból az A.-ba nyomíthassuk.

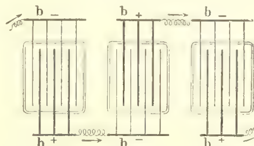
2. ábra. Légnyomású akkumulátor.

A súllyal terhelt A.-ban *(1. ábra)* az *a* hengerbe nyúló *b* dugattyú *c* átlója *dd* rudakra függesztett *e* körlapnál fogva emeli a többnyire öntöttvas gyűrűkből, de más egyéb súlyos tárgyakból is állható *f* terhet. *g*-ben látjuk a víz be- és kivezetésére való csövet, mely a szerszámgép szünetelése előtt a szivattyúval, munkája közben pedig a szerszámgép, hajtó, emelő v. felvonó nyomóhengerével kapcsoltatik össze. Midőn a *b* dugattyú a megengedhető legnagyobb magasságát elérte, a tápláló szivattyút egy jól alkalmazott készülék önműködően elzárja v. megállítja. Az A. nyomásának értéke a dugattyú átmérő és a reá függesztett súly nagyságától függ. Igy ha *F* cm² területű keresztmetszettel biró dugattyúra *Q* kg. terhet függesztünk $p = \frac{Q}{F}$ légkörnyomású vizet vagyunk képesek gyűjteni, mely a szerszámgép dugattyújának minden cm²-nyi területére *p* légkörnyomást ad át. Az alkalmazható átmoszféra száma a cső falvastagságától, szilárdságától és a felfüggeszthető súly nagyságától függ. Túlságos nagy súlyokkal csak lassan dolgozhatunk, mert a gyors mozgás könnyen okozhat törésig menő lökéseket. A gyors munkához már inkább a gőznyomású A.-t használjuk, ahol a nehéz súlyt a hydraulikus dugattyú felé helyezett nagy átmérőjű hengerben mozgó gőzdugattyúra bocsájtott gőz nyomása helyettesíti. Ugyanígy dolgoznak a légnyomású A.-ok is, hol a gőz helyett nagy nyomásra komprimált levegőt használnak a hydraulikus henger leszorítására. A Prött és Seelhoff-féle A. *(2. ábra)* a nyomó vizet a csövön bocsájtja a *D* vízhen-

gerbe, mely *C* dugattyúnál fogva *B* légdugattyút felemeli, mire az *A* hengerbe zárt levegő nagyobb feszültséget nyer s *B* dugattyút erős nyomással szorítja lefelé. Minthogy azonban a dugattyú kifelé haladásával a térfogatnövekedés arányában csökken a légnyomás, a nyomás egyenlőbbé tétele céljából *A* edényt nagyobbra készítik és *r* csőnél fogva négy hasonló nagyságú légtartánnyal kapcsolják. Midőn pedig a nyomás gyors emelkedésére vagy csökkentésére van szükség,cső elzárásával a légtartányt a többitől kikapcsolják. Az A. léghengerben lévő levegő feszültségét 50 légkörnyomásra szokás emelni és mivel a *B* dugattyú felszinterülete kb. 10-szer akkora, mint *C* dugattyúé, a víznyomás500 légkörnyomásra emelkedik. A levegő kiömlésének megakadályozása céljából *A* léghengerbe *S* tartányból *w—w* felszínig glicerint bocsájtanak, mely nagyobb sűrűségével a levegő kiszökésének elejét veszi. Az A.emelkedésének határát *p* vonórúd és *m* ütköző szabja meg, mely szerkezet a nyomó vízbebocsájtó csapjával olyan összeköttetésben áll, hogy midőn *m* az emelkedés felső határához jut, *p* rúd felső karját magával viszi s a csövet elzárja. *AD* henger fölé helyezett *U* rugalmas fagyűrűk *C* dugattyú leeséséből származható ütések felvételére szolgálnak. Ha az A. a fagyástól egyébként nem védhető a víz közé glicerint vagy más mélyebb fagypontú folyadékot kevernek. V. ö.: *Ernst*, Hebezeuge (3. kiad, Berlin 1899, 3. köt.); *Uhland*, Hebeapparate (Jena 1900); *Brestoner*, Kraft u. Hebemaschinen (Leipzig 1900); *Robinson*, Hydraulic power an hydraulic machineri (2. kiadás, London 1893).

2. *A.*, gyűjtő, másodlagos galvánelem, elektrokémiai készülék az árammunkának felhalmozására, hogy azt később, bármely helyen, felhasználhassuk. Technikailag alkalmas A.-t Planté állított elő 1859. ólomlapokból; később *Faure* javított rajta azáltal, hogy egy aktiv masszát: ólom-oxyd dús anyagot, miniumot, ólomglétet kent az ólomlapokra; ólomlapok helyett ólomrácsokat legelőször *Volckmar* használt, hogy a rákent aktiv massza le ne hulljon a síma ólomelektródról. Az A.-gyártás sokféle változáson ment át; ez időben a gyakorlatban kétféle A.-t használunk, az egyik a hol ólom képezi az alapanyagot, s a folyadék higított kénsav, a másikban pedig vas-nikkel szerepel, a folyadék pedig kálilúg. Az ólomelektróddal bíró A.-oron *Tudor* javított sokat s ezen eljárás szerint készíti A.-ait a budapesti A.-gyár. r.-t. is; a vasnikkel A.-nak a gyakorlatba való bevezetése pedig *Edison* nevéhez fűződik. Hazánkban *A.*-kat legelőször *Farbaky István* és dr. *Schenek István* selmeczbányai akadémiai tanárok készítettek. Az A.-kat az elektrotechnikai iparban áramfejlesztő központi telepeken használjuk, főleg pedig egyenáramú telepeken, ahol mikor napközben a dinamógépek kis terheléssel dolgoznak, a fölösleges áramot betöltjük az A.-ba, nagy terhelés idején pedig, világítási telepeken, az esti órákban a megtöltött A.-k együtt párhuzamosan dolgoznak a dinamógépekkel a hálózatra s így kisegítik a dinamókat. Végre a késő éjjeli órákban, ha képesek az A.-k, maguk vehetik át az áramszolgáltatást s a gépeket megállíthatjuk. A világítási telepeken használt A.-kat, *kapacitási* telepeknek (battériáknak) nevezzük, mert felvételi képességre vannak igénybe véve: ellenben elektromos vasúti áramfejlesztő telepeken *feszültségkiegyenlítő* (puffer-) A.-telepek vannak, melyek az üzemben előálló feszültségingadozásokat kiegyenlítik. Vannak azután hordozható A.-k is vasúti kocsiknak, bánya- és biztonsági lámpáknak stb. világítására.

Egy A.-elem, vagyis cella bizonyos számú s egymást felváltva követő pozitiv és negativ ólomlapból, ólomelektródból áll; rendszerint eggyel több negativ lap van. A lapokat üvegedénybe vagy hengerelt ólommal bélelt faedénybe vagy ebonit (kemény gummi) edénybe állítjuk. A pozitiv lapokat a negativ lapoktól szigetelik, rendszerint üvegcsövekkel. A pozitiv (+) lapot barna ólom szuperoxid (PbO_2) fedi, míg a negativ (—) lap felületét szürke, szivacsos ólom (Pb) képezi. A lapokat higított kénsavba (H_2SO_4) állítjuk. A kénsavat a gyár által megadott utasítás szerint kell, legjobban lepárolt vízzel annyira higítani, hogy a kivánt fajsúlyú folyadékot állítsuk elő; a fajsúlyt Beaumé-fokokra osztott fajsúlymérővel határozzuk meg. A pozitiv lap Tudor eljárása szerint nagy felületü tömör ólomlap, mely formá-

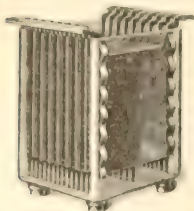

3. ábra. Három akkumulátor-elem (cella) kapcsolása.

lás útján ólomszuperoxiddá változik át; a negativ elektród pedig rácsos ólomlap vagy átlyuggatott ólomszekrénylap, mely az aktiv masszát tartalmazza. Az aktiv massza higított kénsavval készített ólomglét, melyhez még finomra őrölt kokszot, horzsakövet, porcellánlisztet stb. kevernek, hogy a massza össze ne zsugorodjék. A *3. ábrán* vázlatban három A.-elemet látunk, mindegyik három pozitiv és négy negativ lapból áll; a cella egyik oldalán ráforrasztott *b)* ólomléccel a pozitivokat, a másik oldalon pedig a negativokat kötjük össze, vagyis az ugyanazon polaritású lapokat párhuzamosan kapcsoljuk. Az A.-cellákat feszültségre (sorosan), vagy áramerősségre (párhuzamosan) kapcsolhatjuk. Ha az egyik cella pozitiv sarkát a másik cella negativ sarkával kötjük össze s így tovább, akkor sorosan kapcsolt telepet (battériát) állítunk elő s a feszültség fog növekedni, ellenben ha a cellák pozitiv kapcsát közös vezetőhöz s a negativ kapcsát is közös vezetőhöz kötjük, akkor párhuzamosan kapcsolt telepünk van. Ekkor a telep feszültsége annyi, mint *egy* cella feszültsége, de az áramerősség (az ampère-szám) lesz nagyobb. Rendszerint a cellákat feszültségre kapcsoljuk.

Az áramsűrűség vagyis az ampère négyzetdeciméter pozitiv elektród felületre különböző a kisütési idő szerint; pl. 3 órai kisütésnél a vilá-

...telepekben 1·5 ampère jut 1 dm²-re; 5 órai kisütésnél 1 ampère, gyorskisütésü A.-nál 1 órai kisütésnél 3 ampère, puffer telepeknél 1 óra kisütést véve 2 ampère. Ami az elektród sulyára vonatkoztatott ampère-óra számot illeti, helyhez kötött telepeknél 1 kg lapsulyra 4–5 ampère-órát, vontatási célokra (kocsik hajtására való A.-nál pedig 15 ampère-óra is juthat 1 kg-ra. Az A.-kat központi telepeken rendszerint egyenáramu mellékáramkörü dinamóval töltjük; a dinamó + kapcsát az A. telep + kapcsával, a dinamó — kapcsát pedig az *A.* — kapcsával kötjük össze. A töltés folyamán a A. feszültsége növekszik s cellánként mintegy 2·7 volt feszültségig emelkedik; emiatt a töltő dinamó feszültségét is folytonosan emelni kell vagy a mágnestér erősítésével, vagy gyorsabb járatással, vagy ú. n. pót-dinamóval (survolteur), mely a töltő áramkörbe kapcsolva, a többletfeszültséget adja. A töltés akkor van befejezve, ha a feszültség elérte a maximumot, azután mind a pozitiv, mind a negativ lapon élénk gázfejlődés mutatkozik, végre ha a sav fajsúlya legnagyobb értéket mutatja. A töltő áramkörbe ön működő minimális kikapcsolót iktatunk, hogy esetleg az áram az A.-ból vissza ne folyhasson. Amikor az A. meg van töltve, rákapcsoljuk a fogyasztási áramkörre, vagyis kisütjük. A kisütés alatt az áram a kénsavat hidrogénre (H_2) és SO_4 savmaradékra bontja, utóbbi a — laphoz

4. ábra. Akkumulátor-cella.

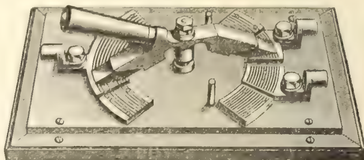
szerint; tehát a töltés alatt bizonyos vegyületek képződnek, amelyek a kisütés alatt ismét visszaképződnek azzá, amilyenek előbb voltak. A lapok akkor szulfatizálódnak, ha az összes ólomszuperoxid szulfátra változott, de ekkor a lapok megkeményednek s töltést nem vesznek fel, mert mindkét lapot áramot nem vezető szulfátréteg fedi. Az A. akkor is romlik, ha túlerős árammal sutjük ki, vagy ha sav nem födi a lapokat; lehet hogy a lapok rövidre záródtak, vagyis a pozitiv lap vezetőleg összeköttetésbe jutott a negativlappal.

Az A.-cellákat (*4. ábra)* még ha az elektródok üvegedényben vannak is, porcellán szigetelőkre állítsuk, mert a nedvesség és savgőz az üveg külső részére rakódik, s fölületlevezetés áll elő. Az A.-telepet külön helyiségbe állítsuk; a töltés vége felé gázok fejlődnek, azért a helyiség szellőztethető legyen; a vezetékeket zománcfestékkel mázoljuk be, nehogy a savgőzök a fémet megtámadják; nyilt lánggal ne menjünk töltött A.-helyiségbe, mert a töltés végén gyúlékony gázok fejlődnek. Ha a töltött A.-telepet kisütjük, azt vesszük észre, hogy a feszültség mindinkább csökken; minthogy azonban párhuzamos kapcsolásnál a feszültségnek állandónak kell lenni, azért újabb pótcellákat kell hozzákapcsolni, erre való a *cella*-kapcsoló, melylyel cellákat be- vagy kikapcsolhatunk.

Az A.-cellakapcsoló eltérőleg a közönséges kapcsolóktól két *Z* és *K* kontaktuskarból áll; a *Z* kart a *K* kartól *i* ebonit szigeteli. Erre az elrendezésre azért van szükség, mert ha a kapcsoló karja egy kontaktusból állana, akkor, ha a kapcsolót egyik kontaktusról a másikra állítanánk, az áram pillanatra megszakadna. Ha pedig olyan széles kapcsolónk volna, hogy egyszerre két szomszédos kontaktust érne, akkor meg a cellát rövidre zárnók; ezért van a két kar között még újezüstdrót- v. lemezellenállás iktatva, mely csak annyi áramot bocsát keresztül, amennyi a

5. ábra. Akkumulátor-cellakapcsoló vázlata.

6. ábra. Akkumulátor-cellakapcsoló.

megy s ott ólomszulfátot ($PbSO_4$) képez, vagyis $Pb+SO_4=PbSO_4$; ellenben a H_2 a +laphoz megy s ott az ólomszuperoxydot PbO_2, ólomoxydra PbO-ra redukálja, mely szintén szulfátot képez $PbO_2+H_2+H_2SO_4=PbSO_4+2H_2O$. Azonban egy A.-t nem szabad teljesen kisütni, mert romlik; a feszültségnek cellánként 1·8 vagy 1·85 voltnál nem szabad csökkenni. Az A.-cella átlagos feszültségét 2 voltra tehetjük. Ha az A. a kapacitás határáig kisült 24 órán belül újra megtöltjük. Töltéskor a H_2 és SO_4 ellenkező irányba vándorolnak; a + lapon szuperoxid képződik, a — lapon ólom lép fel $PbSO_4+H_2=Pb+H_2SO_4$ képlet

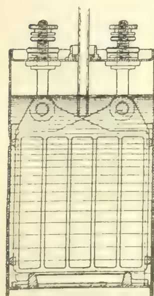
kisütési áram legnagyobb erőssége. Ha pl. a maximális áramerősség 100 ampère, s egy cella átlagos feszültsége 2 volt, akkor az Ohm-féle törvény értelmében a közbeiktatott ellenállás

$$X=\frac{2 \text{ volt}}{100 \text{ ampère}}=\frac{1}{50} \text{ ohm}.$$

Az *5. és 6. ábrán* a kapcsoló pala- v. márványlapra van szerelve. A fogyasztási vezeték egyik ága az utolsó (6) kontaktushoz, a másik ága pedig a kapcsoló karjához van iktatva.

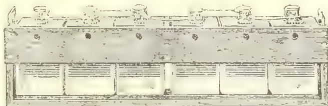
Az ólom elektródokból álló A.-t ampère-óra kapacitás szerint határozzuk meg. Minél nagyobb

lapokból, v. minél több párhuzamosan kapcsolt lapból áll egy elem, annál nagyobb az ampère-óra kapacitása; de feszültsége átlagban 2 volt. A gyáros bizonyos kisütési áramerősségnél és időnél szavatol a kapacitásért; pl. ha a szavatolás 3 órai kisütésre vonatkozik, s az illető A.-telep kapacitása 300 ampère-óra, akkor ez azt jelenti, hogy 3 órán át 100 ampère árammal kisüthetjük. Az A.-ok a beletöltött elektromos munkának legfeljebb 75%-át adják vissza hasznos munka alakjában, 25%elvész. Ha pl. beletöltöttünk 88,369 watt-óra energiát, kisütés alkalmával pedig a kapacitás határáig (1·8—1·85 voltig) visszanyertünk 65,923 watt-órát, akkor a watt-hatásfok $\frac{65923}{88369} = 74{\cdot}6\%$. Ha azonban az ampère-órákat vesszük tekintetbe, akkor a beletöltött és a visszanyert ampère-óra között a viszony 90% is lehet, pl. $\frac{639{\cdot}90 \text{ ampère-óra}}{708{\cdot}63 \text{ ampère-óra}} = 90{\cdot}3\%$. Az előbbi képezi az A. hatásfokát, utóbbi pedig kapacitását. Ami az A. tartósságát illeti, az függ az igénybevételtől, kezeléstől stb. Lehet, hogy már a következő 2—3 évben kell egyes lapokat kicserélni; rendszerint már 8—10 év után, de lehet, hogy még előbb is, az összes lapokat újakkal kell kicserélni. Az A.-ok gondos kezelést kívánnak, ellenkező esetben gyorsan tönkremennek. Az ólom A.-ok nehezek, a rázkódás rontja, de meg túl erős árammal se jó kisütni, azért vontatási célokra pl. elektromos-kocsik stb. hajtására eddig csak korlátolt mértékben terjedtek el. Éppen ez okból foglalkozott Edison is a kérdéssel s új, könnyű A.-t akart feltalálni; a kivánt célt ugyan teljesen nem érte el, mindazonáltal az Edison-A.-ok (*7.* és *8. ábra*) újabban kezdenek terjedni.

7. ábra. Edison-cella metszetben, középen a kálilúg magasságát mérő üvegcsővel.

Az Edison A. kálilúgba helyezett erősen nikkelezett vaspléh-lapokból áll; a lapokba átlyukgatott acélpléhből készült táskák vannak betéve, melyek az aktiv masszát tartalmazzák; a pozitivlap aktivanyaga nikkeloxid, a negativlap anyaga vasoxid és higanyoxid keveréke, az elektródokat kemény gummi választja el.

Ha áram megy a folyadékon keresztül, akkor két molekula kálilúgot (KOH) bont meg, s nikkelelektródon oxigén lép fel, mely a nikkelvegyületet, nikkelszuperoxidra változtatja, míg a vaselektródon az ott lévő vasvegyület redukáltatik; egyidejüleg ismét képződik a két kálilúgmolekula, mialatt az egyik elektródon egy hidrogénmolekula megbontatik, a másikon pedig képződik. Az eredmény az, hogy a folyadék nem is változik meg, csak a vastól elvonatik egy oxigén-atom, s ez a nikkelhez vezettetik. Kisütés alkalmával megfordítva a nikkel redukáltatik s a vas oxidálódik. Az elektrolit 21%-os kálilúg s a lemezeket 12 mm.-el fedje. Utántöltésre csak teljesen tiszta lepárolt vizet használunk, erre való töltőkészülékkel. Töltésre normális áramerősséggel töltve $3^3/_4$ óra kell. Ha az E. A. mintegy 600-szor ki volt sütve, akkor a kapacitása kb. 15%-al csökken, de azért tovább használhatjuk. Normális áramerősséggel kisütve, egy cella feszültsége átlagban 1·23 volt, s a kisütés vége felé 1·1—1·15 voltra csökken; a töltés vége felé pedig a feszültség 1·8 voltra emelkedik. Az Edison A. átlagos feszültsége tehát kisebb, mint az ólomelektródos A. feszültsége. Normális áramerősséggel kisütve az Edison A. $3^3/_4$ óráig ad áramot, gyengébb árammal kisütve aránylag tovább; túlságos kisütéssel szemben érzéketlen; watt-hatásfoka valamivel több mint 50%. Az Edison A. főleg automobilok, kis elektromótorok hajtására, azután lámpák, biztonsági bányalámpák világítására, orvosi célokra stb. valók. V. ö.: *Straub*, Elektrotechnika, IV. rész.

8. ábra. Hat cellából álló Edison A.-telep faszekrényben.

Akkuzáció, l. *Accusatio*.

Akkuzatórius ejárás, l. *Accusatio* és *Vádrendszer*.

Akla v. *szögecs*, amivel a hordók vasabroncsos végeit össze*akláljá*k.

Akli, kisközség Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, a Fekete-Eger nevű mocsár által képezett félszigeten, (1900) 432 magyar lak., ref. csúcsíves temploma a XV. sz.-ból való; u. p. és u. t. Halmi; közelében vannak Kávásvára romjai.

Akli-dabolczi lecsapoló társulat. Alakult 1892. Halmi székhellyel az ugocsavmegyei Nevetlenfalu, Akli, Dabolcz és Halmi közs. határában fekvő 1689 kat. hold 1344 □-öl nagyságú vizes terület lecsapolására. 1905 végéig a munkálatokba 19,879 K 03 f.-t fektettek be.

Aklinikai vonal a Földnek azon pontjait köti össze, amelyeken a földmágnességi inklináció zérus.

Aklos (előbb Uklina), kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1900) 215 ruthén lak.; u. p. és u. t. Polena.

Akmár, kisk. Alsó-Fehér vm. alvinczi j.-ban, (1900) 1128 oláh lak., u. p. Alvincz, u. t. Alkenyér.

Akme, az orvostudományban a betegségek s különösen a láz tetőpontjának, tehát a legsúlyosabb stádiumának megjelölésére használt kifejezés (stadium acmes).

Ak-mecset, Szimferopol régi neve (l. o.).

Akmit (ásv.), l. *Aegirin*.

Akmolinszk, 1. *tartomány* az orosz középázsiai Steppe kormányzóságban 594,673 km² nyi nagysággal s (1897) 678,957 lak. (köztük 349,000 kirgiz). A tartomány geológiai tekintetben 3 részre oszlik, melyek fizikai tekintetben is teljesen elütnek egymástól. Az északi rész alacsony, az Irtis

nagyobbrészt füves, ... tavakkal borított síkság. A középső rész nem alkalmas állandó megtelepülésre. Itt egyedül a sótelepek értékesek, mely főleg ... kősóból és kevés aranyból áll. A déli rész pusztás, vizekben szegény, mely a Szari-Szu folyóig a Csu folyóig terjed. Fővárosa Omszk ... az ugyanily nevű kerület székhelye, 1869 óta áll fenn (1897: 9557 lak., elég élénk ... kereskedéssel).

Akna 1. *A. bányászat* minden függőleges v. lejtős nyiladék, amelyet a föld kérgébe azért mélyítenek le, hogy általa a hasznosítható ásványok telepei feltárassanak és megnyittassanak, hogy ezáltal a kinyerésével a bányák termelvényei kiszállíthatók legyenek s hogy végre a bányába bejutni, azt üde levegővel ellátni s belőle a fakadott vizeket kiemelni lehessen. Az A.-k alakjuk, irányuk, céljuk és rendeltetésükhöz képest különfélék. *Fő-A.* valamely bányászat legmélyebb szintjeinek megnyitására szolgáló A. *Mellék* vagy *segítő-A.* minden oly A., mely csak egy célra, tehát vagy csakis szállításra, esetleg csupán fel- és lejárásra szolgál, illetőleg amely valamely bányászat feltáró, nyomozó munkahelyeinek üde levegővel való ellátását, a munka gyorsítását célozza. A *szállításra szolgáló A.* v. röviden szállító A.; a vízemelésre szolgáló *vízemelő A.* vagy rudazat A. vagy szivattyús A.; a *szellőző-A.* vagy lég-A. és a *járó* A. célja már a név által is kellőleg ki van fejezve. *Gurító A.* oly függőleges vagy a telep dőlését követő két bányahorizontot egymással összekötő A.-szerű bányanyílás, amely a felső horizonton termelt jövesztménynek az alsó szállító horizontra való ledöntésére vagy leguritására szolgál. Rendesen egyszerűen gurítóknak is szokás nevezni. *Sikló-A.*-k, lejtős szállító-A.-k, amelyekben a szállításra szolgáló kocsik sikló-pályán mozognak. *Összekötő-A.*-knak, két tárót egymással összekötő A.-t szokás nevezni. Az *összekötő A.* másképpen *vak A.* A *kutató-A.* ismeretlen ásványtelepek felkeresésére, vagy *nyomozó-A.* már felkutatott ásványteleprészek feltárására szolgál. A német bányászok, a meddő mellékkőzetben lemélyített függőleges A.-t *irányító A.*-nak nevezik. *Lejtős A.* (lejt-A.), oly aknaszerű nyiladék, amelynek iránya a függélyes iránytól eltér.

2. *A.* az *alagútépítésnél.* Régebbi, hosszabb alagútak építésénél, midőn a repesztő anyagok és fúró berendezések tökéletlensége folytán az építés igen hosszú időt vett igénybe, az alagutakat nemcsak a két végén, hanem annak közbenső helyein is munkába vették.

Hogy ilyen közbenső helyeken az alagutat elérhessék, a hegy tetejéről több helyen az alagút irányába eső, egész az alagútig leérő kútszerű építményeket hajtottak le, melyeket A.-knak neveznek. Ez A.-k az alagút fenekéig leértek és abból mindkét irányban oldalt indulva törték ki az alagútat. Az A.-k olyan mérettel készültek, hogy a kivájt anyagot azokon át emelő berendezésekkel kényelmesen el lehetett távolítani. A pozsonyi 703 m. hosszú régi alagút építésénél 5 ilyen aknát hajtottak le 20–36 m. között váltakozó mélységgel 4·6–5·4 m. mérettel. Ezekből egy A.-t kifalaztak és még ma is szellőztetésre szolgál, a többit az építés befejeztével ismét betömték. Újabban már nem alkalmazzák, mert igen költséges eljárás.

3. *A. a harcászatban* megkülönböztetünk *szárazföldi* és *vízi* A.-t.

a) A *szárazföldi A.* robbanószerrel töltött *föld alatti üreg.* A robbanószernek távolról való felrobbantása által az A.-t környező tárgyakat akarják szétvetni, v. az azok közelében levő embereket akarják harcképtelenné tenni. Az A.-hoz vezető földalatti folyosó: az A. *tárnája;* ennek falait beomlás ellen való biztosításul többnyire fával, v. falazattal bélelik ki; az A.-t magát *kamarának* is nevezik; ez rendesen vízmentesen van bélelve s ebben helyezik el a robbanó szert, amelyet gyújtóvezetékkel kötnek össze az A. tüzelőjével (Minenherd), ahonnan az A.-t a kellő időben felrobbantják. Földben készített A. felrobbantása után tölcsérszerű gödör keletkezik, melynek környékén a föld kisebb-nagyobb távolságra meglazult. Az A. felrobbantásánál kihajított földet az A. *kévéjének* nevezik. Ellenséges A.-k elrontása végett azok közelében, de mélyebben készítenek A.-t s azt csak annyira töltik meg, hogy tölcsért ne képezzen, de az ellenséges A. összeomlását idézze elő; az ily A.-t *zúzó*-nak (Quetschmine) mondják. A közeledő ellenség lábai alatt felrobbanó A.-t: *röpítő* v. *kút-A.*-nak (ném. Flattermine, franc. Fougade v. Fougasse) nevezik, melynek szerkezete és berendezése az alábbi *ábrán* látható. Néha az A.-kat a lőportöltésen

→ Az ellenség előnyomulási iránya.

Röpítő akna.
a gyujtószeg gyujtóanyaggal, *b* töltés.

kívül még kődarabokkal is meg szokták tölteni; ezeket *kő-A.*-knak nevezik s meggyujtásuk rendszerint gyujtózsinór segítségével, avagy villamos áram útján történik. Már az ókorban alkalmaztak A.-t, amennyiben tárókban a várfalak alá hatoltak, azokat aláásták és egyelőre gerendákkal támogatták s ha a várfal bizonyos része így alá volt ásva, akkor a falat tartó fa-alkotmányokat meggyujtották, ami a várfal összeomlását és rés keletkezését idézte elő (így többek között a rómaiak Fidenaenél 426. Kr. e.). Lőporral töltött A.-t a XV. sz. vége felé előbb az olaszok, majd a spanyolok és kivált a törökök alkalmaztak (így többek között 1667. Kandia, 1683. Bécs ostrománál); a XVI. sz.-ban már Európaszerte alkalmaztak A.-kat. *Vauban,* a majdnem 200 évig érvényben maradt rendszeres várvívás megalapítója, 1679. egy aknász-századot állított fel, amellyel a várvívás terén mindenféle kisérleteket végeztetett s az ez alkalommal nyert tapasztalatok vetették meg alapját híressé vált *Traité des mines*-jének. Utóbbi időben az A.-harcnak már kevés fontosságot kezdtek tulajdonítani, mely nézetre azonban az orosz-japán háborúban szerzett tapasztalatok alaposan rácáfoltak, amennyiben az A.-harcot nemcsak a vár-

harcban, így kivált Port-Arthurnál, hanem a csak táborszerűen erődített állások keretén belül is, így többek között Liaojannál, az oroszok és japánok egyaránt igen kiterjedt és eredményes módon alkalmazták. Ezen jelenséggel számolva, most már úgy a várharc, mint a tábori mesterséges tereperődítés keretén belül az A.-harcnak többé-kevésbbé mindenütt jóval kiterjedtebb szerepet szánnak.

b) *A vízi aknákat* ismét felosztjuk *tengeri* és *folyami* A.-kra. Céljuk ellenséges járóműveket vagy folyamépítményeket (hidak) felrobbantani. Előbbiek lehetnek mechanikai, vegyi v. villamos A.-k. A mechanikai és vegyi A.-k a tenger szine alatt egy bizonyos mélységben lebegnek és a tenger fenekéhez vannak horgonyozva. Ha valamely hajó hozzájuk ütődik, működésbe jön a mechanikai, illet. vegyi gyújtókészülék és felrobbantja a robbanó töltetet (többnyire dinamit, lőgyapot, ekrazit stb.) és az ez által felvetett víztömeg beszakítja a hajó oldalát v. fenekét, sokszor közvetve kazán- és lőporrobbanásokat idéz elő a hajón, mi annak elmerülését meggyorsítja. Így 1905. az orosz-japán háború alkalmával az orosz «Petropavlovszk», a japán «Hacusze» csatahajók és mások pár perc alatt elmerültek. Villamos A.-k sekély vizekben a tenger fenekéhez erősítve alkalmaztatnak és a partról eszközölt gyújtás folytán akkor robbannak fel, midőn az ellenséges hajó felettök elhalad. Mély vizekben és ott, ahol nagy a dagály és apály közti különbség, nehéz az ilyen A.-k alkalmazása. Ott többnyire ú. n. szóró-A.-kat használnak, melyeket megfelelőleg berendezett v. külön e célra épült A.-szóróhajók, A.-gőzösök v. A.-szórócirkálók stb. az ellenséges kikötők előtt v. ellenséges flotta körül a tengerbe szórnak. Az így szórt A.-k a víz színén úsznak, tengeri áramlatok által elhordatnak és így hosszú ideig veszélyeztetik az egész környéket. E veszély arra indította a tengeri hatalmakat, hogy az A.-k alkalmazását, szerkezetét az 1907. évi hágai konferenciában szabályozzák. A.-szórásra némely torpedónaszádok is alkalmazhatók. Háború alkalmával minden nagyobb hajó visz magával A.-t; ezenkívül külön A.-raktárhajók kisérik a hajóhadat, nagy számú A.-t szállítván utána. Kikötők, tengerszorosok bejáratánál az A.-k több sorban (A.-torlaszok) rakatnak, még pedig úgy, hogy ha egy A. felrobban, emiatt a szomszéd A.-k még ne robbanjanak fel, de bármely felettük elhaladó hajó vm. A. robbanó tölcsérébe belekerüljön. Aszerint, milyen céllal alkalmazzák, az A.-kat támadó v. védő A.-knak nevezik. Folyókban álló, a folyófenékre lehorgonyzott, valamint úszó A.-kat alkalmaznak.

Aknaácsolat (bánya). Alig van rá eset, hogy az aknák szilárd és álló, biztonosításra s felfogásra nem szoruló kőzetrétegekbe vannak lemélyítve. Ha e biztonosítás és felfogás ácsolás útján történik, a biztonosítást *A.*-nak, *aknakötés*-nek, *aknagárdozat*-nak, *akna-kávázat*-nak nevezzük.

Aknaadó (bányajog). A régibb bányatörvény szerint való bányaadó. Illeték, melyet a bányavállalkozó azért fizetett más bányavállalkozónak, hogy ez aknái és aknán át szállító gépeinek használatát amannak megengedte (*Jung.* Berggesetz., 1822).

Aknaajtó (bánya). A rakodó- és csatló-helyeken dolgozó munkások és az aknák körül járók-kelők biztonságára, az akna toroknyílásához való avatatlan és közvetetlen hozzáférhetést megakadályozó, többnyire rácsos szerkezetű A.-k szolgálnak, amelyek vagy egyszerüen felnyithatók, vagy oldalasan el- és széttolhatók, vagy pedig úgy vannak beépítve, hogy azokat a felszálló kas magával felveszi, a leszálló kas után pedig önműködőleg záróhelyzetükbe visszatérnek.

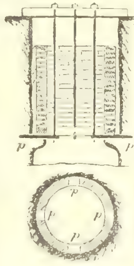
Aknabér, a bányászatban az akna használatáért idegenektől követelt bér, mely rendesen a kiszállítandó mennyiség arányában előzetesen állapíttatik meg.

Aknabetegség, l. *Aëraemia.*

Aknacirkáló (ném. Minenkreuzer), l. *Akna* (vizi).

Aknacső, l. *Alapozás.*

Aknafalazás (bánya), bányászati munka, mely szakaszonként v. egyhuzamban történik. Szakaszonként való kifalazásnál az aknát addig lemélyítjük, míg oly szilárd kőzetréteget meg nem ütöttünk, amely a falszakasz alapozására kellő támasztópontot ad. Lemélyítés közben az aknát felülről lefelé haladólag vendégácsolat útján ideiglenesen biztosítani kell. A vendégácsolat alakja az aknának adandó keresztszelvény alakjától függ. (Köralakú aknakeresztszelvény sokszögalakú vendégkereteket kíván). Amint a kivánt mélység, vagyis oly kőzetréteg el van érve, melynek hordásképessége akkora, hogy a reá állítandó falazat súlyát elbírja, a mélyítő-munkálatok megállanak s a szilárd alapra erős (esetleg faragott kövekből készült) alapfalréteg kerül. Ez alapfalrétegre épül rá azután az aknafalazat. Ha valamely szakasznak kifalazása be van fejezve, folytatható a mélyítés munkája. Két szomszédos (alsó és felső) aknaszakasz között ideiglenesen megmarad a gyámolító párkány. E gyámolító közt az alsó szakasz falazatának hozzá való feljutásáig érintetlenül kell hagyni. Amint az alsó fal a gyámolító-párkány aljáig felért, ennek levételére kerül a sor. Azonban a gyámolító párkány egész kerületének legfeljebb harmadát szabad egyszerre kivenni, a következő harmadot pedig csak akkor, ha az alsó fal felső széle a felső falszakasz alaprétegéig felért. Felső és alsó falszakasz között a kötés igen pontos legyen. Ha a felső falszakasz alapfala, a felsőnek a karimáján, ez pedig újabb gyámolító közön biztosan nyugszik, az akna további lemélyítéséhez lehet kezdeni. Ott, ahol az aknamélyítés közben, nagy darabon nem akadunk megbízható alapot szolgáltató kőzetrétegre, az illető falszakasz alaprétegét fel kell akasztani (l. *1. ábra*), ami erős, az aknatorkolata köré, vagy vmely álló kőzetrétegre lefektetett tarkókoszorúra akasztott pántvasak *(p)* segítségével történik. A tartó pántvasak azonnal eltávolíthatók, mihelyt a mélyítés munkája szilárd alapréteget ért és az előbb lógó falazat aláépítés

1. ábra Aknafalazás.

[illegible] tartozó pontot találT. Az aknák vaskoszorúval való kifalazásának módszere az, hogy az aknát előbb végig lemélyítik, oldalait le[illegible] kötéses vendégácsolattal biztosítják, a falazást alulról felfelé haladó módon foganatosítják és falazás közben a vendégácsolatot soronként kiszedik. Az aknafalak vastagsága 1–2 tégla vastagságával egyenlő. Két kőnél nagyobb vastagságot a [illegible] nagy nyomású rétegekben csak ott [illegible] hol a [illegible] nem bontható biztosítás képezi a [illegible] feladatát. Nagyon fontos dolog, hogy a fal vastagsága az akna egész kerületében egyenlő legyen, mit csak igen gondos és sokszor ismételt függőlegesítők használata útján lehet elérni. [illegible] a kőművesek padozatokon állanak. E padozatok legegyszerűbben a falazatba beeresztett gerendákra fektetett palló-deszkákból állíthatók elő. A falban nyitva maradt és a gerendák felvételére szolgált nyílásokat, a gerendák kiemelése után azonnal be kell falazni. A falazatban v. a fal mögött forgácsokat, deszka- v. gerendavégeket hagyni nem szabad, mert ezek elkorhadván [illegible] a falban, v. a fal mögötti kitöltésben üregek képződésére adnak okot, amelyek az A.-t veszélyeztetik. A fal és az akna oldalai között maradt üres teret ledöngölt tömedékanyaggal, v. még helyesebben betonnal kell kitölteni. Ha az akna [illegible] rétegeken hatol keresztül és az áthatolt

2. ábra. 3. ábra. 4. ábra.
Aknafalazás.

szén gázban dús, az aknafalazat megfelelő helyén szellő nyilásokat kell hagyni, hogy az esetleg [illegible] gázok azokon át eliIlanhassanak. Hol az akna mélyítő munkálatai vízforrásokat tárnak fel, a fal megfelelő helyein vascsöveket kell beépíteni, melyeken át a fakasztott víz lefolyhat. Ha a fal teljesen megnyugodott s a víz esetleg lefolyt, a csövek szájnyílásait be lehet dugaszolni. Az alsó falszakasz legalsó részét, ill. az aknafalnak alapfalrétegeit v. az ép kőzetre állítják és alatta még teljes gárdozatot is építenek be *(2. ábra)*. Kör- és kerülék-alakú aknák alapfalrétegeit v. boltívtámokra *(3. ábra)*, v. nagy alulról jövő nyomásnál fordított boltozatra *(4. ábra)* állítják.

Aknafenék, l. *Aknazsomp.*

Aknafúrók (bánya). Aknák fúrva lemélyítésére nagy, ütve működő fúrók használatosak (l. az *ábrákat*), amelyek mozgatására a külön felállított erős gőzgépek szolgálnak. A fúró működő részét igen erős vaskeret képezi, melybe több acélozott véső van beerősítve. A fúrás munkáját gyorsítandók, rendszerint két fúrót, egy kisebb előfúrót és egy második, teljes méretű fúrót használnak. A fúrás üzeme éppen úgy folyik, mint a közönséges ütve működő mélyfúrásnál. A fúrótörmelék kiemelésére megfelelően méretezett emelő- s tisztítócsövek szolgálnak. Leghasználatosabbak A. a Kind-Chaudron-félék.

Aknagárdozat. Hogy laza v. lágy kőzetben az akna oldalai be ne omoljanak: fával, falazattal, v. vassal ki kell gárdozni az aknát; a *fagárdozat* rendesen hosszúkás négyszögletű; a *falazott gárdozat* v. gömbölyű, v. olyan négyszögű, melynek oldalai a kőzet nyomását boltozattal fogják fel; a *vasgárdozat* rendesen hengeralakú.

Aknagém, a bányászatban emelőgép, melyet súlyos géprészeknek az aknába bocsátására vagy kihúzására használnak.

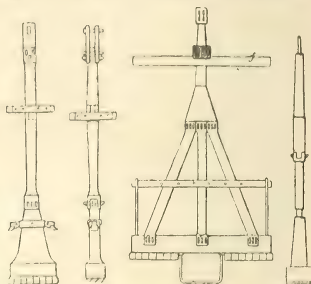
Aknagőzös (ném. Minendampfer), l. *Akna* (vizi).

Aknagyám, a széntelepnek v. érces érnek az a része, amelyet az akna körül a kőzet állóságához mért vastagságban, az akna biztosítása végett, érintetlenül hagynak.

Aknahám, a bányászatban az aknakötélhez kötött hámalakú bőrszerkezet, melybe mintegy székbe ültetik az aknába szállót.

Akna-harc (Minenkrieg). Így nevezik a harcászati aknák alkalmazását a várharcok alatt, l. *Várharc.*

Aknaház, az akna torka fölé állított épület, melyben a szállító és vízemelő gépek helyiségein

1. ábra. 2. ábra. 3. ábra. 4. ábra.
Kisméretű Kind-Chaudron-féle aknafúrók. Nagyméretű Kind-Chaudron-féle aknafúrók.

kívül a munkások öltöző és rendező szobája, és az altisztek irószobája is van.

Aknakeret (bánya), az aknák összetett, ácsolás útján való biztosítására szolgáló faszerkezetek, amelyek az akna keresztszelvényének megfelelően két hosszabb és két rövidebb, egymással rácsapolás útján összeköttött gerendákból és esetleg szükséges feszítőkből állanak.

Aknakötél (bánya), l. *Szállító-kötél.*

Aknamélyítés (bánya) v. ásással, v. kőzeten való munka segítségével, vagy kombinált módokon: a mélyítést kisérő biztosítással (mélyítő aknák), sülyesztve vagy fúrva mélyítéssel, sürített levegő segítségül vétele mellett és fagyasztó módszerrel történhet.

Aknamérték, régebben használt ürmérték kiásott földnek, felépített vagy lerombolt falnak stb. mérésére. Alapjául az illető ország hosszuságegysége szolgált.

Aknamívelés volt régi időkben a bányamívelés első alakja. Az ér kibuvásán kezdték a vállalkozók munkájukat, s aknát vájva haladtak lefelé

addig, amíg a fölfakadó vizet kiemelni, és a friss levegőt bevezetni tudták. Mikor az érceket e mélységig kiaknázták, tárókat és altárókat hajtottak az érig, hogy az aknából a vizet lecsapolják, és jó levegővel ellássák. Igy haladtak mindig mélyebbre, míg végre a völgy szintje alá jutottak, és most már ismét csak aknák segítségével folytathatták a mívelést, mindig erősebb és erősebb gépekkel emelvén ki a meggyülemlő vizeket, s néhol gépekkel szerezve a friss levegőt is. A. tehát minden régi bányánál a mívelés kezdő alakja, és azzá válik rendesen minden mívelés végső alakja is.

Aknaosztály. Minden mélyebb aknában külön osztály van a *bejárásra, szállításra, vízemelésre* és *légvezetésre.* Ezek az osztályok rendesen csak faszerkezettel vannak egymástól elkülönítve.

Akna-Rahó, l. *Rahó.*

Aknaraktárhajók (ném. Minen-Depotschiffe), l. *Akna* (vízi). Az osztrák-magyar hadtengerészetben jelenleg (1910) az 1340 t. tartalmú «Delta» és «Aurora» hajók, valamint 3 kisebb akna-mellékhajó (ném. Minentender) szolgál e célra.

Aknarudazat (bánya), arra való, hogy a külszinen felállított vizetemelőgépek erőhatását és mozgását, az aknák vizhúzó osztályaiba beépített szivattyú-rakatokhoz átvegyék. Régebben csak fából készült, újabban kovácsolt vasból és acélból való A.-ot alkalmaznak.

Aknasó, l. *Kősó.*

Aknáspest (kohászat), magas falak által körülzárt, felül nyitott tűztér, amelyben az érceket és kohótermékeket felülről feltöltve közvetetlenül érintkezésbe hozzák a tüzelő-anyaggal, v. pedig ettől egészen elkülönítve pörkölik és olvasztják. Az A.-eknél rendesen három nyílás található, ú. m. a *torok,* melyen át az érceket és a tüzelőanyagokat töltik fel, a *vonólyuk* vagy *szem* és a *csapoló nyílás,* végre a *kasnyílás,* amelyen át a levegőt az A. belsejébe vezetik. Az A. ama részét, amely a kasnyílás alatt fekszik *gyűjtőverem*-nek, v. *medencé*-nek nevezik. Az A.-ekben tüzelőül faszenet vagy kokszot használnak. Az A.-ekben végezendő leválasztási eljárások szerint megkülönböztetünk: égetésre v. pörkölésre szolgáló A.-eket, olvasztásra szolgáló A.-eket, s oly A.-eket, amelyekben az anyagokat elpárologtatni lehet. A levegő bevezetésének módja szerint van: fúvónélküli v. áramos és fúvóval felszerelt A.

Aknasugatag (Okna de Sugatag), kisközség Mármarosvm. sugatagi j.-ban, a Mára és Kaszó közti kies fensíkon, Máramarosszigettől délre, (1900) 1792 magyar lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye; csendőrörs; posta és táviró, vasútáll. Feltárt sótelepe 152 méter vastag; tiszta sómennyisége 1.609.224.665 q. Évi termelése a Gáborbányából átlag 200,000 q kősó és 40,000 q iparsó 3·8 millió K értékben; a munkások száma 350, az alkalmazott gépek lóereje 72. A bányát 22 km. hosszú vasút köti össze Máramarosszigettel. A Mihálybánya 1802 óta s a Gábor-bánya 1821 óta van művelés alatt; tartalékbányául 1799 óta az Albertbánya szolgál. Az elhagyott bányákat a betörő víz 1777, 1803 és 1809-ben elöntötte. Kezdetleges sósfürdő.

Aknász a. m. bányafelőr, a német *Schachtsteiger* fordítása.

Aknaszáj, az akna torkának a nyilása, mely a személyzet biztonsága végett el van zárva, s melynek szintjén a kiszállított, anyaggal telt szállító edények a kötélről leoldatnak, v. a szállító kasból kivétetnek.

Aknaszállítás, vagy helyesebben *szállítás az aknán át,* a folyosókon a rakodókba hozott termelvényeknek az akna torkáig való vitele, mimellett a megtöltött szállítóedény felfelé, a kiürített szállítóedény pedig lefelé halad. Csekélyebb mélységeknél emberi, nagyobbaknál állati erővel, járgányokkal, még nagyobb mélységeknél és különösen tömeges termelés esetében, gőzzel, vízzel, levegővel v. elektromos erővel mozgatott gépekkel folyik az A. munkája.

Aknász-csapatok, l. *Műszaki csapatok.*

Aknaszlatina(Szlatyine-Okna), nagyk. Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1900) 2325 magyar és oláh lak., vasúttal, posta-távíróval, telefonállomással, csendőrörssel és m. kir. sóbányahivatallal. Az itt feltárt sótelep 2160 m. hosszú, 1700 m. széles és 167 m. vastag, tiszta sómennyisége 47.937,496 q. Évi termelése átlag 380,000 q. kősó és 100,000 q. iparsó $7^1/_2$ millió K értékben; a munkások száma 600, az alkalmazott gépek lóereje 332. Összesen 4 bánya van benne, a híres Kunigunda-, Miklós-, Ferenc- és Lajosbánya. Most az egyesült Kunigunda-Miklós-aknát művelik. Az akna óriási terem, magassága 129 m., szélessége 227 m., hossza 720 m., a boltozat tetejéről két hatalmas csillár lóg le s ha ezeket és a sok fali lámpát meggyujtják, a terem tündéri látványt nyújt. 1905. a víz elöntötte a Kunigunda-bányát, melyben azóta nagy küzdelem folyik a víz kiszivattyuzására.

Aknászlegénység (ném. *Mineure* v. *Minen-Mannschaft),* haditengerészetekben azon legénység, mely a vízi aknák (l. o.) alkalmazásában külön ki van képezve. Az osztr-.magy. haditengerészetben e célra szolgálnak az aknászoktató tanfolyam (ném. Mineninstruktorenkurs) és az aknászmestertanfolyam (ném. Minenmeisterkurs). Van aknászmunkástanfolyam is (ném. Minenarbeiterkurs). Ezen ágazatban minden rendfokozatbeli legénység előfordul. Egy bizonyos számú tiszt is idevágó, különleges kiképzést nyer a tiszti aknatanfolyamban (ném. Offiziersminenkurs).

Aknaszóróhajók (ném. Streuminenschiffe), l. *Akna* (vízi).

Aknatelek. Régibb időkben Felső-Magyarországon külön négyzetalakú A. adományoztatott, melynek közepén volt a lelő pont, s melyhez a csapás irányában csatlakoztak a többi keskenyebb telekrészek.

Aknatorlasz (ném. *Minenverlegung),* l. *Akna.*

Aknatorok, a bányászatban az aknának csőalakú üregе, mely a használat céljai szerint *bejáró, szállító, vízemelő* és *légvezető* torokra oszlik. L. *Aknaosztály.*

Aknatorony (bánya). Szállító-állványok, a kötéltárcsák állványai, vagyis az *A.-ok,* a kötéltárcsák felvételére szolgálnak. Vannak fából készült A.-ok, vasból való A.-ok és falazott A.-ok. (L. az *1. és 2. ábrát.)* Ércbányászatokban és hazánkban a legújabb ideig falazott A.-ok voltak szokásban. Ily falazott A.-ban a kötéltárcsák befalazott csapágyakban forognak.

Aknazárak, *aknazárók* (ném.), rendesen vasból készültek és arra valók, hogy az aknának felső részét nyílásait elzárják. Néha mozgathatólag vannak szerelve s ekkor bányagázrobbanások esetén felemelkednek, aminél a robbanás lökőhatását a szellőztető géptől távoltartják és ezt a megrongálás ellen védik. Hogy a külső levegőnek az aknába s így a bányába való jutását tökéletesen megakadályozzák, olykor az A. vízzel telt csatornában állanak (vízzel elzárás), vagy agyaggal körül vannak tapasztva.

Akna zsomp (ném.), az akna feneke, az akna legmélyebb pontja.

Akne bromica, l. *Gyógyszeres kiütések.*

Akne jodica, l. *Gyógyszeres kiütések.*

Akne keloidica, l. *Folliculitis keloidica.*

Akne mentagra, l. *Bortasziggyuladás.*

Aknemia (gör.), az alszár s a lábfej veleszületett hiánya.

Akne necrotica, l. *Folliculitis necrotica.*

Akne picea, l. *Gyógyszeres kiütések.*

Akne rosacea, l. *Rosacea.*

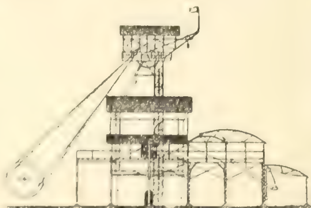
Akne varioliformis, l. *Folliculitis necrotica.*

Akne vulgaris, l. *Comedo.*

Aknitis, l. *Bőrtuberkulózis.*

Akó, régi folyadékmérték. Egy régi magyar akó, nevezetesen a pesti és a pozsonyi akó bor tisztán, seprű nélkül 60 eredeti magyar itce volt; egy eredeti magyar itce 0·5979 bécsi pintet és így egy 60 itcés magyar akó 35·88, a 64 itcés pedig 38·27 bécsi pintet tett. A *soproni* akó seprű nélkül 80, seprüvel pedig 84 magyar itcét tartalmazott. A tokaji borok 178 itcés hordókban keltek; egy fél ilyen hordót átalagnak neveztek és 88 itcét tartalmazott. Debreczenben és Nagy-Várad tájékán a cseber = 100 magyar itce; a kis-cseber = 50 itce. Egy kanta 10 itce; egy vasmegyei veder = 52 itce. Erdélyben a köböl = 64 bécsi pint. A magyar tengermelléken a baril = $1^1/_2$ pozsonyi akó. Egy bécsi 40 pintes akó 56·589 l. Egy pesti vagy pozsonyi 60 itcés akó 50·80 l.

1. ábra. Aknatorony. 2. ábra.

Akoasma a. m. hallási hallucináció, l. *Hallucináció.*

Akoimeták (gör. álmatlanok). Szt. Sándor (meghalt 430) 400. az Eufrátes mellett, azután Konstantinápolyban is kolostort alapított arra a célra, hogy szerzetesei éjjel-nappal felváltva dicsérjék az istent. A két nevezett kolostorhoz később mások is járultak, így a híres Studium Konstantinápolyban. E kolostorok lakói voltak az A., akik bizonyos teologiai jelentőségre jutottak az által, hogy nagy védői voltak a katolikus fölfogásnak a monofizita eretnekek ellen.

Akoin, l. *Acoin.*

Akoités (lat. *Acoetes*), egy tirrheni kalózhajó kormányosa, kit hajóstársai a tengerbe akartak vetni, mert az általuk Keos szigetén elfogott Dionysos istennek a szárazra való kitételét követelte. De szándékukban megakadályozta őket az isten, mert hirtelen megállította a hajót s tigrisektől, párducoktól és hiúzoktól környezve, szőllőfürtösen közöttük termett s a megőrült kalózokat delfinekké változtatva, a tengerbe ugrasztotta.

Akol, körülárkolt v. korlátfák, sövény, deszka vagy kőfal által kerített hely, melybe a barmot leginkább éjjelre hajtják. Gyakran az A. felé nyíló félszert is készítenek egyik oldalára, melyben az állatokat rossz időben tartják és amelyben a szilaj marha telel. Az állatok szerint megkülönböztetnek ló-, tehén-, ökör-, juh-A.-t.

Akola (*Akowlah*), kerületi székhely Berar britindiai territoriumon, (1901) 18,814 lak., pamuttermeléssel, szőnyegszövéssel.

Akolás, valamely edény űrtartalmának megmérése, l. *Akolóvas.*

Akolhua, mexikói nép, a nahuatla-k törzséből, mely 1150. Anahuakba vándorolt át. Itt alapított birodalmuk, Tezkuko fővárossal, különösen Nezahualkojotl királyuk alatt nagy virágzásnak indult. A három Nahu államnak, az A.-k, aztékek s tepanékek által 1431. alkotott véd- és dacszövetsége a spanyolok odaértekor az egész jelenlegi mexikói köztársaság felett kiterjedt. A szövetség alkotásánál A. volt a leghatalmasabb fél. Nezahualkojotl király elnökölt a tanácsban és Tezkuko volt a művészetek központja. 1470. meghalt Nezahualkojotl. Fia, Nezahualpilli alatt az aztékek cselszövő királya, I. Montezuma Akolhuától egyes részeket elszakított s az övé lett a felsőbbség a szövetségben; halála után pedig 1515. az akolhuák függőbbek lettek az aztékektől. Végül az állam két részre, Tezkuko és Kakama országokra szakadt s aztán Mexikóba olvadt.

Akolitin, az *aconitum lycoctonum* l. *Sisakvirág*) gyökerének egyik alkaloidja.

Akolitusok, l. *Acoluthi.*

Akolófa, l. *Akolóvas.*

Akologia (gör.), sebészeti műszertan, az általános sebészet egy fejezete, mely a műszerek szerkezetét és használatát tanítja.

Akolóvas, *akolófa*, akolópálca (vizér, sőt fizér és füzér). Mérőpálca, melynek segélyével a boroshordók űrtartalmát szokták meghatározni. Az akoló pálcán rovátkok vannak, melyek az akószámot mutatják. Nagy hordóknál összehajlítható akoló pálcákat használnak.

Akolutusok, v. *akolutok*, l. *Acoluthi.*

Akominatos *Mihály*, athéni metropolita, Niketas Choniates fivére, szül. Frigiában, Chonaeban 1140., megh. Keos szigetén 1210. Metropolitává 1175. lett, de miután a frankok Athént elfoglalták, Keos szigetére vonult vissza. Művei (kiadta Lambros, Athénben 1879—80): Homiliák, levelek, költemények és beszédek.

Akón (gör.), gerelyvetés, (l. o.) a klasszikus görög pantathlon egyik gyakorlata.

Akona, *kotyogó, erjesztőcső.* A pincében vagy zárt helyen lévő must erjedésénél fontos az, hogy a fejlődő szénsav elillanhasson, de helyébe új levegő ne tóduljon. E célra oly átfúrt A.-kat készítenek, melyeknek felső része vízzel tölthető kis tálat tart s recés karimájú fordított pohárral van leborítva. A kitóduló szénsav a pohár recéin át a szabadba juthat. Célszerű a tálba meszes vizet önteni, mely a szénsavat elnyeli, így nem érhet bennünket veszély, ha a must erjedése alatt a pincébe megyünk. Erjedő folyadékok hordóban való szállításánál a *Binz*-féle A.-t lehet használni, melynek fúrásához a hordó belsejében mintegy másfél méter hosszú vékony gummicső van illesztve. Ennek a végére parafa úszó és erre átlyukgatott üres kaucsukgolyó van erősítve. A hordót nem töltik meg teljesen, a golyó mindig a felszinen úszik és a szénsav elillanhat.

Akonellin, a *sisakvirág* (l. o.) egyik változatának alkaloidja.

Akonin, l. *Akonitin.*

Akonitin, *akonin (aconitin)*, alkaloida, mely a katika sisakvirágban (Aconitum Napellus) fordul elő és ebből is készül. Könnyű, fehér szagtalan por, vízben alig, szeszben, éterben és kloroformban jól oldódik. Az A. rendkívül erős méreg, melyből már 0·004 g. halálos lehet. Veszedelmes, megbízhatatlan gyógyszer, s már nálunk nem is hivatalos.

Akonitsav, hárombázisú, telítetlen karbonsav; a sisakvirágban (l. o.), zsurlóban, cukornádban és cukorrépában, stb. fordul elő. Színtelen, kristályos por; vízben, borszeszben, éterben könnyen oldódik.

Akonkagua, l. *Aconcagua.*

Akontios, l. *Kydippé.*

Akontit (ásv.), l. *Glaukodot.*

A konto, l. *A conto.*

Ákontz *Károly*, nőorvos, egyetemi magántanár a kolozsvári egyetemen. Szül. Kolozsvárott 1861 nov. 19. A bpesti egyetemen 1885. avatták orvosdoktorrá. Éveken keresztül volt a bpesti II. sz. és a kolozsvári női klinikán tanársegéd. 1896. a kolozsvári egyetem orvosi karán a szülészeti és nőgyógyászati propaedeutikából magántanári képesítést nyert. Ismételve tett külföldi tanulmányutakat. Számottevő irodalmi működést fejtett ki a szülészet és nőgyógyászat körében.

Akoria (gör.), a jóllakottság érzésének hiánya, de nem szükséges, hogy falánkság is kisérje. Súlyosabb agybántalmaknál, hisztériánál s elmebajoknál fordul elő.

Ákos. Török eredetű magyar személynév, mely Vámbéry szerint az «akis» = folyó, folyócská-nak felel meg, egyébként pedig az Achatius keresztnévvel szokták azonosítani. Legelőbb egy besenyő v. kun fejedelem nevének találjuk, kit 1092. az Al-Duna mellett vívott csatában maga Szt. László vágott le párviadalban.

Ákos-*nemzetség*, legrégibb nyoma 1136-ból való, midőn az aradi gyűlésen — Thuróczy szerint — a királyhoz való hűtlensége miatt az Ákosnemzetségbeli Majnótot is megölték. A nemzetség legkitünőbb tagja volt Ernye (Irén bán) és fia, István. Ernye bánt 1248—1272 közt említik; fia, István, hősies részt vett IV. László küzdelmeiben Gede és Borostyánkő (Perestyén) várak alatt s híve volt III. Andrásnak is, ki feleségével, Ágnes királynéval együtt, az evangéliumra és a keresztre tett esküvel fogadta 1298., hogy Istvánt országbirót mindenki ellen megvédelmezi (1312—1342). Mihály fia Mick is, sárosi «comes» és várnagy 1312. a rozgonyi csatában Károly Róbert mellett küzdött s 1323-ban már a királyné tárnokmestere, 1325—42 tótországi bán volt. A nemzetség, melynek utolsó nevezetesebb tagja 1591-ben János ugocsai alispán, birtokos volt Borsod-, Sáros-, Ugocsa-, Zólyom- és Zarándmegyében. E nemzetségből vált ki a Bebek és Csetneky-család, mely már a XIV. sz. első tizedében elszakadt egymástól. Bebek Domokos (1318—1326) fiaitól, Istvántól és Györgytól származnak a Pelsőczi Bebekek, Domokos testvérének Miklósnak (1307—1351) fiaitól pedig a Csetnekyek. A nemzetségnek Cselenfi-ágából a (Karancs-) Sághy- és Méhi-családok származnak, a föntemlített Mick fia István (1342—66) pedig a Peleskei Ördög-család őse, az 1261. említett Csirétől, Álmos fiától pedig az Álmosdi Csire-család veszi eredetét. A nemzetség monostora és négytornyú román bazilikája a szilágyvmegyei Ákoson állott. Címere a pajzsban hal, sisakdísz koronás női törzs, két oldalt nyakához illesztve két hal feje, melyeknek törzse félkörben kanyarodik a női törzs feje felé. V. ö.: *Karácsonyi* J., A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepén. (Bpest 1900.) és *Csoma* J., Magyar nemzetségi címerek (Bpest 1903).

Ákos *(Acacius, Agathius, Achatius)*, szent, kappadóciai származású római százados volt, aki keresztény levén, 311. Maximinianus alatt vértanuhalált szenvedett.

Ákos, kisközség Szilágy vm. tasnádi j.-ban, a Kraszna balpartján, (1900) 1686 magyar és oláh lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. Szt-László idejéből való románstilű templomát 1902—3. Schulek tanár tervei szerint államköltségen restaurálták. Régente az akkori Közép-Szolnok vm. gyakran itt tartotta gyűléseit.

Ákosfalva, kisközség Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1900) 892 magyar lak.; u. p. Székelyvaja, u. t. Balavásár; híres cseréppipáiról, melyeket lakosai igen nagy mennyiségben készítenek.

Ákovita v. aquavita, régi neve a pálinkának (az olasz *acquavite* v. lat. *aqua vitae*, fr. *eau-de-vie*, tulajdonkép «élet vize»).

Akposso (Aposso), hegyvidék a német uralom alatt álló Togo afrikai országban. Középmagassága 500 m., legmagasabb csúcsa a 980 m. Miza.

Akra, kihaló félben lévő négertörzs Guineában, arról nevezetes, hogy a nők arcukat kékre és végtagjaikat fehérre mázolják. Aranymosásból

[illegible] nek. A harcias asantiak [illegible] kal való [illegible] alatt jórészt kipusztultak.

Akragas [illegible] *[illegible]ntum.*

Akrania [illegible] rendellenesség, a ko[illegible] részleges hiánya, rendsze[illegible] képződésével jár együtt.

Akrasia [illegible]

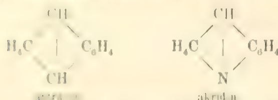
Akratos, a [illegible] mitológiában a tiszta bor [illegible] egyik kísérője.

Akratoterma, l. *Ásványvizek* (egyszerű hév[illegible]).

Akribia [illegible] pontosság, gondosság.

Akribometer [illegible] apró tárgyak pontos meg[illegible] készülék.

Akridin *(Acridin)*, $C_{13}H_9N$. Heterociklusos an[illegible] dibenzopiridin, amely kis [illegible] a nyers antracénben található és [illegible] kivonható. Az antracénből, annak [illegible] középső CH csoportját nitrogén gyökkel [illegible] származtatható:

Színtelen, [illegible] illékony kristálykák; víz alig [illegible] és éterben bőségesen oldódik. Ol[illegible] fluoreszkálnak.

Akridofágok (gör.), rovarevő emberek.

Akrilaldehid, l. *Akrolein.*

Akrilalkohol, l. *Allilalkohol.*

Akrilsav, propensav, $H_2C:CH.COOH$, az ú. n. olajsav-sorozat első tagja. Színtelen, az ecetsavéra emlékeztető szúrós szagú, erősen savanyú folyadék. Lehűtve megfagy; 140°-on forr. Fejlődő hidrogén propionsavvá redukálja. Bázisokkal jól [illegible] sókat alkot.

Akrisios, Argos mitikus királya, ki a monda szerint ikertestvérével Proitosszal már anyja mé[illegible] lett, később a királyi trónra való léptekor Argosból kiűzte őt. Eurydikétől való leánya *Danaé* (l. o.), kinek Zeustól aranyeső képében nemzett fia *Perseus* (l. o.) A.-t Tesszáliában, a larissai királynak emlékét tisztelő halotti játékok alkalmával, a diszkosszal akaratlanul agyonütötte.

Akrit, l. *Mannit.*

Akroa, az akua-törzsszel rokon indiánus törzs, Braziliában.

Akroamatikus (gör.). A hallás számára való. Oly tanokat neveznek így, melyeket a mester csak szóbelileg közöl tanítványainak válogatott részével, mert a nagy tömegre nézve veszélye[illegible]nek. Ez értelemben a szó annyi, mint ezoterikus. A.-nak nevezik a tudomány legnehezebb részeinek tárgyszerű előadását is. Aristoteles műveit így ezoterikusokra a nagy közönség számára s A.-okra osztották. Az előbbiek majdnem mind elvesztek; a fenmaradtak az utóbbiak osztályába tartoznak. A *pedagógiában* az A. vagy közlő előadásmód azt a tanítást jelzi, melyben a tanító beszél, a növendék meg befogadja a tanítást: szemben áll vele az erotematikus vagy szokrateszi módszer, midőn a tanító kérdések utján vezeti a tanuló gondolkodását, hogy az igazságot megtalálja.

Akroanaesthesia, a végtagok érzéstelensége.

Akrobata (gör.), tulajdonképen olyan ember, aki lábujjain jár, óvatosan lépked vagy kúszik. A mai értelemben kötéltáncos vagy általában gimnasztikai mutatványokat végző erőművész.

Akrochordon (gör.), kicsiny kocsányos bőrdaganat.

Akrodinia (gör.), igen ritka és kevéssé tanulmányozott epidemiás betegség. A mult század eleje óta ismeretes, nálunk Boszniában katonákon észlelték. Oka ismeretlen. Gyomor és béltünetek, hurut, bőrkiütések, mozgási és érzési zavarok jellemzik.

Akrodont, l. *Acrodont.*

Akrográfia (gör.), l. *Maratás.*

Akrokefália a. m. csúcsosfejűség, l. *Koponya.*

Akrokeraunia (ma: Csika), ó-kori neve Görögország és Epirus határhegységének, mely 2045 m.-re emelkedik fel nyúlványa Kap Glossza. Csaknem hozzáférhetetlen mészsziklái még a gyakori zivatarok miatt is félelmetesek.

Akrokorinthos (gör.), Korint városának fellegvára, l. *Akropolisz.*

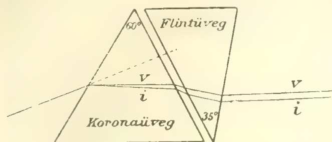
Akrolein, allilaldehid, akrilaldehid, propenal, $H_2C:CH.CHO$. Telítetlen aldehid. Keletkezik zsiradékok, v. glicerin hevítésekor, továbbá allilalkohol oxidációjakor. Rendkívül átható és kellemetlen, szúrós szagú, köhögésre és könnyezésre ingerlő, színtelen, mozgékony folyadék. A zsiradékok égésekor, faggyúgyertya, olajos mécses eloltásakor érezhető kellemetlen szag a keletkező A.-tól ered.

Akrolithon *(A. xoanon* — kővégtagú szobor). Így nevezték a görögök azokat a szobrokat, melyeknek csak a feje, a karjai s a lábai voltak márványból, míg a többi részük az aranyozott vagy festett ruhával együtt fából készült. Ezt a technikát a nagynevű művészek is alkalmazták. Forrásaink szerint Phidias, Leochares és Damophon is dolgoztak akrolith szobrokat. Emlékeink között is találkozunk akrolith szobrok nyomaival. A pompeji Isis-templomban és a bassaei Apollo-templomban kerültek elő akrolith-szobrok maradványai.

Akromatikus lencse, l. *Akromatizmus.*

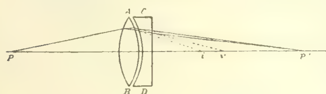
Akromatizmus (gör. színtelenség), a jó optikai készülékek (távcső, mikroszkóp) ama tulajdonsága, hogy színes szegély nélkül való képeket adnak. Fizikai értelemben az A. a fény törése színszórás nélkül. Pl. *egyetlen* üvegprizma a ráeső fénynyalábot megtöri (irányából eltéríti) és színeire bontja (l. *Színszórás*). Több prizmából azonban lehetséges olyan *akromatikus* prizmakombinációt összeállítani, amely a fényt megtöri, de színeire nem bontja, mert minden színt egyformán tör meg. Pl. egy 60°-os koronaüveg és egy 35°-os, *törőélével ellentetten* melléje helyezett flintüvegpizma (1. *ábra*) ilyen kombinációt ad. Az előbbi u. i. a ráeső fénynyalábot kb. 40°-kal téríti el s a vörös és ibolya sugarakat vagy 2°-ra szórja szét. A 35°-os flint-prizma színszórása ugyancsak 2°, de a sugarakat csak kb. 28°-kal téríti el. Ennélfogva a kettő együttvéve olyan prizmát ad, amely a fényt $40-28=12°$-kal eltéríti, de színeire nem bontja.

Hasonlóképen áll a dolog a lencsékkel. *Egyetlen* gyűjtőlencse az *egy* pontból kiinduló sugarakat nem egyesíti ismét *egy* pontban, hanem az ibolyaszínű sugarakat a lencséhez közelebb, a vöröseket

1. ábra. Akromatikus prizma.

távolabb fekvő pontban. (Kromatikus aberráció, eltérés.) Azonban erősebben gyűjtő koronaüveg és gyengébben szóró flintüveglencséből megint előállíthatni *akromatikus gyűjtőlencsét*, amely minden a fehér fényben lévő színes sugarat egy pontban egyesít. Az *AB* koronaüveglencse (2. *ábra*) a *P*

2. ábra. Akromatikus lencse.

pontból kiinduló fénysugarak közül a vöröseket *v*-ben, az ibolyákat *i*-ben egyesítené, a *CD* flintüveglencse hozzátevése után valamennyi sugár P'-ben egyesül, tehát színtelen képet ad. Megjegyzendő, hogy közönséges korona- és flintüveggel csak *két* szín egyesítését lehet elérni, a még fenmaradó *szekundér-spektrum* kiküszöbölése csak *Schott* és *Abbe*-nek sikerült (1883) különleges üvegfajták előállításával. Az így tökéletesített lencserendszert *apokromatikusnak* nevezzük.

Akromegália (gör.), az a ritka betegség, midőn a test végső részei tetemesen megnagyobbodnak, részint megnyúlnak, részint megvastagodnak, otrombák, idétlenek lesznek; legfeltünőbb a kezek s lábak, az orr s az áll megnagyobbodása. A változást főleg a csontok izületi végeinek megvastagodása okozza, a csontdudorok, taréjok is megvastagodnak, de a lágyrészek is nagyobbodnak s elkérgesednek. Gyakran együtt jár a gerincoszlop elgörbülésével is. Néha a zsigerek is megnagyobbodnak (splanchnomegália). A nemi szervek többnyire sorvadnak, a petefészkek, herék megkisebbednek, a fanszőrzet kihull, nőknél a havibaj elmarad stb. A baj a fiatal korban kezdődik, férfiakon és nőkön egyaránt jelentkezik. A bántalom oka ismeretlen. Sokan a turhamirigy (hipofizisz) megbetegedésével hozzák oki összefüggésbe, mert az A.-nál gyakran daganatosan megnagyobbodott, miután azonban ez nem állandó, nem lehet ez a bántalom egyedüli oka. A nemi mirigyek s a pajzsmirigy hiányos működése is lehet valamelyes összefüggésben a betegséggel, de hogy ez volna az oka a bajnak, azt határozottan állítani nem lehet. Bizonyos esetekben a gerincvelőn is észleltek kóros eltéréseket. Az A. gyógyítására újabban a turhamirigyet távolítják el. Más módon a betegség teljesen megközelíthetetlen.

Akromion (gör.) a. m. vállcsúcs; Galenus óta a lapockacsont tövisének külső végrészét nevezik így. L. *Végtagok*.

Akromonogramm (gör.), oly versezet, melynek minden sora vagy szaka a megelőző sor v. szak végbetüjével kezdődik. Ha a versszakok elején a megelőző versszakok utolsó szótagja ismétlődik, a versnek *akromonosyllabikon* a neve.

Akromonosyllabikon, l. *Akromonogramm*.

Akron, az északamerikai Ohio állam Summit county-jának fővárosa 41 km.-re Cleveland-tól D.-re, az Erie D.-i partján, (1900) 42,728 lak., virágzó gépiparral, malmokkal, kaucsuk- és gyapjúiparral; közelében szénbányával.

Akroneurosis (gör.), a végtagok ideges zavara; rendesen a végtagok hegyein az érmozgató idegek labilitásában nyilvánul meg.

Akroniktikus görög névvel jelölték a régiek valamely állócsillagnak napnyugtakor bekövetkező keltét v. nyugtát. Ennek a fontossága szembeötlik, ha meggondoljuk a régiek naptárának fogyatékos voltát, melynél ugyanaz a terminus nem ugyanegy évszakba esett. Igy pl. bizonyos mezei munkák Egyiptomban Szirius v. más fényes csillag A. keltéhez v. nyugtához voltak kötve.

Akroparaesthesia (gör.), a végtagokon, főleg a karok végén jelentkező kóros érzési zavar, fonák érzés. Oka ismeretlen; néha kezdődő csúcshurutnak első tünete.

Akropolisz (gör. «fellegvár»). A görög városok magas, természetes erődöt képező szikláján épült fellegvárát (felsővárost) hivják rendszerint A.-nak. Az A.-ban voltak a fontosabb középületek, templomok stb. Mesterséges védőművekkel, bástyákkal volt megerősítve, úgy hogy veszély idején a lakosoknak végső menedékhelyül szolgálhatott. A legnevezetesebb A.-ok voltak: az athéni (melyre az A. név a történelemben leginkább alkalmaztatik, úgy hogy magában alkalmazva A. rendesen Athénnek, a görög művészet legszebb alkotásaival díszített fellegvárát jelenti), a thébai (Kadmeia), a korintusi (Akrokorinthos), a messenei (Ithomé), az argosi (Larissa), a pergamoni és mások.

Akroposthitis (gör.), a férfi ivarszervét fedő bőr (előbőr, fityma) gyuladása, l. *Balanitis* és *Balanoposthitis*.

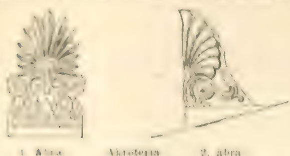
Akrospóra, l. *Pálcás-spóra*.

Akrosztichon (gör.), oly költemény, melyben a versszakok (esetleg a sorok) kezdőbetüi összeolvasva egy nevet v. valami mondást adnak.

Akrosztolion (gör.), az ókori görög hajók képekkel díszített orra.

Akrotéria (görög). A görögöknél tágabb értelemben valamely tárgy szembeötlő, legszélsőbb v. legmagasabb részeit jelentette, mint pl. a hajók orrának díszítménye, a győzelem istenasszonya szárnyainak vége stb. Szűkebb értelemben az épületeken az oromzatok sarkaira és csúcsára helyezett díszítményt értik alatta. Az A. vagy szimbolikus dísz volt, mint pl. lant Apolló templománál, griffmadár Athene templománál, vagy a növényvilágból kölcsönzött ornamentáció, a legyező

pálma leveléből képezett palmetta. A lapos görög oromzatoknál a csúcson alkalmazott A. kicsiny volt és a sarkon lévő A.-k nagyok voltak. Viszont a magasabb római oromzatoknál a csúcs A. volt nagy és a sarok A.-k voltak kicsinyek. Az A.-k márvány-

1. ábra. Akroteria. 2. ábra.

ból vagy még gyakrabban terrakottából készültek; ez utóbbi esetben néha színezve. Az antik szarkofágok teteje sokszor szintén A.-kkal van díszítve. A rajzok közül az *1. ábra* csúcs-A.-t, a *2. ábra* sarok-A.-t ábrázol.

Akrotizmus (gör.), a legmagasabb uton való törekvés a megismerésben: a dolgok végső okainak kutatása.

Akróz, l. *Gyümölcscukor.*

Aksamitek *Zakariás*, nyomdász. 1647. kezdte meg szereplését Pozsonyban. Ő nyomtatta Pozsonyban Kempis Tamásnak a (Pázmány Péter-féle) «Christus követéséről Négy könyvei» című 1648-ban megjelent, 485 lapra terjedő nagyobb művét is. Az 1650. Pozsonyban nyomatott Pázmány Péter-féle «Imádságos könyv» című nyomtatvány már nem A. neve alatt jelent meg, mert ez évben már a nyomda a jezsuiták kollégiumának tulajdonába ment át; 1651-ben pedig — hihetőleg tűzvész következtében — az egész nyomda elpusztult.

Akser, város, l. *Aksiari.*

Aksiari, város a kisázsiai koniai szandzsákban, a skutari-koniai vasút mentén, Koniától ÉNy.-ra, a Szultan-dagh hegy tövén, sok hegyi patak öntözte termékeny vidéken. 1500 háza és sok szép kertje van, 8000 l. Szőnyegszövészete és kereskedelme jelentékeny. Neve fehérvárost jelent. Ezt a nevét a kertjeiben termelt sok fehér rózsától kapta. A város a régi *Philomelion* helyén épült, ahol I. Frigyes császár 1190 máj. 7-én megverte a szeldzsukokat. Itt van a sírja Nazr-ed-din hodzsának, a neves török humoristának. Itt halt meg 1403. Bajazid szultán mint fogoly Timur táborában.

Akszájkaja Sztanica, orosz mezőváros a doni kozákok területén, a novocserkaszki kerületben, az Akszájnak a Donba való torkolatánál, (1897) 7700 lak. Van hajó-iskolája, kikötője, több gyertyagyára. Kereskedést űznek hallal, gabonával, fával és vassal.

Akszákov, 1. *Szergej Timofejevics*, orosz író, született Ufában 1791 szeptember 20. (ó-naptár), meghalt Moszkvában 1859. május 30-án. Iskoláit Kazanban végezte s 1807-ben, mielőtt az egyetemet végig járta volna, Pétervárra ment, hol a kodifikáló bizottságnál mint fordító működött. 1811-ben haza ment az orenburgi kormányzóságban volt birtokára, de 1826-ban már Moszkvába költözött, ahol egy kis ideig cenzor volt, azután pedig kizárólag az irodalomra adta magát. Szeretetreméltó egyénisége visszatükröződik műveiben is. Legnevezetesebb munkája Szemejnaja kronika i voszpominanija (Családi krónika és visszaemlékezések). Mesterműve ez az orosz családi élet festésének. A népéletnek derűs tükre többi munkája is. Összegyűjtött munkái 1887-ben 6 kötetben jelentek meg Péterváron.

2. A., *Konstantin Szergejevics*, az előbbinek fia, ismert orosz író, született 1817 április 20. (ó-naptár) az orenburgi kormányzóság Akszakovka falujában, meghalt Zante szigetén 1861 december 7-én. 1847-ben, Lomonoszov az orosz nyelvben és irodalomban című értekezésével elnyerte az egyetemen a «magister» címet; már 1846 óta szorgalmas dolgozótársa volt az orosz szlavofil irányú lapoknak és egyik tevékeny főembere a szlavofilok pártjának. A szlávok állítólagos kulturmisszióját, mely szerinte hivatva van a «rothadó nyugati kulturá»-t elsöpörni és felfrissíteni, következő művei tüntetik fel leginkább: «Drevnij byt szlavjan voobscse i russzkih v oszobennosztji» (A szlávok régi élete általában, és az oroszoké különösen, Moszkva 1852). Költeményei, amelyek az orosz sajtóviszonyok miatt csak újabban jelenhettek meg, mély gondolkozásra vallanak, de igazi költészetet nem árulnak el. Színművei szintén nem birnak maradandó becscsel. Műveit újabban összegyüjtötték és öt kötetben kiadták.

3. A., *Iván Szergejevics*, az előbbinek öccse, szintén író és pánszláv agitátor, szül. 1823. szept. 26. (ó-naptár) megh. Moszkvában 1886. A jogi egyetemet Péterváron végezte, aztán az igazságügyi minisztérium moszkvai szenátusában kapott alkalmazást, 1852. azonban ott hagyta az állami szolgálatot és visszavonult a magánéletbe. A következő évben az orosz földrajzi társaság megbizásából Kis-Oroszországba utazott, az ottani kereskedelmi viszonyokat, nevezetesen a falusi vásárokat tanulmányozni. E tanulmányozás eredményeként írta «Vizsgálódások az ukraini vásárok kereskedelmére vonatkozólag» című művét, melyért a földrajzi társaság a Konstantin-féle nagy-éremmel jutalmazta. 1860-ban beutazta a szláv földeket s a következő évben «Djenj» című pánszláv lapot indított, melyet azonban 1865. betiltottak. Ettől kezdve különféle moszkvai lapokba írt, míg végre egy moszkvai magánbank igazgatójává lett s ez állásában holtáig megmaradt. 1880. «Ruszj» cím alatt újabb szlavofil közlönyt indított.

Ak-szeráj, kis város a kisázsiai Konia vilajetben, a Tuz-gol D.-i végében, 2500 lak., salétromkereskedéssel.

Akszu, *város* az A. folyó mellett Kinai-Turkesztánban (41° 7′ é. szél. és 80—81° k. h. Greenwich-től) 1005 m. magasban. Mondják, hogy a körülfalazott városban 50,000 ember, 6 karavánszeráj és 5 medressze van. A. Ny.-i Kina kereskedelmének központja, mert itt találkoznak a kinai, oroszországi, kelet- és nyugat-turkesztáni, kásmiri, ladakhi és indiai karavánutak, miért hadászatilag is fontos hely. A lakosság bőr- és fémtárgyakat meg pamutszövetet készít. A. 1884 óta a négy keleti város tautájának (kormányzójának) székhelye. 1767. Jakub khán Kasgártól elfoglalta, de a kinaiak 1877. ismét visszahódították.

TENGERI ANEMONÁK (AKTINIÁK).

RÉVAI NAGY LEXIKONA

Akszum, l. *Axum*.

Akt, mezitelen élő ember, akit a festő vagy szobrász azért állít be a műhelyébe, hogy lerajzolja, lefesse vagy mintázza. A.-nak hívják az így keletkezett festményt, rajzot vagy mintázást is. Az A. művészi utánzásának célja az emberi test formáinak megismerése, azért az A.-rajzolás fontos és több évig tartó tárgya a művésznövendékek oktatásának.

Akta (latin), a hatóságokhoz érkező beadványok, okiratok, a hozott végzések, jegyzőkönyvek stb. L. még *Acta*.

Aktaión (lat. *Actaeon*), Aristaios fia, Kadmos unokája. Midőn vadászat közben egy alkalommal megleste a nimfák társaságában fürdő Artemist, ez őt szarvassá változtatta, mire a saját 50 kutyája széttépte. A mitosz, mely valószinűleg a kánikulában (kutyanapokban) elperzselődő természet jelképezése, kedvelt tárgya volt az ókori képzőművészetnek. Beociában A.-hoz a nap égető melege ellen való védelemért imádkoztak. Alakját gyakran találjuk a képzőművészet emlékei közt. Legismertebb a British Museumban levő márványszobor.

Akté, 1. Chalkidiké félsziget délkeleti ága az Athosz heggyel; — 2. Argolisz félsziget ión neve.

Aktin, l. *Aktinitás*.

Aktiniák, *tengeri rózsák* vagy *tengeri kökörcsinek (Actiniaria, Malacodermata*, l. a *mellékelt képet)*, a virágállatok (l. o.) osztályába tartozó hatsugaras virágállatok (Zoantharia vagy *Hexacorallia*) rendjének egyik alrendje. Nagyon élénk szinezetű, rendesen egyenként élő, váznélküli tömlős állatok, melyek az apály határától a legnagyobb mélységig valamennyi tengerben honosak, de leginkább a mérsékelt égöv alatt élnek; ritkán úsznak szabadon, inkább lábkorongjukkal kövekhez, csigahéjakhoz stb. tapadva fordulnak elő; néhány faja (pl. *Cerianthus*) testének hátsó végével a homokba fúrja magát s a körülötte levő tárgyakból váladéka segítségével lakóhüvelyt épít; sövénylemezeik és karjaik száma hat, vagy a hat többszöröse; karjaik tömlősek, nem tollasok. Nevüket élénk szinezetüktől és virágszirmokra emlékeztető nagyszámú (olykor 600-nál több) tapogatójuktól kapták. Táplálékukat, mely kisebb halakból, rákokból, kagylókból kerül ki, karjaik segítségével fogják meg; zsákmányuk megszerzésénél segítségükre vannak csalánszerveik, melyek mérges váladékot (thalassin és kongestin) termelnek. A csalánszerveik biztosította védelem céljából a rákok nagyon keresik az A. társaságát. A remeterákok nagy része csak az *Adamsia* nevű A.-kal megrakott csigahéjakban tud megélni. Az A. petékkel szaporodnak; lárváik ázalékállatkaalakúak *(Planula)*, a lárvakort azonban rendesen nem szabadon a tengerben élve, hanem anyjuk testén belül élik át. Az ismert fajok száma 400 körül van; fosszilis fajaik, testük lágysága és váznélkülisége miatt, nem ismeretesek. Közönségesebb fajaikat a mellékelt szines táblán mutatjuk be.

A táblán ábrázolt fajok jegyzéke: *1.* és *2.* Lóaktinia *(Actinia equina* L.); *3.*, *5.* és *14. Eloactis Maselli* Andr.; *4.* Csikos aktinia *(Ragactis pulchra* Andr.); *6.*, *6a.* és *8.* Színjátszó aktinia *(Cerianthus membranaceus* Haine); *7.* és *19.* Carus tengeri rózsája *(Actinia Cari* D. Ch.); *9.* Szemölcsös aktinia *(Cladactis Costae* Panc.); *10.* Sárgasávos aktinia *(Condylactis aurantiaca* Andr.); *11.*, *12.*, *16.* és *17.* Nap-kökörcsin *(Heliactis bellis* Andr.); *13.* Köpenyeges aktinia *(Adamsia palliata* Forb.); *15.* [Korall *(Asteroides calycularis* M. Edw.)]; *18. Anemonia sulcata* M. Edw.; *20.* Aiptázia *(Aiptasia mutabilis* Andr.); *21. Bunodes* sp.; *22.* [Csöves féreg.]

Aktinia-öböl, a Tajmir félsziget DNy.-i oldalán, a Tajmir-szigettel szemben fekvő öböl. Nordenskjöld fedezte fel 1878.

Aktinitás alatt értjük a fény kémiai hatásosságát. A spektrum látható szinein kivül kiválóan aktinok az ultraibolyasugarak. Kevéssé aktin a vörös. Egyes szinek A.-a különböző vegyületek irányában különböző.

Aktinium, radioaktiv elem, melyet *Debierne* választott le tóriummal együtt a szurokércből.

Aktinizmus a. m. aktinitás (l. o).

Aktinoelektricitás, l. *Ásvány*.

Aktinográf, Pouillet által szerkesztett műszer a napfény tartamának meghatározására. Újabban e célra a Campbell-Stokes-féle sunshine recorder-t használják, melynél egy üveggömb lencse módjára működik s míg a nap süt, időbeosztással ellátott papirszalagot éget. A. különben a napfény vegyi hatásának mérésére szolgáló műszert is jelent. L. *Napfénytartammérő*.

Aktinolit (sugárkő, ásv.), az amfibol csoportba tartozó egyhajlású rendszerű szilikát,

$$Ca(Mg,Fe)_3(SiO_3)_4;$$

előfordul egyes vékony, sötétzöldszínű hosszú oszlopokban steatit- v. kloritpalában, pl. Zillerthalban (Tirol) v. mint számos tűalakú kristály sugaras halmaza. Hazánk számos helyén, pl. Rézbányán, Dognácskán.

Aktinométer (a. m. sugárzásmérő), a Nap sugárzásának meghatározására szolgáló műszer. A cél: megtudni, hány hőegység jut bizonyos idő alatt a Nap energiájából a föld területegységére. *Violles* és *Chwolson* A.-je különböző elvek szerint készült. Legtökéletesebb ilyfajta műszer *Angström* pirheliométerje (l. o.). A.-nek nevezik még a fekete gömbű hőmérőt, melyet nagyobb légüres üvegburok (vakuum) vesz körül. Ez tulajdonképpen maximum-hőmérő, mely szabadon felállítva, naponkint megadja a sugárzásból eredő legmagasabb hőfokot. Van ilyen regisztráló A. is.

Aktinometria, a fény kémiai hatásosságának mérésével foglalkozó tudomány, ellentétben a *fotometriával*, mely a fény optikai hatását méri.

Aktinomikózis (gör.), sugárgomba-betegség. Málnaalakú, a középpontból sugárszerüleg kiágazó bunkókból, közepében összefonódott fonalakból és spórákból álló gombafaj *(Actinomyces bovis)* által okozott fertőző betegség, melyet emberen Langenbeck (1860), állatokon Rivolta észlelt először. Élősködő természetüket először Bollinger bizonyította be. Embernél főleg a szájat és a garatot támadja meg, tályogokat képez, melyekben nagy mennyiségekben találhatók gombostűfejnyi, sárgás, kemény szemek. Ezek a gombatelepek. Ujabban mesterséges talajokon, pl. agar-agar kekeveréken (l. *Baktériumok)* is sikerült őket te-

nyagyon. A fertőzést a árpakalászok toklászai közvetítik akképen, hogy a szövetekbe fúródva belejük oltják a toklászok leresatornaiban élősködő gombát. Az állatok közül a szarvasmarhán észlelhető leggyakrabban a betegség. Legtöbb esetben a felső és az alsó állkapocs, valamint a nyelv a leggyakoribb székhelyei; az állcsontok ennek következtében tetemesen megduzzadnak, a nyelv pedig a benne fejlődő borsónyi, sőt egész diónyi daganatok miatt igen tömötté válik (fa- deszkanyelv); hasonló daganatok fejlődhetnek a garatban, a gégében, a tüdőben, a gyomorban és a tőgyben. A daganatok az aktinomyces körül fejlődő kötőszövet által képződnek, mely az állatokban sokkal [illegible] fejlődik, mint az emberben. Ritkábban fejlődő tüdő-A. miliáris gümőkórhoz hasonlít. Lónál és sertésnél számtalan előfordul, juhnál ritkábban a betegség. Kezdeti szakban jódkálium belső adagolásával sokszor sikerrel orvosolható, kisebb daganatok pedig legcélszerűbben operálással távolíthatók el. Védekezésül ajánlatos az olyan szalmát, mely nedves talajon termett, etetés előtt fülleszteni. A sertések izmaiban némelykor található *Aktinomyces musculorum suis*, melyet Duncker írt le először s a mely az izomrostokban élősködik, majd elmeszesedik és az izomanyag darabos szétesésére vezet, az aktinomyces-hez csak hasonló, de vele nem azonos gomba. V. ö.: *Illich,* Beitrag zur Klinik d. Aktinomykose (Bécs 1892).

Aktinomorf (gör.), vagyis sugarasan részarányos a virág, ha több középsíkkal osztható két szimmetrikus részre. L. *Virág.*

Aktinoterápia (gör.), sugarakkal való gyógykezelés; idetartozik az egyszerű napkurázás, finsenezés, Röntgen-terápia, rádium-terápia, stb. (l. o.).

Aktinozoa (állat), l. *Actinozoa.*

Aktion, l. *Actium.*

Aktisztonidák, A monofiziták egyik felekezetének, az aftartodokétáknak (l. o.) egy ága. Azt tartották, hogy Krisztus teste nemcsak romlatlan, hanem teremtetlen is.

Aktiv (lat.), a passzivval ellentétben: cselekvő, működő, ható; háborúban: támadó, tehát A. védelem, ellentétben a passziv védelemmel, mely az ellenfél támadásainak visszaverésére szorítkozik. Aktiv állomány a hadseregnek ez idő szerint a zászló alatt levő állománya. *Aktiválás* a katonaságnál a tartalékos állományból az aktiv állományba való átmenetet jelenti. *Aktiv kereskedelme* van annak a nemzetnek, amely a be- és kivitelt főképen saját tőkéjével és munkaerejével űzi; *passziv* a kereskedés, ha a terményeket idegenek viszik ki és a szükségleteket idegen árukban, külföldről hozzák be. *Aktiva és passziva* a vagyon és teher. *Aktivitás*, tevékenység, működés, élet.

Aktiva (cselekvő vagyon) könyvelési szempontból mindazon dolgok összesége, amely felett a tulajdonos szabadon rendelkezik tekintet nélkül arra, hogy időszerüleg birtokában vannak-e vagy sem. Az A.-kkal szemben állanak a *Passzivák*, azaz az *adósságok* (l. o.). A kettő különbözete a tiszta vagyon v. a vagyonhiány, aszerint, amint az A.-k v. a passzivák képviselnek nagyobb értéket. A vagyonhiány esete a *tönk* (l. o.).

Aktiv bankügyletek, a bankok oly ügyletei, amelyekből a bankra nézve követelés ered; ilyenek pl. a váltóleszámítás, a lombard-üzlet, a jelzálogos hitelüzlet stb. L. *Bankok.*

Aktiv és passziv választói jog, l. *Választói jog.*

Aktivitás, l. *Aktiv.*

Aktiv kereskedelem, l. *Aktiv.*

Aktivum, az ige cselekvő alakja.

Aktol (*actol*) néven árúsítják a tejsavas ezüstöt, mint gyógyszert. Képlete $CH_3.CHOH.COOAg,H_2O$. Gyógyszerül mint fertőtlenítő és összehúzószer használatos.

Aktor (lat. *actor*), a római jog szerint polgári perben a felperest, vagy ennek helyettesítőjét, ügyvivőjét, az örökség gondozóját, bűnvádi eljárásnál pedig a vádlót jelenti. Rómában azt a rabszolgát (vidéken a szabad embert is), aki urának háztartását, gazdaságát vezette, *A. summarum*-nak (*számtartó*) nevezték, sőt Justinianus magánvagyonának képviselőjét is *A.*-nak nevezte. A középkorban *A. ecclesiae*-nek nevezték az egyház és a templom vagyonának a kezelőjét. *A.* a szinész latin neve, franc. *acteur*.

Aktorion a. m. Aktor-utód; így hítták Aktornak a két figyermekét, Eurytost és Kteatost, kik össze voltak nőve akként, hogy csak egy testök, de két fejök, négy karjuk és négy lábuk volt. Igy képzelte a későbbi monda, míg Homeros ikertestvéreknek mondja őket, akik egymással nincsenek egybenőve. Augeias királynak szövetségesei a pylosiakkal való háborujában. Anyjuk Moliné; a régiek azért *molionoknak* is hívták őket.

Aktuális (lat.) a. m. meglevő, tényleges; *aktualitás*, valóság, jelen működés, időszerüség.

Aktualizmus, a jelenleg uralkodó elmélet a geológiában, amellyel a multban történt geológiai folyamatokat magyarázzák a régebbi *kataklizma*-elmélettel szemben. Az A. alaptétele, mely Lyell Charles nevéhez fűződik, az, hogy a Föld régibb korszakaiban is ugyanazok a dinamikai és petrogenetikai erők működtek, mint a jelenben; legföljebb, a más körülményeknek megfelelően, az erőnyilvánulások mértéke lehetett néha nagyobb. A kataklizma-elmélet szerint — melynek egyik főképviselője Cuvier volt — a jelenleg is ható erők egymagukban elégtelenek voltak, hanem ismeretlen erőtől származó egyes katasztrófaszerű eseményeket tételeztek fel, amelyek a Föld felületét hirtelen átalakították, a Földön levő életet elpusztították, hogy az egy új teremtésnek adjon helyet.

Aktuárius (lat., ném. Gerichtsschreiber, franc. greffier, ang. clerk), bírósági hivatalnok, aki a bíróság előtt folyó tárgyalásokról hiteles okiratokat, jegyzőkönyveket készít, de akit ezenfelül a bírósági ügyiratok gyüjtése s megőrzése, némely törvények szerint hiteles kiadmányok és másolatok kiállítása, bírói határozatok jogerejének igazolása, periratok átvétele, tanuk és szakértők idézése, keresetek és panaszok felvétele, végrehajtható kiadmányok kiállítása, váltóóvások felvétele, telekkönyvek vezetése stb. megillet. A magyar igazságügyi szervezet szerint az A. tennivalói megoszolnak maguk az ítélőbírák, a bírósági jegyzők és a hivatalnokok, közjegyzők és a bírósági végrehajtók között.

Aktus (lat.), 1. minden birósági cselekmény, de bíróságon kivüli cselekmény is, melynek jogi hatása van, p. o. a házasság, örökbefogadás, szerződéskötés. Ha az ily cselekmény jogi érvénye bizonyos ünnepies alakszerüséghez van kötve, ünnepies A.-ról szólunk. Mint szolgalom (servitus A.) a marhacsapás szolgalmát jelenti, mely a szolgalmas telken keresztül marhahajtásra s kocsizásra ad jogot. — 2. Dramaturgiai értelemben l. *Felvonás.*

Akua, még kevéssé kikutatott indiánus néptörzs keleti Közép-Braziliában. Szinük világosbarna, termetük magas. A braziliaiak két A. törzset különböztetnek meg, chavantes és cherentes néven.

Akuchi-balzsam (acouchi-b.), l. *Icica.*

Akum. Keresztyénnyé lett hunn eredetű keletrómai hadvezér, ki 535. legyőzte az Al-Dunán Moesiába rontó bolgárokat.

Akuméter, többfajta készülék tartozik ide, amelyekkel a hallás élességét határozzák meg, illetve mérik meg, ama távolság alapján, amelyből a hang hallható. Egyes készülékeknél adott alaphangra hangolt fémrúd (Politzer), másoknál fémlemezre, hangvillára, csengőre lemért súlyos ütő esik meghatározott magasságból, és így a hangforrás egyenlő erejű és szinezetű hangot ad.

Akunian-Frapan, *Ilse,* német írónő, l. *Levien.*

Akupunktura, l. *Acupunctura.*

Akureyri, *Akreyri* (dán: *Öfjord),* Izland második városa a sziget északi részén 65° 40′ é. sz. alatt, 600 lakossal.

Akusztika, l. *Hangtan.*

Akusztikai alakok v. Chladni-féle alakok. Ha fém, üveg stb. lemezre homokot hintünk s a lemezt vonóval hangzásba hozzuk, a homokszemek mozgásba jönnek s végül bizonyos vonalak mentén gyülnek össze. Ezek az A., amik nem mások, mint a lemez csomóvonalai, amelyek mentén a lemez nyugalomban van. Ugyanazon lemezen a megerősítés és a vonóval meghúzott hely változtatásával igen különböző A. állíthatók elő.

Akusztikai felhő. A felhők is képesek a hangot visszaverni. Felhőtlen ég mellett az ágyú elsütése a szabadban röviden és élesen hangzik, felhők jelenléte azonban távoli dörgéshez hasonló visszhangot idéz elő. Tyndall fölfedezése szerint a levegő átlátszósága fény és hang számára egészen ellentétes tényezőktől függ; éppen akkor, midőn a levegő vízgőzzel erősen telített és ennélfogva igen átlátszó, képez a hangra nézve A.-t, mely a hanghullámokra épp oly áthatatlan, mint a közönséges felhő a fénysugárra. Innen a mondás: A. azonos az optikailag derült éggel és megfordítva.

Akusztikai mozgásjelenségek. Hangzásba hozott hangvilla a közelében felfüggesztett rezonatort vonzani, illetve taszítani igyekszik aszerint, amint össze vannak vagy nincsenek összehangolva. Dvořak, zágrábi tanár a *radiométer*-hez (l. o.) hasonló *hangradiométert* szerkesztett, amely egy hangvilla rezonáló szekrénye előtt forgásba jön. Más, az A.-hoz tartozó tünemények, hogy finom selyem- vagy kvarc-szálra függesztett könnyű korong a ráeső hang irányára merőlegesen igyekszik elhelyezkedni; hogy a hang egy testre, amelyen visszaverődik, nyomást gyakorol, tehát taszítani igyekszik. Ezt a két utóbbi jelenséget a hang erősségének (absolut) mérésére is felhasználták.

Akusztikus, helyesebben: *jó akusztikájú* egy helyiség, ha benne a beszéd, ének stb. mindenütt jól és tisztán hallható. A jó akusztikának feltétele, hogy szabályosan visszaverődött hang (visszhang) ne jöjjön létre s a hangforrásból közvetlenül a hallgató fülébe jutó hangot a szabálytalanul (diffuz) visszaverődött hanghullámok csak erősítsék, de tartamát észrevehetően ne hosszabbítsák meg. *S. Exner* a termek akusztikájának vizsgálatára való készüléket *(akusztométert)* szerkesztett.

Akusztikus radiométer, l. *Akusztikai mozgásjelenségek.*

Akusztikus telegráf, l. *Harmonikus telegráf.*

Akusztométer, l. *Akusztikus.*

Akut *betegségek,* rövid ideig tartó bántalmak, melyek néhány nap, vagy hét alatt érnek véget. Ilyen a legtöbb lázas betegség. Ellentéte a *krónikus*, megrögzött, tehát hosszabb ideig, hónapokig, évekig elhúzódó betegség. A kettő között van a *szubakut,* kissé elhúzódó lefolyás. E beosztásoknak azonban nincs szabatos határuk. Míg egyes bántalmak csak mint akutak, vagy csak mint krónikusak szerepelnek, addig más egyéneknél ugyanezek a bántalmak majd rövidebb, majd hosszabb ideig tartanak, így pl. a tüdővész általában megrögzött bántalom, mégis egyes esetekben mint akut vagy szubakut baj folyik le; a tüdőgyuladás meg rendesen gyors menetű baj, de mégis megtörténik néha, hogy megrögzötté válik.

A kutya ugat, a karaván halad, magyar szállóigévé lett török közmondás, melyet Pulszky Ferenc mondott a Magy. Tud. Akadémia 1888 dec. 17-iki ülésén.

Akv., gyakorta használt versenysport-rövidítés, ehelyett *akadályverseny.*

Akvarell, l. *Vízfestés.*

Akvárium, l. *Aquarium.*

Akvizició, l. *Acquisitio.*

Akvizitőr, l. *Acquisiteur.*

Akyab, l. *Akiab.*

Akyrologia (gör.) a. m. átvitt értelmü kifejezés, *képlet.*

Al., az aluminium kémiai jele.

Al (így is: el), az arab nyelv névelője.

Al, festőanyag, l. *Morinda.*

Ala, 1. e latin szó jelölte a római köztársaság korában, mikor az itáliai népek még nem kapták meg a római polgárjogot, a konzuli két legióhoz tartozó itáliai szövetséges csapatokat. Egy ily A.-ban volt 10,000 gyalogos és 1800 lovas, s a névnek megfelelőleg a római sereg szárnyát alkotta. — 2. Később e szó jelölte a gyalogsággal szemben a lovasságot, egy légióban 300 lovast, a császárság korában 500—1000 lovast. — 3. A római ház nagy atriumának fülkéje jobbról és balról, nagy függönyökkel betakarva; itt voltak elhelyezve szekrényekben (armariumokban) az ősök viaszképmásai (imagines). — 4. *növénytani műszó,* különböző jelentéssel. *a)* A levelek lefutásából eredő hártya- v. levélnemü szegélye a szárnak vagy a levél nyelének; *b)* a gyümölcs és mag-

vak hátyás szállító készüléke, ebben az értelemben magyarul szárny pl. a szilfa v. a juharfa termésén, b) a fenyőfélék magván, c) a virág takaró levelének (csészének v. pártának) saját alakja pl. a Polygalá két nagyobb csészelevele, ezért Diószegi ezt a füvet csészeszárny-nak (l. o.) nevezte; d) v. vitorla a pillangós virágúak evezője (l. Pillangós-virágúak); e) A. az ág és levél tövét (hónalj, ághónalj) vagy az ághónalj, vagyis azt a szögletet is jelenti, amelyet az ág a szárral v. ág az aggal együtt alkot (l. Ág).

Ala, Alabama állam (l. o.) rövidítése.

Ala, török helynevekben a. m. tarka.

Ala, város az osztrák trienti kerületben, Dél-Tirolban, 172 m. magasban az Etsch m. és a Déli vasút Kufstein—Ala vonalán a Ronchi völgy torkában, (1900) 4833 olasz lakossal, élénk selyemiparral, határvámhivatal.

à la baisse (francia), l. *Baisse*.

à la Balzac (francia), l. *Balzac Honoré*.

Alabama (röv. *Ala.*), 1. az amerikai Egyesült-Államok egyike Mississippi, Tennessee, Georgia, Florida és a Mexikói-öböl közt 131,310 km² területtel, (1908) 2.080,937 lak., akik közt 827,307 színes bőrű. ÉK.-i részét az Appalache-hegység D.-i részének ágai (Choccolocco-, Lookout-, Raccoon-, Red mountains) takarják, amelyek vasércekben és szénben elég gazdagok és legtöbb 630 m. nyi magasságot érnek el. Középső része dombos, a Big Warrior river mentén szenet bányásznak, de nagyobb része az ú. n. Black-Belt (fekete övezet) a dús termőföld, alkalmas pamuttermelésre is. D.-i része sík, ezt részben tűlevelű fákból (Pinus australis, Pinus cubensis, Pinus taeda) álló erdők, részben mocsarak takarják; a mocsaras vidéken magas nádasok (Canebrake) és törpepálmák nőnek. Folyói nagyobbára ÉD.-i irányt követnek: csakis a Tennessee (l. o.) az, amely A.-t ÉNy.-i irányban hagyja el; a Mobile, az Escambia, Choctawhatchee és a Chattahoochee és a többi kisebb folyó közvetve v. közvetlenül a Mexikói-öbölbe torkolnak. Az éghajlat mérsékelt és belsejében szélsőséges. Nyáron a hőmérő gyakran 40°-ra emelkedik, míg télen némely helyen 27°-ra sülyed. Ennek következtében É.-on gyakori a havazás. Az évi esőmennyiség 1250 mm. Földje és klímájánál fogva A. nagyobbára földmívelő állam. Megművelt területe 1900-ban 20.685,427 acre volt. Főterményei a kukorica (1908-ban 44.835,000 bushel), búza (1.092,000 bushel), rozs (4.230,000 bushel), zab ([illegible]3,000 bushel); fontos termékek még a pamut (1907-ben 3.439,000 acre-on termett 27.094,183 tonna 69.785,579 dollár értékben), cukornád, burgonya, széna és dohány (283,500 angol font). Az állatállomány volt 1908-ban 160,000 ló, 234,000 öszvér, 283,000 tehén, 539,000 egyéb szarvasmarha, 188,000 birka és 1.251,000 sertés. A bányászat főtermékei a szén (1907-ben 18.405,468 dollár értékben), vasérc (hematit és magnetit 4.863,129 dollár), nyers vas (30.100,000 dollár), márvány homokkő és mészkő (828,847 doll.), agyagárúk (1.754,409 doll.). Az ipar az újabb időkben erős fejlődésnek indult. 1905-ben 1182 ipartelep állott fenn 105.382 859 dollár tőkebefektetéssel; ez ipartelepeken 60.458,368 doll. értékű nyersanyagot dolgoztak fel és 109.160,922 doll. értékű iparcikket termeltek. Termelt vas- és acélárúk értéke volt 24 687,360 doll., pamutárúké 16.760,332 doll., faárúké 15.939,814 doll. Egyéb fontosabb iparágak: vasolvasztók, vasúti kocsik gyártása, olaj és olajpogácsa, terpentin és szurok készítése. A. főkikötője: Mobile, amelynek árúforgalmát 1907—8. a behozatal körül 4.538,698 dollárra és a kivitel körül 27.983,997 dollárra becsülték. A kivitel főcikkei: nyers pamut (évenként több mint 12 mill. doll. ért.), faárúk (6.800,000), gabona és őrlemények (2.950,000), olaj, cukor, dohány. A behozatal főképen Mexikóból jő és banánával és szezámmal látja el A.-t. A kereskedelem útjai a hajózható folyók, különösen az A. mintegy 400 ang. mfdnyire, a vasutak (5801 angol mfd.) és a villamos vasutak (267 angol mfd.). Az 1900-ban összeszámlált 1.828,697 lak. közt volt 916,764 férfi és 911,933 nő, és pedig 507,378 fehér, 409,237 néger, 61 ázsiai és 88 indus férfi, 493,774 fehér, 418,070 néger és 89 indus nő. Az idegen földön szülöttek közül 3634 német, 2347 angol, 1792 ír és 1223 skót. A törvényhozó testület a szenátusból 35 taggal és az alsó házból 106 taggal áll; a törvényhozókat négy évre választják. A. 67 countyra van felosztva. Fővárosa Montgomery. A közoktatás adatai: (1907) az elemi iskolákban 397,523 gyermeket 7415 tanító, a középiskolákban 6955 tanulót 342 tanár tanított. A fontosabb fő- és szakiskolák: az University of A. (48 tanár 471 hallgató), a Spring Hill college (29 tanár 243 hallgató), Howard college (10 tanár 205 hallg.), Southern University (12 tanár, 176 hallg.), St. Bernard college (26 tanár 140 hallg.), a Polytechnic Institute (53 tanár 600 hallgató), a Girl's Industrial School stb. Az állam bevételei kitettek (1907—8) 4.689,547 doll., kiadásai: 5.149.046, az adósságai 9.057.000 dollárt.

A. első gyarmatosai franciák voltak. Kezdetben a spanyol Floridának volt alkotó része. Yberville francia hajós kísérletet tett arra, hogy innen a franciák misszisszippi-melléki birtokaival szorosabb összeköttetést létesítsen. E célból a mai Mobile helyén 1702. erődöt is építettek, Az é.-amerikai szabadságharc után nagyobb része Georgiához tartozott. 1802. azonban a Chattahoocheetől Ny.-ra fekvő részt egyesítették Ny.-Floridának a Perdido és Misszisszippi közti részével és külön territoriummá alakították. 1817. két territoriummá vált szét, amelyek közt a K.-it az A. folyóról nevezték el. 1820. állammá lett. 1861. a D.-i konföderációhoz csatlakozott. Ennek legyőzetése után ismét alkotó részévé lett az amerikai Egyesült-Államoknak. V. ö.: *Brewer*, A., he History, Resources stb., (A. 1872.); *Fleming*, Civil war and Reconstruction in A., (New-York és Lond. 1905); *Pickett*, History of A. (Birmingham Ala. 1900).

2. *A.*, folyó az ugyanily nevű amerikai Egyesült-Államban. A Coosa és Tallapooso egyesüléséből ered Montgomery fölött mintegy 10 angol mfd.-nyire; DNy.-ra folyik, fölveszi a Tombigbeet, nevet cserél és mint Mobile folyó a Mexikói-öbölbe torkol. 600 km.-nyi hosszúságban gőzösökkel is járható. A. indus nyelven a. m.: Itt pihenjünk.

Alabama-eset, Alabama nevű, Liverpoolban épült kalózhajóról elnevezett nemzetközi jogi

eset, amely Nagybritannia és az Egyesült-Államok között az ú. n. secessio-háború (1861—64) idején merült fel s választott biróság itéletével végződött, amely a brit kormányt $15^1/_2$ millió dollár kártérítésre itélte azon az alapon, hogy a délamerikai államok kalózhajóinak angol kikötőkből való felszerelését tűrte. L. *Semlegesség.*

Alabandin, *alabandit* (ásv.), vasfekete szinű, félig fémes fényű mangánérc (MnS); karca szenynyes zöld; a szabályos rendszerben kristályosodik. Mangánfénynek (Manganblende) v. feketeércnek is mondják. Hazánkban Kapnikon, Nagyágon és Offenbányán, külföldön pedig Szászországban (Gerlsdorf) és Alabanda mellett az Uralban (innen a neve) találják.

Alabandizmus a. m. izetlenség, kontárság művészi dolgokban, egyáltalán ügyetlen kézből került fércmunka, olyan, mintha Alabanda ó-itáliai városból való volna, melynek iparosai és gyárosai rossz izlésükről és hitvány munkájukról voltak hiresek.

à la bandoulière (franc.). Bandoulière-nek, átalvető-szíjnak nevezték azt a szíjat, melyet az egyik vállról, az ellenkező oldalon levő csipő felé átalvetve viseltek, s amelyre kard, szurony v. karabély volt függesztve. Tekercsszerüen összehajtott s a két végén szíjjal összefoglalt, tehát koszorút képező köpenynek, takarónak stb.-nek ilymódon való viselését is A.-nek (a magyar bakák *pantallér*-nak) nevezik.

Alabárd (ném. Hellebarde), nemcsak szúrásra, de vágásra is használható lándzsa; (l. az *ábrát*) a 2—2·5 méter hosszú, vaspántokkal, v. sűrün egymás mellé bevert szögek által a kettévágás ellen biztositott *nyél* végén *vas* v. *acélnyárs* van, mely alul egyfelül erős, széles *bárdot*, másfelül vagy egyenesen kiálló, v. kampósan lefelé hajló *éket* képez. A nyárssal szúrtak, a bárddal keresztül vágták a sisakot vagy a vértet, s a kampóval lerántották a lovast. Már a X. században használtak alabárdot Spanyolországban. A XIV. sz.-ban a svájci gyalogságnak főfegyvere volt az A. a lovasitott nemesség ellen vívott harcaiban. Csehországban a husziták is kedvelték e fegyvert. Most már csakis az udvari fény emelésére szolgáló testőrszázadok, Magyarországon a koronaőrök vonulnak ki díszben A.-dal.

Alabárd.

Alabastrom (ásv.), igen finom szemű, aprón kristályos gipsz. A márványhoz hasonlít, de puhább, körömmel is megkarcolható, savak pedig nem bántják, nem ejtenek foltot rajta. Hófehér, szürkés, sárgás, halványvöröses és kékesszürke szinű. Legbecsesebb a hófehér szinű. Néha foltos, eres, felhőzetes; rendesen áttetsző. Szépsége miatt mindenféle kisebb-nagyobb műtárgyakat (vázákat stb.) faragnak belőle. Simításához finoman iszapolt zsírkövet használnak, melytől atlaszos fényt kap. Kiváló szép minőségben Volterránál Firenze közelében találják. A toscanai Alabastrom után legbecsesebb a sziciliai. Hazánkban kis mennyiségben sok helyen terem ott, ahol más alakban is van gipsz; legtöbb Szilágy vármegyében Kőrösön és Zsibón, Torda-Aranyos vármegyében Koppándon és Kolozsvár közelében, mint «zsoboki márvány».

Az A. rendesen szemcsés vagy leveles gipszszel vegyesen fordul elő, még pedig a gipszbányáknak többnyire alsó szintjeiben. Nagy telepeket, tömzsöket képez. Az ókorban Felső-Egyiptomból, Alabastron város közeléből ismerték a legszebb gipszet. Innen a név. Némelyek (pl. Koch) az *olub aster* arab szóból származtatják a nevet, mi annyit jelent, mint falak lenyomatai, mert a falak külső díszítésére, kirakására is alkalmazták. Az A.-ipar ma Olaszországban virágzik, ahol a volterrai A.-ot leginkább Firenzében, azután Volterrában, Livornóban és Milanóban munkálják meg.

Bár az A. név így magában rendesen a finom szemű gipszre vonatkozik, néha a mész-A.-ot v. az úgynevezett *keleti (orientális)* A.-ot is értik alatta. Ez nem egyéb mint szép, változatosan réteges v. hófehér cseppkő (többnyire stalagmit), mely némely mészkőhegy barlangjában képződik, esetleg pedig meleg forrásokból rakódik le. Az elsőnek lelőhelye egy Gibraltár-vidéki barlang (Antiparos, Castleton), amiért is a mész-A.-ot *gibraltári kő*-nek is szokták nevezni; az utóbbit a san-filippói forrásokban találják Toscanában, ahol a majdnem forró víz rakja le e becses anyagot.

Alabastrom-barlang, Szepes vmegyében, Szepesbéla város közelében, l. *Barlangliget.*

Alabastromcement, l. *Gipsz.*

Alabastrompapir *(Eiskarton)*, erős, kristályozott papir, leginkább díszes névjegyekre használják.

Alabastromüveg, az alabastromhoz hasonló, át nem látszó üveg, melyből lámpagolyókat és ernyőket, vázákat stb. készítnek. Az A.-et úgy állítják elő, hogy sok kovasavat tartalmazó üveget olvasztanak, és hogy a kristályosodást elősegítsék, ugyanazon nemű, előbb a tégelyből kimerített és aprított üveget kevernek hozzá. Kevés rézoxid türkizkékre festi az A.-et. L. *Tejüveg, Csontüveg, Kriolitüveg.*

Alabastrum, l. *Bimbó.*

Alabasztron (gör.), hosszúkás, fölfelé vékonyodó, szűknyakú, talpnélküli, fületlen v. kisfülű kisebb edény üvegből, alabastromból vagy terrakottából, illatos olaj vagy kenőcs tartására. (l. az *ábrát).*

Alabasztron.

Alabian, elpusztult falu Békés vmegyében Gyula és Vésztő közt; a XIII. sz.-ban már falu volt. 1561. Gyula várához tartozott, a török világ alatt elpusztult.

a la bonne heure (franc.), helyes, jókor.

Alabor, l. *Távmérő*.

a la braise (franc.), l. *Braise*.

a la carte (franc.), l. *Carte*.

Ala cinerea, a nyúlt velőben, a 4. agygyomor fenekének egy része, amely a környezettől szürke színe által üt el; körülbelül ebbe a területbe esnek a bolygó ideg (nervus vagus) és a nyelvgaratideg (nervus glossopharyngeus) magvai.

Alacoque *Mária Margit*, szül. Lauthecourt községben, az autuni püspöki megyében 1647 júl. 22., megh. 1690 okt. 17. Huszonhárom éves korában a Paray-le-Monial kolostorba, a bold. Szűz látogatásáról nevezett kongregációba lépett. 1675. gyóntatójával, de la Colombière jezsuita atyával alapította meg a Szt. Szív ájtatosságot, amiért azután sok szenvedés és üldöztetés volt osztályrésze. IX. Pius pápa 1864. boldoggá avatta.

Alacska, kisk. Borsod vm. szentpéteri j.-ban, (1900) 707 magyar lak., u. p. és u. t. Sajószentpéter.

Alacsony-Tátra, a Központi Kárpátok csoportja, mely a liptói lapálytól délre, a Magas Tátrával szemben s vele párhuzamosan Ny.-K.-i irányban húzódik; határozottan kifejezett, hatalmas hegylánc, amelyet a Felső-Garam és Vág egymással egyenközű völgyei közt Liptó és Zólyom vmegyék határán a Stureci hágótól (1010 m.) Ny.-on (a Revuca-völgy és Bisztrica-völgy által a Nagy-Fátrától s nevezetesen a Krizsnától elválasztva) K.-nek tartva, Szepes és Gömör vmegyékbe is átnyulik egészen a Vernár-völgy és Garam-forrás közti Popova nyeregig (1056 m.), mely a gömöri Érchegységtől választja el. Hossza K.-Ny.-i irányban 75 km., szélessége 25—30 km., a főgerinc szélessége 1—10 km. Rendkívül egységes tömegű hegység, hazánk legtömegesebb és legmagasabb hegységeinek egyike; nagy része rideg havasi vidék, főleg liptói lejtője. Mindkét oldalt számos, egymással egészben véve párhuzamos keskeny völgy szeldeli, és sok csermely öntözi; legnagyobb részét buja növésű sűrű erdőség borítja, északon túlnyomóan fenyvesek, délen bükkösök és tölgyesek; gerince nagyobbára havasi legelő, mely óriási területet foglal el s az enyhébb lejtőkön messzire lenyúlik; csak a Gyömbér mutat zordabb sziklaképződményeket, de korántsem oly szaggatott, mint a Magas-Tátra. Közepe táján az Ördöglakodalma (Csertovica) nyereg (1236 m.), melyen az országút a Vág völgyéből a Boca-völgyön át a Bisztra, illetve Garam völgyébe visz át, ketté osztja a hegységet. Ny.-i felében a *Prassiva* (1754 m.) és *Gyömbér* (Djumbir 2045 m.), K.-i felében a *Vapenica* (1692 m.) és *Királyhegy* (Kralova hola, 1943 m.) csoportját különböztetik meg (l. azokat), amazok gránit- és gnájszból, ezek melafir- és augitporfirból épültek fel.

Alactaga (állat), az ugróegér-félék (*Dipodidae*) családjába tartozó állatnem. Eddig 20 faja ismeretes. Legismertebb képviselője a *közönséges lófejű ugróegér* (*A. saliens* Gmel.). Körülbelül akkora, mint a mókus; teste 18 cm., farka 26 cm. hosszu. Keskeny füle fejhosszuságu; nagyon hosszu bajuszsertéi nyolc sorban állanak a felső ajak két oldalán s a végük feketés-szürke. Hátsó végtagjai négyszer hosszabbak az elülsőknél s hátsó lábain a középső ujj a leghosszabb, a két mellette levő a középsőnek csupán izületéig ér, a két szélső pedig annyira rövid, hogy járás közben nem érinti a földet. Gereznája a háton szürkés vörhenyes-sárga, a test oldalán és a combon világosabb árnyalatu, hasa és végtagjainak belső oldala fehér. Farka rőtsárga; végbojtjának első fele fekete, a hegye nyílhegy alakjában fehér. Hazája Ázsia, de előfordul agyagos helyeken Dél-Európában, jelesen a Duna és a Don közti pusztákon és Krimiában. Húsát a kirgizek eszik s minthogy a lónál is gyorsabban fut, úgy ejtik zsákmányul víz segítségével, mint nálunk az ürgét. Másik faja az *afgán lófejű egér* (*A. indica*) kisebb; teste 9 cm., farka 18 cm.; Délkelet-Perzsiában, Afganisztánban és Észak-Beludzsisztánban köves síkságokon (1800 m. magasságig) fordul elő. L. még *Ugróegér-félék*.

Alad, Abesszíniában a fél Mária Terézia-tallér (l. o.) neve.

Ala-dagh, két hegytömeg Örményországban, az Ararattól nyugatra. A délibb fekvésünek lejtőjén ered a Murâdszu, vagyis a keleti Eufrát. Magassága 3520 m. Neve tarka hegyet jelent. A Taurusznak Adanától É.-ra fekvő részét is Aladaghnak hívják.

Aladár, a magyar-hunn monda szerint Etele fia Krimhild német hercegnőtől. Apja halála után a trón fölött összeveszett testvérével, Csabával, mely villongásban A. pártján a németek és más külföldi népek voltak; háborúra kerülvén a dolog, az első csatában Csaba és a hunnok győztek, de utóbb a Sicambria (O-Buda) melleti 15 napig tartó ütközetben A. a németek segítségével leverte Csabát, de ő maga elesett. A mondának, valamint az egész hunn mondakörnek históriai magvát az avarok és frankok közti küzdelmek teszik, mely az avarok teljes leveretésével s az avar birodalom bukásával végződött. A. alakjában valószínüleg az Attila fiai ellen föltámadt Ardarich gepida királynak maradt fenn valami elmosódott hagyománya, a név azonban az alánoktól került hozzánk, kiknek ivadékai, az osszétok nyelvében «aldar», «ardar» a. m. parancsnok, elöljáró. L. *Magyar személynevek* és *Hunn mondák*.

Aladár, Beodrához tartozó népes tanya Torontál vm. törökbecsei j.-ban, (1900) 212 lak.; u. p. és u. t. Beodra.

Aladárvár, Háromszék vm.-ben emelkedett a Nagy-Gelenczén, Gelencze közs. mellett. Helyét egy fennmaradt sánc jelzi.

Aladárvölgy, a Hargitahegység egyik regényes völgye, Csik vm. déli részében, jól művelt kaolinbányával, l. *Bányapatak*.

à la Daumont, a négyes fogat hajtásának az a módja, mikor a lovakat nyeregből vezényelik. Az egyik lovász a nyergesen (a rúdtól baloldalon álló lovon), a másik a gyeplősön (az első pár baloldali lován) ül.

Aladro Kastriota, *Juan d'*, albán trónkövetelő, állítólag Szkanderbég (l. o.) egyik leányának leszármazottja, Spanyolországnak egykori hágai ügyvivője. A római albán bizottság 1902 márc.

3-án felhívta az albánokat, hogy A.-t ismerjék el az albán nemzeti mozgalom vezéréül. Áprilisban Nápolyban kongresszust tartottak az olasz-albán propaganda érdekében. Befolyása azonban Ghika hercegé mellett csakhamar háttérbe szorult. L. *Albániai kongresszus.*

Aladzsa, gyapotkelme, l. *Alaja.*

Aladzsa-dagh, a Kara-dagh hegy nyulványa, mely ágazataival betölti az orosz-kaukáziai Karsz vidékének déli részét. Itt győzték le az oroszok 1877 okt. 15-én a Muktár pasa alatt küzdő törököket.

Aláfalazás a. m. egy épületnek bármely körülmény miatt megromlott alap- v. földszinti falazatát egészben v. részben újjal kicserélni, úgy, hogy a rajta nyugvó többi falazást meg ne bolygassuk. Gyakran kénytelen az építész még egész jó alapfalakat is aláfalazni, ha pl. a szomszéd házban mélyebb alapozást csinálnak, v. ha egy vagy több emeletet ráépít egy régebbi házra. Az aláfalazás igen kényes munka; csak 1—1·5 méter széles függélyes beosztásonkint csinálhatják és csak akkor bonthatják ki a következő osztás falazatát, ha az előző már megkeményedett. Az aláfalazást portland cement-habarccsal készítjük, a falazat ülepedésének meggátlása végett.

Alafanz, l. *Alfanz.*

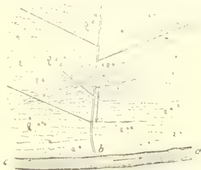
Aláfestés, valamely festmény első előkészítése, midőn a festő tiszta alapra (vászon, deszka, fal stb.) kevés színnel felvázolja a kép lényegesebb részeit. Ez szolgálhat aztán a további munka alapjául oly módon, hogy a képíró folytonos ráfestéssel fejleszti a képet. A ráfestésre használt higított festék rétegén többé-kevésbbé áttetszik az aláfestés, miáltal a szinek tüze vagy az árnyékok mélysége fokozódhatik. Az akadémiákon körülményes szabályok szerint folyt az A. és a ráfestés; manapság már alig van jelentősége, mert a festők nagyrésze alla prima (l. o.) fest s kerüli az áttetsző, lazúros festéket.

Alag, 1. Rákospalotával határos nagyközs. Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. váczi j.-ában, (1900) 341 lak.; u. p. és u. t. Dunakeszi, vasútállomása Dunakeszi-Alag; csinos új templommal. Villatelepe szépen fejlődik. A versenypálya mellett XIV. sz.-beli poligon templom romjai.

2. A., a Magyar Lovaregylet gazdaságának és gyakorló pályájának neve. A 2700 hold nagyságú területet a Magyar Lovaregylet 1890. vásárolta meg, s akkor homokos puszta volt, ma javarészt befásított, gyepes terület, mely a fővárosnak mint védőerdő is szolgálatot tesz. Gyakorlópályái az újkor igényeinek mindenben megfelelnek; számos homok-, gyep- s egy akadálypálya áll a trainerek rendelkezésére. A telepen számos istálló, ahol az idomított versenylovak állanak. Ugyanott lakóházak a trainerek, az istállószemélyzet stb. részére. — A.-on van az Úrlovasok Szövetkezetének versenypályája is. E szövetkezet 1891 óta tart itt versenyeket. Az új egylet kezdetben csak úrlovasok részére nyitotta meg pályáját, de mihamar helyet adott a professzionátus lovasoknak is, s ezzel kapcsolatosan a versenyek érdekessége és látogatottsága is emelkedett. 1906. a Magyar Lovaregylet is ide tette át az addig Lomniczon megtartott 4 napos meetingjét, amelynek legfontosabb versenye a Kozma Ferenc emlékverseny (50,000 K a győztesnek, 1100 m.). 1910. az Úrlovasok Szövetkezete már 21 versenynapot rendezett A.-on. E versenyek közt legérdekesebbek: az A.-i nagy akadályverseny (16,000 K a győztesnek, 4300 m.) és a Rákosi-díj handicap (10,000 K a győztesnek, 2800 m., gátverseny), amelyek kora tavasszal kerülnek dülőre. Az A.-i pályán vegyesen tartanak sík-, gát- és akadályversenyeket.

Alagcsövek (Drainröhren). Durva agyagból készített, likacsos, mázatlan csövek, melyeket nedves földek lecsapolására használnak. A. előállítására közönséges, homokos agyagot használnak; főkelléke, hogy mészkövek ne legyenek benne (l. *Agyag).* A beáztatott s összegyúrt agyagból vagy dugattyus kézisajtóval v. a téglagéphez hasonló gépekkel készítik a csöveket, melyeket szárítás után fazekas- vagy téglakemencében égetnek. L. *Kőanyagcsövek.*

Alagcsövezés, a talaj fölösleges, a növényi életre káros vizének a föld felszine alatt való elvezetése. E föld alatti vízvezetés rendesen cserépcsövön, az ú. n. *talajcsövön* történik. A nedves talajban ugyanis árkokat ásnak, melyek feneke bizonyos irányban lejt; az árok fenekére lerakják a 30 cm. hosszú cserépcsöveket szorosan egymás után úgy, hogy a csövek között lehetőleg kicsiny hézagok maradjanak, s aztán az árkot ismét beföldelik. A talaj fölös vize aztán lefelé szivárogva, a csövek közötti hézagokon a csőbe jut s lejtése irányában lefolyik. A talajcsővonal valamely másik talajcsővonalba, v. valamely nyílt árokba, mélyedésbe, folyóba v. tóba önti a vizet úgy, hogy a föld alatt összegyűjtött víz hosszabb-rövidebb folyás után a szabadba jut.

1. ábra. Alagcsövezés.

A *talajcső* régi mérték szerint készül. Hossza 1 láb, belső átmérője $1^1/_2$, 2, 3 és 4 hüvelyk. A csőfal vastagsága 1—2 cm. A talajcső készítéséhez finom, iszapolt agyagot használnak. Ezt az agyagot a talajcső-sajtó szekrényébe gyömöszölik, melynek erősen záródó fedelét a gyömöszölés után lecsukják. A szekrény egyik oldala dugattyúszerűen befelé mozgatható, míg az ellentétes oldalon gyűrűalakú nyílások vannak. A dugattyú betolásakor az agyag a gyűrűalakú nyílásokon kinyomódik, mint a kolbásztöltőből a kolbász. A csöveket azután 1 láb hosszú darabokra szelik, majd függőlegesen fölállítva esőtől védett helyen szárítják és aztán kiégetik.

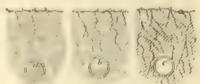
Az A.-nek két *rendszere* ismeretes: 1. egyes kisebb, nedves talajfoltok kiszárítása és 2. a rendszeres A. A kisebb nedves foltok kiszárítása egy-két csővonal lefektetésével történik, miként vázlatosan az *1. ábra* mutatja. *ab* a fő-csővonal, melyet *gyüjtő csőnek* neveznek; ebbe torkolnak be a nedves foltokból kiágazó oldalvonalak, melyeknek *szívócső* a nevük. A szívócsöveken a víz a

gyüjtőcsőbe ömlik, mely aztán valamely *cd* patakba vagy árokba vezeti a vizet. A kisebb A.-ekhez tartozik az épületek kiszárítása is, midőn a nedvességnek kitett épületet csővonalakkal veszik körül, melyek a talajvizet, mielőtt az épület alapjait elérné, fölfogják és elvezetik. A rendszeres A.-kor az egész nedves v. kötött területet csővonalakkal hálózzák be. A terület legmélyebb részein fektetjük a gyüjtőcsővonalakat, melyek nagyobb átmérőjü (3, 4 hüvelykes) vagy [illegible] talajcsövekből készülnek s e gyüjtő csővonalakra keresztirányban helyezzük a szívóvonalakat, melyek egymástól, a talaj kötöttségétől [illegible] átlag 10—25 m. távolságban vannak. Minél kötöttebb a talaj, a csővonalak annál közelebbek, néha 5 m. a vonaltávolság, míg laza talajokban 30 m.-t is tehet. Az árkok fenekének, vagyis a talajcsővonalaknak mélységét irányozó a talaj kötöttsége, a fagy és a növény gyökérzete. Az árkok mélysége 1·2—2 m. közt változik; 1 m.-nél kisebb mélységet nem [illegible] azért, nehogy a fagy a csövekig hatoljon, továbbá azért sem, nehogy a növényzet gyökerei, melyek a vizet keresik, a csövekbe hatolhassanak és eldughassák őket. A mélyebb talajcsövezés általában kedvezőbb s ebben az esetben a vonaltávolságot is nagyobbra vehetjük. Rendszeres A.-t mutat a *2. ábra*, mely egy nagyobb talajcsövezett terület része; az *ab*, *ac* és *dc* a gyüjtőcsövek s reájuk keresztirányban haladnak a szívócsövek. A szívócsővonalak rendesen $1^1/_2$ hüvelyk átmérőjü csövekből állanak s hosszaságuk nem haladja meg a 100 métert. Igy tehát rendszeres A.-kor a területet körülbelül 100 méter széles szalagokra osztjuk s minden szalag szélén a gyüjtővonalak haladnak. Egyébként a rendszeres A. csővonalaknak helyes beosztása kényes feladat, melyet csak körültekintő vizsgálódások alapján lehet helyesen megoldani.

2. ábra. Alagcsövezés.

Az A. *kivitele* már most úgy történik, hogy először cövekekkel és póznákkal kitűzik a talajcsővonalakat s minden vonal mentén szintezett cövekeket vernek le, melyektől az előre megállapított árokmélységeket mérik. Ezután az árkok kiásásához fognak. Erre a célra különleges eszközök, ú. n. talajcsőárokásók vannak. A föld kiemelésekor ügyelnek, hogy az árok fenekét pontosan addig a mélységig ássák ki, ameddig a szintezett cövekektől megadott méretek megszabják. Megjegyzendő, hogy az árokásást mindig a csővonal *legalsó* pontján kezdik meg, hogy az árokban összegyűlő víz lefolyást találjon. A kiásott árokba aztán lefektetik a csöveket. A lefektetést a csővonal *legmagasabb* pontján kezdik meg. Az első csődarab nyílása elé cserépdarabot tesznek, hogy a föld a csőbe ne hatolhasson be s a csövet a cserépdarabhoz erősen hozzászorítják. A második csődarabot aztán az elsőhöz szorítják s így folytatják a csőrakást, míg a vonal végéig érnek. Itt a szívócsővonal eléri a gyüjtővonalat s a keresztező csöveket úgy illesztik össze, hogy a szívócsőből a víz a gyüjtőcsőbe ömölhessék. A gyüjtőcső aztán a vizet a befogadó árokba vezeti, hol a gyüjtőcső hosszabb vascsőben végződik, melynek biztos fekvését néha falazás segítségével érik el. A csövek lefektetése után következik az árkok betömése. Nem szükséges, sőt nem is célszerű az összes csővonalak lefektetését megvárni a betömés megkezdéséig. A felső csővonalak beföldelése megkezdődhetik már akkor, midőn az alsóbb árkokban a csövek még nincsenek lefektetve. Az első talajréteget óvatosan hányjuk a csövek fölé; a felsőbb rétegeket pedig ledöngöljük. Ügyelnünk kell, hogy a beföldeléskor a talaj felső, éretebb rétege kerüljön fölülre, vagyis az a réteg, melyet az ásóval először emeltünk ki.

Az A. *hatása* többféle. Nemcsak a talaj fölösleges vizét vezeti el, hanem a talajt a növényi élet céljaira mechanikailag és kémiailag átalakitja. A vizet a talajcső elvezetvén, a talaj kiszárad, összehúzódik, összerepedezik. Ez a hatás fokozatos. A *3. ábrán a)* a nedves talajt mutatja, mely a csövet teljesen megtölti vízzel; amint a fölösleges víz eltávozik, a talajcső nem fog telten folyni, a talaj egyes repedéseiből a víz kezd kiürülni *(b)*; ilyenkor a csővonal alsóbb részei még telten folynak s *szívást* gyakorolnak a vonal felsőbb részeire s víz helyett levegő tolul a talajon át a csövek felé; végül, midőn a talajcső a vizet mind elvezette *(c)*, a talaj egyre jobban összerepedezik s a víz helyét levegő foglalja el. E repedéseken és a talajcsövön át a talaj *szellőzik*. És míg a növények egyrészt a fölporhanyult talajba jobban beereszthetik a gyökerüket, másrészt a szellőzés a számukra a talajt kémiailag is átalakítja s a tápláló anyagok könnyebb felvételét elősegíti. A rendszeres A.-nek tehát olyan forma hatása van, mint a *mélyszántásnak*. A fölporhanyult talaj egyébként még a növényi táplálkozáshoz szükséges nedvességet is jobban tartja, mint a tömött talaj. És érdekes, hogy míg az A. a *fölösleges* vizet elvezeti, a *szükséges* vizet megtartja. Észlelték azt is, hogy alácsövezett területeken a harmatozás is bővebb. Továbbá az A. *melegebbé* is teszi a talajt. Alácsövezett területen a gabona korábban érik. E kedvező hatások következtében a kötött, hideg talajokat akkor is alácsövezik, ha túlságos nedvességben nem szenvednek. Ami az A. hasznát illeti, az alácsövezett területen átlag $^1/_3$-dal több termés várható, mint az alá nem csövezett területen, mindkét esetben ugyanoly mívelést tételezve föl. Azonban laza talajok alácsövezése nem ajánlatos, mert a talaj gyorsan és nagy mértékben kiszárad. Néha teljesen mívelhetetlen területet A.-sel művelhetővé tehetünk.

3. ábra. Alagcsövezés.

Az A. *története* az ó-korig nyúlik vissza. Már a rómaiak is ismerték, sőt a rómaiak idejében ké-

szült A.-ek közül egyesek részben maig megmaradtak. Azonban csak a XIX. sz. első felében kezdett igazán elterjedni, még pedig Angolországban s onnan a művelt államokba jött át. Eleinte az A.-t nem cserépcsövekkel, hanem szárazkőből rakott csatornákkal készítették, v. az árkok fenekét egyszerűen kövekkel hányták be. Ily kőszivárgókat még ma is készítenek, de nem célszerűek, mert hamar bedugulnak. Hosszas kísérletezés után reájöttek, hogy az A. céljaira a cserépcsövek a legalkalmasabbak, századokig változatlanul megmaradnak s éppen ezért aránylag legkevesebbe kerülnek. Az A.-nek ez az alakja a legáltalánosabb. V. ö.: *Kvassay* J., Mezőgazdasági vízműtan.

Alagia, gyapotkelme, l. *Alaja*.

Alagi díj, a budapesti tavaszi lóversenyek egyik értékes díja, amely 1893 óta áll fenn. Díja 30,000 K a győztesnek, távolsága 2000 mt. csak 3 évesek mérkőzhetnek érte.

Alagi versenyek, l. *Alag*.

Alagna (ejtsd: alánya), kis falu Olaszország Novara tartományában, a Monterosa hegycsoport alján, a felső Sesia-völgyben. Kedvelt nyaralóhely.

Alagoas, állam Braziliában, az Atlanti-óceán mellett, É.-on és Ny.-on Pernambuco zárja körül, D.-en Bahia és Sergipe. Területe 58,491 km², lakóinak száma (1901) 649,273, egy kilométerre 11 lak. A. feloszlik egy keskeny partvidékre, mely lapos, fövényes és terméketlen, és egy magasabb belföldre. Folyókban gazdag, de csak a San Francisco hajózható nagyobb járművek által Piranhasig, ahonnan vasút megy Jatobába. A többi folyók csak kis csónakokat birnak el. Az éghajlat nedves, forró s meglehetősen egészségtelen. A belső vidékeken szép erdők s termékeny talaj van; ennek dacára még csak csekély mértékben van művelve. A főcikkek: cukor, dohány s főleg gyapot. A tengeri kikötőkben kisebb hajókat gyártanak. A tartomány *fővárosa* régebben A. volt, nem messze a tengertől, Lagoa Manguaba déli oldalán, 4000 lak. A jelenlegi főváros Maceio, kisebb tengeri kikötővel.

Alagon, a Tajo mellékfolyója Estremadura spanyol tartományban; Alcantara fölött van a torkolata, 180 km. hosszú.

Alagović (ejtsd: —vics) *Sándor*, zágrábi püspök, szül. 1760 dec. 30-án nyitravmegyei nemes családból, meghalt 1837 márc. 18. 1874-ben a pozsonyi szeminárium tanára lett, 1808. esztergomi kanonok, 1821. vránai perjel, 1828. báni helytartó, 1829. zágrábi püspök. A. számos jótékony alapítványt tett Magyar- és Horvátországban.

à la grecque-díszitmény.

Alagőz v. *Arakás*, az örmény fensíknak nagyságra nézve második (4098 m.) vulkánja.

à la grecque (franc., ejtsd: grek), ornamentális díszítmény «görög ízlésben». Modern neve a régi keleti derékszögű meander díszítménynek (l. *Meander)*.

Alagsor, l. *Emelet*.

Alagtartozások (a bányajogban), nagyobb terület bányáinak közös érdekeit (különösen a bányavizek levezetésének, a szellőztetésnek célját) szolgáló önálló segédművek (altárnák, megyetárnák, segédaknák) használatáért az illető segédművet létesítő, illetőleg fentartó vállalkozónak az egyes érdekelt bányabirtokosoktól járó, különbözően meghatározott és egyes vonatkozásokban a törvényhozások által különösen is biztosított ellenszolgáltatások (altárna-illeték, aknatartozás). L. még *Altárójog*.

à la guerre (fran., ejtsd: alagerr), 1. billiárdjáték melyet ketten játszanak, két golyóval, lyukas asztalon. A játékot megnyerte, aki a saját golyójával úgy találta az ellenfélét, hogy ez utóbbi beleszalad valamelyik lyukba. — 2. Ugyanilyen nevű kártyajáték.

Alagút. 1. Közlekedésre szolgáló földalatti műépítmény, mely közutak, vízvezető, hajózó csatornák v. vasutaknak a föld felszine alatt való vezetésére szolgál. Kisebb méretű A.-akat, vízvezető tárókat, vízvezetékeik mentén már az asszirok és babiloniaiak is készítettek. A rómaiak által Olaszország különféle helyein tavak lecsapolására épített «emissariák» szintén ókori A.-szerű építmények. Legismertebb ezek közül a Fucini-tó levezetésére szolgáló és mintegy 6 km. hosszú, 5·8 m. széles és 2·8 m. magas vízvezető A., mely Claudius császár parancsára épült és Livius szerint 11 éven át 30.000 ember dolgozott elkészítésén. Közút számára épült Kr. e. 36. Nápoly és Pozzuoli között a Posilippo alatt egy mintegy 1 km. hosszú A., mely még ma is használatban van. Az ó- és középkori A.-építés, miután a repesztő anyagokat még nem ismerték, roppant nagy idő- és pénzáldozattal járt. Ez A.-akban a sziklavájást, kalapáccsal és vésővel végezték, v. tűzzel nagy hőfokra hevítették és úgy feszítették vassal a szikladarabokat. Csak a XVII. sz.-ban kezdték a sziklarepesztésre a puskaport felhasználni, mely már nagy haladást jelentett az A.-ak építésében. Ez időben épült a Langue d'Oc csatornában egy 157 m. hosszú, 6·9 m. széles és 8·4 m. magas, valamint több más hasonló A.

Az igazi fellendülést az A.-ak építésében a vasutak építése hozta meg. A legelső vasúti A.-t 1826—30. között Stephenson Róbert építette Angliában a liverpool manchesteri vonalon. Ez után a vasutak építésének terjedésével hosszabb-rövidebb A.-ak gyors egymásutánban épültek. A nehezebb jellegű hegyi vonalak, havasi vasutak építése kapcsán egyre merészebb és merészebb A.-tervek kerültek kivitelre. A repesztő munkákra a dinamit és a fúrógépek bevezetése az A.-építés technikáját az elmult század második felében olyan magas tökélyre emelte, hogy addig lehetetlennek látszó A.-építések is kivitelre kerültek. Érdekes példája ennek a 19,800 m. hosszú Simplon-A., melyet 8 évi munka után 1906. adtak át a közforgalomnak. A nagyobb szabású vasúti A.-ak a túloldalon lévő táblázatban vannak felsorolva.

Hazánkban közúti forgalom céljaira épült a budai Várhegy alatti A. (l. *1.* és *2. ábra)*. Ez A. építésének eszméjével a Lánchíd építésével egyidejűleg már *Széchenyi* is foglalkozott. Azonban csak *Ürményi* József alakította meg 1851. az A.-társaságot. Az építéshez 1853 február 10-én fogtak hozzá *Clark* Ádám angol mérnök vezetése

[illegible] 1857 április [illegible] adták át a közforgalomnak. Az alagút [illegible] 349·66 m, belső magas-

[illegible]

sága a [illegible] 10·6 m, a közepén 7·83 m. A[illegible] legnagyobb [illegible] 9·48 méter.

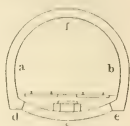
Nevezetesebb vasúti alagutak.

[illegible]	[illegible]	Ország	Építési idő	Hossza km.
Simplon ...	[illegible]	[illegible]	1898—1906	19·80
[illegible]	Milano	[illegible]	[illegible]—1887	14·92
[illegible]	[illegible]	Svájc	1906, ott épül	13·73
[illegible]	[illegible]	[illegible]	1858—1871	12·23
Arlberg ...	Innsbruck—[illegible]	Ausztria	1880—1885	10·25
[illegible]	[illegible]	Svájc	1904—1909	8·60
[illegible]	Schwarzach—St. Veit Spital	Ausztria	1901—1909	8·55
[illegible]	[illegible]	Olaszország	1883—1888	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	18[illegible]—18[illegible]	8·10
[illegible]	[illegible]	Ausztria	1901—1906	7·90
[illegible]	Troy—[illegible]	Egyesült Államok	1857—1876	7·65
[illegible]	Palermo—Catania	Olaszország	1879—1885	6·48
Turchino ...	[illegible]	Olaszország	1889—1894	6·45
[illegible]	[illegible]—Triest	Ausztria	1901—1906	6·34
Sutro ...	[illegible]	Egyesült-Államok	186[illegible]—1873	6·04

Az A. eredeti hossza 703·6 m. volt. Két vágány számára épitették ugyan, azonban minthogy nem volt elég széles, csak egy vágány számára használhatták. Pozsony állomás bővitése folyamán 1899. Pozsony felőli végén mintegy 110 m.-t lebontották belőle, azonkivül párhuzamosan vele 35 m. távolságban a második vágány számára egy új egyvágányú 595 m. hosszú A.-at épitettek. Ma már a magyar vasúti A.-ak száma százon felül van és összes hosszuságuk meghaladja a 31,000 m.-t. A leghosszabb magyar vasúti A. a fiumei brajdicai fakikötőhoz vezető külön vágányban fekszik és hossza 1839 m. Ezeken kivül a fiumei vonal Kupjak A.-ja 1222·8 m., a székelyvasutak Lóveszi A.-ja 1222·8 m., a brassó—predeáli vonal nagytömösi A.-ja 938 m. A többi A.-aink hosszai mind ez alatt vannak.

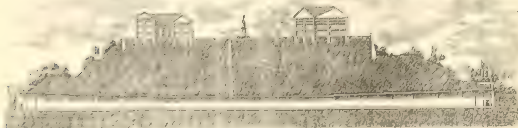
Az A.-ak szélessége és magassága rendeltetésük szerint van megszabva. A vasúti A.-ak egy vagy két vágány számára készülnek. Belső szelvényük úgy van megállapitva, hogy a vasúti járóművek közlekedése számára szükséges űrszelvényen kivül a falazatig 0·3—0·6 m. hely marad, hogy az esetleges javitó munkák a forgalmat ne zavarják. Szabványos nyomtávolságu egyvágányú vasúti A.-ak legnagyobb szélessége 5·0—5·5 m., legnagyobb magassága a pályaszin felett 5·5 m., kétvágányú A. szélessége 8·5—9·0 m.

Az A. belső szelvényének alakja a *3. ábrán* látható és a következő részekből áll: *a—f—b* tetőboltozat, *a—d*, *b—e* ellenfalak és *d—e* fenékbolt. Ez utóbbi csak akkor készül, ha nagyobb alulról jövő fenéknyomás lép fel, vagy ha az ellenfalakat nagyobb oldalnyomás miatt egymástól ki kell támasztani. Különben az alagut fenekét csak egyszerű kő- vagy betonburkolattal látják el, közepén kisebb csatornával, mely az összegyűlő vizet vezeti el.

3. ábra. Alagút belső szelvénye.

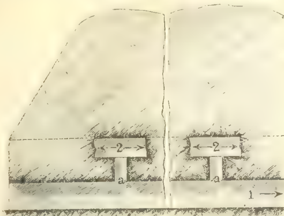
Az A.-ak épitése az iránytáró hajtásával kezdődik. Az iránytáró az A. épitési üzeme lebonyolitására szolgál. Rendesen 2·0—2·5 m. magas és 2·5—3·5 m. széles. Az iránytáró hajtását az A. mindkét végén kezdik és folytatják, míg a két rész nem találkozik. Az iránytáró napi előre haladása a hegyanyag minőségétől függ. Legalkalmasabb alagút-épitésre az olyan középkeménységű sziklás hegyanyag, mely könyuyen fejthető és amellett olyan állékonysága van, hogy a kivájt részeket a kifalazásig nem kell nagyon erős dúcolással támasztani. Az iránytáró nem nagyon kemény anyagban, ha a repesztéshez szükséges töltőlyukakat kéziErővel fúrják, naponta 1·5—2·5 m.-t is halad.

2. ábra. A [illegible] alagút átmetszete.

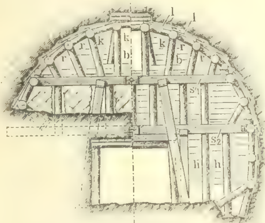
A legelső magyar vasúti A. 1845—48 közt épült Pozsony mellett a pozsony—marcheggi vonalon.

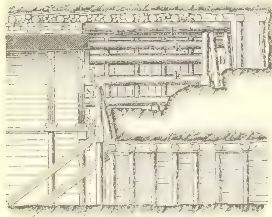
Hosszabb A.-aknál, keményebb sziklaanyagban fúrógépeket használnak s ilyenkor a táró naponta 5—6 m.-t is halad előre. A fúrógépeket, sűrített

Hosszmetszet. 4. ábra. Angol építőmódszer. Keresztmetszet.

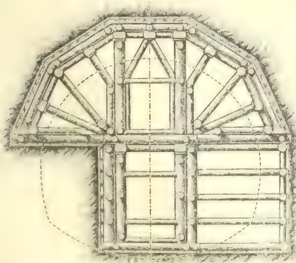

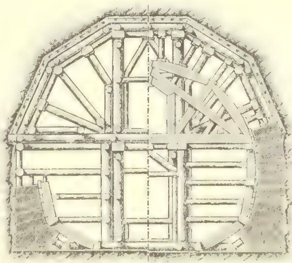

5. ábra Dúcolás. 6. ábra

levegővel, vízierővel vagy elektromos árammal hajtják. Fúrógépeket legelőször a Mont-Cenis A. építésénél használtak. Azóta egyre tökéletesbülnek. Legkiválóbbak egyike a vízierővel hajtott Brand-féle fúrógép, melyet a Simplon-A. építésénél is alkalmaztak. Az iránytáróból kezdik az alagút teljes szelvényének kivájását, majd kifalazását, még pedig a hegység anyagának minősége szerint 4—10 m. hosszú darabokban, gyűrükben. Lágyabb anyagban rövidebb, keményebb anyagban hosszabb gyűrüket vájnak ki egyszerre. Erre többféle eljárás van a gyakorlatban.

1. Az *angol építőmódszernél*, miután az iránytáró, mely az A.-szelvény *1.* helyén készül *(4. ábra)*, mintegy 100 m.-re előrehaladt, minden 50—60 m. távolságban 3—4 m² nagyságú feltöréseket készítenek *(a)* az A.-szelvény tetejéig. E feltörésekből előre és hátra kisebb méretű 1·5—2·0 m. magas tárót hajtanak *(2)*. E táróból aztán a megállapított gyűrűhosszúságra kivájják a 3—3, majd 4—4 és 5—5 részeket, melylyel az egész A.-szelvény vájása befejezést nyer. Ezután az alapból *d* és *e* pontokból *(3. ábra)* indulva a falazást kezdik el, mely két oldalról emelkedve, az A. tetején «*f*» ponton záródik. A vájás alatt a hegységet a vájás előhaladásához képest fából készített ideiglenes dúcolással megtámasztják *(5., 6. ábra)*. A dúcolás legfontosabb része a koronagerendák *(k)*, melyeket a vájás alkalmával felülről kezdve helyeznek

7. ábra. Osztrák építőmódszer. 8. ábra.

el 1·2–1·5 m. távolságban. Ezeken fekszik a pallósor (l), mely közvetlenül alátámasztja a kivájt hegységrészt. A koronagerendák terhelésüket b oszlopokkal a c talpgerendáknak adják át, melyek viszont alulról ismét oszlopokkal vannak aláfogva. Amint a falazás az alapból kezdve előre halad, fokozatosan kiszedik vagy kivágják az ideiglenes támaszokat és a kész falazat támasztja meg a hegységet. Az angol módszer A.-ak építésénél ma is el van terjedve. Hazai A.-aink legnagyobb része e módszer és eljárás szerint készült.

9. ábra. Belga építőmódszer. 10. ábra.

2. *Osztrák módszer.* A munka menete teljesen ugyanaz, mint az angol módszernél; a különbség csak az ideiglenes dúcolás rendszerében van (7–8. *ábra*). Itten ugyanis a hegységet támasztó pallókat, melyek párhuzamosan haladnak az A. tengelyével, nem a koronagerendák, hanem minden 2–3 m. távolságban teszitőszerkezet támasztja meg és ezek vannak a koronagerendákkal és oszlopokkal alátámasztva. Hazánkban a pozsonyi régi A. készült e módszer szerint s azóta alig alkal-

11. ábra. Német építőmódszer. 12. ábra.

mazták. Kiterjedt mértékben használták az osztrák Semmering-vonal A.-jainak építésénél.

3. A *belga módszer* lényege abban áll, hogy az A.-szelvény kivájása és falazása részletekben történik. Először kivájják a szelvény felső részét, azt kifalazzák és csak azután folytatják az alsó szelvényrészek vájását, illetőleg falazását, miközben a kész falazatot is ideiglenes dúcolással aláfogják (*9–10. ábra*). E módszer célja az, hogy az A.-szelvény egy része már teljesen biztos falazattal legyen megtámasztva, mielőtt a további szelvényrészek vájásához hozzáfognának. Így épült a Mont-Cenis A., a Gotthard-A. egy része is. Hazai A.-aink építésénél csak a legújabb időben alkalmazzák.

4. A *német módszernél* a szelvény vájása és kifalazása szintén részletekben történik. A szelvény belső részét, magját, azonban érintetlenül hagyják és csak a falazat teljes elkészülte után távolítják el (*11–12. ábra*).

Rziha kiváló osztrák A.-építő-mérnök egy önálló A.-építőrendszert dolgozott ki, melyben a kivájt hegységet a falazat elkészültéig vasból készült keretekkel támasztják. E rendszer azonban nehézkességénél fogva nem birt a gyakorlatban elterjedni.

Az A.-falazatok erősségét a jelentkező hegynyomás szerint állapítják meg. Kemény, sziklás anyagban sok helyen a kivájt szikla magától is megáll. Ily helyeken nem is készítenek falazatot, vagy legfeljebb egy vékony 0·3–0·4 m. vastag burkoló falazatot, hogy a kivájt szelvény a levegő és víz bomlasztó hatásától védve legyen. Lazább anyagban, melyet már a vájás alatt is dúcolással kell megtámasztani, erősebb 0·6–1·0 m. vastag falazatot készítenek. Mennél lazább és omlósabb a kivájt hegységrész, annál erősebb falazattal kell azt megtámasztani. Az A. falazatát a hegység belsejéből szivárgó víztől úgy védik meg, hogy a falazat külső, hegyfelőli részét 3—5 cm. vastag cementhabarcsréteggel simítják le. Újabban aszfaltból vagy bádogból készült szigetelő réteggel burkolják. Hosszabb A.-ak építése folyamán az A. belsejében a repesztésnél fejlődő gázok és a belső nedvesség párolgása folytán megromlott levegőt mesterséges úton, ventilátorokkal behajtott külső levegővel frissítik fel, különben a benttartózkodás a munkások számára veszélyessé és lehetetlenné válnék. Forgalom alatt levő hosszabb vasúti A.-akban a mozdonytüzelésnél fejlődő gázok, korom és füst teszik az A. levegőjét elviselhetetlenné. Ennek megjavítására szintén mesterséges szellőztető berendezést készítenek, mint pl. a Gotthard A.-nál Saccardo olasz mérnök tervei szerint.

A vasúti A.-k érdekesebb példái a kör-A.-k. Ezeket olyan nehezebb jellegű hegyi vasutak mentén építik, hol a pálya szükséges emelkedésére nem áll elég hosszúság rendelkezésre s a pályát vonalkifejtéssel meg kell hosszabbítani. Több kör-A. épült Svájcban a Gotthard-vonalon, újabban az Albula-vasút mentén (13. *ábra*), továbbá hazánk-

ban a fiume—brajdicai összekötő vágányban fekvő 1839 m. hosszú kör.-A.

Legnehezebb kivitelű A.-ak víz alatt, folyók medre alatt épülnek. Ismert példája ennek Londonban a Themse alatt épített 362 m. hosszú A., melyen több hiábavaló kisérlet után Brunel 18 éven dolgozott és Page 1843. fejezte be. A víz alatti A.-ak építése igen megkönnyebbült Greathead módszerével, melyet először a londoni «City and South London» vasút építésénél alkalmaztak. Itt a dúcolás helyett a kivájt szelvény támasztására egy vasból készült körkeresztmetszetű hengerpajzsot használtak. E pajzsot nagy nyomással mindig előrehajtották s ennek védelme alatt készítették az A.-at, melynél a falazatot körszelet alakú darabokból álló, összecsavarolt vasgyűrűk pótolták. Olyan helyeken, hol az A. a folyó medre alá került, tehát vízbeömlésektől kellett tartani, a hengerpajzsot a kész A. felől légmentes fallal elzárták s az elzárt részre sürített levegőt hajtottak be, mely visszanyomta a betörő vizet és a hengerpajzsban szárazon dolgozhattak.

13. ábra. Köralagutak az Albula-vasút mentén.

14. ábra. Alagút New-York és New-Jersey közt.

Víz alatt épült ismertebb A.-ak:

Az alagút neve	Vonal	Ország	Készítés ideje	Hossza km.-ben
Severn	Bristol—Wales	Anglia	1873—1888	7·2
Hudson	Newyork—Jersey city	Egyesült Államok	1878—1908	3·6
Mersey	Liverpool—Birkenhead	Anglia	1880—1885	3·2
St Clair ...	St. Clair folyó alatt	Egyesült Államok	1884—1890	1·83
Blackwall ...	Blackwall	Anglia	1892—1897	1·89
Spree	Treptow—Stralau	Németorsz.	1896—1899	0·45

Az A.-ak építésének költsége hosszúságuk és a hegyanyag minősége szerint igen változó. Rövidebb, 1 km. alatti A.-akat rendes viszonyok között folyóm.-ként 1000—1400 K költséggel állítanak elő. Hosszabb A.-ak költsége a drága gépészeti berendezések és a nehéz kivitel miatt folyóm.-ként 3—5000 K-ba is kerül. Néhány nagyobb A. előállítási költsége alább látható:

Mont Cenis A. folyóméterenként	5840 K
Gotthard « «	3990 «
Arlberg « «	3780 «
Simplon « «	3500 «

V. ö.: *Rziha*, Lehrbuch der gesammten Tunnelbaukunst (Berlin 1874); *Schoen*, Tunnelbau (Bécs 1874); *Simms*, Practical Tunnelling (London 1896); *Kain*, A pozsonyi A. építése; *Görög*, Vasutak építése (Közlekedési szakkönyvtár).

2. *A.* a *tengerészetben* (német *Tunnel*, ol. *corsia*, ang. *shaft passage)*. A fartőkétől a hajó főárbocáig, a fenékgödör mentén húzódó üreget nevezik A.-nak, amelyben a csavargőzösöknél a csavarnak tengelye fekszik. Ez üreg eléggé tágas arra, hogy egy a gépszemélyzethez tartozó ember a csavarnak tengelyét egész hosszában megvizsgálhassa és a tengelyágyakat megolajozhassa. Két vagy három csavaros gőzösökön természetesen ugyanannyi A. is van. Ezen A.-ak által a hajóürnek hátulsó fele több részre van osztva, amelyekben különféle raktárak, mint: az élelmi kamara, kenyér-, rum-, bor-, sóshus- stb. raktárak vannak. Hadihajókon ezekhez számitandók még a hátulsó lőpor- és lövedékkamarák is.

Alagútbetegség névvel jelölik azt a súlyos vérszegénységgel járó betegséget, amelyet a szentgotthardi alagút fúrásánál megbetegedett munkásokon észleltek első ízben s amelynek oka a munkásoknak az *ankylostoma duodenale* (= dochmius duodenalis vagy strongylus duodenalis) nevű féreg által való megfertőzése volt. Ezért *ankylostomiasis*-nak is nevezik. Általában a föld mélyében dolgozó munkásoknál, így különösen bányászoknál észlelhető nálunk is. Féregűző szerekkel gyógyitható. L. *Ankylostomum.*

Alagya, az *elégiából* magyarosodott szó; nem nyelvújítási termék, már Calepinus 1592-iki szótárában előfordul s azóta sokszor. L. *Elégia.*

Alagyás vagy *elégikus*, a szomorú, mélabús hangulat s megnyugvó szelid fájdalom kifejezése a költészetben. L. *Elégia.*

à la hausse (franc.), l. *Hausse.*

Alai, hegység az orosz-középázsiai Ferghana tartományban. A vele párvonalas *Transalai* hegységtől az A.-platóról eredő Kizilszu (a Szurkhab felső folyása) völgye választja el. Az A. hegység legmagasabb csúcsa a 6000 m. magas Pik Baba, míg a Transalai hegységé a 7000 m. Pik Kaufmann.

Alain, l. *Alanus ab Insulis.*

Aláírás. Különféle jogügyletek érvényességéhez a szerződő felek név-A.-a szükséges. Az A. rendesen a vezeték és keresztnév leírása által készül, mely alkalommal a legtöbb aláíró írásától rendesen eltérő, sajátos alakokat választ. Téves hit, hogy az ilyen A. nehezebben hamisítható, v. hogy az A.-hoz fűzött *kézjegy* több biztosítékot nyújt a hamisítások ellen. Ellenkezőleg az ilyen A.-ok rendesen rajzok és mint ilyenek ügyes rajzolók által könnyen utánozhatók. A természetes, mesterkéletlen A. hamisítás ellen kellő biztosítékot nyújt; ha mégis nagyobb biztosítékot kivánunk, célszerűen alkalmazható az ujjlenyomat, melyet az egyiptomiak és a kelet népei ősidőktől fogva használtak és használnak, de a Balkánon is divik a *«prstoznak»*, azaz ujjlenyomat A. helyett. Irni nem tudó személyeknél a név-A.-t nálunk is kézjegy, rendszerint a kereszt (+) pótolja, amennyiben ezt a törvény — mint pl. váltóknál a váltótörvény 104. §-a, a

[illegible] fogyatkozás [illegible] kivéve — nem tiltja. A [illegible] 10 [illegible] A.-al [illegible] tartozik [illegible]. A [illegible] szerint a ma[illegible] alakban van kiállítva, mindig [illegible] a kiállító ellen, ha valódisága kétségbe [illegible] vagy bebizonyíttatott. De a bizo[illegible] arra terjed ki, hogy a kiállító az [illegible] nyilatkozatot tette, tehát csak az A. [illegible] folytán az okiratnak [illegible] való[illegible]gára vonatkozik. Valódi az A. akkor, ha attól [illegible] ered, akitől való ere[illegible] A. mutatja. Az A. valódisága azonban [illegible] az okiratnak az ellenfél által [illegible] hanem csak akkor, ha [illegible] esetében — a kiállító azt sajátkezű[illegible] vagy az idegen kéz által írt [illegible] két előttemező tanu jelenlétében írta alá, [illegible] A.-t sajátkezű A.-nak el[illegible] ha pedig írni nem tud, két előttemező tanu jelenlétében — kiknek egyike által neve is aláirandó — szokott kézjegyével látta el az okiratot. Sőt az oly kiállítónál, ki nemcsak írni, de [illegible] vagy az okirat nyelvét nem érti, [illegible] hogy a jelenlevő tanuk az ok[illegible] azt a kiállítónak az általa [illegible] megmagyarázzák, s hogy ez megtörtént, az okiraton bizonyítsák. L. még *Okirat.*

A. *részvénytársaságok* alapításánál, nyilvános kölcsönök kibocsátásánál az az írásbeli nyilatko[zat], amellyel valaki arra kötelezi magát, hogy a kibocsátandó részvényekből v. kötvényekből bizonyos számú darabot, illetve bizonyos nagyságú névértéket kész a közzétett tervrajz értelmében átvenni. A részvénytársaságok alapítói, a nyilvános kölcsönök felvevői v. a felvétel közvetítői rendszerint nyilvános A.-t nyitnak a részvényekre v. kötvényekre, azaz az újságokban és más úton is közzétett tervrajzban arra hívják fel a nagyközönséget, hogy aki a vállalatban v. a kölcsönadásban részesedni akar, ezt a szándékát bizonyos [meghatá]rozott helyen és meghatározott időpontig erre szolgáló nyomtatvány kitöltése és aláírása útján jelentse be. Az A. átvételére rendesen a műveletben közreműködő bankok irodája szolgál, ahol az aláírás alkalmával az átveendő részvények v. kötvények névértékének a tervrajzban kitett hányadát (részvényeknél a magy. keresk. törvény értelmében legalább 10%-át) is le kell fizetni.

A., *sportműszó,* amely tulajdonképen nevezést, vagyis egy lónak valamely versenyre való kötelezését jelenti.

Alais (ejtsd: alé), 1. *arrondissement* a franc. Gard départementban 1214 km²-nyi nagysággal; 2. *fővárosa* (lat. *Alesium)* A. arrondissementnak, a Cevennek lábánál, egy alprefektusnak, polgári és kereskedelmi törvényszéknek, az északra fekvő [illegible] kőszénbányák elöljáróságának székhelye, (1906) 20151 lakossal, vasöntőkkel, gép-, üveggyárakkal stb., jelentékeny selyemszövéssel. Közelben vastartalmú források vannak. Itt 1629 jun. 27-én XIII. Lajos és a hugonották közt békeszerződés köttetett, amely a nantesi ediktumot megerősítette.

Alaisiagae (a. m. hatalmas rohanók), két germán istennő, akiknek létéről egy Brittaniában a rómaiak korából eredő feliratos lelet beszél. Az ég istenének, Tiusnak voltak kisérői s az északi monda Walkurjeihez hasonlíthatók. Az egyiknek neve volt *Beda* (az ijesztő), a másiké *Fimmila* (a mozgó); tehát nyilván eredetileg a szél személyesítői.

Alaj (török), eredeti jelentése «ezred», jelent továbbá pompát, nyilvános felvonulást, kiséretet. Az őrnagy neve *mir alaj*, és a padisah dísz-felvonulásai szintén alajok, így az az ünnep, amidőn a szent kardot felövezi, *kilidzs alaji* vagyis kardünnep. *Alaj pasa*, egy ily ünnepet rendező ezrednek a pasája; *alaj bég*, az alaj vezetője (a török hódoltság korabeli iratok *olaj bég*-je).

Alaja, *alagia* v. *aladzsa*, sűrű, tarka gyapotkelme, melyet Törökországban nagy mennyiségben szőnek, főképen Kis-Ázsia számára.

Alajos (*Aloysius*, ol. *Luigi)*, szent, a *Gonzaga* fejedelmi családból, szül. Castiglioneban 1568 márc. 9., megh. Rómában 1591 jun. 21. Gyerekkorától kezdve szigorú aszkéta életet élt, 1587. Rómában a jezsuita-szerzetbe lépett, 1587. letette a fogadalmat s 1590-ben betegápolás közben halálos nyavalyába esett. 1621. XV. Gergely boldoggá, 1726. XIII. Benedek szentté avatta. Szt. Alajost a tanuló ifjuság védőszentje gyanánt tisztelik.

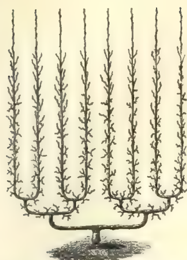
Alajozás, v. *alapozás* a festésben az alapszín felrakása. A mázolásnál az A. a fának első bekenése v. olajfestékkel, v. lenolajfirnisszel. Az A. minden színre és majdnem minden tárgyra nézve másmás eljárást igényel.

Alajozógép, készülék, mely tarka papiros és falkárpit készítésénél a színek egyforma elosztására szolgál.

Alajuela, 1. *tartomány* a középamerikai Costarica államban, 52,608 lakossal; 2. a tartomány *fővárosa* Poas vulkántól délre. A keleti parttal vasút, a nyugatival (Punta-Arenas) országút köti össze. Mintegy 10,000 lakosa van, többnyire kereskedők.

Alak. Egyike azoknak a sokértelmű szóknak, melyek gondolkodásunkban rendkívül gazdag alkalmazást találnak. A. anyag nélkül ép oly kevéssé gondolható, mint anyag A. nélkül, ezek a fogalmak korrelativumok (forma — tartalom). E fogalompárnak erős kiemelését, filozófiai alkalmazását Aristotelesnek köszönjük, ki azonban ebben is csak Platon gondolatait fejlesztette tovább, illetőleg formulázta. (l. *Aristoteles).* A művészi alkotás, továbbá a szerves test különösen alkalmasak voltak e fogalmak megkülönböztetésére. A szobrász lelkében él a megalkotandó mű *formája*, amely azután az *anyag* segítségével testet ölt. Hasonlókép a szerves test anyaga folyton változik, de formája bizonyos tekintetben megmarad. Innét van azután, hogy az A.-ot a régi filozófusok előkelőbbnek, előbbrevalónak, lényegesebbnek gondolták az anyagnál, ez passziv, *elszenvedi* az aktiv forma hatásait. *Forma dat esse rei = a forma ad a dolognak valóságot,* híres elve a középkori bölcsészetnek, melyet most is széltében idéznek. Ugyanaz az anyag sokféle formát ölthet, ugyanaz a forma sokféle anyagot formálhat. Mindennek van formája és anyaga, forma külön, v. anyag külön puszta abstrakció. F. ezután még általánosabban annyi, mint rend, elrendezés, kapcsolat módja.

ALAKFÁK.

1. ábra. Kettős karosgyertyatartó- (kandelaber-) alakú rácsosfa.

2. ábra. Hullámfűzérfa.

3. ábra. Verrière-szárnyasfa

4. ábra. Szárnyas gúlafa.

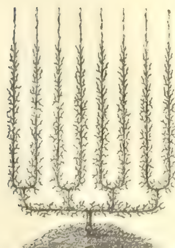
5. ábra. Közönséges gúlafa, ágai irányító pálcákhoz feszítve.

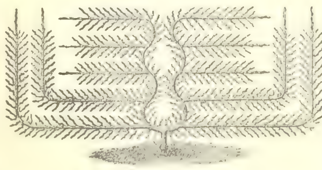
6. ábra. Közönséges gúlafa.

7. ábra. Kétkarú vízszintes fűzérfa

8. ábra. Karosgyertyatartó alakú rácsosfa.

9. ábra. Lantalakú szárnyasfa

10. ábra. Függőleges fűzérfa.

Mindaz, ami részekből áll, valami rendbe szorul, az az ő formája. A legáltalánosabb formák: tér meg idő, mert minden, ami van, térben és időben van. De a gondolkodásnak is vannak formái, itt is a részeket különböző módon kapcsolhatjuk egybe, rendezhetjük. Kant ismerettanában az A. és anyag fogalmai a rendszer oszlopai. Az érzéki benyomások adják a gondolkodás anyagát, melyet azután egybekapcsolunk, rendezünk a tér, idő és gondolkodás formáiban. A nyelvtan is formákkal foglalkozik, a beszéd formáival. A logika a gondolkodás formáinak tudománya.

Az *esztétikában* az A. fogalma elsőrangú fontosságú. Láttuk, hogy maga az A. fogalma részben az esztétikai elmélkedésből származik, az egész esztétikának egyik középponti fogalma. A művészi alkotás mindig anyagot formál, az anyagot bizonyos módon elrendezi, részeit egybekapcsolja, tehát míg itt az anyagot készen kapjuk, a formát mi adjuk hozzá, azért a formán fordul meg, milyen értéke van a műalkotásnak. A műalkotást értéke teszi műalkotássá, értéket pedig főleg a formának tulajdonítunk, nem a passziv anyagnak, amelynek értéke főleg abban van, hogy simul a formához, hogy többé-kevésbbé tökéletesen engedi meg a forma megvalósulását. A szinek, vonalak magukban véve csekély esztétikai értéküek; értéket kapnak a formálásban. Minden műalkotás ilyen összetett valami; van benne érzéki és értelmi elem, van benne élet, érzés, gondolat; a legegyszerűbb népdal, a legprimitivebb rajz egész világot rejt magában. De mennél összetettebb valami, annál fontosabb a részek összetevésének rendje, kapcsolata, szóval az A. Innét van, hogy bizonyos értelemben igaz, amit Herbart mond, hogy a szép tisztán formai valami. Ugyanaz az anyag, téma, tárgy más-más formában a legkülönbözőbb értékű lehet. A formák formája pedig az esztétikában a részek harmóniája, egymáshoz illeszkedése, egysége. Ennek tulajdonítjuk a legtöbb értéket. Hogy anyag és A. egészen egymáshoz illő legyen, hogy a művész szándéka és a szándék megvalósulása megfeleljen egymásnak, hogy érzés és kifejezés, cél és eszköz egymáshoz illő legyen: adja meg a műalkotásnak az A.-i tökéletességet, mely az igazi műélvezet, az igazi szépség egyedüli forrása. Egyedüli vezére a művésznek ezekhez azonban nem a tudomány, hanem a természetes és nemesbitett ízlés.

Alakaluf, néptörzs, l. *Tüzföld.*

Alakananda v. *Alaknanda*, l. *Gangesz.*

Alak-csere, *alakváltozás* (metamorfózis), növénytani műszó, l. *Átalakulás.*

Alakfa. (L. a *képmellékletet*). A kertészetben a gyümölcsfák (főleg a törpefák) különféle mesterséges alakokban neveltetnek, részint, hogy a szemre kedvező benyomást gyakoroljanak, részint, hogy általok bizonyos helyek, p. falak, kerítések kihasználtassanak, egyszersmind feldíszíttessenek. Az A.-k rendesen korábban teremnek, mint a közönséges fák, de életük rövidebb. Felnevelésük ügyes kertészt kiván s ápolásuk is folytonos gondot ád. Leggyakoribb A.-k a következők: 1. A *gúlafa.* (l. a *képmellékleten 5.* és *6. ábra*); ez csakis szabad helyre való. Gúlának valamennyi fát lehet nevelni, de legjobban alakítható így a körtefa. Egyik változata a *szárnyas gúlafa* (l. *4. ábra*); van 3—4 és 5 szárnyú gulafa, ez utóbbi a legkedveltebb. — 2. Az *orsófa.* Így neveztetik az olyan körülbelül 3 m. magas fa, mely egész tetejéig csupa rövid oldalágakat visel. Többnyire csak körtefákat nevelnek ilyen alakban; előnyük e fáknak, hogy kevés tért igényelnek. — 3. A *bokorfa,* amelynek törzsén minden irányban úgy fejlődnek az ágak, hogy koronája egy golyóalakot képez (mint a golyóakácnál). — 4. A *pányvafák* (redélyfa, palmetta). Így nevezik az olyan fákat, amelyek ágai mindig csak egy síkban terülnek el. Nagyon sok változata van, ilyenek: a *legyező-a szárnyas-*, a *karosgyertyatartó-* (l. *8. ábra*), a *lant-* (l. *9. ábra*), a *kör-*, az «U»-alakú (l. *1. ábra*) és a *Verrierfa* (l. *3. ábra*); valamennyi között a legkedveltebb a Verrier-féle pányvafa. Pányvafákat különösen az őszi barackból szeretnek nevelni, de nagyon szépen nevelhetők a körték is. — 5. A *szegélyfák* (kordonok, girlandfák). Így nevezik az olyan fákat, amelyek törzse csak egy, legfeljebb két ágat alkot. Több változatuk van, ilyenek: a *függőleges* (l. *10. ábra*), a *vízszintes* (l. *7. ábra*), a *ferde* és a *kigyódzó* (l. *2. ábra*) szegélyfa. Az A.-k közül főleg a pányvafákat és a szegélyfákat karolják fel újabban, mert velök kis kertekben minden tért ki lehet használni s különben korai termésük mellett megvan az az előnyük is, hogy a fagytól könnyen óvhatók.

Alaki bűncselekmények, amelyek külső eredmény nélkül is létesítik a deliktumot. Ilyen például a politikai jellegű bűncselekmények közül az osztály- vagy nemzetiségelleni izgatás, melynél a törvény nem követeli meg bizonyos külsőleg észlelhető eredmény beállását. Ellenben megkivánja ezt az úgy nevezett *anyagi bűncselekményeknél* mint pl. a gyilkosságnál a bekövetkezett halált.

Alaki bűnhalmazat, l. *Bűnhalmazat.*

Alaki esztétika az esztétika történetében az az irányzat, mely a szépet tisztán a formai elemekben (fény, szín, alak, hang, mozgás) keresi. Ellentétben áll az ú. n. tartalmi esztétikával, vagy idealizmussal s alapjában éppen olyan egyoldalú álláspont, mint emez. A kisérleti vizsgálódás kimutatta, hogy a tartalomra, vagy jelentésre való vonatkozást a legegyszerűbb térbeli formákból sem tudjuk merőben kirekeszteni. Mihelyt pedig a formáknak szimbolikus jelentést, vagy kifejező erőt tulajdonítunk, elejtettük a formalisztikus elv szigorú alkalmazását.

Alaki felségjogok, l. *Államhatalom.*

Alaki igazság. A biró kénytelen itéletét arra a tényállásra alapítani, amely az előtte folyó perben bizonyítást nyert és amely részben a törvények, részben az emberek gyarlósága miatt esetleg a valóságos tényállásnak, *az anyagi igazságnak* nem felel meg. A biró által megállapított tényállásnak megfelelő igazság az A. A polgári perben, ahol a biró inkább van kötve a felek rendelkezéséhez, kevésbbé, a büntetőperben, ahol a biró a valóságos tényállást hivatalból nyomozza, inkább érvényesül az anyagi igazság.

Alaki jog *(jus formale),* a jogok érvényesítésére vonatkozó eljárási szabályok összesége, ellentétben az anyagi joggal, l. *Törvénykezés.*

Alaki kellékek, l. *Alakiság*, *Alakszerű jogügyletek* és [illegible].

Alaki képesítés, gazdatiszteknél, l. *Gazdatiszti [illegible]*.

Alaki képzés. A német pedagógiai irodalomban a XVIII. sz. vége óta használt kifejezés (formale Bildung). Eredetileg a latin és görög nyelv tanulásának a hatását jelölték meg vele. Ma ezen értjük általában a szellem, a gondolkodás kifejlesztését. Az A. fogalmából hiányzik az oktatás tartalma, az ismeretnyujtás, bizonyos foglalkozásra való előkészítés stb. Tehát A. magában lehetetlen, mindig együtt jár az anyagival, azaz a szellemi tartalom gyarapításával. Az oktatás tárgyai közül egyiknek alaki, másiknak anyagi művelő tekintetben nagyobb az értéke.

Alakiság vagy alakszerűség az az alak (szó, írás stb.), amelyben az ügyletkötésre irányuló akarat megnyilatkozik. Bizonyos állandó jellegű vagy nagyobb fontosságú jogügylet A.-át a törvény szabja meg (l. *Alakszerű jogügyletek*). Az A.-ok vonatkozhatnak általában az érvényességre, a bizonyításra és a kereshetőségre. A törvény által előírt A.-ok jobbára érvényességiek (pl. jegyesek és házastársak közti jogügyletek közjegyzői okirat nélkül érvénytelenek; a bizonyítás tekintetében sok esetben pl. telekkönyvi bekebelezésre szolgáló okiratoknál két tanu előttemezése van megszabva a végből, hogy szükség esetén a jogügylet érvényes létrejövetelét perrendszerűen igazolni lehessen. A kereshetőségi forma oly módon van megszabva, hogy a nélkül az ügylet érvényes ugyan, de bíróilag nem érvényesíthető. Pl. a törvényes kamatlábnál magasabb kamat birói úton csak irásbeli szerződés alapján követelhető.

Alakitás (eszt.), formálás, a. m. valaminek, ami alaktalan (pl. agyag, viasz) alakot adni, esetleg valami alakkal birónak más alakot adni, valamit átalakitni. Az előadó művészetben, főleg a szinészetben annyit jelent, mint egy cselekvő egyént, kit — ha a szinművet olvasnók, — csak képzeletünkben jeleníthetnénk meg, a hang, az arcjáték, a taglejtés és a jelmez kifejező erejével látható, jellemzetes alakban állítani érzékeink elé, l. *Alkotás*.

Alakmajmolás (mimicry, mimetismus), az élő lényeknek az a tulajdonsága, hogy némelyek élettelen tárgyakat, továbbá valamilyen berendezés által (pl. méreg, erő, kellemetlen, undorító íz és szag stb.) védett szervezeteket utánoznak. L. *Mimicry*.

Alaknanda, vagy *Alakananda*, a Gangesz forráspatakja (l. o.).

Alakor, a búza *(Triticum)* soványabb fajainak a neve. Van *piros A.* vagyis tenkely (l. o.) és *fehér A. (Triticum monococcum* L.). Ennek a kalásza oldalt lapított, sűrűen zsindelyező, a tengelye törékeny. Kalászkái többnyire háromviráguak, pelyvája csúcsa háromfogú. Egy- vagy kétnyári, jun.-jul.-ban virágzik. Hegyes vidéken, sovány földbe vetik, amelyben más jobbfajta gabona nem boldogul.

Alakos céltábla, a katonaságnál valami alaknak, rendesen egy gyalogos vagy lovas katonának vászonra vagy kartonra ragasztott és lécekre erősített szines képe, mely lőgyakorlatoknál céltáblaul szolgál.

Alaköntés, az a művészet, mely olvadt fémekből az adott minta után alakok előállítását eszközli. L. *Vas- és bronzöntészet*.

Alákötés, l. *Érlekötés*.

Alaksó, a kősóbányákban előre meghatározott szélességű, vastagságú, s hosszuságú alakban termelt kősódarab, melyért a munkást fizetik; az *alaksó* kivágása mellett elaprózott sóért nem fizetnek. Egy-egy darab alaksónak súlya 50 kiló.

Alakszántás, l. *Szántás*.

Alakszer (sablon), eszköz, amellyel valamely tárgynak alakját gépies módon előrajzolják v. készítésénél alakját ellenőrzik.

Alakszerű jogügyletek. Ahhoz, hogy valamely jogügylet érvényesen létrejöjjön, a jog gyakran megkivánja, hogy a jogügyleti akarat bizonyos alakban nyilvánuljon. Míg a kezdetleges jogoknál az A. a szabály, a modern jogfejlődés, legalább általánosságban, elégségesnek tartja az alakszerütlen akaratnyilvánítást is. Az utóbbi álásponton van a magyar jog is. Az A.-nek többféle fokozata van. A törvény majd csak írásbafoglalást, majd bizonyos alakú, pl. tanuktól láttamozott okiratot, majd közokiratot kiván, majd megszabja az okirat lényeges pontjait, vagy a felek cselekményeit (pl. a házasságkötésnél). Ide lehet számítani a dologi jogok szerzéséhez szükséges átadást (l. o.) is. Hazai jogunk szerint 1. a kötelmi jogban okirat szükséges nevezetesen 5%-nál nagyobb kamat kikötéséhez, ügyvédi díjlevélhez, részletívhez, 2. a kereskedelmi jogban A. szükséges a részvénytársaság keletkezéséhez, a szövetkezetbe belépéshez, kereskedelmi utalványhoz, közraktári jegyhez, biztosítási ügylethez, 3. a váltójogban a váltóhoz, 4. a családjogban a házasságkötéshez, továbbá közokirat szükséges a a gyermekek vallására vonatkozó megegyezéshez, valamint a házastársak és jegyesek között számos jogügylethez, végül okirat az örökbefogadáshoz, 5. az örökjogban okirat a végrendelethez, örökösödési szerződéshez és halálesetre szóló ajándékozáshoz.

Alakszók, l. *Viszonyszók*.

Alaktalan a *kémiában* és *ásványtanban* l. *Amorf*. — *A.* az *esztetikában* a formátlan, idomtalan (a mozgásban esetlen). Ez a rútnak egyik nyilvánulása, a formai szépség feltételeinek (szabályosság, szimmetria, proportio, eurithmia) elhanyagolása, v. a konkrét természeti tárgyak rendes megjelenési alakjától, megszokott arányaitól való feltűnő eltérés. Eleme a fenségesnek, mely óriási méreteiben nem tűri a szerkezet szépségeit, belejátszik a romantikus művészetbe, de a realizmus, valamint naturalizmus alkotásaiban sem ritka. Ezen irányok hivei a rútnak és kivételesnek visszaadását néha keresni látszanak. Sokszor, pl. zenében a régi formák s hagyományos keretek széttöredezését nevezik — hibásan — formátlanságnak.*

Alaktan, a *nyelvtannak* az a része, mely a szóknak alakjait magyarázza meg. Ez ismét három részre oszlik: egyik a szóknak összetételét tárgyalja, a másik a képzésüket vagyis egymásból való származásukat, a harmadik meg ragozásukat

v. hajlításukat. L. *Összetétel, Szóképzés, Ragozás.* — *A.* a *növénytannak* az a része, mely a növénytagok alakbeli és fejlődésbeli kölcsönös elhelyezkedésök, képződésük helye, útja-módja, növekedésük, alakjuk, nagyságuk stb. viszonyai (de az életműködés számbavétele nélkül) ismertetésével és törvényeivel foglalkozik. Ha ez az ismertetés a növénytagoknak vagyis szerveknek (orgánum) külső sajátságaira terjeszkedik, szervtan, fitognózia, organologia vagy organográfia a neve; a szervek átalakulásainak ismertetése (metamorfózis) szintén ennek egyik ága. Ha az A. a növények belső szervezetét ismerteti, *belsőalaktan* (anatomia l. o.) vagy *szövettan* (l. o.) (histologia, phytotomia) a neve. A külső A. a szervek külső alakbeli sajátságait tárgyalja. V. ö.: F. *Pax*, Allg. Morphologie der Pflanzen (Stuttgart 1890); *Goebel*, Organographie der Pflanzen (Jena 1898). — A. a *matematikában A.*-nak a geometria azon részét nevezik, amelyben mérésről még nincs szó. Az *ipari, iparművészeti* és rajziskolákban az *A.* szolgál arra, hogy a tanulók a különböző stílusokat s különösen azok ornamentikáját megismerjék és iparművészeti tervezetek készítésére felhasználják. — A. *orvosi jelentését* l. *Morfologia.*

Alaktégla, l. *Téglagyártás.*

Ala-kul, két tó az orosz Dzsungáriában, az Alatau É. lábánál, K-re a Balkas-tótól 96 km.-re. A K.-i, vagyis Nagy-A. — *Ais-kul* — 2046 km² nagy és körülbelül 4 m. mély. A Ny.-i A., vagyis *Szasszyk-kul*, melyet a K.-itől mocsaras, 21 km. széles földszorulat választ el, 523·5 km² területű. Mindkét tó vizének sós íze van; halakban szegények; partjaik alacsonyak.

Alakulási ösztön v. *alakító ösztön (nisus formativus)*, tk. megnyilvánulása az életerőnek, melyből a szerves életet akarták magyarázni. Az A. eszközölné, hogy a szervezet oly csodálatos célszerüséggel épül föl és tartja fenn magát. Ezt a fogalmat mint teljesen üreset, csak úgy mint az életerőét, a modern élettan elvetette.

Alakulási törvény, l. *Biogenetikai törvény.*

Alakuló közgyűlés, l. *Részvénytársaság* és *szövetkezet.*

Alakvas v. *alakító vas*, l. *Kovácsolás.*

Alakzat, mint *retorikai* műszó, *beszéd-A.* (lat. *figurae*) a szólás mindenféle művészi alakítását, a közönséges kifejezésmódtól való eltérését jelenti. Tágabb értelemben a szóképek is az A. közé sorozhatók, mivel az előadás szinezésére szolgálnak; de a szoros értelemben vett A. különbözik a szóképtől. A trópusban a szók képzettartalma változik, új képet iktatunk a kifejezésbe, míg a nyelvtani szerkezet változatlan, — az A.-ban a beszéd alakja (pl. a szók kapcsolata) szenved változást, de a szók megőrzik eredeti jelentésüket; a képlet inkább a szemléletességet növeli s a fantáziának szól, egészben véve a költői nyelv sajátja, — a beszédnek A.-i elváltozását pedig inkább az érzelmi felindulás szüli, közvetlenebbül hat, s egészben retorikai jellemű. Megkülönböztetnek *szó- és gondolat-A.-okat*, aszerint, amint a szólás művészi alakítása egy v. több szóra terjed ki; más felosztás szerint *hangbeli és értelmi A.-ok* vannak. A *fonétikai figurák* a szók hanganyagának sajátszerü alakításával törekszenek művészi hatásra, nevezetesen a szimbolikus hang-A.-ok, mint a retorikai interjekciók, a hangfestés (onomatopoiia), továbbá a *zenei természetü* A., mint a rím, asszonancia, alliteráció és az eufónia, végül a *szorosan vett szó-A.-ok*, melyek *ismétlés* (annominatio, epanalepsis, anadiplosis, epizeuxis, paronomasia; anaphora, epiphora, symploke, gradatio stb.), *elhagyás* (ellipsis, asyndeton, zeugma) és a szók helyzeti v. értelmi *fölcserélése* v. *szembeállítása* által keletkeznek (antimetabole, anaklasis, amphibolia stb.). Az értelmi A.-ok a szólás értelmét emelik ki vagy színezik sajátszerüen a kifejezés eszközeinek részint halmozásával v. fokozásával (pleonasmus, synonymia, parallelismus, periphrasis, exergasia, accumulatio, auxesis, hyberbola), részint korlátozásával vagy gyöngítésével (elmellőzés, elhallgatás, közbevetés, deminutio), részint a kifejezés külső formájának v. belső tartalmának átalakításával (felkiáltás, kérdezés, kételkedés, visszavétel, anakoinosis, dialogismus, apostrophe, látomás, paradoxon, oxymoron, euphemismus, irónia). A beszéd némely más fordulatait a régibb retorika szintén az A.-okhoz számította (megelőzés, megengedés, személyköltés, jellemrajz stb.), melyeket az újabb elmélet kirekeszt onnan, mert a beszéd egész tartalmára nézve a rendes előadásmódtól eltérő alakulások ugyan, de magukban véve nem A.-ok és nem járnak a szólás sajátszerü alakításával.

A. a *filozófiában.* Logikai vagy szillogisztikus A.-oknak nevezzük azokat a különböző alakokat, melyeket a következtetés a középfogalmak különböző állása következtében vesz föl.

A. a *katonaságnál*, a csapatok és vonatok összeállításának módja menet, nyugvás és harc közben; ennek megfelelőleg megkülönböztetünk menet-, táborozási és harc-A.-okat. L. még *Menet, Táborozás* és *Harc.*

A. a *nyomdászatban*, az oldalak hosszúsági és szélességi mérete. — A. *ipari* szempontból, l. *Színnyomás.*

Alakzó. 1. A. vagy *forma*, technikai értelemben eszköz arra, hogy segítségével valamely alakot öntés vagy sajtolás útján létesithessünk. Az öntődei forma egy üres test, mely megömlesztett fémet a kivánt alakításban képes magába fogadni. A kelmefestészetben használt forma vagy A.-i olyan nyomófa, mely lapján a festékkel létesíteni szándékolt alakot pontosan kivésve magán hordja. A könyvnyomdászatban forma v. A. alatt olyan cink-, fa- v. acéllapot értünk, mely papiroslapra nyomandó alakot, képet, rovatot stb. kivésve vagy maratva magán hordja vagy valamely betűkből összerakott szöveg, táblázat stb.-nek lenyomatát tartalmazza.

2. *A.-k* vagy *idomszerek* (ném. *Lehren, Leeren*), különböző technikai mérőműszerek, melyekkel különböző alakú és méretu tárgyak méreteit vagy bizonyos méreteihez fűzött számait pontosan és könnyen meg lehet állapítani, különösen jó szolgálatokat tesznek a tömegben szállított tárgyak átvétele alkalmával, valamint az esztergályos, gyalus és kovácsmunkáknak bizonyos alak v. méret szerinti készítésénél. Vannak pl. olyan esztergapad-A.-k, melyek az esztergályozandó

tárgynak, pl. egy oszlopnak szelvényalakját egy [illegible] vágva [illegible]ják. Közlő tengelyeknek és a rajtuk [illegible] kerekek pontos elkészítéséhez [illegible] mérőszerszámot ú. n. *kalibert (1. ábra)*

1. ábra. [illegible] alakzó (kaliber).

használjuk, melynek gyűrűjével a leesztergályozott tengely átmérőjét, csapjával pedig a ráillesztendő kerék furatát méri. Ez a mérőszerszám egy pontosan kifúrt gyűrű és egy gondosan bele-

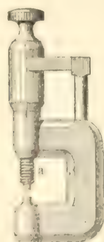
2. ábra. [illegible]

3. ábra. Fokozatos drótmérő.

4. ábra. [illegible]

5. ábra. [illegible] vastagságmérő.

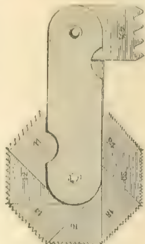

6. ábra. [illegible] megmérő.

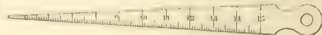

7. ábra. [illegible]

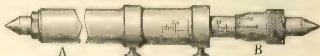
illesztett csapból áll. Többnyire öntöttvas, de gyakran keményített acélból is készül. Ide tartozik a bordás öntöttvasból készült egyszerűbb A. is *(2. ábra)*, melynek egyik végén levő két ágának végén és a mélyedés fenekén egy bizonyos átmérőjű körnek megfelelően kidolgozott olyan hosszú lap van, mely a mérendő hengert a középponttól egyenlő távolságban levő három ponton érinti, a másik végén pedig ugyanilyen körnek megfelelő furatot lehet pontosan megmérni. A *fokozatos drótmérő (3. ábra)* 14 különböző vastagságú drót pontos méreteinek megállapítására alkalmas acéllemezből készült A., míg a *4. ábrán* bemutatott drótmérő ékszerű bevágásával a vékony drótok mérésére való. Ezeket a szerszámokat a tárgyak neménck megfelelően bizonyos vastagságokra készítik és a keresett számú

8. ábra. Srófmenet-osztályozó.

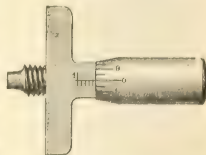

9. ábra. Lyukmérő.

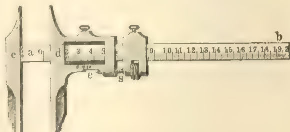

10. ábra. Henger-átmérő.

drótok kikeresésére valók. A kérdéses tárgynak száma a neki megfelelő nyíláshoz van ütve. Gyakran használják a drótok mérésére az ú. n. drótgyűrűket is, melyek végéhez acélrudacskával úgy hajlíttatnak, hogy két végük között csak egy finom rés marad. Ezeket a gyűrűket csomókba fűzik és minden gyűrű-

11. ábra. Mélységmérő.

12. ábra. Tolómérő.

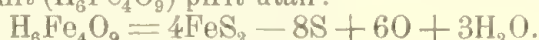
nek megvan a maga száma (a drót-szám). A *srófos mérőeszközzel (6. ábra)* nagyon pontosan lehet a rúdalakú tárgyak átmérőjét megállapítani. A kengyelalakú test alsó részén egy

állandó helyzetben levő nyúlványa, míg a vele szemben levő ágában egy finom metszésű sróf van, melynek emelkedési magassága 1 mm. és így az minden teljes fordulat után pontosan egy mm.-el közeledik vagy távolodik az ellennyulványhoz. A sróf felső szárán levő hüvely pontosan 10 részre van körben beosztva s oldalára egy vékony lap fekszik, mely végével az osztatokra mutat. Ezen hüvelynek egyik körosztattól a másikig való forditása $^1/_{10}$ mm.-nyire távolodnak v. közelednek a mérő csúcsok. A srófmenetek ellenőrzésére és pontos méreteinek megállapítására a *srófmenetmérőt* (Gewindelehre, *7. ábra)* használják, mely a sróftok menetének mérésére a *b)* srófvágatú acélrúddal, a sróf meneteinek mérésére pedig az *a)* acélsróftokkal bír, míg a tok síma furatának méretét a *c)* síma végére esztergályozott rúdfejjel ellenőrzik. A *6. ábrán* látható srófmag és srófszár mérésére való, acél lemezből készült A. közepén fúrt lyukak a sróftok síma furatainak átmérőjét, a szélébe vágott rések pedig a hozzájuk való srófrúd külső átmérőjét adják meg. A *8. ábrán* bemutatott *srófmenetmérő* egyes acéllapokból van összeállítva, melyeknek szélébe az egyes srófmenetek alakját vágják be és a hozzávaló számok a megfelelő lapokról olvashatók le. A lyukak átmérőjének megállapítására ékalakú lapot *(9. ábra)* használnak, melynek osztó-vonalaihoz írt számok a lyukak átmérőit mm.-ben adják meg. Ilyeneket használnak az aranyművesek is a gyűrűk átmérőjének megállapítására. A nagyobb átmérőjű hengerek belső átmérőjének meghatározására állítható csúcsú mérőszerszámot *(10. ábra)* használnak, melynek *A* és *B* részei egymásban eltolhatók és beállíthatók úgy, hogy tompa csúcsaik a mérendő henger két szemben fekvő pontjait érintik és az oldalán látható állítósrófokkal rögzíthetők. Az oldalára vésett osztás az átmérőt mm.-ben adja meg. A *mélységmérő* szerszám *(11. ábra)* a lyukak mélységeinek mérésére való. A lapos acélból készült kereszt vállait ráfektetik a lapok szélére s a belesrófolt csúcsos srófot a fordítható hengerrel addig srófolják a lyukba, míg vége a lyuk fenekét éri. A lapos részre vágott osztások a mélységét mm.-ben, a hengeres részre körben vésett osztások pedig a mm.. tizedrészeit jelzik. A *12. ábrán* látható *tolómérő* a legkülönfélébb tárgyak szélességének, hosszának, átmérőjének stb. pontos megállapítására való mérőeszköz. Szerkezete egy *e* fejjel ellátott pontosan beosztott *a b* rúdból áll, melyen a második fejet képező kivágott hüvelyen *d)* rész végig eltolható és az ugyancsak vele tolható hüvellyel beosztott mikrométer sróffal a kívánt méretre pontosan beosztható. Az *e* fej keretének belső szélére egy 9 mm. hosszú rész 10 részre van osztva és szolgáltatja a noniust.

Alakzó ív (ném. *Lehrbogen).* Az íves állványoknak az a része, melyre a boltozat belső felülete (az intrados), a falazás tartama alatt, közvetlenül támaszkodik. Egysoros vagy egymással szilárdan összekötött kétsoros rövid pallókból áll és külső periferiája az intrados hajlását követi. Az A.-eket 1—2 m.-nyi közökben állítják fel s a boltozat nagysága és vastagsága szerint alul megtámasztják (l. *Íves állvány).*

Álalakuság *(pseudomorphismus).* Gyakran találni a természetben szabályszerű kristályokat, melyeknek geometriai állandói meghatározhatók és amelyeknek alakjai a szimmetria minden követelményének és az indexek racionalitásáról szóló törvénynek megfelelnek, melyek kristályalakja azonban nem felel meg az anyagnak, fizikai magatartásuk legkevésbbé sem egyezik a kristályalakkal. Az ily kristályok ritkán állanak egyszerű egyénből, hanem többé-kevésbbé finoman szemcsés halmazai az egyéneknek. Keletkezésükre nézve másodlagos és pedig metamorf ásványok (l. *Metamorfizmus)*, vagyis elsődleges ásványokból keletkeztek oly módon, hogy ezek kristályalakja megmaradt, csak az anyag változott meg. Minthogy az anyagnak ezek szerint álalakja van, az új képződményt (Hauy szerint) *pszeudomorfózisnak, pszeudomorfózának* (Afterkrystalle Werner szerint), magát a tüneményt pedig Á.-nak, *pszeudomorfizmusnak*, nevezik. Az Á. nagyjelentőségű, mert nagyban hozzájárul az ásványátalakulási folyamatok megértéséhez; bizonyos pszeudomorfózák előfordulása sok oly átalakulás lehetőségét bizonyítja, melyet különben kevésbbé valószinünek tartanának.

A pszeudomorfózákat általában két csoportba foglalják. 1. *Elváltozási* vagy *metaszomatikus* pszeudomorfózák. A) *Paramorfózák*, melyek úgy keletkeztek, hogy nemcsak a külalak maradt meg, hanem az anyagot sem érte kémiai változás, csak a szerkezete alakult át, pl. midőn az ömlesztés által nyert egyhajlású rendszerű kén-kristály huzamosabb állás után, közönséges hőmérsékletnél (96°-on alul) átalakul rhombos rendszerű kristályok halmazává, külső egyhajlású alakját megtartva. Ilyen eset dimorf ásványoknál fordul elő, pl. kalcit aragonit után, rutil brookit után. B) *Átalakulási pszeudomorfózák.* a) *Kilúgzási pszeudomorfózák*, midőn az eredeti anyagból bizonyos alkatrész eltávozott, pl. vörösvasérc (Fe_2O_3) magnetit (Fe_3O_4) után; a magnetit alakja megmaradt, de anyagából FeO szénsavas víz által kilúgoztatott. b) *Epimorfózák*, melyek alkatrész hozzájárulása által keletkeztek, pl. gipsz ($CaSO_4 + 2H_{20}$) anhidrit ($CaSO_4$) után; itt az anhidrit anyagához víz járult hozzá; c) *Allomorfózák*, melyek alkatrészek kicserélése folytán keletkeztek, még pedig α) *Részleges allomorfózák*, melyeknél az eredeti anyagból alkatrész el is távozott, de már fel is vétetett; pl. limonit ($H_6Fe_4O_9$) pirit után:

$$H_6Fe_4O_9 = 4FeS_2 - 8S + 6O + 3H_2O.$$

(Találni oly limonit hexaedereket, melyek belsejében ott van a pirit mag.) β) *Teljes allomorfózák*, eltolási (talán helyesebben kiküszöbölési) pszeudomorfózák, melyeknél az eredeti anyagból semmi sem maradt meg; pl. kvarc (SiO_2) fluorit (CaF_2) után. Ezek a pszeudomorfózák végeredményben azonosak az alábbi pleromorfózákkal, amelyektől csak keletkezés tekintetében különböznek. Mindezen átalakulási — tehát tulajdonképpeni pszeudomorfózákra jellemző, hogy a tartalom tisztán kémiai folyamat útján alakult át. 2. *Kitöltési-, burkolási-* v. *hiposztatikus pszeudomorfózák*; tulajdonkép csak tágabb értelemben véve pszeudomorfózák. A) *Perimorfózák* (Keungott szerint) burkolás útján keletkeztek. Az eredeti

kristályt más anyag vagy a beinkrusztáció, amely egyezik a burok az általa bezárt mag alakjával (pl. kvarc kalcit után — kvarc burok kalciton). — a formát kölcsönző mag, az eredeti anyag, kilúgozás által eltávolíttatott, ott hagyván üresen lenyomatát a burok belső oldalán, pl. ugyancsak kvarc kalcit után, de belül üresen. b) Peromorfózák, kitöltés által keletkeztek oly módon, hogy a mag kilúgozása után (infiltráció folytán) annak helyét csaknem ugyanazon anyag mint a burok, tölti ki, pl. a kvarcburokban a kalcitlenyomatot megint csak kvarc — amidőn a (mikroszkóppal jól megkülönböztethető határral bíró) magot képző kvarc erősen odasimult a (más szerkezetű, de ugyanazon anyagból álló) burkot alkotó kvarchoz — v. más anyag, pl. a kvarc burkolatu hematit kalcit formában, amely úgy keletkezett, hogy a kalcitra települt kvarcburkolatot a kalcit anyagának ($CaCO_3$) eltávozása után a hematit anyaga (Fe_2O_3) töltötte ki. Ily esetben utoljára a burkoló anyag el is tűnhetik, pl. hematit-pszeudomorfóza kalcit után kvarcburok nélkül, amidőn az eredményt tekintve a kristály eltolási pszeudomorfóza is lehet. V. ö.: *Blum*, Die Pseudomorphosen des Mineralreiches (Stuttgart 1843. Mit vier Nachträgen 1847—79). Bővebben foglalkozik meg e tárggyal *Tschermak* Mineralógiájában.

Alalia (gör.), némaság, az a beszédzavar, midőn a beteg azt kívánt (emberi beszédhez szükséges) hangokat nem ejthet ki, mert beszélő szervei v. a környéki beidegzésük hibás. — *Alalia idiopathica*, hallónémaság (l. o.).

Alalit (ásv.), l. *Diopszid.*

Álalkanna, l. *Báránypirosító.*

Alalkomenai, Ithakának, Strabo szerint Asteria szigetének városa.

Alállatorvos, a katonaságnál a legalsórendü állatorvosi tiszti rangfokozat.

Alalosz (gör. «beszélni nem tudó». «*Antropopitecus alalos*»-nak nevezte el Haeckel az ember (antropos) és a majom (pitecus) között keresett átfogó lényt, mely az ember őse lehetett, de még fölfedezni nem tudott. De Mortillet G. az ember előfutárjának mondta (précurseurs de l'homme) és ő adta az antropopitecus nevet.

Alálövés (kat.) az olyan lövés, melynél a lövedék a céltárgy *előtt* csap le; ellentétje a *túllövés.*

Alamak, az Andromeda csillagalakzat 2. nagyságú γ csillaga.

Alaman, *Lucas*, mexikói államférfiú és történetiró, szül. 1775., megh. 1855 jul. 2-án. A spanyol cortesben a gyarmatokat képviselte, de már 1823. visszatért hazájába. Áldásos tevékenységet fejtett ki Santa Anna elnöksége alatt mint kül- és belügyminiszter. Művei: Dissertaciones sobre la historia mejicana (Mexico 1844—49, 3 köt.) és Historia de Mejico (u. o. 1849—52, 5 köt.). Összes munkái 1900. s köv. években jelentek meg.

Alamana (Hellada), az ókori Spercheios, folyó Közép-Görögországban; a Thermopylai mellett a Zitunii-öbölbe torkollik. Az ókorban torkolata jóval belebb volt.

Alamanni, *Luigi*, olasz költő, szül. Firenzében 1495 okt. 28., megh. Amboiseban 1556 április 18. Családja, mely a Mediciek pártjához tartozott, egyike volt a legelőkelőbbeknek. X. Leó pápa helytartója, Giuliano bibornok egy ízben igazságtalanul bánt vele s ezért A. összeesküvést forralt jótevője élete ellen. Ettől fogva zaklatott életet élt. Előbb Genovába ment, hol Doriával szövetkezett. 1532-ben Párisban találjuk I. Ferenc szolgálatában. Ez idő alatt írta legtöbb munkáját. Mint költő a didaktikai iránynak hódolt s e téren a földmivelésről írt La coltivazione című verses munkája (1546) korának legkitünőbb irodalmi terméke. Kisebb, vegyes költeményeit Opera toscane címmel adta ki 1532. Lefordította Sophokles Antigone-ját, írt egy Flora című szindarabot s egy kötet gúnyverset adott ki Epigrammi toscani címmel (Mondovi 1570).

Alamannok (Alamanni, hibásan: Alemanni), germán törzs. Ők magukat szuevoknek nevezték s a középkorban hercegségük Sváben nevet viselt; e név mellett azonban a rómaiak alatt divatos Alamannia név is fenmaradt. Az A.-ról először 213. történik bővebben említés; akkor a felső Majna mellett laktak és Caracalla császárt legyőzték. Azóta ismételve neki rontottak a limesnek vagyis határsáncnak; 253. átkelvén az Alpokon, Milanóig pusztították, elfoglalták 283 körül a limes mögött elterülő romanizált tized földet. Julianus császár Elszászt elragadta tőlük a strassburgi ütközet után 357.; de Aëtius halála (454) óta a Rajnán át való előnyomulásuk kevés ellenállásra talált és újra elfoglalták Elzászt. 496—500 körül Chlodvig frank király ugyan meghódította őket, de egy részök a keleti gótok királya, Theodorich oltalma alatt mégis visszavonult Rhaetia földjére. A keleti gót birodalom bukása után ezek is frank uralom alá jutottak. Külön hercegeik voltak. Nagy Károly alatt eltörpült ugyan a hercegség, de az új német királyságban a X. sz. elején Alemannia mégis ismét külön hercegséggé alakult, míg 1096. a Staufen és Zähringen hercegi családok között kettévált. Amazok birtokát azóta Alemanniának, emezekét sváb hercegségnek nevezték. Az A. nyelvjárása is két főágra szakad, melyeket svábnak és A. neveznek (l. *Német nyelvjárások).* Az A. törvénykönyvéről l. *Germán népjogok.*

Irodalom. Dahn, Urgeschichte der roman.-german. Völker, I és: Deutsche Geschichte I. II.; Wietersheim-Dahn, Gesch. der Völkerwanderung (2. kiad. 2 köt. 1881; Kaufmann, Deutsche Gesch. bis auf Karl den Grossen (2. köt. 1880—81; Bacmeister, Aleman. Wanderungen (1867); Holländer, Die Kriege der A. mit den Römern (1874). V. ö. különösen Stälin, Gesch. Württembergs (1882), Birlinger, Rechtsrheinisches Alamanien. (Stuttg. 1890); Cramer, Geschichte der A., (Leipzig 1899); Dahn, Die A., Leipzig 1892).

Alamannorum lex (lat.), l. *Barbár törvények.*

Alamár (állat), a nagy pelének *(Myoxus glis* L.) népies neve. L. *Pele.*

Alameda, város az északamerikai Kalifornia állam ugyanily nevű county-jában, a San-Francisco-öböl K.-i partján, szemben San-Franciscoval, (1900) 16,414 lakossal, számos szép villával.

Alámetszés, az épületek homlokzatán lévő vízszintes párkányok alsó felületén készített bevágás, hornyolás, az ú. n. vízorr, csepegtető, miáltal az esővíz nem folyik végig a falon, hanem a párkány alsó éléről lecsepeg.

Alaminos, *Antonio de*, jeles spanyol tengerész a fölfedezések korában. Ő volt a Cubából kiinduló

kutatások főkormányzója. Vezette 1513-ban Ponce de Leon hajóhadát és fölfedezte a Golf-áramlatot Floridánál; ő vezette 1517. Fernandez de Cordova hajóhadát, amely Mexikó keleti partját kutatta ki a Jatalpáig, 1519. pedig Montejoval egész Tampicoig.

Alamizsna (gör.), erkölcsi jó cselekedet, mely szerint felebarátunk szükségén segítünk. Felebarátunk szüksége lehet testi v. lelki; de a nyelvszokás az A.-t az előbbire vonatkozólag érti. Az első keresztények az A.-t a gyülekezetnek (községnek, egyháznak) adták, hogy az a szükségben levőket gyámolítsa. L. *Szegényügy.*

Alamizsnapénzek, amelyeket özvegyeknek, árváknak és általában szűkölködőknek társulatok, intézetek vagy alapítványok nyujtanak. Ezek végrehajtás tárgyai nem lehetnek.

Alamizsnás (franc. *aumônier*); így nevezték a francia királyi udvarnál az 1300-ik évtől alkalmazott azt az egyházi férfiút, ki a királyi alamizsnákat kiosztani szokta. Mikor későbben a királyi udvarhoz több ily alamizsnást neveztek ki, közülök az egyik a főalamizsnási (grand-aumônier) tisztet és címet viselte (a XV. sz. közepe körül). A főalamizsnás hivatalához nagy befolyás volt kötve. A francia király főalamizsnásává többnyire bibornokot neveztek ki. Angliában egy püspök, mint *Lord high almoner* kezeli az alamizsna alapot.

Alamizsnás Szent János, l. *János* szentek.

Alamizsna-zsacskó, l. *Aumônière.*

à la mode (franc.), divat szerint, divatos. A *monsieur à la mode* kifejezés elterjedt gúnynevük volt azoknak a kalandoroknak és szerencselovagoknak, akik a harmincéves háború után fantasztikus katonaruhában jártak, noha soha sem voltak háborúban. Később ezt a kifejezést az idegen, főképen francia viselet és beszédmód majmolóira alkalmazták.

Alamor, kisközség Alsó-Fehér vm. kisenyedi j.-ban, (1900) 1643 oláh és magyar lak.; gabona-, kukorica- s bortermesztéssel, barom- és juhtenyésztéssel, gőzmalommal; a gróf Telekyek ősi kastélyával.

Alamos *(Real de los A.),* város a mexikói Sonora állam déli részén, 80 km.-nyire a kaliforniai öböltől, Rio Mayo és Rio del Fuerte folyók között, 7000 lak., arany- és ezüstbányászattal.

Alámosás, az a jelenség, mikor a folyóviz amederpart lábát, mely gyakran laza föld-, iszap- vagy kavicsréteg, elhordja, míg a támaszát vesztett mederpart végre leszakad. Hídoszlopoknál v. hídfőknél is előfordul, hogy a víz nemcsak mellőle, hanem alóla is elhordja a mederfenék anyagát és a híd összedől. Olyan zsilipek vagy más műépítmények is, melyeknek nagy egyoldali víznyomást kell kiállaniok, ki vannak téve az alámosás veszedelmének, ha laza talajra épültek.

Alan, község Lika-Krbava vm. zenggi j.-ban, (1900) 236 lak., u. p. Krivi put., u. t. Zengg.

Alán, a népvándorlás korában szerepelt szarmata nép, melynek hazája a Kaukázus ÉNy.-i szélétől a Donig és Meotisz-tóig (a mai Azovi-tengerig), valamint a Káspi-tóig terjedt, hova a Kr. u. évtizedekben költöztek az Alsó-Jaxartes és Aral vidékéről. A kinaiak kb. Kr. e. 120-tól említik őket *an-cai* (a. m. aors, l. *Erza-mordvin)* és *a-lan-na* néven; Ammianus Marcellinus és az örmény krónikások a régi *masszagetákkal* zavarják össze őket; az arab íróknál *aszi,* az orosz krónikákban *jasszi* (l. *Jász),* a szomszédos kaukázusi népeknél *osszi*, *osszét* a nevük (l. *Osszét*). A rómaiakkal Nero korától fogva kerültek összeütközésbe, midőn egész a Dunáig kalandoztak. Aurelianus felszólította őket a perzsák ellen viselendő hadjáratra s halála után elpusztították Kis-Ázsiát, de Tacitus császár 276. határaik közé szorította őket. A IV. sz. első felében az Arszakidák alatt voltak, 350 felé pedig a hunnok uralma alá kerültek. Egy részük már előbb Magyarország területére vándorolt, másik részük pedig a hunnokkal egyesülve, a két gót állam megdöntése után 380 körül árasztotta el a Duna vidékét. 406. a svévekkel és vandalokkal pusztítva berontottak Itáliába és Galliába. Egyik részük a Loiretól délre maradt, elötünt 451. Aetius szövetségesei közt Attila ellen s később elveszett; egy más részük 409. Spanyolországba nyomult, a Ny.-i gótoktól 418. vereséget szenvedett és Lusitaniába szorult, majd a vandalokkal egyesülve meghódították Afrikát (Karthagót), hol csaknem egy századig (439—534) tartott a vandalok és A.-ok királyainak uralma. Akik a hunnokkal együtt maradtak, azok Kandak (Candax) nevű vezérük alatt az Al-Duna mellett, Irnák hunnjai szomszédságában, a Dobrudzsától Ny.-ra Szisztováig telepedtek le. De még mindig maradt egy tekintélyes rész a Kaukázustól É.-ra, mely jelentékeny szerepet vitt a VI—IX. sz.-beli hunn-magyar fajta népek történetében (l. *Dula*) és kulturális fejlődésében. Az Al-Duna vidékén és a Balkánon utoljára a kunokkal együtt tünnek föl, így pl. Philippopolis 1323-iki őrségében Itilisz és Temir vezérlete alatt levő A. lovasok is voltak. A IV. sz.-beli Ammianus Marcellinus magas és szép termetüeknek s kevéssé szőke hajúaknak mondja őket; királyuk nem volt, hanem választott birák igazgatták őket. Több mint nyolcszáz évvel később szintén úgy találta a magyar Julianus barát, hogy a hány falu, annyi fejedelem, kik folytonos harcban vannak egymással. V. ö.: *Täubler* E., Zur Geschichte der Alanen (Klio, Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig 1909). A hunnokkal való viszonyukról és a kinai adatokról: *Hirth* Fr. (Ethnographia 1901—6. füz. és Keleti Szemle 1900, 2.). A magyarságra gyakorolt hatásukról: *Munkácsi* B., A. nyelvemlékek szókincsünkben (Ethnographia 1904, 1—19). L. még *Asz, Jász* és *Osszét.*

Aland, az Elbe baloldali mellékfolyója a porosz Magdeburg kerületben. Az Elbe közelében Werbennél ered és Schnackenburgnál torkol. 38 km.-en át hajózható.

Åland (ejtsd: oland), szigetcsoport a Balti-tenger É.-i részében a Botten-öböl bejáratánál az é. sz. 59° 40′ és 60° 30′ között. Mintegy 300 szigetből és szirtből áll, amelyek közül csak mintegy 80 lakott. Négy szoros, vagyis sund szolgál útul a Balti-tenger és a Botten-öböl között; ezek közül a legszélesebb a Svédország felőli Ålands Haff. Az Abo-Björneborg finn kormányzósághoz tartozó szigetcsoport területe 1426 km², 18,413 lak., akik svéd származásúak; földmíveléssel, állattenyésztéssel és halászattal foglalkoznak. A főszigetnek, A.-nak

640 km² a területe, 10.000 lak. Rajta 100—150 m. magas vörös gránittömegek (Geta-hegy, Asaráda hegy) találhatók. A sziget egyetlen városa Mariehamn (1890) 756 lak. A szigetcsoport biztos kikötőkben is gazdag. Az I. Miklós cár uralma kezdetén épült Bomarsund erősséget a krimi háború idejében 1854. a szövetségesek megtámadták és 6 napi ostrom után aug. 16. megadásra kényszerítették. Az erősséget ezután földig rombolták és Oroszországnak a párisi békében köteleznie kellett magát arra, hogy az A.-okon többé erősséget építeni nem fog.

Alanin vagy *aminopropionsav*. Egybázisú, $CH_3.CH(NH_2).COOH$ összetételű monoaminokarbonsav. A proteinek, illetőleg albumózok bomlástermékeinek egyike. Szintelen kristályos anyag. Víz és híg alkohol oldja.

Alaninek v. *glikokollok*, az aminosavak (l. o.) azon homolog sorozata, amelyek zsírsavakból származtathatók úgy, hogy alkil-gyökük egyik hidrogénjét amido-gyökkel helyettesítjük. Ilyen A. a következők: *glikokoll* v. glicin, v. aminoecetsav, $CH_2(NH_2).COOH$; *alanin* v. α-aminopropionsav, $CH_3.CH(NH_2).COOH$, *leucin* v. α-aminokapronsav v. α-aminoizobutilecetsav

$$(CH_3)_2:CH.CH_2.CH(NH_2).COOH.$$

Az állati szervezetben több alaninnak igen fontos a fiziologiai szerepe. Az A. a proteinekből (l. o.), ezeknek folytatólagos hasadása v. bomlása révén is keletkeznek, tehát a proteinek hasadásának v. bomlásának végső termékei között szerepelnek.

Alanorsi név alatt Scythia (szittyák földje) legészakibb lakóit említik a régi történetirók.

Alantbor (növ.), l. *Örvénygyökér*.

Alantika, hegylánc Adamauában, melyet Barth 2500—3000 m. magasra becsült.

Alantkámfor, l. *Helenin*.

Alantol, az Inula helenium gyökeréből előállított, $C_{10}H_{16}O$ összetételű kámforféleség. Gyógyszerül is használatos.

Alantos tisztek (ném. Subalterne Offiziere) név illeti meg a közös hadseregben és a magyar kir. honvédségnél a főhadnagyokat, hadnagyokat és a haditengerészetnél még a zászlótartókat is.

Alanttermő. Szőllőfajta, mely leginkább hazánk északkeleti borvidékein van elterjedve. Fürtje nagy, tömött; bogyói középnagyok, gömbölyüek, zöldesfehérek, levesek. A fürtök a termőhajtások alján képződnek, innét a fajta neve. Középérésű. Rövid művelés mellett is bőven terem; bora jeles minőségü.

Alanus ab Insulis *(Alain de Lille, Alain de Ryssel)*, skolasztikus bölcsész, akit nagy tudománya miatt «Doctor universalis et magnus»-nak neveztek. Életéről nem sok biztosat tudni. Bizonyos, hogy egy Alain nevű skolasztikus filozófus, aki a XII. sz.-ban élt, egyebeken kívül egy híres teologiai munkát is írt: De arte (sive de articulis) fidei catholicae s két nagy filozófiai költeményt, de Planctu naturae (a természet panaszáról), melyben az ember hibáit panaszolja s Anti-Claudianust, a középkor egyik leghíresebb latin költeményét. Tőle való a Doctrinale altum seu liber parabolarum c. verses mű is.

Alany (a nyelvtanban), annak a személynek v. tárgynak megnevezése, melyről valamit állítunk (vagy tagadunk). Az A.-nak nyelvtani alakja az *A.-eset*. Néha egészen határozatlanul, általánosság ban gondoljuk az A.-t *(általános A.)*, s akkor magyarosan többnyire nem fejezzük ki külön szóval, hanem az igét többes 3. személyben mondjuk: Letépték a rózsát. Némely kifejezéseket A. nélkül szoktunk használni s nem is mindig gondolunk hozzájuk A.-t; ezek az *A.-talan mondatok*, és igéik az ugynevezett *személytelen igék*. Pl. *villámlik, esteledik, alkonyodik*.

Lélektani szempontból az *én* tudata neveztetik A.-nak, szemben e tudat egyéb tartalmával, mely tárgya a tudatnak. *Logikai* szempontból az A. amaz alkotó része az itéletnek, melyről valamit kijelentek. Az *esztétikai* kritikában A.-inak mondjuk azt az itéletet, melyben a megitélésre nem tartozó A.-i szempontok, az itélőnek vm. véletlen hangulata, előitélete, ellenszenve, hajlama jutnak érvényre.

A.-talan itéletek azok az itéletek, amelyeket személytelen igékkel fejezünk ki. De ezek nem igazán A. nélküli itéletek, ami abból is kitünik, hogy más nyelvekben megfelelő igék nem személytelenek, viszont a más nyelvekben személytelen igék a magyarban nem azok. A *költészetben* A.-i költészetnek nevezzük a lirát. *A.-iság*, midőn az én-t, ennek sajátságait és tartalmát szembe állítjuk más egyének *én*-jével.

A.-t, *növénytani értelemben*, különösen a kertészek szeretik használni anyatő v. vadtő helyett, l. *Ojtás*. A gyümölcskertészetben az olyan fát mondják A.-nak, amelyet más fa gallyával ojtanak, azaz nemesítenek.

Álany, l. *Nikkel*.

Álanya, l. *Méh*.

Alányergelés, a. m. terhelés által erősen igénybe vett hosszabb fagerenda (kötőgerenda vagy szarufa) két végének vagy közepének megerősítése (bunkószerű megvastagítása) egy párhuzamosan alája fektetett s az előbbivel — vaskapcsok, csavarok segítségével — erősen összekötött ú. n. nyeregfával (rövidebb gerendával). A főgerenda és a nyeregfa szoros összeköttetését a vaskapcsokon kívül fogazással, ékeléssel is biztosítjuk (l. az *ábrát)* a felső vízszintes gerendát kötőgerendának, az alatta lévő rövidebbet nyeregfának, a felső ferde gerendát szarufának nevezzük. A nyeregfa alatt, keresztben fut a falra fektetett két sárgerenda. Fahidaknál, nagyobb tető vagy állványszerkezeteknél alkalmazzuk.

Alányergelés.

Alanyeset, l. *Alany* és *Eset*.

Alanyi itélet, l. *Alany*.

Alanyi jog, valamely személynek egy v. több jogviszonyon alapuló jogosítványa, l. *Jog*.

Alanyi költészet (subiectív k.), a költészetnek az az ága, melyben az előadott gondolatvilág közép-

pontja maga az alany (t. i. a költő). Az A. eszerint a költő belső világának megnyilatkozása s a külső világot is a költő bensejének visszatükrözése végett festi. (L. *Lirai költészet.)* Ellentéte a tárgyi költészet, melynek tartalma egy a költőn kívül álló tárgyra vonatkozik.

Alanyi ragozás, l. *Tárgyas ragozás.*

Alanyiság, l. *Szubjektivitás.*

Alanyi tényálladék, l. *Bűntett tényálladéka.*

Alanytalan itélet, l. *Alany.*

Alanytalan mondatok, l. *Alany.*

Alaotra, Madagaszkár legnagyobb tava, a d. sz. 17° 30′, a k. h. 48° 30′ alatt. A tó 42 km. hosszú és 6—7 km. széles; posványos partokkal. Kifolyása K. felé a Maningori.

A lap, l. *Telekkönyv* és *Betétszerkesztés.*

Alap, *alapzat* (épít.), valamely építménynek legalsó, rendszerint a földbe sülyesztett része, amelylyel az építmény a talajra: az *A.-fenékre* támaszkodik. Amidőn az A.-zat nagyobb mélységre hatol be a talajba (mélyalapozás), nemcsak az A.-fenéken való támaszkodás tartja az építményt, hanem rendszerint az A.-zat és a környező talaj között létrejövő *surlódás* is; sőt bizonyos talajviszonyok között, amidőn t. i. határozott teherbiró szilárd talajréteg nagy mélységre sincsen, az A.-zat szerkezeti berendezése túlnyomóan ezen surlódás kihasználásán alapszik. Valamely A.-ozás helyes megoldásához első feltétel: a talajviszonyok ösmerete, ami a talajkutatás különböző módjaival (próbagödrök ásatása, rendszeres talajfúrás stb.) szerezhető meg. Enélkül az A.-ozás meg-bizhatóan meg sem tervezhető. Ha az építményt teljesen vagy túlnyomóan az A.-fenék ellenállása tartja (vagyis a surlódásnak nincsen jelentősége), az A. méreteit az A.-fenék biróssága szabja meg; az építmény súlyából és terheiből a szükséges alapszélességet a tervezők azon az alapon határozzák meg, hogy az A.-fenék legnagyobb nyomóigénybevétele (vagyis az egy négyzetcentiméterére eső legnagyobb nyomás) ne haladjon meg egy bizonyos határértéket, amelyet az A.-fenék talajminősége szerint 0·5 kg. és 6·0 kg. között szoktak felvenni. Hogy konkrét esetben milyen nagyra vehető a megengedhető A.-nyomás, valamint az alapok szerkezetének és építésének többi kérdéseivel a mérnöki tudományok egyik fontos fejezete: az *A.-építéstan* (l. *Alapozás*) foglalkozik. — Jogi szempontból, l. *Alapítvány.*

Alap (ezelőtt *Alsó-Alap*), nagyközség Fejér vm. sárbogárdi j.-ban (1900) 2744 magyar lak., kik közül 759 Felsőalap pusztán lakik. Keserüvize forgalomba nem jut, de kezdetleges fürdőül szolgál. Postahivatal; u. t. Czecze.

Alapa (lat., a. m. «arculcsapás»), a rómaiaknál a felszabadítás jele, mert a rabszolgáknak felszabadítása enyhe arculcsapással történt.

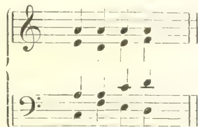
Alapajevszk, város az orosz Perm kormányzóság Verchoturije kerületében, a Neiva mellett, (1897) 8652 lakossal, postával, négy nagy vasöntővel, melyek évente másfél millió pud öntöttvasat és egy millió pud vasúti sínt szállítanak. A várost 1704-ben alapították.

Alapakkord, l. *Alaphang.*

Alapanyag, a porfiros kőzeteknek amaz apróbb elegyrészek képezte tömege, melyben a nagyobb elegyrészek mintegy be vannak ágyalva. L. *Eruptiv kőzetek.*

Alapárok az az árok, melybe az épület alapját rakják. Az A. oly mélyre ásandó, hogy az épület alapfala a kifagyás ellen biztosítva legyen és míg a teljesen szilárd, teherbiró talajt el nem érik (l. *Alapfal*). Szilárd talajban az A.-kot dúcolás nélkül, laza talajban azonban csak kellő és elővigyázatos dúcolással kell kiemelni.

Alapbasszus (franc. *basse fondamentale)*, Rameaunak (Traité d'harmonie, 1722) egy elnevezése. Ért alatta egy zenemű akkordjainak alaphangjaiból alkotott sort. Ez nem a tényleg megcsendülő basszus, hanem egy elképzelt, ideális szólam. Pl. ebben az akkord-menetben:

nem a legmélyebb szólam (*c f e d)* az alapbasszus, hanem *a d a d,* mert a négy akkordnak, ha tercekben építjük fel valamennyit (a c e, d f a, a c e, d f a) ezek a tulajdonképeni alaphangjai.

Alapcsavar, mellyel nagyobb rengéseket szenvedő gépeket kötnek a kő- vagy falazott alaphoz.

Alapcsillagok (fundamentális csillagok), azok a rendesen fényesebb csillagok, melyek helyzete rektaszcenzió és deklináció szerint és saját mozgásuk különösen pontosan ismeretes. Ezek segítségével határozzák meg a többi állócsillag rektaszcenzióját, mely közvetlenül nem volna megfigyelhető. Eszerint bármily csillag rektaszcenziója adva lesz, ha valamely alapcsillaghoz viszonyított delelési időkülönbségéhez adjuk a megfelelő alapcsillag rektaszcenzióját. Bessel volt az első, ki a saját, valamint a Bradley megfigyeléseiből vezette le nagyobb számú A. lehetőleg pontos helyét. Rendkívüli fontosságuknál fogva az alapcsillagok rektaszcenzióit és deklinációit ú. n. csillag-katalógusba foglalják össze.

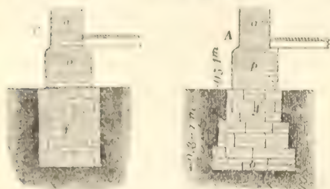
Alapegység, l. *Mértékrendszer* és *Egység.*

Alapelv, l. *Alaptétel.*

Alapeszme (eszt.), az a jelentősebb gondolat, mely köré valamely művészi alkotásban a többi csoportosul, v. amely a műben kifejezésre jut. Az esopusi mese ezt, mint tanulságot, egyenesen kimondja s a tanköltészet is tételekben állítja elénk. Másutt az A. nem jelentkezik ilyen világosan. Valamely mű gondolati tartalmában v. meseszövésében nem nyilatkozik meg mindig határozottan formulázható vezető gondolat, mely az egésznek mintegy tengelyéül szolgál. Tévedés tehát, ha némely költeménymagyarazók mindenáron erőszakolják a költemények alapgondolatának tételes formulázását s minden költői műben tudományos v. erkölcsi értelemben vett eszmét keresnek. L. *Célzatosság* és *Irányköltészet.*

Alapfal. Az építészetben az a falazat, mely az egész épület terhét hordja s azt a teherbiró talajra átviszi. A pincétlen épületeknél a külső talaj szi-

(...)tét az alaparok fenekéig menő falat hívjuk A.-nak; míg alápincézetteknél azt a falrészt, mely a pincepadló alatt van. Az A.-nak oly szélesnek kell lennie, hogy az alaparok fenekének minden cm²-jére az altalaj minősége szerint (ingovány, homok, szikla) 0·50—10·00 kg. tehernél több ne jusson (magánházaknál átlag 2·5—3·00 kg.). Sokszor elég egy merőleges, egyenes alapfallal el lehet érni (l. az *1. ábrát*). Néha azonban e célnak elérésére az A.-at fölülről lefelé folytonosan szélesbíteni kell, mikor is *lépcsőzetes* A.-at készítenek (l. a *2. ábrát*). Az A.-at oly mélyre kell leereszteni, míg csak teljesen biztos, teherbíró talajra nem jutunk (l. *Alaparok*). Az alapfalazáshoz rendszerint téglát v. terméskövet használnak s nem ritkán cementbe falazzák. Az A. 0·15 m.-rel készítendő szélesebbre, mint a fölötte lévő pince- v. földszinti fal. Ez a falvastagítás 16 cm.-rel (2 téglasor) kezdődik a pincepadló alatt. Az A.-at megszakítás nélkül falazzuk végig akkor is, ha fölötte (ajtó, kapunyílás stb. miatt) pince v. földszinti fal nincsen. A *vízépítésekben* szintén fontos, hogy az A. az áteresz vagy zsilipfenék szintjében, keresztirányban végig falaztassék, s mintegy összekösse a két oldalfalat, hogy az áramló víz a talajt és az oldalfalakat alá ne mossa.

1. ábra. Alapfal. 2. ábra.

Alapfogalom. A fogalom rendesen oly tárgyak összefoglalása, melyek bizonyos sajátságokban megegyeznek; a háromszögek sok mindenben különböznek, de abban, hogy háromszögük összege egyenlő két derékszöggel, mind megegyeznek. A fogalmak alkotásában fokról fokra haladhatok fölfelé; a háromszög, négyszög, sokszög fogalmából még általánosabb fogalmat alkothatok, az egyenoldalú sík zárt alak fogalmát; innét még följebb emelkedhetem a sík alak fogalmához, stb. Ezeket a felső és legfelső fogalmakat szokás A.-nak nevezni. Ugyanaz a jelentése van a *kategoria* szónak (l. o.).

Alapfok, a melléknév azon alakja, mely a tulajdonságot minden összehasonlítás nélkül, egyszerüen megjelöli. A tulajdonság fokozottabb mértékének kifejezésére szolgál a közép- és felső fok: l. *Fokozás*.

Alapgondolat, l. *Alapeszme*.

Alapgödör. Egy épületnek a talajban kiásott pincetömbjét nevezik az építészek A.-nek. Az A. fenekéről ássák le azután mélyebbre az alaparkokat.

Alaphang, hármas értelmű: 1. tercekben fölépített akkordnak (ha ez ú. n. alapállásban van) a legmélyebb hangja, pl. *g h d f*-ben a *g*; 2. a hangsorok első hangja, a tonika; 3. az a hang, mely kiváltja a részhangok vagy felhangok (l. o.) sorát.

Alaphegység v. *őshegység*, a szilárd földréteg első képződményei, kristályos palás és szemcsés kőzetek, az előbbiek gyakran rétegezve, de mind szerves maradványok nélkül, különösen gnájsz-csillámpala, agyag-csillámpala, gránit, szienit, szemcsés mészkő stb. Igen elterjedtek és hatalmas tömegekben fordulnak elő.

Alaphitágazat, minden oly hitágazat, melyet föltétlenül el kell fogadni s mely az üdvözülés veszélyeztetése nélkül el nem hanyagolható.

Alaphittan, l. *Dogmatika*.

Alapismeretek. Jelentheti az alapfogalmak ismeretét valamely tudományban, v. azokat az ismereteket, melyek a megismerés kezdetét, alapját, anyagát teszik.

Alapistae, a római császárok idejében a szinpadokon bohócok, kik egymást arcul ütötték (alapa = arculütés).

Alapítás, a szó legtágabb értelmében megteremtése valamely új intézménynek, vállalatnak, s bármely új dolognak. Így lehet szó országok, királyságok, dinasztiák A.-áról, s lehet szó apró vállalkozások, üzletek A.-áról is. Szűkebb értelemben az A. — nem tekintve a hitbizományi A.-t (l. *Hitbizomány*) — mint börzei műszó közgazdasági vállalatnak, illetve az erre alkalmas társasági formának: a részvénytársaságnak v. szövetkezetnek létesítését jelenti.

Korábban a törvényhozások a részv.-t. A.-át kormányengedélyhez kötötték. (Engedélyezési rendszer. Így ma is Ausztria, Bosznia stb.). A XIX. sz. 60-as éveitől kezdve azonban Anglia és Franciaország nyomán a törvényhozások áttértek az ú. n. normativ feltételek rendszerére, melynél az A. bizonyos feltételek igazolása mellett elvileg mindenkinek szabad. A 70-es éveknek, az «alapítások korszakának» tapasztalatai alapján újabban a törvényhozások a feltételeket szigorították. (Így: az 1884 julius 18-iki német törvény, mely lényegileg az 1897. évi keresk. törvénybe is átment.)

Jogi értelemben az A. közvetítő közreműködés a társaság megalkotása, különösen a társasági szerződés létrehozása körül. Az alapítók, midőn részvényjegyzés végett a közönséghez fordulnak, mintegy megbízást kérnek, s a társaság tervezetét is magában foglaló részvényjegyzési ív aláírása által az aláíróktól megbízást kapnak, hogy képviseletükben a megalakulás teendőiben eljárjanak, a jegyzést a leendő részvényesek nevében elfogadják v. visszautasítsák stb. A társaságnak — mely az A. szakában még nem létezik — nem képviselői.

A magyar k. t. szerint a részv.-társ. alakulásának s így A.-ának feltételei: 1. az alaptőke biztosítása részvényaláírás által a társaság tervezetét magába foglaló aláírási íven, a részvény névértéke után legalább 10%-nak egyidejű befizetésével (az alapszabályok bemutatásakor azonban már 30% befizetése igazolandó). 2. az alapszabályok megalkotása, az aláírás zárhatáridejétől számított két hó alatt az alapítók által egybehivandó alakuló közgyűlésen. Ez a közgyűlés megválasztja

a társ. igazgatóságát is, ha csak azoknak kinevezését az alapítók az aláírási tervezetben maguknak fenn nem tartották, s határoz az alapítók felmentése v. felelősségüknek esetleges megállapítása iránt. 3. a társaság bevezetése a cégjegyzékbe, mely alkalommal az alapszabályok bemutatandók, s az említett feltételek teljesítése igazolandó. A cégbejegyzés körüli teendő már az igazgatóságnak feladata. (Keresk. törv. 149—160. §-ai.)

Az alapítók a részvényekre befizetett pénzekért az aláíróknak v. jogutódaiknak mindaddig felelősek, míg az alakuló közgyűlés őket fel nem menti. (K. t. 152. §.) Az alapítók, kik a tervezetben tudva valótlan adatokat közölnek, 3 hónapra terjedhető fogságra (fogházra) itélendők. (K. t. 259. §.)

A szövetkezetek A.-ása az alapszabályok létesítésével és a társaságnak a cégjegyzékbe való bevezetésével nyer befejezést. (K. T. 224. §.).

A német keresk. törv. szigorításai közül kiemelendők: Legalább 5 alapítónak kell lenni, akik maguk is részvényeket jegyeztek. Az igazgatóság és a felügyelő bizottság köteles megvizsgálni az A. körülményeit. Ha az alapítók valamelyike az igazgatóságnak v. a felügyelő bizottságnak tagja, a felülvizsgálást külön revizorok teljesítik. Az alaptőkének netán be nem fizetett részeért, a részvényesek elmulasztott befizetéseiért az alapítók felelősek. Ugyanily felelősség terheli az ú. n. kibocsájtó pénzintézeteket (Emissionshäuser), a melyek a részvények forgalombahozatala érdekében nyilvános hirdetéseket tesznek közzé stb. L. részletesen *Részvénytársaságok, Bankok, Szövetkezetek* és *Vasút* címszók alatt.

Alapító, l. *Alapítás.*

Alapító bankok. Igy nevezzük azokat a pénzintézeteket, amelyek a birtokukban levő és náluk betétek útján összegyülemlő tőkéket egyéb üzleteken kívül ipari és közlekedési vállalatoknak részvények alapján való megteremtésére használják fel. Az A. maguk kezdeményezik a vállalatot, sőt sokszor maguk is írják alá és tartják meg a részvények legnagyobb részét, abban a reményben, hogy az így megteremtett vállalatban jobban gyümölcsöztetik majd tőkéjüket, mint a közönséges bankügyletekben; továbbá abban a reményben is, hogy a vállalat felvirágzása esetében magasabb áron adhatják majd el a birtokukban levő részvényeket, mint amilyen áron ezeket átvették.

Alapító levél, olyan okirat, mellyel valaki közcélokra, ezek ellátására bizonyos összeget, vagy járulékot biztosít. Legrégibb hazai A. Szt. István királyé, amelyet a pannonhalmi apátságnak adott.

Alapított adósság (fundált), régibb értelemben olyan adósság, melynek törlesztésére és kamataira külön alapot v. meghatározott jövedelmi forrást jelölnek ki. Ilyenek voltak Magyarország vasúti kölcsönei, amelyek a pályatestre s a vasúti jövedelmekre voltak betáblázva; újabb értelemben az A. az, mely hosszabb időre vétetik fel v. melynek visszafizetése egyáltalában nem terveztetik, l. *Államadósság.*

Alapitvány. *Alap* az a különleges célra rendelt vagyon vagy jövedelmi forrás, melynek állaga és hozadéka a meghatározott célra fordítható; *A.* pedig állandó jellegű oly vagyon, amelynek csakis tiszta jövedelme használható fel a kijelölt célra. További különbség lenne az, hogy az alapok nem alkotnak különálló vagyontömeget, mint az A.-ok, hanem csupán az alapító vagyonának külön rendeltetéssel bíró elkülönített részét. Hogy az A. jogszerüleg fennállhasson és ilyennek elismertessék, szükséges, hogy az megengedett célra legyen rendelve és hogy annak képviseletéről gondoskodás történjék. Az A. célját az alapító akarata szabja meg és az A. mindaddig erre a célra fordítandó, míg ez lehetetlenné vagy közérdek kárára nem válik. Ilyenkor a közhatóság, ha az alapítólevél erről nem gondoskodott, más, hasonló vagy rokon célt fog megjelölni, mely az alapító akaratához legközelebb áll. Míg a német polg. tvk. 89. §-a az A. létrejöttét hatósági jóváhagyástól teszi függővé, nálunk a közhatósági felügyelet nem terjed ki a jóváhagyásra, hanem csupán a fennálló A. felhasználásának ellenőrzésére szorítkozik. De maga ez az ellenőrzés és felügyelet is, melyről már az 1723. LXX. és az 1790. XXIII. t.-c. óta több törvény rendelkezik, máig sincs szabályozva és bár kétségtelen, hogy az A.-ok kivétel nélkül az állam felügyeleti joga alá tartoznak, tény az, hogy az államnak ez a jogköre a maga teljességében nem gyakoroltatik, mert az e részben 1896 jan. 9-én kelt képviselőházi határozat ellenére a kormány által kezelt A.-ok az áll. számvevőszék ellenőrzése alatt ma sem állnak, azokról az A.-okról pedig, amelyeket egyes községek és hitfelekezetek kezelnek, legnagyobb részt tudomással sem birunk.

A cél és a kezelés módjának tekintetbe vételével az A.-ok következő nemeit különböztetik meg: *egyházi* és *világi* A.-ok, *köz-* és *magán-*A.-ok. A vallás-, tanulmányi, egyetemi s egyéb akár egyházi, akár világi *köz*-A.-ok felett való állami főfelügyelet gyakorlásának nyilvántartó, ellenőrző és jogi szakközege a közalapítványi kir. ügyigazgatóság (l. o.). A *magán*-A.-ok egyik legpregnánsabb alakja a *családi* A., mely főleg abban különbözik a családi hitbizománytól, hogy az A.-i vagyon nem az egyes családtagok tulajdona, hanem saját különös rendeltetésében birja jogi fennállásának — jogalanyiságának — erőforrását s hogy az A.-nyal, mint jogi személylyel szemben a kedvezményezett családtagok csupán követelési viszonyban állanak, míg a családi hitbizomány kötelékéhez tartozó vagyonnak a birtokban levő családtag (hitbizományi birtokos) a tulajdonosa, akinek tulajdoni jogát az utódlásra hivatott családtagok érdekének megóvására szolgáló elidegenítési tilalom korlátozza.

Alapitványi hölgy. Valamely nemes hölgy-alapítvány tagját nevezik A.-nek. Ilyenek a *Terézia* savoyai hercegnőről nevezett intézet Bécsben; a *Mária Terézia* királynőről nevezett intézet Prágaban, a brünni és a gráci stb. alapitványok tagjai. Ez intézetekbe csak olyan hölgyek vétetnek fel, akik az előírt őspróbát le tudják tenni. Az őspróba minőségét és terjedelmét az egyes intézetekre érvényes alapszabályok határozzák meg. Az intézet tagjai alapszabályszerű javadalmat élveznek, jelvényt, ünnepi alkalmakkor külön ruhát viselnek, kamarási rangjuk van, udvarképesek, s jóllehet hajadonok, «madame»-oknak címeztetnek.

Rendesen kettélek, u. m. valóságos és tiszteletbeli tagok.

Alapitványi javak és *vagyon*, l. *Közalapitványi javak és vagyon*.

Alapjogok alatt az alkotmányjogi műnyelvben az állampolgároknak azokat az egyéni jogait értik, amelyek az állampolgári szabadságot és jogegyenlőséget vannak hivatva megvédeni az államhatalom közegeinek netáni túlkapásaival szemben. Franciaország az 1791-iki s 1793-iki alkotmányhozás óta ezeket «Emberi jogok»-nak (Droits de l'homme) nevezte. Az 1791-iki francia «Constitution» vagyis alkotmányozó gyűlés által alkotott «Constitution» életbelépte óta szokták nem rendszeresen beiktatni ezeket a jogokat a modern államok törvényeibe, különösen ezek alaptörvényeibe (l. *Alaptörvény*).

Magyarország törvényhozása nem ismer még eddigelé formaszerint kodifikált A.-at. Az irodalom azonban ilyenekül szokta felsorolni: a személyes szabadságot, a tulajdon sérthetetlenségét, a vallásszabadságot, a sajtószabadságot, az egyesülési és gyülekezési jogot, a kérvényezés és panaszemelés jogát, a jogegyenlőséget, nemzetiségi egyenjogúságot, a tanszabadságot. Mindezeket a jelenleg különböző tételes törvényeink különböző rendelkezései védelemben részesítik, anélkül, hogy A.-nak neveznék, vagy maguk a törvények hozataluk módjában vagy elnevezésükben más törvényektől, mint külsőleg is felismerhető alaptörvények különböznének. Az írók részben eltérően sorolják fel az A.-at, aszerint amint egyiknek vagy másiknak tulajdonítanak az emberi szabadság szempontjából alapvetőbb jelentőséget. Alkotmányjogunkban bizonyos értelemben tételes alapjogot állapítottak meg az Arany Bullának és Werbőczy hármas könyvének (az I. könyv 9. fejezete «primae nonus») a nemesek szabadságait biztosító rendelkezései is. (L. *Magyarország alkotmánya.)*

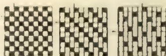
Alapkő. Különösen nagyobb, emlékszerű épületek, mint templomok, középületek alapozásánál bizonyos ünnepélyességekkel elhelyezett első kő. *Alapkő-letétel* maga az ünnepélyesség. Az A.-nek kiszemelt kockára — melynek egy üregébe érmeket, pénzeket, nemkülönben az épületre és az építtetőkre vonatkozó irott adatokat tesznek — elhelyezésekor jelenlevő előkelőségek rangsorozatban három-három kalapácsütést tesznek. — *A.* malmoknál a legalsó őrlőkő (l. *Malom).*

Alapkönyvek vagy *első feljegyzési könyvek* azok, melyekbe az üzleti eseményeket keletkezésükkör azonnal a keletkezés sorrendjében bevezetjük. A könyveket l. az egyes könyvelési rendszereknél.

Alapkör (techn.), a fogaskerekek szerkesztéséhez a fogak alsó részén huzott kör. L. *Fogaskerék.*

Alapkötés. Az egyszerű szövetek készítéséhez két fonálrendszer kell. A szövet hosszirányában haladó fonálrendszert *láncnak* v. *felvetőnek*, a szélesség irányában haladót pedig *vetőnek*, *bevetőnek*, v. *vetüléknek* mondják. E két fonálrendszer szálai, hogy szövetet alkossanak, különböző módon keresztezik egymást. A fonál-keresztezéseket *kötésnek* hivják. Valamennyi kötés, még a legváltozatosabb is, három elemi kötésre bontható, amelyeknek A. a nevök. A kötések jelzésére kockázott papirost — patronpapirost — használnak, amelyen azokat a kockákat szokás befesteni, ahol a láncfonál fedi a vetőt. E *mintarajzon* (patron, dessin) az ismétlésekig terjedő részt *mintaelemnek* nevezik.

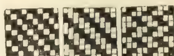
A három alapkötés megnevezése, mintarajza s jellemzője a következő: 1. *A vászonkötés (1. ábra)* jellemzője, hogy mintaeleme csak 2 lánc- s két bevetőfonálból áll, s hogy a kötőpontok két átló irányában haladnak. Ez a kötés adja a legmerevebb szövetet. 2. *A sávoly-kötés* (serge — Köper, *2. ábra)* jellemzője, hogy minta-eleme legalább 3 láncból s 3 vetőből áll s hogy a kötőpontok csak *egy* átló irányában haladnak. A sávoly-kötés sokkal lágyabb szövetet ad a vászonkötésnél.

1. ábra. 2. ábra. 3. ábra.

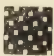

4. ábra. 5. ábra. 6. ábra.

7. ábra. 8. ábra. 9. ábra.

3. *Az atlaszkötés* (szatin, *3. ábra)* jellemzője, hogy a minta-eleme legalább 5 lánc- s 5 vető-fonálból áll, s hogy a kötőpontok szét vannak szórva. A szövet egyik oldalán főleg a bevetőfonal, a másikon főleg a láncfonal látható. Ez a kötés adja a legfényesebb és leglágyabb szövetet.

10. ábra.

A most ismertetett A.-ek s ezek változatai néhány szövetfajnál külön elnevezést nyertek. Igy a vászonkötés a gyapjuiparban *posztókötésnek*, a selyemiparban *tafotakötésnek* neveztetik; a vászonnak az a változata, amelyet a *4. ábra* tüntet elő, vagyis amelynél a kötőpontok többszörös lánccal s vetéssel állíttatnak elő, *szalmakötésnek* (Panamakötés), míg az *5. ábrában* elötüntetett változata, amelynél a kötőpontok egyszerű lánc, de többszörös vetülékkel készülnek, *vetülék irányú bordás* vagy *recés kötésnek* (Rips travers), a *6. ábrában* elötüntetett pedig, amelynél a kötőpontok többszörös lánc, de egyszerű vetülékkel készülnek, *lánc-* v. *hosszirányú bordás* v. *recés kötésnek* (Rips à long) neveztetik.

A sávolykötés leggyakrabban használt alakja a 2. ábrában látható *3 fonalas egyszerű sávoly vetülékoldala*, amelynek *csinvat* (Drell) a neve, míg a *7. ábrában* jelzett *3 fonalas sávoly láncoldala fonalgyónak* (croisé) neveztetik; igen gyakori továbbá *a 8. ábrában* látható *4 fonalas kettős sávoly*, amely *keresztbe szőtt* (a kártolt gyapjuiparban *Circas*, a fésüs gyapjunál *Kasmir*) és a *9. ábrában* elötüntetett *4 fonalas szétszórt kettős sávoly*, mely *téli posztó* (Tüffel) nevet visel. Az atlasz-kötés leggyakrabban használt alakja a *10. ábrában* látható *5 fonalas atlasz-kötés láncoldala*, amely a selyem-, fésüs gyapjú- s pamutiparban *szatén, atlasz* (satin, atlas, bristol), a kártolt gyapjuiparban pedig *simulékony posztó* (doszkin) néven ismeretes.

Alapmérték, 1. hosszuságmértékre nézve az orsz. levéltárban őrzött, platinából és iridiumból készült mérőpálcán két vonással jelzett távolság. A pálca a nemzetközi egyezmény alapján szervezett, Párisban székelő nemzetközi méter-bizottság felügyelete alatt készült. Hossza 1 m. — 2. súlyra, illetve tömegre nézve egy ugyanott őrzött, ugyanazon bizottság felügyelete alatt készült hengeralakú érctest, melynek súlya 1 kg + 0·056 mg. L. *Mértékrendszer.*

Alapmü (techn.). A papirgyártáshoz használt «hollandi» néven ismert rongyfoszlató gép késeshengere alatt fekvő alsó késcsoportnak A. a neve. Szerkezete több egymás mellé élére állított acéllemez; közeik fával v. kompozicióval vannak kitömve, mit a kések lekopása után mélyebbre gyalulnak, hogy a kések tovább használhatók legyenek. L. *Papirgyártás.*

Alapműveletek (species) a matematikában az összeadás, kivonás, szorzás és osztás. Az elnevezés onnan ered, mert minden más néven nevezendő számítás végelemzésében e négy művelet valamelyikére vezethető vissza.

Alapnyelv, olyan nyelv, melyen több más nyelv alapul, amennyiben tőle származnak (származéknyelvek). Így pl. a latin alapnyelve az összes román nyelveknek: a franciának, spanyolnak, olasznak, oláhnak stb. L. *Nyelvrokonság, Nyelvhasonlítás.*

Alap-ok, rövidebben *alap* v. *ok*, egy gondolat, melynél fogva vm. más gondolatot igaznak ismerünk föl. A dolgok kapcsolatát meg kell különböztetni a gondolatok kapcsolatától. A dolgok az okság törvényénél fogva függnek össze; ami történik, annak megvan a maga oka, miért történik; semmi sem történik ok nélkül. Az igazságok világában is van kapcsolat; amit igaznak tartunk, annak meg kell hogy legyen a maga *alapja*, miért tartjuk igaznak; a magyarban ezt is oknak vagy alapnak szoktuk nevezni, innét az ige megokolni, valaminek igazságát okaiból leszármaztatni. Leibniz formulázta először a gondolkodás eme törvényét e név alatt «principium rationis determinantis sive sufficientis», az elegendő ok tétele, melyben összefoglalta az ok s alap törvényét, így: semmi sem történik ok nélkül, semmi sem igaz alap nélkül. Ha nem rendelkezünk elegendő alappal, akkor itéletünket csak valószínűnek mondhatjuk; ha az alap csak ránk nézve elegendő, akkor hiszünk; ha az alap még ekkora erővel sem bír, akkor csak vélekedünk, sejtünk. Az a tétel, mely magában hordja igazságának bizonyítékát, azaz közvetetlenül ismertetik föl igaznak, alap- v. sarktétel. L. *Alaptétel.*

Alaposság, valamely tárgynak (témának) olyan feldolgozása, amelynél minden gondolat és magyarázat általánosan igaznak ismert okokra vitetik vissza és egymásból következetesen vezettetik le. A. a tárgynak teljes, gyökeréig ható vizsgálata.

Alapostoli gyüjtemények. 1. *Az apostoli konstituciók* 313—325 közt az antiochiai egyházban, amelyeket az egyház hamisnak mondott ki s a 692. konstantinápolyi zsinat elvetett. 2. *Az apostoli kánonok* fegyelemre vonatkozó gyüjteménye, mely az V. sz.-ban keletkezett Sziriában. A 85 kánonból csak két kánont vett föl a nyugati egyház, a többit elvetette. 3. A Konstantinápolyban 1883. fölfedezett, állítólag a II. sz.-ból eredő, nem hiteles *Doctrina Apostolorum.*

Alapozás *(alapvetés, alapépítés)*, valamely építmény legalsó részének: az alapzatának építése. Az A. módja sokféle lehet s főkép a következő körülmények szerint alakul: 1. milyen az alaptalaj s milyen mélységben van elégséges szilárdsága, 2. a munka szárazban lesz-e végrehajtható, vagy pedig *víz* (talajvíz v. folyóvíz) jelenléte által van-e megnehezítve, 3. melyek a felhasználható építőanyagok és mennyi az A.-hoz rendelkezésre álló idő és 4. tekintetbe jő még az építmény fontossága és nagysága (súlya és terhelései).

A fontosabb A.-módok a felsorolt körülményekre tekintettel a következőképpen jellemezhetők (l. a *képmellékletet)*:

Ha a talaj a felszín alatt már kisebb mélységre is eléggé teherbíró, az A. rendszerint csupán a fal (pillér, oszlop) lábának a *kiszélesítéséből* áll *(1—3. ábra)*, miáltal a teher nagyobb alapterületen oszlik meg s így a besülyedés ellen nagyobb biztosság érhető el. Az *1. ábra* a *falfokokkal* való kisebbmérvű kiszélesítést ábrázolja; a *2. ábra* szerint egységes *betontalp* teszi az alapzat legalsó, legszélesebb rétegét; nagy alapszélesség érhető el az újabban mind gyakrabban alkalmazott *vasbeton* talplemezzel *(3. ábra)*, amellyel rossz talajviszonyok esetében is költség szempontjából előnyösen oldhatók meg az A.-ok; az ilyen lemeznek a készítésekor beléhelyezett vasbetétek (ócska sinek v. vasrudak) által számottevő hajlítószilárdsága van, minél fogva — anélkül, hogy mélyre kellene menni az alapfenékkel — jóval nagyobb kiszélesítést elbir, mint vasbetét nélkül, amidőn a betonlemez az eltörés veszélyének volna kitéve. Esetleg nem is épül külön alapzat az egyes főfalak alatt, hanem az épületet (v. épületszárnyat) az egész alapterületére kiterjedő, egységes nagy vasbetonlemezre állítják *(4. ábra)*, ami által a talaj ellenállóképessége a legteljesebben kihasználható.

Ha az alap kiszélesítése által kielégítő megoldás nem érhető el s az építmény terhének hordására csak a mélyebben fekvő rétegek jöhetnek szóba, az A. vagy a felsőbb rétegek eltávolításával, vagy anélkül is történhetik; ez utóbbi esetben a meghagyott felső talajon keresztül (pl. cölöpökkel) áthárítják az építmény súlyát a mélyebben fekvő rétegekre.

Ahol — mint hídalapozások esetében — folyóvíz jelenléte teszi az építést körülményesebbé, az is fontos szempont az alapfenék mélységének megválasztásában, hogy az alap a folyómedernek esetleges elváltozása (mélyítése) esetében is biztosságban legyen az alámosás ellen, mi okból különösen a mederpillérek alapzatával gyakrabban mélyebbre mennek, mint amennyire egymagában a teherátadás szempontjából elegendő volna.

Az *5. ábra* hídpillér számára épült *cölöpalapozást* ábrázol. A falazat legalsó rétegét vastag betontömb alkotja, amely bizonyos hosszra a cölöpfejeket körülfogja; így a beton egyben a cölöpök összefogására is szolgál, amihez régebben gerendákból és pallókból ácsolt dobogót: cölöprácsot használtak. Legújabban már a cölöpöket is vasbe

állítják. Vascölöpöknek az az előnyük a facölöpökkel szemben, hogy a korhadás veszélyének nincsenek kitéve és hogy könnyű szerrel állíthatók elő oly nagy keresztmetszeti és hossz méretekben, amelyekben facölöpök már csak nehezen vagy egyáltalában nem kaphatók. Az ilyen alapozás egyik igen fontos részlete az ábrán F-vel jelölt pallófal (szádfal), amelynek egyik rendeltetése az, hogy a munka folyamán az építőgödröt körülhatárolja, illetőleg körülzárja s a betontalp elkészítését lehetővé tegye, de azonkívül még a kész alapzat védelmére is szolgál az alámosás ellen, a pillér körül bekövetkezhető medermélyülés esetére.

Ha a teherbíró talajréteg nem nagy mélységben van, s a fölötte levő talaj homogén szerkezetű s nem köves, tehát könnyű szerrel ásható és kotorható, akkor jó sikerrel alkalmazható a *kútalapozás* (6. ábra), amelynek lényege abban áll, hogy néhány, rendszerint kör keresztmetszetű, belül üres hengert (kutat) falaznak fel talpgyűrűn, amely utóbbi lefelé élben végződik (ékalakú) s fából vagy vasból lehet; az ilyen kút a falazat megszilárdulása után a talajba sülyeszthető, ha belsejéből a földet kiássák vagy kikotorják; szükség szerint a kút a sülyedéshez mérten újabb ráfalazással meg is toldható. A kotrást és sülyesztést addig folytatják, míg a kút talpa a szilárd talajba nem ért. A belsejét azután alul rendesen betonnal, e fölött pedig terméskőfalazattal töltik ki. Ily módon falazatból és betonból álló, hengeralakú faltesteket nyerünk az építmény hordására. A kutak száma és az egyes kutak átmérője az építmény méreteitől és alakjától függ. Így a *6. ábra* hidpillérnek 3 kútból álló alapzatát mutatja. A szomszédos kutak között maradó űrt a kisvíz magasságában a pillérfalazat áthidalja, s így a pillér följebb már egységes faltestet alkot.

A *pneumatikus* A.-i mód szerint, melyet nagyobb hidalapozásokra Magyarországon is gyakran alkalmaznak, a falazott alaptest úgy készül, hogy egy alul nyitott, oldalt és fölül zárt vasszekrénynek, a *munkakamrának* (caisson, *7. ábra*) erős vasfedelére — a vízszín fölött — falazatot raknak s a falazást tovább folytatva, a munkakamrát lesülyesztik a mederfenékre, illetőleg be a mederfenékbe azáltal, hogy a belsejéből a talajt eltávolítják. Ily módon egész 30 méterre a víz színe alá érő falazott alaptestet nyerhetünk, *amely egészen a víz fölött készült.* A munkakamrával egy kisebb fajta vasszekrény, a *légzsilip* van az *aknacső* által összeköttetésben, és pedig úgy, hogy e 3 alkatrész: munkakamra, légzsilip és aknacső ugyanegy, légmentesen *zárt tért* képezhet. A munkások tartózkodása a munkakamrában (vagyis a vízszín alatt) már most azáltal válik lehetségessé, hogy a *légvezetéken* át *sűrített levegőt* nyomnak az említett zárt térbe s abban a vízszint a légnyomás kellő fokozásával egészen a kamra alsó éléig leszorítják, vagyis a *munkakamrából a vizet kiszorítják.* A légzsilip a közlekedést közvetíti a belső sűrített levegő és a külső levegő között, amely utóbbival az *(A)* befelé nyiló vasajtó által van összeköttetésben; az aknacsőtől a *(B)* ajtó által zárható el. Az *(a)* ajtók által a légzsilippel 2 kisebb melléktér áll összeköttetésben, az ú. n. *anyagzsilipek,* melyek a kamrában kiásott anyagnak kiszállítására szolgálnak, ami a *(b)* ajtókon át történik. A munkafolyamat már most abból áll, hogy a kamrából a megoldott anyagot vedrekkel felszállítják és az egyik anyagzsilipbe töltik. Amint az megtelt, az *(a)* tolóajtót becsukják s a sűrített levegőt egy kivülről nyitható szelepen át az anyagzsilipből kibocsátván, a *(b)* ajtót kinyitják s az anyagot eltávolítják. Az *(a)* ajtót azért kell a *(b)* ajtó kinyitása előtt becsukni, mert ha ez elmulasztatnék, a sűrített levegő az anyagzsilip tartalmát nagy erővel kilökné s rohamosan kitódulna, ami a munkakamrában levőkre életveszéllyel járna a nagymérvű hirtelen légnyomás változás és a kamrába betóduló víz következtében. Ezért úgy az anyagnak kiszállítása, mint a munkásoknak ki- és beszállása (ki- és bezsilipelés) mindig 2 ajtó közvetítésével és a légnyomáskülönbségeknek *kis nyilású* szelepeken át lassan végbemenő kiegyenlítésével történik. Minden ki- és bezsilipelésnél előbb a hátulsó ajtót csukják be, azután a két ajtó által elzárt zsiliptér légnyomását (szelepen át) kiegyenlítik az elülső tér légnyomásával, s csak ha ez megtörtént, nyitják ki az elülső ajtót. Így pl. a munkások kiszállása a légzsilipből úgy történik, hogy a *(B)* ajtót maguk után becsukják, azután a zsilip sűrített levegőjét szelepen át kibocsátják a szabadba, s csak azután nyitják ki az *(A)* ajtót. Amint a munkakamra s vele együtt az egész alapzat leért az alapfenékül alkalmas talajrétegbe, a kamrát a zsilipen át beszállított betonnal kitöltik, mire a sűrített levegőt teljesen kibocsátják, a zsilipet eltávolítják, az aknacsövet kihúzzák és az aknacső helyén a falazatban maradt aknaűrt szintén betonnal kitöltik. Újabban a munkakamrát mindgyakrabban vas helyett az e célra is sok tekintetben előnyösebb vasbetonból készítik, Magyarországon is.

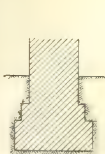
A pneumatikus A.-móddal mély A.-ok esetében a talajviszonyokból vagy a vízjárásból eredő nehézségeket biztosabban vagyunk képesek legyőzni, mint a többi eljárásokkal, melyeknél a legnagyobb elővigyázat mellett is megtörténhetik, hogy az építőgödör körülzárásának vagy a vízmerítésnek nehézségei, vagy csak a kúttalp útjába eső fatörzs is, hetekig megakasztják a munkát; eltekintve attól, hogy falazott alapzatokat nagy mélységre a mederbe besülyeszteni csupán ezzel a módszerrel vagyunk képesek. A módszer alapelvét, mely kétségkívül egyik legszebb vívmánya a technikai tudományoknak, 1840. *Triger* francia bányamérnök alkalmazta legelőször aknahajtásra. Egyik legelső pneumatikusan alapozott híd az 1857. épült szegedi vasúti Tiszahíd. A nagyobb folyóinkon újabban épült hidak pillér-alapzatai túlnyomóan ezen módszer szerint épültek, a Dunahidaké mind, kivétel nélkül. V. ö.: *Brennecke* L., Alapok építése. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Könyvkiadó Vállalata (Budapest 1897); *Strukel* M., Der Grundbau (Lipcse 1906). — A. *a festészetben,* l. *Alajozás.*

Alapper. A jogerőre emelkedett itélettel befejezett pert nevezik A.-nek, szemben a perujítással megújított perrel. L. *Perújítás.*

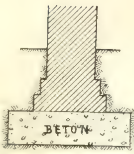
Alappont, l. *Fixpont.*

Alaprajz. Valamely tárgynak műszaki rajza, felülről (a végtelenből) nézve. Épületnél, bútorok-

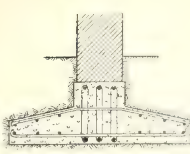
ALAPOZÁS.

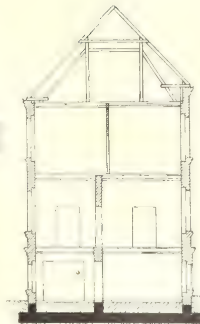
1. ábra. Falfokok.

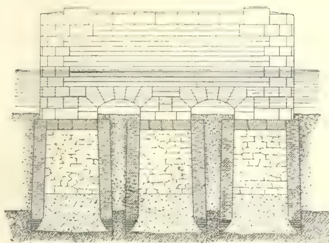
2. ábra. Betontalp

3. ábra. Vasbetontalp.

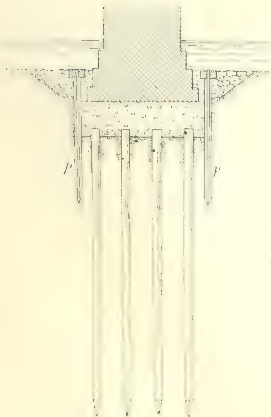

4. ábra. Vasbeton alaplemez

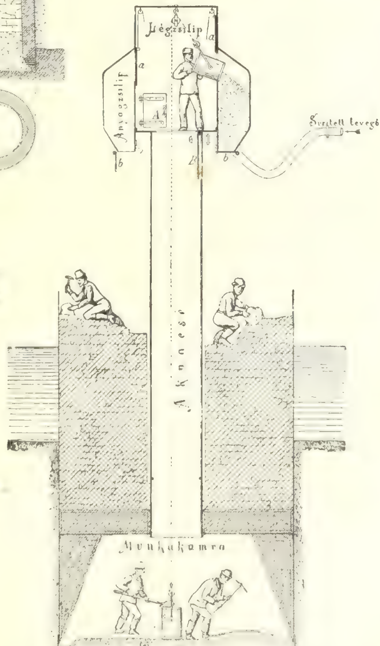

6. ábra. Kútalapozás.

5. ábra. Cölöpalapzat.

7. ábra. Pneumatikus alapozás.

«Alapozás» cikkhez

nál stb. *vízszintes metszet,* mely az alapelrendezést, beosztást, a helyiségek v. részek méreteit, szerkezetét, a falak vastagságát stb. adja meg, s így emeletes házaknál minden emeletsorról (alapozás, pince, földszint, emeletek, födélszék) külön alaprajz készítendő.

Alapszabályok, részvénytársaságoknál és szövetkezeteknél a társasági szerződést képviselő ama szabályok, amelyek a részv.-társ. és a szövetkezet működésének és vezetésének módját, a részvényesek (szövetkezeti tagok), az igazgatóság, a felügyelő bizottság és a közgyűlés jogait és kötelességeit a keresk. törvény korlátain belül részletesen meghatározzák. Az A.-at a részv.-társ. és a szövetkezet alakuló közgyűlése állapítja meg, módosításuk is a rendes v. evégből összehítt rendkívüli közgyűlésnek van fenntartva. Az A.-at a cégbejegyzés alkalmával be kell terjeszteni az illetékes kereskedelmi törvényszékhez, amely jóváhagyja őket, de módosításukat is követelheti abban az esetben, ha az A. valamely rendelkezését a kereskedelmi törvénybe v. a közérdekbe ütközőnek tartja.

Alapszám v. kardinális szám, l. *Tőszám.*

Alapszín alatt a színkép színei közül azokat értik, amelyeknek kellő arányban való vegyítéséből a többi színképi színek érzése támasztható. Young és Helmholz szerint alapszínek a vörös, zöld és kék; Hering elmélete szerint a fehér, fekete, vörös, sárga és zöld. L. még *Színnyomat.*

Alapszó az a szó, mely valamely más szónak alapjául szolgál, melyből más szókat képezünk. Az *ír* ige alapszava ezeknek a szóknak: *írhat, irkál, irat, írás, irомány, író*; a *ház* főnév alapszava ennek a szócsaládnak: *házi, házas, házasodik, házal,* stb.

Alapszólam alatt értik a zenészek valamely mű *legmélyebb szólamát,* a basszust.

Alapszövet (növ.). A bőr- és edénynyalábszöveten kívül a növényi testben található összes többi szövet az A.-hez tartozik. A fiatal növény elsődleges szöveteinek legnagyobb részét, úgyszintén az alsórendű növények testét is az A. teszi. Főleg a táplálkozás és táplálék leraktározásának a szolgálatában áll és csak ritkán végez mechanikai munkát. Sejtjei többnyire vékonyfalu parenchyma-sejtek — ritkábban kollenchymásan megvastagodottak. Lehetnek még benne szklerenchyma-rostok és szklereidák is. — Az A. szolgál az anyagcsere számos melléktermékének a felhalmozására; azért gyakoriak benne a kristálytartó idioblasták (l. o.) a csersavval, gyantával, illóolajokkal, tejnedvvel, gummival, alkaloidokkal megtöltött sejtek v. vezetékek.

Alaptalaj v. *altalaj* az építészetben az a földréteg, melyre az épület alapfalazatát állítják. Építés előtt megvizsgálandó, vajjon az A. elég szilárd és egyenletes tömegü-e, hogy a reá nehezedő épület súlyát elbírja anélkül, hogy alatta sülyedjen, v. ha kissé sülyed is (mert a sziklán kívül nincs talaj, mely egy kevéssé legalább össze ne nyomódnék), *ne egyenlőtlenül* sülyedjen. Az A. megvizsgálása gödörásással, kémlővassal v. fúróval történik. Nedves talajban a talajvíz alatt csőfúrót használunk. Ha a vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a talaj egyenletes tömegű, akkor egyenlően elosztott megterhelés mellett még az sem volna baj, ha az A. kevéssé összenyomható volna. Ha azonban az A. nem mindenütt egyenlően hordásképes vagy a reánehezedő megterhelés nagyon egyenlőtlenül elosztott, akkor arról kell az építésznek gondoskodnia, hogy egyenlőtlen sülyedések ne álljanak be. (L. *Alapozás*). Legjobb A. a *szikla,* ha elég vastag rétegben fordul elő. Utána következik a kavics, homokos kavics, v. tiszta homok, ha elegendő (2—3—4 m.) vastag réteget képez. Kevésbbé jó, de még tűrhető altalaj a száraz agyag, márga stb. Legrosszabb a nedves agyag, tőzeg, iszap, ingovány. Tetéződik a baj, ha egyazon építmény alatt a felsorolt A.-ok helyenként felváltva fordulnak elő (vasút, völgyzárógát stb. építésénél gyakori eset). *Vízeres talaj* a víznek mesterséges uton való eltávolítása előtt nem használható építkezésre, és igen vigyázni kell akkor is, ha az A. különböző nemü rétegekből van összetéve és ha e rétegek még ezenfelül egymáson ferdén feküsznek, mely esetben igen gyakoriak a csuszamlások. Használhatatlan a feltöltött A., melyet v. egészen el kell távolítani, v. csak egyes pontokon ásunk be az eleven földig s az itt építendő pillérekre — mintegy lábakra — állítjuk az épületet. A sziklatalajt cm^2-ként 5—10—25—100 stb. kg.-mal vehetjük igénybe (vagyis annyival terhelheti meg egy épület) a sziklaréteg vastagsága és minősége szerint (homokkő, mészkő, gránit), homok, kavicsréteg 4—6—8, száraz agyag 2—3—4, ingoványos, rossz talaj $\frac{1}{4}$—$\frac{1}{2}$—$\frac{3}{4}$ kg. terhelést bir meg cm^2-ként.

Alaptérkép, valamely helynek vagy vidéknek rajza. A rajz az illető tárgynak v. vidéknek alapját vázolja. Voltakép közkeletű térképeink sem egyebek összevont alaprajzoknál, mert csak a leglényegesebb tárgyakat tüntetjük fel rajtuk. Az erdő összes fái helyett csak facsoportokat, az utcák, házak helyett pedig csak házcsoportokat jelzünk. A németek A.-nek a Német Birodalom vezérkari (1 : 100,000) térképének két-két szekcióját nevezik, azonban e térképeken csak a vizek hálózatát és a községek jelzését látjuk; ezekhez járul még a községek határvonala. Az így készült hálózatba kerül a históriai-geográfiai kutatás eredményeinek jelzése. A históriai-statisztikai A. elméletét *Ermisch* tárgyalja: Erläuterungen zur hist.-statistischen Grundkarte für Deutschland im Masstab von 1 : 100,000 (Leipzig 1899).

Alaptétel, *alapelv, sarktétel.* Az alap-ok (l. o.) törvénye kimondja, hogy vm. ítélet igazsága kielégítő módon bizonyítandó. E bizonyítás más ítéletek által történik. Minthogy ezek a bizonyító ítéletek is alá vannak vetve az alap-ok törvényének s így tovább, e bizonyító ítéletek egyszersmind bizonyítandó ítéletek: e sornak végére nem juthatnánk, tehát ítéleteinket igazában meg se okolhatnók, ha nem volnának oly ítéleteink, melyek igazságuk bizonyságát magukban hordják, melyek közvetetlenül igazak. Ezeket nevezzük, kevés különbséget téve a nevek közt, A.-eknek (Grundsatz), alapelveknek (Principium), sarktételeknek (Axioma). Ilyenek mindenekelőtt a logikai alapelvek, pl. az azonosság elve, melyet már azért sem bizonyíthatunk, mert minden bizonyítás fölteszi érvényességét (l. *Azonosság*). Továbbá a tiszta matematika alapelvei, melyeket többnyire sark-

tételeknek (axiomák) szokás nevezni; némely mechanikai A. pl. a tehetetlenség elve; a metafizika és erkölcstan némely elvei. Az A.-ek közvetetlen bizonyosságának kérdése az ismerettan egyik legfontosabb problémája.

Alaptőke, mindazon értékek összesége, melyet valamely vállalkozó egyén vállalata megindításával a vállalatba fektet. A vállalkozás folyamán ez az összeg az *üzleti tőke* vagy röviden *tőke*. Az A. a «*kereskedelmi mérleg*» «*Teher*» oldalán szerepel. L. még *Részvénytársaság*.

Alaptörvény (franc. *Charte*, ném. *Staatsgrundgesetz*), az oly törvény, amely az alkotmány sarkalatos alaptételét tartalmazza. A szerint, amint egyik v. másik intézményt alkotmányunk szempontjából alapvető jelentőségűnek tartanak, közjogi iróink több vagy kevesebb törvényt sorolnak fel A. gyanánt. Ilyennek tekintik különösen: az aranybullát, a törvénybe foglalt kir. hitleveleket és esküket, a trónöröklés rendjét szabályozó törvényeket (1867., II., III., az 1723. I., II., III. pragmatica sanctio, az 1791. III. t. cikket (a koronázásnak határidejéről), az ország függetlenségét biztosító törvényeket (1715. III., 1791. X.), az Erdéllyel való uniót, Horvát-Szlavonországok állami jogi helyzetét, az Ausztriával szemben fennálló viszonyt tárgyazó törvényeket (1848. VII., 1868. XXX., 1867. XII.), a birák függetlenségéről szóló 1869. IV. t. c.-et, a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényeket (1895. XLII. és XLIII.), az 1848-as törvényeket a közterhek egyenlő viseléséről, a tanszabadságról, a nemzetiségi egyenjogúságról stb. — A külföldi államjogok legtöbbjében az A.-ek nemcsak tartalmukkal, hanem azzal is kitünnek, hogy megváltoztatásuk meg van nehezítve, másképp történik, mint a többi törvényeké. Több közjogi ironk, megkülönböztetendő ez utóbbi értelemben vett A.-ektől, a magyar A.-eket «sarkalatos törvények»-nek (leges cardinales) nevezi.

Alapurin, a legtisztább gyapjuzsír, mely a *lanolintól* (l. o.) abban különbözik, hogy nincs benne víz.

Alapvizsga, l. *Jogi szakoktatás* és *Tanárképzés*.

Alapvonal, vm. idomnak rendszerint legalsó vonala, melyen az egész idom nyugszik. Általában az idomnak bármilyen vonala szerepelhet mint A., pl. a háromszögnél. A perspektivában a képsík és az alapsík metszésvonalát nevezik A.-nak. L. még *Háromszögelés*.

Alapy *család*. Régi magyar nemesi család, mely eredetét a XIII. sz.-ba vezeti vissza. E nevet használja a XIII. sz. első felében élt Gáltól származó dunántúli Salamon-család fejérvmegyei alapi birtoka után és pedig majd három sz.-on keresztül vezetéknevül, később előnevül. Később a család egyik ága a Salamon nevet vette fel A. előnévvel, míg a Veszprém és Győr vmegyébe szakadt ágak továbbra is megtartották az A. nevet. A családnak a boszniai Hlapčić faluból való származása, valamint eredeti Hlapčić neve kétséges. A XV. sz.-ban szerepelt Nagykemléki A.-család minden valószinüség szerint a Fejér vmegyében letelepült A.-ak egyik Horvátországba elszármazott ága. Ennek egyik tagja András, Batthyány Margitot bírta feleségül és fiai anyjuk után a kőrösmegyei Batthyányi-birtokok birtokába jutottak. András 1460 körül Batthyányinak nevezi magát, fiai István és Batthyányi Benedek budai várnagy, kir. kincstartó voltak, ezek egyikétől származik Boldizsár, ki 1510-ben horvát albán volt. Boldizsár szerezte meg Nagykemlék várát, amely aztán az A.-család ezen ágának előneve lett. Boldizsár fia János (megh. 1567.) határörvidéki kapitány, aranysarkantyus vitéz volt, kinek első felesége Zrinyi Margit. Fiai közül Gáspár horvát bán volt (1575—1584), vele kihalt a Nagykemléki A.-család. Az A.-család Fejér vmegyéből a törökök foglalásai elől menekülni lévén kénytelen, Veszprém és Győr vármegyékbe származott át. A győri ágból származott *A. János* dulcignói c. püspök, aki a nagyváradi káptalannál nemes ifjak neveltetésére nagyobb alapítványt tett. Az A.-család egy másik ágából, melynek őséül *Chydur de Alap* említtetik, származott *A. György*, aki 1525-ben Tomori megbizásából 1500 főnyi őrséggel két hétig hősileg védelmezte Pétervárадot Ibrahim török fővezér 40,000 emberével szemben. V. ö. *Salamon* Vince, Hlapčičok voltak-e az Alapyak és Pótlék az Alapyak származásához és nemzedékrendéhez. Turul 1893. és 1894. évf.

Alapy *Henrik*, orvos-író, szül. 1859. Nyirbogdányban. 1897 óta a Bródy Adél gyermekkórház sebészfőorvosa, 1899. orvosegyetemi magántanár Budapesten. Orvostudományi értekezései az Orvosi Hetilap és a Centralblatt der Krankheiten der Harnorgane szaklapokban jelentek meg.

à la queue (franc. ejtsd: kő), hosszabb sorban egymásután állva.

Álarany, aranyfényű jegeces kénón, álaranyozásra használtatik papiron, aranynyomásra stb.

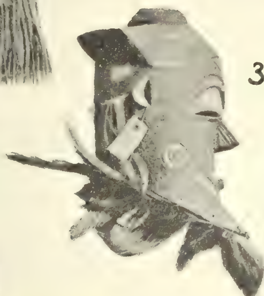
Álarc (v. *lárva*, v. ö. latin: larva = kisértet; középeurópai néven: *maszk*, v. ö. középk. lat.: *masca, mascara*, olasz: *mascarata*, francia: *masquerade)*. Mesterséges, többnyire torzvonásokat mutató arcforma, melyet v. azért tesznek az arcra, hogy magukat általa felismerhetetlenné tegyék, v. hogy vele másvalakit v. valamit (állatokat, babonás tárgyakat) mutassanak önmaguk helyett. Ismeretes az Á. az egész földön, a legkezdetlegesebb néptörzsektől fel a legfejlettebb műveltségű nemzetekig; de formában s a felhasználás céljában rengeteg a változatossága. Eredetét ép ezért nehéz kikutatni s az eddigi magyarázatok korántsem kielégítőek. A régibb elméletek a *megijesztés, elriasztás* célzatát látták benne s ez alapon vallásos forrásból eredettnek tartották; ma már, midőn az etnológiának (l. o.) rájuk vonatkozó óriási anyagmennyisége rendelkezésre áll, e magyarázat tarthatatlan. Sőt a néplélektani alapon fejtegetők közül is a régebbiek (Tylor, Bastian, Andree) véleménye szintén elavultnak tekintendő. — Csoportonkint különválasztjuk: a *vallásos* jelentésüeket, a *harciakat, halotti, táncos* és *vérbosszú* céljából használt Á.-okat; mindannyi az ú. n. ősállapotu v. kezdetleges népeknél található. Innen származtak azután később egyfelől a *szinészi* Á.-ok, másrészt a *farsangi mulatságok* Á.-os bohókás alakjai.

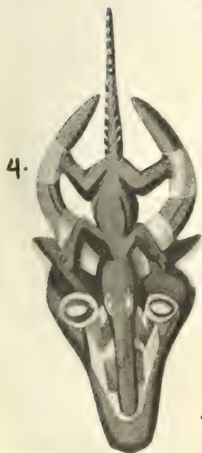
Legelterjedtebb forma a *vallásos* célokat, hitbeli szertartásokat szolgáló Á. Bennük az elijesztésre törekvés a fő. A legegyszerübb népek hite szerint ugyanis minden rendellenességnek, csa-

AZ AFRIKAI VARÁZSLÓSZÖVETSÉGEK ÁLARCAI.

1. A nyugat-afrikai mandingo törzs »Mumbo-jumbo« álarca. — 2. Loango-melléki négerek szellem-maszkja, a európai halottfejjel, amit a hajviselet is mutat. — 3. Fazékálarc a Kasszai-melléki Kaluba népnél [illegible] kísértet, mely az gazlakat a faluk környékéről elűzi. — 4. Kamerunból antilopfej és krokodilus kombinálva; haláleseteknél jelennek meg vele. — 5. A Nda-szövetség álarca Kabindából; a tollak és pálmaglevelek az egész testet fedik; az ábrázolt szellem javára szabad rablásra jogosít.

»Álarc« cikkhez.

pásnak a földön (betegség, halál, szárazság, dögvész, stb.) láthatatlan szellemek az okozói, melyek jórészt az ősöknek, elhalt családtagoknak, törzsfőnököknek bolyongó lelkeiből állanak s valami álomélet-félét élnek tovább, amely mégis élet lévén, táplálkozásra, szükségletekre szorul s ha ezeket az élő hozzátartozók áldozatok alakjában nem juttatják el hozzájuk, felháborodásukban bajt, betegséget okoznak. Általános csapások idején az egyik elhunyt törzsfő v. pátriárka haragvó lelke a veszedelmek okozója. Ezeket bőséges áldozatokkal kell kiengesztelni. A hitnek e legegyszerübb formája még nem kivánja az áldozók kilétének eltitkolását, tehát nem használ vallásos szertartásai közben Á.-ot, pedig ugyane fokon más ténykedések közben e legelmaradottabb népek is ismerik a maszkok használatát; amiből nyilvánvaló, hogy az Á. eredete a vallási célzatunál korábbi forrásra vezetendő vissza. Már a következő fejlődésfokon, ahol az áldozati ceremóniákat egyes hivatott hozzáértők (gyógyjavasok, varázslók, samánok, feticeirok, a szó legegyszerübb értelmében vett *papok)* tudják legjobban s a család v. a

1. ábra. 2. ábra.
Uj-guineai szellemidéző álarcok

közösség helyett a biztos siker érdekében ők mutatják be a bonyolult eljárású áldozást, ezeknek van okuk Á. alá rejtőzni, nem magukért, hanem megbizóik képében végezvén a szertartásokat (l. az *1. és 2. ábrát).* A szellemidéző jósok, varázsló papok idővel egy-egy szellemmel szorosabb viszonyba kerülnek. Amikor a samán (l. o.) őrjöngő extázisba táncolja bele magát s önkivületben van, mindig u. a. a kiválasztott szelleme szállja meg őt, az beszél belőle s mondja a ráolvasó igéket, az parancsolja ki a betegből v. a környező természetből (éhinség, járvány idején) a rontó szellemet. Itt a szertartást végző pap külsőleg is át akar alakulni a belé szállott szellemmé s munkája előtt felveszi annak Á.-t, amely eszerint a kisebb erejű szellemek elűzésére lévén szánva, fenyegető és *elrémítő* formát ölt. Ez a forma világszerte megtalálható. Ilyen pl. a pápuák *Duk-Duk* tánca, melyet rossz termés, járvány idején járnak el. Kinában, az ezerfajta Á.-ok klasszikus hazájában, a legősibb vallási eljárások egyike a «himlőbetegség démonának» elűzése. Felfogásuk szerint ez a rontószellem az ó-év utolsó napján jár körül s a jövendő esztendőre áldozatokat szemel ki magának. Elriasztására Á.-os körmeneteket rendeznek óriás lárvákkal, rémítő arcú sárkány- s egyéb állatmaszkokkal. Az ősamerikai kulturnépek: aztékek és inkák hasonló eljárást követtek. Országos csapások beköszöntekor bálványszobraikra csiszolt kő-Á.-okat kötöttek s körülhordozták nagy ünnepélyességgel.

Afrika és Ausztrália sok elmaradt népe előtt szintén ismeretes e szokás. Sőt Európában is széltében el volt egykor terjedve. Á.-os menetek, tömegtáncok rendeztettek, pl. a *tél kiűzésére* (germán és kelta népek körében) v. hadi szerencse reményében, v. jó termést óhajtva. Ezeknek érthetetlenné vált töredékei élő szokások alakjában itt-amott még most is föllelhetők: ilyen az angolok és walesiek szerecsentánca (morris dances), a lóalakú hobby horse, a németek: Wilde Jagd-ja, a Perchta boszorkány kiűzése, szalmavázak elégetése; nálunk az ú. n. *turkás játék* (l. o.), amely ijesztően stilizált ló- vagy madárfejet alkalmaz a maskarás alakra s eredetileg szintén tél-kiűző célzatú volt. Letünt európai kulturák élénk emlékét mutatják az idejükben még virágzó szokásnak; a görög *Gorgo* mitoszban a bajelhárítás törekvése félreismerhetetlen: a kigyófürtös, nyelvét öltögető

3. ábra. Ó-görög halotti maszk.

gorgo-fő (l. *Görög szobrászat)* eredetileg nem volt egyéb elrettentő Á.-nál; oly hatalmas szellemé, hogy láttára minden élő, aki elé tartották, nyomban meghalt. Ez elrettentő szellem-Á.-okkal közel rokon az ősállapotú törzsek ú. n. *halotti* Á.-a. Naiv észjárásukkal egyszerüen visszakövetkeztettek amabból emerre. Ha hasonlóak akartak lenni szertartásaikban az Á. révén az elköltözött szellemhez, ugyanilyen Á.-ot kellett a halottak arcára is tenni, hogy az is felismerhesse, őt idézik-e vagy más lelket. Az elijesztés törekvéséből indulva ki, úgy magyarázták, hogy a halottnak szüksége van túlvilági (inkább: átszellemült) életében ilyes ijesztő, erős hatású arcra, hogy elháríthassa útjából a gonosz lelkeket. Hasonló védő lárvákat tettek a régi egyiptusiak (anubisz maszkok) elhunytjaik arcára; ugyanők művelődésük haladásával később már a hű lenyomatokat adó puhább lárvákat csupán az arcvonások megőrzése céljából alkalmazták, majd viaszfestésű arcképeket, amiket a múmiába a halottal együtt bekötöttek. Nemrég Graf talált többet belőlük a Nilus-menti sírokban s mutatott be a tudományos világnak. Részben e haladottabb felfogásból származottnak tekinthetők: a perui ezüst- és falárvák, Karthago romjai közt lelt égetett agyagmaszkok gazdag festéssel; a

mykénei kriptákból Schliemann ásott ki arany-lapokból álló maszkokat (l. az ábrát); a mexikói aztékek szintén [illegible] álarcokat tettek halottaik képére; az északamerikai ősstrok (mounds) halottai mellett is kagylóhéjakból készült [illegible] álarcokat használt, stb. A [illegible] vállalkozásaikban is Á.-t alkalmaztak; az alapgondolat ugyanaz, mint a vallásos lárvák használatában; miként a rontó [illegible] szellemmaszkok, a földi ellenséget a földi [illegible] megfélemlíteni és elriasztani. Szel[illegible] a célja Á. Afrikában a negerek [illegible] volt a kihalt yukatani és mexikói indiánusoknál; Borneo szigetén a koponyavadász [illegible] használják. Mikronéziában és Japánban [illegible] a hadi viselethez. Utóbbiak s né-hány kisebb nép a sisakra teszik ellenzőül s ebből következtette az amerikai J. Dall, hogy eleinte minden Á. harci volt és eredetileg *[illegible]* [illegible]. Elméletét Frobenius cáfolta meg, [illegible] Dallnak igazat, hogy a sisakellenző kialakulását lehet némi joggal innen származtatni. A [illegible] kitöltését az Á. azzal [illegible], hogy elrejtve viselője arcát, segélyével könnyebben férkőzhetik ellenfele közelébe. Többfelével van kapcsolatban az ősállapotú népek egy különös szokásformája, amely az Á.-nak is nagy jelentőséget adott. Az ú. n. *titkos szövetkezetek* ezek, amelyek szinte külön társadalmat alkotva a társadalomban, félelmes hatalomra tesznek szert, ahol csak fejüket felütik. Keletkezésük oka nincsen tisztázva, de valószinű, hogy egy-egy gyengébb, vagy békés hajlamú főnök alatt a tettre sóvár ifjúság harcvágyában titokban kivonja magát az élő főnök hatalma alól s egy elhunyt, egykori nagyhatalmú főnök szellemének rendelkezése alá szegődik több hasonló gondolkozású társával együtt. A szövetkezetek ezért titkosak, fellépésük mindig Á.-osan történik, rettegett hírük az élő fejedelmet is meg szokta félemlíteni. Rendkívül el vannak terjedve a primitiv népek között; Afrika egész Ny.-i partvidéke, közepe (Becsuána-föld), DK.-i részei (l. a *mellékelt képet*), a Csendes-óceán szigetvilága, az északamerikai indiánság épen maradt, arktikus törzsei (tlinkit, haida, vancouver, csinuk, konjaga nemzetségek), a középamerikai karibok szenvednek titokzatos zsarnok hatalmuk alatt. A titkos egyesületek Á.-a leginkább a vezérül választott, egykori főnökszellem maszkja után van mintázva, de egymás között különféle ranguak lévén, az állandó Á.-tipus is sokféle változatot mutat; eddig ezek a legművészibb kiképzésü Á.-ok, melyeket ősállapotú népektől ismerünk.

Az *eredet kérdésének* mai állapota ezek után érthetőbb lesz. Az újabb néplélektan tovább nyomozza visszafelé az Á.-viselés szokását az eddig fejtegetettnél. Nem tekintheti a vallásos vonatkozásut legkorábbinak, mert számos adat ép a legelmaradottabb törzseknél (bushmanok, veddák, munkopiek, aetok és bakairik) amellett szól, hogy ezek a maguk gyermeteg játéktáncaikhoz már Á.-ot, főkép állatot ábrázolót, használnak, ami nem volna elképzelhető, ha vallásos alapból indulna ki a viselet; ugyanis ennek ünnepélyes, merev formákhoz kötött jellege nem engedte volna egyik fontos eszközét játékszerré alacsonyítani s vele saját magát profanizálni (l. *Dramatikus táncok*). Nagyjából ma a megállapodás a következő: Ismeretes, hogy a primitiv ember kiváló vadászügyességeket fejleszt ki magában; ezekhez tartozik az állat sokféle megtévesztése, hogy közelébe férközhessék. Az ausztráliai benszülött falombokból egész bokrot tart maga előtt, mikor a kengurut vagy emut megközelíti; a bushman meggörbített hátára mesterséges tollhátat tesz, melyből elől struccnyak és fej nyúlik ki, úgy elegyedik a nagy madarak csapatja közé; az indiánus kikészített és agancsos fejü szarvasbőrt húz magára s négykézláb megy zsákmánya elé, vagy a bölényt úgy keríti meg, hogy fehér farkas bőrét húzva hátára és fejére, cammog földre lapulva feléje. Ez álöltözetekben az Á. minden kelléke benrejlik már s innen csak egy lépés kellett, hogy egész testü burok helyett az álöltözék csupán a fejre szorítkozzék. E lépésre rávezette őket egy szintén állandóan üzött szokásuk: az ünnepélyeken vagy vidám estéken otthon eljárt *dramatikus táncuk* (l. o.). Sikeres vadászatot, hadi győzelmet vagy úti kalandot a kezdetleges ember izgékony voltánál és nyelvbeli gyarlóságánál fogva nem tud egyszerüen elbeszélni, hanem testmozdulatokkal eljátsza. Az öröm, diadalmámor, mint a gyermeknél, táncolásban tör ki belőle s ugrándozás közben, vad zenecsörömpölés kisérete mellett adja elő elmondandóját. Ehhez már kezdettől fogva sem kellett a teljes, nehéz álöltözék, az illuziót kielégítette a fejmaszk is. Az ilyen szórakoztató, jókedvből eredt, táncos vigasságokról ment át az Á. használata a komolyabb vallási ceremóniákra, amely formában aztán megrögződött s állandó járulékká vált. V. ö.: *Bastian*, Über Masken und Maskereien (Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft, XIV. k.); *Andree*, Ethnographische Parallelen und Vergleiche (Leipz. 1889, 2. rész); *Dall*, On masks labrets and certain aboriginal customs (Annual Report of the Bureau of Ethnology, Washington 1884, III. k.); *Leo Frobenius*, Die Masken und Geheimbünde Afrikas (Halle 1898, Nova Acta LXXIV. 1.); *R. Emerson*, Masks' heads and faces (London 1892); *H. Schurtz*, Urgeschichte der Kultur (Leipz. u. Wien 1900).

A haladottabb és az egészen művelt nemzetek körében az Á. alkalmazása kisebb területre szorul: szini előadásokon és álcás farsangi alakoskodásokban használják. A görög szinház híres Á.-ai

a drámával együtt vallásos szertartásokból sarjadtak elő. Ó-görög hagyományok szerint ugyanis Dionysos halála és újjáéledése ünnepén eleinte Á. helyett a résztvevő víg tömeg borseprővel (a férfiak) és ólomfehérrel (a nők) kente be ábrázatát s innen eredt légyen a későbbi szinész-Á. Ám a későbbi maszktipusok között is annyi az állatvonásokra emlékeztető, hogy a hagyományt mondemondánál egyébnek nem tekinthetjük A Dionysos ünnepnek bakáldozatából keletkezett *tragédiához* (l. *Görög dráma*) később a *komédia* és a *szatirjáték* csatlakozott s mindannyinak külön Á.-tipusai támadtak. Állítólag Thespis alakította át emberarcra a köznép közt addig dívott rémmaszkokat. A görög szinész Á.-váza gipsszel bevont vékony fa; egész fejre való, nyakszirtig leérő, melyet a vállak tartottak. Rajta vonások, haj, szemöldök és száj rikítóan kifestve; erre vendéghajat és álszakállt ragasztottak. A klasszikus Á. szinpadi előnyei: nyitott száj mögé rejtett szócsőkészüléke erősítette a hangot; férfiak adhattak női szerepeket (nő nem léphetett szinpadra); egy szinész különféle szerepeket adhatott. Hátrányai:

5. ábra.

6. ábra.

7. ábra.

8. ábra.

9. ábra.

10. ábra.

5—8. ábra. Tragikus jellem-maszkok. 9–10. ábra. Komikus jellem-maszkok.

az érzelemváltozások mimikai kifejezését lehetetlenné tette, amin vagy két Á.-cal vagy más-más arcfelet mutatóval törekedtek segíteni. Idővel mind több tipus áll elő; Pollux felsorolása szerint 28-féle tragikus, 3 csoportban sokfajta komikus Á., a szatirjátékban 4-féle volt divatban (l. az *5–10. ábrákat*). Ezáltal mindinkább jellemzetesebbek lettek s alkalmasok egyes szenvedélyek és néposztályok ábrázolására s mintegy megelőzőjét képezték a *modern*, újkori szinpadi maszknak. Az ókori görög és latin Á.-nak s vele együtt néhány tipikus állandó szerepnek egyenes átszármazását az újkori drámába az *olasz népszinmű* (commedia dell' arte) közvetítette. Du Méril óta elfogadott tény, hogy az olasz népszinházak állandó figurái többnyire az ókori római népvígjátékok (commedia attellana) maszkjainak egyenes utódai. Ilyenek: az *Arlecchino*, melynek a száz folttal tarkázott ruhájú s arcát szénnel bemázoló *histrio* volt az őse. 1560-ig, mikor Flaminio Scala és Angelo Beolco (vulg. Ruzzante) átalakítják a népi vígjátékot, az Arlecchino gyors mozgású imposztor, aki szemtelen, mosdatlan szájú, gúnyos, bohókás alak; az újabb komédiában tudatlan, együgyű szolga lesz belőle, aki csal és hazudik az ura kedvéért, roppant sebesen és ostobaságokat beszél. Újabban Driesen azt bizonyítgatja, hogy két alak olvadt benne össze: a klasszikusból eredt olasz és egy eredeti régi francia figura, mely az ősi Herlekin boszorkánymester alakjából származott. Szintén ókori eredetű alak a *Pullicinello* tréfamester, rengeteg vastagra kipárnázva, görbe lelógó orral, elől-hátul púpja; mint ilyen a latin *Maccus* utóda. Néha kettő lép fel a nápolyi komédiákban, mikor is az egyik csaló, másik buta; állítólag Benevent városából valók, ahol a nép egyik fele ravasz, körmönfont eszű, másik lassú és korlátolt. Ugyanilyen páros figura az észak-olaszoknál az Arlecchino mellett *Scapino*, mindkettő bergamoi származású; utóbbi azonos Plautus és Terentius ókori rabszolgaalakjával. *Pantaleone* a velenceiek rendes szini alakja. Jómódú kereskedő; jelleme: derék, együgyű nyárspolgár, aki mindig szerelmes s vetélytársai folyton rászedik. Utóbb a szigorú, régi erkölcsű apaszerep lett belőle. Neve a velenceiek védő szentjével: S. Pantaleone-val azonos. A *Dottore*-ban a bolognai merev tudóskodás kigúnyolása nyilvánul. Folyton szentenciát, közhelyeket vagy latin idézetet mond; néha nagy tudású, komoly szerep, de többnyire üres, pedáns szószátyár, aki kevert makkaroni-latinsággal dobálkozik. *Capitano*, vagy másképp *Scaramuccia* a nápolyi spanyol uralom nevetséges pöffeszkedésének megörökítése. Régebben nagyszájú, dicsekvő, hazudozó és gyáva katonaalak, a latin *Miles gloriosus* mása, majd spanyol kapitány, akit korlátolt grandezzája miatt bolonddá tesznek, végül elvernek. *Tartaglia* a vásáros bódék lármás kikiáltóinak szinpadra hurcolása, még komikusabbá lesz azáltal, hogy bár hadar és ordít, emellett dadogva beszél. *Smeralda* Arlecchino női kiadása, néha *Pierrot* felesége. Ez utóbbi nem itáliai eredetű tipus, hanem Domenico párisi olasz szinésztársaságának egy szolgája: Giaratone találta ki. Minde figurás alakoknak megállapított jelmeze és Á.-a volt, kettesével, sőt négyesével léptek fel a vígjátékokban, hol a többi szereplő köznapi ruhában, Á. nélkül jelent meg.

A farsangi bohóskodások *Á.-os menetei* részben a római szaturnáliák divatát követték, részben a természet megújhodásának ősi, vidám népjeleneteit, állati és óriás Á.-os figuráit tartották életben. Minden európai nép ismerte s külön jellegű szokássá fejlesztette. Később rangosztályok szerint is több ágra oszlott. Fényes udvari ünnepélyeken a társadalom urai tánccal, történeti jelmezekkel *Á.-os bállá* formálták át, különösen a francia és angol udvar rendezett ilyeneket mitológikus látványosságokkal tarkítva (masques). Egyes virágzó társadalmi osztályok a maguk körében teremtettek neki sajátos formát s így keveredtek a többi farsangos nép közé. Iparos céhek, kereskedő-társulások vitték benne a főszerepet. Híres volt és sokáig fenmaradt a nürnbergi mészáros és késes céhek «Schönbartlaufen»-ja, ezer bohósággal tréfálva és riasztva meg az utcai nézőközönséget. Minden egyes játékukat könyvekben írták meg, egyet versekben költő-vargájuk: Hans Sachs. E kiváltságosak mulatságait a francia forradalmat követő demokrata világ ellentétképen az ú. n. *rongyos*

tálok divatba hozatalával csufolta ki, amelyek mint parasztos és durvított mulatságok ma is széltében ismeretesek és kedveltek. V. ö.: *Lorrain*, Histoire des masques (Paris 1900); *Altmann*, Die Masken der Schauspieler (Berlin 1896); *Du Méril*, Histoire de la comédie (Paris 1869, 2. köt.); *D'Ancona*, Origini del teatro italiano (Torino 1891, 2 köt.); *Driesen*, Der Ursprung des Harlekin (Berlin 1904); *Flögel*, Geschichte des Groteskkomischen. Neu bearb. v. Fr. Ebeling (Leipz. 1862).

A régi magyar *magánjogban* Á. (larva), a magánjogi bántalmaknak (delicta privata) egy esete. Álarcos személy az, ki másnak személyét, nevét és címét csalárdul felveszi, különösen, hogy családi annak örökségét v. családi jogosítványait bitorolja. Büntetése régente örökös szolgaság volt. Ma az Á. büntetendő és pedig a körülmények szerint a büntetendő cselekményekhez képest különbözőképen.

Á. a rendészetben. Minthogy Á.-osok a közrendet és közbiztonságot gyakran megzavarták, a jogállam az Á. viselését és az Á.-os menetet előleges bejelentéstől teszi függővé.

Á. a méhészetben, l. *Méhészálarc*.

Á. mint védőkészülék: kohóknál, olvasztóknál dolgozó munkások dróthálóból vagy aszbeszttüllel bevont Á.-ot viselnek, amely az izzó, megömlött fémek sugározta hő ellen véd. A vegyi gyárakban, mérges, poros és savgőzös levegőben dolgozó munkások Á.-ai szemüveggel és az orr helyén légszűrővel vannak ellátva. L. még *Védősisak*.

Alarcón, 1. *Don Pedro Antonio de*, spanyol költő, író és politikus, szül. Cadizban 1833., megh. 1891 júl. 19. Először jogot, majd teologiát tanult, de azt abbahagyva, Granadába ment, ahol 1854-ben forradalmi irányú új lapot indított meg. Végre Madridban telepedett le, hol demokrata ujság szerkesztését vállalta el és amellett más hírlapokba számtalan novellát, elbeszélést és költeményt írt, melyek hihetetlen sikert arattak. 1859-ben mint önkéntes részt vett a marokkói spanyol hadjáratban. Visszatérve, szülővárosa a cortesbe választotta s mint képviselő a szabadelvű, majd konzervativ iránynak volt hathatós támasza. A. regényei és kisebb elbeszélései, melyek közül sokat összegyüjtve is kiadott, a mai spanyol társadalomnak épp oly igaz, mint élénk képét nyujtják. E regények némelyikében, mint az El escándalo-ban (A botrány), felülmulhatatlan finomság kiséri az író művészi előadását. Költeményei Poesías serias y humoristicas cím alatt jelentek meg. Egyetlenegy drámai kisérletével azonban: El hijo pródigo (A tékozló fiú) kudarcot vallott s nem is írt több szindarabot. Magyarban megjelentek tőle: Veneno kapitány, A tékozló (1894); Különös történetek (f. Huszár Vilmos, 1895); A botrány (f. Haraszti Gyula, 1896); Venganza Manuel. Regény (f. Huszár Vilmos); A háromszögű kalap és más beszélyek (f. Haraszti Gyula, 1898. Olcsó könyvtár); A földmolnár; A Norma fináléja (f. Fái J. Béla és Széchy Károlyné 1909).

2. *A. y Mendoza, Juan Ruiz de*, spanyol drámaíró, szül. Mexikóban 1580-ban, megh. Madridban 1639 aug. 4. Spanyolországba költözvén, Sevillában kir. ügyész lett. 1611-től kezdve Madridban élt s 1626-ban a Mexikó ügyeivel foglalkozó kir. tanácsnak tagja. Minthogy A. legjobb darabjait csakhamar másoknak tulajdonították, az irodalomtörténészek az ő nevét sokáig nem is említették. Comedias cím alatt két kötetben 20 darabot adott ki (Madrid 1628 és Barcel. 1634). Mestere volt a jellem-vígjátéknak (comedia de costumbres), amelynek megalapítójául őt tartják. Ide tartozik Corneille Hazugjának mintája, a Verdad sospechosa c. vígjáték. Nevezetesebb művei még: A falak hallanak s A férjek vizsgálata.

Álarcos bál, l. *Álarc*.

Álarcos játékok (franciáknál és angoloknál *masques*, olaszoknál *ludi*), allegorikus v. mitikus zenés előadások, fényes kiállítással, melyek a fejedelmi udvarokban tartott ünnepségek alkalmával adattak elő. Virágzásuk a XVI. sz. Előfutói voltak az operának. Angolországban még a XVII. sz. első felében is divatoztak.

Álarcos menet, l. *Álarc*.

Álarcos vígjáték, l. *Commedia mimica*.

Alard (ejtsd: alár), *Delphin Jean*, francia hegedűművész, szül. Bayonneban 1815 márc. 8-án, megh. 1888 febr. 22. Sok kedvelt hangverseny- és szalonzeneművet írt; sok a jeles tanítványa (Sarasate).

Alárendelt. Az elöljárónak A.-ei mindazok, kik a szerves tagozás, a szolgálati utasítások, v. különös rendeletek értelmében parancsai teljesítésére utasítva vannak. A katonai egyénék mint elöljárók (l. o.) és A.-ek és mint följebbvalók (l. o.) és alattosok állanak egymással szemben. Elöljáró az, akit A.-jeivel szemben a feltétlen parancsadás joga megillet. Fölebbvaló minden katonai egyén mindazokkal szemben, akiknek nálánál alacsonyabb rendi fokozatuk van.

Alaria *Grev.* (növ.), a Laminariaceae-családba tartozó moszatgénusz, melynek mintegy 20 faja az északi Jeges-tengerben, a Csendes-oceán és az Atlanti-tenger északi részében él. Hatalmas növények, melyeknek levélhez hasonló telepe a 18 m.-t is eléri. Egyes fajait a sarkvidéki népek eszik.

Alarich, 1. a nyugati gótok királya, szül. Kr. u. 376 körül, megh. 410. Midőn Arcadius keletrómai császár a kikötött évpénzt kifizetni vonakodott, A. a balkáni félszigetet tűzzel-vassal pusztította. Erre a nyugatrómai birodalom minisztere, Stilicho, a keletrómai birodalom segélyére sietett és Arkádiában A.-ot ügyesen bekerítette. Mivel azonban a keletrómai udvar bizalmatlansága még most sem szünt meg, Stilicho A.-ot szökni engedte. A keletrómai udvar pedig A.-ot keleti Illyricumnak helytartójává nevezte ki (396), hogy őt esetleg Stilicho ellen felhasználhassa. A 401. év óta A. Itáliának lett ostorává. Stilicho 402. Pollentia és Verona táján ugyan legyőzte, de 405. Honorius császár miniszterét féltékenységből megölette. A. 408. Rómát fogta ostrom alá, de óriási váltságdíj lefizetése után még egyszer megkegyelmezett az örök városnak. 409. azonban Rómát megadásra birta. Arra kényszerítette a szenátust, hogy Attalust (l. o.) emelje Honorius helyébe a császári székbe. Nemsokára harmadszor termett az elpártolt Róma előtt, melyet 410 aug. 24. árulással elfoglalt. A gótok a fővárost több napig fosztogatták, a templomokat azonban

megkimélték. A. azután Szicilia felé vonult, de az afrikai átkelés előkészületei között Cosenzában váratlanul meghalt. A gótok (a monda szerint) szeretett királyukat a Busento medrébe temették és hogy sírját senki fel ne dúlja, a sír megásására rendelt római foglyokat egytől-egyig leölték. A. utóda sógora Ataulf lett. V.ö.: *Köpke*, Die Anfänge des Königtums bei den Goten (Berlin 1859); *Simonis*, Versuch einer Geschichte des A. (Göttingen 1858); *Riegel*, A. der Balte (Offenburg 1871); *Eicken*, Der Kampf der Westgoten u. Römer unter A. (Leipzig 1876); R. *Keller*, Stilicho (Berlin 1884). L. *Népvándorlás*.

2. II. *A.*, Eurich király fia, 485—507-ig a nyugati gótok királya Spanyolországban és Dél-Franciaországban. Klodvig frank király őt ariánus hite miatt megtámadta és Poitiers táján, Vouglé (vagy Voulon) mellett 507-ben teljesen legyőzte, mely csatában II. A. elesett. A jogtörténelem dicsérettel emlékszik róla. Breviarium Alaricianum c. alatt a nyugoti gótok törvényeit összegyüjtötte.

Alárkász, a hadmérnöki sapatok közlegénye; a rendfokozattal szintén nem biró főárkásznak közvetlen alattosa.

Alarm (franc. *à l'arme*) a. m. fegyverhez. A közös hadseregben kürtjel a futó lépésben való sorakozásra. A honvédségnél riadó a neve, l. *Riadó*.

Alarmsíp, vmely veszély közeledtét jelző készülék. A gépészetben leginkább gőzkazánokhoz használják, hogy a kazán vizének a megengedett határra sülyedését v. a gőz nyomásának a megengedett határra való emelkedését jelezze. A Black-féle A. egy hosszú cső, mely a kazán felső részéből a vizszín megengedett alsó határáig nyúlik a vízbe, felső része pedig a kazánon kivül csavaralakban hajlik. Amíg a cső vége vízben van, a gőz tele nyomja vízzel, ha azonban a víz színe a cső alá száll, az egész cső kiürül s a víz helyét gőz tölti meg, mely a cső felső végén levő fémdugót kiolvasztja s a vele összekötött sípba jutva jelzi a közelgő veszélyt.

Alarni, *Filiberto*, irói álnév, l. *Arnulfi*.

Alarodiak, régi nép, mely Herodotos szerint a Fekete-tenger mellékén lakott s a kolchisbeliekkel rokonságban állott. Müller Fr. őket Örményország őslakóinak (aborigines, autochton) tekinti, s az assziriai ékírásban előforduló «urartu»-akkal azonosítja, amely névvel összefügg az Ararat-hegy neve. Némelyek hibásan hunnoknak tartják.

Alas., Alaska (l. o.) rövidítése.

Alas, *Leopoldo* (irói néven Clarin), szül. 1852. spanyol író, félelmes kritikus, ki epés tollával, gúnyos élceivei nem egy író babérjait tépdeste meg. Tárcái érdekessége s nem annyira alapossága révén tette ismertté nevét az íróvilágban, mihez Suúnico hijo c. regénye és kisebb elbeszélései csak kevéssel járultak hozzá.

Alaser, város a török Aidin vilajetben K.-Ázsiában, 120 km.-nyire Szmirnától K.-re, vasút mellett, mintegy 22,000 lak. (köztük 300 görög), jelentékeny gabona-, pamut- és dohánytermeléssel. Ősrégi, de földrengések által megrongált falak veszik körül a részben kipusztult s szobrokkal s más ó-kori maradványokkal telt helységet. A várost, melynek régi neve Philadelphia, a kisázsiai városok közül legutoljára, csak 1390. foglalták el a törökök.

Alaska (nevét valószinüleg az *Alejaska* a. m. «nagy föld» szótól kapta), 1. az amerikai Egyesült-Államok territoriuma, amely É.-Amerikának ÉNy.-i végét és a közelében fekvő szigeteket foglalja magában az É.-i Jeges-tenger, Jukon-kerület, Brit-Kolumbia, a Csendes-oceán és Behring-tenger közt. DK. felé egy keskeny sávban az é. sz. 71° 30'-ig nyúlik. Területe a szigeteket is beleszámítva 1.530,000 km², az Egyesült-Államoknak közel $^1/_6$ része. A. négy, egymástól éghajlatra és termékekre nézve különböző vidékekre oszlik; ezek: 1. a D.-i partvidék a Dixon-sundtól a Cook-inletig; É.-on a Tanana- és Kuszkokoim-folyók vízválasztója határolja. A nagyobbára gránitból álló Coast-Range, a St. Elias-Alpok és az A.-i hegylánc takarják. A St. Elias-Alpokban és folytatásukban a Chugatch-Alpokban a legmagasabb csúcsok a Mount Crillon (15,900 angol láb), a Mount Fairweather (15,292) és a Mount St. Elias (18,024 láb). E hegyláncokon vannak Amerikának hatalmas glecserei, amelyekhez képest az Alpok jégárjai apró folyócskák. Köztük a legjelentékenyebbek a Pacific, a Malaspina és a Valdez, amely utóbbi a tenger felől 15 angol mérföld hosszúságban megszakitatlan jégfalként tünik fel. E vidék főfolyói a Copper a Chechitnával, továbbá a Matanuska, Knik és Suchitna, amely utóbbiak a Cook-inletbe torkolnak. E D.-i partvidék É.-i határául a vízválasztó A.-i hegylánc szolgál, amely a Kenai- és A. félszigetekbe is benyúlik; hatalmas hegycsúcsok emelkednek ki belőle, amelyek Ny. felé emelkednek. A Cook-inlettől É.-ra mintegy 100 angol mérföldnyire van a Mount Mac Kinley (20,464 angol láb), É.-Amerika legmagasabb hegycsúcsa; egyéb jelentékeny hegycsúcsok az Iliamna és Redrubt vulkánok. A partvidékkel szemben siklás szigetcsoport fekszik, az Alexander-csoport, melyben a legnagyobbak a Prince of Wales, az Admiralty, Baranov és Csicsagov. 2. Az A.-i félsziget és az Aleuták (l. o.), amelyekhez számíthatjuk az erdős Kadiak-szigetet is. 3. a Kuszkokoim-vidék, amely a kemény téli hideg dacára szénatermelésre alkalmas. K.-i részén érctermő hegyek emelkednek, míg É.-on alacsony vízválasztó különíti el a 4. Jukon- és sarkvidéktől. Ennek K.-i része magasabb. A Rocky Mountains végső ágai takarják; a Jukontól D.-re a Ketchumstock- és Tanana-Hills, É.-ra a Romanzov- és Franklin-hegyek emelkednek. A Ny.-i partokat a Norton- és Kotzebue-öblök teszik szakadozottá; az előbbit Ny.-on a St. Lawrence-sziget határolja. A két öböl között fekszik az a félsziget, amelynek hegyfoka, a Prince of Wales fok, közelíti meg legjobban Ázsiát. Az É.-i Jeges-tengerbe a Barrow-fok nyúlik be legmesszebbre. Az egész vidék legnagyobb folyója a Jukon, amely Kanadából jő át, jobbról a Porcupinet és Koyukukot, balról a Birch, Tanana és Innoko folyókat veszi föl és azután széles, nagy deltában torkollik a St. Michaels-szigettől D.-re. Csak jun. közepétől szept. közepéig járhatnak rajta kisebb hajók. A Jukontól É.-ra fekvő vidék nagyobbára fátlan és mocsaras, miként a szibiriai tundrák. A Szelavik és Noatak a Kotzebue-öbölbe, a Kowak és Colville közvetlenül a Jeges-tengerbe ömlenek.

Az éghajlat vidékek és tengerszín fölötti magasság szerint különféle. A D.-i partvidék, az A. fél-

szigetek az Aleuták, amelyeket a St. Elias és az A.-i hegylánc a hideg szelek ellen védelmeznek, a legmelegebb; klimája oceanikus; a hőmérő ritkán száll 0° alá; az eső rendkívül gyakori, alig múlik el nap eső nélkül; csak a Cook-inlet környéke nem nagyon ködös. A Kuszkokvim vidéke és a Jukon völgye jóval szárazabb, hosszú hideg telek rövid meleg nyárral váltakoznak. A territorium többi része egészen arktikus éghajlatú. Itt csak tundrák nyúlnak el végtelen kiterjedésben. A Jukon völgye és az Aleuták fátlanok; csak fű és moha takarja; a D.-i partvidéken a Cross Sound-tól D. felé azonban sűrű erdők láthatók, amelyek az örökös hó határáig (2000 angol láb) nyúlnak föl. Ezeknek az Abies sithensis és Cupressus nutkaensis a legértékesebbek. A. állatvilága hasonlóan prémes állatokban (hód, különféle rókák, fóka és barna medve, menyét, borz, farkas stb.) gazdag. Legértékesebb termékei A.-nak az ércek, főképen az arany, amelyet Douglas-szigetén, Sitka közelében Baranovon, a Lynn-csatorna É.-i végében, a Yakutat öböl környékén, Kadiak és Unga szigetek partjain, de főképen a Jukon és mellékfolyóinak völgyeiben, különösen a kanadai határ felé bányásznak.

A lakosság benszülött része az É.-i részeken eszkimó, tinné D.-re, főképen a Jukon völgyében és a D.-i partvidéken Ny. felé egészen a Cook-inletig athabaszka indus, az Aleuti-szigeteken aleuta, a Jakutat-öböl és Puget-sund közt pedig thlinkit indus. Mindezeknek száma (1900) 29,536, jó fele részben eszkimó. A fehér lakosság csak az aranybányák fölfedezése után szaporodott meg. 1880-ban 30,507-et (27,307 férfi) számláltak össze; 1907. számukat 31,000-re becsülték. A legnagyobb városok Nome a Ny.-i parton, amelynek 1900. 12,486 lakosa volt, akiknek száma 1908-ban 2500-ra csökkent, továbbá Skagway (1800 lak.), Junean (1300) a kormány székhelye, Fairbanks (3500) stb. A földmívelésre és állattenyésztésre A. zord klimája miatt nem alkalmas. Újabban Szibiriából rénszarvasokat importáltak és ezek száma 12,288-ra szaporodott. Az erdőket sem igen művelik; ellenben a halászat és bányászat igen jövedelmező; egyedül a lazac-halászat évenként körülbelül 8·5 millió dollárt jövedelmez. A fókavadászat a Pribilo-szigeteken egy amerikai társaság privilégiuma; azonkívül heringet, bálnát és tőkehalat is nagy mennyiségben fognak. Az aranytermelést 1908-ban 19·8 millió dollárra, az ezüstét 109,400, a rézét 585,926, az összes ásványi termékekét pedig 20.791,738 dollárra becsülték. A kereskedelem előmozdítására Skagwaytól Kanadába 112 ang. mf. hosszú vasutat építettek, a Tanana-melléki bányák 50 ang. mf. hosszú vasúti vonallal rendelkeznek; a Solomon folyó melléki vonalak hossza 60 mf.; ezeken kívül új vonalakat is terveznek. Az Egyesült-Államokkal való forgalom 1908—09. a behozatalban 17.186,455, a kivitelben pedig 13.055,355 dollár értéket képviselt. Ugyanezen időben az Egyesült-Államokból 416 hajó érkezett 459,795 és oda elment 490, 459,795 t. tartalommal. A fő kikötőhelyek a Puget-sund környékén vannak. A.-ban különféle hittérítő-társaságok működnek. A tanítás céljaira (1908) körülbelül 59 iskola szolgál, amelyekben 73 tanító 3068 gyermeket tanít. A. nincs territoriumként szervezve, mert nincs törvényhozó testülete és a washingtoni kongresszuson sincs képviselete. Az Egyesült-Államok elnöke által 4 évre kinevezett kormányzó áll az élén. Igazságszolgáltatás céljából 4 kerületre oszlik. Sem az ingatlanra, sem a személyekre adó kivetve nincs; egyedüli jövedelmi forrása az államnak az illeték, amelyet az üzletek után fizetni kell; ez az illeték 1906—07-ben 384,395 dollárt jövedelmezett. A. partjait 1730. először Gvoszdev kereste föl, Behring, Csirikov és Cook (1778) léptek nyomdokaiba. Oroszország tette azután reá a kezét; az orosz-amerikai szőrmetársaság monopolizálta a vadászatot és a kereskedelmet. 1867. az Egyesült-Államok 7.200,000 dollárért vásárolták meg. Az 1896. fölfedezett aranybányák hirtelen nagy jelentőségűvé tették. V. ö.: *Dall*, A. as it was and is 1865—95 (Washington 1896); *Scidmore*, Appleton's Guidebook to A. stb. (u. o. 1899); *Sola* E., The New El Dorado (London 1898); *Burroughs*, A. giving the results of the Harriman A. Expedition (London 1902); *Higginson*, A. the Great Country (New-York és London 1909); *Erdmann* E., A. (68 képpel és térképpel, Berlin 1909); *Keeler*, A trip to A. and the Klondike (Cincinnati 1906).

2. *A.*, az ugyanily nevű amerikai territorium egyik félszigete, amely a Behring-tengert a Csendes-oceántól választja el és az Aleuti-szigetekben találja a folytatását. É.-on az Iliamna- és Clark-tavak határolják. Az A.-i hegysor húzódik végig rajta.

Alaskait (ásv.), a szulfosók csoportjából: szulfobizmutit, $Bi_2S_4(Pl,Ag_2Cu_2)$. Különben nem egyéb, mint ezüst- és réztartalmú válfaja a galenobizmutitnek Coloradóból.

Alaskit, világos gránitkőzet Alaska- és Nevadából. Finoman szemcsés és gránitporfiros válfajait *A.-aplit-* és *A.-porfir*-nak nevezik.

Alassio, kikötőváros Genova tartományban, vasút m. Téli klimatikus tartózkodási hely, (1901) 4400 lak., tengeri fürdővel, halászattal. V. ö.: *Schneer*, A. und seine Umgebung (Wiesb. 1886).

Alastor, a gör. drámákban, különösen Aischylosnál, a boszuálló szellem, mely minden bűnt kérlelhetlenül megtorol.

à la suite (ejtsd: álászvit), a német hadseregben az ezrednél szolgálatot nem tevő, de annak egyenruháját viselő számfeletti tiszteket A. jelzéssel tartják nyilván az ezrednél.

Alászántás, l. *Szántás*.

Alata castra, Edinburgnak (l. o.) latin elnevezése.

Alatau, négy hegység neve az orosz középázsiai kormányzóságban, Szemirjecsenszkben. 3 az Isszik-kul körül helyezkedett el; a negyedik a Kinai-Kuldsza felől határul szolgál. A Kungei-A. az Isszik-kul É.-i partja mentén húzódik el; ezt a Tronszilii-A.-tól a Csu és a Csilik völgye választja el. Átlagos magasságuk 2000 m., az örökös hó 3400—3500 m.-nél kezdődik. A Terszkei-A. az Isszik-kul D.-i partját követi. A határt alkotó Dzsungári-A.-nak, mely az é. sz. 45° alatt fekszik, átlagos magassága 2000 m. E hegyláncokat 1840. Schrenk, 1857. Szemenov és 1859. Golubco kutatta át.

A latere a. m. mellette. *Legati a latere,* a legmagasabb rangú pápai nagykövetek, akiket a bibornokok közül választanak. Küldetésük csak különös fontos ügyekben történik. L. *Pápai követek.* — Nálunk A.-nek hívják a király személye körüli minisztert.

à la tête (franc., ejtsd: — tét) a. m. a csapat élén, elül.

Alátéti karika (techn.), csavarkötésekben a csavarok alá használják, midőn az összekötendő tárgyak felülete nyers v. lágy, v. midőn a csavarszár számára készített lyuk bővebb, mint a csavarszár. Finomabb tárgyakhoz esztergályozott állapotban használják, durvább tárgyakhoz azonban nyersen.

Alatir, 1. *kerületi székhely* az orosz Szimbirszk kormányzóságban, 165 km.-nyire Szimbirszk városától, az Alatir és Szura összetorkolásánál, (1885) 11,086 lak., székesegyházzal, jó kikötővel, élénk gabona- és fakereskedéssel.

Alatka, kisk. Heves vm. hevesi j.-ban, (1900) 365 lak.; u. p. Boczonád, u. t. Erdőtelek.

Alatri, város Róma olasz tartomány Frosinone kerületében a Cossa völgyében, (1901) 6400 lak., sok posztó- és szőnyeggyárral, érdekes kiklopszi falmaradványokkal.

Alattomosság, mint *házassági akadály* (impedimentum clandestinitatis): az a bontó akadály, amelynél fogva a tridenti zsinat «Tametsi» kezdetü dekrétuma alá eső területen érvénytelen azoknak a személyeknek házassága, akik nem kötik azt illetékes lelkészük és 2 vagy 3 tanu jelenlétében. A tridenti zsinat érintett dekrétumának pedig ott van hatálya, ahol ki lett hirdetve, s hatálya a kihirdetéstől számított 30 nap alatt áll be. A kihirdetés bizonyítását pótolja az igazolható gyakorlat. A Tametsi alól is vannak kivételek. A polgári házasságkötés behozatalával nálunk elvesztette jelentőségét. L. *Házasságkötés.*

Alattos (ném. *Niederer),* l. *Alárendelt.*

Alattság (ném. *Wassertaue,* ol. *cavi di ormeggio,* ang. *cables for mooring),* a tengerészetben azok a kötelek, melyek a hajónak kikötésénél, vontatásánál vagy kukázásánál használtatnak, s melyeknek erős sodrata egymás ellen van verve, hogy a nedvesedés következtében hosszuságukból és tartósságukból lehetőleg keveset veszítsenek. Jelenleg e célokra sokszor acéldrótokból font köteleket használnak. A dunai hajójáratoknál A.-nak nevezik a vékonyabb fajta lenköteleket.

Alattvalói eskü, v. állampolgári eskü, az alattvalóknak, az állampolgároknak hűségi esküje az uralkodóval szemben, v. az állam alkotmányára. A frank időkben gyakran történt az alattvalók feleskétése az uralkodó hűségére. A középkorban helyébe a hűbéreskü lép (l. o.), amelyet csak a legfőbb hűbérurak tesznek le közvetlenül a fejedelem kezébe. Az újabb alkotmányokban az A. nem szerepel, az intézmény elavult. Jelentősége megmaradt külföldi állampolgárnak honosításánál. *(1879. L. t.-c. 14. §.)*

Alattvalók azok a személyek, kik az állami hatalomnak alávetvék. Ilyenek egy régebbi elavuló államjogi szóhasználat szerint nemcsak az állam honpolgárai (subditi personales, perpetui), kik akkor is, ha külföldön tartózkodnak, bizonyos tekintetben alárendeltjei lehetnek államuk hatalmának (pl. konzulátusainak), hanem mindazok is, kik ideiglenesen vagy állandóan az állam területén tartózkodván, a területi fenségiség alá jutnak (subditi temporales). Ugyancsak A. a vagyonjogi viszonyokra és vagyonra vonatkozó közjogi kötelességek tekintetében azok is, kik nem honpolgárok és nem is tartózkodnak az állam területén, ott csupán ingó vagy ingatlan vagyonnal birnak; ezek az úgynevezett dologi A., forenzisek (subditi reales). A.-nak egyébként közönségesen az állam honpolgárait is szokták nevezni, ugyancsak A.-nak nevezik az abszolutisztikus állam politikailag jogtalan honosait szemben az alkotmányos állam tagjaival, akik politikai jogaik folytán nemcsak alatta állanak az állami uralomnak, hanem annak alkotó tényezői is, és akiket ezért az *állampolgár* név illet meg.

Alattyán, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági felső j.-ban a Zagyva közelében, (1900) 2133 magyar lak., postahivatallal és telefonállomással.

Alauda (lat.) a. m. pacsirta (l. o.).

Alaudidae, l. *Pacsirtafélék.*

Alaun, régi szarmata (szittya) népség, lehet, hogy azonos volt az alánokkal.

Alauni-magaslatok, Vitebszk, Pszkov, Minszk, Mohilev, Szmolenszk, Moszkva orosz kormányzóságokban. Miként a Valdai-magaslatok (l. o.) vízválasztóul szolgálnak.

Alava, a 3 spanyolországi baszk tartomány legnagyobbika, legdélibbje, de legnéptelenebbje. Viscaya, Guipuzcoa, Navarra, Logroño és Burgos közt 3045 km² területtel. Mindenütt hegyek takarják. Az éghajlat enyhe és egészséges. A lakosok száma (1897) 94,622 volt (31 egy km²-re), akik főleg mezőgazdasággal foglalkoznak. Fő és egyetlen városa Vittoria.

Alava, *Don Miguel Ricardo de,* spanyol tábornok, szül. Vittoriában 1771., megh. Barègesben 1843. 1808—11. a franciák részén harcolt, de azután az angolokhoz pártolt s Wellington hadsegéde, majd tábornoka lett. VII. Ferdinánd alatt szabadelvüsége miatt börtönbe került s csak Wellington közbenjárására szabadult ki. Részt vett az 1820-iki forradalomban. A restauráció után Angliába menekült. Mária Krisztina királyné visszahívta és 1834. az ország pairjévé tette.

à la vue (franc., ejtsd: álávü), szemmértékre, különösen terepvázlatoknál mondják, melyek pontosabb eszközök s méretek nélkül készültek. L. *Terepvázlat.*

Alayrac (ejtsd: alérák), *Nicolas d',* francia operaszerző, szül. Mouretben (Languedoc) 1753 ápr. 10., megh. Párisban 1809. 38 év alatt 57 operát írt, többnyire kisebb igényű, de korukban népszerű műveket.

Alázatosság (humilitas), a saját egyéniségének csekélybe vétele, elenyésztetése másokkal szemben. A kereszténység erénnyé emelte s az evangélium boldognak hirdeti «az alázatost s lelki szegényt», de az életben legtöbbször csak önző célokból *tettetik* az A.-ot.

Alazon. Szkítha szokások szerint élő thrák-törzs volt a Tyras (Dnjeszter) és Nyparis (Bug) között, a földmivelő szkithák szomszédságában, kik Herodotos szerint (IV. 17, 52.) nemcsak vetik a gabo-

nát, hanem még is csak úgyszintén a vörös és fekete gyűrűt, [illegible] és kölest is.

Alb, két jobboldali mellékfolyója a felső Rajnának Badenben. Az egyik Waldshut kerületben van, a Feldberg alján a Schwarzwaldban ered s Albbrucknál torkollik; a másik É.-i Schwarzwaldban, württembergi területen ered, Ettlingennél eléri a Rajna síkságot és Knielingen alul ömlik a Rajnába.

Alba (lat.), kötelezvénynek szánt tiszta papiros, melyen már megvan az aláírás, de szöveg nincs, hogy az A. birtokosa azt írhassa bele, ami neki tetszik. L. *Blanco lap.*

Alba (Messgewand, ing), földig érő vászonöltöny, melyet misemondáskor közvetlenül a reverenda fölé vesz a pap. Jelvényileg Krisztus varratlan köntösét utánozza és azt a gúnyruhát, melybe szenvedésekor öltöztették. Mivel régente a keresztelendőket is fehér ingbe öltöztették, innen van a vasárnapnak neve, melyen azelőtt az ünnepies keresztelések történtek: *Dominica in albis,* fehér vasárnap (husvét utáni első vasárnap). Az anglikánok megtartották. A német császárok koronázási jelvényeihez is tartozott régente egy selyem A.; még ma is őriznek egyet a bécsi kincstárban.

Alba (franc. *aubade,* ném. *Tagelied*), hajnali dal, szerelmi költeményfaj a provencei irodalomban (l. o.), melynek tárgya a szerelmesek búcsúzása virradatkor, midőn a várőr a nap felkeltét jelzi. Később hangszeres zeneszerzeményeket is neveztek A.-nak.

Alba (Fejéregyház), Holics régi latin neve. — Igy hívták Gyulafehérvárt is *(A. Carolina, A. Julia)* és Székesfejérvárt *(A. Regia, A. Regalis).*

Alba, az *Aube* folyó (l. o.) középkori neve.

Alba, 1. *kerület* az itáliai Cuneo tartományban. — 2. *A.*, a rómaiaknál Alba Pompeja, *főváros* az ugyanily nevű kerületben, püspöki székhely, 170 m. magasan a Tanaro mellett a Curasca torkolatához közel, vasút mellett, (1901) 12,800 lak. A város köralakban épült, van székesegyháza (1496), ferencrendi temploma Perugino freskófestményeivel, ókori műemlékekkel telt szép érseki palotája; kereskedelme borral, szarvasgombával, barommal és selyemmel (Robiola). — 3. *A. (Albe),* ősrégi helység Aquila olasz tartományban, a Velino lábánál, az egykori Fucini-tó közelében, 400 l. A rómaiaknál A. Fucentia. A régi város kiklopszfalai ma is láthatók. Közelében folyt le a *Tagliacozzo* melletti csata (l. o.).

Alba, *Fernando Alvarez de Toledo, A. hercege,* spanyol hadvezér és államférfiú, szül. 1507 okt. 29., megh 1582 dec. 11. Lisszabonban. Harcolt V.(I) Károly szolgálatában Pavia mellett (1525), Tuniszban és Algírban a törökök ellen, a Provenceban, Kataloniában és Navarrában pedig a franciák ellen (1542); az 1546—47-iki schmalkaldeni háborúban János Frigyes szász választófejedelmet magyar huszárok segélyével Mühlberg mellett elfogta. 1552-ben nem bírta ugyan Metz várát visszafoglalni, de II. Fülöp alatt, mint Olaszország alkirálya, szétverte az egyesült pápai és francia sereget (1556), megszállotta az Egyházi államot és engedékenységre bírta IV. Pál pápát, de ura parancsára kénytelen volt visszavonulni. Vitézség és fényes hadvezéri tehetség által annyira kitünt, hogy már 26 éves korában tábornok, 30 éves korában pedig a császári seregek fővezére lett; sajnos, hogy kegyetlenségével nagy hírét beszennyezte. 1567-ben II. Fülöp őt a felkelt németalföldiek leverésével bízta meg, mely feladat teljesítését kegyetlenül végezte. Az általa fölállított rendkívüli vértörvényszék egynehány hónap alatt, A. saját vallomása szerint, 18 ezer embert küldött vérpadra, köztük Egmont és Hoorn grófokat is. A. a védtelen országra rettenetes adóterheket rótt. A menekültek (geusok) kezdetben sikertelenül támadtak ellene, de később Orániai Vilmos győzedelmesen harcolt a spanyol seregek ellen. Midőn A. segédcsapatokat kért, kérelmét II. Fülöp megtagadta, mire A. maga beadta lemondását. Visszatérése után egy ideig kegyvesztett volt. 1580-ban Fülöp király A.-t Portugália meghódításával bízta meg, melyet el is foglalt, vérengzése által azonban itt is gyűlöletessé tette magát.

Irodalom. Ranke, Europäische Fürsten u. Völker von Süd-Europa I.; Forneron, Hist. de Philippe II. 4 köt.; Berwick y Alba, Documentos escogidos del archivo de la casa de Alba, Madrid 1891; Arrue, Campaños del Duque de A. (Toledo 1879, 2 köt.)

Álbáb, pseudochrysalis (állat), a túlátalakuló (hypermetabola) rovaroknál, a hólyaghuzók (Vesicantia) családjába tartozó bogaraknál, pl. a kőrisbogárnál és a nünüke-féléknél fordul elő. A nünüke *(Meloe)* fejlődése alkalmával a petéből jól fejlett lábakkal, tapogatóval és szemmel ellátott, mozgékony lárva bujik ki, mely méhek szőrére csimpeszkedve, a méhkasba viteti magát. Itt nyűszerű, lábatlan és szemnélküli lárvává alakul át és mézzel táplálkozik. Később bábszerű nyugalmi szakba lép, ilyen állapotban hívják a nyugvó lárvát *Á.*-nak, mely külsőleg nagyon hasonlít a valódi bábhoz. Az Á.-ból rövidebb-hosszabb idő mulva azonban nem ivarérett állat, hanem ismét lárva fejlődik s csak ebből keletkezik az igazi báb, melyből azután kifeslik az ivarérett nünüke. L. *Kőrisbogár.*

Alba Bulgarica (A. Graeca), Belgrádnak régibb elnevezése.

Alba Carolina (A. Julia), Gyulafehérvár latin elnevezése.

Albacete, 1. *tartomány* Spanyolországban, a hajdani Murcia királyság nagyobb, ÉNy-i fele, Murcia, Cuenca, Valencia, Alicante, Granada, Jaen és Ciudad Real között, 14,863·10 km² területtel, (1897) 233,005 lak. A Jucar és Segura öntözik. — 2. A. tartomány *fővárosa,* 75 km.-nyire Murciától vasút mellett, szabályosan épült, gabona-, bor- és sáfránytermeléssel, kés- és tőrkészítéssel, (1897) 21,637 lak., régi erődítmények romjaival és a bikaviadalok számára épült cirkusszal.

Alba de Tormes, az ugyanily nevű járás székhelye Salamanca spanyol tartományban, a Tormes jobb partján vasút mellett, (1897) 3203 lak., a rettegett Alba herceg régi várkastélyával és 26 ívből álló hídddal.

Alba Ecclesia, l. *Alba Maria.*

Alba Julia, l. *Gyulafehérvár.*

Albák, kisközség Torda-Aranyos vm. topánfalvi j.-ában, (1900) 1192 házzal és 5805 oláh lak., az Albakuluj mellett; legészakibb falu e havasi vidéken; a hírhedt Kloska szülőhelye. U. p. és u. t. Topánfalva.

Albalat, *Antoine,* franc. író, szül. Brignolesban 1856. Különböző lapokban álnevek alatt számos cikket, tanulmányt és költeményt írt. Megpróbálkozott a szini irodalommal is. Regényei: Le mariage de Lucile, Une fleur des tombes, Marie, Impossible pardon. Esztétikai tanulmányai négy kötetben jelentek meg.

Alba linea (lat.), l. *Cirkuszi játékok.*

Alba Longa, latin város, a monda szerint Ascanius, Aeneas fia alapította. A mai Monte Cavo (Mons Albanus) lejtőjének egyik keskeny, hosszú síkján, az Alba-tó fölött terült el. Innen indult ki a hagyomány szerint Róma alapítása, s a két város egy ideig szoros viszonyban is állott; de Róma harmadik királya, Tullus Hostilius lerombolttatta, mert A. diktátora, Mettius Fuffetius, áruló módon cserben hagyta a rómaiakat a Veji ellen vívott csatában. A lakosság Rómába költözött és a Caelius-dombon telepedett le.

Alba magia (lat.), l. *Bűbájosság* és *Bűvészet.*

Alba Maria (Alba Ecclesia, Fejéregyház), egy nagyon régi, úgy Béla király jegyzője, mint Mátyás kir. 1480-iki oklevele szerint mindjárt a magyarok megtérése kezdetén Szűz Mária tiszteletére emelt óbudai templom neve, melyet Szent István a pécsváradi apátság alapítólevelében 1015. már meglevőnek emlit. A templom több középkori oklevél szerint az Ó-Budától ÉNy.-ra húzódó szőllőtermő hegyek aljában, a régi esztergomi (mai bécsi) országút mellett, a «Krumhelt ferdeje» nevű hévvizű patakocska közelében emelkedett, mely Anonymus szerint kőmederben folyt Attila városába. Ugyanő mondja, hogy ezen patak fejénél temették el Árpádot. Katona Istvántól kezdve sokan foglalkoztak A. s ezzel kapcsolatban Árpád sírja meghatározásával; keresték Kisczellnél, a Viktória-téglagyárnál, a Radl-malomnál s a keleti oldalon a római vízvezeték fölötti római fürdőnél, sőt Békásmegyer és Kalász határában is. A kérdés irodalmát összeállította *Gerecze* Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma, Magyarország műemlékei, II. k. 1906. A kutatásokat részletesen ismertette *Szendrei* János: Árpád sírja, Árpád és az Árpádok. Szerk. Csánki Dezső, Budapest. A határjáró okleveleket körülményesen magyarázta, lehetőleg összevetve a mai helyviszonyokkal, dr. *Wekerle* László: Fejéregyháza. A. és Árpád sírja helyfekvésének meghatározása a határjáró oklevelek nyomán (Budapest 1885); és Nagy ezer év Árpád fejedelem sírja felett (Budapest 1907).

Alban, régi skót királyság, l. *Skótország.*

Alban, szent, a ker. vallás első vértanuja Angolországban Dioklecián idejében (285).

Al-bán, l. *Bán.*

Albanagium (lat. jus albinagii; franc. droit d'aubaine), amelynél fogva a középkori fejedelmek elhunyt idegeneknek területökön létező hagyatékát a külföldi örökösök kizárásával maguknak igényelték. Hazánkban az A. ismeretlen. Jelenleg más államokban sincs érvényben.

Albane, *P.,* álnév, l. *Caro Elme.*

Alba Nevis, családi nevén *Unger* Ila, írónő, szül. Ereszvény pusztán (Szabolcs vm.) 1886., de Szegeden nevelkedett, ahol atyja, Unger József ker. tiszti orvos volt. Több lapnak dolgozótársa. Önállóan megjelent művei: *A két csuda* (Költemények, Budapest 1905); *Bolti leányok* (Elbeszélések, u. o. 1908); *Nász előtt* (Költemények, u. o. 1910).

Albán-forint. A mainzi St. Alban lovagrend által kiadott aranypénz, amelynek 6 és $^1/_3$ márka volt az értéke.

Alban-hegység (*Colli Albani, Monti Laziali*), Rómától 18 km.-nyire DK. felé a síkságból kiemelkedő vulkáni körhegység. A kör 3 helyen van áttörve. K.-en és ÉNy.-on az esővizektől, DNy.-on 3 fiatalabb krátertől, melyeket most a gyönyörű Albanoi és Nemi tavak, meg a vizek levezetése következtében keletkezett aricciai síkság foglalnak el. A régi kráter közepén szintén van egy fiatalabb korban keletkezett erupciós kúp, a 956 m. magas Monte Cavo (az ókorban Mons albanus), amelyen egykoron Jupiter latiaris temploma állott. A nagyobbára szőllőkkel, olajfákkal és gesztenyefa-erdőkkel takart A. kedvelt nyaralóhelyül szolgál; természeti szépségeiért sokan látogatják.

Albani. 1. Tekintélyes római család, amelyből több biboros származott. *Giovanni Francesco* 1700. XI. Kelemen néven pápa lett. A család 1852. halt ki. *A. Alessandro* (1692—1779) biboros alapította Rómában a Villa A. műgyüjteményét, amely az ókori plasztika mintagyüjteménye s 1866. Alessandro Torlonia herceg vásárolta meg. E gyüjteményből sok darabot Franciaországba vitték, 1815. pedig Münchenbe adtak el.

2. *A., Emma* l. *Gye.*

3. *A., Francesco,* szül. Bolognában 1578., megh. u. o. 1660., először Calvaertnek, akkor igen tekintélyes flamand festőnek volt tanítványa, azután a Carracciak iskolájába lépett és az ő hatásuk alatt fejlesztette ki művészetét. Főleg vallásos tárgyú freskókat és oltárképeket festett bolognai tartózkodása alatt; 1600 körül Rómába ment, hol tág tér nyilt működésének (a Pal. Verospi egyik terme, a S. Maria della Pace szentélye stb.) 1616. Bolognába visszatérvén, sok oltárképen kívül óriási számmal festett — többnyire segédek közreműködésével — tetszetős, élénk szinezésű, utóbb már ugyancsak modoros, sokszor erotikus ízű mitologiai képeket, melyek igen nagy kedveltségnek örvendtek. A legismertebb közülök 4 kép a római Borghese-képtárban (Venus és Diana). A budapesti Szépművészeti Múzeumban faunt és nimfát ábrázoló képpel van képviselve.

4. *A., Johann* (eredetileg *Albanedes*), schwazi, tiroli származású keramikus, aki a XVIII. sz. utolsó negyedében született. Előbb Thurn-Taxis herceg szolgálatában Regensburgban, majd Münchenben és Bécsben porcellánból portraitszobrokkal szerzett elismerést, 1802. Schwazban keramikai gyárat alapított, de nem igen boldogult vele. Gyárát eladván, Münchenbe vonult. Halálának éve ismeretlen.

5. *A., Matthias,* az idősebb, híres hegedűkészítő, szül. 1621. Bozenban, megh. 1673. Hasonló nevű fia még jelesebb hangszerkészítő volt, néhány

[illegible] folyt [illegible] Hegedült az Amatik [illegible].

Albania, az ókorban a Fekete- és kaspi tenger között, a Kaukázustól délre, a Cyrus (Kur) folyóig terjedő ország. A lakosok egyszerű erkölcsű nomádok, jeles nyilasok és lovasok voltak. Pompejusnak Armenia ellen irányzott hadjárata alkalmával (65 Kr. e.) [illegible] fejedelmek és egy főkirály alatt [illegible] szövetségük idetelenesen a [illegible] ország [illegible] amikor török törzsek véget [illegible].

Albánia (albánul: *Szkipéria*, törökül: *Arnaut*) a Balkan-félsziget ny.-i, albánok lakta partvidékenek neve, a Bojana folyó, az Artai-öböl (é. szél. [illegible] a 39° [illegible], az Adriai- és Jon-tenger és ama hegyláncok között, melyek a makedoniai folyamvidéknek vízválasztóul szolgálnak. A. magában foglalja a régi Illiria déli részét, épp úgy a régi Epirust, azaz a mai Szkutari, Janina és részben Koszovo meg Monasztir vilajeteket; neve az ókor végén az *Albanopolis* város körül épült kis kerületet jelentette és csak a XI. sz.-ban terjedt ki az egész országra és lakosaira. Ma a török birodalom egy része, kivéve egy darab földet Arta folyótól DK.-re, melyet 1881. engedtek át Görögországnak. A tulajdonképeni A. nagysága vagy [illegible] km², a vilajet beosztás szerint mintegy 58.000 km². A lakosok főrészt albánok; csak ÉK.-en vannak szerbekkel és törökökkel keverve és délen Epirus [illegible] részben görögösítve. Földrajzi leírását l. *Törökország*.

[**Története.**] A. őstörténetét homály borítja. Makedoniai II. Fülöpnek éppen oly kevéssé sikerült e vad hegyi törzsek erejét megtörni, mint Nagy Sándornak (335). Száz évvel később skodrai (skutari) Agron kalózkirály ostora volt az Adriai-tenger partlakóinak és így a rómaiaknak is, kik véres harcok árán A. partjait 230 óta hatalmukba kerítették (Apollonia és Dyrrhachion mint kulturális központok); a zord hegyvidék azonban most is független maradt. A népvándorlás folytán É.-on délszláv törzsek (kül. szerbek), keleten pedig bolgár rajok nyomultak (VII—IX. sz.) be. A szláv áradat ugyan 1018 körül apadt, de (1081 óta) tengerentúlról normannok érkeztek, kik 1101-ig garázdálkodtak; felváltották őket a Komnenusok családjából származó epirota kényurak (deszpoták), kik 1101—1318-ig kormányoztak, mígnem a keletrómai császárok uralmukat meg tudták ujítani. 1250 körül az albánok nagy része a kat. hitre tért. A XIII. sz. második fele óta A. története vidékek szerint kezd kialakulni. A tengerpart fölött (pl. Durazzóban) 1257—1368-ig Nápoly királyai parancsolgatnak, így az Anjouk, kiknek azonban a velencei kalmárokban félelmetes versenytársaik támadtak. A benföldet egy-egy szerb fejedelem, mint Dusán cár hajtja uralma alá (1343), de utódának, Simonnak igáját már sietve lerázták. A benföldi előkelő családok között a Topia-, Musachi-, Kasztrióta-család dicsekedett nagyobb hatalommal. A XIV. sz. vége felé az albánok sűrű tömegekben rajzottak Attikába, Moreába és Thessáliába, ahol számos gyarmatot alapítottak. Csakhogy ezeknek nemsokára a *törökökkel* kellett felvenni a harcot, csakúgy mint a Balkan többi népeinek. Több ízben a keresztény országok, így Magyarország (Hunyadi János) támogatása mellett igyekeztek halálos ellenségüktől szabadulni, ámde a hadi szerencse, mint az 1389-iki rigómezei csatában, többnyire a törököknek kedvezett. A leghíresebb hőse, Kasztrióta György v. Skander bég (l. o.) és apósa, Topia Arianites 25 évig dacoltak fellegváraikban az ozmánokkal (1443—67), de haláluk után A. mégis török kézre került. 1479. elbukott a velencei Skutari, 1501. Durazzo, 1571. Dulcigno és Antivari. Sok albán külföldre, kül. Itáliába menekült, de a hátramaradottaknak mohammedánus hitre kellett térniök, melyért csakhamar oly fanatikusan lelkesedtek, hogy a szultánok soraikból pótolták a hanyatló janicsárok hézagait. A török hadvezérek java albánokból került ki, így Szinán pasa és a két Köprüli, kik hazánk történetében is megörökítették nevüket. Az 1770 óta gyakori görög felkelések elnyomására a törökök rendes albán csapatokat használtak. A nagyratörő Ali, janinai pasa (l. o.) 1780 után megkisérlette a vallási és politikai érdekek által megosztott albán törzseket egyesíteni és újra kalandvágyat lehelt beléjük, ami azután az 1821. kitörésre jutott görög szabadságharcban romlásukat okozta. A délen lakó, görög hitű törzsek (kül. a szulioták, armatolok) a görögökkel szövetkeztek a törökök ellen, míg az É. hegyvidék mohammedánus hitű törzsei a törököknek keltek védelmükre. Ennek rettenetes öldöklés lett a következménye, melynek különösen a keresztény albánok estek áldozatul. Csak Resid pasának sikerült 1829. A.-t nagyjában újra megfékezni, miután 400 albán főnököt álnokul megöletett. 1831., 1843., 1847. és 1854. újra fellángolt a felkelés tüze, de a törökök mindannyiszor le tudták verni a fölkelést. Midőn Montenegro a berlini kongresszus határozata alapján Dulcignót és Antivarit 1879. megszállotta, az albánok tehetetlen dühükben újra fegyvert fogtak, de Dervis pasa három évi harc után ezuttal is lefegyverezte őket. Mindamellett apró-cseprő okokból azóta is évenkint támadtak kisebb mozgalmak. 1878 óta az *«albán-kérdés»* komolyabb alakot kezdett ölteni. Több előkelő albán vallásküIönbség nélkül nemzeti és kulturális célok elérésére *albán nemzeti társulatot alapított*, melynek élén a Frasheri testvérek, Vassa pasa, Toptein és Ferid bej állottak. Ugyanakkor megindult Konstantinápolyban a «Drita» (világosság) c. folyóirat és új albán iskolák nyiltak, ami különösen a görögöknek nem volt ínyükre, kiknek Konstantinápolyban székelő patriárkájuk Abd ul Hamid szultánnal elhitette, hogy az albán mozgalom a törökök hatalmára veszedelmes. Az iskolákat ennek következtében bezárták, a lapot betiltották. De a társulat tagjai Bukarestben a «Dituria» albán könyvterjesztő társaságot alapították, Bécsben a Dija-társulatot. A.-ban magában titkos helyi egyesületek alakultak, így a Topuli tanár által alapított «Bizottság A. szabadságának kivívására». Ami az albánok *politikai programmját* illeti, ennek pontjait 1901 óta 3 kongresszuson összefoglalták (l. *Albániai kongresszus*). Lényegileg mennél nagyobb autonomiát óhajtanak, de a török fenhatóságot (egyelőre) nem akarják lerázni, ámbár oly hangok is hallatszottak, melyek

A. teljes függetlenségét követelik, és ebben hol a szláv népek, hol az olaszok segélyére számítanak, akik újabban A. gazdasági kiaknázásában Ausztria-Magyarország kereskedőit jóval megelőzték. Legujabban az albánok 1909. (ápr.) ragadtak fegyvert. Rosszalták Abd ul Hamid szultán letételét, kinek sok ezer dédelgetett albán gárdistája immár kenyérkereset nélkül maradt és nem értettek egyet az ifjú-török párt alkotmányos ujításaival, melyeket az autonom A. részére sérelmeseknek látták. Ez okokból az albánok az ellenforradalomhoz (1910 ápr.) csatlakoztak, sőt ennek elnyomása után is folytatták az ellentállást. Elűzték a török tisztviselőket, ki nem szolgáltatták fegyvereiket, Ipeket, Djakovát és Prstinát hatalmukba kerítették, a Vardar-szorosokat is megszállották és a vasúti összeköttetéseket elzárták. Közben pedig országszerte gyilkoltak meg raboltak. Az ifjú-török kormányra nézve életkérdés volt, hogy e felkelést minél hamarább elnyomja és ezért a legjelesebb tábornokot, Sefket Mahmud pasát és hadügyminisztert küldték A. megfékezésére, aki elődjénél, Dzsavid pasánál gyorsabban oldotta meg feladatát. 1910 ápr. végén kiragadta kezeikből a Kacanik melletti deflét és Runjevo mellett érzékeny csapást mért rájuk. Juniusban pedig bevette a stimljai szorost és Észak-A.-ba tört magának utat. Erre az albánok lerakták fegyvereiket. Jelenleg a kormány A. teljes lecsöndesítésén fáradozik. V. ö.: Sefket pasa saját elbeszélését a Pester Lloyd-ban 1910 jun. 21. és Hima cikkét: Die albanesische Bewegung a Neue Freie Presse 1909 szept. 2. számában.

Irodalom. Erődi Béla, Albánia és az albánok, 1876; Chiara, L'Epiro, gli Albanesi e la lega, Palermo 1870; Diefenbach, Völkerkunde Osteuropas, 2. köt. Darmstadt 1880; Degrand A., Souvenirs de la Haute-Albanie, Páris 1901; Cvijic J., Bibliogr. géogr. de la Péninsule Balcanique, eddig 4. köt., Belgrád 1898—1901; Lamouche L., La Péninsule Balcanique, Páris 1890; Galanti Art., L'Albania, Róma 1901; Macedonia és A. térképe, Peukertől, Bécs 1903; Horváth Ödön, A., Budapesti Szemle, 1902 jul. és aug. Külön is. Pauli, Die Albanesen (A. Helmolt-féle Weltgeschichte 5. kötetében. Leipzig 1905). Szamotolski, A. im Licht neuerer Forschung, Berlin 1910; Ippen, Die Burgen A. 1902; Liebert, Aus dem nordalban. Hochgebirg (Sarajevo 1909); Horváth Jenő, Albánia (Budapest 1902); Nopcsa Fer., Az albánok. Földr. Közl., 1910; Manek, Pekmezi u. Stotz, Albanesische Bibliographie (Wien 1909).

Albániai kongresszus. A D.-Itália földjén lakó albánok 1901 máj. Nápolyban kongresszust tartottak, melyen arra kérték fel az olasz kormányt, hogy az albánajkú és eredetű községek iskoláiban az olasz nyelven kívül az albán nyelvet is taníttassa és a latin ábécét hozza be. A Hafuz pasa által életbeléptetett intézkedések ellen, melyek az albán iskolákra és nemzetiségre nézve sérelmesek, a kongresszus tiltakozást nyujtott át II. Viktor Emánuel királynak, akit egyúttal arra kért, hogy az Olaszország és Albánia közötti kereskedelmi összeköttetéseket bensőbbé tegye, ami meg is történt. 1905 ápr. 24. Bukarestben is folyt le A., Ghika Albert herceg és albániai trónkövetelő elnöklete alatt. Pártja nagy albániai királyság létrehozásán fáradozik, mely Szkutaritól Szalonikiig terjedne. A harmadik kongresszusnak Dibra volt színhelye (1909 júl.). E gyűlés összefoglalta az albánok régibb óhajait, mint: a megvesztegethető török tisztviselők eltávolítása; albán iskolák szaporítása; a négy albán tartomány egyesítése egy török kormányzó alatt; a nemzetközi csendőrség eltávolítása; a háromféle hitű és egymást farkasszemmel néző albánok teljes egyenjogusítása és végül az albániai ortodox egyház teljes függetlensége. Egyébként azonban az albánok zöme nem Albánia teljes függetlenségét követeli, hanem csak minél nagyobb fokú autonomiát török fenhatóság alatt. L. *Albánia.*

Albán ing, l. *Fusztanella.*

Albán nyelv és irodalom. Az albán nyelv a keveréknyelveknek egyik legérdekesebb példája. Ma már kétségtelenül be van bizonyítva, hogy indogermán nyelvág éppúgy, mint pl. a görög v. az itáliai, de igen sok benne a latin, román és szláv, valamint a török és új-görög eredetű szó és szerkezet. Két fő nyelvjárása van, ú. m. a *gég* és a *toszk* s ezek között magában Albániában a Skumb folyó az elválasztó határ. A görög és olasz albánok nyelve a toszk nyelvjáráshoz áll közelebb. A toszkok görög betükkel írnak, a gégek latin betükkel; de egyes betükre vannak sajátos, albán jeleik is.

Irodalomról csak az olaszországi albánoknál lehet szó, kik az olasz kultura hatása alatt többször megkisérelték anyanyelvüket költői alkotás eszközévé tenni. Egyik legrégibb emléke e törekvésnek *Varibobba* munkája: Szűz Mária élete, Róma 1762; a XIX. sz.-ból említést érdemel *Gerolamo de Rada,* ki mint költő és népdalgyüjtő, valamint egy albán folyóirat alapítója és néhány éven át szerkesztője tette nevét halhatatlanná. A tkp.-i Albániában népdalokat, meséket gyüjtöttek (Hahn, Dozon, Pedersen). Legújabban *Krisztoforidisz* Konstantin vezetése alatt mozgalom indult meg albán irodalmi nyelv alkotására. *Krisztoforidisz* több albán tankönyvet írt és a toszk nyelvjárás nyelvtanát is megszerkesztette (Konstantinápoly 1882). Ugyancsak ő a biblia egyes részeit is lefordította albánra. Az albán nyelvvel és irodalommal legtüzetesebben Gustav *Meyer* foglalkozott. V. ö. tőle: Albanesische Studien (1883—96 Bécs); Albanesische Grammatik, (Leipz. 1888); Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache (Strassburg 1891); *Miklosich,* Albanische Forschungen (Bécs 1870—71); *Pisko,* Kurzgefasstes Handbuch der nordalbanesischen Sprache (Bécs 1898). *Manek, Pekmezi u. Stoltz,* Albanesische Bibliographie (Wien 1909).

Albano, 1. város és püspöki székhely Róma olasz tartományban, az ugyanily nevű tó mellett, szép, egészséges vidéken, környékén már az ókorban híres bortermeléssel; számos ókori emlékkel, (1901) 8461 lak. 3 km.-nyire tőle volt Alba longa (l. o.); — 2. tó, A. város mellett, kerülete 7 km., mélysége 142 m.; kialudt vulkán krátere. A 2330 m. hosszú csatorna (emissario), mely a víz részben való levezetésére szolgál és hegyen vezet keresztül, a római időkből való; vize kristálytiszta és halakban bővelkedő.

Albánok, saját nyelvükön scüptar-ok (törökül: arnautok, szerbül: árbánászi, görögül: árvánit-ok), néptörzs az európai Török-, Görög- és Olaszországban. Az európai Törökországban az A. főleg Albániában és Epiruszban laknak, ama földön, melyet délről az Artai-öböl és Görögország, Ny.-on az Adriai- és a Jón-tenger, É.-on Montenegró, K.-en a Pindusz és Sar-Dagh határol. E határokon belül van.

[illegible] A. [illegible] K. [illegible] Szerbiában szerbekkel, K. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]ahokkal (dél romanok, [illegible] keveréke Makedóniában. Az ottoman bi[illegible] [illegible] [illegible] pontosabb statisztikai adatok hi[illegible] [illegible] A. [illegible] meghatározni alig lehet. D.-i Albánia [illegible] határául a Skumb folyót veszik fel; [illegible] Mati [illegible] van Közép-Albánia, ahol az albán [illegible] [illegible] tisztábban van meg. Az itt lakó A.-at [illegible] a [illegible]ekhez sorolják; valóságban az itt [illegible] [illegible] középhelyet foglalnak el az É.-i [illegible] és D.-i [illegible] közt. Közép-Albánia egy része [illegible] Kroja, Tirana, Durazzo és Pekjin városokkal Szkutari vilajethez, a többi, azaz a Matya, Elbaszan, Felső- s Alsó-Dibra szandzsákok Bitolia [illegible] Monasztir vilajethez tartozik. Felső-Albánia a Koszovo vilajethez tartozó Lyuma és Jakova [illegible] és a Szkutari vilajet nagyobb része; az utóbbiban két részt különböztetnek meg: a síkságot Alessio és Szkutari városokkal és a hegyvidéket, hol a mirdit, dukadzsin, puka, hotti, klementi, kasztrati, skrieli stb. félig független törzsek laknak. Itt már észrevehető a szerb elemmel való vegyülés. Sokkal jelentékenyebb a szerb elemmel való vegyülés a Koszovo vilajet többi [illegible]ban, melyek a tulajdonképi Albánia határán kívül esnek, névszerint: Prizren, Prisztina, [illegible] [illegible] és Novi Bazár. A görögországi A. körülbelül 200,000-en vannak s főleg Attikában és Megari-szban laknak, azonkívül Szalamisz, Aegina, Androsz, Eubea szigeteken, Arkádia, Lakonia, Messzenia nomoszokban, Böotiában, Lokriszban, Korintban, Argoliszban, Hermioniszban és Hidra, Spezia és Parosz szigeteken. Na[illegible] két nyelvet beszélnek, vagy 4000 érti [illegible] az albánt. A XIV. és XV. sz.-ban vándoroltak be Görögországba; Peloponnesosban 1399. említik először az albánt. Az Itáliában lévő A. száma körülbelül 100,000. Ezek Calabria, Basilicata és Capitanata falvainak egy részében laknak; azonkívül Szicilia, Contessa, Palazzo-Adriano, Mezzojuzo és Piano dei Greci helységeiben (utóbbi Palermónál). A legtöbb a XV. és XVI. sz.-ban vándorolt be és pedig Görögországból; sőt még a XVIII. sz.-ban is keletkezett néhány kis telep. Azonkívül vannak A. a magyar királyságban (Szlavoniában) és pedig Herkovce és Nikince falvakban, Mitrovicánál a Száva mellett (v. ö.: *Win[illegible]h*, Von den Klementinern in Syrmien, az Ungarische Magazinban 1782, II.), továbbá Dalmáciában Borgo Erizzo elővárosban Záránál (v. ö.: *Erber*, La colonia albanese di Borgo Erizzo, Raguza 1883); ezek Észak-Albániából vándoroltak be a XVIII. sz.-ban. Az Isztriában levő A. (Parenzonál) már elszlávosodtak (v. ö.: L'Istria folyóirat, 1852). Végre vannak A. Trákiában Filippopolisztól délre Arnautkjöi faluban, Kis-Ázsiában [illegible] és Besszarábiában.

Az «albán» névvel először Ptolemaios földrajzában találkozunk, ahol illir népségek mellett az A. is említtetnek Albanopolis fővárosukkal (nem a mai Elbaszan). Az albán név valószinüleg egy r-es alak görögösítése, mely a szerb arbanasz és az újgörög arvanitisz (innen a török: arnaut) alakokban maradt meg. Albánia egy vidéke Arberi nevet visel és pedig az Akrokerauni hegy mögött levő [illegible]: arbok. E törzstől van az egész nép neve. Arboknak nevezik magukat a görögországi és itáliai A. is. A többiek sciptarok név alatt ismeretesek, mi valószinüleg «sasok fiai»-val fordítható. Az A. történetét l. *Albánia* (története).

É. Albániában a török közegeknek csekély a hatalmuk; a hegyi törzsek maguk kormányoznak s a vali-val (kerületi kormányzó) csak a hulukbasi által érintkeznek. A törzsek arisztokratikus községeket alkotnak, melyeknek élén egy bajraktár (zászlós) áll; ez vezeti a harcban a törzs által kiállított fegyvereseket. Fontosabb kérdés fölött a legöregebbek gyülése határoz. Hozzájuk tartoznak a gyobár-ok (kik a pénzbüntetéseket behajtják) és a dorrán-ok, kik a valinak a törzs békéjéért kezeskednek. A közös érdek tárgyai fölött, mint háború és béke, a törvények változtatása, a népgyülés (kuvent) határoz, melyre minden ház egy képviselőt küld. A viszályokat vérboszúval intézik el, mely Közép- és É.-Albániában még teljes erejében dühöng. Oly bűntényeket, mint gyilkolás, leányrablás, erőszaktétel, házasságtörés, csak ezzel intéznek el; áldozatai évente számosak és sok család és nemzetség kipusztul általa.

Irodalom. Hobhouse, Journey through Albania, Lond. 2. kiad. 1818; Broughton, Journey through Albania and Turkey, 2 köt. London 1855; Hahn, Albanes. Studien, Jena 1854; Walker Through Macedonio to the Albanian lakes, London 1864. Tozer, Researches in the highlands of Turkey, including visits to the Mirdite Albanians, 2 köt. 1869; Hahn, Reise durch die Gebiete der Drin und Warder, Bécs 1870; Offendi Vassa, Albanien und die A., Berlin 1879; Diefenbach, Völkerkunde Osteuropas, 2 köt. Darmst. 1880; Knight, Albania Narrative of a recent travel London 1880. Erődi Béla, Albánia és az albánok, 1876; Gopcevic, Oberalbanien, Leipz. 1881; Dr. Réthy L., Az albánok utolsó nyomai Szerémségben, Földr. közlemény. 1907; Dr. Báró Nopcsa, A kat. É.-Albánia, Bpest 1907.

Albanopolis, l. *Albánia* és *Albánok*.

Albany (ejtsd: albéni), 1. New-York amerikai állam és A. county székhelye, vasutak és hajózható csatornák gócpontja, a Hudson jobb partján, (1905) 98,374 lak., élénk iparral és kereskedéssel. Főbb iparágak: vasöntés, gép-, sör-, maláta-, cipő-, zongora-, kocsigyártás és malomipar. A produkált iparcikkek értéke felülmúlja a 25 millió dollárt. A. az Egyesült-Államok legnagyobb árpa- és épületfa-piaca. Kereskedelmi föllendülése 1807. kezdődött, midőn Fulton hajója, a Clermont, New-York-ból ide fölevezett. A városnak van állami könyvtára (400,000 kötet), csillagvizsgálója (Dudley observatory), múzeuma és az Albany University-je, orvosi főiskolája. A régi részeiben a holland időkre még élénken emlékeztető városnak nevezetesebb épületei: a kapitolium, Themis istennő szobrával ékesített kupolával, a márványból épült városháza, és a katolikus All Saints székesegyház. Ivóvizét a 16 ha.-nyi Rensselaer Lakeből kapja. A. az Unio 13 államának legrégibb helysége. A hollandok Fort Oranien néven alapították s eredete 1614. való. 1664. kapta mai nevét.

2. *A., kikötőváros* a brit Nyugat-Ausztrália gyarmat Plantagenet county-jában a King-George-sound Ny.-i hajlásánál, vasút mellett, (1907) 2994 lak.; hajóforgalma (1907) 858,072 t., amiből a külföldre 253,548 t. esik.

3. *A., járás* az angol fok-gyarmat South-Eastern kerületében Grahamstown fővárossal, 4747 km^2 területtel, (1901) 25,775 lak., köztük 10,253 fehér.

Az éghajlat enyhe és egészséges. Fő foglalkozás a barom-, főleg a juhtenyésztés. Kiviteli cikkek: bőr, faggyú, gyapjú és kalap-szalma.

4. *A.*, *folyó* Brit-É.-Amerikában; a Cat Lakeből mint Cat Lake-folyó ömlik ki; É.-nak folyik, a József és Miminiszka tavakká szélesedik és a Martin sellőkön alul gőzösökkel is járható, fölveszi még a Kenogamit és a James-öbölbe torkol. Torkolatát az A. erőd védi.

5. *A.*, Linn county székhelye Oregon amerikai államban, a Willamette jobb partján, vasút mellett, (1900) 3194 lak., termékeny vidékkel.

6. *A.*, Dougherty county székhelye Georgia amerikai államban, a Flint jobb partján, vasút mellett, (1900) 4606 lak., pamutexporttal.

Albany (ejtsd: albéni), *Lujza Mária Karolina (Alojzia)* grófnő, Gusztáv Adolf stolberg-gelderni herceg leánya, szül. 1753., megh. 1824 jan. 29. Férje, Károly Eduárd (II. Jakab unokája) angol trónkövetelő, oly durván bánt vele, hogy A. 1780. zárdába vonult; a trónkövetelő halála után (1788) pedig Firenzében bizalmas viszonyban élt *Alfieri* költővel, aki szomorú sorsát főleg önéletleírásában megörökítette. Alfierinek a Santa Croce templomban fényes emléket emelt, s midőn maga is meghalt, Alfieri mellé, Macchiavelli és Michelangelo közé temették. V. ö.: *Reumont*, Die Gräfin von A. (Berlin 1860, 2 köt.). Levelezését kiadták Antona-Traversa és Bianchini (Róma 1887).

Albany hercege, Viktória angol királynő negyedik fiának, Lipót hercegnek címe. Szül. 1853 ápr. 7., megh. Cannesban 1884 márc. 28. Folyton betegeskedett. Waldeck Ilona hercegnőt vette nőül (1882 ápr. 27.). A hercegi címet jelenleg fia, *Károly Eduárd* herceg viseli, szül. Claremontban 1884 jul. 19. 1900 jul. 31. óta Szász-Koburg-Gotha hercege, l. *Károly.*

Alba piscina, középkori néven a. m. *Fehértó*, állóvíz Zala vármegyében a mai Zalavár és Devecser-puszta tájékán.

Alba Pompeja, Alba (l. o.) ó-kori neve.

Albár, kisk. Pozsony vm., dunaszerdahelyi j.-ban, (1900) 514 magyar lak., vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. Már 1330. létezett, amikor János deák birta.

Albareda, *José Louis*, spanyol miniszter, szül. Cadix mellett 1825. Jogot végzett Szevillában s megalapította a Revista de España politikai lapot. Azután képviselővé választották s 1862-ben spanyol követ volt Hágában. XII. Alfonz trónralépte után Madrid prefektusa lett. Mint közoktatásügyi miniszter nagy érdemeket szerzett magának.

Alba Regalis *(Alba Regia)*, Székesfejérvár nevének latinosítása az Árpádok korában.

Albarello (olasz), majolikából v. faienceból készült hengeralakú gyógyszertári edény, a ráírt gyógyszer nevét nagy formájú ékítmények körítik; hellyel-közzel arab felírás van rajta. Előbb Spanyolországban, a XVI. sz. óta Olaszországban is készítették.

Albargin, ezüstzselatóze vegyület. Antiszeptikum, összehúzó.

Albarracin (ejtsd: albaraszin), járási és püspöki székhely Teruel spanyol tartományban a Guadalaviar mellett, (1897) 1910 lak., sóbányával.

Albategnius, l. *Albattani.*

Albati (lat. «fehér ruhájúak», olasz. bianchi), a régi egyházban a papok és az újonnan megkereszteltek elnevezése. A középkorban több szerzetesrend is e néven volt ismeretes.

Albatros, *Diomedea L.* (állat), a *viharmadarak* (Thalassornithes) rendjében a hojsza-félék (Procellariidae) családnak egyik neme. Erős nagy madár; nyaka rövid, feje nagy, csőre fejénél hosszabb, erős, oldalt összenyomott, élesszegélyű, végén erős kampóval fegyverzett; szárnyai rendkívül hosszuak, de keskenyek; uszólábai rövidek, erősek, háromujjúak; farka rövid. Eddig mintegy 12 faja ismeretes. Valamennyi nagy, gyors és kitartó repülő. A D.-i félteke világtengereit lakja a 70. sz. fokig, bizonyos időben azonban a Csendes-oceánban É.-abbra megy és az Ohocki- és Behring-tengert is eléri. Főleg lábasfejűekkel (Cephalopoda) táplálkozik, de a nagyobb állatok hulláját is megeszi, ezért nevezik a tenger keselyüjének. Legnagyobb és legjobban ismert faj a *közönséges A.* (D. exulans *L.*), mely 1·1 m. hosszú, szárnyszélessége pedig 3—4·25 m.; fekete-barna színű evezőtollainak kivételével egészen fehér; fiatal korában sötétbarnán foltozott és sarlóalakú rajzolatokkal díszített; szemei sötétbarnák, csőre halvány rózsaszín, csúcsán sárga; lábai vörhenyes sárgás fehérek. Kitartó repülő; a leghosszabb szárnyú madár. A hajókat több száz mérföldön követi. A Csendes- és az Atlanti-oceán magános szigetein fészkel; rendesen egy tojást költ. Húsa alig ehető. Egyéb ismeretesebb fajai: a *dolmányos A. (D. melanophrys* Boie), a *sárgaormú A. (D. culminatus* Gould.) és a *tarkacsőrü A. (D. chlororhynchus* Gm.).

Albatros, osztrák-magyar ágyúnaszád, most iskolahajó, mely 1895 okt. 1. Polából *Mauler* József fregatta-kapitány vezérletével a Csendes-oceán vizeire indult tudományos kutatás céljából. 1896 aug. 5. a Salamon-szigetekhez tartozó Guadalcanar-szigeten kötött ki a hajó. Foullon báró több társával a sziget belsejének kikutatására vállalkozott. De midőn 10-én a Tatube hegyet akarták megmászni, a hegy oldalán a benszülöttek megtámadták az expediciót s Foullon bárót s két társát súlyosan megsebesítették; ezek, mielőtt a hajóra visszatérhettek volna, meghaltak. Az A. Cooktownba, onnan Sydneybe vitorlázott; fölkereste a Thousand-Ships öbölt, az Isabel-sziget partját, hol a főszigetet s két előtte fekvő kisebb sziget közt egy új csatornát fedezett fel; innen Choiseul-szigetet, a Manning-csatornát és a Taura-öblöt kereste fel. A hajó 1898 ápr. érkezett vissza Polába.

Albatross-expedició. Az Egyesült-Államok megbízásából az *Albatross* hajó *Tanner* kapitány vezetése alatt 1883—86. az Atlanti-oceánban, 1887—90. pedig a Csendes-oceánon végzett kutatásokat.

Albattani (latinosan *Albategnius*), teljes nevén: *Mohammed ibn Dzsabir ibn Sinán Abu Abdallah al Battani*, a leghíresebb arab csillagász, szül. Battan mezopotámiai városban 850., megh. 929. Észleleteit részben Antiochiában, részben Araktában végezte, miért *Mohammedes Aractensis* néven is előfordul. A. a nappálya excentricitását pontosabban határozta meg, mint az előtte élők. Az év hosszát pontosabban határozta meg s azt 365 nap,

[illegible] 16 [illegible] 54 ma[illegible] hosszának találta. [illegible]fontosabb érdeme azonban a matematika terén [illegible], ő volt [illegible] az első, ki a szög mére[illegible] felvett a [illegible] húrt vagy *sinus*-t [illegible].

Albay, az ugyanily nevű tartomány fővárosa [illegible] 31,000 lak., 3 km.-nyire van az [illegible].

Albedo (lat. a. m. fehérség). Valamely testtől [illegible] fénymennyiségnek viszonya a ráeső fénymennyiséghez. *Zöllner* szerint a fehér papir A. [illegible], vagyis a fehér papir 70 százalékat veti vissza a rea esett fehér fénynek; újon esett hó A.-ja = 0·783, fehér homokkőé = 0·237, nedves [illegible] = 0·079. A bolygók A.-jára v. fény[illegible] képességére vonatkozólag *Müller* a [illegible] intézetben újabb méréseket végzett. Ha az A.-t a Mars A.-jára mint egységre vonatkoztatjuk, úgy *Müller* eredményeit a [illegible] adja:

	Müller
Merkur	0·64
Venus	3·44
Mars	1·00
Jupiter	2·79
Saturnus	3·28
Uranus	2·78
Neptun	2·36

V. ö.: G. *Müller*, Photometrie der Gestirne (Leipzig 1897).

Albemarle (ejtsd: elbimarl), 1. a Galopagos szigetek legnagyobbika, 825 km² területtel. — 2. *A.* angol neve *Aumale* (l. o.) francia városnak és [illegible] Normandiában.

Albemarle, 1. angol grófi cím, melyet a geldemi *Arnold Joost van Keppel* kapott 1696-ban III. Vilmos királytól. A hollandi hadak vezére volt a spanyol örökösödési háborúban s meghalt 1718. — Fia *William Anne Keppel* (1702—1754) angol tábornok és diplomata volt. — *George Thomas Keppel*, A. hatodik grófja, szül. 1799 jun. 13., megh. 1891 febr. 21.; egyike azon magasabb rangú tiszteknek, akik a waterlooi csatában részt vettek. Nevezetes utazásairól és emlékiratairól. Művei közül megemlítendők: A journey across the Balkan (London 1830); Narrative of a journey from India to England (2 köt. 1834); Memoirs of the marquis of Rockingham and his contemporaries (2 köt. 1852); Fifty years of my life (1876). A hetedik gróf *William Couts Keppel*, szül. 1832., megh. 1894., aki *Lord Ashford* címmel lett a felsőház tagja 1876. 1855—59. Canadában az indiánok ügyének vezetője, 1859. kir. [illegible], Beaconsfield alatt 1878—80. és Salisbury alatt 1885—86. államtitkár volt a hadügyminisztériumban. — 2. *A.*, mint hercegi cím, l. *Monk.*

Albemarle-sound, 1—22 km. széles, 90 km. hosszú haff É.-i Carolina partján, az Egyesült-Államokban. Hosszú homokos földnyelv választja el az Atlanti-oceántól, melyből csak a szomszédos *Pamlico-soundnak Ocracoke-Inlet* nevű bejáratán át juthatnak be a hajók az öbölbe. A két soundnak csaknem édes a vize, de árapályuk van; halban bővelkednek. Az előttük hosszan elnyúló homokföldnyelvnek legmesszebb kiszögellő pontja a *Hatteras-fok*, mely az ott évenként előforduló számos hajótörésről híresedett el; 58 m. magas világítótorony épült rajta.

Alben *Eberhard*, egy nemes horvát család sarja, mely közeli rokonságban állt a Cilley-családdal és általa Zsigmond királlyal. 1398-ban zágrábi püspök lett; Zsigmond király adományozta neki Medvevárát és 1402-ben felruházta őt a horvát báni méltósággal, melyet 1404-ig viselt. Megh. 1419-ben. Unokaöccse, *János* szintén zágrábi püspök (1420—1433), a római szt. birodalom kancellárja és 1416. horvát bán, és másik unokaöccse *Péter* «de Medvo» 1412. horvát bán volt. Ez utóbbival kihalt a Medvevári A.-család.

Albendorf, búcsújáróhely Breslau porosz közigazg. kerület Neurodi járásában a Cedron mellett, (1905) 1500 kat. lakossal. 1730-ban épült szép templommal, amelyben «csodatevő» Máriakép van. V. ö.: *Zimmer*, A. (Breslau 1898).

Albenga, az ugyanily nevű járás székhelye Genova olasz tartományban, a Centa torkolata közelében, vasút mellett, (1901) 4220 lak. Középkori falai és tornyai vannak; püspöki székhely, a székesegyház a XIII. században épült. Az ó-korból maradt épületei a római híd és egy baptisteriummá átalakított templom. A városka ókori neve Albium Ingaunum, Proculus császár szülőhelye.

Alber *Nep. János*, kegyesrendi tanár, szül. Magyaróváron 1753 jul. 7., megh. 1830 jun. 11. 1805. a budapesti egyetemen a keleti nyelvek és bibliai tudományok tanárává nevezték ki. 1809. rendje a tartományi főnök mellé kormányzósegédnek választotta. Nagytudományú és rendkívül szorgalmas tanár volt. Műveit latinul írta; köztük nevezetesebb: *Interpretatio sacrae Scripturae*, 17 kötet (Pest 1801—1805); *Institutiones linguae Hebreicae* (Pest 1806, 2. kiadás Buda 1826).

Alberche (ejtsd: albercse), 175 km. hosszú folyó Spanyolországban. A Piedrahita-hegyekben ered és Talavera de la Reina fölött a Tajoba torkol.

Alberdingk-Thijm (ejtsd: —teim), 1. *Josephus Albertus*, németalföldi író és költő, szül. Amsterdamban 1820., megh. ugyanott 1889. márc. 17. Bár foglalkozására nézve kereskedő volt, egészen az irodalomnak s művészetnek élt. 1844-ben jelentek meg első versei, melyekben a romantikus irány hívekként mutatta be magát. Mint éles kritikus egy általa 1855-ben alapított irodalmi és művészeti folyóiratban nagy tekintélyt szerzett. Francia nyelven egy németalföldi irodalomtörténetet adott ki. A prózai elbeszélésben mesteri magaslatra emelkedett. Elbeszélései 3 kötetben jelentek meg Amsterdamban (1879—83) e cím alatt: Verspreide verhalen in proza (Szétszórt prózai elbeszélések).

2. *A.*, *Paul*, az előbbinek öccse, a belgiumi flamand-katolikus történetírásnak egyik fő képviselője, a löweni kat. egyetemnek tanára, szül. Amsterdamban 1827. okt. 21.; megh. 1904 febr. 3. Művei közül megemlítendők: M. Aurelius Cassiodorus, senator (Amsterd. 1857); H. Willebrordus, apostel der Nederlanden, en zijn leuw (Löwen 1861); Karel de Groote (1867) stb. Jeles munkát írt Belgiumnak középkori jótékonysági intézeteiről, melyet a belgiumi akadémia 1882. megkoszorúzott. 1887 óta kiadója volt a Dietsche Warande (Gent) folyóiratnak.

3. *A.*, *Catharina*, A. Josephus Albertus leánya, hollandi írónő, szül. 1848 nov. 29., megh. 1908 jan.

15. Amsterdamban. Számos regény és ifjusági irat szerzője; a jótékonyság terén is buzgón működött.

4. *A., Karel Joan Lodewijk* (álneve Lodewijk van Deyssel), A. Josephus Albertus fia, szül. 1864. Kiváló kritikus, kiadója a *Tweemaandelijkoch Tijdschrift* folyóiratnak Bussumban, Haag mellett. Irt több regényt, esztétikai értekezést, életrajzot. Összegyüjtött munkái (Verzamelde Opstellen) 10 kötetben jelentek meg Amsterdamban.

Albergati-Capacelli (ejtsd: kapacselli), *Francesco*, olasz vigjátékiró, szül. Bolognában 1728 ápril 29., megh. Zolában 1804 március 16. Zolában fekvő birtokán s bolognai házában szinpadot állított föl s ott barátjaival a saját darabjait adta elő. Szinműveit csakhamar megkedvelték. Családi életében boldogtalan volt. Feleségét, kire féltékeny volt, egy rohamában megölte. Menekült és csak több évi bujdosás után tért vissza birtokára. Vigjátékai közül az Il saggio amico, meg az Il ciarlatore maldicente cimüeket még ma is adják az olasz szinpadokon. Művei együttes kiadásban Velencében jelentek meg 1783—85. 12 kötetben.

Alberginák, l. *Auberginák.*

Albergo (olasz) a. m. vendéglő, szállás.

Alberi, *Eugenio*, jelentékeny olasz történetiró, szül. Padovában 1817 okt. 1., megh. a vichyi-i fürdőben 1878 juniusban. Munkái: Guerre d' Italia principe Eugenio di Savoia (1839. II. kiad. 1840); Vita di Caterina de Medici (1838); Relazioni degli ambasciatori veneti al senato (1839); lefordította továbbá *Leo* Henriknek Geschichten der italien. Staaten cimü művét. Galilei műveit is kiadta (1843). Utolsó műve: Il problema dell' umano destino (1872, 3. kiad. 1879).

Alberich, a német hősmondában a törpék vagy elfek őszszakállú királya. Eredetileg Nibelung és Schilbung királyok híve, kiknek kincsét őrzi. Birtokában van a láthatatlanná tevő bűvös sapka, mely őt rendkívül erőssé is teszi. Siegfried később legyőzi és elveszi tőle a sapkát és a kincset, mire A. az ő híve lesz. Más hagyomány szerint Berni Detre győzi le. Jeles fegyverkovács volt. V. ö.: *Elfek* és *Oberon.*

Alberich, 1. *I. A.* római kényúr, longobardiai származású, aki Spoleto őrgrófjává tolta fel magát s elvette a híres római Theodorának Marozia leányát. 916-ban a szaracénok ellen harcolt, végül Rómából kiűzték.

2. *II. A.*, az előbbinek és Maroziának fia, mostoha atyját, Hugo királyt 932. elűzte Rómából, anyját börtönbe vettetó, azután a nép segitségével 22 évig uralkodott Rómán és a pápákon. Megh. 954. Fia, Octavianus, XII. János néven pápa lett.

Alberich vagy *Albricus*, benedekrendi német pap, ki a montecassinói kolostorból jött Magyarországba, 1096. tavaszán az országgyűlés vagy zsinat tanácskozásait «megvetett szegénysége» miatt, mint «vékony állapotú ember» csak az ajtón kívül, mint az első ismert magyar országgyűlési tudósító hallgatta. Kevés gyakorlata volt a magyar nyelvben, *Szerafin* esztergomi érseknek (l. o.) mégis tudósítást küldött a cursolli vagy tursolli (alkalmasint tarczali) gyűlésről. Megkérte az érseket, hogy hiányait pótolja, a hibákat javítsa ki, mielőtt másokkal közölné. Tudósítása mint Kálmán király dekrétomának első könyve került a Corpus Jurisba (először kiadta Batthyány, Leges Ecclesiasticae, I. 150. s. köv., utoljára 1899-ben Márkus a Corpus Juris millenniumi emlékkiadásában, I. 93—121). Első és egyetlen eset, hogy magántudósítás törvényerőre emelkedett s ez annál fontosabb, mert a gyűlés feladata Szent István törvényeinek átvizsgálása volt. Mint irodalmi értékű bevezetésében mondja, a gyűlés gáncsolóinak megfelelhetne minden fejezetről, ha ez levelének természetével megegyeznék s a főpapot nem untatná. Kár, hogy nem tette, mert így valóságos politikai röpiratot adott volna, mire, bevezetéséből itélve, képes is volt. Büdinger szerint (Ein Buch, 150. l. 3. jegyz.) irott magyar törvények állottak előtte; valószinűbb Pauler föltevése (A magyar nemzet tört. I. 585. l., 352. jegyz.), hogy ő maga tett jegyzeteket, amelyeket azután a szintén jelen volt Szerafin érsek nézett át.

Albérlet *(sublocatio, subconductio)*, az a jogviszony, mely akkor keletkezik, ha a bérlő a bérlet tárgyát másnak adja bérbe. Nem foglalhat helyet az A., ha a bérlemény használata vagy haszonvétele szerződésileg a bérlő (haszonbérlő) személyéhez van kötve. Az albérbeadás nem változtatja meg a bérbeadó és a bérlő közt fennálló szerződési jogviszonyt. A bérbeadó úgy a szerződés teljesítése, mint a bérlet tárgyán okozott kár megtérítése iránt igényével továbbra is a bérlő ellen fordulhat. Részes haszonbérlőnél az A. rendszerint ki van zárva.

Albérlő, l. *Bérlő* és *Albérlet.*

Alberoni, *Giulio*, bibornok és spanyol államminiszter, szül. Fiorenzuolában 1664 május 21-én, megh. Piacenzában 1752 junius 26-án. A pármai herceg ajánlatára a madridi udvarba került, ahol mint V. Fülöp titkára megismerkedett a befolyásos Orsini hercegnővel. Ebben az állásában eszközölte ki V. Fülöp második házasságát Farnese Erzsébettel, Parma örökösnőjével, kinek kegyéből A. (Orsini hercegnő bukása után) a legnagyobb állami méltóságra jutott. 1717 óta ő vezette az államügyeket; a pápa bibornokká nevezte ki. Dicsvágyó természete azonban és a királyné óhaja kalandos külügyi politikára késztette. A királyné gyermekei számára Milano, Nápoly, Szicilia és Szárdinia koronáját törekedett megszerezni és e két utóbbi országot 1717 ill. 1718. béke idején meg is szállotta. E túlkapások ellenében azonban Anglia, Franciaország, Ausztria és Hollandia *négyes szövetségre* léptek és ezzel V. Fülöpöt arra kényszerítette, hogy A.-t eltávolítsa és számüzze (1719). XII. Kelemen pápa 1734. ravennai legátusnak nevezte ki. V. ö.: *Bersati*, Storia del cardinale Giulio A., (Piacenza 1869); Lettres intimes de J. A. (kiadja Bourgeois E., Páris 1893); Professione, Giul. A. (Padova 1890); u. a., Il ministerio in Spagna e il processo del cardinale A. (Torino 1897); Alberoni és II. Rákóczi Ferenc összeköttetéseiről l. *Angyal* Dávid értekezését, Századok, 1905; *Bourgeois* E., Le sécret des Farnèse, Philippe V. et la politique d'Alberoni (Páris 1910).

Albersdorf község, Schleswig porosz közigazg. kerület Süderdithmarschen j.-ban, vasút mellett, (1905) 4773 lak., üveghutával. 1906-ban itt alapították dán mintára az első német Volkshochschulet.

Albersia *Kunth* (növ.), l. *Paréj.*

Albersloh község Münster porosz közigazg. kerületben, a Werse és vasút mellett, (1905) 2057 lak.

Albert, 1. jelentékeny folyó Ausztráliában, észak Queenslandban; felső folyásában Gregory-nak hívják, a Carpentaria öbölbe ömlik. 1841. fe[illegible] Stokes. — 2. A., kerülete a Fokföldön, az Oranje folyónál, 1848. alapították. Területe [illegible] km², (1904) 18 715 lak., jelentékeny juhtenyésztéssel; éghajlata egészséges, de télen nagyon hideg, fővárosa Burghersdorp, vasút mellett. — 3. A., város Somme francia departementban, Peronne arrondissementban az Ancre és vasút mellett, pamutfonó- és szövő-, cukor- és gépgyárak, (1906) 7717 lak.

Albert (máskép *Adalbert* v. *Albrecht*), számos uralkodó és fejedelmi személyiség neve.

(**Magyarország.**) 1. *A.*, az első magyar király a Habsburg-házból, szül. 1397 aug. 10., megh. 1439 okt. 27. Mint magyar király e néven egyetlen, mint német király II. Albrecht, mint Ausztria hercege V. Albrecht. Atyjának, IV. Albrecht hercegnek halála után reá maradt Ausztria, melyet gyámjai kormányoztak helyette. 1421 szept. 28. Pozsonyban tartotta eskövőjét Erzsébettel, Zsigmond magyar király leányával, kivel 1422 ápr. 19. Bécsben kelt egybe. E frigy által Zsigmond, a kihalófélben lévő Luxemburg-ház tagja és a Habsburg-ház között szoros érdekközösség létesült. Egy év mulva átadta neki Zsigmond Morvaországot. Nagy ellensége volt a husszitáknak és a zsidóknak, kiket Ausztriában és a morva őrgrófságban mindenkor tőle telhetőleg üldözött. Nálunk azonban kimutathatólag csak annyit tett a zsidók ellen, hogy kamatköveteléseiket nem engedte behajtatni (pl. Nagyszombatban és környékén, egy soproni polgárral szemben). Egyébként már koronáztatásakor az orsz. zsidóság képviseletében ott megjelent Jakab budai és Jakab pozsonyi zsidók kérésére összes régi kiváltságaikat nemcsak maguk, hanem utódaik részére is megerősítette. A. egészen a husszíták elleni harcra fordította nejének, Erzsébetnek 100,000 arany forintnyi hozományát, s később, 1431. különösen szerencsésen harcolt ellenük Waidhofen mellett. Zsigmond halála után, ki őt jelölte ki utódjául a magyar trónon, az ország rendei Pozsonyban, 1437 dec. 18. Erzsébetet, mint az elhunyt király gyermekét, örökösödési címen (tamquam haeres huis regni), férjét A.-et pedig választás útján nagy hirtelen (9 nappal Zsigmond holta után) emelték a magyar trónra. A.-nek azonban meg kellett igérnie, hogy a német császárságot, mely miatt Zsigmond oly keveset tartózkodhatott az országban, az ország rendei beleegyezése nélkül nem vállalja el, halála után pedig Erzsébet, v. ha fiúgyermekük leend, az birja örökségül Magyarországot. 1438 márc. 18. Frankfurtban római (német) királlyá választatván, ezt, a magyar rendekkel megegyezve, csak azon föltétellel fogadta el, hogy azért állandóan Budán fog lakni, mire aztán máj. 31. Aachenben római (német) császárrá koronáztatott (V. ö. *Altmann*, Die Wahl Albrecht's II. zum römischen Könige, Berlin 1886). Igy szállott újra a római császárság a Habsburg-házra. A cseh rendeknek szintén apósa, Zsigmond császár és magyar király ajánlotta királyul. Itt azonban nehezen ment megválasztatása, a husszíták (kelyhesek) miatt, kik benne halálos ellenségüket látták. A kat. rendek ugyan 1438 máj. 6. őt kiáltották ki királlyá, de a husszita nemesség Podjebrád György vezetése alatt, ugyanaznap Melnikben, Kázmér lengyel herceget választotta meg. Midőn azért A.-et jun. 29. cseh királlyá koronázták, III. Ulászló lengyel király, Kázmér herceg bátyja, a cseh husszíták hívására betört Csehországba s A. csak a magyar és a német birodalmi seregek támogatásának köszönhette, hogy megtarthatta cseh királyságát. Ezzel először vált tennyé a Habsburgoknak Magyar- és Csehország és Ausztria egyesítésére való másfélszázados törekvése. A létrejött perszonál-unióban Magyarországnak jutott volna a vezérszerep. E nagy államszövetségnek legfőbb feladata lett volna Magyarország s vele a kereszténység védelme a török ellen, ami azonban menten hiú reménykedésnek bizonyult. Midőn u. i. 1438. Murad szultán Erdélyt dúlta, alig talált ellenállásra. A., igérete ellenére, ép a török-járás idején, egy egész évig távol volt Magyarországból. Mire hazatért, az országot fenekestől felfordult állapotban találta, melyet az ő megjelenése nem hogy csillapított volna, hanem még inkább fokozott. 1438., mikor A. először jelent meg Budán, azonnal kitört a gyülölség a «német» uralom ellen. Akkor az volt a közvetlen ok erre, hogy Ötvös Albert tekintélyes budai magyar polgárt titokzatos módon megölték, mit a német polgároknak tulajdonítottak, kiknek aztán házait kifosztották s közülök többeket megöltek. Most, A. újabb megjelenése alkalmából, a budai országgyülésen viharosan követelték a német tisztviselők eltávolítását. A rendek immár nem a «török» kérdéssel, hanem a «német» kérdéssel és saját előjogaik biztosításával foglalkoztak. Mindkét ügyben győztek; a német tisztviselők is magyarokkal helyettesíttettek. Kétségtelen, hogy a németgyülölet szításában része volt a király nejének, Erzsébetnek, valamint Zsigmond özvegyének Cillei Borbálának, sőt a husszitáknak is. A., ki magyarul sem tudott, az országgyülésen annyira el volt szigetelve, hogy a főurak kijelenthették előtte, miszerint a királyság első sorban, a születés jogcímén Erzsébetet illeti meg (quam principaliter hoc regnum iure geniturae concernere dignoscitur). Ez időtől fogva A. haláláig mondhatni kettős királyság állott fenn Magyarországon. A királyi családban nyiltan kitört versengés is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az 1439. megindított török háború csúfosan végződjék. A fegyelmetlenség másik oka a ragályos vérhas volt. Ugy, hogy a sereg csak Tételig (Titel) juthatott, ott aztán a király szemeláttára szétfutott. Maga A. a táborból Pozsonyba indult, de útközben Neszmélyen (Komárom vm.), baját dinnyeevéssel is növelve, vérhasban meghalt. Nejét áldott állapotban hagyta hátra; fia, a későbbi V. László magyar király, 1440 febr. 22. született meg. Neszmélyen készített végrendelete szerint születendő gyermekének székhelyül Pozsonyt jelölte ki s gyámságát magyar, cseh és ausztriai főnemesekre óhajtotta bízni. A bécsi Szt. István templomban kivánt pihenni, de a magyar főurak Székesfejérvárt temették el.

[**Belgium.**] 2. *A.*, *belga király*, Fülöp flandriai gróf és Mária, Hohenzollern hercegnő fia, II. Lipót

unokaöccse, szül. 1875 ápril. 8. Brüsszelben. Tudományos szakképzésben részesült és a Belgiumot annyira érintő szociális, gazdasági meg gyarmatpolitikai kérdésekkel is foglalkozott, amint ezt az 1906 nov. a szenátusban mondott beszéde bizonyította. Míg nagybátyja élt, nem volt része a politikában és ámbár 1902 óta hivatalosan is el volt ismerve trónörökösnek, ritkán lépett ki csöndes családi köréből a nyilvánosság elé. 1900 okt. 2. óta nőül birja Erzsébet bajor hercegnőt, a tudós Károly Tivadar herceg leányát, kitől 3 fia született; köztük Lipót a legidősbik (szül. 1901 nov. 3.). 1909-ben Afrikában, a Kongó államban tanulmányutat tett. Lipót királyt 1909 dec. 17. követte a trónon.

[Monaco.] 3. *A., monacói fejedelem,* szül. Párisban 1848 nov. 13., III. Károly fejed. és nejének, Merode grófnőnek fia. Nőül vette 1869 szept. 21. Douglas-Hamilton Mary hercegnőt, kitől azonban 1880. elvált, mire a hercegnő Festetich Tasziló grófhoz ment nőül, A. pedig 1889. elvette Richelieu Alice hercegnőt. A fejedelem nagy érdeklődéssel viseltetik a földrajz iránt és több nevezetes expediciót szerelt fel a saját pénzén, első sorban az Atlanti-oceán áramlatainak és mélységének kiderítése céljából. (V. ö.: l. Sur les courants superficiels de l'Atlantic Nord c. értekezését, Páris 1889. Egyéb rokon tárgyú értekezését németre fordította Marenzeller E., Zur Erforschung der Meere und ihrer Bewohner, von Prinz Albert v. Monaco, Bécs 1891.) 1907-ben a Spitzbergák átkutatására indított expediciót. Ama természetrajzi leletek számára, melyeket tengeri buvárlatai közben összegyüjtött, Monacóban egy a tengerbe kiszögellő sziklatömbön márványból fényes múzeumot építtetett, a «Musée Océanique»-et. Ezt a múzeumot Pichon francia külügyminiszter, Loubet volt elnök, több európai fejedelem és számos tudóstársaság képviselőinek jelenlétében 1910 márc. 29. nagy pompával avatták fel. Több tudományos intézet, így a Magyar Földrajzi Társaság, ez alkalommal A. fejedelmet tiszteletbeli tagnak választotta. Legújabban kis országában mozgalom indult, hogy a fejedelem alkotmányt adjon maroknyi népének. V. ö. saját művét: Aus dem Leben eines Seefahrers, (Berlin, 1908, franciául és németül).

[Nagybritannia.] 4. *A. Ferenc Ágost Károly Emánuel,* Viktória angol királynő férje, Ernő szász-kóburg-góthai herceg második fia, szül. Rosenau kastélyban, Kóburg közelében 1819 aug. 26., megh. 1861 dec. 4-én. A fiatal herceget br. Stockmar nevelte, kinek vezetése alatt a bonni egyetemen (1837) tanult. Tanuja volt a 18 éves Viktória angol királynővé való megkoronázásának, (1838 jun.) és látogatását 1839. ismételte. A királynő megkedvelte és (nov. 23.) a titkos tanácsban kijelentette, hogy hajlandó A. herceget férjéül választani. Az esküvőt Londonban tartották meg 1840 febr. 10. A parlament 30,000 font sterling évi járadékot biztosított A.-nek, neje pedig a legfőbb kitüntetésekkel halmozta el. Kiváló tulajdonságai dacára az angol közvéleménnyel szemben sokáig nehéz helyzete volt. Az élclapok ugyanis képtelen vádakkal illették a «szegény jött-ment» német herceget. Szerencséjére családi élete a legboldogabban alakult. A királynő azonfelül az első naptól kezdve még a legfontosabb kérdésekben is kikérte tanácsát. Ilyenformán A. befolyása, noha a törvények és az alkotmány ilyen, felelősséggel nem járó állásról mitsem tudnak, Anglia kormányára jótékony volt. 1857. a parlament engedelmével a «Prince Consort of Her most gracious Majesty» címet adományozta férjének és a titkos tanács tagjává tette.

A. különösen pártolta a tudományokat és művészeteket. Számtalan jótékonysági egyesületnek és intézetnek lelkes pártolója és protektora volt; az ő sürgetésére alapították az első ingyenes iskolákat és javító-intézeteket. Windsorban mintagazdaságot rendezett be s tőle eredt az első londoni világkiállítás terve is. Mindezekkel végre ellenfeleit elhallgattatta s halálát az egész angol nemzet veszteségnek tekintette. Számos műemlék és róla elnevezett intézet örökíti meg nevét. Összegyüjtött beszédei 1857. jelentek meg Londonban: Addresses delivered on different public occasions by H. R. H. Prince A. s a királynő jegyzeteivel ellátva: The principal speeches and addresses of H. R. H. the Prince Consort c. alatt (1862), németül Brémában (1863).

Irodalom. Grey, The early years of the Prince Consort, 4. kiad., 1869, ném. Gotha 1868; Martin, Life of H. R. H. the Prince Consort, 5 köt., Lond. 1876—79, ném. Gotha 1876, stb. Mindkét mű a királynő parancsára és közreműködésével készült. Érdekesek a királynő saját naplójegyzései is Leaves from the journal of our life in the Highlands, kiadta Helps, London 1868; továbbá Pauli, Aufsätze zur englischen Geschichte, Lipcse 1869; Denkwürdigkeiten aus den Papieren des Freiherrn von Chr. v. Stockmar, Braunschweig 1872. Vasárnapi Ujság 1861, 52. sz.

[Szászország.] 5. *A. Frigyes Ágost, szász király,* János király legid. fia, szül. 1828 ápr. 23., megh. Sibyllenort kastélyban 1902 jun. 19. A katonai pályára lépett. 1849. részt vett a schleswig-holsteini hadjáratban, 1856-ban tábornokká lett, 1866-ban pedig Ausztria oldalán küzdött a szász hadsereggel Münchengrätz, Jičin és Königgrätz mellett. A prágai békében Ferenc József császár és király ki is eszközölte, hogy hű szövetségesét, János királyt területi veszteség ne érje. Másrészt azonban Jánosnak be kellett lépnie az északnémet szövetségbe. Ugyanekkor I. Vilmos király kinevezte A.-et a szövetséges hadsereg 12-ik, azaz *szász* hadtestének parancsnokává, melynek élén A. az 1870—71-iki háborúban szép eredményeket vívott ki. Részt vett a Gravelotte mellett vívott csatákban, azután pedig Mac Mahon hadseregét Beaumont-nál utólérte és itt, valamint Sedan-nál legyőzte. Részt vett továbbá Páris ostromában. A háború után Vilmos császár a tábornagyi ranggal ruházta őt fel. Apját 1873 okt. 29. követte az uralkodásban. 1853. nőül vette Wasa Gusztáv hercegnek Karola leányát, de házasságuk magtalan maradt. (Karola megh. 1907 dec. 15.) Trónörökösül öccsét, *György* herceget jelölte ki. A. király egyike volt a legnépszerübb német fejedelmeknek. Királyunknak bizalmas barátjai közé tartozott, aki temetésére is elment Drezdába. 1906. Drezdában és Plauenben lovasszobrot emeltek A.-nak. V. ö. *Hassel* P., König A. von Sachsen (Berlin 1898—1900); *Schimpff*, König A. 50 Jahre Soldat (4. kiad. Drezda 1893).

6. *A. (Albrecht) Kázmér Ágost, szász-tescheni herceg,* III. Ágost lengyel király fia, szül. Moritz-

Moritzburgban (Drezda mellett) 1738 júl. 11., megh. 1822 febr. 11. Házassága (1776 ápr. 8.) révén Krisztina főhercegnővel (szül. 1742 máj. 13.), *I. Ferenc* császár és Mária Terézia leányával, a tescheni hercegséget kapta Osztrák Sziléziában. 1765—1780. kir. helytartó volt Magyarországon és Pozsonyban fényes udvart tartott. 1780. főkormányzó lett Osztrák Németalföldön. A Franciaországgal viselt háborúkban Lille várát ostromolta, 1792. a túlsúllyal azonban fel kellett hagynia s Belgiumból ki kellett vonulnia. 1794 elején birodalmi tábornaggyá nevezték ki. 1795. visszavonult s ettől fogva Bécsben élt. Nejének, aki 1798 jún. 24. gyermektelenül halt el, az augusztinusok templomában Bécsben Canova által pompás emléket állíttatott. Bécs külvárosa, Mariahilf pedig pompás vízvezetéket köszönhet neki. Jelentékeny bevételeiből nagy összegeket költött kiváló mesterek (Dürer, Rafael, Rubens) eredeti rajzaiban és metszeteiben bővelkedő műgyüjteményére. Ez a gyüjtemény, az ú. n. *Albertina*, mint hitbizomány Károly főhercegre, ennek halála után mint hitbizomány Albrecht főhercegre szállott; jelenleg Frigyes főherceg tulajdona. V. ö. *Förster*, Lithographierte Kopien von Originalhandzeichnungen berühmter alter Meister aus der Sammlung des Erzherzogs Karl (Bécs 1830—42). A rajzok fotografiáit kiadták: Jägermayer, Albrecht-Galerie, 1. és 2. köt. (Bécs 1863—66) és Braun A. (Albertina, 1090 kézi rajz, Dornach).

Irodalom. Vivenot, Herzog A. v. Sachsen-T. als Reichsfeldmarschall, 2 köt. Bécs 1864—66; Wolf A., Christine, Erzherzogin von Österreich 2 köt., u. o. 1863. Schönbrunner, Die Albertina, u. o. 1887; Malher, Herzog A. von S. Teschen, [illegible]

Albert, 1. a *nagy*, l. *Albertus Magnus*.

2. *A.*, *aacheni*, l. *Albertus Aquensis*.

3. *A. von Possemünster*, másként «a cseh» («Behaim» a. m. «der Böhme»), német főpap és politikus, szül. 1180 körül, megh. 1259. Mint passaui kanonok és IX. Gergely pápa követe (1239) ellensége volt II. Frigyes császárnak. A Höfler által Stuttgartban (1847) kiadott levelezése bepillantást enged a Stauf-párt elleni üzelmeibe. V. ö. *Schirrmacher*, A. von P. (Weimár 1871).

Albert, 1. *Ferenc (montedegói)* csillagász, szül. Klagenfurtban 1811., megh. Egerben 1883 aug. 9. Apja katonatiszt volt s mint toborzó parancsnok Egerbe kerülvén, itt fia az akkori csillagvizsgáló intézet igazgatója, Tittel Pál buzdítására a csillagászatra adta magát. Tittel magával vitte a budai gellérthegyi intézetbe is és halála után 1831. A. Ferenc lett az obszervatórium vezetője. 1841. az egyetemen a csillagászat és geodézia tanára lett. Budavár ostromakor az obszervatóriumot összelőtték. A. életveszély közt mentette meg az eszközöket. 1851-ben, miután a gellérthegyi csillagvizsgáló megszünt, az egri érsek A.-et az egri csillagvizsgáló igazgatójává és liceumi tanárrá hívta meg. Számos kisebb értekezésen kívül több önálló művet is írt, ezenkívül több mint félszázadon át egész egri naptárt szerkesztett.

2. *A. Mihály* az erdélyi szászok legnagyobb költője, szül. Apoldon 1836 okt. 21., megh. Segesváron 1893 ápr. 21. Segesváron végezte a gimnáziumot, Jenában és Berlinben az egyetemet; azután gimnáziumi tanár volt Beszterczén, majd Segesváron, hol 1878—92. a tanítóképző intézet élén állt. Verselgetni tanulókorában, 1855. kezdett s 1859. a segesvári Schiller-ünnepen tünt föl először. Kezdetben Heine, majd Rückert hatása alatt állt. Kedves lirai dalai mellett számos elbeszélést és szindarabot (XII. Károly, A flandrok az Oltnál, Harteneck, Ulrich von Hutten stb.) írt. Elbeszéléseit (Altes und Neues) 1890-ben, költeményeit 1893-ban összegyüjtve adta ki. Életrajzát megírta *Schullerus* Adolf (Michael Albert, Sein Leben und Dichten, Nagyszeben 1898) s ennek nyomán *Márki* Sándor (Erdélyi Múzeum 1898).

Albert, 1. *Alexandre Martin*, francia szocialista, szül. Buryben (Oise départ.) 1815 ápr. 27. parasztszülőktől, megh. Creilben 1895 máj. 29. 1840. Párisban, ahol mint gépész dolgozott, megindította a *L'Atelier* című lapot, mely népszerűvé tette. Az 1848-iki februári forradalom után mint Louis Blanc ismerőse a nemzeti műhelyek felállítására kiküldött bizottság elnöke, majd a nemzeti gyűlés tagja lett. 1848 máj. 15-én a kormány és a nemzetgyűlés ellen tervezett merényletben való részvétele miatt fogságra ítélték. 1870. Párisban a torlaszok emelését intéző bizottságnak, 1871. a communenek volt tagja. Ezután a creili gáztársaság tisztviselője volt.

2. *A.*, *Eduard* orvos, szül. 1841 jan. 20. Senftenbergben, Csehországban, megh. Bécsben 1900 szept. 26. Bécsben tanult, 1867. promoveálták s 1867—1873-ig Dumreicher sebészeti klinikáján volt műtő. 1872. magántanár, 1873. a sebészet rendes tanára az innsbrucki egyetemen. 1881. Bécsbe nevezték ki a sebészet rendes tanárává. Kisebb művein kívül, melyekben különösen a láz, az állati meleg, az izületek viszonyaival foglalkozott, nevezetes 4 kötetes műve *Lehrbuch der Chirurgie*, melyet orosz és francia nyelvre is lefordítottak és 4 kiadást ért. A sebészet csaknem minden ágában új eljárást és módszereket ismert fel. Ő végezte Ausztriában az első gastrotomiát, nephrektomiát és aneurysma exstirpatiót. — A. hívta fel a figyelmet még *Charcot* előtt az ischiadikus skoliosisra, ami az *achillodyniára*, mint önálló megbetegedési formára vezetett.

3. *A.*, *Eugen d'*, francia zongoraművész, szül. Glasgowban 1864 ápr. 10. Apja (franc. zeneművész) tanította, majd Ernst Pauer Londonban, honnan Richter János hozta el s küldte 1881-ben Liszthez; még ugyanaz évben roppant sikerrel játszott a bécsi filharmonikusoknál. 1898. rövid ideig a lipcsei konzervatórium tanára (előbb Weimarban karnagy); soká élt Frankfurtban, legújabban Berlinben a zeneszerzésnek él. Zongorára H-moll és E-dur hangversenydarabokat, Fis-moll szonátát stb. írt, gordonkára C-dur hangversenyművet; vonósnégyeseket (A-m., Es-d.), megnyitókat, F-dur szimfóniát. Operái: Der Rubin (1893), Ghismonda, Gernot (Wagner modorában), Die Abreise (1 felv. víg), Kain, Der Improvisator, Tiefland (1903.; berlini, csodálatosan nagy sikere után Bécsben 1908. és Budapesten «A hegyek alján» c.), Flauto solo (1 felv. víg), Tragaldabas (víg), Izeyl (1909). Első felesége Teresa *Carrenno* zongoraművésznő (1892), a második Hermine *Fink* dalénekesnő (1895); mindkettőtől elvált.

Alberti cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

ALBERTI LEONE BATTISTA: A PALAZZO RUCCELLAI FIRENZÉBEN

4. *A.*, *Heinrich*, német költő és zeneszerző, szül. Lobensteinban, Reusz hercegségben, 1604 jun. 28., megh. Königsbergben 1651 okt. 6., hol 1631 óta a székesegyház orgonistája volt. Dach és Roberthin barátjaival az első sziléziai iskolának königsbergi körét alkották. Egyszerüség és bensőség által jellemzett dalai, főleg az egyháziak, melyekhez maga szerzette a zenét, a kor legjobb lirai termékei közé tartoznak s megjelentek 1642—48 és legújabban 1883—84. Az egyetem 100 éves jubileumára írt énekes szindarabja (operája? «Prussiarchus» c. 1645.) nem maradt fenn.

5. *A.*, *Josef*, fényképész, szül. 1825 márc. 5. Münchenben, megh. u. o. 1886 máj. 5. Hallgatója volt a müncheni műegyetemnek és az akadémiának, 1850. fényképészeti műtermet állított fel Augsburgban, 1858. Münchenben. Ő volt az első, aki a fényképezést kézi rajzok és rézmetszetek, később festmények sokszorosítására alkalmazta. Tökéletesítette a fénynyomást, amelyet róla albertotipiának neveztek el. — Fia *Eugen* Münchenben műkereskedést alapított és találmányaival, nevezetesen a *citochromiával* és az autotipiadúcok mechanikus beigazításával fejlesztette az illusztrációnyomás mesterségét.

Alberta, territorium a brit Dominion of Canada nyugati részében. A Greenwichtől számított ny. h. 111° 5'-től a Rocky Mountains vízválasztójáig és az Egyesült-Államok északi határától az é. sz. 55°-ig terjed. Területe 656,600 km², lakóinak száma (1905) 73,022. Ott erednek az Athabaska, Saskatchewan és Bow River. Legnagyobb része mezőség, de a hegységet és az északi vidéket sűrű fenyvesek borítják és többi vidékei sem szükölködnek fában. DNy.-i pusztaságain, ahol nagyban űzik az állattenyésztést, 100,000-nél több szarvasmarha, 16,000 juh és 32,000 ló van a legelőkön. Fővárosa Edmonton.

Albertakna, Eteshez tartozó puszta (bányatelep) Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1900) 153 lak.; u. p. Karancsság, u. t. Salgótarján.

Albert-Edward-tó (Muta Nzige), középafrikai nagy tó az egyenlítőtől délre a 30°-tól nyugatra, 900 m. magasságban a tenger szine felett. Tengerzöld vízmedencéje mintegy 4000 km² területü. Északon hatalmas hegytömeg emelkedik, melynek nyugati lejtőjén, a Szemliki nevű lefolyása ömlik az Albert-tó (l. o.) felé. Keletről és nyugatról meredek palahegyek környezik.

Albert-egylet, szászországi vöröskereszt-egylet. L. *Vöröskereszt.*

Albertfalu, kisközség Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1900) 1208 német és magyar lak., postahivatallal, u. t. Dárda.

Albertfalva (Sachsenfeld), nagyközség Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. biai j.-ban, (1900) 791 magyar és német lakossal. Csak 1819. a ráczkevei uradalom által történt telepítés következtében keletkezett; leginkább iparosok, főleg asztalosok lakják. Van itt alsófokú ipariskola és ipartestület, állami elemi iskola, kisdedóvó, postaügynökség; u. t. Budafok. Budapesttel villamos vasút köti össze.

Albert-herceg-földje, l. *Victoriaföld.*

Alberti, 1. nagyközség Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. monori j.-ában, (1900) 4826 magyar lakossal, vasúttal és távíróval; u. p. Irsa; van itt önsegélyző és ág. ev. hitv. temetkező egyesület, Chevra Kadisa, kerületi és vegyes ipartársulatok, kaszinó stb. A Szapáry grófi park mesterséges romépítményébe 3 római feliratos kő van helyezve. Itt kezdodnek a Duna és Tisza között déltelé vonuló homokdombok (földhát).

2. *A.*, nagyközség Csanád vm. központi j.-ában, most *Csanádalberti* (l. o.).

Alberti, 1. *Leone Battista*, olasz építész és író, szül. 1404 körül Genovában, hol családja akkor számkivetésben időzött, megh. 1472. Rómában. Már gyermekkorában sokoldalú tanulmányokkal foglalkozott, majd a bolognai egyetemen tanult. 1428 körül családjával Firenzébe visszatérhetett, a következő években sokat utazott Francia- és Németországban, valamint Belgiumban. 1432—34. Rómában tartózkodott és behatóan foglalkozott az ókori építészettel, majd Firenzébe térve, egymásután adta ki művészeti elméleti műveit: Elementi di pittura (A festészet elemei), La Statua (A szobor), Della pittura libri III. (3 könyv a festészetről). Ez utóbbit Brunelleschinek ajánlotta (1435). IV. Eugen pápa kiséretében 1436. Bolognába, majd Ferrarába ment, ott főleg irodalmi munkálatokkal foglalkozott; a következő években Firenzében is főleg az olasz irodalmi nyelv kiművelése érdekében dolgozott, művészeti elméleti főművet azonban, De re aedificatoria (Az építőművészetről 1450—51; első nyomtatott kiadása 1485.) latinul írta meg. IV. Eugen pápa utódai alatt fölváltva Rómában, Firenzében és egyéb városokban tartózkodott és rendkivül sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Építészeti művei: a rimini S. Francesco (Tempio Malatestiano) templom külsejének kiképzése az antik római építészet hatása alatt (1450 körül), a firenzei Palazzo Ruccellai (1446—51., l. *a mellékelt képet)*, a firenzei Sta Maria Novella templom homlokzata (befej. 1470), a mantovai S. Sebastiano (1460-tól) és S. Andrea templomok (részben). Rómában V. Miklós pápa alatt nagy építészeti tervekkel foglalkozott A., ki mind épületeivel, mind elméleti munkáival rendkivüli hatással volt korára. A renaissance legtöbb oldalú, hatalmas egyéniségeinek egyike, ki műveltségében egyesítette a természettudományi kutatásokat beható humanista tanulmányokkal. Az építészetben a formai tökéletesség, klasszikus kimértség híve. Irodalmi művei közül legkiválóbb Della Famiglia (A család) című könyve.

2. *A.*, *Friedrich August*, német geológus, szül. 1795 szept. 4. Stuttgartban, megh. 1878 szept. 12. Heilbronnban. Főképen a sóbányászat terén szerzett érdemeket. Ő vezette be a gőzfűtést a sófőzésnél. Több önálló geológiai munkája jelent meg Stuttgartban.

3. *A.*, *Konrád*, álnév, l. *Sittenfeld.*

4. *A.*, *Luigi*, olasz költő, szül. 1822. Firenzében. Írt költeményeket és vígjátékokat. Számos vígjátéka összegyüjtve 1875. jelent meg Firenzében. Asmodeo, fantasia drammatica című munkája, mely 1887. került színre Firenzében, igen élénk irodalmi vitára adott okot.

5. *A.*, *Peter Adler*, dán miniszter, szül. 1851 jun. 10. Kopenhágában. 1892. a képviselőházba került és hirlapot szerkesztett, egyúttal azonban több közgazdasági egyesületet meg bankot alapított.

1894. átment előbb a radikális balparthoz és 1901. az igazságügyi tárcát nyerte el. Az ő sürgetésére fogadta el a dán képviselőház a botbüntetés ujabb bevezetését is. 1908 elején hirlapi támadások alapján a képviselőház pénzügyi bizottsága vizsgálat alá vette A. intézkedéseit és tagadásával szemben megállapította, hogy mint miniszter, elrendelt összegeknek alkalmasával, az államot megkárosította, magát és embereit pedig jogtalanul meggazdagította. Erre A. állásáról 1908 júl. lemondott és a nagy dán pórbank (Bauernbank) igazgatóságáról választatta magát. De már szept. 8. jelentkezett a rendőrségen és önként bevallotta, hogy ezt a bankot nemkülönben a pénzügyminisztériumot és a dán nemzeti bankot, sőt még a királyt is milliók erejéig megkárosította. 1910 jan.-ban tartotta meg a legfelsőbb törvényszék a tárgyalást, melyen több havi fogságra ítélték. 1910 pedig a bűnrészességgel vádolt Christensen, A. volt miniszterelnöke és Berg Sigurd volt belügyminiszter is a vádlottak padjára került. Christensent felmentették, Berget pénzbirságra ítélték.

Albertia *Schimp.* (növ.), triászkorú fosszilis növénygénusz a Tűlevelűek *(Coniferae)* sorozatából.

Alberti-féle basszusok a zongorastilusban olyan egymáshoz hasonló tört akkordok sora, melyet a balkéz játszik a jobbkéz dallamához. Domenico Alberti (szül. 1717 körül Velencében) műveiben szerepeltek először sürűbben.

Albertina, 1. az I. Albrecht porosz herceg által alapított königsbergi egyetemnek latin elnevezése. — 2. Bécsi műgyüjtemény, l. *Albert* 6.

Albertinelli, *Mariotto*, olasz festő, szül. Firenzében 1474 okt. 13., megh. u. o. 1515 nov. 15. Cosimo Roselli tanitványa, élete legnagyobb részében együtt dolgozott Fra Bartolommeoval, kinek fejlettebb művészete döntő hatást gyakorolt reá. Miután 1512. szakított vele, csakhamar abbahagyta a festést is. A két művész közösen festett művei közül a legismertebb az utolsó itéletet ábrázoló freskó, melyet A. fejezett be (eredetileg a firenzei S. Maria Novella templomban, ma az Uffizi-képtárban). Önálló művei közül a leghiresebb a Mária látogatása Erzsébetnél (1503, Firenze, Uffizi), mely nagyszerű kompoziciójával a XVI. sz. monumentális felfogására vall (l. *a képmellékletet).* Egyéb nevezetesebb művei: Krisztus a kereszten (freskó, Certosa, Firenze mellett 1505); Madonna 2 szent társaságában, Angyali üdvözlet (1510., firenzei Akadémia).

Albertini ág, a Wettin királyi ház ifjabb ága, *Albrecht herczegtől*, Szelid Frigyes választófejedelem második fiától veszi eredetét. Albrecht 1485. osztozkodott meg bátyjával, Ernővel, az örökölt birtokokban. Az utóbbi kapta Thüringiát, Albrecht pedig Meissent. Albrecht végrendeletét, melyben 1499 febr. 18-án a birtokok megoszthatatlanságát mondja ki és örökösül az elsőszülöttet jelöli ki, 1500 dec. 12-én a császár is megerősítette. Az A. birtokokban, befolyásban s méltóságokban gyarapodott: 1547. választófejedelemség lett, 1697—1763. uralkodott Lengyelország felett, 1806-ban fölvette a szász királyi címet, Napoleontól kapta a varsói hercegséget, melyet azonban Szászország felével együtt 1814-ben elvesztett. Az A. mai napig uralkodik Szászország felett. L. *Szászország.*

Albertis, *Luigi Maria d'*, olasz utazó, szül. 1841 nov. 21. Voltriban, megh. 1901. szept. 2. Sassariban. 1871–76. Beccarival Uj-Guinea északnyugati partját kutatta át. 1874. újra ott járt Tomasinellivel és 1875 elején a Pápua-öböl keleti oldalán, a Jule szigeten telepedett le és onnan, miután több kisebb kirándulást tett, Mac Farlane-nal körülbelül 120 km.-nyire fölhajózott a Fly folyón. 1876. a sziget közepén levő hegységig jutott, sőt egy darabon a Fly egyik mellékfolyóját is kikutatta. 1877. harmadszor is fölhajózott a folyón, 1878. pedig visszatért Olaszországba. Útleirásának címe Esplorazione della Nuova Guinea (Napoli 1880). Angolul is megjelent.

Albertisták, l. *Albertus Magnus.*

Albertit, sárgás fekete, aszfalthoz hasonló bitumenes *ásvány* Uj-Skóciából.

Albertkázmérpuszta, Féltoronyhoz (l. o.) tartozó nagy puszta, Moson vm. nezsideri j.-ban, (1900) 417 lak., u. p. és u. t. Féltorony.

Albert Lea City (ejtsd: — liszitti), város Minnesota É.-amerikai állam Freeborn countyjában, vasúti gócpont, (1900) 4500 lak. téglagyártással.

Albertolli, *Giocondo*, olasz építész és szobrász, szül. 1742. Bedanóban, megh. 1839. Milanóban. Pármában nyerte szobrászi kiképeztetését. 1770. a toscanai udvar bízta meg a Villa Poggio Imperiale stukko-diszítményeinek elkészítésével, azután Grato testvérével együtt Romába ment. 1774-ben Milanóba tért vissza és ott 1776—1812. a művészeti akadémia tanára volt. Sok lombardiai épületet (köztük a monzai császári villát) épített és diszített szigorú klasszicista szellemben. — Bátyja, *A. Michele* építész, fia, *A. Ráfael* rézmetsző, unokaöccse, *A. Ferdinando* (1781—1844) rajzoló és rézmetsző volt, kinek nagy építészeti és díszítményi képes munkái igen nagy tekintélynek örvendtek.

Albertoni, *Pietro*, olasz fiziológus, a bolognai egyetemen az élettan és gyógyszertan tanára, szül. 1849 szept. 22. Gazzoldóban, Padovában tanult, s 1873. avatták orvosdoktorrá. Fiziológiai, kémiai farmakológiai tanulmányokkal foglalkozott *Schmiedeberg* strassburgi intézetében. 1881-ben Genovában rk. tanár, 1884. Bolognában nevezik ki rendes tanárnak, ahol jelenleg is működik. Dolgozatainak száma meghaladja az ötvenet és többnyire kémiai fiziológia köréből valók.

Albertotipia, fénynyomás; fényképek sokszorosítása krómsavval beitatott zselatinlapok segítségével. Nevét feltalálójáról, *Albert* József müncheni fényképésztől nyerte.

Alberts, *Jacob*, német festő, szül. 1860 jun. 30. Westerheverben, Schleswig nyugati partján. Düsseldorfban Janssen, Münchenben Diez, Firenzében Vineas tanitványa volt, közben Magyarországon is járt és arcképeket festett, végre Párisban fejezte be tanulmányait. Festményeiben főleg hazájának, a fríz partoknak és szigeteknek jellegzetes tájait és lakóit ábrázolja eredeti, erőteljes módon. Közülök több német múzeumokba került.

Albert-tallér, l. *Albertus-tallér* és *Brabanti tallér.*

ALBERTINELLI MARIOTTO: MÁRIA LÁTOGATÁSA ERZSEBETNÉL
(FIRENZE, UFFIZI-KÉPTÁR)

Albert-tó (*Albert-nyanza, Mvutan Nzige*), nagy középafrikai tó mintegy 200 km.-nyire a Victoria-tótól. 150 km. hosszú, átlag 30 km. széles 4500 km^2 területtel. Az A. óriási árok egy részét tölti be; D.-ről belé torkol az Albert-Edward-tó (l. o.) lefolyása a Szemliki, É.-on a Victoria lefolyása a Victoria Nilus (Kivira). A nagy árok É.-i folytatásában az A. vize mint Bahr-el-Dzsebel folyik tovább mint a Nilus egyik forrásfolyója. Az A.-t 1864. Baker fedezte föl.

Albertus Aquensis (Aacheni Albert), középkori krónikaíró, kitől Chronicon Hierosolymitanum de bello sacro historia c. munkát birjuk. Terjed 1095—1121. Kiadták Bongars (I), Migne (CLXVI), újabban a Recueil de Historiens de Croisades IV. kötet, francia fordításban pedig a Collection Guizot 20. és 21. köt. Hazánkat is érdekli Könyves Kálmánra s az I. keresztes hadjáratra nézve. V. ö. *Kugler* Bernhard, Albert von Aachen (1885) és Analecten zu A. v. A. (1888). *Mangold* L., Adalék az I. keresztes hadjárat tört. Századok 1908. évf.

Albertus de Hungaria, ily nevű magyar tudós 1481. rektora volt a ferrarai egyetemnek. V. ö.: Századok 1885. *Fraknói* Vilmos cikke.

Albertus Magnus (Nagy Albert v. *A. Teutonicus*, Német Albert vagy *A. Grotus, Albert de Grote* v. *Albert der Grosse, doctor universalis*). Nemcsak a domonkosok rendjének, Aquinói szt. Tamással együtt, legkiválóbb tagja, hanem egyike a középkori skolasztikai bölcselet legjelesebb férfiainak is. Szül. Lauingenben, Sváborszägban (jelenleg Bajorország) 1207 végén a Bolstädtiek előkelő családjából. Padovában tanult és főleg Kölnben tanított, ahol tanítványai közt volt Aquinói szt. Tamás. 1245 óta Párisban működött. 1260. IV. Sándor pápa Regensburg püspökévé tette, de már két év mulva lemondott a püspökségről, visszatért rendjébe és ismét tanított Kölnben, míg a 80 évet jóval meghaladván, emlékező tehetségét elvesztette. Meghalt 1280.

Ő volt az az első skolasztikus, aki Aristotelest az arab magyarázók felhasználásával teljesen áttanulmányozta, rendszeresen előadta s a keresztény dogmák értelmében átalakította, úgy hogy leginkább ő állapította meg azt a tekintélyt, melyben Aristoteles a skolasztikusoknál s még sokkal később is, számos egyetemen a XVIII. század kezdetéig, állott. Míg ő előtte a platonizmus uralkodott a skolasztikusoknál, ő Aristotelest teszi az uralkodó filozofussá. Eredetisége távolról sem mérkőzhetik tudásával. Nem uralkodik mindig azon az óriási anyagon, melyet összehordott. Azonban természettudományi ismeretei, korát tekintve, valóban bámulatra méltók. Aristoteles felfogásában leginkább Avicennához ragaszkodik, de Maimonidest is fölhasználja, ki már ő előtte Aristotelest a zsidó hittan szolgálatába szegődtette s kinek Moreh Nebuchimjából egész fejezeteket vesz át. A teológia felsőségét elismerve, mégis azt vitatja, hogy az ész magától is fölemelkedhetik az igazsághoz. A nominalizmus és realizmus harcában az utóbbi mellé állt. A.-nak számos tanítványa volt, *Albertisták*, ezek közt Aquinói szt. Tamás. Munkáit, de nem valamennyit, 1651-ben a domonkosrendi Jammy adta ki 21 kötetben, melyekben kommentárok Aristoteles műveihez, fizikai, alchimiai, természettudományi értekezések, teológiai művek találhatók.

Irodalom. Sighart, Albertus Magnus. Sein Leben und seine Wissenschaft, Regensburg, 1857; Hertling, Alb. Magnus, Köln 1880; Bach, Des Alb. Magn. Verhältniss zu der Erkenntnisslehre der Griechen, Lateiner Araber und Juden, Bécs 1881; Fellner Alb. Magnus als Botaniker, u. o. 1881; Joël, Verhältniss Alb. d. Gr. zu Maimonides, Breslau 1863. Octave d'Assailly, A. le Grand, Páris, 1870; Domanovszky Endre, A bölcsészet története (III. köt.); Endres, Das Geburtsjahr u. die Chronologie in der ersten Lebenshälfte Alberts des Grossen. Hist. Jahrb. 1910.

Albertustallér, 1598. óta Albert németalföldi herceg alatt vert ezüstpénz, amely keleten és Oroszországban is nagyon el volt terjedve, $13^1/_2$ latos ezüstből. 1752-ben Magyarországban is verték. Értéke kbl. 4·375 M.

Albertville (ejtsd: albervill) járási székhely Savoie francia départementban az Arly mindkét partján, vasút mellett, (1906) 6364 lak., márvány-, ólombányákkal, fakereskedéssel. 1835. alakították Conflans és L'Hôpital egyesítésével.

Alberus, *Erasmus*, német költő és humanista, szül. Sprendlingenben 1500 körül, megh. 1553 máj 5. mint újbrandenburgi szuperintendens. Wittenbergában, hol 1520 óta tanult, lett Luthernek kedveltje és a hitújítás lelkes híve, melyet versben és prózában erélyesen védett. Verses főműve Das Buch von der Tugend und Weisheit (1550), mely a kor vitáira alkalmazott 49 állatmesét tartalmaz; prózai főműve: Der Barfüssermönche Eulenspiegel und Alkoran (1542, előszóval Luthertól), mely Bartholomaeus de Pisis (1385) Liber conformitatum könyvének szatirikus kivonata; Pisis ugyanis Szt. Ferencet legkalandosabb csodatételek képében Krisztussal hasonlította össze.

Albest, l. *Fehérlak.*

Albhart halála, l. *Alphart halála.*

Albi, a francia Tarn départementnak székhelye; a Tarn folyó és vasút mellett magaslaton épült; érseki székhely, van gót izlésű egyhajós székesegyháza (épült 1277—1512), régi várszerű érseki palotája, szinháza, múzeuma, (1906) 23,303 lak., vászon- és pamutszövéssel és kalapgyártással. 1843. bronzszobrot állítottak a város közelében, a Guoban született híres tengerésznek, Lapérouse-nak. A. régi nevén *Albiga*, az *Albigeois* grófságnak fővárosa volt a középkorban; az volt az *albigensek* (l. o.) felekezet hazája, amely felekezet neve a város nevéből származik. A várostól nincs messzire ÉK.-re a *Saut-du-Sabot* v. *Saut-du-Tarn*, a Tarn folyónak mészkősziklákba vájt vízesése.

Albia, ókori hegység Pannoniában.

Albicatio (növ.), fehérlevelüség. Ha a növények zöld lomblevele fehér színű, mint némely fa kertészeti változatáé. Ez a változás a klorofill hiányából származik és inkább patológiai, mint teratológiai állapot (l. még *Coloratio).*

Albiez, *Johann Fridolin*, l. *Salétromosok.*

Albigensek (helyesebben: *Albigaiak)* elnevezés gyüjtőnévül szolgált több eretnekfelekezetnek; így Felső-Olaszországban, Dél-Magyarországban és Boszniában: *Patarinok-* v. *Patarénusok*-nak, Dél-Franciaországban *Turlipinok-*, *Publikánok-* és *Bolgároknak* hivattak; legközönségesebb nevük azonban (különösen a XIII. sz. óta) *A.* volt, a délfranciaországi *Albi-tartománytól* (Languedocban) és amint ők maguk hitták magu-

kat [illegible], a görög szótól [illegible] a. m. tiszták, hibátlan) s német *Ketzer*. Már [illegible] elnevezést alapul véve is sejtett, hogy az akkor Bolgárországban elterjedt és másképp *Paulicianok* vagy [illegible] is nevezett *Bogomilok* ([illegible] könyörülj istenem szavaktól, mások szerint egy *Bogomil* nevű paptól) eretnek [illegible] összefüggésben voltak. A III. lateráni zsinat (1179) kiközösítvén az A.-et, [illegible] az állam és társadalom biztonságára veszélyes eretnekség ellen, a világi hatalmakat [illegible] fel. Pápai követek és hitszónokok [illegible] különösen Domonkos, — működtek az albigaiak megtérítésén Olasz- és Franciaországban; de az A. hite iránt folyton tartotta magát, annál is inkább, mert egyes világi főurak (így Rajmond toulousei és Roger béziersi grófok) pártfogolták követőit; miért is III. Ince pápa, miután követét az A. meggyilkolták, Fülöp Ágost francia királyt arra birta, hogy az A. megfékezésére keresztes háborút vezessen. Simon, montforti gr., lett a keresztes hadjárat vezére. Béziers városát megostromolták és elpusztították, 20,000 lakosát leölték, Languedoc tartományt feldúlták. Rajmond legyőzése után Montforti Simon kapta hűbérül Languedocot, de Toulousenál 1218. elesett. Rajmond halála után (1222) fia, VII. Rajmond folytatta az öldöklő háborút, amely 1229. rá nézve megalázó békével ért véget. Az ugyanez évben Touloseban felállított inkvizició befejezte az erőszakos térítést, de azért az A. felekezete titokban tovább is élt, így Piemontban, ahová sokan menekültek Provenceból s a XIII. és XIV. sz.-ban mint valdensiek szegültek ellene az egyháznak. V. ö.: *Schmidt*, Histoire et doctrine de la secte des Cathares (Strassburg 1849, 2. k.); *Döllinger*, Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters (München 1890); *Peyrat*, Histoire des Albigeois (Páris 1880—82. 2. k.). *Canzons* Ch. Les Albigeois et l'Inquisition (Páris 1909).

Albin (ásv.), mállás és szénsavas mész folytán zavaros és tejfehér színű válfaja az apofillitnek (l. o.) Aussigból (Csehország).

Albinagii jus, l. *Albinagium*.

Albini, zeneszerzők neve: 1. *A., Felix*, Bécsben sikerrel adott operettjei: Der Nabob (1905), Baron Trenck; emezt Budapesten a Magyar Szinház, amazt Az indiai nábob c. a Budai Nyári Szinház mutatta be magyarul. — *A., Srecko*, horvát nemzeti zenét írt, többi közt Maricon c. nagy operát (Zágráb 1901).

Albinizmus. A bőrben, a szem érhártyájában és szivárványhártyájában foglalt festékanyag hiánya okozza. Kiterjedhet az egész testre *(A. universalis)* és lehet részleges *(A. partialis)*. Ez az állapot mindig veleszületett (l. *Achromatosis)* és egyes családokban öröklődik, noha legtöbbször nem közvetlenül. Állatoknál is előfordul. Gyógyítása nem lehetséges. L. még *Albino*. — A. *növénytani* jelentését l. *Elfehéredés*.

Albino (port.) a. m. *fehér néger* v. *leukaethiop*. Általában az albinizmus ember v. állat bőrének színhiánya s így A.-t mindenféle színű nép között találni. *Schweinfurth* Afrikában a monbuttuk között többet látott a fejedelem udvarában. Kongóban *«don dos»* név alatt nagy tiszteletben részesítették őket. Az A.-k között fokozatok vannak. A szőkék között kevésbbé tűnnek fel, mint a barnák között. A bőr teljes színhiányában átlátszóvá válik a szemben is az érezet s ezért az A. vörösszeművé válik, mint az A. házinyúl. Az A. szeme érzékeny, nappal nem lát jól. A hajában is hiányzik a festék, a színe fehéres-szőkővé fakul. Az A. magától is megváltozhatik, ha testének pigmentje megszaporodik. Részleges A. az, akinek a bőrében csak helyenkint hiányzik a festék. Ilyenek a *«nègres pies»*, szarkanégereknek nevezett alakok. Míg az A. bőre fehér, a *kakerlaké*, aki festék hiányában csak megvilágosodott, színes marad.

Albinoni, *Tommaso*, olasz velencei zeneszerző, szül. 1674., megh. 1745. 51 operát írt, jelentőssé azonban kamaraszonátái és szimfóniái révén lett. Dallamait Bach J. S. is feldolgozásra méltatta.

Albinovanus, *Pedo*, római lovag, Ovidius költőbarátja. Eposzt írt Theseusról, egy másikat Germanicus tetteiről. Az utóbbiból egy szép töredék maradt fenn. (*Bährens*, Fragm. poetarum Lat. Leipzig 1886.)

Albinus, *Decimus Clodius*, az afrikai Adrumetumból származott. Katonai erényeiért már M. Aurelius császár idejében kitünt, Commodus császár Britannia helytartójává nevezte ki, hol katonai imperátornak kiáltották ki. Septimius Severus, ki akkor a praetorianusok segítségével Róma ura lett, A.-szal megegyezett, átengedte neki Britanniát, a galliai és hispaniai provinciákat, sőt a Caesar címmel is kitüntette (Kr. u. 193.) miáltal az utódlásra is reményt nyujtott neki. Demidőn Septimius 196. fiát, Bassianust is caesarrá nevezte ki, A. fegyvert fogott ellene, azonban Lyon mellett leveretvén (197.), kardjába dőlt.

Albion, régi, most már csak költőileg használt neve Nagy-Britanniának; a név már a K. e. 6. sz.-ban előfordul, kelta eredetű, de jelentése bizonytalan.

Albion, 1. város New-York állam Orleans countyjában, az Erie-csatorna és vasút mellett, (1900) 4477 lak., gyapjúszövéssel. — 2. Város Michigan állam Calhoun countyjában, vasút mellett, (1900) 4519 lak.

Albion-fém, ónnal bevont ólom.

Albion-sajtó, l. *Kézi-sajtó*.

Albion-tyúk. Angol tyúkfajta, alacsony felálló taréjjal, tiszta fehér színben, Anglia déli részének enyhe éghajlata alatt tenyésztik.

Albiró, l. *Biró*.

Álbirtokos, aki erőszakkal (vi), ravaszsággal (fraude) v. alattomosan visszavételig (precario) csúszott be a birtokba.

Albiruni (teljes neve: *El-Usztâd Abul Reihân Mohammed Ben Ahmed Zein ed-Din el-Biruni)*, arab csillagász, Avicenna kortársa. 1039 körül halt meg. Sok időt töltött Indiában, hol az indiai filozófiával foglalkozott. Irt az indiai helyértékű számokról és sok geográfiai helymeghatározást tett. Legfontosabb műve a Canon al Masudi seu Tractatus geografico-astronomicus, azaz szultán Masud számára szerkesztett geográfiai és csillagászati nagy munkája.

Albis, nagyk. Bihar vm. margittai j.-ban, (1900), 1127 magyar lak. Régi község, mely már 1333. sze-

repel a pápai tizedlajstromban; legrégibb földesurai a Gutkeled nemzetségbeliek voltak, kiknek révén a Zólyomyak (l. o.) birtokába került. Románkori ref. temploma már a XIII. sz. végén állott fenn, erős tornya, mely a szentély fölött emelkedik, hajdan őrtoronyul is szolgált. A. az albisi Zólyomiak ősi fészke és temetkező helye; Zólyomi Dávid zólyomi főispán is a templom kriptájában nyugszik. Itt született Irinyi József író.

Albis, 16 km. hosszú hegysor Zürich svájci kantonban, a schwyzi Alpok felől nyúlik ki a fensíkra. Legmagasabb csúcsa a *Bürglenstutz* (918 m.), végső csúcsa északon az *Utli (Uto)* (873 m.) (v. ö. *Zürich*). A hegysor legalacsonyabb hágóján, az *Albispasson* (793 m.) át haladt azelőtt az egész forgalom Zürichből Zugba és a Vierwaldstätti-tó felé. Az A. tövében *Albisbrunn* hidegvizgyógyintézet, amelyet 1839-ben állítottak.

Albis, az Elbe folyó (l. o.) latin elnevezése.

Al bisogno (olasz, ejtsd: —bizónyo), szükségből, kényszerüségből (váltóüzleti kifejezés).

Albissola-csipke. Tarka szinü len- v. selyemfonalakból a Genova mellett fekvő Albissola helységben készített csipkék.

Albisy *Katalin*, írónő, szül. 1864 dec. 28. Rettegen, Szolnok-Doboka vm. Kolozsvárott tanítónői oklevelet nyert s jelenleg Biharpüspökin tanítónő. Elbeszélései nagyrészt a napi- és szépirodalmi lapokban jelentek meg. Önálló elbeszéléskötetei: *Kova Gyuri és társai* (Budapest 1902); *A mi kisasszonyunk* (u. o. 1906).

Albisztán vagy Elbisztán, város ázsiai Törökország Haleb vilajetjének Maras livájában, Marastól 66 km.-nyire a Dzsihan mellett, Anatoliának egyik legtermékenyebb síkságán, 7000 lak.

Albit (Tetartin, Clewlandit), a földpát-csoport plagioklász sorába tartozó ásvány (l. *Földpát*); anyaga főleg $Na_2Al_2S_{16}O_{16}$. Egyszerü kristályai nagyon ritkák; rendesen többszörös ikrekben fordul elő fennőve régibb eruptiv kőzetek (gránit, diorit stb.) hasadékában, mely kőzeteknek gyakran egyik alkatrészét is képezi. A kristályok habitusza v. rövid oszlopos (ilyen a tulajdonképeni A.) v. táblás (mint a *periklin*). Üvegfényű, színtelen és átlátszó v. fehér (innen az A. név), némelyik zöldes, vöröses, barna. Lelőhelyei: a Szt.-Gotthard hegy, Tirol, Elba stb.; hazánkban Nadabula (Gömör m.), Offenbánya, a Negoj.

Albitit, kőzet, albitdús *aplit*.

Albizálás, l. *Kis János.*

Albizottság, l. *Bizottság.*

Albizzia *Durraz* (növ.), a hüvelyesek Mimosoideae alcsaládjába tartozó génusz, melynek mintegy 50 faja él tróp. és szubtróp. Ázsia, Afrika és Ausztrália erdeiben. Amerikában is meghonosították, fajai közül szobai dísznövényül nagyon kedvelt az *A. lophantha Benth. (Acacia lophantha Willd.)*, melynek főbb változatai: *var. speciosa* és *var. Neumannii.* Magvakról szaporítják és a hidegházi növények módjára tenyésztik. Ausztráliában honos, ahol puszta területek befásítására igen alkalmasnak bizonyult. Kérge tannintartalmú, gyökere szapomintartalmú, a gyapju és selyem megmunkálásához használatos. *A. montana* szolgáltatja a tartós *lignum murinum*-ot, mely szagával az egereket magához vonzza. *A. lucida* magja ehető, fokhagymaszagú, Elő-Indiában s Jáva szigetén *Djenkol*-nak hívják. *A. saponaria* kérgének forrázata kiütések elleni szer, szétdörzsölve, valamint levelei szappant szolgáltatnak, a Maláji szigeteken honos. Ezeken kívül hasznosak az *A. Lebbek Benth.*, *A. procera Benth.*, *A. odoratissima Benth.*, melyek közül az elsőnek kitünő fáját Elő-Indiában *sirsa, sirissa, cotton-waray*-nak nevezik, különben gummit és cserzőkérget is szolgáltat. *A. Julibrissin Boiv.* fája kitünő, virágaiból teát készítenek, Dél-Európában kedvelt dísznövény, hazája Ázsia és Afrika.

Alblasserdam, város Dél-Holland hollandiai tartományban, Dordrechttől északra, (1900) 5293 lak. hajógyárral.

Albocensii név alatt a régi történetirók a mai hunyadvmegyei Hátszeg mellett (Szarmizegetúza) lakott dákokat értették.

Alboferrin, vas-foszfor-fehérje vegyület, világos barna, izetlen, vízben jól oldható s levesben, borban veendő be vérszegénység, gyengeség esetén. Igen kevés benne a vas (0·68%).

Álbogyó (növ.), l. *Termés.*

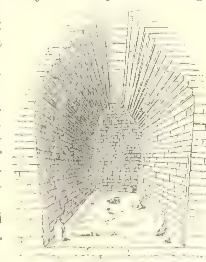
Alboid, l. *Britannia-fém.*

Alboin, a longobárdok királya, 561-ben követte atyját, Audoint, Pannonia trónján. Az avarok segélyével megdöntötte 566—67. a gepidák országát s agyonütötte királyukat, Kunimundot, kinek leányát, Rozamundát nőül vette. 568-ban a longobárdok élén Olaszországba nyomult, hová őt (a monda szerint) Narses bizanci helytartó (exarcha) Justinianus császár ellen meghívta. El is foglalta Itáliát a Tiber folyóig (Ravenna, Róma és környezetük kivételével). 572-ben pedig bevette Paviát és e várost szemelte ki a longobard királyság fővárosának. 573-ban Rozamunda — kit állítólag arra kényszerített, hogy atyjának koponyájából igyék — szeretője, Peredeo által meggyilkoltatta. Kleph lett utóda. V. ö. *Hartmann*, Gesch. Italiens im Mittelalter, II. köt. Gotha 1900.

Albokarbonlámpa, l. *Világítógáz.*

Albolit, l. *Cement.*

Álboltozat. A boltozatnak egy ősi, kezdetleges neme, melyben a menyezetet képező kő- v. téglarétegek vizirányos fekvésüket megtartják, de a sorok fokonkint kiszökellve egymáshoz mindinkább közelednek, míg végre fölül találkoznak. *Ábránk* egy Mugeir mellett talált kaldeai sír Á.-át mutatja.

Álboltozat.

Albona, isztriai város Pissino ker. kapitányságban, (1900) 10,968 lak., olajfa-, szőllő és gesztenyetermeléssel. Ny.-ra (Carpano mellett) kőszénbányával.

Alboni, *Marietta*, olasz operaénekesnő, szül. Cesenában (Romagna) 1826 márc. 6., megh. a

Páris melletti Ville d'Avrayban 1894 jun. 22. 16 éves korában lépett fel a bolognai szinházban 1843 a milanói Scalában és később Bécsbe, majd Szt. Pétervárra ment. 1847 tavaszán nagy sikere volt a londoni Coventgarden szinházban, állandóan pedig a párisi olasz operához szerződött, ahol legnagyobb sikereit érte 1866-ig. 1856 férjhez ment Pepoli grófhoz, másodszor pedig 1877 Zieger franccia tiszthez.

Alborák l. *Borák.*

Alborda l. *Borda.*

Albori *Jenő* báró, cs. és kir. táborszernagy, szül. Cattaróban 1838 szept. 27-én. 1849 nov. 13. a bécsújhelyi katonai akadémiába lépett. 1859. részt vett mint vadászhadnagy az osztrák-francia hadjáratban és Magenta mellett a katonai érdemkeresztet szerezte. 1868 a bécsujhelyi katonai akadémiába a történelem és a taktika tanárává nevezték ki. 1878 Bosznia és Hercegovina okkupációjában mint ezredes és vezérkari főnök vett részt és kitűnő szolgálataiért a Lipót-rend hadi ékitménnyel diszitett lovagkeresztjét kapta. 1880 márc. 29-én pedig báróí rangra emelték. 1889. altábornaggyá és a miskolczi 15. gyaloghadosztály vezényletével bízták meg. 1894. az 1. hadtest parancsnokává és krakói vezénylő tábornokká nevezték ki. 1897 táborszernaggyá lépett elő és 1898 nov. az I. oszt. vaskorona-rendet kapta. 1903. a 15-ik hadtest parancsnokává, Sarajevo vezénylő tábornokává és a bosnyák-hercegovinai orsz. kormány főnökévé nevezték ki a távozó Appel helyébe. 1907 jun. 25. ettől az állástól fölmentették és csapatfőfelügyelővé nevezték ki; katonai szolgálatának 50. évfordulóján pedig a király kéziratban kifejezte hálás elismerését és a katonai érdemkereszthez a gyémántokat adományozta neki.

Albornoz, *Aegidius*, bibornok, l. *Aegidiusi alkotmány.*

Albőr (hypoderma, név) névvel jelöljük azt a felbőr alatti, de az elsődleges kéreghez tartozó szövetet, amely a felbőrt, mint a legkülső védőréteget működésében támogatja. Sejtjei lehetnek vékonyfaluak pl. a víztartó szövet esetén, ha pedig mint kollenchyma vagy sklerenchyma (l. o.) van jelen, akkor mechanikailag erősíti a felbőrt.

Albrecht (másképp *Adalbert* vagy *Albert*, a. m. előkelő, nemes származású), számos közép- és újkori uralkodó és fejedelmi személy neve.

Országok szerint.

Ausztria-Magyarország 1.	Meissen 16.
Ausztria 2–6.	Német királyok 17–18.
Bajorország 7–8.	Poroszország 19–21.
Brandenburg 9–12.	Szászország 22–23.
Braunschweig 13.	Württemberg 24.
Mecklenburg 14–15.	

Ausztria-Magyarország.] 1. *A. Frigyes Rudolf, ausztriai főherceg, tescheni herceg*, a cs. és kir. osztrák-magyar hadsereg fővezére, tábornagy, szül. Bécsben 1817 aug. 3-án mint Károly főhercegnek, a híres hadvezérnek legidősebb fia, megh. 1895 febr. 18. Arco-ban. 1837-ben lépett katonai szolgálatba. 1845-ben Alsó-Ausztria és Salzburg hadi parancsnoka lett. Az 1848 március 13-án kitört bécsi mozgalom lemondásra kényszerítette őt, mert általános volt a hit, hogy ő adta a parancsot a vérontásra. Méltóbb működési kört talált az olasz harctéren, hol Radetzky parancsa alá állott. Része volt a Santa Lucia mellett május 6-án kivívott diadalban, 1849 márciusban a mortarai és novarai győzelmekben. A béke helyreállta után egy ideig Csehországnak, majd 1851-ben Haynau elbocsátása után Magyarországnak lett kormányzója és főparancsnoka. E minőségében nem tudta megnyerni a nemzet rokonszenvét. Az 1859-iki olasz háború kitörésekor Berlinbe utazott, hogy szövetségre bírja a porosz udvart, de célt nem ért. A háború következtében egyre erősbödő nemzeti mozgalom lehetetlenné tette megmaradását Budán, hol őt 1860. Benedek váltotta fel. 1860–61-ig a velencei 8. hadtest parancsnoka volt és tábornagyi rangra emelkedett. Katonai nagy hírnevét A. főherceg különösen az 1866-iki hadjáratnak köszöni. Értesülvén, hogy Lamarmora olasz hadvezér megosztja hadi erejét, a Minción átkelt hadtesteket támadta meg és John táborkari főnök tervét követve, Custozzánál jun. 24. fényes diadalt vívott ki. A königgrätzi csatavesztés után őt állították az egész, a porosz ellen központosítandó hadsereg élére, de a béke megkötése megakasztotta tevékenységét. Azóta mint a hadsereg főfelügyelője szerzett nagy érdemeket. Eszméit ez irányban külön iratokban fejtegette és munkásságát kora sem lankasztotta: Wie soll Österreichs Heer beschaffen sein? (1868); Über die Verantwortlichkeit im Kriege (1869). Különösen szívén viselte a tiszti karnak sorsát, melynek érdekében sok alapítványt tett. Nagy tehetségénél és hatáskörénél fogva egyike volt az uralkodóház legbefolyásosabb tagjainak. Bécsben 1899. Zumbusch kezétől alkotott lovasszobrot emeltek neki.

Az alkotmány helyreállítása óta sem szűntek meg benne a kiválóan katonai és ó-konzervativ hagyományok őrzőjét, az orosz szövetség szószólóját látni. Egyike volt a monarkia leggazdagabb földbirtokosainak és nagyiparosainak. Magyarországon a magyaróvári és béllyei uradalmak ura, hol nagyhírű mintagazdaságokat rendezett be. Ezeket unokaöccse, Frigyes főherceg örökölte. Neje, Hildegarde (megh. 1864) nem szült neki fiú utódot, idősebb leánya Fülöp württembergi herceg neje, az ifjabb, Matild, 1867. ruhájával égő szivarhoz érve, az égési sebek következtében meghalt. — V. ö.: *Teuber*, Feldmarschall Erzherzog A. (Bécs 1895); *Emmer*, Feldmarschall Erzherzog A. (5. kiad. 1899); *Duncker*, Erzherzog A. (Bécs 1897), díszmunka.

(Ausztria.) 2. *I. A., Ausztria hercege és német király*, l. alább: *Német királyok.*

3. *II. A., a Bölcs, másként a Sánta, Ausztria hercege*, I. A. király fia, szül. 1298., megh. 1358 julius 20. 1330–39-ig Ottó testvérével kormányozta a Habsburg-család osztrák birtokait, Ottó elhalálozása után (1339) pedig egyedül. Megszerezte 1335. Karintiát és Krajnát. V. ö.: *Kurz*, Österreich unter Herzog A. II. (Linz 1819). A Károly Róbert és Nagy Lajos királyaink és A. közötti viszonyra nézve l. *Pór* Antal, Az Anjouk kora (Millenniumi Történet, 3. köt. 1895; *Pór* A., Nagy Lajos (Történeti Életrajzok, 1892).

4. *III. A., a hajfonatos (mit dem Zopfe), Ausztria hercege*, az előbbinek fia, szül. 1349.,

megh. 1395 aug. 29. Laxenburg kastélyban. Miután bátyja és egyúttal gyámja, IV. Rudolf herceg 1365. elhalt, egy ideig Lipót öccsével közösen kormányzott, de 1379. megosztozkodtak, amidőn A. Alsó- és Felső-Ausztriát kapta. Sokat tett az 1365. megnyilt bécsi egyetemért. V. ö.: *Kurz*, Österreich unter Herzog A. III. (Linz 1827). A magyar vonatkozásokra l. *Pór* Antal, Nagy Lajos (Budapest 1892).

5. *V. A., Ausztria hercege, német és magyar király*, l. *Albert* magyar király.

6. *VII. A. az Istenfélő, ausztriai főherceg*, II. Miksa császár és magyar király hatodik fia, szül. 1559 nov. 13., megh. 1621 juliusban Brüszszelben. II. Fülöp udvarában nevelkedett és már 18 éves korában tették bibornokká; 1584. toledói érsek lett. III. Fülöp mint helytartót a hűségben megmaradt déli németalföldi tartományok élére állította. Ott lépett ki az egyházi rendből és megkérte III. Fülöp Izabella leányának kezét. Meg is kapta a németalföldi tartományokkal, mint hozománnyal, de ama föltétel alatt, hogy e tartományok, ha e házasságból gyermekei nem születnének, a spanyol koronára visszaszálljanak. Nassaui Mórictól, a prot. hollandok új vezérétől Nieuport mellett 1600. vereséget szenvedett, de Ostende-t 3 évi ostrom után bevette. V. ö.: *Dubois*, Histoire d'A. et d'Isabelle (Brüsszel 1847).

(**Bajorország.**) 7. *IV. A., a bölcs, bajor herceg*, III. (kegyes) A. fia, szül. Münchenben 1447 dec. 15., megh. 1508 március 18-án. A hercegség 1467. reászállott. A tudományok és művészetek barátja s Bajorország legbölcsebb középkori uralkodója volt. 1506-ban adta ki az ú. n. bajor pragmatika szankciót, mellyel a trónt örök időkre az elsőszülött fiúnak biztosítja. V. ö.: *Riezler*, Gesch. Baierns III.

8. *V. A., bajor herceg*, szül. 1528 febr. 29., meghalt 1579 okt. 24. Apját, Vilmos herceget 1550-ben követte az uralkodásban, miután 1546-ban Annát, Ferdinánd király leányát feleségül vette. A müncheni műgyüjtemények megalapítója volt. A nagy zenész *Orlando di Lasso*, továbbá számos festő és acélmetsző az ő udvarában élt. Másrészt azonban nagy adóssággal terhelte alattvalóit. Teljesen a jezsuiták befolyása alatt állott, s úgyszólván kiirtotta a lutheránusokat. V. ö.: *Schreiber*, Geschichte Bayerns. II.; *Zimmermann*, Die bildenden Künste am Hofe H. A.-s V. (Strassburg. 1895.)

(**Brandenburg.**) 9. *I. A. (Medve* v. *Szép A.), brandenburgi őrgróf*, az askaniai v. anhalti ház megalapítója, Gazdag Ottó gr. fia, szül. 1100 körül, megh. 1170 nov. 18. Apját 1123. követte az uralkodásban. 1132. résztvett az olaszországi hadjáratban, amiért V. Lothár császár az Elbe balpartján elterülő, megürült északi őrgrófsággal jutalmazta meg. Fáradhatatlan buzgósággal látott az ország germanizálásához s a vendeknek a keresztény vallásra való áttérítéséhez. 1138. III. Konrádtól a szász hercegséget kapta, melyről azonban a hatalmas velf párt miatt kénytelen volt lemondani s az északi őrgrófsággal beérni. Pribizlav vend főnöktől 1150. Brandenburgot örökölte s ennek is első őrgrófja lett. Betelepítette a premontrei rendet, helyreállította a havelbergi és brandenburgi püspökségeket, sok német várost alapított, flamandokkal népesítette országát és a szláv elemet háttérbe szorította. Oroszlán Henrik herceggel előbb barátságos, majd ellenséges lábon állott. Hatalmát Ottó fia örökölte, birtokait 2 leánya és 7 fia osztotta fel. Ballenstädt mellett 1899. és legutóbb a berlini Siegesalleeban emlékszobrot emeltek neki. V. ö.: *Heinemann*, A. der Bär (Darmstadt 1864).

10. *III. A., brandenburgi választófejedelem*, I. Frigyes és bajor Erzsébet fia, szül. Tangermündében 1414 nov. 9., megh. Majna-Frankfurtban 1486 márc. 11. Korának legkiválóbb és legnagyratörőbb német fejedelme; oly szép, erős és a (lovagi) játékokban oly ügyes volt, hogy *Achilles* melléknévvel tisztelték meg. Apjától Ansbachot örökölte (1440). III. Frigyes császárt számításból támogatta, hogy hatalmát a birodalmi városok (Nürnberg) rovására növelje, a frank hercegséget elnyerhesse, célját azonban csak annyiban közelítette meg, hogy 1464. Bayreuth-ot örökölte; öccsétől, Frigyestől pedig a Hohenzollern-családnak a Franken hercegség területén fekvő birtokait megszerezte. 1470. elnyerte Brandenburgot. A Mátyás királyunk és III. Frigyes császár által cseh Podiebrád ellen indított háborúban eleintén a cseh király pártjára állott, akit vejének szemelt ki, amiért is a pápa kiátkozta (1466). Négy év mulva azonban otthagyta Podiebrádot, mire a pápa az átok alól fölmentette. Midőn Hunyadi Mátyás király Ulászló cseh király és János sagani herceg szövetségében ellene fordult s midőn a pomeránok A. főhatóságát lerázni próbálták, A. hatalma a legnagyobb veszélyben forgott. Ámde Mátyásnak a törökök ellen kellett fordulni (1478), János herceget sikerült legyőznie, a pomeraniakat pedig sarokba szorította. 1473. adta ki az ú. n. *Dispositio Achillea*-t (Achilleisches Hausgesetz), mely szerint az elsőszülöttségi jog szerint öröklendő őrgrófságok egyáltalában nem, a frank birtokok pedig legfeljebb két részre oszthatók. Brandenburgot János fiára bízván, 1474. Merész Károly ellen vezérelte a császár seregeit. Fényes udvartartása és sok háborúja mellett is teli pénztárt hagyott hátra.

Irodalom. Levelezését kiadták Höfler és Minutoli: Das Kaiserliche Buch c. alatt (Baireuth 1850 és Berlin 1850 és 1881, Pótlék). Ehhez l. Burckhardt, Correcturen und Zusätze, 1851; u. a., Quellensammlung zur Geschichte des Hauses Hohenzollern. Tartalma: Das funfft merkisch Buech des Churfürsten A. Achilles, Jena 1857; Franklin, A. Achilles und die Nürnberger, Berlin, 1866; Droysen művét Bachmann, Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrich III. u. Max I., (I. köt. Leipz. 1884), Priebatsch, Politische Korrespondenz d. Kurfürsten A. A. Leipzig 1894—98. 3 köt. Az A. és Mátyás királyunk között fennállott összeköttetésekre nézve pedig l. Hunyadi Mátyás életrajzát Fraknóitól, 1890. Századok, 35. évf.

11. *A., magdeburgi érsek és mainzi választófejedelem*, kit *Brandenburgi A.*-nek szokás nevezni, János Cicero brandenburgi választófejedelem második fia, szül. 1490 jun. 28., megh. 1545 szept. 24. Aschaffenburgban. Már 23 éves korában ült a magdeburgi érseki széken, melyet 1514. a mainzival felcserélt, 27 éves korában bibornok lett. Hogy a palliumért járó summát megfizethesse, megengedte Tezel Domonkosnak, hogy egyházmegyéjében búcsút hirdethessen, maganak követelvén a befolyó összegek felét. Ámde Tezel fellépése Luther támadását vonta maga után. A. volt az első német fejedelem, ki a protestánsok elleni harcban jezsuitákat fogadott maga mellé. Nagy érdemeket szerzett a hallei, valamint a mainzi székesegyház díszítése körül: síremléke remeke a szobrászatnak.

V. ö. May, Der Kurfürst, Kardinal und Erzbischof A. II. (München 1865—75. 2. köt.); *Schum*, Kardinal A. u. die Partei der Reformation (Halle 1878); *Redlich*, Kardinal A. u. das Neue Stift zu Halle (Mainz 1900).

12. *A., brandenburg-kulmbachi őrgróf*, Kazmér őrgróf fia, vitéz, de kicsapongó életű, rabló kalandokra hajló férfiu volt, amiért a történetírók Alkibiades névvel illették. Szül. Ansbachban 1522 márc. 28., megh. Pforzheimban 1557 jan. 8. A francia háborúban 1543. a császár pártján, a schmalkaldeni háborúban pedig a császár ellen harcolt. 1552. a franciák társaságában zsarolta a majnai és rajnai vidéket. Azután ismét kibékült a császárral s a franciák ellen harcolt. 1553. rablásai miatt birodalmi átokkal sujtották és annak Szász Móric volt barátja vállalta el az átok végrehajtását, ki A.-t 1553 jul. 9. Sievershausen mellett csakugyan legyőzte. A. ekkor Franciaországba menekült, birtokait elvesztette. Később menlevelet nyert és visszatért, országait azonban nem kapta többé vissza. V. ö.: *Voigt*, Markgraf A. Alcibiades (Berl. 1852, 2 köt.); *Buttner* E., Der Krieg des Markgrafen A. Alcibiades in Franken (Göttingen 1869).

[Braunschweig.] 13. *A., Nagy v. Oroszlán A., Braunschweig és Lüneburg hercege*, szül. 1236., megh. 1279 aug. 15. Gyermek Otto herceg fia s utóda. Az uralkodást tizenhat éves korában vette át. Keresztes hadat vezetett a pogány poroszok ellen 1266-ban s hódítás és vétel utján növelte birtokait. Braunschweigot és Lüneburgot 1267. családi osztozkodás alkalmával kapta. V. ö.: *Heinemann*, Gesch. von Braunschweig u. Hannover, I. (1884); *Havemann*, Gesch. d. Lande Braunschweig-Lüneburg, I. (1853.)

[Mecklenburg.] 14. *II. A., Mecklenburg hercege*, II. Henrik fia, a jelenleg is uralkodó mecklenburgi ház megalapítója, szül. 1317., megh. 1379 febr. 19. IV. Károly császár 1348. hercegi rangra emelte.

15. *III. A., mecklenburgi herceg*, az előbbinek és Eufémiának, Magnus Erikson svéd király nővérének fia. 1363 nov. 30. svéd királlyá tették, de II. Magnus Erikson és a főnemesség ellen nem tarthatta magát, amely a dán Margitot választotta uralkodóul. A. 1389 febr. 24. fogságba esett, melyből csak 1395. szabadult ki. Megh. 1412 márc. 30. a dobberani kolostorban.

[Meissen.] 16. *II. A. (Elkorcsosodott A.*, «Degener»), thüringiai őrgróf és 1288—93. Meissen őrgrófja, a Wettin-ágból való Henrik fia, szül. 1240 körül, megh. 1314 nov. 19. A. egy ideig boldogan élt feleségével, Margittal, II. Frigyes császár leányával, de megismerkedvén eisenbergi Kunigundával, féktelen szenvedély vett rajta erőt, mire üldözött, nemesszivű neje a Wartburgból három kis fiával, Henrikkel, Frigyessel és Diezmannal titkon Frankfurtba menekült (1270 jun. 24.), ahol aug. 8. meg is halt, mire Frigyes és Diezmann nagybátyjuknál találtak menedéket. Henrik korán elhalt. A. erre nőül vette Kunigundát s a császár törvényesnek ismerte el Apitz fiúkat, de midőn A. Thüringiát Apitz fiának akarta biztosítani, másik két fiát pedig kitagadni készült, véres háború támadt az apa és a fiúk között. A szerencse kezdetben A.-nek kedvezett s Frigyes kemény fogságban ült a wartburgi várban. De kiszabadulván, új erővel kezdte a harcot apja ellen, kit 1288. elfogott. Midőn A. a fogságból kiszabadult (1291), elkeseredésében eladta Thüringiát nassaui Adolf német királynak (1293). De sem nassaui Adolf, sem utódja, I. Albrecht nem birtak Frigyessel és Diezmannal, kik öröküket szivósan megvédelmezték.

[Német királyok.] 17. *I. A., Ausztria hercege és német király*, Habsburgi Rudolf legidősebb fia, szül. 1250 körül, megh. 1308 máj. 1. Fenhéjázó, erőszakos fejedelem volt, külsejében rút, visszataszító. Apja 1283. az osztrák és stájer hercegséget ruházta rá hűbérül és így alapját vetette meg a Habsburgok dunamelléki hatalmának. Kún László halála után pedig Rudolf a magyar koronát is, mint állítólagos német hűbért, A.-re ruházta. Midőn A. Magyarország határait háborgatni kezdte, III. Endre Bécs előtt termett és ellenfelét képzelt igényeiről való lemondásra és az elfoglalt részeknek visszaadására kényszerítette. 1296. pedig, első felesége halála után, Endre király A.-nek Ágnes leányát vette nőül és ipával véd- és dacszövetséget kötött. A választófejedelmeket a Habsburg-család hatalmi növekedése annyira bántotta, hogy Rudolf halála után nem A.-t, hanem a szegény nassaui Adolfot (l. o.) emelték a trónra. De midőn ez választóinak tett igéreteit megszegte, a boszus fejedelmek A.-et hivták ellene segítségül, ki magyar segéllyel ellenfelét a Rajna mentén, Göllheim mellett 1298 jul. 2-án legyőzte, sőt állítólag saját kezével leszúrta. Erre új választásnak vetette magát alá és csak ezután (1298 aug.) koronáztatta meg magát Aachenban. Nyomban rá azonban megszegte a választófejedelmeknek tett igéreteit, akik erre A. ellen összeesküdtek és VIII. Bonifác pápában hatalmas szövetségesre találtak, ki A.-et a hűségi eskü letételére szólította fel. A. viszont nem rettent vissza a pápai átoktól és a pápa esküdt ellenfelével, IV. Szép Fülöp francia királlyal kötött szövetséget. E harcban A. a választófejedelmeket megalázta, a pápával pedig nyilatkozat alapján békült ki, amelyben Olaszországra való igényeiről teljesen lemondott. Kevesebb siker koronázta családi birtokának növelésére irányuló lépéseit. Fia, Rudolf, elnyerte ugyan a cseh koronát, de már 1307. meghalt. Hollandiában pedig és Meissenben, meg Thüringiában A. hadai vereséget szenvedtek. 1308. unokaöccse, János (Parricida), kinek apai örökségét A. erőszakkal lefoglalta volt, több előkelő nemessel (mint Eschenbach János, Palm Rudolf és mások) egyetértve, A.-et Svájcban, a Habsburgok ősi várának tőszomszédságában, éppen midőn csónakban a Reusz folyón átkelt, leszúrta. A túlsó parton visszamaradt neje és leánya szemtanui voltak a gyilkosságnak, melynek részesei utóbb szörnyen meglakoltak tettökért. A. özvegye, tiroli Erzsébet, kolostorba vonult. A. öt fiút és öt leányt hagyott maga után.

Irodalom. Kopp, König A. u. seine Zeit, Gesch. d. eidgenössischen Bünde. 3. köt. 2. rész, 1862; Mücke A., Gotha, 1866; Preger, A. von Habsburg u. Adolf von Nassau, 2. kiad. 1869; újabbak: Lindner Theod., Deutsche Geschichte unter d. Habsburgern u. Luxenburgern, I. köt., 1891; H. Busson, Die Idee des Erbrechts und die ersten Habsburger, bécsi akad. értekezés, 88. kötet; Rencke, Der angebliche Lehnseid A. s. Halle 1910; Ágnes magyar királyné életrajza Pór Antaltól

Kathol. Szemle 1888· külön is megjelent. Pór azonfelül a Századok 1888. évfolyamában a 666. lapon állította össze az Agnes életére vonatkozó irodalmat.. Hörneke, Albr. I. u. die Kurfürsten, Halle, 1909.

18. *II. A., német király*, egyúttal magyar király és mint V. A. Ausztria hercege, l. *Albert* magyar király .

[**Poroszország.**] 19. *A., a német lovagrend utolsó nagymestere és Poroszország első hercege*, szül. 1490 máj. 16., megh. Tapiauban 1568 márc. 20. Frigyes ansbachi őrgróf ifjabb fia. Papi pályára lépett és 1511. a német lovagrend nagymestere lett. Mint ilyen négy évi háborúba keveredett Lengyelországgal (1519). 1522 Nürnbergben megismerkedett Osianderrel (l. o.), a reformációhoz csatlakozott s Luther tanácsára világi hercegséggé tette a porosz lovagrend birtokait. A krakói szerződés értelmében (1525 április 8.) hűbérurának ismerte el a lengyel királyt, a königsbergi országgyűlés pedig elismerte A.-et örökös hercegének és befogadta a reformációt. Hasztalan tiltakozott ez ellen a lovagrend és az A.-re kimondott birodalmi átoknak sem volt hatása. A. 1527. nőül vette Dorottyát, I. Frigyes dán király leányát és mindent megtett a reformáció terjesztésére. Königsbergben egyetemet (1544) létesített. Német iskolai könyveket nyomatott. Utolsó éveit egyházi és politikai zavarok keserítették meg (l. *Osiander)* és a lengyel királytól is sok megaláztatást kellett tűrnie. 1891. Königsbergben szobrot emeltek neki.

Irodalom. Hase, Herzog A. und sein Hofprediger, Leipz. 1879; Rindfleisch, Herzog A. und die Reformation, Danzig 1880; Tschakert, Urkundenbuch zur Reform.-Gesch. d. Herzogthums Preussen, 1890, Ranke, Deutsche Gesch. II.; Lohmeyer, Herzog A. von Preussen, Danzig 1890; Joachim Erich, Die Politik des letzten Hochmeisters in Preussen, 3 köt., Berlin 1892—95.

20. *A. Frigyes Henrik, porosz herceg*, III. Frigyes Vilmos király és Lujza királyné negyedik fia, szül. 1809 okt. 4., megh. 1872 okt. 14. Az 1866. évi háborúban az I. porosz hadtest lovasságát vezényelte és résztvett a jičini és königgrätzi csatákban. Az 1870—71. háborúban pedig a 4. lovas hadosztályt vezényelte s különösen a Loire mellékén vívott harcokban vett részt. 1871 jun. 16. a lovasság főparancsnokává lett tábornagyi ranggal. Miután A. herceg első nejétől Mariannetól, I. Vilmos németalföldi király leányától, 1849. elvált, elvette Rauch hadügyminiszternek grófi rangra emelt leányát 1853 jun. 13. Első házasságából született leánya, Alexandrina 1868 óta Vilmos mecklenburg-schwerini hercegnek volt a felesége (megh. 1906.). 1901. Charlottenburgban emlékszobrot emeltek A.-nek.

21. *A. Frigyes Vilmos Miklós, porosz herceg* és braunschweigi régens, az előbbinek fia, szül. 1837 máj. 8., megh. 1906 szept. 13. Kamenz kastélyban (Szilézia). Résztvett az 1866-iki osztrák-porosz és az 1870—71. francia-porosz háborúban. 1873. lovassági tábornok, utóbb tábornagy és a hannoverai 10. hadtest parancsnoka lett. Vilmos herceg halála után 1885. a braunschweigi országgyűlés egyhangulag régenssé választotta, miután a császár és a szövetséges tanács a cumberlandi hercegnek (a volt hannoverai király fiának) igényeit el nem ismerte. A. 1873 ápr. 19. Máriát, Ernő szász-altenburgi herceg leányát vette feleségül. A braunschweigi régensségben János Albrecht mecklenburgi herceg követte.

[**Szászország.**] 22. *A. (Bátor A.*, «Animosus», «der Beherzte»), *szász herceg*, Szelid lelkü Frigyes választófejedelem második fia, az *albertini* (jelenleg királyi) *ág* alapítója, szül. 1443 jul. 17., megh. 1500 szept. 12. Tizenkét éves korában kaufungeni Kunz őt és Ernő bátyját elrabolta. 1464. nőül vette Zedenát, Podiebrád György cseh királynak leányát (megh. 1510); de ipjának halála után hiába törekedett a cseh koronát elnyerni. Sokat hadakozott; 1475. burgundi Merész Károly és 1480. meg 1487., mint a birodalmi hadsereg fővezére, Mátyás magyar király ellen (eredménytelenül); 1498. pedig Frizland örökös helytartójává lett. Az örökösödést (1499 febr. 18.) az elsőszülöttség alapján rendezte (l. *Albertini ág*). A meisseni palota ma is nevét viseli (Albrechtsburg) és u. o. emelkedik érczszobra. V. ö.: *Langenn*, Herzog A. der Beherzte (Lipcse 1838).

23. *A. Kázmér, szász-tescheni herceg*, l. *Albert*.

[**Württemberg.**] 24. *A., württembergi herceg*, Fülöp württembergi herceg volt osztrák tábornoknak és Mária Terézia főhercegnőnek, A. főherceg leányának fia, a württembergi királyi ház kat. ágából, szül. 1865 dec. 23. A württembergi királyi trón kiszemelt örököse, lovassági tábornok a német hadseregben és a XIII. hadtest parancsnoka. 1893 nőül vette *Margit Zsófia* főhercegnőt, Károly Lajos főherceg leányát (szül. 1870 máj. 13., megh. 1902 aug. 24.), kitől hat gyermeke született.

Albrecht, 1. *A. von Eybe*, l. *Eybe*. — 2. *A. von Halberstadt*, középkori német költő. Hermann thüringiai tartománygróf megbizásából 1210 körül szabadon németre fordította Ovidius Átváltozásait, mely műve azonban (az előszó kivételével) csak Wickram György átdolgozásában (1545) maradt reánk. Kiadta Bartsch Károly (1861.) — 3. *A von Scharfenberg*, középkori német költő, ki 1270 körül folytatta Wolfram (l. o.) Titurel-töredékeit. Műve, mely Ifjabb Titurel címen ismeretes, roppant terjengős, nehezen érthető és költői szempontból csekély értékű, a középkor azonban igen nagyra becsülte. Első kiadása 1477-ből való, legújabban kiadta Hahn (1842). V. ö.: *Borchling*, Der jüngere Titurel (1897).

Albrecht, 1. *Jakab*, l. *Albrechtisták*.

2. *A., Wilhelm Eduard*, kiváló germanista, szül. Elbingben 1800 márc. 4., megh. Lipcsében 1876 máj. 22. Jogtanár Königsbergben, majd 1830. Göttingenben a hírneves Eichhorn utódja, mely állását azonban politikai okokból, minthogy t. i. az államalaptörvény megszüntetése ellen kiadott tiltakozást aláírta, elhagyni kényszerült. Később jogtanár volt Lipcsében.

Albrecht-emlékjelvény, alapította I. Ferenc József, Albrecht főherceg tábornagy bécsi szobrának leleplezése alkalmával 1899 máj. 21. ama katonatisztek számára, akik Albrecht főherceg körül személyes szolgálatot teljesítettek. Az ezüstből készült, babérkoszoruval övezett *A* betüt és két tábornagyi botot ábrázoló jelvényt szalag nélkül a jobb mellen viselik. A jelvényt csak egyszer, az alapítás napján adományozták s akkor 34 tiszt kapta meg.

Albrechtisták (Evangelical Association of North-America, é.-amerikai evangélikus egyesület), északamerikai szekta, mely tanára és egy-

hitvallásuk nagyjában minden lényeges pontban megegyezik a metodisták tanfelfogásával és egyházszervezeti elveivel (l. *Metodizmus*). Alapítójuk Albright Jakab, ki 1759 máj. 1-én született Pennsylvania államban. Élettapasztalatai és egy buzgó református lelkész prédikálása bűnbánatra és hitre vezették. Megtérése után a püspöki metodistákhoz csatlakozott, de mert ezek csak az angol nyelven beszélő hívőkhöz prédikáltak, különvált tőlük, s a német nyelvet beszélő metodisták között saját felekezetet alapított. Megh. 1808 táján. Hívei eleinte nagyon lassan szaporodtak, úgy hogy halála után 5 évvel követőinek száma csak 75 volt, míg most felül állanak a 100000-en, kiket 4 püspök kormányoz. A felekezet 1810-ben állította össze hitvallását és egyháztegyelmi szabályzatát. Az A. kiváló figyelmet fordítanak a publicisztikai tevékenységre. Elterjedtek Kanadában s a mi kontinensünkön is, Németországban és Svájcban, együtt 19 «konferenciára» egyházkerületre oszolva fel. Nagy súlyt helyeznek az A. a vasárnapi iskolákra is. V. ö. Die Albrechtsleute (Erlangen 1877).

Albrecht-Karasicza-csatorna, Baranya vm.-ben, 1793-ban Albrecht szász-tescheni herceg és ennek neje, Mária költségén épült; 12 km² területet mocsártól szabadított.

Albrecht-rendek. 1. *Medve Albrecht-rend*, anhalti hercegi házi rend, melyet 1836 nov. 18-án az akkor uralkodott három anhalti herceg négy osztályban alapított. 1854 febr. 8-án a rend egy ötödik osztállyal bővült. 1863 aug. 20-án Lipót Frigyes hercegtől uj alapszabályokat nyert, melyeket 1875 szept. 20-án megújítottak. Jelvénye tojásdad pajzsban balra forduló, ferdén álló vártfalon haladó koronás és nyakörves arany medve, körülötte a rend jelmondata: «Fürchte Gott und befolge seine Befehle», fönt a gyűrűnél az anhalti címer, hátlapján várfalra mászó, jobbra forduló aranykoronás és nyakörves medve, körülötte: «Albrecht der Bär reg: 1123 bis 1170» felirattal, fönt a gyűrűnél az askaniai ház címere. Szalagja zöld két vörös csíkkal, a láncot csak a nagymester viseli. A nagykeresztesek és a commandeurök bal mellükön csillagot viselnek, amely a jelvény előlapját a címer nélkül ábrázolja, azzal az eltéréssel, hogy a medve fekete, a várfal vörös, a kapu arany, azonkívül a csillag sugaraiban is eltérés van.

2. *Szász királyi Albrecht-rend*, melyet II. Frigyes Ágost király 1850 dec. 31. Bátor Albrecht hercegnek, az albertini ág ősének emlékére alapított mindazok részére, kik az államnak hasznos szolgálatot tettek, v. a polgári erények gyakorlásában, a tudományok és művészetek művelésében kitűntek. Öt osztálya volt, amely 1890 jun. 11. megint egy uj osztállyal, a tiszti kereszttel bővült. Jelvénye aranyszegélyű, széles végű magas fehér kereszt kerek középpajzzsal, melynek előlapján fehér alapon Bátor Albrecht herceg arany dombornyomatú képe, körülötte aranyszegélyű kék gyűrűben «Albertus animosus» felirat aranyban, hátlapján a szász címer, a gyűrűben arany virágdiszítés és az alapítás éve: 1850. A kereszt karjait zöld tölgyfakoszorú fonja át. A nagykeresztesek és commandeurök jelvénye arany koronáról függ, bal mellükön csillagot viselnek, mely a nagykereszteseknél nyolc, a commandeuröknél négy sugárnyalábú, megrakva a rendjelvény középpajzsának előlapjával. A tiszti kereszt a rendjelvényt korona nélkül mutatja és hasonlókép a bal mellen viselik. Az V. osztályú lovagkereszt aranyszegély helyett ezüstszegélyű. Szalagja zöld, két fehér csíkkal. Katonai érdemekért a rendet két egymást keresztező karddal bővítve adományozzák.

Albrechtsberger, *Johann Georg*, a zeneelmélet mestere, szül. Klosterneuburgban 1736 febr. 3., megh. 1809 márc. 7. 1772. bécsi udvari orgonás, 1792. a Szt. István-székesegyház karnagya. Nagyszámú kamarazene- és orgonaművei, 26 miséje, oratoriumai nem oly fontosak, mint zeneelméleti rendszere, melynek Beethoven, Moscheles, Hummel, Ries stb. tanítványai sokat köszönhettek. Zeneszerzéstana franciául is megjelent.

Albreda, kikötőhely Ny.-Afrikában, Gambia brit gyarmatban, a Gambia folyó torkolatánál, 7000 lak. Francia kereskedelmi telep volt 1857-ig, mikor az angoloknak adták át cserébe egy ÉK.-re eső angol telepért.

Albret, l. *Jeanne d'Albret*.

Albricus l. *Alberich*.

Albrizzi, *Teotochi Izabella grófnő*, szül. Korfuban 1763., megh. Velencében 1836 szept. 7. Előbb Marin Antonio, utóbb Giuseppe A. velencei inquizitor felesége lett. Ugo Foscolo, Alfieri és Byron költők, Canova szobrász és számos más hírneves tudós és művész fordult meg házában. Művei: Vita di Vittoria Colonna és Ritratti (Rajzok).

Albrómossav és sói, l. *Brómsavak*.

Albruna a neve egy, Tacitustól (Germania, 8. Cap.) említett híres látnok asszonynak, aki valószínűleg Augustus idejében élt. Az A. szó az ó-német *Alfrina*, a skandináv *Alfrún* szókból ered s gyüjtőneve a régi germán javas-asszonyoknak.

Albuca *L.*, (növ.), a Liliomfélék (Liliaceae) családjának génusza 30 fajjal, Afrikában. Szépvirágú kerti hagymás növények, májusban vagy nyár elején virágoznak. Említendő fajok: *A. maior L.*, *A. fastigiata Dryand*, *A. Nelsoni N. E. Brown*. Lomb- és hangaföld keveréke felel meg tenyésztüknek, narancsházakban teleltetik. Szaporításuk magvakkal vagy fiókhagymákkal történik.

Albucasis, l. *Abul-Kázim*.

Albuera, falu Badajoz spanyol tartományban, (1897) 798 lak. Arról az ütközetről híres, amelyben a Beresford vezérlete alatt egyesült angol, spanyol és portugál sereg 1811 máj. 16-án legyőzte a Soult vezérlete alatt levő kisebb francia sereget.

Albufeda, l. *Abulfeda*.

Albufeira, az ugyanily nevű járás székhelye és kikötőváros Faro portugál kerületben vasút mellett, (1900) 5784 lak., halászattal.

Albufera, parti tó Valencia spanyol tartományban, 22 km. hosszú, 7 km. széles. A Földközi-tengertől tengeri fenyővel (Pinus Pinaster Sol.) borított keskeny homokos földnyelv választja el. Vizimadarakban és halban bővelkedik.

Albufera hercege, l. *Suchet*.

Albugo *(Pers.) J. F. Gray* (Cystopus Lév.) (növ.), a Peronosporával rokon gombagénusz. A

Peronosporától abban különbözik, hogy konidiumtartói nem emelkednek a gazdanövény epidermise fölé, továbbá hogy konidiumai láncsorban fejlődnek.

Albula, 1. hágó és folyó Graubünden svájci kantonban. A *hágó* (2315 m.) a Piz Kesch és Piz d'Err hegytömegek között van és az Ober-Engadinban levő Ponte helységet az Albula-völgyben levő Bergünnel kapcsolja össze. 1823 m. magasban megy át rajta Európa egyik legmagasabban haladó vasútja, amely a Rajna-völgyben fekvő Thusisszel az Engadinban levő St. Moritzot köti össze. A pálya hossza 63·2 km., az alagúté 5863 m. *A.* 36 km. hosszú mellékfolyója a Hátsó-Rajnának; két meredek és szűk hegyszoroson tör át és a Davos fölvétele után Thusisnál torkol. — 2. Egykori neve a Tiberisnek (l. o.)

Album (lat.), a rómaiaknál fehérre festett tábla volt, melyen színes feliratban hirdetéseket tettek közzé, így a pontifexek évi feljegyzéseit, a prétorok rendeleteit, a szenátorok és esküdtbirák lajstromait és egyéb közérdekű állami v. községi hirdetményt. Ily A.-ot templomoszlopokra, szobrok talapzatára stb. függesztettek. Ma átvitt értelemben A.-nak neveznek üres lapokból összekötött könyvet, kép-, napló- vagy költeménygyüjtemény számára.

Albumen ovi siccum (lat.), szárított tojásfehérje.

Albumin, l. *Fehérje.*

Albuminátok, nativ fehérjékből keletkeznek, ha azokat savakkal v. lúgokkal denaturáljuk. Lúgok hatására a legtöbb fehérje alkalialbumináttá lesz; savak hatására (felesleges sósav v. sósavaspepsin) pedig acidalbumináttá.

Albuminiméter (Esbach-féle), a vizeletben levő fehérje meghatározására szolgál. Egy csőalakú üvegedénybe (Esbach-cső) U jelig (urina) öntünk vizeletet, aztán R jelig (reagens) egy 1% pikrinsavat és 2% citromsavat tartalmazó oldatot (Esbach-reagens), amire a fehérje kicsapódik. 24 órai ülepedés után a fehérjeoszlop magasságában leolvasott szám megadja a fehérjetartalmat ezrelékekben.

Albuminoidok, l. *Albumoidok.*

Albuminosus (növ.) a. m. magfehérjés, magfehérjenemű, l. *Magfehérje.*

Albuminpapiros, l. *Fotográfiai papirok.*

Albuminuria, l. *Fehérjevizelés.*

Albumoidok, fehérjék, melyeket más fehérjeosztályokba beosztani nem lehet. Részint a kötőszövet és hámképletek alkatrészei, részint megszilárdult váladékok. Jellemző tulajdonságuk a rendes fehérjeoldószerekben való oldhatatlanság s a kémiai hatóanyagokkal szemben való ellenállás. Ide tartozik: keratin (szaruanyag, bőrben, körmökben, szarvban fordul elő), elastin (rugalmas rostokban), kollagen (enyvadó anyag, bőralatti kötőszövetben), chondrin (porcokban), ossein (csontokban), fibroin (selyemben) stb.

Albumosuria, albumózok (l. o.) megjelenése a vizeletben. Előfordul a béltraktus fekélyes bántalmainál, gyomorráknál, ha a szervezetben nagyobb gennyedések vannak, továbbá egyes mérgezéseknél (foszformérgezés) és a legtöbb lázas betegségnél. Albumóz-szerű anyagok a Bence-Jones-féle fehérjék is (l. o.), amelyek speciálisan csontvelődaganatoknál jelennek meg a vizeletben. L. *Fehérjevizelés.*

Albumózok, a fehérjéből emésztés, savakkal, lúgokkal való főzés, rothadás által keletkezett hasadástermékek, melyek sem neutrális, sem savanyú vegyhatású oldatban főzve meg nem olvadnak, ammoniumszulfáttal való telítésre azonban kiválaszthatók. Mivel a fehérjéknél jóval egyszerűbb testek, a szervezet kevesebb munkával tudja megemészteni és kihasználni. Emiatt az A. sok gyógytápszernek alkotórészei.

Albunea, a Tibur (a mai Tivoli) közelében fakadó kéntartalmú forrás nimfája. Ott, ahol a víz zúgót alkotott, állott Faunus jóshelye, ahol a kéngőztől hallucinációba esett kérdező A. jóslatát vélte hallani.

Albuñol (ejtsd: —nyol), járási székhely Granada spanyol tartományban, (1897) 7451 lak., bor-, mandula- és mazsolatermeléssel.

Albuquerque (ejtsd: —kerke), 1. egykor vár, most járási székhely Badajoz (ettől 46 km.-nyire) spanyol tartományban, a portugál határ közelében, az ugyanily nevű híres hercegi család ősi várával és (1900) 7919 lak. — 2. Székhelye Bernalillo countynak az Egyesült-Államokban, Új-Mexikó államban, a Rio Grande del Norte folyónál; vasút mellett, (1900) 7919 lak., gyapjú- és bőrkereskedéssel.

Albuquerque, *Affonso d'*, hírneves portugál hős, India alkirálya, szül. Alhandrában, Lisszabon mellett 1453., megh. a tengeren, Goa közelében 1515 dec. 16-án. V. Alfonz király udvarában nevelkedett. Korán lépett hadi szolgálatba; kitüntette magát É.-Afrikában s a törökök ellen vívott csatában Otranto mellett 1480. Nagy Emánuel király 1503. s ismételten 1506. küldte Indiába a portugál gyarmatok védelmére. 1508. India alkirálya lett. Elfoglalta Goát, Malakkát, Ceylont és Ormus szigetet (1510—15). Pegu és Sziam királyai és a perzsa sah is keresték barátságát. A legyőzöttekkel szelíden és kíméletesen bánt. Ő is tapasztalta a királyok hálátlanságát. Azzal rágalmazták, hogy függetlenségre törekszik, mire Emánuel letette és helyébe India alkirályává A. személyes ellenségét nevezte ki. Életét természetes fia, *Bras d'A.* írta meg Commentarios de grande Alfonso d'A. c. művében (angolul kiadta Gray Birch, Lond. 1875, 3 köt.). V. ö.: *Peschel,* Zeitalter der Entdeckungen (2. kiad.); *Herculano* és *Coelho* portugál történ. kézikönyveit; *Mac Murdo,* History of Portugal (1889); *Stephens,* Portugal (London 1890).

Alburnum (lat.), háncs, l. *Fa.*

Alburnus *Rond.* (állat), a *ponty-félék* (Cyprinidae) családjába tartozó halnem. L. *Küsz.*

Alburnus maior, a mai Verespatak (l. o.) területén azt az egész medencét betöltötte, mely az azonos nevű patak forrásvidékéül szolgál. Minthogy a hadi útvonalakon kívül a dáciai Érchegység nyugati oldalára települt aranybánya község volt, neve nem is fordul elő az állomássorozatokban (Itinerariumok). Annál többször ismétlődik a híres viasztáblákon (Cerata), melyeket legutóbb 1854. és 1856. tömegesen találtak. A dalmát pirusták lakták, kik ügyes bányászok voltak.

Albury (ejtsd: albörri), város Ausztráliában, Új-Dél-Walesben, Goulburn countyban, vasút mellett

[illegible] Mormoy [illegible] partján, mely az esős évszakban [illegible] hajózható [illegible] 5500 lak. Bor-, dohány-, [illegible]

Albus [illegible] fehér), ezüst váltópénz IV. Károly [illegible] 1 tcke kb. 6 f.

Alca *L.* [illegible], a lilealakú madarak *(Charadriomorphes)* rendjének egyik neme. L. *Alkafélék.*

Álca [illegible], az átalakulással fejlődő állatoknak [illegible] annak az alaknak a neve, mely a petéből kikelve az anyaállathoz nem hasonlít. L. [illegible] *Rovarok.*

Alcabala *(alcavala)*, Spanyolországban a XIV. [illegible] XI. Alfonz király alatt behozott adónem, amelyet a kereskedők adás-vételi ügyleteik után a forgatott érték 10%-a erejéig fizettek.

Alcacer do Sal (ejtsd: alkaszér do szál), a rómaiak [illegible], járási székhely Setubal portugál kerületben [illegible] a Sado jobb partján, (1900) 2712 lak., jelentékeny tengeri sófőzéssel.

Alcaeus, l. *Alkaios.*

Alcahest, l. *Alkahest.*

Alcala, 1. *A. de Chivert*, város Castellon spanyol tartományban, San Mateo kerületében, vasút mellett, a Földközi-tenger közelében, dohányiparral, olaj- és bortermeléssel, (1897) 6392 lak. — 2. *A. de Guadaira*, járási székhely Sevilla spanyol tartományban, a Guadaira és vasút mellett, (1897) 8930 lak., gyönyörű vidékkel és híres olajfaberkekkel. — 3. *A. de Henares*, város Madrid spanyol tartományban, a Henares folyó és vasút mellett, (1897) 10.543 lak., a toledoi érseknek egy palotájával, nagy collegioval. Cervantes szülővárosa és azelőtt egyetemé is volt, melyet 1499. Jimenes bibornok alapitott (kinek most Madridban levő szép síremléke eredetileg A.-ban, a San Ildefonso templomban volt). 1836. az egyetemét áthelyezték Madridba. Könyvtárában megvan az ott nyomtatott Complutumi biblia eredetije. — 4. *A. del Rio*, [illegible] Sevilla spanyol tartományban, a Guadalquivir jobb partján, a rómaiak és a mórok korából való [illegible], (1897) 2973 lakossal. — 5. *A. de los Gazules*, város Cadix (ettől 55 km.-nyire) spanyol tartományban, a Barbate mellett, (1897) 9972 lak. — 6. *A. la Real*, város, járási székhely Jaen spanyol tartományban, egy fensíkon, (1897) 15,409 lak., [illegible] gyümölcstermeléssel.

Alcalde (spanyol-arab), Spanyolországban a községi elöljáró neve.

Alcamo (ejtsd: alk—), járási székhely Szicilia Trapani (l. o.) tartományában, vasút mellett, pompás kilátással a tengerre, (1901) 51,809 lak. Külseje [illegible] városhoz hasonlit.

Álcanemzés, *paedogenesis* (állat), a szaporodásnak az a módja, midőn a lárvaállapotban lévő állatok termékenyítetlen peték útján szaporodnak, pl. a levéltetvek, májmétely stb. L. *Szűzszaporodás.*

Álcanevelés, l. *Haltenyésztés.*

Alcañiz (ejtsd: [illegible]), város Teruel spanyol tartományban, a Guadalupe jobb partján, vasút mellett, olaj- és eperfával borított termékeny síkon. (1897) 7474 lak.

Alcantara (arabul «híd»), 1. j.-i székhely Caceres spanyol tartományban a Tajo mellett, (1897) [illegible] lak. A Tajon 6 ívezetből álló, Trajanus császár által épített (188 m. hosszú 55 m. magas) híd [illegible] San Benito hatalmas kolostora a középkorban az A. lovagoknak volt székhelye. — 2. A., patak Lisszabon közelében, amelynél 1580 aug. 25. Alba hercege legyőzte a portugálokat.

Alcantarai Péter, szent, l. *Péter.*

Alcantara-rend, a három régi spanyol egyházi lovagrend egyike, melyet 1156-ban don Suero és don Gomez Fernando Barrientos testvérek alapították, kik San Julian del Pereizo határerődből hősiesen küzdöttek a mórok ellen. 1197-ben III. Sándor pápa egyházi lovagrenddé emelte, a bencések legényhébb rendszabályaival. Székhelye 1213 óta Alcantara volt, célja: a keresztény hit védelme a mórok ellen. Katolikus Ferdinánd (1494) a koronához csatolta a nagymesteri méltóságot. 1540-ben megengedték a lovagoknak a nősülést. A rendet a köztársaság 1872. megszüntette, de a királyság visszaállítása után XII. Alfonz ismét fölelevenitette, de most már csak katonai kitüntetés. Jelvénye (1441 óta) zöld liliomos kereszt, melyet zöld szalagon viseltek a nyak körül, vagy selyembe hímezve, fehér köpenyegen. A rend lovagjainak négy nemzedéken át való nemesi származásukat kellett bizonyitani s azt, hogy családjukban se zsidó, se mór nem volt.

Alcantaristák, a szigorított rendszabályokkal élő ferenceseknek Alcantarai sz. Péter által 1562. alapított csoportja, akik elterjedtek Spanyolországban, Portugáliában, a nápolyi királyságban és a Fülöpszigeteken.

Alcaraz, Albacete spanyol tartomány főhelye, a Sierra de A. hegy tövénél, (1897) 4762 lak. Ókori vízvezeték maradványai. Közelében cinkbányák.

Alcarnose, kenyér-ízű, barna, vízben oldható gyógytápszer, mi 24% albumózét, 67% maltózét, 6% zsirt és 3% sókat tartalmaz.

Alcarrazas (spanyol), az ivóvíz hűsen tartására használt likacsos cserépkorsók spanyol elnevezése; sárgásbarna, ritkábban vörös színüek. A korsó likacsain annak felszínére átszivárgó víz árnyékos, de szellős helyen gyorsan párolog és melegkötés által azt tartalmával együtt néhány fokkal a környező levegő hőmérséke alá hűti. Ugyanilyen célra nálunk is használnak mázatlan és likacsos korsókat.

Alcathous, l. *Alkathoos.*

Alcazaba *(Cerro de A.)*, a spanyol Sierra Nevada (l. o.) egyik legmagasabb hegycsúcsa.

Alcazar de San Juan, város Spanyolországban Ciudad Real tartományban, vasúti állomás, (1897) 10,675 lakossal, csokoládé-, szappan-, salétrom- és puskaporgyártással.

Álcázás, az erődítésben egy ágyútelepnek az ellenség elől való elrejtése. — *Állattani* jelentését l. *Álruházkodás.*

Alcea (növ.), l. *Mályva.*

Alcedo L. (állat), a rikácsolók *(Coraciaeformes)* rendjébe, a jégmadarak *(Halcyones)* alrendjébe tartozó madárnem. L. *Jégmadár.*

Alces (állat), l. *Jávorszarvas.*

Alceste a. m. embergyűlölő; Molière «Le misanthrop» c. vígjátékának hőse után.

Alceste, *Szini* Gyula (l. o.) írói álneve.

Alcester (ejtsd: álszter), *Frederick Beauchamp Seymour, lord*, brit tengernagy, szül. 1821 ápr. 12., megh. 1895 márc. 30. Kitünt az 1852—53-iki hadjáratban Birma ellen és a krimi háborúban 1854.

Az 1880-iki flottademonstráció alkalmával az összes hatalmak hajóit vezérelte Dulcigno előtt. Az Arabi pasa által támasztott fölkelés alkalmával Alexandriát bombázta (1888 jul. 11.) és három nappal később elfoglalta a várost; augusztus havában pedig megszállotta a Szuez-csatornát. Jutalmul megkapta a peer címet és nemzeti dotációban is részesült, továbbá tengernaggyá nevezték ki.

Alcestis, l. *Alkestis*.

Alcestis, a 124. planetoid neve.

Alcharizi *Jehuda*, középkori héber költő, születésének helye és éve ismeretlen. A XII. sz. vége felé, fiatal korában Toledóban tartózkodott, ahová Andaluziából az almohádok üldözése elől menekült. A XIII. sz. elején vándorútra kelt, bejárta Franciaországot, Afrikát, Palesztinát, Szíriát, Babiloniát. Költői munkáját, a *Tachkemoni* c. makámagyüjteményt Toledoban írta 1220 körül. Lefordította héberre Al-Hariri arab makámáit, ezenkívül írt több bibliamagyarázó művet és héberre fordított számos arab munkát. Néhány makámáját magyarra fordította *Patai* József (Héber költők I., Budapest 1910).

Alchemia (*Alchymia*), a kémiának gör. elnevezése, az arab *al* előszócskával, régebben egyértelmű volt a kémiával, azonban már századok óta A. alatt a közönséges fémek nemes fémekké való átváltoztathatóságának művészetét, az ú. n. *aranycsinálást* értik. Az alchemisták tudományukat az őskorban eredettnek mondják. Egyik a bibliai érceművészt, *Tubalkaint*, másik *Mózest* és ennek testvérét *Mirjámot* (Prophetissa Máriát) vallja feltalálójának. Sokan *Jóbot* meg *János* evangélistát is az adeptusok közé sorolják. Az alchemisták szerint az aranycsinálásról szóló legrégibb könyvet, a «tabula smaragdinát», *Trismegistos Hermes* (a háromszorosan nagy) Kr. e. a III. században írta, azonban ez is túlzott állítás, ha Hermes csakugyan azonos személy azzal a *Hermon* nevű egyiptomi pappal, aki Kr. e. 100 évvel élt. Az aranycsinálás lehetőségébe vetett hit évezredeken át tartó megrögzöttsége részben a személyes megfigyelésnek, részben Aristoteles bölcseleti iskolájának tudható be, amely szerint az anyag egy és a járulékok szerint változik.

Ez a bölcseleti tétel az alexandriai iskola révén az egész világon hivőkre talált, leghathatósabb terjesztőivé az arabok lettek, kiknek kalmárszelleme az efféle olcsó meggazdagodás iránt igen fogékony volt. Mivel az alexandriai könyvtárt fölperzselték, a szájhagyományokban élő alchemista tanokat az ő feljegyzéseik örökítették meg. A leghíresebb arab kémikus, *Geber*, a VIII. sz.-ban, kinek munkái a kémiai irodalom legrégibb maradványai, azt hitte, hogy van olyan anyag, mely minden betegséget meggyógyít s ez a *magiszterium* s mivel az alchemisták így nevezték azt az anyagot is, mely a testeket arannyá változtatja, lassankint a két fogalmat összesítették és azt a csodaszert, mely minden betegséget meggyógyít s minden anyagot arannyá változtat, elnevezték a «bölcsek kövének», «nagy magiszteriumnak», (magisterium magnum), «nagy elixirnek» stb. (l. *Bölcsek köve).*

A spanyolországi arab egyetemek révén az A. Európa többi részébe is eljutott. A középkor alchemistái közül *Albrecht* bollstadti püspök, irói nevén *Albertus Magnus* volt a leghíresebbek egyike (élt 1193—1280), melléje sorakoznak *Rogerius Baco* (1214—1292), kit kortársai dr. Mirabilisnek neveztek, *Aquinói Tamás* (1224—1274), *Bachuone Arnold*, irói nevén *Arnoldus Villanovanus* (1235—1312) és *Lullus Raymundus* (1235—1315). Különösen az utóbbiról regéltek sokat. Állítólag Eduard angol királynak a törökök ellen viselendő háborújára hat millió aranyat csinált, ezeknek az ú. n. «rosenobel»-eknek egyik oldalára rózsát, másik oldalára: «Jesus autem transibat per medium eorum» felirást sajtoltak. A XV. sz. alchemistái között találjuk *Basilius Valentinust* — ki számos antimonkészítmény előállítását és sajátságait nagy pontossággal írja le — és *Hollandus Izsák* és *János* nevét, az először említett benediktinus barát, az utolsó kettő pedig orvos volt. Az ó- és középkor alchemistái inkább csendes rajongók voltak, kiknek tudományos működését az aristotelesi bölcselet vakutakra terelte, az utánok következők jórésze már praktikusabb volt és az A.-t vagyonszerzésre használta fel. Már a XV. sz.-ban akadunk efféle világcsalókra. *Le Cor* volt a leghíresebb, akit VII. Károly francia király udvarába fogadott, hogy aranyat csináljon. A vége az lett, hogy Le Cor a jó aranyakat elsikkasztotta és helyettük hamis aranypénzeket veretett. VII. Károlyt úgyszólván a legtöbb európai fejedelem utánozta. A legtöbb udvarban találkozunk alchemistákkal; ilyen volt *Thurneysser* Leonhard (1530—1595), aki János György brandenburgi fejedelem udvari orvosa lett, továbbá az angol *Kelley* Edward (szül. 1555), aki jó ideig a tudományokat kedvelő II. Rudolf császár udvarában élt, ilyen volt *Russenstein* báró is, ki III. Ferdinánd császárnak készített v. 100 tonna aranyat, továbbá *Sendivogius* Mihály, aki II. Keresztély szász választófejedelmet bolondította el.

Az újkor alchemistái közül kitüntek még *Teofrastus Paracelsus Bombastus von Hohenheim* (1493—1541), aki Magyarországot is beutazta (festett arcképe állítólag Besztercebányán a mult sz.-ban még megvolt) és korának legnagyobb sarlatánjai közé tartozott; *Libavius* András (megh. 1616) orvos, *Helmont* János Baptist (1577—1644) orvos, *Glauber* János Rudolf (megh. 1668) laboráns, *Becher* János Joakim (1635—82) orvos, *Kunkel von Löwenstern* (1630—1702) gyógyszerész és így tovább. Voltak aranycsináló társulatok is, ezek közé tartoztak az 1378-ban alapított *Rosenkreuzer*-ek és a XVIII. sz.-ban a nürnbergi *Buccinátorok.* Igen nagy azoknak a száma, akik a modern kémia megalapításáig az A.-val foglalkoztak, azonban ezek között igen kevés magyarra akadunk. Az elsők egyike *Erdélyi* (Transsilvaniai) János (élt 1463 és 1500 között), aki a Lapis refugii (Szepes vm.) kolostor vagyonát laborálta el és Zsigmond király neje, *Borbála.* A XVI. és XVII. sz. híresebb alchemistái voltak *Melchior* Miklós, *Erdélyi* Dániel, *Laszky* Albert, *Hunyadi Bánfi* János, *Listi* István és *Hain* János. A XVIII. sz.-ban *Gömöri* Dávid orvos tünt ki. Az A.-t sem tilalmakkal (ilyen volt III. *Honorius* pápa 1219. kelt rendelete, XXII. *János* pápa 1317. kelt bullája és *Mária Terézia* 1768. kelt rendszabálya), sem a józan ész logikájával legyűrni nem lehetett. A

világ csak akkor tért magához, midőn *Lavoisier*, *Priestley* és mások a modern kémia alapját rakták le; ezzel sorvadni kezdett a hermetikus tudomány, de híveket még újabban is kísért néha-néha. Így a mult sz. 50-es éveiben Bajorországban, 1853. [illegible] találtak alchemistak hívókre, [illegible] 1860. *[illegible]* M. magyar emigráns London[illegible] alapított aranynak anti[illegible] való előállítására 1882 *Wyse* Parisban bo[illegible] és csalta az embereket az aranycsinálás [illegible]vel. Azonban az alchemisták kutatásai [illegible] nem vesztek, mert az orvostudományt [illegible]tették és a kémiai tudományok egész[illegible] fejlődésének biztos alapját vetették meg. Aranyat ugyan nem tudtak csinálni, de nevükhöz nem egy aranyat érő találmány fűződik; így *Albertus Magnus* a cinket, *Brandt* 1669. a foszfort, *Böttger* [illegible] 1702-ben a porcellánt találta fel.

[illegible] Geschichte der Chemie 1843 [illegible] Schmieder, [illegible] 1832; Bárotzi Sándor, A mostani [illegible] Magyar alchimisták, Termé[illegible] 1891. évf. [illegible] A magyar alchi[illegible] óta Természettudományi Köz[illegible] évf.

Alchemilla L. (növ.), l. *Palástfű.*

Alchornea *Sw.* (növ.), az Euphorbiaceae (Fűtejfélék) családjának génusza, melynek harmincnál több faja a trópusok legmelegebb tájain honos. Fák [illegible] Az *A. [illegible]folia (Sm.) Müll.-Arg.* [illegible] termetére s levelei hasonlóságára [illegible] az *Ilex*-hez (magyallal) hasonlít, gyakori üvegházi növény. Nevezetes, hogy akkor is magot érlel, ha porzós egyedét nem kultiválták. A magvak több embriót zárnak magukba. Az *A. iricurana Casar.* (iricurana, arariba) Braziliában ipari[illegible] értékes fát szolgáltat.

Alchymia, l. *Alchemia.*

Alciati (ejtsd: alcsáti), 1. *Andrea*, olasz jogtudós, szül. Milano mellett 1492., megh. 1550. Munkái Opera omnia cím alatt többször megjelentek. Legnevezetesebb Annotationes in tres libros codicis és Emblematum libellus. Jogtanár volt Avignonban, Bourgesben, Paviában, Bolognában és Ferrarában. A. fektette a jogtudományt humanista alapra. V. ö.: *Moeller* E., A. Ein Beitrag zur modernen Jurisprudenz (Breslau, 1908).

2. *A., Paolo*, egyike azoknak az olasz antitrinitáriusoknak, akik a Szentháromság tagadása miatt üldöztetvén, Németországba menekültek s ott terjesztették tanaikat. Megh. Danzigban, 1565.

Alcibiades, l. *Alkibiades.*

Alcibius füve (*Echium rubrum*, kigyófű, növ). Nevét onnan veszi, hogy «midőn Alcibius térdét a kigyó megmarta volna, vévén ő e' füvet, megrágá, a nyálát lenyelvén, a rágott leveleit pedig a sebre kötvén, meggyógyula» (v. ö. *Veszelszki*, A növényplánták).

Alcidae (állat), l. *Alkafélék.*

Alcidamas, l. *Alkidamas.*

Alcides, l. *Alkeides.*

Alcindus, arab filozófus, l. *Alkendi.*

Alcinous, l. *Alkinoos.*

Alciopidae, l. *Gyűrűsférgek.*

Alcira (ejtsd: —szira), járási székhely Valencia spanyol tartományban, a Jucar egyik szigetén, [illegible] állomás; (1897) 19,566 lak. Rizs-, cukornád-, déligyümölcs-termelése nevezetes. A Jucar vizét hatalmas zsilip segítségével a környék öntözésére használják.

Alclyde (ejtsd: klájd), régi brit királyság Skótországban.

Alcmaeon, l. *Alkmaion.*

Alcman, l. *Alkman.*

Alcmene, l. *Alkmene.*

Alcobaça (ejtsd: alkobasza), járási székhely Estremadura portugál tartományban, (1900) 2306 lak. Híres az I. Alfonz király által alapított, pompás cistercita-kolostora, amelybe csak nemes emberek léphettek be. Templomában vannak eltemetve II. és III. Alfonz, I. Pedro királyok s ez utóbbinak kedvese, Ines de Castro. Az utóbbiak úgy feküsznek, hogy lábaik vannak egymással szembe: ha a feltámadás órája üt, első pillantásuk a szerelem pillantása legyen.

Alcock (ejtsd: alkak), *Rutherford, sir*, ang. diplomata és orientalista, szül. Londonban 1809., megh. 1897. nov. 2. 1833—36-ig katonai seborvos volt a portugáliai és spanyolországi angol segédhadtestnél, 1844. brit konzul Fucsuban, majd Sangaiban és Kantonban, 1858. Japánban főkonzul s egy évvel utóbb meghatalmazott miniszter ugyanott, 1865—1871. Pekingben rendkívüli követ s azután visszatért Angliába. Japáni és kinai tartózkodását több könyvben örökítette meg, írt angol-japán és francia-japán nyelvtant is.

Alcoforado, *Soror Marianna*, portugál apáca, szül. 1640 ápr. 22. Bejában, megh. u. o. 1723 jul. 28. Öt levele által lett híressé, amelyeket kedveséhez, Noël Bouton de Chamilly, St. Léger gr.-jához és francia marsallhoz írt s aki azokat Lettres portugaises címen kiadta. Szenvedélyes, költői előadásuk hasonlóvá teszi Heloïsenek Abelardhoz írt leveleihez. Különböző nyelvekre lefordítva több mint ötven kiadást értek meg.

Alcohol, l. *Borszesz* és *Szesz.* — *A. absolutus*, vízmentes alkohol.

Alcolea, község Cordova spanyol tartományban, a Guadalquivir mellett, amelyen át szép híd vezet. Itt győzte le 1868. a fölkelő-sereg Serrano tábornagy vezérlete alatt Izabella királyné seregét, minek következtében Izabella királyné trónját vesztette.

Alconière *Herman Tivadar*, festő (családi neve *Cohn)*, szül. Nagymartonban 1797., megh. Bécsben 1865 jun. 10. Művészi tanulmányait Bécsben kezdte 1812., a harmincas években katolikussá lett s Rómába zarándokolt. Ott 13 évet töltött művészi tanulmányokkal. A negyvenes években Bécsen át Magyarországba jött, ahol Székesfehérvárott, Pápán, Pesten festegetett az ötvenes évekig, amikor visszatért Bécsbe. Ott aztán egészen vallásos ábrándjainak élt s egy kolostorban mint egyházfi halt meg. Főkép arcképeket festett (pl. Károlyi László gr.-ot lóháton), de rajzolt humoros kompoziciókat is *(A hárfás; A megkeresztelt szerecsengyerek* stb.).

Alcor, csillag, l. *Alkor.*

Alcora-edények (ejtsd: alk—), 1726 óta delfti, mór és francia minták után a spanyolországi Alcorában gyártották. Itt a XVIII. sz. közepétől annak végéig porcellángyár is virágzott.

Al corso (ol., ejtsd: korzo) a. m. a napi árfolyam szerint.

Alcott (ejtsd: alkat), 1. *Amos Bronson*, amerikai író, szül. 1799. Wolcottban (Counecticut), megh. 1888. Bostonban. Tanító és bölcselő; munkái is többnyire filozófiai tartalmuak. — 2. *A. Louisa May*, amerikai írónő, szül. Germantownban (most Philadelphia egy része) 1832 nov. 29-én, megh. Concordban 1888 márc. 6-án. Tiz évig tanítónő volt s az amerikai polgárháborúban betegápoló egy washingtoni katonai kórházban. Híressé lett Little women című kétkötetes regényével.

Alcôve, l. *Alkóv* és *Kubba*.

Alcoy, járási székhely Alicante spanyol tartományban, gazdag síkságon, az A. és vasút mellett, (1897) 31,099 lak. Jelentékeny papir-, különösen cigarettapapirgyártással, posztó- és pamutszövéssel. Környékén szép nyaralók vannak.

Ál-croup, l. *Croup*.

Álcsésze, l. *Kupacs*.

Álcsigolyák, l. *Csont*.

Alcsil, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1900) 829 oláh és magyar lak., vasúti állomással, posta- és távirohivatallal.

Alcsipuszta, Szolnokhoz tartozó népes puszta Jász-Nagykún-Szolnok vm.-ben (1900) 530 lak., u. p. és u. t. Szolnok.

Alcsi-tenyő-kengyeli ármentesítő és belvízszabályozó társulat. Alakult 1905. Szolnok székhellyel oly célból, hogy a nevezett községek határában, a Tisza balpartján fekvő 7369 kat. hold 157 □-öl nagyságú területet ármentesítsen és belső vizeit levezesse. Töltéseinek hossza 14,667 m., lecsapoló csatornáinak hossza 1200 m., az 1908. évig befektetett építés tőkéje 333,230 k.

Alcsút, nagyközség Fehér vm. váli j.-ban, (1900) 1843 magyar lakossal, József főherceg szép kastélyával és mintagazdaságával (lótenyésztés, tehenészet, juhászat és sertéstenyésztés), vasúti állomással, távíróval és postával, csendőrörssel és 1907. épült új kat. templommal. Mikor József nádor az uradalmat 1819. birtokába vette, az egész csak puszta sivatag volt. Ezt gyönyörű falusi lakóhelylyé s mintagazdasággá emelte. A nagy csínnal, egy régi prépostság helyén épített A.-i kastélyban könyvtár és múzeum van; Storno Ferenc által restaurált kápolnája műbecsű. A kastélyt nagy kert övezi. A községben van népkönyvtár és polgári olvasókör. József főherceg birtokán 183 m. mély artézi kút van. Környékén egy római Mithraeumot és sok régiséget találtak. V. ö. Századok (1872); *Károly* J., Fehér vm. története.

Álcsülkösök, l. *Csülkösujjú rágcsálók*.

Álcsülök, l. *Mellékcsülök*.

Alcudia, város Mallorca spanyol sziget ÉK.-i partján, tágas kikötővel, (1897) 2718 lak., korállhalászattal. A közeli mocsarak kiszárítása folytán 2500 ha.-nyi kitünő termőföldet nyertek.

Alcudia, *Manuel Godoy Alvarez de Faria, A. hercege*, szül. Badajozban 1767 máj. 12., megh. Párisban 1851 okt. 7. A királyi testőrségbe lépett s mint az erkölcstelen Mária Lujza aszturiai hercegnőnek szeretője s magának a trónörökösnek és utóbb királynak, IV. Károlynak kegyence, gyorsan emelkedett a legmagasabb fokra. 1792. herceg lett s a spanyol kormány feje és külügyminisztere. XVI. Lajos kivégeztetése után háborút izent Franciaországnak. Ismételt vereségek dacára aránylag kedvező békét kötött (Basel 1795 jul. 22.), melynek értelmében Spanyolország elvesztett területeit visszakapta, amiért királya «*principe de la paz*» (békefejedelem) címmel ruházta föl. Spanyolországot vétkes könnyelműséggel kormányozta. Franciaországgal szövetkezve Anglia ellen hadakozott, mi előreláthatólag az ország tengeri kereskedelmének és hajóhadának megsemmisítésére vezetett (Trafalgar 1805). A királynővel együtt arra törekedett, hogy Ferdinánd aszturiai herceget a trónöröklésből kizárja. Midőn a franciák 1808. Spanyolországba bevonultak, a nép kegyetlenül bánt el a kegyenccel. A. most titokban Napoleonnal bocsátkozott alkudozásokba és annak parancsára Bayonneba ment, hogy a királyt (IV. Károlyt) a trónról való lemondásra birja. De A. csalárd játéka kiderült és a trónörökös pártja 1808. megbuktatta. Vagyonát lefoglalták. A lemondásra kényszerített király azonban még bayonnei fogságában is hitt benne. A. azután hol Franciaországban, hol Rómában élt. A juliusi forradalom után csekély évdíjat húzott Fülöp francia királytól. 1847. visszakapta birtokait és címeit. Emlékiratai kevés hitelt érdemelnek (8 köt., Páris 1836; ném. Diermanntól, Leipzig 1836—37, 4 köt.). V. ö.: *Ovilo y Utero*, Vida politica y militar de D. M. G. (Páris 1845); *Baumgarten*, Geschichte Spaniens vor Ausbruch der französischen Revolution (I. köt., Leipzig 1865).

Alcuinus *(Flaccus Albinus A.)*, Yorkshireben szül. 735 táján s a yorki iskolában nevelkedett. Rómába utaztában Nagy Károllyal találkozott Parmában s ennek meghivására 782. Franciaországba ment. Nagy Károly föl akarta országában a szellemi műveltséget éleszteni s A.-ban kitünő férfiút talált e célra. A. ültette át az ókori műveltséget Nagy Károly birodalmába. Összegyüjtötték a régi latin kéziratokat, helyreállítottak régi iskolákat, újakat alapítottak a tours-i, fuldai stb. kolostorok mellett. A. maga vezette az udvari iskolát, melyben az udvar emberei az uralkodó családjának tagjaival találkoztak. 801. visszavonult Toursba a st.-martini apátságba, ahol 804. meghalt. A.-nak nincsen tudományos jelentősége, inkább művelődéstörténeti. Számos teológiai művet írt, de filozófiai tankönyveket is, többnyire Boethius s Isidorus Hispanensis nyomán. Tanítványai közé tartozik a híres Hrabanus Maurus. Munkáinak teljes kiadását Frobenius rendezte Regensburgban 1777. V. ö.: *Monnier*, Alcuin et Charlemagne (Páris 1864); *Werner*, A. und sein Jahrhundert (Wien 1881); *Mullinger*, The schools of Charles the Great and the restoration of education in the ninth century (London 1877).

Alcyonaria (állat), a virágállatok *(Anthozoa)* egyik rendje. L. *Virágállatok*.

Alcyoné, l. *Halkyoné*.

Alczina (Alzen, Altina), nagyk. Szeben vm. újegyházi j.-ban, (1900) 1993 oláh és német lak., u. p. és u. t. Újegyház.

Aldabra-szigetek, az angolok birtokában levő három apró, termékeny sziget az Indiai-oceánban, a Mozambik-csatorna É.-i bejáratánál. 143 km² a területe; néhány száz fekete lak.

Aldan, jobboldali mellékfolyója a Lénának, K.-Szibériában. A Jablonoj-hegységben ered és Jakuc-

ken alul szakad a Lenába. Hossza körülbelül 1000 km. Legnagyobb mellékfolyói balról a Maja, jobbról az Amga. Rédá nevezik a bal partján lu... l. Argunyat.

Aldana *Bernardo*, előkelő spanyol nemes, a XVI. sz. elején szül., de az első adat csak 1539-ből van róla. 1548. V. Károly császár mezei hadakkal küldte I. Ferdinánd magyar királyhoz. Mint tábornokát (maestre de campo) a magyarok Nagy kapitánynak hívták. Castaldo 1551. őt tette a török által elfoglalt Lippa vár parancsnokává. Aradról 1552 febr. 24. reggel indult a szegedi török ellen, de márc. 1. Ali budai basa megverte. Mindamellett a királyt csak az országgyűlés tiltakozása gátolta, hogy Losonczy István helyett őt nevezze ki temesi comesnek s hogy Gyula várát határos Békés vármegyével együtt rábízza. A Patócsy Ferenc halálával, Castaldo márc. 26 iki utasítása értelmében, Gyulát megis elfoglalta. Lippa várát Temesvár eleste után, júl. 28. felrobbantotta, felgyújtotta és otthagyta, amiért Castaldo azonnal árulónak nyilvánította, elfogatta s haditörvényszék elé állította. Ügyében a király más törvényszéket delegált, mely 1554 jún. 16. fej- és jószágvesztésre ítélte. A király Trencsénben őriztette őt, de 1556 jan., tekintettel hősies és sok hasznos szolgálatára, szabadon bocsátotta. V. Károly császár pedig Piemontban és Lombardiában, Don Ramon de Cardona halálával a tüzérség főkapitányává tette. Vállalatainak történetét batyja, Juan Villela de Aldana részletesen megírta. (Expedicion del maestre de campo Bernardo de A. a Hungaria en 1548. Kiadta Rodriguez *Villa* Madridban, 1878. Bővebben ismertette *Márki*, Arad története, I. — A. néhány levele *Gayangos*nál, Memorial historico español, X. kötet, a függelékben).

Áldás. A róm. kat. egyházban a szentelmények (l. o.) egyik faja, amikor az egyház — kézföltétellel, szenteltvíz hintéssel, tömjénezéssel — Isten segítségét hívja le személyekre és tárgyakra. — Á. névvel illeti a hivő nép általában a d. u. isteni tiszteletet. Az összes Á.-ok fölött áll a pápai Á., amelyet a pápa évenkint rendesen 3-szor szokott adni urbi et orbi és a neki fentartott aranyrózsa és Szent Ágnes bárányainak megáldása.

Áldásos (előbb *Hatalis*), kisk. Arad vm. radnai j.-ban, (1900) 391 oláh lak.; u. p. és u. t. Soborsin.

Áldás, szerencse!, l. *Bányász-köszöntés.*

Áldásy *Antal* dr., a budapesti egyetemen az egyetemes középkori történet magántanára, a m. tud. akadémia levelező tagja, magy. nemz. múzeumi őr. Szül. Pesten 1869 szept. 25. Tanulmányait Budapesten végezte, majd egy évet töltött Bécsben az osztrák történeti intézetben. A heraldikai és genealogiai társulat titkára, rendes tagja s helyettes előadója továbbá a Szt. István-társulat tudományos és irodalmi osztályának, a párisi Société d'histoire diplomatique levelező tagja. E Lexikon munkatársa. Főbb művei: *A diplomatikai rendszerekről* (Bpest 1890); *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története* (a m. tud. akad. által a Vitéz-díjjal jutalmazott pályamunka, u. o. 1895); *A nyugati nagy egyházszakadás története VI. Orbán haláláig* (u. o. 1896); *Az 1409. évi cividalei zsinat története* (u. o. 1896); *Alsáni Bálint bibornok* (u. o. 1903); *A görög búcsú ügye a baseli zsinaton* (u. o. 1909); *Zsigmond király viszonya Milanóhoz és Velencéhez római útja idejében* (u. o. 1909); *Adatok Nagy Lajos olaszországi összeköttetéseihez* (u. o. 1910).

Aldazinek, aldehidek és hidrazinek egymásra hatása alkalmával — vízképződés mellett — keletkező vegyületek, melyek sósavval melegítve a víz elemeinek felvétele mellett ismét szétesnek componenseikre.

Aldebaran α *Tauri*, elsőrangú csillag a bika csillagképben. Ezen a csillagon, az Arkturuson és a Sziriuson fedezte fel Halley az állócsillagok saját mozgását. L. *Állócsillagok.*

Aldebrő, nagyk. Heves vm. egri j.-ban, (1900) 1385 magyar lak.; vasúti állomással, postával, u. t. Kápolna. A monopólium behozatala előtt itt híres dohányt termesztettek.

Aldeburgh, vagy *Aldborough*, kikötőváros és tengeri fürdő Angliában, Suffolk grófságban, Londontól ÉK.-re 135 kilométernyire, vasúti állomással, (1901) 2405 lak. $3^{1}/_{2}$ klm. hosszú sétatere van. Tengeri rák- és heringhalászata nevezetes.

Aldegonde, l. *Marnix Fülöp.*

Aldegrever (tkp. Trippenmeker), *Heinrich*, német rézmetsző és ötvös, szül. Paderbornban 1502 körül, Soestben tartózkodott és ott halt meg 1555 után. Mint festő is működött. Legsikerültebb műveinek egyike a bécsi Liechtenstein-képtárban levő képmás 1540-ből; a budapesti Szépművészeti Múzeumban is van egy neki tulajdonított, Lóthot és leányait ábrázoló kép. Festményeinél jelentősebb mintegy 300 rézmetszete, történeti, bibliai és mitológiai ábrázolások, főleg azonban német renaissance stilusú díszítmény-metszetek, melyek A.-nek előkelő helyet biztosítanak a német ú. n. «kismesterek» sorában.

Aldehid, l. *Acetaldehid.*

Aldehidek, a szénvegyületek azon csoportja, melyek a két vegyértékű karbonil (= CO) gyököt tartalmazzák és a karbonil gyök egyik vegyértéke szénhidrogén gyökkel (R), másik vegyértéke hidrogénnel van egyesülve. Az A. általános képlete lesz tehát $R-\overset{O}{\overset{\|}{C}}-H$. A $-C{=O \atop -H}$ egy vegyértékű összetett gyököt aldehid-csoportnak nevezik. Képződnek az elsőrendű alkoholok mérsékelt oxidációjakor. Kémiai tekintetben rendkívül reakcióképes vegyületek. Fejlődő hidrogénnel visszaalakulnak a megfelelő alkoholokká. Nátriumhidroszulfittal kristályos vegyületekké egyesülnek, mely vegyületekből híg savak vagy lúgok hatására az A. ismét előállíthatók. Alkaliákkal melegítve gyantaszerű vegyületekké — aldehid-gyantákká — polimerizálódnak. Ammoniás ezüst oldatból fémezüstöt választanak le. A leváló ezüst üvegtárgyak felületére összefüggő réteg — tükör — alakjában rakódik le, azért az A.-et ezüst tükrök készítésére használják. Kénessavval elszíntelenített fukszinoldat A. hatására megvörösödik. Ez utóbbi sajátságait az A.-nek azok felismerésénél értékesítik.

Aldehidklorid, l. *Acetaldehidklorid.*

Aldehid-zöld, l. *Anilinzöld.*

Aldeia *(A. Gallega de Ribatejo)*, város Setubal portugál kerületben, 12 km.-nyire Lisszabontól,

(1900) 8129 lak., kik többnyire hajósok, halászok.

Ál-Demeter, l. *Demeter.*

Aldenburg *Roger* br., osztrák diplomata, szül. 1826. Párisban, megh. Bécsben 1906. Metternich Kelemen, a hírneves kancellár és egy francia hercegnő fia. 1854. lépett a külügyminisztérium szolgálatába és úgyszólván állandóan Bécsben működött. 1872. rendkívüli követ és teljhatalmú miniszteri címmel nyugalomba vonult.

Alden-féle szedő- és osztógép, l. *Szedőgépek.*

Aldenhoven, falu és búcsújáró hely, Aachen porosz közigazg. ker. Jülich j.-ban. (1900) 1127 lak. 1793 márc. 1. az osztrákok itt Koburg Józsiás herceg vezérlete alatt megverték a franciákat, akiket Dumouriez vezérelt, 1794 okt. 2. pedig a franciák verték meg Jourdan vezérlete alatt az osztrákokat.

Alderman (ang., ejtsd: aldermen), eredetileg a legöregebbeket jelentette, de gróf, sőt király megjelölésére is szolgált. Jelenleg a közvetlenül a «mayor» (polgármester) után következő községi tisztviselők neve. Az amerikai Egyesült-Államokban A.-nek nevezik az összes városi tanácstagokat.

Alderney (ejtsd: allderni, franciául *Aurigny,* régi nevén *Arica* vagy *Riduna),* angol sziklasziget a La Manche-ban, a francia part szomszédságában, a La Hague-foktól nyugatra, a normandiai szigetek legészakabbika, 16 km² területü, (1901) 2062 lak., akik angol és francia keveréknyelvet beszélnek. Guernsey kormányzójának hatósága alá tartozik. Kitünő tejét és vaját egy ott honos kis tehénfaj szolgáltatja. Közelében vannak a veszélyes *the Caskets* nevü szirtek három világitótoronnyal. St. Anne a sziget közepén a főhelye.

Aldershot (ejtsd: áldersot), város Hampshire angol grófságban, Londontól DNy--ra, 56 km., (1901) 30,974 lak. A helység mellett 1854-ben nagy katonai tábort építettek. A tábor két csoport épületből áll, Marlborough- és Stanhope-lineből. Az utóbbiban van a templom is. A gyakorlótér 4 km. hosszú; rajta áll Wellington szobra.

Aldetermináns, l. *Determináns.*

Aldiakonus, a kat. egyházban a szerpap segédje, III. Ince pápa óta felsőbb egyházi rend.

Aldighiero, festő, l. *Altichiero.*

Aldinák, a velencei Manuzio nyomdász-család műhelyéből származó nyomtatványok a XV. és XVI. sz.-ból. Jellemzi az A.-at a könyv utolsó lapján levő horgony. Legszebbek az 1490—1530. nyomtatott könyvek; a nyomda mesterművének Bembus könyvét: De Aetna (1495) tartják. Renovard az Annales de l'imprimerie des Aldes c. művében 900 Aldinát ismertet. Az Aldo Manuzio metszette latin betűfajt is *aldinának* nevezik. V. ö. *Gulyás* Pál, A Nemzeti muzeumban levő A. (Bpest 1909).

Aldini, *Antonio,* olasz miniszter, szül. Bolognában 1755 dec. 27., megh. Paviában 1826 okt. 5. Ügyvéd és jogtanár volt ugyanott, a cisalpinai köztársaság alapítása után az idősbek tanácsának elnökévé lett. Az első konzul kinevezte az olasz köztársasági államtanács elnökévé, mely állásról azonban, Melzivel való meghasonlása miatt, lemondott. Az olasz királyság alapítása után Napoleon császár miniszterré nevezte ki. Napoleon bukása után A. visszavonultan élt Milanóban, de az osztrák kormánnyal barátságos lábra helyezkedett.

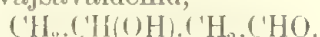
Aldoboly, nagyközség Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1900) 1394 magyar s oláh lak., u. p. Illyefalva, u. t. Uzon.

Aldobrandini, híres firenzei család, melyet VIII. Kelemen pápa, e család sarja, hercegi méltóságra emelt. *A. Salvestro,* neves jogtudós, szül. 1499 nov. 24. Firenzében, 1531. mint a Mediciek ellensége számüzetett, megh. Rómában 1558 jun 6. Öt fia közül a legifjabb, *A. Ippolito,* VIII. Kelemen néven (1592—1605) pápa lett, *Giovanni* 1570. biboros, *Pietro* mint jogtudományi író tüntette ki magát. Ez utóbbinek *Pietro* fia (szül. 1571. Rómában) már 22 éves korában biboros volt és nagybátyja, VIII. Kelemen pápa alatt az egyházi állam ügyeit vezette. 1621. halt meg, mint ravennai érsek. Az A. nemzetség 1681. halt ki Ottáviával, A. Giovanni Giorgio rossanoi herceg leányával. Birtokai a Borghese- és Pamfili-családra szálltak.

Aldobrandini menyegző. Rómában 1606. fölfedezett antik fresko kép, melyet első tulajdonosának, Aldobrandini hercegnek nevéről A.-nek neveztek el. A kép menyegzői jelenetet ábrázol (l. *a tulsó oldalon).* Középen ül a lefátyolozott menyasszony, kit Peitho, a rábeszélés istennője, v. maga Aphrodite szeliden bátorít, feléjök fordul egy fiatal leányzó (Charis) a balzsamozó edénnyel. Jobbról a falpillérrel jelzett nászszoba küszöbén a vőlegény ül, a kép két szélén asszonyok és leányok láthatók, a baloldaliak kis medencénél a menyasszonyi fürdőt készítik elő, a jobboldali csoport a nászdalt énekli. A reliefszerűen elrendezett kép Augustus korából való másolata valamely Apelles v. Aëtion körébe tartozó görög festménynek. Az A. most a Vatikán könyvtárában van.

Áldófalva (ezelőtt *Álgyest),* kisk. Arad vm. borosjenői j.-ban, (1900) 844 oláh lak.; u. p. és u. t. Borossebes.

Aldol, oxivajsavaldehid,

$$CH_3.CH(OH).CH_2.CHO.$$

Színtelen és szagtalan folyadék. Az aldehidekhez hasonlóan az ammoniás ezüstnitrát-oldatot redukálja.

Áldomás. Eredetileg s még középkori nyelvemlékeinkben is áldozást jelentett, s igy értendő Anonymusnak ismeretes mondataiban is: «Occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt» = leölve a legkövérebb lovat, nagy Á.-t csináltak stb. — Azután áldozáskor való lakomát jelentett s végre általában lakomát, evést-ivást, különösen az adás-vevéskor a megalkudott felek Á.-ivását. Régebben áldást is jelentett. Más népeknél is megtaláljuk ez ősi szokásformát. A görögség minden vendéglátáskor élt vele; nagy ünnepségeken (a siciliai görögség) külön felköszöntőt (mnámon) tartottak e célra. Rómaiak, kelták és germánoknál megtisztelésszámba ment, ha valakinek egészségére Á.-t ittak s ennek nem viszonzását halálos sérelemnek tekintették. Keresztény korban lakomák elején a szentek emlékére ittak külön-külön; minthogy azonban idővel a szentek igen felszaporodtak, orgiává fajult a mértéktelen ivás; az egyháznak kellett végül közbelépni a visszaélés ellen. Ismerős v. rokontársaságokban egyéb jogcímek keletkeztek: üdvözlő-, búcsú-, baráti-, felajánló- és körpohár járta. Családok külön díszes serlegeket, billikomokat tartottak e célra, követték egyes

[illegible] társulatok, egyházi korporációk, világi céhek drága ötvösműserlegei e társulások fővagyonát és [illegible] képezték. A szentek közül a közép-[illegible] Ulrik, Márton, István és Mihály szentek nevére ürítették az első poharat, legnép-[illegible] kívánták [illegible] János, akinek áldását ki-[illegible] ma is divatos Európaszerte, na-

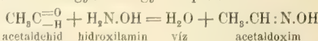
[illegible] A [illegible] forma Angliában maradt fenn legtovább; a londoni city egyesületeinek évi [illegible]lakomáján ma is körbe jár a fogantyús [illegible] (loving cup). Állítólag ezeken (de alkalmasint más angol alkalmakkor is) volt szokásban a serleg fenekére egy karéj pirított kenyeret tenni, amelynek *toast* a neve; aki a serleg fenekét érte, köteles volt a kenyérszeletet megenni s v. neki kellett szónokolni, v. őt köszöntötték fel. Innen származtatják a felköszöntők «toast» elnevezését. Manapság nagyon hanyatlott az Á.-ivás divata; csupán baráti körben él még itt-amott. Kötelező erejét a középkorból származó egyesüléseknél tartotta még meg, pl. a német couleur-studensség körében, melyeknek ma is érvényes «Saufkomment»-je háromszáz éves. (V. ö. *Grässe*, Bierstudien (Drezda 1872.) V. ö. *Podhraczky* József, Századok (1868); Á.-ivás 1349-ben (Századok 1869); Az Á. történetéhez (u. o. 1868).

Áldor *Imre*, családi nevén *Schmidt*, író, szül. Pesten 1838. Ciszterci tanár volt, de fölszentelése előtt kilépvén, Pesten telepedett le, hogy az irodalomnak élhessen, s mint különféle hirlapok, naptárak, albumok és egyéb irodalmi vállalatok munkatársa és szerkesztője, főleg 1860–80 közt nagy tevékenységet fejtett ki a sajtó terén és a politikai életben. Irt továbbá népszerüsítő történelmi műveket és fordított számos regényt és történelmi munkát; egyebek közt ő alapította a Népzászlója c. politikai hetilapot és az ily cimű naptárt, továbbá a *Történelmi könyvtárt*, melynek 38 füzetét maga írta. Eredeti művei közt nevezetesebbek: *Kossuth és Perczel* c. röpirat, 1868; *Vázlatok* a magyar emigráció életéből, 1860; *Kossuth* Lajos mint a magyar nép vezére, 1870; *A forradalom költészete*, *Arany furulya* stb. antologiák. 1879. a temesvári állami reáliskola tanára lett. Itt hét éven át szerkesztette a Délmagyarországot és buzgó tényezője volt a magyarosodás terjesztésének. Politikai okok miatt 1887. áthelyezték Székelyudvarhelyre; tanított azután még Beszterczebányán, Kaposvárott, Czegléden, ahol 1909. nyugalomba vonult.

Aldorf (Wallendorf, Aldrofu), kisk. Beszterczé-Naszód vm. jádi j.-ban, (1900) 629 német és oláh lak., u. p. és u. t. Beszterczе.

Áldottfű v. *áldott tövis* (növ.), áldott bárcs, pápafű, l. *Cnicus benedictus*.

Aldoximok, az aldehidekből hidroxilamin hatására keletkezett vegyületek. Hidroxilamin olyképen hat az aldehidekre, hogy az aldehid-csoport ($C{-}^{O}_{H}$) oxigénje a hidroxilamin ($H_2N.OH$) hidrogénjével vízzé egyesül és az oxigén helyére az N.OH kétvegyértékű gyök lép. Pl.

$$CH_3C{=}^{O}_{-H} + H_2N.OH = H_2O + CH_3.CH:N.OH$$

acetaldehid — hidroxilamin — víz — acetaldoxim

Áldozár, helytelen kifejezés, e. h. áldozó pap. L. *Egyházi rend*.

Áldozás. A katolikus egyházban Á. az oltári szentség vétele és így Krisztussal való egyesülés (communio). Az Á. *helye* mindig a templom, vagy a szent hely volt, hol a szt. mise-áldozatot bemutatták. Az Á. *ideje* rendesen azonos a szt. mise-áldozat bemutatásának idejével; a szükség és a körülmények szerint azonkívül is áldozhatni. Az Á. *módját* illetőleg az első keresztények, — eltekintve kivételes esetektől pl. a gyermekeknél, betegeknél stb. — két szín alatt áldoztak, és az Úr testét kezükbe kapták. A mostani ismert szokás nyomai visszanyúlnak a VI. sz.-ba.

Áldozás próbája, l. *Istenitéletek*.

Áldozat a. m. «sacrificium, oblatio, Opfer». Az Á. az istenségnek oly célból felajánlott ado-

mány, hogy az áldozó magának vele az ekként megengesztelt felsőbb lény kegyét, segítségét megnyerje, vagy legalább haragját, büntetését magáról elhárítsa. Az Á. bemutatása, illetőleg felajánlása és az isteneknek áldozatokkal való tisztelése tehát azon a hiten alapszik, hogy az istenül tisztelt lény az emberhez hasonló természetű s mint ilyen ajándékokkal, neki különösen kedves tárgyak felajánlásával és átengedésével jóindulatra hangolható, kiengesztelhető. Az Á. sokféleképp változó alakban és a hozzá fűződő felfogások fokozatos tisztulásával ugyan, de lényegében mégis mindig és mindenütt ott található az istentisztelet középpontjában, mint a felsőbb lénytől való függés érzetének s az ő akaratára való hatás lehetősége tudatának cselekvő kifejezése. Az Á. őskori legnyersebb formáitól felfelé haladva a legmagasb fejlődési fokon álló vallásrendszerekig, nem is igen mutat másban jelentékenyebb módosulást, mint az istenségnek felajánlott tárgyak két oldal felé viszonyított értékében, melynek magasságát első sorban a gazdasági viszonyok szabják meg, mert az Á.-nak egyfelől az istenséghez, másfelől a felajánlóhoz viszonyított értéke a feláldozott tárgy megszerzésére fordított munka, illetőleg szenvedés mennyiségétől függ, s megint csak relativ maximumát az ember életének önkéntes feláldozásában éri el. Innen az *ember-Á.* (l. o.) kivétel nélkül minden vallás régibb fejlődési fokán s még ma is teljes nyerseségében egyes vad népek vallásrendszereiben, egy vagy más alakban megmaradt nyomai pedig a műveltebb népek kultuszában, és helyettesítés örve alatt még a legtisztultabb vallási tanok keretében is.

Az Á. tárgyai és felajánlásának módjai, fentérintett kiindulási pontjából, az antropomorfisztikus (ember képére alkotott) istenképzetből következőleg, mindig olyanok, aminők az illető nép műveltségi fokával és gazdasági fejlődésével legjobban egyeznek. Az őskor embereinek Á.-ai teljes anyagi mivoltukban voltak az istenek szintén egészen anyagi természetű élvezetére, tehát tulajdonképen mintegy az istenektől leendő megemésztésre szánva. Utóbb az Á.-i tárgynak már a lengébb anyaguvá finomult «isteni test», az ú. n. «szellem» sűrűségével egyező, tehát égetés által a felszálló füstben elpárolgó részeit s ezért kivált legkönnyebben égő elemeit (pl. zsír- és hájrétegek az állat-Á.-nál) tekintették az isteneknek leginkább tetszőknek. E felfogás csak a *tűz* használatával együtt honosodhatott meg és jelentékeny fejlődési fokot képvisel az Á. történetében. A tűztől, mint az istenség követétől és képviselőjétől megemésztett Á., az isteneszme mindinkább haladó finomodásával karöltve, mindegyre jobban közeledik a már csak *jelképes* Á. felfogásához, amelyből a *megváltás* eszméjének kellett kifejlődnie a legmagasb fokig emelkedett vallásrendszerek keretében. E fejlődés során azonban számtalanszor ismétlődő visszaeséseket tapasztalunk, melyek már nem állanak az illető kor és hely uralkodó vallási felfogásának szinvonalán, hanem rég elmult idők más életkörülményeiben gyökereznek. A magyar ősvallás áldozatairól fenmaradt kevés adatot l. *Magyar mitologia*, továbbá *Emberáldozat*, *Lóáldozat*, *Ökuráldozat*.

A régi görögök vallási életében az Á.-nak nagy szerepe volt, mert eredetileg ama naiv számításból hozták, hogy az ember képére teremtett istenek csak akkor kegyesek, ha ők is kapnak valamit. Ezért voltak előleges hála fejében *fogadalmi ajándékok* (l. o.). Á.-i tárgyaikat imáik kifejezéséül az égi isteneknek oltárokon (bómosz), alvilágiaknak áldozó tűzhelyeken (eszchara) elégették, vízi isteneknek a vízbe dobták. Az Á. véres vagy vértelen volt s a házban a házigazda, házon kívül rendszerint a pap (hiereus) vitte véghez. Minél értékesebb volt az állat, minél «zsírosabb» falatokat és részeket égettek el, annál nyilvánvalóbban mutatkozott a jámbor istenfélelem. Szegényebbek csoportosan is áldoztak; község vagy állam ünnepélyes és hivatalos Á.-ot mutatott be (v. ö.: *Hekatombák*). A *véres* Á.-i eljárást már Homerosból ismerjük. A résztvevők a történeti korszakban koszorút is tettek fejükre; az oltáron égő tüzet vízzel befecskendezve megszentelték; magát az állatot pörkölt árpadarával behintették, fejéből néhány szőrszálat kitéptek s a tűzbe dobták. Erre egy síp hangja csendre intette a jelenlevőket, hogy semmi se zavarja az ünnepi hangulatot. Ünnepeken kardalokat is énekeltek és táncjelenetek közben kérték az istenek jóindulatát. Nagyobb Á.-i állatot buzogány- vagy bárdütéssel elkábították, torkát késsel elmetszették, mialatt fejét égi istennek áldozva fölfelé, alvilági isten kérlelésekor lefelé tartották; az előbbi esetben a vért egy edényben felfogták és az oltár köré fecskendezték, utóbbi esetben árokba öntötték. Az állat egy részét, rendesen a combokat, később az alsó gerinchúst és némely belsőbb részt az istennek szánták, zsírréteggel bevonták és sütés közben vízzel, borral és tömjénnel behintették. A papok is kaptak bizonyos részt, a többit azután nyárson megsütötték és megették vagy haza vitték. Szarvasmarhán kívül áldoztak juhot, kecskét, disznót, Poseidonnak és a folyók isteneinek lovat, Asklepiosnak kakast, Aphroditének galambot, Hekatének kutyát. Alvilági isten Á.-ából nem ettek. A mondabeli ember-Á.-ok hagyománya (pl. Iphigenia feláldozása) sohasem pusztult el egészen, bármennyire ellenkezett is a történeti kor szellemével. Zeus Lykaios tisztelete Arkádiában ember-Á.-tal volt egybekötve; néhol Artemisé is ilyen volt. Spártában avval pótolták e szokást, hogy az istennő oltáránál véresre verték a fiúkat. Bármennyire tiltakoztak a filozófusok, mint Pythagoras, Empedokles, de különösen Theophrastos a vér-Á.-ok, tehát még állatok levágása ellen is, tény, hogy még a római császárok korában is folyt némely görög oltáron embervér, ha nem is rendszeresen. — *Vértelen* Á.-ok főleg a mezei termékek zsengéi, továbbá kalácsok, melyeket a

Áldozás az ó-görögöknél.

süteményeket vagy tésztákra pékek állati formára gyúrtak. Ilyen módon ilyen áldozatok voltak szokásban, de bort is öntöttek a sírokra. V. ö.: *K. F. Hermann*, Gottesdienstl. Altertümer; *Schoemann*, Griech. Altert. (II. köt.); *Chantepie de la Saussaye*, Religionsgeschichte; *Stengel*, Griech. Kultusaltert.

Rómában az Á.-ok szertartásai (*sacrificia*) sok tekintetben megegyeztek a görögökkel, csakhogy itt a szertartásokat kínos pontossággal tartották meg, mert egy eltévesztett szó vagy mozdulat az egészet érvénytelenné tette, s ez rossz omen volt. Ezért előzte meg az Á. kezdetét a «favete linguis» (jó ómenekben legyetek) szózata. Az áldozó az oltár mellett a tógát fejére húzta, csak később áldoztak görög módra koszorús fővel. Eredetileg vértelen Á.-ok voltak, a véresek etruszk hatás alatt keletkeztek. Az állat beleit kivették s a haruspexeknek alaposan megvizsgálták, mert ha kedvezőtlen jeleket találtak, az Á.-ot meg kellett ismételni. Legnevezetesebb Á.-ok voltak a capitoliumi Jupiter tiszteletére diadalmas háború után tartott *suovetaurilia* (sertés, juh, bika), aminőt a censor is rendezett népszámlálás után. A szertartásokat lakoma követte. L. még *Lectisternium*. — V. ö. az előbb említett műveken kívül: *Wissowa*, Röm. Religionsaltert.; *Preller*, Röm. Mythologie; *Reinach*, Orpheus; *Bouché-Leclercq*, Les Pontifes de l'ancienne Rome.

Áldozatfillér, a fejadó egy neme, védelmi és türelmi adó, melyet Bajor Lajos császár 1342. hozott be. Eszerint minden tizenkettedik életévét betöltött zsidó évente egy forintot volt köteles fizetni.

Áldozatjárás, ma már csak néhol szokásos a kath. hívők közt, mint p. o. Délnémetországban, hogy nagy ünnepeken, menyegzőkön, gyászisteni tiszteletek alkalmával, vagy miseközben offertoriumkor körüljárják az oltárt és leteszik a templom számára adományukat.

Áldozatpénz, melyet a bányamunkások önkéntesen összeadnak, hogy a templomi ünnepek költségeit abból fedezzék.

Áldozatszekrény *(Cippus)*, a templomokban az ajtó mellett alkalmazott persely, vagy a hajóban felállított gyüjtőszekrény, amelybe a hívek bizonyos egyházi vagy jótékony célra szánt pénzadományaikat teszik.

Áldozócsütörtök (egyházi liturgikus nyelven: Urunk mennybemenetelének ünnepe). A husvét után következő 5-ik csütörtököt nevezik közönségesen A.-nek, valószinüleg azért, mert a katolikus hívek ez ünnepen nagyobb számmal járulnak az Úr asztalához.

Áldozóedények, általában azok a szent edények, melyek az oltári szentség körül használatban vannak. Szorosabb értelemben véve Á.: *az áldoztató kehely* (l. o.) és a *fistula*, egy arany vagy ezüst cső, melynek segélyével a kehelyből a bor fölszívható. Jelenleg csak a pápa használja.

Áldozó hét, a negyvennapos böjt utolsó hete, közvetlenül husvét ünnepe előtt.

Aldózok, aldehidalkoholok. Szénvegyületek, amelyek a $-CH\cdot OH\cdot C{=}^{O}_{H}$ aldehidalkohol-csoportot tartalmazzák.

Áldozókövek (oltárkövek, tündérasztalok, boszorkányüstök), olyan sziklatuskók, amelyeknek felső lapja tál- vagy csészealakuan ki van vájva. Nyilván a történelemelőtti emberek áldozatállataiknak v. az emberáldozatoknak vérét fogták föl bennük. A népmonda természetfölötti lények pl. óriások lábnyomait, válluk helyét látja rajtuk. Némely vidéken, mint a Fichtelgebirgeben, nagy számmal fordulnak elő. A kivájás nem mindig ered emberi kéztől, hanem a víz munkájától is származhatik. Az úgynevezett lábnyomok a sziklaról sziklára hulló zápor munkái. Ilyen áldozatköveken babonás emberek néhol még ma is mutatnak be áldozatokat, pl. beteg gyermekük gyógyulásáért.

Áldozópap, l. *Egyházi rend*.

Áldoztató kehely. A katolikus egyházban régebben, mikor a hívők is még két szinben áldoztak, a pap által használt rendes áldozati kelyhen kívül egy nagyobb, ú. n. Á.-t is tartottak. Ebből lett aztán később az *áldoztató edény* (ciborium), melyben a hívők számára az oltári szentséget őrzik.

Áldoztató kehely a XIII. századból.

Aldr., természettudományi neveknél *Aldrovandi* (l. o.) rövidítése.

Aldrich (ejtsd: aldrics), *Thomas Bayley*, amerikai költő és novellista, született 1836 nov. 11., megh. 1907. Eleinte kereskedő volt New-Yorkban, utóbb több folyóirat s 1881 óta a bostoni Atlantic Monthly szerkesztője. Írt költeményeket, elbeszéléseket, útleírásokat, ezek közt érdekes egy humoros útleírás: From Ponkapog to Pesth (1883). Összes munkái Bostonban jelentek meg 8 kötetben. Mercedes c. drámáját 1884. sikerrel adták elő.

Aldridge, *Ira* (ejtsd: aldridzs, ájre), híres angol színész, szül. Szenegálban szerecsen szülőktől 1805 körül, megh. Lodzban, Lengyelországban 1867 aug. 7. Mint Kean E. színművész szolgája kezdett vágyat érezni a színészethez. 1826-ban lépett föl először egy kisebb londoni szinházban mint Othello. 1852-ig angol vidéki színpadokon játszott, ekkor egy általa szervezett színtársulattal európai útra indult s mindenütt nagy tetszést aratott. 1857-ben a londoni Coventgarden szinház szerződtette, de nem volt maradása és újra vándorútra kelt. Ez időszakban vendégszerepelt a budapesti Nemzeti szinházban is.

Aldringen (Altringer) *János* gróf, a harmincéves háborúban császári tábornok, szül. Diedenhofenben v. Luxemburgban 1588., elesett 1634 jul. 22. a Landshut melletti ütközetben. 1606-ban spanyol szolgálatban, 1621. pedig már a császári seregben találjuk. Kitünt a dessaui hídfő védelménél (1626), elfoglalta Mecklenburgot (1628), ostrommal bevette és kifosztotta Mantuát (1630), engedelmességre kényszerítette a württembergi herceget s Tilly halála után ő vezérelte a liga hadait. A császár 1632. birodalmi gróffá tette. Dicsőséges része volt a nürnbergi csatában. Wallen-

1. Dischidia Rafflesiana

A tömlőlevél hossz-metszete a belenott gyökerekkel

3. Dischidia imbricata.

2. Polypodium quercifolium.

4. Oncidium Limminghii.

ŐK (EPIFITÁK).

8. Tillandsia usneoides.

icus religiosa

6. Tillandsia bulbosa.

7. Platycerium grande.

steinnal együtt (1632) sikerrel működött a svédek ellen Bajororszában és a Svábföldön. Nagy vagyona, melyhez Kinsky elkobzott javai is járultak, nővérére maradt, ki Clary grófhoz ment férjhez. Utódjaik a Clary-Aldringen grófi címet viselik.

Aldrovanda *L.* (növ.), a Droseraceae-családba tartozó génusz, melynek egyetlen faja az *A. vesiculosa L.* Tavakban és mocsarakban él. A földkerekség 51 helyéről ismeretes. Amerikában nincs. Általában elég ritka. Hazánk néhány helyéről, a vizek lecsapolása következtében eltünt. Jelenleg csak Brassóból és a háromszékvmegyei Rétyi nyírből ismeretes. Gyökere nincs, levelei örvösen állanak. A víz szine alatt lebeg. Apró, zöldesfehér virágai látszólag a levél hónaljában vannak és a víz szine fölé emelkednek. A levél lemeze bogárfogó szerkezetté alakult.

Aldrovandi, *Ulisse*, olasz természettudós, akit kortársai a természettudományok Pontifex Maximusának neveztek, szül. Bolognában 1522 szept. 11., megh. 1605 május 1. Tanult jogot, orvostant; 1549. az eretnekség gyanuja miatt Rómába vitték s ott börtönre vetették. Később Bolognában az orvostan tanára lett s igazgatója az általa alapított botanikus kertnek. Művei (14 folio kötetben) több kiadást értek. Ő tőle ered az első modern értelemben vett herbarium. Főmunkái: Ornithologia (3 köt., Bologna 1681); Dendrologia naturalis (3 kiad. Frankf. 1690). Az ő nevéről neveztek el egy növényfajt *Aldrovanda*-nak (l. o.). V. ö.: *Costa*, U. Ald. (Bologna 1908).

Alduna, l. *Duna, Klisszura* és *Kazán*.

Aldus Manutius, l. *Manuzio*.

Ale (ejtsd: él), világosszinű, könnyű sörfajta, mely Angolországban és Skóciában igen el van terjedve. Az alenek, mint könnyű fajta világos sörnek ellentéte a *porter*, erős barna sör, amelyet azonban gyakran ale-lel keverve (half and half) isznak. (L. *Sörgyártás*.)

Alea (lat.) a. m. kocka. *A. jacta est*, a kocka el van vetve, Caesar fölkiáltása, midőn a Rubikont átlépve a polgárháborút megkezdette; közmondásokban használják abban az értelemben: el van döntve.

Alea, ókori város Arkádiában, Dionysos híres templomával. Bugiati falu közelében falainak jelentékeny maradványai még láthatók.

Aleander, *Hieronymus*, pápai követ és biboros. Bár apja a Leandri grófoktól származott, szegény orvos volt. Lombardiában szül. Mottóban, Treviso mellett 1480., megh. Rómában 1542. Kivált a hittudományban, a keleti klasszikus nyelvekben, a zenében és a mennyiségtanban. 1508. XII. Lajos király a nyelvészeti tanszékre Párisba hívta, hol nagy hírre vergődött. Ugyanott pappá szentelték, de a pestis miatt elhagyta a várost. 1514—15 körül Lüttichbe került, hol a herceg-püspök kancellárja és kanonok lett. Mikor pedig püspöke számára a biborosi kalap átvételére Rómába utazott, X. Leo a vatikán könyvtárosává nevezte ki, 1520. pedig pápai követként Németországba küldte. V. Károlyt és Frigyes szász választót a lutheránusok ellen való erélyes föllépésre igyekezett birni. Állítólag ő fogalmazta a Luther ellen kiadott birodalmi átkot. 1524. brindisi-i érsekké lett. 1531. másodszor is Németországba került, mint pápai követ, de az 1532-iki «nürnbergi vallási béke» megkötését nem tudta megakadályozni. 1538. III. Pál pápa biborossá nevezte ki. Irt több nyelvészeti munkát s vallásos költeményeket. V. ö. *Kalkoff*, A. gegen Luther (Leipzig 1905). *Paquiere* Jérome, A. et la principauté de Liège (Paris 1896). U. a., Lettres familières de Jer. A. 1510—40 (Paris 1909).

Aleardi, *Aleardo*, gróf, olasz költő, szül. Veronában 1812 nov. 4., megh. ugyanott 1878 julius 17. Költeményei osztrákellenes politikai érzelmei miatt csak nagy sokára láthattak napvilágot. Prime storie cimű bölcsészeti költeményét 1845. írta s ebben prófétai ihlettel jövendölte meg az egységes Olaszország közeli hatalmát. Ez a költeménye csak 1857. jelenhetett meg. Ebben az időben írta az Un'ora della mia giovinezzá-t. Ebből a munkájából ismerjük meg a költő csöndes, álmodozó kedélyvilágát, melyet a hazája függetlensége iránt táplált rajongó szeretet aranyoz meg. Lettere a Maria cimű, mély érzésre valló verseit 1848. írta. A. ezután a velencei kormány szolgálatába állott, amiért később Mantuában börtönbe vetették; a fogság azonban nem törte meg. 1859. politikai magatartása miatt Josephstadtban ismét börtönbe vetették s csak a békekötés után bocsátották szabadon. Hazájába való visszatérte után képviselővé választották; 1864. az esztétika tanára lett a szépművészetek akademiáján, később pedig a szenátusba is beválasztották. Költeményei közül még különösen ismeretesek: Raffaele e la Fornarina (1858); Le citta italiane marinare (1856); Il Monte Circello (1858); I sette soldati (1861); továbbá a Canto politico (1861), mely IX. Pius pápa ellen volt irányítva. Összes művei: Poesie complete (Laus. 1863); Poesie varie (Salerno 1860) s Canti (Verona 1862, 6. kiad. 1882) címmel jelentek meg.

Aleatico, l. *Olasz borok*.

Aleatorius szerződések (lat.), szerencse-, azaz oly szerződések, amelyek a nyereséget v. veszteséget bizonyos jövendőbeli bizonytalan eseménytől teszik függővé. P. a jövendőbeli termésnek meghatározott fix árért való megvétele szerencse-szerződés, míg ellenben az árnak a terméshez (mennyiségéhez s minőségéhez) viszonyított aránylagos megállapitása nem az. (L. *Szerencseszerződés*.) *Leges de alea* a. m. szerencse-szerződéseket tiltó törvények.

Álébenfa (növ.), l. *Laburnum* és *Ebenfa*.

Alecto (állat), a szövőmadarak *(Ploceidae)* egyik nemének *(Textor)* régibb neve. L. *Szövőmadár*.

Alectoridae (állat), a gázlómadarak egyik családja. L. *Túzok-félék*.

Alectoridornithes (állat), a madarak egyik rendje. L. *Tyúkalakuak*.

Alectorolophus *All.* (növ.), l. *Kakascímer*.

Alectryonia *Fischer*. Az Ostreidae-k családjába tartozó ásatag tengeri kagyló. A balteknővel nő föl, fölülete erősen bordázott. Triasztól a krétáig élt.

Áledények (növ.), l. *Tracheida*.

Alef, a héber és föniciai alfabetum kezdő betüje, s az 1 szám jele.

Alef. v. *Alfld.*, növénynevek mellett Friedrich *Alefeld* nevének rövidítése.

Alefanz, l. *Alfanz*.

Aleiptész (gör.) Tulajdonképen «bekenőt» jelent. A kenőcsözött atlétákat a görögök trainerekül alkalmazták. Az A. feladata volt a gyakorló atléták étrendjét, gyakorlásuk idejét, módját megszabni s annak megtartására ügyelni. A gyakorlatok előtt A. kente be az atléták testét, majd azok végeztével ledörzsölte, szárította.

Aleko *pasa* (*Bogoridesz* Sándor herceg), *török államférfiú*. Sándor, Szamosz-sziget fejedelmének fia, szül. 1823 körül régi bolgár családból, megh. 1910 aug. 1 Parisban. Európai műveltségű férfiu, aki 1876–78. bécsi követ volt, s mint ilyen halálos ellensége. *Edhem pasa* nagyvezér Konstantinápolyba idézte, mivel A. állítólag a török állam érdekeit figyelmen kívül hagyta. A. jobbnak látta állásától megválni s Parisba menni. Önkéntes számkivetése 1879-ig tartott, amidőn a szultán Keletrumélia kormányzójává tette. E hivatalt 1884-ig viselte. Battenberg Sándor elüzetése után a bolgár fejedelemségre pályazott, de sikertelenül. (L. életrajzát és arcképét a Vasárnapi Ujságban, 1879. 31. sz.)

Aleksinica, község *Lika-Krbáva* vm. perušići j.-ban, (1900) 573 lak.; u. p. Klanac, u. t. Perušić.

Alekto (gör. a. m. kinek nyugta nincs), az *Erinnyák* egyike (l. o.).

Alektor (gör.) a. m. kakas. *Alektorkövek*, kövecsek, melyek állítólag a tyukok gyomrában vannak, s melyeknek a babona oly erőt tulajdonít, hogy minden veszélytől megóvnak, szerelmet ébresztenek és szerencsét hoznak. *Alektrofónia*, a kukorikolás ideje, éjfél után; *alektriomachia* kakasviadal; *alektriomantia* (alektoromantia), jóslás a kukorikolásból.

Alelnök, intézet, társulat vagy gyülekezet másodfőnöke, aki az elnököt helyettesíti. A képviselőháznak két választott alelnöke van, a főrendiháznak szintén kettő, de ezeket az elnökkel együtt a király nevezi ki. A kir. Kuriának, a közigazgatási bíróságnak nem alelnöke, hanem másodelnöke van. L. *Elnök*.

Álélősködők, *tehernövények* (l. *a mellékelt színes képet*), mint a német után helytelenül nevezik a fán lakó epifita (epiphyta) növényeket; azért, mert látszólag ugy élnek más növényekre megtelepedve, mint az élősködő növények, ezekkel ellentétben azonban nem táplálkoznak az őket hordozó fák testéből és így még az epiphyta parasita (epifita-élősködő) gombáktól is megkülönböztetendők. Az epifita növények nem tűrhetvén el a magasabbra nőtt növények árnyékát, elszakadva a földtől, a magasabbra nőtt fák olyan helyein telepednek meg, ahol világosságot és elegendő táplálékot biztosítanak maguknak.

Az epifita-növények tenyésztését némikép megközelítik minálunk azok a mohok és zuzmók, amelyek a fatörzsnek ágain, de a törzsek derekán telepednek meg. Ezek a mohok egyrészt apróbb testükkel kellő táplálékot találnak a fák kérgének hézagaiban, repedéseiben és éghajlatunk alatt a száraz napokat is átkoplalhatják, mert sok zuzmóval együtt képesek testük vizének jelentékeny mennyiségét elveszíteni, hogy azután, ha ismét vízhez jutnak, tovább folytassák életüket, vagyis — amint mondani szokás — a szárazságot elbirják.

A tulajdonképeni epifita-növények azonban szervezkedésükben bizonyos mértékű alkalmazkodást mutatnak sajátságos életmódjukhoz; az epifitanövények megalakulását úgy tekinthetjük, mint a magastörzsű fákkal való küzdelem eredményét, amennyiben a fákon való elhelyezkedésükkel megtakarítják azt az anyagot, amely a magas törzsek telepítésére szükséges lett volna, hogy levélzetüket a napfényen kiteríthessék. Keletkezésüknek két módját különböztetjük meg: az egyik mód szerint az ál-fánlakókból keletkezhettek, a másik mód szerint pedig a kapaszkodó növényekből keletkeztek olyanformán, hogy amidőn a kapaszkodó szárral a levélzet a megfelelő helyre került, akkor a szárnak gyökérből való elszakadása esetében a levélzetet viselő szárdarab képes volt továbbra is tenyészni, így látjuk ezt most is, pl. a *Dischidia Rafflesiana* Wall. *(1. ábra)*, a *Conchophyllum imbricatum* Bl. (Dischidia imbricatum (Bl.) K. Schum. *3. ábra)*, *Pothos celatocaulis* N. E. Br. fajokon.

Az epifiták sajátszerű termőhelye hozza magával, hogy az epifitákon számos különleges berendezkedést találunk. A növény testének az aljzathoz való erősítésére szolgál sok epifitán a kapaszkodó gyökér, mely a kapaszkodó növények kacsaihoz hasonlóan az érintés folytán ingerlődik és a fa ágai körül csavarodik vagy a fa kérgének egyenetlenségeihez simul és tapadóként azzal szorosan összenő. A *Bromeliaceák*-hoz tartozó *Tillandsia usneoides L.* gyökere ellenben nagyon korán elhaló csökevényes függelékből áll. A hosszú fonalként hajlékony hajtások éppen hajlékonyságuknál fogva a fák ágazataiba fonódnak könnyen és hosszú, a szakállas zuzmóra emlékeztető alakban függnek le, sokszor az őket hordozó fák lombját egészen eltakarva *(8. ábra.)*

A táplálék megszerzésének módja szerint megkülönböztetünk *talajhoz kötött* és *kéreghez kötött* fánlakó növényeket vagyis *hemiepifitákat és valódi epifitákat.*

A hemiepifiták a kapaszkodó gyökereken kívül még hosszú tápláló gyökereket is fejlesztenek, amelyek az epifitát hordozó fa törzsén lefelé növekedve egészen a talajba nőnek be, ahonnan megszerzik azután a szükséges vizet és táplálékot. Ilyen hemiepifiták az egyszikleveIű növények közül a *Carludovica*, az *Anthurium* és a *Philodendron* fajok, továbbá a kétszikleveIűek közül a *Clusia rosea* Jaqu. és néhány fügefaj, minő a *Ficus religiosa* L. *(5. ábra)*, amely több más fajjal együtt fafojtó vagyis a gyökereivel annyira körülveszi az őt hordó fatörzset és annyira ellepi lombjával az egész fát, hogy az végül elpusztul.

A kéreghez kötött epifitáknak vizbeli szükségletük kielégítésére csak néhanapján harmat vagy az eső áll rendelkezésükre, miért is ebben a tekintetben mutatnak nagyobb mérvű alkalmazkodást. Ezeknek némelyike éppen úgy, mint az előbb említett epifita-mohok és zuzmók, képes bizonyos ideig a szárazságot elviselni, mások ellenben az időnként rendelkezésükre álló vizet meggyüjtik és a szárazság idejére elraktározzák. Sok epifita Orchidacea le-

vegőgyökere sajátszerű burokkal bír (l. *Gyökérburok*, velamen radicum), amely a vízpárát, illetőleg vizet itatós papiros módjára szívja fel és az elpárolgástól megóvja. Sok *Bromeliacea*, pl. az üvegházakban is gyakori *Nidularium Innocentii* Lem. és a *Tillandsia bulbosa* Hook. leveleinek *(6. ábra)* hüvelyei szerepelnek vízgyüjtőként, amiért is ezeket ciszternás epifitáknak nevezik. A hüvelyben meggyült vizet sajátszerű pikkelyalakú szőrök szívják fel és szállítják be a növény szöveteibe.

A jávai Asclepiadacea, a *Dischidia Rafflesiana* Wall. sajátságos tömlőalakú levelei, amelyek a rendesen alakult leveleken kívül fejlődnek ki, a víz gyüjtésére szolgálnak *(1. ábra)*; a védelmül a tömlőbe elhelyezkedő gyökerek ilyenformán az esőtelen időszakban is elláthatják vízzel a hajtást. Hasonló módon védik a gyökereket a kiszáradástól a *Iothos celatocaulis* N. E. Br. és a *Dischidia imbricata* (Bl.) K. Schum. *(3. ábra)*, az aljazatul szolgáló fa felületéhez simuló szárukból eredő gyökereket a húsos, kagylószerüen hajlott és a törzshöz simuló levelek egészen eltakarják és így megóvják a kiszáradástól. Az *Oncidium Limminghii* C. Morr. epifita Orchidacea hasonló berendezéssel védi gyökereit *(4. ábra)*, csakhogy a gyökereket nem a levelek, de az ellaposodott szárgumók és a kagylószerű levelek oltalmazzák.

Az utóbb felsorolt három esetben a levelek nemcsak vízről, de még táplálékról is gondoskodnak az oltalmazott gyökér részére, amennyiben a törzsről lefolyó és kéreghez tapadt anorganikus és organikus szilárd részecskéket lemosó vizet felfogják. Az *Oncidium* különben példája annak is, hogy a forró égövi Orchideák a vizet miképen raktározzák. A víztartó szövet többnyire a levelekben v. megdagadt levélnyelekben gyülik meg, de a szárak is alkothatnak ú. n. levegőbeli szálgumót, amely vízgyüjtő szövetből áll. A vízzel való ellátás nehézségeihez alkalmazkodnak az epifita növények azzal is, hogy némelyeknek a tenyészeti szervei, de leginkább a levelei nagymértékű csökevényesedést mutatnak, miáltal a párolgás korlátozódik és a vízveszteség is csökken.

Apróbb epifiták táplálkozására elégségesek a vízben oldott és hozzájuk jutott tápláléksók és a fatörzs repedéseiben meggyült korhadó anyagok; a nagyobb testű epifitáknak már több anyag szükséges, és a forróövi őserdőkben nagymennyiségben meglévő televény felhasználására különleges berendezkedéssel birnak. Sok Orchidaceán, mint pl. az óriási *Grammatophyllum speciosum* Bl.-on Jáván a felfelé növekedő gyökérzet madárfészek- v. kosárszerű alakulatot alkot, amelyben nagymennyiségű lehulló lomb, ágdarab, kéregrészlet stb. gyülik meg, amelyet az esővíz mind mélyebbre mos a gyökérzet fonadékába, hatalmas korhadékban gazdag tömböt alkotva, amelyet a táplálékot felvevő gyökerek használnak fel. A harasztok közt is vannak egyesek, amelyeknek gyökérzete madárfészekszerűen fejlődik ki. A hatalmas *Asplenium Nidus* L. és a *Polypodium Heracleum* Kunze széles levéllemezük alapjával alkotnak televénygyűjtő tartókat. A *Polypodium quercifolium* L. *(2. ábra)* és a Platycerium grande J. Sm. *(7. ábra)* az asszimiláló és spórát termő lombleveleken kívül még sajátszerű köpenyt, v. fülkét alkotó leveleket is fejlesztenek, amelyek úgy helyezkednek el, hogy a fatörzsekről lefolyó és növényi maradványokat lemosó esővizet felfoghassák és az ebben elhelyezkedett gyökereket megvédelmezhessék. Az előbbeniekből kitünik az is, hogy az epifiták táplálkozásukban szerves anyagot is felhasználnak és így többé-kevésbbé szaprofita módon táplálkoznak (l. *Szaprofita*), és mint ilyenek kedvező körülmények közt a napos sziklarepedésekben is megélnek az epifitás területen.

Az epifitaformációt alkotó családok száma aránylag kevés; ellenben egyes családok, mint a harasztok, Orchidaceák, Bromeliaceák, Araceák és Gesneraceák nagyszámú epfitafajt bírnak.

Az összes epifiták magjai is alkalmasak arra, hogy a növények a nekik megfelelő helyeken tenyészhessenek, mert a fa ágain, kéregrepedésein könnyen megkapaszkodhatnak és csirázhatnak. Az epifiták termései és magvai ugyanis v. húsos burokkal birnak és így az állatok által elterjeszthetnek, v. pedig igen apró magvak (Orchidacea) és spórák (harasztok), úgy hogy a szél által könnyen elszállíthatók, végül pedig még sajátszerű repülő készülékkel birnak (szárnyak, szőrszálak).

A könnyű elterjedés miatt sok epifita nagy területen tenyészik; némely haraszt, korpafű és néhány virágos növény is úgy a nyugati mint a keleti féltekén tenyészik; számosan csak a forróövi amerikai őserdőket lakják. Az epifiták a legbujábban fejlődnek a hegyek lejtőjén, amelyeknek levegője teljesen páratelt, talajukat pedig a bőséges harmat és a gyakori eső öntözi. A tropusi Amerika hegyein az 1300—1600 m. közt fekvő felhőrégión felül az epifiták száma kevesbedik, de nem a hőmérsék csökkenése miatt, mert hiszen a keleti Himalája nedves déli lejtőin az *álepifiták* (l. o.) a fatenyészet határáig terjednek. Földünknek csak azon a területén van epifita-flóra, ahol az évi esőmennyiség 200 cm.-t ér el, mint a forróövi Amerikában, Szikkimben, a maláji félszigeten, Kina déli részén. Afrikában kevés ilyen terület van és az sem nagyon terjedelmes, amiért könnyen érthető ezen a földrészen az epifita-flóra szegénysége. V. ö.: *Schimper:* Die epiphytische Vegetation Amerikas (Jena 1888); *Haberland,* Eine botanische Tropenreise (Leipz. 1893); *Mágócsy-Dietz* S., A növények táplálkozása (Bpest 1909).

Aleman, *Mateo*, spanyol regényiró, szül. Sevillában a VI. század közepe táján, megh. Mexikóban 1609 táján. Költőileg irta meg Páduai Szt. Antal életét (Sevilla 1604); Ortografia Castellana munkája már Mexikóban jelent meg 1608. Vida y hechos del picaro Guzman de Alfarache (1559) cím alatt pompás furcsa-regényt írt, amelynek első része hat év alatt 29 kiadást ért; a második rész 1605-ben jelent meg Barcelonában. A regényt igen sok nyelvre lefordították, még latinra is. Legjobb kiadás Aribaus «Biblioteca de autores españoles» gyüjteményében van. (Madr. 1846).

Alemann nyelvjárások, l. *Német nyelvjárások.*

Alemannok, néptörzs, l. *Alamannok.*

Alembert [illegible] szül. Párisban 1717 nov. 16., megh. ugyanott 1783 okt. 29. Természetes fia volt a [illegible] Tencinnének, aki a [illegible] Jean le Rond-féle kis templom [illegible] innét vette Jean le Rond nevét, melyhez [illegible] a d'Alembert nevet csatolta. [illegible] nevelte föl. Apja Destouches [illegible] 21 éves [illegible] lett. De [illegible] a matematika [illegible] két értekezést adott be az Académie [illegible] Párisban. Ezek alapján az akadémia a 24 éves ifjút 1741. tagjának választotta. [illegible] a szelek elméletéről díjat nyert [illegible] amely tagjául egyhangulag [illegible] filozofiai és matematikai érte[illegible] korban. A különösen a mechani[illegible] fölfedezéseket tett. A ne[illegible] mechanikai tétel a d'Alembert-féle [illegible] mechanikának tudományos formulázását és egységes szempont alá összefoglalását kezdemé[illegible] a munkát, amelyet Lagrange sikeresen végrehajtott. A. az egész mechanikát három alap[illegible] akarja fektetni: a tehetetlenség, az erőparallelogramm s az egyensúly alapelveire, melyek azonban nem apriorisztikus természetüek. — A legszé[illegible] körökben terjedt el a híre, midőn Diderot-val együtt megindította a nagy Enciklopédiát, melynek oly nagy szerep jutott a XVIII. sz. második [illegible] küzdelmeiben s melyhez Alembert [illegible] (discours préliminaire). E bevezetésben Alembert Bacon nyomán az emberi ismeretek eredetét, törzsfaját és osztályozását adja elő. [illegible] cikkeiben Locke követője és a mérsékelt szkepticizmus híve. Sem II. Frigyes meghívását a berlini akadémia elnökségére nem fogadta el, sem Katalin cárnőét, ki fia nevelésének vezetését ajánlotta fel neki 100,000 frank fizetéssel. Egyszerüen élt nevelőanyjánál, a nyugalmat keresve, függetlenségét megóva. Ezért hagyta ott 1759. az enciklopédiát is. Műveit Didot adta ki 1821., [illegible] Condorcet szerkesztésében 1852-ben. Kisebb műveket adott még tőle Ch. Henry (Páris 1867). V. ö.: L. J. *Bertrand*, Les grands écrivains français. D'Alembert (u. o. 1889).

Alembrot-só, l. *Kéneső kloridjai.*

Álemdar (török), zászlótartó, főleg abból az alkalomból, amidőn a próféta zászlaját viszik a padisah előtt.

Alemtejo *(Alentejo,* ejtsd: alentéso, azaz a Tajón [illegible] Portugálnak legnagyobb, de leggyérebb népességű tartománya, amellyel északon Beira és Estremadura, délen Algarve határos. A területe: 24,390 km², (1908) 413,531 lak. Kerületet: Beja, Evora és Portalegre. Fővárosa Evora.

Alen v. *aln,* hosszúságmérték, Dániában = 0·6277 m, Izland szigetén = 0·571 m, Svédországban = 0·5938 m.

Alençon [illegible] fővárosa Orne départementnak Franciaországban, a Sarthe mellett. Szép fekvésű és rendesen épített, de komor város. Van egy szép temploma: Notre Dame, kéttornyú városháza, amelynek helyén az A.-i hercegek ősi kastélya volt; (1906) 17,843 lak. A híres *A.-i csipkeipar* nagyon hanyatlott. De különben élénk ipara van a városnak, nevezetesen pamutszövő-ipara, finom szalmakalapok, keztyűk gyártása; quarckristályokból is *(A.-i gyémánt)* különféle dísztárgyakat készítenek. A város környékének lótenyésztése is híres. Van A.-nak liceuma, múzeuma és 15,000 kötetből álló könyvtára. A város egy prefet székhelye.

Alençon hercege. Ezt a címet a Valois királyi család egy ágának tagjai viselték. II. Valois Károlytól származtak, akinek apja 1322. adományozta Alençon grófságát és aki 1346. a Crécy mellett vívott ütközetben esett el. Hercegséggé csak 1414. tették a törzsapa unokája, III. János számára, aki 1415. az Azincourt mellett vívott ütközetben esett el. 1525. IV. Károllyal kihalt az Alençon család. Akkor IX. Károly az öccsének, Anjoui Ferenc hercegnek adományozta, kinek halálával 1594. újra a kincstárra maradt. IV. Henrik zálogul adta Württemberg hercegének, 1608. pedig annak a fia örökölte, akitől 1612. Medici Mária váltotta vissza. XIV. Lajos 1710. unokáját, Berry herceget, XVI. Lajos pedig 1774. legidősebb öccsét, Provence grófját ruházta föl e címmel. Nemours hercegének második fia, *Ferdinánd* herceg (szül. 1844 júl. 12., megh. 1910 jún. 29.) szintén az A. címét viselte. Felesége *Zsófia,* Erzsébet magyar királyné testvérhuga, a lángok martaléka lett Párisban, egy jótékonysági célra rendezett bazárban, a Rue Jean Goujonban támadt tűzvész alkalmával, 1897 máj. 4.

Alençoni csipke (régebben *points de France),* szép és dús változatú mintájáról nevezetes tűzött tüll-csipke, amelyet a Colbert által Velencéből hozatott munkásnők a Lonray-kastélyban, Alençon mellett honosítottak meg.

Alençoni gyémánt, l. *Alençon.*

Alepidea *Delaroche,* az ernyősök közé tartozó *növény*-génusz, melynek 4 faja ismeretes Afrika magashegységeiből. Az eryngiummal (Iringó) rokon.

Álepifiták (növ.), a tulajdonképeni fánlakó, epifita növényektől megkülönböztetendők, mert a fákon való tenyészésük csak kivételes, amennyiben a szél hordta oda könnyű v. repülésre alkalmas magvaikat (pl. pitypang), v. pedig a madarak hullatták el (pl. bodza). Az Á.-k rendszerint nem is hosszú életüek.

Alepine, fekete recés szövet(l. *Alapkötés)* puha selyemből, puha, finom fésűsgyapjú vegyítéssel. Főképen Aleppóban, Amiensben, Paniban és Gerában készítik.

Alépítmény (vasúti), mindama építmények összessége, melyek a vágány és ágyazatának biztos fekvése és elhelyezése, továbbá a vasutat keresztező, valamint a vasúthoz vezető közúti forgalom biztosítása érdekében létesítendők. A vasúti A.-hez a következő munkák tartoznak. a töltések és bevágások, a vízlevezető árkok, a patak- és mederszabályozások, az útépítmények, a nagy és kishidak (áteresztők), az alagutak és végül az itt felsorolt létesítmények állékonysága érdekében esetleg szükséges biztosító és védőmunkák és a támasztófalak. Az A. költsége rendszerint az építési tőke lényeges hányadát teszi ki és hegyvidéki vasutaknál néha az egész költségnek 90%-a. Az ú. n. szép vasutak hegyes vidékeken haladnak és ezek A.-e igen költséges műépítmények sorozatából áll. A magyar fővasutak közül

igen érdekes A.-nyel birnak a garamberzencze—jánoshegyi, a munkács—lavoczncí, a csikszereda—gyimesi és az ungvölgyi vasútvonalak.

Aleppo (*Haleb*), fővárosa az ugyanily nevű ázsiai török vilajetnek (ter. 86,600 km², 995,500 lak., Haleb, Maras, Urfa és Zor livákkal) és osztrák-magyar konzulátusnak székhelye, Damaszkusztól 300 km.-nyire termékeny sikságon, amelyet a Koik nevű sivatag-folyó öntöz, 127,149 lak., akik közül 20,000 ker. és 5000 zsidó. 12 km. a város kerülete, amely az óvárosból (Medineh) és 13 nála terjedelmesebb külvárosból áll. Az utcák keleties képet tárnak elénk, de jól vannak kövezve és faragott kőből szilárdul épitett házai nagyrészt igen csinosak. Áll még néhány régi palota is, amelyek részint velencei, részint arab ízlés szerint épültek. Mecsetjei közül szépségével kitünik az El-Adelie. A város közepe táján, körülbelül 65 m. magas hegyen áll a város fölött uralkodó régi vár 20 m. magas tornyával; a hegy tövében van a kormányzó lakása. Külön városrészük van a benszülött keresztényeknek (Dzsedaide) az európai származásuaknak (Kitab) és a zsidóknak (Bahszita). A. katonasága számára nagy kaszárnya van a város É.-i oldalán. A. éghajlata általában egészséges, télen zord. Egész keleten nagy hire van a város gyönyörű kertjeinek, gyümölcsöseinek, a Koik völgyében levő sétahelyeinek; a völgyön túl azonban mindkét felől kietlen rónaság terül el. 11 km.-nyiről jön a viz a városba egy régi vizvezetéken. A városban, mint csomópontban találkoznak mindazok a kereskedelmi utak, melyek a Földközi-tengertől K-re vezetnek és azért A. mindenkor fontos kereskedelmi középpontja volt Ázsia eme részének. Legnagyobb volt A. kereskedelme az Indiába vezető tengeri útnak fölfedezése előtt, a keresztes háborúk korában és az utána következő korban. Az 1822-iki pusztító földrengés, meg az utána következő pestis, a politikai zavarok és a nyomasztó viszonyok dacára kereskedelme még most is jelentékeny. A Perzsiába, Egyiptomba és Arábiába vezető karavánutak csomópontja; az örmény és kurdisztáni árúk lerakó helye. Iparosai leginkább szappant, drága brokát- és selyemszöveteket, arany- és ezüstárukat, festett szöveteket stb. készítenek. A.-tól 34 km.-nyire ÉNy.-ra van szt. Simeonnak, az ismeretes oszlopi szentnek rombadőlt híres kolostora, mely a VI. században épült. A. alapításának története a Kr. e. 2. évezredig nyúlik vissza. Legrégibb neve *Chaleb* volt (görögösen *Chalybon*). Palmyra megdőlte után lett nagy kereskedővárossá. Seleukos Nikator a várost szépítette és *Beraea*-nak nevezte el, amely nevet Kr. u. 636-ig viselte, mikor az arabok foglalták el és a régi *Haleb* nevét (olaszosan A.) fölújították. A keresztes háborúk korában a szeldzsukok ott szultánságot alapítottak. 1260., mikor még pompás nagy város volt, a mongolok, 1400. pedig Timur seregei pusztították el. Azután Egyiptom mameluk szultánjainak uralma alá került és végre 1516. I. Szelim szultán alatt a törökök foglalták el. Kereskedelmi fontosságától az Indiába vezető tengeri út felfedezése fosztotta meg.

Aleppo-fakadék (Aleppo-Beule, Delhi-Beule, Orient-Beule, Bouton d'Alep, de Biskra, de Delhi, de l'orient), hosszasan fennálló és hegképződéssel végződő bőrbántalom, mely első időszakában bibircsek, göbök alakjában, későbbi időszakában nagyobb csomók, esetleg fekélyek alakjában mutatkozik. A betegség első leirója 1745. Pococke volt, aki csak Aleppóban észlelte; kimeritőbb a két Russel testvér leirása 1756-ból. A betegség leirásai igen változatosak, s körülbelül csak abban egyeznek, hogy legnagyobb valószinüség szerint ragályos ez a betegség, mely 3—8 napi lappangó időszak után kitör és körülbelül 1 év v. még hosszabb idő mulva hegképződéssel végződik. A betegséget szétszórtan az egész Keleten észlelték. Az A. lényegének legmegbizhatóbb ismertetője hazánkfia, *Geber* volt kolozsvári tanár, aki keleti utazásáról beszámolva, tüzetesen foglalkozott ezzel a betegséggel s arra a következtetésre jutott, hogy az A.-nak mondott esetek legnagyobb része az arc-szifilis különböző időszakainak felelt meg, míg kisebb részét a lupusz és bőrtuberkulózis képezte. Geber szerint a Pococketól, Russeltől stb. A. név alatt leirt endemikus bőrbetegség nem létezik.

Aleppofenyő (növ.), *Pinus halepensis*, l. *Pinus*.

Aleptónok, szárított, kolloidális vasmangánkészítmények, melyek vérszegénység ellen jók.

Alerdész, l. *Erdész*.

Alérion (franc.), a heraldikában a csonka sas, melynek a csőre, valamint karma hiányzik.

Alerkófa, *alerse* v. *alerce* (növ.), l. *Fitz-Roya*.

Álernyő (növ.), l. *Virágzat*.

Alért (franc. az olasz *all' erta*-ból «talpon lenni») a. m. eleven, éber.

Alért-expedició, l. *Tengeri tudományos expediciók*.

Alesia, igen régi és megerősített fővárosa volt a mandubiusoknak Galliában; Vercingetorix makacs védelme dacára Caesar elfoglalta és elpusztította. Később ugyan újra fölvirult A., de 864. újra elpusztították a normannok. A régi város nyomait még most is lehet látni *Alise Ste.-Reine* falunál, az Auxois-hegy tövében, Semur közelében (Côte d'Or). Az említett hegy tetején III. Napoleon 1863. Vercingetorixnak óriási szobrot emeltetett Caesar Commentarjaiból való következő fölirattal: La Gaule unie, formant une seule nation, animée d'un même esprit, peut défier l'univers. A.-ból eddig kiásták a szinházat, a forumot és több épületet, több szobrot és dombormüvet is találtak.

Alesius *Dénes*, erdélyi magyar lutheránus püspök, szül. Kolozsvártt 1525 ápr. 12., megh. 1577. Mint szászfenesi lelkész és a gyalui egyházmegye esperese irta alá az 1557. évi kolozsvári luth. zsinat hitvallását. 1559. a Kálvin tanaihoz pártolt Dávid Ferenc helyébe a magyar lutheránusok püspökévé lett. Blandrata György befolyása alatt az 1564 ápr. 9. tartott nagyenyedi hitvita alkalmával a fejedelem letette A.-t úgy a püspökségről, mint az udvari papságról. Helyébe Dávid Ferenc lépett. Azonban a magyaroknak a lutherizmustól még el nem szakadt része továbbra is A.-t tekintette püspökének, ki ez állást azután is valósággal viselte. Miután 1571. az új fejedelem, Báthory István, Dávid Ferencet az udvarából eltávolította, helyébe udvari pappá ismét A.-t tevé, akit a következő évben a szász lutheránusok

püspökválasztó gyűlésére fejedelmi biztosul küldött ki. Ennek elnöklete alatt állapította meg utána és a gyűlés az általa javasolt s róla «Articuli Alexandrini»-nak nevezett egyházi szabályzatokat, melyek minden valószínűség szerint egyeznek az ugyanezek által készített «Statuta et Articuli pro [illegible] Hungaricis eisque conjunctis [illegible]» [illegible] vonatkozó szabályzatokkal.

Aleski [illegible] *Dnyeprovszk*, járási székhely Taurisz orosz kormányzóságban, a Dnjepr mellett (1899) 9119 lak., gyümölcstermeléssel, konyhakertészettel és halászattal.

Alesqueres, l. *[illegible]*.

Alessandria, 1. tartomány É.-i Olaszországban, Piemontban, Torino, Novara, Pavia, Genova és Cuneo közt. Területe 5052 km². Lakóinak száma (1901) 811,8[illegible]. A tartomány kerületei: A., Acqui, Asti, Casale Monferrato, Novi Ligure és Tortona. — 2. A., az ugyanily nevű tartomány fővárosa, [illegible] della Paglia, azaz szalmából való volt a [illegible], Torinótól DK.-re 91 km.-nyire van, a Tanaro és Bormida között. Nagyon meg van erősítve. Hat főtere közül a nagy négyszögű Piazza Reale tűnik ki a város közepén; paloták közül legszebbek a királyi palota és a városháza. Nagy székesháza van; 19 temploma közül pedig legszebb az új székesegyház (épült 1822.). A Tanaro bal partján van az (1728. épült) erős citadella, amelyhez szép fedett híd vezet. 1901-ben 71,298 lakosa volt. A.-nak van liceuma, gimnáziuma, ipariskola, számos jótékony intézet. Vászonszövő-, esernyő-, kalap- és gépipara jelentékeny. Püspöknek és prefektusnak székhelye. A.-t 1168. alapították a Barbarossa Frigyes ellen szövetkezett lombardiai városok és az ő csúfjára nevezték el ellenségéről, III. Sándor pápáról. Azért van olyan nagy hadi fontossága, mert a síkság közepén a lombardiai, felső-piemonti és genovai utak találkozásánál fekszik. 1707. Jenő herceg foglalta el, azután József császár Savoyának engedte át. A. tőszomszédságában volt 1800. a marengói ütközet. V. ö.: *Borromeo*, Origini e libertà dei communi, che fondarono A. (A. 1892—93, 2 köt.).

Alessi, *Galeazzo*, olasz építész, szül. Perugiában 1512., megh. u. o. 1572 dec. 31. Rómában Michelangelo hatása alatt képezte ki magát. Eleinte szülővárosában, a század közepétől kezdve leginkább Genovában működött és ott rendkívüli befolyással volt a város jellegzetes palota- és villaépítésére. Az ő műve a Palazzo Sauli (1555—56. nagyrészt elpusztult); a Villa Cambiaso (1548), egyéb palotákat és villákat A. tervei nyomán tanítványai és utánzói építettek. Milanóban a Palazzo Marino-t (ma Municipio) építette. Templomépületei közül a legkiválóbb a híres S. Maria di Carignano Genovában (megkezd. 1552), mely a római Szent Péter-templom hatása alatt keletkezett legtökéletesebb központi elrendezésű templomok egyike.

Alessio (albánul Les vagy Lyes, az ókori Lissos), kikötőváros Törökországban, a Drin torkolatánál, katolikus püspök székhelye. Festői várral, 3000 ($^1/_3$ kat.) lak. Itt van eltemetve Szkanderbég (l. o.). V. ö. *Ippen*, Die Burgen Albaniens. Glasnik 14. k. Századok, 37. köt.

a l'estompe (franc., ejtsd: alesztõmp) a. m. törlővel készített rajz.

Ålesund (ejtsd: ólesz[u]nd), város Romsdal amt-ban Norvégia Ny.-i partján. Kis szigeteken áll, gáttal védett kikötője körül. A Storfjord fő kereskedőhelye. (1900) 8716 lak., élénk halászattal. 1904. csaknem egészen leégett.

Alethea, a 259. planetoid.

Aletheia (gör., a rómaiaknál *Veritas*), az igazmondás megszemélyesítése, Zeus leánya; *alethophil* (Philaletes), igazságszerető.

Alethopteris *Sternb.* (növ.), a palaeophyticumés mesophyticumban élt fosszilis növénycsoport, melynek maradványai részben a páfrányokhoz, részben a Cycadofilices csoporthoz soroztatnak. Legvégső rangú levélkéi többnyire hosszúkásak. Különösen a produktiv karbonban gyakoriak. Nálunk Resicza és Pécsváralja környékéről ismeretesek A. levél-lenyomatok.

Alethorama, l. *Kinematográf*.

Aletria, l. *Eretria*.

Aletris *L.* (növ.), a *Liliaceae* (Liliomfélék) család génusza, 8 fajjal; kettő É.-Amerikában s 6 Ázsia K.-i és DK.-i részén. Az *A. farinosa L.* É.-Amerikában gyomorbaj és váltóláz ellen használatos.

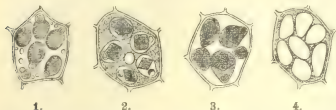
Aletschglecser, glecser Svájcban, Wallis kantonban; a Jungfrau déli oldalán ereszkedik le a Rhône völgyébe. Európa legnagyobb gleccserje (csaknem 24 km. hosszú, területe 170 km²). Hátán vezet át az út a Jungfrauhoz, amely onnan jelentéktelen hókúpnak látszik. Három nagy firn-medencétől *(Grosser Aletschfirn, Jungfraufirn, Ewigschneefirn)* táplálva hatalmas ívben ereszkedik le a völgybe; *Nagy A.*-nak hívják, megkülönböztetésül a jobbfelől hozzája csatlakozó *Középső-* és *Felső-A.-tól.* A glecser K.-i szegélyén 2367 m. magasságban van a *Merjelen-tó*, amely csatornában folyik le a Viescher-glecser felé. Az A. vizét a rohanó *Massa* viszi a Rhôneba (Natersen felül). Az ÉNy.-ra eső *Aletschhorn* (4190 m.) nagyszerű hópiramis, magasságára nézve a berni Alpesek második csúcsa; Tuckett F. F. angol utazó mászta meg először 1859 júniusában az Äggischhorn felől (l. *Finsteraarhorn).* Jelenleg rendesen a Bellalp-vendéglő felől másszák meg, amely az A. DNy.-i aljában van 2052 m. magasságban. V. ö.: *Bonaparte* Roland, Le glacier de l'Aletsch. (Páris 1889).

Aleuadák, ősrégi thessaliai nemes család, mely Heraklestől származtatta magát. A görög szabadságharcok idejében áruló módon Xerxes pártjára állottak. A későbbi belviszályok idejében, midőn Pherae urai egész Thessalia uralmára törtek, a makedonokhoz fordultak segítségért; midőn pedig ezek egynéhány thessaliai várost megtartottak, Theba pártfogásához folyamodtak. 356. Thessaliát II. Fülöp kezére játszották, amiért ez hálából sok előkelő állással tüntette ki őket.

Aleurites *Forst.* (növ.), a fűtejfélék *(Euphorbiaceae)* család génusza, 3—5 faja él trópusi vidékeken. Az *A. triloba* magvából sajtolt olaj mint *bankul-, kekune-, kukuiolaj* v. pedig *tengeri dióolaj* jut a kereskedelembe. Élvezeti cikk. A levegőn megszárad, a festők is használják. Az *A. cordata* Müll. *(Dryandra cordata* Thunb.) kövér olajával (kínai faolaj) Kínában és Japánban faműveket szokás befesteni, firnász helyett. Orvosságnak s égetésre is használják.

Aleurométer (gör.), Buland által szerkesztett készülék a búzaliszt megvizsgálására, hogy menynyire alkalmas kenyérsütésre. A készüléket Sellnik javította.

Aleuron (növ.), gömbölyded-, tojás- vagy szabálytalan-alakú, sokszögletes, színtelen, néha kék, piros vagy sárga, 0·001–0·05 mm. átmérőjű testecskék, melyek a tartaléktáplálékul szolgáló fehérjékből állnak. Minden növény magvában megvannak ugyan, de leginkább az olajos magvakban (Ricinus, ernyős virágzatuak). A fehérje anyagokban dús vakuolák tartalmából, víz elvesztése útján, érés közben képződnek és vagy egyneműek, vagy pedig a fehérje egy része kikristályosodik: ez a «kristalloid», amely mellett rendesen ott van a gömb vagy szőllőfürtalakú, mész, magnézia és páros foszforsav vegyületéből, továbbá szerves savakból álló globoida. Néha sóska-

Aleuron-szemecskékkel telt sejtjei a Ricinus-mag tápszövetének: 1. sűrű glicerinben, 2. hígabb glicerinben, 3. glicerinben való melegítés után, 4. jódalkohollal és kénsavval kezelve.

savas mészből való apró kristályok is találhatók benne. Reakciója ugyanaz, mint a protoplazmáé (l. o.). Zsír nincs benne, mésztartalmú vízben a fehérje feloldódik és csak egy vékony hártya marad vissza. Csirázáskor a fiatal növény táplálására szolgál. A gabonafélék A.-a apró szemű és a héj alatt külön rétegben foglal helyet. Az A.-tól megkülönböztetendő a «sikér», vagyis a keményítőszemek között levő fehérje, amely mindig eredeti mennyiségben van meg a lisztben, míg az A.-ból az őrlés módja szerint hol több, hol kevesebb kerül a korpába, illetőleg a lisztbe. Az A. nagy befolyással van a liszt színére, tartósságára és tápláló értékére.

Aleuronát, a búzakeményítő gyártásánál nyert melléktermény, melyet *Hundhausen* Hammban készített először. Sárgásfehér por, mely körülbelül 82% fehérjét tartalmaz. Búza- vagy rozsliszttel keverve cukorbetegek részére sütnek belőle A.-kenyeret.

Aleuszkija, sós tavak csoportja Szibiriában, Tomszk kormányzóság Barnaul kerületében. A tavakból a lakosság sót főz ki. Az évi termelés több mint 200,000 pud.

Aleuták *(Katalin-szigetek)*, az É.-amerikai Alaszka-territoriumhoz tartozó szigetcsoport, amely 1600 km. hosszú nagy ívben húzódik É.-Amerikától Kamcsatkáig (a Gr. k. h. 163°-tól 187°-ig) és az é. sz. 51–55° között, az orosz Kommodor-szigetekkel együtt a Behring-tengert elválasztja a Csendes-oceántól, mintegy hidat képezve É.-Amerika és Ázsia között. A szirtszerű kisebb szigeteket számba nem véve, 150 szigetből áll, melyek területe 37,840 km², lakossága pedig (1890) 967 aleuta, 734 korcs és 520 fehér. A szigeteket három csoportba foglalják; a keletit *Rókaszigetek*-nek *(Liszii osztrova)*, a középcsőt *Andrejanovi-szigetek*-nek, a nyugatit pedig *Bliznije osztrova* vagy *Közeli-szigetek*-nek nevezik. A legnagyobbik szigetet, *Unimak*-ot (3610 km²), amelyen egy működő tűzhányó van, a Sisaldin (2729 m.), keskeny tengerszoros választja el Alaszka-félszigettől. Tőle Ny.-ra van *Unalaszka* (3090 km²) az A. legfontosabbika; 783 lak. Ehhez csatlakozik a kis *Umnak*. Az összes szigetek vulkáni eredetűek és a tengerből hirtelen emelkednek ki meredek hegyeik, melyeknek lejtőin csak saxifragák, hangák, mohok és füvek nőnek. Fa nincs más, mint elnyomorodott fűz és éger. A szárazföldi fauna madarakra, kis rágcsálókra és a foltos mormotára szorítkozik. Róka néha a szárazföldről kerül oda. Az éghajlat zord és nedves. Unalaszkán az évi középhőmérséklet 3·3° C., márc.-ban 2·5°, aug.-ban 11·1°, a legnagyobb szélsőségek –18° és 25° C. Eső 1050 mm. Szirtjeiknél és az őket gyakran takaró sűrű ködnél fogva a hajózásra nézve veszélyesek. A bennszülött lakosokon, az aleutákon, sőt a korcsokon is felismerhető az eszkimó-tipus. Az oroszok (Veniaminov volt az apostol) a gör. kel. vallásra térítették; azóta simultak az orosz szokásokhoz és életmódhoz; lustákká és indolensekké is lettek. Főfoglalkozásuk a halászat, amelyben nagy ügyességet tanusítanak. Nyelvök agglutináló, az uralaltáji nyelvcsaládhoz tartozik. *Behring* fedezte föl 1741-ben, *Billings* commodore hajózta körül 1790–1791-ig. 1867-ben az orosz uralom helyébe az amerikai Egyesült-Államoké lépett.

Álevangéliumok, l. *Apokrif könyvek*.

Alexander, *szentek*, l. *Sándor, szentek*.

Alexander, 1. *Béla*, orvos, a bud. tud. egyet. központi Röntgen-intézetének vezetője, a «Radiologia» magántanára, poliklinikai főorvos, szül. 1852 máj. 30. Késmárkon. Atyja A. Ignác polgármester volt. Iskoláit Miskolczon és Késmárkon, az egyetemet Budapesten végezte, hol tanulmányai befejeztével 3 évig mint tanársegéd működött. 1882-ben tért vissza szülővárosába s ott mint gyakorló orvos telepedett meg. Késmárki tudományos működése nagyrészt a «Szepesi orvosgyógyszerész egylet» körébe esik, amely egyesületnek titkárja is volt. Tanulmányait mind jobban és jobban a Röntgenre fordította. 1905-ben a kultuszminiszter őt küldte ki a Deutsche Röntgengesellschaft internacionális kongresszusára, ahol úgy előadásával, mint munkáival széles körben nagy elismerést aratott. 1907-ben a budapesti orvosi kar kebelében rendszeresített Röntgenlaboratorium vezetőjévé neveztetett ki; 1909-ben a «Radiologia» magántanárává lett, ezt a tárgyat a hazai egyetemeken ő adta elő először. Főbb irodalmi munkái: *A kéztő-csontok mozgásai a kéz különféle mozgásainál, X-sugaras vizsgálatok, Die Knochenbewegungen im Carpus bei Abduction und Adduction des Daumens, Die Entwickelung der knöchernen Wirbelsäule, Ueber Röntgenbilder I., Ueber Röntgenbilder II., Plastikus X-sugaras képekről, Adatok a vese X-sugaras vizsgálatához, Ueber das Verhalten der X-Strahlen bei Durchstrahlung geometrischer Glaskörper.*

2. *A. Bernát*, egyetemi tanár, filozófiai író, szül. Budapesten 1850 ápr. 13. Egyetemi tanulmányait

Budapesten és külföldi egyetemeken végezte, ahol filozófiai és irodalmi tanulmányai mellett természettudományi és matematikai studiumokkal is foglalkozott. A budapesti V. ker. áll. főreáliskolánál kapott először alkalmazást mint rendes tanár. 1878 óta működik a tudományegyetemen, eleinte mint magántanár, 1895 óta mint rendkívüli és 1904 márc. óta mint rendes tanár. Több éven át tanított a színművészeti akadémián is. 1892. a Magy. Tud. Akadémia levelező tagjává, 1899. pedig a Kisfaludy-Társaság rendes tagjává választotta. 1896 óta az Orsz. Közokt. Tanácsnak előadó tanácsosa. A Népszerű Főiskolák és Szabad Lyceumnak alelnöke, a nemzetközi filozófiai kongresszus állandó bizottságának tagja s a Nemzeti Színház dramaturgja. Működése a filozófia, esztétika s a pedagógia terén oszlik meg. Kedvelt munkása a hírlapirodalomnak is. Első hírlapi cikkei filozófiai tárgyú tárcák az Im neuen Reich-ban és a Neue Freie Presse-ben jelentek meg. Itthon éveken át szerkesztette az Egyetértés tanügyi rovatát, állandó munkatársa volt a Neuer Pester Journal-nak, ahol mint színházi kritikus működött, míg később a Budapesti Hírlap kötelékébe lépett, ahol színi kritikáin kívül népszerű filozófiai tárcáival aratja e téren legnagyobb sikereit. Mélyreható, világosan írt és gazdag szellemű dramaturgiai tárcáinak és tanulmányainak köszönhette, hogy mikor Csiky Gergely meghalt, a közfigyelem feléje irányult s a színi akadémia dramaturgiai tanára lett. Munkásságának legjelentékenyebb része azonban az, melyel nálunk a filozófiai gondolkodást és irodalmat szolgálta. Mikor ez irányú működését megkezdte, a németországi újkantianus mozgalom igyekezett épen a filozófiának megrendült hitelét megszilárdítani. Ő is ehhez a mozgalomhoz csatlakozott és itthon általában a filozófiai érdeklődés felkeltése és szolgálata mellett legtöbbet tett a kanti filozófia népszerűsítésére. Több filozófiai műve: *A filozófiai történetének [illegible]je tekintettel a történetre általában* (1878); *Kant élete, fejlődése és filozófiája* (I. 1881). (csak az I. kötet jelent meg), melyet az akadémia 1884. a Marczibányi-jutalommal tüntetett ki. Bánóczi Józseffel együtt megindította és szerkeszti a *Filozófiai Írók Tárát*, melynek több kötetét ő maga fordította v. írta. Itt jelent meg *A XIX. sz. pesszimizmusa. Schopenhauer és Hartmann* (1884) c. műve, mely az akadémiai 1881.-i pályázaton a Gorove-díjat kapta meg. Ugyancsak itt jelentek meg *Diderot-tanulmányai.* Ő fordította a gyűjtemény számára *Descartes*-ot, *Hume*-ot, *Kant prolegomenáit* és (Bánóczival együtt) Kant főművét: *A tiszta ész kritikáját.* A magyar filozófiai irodalom java alkotásai közé tartoznak azok a tanulmányok, melyeket a fordításokhoz az illető filozófusokról írt. A Műveltség Könyvtárának *Az ember* c. kötetét Lenhossék Mihállyal együtt szerkesztette és ő írta ebben a kötetben *A lelki életről* szóló részt. Ugyancsak e vállalat számára szerkeszti a *Világirodalom* c. kötetet. A filozófia mellett legszívesebben és igen nagy sikerrel foglalkozott az esztétikával is. *A Művészet* c. dialógját a Kisfaludy-társaság Somogyi-díjával jutalmazta és ugyancsak a Kisfaludy-társaság adta ki *Shakespeare Hamlet*-je c. művet (1902), mely a legjelesebb magyar Shakespeare-tanulmány. Legújabb esztétikai műve: *Művészet, a művészet értékéről, a művészeti nevelésről* (1908) francia nyelven is megjelent. A pedagógiai irodalmat is jeles tanulmányokkal gazdagította, azonkívül 1882—1886. szerkesztette a Magyar Tanügyet, majd rövid ideig az Orsz. Középiskolai Tanáregyesület Közlönyét is. Iskolai használatra jegyzetekkel és bevezető tanulmányokkal ellátva kiadta *Wallenstein*-t, *Descartes*-ot és Madáchnak *Az ember tragédiáját.* E Lexikonnak is munkatársa. 1910 ápr. 13. ünnepelték tanítványai, barátai és tisztelői születésének 60. évfordulóját, mely alkalommal *Dolgozatok a modern filozófia köréből* címen egy nagy Emlékkönyv jelent A. tiszteletére, melyben 50 filozófiai tárgyú v. vonatkozású tanulmány foglaltatik. Az Emlékkönyvet Dénes Lajos szerkesztette.

Alexander, 1. *James Edward A. of Westerton, sir*, angol tábornok, neves utazó és író, szül. 1803. Skóciában, megh. 1885 április 2. Részt vett a birmai (1825), krimi (1854) és újzélandi hadjáratokban. Afrikai és É.-amerikai utazásairól felette érdekes könyveket írt. Megemlítendők: Travels from India to England (Lond. 1827); Travels through Russia and the Crimea (1830, 2 köt.); Expedition of discovery into the interior of Africa (1838, 2 köt.); Life of the Duke of Wellington (1840, 2 köt.); L'Acadie, or seven years, explorations in British America (1849, 2 kötet).

2. *Mrs A.*, írói álneve *Annie Hector* ang. regényírónőnek. Szül. Dublinben 1825., megh. 1902. Igen korán kezdett regényírással foglalkozni, de oly csekély sikerrel, hogy férjhezmenetele után az írói tevékenységről teljesen lemondott és csak akkor folytatta azt ismét, amidőn férje halála után keresetforrásra volt szüksége. Későbbi regényeit a közönség nagyon szívesen fogadta, azok hamar elterjedtek és most gyors egymásutánban sűrűen követték egymást; számuk meghaladja a harmincat. Ezek közül csak a legismertebbeknek felsorolására szorítkozunk: Her Dearest Foe (1876); By Woman's Wit (1886); Mona's Choice (1887); A Life Interest (1888); A Winning Hazard (1896); Barbara; Lady's Maid and Peeress (1897); The Cost of Her Pride (1899); Stronger than Love (1902). Magyarul megjelentek: *Az ő ellensége* (2 köt., Budapest 1894) és *Sibilla*, fordította Csepreghy Ferencné (u. o. 1894).

Alexander - archipelagus, szigetcsoport É.-Amerikában, az alaszkai partok közelében, az 54° 40′-tól az 59° é. sz.-ig; magában foglalja a Walesi-herceg-, Baranov-, Csicsagov- és Admiralitás-szigeteket. Thinket-indiánusok lakják.

Alexander de Hales, skolasztikus bölcsész a XIII. sz.-ban, ki a halesi kolostorban tanított. Később a Ferenciek rendébe lépett. Az első skolasztikus volt, ki Aristoteles egész filozófiáját ismerte s a keresztény teológiára alkalmazta. Főműve: Summa universae theologiae (Venezia, 1576).

Alexander de Villa Dei, l. *Doctrinale puerorum.*

Alexander-hegység, Szir-Darja és Szemirjecsenszk orosz-ázsiai tartományokban. A k. h.

69°-tól az Isszik-kul Ny.-i végéig nyulik el. Legmagasabb csúcsa a Szemenov (4802 m.).

Alexander-Nyevszkij, orosz nemzeti hős és szent. Jaroszlav novgorodi fejedelem fia, szül. Vladimirban 1220 máj. 30., megh. 1263 nov. 14. 1240. a Néva folyó mellett fényes győzelmet vívott a svédeken s ezért a Névai (Nyevszkij) melléknevet kapta. Uralkodása alatt IV. Ince pápa hasztalanul kisérlette meg a róm. és gör. egyházak egyesitését. Miután bátyja, András, 1252. trónját odahagyta, Vladimir nagyhercegévé is A. lett. Emlékére I. Péter cár Pétervárott a Nyevszkijproszpekten építtette a híres *A.-kolostort.* Ez több nagy épületből áll, templomból és kertből, négyszögletű téren, kőfallal, bástyákkal kerítve s egész városrészt képez. A voltaképeni kolostoron kívül van benne 6 templom, a pétervári metropolita palotája, teológiai akadémia és szeminárium. A szent-háromság székesegyházban (Trojickij Szabor) őrzik 1724 óta A. tetemeit, amelyeket Erzsébet cárnő ezüst koporsóba tétetett. Van a kolostorban egy 35 ezer kötetet és értékes kéziratokat tartalmazó könyvtár is. A kolostor híres búcsújáróhely.

Alexander-Nyevszkij-rend, orosz rend, amelyet I. Katalin cárné alapított 1725 május 21-én, Csak egy osztálya van s csak tábornoki rangban levők kaphatják meg. A rendjel nyolcszögletű, vörösen zománcozott arany kereszt, közepén Alexander Nyevszkij szent képével, páncélosan, lóháton, hátlapján a nevezett szent koronás jel-betüivel, négy szögletében négy kétfejű sassal. A rendjelt a balvállról a jobb övig függő sötétvörös szalagon hordják. A bal mellen viselendő csillag ezüstből van, nyolcsugarú, rajta sötétvörös aranyszegélyű kerek pajzsban a szent nevének koronás monogrammja, körülötte a rend jelmondata aranyban.

Alexandersbad, fürdőhely Ober-Franken bajor kerületben, Wunsiedel mellett, a Fichtelhegységben, 564 m. a tenger színe felett. Az 1732. óta ismeretes gyógyforrásának vizét fürdésre is, ivásra is használják. Leginkább női bajok, idegbajok, köszvény stb. ellen ajánlják. V. ö.: *Müller,* A. u. seine Heilquellen (2. kiad. Lipcse 1890).

Alexandra, l. *Kassandra.*

Alexandra, az 54. planetoid.

Alexandra, 1. *angol királyné,* l. *Eduárd (VII.).* 2. *A. Feodorovna, orosz cárné,* II. Miklós cár neje, azelőtt *Alix* hessen-darmstadti hercegnő, IV. Lajos nagyherceg leánya, szül. 1872 jun. 6. Darmstadtban. Gondtalan ifjúságát szülei és nagyanyja, Viktoria angol királyné udvarában élte le, kik az aranyos kedélyű leányt «Napsugár»-nak nevezték. 1894. Miklós orosz trónörökös kérte meg kezét, kivel 1894 nov. 26. Szt. Pétervárott egybekelt, miután megelőzőleg a gör. kel. vallásra tért. Mint cárné, anyósa, III. Sándor cár befolyásos özvegye mellett csak passziv szerepet vihetett, miért is a nyilvánosságtól mindjobban visszavonult és családja körének élt. Gyermekei: Olga, szül. 1895 nov. 3/15., továbbá Tatjana, Mária, Anasztázia és Alexej Nikolajevics, trónörökös (szül. 1904 jul. 30 /aug. 12). A. cárnő az utolsó évtizedek alatt folyton megújuló forradalmi mozgalmaktól és merényletektől való félelem következtében testileg és lelkileg összeroskadt.

Alexandraland, 1865 óta hivatalos neve annak az ausztráliai territóriumnak, amely a szárazföld közepét foglalja el. 1865-ig a Northern-Territory részét képezte, amely D.-Ausztrália gyarmati kormányának hatósága alá tartozik.

Alexandra-Nilus (Kagera), folyó K.-Afrikában. A d. sz. 2° 45′ alatt, a Misszoszija Mvezi É.-i lejtőjén ered. Felső folyásában Rukarara-nak; azután Nyavarongo-nak hívják; átfolyik Ruandán, DK.-nek, majd K.-nek tart, jobbról fölveszi az Akanyarut és Ruvuvut, azután É.-i irányt követ, átszel egy mocsaras vidéket és brit területen széles deltában a Victoria-tóba ömlik. Vízbőségénél fogva joggal tekintik a Nilus forrásának. Az A.-t 1862-ben Speke fedezte föl, 1876-ban jó részét Stanley kutatta át, akitől a mai nevét kapta. 1893-ban Baumann és 1895. Kandt forrásvidékét keresték föl. V. ö.: *Fitzner,* Der Kagera-Nil (Berlin 1899).

Alexandre de Bernay, l. *Alexandrin vers.*

Alexandreia, Alexandria (l. o.) és Alexandrette (l. o.) régi neve.

Alexandrescu, *Grigorie,* az első román meseköltő, a román irodalom újjászületésének korszakában mint jeles költő kiválik. Szül. Tîrgovişteben 1812., megh. 1885. Iskoláit a bukaresti szt. Száva kollégiumban végezte, ahonnan *Ghika* Sándor vajda kormánya alatt a hadseregbe állt. Három év mulva azonban *Cîmpinean* ezredessel együtt tiszti ranggal kilépett s az ellenzéki liberális párthoz csatlakozott. Politikai szatirái és meséi csakhamar nagy népszerüséget szereztek neki. Az 1840-iki év című színdarabja nagy hatást ért el; ebben volt kifejezve az ország kívánsága. *Cuza* Sándor alatt a kultusz-, majd a pénzügyminisztériumot vezette; 1860. az ú. n. központi bizottságnak tagja lett. Irodalmi művei: Néhány eredeti költemény, Költemények, Suvenirĭ şi impresiĭ (levelek és mesék), Meropa tragédia 5 fölvonásban *Voltaire* után, Meditaţiĭ, elegiĭ, epistoale, satire şi fabule (1863), Különböző költemények (1866).

Alexandrette *(Iszkanderún),* északi Szíriának egyetlen tengeri kikötője, az *Alexandrettei-öböl* mellett, amely a Földközi-tengernek legészakkeletibb beszögellése. Mocsaras síkon áll a város, amely valaha nagy és gazdag kereskedőhely volt, most azonban kis helység 6850 lak. Fontos mégis mint Aleppónak és egész északi Szíriának be- és kiviteli helye. A. francia, angol és orosz gőzhajózási vonalaknak állomása. Kereskedelme nagyobbára az angolok kezében van. A behozatal értéke (1907) 54 millió korona, a kivitelé (gabona, szarvasmarha, gyapju, déligyümölcs, nyers pamut és selyemgubó) 26 millió korona. A várost Nagy Sándor alapította az Isszosz mellett kivívott győzelem emlékére (333 Kr. e.), ezért volt neve *Alexandria ad Issum.* Itt győzték le 1832 ápr. 13. Mehemed Ali egyiptomi csapatai a törököket. V. ö.: *Lajos Szalvátor* főherceg, Panorama von A. (Wien 1901).

Alexandri, *Vasile,* a románok egyik legnagyobb költője, született Moldvának *Bacău* városában 1821., gazdag bojár szülőktől, megh. Párisban

1890 aug. 1. eltemették Mircestiben. Párisban fejezte be tanulmányait, azután hosszabb ideig tartózkodott Olaszországban. Mikor 1840. Cogalniceanu M. Dacia literară címmel lapot alapított, A. ebben kezdte meg irodalmi pályáját egy kedves kis novellával: A florenci virágárusleány. Mihály Sturdza fejedelem 1842. beszüntette a lapot. Ezután A. bejárta Moldvát, Havaselföldet s Erdélyt s tanulmányozta mindenfelé a románságot s gyüjtötte a népköltemenyeket. 1844. Cogalniceannal és Negruzzi Constantinnal együtt a jassi francia-román színház vezetésével bizták meg. Ez időben több vigjátékot irt prózában. Cogalniceannal s Ghika Jánossal ujra kiadott egy lapot, Propasirul-t, de egy hónap mulva azt is betiltották. Mindjárt jegyese, Negri Helén meghalt, bánatában Olaszországba ment, bejárta a Keletet, azután Francia- és Spanyolországba indult, innen Majorkába s végre Olaszországba. 1848. részt vett a politikai mozgalmakban, amiért száműzték. Bukovinában s Erdélyben népköltemenyeket gyüjtött, melyeket 1852. Párisban s 1855. francia nyelven is kiadott: Ballades et chants populaires de la Roumanie. Ugyancsak Párisban adta ki 1853. Dalok s könnycseppek cimü verskötetet. 1855. visszatért hazájába s megalapította Romania literară tudományos és szépirodalmi lapját, de egy év mulva kénytelen volt beszüntetni. A moldvai s havaselföldi románok szivében a politikai egyesülés vágya mind mélyebb gyökeret vert; A. költeményeivel, különösen a Hai sa dám mînă cu mînă (Gyere, fogjunk kezet kézzel) címüvel nagy hatással volt e mozgalmakra. 1857. követnek választották s 1859. *Cuza* fejedelem külügyminiszternek nevezte ki. 1864. alapitotta Jassiban *Maiorescu* L. Titusszal s *Negruzzival* a Junimea (Ifjuság) nevü társaságot és ennek lapját, a Convorbiri literare-t, 1867. megalkották a bukaresti tud. akadémiát, melynek tagjait az összes románság soraiból választják. 1869. megalakult Franciaországban a «Román nyelvek társulata», melynek pályadíját a Montpellierben tartott gyülésen egyhangúlag A. nyerte meg 56 pályázó közül híres ódájával, a «Cîntecul gintei latine»-vel (A latin törzs dala). Ez az óda jóformán minden európai nyelvre le van fordítva. Műveinek nagy részét németre *Carmen Sylva* (Leipz. 1881), magyarra *Alexics* György dr. és mások fordították. Életrajza magyarul is megjelent *Dulf* Pétertől (Kolozsvár).

Alexandria, 1. kormányzóság Alsó-Egyiptomban Beherah, a Földközi-tenger és a Libiai-sivatag közt 83,202 km² területtel, (1907) 332,246 lak., akik közt 714 nomád és 86,396 idegen. A. városra és Ramleh járásra oszlik.

2. *A. (Iszkenderije,* l. *a mellékelt tervrajzot),* megerősített kikötőváros, kat. érsekség és az ugyanily nevü kormányzóság székhelye, a Földközi-tenger mellékén egyike a legfontosabb kereskedelmi helyeknek, a Nilus-delta Ny.-i végében, homokos földnyelven, amely a Mareotisz-tavat a tengertől elválasztja, négy vasúti vonal, telegráfkábel végpontja. (1907) 332,246 lak., akik közt közel 86,000 európai, főleg görög és olasz, kevesebb francia, osztrák, brit, német és magyar; a mohammedánusok É.-on és Ny.-on, az európaiak K.-en és Ramlehben laknak. A. nagyságát kereskedelmének köszönheti. K.-i kikötőjében csak halászbárkák fordulnak meg; a Ny.-i a régi Eunostos, amelyet egy külső kikötővel is megnagyobbították és hatalmas molóval megvédték az É.-i szelek ellen, a kereskedelmi hajók gyülekező helye. Ennek É.-i bejáratánál van a hatalmas világító torony. 1908. érkezett 2127 (1904. 1731) gőzös 5.535,164 t. és távozott 2139 (1904. 1730) 3.552,483 t. tartalommal; legtöbb angol, jóval kevesebb osztrák és magyar, olasz, francia, német stb. A több kiviteli cikkek: nyers pamut, gabona, pamutmag, bab, rizs, cukor, hagyma, dohány; a behozatalé: szövőipar-cikkek, vas- és fémáruk, szén és fa, szesz és olajok. A kikötőt a Nilussal a Mahmudije-csatorna köti össze, amely ivóvízzel is ellátja a várost. A város középpontja a Mehemed Ali-tér (575 lépés hosszú és 100 lépés széles), Mehemed Alinak Jaquemart által készitett lovasszobrával; ezenkívül A.-nak még csak egy mellszobra van, Earle generálisé, aki 1885. Birbakannál esett el. Az arab városrész kövezetlen, piszkos, nagyobbára alacsony házakkal; ebben az alkirályi palota, Rasz et Tin, a kaszárnyák, a kormányzói palota Mehemed Ali művei; benne van egy festői mecset is. Az idegenek városrésze egészen európaias külsejü; jelentékenyebb épületek: az anglikán templom és iskola, a pamutbörze, a Zizinia-szinház, Szent Katalin kat. templom és a görög-római régiségek múzeuma, amelyet Botti 1903. alapított és amelynek 22 terme és folyosói igen értékes tárgyakat foglalnak magukban. Régiségei közül a legjelentékenyebb a 88 angol láb magas úgynevezett Pompeius-oszlop asszuáni vörös márványból, amelyet alkalmasint a régi Serapeum helyén Theodosius császár állíttatott fel a kereszténység győzelmének emlékére; érdekes régiség még a föld alatt az egyiptomi temetkező hely, amely több katakombából áll.

Története. A.-t 331. Kr. e. az egyiptomi Rhakotis helység közelében Nagy Sándor alapította, Pharos szigetével szemben, a Földközi-tenger és Mareotisz-tó között. A város tervezője Deinocrates volt. A Ptolemaiosok idejében csakhamar fölvirágzott és a görög tudományosság középpontjává lett és e tekintetben 48. Kr. e., midőn a rómaiak az egyiptomi uralkodóház családi viszályaiba avatkoztak, elérte virágzása legmagasabb fokát. Augustus hozzácsatolta Nicopolis külvárosát és ez időben a város lakosainak száma körülbelül fél millió volt. Strabo leírja az ókori A.-t; eszerint Pharos szigetét 7 stadium (1400 yard) hosszú töltés, a Heptastadium kötötte össze a várossal, amelyen két, áthidalt átjáró volt. A sziget K.-i végén állott a világ egyik csodája, a 490 angol lábnyi magas világítótorony, amelyet II. Ptolemaios Philadelphos uralma alatt Sostratos épített. A Heptastadium átjárói csakhamar bedugultak, a töltés 600 m.-nyi szélessé lett és a mai A. egy része takarja. A régi A. fő részei voltak a Ny.-i végében a Necropolis, kertekkel és temetőkkel, Rhakotis a kikötőváros; a Regia, amelyet későbben Bruchiumnak hivtak s amely a palotákat és középületeket foglalta magában; a zsidó városrész a Lochias-foktól K.-re; a város falain kívül voltak a hippodromus és az amphi-

ALEXANDRIA.

Anfuchi - öböl

KELETI - KIKÖTŐ

BELSŐ - KIKÖTŐ

NYUGATI -

KIKÖTŐ

KÜLSŐ - KIKÖTŐ

MARIÛT - TÓ
(Mareotis - tó)

Kait Bey erőd

Ada erőd

Helalieh erőd

Silsileh erőd

Egészségügyi hivatal

Rás et Tin laktanya

Rás et Tin palota

Rás et Tin erőd

Kórház

Lazaret

Tabia el Nichan

Európai temetők

Rosettei kapu

Rond Point

Kom ed-Dik

Kom ed-Dimas erőd

Arzenál-medence

Arab temető

Pompejus oszlopa

Kom Erőd és Chogala

Gabbari

Gabbari pályaudvar

Raktárak

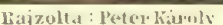
Vámhivatal

Eröd

Magyarázat

Mérték 1:35 000.

RÉVAI-LEXIKON.

Rajzolta : Peter Károly

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

theatrum. Főbb épületei voltak A.-nak a Paneum, a Gymnasium, a szinház, a Sema, amelyben Nagy Sándor és a Ptolemaiosok síremlékei voltak, a Museum a híres könyvtárral, amelyben, midőn Caesar korában részben leégett, 900,000 könyvtekercset őriztek és a Serapeum Serapis isten temploma, amelyet nagyságra nézve az ókorban csak a római capitolium mult felül. Caracalla véres boszut vett a városon, mivel nevetség tárgyává tették; a főiskolát is becsukatta. A keresztény hitet állítólag Szt. Márk hirdette először a városban; a kereszténység csakhamar gyökeret is vert; nem egy tévtan is keletkezett benne. A keresztények üldözését A. is nagyon megérezte, míg végre Theodosius császár alatt a pogányság teljesen megszünt és a Serapeummal együtt számos pogány épület semmisült meg. 641. Amr ibn el Asz Omar khalifa vezére meghódította A.-t és midőn Egyiptom fővárosává Kairót tették, a város rohamosan kezdett hanyatlani. Amerika és az Indiába vezető tengeri út felfedezése pedig kereskedelmét is csaknem megsemmisítette. 1800. már csak 8000 lakosa volt. Újjászületését Mohammed Alinak köszönheti, aki kijavíttatta és kibővíttette kikötőit és 1819. megkezdte a Mahmudije-csatorna építését; utódai nyomába léptek, és a város gyorsan fejlődött. 1882. Arabi pasa fölkelése még egyszer nagy károkat okozott, az európai városrész csaknem egészen elhamvadt; de a fölkelésnek is eltünt minden nyoma és A. Port Szaid rivalizálása dacára folytonosan fejlő dik. V. ö.: *Vaujany*, Alexandrie et la Basse-Egypte (Páris 1886); *Néroutzos Bey*, L'ancienne Alexandrie (u. o. 1888).

Alexandria, 1. *(Alecsandrie)*, város Románia Teleorman kerületében, a Vedea és vasút mellett, 13,650 lak., akik nagyobbára mezőgazdák. — 2. *A.*, város Skótországban 7796 lak. l. *Dumbarton*. — 3. *A.*, az ugyanily nevű county székhelye az Egyesült-Államok Virginia államában, a hajózható Potomac és vasút mellett, 11 km.-nyire Washingtonon alul, élénk dohány- és kukoricakereskedéssel (1900) 14,528 lak. — 4. *A.*, város Indiana amerikai állam Madison countyjában, vasút mellett (1900) 7221 lak., üveggyártással. — 5. *A.*, város Louisiana amerikai állam Red Rapides countyjában a Red river és vasút mellett (1900) 5648 lak., élénk pamutkereskedéssel. — 6. *A.*, a Fokgyarmat egyik kerülete az Algoa-öböl mellett, 2453 km² területtel, (1904) 11,750 lak. és ugyanily nevű székhellyel (600 lak.).

Alexandria, népkönyv, amely makedóniai Sándor csodás kalandjait és harcias cselekedeteit mondja el. Az eredeti görögül van írva. A neamci (Moldva) kolostorban 1562. készült egy szláv fordítása. *János* pap Szentpéterből (Erdély) 1620. fordítja román nyelvre. Nagyon kedvelt olvasmány a balkáni népeknél.

Alexandria, mintázott félgyapju, női ruhakelme.

Alexandria ad Issum, Alexandrette (l. o.) ókori neve.

Alexandriai bibliafordítás. Ez a neve az ó-szövetség legrégibb görög fordításának, melyet az Alexandriában lakó, de héberül már alig értő zsidók zsinagógai használatára Ptolemaios Philadelphos király idejében (Kr. e. 270.) 70 vagy 72 tudós férfiú készített Fárosz szigetén, a monda szerint 72 nap alatt. Innen a tudományban röviden Septuaginta-nak nevezik és LXX-sel jelölik. Noha ebben a fordításban számos héber kifejezés fordul elő s közte és a héber eredeti kanon közt az egyes szakaszok elrendezését illetőleg bizonyos eltérések vannak, mindamellett ez a mű a görögül értő vallási társadalomban annak idején igen nagy elterjedésnek örvendett, úgy hogy a közhiedelem isteni ihlet következtében előállott műnek tartotta. S valóban ez a fordítás történelmi és kritikai szempontból ma is nagy fontosságú az ó-szövetségi kánoni irodalom terén.

Alexandriai dialektus, l. *Görög nyelv.*

Alexandriai filozófia, ama filozófia neve, mely Alexandriában a görög gondolkodás és keleti felfogások érintkezéséből fejlődött; keleti részről a zsidóságnak jutott a főszerep, melynek etikai monoteizmusa a hellén filozófia több elemével találkozott. E zsidó-hellén irány úttörője és feje Philon volt. Ugyancsak Alexandriában tettek kísérletet a pythagorasi tudomány föléleszésére s megtermékenyítésére, újabb tanokkal való bővítés útján. Ezek az új-pythagoreusok. Élükön áll P. Nigidius Figulus, Cicero barátja és P. Vatinius. Ez irányok utolsó fejleménye Alexandriában Kr. u. a III. sz.-ban az újplatonizmus, mely az előbbi filozófiai törekvéseket majd mind összeolvasztotta egy nagyszerű rendszerbe. Megalapítója Ammonias Sakkas. V. ö.: *Vacherot*, Histoire critique de l'école d'Alexandrie (Páris 1846—51, 3 köt.).

Alexandriai hétcsillagzat (Pleiades) alatt a későbbi görögök a köv. hét alexandriai (Kr. e. 284 táján szereplő) tragikust értették: chalkisi *Lykophront*, *Alexandros Aitolost*, tarsosi *Dionysiadest*, szirakuzai *Sosiphanest*, bizánci *Homerost*, tróas-alexandriai *Sositheost* és kerkyrai *Philiskost*.

Alexandriai időszámítás; a Julius-féléhez hasonló és a Kr. e. I. sz.-ban keletkezett az alexandriai görögök között; tizenkét 30-napos hónapból és 5 (szökőévben 6) toldaléknapból áll. Uj év napja a Julius-féle év augusztus hónapjának 29-ike. Az egyiptomiak, arabok, a kopt és abesszíniai keresztények alkalmazták. V. ö.: Ed. *Mahler*, Chronologische Vergleichungstabellen (Wien 1888).

Alexandriai iskola. E névvel jelölik azokat a tudományos irányokat, melyeknek megindítói, művelői és terjesztői Alexandriában éltek s a Ptolemaiosok bőkezüsége által oly helyzetbe jutottak, hogy irodalmi és tudományos munkásságuk kevés megszakítással mintegy 800 évig tartott. (Kr. e. 300—500 Kr. u.) Itt írta meg Euklides a Kr. e. III. században geometriáját, itt fejlesztette Eratosthenes a csillagászati földrajzot, Hipparchos az észlelő csillagászatot, itt gyültek össze azok az asztronómiai észlelések, melyek a spekuláció helyébe léptek. Az Alexandriában állami költségen élő tudósok az ismeretek minden ágát művelték, minden tudományágban az addig ismert anyagot átkutatták és rendezték. Tudományos munkásságuk inkább a meglevőnek tanítása volt, mint újabb igazságok felfedezése. Közös lakhelyük a *múzeum* volt, melyben tisztán a tudománynak élhettek; folyvást gyarapodó alapítványok gondoskodtak

függetlenségükről. A muzeumhoz tartozott a nagy könyvtár, melyben Kr. e. 250 körül mintegy 490,000 tekercset őriztek, egy másik nagy könyvtár a Serapis templomában állott (42,800 tekercs). E könyvtárak használata végett, valamint a tudós könyvtárnokok tanításainak meghallgatására az egész világból idejártak. A római birodalom Ny.-i és K.-i tartományaiban ott hírre vergődött orvosok és filozófusok, hittudósok és papok, számtudósok és csillagászok, mind Alexandriában jártak és tanultak, s az alexandriai tartózkodást tudományos képesítésnek tekintették. De a világtörténeti nagy változások, a hadjáratok és a beálló erkölcsi és szellemi fejlemények e tudományos központot sem hagyhatták érintetlenül. A terjedő s mindinkább erősbödő kereszténység erősen támadta a pogány görög hagyományok veszélyes székhelyét s Caracalla pénzügyi zavarain a muzeumi alapítványok elkobzásával segített. De mind e csapások mellett Alexandria még sokáig az egyedüli hely volt, ahol, noha már keresztény környezetben, a nagy görög filozófusok tanításai fennmaradtak. Sokféle átalakulást szenvedve a görög szellem fentartotta magát, míg az arabok hódító serege föl nem dúlta a várost (641). A görög szellemet most az arab váltotta fel. A könyvtár először Alexandria ostrománál Julius Caesar alatt égett el; később Antonius Cleopatrának ajándékozta a pergamumi királyok könyvtárát s ez pótolta azt a nagy veszteséget, míg II. Theodosius császár Konstantinápolyba vitette. A Serapeion könyvtára a keresztény türelmetlenségnek esett áldozatul 389-ben. Az A. alkotásairól a költészet és tudomány terén l. *Görög irodalom*. Az élénk és mozgalmas szellemi élet közepette sajátságos filozófiai irányok fejlődtek (l. *Alexandriai filozófia*). A kereszténység ugyanis tanainak igazolására Alexandriában olynemű úton volt kénytelen haladni, amilyenen a támadó ellenfél: a filozófiain; a védekezés és igazolás e neméből keletkezett tudományos teológia nagy hatással volt a még alakuló egyházra. (L. *Alexandriai katecheta iskola.*)

Irodalom: J. Matter, Histoire de l'École d'Alexandrie (1840); Vacherot, Histoire critique de l'École d'Alexandrie (Paris 1846—51, 3 kötet); Kingsley, Alexandria and her schools (London 1854); Weniger, Das alexandr. Museum (Berlin 1875); Susemihl, Geschichte der Literatur d. Alexandr. 8.

Alexandriai katecheta iskola. Midőn az egyház tanait mind az eretnekek, mind a pogány bölcsészek több oldalról megtámadták, szükségessé vált az evangélium hirdetése mellett a hit tanaiban való rendszeres oktatás is. Igy keletkeztek egymásután a keresztény iskolák (Alexandriában, Jeruzsálemben, Nisibisben, Edesszában, Rómában stb.), melyeknek célja volt a papokat, a hit hirdetőit és védőit alapos oktatásban részesíteni. Legrégibb s leghiresebb ez iskolák közül az alexandriai, melyet Szt. Jeromos tanusága szerint (De viris illustr. l. 9) még Szt. Márk evangelista alapított; legnagyobb virágzását a II. sz. végén és a III. sz.-ban érte el, mikor Pantänus, alexandriai Kelemen, Origenes, Heraklas, Nagy Dénes tanítottak.

Alexandriai kódex (Codex Alexandrinus), l. *Biblia*.

Alexandriai kor, a Ptolemaiosok korszaka Alexandriában. L. *Alexandria*, *Alexandriai iskola*, *Alexandriai filozófia*.

Alexandriai könyvtár, l. *Alexandriai iskola*.

Alexandriai muskotály (Szekszárdi szagos bákor). Franciaországból származó szagos szőllőfajta, mely különösen Baranya vmegyében van elterjedve. Fürtje kicsiny; bogyói sárgás-zöldek, kicsinyek, hosszúkások, vastaghéjúak, húsosak, muskotály-illattal. Bora kitűnő, zamatos. Hosszú művelést kíván. Mint csemegeszőllő is igen kedvelt és tartós.

Alexandriai művészet. Így nevezik a Ptolemaiosok birodalmának fővárosáról a Nagy Sándor halála után Egyiptomban fölvirágzó görög művészetet, melynek, bár legnagyobbrészt attikai hagyományokból táplálkozott, a különleges környezetben mégis bizonyos sajátos jellemvonásai alakultak ki. Alexandria építészeti emlékeiről kellő ásatások híjján alig van fogalmunk. A tudományok művelésére szánt Museiont, a Serapis tiszteletére emelt Serapeiont csak hiányos leírásokból ösmerjük. Több tudomásunk van Sostratos mesterművéről, a Pharosnak nevezett világító toronyról, melyet a világ csodái közé soroztak s amely a török minaretek és a középkori, magukban álló tornyok mintaképévé lett. Elég nagy számmal maradtak ránk az alexandriai szobrászat emlékei. Míg a kisázsiai hellenisztikus szobrászat Lysippos irányához kapcsolódott, addig az alexandriai Praxiteles irányát fejlesztette tovább. Márvány arcképeit nem a fölindult szenvedély s a külső mozgalmasság jellemzi, hanem lágy, festői alakkezelés és álmodozó, fátyolozott kifejezés. Kedvelt tárgyai voltak az alexandriai szobrászatnak a városi és vidéki élet köréből merített realisztikus genreképek. A vásárra haladó nubiai rabszolgafiú, a bárányt vivő pásztoranyó, a horgászó vagy hazatérő halász, a krokodillal mutatványait végző bűvész szobrán a művészi felfogás vidámság felé hajló ötletessége épp oly csodálatra méltó, mint a megfigyelő képesség ereje és biztonsága. Alexandriai művész alkotta a római vatikáni gyüjteményben látható Nilus-szobor eredetijét. Az egyiptomi és görög valláselemek összeolvadása nyomán új istenségek szobrászi képei támadtak életre Alexandriában: így különösen Serapis, Isis és Harpokrates, kiknek ábrázolásában a művészek régebbi tipusokat követtek s csak a jelvényeket vették át az idegen világból az istenségek egyéniségének jellemzésére. Az alexandriai festészet a csendéletek mellett a házi és utcai jelenetek nyers, humoros oldalát aknázta ki, akárcsak a németalföldi festők a XVII. sz.-ban. A terrakották körében valószerű életképek kitűnő karrikaturákkal váltakoznak. Az iparművészet egyéb ágai közül különösen az üvegipar, a metszett kövek és kámeák készítése és az ötvösművészet jutott nagyobb jelentőségre. A díszítő motivumok sorában a csendéleteké és a szinházi és szatirmaszkcsoportoké az elsőség. Az összeállításban a festői hatásra való törekvés az irányító szempont. A glyptika terén az alexandriai művészek kiváltképen a domborműves kövek, a kámeák előállításában voltak utolérhetetlenek. A sardonyx rétegeinek színváltozatait csodálatos biztossággal használták ki festői hatások elérésére. A kameaművészet legnagyszerűbb remekei az ú. n. Tazza Farnese és az ú. n. Ptolemaios-

kameák alexandriai eredetre vallanak. Ide tartozik a bacchikus csendélettel díszített ú. n. Ptolemaios-serleg is. Az alexandriai görög ötvösművészetnek két legkiválóbb arany és ezüst berakással díszített mesterműve, egy bronzkancsó és egy bronzserpenyő a Kr. e. III. sz.-ból Magyarország területén, Egyeden (Sopron vm.) került elő (Budapest, Nemzeti Múzeum), hová valószinűleg valami előkelő római hurcolta magával egyéb drágaságaival együtt. A nagy római ezüstkincsek domborművein (Bosco-Reale, Hildesheim, Bernay) is kimutatható, hogy legalább részben az alexandriai ötvösművészet örökségéből élnek. Az A. elemei a római uralom idejében a távoleső tartományokba is beszivárogtak. A pompéji falfestményeken a 3. stilus telve van egyiptomi motivumokkal; a gallo-római és ötvösművészetben világosan érezhető az alexandriai hatás és Pannoniában is a nagy számban talált Isis, Harpokrates és Hermes-Thoth szobrocskák bizonyságul szolgálnak arra, hogy ennek a hatalmas kulturának és művészetnek a hullámai még ily messzeségben is termékenyítőleg csapkodták a partokat. V.ö.: Th. *Schreiber*, Die hellenistischen Reliefbilder (Leipz. 1889—94); u. a., Alexandrinische Toreutik (Leipz. 1894). *Furtwängler*, Die antiken Gemmen (Leipz. Berlin 1900); H. *Thiersch*, Pharos, antike Islam u. Occident (u. o. 1909); Th. *Schreiber*, Die Nekropole von Kôm-esch-Schukafa (Leipz. 1909); F. *Drexel*, Alexandrinische Silbergefässe der Kaiserzeit (Bonn 1910).

Alexandriai patriarcha, l. *Patriarcha.*

Alexandria Troas, l. *Eszki-Sztambul.*

Alexandrija, járási székhely Kherszon orosz kormányzóságban az Ingulec mellett, (1897) 14,002 lak., faggyúolvasztókkal, szappan- és gyertyakészítéssel.

Alexandrinus, görög arany- és ezüstpénz, melyet Nagy Sándor veretett, 1—4 drachma értékkel; továbbá a rómaiak által Egyiptom részére vert réz- és ezüstpénz Marcus Antoniustól Diocletianusig.

Alexandrin vers, 12 szótagú, középen ketté váló verssor, melyet legfőkép elbeszélő költeményekben használnak.

1. *A francia A.* a francia költészetnek legjellemzőbb versalakja; végrímmel írják; a 6-ik szótag után levő sormetszet a sort két egyenlő részre tagolja; mindegyik félsorban két hangsúlyos csoport van, az egyik hangsúly változó helyzetű (accent mobile), a félsor első négy szótagjának valamelyikére esik, a másik hangsúly állandó (accent fixe), rendszerint a félsor utolsó szótagján nyugszik, a ritmus tehát emelkedő. A sor két egyenlő félre oszlása kedvez a francia szellem ellentétező hajlamának, míg a rímek a pointe-okat emelik ki. Az A. a francia költészetnek ősrégi formája s már a XII. és XIII. sz. gazdag epikájában igen kedvelt forma volt. Először a XI. sz. vége felé tünik fel a Nagy Károly jeruzsálemi útjáról szóló elbeszélésben. Ebben a formában van írva Lambert le Tort és Alexandre de Bernay több mint 20 ezer sorra terjedő verses regénye is Nagy Sándorról, a XII. sz. végéről. Azt a nézetet azonban, hogy a vers ettől a híres műtől nyerte volna nevét (Sándor-vers), újabban kétségbe vonják; e név csak a XVI. sz.-tól használatos (Jean le Maire és Marot élnek vele először). Az A. a XIV—XVI. sz. folyamán nem volt divatban. A Pléiade korában Baif és Dubartas újították fel és a XVII. sz. klasszikus költészetében már nemcsak az epikának és didaktikus költészetnek, hanem a drámának is uralkodó, sőt kizárólagos formája lett és napjainkig a legnépszerűbb versalak a franciáknál. Rendesen úgy írják, hogy két 12 tagú, tompa rímmel végződő sort felvált két, néma *e*-n végződő, azzal együtt 13 tagú, csengő rímű sor. Újabb költők, először André Chénier, majd a romantikusok (pl. Victor Hugo) a vers egyhangúságát bizonyos szabadságokkal enyhítették, pl. a gondolatnak a rímzáródáson túlterjesztésével, vagy a rímzáródás előtt befejezésével (enjambement) és a sormetszet szabadabb kezelésével. Ezzel a versben a gondolatok kapcsolatát folytonosabbá tették (romantikus A.).

2. *A német A.* voltakép a francia A. átvétele és utánzata. Az A. u. i. a francia költészetből átment a holland, német, angol költészetbe is, és nevezetesen a német költészetben Opitz óta, a XVII., XVIII. sz.-ban uralkodó forma volt minden műfajban. A németek jambusosan stilizálták, miáltal a forma sokkal merevebb alakot öltött, mint a franciáknál volt. Az eposzból Klopstock a hexameterrel, a drámából Lessing az angol blank verssel kiszorította s azóta a németek alig művelik és csak a barokkízlés emlékének tekintik. Nálunk a német A.-nek akadt egy-két követője, de nem honosodott meg.

3. *Magyar A.*, szintén 12 tagú sor, középen erős metszete van és rendszerint rímes (székely népballadákban rímtelen is) epikai forma. Semmi kapcsolata sincs a francia A.-sel; saját zenénk alapján fejlett forma, mely két hatos rend összetételéből keletkezett. Mozgásában az a szabadság van, hogy a félsorok hol 3—3, hol 4—2 szótagú ütemekre oszlanak. Már középkori verses emlékeinkben ott találjuk, épen úgy népköltésünkben. Tinódinál eredeti dallamok kisérik. Századokon át mint a historiás énekek, széphistóriák, hősi és regényes eposzok és didaktikus versek hagyományos versformája szerepelt (Zrinyi, Gyöngyösi), sőt a XVIII. sz. második felében a költészet minden ágába benyomult s a lirát is elárasztotta. Eddig négy rímmel írták (Zrinyi-szak), ami e formáknak mintegy stanzaszerű jelleget adott. Irodalmunk újjászületése idején a franciás iskola (Bessenyei stb.) felkarolta e formát, a francia A.-hez való hasonlóságáért, de a francia A. hatása alatt a négyes rímet kiküszöbölte és páros rímmel helyettesítette. A franciás iskola megszünte után az A. kiment divatból, még az epikából is kiszorította a hexameter, csak néhányan folytatták művelését, főleg a víg époszban (Verseghy, Csokonai). Hitelét csak az 1840-es években nyerte megint vissza (miután Vörösmarty mintegy próba kedvéért egy töredékeposzt Zrinyi-szakokban írt) Petőfi *János vitéz*-ében és legfőkép Arany *Toldi*-jában. Arany visszaadta e formát ősi hivatásának Vörösmartyék hexametere és Garay nibelungi verse helyett a magyar nemzeti epika versformájává emelte, s noha már a *Toldi*-ban és *Toldi estéjé*-ben is szebben irta, mint valaha e versalak

[illegible] művelői, a forradalom után még to-vább fejlesztette, dallamát a népdalokból elvont mértékek szerint kiképezte s *Bud:i halálá*ban és Toldi szerelmében már oly művészien alkalmazta, hogy [illegible] méltán állíthatók a hexameter mellé.

Alexandristák, így nevezték a középkorban azokat a filozófusokat, akik aphrodisiasi Alexandros nézeteihez csatlakozva, azt vallották, hogy Aristoteles a lélek halandóságát tanította szemben az Averrhoistákkal, kik szerint Aristoteles a lélek halhatatlanságát tanítja.

Alexandrit [illegible], egyik fajtája a *chrysoberill*-nek. Tüzes drágakő, a [illegible] módon csi-

Alexandrit

szolt példányok nappal szép fűzöld színűek mesterséges fénynél, ellenben vöröses vagy ibolyaszínűek. Lelőhelyei az Ural hegység, Ceylon Tasmania.

Alexandro, *Antonius ab A.* v. amint nevet alárta *Antonius ab Alexandro Dalmata*, protestáns pap és horvát fordító Ungnad báró és Trubar Primus [illegible] nyomdájában. Az ő rajzai után készítették Urachban 1561-ben az első glagolita nyomdai betűket. Ő és társa, Isztriai István adták ki Tübingenben a cirill és glagolita betűkkel nyomtatott horvát ősnyomtatványokat, melyek ma a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Safarik Geschichte der südslav. Literatur c. munkájában A.-t *Dalmatin* Sándornak nevezi.

Alexandropol, j.-i székhely Eriván orosz kormányzóságban, az Arpacsai balpartján, (1897) 30,616 lak., jelentékeny selyemiparral. Fontos erősség, a melyben 10,000 ember megfér.

Alexandros, 1. Priamos fia, l. *Páris*.

2. *A.*, a Nagy, makedón király, l. *Sándor*.

3. *A.*, görög szobrász, l. *Milói Venus*.

4. *A. Aitolos*, alexandriai görög költő, az aitoliai Pleuronból, Kr. e. 280 körül élte virágját. II. Ptolemaios Philadelphos alatt az alexandriai könyvtár rendezésében volt tevékeny része. Tragédiáiból, melyeknél fogva az *alexandriai hétcsillagzat*-hoz (l. o.) számították, kevés jutott ránk.

5. *A.*, *Polyhistor*, Miletosból, grammatikus, Sulla alatt mint rabszolga Rómába került, ahol 82. Kr. e. polgárjogot nyert. Sok történelmi és földrajzi munkát adott ki, de ezek csak kivonatok. Fontos egy, amely a zsidókról szól és elveszett zsidó írók műveiből van szerkesztve.

6. *A.*, Aphrodisiasból, Kr. u. 198—211. tanította a peripatétikus filozófiát, Severus és Caracalla császárok idejében, nem tudni biztosan, Athénben vagy Alexandriában-e. Herminus, Aristoteles és Sosigenes tanítványa volt, de csakhamar meghaladta mestereit s Aristoteles legkitűnőbb kommentátorának ismertetett el, akit épp ezért egyszerűen a kommentátornak (exegetának) neveztek, amint Aristotelest a középkorban «a filozófusnak» hívták. De nemcsak kommentárokat írt, eredeti művei is vannak: a lélek mivoltáról, a fátumról és szabadságról s természeti kérdésekről. Több kommentárja csak arabul van meg. A peripatétikus iskolán belül is iskolát alapított, amelynek követőit *alexandristáknak* hívták. A renaissance idejében is azokat a filozófusokat, kik Aristoteles magyarázatában A.-t követték s nem az Averrhoistákat, Alexandristáknak nevezték.

7. *A. Trallianus*, Trallesből Lydiában; híres orvos Rómában, Kr. u. a VI. sz.-ban 12 kötetes munkája: Biblia iatrion nagy befolyást gyakorolt az orvostudomány fejlődésére. Az eredeti szöveg 1548. Parisban, 1556. latin nyelvre fordítva Baselben, s 1878—79. németül Bécsben jelent meg.

Alexandrov, a vladimiri orosz kormányzóság kerületi városa a moszkva-vologdai vasút mentén, híres kolostorral és (1897) 6848 lak.

Alexandrovszk, 1. járási székhely és erősség Jekaterinoszlav orosz kormányzóságban, vasút és a Dnjepr mellett, annak vízesésein alul, a délre irányuló kereskedelemre nézve fontos hely, (1897) 28,434 lak. — 2. *A.*, járási székhely Arkhangel orosz kormányzóságban, az é. sz. 69° alatt, az Északi Jeges tenger partján, kikötővel, amely az egész éven át jégtől mentes. 1899. avatták föl. — 3. *A.*, község Szent-Pétervár orosz kormányzóságban a Neva mellett; császári kastéllyal és porcellángyárral. — 4. *A.*, 1855 óta fennálló orosz telep K.-Szibéria partján, Szahkalin szigetével szemben, jó kikötővel és élénk forgalommal.

Alexej, 1. *A. Mihailovics*, második orosz cár a Romanov-házból. Fia és utóda Feodorovics Mihálynak, apja Nagy Péternek. Szül. 1629 márc. 10., megh. 1676 jan. 29. 1648. jutott trónra. Jó hadsereget szervezett, amelyben külföldiek nagy szerepet játszottak; mindamellett uralma vége felé belső zavarokkal kellett küzdenie. A küzdelem Kis-Oroszországért, amelynek görög ortodox lakosai, különösen pedig Chmelnickij Bogdán atamán vezetése alatt a kozákok a cár pártfogását kérték a lengyelek túlkapásai ellen s 1654. a cár fenhatóságát el is ismerték, A. cárt hosszas háborúba keverte Lengyelországgal. Az andruszovi békében (1667) Kis-Oroszországot, az Ukrajna egy részét kapta. Az 1655—58. meghódított Livonicát és Ingermanlandot 1661. kénytelen volt visszaadni. K.-i Szibériát az Amur-vidékkel együtt hatalma alá hajtotta. Arra is törekedett, hogy az európai államokkal, különösen Hollandiával politikai és kereskedelmi összeköttetéseket létesítsen. Az ő fáradozásainak köszönhető az Ulozsenije orosz törvénykönyv megírása. Közvetlen örököse fia, Feodor volt, akit mostoha testvére, Nagy Péter követett.

2. *A. Petrovics*. Legidősb fia Nagy Péternek és Lapuhin Eudoxiának. Szül. 1690 febr. 18. (28.), megh. 1718 jun. 26. (jul. 7.). Korán az ó-orosz párt befolyása alá jutott, amely a nagy cár reformjait ellenezte. Nagy Péter ismételten és egyre szigorúbban felszólította, hogy vagy változtassa meg magaviseletét, vagy mondjon le a trónöröklésről és vonuljon kolostorba. A. ez utóbbit választotta, de mikor Péter másodszor is útra kelt Ny.-i Európába, A. 1717. megszökött, s először Bécsbe, azután Nápolyba ment. Rjumjancov gárda-kapitány, valamint Tolsztoj titkos tanácsos rábeszélésére A. visszatért ugyan, de a kilátásba helyezett bocsánat helyett börtön várt reá. Egy 1718 febr. 14. kelt ukáz A.-t örökre megfosztotta a tróntól, sok hozzá szító egyházi és és udvari hivatalnokot kivégeztek, őt magát pedig felségsértés miatt perbe fogták és halálra ítélték. Nemsokára A., valószínűleg a rajta elkövetett kínzások és kan-

csukázás következtében, meghalt. Nejétől, Sarolta Krisztina Zsófia braunschweig-wolfenbütteli hercegnőtől, aki még 1715. meghalt, egy leánya (megh. 1728.) és egy fia maradt, a későbbi II. Péter cár. Az A.-re vonatkozó okiratokat Jazigov és Pogodin adták ki Moszkvában 1861. V. ö.: *Brückner*, Der Zarewitsch A. (Heidelberg 1880).

3. *A. Alexandrovics*, orosz nagyherceg, III. Sándor cár testvére, szül. 1850 jan. 2. (14.), megh. 1908 nov. 14. (27.) Párisban, az orosz flotta tengernagya s a tengerészeti ügyek főnöke. 1881. állították a hajóhad élére, Konstantin Nikolajevics nagyherceg helyébe és azt a feladatot bízták reá, hogy a sok visszaélésnek véget vessen. Ámde annyi nehézségbe ütközött, hogy feladatába beleúnt és néhány kegyencre bízta a flottát, akik bizalmával rútul visszaéltek. Ennek a hajóhad harcképtelensége lett a következménye, mely a japán háboruban nyilvánvalóvá lett, amidőn a drága orosz hadihajók sorra elpusztultak. A közmegbotránkozás elsősorban A. ellen fordult és II. Miklós cár elmozdította állásáról. Hátralevő éveit Párisban töltötte, nagyúri hajlamainak és ballet-szenvedélyeinek élvén.

4. *A. Nikolajevics*, a jelenlegi orosz trónörökös, szül. 1904 jul. 30. (aug. 12.), Peterhofban. L. *II. Miklós* cár.

Alexejev, *Jevgenij Ivanovics*, orosz tengernagy és Mandzsuria volt főkormányzója, szül. 1843 máj. 11.; a tengerészeti akadémiát végezte és körülhajózta a földet; 1893. a tengerészeti vezérkar főnökévé tették és II. Miklós cár maga mellé vette, mint főszárnysegédet. 1903. II. Miklós cár kegyencét a «Távolkelet helytartója» címen az amuri főkormányzóság és a Kvantung-terület élére állította. 1904. elején pedig az orosz-japán háború küszöbén az újonan alakított, a Csendes-oceánon állomásozó flotta tengernagyává tette, egyúttal azonban a szárazföldi csapatokat is alája rendelte. Ebben az állásban ő tette meg az előkészületeket a japán háborúra is. Ámde a háborúban A. hol ügyetlenkedett, hol tétlenül vesztegelt és előkészületei oly gyarlóknak bizonyultak, hogy a cár az eltávolítását sürgető közvélemény hatása alatt visszahívta és Moszkva kormányzójává tette, anélkül azonban, hogy a hadtestparancsnokságot is reábízta volna. Alig hogy a bukott kegyenc 1908. nyugalomba vonult, egyes hírlapok és egy angol ágyúöntő gyár képviselője azzal vádolták, hogy évek óta a tengerészeti minisztériumban hadihajók építése körül visszaéléseket követett el és a flotta romlását siettette. Erre hivatalból pörbe fogták. Az 1909 jan. 23. hozott itélet értelmében A. tábornokot a katonaság kötelékéből elbocsátották és 10.000 rubel kártérítésre, esetleg egy évi fogságra itélték.

Alexejevka, falu Oroszországban, Voronezs kormányzóságban, a Tihaja Szoszrának, a Don mellékfolyójának torkolatánál, (1897) 13,600 lakossal, (rutének). Van postája, két temploma.

Alexia (gör.), az irásjelek, betük megismerésének, tehát az olvasó tehetségnek elvesztése. L. *Beszédzavarok*.

Alexiánusok. Midőn a XIV. sz.-ban a fekete halál Európa nagy részét pusztította, férfibetegek ápolására és halottak eltakarítására a Rajna vidékén egy Tóbiás nevü ember kongregációt alapított, Szt. Ágoston szabályai alapján, kizárólag nem-pap (laikus) tagokkal. A sírt jelentő cella szótól cellitáknak, védőszentjükről, Szt. Elekről pedig A.-nak neveztettek. Németországban, Belgiumban és Hollandiában újabban szép virágzásnak indult e rend. Anyaházuk Aachenben van.

Alexics *(Alexi) György*, magyar-román nyelvész, egyetemi m. tanár, a keleti kereskedelmi akadémia tanára Budapesten, szül. Aradon 1864 szept. 14. Számos etnográfiai cikket írt magyar és román nyelven. Önálló művei: *Magyar elemek az oláh nyelvben* (Budapest 1888); *Román nyelvtan* (u. o. 1892, másodszor 1904); *Vadrózsapör* (1897); *Román népköltészeti gyűjtemény*, román nyelven (I. k. elbeszélő költemények, 1899, II. k. lirai költemények, 1910); *Oláhok* (1905. Az egyetemes irodalomtört. II. köt.-ben); *Geschichte der rumänischen Litteratur* (Leipzig 1906); Szerkeszti a Popurul c. lapot s e Lexikonnak is munkatársa.

Alexifarmakon (gör.). Oly gyógyszert értettek a XVIII. sz.-ig e név alatt, mely általánosan használható lenne mint ellenszer a legkülönbözőbb mérgezések gyógyítására, tehát antidotum universale, amilyen szer persze nem képzelhető. Ilyen szerekül tekintette az arab orvostan a bezoárköveket (kecskék gyomrából), azután a rinocerosz szarvát, melynek darabjait a régi francia királyok serlegeibe tették, hogy az a talán mérgezett ital hatását megsemmisítse; a szarvasagancs (cornu cervi sine igne ustum seu philosophice praeparatum), elefántcsont, kígyócsontok, rákszemek, szárított békák pora, skorpióolaj. mind ily csodaszerek voltak. Növényi származásuak voltak, de viperák egyes részeit is tartalmazták az előttünk ismeretlen módon készített *theriaka* és *mithridatum;* nagy hírben állottak a herba scordii s a dorstenia brasiliensis, mely utóbbit bezoar vegetabile névvel tisztelték meg. A. volt némely ékkő is a középkorban, mint a zafir, rubin, smaragd, gránát, de főleg a gyémánt. Az aranyat is használták némelyek (chrysobezoar, bezoardicum solare), mások az ezüstöt (bezoardicum lunare).

Alexii, *Andreas*, építész és szobrász a XV. sz.-ban. Szül. Durazzóban, szláv szülőktől. Egész életét Dalmáciában, főleg Spalatóban töltötte. Megh. 1504. Spalatóban. A renaissance dalmát művészei közt az első helyet foglalja el. Megállapítható művei: Spalatóban a Sz. Domonkos templom Katalin-kápolnája (1448 után), Arbe városában a Ker. János templom Szt. Jeromos- és Miklós-kápolnája (1454), a traui dóm gazdag szobrászati díszű keresztelőkápolnája 1467-ből, ugyanott traui Szt. János pompás kápolnája (elkezd. 1468).

Alexikakos (gör) a. m. bajt elhárító, Apollon és Herakles mellékneve.

Alexinác, város Kruzsevác szerb kerületben, a Bolgár-Morava jobb partján, a Moravica patak torkolatánál, vasút mellett, (1896) 5431 lak. 1443. okt. itt ütközött meg Hunyadi János a törökökkel. Az 1876-iki szerb-török háborúban a szerb főhadiszállás itt volt. A törökök okt. 31-én elfoglalták és elpusztították.

Alexinek, l. *Immunitás*.

Alexios, több bizánci császárnak a neve: 1. *I. A. Komnenos*, uralkodott 1081—1118. Komnenos Já-

[illegible] K. Izsák császár öccse, s Dukas Mihály és Nikephoros Botaniates császárnak szerencses hadvezére volt. A szeldzsuki törökök ellen gyüjtött se[illegible] kiáltotta ki (1081), mire diadalmasan [illegible] Konstantinápolyba s Nikephoros csa[illegible]. A [illegible] szeldzsukokkal békét kötött, hogy [illegible] tett Guiscard Róbert normann her[illegible] feltartóztathassa erejét, de Durazzónál vere[illegible] 1082 megverte a Róbert fia, Boemund vezérlete alatt állott sereget; 1088—1091 a Duna mellett harcolt a besenyők ellen s [illegible] a szeldzsukok ellen Kisázsiában. Sok [illegible] 1096-ban a birodalmán átvonuló kereszte[illegible] a normannokkal (1107—08). Az I. keresztes háború vezéreit hűbéri esküre kényszerítette, de ezek átkelvén Ázsiába, esküjökről megfeledkeztek, miből sok viszály és súrlódás támadt köztük és A. közt. Meghalt 1118 aug. 15. Életét leánya, *Anna Komnena* írta meg *Alexias* c. alatt (l. Anna). Chalandon, Essai sur le règne d'A. I. (Paris 1900).

2. *II. A. Komnenos*, Manuel császár fia, K. János és Piroska magyar hercegnő (bizánci néven Mária) unokája, uralkodott 1180—1183. Rokona, *Andronikos* gyilkolta meg. V. ö. *Pauler* Gyula, A magyar nemzet története az Árpádok alatt. I.

3. *III. A. Angelos*, uralkodott 1195—1203, miután testvérét, Angelos Izsákot, a tróntól és szeme világától megfosztotta. Midón A. Izsák boszutálló fia a segélyül hívott keresztesekkel Konstantinápoly falai alá érkezett, III. A. Kisázsiába menekült, de ott veje, *Laskaris Tódor*, egy niceai kolostorba zárta, ahol meg is halt.

4. *IV. A. Angelos* császár, uralkodott 1203—4. (L. III. A.) A keresztesek ugyan trónra emelték, de midőn igéreteit (nevezetesen a görög egyháznak a római egyházzal való egyesítését) be nem válthatta, ellene fordultak. Meggyilkolta udvari szolgája, Murtzuphlos A.

5. *A. Komnenos*, Andronikos Komnenos unokája. Konstantinápoly eleste után (1204) ÉK.-i Kisázsiában uralkodott, Szinopetól a Phâzisig. Unokája *János* a császári címet vette föl s utódjai mint *Trapezunt* (Trebisonde) császárjai 1461-ig uralkodtak, amikor II. Mohammed szultán ennek a birodalomnak is véget vetett. — V. ö. Hopf-Hertzberg és Finlay ideszóló műveit.

Alexis (gör.), férfinév, a. m. «segítő».

Alexis, Thurioiból, az attikai középkomédia legtermékenyebb mívelője (392—286 Kr. e.). Állítólag mint pályakoszorúzott vígjátékíró a szinpadon halt meg. Darabjai számát Suidas 245-re teszi, melyekből többet latinra is lefordítottak. A töredékeket összegyüjtötte *Kock* a Comicorum Atticorum fragmenta II. kötetében (Leipz. 1886).

Alexis, 1. *Paul*, francia író, szül. Aixben 1847 jun. 10-én, megh. Trielben 1901 jul. 29. Az aixi kollegiumban Zola iskolatársa volt s jogi tanulmányainak elvégeztével vele ment Párisba, hogy az irodalomnak éljen. Egyike volt azon öt naturalistának, akik Zolával a Les Soirées de Médan c. novellakötetet kiadták (1880), az új irány manifesztumául. Mindvégig jó barátja volt Zolának, akiről becses könyvet isírt: Notes d'un ami (1882). Celle qu'on n'épouse pas c. egyfelvonásos darabjának nagy sikere volt a Comédie Françaiseban (1879), hol 1898. föl is újították. Irt több naturalisztikus regényt és több szinművet.

2. *A. Willibald*, l. *Häring*.

Alexisbad, fürdőhely Anhalt hercegségben, a Harzban, vasút mellett, Harzgerode várostól 5 km. nyire. A Selkebrunnen sok klórsavas és kénsavas vasat tartalmazó vizet csak fürdésre használják. Az Alexisbrunnen szénsavas savanyúvizet szolgáltat. V. ö.: *Kothe*, A. als Stahlbad etc. (Berlin 1883).

Alexishafen, Kaiser-Wilhelms-Land legnagyobb kikötője, a d. sz. 5° 6' és a Gr. k. h. 145° 45' alatt.

Alexius, szent, l. *Elek*.

Alexociták, alexintermelő sejtek, l. *Immunitás*.

Alexovits *Bazil* (Vazul), egyházi író és jeles hitszónok, szül. Egerben 1742., megh. 1796. A pálos szerzetbe lépvén, a rend növendékeinek tanára volt Pécsett és Nagyszombatban, rendjének eltörlése után pedig 1789—91. hitszónok volt a pesti főtemplomban. Korának egyik legjobb egyházi szónoka volt, 1792-ben a pesti egyetemre nevezték ki tanárnak és hitszónoknak. Közkivánatra beszédeit ki is adta.

Alexy, 1. *Károly*, szobrász, szül. 1823. Poprádon, megh. 1880. A bécsi művészeti akadémián tanult; első önálló műve 1841. Viktória királynő kis lovasszobra volt. Német-, francia- és olaszországi tanulmányútja után 1847-ben Pozsonyba ment, ahol sok portrait-szobrot készített. A magyar szabadságharcban való részvétele miatt fogságot szenvedett. Kiszabadulása után 1852. Londonba ment, hol a kristálypalota műkiállításán feltünést keltett. 1861. visszatért Magyarországba és Budapesten telepedett meg, mint főreáliskolai rajztanár. A budapesti Vigadó szobrai közül is többet ő mintázott. Az ő munkája az a szobormű is, melyet a bécsi nők Liszt Ferencnek ajándékoztak, Beethoven, Weber és Schubert mellszobraival; a londoni kristálypalota számára ő mintázta Kossuth és Batthyány Lajos mellszobrait. Több síremléket is készített angol családok számára. V. ö. Művészet 1910., 2.

2. *A. Lajos*, jeles kassai puskaműves az ötvenes és hatvanas években, ki már 1850—52. készített hátultöltő puskákat. A minták a kassai múzeum tulajdonában vannak.

Alezredes, törzstiszt; az őrnagy fölebbvalója, az ezredes alattosa, akit esetleg helyettesít; rendszerint zászlóalját v. ennek megfelelő csapatot vezényel.

A. L. F., római emlékköveken a. m. animo lubenti fecit, a. m. szívélyes hajlandóságból készítette.

Alfa (alpha), a görög ábécének első betüje, A, α, l. *Alphabetum*.

Alfa, *Alexander* Bernát (l. o.) írói álneve.

Alfabét-lakat (Ábécés-lakat), l. *Betüs-lakat*.

Alfadir *(Alfodr)*, a skandináv költőknél Odin istennek, mint az istenek ősapjának (ném. Allvater) a melléknevе.

Alfafű, v. *halfafű* (növ.), Egyiptomban a *Leptochloa bipinnata* Hochst. (Eragrostis cynosuroides Link), a Fekete-Nilus mentén termő pázsitfűnek a neve. Algeriában és Tuniszban az *esparto* füvet, a *Stipa (Macrochloa) tenacissimát* nevezik A.-nek

vagy *halfá*-nak, sőt az angol hajószállítmányok *Lygeum spartum* (l. o.) pázsitfüve is A.

Alfani, *Augusto,* olasz író, szül. Firenzében 1844 nov. 17., ahol városi tanácsos. Ismertté tette nevét burleszk költeményeinek gyüjteménye, a Gente allegra il ciel l'aiuta (Firenze 1873); Lettere di Santa Caterina da Siena, scelte e commentate (u. o. 1877) címen kiadta Sienai sz. Katalin leveleit magyarázatokkal, ezenkívül számos népies munkát írt.

Alfano, *Franco,* olasz zeneszerző. Első operája, Zilah herceg (Jules Claretie regénye és drámája után, Genua 1909 febr. 2.) sikere arra indította, hogy Petőfiről írja második dalművét.

Alfanz (régebben *Ala-* v. *Alefanz,* e középfelnémet szóból *fanz* a. m. kópé), csaló, szemfényvesztő; utóbb: csalás, bohóság, tréfaság; *Alfanzerei* annyi mint bolondság, hóbort, bolondos tekotória.

Alfarabi, *Abu Nasr Mohammed ben Tarkhan* Farab-ból, arab filozófus, ki a IX. sz. vége felé született, s mint matematikus, de főleg mint Aristoteles magyarázója s peripatetikus filozófus nagy hírnévre tett szert. Bagdadba ment, ahol az Abbászidák korában a tudományok virágzottak, később Aleppóban élt s Damaszkuszban halt meg 960. Csak kevés műve maradt fenn, részben héber fordításokban. A logikában Aristotelest követi. Metafizikájából említésre méltó isten létéről szóló bizonyítása, melyet Albertus Magnus és mások elfogadtak. A zenében is járatos volt, s mind az elméletben, mind zeneszerszámok készítésében fontos újításokat hozott be. Csillagászattal is foglalkozott. A perspektiváról írt műve elveszett. Filozófiai értekezéseit Dicteria adta ki Leidenben 1890., ez német fordításban 1892. jelent meg Alfarabis philosophische Abhandlungen címen.

Alfaro, Lagroño spanyol tartomány kerületi fővárosa az Alhama folyó s a Tudela-Bilbao vasút mellett, (1897) 5808 lak.

Alfedena, város Aquila olasz tartomány Solmona j.-ban, vasút mellett, (1901) 2240 lak. Az antik Aufidena romjai egy közeli dombon láthatók. V. ö.: *Marino,* Aufidena (Róma 1901).

Alfehérvérűség, l. *Leukémia.*

Alfél (far, ülep, segg, valag) alatt értjük a medence hátsó falán elhelyezett, a farpofák és a köztük levő bevágás által képezett részt. Kidomborodását az ott lévő izmok (musculi glutaei) s a fölöttük levő zsírpárna okozzák. Nőknél a kidomborodás sokkal erősebb és egyenletesebb; ezt részint a nagyobb zsírpárna, részint az erősebb medencehajlat okozza. A farpofák alatt az ülőgumók kitapinthatók.

Alfeld, j.-i székhely Hildesheim porosz közigazg. kerületben a Leine és Warne összefolyásánál, vasút mellett, (1905) 6376 lak., vasöntőkkel, gép-, papirgyártással és vászonszövéssel. V. ö.: *Theele,* Die Stadt A. (Hildesheim 1886).

Alfeli mirigyek *(glandulae anales),* sok rovaron és több gerinces állaton (rágcsálók, ragadozók) a végbélnyílás közelében levő mirigyek, melyeknek illanó, sokszor nagyon büdös anyagot tartalmazó váladéka részint a hímek v. a nőstények odacsalogatására, részint védelemre való.

Alfenid, l. *Alpakka.*

Alfheim, l. *Asgard.*

Alfieri, 1. *Carlo Alberto, marchese de Sostegno,* olasz államférfiú és publicista, szül. Torinóban 1827., megh. 1897 dec. 18. Tagja volt a képviselőháznak, 1870 óta pedig királyi szenátor. Firenzében iskolát alapított a társadalmi tudományok számára, az *Instituto Cesaret.* Publicisztikai munkái közül nagy feltünést keltett az Il Transformismo nella Politica (Firenze 1874) című, s összes e nemű munkái A liberális Olaszország c. alatt jelentek meg 1872.

2. *A., Cesare, marchese de Sostegno,* olasz államférfiú, szül. 1799 aug. 13. Torinóban, megh. Firenzében 1869 ápr. 16. 1831-ben, Károly Albert kormányra léptekor az udvarhoz került, hol Cavour, Balbo s Azeglio társaságában a nemzeti reformpárthoz csatlakozott és az Associazione agraria társulatnak lett elnöke (1842). Alkotmánytervezetet dolgozott ki Szardinia számára. Az 1848. évi szerencsétlen hadjárat után a király miniszterelnökévé nevezte ki, mely állásáról azonban Gioberti támadásai következtében lemondott és a szenátusnak lett előbb alelnöke, 1856. pedig elnöke. 1866. e méltóságáról is lemondott és visszavonult.

3. *A., Vittorio,* gróf, az olaszok legnagyobb tragédia-írója, szül. Piemont Asti nevű városában 1749 jan. 17., megh. Firenzében 1803 okt. 8. Nagyon hiányos nevelésben részesült s ifjuságát, egész 25 éves koráig, jobbára léha kedvtelésekkel töltötte. Sokat utazott, és 1769 juliusában ellátogatott Magyarországba is. Első, még egészen kezdetleges tragédiáját, a *Cleopatra*-t 1774. írta és csak e mű előadása után tökélte el magát arra, hogy olasz íróvá lesz. Még ekkor oly kevéssé volt ura az olasz nyelvnek, hogy első értékesebb szomorújátékát, *Fülöp*-öt francia prózában fogalmazta és csak óriási erőfeszítések után birta olasz versekbe átönteni. Hosszabb ideig lakott Sienában, hogy ott megtanulja a tiszta toszkánai nyelvet, de még 28 éves korában is oly kevéssé volt olasz, hogy naplóját még mindig franciául írta. Ez időben ismerkedett meg Stolberg-Geldern Lujza hercegnővel, aki Stuart Eduárdnak, az ismert angol trónkeresőnek válófélben lévő felesége volt és Sienában az Albany grófnő (l. o.) nevet viselte. A szerelmi viszony, mely kettőjük közt szövődött, egész A. haláláig tartott. Toszkánában éltek s itt írta A. drámái legnagyobb részét, melyek 1782-től fogva mind szélesebb körben keltettek feltünést. 1787-ben költötte darabjai utolsóját, a *Bruto secondo*-t; ettől fogva már csak verseket irogatott, politikai és társadalmi szatirákat, szonetteket s egy *Etruria vendicata* című kisebb époszt is, melyben Lorenzino de' Medicit, Alessandro de' Medici gyilkosát dicsőítette. E munkáját már Párisban szerzette, ahol 1787—1792-ig élt, ujjongással fogadva a francia forradalom kitörését. De az események folyása hamar kiábrándította rajongásából és örült, mikor végre nagy veszélyek közt megmenekülhetett azoknak a hatalmi köréből, akik szerinte a szabadság szent és fenséges ügyét galádul elárulták. Élete utolsó tizenegy évét Firenzében töltötte, jobbára nyelvészkedve; verset már csak a franciák ellen írt s ilynemű munkáiból egész kis kötet gyűlt össze, a *Misogallo.* Albany grófnő karjai közt halt meg s a firenzei Santa Croce templomban temették el, ahol egy Canova vésője alól ki-

kettős síremlék alatt pihen, Michel Angelo ko-porsója mellett. Művei különösen abból a szempontból jelentősek, hogy bennük jutott leg-élesebb kifejezésre korának és népének azon vágya, hogy az apró olasz királyságok eltörlésén át el-jussanak az egységes szabad olasz köztársaság-hoz. Drámái legnagyobb részét ez ügy szolgálatában írta; azonban az elnyomottak harcát az el-nyomók ellen akarván színpadra vinni, majdnem valamennyi királyát embertelen szörnyeteggé tette, majdnem valamennyi hősét szinte felistenné tag-adja. Alakjai vagy embertelenül rosszak, v. ember-felettien jók. Ezért kicsi nála a jellemek változa-tossága, valamint érzelmeik köre is igen szűk. Tra-gédiáinak meséje is szintoly egyszerű, mint alakjai. Egyetlen cselekményt hoz színre, lehetőleg kevés személlyel és kevés epizóddal. Bonyolalom drámai [illegible] alig van. Meséi forrása főképp a görög mitosz és történelem (*Antigone*, *Agamemnon*, *Orestes*, *Merope*, *Mirra*, *Polinice*), a római történelem (*Vir-ginia*, *Octavia*, *Sophonisbe*, a két *Brutus*), a mo-dern történelem (*II. Fülöp*, *Don Garzia*, *a Paz-zik összeesküvése* és *Stuart Mária)*, végre egy drámáját a bibliából merítette: *Saul*. Valamennyi [illegible] tömör, néha túlságosan tömör a drámai [illegible] közül éppen az olasz tragikus nyelv megalkotása egyike a legnagyobbaknak. Prózai munkái közül különösen érdekes önéletrajza, vala-mint a zsarnokságról *(Della tirannide)* írt kis könyve. Munkái újabb összkiadása Torinóban jelent meg 11 kötetben. V. ö.: *Centofanti*, Sulla vita e sulle opere di V. A. (Firenze 1842); *Bertana*, V. A. (Torino 1903); *Porena*, V. A. e la tragedia (Milano 1904). *Ceso* G. de, Vitt. A. e il suo tempo (1908); *Arulanni*, L' opera di V. A. (Torino 1908). Leve-leit kiadta Mazzatinti (Torino 1890), az A. bib-liográfiát *Franco*, Degli scritti su V. A. biblio-grafia e critica (Roma 1903); *Radó*, Goldoni és A., két tanulmány (Budapest 1892); magyar fordí-tásban megjelent *Orestes* és *Sofonisbe* 1836. a Kül-földi játékszinben, fordította *Császár* Ferenc.

Alfonsia *Humb.*, *Bonpl.* et *Kunth* (növ.) — *Elaeis Jacq.* (l. o.).

Alfonsine, falu Ravenna olasz tartományban vasút mellett (1901) 10,309 lak., malomiparral. Vincenzo Monti szülővárosa.

Alfonsino, spanyol aranypénz = 24·30 kor.

Alfonz, *liguori-i*, szent, l. *Liguorii Alfonz.*

Alfonz (lat. *Alphonsus*, spany. és ol. *Alfonso*, portug. *Affonso)*, férfinév, melyet számos feje-delmi személyiség viselt.

Országok szerint

Aragonia és Navarra 1—5.	Nápoly és Szicilia 15, 16.
Aszturia 6, 7.	Portugália 17—23.
Ferrara 8.	Spanyolország 24—27.
Kasztilia 9—14.	

[**Aragonia és Navarra.**] 1. *I. A., el Batallador (a hadverő*, mivelhogy 29 csatát nyert), V. Sancho fia, I. Pedro testvére és utódja. Uralkodott 1105—34., megh. 1134 szept. 15-én. Mint Urraca férje, apósának, VI. A. kasztiliai királynak a halála után a kasztiliai királyságot akarta megszerezni; de a dolog nem sikerült. A móroktól visszafog-lalta Saragossát 1118. és Valencia mellett (1126) döntő csatában verte meg a mórokat. V. ö.: *Lembke-Schäfer*, Gesch. Spaniens.

2. *II. A.*, barcelonai Rajmond és Petronella, Ramiro király leányának fia, az előbbinek déd-unokája, szül. 1162., megh. 1196 ápr. 26. A rendi szabadságok védője és a troubadourok pártfogója. Elfoglalta Roussillon grófságot és örökölte Pro-vence egy részét. Leányát, Konstanciát, Imre ma-gyar király vette nőül, kinek halála után az öz-vegy királyné II. Endre üldözése elől visszatért Aragoniába.

3. *III. A., a pompaszerető*, III. Péter fia, uralko-dott 1285—91. A saragossai gyűlés alkalmával (1288) kénytelen volt a rendeknek az ú. n. unió-privilégiumokat adni, melyek szerint a rendek más királyt választhatnak, ha az országgyűlés beleegyezése nélkül merne reájuk büntetéseket szabni és hogy a rendek választják a kir. tanács tagjait. V. ö.: *Schirrmacher*, Gesch. Spaniens (IV. 1881); *Schvarcz* Gyula, A király tanácsosainak felelőssége Aragoniában és Magyarországban (Akad. Ért. 1888).

4. *IV. A., a jóságos*, II. Jakab fia és utódja, uralkodott 1327—36. A rendek elbuktatták.

5. *V. A., a nagylelkű*, Aragonia és mint *I. A.* Nápoly és Szicilia királya, IV. Ferdinánd fia, szül. 1401., megh. 1458 jul. 27. A kormányt 1416. vette át. II. Johanna nápolyi királyné hívására 1421. elment Nápolyba, hol annak ellenfeleit, Sforzát és III. Anjou Lajost legyőzte. De midőn az iránta el-lenséges indulatú Caracciolit, a királyné szerető-jét fogságra vetette, Johanna nem őt, hanem Anjou Lajost nevezte ki örökösének. Johanna utóda, I. Re-natus lotharingiai herceg ellen háborút indított, de a genovai hajóhad elfogta és Fülöp milanói hercegnek adta ki (1435). Később visszanyerte sza-badságát. További öt évi küzdelem után célt ért annyiban, hogy IV. Jenő pápa Nápoly trónját hű-bérül reá ruházta (1442). Tudománykedvelő s fényüző volt és a Konstantinápolyból menekülő tudósok pártfogása által érdemeket szerzett. Ara-gonia és Navarra trónján öccse, II. *János* kö-vette, Nápoly trónján pedig a pápa által törvé-nyesnek elismert fia, Ferdinánd.

[**Aszturia.**] 6. *II. A., el Casto* (a tiszta), I. A. unokája, uralkodott 792—842. A kantabriai he-gyekben vitézül harcolt a mórok ellen. Székhelyül Oviedot tette. Ő alapította a Santiago de Compos-tella búcsújáróhelyet.

7. *III.* v. *Nagy A.* (866—910), Ordoño fia és utódja, kinek révén Leont s Galiciát bírta; neje, Jimena kezével megszerezte Navarrát s mint a mórok legyőzője Portugálba és Ó-Kasztiliába hatolt. Saját fiai kényszerítették az ország fel-osztására.

[**Ferrara**] 8. *A. I—III.*, az Este-család sar-jai, Ferrara hercegei, l. *Este.*

[**Kasztilia**]. 9. *VI. A.* (1072—1109), testvéré-nek (III. Sanchonak) meggyilkoltatása után Kasz-tilia, Aszturia és Leon uralkodója lett. Szerencsé-sen harcolt a mórok ellen, elfoglalta Toledót 1085. s ezért a «*Spanyolország pajzsa*» melléknevet kapta; Zalaka mellett azonban kudarcot vallott. Fia a csatatéren halt el. V. ö.: *Schirrmacher*, Gesch. v. Spanien IV.

10. *VII. A., Raimundez* (1122—57), kit VIII. A.-nak is neveznek, az előbbinek unokája volt. Csak 1127. foglalhatta el trónját. Szerencsésen

harcolt a mórok ellen s *Spanyolor[illegible] császárjá*nak neveztette magát, ámbár [illegible]ugália elszakadása következtében hatalmát veszteség érte. Ő alapította az Alcantarai lovagrendet (l. o.).

11. *VIII. A., a nemeslelkü,* III. Sancho fia, II. Henrik angol király veje, kinek Eleonora leányát bírta egy ideig nőül; 1158—1214. Harcolt a mórok ellen: Alarcos mellett 1195. ugyan vereséget szenvedett, de Tolosa mellett 1212. döntő győzelmet vívott ki rajtuk.

12. *IX. A., Leon királya,* II. Fernando fia. VIII. A. leányával, Berenguelával kötött házassága révén egyesítette végképen az oszthatatlannak kijelentett Kasztiliát és Leont. 1230. elhalt és fia, III. Ferdinánd követte.

13. *X. A., el Sabio, a bölcs (v. «a csillagász»),* Kasztilia és Leon királya, III. Szent Ferdinánd fia, szül. 1221., megh. Szevillában 1284 ápr. 4. s uralkodott 1252—82. Szövetkezve más keresztény fejedelmekkel, győzedelmes hadjáratokat indított a mórok ellen. Elfoglalta Jerez, Medina Sidonia, San Lucar és Cadiz városokat, valamint Algarvia egy részét; ő csatolta Murciát Kasztiliához. Pápai befolyás következtében a megoszlott Németország királyává választotta 1257.; de személyesen nem jelent meg ott soha. Előbb elsőszülött fiának kitagadott gyermekei, majd Sancho fia ütött ellene pártot, úgy hogy A. a hozzá hű maradt Szevilla falai mögé volt kénytelen menekülni. A kasztiliai próza megteremtője. Megiratta Spanyolország történetét (Cronica general) és a világtörténetet, lefordíttatta az ó-testamentumot és számos más munkát. Befejezte a III. Ferdinánd által megkezdett törvénygyüjteményt *(Leyes de las partidas),* mely 1348. országos törvénykönyvvé lett. 40 ezer aranyat fordított a ptolemaeusi csillagászati táblák javítására (1252), melyeket nevéről *A.-féle tábláknak* is neveznek (l. o.). A. maga is foglalkozott irodalommal: több nagyobb, galiciai nyelvjárásban írt költeményt, egy kémiai és egy bölcsészeti művet hagyott. Műveit a királyi akadémia 1836. adta ki *Opusculos legales* c. alatt. V. ö.: *Busson,* Das römische Königtum, A. X. von Kastilien (Münst. 1866).

14. *XI. A., a boszuálló,* Kasztilia és Leon királya 1312—50. Miután viszálykodó gyámjai 1319. a mórok ellen vívott harcban elestek, az ifjú A. véres kegyetlenséggel állította helyre a királyi tekintélyt s győzedelmesen harcolt a mórok ellen, kiken különösen a Salado-patak mellékén vívott ki diadalt 1340 okt. 30.

[**Nápoly és Szicilia**]. 15. *II. A.,* kit némelyek *Nagy*-nak is neveznek, I. Ferdinánd (Ferrante) fia, szül. 1448., megh. 1495 nov. 19., uralkodott 1494—95. Trónörökös korában sokat harcolt Velence és a pápa ellen. 1476. Hunyadi Mátyás királyunk nőül vette éppen oly szép, mint nagyműveltségű nővérét, Beatrix hercegnőt, aki azután A.-ot és atyját az olasz politika szövevényes útjain támogatta. Midőn a törökök Otrantot megszállották és sok ezer olaszt megöltek, Mátyás hadi segélyt bocsátott 1481. apósa rendelkezésére. A. 1494 jan. 25. követte atyját a trónon és mint a renaissance lelkes bámulója, Nápolyban a szépművészeteknek fényes hajlékot emelt. De máskülönben ledér és romlott udvara sok gáncsra szolgáltatott okot, költséges hadi vállalatai, örökösödési igényei, meg a művészek pártolása rengeteg pénzt nyeltek el, ami viszont az adók felemelését és a nép elégületlenségét vonta maga után. Midőn VIII. Károly francia király 1494. Nápolyba tört, a nép egy része hozzá szegődött, mire A., hogy a nápolyi trónt legalább családja számára megmentse, 1495 jan. fia, II. Ferdinánd javára lemondott. V. ö. A. jellemrajzát, mint a renaissance egyik képviselőjét *Thallóczy* Lajos művében: Bosnyák és szerb élet és nemzedékrendi tanulmányok (Budapest 1909); továbbá *Berzeviczy* A., Beatrix királynő (Történelmi Életrajzok, u. o. 1909).

16. *A., Caserta grófja,* II. Ferdinándnak, a két Szicilia királyának Mária Terézia osztrák főhercegnővel kötött házasságából származott fia, szül. Casertában 1841 márc. 28. Részt vett 1860. a Garibaldi-ellenes harcokban és ennek fejében a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét kapta királyunktól. Midőn mostohatestvére *II. Ferenc,* a két Szicilia utolsó, trónfosztott királya, 1894 dec. 27. meghalt, A. 1895 jan. 15. nyilatkozatot bocsátott ki, amely szerint az elhunyt király jogainak és címeinek örökébe lép, de egyelőre eddigi címét megtartja. 1868 jun. 8. nőül vette Rómában unokanővérét, *Antónia* hercegnőt (szül. 1851 márc. 16.). Tizenegy élő gyermekük van. Legidősebb fia *Ferdinánd,* l. *Calabria hercege.*

[**Portugália**]. 17. *I. A. (Hódító A.),* Portugália első királya (1139—85), szül. 1110., megh. 1185. Apja Hódító Henrik, burgundi gr., Portugália első grófja, 1112. halt meg; a kiskorú fiú helyett anyja, kasztiliai Teréz uralkodott 1128-ig. A. fényes győzedelmet vívott ki a mórok felett Ourique mellett 1139 jul. 25-én s a csatatéren kiáltották ki Portugália királyának. A pápa 1142-ben ismerte el. Később a partjain kikötött német keresztesek segítségével visszafoglalta Lissabont (1147 okt. 25.); majd Galicia, Estremadura és Elvas is hatalmába került. De veje Ferdinánd, Leon királya, irigy szemmel nézte Portugália emelkedését, háborút indított A. ellen, elfogta s csak nagy terület átengedése mellett bocsátotta szabadon. Követte fia, I. Sancho.

18. *II. A., el Gordo* (a. m. a vastag), az előbbinek unokája, uralkodott 1211—23. A cortes segélyével bölcs törvényeket alkotott.

19. *III. A., el Restaurador* (a. m. a birodalom *helyreállítója),* az előbbinek fia, uralkodott 1245—1579, miután testvérét, II. Sanchót trónjától megfosztotta volt. A móroktól Algarvét foglalta el végleg 1251. Megszorította a lovagrendek és a papság hatalmát.

20. *IV. A., el Osado* (a merész), Diniz király fia, uralkodott 1325—27. Fia, Péter, Konstanciát, Juan Manuel kasztiliai grandnak a leányát vette nőül; nemsokára azonban szenvedélyre lobbant *Iñez de Castro* udvarhölgy iránt; neje halála után teljesen ennek a rabszolgája lett. Iñezt erre a király megölette; amiért az infáns apja ellen fellázadt és ennek halála után rettentő boszut állott apjának tanácsadóin.

21. *V. A. (Afrikai A.),* I. Eduárd fia, szül. 1432., megh. 1481 aug. 28., eleinte anyjának, később (1448-ig) nagybátyjának gyámsága alatt uralkodott. Alatta indultak meg a portugálok nagy fölfedezései. Kikötött Ceuta előtt s elfoglalta az erős

Alfonso (1458. és 1471.) Tangert. Jegyben járt Johannával, Kasztilia királyának, Katolikus Ferdinánd sógorának gyermekével s igényt emelt Kasztiliára is; ügyekével azonban szerencsétlen volt, úgy hogy igényéről lemondani volt kénytelen. 1446. adta ki az u. n. Alfonz-törvénykönyvet (Ordenações de Rey Alfonso V.) öt kötetben, mely a II. A. és V. A. kiadott s a cortes által alkotott törvényeket és a szokásjogot tartalmazza.

22. *VI. A.*, szül. 1643; apját IV. Jánost 1656. követte a trónon. Anyjának, Guzman Lujzának gyámsága alatt 1662-ig uralkodott. 1666-ban A. nőül vette Mária Franciska Erzsébet savojai hercegnőt. Ez azonban teljesen elhanyagolta, amiért nejével s öccsével Don Pedro sógorával szövetkezve, öccse 1667. megbuktatta. A azóta számkivetésben élt Terceira szigetén, honnan Cintrába vitték fogságba, ahol 1683 szept. 22-én meghalt. A trónt Pedro foglalta el, aki a sógornőjét nőül vette.

23. *A.*, *Oportó hercege*, az 1908 febr. 1. meggyilkolt I. Károly portugál király testvéröccse, szül. 1865 júl. 31. Lisszabonban. Minthogy az 1910 okt. elűzött Manuel király nőtlen volt, őt tekintették a portugál trón örökösének. Szintén nőtlen; tábornoki rangot viselt a portugál hadseregben.

[Spanyolország.] 24. *XII. A.*, Spanyolország királya, II. Izabella királynőnek s Assisi Ferenc címzetes királynak fia, szül. 1857 nov. 28., megh. 1885 nov. 25. A bécsi Theresianumban és Angliában neveltetett, míg II. Izabella végleges lemondása után (1870) trónörökösnek nyilvánították. 1874 dec. 30 a hadsereg egy része Martinez Campos tábornok alatt Spanyolország királyának kiáltotta ki. Erre Barcelonába sietett (1875 jan. 9.) s jan. 14-én bevonult Madridba. Canovas del Castillo lett az első kabinet elnöke. A karlisták ellen viselt háborúban (1876) az ellenséget francia területre szorította. Első neje Mária de las Mercedes, Montpensier herceg harmadik leánya volt (1878 jan. 23 óta), aki azonban rövid betegség után (jun. 26.) megh. 1879 nov. 29-én újabb házasságra lépett Mária Krisztina osztrák főhercegnővel. 1883. meglátogatta a német császárt, aki őt egy német dzsidásezred parancsnokává nevezte ki. Nemsokára tüdőbajba esett és meghalt. Özvegye eleinte Mercedes leányának, azután pedig az 1886 máj. 17. szül. fiának, XIII. A.-nak a nevében vette át a kormányt, melyet 1902 máj. 17-ig vitt.

25. *XIII. A.*, Spanyolország királya, XII. A. és Mária Krisztina királyné fia, szül. 1886 máj. 17. Atyja 1885 nov. 25. halt el és így anyja vette át nemcsak a gyermek nevelését, hanem (a kiskorúság idején) a kormányzást is. 1902 máj. 17. nagykorunak nyilvánították s átvette az uralkodást. Megélte a Filippinák, továbbá az utolsó spanyol-amerikai gyarmatok (Kuba, Portorico) elvesztését és a spanyol flotta pusztulását (1898); a Karolinák szigetcsoportját pedig eladta Németországnak. A pénzügyi helyzet még így is siralmas maradt és a pártusák és szociális mozgalmak azonban sem szűntek meg. 1906 máj. 31. A. Battenberg Viktoria Eugenia másként Ena hercegnőt (Viktoria angol királynő unokáját) vette nőül (szül. 1887 okt. 24.), kitől mostanig négy gyermeke született, úgymint A. (a trónörökös) 1907 máj. 10., tov. Jaime herceg, Beatrix hercegnő és egy halva született gyermek. E házassággal Anglia támogatását biztosította magának, melynek az algecirasi értekezleten (l. o.), valamint pénzsegély élvezése az új spanyol hajóhad építése céljaira nagy hasznát látta. Esküvője napján, nemkülönben legújabban az anarkisták merényletet követtek el ellene. V. ö.: *De Croze*, Alphonse XIII. (Paris 1902.) *Buttler* Clarke, Modern Spain (Cambridge 1906.); Vasárnapi Ujság, 1902. 20. sz.

26. *A.*, *Bourbon herceg, spanyol infáns*, Don Juan infáns második fia, Don Carlos trónkövetelő testvéröccse, szül. 1849 szept. 12-én Londonban. Osztrák szolgálatba lépett s 1871. Dom Miguel portugál infáns leányát, Máriát vette nőül. 1873. É.-Spanyolországba ment, hol mint a karlisták vezére, többször vérontásnak lett az okozója, de a szerencse nem kedvezett fegyvereinek. Miután testvérével összeveszett, otthagyta a csatatért. Azóta többnyire Ausztriában él.

27. *A.*, *spanyol infáns*, szül. 1886 nov. 12. Madridban, Antal spanyol infánsnak, Galliera hercegének és Eulalia spanyol infánsnőnek legidősebb fia. Katonai pályára lépett. Midőn XIII. A. spanyol király tudta és engedélye nélkül a protestáns hitű *Beatrice* szász-koburg-góthai hercegnőt 1909 júl. 15. Koburgban nőül vette, a spanyol király infáns címétől megfosztotta.

Alfonz-féle táblák (Tabulae Alphonsinae), csillagászati táblák, melyeket X. Alfonz költségén ötven arab, keresztény és zsidó csillagász dolgozott ki *Izhák Ben Szaid* vezetése alatt 1248—1252-ig. Nyomtatásban első izben 1483. Velencében jelentek meg. L. *Alfonz* 13.

Alfonz-féle törvénykönyv, l. *Alfonz* 21.

Alfortville, l. *Maisons-Alfort.*

Alfoszforossav (hypophosphorossav) és sói. Az *alfoszforossavat*, H_3PO_2, *Dulong* fedezte fel 1826-ban. Rendszerint barium-sójából, állítják elő. E só vizes oldatához annyi higított kénsavat elegyítünk, amennyi a bariumnak szulfáttá való átalakítására éppen elegendő. A levált barium-szulfátról leszűrt folyadék az alfoszforossav oldata. Ez oldatból, azt óvatosan besűrűsítve, majd 0°-ra hűtve, az alfoszforossav víztől mentesen kikristályosodik. Szintelen kristály, 17·4°-on olvad, erősebb hevítéskor elbomlik foszforsavra és foszforhidrogénre:

$$2H_3PO_2 = H_3PO_4 + H_3P.$$

Az alfoszforossav könnyen foszforsavvá oxidálódik, ennélfogva erélyesen redukál. Sói az *alfoszforossavsók* v. *hipofoszfitok*; magából a hipofoszforossavból, ennek fémhidroxiddal való semlegesítése útján állíthatók elő. A száraz hipofoszfitok a levegőn nem változnak, vizes oldatban azonban lassankint foszfátokká oxidálódnak. A nátrium- és a kalcium-sót rachitisnél és skrofulózisnál gyógyszerül alkalmazzák.

Alföld, 1. (általánosságban) a tenger szine felett csak kevéssé emelkedő területek, ahol a talaj vízszintes, v. lejtése alig észrevehető, melyen a vizek lassan, v. kanyarulatokat téve folynak le, mely v. terméketlen v. növényzete nagy területeken ugyanaz, s melyen még a természeti tünemények lefolyása is szabályszerűbb; rendesen szárazzá lett tengerfenekek, melyek jellemét fel-

színök megőrizte. A kontinenseknek csaknem fele A.-ekből áll. Ha a síkságot folyók szeldelik s éghajlata is életet, tenyészetet kölcsönöz neki, A. áll előttünk; de ha a lapály víztelen, éghajlata száraz, esőben szükölködő, v. ha ahhoz még más geológiai tényezők is járulnak: sivatag. Az A. bizonyos övet képeznek a Föld körül; Franciaországban a lande-ok, Hollandiában és északi Németországban a fenyérek, Magyarországban a puszták, Oroszországban a gyepes steppek, a Káspi és Aral-tó sós pusztái, Szibériában a tundrák képezik az egyik övet; a Szahara Afrikában, Arábia sivatagai, a Nefudok, az Irán és Indus sivatagai és a Gobi sivatagok képezik a másik övet s így, mint látnivaló, a sivatagok félköre egyközü a gyeptérségek és puszták félkörével. Ugyanez ismétlődik az Újvilágban. A szavannák, prairiek mellett ott találjuk Utah és Colorado sivatagait. Az Egyesült-Államok rétségeinek Dél-Amerikában a pampák és llanók felelnek meg, míg a cordobai sivatagok épp oly borzalmasak, mint a Szahara. Ausztráliában az esősebb nyugati részeken rétségek, míg a középen és a kevésbbé esős keleti partok felé a sivatag alakulásainak épp oly sokfélesége tárul elénk, mint a Gobin, Nefudokon v. a Szaharán. Magyarországnak két A.-je van, a kis és nagy magyar A., melyeket egymástól a Középhegység vonulata választ el.

2. *A Magyar Nagy A.* az ország közepén terül el, a Magyar Középhegység, az Északkeleti Kárpátok, a Bihar hegység, a Délmagyarországi hegyvidék közt. Közvetlenül jobbára trachit-hegyek szegélyezik, melyek a hajdani tenger parti szélein tódulnak ki. Az A. hossza É.-ról D.-re 460—500 km., szélessége Ny.-ról K-re 220—290 km., kiterjedése több mint 90,000 km². Általában É.-ról D.-re lejtősödik, de K.-i és Ny.-i szélei felől a közepe felé is billen s legmélyebb vonalát éppen főfolyójának, t. i. a Tiszának a medre jelöli meg. Nagyjából az A. egyenes és sima felszínű síkság, de közelebbről nem más, mint különböző nagyságú és magasságú síkok mozaikja. Legmélyebb a Tisza, Berettyó, Körös és Temes síkja, ezt magasabb s ismét magasabb síkok veszik körül, míg végre az A. szélein azok a legmagasabb síkok következnek, melyek a környező hegységhez simulnak. Egészben véve A.-ünk É.-i vidékeinek középmagassága 120 (néhol 160—300 m.), a délieké 80 m. (néhol 70 m.). Az A. peremén alacsony, többnyire hosszan elnyuló zátonyokra vagy torlaszforma földhátakra akadunk, s csak ezeken belül van a végtelen egyhangú sima síkság. Ez a termékeny föld ma már mívelve van s Magyarország anyagi erejének alapja. Geologiájában egészen sós, félig sós s utoljára édes vízű tenger borította sokáig az A.-et. Harmadkori rétegek csak az A. szélein mutatkoznak, különben majdnem mindenütt negyedkori és áradmányi rétegek fedik. Ezek főtagjai a kavics, lösz, homok és iszap, összes átlagos vastagságuk 100—150 m. A negyedkori kavics leginkább az A. szélein van (Arad, Nagyvárad, Kassa, Budapest stb.); a negyedkori homok (futó homok is) leginkább a Duna-Tisza közét jellemzi, de ilyen a Nyirségnek nevezett negyedkori fensík s az alibunári mocsár és a Duna között elterülő terület is. A lösz a Duna jobb oldalán fed be roppant területeket, melyeknek előszigete a telecskai fensík; a Tisza jobb partját 3—7 km. távolságban kiséri, baloldalán igen kevés. A lösz néhol több, mint 70 méter vastag, felső határa 350—380 m. s az A. folyóinak mostani medrei mind közbe vannak vájva. A folyók mostani és régi ártereit áradmányi rétegek borítják. A magyar A. negyedkori édesvízű tengere 60—70 m. mély tó lehetett, mely az Al-Duna mai szorosát a Fekete-tenger sülyedésekor törte át. Az A. arculata igen változó, s így tényleg nem más, mint mozaik. A Duna-Tisza között homokos vízválasztó gerinc vonul dél felé Albertitől kezdve; ugyane terület DK.-i csücskén van a telecskai fensík meredek oldalakkal 20—30 m.-rel a Tisza ártere felett. A Duna-Tisza közét még változatossá az emberkészítette Csörsz-árok és római sáncok teszik. A Nyirség Nagykároly, Debreczen és Tokaj közt gyér erdőfoltokkal vagy silány cserjékkel fedett buckák hullámzó és kietlen tengere. Ettől keletre van az Ecsedi láp, partjain semlyékes, beljebb csupa dágvány, kotu és zsombék. A tiszamenti Rétköz és Hosszúrét mélyen fekvő térség, holt medrektől átszeldelve. A berettyói és körösi nagy Sárrétek az A. leglapályosabb és legcsekélyebb hajlású vidékei. Itt van főhelye a több száz kunhalomnak. Éghajlata változékony és szélsőséges. Átlagos középhőmérsék januárban —1·6°, juliusban 21·5° C.; évi átlag 10·4° C. Az egy napi változások gyakran 10—15 fokot tesznek; tavaszi fagyok még május második felében is beállnak. Az átlagos évi csőmennyiség 600 mm., de néha a szárazság igen nagy s az évi csapadék csak 400 mm., majd más évben 900 mm., ami ismét árvizek okozója. Változatos klimatikus jelenségei a hirtelen viharok, gyorsan jövő jégesők és a délibáb. Növényzetében a legtöbb növény a keleti pusztákról szakadt ide. Jellemzetes az árvalányhaj, a koronafa, mocsárfa, a nád, sás, pittyó, szerbtövis, vízi tök, sulyom és a sós növények. Gazdasági növényei: búza, tengeri, zab, árpa, repce, köles, kender, dinnye, répa, bab, paszuly, lencse, napraforgó, mák, lucerna, takarmány és gyümölcsfák. Állatai a házi állatokon kívül: nyúl, ürge, róka, görény, patkány, egér, vakond, farkas, kánya, vércse, sólyom, pacsirta, gólya, túzok, daru, gém, szalonka, potyka, csuka, harcsa, süllő, kárász, menyhal, viza, tok, csík, sáska, kolumbácsi légy, tiszavirág. Ásványai: keserűvíz (Óbéba, Ivánd), salétrom, sziksó. Főfolyói: a Duna, Tisza és ezek mellékfolyói (l. ezeket). Lakossága magyar, de oláh, délszláv és német népszigetekkel.

3. *A Magyar Kis A.* 7700 km², a Lajta (régi magyar nevén Sár) és Vértes Bakony, a Kis-Kárpátok és Osztroski hegység közt terül el s hosszukás medence; a Duna csaknem két egyenlő részre osztja, északira és délire, az északi a Vág völgyén, a déli a Rába völgyén nyulik felfelé. A Duna és északi ága közt van a Csallóköz, a Duna és déli ága közt a Szigetköz. A déli rész a Duna, Fertő és Rába közt terül el. A Duna és Lajta közt fekvő rész a Nyulasok csaknem teljesen sík lapálya, a Fertő keleti nagy ingoványa a Hanság.

Alföld-fiumei vasút, l. *Magyar királyi államvasutak.*

Alföldi, *Rodiczky* Jenő (l. o.) írói álneve.

Alföldi első gazdasági vasút (r. t.) vonalai Békés és Csanád vm. területén Mezőkovácsháza, [illegible] és Vésztő községek között húzódnak számos elágazással 112·4 km. hosszban. A har-[illegible] gazdasági vasút [illegible] vonalrészet 1899., a [illegible] 1904. adták át a közforgalomnak. [illegible] az aradi és csanádi egyesült vasutak végzik. Tényleges befektetési tőkeje [illegible] K.

Alföldi nemzeti játszó társaság, 1814 alakult [illegible], Kilényi [illegible] alatt. A társulat 1820. feloszlott s a tagok egy része megalakította a [illegible].

Alföldi nyelvjárások. Első sorban azokat szoktuk így nevezni, melyekben a zárt e hang helyett ö-t ejtenek, p. [illegible] helyett *ömbör*, *mentek* helyett [illegible] helyett *möntök* stb. Ilyen a kis-[illegible] nyelvjárás, de hozzájuk [illegible] duna-drávaközi [illegible], az dráva[illegible] és [illegible] nyelvjárás. Vannak az Alföldön más nyelvjárások is, amelyek nem *ö*-zők. Ilyenek az [illegible] nyelvjárások (a bácsmegyei, pestmegyei és tiszántúli), a felső-pestmegyei [illegible] nyelvjárások, melyek mind *e*-zők, tehát azt mondják: *embër, mëntëk*; továbbá a felsőtiszai (debreczen-nagyváradi) *e*-ző kiejtés: *ember, mentek*. L. *Nyelvjárások*. V. ö.: *Balassa József*, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése (1891., melléklet: a magyar nyelvjárások térképe. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia).

Alföldi szöllő, l. *Sárfehér*.

Alfraganus, arab csillagász, teljes neve: *Mo-[illegible] Kotir al Fergani*, szül. Fergana városban, Sogdianában és élt a IX. sz. elején. Valószinüleg részt vett az Al Mamum kalifa alatt végzett fokmérésben. Bevezetést írt a csillagászatba, amely a XV. sz. óta többször megjelent latin nyelven.

Alfréd (angolszász nyelven: Aelfred, a. m. «a jó, a barátságos indulatú, tanáccsal szolgáló»). 1. *A., a Nagy, Anglia királya*, az angolszász korszak legnagyobb alakja. Ethelwulf király legifjabb fia, Ekbertnek pedig, a hét apró angolszász királyság egyesítőjének az unokája. Szül. Wantage-ban (Berkshire) 849., megh. 899 körül Öt éves korában IV. Leó pápa Rómában felkente. Két évvel később apjával még egyszer Rómában járt, visszautazás közben pedig hosszabb ideig a Karolingok udvarában időzött, hol a frank birodalom szervezetével és műveltségével megismerkedett. 860. követte atyját a trónon és ezóta a minduntalan betolakodó normannokkal (a dánokkal) gyült meg a baja. 871-ben Wessex királyává választották, honnan a normannok dühe elől kénytelen volt vadonokban s mocsarakban keresni menedékhelyet, miközben számos, a monda által felékesített kalandnak lett hősévé. De azért célját, a dánok legyőzését, nem vesztette szem elől. A nehezen hozzáférhető Aethelneyből indította 878. a dánok ellen a szabadságharcot. A szerencse kedvezett neki; bevette azok erősségeit és legyőzte Ostangeln ország dán fejedelmét, Gutumot, kit a keresztség felvételére és hódolatra kényszerített (878). Abból a helyes elvből indulva ki, hogy Angliát, mint szigetországot, a tengeren kell megvédeni: hajóhadat szervezett, mely tengeren is szembeszállt a dánokkal. Utoljára a normannok már kikötni sem mertek Anglia partjain. A béke napjait A. sokat zaklatott népének művelésére és az elpusztult ország helyreállítására fordította és ezen a téren oly sok érdemet szerzett, hogy méltán illeti őt a «Nagy» jelző. Az ország közigazgatását újonan szervezte; egybegyüjtötte a régi törvényeket s új törvényeket hozott. Az ország hadi erejét szervezte, várakat és hajóhadat épített. Sokat tett a földmívelés, a hajózás, az ipar és kereskedelem felvirágoztatása körül. A szellemi műveltség terén pedig annyit fáradozott, hogy népe «tanító»-jának nevezték el. Iskolákat alapított, pártolta az irodalmat és a csirázó műveltséget, s maga is írt könyveket; lefordította a biblia több részét, Orosius krónikáját, Beda angol egyháztörténetét, Boetiusnak a «bölcsészet vigasztalásáról» szóló művét és I. Gergely pápának a lelkészek számára írt utasításait, miben tudós barátja, Asser apát, támogatta. E művek az angolszász nyelv történetében korszakot alkotnak. Az utókor mindenképen tisztelettel emlegette nevét. Winchesterben 1901. Thornycroft kezétől kolosszális szobrot emeltek neki.

Irodalom. A. életrajzára nézve az Asser sherburne-i püspök tollából eredő Vita Alfredi a főforrás. Kiadta Wise, Oxford 1722; újabban megjelent a Monumenta historica britannica gyüjteményes munkában, 1848. A. összes műveit már többször adták ki. Igy Bosworth, 1858. 2. kötet, Wright Thomas, Notices in A. works. V. ö.: Pauli, König A. u. seine Stelle in der Geschichte Englands, Berlin 1851; Hughes, A. the Great, Lond. 1875; Plummer, Life and times of A. the Great, Cambridge 1902. Halálának idejére l. Stenton cikkét az Engl. Histor. Review-ben 1909.

2. *A. Ernő Albert, Edinburg hercege*, majd *Szász-Koburg-Gotha uralkodó hercege*, Viktória angol királynő másodszülött fia, szül. Windsorban 1844 aug. 6., megh. Rosenau kastélyban, Koburg mellett, 1900 jul. 30. 1862-ben Görögország királyává választották, de a koronát nem fogadta el. Nagy utazásokat tett Japánban, Kinában és Indiában. 1874 jan. 23. nőül vette Mária nagyhercegnőt, II. Sándor cár egyetlen leányát. Nagybátyjának, *II. Ernő* hercegnek halála után (1893 aug. 22.) Szász-Koburg-Gotha uralkodó hercege lett. Minthogy egyetlen fia, *A.* herceg (szül. 1874 okt. 15.) tüdővészben 1899 febr. 6-án meghalt, A. testvéröccse, Connaught hercege (l. o.) pedig a maga és sarjadékai nevében a szász-koburg-gothai trónról lemondott volt, az 1899. évi júliusi trónörökösödési törvény értelmében unokaöccse, *Károly Eduárd*, Albany hercege lett az utódja. Leányai közül *Mária* hercegnő 1893 jan. 10. Ferdinánd román trónörököshöz ment nőül; *Viktória* hercegnő 1894 ápr. 19. Ernő Lajos hesszeni nagyhercegnek lett nejévé, kitől 1902. elvált és 1905 okt. 8. Kirill Vladimirovics orosz nagyherceghez ment nőül; *Alexandra* hercegnő 1896 ápr. 20. Hohenlohe-Langenburg Ernő herceggel kelt egybe. A negyediket, *Beatrice*-t Alfonz Bourbon-Orléansi herceg vette 1909. nőül (l. *Alfonz* 27).

Al fresco (olasz), a falat burkoló nyirkos vakolatra való festés. L. *Falfestés*.

Alfreton (ejtsd: elfrtn), város Derby (ettől 21 km.-nyire) angol grófságban, vasút és csatorna

mellett, (1901) 17,505 lak., szén-és vasbányákkal és vaskohókkal.

Alfric *(Aelfric* v. *Elfric)*, az ó-angol korszak (450—1100) legkiválóbb íróinak és tudósainak egyike, 1005-től fogva haláláig (1020 és 1025 között) az Oxford melletti Egnesham-kolostor apátja volt. Irodalmi működését két homiliagyüjteménynyel kezdte meg, mindegyik 40 prédikációval, melyek 990. és 994. jelentek meg. Két évvel később adta ki *Passiones* c. munkáját, amelyben angolszász és kelta szentek, valamint egyes ótestamentumi királyok és hősök életét és történetét dolgozta fel. További művei közül kiemelendő a *Heptateuchus*, az ótestamentum első 7 könyvének rövidített feldolgozása és az 1004 körül keletkezett *Treatise on the Old and New Testaments*, egy laikusok számára készült bevezetés a szentírásba. V. ö.: *C. L. White*, Aelfric (Boston 1898).

Alfried, *Jan*, *Laet* flamand író álneve (l. o.).

Alfuru vagy *harafora* v. *endámenesz*, a maláji emberfajtához tartozó népség, mely Celebesz É.-i részén valamint a molukki és a Key-szigeteken lakik. A Gilolo-félszigeten lakó alfuruk a pápuákkal való keveredés következtében inkább ezeknek a tipusával birnak; jóllehet a malájokhoz tartoznak, sok tekintetben az ausztriáliai benszülöttekhez hasonlítanak. Egy részük Ceram szigetén igen elhagyatott állapotban él, a többi molukki szigeteken élő A.-k már a művelődésnek bizonyos fokára jutottak s életmódjuk nem sokban tér el a köztük lakó mohammedánokétól és keresztényekétől. Fő foglalkozásuk a halászat és vadászat. Még mai napig is eszik a kutyahúst. Jó és rossz szellemekben hisznek, a leányvásár divatos náluk. Férfi addig nem vehet feleséget, míg ellenséget nem ölt. A megölt ellenségek koponyáit kifüstölik s azokkal, mint diadalemlékekkel, a lakásukat díszítik. V. ö.: *Earl*, The native races of the Indian Archipelago (Lond. 1883); *Virchow*, Gräberfunde v. d. Key Inseln (Zeitschr. f. Ethnol. XIX. köt.).

Alfuvar, az a jogügylet, mely szerint az elvállalt fuvart egészben vagy részben más valakinek adja át a fuvarozó teljesítés végett. Az 1875. XXXVII. t.-c. 403. §-a intézkedik róla, akként, hogy a fuvarozót és az alfuvarozókat a fuvarozásból származó kötelezettségekért a feladóval szemben egyetemlegesen felelőssé teszi.

Algae (növ.), l. *Moszatok*.

Algarbia, l. *Algarve*.

Algardi, *Alessandro*, olasz szobrász és építész, szül. Bolognában 1602., megh. Rómában 1654. Bolognában Lodovico Carracci festő és Conventi szobrász tanítványa volt, azután a mantovai hercegi udvarnál kisplasztikai műveket készített. 1625. Rómába került és itt eleinte antik szobrok kiegészítésével és apróbb munkákkal foglalkozott, míg 1640-től kezdve, főleg mint X. Ince pápa udvari szobrásza, nagy megbízásokban részesült és Bernini mellett a XVII. sz. legünnepeltebb római szobrásza lett. Legkiválóbb művei: a Villa Belrespiro homlokzatának szobrászati dísze, XI. Leó pápa síremléke a Szt. Péter templomban, a Vatikán Damasus-udvarában levő díszkút, sok mellszobor, főleg azonban a római Szt. Péter templom Madonna della Colonna kápolnájában levő hatalmas, mozgalmas nagy (34 négyzetméternyi) dombormű: Attila Róma előtt, a barokk művészet legjellemzőbb, legismertebb alkotásainak egyike. Tőle való a római S. Ignazio templom homlokzatának terve.

Algaritmus, l. *Algoritmus*.

Algaroba, fája a Prosopis albának Dél- és Középamerikában; piros-barna színű s igen kemény, jól esztergályozható.

Algarobia *DC.*, *algarobfa* (növ.), az érzőkefélék génusza v. az Acacia W. algénusza, sőt a *Prosopis* L. szinonimja is. Gyümölcse a szentjánoskenyeréhez (spanyolul: agarobbó) hasonlít, innen ered a név hasonlatossága is.

Algarobilla v. *algarovilla*, *növénytermék*, a *Mimosa (Inga) Marthae* Ny.-indiai fa narancsszínű hüvelye szétzúzás után megbarnulva. Leginkább Santa Martha mellett Új-Carthagena környékén nő, de D.-Amerikából kereskedésbe szállítják s barna és összehúzó nedvénél fogva, mint a gubacsot, festéknek használják. Egyébként a *Pithecolobium parvifolium* (Leguminosae), középamerikai növény is szolgáltat szép narancssárga A.-festéket.

Algarot vagy *Algarot-por*, antimónoxiklorid: antimónkloridból keletkezik, ha annak tömény oldatát sok vízzel higítják. Fehér, nagyon finom kristályos por. *Algarotus* veronai orvos a XVI. sz. végén gyakran alkalmazta gyógyszerül, ezért *Pulvis Algaroti*-nak nevezték.

Algarotti, *Francesco*, gr., olasz író és tudós, szül. Velencében 1712 dec. 11., megh. Pisában 1764 márc. 3. Tanulmányait Firenzében meg Bolognában kezdette meg s már 20 éves korában mint a szépművészetek, a boncolástan s a természettan tudósa tünt föl Párisban. Itt jelent meg 1733. Neutonianismo per le donne című munkája, mely nagy föltünést keltett. Párisban Voltaire nagy befolyással volt rá. 1739. Baltimore lord társaságában Pétervárra utazott. Visszatérőben megismerkedett II. Frigyes császárral, aki nagyon megkedvelte, udvarához hivta, grófi rangra emelte s később kamarássá nevezte ki. 1754. tért vissza Velencébe, majd Bolognában s Pisában tartózkodott, hol meg is halt. A. hátrahagyott munkái közül legbecsesebbek levelei s Viaggi di Russia c. útleírása oroszországi utazásából. Saggi sopra le belle arti című munkája alapos műismeretéről tanuskodik. Munkáinak legjobb kiadása Velencében jelent meg 1791—1794-ben 17 kötetben. *Magyar fordításban* megjelent: Lehet-e ezután világszertei hírességre tudomány szerint szert tenni? Különféle gondolatok gróf Algarottitól címen, a *Soproni estvék* című literaturai egyveleg 2. füzetében *Kiss* János kiadásában Sopronban 1840. V. ö.: *Petrik* Bibliográfia.

Algarve *(Algarbia)*, Portugália legkisebb és legdélibb tartománya, Alemtejo és az Atlanti-óceán között. Spanyolországtól az Alsó-Guadiana választja el. Területe 4850 km², lak. (1900) 254,851. Faro (l. o.) a főváros. A. a középkorban a spanyol parton Almeriáig terjedt és Afrika szomszédos partjának egy részét is magában foglalta. A. neve az araboktól származik, kiknek nyelvén nyugati országot jelent. I. Sancho vette el 1212. az araboktól.

Algaszóda, l. *Moszatszóda*.

Algebra. A szó az arab *«al gebr»*-ből (gabar a. m. restaurare) származik és *Mohammed ben Musa*

[illegible] arab matematikus 820. megjelent munkájában fordul elő, ahol azt a műveletet jelenti, amellyel egy tagot az egyenlet egyik oldaláról a másikra megváltoztatott jellel átvihetünk. Az A. [illegible] a között [illegible] használatban a betükkel való számítás megjelölésére alkalmazzák. Newton az A.-t [illegible] arithmeticának nevezte s ilyen értelemben az A. feladata a számokra vonatkozó [illegible] és műveleteknek az általánosítása. Mai jelentése szerint az A. az egyenletek egy bizonyos osztályának az u. n. *A.-i egyenletek*nek az [illegible] és mint ilyen [illegible] összefüggésben áll a helyettesítések és a csoportok elméletével (l. *Egyenlet*). Az idetartozó egyenletek általános alakja a következő:

$$a_0x^n + a_1x^{n-1} + \ldots + a_{n-1}x + a_n = 0$$

ahol $a_0, a_1 \ldots a_n$ tetszésszerinti adott valós, v. complex számok. Az A. alaptétele szerint minden ilyen n-ed fokú A.-i egyenletnek n gyöke van, ami azt jelenti, hogy n olyan valós v. komplex szám létezik, amelyet ha x helyébe irunk, az egyenlet baloldala valóban zérus lesz. Az A. kezdetének története az ókorba nyulik vissza. Az első és második fokú egyenletek megoldását már a görögök is ismerték; igaz, hogy módszerük nem volt A.-i, hanem merőben geometriai szemlélődéseken alapult. A görög szellem hanyatlása után a hinduk tudós brahminjai vették át a vezérszerepet, akiket méltán tekinthetünk az A. megalapítóinak. Az ő tudományuk tevékeny terjesztői és eredményeik továbbfejlesztői nyugaton az arabok lettek, közülök *Omar ben Ibrahim Alkayami* [illegible] először tárgyalta tudományosan (geometriai alapon) a harmadfokú egyenleteket. Az arab matematikát *Leonardo Pisano* (Fibonacci = [illegible]) *Liber Abaci* című 1202. megjelent [illegible] ismertette. Ez a munka hosszú időn át egyedüli tankönyve maradt a matematikus világnak. Nevezetesebb haladás csak a renaissance-korszakban jelezhető. Ebbe esik a harmadfokú egyenletek *A.-i* megoldása, melyet röviddel előbb még lehetetlennek hittek *(Nicolo Tartiglia)*. Majd *Ferrari* 1540. a negyedfokú egyenletek megoldásához jutott. Ezek voltak az előzményei ama nagyszabású módszereknek, melyek a modern A. alapját és tartalmát alkotják. *Lagrange, Gauss, Ruffini, Ábel, Galois Evariste*, továbbá *Hermite, Bertrand, Jordan, Kronecker, König Gyula, Klein F.* az A. legjelesebb művelői. A közelítő módszerek kifejtésére szükséges elméletek megállapításában *Vieta, Descartes, Newton, Fourier* és *Sturm* vizsgálatai a legfontosabbak (l. *Formális algebra)*.

Algebrai egyenlet, l. *Egyenlet*.

Algebrai függvény. Ha két változó mennyiség olyan kapcsolatban áll egymással, hogy az egyiknek minden adott értékéhez a másiknak egy teljesen meghatározott értéke tartozik, akkor a két változó *függvénye* (funkciói) egymásnak. Azt a változót, amelynek értékét — ∞ (végtelen)-től + ∞-ig tetszés szerint változtathatjuk, *függetlennek*, a másikat, amelynek értéke függ az előbbitől s azzal együtt változik, *függő változónak* hívjuk. A függvényekben előforduló olyan mennyiségeket, amelyeknek értéke mindig ugyanaz marad, *állandóknak* (konstans) mondjuk. Igy pl. a kör területe függvénye a kör sugarának, mert annál nagyobb, minél nagyobbra vesszük a sugarat. Éppen így a négyzet területe függvénye a négyzet oldalának. Két mennyiségnek egymástól való függését a változó és az állandó mennyiségek közt fennálló egyenletek fejezik ki. Igy pl. az $ax + by = c$ egyenletből $y = \frac{c - ax}{b}$; itt x értékének tetszésszerinti változtatásával y is változik, de már nem tetszés szerint, hanem az egyenlet által meghatározott módon; tehát x a független és y a függő változó, a, b, c pedig állandó mennyiségek. Az x és y változóknak egymástól való függését általában az $y = f(x)$, v. $y = F(x)$, vagy $y = \varphi(x)$ alakban jelöljük ki, amely tulajdonképen csak annyit mond, hogy minden x értékhez egy meghatározott y érték tartozik. Ha a független változó a függvényben csak az első fokon fordul elő, akkor a függvény *elsőfokú* vagy *lineáris*, hogyha azonban a második hatványon, v. azonkivül az elsőn is előfordul, akkor a függvény *másodfokú*, ilyen az $y = f(x) = ax^2 + bx + c$ függvényalak stb. De továbbá az x, y, z három változó között is állhat fenn egy $z = f(xy)$ vagy $z = F(xy)$ vagy $z = \varphi(xy)$ egyenlet és akkor z értékei egyidejűleg x és y értékeitől függnek s igy z az x és y két független változó függvényének tekintendő. Az analitikai geometria segítségével minden függvényt, amelyben egy, vagy legfeljebb két független változó fordul elő *ábrázolni* lehet. Az $y = f(x)$ függvény általában *görbe vonalat*, az $y = f(xy)$ függvény *felületet* jelent. (L. *Analitikai geometria)*.

Algebrai görbe, l. *Görbe vonal*.

Algebrai mennyiség. Az algebrai számokat és az algebrai függvényeket közös néven A.-eknek nevezzük. Jellemző reájuk nézve, hogy bármely algebrai összetételük, tehát összegük, szorzatuk, hányadosuk szintén A. Minden A.-et valamely racionális együtthatókat tartalmazó algebrai egyenlet gyökének lehet tekinteni. Az A.-ek elméletét *Kronecker* foglalta legelőször rendszerbe (Crelle Journ. 92. k.) s az ő eszméit számos helyreigazítással és jelentős eredeti vizsgálattal kibővítve *König Gyula* dolgozta fel *Az algebrai mennyiségek általános elméletének alapvonalai* című kézikönyvében (Bpest 1903).

Algebrai szám. Minden olyan számot, melyet valamely egész számú együtthatókat tartalmazó algebrai egyenlet gyökének tekinthetünk, A.-nak mondunk. A nem A.-okat *transzcendens számoknak* hívjuk. Igy pl. $\frac{3}{4}$, $\sqrt{5}$ A.-ok, mert ha az elsőt a $4x - 3 = 0$, a másodikat az $x^2 - 5 = 0$ egyenletbe x helyébe behelyettesítjük, az egyenletek baloldalainak értéke valóban zérus lesz, tehát az első egyenletnek $\frac{3}{4}$, a másodiknak $\sqrt{5}$ valóban a gyöke. Ezekkel ellentétben a kör kerületének és átmérőjének arányát kifejező $\pi = 3{\cdot}14159\ldots$ transzcendens szám.

Algeciras (ejtsd: alchedzirasz), járási székhely Cadiz spanyol tartományban, az *A.-i öböl* Ny.-i partján, vasút mellett. Csinos, tiszta város, szép templomokkal, kolostorokkal és sétatérrel, osztrák-magyar konzuli ügynökséggel, (1897) 12,778 lak. Élénk parti kereskedelme van. A város mellett

kötötték ki 711 ápr. 28-án az arabok Tarik vezérlete alatt. 1844. foglalták tőlük vissza a spanyolok. L. *Algecirasi értekezlet.*

Algecirasi értekezlet. A marokkói rend, béke és jóllét megóvása céljából szükséges újítások megállapítása végett Abd-ul Azisz marokkói szultán meghivására a Német birodalom, Ausztria és Magyarország, Belgium, Spanyolország, az északamerikai Egyesült-Államok, Franciaország, Nagybritannia, Olaszország, Marokkó, Németalföld, Portugália, Oroszország és Svédország kiküldöttei 1906. a Spanyolország területén levő Algecirasban értekezletre gyűltek össze és jan. 16-tól ápr. 7-ig folytatott tanácskozásukon elfogadták a marokkói rendőrség szervezésére, a fegyvercsempészet ellenőrzésére és elnyomására, a marokkói állami bank felállítására vonatkozó szabályzatokat, továbbá az adók jövedelmezőbbé tételére és új jövedelmi források nyitására, a birodalmi vámokra, valamint a csalás és csempészet elnyomására és végül a közüzemekre és közmunkákra vonatkozó megállapodásokat. E különböző okiratokat egy főokiratban egyesítették. Ez a főokirat az 1907. IV. t.-c.-be van iktatva s ennek büntető és egyéb rendelkezései Marokkóban a magyar állampolgárokra és magyar hajókra is irányadók azzal, hogy a jelzett büntető rendelkezések megszegését vétségnek kell tekinteni. Az eljárásra a magyar állampolgárok és a magyar hajók irányában illetékes hatóságokat a minisztérium az 1891. XXXI. t.-c. értelmében rendeleti úton fogja megállapitani. L. *Konzuli biráskodás, Marokkó.*

Algemesi (ejtsd: alchemezi), város Valencia (ettől 32 km.-nyire) spanyol tartományban, a Jucar baloldalán, vasút mellett, egyik legjobban öntözött síkságon, (1897) 8026 lak., rizs-, szőllő- és olajfatermeléssel.

Algenib (csill.), l. *Állócsillagok.*

Alger (ejtsd: alzsé), 1. Algeria francia gyarmatnak egyik tartománya, Constantine és Oran tartományok között. Területe 53,688 km², lakosainak száma (1906) 1.619,842. — 2. *A.*, fővárosa Algeriának és az ugyanily nevű tartománynak, érseki székhely Buzarea (402 m.) hegytömeg részét alkotó meredek domb lábánál és lejtőin tágas, az A.-i kikötő nevet viselő öbölnél amfiteátrumszerűen épült, (1906) 154,049 lak. 1830 óta új urai, a franciák, tetemesen átalakították; a szűk és kanyargós utcákat most nagyobbára széles, egyenes utak váltották föl. Legszebb részei: az alant fekvő részben az 1200 m. hosszú Boulevard de la République, amelyet egy sor arkádokkal ellátott massziv épület határol (ezeknek alsó részeit árutárakul használják); a Place du Gouvernement, amelyet az orléansi herceg lovagszobra ékesít, a Place de Chartres, ahol mindennap a vásárokat tartják; a Place d'Isly Bucheaud marsal bronzszobrával és Place d'Armes, A. legnagyobb tere, továbbá a Bab-el-Ued és Bab-Azzun utcák és a Jardin Marengo, a legszebb sétahely. Mint érseki székhelynek több kat. temploma van; a mecsetek közül legjelentékenyebb a Dzsama-el-Kebir. A hegy tetején a Kaszbah erőd áll, amelyet kaszárnyává alakítottak. Mint Algeria fővárosa, székhelye a legfőbb katonai, igazságszolgáltatási és kormányhatóságoknak, tudományos intézetei, egyesületei és különböző fokozatú tanintézetei vannak. Egyetemét (1907) a jogi fakultáson 381, az orvosin 145, a természettudományin 284 és az irodalmin 699 hallgató látogatta; a tanárok száma 99 volt. A benszülött lakosok a város magasabb részeiben laknak, kiskereskedők s kézművesek; az európai lakosság nagyobbrészt kereskedéssel foglalkozik. E kereskedés előmozdítására szolgál a 95 ha.-nyi kikötő, amelyet egy 700 és egy 1235 m. hosszú kőpart védelmez; két hajóstársaság tartja fenn az összeköttetést Marseille-lel és Cette-tel és egy Alicante-vel és Valenciá-val. A.-nek, mint Algeria főkikötőhelyének kereskedelme igen élénk; Algeria termékei nagyobbrészt itt kerülnek hajókra, s az európai cikkeket itt hozzák piacra. Újabban mint klimatikus gyógyítóhelyet is számosan látogatják. A várost több hatalmas erőd védelmezi. A. az ókorban Icosium, a mohammedánus világban Dzsezair-ben-Mezganna néven állott fenn.

Algeria, francia gyarmat Afrika É.-i részében Tunisz, a Földközi-tenger, Marokkó és a Szahara közt (*térképét* l. *Afrika* cikknél: ÉNy.-i Afrika térképe); az 1905. hozzácsatolt déli territoriumot is hozzászámítva, területe 890,000 km².

Partvidéke és felszine. A harmadkorú képződményekből álló gyűrött vidék mindenütt meredeken ereszkedik le a Földközi-tengerbe. A közel 1100 km. hosszú parton kevés az öböl és kikötő. Legfontosabb az Algeri, továbbá az Oráni, a Philippevillei, az Arzéni, a Bougie-i, Bône-i stb. A. nagyobb része 1000—1100 m. középmagasságú plató, amely a Ny.-i részén szélesebb (160 km.) és K. felé keskenyedik (80 km.-ig); e plato É.-i lejtője és az előtte elterülő parti síkságok (a Bône-i, a Mitidzsa stb.), a Tell, A. termékeny része. A plató É.-i szegélye, a Kis-Atlasz, össze-visszakuszált hegyek alakját tünteti föl; köztük a legnagyobbak a Dzserdzsera (2308 m.) és a Babor (1998 m.). A platón is vannak különböző hegy- és dombláncok, melyek azt több részre osztják; rajta sok a mélyedés, amelyeket sott-oknak vagy szabkhá-knak neveznek és amelyeket az esős időszakban sósvizek töltenek meg, a száraz időszakban pedig sóréteg takar. A plátó D.-i szegélye sokkal meredekebb, mint az É.-i; Nagy-Atlasznak hívják, legmagasabb részei a Kszel (1937 m.), amelynek egyik szakadéka 15 órányira Géryvilletől a Bab-esz-Szahra (a Szahara kapuja) nevet viseli; továbbá a Dzsebel Amur, Orán és Alger határán; végül a Dzsebel Auresz, amelynek csúcsai a Seliah (2328 m.) és a Mahmel (2306 m.), A. legmagasabb hegycsúcsai, amelyeken a hó dec.-től ápr.-ig megmarad. A. harmadik, a többiektől egészen különböző része a Szahara, nagyrészt kopár, homokos vidék, amelynek csak azon részei lakhatók, amelyeken mesterséges források vannak vagy ahol artézi kutak szolgáltatják az öntözésre szükséges vizet. Az A.-i Szahara a Kszeltől D.-re lassan ereszkedik le a Közép-Szahara felé; a Dzsebel-Amur és Dzsebel-Auresztől kezdve a föld a szelid lejtősödésű Ny.-ról K.-nek húzódó Dzsediig ér; ettől D.-re hirtelen sülyed és Biszkrától mintegy 15—18 mf.-nyire eléri a legnagyobb mélységét (—40 m.). E mélyedéseket sós mocsár foglalja el, amelyet a bennszülöttek Melghirnek hívnak.

Vizei. A.-nak nincs egyetlen hajózható folyója sem; a száraz hónapokban vizük annyira megfogy, hogy medrük vagy egészen kiszárad v. legalább át lehet rajtuk gázolni. A Selifet kivéve mind amelyek É.-nak folynak, sokan mély szakadékokat vájnak a platóba vagy az útjokat álló plató-szegélyekbe; torkolataik nagyobbára eliszaposodtak. A franciák igen sok folyó vizét öntözésre használják és e célból hatalmas víztorlaszokat (barrages) építettek. A Ny.-i folyók átlag vízben gazdagabbak, mint a K.-iek. A jelentékenyebb folyóvizek Ny. felől számítva: a Kisz vagy Adzseród határfolyó, a Tafna a Ny.-i [illegible], a [illegible] torkol, a Habra és Szigből keletkező Makta; a Selif (l. o.) A. leghosszabb folyója, a Masafran és a Harras, amelyek a Mitidzsa alföldjét öntözik, az Ued Szebau, az Ued Szahel, amely felveszi a Bu-Szellamot és Bougie közelében torkol, az El Kebir a Bu Merzuggal; a Szeibusz, amely a Bônei öbölbe szakad, végül a Medserda. A plató középső részeiben található sekély vizek az ottlévő sottokba és szabkhákba ömlenek vagy a homokban vesznek el. A Szahara legnagyobb folyómedre a Dzsedi, amelynek medrét azonban csak ritkán tölti meg végig a víz. A legjelentékenyebb sottok: a Melghir, a Sott esz-Szaida, Sott el Serga és Sott el Garbi.

Eghajlat, flóra és fauna. A.-ban három klimatikus zóna van. A partvidéken (Szahel) és a plató É.-i szegélyén két évszak van: a száraz ápr.-tól szept.-ig, a mi nyarunk és az esős, a mi telünk. A jul. és aug. hónapok legmelegebbek és legszárazabbak. A nyári esők gyérek, ellenben a téliek kiadók és sokszor záporszerüek. Az évi esőmennyiség Oránban 400, Algerban közel 500 és Bôneben 1200 mm. Nyáron a közepes hőmérséklet 24°, télen 11—12° és a hőmérő még éjjel is ritkán esik 9° alá. A plató magasabb részein forró nyarak és igen hideg telek vannak. A hőmérő néha —10°-ot mutat: a legtöbb eső tavasszal van. A Szaharában forró a nyár, hűvös a tél és nagy a szárazság. A növényzet É.-i részeiben a D.-spanyolországihoz hasonlít. Az Atlasz-hegységben kevés a specialitás; a cedrus, a Pinus halepensis, Juniperus oxycedrus és phoenicia, a gesztenyefák, a Quercus ilex és coccifera, továbbá a törpepálmák alkotják a hegyek lejtőin az erdőket. A csúcsokon a középeurópai alpi flórához tartozó növények találhatók. Érdekes és különös az Atlaszon a Callitris quadrivalvis. A sottok vidékét pusztai füvek nőik be, köztük igen értékes a halfa (Macrochloa tenacissima), amelyet papirkészítés céljaira nagy mennyiségben exportálnak. A Nagy-Atlasz D.-i lejtőin a növényzet lassan alakul át a sivatagot jellemző növényvilággá. Az állatvilág is a Földközi-tengermelléki szubregióhoz tartozik. Nagyobb emlősök a hiéna, a sakál, a párduc, a róka, a berber majom, egy gazella-faj, továbbá itt él az ichneumon és [illegible] mérges kígyó stb.

Lakosság. A lakosság száma az 1906-iki népszámlálás szerint 5.231,850, amelyből az É.-i territoriumra esik 4.785,759 és pedig Algerre 1.619,842 Oránra 1.122,538, Constantine-re 2.043,379 és a D.-i territoriumra 446,091. Az 1901. összeolvasott 4.072,080 bennszülött lakos között volt francia 292.464, naturalizált idegen 71,793, naturalizált zsidó 57,132, tuniszi 2394, marokkói 23,872, spanyol 155,265, olasz 38,791, egyéb idegen 25,531. A mohammedánusok száma volt ugyanakkor 3.324,838. Ezek túlnyomó nagyrésze benszülött lakosok utódai. A benszülött mohammedánusok v. berberek v. arabok; amazok A. legrégibb lakói. A berberek, vagyis kabilok (csak a Szaharában lakó berbereket nevezik mzabit-oknak és a Constantinetől D.-re lakókat sauia-knak) jobbára a hegyesebb vidékeken laknak; földmíveléssel vagy kisebb ipar űzésével foglalkoznak. Az arabok vagy állattenyésztők és nomádok vagy városi lakók; ezek a mórok, akik leginkább kereskedést és ipart űznek. E téren konkurrenseik a zsidók, akik a muzulmán uralom alatt rendkívül elnyomott helyzetben éltek, de most megvan a jogegyenlőségük és franciáknak nevezik magukat. Közülök sokan meggazdagszanak; a benszülöttek erősen gyűlölik. A négerek csekély számban élnek A.-ban és leginkább személyes szolgálatokat teljesitenek. A népmozgalom adatai 1907-ről:

	Házasságok	Születések	Halálozások	Számuk 1906.
	száma			
Európai	5,481	19,794	14,124	680,259
Mohammedánus	35,643	123,280	95,850	4.418,063
Összesen:	41,124	143,074	109,974	5.098,322

Földmívelés, állattenyésztés és bányászat. A.-nak csak az a része nyujt jó termőföldeket, amelyet Tellnek neveznek; A. egész területéből csak mintegy 150,000 km² van a mezőgazdaság szolgálatában; a főtermékek a középeurópai gabonaneműek. 1906-ban 3.542,208 ember, köztük 208,869 európai foglalkozott földmíveléssel és állattenyésztéssel. Ezek termeltek 1907. 3.256,000 acre-on 16.742,150 mm. búzát; 3.167,220 acre-on 18.156,400 mm. árpát; 340,520 acre-on 2.328,100 mm. zabot; 309,695 acre-on 181.031,820 gallon bort, 12.098,200 gallon olivaolajat; azonkívül kukoricát, burgonyát, lent, dohányt, különböző déli gyümölcsöt, narancsot, citromot, banánát, fügét és nagymennyiségű egyéb gyümölcsöt. Az 1910. termés: búza 12, árpa 11, zab 2 mill. mm. Az erdők összesen 6.156,000 acre-nyi területet borítanak; legnagyobb értéket ama 645,000 acre-nyi terület képvisel, amelyet paratölgyek alkotnak és amelyek 1907. 156,940 font sterling értékű parafadugót szolgáltattak; egyéb erdei termékek ugyanabban az évben 240,000 font sterling értéket képviseltek. Az állatállomány növekvőben van. 1907. összeszámláltak 221,453 lovat, 174,182 öszvért, 265,922 szamarat, 211,279 tevét, 1.081,734 szarvasmarhát, 9.314,515 juhot, 4.253,435 kecskét és 97,587 sertést; mindezekből körülbelül 93% a benszülöttek tulajdona. A selyemhernyótenyésztés 89,400 uncia gubót szolgáltatott. A halászat is sok embernek nyujt táplálékot. A korall-halászattól eltekintve, 4728 halász 1328 bárkában (1907) 153,250 font sterling értékű halat és pedig főképpen szardiniát, tonhalat stb. fogott. A. ásványkincsekben is gazdag; aranyon kívül csaknem mindenféle ércet bányásznak; feldolgozásuk azonban a szénhiány miatt igen csekély. Vas- és rézércbányák vannak Alger départementban: Muraiában, Szumában, Milianában és Teneszben; Con

stantine vasbányái Barbas, Ain Mokrah, Dzsebel Anini, ólom és ezüstbányái Kefum Thebul, Bu Taleb, kéneső- és cinkbányák: Jemappes és Guelma; Oránban: vasbánya Bemi Szaff és Cemerata. Márványt bányásznak Oránnál, Tolfilánál, Klebernél, alabástromot Ain Jekbaletnál és Dzsebel Filfilánál; sót szolgáltatnak a sóstavak, továbbá a kősóbányák: Milah, El Kantara, Uargla. Nagy jelentőségüek még a foszfátrétegek Philippeville, Bone, Tebassza stb. mellett. 1907. 51 bánya állott megmívelés alatt; ezek vasércet 10.588,000, ólomércet 2.187,000, cinkércet 7.893,000, rézércet 324,000 fr. ért.-ben szolgáltattak; az összes bányatermelés értékét 21.634,000 fr.-ra becsülték, amihez járult még 11.216,500 fr. értékű foszfát. A legkiválóbb ásványvízforrások Algerben: Hammam Meluan és Hammam Riga, Oránban Bains-de-la-Reine és Constantineben Hammam Maszkutim (95°).

Ipar és kereskedelem. Az ipar még csaknem kizárólag háziipar és kizárólag a belső fogyasztásra szolgál. Az európai gyáripar még nem tudott gyökeret verni; azért is a külkereskedelmi forgalomban a behozatal cikkei még leginkább iparcikkek, a kivitelé pedig nyerstermékek. A külkereskedelmi forgalom lassan, de állandóan növekszik. 1908. a behozatal értéke 17.970,000, a kivitelé 12.768,000 font sterling volt. Mindkettőből az oroszlánrész (a behozatalból 15.638,000, a kivitelből 9.336,800) Franciaországra esik. A behozatal és kivitel cikkeit az alábbi tábla mutatja 1909.:

Behozatal cikkei	Érték st. font	Kivitel cikkei	Érték st. font
Pamutárúk	1.911,640	Juhok	1.233.240
Gyapjúárúk	206,800	Szarvasmarha	173,760
Ruházati cikkek	533,240	Bőrök	352,680
Bőrárúk	562,600	Gyapjú	492,960
Gépek	687,880	Búza	1.199.120
Egyeb fémarúk	656,240	Zab	328,880
Fa	280,760	Árpa	554,800
Butorok	131,240	Oliva-olaj	123.840
Egyéb faárúk	615,440	Parafadugó	508.080
Norinbergi és divatárúk	264.120	Bor	3.378.000
		Foszfátok	446,840
Szappan	256.000	Vasérc	377,320
Szén	358,240	Ólom	110 240
Cukor	453,000	Cink	393,080
Növényi olajok	431,280	Gyümölcs	459 080
Juh	143,520	Dohány, szivar stb.	345,480
Sajt	227,080		

A külkereskedelmi forgalom nagyobbára a tengeren bonyolódik le: 1909. az A.-i kikötőkbe érkezett 4156 hajó 4.677,781 t. tartalommal és onnan távozott 4417, 4.947,256 t. tartalommal. A belső forgalom lebonyolítására csak az országutak és vasutak szolgálnak. 1908. összesen 2000 ang. mf. hosszú vasúti vonalak voltak nyitva; a kontinens belsejébe legmesszebb megy a Philippeville-Zubia-vonal, amelyet Tombuktuig (ahová már telegráf vezet) akarnak meghosszabbítani. A telegráfvonalak hossza 24,550 ang. mf.

Közigazgatás és szellemi műveltség. A.-ban a kormányzói főhatalom a kinevezett főkormányzó kezébe van letéve, aki a franciaországi belügyminiszter ellenőrzése alatt áll és aki mellé egy tanácsadó kormányzó tanács van rendelve; e tanács a főbb tisztviselőkből és választott tagokból áll. A törvényhozó hatalom a francia törvényhozó testületé, amelybe minden A.-i département egy-egy szenátort és két-két képviselőt küld. A. E.-i és D.-i részre van felosztva; amaz egy polgári és egy katonai territoriumból áll, amely utóbbit lassan-lassan megszüntetik. Az É.-i része 17 arrondissementra oszlik, a D.-i pedig 4 territoriumra; ezek: Ain Szefra, Gardaja, Tugguat és a szaharai oázisok territoriuma. A gyarmat budgetje, amelyből az anyaországtól fizetett had- és tengerészeti ügyek ki vannak véve, 1910-re 138.895,887 fr. bevételt és 138.890,408 fr. kiadást tüntet föl. Az anyaország a had- és tengerészetügyi kiadásokra évenkint körülbelül 75 millió fr.-ot fizet rá. Az A.-i haderő a francia XIX. hadtestet alkotja; ez 3 divizióból, összesen 75,500 főből áll, akik közül körülbelül 43,000 európai és 32,500 benszülött. A r. k. egyház élén egy érsek és 2 püspök áll: 21 prot. lelkész és 7 zsidó rabbi részesül állami ellátásban. Algerben egy európai, Algerben, Tlemszenben és Constantineben pedig egy-egy mohammedánus főiskola van; ez utóbbiak 219 tanulóval. Egész A.-ban 21 középiskola van 5802 tanulóval (4390 fiú és 1412 leány). A népiskolák száma 1358, 3489 tanítóval és 159,581 növendékkel; ezeken kívül van még 286 mohammedánus alsóbb iskola is. Az igazságszolgáltatás egészen francia mintára van szervezve.

Irodalom. Exposé de la situation générale de l'Algérie 1838 óta évenként; Stat. générale de l'Algérie, Alger, évenként; Beaulieu: L'Algérie et la Tunisie, Páris 1897; Castéran, L'Algérie francaise, Paris 1900; Cooks Practical Guide to Algiers, Algeria and Tunisia, London 1904; Gaffarel, L'Algérie, Páris 1888; Guide Joanne, Algérie et Tunisie. Páris 1902; Hilton-Simpon, Algiers and Beyond, Lond. 1906; Laveleye, L'Algérie, Páris 1887; Murray's Handbook for travellers. Algeria and Tunis, Lond. 1902; Riviére és Lecq, Culture du Midi de l'Algérie, Páris 1906; Wilkin, Among the Berbers of Algeria, Lond. 1900; Béquet és Simon, L'Algérie, Paris 1883; Pensa, L'Algérie, Paris 1894; Demontés, Le peuple algérienne, Alger 1906; Trabus és Marès, L'Algérie agricole u. o. 1906; Wahl, L'Algérie, Páris 1908; Chalon, Le richesses minérales de l'Algérie, u. o. 1907; Honsell, Die Winterstationen u. Heilquellen Algeriens, Tübing. 1903; Cartes topographique de l'Algérie 1:500,000, 1884-től kezdve hivatalos kiadás, Langlois (1884), Gaultier (1887), Levasseur (1889) stb. térképei; végül Carte géol. de l'Algérie, 1:50,000 hivatalos kiadás, befejezetlen.

Története. A. K.-i felében Numidia tartomány terült el a római uralom idejében. A. Ny.-i területén ellenben a Mauretania Caesariensis tartomány. Virágzó állapotban volt, sok várossal és 123 püspöki székhellyel dicsekedett. A népvándorlás alatt azonban, midőn vandálok s ezek után az arabok az ország belsejébe hatoltak, ismét visszaesett félvad állapotába. Zeiri arab fejedelem építette 935. Al-Dzsezairt, a mai A. városát. 1148-ig Zeiri utódjai uralkodtak, ezek után az Almohádok. 1492-ben az országot a Spanyolországból kiűzött mórok és zsidók népesítették be. A spanyolok a tengerparti kalóz törzsek fosztogatásai miatt Oránban, Bugiá-ban és Alger város kikötőjével szemben fellegvárakat emeltek. 1520. Szelim szultán Kair-ed-din Barbarossza kalózfőnököt nevezte ki A. pasájává s ez véget vetett a spanyol beavatkozásnak. Ő alapította meg a katonai deszpotizmus s a tengeri rablás rendszerét, melyről A. egészen 1830-ig hírhedt volt. V. Károly császár 1535. kiűzte a kalózokat Tuniszból, de 1541. Alger előtt csak félsikert aratott. 1600-tól fogva a janicsároktól választott dey állott mint katonai főparancsnok a török pasa oldalán. Későbbi időben keresztény hatalmak (angolok, hollandusok, spanyolok)

[illegible] A. [illegible]rakat folytonos rabló hajóraikat [illegible] elkövetett kegyetlenségeik miatt megfenyíteni. Baba Arudsch 1518-ban [illegible] segélyt csakadt a török fenn[illegible] katonai köztársaságot alapított. A XIX. sz. elején két hatalom szokta meg az A.-i kalózok vakmerőségét. 1815 északamerikai [illegible], 1816. pedig angol hadihajók bombázták A.-t [illegible] ki is szabadítottak több száz keresztény foglyot. Komolyabb válságot szült a [illegible] való összekoccanás. Az 1818 óta uralkodó Husszein dey által a francia konzul irányában tanusított csúfos bánásmód a francia kormányt végre nagyobbszerű vállalatra indította A. ellen. A francia hajóhad Duperré altengernagy s Bourmont altábornagy alatt 1830 jun. 13-án [illegible] A.-t [illegible] s a várost már julius 5-én megszállotta. A juliusi forradalom folytán Bourmont helyére Clauzel került (1830 szept. 2-ától 1831 febr. 20-ig), ki Oránt megszállotta, Blidát és Medeát meghódította. A franciák legveszélyesebb ellensége *Abd-el-Kader* volt (l. o.), ki 30 arab törzs [illegible] választatván, a franciák közlekedési vonalát elvágta. A francia kormány e [illegible] kormányzót, aki erőszakos rend[illegible] a [illegible] előidézője volt, ugyan vissza hívta, de másrészt Észak-A. továbbra való katonai megszállását is elhatározta. Az új gyarmat [illegible] katonai főkormányzót állítottak, törvényszékeket és kereskedelmi törvényszékeket szerveztek stb.

Nemsokára azonban ujból kitört a harc, s ezt sem a Drouet d'Erlon, sem a Clauzel-kormány nem fejezhette be győzelmesen. Végre Damrémont alatt (1837 április 3-tól okt. 12-ig) Abd-el-Kaderrel [illegible] a [illegible] szerződés (1837 máj. 30.), melyben az utóbbinak a Maszkarától s a Titeritől nyugatra eső területet átengedték. Csak ez időtől fogva kezdődik az országnak valóságos szervezése a franciák által, miután a keleti részen Constantine meghódításával (1837 okt. 12.) az egész [illegible] a hódítók biztos birtokába jutott. Midőn Abd-el-Kader 1839 novemberben a békét megszegte, a háború még egyszer kitört. Habár a hadsereget 70,000 emberre emelték, a franciák még sem voltak képesek döntő ütközetet nyerni. Csak midőn Bugeaud tábornok (1841–1846-ig) lett kormányzóvá, vett a harc kedvezőbb fordulatot. A segítség folytán, melyet Marokkó a szorongatott Abd-el-Kadernek nyujtott, a franciák 1844. ezzel az állammal is háborúba elegyedtek, mi azután Tanger ostromára (okt. 6-án), Bugeaud [illegible] győzelmére (aug. 14-én) és Abd-el-Kader elszigeteléséhez vezetett. Ez utóbbi guerilla-harccal egy ideig még fenn tudta magát tartani, de midőn a franciák (Bugeaud és Joinville herceg tengernagy) a marokkói szultánt semlegességre [illegible]orították, Abd-el-Kader magára maradt és 1847 decemberben kénytelen volt magát Lamoricière tábornoknak megadni.

A közigazgatásnak módosítása az 1858 jun. 24. és aug. 13-iki rendeletek folytán következett be. Ezek alapján a gyarmat az újonan szervezett A.-i s gyarmatügyi minisztérium hatáskörébe került, melynek fejévé Napoleon herceget nevezték ki. Ez a minisztérium az 1860 dec. 11-iki rendelet alapján ismét megszünt s megint teljhatalmú főkormányzót neveztek ki, először Pélissier tábornagy, azután Mac Mahon tábornok személyében. A német-francia háború hírére 1870–71. több arab törzs újból fellázadt, s csak nehezen, sok vérontással sikerült a franciáknak ezt a lázadást elnyomni.

A mult század utolsó éveiben két rendbeli, egymással némiképen összefüggő mozgalom zavarta meg A. nyugalmát. A 90-es években látszólag lecsöndesedett benszülött törzsek elégületlensége részben a mohammedánusok türelmetlensége és a fehérek ellen táplált ellenszenve miatt tört ki, másrészt pedig a francia kormányzás szervezeti hibái, az erőszakos kisajátítás és végül mindezek következményeként az antiszemitizmus miatt. Hogy a francia gyarmatpolitika hibás nyomon haladt, bizonyítja Jonnart főkormányzó, ki hivatalba lépése után (1901 máj.) nyiltan bevallotta, hogy az egyenlőtlen bánásmód, melyben a lakosságot részesítették, osztályokra és kasztokra osztotta a lakosságot. Ugyanakkor megszüntette a kisajátításokat és feloszlatta az antiszemita egyesületeket. Nehogy pedig ez az utóbbi intézkedés a nemcsak benszülöttekből, hanem európaiakból is alakult antiszemita-pártot végleg elkeserítse, a francia képviselőház 1901 jul. 3. Crémieux miniszternek 1870. kelt ama rendeletét, mellyel az összes A.-i zsidóknak en bloc megadta a honfiusítást, megsemmisítette. Ezóta a Drumont (l. o.) képviselő és Régis Miksától vezérelt antiszemita mozgalom a fővárosban kissé elcsöndesedett. Az arab törzseket azonban Jonnart proklamációja sem hangolta békére. 1901 febr. 1. a Barabosz-törzs Timmimum város francia helyőrségét orozva megrohanta, amiért, igaz, meglakoltak. 1902. pedig a Marokkóban kitört polgárháború, melynek éle az európaiak ellen irányul, A.-ban is hevesebb mozgásba hozta a lelkeket és 1903 tavaszán nyilt ellenségeskedésre került a dolog. Ekkor már nem Révoil ült a kormányzói széken, hanem ismét Jonnart. Alig hogy az új kormányzó helyét elfoglalta, máris (1903 máj. 7.) arról értesült, hogy az Uladdzserir-törzs Taghit közelében egy erős katonai fedezet alatt haladó karavánt megtámadott és kirabolt. A rablók megfenyítése után Jonnart a DNy.-i határon megfigyelő körútra indult, miközben a marokkói határon emelkedő Figuig vár falairól egyszerre csak (1903 máj. 31.) reá és kisérőire erősen lövöldöztek. A francia kormány ennek hirére kemény megtorlást vett és mind Figuig, mind több más közeli oázis telepítvényeit halomra lövette. 1903 ápr. Loubet, a köztársasági elnökök közül elsőnek, meglátogatta A.-t. A Marokkóval elmérgesedett viszony nem maradhatott A.-ra nézve hatástalanul, sőt a franciák A. területéről indítottak hadoszlopokat Marokkó földjére s elfoglalták t. k. Taffilet oázist.

Újabban A. enyhe égaljánál fogva mint téli tartózkodási hely nagy kedveltségnek örvend s mell- és tüdőbeteg európaiak tömegesen látogatják.

A. fontossága Franciaország gyarmatpolitikai állására és kereskedelmére nézve ujabban még nőtt. A.-n át törekszik Franciaország egyrészt a Kongó és a Szenegal melléki francia gyarma-

tokkal, másrészt a Cad-tó vidékével és Szudánnal összeköttetésbe lépni. E cél elérésére tervezték régebben a Szahara-csatorna ásatását, újabban pedig a Szaharán átvezető vasút kiépítését. E cél elérésére küldték ki 1874-ben a *Soleillet*, 1888-ban a *Crampel*, 1890. és 1893. a *Foureau*, 1891—92-ben a *Monteil* kapitány vezérletére bízott expediciót.

Irodalom. Az ókori Algériáról l. a Numidia alatt közlött irod. és következő műveket: Meltzer, Geschichte der Karthager I. A római feliratokat kiadták Faidherbes tábornok, Collection complète etc. (1870): Wilmann és Mommsen, Inscriptiones Africae (a Corp. Inscript. Latinar. VIII. kötetében). A pótkötet (Ephemeris epigraphica V.) kiadta Schmidt (1884). Továbbá Tissot Ch., Géographie comparée de la province romaine d'Afrique (Páris 1884, 2. köt.; a 2. kötetet kiadta a szerző halála után Reinach); Tissot Ch., Fastes de la province romaine d'Afrique (1885, kiadja Reinach); Gsell St., Les Monts antiques de l'A. (Páris, 2 köt., 1902); Marquardt, Römische Staatsverwaltung (I. köt. 2. kiad. 464—482. l.); Boissière G., L'Algérie romaine (pályadíjas mű, 1883); Mommsen, Römische Geschichte (V. köt. «A tartományok» 13. fej.). Jung J., Geogr. von Italien u. d. röm. Provinzen (504—512. l. Tardieu (régész), De Paris à Sahara (1890). — Ujabb időkre vonatkoznak a következő művek: Geph N., La colonisation en Algérie (Alger 1890); Sautayra, Législation de l'Algière: Lois, ordonnances, décrets et arrêtés (1878), Merbier, Le cinquantenaire d'une colonie, l'Algérie en 1880 (1880); Schwarz B., Algerien nach 50 Jahren franz. Herrschaft (1881); Vignon, La France dans l'Afrique du Nord, Algérie et Tunisie (1887); Jucquot, Expédition du général Cavaignac dans la Sahara algérien en Avril et Mai 1847 (Paris 1847), Jussuf tábornok, Sur la guerre en Afrique (Alger 1850); Bevry, Algerien und seine Zukunft unter französischer Herrschaft (Berlin 1855); Berteuil, L'Algérie française (2 köt., Páris 1856); Berard, Indicateur générale de l'Algérie (Paris 1867). A francia hódítást tárgyaló legfontosabb mű pedig ez: Rousset C., La conquête de l'Algérie. 1841—57. (Páris 1889 s köv. 2 köt.); Petit M., Les colonies françaises. Encyclopédie coloniale (Páris 1902); Pelet P., Atlas des colonies françaises (u. o. 1902); Foureau F., D'Alger au Congo (Páris 1900); Dubois et Terrier, Un siècle d'expansion coloniale. Les colonies françaises (Páris 1902); Charvériat Fr., A travers la Kabylie (u. o. 1900); Ostermann N., In A., Erlebnisse aus der Fremdenlegion 1908; Laurie G. B., The french conquest of A. (London 1909).

Algeriai borok, Algeriából nyert borok. A szőllők, melyek legtöbbnyire lejtős domboldalakon vannak ültetve, az *Adeljabor* néven forgalomba kerülő, 11—12% alkoholtartalmú, aránylag nagy csersavtartalommal biró bort adják.

Algeriai fém, ezüsthöz hasonló ötvény; melyet 94·5% ón, 5% vörösréz s kevés antimon és bizmut alkot; Franciaországban főleg kis harangok, házi csengetyűk és különféle apró díszárúk készítésére használják.

Algérienne (franc., ejtsd: alzsérienn, a. m. algeri szövet), élénk színű, csíkos szövet, vastag gyapjúkelme; leginkább függönyöket, szőnyegeket stb. készítenek belőle.

Algerit, szilikát *ásvány*, a skapolitok elváltozási terméke.

Algesia v. *algia* (gör.), idegfájdalom, l. *Fájdalom*.

Algesiras *(Algeziras)*, l. *Algeciras*.

Algeziméter (gör.), a fájdalomérzés vizsgálatára szolgáló eszköz, nálunk Bókay Árpád szerkesztett ilyent.

Alghero (ejtsd: algero), járási és püspöki székhely Sassari olasz tartományban, Szardinia-szigeten, vasút mellett, (1901) 10,779 lak., bortermeléssel, korallhalászattal.

Algia *(algesia*, gör.), l. *Fájdalom*.

Algimnázium, l. *Gimnázium*.

Alginsav, $C_{76}H_{22}N_2O_{22}$ összetételű, a tengeri algákból (Laminaria) vízzel való forralással előállított sav, amelyet a jód előállításánál melléktermékül kapnak.

Algir, l. *Alger*.

Algoa-öböl, 46 km. széles öböl a Fokföld DK.-i partján, 690 km.-nyire a Jóreménység fokától K.-re, a Recife- és Woody-fokok közt. Kikötővárosa *Port Elizabeth* (l. o.).

Algodonalés, város Cadiz spanyol tartományban, 22 km.-nyire Rondatól, a Sierra de Ronda lábánál, (1898) 3450 lak.

Algodonit (ásv.), acélszürke v. ezüstfehér rézarzén (Cu_6As); lelőhelye Chile.

Algoja, Bengáliában használatos bambuszfurulya, hét lyukja van, mint a nálunk ismert furulyának.

Algol β *Persei*, változócsillag a Perseus csillagkép Meduzafej nevű részében. 59 és fél órán át 2-od rendű csillagnak látszik, azután 4 és fél óra alatt fénye 4-ed rendűre sülyed és ugyanannyi idő alatt ismét 2-od rendűre növekszik. Újabb megfigyelések szerint e periódus tartama nem teljesen állandó. A fényváltozás oka a csillagot megkerülő sötét kisérőnek részleges fedésére vezethető vissza. Körpálya föltételezése mellett a főcsillag átmérője 2.510,000, a kisérő átmérője 1.960,000, középpontjuk távolsága 5.190,000 és a kisérő pályasebessége 89 km. (mpercenként). A fényváltozást Montanari már 1669. fedezte föl. Szabad szemmel is könnyen követhető.

Algolagnia (gör.), nemi perverzitás, midőn fájdalmak keltik föl a nemi ösztönt, lehet aktiv v. passziv A.

Algologia, az algákkal, moszatokkal foglalkozó tudomány, mint ilyen, része a botanikának.

Algoma, kikötő és anglikán püspöki székhely a Huron-tó és vasút mellett, (1901) 3633 lak.

Algonkium (prekambrium), a geológiai ó-korszak (paleozoos-korszak) legrégibb formációja, mely vagy 6000 m.-nyi vastagságban telepszik diszkordáns módon az archei palákra. Különféle kristályos és törmelék kőzetek alkotják, melyekben néhol (különösen É.-Amerikában és Nagy-Britanniában) szerves maradványokat is találtak, többnyire igen rossz állapotban. Igy féregnyomokat, a Hyolithes nevű kagyló és a Discinia meg Lingula nevű brachiopoda lenyomatát, korall- (Archaocyathus) maradványokat, sőt egyes trilobitákat is. Az A. ismeretes É.-Amerikából (Arizonában a Colorado nagy cañonja mélyéből és a Felső-tó vidékéről), ahol helyenkint rézben és ezüstben gazdag eruptiv kőzetek (diabasz, gabbro, porfir, melafir) törnek rajta keresztül; továbbá Skóciában, Irországban, a Skandináv-félszigeten, Csehországban (přibrami palák), a Fichtel-hegységben stb. Minthogy Amerikában azon a területen konstatálták legelőször, ahol hajdan az algonkin indiánusok laktak, A.-nak nevezték.

Algonquián, északamerikai indiánus népcsalád, mely a delavar, abenaki, csipeve vagy ojibve, kri (Crees), sani (Shawnees), csejen, arapah, szek (Sac), fox és blekfit (blackfeet, ang.) törzsből áll.

Algoritmus, eredetileg Abdallah Mohammed ben Musa Alkhvarizmi arabs matematikus számolási módszere, kinek nevétől az A. szó származik; azóta minden számolási eljárás.

Álgömb l. *Pszeudoszféra*.

Algráfia (gör.), *alumínium-nyomás, aluminografia,* a litográfiai köveket alumínium lapokkal helyettesítő kőnyomdászati eljárás. Scholz József találta fel Mainzban 1892. Az A. technikája nagyon kevéssé tér el a kőnyomdászatétól. Különös előnye az alumíniumlemeznek a könnyűsége, jól használható művészeti, térképészeti, fotolitográfiai stb. munkáknál. Az A.-t nálunk művészi tökéletességre Pietzka Kornélia fejlesztette. V. ö.: [illegible], Der Aluminiumdruck (Wien 1902); *Albert,* Das Aluminium in seiner Verwendung für Flachdruck. Die Algraphie (Halle 1902).

Algreen-Ussing *Tage,* dán jogtudós, szül. 1797., megh. 1872. A politikai téren is kiváló tevékenységet fejtett ki. 1840 egyetemi tanár, 1844. kopenhágai polgármester, 1848. a királyság főállamügyésze. Főmunkája a dán büntetőjognak kézikönyve (1859, 2 k.).

Algringen, falu Elsass-Lotharingia Diedenhofen j.-ában, vasút mellett, (1905) 7575 lak., bányászattal és kohóval.

Alguacil (spanyol-arab, ejtsd: algvaszil), Spanyolországban az igazságügyi közhivatalnokok neve. A főbbek — «alguaciles mayores» — a városokban tisztüket részben örök jogon birják, részben a [illegible] választja őket. Az «A. minores» a [illegible] szolgálatainak s a rendőrségnek alantas közegei.

Algumin (növ.), vörös szantálfa, l. *Pterocarpus.*

Álgumó (pseudotuber, pseudo-bulbus, növ.), a forró tájú orchideák szárának gumóalakú megvastagodása (l. az *ábrát*). Az Á. rendszerint föld fölött való képződmény, holott a rendes gumó földbeli termék. Hazai növényeink közül a *Ranunculus bulbosus*-nak, vagyis a dagadttövű boglárkának, néha a *R. Sardous* Cr.-nak is van hasonló képződménye. A kalarábé, valamint a retek és némely répa is ilyenféle képződménye a szárnak, illetőleg a szár szík alatt levő részének (karórépa).

Á. gumó

Álgyest, l. *Áldófalva.*

Algyógyalfalu (Algyógy), kisk. és fürdőhely Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 1091 oláh és magyar lak., van járásbirósága telekkönyvi hatáskörrel, csendőrörse, hitelszövetkezete, takarék- és hitelintézete, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Vasúti állomása Romosz-Algyógy. A m. k. államvasutak itt tüdőbeteg munkásaik részére 1908. másfél millió K költségen szanatóriumot nyitottak meg; a szanatórium vadregényes helyen fekszik s 250 beteget képes ellátni. A székely eredetű gróf Kún-családnak — egykor Korvin János tulajdonát képező — díszes kastélyával s Feredő-Gyógy nevű fürdővel (l. o.). A kastély-udvar közepén gr. Kún Kocsárdnak az oláhok által 1848. legyilkolt személyzete nyugszik. Gr. Kún maga a Kőalja nevű mészszikla sírbolttá átalakított egyik barlangjában van eltemetve. 1891. nyílt meg az állami Kún Kocsárd székely földmívesiskola, melyet 40 évre kötött szerződéssel az E. M. K. E. és a m. kir. földmívelési minisztérium állított fel gr. Kún Kocsárd 221,000 frtos alapítványából. Vidékén Hydata római telep maradványai. Fürdőtelepén a Diana vasas forrás és kénforrás, iszapfürdő; vizét már a rómaiak ismerték és használták.

Algyógyfelfalu, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 1315 oláh és magyar lak; u. p. és u. t. Algyógyalfalu.

Algyő, nagyközség Csongrád vm. tiszáninneni j.-ban, Szegedtől északkeletre a Tisza mellett, (1900) 3054 magyar lak., vasúti állomással, postával, távíró- és telefonállomással. 1879. az árvíz után, mely A.-t is elöntötte, lakosai számára Pallavicini pusztáin, a Tiszától távolabb eső vidéken jelöltek ki helyet s ott Sándorfalva (l. o.) keletkezett.

Alhadbiztos, a IX. díjosztályba tartozó katonai tisztviselő. L. *Hadbiztosság.*

Alhadnagy, régebben a hadnagy címe; a német haditengerészetben ma is külön rangfokozat.

Alhagi *Desv.* (növ.), a Leguminosae (Hüvelyesek) család génusza, hat fajjal Görögországban és tovább kelet felé. Az *A. Maurorum* Tourn. (Manna hebraica Don., mannahere, török lóhere), Sziria, Perzsia és Egyiptom alacsony tövises cserjéje. Nap hevében minden része méznemű nedvet izzad (*perzsa manna,* a *zsidók mannája*); éjjel apró szemecskékké sűrűsödik, napfelkölte előtt fazékba v. korsóba gyüjtik s keleten tápláléknak és mellfájás ellen orvosságnak használják.

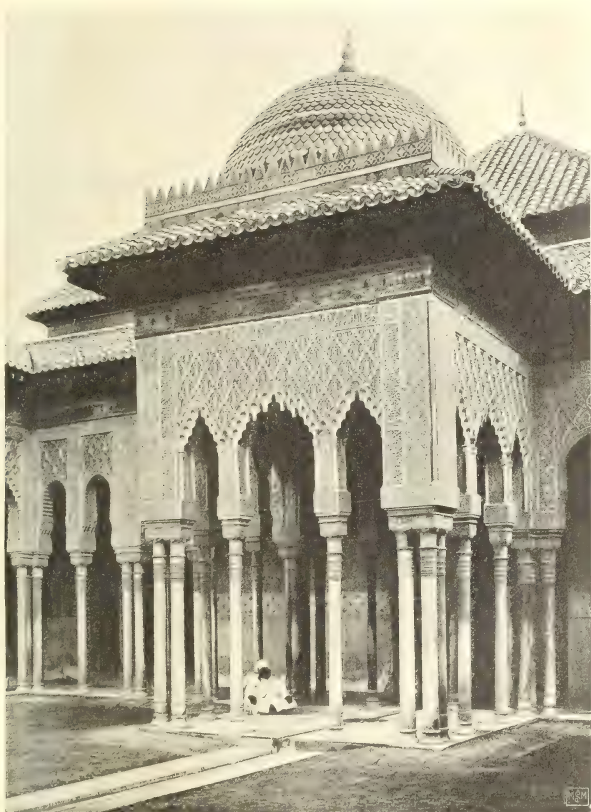
Álhaj, l. *Paróka.*

Alhama (arab El-Hammamból = meleg víz) több fürdőhely Spanyolországban 1. *A.* de los Baños város Granada (ettől 50 km.-nyire) tartományban a Sierra de A. lábánál (1897) 7410 lak., meleg (45°) kénes forrásokkal. A rómaiak Astigio Juliensise, a mórok idejében virágzó város volt. 1489. foglalták el a spanyolok. — 2. *A.*, fürdőhely Murcia Totana járásában, régi kastéllyal koronázott hegy alján, vasút mellett, (1897) 7901 lak. 39—42°-os kénes vízzel. — 3. *A.*, fürdőhely Saragossában a Jalon és vasút mellett, (1897) 1559 lak., meleg forrásokkal. — 4. *A.*, város Almeria Canjayar járásában, az Almeria völgyében, (1897) 4480 lak., ásványvízforrásokkal.

Alhamar, Mohammed granadai király (1236—76) melléknevе; megalapítója az Alhamaridák dinasztiájának, mely 1492-ig uralkodott.

Alhambra (eredetileg «Kelát-al-hamra», arabul a. m. vörös erőd, l. *a mellékelt képet*), egykori mór erődített fejedelmi lak Granada közelében emelkedő dombon. Eredete a XIII. sz.-ra megy vissza, de lényegében 1333—91 között épült és nagyjából jó állapotban élte túl a mór uralom bukását. V. Károly császár egy részét lebontatta és új palotát építtetett helyébe. Az A. épületcsoport két nagy udvar, a Patio de la Alberca (mirtusudvar) és Patio de los Leones (a világhírű oroszlán-udvar) körül van elrendezve. Ez utóbbit a közepén emelkedő, 12 oroszlánon nyugvó díszkúttól nevezték el. A fő helyiségek: az Abencerragok csarnoka, a követek terme, a két nővér

ALHAMBRA.

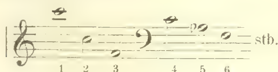
Részlet az Oroszlánudvarból.

»Alhambra« cikkhez.

terme, az itélőszék csarnoka, a Lindarájá-kert melletti terem, a palota mecsetje. A csarnokok, termek nagy ívekkel nyilnak egymásba, az udvarokba v. az udvarokat körülvevő oszlopcsarnokokba. Az A. nemcsak a spanyolországi mór művészet legkiválóbb emléke, hanem általában az arab művészet legjellemzőbb remekeinek egyike, nem annyira nagyszerüség, monumentális hatás dolgában, mint elrendezésének festőisége, egyes részleteinek megkapó szépsége, rendkívül gazdag, változatos dekorációja miatt. A teljesen kifejlett arab építészet egész könnyed pompája érvényesült e fejedelmi lakban. A karcsú oszlopok fölött patkóalakú ivek, fantasztikus gazdagságú stalaktit-boltozatok emelkednek. Márvány-, faience-, stukkó-, faragott farészletek harmonikus egységbe olvadnak össze és az épületek külsejét, belsejét egyaránt elborítja az arab művészet pazar ornamentikája. 1890. az A. egy része leégett, de helyreállították. (L. még *Arab művészet.)* V. ö. *Jones,* Plans, elevations, sections and details of the A. (London 1848); *Junghändel,* Die Baukunst Spaniens (Drezda 1889—93); *Uhde,* Baudenkmäler in Spanien u. Portugal (Berlin 1889—92); *Calvert,* The A. (London 1904); u. a., Granada and the A. (u. o. 1907).

Alhambra-vázák. Igy nevezik azt a három mór agyagedényt, melyet a XVI. században az Alhambra-palotának egyik pincéjében találtak. Még csak egy van meg belőlük s ezt Granadában őrzik; 136 cm. magas, formája egyszerű, alul tompa hegyben végződik, nyaka nyolcszögű kehely, széles, lapos, szárnyalakú fülei vannak. Az edénynek, még a füleknek fölszinét is sárgásfehér mázon aranysárga, világoskék s fehér fémfényű, csillogó díszítmények és irásos szalagok födik. A spanyol-mór agyagművességnek ez a legremekebb alkotása. L. *Lüszter-festékek.*

Alhangok soráról beszél Riemann H. lipcsei egyetemi tanár zeneelméleti műveiben. Fölteszi, hogy egy alaphang, melyből kiindulunk, nemcsak felhangokat rejt magában és vált ki, hanem A.-at is. Ezek hasonló sorrendben következnek egymás után, mint a felhangok pl.

Szerinte ép úgy, miként a felhangok sorában az 1., 3. és 5. hang adja a dur-akkordot, az A. sorában az 1., 3, és 5. hangból össze lehet állítani a moll-akkordot, pl. az idézett sorból az *f ász c* moll-akkordot (3., 5., 1. hang). Az A. objektiv létezését Riemann nem tudta bebizonyítani.

Álhártyás gége-croup, l. *Croup.*

Alhasi tájék, l. *Has.*

Alhaszonbérlet, ugyanaz a jogviszony a haszonbérletnél, mint az albérlet (l. o.) a bérletnél.

Alhazen vagyis teljes nevén: *Abû Ali Mohammed Ben el-Hasan Ibn el Heitham el Basri,* híres arab természettudós, szül. Basra-ban, megh. Cahirában 1038. Főműve 1572. jelent meg latin fordításban: Opticea Thesaurus Alhazeni Arabis, libri VII cím alatt. A. az optikai fejlődésben Ptolemaeus és Roger Bacon között foglal helyet. Világosan kimondja, hogy a fénysugár nem a szemből, hanem a tárgyakból indul ki és a szem csak felfogó eszközül szolgál. A tükrözés törvényeit tökéletesen ismeri és azokat sík-, gömb- és egyéb alaku tükrökre alkalmazza. Ismeretes az *A.*-féle optikai probléma, mely szerint a tükörnek azt a pontját keressük, ahol a visszaverődés történik, ha a fénylő pont és a szem helye ismeretes. A fénytörés törvényét még nem ismerte, de már szól a gömbsüveg nagyító képességéről. A. műve eszerint kizárólag a geometriai optikára vonatkozik.

Alhenna v. *henna-cserje* (növ.), l. *Lawsonia.*

Alhidád (arab), szögmérő eszközökön (pl. csillagászati műszereken) a forgó részre erősített, azzal együtt mozgó kar v. mutató. Végén egyszerű jel (index) v. pedig nonius van, melynek állását a nyugvó szögbeosztáson leolvassuk. Néha e mutatót a szögbeosztás körével koncentrikus korong *(A.-kör)* pótolja.

Álhím (növ.), l. *Staminodium.*

Álhitelező l. *Hitelezési csalás.*

Alhó, kisközség Vas vm. felsőőri j.-ban, Stájerország határán, (1900) 1819 német és magyar lak., postaállomással; u. t. Felsőőr. A községben még fennáll régi pellengére. Az erdőkben régi sírhalmok vannak.

Alhűbér, l. *Hűbér.*

Ali, 1. a mohammedánok negyedik khalifája, szül. Kr. u. 602., megh. 661. Apja, Abú Tálib, Mohammed apjának édes testvére volt. Ali a próféta legelső híveihez tartozott; nőül birta Fatimét, a próféta leányát. Mohammed halála után igényt tartott a khalifaságra, de csak a 3. khalifa, Othmán meggyilkoltatása után (656) sikerült célját elérnie. Ekkor is hatalmas ellenpárttal kellett megküzdenie, mely az omajjád családból származó Mo'ávija, akkor Sziria helytartójának igényeit támogatta és érette több csatában küzdött Ali pártolói ellen. Kúfában meggyilkolták; ugyanott sírja (Meshed Ali) a siitáknak (l. o.) mai napig szent zarándokoló helye. Ali halála és fiainak bukása után a családjuk különféle ágaiból származó trónkövetelők évszázadokon át folyton villongásokat idéztek elő a khalifák birodalmának különböző pontjain; némely tartományban hol tartósabb, hol múlékonyabb uralomra jutottak. Igy az Idriszek családja Észak-Afrikában, a Fatimidák Egyiptomban, a Zejditák Dél-Arábiában stb. E politikai küzdelmek alatt fejlődött a *siiták* felekezete különféle ágazataival. A mohammedánok Alinak sok költeményt, bölcs mondást, szónoklatot stb. is tulajdonitanak, melyeknek leginkább a siiták adnak hitelt.

2. *Ali bej,* Egyiptom szultánja, szül. 1728-ban, megh. 1773. Ibrahim halála után (1757) Egyiptom ura, illetőleg mameluk-bej lett s győztes hadjáratot indított Mekka, Sziria és Damaszkusz ellen. Azonban fogadott fia, Mohammed bej, kit a porta megvesztegetett, cserben hagyta s ellene fordult. Midőn a tőle elpártolt Egyiptom ellen nyomult, veje, Abu Dahab, Szalahie mellett megverte és foglyul ejtette, mire Ali sebeiben meghalt.

3. *Ali, janinai pasa,* szül. Tepeleniben, Albániában 1741., megh. 1822 febr. 5-én. A nagy tehet-

[illegible] örökös változó szerencsével folytatott [illegible] és hallatlan kegyetlenkedések utján a Balkán-félsziget nagy részének urává lett. Előbb Trikkala pasája lett, majd csel által hatalmába kerítette a janinai pasaságot (1788) s miután a szultánt [illegible] 1803. Rumélia helytartójává lett. 1807. óta korlátlanul uralkodott Albánia, Epirus, Thessalia és Alsó-Makedonia fölött s a portának csak [illegible]. Midőn Mahmud szultán 1820. [illegible] ellene, Ali 1822-ig tartotta magát Janina [illegible] saját alvezérei cserben hagyták. Kurschid pasa körülzárta Janinában, s jól lehet Ali oroszlánként védte magát, éhség miatt mégis kénytelen volt kapitulálni. Pár héttel rá [illegible] megölték.

2. *Ali pasa (Mehmed Emin)*, török államférfi, szül. Konstantinápolyban 1815-ben, megh. 1871 szept. 6. [illegible] Török követi minőségben 1835—44. [illegible] megfordult a bécsi, londoni és szentpétervári udvaroknál. 1846—52-ig külügyi miniszter volt s 1848. megkapta a pasa címet. Azután rövid ideig nagyvezér volt, de kegyvesztett lett és 1852 óta mint váli Szmirnát és Brusszát kormányozta. 1854-ben újra elnyerte a nagyvezéri méltóságot [illegible] volt annak a bizottságnak, mely az 1856 febr. 18-iki reformrendeletet (Hatti-humajum) [illegible], mely azonban sohasem öltött testet. Az 1856-iki párisi békekongresszuson mint nagyvezér ő képviselte a portát. 1861-ben Abdul-Aziz szultán ismét nagyvezérré tette. Az ő mérsékletének volt köszönhető, hogy a külhatalmak nem avatkoztak bele az 1866-iki krétai lázadás ügyeibe. Utolsó érdeme volt, hogy Ali pasa egyiptomi alkirály a török szultán fenhatóságát némi huzavona után elismerte.

Ali. Több török bég, pasa és vezér neve, kiknek jelentékenyebb szerepük volt Magyarország történetében.

1. *Ali bég*, Evrenosz bég fia. A szultán 1430. a ruméliai sereg szipeszalarjává (csapatvezér) nevezte ki s meghagyta, hogy kémszemlét tegyen Magyarország alsó részeiben. Átkelve a Dunán, csapatai [illegible] élvezetekbe, s annyira belemerültek az élvezetekbe, hogy mikor a magyarok rajuk ütöttek, könnyű szerrel szétverték. 1432. v. 1433. akindzsikból álló ujabb portyázó sereggel ütött be s elvonulva Temesvár alatt, 40 napig dúlta a déli vidéket s igen sok fogollyal tért vissza.

2. *Ali bég*, török vezér Mátyás király korában, ki 1479. több mint 40,000 emberrel Oláhországba [illegible] Vlad Drakult teven meg vajdának s az oláh segédcsapatokkal körülbelül 60,000-re [illegible] seregét, a vöröstoronyi szoroson át Erdélybe nyomult. Báthori István vajda hirtelen összegyüjtött kis seregével nem volt képes feltartóztatni, de később 1479 okt. 13. Kenyérmezőn, miután a legválságosabb pillanatban Kinizsi Pál [illegible] megérkezett hadaival, fényes diadalt aratott a túlnyomó török sereg fölött. [illegible] török maradt a csatatéren, köztük Szkander bég; maga Ali csak nagy bajjal tudott menekülni. L. még *Kenyérmező*.

3. *Ali* (Khadin vagy Hadum), egykorú íróknál herélt vagy kappan Ali. Előbb boszniai és 1551 májustól budai pasa. Kiváló része volt az 1552. hadjáratban. Midőn az év elején Tóth Mihály hajdu vezér, egykor pedig szegedi főbiró visszafoglalta Szeged várost s a várat is szorongatta, Ali 3—4 ezer válogatott emberrel sietett fölmentésere, előbb vereséget szenvedett a hajduktól, de a gyáva Aldana megfutamodása után visszavette Szeged várost. Innen a Dunántúlra sietett, hogy megtorolja a veszprémi hajduk támadását, melyet Hamza székesfejérvári bég ellen intézett, midőn Hasz janicsár agát is megölték. 10 napi lövetés után jun. 1. az őrség föladta Veszprémet. Ali most Hont vmegyének fordult s ott kezdte vívni az ottani és szomszédos várakat. Előbb a gyönge fölszerelésü és csekély őrség által védett Drégelyt támadta meg, melynek falai az első ágyúlövésekre összeomlottak; hős kapitánya, Szondy György ekkor sem adta föl, hanem csekély számú csapatával együtt vitézül küzdve esett el. A. tisztességesen eltemettette s kopját tüzetett sírjára. Miután a palásti mezőn megsemmisítette Teufel R. seregét s bevette a honti és nógrádi várakat, Szolnoknál egyesült Ahmed vezérrel és Szolnok bevétele után Eger, Ali szavai szerint «a gyermekszoba», a «rossz akol» megvívására indult a roppant sereg. Dobó s vitézeinek hősies ellenállása azonban visszaverte a török minden támadását. 1553. elején elvették Alitól a budai pasaságot. Utóbb karamaniai, 1556 febr. másodszor is budai pasa lett, mely alkalommal egyesülve a temesvári pasával, megkisérelte Szigetvár elfoglalását, de siker nélkül, sőt Zrinyi M. horvát bán Babócsát is visszafoglalta, hiába sietett Ali a fölmentésére. 1557 elején boszniai pasának, helyébe pedig az előbbi boszniai pasát Mehemetet nevezték ki, kit aug. Kaszim pasa váltott fel. Ali ekkortájban már meghalt. V. ö. Gévay A., A budai pasák (Tört. Tár. XII. 239). Századok 1867.

4. *Ali Kalajkiloz*, 1580—87-ig budai pasa. Magyar levelei kétségtelenül bizonyítják, hogy magyar szülők gyermeke volt. A bécsi udvar példájára ő is békés hangot pengetett, de azért ravasz ember létére Bécsben megbizhatatlan színben mutatta be a magyar urakat, a portát pedig egyidejüleg arról értesítette, hogy «Minden magyar ember ajkán a lengyel király (Báthori István) neve forog, kit királynak óhajtanak». Itthon ugyanakkor a magyar urakkal barátságos leveleket váltott és a «bécsi királyt» szidta. Ha azonban haragra gyuladt, ártatlan magyar raboknak fejét vétette, amiért «véreb»-nek is hívták. Kapzsiságától is féltek. 1583-ban a szultán kinevezte ruméliai beglerbéggé és menyét szánta neki feleségül, de már 1586. újra Budán találjuk, ahol néhány hónappal később (1587) elhalt. Budán temették el. Suttogták, hogy magyar végbeli vitézek ölték meg Esztergom környékén.

5. *Ali Csengizade*, 1658—64. temesvári és jenei pasa s az 1660—62-iki erdélyi hadjárat vezére, megh. 1664 febr. Temesvárott 86 éves korában.

6. *Ali ibn Mohammed.* Valószínüleg temesvári születésü török történetiró, megirta Dzsáfer nándorfehérvári és temesvári pasa életét, kinek 1687—97. mühürdárja, pecsétőre volt. Müve a M. Tud. Akadémia kézirattárában van. V. ö.: *Repiczky* J., Új M- Múzeum, 1850; *Pesty* Fr., Tört. Tár., XII.

Alias (lat.) a. m. másként, különben. *Alias facturus*, felbujtás, l. *Részesség*.

Ali Aszuhar *khán* perzsa nagyvezir, szül. 1848., megh. 1907 aug. 31-én. Már Naszr-Eddin sah alatt is működött (1887 óta), mint miniszterelnök és mint nagyvezir és az új sah, Muzaffer-Eddin meghagyta őt ebbeli állásában, bár két izben rövid időre kegyvesztett lett. Nehezére esett az 1906 évi alkotmány keretében kormányozni. Ellenfelei nem szüntek ellene fondorkodni és hol oroszbábnak, hol reakcionáriusnak mondották. Végre egy Abbasz Ali nevű fanatikus perzsa Teheránban megölte.

Alibánfa, kisközség Zala vm., zalaegerszegi j.-ban, (1900) 398 magyar lak.; u. p. és u. t.: Zalaszentiván.

Ali beg Firdusz, az első boszniai országgyűlés elnöke, szül. 1860., megh. 1910 jun. 30. Sarajevóban. Sok éven át polgármester volt Livnóban, politikai tekintetben pedig a török ellenzék lelke. Mihelyt azonban a kormány a török kultusz-autonomiát megadta, A. átszegődött a kormánypárthoz. 1910. őt nevezték ki az első bosznia-hercegovinai tartománygyülés elnökévé, de A. a megnyitás küszöbén hirtelen meghalt. Szarajevo legszebb imaházában, a Begova-Dzsamia mecsetben temették el.

Alibert, *Jean Louis,* báró, párisi orvos, szül. 1766 május 12-én Villefrancheban (Aveyron), megh. 1837 nov. 4. Párisban. 1806-ban a párisi St. Louis kórház főorvosa s 1818. XVIII. Lajos orvosa lett. A bőrgyógyászat terén világhirre tett szert. Az irodalomban nevét több munka tette híressé, mint Description des maladies de la peau, Páris 1806—27. Précis théorique, Páris 1810—18. Physiologie des passions, Páris 1825, újabb kiadása 1861.

Alibi (lat., «másutt»). Büntető perben az A.-t bizonyitani annyit tesz, mint azt bizonyitani, hogy a terhelt a bűncselekmény elkövetése idejében nem a cselekmény elkövetése helyén, hanem másutt volt, s így a terhére rótt cselekményt el sem követhette.

Alibunár (a. m. Ali kútja), nagyközség Torontál vm. alibunári j.-ban, az ugyanily nevű mocsarak és római sáncok mellett, (1900) 4628 lak. (közte 2710 oláh, 1219 szerb, 427 német, 189 magyar); a járás szolgabirói hivatalának széke, van járásbirósága telekkönyvi hatósággal, csendőrőrse, 2 takarékpénztára, hitelszövetkezete, 2 gőzmalma, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Kiterjedt határában (8949 ha.) salétromkivirágzás, sok pióca és teknősbéka van. 1848 december 12-én Damjanich egyik legszebb diadalát aratta itt. A magyar sereg Versecről kiindulva a Duna felé tört előre, s a szerbek által erősen megszállott A. éppen útjába esett. A 3. és 9. zászlóaljak rohama, melyet maga Damjanich vezetett, csakhamar visszavonulásra kényszeritette Joannovicsot, a szerbek vezérét. A halottakon kivül 2 ágyút és sok puskát vesztett az ellenség. A győztesek a táborhellyé átalakitott helységet felgyujtották, hogy ott az ellenállás újabb támpontot ne találhasson, és tovább vonultak *Tomasovác* (l. o.) felé. V. ö. *Horváth*, M. Forradalom története II. 99—100. *Millecker* Bódog, A. története. (A délmagy. rég. és tört. egyesület 1888. évi kötetében); *Ormos* Zs. Földvárak A. táján. (Arch. Ért. 1879). Századok 1872.

Alibunári mocsár, Torontál és Temes vmegye határán, magassága a tenger szine felett 76 m., közepe táján 75·6 m.; a Dunától nagy homokterület választja el; benne csak korhannyal bőven kevert kotús agyag van, de tőzeg nincsen. A szabadságharcban a szerb felkelőknek nyujtott védelmet és megnehezitette legyőzésüket. E mocsár még a XVIII. sz.-ban roppant terjedelmű volt, s azért 1716 óta Mercy kormányzó kezdeményezésére III. Károly uralkodása alatt s utóbb Mária Terézia alatt több csatornát ástak, melyek segélyével nagy részét kiszáritották; ily csatornák a két moraviczai csatorna s a Teréz-csatorna v. verseczi csatorna, melyek az A.-i és ilancsai mocsarak lecsapolására szolgálnak; a mocsár mindazáltal nincs még teljesen kiszáritva.

Alicante, 1. spanyol tartomány, az egykori valenciai királyság legdélibb része, Valencia, a Földközi-tenger, Murcia és Albacete közt, 5659 km² területtel, (1906) 492,824 lak. 14 területre oszlik. Székvárosa: A. — 2. Az ugyanily nevü tartomány székhelye, a Földközi-tenger és vasutak mellett, egy régi várromtól koszorúzott sziklás hegy tövében, osztrák-magyar konzuli ügynökség székhelye, (1900) 50,142 lak., jó kikötővel, amelyet két nagy móló véd, világító toronnyal, szép parti sétatérrel, élénk kereskedéssel és parti hajózással. Ipartelepei közül nevezetesebbek egy vas- és acélgyár, dohánygyár (3000 női munkás), számos papirgyár, két petroleumfinomitó gyár, pamut- és vászonszövő-gyárak stb. Figyelemreméltók vásárcsarnokai. A lakosság fő keresetforrása az átviteli kereskedelem. Hajóforgalma (1906) 3113 hajó 2.135,000 t. tartalommal. Fő beviteli cikkek: a tőkehal, esparto, szén, hordó és hordódonga, borszesz, vasrudak és kakaó. Kivitele az utóbbi években (1903—5) 64·4 millió pesetára rugott. Fő kiviteli cikkei: a bor, espartoárúk, faolaj, édesgyökér, árpa, ánizs, dohánylevelek, mandula és egyéb déligyümölcsök, ólom. Ezek közt a legfontosabb a környékén termő *A.-i bor,* erős, édes bor, melyet sötét szinéről *vino tinto*-nak neveznek, amely azonban tisztán ritkán kerül forgalomba, rendesen vörös borokkal keverik. A. római eredetű város (Lucentum) 715. került a mórok birtokába. 1258-ban II. Ferdinánd Kasztilia királya, 1304. Ferdinánd az igazságos átengedte Aragoniának. 1706-ban az angolok és 1709. V. Fülöp hadai ostromolták. A. hegyen álló vára az utóbbi évben pusztult el. A várost körülfogó falakat újabb időben rombolták le.

Alicante Bouschet. Egyike a legkedveltebb és legismertebb francia szőllőfajtáknak, melyeket Bouschet Henrik francia szőllőbirtokos két régibb francia szőllőfajta, a Grenache és a Teinturier keresztezéséből állitott elő. Fürtje középnagy, hengeridomú; bogyói nagyok, gömbölyűek, feketék, harmatoltak, sötétvörös, cukordús lével.

Alicata, l. *Licata.*

Alice, l. *Alisz.*

Alice, a 291. planetoid.

Aliciklusos vegyületek, cikloparaffinok vagy polimetilének. CnH2n általános képletű telitett szénhidrogének, melyekben a szénatomok gyűrűszerüen kapcsolódnak. Izomérek az olefin szénhidrogénekkel. Fontosabb tagjai a *trimetilén,*

[illegible] v. *[illegible]ran.* A. [illegible] [illegible] folyadékok.

Alienni, l. *[illegible]*.

Alidák [illegible] Ali [illegible] dinasztiája.

Ali el [illegible], l. *[illegible]*.

Alienatio [illegible] 1. elidegenítés, 2. [illegible] [illegible], megtébolyo[illegible] [illegible] l. *Elidegenítés*.

Alieni juris [illegible] a m. más hatalmának ala[illegible] [illegible] ellentéte a sui juris [illegible] [illegible] — l. *[illegible]*, idegen jogú ember[illegible], [illegible] nem önálló [illegible] embernek; vele [illegible] a független em[illegible].

Alifás vegyületek, zsírnemű vegyületek, v. [illegible] vegyületek, a szénvegyületek ama nagy [illegible], melyek a metánból (CH_4) mint alapvegyületből leszármaztathatók. Jellemző az A. [illegible], hogy bennük a szénatomok nyilt [illegible] kapcsolódnak mint azt a következő séma —C—C—C—C— mutatja. Az A. [illegible] [illegible] származik, mivel a zsírok kémiai szempontból ezen [illegible] tartoznak. Az A. két nagy [illegible] osztályok *[illegible]* és *[illegible]* vegyületekre. A telített vegyületekben a molekulát alkotó szénatomok csak egy pár vegyértékkel kapcsolódnak, míg a telítetlen A.-ben két v. több pár vegyértékkel kapcsolódnak egymáshoz a szénatomok. Az újabb vizsgálatok számos olyan vegyület [illegible] derítettek fel, melyekben az atomok az aromás vegyületekhez hasonlóan, gyűrűskapcsolódásban vannak, amiért, dacára molekulájok szerkezetének, kémiai viselkedésüknek megfelelően az A.-hez sorozzák őket.

Aliga, l. *Balatonaliga.*

Aligarh (ang. *Alighur*), az ugyanily nevű kerület székhelye a brit-indiai ÉNy.-i tartomány[illegible], a [illegible] Duab mocsaras síkságán. A. fontos erősség; a tőle 3 km.-nyire fekvő [illegible] [illegible] 70 [illegible], felében hindu, felében mohammedánus lak., nagy pamut- és gabonapiaccal.

Alighieri, l. *D[illegible]*.

Alignement (franc., [illegible]). Több tárgynak v. csapatnak egy egyenes vonal szerint való elhelyezése. A terepfelmérésnél A.-nak nevezik azt az egyenest, amely a mérőasztalon berajzolt s a terepen látható két tereppont közt képzelhető, s amely vonal szerint tájékozva, állítják fel [illegible]. [illegible] felállításokra vonatkozólag l. *Igazodás.* — A *csillagászatban* A. alatt értjük valamely csillag helyének közvetett úton való meghatározását, miután előbb több alapcsillag (l. o.) helye már pontosan meg lett határozva. *Maestlin* négy ismert helyű csillagot választott, melyek akként vannak elhelyezve, hogy a keresett [illegible] csillag [illegible] két [illegible] metszéspontjába essék, melyet a négy ismert csillag alkotta négyszög sarkaiból vonni lehet. Ez a körülményes módszer ma már nem használatos. Helyette *Regiomontanus* módszere szolgál, melynél két ismert csillag helyével hasonlítjuk össze a keresett harmadikét egyszerű mikrometrikus méréssel. V. ö. *Wolf*, Handbuch der Astronomie (Zürich 1892, II. [illegible]).

Ali Kemál, török közgazdasági író. Az 1909 áprilisi államcsínyben tekintélyes része volt és ezért halálra ítélték. A. Magyarországon át Párisba menekült, hol jelenleg *Jeni Jol* (Új út) címen igen heves hangú ellenzéki hetilapot szerkeszt. Munkái stílus szempontjából is becses termékek. Mint hírlapíró a legkiválóbbak egyike.

Alilovci, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 506 horvát-szerb és cseh lak., u. p. Kaptol, u. t. Pozsega.

Alima (*Kungo*, *Mbosszi*), a Kongónak jelentékeny jobboldali mellékfolyója. Az Ogove forrásai közelében ered, Ballay hajózott rajta 1888. először egészen a torkolatáig. A d. sz. 1° 32′ alatt egyesül a Kongóval. Brazza az A. partján két állomást alapított, A. Duelet és A. Bekelit. A francia állomásokon alul gőzös is járhat rajta.

Alimentarii (lat.), a római császárkorban vagyontalan szülők gyermekei, kik bizonyos életkorig minden hónapban pénzsegélyt kaptak. Az első ily alapítványt Nerva császár (96—98 Kr. u.) tette. Az volt célja, hogy a hajlamot a házasélet iránt fokozza s a polgárság szaporodását előmozdítsa. A császárok példáját követték egyes magánosok Itáliában s a tartományokban egyaránt.

Alimentarius (lat.) a. m. az élelmezéshez tartozó; *alimentaria lex*, élelmi cikkeknek szegény polgárok közt való kiosztására vonatkozó törvény Rómában. — *Alimentum* a. m. élelmezés, a szülőket a gyermekekkel szemben illető tartási jog. — *Alimentarius tubus*, l. *Bél.* — *Alimentarius glykosuria*, l. *Cukorvizelés.*

Alimentatio (lat.), táplálás, ellátás; jogi szempontból tartás, élelmezés, l. *Tartás.*

Alimentum (lat.), olyan rendszeres teljesítmény, amelyre bizonyos személyek kötelezve vannak, hogy valakinek szükségszerű vagy állásához mért ellátását biztosítsák.

A limine (kiegészítve *judicii*) a. m. a bíróság vagy a hatóság küszöbétől, vagyis a kérelmet minden tárgyalás vagy meghallgatás nélkül visszautasítani.

Alin *Oszkár*, svéd történetíró és jogtudós, szül. 1846 dec. 22. Falunban, megh. 1900 dec. 31. Upsalában, mint az ottani egyetem rektora. 1893. az upsalai jogi fakultás díszdoktorsággal tüntette ki. Mint svéd országgyűlési képviselő 1890 óta az alkotmányozó bizottság tagja volt, 1895—98. pedig a svéd-norvég unió reviziójára kiküldött vegyes bizottságé, midőn is vezére volt a konzervativok jobb szárnyának, amely a védvámos svéd nemzeti álláspontra helyezkedett. Mint unionista Norvégiában heves ellenzésre talált. Számos apró történeti értekezése mellett egész sorozat önálló történeti munkát írt svéd nyelven. Államjogi munkái közt legnevezetesebb a svéd-norvég uniót fejtegető *Den svensk-norska unionen* (Stockholm 1889—91, 2 k.), melynek következtetéseire azonban pár évvel halála után rácáfolt Norvégia elszakadása.

Álindigó (növ.), l. *Repceindigó.*

A linea (lat.), a nyomtatásban és írásban új bekezdés, új sor; vagy egész mondat is valamely törvénycikk szakaszában. — *A. v. a capite*, elülről.

Alingsås (ejtsd: —szosz), járási székhely, Svédország e vidékének legiparosabb városa, Elfsborg

svéd länben a Lillâ és Safvö meg vasút mellett, (1899) 3210 lak.

Alinit, a gabonaneműek trágyaszereként forgalomba került baktériumok (a Bacillus Ellenbachensis) spórái, amelyekből kikelő baktériumok állítólag képesek a nitrogént lekötni. Azonban a legnagyobb gonddal végzett kisérleteknél is teljesen hatástalannak bizonyult.

Aliorumna (változatai: *alirumna, alyrumna, alioruna, aliruna),* így nevezi Jordanis (v. Jornandes) a Kr. u. VI. sz. közepe tájáról való, De origine actibusque Getarum című munkájában (mely Cassiodorus, Marcellinus Comes és részben szóbeli hagyomanyok alapján a gótok történetét tárgyalja) azokat a *varázslónőket,* akiket Filimer gót király népe kebeléből számüzött s akik *erdei manókkal* (Jordanis *fauni ficarii*-nak nevezi őket) párosodtak és így a *hunnok* ősanyáiva lettek. *Ipolyi* Magyar Mythologiájában (71, 88, 106. l.) ennek az adatnak, amely a gótok történetirójának és korának a felfogásánál egyebet alig jellemez, értékénél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít, s a későbbi hazai krónikák Jordanisra visszavezethető adatait, így különösen a Kézainál feljegyzett mondát is e helytelen szempontból itéli meg és veti egybe az előbbivel.

Aliot, a göncöl szekerének ε csillaga.

Aliphera, város Árkádia délnyugati részén. A város helyi hagyománya szerint Athene istennő itt nevelkedett. Temploma is volt itt egy nagy tiszteletben álló képszobrával. A szövetséges háborúban (Kr. e. 219—217.) III. Fülöp makedóniai király a várost és erős várát megostromolta. Jelentékeny romjai ma is láthatók a helyén álló Nerovica községben.

Alipin *(alypin),* sósavas benzoiltetrametildiaminoaetildimetilkarbinol, $C_{16}U_{27}N_2O_2$.HCl. Színtelen, kristályos por. 169°-on megolvad. Vízben bőségesen oldódik; az oldat semleges kémhatású. Kevésbbé mérgező a kokainnál, de csaknem anynyira érzéstelenit, mint az, miért mint érzéstelenitőt, a kokain pótlására, esetleg adrenalinnal egyidejüleg alkalmazzák.

Alipit, viztartalmú nikkel-magnézia-szilikát *ásvány* Sziléziából, almazöld, amorf, hasonlít a genthithez.

Aliptok, l. *Aleiptész.*

Alipzur *(alpzur, alprozur, amilzur),* Jordanes és Priskus Rhetor szerint azon nyugoti hunntörzsek közé tartoztak, melyek legelőbb keltek at a Maeotison. Említik őket a magyar krónikák is, de ezek nem hunnoknak, hanem a Maeotistól nyugatra tanyázó szkithiai népnek mondják.

Aliquante, l. *Aliquot rész.*

Aliquid haeret (lat.) a. m. «valami megragad»; rövidítése a közmondásnak: calumniare audacter stb., l. *Calumnia.*

Aliquot hangok *(felhangok, mellékhangok),* azok a hangok, melyek egy hangforrás egész tömege aliquot részeinek rezgéséből keletkeznek. Egy mindkét végén megerősített húr pl. rezeghet egész terjedelmében csomó nélkül, de rezeghet egy, két, három s i. t. csomóval; akkor két, három, négy s i. t. egyenlő részre oszlik (l. *Hármozgás).* Az ezen rezgési alakoknak megfelelő aliquot hangok rezgési számai úgy aránylanak egymáshoz, mint 2 : 3 : 4 . . . s i. t. Ha a húrnak legmélyebb hangja pl. C, akkor a magasság szerint egymásra következő aliquot hangok sorozata: c, g, c', e', g', (7), c'', d'', e'', (11), g'', (13) . . s i. t., ahol a számokkal jelölt helyekre oly hangok jönnek, melyek a hanglejtőbe nem illenek.

Aliquot rész, valamely mennyiségnek, mint egésznek, oly része, amely bizonyos egész számmal megszorozva magát az egész elosztandó mennyiséget adja. Ezzel szemben, minden egyéb részét az egésznek *aliquante*-nek mondjuk. Így pl. 18-nak 2, 3, 6, 9 aliquot részei, ellenben 4, 5, 7, 8 aliquantéi.

Aliquot zongora. E hangszer, melyet *Blüthner* lipcsei zongoragyáros talált föl, az egyes hangok számára dupla húrozattal van ellátva. A második, magasabban fekvő húrozat, melyet a kalapácsok nem érintenek, egy tiszta nyolcaddal magasabbra van hangolva s csakis a hang erősbitésére szolgál.

Álisán *Leó,* neves örmény író és költő, szül. 1820 jul. 10-én Konstantinápolyban, megh. 1901 nov. 22-én Velencében. 1840. Velencében pappá szentelték. 1858-ban Párisba küldték a Murád-féle örmény iskolához helyettes igazgatónak, 1862. Velencébe tért vissza, s itt 1890. nagy fénnyel ülték meg írói működésének 50 éves jubileumát. Irodalmi működése rendkívül széleskörű. Hájg és kora, Az örmény irodalom rövid története, Örményország természetrajza, Örmény geologia című munkáin kívül 1854-ben politikai földrajzot írt, 1855. pedig az örmény föld új helyzetéről adott ki földrajzi munkát. Á. mint költő is jelentékeny. Kiadott egy 5 kötetes versgyüjteményt. Az örmény népdalokat angol fordítással 1853—67. adta ki. Forditott ezenkívül költeményeket angolból, németből. Á.-t sokoldalú tudományos működéseért többek között a párisi tudományos és irodalmi akadémia tagjává s a jenai egyetem bölcsészeti kara tiszteletbeli doktorává választotta.

Alisca, római táborhely Alsó-Pannoniában, valószinüleg a mai Szekszárd helyén.

Aliscans (*Alyscamps*, ejtsd: aliszkañ, lat. *Elysii campi),* pogány és keresztény sírokkal borított mezőnek a neve a Rhône mellett, Arles közelében. A monda szerint ezen a mezőn vívta meg a szaracénokkal győzedelmes csatáját Vilmos aquitaniai herceg (Guillaume d'Orange), amely dicsőséges harcról a *Chanson de geste* c. ó-frank nép-eposz egyik legszebb darabja, a *Chanson A.* szól. (Kiadta Rolin, Leipz. 1894.)

Alise Sainte-Reine, francia falu, l. *Alesia.*

Alisma L. (növ.), az *Alismataceae* (Hidőr-félék) család génusza. 5 faja van, melyek közül 4 hazánkban is előfordul vizben és víz körül.

Aliso, Drusus által Kr. e. 11. Vesztfáliában épített római erősség, amelyet Varus leveretése után a németek elfoglaltak, de Kr. u. 15-ben a rómaiak újra visszaszereztek. Az 1899. Schuchhardtól a Haltern melletti Annabergen földeritett római telepet tartják A. romjainak. Mások Oberaden v. Beckum táján keresik. V. ö. Die Drususfeste A. (Hildesheim 1907).

Alison (ejtsd: elliz'n), 1. *Archibald,* angol jogász és történetiró, szül. Kenleyben 1792 dec. 29., megh. 1867. Glasgowban, mint az ottani egyetem

nyában. Művei által európai nevet szerzett magának. A legfőbbek a következők: The principles of the criminal law of Scotland (Edinb. 1832); Practice of the criminal law (u. o. 1833); History of Europe from the commencement of the French revolution to the restoration of the Bourbons (u. o. 18[illegible]—42, 14 köt.), mely művet nemcsak az európai nyelvekre, hanem még arab és hindosztani nyelvre is lefordították; History of Europe from the fall of Napoleon to the accession of Louis Napoleon (u. o. Edinb. 1865, 8 köt.). Nevezetesek politikai és történelmi essayi is, amelyek [illegible] 3 kötetben jelent meg. A 1852. a baronet méltóságot nyerte. V. ö. Önéletleirását: Some account of my life and writings (Edinb. 1882, 2 köt.); *Stephen*, Diction. of Nation. Biogr. I. 287.

2. A., *Archibald*, az előbbinek fia, angol törzskari tiszt, szül. Edinburghban 1826 jan. 21. Részt vett a krimi háborúban és 1857. Clyde lord alatt az indiai fölkelésben, ahol egyik karját vesztette el. Egyiptomban 1882—83. főparancsnoka volt az angol hadseregnek. 1883-ban nyugalomba lépett. [illegible] (18[illegible]).

Alison-hill, a Bland-hill másik neve, l. *Bland-hill*.

Alisonit, [illegible] *ásvány* ($3Cu_2S + PbS$), Chiléből (Mina grande, Coquimbo mellett).

Alispán. A vmegye első tisztviselője, a vmegyei közigazgatás feje, ki most a vmegye közönségétől (vmegyei bizottságtól) hat évre választott legfőbb tisztviselő, a kinevezett főispánnak nincs alárendelve, hanem önállóan intézi a megyei közigazgatást. A régibb időben, mikor a vmegye végezte az összes közigazgatást, s a törvénykezést is a vármegye választott tisztviselői és a vmegyei törvényszékek gyakorolták, többnyire két, sőt három A.-ja is volt egy-egy vmegyének, mert az A.-ok vitték a vmegyei törvényszékek elnökségét is. Kiválóbb történelmi alakok fejlődtek ki közülök a közélet és a közművelődés terén; sokan szereztek érdemet a nemzeti jogoknak védelmében.

Mai törvényeink szerint a vmegye csak szűkebb közigazgatásra lévén utalva, a vmegyei hivatalok jelentősége csökkent. De mégis kiváló fontossága van egy-egy A. egyéniségének, mert az alispán lévén feje és vezetője a közigazgatásnak törvényhatósága területén, sokoldalú tevékenységet fejthet ki s a közéletet sokféle irányban emelheti.

Alispáni biróság, régebben az alispán elnöklete alatt a szolgabiró és esküdtből álló elsőfolyamodású biróság. Hatáskörébe tartoztak a vmegyei törvényszékhez nem utalt ügyek.

Alistál, kisközség Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1900) 1098 magyar lak., postával; u. t. Felistálnyarosd. 1268-ban a közeli Szakáloson voltak a királyi ménesek és ott laktak az istállómesterek (innen a község neve). Ref. temploma késői gót izlésű (XV. sz.), XVII. sz.-beli olajfestménnyel, mely Sz. Margit apácát, IV. Béla leányát ábrázolja.

Alistáli Farkas *Jakab*, l. *Farkas* Jakab.

Alisz *(Alisia, Elisa* vagy *Alice)*, Châtillon Rajnáld és antiochiai Konstancia leánya, 1173. nővérével, Annával (l. o.), III. Béla feleségével együtt jött Magyarországba s 1204-ig élvezte sógorának, majd unokaöcscseinek vendégszeretetét. 1204-ben VI. Aro estei őrgrófhoz ment férjhez. Meg elt 1234-ben, midőn mostohafiának, Aldobrandininek leányát, Beatrixet, II. András magyar király nőül vette.

Ali Szidi, tuniszi bej, szül. 1817 aug. 14., megh. El Marsa nyaralójában, Tunisz közelében, 1902 jun. elején. Midőn a trónt elfoglalta (1882 okt. 28.), Tunisz már a francia fenhatóság alatt állt. Pompakedvelő elődeinek udvartartásával szakítva, a takarékosságnak hódolt és csakis a szegényekkel szemben tett kivételt. 1894. elmebeteggé lett és azóta fia, *Mohammed el-Hadzsi* kormányzott helyette, aki őt 1902. a trónon követte, megh. 1906.

Aliter (lat.) a. m. másképp.

Aliud sceptrum, aliud plectrum (lat.), példabeszéd, azt jelenti: más a kormánypálca, más a lant.

Aliunde (lat.) a. m. máshonnan.

Aliwal North, a Fokföld kerülete az egykori Oranje köztársaság D.-i határán, az Oranje folyó balpartján, 3380 km² területtel, (1891) 9960 lak. Az ugyanily nevű fővárosa vasúti végpont, 2057 lakossal.

Alizarin 1, 2, dioxianthrachinon $C_{14}H_6O_2(OH)_2$. Az indigó mellett a legfontosabb az összes természetes és mesterséges festékek között. A tiszta A. szép, üvegfényű vörös prizmákban v. tűkben kristályosodik. Op. 289 C°. Vízben kevéssé, alkoholban, éterben, lúgokban (utóbbiakban sötét ibolya szinnel) jól oldódik. Fémoxidokkal oldhatatlan színes vegyületeket, ú. n. lakkok-at létesít, melyek a különböző fémoxidoktól függően különböző színűek. Az aluminium és ónlakk piros, a vaslakk sötét ibolya, a krómlakk gránát, ill. bordeauxvörös. Az A. és származékai az *adjektiv festékek* csoportjába tartoznak, azaz a gyapotot és gyapjút csak pácok segítségével festik. A pácok minősége szerint különböző színű lakkok keletkeznek. Egyike a leggyakrabban használtaknak az aluminiumpác, melynek alkalmazásával a festés a következőképen történik: a szövetet aluminiumacetáttal átitatják, megmelegítik, mikor is az acetát elbomlása folytán aluminiumhidroxid keletkezik, mely a szövet szálai között megtapad. Az így előkészített szövetet kevés ecetsavval megsavanyított A.-fürdőbe helyezik és a fürdő hőmérsékletét lassanként a forrás hőmérsékéig növelik. Amint a szövet a kivánt vörös színt megkapta, a fürdőből kiveszik, jól kimossák és szárítják. Az A. ipari fontosságát és az előállítására szolgáló módszerek tökéletesedését jellemzi, hogy 1870. a festék kg.-ként 16—17 koronába, 1875. 8·6 koronába, 1890. 1·9—2·0 koronába, 1898. már csak 1·7 koronába került.

Alizarin-tinta, l. *Tinta.*

Álizidori gyüjtemény *(Decretales Pseudo-Isidorianae)*, a «Hispana Collectio»-nak átdolgozása s kibővítése; a frank birodalomban, valószinüleg a reimsi egyháztartományban, a IX. sz. közepe táján készült kompiláció. Szerzője ismeretlen, magát Isidorus Mercatornak nevezi; azonban a gyanuba vett Riculf, mainzi Otgar, mansi Aldrich, sensi Wenilo, Lupus de Ferrières, a két Hincmar, Ebbo, Rothad, Wulfad és Benedictus Levita egyi-

kére sem bizonyítható rá a szerzőség. A gyüjtemény célja: 1. az egyház emancipációja az államhatalom alól; 2. a püspökök biztosítása a metropoliták és tartományi zsinatok ellen. Későbbi pápák intézkedéseit vagy a más úton megállapított elveket a legrégibb pápák neve alatt adja elő, hogy hagyományszerü színt adjon nekik; de vannak ujításai is. Már I. Miklós pápa elvetette, mint hamisat; hamisságát teljesen kimutatták a magdeburgi centuriátok (1559). Hamisságát igazolja, hogy oly viszonyokról szól, melyek a VIII. és IX. sz. állapotai; nyelve a IX. sz. latinsága; az állítólag a III. sz.-ból származó decretalisok a Vulgatából idéznek, mely az V. sz.-ban keletkezett. A nagyszámú irodalom áttekintését l. *Konek*, Egyházjogtan, avagy teljesen *Friedberg*, Lehrbuch des Kirchenrechts c. művében (2. kiad. 1889); avagy *Richter-Dove*, Kirchenrecht (8.kiad. 87 l.); *Simson*, Die Entstehung der pseudo-isidorischen Fälschungen in Le Mans (Leipz. 1886); *Hauck*, Kirchengeschichte Deutschlands (II. köt. 1890).

Álizület (pseudarthrosis) eltört csontok törésvégei között keletkezik, ha a csontok összeforrasztására szükséges csontképződés elégtelen. Ilyenkor a csontos forradás helyén kötőszövetes egyesülés történik. A csontvégek a súrlódás, mozgatás következtében legömbölyödnek, egymás ellenében mozgásokat engednek meg. Ez a körülmény adta az *Á.* nevét. Ritka esetekben a csontvégek között nyálkatömlő is fejlődik, ami a hasonlatosságot a valódi izületekkel még fokozza. Az Á. kifejlődésének okai között szerepel: 1. a tört csontvégeknek egymástól való eltávolodása (diasztázisa); 2. a csontnak összemorzsolódása, mely néha az új csontot alkotó csonthártya és csontvelősejteknek elroncsolásával jár; 3. a törésvégek elhalása (fertőzés folytán); 4. lágyrészeknek (izmoknak, bőnyéknek) beékelődése (interpoziciója) a törésvégek közé. Az említett okok gyakran szerepelnek a térdkalács és a singkampó töréseinél. A helybeli okok mellett ritkábban általános sínylődés, senyvesztő betegség is okozhat tökéletlen csontforradást és így A.-et (gümőkór, bujakór, angolkór, csontlágyulás, elaggás).

Az említett okok szerint a *kezelés* is változó. A csontvégek nagyfokú széthúzódását csontvarrattal, a csonthártya tökéletlen csontképzését a bővérüség fokozásával vagy a vérnek a csontvégek közé való befecskendésével, az elroncsolt csonthártyát más csontról vett lebenyek átültetésével kezeljük. Közbeékelt lágyrészeket ki kell vágni és a felfrissített csontvégeket csontvarrattal vagy szögeléssel kell egyesíteni. *Á.* ott is keletkezik, ahol a kificamodott csontvég, ha kellő időben helyre nem tettük, más helyen megtámaszkodik. A combcsont feje a csipőcsonton új izületárkot alkothat magának. A tökéletlen támaszkodás miatt a testsúly terhére ez az árok egyre magasabbra csúszhatik (vándorolhat), ami nagyfokú rövidüléshez, bicegéshez vezet. Gyakori ez az árokvándorlás a gümős csipőizületi gyuladás folyamán, amely az izület elroncsolása után lassan fokozódó ficamodáshoz, a folyamat gyógyulása után Á. keletkezéséhez vezethet.

Aljagabona, rostaalja, oly könnyű, léhaszemű, szemetes gabona, mely rostálás alkalmával a jó, egészséges, teltszemű gabonától elválik. Az ilyen gabonát másként *ocsúnak, rostaaljának,* v. hol azt osztályok szerint különítik, harmad-, negyedosztályú gabonának is mondják.

Aljak, 1. (techn., Schwellen, Traverse). A vasúti felépítmény alkotórészei a sinek, az A. v. *aljazatok* és az ágyazat. Az A. feladata oly szilárd alátámasztást nyujtani a sineknek, hogy azok a kerekek terhét elbírhassák, feladatuk továbbá biztosítani a sinek egymástól való távolságát (nyomtávolság) és a sinek egymáshoz viszonyított helyzetét. Alkalmazásuk módja szerint megkülönböztetünk hossz-A.-at, magán-A.-at és kereszt-A.-at. A *hossz-A.* a két sinszálat külön-külön egész hosszukban alátámasztják. A *magán-A.* a sineket csak egyes helyeken fogják alá. A *kereszt-A.* a vágány tengelyére merőlegesen fekvő tartók, amelyek mindenike mindkét sinszálat alátámasztja. A sinek az A.-ra kapcsoló szerekkel (sinszegekkel, sincsavarokkal, alátétlemezekkel stb.) vannak lefoglalva. A hossz-A.-nál és a magán-A.-nál a sinek egymástól való távolságának és a sinek egymáshoz viszonyított helyzetének biztosítására külön összekötő szerkezetek szükségesek. Magán-A.-nak kőkockákat, vaslapokat használnak. A hossz-A.-at és kereszt-A.-at fából vagy vasból készítik (talpfák, vas-A.). Kisérleteznek újabban vasbeton kereszt-A.-kal is.

2. *A.*, a kémiában a *bázisok* (l. o.) elavult neve.

Aljárásbiró, l. *Járásbiró.*

Aljas (eszt.), a szónak legtágabb, inkább idegen nyelveken élő jelentése (gemein; ordinaire, trivial; common, vulgar) szerint olyan ábrázolás, mely a kiváló, a szép és az eszményített helyett az alantit, közönségest, póriast, durvát állítja elénk. A vádat, melyet a realizmus és naturalizmus ellen szoktak hangoztatni, hogy t. i. az A.-t kedveli, sokszor így kell érteni. Nálunk a magyar szónak erős erkölcsi jelentése miatt A. mindazon művészi alkotás, mely nemtelent, erkölcstelent ad elő, vagy melynek célja nemtelen. Ide tartozik a pornográfia s a rágalmazó, piszkolódó pamflet és pasquill-irodalom. Az A. jellem irodalmi őstképe Homerosnál Thersites.

Aljazás, annyi mint a gazdasági állatok számára fekvőhely készítése különféle alomból, pl. szalmából, falombból, tőzegből, homokból. Bő A. nemcsak jobb fekvőhelyet szolgáltat az állatoknak, hanem azok tisztántartását is lehetővé teszi, azonfelül pedig a trágya mennyiségét szaporítja.

Aljbor (így is: ajbor), seprős bor.

Aljegyző (vmegyei). A vmegyei hatóságnak s különösen a hatóság középpontjának egyik legfontosabb tisztviselője. Előkészítője és előadója a központi hatósághoz beérkezett ügyeknek, és pedig úgy azoknak, amelyek az alispán elintézése alá tartoznak, valamint azoknak, melyek a közgyűlés, a közigazgatási bizottság és egyéb megyei választmányok és bizottságok hatáskörébe valók. E hatáskörnél fogva az A., illetőleg az A.-k kezében összpontosul úgyszólván a vmegyei közigazgatás minden tárgya. Az A., mint a vmegyei tisztviselők legnagyobb része, hat évre választatik. Csak az választható meg, ki az 1883. I. t.-c. értelmében minősítve van. Tiszteletbeli A.-t a főispán nevezhet ki. A tiszteletbeli A.-ség tulaj-

[illegible] alkalmat nyujt [illegible] hogy a [illegible] előtt [illegible] munkaerejüket.

Alföl [illegible] mely [illegible] ellen[illegible] [illegible] a [illegible] A. a rét értékét tetemesen növeli.

Aljlemez [illegible] az [illegible] a [illegible] melyet [illegible] pok v. vasgerendák alá állítanak, hogy azok [illegible] kapjanak és a [illegible] nagyobb [illegible] tessék át. Nagyobb [illegible] kivánó esetekben [illegible] az A.-hez, és viszont ezt az alatta levő kő[illegible]hoz csavarokkal is hozzáerősítik (l. az *ábrát).*

Alj[illegible]növényzet az erdők apróbb, talaj[illegible] n. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Aljó emb[illegible] [illegible] Barti[illegible] és [illegible] ut[illegible] [illegible].

Aljogügyletek vagy *[illegible] jogügyletek* azok, melyeknél a felek akarata csak külsőleg, színleg [illegible] de valóban nem, jogügylet tehát nem is jön létre. Színlelt jogügylet az, amikor a felek egyáltalában nem akarnak jogügyletet kötni, burkolt v. palástolt jogügylet pedig az, amely más, a felek által akart jogügylet leplezésére szolgál (pl. ha a vételi szerződésbe burkolt valódi akarat ajándékozásra irányult), ilyenkor a felek akaratának megfelelő jogügylet csak úgy jön létre, ha az ahhoz megkíván[illegible]. Gya[illegible]kori eset a hitelezők kijátszása végett való szín[illegible]. [illegible] az is, midőn a jogügyletet más személyek kötik a [illegible] személyek [illegible] a jogügylet ezek között jö létre, s nem azok között, akik felek gyanánt csak szerepelnek. Az uzsorának színlelt ügyletbe való burkolása uzsoratörvényünk szerint (1883. XXV. törvénycikk 2. §) az uzsorának minősített (súlyosabban büntetett) esetét képezi.

Aljubarrota (ejtsd: alzsu-), falu Estremadura por[illegible] [illegible] (1900) 3458 lak. 1385. itt vívta ki I. János portugál király hazájának önállóságát.

Aljzatok, l. *Aljak.*

Alka (állat), l. *Alkafélék.*

Alkafélék *(Alcidae,* állat), a lileszerű madarak [illegible] egyik családja. Testük hengeres, oldalt összenyomott csőrük többnyire kisebb, mint a fejük; nyakuk rövid; apró evezőtollakkal ellátott szárnyaik kicsinyek, kardszerüen hajlottak: farkuk rövid, tompa; úszólábaik háromujjúak és hátulállók, azért állásuk a szárazon egyenes. Kitünő úszók, halakból és más tengeri állatokból élnek. Az ó-világ sarki tájain honosak s csak elvétve költenek a sarkkörtől délre eső vidékeken, de a meleg égövig sohase vetődnek le. Szívósan ragaszkodnak a tengerhez s csak költés idején tanyáznak a szárazföldön, hol költéskor roppant nagy mennyiségben összegyülve az ú. n. madárhegyeket alkotják; ilyenkor a vizet elhagyva sziklákon, szirteken társasan fészkelnek. A jérce csak egy tojást rak, melyet a hímmel közösen ápol. Fészeklakók. Hasznuk nagy. Tojásaik és a fiatal madár húsa az északi lakóknak kedvelt eledele, az öreg madár húsa azonban zsíros és nehezen emészthető. Ezenkívül még tollait is használják.

Harmincnyolc faj ismeretes, melyek 5 nembe tartoznak. 1. Lundák *(Fratercula);* körülbelül akkorák, mint a galambok; csőrük oldalt nézve háromszögletű, papagályszerű, hegyén és tövén több redőszerű ormó fut keresztben. Ide tartozik a *sarki lunda* v. pengecsőrű alka *(Fr. arctica* L.), mely az Északi tengeren, az Atlanti-oceán É.-i részén és a Jeges-tengeren honos. A Csendes-oceán É.-i részén a *szarvas lunda (Fr. corniculata* Naum.) helyettesíti. 2. Alkák *(Alca)*; az előbbiektől abban különböznek, hogy csőrük tőfele tollas és orrlyukaik a szájzúgtól messze előre esnek. Ide tartozik a *közönséges alka (A. torda* L.). Hazája az É.-i Atlanti oceán, de télen a Közép-tengerben is előfordul. 3. Csonka alkák *(Plautus),* jellemző rájuk, hogy repülni nem tudnak, szárnyukat csak úszószárny gyanánt tudják használni. Érdekes képviselője a körülbelül lúdnagyságú *óriás alka (Pl. impennis* L.), mely a mult század elején még Izland szigetén és Grönland körül közönséges volt, ma azonban már úgyszólván teljesen kipusztult. 4. Lummák *(Uria).* Galambnagyságuak; fejük hollószerű, testük kacsaszerű; csőrük aránylag hosszu, karcsú, egyenes, csak a felső káva hegye hajlik ívesen; szárnyuk kicsiny, keskeny, hegyes, farkuk rövid, 12—14 tollú. Földünk sarki tájain honosak. Fajai közül említésre méltók: a közönséges lumma *(U. lomvia* L.), a jeges lumma *(U. brünnichi* Sab.) és a fekete lumma *(U. grylle* L.) 5. Alkabukók *(Mergulus).* Átmenetet képeznek az alkák és lummák között. Ide tartozik a rákpusztító alkabukó *(M. alle* L.), mely töméntelen mennyiségben él a Spitzbergákon, továbbá Grönland K.-i és Ny.-i partjain, É.-Amerikának Grönland felé néző partvidékein. Húsát az e.-i népek csemegeként fogyasztják.

Alkahest v. *Alcahest* (arab), Paracelsus szerint képzelt «általános fölöldószer és gyógyszer». Glauber A. a. m. Glaubersó; respour-A.: cinkoxid és hamu keveréke.

Alkaios (lat. *Alcaeus)* kiváló görög lantos költő Lesbos szigetéről Kr. e. 600 táján, Sappho kortársa, az aioliai nemesi rend lelkes harcosa. Költészete hű kifejezése politikai álláspontjának. Szembeszállt a hazáját elnyomó kényurakkal, így pl. Pittakosszal, ezért kénytelen volt kivándorolni, de később visszatért és kibékült vele. Legalább 10 könyvre terjedő aioliai nyelvjárásban írt költeményeiből gyér töredékek maradtak (kiadta Bergk, Poetae Gr. Graeci III. k.). Költészetét

férfias erély, erővel teljes dikció, nagy formatökély és gazdagság s erős érzékiség mellett nemes erkölcsi felfogás jellemzi. A görögök nagyrabecsülték; Horatiusnak egyik fő mintaképe volt. Róla van elnevezve az alkaioszi versmérték (ilyen pl. Berzsenyi Fohászkodása).

Alkaioszi vers, Alkaios lesbosi költőről nevezett görög versmérték. A.-*sor* többféle van: egyik a közönséges 11 tagu — A.-sor néven rendesen ezt értik —, másik a kisebb alkaiosi (tiztagú, máskép pindarosi daktilus); továbbá a nagyobb A.-mérték, mely két glikoni versből és egy trochaikus záradékból áll. Az *A.-szak* négysorú lirai strófa, 2 első sora, az alap (11 tagú) A.-sor, a 3 sor ötödfeles jambus, a 4-ik kisebb A. Az egész szak képe:

Példa: Más néppel ontott bajnoki vért hazánk
Szerzette Árpád a Duna partjain
Óh, más magyarral verte vissza
Nagy Hunyadink Mahomet hatalmát! *Berzsenyi.*

Az emelkedő (jambikus) ritmus erélye az A.-szakot az antik lírai strófák leghatásosabbikává és az óda legjellemzőbb versalakjává teszi. Az A.-szak világirodalmi körutat is tett; kedvelte a római aranykori költészet (Horatius), továbbá a német költészet klasszikai iránya s a magyar klasszikai iskola (Berzsenyi).

Alkáliák, *lúgok*. Így hivják az alkáli-fémek oxidjait és hidroxidjait (tulajdonképeni A.); a szó tágabb értelmében az A. elnevezés földfémek oxidjaira és hidroxidjaira is használatos (földes A.). Az alkáli szó arab eredetü; az arabok a hamu kilúgzása utján kapott anyagot, mely főképen kálium és nátriumkarbonátból áll, nevezték így (a kaljon = hamu arab szóból és «al» névelőből alkotva). Az A.-ra jellemzőnek mondották azt, hogy savakat telíteni képesek, miközben pezsgés is észlelhető. *Duhamel* és *Markgraf* (1738) különböztettek meg először *növényi* és *ásványi* A.-at (kálium- és nátriumkarbonát), későbben ezeket együtt: *nem illó* (fix) A.-nak nevezték, ellentétben az *illó* alkáliával, az ammoniumkarbonáttal. *Black* (1755) állapította meg a karbonátok és hidroxidok között levő különbséget (amelyeket addig összecseréltek), előbbenieket *nem maró*, utóbbiakat *maró* A.-nak nevezve. (L. *Bázisok, Oxidok, Hidroxidok.*)

Alkáli-fémek v. *lúgfémek.* Litium (Li), nátrium (Na), kálium (K), rubidium (Rb), césium (Cs). Ezüstfehér, lágy, kis fajsúlyú fémek. Nedves levegőn gyorsan oxidálódnak és a vizet hevesen bontják. Egyvegyértékű és a legnagyobb mértékben pozitiv gyökök. Hidroxidjaik a legerősebb bázisok; ezek, valamint karbonátjaik vízben oldhatók és maró-lúgosak. Sóik vizes oldatában mindig kationokként szerepelnek.

Alkáli-földfémek v. *lúgos földek fémei* (kalcium-csoport), kalcium (Ca), stroncium (Sr), barium (Ba) és radium (Ra). Sárgás fehér v. kékes szürke, nyujtható fémek. Víznél nagyobb fajsúlyuak. A vizet hevesen elbontják. Kétvegyértékü, nagy mértékben pozitiv gyökök. Sóik vizes oldatában mindig kationokként szerepelnek.

Alkalimetria, l. *Kémiai analizis.*

Alkaliotropizmus, az alkáli-vegyületek által előidézett chemotropizmus (l. o.).

Alkális fürdő, l. *Fürdő.*

Alkális kémhatás v. *lúgos kémhatás*, számos vegyületnek az a sajátsága, hogy bizonyos festékanyagok színét jellemző módon megváltoztatják. Így a vörös *lakmuszt* kékre, a sárga *curcumát* barnára, a színtelen *phenolphtaleint* vörösre, a vörös *methylorange*-t sárga színüre változtatják.

Alkális levegő a. m. *ammonia.*

Alkális lúgok, a kálium- és a nátriumhidroxid oldatai.

Alkáli-zöld, bonyolódott összetételű, mesterséges zöld kátrányfesték.

Ál-Kallisthenes, l. *Sándor-monda.*

Alkalmazás, valamely teendőnek teljesítésére, intézésére való meghívás, megbízás, felhatalmazás, esetleg meghagyás, parancs. Ez akár egyes esetekre, akár folyton felmerülő ügyek határozott körére vonatkozhatik. Közönségesen hivatalra, szolgálatra, állásra való alkalmazást értenek alatta, ezért szokás az állam, megye, község, köz- és magánérdekü intézetek személyzetét *alkalmazottaknak* nevezni. Az A. által az alkalmazott és az alkalmazó közt szolgálati szerződés keletkezik, amelyben az előbbi munkáját, az utóbbi pedig annak díjazását köti le. Ez a szerződés magánfelek közt magánjogi természetű, az állam és alkalmazottai közt pedig közjogi természetű, ami abban jut kifejezésre, hogy az A. feltételei és az alkalmazott működési köre törvényben van biztosítva és ezek az egyik fél egyoldalú akaratából rendszerint sem meg nem változtathatók, sem meg nem szüntethetők. A közhivatalokra való A. módjai igen különbözők: így van tiszta választási, tiszta kinevezési rendszer, van kijelöléshez, van megerősítéshez kötött választás, van ajánlat, javaslathoz kötött kinevezés; van ideiglenes minőséget kölcsönző kinevezés v. választás; van időtartamhoz kötött és életfogytig tartó választás vagy kinevezés. Az állami tisztviselők A.-a a VI. fizetési osztálytól felfelé, valamint a kir. bírák és kir. ügyészek A.-a királyi kinevezés útján történik, míg a többi állami alkalmazott kinevezése a kinevezési joggal felruházott kormányhatóságok által történik. A vármegyei és városi törvényhatóságoknál és a községeknél az A. választás útján történik. L. *Állami tisztviselő, Kinevezés, Választás.*

Alkalmazkodás *(adapció, adaptáció, akkomodáció, akklimatizáció)*, a szerveknek, szervezeteknek vagy élettevékenységnek az eltérő környezethez (milieu), életfeltételekhez való igazodása. Az embernél az a képesség, amellyel életét, a természet és a társadalom minden külső és belső behatásának megfelelően, életbenmaradása végett biztosíthatja. Értelme segítségével megélhetését könnyítő eszközöket készít és életkörülményeit kedvezőbbre módosítja. A föld valamennyi élő lénye közt egyedül az ember volt képes a föld min-

[illegible] Ezt [illegible] magasabb értelmű [illegible] változékony természetének [illegible] csak az egyes emberi egyed [illegible] Az egyes ember idegen s a szülőföld [illegible] éghajlathoz nem bír alkalmazkodni. Nagyobb esetek veszélyeztetik [illegible] Mi európaiak sem az egyen-[illegible]m a sarkok alatt nem érezzük jól magunkat, [illegible] vagy a sarkköri lakók sem [illegible] meg [illegible]. Mert az egyes ember és az egyes emberfajta a föld különböző [illegible], föltesszük azt, hogy az emberiség már eredetileg több s az illető égalji [illegible] alkalmazkodó ember-típustól vette eredetét, vagy pedig azt, hogy hosszú idő [illegible] volt ahhoz, [illegible] hogy végre az emberiség a föld legkülönbözőbb részein életrevaló, alkalmazkodó fajtákban [illegible] meg. Az *élő lények* A.-a *passzív*, ha a környezet befolyása kényszerítő, *aktív*, ha az organizmus vagy élettevékenység igen könnyen [illegible] a környezet befolyására s mintegy [illegible] alkalmazkodik. Van *közvetlen* A. és *közvetett* A. Ez utóbbi a szelekció *(kiválasztás*, l. o.) következtében a fajban megy végbe. Az A. a szervezetek kifejlődésének, az evoluciónak (l. o.), a haladásnak egyik tényezője, amit különösen Lamarck, Darwin, Spencer, Haeckel, Weismann stb. hangsúlyoznak. — A *társadalmi A.* alatt értjük az egyének vagy fajok fizikai és szellemi hozzáigazodását a természeti s társadalmi (gazdasági, kulturális, politikai stb.) környezethez az élet harcában való fennmaradás, jobb boldogulás stb. céljából. Mert itt is áll a darwini elv, a viszonyok [illegible] alkalmazkodó, az életre leghasznosabb [illegible] bíró egyének vagy fajok győzelme (a «survival of the fittest»). Az A. érdekes [illegible] a természeti és társadalmi *mimikri* (l. o.). Az A. kérdésével tüzetesebben foglalkozott a [illegible] antropologiai-biológiai iránya (Spencer, Gumplowitz, Steinmetz, Ammon, Woltmann, Galton stb.) s a társadalompszichológusok közül Buckle, Taine s különösen Tarde, aki főleg abban keresi a társadalmi élet haladó mozgását, hogy a kezdeményező, föltaláló lángészhez alkalmazkodik a társadalom tömege «utánzás» által.

A. a szemnek az a tehetsége, hogy úgy változtathatja fénytörését, hogy a különféle távolságban levő tárgyaknak tiszta képe vetődjék a látóhártyára (retina). Az A. olyan természetű, mint mikor a fotográfus úgy igazítja szekrényét, hogy hátulsó lapján tiszta kép keletkezzék. Az ember szemén [illegible] nem a fellogó ernyő (látóhártya) változtatja helyzetét, hanem a lencse közelre nézésnél kidomborodik, távolra nézésnél ellaposodik s így a tárgy éles képe mindig a látóhártya távolságában keletkezik. A lencse domborodását az ú. n. [illegible] izom okozza azáltal, hogy megfeszülésével a lencsét kifeszítő keretet meglazítja s ilyenkor a lencse saját rugalmasságánál fogva kidomborodik; ellazulásakor a keret újra megfeszül és ellaposítja a lencsét. Az A. rosszabbodik, hogyha vagy a sugárizom veszti el összehúzódó képességét vagy a lencse a rugalmasságát. Az előbbi előfordul [illegible] betegségeknél, mérgezéseknél; az utóbbit szintén okozhatják betegségek, de rendesen az öregedéssel együtt járó változás. Ugyanis a lencse a korral fokozatosan elveszti rugalmasságát, úgy hogy 40 éven felül a rendes távolságban (25–30 cm.) az írás, olvasás, varrás, hímzés már nehezen megy. Az akkomodáció zavarait szemüveggel ki lehet javítani, l. *Távollátás, Szem.* — Akkomodációs görcs a sugárizom görcsös összehúzódása, amely bizonyos betegségeknél, mérgezéseknél fordul elő s közellátást eredményez.

A. növénytani értelemben a növény szervezetének a termőhely különböző viszonyainak megfelelő fejlődése, kialakulása. A növény termőhelyének, az őt környező természeti viszonyoknak megfelelően szervezkedik és pedig akként, hogy a több tagra különült növény testének belső és külső berendezkedése a tag által végezett funkciónak (munkának) megfelelő legyen. Vagyis a növény teste alkalmazkodik a végzendő munkához és, hogy ezt az adott körülmények közt jól végezhesse, a külső körülményeknek megfelelő célszerűséggel. Ez az összefüggés oka annak, hogy bizonyos termőhelyen megegyező szervezetű növényekkel találkozunk, pl. a homokpuszták növényzetében, vagyis ezek a száraz termőhelyhez alkalmazkodtak (xerophyta). Még szembeszökőbb a vizi növények alkalmazkodása (hydrophyta). Ámde vannak növények, amelyek vízben és szárazon megélhetnek, úgy hogy egy szárazföldi és egy vizi alakját különböztethetni meg. Ilyen a vidra-keserűfű, Polygonum amphibium L. (l. az *ábrát)*, amelynek gyökértörzse a vízben hosszú, ferdén felemelkedő szárakat hajt csúcsa felé néhány hosszúnyelű levéllel; ezeknek szíves alapú, szélesen lándzsás bőrnemű lemezei a víz szinén úsznak, kopaszok és simák, a szárazon fejlődött szárak felállók, levelei keskeny lándzsások, nyeletlenek, ráncosak és többé-kevésbbé szőrösek. A vizi és a szárazföldi alak egy-ugyanazon rhizomának két ágaként is fejlődhetik, vagyis ugyanazon növény két ága a külső körülményeknek megfelelően alakult ki, amiből következik, hogy a növény teste változni képes. Sok esetben ezeknek a változásoknak az okai a külső tényezők, más esetekben azonban belső, még ismeretlen okokkal lehetett csak a változásokat megmagyarázni. A változások okait a növényélettan kutatja, míg ellenben a változások célszerűségének a megítélése az ökológia feladata, jóllehet a beálló változások célszerűségének mérlegelése

A vidrakeserűfű (Polygonum amphibium) szárazföldi (balról) és vízben nőtt (jobbról) egyedei.

sokszor az ember szubjektiv mérlegelésétől függ. Annyi bizonyos, hogy az A. képesíti a növényeket a föld legkülönbözőbb viszonyai közt való megélhetésre, így pl. a tengerben élő barna és vörös moszatok színeződése egyenesen a tenger mélységébe hatoló kék sugarakhoz való A. (komplementér kromatikus adapció, Engelmann és Gaidukow). A növények alaki változását, illetőleg A.-át a fajok keletkezésére nézve is fontosnak itélik sokan. Újabb időben a neolamarckisták a fajok keletkezését egyenesen az A.-sal magyarázzák. Ezek a változó organizmusnak nemcsak passziv, de egyenesen aktiv szerepet tulajdonítanak. Ezekkel ellentétben némelyek a direkt A.-t tagadják és a beálló változásokat az organizmusoknak abból a képességéből magyarázzák, hogy azok képesek bizonyos határokon belül különböző fejlődési irányt követni és különböző külső tulajdonságokat ölthetnek fel a külső hatások befolyása következtében.

Alkalmazott az, akit valamely tevékenység kifejtése végett más alkalmaz. *Állami* A.-ak azok, akik az államhatalom megbízásából az állam érdekében tevékenyek (l. o.). *Magán*-A.-ra nézve a a polgári törvénykönyv-tervezetnek a Szolgálati szerződés fejezete tartalmaz általános rendelkezéseket. Fennálló kereskedelmi törvényünk szerint ezek cégvezetők, kereskedelmi meghatalmazottak vagy pedig a kereskedelmi segédszemélyzet körébe tartoznak. A cégvezető a főnöknek a törvény szerinti korlátlan meghatalmazottja, míg a kereskedelmi meghatalmazott jogköre csak bizonyos ügyletekre terjed ki. (1875. XXXVII. t.-cz. 43. §). A kereskedelmi segédszemélyzetnek, az iparossegédeknek, valamint a tanoncoknak jogviszonyait az ipartörvény szabályozza. A cseléd minőségben A.-akról külön cselédtörvények, a gazdasági munkásokról külön munkástörvények szólnak.

Alkalmi beszéd, l. *Beszéd.*

Alkalmi bűntettes az, aki nem állandó jellembeli fogyatkozásából és bűnös hajlamaiból kifolyóan, hanem csak külső behatás, pillanatnyi felindulás vagy kényszerítő szükség folytán követ el valamely bűncselekményt.

Alkalmi egyesülések vagy *alkalmi társaságok* (Gelegenheitsgesellschaft), a kereskedelmi törvény (1875. XXXVII. t.-c. 62. §) meghatározása szerint azok a társaságok, «melyek közös haszonra vagy veszteségre egy vagy több kereskedelmi ügylet tekintetében keletkeznek.» Kereskedelmi ügyletek, de nem «kereskedelmi üzlet» tekintetében alkalomszerű s nem állandóbb, tartós, iparszerű vállalkozás. Ebben különbözik a tulajdonképeni (a 61. §-ban felsorolt) «kereskedelmi társaság»-tól. Az A.-re a törvény azt az elvet mondja ki, hogy «nem esnek a törvénynek a kereskedelmi társaságról szóló határozatai alá». Jogviszonyaikat a törvény csak egy §-ban (62. §) tárgyalja, nagyjában a magánjogi társaságok szabályozásának módjára, bár céljukat tekintve kereskedelmi társaságok, csakhogy nem «tulajdonképeni», a kereskedelmi törvény értelmében vett kereskedelmi társaságok. Ellentétben ez utóbbiakkal a kereskedelmi törvény az A.-nek sem szervezetét, sem képviseletét stb. kimerítően nem szabályozza. Tagjaiknak különálló jogi személyiségük nincs. Az A. a kereskedelmi vállalkozásnak gyakori formája. A.-t alkotnak pl. az alapítók, akik valamely részvénytársaság megteremtését kezdeményezik, v. azok a bankok, amelyek valamely állami v. más nyilvános kölcsönnek elhelyezésére szövetkeznek; v. azok a különben önállóan és egymástól függetlenül működő kereskedők, akik bizonyos árukat közös nyereségre vagy veszteségre vásárolnak és eladnak. L. *Részes ügylet.*

Alkalmi érmek neve alatt az emlékérmeknek ama fajait értjük, melyek egyházi és világi ünnepélyek, gyűlések vagy más összejövetelek alkalmából készülnek s jelvényül is használtatnak.

Alkalmi költemény, külső alkalmiságra pl. felavatásra, beiktatásra, egyéb ünnepélyre, névnapra készült versezet. Mivel az alkalom ritkán ihleti meg a költőt, az A.-ek méltán rossz hírbe kerültek. Vannak természetesen becses A.-ek is, ha a külső alkalmiság belső alkalom is volt a költőre nézve. Goethe mondása, mely szerint minden jó költemény A., nem a külső, hanem a benső alkalmiságra céloz.

Alkalmi munkás, l. *Munkás.*

Alkalmi társaságok, l. *Alkalmi egyesülések.*

Alkaloidák, némileg az alkaliákhoz hasonló viselkedésű (innét a nevük), szenet, hidrogént, nitrogént és javarészt oxigént is tartalmazó, akár növényi eredetű, akár meterségesen előállított, feltűnő fiziológiai hatású, heterociklusos bázisok. Az A. a növényvilágban igen kiterjedten, de nem egyenletesen eloszolva fordulnak elő. Így a kryptogamok A.-tól úgyszólván mentesek; a monokotyledonok közül pedig tulajdonképen csak a colchiaceák tartalmaznak A.-at (colchicin, jervin, veratrin). A dikotyledonok közül A.-ban legdúsabbak a papaveraceák, a solanaceák, a ranunculaceák, a strychnaceák és a rubiaceákhoz tartozó cinchona-féleségek. Számos leguminóza és több umbellifera is tartalmaz A.-at, míg a compositák és labiaták nagy családjában alig találhatók. Ugyanazon család növényei többnyire azonos v. egymáshoz hasonló A.-at tartalmaznak; ugyanazon alkaloida több növénycsaládban csak kivételesen (pl. a berberin) található. Egy növény egyidejüleg többféle alkaloidát is tartalmazhat. Az ilyen társas A., amilyenek pl. a papaver somniferumban az ú. n. opium-A., v. a cinchonákban a china-A., egymással izomerek v. legalább is nagyon hasonló összetételüek. Az A. a növény minden részében előfordulhatnak, leginkább azonban a gyümölcsökben, a magvakban és kérgekben halmozódnak fel, a sejtnedvben oldott állapotban, és pedig, úgy látszik, mint a növények szekreciós termékei. A növényekben az A. javarészt savakkal vegyülve találhatók. Néhány alkaloida illékony, átlátszó, áthatő szagú, alkoholban, éterben, kloroformban és többnyire vízben is oldható folyadék; legtöbbjük azonban színtelen és szagtalan, keserű ízű, csak kivételesen szublimálható, kristályos test, amelyek vízben csak alig, alkoholban, éterben, kloroformban, benzinben és amilalkoholban jól oldhatók.

A legtöbb alkaloida harmadrendű, azaz nitrilbázis, néhányan másodrendű, azaz imidbázisok;

[illegible] savakkal több-[illegible] vegyületekké egyesül-[illegible] HCl. E [illegible] vízben oldhatók, [illegible] A.-at [illegible] oldatában [illegible] kaliummerkuri-[illegible] kaliumbizmutjodid [illegible] savakkal, [illegible] formaldehiddel [illegible] egyes másik alkaloid [illegible]

A [illegible] A.-e vegyületektől [illegible] mint [illegible]

Az A.-at [illegible] többnyire igen heves, esetleg mergező hatásuak. A legtöbb, ősidőktől fogva gyógyszerül használatos növényi részeknek is az A. a hatóanyagai. [illegible] köptető hatású az apomorfin; húgyhajtók: a [illegible] az antipirin, piramidon stb.; a középponti idegrendszerre ható fájdalomcsillapítók: a morfin, [illegible] hatnak és pedig 1. a mozgató idegvégződésekre: [illegible] a [illegible] 3. az elválasztó idegek: az oculomotorius és vagus végződéseire hatnak: atropin, hiosciamin, skopolamin, pilocarpin, nikotin, ezerin stb. A szívre és edényekre hatnak: a digitalis-A., a strofantus-A., helleborin. Feltünő némely alkaloidának a másikéval ellentétes, [illegible] antagonizmus.

Körülbelül száz éve, hogy alkaloidát növényből először előállítottak. A XIX. sz. első évtizedében [illegible] gyógyszerész állította elő a morfint, néhány évvel utóbb *Pel*-[illegible] cinchonint és kinint, *Posselt* és *Reimann* a nikotint és i. t. állította elő. Manapság igen nagy úgy a növényekből előállított A. száma, valamint a növé-[illegible] A.-nak tekinthető, mesterségesen előállított heterociklusos szénvegyületek száma. A növényi eredetü A. közül is már számosat mesterségesen is állítanak elő.

Alkaluretica, olyan szerek, amelyek a vizeletet alkalikussá teszik: ilyenek az égvényes ásvány-[illegible] stb., némely gyümölcsfajták. Állítólag a húgysavas kövek képződését akadályozzák.

Alkamenes, görög szobrász a Kr. e. V. sz. második felében: Phidias kortársa és tanítványa. [illegible] 403 közé teszik. [illegible] kertekben álló Aphrodite szobra volt. Athén és környéke számára sok más szobrot szállított: Athénben állott Arese, He-[illegible] Dionysosa, Hekateja s a phaleroni úton Herája. Kútfőink csak egy atlétát ábrázoló szobráról tudnak. A. egy híres alkotásáról, az Akro-[illegible] felállított Hermes-Propylaios-ról a utolsó évek pergamoni ásatásai révén egy feliratosan igazolt, hiteles, hermaalakú másolat került birtokunkba (Konstantinápoly, Ottoman múzeum), mely formában régies elemeket őriz meg.

Alkamil, egyiptomi szultán, l. *Kamil*.

Alkan, *Charles Valentin*, franc. zongoraművész, szül. Párisban 1813 nov. 30., megh. 1888 márc. 29. 6 éves korában lett a konzervatórium növendéke s csakhamar díjakat nyert. Zeneművei közül a 39. mű: «12 moll tanulmány» említendő.

Alkán a. m. paraffin v. határszénhidrogének.

Alkancellár, a magyar kir. udvari kancelláriában (l. o.) két A., mint a kancellár helyettese működött. Régente némely egyetem élén a kancellárok mellett szintén voltak A.-ok.

Alkanna *Tausch.* (növ., pirosító, báránypirosító), a Borraginaceae (Érdes levelüek) család génusza, melynek 40 faja főkép Európa déli részén és csekély részben Közép-Európában van elterjedve. Évelő füvek. Nálunk legismertebb az *A. tinctoria* Tausch., mely az egész mediterrán vidéken gyakori. Szára leesepült, az egész növényt durva szőrök borítják. Tőlevelei landzsásak. Pártája búzavirágkék vagy lila, torka nyitott. Termései szemölcsösek. Terem az Alföld homokbuckáin, főkép a Duna-Tisza között. Gyökere (radix alkannae) officinalis, rövid hengeres darabokban kerül a kereskedelembe. Fateste sárga, ezt sötétpiros, ráncos, leveles kéreg veszi körül, mely könnyen leválik s az alkannin (A.-pirosító, l. o.) nevű festőanyagot tartalmazza. Ez alkoholban, éterben, zsíros és illanó olajokban oldható, bíborveres és gyantaszerű. Most csak kenőcsök, borszesz, likőrök, olajok stb. festésére használják. Kémlőszerül is szolgál, ezért Európa déli részén itt-ott termesztik.

Alkanna-pirosító (alkannin, anchusin, anchusasav) $C_{15}H_{14}O_{4}$, a báránypirosítófű gyökerének piros kérgéből szénszulfiddal vagy petroleuméterrel kivont festék. Az A. a lugoknak és az ammoniának rendkívül érzékeny kémlőszere, a legcsekélyebb mennyiségüktől is megkékül, nagyon csekély savtól pedig megpirosodik. Ezért az A. bemártott papirt kémiai elemzéseknél lakmuszpapiros helyett is használják.

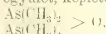
Alkannin (növ.), l. *Alkannapirosító*.

Alkaptonsavak, a homogentisinsav (dioxifenilecetsav) és az uroleucinsav (trioxifenilpropionsav). Meglehetősen ritka anyagcsereanomália folytán keletkeznek a fehérje bomlástermékeiből (tyrosin, phenylalanin, l. o.); ilyenkor a vizeletben is megjelennek s annak sajátszerű tulajdonságokat kölcsönöznek (alkaptonuria, l. o.).

Alkaptonuria (gör.), a fehérje-anyagforgalom anomaliája, midőn alkaptonsavak (főleg homogentisinsav dioxifenilecetsav, néha uroleucinsav-dioxifeniltejsav) jelennek meg a vizeletben. Az ilyen vizelet állásközben, különösen lúgos oldatban sötétebb lesz, egészen megfeketedik, a fehérnemün pedig vörösesbarna foltokat hagy hátra; a redukciós próbákat éppúgy adja, mint a cukros vizelet (l. *Cukorvizelés*), ettől azonban megkülönböztethető azáltal, hogy nem erjed s optikailag nem aktiv. Gyakrabban fordul elő férfiaknál, mint nőknél: továbbá oly gyermekeknél, kiknek szülei vérrokonok (Garrod).

Alkar, az állatok első lábának a lapocka és könyök alatt fekvő részét egészen a térdig nevezik alkarnak, amelynek alakját a függőlegesen álló A.-csont veti meg. A jól alakult A. oldalról nézve felül széles, lefelé, miután az izomzat inakba megy át, megkeskenyedik, iránya függőleges; gyors mozgású állatoknál legyen lehetőleg hosszú; hibás, ha a függőlegestől eltérő. Emberi A., l. *Végtagok.*

Alkarzin vagy *kakodiloxid.* Az arzéntrioxidból As_2O_3 úgy származtatható, hogy két oxigén atomját két-két metil-gyökkel helyettesítjük. Az A. tehát alkilarzénvegyület, képlete:

$$\begin{matrix} As(CH_3)_2 \\ As(CH_3)_2 \end{matrix} > O.$$

tisztátalan állapotban először *Cadet* állította elő, tiszta állapotban pedig *Bunsen.* Színtelen, olajszerű, a fényt erősen törő mérges folyadék; szaga nagyon kellemetlen.

Alkat (testalkat), közönségesen a test, különösen a csontrendszer fejlettségét akarja kifejezni. Bizonyos fokig függetlenül a kövérségtől vagy soványságtól szokásos az erős vagy gyenge test alkatú, helyesebben alkotású megjelölés. Összecserélik, pedig mást fejez ki, a *habitus* (l. o.) szóval. Van az A.-nak orvosi szempontból különös fontosságú, teljesen más értelmű jelentése is, amely a rendes és eltérő természetet, azaz természeti hajlandóságot fejezné ki, l. *Konstitució.*

Alkathoos, görög törzsökös hős Megarában, melynek egyik (nyugati) fellegvárát a hagyomány szerint ő alapította. Pelopsnak fia volt, és testvérének Chrysipposnak meggyilkolása miatt kényszerült Elisből Megarába menekülni. Ott az országot megszabadította egy oroszlántól, mely a határt pusztította és a király fiát megölte. Irigy udvari emberek ezt a dicsőséget el akarták tőle vitatni, de A. az oroszlánnak kivágott nyelvével igazolta magát és jutalmul megkapta a királyleány kezét és vele az ország kormányát.

Alkati betegségek, l. *Konstitucionális betegségek.*

Alkatifa (arab-spanyol vagy perzsa), arany és ezüst-hímzéssel készült díszszőnyeg.

Alkatrész, l. *Alkotórész.*

Alkazár (arab-spanyol, al kaszr) a. m. kastély, palota.

Alkazár Kebir, város, l. *Kaszr el Kebir.*

Alkeides (lat. *Alcides*), Heraklesnek, Alkeus unokájának mellékneve.

Alkekengi, (növ.), l. *Zsidócseresznye.*

Alkendi *(Abu Juszuf Jakub Ibn Eshak Al Kendi),* akit az arabok «a filozófusnak» neveztek, a IX. sz.-ban élt, körülbelül 870-ig. Számos filozófiai, matematikai, asztronómiai, orvosi, összesen mintegy kétszáz munkát írt, de mindezekből igen kevés maradt ránk. Nagy súlyt helyezett a matematikára, melyet minden tudomány alapjának tartott.

Alkénessav *(thiokénsav, dithionossav)* és sói. Az $A.H_2S_2O_3$ elkülönített állapotban nem ismeretes; vizes oldatban is már néhány perc multán elbomlik vízre, kénre és kéndioxidra:

$$H_2S_2O_3 = H_2O + S + SO_2.$$

Sói, az *A.-sók* v. *tioszulfátok* (hiposzulfitek) eléggé állandóak. Savaktól, vizes oldatban is, a tiokénsavhoz hasonló módon elbomlanak; a bomlás azonban híg oldatban csak lassan megy végbe. A tioszulfátok keletkeznek lúgfémhidroxidok, v. lúgfémkarbonátok kénnel való forralásakor v. összeolvasztásakor. A legtöbb tioszulfát jól kristályosodik. Haloidokkal haloidsókká és tetrationátokká alakulnak.

A *nátriumtioszulfát* (tiokénsavas nátrium, A.-as nátrium, nátriumhiposzulfit), $Na_2S_2O_3$. Előállítása és megvizsgálása *Chaussier* és *Vauquelin* érdeme (1799). Előállítására natriumszulfit-oldat és kénvirág keverékét forralják, majd a megszűrt oldatból a sót kikristályosítják. Vízben bőségesen oldódik, alkoholban oldhatatlan. Vizes oldatban, zárt palackban eltartva, főképpen a vízben oldott szénsav hatására eleinte bomlik, utóbb azonban eléggé állandó. Túltelített oldata (úgy mint a nátriumszulfáté) a portól mentesen eltartva, huzamosabb ideig folyékony marad, de ha kristályka N.-ot dobunk beléje, v. az oldatot levegővel összerázzuk, az egész tömegében kristályos tömeggé mered. Mivel nátriumtioszulfát a szín-klórt megköti, kloriddá alakítja, a nátriumtioszulfátot az iparban főképen a klórral való fehérítésnél, mint *antiklórt,* a klór utolsó nyomainak eltávolítására használják a papirgyártásnál és a szövetfehérítésnél; alkalmazzák sósavval keverve a gyapjú, szalma, elefántcsont, csont, haj stb. fehérítésénél, úgyszintén a fotografálásnál, a ciankalium helyett, a fotográfiai lemezek és képek fixálására *(fixáló só),* mert a különféle ezüstvegyületeket, így a klór-, brom- és jodezüstöt bőségesen oldja.

Alkénsav, l. *Ditionsav.*

Alkenyér (Sibot), nagyk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1900) 1107 oláh lakossal, postával, távíróval, vasúti állomással, csendőrörssel, 2 hitelszövetkezettel. A Kudsir vize mellett a Maros két oldalán K.-re Alvincz felé elterülő termékeny Kenyérmezőn fekszik; itt volt 1479 okt. 13. a véres ütközet, melyben Báthori István és Kinizsi Pál a törököket megverték. A hunyadvmegyei tört. és rég. társulat az A.-i pályaudvar mellett 1890. díszes emléket állított fel. Nagy kincstári faraktár, a Kenyérvízen leúsztatott fenyőtörzsek számára és gőzfűrésztelep.

Alkenyér-kudsiri helyi érdekü vasút (r.-t.), a M. kir. államvasutak arad-tövisi fővonalának Alkenyér állomásából indul ki és a Kenyérmezőnek nevezett termékeny területet déli irányban szeli át. A 13·6 km. hosszú másodrangú gőzüzemű pálya 1906 ápr. 19-én adatott át a közforgalomnak. Üzemét a M. kir. államvasutak látják el. Tényleges befektetési tőkéje 1.280,000 K.

Álképletek, elavult, rossz elnevezés, l. *Daganatok.*

Álképviselő az, aki valakinek képviseletében olyat tesz, amire nincs felhatalmazva, v. aki egyáltalán nincs képviseletre jogosítva. Á. által kötött jogügylet arra nézve, akinek nevében azt az Á. kötötte, nem jön létre, csak akkor, ha utólag jóváhagyatott. Létrejön azonban az Á. és a másik szerződő fél között a ket[illegible] amint jogviszony, amint az a ker. t. 52. §-ából kivehető: Ki mint cégvezető v. keresk. meghatalmazott vm. keresk. ügyletet köt anélkül, hogy cégvezetői jo-

[illegible] v. [illegible] meghatalmazással bírna, [illegible] meghatalmazott, aki az ügy[illegible] [illegible] meghatalmazása határán túl [illegible] harmadik személynek a [illegible] [illegible] utóbbinak szabad válasz[illegible] [illegible] [illegible] v. a szerződés teljesítését [illegible] [illegible] felelősségnek azonban nincs helye, ha a harmadik személy [illegible] a cégvezetés v. meghatalmazás hiányáról v. az utóbbinak át[illegible] [illegible] [illegible] az ügyletbe bocsátkozott. Az A. hasonló felelősségét a magánjog is [illegible].

Álképződmények (monstruositates, [illegible]), lásd *[illegible]*.

Alkér [illegible] *Nagykér*), kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1900) 535 oláh lak., u. p. és u. t. [illegible].

Alkér *[illegible]*, Budapest fő- és székváros [illegible] alpolgármestere, szül. Budapesten 1836 [illegible], megh. 1894 jan. 9. 1861-ben köz[illegible] váltóügyvéd, majd ugyanabban az évben Buda városának jegyzője lett. A következő tisztujításkor Buda város főjegyzőjévé, majd az egyesült főváros tanácsnokává és 1891. a főváros második alpolgármesterévé választották.

Ál-kergekór, l. *Bögöly*.

Alkermes [illegible], l. *Alkörmös*.

Alkestis, a görög mitologiában Pelias király leánya, aki megfogadta, hogy csak ahhoz adja [illegible], aki [illegible] oroszlánokkal és vadkanokkal [illegible]. Ezt megtette Admetos, Apollon segítségével, aki azt az adományt is megszerezte számára, hogy megszabadul a haláltól, ha valaki feláldozza magát érette. Midőn Admetos halálos be[illegible] esett, apja és anyja nem hozták meg ezt az áldozatot, de A. önként meghalt érte, de Persephone [illegible] jutalmául visszaküldte a Hadesből; más monda szerint Herakles hozta vissza az alvilágból. Az asszonyi önfeláldozó hűség példaképének tekintették, mitosát gyakran ábrázolták; Euripides egyik tragédiája is A. halálát tárgyalja.

Alkezesség, a kezesért vállalt kezesség. Az A. általában a tartozással szemben olyan viszonyt létesít, amilyenben az alaptartozáshoz maga a kezes áll. L. *Kezesség*.

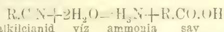
Al-Khatif, 1. kerület Arábia keleti partján. 86,000 lak. és 32 faluval. Rizsben, datolyában, fügében, barackban, citromban, dinnyében és más kerti gyümölcsökben gazdag. Élénk összeköttetésben van a Bahrein-szigetekkel. — 2. *A.* v. *El-Khatif*, a kerület főhelye 6000 lak.

Alkibiades, híres athéni hadvezér, szül. Kr. e. 450. igen előkelő családból. Három éves volt, mikor atyja, Kleinias, Koroneiánál elesett. Neveléséről anyai nagybátyja, a nagy Perikles gondoskodott. A gazdag, szép és szellemes ifjút azonban annyi hizelgéssel és hódolattal halmozták el, hogy elbizakodottá és könnyelmüvé lett. Bármily rajongással simult tanítómesterének, Sokratesnek egyéniségéhez, ez nem tudta szenvedélyeinek [illegible] A. Perikles példájára Athén vezérférfia kívánt lenni, s ehhez a katonai dicsőséget [illegible] [illegible]. 18 éves korában (432) Potidaiánál kitünt nagy merészségével és csak Sokratesnek köszönhette, hogy életben maradt. [illegible] 8 év mulva (424) ő mentette meg Delionnál mesterének életét. Vitézségéért nőül nyerte a gazdag Hipponikos leányát, Hipparetét, de ez nem tudta kicsapongásait korlátozni. A közügyekben Kleon halála után (422) kezdett szerepet játszani. Perikles hagyományainak hatása alatt kezdetben demokratikus elveket vallott, s midőn a peloponnesosi háborút Nikias békekötése (421) félbeszakította, nem nyugodott addig, míg Argos, Mantinea és Elis nem szövetkezett Spárta ellen. Azonban a spártaiak győzelme Mantineiánál e vállalkozását meghiusította. Időközben a szicíliai Egesta város segítséget kért Athéntől Szirakuza ellen. Javaslatára a nép elhatározta a szicíliai hadjáratot s egyik vezérévé A.-t választotta meg. Már indulásra készen állott a hajóhad, midőn Athén 415 máj. 11. arra ébredt, hogy szentségtörő kezek megcsonkították a Hermes-oszlopokat. Irigyei és ellenségei őt vádolták e bűnnel és a misztériumi szertartások kigúnyolásával. A. erélyesen rögtöni vizsgálatot követelt, de a nép a panasz tárgyalását elhalasztotta. Átkelve Sziciliába A. elfoglalta Naxos és Katana városokat, de ellenségei féltek még nagyobb sikereitől és a népet arra bírták, hogy őt perének tárgyalására haza idézze. A Salaminia nevű állami hajón, mely érte jött, elhagyta a szigetet, de az itáliai parton megszökött, mert érezte, hogy ellenfelei ezúttal erősebbek otthon. Távollétében tényleg halálra itélték, vagyonát elkobozták, s az ingatag jellemű hős boszúra határozta el magát. Spártába ment, mely tanácsára Szirakuzát támogatta, s állítólag ő vette rá Agis királyt (l. o.) is, hogy Attikában megszállja Dekeleiát. Tissaphernes perzsa szatrapát Kis-ázsiában rábirta, hogy Athén ellen Spártát hajóhaddal támogassa. De Spártában nem volt sokáig maradása. Agis király feleségének elcsábítása miatt menekülnie kellett (412), s most Tissaphernest arra akarta birni, hogy Spárta helyett Athént segítse, egyúttal titkos érintkezésbe lépett az athéni oligarchapárttal. Azt hitte, hogy ha ez a demokrata kormányt megbuktatja, visszatérhet Athénbe. Az oligarchák itt tényleg hatalomra jutottak, de Athén samosi hajóhada nem ismerte el uralmukat és A.-t Thrasybulos és Thrasyllos indítványára fővezérükké választotta. A. most hajóhadával Spárta erejét Abydosnál (411) és Kyzikosnál (410) megverte, Hellespontos legfontosabb helyeit, Chalkedont, Selymbriát elfoglalta, úgyszintén Bizáncot, Athén feketetengeri birtokait pedig megerősítette. Időközben az oligarchák uralma Athénben megbukott és a nép a 408. hazatérő A.-t diadallal fogadta, halálos itéletét feloldotta, vagyonát visszaadta s az összes hadak sztratégoszává tette meg. Ellenségei egy időre elnémultak, de midőn egyik alvezére, Antiochos, akarata ellenére és az ő távollétében Notionnál (407) Lysandros hajóhadával szemben vereséget szenvedett, maga pedig az elpártolt Andros szigetét nem tudta elfoglalni, az ingatag athéni nép ellenségeinek izgatására megfosztotta állásától. Mély sérelmével önkéntes száműzetésbe vonult a trák Chersonesosba, de még innen is figyelmeztette, bár hiába, az Aigospotamosnál horgonyzó athéni hajóhadat kedvezőtlen állására. Athén bukása után Spárta boszúja elől Pharnabasos frigiai szatrapához menekült, hogy ennek pártfogásával kieszközölje Artaxerxes ki-

rály kegyét és hajóhadát Spárta megbuktatására. De a spártaiak kívánságára Pharnabasos megölette. Melissában rágyujtották a házat, s mikor menekülni akart, lenyilazták (404). Életrajzát az ó-korban megírták Plutarchos és Corn. Nepos. V. ö.: *Hertzberg*, A., der Staatsmann und Feldherr (Halle 1853); *H. Houssaye*, Histoire d'Alcibiade (Páris 1874); *Fokke*, Rettungen des A. (Emden 1980 és 1886), Ed. *Meyer*, Gesch. des Altert. IV. kötet. (Stuttgart 1902).

Alkidamas, a kisázsiai Elaiából való, Kr. e. 400 körül élt görög rétor. Ránkmaradt tőle egy a szofistákról szóló beszéde egészen (Antiphonnal együtt kiadta *Blass*, Lipcsében 1871 és 1881) és egy Isokrates ellen intézett szónoklatának töredéke a Rainer főherceg papirusai közt.

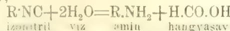
Alkilcianidok, nitrilek, $C_nH_{2n+1}CN$ általános képletű szénvegyületek. Az alkilcianid elnevezés onnan ered, hogy ezen vegyületek a cianhidrogén (HCN) származékainak tekinthetők és abból azáltal származtathatók, hogy a hidrogént alkilgyökkel helyettesítjük: pl. $CH_3.CN$ metilcianid. Másrészt zsírsav származékoknak is tekinthetők olyformán, hogy a zsírsavak karboxil (—COOH) gyökét a cian (—CN) csoporttal helyettesítjük, vagyis a minden zsírsavban feltalálható alkilcsoporttal kötött szénatom (R.C≡, hol R az alkilcsoportot jelenti) az ammonia (H_3N) hidrogénjeit helyettesíti. Ezért nevezik savnitrileknek is az A.-at. Előállithatók alkilhaloidokból káliumcianiddal, alkilkénsavas sóknak ciankáliummal való hevítésekor. Az A. kémiai viselkedésére legjellemzőbb, hogy savak, úgyszintén lúgok hatására a nitrogén ammonia alakjában lehasadnak és az A. ugyanannyi szénatomot tartalmazó savakká változnak, «elszappanosodnak».

$$R.CN + 2H_2O = H_3N + R.CO.OH$$

alkilcianid víz ammonia sav

Az alkilcianidok képződése alkilhaloid és káliumcianidból, továbbá, hogy elszappanosításkor a nitrogén hasad le, bizonyítják, hogy az A.-ban a szénatom kapcsolódik az alkilgyökhöz. Az A. fölötte reakcióképes vegyületek. Az A.-kal izomerek az *izonitrilek*, izocianidok vagy karbilaminek, $C_nH_{2n+1}NC$ általános képletű vegyületek, melyekben a nitrogén kapcsolódik az alkilgyökhöz; miért is híg savak hatására olyképen bomlanak, hogy az izociangyökben (—N.C) levő szénatom hasad le sav alakjában, míg a nitrogénatomamidó (NH_2) csoporttá alakulva, elsőrendű aminek keletkeznek;

$$R.NC + 2H_2O = R.NH_2 + H.CO.OH$$

izonitril víz amin hangyasav

Alkilek, egyvegyértékű szénhidrogén gyökök. Pl. metil CH_3—, etil C_2H_5— stb.

Alkilének (gyök), kétvegyértékű szénhidrogén gyökök. Pl. C_2H_4= etilén, C_3H_6= propilén stb. L. még *Szénhidrogének.*

Alkilhaloidok v. monohaloidparaffinok. Alkil gyökök vegyületei haloid gyökökkel (Fl,Cl,Br,J). Általános képletük $C_nH_{2n+1}R$. (R = haloid gyök) Az A. előállíthatók a megfelelő egyvegyértékű alkoholokból haloidsavakkal (HCl,HBr,HJ), vagy alkoholokból, foszfor haloid vegyületeinek hatására. Ezen vegyületek a metilklorid, metilbromid és etilklorid kivételével, melyek gázalakuak, színtelen, kellemes szagú folyadékok, csak a legmagasabb tagok szilárdak.

Al Kindi, l. *Alkendi.*

Alkinek, l. *Acetilének.*

Alkinoos, a mitikus Scherián élő phaiakok királya, Nausithoos fia, Poseidon unokája. A hajótörött Odysseus nála vendégszerető fogadtatásban részesült, úgyszintén a Medeiával menekülő argonauták is.

Alkiphron, a Kr. u. II. században élt szofista, kitől 118 levél maradt ránk, melyekben finoman jellemezve kora élveket hajhászó életét, a legkülönbözőbb dolgokról alakilag is szépen elcseveg. Érdekesek azért is, mert Menander elveszett darabjainak sok tárgya van bennük. Kiadta *Wagner* (Leipzig 1878, 2 köt.) V. ö. *Czebe* Gyula, Az athéni társadalom A. leveleiben. Phil. Közl. 1909.

Alkirály, királynak a helyettese; az angol Keletindia főkormányzójának a címe. Kína provinciáit is A. kormányozzák

Alkithoe, Minyos leánya, kit nőtestvéreivel együtt Dionysos denevérekké változtatott, mert Beociában egymaguk nem vettek részt a nők bacchikus menetében.

Alklórossav (hipoklórossav) *és sói.* Az *alklórossav*, HClO, csak oldatban ismeretes; sói: az *alklórossavsók* vagy *hipochloritok* is bomlékonyak. *A.* oldatban keletkezik, anhidridjének: a klórmonoxidnak vízben való oldásakor, vagy ha vizzel feliszapolt fölös mennyiségű sárga higanyoxidhoz klór-gázt áramoltatunk. Az A. híg oldata csaknem színtelen, tömény oldata sárga színű, sajátságos, a klóréhoz hasonló szagú, maró folyadék. *A hipochloritok*, mivel bomlékonyak, tiszta állapotban alig ismeretesek. Halványító, oxidáló hatásuak, ennélfogva az iparban is használatosak.

Alklórossavanhidrid, l. *Klór oxidjai.*

Alkmaion. 1. Görög hérosz, a jós Amphiaraos (l. e.) és Eriphyle fia. Kis fiú volt még, midőn apja, nejétől kényszerítve, részt vett és elpusztult a hét vezérnek Theba ellen indított hadmenetében, azóta nyomta lelkét apjának meghagyása, hogy álljon érte boszút Eriphylén. Ezért nem akart résztvenni az epigónok hadmenetében, míg anyját meg nem öli, de ez Harmonia ékszereitől elcsábítva, mégis rá tudta venni a csatlakozásra. A. Theba ostromában megölte Laodamas királyt és először hatolt be a városba. Apollon parancsára később megölte anyját, az Erinnysek üldözése elől pedig megháborodott vándorként tisztulást és új hazát keresett Phegeusnál, az árkádiai Psophis királyánál, ki leányát, Arsinoét (v. Alphesiboiát) adta neki nőül. A. Harmonia ékszereivel kedveskedett feleségének, de újra elfogta az őrület és hosszú vándorlás után az Acheloos folyó torkolatához ért, hol egy nemrég felmerült szigeten az istenek igérete szerint megtalálta azt a földet, mely anyja halálakor még nem létezett. Itt végleg meggyógyulva nőül vette Acheloos leányát, Kallirrhoét, ki minden áron birni akarta Harmonia ékszereit. A. tehát elment Phegeushoz és azon ürügy alatt, hogy meggyógyulásáért Apollonnak akarja szentelni, meg is kapta. De Phegeus megtudván csakhamar a valót, A.-t fiaival megölette. Halála után Thebában hérószi tisztelete volt, psophisi sírjánál pedig áldozatokat mutattak be.

[illegible] Kr. e. [illegible] kb. a dór bevándorlás [illegible] Athénben működött, hol az A. idők [illegible] kb. [illegible] és orvos, [illegible] Pythagoras tanítványa [illegible] az emberi test szervezetének tanulmányozására végzett állatokat boncolt, ő [illegible] az agyvelő és az érzék [illegible] . Átöblíteket az Eustach [illegible] a különbséget arte[illegible] és vénák között. A. egyúttal az első, akitől [illegible] maradt reánk. V. ö. *Kamerland*, [illegible] Medizin, 1901. évf., [illegible] A. [illegible] (Lepz. 1906).

Alkmaeonidák, [illegible] nemes család Athénben, mely Alkmaeontól, Nestor unokájától származtatta magát. A királyság bukása után az A. a nemesi [illegible] legtekintélyesebbjei közé tartoztak. Midőn Kylon a magának kényuralmat Theagenes [illegible] Athén uralmát kezébe akarta keríteni, az A. családjából való Megakles e tervét meghiúsította, Kylon párthíveit, még azokat is, kik az [illegible] menekültek, lemészároltatta [illegible] átok alatt az egész családot ki[illegible] Athénből. Solon 594. mégis megengedte, hogy visszatérhessenek. Peisistratos [illegible] a mérsékelt párt élén állottak; de midőn észrevette, hogy az [illegible] Megaklesnek hasonnevű unokája, [illegible] kényuralmak, Kleisthenesnek volt a veje és örököse, bukására tör, újra száműzte az egész családot. A nagy vagyon megengedte, hogy Megakles Delphiben Apollonnak [illegible] templomát újonnan és még [illegible] építhesse; ezért a papok hálá[illegible] , hogy Megakles fiát, Kleisthenest 510. a Peisistratidák elűzésében támogassák, ki azután az athéni demokrácia megalapítója lett. Az V. sz.-ban a család férfiága kihalt; [illegible] Perikles [illegible] anyja Kleisthenes unokahúga volt. Alkibiades anyja, Deinomache is ebből a családból származott.

Alkman, görög lantos költő a lydiai Sardesből, a Kr. e. VII. sz.-ban. A spártaiak hívására Spártába ment énekmesternek v. mint rabszolga került oda s felszabadulván, haláláig ott élt. Írt női karok [illegible] parthenionokat strofa szerkezetben, továbbá 6 könyvben himnuszokat, paianokat, táncdalokat, nász- és szerelmi dalokat, [illegible] elemekkel kevert lakoni dialektusban. A régiek a dór kardal megteremtőjét tisz[illegible] . Kevés töredéket [illegible] adtak ki 1815. [illegible] jelentékeny töredékeket talált *Mariette* 1855. egyiptomi papiruson. Összes töredékeit kiadta *Bergk* (Poetae lyr. Graeci, 3. köt.). V. ö.: *Hóman* Ottó, Alkman (E. Phil. Közl. 1872). Nevét viseli, de némelyek szerint Archilochostól való az ú. n. alkmani verssor (negyedfeles dactylus):

Az alkmani verspár pedig ebből és egy ezt megelőző hexameterből áll (pl. Hor. Carm. I, 7 és 28. Epo. 12.).

Alkmar *(Alkmaar)*, járási székhely, Németalföld É.-Holland tartományában, az É.-hollandi csatorna és vasút mellett. Kiszárított mocsarak között van és a németalföldi tisztaságnak mintaképe. Megtekintésre méltó épületei a gotikus Laurentius-templom (XV. sz.) és a városháza. (1900) 18,370 lak., akik jelentékeny kereskedést űznek kitűnő sajttal, szarvasmarhával és gabonával.

Alkmar, *Hinrik*, németalföldi költő, a XV. sz. második felében. Átdolgozta és glosszákkal látta el a «Reinaert» közép-németalföldi állateposzt, amelyet 1498. alnémet nyelven Reineke Vos néven adtak ki és ezzel szélesebb körű irodalmi jelentőséget nyert.

Alkmene (lat. *Alcumena)*, Elektryon leánya, Amphitryon neje. Zeus beléje szeretvén, férje alakjában nemzette vele Heraklest; Iphiklest, Heraklesnek ikertestvérét azonban Amphitryon nemzette. A.-t halála után Zeus Hermes által a boldogok szigetére vitette s Rhadamanthysnak adta nőül. Az athénei Kynosargesban A.-nak oltára volt. Aischylos és Euripides tragédiák hősnőjévé tették.

Alkofen, község Alsó-Bajorország bajor kerület Vilshofen j.-ában, (1905) 2244 lak. Római régiségek lelőhelye.

Alkohol, l. *Borszesz* és *Szesz*.

Alkoholátok. Rendszerint azokat a vegyületeket nevezik A.-nak, melyek az alkoholokból úgy keletkeznek, hogy az alkohol hidroxil gyökének hidrogén atomját fém helyettesíti, pl. $C_2H_5.O.Na$ nátriumetilát.

Alkoholellenes mozgalom, l. *Antialkoholizmus*.

Alkoholgyök, l. *Alkilek* és *Alkilének*.

Alkoholizis. A hidrolizishez (l. o.) hasonló kémiai folyamat, mely létrejön, ha gyenge savak vagy gyenge bázisok sóit, továbbá esztereket vízmentes alkoholban oldunk.

Alkoholizmus. A. a szeszes italok állandó ivásának rendkivül káros szokása, amely a legtöbbször, az akaraterő gyöngülésével szinte leküzdhetetlen vággyá, beteges szenvedéllyé fajul újabb és újabb és egyre nagyobb tömegű alkohol élvezése után. Az A. hatása a szervezetre valóságos mérgezés. Minthogy majdnem minden egyén másképp reagál az alkoholra, nem vonható általános határ, amelyen innen az alkoholmennyiség még nem árt, s amelyen túl már árt. Éppen ezért a szigorú, a teljes tartózkodást hirdető *abstinensek* szerint az A. ellen egyedüli menekvés az alkoholivás teljes kerülése. Szerintük az ú. n. mértékletes ivás pl. naponkint 1–2 pohár sör v. félliter bor élvezete sem egyéb, mint lassú mérgezés, másrészt a szesz megszokása egyre nagyobb menynyiség fogyasztása után kelt vágyat, hogy a nyomában járó csalóka kellemes ú. n. euforiás érzések felébresztessenek. S éppen ezért a melegítő, fájdalomtompító, gondűző pillanatnyi hatásáért rabja az alkoholnak az iszákos. Ámde ezekért a látszólag kellemes érzésekért ugyancsak drágán fizet a maga és utódai egészségével, a maga és hozzátartozói jólétével, boldogságával. Az agyvelő működésére bénítólag hat, így pl. megnehezíti a fejben való számolást, a figyelőképességet, az eszmetársítást tompítja stb. A testi erőt és biztosságot is sülyeszti, bár egy ideig a szubjektiv érzés azzal csal, hogy az illető ereje megnőtt. Jól tudják ezt a legki-

válóbb sportférfiak, akik teljes abstinenciát tartanak. E kisebb-nagyobb zavaroktól számos fokozat vezet az akaraterő, az erkölcsi érzés eltompulásán át a kifejezett elmebetegségekig. S ha ezek a betegségek nem is következnek be mindig, annyi bizonyos, hogy az alkoholista szervezete minden esetben gyöngült s különösen lázas megbetegedésekkel (tüdőgyuladás, influenza, typhus) szemben kevéssé ellenálló. Hogy betegségnek, halálnak inkább van az alkoholista kitéve, mint az abstinens, ennek felismerése vezette pl. az angol biztosító társaságokat arra, hogy az abstinensektől kisebb díjtételeket kívánnak. Ámde az A. rabja nemcsak magára, de környezetére is veszélyes. Erkölcsi érzése, felelőssége, tudata, akaratereje eltompulván, rendkívül hajlamossá válik tékozlásra, családja elhanyagolására, perpatvarra, bűntettekre. Emellett az átöröklés révén degenerálja utódait is. (Sollier 350 alkoholista esetében 40% terheltséget mutatott ki; 300 gyengeelméjű gyermek szülei közül 145 iszákos volt). A halandósági statisztika is szomorúan illusztrálja az A.-t. Angliában 50—60,000-re teszik azok számát, akik A. következtében évenkint elhalnak; ehhez járul az ivadékok, a gyermekek nagy halandósága. (Sullivan amerikai fegyházorvos vizsgálata szerint 120 iszákos anya 600 gyermeke közül nem érte el a két évet 56%, míg a mérsékelt életet élő anyák gyermekeinek csak 24%-a halt meg hasonló korban. Emellett az iszákos anyák első lebetegedésük alkalmával 34%-ban szültek holt v. azonnal meghalt gyermeket, második szülésükkor már 50%-ban, harmadszor 52, negyedszer 66%-ban. Az A. statisztikája még meglehetősen hiányos, de azért nemzetközi elterjedésére nézve álljanak itt a következő számadatok (*Bliss*, The New Encyclopedia of Social Reform, II. 718): 1902-ben a szeszes italok fogyasztása kitett gallonban (4·5 liter) kifejezve: Ausztriában 119 millió gallon bort (fejenkint 4·4 g.), 410 millió sört (15·5), 69 millió pálinkát (2·6); Belgiumban 7 millió g. bort (1), 321 millió sört (47), 13 millió pálinkát (1·9); Dániában 52 millió sört (21), 8 millió pálinkát (3·25); a északamerikai Egyesült-Államokban 32 millió g. bort (4), 1208 millió g. sört (15), 97 millió g. pálinkát (1·2); Franciaországban 930 millió bort (24), 185 millió sört (5), 55 millió pálinkát (1·5); Magyarországon 69 millió bort (3·5), 30 millió sört (1·5), 40 millió pálinkát (2); Nagy-Britanniában 15 millió bort (0·36), 1271 millió sört (30·3), 44 millió pálinkát (1); Németországban 66 millió bort (1·15), 1485 millió sört (25·5) és 106 millió pálinkát (1·85); Norvégiában 9 millió sört (4), $1^1/_2$ millió pálinkát (0·75); Olaszországban 884 millió bort (27) 5 millió sört (0·16), 9 millió pálinkát (1·27); Oroszországban 125 millió sört (0·89); 145 millió pálinkát (1·3, nyilván hiányos adatok); Spanyolországban 322 millió bort (17); Svájcban 52 millió bort (15) és 45 millió sört (14); Svédországban 65 millió sört (12·5), 9 millió pálinkát (1·7). Ez adatok természetesen nem mindenben pontosak, s figyelmeztetni kell a statisztikai feltüntetésnek arra a nehézségére, hogy a különböző italok alkoholtartalma különböző és a fogyasztott pálinkának szesztartalma is más. Azután nagy az eltérés egy-egy ország különböző vidékei szerint, így pl. ha a fentiek szerint a magyarországi pálinkaátlag csak 9 liter volna fejenkint, Szilágyi szerint Észak Magyarországon 160 liter ez az átlag. Rendkívül nagyok az összegek is, amelyeket az A. céltalanul, sőt igen károsan elnyel, elvon hasznosabb fogyasztás elől. Nagy-Britanniában pl. 1905-ben 3960 millió koronát elittak, Londonban magában 456 millió koronát, Németország ugyanakkor közel 3000 millió koronát, míg iskolákra csak 450 millió K-át költött. Budapesten Stein szerint még a mértékletes munkás is átlag véve keresetének 15%-át költi szeszes italokra. Ha még hozzávesszük, mennyi termőterületet, géperőt és munkáskezet von el a társadalmi gazdaság hasznosabb tereitől az alkoholos italok termelése, forgalma és fogyasztása, gazdasági kárai még nyilvánvalóbbak.

Az A. nyomában járó súlyos egyéni és szociális bajok mindenféle megelőző és gyógyító célú intézkedésekre vezettek. E törekvések összegét *anti-A.-nak* hívjuk, l. *Antialkoholizmus*.

Irodalom. Fekete, Az iszákosság, Bpest 1892; Máday, Adatok az alkohol kérdéséhez Magyarországon; Dr. Stein Fülöp, Az alkoholkérdés Magyarországon, Orvosi Hetilap 1906, u. az., Az alkoholkérdés mai állásáról, A Társadalmi Múzeum Értesítője 1909, I.; Lechner, A középiskola küzdelme az alkoholizmus ellen 1906; Az alkohol befolyása a gyermeklélek fejlődésére 1909; Huber, Az alkoholizmus veszedelme 1906; Csillag Gyula, A gyermekek alkoholizmusa elleni védekezés, Budapest 1899; Fekete Gyula, Az iszákosság s annak befolyása a társadalom életrendjére, u. o. 1891; Genersich Antal, A szeszes italok habituális élvezete, u. o. 1899; Erőss Gyula, A gyermekek alkoholizmusáról, u. o. 1899; Niedermann Gyula és Chyzer K., Elmebetegügy iszákosok menedékhelyei, u. o. 1898; Salgó Jakab, A szeszmérgezés és nehézkórság kórtani viszonya, u. o. 1899; Abderhalden, Bibliographie der gesamten wissenschaftlichen Litteratur über den Alkohol und den Alkoholismus, Berlin 1904; Hoppe, Tatsachen über den Alkohol és Alkohol und Kriminalität; Rowntree és Sherwell, The Temperance Problem And Social Reform 1900.

Alkohol-készítmények, a közönséges etilalkoholból v. egyéb alkolokból előállított éterek, úgyszintén a helyettesítés útján keletkezett termékek és származékok, mint pl. klorálhidrát, kloroform stb.

Alkoholmentes italok. A szeszes italok rendszeres élvezete káros az emberi szervezetre. A szomjúság csillapítására, üdítésre, de különösen a szeszes italok kiküszöbölésére és pótlására különböző italokat gyártanak és hoznak forgalomba a szeszes ital fő alkotórésze, az alkohol nélkül. Az A. ipara a kémiai-technikai tudomány fejlődésével mind nagyobb és nagyobb arányokat ölt és sok élvezetes, jó ital mellett sok haszontalan és ihatatlan készítményt is dob a piacra. Az A. legnagyobb része a forgalomban levő szeszesitalokhoz hasonló, de alkohol nélkül. Az anyag szerint, amelyből az A. készülnek, többféle csoportját lehet megkülönböztetni az A.-nak.

Alkoholmentes bor. Az elnevezés tulajdonképen helytelen, mert a bor neve alatt a szőllőbogyó erjesztett nedvét értjük. A szőllőcukor erjedése alkalmával pedig alkohol keletkezik, amely egyik lényeges alkotórésze a bornak, a helyesebb elnevezés tehát alkoholmentes szőllőnedv volna. Készítési módja azelőtt sokféle volt, a fontosabbak: *a)* a must megszűrése, hogy az erjesztő gombák eltávolíttassanak, *b)* erős kémiai szerek, pl. szalicilsav, bórsav, benzoesav hozzáadása az erjesztőgombák elpusztítására. Ez utóbbi eljárást a törvény tiltja,

az előbbiek pedig nem élvezhetők. A legcélravezetőbb eljárás a pasteurizálás, ezt az eljárást [illegible] Müller tanár (Thurgau), aki évek hosszú során végzett kísérleteivel teljesen tiszta [illegible]. A [illegible] útján is szokták [illegible] és így tenni alkoholmentessé. A már forgalomba került borból desztilláció útján távolítják az alkoholt. Ehhez azonban [illegible] vizet, cukrot és szénsavat kell hozzáadni, hogy élvezhető legyen. Ez az eljárás [illegible] és [illegible].

[illegible] Malátából, komlóból és vízből készül. A malátát gondosan megtisztítják [illegible] v. nagy lehűtés útján, azután [illegible]savval telítik és úgy hozzák forgalomba. [illegible] készítési módja az, hogy a sörből [illegible] v. [illegible]tartalmú [illegible] való keresztül vezetés útján eltávolítják az alkoholt, v. a ma[illegible]ják.

Az almaléből hasonlóképen készítik *az alma-[illegible]* alkohol nélkül.

Az A. legnagyobb csoportja az ú. n. *limonádék*ből kerül ki, amely elnevezés alatt gyümölcsnedvekkel és [illegible] kátránytestekkel megfestett és [illegible] telített vizes oldatait kell érteni. [illegible] a legkülönbözőbb gyümölcslevekből készül. A forgalomban ú. n. eszenciák vannak, amelyeket csupán vízzel kell felhígítani, hogy [illegible]aljanak.

Az A. közül a limonádékon kívül leginkább a [illegible] útján készült szőllőnedv szolgálhat a szeszes italok pótlására. A többi gyártmány alig élvezhető és nagyon drága. Az alkoholellenes mozgalom vezetői elitélőleg nyilatkoznak az A.-ról, [illegible] mert az ivási szokások további fentartásához vezetnek, részint pedig azért, mert a népnek nincs szüksége mesterségesen készült és drágán árúsított A.-ra, amikor a víz, üdítő ásványvizek, tej és gyümölcsnedvek állanak rendelkezésre. Az A. legnagyobb része tartalmaz kis mennyiségű: 0·5—1% alkoholt. Magyarországon [illegible] kísérletezett, de sikertelenül. Gutt György Barczarozsnyón készít alkoholmentes szőllő- és egyéb gyümölcsnedveket, a kassai Frank-gyár pedig Enrilo néven hoz forgalomba kellemes A.-t.

Alkoholmérgezés, l. *Alkoholizmus* és *Szesz-[illegible]*.

Alkoholmonopolium, l. *Szeszadó.*

Alkoholok, a szénhidrogének hidroxil (OH) származékai, melyeket a szénhidrogénekből úgy származtathatunk, ha azokban egy v. több hidrogént hidroxilgyökkel helyettesítünk. Aszerint, hogy a szénhidrogén, melyben a helyettesítés történik, [illegible] v. telítetlen, megkülönböztetünk *telített* és *telítetlen A.-at;* aszerint pedig, hogy *alifás* szénhidrogénben avagy oldallánccal bíró *a*[illegible] szénhidrogén oldalláncában történik a helyettesítés, vannak *alifás* és *aromás* A. Ahány hidroxilgyököt tartalmaz az alkohol, annyi vegyértékű; [illegible] szénatomhoz rendszerint csak egy hidroxil gyök kapcsolódhatik, tehát egy alkoholnak legalább annyi szénatomot kell tartalmaznia, ahány vegyértékű. Attól függően, hogy a hidroxilgyök a szénhidrogénnek *metil* (—CH_3) csoportjában helyettesít hidrogénatomot, vagy más szóval, a hidroxilgyök *primér* szénatomhoz (olyan szénatom, mely csak *egy* másik szénatommal kapcsolódhatik közvetlenül) kapcsolódik; vagy a helyettesítés a szénhidrogén *metilén* (=CH_2) tehát *szekundér* szénatomot (két más szénatommal kapcsolódhatik közvetlenül) tartalmazó gyökében, vagy végül a szénhidrogén *metenil* (≡CH), *terciér* szénatomot (három különböző szénatommal kapcsolódhatik közvetlenül) tartalmazó gyökében történik, megkülönböztetünk: *elsőrendű* v. *primér*, *másodrendű* v. *szekundér* és *harmadrendű* vagy *terciér* A.-at. Az elsőrendű A. jellemző csoportja tehát az egyvegyértékű —CH_2.OH primér-, a másodrendű A.-é a két vegyértékű =CH.OH szekundér, a harmadrendűeké pedig a három vegyértékű ≡C.OH terciér-alkohol csoport. A különböző rendű A.-at jellemzik oxidációs termékeik. Az elsőrendű A. oxidációkor előbb aldehidekké, további oxidációkor ugyanannyi szénatomot tartalmazó savakká változnak.

A másodrendű A. első oxidációs terméke keton, további oxidációra a molekula széthasad és kevesebb szénatomot tartalmazó savak keletkeznek. A harmadrendű A.-nak jellemző oxidációs termékei nincsenek. Az A. közös sajátsága, hogy egyik hidrogén atomjuk — a hidroxilgyök hidrogénje — könnyen helyettesíthető egyszerű vagy összetett gyökökkel. Fémekkel helyettesítve keletkeznek az *alkoholátok* (l. o.), savgyökökkel helyettesítve *eszterek* (l. o.). Víz lehasadása folytán az A. éterekké (l. o.) változhatnak. Az A. nevüket a bennük előforduló szénhidrogéngyöktől kapják. Pl. C_2H_5.OH etilalkohol, mert a C_2H_5-gyök neve etil.

Alkoholométer, borszeszmérő, oly areométer, mely tapasztalati osztályzattal van ellátva, úgy hogy a borszesz alkoholtartalmát súly- v. térfogatszázalékokban közvetlenül mutatja. Mivel a borszesz sűrűsége különböző hőmérséken lényegesen más-más, ezért v. megszabott hőmérséki fokon kell a készülékekkel dolgozni, v. a borszesz hőmérsékét tekintetbe véve, megfelelő táblázatokkal, a javító szám értékét megállapítani. Az A. adás-vevésnél csak akkor használható, ha az állami központi mértékhitelesítő bizottság által aláírt és lebélyegzett hitelesítő levéllel bír. A hitelesítő levélen semmiféle javításnak nem szabad lenni, különben a hitelességét elveszíti és elkobzáson kívül az 1874. VIII. t.-c.-nek a szabályellenes mértékekről szóló 19. § határozatai alá esik.

Alkoholometria, az az eljárás, amellyel valamely szesztartalmú folyadék alkoholtartalmát megállapítják. Ha valamely folyadék-keverék alkoholon kívül még csak vizet tartalmaz, ennek alkoholtartalmát legpontosabban a folyadék fajsúlyából állapíthatjuk meg, mert bizonyos alkohol és vízkeverék fajsúlyának bizonyos alkoholtartalom felel meg. Az abszolut alkohol fajsúlya ugyanis 15·5 C°-on 0·7946, tehát sokkal kisebb a víz fajsúlyánál (1), eszerint az alkohol és víz keverékének fajsúlya 1—0·7946 között változik, vagyis minél több alkohol van valamely folyadékban, ennek fajsúlya a 0·7946 fajsúly-számhoz annál közelebb esik és viszont.

Alkoholtartalmú folyadékok fajsúlyának meghatározásához a gyakorlatban kizárólag üveg

areométerek, úgynevezett *alkoholométerek* használtatnak, melyek egyúttal hőmérővel is el vannak látva, hogy a hőfok okozta korrekturát eszközölhessük. Valamely folyadékban a szesz háromféle módon fejezhető ki. Ha ugyanis azt mondjuk, hogy 100 térfogat folyadékban x térfogat alkohol foglaltatik, akkor térfogatszázalékban van az alkoholtartalom kifejezve. Ha 100 súlyrész folyadékban levő alkohol tartalmát súlyrészben adjuk meg, akkor súlyszázalékban fejeztük ki a szesztartalmat. Ha végre azt mondjuk, hogy 100 literben x gr. alkohol van, akkor ez vegyes százaléknak neveztetik. Nálunk az úgynevezett térfogatalkoholméterek vannak használatban és pedig 12 R° normális hőmérsék mellett vannak hitelesítve.

Éppen ezen térfogat-összehúzódás miatt fellépő hibaforrás elkerülése végett a szeszkereskedelemben a szesz eladása és vétele újabban súly szerint történik. Az alkoholtartalomnak a normális hőmérséknél való meghatározására táblázatok vannak és pedig úgy a térfogat-, mint a súlyszázalékra. A szesz adás-vételénél annak viztartalma nem számíttatik, a kereskedő csakis az abszolut szeszt fizeti. A kereskedelemben az abszolut alkohol bizonyos mennyiségét fogadták el egységül és pedig 10 cm³ abszolut alkohol neveztetik egy literpercentnek, *100 literpercent tehát kitesz 1 liter 100%-os szeszt*, mely a szeszkereskedés alapjául szolgál.

Olyan szesztartalmú folyadék alkoholtartalmának meghatározása, mely a vízen kívül még egyéb anyagokat is tartalmaz (pl. bor, sör stb.), úgy történik legpontosabban, hogy az illető folyadék 100 cm³-jét ledesztilláljuk körülbelül ²/₃ részynyire. A lepárolt folyadékot 100 cm. űrtartalmú piknométerbe öntjük és a jelig feltöltjük, majd 15 C° hőmérsékre lehűtve, ennek fajsúlyát meghatározzuk. A nyert fajsúlyszámból a Windisch-féle táblázatból a megfelelő térfogat-, illetőleg súlyszázalék alkoholt leolvassuk.

Másik pontos alkohol-meghatározási mód a következő: Meghatározzuk a teljes bornak, utána pedig a szesztől megfosztott bornak a fajsúlyát piknométerrel vagy Westphalmérleggel. Legyen az előbbi 0·9959, az utóbbi pedig 1·0079. A két szám között való különbséget (0·0120) vonjuk ki a víz fajsúlyából (1·0000—0·0120=0·9880) akkor megkaptuk a kivonat-anyag nélkül való bor fajsúlyát s ebből határozzuk meg a szesztartalmat a Windisch-féle táblán. A borszesztartalmat lehet még feszereje és forráspontja által is meghatározni. Miután a borszesz 78·3°-nál, a víz pedig 100°-nál forr, azért az illető keverék forráspontja annál alacsonyabb, minél több benne az alkohol. Ezen alapszik a *Malligand*-féle *ebul-lioszkop* (l. o.). Miután pedig a borszesz alacsonyabb hőfoknál forr, mint a víz, tehát a folyadék feszereje is annál nagyobb lesz, minél több benne az alkohol. Ezen alapszik a *Geissler*-féle *vaporiméter* is.

Alkoholos kötés, tiszta szesszel (96%-os etilalkohollal) készített párakötés. A bőrt a szesz cserző, edző hatása ellen 6—8 réteg száraz patyolattal védjük. Az alkoholba mártott gyapotot (vattát) jól kifacsarjuk, hogy az alkohol a bőrre ne csurogjon. Az alkoholos gyapot fölé helyenként átlyukasztott vízálló szövet (guttapercha, Billroth-battist) kerül, mely a szesznek gyors párolgását meglassítja. Kedvelt kötés kezdődő szövetfertőzések, (kelés, inhüvelygyuladás stb.) kezelésére.

Alkoholozás, l. *Szeszezés*.

Alkon (gör.), a gyógytudomány hérosza, Asklepios tanulótársa Cheironnál. Athénben tisztelet tárgya volt, Sophokles is papjai közé tartozott.

Alkonyat, vagy *szürkület* az az időtáj estefelé, mikor a lemenő nap már nyugvófélben van, s a már sötétedni kezdő légkört bizonyos derengő világossággal tölti el. Ez az alkonypír, mely úgy keletkezik, hogy a napsugarak csak a felső légrétegeket érik s egy részöket ezek megtörik és szétszórják.

Alkonycsillag, l. *Esthajnalcsillag*.

Alkonyköd, l. *Hemeraiopia*.

Alkonzul, konzulhelyettes; *alkonzulátus*, kisebb helyeken a konzuli hivatal, melynek élén alkonzul áll.

Alkor. A göncölszekér rúdjának középső csillaga mellett lévő apró csillag, mely az araboknál mint az éleslátás próbája szerepelt.

Alkorán, a Korán (l. o.), *al* a névelő.

Alkormányzó, általában kormányzói helyettes, másodkormányzó. Az 1878:XXV. és az 1887. XXVII. t.-cikkek alapján szervezett osztrák-magyar banknak két A.-ja van. Egyik a budapesti, másik a bécsi főintézetnek, illetve igazgatóságnak elnöke. Az A.-k egyszersmind a bank főtanácsának is tagjai. L. *Osztrák-magyar bank*.

Alkos *(Elkos)*, török-ázsiai hely, közel Mosszulhoz és a Tigrishez. Közelében van egy magaslaton Rabban Hormuzd khaldeai kolostor. A.-t Nahum próféta szülőföldjének tartják.

Alkotás, az emberi tevékenység minden terén, művészetben, tudományban, állami életben és technikában valami újnak a létesítése. Rokon az alakítással, mert minden A. új egésznek részekből való alakítása, de nem minden alakítás A.

A. esztétikai értelemben a művészi létrehozás maga. Továbbá a mű, mint a művészi létrehozásnak eredménye. (Az épület, a szobor, a kép, a zenemű, a költemény.) Az A.-ban (szinésznél alakításban) valami újat, bizonyos tekintetben eredetit keresünk, ellentétben a másolással, utánzással.

Alkotmány, a szó tágabb értelmében az állam államjogi intézményeinek összessége. Ez értelemben minden államnak van A.-a. Szorosabb értelemben az A. (fr. constitution, ang. constitution, ném. Verfassung) az állampolgároknak az államhatalom gyakorlásában (törvényhozásban, kormányzatban) részt biztosító s őket az államhatalom mindenhatóságával szemben megvédő intézmények összege s csak az olyan államot tekintjük A.-osnak, ahol az állampolgárok az államhatalom gyakorlásában részesek és az államhatalom önmagát korlátozza polgárai bizonyos jogainak feltétlen elismerésével. Európa államainak többségében a fejedelem adott a népnek A.-t, A. levélben.(Oktrojált A., papiros A.) Magyarország A.-a történetileg fejlett A. A nemzet tagjainak részvétele törvényhozásban és kormányzatban a honfoglalás korától kezdve történetileg megállapítható. Királyaink a törvényeket országgyűlésen a politikailag jogosult nemzet részvéte-

levél teszik. Az A.-t létesítő törvényeink nincsenek, csak oly törvények, melyek király és nemzet közt fennálló alap ünnepélyes deklarációja gyanánt ismerik el a rendi A.-t (pl. az 1791. XII. t.-c.). 1848-ig Magyarország A.-a rendi A., mely politikai jogokkal csak bizonyos rendeket (nemesek, főrendek, papok rendje) ruházott fel. Az államhatalom forrása jelképileg a magyar szent korona, melynek a király viselője, a nemesek tagjai (membra sacrae regni coronae). A rendi A.-nak az 1848. évi törvényhozás vetett véget, a nem nemeseket is bevevén az A. sáncaiba.

Alkotmány politikai napilap, az országgyülési néppárt hivatalos lapja, amely elsősorban katolikus érdekeket képvisel. Megindult 1896. Kiadótulajdonosa *Molnár* János, szerkesztője *Turi* Béla.

Alkotmánybiztositékok azok az intézmények, melyek az alkotmány fennmaradását biztosítani, megszegését, törvénytelen megváltoztatását megakadályozni hivatottak. Ilyenekül tekintik általában az országgyülés adó- és ujoncmegtagadási jogát, a koronázási hitlevelet és esküt, a miniszterek felelősségét, a sajtószabadságot, az egyesülés és gyülekezés jogát és a birói függetlenséget. 1907-ben a törvényhozás az 1905. évi költségvetés nélküli kormányzás tapasztalatainak hatása alatt alkotmánybiztosítékul négy törvényt alkotott: (1907. LVIII., LIX., LX. és LXI. törvénycikk.) 1. a vármegyei közigazgatást elvben kimondó 1891. XXXIII. törvénycikk. (úgynevezett Lex Szapáryana) eltörléséről; 2. az állami és törvényhatósági alkalmazottak nyugdíjviszonosságáról (függetlenségük emelése végett); 3. a közigazgatási biróság hatáskörének kiterjesztéséről (főleg oly miniszteri rendeletek törvényességének megtámadására, melyekkel a kormány a törvényhatóságoknak az alkotmányvédelemben hozott határozatait megsemmisíti, azoknak alkotmányvédelmét megerőtlenítheti), végül 4. a hatásköri biróságról (l. o.).

Alkotmány elleni bűncselekmények a politikai bűntettek csoportjához tartoznak s a magyar btk. törv.-ben a *felségsértésről* szóló fejezetben foglalnak helyet. Ide tartoznak azok a cselekmények, melyek közvetlenül arra vannak irányozva, hogy: *a)* a trónöröklés törvényes rendje erőszakkal megváltoztassék; *b)* a magyar állam alkotmánya vagy a magyar államot képező országok közt fönnálló államközösség, vagy a magyar állam és az osztrák-magyar monarchia másik állama közt fönnálló kapcsolat erőszakkal megváltoztassék. A büntetés 10 évtől 15 évig terjedhető államfogház.

Alkotmány elleni izgatást a magyar btő. törv. szerint az követ el, aki valamely gyülekezeten nyilvánosan szóval, vagy nyomtatvány útján a király személyének sérthetlenségét, a trónöröklés törvényes rendjét, az alkotmányos államformát megtámadja; úgyszintén az is, aki az alkotmány egyes intézményei, a monarchia másik államával fönnálló kapcsolat, vagy a magyar államot képező országok közt fönnálló államközösség ellen lázít. E cselekménynek bűncselekménnyé nyilvánítása lényegileg az *alkotmány elleni bűncselekmények* (l. o.) megelőzésére irányuló prevenciónak tekintendő.

Alkotmányeskü, az uralkodónak esküje, melyet egyes államok alkotmánya szerint az alkotmány megtartására letenni köteles. A magyar alkotmányjogban a koronázási eskü és hitlevél az A. jelentőségével bír.

Alkotmányjog, l. *Alapjogok, Alaptörvény* és *Alkotmány.*

Alkotmánylevél, l. *Alkotmány.*

Alkotmányos állam, l. *Alkotmány.*

Alkotmányos monarchia, l. *Monarchia.*

Alkotmányozó zsinat. Igy nevezik a magyar reformátusok az 1881—1882. évben tartott debreczeni zsinatot, minthogy ez az egyes vidékenként kifejlődött különféle szabályzatok helyébe s illetőleg fölébe általánosan kötelező törvényeket emelt s így mintegy megalkotta az egyház egyetemes szervezetét. A lutheránusoknál a budapesti 1891—1892. évi volt ilyen A.

Alkotmánypárt, l. *Magyar országgyülési pártok.*

Alkotmánytan, az állam alkotmányának ismertetése. Alsóbbfokú oktatási kézikönyv.

Alkotmánytörténet az a tudomány, amely az állami szervezet életével (fejlődésével) foglalkozik a mult tanulságai alapján. Az A. mint tudományszak abba a nagyobb korbe tartozik, amelyet a jogtörténet neve alatt művelnek. A közjog (= alkotmányjog) ép úgy a jogi ismeretek közé tartozik, mint a magánjog, melyet egyszerüen jognak szoktak hívni. L. *Jogtörténet.*

Alkotmánytörvény, az állam alkotmányát rendszeres egészben tárgyazó törvény. Történetileg fejlett alkotmányoknál, mint amilyen Magyarország alkotmánya is, ilyen értelemben vett A. nincs, az ily államokban az egyes alkotmányos intézményeket tárgyazó külön törvényeket szokás A.-eknek nevezni.

Alkotmányválság, alkotmányos államban a küzdelem az alkotmányjogok körül a kormány és a parlament között.

Alkotmányváltozás, a fennálló alkotmánynak egészben vagy részben újjal való felváltása forradalom, vagy az államfő részéről végbevitt államcsíny útján (Bonaparte Napoléon Brumaire 18-a; Napoléon Lajos 1851 dec 2-a után) esetleg az alkotmányt oktrojáló alkotmánylevél visszavonásával, vagy végül alkotmányszerű törvényhozási intézkedéssel. A történelmileg fejlett alkotmányú államokban a hagyományos alkotmány keretében életbeléptetett nagyjelentőségű reformok által (pl. Magyarországon az 1848-iki törvények által inaugurált népképviseleti rendszer, a parlamenti kormány, a rendi előjogok és kiváltságok eltörlése) állhat be változás, de enélkül is csaknem észrevétlenül azáltal, ha a fönnállott demokratikus túlsúlyt közvetve biztosító egy vagy más törvénycikk eltöröltetik v. arisztokratikus irányzatuvá módosíttatik, v. fordítva (pl. a képviselői napidijak eltörlése). Több alkotmány az A.-t különös szavazattöbbséghez köti.

Alkotó *(generatrix).* Valamely felület A.-jának nevezik azt a vonalat, mely bizonyos módon mozgatva, a felületet leírja. Ha pl. egy kört valamely átmérője körül forgatunk, akkor a körvonal gömbfelületet ír le. Ily értelemben a gömbfelületnek A.-ja a gömbön fekvő minden olyan kör, mely-

nek középpontja a gömb középpontjában van. Ha megengedjük, hogy a felületet leíró A. mozgatás közben alakját is változtassa: akkor ily módon megkaphatunk bármilyen felületet.

Alkotórész, *alkatrész*, vm. egésznek oly része, mely nélkül az egész nem volna az, a mi. Van fizikai A., mely csak mechanikailag függ össze a többi részekkel. *Kémiai* értelemben A.-ek olyan részei a vegyületeknek, amelyekre a kémiai átalakuláskor szétesnek, illetőleg azokból egyesülés útján keletkeznek.

A. a *magánjogban* az egységes dolog részeit jelenti. Különös jogi jelentőségük az ú. n. *lényeges* vagy *elválaszthatatlan* A.-eknek van, melyeket nem lehet a dologtól elválasztani anélkül, hogy vagy a dolog el ne pusztuljon vagy lényegében megváltozzék. Az ingatlan lényeges A.-i különösen: az épületek és ezek részei, valamint a föld terményei (fák, növények). A lényeges A., amíg a dologtól elválasztva nincs, nem lehet külön dologi jogok tárgya. A *növedék* jelenti az oly A.-t, amely bizonyos idő folyamán járult a dologhoz; míg a *tartozék* nem A., hanem a fődolog szolgálatára rendelt önálló mellékdolog. Törvényeink szóhasználata nem szabatos; így pl. az 1881. LX.t.-c. 149., 159. §-ában tartozék alatt A.-t kell érteni. L. a polg. tvkv. tervezetét 491—495. §§, német polg. tvkv. 93—96. §§, osztrák polg. tvkv. 294—297. §§.

Alkóv (francia alcove, arab al-kube, beboltozott fülke). Hálószobául használt kisebb, rendszerint ablaktalan tér, mely egy nagyobb szobával van összekötve. A. alkalmazása ritkán felel meg az egészségi követelményeknek, mert csak közvetett világítása van és kellően nem szellőztethető.

Alkörmös (*alkermes*, arab szó, *al* a névelője), festő-szőllő, berzseny, vérfürt, *Phytolacca Tourn.*; *növénynem* a róla nevezett családban. Füvek, ritkábban cserjék, s mind az ó-, mind az ujvilág melegebb tartományaiban honosak. Nálunk a tizhímes A. (Ph. decandra L.) fordul elő. Ennek hazája valószínűleg É.-Amerika, nálunk bor és ételek festése végett termesztették és most sok helyen elvadulva nő. Bogyója megérve csaknem fekete és ilyenkor lila-piros leve van. Ezt használják italok, sütemények festésére, de mivel nem közömbös hatású, sok országban a használatát eltiltották. Gyógyászatban a gyökerét, levelét és bogyóit használták (radix, herba et baccae Phytolaccae seu Solani racemon). Úgy ennek, mint más fajoknak fiatal hajtásait salátának eszik.

Alkörmösfélék (növ.), l. *Phytolaccaceae.*

Ál-követelés, szinlelt, igaztalan, alaptalan v. már megszűnt követelés, melyet rendszerint azért próbálnak az adóssal szemben érvényesíteni, hogy ennek igazi hitelezői kijátszassanak. Az ilyent az 1878. V. t.-c. 386. §-a mint csalást bünteti. L. *Hitelezési csalás.*

Álkövület, l. *Álszervezetek.*

Álkristály (ásv.), l. *Álalakuság.*

Alku, az adás-vételi ügyletnek egyik eleme. Az ajánlatra, amely rendesen az eladó részéről jön, a venni vagy megrendelni szándékozó sokszor A.-val felel, az ajánlottaknál kedvezőbb feltételek elfogadására törekszik rávenni az ajánlattevőt. Míg a kiskereskedésben az eladó s a vevő főkép az árra nézve szoktak egymással alkudni, a nagykereskedésben az A. nemcsak az árra nézve, hanem az üzletkötés egyéb feltételeire nézve is foly, különösen a teljesítésnek, vagyis az árúk átadásának és átvételének helyére, idejére és módjára nézve, továbbá a fizetés helyére, idejére és módjára nézve. A helyes üzleti szellemben vezetett kiskereskedés lehetően kerüli az A.-t és a vevőtől mindjárt olyan árt kér, amelyből engedni nem hajlandó. Ezt az üzletben látható helyre kitett és «Szabott ár» felírást mutató táblával szokta jelezni. A nagykereskedésben nagy mértékben megkönnyíti és egyszerüsíti az A.-t az a körülmény, hogy az adás-vételi ügyletek lebonyolításának módjára és feltételeire nézve az egyes nagyobb piacokon bizonyos szokások fejlődnek ki, v. a tőzsde tanácsa állapít meg ilyeneket és az üzletkötő felek ezeket a szokásokat hallgatagon v. kifejezetten irányadóknak tekintik. L. *Üzleti szokások* és *Tőzsdei szokások.*

Alkudozás, a szerződés létrejöttét célzó s azt megelőző tárgyalás. A. még magában kötelmet meg nem állapít.

Álkulcs, l. *Hamis kulcs.*

Álkupacs (növ.), l. *Kupacs.*

Alkusz (*Makler, Sensal, courtier, broker*), az az egyén, aki ügyletek kötésének közvetítésével iparszerüen, azaz rendszeresen és olyvégből foglalkozik, hogy a közvetítésért neki járó díjakból (alkuszdij, l. o.) megélhessen. Az A.-ok manapság a forgalom minden ágában szerepelnek. A polgári életben is vannak házaknak, földbirtokoknak adása-vételét közvetítő, állást közvetítő stb. A.-ok. De legfontosabb és legsűrűbb szerepük a kereskedelem körében van, ahol adás-vételi ügyleteknek, fuvarozási ügyleteknek, biztosítási ügyleteknek közvetítésével foglalkoznak. Egyik legfontosabb osztályuk a tőzsdei A. (Budapesten helytelenül tőzsdeügynöknek nevezik), aki a tőzsdei forgalom tárgyát tevő árúk (különféle valóságos árúk, értékpapirok, arany-ezüst, pénznemek, bel- és külföldi váltók) adás-vételét közvetíti.

Az A. a venni akarónak eladót, az eladni akarónak vevőt keres és a két fél között addig folytatja a tárgyalást, amíg az ügylet meg nem köttetik. A kötés létrejöttével az ő szerepe megszünik. Az A. éppen ebben különbözik az ügynöktől (l. o.), hogy az ő közbenjárása csakis az ügylet megkötéseig terjed, míg az ügynök az árúk átadásánál és átvételénél, valamint a fizetés behajtásánál és átszolgáltatásánál is közre szokott működni. Különbözik tőle még abban is, hogy az A. rendszerint akárkitől elfogad megbizást, holott az ügynök többnyire csak bizonyos megbizó cégek részére tesz szolgálatot. A felek vagy azért fordulnak A. közvetítéséhez, mert nem akarnak vevőnek, illetve eladónak keresésével fáradozni és időt vesztegetni; vagy azért, mert nem ismerik eléggé a piac helyi és személyi viszonyait; vagy végre azért, mert egyelőre titokban akarják tartani műveleteiket.

Az A. az ügyleteket nem saját nevében és nem saját számlájára köti. Nem saját nevében azt jelenti, hogy az A. (eltérően a bizományostól, l. o.) a keresett féllel szemben nem úgy lép fel, mintha ő maga volna az eladó, illetve a vevő, hanem kez-

részéről úgy mint megbízott jár el. Nem saját számlájára jár el jelenti, hogy az ügylet nem őt, hanem megbízóját kötelezi és jogosítja, továbbá, hogy az ügyletből eredő nyereség veszteség nem őt, hanem megbízóját illeti. Ő a közvetítésével létrejött ügylet után a nyereségtől s veszteségtől független A.-díjra (l. o.) tarthat csak igényt.

Az A.-ok régebben erre kirendelt hatóság vagy testület előtt kiállott vizsgálat kiállásával voltak kötelesek igazolni szakértelmüket és e hatóság vagy testület előtt hivatalos esküt tettek, mielőtt működésüket megkezdhették. A magy. k. t., épúgy, mint a legtöbb modern törvényhozás, ezt a rendszert elejtette és az A.-i foglalkozást szabaddá tette. Megkötve e foglalkozás nálunk épúgy, mint más államokban, csak a tőzsdén van, ahol csakis a tőzsde elüljárósága részéről kinevezett A.-ok működhetnek, és ahol a tőzsdei szabályok részletesen szabályozzák az A.-ok egész működését. Kiváló állásuk van e tekintetben a párisi tőzsdén működő A.-oknak. Ezeket, még pedig korlátolt számban az államfő nevezi ki, igen jelentékeny óvadékot kötelesek letenni és felelősek a részükről közvetített ügyletekért, miért is inkább bizományosoknak tekintendők. Az állásától itt visszavonuló A. többnyire nagyon drága áron engedi át helyét utódjának, mert a párisi tőzsdén működő A.-oknak igen tekintélyes jövedelmük van azon a réven, hogy francia járadékokban csakis agent de change közvetítésével lehet érvényes üzletet kötni.

A magy. k. t., idegen törvényhozások mintájára, bizonyos kötelezettségeket ró az A.-okra és bizonyos jogot biztosít számukra. Az *A. kötelességei:* 1. Titoktartás a szerződésen kívül álló harmadik személyekkel szemben. 2. Úgynevezett A.-i naplónak bekötött, laponként folyószámmal ellátott, átfűzött és használatba vétel előtt az illetékes törvényszék részéről hitelesített könyvben való vezetése. Az A. a közvetítésével megkötött ügyletekre vonatkozó legfontosabb adatokat (a kötő felek neve, a kötés helye, ideje, tárgya és feltételei) időrendben, sorok kihagyása nélkül, bármely élőnyelven köteles naplójába bevezetni és a bevezetéseket naponkint aláírni tartozik. A rendben vezetett A.-i naplónak a biróság előtt fél bizonyítóereje van, amely esküvel vagy más bizonyítékkal teljes bizonyítékká egészíthető ki. 3. Az A. a közvetítésével kötött ügyletről a felek részére ú. n. kötjegyeket (helyesebben kötőjegyeket, Schlusszettel, l. o.) köteles kiállítani és aláírásával átszolgáltatni. Ha a kötés határidőre történt, az A. a kötőjegyeket a felekkel is aláíratja s az eladónak a vevő részéről, a vevőnek az eladó részéről aláírt kötőjegyet adja át. 4. Az A. a felek részére az ő kívánatukra napló-kivonatot köteles kiállítani. Míg a a felek részéről is aláírt kötőjegy olyan természetű, mint az írásbeli szerződés, maga a naplóba való bevezetés és csak az A. részéről aláírt kötőjegy nem feltétele a szerződés érvényességének, hanem csak bizonyítéka a szerződés megkötésének. 5. Ha az adás-vétel mustra alapján történt, az A. a felismerés végett megfelelően megjelölt mustrát az ügylet teljesítéséig köteles megőrizni, kivéve, ha a felek őt e kötelezettség alól felmentették. 6. Az ügylet közvetítésében az A. rendes kereskedői gondossággal tartozik eljárni. Az ő gondatlanságából eredő kárért a kárt szenvedőnek kártérítéssel tartozik. 7. Ha az A. meghal vagy abbanhagyja foglalkozását, naplóját az illetékes törvényszéknél le kell tenni megőrzés végett. — Az *A. joga*, hogy a kötőjegy átszolgáltatása után szokás és alku szerint vagy csak a megbízó féltől, vagy mindkét féltől A.-díjat követelhet.

Versenytilalom alatt csak a tőzsdén működő A. áll, ami azt jelenti, hogy a maga számlájára a tőzsdén nem köthet olyan ügyleteket, aminők közvetítésével foglalkozik. A tőzsdén kívül működő A.-okra nézve a magy. ker. t. nem állapít meg versenytilalmat.

Alkuszakmány (bánya) a. m. főszakmány (l. o.).

Alkuszdij (Maklergebühr, Sensarie, courtage, brokerage), az a díj, amely az alkusznak a részéről közvetített ügyletek után jár. Ezt szokás és alku szerint vagy csak a megbízó fél, vagy mind a két fél tartozik neki a kötőjegyek átszolgáltatása után megfizetni. Nagysága a forgatott érték nagyságától függ; valóságos árúknál rendesen a forgatott érték $^1/_2$–1%-a, ideális árúknál $^1/_4$–$^1/_2$%-a. A tőzsdén működő alkuszok A.-át a tőzsde elüljárósága állapítja meg. Ha az A. nagysága kikötve vagy máskép megállapítva nincsen, akkor az alkusznak a magy. ker. t. szerint 10.000 K forgatott értékig $^1/_2$, ennél nagyobb forgatott érték után pedig $^1/_4$% A. jár.

Alkuszerződés (capitulatio), hadtestnek, hadi hajónak, erődítménynek az ellenséges haderővel szemben való megadása. A megadás, vagyis az A. lehet feltétlen vagy feltételes. Célja leginkább az, hogy a hiábavaló vérontásnak elejét vegye, midőn a harc további folytatásától eredmény már nem remélhető. A megadás szándékát fehér lobogó kitüzésével szokás jelezni, amire a békekövetek tárgyalják a feltételeket. A feltételek becsületes megtartása a nemzetközi jognak követelménye. L. *Hágai békeértekezletek.*

Alkuszügylet, olyan ügylet, melyet a felek alkusz közbenjárásával kötnek, l. *Alkusz.*

Alkyl, l. *Alkilek.*

Alkyone η *Tauri*, a Plejádok csillagcsoportjának legfényesebb csillaga. Mädler azt tartotta, hogy e csillag közelében fekszik az összes állócsillagok mozgás-középpontja.

Alkyoneus, mitikus óriás, aki Heraklest megtámadta, mikor az Geryones gulyáját maga előtt hajtotta. Herakles a rádobott szikladarabot visszahajítván A.-re, megölte azt. A mitosz másik változata A.-nek vezérszerepet juttat a gigászok harcában az Istenek ellen. Így szerepel a pergamoni oltár reliefjén: Athene a hajánál fogva hurcolja a szárnyas A.-t. Vázaképeken is ábrázolják.

All., növénynevek mellett Carlo *Allioni* (l. o.) nevének rövidítése.

All' v. *alla*, l. *A.*

Áll (lat. *mentum*) az arc alsó, kiemelkedő része; az alsó állkapocs állgumója s a felette levő zsírpárna képezi. Kiemelkedése jellemző az emberi nemre; állatoknál a felső állkapocs áll előre. Az áll alakja, nagysága nagy befolyással van az arc kifejezésére.

Áll, az *állva maradt* (l. o.) sportműszó rövidítése.

Állab, l. *Erdőállab.*

Állábak, l. *Pseudopodia.*

Allabatti, finom, többnyire hímzett keletindiai szövetek.

Alla breve, zenei műszó, mely gyorsított tempót kiván; jelzése ¢. Ilyenkor $^4/_4$ ütemben nem ütünk ki külön minden egyes negyedet (ami lassítaná a tempót), csak a feleket ütjük ki vagyis kettőt ütünk. Ha ú. n. *nagy A.* van jelezve ($^2/_1$ v. ¢|Ɔ) szintén a feleket ütjük, de ebben az ütemnemben négy félkóta van.

Alla cosacca, l. *Kozáktánc.*

Álladalmi nyomda, 1849-ben alapította a nemzeti kormány a hivatalos «Közlöny» s a kormányrendeletek előállítására. Berendezése a kolozsvári r. kat. liceumi nyomda Debreczenbe szállított felszereléséből került ki. A nyomdát a kormány magával vitte Szegedre, utóbb Aradra is; a szabadságharc végével azonban ennek működése is megszünt. Állítólag az egész nyomdát Aradon a Marosba sülyesztették.

Álladalom, az állam szó régi alakja.

Állag, bölcsészeti kifejezés, a. m. szubstancia.

Allaga *Géza*, zeneszerző, gordonka- és cimbalom-művész, szül. Óbecsén 1841. Baján járt iskolába (gimn.); 1857—61. a bécsi konzervatóriumot végezte. Ekkor a Molnár György-féle budai népszinházhoz szerződött. Megírta Bényei István szövegére A szerelmes kántor c. első magyar operettjét, melynek dalai országszerte elterjedtek, majd Kempelen Győző Szép Mara és A drótos tót c. népszinműveihez is írt zenét (benne a Befútta az utat a hó c. országos hírű dalt). A nemzeti szinházhoz szerződve, Tóth Kálmán Dobó Katica c. népszinművének zenéjét írta meg. 1865. Pécsre ment szinházi karnagynak s Bényei Szakállas farkas c. operettszövegét, zenésítette meg. Szabadkán egyszersmind az akkor új «zenede» tanára és dalegyesületi karmester volt; Bajára költözve pedig, 1870-ben az áll. tanítóképzőben lett a zene tanára. 1871 óta ismét Budapestre jött, a nemzeti szinház és folytatólag az 1884 őszén megnyilt m. kir. operaház zenekari tagja lett, amelytől 1898. vált meg. Ezalatt több szalondarabot, 11 eredeti magyar rapszódiát, 40 dalt és kardalt írt. Romaneszkáját előadták az Operaházban. 1880 óta foglalkozott a cimbalommal, melynek javítását is lényegesen előmozdította, megírta iskoláját, neki köszönhető jórészt e hangszer nagy elterjedése. 1890-től *tizenöt* éven át szerkesztette a Cimbalom családi körben c. havi folyóiratot. A nemzeti zenedében az ő számára alapított cimbalom-tanszékét 1891-ben foglalta el. 1902-ben nyugalomba lépett s 1909. Bajára költözött.

All' Agemina (all' Azimina), l. *Berakott munkák.*

Allagit, szarukőnemü *ásvány*, a rodonit egyik válfaja. Lelőhelye Harz (Elbingerode).

Állágytestüek (*Molluscoidea*), az állatok egyik főcsoportja, amelybe a *moháállatok* (Bryozoa) és *pörgekarúak* (Brachiopoda) tartoznak (l. o.).

Alláh (arab), összevonva ebből: Al (névelő) ilâh (istenség), az iszlámban az egyetlen isten neve, melyet az iszlám hívei, bármely nemzetiséghez tartoznak, az isteneszme kifejezésére széltében használnak. Az isten egységét a mohammedánusok e mondattal vallják: *Lá iláha ill' Alláh*, nincsen istenség, csakis A.; ez hitvallásuk első része, melyet e mondattal: *va Mohammadun raszúl A.* (és Mohammed az isten követe) egészítenek ki. Az isteneszmét illető hitvallást a Korán 112. szúrája ekképen írja körül: «Szólj: ő A. egyetlen, A. örökkévaló; nem szül és nem születik és nincsen hozzá fogható senki». A dogmatika kifejlődésével A. tulajdonságainak kérdése nagy viták tárgyát képezte, mely körül a különféle dogmatikai pártok csoportosultak. A mohammedánusok a Koránból 99 melléknevet állitottak egybe, melyekkel a szent könyv A.-t jelöli. Ezeket a «*szép nevek*»-nek (al aszmá al-husznâ) nevezik és az olvasón (szubha, vagy muszabbiha) szokták felsorolni.

Allahabad, az ugyanily nevű divizió (44,714 km² területtel (1901) 5.535,803 lak.) és az ÉNy.-i tartományok székhelye, vásúti gócpont Brit-Indiában, a Dzsamna és Gangesz összetorkolásánál fekvő félszigeten (1901) 172,032 lak., akik közt közel $^2/_3$ hindu és $^1/_3$ mohammedánus, mintegy 6000 keresztény. A benszülött városrész szük utcákból és szegényes házakból áll; az angol városrészt széles, fákkal körülültetett utcák, szép kertek közt fekvő modern épületek alkotják. A. legkiválóbb épülete a XVI. sz.-ban Akbar által épített és az angolok által tökéletesített erősség. Ebben látható a különféle katonai épületeken kívül Aszoka 13 m. magas oszlopa, a Buddha-korszakból való értékes feliratokkal, továbbá egy földalatti buddhatemplom, a Patal Puri és benne az Asaja bat, egy még élő, állítólag 2000 éves fatörzs, amely nagy tiszteletnek tárgya. A. egyetemét 1906—07. 772 hallgató látogatta. Különösen dec. és jan. hónapokban számos zarándok látogatja meg, hogy a Gangesz vizében megfürödhessék. A. divizió kerületei: Khanpur, Fatehpur, Banda, Hamirpur, A. és Dzsaunpur. A.-ot Prajaga néven, mint a Hold nemzetségéből a Pratisthanaból eredő királyok székhelyét 250 Kr. e. említik először. Későbben elpusztult. 1580 körül építtette fel itt Akbar a még most is fennálló erősséget. 1753. Audh vezér ejtette hatalmába. 1765. az angolok foglalták el, de 1771. ismét elvesztették, míg végre 1801. végleg angol birtok lett.

Allain-Targé (ejtsd: alleñ-tarzsé), *François Henri René*, francia politikus, szül. Angers-ben 1832 máj. 7., megh. 1902. Jogi tanulmányai befejezte után ügyvédi irodát nyitott szülővárosában. 1864. Párisba költözött, hol hirlapírással foglalkozott. 1876. a képviselőháznak lett tagjává, 1881—82. pénzügy- és 1885—86. belügyminiszter volt.

Allaktit, az arzeniátok osztályába tartozó *ásvány*. Svédországból, $(AsO_4)_2Mn_3.4\,Mn(OH)_2$; egyhajlású, üvegfényű, vörös-zöld színű, pleochroitikus.

Áll-alatti mirigy (glandula submaxillaris). Hosszúkás, mintegy 4 cm. hosszú, 2 cm magas és 1·5 cm. vastag, 8—15 g. súlyú, nyálat elválasztó mirigy az alsó állcsont szöglete alatt az állkapocs mögött levő mélyedésben (fossa submaxillaris). Kivezető csöve (ductus submaxillaris, s. Warthonianus) a nyelv alatt lévő kis szemölcsön nyílik, néha a nyelv alatti mirigy kivezető csövével együtt.

Válasz... nyáltól jövő dobhur (chorda tympani) és a szimpatikus idegrendszer tartja fenn; az előbbi izgatására a mirigy bővérű lesz és sok híg nyálat választ el, az utóbbi izgatására a mirigy vértelenebb lesz s kevés, tapadós, sűrű nyálat választ el. A mirigy bogyókból (acinus) áll, melyek falát az elválasztó sejtek bélelik ki, a bogyók kivezető csövei alacsony hengerhámmal vannak fedve. L. Nyál.

Allalin gleccser, l. *Visp*.

Allalinit, kissé elváltozott, meg pedig saussuritos és smaragditos palás gabbró, l. *Gabbro*.

Állam. Fogalma, lényege, keletkezése és célja. Az Á. meghatározott területen, közös főhatalom alatt élő embereknek közössége. Lényeges elemei: *a)* a terület, *b)* a lakosság, *c)* a terület és a lakosság fölött álló főhatalom (Á.-hatalom, suprema potestas, szuverénitás). Állandó határokkal meghatározott terület nélkül nincsen Á. A le nem települt ú. n. nomád népek nem alkotnak Á.-ot. Azok az emberi közösségek (község, törvényhatóság, tartomány stb.), melyek felett magasabb hatalom áll, a legfőbb hatalomnak, a szuverénitásnak nem birtokosai, nem emelkednek az Á. szinvonalára.

Az államiságnak főismérve a szuverenítás, az Á. önrendelkezése, akaratelhatározásának korlátlansága. Amely terület más ország akaratának van alávetve, az Á. elnevezésre nem tarthat igényt. A szuverénitás, Á.-i felségjog vagy Á.-hatalom természete szerint egységes, föltétlen és oszthatatlan. Az Á.-hatalmak megosztása csak annak különböző irányban való nyilvánulását jelenti, valamint azt, hogy e különböző nyilvánulásokat külön szervezetek vannak hivatva érvényesíteni. Ezen alapul a felségjogoknak felosztása. Közönségesen törvényhozási, végrehajtó s birói hatalmat különböztetnek meg, melyeket alaki felségjogoknak is neveznek, szemben az anyagi felségjogokkal, melyek az Á.-hatalmat, mint egyes ügyágakban nyilvánulót jelentik; így a hadügyi, pénzügyi, igazságügyi felségjog stb. Mások e hármak helyett csak két, nevezetesen törvényhozó és végrehajtó hatalmat ismernek, az utóbbihoz sorozván a birói is; mások e kettő mellett még külön fejedelmi hatalomról szólnak, v. pedig a főfelügyeleti hatalmat, mint külön természetű Á.-i alaki felségjogot emlegetik. Polgáraival szemben az Á.-hatalom jogilag korlátlan, mert maga az Á.-i akarat képezi a jogot; eszerint az Á. egészen az egyéni, gazdasági és fizikai lét megsemmisítéséig mehet. Erkölcsileg azonban az Á.-hatalomnak az ember egyéni rendeltetésében, jogi és erkölcsi életében van határa, ennek respektálása nélkül az Á. saját létének feltételeit rombolná le.

Az Á. az emberiség társas együttműködésének eddig legmagasabb alakja. Történetileg egyszerűbb közösségek, a család, a néptörzs, a nemzetségek stb. előzik meg, melyek bizonyos korszakokban, az emberiség bizonyos fejlődési fokán a legmagasabb, az egyedüli közösséget alkották s jelentőségüket a magasabb és magasabb közösségek keretében is többé-kevésbbé megtartották.

Az Á. *keletkezésének* kérdése sokat foglalkoztatta a társadalmi tudományokat, anélkül, hogy e tekintetben egyöntetű álláspont jutott volna elfogadásra. Történelmileg az ősállapotokból Á.-i életre való szervezkedés nem világosítható meg. Kutatásaink nem birnak oly ősrégiségbe biztossággal behatolni, hol társadalmon, Á.-on kivül álló élettel találkoznának. A félvad népeknek is van társadalmi és Á.-szerű szervezete, bár primitiv és tökéletlen, főleg az állandó letelepedés hiánya miatt. A történelmi korszakba eső Á.-keletkezések nem adhatnak biztos tájékozást az Á.-i élet eredetére nézve, mert ezeknél már Á.-i életet élő népek külön Á.-okká válása, v. egy Á.-má tömörülése forog fenn, v. pedig a meglevő Á.-ok hatalmi és erkölcsi befolyása vezet Á.-i szervezkedésre. Ezért az Á.-eredet-elméletek feltevéseken alapulnak és némely részben tendenciózusak is. Legismeretesebbek: a) *a teokratikus elmélet*, mely szerint az istenség közvetlenül v. pedig küldöttje, az egyház által alkotta meg az első Á.-ot; b) *az erő elmélete*, mely szerint az Á. egyszerüen úgy keletkezett, hogy a nagyobb fizikai erő alávetette a csekélyebbet; c) *a patriarkális elmélet*, mely szerint az Á. a család természetes növekedése folytán állott elő s a családapai hatalom a legelső Á.-hatalmat képezte; d) *a patrimoniális elmélet*, mely szerint a földtulajdonból származott az Á.-hatalom és azzal sokáig összeforrva is maradt; e) *a szerződési elmélet*, mely a társadalmon kivüli állapot hipotéziséből indul ki s az egyesek közös akaratával létrejött egyesülési, alávetési és szervezési szerződésre alapítja az Á. létrejövetelét. Ez elmélet a mult század végén igen népszerű volt; főképviselője a hírneves francia bölcsész Rousseau.

Nem kevésbbé divergens felfogásokkal találkozunk az Á. *céljára*, végső rendeltetésére nézve. Az egyház felfogása: *a vallásos elmélet* szerint az Á. főhivatása isten országát itt a földön előkészíteni, amiért is a vallásosság ápolása mindenekfelett való az Á.-ban; *az önfentartási elmélet* szerint az Á. mint személy, mint öncélu lény intézményül idegen célok érdekében nem működhetik, s befejezte hivatását azzal, ha teljesiti, ami saját léte biztosítására feltétlenül szükséges; *a jogrendi elmélet* azt tartja, hogy az Á. feladata a joguralom valósítása, jogalkotás és jogfentartás. E két utóbbival szemben áll *a jóléti elmélet*, mely szerint az Á. túl a jogrend fentartásán hivatva van minden életviszonyokban működni, s oltalom és pozitiv támogatás által megadni a szellemi és anyagi haladásnak amaz előfeltételeit, melyeket az egyesek maguk erejéből v. társulásaik által elérni nem képesek. E tan szükségesnek és üdvösnek tartja az Á. beavatkozását a közművelődés és közgazdaság terén, bár nem tagadja az egyéni szabadság és kezdeményezés nagy horderejét és az állami mindenhatóság és gyámkodási rendszer veszélyeit. Kinövéseiben mint *rendőr-Á.* jelentkezik. A szocialisztikus irányú Á.-tan a gazdasági rendnek Á.-i uralom által való meghatározását kivánja és az Á.-ot hivatottnak ismeri el arra, hogy felsőségi hatalommal szabályozván a javak produkciójának és eloszlásának processzusát, biztosítsa azt, hogy a kultura ne vezessen az emberi társadalomban a nagy többség nyomorára. Van egy ideális elmélet, mely az *erkölcsi tökély*

elérését tűzi feladatául az Á. elé, tehát oly állapot megvalósítását, melyben fölöslegessé lehessen az Á.-i uralom; az egyesek önmaguktól minden kényszertől menten tudni és akarni fogják a jogot, igazságot és méltányosságot. Másképen ez a tan abban kulminál, hogy az Á. végső célja önmagát feleslegessé tenni. *Jog-Á.* alatt a joguralom fentartása végett alakult Á.-ot értették, mely a polgárainak magántevékenységébe való beavatkozástól tartózkodik. Újabban a jog-Á. elnevezés mindinkább az «alkotmányos Á.» értelmében használtatik. *Kultur-Á.* az, mely polgárainak kulturális és speciális érdekeit intézményekkel mozdítja elő.

Államformák az Á.-oknak egyes főtipusai azon megkülönböztetési alapon, hogy az Á.-hatalmat kik gyakorolják s miként alakul az uralkodóknak s az alattvalóknak viszonya. Aristoteles óta hagyományos három Á.-formának megkülönböztetése. Ezek: *a monarchia* (egyeduralom), *az arisztokrácia* (a jók, a társadalmilag kiválók, kedveményezetteknek uralma), *a demokrácia* (népuralom.) Ezeknek elfajzásai *a deszpócia, az oligarchia* és *az ochlokrácia.* (A zsarnokság, a kevesek és a hitványak uralma.) Ezekhez az Á.-formákhoz többen hozzásorolják *a teokráciát*, mint olyan Á.-formát, melyben a nép felfogása szerint maga az istenség uralkodik papjainak közvetítésével; voltaképen papi arisztokrácia. Az arisztokráciának az a faja, hol az Á.-hatalomban való részesedés a vagyontól függ, *plutokráciának* neveztetik. Az arisztokráciának legrégibb formája a katonai érdemeken alapuló katonai arisztokrácia. A modern Á.-formák tekintetében két nagy Á.-forma van: *a monarchia*, melynek élén a fejedelem áll és a mely aszerint, hogy a nép egésze a felségjogok gyakorlatából ki van zárva, v. abban alkotmányos képviselőtestülete által részesül v. *autokrácia*, vagy *alkotmányos* (constitutionalis) *monarchia* és *a köztársaság* (respublica), melyben elvileg a nép uralkodik, az Á. első tisztviselőjét, a köztársaságot képviselő elnököt a nép, ill. a nép képviselete választja meg.

A szabad köztársaságok vagy *közvetlen tömeguralmi* köztársaságok (minők egyfelől az antik demokraciák, pl. az atheni, thebaei, korinthosi, argosi demokráciák, a római status popularis Cinna idejében, másfelől az őskantonok Svájcban voltak) v. *népképviseleti* (reprezentativ) köztársaságok (pl. Franciaország). Az Egyesült-Államok és Svájc mai kantonai, a nép megszavaztatását alkotmányrevizió és részben törvényhozási kérdésekben szintúgy összekötvén a népképviselet szuverénitásával, mint a napoléoni «plébiscite», külön válfajt képeznek. Az *elnöki, konzuláris, direktoriális, szenátusi* és *konventi* köztársaság szintén megannyi válfaj.

Államkapcsolat. Több államnak egymással való szorosabb v. lazább, állandóbb v. ideiglenesebb viszonyba lépése, társulása.

Az Á.-kapcsolat v. csupán nemzetközjogi szerződés által történt kölcsönös szerződéses lekötöttség, mely a kapcsolatban álló Á.-oknak szuverénitását merőben érintetlenül hagyja, v. belsőbb, többnyire alkotmánytörvénnyel létesített valóságos Á.-jogi kapcsolat.

Ez alapon szokás megkülönböztetni: *a)* az Á.-oknak nemzetközjogi *ideiglenes jellegű szövetkezését* (alliance), *b)* az Á.-oknak állandóbb célra történt, de ugyancsak nemzetközjogi csoportosulását: az *Á.-szövetséget* és *c)* az államjogi értelemben vett Á.-közösséget: a *szövetséges Á.-ot.*

a) Az Á.-ok *ideiglenes szövetkezése* (alliance, koalició) bizonyos ideiglenes politikai célra (hadviselés, védekezés a fenyegető közös ellenség ellen stb.) diplomáciai tárgyalások alapján, többnyire titokban tartott nemzetközjogi szerződésekkel, megállapodásokkal létesített kölcsönös kötelezettségvállalás. Iránya szerint támadó (offensiv) v. védelmi (defensiv), ú. n. véd- és dacszövetség. A *hadi szövetségekben* (sociétés de guerre, koalició) mindegyik szövetséges hatalom egyaránt hadviselő fél, a *hadsegélyszerződések*, (Subsidtraktate) csak bizonyos mennyiségű haderő v. hadeszköz átengedésére kötelezi a szövetkező Á.-okat, gyakran kártalanítás ellenében, anélkül, hogy a segélynyujtó Á. hadviselő féllé válna. Ide tartoznak a *garancia*-szerződések is, melyekben egyik Á. kötelezettséget vállal a másik Á. területi épségének, v. neutralitásának megvédésére. A szövetséget szokásos tagjainak számával jelezni. *Hármas szövetség* (triple alliance) alatt ezidőszerint Ausztria-Magyarország, Németország és Olaszország szövetségét értik. *Négyes szövetség* (quadruple alliance) volt az, melyet a keletnek pacifikálása végett 1840. Anglia, Oroszország, Poroszország és Ausztria kötött. *Szentszövetség* név alatt a történelemben több szöv. ismeretes, legfőkép az, melyet 1815 szeptember 26-án Ausztria, Oroszország és Poroszország uralkodója a legitim uralkodói jogok megvédésére Párisban kötött.

b) Az *Á.-szövetségek* maradandóbb politikai célokra alakulnak, de anélkül, hogy a közös cél elérésére a szuverénitás jogával felruházott szerveket, közös törvényhozó testületet, közös kormányt alkotnának. Az Á.-kapcsolatnak célja és alapja sokszor csak az uralkodó személyének közössége: *perszonál unió,* mely v. csupán esetleges, v. intézményesen biztosítva van (pl. Ausztria és Magyarország viszonya a pragmatica sanctio alapján), más esetekben bizonyos Á.-ügyeknek hasonló elvek szerint való kezelése, hadseregtartás, közös külügyi képviselet stb. Ez utóbbi Á.-szövetségeket realunio-ban levőknek nevezik. Az Á.-szövetségeknek főpéldái az 1781. létrejött északamerikai *konföderáció* egész 1789-ig; az 1815. létrejött német szövetség *(Bund)* 1866-ig; a svájci szövetség (Eidgenossenschaft) 1848-ig. A részes Á.-ok megtartják szuverenitásukat, az Á.-ok kiküldöttjeinek gyűlése nem birodalmi országgyűlés, a végrehajtó szerv, nem Á.-kormány, a polgárok csak az egyes Á.-oknak s nem a szövetségnek Á.-polgárai. Ausztriának és Magyarországnak viszonya, annak következtében, hogy a delegáció csak az országgyűlések küldöttsége, de nem közös törvényhozó szerv, a közös kormány vitelére pedig a két Á. kormányának befolyása biztosítva van, az Á.-kapcsolatoknak ebbe a kategóriájába tartozik.

c) A *szövetséges Á.* (Bundesstaat, Staatesstaat) bizonyos értelemben: Á.-okból alkotott Á., tagjai a részállamok, szuverénitásuk egy részéről

biztosítják, hogy azt mint a szövetséges Á. törvényhozásának tagjai gyakorolhassák, a többi államra való kihatás lehetőségében nyernek kompenzációt. Legtipikusabb képviselője ennek az Á. kapcsolatnak az északamerikai Egyesült Államok, de ilyen ma lényegileg a német birodalom és a svájci kantonok szövetsége is. Az Á.-okból alakult szövetséges Á. maga is Á., szuverén, szuverenitása érinti a tag Á.-ok szuverenitását, de azokat azáltal kárpótolja, hogy a szövetséges Á. egész szuverenitásának részesévé teszi. A polgárok az össz-Á.-nak is polgárai.

Államadósság. Az állam mint gazdálkodó alany, ép úgy képesítve és utalva van hitelügyletek kötésére, mint a magános, és az Á.-nak a szó tágabb értelmében ép annyi faját lehet megkülönböztetni, mint a hitelügyleteknek általában. De Á.-ról a szó szorosabb értelmében csak akkor szólunk, mikor az állam szükségleteinek kielégítése céljából pénzt vesz kölcsön. Ilyen értelemben az Á. az államok gazdálkodásában kezdettől fogva jelentékeny tényező volt, de fontosságában még hovatovább egyre emelkedik. Az Á.-ok óriási szaporodása egyrészt a roppant áldozatokkal járó hadviselés következménye, mint pl. Oroszországban, másrészt pedig következménye a rendkívüli arányokban megnövekedett állami beruházásoknak, pl. a vasutak építésének, illetőleg államosításának, mint Magyarországban s Poroszországban az újabb időkben. Az Á.-ok feloszthatók *igazgatási* és *pénzügyi* adósságokra — az előbbiekhez tartoznak az egyes állami igazgatási ágakból szükségkép folyó tartozások, pl. a birói letétek, óvadékok stb. — a pénzügyi adósságok azok, melyek a szükségletek fedezhetése céljából vétetnek fel. A közjog szempontjából az előbbiekhez nem kell törvényhozási engedély, az utóbbiakhoz igen. A pénzügyi adósságok ismét v. *függők* v. *állók* (alapított, állósított, fundált Á.) Eredetileg azokat az Á.-okat nevezték fundáltaknak, melyeknek fedezésére az állam bevételeinek bizonyos meghatározott faja szolgált, esetleg jogilag is lekötve, elzálogosítva. Ahol az ily alap hiányzott, ott függő Á.-ról szóltak. Miután ujabb időkben a jelzett értelemben vett alap kikötése Á.-oknál egyáltalán nem szokásos, az elnevezés jelentése megváltozott, oly értelemben, hogy most a megkülönböztetés a kölcsön célja, v. ezzel összefüggőleg a visszafizetés határideje szerint történik. Függő Á. eszerint az, mely főleg gyorsan megszünő szükséglet, átmeneti hiány fedezésére tétetik, pl. a pénzügyi év folyamán belül a bevételek elkéséséből felmerült pénztári hiány kiegyenlítésére felvett kölcsön; az állam itt a fizetést rövid időre, v. éppen tetszés szerinti időre, — esetleg azonnal, bemutatásra pl. a beváltható papirpénznél — igéri. A dolog természeténél fogva az ily Á.-ok folytonos változásban, hullámzásban vannak; megszünnek és megujulnak. A függő Á.-ok jellegzetes alakja a *kincstári utalvány* (ang. exchequer-bill, fr. bon de trésor, ném. Schatzschein v. Schatzanweisung), mely az állampénztárra intézett, rendesen néhány, 3—6, 9—12 hónapra szóló, bemutatóra v. rendeletre kiállított utalvány, amely v. tartalmaz kamatfizetési igéretet, v. nem; utóbbi esetben a vevő úgy, mint váltóknál, leszámítja az időközi kamatot, s a kincstári jegy megfelelőleg olcsóbban adatik a névértéknél. Jó hitelü államok kincstári utalványai mint muló befektetések a nagy tőkések előtt kedveltek. A függő Á. fogalma alá tartoznak az állam váltóadóssága, a bankoktól vett nyilt v. folyószámlahitel és a papirpénz is.

Az álló adósságok hosszabb időtartam alatt törlesztendő, v. egyáltalán minden törlesztési kötelezettség nélkül felvett kölcsönök. A törlesztés történhetik: 1. *Életjáradékok* (tontinák) alakjában, hol a hitelezők egyenkint v. csoportonkint kapnak bizonyos meghatározott járadékot, mindaddig, míg az illető v. a kérdéses csoportból egy hitelező él; a legutolsó hitelező halálával megszünt az Á. Ez az alak ma már nem szokásos. 2. *Évjáradékok* (annuitás) alakjában, hol az állam a kamattal együtt a tőkének bizonyos hányadát is lefizeti, úgy, hogy a hitelezők a tőkét apró részletekben kapják vissza. Ez az alak Angliában és Franciaországban volt szokásos. 3. Előre meghatározott idő alatt a névleges érték szerint való *visszafizetés*, esetleg a mindenkori árfolyamon való visszavásárlás által; a beváltandó kötelezvények sorozata rendszerint *sorsolás útján* állapíttatik meg. 4. Az ú. n. *törlesztési alap* (sinking-fund) segélyével. Ez alatt külön jogi személy jellegével biró pénztárt értünk, melyet az állam bizonyos összegekkel lát el, melyeket a törlesztési alap az államkötvények megvételére, beváltására tartozik fordítani; a megszerzett kötvények után esedékes kamatot a törlesztési alap kapja, mely ekkép a kamatos kamatszámítás szerint egyre fokozódó arányban képes törleszteni az Á.-okat. Price útmutatása nyomán 1786. Angliában alapította Pitt az első törlesztési alapot; Franciaország 1816., Ausztria 1817. követte az angol példát. A célt, az Á.-ok törlesztésének biztosítását, az intézmény sehol sem érte el s az önműködésre szánt gépezet csakhamar felmondta a szolgálatot, mihelyt a viszonyok nyomása alatt másnemü szükségletek kielégítése előbbrevalónak mutatkozott, mint az adósságtörlesztés; a törlesztési alapot ilyenkor megrövidítették, majd előbb-utóbb végképen feloszlatták. 5. A törlesztésnek különös neme fordul elő az ú. n. *sorsolási v. nyereménykölcsönöknél*, hol a tőke visszafizetése nem a kötvény névértékének megfelelően, hanem bizonyos sorsolási terv szerint nyeremények alakjában történik. E kölcsönök v. egyáltalán nem kamatoznak v. alacsonyabb kamatot biztosítanak, mint amely az állam hitelének megfelelően adandó volna, azonban egy része a kötvényeknek többé-kevésbbé jelentékeny nyereménnyel sorsoltatik ki, mi a kamatmegtakarításból fedeztetik. A nyereménykölcsönök a játékszenvedély kihasználása folytán jobban helyezhetők el és drágábban kelnek, mint az egyszerű kamatozó kölcsönök, de a játékszenvedély élesztése s a velejáró bajok miatt a közerkölcs és közgazdaság szempontjából rosszalandók. Ez itélet kisebb mérvben sujtja a kamatozó, mint a nem kamatozó nyeremény-kölcsönöket.

A törlesztésnek bármely módja választassék is, könnyen beállhat az az eset, hogy az állam kötelezettségének — rendes bevételei elégtelensége folytán — meg nem felelhet, illetve, hogy megfelelhessen, kénytelen lesz újabb kölcsönt felvenni, ami

esetleg nagyobb áldozatokat ró rá, mint aminőkkel az eredeti kölcsön fennmaradása járt volna. Hogy az ily új kölcsönnel történő u. n. *névleges törlesztés* szüksége elkerültessék s az államnak szabad keze legyen arra nézve, hogy akkor és oly mérvben eszközölje a *valódi törlesztést*, amint és amikor azt jónak látja: a törlesztéses kölcsönök helyett visszafizetési kötelezettséggel nem járó, ú. n. *járadékadósságot* (rente) köthet az állam. A járadék-adósság ismét kétféle: v. felmondhatatlan, örökjáradékadósság, melynél az állam nincs jogosítva a kölcsönt névértékben visszafizetni, v. felmondható járadékadósság, melynél az állam e jogot, mely egyébként ellenkező kikötés hiányában fennállónak tekintetik, magának fentartja. Előbbi esetben az állam a törlesztést csak a kötvények összevásárlása által (a tőzsdén) eszközölheti. A felmondható járadék-adósság az államra nézve előnyösebb, amennyiben kedvező hitelviszonyok közt lehetővé teszi a konverziót (l. o.), míg a felmondhatatlan járadék-adósságnál ez ki van zárva. A gyakorlatban a felmondható járadékadósság van szokásban.

Az Á.-ok a kölcsön felvételének módozatai szerint lehetnek ú. n. *tőzsde-kölcsönök*, melyeknél az állam kötvényeit saját számlájára adja, illetve adatja el a tőzsdén, — inkább csak kisebb összegeknél ajánlatos eljárás, — vagy lehetnek *nyilvános aláirás alá bocsátott kölcsönök*, melyek gazdag népeknél és kifogástalan hitelű államokban teljes sikerre vezetnek, de e feltételek nélkül csak némi nyomás, a hazafiságra való hivatkozás stb. által támogatva vezetnek célhoz; az utóbbiak az ú. n. nemzeti kölcsönök. Vannak továbbá közvetítők által nyujtott kölcsönök, melyeknél a bankárok, bankok, illetve ezek egyesülései (konzorciumai) bizonyos nyereség fejében átveszik és értékesítik az állam kötelezőit. Az utóbbi eljárás biztosabb, bár az államra nézve drágább; különösen a külföldön fölvett adósságoknál mutatkozik szükségesnek. Az állam szempontjából kívánatos, hogy a közvetítők versenyre hivassanak fel, ajánlatok fogadtassanak el, hogy így az állam a lehető legelőnyösebb feltételek mellett köthesse meg az ügyletet. Különös eljárás divik Franciaországban, hol a főadószedők a départementokban közvetlenül árusítják el a járadékleveleket.

Az Á.-oknak válságos időkben előforduló neme a *kényszerkölcsönök*, midőn az állam takarékbetéteket, adóelőlegeket vesz igénybe, papirpénzt bocsát ki vagy már esedékessé vált fizetéseket beszüntet.

Ami azt a kérdést illeti, hogy minő esetekben szabad az államnak kölcsönt felvenni: újabban egyrészt a kölcsönnel fedezendő kiadások természete, másrészt a kölcsönt nyujtó forrás szempontjából itélik meg. Helytelenítendő az adósságcsinálás az állam rendes kiadásainak fedezése céljából, mert itt a kölcsön az állam oly szükségleteinek fedezésére fordíttatnék, melyek évről-évre ugyanabban a mértékben megújulnak. A rendkívüli kiadások fedezése kölcsönnel elvileg nem kifogásolható, ha oly kiadásokról van szó, melyek hosszabb időre terjedő hatással birnak (termékeny kölcsönök). Különösen áll ez az elv az államgazdaság szempontjából termelő (produktiv) kiadások fedezéséről, úgy a közvetlenül gyümölcsöző (u. n. magángazdasági) befektetésekről, pl. vasútépítésre, állami bányák felszerelésére szolgáló kiadásokról, mint a közvetve gyümölcsöző (ú. n. államgazdasági) befektetésekről, pl. vízszabályozásokról (hol t. i. a szabályozás által biztosított telkek hozadéka emelkedik s így a birtokosok adóképessége s közvetve az állam bevételei is növekednek). A nem gyümölcsöző (improduktiv) rendkívüli kiadások, pl. a háboruk, nagyobb elemi csapások által felidézett kölcsönök az államgazdaság állandó egyensúlyának érdekében a rendes bevételekből fizetendők vissza s e célból szükség esetén az állam új jövedelmi forrásokat tárhat fel.

Tekintettel a forrásra, melyből az állam a kölcsönt meríti, különböző megítélés alá esik az adósságcsinálás akkor, ha e forrás gyanánt a külföldi tőke, avagy belföldi szabad (disponibilis) tőke, v. belföldi, de már lekötött, alkalmazásban álló s így előbbi alkalmazásától elvonandó tőke szolgál. Az első esetben a nemzeti tőke meg nem rövidíttetik, sőt amennyiben az állam gyümölcsöző célokra használja fel a kölcsönvett pénzt, növeli a nemzeti termelést, pl. vasutak, vízszabályozások létesítése által. Politikai szempontból ez az eljárás annyiban aggályos lehet, amennyiben bizonyos függőségbe hozza az országot a külfölddel szemben, s a kölcsönadó ország ellenséges magatartása veszélyt hozhat még a belföldi gazdasági életre is, pl. az államadóssági kötvények hirtelen piacra dobása által. A belföldi *szabad* tőkék felhasználása Á.-oknál mindenesetre kedvező megítélés alá esik, de nem szabad itt sem feledni, hogy a kérdéses tőkék előbb-utóbb átmentek volna a közforgalomba s minden attól függ, az állam vagy a magánosok kezében találnak-e jobb alkalmazásra. A belföldi *lekötött* tőkék elvonása az Á.-ok céljaira zavarja a nemzeti termelést, megdrágítja a tőkét s egyenlőtlenül hat a társadalom különböző osztályaira, amennyiben a tőkéseknek megadja ugyan tőkéik előbbi gyümölcsözését, esetleg a réginél nagyobb kamatot is biztosít számukra, de a vállalatokban alkalmazott tőkének megrövidítése folytán csökkenti a munkások keresetét s általában sujtja a nem-tőkés osztályt. Ez okból ily esetekben jobban cselekszik az állam, ha adóemeléssel fedezi szükségletét.

Az Á.-ok bel- vagy külföldön való felvételét illetőleg meg kell még jegyezni, hogy a belföldön felvett, tehát *névleg belföldi kölcsön* nem szükségkép *tényleg* is az és viszont, mert megtörténhetik és szegény országokban rendesen meg is történik, hogy a belföldön jegyzett államkötvények külföldi tőkések számára vétetnek v. legalább eladás útján csakhamar ilyenek birtokába kerülnek, ha ott legkedvezőbb becslésben részesülnek: innét az Á.-i kötvények nemzetközi vándorlása.

Az Á.-ok törlesztésére nézve, a kölcsön hovafordításának tekintetbe vételével, szintén állapíthatni meg általános elveket. A nem gyümölcsöző rendkívüli kiadásokra szolgált Á.-oknak törlesztéséről még megjegyezhetjük, hogy itt kívánatos, hogy a törlesztés megtörténjék arra az időre, mikor új hasonlónemű kiadás, tehát pl. új háboru következik be. A gyümölcsöző kiadásoknál a befektetés természete határoz olykép, hogy a törlesztés befejezése aggály nélkül halasztható azon időig, amikor a befektetés, mint ilyen, létezni

megszűnik az előidézett érték, illetve hozadék képesség véget ér, pl. vízszabályozásnál, mikor a vízműveknek újjáalakításának szüksége merül föl. Képzelhetők azonban olyan, nevezetesen állam-gazdaságilag gyümölcsöző kiadások is, melyek a nemzetnek állandó, soha el nem enyésző befektetést képeznek, pl. a gazdasági képzésre v. a társadalmi reformok (földváltság, rabszolgafölszabadítás) keresztülvitelére tett kiadások, hol is az ország a fejlődés magasabb fokára emeltetvén, egyenértékképen – amennyiben ilyenről itt szólni lehet – örökre megmarad a fokozott jólét, s így az adósság törlesztésének elmulasztása nem jelenti az állam-gazdaság mérlegének romlását. Egyébiránt a tényleges fejlődés az Á.-ok szükségszerű szaporodására vezetett s így a tényleges törlesztés kérdését is háttérbe szorította. A nemzetek – rendes viszonyok közt – gazdaságilag előrehaladnak s így nem lehet abban, hogy a jövő nemzedékek nagyobb megterhelése, mi az adósságok törlesztésének elmulasztásával jár, aránylag könnyebben lesz elviselhető. Ez utóbbi szempont egyébiránt különösképen is felhozható az adósságcsinálás mellett s az adóemelés ellen. Ugyanez áll arra a szempontra is, hogy a pénz értéke s a kamatláb szintén csökkenő irányt követnek, miért is az Á.-ok terhe idővel önmagától könnyebbedik.

Fontos gyakorlati kérdés az Á.-ok felvételénél még az, hogy vajjon az állam minő kamatlábat állapítson meg, nevezetesen a mindenkori országos kamatlábnak és saját hitelképességének megfelelő vagy annál alacsonyabb kamatra vegyen-e fel? Első esetben az állam megkapja az egész tőkét, melyről kötelezettségei szólanak, az utóbbi esetben kevesebbet kap. Pl. 5%-os országos kamatláb mellett az állam vehet fel 5%-ra, de vehet fel 4% v. 3%-ra is; első esetben 100 K-ról kiállított kötelezvényére kap 100 K-t (al pari), második esetben 80 K-t a harmadikban 60 K-t. Az első esetben *magas kamatozásu*, az utóbbi két esetben *alacsony kamatozásu* Á.-ról szólunk. Az utóbbi mellett fel szokták hozni, hogy a tőkepénzesek aránylag többet adnak az államnak alacsony kamatozásu Á.-nál, mint a magas kamatozásunál, mert számítanak a nyereségre, melyben az Á.-nak névértékben való beváltás esetén részesülnek. Ámde válságos időkben ez a kilátás oly távol fekvő, hogy hatására számítani nem lehet; míg ellenben kétségtelen az alacsony kamatozásu Á.-ok ama hátránya, hogy a törlesztéses adósságoknál nagy tőkeveszteséget rónak az államra a névértékben való beváltás kötelezettségénél fogva, amikor is az állam pl. a 3%-ra tényleg kapott 60 K-ért 100 K-t kénytelen fizetni s hogy általában kizárják v. legalább is csak rendkívüli árfolyamemelkedés esetén engedik meg a kamatleszállítást. Az Á.-ok átváltozásáról l. *Konverzió*, l. még *Állampapiros*, *Államadósságok könyve*. Magyarország állami adósságai 1908 végén kitettek névértékben 5.331.808,452 K-t, effektiv értékben 4,803.304.318 K-t. Az összes Á.-ok állásáról a Diplomatisch. statistische Jahrbuch des Gothaischen Hofkalenders tartalmaz rendszeres összeállítást.

Néhány nagyobb állam adósságait az 1909. évről az illető állam pénznemében a következőkben tüntetjük fel.

Nagy Britannia	710.610,720	font st.
Franciaország	30,388.655,240	franc
Poroszország	8,770.149,735	márka
Oroszország	8,835.884,191	rubel
Spanyolország	9,466 014,792	pezeta
Belgium	3,436.917,851	franc
Hollandia	1,122.433,750	forint
Ausztria	8,565.117,789	korona
Magyarország (1908)	5,331.808,452	»
Szerbia	541.110,500	dinar
Románia	1,645.541,461	lei
Portugalia	700 000,000	milreis
Norvégia	328.401,342	korona
Svédország	515 375,745	»
Japán	2,250.306,822	Jen
Észak-Amerika	930.805,748	dollár

Irodalom. Az Á.-ok rendkívül gazdag irodalmát illetőleg különösen említendők a következő közgazdasági irók: Nebenius, Der öffentliche Kredit; Adams, Public debts., 1887; Leroy Beaulieu, Traité de la science des finances, II. vol. 4. ed. 1888; Stein, Finanzwissenschaft; Wagner Adolf, Finanzwissenschaft; Rica Salerno, Teoria generale dei prestiti pubblici, 1879; Zeitlin, Der Staat als Schuldner, 1906.

Államadósságok könyve, hivatalos jegyzék, mely az álló államadósságok hitelezőinek nevét és követelések összegét tünteti föl. Amennyiben az államadósságok névre szólók, szokás több országban (pl. Magyarországban, Ausztriában és É.-amerikai Egyesült-Államokban) az illető kötvénybirtokosokat az Á.-ben kitüntetni s a változásokat u. o. átírás által nyilvántartani. — Poroszországban egy 1883. évi törvény alapján az Á. arra a célra szolgál, hogy az állampapir birtokosa, amennyiben papirját megkötni v. általában teljes biztonságba helyezni óhajtja, azt átadva, követelését az Á.-be bejegyeztetheti, miről értesítőlevelet kap; a követelés az Á.-ből való törlés és az új kötvény kiadása által a hitelező kívánságára bármikor ismét forgalomképessé tehető. Ugyanily rendeltetése van az Á.-nek a német birodalomban (1891 óta) és Szászországban (1885 óta). A kamatfizetés bármely birodalmi v. országos pénztár, sőt a posta útján is történhetik. — Franciaországban már 1793 óta vezettetik az Á. Itt a hitelezők tulajdonkép nem állampapirt, hanem könyvkivonatot kapnak (Extrait d'inscription au grand livre), melynek alapján a járadékot felvehetik. — Angliában az államadósságokat az angol bank kezeli, ez vezeti az Á.-t is (Great Ledger), mely a hitelezők követelését tanusítja, mert ezekről más okiratot nem állítanak ki. A kamatfizetést a bank és fiókjai, esetleg posta útján teljesítik. — Oroszország, Spanyolország, Belgium és Hollandia is vezetnek Á.-t.

Államalaptörvény, l. *Alaptörvény*.

Államalkotmány, l. *Alkotmány* és *Állam*.

Allamanda L. (növ.), az *Apocynaceae* család génusza, melynek mintegy 12 faja leginkább Braziliában él.

Állam az államban, szólásmód, amely a francia hugenotta időkben keletkezett. Mivel a hugenottáknak a többször megujított békeszerződésekben több várat engedtek át, melyeknek feltétlen urai voltak, mondták róluk, hogy államot alkotnak az államban. Az Á., úgy hiszik, először d'Aubigné (1600 körül) munkájában, Du devoir des Roys et des Subjects, fordul elő.

Állambecsmérlés, l. *Államgyalázás*.

Állambiróság v. *államtörvényszék* az a biróság, mely a miniszterek ellen alkotmánysértés miatt emelt vád felett itél. Angliában a felsőház, Németországban e célból külön alkotott

biróság, mint a legfőbb törvényszék. Nálunk az 1848. III. t.-c. alapján a felsőház 12 tagjából álló biróság, mely a következőképen alakul meg: a felsőház 36 tagot választ, ezekből 12-őt a képviselőházi vádpöri biztosok, 12-őt a vád alá helyezett miniszter vethet vissza. Néhol államtörvényszéknek nevezik a bíróságok és közigazgatási hatóságok közt felmerült hatásköri összeütközések elintézésére hivatott biróságot. (Nálunk a hatásköri bíróság, l. o.) Franciaországban az Á. a súlyos politikai bűntettek felett itélő külön biróság. Németországban ismételten sürgették egy birodalmi államtörvényszéknek megalkotását a szövetséges államok alkotmányvitáinak, kölcsönös jogsegélykérdéseinek, a birodalmi és országos törvények ellentéteinek stb. eldöntésére.

Államböícsész, *államtudós, államférfi, politikus, publicista, journalista.* A. az, ki az állam természetét, végokait, végcélját eszmei szempontból teszi vizsgálódás tárgyává, és idevágó elméleteit rendszerré dolgozza föl irodalmilag (pl. Fichte, Hegel). *Államtudós* az a szakiró, aki az államtudományt empirikus alapon, az összehasonlító államjog, alkotmánytörténelem, kulturtörténelem, gazdasági történelem és statisztika segélyével műveli, v. ha mindezt nem is öleli föl, a maga államtudományi elméleteit mégis az alkotmánytörténelem és államjog nyújtotta pozitiv természetű alapokra fekteti. *Államférfinak* a nyilvános élet ama szereplő kitünőségét szokták tekinteni, aki akár mint törvényhozó, akár pedig mint a kormányhatalom intéző férfia szemlátomást fölismerhető szolgálatokat tett hazájának az ő eszméivel, s különösen eszméinek közhasznulag sikeres keresztülvitelével. A parlamenti élet ama kitünőségeit, akik nem emelkedtek államférfiui magaslatra, *politikusok*-nak v. *szakpolitikusok* - nak szokták nevezni. *Publicista* régebben államjogtudóst (jus publicum) jelentett, újabb időben — főleg francia fölfogás révén — oly írót értünk alatta, aki politikai v. társadalmi korkérdésekről írt tanulmányaival akár röpiratokban, akár hirlapi vezércikkek alakjában maradandóbb hatást gyakorol a közvéleményre. *Journalista* a napi kérdésekkel foglalkozó újságíró.

Állambudget, l. *Állami költségvetés.*

Állambukás, l. *Államtönk.*

Államcímer, l. *Címer.* Magyar államcímer, l. *Magyarország.*

Államcsíny, az alkotmány kijátszása, az államhatalom birtokosának olyan aktusa, mely az uralmi formának jogtalan megváltoztatását célozza, illetőleg eredményezi. Legnevezetesebb esetei az újabb korban I. és III. Napoléonnak császárrá emelkedése. Az Á. felülről jövő revolució jellegével bír. Nem mentsége, hogy a nemzet valódi akaratának megfelel, mert mindig van törvényes mód arra, hogy ez a valódi akarat alkotmányosan érvényesüljön, nyilatkozzék. A valóság az, hogy az Á. legtöbbször a haderőre támaszkodik, s a sikertelenségtől való félelem tartja vissza a nemzetet attól, hogy az Á.-t erőhatalommal meggátolni megkisértse.

Államcsőd, l. *Államtönk.*

Államdíjak, alatt sportnyelven az állam pénzforrásaiból a lótenyésztés emelése céljából adott versenydíjakat értik. Az első Á.-kat nálunk 1857. adták, összegük ekkor kb. 10,000 arany volt. Az Á.-ért rendszerint csak belföldi mének és kancák futhatnak. Legnagyobb államdijunk a Király-dij (105,000 korona a győztesnek), távolsága 1800 méter, érte 3 éves és idősebb lovak mérkőznek. E verseny a budapesti tavaszi meetingen kerül dülőre.

Államegyház, l. *Egyház.*

Államegység, területeknek és lakóiknak oly összetartozása, melyben egy államot alkotnak. Ellentéte az államszövetség, föderalizmus. L. *Állam.*

Államellenes tankönyvek, azok a tankönyvek, melyeknek nyilvános iskolákban való használatát a vallás- és közoktatásügyi miniszter eltiltja. Az Á. használata két hónapig terjedhető elzárással és 600 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő kihágás (1879. LX. t.-c. 38. §).

Állam elleni bűntettek azok, amelyek közvetlenül az állam léte s az államhatalmak ellen irányulnak. Tárgyai: *a)* az államfő, még pedig nemcsak uralkodói jogaiban, hanem életében, sérthetetlenségében, személyes szabadságában, mert az államfő személye az állam önállóságának élő szimboluma; *b)* az államterület, *c)* az államalkotmány (l. *Alkotmány elleni bűncselekmények*). Közös jellemvonás a törvényhozói szigor úgy a büntetendő tényálladék meghatározásában (amennyiben oly cselekmények is büntetés alá vonatnak, amelyek a büntető törv. közönséges alkalmazásában csak büntetlen előkészitő cselekményeket képeznek), mint a büntetésekben. E szigor egyrészt kétségtelenül igazolt, mert a nemzet legfőbb javainak védelméről van szó, s mert az Á. sajátszerűségéhez tartozik, hogy — rendszerint — csak akkor képeznek büntetendő cselekményt, ha anyagilag be nem végeztetnek, ha a merénylet nem sikerül. A szerencsés trónbitorló nem fegyházba, hanem a trónra jut. Másrészt bizonyos, hogy alig van sikamlósabb terület, mint az Á. lejtője; a fennálló rendszer megvédésének túlbuzgalma oly cselekmények üldözésére vezet, amelyek nemcsak hogy nem büntetendők, de érdemteljesek. Az állam nem ritkán bálvány, melynek oltárán a nemzet legjelesebb fiai, az emberiség legfőbb javai áldozatul esnek. Ami annál sajnosabb, minthogy az A. jellege mindig relativ s a politikai viszonyok szerint változik, s e változással «a vesztőhely oltárrá, a bűntettes hőssé lesz» (Zanardelli). Ugyanezért a vonatkozó btő. törvények jobbára blankett-törvények, melyeknek valódi tartalmát az államalkotmány határozza meg. Mely bűntettek tartoznak ide, s összeesik-e az Á. fogalma a «politikai bűntettek» — szintén vitás — fogalmával, aziránt eltérők a nézetek. A magyar btkv. szempontjából, mely felosztási rendszerének megfelelően az Á. címfeliratát nem ismeri, kétségtelenül ide tartoznak: a *felségsértés*, a *hűtlenség*, a *királysértés* és a *lázadás* (l. o.).

Állam-építészeti hivatal rendszerint minden vmegyében az ott működő mérnöki hivatal. Feladata: az állami, vmegyei és községi közutak építése és fenntartása, a középítések tervezése és ellenőrzése. Áll egy főmérnökből mint főnökből, s a szükséghez képest beosztott több mérnökből. A főnök hivatalból tagja a közgyűlésnek. Az

[illegible] minisztérium s a megyei ügyek [illegible] van rendelve.

Állam és egyház elválasztása, az állam és egyház viszonyának oly rendezése, melyben az állam az egyház belügyeibe való beavatkozásról és hatalmi intézkedések kivételeiről lemond, de másrészt az egyház céljait sem mozdítja elő. Megszüntetése ez az állam és egyház közt a középkor folyamán kifejlett viszonynak, melyben az állam az uralkodó vallás egyházának érdekében egyoldalú hatalmat fejtett ki, azt kiváltságokkal ruházta el, viszont az egyház az állam tekintélyét egyházi cselekményekkel emelte s a kulturális feladatok teljesítését nagy részben átvállalta. Az államszuverenitás teljesebb öntudata, az egyház kulturális feladatainak csökkenése, fokozódott vallási közömbösség, több vallásfelekezet egymáshoz való viszonyának szabályozása (interkonfesszionális törvényhozás) s az ebből előálló nehézségek, az uralkodó egyház részéről támasztott bizonyos hatalmi túlkövetelések, az egyházak ellenállása különösen a vegyes házasságok megkötése és az ily házasságból származott gyermekeknek az állami törvények szerinti anyakönyvezése körül és az ezt nyomon követő ú. n. kulturküzdelmek érlelték meg sok államban a gondolatot, hogy a «szabad egyház szabad államban» jelszót követve, az egyházak közjogi testületi jellegét megtagadva, azokat többé-kevésbbé a magánjogi egyesületek körébe utalják, gyakran az ingatlan-szerzés megtagadásával is védekezve az egyház befolyásának esetleges túltengése ellen. Az Á.-át többé-kevésbbé teljesen megvalósították: az északamerikai Egyesült-Államok az 1787. évi alkotmányban, Belgium (1831), Olaszország (1871), Hollandia (1876), Franciaország (1905), Genf (1907) s egyes délamerikai államok.

Államfelség, az állam függetlensége, l. *Állam* és *Felség*.

Államférfi, l. *Államböless.*

Államfogház, l. *Szabadságvesztés-büntetés.*

Államfoglyok: *a)* az államfogházra ítéltek; *b)* azok, akiket nem a büntető bíróság ítélete, hanem az állam állítólagos érdekéből a hatalom önkénye fosztott meg szabadságuktól.

Államformák, l. *Állam.*

Államfő, l. *Állam.*

Államgazdaság, az a tevékenység, mely az állam[illegible] szükségletek kielégítésére megkívántató anyagi eszközök beszerzésére, kezelésére és felhasználására irányul. Az Á.-ot másképp állami pénzügynek, államháztartásnak vagy kormánygazdaságnak is nevezik. — *Á.-tan* azon elveknek rendszeres ismertetése, melyek szerint az állam vagyoni élete rendezendő és igazgatandó. Ugyanez a tárgya az állami pénzügytannak és államháztartástannak is.

Államgyalázás v. rágalmazás (ném. Staatsverleumdung, Staatsschmähung) a német birodalmi büntető törvénykönyv 131. §-ában meghatározott vétség. Tényállása: tudva oly valótlan adatoknak állítása, melyek alkalmasak az állami intézmények vagy hatósági intézkedések gyülöletessé tételére. A magyar büntető törvénykönyv a törvény által alkotott testületek, hatóságok, vagy azok küldöttségei, tagjai ellen elkövetett nyilvános rágalmazást a «hatóságrágalmazást» emeli ki a rágalmazás minősített esete gyanánt (1878. V. 261. §). Az államrágalmazást, mint ilyent nem ismeri, csak az állam ellen engedetlenségre izgatást.

Államhatalom, l. *Állam.*

Államhatár, l. *Állam.*

Államhatóság, l. *Állam.*

Államháztartás, l. *Pénzügy.*

Államhitel, alanyi értelemben az állam hitelképessége, mely az államnak hitelezőivel szemben a multban tanusított magatartásán kívül az államszervezet szilárdságától, valamint a nemzet vagyonosságától, főleg azonban az egész államháztartás miként való vitelétől függ. Az Á. minősége legjobban a kamatlábban jut kifejezésre, mely mellett az állam kölcsönt kap. Az állam és háztartásának sajátlagos helyzete következtében az Á. sokban különbözik a magánhiteltől. Igy az állam, állandó jellegénél fogva, oly kölcsönt is vehet fel, melynél a tőke visszafizetése nem fontos, elegendő a kamatok pontos fizetésének megígérése, másrészt az állam szükség esetén kényszer útján is vehet kölcsönt az állampolgároktól. Az Á. a szó tárgyi értelmében annyi, mint államadósság (l. o.).

Államhivatalnok, l. *Állami tisztviselő.*

Állami abszolutizmus, annak kifejezése, hogy az állam a magán egyének életviszonyainak nagy tömegét maga intézi s nem engedi át az egyéni vagy társadalmi tevékenységnek.

Állami adó, l. *Adó.*

Állami alapok, l. *Alapítvány.*

Állami alkalmazottak azok, kiknek tevékenységét az állam állandóan v. ideiglenesen igénybe veszi. Ide tartoznak tehát nemcsak a tisztviselők, altisztek, szolgák és napidíjasok, hanem az időlegesen vagy csak bizonyos állami szolgálatokra alkalmazott tanárok, mérnökök, orvosok, lelkészek tanítók stb. is. Az Á. közt megkülönböztetjük első sorban azokat az államtisztviselőket, akik hivatali imperiummal bírnak, vagyis a hivataluk körébe tartozó tennivalókat a szabályok korlátai közt szabad önelhatározással látják el (közigazgatási hivatalok vezetői, előadók, bírák, ügyészek stb.), másodsorban azokat, akik csupán segédei a föléjük rendelt tisztviselőknek, önálló hivatali hatalommal pedig nem bírnak (altisztek, kezelők, díjnokok, szolgák), harmadsorban pedig azokat, akiknek az állam végrehajtó hatalmában részük nincs ugyan, tulajdonképeni tisztviselői tennivalót nem is végeznek, azonban kiknek szaktudását az állam alkalmilag vagy állandóan igénybe veszi (tanárok, tanítók, kórházi orvosok és lelkészek, mérnökök, vegyészek, munkások stb.), l. *Állami tisztviselő*, *Altisztek és Díjnok* alatt. Az Á. létszáma Magyarországon az 1909. évben összesen 271,429 volt. Ezek között tisztviselő 50,253, tiszteletdíjas kezelőnő és díjnok 11,395, altiszt 63,799, szolga 12,201, állandó munkás és egyéb alkalmazott pedig 133,781.

Állami alkalmazottak illetményei, mindazok a járandóságok, amelyek az állami alkalmazottat tényleges szolgálatának tartama alatt megilletik. Ide tartoznak a működése ellenszolgáltatásaként jelentkező fizetés, fizetés jellegével bíró személyi

pótlék, korpótlék, működési vagy egyéb pótlékok, lakpénz, továbbá a költségmegtérítés jellegével bíró napidíjak, útiköltségek és átköltözködési költségek és átalányok.

Az Á.-nek alapja az *1893. évi fizetésrendezés.* E szerint az állami tisztviselők 11 fizetési osztályba vannak sorozva, amelyek közül az V. és VI. 2, a VII—XI. 3 fokozatban vannak a fizetések megállapítva. A fizetések mértékét az 1904-iki pótléktörvény alapján rendelet állapította meg. A fizetés a személyi pótlékokkal együtt az I. fizetési osztályban 40 ezer korona, a II. fizetési osztályban 24 ezer korona, a III. fizetési osztályban 16 ezer korona, a IV. fizetési osztályban 14 ezer korona. Az V. fizetési osztályban öt év mulva egyszer, a VII—VIII. fizetési osztályban öt évenkint kétszer, a IX—XI. fizetési osztályban pedig négy évenkint négyszer emelkedik a fizetés. Az

V.	fiz. oszt. a kezdő fizetés	10,000	K, a legmag.	12,000 K,
VI.	« « « « «	6,400	« « «	8,000 «
VII.	« « « « «	4,800	« « «	6,000 «
VIII.	« « « « «	3,600	« « «	4,400 «
IX.	« « « « «	2,600	« « «	3,600 «
X.	« « « « «	2,000	« « «	2,800 «
XI.	« « « « «	1,400	« « «	2,200 «
áll. altiszt. és szolg.	« «	600	« « «	1,400 «

A székesfővárosi állami rendőrségi nem tisztviselői alkalmazottak legkisebb fizetése 800, legmagasabb pedig 2400 korona.

A gyakornokok segélydíja, előképzettségük foka szerint 600—1000 korona.

Az állami díjnokok napidíját az 1908. évi rendezéskor a lakáspénzosztályok figyelembe vételével három csoportban állapították meg.

A kezdő napidíj úgy férfi-, mint nődíjnokoknál 2·60, vidéken 2·10 K, ez az öt évenkint emelkedő napidíj férfidíjnoknál 5, illetve 4 K-ig, nődíjnoknál 4·20, illetve 3·70 K-ig emelkedhetik.

Az állami alkalmazottak egy része nincs fizetési osztályokba sorozva. Ezeknek illetményei v. állandó összegben vagy megállapodásszerű tiszteletdíjban van megállapítva. Az Á.-t szolgálatuk tartama alatt csak a fegyelmi biróság határozata alapján lehet felfüggeszteni vagy leszállítani. A fizetés általában, ha a kinevezés a hó első felében történt, ugyanazon hónap 15-étől, más esetben a következő hó 1-jétől jár és előzetes havi részletekben utalványoztatik. A fizetésből a köztartozások és büntetéspénzek korlátlanul, egyéb megitélt tartozások azonban csak a fizetés egyharmada erejéig foglalhatók le, de akkor is 2000 K-nak érintetlenül kell maradnia. Az Á. tekintetében felmerülő kérdésekben, valamint ezen igényből folyólag az államkincstárral szemben támasztott követelések fölött a miniszterek és az állami számvevőszék elnöke által hozott határozatok ellen panasznak van helye a m. kir. közigazgatási bírósághoz.

Az állami alkalmazottak *lakpénze* az 1908. évi állami költségvetési törvényben van hét osztályban megállapítva. Az első osztályba Budapest és Fiume tartozik; ezeken az állomáshelyeken a lakpénz a II. fiz. osztályban 4000, a III-ban 3500, a IV.-ben 3000, az V.-ben 2500, a VI.-ban 2000, a VII.-ben 1600, a VIII.-ban 1300, a IX.-ben 1000, a X.-ben 900, a XI.-ben 800 K, altiszteknél és szolgáknál pedig 400 K. A többi állomáshelyeken az első osztályra nézve megállapított lakpénzek 90, 80, 70, 60, 50 és 40 százalékában vannak a lakpénzek meghatározva. A II—VII. osztályba sorozott állomáshelyeket tíz évről tíz évre a minisztérium osztja be abba az osztályba, melyben a IX. fizetési osztályra nézve megállapított lakpénz megfelel az illető állomáshelyen a tisztviselői lakásokra alkalmas három szobás lakásokért tényleg fizetett lakbérek átlagának. A tanítók lakpénzeinek megállapítására az itt megállapított osztálybasorozás nem vonatkozik. A lakpénz általában a kinevezés napját követő hó első napjától, olyanok kinevezésénél vagy áthelyezésénél pedig, akik korábbi állásukban már élveztek lakpénzt, a kinevezés vagy áthelyezés napját követő lakbérnegyed első napjától előleges évnegyedes részletekben tétetik folyóvá. Lakpénz helyett némely állami alkalmazott *természetbeni lakást* nyer. Ebben az esetben az állami alkalmazottnak a lakásra azon naptól kezdve van igénye, melyen a természetbeni lakás élvezetével egybekötött állását elfoglalta. A hivatalos működés megszüntétől számított hat hétig azonban az illető v. hozzátartozói a lakás élvezetében meghagyatnak. Természetbeni lakás esetén az állami alkalmazottaknak a mellékhelyiségeken kívül az V. és VI. fiz. osztályban 5 szobás lakásra, a VII. és VIII. fiz. osztályban 4 szobás, a IX. fiz. osztályban 3 szobás, a X. és XI. fiz. osztályban pedig 2 szobás lakásra van igényük.

Egyes közigazgatási ágban alkalmazottak egyéb természetbeni járandóságokat is élveznek. Ilyenek a fa-, termény-, világítási és só-illetmények, a földjárandóságok. Ide tartoznak a szolgák egyenruhajárandóságai is. Ezeken az ingyenes szolgáltatásokon kívül egyes szolgálati ágakban az állami alkalmazottaknak az állami üzemekben előállított nyerstermények és iparcikkek (kőszén, fa, zománcedény stb.) mérsékelt (félárú) beszerzése is biztosítva van.

Az Á. kiegészítő részét a *pótlékok* képezik. Az állandó jellegű, fizetés természetével bíró *személyi pótlékról,* mely a nyugdíj alapját képező összegbe beszámíttatik, a fizetések közt történt említés. Külön csoportot képez a nyugdíjba szintén beszámítható *korpótlék,* amelyre egyes állami alkalmazottak azon a címen tarthatnak igényt, hogy bizonyos számú szolgálati évet egy és ugyanabban az állásban töltöttek (ötödéves és tizedéves pótlékok), mint pl. a tanárok. A többi pótlék ideiglenes vagy alkalmi jellegű, mely csak bizonyos helyen vagy bizonyos működés tartamára jár. Ez utóbbiak közé tartoznak a fizetés természetével nem bíró személyi és működési pótlékok, a drágasági pótlékok és a lakpénzpótlék.

Hivatalos kiküldetések esetében az állami alkalmazottnak igénye van *napidíjakra* és az *útiköltség megtérítésére,* annak pedig, aki hivatalból más állomásra helyeztetik át és fizetésben, illetőleg nyugdíjba leszámítható illetményben nem nyer, *átköltözködési illetményre* van igénye. A *napidíj* az I. fiz. osztályba tartozók részére 40, a II. osztályban 35, a III.-ban 30, a IV.-ben 25, az V.-ben 21, a VI.-ban 16, a VII.-ben 13, a VIII.-ban 10, a IX.-ben 8, a X.-ben 7, a XI. fiz. osztályba tartozók, valamint a gyakornokok részére 6 K-ban, az altiszteknek és díjnokoknak 4, a szolgáknak pedig 3 K-ban van megállapítva. Ausztriába, Bosznia és

hosszabb ideig tartó kiküldetés esetén a napi-díj másfélszerese, külföldön pedig kétszerese jár. Saját kerületen belüli kiküldetéskor *mérsékelt napi-díj*, ha pedig a kiküldetés idegen helyen ideiglenes alkalmazással jár, a napidíj 50–75%-át kitevő *átköltözési pótlék* jár. Vasuton tett utazásnál *útiköltségként* az I–VII. fiz. osztályba sorozott tisztviselőket az I. osztály, a VIII–XI. fiz. osztályba tartozó tisztviselőket a II. osztály, altiszteket és szolgákat pedig a III. osztály szerinti menetár illeti meg. Hajóútnál a tisztviselő és a díjnok az I. oszt., altiszt és szolga a II. oszt. szerinti díjakat számíthatja fel. Három napnál tovább tartó kiküldetés esetében 50 kg. podgyász díja is jár. Kocsin tett utazás esetében az I–III. fiz. osztályba tartozó tisztviselőnek myriaméterenkint 10–12 K, a IV–VII. fiz. osztályban 7–9 K, a VIII–XI. fiz. osztályban 5–6 K *fuvarpénzre* van igénye. A tisztviselő működése kerületén belül tett utazáskor *mérsékelt fuvarpénz* jár. Igénye van továbbá a vasúti vagy hajóállomástól vagy ahhoz közlekedő *bérkocsi díjára*, *podgyász vitelbérre* és a netán fizetett *vámok megtérítésére*.

Az átköltözködési illetményekhez tartoznak a *napidíjak*, *útiköltségek* és a *bútorkárpótlás*. Napidíj a tisztviselőnek csak saját személyére és az utazás tartamára jár, utiköltség azonban úgy a saját, mint a vele tényleg átköltözködő családtagok és cselédség részére is jár. Bútorkárpótlás fejében a nőtlen tisztviselőnek vagy gyermektelen özvegynek egy havi, az egy-két családtaggal költözködőnek három havi fizetésre van igénye. Jár neki ezenfelül 50–200 kg. *málhatúlsúly* megtérítése. Gyakornoknak bútorkárpótlás nem jár. Altisztek és szolgák átköltözködés címén legfölebb 100 K erejéig tarthatnak igényt.

A felmerült útiköltségekről és napidíjakról útiszámlát kell szerkeszteni és azt 14 nap alatt a kiküldő hatósághoz beterjeszteni, melynek számszerűségét érvényesíti. A kiküldött tisztviselőnek a valószinűleg felmerülendő napidíjak és útiköltségek $^2/_3$-a erejéig előleg utalványozható, amelyet az útiszámla összegéből levonnak.

Az Á. a *hadkötelezettség teljesítése alatt* a következő szabályok alatt állnak: A *mozgósított* áll. alkalmazott a katonai szolgálat tartama alatt megtartja állását és illetményeit, sőt a katonai szolgálat a magasabb fizetési fokozatba jutásra megállapított szolgálati időt sem szakítja meg. Ha a mozgósított a legénységi állományba tartozik, megmaradnak az áll. ellátásnál számításba vehető összes illetményei. Akinek neje és gyermeke van és háztartást visz, húzza az összes illetményeket is. A *katonai* illetmény-szabályzat által nyujtott ellátásra a család azonban nem bír igénnyel. Ha a mozgósított a katonai havidíjasok sorába tartozik, húzza az áll. ellátásnál számbavehető illetményei $^1/_3$-át, ha pedig a katonai havidíj évi összege kevesebb a polg. illetménynél, akkor a jelzett $^1/_3$-on fölül a polgári illetményből a különbözetet is megkapja. Ezenfölül, ha a mozgósítottnak neje és gyermeke van és háztartást visz: a lakpénz és a természetbeni illetmények élvezetében is megmarad, családja azonban a katonai illetményszabályzat által nyujtott ellátásra nem bir igénnyel. Ha ily esetben a katonai havidíj és a polgári illetmény $^1/_3$-a együttvéve 2400 koronát nem tesz ki, arra a polgári illetményből a különbözet kifizetendő.

A 3 évi hadseregbeli vagy egyévi önkéntesi, illetve 4 évi haditengerészeti v. 2 évi honvédségi *tényleges szolgálatra behivottak* illetményeik (tehát egyszersmind pótlékaik, lakpénzük) élvezetében a 8 heti kiképeztetési időre meghagyatnak, a 8 hét letelte után azonban rangjuknak és hivatali minőségüknek megtartása mellett számfelettiekké válnak, állomásuk betölthető és illetményeik beszüntetendők.

A *fegyvergyakorlatra bevonultak* fizetésüket és lakpénzüket ezen idő alatt változatlanul megkapják.

Állami anyakönyvek, l. *Anyakönyv*.

Állami bányászat, az állam kezelésében levő bányászat; különösen fontosabb jelentőségű a fémbányászat, kőszénbányászat és kohászat. A magyar kincstári bányászat mérlege az 1909. évi előirányzat szerint: fémbányászat: bevétel 5·66, kiadás 7·58; fémkohászat: bevétel 9·25, kiadás 9·26; kőszénbányászat bevétel 5·46 millió korona, kiadás ugyanannyi. Az állami bányászatot két bányaigazgatóság, egy aranybányamű igazgatóság, nyolc bányakapitányság és a m. kir. állami szénbányák központi igazgatósága kezeli. Mindezen hatóságok a pénzügyminisztérium alá tartoznak.

Állami beavatkozás (*Protekcionalizmus*, *State Interference*), az államhatalomnak többé-kevésbbé kiterjedt belenyúlása a polgárok életviszonyaiba, a társadalom életébe. Lehet ez a beavatkozás abszolutisztikus, merő zsarnoki kényszer, amilyen az abszolut monarchiák idején volt, pl. XIV. Lajos korában Franciaországban, s lehet a polgárok hozzájárulásán alapuló, aminőre a modern parlamentáris országok nyujtanak példákat. A kényúri, az egyes egyéneket és osztályokat a legaprólékosabb rendszabályokkal lenyügöző Á.-sal szemben a francia forradalom révén a XIX. sz. derekáig az egyéni szabadság, az individualizmus elvét hangoztatták a *laissez-faire* jelszavával. Az államhatalom beavatkozása a társadalom életébe a lehető legkisebb legyen, ne kormányozzon, ne gyámkodjék túlságosan («ne gouvernez pas trop»); az egyéni érdekek szabad küzdelme, versenye, a társadalmi erők szabad játéka hozza létre az államban a legszebb harmóniát. Különösen a társadalmi gazdaságtan klasszikus iskolája (a francia fiziokraták után Smith Ádám, az ú. n. *manchesterizmus* stb.) karolta föl ezt az elvet, amelynek diadalra jutása a politikai liberalizmus (l. o.) útján csakugyan sok elavult korlátot ledöntött (pl. a céhrendszer maradványait). Azonban az individualizmus, a szabadjára bocsátott érdekharc és verseny nemsokára éreztetni kezdte hátrányait, a gyengébbek elnyomását, kizsákmányolását, amellyel szemben ismét sürgetni kezdték az állam beavatkozását, különösen a gyengébbek érdekében, s az Á. azért nem látszott már gyülöletesnek, minthogy mód nyilott arra, hogy az állampolgárok hozzájárulása (népképviseleti törvényhozás, parlamentáris felelős kormányok stb.) útján történjék. Különösen a *szocializmus* az (l. o.), amely ilyen kiterjedt Á.-t sürget, míg ezzel szemben sok modern társadalomtudós (pl. Spencer, s az anarchis-

ták, (l. *Anarchia)* és liberális politikus ellenkező állást foglal el. Tény az, hogy napjainkban az egyes államokban egyre kiterjedtebb Á.-t látunk. Az Á. kérdését szociológiai és természettudományi (szelekcionális) szempontból érdekesen világítja meg *Somló* Bódog (Állami beavatkozás és individualizmus. Társadalmi könyvtár 1903 és 1908) s David G. *Ritchie* (The principles of State Interference. London 1896).

Állami bevételek, az állami szükségletek fedezése céljából beszerzett gazdasági javak. L. *Pénzügy.*

Állami biztos, l. *Királyi biztos, Kormánybiztos, Miniszteri biztos.*

Állami biztosítás, kétféle értelemben használják: 1. ha az állam jótáll azért, hogy valamely vállalat bizonyos jövedelmet fog hajtani; — 2. a biztosítási üzlet azon formája, amelynél az állam szerepel mint biztosító, l. *Biztosítás.*

Állami Darnay-múzeum, *Darnay* Kálmán (l. o.) archeológus vetette meg alapját Sümegen, 1877-ben. Több mint 20,000 darabból álló anyagát Zala, Vas, Veszprém és Somogy vmegyékből gyüjtötte. 1907-ben összes fölszerelésével a nemzetnek ajándékozta. A gyüjtemény Á. néven most külön új palotában van Sümegen elhelyezve; igazgatója az alapító. A múzeum 5 főcsoportra oszlik: 1. Az őstenger állatvilága kövületekben és a diluvium-kor emlős állatjainak csontmaradványai. 2. Kő-, réz-, bronz-, és vaskori leletek; e sorozat különösen gazdag hallstatti emlékekben. 3. A magyar hadtörténeti és török hódoltsági emlékek gyüjteménye. 4. Pénz- és éremgyüjtemény. 5. Kéziratgyüjtemény, melynek különös nevezetessége Deák Ferenc 1867-iki feliratának eredeti fogalmazványa; Cserei Mihálytól Arany Jánosig minden író, költő és tudós kéziratának példányai megvannak, köztük Kisfaludy Sándornak Himfy dalaival együtt minden nevezetesebb alkotása.

Állami egyedáruság, l. *Egyedáruság.*

Állami elemi népiskola. A.-k felállítására az első lépést Trefort miniszter tette, aki 1873. évi 13,041. sz. a. rendeletével összeiratta az országban mindazokat az iskolanélküli községeket, amelyekből a tanköteleseк a szomszéd község iskoláiba nem járhatnak, tehát teljesen oktatás nélkül vannak. A tanfelügyelők 801 ilyen iskolanélküli községet mutattak ki. Ezek közül néhányban nyomban megindult az állami iskola szervezése és az 1874. évről kiadott miniszteri jelentésben fel van sorolva az az 56 község, amelyben állami iskola szerveztetett összesen 98 tanítóval. 1894. évig bezárólag összesen 811 állami iskolánk volt. Erre az időre esik Csáky gróf miniszternek az a nagyjelentőségű kezdeményezése, amellyel Magyarország ezeréves fennállásának emlékére 400 új állami népiskola felállítását vette tervbe. A 400 új állami népiskola szervezése már *Wlassics* minisztersége alatt indult meg. Az ezredév alkalmából túlnyomó számban a Királyhágón túl fekvő részeken szerveztettek állami iskolák. Wlassics miniszter vezette be azt az új kulturpolitikát, amelynek célja a magyar, mint államfenntartó elemnek kulturális és közgazdasági tekintetben lehetőleg magas színvonalra emelése s ezáltal a magyar faj szupremáciájának örök időkre való biztosítása. Azon célból, hogy az új állami népiskolák elhelyezése tervszerüen történjék, az ország etnikai-topográfiai viszonyait szem előtt tartva, bizonyos zónák megállapítása vált szükségessé.

Wlassics miniszter az államosítási zónák megállapítása után 1898. évi 1. sz. körrendeletével felhívta a főispánokat, hogy a kir. tanfelügyelőkkel egyetértőleg vegyék gondos tanulmányozás alá a vármegyék népoktatás-ügyét és az általa kitűzött elvek szigorú szem előtt tartásával jelöljék meg azokat a községeket, amelyekben az állami népiskola szervezése állami és népoktatási szempontból mulhatatlanul szükséges. A főispánoktól igen becses javaslatok érkeztek fel, amelyekből alaposan meg lehetett állapítani a miniszter által kitűzött párhuzamos államosítás egész tervezetét. Ezer új állami népiskola szervezése, összesen 3000 tanítói állással vétetett tervbe, amelyeknek összes költségei 2.400,000 koronában irányoztattak elő. Az ezer állami elemi iskolát 5 év alatt állították föl.

Apponyi Albert gróf mindenekelőtt az ország szívében, a nagy alföldi városokban és községekben, leginkább a tanyákon rendezte az elhanyagolt népoktatási állapotokat; azután a nyelvhatárokon.

Jelenleg az országban összesen 3000 állami elemi iskola van 7143 tanítóval és az összes állami elemi népoktatás költsége 1910-ben már 16.716,856 K-t tett ki, holott nem is olyan régen, öt évvel ezelőtt, 1905-ben, ez a költség mindössze 1.860.000 K volt. V. ö. *Halász* Ferenc, Állami népoktatás, Budapest; u. a., Nemzeti állam és népoktatás, különlenyomat, Budapest.

Állami ellátás. Az állam által adott életfenntartási járulék. Tágabb értelemben az állami tisztviselők és állami alkalmazottak fizetése és egyéb illetményei. Szűkebb értelemben csak a fentebb említetteknek, özvegyeiknek nyugdíja v. gyermekeiknek nevelési pótléka. Ez egyszersmind az állandó Á. Ellenben egyszer s mindenkorra szóló részeltetésnek tekintendő a végkielégítés. L. *Nevelési járulék, Nyugdíj, Özvegyi ellátás* és *Végkielégítés.*

Állami erdők, l. *Kincstári erdők.*

Állami fedező mének és *fedeztető állomások,* l. *Állami méntelepek.*

Állami fegyintézetek, l. *Országos letartóztatási intézetek.*

Állami felügyelet. Az állam közérdekből felügyeletet gyakorol hatósági szervei fölött, nemkülönben az önkormányzati szerveknek (törvényhatóságoknak), a közjogi testületeknek (különösen az egyháznak) és a magánegyesületeknek működése és az állandó célú vagyonoknak (alapítványnak, hitbizománynak stb.) kezelése felett. Az A. terjedelme változik aszerint, amint bonyolultabb közviszonyok mellett mind szélesebb körben tartja feladatának az állam polgárai érdekének megvédését s erre tökéletesedő szervezetével mindinkább alkalmassá válik. Az Á. a végrehajtó hatalom gyakorlásához tartozik, elvileg ennek a hatalomnak a birtokosát, a királyt illeti, azonban csak egyes legfőbb felügyeleti teendőt teljesítenek a

király személyében az ő jogára kifejezett hivatkozással, egyébként az Á.-et a kormány és a kormány szervei gyakorolják.

Általában minden *hivatal felett* a hivatalfőnök, minden hatóság felett a felettes hatóság gyakorol felügyeletet és pedig állandóan és saját elhatározásából, vagy esetenként valamely érdekelt fél panaszára (felügyeleti panasz). A *felügyeleti panasz* határidőhöz kötve nincs, bármikor — esetleg egyidejűleg a fellebbezéssel is — előterjeszthető, oly hatósági intézkedések ellen is, melyek ellen jogorvoslat nincs. A hivatalos utat nem kell betartani. A panaszt a miniszternél, sőt a királynál is (felségfolyamodvány) be lehet nyujtani. A felügyelő hatóság vizsgálatot rendelhet, az ügyiratokat bekívánhatja, nyilatkozatra szólíthatja fel a panaszolt, a megtámadott hatóságot, kiküldöttel vizsgáltathatja meg a panasz alaposságát stb. Az eljárási szabályok megtartásával hozott határozatot nem lehet megtámadni felügyeleti panasszal azon az alapon, hogy tartalmát a fél sérelmesnek tartja. Erre a célra csak jogorvoslatot lehet igénybe venni. A hivatalvizsgálatok, kimutatások bekívánása stb. az Á.-nek folyománya. A bíróságok felügyeletét az 1891. XVII. t.-c. határozza meg.

Az *önkormányzat* felett a kormány az Á.-et a főispánok útján gyakorolja. A törvényhatóságokról szóló törvény (1886. XXI. t.-c.) 57. §-a részletesen felsorolja a főispánnak erre vonatkozó teendőit.

Fontos felségjog a *király főfelügyeleti joga egyházi ügyekben.* A kat. egyház tekintetében ez részben főkegyúri jogából folyik, a prot. egyházak tekintetében az 1791. XXVI. t.-c., a görög nem egyesült egyházra vonatkozólag az 1791. XXVII. t.-c. biztosít messzemenő főfelügyeleti jogot. (A prot. egyházak zsinati szabályai csupán a király jóváhagyása és megerősítése után válnak érvényesekké, a gör. kel. egyház kongresszusára a király ad engedelmet, arra kir. biztos által felügyel, a megválasztott érsekeket és püspököket megerősíti és beiktatja stb.)

Az *egyesületek* felett a felügyeleti jog alapszabályaiknak a belügyminiszterhez köteles felterjesztésében érvényesül, a kereskedelmi társaságok felett a cégbíróságok gyakorolják a kereskedelmi törvényben részletesen meghatározott Á.-et. Az *alapítványok* feletti főfelügyeleti jogot különösen az 1723. LXX., 1791. XXIII. és 1883. XXX. t.-c.-ek állapítják meg. Gyakorlati keresztülvitele nem tökéletes. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium által vezetett törzskönyvekbe bevezetett iskolai és egyházi alapítványokon s az egyes minisztériumok kezelése és felügyelete alatt álló alapítványokon kívül sok alapítvány van az egyházak, a törvényhatóságok stb. kezelésében, melyeket nyilvántartásba sem vettek s melyekre nézve az Á. már csak ez okból nem érvényesül. Az alapítványok tekintetében főkép az alapítványi gondnok számadásainak megvizsgálására terjed az Á. A *hitbizományok* feletti felügyeletet részben a hitbizományi bíróság gyakorolja, a főfelügyelet és a hitbizomány tekintetében egyes fontos változtatásoknak engedélyezése a Felség joga.

Az *egyes igazgatási ágak tekintetében* az államnak külön hivatalos szervei vannak az Á. gyakorlására. Így pl. a tanfelügyelők, iparfelügyelők, állategészségügyi felügyelők stb.

Állami gyermekvédelem, l. *Gyermekvédelem.*

Állami hidak, kétfélék: 1. Az állami közutakon és a vármegyei közutakon államköltségen épített és fenntartott, a kereskedelmi minisztérium alá tartozó hidak. — 2. A pénzügyminisztérium alá tartozó kincstári, többnyire vámos hidak.

Állami hidak felügyelősége, l. *Budapesti m. kir. állami hidak felügyelősége.*

Állami honosság, l. *Állampolgárság.*

Állami ipariskolák, l. *Iparoktatás.*

Állami iskola-felügyelet, az összes tanintézetek tanügyi és kormányzati ellenőrzése, annak megállapítása végett, vajjon a különböző jellegű és fokozatú tanintézetek állapota megfelel-e az állami törvényeknek, a közszükségletnek és a tudomány modern követelményeinek. A magyar állam főfelügyeleti jogát az összes iskolák felett a vallás- és közoktatásügyi miniszter által gyakoroltatja. A közoktatási kormány közegei szereznek meggyőződést arról, vajjon a törvényen alapuló utasítások, szabályrendeletek, tantervek végrehajtatnak-e és minő eredménnyel. Evégből meglátogatják tanév közben az iskolai osztályokat és jelen vannak a záróvizsgálatokon, amelyeknek intézésében részint mint elnökök, részint mint biztosok vesznek részt. Hazánkban az 1791. XXVI. t.-c. 5. §-a szabályozza először az állami felügyeletet. A népoktatási tanintézetek felett ez idő szerint az állami felügyeletet a törvényhatóságok és közigazgatási bizottságok, a királyi tanfelügyelők, miniszteri biztosok, szakfelügyelők, a gondnokságok, iskolaszéki tagok gyakorolják az e célra kiadott utasítások szellemében. A középiskolák felett a kir. főigazgatók és miniszteri biztosok, érettségi, valamint tanítóképesítő vizsgák alkalmából külön kinevezett elnökök. Ily elnökök és biztosok a középfokú- és egyetemi oktatás, vagy a vallás terén működő tanügyi tapasztalattal bíró egyének. Középiskolai tanárok fegyelmi ügyeiben a minisztériumból és középiskolai tanférfiakból álló bizottság. Iparos- és kereskedőtanonc-iskolákban az iparoktatási főigazgató. A földmíves-, gazdasági és felsőbb iparos-iskolák a földmívelési és kereskedelmi miniszterek közvetlen felügyelete alá vannak helyezve, akik ez intézeteket rendszerint a közgazdasági előadók által ellenőriztetik. A magasabb fokú tanintézetek, a teológiaikat kivéve, a vallás- és közoktatásügyi miniszter előtt kötelesek igazolni, hogy az érvényben levő törvényeknek és szabályrendeleteknek eleget tettek. Az állami tanfelügyelet a hitfelekezetek által fenntartott tanintézetekre felügyeleti, a községi, állami, magán és társulati iskoláknál ezenkívül még rendelkezési jogot is gyakorol.

Irodalom. Az 1868. XXXVIII. t.-c. 116. és 123. §§, 1876. XXVIII. t.-c. 1. §, 1883. XXX. t.-c. 46. §, 1891. XV. t.-c. 28. §. Az 1907. XXVI. és 1907. XXVII. t.-c. az állami elemi népiskolák helyi felügyeletét és a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól stb. szóló törvénycikkek. A főigazgatók, tanfelügyelők, iskolalátogatók, iskolaszékek, gondnokságok és községi elöljárók számára a közokt. minisztérium az állami felügyelet gyakorlását szabályozó utasításokat ad ki időközönként, amelyek a m. k. egyetemi nyomdában szerezhetők meg.

Állami iskolai segély községi jellegű tanintézetek számára, a vallás- és közoktatásügyi miniszter költségvetésében évről-évre az országgyűlés

által állapíttatik meg. Ez a segély vagy az iskolaépületek felemelésére vagy az évi szükségletekre fordítható, vagy személyi kiadásokra s ehhez képest utalványoztatik ki a közoktatásügyi minisztertől. Személyi kiadásokra fordított segélynél az állam föntartja magának egyes tanerők kinevezését. Az állam által rendszeresen segélyezett községi iskolák, *államilag segélyezett községi tanintézetek* címén az országgyűléshez intézett miniszteri jelentésekben nyilvántartatnak. Miután állami segély csak olyan községeknek utalványozható, amelyek a törvény követelményeinek, anyagi erejük elégtelensége miatt meg nem felelhetnek, annak visszatérítését csak akkor követeli az állam, ha az az iskolahelyiségek fölépítésére fordíttatott s ezek időközben más célra használtattak fel. A szorosan vett népoktatási intézetekre vonatkozólag az 1868. XXXVIII. t.-c. 43. §-a így intézkedik: «Ha a község kimutatja, hogy szükséges népoktatási tanintézeteinek a törvény szerint felállítására és fenntartására a kellő anyagi erőt nem képes előállítani, illető hatósága útján segélyért az államhoz folyamodhatik. A közoktatásügyi miniszter a folyamodó községet az állam költségvetéseiben e célra megszavazott összegből segélyezi.» Az Apponyi-féle 1907. XXVII. t.-c. 12. §-a kimondja, hogy az e törvényben biztosított minimális fizetéseket a községek és hitfelekezetek tartoznak a saját tanítóiknak megadni; amennyiben erre nem képesek szegénységük miatt, 1910 szept. 30-ig tartoznak a törvényben megállapított pótló államsegítségért a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordulni. Az államsegély fölvételére az 1907. XXVIII. t.-c. 31. §-a rendelkezik. A kisdedóvásról szóló 1891. XV. t.-c. 44. §-a szerint «A vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter a törvény követelményeinek megfelelő, de segélyezésre szoruló kisdedóvodákat gyermek-menedékházakat, valamint kisdedóvónő-képzőket, tekintet nélkül jellegükre, az állami költségvetésben e célra előirányzott összegből segélyezheti s az illető intézet állandó segélyezését biztosíthatja.» — A középiskolák államsegélyére vonatkozó 1883. XXX. t.-c. 47. §-a teljes szövegében így hangzik: «Valamely vallásfelekezet, törvényhatóság, község, társulat, avagy egyes által fenntartott oly középiskolát, melynek fennállását országos műveltségi vagy fontos helyi érdekek kiválóan igénylik és melyet az illetők nem birnak saját erejükből a törvényes kellékeknek megfelelően fenntartani, különösen, ha egyszersmind középiskolai célra tett és helyhez kötött jelentékeny alapítványok vannak, a vallás- és közokt. miniszter segélyezheti.»

Irodalom. 1868. XXXVIII. t.-c. 43. §-a, 1907. XXVII. t.-c. 12., 15., 19, 20., 21. és 31. §§-ai. 1891. XV. t.-c. 44. §. 1883. XXX. 47. §. 1908. LXVI. t.-c.

Állami iskolák, azok a közoktatási intézetek, amelyeknek fönntartója az állam. Ezeknek fenntartási költségeit az állam v. egészen v. nagyobbrészt saját pénztárából fedezi. Az állami tanintézetekhez a tanítókat és tanárokat, éppen úgy a felügyelő hatóságokat (tankerületi kir. főigazgatók, kir. tanfelügyelők, iparoktatási főigazgató), valamint a bizottságokat (gondnokság, igazgató-tanács) az állam nevezi ki. Állami népiskolák szervezését az 1868. XXXVIII. t.-c. 80. §-a szabja meg, amelynek értelmében az államnak nemcsak jogában, hanem tisztében is áll ott, ahol szükségesnek látja, állami népoktatási intézeteket szervezni. Á. legtöbbnyire olyan községekben állíttatnak fel, amelyekben az iskolafentartásra jogosított és kötelezett tényezők (vallásfelekezetek, polgári községek) erre vagy nem képesek a kellő anyagi erő hiányában, vagy pedig nem akarnak az állam érdekeivel megegyező népoktatást biztosítani. Ahol ilyen körülmények következtében az állam iskolát állít, ezek a nemzeti állameszmének és a helyes irányú modern népnevelésnek mindmegannyi erősségei.

Állami italmérési jövedék, l. *Italmérési jövedék.*

Állami jószágigazgatóság, az állami mezőgazdasági birtokok kezelésével megbízott hatóság; ilyen eredetileg 10 volt, de az állami birtokok nagy részének eladása folytán egymásután feloszlatták. Ma már csak Aradon van ilyen, mely a földmívelésügyi miniszter hatósága alá tartozik.

Állami kedvezmények. Az iparfejlesztés állami előmozdításának egyik eszköze. Lényege abban áll, hogy új gyári vállalatok, kisipari és háziipari szövetkezetek, közműhelyek és villamos telepek felmentetnek 15 évig terjedhető időre az állami egyenes adó, a községi és törvényhatósági pótadók, valamint kereskedelmi és iparkamarai illeték, továbbá a kincstári átírási illetékek fizetése alól. Az első ily törvény az 1881. XLIV. t.-c. volt, mely e kedvezményt csak az 1895. év végéig engedélyezte. Ezt követte az 1890. XIII. t.-c., majd az 1899. XLIX. t.-c. és legújabban a hazai ipar fejlesztéséről és a közszállításokról szóló 1907. III. t.-c. Ez utóbbi egész új alapon rendezi az állami iparfejlesztésnek ezt a hatályos eszközét és bevonja az adómentességbe a munkások részére épülő lakásokat is, valamint kiterjeszti a kedvezményeket a közúti vámmentességre. Az iparfejlesztés ez eszközének hatását l. még *Iparfejlesztés.*

Állami képviselet v. *diplomáciai képviselet*, az állam megszemélyesítése a nemzetközi érintkezésben. Az Á.-re az államfő (a köztársaság elnöke vagy a köztársaság élén álló kollegium, pl. Svájc) hivatott. Emellett az állam képviseletére megalkotott szervezet, a diplomáciai testület.

Magyarországon az államképviselet (külképviselet) felségjog. Gyakorlásáról az 1867. XII. t.-c. 8. §-a intézkedik, kimondván, hogy a monarchia diplomáciai és kereskedelmi képviselete mindkét állam minisztóriumával egyetértésben a közös külügyminiszter hatáskörébe tartozik.

Az állam képviseltetése, a követküldés joga csak a szuverén államokat illeti meg. A követ rangfokozatát a küldő állam rangja határozza meg. Nagykövetet csak oly államok küldhetnek, amelyeknek uralkodóját királyi méltóság illeti meg. A szentszék csak Ausztria-Magyarország, Francia-, Spanyolország és Portugália részéről fogad el nagykövetet.

Az osztrák-magyar monarchiát rendkívüli és meghatalmazott nagykövetek képviselik: Franciaországban, Nagy-Britanniában, a német birodalomban, Olasz-, Orosz-, Spanyol- és Törökországban és a pápai szentszéknél; a többi udvaroknál rend-

küldi követeit és meghatalmazott minisztereket, egyes kisebb államoknál miniszterrezidensek (Montenegro, Argentina, Marokkó) és főkonzulok képviselik. Európán kívül és Európa egyes nagyobb városaiban is főkonzulok a diplomáciai teendőket végzik.

Ausztria-Magyarországon a külföldi államok nagykövetek és követek által képviseltetik magukat. Az apostoli szentszék nagykövete a pápai nuncius.

Állami kezelés (vasut). A m. kir. államvasutak kötelesek az 1880. XXXI. t.-c. 8. § *b)* pontja értelmében, a vonalaikhoz csatlakozó helyi érdekű vasutak üzletét az illető vasut építtetőjének kivánságára a tényleg felmerülő költségekért átvenni és kezelni. Az üzlet kezelésének átvétele megtagadható az olyan h. é. vasúttól, amelynek építéséhez az érdekeltség a tényleges építési tőkének legalább 25%-ával hozzá nem járult. Viszont azonban a kormánynak jogában áll közforgalmi tekintetből bármely, a Máv.-hoz csatlakozó új h. é. vasuttól megkövetelni, hogy az üzletvitelét a Máv.-nak adja át. — Előfordul az az eset is, hogy az állam egyes magánkezelésben levő vasut üzletvitelét a vasut megromlott pénzügyeinek rendezése, valamint a hiányos kezelés megjavítása céljából, tehát közforgalmi érdekekből átveszi (pl. a torontáli h. é. v., gyulavidéki stb.) A h. é. vasútüzem kezelésének átvétele szerződés alapján történik. (L. *üzleti szerződések.*) Az ilyen Á.-ben levő vasutak az üzleti költségek megtérítése tekintetében 3 csoportra oszthatók, ú. m.

1. *A máv. számlájára kezelt*, v. más szóval: *bérelt h. é. vasutak.* Ezeknek a befektetett tőke kamatoztatására a Máv. egy állandó összegben megállapított évi használati bért fizet és csak a brutto bevétel fennmaradó részét fordítja az üzletkezelés költségeire. Ilyenek: a csáktornya—zágrábi, bánréve—ózdi és a békésföldvár—békési h. é. vasutak.

2. *Az önköltségek megtérítése mellett kezelt h. é. vasutak.* Ezeknél a h. é. v. a Máv.-nak az üzleti szolgálat ellátásáért az ú. n. szabványszerződésben megállapított önköltségi díjtételeket, továbbá a postaszállításért járó díjakat fizeti meg. E csoportba tartozik az Á.-ben álló h. é. vasutak túlnyomó része. Újabban szokásba jött az önköltségi díjtételek megtérítése helyett az új vasút brutto-bevételének *százalékos megosztása* a Máv. és a h. é. v. tulajdonosa közt, mely megosztás mellett azonban a postaszállítás díja és a kezelési díjak szintén egészen a Máv. javára esnek.

3. *A tulajdonos számlájára kezelt* h. é. vasutak. Ezeknél a Máv. a brutto-bevételből első sorban a saját, tényleges kiadásait vonja le s csakis a maradványt adja át a tulajonos részvénytársaságnak. Ilyenek: a szatmár—nagybányai és nagybánya—felsőbányai h. é. vasutak és az állami kamatbiztosítást élvező *pécs—barcsi* vasút.

A Máv. a 2. alatt említett h. é. vasutak üzemére 1908. kereken 19 millió koronát fizetett rá. Ezzel a látszólagos teherrel szemben áll a h. é. vasutaknak általános közgazdasági haszna, valamint a fővasutak táplálása és azok forgalmának nagymérvű növelése. A h. é. vasutak közvetett hasznának pénzbeli értékelése pontos számadatokban nem fejezhető ki, de azoknak hatása szembeszökően megnyilatkozik az általános közgazdasági fellendülésben és a fővonalak forgalmának folytonos növekedésében.

Az Á. alatt álló magánvasutak összes hossza 1886. még csak 379 km.-t tett ki. Ez a hosszúság 1909. év végéig már 9127 km.-re növekedett, mely a következőleg oszlott meg:

1. A Máv. számlájára kezelt (bérelt) vasutak	298 km.
2. Az önköltségek megtérítése mellett kezelt vasutak	8687 »
3. A tulajdonos számlájára kezelt vasutak ...	142 »
Összesen ...	9127 km.

Állami kezesség, *állami garancia*, az államnak kezességvállalása bizonyos tartozásokért. Különösen helyi érdekű vasutak építésének ösztönzéseért vállal gyakran az állam garanciát a részvényesekkel szemben bizonyos évi osztalék erejéig, v. pedig a részvénytársaság hitelezőivel szemben a felvett építési kölcsönért. Az Á. sokszor csak az évek bizonyos számára vállaltatik. Gyakran az állam az építés által kiválóképen érdekelt községek stb. részéről viszont garantáltatja a maga részére a garancia alapján netán fizetendő összeget.

Állami kiadások, az áll. szükségletek fedezésére tényleg felhasznált javak, l. *Pénzügy.*

Állami kölcsön. Az állam polgárai gazdaságát kisegítheti v. előmozdíthatja azáltal, hogy nekik bizonyos esetekben Á.-t nyujt, akár kamat nélkül, akár kamatra; utóbbi esetben a kedvezmény abban áll, hogy a megállapított kamat alacsonyabb, mint amely más hitelforrás igénybevétele esetén fizetendő lett volna, továbbá, hogy az állam indokolt esetekben a lehetőségig megkönnyíti a kölcsön igénybevételét. Az Á. okszerüen alkalmazott eszköz nagyobb elemi csapások, inség idején a nyomor elhárítására, azután bizonyos támogatásra szoruló termelési ágak helyzetének megkönnyítésére, pl. filloxeralepett szőllők védelmére v. újraültetésére, bizonyos ipartelepek alapításának elősegítésére stb. Ilyen Á.-ök nálunk: pl. a Szeged városi 1880. évi Á., az 1896. V. t.-c.-kel engedélyezett szőllőfelújítási Á., továbbá a földmívelésügyi miniszter által engedélyezett vetőmagkölcsönök. Újabban az állam rendszerint nem ad közvetlenül Á.-t, hanem magánkölcsönök megszerzését jótállással, v. kamatbiztosítással mozdítja elő. Igy az 1907. XLVI. t.-c. felhatalmazza a földmívelésügyi minisztert arra, hogy kötelezettséget vállalhasson a gazdasági munkásházak építésére felveendő kölcsönök törlesztési részletei meghatározott hányadának megfizetésére.

Állami költségvetés (költségelőirányzat, budget), az állam előrelátható szükségleteinek és várható jövedelmeinek egy naptári évre szóló előirányzata. Az Á.-t angol szóval budgetnek (ejtsd: bödzset) nevezik, mert az első angol költségvetést a kincstárnok bőrtáskában (budget) hozta a parlament elé.

Az Á. rendszerint két főrészre: ú. m. a kiadási és a bevételi főrészre oszlik. Az előbbi a várható állami kiadásokat (szükségletet), az utóbbi pedig a remélt állami bevételeket (fedezetet) tartalmazza. Mind a kiadási, mind a bevételi rész adatai kor-

mányzati ágak (minisztériumok) szerint csoportosulnak. Egy-egy kormányzati ágat fejezetnek neveznek. A fejezetek feloszlanak címekre, a címek rovatokra, ez utóbbiak pedig alrovatokra. A kiadási rész külön tünteti fel a személyi és külön a dologi kiadásokat.

A költségvetés különbséget tesz továbbá rendes és rendkívüli bevételek és kiadások között.

Az 1897. XX. t.-c. értelmében a magyar költségvetés beosztása a következő: *Kiadási rész*: A) Rendes kiadások, B) Rendkívüli kiadások, a) átmeneti kiadások, b) beruházások. *Bevételi rész*: *A*) Rendes bevételek, *B*) Rendkívüli bevételek. Mindkét rész feloszlik fejezetekre (kormányzati ágak), címekre, rovatokra, alrovatokra.

Brutto és nettobudget. Régente az államköltségvetés bevételi részébe az egyes bevételi források eredményeit már a kezelési költségek levonásával (netto összegekben) vették fel. Az ilyen költségvetést *netto budgetnek* nevezzük. Ellentéte a *brutto budget,* amely külön tünteti fel a nyers bevételeket és a kezelési költségeket. Újabban minden állam költségvetése az utóbbi elv szerint készül.

Állandó és változó költségvetés. Vannak államok, ahol a költségvetés egy része egyszersmindenkorra van megállapítva (állandó költségvetés) és csakis az évről évre változó kiadások és bevételek képezik a költségvetés másik változó részének tárgyát (változó költségvetés).

Az államköltségvetést rendszerint egy év tartamára előzetesen állapítják meg. Azt az időtartamot, amelyre a költségvetést megállapítják, *pénzügyi időszaknak* nevezzük. A pénzügyi időszak tartama egy v. több év lehet. Kezdete v. a naptári év kezdetével esik egybe, v. némely államban tavasszal van.

Az államköltségvetést alkotmányos államokban törvénybe iktatják. A költségvetési munkálatokat a többi miniszterek részletes előirányzatai alapján rendszerint a pénzügyminiszter készíti el. Ugyanő terjeszti azokat az országgyűlés elé, amely a költségvetést általánosságban és részleteiben beható tárgyalás alá veszi és az esetleges módosítások és kiegészítések elrendelése után megszavazza. A megszavazott költségvetést az államfő szentesíti. A költségvetés megállapítása alkotmányos államban a törvényhozó testület nagyfontosságú jogosítványa, mely által nemcsak az államháztartás rendjét és egyensúlyát biztosítja, hanem az összes államkormányzati és közigazgatási működést befolyásolhatja. A budgettörvényjavaslat tárgyalásakor gyakorlat szerint általánosságban és részleteiben beható kritika tárgyává tétetik a kormány eljárása, érvényesíttetik a minisztereknek ú. n. politikai felelőssége, irányeszméket nyer a kormány az igazgatás szellemét illetőleg. Az államélet anyagi és szervezeti fejlődése a budgetjog által közvetlen függésbe jut a törvényhozástól, amennyiben a fejlődés anyagi eszközei csakis hozzájárulásával szerezhetők meg. Magyarországban az 1848. III. t.-c. szerint a költségvetési javaslatot a képviselőház elé kell, s a főrendekhez nem lehet először beterjeszteni. Az 1867. X. t.-c. értelmében, ha a király az országgyűlést elnapolja, feloszlatja v. évi ülésszakát berekeszti, mielőtt a minisztérium a jövő évi költségvetést előterjesztette volna, az országgyűlés még abban az évben és pedig oly időben hivandó össze, hogy a jövő évi költségvetés az év végéig letárgyalható legyen.

Az Ausztriával közös, illetve közös érdekű voltuknál fogva közösen intézett ügyek költségvetését, mint *közös költségvetést* a közös minisztérium terjeszti a delegációk elé, melyek azt tárgyalják és megállapítják. A közös költségvetési szükségleti összeg a *kvóta* (l. o.) arányában terheli a monarchia két államát. A Magyarországra eső rész a magyar költségvetésbe felveendő, csakhogy mennyiségére nézve a magyar országgyűlés által többé nem tehető vita tárgyává.

Némely államban, mint nálunk is, az országgyűlés a kormánynak a már megszavazott költségvetés végrehajtására külön felhatalmazást ad, amit *appropriációnak* szokás nevezni.

A költségvetési törvény végrehajtására általában a pénzügyi kormány van hivatva, a költségvetés kiadási részének végrehajtásában azonban a kormány összes miniszterei is részt vesznek. A végrehajtásnak szigorú pontossággal kell történnie és a kormány a költségvetési törvénytől való minden eltérésért felelős az országgyűlésnek.

A költségvetés végrehajtását külön erre a célra szervezett és a kormánytól teljesen független hatóság, az *állami számvevőszék* (l. o.) ellenőrzi, amely egész évi tapasztalatainak eredményét a *zárószámadásban* (l. o.) összefoglalja. A zárószámadás rendszerint több munkálatból áll. Főrésze egy, a költségvetés beosztásával teljesen azonos beosztású kimutatás, amely tételenként összehasonlítja az előirányzatokat a valóságos eredménnyel. Kisebb államokban az állami számvevőszék teendőit az országgyűlés által erre a célra külön kiküldött bizottság teljesíti.

A zárószámadást az országgyűlés beható tárgyalás alá veszi és a kormánynak külön határozattal megadja a *felmentést* (absolutorium), v. pedig intézkedik a kormány felelősségre vonása iránt. A felmentéshez nem szükséges az államfő jóváhagyása.

Felhatalmazás (amint nálunk helytelenül mondani szokás, indemnity) a kormánynak az országgyűlés által külön törvénnyel adott joga, hogy az esetben, ha az új pénzügyi időszak beálltával a költségvetés megszavazva még nincsen, az államháztartást a régi költségvetés alapján vezethesse.

Póthitel az országgyűlés által a kormánynak adott felhatalmazás valamely, a költségvetésbe felvett, de elégtelennek bizonyult hitel kiegészítésére.

Rendkívüli hitelt az országgyűlés oly kiadásokra nézve adhat, amelyek a költségvetésbe nem voltak felvéve.

Pótutalványozási időszak a pénzügyi évnek az a része (nálunk az első három hónap), amely alatt a kormány még a régi költségvetés terhére is utalványozhat. Tartamának az állami számvitel rendje érdekében igen rövidnek kell lennie.

Hitelátruházás (virement) a valamely célra megszavazott költségvetési hitelnek más célra való felhasználása. A hitelátruházási jogot az államháztartás érdekében a törvényhozásnak korlátoznia kell. Az átruházás nálunk a költségve-

[illegible] között általában meg van engedve, [illegible] engedhető a fejezetek, címek és tételek közötti hitelátruházás, a költségvetési törvényben [illegible].

A költségvetésen kívüli állapot (ex lex) akkor következik be, ha a pénzügyi időszak kezdetekor a költségvetés az országgyűlés által még nincsen megszavazva és a kormány nem kap felhatalmazást [illegible], hogy a költségvetés megszavazásáig [illegible] a megelőző évi költségvetés alapján vezethesse. Ha a költségvetésen kívüli állapot beáll, a kormánynak elméletileg nem volna joga ahhoz, hogy bármiféle állami [illegible] [illegible], illetőleg, hogy állami kiadásokat teljesítsen. A gyakorlatban ter[illegible] egy kormány sem tart[illegible], mert az az államélet teljes megbénítására vezetne.

Hazánkban eddigelé négyszer volt költségvetési törvényen kívüli állapot. Az első 1899 jan. 1-től márc. 19-ig, a második 1903 máj. 1-től 1904 márc. 30-ig, a harmadik 1905 jan. 1-től 1906 jun. [illegible]-ig, a negyedik pedig az 1910. év január 1-től [illegible]-ig tartott.

A költségvetés nélküli állapot alatt az egyenes adók és illetékek kivetése és behajtása szünetelt, de az önkéntes befizetéseket elfogadták és az összes halaszthatatlan állami kiadásokat teljesítették.

Állami kötelék, államhoz tartozás, állam hatalmának való alávetettség. Ez utóbbi ugyan szé[illegible] az állampolgárságnál, mert az ú. n. territoriális elv alapján az államhatalom az [illegible] területén lakó olyan egyénekre is kiterjed, akik az államnak nem polgárai. Államszövetségnél az egyes tag-államok polgárai ez által magának az államszövetségnek is kötelékében állanak. A svájci ember pl. Svájc valamely kantonjának [illegible] államszövetségnek is polgára. Németország lakosai állami és birodalmi kötelékben állanak. L. *Állam[illegible]*.

Állami közigazgatás, l. *Közigazgatás* és *Álla[illegible]*.

Állami közösség, l. *Állam* (államkapcsolatok).

Állami közutak, melyek országos érdeküknél fogva államköltségen építtetnek és tartatnak fenn s a kereskedelmi miniszter alá tartoznak, l. *Közutak*.

Állami levéltár, l. *Levéltár*.

Állami ménesek. Az ország lótenyésztésének fejlesztése érdekében számos európai állam Á.-et tart, amelyek fő célja: a népies lótenyésztést alkalmas ménekkel ellátni, másodsorban mintatelepekül szolgálni. Nálunk négy nevezetesebb állami ménes van: Kisbéren, Bábolnán, Mezőhegyesen és Fogarason (Alsószombatfalván). Ezenkívül Á. vannak: Kolozson, Gödöllőn. Az Á.-et a földmívelésügyi miniszter a lótenyésztési osztály utján vezeti, a közvetlen kezelésre katonai személyzetet alkalmaznak, amelyet a közös hadsereg létszámából bocsátanak a földmívelésügyi miniszter rendelkezésére. Az egyes Á.-et l. *Kisbér, Bábolna, Mezőhegyes* és *Alsószombatfalva (Fogaras)*.

Állami méntelepek. Az ország lótenyésztése érdekében az állam méntelepeket tart fenn, amely méntelepekben több mint 3000 csődör van. Ezen méntelepek eredete II. József császár uralkodására vihető vissza, aki az ország lótenyésztésének fellendítésére nemcsak a mezőhegyesi ménest létesítette, hanem a mai méntelepeknek is megvetette alapját. Azóta fejlődött ki ez az intézmény oly hatalmas szervezetté, amely biztosítja az ország lóanyagának állandó javulását. Ilyen méntelep van Székesfehérvárott, a székesfehérvári, a bábolnai, nyitrai, nagyatádi és palini méntelep-osztályokkal, továbbá Nagykőrösön, a nagykőrösi, dorozsmai, verseczi, békéscsabai, bajai méntelep osztályokkal; Debreczenben, a debreczeni, szatmárnémeti, rimaszombati, turjaremetei, eperjesi és jászberényi osztályokkal, végül Sepsiszentgyörgyön a sepsiszentgyörgyi, homoródi és dési osztályokkal. Ezen telepek ménanyaga kora tavasszal osztatik szét a fedeztető állomások között, aminő állomás az ország minden nagyobb, összesen mintegy 1000 községében van. Itt állanak a mének junius közepéig és fedezik csekély díj mellett azokat a kancákat, melyeket a fedeztető állomás vezetője egészségeseknek talál. Fedeztető állomást azok a községek kapnak, melyek ez iránt a lótenyésztési választmány útján a földmívelésügyi minisztériumhoz fordulnak s kötelezettséget vállalnak arra, hogy a méneknek istállót, az azokat gondozó katonáknak szobát, világítást, istállószereket, szalmát ingyen, zabot, szénát a szokott katonai áron, a katonáknak pedig ellátást a megszabott katonai eledelpénzért szolgáltatnak. Egy kancát sárlás ismétlődése esetén 3—4-szer fedeznek az egyszeri alapdíjért. Ilyen állami méneket bérbe is adnak földbirtokosoknak v. községeknek, akár egy fedeztetési idényre, akár egy évre. A bérbe adott állami mének évi díja 200—400 korona között váltakozik. Az előre haladott korú mének, ha tenyésztésre még használhatók, eladásra bocsáttatnak, ami méntelep-osztályoknál évenként julius és augusztus hónapokban történik árverés útján, amelynek ideje előre közhírré tétetik. Az árverésen csak olyan egyének vehetnek részt, akik igazolni tudják, hogy a ménT tenyésztési célra akarják megvenni. Az eladási ár 200—300 korona szokott lenni. Községek és városok a méntelepek lóállományából részletfizetésre vagy kivételes esetekben ingyen is kapnak méneket, ha igazolják, hogy a község a maga erejéből nem képes azt megvenni. A részletfizetés 3 évre szól. A méntelepek lóanyaga legnagyobbrészt angol félvér lovakból áll, azután noniuszokból, arabs félvérekből, angol telivérekből, gidránokból, lippizaiakból, nóriaiakból; legkevesebb közöttük az arabs telivér. A kiselejtezett ménanyagot a ménesintézetekben tenyésztett fiatal ménekkel, részint pedig magánosoktól beszerzett ménekkel pótolják.

Állami mérnökök (m. kir. áll. mérnökök), akik az egyes minisztériumok műszaki teendőit végzik. Á. vannak alkalmazva a kataszternél, a birtokrendezésnél, az állami építészeti hivatalokban, a folyammérnökségnél, a posta- és távirdánál, az államvasutaknál stb.

Állami monopolium, l. *Egyedáruság*.

Állami munkásbiztosító hivatal, a munkások betegség és baleset elleni biztosításáról szóló törvény (1907. évi XIX. t.-c.) alapján szervezett, független birósági szervezettel biró állami intéz-

mény, mely munkásbiztosítási ügyekben végső fokban itél és a pénztárak ellenőrzését gyakorolja. A hivatal két részből áll: biztosítási és bírói osztályból. Előbbiben kizárólag állami tisztviselők végzik a teendőket, utóbbiban a birói funkciót a a munkaadók és munkások sorából egyenlő számban választott ülnökök közreműködésével kizárólag birák működnek. A hivatal élén egy kuriai tanácselnöki rangban lévő elnök áll; a hivatal tagjai felének jogi, másik felének műszaki képzettséggel kell bírnia. A hivatal mellett külön munkásbiztosítási orvosi tanács működik, mint a munkásbiztosítási orvosi szolgálat legmagasabb foruma. L. *Munkásbiztosítás.*

Állami népoktatás, l. *Népiskola.*

Állami nyomda, l. *Államnyomda.*

Állami pénzügy, l. *Pénzügy.*

Államirat, államjogi vagy nemzetközjogi igények támogatására alkalmas, vagy ilyenre felhasznált terjedelmesebb bizonyító irat.

Állami rendőrségek. Hazánkban a rendészeti funkciókat állami közegek látják el: 1. Budapesten: az 1881 óta fennálló *állami rendőrség;* 2. a vmegyei törvényhatóságok területén részben önállóan, részben mint a helyi rendőrség kiegészítő része, az ugyancsak 1881. katonailag szervezett *csendőrség*, végül 3. az ország határain az 1903. felállított *határrendőrség.*

Államisme alatt értjük ama különféle ismeretek összeségét, melyek valamely ország jelen állapotát ismertetik. Az Á. eszerint nem annyira elméleti és önálló tudomány, mint kiválóan gyakorlati értékkel biró leirótan és mint honisme a középiskolai és egyetemi tanulás egyik hasznos és szükséges részét alkotja. Anyagának túlnyomó részét a statisztikai hivatalok följegyzései nyujtják.

Állami sorsjáték, szerencsejáték, mely az állam ellenőrzése és igazgatása alatt áll; az állam fogadja el sorsjegykölcsönök útján a betéteket, végezteti közegeivel a sorsolásokat s fizeti a nyereményeket, amelyek adó-kötelesek. A magyar állam csak jótékony célú sorsjátékot rendez és pedig másfélévenként egyszer. A sorsjegyekre eső és kifizetés alá kerülő nyeremények után 10% nyereményadó és 10% bélyegilleték fizetendő. A sorsjegy ára az illetékből levonandó.

Állami számvevőszék *(Staatsrechnungshof, cour des comptes, corte dei conti)*, az állami gazdálkodás ellenőrzésére hivatott s ezért a minisztériumtól független és önálló hatáskörrel felruházott hatóság, mely ellenőrzése eredményéről több államban a fejedelemnek, nálunk azonban az országgyűlésnek tesz jelentést. A magyar Á. szervezetét és hatáskörét az 1870. XVIII., 1880. LXVI., 1893. XXX., 1902. XXIII. és 1907. XXIII. t.-c.-kek állapítják meg. Az Á. élén áll a miniszterekkel egyenrangú elnök, kit a képviselőház kezdése folytán az országgyűlés által kijelölt három egyén közül ő felsége a miniszterelnök ellenjegyzése mellett egész életére kinevez. Az elnököt a miniszterekéhez hasonló személyes felelősség terheli (1848. III. t.-c.). Az elnök helyettese az alelnök, államtitkári ranggal és jelleggel (III.); ezt, valamint a tanácsosokat (V.) és az osztálytanácsosokat (VI.) az elnök javaslatára a király nevezi ki a miniszterelnök ellenjegyzése mellett. Az Á. többi személyzete titkárokból (VII.) és egyéb, a VIII—IX. fizetési osztályokba sorozott tisztviselőkből áll, kiket az elnök nevez ki. A minősítési törvény az Á. tisztviselőitől fel a tanácsosig (V.) a jogi és államszámviteli kettős képesítést kivánja meg. A legfontosabb ügyeket, jelesül az országgyűléshez intézendő jelentéseket tanácsülésen tárgyalják, melyen az elnök elnököl; tagjai az Á. magasabb rangú tisztviselői a titkárokig bezárólag. A tanácsülés azonban csak forum consultativum, a határozatot saját felelősségére maga az elnök mondja ki.

Az Á. hatásköre kiterjed az állam bevételeinek és kiadásainak, továbbá az állami vagyon és az állami adósságok kezelésének, valamint általában az állam számvitelének ellenőrzésére. Ezenkívül ellenőrzést gyakorol az Á. az alapok és az állami segélyben részesített intézetek irányában is; a rendelkezési és a közbiztonsági alapra, a vallás- és tanulmányi alapra, nemkülönben a vármegyék, városok és községek, továbbá a horvát-szlavon autonom ügyek, valamint az Ausztriával közös ügyek háztartására azonban ellenőrzése ki nem terjed. A közös ügyek pénzügyi kezelésének ellenőrzése az 1868 ápr. hó 9-én kelt legfelsőbb elhatározással felállított cs. és kir. közös legfőbb számvevőszék feladata.

Az Á. ellenőrzése utólagos és érdemleges, *első sorban* arra irányul, vajjon a miniszterek és az igazgató hatóságok megtartották-e a kiadások és bevételek *utalványozásánál (elrendelésénél)* a költségvetési és egyéb pénzügyi törvényeket, szerződéseket stb., míg más államokban a legfőbb ellenőrző hatóságok *a pénztári számadásokat* bírálják rendszeresen, eközben vizsgálják az utalványozást és a számadási pert is maguk intézik.

Az Á. ellenőrzésének eszközei: *a)* a kormány időszaki beadványai, nevezetesen a könyvkivonatok (utalványozási jegyzékek, pénzkezelési kimutatások stb.), a kötött szerződésekről szóló kimutatások s effélék; *b)* az Á. által esetről esetre bekivánt, számvevőségileg megvizsgált, okmányolt számadások, naplók, egyes okmányok stb.; *c)* a számvevőségeknél, valamint a pénz- és egyéb vagyonkezelő hivataloknál saját alkalmazottai által a helyszinén foganatosított vizsgálatok. Az Á. őrködik a nyugdijszabályok megtartása felett is.

A szabályokkal szemben tapasztalt eltérésekre nézve az Á. felvilágosítást kér az illetékes minisztertől; ha ez a nehézségeket el nem oszlatja, a minisztertanácshoz fordul az Á., és ha ennek határozatát sem találja kielégítőnek, az ügyet az országgyűlés elé terjeszti. A miniszterek kötelesek a számviteli és vagyonkezelési utasításokat, mielőtt azokat kibocsátanák, *előzetes* hozzájárulás végett az Á.-nek megküldeni.

Az Á. egyik fő feladata megszerkeszteni az évi *állami zárszámadást* (l. *Zárszámadás)* és ennek kapcsán úgy a kormány gazdálkodásának, mint a saját ellenőrzésének eredményeiről részletes jelentést tenni az országgyűlésnek. A költségvetési törvénytől való kedvezőtlen eltérésekről azonban már évközben, évnegyedenkint tesz jelentést az országgyűlésnek.

Az Á. többrendbeli könyveket vezet (az utalványozott kiadásokról, a nyugdijasokról, az állami

vagyonról, az állami adósságokról stb., ezek kezelt a zárszámadás főeredményeit megörökítő állami főkönyvet a kettős könyvviteli rendszer szerint.

Az A. eddigi elnökei: [illegible] Salamon 1870 aug. 1—1892 szept. 22., Hieronymi Károly 1892 okt. 18—1892 nov. 19., Rakovszky István 1893 febr. 12—1910 márc. 1.

Állami számvitel, l. *Államszámvitel*.

Állami színházak. Budapesten a m. kir. Opera és a Nemzeti színház, Kolozsvárott a Nemzeti színház. E színházaknál a vezetés a kormány által kinevezett igazgatók kezében van. A felügyeletet a vallás- és közoktatásügyi minisztérium gyakorolja.

Állami szocializmus, l. *Szocializmus*.

Állami szolgálat, l. *Államszolgálat*.

Állami szükségletek, az állami kiadások kielégítésére megkívántató javak összessége, l. *[illegible]*.

Állami tanfelügyelet. Népoktatási törvényeink és idevonatkozó egyéb törvények és rendeletek értelmében a magy. kir. tanfelügyelet mai lényegét képező hármas iránya [illegible] ki: a *politikai*, a *közigazgatási* és az *oktató* munkakör. *Politikai* [illegible] a megfelelő és irányító tanácsadások, a helyi körülményeknek megfelelő népoktató intézetek szervezése és fejlesztése. *Közigazgatási* tennivalói: a népoktató intézetek mindennemű anyagi és személyi ügyeinek nyilvántartása és rendezése. *Oktató* rendeltetése: a [illegible] taneszközeinek és egész működésének megfigyelése, vezetése és javítása. Ez a hármas munkaköre törvényeink szerint manapság tizennyolcféle szervezetű és tizenhétféle jellegű népoktató intézetre terjed ki. Főbb tennivalói ezek: köteles a kerületében levő mindenféle jellegű és fokú népoktató és kisdedóvó intézetet minél gyakrabban, de legalább évenként egyszer meglátogatni vagy segédeivel meglátogattatni. E végett mindennemű polgári, egyházi és iskolai hatósággal közvetetlenül érintkezhetik. Az állami népoktató intézetekben, a reájok vonatkozó törvények és kormányrendeletek szerint, önállóan intézkedik. Az iskolákban az oktatásra és nevelésre szakszerű felügyeletet gyakorol. Evégett az iskolákban használt oktatóterveket, iskolai könyveket és oktatószereket megvizsgálja s ha közöttük nem engedélyezetteket vagy eltiltottakat talál, ezek elkobzása és használóik megbüntetése iránt a közigazgatási bizottság útján intézkedik. Felügyel arra is, hogy a törvényekben kötelezett tárgyakat az iskolákban megfelelő terjedelemben s az illetékes oktatótervek szerint tanítsák. Ha e körül hiányokat tapasztal, figyelmezteti a tanítót s értesíti az iskola hatóságát és szükség esetén a vallás- és közoktatásügyi minisztert is. Felügyel, hogy az iskolák külső ügyeit az illető polgári vagy egyházi hatóságok a törvény szerint rendben tartsák. A hozzáutalt ügyekben a községi vagy iskolai hatóságoknál maga intézkedik, a hatáskörén kívül eső ügyeket pedig bejelenti a közigazgatási bizottságnak v. a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Felügyel a népiskolákban a közegészség állapotára s az ezt rendező törvények végrehajtására is. A kerületében levő tanítóképző intézetek igazgatótanácsaiban elnököl. A kir. tanfelügyelők mellett segédtanfelügyelők, tollnokok, berendelt áll. elemi tanítók és díjnokok működnek. A segédtanfelügyelő a kir. tanfelügyelő mellé és neki alárendelt tisztviselő. A tollnoki állások fokozatos megszüntetése tervbe vétetett. Az 1907. évi XXVII. t.-c. végrehajtása szempontjából, illetőleg az iskolalátogatás kiterjesztése és különösen a nem magyar tanításnyelvű népiskolákban a magyar nyelv tanításának ellenőrzése céljából a kir. tanfelügyelőségekhez 40 új segédtanfelügyelői állás szerveztetett. A kir. tanfelügyelők alapfizetése ez időszerint évi 3600 K és a szabályszerű lakbér; összesen 8000 K-ra emelkedhetik a tanfelügyelő fizetése a lakbéren kívül. Ezenkívül van a kir. tanfelügyelőnek útiátalánya, irodabére és irodaátalánya. A kir. tanfelügyelő negyven évi szolgálat után teljes fizetésével megy nyugdíjba. A segédtanfelügyelők alapfizetése a személyi pótlékkal együtt 2000 K és lakbér; emelkedhetik 3200 K.-ra a lakbéren kívül. A tollnok alapfizetése a személyi pótlékkal együtt 1400 K és 1800 K-ra emelkedhetik a lakbéren kívül. A kir. tanfelügyelet személyzetének minősítését pontosan megszabja az 1883. évi I. t.-c. 8. §-ának *b)* és *c)* pontja.

Irodalom. Dr Hajnóczy R. József, Tanfelügyelettan; Halász F., Teendőink a népoktatás terén; A népnevelési kir. tanf. részére kiadott Utasítás.

Állami tanintézetek, l. *Állami iskolák*.

Állami távirat, l. *Telegramm*.

Állami távíróvezeték, l. *Telegráfvezeték*.

Állami telefon, l. *Telefon*.

Állami telepítések, l. *Telepítés*.

Állami tisztviselő. A szorosan vett államhivatalok (kormányhivatalok) betöltésének módja hazánkban a tiszta kinevezés, v. választással, illetőleg kijelöléssel vegyes kinevezés. Ez utóbbi mód kivételes. A kinevezés joga ő felségét illeti, de ő ezt a jogot személyesen csak a magasabb rangú, szabály szerint a hat felső fizetési osztályba tartozó hivatalnokokra, azután az összes ítélő bírákra, kir. ügyészekre és a közös hadseregbeli, honvédségi és csendőrségi főtisztekre gyakorolja. Az alsóbb közigazgatási hivatalnokokat főhatóságuk alkalmazza. A kinevezés rendszerint végleges és élethossziglan szól. Ideiglenes kinevezés rendszerint a hiányzó képesítés megszerzéséig történik. Az üresedésben levő hivatalra rendszerint pályázatot hirdetnek vagy pedig előléptetés illetőleg meghívás, kiszemelés szerint töltik azt be.

Az A.-k *jogai és kötelességei*. Első joga a hivatalnoknak, mely más oldalról szoros kötelesség is, a *hivatali hatalommal* való élés a megfelelő hatáskörben; e működése közben joga van a törvény különös ótalmára. A magyar büntetőtörvény is speciális szigorral bünteti a közhatóságok ellen elkövetett erőszakot, izgatást, sértéseket. Joga van az A.-nek a hivatali *címre és rangra*, hivatali fizetésre és a hivatal viselésével járó mellékjavadalmakra, így lakpénzre, bizonyos hivatalokban korpótlékra, napidíjra, útiköltségre, költözködési költségre stb.; igénye van — noha ez jogilag nem biztosított — előlépésre, segélypénzre, fizetési előlegre; a bíráknak és bírósági hivatalnokoknak törvényileg biztosítottan, a

közigazgatási hivatalnokoknak gyakorlat szerint igényök van évenkinti szabadságidőre; végül nyugdíjra, végkielégítésre, temetési költségre, özvegyük és árváik ellátására az 1885. évi XI. t.-c. értelmében. A katonákról külön törvények és rendeletek rendelkeznek.

E jogokon kívül számos *kedvezmény*, s közterhek és kötelességek alól való mentesség, pl. gyámság viselésétől, községi adótól való mentesség, fizetésük bizonyos részének végrehajtás alól való mentessége és féláron utazhatás kedvezménye van biztosítva az állam hivatalnokainak. E jelentékeny jogokkal szemben az Á. kötelességei ezek: 1. köteles az Á. *hivatali esküt* tenni, 2. köteles hivatali teendőinek pontos, lelkiismeretes elvégzésére; 3. köteles a felsőbbségnek engedelmeskedni az alkotmány és törvények határain belül; 4. köteles a hivatali titok megőrzésére; 5. a hivatali székhelyen való lakásra; 6. a felekkel való tisztességes bánásmódra; 7. erkölcsös élet folytatására; bizonyos foglalkozásoktól való tartózkodásra stb. A hivatali kötelességek teljesítésének fegyelmi és közbüntetőjogi szankciója van, mely különösen súlyos a katonai államszolgálatban. Ezenfelül kisebb szolgálati rendetlenségek esetén még rendbüntetésekkel is sujthatók az Á.-k. E büntetőjogi felelősségeken felül magánjogilag is felelősek az Á.-k hivatali működésükért, mi főleg kártérítési kötelezettségükben nyilvánul.

Az Á. jogai, kötelességei és felelőssége csupán a birákra, ügyészekre és a birósági hivatalnokokra nézve van egységesen törvény útján szabályozva, míg a többi Á.-re nézve ezek vagy ezek egyes részletei különféle rendeletekben elszórva foglaltatnak. L. *Állami alkalmazottak illetményei* és *Államszolgálat.*

Állami uradalmak, l. *Államjavak, Kincstári birtokok.*

Állami utak, l. *Közutak.*

Állami üzem, l. *Pénzügy* és *Regáliák.*

Állami vétség, l. *Politikai vétségek.*

Állami zárszámadás, l. *Zárszámadás.*

Államjavak alatt tágabb értelemben az állam tulajdonában levő összes vagyontárgyakat, közönséges értelemben az állambevételek közvetlen szaporítására rendelt kincstári földbirtokokat, szoros értelemben pedig csak a mezőgazdasági kezelés alatt álló kincstári birtokokat értjük. Keletkezésük mindenütt a hódítás és első letelepedés idejére vezethető vissza, midőn az elfoglalt országterület egy részét a vezér vagy fejedelem a maga javára tartotta fenn. Az államjószágok már a régi zsidóknál is az állambevételek között szerepeltek. A görög államokban a vámok mellett az állami ingatlanok voltak a legfőbb bevételi forrás. A rómaiknál az «ager publicus» nagyobb területet foglalt el, mint az «ager privatus». A középkori germán államokban a domániumok patrimoniális javak jellegével birtak s a fejedelmi család tulajdonában voltak. A tulajdonjog az uralkodó családot illette, azonban az államjószágok hozadéka az udvartartási szükségleten kívül az általános igazgatási kiadások fedezésére is fordíttatott. Elidegeníthetetlenségüket több német állam csak a jelen század folyamán mondotta ki, és az államjószágok némely német államban még akkor is megtartották magánjogi jellegüket, midőn a patrimoniális területek valóságos államokká változtak, sőt még ma is vannak oly kisebb német fejedelemségek, amelyekben a régi domániumok tulajdona az uralkodó családot illeti meg.

Hazánkban a patrimoniális államszervezet ismeretlen levén, az állami fekvőségek kezdettől fogva *nemzeti javak* voltak. Azt, hogy Magyarországban már a vezérek korában is lettek volna Á. jellegével biró fekvőségek, adatok hiányában nem lehet állítani, habár egyes történetiróink (Kollár, Pray, Katona, Engel, Horváth M.) már az őskori államszervezet idejében létezett állami fekvőségekről emlékeznek meg. Az azonban kétségtelen, hogy a Szent István-féle várszerkezetben szerepelt várak s a hozzájuk tartozott jószágok valóságos Á. természetével birtak és Szent István törvénye (II. 6) szerint elidegeníthetetlenek voltak. Az Á. elidegenítését későbbi törvényeink is eltiltják, sőt ezek közül több (1222. XXII.; 1231. XXXII.; 1608. XVI. és XXII. k. e.) kiköti, hogy a királyok idegeneknek földbirtokot ne adományozzanak. A magszakadás vagy hűtlenség címén a szt. koronára visszaszállott uradalmakat és jószágokat, az úgynevezett kincstári vagy kamarai javakat a király tetszése szerint ismét más hazafiaknak adományozhatta, ellenben a *koronajavakat,* vagyis egyenesen a szent koronához tartozó javakat, melyek hozadékára és igazgatására a király ugyan szintén teljes joggal bírt, törvényeink (1514. I—III.; 1608. k. e. XXII.; 1609. LIV.; 1622. XXXXVI.; 1715. CIV.; 1790. VII. t.-c.) szerint az országgyülés beleegyezése nélkül bármely címen zálogba adni, elcserélni vagy elidegeníteni nem volt szabad. Az állami bevételek legnagyobb részét századokon keresztül mindenütt az Á. szolgáltatták. A középkorban s az újkor első két századában a fejedelmek a haza körül szerzett érdemeket az államjószágok haszonvételének adományozásával jutalmazták, a közigazgatási teendőket végző tisztviselőket a domániumok termékeivel és haszonélvezetével díjazták, s az udvartartás szükségletének nagy része is az Á. hozadékából nyert kielégítést. Azonban minél jobban szaporodtak az államkiadások, annál jobban csökkent az Á. pénzügyi jelentősége, s az eredetileg legfőbb bevételi forrás idővel a legjelentéktelenebbé vált. A szoros értelemben vett Á.-ból jelenleg csak Porosz-, Bajor-, Szászország, Württemberg és Oroszország szereznek tetemesebb bevételt. A régi domániumokat a művelt államokban (kiváltképen Németországban, Belgiumban, Dániában, Olaszországban, Hollandban, Magyarországon, Svédországban, Ausztriában) az államvasutak helyettesítik. Csakhogy amíg a domániumok célja tisztán bevételszerzés volt, addig az államvasutak túlnyomóan a nemzetgazdasági érdekek szolgálatában állanak.

Az Á. elidegenítésének feladványa feltétlen értelemben nem oldható meg, mert habár a nagy kiterjedésű kincstári uradalmak a mezőgazdaság fejlődését feltartóztatják, a földbirtok feldarabolását és ezzel együtt a föld népének szaporodását megnehezítik, a nemzeti jövedelem emelkedését megkötik, a kormányt tulajdonképi feladatainak teljesítésében hátráltatják, az állambevételek sza-

[illegible] kifejezésre vannak, sőt a népjogok [illegible] politikai célokra s [illegible] a népakarat kifejezésének [illegible] is felhasználhatók; lehetnek esetek, amelyekben az állami fekvőségek megtartása teljesen jogosult. Ahol a belterjes földmívelés feltételei még nincsenek meg, a nem [illegible] kevés számú nagybirtokos közt van megosztva, a mezőgazda értelmisége és leleményessége valamint a közvetlen érdekeltség által serkentett magánbirtokú munkásság az általában nagyon kezdetleges gazdasági viszonyoknál fogva az államibirtokok elidegenítése után sem érvényesülhetnek, vagy ahol előrelátható, hogy az állami uradalmakat az ország nemzetiségi és politikai viszonyai iránt ellenszenves érzületű és pusztán nyerészkedő vágy által vezérelt külföldi tőkepénzesek szereznék meg: az elidegenítést csak mint a [illegible] pénzügyi viszonyok által követelt egyik utolsó kisegítő eszközt lehetne menteni. Néhány állami birtoktestnek megtartása mintagazdaságok, ménesek, juhászatok stb. alapítása s a helyes gazdálkodási nézetek terjesztése céljából még előrehaladott [illegible] is kívánatos lehet. Ha a fennforgó viszonyok az elidegenítést kívánatossá teszik, az eladásra a legkedvezőbb értékesítéssel kecsegtető időpontot kell választani. Nem tanácsos továbbá az állami birtokokat tömegesen áruba bocsátani, mivel a tömeges elidegenítés az árképződés természetes törvényénél fogva az eladási árt lenyomja. Az Á. eladásából befolyó összegeket csak adósságtörlesztésre vagy oly termékeny célokra szabad fordítani, amelyeknek előnyeit az utókor is élvezni fogja. Ha rendkívüli viszonyok következtében oly szükséglet támad, amely az államhitel józan felhasználásának elvei szerint államkölcsönnel fedezhető, és a szükség vagy célszerüségi szempontok az Á. elidegenítését követelik, az Á. eladási árát az ily természetű szükséglet kielégítésére is mellan fordíthatja a kormány, mert az elidegenítés ebben az esetben adósságcsinálást pótol. De a folyó rendes kiadásokat fedezni az Á. árából, a legfonákabb gazdálkodás.

Az államkincstár mezőgazdasági birtokait vagy házilag kezelheti vagy haszonbérbe adhatja. Néhány német államban — mint átmeneti rendszer a házi kezelés és haszonbérbeadás között — a szavatossági igazgatás is alkalmazásban volt. Kifejlődött gazdasági viszonyok közt az időleges bérlet a legmegfelelőbb kezelési rendszer. A bérleti rendszer a kormányt sok kezelési és ellenőrzési teendőtől menti fel, nagyobb és biztosabb bevételt nyújt, a kincstárt az üzleti tőkétől s az ellenőrzési költség nagy részétől megkiméli és ami legtöbbet nyom, a pénzügyi és közgazdasági érdekek összegyeztetésére is szolgál, amennyiben egyrészt az Á. hozadékát emeli, másrészt pedig a magánkereseti tevékenységet fejleszti s az állambirtok átmenetelét a magántulajdonba előkészíti. A népélet alsó szakában, amidőn a belterjes mezőgazdaság feltételei hiányzanak, továbbá a bevétel bizonytalanságát a csekély igényekkel bíró államháztartás elviselheti, a kezelőtisztek közönye az ügyis kezdetleges gazdálkodásnak keveset árt s az államkiadások legfőbb ága, a fejedelmi udvartartás, az Á. termékeiből nyer ellátást, a házi kezelés a legtermészetesebb gazdálkodási rendszer. A magyar állambirtokok, és pedig úgy a mezőgazdasági uradalmak, mint a kincstári erdők, az alkotmányunk helyreállítását megelőző időben a cs. kir. kerületi pénzügyigazgatóságok kezelése alatt állottak. A magyar kormány az Á. igazgatását az 1867-ik évben felállított jószágigazgatóságokra ruházta. A hetvenes évek folyamán, majd ismét az 1881-ik évben, amidőn a kincstári erdők igazgatásának vezetését a pénzügyminisztertől a földmivelésügyi miniszter vette át, az egyes jószágigazgatóságokat egymásután feloszlatták, 1899. az összes állami földbirtok, a taksás és indusztriális telkek, a halászati, vásári, kegyúri és vámjogokkal együtt a földmivelésügyi minisztérium kezelésébe adattak át és csakis a kincstári bányák és kohók, valamint a kincstári hidak, a vámszedési jogok, kompok és révek hagyattak meg a pénzügyminisztérium kezelésében.

A gödöllői koronauradalomnál és a deliblát kincstári birtok nagy részénél a házi kezelés van érvényben, míg a többi mezőgazdasági kincstári birtokokon a hosszabb időtartamra szóló bérleti rendszer áll fenn. A kincstári földeket az aradi jószágigazgatóság, a kolozsvári telepítési felügyelőség, a gödöllői koronauradalom igazgatósága, a deliblati és egyéb kincstári birtokok intézőségei, gondnokságai, ellenben a kincstári erdőket az erdőigazgatóságok és az alájuk rendelt erdőhivatalok és erdőgondnokságok kezelik.

Az Á. eladását hazánkban elvileg már az 1872. évi országgyűlés határozta el, de a nagyobbarányú eladások csak 1880. vették kezdetüket. A kormány Á.-at csakis honpolgároknak, esetleg méltányos részletfizetési feltételek mellett ad el. Községek határuk kiegészíthetése végett az eladásnál elsőbbségben részesültek. Újabban az Á. leginkább telepítésekre fordíttatnak, mely célból az állam még vásárolt is ingatlanokat.

Á. eladásából 1880—1890-ig 107·4, 1891—1900-ig 43·5, 1901—1908-ig 26·4 millió K folyt be. A mezőgazdasági állambirtokok hozadéka, mely 1868—1880-ig évi 4·6 és 8 millió K között váltakozott, annyira megapadt, hogy most már a költségek fedezésére sem elegendő. Az 1904—1908. évi állami zárszámadások szerint 2.274,200 K évi átlagos bevétellel szemben az évi átlagos kiadás összege 2.408,500 K. A mezőgazdasági állambirtokok terjedelme hazánkban 1908. év végén: a gödöllői koronauradalom, ménesbirtokok és egyéb állami gazdaságok 76,152 kat. hold; a deliblati kincstári birtok 43,777 kat. hold; a telepítési célokra lekötött birtokállomány 36,033 kat. hold. A kincstári erdők terjedelme 1908. év végén 1.280,856 ha.

Államjegy, az állam kormánya részéről kibocsátott, rendesen kerek összegről szóló és kamattal nem járó oly papirjegy, amely a közforgalomban az érepénzt fizető- és csereeszköz szerepében pótolja. Az Á.-eket alkotmányos országban a kormány csak a törvényhozás felhatalmazása és ellenőrzése mellett bocsáthatja ki. A kibocsátás akkép történik, hogy a kormány és az alája rendelt pénzügyi hivatalok azoknak az egyéneknek (tisztviselőknek, vállalkozóknak, szállítóknak),

akiknek az állam részéről fizetés jár, nem érpénzzel, hanem Á.-ekkel fizet. Az Á.-ek szövegében vagy a kibocsátásukat elrendelő törvényben az állam arra kötelezi magát, hogy az Á.-eket maga is elfogadja fizetésül, nevezetesen, hogy a polgárok az államnak járó fizetéseiket Á.-ekkel teljesíthetik, még pedig vagy mindenféle fizetéseiket, vagy csak bizonyos meghatározott fizetéseiket; pl. fizethetnek Á.-ekkel adót, illetéket, de vámot nem. Innen ered azután az Á.-ek fizetőereje és pénzpótló szereplése. Az Á.-ek kibocsátását elrendelő törvény rendszerint kötelezi is a polgárokat arra, hogy az Á.-eket névértékükben bármily nagy összeg erejéig fizetésül elfogadják, vagyis *kényszerforgalommal* (l. o.) ruházza fel az Á.-eket.

Amíg az Á.-ek nincsenek túlságosan nagy (az állam várható bevételeit aránytalanul meghaladó) mennyiségben forgalomban, addig nagyon jól tölthetik be pénzpótló szerepüket. De ha a kormány túlságosan nagy mennyiségben kénytelen az Á.-eket kibocsátani, akkor rendesen az a helyzet áll be, hogy a polgárok kénytelenek ugyan az Á.-eket névértékükben fizetésül elfogadni, de nem becsülik őket teljes értéküeknek, 100 ezüst vagy arany forintért hajlandók lesznek 110, 120, 130 stb. névértékű papirforintot is adni. Ilyenkor azt mondjuk, hogy az érpénznek 10, 20, 30 stb. százalék ázsiója (l. o.), a papirpénznek pedig ugyanakkora diszázsiója (l. o.) van.

Magyarország Ausztriával együtt az egész XIX. sz.-ban a *papirvaluta* (l. o.) bajaiban szenvedett, amennyiben az évszázad elején a Napoleon ellen viselt háborúk és más irányban is folytatott rossz gazdálkodás következtében az állam háztartásának megbillent egyensúlyát nem lehetett helyreállítani és a két állam állandóan nagy mennyiségű, kisebb-nagyobb diszázsióval elértéktelenedett Á.-eket volt kénytelen forgalomban tartani. Ettől az állapottól a két állam csak 1892 után szabadult meg, amikor a valuta helyreállításával nagyobb kölcsönművelet alapján bevonta az Á.-eket, azaz fizetéseit érpénzzel vagy arannyal fedezett bankjegyekkel kezdte teljesíteni, a pénztárainál befolyt Á.-eket pedig megsemmisítette.

Á.-ek még ma is vannak forgalomban Németországban (Reichskassenscheine), az É.-Amerikai Egyesült-Államokban (greenbacks), Oroszországban (Kreditrubel) stb. L. e *címszavakat,* továbbá *Devalváció* és *Bankjegy.*

Államjog, azoknak a jogszabályoknak az összesége, melyek az államnak mint politikai személyiségnek, felsőségnek, közhatalomnak tevékenységét szabályozzák. Az államtevékenységnek két nagy köre szerint az A. két főrészre különíthető el: törvényhozási jogra v. alkotmányjogra, mely a törvényhozás szervezetét, hatáskörét és eljárását, valamint más államszervekhez való viszonyát megállapítja; és a végrehajtó hatalom jogára v. közigazgatási jogra, mely a szélesebb értelemben vett végrehajtási működés összes szervezetének (tehát a biróságnak is) organizácionális, hatásköri és eljárási jogát, s az egyeseknek azzal viszonyos közkötelezettségeit meghatározó jogszabályokat öleli fel. Ezt a második részét az Á.-nak közigazgatási és igazságszolgáltatási jogra szokás osztani. Az ú. n. külső közjogot: a nemzetközi jogot rendszerint kikapcsolják az A. köréből. Nem azonos az Á. a közjoggal (ius publicum), mert ez utóbbi szélesebb körű mint az A., nemcsak az államnak s államtagoknak, hanem az állami viszonytól eltekintve, adott körülmények eseteiben mindenkinek jogokat biztosít a közművelődési, közgazdasági, szellemi és anyagi haladás érdekéből. Az Á. bölcseleti és tételes lehet. Amaz az állam fogalmából, természetéből és rendeltetéséből kiindulva állítja fel jogtételeit mint posztulátumokat, míg a tételes Á- tudománya vm. államban a hatályos Á. tételeit ismerteti és magyarázza. A hazai Á.-i rendszeres művek közül legbecsesebbek: gr. Cziráky, Virozsil, Récsi, Korbuly, Kiss István, Nagy Ernő, Csiky Kálmán, Kmety Károly vonatkozó könyvei.

Államjószágok, l. *Államjavak.*

Államjövedék, l. *Egyedáruság.*

Államkapcsolatok, l. *Állam.*

Államkincs. Á.-nek az állampénztárban, különös célokra félretett nemesércpénz készletet nevezik. Az Á. a rendes állami bevételektől és kiadásoktól teljesen elkülönítve kezeltetik; mintegy az államháztartás tartalékalapja. Az Á. különös jelentőséggel csak fejletlen állami hitelviszonyok között bír, amikor is az államnak szüksége van arra, hogy előre nem látott rendkívüli szükségletek (éhinség, elemi csapások, háború stb.) beálltakor nagyobb tartalékalap felett rendelkezzék. Fejlett és rendezett hitelviszonyokkal biró államokban azonban, ahol az állam hitelművelettel a szükséges összegeket bármikor előteremtheti, nem okvetlenül szükséges, hogy az állam tetemes nemesércet vonjon el a forgalomtól és azt gyümölcsözetlenül hevertesse pénztáraiban. Szüksége lehet azonban az Á.-re fejlett hitelviszonyokkal biró államnak is abban az esetben, ha állandó hadikészenlétben óhajt állani. Gyors és titkos mozgósítás ugyanis csak az Á. felhasználásával lehetséges. Tetemes hadikincs felett rendelkezik jelenleg a német birodalom, amely a francia hadi kárpótlásból 120 millió márkát fordított e célra; ezt az Á.-et a spandaui várban őrzik.

Államkölcsön, l. *Állami kölcsön.*

Államkötvény, l. *Állampapiros.*

Államlexikon oly enciklopedia (l. o.), amely főképen azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyek az állammal és társadalommal állnak összeköttetésben, tehát az államjog, a nemzetgazdaság, a közigazgatás és jogtudomány kérdésével, azonkívül tárgyalja a legfontosabb kulturális kérdéseket, amennyiben az állam és alattvalói közt fennálló viszonyt érintik.

Államminisztérium valamely állam kormányának miniszterei a maguk összeségében, mint testület. Egyes kormányzati cselekmények az Á.-nak vannak fentartva, azaz csupán a miniszterek tanácsa által intézhetők el. Közjogunk szerint az Á. az egyes miniszterek mellett mint külön hatóság nem létezik. Az összes miniszterek egyetértésével kiadott ú. n. összminiszteri rendeletek, mint miniszterelnökségi rendeletek adatnak ki. L. még *Minisztertanács.*

Államnevezetességek («Staatsmerkwürdigkeiten»). Ezt a fogalmat Achenwall (l. o.) teremtette. Szerinte mindazok a dolgok (nevezetességek), amelyek az állam jólétét különösen érintik, együtt-

vagy képezik az állam állapotát («Staatsverfassung», de nem alkotmányos értelemben véve), melynek tudománya a statisztika (l. o.). Az Á. sora [illegible] mint valódi Á. azok szemelendők ki, [illegible] nélkül az országok sajátságos állapota [illegible] felismerhető nem volna. Az u. n. Achen[illegible] vagy «egyetemes statisztikának» alapja [illegible] is ezekben a tételekben foglaltatik, de [illegible] ki nem elégítő, mivel az Á. az [illegible] szempontjából tekintve, eltérők lehetnek és idővel változhatnak is, tehát végérvényesen [illegible] állapíthatók. Lüders már 1817. [illegible]nnyal fogadta a statisztika tudományának [illegible] alapvetését. Knies (1850) pedig utalt arra, hogy a társadalmi élet akármelyik jelenségét Á.-nek lehetne tekinteni, de Achenwall még a ter[illegible] Á. gyanánt tárgyalta az or[illegible] a lakosok jellemrajza, az udvartartás [illegible], az alkotmány és a közigazgatás mellett. Abban a mértékben, amint a statisztika [illegible] szorította, az Á. [illegible] vesztett tudományos jelentőségéből, bár a [illegible] sokáig fenntartotta magát.

Állam-nyelv, amelyen a hivatalos iratokat szerkesztik. Nálunk az 1844. II. t.-c. és 1868. XLIV. t.-c. 1. §-a szerint a magyar.

Államnyomda. A m. kir. Á. eredete az a fiók nyomda, melyet az osztrák kormány, a bécsi cs. kir. udvari és állami nyomda vezetése alatt poli[illegible] a határőrvidék számára 1854. Temesvarott állított fel. Ezt a nyomdát, mint önálló ál[illegible], a magyar kormány 1868 Budára [illegible] át. 1870. egyesítették vele a pénzügymi[illegible] alatt felállított kataszteri kőnyomda-intézetet és központi térképtárat. A nyomda tulajdonképeni fejlődése 1881-től indul ki, amikor az 1880. LVII. t.-c. alapján új szervezetet nyert. Még nagyobb arányban fejlődött 1901 [illegible] kezdetben alig 70–80 mun[illegible] ma az igazgatón aligazgatón [illegible] kívül 122 műszaki és 334 segédmunkása van. A munkások közt 209 nő. A nyomda négy műszaki főosztályra van beosztva: 1. Könyvnyomda a betűöntővel; 2. a térképészeti [illegible] térképmásoló, kőnyomó alosztályokkal, fényképészeti műteremmel, térképtárral; 3. hitelosztály (az értékpapirok nyomdájával); 4. nyomtatványraktár a kiadói alosztállyal és könyvkötészettel. A hitelosztály a pénzügyminiszter által kirendelt bizottság felügyelete alatt áll. Az Á. főképen a bizalmas természetű és elszámolás tárgyát képező nyomtatványokat és kiadványokat, az állami közigazgatás céljaira szük[illegible] nyomtatványokat, az állami- és hitelpapirokat, pénzügyi és postai értékjegyeket és a hadi menetrendeket, a kataszteri fölvételek sokszorosí[illegible] közérdekű térképeket készíti. Magánosok munkáit csak különös megokolt esetekben fogadja el, ha kinyomatandó munkájuk bizalmas természetű s az Á.-ban levő szigorú ellenőrzést kívánja. Fölszerelésének, könyvtárának, mintalapjainak, térképeinek értéke 1.765,929 K; ingatlanának értéke 491,684 K. Évi $2^1/_2$ millió korona kiadása mellett bevétele $3^1/_2$ millió kor., úgy hogy tisztán átlag egy millió koronát jövedelmez.

Államok rangja. Az államoknak mint jogalanyoknak jogegyenlősége a nemzetközi jognak alapelve. Ebből azonban sem a rang-, sem a címegyenlőség nem következik. Mert a rang nem a személyiségnek – melynek szempontjából minden állam egyenlő – hanem a hatalmi állásnak következménye. Az egyes államoknak hatalmi állása pedig különböző. A cím a rangnak jelzését képezven, a címkülönbség rangkülönbséget is von maga után. Főfontosságú e tekintetben a császárság és a királyság. A népjog elfogadott elvei szerint császári címre az egész világra v. legalább egy világrészre jelentőséggel biró államok tarthatnak igényt, az ú. n. nagyhatalmak, míg a többi államok, amennyiben nem pusztán fejedelemségek, a királyság rangjával és címével élnek. A köztársaságok csak címre, de nem rangra különböznek a monarchikus államoktól s hatalmi állásuknak megfelelő rangjuk van. A császársági rangnak a császársági cím a monarchikus államokban sem éppen nélkülözhetetlen előfeltétele. Az egyenlő rangú államok között a régiebbeknek a fiatalabbak fölött elsőségük van. A rangviszonyokat különben részint szerződések, részint szokások szabályozzák. A «felség» címre csak császároknak és királyoknak van igényük; ezek egymás között a «testvér» címet szokták használni. A félszuverén államok azzal az állammal szemben, melynek védnöksége alatt állanak, alsóbb ranggal, harmadik államokkal szemben azonban ugyanazzal a ranggal bírnak, mely őket különben megilletné. Valamely államnak rangban való emelkedéséhez nemzetközi elismerésre van szüksége.

Államorvostan, amaz ismeretek és szabályok rendszeres foglalata, melyek szerint az orvosi kar a közegészségügy intézése és a bűnvádi igazságszolgáltatás körül működni hivatva van. Körülbelül magában foglalja mindazt, amit a közegészségtanban és törvényszéki orvostanban elkülönítve tanítanak.

Államosítás, többféle értelemben használtatik; 1. egy népnek az állami életre való szervezése vm. uralkodó v. külső hódító hatalom által; 2. közönségesen vett értelemben: bizonyos intézményeknek, vállalatoknak, pl. iskoláknak, vasutaknak, postának stb. állami tulajdonba, v. csak állami üzembe, kezelésbe és igazgatásba való átvétele. 3. a közigazgatás Á.-a: a közigazgatásnak az önkormányzati szervekről állami szervekre (pl. törvényhatósági tisztviselőkről államhivatalnokokra) átruházása. A Szápáry Gyula gr. miniszterelnöksége alatt hozott 1891. XXXIII. t.-c. (ú. n. Lex Szápáryana) kimondta az elvet, hogy a közigazgatás a vármegyékben állami feladatot képez, melyet kinevezett állami közegek intéznek s utasította a belügyminisztert a vonatkozó részletes törvényjavaslatok beterjesztésére. (A törvényt az ellenzék obstrukciója következtében hozták meg ilyen csonka alakban.) Az 1905. évi költségvetésenkívüli kormányzás után alkotmánybiztosítékokul hozott törvények egyike: az 1907. LVIII. t.-c. a Lex Szápáryanát hatályon kívül helyezte.

Állampapiros, minden oly értékpapir, amely az állam tartozásáról van kiállítva, vagyis amelyen adósként az állam szerepel. L. *Államadósság* és *Kötvény*.

Állampénztár, általában az a pénzügyi hivatal, mely az államkincstár javára bevételez s ennek nevében fizetéseket teljesít. Szoros értelemben a központi Á.-t, mely a kir. pénzügyminisztériumnak egyik szerve, a budapesti és zágrábi Á.-t értjük e kifejezés alatt. A *központi Á.* feladata 1874 óta az összes Á.-ak bevételeiből mutatkozó felesleget összpontosítva gyűjteni, ezekből az utalványozott kiadásokat teljesíteni s az osztrák-magyar bank zsiróforgalmába be nem vont összes Á.-akat szükség esetében pénzkészlettel ellátni, az országos alapokat kezelni. Kezelési hatáskörén felül mint rendes államadóssági pénztár működik, e minőségében a kamatszelvényeket és kisorsolt államkötvényeket beváltja, közreműködik az államkötvények lekötésénél s a lekötések alóli feloldásánál, mint azt az 1897. XX. t.-c. 122., 123. §§-ai előirják. A *budapesti* IX. kerületi Á. a székesfőváros területén, a IV. kerületi Á. pedig Pest vármegye területén az illetékek, adók és egyéb állami bevételek beszedésére nézve a királyi adóhivatalok munkakörét látja el. A IX. kerületi Á. egyik alosztálya mint *birói letétpénztár* a budapesti kir. törvényszék épületében működik. A zágrábi Á. mint Horvát-Szlavon-Dalmátországok országos pénztára szerepel.

Állampolgári eskü, l. *Állampolgárság.*

Állampolgári vádjog, a vád képviseletének az a szervezete, melyben az állam polgárai jelentkezhetnek vádlók gyanánt akkor is, ha nem ők a sértettek. Az általános Á. mellett a bűncselekmények megtorolhatásának feltételei teljesen az egyesek kezében vannak letéve. Annak belátása azonban, hogy a jogrendet veszélyeztető cselekmények megtorlása nem bizható az egyesek tetszésére, külön állami vádhatóság (ügyészség, l. o.) felállítására vezetett.

Állampolgárság, állam, politikai nemzet kötelékébe tartozás. Honpolgárságnak, állami honosságnak is nevezik, megkülönböztetésül a tartományi és községi illetőségtől, honosságtól. Az állampolgárok összesége az állam *jogi népessége,* melyet a statisztika a tényleges népességtől, vagyis az állam területén tartózkodó személyek összeségétől megkülönböztetve vesz számba. Mindkettőtől különbözik az állam lakossága, vagyis lakóhelyük szerint az államhoz tartozó személyek összesége. Ebben benfoglaltatnak az ideiglenesen távol tartózkodók is, de sem az állam területén átmenetileg levők, sem pedig az állandó künnmaradási szándékkal eltávozott állampolgárok ahhoz nem tartoznak. Az *állampolgári* minőség kiváló jogi érdekü, jogi következményekkel járó állapot még ma is, midőn a művelt államok politikai, morális és gazdasági érdekekből, a jogkülönbség hátrányát az idegenekre jórészt megszüntették. A nemzetközi jog mutatja, hogy a jogügyletekre való képesség bizonyos körülmények között mint függ össze az Á.-gal, hogy különösen családi és örökjogi viszonyoknak elbirálása, birói illetősége tekintetében mennyire az Á. határozza meg az alkalmazandó, az érvényes jogot. Az állampolgári minőséggel jár az államok által az állam határain túl is nyujtott jog- és érdekvédelem, melynek természete és terjedelme iránt főleg a konzulátusoknak közigazgatási és igazságszolgáltatási tételes joga nyújt tájékozást. A nemzetközi büntetőjogban is szerepel az állampolgári minőség; a bűnös üldözése tekintetében vallott egyik tan, az ú. n. tiszta Á.-i elmélet szerint, az állam büntető joga és büntető hatalma mindenütt kiséri annak polgárát. E tan merev érvényesítése természetesen a büntető jogrend kivánalmait alig elégítené ki. A kiadatási szerződések leghívebben mutatják az állampolgári minőség büntetőjogi jelentőségét.

Mindenesetre sokkal fontosabbak az Á.-hoz kötött közjogi kötelezettségek és politikai jogok; így a bizonyos tekintetben jogi kötelességgé emelt állampolgári hűség és engedelmesség, a katonáskodási vagy honvédelmi kötelesség, a választási aktiv és passziv jogok, esküdtképesség, közhivatalra való képesség és igény. Az állampolgári minőség csak egységes lehet, egy személy csak egy állam kötelékéhez tartozhatik; az ellenkező a jog- és kötelesség összeütközéseinek egész sorát szüli; ennek dacára jog szerint előállhat a *többes* Á., mert az Á. megszerzésének és elvesztésének módja nagyon eltérőleg van szabályozva az egyes államok által, s nincs kimondva, hogy az Á. megszerzésének előfeltétele, hogy az előbbi honpolgárság az illető állam joga szerint megszünt legyen. Hazánkban az Á.-ot kimerítőleg szabályozta az 1879. évi L. t.-cikk. Ennek alapelve, hogy a magyar honos ilyennek tekintendő mindaddig, mig e minőségét a törvény szerint el nem vesztette.

A magyar Á. egységes Szt. István koronája egész területén, s általa egy a jogi magyar nemzet; megszerzik azt: *a)* leszármazás által a magyar állampolgár törvényes s a magyar állampolgárnő törvénytelen gyermekei; *b)* házasság által az a nő, ki magyar állampolgárhoz megy nőül; *c) a honosítottak,* vagyis az államkötelékbe hatóságilag felvett egyének; ez vagy egyszerű okirattal, vagy ünnepélyes oklevéllel történhetik; amannak előfeltételei a *rendelkezési, kereset-* és *önfenntartási* képesség, 5 évi itt lakás és annak igazolása, hogy kifogástalan magaviseletű, öt év óta az adózók lajstromába fel van véve és belföldi község kötelékébe való felvétele a község által kilátásba helyeztetett. Az oklevél által való honosítás a régi ünnepélyes honossá fogadásnak mintegy folytatása, de becikkelyezése nem szükséges és nem ad nemességet; a király adja a minisztertanács ajánlatára azoknak, kik a hon körül rendkívüli érdemeket szereztek. Ezek az egyszerű honosítás előfeltételei közül az öt évi itt lakás és adózás kimutatására nem kötelezvék. Megszünik a magyar állampolgárság: 1. *hatósági elbocsátás* által; ez békeidőben meg nem tagadható attól, ki bűnvizsgálat v. büntető itélet hatálya alatt nem áll, önálló, illetőleg az elbocsátást gyámja beleegyezésével kéri, állami v. községi adóval hátralékban nincs és nem tartozik azok közé, kiknek elbocsátása tekintettel védkötelezettségükre, hadkötelezettségük közeli beálltára (17 éven felüliek), további megszorításokhoz van kötve. 2. *Hatósági határozattal* megszüntethető azok Á.-a, kik idegen állam szolgálatába lépvén, azt a hazai hatóság felszólítására sem hagyják el. 3. *Hatósági határozat nélkül* megszünik azok Á.-a: *a)* kik idegen állampolgárhoz mennek nőül; de ezek visszanye-

zik azt [illegible] az esetben, ha házasságuk annak előtti érvénytelensége folytán utólag feloldatik; [illegible] a törvénytelen gyermekeké, kiket kiskorú [illegible] apjuk hazája jogán szerzett [illegible], ha ezáltal azok apjuk honpolgárságát [illegible], végül kik megszakítás nélkül 10 évig távol vannak a magyar kormány v. [illegible] megbízása nélkül.

A [illegible], vagyis azok honosítása, kik már [illegible] voltak — habár csak honosított — magyar állampolgárok, meg van könnyítve azáltal, hogy a honosítás egyes előfeltételei nekik elengedvék; azoknak *tömeges honosítására* pedig, kik maguk v. elődeik magyar honpolgárok voltak, tekintet nélkül arra, hogy mikor vándoroltak ki, [illegible] könnyítéseket tett lehetővé az 1886. évi IV. t.-c., [illegible] a törvényt a bukovinai csángó magyarok tömeges visszatelepülésének előmozdítása érdekében alkották.

Állampolitika elméletileg az a tudomány, mely azt vizsgálja és tanítja, hogy az állam szer[illegible] és [illegible] hogyan lehet legcélszerűbben [illegible]. V. ö. *Kant*, Politika, *Bluntschli*, Politik als Wissenschaft. L. *Politika*.

Államregény oly irodalmi mű, melyben az író regény [illegible] keretében egy képzeletbeli államot rajzol, melynek berendezésében és társadalmi [illegible] az ő állambölcseleti eszméi érvényesülnek. A szépirodalmi alak arra való, hogy az író tanait annál jobban szemléltesse. Ily mű már az ókorból némikép Xenophon Cyropaediája, és kivált Platon Respublicája. Nagyobb számmal keletkeztek azonban Á.-ek az újkor kezdetétől fogva, mióta a felszabadult kritikai szellem a létező államszerkezetek helyett jobbakat törekedett kigondolni, melyek a közboldogságot jobban biztosítják. Az Á.-ek mintaképe az angol *Morus T[illegible]* Utopia c. latinul írt műve (1516), melyet egy század múlva követett *Campanella* Civitas solis (Napállam, 1619) c. híres Á.-e. Főleg azonban a XVIII. sz. folyamán készült sok Á., a század felvilágosult bölcseletének szellemében, jóformán minden kulturnemzet irodalmában, de elsősorban a franciáknál. Ezek egyik előfutárja volt *Fénelon* Télémaque-ja, melyet nyelvünkre ketten is lefordítottak még a XVIII. sz. közepén. Ugyanakkortájt dolgoztak át magyarra egy német és egy dán Á.-t is (az utóbbi: *Hallónak boldog [illegible]*). Az 1790—92-iki országgyűlés alkalmával szóba került reformeszmékre vonatkozó nézeteit ábrázolja *Bessenyei* Györgynek kéziratban maradt Tarimenes utazása c. Á.-e. Az Á.-ek nagy mértékben hozzájárultak a szociális eszmék terjesztéséhez. Korunk Á.-ei közül nagy hatást tett az amerikai *Bellamy* Eduárd szociálista Á.-e: Visszatekintés a 2000-ik évből (Looking backward from 2000, 1887), valamint *Hertzka* Tivadar Freiland-ja (1890), továbbá *Mantegazza* műve: A 3000-dik év. Az optimisztikus Á.-ekkel szemben paródiák is keletkeztek. *Jókainak* A jövő század regénye nem lévén célzatos mű, nem tartozik az Á.-ek közé, szintúgy inkább szépirodalmi (illetőleg szatirikus) jellegű mű *Mikszáth* Új Zrinyiásza. V. ö.: *Kleinwächter*, Die Staatsromane (Bécs 1891); *Medveczky* F., Társadalmi elméletek és eszmények (Bpest 1887).

Államrendészet (haute police), a rendőrségnek az a feladatköre, mely az állam egészbeni biztonságának befelé irányuló védelmét foglalja magában. Az ezen feladatkört ellátó különálló rendőri szervezetet *politikai* rendőrségnek is nevezik. Tisztán Á.-i ügyek a következők: Az állam épsége ellen való merénylők kipuhatolása, összeesküvések megelőzése, kémek kinyomozása, lázító sajtótermékek terjesztésének meggátlása, egyesületek, gyülésezések, népmozgalmak ellenőrzése és megfigyelése, karhatalom alkalmazása, útlevélügy, kivándorlás, fegyverek-, lőpor-, robbanószerek tiltott vagy közveszélyű használata ellen való óvóintézkedések megtétele, közerkölcsiség stb. Tételes rendezést kevés ügykör nyert. Az Á. határait alaptörvényeink szabják meg. A rendőrség diszkrecionárius hatalma irányítja, melynek széles kezelésétől függ az, hogy az Á. el ne fajuljon. Legnagyobb megnyilatkozása e hatalomnak a kivételes állapotok teremtése, amely a jogrend egy részét fel is függesztheti. Hazánkban az Á.-i ügyeket a belügyminisztériumban összpontosították.

Államrendőrség, l. *Rendőrség*.

Állam-számvitel, helyesebben államgazdasági számtartás, az állami gazdálkodás során folytatott az a rendszeres tevékenység, amelynél fogva az állam mindennemű vagyonát és terhét, valamint az ezek álladékában és értékében a gazdálkodás során beálló változásokat (bevételeket és kiadásokat, szaporodásokat és apadásokat), minden lényeges mozzanat számszerű kifejtésével és feljegyzésével, természetes összefüggésük szerint, egyenkint és összeségükben, mennyiségileg és minőségileg akkép és avégből tartunk nyilván, hogy ezáltal az államgazdaság vitelét támogassuk és a gazdálkodás ellenőrzését lehetővé tegyük. Á.-ünk rendjét hosszú időn át országgyűlési és minisztertanácsi határozatok, kormányrendeletek és a hagyományos gyakorlat szabályozták, törvényes rendezést csak 1897. nyert az ez évi XX. t.-c. megalkotásával. A törvényt a minisztertanács határozata alapján és az állami számvevőszék hozzájárulásával életbeléptetett terjedelmes végrehajtási utasítás egészíti ki. Emellett az egyes hivatalok és számadási ágak részére sajátos viszonyaikhoz mért külön részletes utasításokat bocsát ki a kormány; közülök a legfontosabbak egyike a m. kir. adóhivatalok szolgálatára vonatkozó utasítások és szabályrendeletek gyüjteménye. Á.-ünk körében általában véve az egyszeres (kincstári) könyvviteli rendszer nyer alkalmazást, kivétel az állami számvevőszék által vezetett állami főkönyv mellett a kőszénbányászat, az állami vasgyárak, az államvasutak, a postatakarékpénztár, a m. kir. zálogházak és a selyemtenyésztés, mely ágaknál egészben vagy részben a kettős (kereskedelmi) könyvvitel honos. A magyar államszámviteli szolgálatot ellenőrizni, és rendben tartása felett őrködni az 1870. XVIII. és 1880. LXVI. t.-c. értelmében az állami számvevőszék feladata (l. o.) Ugyanezek a törvények rendelkeznek az állami zárszámadás tartalmáról és berendezéséről is (l. o.). Á.-ünk irodalmát illetőleg l. *Állam-számviteltan*.

Állam-számviteltan, azoknak az elveknek, szabályoknak és eljárási módozatoknak rendsze-

res ismerete, melyek az állam gazdasága körében szükséges számtartás rendjét meghatározzák (l. *Állam-számvitel).* Az Á.-t tudományegyetemeinken és jogi főiskoláinkon, valamint az áll. szaktanfolyamokon rendszeresen előadják. Országos képesítést szerezhetni belőle az Á.-i áll. vizsga sikeres letétele által, mely célból Budapesten, Kolozsváron, Zágrábban és Fiuméban áll. vizsgáló bizottságok működnek. Az 1883. I. t.-c. megkívánja az Á.-i képesítést a törvényben előírt egyéb képzettség mellett az áll. számvevőszék tisztviselőitől, továbbá az áll. és törvényhatósági hivataloknál és a börtönügyi szakban alkalmazott számvevőségi és ellenőrző tisztviselőktől, a pénztári szakban alkalmazottaknak pedig a vagyonkezelő hivatali állásokra nézve előnyt biztosít. A r. t. városok és községek hasonnemű tisztviselői is részint kötelezve vannak e vizsga letételére, részint pedig előnyt biztosít számukra ebbeli képesítésük. V. ö.: *Kastowski,* Az Á. kézi könyve (Budapest 1880); *Csikvári,* Vasúti számvitel (u. o. 1887); *Molnár,* Magyar Á. (u. o. 1897); *Bochkor,* A gazdasági számtartás rendszere (u. o. 1906); *Klimes,* Das Rechnungs- und Kontrollwesen des ungarischen Staates (u. o. 1910).

Államszerződés alatt két v. több önálló állam közt létrejött szerződést, a magyar közjogban pedig még ezen kívül azokat a szerződéseket is értjük, amelyeket az ország egy része egy másik részével v. a király a nemzettel v. annak egy osztályával köt államjogi viszonyok szabályozása végett. L. *Hajózási, Kereskedelmi, Konzuli, Nemzetközi szerződések* alatt s az egyes államok nevei alatt, amelyekkel Magyarország szerződést kötött.

Államszocializmus, l. *Szocializmus.*

Államszolgálat, általában az állam részére teljesített szolgálat, főleg azonban hivatásszerű szolgálat, amelyet az állam részére közjogi szerződés alapján minden alkalmazottja teljesít. Szorosabb értelemben véve csak a közvetlen állami szervezettel gyakorolt Á.-ot nevezik így, noha az állami teendőkkel is foglalkozó autonom szervek szolgálata, minő pl. nálunk a törvényhatósági hivatalnokok, bizottságok működése, lényege szerint szintén Á. Az Á. ellátására az államnak fenségiségénél fogva joga van polgárait kötelezni; de ez csak ott történik, ahol a szolgálat természete szerint az önkéntes vállalkozás által nem volna elegendőleg biztosítható, így pl. a katonai szolgálat, esküdti, tiszteletbeli közigazgatási v. biráskodási szolgálat terén. Az Á.-ra való alkalmazás joga a szervezeti hatalom v. felségjog része; birtokosa monarchiákban rendszerint az uralkodó, ki azt v. saját személyében, v. főhatóságai által gyakorolja. Az Á.-nak viszonyait különös jogszabályok állapítják meg, melyek célja egyrészt a szolgálat érdekét, másrészt a szolgáló tisztviselők, hivatalnokok, szolgák magánérdekeit, a szolgálatból eredő morális és anyagi igényeit biztosítani. Az Á.-i pragmatika az Á. jogviszonyainak rendszeres, egységes szabályzata. Ilyen teljes szabályzatunk nekünk eddigelé nincsen, de a szolgálati viszonyok egyes köreit rendező törvényekkel, minő pl. a nyugdíj-, minősítés- rangviszonyokat és fizetést meghatározó törvény, már birunk. Mintaszerűnek tartják a német birodalmi hivatalnoki pragmatikát (1873. Reichsbeamtengesetz). V. ö.: *Keleti* F., Az Á. természete.

Az *Á. kezdetét* veszi a kinevezéssel v. választással, amelyet a kihirdetés tesz perfektté. Az Á. megkezdésekor az áll. alkalmazott rendszerint hivatali esküt tesz. A hivatali eskü letétele egyes működési körökben a működés előfeltétele és a fizetés folyósításának kezdőpontja (pl. biráknál). Az Á. rendszerint kizárólagos, amennyiben amellett más (mellék-foglalkozás) nem folytatható. Ezért szükséges, hogy az Á. oly mérvben díjaztassék, hogy abból a létfentartás költségei betegség v. munkaképtelenség esetén is biztosítva legyenek. Az Á.-ban levő az államfőnek és felebbvalóinak engedelmességgel tartozik és cselekményeiért nemcsak büntetőjogilag, hanem fegyelmileg is felelős.

Á.-i viszony megszünése bekövetkezik: 1. a hivatalnok, szolga halálával; 2. amennyiben határozott időtartamra szólt a hivatali v. szolgálati alkalmazás, ez idő leteltével; 3. lemondás által, illetőleg a lemondásnak az arra illetékes felsőhatóság részéről való elfogadása által; a hivatalnak elbocsátás nélkül való elhagyása fegyelmi, sőt amennyiben az a hivatali kötelesség megtagadása lenne, közönséges büntetőjogi vétséget képez. 4. A szorosan vett szolgálati viszonyt a nyugdíjba lépés is megszünteti, de a hivatali viszonyt nem bontja föl. A tisztviselő akarata nélkül megszünhetik az Á.-i viszony: 1. kényszernyugdíjazás; 2. hivatalvesztésre szóló büntetőbírósági itélet; 3. fegyelmi elmozdítás; 4. a hivatal eltörlése, megszüntetése folytán. Vannak oly állami közszolgálatok, melyek a felsőség egyszerű *elbocsátó* határozata, *visszahivása* folytán megszünnek, így pl. a politikai, bizalmi hivatalnokoké (főispán, államtitkár, miniszter stb.), *reprezentáló* hivatalnokoké (nagykövetek, követek, diplomáciai ügynökök stb.).

Az. Á.-i *alkalmazás kellékei* általánosak és különösek; amazok az államhivatalok minden ágában és neméban megkivántatnak, míg a különösek csak bizonyos ügyágban, bizonyos szakban. Magyarországon általános kellékek a következő személyi minőségek: 1. magyar honpolgárság; 2. törvényesen bevett vagy elismert vallásfelekezethez való tartozás; 3. feddhetetlen jellem és megbizhatóság, minélfogva nem alkalmazhatók azok, kik bűntett vagy vétség miatt vád alatt, szabadságvesztésre vagy hivatalvesztésre szóló itélet hatálya alatt, csőd vagy gondnokság alatt állanak; kik nyereségvágyból eredő bűntett v. vétség miatt, v. fegyelmileg két izben hivatalvesztésre elitélve voltak; 4. az államnyelv ismerete; 5. a kor tekintetében a minimum általában megszabva nincs, a birákra és ügyészekre ilyenül a 26. év betöltése van megállapítva; a maximum 40. év, a volt katonai altisztekre 45. év a részökre fentartott állami állomások tekintetében, e maximális koron túl csakis korengedély mellett lehet valakit alkalmazni; 6. a nemre nézve nincs törvényes szabály; gyakorlat szerint a legtöbb állami hivatalra — a hatóságiakra pedig kizárólag csak férfiak alkalmazhatók; de kezelő jellegű hivatalokban és a tanügyi szakban nők is alkalmaztatnak.

A [illegible] ... ok a törvény, ren-deletek vagy gyakorlat alapján igazolandó szak-[illegible] elméleti és gyakorlati. A bi-[illegible] az 1869. évi IV. t.-c., a bírói hatalom [illegible] az 1891. évi XVII. t.-c. a bírói és [illegible] a közigazgatási hivatalno-[illegible] az 1883. évi I. t.-c. [illegible] minősítési törvény [illegible] Magyarországon az elméleti kép-[illegible] egyes szolgálati állomásokra [illegible] szabályozó anyagot kü-[illegible] törvények és rendeletek szólnak arról. A [illegible] tartoznak némely hivatalok-[illegible] megjavadalmazás [illegible] külön-[illegible]

Államszövetség, l. *Állam.*

Államtan, *általános,* az államtudományokba be-vezetésül szolgál s az állam, államélet alapkérdé-seit tárgyalja. [illegible] *Államtudományok* [illegible] *Bluntschli,* Allgemeine Staatslehre; *Mohl,* Encyclopaedie der Staatswissenschaften; *Kautz,* Poli-tika; *Kogler,* Államtan.

Államtanács. A modern alkotmányos mo-narchiákat megelőzőleg, tehát 1789 előtt Európa szárazföldi államaiban az *Á.* különböző elnevezés alatt (Staatsrath, conseil royal, conseil du roi, consejo real stb.) magát a legfőbb kormánytaná-csot jelentette, a legfőbb állami méltóságok és legfőbb állami tisztviselők testületét, amelynek meghallgatása nélkül az uralkodó fontosabb állam-ügyekben uralkodói aktust nem végzett még oly államokban sem, amelyekben nem a miniszterek képezték ez Á.-nak számbeli túlsúlyát. Ebben az ér-telemben tehát az Á. legfőbb kormányzati, legfőbb közigazg. hatóság, mely gyakran bírói funkciót is végzett. *Angliában* az ú. n. titkos tanács, «*Privy Council*» volt a parlamentárizmus kifejlődése előtt az Á., annyira, hogy a miniszterek még ma is mint «*privy councilor*»-ok végzik magas tisztöket állam-jogi fikció szerint. Franciaországban a közigaz-gatási bíráskodás az Á. hatáskörébe tartozik.

Alkotmányos államban az Á.-nak nincs is jelen-tősége, mert a felelős minisztérium rendszerével ellentétben áll. Az 1848. III. t.-c. 19. §-a elvben elrendelte az Á. felállítását, de ez a rendelkezés meg nem valósult.

Államterület alatt a föld bizonyos határolt ré-szét értjük, mely egy állam kizárólagos hatalmá-nak van alávetve. Az állam területén minden sze-mély és dolog az állam hatalma alatt áll, hacsak számára az exterritorialitás (l. o.), mely az illetőt mintegy területen kívül levővé teszi, elismerve nincsen, a területen belül pedig minden idegen hatalom működése ki van zárva. Az állam e jogait nevezzük *területi felségjogoknak.* E felségjogok teljes mértékben kiterjednek az Á. által körülvett tavakra és folyókra; de már a több állam terüle-tét érintő folyóvizek, tavak és nyilt tenger más szabályok alatt állanak. Az előbbiekre nézve nem-zetközi egyezmények irányadók (a Dunára vonatko-zólag a bécsi kongresszus 1815, a párisi béke 1856, a londoni konferencia 1871); a nyilt tenger pedig szabadnak vétetik olyan értelemben, hogy csakis a parttól egy ágyulövésnyire terjedő rész számít-tatik a parti állam területéhez tartozónak. A kereskedelmi hajó a szabad tengeren, a hadi hajó bárhol annak az államnak területét alkotja, mely-hez a hajó tartozik. Azt a területet, melyen az állam-élet kifejlődött, gyakran *anyaterület*-nek nevezik azokkal szemben, melyek később jutottak az állam hatalma alá és szervezetükben is bizonyos külön-állással bírnak. Ilyen Magyarország anyaterülete a később hódított és különállásukat részben meg-tartott országokkal szemben, valamint Anglia te-rülete gyarmataival szemben.

Államtitkár, a miniszter első segédje, bizalmas tanácsosa, helyettesítője úgy a politikai vezetés, mint az illető resszortbeli közigazgatás intézése te-kintetében. Valóságos Á.-a rendszerint minden minisztériumnak egy van, de törvényes korlátozásba nem ütközik több ily állás rendszeresítése, amennyiben a minisztérium belszervezetét az illető miniszter állapítja meg, ő felsége jóvá-hagyása mellett, de a költségvetés kapcsán tör-vényhozási felhatalmazással. Az Á.-ok közül csak egy a politikai Á., amennyiben az összeférhetet-lenségi törvény szerint csak egy választható kép-viselővé; a politikai életben való részvétel nél-kül az adminisztráció vezetésével foglalkozik az adminisztrativ Á. A politikai Á. állása bizalmi ter-mészetű, aminek következménye, hogy a miniszter politikájának részese gyanánt tekintetik és annak politikai felelősségét osztja, azzal együtt bukik. — Az 1893. IV. t.-c. az Á.-i állást nálunk a III. fizetési osztályba sorozza. (Az 1904-iki pótlék-törvény alapján 16,000 K fizetés, 3500 K lak-pénz). Az igazságügyminisztérium Á.-a az 1891. XVII. t.-c. 50. §-a szerint egy rangban volt a kuriai tanácselnökökkel, táblai elnökökkel, a bu-dapesti tábla alelnökével s a koronaügyésszel.

Az Á. elnevezés egyébként nem mindenütt ilyen jelentőségű; így pl. a német birodalomban egyes igazgatási ágak főnökei közvetlenül a birodalmi kancellár alá vannak rendelve, Angliában a felelős minisztérium hat tagja, tehát hat miniszter, viseli az Á. nevet, míg *al-Á.*-nak az egyes miniszteri ügyosztályok főnökeit nevezik. Á. egyházi érte-lemben l. *Bibornok-államtitkár.*

Államtitok elárulása, l. *Hivatali titok meg-szegése.*

Államtönk (pénzügyi bukás, állambankrott), az államot terhelő fizetések teljesítésének felfüggesz-tése. Az Á. vagy *általános* vagy *részleges,* aszerint, amint az államkincstár összes tartozásainak vagy csak kötelezettségei egy részének teljesítése alól vonja ki magát. Pl. részleges állambukás az ön-kényszerű kamatleszállítás, bizonyos adóssági cím-letek megtagadása, az államkötvények névértéké-nek egyoldalú leszállítása (az ú. n. devalváció), az adóssági kamatok, vagy a hivatalnoki fizetések kiszolgáltatásának időleges felfüggesztése. Egy má-sik osztályozás a *nyilt* és *leplezett* pénzügyi bukást külömbözteti meg. *Nyilt* az, amelynél az állam-kincstár fizetésképtelenségét egyenesen bevallja és közzéteszi, a nyilt Á. és a magán vagyonbukás kö-zött csak az a különbség, hogy az államot nem lehet bírói úton megtámadni; *leplezett,* amelynél a kor-mány a teljes pénzügyi összeroskadást egyidőre mesterséges eszközökkel elodázni törekszik. A lep-lezett Á.-nek legközönségesebb példái: a pénzrosz-szabbítás és az állami fizetéseknek értékvesztett pa-pirpénzben való teljesítése. A pénzügyi bukást oly-kor háborúk vagy hosszú ideig tartó gazdasági

válságok, azonban a legtöbb esetben a nép anyagi erejét túlcsigázó pénzügyi gazdálkodás s a minden áron döntő befolyásra vágyó külügyi politika okozzák. Aszerint, amint az államkötvények birtokosai kizárólag, vagy túlnyomóan belföldiek, vagy pedig külföldiek, a pénzügyi tönknek a nemzetgazdaságra különböző hatása van. Ha az állampapirok belföldön vannak elhelyezve, a pénzügyi bukás a nemzeti vagyon nagyságát meg nem változtatja és csak a vagyonmegoszlást módosítja, mivel az adózók, kik az állami tartozások nem teljesítése következtében kevesebb adót fizetnek, ugyanannyit nyernek, amennyit az államhitelezők vesztenek. Sőt ha a hitelezők tekintélyes része külföldi, a nemzeti vagyon még növekedik, mert az, amit a külföldi hitelezők vesztenek, a nemzetgazdaságra nézve nyereség. Nagy csalódás volna azonban azt hinni, hogy az Á. nem káros a nemzetgazdaságra nézve. Az Á. a nemzeti vagyon és jövedelem eddigi megoszlását s a termelési viszonyokat felforgatja, a tőkegyűjtési kedvet és kereseti tevékenységet megbénítja, hosszú időre a megrendült államhitel s állami tekintély helyreállásának reményét is legázolja, a nép jogi érzületét megrontja, sok család, árva, özvegy, alapítvány és közintézet vagyoni helyzetét aláássa, a magánhitelt meglazítja, sőt a külföldi hitelezők jogos igényeinek megvédése érdekében olykor idegen államok beavatkozására s az ország függetlenségét fenyegető nemzetközi bonyodalmakra is okot szolgáltat. Az Á.-nek egyik legszomorubb hatása, hogy rendszerint nem a nagy tőkepénzeseket és tőzsdei üzéreket károsítja meg, kik az állampapirokkal való kereskedésből nagy nyereséget szereztek és nagyobb üzleti belátásuknál fogva a közeledő vészt hamarább vevén észre, a birtokukban levő állampapirokon kisebb árfolyamveszteséggel adhatnak túl, hanem kiváltképen azokat a kisebb tőkepénzeseket sujtja, akik nélkülözéssel összekuporgatott csekély összegü megtakarításaikat államkötvényekben helyezték el. Ez oknál fogva leghelyesebb a pénzügyi bukást, — ha a helyzet olyan, hogy el nem kerülhető — nyiltan bevallani, mert az ily ki nem kerülhető bukás halogatása, leplezgetése az Á. káros hatásait csak súlyosbítja.

Államtörvényszék, l. *Állambíróság.*

Államtudományok. 1. A szó legtágabb értelmében Á. mindazok a tudományok, amelyek tárgya az állam s az állami élet, tehát a jogtudomány (beleértve a nemzetközi jogot) és a közgazdaságtan meg a szociológia is. 2. Szorosabb értelemben azonban a jogtudományokból csak az államjog tudománya (alkotmányjog, közigazgatási jog), a társadalomtudományokból az államgazdaságtan, a történelemből csak a statisztika és az alkotmánytörténelem alkotják az Á. körét. 3. A szó legszorosabb értelmében Á. : *a)* az állambölcsészet, mely az állam természetének végokaival, eredetével, lényegével és végcéljával; *b)* az államtan- vagyis politikai tudomány, mely az állammal, annak létföltételeivel, formáival, intézményeinek alapvető mozzanataival és életműködésével empirikus alapon foglalkozik és két nagy ágra oszlik, ú. m. tulajdonképeni államtanra és alkotmánypolitikára, amaz az államformák elméleti rendszerének megállapítására, emez pedig az elmélet terén nyert alaptételek konkrét értékesítésére törekedvén első sorban; *c)* az egyes államok tételes államjogának rendszeres elmélete (alkotmányjog és közigazgatási jog) és alkotmánytörténelme; *d)* összehasonlító államtudomány (összehasonlító alkotmányjogisme és összehasonlító közigazgatási jogisme).

Az államtudományi irók által elfogadott egyéb felosztások: Egyik szerint az Á. bölcseletiek, v. történelmiek. Más felosztás szerint: bevezetésül szolgál az általános államtan és az Á. *jogiak* (bölcseleti és tételes államjog, közigazgatási jog, pénzügyjog, nemzetközi jog), *politikaiak* (alkotmányi és kormányzati politika), *gazdaságiak* (nemzetgazdaságtan, pénzügytan), *történelmiek* (államtörténelem, statisztika). V. ö. : *Kautz*, Politika; *Kogler*, Államtan; *Concha*, Politika; *Kuncz*, Nemzetállam; *Pauler*, Encyclopaedia; *Bluntschli*, Allgem. Staatslehre; *Mohl*, Encyclopaedie der Staatswissenschaften stb.

Államtudós, l. *Állambölcsész.*

Államügyészség, l. *Királyi ügyészség.*

Államvagyon, mindazok az ingó és ingatlan tárgyak, melyek az állam tulajdonában vannak, l. *Államjavak* is.

A magyar Á. az állami zárszámadás szerint cselekvő és szenvedő vagyonra, azaz mint minden vagyon, aktivákra és passzivákra, vagyis terhekre oszlik. A cselekvő Á. részei: 1. az ingatlan vagyon, ú. m. a mezőgazdasági és az erdőgazdasági uradalmak, a kincstári bányák, az államvasutak, az állami hidak, a közutak, az állami épületek; 2. a hasznos jogok és 3. az ingó államvagyon, mely termesztményekből, anyagokból, szerek- és eszközökből, készpénzből, értékpapirokból, értékpapirokban fekvő követelésekből és cselekvő hátralékokból áll. A terhelő Á. két részből áll: 1. államadósságok; 2. terhelő hátralékok. A cselekvő Á.-ban legfontosabb helyet az ingatlan vagyon (1908. év végén 4,454.808,636 K) foglal el; a szenvedő Á.-ban kiváló jelentőséggel az államadósságok (1908. év végén 4,803.304,318 K) birnak.

A magyar Á.-nak fejlődését, valamint legújabb állását koronákban az alábbi táblás kimutatás tünteti fel:

Év	Cselekvő vagyon	Szenvedő vagyon	Tényleges vagyon
1868	1,022.446,128	559.392.570	463.053,558
1869	1,137.129,258	630.932,356	506.196,902
1870	1,216.535,970	778.932,782	437.603,188
1871	1,316.969.114	998.099,874	418.869,240
1872	1,392.544,142	977.425,660	415.118,482
1873	1,468.393,262	1,093.854,228	374.439,034
1874	1,585.223,000	1,252.629,236	332.593,764
1875	1,636.613,724	1,335.311,616	301.302,108
1876	1,682.826,524	1,416.725,210	266.101,314
1877	1,705.349,240	1,470.830,684	234.518,556
1878	1,813.725,516	1,655.114,190	158.611,326
1879	2,229.820,268	2,002.660,712	227.159,554
1880	2,403.328,332	2,187.666,854	215.661,478
1881	2,519.408,340	2,451.044,346	68.463,994
1882	2,633.948,300	2,449.05[illegible]	184.890,916
1883	3,117.879,568	2,616.297,290	500.582,278
1884	3,501.282,600	3,039.19[illegible]	462.084,844
1885	3,367.282,292	2,922.018,[illegible]	445.263,510
1886	3,425.864.128	2,996.014,840	429.849,288
1887	3,509.276,910	3,091.584,538	417.692.372
1888	3,579.816,800	3,164.518,204	415.298,596

Év	[illegible] vagyon	[illegible] vagyon	Tényleges vagyon
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1892	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1893	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1896	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1900	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1901	[illegible]	[illegible]	1,476,677,270
1902	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1903	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,432,230,424	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	1,808,918,152
1906	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1907	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

Államvallás, l. *Vallás.*

Államvasutak, l. *Magyarország* és *Vasútügy.*

Államvasút-társaság, l. *Szab. [illegible]*

Államvizsga a [illegible] által kirendelt [illegible] formák szerint a törvények és rendeletek által meghatározott tantárgyakból ki[illegible] [illegible] vizsgálat mely a további, magasabb ké[illegible] vagy a hivatal megszerzése céljából [illegible] [illegible] jogtudományi, államtudományi, erdészeti Á. stb.). L. *Vizsga.*

Allan [illegible] 1. *Dávid*, skót festő és rézmetsző, szül. Alloában, 1744 febr. 13., megh. Glas[illegible] 1796 aug. 6. Skót Hogarthnak nevezték el, mivel hazája népéletéből merített genreképei [illegible] humorosak.

2. *A., George*, álnév, l. *Kremnitz.*

3. *A., Maud Gwendolen*, amerikai táncosnő, [illegible] alkotások ritmusát, a testnek esztétikailag szabályozott mozgásával és taglejtésekkel [illegible] igyekszik megérzékíteni. Miként elődje Duncan, a kaliforniai Delsarte-iskolában tanult és Európában 1903. lépett föl a bécsi zeneegyesület termében. Nálunk 1907 jan.-ban mutatta be művészetét a Király-szinházban.

4. *A., William*, skót festő, szül. 1782., megh. 1850., febr. 23. Sokat utazott és soká volt Oroszországban, 1838. a skót akadémia elnöke lett. Főképen történelmi tárgyakat festett, ilyenek: a waterlooi csata (1843), Nagy Péter cár hajó[illegible] (1844) stb. Kora nagyra becsülte, az utókor kevésbbé.

Allanblackia *Oliv.* (növ.), a *Guttiferae*-család génusza, melynek 4 trópusi faja Afrikában él. *A. Stuhlmannii* Engl. leginkább K.-Afrikában. Hatal[illegible] $^1/_2$ kg. növényzsírt szolgáltat, mely 38foknál olvad s gyertya- és szappangyártásra alkalmas. Ágai merőlegesen elállók, hosszukás levelei rövidnyelüek, virágai egyivaruak, bogyója 30 cm. hosszúra s 15 cm szélesre megnő.

Állandó (konstans). A matematikai kutatásokban szereplő mennyiségeket két csoportba osztjuk. Vannak olyan mennyiségek, amelyek értéküket egy és ugyanazon matematikai kutatás folyamán megtartják, ezek az *A.* vagy *konstans* mennyiségek. A másik csoportba azok a mennyiségek tartoznak, amelyekről feltesszük, hogy egy [illegible] tárgyalás folyamán számtalan sok értéket vehetnek fel, ezek a *változó* vagy *variábilis* mennyiségek.

Állandó elem, l. *Galván elem.*

Állandó ellátás, melyet a nyugdíjtörvény az állami alkalmazottak és hozzátartozóik részére biztosít. Megkülönböztetésül az egyszersminden-korra szóló részesedéstől, milyenek a végkielégítés és a temetési járulék, az Á. alatt főleg az állami alkalmazottakat és özvegyeiket megillető nyugdíjat és a gyermekek nevelési járulékait értjük. L. *Nyugdíj, Özvegyi ellátás* és *Nevelési járulék.*

Állandó gázok, l. *Folyósítás.*

Állandó hadsereg. A középkori zsoldos hadakból fejlődött ki az újkor kezdetén. VII. Károly francia király állított fel először állandó sereget, ennek fenntartása végett teremtette meg az állandó adót (l'impôt perpétuel). Mátyás király híres fekete serege ehhez hasonló első kisérlete az állandó hadseregnek. L. még *Hadügy.*

Állandók variációja, l. *Variációszámítás.*

Állandó madarak (állat), a *költöző*, vagy *vándormadarakkal* szemben azok, melyek születéshelyüket el nem hagyják. Ilyen pl. a veréb.

Állandó mennyiség, l. *Függvény.*

Állandóság, annak a tulajdonsága, ami kevésbbé v. éppen nem változik, míg tartósnak inkább azt mondjuk, ami a romlásnak ellenáll. Állandó a jellem, a csillagok járása, állandók a testek lényeges tulajdonságai, a természet törvényei; tartós a barátság, a szerszám, az épület stb.

Állandó sejt (növ.), l. *Sejt.*

Állandó szövet, a növények osztódó szövetéből, illetőleg a sejtek osztódásából keletkezett olyan szövet, amelynek sejtjei többé nem osztódnak, tehát állandóak (somatikus sejtek), ellentétben a még osztódásban lévő szövettel, illetőleg sejtekkel. Minden kifejlődött növény testének legnagyobb része ilyen Á. áll.

Állandó teher, l. *Terhek.*

Állandó ünnepek, a keresztény felekezetek azon ünnepei, melyek minden évben, a hónapnak ugyanazon napjaira esnek. A katolikus egyházban ilyenek: Vizkereszt (jan. 6.), Gyertyaszentelő Boldogasszony (febr. 2.), Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.), Péter és Pál (jun. 29.), Nagy-Boldogasszony (aug. 15.), Kisasszony napja (szept. 8.), Mindenszentek (nov. 1.) és Karácsony ünnepe (dec. 25 és 26.). Csekély eltéréssel ezek az állandó ünnepei a görög v. keleti egyháznak is, természetesen azonban a juliáni kalendáriom illető napjait véve. A protestánsok állandó ünnepe a reformáció emlékünnepe és a Karácsony.

Állandó választmány, l. *Választmány.*

Allanit (Ortit, ásv.), az epidot csoportba tartozó egyhajlású szilikát, összetétele $(SiO_4)_3$ (Al, Ce, Fe)$_2$ [Al.OH] Ca_2, melyhez még a didymium (Di), lanthanium (La) és yttrium (Y) ritka elemek is hozzájárulnak. Átlátszatlan, szurokfekete, barnás, keménysége $5^1/_2$ – 6; kristályai ritkák, táblásak; rendesen szemesés tömegekben fordul elő, különböző válfajokban, bennőve gránit-, szienit-, gneisz-, dioritban, nálunk a ditróitban (Ditrón), főleg a következő helyeken: Arendal (Norvégia), Fahlun (Svédország), Finnország, Ural, Grönland, Kanada.

Allan-Line (ejtsd: lain), angol gőzhajózási vonal, l. *Gőzhajózás.*

Allantiasis, v. *botulismus*, kolbászmérgezés (l. o.).

Allantoidea (állat), a csúszómászók, madarak és emlősállatok összefoglaló neve. Az összefoglalás azon alapszik, hogy ezen állatok fejlődése húgytömlővel (allantois) és bárányhártyával v. burokkal (amnion) megy végbe. Az előbbi a magzat táplálásának szerve, utóbbi védelmül szolgál.

Allantoin, allantoiszsav, amnioszsav. Aldehidkarbonsavnak: a gloxalsavnak $C_4H_6N_4O_3$ összetételű ureidje. A szopós borjú vizeletében, különösen pedig a tehenek magzatvizében (az allantoisz folyadékban) fordul elő.

Allantoisz (gör. a. m. hurka, kolbász alak) magyarul húgytömlő, egy a hüllők, madarak és emlősök embriói belének legalsó részéből kinövő nyeles hólyag, mely az amnion (l. o.) és a savós peteburok közé nőve, a peteburkok alkotórészévé lesz. Hüllőknél és madaraknál a tojásfehérje felszívódása folytán az A. a pete mészkérgének s a levegőhólyagának közelébe jut s dús erezete folytán a pete gázcseréjét közvetíti. Emlősöknél az A. benő a savós peteburok bolyhaiba s ezzel együtt a choriont alkotja (l. o.). Az A. ürege különböző nagy, az embernél kicsi; az embrió anyagforgalmi termékeit (húgy) tartalmazza zavaros folyadék alakjában. Az A.-hólyagot a béllel összekötő csatorna az urachus (A.-járat, húgyinda), amelynek a hason kívül eső része a köldökzsinór alkatrészévé lesz, belső része pedig az időközben kifejlődött hólyagtetejétől a köldökig húzódó köteg (középső hólyagszalag, ligamentum vesicale medium). Az urachus korán elzáródik; tökéletlen elzáródás esetén a hólyagból kiinduló, rövidebb-hosszabb csatornát alkothat, amely esetleg a születés után mint hólyagköldöksipoly jelenik meg; az ilyen egyének a köldökükön vizelhetnek. Gyógyítása operativ, l. *Pete, Peteburkok.*

Allantursav, lantanursav, $C_3H_4N_2O_3$, kocsonyaszerű test, mely forró káliilúggal ecetsavat alkot. Keletkezik allantoinból nátriumamalgam hatására, vagy ha allantoinsavat vízzel forralnak. Képződik a salétromsavnak allantoinnal való melegítésekor is.

Alla ottava, *all' ott., all 8-va*, utalás vagy arra, hogy egy oktávával magasabban játszunk, vagy arra, hogy egy másik szólammal haladjunk oktávákban.

Állapító rag, így nevezik némelyek az *-n (on ön)* ragot: *kocsi-n, ház-on, fürt-ön.*

Alla polacca (ol.), zenei műszó, mely azt jelenti, hogy az e felírással ellátott zenedarabot a *polonaise*-ok (l. o.) időmértékében és modorában kell előadni.

Állapot. Általában azon külső és belső viszonyok összesége, melyek vmely testet v. ennek vmely tulajdonságát bizonyos állandó formában tüntetik elő. *Halmaz-állapot* (l. o.), *hő-állapot* (l. *Melegség), mozgási állapot* (l. *Mozgás).*

Állapot-büntett oly bűncselekmény, mely által a tettes bizonyos törvényellenes állapotba jut és ebben meg is marad. Tipikus esete a kettős (vagy többes) házasság (l. o.).

Állapotegyenlet. Így nevezik a termodinamikában (l. o.) azt az összefüggést, amely valamely test állapotát jellemző adatok (állapotjelzők) közt fennáll. Az Á. szempontjából legegyszerübb testek a gázok, melyeknek állapota hőmérsékletükkel, nyomásukkal és térfogatukkal teljesen meg van adva. E három mennyiség közt azonban valami összefüggésnek kell lenni, mert ha valamely gázmennyiségnek pl. térfogatát és hőmérsékletét előirjuk, avval már a nyomása is meg van határozva. Legyen 0°C-on a gáz nyomása p^0, térfogata v_0, t°C-on a megfelelő mennyiségek p és v, akkor ezek között fennáll a

$$p.v = p_0.v_0\,(1 + \alpha t)$$

egyenlet, ahol

$$\alpha = \frac{1}{273}$$

minden gázra nézve (Gay-Lussac-Mariotte törvénye). Ez a gázok Á.-e, amelyből már most kiolvasható, hogy 1. állandó hőmérsékletnél

$$p.\,v = \text{állandó}, \text{ vagy } p = \frac{\text{állandó}}{v}$$

azaz a nyomás fordítva arányos a térfogattal (Boyle-Mariotte törvénye).

2. Állandó térfogatnál a nyomás a hőmérséklettel arányosan és pedig

$$1^0\ C\text{-ra}\ \frac{1}{273}$$

résszel növekszik.

3. Állandó nyomásnál a térfogat a hőmérséklettel arányosan és pedig

$$1^0\ C\text{-ra}\ \frac{1}{273}$$

résszel növekszik. A gázok Á. még

$$p.v = R.T$$

alakba is írható, ahol

$$T = t^0C + 273$$

az ú. n. abszolut hőmérséklet, R pedig egy állandó számérték. Megjegyzendő, hogy ez az egyenlet nem egész szigoruan helyes, a cseppfolyósodáshoz közeli állapotban lévő gázok tőle tetemesen eltérnek. A valóságot jobban megközelíti *van der Waals*

$$(p + \frac{a}{v})\,(v - b) = RT$$

alakú Á.-e (a, b, állandó számértékek). L. még *Ideális gázok.*

Állapothatározó, l. *Határozók.*

Állapotjelző, így nevezik némely nyelvtanok a határozó igenevet: *járva, kérve, járván, kérvén.* Á. a *hőelméletben* l. *Hőelmélet.*

Alla prima (olasz), a festésnek az a módja, amidőn a képíró a tiszta alapra (vászon, deszka stb.) lehetőleg a végleges színeket rakja fel, tehát nem alapozza a festményt (l. *Aláfestés).* Az A.-festés különösen a XIX. sz. naturalista és impresszionista irányaiban vált fontos technikává. A hosszasan aláfestett képpel szemben az A.-festett kép frissebbnek, üdébbnek hat s jobban magán viseli a festő hangulatának, temperatumának jegyét.

Allard (ejtsd: alár), *Paul*, francia egyháztörténetíró, szül. Rouenban 1841. Szülővárosában ügyvéd volt, később biró. Fő munkája: Histoire des persécutions pendant les deux premiers siècles de l'Eglise (1884—90). Egyéb művei: Les esclaves chrétiens depuis le premier temps de l'Église (1876); Esclaves, serfs et mainmortables (1884); Le christianisme et l'empire romain de Néron à Théodose (2. kiad. 1899).

Allargando (olasz, a. m. szélesbitendő), zenei műszó; ugyanazt jelenti, mint a ritardando, de crescendóval kapcsolatban.

Alla rinfusa (a. m. ömlesztve). Gabonanemüeket, olajmagvakat és hüvelyes veteményeket Á. r. szállítanak, szállitani és raktározni, azaz csakis zsákok nélkül a hajóba vagy a tartályba öntik, avégből, hogy zsákokra ne legyen szükség és a zsákok árát megtakaritsák.

Allas, finom orosz likőr, ánizs, kömény és koriandrom magvakból párlatból. Nevét a Rigától nem messze fekvő A. falutól vette.

Állás, az emberi test álló helyzete. Hogy az álló emberi test el ne essék, szükséges, hogy a súlypontjától a talajra bocsátott merőleges az alátámasztási felületbe essék, melyet a talpak külső körvonalai s a lábak hegyét és sarkát összekötő vonalak határoljanak. Mennél nagyobb ez a felület, annál biztosabb az Á., mert a súlypont annál nagyobb kitéréseket tehet meg anélkül, hogy a test eldőljön. Ebből érthető, hogy miért biztosabb az Á. terpesztett, mint összetett lábbal. Arra nézve még eltérők a vélemények, hogy hol van az emberi test súlypontja; annyi bizonyos, hogy valahol a medence felső részében, a csipőizületeket összekötő vonal fölött és mögött. Az Á.-hoz izomműködés szükséges, hogy a test merev legyen, ellenkező esetben a test az izületekben összecsuklanék. Izommunka szükséges a fej megtartásához is, mert a fej súlypontja rendes tartásnál az alátámasztási pontja elé esik; ha a tarkóizmok nem működnének, a fej előre esnék, mint az elalvó embereken észlelhető is. A gerincoszlop mint rugalmas rúgó van a fej és a medence közé beiktatva. A törzs, fej, és karok együttes súlypontja valamivel a csipőizületek mögé esik, ezért a felső test medencére hajolva hátraesnék; ebben meggátolják a lágyékizmok. A térdet a becsuklás ellen a comb erős feszítőizmai védik meg. A bokaizület jóval a csipőizület mögé esik; hogy a test előre ne essék, a lábikra izmainak állandóan működniök kell. A legkényelmesebb tartásnál azonban az Á.-hoz szükséges izommunka meglehetősen csekély; az izületek merevitésénél ilyenkor inkább a tokszalagok szerepelnek; az ember a fél lábára nehezedik, az egész test pedig meglehetősen labilis egyensúlyi helyzetet vesz fel, amelynek megtartása az izomzat feladata.

Á. továbbá 1. a katonának a gyakorlati szabályzatban megállapított testtartása; 2. hadi erők által megszállott v. megszállásra berendezett tereprészek; erre nézve l. még *Védőállás* és *Hadállás*. 3. vadászaton, az egyes vadásznak kijelölt hely, amelyen a vadat várja; 4. oszlopokon nyugvó tetőzet, mely alá szekereket és lovakat állítanak, hogy eső és nap ellen védve legyenek; 5. valakinek foglalkozása v. hivatala szerinti társadalmi helyzete; 6. az a rendesen kút vagy itató mellett fekvő be nem kerített darab legelő, melyen a legelésző barom delel vagy az éjet tölti. Az állatnem szerint van ló-, barom-, ökörállás stb. Gyakran a félszer nélküli akolt is Á.-nak nevezik; 7. *Á.* az építészetben a. m. *állvány* (l. o.).

Állásközvetítő irodák, l. *Elhelyező intézetek*.

Álláspénz, l. *Helypénz* és *Kocsiálláspénz*.

Állástalanság esetére való biztositás, l. *Munkásbiztositás*.

Állat, valaha általában lényt jelentett ez a szó, vagyis mindent, ami fönn-áll, létezik («jó állat a só», irja Heltai); azután élő lényt jelentett, de embert is, úgyhogy pl. a nőt asszonyi Á.-nak mondták. Az Á.-oknak ezelőtt oktalan Á, barom Á. volt a neve, s utójára az egyszerü *állat* szó állapodott meg ilyen értelemben. Jelentett még régente állapotot, természetet és lényeget is, hogy azt mondták: Az isten személyében három, de Á.-jában egy.

Szorosan Á. (animal, ζῷον) néven azokat a szervezeteket értjük, melyek a maguk akaratából mozognak, éreznek, szerves anyagokból táplálkoznak, oxigént lélekzenek be s ezzel testök anyagait oxidálva, az oxidálódó anyagokban rejlő kémiai energiát felszabadítják s hővé és Á.-i munkává változtatják s mint az oxidáció végtermékeit széndioxidot (szénsavat) meg nitrogéntartalmú bomlástermékeket (húgyalkatrészeket) választanak és üritenek ki. Ezekhez járul még az Á.-oknak a növényekkel közös életnyilvánulása: a növekedés és szaporodás.

A felsőbb rendű Á.-ok a szervezetek másik országába tartozó növényektől könnyen megkülönböztethetők, ellenben a legalsóbb rendű szervezetek között a megkülönböztetés gyakran merőben lehetetlen, mert a legegyszerübb élő lények körében az Á. és növény között levő különbségek lassankint elmosódnak. Az állat- és növényország között éppen ezért még egy összekapcsoló országot, a *véglények*, *Protisták* országát szokás megkülönböztetni.

Az Á.-ok és növények közti különbség kifejezésére rendesen azt szokás mondani, hogy a növények csak vegetativ működésekre (táplálkozásra és szaporodásra), az Á.-ok pedig ezenfelül még animális működésekre (érzésre és mozgásra) is képesek. Természetesen ha az érzés meghatározásánál a pszichikai elemektől eltekintünk, akkor érzésnek csupán azt a tehetséget mondhatjuk, melynek segítségével az élőlények ingerekre mozgásokkal felelnek. Ilyen értelemben azonban érzés és mozgás számos növénynek is sajátja. Az említett különbségnek tehát csak viszonylagos jogosultsága van, amennyiben a legtöbb növény nem tudja helyét változtatni, viszont a legtöbb Á. külső ingerekre alkalmas mozgással felel. Lényeges különbség Á. és növény között: 1. A növény testét alkotó sejteknek többnyire cellulózból álló burokjuk van, ellenben az Á. testét alkotóknak ilyen burokjuk nincsen; ebből következik, hogy a növény teste merevebb az Á. testénél és az aktiv mozgásra képesítő tehetsége is nagyon csekély. 2. A soksejtű Á.-ok testében az érzés és mozgás funkciói részére két sajátságos szervrendszer: az ideg- és izomrendszer fejlődött ki.

Minden Á.-egység egy-egy *Á.-egyén* (individuum, bion), amelynek több kategóriája különböztethető meg. Az Á.-egyének legalsóbb (első) kategóriájába oly egyszerű Á.-ok tartoznak, amelyek egész életükön át egysejtüek maradnak (l. *Sejt*); ezek az ú. n. *véglények* (l. o.), velük szemben az összes többi Á.-ok *soksejtüek (Metazoa)*, amennyiben csak életük kezdetén, peteállapoton (l. *Pete*)

egysejtüek, kifejlődött állapotukon ellenben nagyobb számú sejtből vannak összetéve. E sejtek száma a soksejtű Á.-ok testében aránylag tág korlátok között változik: a *Dicyemák* (l. o. és *Mesozoa)* teste pl. csupán 26 sejtből áll, az ember testét összetevő sejtek száma ellenben — *Hensen* szerint — mintegy 30 billióra becsülhető. Világos, hogy a soksejtű Á.-ok egyénei az egysejtüekkel szemben felsőbb kategóriát képviselnek, mert több oly egységből vannak összetéve, mint amilyen egymagában alkotja a véglények egyszerű testét; a több- v. sok sejtű Á.-ok egyéneit mintegy egysejtű egyénekből összetett telepeknek lehet tekinteni. Az egyéneknek ezt a felsőbb (második) kategóriáját némelyek *személy (persona, prosopon)* névvel jelölik. A második kategóriába tartozó egyének testét alkotó sejtek között az egész egyén érdekében végzett munka meg van osztva s a sejtek ennek megfelelőleg az egyén kifejlődésének *(ontogenia* l. o.) menetében egymástól többé-kevésbbé különbözőkké válnak. Az egyenlő sejteknek v. egyenlően megváltozott sejteknek és sejtszármazékoknak bizonyos szabályok szerint rendeződött és alakult csoportjait *szöveteknek* nevezzük. A soksejtű Á.-ok testét tehát többé-kevésbbé megváltozott sejtekből álló szövetek építik fel; ilyen szövetek a *hám-*, *mirigy-*, *kötőszövet*, a *vér*, az *izom-* és *idegszövet*. Az Á.-egyének rendesen külön élnek, de vannak oly egyének is, amelyeknek oszlás v. sarjadzás útján keletkezett nemzedékei fa-, bokor-, stb. alakú, több egyén alkotta testben együtt maradnak; ezek az úgynevezett *Á.-telepek*, amelyek az egyéneknek harmadik kategóriáját képviselik.

Az Á. teste a különböző életműködések végzésére majd egyszerübb, majd bonyolódottabb szerkezetü műszerekkel, ú. n. *szervekkel (organum*, l. *Szerv)* van ellátva. Oly szerveket, amelyek az egész testben, v. annak nagy részében el vannak terjedve, v. pedig többszörös számban vannak, *szervrendszereknek* (pl. ideg-, izom-, csont-, ér-, kiválasztó rendszer stb.), azokat a szerveket pedig, amelyek valamely összetett élettani munkát együttesen végeznek, *szervkészülékeknek* (apparatus) nevezzük (pl. lélegzőkészülék). Az Á. szervei két főcsoportra: *fenntartó* és *viszonyosságra való szervek* csoportjára oszthatók.

I. *Fenntartó szervek* mindazok a szervek, amelyek az egyén v. a faj életének fentartására valók. Az *egyén-* v. *önfenntartó szervekhez* tartozik: 1. Az *emésztő és áthasonító készülék*, amelyben a növény- v. Á.-országból származó táplálék bizonyos — főleg kémiai — változásokon átmenve (emésztés l. o.) alkalmassá válik arra, hogy az Á. testnek az életfolyamat alatt elhasznált anyagait pótolja. Ez a folyamat a szájon át a külvilággal közlekedő üregben megy végbe, amelynek falát v. a tömlőhöz hasonlítható test maga alkotja (tömlősök, l. o.), v. pedig külön fala van s ez esetben változó hosszuságú s lefutásában nem mindenütt egyenlő tág cső (bélcső) határolja, amelyet a test falától szűkebb v. tágabb üreg (testüreg, coeloma, l. o.) választ el. A bélcső legnagyobb tágulata a változó alakú és összetételű *gyomorra* esik. A bélcsövön a szájon kívül rendesen még egy nyilás van, az alfelnyilás, amelyen az emészthetetlen anyagok ürülnek ki. 2. *Keringésre való rendszer*, igen változatos berendezésű csőrendszer *(érrendszer*, l. o.), amely a megemésztett és felszívott táplálékból megújuló tápláló nedvet, a *vért* (l. o.) az egész testbe szétviszi. A vér szabályos irányú keringését a csőrendszerbe iktatott szívó és nyomó szivattyú módjára működő, igen változó berendezésű középponti szerv, a *szív* (l. o.) tartja fenn. 3. *Lélegző szervek* (l. o.), részben arra való igen változatos szerkezetü szervek, hogy az élet folyamatában az oxidált anyagokból képződő széndioxidot a testből kiküszöböljék, részben pedig arra, hogy az Á. életéhez nélkülözhetetlen oxigént juttassák a testbe. Az élő test különböző részeiben folytonosan képződő széndioxidot rendesen a vér szállítja a lélekző szervekhez s a vér veszi fel és szállítja a test minden részébe a körlégi levegőből v. a vízben levő elnyelt levegőből felvett oxigént is. Az Á. testét alkotó anyagok oxidálódása alatt az oxidáció élénkségével arányos meleg, ú. n. *Á.-i meleg* fejlődik. 4. *El-* és *kiválasztó szervek*; az elválasztó szervek az életműködésekre, pl. az emésztés és áthasonítás munkájára szükséges, rendesen folyékony anyagokat, ú. n. váladékokat (pl. nyál, epe) készítenek; a kiválasztó szervek ellenben bomlásterméket választanak ki, többnyire vízben oldott állapotban; ilyen kiválasztó szervek pl. azok, amelyek a nitrogéntartalmú anyagok oxidációja folytán képződő húgyalkatrészeket választanak ki. Részben kiválasztó szervek a lélegző szervek is, amelyek légnemű bomlásterméket, a széndioxidot választják ki. Az el- és kiválasztó szervek *(mirigyek)* igen változatos szerkezetüek. Az éppen tárgyalt szervek működése főleg az egyén fentartására irányul; ezekkel szemben 5. a *fajfenntartó*, *szaporító* v. *ivarszervek* feladata a faj életének fentartásában áll; mert az egyén nagyon változó tartamú létezés után okvetetlenül elhal, de a faj, amelyhez az egyén tartozik, az utódokban tovább él. Az ivarszervek leglényegesebb részei *(petefészek, here)* rendesen a mirigyekével megegyező szerkezetüek s ezért *ivarmirigyeknek* is nevezzük. Bennök kétféle sejtek képződnek: ú. m. helyváltoztatásra rendesen nem alkalmas nagy sejtek, a *petesejtek* s gyors mozgásra képes, igen apró sejtek, az *ondósejtek*; amazok a női, ezek a hím ivarsejtek, mely utóbbiak a petesejtbe hatolva azt megtermékenyitik; a termékenyitésnek pedig az az eredménye, hogy a petesejtből a szülőkhöz hasonló Á. fejlődik. Az ivarmirigyek, azaz petefészek és here az ivarszerveknek természetesen leglényegesebb részei; ezekhez járulnak még gyakran az ivarsejtek kivezetésére való vezetékek, a közösülésre alkalmas szervek, továbbá a női ivarszerv kiegészítő részét tevő nagyon változó szerkezetű *méh* (uterus), amelyben a peték összegyűlnek, sőt esetleg a fiatal egyének ki is fejlődnek; esetleg még más fontos járulékos részek, amelyek együtt véve a gyakran igen bonyolódott szerkezetü ivarkészüléket alkotják. Számos, különösen alsóbb rendű Á. nemcsak peték útján, hanem ivartalanul: oszlással, sarjadzással v. bimbózással is szaporodik; ha az oszlási felek együtt maradnak, v. a sarjak nem válnak le a sarjadozó egyénről, a fentebb említett Á.-telepek képződnek.

6. [illegible], amelyekkel az Á. a külvilággal áll [illegible] avagy szervei egymással [illegible] A szerveknek ebbe a csoportjába tartozik [illegible] a testet kívülről borító, változó vastagságú [illegible], mely az Á. testet körülhatárolja. [illegible] nagyon tág korlátok között változik; majd vékony, hártyás, majd [illegible] majd lágy, majd chitinkérgének [illegible], elmeszesedés, elsza[illegible] következtében valóságos páncéllá, külső v. bőrvázzá szilárdult. Gyakran [illegible] függelékeket, szőröket, serteket, [illegible], tollakat, pikkelyeket stb. visel. A [illegible] nagyon különböző, védi az Á.-ot [illegible] ellen s különösen alkalmas erre, ha páncéllá keményedett v. tömötten álló függelékekkel borított; a bőrváz s ennek szilárd függelékei gyakran hatalmas védő és támadófegyverek; számos Á. izmai a bőrhöz vannak mintegy hozzászőve (bőrizomtömlő) v. a bőrvázhoz vannak rögzítve; a vértől átjárt vékony [illegible] a légzés, mirigyei [illegible] munkáját végezik; ezenkívül a bőr érző idegvégződések székhelye. Számos Á. bőre szilárd héjakat, hüvelyt, csövet választ ki, amely a lágy testet védelmezi, pl. csigák háza, kagylók teknője, a csőlakó férgek csöve stb.

7. *Belső váz:* számos Á.-nak összefüggő, szilárd [illegible] van, amely az egész testnek mintegy támasza s amelyre bizonyos Á. (gerincesek) izmai is ráerősödnek. Gerinctelen Á.-ok (pl. szivacsok, korallok) belső váza chitinszerű szálak, szénsavas mész- v. kovasav-testecskék laza v. tömött szövedékéből áll. A gerincesekre annyira jellemző [illegible] kötőszövetes hüvellyel burkolt, tömötten álló sejtekből összetett zsinegből, az ú. n. háthúrból (chorda dorsalis) áll, amely a hátoldalon az idegzsineg alatt fut végig. Ezen az állapoton marad a legalsóbb gerinces, a *lándzsahal* (Amphioxus, l. o.) belső váza; a többi gerinces háthúrja helyén a fejlődés menetében a gerincoszlop képződik, amely egymásutáni izekből, csigolyákból áll. A gerincoszlop a csigolyák függelékeivel, a bordákkal, a végtagok vázával s a módosult csigolyákból meg ezek függelékeiből alakult fejvázzal alkotja a gerincesek belső vázát, mely a halak egy részében porcogóból, a többi gerincesben csontszövetből áll.

8. *Mozgásra való szervek.* Az Á.-okra általában jellemző, hogy testrészeiket mozgatni s többnyire helyöket is változtatni tudják. A mozgásra és helyváltoztatásra nagyon különböző berendezések szolgálnak. Számos egysejtű Á. testének [illegible] (protoplazmája) összehuzékony. Mások protoplazmájukból ujjalakú v. fonálalakú, visszahúzható nyulványokat, ú. n. *állábakat* tolnak ki s ezekkel az ideiglenes lábakkal változtatják helyöket. Az *ázalékállatkák* (l. o.) egysejtű testének felületéből finom fonál-, szőr-, serte-, lemezalakú állandó nyulványok, az ú. n. *csillangók* (cilia) állanak ki, amelyek mozgathatók s a parányi testet a vízben tovamozdítják. Csillangók segítségével változtatja helyét számos apró, vízben élő soksejtű szervezet is. A mozgásnak legáltalánosabb szerve az *izomzat*, amely összehuzódásra képes, megnyúlt orsóalakú sejtekből, vagy hengeres v. szalagalakú rostokból van összetéve. Számos Á. izomelemei bizonyos szabályos elrendeződésben a köztakaróhoz vannak mintegy hozzászőve s az ú. n. *bőrizomtömlőt* alkotják, mely arra a féregszerű összehuzódásra alkalmas, amelyet pl. a földi gilisztán mindenki ismer. Hasonló módon vannak az izomelemek a bélcső, a vérerek s számos mirigy kivezető csövének falába beleszőve s ez teszi lehetővé a csöves szervek féregszerű mozgását, összehuzódását és megnyúlását. Más Á.-ok izomelemei kisebb-nagyobb pamatokban egyesülve orsó-, henger-, szalag-, lemez- stb. alakú *külön izmokat* alkotnak, amelyek vagy a szilárd bőrvázhoz *(izeltlábuak)* vagy a belvázhoz *(gerincesek)* vannak rögzítve. Számos Á. testéből izomzattal ellátott mozgékony nyulványok állanak ki. Ilyenek a *tapogatók, bambók, karok* elnevezéssel jelölt testrészek s a *végtagok.* Az előbbiek leggyakrabban a száj közelében foglalnak helyet, a táplálók megragadására s mint érző idegvégződésekkel gazdagon ellátott szervek tapogatásra is szolgálnak. A végtagok, amelyeknek elhelyezése és száma az Á.-csoportokként nagyon változik, a szilárd helyen, vízben v. levegőben való helyváltozásnak különleges szervei. A tökéletesebb végtagok, amilyenek az izeltlábuak és gerincesek végtagjai, izekre vannak osztva, amelyek együttesen is, meg külön is mozgathatók.

9. *Idegrendszer.* Az Á.-i test a maga egészében sajátságos kormányzó készülék, *az idegrendszer* uralma alatt áll, amely az összes szervek működését igazgatja. Ez két részből: *középponti* meg *környéki* idegrendszerből áll. Az utóbbit finom rostok (elemi idegrostok) nyalábjaiból összetett *idegek* alkotják amelyek egyfelől a különböző szervekben ágaznak el, másfelől pedig a középponti idegrendszerrel állanak közvetlen összefüggésben. Az idegek egy részének feladata abban áll, hogy a szervektől középpontkereső irányban ingereket vezessenek a középponti idegrendszerhez, amely a hozzá szállított ingereket feldolgozza, esetleg tudatos érzéssé változtatja. Az idegek másik részének az ellenkező feladata van, t. i. hogy az idegrendszer középponti részében fejlődő ingereket a szervekhez szállítsa s ezekkel az inger minőségének és mennyiségének megfelelő munkát végeztessen, a munkát megindítsa, a szükséghez képest fokozza, gyorsítsa, módosítsa, alábbszállítsa, v. beszüntesse. A középponti idegrendszer leglényegesebb részei sejtek, az ú. n. *dúc-sejtek*, amelyeket nyulványaik egymással, meg a középpont felé szétpamatolódó idegek elemi rostjaival hoznak összeköttetésbe. Az egysejtű Á.-nak, a véglényeknek nincsen idegrendszerük, bár ők is ingerlékenyek, azaz a kivülről rájuk ható ingerekre reagálnak, mint az idegrendszerrel ellátott soksejtű Á.-ok. A véglényeknél testük alapállománya, a protoplazma végzi az idegrendszer működéseit is.

10. *Érzékszervek*, felületileg elhelyezett szervek, melyeket szerkezetük alkalmassá tesz arra, hogy a külvilág bizonyos specifikus ingereit a bennük levő idegvégződésekkel felfogják s az érzékideg közvetítésével a középponti idegrendszerhez szállítsák,

amely az ingert megfelelő érzéssé dolgozza fel. Ilyen ingerek: a test felületét érő nyomás, a hőmérsék, a levegőben finoman szétoszló anyagok illata, a vízben oldódó anyagok íze, a fény s a szem fénytörő készülékétől az ideghártyára vetített kép, s végre a hanghullámok. Ezeknek az ingereknek felfogására való az öt érzékszerv: a *tapintás, szaglás, ízlés, látás* és *hallás* érzékszerve. Valamennyi Á.-nak nincs meg mind az öt érzékszerve s a különböző Á.-ok érzékszervének szerkezete és fejlettsége tág korlátok között változik, amiből önként következik, hogy a különböző Á.-oknak a külvilág ingerei iránt való érzékenységük, ennek foka s az Á.-nak a külvilágban végbemenő jelenségekről való tudata, amelyet érzékszerveivel szerez, szintén nagyon különböző. Másrészt meg ismerünk oly Á.-okat is, amelyeknek a fentebbieken kívül még van érzékszervük: így a halaknak van ú. n. *hatodik érzékszervük*, amely valószinüleg a víznyomás változásainak érzékelésére való. Ismerünk oly Á.-okat is, amelyek az elősoroltakon kívül még más ingerek iránt is érzékenyek; az ú. n. *meteorologiai érzékkel* ellátott Á.-ok viselkedésükkel egészen biztosan megjósolják az eső, égiháború, vihar bekövetkezését; nyilvánvaló, hogy ezek az Á.-ok a légnyomásbeli változásokat, az elektromos feszülés fokát stb. megérezik. Ezeken kívül némely Á.-nak vannak még oly szervei, amelyeket a fentebbiek közé közvetetlenül beosztani nem lehet s amelyek együttesen *különleges szervek* elnevezése alatt foglalhatók össze. Ilyenek a különböző *hangadószervek*, a *szövőszervek* (pl. pókok, hernyók), *elektromos szervek*, amelyekkel bizonyos halak hatalmas elektromos csapásokat osztogathatnak, *világító szervek* (pl. szentjános-bogár), a *méreget elválasztó szervek* (pl. kígyók, méhek, darazsak, skorpiók), amelyekhez a *tömlősök csalánszervei* (l. o.) is sorolhatók stb. Az Á.-i test összes szerveit *tenyészéleti* (vegetativ) és *Á.-életi* (animális) szervekre is szokásos felosztani; tenyészéleti szerveik a növényeknek is vannak, az Á.-életiek ellenben az Á.-okat, mint ilyeneket, jellemzik; az előbbiek a fentartó szervekkel azonosak, az utóbbiak alatt a viszonyosságra való szervek értendők a köztakaró kivételével, amely kényszer nélkül sem a tenyész-, sem az Á.-életi szervek közé nem osztható be.

Allata (lat.), l. *Illata.*

Állatállamok, l. *Társas állatok.*

Állatállomány, l. *Állatszámlálás.*

Állatbeszélgetések, a *folklore* (l. o.) egyik fejezetébe, a *beastlore*-ba (l. o.), vagyis az állatokról szóló összes népies képzetek és néphitbeli adatok rendszerébe tartozó alosztályzat, amely egyrészt magába foglalja mindazt, amit a nép valamely állat hangjából a maga nyelvén kiérteni vél, másrészt azt, amit az állatok egymás közt rendesen v. csak rendkívüli körülmények közt, pl. bizonyos szent időkben, így különösen karácsony éjszakáján, akár a maguk nyelvén, akár az emberén, de nem mindenkitől érthetőleg beszélnek. Amit az állatok *saját* nyelvükön mondanak, azt rendesen csak *varázslat* (l. o.) segítségével lehet a legtöbb nép hite szerint megérteni. Az állatok hangjának az illető nép nyelvében lévő hasonló hangzású szavakra való átmagyarázása a népképzelem kedvelt játékai közé tartozik és elég gyakran mesék, mondák, dalok, gyermekversikék egyik elemeként is előfordul. Magyar nyelvű példákat l. a *Nyelvőr* eddigi összes folyamaiban.

Állatbeviteli tilalom, l. *Állatforgalmi szabályok.*

Állatbiztositás. Hazánkban az Á.-t az 1889-ben megalakult Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Szövetkezet űzi. Tagjait állatálományukban előforduló oly károk ellen biztosítja, melyek az állat életének megszünésére vezetnek, beleértve a szükségszerű kényszervágások eseteit is. Biztosításra elfogadnak szarvasmarhát és lovat, ezek közül az angol versenylovat is. Az Á. eszméjét elméletileg és gyakorlatilag is terjeszti és ebből folyólag előmozdítja az országban létesülő és tagként belépő állattenyésztési, illetve *állatbiztosító szövetkezetek* megalakulását, melyeknek állományát viszont biztosítja. Ezen szövetkezetek egynémelyike újabb időben sertésbiztosítással is foglalkozik. Számuk ez idő szerint 101, ebből 60 Erdélyben, 19 a felvidéken, a többi 32 az ország különböző részén van. Az intézetnek 1909. év végén készült statisztikája szerint abban az évben biztosítva volt 29,400 szarvasmarha, 13.483,381 korona biztosítási értékben; fennállása óta pedig 1909 december végéig kifizetett kártérítés címén 1.347,995 koronát. Szövetkezet alakítható minden olyan községben, amelyben a szarvasmarha állomány 150 darabnál több, s legalább 20 állattartó gazda óhajtja a szövetkezet létesítését. A szövetkezeti tagok állatállományuk értéke arányában kölcsönösségben vannak az őket állatállományukban ért károkért s a károkat biztosítási díjkivetéssel fedezik. Ezen díjfizetési kötelezettségük korlátozva van olykép, hogy a biztosított összeg 5%-ánál nagyobb kár nem érheti őket, bármilyen nagy legyen is az elhullás, mert az 5%-on felüli károkra nézve a szövetkezet viszontbiztosítva van a központnál. Minden szövetkezeti tag legalább egy üzletrészt jegyez és azt befizetni köteles. Egy üzletrész névértéke 4 koronában van megállapítva, de ez évi 1 koronás részletekben is fizethető.

Állat-boncolástan, *zootomia*, az állati test belső szerkezetének tana, melyről boncolás útján szerezhetünk tudomást. L. *Állattan.*

Állatbőr, különféle ipari célra és ruházat előállítására szolgál, mely célra a nyers Á. cserzés útján tétetik alkalmassá, l. *Bőr.*

Állatdijazás, l. *Állatkiállítás.*

Állategészségügy, a házi állatok egészségügyi állapota és az ennek megvédésére, javítására és állandósítására irányuló intézkedések és eljárások összesége. A tekintélyes nemzeti vagyon, melyet valamely ország állatállománya képvisel, már régebben arra indította a kormányokat, hogy e vagyont betegségek okozta megkárosodásoktól alkalmas védekezési és elfojtó intézkedések életbeléptetésével lehetőleg megóvják. Kezdetben ez intézkedések csak arra szorítkoztak, hogy a ragályosaknak ismert betegségekben szenvedő állatoknak az egészségesekkel való közlekedését többé-kevésbbé megszorították; később egyes betegségeknél a betegek leölésével a ragályanyag megsemmisítésére irányult a törekvés, mely cél elérésére az-

[illegible] lényeg [illegible] szolgál. [illegible] ál[illegible] [illegible] állat-állományát a betegségeknek kívülről történhető [illegible] alkalma[illegible] vált, kiknek [illegible] állatok orvos[illegible] [illegible] egés[illegible] végrehajtás korul való közbenjárá[illegible] [illegible]

[illegible] az 1859-ben kiadott [illegible] helytartósági szabályrendelet foglalkozik az állati [illegible] rendelet [illegible] volt re[illegible] folyással. A hatvanas években a keleti marhavész (l. o.), u. m. azelőtt is nem egy izben, [illegible] [illegible] marhánk [illegible] hatott. Az alkotmányos kormány az ebből eredő nagy vesz[illegible] [illegible] mint a közigazgatás külön ágát, az akkori földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium külön osztályának [illegible] az 1859-iki [illegible] végrehajtására, valamint alkalmas új miniszteri rendeletekkel való [illegible]. Ez előkészítések után megalkották az 1874. évi XX. t.-c.-et, mely tulaj[illegible] meg nem szűnt keleti marhavész elfojtását célozta ugyan, de az irtó eljárásoknak középponti vezetés alá helyezésével, a beteg állatok kártérítés mellett való leölésének, s a megbetegedési és elhullási esetek kötelező bejelentésének [illegible], valamint az állatforgalom ellenőrzésére szolgáló marhalevél-intézmény szabályozásával nagyban hozzájárult az Á.-i állapot általános javításához. A törvény végrehajtásával, melynek közvetetlen eredménye volt a keleti marhavész teljes megszűnése, 1881. új [illegible] létesültek, így: az ország határa mentén a szarvasmarha-állomány törzskönyvezése és a vesztegló intézetek, pl. a sertés-[illegible] Sopronban. Egyidejüleg az állatorvosok számát jelentékenyen szaporították, az állatorvosi szakoktatást pedig új tanintézet létesítésével, a tanfolyam meghosszabbításával és a hallgatók előképzettségének emelésével magasabb színvonalra emelték. A rendezett állategészségrendészeti közigazgatás számára meglévén ezekben a széles és biztos alap, végre a törvényhozás megalkotta az 1888. évi VII. t.-c.-et, mely a vele kapcsolatosan kiadott végrehajtási rendelettel és [illegible] rendeletekkel egyetemben az összes Á.-i szolgálatot szabályozta. Minthogy idő[illegible] [illegible] tüdőgyuladása nagyban akadályozta az állatkivitelt, az 1893. II. t.-c. a betegség elfojtására külön intézkedéseket írt elő, majd az 1897. X. t.-c. az ezzel kapcsolatos áll. kártalanítást szabályozta. Végül az 1900. XVII. t.-c. az áll. állatorvosi közszolgálatot új alapon szervezte.

Magyarországon az Á.-i rendészet a földmívelésügyi minisztérium, illetve e minisztérium Á.-i főosztályának vezetése alatt áll. A minisztérium képviseli Á.-ekben a III. fokú hatóságot, melynek mint II. fokú hatóságok az alispánok, törvényhatósági joggal felruházott városokban a városi tanács, Fiuméban pedig a magy. kir. tengerészeti hatóság, ezeknek pedig mint I-ső fokú hatóságok kis- és nagyközségekben a főszolgabirák, rendezett tanácsu városokban a polgármesterek, törvényhatósági joggal felruházott városokban a városi rendőrkapitányok, Budapesten a kerületi elöljárók, Fiuméban pedig a rendőrfőnök, vannak alárendelve. E hatóságok mellett a szorosan szakszerű Á.-i szolgálatot a m. kir. állatorvosok látják el. Ezeknek státusa az 1900. XVII. t.-c. és az 1909. évi állami költségvetés értelmében: 1 Á.-i főfelügyelő, a VI. fiz. osztályban, 8 Á.-i felügyelő a VII. fiz. oszt.-ban, 47 főállatorvos a VIII. fiz. oszt. ban, 135 álltorv. a IX., 205 a X., 205 a XI. fiz. oszt. ban, végül 40 álltorv. gyakornok. A folyamatban levő státusrendezéssel évenként kevesbítik a XI. fiz. oszt. állások számát s ezzel arányban emelik a magasabb fiz. oszt.-beliekét.

A m. kir. állatorvosok közül a járási és a városi állatorvosok a főszolgabirói hivataloknál, illetőleg a városok rendőrkapitányi és polgármesteri hivatalainál, mint I. fokú Á.-i hatóságoknál, a a törvh. m. kir. állatorvosok az alispáni hivataloknál, illetőleg törvh. városokban a tanácsnál teljesítik a szakszerű szolgálatot, míg az Á.-i felügyelőknek egy-egy felügyelői kerületben a szakszolgálat ellenőrzése a feladatuk. A m. kir. állatorvosokat a földmívelésügyi miniszter nevezi ki, olyan állatorvosok közül, akik legalább két évi gyakorlat után az *állatorvosi tiszti vizsgát* letették. E vizsgát évenként háromszor Budapesten tartják a következő tárgyakból: állattenyésztés, kórbonctan, járványtan és hússzemle. A m. kir. állatorvosok szolgálatban egyenruhát hordanak, magángyakorlatot folytathatnak, melynek díjazása iránt a 95,000/900. sz. földmív. min. rendelet intézkedik.

A *helyi Á.-i teendők* ellátására minden törvh. és rend. tan. város köteles egy vagy több állatorvost tartani, ezenkívül vagyonosabb községeket a földmív. és a belügyminiszter a községi, kisebb községeket a törvhatóság körállatorvosok tartására kötelezhet. Az 1906. évben volt Magyarországon 623 m. kir., 150 városi, 112 községi, 127 kör- és 117 magánállatorvos.

Az *állandó Á.-rendőri intézkedések* sorába tartoznak: a határnak teljes vagy részben való elzárása, illetve a behozatalnak bizonyos kijelölt belépő állomásokra való korlátozása, oly országokból eredő állatok és állati nyersterményekkel szemben, melyek Á.-e kedvezőtlen és melyek azért állandóan fertőzötteknek tekinthetők; a szarvasmarha törzskönyvezése a román és a szerb határ mentén 35 kilométernyi kiterjedésben; sertésvesztegló hivatalok Kőbányán és Barcson. Más országokból állatok és állati nyerstermények származási igazolványok, illetőleg marhalevelek kiséretében hozhatók be. A belföldi állatforgalomban a házi állatok minden helyváltoztatás esetén szabályszerű marhalevelekkel látandók el (l. *Marhalevél)*, a vásárok ál-

latorvosi felügyelet alatt állnak és külön intézkedések szabályozzák a vágóhidak berendezését és a levágandó állatokkal való elbánást, az állatállomány megvizsgálását a tavaszi legelőre való kihajtás előtt, a gyepmesterséget, a fertőtlenitési eljárást, a marhahajtást, az állatok szállitását vasúton és hajón stb.

Az Á.-i rendészet legsarkalatosabb intézkedése a házi állatok belső betegségeinek bejelentése, mert csak ez teszi lehetővé a felmerülő betegségek ellen szükséges intézkedések foganatositását. Azok a betegségek, amelyeknek bejelentése általánosan kötelező, az Á.-i törvényben egyenkint fel vannak sorolva (l. *Állatjárványok*). Hatósági rendeletre kiirtott állatokért az állam bizonyos betegségek fenforgása esetében kártéritést ad. V. ö. az idézett törvényeket és az azok kapcsán kiadott rendeleteket, továbbá az Állategészségügyi Évkönyvet 1886-tól kezdve; *Dubravszky*, Állategészségügyi igazgatás (Budapest 1902); *Hutyra* Ferenc, Az állategészségügy az ezredéves kiállításon (Budapest 1897); *Lipthay* István, Magyarország állategészségügyének szervezete (u. o. 1900).

Állategészségügyi egyezmény, egymással állatkereskedelmi relációkban álló két v. több állam között bizonyos időre kötött oly szerződés, mely megállapitja, hogy házi állatok az egyik fél területéről a másik fél területére minő feltételek alatt vihetők, illetőleg e bevitel minő esetekben korlátozható vagy tiltható be. A két fél érdekeinek megvédését célozzák azok a megállapodások, melyek az állategészségügyi konvenciók tartalmát alkotják és melyek közül a legfontosabbak rendszerint a következők: Állatok és állati nyerstermények csak marhalevelek, illetőleg származási igazolványok kiséretében hozhatók be, melyek azoknak egészséges, nem fertőzött voltát hitelesen igazolják; a behozatal bizonyos határszéli belépő állomásokra korlátozható, hol a szállítmányokat az importáló állam szakközege egészségi állapotukra nézve megvizsgálja; járványos betegségek, nevezetesen a keleti marhavész fellépése esetén az illető ország területéről az állatbehozatal ideiglenesen korlátozható, esetleg, főképen, ha már a járványt a másik fél területére behurcolták, egyidőre be is tiltható; mindegyik szerződő fél állategészségügyének állapotáról időszaki hivatalos kimutatásokat közöl; végül külön pontozatok szabályozzák a határszéli állatforgalmat.

Magyarországnak ezidőszerint külön Á.-e van Ausztriával az 1908. évi XII. t.-c. beiktatott keresk. szerződés XX. fejezetéhez tartozó «Végrehajtási módozatok» címén, az osztrák-magyar monarchia pedig a Német birodalommal (1908. évi XXV. t.-c.); Olaszországgal (1908. évi XXIV. t.-c.) és Svájccal (1906. évi VIII. t.-c.) kötött Á.-eket, melyek a kapcsolatos keresk. szerződés szerves kiegészítő részei, ezeken kivül az Oroszországgal (1908. évi XXI. t.-c.) és a Romániával (1910. évi XXX t.-c.) megkötött keresk. szerződésekhez is tartoznak szűkebb körű megállapodások az állatok és az állati nyerstermények kölcsönös forgalmának szabályozásáról.

Állategészségügyi Értesitő. A földmivelésügyi minisztérium által kiadott hivatalos lap, melyben az állatforgalom szabályai, korlátai és könnyitései tétetnek közhírré.

Állategészségügyi rendészet, l. *Állategészségügy*.

Állategészségügyi szolgálat körébe tartozik mindazon intézkedések végrehajtása, melyeket az érvényben levő szabályok az állategészségügy érdekeinek megóvására és előmozditására rendelnek. Bővebben l. *Állategészségügy*.

Állategészségügyi tanács. Az állatorvosi közszolgálat rendezéséről szóló 1900. évi XVII. t.-c. 28. §-a alapján 1907-ben létesített Országos Á. feladata az állategészségügy körébe tartozó ügyek szakszerű tárgyalása; nevezetesen: a földmív. miniszter felhivására ilyen ügyekben véleményt mond, az állategészségügyi viszonyok javitására nézve javaslatokat tesz, új gyógyitó eljárások és gyógyszerek engedélyezése és gyógyszerek előállitására vonatkozó eljárások szabadalmazása, szintúgy állatorvosok műhibái és magángyakorlati díjszámlái felől véleményt mond. A közvetlenül a földmív miniszter fennhatósága alatt álló testületet alkotja: az elnök, az alelnök, a jegyző, 9 rendes tag, legfeljebb kétszer annyi rendkívüli tag, végül a földmív. miniszter állategészségügyi és állattenyésztési főosztályainak, a belügymin. egészségügyi főosztályának és a keresk. min. egy-egy hivatalos képviselője.

Állategészségügyi törvények, l. *Állategészségügy*.

Állatélettan, l. *Állattan*.

Állatélettani kisérleti intézet. A különböző takarmánynemek jobb kihasználása nemcsak az állatok jobb táplálását, hanem olcsóbb tartását is lehetővé teszi. E téren felmerülő kérdések tisztázására hivatott a m. kir. állatélettani és takarmányozási kisérleti állomás Budapesten, melynek feladata a hasznos házi állatok okszerű takarmányozását tanulmányozni, különös tekintettel a hazai viszonyokra, a tenyésztett állatfajtákra, az itt termett vagy gyártott takarmányokra, szigoruan tudományos kisérletek alapján megállapitani az ország különböző részén termett takarmánynövények tápértékét.

Állateposz, *állatmonda*. Az állatmonda az állatok, különösen a vadállatok életéről és cselekedeteiről költött kisebb, tréfás, jellemző elbeszélés. Hasonlit az ezópusi tanitó állatmeséhez, de azzal a lényeges különbséggel, hogy sohasem célzatos, oktató irányú, hanem csak mulattató. E műfaj az állatvilág sajátos életének költői felfogásán alapul s abban a korban keletkezett, amikor az ember még állandóbb érintkezésben volt az állatokkal. E mesékben az állatok beszélnek, tanácskoznak, tervek kivitelébe fognak, hadat viselnek és békét kötnek, éppen úgy, mint az emberek, anélkül azonban, hogy saját állati jellemüket levetnék. Ilyen pl. az az ismeretes állatmese, mikor az egerek csengőt akarnak kötni a macskára; ilyen a Gyulai Páltól feldolgozott állatmese is: *A tyúk és a farkasverem*. Ha aztán az ilyen állatmondákat egy nagy egészbe összefűzik, akár maga a nép, akár egy költő, előáll az *A.*, melyben az állatok, mint az emberek, különböző rangfokozatba osztva, királlyal és vezérekkel ellátva, ránk nézve bohókás komolysággal küzdenek érdekeik kivívásáért. Az ál-

[illegible] hiányoznak a nemetek s ott [illegible] *Reineke Fuchs* (l. o.) Á. [illegible] A. [illegible] tekinthető a Homerosnak tu-lajdonított Batrachomyomachia (Béka egérharc), [illegible] magyarosított.

Állatevők, Zoophaga, mindazok a különböző [illegible] állatok, amelyek más állatokkal [illegible], táplálékuk tekintetében szem-ben állanak [illegible] a *növényevők*.

Állatfestészet, l. *Állatképek*.

Állatfogás, gazdátlan állatokon a tulajdonjog eredeti szerzésmódja, amennyiben a közigazgatási törvények megengedik (Vadászat, halászat). Házi szelid. v. szelidített állatok, ez utóbbiak mindaddig [illegible], míg a visszatérés szokásáról (consuetudo revertendi) le nem tesznek, az osztrák jog szerint a háztól való távozástól 42 napon át az A.-nak nem tárgyai. A házi méhrajokra az osztr. polg. tkv. 384. §-a azt a szabályt tartalmazza, hogy ha az anyakas tulajdonosa a kirepült rajt két nap alatt nem hajhászta, azt közös földön mindenki, saját földjén pedig a föld tulajdonosa magának elfoghatja s megtarthatja. Így rendelkezik a mező-rendőri törvény is (1894. XII. t.-c. 59. §).

Állatforgalmi szabályok. Az állategészség-ügy rendezéséről szóló törvény és ennek alapján kiadott rendeletek a külföldről származó állatok, állati nyerstermények és ragályfogó tárgyak fölvételét általánosságban állapítják meg. Ily általános és kivétel nélkül való szabályt képez, hogy ragadós betegségben levő, vagy annak gyanujában álló állatoknak az országba behozatala vagy azon való átvitele tilos. Továbbá hasznos háziállatok az országba behozatalra vagy azon való átvitelre csak oly marhalevéllel bocsáttatnak, melyben igazolva van az, hogy az állat oly helyről származik és melynek 30 km.-nyi kerületében ezen állatra nézve veszélyes ragadós betegség nem uralkodik; ezenkívül igazolni kell azt is, hogy oly vidéken keresztül sem hajtatott az állat, amelynek 30 km.-nyi kerületében ragadós betegség van. Az állati nyerstermények, így nem a gyárilag mosott vagy mosatlan gyapjú, marha és kecskeszőr, száraz csont, szarv és köröm, és teljesen száraz bőr származási igazolvánnyal hozható csak be, amelyen hatóságilag tanusíttatik, hogy az állati nyerstermények egészséges állatokról erednek, s hogy azok származási helyén, valamint 30 km.-nyi kerületében ragadós állati betegség nem uralkodik. Ha a szomszédos országok valamelyikében a hasznos háziállatok közt ragadós betegség üt ki, a földmívelésügyi miniszter az állatok behozatalát megtilthatja, vagy pedig bizonyos belépő állomásokra szoríthatja. Keleti marhavész idején, ha ez a szomszédos országokban a határtól legalább 40 km.-nél távolabb lép fel, a földmívelésügyi miniszter a határőrizetet rendeli el, amely az állatok behozatalát igen szigorú szabályokhoz köti; ha a marhavész a szomszédos országokban nagyobb mérvet ölt, az állatok behozatalát teljesen megtilthatja, határzárt rendelhet el. Ezeket a feltételeket az egyes országokra vonatkozó külön rendelkezések, kiváltképen az egyes államokkal kötött állategészségügyi egyezmények tetemesen módosították. A kivitel feltételeit a külállamok szabják meg s így nemcsak a behozatal, de a kivitel feltételei is az egyes államok szerint lényegesen eltérnek egymástól. A külfölddel való forgalom ellenőrzésére és biztosítására szolgáló intézményeink: a határszéli belépő állomások, állategészségügyi hivatalok és megfigyelő állomások. L. még *Kereskedelem*.

Állatföldrajz *(zoogeográfia)*, az a tudomány, mely az állatok elterjedésével és ezen elterjedés okainak fürkészésével foglalkozik. Az állatok földünkön nem mindenütt találhatók ugyanabban a számban, alakban és csoportosításban; elterjedésük függ elsősorban az illető földrész geológiai és palaeontologiai múltjától és másodsorban a mai állapottól, jelesen az éghajlattól, a vidék hegy- és vízrajzi alakulatától, a növényzettől és azoktól a kölcsönhatásoktól, mellyel az állatok egymás elterjedését szabályozzák (ragadozók és a zsákmányul szolgáló állatok aránya, élősködők stb.); a vízben élőknél a víz kémiai összetételétől, sótartalmától, hőmérsékletétől és áramlásaitól. Mindezen tényezők közreműködésének eredményeképen földünkön bizonyos Á.-i tartományok (régiók) fejlődtek ki, melyek mindegyikének megvan a maga sajátos állatvilága. Természetesen ezen régiók határa változni fog aszerint, hogy milyen állatfajokat veszünk tekintetbe. Leginkább az emlősállatok, kevésbbé a madarak és a többi állatok elterjedése alapján szokás az Á.-i tartományok határát megvonni. A szárazföld állatvilágában *Sclater* és *Wallace* szerint hat Á.-i tartományt és több alrégiót különböztetünk meg.

I. *Az észak-óvilági- (palearktikus-) régió*. Magába foglalja egész Európát, É.-Afrikát a Szaharáig és egész Ázsiát, kivéve D.-Arábiát, Elő- és Hátsó-Indiát és D.-Kínát, a hozzájuk tartozó szigetekkel. Alrégiói: 1. Az *európai alrégió*, mely É.- és Közép-Európára terjed. 2. A *mediterrán alrégió*-hoz a Földközi-tenger környéke tartozik. 3. A *szibériai alrégió* Közép- és É.-Ázsiára szorítkozik. 4. A *mandzsuriai alrégió* Kína É.-i részét, Japánt és Mandzsuriát öleli fel. L. *Palearktikus régió*.

II. *Az indiai vagy keleti (orientális) régió*-hoz számítják Elő- és Hátsó Indiát, Ceylon, Szumatrát, Jávát, Borneót, D.-Kínát, Formózát és a Philippini-szigeteket. Alrégiói: 1. Az *indiai alrégió*, kiterjed Elő-India középső részére. 2. A *ceyloni alrégió*, ahová Ceylon és Elő-India déli része tartozik. 3. Az *indo-kínai alrégió* Hátsó-Indiát, Dél-Kínát és Formóza-szigetet foglalja magában. 4. A *maláji alrégió*-hoz számítják Malakka, Szumatra, Jáva, Borneo és a Philippini-szigetek állatvilágát. L. *Orientális régió*.

III. *A négerföldi (etiópiai) régió* az északóvilági régióhoz csatlakozik; idetartozik a Szaharától délre fekvő Afrikán kívül, még D.-Arábia és Madagaszkár. Alrégiói: 1. A *nyugatafrikai alrégió*, melyhez Afrika Ny.-i partjait (Szenegáltól Angoláig), továbbá Afrika középső erdős vidékeit számítják. 2. A *keletafrikai alrégió* Arábia trópusi részeire és K.-Afrikának Mozambique-ig eső területre szorítkozik. 3. A *délafrikai alrégió*-hoz tartozik Afrikának déli része, jelesen déli csúcsától a 22. szélességi fokig és keleten a Mozambik partig. 4. A *madagaszkári alrégió* Madagaszkárra és a környező szigetekre terjed ki. L. *Etiópiai régió*.

[illegible]

29. ábra. Hattyú

2. ábra

[illegible]

16. ábra. Lófej

[illegible]

5. ábra. Sárkány középkori szövet

25. ábra. Címertani oroszlán

9. á

27. ábra. Japáni madárcsoport.

[illegible] sárkány

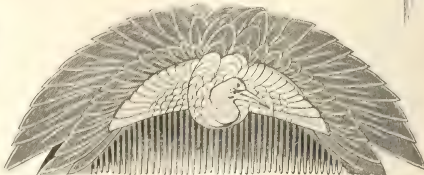

17. ábra. Csúcsíves eresz-csatornafej.

20. ábr

[illegible]

28. ábra. Fésű madárékítménnyel. (Japáni.)

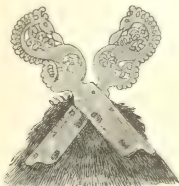
5.

[illegible]

ZÍTMÉNYEK.

(Középkori sisakdísz.) 1. ábra. Griffek és kimerák

…selyű.

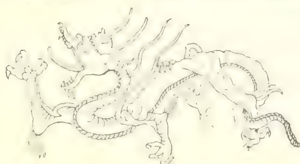

18. ábra. Lófej.

15. ábra. Delfin

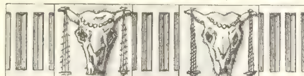

10. ábra. Sárkány oszlopfő.

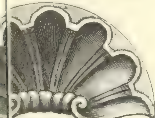

… Címertani kettős sas.

3. ábra. Kettős sas

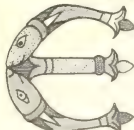

23. ábra. Japáni sárkány.

19. ábra. Szalamander

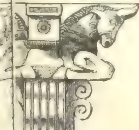

11. a

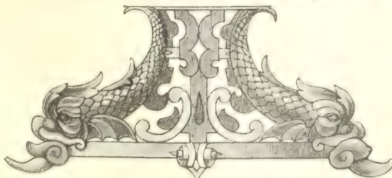

… ábra. Kagyló.

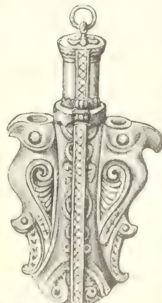

21. ábra. Sárkánynurok. (VIII. sz.-beli kelta kézirat.)

7. ábra. Hal …

… Pelikán (renaissance.)

…a. Egyszarvú

13. ábra. Delfin

8. ábra. Kettős sas

IV. *Az ausztráliai régió* kiterjedése Ausztrália, Új-Guinea-, Új-Zéland-, Celebesz-, Lombok-, Timor- és a szomszédos szigetek, továbbá a Csendes-tenger szigetvilága egészen a Sandwich- és Marquesas-szigetekig. Alrégiói: 1. *Az ausztráliai maláji alrégió*, melynek részei: Új-Guinea, Molukki-szigetek, Celebesz, Timor és a környező szigetek. 2. Az *ausztráliai alrégió*. 3. A *polinéziai alrégió*. 4. Az *új-zélandi alrégió*. L. *Ausztráliai régió*

V. *A délamerikai (neotróp) régió*-hoz tartozik Közép- és D.-Amerika. Alrégiói: 1. A *chilei alrégió*. 2. A *braziliai alrégió*, mely magában foglalja a forróövi D.-Amerikát, kivéve a nyugati partokat. 3. A *mexikói alrégió*, ahová Közép-Amerikát és É.-Amerikának legdélibb, Közép-Amerikával közvetlenül határos részét számítják. 4. A *keletindiai* vagy *antillai alrégió*, ahová az Antillák állatvilágát sorozzák. L. *Neotróp régió*.

VI. *Az északamerikai (neoarktikus) régió* magában foglalja egész É.-Amerikát és Grönlandot. Alrégiói: 1. A *kaliforniai alrégió*, mely a Csendes-tenger partvidékére terjed ki. 2. A *sziklás-hegységi alrégió*, É.-Amerika középső részét a Szikláshegységgel együtt foglalja magában. 3. A *keleti alleghani alrégió*, ahová az Egyesült-Államok keleti része egészen Kanadáig tartozik. 4. A *kanadai alrégió*, melybe É.-Amerikának a 45. szélességi fokon túlterjedő északi részét sorozzák. L. *Neoarktikus régió*.

Ez a fölosztás nagyon áttekinthető, mert nagyrészt összeesik a földfelület szokásos földrajzi felosztásával, emellett azonban lényeges fogyatkozásokban szenved. Így hibája, hogy a régiók nem egyértéküek, sem geológiai multjukat, sem mai faunájukat tekintve; az ausztráliai régió pl. nagyobb mértékben különbözik a többi régióktól, mint ezek egymástól, továbbá a madagaszkári alrégió legalább is annyira különbözik a többi négerföldi (etiópiai) alrégióktól, mint az egész etiópiai régió az indiai (orientális) régiótól; azonfelül az egyes régiók közti határok nem élesek, még ha egy állatcsoportot, pl. az emlősállatokat is tekintjük, határozott átmeneteket tapasztalunk egyik régióból a másikba. Mindezeken a fogyatkozásokon úgy igyekeznek az újabb buvárok segíteni, hogy az előbb felsorolt Á.-i régiókat ismét nagyobb birodalmakba foglalják össze. Főként az emlősök és madarak földrajzi elterjedése alapján Huxley, Blanford, Allen, Merriam és Lydekker nyomán a Sclater-Wallace-féle régiókat a következő három nagy birodalomba szokás újabban összefoglalni:

I. Hátsó birodalom (Notogaea). Magában foglalja Ausztráliát, Új-Zélandot, a Csendes-tenger szigeteit, Új-Guineát s a tőle Ny.-ra fekvő kisebb szigeteket. E birodalmon belül négy tartományt különböztethetünk meg, ezek:

1. *Ausztráliai tartomány* (Ausztrália és Új-Guinea).
2. *Polinéziai tartomány* (Új-Zéland és a Csendes-tenger szigetei az é. sz. 15. fokáig).
3. *Haváji tartomány* (a Csendes-tengernek az é. sz. 15. és 30. foka közt fekvő szigetei).
4. *Ausztráliai-maláji tartomány* (Celebesz, Molukki- és Kis Szunda-szigetek).

II. Új-birodalom (Neogaea). Dél- és Közép-Amerikát, Ny.-India szigeteit és Mexikó legnagyobb részét foglalja magában. Egyetlen tartománya a

1. *Neotrópi tartomány.*

III. A sarki birodalom (Arktogaea). Egész Ázsia, Európa, Afrika és É.-Amerika tartozik ide. Tartományai:

1. *Madagaszkári tartomány* (Madagaszkár és a körülötte levő szigetek).
2. *Négerföldi (etiópiai) tartomány* (Dél-Arábia és Afrika a Szaharától kezdve).
3. *Indiai (orientális) tartomány* (Ázsiának a Himalájától délre eső DK.-i része és szigetei).
4. *É.-óvilági (holoarktikus) tartomány* (Ázsia legnagyobb része, Európa, Afrika délre a Szaharáig és É.-Amerika a nagy tavak vidékéig).
5. *Szonóri tartomány* (Egyesült-Államok és Mexikó legészakibb része).

A tengerek állatvilágának Á.-i csoportosításánál egészen más szempontok irányadók, mint a szárazföldiekénél, mert a tengerek összefüggő egészet alkotnak, az állatok elterjedését nem akadályozzák nehezen vagy egyáltalán le nem győzhető akadályok, azonfelül a létfeltételek is egyszerübbek. Az elterjedés határát főleg a nagy földségek és a víz hőmérséklete jelöli ki, az elterjedésre magára pedig hatással van első sorban a tenger mélysége és vizének áramlása. L. *Tenger állatvilága.*

Irodalom. Sclater P. L., Über d. gegenwärtigen Stand unsrer Kenntnis der geograph. Zologie (Erlangen 1876); Wallace, The geographical distribution of animals (London 1876. 2 köt.); Heilprin, The geographical and geological distribution of animals (London 1887); Beddard, A Textbook of Zoogeography (Cambridge 1895); Lydekker, Die geogr. Verbreitung u. geol. Entwickelung d. Säugetiere (Jena 1897); Sclater (W. L. és P. L.), The geography of animals (London 1899); Scharff, European animals. Their geological history and geographical distribution (u. o. 1907). — Kisebb tájékoztató müvek: Jacobi, Tiergeographie (Lipcse 1904); Maas, Lebensbedingungen u. Verbreitung d. Tiere (u. o. 1907). — Képekkel díszített népszerüsítő müvek: Kobelt, Die Verbreitung d. Tierwelt (u. o. 1902); Haake-Kuhnert, Tierwelt (München 1901—1905).

Állatfürdő, l. *Fürdő.*

Állathivogató szók, azok a szók, vagy sokszor csak legfeljebb indulatszóknak nevezhető hangcsoportok, melyekkel népenkint és vidékenkint főleg a hasznos háziállatokat szólogatják, terelik, riasztják, csalogatják, becézik. Sokszor ezekben is rejlő jellemző vonások, vagy az illető állatnak bennök esetleg megőrzött régibb neve miatt e jelentékteleneknek látszó apróságok is fontos alkotóelemeit alkotják a népies állattannak. Magyar adatokat l. a *Nyelvőr* eddigi összes köteteiben.

Állati, ami az állatnak sajátsága, ami az állatvilágból ered, pl. Á. meleg. Á. funkció oly tevékenység, ami főképen az állatokat jellemzi; ilyen minden érzés és mozgás; ellentéte a vegetativ funkció, aminő a növés, a táplálkozás, ami tehát a növényeknek is sajátsága. Erkölcsi értelemben l. *Állatias.*

Állatias, akiben a morális érzék felett túlsúlyban van a nyers természeti ösztön.

Állati delejesség, l. *Állati mágnesség.*

Állati díszítmények (l. *a mellékelt képet*). Már az őskorból ösmerünk állatképeket, amelyeket az ősi vadásznépek csontra, agancsra karcoltak. Leg-

[illegible] követi az állati termé- [illegible] Valószinü, hogy az A. [illegible] mert a [illegible] sem [illegible] viseltetett [illegible] hogy az al- [illegible] mutatnak fel a [illegible] munkákon (l. [illegible] az épület homlokzat [illegible] (*17. ábra*), [illegible] (*16.* és *18. ábra*).
Az A. a legváltozatosabb átalakításban mutatják az állatok alakját, némelyiken még jól meg lehet ismerni a természetes előképet (*2.* és *27. ábra*), [illegible] elkopatta a hosszas gyakor- [illegible] (*12.* és *13. ábra*), vagy [illegible] úgy hogy némelyiknek [illegible] csak éppen sejthető (*16.* és *17. ábra*). Többféle állati alak egyesítéséből eredt Keleten a sárkány (*22., 23., 25. ábra*), az egy- [illegible] formája. A keresz- [illegible] egyes állatok, pl. a bárány, a hal, a pelikán, a galamb szimbolumokként (l. o.) szerepelnek s ezekből a középkor művészete [illegible] (*7–11. ábra*). Végül a heraldika [illegible] az A.-et (*9., 24.* [illegible] egyre kiválóbb [illegible] A.-nek. V. ö. [illegible], Das Tier in der [illegible] 1896; *Sterm*, Tierleben [illegible] 1895); *Salm*, Die altger- [illegible] (Berlin 1904).

Állatidomitás, l. *Állatszelidítés.*

Állati elektromosság. Élő állati és növényi szövetek és részek bizonyos körülmények között villamos áramot adnak; ezt a tüneményt, mivel első időben csak az állati szervezetben tanulmányozták, nevezik még ma is hibásan állati villamosságnak. [illegible] mutatkoznak e jelenségek azokon a halakon, melyek úgynevezett *elektromos szervek*-kel vannak ellátva s melyeket az [illegible] fegyverképen használják. Ilyen halak: a délamerikai sajgató hal (*Gymnotus electricus* L.), az elektromos harcsa (*Malapterurus electricus* Lacép.) és a zsibbasztó rája (*Torpedo marmorata* Risso). A sajgató hal elektromos szerve számos, kötőszöveti hártyával [illegible] sokszögletű oszlopocskákból áll, ezek pedig ismét több, egymás felett álló rekeszből, melyeket szintén kötőszöveti hártyák választanak el egymástól. Minden rekesz idegágak kiterüléséből álló *ideglemezből* és izomállományból származó, karélyos felszínű *elektromos lemezből* áll; e kettő azonban nem tölti ki teljesen a rekeszt, az üresen hagyott felső részt kocsonyanemű anyag tölti ki. Az elektromos szerv a lemezpárok sorozatából összetett Volta-féle oszlopra emlékeztet; működése is megegyezik nagyjából a Volta-féle oszlopéval. Ugyanis az elektromos [illegible] felé fordított része negatív, ellentétes oldala pedig pozitiv elektromosságot fejleszt. A kisütés pillanatában az elektromos szerv rekeszeinek elhelyezkedéséhez képest a zsibbasztó rájának a hasa, a sajgató halnak a farki oldala, az elektromos harcsának pedig a feji része negativ elektromos; háti, feji, illetőleg hasi felszíne ellenben pozitiv. A zsibbasztó rája testébe az áram eszerint a háti oldaltól a has felé; az utóbbi kettőe pedig a fejtől a fark felé, ill. megfordítva, a farktól a fej felé áramlik. A vizsgálatok eredményei szerint az elektromos szerv izmok átalakulásából állott elő. A rája elektromos szervei fejlesztette áram elektromotorikus ereje 25–35 cm.-es példányokon 8–17 Volt, intenzitása pedig 1–7 Ampère. Eltekintve a villamos halaktól, az első ilyen nemű felfedezés Galvanitól (1786) származik, aki midőn a béka kipreparált combját fémmel való érintésre rángatódzni látta, föltette, hogy ezt az állati szervezetben székelő különleges elektromosság okozza.

A fölfedezés kezdetben óriási arányú érdeklődést keltett, mert a fiziológusok azt hitték, hogy magának az életerőnek ismeretéhez jutottak. Hermann volt az első, aki a tüneménynek helyes magyarázatát megadta s jelentőségét a megfelelő fokra leszállította. Az ő vizsgálatai szerint valamely állati szövettől csak akkor lehet áramot elvezetni, ha az elvezető helyeken különböző folyamatok folynak le (differencia teória), illetőleg ha a szövet sérült, alterált, azaz kémiai egyensúlya megbomlott (pl. a szövet működésénél); ez az alterációs teória. Mai ismereteink szerint a galvántelepben az áramot a különbözó töltésü ionok különböző vándorlási sebessége okozza. Ez történik az állati szövetben is. Az elhalás vegyi bomlással jár; a keletkezett anyagok pedig az ép részek felé diffundálnak, még pedig a pozitiv töltésü részek gyorsabban, mint a negativ töltésüek. Az eredmény az lesz, hogy az elhaló sérült részekben negativ, az ép részekben pozitiv töltésü alkatrészek halmozódnak fel; potenciál differencia lép fel, amely villamos áram formájában egyenlítődik ki, ha a különböző részeket vezetőleg összekötjük. Ugyanezen jelenség lép fel működő és nem működő szövetterületek határán is, mert a működés szintén kémiai eltérésekkel jár. Egyformán változott részeket összkötve nem kapunk áramot (*hatástalan berendezés)*; elhaló, sérült részt ép résszel összekötve, a differencia nagysága szerint, hol gyengébb, hol erősebb az áram (*gyenge és erős berendezés*). Az áramok iránya a sérült területek szerint változik. Ha a kivágott izom felülete sértetlen és két vége lemetszett, az áram a végek felé halad (*adterminális irány)*; ha az izomfelület sérült és az inas végek épek, az irány fordított (*abterminális*; másként ez a *parelektronomia*). Szokás ezeket *sértési, alterációs (változási), elhalási vagy demarkációs (határoló)* áramoknak nevezni, mert a sértéssel, az azt követő elhalással járó vegyi változás váltja ki a határterületeken. A nyugvó és működő szövetterületek között szintén kémiai különbség van, az ebből keletkező áramokat *akció, működéssel járó, izgalmi* vagy *funkcionális áramoknak* nevezzük. Kivágott izmokon és idegeken a funkcionális és elhalási áramoknak keveredése vezet a *negativ áramingadozással* megjelölt sajátos áramgyengülésre. Teljesen sértetlen nyugvó szövetek nem adnak áramot.

Másként áll a dolog a mirigyekkel. Ezeknek a sejtjei, mint mondani szokás, polárosan differenciáltak; másféle anyagok vannak és képződnek ugyanis a sejt alsó részében, mint a felső részében, ezektől tehát még nyugalomban is vezethető

el áram. Ezek a mirigyáramok okozzák, hogy a kipreparált bőr is ad áramot. Áram vezethető el az élő embertől is. Így pl. ha az ember két karját finom galvanométerrel összekötik, akkor az mindannyiszor áramot jelez, valahányszor az ember egyik karját megfeszíti. Ezt valamikor a feszülő izom funkcionális áramának gondolták, újabban azonban kiderült, hogy ez is mirigyáram: a fokozott izommunka ugyanis ugyanazon kar bőrén fokozott mirigyszekrécióval jár. Igen finom eszközökkel az emberből állandóan lehet áramot elvezetni, amelynek erőbeli ingadozásai jellegzetesek. Ezt a szív ritmikus működése okozza, grafikai ábrázolása az *elektrokardiogramm* (l. o.). A pszichikai működések is áramkeletkezéssel járnak, ez az oka az ú. n. *pszichogalvanikus reflextüneménynek* (l. o.). Ezen áramok kimutatására, valamint megmérésére külön e célra szolgáló eszközök kellenek: elvezető elektródokul *nem polarizáló elektródokat használunk* (l. o.), a galvanométernek pedig különös érzékenynek kell lennie; ilyenek pl. a *Désprez-D'Arsonval-féle* galvanométer, a *Lippmannn-féle capillarelektrométer*, az *Eithoven-fele húrgalvanometer* stb. (l. a megfelelő címszók alatt). Vannak az állati elektromosság körébe tartozó olyan jelenségek is, amelyeknek magyarázatát adni eddigelé nem tudjuk. Ide tartoznak a Harnack hallei egyetemi tanár által leírt, de már előtte mások által is észlelt jelenségek: némely ember ujjának a mágnestűre kitérítő hatása van, a vele érintkező vasrészek erősen mágnesessé lesznek, belőle sugarak jönnek ki, amelyek a fotográflemezre hatással vannak; sötétben az ujjával megdörzsölt papir világít. Ezek a jelenségek mindenesetre igen ritka egyéneknél fordulnak elő, de néha csodálatos nagy mértéket ölthetnek. Igy pl. némely ember ujjából oly erősen sugárzik ki az elektromosság, hogy vele a gyertya lángja elolth
ató; üvegdarabnak az ujjheggyel való enyhe dörzsölésére néha 1000—1500 Volt feszültség állítható elő, stb. Hogy mi és mennyire igaz ezekből a dolgokból, azt egyelőre megállapitani époly kevéssé tudjuk, mint ahogy a magyarázatát sem ismerjük. Elektromos jelenségeket növényi szöveteken is találunk. Ujabban a jelenséget a mag csirázóképességének felismerésére is akarták értékesíteni. V. ö.: *Biedermann*, Elektrophysiologie, 2. köt. (Jena 1895); *Mendelssohn*, Les phénomènes électriques chez les êtres vivants (Paris 1902).

Állati hő, l. *Állati meleg.*

Állatimádás *(zoolatria)*, bizonyos hasznos, kártékony, v. néha egészen közömbös állatoknak is, a tisztelete, mely első sorban abban nyilvánul, hogy a primitiv ember az állatot megteszi a maga és törzse ősének. Ez az ú. n. *totemizmus* (l. o.). A totemnek elismert, vagyis eredetileg ősül tisztelt, később törzsvédő és különböztető állat először is ismertető jelévé lesz a törzsnek, melynek tagjai az illető állat képét v. bőrükre v. ruházatukra, fegyverzetükre s egyéb használati tárgyaikra tetoválva, vésve, karcolva vagy festve viselik; a közös totemmel birók rokonokul ismerik, kölcsönösen védik egymást, egymásért vérboszúra is kötelesek, esetleg egymás közt házasságra sem léphetnek. A tisztelt állat iránti kultusz legelőbb is abban jelentkezik, hogy azt, ha félelmes, áldozatokkal megengesztelni, ha nem rettentő, kimélni és ápolni, neki mindenképen kedvezni igyekeznek. Alapjában éppen nem más képzetsorból, csak az előbbiek primitiv logikával való tovább fűzéséből magyarázhatók az Á. mindama maradványelemei is, melyekkel magasb műveltségi fokon álló népek, pl. az ó-kori egyiptomiak, görögök, rómaiak, hinduk, perzsák, szemiták vallásrendszereiben, sőt napjainkban is a civilizált népek alsóbb rétegeinek babonáiban is fölös számmal találkozunk.

Az átmenet az állattisztelet alacsonyabb és kezdetleges fokáról a magasabbra úgy képzelhető el, hogy az eredetileg a maga természetes mivoltában ősnek és így felsőbb lénynek képzelt állat a vallásos felfogás egy magasabb fokán, már csak mint az ősnek *megtestesülése*, bolygó lelkének egyik ideiglenes lakása, utóbb az istenség egyik inkarnációja jelentkezik (l. *Lélekvándorlás*); még később pedig már csak mint a tiszta antropomorfizmus fokára jutott istenség kisérő *jelvénye* szerepel, így pl. a bagoly Pallas Athene mellett, a harkály (Picus) Mars kiséretében stb.; holott átmenőleg a különben már emberi testünek ábrázolt istenség ez állatok fejét viselte, pl. az egyiptomiaknál, egyes szemita népeknél és Kelet-India vallásrendszereiben. Következetes tovább-vitelében az Á. felveheti a vele egykorú kultuszformák közül mindazokat, melyek alapjául szolgáló képzetekhez illenek. Így oly népnél, mint pl. az egyiptomiak voltak, melynek vallásrendszerében a holtak tisztelete állott a vallásos érzület középpontjában, az életében tisztelt állat tetemére is ki kellett terjeszteni a tiszteletet és gondozást; innen náluk az állat-hullaknak egészen az emberiek módjára való bebalzsamozása. Az állattiszteletből eredő s annak későbbi fokán is megmaradó jelenségekül tekintendők a bizonyos állatok húsának egészben, v. részben való élvezetét tiltó vallási törvények. V. ö.: *De Gubernatis*, Die Tiere in der indogermanischen Mythologie (ném. ford. Leipz. 1874, 2 köt.). A többit l. *Beastlore* és *Jósállatok.*

Állati mágnesség olyan képzelt mesebeli erő, mellyel régen a hipnózis jelenségeit igyekeztek megmagyarázni. V. ö.: *Dalmady* Z., Mendemondák a természettudomány köréből (Budapest 1909).

Állati meleg, az állati szervezet által fejlesztett hő, amely a felvett táplálékok kémiai energiájából származik s elsősorban a test hömérsékének a környezettel szemben való megtartására fordittatik. Az állati test állandó hőmérséklete a különböző fajú állatoknál nagyon keveset változik. A test hőfoka a lónál egészen nyugodt állapotban 38 fok C, a szarvasmarhánál $38^1/_2$—39, a sertésnél és juhoknál 39—40 C, a baromfiaknál 42 C. Lázas betegeknél a nagyobb házi állatok hőmérséklete 42 fokig emelkedhetik, ez azonban a végső határ. Fiatal állatoknál 1—2 tized fokkal magasabb a test hőmérséklete mint öregeknél, este 6 óra tájt pedig minden állatnál valamivel magasabb, mint más időben. Bővebben l. *Anyagforgalom, Erőforgalom, Hőmérsék, Lé..*

Állati mérgek, l. *Mérges állatok.*

Állati munkaerő. Az állatok munkaereje, munkaképessége faj, fajta és egyén szerint vál-

[illegible] az állat [illegible] és erőbeli állapotától, tehát tápláltsági fokától függ. Egy és ugyanazon fajnál az egyén izomi ereje többnyire arányban van testsúlyával, de nagysága függ az állat korától is. A hímivarúak és az ivartalanított állatok ereje többnyire nagyobb, mint a nőivarú állatoké. A szilárd szervezetű lovak többnyire 4 éves kortól kezdve, a petyhüdt szervezetű lovak már 2½—3 éves kortól kezdve használhatók munkára s észszerű tartás és táplálás mellett 16—25 éves korukig is megtartják munkaképességüket. A nagyobb súlyú lovak nagyobb teher tovamozdítására képesítvék, a szilárd szervezetű középsúlyúak nagyobb gyorsaság kifejtésére. Hazai lovaink súlya 300—600 kg. között ingadozik. A ló lépésben 0·8—1, ügetve 2·5—4 m. és vágtatva 4—8 m. középsebességben halad. Napi munkája lépésben 8—10 óra, ügetésnél 4—5 óra és vágtatásnál 1—3 óra. A lovak teherhúzásnál, sík pályán tapasztalat szerint önsúlyuknak ⅔ részét képesek kifejteni s átlagosan napi haszonmunkájukat mkg.-ban önsúlyuk 5000-re vehetjük fel.

Fehér színű magyar ökröket 4 éves, pirostarka színű ökröket 3 éves korukban lehet munkába fogni, amikor 8—10 évig is elhasználhatók, bár újabb időben a gazda többnyire jobban találja meg számítását, ha ökreit 2—3 évi használat után kihizlalja, v. másképp értékesíti. Az ökör munkaideje is 8—10 órára terjedhet naponta, de persze csak lépésben dolgozhat; sebessége 0·6 és 0·85 m. között ingadozik. Súlya 400—600 kg. Átlagos vonóereje 75 kg.-ra tehető, úgy hogy húzásnál egyenes sík pályán munkája másfél millió mkg., körbe járva a vonóállatok rendes haszonmunkájának kb. csak 80%-át értékesítik. Ha több állatot közös munkára fogunk, mindegyik munkaképessége aránylag csekélyebb lesz, minél több állatot fogunk egybe.

Állati olaj, l. *Csontolaj.*

Allatios *(Allatius) Leó*, gör. teológus, szül. Khiosban 1586., megh. Rómában 1669. Fiatal korában Olaszországban áttért a róm. kat. hitre. 1622. ő vitte Rómába a Bajor Miksa által XV. Gergely pápának ajándékozott heidelbergi könyvtárt. Számos munkái közül a főbbek: De ecclesiae occidentalis et orientalis perpetua consensione (Köln 1648); Græciae orthodoxae scriptores (Róma 1652—59).

Állati ösztön, l. *Ösztön.*

Állati szén, a különféle állati részek, csont, hús, vér stb. zárt edényben való hevítése útján készül. A csontokból kapott *csontszén* (spódium), a karbonium mellett, sok kalcium- és magnéziumfoszfátot tartalmaz. Az Á. nagy mértékben még a faszénnél is jobban képes festőanyagokat és gázokat abszorbeálni. Különösen hatásos a vérből készült szén. Régente a különféle állatok elszenesítése útján kapott szenet gyógyszerül használták; a spongyából készült szén, az ú. n. golyvapor *(Pulvis strumalis)* kis mennyiségű jód- és brómtartalmának köszönte hatását.

Állati szervek, v. *animális szervek* (szemben a vegetációs szervekkel) azok, amelyek a szervezetnek az állatra jellemző működéseit eszközlik; tehát a helyváltoztatási szervek és az idegrendszer.

Állati társadalmak, l. *Társas állatok.*

Állati termények *mint takarmány*. Állatok takarmányozására a következő Á. használatosak: szárított vér, író, tej, savó, tojás, szárított húsliszt, szárított hal, cserebogár. (L. o.)

Állati tetvek, l. *Felfedelesszárnyúak.*

Allatius, l. *Allatios.*

Állati ürülékek, l. *Istállótrágya.*

Allativus a nyelvtanban az az eset, mely közelítést fejez ki: *házhoz, kézhez, gyűrűhöz.* Ragja *-hoz, -hez, -höz*, melyet közelítő ragnak is neveznek.

Állatjárványok a szó legtágasabb értelmében általában oly állati betegségek, melyek egyidejűleg nagyobb számú állaton lépnek fel. Az újabb orvosi felfogás szerint ez elnevezés alá csak azok a betegségek tartoznak, melyek állati v. növényi élősködők (l. o.) által okoztatván, közvetve v. közvetlenül egyik állatról a másikra átragadnak. Állategészségrendőri szempontból Á. a szó szoros értelmében azok a ragadós vagy fertőző betegségek, melyeket az állategészségügyi törvény mint olyanokat idéz, melyeket az állattulajdonos a hatóságnak bejelenteni tartozik, és melyek terjedésének meggátlására részletezett óvó- és elfojtó intézkedések vannak megállapítva. Az 1888. VII. t.-c. ilyenekül a következő betegségeket sorolja fel: lépfene, veszettség, takonykór, száj- és körömfájás, ragadós tüdőlob, himlő, tenyészbénaság és hólyagos kiütés, rüh s végül sertésorbánc (lásd bővebben az egyes címek alatt). Később a földmív. miniszter ide sorolta még a bivalyvészt, a sertésvészt és sertéskolerát, a baromfikolerát és a baromfipestist. E betegségek ugyanis járványos fellépésökkel oly jelentékeny károkat okozhatnak az ország állatállományában, melyek ellen a védekezés országos érdek, egyesek közülök pedig (lépfene, veszettség, takonykór) az emberre is átragadhatnak s azért terjedésük megakadályozása a közegészségügy szempontjából is kívánatos. Magyarországban az 1906. év folyamán a hivatalos jelentések szerint az említett ragadós betegségek következtében 1398 ló, 4266 szarvasmarha, 6759 juh és kecske és 239,065 sertés hullott el, illetve irtatott ki. Az elhullott és kiirtott állatok értékén felül az állattulajdonosok kárát fokozza az a talán még jelentékenyebb veszteség, melyet az állattartók oly állati betegségek által szenvednek, melyek nem halálosak ugyan, de az állatok munkaképességét, tejhozamát egy időre leszállítják v. a táplálkozás megromlását okozzák s hasonlóképen igen jelentékenyek azok a károsodások, melyek a járványok elfojtása érdekében szükséges forgalmi korlátozások és egyéb hatósági intézkedések miatt állnak elő. Az évenkint ismétlődő és koronkint még jelentékenyen fokozódó veszteségek e század közepétől kezdve arra indították az egyes államokat, hogy lehető csökkentésök céljából törvényes erejű intézkedéseket léptessenek életbe, melyek a betegségeknek lehetőleg teljes elfojtására v. legalább nagyobb arányú terjedésük megakadályozására alkalmasak (l. *Állategészségügy*).

Állatkémia, l. *Állattan.*

Állatképek, a képzőművészetekben az állatok művészi ábrázolásai. Légrégibb nyomai már az őskorban találhatók, pl. a Mas d'Ail-i, a La Ma-

deleine-i leletek közt. Az állatábrázolás mint a kép kizárólagos tárgya a legnagyobb virágzást a XVII. sz.-beli németalföldi festészetben éri el Hondcoeter, Wouwerman, Potter, Cuyp kezén. A XIX. sz. legnagyobb állatfestői az angol Landseer, a francia Rosa Bonheur, a német Zügel. Hazánkban leginkább Wagner Sándor és Pállik Béla foglalkoztak Á. festésével.

Állatkereskedelem, l. *Kereskedelem*.

Állatkert, olyan bekerített hely, ahol különböző éghajlatú bel- és külföldi állatokat tartanak. Az állatokat eleinte csak vadászati kedvből táplálták; csak később ápolták tudományos vizsgálati és szórakozási célból s ekkor lett fontos tényezővé az Á., mert alkalmat szolgáltat egyes biológiai megfigyelésekre és a közönségben a természet iránt való érdeklődés elősegítésére. Azonkívül még állathonosításra és terjesztésre is szolgálhat. Á.-eket már a kinaiak ismertek, legalább szentkönyvük több olyan kertről emlékszik meg, hol vadászat céljából különböző emlősöket, madarakat és teknősbékákat tartottak. Hogy a rómaiaknak és görögöknek nagy Á.-jeik voltak, hol cirkuszi célra, különösen ragadozó emlősöket tartottak, általánosan ismert dolog. A középkorban különösen a münzbergi (1433) és a friedbergi (1489) kertek voltak híresek a szarvastenyésztésről. A külföldi állatok ismerete Európában csak igen lassan terjedt. Különösen a keresztes háborúk és új földrészek fölfedezése segítették elő a külföldi állatok behozását és tartását Európában. Eleinte egyesek, később társulatok vállalkoztak külföldi állatok tartására és tenyésztésére és így évek hosszú során át lassankint Európában egyes Á.-ek alakultak. A spanyolok Mexikó fölfedezése után állítottak össze egy igen híres Á.-et, melyben különböző szárazföldi és vizi állatokat nagy gonddal ápoltak. Csak a ragadozó madarak naponként 500 tyukot fogyasztottak el, a vizi madarak etetésével pedig 300 ember foglalkozott.

A nevezetesebb Á.-ek keletkezését időrendben a következő táblázat mutatja:

Ebersdorf Bécs mellett	1552	Páris, Bois de Boulogne	1860
Schönbrunn » »	1752	Drezda	1861
Páris, Jardin des plantes	1794	Hamburg	1863
Stuttgart	1812	Bécs 1863 egész	1866
London	1828	München 1863 egész	1866
Dublin	1830	Moszkva	1864
Amsterdam	1838	Boroszló	1865
Antwerpen	1843	Hannover	1865
Berlin	1844	Karlsruhe	1866
Brüsszel	1851	Budapest	1866
Genf	1851	Frankfurt (új)	1874
Marseille	1854	Philadelphia	1874
Madrid	1857	Bázel	1874
Rotterdam	1857	Cincinnati	1875
Melbourne	1857	Kalkutta	1875
Frankfurt	1858	Münster	1875
Kopenhága	1858	Düsseldorf	1876
Philadelphia	1859	Krefeld	1879
Köln	1860		

A budapesti Á. a városligetben hazánkban az egyedüli. E kert felállítását a Kir. Magy. Természettudományi Társulatban pendítették meg először. Xántus János tette meg az indítványt és Rómer Flóris 1862 jan. 29-én terjesztette a közgyűlés elé, mely azután Xántus elnöklete alatt Gerenday József, Kubinyi Ágoston és Ferenc, Frivaldszky I., Rómer Flóris, Szabó József, Kovács Gyula és Tóth Sándor tagokból álló bizottságot küldött ki s e bizottság fáradozásának köszönhető, hogy 1866. a «Pesti állatkerti részvénytársaság» megalakult. Kezdetben azonban alig tudott boldogulni s létét is csak úgy tudta megmenteni, hogy 1871. «Állat- és növényhonosító-társasággá» alakult, miután a részvények alapító oklevelekkel cseréltettek ki és a tagok évi 5 frt tagsági díj fizetésére köteleztettek. De így is csak úgy tudott nagynehezen fenmaradni, hogy a kormány és a főváros támogatta. 1907. a viszonyok annyira rosszabbodtak, hogy a belügyminiszter kénytelen volt az Á.-et fentartó Állat- és növényhonosító-társaságot feloszlatni s az Á. 1907 márc. 1. Budapest székesfőváros tulajdonába ment át. E tulajdonosváltozás új életet jelent a sok bajjal küzködő Á. részére. A székesfőváros közgyűlése 1909. az Á.-nak modern szellemben való átalakítására, megépítésére és berendezésére 3 millió K-t szavazott meg. Az épületeket, az egész átalakítást és berendezést Végh Gyula főv. építész vezetésével Zrumeczky Dezső és Kosch Károly építészek Bódy Tivadar főv. tanácsos, Hauszman Alajos műegyet. tanár, Lendl Adolf műegyet. m. tanár és Rátonyi Zoltán Á. i igazgató közreműködésével úgy tervezték meg, hogy Á.-ünk méltó társa lesz a külföldieknek. Az épületek teljesen önálló tervek szerint olyan módon készülnek, hogy az állatok bennök lehetőleg természetes elhelyezést nyerjenek. Erre a célra való a mesterségesen vasbetonból épített hatalmas mészkőhegy, továbbá a gránit és gnájsz utánzatú kisebb hegy, melyekbe az oroszlánokat, tigriseket, medvéket, jegesmedvéket és zerge-féléket szabadon, ketrec nélkül helyezik el; a nézőket az állatoktól elmésen alkalmazott, a szemlélők elől elrejtett szakadékok, mély árkok választják el. A nagyszabásúnak ígérkező modern Á. fentartási költségeire évente 220,000 K-át irányoztak elő. Az Á. 1911 jun. havában nyílik meg újra.

Irodalom. Stricker, Geschichte der Menagerien und zoolog. Gärten (Berlin 1880); Peel, The zoological gardens of Europe (London 1903). Az Á.-ek berendezésével, fentartásával, az Á.-i állatok életmódjával, okszerű eltartásával stb. foglalkozik az 1859 óta megjelenő Der zoologische Garten című folyoirat, mely Zoologischer Beobachter címen most is megjelenik (Majna-Frankfurt); Kállai B., A budapesti Á. története 1873—1903 (Budapest 1904).

Állatkiállítás. Az ország állattenyésztésének fellendítése érdekében, különösen pedig a kistenyésztők buzdítása céljából úgy az állam, mint a gazdasági egyesületek díjazással kapcsolatos Á.-okat rendeznek időközönként. Igy az OMGE. minden év tavaszán Budapesten a Tattersallban rendez nagyszabású Á.-t, amelyen, országos jellegénél fogva, a nagytenyésztők szoktak megjelenni kiváló minőségű tenyészállataikkal. Ezen immár 30 év óta minden évben ismétlődő kiállításon nagyobb pénz- és tiszteletdíjak adatnak azon állatok tulajdonosainak, amelyeket a bíráló-bizottság legjobbaknak minősített. Azok a gazdák, kik elsőrangú minőségű tenyészállatokat óhajtanak beszerezni, többnyire ezen a kiállításon fedezik szükségleteiket. 1909-ig ezen a kiállításon csak szarvasmarhák, sertések és juhok fogadtattak el, azóta nehéz igás lovak is kerülnek bemutatásra. A vmegyei gazdasági egyesületek szintén rendeznek díjazással kapcsolatos tenyész-Á.-okat vagy vásárokat, amelyeken már legnagyobbrészt kistenyésztőktől származott anyag kerül bemutatásra. Ezeken a vidéki

[illegible] a [illegible] tők teteme és uszót les. [illegible] alkalmasak kiváló [illegible] Ley kassai pinzgaui, [illegible] erdélyi jellegű magyar mar- [illegible] kiállításain simmentali [illegible] tarka fajtát lehet beszerezni.

Állatkinzás. Az állatok kinzását és a velük való durva bánásmódot nemcsak az emberi jobb érzés, de a törvény is tiltja s az állatkinzót 8 napig terjedhető elzárással s 200 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel bünteti. Á.-nak tekintetik, ha valaki nyilvánosan botrányt okozó módon, durván üti, [illegible] az állatot, ha [illegible] sántaságban [illegible] állatot fuvarozásra használ, ha denevért vagy baglyot elevenen [illegible] kiszegez, stb. L. *Állat[illegible]* [illegible] *Állatvédő [illegible]*.

Állatkisérletek, olyanok, amelyeket élő állatokon végeznek valamely gyógyszer vagy kóros befolyás hatásainak megfigyelése céljából, hogy az eredményeket az emberi gyógyításban értékesíthessék. L. [illegible] *[illegible]*.

Állatlakások (l. *a mellékelt képet*), az állatország legkülönbözőbb fejlettségű csoportjainál és fajainál található s a legváltozatosabb szerkezetűek és összetételűek lehetnek. A legegyszerűbb esetben a testtől többé-kevésbbé elálló, kutikulából v. chitinanyagból álló csövek, kehely- v. harangforma csészék szolgálnak lakásul, de állhatnak ezek mész- vagy kovasavas sókból is, minden esetben azonban idegen tárgyak felhasználásával az állat testének váladékából építi. Igen nagy elterjedésben találjuk meg e lakásokat különböző alaku tokok képében a gyökérlábú véglényeknél (Sarcodina). Csöves lakások nagyon gyakoriak a [illegible] kötött *gyűrűsférgeknél* (Polychaeta errantia), de nem ritkák bizonyos ázalékállatkáknál (Tintinnidae, Stentoridae), kerekes férgeknél ([illegible], Melicertidae), lágytestűeknél (Vermetidae, Scaphopoda), igen sok rovarlárvánál (Phryganidae) és rovarnál (Psyche) is, stb. Nagyon változatosak és az életmóddal szorosan összefüggők a hálószövő pókok lakásai (Sedentaria), a társaséletű rovarok (Termes, Apidae, Formicidae) művészi alkotású lakásai. A gerinces állatok között is többen valóban mesterséges és olykor művészi lakásokat építenek. Az orángután a fának [illegible] ágakból és száraz lombból egyszerű lakást ró össze magának, hogy fáradalmait az időjárás szeszélyeitől védetten pihenje ki. A mókus mindenféle puha növényi anyaggal bélelt alvóhelyét az ágak tövébe, odvakba építi. Művészi kivitelüek az építész hód boglyas kemencékhez hasonló lakásai, melyekhez a fadarabokat oly-[illegible] szállítja oda, hogy régen történelemelőtti emberek művének tartották. A törpe egér és mogyorós pele lakásai, melyeket sás között, továbbá bozótok sűrűjében építenek, madárfészekhez hasonlók. A vakondok lakása 20—25 cm. átmérőjü kerek vacok, melyet száraz fűvel, puha hervadt levelekkel bélel ki s melynek legalább két kijárata van; gyakran igen bonyolódott szerkezetű, várhoz hasonló emeletes lakása van, melyből bonyolult útvesztő vezet a vadászterületre és számos kijárása van. A hörcsög tulajdonképeni lakása mellett több raktárt épít, melyekbe [illegible] halmoz fel; lakásának legalább 3 kijárata van; az egyik egyenesen, a legrövidebb úton kifelé vezet, a másik vízszintesen halad, a harmadik tekervényes útvesztő, mely vészkijárásul szolgál. A gerinctelen állatok sorában a tolvaj rák (*Birgus latro*) a tengerparton hosszú csöveket ás magának, melyeket az elesett kókuszdiók szövedékével kárpitoz. A bányászpókok szintén pókhálóval kárpitozott csöveket készít, melyek kifelé valóságos csapóajtóval vannak elzárva. Ismeretes a hangyalesó tölcsérforma lesőhelye, melylyel tőrbeejti a hangyákat. A tegzes szitakötők larvái lágy testük védelmezésére kavicsdarabkákból, csigahéjakból és más anyagokból hordozható tegzet készítenek, melyből csak fejüket dugják ki; a tegzet használják gubóul is, amennyiben bebábozódás előtt a tegez nyilását selyemszerű szövettel elzárják. A levélsodró ormányos bogarak a leveleket bámulatos pontossággal oly módon szabdalják körül, hogy belőlük alkalmas összesodrással utódaik részére célszerű lakás keletkezik.

Legbámulatosabbak azonban a hártyásszárnyuak építményei; a legkülönbözőbb anyagokból készítenek ivadékuk részére alkalmas lakást, így a méhek viaszból, a kőmíves- és fazekas darazsak agyagból és földből, a papiroskészítő darazsak összerágott fából és más növényi rostokból, melyekből chitintartalmu nyáluk segítségével pergamentszerű hártyákat készítenek és ebből építik sokszor igen bonyolódott szerkezetű társas költőhelyeiket. A hangyák sorában szintén vannak kiváló építőművészek; számos galériával, raktárakkal ellátott földalatti lakásaikat régóta bámulják. A termeszek agyagból, homokból és különböző szerves anyagokból, melyeket nyálukkal és bélsarukkal összekevernek, óriási, sokszor több méter magas építményeket emelnek.

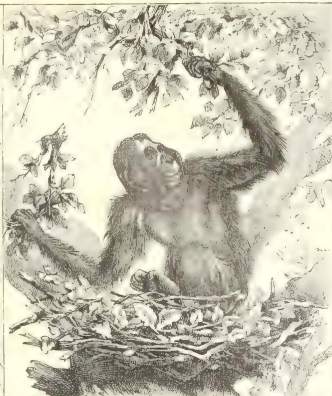
A vizi állatok sorában is vannak házépítők. Több hal, pl. a keserűponty vizi növényekből összehordott fészket épít. A csőlakó férgek meszes v. bőrnemű csöveket készítenek. A vizi pók (*Argyroneta*) a víz alatt gyűszűformájú, alul nyilt hálót készít, melyet a növényekhez erősít és levegővel tölt meg úgy, hogy a potrohára tapadó légbuborékot a harang alá viszi, ott lábaival lekaparja; ezt a műveletet addig ismétli, míg a harang meg nem telik levegővel s ebben azután zsákmányára leselkedik.

Építőművészet és lakásépítés dolgában azonban mégis legjáratosabbak a madarak, melyek ebben a tekintetben a következő csoportokba oszthatók. 1. *Bányászmadarak* barlangokba, folyók martjaiba üregeket vájnak fészkeik elhelyezésére. Ilyenek a *parti fecskék,* melyek a folyók martjaiba, agyagos szakadékokba, mély útbevágásokba társaságban vájják a mélyedéseket fészkeiknek. 2. *Földön feszkelők,* amelyek a földön rakják rendesen igen egyszerű, csupán egymásra halmozott építőanyagból összerótt fészkeiket. Ilyen fészkelők a hattyúk, a kacsák és ludak, a tyúkfélék és futómadarak, a gázlók, sirályok stb. 3. *Kőművesek,* amelyek fészküket nedvesen összetapasztott földből építik fel, mint a fecskék, kék harkály, flamingó, aranyszőrű pingvin, szarka, éneklő rigó stb. 4. *Szobaurak,* amelyek fészkük építésére a fák odvait keresik fel, mint a harká-

ÁLLATLAKÁSOK I.

Mókusfészek.

Az orángután lakása.

Hód építmények és törpeegér fészke.

Mogyorós pele fészke. Vakondok lakása. Ürge lakása. Hörcsög lakása.

ÁLLATLAKÁSOK II.

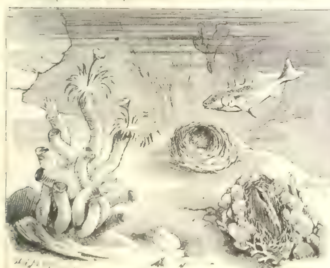

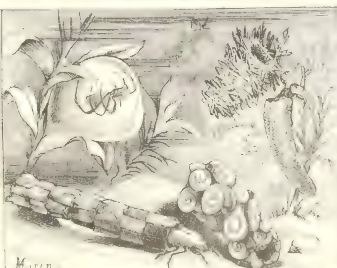
1., 2. Scaria variegata és Trypoxylon aurifrons nevü exotikus darázsok fészke. — 3. Pachylomerus nidulans fészke. — 4. Exotikus Psyche tokja. — 5. Bányászpók. — 6. Vespa media fészke. — 7. Lódarázs fészke. — 8. Rhynchytes lakasa. — 9. Psyche tokja. — 10. Hangyaleső lárvájának tölcsérei. — 11. Cicindela lárvája

Hangyalakás (Tapinoma). Levelesz-istálló. Termeszek építménye.

Tüskés pikó fészke. Vizipók buvárharangja. T[illegible] lakótok lárvainak tegzei

Csövesférgek lakásai. Kagyló (*Lima*) lakása.

lyok, a nyaktekercs, a kék cinke stb. 5. *Lapos-építők* azok, melyek mélyedés nélküli, lapos fészket raknak, mint a gerle, a sas, a gém, a gólya, a daru stb. 6. *Kosárfonók*, fészküket növényszálakból v. gyökerekből lazán fonják s ez közepén bemélyedő, mint a varjak, seregélyek stb. fészke. A legbámulatosabb kosárfonást végzik fészkük építése alkalmával a *zöld szövőmadár* (Ploceus pensilis) és a *telepes veréb* (Passer socius). A *Ploceus pensilis* Madagaszkár lakója, óriás, tömlőforma fészkét szalmából és sásból fonja. A fészek oldalán 16 cm. hosszú cső lóg le, melynek alsó vége a tulajdonképeni fészekhez vezető nyilást tartalmazza. Fészkét a folyók melletti fákra építi, úgy hogy az a víz fölött csüng, még pedig több más fészek társaságában s ezeknek sem az eső, sem a ragadozó állatok támadása nem árthat. Érdekes az is, hogy 4—5 fészek sorakozik egymás fölé, mert a fiatal mindig a szülői hajlék szomszédságában épít. A délafrikai *telepes veréb* nevét onnan kapta, hogy több száz, néha 800—1000 madár is közösen építi fészkét fűből és hasonló anyagokból egy fának az ágaira. Mindenekelőtt egy nagy ernyőt építenek, melynek falazata vízálló s ennek az ernyőnek belső felületén rakják meg a párok tulajdonképeni fészküket. 7. *Szövőmadarak* mindazok, amelyek fészkeiket fonálforma anyagból (farostok, gyapjuszálak, szőrök stb.) olyformán építik fel, hogy faluk szövetszerünek látszik, ilyenek a *kékbegy*, a *barázdabillegető*, a *veresbegy*, *függő cinke* stb. 8. *Szabó-madarak* azok, amelyek fészkük építésekor csőrüket tű gyanánt használják s ennek segítségével kapcsolják össze az építőanyagul szolgáló faleveleket, ilyen pl. a *banán seregély* (Icterus bananae) és több rokona. 9. *Nemez-készítők* azok, amelyek állati v. növényi gyapjuszálakból a kalapnemezre emlékeztető szövetet készítenek fészkük építési anyagául, ilyenek a *kolibrik*, a *tengelic* stb. 10. *Cementező madarak* azok, amelyek fészkük építéséhez ragadós, szilárd rögzítésre alkalmas anyagot használnak, ilyenek a *Salangana* s a mi fali *fecskéink*. 11. *Tetőépítők* azok a madarak, amelyek zárt, de oldalán bejáróval biró fészkük fölébe tetőt építenek. Így épít a szarka és több más hazai madarunk. 12. *Fészekfoglalók* mindazok a madarak, amelyek v. más madarak fészkeit foglalják el, v. pedig tojásaikat más madarak fészkébe rakják le anélkül, hogy kiköltésükben részt vennének. A verebekről ismeretes, hogy nem ritkán elfoglalják a fecskefészket, v. a gólya fészkének hézagaiba telepszenek meg. A kakuk pedig az idegen madarak fészkét csak azért keresi fel, hogy abba egy-egy tojást csempésszen s a szülői gondokat ily módon teljesen lerázza magáról. V. ö.: *Müller, Adolf u. Karl*, Wohnungen, Leben u. Eigentümlichkeiten in der Tierwelt (Leipzig 1863); *Niessen*, Kunsthandwerker in Tierreich (Regensburg 1902).

Állatlélektan, l. *Állatpszichológia*.

Állatmese, l. *Mese* és *Népmesék*.

Állatmonda, l. *Állateposz*.

Állatnélküli gazdaság. A szó szorosabb értelmében nincs, mert legalább annyi igás állatot kell tartani a gazdaságban, amennyi annak megművelésére elegendő. Á. alatt tehát az olyat értjük, amelyben tenyészállatokat nem, csak igás állatokat tartanak. Az ilyen gazdaságok száma főleg homokvidékeken, s különösen a külföldön szaporodik, amelyek az állati trágya hiányát zöld trágyával és műtrágyával pótolják.

Állatnevek, l. *Beastlore*.

Állatok élettartama. Még közel rokon állatok élettartama is annyira különböző, hogy a rendelkezésre álló adatokból nem lehet olyan törvényt leszűrni, mely nagy általánosságban is megállhatna. Az ú. n. *Flourens*-féle törvény, mely szerint az éllettartam a nemi érettségig eltelt idő ötszörösével egyenlő, mindössze néhány emlős állatra érvényes, az állatok zömére pedig rá nem illik, így pl. a ló 4 éves korában már teljesen kifejlődött s ehhez képest *Flourens* törvénye szerint csak 20 évig élhetne, pedig 40—60 éves kort is elér. Azt gondolhatnók, hogy a tunya állatok tovább élnek, mint a mozgékonyak, melyek testük anyagait gyorsabban használják el, — azonban éppen a legmozgékonyabb állatok, a madarak között találjuk a legnagyobb kort érő fajokat, pl. a hattyú elér 300, a lúd, a sólyom, sas 100 évet. Elfogadhatónak látszik az a feltevés is, hogy a nagy termetü és lassan növekedő állatok tisztesebb kort érnek el, mint a kicsinyek és gyorsan növők. Ez sem igaz! A kis termetü papagályok éppen olyan kort érnek el, mint a sasok, és a gyorsan növekedő, egy év alatt teljesen kifejlődött kakuk ugyanannyi ideig él, mint a lassan növekedő, több év mulva ivarérett béka. Sőt az a szabály sem lehet általános érvényű, mely szerint a kevés utódú állat tovább él, mint a sok utódot nemző. A sas és ponty egyformán 100 évet is elér, az előbbi évenkint 2—3 tojást rak, az utóbbi pedig évenként átlag 500,000 petét fejleszt. Azonfelül egészen közel rokon állatok is különböző ideig élnek; így a közönséges meztelen csiga (*Arion empiricorum* Fér.) egy évig, egy másik meztelen csigafaj (*Limax cinereus* Lister) 2·5—3 évig, a kerti csiga (*Helix hortensis* Müll.) pedig 10 évnél tovább él.

Néhány ismertebb állat életkora az eddig ismert adatok szerint a következő:

I. Gerincesek. Emlősök: Elefánt 150—200, szamár 106, bálna 100, ló és medve 40—60, kutya, macska és oroszlán 35—40, szarvasmarha és sertés 20—25, juh 15, róka 14, nyúl 10, egér és tengeri malac 6, mókus 5 év. — Madarak: Naumann szerint a hattyú 300, a sólyom 164, a keselyű 118, a sas 104 évet is megér; a hollók, papagályok, libák átlagos életkora 100 év; gólya 70, bagoly 68—100, darú és kakuk 40, tyúk 15—20, fácán 15, kanári 12—20, pinty-félék 8—18, galamb 10 év. — A hüllők közül a krokodilusok, az óriáskígyók és nagy teknősbékák 100 évnél tovább élnek. A Rothschild Walther birtokában levő *Testudo Daudinii* nevű óriás termetü teknősbéka 150 év óta van fogságban; korát 300 évre becsülik. A seltopuzik (Pseudopus) 12, a Scincus officinalis és Uromastix acanthinus 9 évig él fogságban. — A kétéltűek sorában a varasbéka 40, a leveli béka 10—12, a szalamandra 11, a gőték (Molge alpestris és M. cristata) 12 évig élnek. — A halak közül a cápák, tokfélék, sőt a kisebb termetű pontyok, csukák is 100 évnél tovább élnek.

[illegible] Édesvizi kagylók 12–14, tengeri gyöngykagyló 50–100, óriás kagyló (Tridacna gigas) 60–100, éti csiga (Helix pomatia) [illegible], elevenszülő csiga (Paludina) 8–10, [illegible] bogarak (Carabidae) 7–11, méhkirályné [illegible], hangyanőstények (Formica Lasius) 10–15, hangya (Formica sanguinea) dolgozó 5, kabóca (Cicada septemdecim) 17, pók fogságban 7, pók a [illegible] 1–2, folyami rák 20, földi giliszta 6–10, bányaféreg (Ancylostomum) 5, [illegible] 31, pióca (Hirudo medicinalis) 20–27, korallok (Flabellum [illegible]) 22–28, közönséges aktinia (Actinia equina) 15, Actinia mesembryanthemum 62, Cerianthus membranaceus 24, Sagartia troglodytes 50 év. V. ö.: *Weismann*, Ueber die Dauer des Lebens (Jena 1882).

Állatok elnevezése. A gazdasági állatok ismertebb elnevezése a kor és nem szerint a következő: A 3–4 éves koráig csikó, a hím mén v. csődör, a nőstény kanca. Szarvasmarháknál a hím bika, a nőstény tehén, az egy éven aluli borjú, az ennél idősebb növendék marha, illetőleg tinó a hím, üsző a nőstény. Juhoknál a hímet kosnak, a nőstényt anyabirkának v. anyajuhnak, az egy éven aluliakat báránynak nevezik; a hímet kosbáránynak, a nőstényt jerkének. A sertés, illetőleg disznó hímét kannak, nőstényét kocának v. emsének nevezik, a fiatal szopós sertéseket elválasztásukig malacoknak, azontúl süldőknek nevezik. A kiherélt mént heréltnek v. paripának, a bikát ökörnek, a kost ürünek, a kant ártánynak, a hízó ökröt sörének nevezik.

Állatok használata. Háziállataink nem minden használati célra képesek egyaránt megfelelni. A futtató, v. gyors mozgású ló nem alkalmas teherhordásra. A nagyon jó tejelő tehén rosszul hizik, s a jó hízó fajták kevésbbé alkalmasak tejelésre. A jó állattenyésztő többnyire arra törekszik, hogy az általa tenyésztett állatok egy bizonyos célra kiválóan megfeleljenek. Igy a lótenyésztés terén nevelünk lovakat futtatásra, kocsi előtt v. nyereg alatti gyorsmozgásra és lassú mozgással kapcsolatosan teherhordásra. A szarvasmarha-tenyésztés terén lehet a cél kiváló tejelők, kiváló hízók és jó erőtermelők tenyésztése. A juhászat terén lehet cél gyapjujuhok, még pedig finom posztó-gyapjut, továbbá fésüs-gyapjut termelők, vagy hízó juhok és tejtermelő juhok tenyésztése. A sertéstenyésztés terén zsírsertések és hússertések tenyésztése. Ezen tenyészcélok közül a választott főcél mellett egy mellékcélt is lehet kitűzni, pl. szarvasmarháknál a főcél az erőtermelés, a mellékcél a hústermelés.

Állatok hizlalása. Az Á.-val az a célja a gazdának, hogy a különben nehezen értékesíthető takarmányokat ez úton értékesíthesse; Á. feltételezi azt, hogy kihízott állatainkért annyival többet kapjunk, mint amennyi értéket képvisel a hizlalás közben föletetett takarmány, továbbá, hogy legalább a trágya haszonnak maradjon. A hizlalási költségbe beszámítandó nem csupán a takarmány értéke, hanem az istállóbér, a gondozási, ápolási költségek, tőkekamat, s egy bizonyos elhullási rizikó is, amely a hizlalással együtt jár.

Az állatok teljes kihízásának *tartama* az állatfaj, a fajta, az egyed takarmányértékesítő képessége, neme és korától s a föletetett takarmány minőségétől függ; egy minimális időt azonban bármily dús takarmányozás mellett is igényel. Minél rövidebb a hizlalási idő, annál több haszna van a gazdának. A hizlalási idő tartama szarvasmarháknál 3–6 hónap, a juhoknál 10–12 hét, a sertéseknél csupán húsra hizlalás esetén 8–10 hét, zsírra hizlalás esetén 4–6 hónap.

Az állatok *hízóképessége* a fajták szerint igen változó. Mennél rövidebb idő alatt, mennél súlyosabban hízik, annál jobb hízó. Legjobb hízóképességgel bírnak az angol szarvasmarhák, a shorthorn, herefordi, a devoni stb. A hazánkban tenyésztett fajták közül pedig a piros-tarka fajták, ezek közül is a fiatal, teljesen egészséges és nem lezsarolt állatok híznak legjobban. A nemi viszonyok is nagy befolyással vannak a hízásra. A herélt állatok v. a miskároltak híznak legjobban. A juhok közül legjobb hízók az angol húsjuhok és a francia húsmerinók, a sertések közül húsra az angol hússertések, zsírra a magyar mangalica. L. még *Hizlalás*.

Állatok játéka, l. *Játék*.

Állatok jelzése. Az Á. azok számontartása és törzskönyvezése céljából történik. A jelzés régebben úgy történt, hogy a bőrre, a nyak v. a far oldalára bélyeg süttetett; ma legfeljebb a lovaknál a nyakoldalon, még gyakrabban a nyereg alatti tájon történik a jelzés sütővassal. Szarvasmarhákat, sertéseket, s juhokat is a füleknek szabályszerű és egy bizonyos kulcs szerint történő kicsipkedése, kilyukasztása által jelzik, avagy tetovirozás által a fül belsejében számozzák. Az állatoknak számokkal való jelzésére leginkább törzskönyvezés céljából van szükség.

Állatok kötelező kiirtása. A ragadós betegségek megszüntetésének, elterjedésük meggátlásának leghathatósabb eszköze a beteg és gyanus állatok leölése, a fertőzött tárgyak alkalmas fertőtlenítése, esetleg megsemmisítése s ezzel az azokban rejlő ragályanyag ártalmatlanná tétele. Ez okból az állategészségrendőri szabályok az eljáró hatóságot bizonyos esetekben felhatalmazzák arra, hogy a gyanus v. beteg állatok leölését elrendelhesse. A tulajdonosra ekként háramló kár többé-kevésbbé a közérdek védelmére tett hatósági intézkedés eredménye lévén, az államkincstár azt bizonyos föltételek mellett részben v. egészen megtériti.

Állatok ledöntése és *lekötése*. A nagyobb gazdasági állatok közül különösen a rossz indulatut, amely magát megpatkoltatni, betegség v. sérülés esetén kezeltetni nem engedi, gyakran le kell kötni v. ledönteni, ami sokszor igen nagy feladat. Lónál a megkötést megelőzőleg pipát (l. *Pipa*) kell alkalmazni, mert így kisebb műtétet, v. patkolást többnyire végezni lehet rajta. Ledöntéséhez döntő készülék kell, amelynek 4 kötél végét szíjakkal kötik a lábak boka alatta részére a csűdhajlásra, melynek megtörténtével s a kötél meghúzásával mind négy lába egy csomóba szoríttatik, s a ló leesik, miért e döntést csak vastag szalmarétegen szabad végezni. A patkolandó szarvasmarhát fejénél fogva kell valamely fához kötni s lábait ezután felemelni, ez azonban legtöbbször nem vezet eredményre s a legtöbb szarvasmarhát csak e

célra készült kalodában lehet megvasalni. Végzendő műtétek esetén a szarvasmarhát lefűzzük, ami abból áll, hogy az állatot egy fa mögé állítva, ahhoz egy kötelet kötünk, amely kötelet a szarvak között hátravezetve mellén, majd pedig még hátrább a hasán is áthurkoljuk. Ha a kötél szabad végét meghúzzuk, akkor az állat önként lefekszik.

Állatok leírása. Az állatok külső leírásánál és ismertetésénél következő elnevezéseket használjuk: I. A fejen: 1. a fej búbja, 2. homlok, 3. halánték, lónál vakszem, 4. fülek, 5. szembolt és szemek, 6. pofa, 7. orr és orrlyukak, 8. felső ajak, 9. alsó ajak az állal, 10. torokjárat. II. A testen: 11. nyakszirt, tarkó, 12. nyak, nyakél, lónál sörény, 13. nyakoldal, 14. mar, 15. hát, 16. ágyék, 17. keresztcsont vagy farbúb, 18. fartő, 19. csipő, 20. lágyék a horpasszal, 21. has, 22. mony, hüvely, 23. mellkas, 24. szügy, 25. torokél, szarvasmarhánál a lebernye. III. A végtagokon: 26. lapocka, 27. vállszög, 28. könyök, 29. alkar, 30. térd, 31. lábszár, 32. boka, 33. csüd, 34. párta, 35. pata, v. köröm a lónál, csülök a hasított körmüeknél, 36. boka, lónál a szőrpamaccsal, a szarvasmarhánál a fattyúcsülökkel, 37. lábtő hajlás, 38. konc, 39. comb, 40. térd és haskorc, 41. csánk, 42. sarok, 43. hátsó lábszár. Hogy ezen testrészek milyenek legyenek s milyeneknek nem szabad lenniök, azt l. az egyes testrészek leírásánál.

Állatok nyirása. A vastag szőr vagy- gyapjúréteg csökkenti a bőr kipárolgását s így az anyagcserét. Nagyobb háziállatainkat csak azért szoktuk tehát nyírni, hogy a test anyagcseréjét fokozzuk ; juhokat (l. *Juhnyírás)* ellenben azért, hogy az értékes gyapjut ruhaszövetekké földolgozhassuk. Lovakat erre a célra szolgáló lónyíró ollóval, melynek fésűszerű szerkezete van, nyírjuk, többnyire csak tavasszal, ezzel a ló tetszetősebb külsőt nyer, élénkebbé lesz s étvágya is többnyire javul. Tavaszi nyírás esetén se feledjük, még kevésbbé őszi nyírás esetén, hogy a dús szőrzet meleget tart, annak hiányát tehát pokrócokkal pótoljuk. A szarvasmarhát hizóba állításkor kell nyírni ugyancsak lónyíró ollóval, mert nyírás után az étvágy fokozódik, az állat jobb étvággyal s többet eszik, tehát gyorsabban is hízik. A nyírás csak annyiban segiti elő tehát a hízást, hogy fokozza az étvágyat és takarmányfelvevő képességet.

Állatok öncsonkitása, l. *Autotomia.*

Állatok öngyilkossága, állattani mendemonda, mely szerint bizonyos állatok (pl. kigyó, skorpió, ló) rendkívüli körülmények között szántszándékkal és biztos elhatározással véget vetnek életüknek. Beható vizsgálódások alapján kimutatták, hogy az erre vonatkozó állítások téves megfigyeléseken alapulnak és semmi jelentőségük nincsen. V. ö.: *Dalmady* Z., Mendemondák a természettudomány köréből (Bpest 1909).

Állatok súlya. Az állatok teljes kifejlődése átlagos élettartamuknak rendesen egynegyedét veszi igénybe. A csikó életsúlya születésekor 40—50 kg., súlyszaporulata a szoptatás tartama alatt naponta közel 1 kg.; elválasztás után a napi súly szaporulat $^1/_3$ kg., amely teljes fejlődéséig folyton csökken s végre megszünik. A kifejlődött ló súlya 250—700 kg. A borjú súlya születése pillanatában 25—60 kg. leendő élősúlyának felét, kétharmadát éri el 1 éves koráig s 4 éves koráig fejlődik ki teljesen; a gyorsan fejlődő fajták hamarább is. A kifejlődött szarvasmarha súlya 250—1000 kg. A malac és a bárány 1—2 kg. súllyal születik s mindkettő másfél-két éves korára fejlődik ki. A kifejlődött sertés súlya 60—160 kg. között változik, a kifejlődött juh súlya pedig 30—90 kg.

Állatok színe Az Á. a körülmények szerint, amelyek között élnek, a klima, az évszak, a táplálék, a tartózkodás helye, a kor, sőt még az állatok «lelki» állapota szerint is változik. E változatos színhatások különböző módon jönnek létre, mégis velejében színes anyagokra (pigmentum) és sajátságos szerkezeti berendezésekre, vagyis más szóval *kémiai és optikai szinekre* vezethetők vissza. A kémiai, helyesebben abszorbció-okozta színeket, melyeket igazi (objektiv) színeknek is szokás nevezni, különböző színű festőanyagok hozzák létre; ezek az állatok sejtjeiben, v. szövetnedveiben, bőrében, külső vázrészeiben, héjaiban, hámképződményeiben (pikkely, toll, szőr, haj) oldott v. szemecsés állapotban fordulnak elő. Kémiai összetételükről még nagyon keveset tudunk. Legismertebbek és leggyakrabban fordulnak elő a *haematin- és melanin*-csoporthoz tartozó barna, fekete és sárgás színű festékek, melyek jobbára egymáshoz nagyon közel álló, bonyolódott összetételű nitrogéntartalmú vegyületek. Nagyon elterjedt festőanyag ezek mellett a *zsírfesték (lipochrom)*, melynek változatai sárga, vörös, rózsa- és biborszínben fordulnak elő, s nitrogénnélküli vegyületek. A kémiai szinek közé tartoznak a vér festőanyagai is, melyeknek a test színeinek képződésében elsőrendű szerepük van. Közülük legjobban ismerjük a vastartalmú piros (haemoglobin) és réztartalmú kék festőanyagyot (haemocyanin); mindkettő fehérjenemű anyaghoz van kötve s kikristályosítható. Az állati test színére, bár kisebb mértékben, hatással vannak, még pedig közvetve és közvetetlenül az *epe és húgy festőanyagai*, továbbá a táplálékból kivont, oldott *klorofill.*

A kémiai szinek sok állaton szerkezeti szinekkel kombinálódnak. Utóbbiak közé tartoznak a szivárvány vagy a nemes opál színeiben pompázó *interferencia-szinek*, melyeket a színjátszó felszin rendkívül finom rétegzésű lemezein vagy sürün álló rovátkáin a fénytörés, tehát tisztán optikai tényező, hasonló módon hoz létre, mint a magában színtelen szappanbuborékon. Ilyen természetű pl. a kagyló- és csigahéjak gyöngyházrétegének csillogása, a földi giliszta bőrének irizálása. Ide kell sorolnunk a halak pikkelyeinek ezüstös csillogását, melyet guaninmészből álló parányi szemecskék vagy kristályos lemezkék okoznak. Ide szokás számitani az ú. n. *csillogó* vagy *fémfényű* szineket is, amilyenek különösen a madarakon (fácán, paradicsommadár, holló, fecske, kolibri) és a rovarokon (pillangók, fémdarazsak, aranyos futrinka) fordulnak elő; ezekről azonban kiderült, hogy a csillogást különleges festőanyagok okozzák, amelyek a felszin minden különös szerkezete nélkül önmaguk verik vissza a fényt és okozzák a fémfényű csillogást. A csillogó szinek csak ráeső

[illegible] jól látható, maga a festőanyag más színű, mint a [illegible] festőanyakban ennek ki[illegible] A Morpho-nembe sorolt exotikus pillangók [illegible] kék színű festőanyaga pl. átesö fényben sárga. Vannak ezenkívül bágyadt (azaz [illegible] színek is, melyek rácső fényben más színűek [illegible] Megjegyezzük, hogy fehér [illegible] az állatvilágban; e színt a [illegible] okozza.

Az Á. [illegible] eredetét és jelentőségét különbözőképen [illegible] a búvárok. Két nézet áll egymással szemben. Az egyik szerint a színeket és a [illegible] a természet hasznossági szempont szerint az egyének kiválogatása utján hozta létre. A másik nézet szerint a színek és [illegible] nem iránynélküli esetleges váltakozás eredményei, melyeket kifejlődésük után a [illegible] ki[illegible] a hasznossági szempont szerint majd fentart és fokoz, majd el[illegible], hanem a színek és mintázatok részint [illegible] részint belső tényezők hatására szükségszerűleg fejlődtek ki. E nézet szerint a színek és mintázatok kifejlődésére elsősorban az [illegible] volt elhatározó hatással, vagyis a színek különböző tényezők hatására, mint az [illegible] szükségszerű terméket, hasznosságukra való minden tekintet nélkül fejlődtek ki és [illegible] állatoni csak másodlagosan váltak hasznossá.

A mondottakkal egyetértőleg az Á.-it két csoportra oszthatjuk, jelesen: *közömbös* és *biológiai szinekre.* Az előbbieknek semmiféle határozott célt nem lehet tulajdonítani, az utóbbiak pedig [illegible] a létért való küzdelemben hasznára vannak. A biológiai szineknek többféleségét szokás megkülönböztetni; ezek a következők: 1. *Védő*,vagyis a környezetbe beleolvadó, *összhangzó* (szimpatikus) *szinek*, melyek a környezet színével többé-kevésbbé megegyeznek, mintegy beleolvadnak vagy belőle legalább nem rínak ki s ennek következtében az állatot, meg pedig a ragadozót éppen úgy, mint a zsákmányul szolgálót védik. 2. *Dacoló szinek*; e szinekhez tartoznak: *a)* a fegyverrel (méreggel, fullánkkal, harapó, szúró készülékkel vagy undorító szaggal és ízzel) felszerelt állatok *intő, ijesztő* és *undorgerjesztő színei*; *b)* az ezeket utánzó fegyvertelen állatok *majmoló színei*. 3. *Ismertető-* vagy *cégér-szinek*, melyek arra valók, hogy az egy társaságban élő állatok egymást messziről felismerjék. 4. *Ivari díszítő szinek*, melyek az ivari kiválogatásnak köszönik létüket. L. még a következő címszókat: *Alakmajmolás*, *Álruházkodás* és *Mimicry*.

Irodalom. [illegible] Az állatok színe és a mimicry (Természettud. Közl. [illegible] 201–276. és 417–486. lap, 1905. évf. 97–137. és 201–221. lap); Méhely Lajos, A mimicry [illegible] (Állattani Közl., 1903. II. köt. 1–24. lap, [illegible]).

Állatok télibundája, l. *Vedlés.*

Állatok termékenysége. Befedezett kancáknak rendesen $^3/_4$ része termékenyül, ikercsikók ellése a legritkább esetek közé tartozik. Teheneknél minden egészséges befedezett tehén rendesen termékenyül is s ha nem termékenyül, annak v. a bika az oka vagy a tehén betegsége. Teheneknél ikerborjú születése már nem ritka. Juhoknál [illegible] fajták csak egy bárányt szülnek, másoknál pl. a fríz juhnál, az iker és hármas bárányok nagyon gyakoriak, amennyiben az anyák 60–70%-a kettő, sőt három bárányt szül. Sertések termékenysége igen nagy. Hazai sertéseink 5–6 malacot szülnek, az angol hússertések vagy azok keresztezései 10–15, sőt 20, 22 öt is.

Állatok vándorlása, l. *Vándorállatok* és *Vándorlás*.

Állatok védőeszközei, l. *Védőszervek.*

Állatok világítása, l. *Világító állatok.*

Állatország (*regnum animale*), az élő lények egyik fő csoportja (szemben a növényországgal), amelybe az összes állatok tartoznak (l. *Állat).*

Az Á. rendszere. Azt a tömérdek állatfajt, amelylyel a tudomány az ismeretek haladtával lassankint megismerkedett, az állatokkal foglalkozó tudomány minden időben rendszerbe iparkodott foglalni. Az Á. első számottevő rendszere *Aristotelestől* származik, aki az állatoknak két főcsoportját s ezeken belül 4–4 alcsoportot különböztetett meg. Rendszere a következő. I. ἔναιμα (vérrel bíró, azaz pirosvérű állatok = gerincesek): 1. ζωοτοκοῦντα ἐν αὑτοῖς (elevenszülők = emlősök), 2. ὄρνιθες (madarak), 3. τετράποδα ἢ ἄποδα ᾠοτοκοῦντα (tojó négylábuak v. lábatlanok = csúszómászók és kétéltüek), 4. ἰχθύες (halak). II. ἄναιμα (vérnélküliek, azaz színtelen vérüek = gerinctelenek): 5. μαλάκια (lágy testüek = fejlábúak), 6. μαλακόστρακα (lágyhéjas állatok = rákok), 7. ἔντομα (izeltek = rovarok és pókfélék), 8. ὀστρακοδέρματα (páncélos bőrüek = csigák, kagylók, tüskésbőrüek). *Plinius* s az őt követő középkori irók az állatokat egészen természetellenesen tartózkodási helyök szerint csoportosították s szárazföldi (*terrestria*), vizi (*aquatilia*) és repülő (*volatilia*) állatokat különböztettek meg. A leiró állattannak mult századbeli nagy reformátora, *Linné*, az egész Á.-ot 6 osztályra osztotta.

Linné osztályai a következők: 1. *Mammalia* (emlősök), 2. *Aves* (madarak), 3. *Amphibia* (hüllők és kétéltüek), 4. *Pisces* (halak), 5. *Insecta* (izeltlábuak), 6. *Vermes* (férgek, mely néven *Linné* az izeltlábuak kivételével, az összes gerincteleneket összefoglalta). Nagy érdeme *Linnének*, hogy az ő idejében ismert összes állatokat rendekbe, családokba, nemekbe, fajokba foglalva, ismertető bélyegeik szerint leírta s hogy a tudományba behozta a kettős elnevezést, azaz minden állatnak két nevet adott, amelyek elseje a nemnek (genus), másodika a fajnak (species) neve: pl. *Canis familiaris*, házi kutya; *Canis* a nem neve, melybe a házi kutyán kívül a farkas *(C. lupus)*, róka *(C. vulpes)* stb. tartozik, *familiaris* pedig a Canis nemnek csupán egyik faját, a *házi* kutyát jelöli. Ezt a kettős elnevezést *Linné* óta általánosan elfogadják s mai nap a két névhez mindig mellé csatolják annak a szerzőnek egészen kiirt vagy rövidített nevét, aki a fajt először leirta: pl. Canis familiaris *L.*, Ablepharus pannonicus *Fitz.*: amazt *Linné* (L.), ezt *Fitzinger* (Fitz.) jelölte meg először az illető névvel.

Az Á. rendszertanában korszakot alkotó haladást jelez *Cuvier* rendszere (1812), amely az állatokat szervezetök alapterve szerint négy tipusba s ezen belül 19 osztályba foglalja; ezek a következők: I. *Vertebrata*, 1. Mammalia, 2. Aves, 3. Reptilia, 4. Pisces; II. *Mollusca*, 5. Cephalo-

poda, 6. Pteropoda, 7. Gastropoda, 8. Acephala, 9. Brachiopoda, 10. Cirrhopoda; III. *Articulata*, 11. Insecta, 12. Arachnida, 13. Crustacea, 14. Annelides; IV. *Radiata*, 15. Echinodermata, 16. Entozoa, 17. Acalephae, 18. Polypi, 19. Infusoria. Valamennyi újabb rendszer voltaképen a *Cuvier*-félének további kiépitése.

Az újabb rendszerek többnyire 7—9 főcsoportra, állatkörre, vagy állattörzsre (phylum) osztják fel az Á.-ot, s ezeken belül több alcsoportot különböztetnek meg.

Legáltalánosabban elfogadott az a rendszer, amely az állatokat a következő állattörzsekre osztja:

I. Állattörzs: *Protozoa, Véglények.*
II. « *Coelenterata, Tömlősök.*
III. « *Vermes, Férgek.*
IV. « *Echinodermata, Tüskésbőrüek.*
V. « *Mollusca, Puhatestüek.*
VI. « *Arthropoda, Izeltlábuak.*
VII. « *Vertebrata, Gerincesek.*

(A további felosztást lásd az *illető címszók* alatt.)

Az Á. rendszere véglegesen megállapitottnak természetesen mai nap sem tekinthető. Ismereteink haladásával e rendszer többé-kevésbbé módosul és tökéletesbül; sőt a rendszerezők ismeretünk mai állásán sem egyeznek meg teljesen egymással, amennyiben bizonyos csoportokat némely buvárok egyesitendőknek, másokat egymástól elválasztandóknak tartanak.

Az állatoknak a rendszer fő keretein belül alsóbbrendű, szűkebb kategóriákba való beosztása ugyanolyan elvek szerint történik, mint a felsőbb, tágabb kategóriákba való beosztása, azaz mindig az egész szervezet s fejlődés megegyezésében nyilvánuló rokonság a mértékadó. A rendszertanban megkülönböztetett kategóriák fokozatai a legfelsőbbtől, azaz a legtágasabbtól a legalsóhoz, azaz a legszűkebbhez menve a következők: 1. *állatkör, törzs v. tipus* (subregio, phylum, v. typus), 2. *osztály* (classis), 3. *rend* (ordo), 4. *család* (familia), 5. *nem* (genus), 6. *faj* (species). E rendszertani kategóriák a szükséghez képest még alkategóriára oszthatók: így a fajon belül gyakran megkülönböztetik még az *alfajt* (subspecies), a *fajváltozatot* (varietas), esetleg még *fajtát* (rassz), *alfajta, alak, eltérés* (aberratio), *korcs* vagy *fajkeveréket* (bastard).

Az Á. összes ismert élő és kihalt fajairól pontos, összefoglaló kimutatásunk nincsen. *Shipley A. E.* számítása szerint évenként körülbelül 12,000 új állatfajt írnak le a zoológusok; becslése szerint a ma ismert állatfajok száma meghaladja a 600,000-t.

Oly munka, mely az egész Á.-ot az összes rendszertani kategóriák szerint tárgyalná, ez idő szerint a világirodalomban nincsen. Az óriási terület, amely évről évre terjedelmesebbé válik, ily vállalatnak nagy akadályokat gördít útjába, amelyeket csak több szakbuvárnak huzamos időre terjedő együttes munkája győzhet le. Ily munka kiadását indította meg (1897) *Das Tierreich* címen a porosz tud. akadémia és a német állattani társulat; füzetei azonban nagyon lassan jelennek meg.

Állatorvos. A háziállatok betegségeinek gyógyítására jogosított egyén. Magyarországon az 1888. VII. t.-c. 117. §-a értelmében Á.-i gyakorlatot csak okleveles Á. folytathat. Az oklevelet a budapesti Á.-i főiskola (l. o.) szolgáltatja ki, ez idő szerint azonban egyenlő értéküek vele az osztrák főiskolákon kiállított oklevelek, mig más külföldi államban szerzett oklevél csak szabályszerű honosítás után jogosít a gyakorlatra. Az átmeneti időben még a gyógykovácsok közül azok, kik az 1858. év előtt szerezték meg a végbizonyítványt, valamint a később végzettek közül azok, akik 1891-ig külön képesítő vizsgát tettek, szintén űzhetnek Á.-i gyakorlatot, hatósági teendőket azonban nem teljesíthetnek. A gyakorlat megkezdése előtt minden Á. az oklevelet a törvényhatóságnak beiktatás és kihirdetés végett bemutatni tartozik. A trvhatóság engedélyével az Á. kézi gyógyszertárt tarthat. Az az Á., aki sürgős esetekben a hivatásával járó szolgálatot alapos ok nélkül megtagadja, v. elhalasztja, 50 forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Ha pedig állami, törvényhatósági v. községi hivatalos alkalmazásban levő Á. ezen hivatalos alkalmazásával egybekötött Á.-i szolgálatot alapos ok nélkül megtagadja v. elhalasztja: 200 frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. (1879. XL. t.-c. 97.) Szigorubb a büntetés akkor, ha az Á. marhavész idejében, habár lemondás folytán, de ennek szabályos elfogadása előtt, hivatalos állását elhagyja v. az ezzel egybekötött szolgálat teljesítését megtagadja v. elhanyagolja. (1879. XL. t.-c. 98. §.)

A hatósági állategészségügyi teendők ellátására állami és helyhatósági Á.-i állások vannak szervezve (l. *Állategészségügy),* melyek betöltői, az állategészségügyi felügyelők kivételével, szintén űzhetnek Á.-i gyakorlatot. Szintén jogosultak erre a katonai Á.-ok, a katonai szolgálatból történt kilépés esetén azonban csak akkor, ha előbb a magyar állampolgárságot megszerzik.

Állatorvosi főiskola. Magyarország egyetlen állatorvosi iskolája Budapesten. II. József császár 1782. szeptember 14-én kelt rendeletével a budapesti tud.-egyetem orvosi karához csatolandó állatgyógyintézet felállítását hagyván meg, az állatorvostan tanítására az 1787—8-iki tanévtől kezdve rendkívüli tanári állást rendszeresítettek. Maga az állatgyógyintézet 1789-ben Pesten a Skopetz-féle majorban, később pedig a Józsefvárosban Hüff őrnagy házában volt. Egyidejüleg úgy az orvosnövendékekre, mint a sebészekre nézve a tárgy hallgatását kötelezővé tették. Később — 1799-ben — miután időközben az intézet a Kenedics-féle házba költözködött át, külön 8 havi, majd egy éves tanfolyamot rendszeresítettek, olyanok számára, kik az állatorvoslással gyakorlatilag foglalkozni óhajtottak. 1851-ben a m. kir. állatgyógyintézet a tudományegyetemtől különvált s mint önálló intézet közvetetlenül a helytartótanácsnak rendeltetvén alá, most már három tanár vezetése alatt, miután időközben még három izben helyet cserélt, 1858. a múzeumkörúti Kunewalder-féle terményházban nyert elhelyezést. Végül 1880. a Rottenbiller-utcában új, modern intézet épült, mely azóta az évről évre fokozódó igényekhez mérten igen tetemesen bővült.

A mult század közepéig bárki léphetett az állatorvosi pályára, ha 17. évét betöltötte s írni és ol-

[illegible] az oklevelet pedig egy évi tanulás után nyerték el. 1857. a tanfolyam 3 éves lett, de két év múlva a hallgatók számának csökkenése folytán, kétévre szállították le, majd 1875. újból 3 évesre tették. 1890. 4 évre [illegible] meg s egyúttal a tanintézet mint »Állatorvosi Akadémia« új szervezetet kapott, végül 1899. a mai nevet mint Á. főiskola rangot nyert, 1906 pedig a királya doktorrá avatás (Dr. med. vet.) jogával ruházta fel. A tanfolyamra középiskolai érettségi bizonyítvány alapján történhetik a beiratkozás. Gazdasági akadémiát vagy gazdasági tanintézetet végzett hallgatók, ha érettségi bizonyítványuk is van, [illegible] végezhetik a tanfolyamot. A négy év alatt két, a tanfolyam befejezése után további két szigorlat letétele van előírva, melyek kiállása után a jelöltek állatorvosi oklevelet nyernek és esküt tesznek. Törvényhatósági és állami szolgálatra ez oklevél csak akkor jogosít, ha az állatorvos két évi gyakorlat után még a tiszti (állami) vizsgát is sikerrel letette (l. *Állatorvos*).

A doktori fokozat elnyeréséhez önálló tudományos munkának alapján megírt értekezés, továbbá egy főtárgyból és két melléktárgyból szóbeli szigorlat sikeres letétele szükséges.

Az Á.-n, mely a földmívelésügyi minisztériumnak van közvetetlenül alárendelve, ezidő szerint 12 tanszék van rendszeresítve, ú. m. 1. a kémia, 2. a fizika, 3. leíró és tájbonctan, 4. az élet- és szövettan, 5. a gyógyszertan és növénytan, 6. az általános kórtan és a kórboncolástan, 7. a bakteriológia, 8. a belorvostan, 9. a sebészet, 10. a járványtan és a törvényszéki állatorvostan, 11. az állattenyésztés és 12. a patkolástan számára. Kötelező tárgyak ezenkívül, melyeket külön megbízott előadók adnak elő: a parazitológia, a hússzemle, a tejhigiene, a szemészet, a szülészet, a közigazgatás [illegible] és állategészségügyi rendészet, az állatorvostan története, magántanárok pedig szakmájukból nem kötelező előadásokat tartanak. Végül a harmadéves hallgatók a gödöllői uradalomban töltenek bizonyos időt, gyakorlati ismeretek és az állategészségrendészeti hivatalos teendők elsajátítása végett.

Az Á. tanító-személyzetét az 1910. évben alkotta: a rektor, 10 nyilvános rendes tanár, 2 segédtanár, 4 előadó, 1 patkolástanító, 2 bakteriológus, 13 tanársegéd és 6 gyakornok. A hallgatóság száma, mely 1880-ig alig érte el a százat, 1890-ben 240-re, 1899-ben 497-re emelkedett, azóta azonban 295-re szállt le. Az 1909–10. tanévben 76 első, 69 másod-, 61 harmad- és 80 negyedéves hallgató volt beiratkozva; oklevelet e tanévben 73-an nyertek. Az Á. 1909. évi költségvetése a személyi kiadásokat 284,580 K-val, a rendes dologi kiadásokat 168,909 K-val, a bevételeket pedig 86,800 K-val irányozza elő.

A hallgatók túlnyomó része polgári. A hadsereg részére azelőtt gyógykovácsokból képeztek állatorvosokat, 1905 óta azonban katonai állatorvosok is csak középiskolai érettségit tett egyének lehetnek, akik a polgári hallgatók részére előírt tanterv szerint s velök együtt végzik a tanfolyamot. A közös hadügyminisztérium évenként 10, a honvédelmi minisztérium 2 növendéket vesz fel, akik a kincstár költségén végzik a tanulmányaikat azzal a kötelezettséggel, hogy az oklevél megszerzése után 7 évet a hadsereg kötelékében töltenek.

A főiskola tanártestülete polgári szavatossági perekben felülvéleményeket, intézetei az állategészségügy körébe tartozó ügyekben véleményeket mondanak. A bakteriológiai intézet diagnosztikai célokra szolgáló baktériumkészítményeket (tuberkulin, mallein) és fertőző betegségek elleni ojtóanyagokat (ezidőszerint a sercegő üszök ellen, jövőben a lépfene és a sertésorbánc ellen), a járványtani intézet a sertésvész ellen ojtóanyagokat termel. A kórházakban mindenféle fajta beteg állatok orvosi kezelésben részesülnek. Az 1908. év folyamán a belklinikán 1244 nagy és 748 kis állat, a sebészi klinikán 585 nagy és 275 kis állat, mint bejáró beteg 4909 állat volt kezelés alatt, szavatossági hibákra pedig 119 állatot vizsgáltak meg.

Az Á. keretében a következő ifjúsági egyesületek vannak: Állatorvostanhallgatók menza-egyesülete (1909-ben 62,388 K 60 f. vagyonnal), Állatorvostanhallgatók kórházegyesülete (12,397 K 40 f. vagyonnal), Állatorvostanhallgatók köre (896 K 88 f. vagyonnal). Részletes adatok: *Thanhoffer*, Az állatorvosi tudomány stb. története, Budapest 1887; Állategészségügyi évkönyv, u. o. 1899-ig, azóta az Á. Évkönyve Budapest.

Állatorvosi kongresszus. Szűkebb körű szaktanácskozmányokon kívül 1863 óta 4–5 évenként nemzetközi Á.-okat tartanak, melyeken az állatorvosi tudomány és az állategészségügyi rendészet körébe tartozó fontos kérdések kerülnek tárgyalás alá. Minthogy az államok hivatalosan képviseltetik magukat, a kongresszusok határozatai irányító befolyással vannak az állategészségrendészet és a nemzetközi állatforgalom alakulására.

Az *első* Á.-t Gamgee, az edinburghi New Veterinary College tanárának kezdeményezésére 1863 júl. 14–18-ig tartották Hamburgban Hering stuttgarti tanár elnöklete és Gamgee alelnöklete alatt, a *másodikat* 1865 aug. 21–27-ig Bécsben Röll és Hering elnöklete alatt, a *harmadikat* 1867 szept. 2–8-ig Zangger, Hertwig és Ravitsch, a *negyediket* 1883 szept. 10–16-ig Brüsszelben Thiernesse, Bouley, Jacops, Müller, Röll és Wirtz, az *ötödiket* 1889 szept. 2–7-ig Chauveau elnöklete alatt Párisban, a *hatodikat* 1895 szept. 16–21-ig Bernben (elnök Potterat, főtitkár Noyer), a *hetediket* 1899. aug. 7–12-ig Baden-Badenben (elnök Lydton, főtitkár Casper), a *nyolcadikat* 1905 szept. 3–9-ig Budapesten (ügyv. elnök Hutyra, főtitkár Rátz), a *kilencediket* 1909 szept. 13–19-ig Hágában (elnök Schimmel, főtitkár de Jong). A legközelebbi kongresszus 1913-ban lesz Londonban.

Az első két kongresszus kizárólag állategészségrendészeti kérdésekkel foglalkozva, mindenekelőtt a keleti marhavész és a szarvasmarhák ragadós tüdőlobjának irtására jelölte meg az alapelveket, melyek gyakorlati érvényesítésével valóban sikerült is a két veszedelmes betegséget nagy területekről kiirtani. Később a tuberkulózis, majd a száj- és körömfájás, a takonykór és a sertésjárványok elleni védekezés állott a tárgyalások előterében; a 4–7. Á.-ok pedig nemzetközi állategészségi egyezmény alapelveit jelölték meg. Általában az állati eredetű élelmiszerek, nevezete-

sen a hús és a tej szakszerű ellenőrzését kezdeményezték s egyúttal az állatorvosképzés és az állatorvosi gyakorlat feltételeit jelölték meg. A 8. (budapesti) kongresszus annyiban módosította az Á.-ok szervezetét, hogy az állategészségrendészeti ügyeken kívül, melyek ezúttal is teljes ülésekben kerültek megvitatás alá, szorosan tudományos és gyakorlati kérdések tárgyalására szakosztályokat szervezett és ezt az új szervezetet az utolsó, hágai kongresszus is megtartotta. Ilyen módon lehetővé vált a tárgyalásokat jóval szélesebb körre kiterjeszteni, úgy hogy az utóbbi két alkalommal mondhatni az összes aktuális kérdések napirendre kerültek. Emellett továbbra is érvényben maradt az a régibb gyakorlat, hogy minden kérdést több előadó készít elő, kiknek referátumait a rendezőség már a kongresszus előtt küldi meg a tagoknak.

A budapesti Á. óta az egymást követő kongresszusok között a kapcsolatot nemzetközi bizottság tartja fenn, mely az utolsó és a reákövetkező kongresszusok elnökeiből és főtitkáraiból, valamint az utolsó kongresszuson képviselt államok kiküldöttjeiből alakul. Székhelye a mindenkori választott elnök lakóhelye. A bizottság szervezetét és működését külön szabályzat jelöli meg, a hágai kongresszus óta pedig az Á.-oknak is van külön szervezeti szabályzatuk.

A budapesti Á. a bevételi fölöslegből nemzetközi pályadíjul arany érmet alapított, melyet 1913-tól kezdve minden Á. a megelőző tíz év folyamán megjelent valamely kiváló állatorvostudományi munka szerzőjének fog odaitélni. Az alapot a Magyar országos állatorvos egyesület kezeli s ugyanő gondoskodik az érem előállításáról.

Minden Á. jelentést ad ki, mely felöleli az előadók referátumait, a tárgyalások jegyzőkönyveit és a hozott határozatokat.

Állatorvostan (lat. medicina seu ars veterinaria, gör. zooïatria, zootherapia), a háziállatok betegségeinek felismerésére és gyógyítására vonatkozó tudományszakok összesége. Abban az időben, midőn emberi hullák boncolását a vallások tiltották, az emberbonctani és kórtani ismeretek majdnem kizárólag az állatok boncolása alkalmával szerzett tapasztalatokon alapultak. Az egyiptomiaknál már léteztek állatorvosok, sőt ezek éppen úgy, mint az orvosok is, túlnyomóan specialisták voltak; a zsidók szigorú áldozati törvényei pedig arra mutatnak, hogy legalább papjaik a háziállatok betegségeit alaposabban ismerték. A görögöknél, Asklepiastól és Hippokratestől eltekintve, kik valószinüleg csak mellékesen foglalkoztak állati betegségekkel is, Aristoteles több állati betegséget behatóan ír le az állatok természetrajzának 8-ik könyvében. A rómaiaknál már egészen behatóan tanulmányozták egyes kiváló férfiak, mint pl. a IV. sz. körül Apsyrtus és Vegetius (utóbbi már az addig ismert munkák alapján rendszeres művet írt a szarvasmarhák, juhok, sertések s kecskék betegségeiről) és már jóval előttük Columella, az ó-kor legtudósabb gyakorlati gazdasági írója. A középkorban, a természettudományok más ágaival együtt az Á. is alacsony fokon állt, s az araboknál is az állatorvosok ismereteiket jobbára csak a görög Hippokrates fordításából merítettek. Ruffus a XIII. sz. közepén híressé vált munkát írt a lovak betegségeiről, Ruini pedig hasonló tartalmút a XVI. sz. vége felé. Az Á.-nak tudományosabb alapon való mívelésére, valamint állatorvosok szakszerű kiképzésére azok az óriási veszteségek adták meg a közvetetlen impulzust, melyeket a XVIII. sz.-ban a keleti marhavész csaknem egész Európában okozott, s mely ellen a kárvallott államok megfelelő óvó és elfojtó intézkedések életbeléptetését ismerték el feltétlenül szükségesnek. Ezek végrehajtására szakszerüen kiképzett állatorvosok váltak szükségesekké és ilyenek képzése céljából létesültek állatorvosi iskolák Európának majd minden államában.

Az első ilynemű iskolát Bourgelat, a lyoni lovasiskola főnöke alapította 1762-ben Lyonban, majd ugyanő három évvel később Alfortban Páris mellett létesített ugyanily iskolát. Ez iskolák híre hamar elterjedvén Európában, gyors egymásutánban alapítottak ilyeneket, részint az egyetemekkel kapcsolatban, részint ezektől függetlenül: Turinban (1769), Göttingenben (1773), Padovában (1774), Bécsben (1777), Hannoverben (1778), Drezdában (1780), Budapesten (1787, l. *Állatorvosi főiskola)*, Berlinben és Münchenben (1790), Milanóban (1791), Londonban (1792), Madridban (1793); majd a jelen század folyamán Bernben (1806); 1900 óta az ottani egyetem fakultása), Pétervárott (1808), Zürichben (1819; 1900 óta az egyetem fakultása), Stuttgartban (1821; 1910-ben a württembergi kamara az iskola megszüntetését határozta el), Utrechtben (1821), Toulouseban (1825), Brüsszelben (1832), Kharkovban (1861), Bukarestben (1861), Tokióban (1874), New-Yorkban (1875), Lembergben (1881), stb.

Kezdetben, midőn az állatorvoslást a nagyközönség nem igen tekintette művelt emberhez illő foglalkozásnak, az állatorvosi pályára készülő növendékektől nem követeltek az írni és olvasni tudáson kívül különösebb előképzettséget, és az állatorvosi pályára főleg csak pásztorok, kovácsok, lovászok stb. léptek; később mindinkább elismerték ez előképzettség fokozásának szükségét s jelenleg, midőn az állatorvosi tudomány már az emberorvostan egyenjogú társa s megértéséhez hasonló alapismeretek szükségesek, az állatorvosi pályára lépő egyének legtöbb helyütt azonos előképzettségét tartoznak kimutatni, mint az orvostanhallgatók. Igy Franciaországban és Belgiumban a baccalauréat des sciences et lettres, Olaszországban a gimnázium 4 és a liceum 2 osztálya, Németországban, Ausztriában és Magyarországon a középiskolai érettség a megkivánt előképzettség. Az állatorvosi tanfolyam régen alig pár hónapig tartott, később fokozatosan meghosszabbították, ma pedig Francia- és Olaszországban, Dániában, Belgiumban, Magyarországban és Ausztriában 4, Németországban 3½, Oroszországban és Romániában 5 évre terjed. A tanulmányok befejezése és a szigorlatok letevése után megszerzett állatorvosi oklevél Magyarországon az 1888. VII. t.-c. 296. §-a értelmében egyedül jogosit az állatorvosi gyakorlatra, hivatalos állások elfoglalhatása azonban részben még egy külön tiszti vizsga letételéhez van mint föltételhez kötve (l. *Állatorvos* és *Állatorvosi főiskola*).

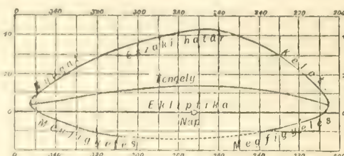
A osztrák-magyar közös hadseregben 1870 óta az állatorvosi személyzet áll: 29 főállatorvosból, 60 állatorvosból, 51 alállatorvosból.

Az állatorvosi tudomány feladata elsősorban a háziállatok anatómiai szerkezetét és életnyilvánulásait, azután pedig azok betegségeit összehasonlító alapon tanulmányozni, a kutatások eredményeit pedig a beteg állatok gyógyítására, valamint a betegségektől való megvédésére értékesíteni. Ezek a feladatnak megvalósításával nagymértékben járul az állatállományokban rejlő értékes vagyon megvédéséhez és gyarapításához, egyebek között azzal is, hogy a biologiai folyamatok kutatásával az állattenyésztés helyes irányítására is közreműködik. Másik fontos feladata közegészségügyi vonatkozású. Állati betegségek tanulmányozása ugyanis világosságot derít az emberi testében végbemenő kóros folyamatokra. Különösen az állati fertőző betegségekről szóló tannak éppen az állati járványok okainak felderítése, valamint az ellenök való védőojtások tanulmányozása vetette meg az alapját. A mult század közepe táján Pasteur és Koch vizsgálatai a lépfenéről, az előbbi tanulmányai a sertésorbáncról és a baromfikoleráról jelöltek meg ebben a tekintetben a további kutatások irányát, később főképen az állati tuberkulózis tanulmányozása volt nagy jelentőséggel, legújabban pedig az állati piroplazmás és trypanosomás betegségek megismerése a váltóláz, majd álomkórság lényegének és terjedésük módjának felderítésére vezetett, a trypanosomás betegeken végzett kísérletek pedig közvetve a szifilis új gyógyítási módját eredményezték.

Ezeken az inkább közvetett vonatkozásokon kívül az Á. jelentősége a közegészségügy szempontjából egészen közvetetlenül érvényesül az állati eredetű élelmi szerek, nevezetesen a hús és a tej szakszerű ellenőrzése terén. A húsvizsgálat és a tejhigiene szorosan állatorvostudományi kutatásokon és ismereteken alapszik és az idetartozó teendők ellátásával az állatorvosok, mint szorosan közegészségügyi közegek működnek. Az Á. ezen feladatai és vonatkozásai megokolttá tették az azt mívelő tudományos intézetek s nevezetesen az állatorvosi iskolák fejlesztését. Ennek megfelelőleg az utóbbiakat újabb időben mindenfelé újjá szervezték (legtöbb helyen főiskolai alapon) s egyúttal a tanszékek számára modern intézeteket létesítettek, ellátva őket a tudományos kutatásokhoz szükséges személyzettel és felszereléssel. Ezzel arányban mind intenzivebbé alakul a tudományos munkálkodás, melynek eredménye az állati élettan és kórtan körébe tartozó ismeretek bővülése, közvetve pedig az állategészségügy (l. o.) fokozatos javulása.

Irodalom. Hutyra Ferenc, Állatorvosi belgyógyászat, Budapest 1894; U. a. Kórbonctani diagnosztika, u. o. 1888; [illegible] Az [illegible] és azok orvos[illegible] [illegible] Állatgyógyászat, Budapest 1896; Rát. István, Az élősdiek, mint állati betegségek okozói, u. o. 1890; Torma János és Tátray János, Az egészséges és beteg állatok ápolása u. o. 1892; Azary Ákos, A házi állatok részletes kór- és gyógytana, u. o. 1888.

Állatöv (zodiakus), az ekliptika (nappálya) mentén s annak mindkét oldalán fekvő, összesen 18° szélességű öv, melyben mozognak a Nap, a Hold és a nagyobb bolygók. Már ősrégi időben 12 jegyre osztották (minden jegy ennélfogva 30° kiterjedésű), melyek egymásutánja a tavaszi napéjegyenlőség pontjától kelet felé számítva, a következő: kos (♈), bika (♉), kettős (♊), rák (♋), oroszlán (♌), szűz (♍), mérleg (♎), skorpió (♏), nyilas (♐), bak (♑), vízöntő (♒) és halak (♓). Az első hat jegy, mely a hosszuság 0° és 180°-a között fekszik, északi, a többi hat déli jegy nevét viseli. Az északi félgömb telének kezdetén a nap a bak, tavasz kezdetén a kos, nyár kezdetén a rák, ősz kezdetén a mérleg jegyébe lép; innen ♑, ♒, ♓, ♈, ♉ és ♊ felszálló, ♋, ♌, ♍, ♎, ♏, ♐ leszálló jegyek nevét is kapták. A jegyek elég kényelmesen a hosszuság megjelölésére is alkalmazhatók, mint ez pl. naptárakban a Nap és Hold járásának megjelölésére ma is divatos. Eszerint «a Hold hossza 25° a bakban» annyit jelent, hogy a Hold a tavaszponttól 9 jeggyel (9.30° = 270°) és 25°-kal azaz 295°-kal keletre áll.

Állatövi fény.

Állatövi fény (zodiakális fény), halvány fehérszínű kúpalakú fénytünemény, mely napnyugta után a nyugati, napkelte előtt a keleti égen megfigyelhető, amelynek tengelye közel az ekliptikába esik. Nálunk, közepes szélességben, hol a tünemény fényereje még a tejutét sem éri el, az Á. legjobban figyelhető meg a napéjegyenlőségek körül, mivel az ekliptika akkor képezi a Nap kelte és nyugta alkalmával a legnagyobb szöget a horizonnal. De a gyakorlott észlelő (különösen az, kit a tüneményre már néhányszor figyelmessé tettünk) az Á.-t majdnem az egész éven át figyelheti. Tengelye, mint ezt a mellékelt *ábra* is mutatja, az ekliptikától többnyire észak felé hajlik. Az ábra Heis 1851-ik évi december 23–24-iki éjjel újhold alkalmával tett megfigyelését adja. Az Á. a trópusok alatt sokkal tündöklőbb, fénye e vidékeken a tejútnak a sas és nyilas csillagzatok között fekvő legfényesebb részét is meghaladja, úgy, hogy Humboldt joggal nevezheti «a trópusi éjek állandó díszének». Itt az Á. világosabb, kúpalakú fénycsóva, melyet halványabb, elmosódottabb burkolat környez; belső kúpja nem mindig egyenlően széles, időnkint majdnem vonalalakú. Sajátságos tünemény az Á.-nek Brorsen által 1854. fölfedezett *ellenfénye*, a Nappal majdnem szembenálló, gyenge, határozatlan fénymező. Ápr. közepe táján ezt gyakran gyönge fénysávoly köti össze a nyugati égen álló főtüneménnyel és Quitóban többször észlelték az Á.-t 20° széles fényhíd alakjában, mely az ég körül húzódik. Az A. Wright szerint polározódott, spektruma gyenge zöldes fénysávolyból áll, melynek hullámhosszu-

sága 557 milliomodmilliméter (Angström, Respighi, Vogel H. C.) s mely az északi fény spektrumában is előfordul. Az Á. pontosabb leírása Childrey-től (Britannia, Baconica, London 1661) és különösen Dom. Cassinitől való (Découverte de la lumière céleste qui paroit dans la zodiaque, Páris 1685), ki azt hiszi, hogy a régiek említette «trabes» fényjelenséggel azonosítható. Behatóan foglalkozott vele de Maisan, kinek hipotézise szerint az Á. a Napnak erősen lapított szferoidos légköre. Újabban némelyek az Á.-t a Földet a holdpályán belül környező ködgyűrűnek tartják. V. ö.: *Heis*, Zodiakallicht Beobachtungen 1847–75, (Köln 1875) és Atlas coelestis eclipt. (1878); *Gearle*, The zodiacal light, Proceed. Americ. Academy (1883); *Wolf*, Über d. Bestimmung der Lage d. Zodiacallicht. Sitz.-ber. Academie (München 1900).

Állatövi sugarak, l. *Radiolaria.*

Állatpszichológia, az állatok lelki életének tudománya. Az állatok lelki élete a legrégibb idő óta foglalkoztatja a gondolkozó elméket, azonban a róla való vélemények, bár nagyon sok megbízható megfigyelésre és újabban számos szabatos fiziológiai és pszichológiai vizsgálatra támaszkodhatunk, még ma is eltérők. A vizsgálók egy része már a legalsóbbrendű szervezetek, az egysejtü véglények *(Protozoa)* körében látja az állati lelket előcsillámlani, míg mások, pl. *Wasmann* még a legmagasabbrendű állatok életnyilvánulásaiban is tagadják a psziche közreműködését. Minden bizonnyal e két véglet között van az igazság. Bármiként gondolkozzunk is a lelki életről és főleg a tudatos szellemi működésekről, abban meg kell egyeznünk, hogy ezek is életjelenségek, melyekre szintén érvényes a fokozatos fejlődésnek mindent átfogó és a szerves élet minden nyilvánulására érvényes törvénye, vagyis más szóval: a felsőbbrendű állatok és az ember lelki élete is ma még részleteiben beláthatatlan törzsfejlődés útján érte el a mai fokot. Az alsóbbrendü állatokra vonatkozólag számos, megbízható vizsgálónak *(Verworn, Loeb, Uexküll, Jennings* stb.) pontos elemzéseiből kiderült, hogy a véglények *(Protozoa)*, tömlősök *(Coelenterata)*, tüskésbőrüek *(Echinodermata)* és férgek *(Vermes)*, úgynevezett lelki működései *tropizmusokra* (l. o.) és *reflexekre* (l. o.), továbbá bonyolódott reflexekből álló és a test egyéb jellemvonásaihoz hasonlóan átöröklődő *ösztönökre* (l. o.) vezethetők vissza, melyeknek az állat tudatához semmi közük. A vizsgálatokból egyértelmüen kitünt, hogy ezek az állatok létük első napjaiban ugyanazokra a működésekre képesek, mint életük végén; életük folyamán kimutathatólag semmit sem változnak, hanem ugyanazon ingerre mindig gépiesen, egyféle cselekvénnyel felelnek, ezért bennük a tudat és a magasabb lelki működések feltevése nemcsak nem tudományos, hanem egyenesen téves felfogás. Másképp áll a dolog a puhatestüeknél *(Mollusca)*, ízeltlábuaknál *(Arthropoda)* és a gerinces állatoknál *(Vertebrata)*. Bennök a vizsgálók meggyőző kisérletekkel ki tudták mutatni az asszociativ emlékezőtehetség működését s ennek alapján ezeknek az állatoknak lelki életet tulajdonítottak. Mindamellett azonban ezeknek az állatoknak «lelki működései» is javarészt ösztönökön alapulnak. Az ösztönök (l. o.) velejének értelmezésében az újabb biológusok *Ziegler*-t követik s az ösztönöket öröklött idegpályákon alapuló, bonyolódott reflexnek tartják. Szerintük az ösztönök az állatok testi jellemvonásaihoz hasonlóan az állatok törzsfejlődése során fejlődtek ki és a testi sajátságokhoz hasonlóan öröklésnek köszönik létüket. Minthogy pedig az ösztönök a testi bélyegekhez hasonlóan öröklés útján fejlődnek tovább, azért mechanizmusuk átöröklése és célszerű működése csak ugyanazon okok eredménye lehet, mint az állatok különböző bonyolódott szerveié. Az ösztönök a törzsfejlődés folyamán természetesen éppen úgy, mint a testi sajátságok, a természetes kiválásnak (l. o.) voltak alávetve és innen származik a cél tudata nélküli célszerüségük, továbbá egyre fokozódó tökéletességük. Számtalan meggyőző példával igazolható, hogy csak az alsóbbrendű állatok működései tevődnek össze csupán reflexekből és ösztönökből. A magasabbrendű izeltlábuak (pl. hangyák, méhek, darazsak stb.), továbbá a magasabbrendű gerincesek (pl. némely madarak, kutya, macska, ló, elefánt, ragadozók, majmok stb.) cselekvéseiben már kétségkívül kimutathatjuk a kezdetleges lelki élet jellemző nyilvánulásait, jelesen a megfigyelő, emlékező, tapasztalatokat gyüjtő és asszociáló tehetséget; úgyszintén megvan bennük, bár kezdetleges alakban, az érzelmi élet is. Számos megfigyelés és pontos elemzés szól amellett, hogy a magasabbrendű izeltlábuak és felsőbbrendű gerincesek körében, anélkül, hogy cselekvéseiket túlbecsülnők és emberiesítenők, velejében ugyanazokat a főbb érzelmeket találhatjuk meg, mint az emberben, nevezetesen az öröm, fájdalom, félelem, harag, irigység, sőt a részvét és hála érzeteit is. Az állatok lelki életének megitélésénél tehát első sorban a megfigyelő-, tapasztalatokat gyüjtő- és asszociáló tehetségre kell tekintettel lennünk. A magasabbrendű izeltlábuak és a felsőbbrendű gerincesek ezen tehetségei kimutathatólag hatással vannak az ösztönökre, melyek most már éppen a most említett tehetségek működésének hatása következtében nem folynak le azzal a merev egyformasággal, melyet a fejlődés során rögzített idegmechanizmusok megszabnak, mert ezek az állatok ösztönszerű cselekedeteiket a saját, egyéenenkint természetesen nagyon változó tapasztalataik szerint módosítják. Utóbbi módosító tehetségen nyugszik azután a magasabbrendű állatok lelki élete. Ámde ez a lelki élet különbözik az emberétől. Az állathoz hasonlóan az ember is számtalan ösztönt rejt magában, bár benne a tisztán ösztönszerű cselekedetek kisebb számuak, mint az állatoknál. Ösztönszerű cselekedet pl. a csecsemő szopása, vagy a viszkető testrész megvakarása stb. Mindezeket a cselekedeteket minden ember egyenlő módon, öntudatlanul végzi. Ha azonban pl. az a gyerek, ki már egyszer megégette magát, fél és húzódozik a tűztől, cselekvénye már nem ösztönszerű. Ilyenkor a tűz meglátásakor felidézett tapasztalat, s a fájdalomra való emlékezés, és nem öröklött mechanizmuson nyugvó ösztön szabja meg a gyerek cselekvését. Ez a példa szépen mutatja: mi közös az ember és az állat lelki életében. Az állat éppen úgy, mint a példaként említett gyerek, csupán az

[illegible] érzetek tapasztalat kapcsolja egybe, s ki[illegible] az ilyen egymáshoz tartozó érzéki érzetek [illegible] meg az állat akaratát és irá[illegible]. Az állat lelki életének tárgya [illegible] érzékelhet és más [illegible] benyomásokkal társíthat. Tovább az állat [illegible] a közvetetlen érzéki ele[illegible] érzékelhetik. A különböző színeket pl. a [illegible], zöldet, kéket stb. az állat meg [illegible]ni; ezeket az érzeteket egymással és más [illegible] benyomásokkal össze tudja hasonlítani, sőt [illegible] érzéki benyomásokkal társítani is [illegible] a beszéd tehetsége híjában a sárga, [illegible] kék stb. érzéseket nem tudja maga [illegible] konkrét fogalomban, a szín fogal[illegible] egyesíteni. Valóságos absztrakciókat az [illegible] a beszéd tehetségének hiánya miatt is képtelen létesíteni és ez gátolja az állatokat abban, hogy lelki életük az egyszerű érzéki benyomások kezdetleges társításán túlemelkedjék. Az állat nem tud elvont fogalmakat, pl. színt, másokkal, pl. a súly, nagyság, szag stb. fogalmával társítani és ebből a tárgyak tulajdonságait levezetni. Az ember ellenben az egyik elvont fogalomtól a másikig haladhat és szelleme egészen a metafizikai [illegible] magaslatára emelkedhetik. Az állatok és az ember lelki élete közti nagy ellentétnek oka [illegible] az egyre bonyolodottabb formát öltő gondolkodási folyamat, mely az értelmes beszéddel együttjár és elvont fogalmak képzésében és változatos összekapcsolásában nyilvánul. Az embernél a [illegible] kifejlődésével kapcsolatban a képzetek és egyszerű, homályos fogalmak egybekapcsolása [illegible] fokozatosan a logikai törvényektől szabályozott magasabb fogalomalkotás, itélet és következtetés lépett. Azonfelül a beszéd és vele együttjáró gondolkodás az agyvelő fejlődésére [illegible] és a szervek használásának törvénye szerint az agyvelő nagyobbfokú kifejlődését, egyes részleteinek nagyobbmérvű differenciálódását és a lelki működések tökéletesedését tette lehetővé. A beszéd és később az írás külön[illegible] más tekintetben is fokozta az ember értelmét. Beszéd és írás segítségével az ember [illegible] közölhette tapasztalatait utódaival, úgy hogy az egymás után következő nemzedékek az [illegible] rájuk szállt értelmi kincs megőrzése és mérhetetlen megsokszorozása segítségével az állatokat annyira túlszárnyalták, hogy ma az ember és az állatok értelmi működése és egész lelki élete közti űr méltán áthidalhatatlannak látszik.

Irodalom. Gorka Sándor, Az állatok psychikai élete (Állattani Közlemények, 1902, I. köt.); Marek József, Vitás [illegible] (Budapest 1908); Székely István, Ösztön és ész (Nagy-Várad 1897); [illegible] der Intelligenz im [illegible] Ameisen, Bienen und [illegible] Die Sinne u. d. geistige Leben der Tierwelt (u. o. 1889); Fabre H., Souvenirs ento[illegible] Groos, Die Spiele der Tiere (Jena 1896); Edinger, Vorlesungen ü. d. Bau d. nervösen Zentralorgane d. Menschen u. d. Tiere (Leipz. [illegible] Menschen und Tierseele (4. kiad., Hamburg 1906); Loeb, Einleitung i. d. vergl. [illegible] Psychologie (Leipz. 189[illegible]); v. Buttel-Reepen, Sind die Bienen Reflexmaschinen? [illegible] Kampf um die Tierseele (Wiesbaden 1902); Morgan, Introduction to comp. physio[illegible] Psychologie d. niedersten Tiere (Wien 1905); Wasmann, Instinkt u. Intelligenz im Tierreich (Freiburg i. Br. 1905); Reuter, Die Seele der Tiere (Leipz. 1908); Morgan, Instinkt u. Gewohnheit (u. o. és Berlin 1909); Loeb, Die Bedeutung d. Tropismen f. d. Psychologie (Leipz. 1909).

Állatrégió, l. *Állatföldrajz.*

Állatrend, l. *Állatország.*

Állatsereglet, mindenféle, rendesen mutatós, külföldi, tropikus, élő vadállatok gyűjteménye ketrecekben, mellyel, többnyire állatszelidítési mutatványokkal kapcsolatban, városról városra vándorolnak.

Állatsó, l. *Takarmánysó.*

Állatstatisztika, a mezőgazdasági statisztikának (l. o.) egy része, mely a hasznos háziállatok összeírását célozza. Ezek az összeírások régebben (Magyarországon is 1869. és 1880.) a népszámlálással kapcsolatban hajtattak végre, de ezen összekapcsolás célszerűtlensége újabban külön állatösszeírások elrendelését tette szükségessé, minők hazánkban 1884. és 1895. voltak.

Állatszállítás. *A. vasúton.* Az élőállatok vasúti szállítása a belföldi forgalomban a vasúti üzletszabályzat, az árúfuvarozásra vonatkozó nemzetközi egyezményhez hozzájárult államok vasútjaival való forgalomban pedig nemzetközi egyezmény (1892. XXV. t.-c.) a balkáni államokkal (Szerbia, Bulgaria és Törökország) a külön üzletszabályzat rendelkezései és az illető forgalomban érvényes díjszabások (állatdíjszabások) határozmányai alapján történik. A magyar, osztrák és bosnyák-hercegovinai vasutak forgalmában külön állatdíjszabás van érvényben, mely a vasúti üzletszabályzat vonatkozó szakaszait (feladás, szállítás, kiszolgáltatás, fuvarozási határidő, a szállításra vonatkozó részletes határozmányok) és az azokhoz megállapított végrehajtási határozmányokat tartalmazza, továbbá a díjszabási határozmányokat is, amelyek alapján a fuvardíjak és egyéb illetékek kiszámíttatnak. A külföldi forgalmakban, miután az árúfuvarozásra vonatkozó nemzetközi egyezmény az élőállatok szállítására külön rendelkezéseket nem tartalmaz, a belforgalomra érvényes vasúti üzletszabályzat rendelkezéseinek megfelelő rendelkezések a nemzetközi egyezménynek az árúdíjszabás I. részébe felvett egyes cikkeihez tartozó kiegészítő határozmányokba foglaltattak.

Úgy a vasúti üzletszabályzat, mint a nemzetközi egyezmény utal arra, hogy a rendészeti szabályok — az Á.-oknál az állategészségügyi rendészeti szabályok — a fuvarozásnál megtartassanak. Ezek az állategészségügyi rendészeti szabályok részint törvényekben (1888. VII. t.-c., 1900. XVII. t.-c., továbbá az egyes államokkal kötött állategészségügyi egyezmények becikkelyezéséről szóló törvénycikkek), részint ezen törvények végrehajtása tárgyában a m. kir. földmivelésügyi miniszter által kiadott rendeletekben foglaltatnak. Az illető törvényeknek és rendeleteknek a vasútakat és a vasútat Á.-ra igénybevevő közönséget illető rendelkezései a m. kir. földmívelésügyi miniszter által a kereskedelemügyi m. kir. miniszterrel egyetértőleg kiadott Állategészségügyi Útmutatóban foglaltattak össze, amely útmutatónak kiegészítő részei az Állategészségügyi Értesítők. Ezek útján tétetnek közzé az állat-

egészségügyi rendészet terén kibocsátott újabb rendelkezések (állatforgalmi korlátozások elrendelése, megszüntetése stb.) és értesitések (állatrakodó állomások engedélyezése, beszüntetése stb.). Az állatok szállításánál alkalmazandó intézkedések alapelvei a következők: 1. az állat csak szabályszerü marhalevéllel vehető fel; 2. a szállitandó állat csak a marhalevélen kitüntetett irányitás állomásáig vehető fel; 3. a szarvasmarha a felrakásnál szakértő által állategészségügyi tekintetből megvizsgálandó; 4. vágómarhát tenyész- v. egyéb gazdasági marhával együtt szállitani tilos; 5. más országból hozott szarvasmarha honi kérődző állatokkal együtt nem szállitható; 6. más országból érkező állatok a lerakodásnál megvizsgálandók; 7. a szállitási eszközök szállitás után fertőtlenitendők.

Állatszámlálás. Az agrár-statisztika egyik legfontosabb ága, amelyet népszámlálásokkal egyidejüleg szoktak végrehajtani. A nemzetközi statisztikai kongresszusok azonban ismételten utaltak arra, hogy az Á.-nak népszámlálással egyidejüleg való eszközlése célszerütlen és csak kevésbbé megbizható adatokat eredményezhet, mert az enélkül is oly nagy anyagot ölel fel, mely külön feldolgozást kiván. Ujabban az Á. önmaga szokott végrehajtatni. Hazánkban 1851, 57, 69, 80 és 95-ben volt s 1910. év végén lesz. Mintegy 10 év óta azonban a minden tavasszal egészségügyi szempontból országszerte megtartatni szokott állatszemle alkalmával a földmivelésügyi miniszter saját közegeivel is Á.-t tarthat, amely adatok ha nem is tarthatnak igényt a legnagyobb precizitásra, mégis eléggé megbizhatók és eléggé kifogástalanok. Az 1884, 95, 908. és 909. évi Á., adatokat az alábbi táblázat mutatja:

	1884	1895
Szarvasmarha	4.879.038	5,829,018
Ló	1.748.859	1.972,448
Szamár	22,152	21,386
Öszvér	741	885
Kecske	270,192	286,385
Sertés	4.803,639	6.446,573
Juh	10.594,831	7.526,686
Baromfi	32.916.668	29.352.141
Méhkas	743,204	665,017

	1908		1909	
Szarvasmarha:				
Magyar	2 210.801	—	2.106.596	—
Piros tarka	3 253 477	—	3.170.842	—
Borzderes	178,101	·	178,043	-
Egyéb tarka	617,512	—	602 245	—
Bivaly	186.586	—	182.138	—
Összesen		6 446.477		6.239 864
Ló	—	1 859 586	-	1 876.018
Szamár	-	15,057	—	15.300
Öszvér		873	—	734
Sertés		5 358 802	-	4.790 379
Juh		7 872 742	—	7.356.565
Kecske	—	277 060		263 535

Miként e táblázatokból látható, állatállományunk nemcsak hogy a népesség szaporodásával nem mutat arányos szaporodást, de különösen az utóbbi években határozottan számszerü csökkenés mutatkozik. Legnagyobb a csökkenés a sertésnél, ami jórészt a sertésvész következménye, követi ezt a juhállomány csökkenése, ami egyrészt a belterjesebb gazdasági üzemnek, — másrészt az alacsony gyapjú áraknak a következménye, legkisebb pedig a szarvasmarhák számszerü csökkenése, ami leginkább az utóbbi évek mostoha takarmánytermésének a következménye, s remélhetőleg nem lesz állandó.

Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az ország lakosságának húsfogyasztóképessége állandóan fokozódik, igen nagy baj az, hogy állatállományunk számszerü szaporodása nem tart lépést a lakosság szaporodásával, mert e körülmény a húsnemüek állandó drágulására vezet. De nagy baj azért is, mert szántóföldeink a rétek és legelők feltörésével folyton szaporodnak, s a sulyosbodó életviszonyok nagyobb termésátlagokat tesznek kivánatossá, amit azonban csak dúsabb trágyázással lehetne elérni, holott a szántóföldekhez arányitva ma nem rendelkezik az ország annyi istállótrágyával, mint amennyivel rendelkezett az 1870-es években. Ez azonban azért csak a kisebb baj, mert az istállótrágyát, legalább részben, zöldtrágyával és műtrágyával lehet pótolni. Állataink számának csökkenése annyival is elszomoritóbb, mert más államokban, igy különösen Németországban az utóbbi évtizedekben az állatállomány igen lényeges szaporulatot mutat.

Szarvasmarhaállományunkban feltünő az a változás is, hogy a fehér szinű magyar marha, amely ezelőtt 30 évvel az egész állomány 70%-át tette ki, leapadt 30%-ra, ellebben a tarka marha hasonló arányban megszaporodott.

Állatszelidítés, az állatok megfékezése, szelidítése és idomítása részint azért, hogy háziállatként szolgáljanak az embernek, részint hogy nyilvános előadásokat tartsanak velük. Az ó-korban nagy eredményeket értek el az állatszelidítők. Plinius szerint a karthagói Hanno volt az első oroszlánszelidítő. Marcus Aurelius császár a pharsalosi ütközet után egy oroszlánoktól vont szekéren járta be a csatamezőt Cytheris szinésznővel. Heliogabalus azzal ijesztett rá vendégeire, hogy oroszlánokat eresztett be a terembe. Martialis szerint már voltak olyan etiópiaiak, akik idomitott elefántokat, nevezetesen kötélen járó elefántot mutattak be. Az újabbkori állatszelidítők közül emlegetettek: Carter, Martin, Amburg, Charles, Bidel, a néger Delmonico, Batty, aki fejét oroszlánjainak szájába szokta tenni. Az állatszelidítő nők közül hires Borelli k. a. és Leprince asszony, akik a cirkuszokban egész falka szelidített farkassal, lovon nyargaló oroszlánokkal végeztek izgató mutatványokat. Hogy az ó-korban minő módokkal éltek az állatok idomításában, nem tudjuk; egy régi érem ostorral a kezében ábrázolja a medvét tanító állatszelidítőt. Bizonyos, hogy az állatpszichológia ismerete ép oly fontos az Á.-nél, mint a mechanikus eszközök, pl. az ostor, éheztetés, kötözés. Az állatszelidítőnek meg kell mutatnia hatalmát a vadállat fölött; a merész és éles tekintet a fékezés hatalmának első föltétele. Használnak különböző fenyegető eszközöket, tüzet, villamos ütést, továbbá olyan mesterfogásokat, melyek bizonyos családoknak el nem árult titkai. Ma a legtöbb állatszelidítő az olasz Piacenza tartományból kerül ki. Egyébként az Á. eszközeinek is megvan a határa; nem egyszer

[illegible] vetett valami vigyázatlan [illegible], az állatok rendkívüli izgalmi állapota s több efféle. A legnagyobb [illegible] vadállatok megszelidítése [illegible] feladat. [illegible] *Mantegazza*, *Hachet-Souplet* műveit az A.-ról, tov.: A. u. G. *[illegible]*, Die Dressirkunst (Mühlheim 1900). *[illegible]*, The training of wild animals (New York 1900).

Állatszimbolika, l. *Szimbolika*.

Állattal való fajtalanság (sodomia, bestialitas), állatokkal űzött nemi érintkezés. L. *Természetellen fajtalanság*.

Állattan *(zoologia)*, az a tudomány, amely az állatokat *minden irányban* tanulmányozza és ismerteti. Feladata az állatok külső és belső alaki és szerkezetbeli viszonyait megismerni, továbbá az állatok szerveinek valamint az állati test egészének működését, e működések törvényeit, az állatoknak egymáshoz meg a külső világhoz való viszonyát kideríteni; nemkülönben az állati testet alkotó anyagokat s az élet alatt végbemenő kémiai folyamatokat megismerni. Mindez irányban pedig nemcsak a kész, azaz kifejlődött, hanem a fejlődésben levő állatokat is tanulmányozza, valamint vizsgálata körébe vonja a kihalt állatok ásatag maradványait is. Végül feladata az egész állatországot a szervezet minőségében nyilvánuló rokonság szerint rendszerbe foglalni s a fajokat pontosan jelölni.

A *tudományos* Á. ágazatai a következők: 1. *Alaktan (morfológia)*, mely az állati test alakbeli viszonyait tanulmányozza. Részei közül: *a) Zootómia (állatboncolástan)*, az állati test belső alkatával foglalkozik s vagy egyszerűen csak a szervek alkat- és szerkezetbeli részleteinek leírására szorítkozik *(leíró anatómia)* vagy pedig összehasonlítja egymással az azonos alaktani értékűeknek (homolog) talált szerveket, megállapítja az állatok rokonsági kapcsolatát, a szervezeti viszonyok részleteit pedig megmagyarázni s általános értékű törvényekre visszavezetni igyekszik *(összehasonlító anatómia)*. Az anatómiának ama részét, amely a szabad szemmel nem látható szervezeti részleteket tanulmányozza, *mikroszkópi anatómiának*, vagy, minthogy kiválólag azokkal a szövetekkel foglalkozik, amelyekből az állati test fel van építve, *szövettannak* (hisztológia) nevezik. *b) Fejlődéstan* (ontogenia), az állatok fejlődését tanulmányozza az egyén életének kezdetétől a teljesen befejezett, kifejlődött állapotig, s amennyiben adatait általános törvények megállapítására értékesíti, úgy mint az anatómia, az összehasonlító módszert követi. A fejlődéstannak ezt az utóbbi részét *összehasonlító fejlődéstannak* nevezzük. 2. *Állatélettan* (zoofiziológia) az egyes szervek, valamint az egész állat életműködéseit kutatja. E sokáig teljesen elhanyagolt, de utóbb nagyon fellendült tudományágnak sokat igérő, értékes hajtása az *összehasonlító állatélettan* és a *kisérleti Á.*, mely azonban még csak a kezdet kezdetén van. 3. *Életmódtan* v. *háztartástan* (oikológia vagy szűkebb értelemben vett biológia), az állatok életmódját, szokásait, viselkedését, háztartását, műveiket egymáshoz s a környező természethez való viszonyait kutatja. 4. *Elterjedéstan, állatföldrajz* (korológia, zoogeográfia), az állatoknak Földünkön való elterjedését tanulmányozza s ennek törvényeit állapítja meg. Egyes körülirt állatterületek állatvilágát — a *faunát* — a *fauniszlika* kutatja. 5. *Állati kémia* (zookémia), az állatok testét alkotó anyagokat és az élet folyamán végbemenő kémiai folyamatokat kutatja. 6. *Őslénytan* (paleontológia), a kihalt állatok maradványait tanulmányozza és ismerteti. 7. *Törzsfejlődéstan* (filogenia), az összehasonlító anatómia, fejlődéstan, őslénytan, állatföldrajz, esetleg az Á. más ágazatai nyujtotta adatok kritikai felhasználása alapján az állattörzsek, korok, osztályok, rendek, családok, nemek, fajok természetes úton való kifejlődését igyekszik megállapitani; a törzsfejlődéstan nehéz feladatát oly módon igyekszik megoldani, mint az összehasonlító nyelvész, aki a nyelv szerkezete, a használatban levő meg a forgalomból kiment szókincs, régi mondákban foglalt hagyományok, a történelem stb. alapján egyes nyelvcsaládok és nyelvek keletkezését nyomozza. 8. *Állatrendszertan* (systematica, taxonómia), az állatokat természetes rokonságuk szerint rendszerbe foglalja (l. *Állatország*). 9. *Leíró Á.* (zoográfia), az állatokat rendszertani sorrendben ismertető jegyeik, életmódjuk, elterjedésük stb. szerint leírja. A leíró Á.-nak egyes természetes csoportokat magában foglaló részeit az illető csoporttól kölcsönzött külön névvel szokás jelölni: így *ornitológia* a leíró Á.-nak az a része, mely a madarakkal, *entomológia* az, amely a rovarokkal foglalkozik.

Az Á.-nak több segéd-tudománya van; ilyenek azok, amelyek az állatok gyűjtésének, múzeumok számára való kikészítésének, eltartásának, anatómiai és mikroszkópiai készítmények előállításának, a buvárlatok körül alkalmazandó módszerek s eljárások s a buvárlati eszközök használásának, az állatok tenyésztésének, ápolásának módjait stb. tanítják.

A *tudományos* Á.-nal szemben az ú. n. *gyakorlati* v. *alkalmazott* Á. az állatokat bizonyos gyakorlati szempontból, az emberre való hasznosságuk vagy kártékonyságuk szerint tárgyalja, ilyenek pl. a *gazdasági* (mezőgazdasági, erdészeti, kertészeti), *orvos-gyógyszerészeti, ipari, kereskedelmi* Állattan stb.

Az Á. története. Az Á. fejlődésében, úgy mint az emberiség történelmében, három korszak: ó-, közép- s új-kor különböztethető meg. I. *Ó-kor.* Az ó-kor klasszikus népe, a görög, az Á.-t, amennyiben a korszellem s a vizsgalati módszerek kezdetlegessége megengedte, egészen tudományos alapon művelte. A görögök Á.-i ismeretei *Aristoteles* munkáiban (Az állatok története, Az állatok részeiről, Az állatok nemzéséről) vannak letéve. E munkák meglepő részletességgel tárgyalják az összehasonlító anatómiát az emberből kiindulva, továbbá az állatok élettanát, szaporodását, fejlődését és életmódját, szóval — a leiró Á.-on kivül — a tudományos Á. összes fontos részeit. Aristoteles munkái az állatoknak az ismeretek akkori állásának megfelelő rendszerét is magukban foglalják, amely a tudományos rendszer követelményeinek sokkal jobban megfelel, mint az összes közép- és újabbkori szerzők rendszerei egész *Linnéig*, akinek rendszere velejében szintén az Aristoteles-félén alapszik. A rómaiaknak Á.-i irója, *Plinius*

(23—79 Kr. u.), nagy szorgalommal, de kritika nélkül gyüjtötte össze mindazt, amit kora az állatokról *tudott és mesélt* s a tudományt nemcsak előbbre nem vitte, sőt haladását megakadályozta, mert a középkori irók inkább őt, mint a nekik érthetetlen Aristotelest követték.

II. *Középkor.* Egész a XIII. századig nem jelent meg értékesebb Á.-i munka. E kor szellemére jellemző a «*Physiologus*» névvel jelölt, ismeretlen szerzőtől származó Á.-i munka, amely a XIV. sz.-ig különböző átdolgozásokban az összes keresztény népek között el volt terjedve s voltaképen nem egyéb, mint a bibliában előforduló állatoknak erkölcsös elmélkedések s allegóriák közbeszövésével bővitett természetrajza. Csak akkor akadtak az Á.-nak komolyabb művelői, mikor a keresztény népek a XIII. sz.-ban az arabok közvetitésével megismerkedtek Aristoteles munkáival. Három dominikánus barát irt ez időben nagyobb Á.-i munkákat, jelesen *Cantimpréi Tamás* (Thomas Cantipratanus), *Albertus Magnus* és *Bauvaisi Vince* (Vincentius Bellovacensis).

III. *Ujkor.* A könyvnyomtatás feltalálása, mint minden tudományban, úgy az Á.-ban is új korszakot jelez. *Theodoros Gaza* a XIV. sz. közepe táján görög eredetiből latinra fordítja Aristoteles munkáit, amelyek 1476—98-ig Velencében öt kiadást érnek s közkincscsé válnak. Idegen világrészek felfedezése új természeti tárgyakkal ismertet meg, amelyek felébresztik a buvárkodási vágyat. Más világtörténeti események, amelyek békóiból felszabadítják az emberi szellemet, a természettudományok más területein tett korszakot alkotó felfedezések, a mikroszkóp feltalálása (1590 körül) stb. mind közreműködnek, hogy az Á. is haladásnak induljon. *Wotton* Edward (1492—1555) nagy rendszertani munkájában javítást tesz az *Aristoteles* rendszerén, *Gesner* Konrád (1516—65), *Aldrovandi* Ulisszes (1522—1605), *Jonston* János (1603—1675) nagy munkáikban enciklopédiailag tárgyalják az egész ismert állatországot. Idegen világrészek állatainak leirásával a buvárok egész sora foglalkozik. *Volcher Coiter* (1535—1600), *Hieronymus Fabricius ab Aquapendente* (1537—1619), *Marco Aurelio Severino* (1580—1656), *Thomas Willisius* (1621—1675) megvetik az összehasonlító anatómia alapját s *Monro* Sándor kiadja (1764) az összehasonlító anatómia első kézikönyvét. Francesco *Stelluti* a méhek anatómiáját tárgyaló munkájában (1625) először közöl mikroszkópiai vizsgálatokat; őt követi Marcello *Malpighi* (1628—1694), Anton van *Leeuwenhoek* (1632—1723) és Jan *Swammerdam* (1637—1680), megnyitva a mikroszkópiai felfedezések sorát. Az állatok fejlődéstanának is akadnak tanulmányozói (*Coiter, Fabricius ab Aquapendente, Malpighi*) és *Wolff* Gáspár Frigyes (1735—1794) megveti a mai fejlődéstan alapját. Az Á. minden területén pezsgő élet közepett kezdette meg működését *Linné* (Linnaeus) Károly (1707—1778), akinek halhatatlan érdeme, hogy az idejében ismert összes állatokat könnyen áttekinthető rendszerbe foglalta s következetesen keresztülvitt terminológiával pontosan leirta. A *Linnét* követő korszak rohamos haladásának történetéből csak a tartós nyomokat hagyó, új eszméket ébresztő s új irányokat kijelölő mozzanatokra szorítkozhatunk. Az összehasonlító anatómia terén korszakot alkotó tevékenységet fejtett ki *Cuvier* György (1769—1832), kinek az állatok összes csoportjaira kiterjedő összehasonlító anatómiai tanulmányai a mai rendszerek alapját tevő állatrendszer (l. *Állatország*) megalapítására vezettek. A mester nyomdokaiba léptek tanítványai: a *Cuvier*-féle francia iskola; Németországban *Meckel* János Frigyes (1781—1833), *Müller* János (1801—1858) és tanítványaik; Angolországban *Owen* Richard (szül. 1803), *Huxley* Tamás Henrik (szül. 1825) és tanítványaik, stb. A fejlődéstannak, melynek tudományos alapját a kortársaitól nem értett *Wolff* G. Fr. vetette meg, új lendületet adtak *Baer* Károly Ernő (1792—1876), *Pander* Keresztély Henrik (1794—1865), *Rathke* Henrik (1793—1860), *Bischoff* Tivadar Lajos Vilmos, kiket napjaink buvárainak egész hosszú sora követ. A tökéletesített mikroszkópok mélyebb bepillantást engedtek a *Leeuwenhoektól* 1675. felfedezett legalsóbb állatok szervezetébe, amelynek kifürkészése főleg *Ehrenberg* Keresztély Gottfrid (1795—1876), *Dujardin* Felix (1801—60), *Stein* Frigyes (1818—1885), *Claparède* Réné Ede (1832—1871) és *Lachmann* Frigyes János (1832—1861) érdeme. Az állatok szöveti szerkezetének megismerésében pedig új korszakot indit meg *Schwann* Tivadar (1810—1882) sejtelmélete (1838). Az őslénytannak főleg *Cuvier, Lamarck* (1745—1829), *Smith* Vilmos (1769—1839) és *Owen* vizsgálatai, az állatok földrajzi elterjedését tárgyaló tudományszaknak pedig *Sclater* (született 1829) és *Wallace* Alfred Russel munkái vetették meg alapját. Végül *Darwin* Károly Róbertnek (1809—1882) a fajok keletkezéséről szóló elmélete (1859, l. *Fajkeletkezés*) egészen új területet nyitott meg a buvárkodás előtt s az egész szerves világról való felfogásunkat gyökeresen reformálta. V. ö. *J. V. Carus,* Geschichte der Zoologie, 1872.

Hazánkban az Á. művelése csak a legújabb időben, nemzetünk újjáébredésének szakától kezdve, indult meg élénkebb lendülettel. Az Á. terén kifejtett szerény munkásság azonban meglehetős régi keltü. Irodalmi feljegyzésekből tudjuk, hogy Nagy Lajos király udvari fő sólymásza, *Magyar László* (Ladislaus Ungarus) külön munkát irt a sólymászatról és vadászatról. A késmárki születésű *Augustinus ab Hortis* (1597—1650), aki a bécsi füvészkertet alapitotta, III. Ferdinánd támogatásával múzeumot tervezett hazánkban. *Lippay Prokóp* (Procopius Bananus), kamarai főorvos, *Lippay* György esztergomi érsek költségén 1642—1665-ig hazánk különböző részeiben gyüjtött, a gyüjtött természeti tárgyakat leirta, lerajzolta és De admirandis Hungariae rebus címen nagy munkát irt, amely azonban Bécsben való nyomatása közben elveszett. *Apáczai Cseri* János (l. o.) *Magyar Encyclopaediá*-jában (1653) az akkori ismeretek alapján 116 állatot ir le. A magyar nyelven megjelent első terjedelmesebb Á.-i munka *Miskolci* Gáspár *Jeles Vadkert*-je (1702), amely voltaképen «Franzius Farkas wittenbergai sz. Irásmagyarázó Doktor» deák nyelvű munkájának forditása. Leirásai telve vannak mesékkel, erkölcsös elmélkedésekkel, allegóriákkal és tanul-

[illegible] a XVII. [illegible] ban *Lippay Prokop*, ugy [illegible] egy természetbuvár, *Gros* [illegible] János (1[illegible]—1803) jezsuita, majd tábori [illegible] tárgyainak gyüjtését, [illegible] tüzte ki feladatául. Az [illegible] tett tanulmányok eredményei[illegible] az [illegible] tárgyaló tesz négy nagy [illegible] (Universa historia phy[illegible] Hungariae secundum tria regna naturae [illegible] et Comaromii 1793—1797), me[illegible] egy emlősöket, másodika a madara[illegible] a csúszó-mászó állatokat, két[illegible] és halakat, a negyedik a rovarokat s az [illegible] álló állatokat tárgyalja. E mü hazánk faunájára tömérdek becses adatot tartalmaz. A [illegible] művek közül a *Linné* [illegible] *Földi* János (1755—1801) ül tette át irodalmunkba Természeti História a Linné [illegible] szerint. Első csomó, az állatok [illegible] (Pozsony 1801) c. munkájával, amely [illegible] *Blumenbach* kézikönyvet követve — egészen a tudomány akkori állása szerint tár[illegible] iskolájának [illegible] *Nagy* Péter igye[illegible] tani letorditván *Milne-Edwards* [illegible] (Kolozsvár, 1847).

A tudomány mai szinvonalán álló eredeti Á.-i [illegible] mai nap is hiányzik irodalmunkból; *Margó* Tivadar két kötetre tervezett kézikönyve (A tudományos Á. kézikönyve, I. köt. 1. rész, Pest 1868) csonka s már teljesen elavult. A nagyszámú középiskolai használatra szánt Á.-i kézikönyvek [illegible] József, *Róth* Samu, *Szterényi* Hugó stb. tankönyvei emelendők ki. Az Á. különböző területein önállóan buvárkodó szaktudósaink száma az utolsó tizedekben örvendetesen [illegible] az utolsó negyedszázad alatt jelentékeny és számottevő Á.-i irodalom fejlődött ki hazánkban is. 1902 óta *Állattani Közlemények* címen *Méhely* Lajos buzgólkodása következtében folyóirat áll a hazai Á. szolgálatában, itt és a Nemzeti Muzeum által kiadott Annales Historico Naturales c. folyóiratban jelent meg az újabb Á.-i dolgozatok zöme. A külföldi [illegible] is egyre sürübben találkozunk magyar búvárok dolgozataival.

Irodalom. Hanák János, Az állattan története és irodalma [illegible] 1848; [illegible] János, Hazánk faunájának gyarapodása az utóbbi években. A magy. orv. és [illegible] Budapest 1880, [illegible] 1870-től [illegible] Magy. Termtud. Tár[illegible] A magyar állattani irodalom ismertetése 1891-től 1900-ig, Budapest 1902, a K. M. Termtud. [illegible]

[illegible] Brehm Alfred, Az állatok világa, Budapest 1901—1907, 10 köt.: ismereteink mai szinvonalához és a hazai viszonyokhoz alkalmazták: Méhely L., Bálint S., Chernel J., Kohaut R., Lósy J., ifj. Entz G. és Rátz I.; Műveltség Könyvtára (Élők világa: az állattani részt szerk.: [illegible] 1901, 3 köt., sok szi[illegible]

[illegible] Cuvier, La regne animal; Bronn, Klassen u. Ordnungen d. Tierreichs, Leipzig 1859-től; de még nem teljes); Delage és Hérouard, [illegible] még nem teljes; Das Tierreich, kiadja a porosz tud. akad., Berlin 1897-től [illegible]

[illegible] Synopsis der Naturgeschichte des Tierreichs, 3. kiad., 2 köt., Hannover [illegible] der Zoologie, Marburg 1909; Hertwig R., Lehrbuch d. Zoologie, 9. kiad., Jena [illegible] 1875—[illegible] köt.; Boas, Lehrbuch der Zoologie, 4. kiad., Jéna 1906; Parker-Haswell, Text book of Zoology, London 1898, 2 köt.; Ray Lankester, A Treatise on Zoology, u. o. 1900—1910, eddig 7 köt. jelent meg; The Cambridge Natural History.

Összehasonlító bonctani művek: Cuvier, Leçons d'anatomie comparée, Paris 1799—1805, 5 köt.; Lang, Lehrbuch der vergl. Anatomie der wirbellosen Tiere, Jéna 1888—1894, 2 köt.; Protozoa és Mollusca 2. kiad., u. o. 1900—01; Gegenbaur, Vergl. Anatomie d. Wirbeltiere, Lipcse 1898, 2 köt.; Wiedersheim, Vergl. Anatomie d. Wirbeltiere, Jena 1909, 7. kiad.

Fejlődéstani művek: Korschelt-Heider, Lehrbuch d. vergl. Entwicklungsgeschichte d. wirbellosen Tiere, Jena 1893—1909, 4 köt.; Hertwig O., Handbuch d. vergl. u. experimentellen Entwicklungslehre d. Wirbeltiere, u. o. 1901, 6 köt.; Duval, Atlas d'Embryologie, Páris 1889.

Élettani és kisérleti állattani művek: Fürth, Vergleichende chemische Physiologie d. niederen Tiere, Jena 1903; Morgan, Experimentelle Zoologie, Lipcse-Berlin 1909; Oppenheimer, Handbuch der Biochemie d. Menschen u. d. Tiere, Jena 1909—1910, 4 köt.; Winterstein, Handbuch d. vergleichenden Physiologie, u. a. 1910; eddig megjelent 12 füzet, az egészet 30 füzetre tervezik; Hesse-Doflein, Tierbau u. Tierleben, Leipz. Berlin 1910.

Állattani repertoriumok és lexikonok: Handwörterbuch d. Zoologie, kiadta Jäger, Frenzel, Matschie, Breslau, 1880—1900, 8 köt.; Ziegler, Zoologisches Wörterbuch, Jena 1909; Agassiz, Bibliographia zoologiae et geologiae, London 1848—54; Engelmann, Carus, Taschenberg, Bibliotheca historico naturalis 1700—1880, Leipzig 1861—1909, 9 köt.; Zoologischer Jahresbericht, kiadja a nápolyi zool. állomás, 1879-től kezdve; Zoological Rekord, kiadja az angol Zool.-Társaság.

Állattani és anatómiai folyóiratok: Anatomischer Anzeiger, Organ der Anatomischen Gesellschaft, Jena 1886 óta; Archiv für mikroskopische Anatomie, Bonn 1865 óta; Archiv für Naturgeschichte, Berlin 1835 óta; Archiv für Anatomie und Physiologie, Lipcse 1834 óta; Biologisches Centralblatt, Erlang. 1881 óta; Jenaische Zeitschrift für Naturwissenschaften, Jéna 1864 óta; Mitteilungen aus der Zoologischen Station zu Neapel, Berlin 1878 óta; Morphologisches Jahrbuch, Leipz. 1875 óta; Zoologische Annalen, Würzburg 1904 óta; Zoologischer Anzeiger, Lipcse 1877 óta; Zeitschrift für wissenschaftliche Z., u. o. 1848 óta; Zoologische Jahrbücher, Jena 1886 óta; Archives de Zoologie expérimentale et générale, Páris, Annales des Sciences naturelles, u. o.; Archives de Biologie, Gent; Journal de l'Anatomie et de la Physiologie, Páris; Annals and Magazine of Natural History, London; Journal of Anatomy and Physiology, u. o.; Journal of experimental Zoology, Baltimore 1904 óta; Journal of Morphology, Boston; Proceedings und Transactions of the Zoological Society, London; Quarterly Journal of Microscopical Science, u. o.; Zoological Bulletin, most Biological Bulletin c. jelenik meg 1897 óta.

Állattani állomások, a tengeri és édesvizi állatok életmódjának, anatómiai és fejlődési viszonyainak, továbbá életjelenségeinek tanulmányozhatására berendezett tudományos intézetek, melyek rendesen a tengerek v. egyik-másik terjedelmesebb tó partjain épülnek. Vannak azonban ugynevezett *vándorállomások*, amelyek időről-időre és a szükséghez képest változtatják helyeiket. Ez intézetek azonban nem csupán a tudomány, hanem egyúttal a gyakorlati élet és különösen a haltenyésztés szolgálatában is állanak. A legelső állattani állomás a nápolyi «Stazione zoologica» volt, amelyet *Dohrn A.* tanár alapított 1872.; ma azonban már több hasonló intézet van a különböző tengerek partjain, sőt van egy édesvizi is. Utóbbit 1891. Zacharias létesitette Plönben a Müggelsee mellett.

Az európai Á. közül ismertebbek: Franciaországban a roscoffi (a bretagnei partokon) és a Station Arago Banyuls sur Mer-ben, Hollandiában a a helderni, Angliában a plymouthi, Németországban a helgolandi, Olaszországban a már említett nápolyi állomáson kívül a rapalloi, Oroszországban a szebastopoli, Ausztriában a trieszti és a Németországtól fentartott rovignói állomás. Az Európán kívüli állomások közül említésre méltó

a newporti (Rhode Islandon) és a Bermuda-szigeten levő állattani állomás. Hazánkban a Magyar Adria Egyesület tervez Fiuméban a már meglevő halászati kisérleti állomás átalakításával és kibővítésével modern biológiai állomást.

Állattani múzeum, oly intézet, amelyben kiszárított, kitömött, borszeszben v. más folyadékban konzervált állatokat, vagy esetleg különböző anyagokból pl. viaszból készített utánzatokat őriznek és állítanak ki közszemlére. E helyeken az állatokat általában az állattani rendszer elvei szerint állítják ki. Ezek mellé sorakoznak aztán az állatok szervezetét feltüntető, úgynevezett anatómiai készítmények és a gerinces állatoknál a csontvázak stb.

Régebben csakis az egyetemi városokban voltak Á.-ok és főleg az egyetemi oktatás szolgálatában álltak. Ma már minden valamirevaló városban találunk ilyeneket, főleg ha valami magasabb tanintézetük van. Az ilyen vidéki Á.-ok legfőképen az illető vidék állatjainak összegyűjtésére szorítkoznak, amilyenek pl. nálunk az «Erdélyi Muzeumegylet», az «Északmagyarországi Kárpátegylet», s a «Délmagyarországi Múzeum» stb. Á.-ai. A nagyobb Á.-ok a hazai állatfajok összegyűjtése mellett más világrészekből valókat is szereznek, hogy a látogatóknak annál több tanulságosat nyujthassanak. Hazánkban egyetlen ilyen Á. a «Magyar Nemzeti Múzeum» állattára Budapesten. Bizonyos fokig ehhez sorakozik a budapesti kir. tudomány-egyetem állattani és összehasonlító bonctani múzeuma, továbbá a kolozsvári tudomány-egyetem állattani- és összehasonlító bonctani intézetének múzeuma, amelyekben a tanításhoz szükséges anatomiai és fejlődéstani készítmények és a hazai állatfajok mellett a nevezetesebb külföldi állatfajok egy részét is megtaláljuk. Az európai Á.-ok között a leggazdagabb a londoni «British Museum», ezután következik a párisi, bécsi, berlini, pétervári, budapesti, kopenhágai, leideni stb. L. még *Múzeumok.*

Állattársaságok, l. *Állattelep* és *Társas állatok.*

Állattartó az, ki nem foglalkozik a háziállatok szaporításával, hanem csak azért tartja, hogy neki bizonyos szolgálatokat tegyenek. Ilyen pl. a bérkocsis, a hizlaló. Az állattartás főleg igen belterjes gazdaságokban van nagy mértékben elterjedve.

Állattelep, az osztódással vagy bimbódzással keletkező nagyobb számú állategyénnek tartós életközössége. Ilyen telepalkotó fajokat találunk a tömlősállatok *(Coelenterata)*, mohállatok *(Bryozoa)* és szalpák körében. A telepképződés (cormogenia v. cormosis) oka rendesen tökéletlen osztódásban, illetve sarjadzásban rejlik, amidőn az ivartalan szaporodás által keletkezett új nemzedék nem tud leválni az anya testéről, hanem leválás helyett egymással és az anyaállat testével lép szoros összeköttetésbe. Az Á.-et alkotó egyének vagy egyenlők egymással v. többé-kevésbbé különböznek egymástól *(több- v. sokalakú Á.)* s ez esetben az élettani munka is annyira meg van osztva közöttük, hogy tulajdonképen nem külön egyéneknek, hanem élettani szempontból teljesen jogosan a telep szerveinek tarthatjuk őket. Ilyenek pl. a *Szifonoforák* (l. o.)

Állattenyésztés. Á.-t űz az a gazda, aki állatait nemcsak bizonyos munka végzésére tartja, hanem olyan módon is szaporítja azokat, hogy az utódokban folytonosan javuljanak és tökéletesedjenek, s így az általa kitűzött tenyészcélnak jobban megfeleljenek. A tenyésztőnek tehát olyan ismeretekkel kell rendelkeznie, amelyek segélyével a tenyésztendő fajtát, a párosítandó egyedeket, az utódok tökéletesbítése céljából a legjobban tudja megválasztani. Csak az olyan egyén nevezhető tehát állattenyésztőnek, aki ez ismeretekkel bír, s aki ez ismereteit a tenyésztésnek tökéletesbítésére fel tudja használni. E törekvés nemcsak az egyes tenyésztőkben van meg, de megvan minden állam kormányzatában is, mert az állam elsőrangú érdeke, hogy gazdaközönsége kezében értékes és folyton javuló állatállomány legyen. Magyarország állatállományának javítására a legkülönbözőbb úton és módon foly be az állam. Lóállományának javítása céljából a magyar kormány állami ménesintézeteket tart fenn, kiváló mének és kancák kitenyésztése céljából; továbbá állami méntelepeket, melyek lóanyagából kisgazdák kancaállományát országszerte fedezteti. Vármegyénként lótenyésztési bizottságokat szervez, amelyek javaslatokat tesznek az illető vmegye lóanyagának javítása érdekében, de feladatuk az illető vmegye területén fedezésre kiosztandó állami mének kiválasztása is. Lókiállításokat és lódíjazásokat rendez, a versenyügyet támogatja. A szarvasmarhatenyésztés fellendítése érdekében gazdasági felügyelői által jó minőségű bikákat vásároltat, amelyeket kedvezményes áron részletfizetésre a községek közt osztat szét. Időközönként egyes vidékeket jó minőségű üszőkkel és tehenekkel népesít be, amelyek árát kamatmentesen vagy alacsony kamatozás mellett részletekben szedi be. A gazdasági egyesületek által rendezett kiállítások díjazási költségeit részben vagy egészben viseli, havasi legelőket tart fenn, s a közlegelők megjavításának érdekében országos akciót folytat. Legújabban az üszőborjuk módfelett való mészárszéki pusztítása ellen indít akciót azáltal, hogy a borjukat egyes vidékek olcsó és jó legelőin gyűjteti össze. A juh- és sertéstenyésztést megfelelő kosok és kanoknak ugyancsak részletfizetésre való kiosztása által támogatja, de úgy a sertés-, mint a marhatenyésztést tejszövetkezetek létesítése és támogatása által is igyekszik jövedelmezőbbé tenni. Mindezen állami beavatkozásnak az eredménye az utóbbi 10—20 év alatt nagyon is meglátszik, mert ha számszerüleg jelentéktelen is az ország állatállományának szaporodása, de nagyon jelentékeny az állomány javulása és értékemelkedése.

Azon ösmereteket, melyekkel az állattenyésztő gazdának rendelkeznie kell, Á.-tannak nevezik. Ez ismeretek főleg a tenyészállatok s azok tulajdonságainak helyes megitélésére, az átörökítő képesség célszerű kihasználására, a tenyészállatok etetésére és ápolására vonatkoznak. Az Á.-nak főleg legelődús gazdaságokban van nagy jelentősége, mert ily helyen a gazdaságnak többnyire legjövedelmezőbb ága; belterjes gazdaságokban azonban leginkább a gabona és ipari terményeknek nyújtatik előny, ahol csak nagyon első rangú ál-

[illegible] hasznot hajtó. Anglia és Hollandia [illegible] A [illegible] a nedvesebb éghajlat, [illegible] a vidék dús takarmányt [illegible] vett meg az alappal.

Állattenyésztési felügyelők, l. *Gazdasági felügyelők.*

Állattőke alatt értjük azon értéket, amit a gazdaságban levő összes igás és tenyészállatok képviselnek. L. még *Élő leltár.*

Állatu [illegible] istennő, a pokol istenei közül a [illegible] képében ábrázolták, [illegible] hátán tekervényes kígyókat [illegible] emlős állatok [illegible].

Allatura, l. *[illegible]*

Alla turca, ol. zenei műszó, olyan darabok [illegible] melyeket török zene modjára kell előadni.

Állatvám, élő állatok után szedett beviteli vám. Kiviteli Á.-okat az államok csak időlegesen, az állatkivitel korlátozása céljából szokták szedni. A jelenleg érvényben álló osztrák-magyar vámtarifa a következő nevezetesebb szerződéses beviteli Á.-okat állapítja meg: (VIII. tarifa osztály. Vágó- és igás állatok.) Ökör à 100 kg. élősúly 9·40 K, bika drb-ként 30 K, tehén à 100 kg. élősúly 50 K, borjú 5 K, juh és kecske 2·50 K, bárány 1·50 K, sertés 1·50—22 K, ló drb-ként két éven felül 60 K, két éves korig 30 K, csikó, öszvér és szamár vámmentesek. (X. tarifa osztály. Más állatok.) Házi szárnyasok à 100 kg. élősúly 4 K, de a lúd vámmentes. Eleven vad vámmentes. Leölt vad 100 kg.-ja 15 K vámot fizet. Halak vámmentesek, kivéve a pontyot. Osztriga vámja à 100 kg. 40 K, a homár vámja pedig 60 K.

Németországban az 1902. dec. 25-iki tarifa törvény a következő nevezetesebb szerződéses Á.-okat állapította meg: Lovak vámja értékük szerint drb-ként 50—72 M, szamár és öszvér drb-ként 30 M, szarvasmarha à 100 kg. élősúly 8—14·4 M, juh 8—14·4 M, sertés 8—14·4 M. Kecskék vámmentesek.

Franciaországban az ezidőszerint érvényben álló vámtarifa értelmében a szerződéses államokból behozott szarvasmarha után à 100 kg. élősúly 10 fr, borjú után 12 fr, juh után 15·5 fr, 5 éven aluli lovak után drb.-ként 100—150 fr, 5 éven felüli lovak után pedig drb-ként 150—200 fr, behozatali vám fizetendő.

Állatvándorlás, l. *Vándorlás.*

Állatvásár. Á.-rok csak erre a célra kijelölt és berendezett helyen az A.-tereken tarthatók, amely terek legeltetésre egyáltalán nem, — más célra is csak kivételes engedéllyel használhatók. A meghatározott időben tartandó vásárokra csak olyan állatok bocsáthatók be, amelyek nincsenek [illegible] és szabályszerű marhalevéllel vannak ellátva. A vidéki állatok a helybeliektől elkülönítetten [illegible], s egy külön terület tartatik fenn az állatorvos által gyanus v. betegnek nyilvánítottak részére. A vásártartásra jogosított köteles arról gondoskodni, hogy a vásáron állatorvos is legyen, aki az állategészségügyi rendszabályokat foganatosítja. Az adás-vételhez szükséges marhalevelek átíratását azon község tartozik foganatosítani, ahol a marhavásár tartatik. Nem szabad a vásárt megtartani, ha a községben keleti marhavész, ragadós tüdőlob, sertésvész v. egyéb ragályos betegség, akár szórványosan is előfordul. A vásártartó tartozik a vásár elmultával a vásárteret alaposan takaríttatni és fertőtleníteni, s ennek megtörténtét az elöljáróságnak v. hatóságnak bejelenteni. Ezen rendszabályok be nem tartása kihágást képez, s a vásártartásra jogosult 400 koronáig terjedhető pénzbirsággal lesz büntetve. Nem minden vásár kapcsolatos Á.-ral, s nem is kívánatos, hogy minden apró-cseprő vásár Á.-joggal is bírjon; a gazdának az volna az érdeke, hogy az Á.-ok nagy felhajtással legyenek kapcsolatosak, ahol igényének megfelelő állatok között nagyobb volna a választék.

Állatvédelem. Az állatok kínzásával szemben az intelligens társadalom védőeszközökhöz nyúl. A törvény is elítéli az állatkínzót, de társadalmi akció is indult az Á. érdekében. Állatvédő egyesületek létesültek, amelyek közül azonban hazánkban csupán a budapesti tudott s tud nagyobb és sikeres tevékenységet kifejteni.

Állatvédő egyesületek. Az állatok kegyetlen bántalmazásának megakadályozására alakultak, főleg 1824 óta Anglia kezdeményezésére. Arra is törekednek, hogy a házi és egyéb állatok emberséges bánásmódban részesüljenek, mert a nemes érzelmek hathatós terjesztése szoros összefüggésben van az állatokkal való bánásmóddal. Az állatvédelem törvényes intézkedésekkel és a társadalom megnyerésével az állatvilágot a tudatlanság v. durvaság okozta bántalmazásoktól igyekszik megóvni, és azok ellen, akik figyelmeztetésükre nem hajolnak, a hatóságok által történő megtorlást is sürgeti, amennyiben pl. hazánkban az, aki nyilvánosan botrányt okozó módon állatot kínoz, v. azt durván bántalmazza, úgyszintén, aki az állatkínzás ellen kiadott rendeleteket megszegi, elzárással, pénzbüntetéssel sujtható. Az *Országos Állatvédő Egyesületnek* célja, hogy az állatvédelem eszméjének terjesztésével és e védelem gyakorlati végrehajtásával az ország közgazdaságának szolgálatot tegyen és a népnevelés érdekeit az erkölcsök nemesítése útján előmozdítsa. Működése az egész országra terjed s a Budapesten székelő anyaegyesület vidéki Á.-kel áll szövetségben. Az anyaegyesület tagjainak száma 1910-ben 2000, tőkésített vagyona 90,961 K volt. Kiadja az *Állatvédelem* c. havi folyóiratot, mely tagjainak a 4 K évi tagdíjért ingyen, a szövetség tagjainak pedig évi 70 f.-ért jár. Célját szolgálja: *a)* az állatvédelmi felügyelői s ellenőrzési intézmény; *b)* az állatmenedékház, oda jutott állatok gondozására; *c)* hasznos madarak téli táplálására eleségnek ingyenes kiosztása; *d)* mentőkocsi ingyen, sérült állatok szállítására; *e)* állatvédelmi kihágásokról szóló feljelentések közvetítéses elintézése; *f)* jutalmazások állatvédelmi szolgálatokért; *g)* minden rendű tanácsadás az állatgondozás és védelem köréből; *h)* bizonyos esetekben ingyenes segélynyujtás beteg állatoknak.

Irodalom. Máday Izidor, Az Országos Állatvédő Egyesület 25 évi működése, Grimm Gusztáv bizománya, Budapest 1907; Állatvédelem, havi folyóirat az Országos Állatvédő Egyesület és a Magyarországi Állatvédő Egyesületek Szövetségének Közlönye, Budapest; Isidor von Máday, Vogelschutz-Bestrebungen in Ungarn. Pátria, 1910; Az Országos Állatvédő Egyesület Évkönyve, Budapest.

Állatvész, l. *Állategészségügy.*

Állatviadal (lat. *venatio).* Az Á., amelyeknél állatok küzdöttek egymással v. emberekkel, a rómaiaknál igen kedvelt mulatság volt. Az első Á.-t a Kr. e. II. sz.-ban tartották meg, amikor állítólag 63 afrikai állat, 40 medve, továbbá elefántok, vadkanok, bikák törtek egymásra és tépték szét egymást. Kr. e. Pompejus szinházának felavatásakor 5—600 oroszlán és 410 egyéb afrikai állat szerepelt. Augustus 100 napon át tartó Á.-okat tartott, midőn is 3500 állat pusztult el. Az Á.-ban szereplő emberek v. halálra itéltek (a császárok idejében különösen a keresztények) v. hadi foglyok voltak, akiket jobbára fegyvertelenül állították a fenevadak elé v. pedig külön e célból fizetett emberek, akik felfegyverkezve küzdöttek a felbőszített vadakkal. Az Á. VI. sz.-ig maradt fenn. V. ö.: *Friedländer,* Darstellungen aus d. Sittengesch. Roms, 2 köt. (7. kiad. Lipcse 1901). A görögöknél a kakasviadal (l. *Kakas)* divott; a spanyoloknál pedig a bikaviadal (l. o.) napjainkig is fennmaradt.

Állatvilág, l. *Állatország.*

Állatvizsgálatok. Az állatok közös legeltetéséből az állategészségügyre háramolható veszélyek megelőzését célozza az állategészségügyi törvénynek az a rendelkezése, mely szerint a szarvasmarha és a ló, juh és kecske, mielőtt telelő helyéről közös legelőre hajtatnék, a község által kellőleg számba veendő és egészségi állapota megvizsgálandó. A község által számba nem vett és meg nem vizsgált állatot a közös legelőre kihajtani tilos.

Állazó, érc lószerszám, amellyel a keményszájú lovat fékezik.

Alla zoppa, ol. zenei műszó, mely azt jelenti, hogy a *sántítást* kell — nevezetesen ritmikailag — utánozni.

Állcsont, l. *Állkapocs.*

Állcsúcs, l. *Gnathion.*

Alldeutscher Verband, német nemzeti egyesület, mely 1891. *Allgemeiner Deutscher Verband* cím alatt társadalmi úton keletkezett s 1894. változtatta meg a nevét. Célja, hogy a német nemzeti érzelmet fokozza s kijelölje a német nemzetnek azokat a feladatokat, amelyeket az egész világra kiterjedő hatalmi állása s különösen a tengerentúli törekvések rónak a nemzetre. E magas és messzeható politikai és gazdasági célok elérését nagyszabású gyarmati, kivándorlási és telepítési politika által kivánja a szövetség biztositani, ezenkivül pedig a külföldön élő németek védelmére is vállalkozik, amenynyiben különösen német iskolákról gondoskodik. Tagjainak száma 1902-ben 21,924. Állandó közlönye a Berlinben hetenkint megjelenő Alldeutsche Blätter, a bécsi Ostdeutsche Rundschau, mely orgánum pángermán tulkapásaival a magyarországi svábok és az erdélyi szászok körében napjainkban is izgat. L. még *Deutscher Schulverein.*

A bánsági svábok között néhány újság terjesztette az A. tanait, miközben némelyik beleütközött a büntető törvénykönyvbe. Igy járt pl. *Kramer* temesvári újságiró és *Korn* Frigyes, a nagykikindai német lap szerkesztője; utóbbit a szegedi esküdtszék 1902 jun. izgatás miatt 6 hónapi fogsággal sujtotta, mely büntetés elől Németországba menekült. Azóta a mozgalom a bánságban lecsöndesedett. Az 1910. évi választások alkalmával csak egy pángermán jelölt lépett föl Verseczen, de ismételten kisebbségben maradt.

Alldeutsche Vereinigung, neve a Schönerer vezérlete alatt megalakult, nagynémet politikát követő képviselők csoportjának az osztrák birodalmi gyűlésen. Az 1907-iki választásokban e párt számban nagyon megfogyott, maga a vezér is megbukott és régi hivei közül csak Iro jutott mandátumhoz. A «Deutschradikale» vagy «Freialldeutsche» csoportja, mely 20 tagot számlál a jelenlegi birodalmi gyűlésen, sok tekintetben egyetért az A. programmjával.

Alle, a Pregelnek 220 km. hosszú baloldali mellékfolyója Keleti-Poroszországban. Neidenburgtól É.-ra Lahnanál ered, 54 km.-nyire hajózható, Wehlaunál van a torkolata.

Allée (franc.), tulajdonképen a lakóháznak hosszú, szűk, folyosószerű bejárója az utcától az udvarig; közönségesen azonban a fasorokkal szegélyezett egyenes utat jelenti. L. *Fasor.*

Allée couverte (ejtsd: allé kuvert), egyenes vagy görbe folyosói a dolmennek (l. o.).

Allegál (lat.) a. m. idéz. *Allegatum,* más iratából vagy másnak beszédéből vett idézet; *allegatim* idézetképen; *allegáció,* vm. iratból vett mondatnak idézése. *Allegata et probata* (lat. a. m. állítások és tények). A biró secundum allegatis et probatis, vagyis a perben állítottak és bizonyítottak szerint tartozik itélni.

Allège (franc. ejtsd: allézs), l. *Burcsella.*

Alleghany (ejtsd: alligéni), folyó az Egyesült-Államokban, Pennsylvaniában. Ennek északi részében ered és Pittsburgnál a Monongahelával egyesülve, az *Ohiot* (l. o.) alkotja. Pittsburgon fölül 320 kilométernyire járhatnak rajta kisebb gőzösök.

Alleghany hegység (ejtsd: elligéni), az északamerikai Appalach hegyrendszernek DK.-i, tömeg, felépités és magasság tekintetében legfontosabb tagja, amely a Hudson folyó tektonikus árka és a Great Valley-nek nevezett hosszanti völgy között terül el. Tévesen alkalmazzák nevét az egész hegyrendszerre is. (L. *Appalach.)*

Allegheny (ejtsd: alligeni) az ugyanily nevű county székhelye Pennsylvania észak-amerikai államban Pittsburggal szemben az Alleghany és Monongahela összefolyásánál, vasút mellett, (1900) 129,896 lak. Pittsburgéhoz (l. o.) hasonló, virágzó iparral, csillagvizsgálóval és különféle jótékonysági intézetekkel, meg egy nagy arzenállal.

Allegiance (ang., ejtsd: ellidzsensz), az angol jogi nyelvben a «természetes, törvényes alattvalói hűség», mellyel mindenki az előjogait át nem hágó uralkodónak tartozik. Oath of A. annyi mint hűségi eskü, melynek tartalma törvényileg van megállapítva, s melyet némely közhivatalnokok kinevezésüknél letenni tartoznak.

Allegória (gör.), az előadásnak olyan módja, melynél a közvetlen érzéki ábrázolás vagy kép mást jelent, rejtett tartalmat takar. Ezt ki kell találni, ha az A.-t meg akarjuk érteni. A költészetben a hasonlóságon alapuló ilyen képes kifejezésmód, a metaforának vagy megszemélyesítésnek következetes továbbfejlesztése. Gyakran

[illegible] kiterjed. Pl. Vörösmarty, [illegible] Tempa, A madár fiaihoz. A példa[illegible] egy[illegible] nincs oktató célja. Mivel [illegible] elvont fogalmak s gondolatok érzékite[illegible] s gondolatok elleplezésére is igen alkalmas, elnyomás alatt élő nemzetek költészete [illegible] A.-val. Az A.-nak érthetőnek kell lenni. Ha a vonatkozás távoli v. erőltetett, homályossá [illegible] válik.

A [illegible]művészetekben, bár időnként nagyon kedvelték, kisebb a jelentősége. Minthogy a kép [illegible] könnyen homályos, vagy többértelmű lehet s megértése nehézséget okozhat, a művész általánosan elfogadott s ismert jeleket, ú. n. attributumokat kénytelen alkalmazni. Hogy pl. egy [illegible] az igazságot jelenti, a járulékok: bekötött szem, kard, mérleg teszik kétségtelenné. Az A. az ókorban, különösen a római császárok korában [illegible] virágzásnak s azóta sohasem halt ki. A renaissance idején is buján termett és csak [illegible] hatterbe.

Allegórikus magyarázat, mindig ott keletkezett, ahol a hagyományos vallási elbeszélések, képzetek ellenkezésbe jutva a tudományos ismeretekkel, ez ellentét megszüntetésére a vallási képzeteket, úgy magyarázzák, hogy kétféle jelentésük van, szószerinti és tudományos, illetőleg, hogy [illegible] jelentésük csak képes, hasonlata az igazi — filozófiai — értelemnek. A görög, zsidó [illegible] keresztény teológiában erre temérdek példa akad. Igy pl. Metrodorus Homerost magyarázta allegórikusan, Zeuson az Ész értendő, Achillesen a nap, Helenán a föld stb. Igy Philo rendszerében Alexandriában a szentírás A. oly természetes, hogy a szószerinti mintát filozófushoz méltatlannak tekintik. A keresztények közt főleg Origenes foglalta rendszerbe a szentírás A.-át. Most A. általánosságban valamely mű szószerinti jelentésének oly fogalmi magyarázata, mely valamiféle hasonlóság alapján amazzal valamiképp kapcsolatba hozható.

Allegorikus regény, l. *Regény*.

Allegramente (ol.) a. m. *Allegro* (l. o.).

Allegretto, olasz zenei műszó, annyit tesz, mint mérsékelt gyorsasággal. Az allegro és moderato közt ingadozó tempó. Önálló tételnek is a neve.

Allegri, 1. *Antonio*, olasz festő, l. *Correggio*.

2. *A.*, *Gregorio*, az olasz zene egyik első klasszikusa, szül. 1586., megh. 1652 febr. 18-án. Az ünnepelt Nanini volt zenetanítója; 1629. pápai karmester lett. Versenyműveket, motettákat, miséket stb. szerzett s a 9-szólamú remek Miserere-t, melyet a gyermek Mozart emlékezetből írt le. Mindez kéziratban maradt, pedig nagyszerű alkotó és jellemző erőről tesz tanuságot.

Allegro (ol., rövidítve All°), zenei időmértéket meghatározó kifejezés, annyit jelent mint «vidá[illegible] «gyors» jelzésére használták [illegible] Mint önálló tétel neve is szerepel. Kamarazenei és szimfonikus művek első tételei túlnyomólag A.-k. A gyors tempó legnagyobb fokozása *allegrissimo*, de ehelyett inkább *presto*-t mondunk.

Állékonyság (stabilitas), az egyensúlyban levő testeknek az a tulajdonsága, melynél fogva egyensúlyi helyzetükből való kimozdításuk után e helyzetbe visszatérni igyekeznek. *Stabilis* egyensúlyban van általában minden (súllyal bíró) test, ha nyugalomban van, pl. a négy lábán álló szék, ellenben *labilis* (tulajdonképen csak igen kevéssé stabilis, miután szigoruan labilis egyensúly egyáltalán nem állhat fenn), ha két lábra állítjuk. Végül *indifferens* az egyensúlya a vízszintes lapon nyugvó golyónak. Az Á. *mértékéül* szolgál az a munka, mely szükséges és elegendő arra nézve, hogy a testet állékony egyensúlyi helyzetéből annyira kimozdítsuk, hogy ehhez a helyzethez elbocsátása után nem közeledhetik. A földön nyugvó valamely testnek Á.-a annál nagyobb, mennél nagyobb alapon nyugszik és mennél mélyebben van a súlypontja.

Állékonysági görbe (ném. *Stabilitäts kurve*, ol. *curva di stabilità*, franc. *courbe de stabilité*, ang. *curve of stability*, teng.). A hajó *állékonyságának* (l. o.) azt a tulajdonságát nevezik, melynél fogva fölegyenesedni igyekszik, mihelyt álló, függélyes helyzetéből szél, hullámjárás stb. kihozza. Megköveteltetik, hogy a hajó erősen állékony legyen, vagyis minden behatásnak, mely oldalvást hajlítja, nagy ellentállást fejtsen ki. A hajó állékonysága függ alakjától, a súlyok elhelyezésétől, mi a hajó súlypontját valamint metacentrumát (l. o.) és a kiszorított víz súlypontját határozza meg. Kifejezést nyer az Á.-ben, mely minden 5 foknyi oldalhajlás számára feltünteti a hajó állékonysági nyomatékát; utóbbi többnyire az Atwood-féle képlet szerint számíttatik ki.

Allelodidaktikus (gör.), ami a kölcsönös oktatáson alapul, azt alkalmazza.

Alleluja v. *Halleluja*, héber nyelven *(Hallelu Jah)* annyit jelent mint: Magasztaljátok az Urat. A régi héber templomi zenéből ment át ez a felkiáltás a keresztény egyházba. A dicsérő zsoltárok végén csendül meg, v. elején is v. az egyes versek közé beékelve. Egy-egy szótagra — főként az utolsóra — hosszú, cifrázatos dallamfrázisokat énekelnek. A IX. sz. óta ezekre a dallamokra kezdtek új szövegeket írni. Ilyen szövegekből és dallamokból alakultak ki a nevezett század közepe óta a *sequenciák*-nak nevezett (l. o.) himnusszerű egyházi énekek.

Allemagne (franc., ejtsd: allmány), Németország.

Allemand *(L'Allemand)*, 1. *Fritz*, német festő. Szül. Hanauban 1812 máj. 24., megh. Bécsben 1866 szept. 20. Főképen csataképeket festett, melyek tárgyát az 1809., 1848—49. és 1864. évi osztrák hadjáratokból merítette. Sok műve a bécsi udvar számára készült, így a schönbrunni kastély falképei is. Egyik — többször ismételt — képe a Komáromi csata (1849 ápr. 26) 1862. Londonban nagy tetszést keltett.

2. *A.*, *Sigismund*, festő, az előbbinek unokaöccse, szül. 1840 aug. 8. Bécsben, megh. u. o. 1910 okt. 24. 1883 óta tanár a bécsi festőakadémiában. Mint nagybátyja, ő is főképen a bécsi udvar részére csataképeket festett. 1864. a holsteini és 1866. az olasz csatatereken készített vázlatokat. A custozzai csata és főhadiszállás képei I. Ferenc József tulajdonában vannak; Laudon a kunnersdorfi csatatéren a bécsi udvari képtárban.

Allemande (franc.), zenei műszó; régi német tánc. Eredetileg — 1600 körül — páros, később

páratlan ütemű. A. azonkívül a régi *Suite*-ek (l. o.) és *Partiták* (l. o.) egyik tétele.

Allemannus *Jakab*, l. *Griesinger*.

Allemontit (ásv.), a terméselemek csoportjából, arzén és antimon keveréke Allemontból (Dauphiné), de előfordul másutt is, (Harz, Przibrăm stb.).

Allen (ejtsd: ellen)., 1. *Bog of*, hatalmas nagy turfás mocsár (80 km. hosszú, 40 km. széles) Irország középső részeiben a Great- és a Royal-csatorna szelik át. — 2. *A.*, egy kis tó Irország É.-i részében, amelyen átfolyik a Shannon folyó.

Allen v. *szimetriás allilén* $H_2C{:}C{:}CH_2$ az allilén sorozat szénhidrogénjeinek első tagja. Gázalakú test. Előállítható itakonsavas káliumból elekrolizissel.

Allen, 1. *A. Charles*, amerikai államférfiú és jogtudós, szül. Worcesterben, 1797 aug. 9., megh. u. o. 1869 aug. 6. Résztvett az úgynevezett *free-soil movement*-ben 1848. A kongresszusban a déli államok rabszolgapolitikája ellen küzdött. Tagja volt az 1861-iki békekongresszusnak.

2. *A.*, *Ethan*, amerikai szabadsághős, szül. Litchfieldben, Connecticut államban 1738 jan. 10., megh. 1789 febr. 13. A szabadságharcban tevékeny részt vett. Kanadában fogságba került s csak 1778-ban nyerte vissza szabadságát. Utóbb a kongresszus tagja lett. Különféle politikai iratot írt. Reason the only oracle of man című művében (1784, új kiad. Boston, 1854) a kinyilatkoztatott vallás ellen kelt ki. Életét *De Puy* írta meg (Buffalo, 1853).

3. *A.*, *Grant*, ang. természettudós és regényíró, szül. Kingstonban (Kanada) 1848 febr. 24., megh. 1899 okt. 24. Oxfordban tanult s buzgón csatlakozott a Darwin-féle irányhoz, melynek egyik legtehetségesebb képviselője. Számos cikkén kívül nevezetesebb művei: Physiological aesthetics (1877); Colour sense (1879); The evolutionist at large (1885, 2. kiad.); Force and energy (1888); Ch. Darwin (1885). Regényei közül megemlíthetők: Strange stories (1883); Philistia (1885); Devil's die (1888, 3 köt.); Women who did (1895).

4. *A. Károly Ferdinánd*, jeles dán történetíró, szül. Kopenhágában 1811 nov. 23., megh. ugyanott 1781 dec. 27. Egész Európát beutazta s levéltári kutatásokat végzett (1845—48). A történelem tanára lett a kopenhágai egyetemen 1862. Művei a legjobb történeti munkák közé tartoznak. Megemlítendők: Haandbog i Fädrelandets Historie (Kopenhága, 1840, 8. kiad. 1881); Lärebog i Danmarks Historie» (Kopenh. 1802, 12. kiad. 1876), De tre nordiske Rigers Historie under Kong Hans, Christiern den Anden, Frederik den Förste, Gustav Vasa, Grevefejden, 1497—1536, u. o. 1864—72, 1—5 köt. a főműve.

Allendale (ejts: ellendel), község Northumberland angol grófságban az Allen és vasút mellett, (1901) 4778 lak., ólombányával.

Allende, város Mexikóban, l. *San Miguel de Allende*.

Allendorf, város Kassel porosz kerület Witzenhausen járásában a Werra és vasút mellett, (1905) 2864 lak. papir- és papirárúgyártással, konzervkészítéssel.

Allenstein, az 1905. kihasított, hasonló nevű porosz k. ig.-i kerület (12,037 km² területtel, 563,264 lak.) székhelye az Alle és vasút mellett, (1905) 27,422 lak., vasolvasztóval, gép-, gyufa-, kályhagyártással, faiparral; tartományi tébolydával, I. Vilmos császár emlékszobrával.

Allentando v. *allentato* (ol. zenei műszó), a. m. lassítva.

Allentown (ejtsd: elln-taun), Lehigh county székhelye, város az Egyesült-Államokban, Pennsylvaniában, vasút és a Lehigh mellett, (1900) 35,411 lak., igen jelentékeny vasiparral, festék- és selyemgyárakkal (1900. a 491 gyárában 8447 munkás 16.947,722 doll. értékű ipareikket termelt).

Alleppi *(Alappalli, Aulapolay)* Travankor brit-indiai hűbérállam főkikötője, Madras presidencyben, (1891) 22,798 lak., kávé-, bors- és gyömbérkereskedéssel.

Aller, a Weser jobboldali mellékfolyója. Poroszországban, a magdeburgi kerületben Seehausennál ered. Csaknem mindig ÉNy.-i irányban folyik. Celletől kezdve 117 km.-nyire hajózható és Verdennél torkol. Hossza 162 km.

Alleram *Gyula*, főgimnáziumi tanár, szül. 1883. Budapesten. Tanulmányait is itt kezdte és a bécsi Pázmáneumban fejezte be. Jelentékeny része van a kat. mozgalmakban, amiért a pápa a «Pro Ecclesia et Pontifice» érdemkereszttel tüntette ki. Főbb művei: Dante és művei (Religio 1900); Silvio Pellico, Az emberi kötelességekről. (Bpest 1904. és Pozsony 1909.); Seneca erkölcsbölcselete (Bpest, 1907.).

Allergenek (gör.), azon anyagok, melyek az allergiát (l. o.) kiváltják.

Allergia (gör.), a szervezet megváltozott reakcióképessége idegen anyagok (ú. n. allergenek) ismételt alkalmazására (gümős szervezet pl. másképen reagál a tuberkulin oltására, mint az egységes szervezet), bár az ilyen egyén nem lett immunissá a betegséggel szemben. (L. *Immunizálás*.)

Allerton, *lord*, l. *Jackson*.

Alles ist gerettet! a. m. Mindent megmentettek! Német szállóige. Landsteiner bécsi rendőrtanácsos mondta a császárnak 1881 decemb. 8-án este, mikor a bécsi körúti szinház leégett és vagy 400 ember a tűzbe veszett.

Allesztézia (gör.), az érintés helyének eltévesztése, de ugyanazon a testfélen. L. *Allochiria*.

Allevard (ejtsd: alvár), j. székhely Isère francia département grenoblei j.-ban, a Breda völgyében, (1906) 2078 lak. ásványvizekkel és látogatott fürdővel, ércbányákkal és vaskohókkal.

Allevél v. *pikkelylevél* (squamae, Niederblatt) (növ.), leginkább a földbeli száron levő pikkelynemű, tökéletlen, sápadt levélképlet (a tőke, gumó, tarack, tőrügy és hagyma pikkelyei). A lomblevelektől az különbözteti meg, hogy apró, nyeletlen, széles aljú, nagyobb metszete és klorofillja nincs vagy az utóbbi csak csekély. A. lehet azonban a légbeli száron is; a telelő rügyek rügypikkelye is A. Fásnövényeinken, a szár alsó táján, a lomblevelek fejlődését meg szokta előzni (elsődlevél, tölgy), azután gyakran hamar lehull, más növényeken pedig fokozatosan átmenő alakok kötik a lomblevelekkel össze. A televénylakók és élősködő virágos növények szára csakis allevelekkel bír (Neottia, Epipogon, Corallorrhiza, Orobanche, Monotropa stb.). Az A. és

állevél közt csak helyzetbeli különbség van, a tőállevelek tája választja el egymástól. Az A. vagy primordiális levél (l. o.) vagy csak a levél alapjából képződik. Szerepe védő (rügypikkely), vagy tápláléktartó (hagymapikkely). V. ö.: Goebel, Vergleich. Entwicklungsgeschichte.

Állevél (növ.), phyllodium, petiolus foliaceus, mint levél módjára elszélesedett levélnyél. Némely új-hollandi acacia-fajnak t. i. első csiráján több kevésbbé rendes, laposnyelű, szárnyas levelei vannak, későbben a levélnyél ágai vagy a szárnyak elmaradnak s csak a laposan kifejlődő levélnyél teljesíti a létre nem jött levélkék szerepét.

Allgaier, *Johann*, sakkjátszó, szül. 1763 jún. 19., megh. Bécsben 1823. Egy merész királygambit-varianst, melyet A. nagyon használt, róla A.-gambitnak neveznek. Német nyelven ő adta ki az első jóravaló sakkkönyvet. (Anweisung zum Schachspiel, Bécs 1795, — 7. kiad. 1841.)

Allgäu, *Algäu*, *Algau* vagy *Allgau*, Bajorország DNy-i része és Tirolnak meg Württembergnek egymással szomszédos részei; körülbelül az a terület, amelyet régente Albigaunak v. Alpgaunak neveztek. A.-t egészen betöltik az *A.-i-Alpok*. (l. *Alpok*). Az Iller völgye középen hasítja végig. A vízrajzi fő fölosztással megegyezik a néprajzi, ill. nyelvjárási fölosztás. A nyugatiakat, a Bregenzer wald lakóit «Walder», a keletieket «Lechler» v. «Thaler» (Lechthaler) néven nevezik. Az Ill és Inn között van az Arlberg hágó (1797 m.), amelyen a feldkirch-landecki vasút és az arlbergi alagút (l. *Arlberg*) vezet keresztül. A felső hegysorok pompás havasi legelőin tenyésztik az *A.-i szarvasmarhát* (L. *Allgaui marha*.) A lakosok állati termékekkel jelentékeny kereskedést űznek. V. ö.: *Waltenberger A.*, Vorarlberg u. Westtirol (6. Aufl. Augsb. 1888); u. a., Führer durch A. (8. kiad., Innsbruck 1896); *Förderrenther*, Die A. Alpen 1907.

Allgaui marha. Bajorország és Württemberg Allgaujában honos. Tenyésztésének, kereskedelmének központját Sonthofen s Immenstadt bajor helyiségek képezik. A zord havasokon tenyésztik e borzderes szinű szavasmarhát, amelynek tehénsúlya 500—600 kg. s tejelő képessége kiváló, 3000—4000 kg. évenként. Hazánkban a 70-es évek óta tenyésztik s itt is igen jó tejelőnek bizonyult. Legnagyobb allgaui tehenészet az országban a magyaróvári főhercegi uradalomban van, amely több mint 3000 tehénből áll, tehenenként 2500 liter évi átlagos tejhozammal.

Allgäu-rétegek, a liasz-kor egyik fáciese az Alpokban; kőzetei főleg szürke, foltos palás márgákból állanak, melyek gyakran sok mangánércet tartalmaznak.

Allgemeine Zeitung, Münchenben megjelenő, mérsékelt liberális irányú politikai napilap tudományos melléklettel, melyet 1798. Stuttgartban Cotta J. F. alapított. Midőn 1803. a württembergi kormány betiltotta, Ulmba s innét 1810. Augsburgba költözött át, ahol virágzásának legszebb éveit élte át. 1882. Münchenbe helyezték át; 1907. kiadását Scherl August vette át. 1908 április 1. óta hetilappá alakult. A század középső harmadában Európa legtekintélyesebb és legolvasottabb lapjai közé tartozott. Hazánkban igen népszerűtlen volt a szabadságharc után tanusított magyarellenes magatartása miatt, noha a 40-es években sürün foglalkozott Magyarország ügyeivel, itteni munkatársa *Pulszky* Ferenc volt. V. ö. *Heyck*, Die A. 1798—1898 (München 1898).

Állgörcs vagy *állkapocsgörcs*, l. *Rágóizmok görcse*.

Allia *(Alia)*, folyócska az ó-kori Latiumban, amely Rómán fölül három órányira ömlött a Tiberisbe és arról a vereségről lett nevezetessé, amelyet ott a rómaiak szenvedtek Kr. e. 390 (mások szerint 387) julius 18-án (dies Alliensis) a Brennus vezérlete alatt betörő gallusoktól. V. ö. *Mommsen*, Die Schlacht an der A. (Berlin 1878); *Richter* O., Beitr. zur röm. Topographie (u. o. 1903); *Hülsen* u. *Lindner*, Die A.-Schlacht (Roma 1890).

Alliage (franc., ejtsd: alliázs) a. m. ötvözés, az arany vegyítése más fémekkel stb.

Alliance (franc., ejtsd: alliánsz) a. m. kapcsolat, egyesülés, szövetség. (L. *Állam*.) Ez a neve egy Franciaországban divatos kártyajátéknak is, amit négyen játszanak 52 kártyával. Mindegyik játékos 12 kártyát kap, 3 befödve marad, az ötvenkettediket felütik s ez az atout. A játékot megnyeri, aki *hét* ütést csinál.

Alliance (ejtsd: allaiensz), város Ohio amerikai állam Stark countyjában 99 km.-nyire Clevelandtól, a Mahoning és vasút mellett, (1900) 8974 lak., mezőgazdasági gépgyártással.

Alliance française (franc.), teljes címe: *A. pour la propagation de la langue française dans les colonies et à l'étranger)*, 1883. Párisban alapított egyesület. Célja a francia nyelvnek Franciaországon kívül való terjesztése és a francia érdekek előmozdítása; évenként 100,000 frank jövedelemmel rendelkezik. Iskolákat segélyez és tart fönn külföldön, többi közt a zágrábi egyetem is kap segélyt. 1893 óta Párisban tanfolyamokat rendez az egyesület céljaira alkalmas egyének kiképzésére.

Alliance Israélite Universelle (Izraeliták egyetemes szövetkezete), 1860. alapították Párisban. Célja az izraeliták egyenjogúságának és kulturális haladásának előmozdítása, a bajbajutottak vagy üldözöttek segítése, az e célokat szolgáló irodalmi művek támogatása. Az egyesület céljainak előmozdítására évenkint mintegy másfél millió frankot fordít. Iskolákat tart fenn Törökországban, Egyiptomban, Marokkóban, Perzsiában, Bulgáriában, Tuniszban; földmívesiskolát Jaffában, Tuniszban (Djo'deida) és Or Jehudában, Szmirna mellett. A Hirsch-féle alapítványnak több mint egy millió frank évi jövedelme a romániai zsidók támogatására szolgál. Sokat tett az üldözött orosz és romániai zsidókért. Magyarországon is van fiókja, melynek élén br. Hatvany-Deutsch József áll. Az utóbbi évek cionista mozgalmai az érdeklődést lanyhábbá tették iránta, mert céljai egy részének teljesítését lassankint a cionisták ragadják magukhoz. Hasonló célú az *Anglo-Jewish Association*.

Alliánszok, l. *Munkáskérdés*.

Alliaria *Adans.* (növ.), a *Cruciferae* (keresztesek) család génusza, melynek 5 faja él részint Európában, részint É.-Ázsiában. Az *A. officinalis* Andrz. (hagymaszagú kányazsombor, *Sisymbrium*

alliarium Scop.) bokros helyeken, utak mentén egész Európában közönséges. Levelét ujjunk közt dörzsölvén, fokhagyma-szagot érezünk, néhol ehelyett használják is. Régebben orvosságnak használták, a tehén teje tőle hagymaszagú és ízű lesz. Magvából olaj sajtolható.

Allibone (ejtsd: elibon) *Samuel Austen*, amerikai bibliografus, szül. Philadelphiában 1816 ápr. 17., megh. 1889. Luzernben. 1879. lett a newyorki Lennox-könyvtárnak könyvtárnoka. Főműve a 3 kötetes angol-amerikai irodalmi lexikon: Critical Dictionary of English Literature and British and American Authors (Philadelphia 1858, új kiadások: 1870—71 és 1880).

Allier (ejtsd: alljé), 1. *folyó* Közép-Franciaországban. Lozère département hegyeiben 1423 m. magasságban ered, É.-i irányban folyik át a Haute-Loire, Puy-de-Dôme, A. Nièvre és Cher départementokon, és Neversen alul éri el a Loiret. Egész hossza 375 km.; ebből 232 km. hajózható. Mellékvizei jobbról a Dore, balról az Alagnon és a Sioule. — 2. *A. département* a régi Bourbonnais legnagyobb részét foglalja magában. Határos Nièvre, Saône-et-Loire, Loire, Puy-de-Dôme, Creuse és Cher départementokkal. Területe 7380 km². Lakóinak száma (1906) 417,961 (1 km²-re 56). Arrondissementjai: Moulins, Gannat, Lapalisse és Montluçon. Székhelye: Moulins.

Alligáció (lat.) a. m. közbevegyítés. *Alligál*, hozzáköt, hozzávegyít (különösen fémeknél).

Alligációszámítás, l. *Keverési számítás*.

Alligator, két, egymástól 30 km.-nyire a Van Diemenbe torkoló folyó Ausztrália É.-i territoriumában; K.-i és D.-i A. Az előbbi 60—70, a másik 50 km.-nyire hajózható.

Alligátor (állat), a krokodilusok rendjébe tartozó állatnem. A tulajdonképeni krokodilusoktól főleg abban különbözik, hogy felső-állkapcsának mindkét oldalán az alsó-állkapcsi negyedik fog befogadására való mélyedés van; feje erősen lapított; nyakpajzsai a hátpajzsoktól elállanak. Fajai a csukaorrú A. *(Al. missisippiensis* Daud.) 4·5—5 m. hosszú, feje erősen lapított, csukaforma, homlokán hossz-tarajjal. Van csontos orrsövénye s ebben különbözik a kajmánoktól, melyeknek nincs csontos orrsövényük; 80 foga van; lábai gyengék és farkpikkelyei fésüformán fölfelé állanak; háta szennyes olajzöld, itt-ott sötét foltokkal, hasa világossárga. Észak-Amerika DK. részeit lakja a 35°-ig s különösen délen gyakori. A szárazon meglehetős esetlenül mozog, futni nem tud s legfölebb farkának hatalmas csapásaival védekezik. A vízben sokkal élénkebb; a párzás idején izgatott, sőt veszedelmes. Tápláléka főleg halakból áll, de azért megtámadja az úszó juhokat, kutyákat, szarvasokat, sőt lovakat is. Télen át az iszapba ássa magát; tojásait (100—200 db.-ot egyszerre) a vizek közelében a lehullott levelek alá rakja, amelyeknek korhadása folytán keletkezett meleg költi ki; de tojásait, sőt fiait is védelmezi. Leginkább hálóval fogdossák. Bőrét cipőknek, nyergeknek stb. dolgozzák fel s évenkint nagyon sokat pusztítanak el. *Cope* szerint 1880—1894. 2,500.000 A.-t ejtettek el. Zsírját gépkenőcsnek használják, de erősen mosuszszagú mirigyeit nem értékesítik; húsa ehetetlen. Fogságban igen gyakori; a fiatalok fogságban esznek, az idősek nem. Másik faja a kinai A. *(A. sinensis* Fauvel) a Jangcse-kiang alsó folyásában honos; 2 m. hosszú. Érdekes faja még a ritka *A. helois* Cope, melynek lelőhelye még nem ismeretes.

Alligátor-körte (növ.), l. *Persea*.

Alligator-River (ejtsd: elligétor-), három folyónak a neve Ausztráliában, amelyek a Van-Diemen-öbölbe ömlenek. Egyik a West-Alligator, a legjelentéktelenebb. Az *East-A.* torkolatától fölfelé 70 km.-nyire hajózható. A *South-Alligator*, amelyet Leichardt első útján 1845. fedezett föl, torkolatától fölfelé 50 km.-nyire hajózható.

Alligator-Swamp (ejtsd: elligétor-), l. *Albemarle-sound*.

Allil (allyl). Egy-vegyértékű telítetlen szénhidrogén-gyök (C_3H_5—) neve. Izomer vele a három-vegyértékű telített szénhidrogén-gyök, a *gliceril* ($C_3H_5\equiv$).

Allilaldehid, l. *Akrolein*.

Allilalkohol (allylalkohol), propenol, $C_3H_5.OH$ v. $CH_2:CH.CH_2OH$ összetételű telítetlen egyvegyértékű alkohol. Keletkezik akroleinből fejlődő hidrogénnel való redukciójakor. Színtelen, szúrós szagú, égető ízű, mozgékony folyadék. Allilvegyületek a növényekben találhatók. Így pl. az *allilszulfid* $(C_3H_5)_2S$, a vöröshagyma és a fokhagyma illó olajának alkotórésze; színtelen, fok-hagymaszagú folyadék; alkoholban oldódik, 140°-on forr. Az alliltiocianat, $C_3H_5.SCN$, 161°-on forr és ilyenkor hamarosan a vele izomer *allilizotiocianáttá*, allilmustárolajjá $C_3H_5.NCS$ változik; ez utóbbi az illó *mustárolaj* (oleum sinapis aethereum) rendkívül szúrosszagú főalkotórésze.

Allilén, metilacetilén, propin. Képlete: C_3H_4 v. $CH_3.C:CH$. Az A.-nel izomer a szintén C_3H_4 összetételű, de $CH_2:C:CH_2$ szerkezetű *allen*.

Allilének v. *diolefinek*. CnH2n2 általános képletü telítetlen szénhidrogének, melyekben a szénatomok kettős kapcsolódása kétszer fordul elő. Izomerek az ugyanannyi szénatomot tartalmazó acetilénekkel. Kémiai sajátságaikra nézve sokban hasonlítanak az olefinekhez (l. o.). A velük izomer acetilénektől abban különböznek, hogy sem réz, sem ezüstvegyületet nem képeznek. Mercuri sókkal csapadékot adnak.

Alliléter, allylaether, $(C_3H_5)_2O$; kellemetlen szagú, 85°-on forró, a vizénél kisebb fajsúlyú folyadék. Vízben oldhatatlan.

Allilfenilmetiléter, l. *Anethol*.

Allilizotiocianát, l. *Ciansavak* és *sóik*.

Alliljodid, C_3H_5J. v. $CH_2:CH.CH_2$. J. Színtelen, átlátszó, kellemetlen hagymaszagú folyadék. Fs. 16°-on 1·789, fp. 101°.

Allilszulfocianid és *alliltiocianid*, l. *Mustárolaj*.

Állingham (ejtsd: elinghem), *William*, ang. költő, szül. Ballyshannonban (Írország) 1824., megh. Londonban 1889 nov. 19. Első költői kisérleteit az Athenaeumban és a Household Wordsban tette közzé. Önállóan megjelent tőle 1850. a Poems és a Music Master, 1854. pedig a Day and night songs; 1864. Lawrence Bloomfield in Ireland c. ír tárgyú elbeszélő költeménye, mely e nemben körülbelül az első volt. 1877. jelent meg a Songs,

halála után Stories c. kötete 1864 átvette a Fraser's Magazine vezetését. Összes költeményeit a [illegible] London 1890 adták ki.

Allioli, *József Ferenc*, német kat. teológus. Szül. 1793 aug. 10., pappá szentelték 1816., [illegible] az augsburgi káptalan nagyprépost 1873 máius 22. Buzgó papi működése mellett igen nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki. Legkiválóbb munkája a teljes szentírás fordítása, mely [illegible] nagy tekintélynek örvend, számos püspök [illegible] a szentszék dicsérő ajánlatával ékeskedik, [illegible] sok kiadást ért.

Allion *hegy*, a Cserna balpartját szegélyező hegysornak a Dunára nyomuló utolsó kúpja, 326 m. a Cserna felé elég széles, a Duna felé sokkal keskenyebb, teteje lapos, oldalait jobbára tölgyfa erdő fedi, kopár sziklák nincsenek rajta. E hegy s a Duna és Orsova között levő kis lapályon építették egy kis kápolnát [illegible] kis kápolnát arra a helyre, ahol Szemere Bertalan mikor Kossuth Lajossal Törökországba menekült, a koronát és a koronázási jelvényeket magában foglaló vasládát elásatta. A helyet 1853 szept. 8. fedezték fel; a kápolnát 1855. építették Szűz Mária tiszteletére. Orsovától a kápolnáig szép jegenyefasor vezet.

Allioni, *Carlo*, piemonti botanikus, szül. Torinóban 1725 szept 23., ugyanitt mint a botanika tanára meghalt 1804 jul. 28. Művei: Rariorum Pedemontii (Piemont) stirpium specimen primum (Torino 1755), Stirpium praecipuarum litoris et agri Nicaeensis enumeratio methodica cum elencho *aliquot* animalium eiusdem maris (Páris 1757), Flora Pedemontana (Torino 1785—1789, három ívrétü kötet).

Allios, nagyk. Temesvm. lippai j.-ban, (1900) [illegible] és német lak., vasúti állomással, posta és távíróhivatallal, telefonnal, nagy szőllőkkel és erdővel; közelében egy régi vár romjai és római [illegible] láthatók.

Állítás, 1. valaminek igaz gyanánt való odaállítása. — 2. Á. a perben, l. *Bizonyítás*.

Állítás, a védkötelezetteknek a sorozó bizottság elé vezetése, ami a községi elöljárók kötelessége, akik az elővezetetteknek személyazonosságáért felelősek. *Á.-i kötelezettség* alá van vetve a védtörvény értelmében minden védköteles férfi annak az évnek január 1-től kezdve, melyben 21-ik évét betölti, amaz év végéig, melyben 23-ik évét betölti (l. Utasítás az 1889. évi VI. t.-c. végrehajtására, 16. §.). Az Á. kötelességének abban a sorozó járásban kell megfelelni, amelyben a [illegible] nov. 1-en községi illetőséggel bírt; aki más sorozó járásban akar kötelezettségének megfelelni, az illetékes község járási tisztviselőjéhez folyamodhatik. A felfolyamodás esetleg a honvédelmi miniszterhez intézhető.

Állítási lajstrom, melybe az állításra elővezetett védkötelesek neve van bejegyezve. Az Á.-ot járás-tisztviselők készítik. L. még *Átutalási el-[illegible]*.

Alliteratio (alliteráció), l. *Alakzat* és *Betű-[illegible]*.

Állítható csapágy (*Szellers*), transzmisszió tengelyekhez igen kedvelt csapágy, mert állíthatósága által a szerelés munkáját igen megkönnyíti. Leggyakoribb alakjában a csapágy-testnek hosszú hengeres csavarrúdja van, mely hosszúdad nyílású hüvelybe nyúlik, hol három csavartok és három állító csavar rögzíti. A csavartokok segítségével függőleges irányban, az állító csavarokkal pedig vízszintes irányban mozdítható a tengely a kívánt helyzetbe. Csészéi öntött vasból vannak s középső részük gombalakú, minél fogva a testi csésze hasonló gömbüregébe illeszkednek és a tengelynek csekélyebb görbeségéből származó kóválygásokat követik, ugy hogy a tengely rezgéseit nem viszik át a csapágytartóra és az oszlopzatra, tetőre avagy falazatra. L. *Csapágy*.

Állítmány (a nyelvtanban), a mondatnak az a főrésze, mellyel valakiről v. valamiről állítunk (v. tagadunk) valamit. Az Á. rendszerint ige, főnév v. melléknév. Az igei Á. ritkán áll egészen magában, többnyire van valami kiegészítése. Ez v. Á.-i alanyeset, v. tárgy v. határozó. V. ö. *Mondatrészek*, *Alany*, *Ige*, *Szóegyeztetés*.

Állító gyűrű, síma hengeres tengelyekre való gyűrű, melyet csapágyak mellé helyeznek, hogy a tengely oldalmozgását meggátolja. Durvább tárgyakhoz nyers öntött vas, finomabb tárgyakhoz azonban kívül is leesztergályozott öntött v. kovácsolt vasból készül.

Állító halászat, l. *Halászat*.

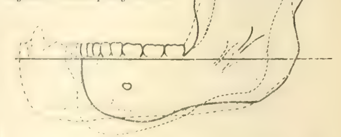
Állító itélet, l. *Itélet*.

Allium *L.* (növ.), l. *Hagyma*.

Állj! katonai vezényszó, amellyel mozgó csapatot v. katonai egyént megállítanak. — *Állj — ki vagy?* felszólítás, amellyel őrszemek a feléjük közeledőket, különösen ellenség előtt s éjjel, megállásra intik. Aki e felszólításra meg nem áll, az ellen az őrszem fegyverét használhatja.

Állkapcsi lábak (Pedes maxillares, állat), a rákok és más ízeltlábuak szája mellett levő végtagok, amelyek alakjukat és működésüket tekintve, a szájrészek, meg a járóvégtagok között mintegy közepett állanak; a folyami ráknak pl. az öt pár járó lába és három pár állkapcsa között három pár állkapcsi lába van.

Állkapocs (lat. *maxilla*). A *felső állcsont* alakja bélyegzi az arcot. A tazmáné túl széles, az eszkimóé aránytalanul hosszú. Az embertanban az arccal együtt és külön mérik. Ezenkívül a szájpad-ív alakját veszik tekintetbe és a szájpad-jelzővel összehasonlítják a fajták arckoponyáit. A

Alsó állkapcsok körvonalai arcélben. Schoetensack rajza. —— a heidelbergi ősember, ... európai, - - - - néger és —·—· a gorilla állkapcsa.

felső Á. helyzetét előreállónak (prognath), egyenesnek (orthognath) és hátraesőnek (opisthognath) mondták. E három megkülönböztetés csak a fo-

gak állására áll meg, mert a felső Á. mindig prognath, csak előreállásának a foka különböző. Ennek a fajták jellemzésére alkalmas voltát Prichard 1813. ismerte fel. Topinard a határértékeket 89 és 51·3°-ban kapta meg. Legkiállóbb felső állcsonttal bírnak a hottentották. Nagy fokban prognathok a finnek és az esztek. A legkisebb fokban a csiszolt kőkorszak emberei, továbbá a gallok, guánchok és a korzikaiak. A fehér rasszoknál a középértékek változása 82—76·5°-ig, a sárgánál 75—68·5-ig, a feketénél 69—59·5°-ig terjed. Az orrgyöktől v. az orrtövistől lefelé húzott merőlegesen kívül eső rész mutatja a prognatizmust. Broca, a vetületi módszer alkalmazása mellett, trigonometrikus úton számította ki.

Az *alsó Á.* (lat. *mandibula*). Legfontosabb mérete a szimfizis szöge. Ez a középső résznek a hajlása az Á. alsó szélét érintő vízszintes síkhoz. Értékét befolyásolja az állcsúcs (protuberantia mentalis) a fajtákon és a kor. A csecsemőnél a legnagyobb. Az első fogzástól csökken. Az aggkorban ismét növekszik. Csak az érett korban jöhet számításba. Hazánkban e szög 40-től 78°-ig változó. Az egész arcra vonatkozólag az alsó Á. szélességét a szögleten (szögletponton, goniononon) és a bütyöknyúlványon (processus condyloidei-n) mérik. A heidelbergi A.-n Schoetensack O. szerint az Á.-ágak szélesebbek és fölfelé meredekebbek, mint a mai tipuson. A szöglet lekerekitett. Ép olyan a hollóorrnyúlvány is. A bütyöknyúlvány úgy ezen, mint a krapinai leleten nagy izülő felszínnel bír. Walckhoff szerint a mai A. felső része megrövidült, az alsó azonban megmaradt. Igy keletkezett az emberre jellemző állcsúcs gnathion (l. o.). Az ősember fogai nagyobbak voltak és az Á. belső csontgerendázata durvább szerkezetü. V. ö. *Koponya.*

Állkapocs alatti mirigyek, l. *Nyálmirigyek.*

Allm., természetrajzi nevek mellett *Allman* Georges James angol zoológus (szül. 1812., megh. 1898 nov. 19.), 1855—70. edinburgi tanár nevének rövidítése. Művei: Monograph of the freshwater Polyzoa (1856); Monograph of the gymnoblastic Hydroids (1871—72).

Allman, *Georges James*, l. *Allm.*

Allmande, a középkor kezdetén a germán törzseknél a falu határának gazdasági művelés alá nem vont része (erdő, legelő stb.), tehát közbirtok, amelynek élvezetében az egyes birtokos telkéhez képest részesült. Ma igy nevezik a községi vagyonnak azt a részét, amelyre nézve a község tagjainak kizárólagos használati joguk van (Németországban, Svájcban). A használat lehet közös (pl. erdőnél), lehet egyéni is.

Allmers, *Hermann*, német író, szül. Rechtenflethben Bréma m. 1821 febr. 11., megh. u. o. 1902 máj. 9. Főművei: Marschenbuch (1858, 4. kiad. 1902), mely a Weser és Elba melletti síkság természetének és lakóinak érdekes rajzát adja; Dichtungen (1860, 4. kiad. 1900); Römische Schlendertage (1869, 10. kiad. 1902); Elektra dráma (1872, zenéjét irta Dietrich A.), melyben az Iphigenia-mondát Goethének egy eszméje szerint befejezésre juttatja. Sämtliche Werke 1891, 6. köt. V. ö.: *Bräutigam*, Der Marschendichter H. A. (1891).

Allo . . . (gör.) összetételekben a. m. más, másként.

All°, l. *Allegro.*

Álló, *elálló téli*, v. *telelő* gyümölcs, keményebb késõfajta, amely alkalmas helyen télen is soká és épségben eltartható. Mint *sportkifejezés* a német «Steher» szószerinti fordítása e h. *Kitartó* (l. o.).

Alloa (ejtsd: alloe), kikötőváros Clackmannan skót grófságban, a Forth mellett, (1901) 11,415 lak., nagy sörgyártással és szénkivitellel, 1900. a bevitel értéke 218,307, a kivitelé 206,592 font st. volt.

Álló bárka, l. *Bárka.*

Allobrogok *(Allobroges)*, kelta nép volt Gallia narbonensisben az Isara (Isère), a Lacus Lemanus és a Rhodanus (Rhône) között. Régebben a karthagóiakkal voltak szövetségben, de Kr. e. 121. Quintus Fabius Maximus a római uralom alá vetette őket és ezért az Allobrogicus melléknevet kapta. A harcias nép azontúl lassanként földmíves néppé alakult át. Vienna (Vienne) volt a fővárosuk, a helvéciaiak felé pedig Geneva (Genf) a határvárosuk. V. ö.: *Garofalo,* Gli Allobroges (Catania 1895).

Allocarpia, l. *Megporzás.*

Allochiria (gör.), az érintés helyének az ellenkező testfél megfelelő helyére való lokalizációja. L. még *Allesztézia.*

Allochroikus, színváltó, l. *Allokromatikus ásványok.*

Allochroit (ásv.), l. *Andradit.*

Allochromasia v. *dyschromatopsia* (gör.) a. m. színtévesztés l. o.

Allochton, l. *Autigén.*

Állócsillagok *(stellae fixae*, l. a *mellékletet)* a bolygókkal szemben amaz égi testek, melyeknek sajátos mozgása oly csekély, hogy érzékeny megfigyelési módszerek nélkül csak évszázadok multán vehetők észre. Ezek adják meg az égboltnak évezredeken át lényegileg megmaradó jellegét. Jellemző sajátságuk, hogy úgy a szabad szem számára, mint a legkitünőbb távcsőben is pontalakuak, és hogy fényük a bolygóékkal ellentétben nyugtalan, csillogó (szcintilláció), és folytonos színváltozással járó kialvásban és újra éledésben látszik. E jelenség oka a közepes szélességek alatt folyton változó légsűrűségben, a légrétegek eltolódásában és a levegő páratartalmában keresendő, és részint fényszórás (diszperzió), részint interferencia által jő létre. A trópusok alatt az időjárási viszonyok tetemesen állandóbbak lévén, az Á. fénye is sokkal nyugodtabb.

Az A. nagyság-rendje. Látszólagos fényességök (tehát nem valóságos nagyságuk) szerint a csillagászok az Á.-at már a legrégibb időktől fogva nagyságrendekbe sorozzák; az 1. rendü csillagok a legfényesebbek; az első öt nagyságrendbe tartozó csillagokat a közepes, a 6—7. rendű csillagokat csak igen éles szem látja; a 7.-nél alacsonyabb rendű csillagok csak távcsövön át figyelhetők, innen a teleszkópiumos csillagok gyűjtő nevével is illetik. A leggyöngébb csillagokat némely csillagász szerint a 14., mások szerint a 20. nagyságrenddel jelölik. A nagyság meghatározása leggyakrabban becslés szerint történik. Az elsőrendű

csillagok száma 17; ezek közül 8 az északi gömb[illegible] tartozik [illegible], melyeknek távolsága v. parallaxisa [illegible] az abszolut fényerősséget is meg lehet állapítani, míg a közönséges foto[illegible] csak a relatív fényerősséget [illegible] 26 első és másodrendű Á. abszolut [illegible] állapította meg; ezek mind fényesebbek, mint a mi Napunk. A Nap ab[illegible] fényerősségét egynek véve, ezek az ered[illegible] a következők:

[illegible]	[illegible]	A csillag neve	Fény-erősség
[illegible]	[illegible]	Capella	151
[illegible]	[illegible]	Vega	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	Aldebaran	[illegible]
[illegible]	[illegible]	Sirius	[illegible]
[illegible]	[illegible]	Prokyon	6
[illegible]	[illegible]	Altair	1

Az Á. jelölése. A katalogusokban előforduló [illegible] első nagyságrendhez tartozó csillagok leg[illegible] a fényesebb rendbeliek egynémelyike külön csillagászati jelöléssel bír. A szembetűnőbb [illegible] már az arabok, rómaiak és görögök [illegible] névvel, ilyenek Betelgeuze, Algenib, Regulus, Sirius, Prokyon és hasonlók. Bayer óta a csillagokat minden egyes csillagképen belül gö[rög] [illegible] latin betükkel szokás jelölni, melyeket a csillagkép nevéhez illesztenek, pl. α Orionis, β Geminorum. A betük sorrendje nagyjában a csillagok nagyságának egymásutánját is adja, úgy hogy rendesen az α-val jelölt csillagok a legfé[nyesebbek]. De mivel a csillagképek csillagainak száma a betüiét messze túlhaladja, a csillagokat folyó számokkal szokás ellátni, úgy hogy a számsor a nagyobbodó rektaszcenzió irányában haladjon. Innen van, hogy némely csillag három jelöléssel bír: névvel, betüvel és számmal. A teleszkópiumos csillagok legnagyobb része még számmal sem bír, s így ezek helyzetét az égen tisztán a rektaszcenzió és deklináció adata határozza meg és ezek alapján az equátoriállal felkereshető.

Az Á. eloszlása és száma. Az elsőrendű csillagok közül nyolc fekszik az equátortól É.-ra; ezek: Vega vagy α Lyrae, Capella vagy α Aurigae, Arkturus vagy α Bootis, Aldebaran vagy α Tauri, Betelgeuze vagy α Orionis, Regulus vagy α Leonis, Atair vagy α Aquilae és Prokyon vagy α Canis minoris. Az equátortól délre van: Sirius vagy α Canis maioris, Rigel vagy β Orionis, Spica (Azimech) vagy α Virginis, Antares vagy α Scorpii, Fomalhaud vagy α Piscis austrini, Canopus vagy α Argus, Acharnar vagy α Eridani, α Centauri, β Centauri és α Crucis. Az utolsó négy a geográfiai szélesség 50. fokán túl már nem látható. A nagyobb csillagok majdnem egyenlő számban oszolnak el az ég mindkét félgömbjére, de míg az északin meglehetősen egyenletes elosztást követnek, a délin csoportokba sorakoznak, melyek aránylag igen csillagszegény hézagokat hagynak maguk között. Argelandernak az északi félgömbre vonatkozó számlálásai szerint van:

1. rendű csillag	8	6 rendű csillag	3,002
2. « «	35	7 « «	9,951
3. « «	99	8 « «	34,169
4. « «	[illegible]	9 « «	266,678
5. « «	[illegible]	Összesen	314,920

Közép-Európában szabad szemmel mintegy 4000 csillag olvasható. Ez a szám rohamosan nő, ha a teleszkópiumos csillagokat is beleértjük; az ég némely helyein, pl. a tejútban a csillagok megszámlálhatatlan tömege áll, és a ködfoltok egynehánya erős nagyítás alatt szintén ezer meg ezer csillagra bontható. Herschel a 40 lábas refraktorával magában a tejútban látható csillagok számát 18 millióra becsülí. Seeliger szerint az összes Á. száma 42 millió. Ha mindamellett az égboltozat, nem tündöklik állandóan a Nap fényében, ez Olbers hipotézise szerint onnan van, hogy a tért igen finom anyag tölti be, mely a csillag fényét hosszú utján gyengíti és elnyeli.

Az Á. színei. Az Á. fénye különösen a távcsőben határozott színi különbségeket mutat; a szabad szem e színezetet kevésbbé veszi észre, leginkább még az elsőrendű fehér, sárga és vörös csillagokon. Hogy valamennyi csillag a horizon közelében vöröses, az a levegő páratartalmában és fényabszorpciójában leli magyarázatát. A legtöbb csillag minden nagyságrendben fehér; különösen szép kékes fehér a nagyobbak közül a Sirius, a Vega, az Altair, a Regulus, a Rigel, a Spica. Sárga színű nagyobb csillagok az Arkturus, Prokyon, Capella, β Ursae minoris és α Ursae maioris, mely utóbbi csillag színváltozó is. Vörös csillagok a Betelgeuze, Antares és α Herculis. A fény- és színváltozása által nevezetes η Argus 1843-ig vörösos sárga volt és 1850. már a Mars bolygóénál is sötétebb vörös színt öltött. A színmeghatározás újabb időben szintén mérés útján történik a Zöllner-féle koloriméter segítségével. Az Á. fénye, mint a Napé, sajátos fény. Ezt minden kétségen kívül mutatja fényük nem polározott volta és a spektrálanalizis.

Az Á. távolsága. A csillagászok minden fáradozása mellett csak 1838. sikerült Besselnek egy álló csillagnak, a 61 Cygni-nek évi parallaxisát (l. o.) és ezzel a Földtől vagy Naptól való távolságát meghatároznia.

Oly csillag, melynek parallaxisa = 1 ívmásodperc, 30·7 billió km.-nyi távolságra van tőlünk. Ezt az utat a fény, amely mpercenként 300.000 km.-t tesz meg, $3^1/_6$ év alatt futná be. Ezóta több Á. parallaxisa ismeretes; az eddigi ismereteink szerint a hozzánk legközelebb levő Á. α Centauri, melynek paralllixisa 0"·75, ami megfelel 40·8 billió km.-nek vagy 274·100 Nap-Földtávolságnak; ezt az utat a fény 4·2 év alatt teszi meg. Kilométerekben kifejezve a Á. távolságai igen nagy számokhoz vezetnek. Ezek elkerülése végett szokás az Á. távolságait fényévekben kifejezni, értve ez alatt azt az utat, melyet a fény egy év alatt befut (= 9·5 billió km.) Az α Centauri távolsága tehát 4·2 fényév. Herschel becslése szerint vannak égi testek, melyek fénye csak évezredek multán éri földünket. A hozzávetőleges hipotézisek, melyek szerint a fényesebb v. nagyobb sajátos mozgással biró csillagok hozzánk közelebb állanának, e tényleges mérések alapján tarthatatlanok. A távolság ismerete még nem hozza magával a valódi nagyságét is; erre szükség volna az Á.-ok látszólagos átmérőjének meghatározása, mi még a legnagyobb távcsövekkel sem lehetséges, az Á. ezekben is csak pontoknak mutatkozván.

Változó csillagok. Az Á. elég tetemes száma fényváltozásnak van alávetve, mellyel némely esetben még a szín változása is jár. A fényváltozás többnyire periodusos és igen különböző tartamú, de vannak csillagok, melyek fénye hosszú idők óta egyszerüen csak folytatólagosan fogy v. nő, és vannak olyan csillagok, melyek hirtelen fényváltozás után most állandó fényüeknek látszanak. A legkitünőbbek egyike o Ceti vagy Mira Ceti (a csudálatra méltó) a cet csillagkép nyakán, melynek változékonysága már 1638 óta ismeretes. A fényminimum idejében 11—12-edrendű csillag; a maximumkor majdnem első-, máskor csak 4-edrendű. Az egész változás időszaka 331 nap 20 óra. Rövid periodusban változó a β Persei vagy Algol nevű csillag, melynek fénye 4-ed- és 3-adrendű csillagé között változik. 2½ napig 2—3-adrendű csillag fényében ragyog, azután 8—9 óra alatt 4-edrendüvé sötétedik. Ugyancsak rövid és elég szabályos periodussal bír η Aquilae is; β Lyrae két maximummal és minimummal bír, de változása egy nagyságrendet nem halad meg. δ Cephei úgy látszik a legszabályosabb változó; periodusa 5 nap 8 óra 47 p. 40 mp. és változása szintén csak egy nagyságrendet tesz. Mások egészen szabálytalanul változnak; így η Argus Halley szerint 1677. 4-edrendű, Lacaille szerint 1751. 2-odrendű. E nagyságtól lassan visszasülyedt ismét a 4-ikig. A fényerő sok ingadozása között, 1843. majdnem a Sirius fényével ragyogott, míg már 1865. szabad szemmel alig volt látható. A legtöbb változó fényű csillag vörös színü, és átlag a gyöngébb csillagok seregéből kerül ki. Az utolsó évtizedben a csillagászok fokozott figyelemmel kisérték a változó csillagokat. Fotográfiai uton számos csillag fényének változását sikerült megállapítani. Jelenleg mintegy 3000 változó csillag ismeretes. A fényváltozás periodusa legkisebb XX. Cygni-nél, 3 óra 14 perc, leghosszabb ε Aurigae-nél, 27 év 44 nap. Az «Astronomische Gesellschaft» a változó csillagokról külön katalogust ad ki.

Új csillagok. A szabálytalanul változó csillagok osztályába sorozhatók az új csillagok is, melyek hirtelenül feltünnek és rövid idő mulva többnyire elenyésznek. Mondják, hogy egy ily új csillagnak Kr. e. 134. a skorpió-csillagzatban észlelt megjelenése indította Hipparchust csillagjegyzékének összeállítására. Brahe 1572 nov. 11. a Cassiopeia csillagképben új, fényes csillagot pillantott meg, mely láthatóságának első idejében valamennyi állócsillagot, még a Venust is túlsugározta, úgy hogy nappal is látható volt. Decemberben a csillag fogyni kezdett, 1574 kezdetén 5—6-odrendű csillag fényében tündökölt, míg márciusban a szabad szem számára teljesen eltünt. 1614. Kepler figyelt meg új csillagot, mely az Ophiuchus csillagképben tünt fel és valamennyi állócsillagnál fényesebb volt. A következő év kezdetén fogyni kezdett, 1606 kezdetén a szabad szemre nézve már nyomtalanul elenyészett. Mindkét csillag erősebb távcsövön mai nap is látható. A Vulpecula (róka) csillagzat fején 1670. Anthelm fedezett fel egy 3-adrendű új csillagot, amely azóta teljesen eltünt. Ugyancsak új csillag volt a Hind által 1848. felfedezett 5-ödrendű Ophiuchus csillag, mely két év mulva már alig 11-edrendünek volt nevezhető. E jelenségcsoportba tartozik továbbá az északi korona-csillagkép egy 9—10-edrendű csillagjának 1866 máj. 12—13. éjjelén 2-odrendű csillaggá való hirtelen növekedése (T Coronae borealis), mely különösen azért nevezetes, mert ez volt az első új csillag, melyre a spektrálanalizis módszere alkalmazást talált. Ide tartozik az Andromeda ködében feltünt 6—7-edrendű új csillag, melyet 1885 aug. 19, Ward, tőle függetlenül aug. 22. a kiskartali csillagvizsgáló fedezett fel. Azonkívül megemlíthető egy-egy új csillag az Orion és az Auriga csillagképben, melyeknek fénye szintén igen gyorsan gyöngült. A legutóbb megfigyelt új csillag az 1901 február havában a Perseus csillagképében feltünt Nova Persei. Nagyságrendje febr. 22-től 24-ig 2·7-ről 1-re szökött, mikor oly fényes volt, mint a Capella. Ezt a fényességét febr. 27-ig tartotta meg. Fénye azután folytonos ingadozások között állandóan fogyott. 1902. már csak 9-edrendű volt. 28 órával e csillag feltünése előtt Anderson lefényképezte a Perseus csillagkép ama tájékát, melyben az új csillag feltünt. Mivel a fénykép az összes 12-edrendű csillagokat tartalmazza s az új csillagnak nyomát sem mutatja, következik, hogy a csillag 1 nap alatt növekedett 11 nagyságrenddel, amiből viszont egy óriási katasztrófára lehet következtetni, mely e csillagon végbement. Három évszázad óta ez volt a legfényesebb új csillag. A Nova Persei színváltozásokat is mutatott: kezdetben kékesfehér, később sárgás, végül vörös volt. Színképe eleinte folytonos volt számos sötét abszorpciós vonallal, a hidrogénvonal erősen kiszélesedve, a kalcium H és K vonalai élesek. E vonalak eltolódásából meg lehetett állapítani, hogy a kalcium-vonalak egy oly testtől erednek, mely tőlünk mp.-ként 18 km. sebességgel távolodik, míg a hidrogén és a többi vonalak oly testből indulnak ki, mely felénk mp.-ként 700—800 km.-nyi óriási sebességgel közeledik. Néhány nap alatt a színkép teljesen megváltozott: egész sora a fényes vonalaknak lett láthatóvá, ú. m. a hidrogén vonala a D-vonal és több vonal a színkép zöld részében. Seeliger szerint a Nova Persei-n megfigyelt tüneményeket megmagyarázza az, ha feltesszük, hogy a sötét égitest egy kozmikus gáz- vagy porfelhőbe hatol, ahol a súrlódás következtében izzóvá lesz. Seeliger hipotézisét az a körülmény támogatja, hogy a Nova Persei körül ily ködszerű felhőket mutattak Perrine, Wolf és Ritchie 1901. készített fényképfelvételei. Az új csillagok megjelenése a ritka tünemények közé tartozik; az utolsó két évezredben vagy 25 esetről adhatnak számot a csillagászok. Kevesebb bizonyossággal állítják egynehány megvolt csillag eltünését.

A csillag fénye periodusosan változó, ha felülete Napunkhoz hasonlóan foltokkal van borítva s tengelyforgása következtében a Föld felé másmás oldalát fordítja, vagy ha körüle sötét bolygó kering, mely pályafutásában a csillag és a Föld közé kerülvén, a csillag fényét részben felfogja. A második eset számára tényleges példáink vannak: a Siriusnak úgymint a Prokyonnak sötét kisérői vannak, melyek csak azért nem idéznek elő fogyatkozást, azaz fényváltozást, mert a látóvonal nem esik a pálya síkjába; ellenben az Algolról kimutatta a spektrálanalizis, hogy egy sötét kisérő

[illegible] elvezeti hozzánk a fényét. Az uj csillagok valószínűleg a hűlés előrehaladott állapotában levő égi testek, melyek vagy valamely más égi testtel összeütközve, a magas hőkifejlődés következtében ujra izzanak, v. nagy excentricitásu pályában mozgó egymáshoz aránylag hideg kettős csillagok, melyek a kölcsönös közeledésnél az árapályhoz hasonló, esetleg a még izzó belsőből kitörő változékonyságot mutatnak. Erre vall ez uj csillagok spektruma is, mely a mondott uton keletkezett két spektrum egymásra fektetéséből érthető.

Az Á. spektruma. Az Á.-ra alkalmazott spektrálanalizis fontos eredményekre vezetett, amennyiben megismerni tanultuk az égi testeket alkotó anyagokat és azok izzási állapotát. A számtalan állócsillag spektruma három főtipusba, az ú. n. Vogel-féle tipusokba sorolható.

I. tipus. Csillagok, melyek izzási állapota oly magas-foku, hogy spektrumukban a fémvonalak v. csak felette gyengén vagy éppen nem láthatók, míg a spektrum kék és ibolya vége fényteljessége által feltünő. Ez a fehér csillagok osztálya. *a)* Felette gyenge fémvonalak, erős széles hidrogénvonalak (ide tartozik a legtöbb fehér csillag, pl. Sirius, Vega); *b)* hiányzó hidrogénvonalak, a fémvonalak is igen gyöngék, a spektrum majdnem teljesen folytonos (pl. β, γ, δ, ε Orionis); *c) fényes* hidrogénvonalak és a jellemző a Napon is előforduló D_3 Helium-vonal (β Lyrae és γ Cassiopeiae).

II. tipus. Csillagok, melyeknek fotoszférája Napunkéhoz hasonlóan már erősebb abszorpciót létesít; a fémvonalak jellemzők, a spektrum kék és ibolya vége az alacsonyabb hőmérsékletnek megfelelőleg aránylag gyenge, a vörös végen erőteljes elnyelési sávolyok láthatók. Ez a sárga csillagok osztálya. *a)* Számos, különösen a spektrum sárga és zöld mezejében tisztán észlelhető fémvonal (Capella, Arktur, Nap). *b)* Sötét fémvonalak, egyes sávolyok és ezek mellett még *fényes* vonalak (T Coronae, Wolf és Rayet négy hattyúcsillaga, R Geminorum).

III. tipus. Csillagok, melyek izzási hőmérséklete oly alacsony, hogy a fotoszférájukban lévő anyagok már vegyileg egyesülhetnek. Spektrumukban sötét vonalokon kívül mindenütt erőteljes abszorpciós sávolyok húzódnak át; az ibolyavég feltünő gyenge, a spektrum vörös vége kivételesen erőteljes. Ez a vörös csillagok osztálya. *a)* Az elnyelési sávolyok a spektrum ibolya vége felé élesen határoltak, a vörös vég felé elmosódottak (α Herculis, α Orionis, β Pegasi); *b)* a sávolyok határolása a spektrum vörös vége felé éles, az ibolya vég felé elmosódott (nagyon kevés és csak gyenge fényü csillagokból álló osztály).

Az Á. saját mozgása. Az Á. saját mozgása élesen megkülönböztetendő a napi látszólagos mozgástól, mely szerint minden csillag 24 óra alatt látszólag megkerüli a Földet keletről nyugat felé és össze nem tévesztendő az aberráció, precesszió és nutáció okozta, minden csillagot szinte egyképen illető helyzetváltoztatással. A szóban forgó mozgás az Á.-nak a világürben való tényleges helyzetváltozása, melyet Halley már 1717-ben fedezett fel, midőn a Sirius, Aldebaran és Arkturus helyzetét a Hipparchus-féle csillagkatalogusban adott helyével összehasonlította. Midőn a mult évszázad vége felé a Bradley és a 40—50 évvel későbben készült Piazzi-féle katalogusok által már igen pontos helyzetmeghatározások összehasonlítása lehetségessé vált, az idősb Herschel már számos Á.-nak, többek között a Napnak is, levezethette sajátos mozgásait. Ez a meghatározás a mozgásnak csupán a látóvonalra merőleges komponensére vonatkozhatik. A legerősebb saját mozgással biró csillagok a cordobai zóna-katalogus 5^h 243 csillaga 8''7-cel, a Groombridge-katalogus 1830 száma évi 7 ívmásodperccel, Lacaille 9352 száma 6''97-cel. E csillagok csak kisebbrendüek; a fényesebb csillagok között Arkturus bír a legszembeötlőbb, évenkint 2 mp.-et tevő mozgással. Ha e sajátos mozgás ismerete mellett a csillag parallaxisa is adva van, akkor a tényleges mozgás is meghatározható. Újabb időben e mozgásnak másik, a látóvonalba eső összetevője is a parallaxis ismeretétől függetlenül kilométer-mértékben meghatározható a spektrál-analizis és a Doppler-féle elv segítségével. Ugyanis valamely mozgó test spektrumában fellépő vonal az ibolya felé tolódik, ha a fényforrás közeledik, a vörös felé nyomul, ha a fényforrás távozik az észlelőtől. A mozgás sebessége a vonal eltolódásából kiszámítható. E mozgás mindkét komponensében bizonyos szabályosság mutatkozott, mely a Napnak (l. o.) a térben való sajátos mozgására engedett következtetni. A következő táblázat magában foglal néhány csillagot, melyeknek úgy parallaxisük, mint saját mozgásuk biztosabban van meghatározva:

A csillag neve	Nagyságrend	Parallaxis	Távolság fényévekben	Évi saját mozgás
α Centauri	1	0·75''	4·5	3·62''
Lalande 21,185	6·8	0·48	6·8	4·75
61 Cygni	5·1	0·44	7·4	5·17
Sirius	1	0·37	8·8	1·32
Argel.-Öltzen 18,609	8·2	0·35	9·3	2·30
Groombridge 34	7·9	0·31	10·5	2·83
Lacaille 9,352	7·5	0·28	11·6	6·97
Prokyon	1	0·27	12·1	1·26
Argel.-Öltzen 11,677	9	0·26	12·5	3·05
Fedorenko 1642	6·5	0·25	13·0	1·43
Lalande 21,258	8·5	0·24	13·6	4·40
σ Draconis	4·7	0·24	13·6	1·84
η Cassiopeiae	3·6	0·21	15·5	1·19
α Aurigae (Capella)	1	0·21	15·5	0·43
Argel.-Öltzen 17,415	9	0·20	16·3	1·27
α Aquilae (Atair)	1	0·20	16·3	0·64
ε Indi	5·2	0·20	16·3	4·60

Legnagyobb évi saját mozgásuk a következő Á.-nak van:

A csillag neve	Nagyságrend	Évi saját mozgás
Cordoba Zon.-kat. 5^h 243	8	8·70''
Groombridge 1830	6	7·05
Lacaille 9352	7	6·97
Cordoba kat. 32 416	8—9	6·08
61^1 Cygni	5	5·20
61^2 Cygni	6	5·14
Lalande 21 185	7—8	4·75
ε Indi	5	4·60
Lalande 21,258	8—9	4·40
o^2 Eridani	4—5	4·05

A legnagyobb mozgásokat a látósugár irányában, amelyeket a színkép vonalainak eltolódásából állapították meg, a következő összeállítás adja. (+ jelenti, hogy a csillag és a Naprendszer közelednek egymáshoz, − hogy távolodnak egymástól)

A CSILLAGOS ÉG ÉSZAKI FELE 25° ÉSZAKI DEKLINÁCIÓIG.

Witt G. szerint.

Állócsillagok nagyságrendje
1^m 2^m 3^m 4^m 5^m

Csillaghalmazok   Ködfoltok

Változó csillagok *var*

Új csillagok *Nova*

A CSILLAGOS ÉG DÉLI FELE 25° DÉLI DEKLINÁCIÓIG.

Witt G. szerint.

Állócsillagok nagyságrendje
1^m 2^m 3^m 4^m 5^m

Csillaghalmazok   Ködfoltok

Változó csillagok *var*

Új csillagok *Nova*

α Tauri (Aldebaran)	+ 49	km. mp.-kint
α Coronae borealis	+ 32	« «
ε Orionis	+ 26	« «
α Aurigae (Capella)	+ 24	« «
η Cephei	— 87	« «
ζ Herculis	— 70	« «
γ Leonis	— 39	« «
α Aquilae (Atair)	— 37	« «
ζ Herculis	— 35	« «
ζ Ursae maioris	— 31	« «
α Bootis (Arkturus	— 5·8	« «

A következő 11 Á.-nál, amelyeknek parallaxisuk, mint évi saját mozgásuk, valamint a látóvonal irányába eső mozgásuk ismeretes, meg lehetett állapitani a térbeli valóságos mozgást, mely Kobold szerint a következő értékekkel bír:

A csillag neve	Parallaxis	Sebesség
Arkturus	0·016″	674 km. mp.-kint
Pollux	0·057	53 « «
Aldebaran	0·101	49 « «
Atair	0·214	40 « «
Capella	0·095	33 « «
Wega	0·092	24 « «
Sirius	0·380	22 « «
Prokyon	0·341	19 « «
Beteigeuze	0·022	18 « «
Regulus	0·089	17 « «
Algol	0·05	2 « «

Ke tős csillagok. Szabad szemmel is könnyen meg lehet látni, hogy a Göncöl szekere rúdjának középső csillagához (Mizar, ζ Ursae maioris) közel egy kisebb csillagocska áll (Alkor). Erős távcsőben azonban azt látjuk, hogy igen közel Mizarhoz még egy másik kisérő van. Számos oly Á. van, melyek távcsőben egymáshoz igen közel látszó két vagy több csillagból állóknak mutatkoznak és amelyeket eszerint kettős vagy többszörös csillagoknak neveznek. Már Mayer Keresztély és Herschel W. adtak kifejezést ama nézetüknek, hogy a kettős csillagok legtöbbje nemcsak azért van közel egymáshoz, mert perspektivikusan egymás mögött látjuk őket, jóllehet igen távol vannak egymástól, hanem hogy tényleg közel állanak egymáshoz és oly rendszert képeznek, melyben a Newton-féle gravitáció ép úgy uralkodik, mint Naprendszerünkben. Herschel W. mutatta ki először, hogy számos kettős csillag idővel megváltoztatja egymáshoz viszonyitott helyzetét akként, hogy az egyik Á. a másik körül zárt pályát ír le. Az ily rendszereket *fizikai* kettős csillagoknak nevezzük, megkülönböztetésül az *optikai* kettős csillagoktól, melyek csak látszólag vannak közel egymáshoz. A 13,000 eddig ismert kettős csillagok közül mintegy 1000-ről sikerült kimutatni, hogy fizikailag egymáshoz tartoznak. Az első, ki az eget kettős csillagok felfedezése céljából rendszeresen átkutatta, Herschel W. volt, ki 846 ily csillagot fedezett fel. Látszólagos távolságuk szerint 8 osztályba sorozta őket. Az első osztályba tartoztak azok, melyek nincsenek távolabb egymástól 4 ívmásodpercnél, az utolsóba azok, amelyek 8 ívpercnél nincsenek távolabb egymástól és éles szemmel éppen hogy megkülönböztethetők. Struve Vilmos óta azonban csak az első négy Herschel-féle osztályt (32 ívmásodpercig) tekintik tulajdonképen kettős csillagoknak. Struve V. 3112 ily kettős csillagot fedezett fel (Catalogus novus stellarum duplicium 1827), amelyeket görög Σ-val és az utána tett katalogus-rendszámmal szokás jelölni. A két említett csillagász alapvető művét fiaik, Herschel János és Struve Ottó folytatták. Előbbi a déli égen 2100 kettős csillagot fedezett fel. Struve O. 514 igen kicsiny látszólagos távolsággal biró kettős csillagot fedezett fel (Catalogue revu et corrigé des étoiles doubles et multiples, St. Petersbourg 1850), melyeket OΣ-val szokás jelölni. A legújabb időkben a Lick- és a Yerkes-csillagvizsgáló hatalmas távcsöveivel Burnham, Aitken és Hussey igen sok új kettős csillagot fedezett fel. Burnham nagy katalogusa, General Catalogue of double Stars (Washington 1906, két kötet) 13,665 kettős csillagot tartalmaz és a felfedezésük óta leírt pályadarabot is megadja rajzban. A kettős csillagok ritkábbak a tejút sarkai körül és számuk annál inkább növekszik, minél közelebb esnek a tejuthoz. A kettős csillagok komponensei (egy-egy csillagot komponensnek szokás nevezni) sokszor sajátságos színbeli különbségeket mutatnak. Miután mozgásuk alapján meg ismerték a kettős csillagoknak fizikai egymáshoz tartozóságát, megkisérelték azt is, hogy pályáikat kiszámítsák. Ezen pályaszámításoknak alapjául Savary, Herschel J., Encke, Klinkerfues, Seeliger stb. módszereinél a Newton-féle törvény szolgál. Számos ily pályát számítottak már ki s az a megegyezés, melyet számítás és megfigyelés mutatnak, arra a föltevésre jogosít fel bennünket, hogy a távoli világrendszerekben is a Newton-féle törvény érvényes, épúgy mint Naprendszerünkben. A következő táblázat megadja néhány jobban ismert kettős csillag pályaelemeit. *T* jelenti a keringés idejét években, *i* a pályasík hajlását az éggömb érintő síkjához, *e* az excentricitást, *a* a pálya látszólagos fél nagy tengelyét ívmásodpercekben.

A csillag neve	T	i	e	a
δ Equulei	5·7	74·5°	0·540	0·25″
ε Hydrae	15·7	54·5	0·685	0·24
ζ Sagittarii	21·2	75·5	0·185	0·56
9 Argus	23·3	76·6	0·680	0·61
82 Ceti	24·0	76·6	0·150	0·66
42 Comae Berenices	25·6	90·0	0·461	0·64
β Delphini	27·7	60·9	0·363	0·47
ξ Scorpii	44·5	29·1	0·767	0·70
OΣ 298	52·0	60·9	0·581	0·89
τ Cygni	57·2	55·6	0·370	1·16
99 Herculis	64·5	53·0	0·811	1·28
γ Coronae borealis	73·0	82·6	0·482	0·74
OΣ 400	81·0	59·9	0·460	0·47
α Centauri	81·2	79·4	0·529	17·71
γ Centauri	88·0	62·1	0·800	1·02
p Ophiuchi	88·4	60·1	0·475	4·00
φ Ursae maioris	99·7	14·6	0·428	0·32

Érdekes, hogy Siriusról és Prokyonról előbb sikerült elméletileg kimutatni, hogy kettőscsillagok, s csak sokkal később lehetett távcsőben is tényleg meglátni a második komponenst. Sirius és Prokyon saját mozgásuknak periodikus változásaiból Bessel már 1844-ben következtette, hogy mindegyiknek van egy kisérője. Peters és Auwers kiszámították ezek pályáit. 1862-ben fedezte föl Clark A. Sirius 9-ed rendű kisérőjét, 1896-ban pedig Schaeberle a Prokyon 13-ad rendű komponensét, amelyeknek mozgása a számítással igen jól egyezett.

Újabb időben a színképelemzés segítségével sikerült több Á.-ról kimutatni, hogy kettősek. Ily csillagok a közönséges távcsőben nem látszanak

[illegible] *spektroszkopikus kettős csilla*[illegible] nevezzük őket. Mizar (ζ Ursae maioris) [illegible] vette észre Pickering, hogy az [illegible] k vonal 52 napos szabályos [illegible] megkettőződik. Ezt a kettőződést [illegible] megmagyarázni, hogy a Mizar kettős [illegible] komponense maga is két közel [illegible] fényű csillagból áll, melyek 104 nap alatt keringenek egymás körül. Az őket (képzeletben) [illegible] vonal minden 52 napban a látóirányra [illegible] lesz. Ilyenkor természetesen az egyik [illegible] felénk van irányítva, a másik pedig [illegible] irányban megy végbe, minélfogva a színkép vonalainak el kell tolódniok. Eddig 140 ily spektroszkopikus kettős csillag ismeretes (Campbell és Curtis katalógusa a Lick obszervatórium [illegible] kötetében), melyek közül 72-t a Lick-obszervatóriumon, 41-et a Yerkes-obszervatóriumon fedeztek fel. Eddig csak oly spektroszkopikus kettős csillagokat sikerült felfedezni, amelyeknél a keringési idő aránylag rövid s amelyeknél a látóvonal irányába eső mozgás változása tetemes. A legkisebb sebességváltozást, 6 km. másodpercenként, eddig a sarkcsillagnál (α Ursae minoris) észlelték. A legtöbb spektroszkopikus kettős csillagnál a kísérő látszólagos távolsága a főcsillagtól valószinűleg kisebb 0·01″-nél s eddig még a leghatalmasabb távcsövekkel sem sikerült az ily csillagokat «kettéválasztani». A keringési idők néhány nap és több év között ingadoznak.

Néhány fontosabb spektroszkopikus kettős csillag keringésideje a következő:

[illegible]	1·92	nap	ι Pegasi	10	nap
[illegible] Leonis	2·2	«	ζ Geminorum	10·2	«
Castor	[illegible]	«	ο Leonis	14·5	«
[illegible]	[illegible]	«	λ Andromedae ...	20	«
[illegible]	[illegible] 01	«	Capella	3·5	hónap
δ Cephei	5·33	«	γ Draconis... ...	9·3	«
ϑ Ursae mai ...	6·00	«	β Herculis	12	«
[illegible]	[illegible]	«	[illegible] Pegasi	27	«
[illegible]	[illegible]	«			

A Sarkcsillag 4 napos periodusát Campbell ismerte fel legelőször; újabb megfigyelések arra utalnak, hogy a Sarkcsillag tulajdonképen hármas csillag. Igen érdekes rendszer a Castor (α Geminorum); a két látható komponens — α_1 (3·7 [illegible]) és α_2 (2·7 rendű) — mintegy 350 év alatt végez egy keringést, de mindegyik komponens maga egy spektroszkopikus kettős csillag, amint azt Belopolszky és Curtis kimutatták. α_1, láthatatlan kísérője 2·9, α_2-é 9·2 nap alatt végez egy keringést a saját főcsillaga körül.

Csillaghalmazok és ködök. Egyszerű megtekintés is meggyőz arról, hogy az Á.-ok az égen nincsenek egyenletesen eloszolva. Néhol számos Á. képez egy csoportot, mint pl. a Plejádok és Hyádok, másutt meg gyöngén fénylő, ködszerű képleteket veszünk észre, melyek az ég sötét hátterétől jól megkülönböztethetők, mint pl. a Perseusban, Andromedában és az Orionban. Távcsővel vizsgálva az eget, igen számos ilyféle képletet találunk, mindenféle nagyságban és alakban. Ezek közül sokan, erős nagyítás mellett, csupa különálló csillagokból állóknak mutatkoznak, ezeket csillaghalmazoknak nevezzük; mások meg a legerősebb nagyítás mellett is csak halvány fénygomoly benyomását teszik, ezek a ködök v. ködfoltok. Távcsővel nem lehet megállapítani azt a határt, mely a csillaghalmazt a ködfolttól elválasztja, de segítségünkre jön a spektroszkóp, melynek segítségével el lehet dönteni, hogy a valóságos ködfoltok lényegesen különböznek a csillaghalmazoktól. Az utóbbiak színképe t. i. folytonos, míg a ködöké fényes vonalakból áll, s ilyen színképük csak a gáznemű halmazállapotban levő anyagoknak van. A csillaghalmazok sokszor több ezer csillagból állanak; rendesen köralakuaknak látszanak (valóságban gömbalakuak), közepük felé sűrűbbek és több fényesebb csillagot tartalmaznak, mint a szélük felé. Az ég némely tájékán számos ködfolt és csillaghalmaz található, míg más részeiben ezek teljesen hiányoznak. A legtöbb csillaghalmaz a tejútban és annak közelében van, legföljebb 10—15°-nyira tőle, így pl. a Skorpió, Nyilas, Ikrek, Kocsis, Bika, Orion és az Egyszarvu csillagképekben; a Sas csillagképében ellenben alig van csillaghalmaz. A ködfoltok ellenkezőképen vannak eloszolva: a tejútban majdnem teljesen hiányoznak és csak attól nagyobb távolságban fordulnak elő, némely helyen sűrűn egymás mellett, úgy hogy fizikai összetartozásra is lehetne gondolni, bár ezt ezideig még nem sikerült kimutatni. Számos ködfolt van a Szűz, a Coma Berenices, Pegasus, Andromeda és Perseus csillagképekben. Az ég déli felén valóságos ködhalmazt képez a «Nubecula maior» v. Magellan-féle felhő a Dorado csillagképben, mely 291 ködfoltot tartalmaz és a «Nubecula minor» a Tucana csillagképben.

Irodalom. Kitünő népszerű munka Newcomb, Popular Astronomy, New-York, (1880 német fordításban is). Clerke A., The system of the stars, London 1890; André, Astronomie, Bellaire, Páris 1898—1902; Kobold, Der Bau des Fixsternsystems, Braunschweig 1906; Argelander, Uranometria nova, Berlin 1843. Messer, Sternatlas für Himmelsbeobachtungen, 2. kiadás, St.-Petersburg 1902; Valentiner, Handwörterbuch der Astronomie, Boroszlo 1897—1902.

Allodium, a hűbéri köteléknek alá nem vetett, szabad birtok. *Allodialitas* az A. tulajdonsága, vagyis a hűbéri terhektől való mentessége. *Allodiatus* az A. birtokosa. L. még *Hűbér* és *Hűbérbirtok*.

Allodoxia (gör.), eredetileg azt jelenti: más vélemény. A teológiában, vonatkozással az igaz hitre, azt jelenti: téves nézet és tan; téves hit.

Alloeosologia (metasztázis), a kőzeteknek az az elváltozása, midőn az elegyrészek pusztulása szabad szemmel még nem, de mikroszkóppal konstatálható, habár csak nagyon kezdetleges állapotban is legyen az elváltozás.

Alloergatia, az izomeria azon fajtája, amely szerint egyforma kémiai szerkezetű vegyületek egymástól energia tartalmukban különböznek. Az izomeria ez esete fordul elő *Klinger* szerint a tioaldehidek bizonyos fajtáinál.

Allofán (ásvány), amorf víztartalmú szilikát, $Al_2SiO_5.5H_2O$; átlátszó-áttetsző, színtelen vagy különböző színű. Előfordul fürtös, vesés és sztalaktitos alakban vagy opálszerű bevonatokban. Salzburg, Baden, Szászország, Anglia a lelőhelyei, nálunk Dognácska, Moldova.

Allofánsav *(allophansav)*, $H_2N.CO.CH.C.OOH$ összetételü ureidosav. Az A. szabad állapotban nem ismeretes, mert nagyon bomlékony, *sói* és *eszterei* azonban eléggé állandóak.

Állófényhullámok. Ha jól tükröző felületre (ezüsttükör, higanyfelszín) merőlegesen homogén, párhuzamos fénynyalábot ejtünk, a beeső és viszszavert fényhullámok eredőjeképen Á. keletkeznek (O. *Wiener* 1890), azaz olyan fényrezgési állapot, hogy magán a tükrön s előtte fél-fél hullámhossznyi távolságban fekvő síkokban a fényrezgés amplitudója zérus, köztük középütt fekvő síkokban pedig maximum lesz. Wiener kimutatta, hogy a fénynek kémiai hatása az előbbi helyeken (csomók) zérus, az utóbbiakon (duzzadók) pedig a legnagyobb, úgy hogy a tükör elé helyezett rendkívül vékony fényérzékeny lemez (brómezüstkollódium) csak az utóbbi helyeken feketedik meg. Hasonlóképen a fluoreszkáló testek is a duzzadósíkokban fluoreszkálnak, a csomókban nem. E kísérletekből az az igen nagy elméleti jelentőségű következtetés vonható le, hogy a kémiai hatást is, a fluoreszkálást is a fényben levő elektromos rezgés (és nem a mágneses) okozza (amely a polárosság síkjára merőlegesen rezeg). L. *Elektromágneses fényelmélet.* Fontos gyakorlati alkalmazást is találtak az Á. a *Lippmann*-féle színes fotografálási eljárásban (l. o.).

Allofil, *népek* (gör. allophylos), a. m. idegen eredetü. Quatrefages (l. o.) emberosztályozásában egy közös tőből három törzs eredt; a fehér, a sárga és a fekete törzs. A fehér törzs ágai az árja népek, a szemiták és az A.-ok. Ezek közé vette az eszteket, a kaukázusiakat és az ainókat.

Allofit, klorit-szerpentin féle *ásvány,* mint a szerpentinesedési folyamat egyik stádiuma, Langenbielauból (Sziléziában).

Allogámia, l. *Megporzás.*

Allogén (gör.), az olyan kőzeteket hívják így, melyek nem a mostani lelőhelyükön képződtek, viszont *autogén* kőzeteknek mondják azokat, melyek mostani lelőhelyükön állottak elő.

Allogonit (ásv.), l. *Herderit.*

Allogovit (ásv.), a bazaltnak egy jelentéktelen helyi változatát nevezték így Allgauból.

Allográf (gör., a. m. nem sajátkezüleg, hanem más által irott, ellentéte: holográf = saját kézzel irott; jelentősége különösen a végrendelet külső kellékei szempontjából van. L. *Végrendelet.*

Állóhajó, *kikötőhajó* (németül *Stegschiff),* l. *Hajó.*

Álló hullámok, l. *Húrmozgás.*

Alloi v. *aloi* (ejtd: aloá), francia nyelven valamely érem színfémsúlya vagy magsúlya.

Állóírás v. *meredek írás* akkor keletkezik, ha a betük derékszög alatt állanak a soron. A legtöbb népnél Á. divik, mert természetesebb ülést és testtartást követel. Érthetetlen, hogy nálunk és Németországban a jobbra dülő írás hódított tért és néhány évvel ezelőtt megindult törekvések visszhangra nem találtak, dacára annak, hogy a nálunk is mindjobban elharapódzó közelről való látás egyik főoka azon ferde látószög, amely alatt jobbra dülő írásunkat nézzük.

Állóképesség, a versenysport egyik kifejezése a kitartás jelzésére. Állóképes (stayer, staminás) az a ló, amely hosszú (2400—3200 m-es) távolságon tud érvényesülni.

Allokinesis (gör.), külső inger behatására létesülő mozgás.

Alloklasz, a glaukodottal rokon ásvány a szulfid csoportból, anyaga főleg Co(As,Bi)S; hazánkban Oraviczáról ismeretes, ahol az Erzsébet-bányában az aranyat is hordozó szemcsés mészkőben találni.

Alloklorofill, a növények zöld színanyagának a klorofillnak alkoholos oldatából benzinnel leválasztott zöldes szinanyagának a cianofillnek egyik bizonyos körülmények közt hiányzó része.

Álló kötélzet (tengerészet, ném. stehendes Gut, ol. *manovre fisse, dormiente,* ang. *standing-rigging*). (L. a *Teljes árbocozatu hajó* cimü képmellékletet az *Árboc* cikknél.) Á. név alatt a kötélzetnek az a része értendő, mely az árboctörzsek és szárak megerősítésére, támasztására szolgál s helyét állandóan megtartja. Úgy az árboctörzsnek, mint a derék- és sudárszárnak van álló kötélzete, mely az árboc, törzs és szárak után kapja megkülönböztető nevét pl.:

előtörzs { tarcs (35), patrác, csarnak } (26)
előderék { tarcs (36), patrác (31, 32), csarnak (27) }
elősudár { tarcs (37), patrác (33), csarnak (29). }

(A zárójelben levő számok az ábrán való megjelölést jelzik.) Újabb időben az Á. drótkötélből van.

Allokromatikus ásványok, az olyan színes ásványok, melyeknek színét az ásvány anyagában levő idegen anyagok okozzák. Ellentétük az idiokróm ásványok. L. *Ásvány.*

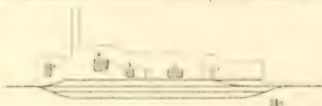
Allokució, az az ünnepélyes pápai nyilatkozat, amelyben a pápa a titkos konzisztóriumban (consistorium secreta v. ordinaria) a bibornokok testületével közli az egyházat érdeklő fontos politikai eseményeket és azok elintézését, vagy nézeteit bizonyos eseményekre nézve. Az A.-k az egész egyházhoz szólanak, ezért a hivatalos sajtó útján közzé teszik.

Allolália (gör.) a. m. skoliolália (l. o.).

Állomány a katonaságnál, a. m. a törvény vagy rendelet értelmében valamely csapatnál, katonai intézetnél stb. nyilvántartott tisztek, altisztek és közkatonák, lovak s más állatok összege. Van anyakönyvi, hadi, béke-, élelmezési Á., szabadságoltak és tartalékosok Á.-a. — *Á.-bavétel* a besorozottaknak a hadsereg, a haditengerészet, vagy a honvédség kötelékébe való fölvétele, ami rendszerint minden év okt. 1-én történik. — *Á.-csoportok.* A közös hadsereghez és a m. kir. honvédséghez tartozó katonák hivatásuk szerint hét Á.-csoportba sorolvák; ezek: katona-Á., lelkészek, hadbirák, orvosok, csapatszámvivők és kezelőtisztek, katonai tisztviselők s rangosztályba nem sorozott katonák Á.-a. A hadbirák, a katonai orvosok, a csapatszámvivők és a honvéd kezelőtisztek Á.-csoportjának mindegyike a maga összegében egy-egy tisztikart képez. V. ö. Szolgálati Szabályzat I. Rész. — *A.* a filozófiában a. m. szubstancia (l. o.).

Állomás. 1. *Á.* v. *pályaudvar* (Station, Bahnhof, gare, station). A vasutak ama helyei, melyek utasok fel- és leszállására, árúk és élő állatok fel- és laadására szolgálnak s egyúttal a vonatforgalom lebonyolítását is végzik. Az Á.-ok legnagyobb része a felsorolt összes teendők ellátására van be-

rendesen vannak azonban olyan Á.-ok is, melyeken a személy- vagy áruforgalom valamely része[illegible] nem tartatik. Többnyire az u. n. *korlátolt forgalmú* Á.-ok, melyek rendeltetésük szerint lehetnek: 1. *személypályaudvarok*, 2. *teherpályaudvarok*, s ha csupán vonatrendezésre szolgálnak, 3. *rendező pályaudvarok*. A kizárólag egyes magánfelek (gyártelepek, bányák, nagybirtokok) áruinak fel- és leadására szolgáló helyeket *rakodóhelyeknek*, a nyilt vonalon fekvő s csupán személy- és poggyászforgalomra berendezett helyeket *megállóhelyeknek*, a kizárólag vonattalálkozások céljára épített Á.-okat pedig *kitérőknek* v. *forgalmi kitérőknek* nevezik. A vonathálózatban való fekvés szerint lehet az Á. *vég-Á.*, *közép-Á.* és *csatlakozó* illetőleg *elágazó* Á., mely utóbbit, ha abba több vonal fut össze, vasúti gócpontnak nevezik. Vontatási szempontból fontosak a *víz-Á.-ok*, melyeken az átmenő vonatok mozdonyai vízkészletüket

1. ábra. Kisebb középállomás egyvágányú pályán. *a* felvételi épület, *b* raktár és rakodó, *c* gabonaszín, *d* állatrakodó, *e* őrház.

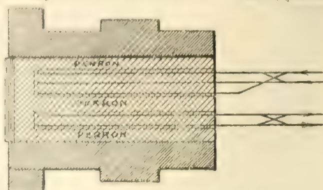
egészítik ki. A kisebb forgalmú Á.-okat rendszerint mind a személy-, mind az áruforgalom számára szolgáló építményekkel látjuk el. Elrendezésük nagyon sokféle lehet; a magyar vasutakon leginkább szokásos alakot az *1. ábra*, a német vasutakon használatos elrendezést a *2. ábra* tünteti fel.

Nagy városok és nagy forgalmú gócpontok forgalmának tökéletesebb lebonyolítása megkívánja, hogy a személy- és teherforgalom, valamint a vonatrendezés egymástól elválasztva külön pályaudvarokon intéztessék, ezek között az elkülönített pályaudvarok között azonban szerves kapcsolatot kell létesíteni. *A személypályaudvar* vágány-

2. ábra. Kisebb középállomás kétvágányú pályán. *a* felvételi épület, *b* árúraktár, *c* rakodó, *d* nyilt rakterület.

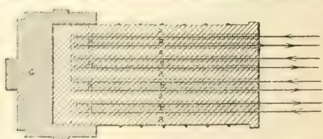
zatának elrendezése szerint lehet *a) fej-Á.*, melyben a vágányok csonkán végződnek és *b) átmenő Á.*, hol a vágányok áthaladnak. *Fej-Á.-okat* leginkább a nagy városokban találunk, mert ily elrendezésű Á.-sal legkönnyebben lehet a beépített belső városrészeket megközelíteni — s bár az utolsó évtizedben hatalmasan megnövekedett személyforgalmat átmenő Á.-okon sokkal előnyösebben lehet lebonyolítani — a helyi viszonyok kényszere folytán jelenleg is épülnek nagy fej-Á.-ok (Stuttgart 18, Lipcse 26 csarnokvágánnyal). A fej-Á. rendesen nagyméretű vasszerkezetű csarnokban elhelyezett csonka vágányokból, ezek között levő perronokból s a csarnokhoz csatlakozó felvételi épületből áll. A *felvételi épület* a váró- és étkező-termeket, jegypénztárakat, podgyászfeladó helyet s a forgalmi szolgálat ellátására szükséges hivatalos helyiségeket, ezenkívül több külföldi vasúti-Á.-on gyakran még szállodát is foglal magában. Fej-Á.-oknál a felvételi épület vagy a csarnok két oldalán vagy a csarnok homlokoldalán a vágányokra merőleges irányban helyezhető el *(3. és 4. ábra)*. Előbbi esetnél a csarnok egyik oldala rendszerint az *induló*, másik

3. ábra. Fejállomás a csarnok két oldalán elhelyezett felvételi épülettel.

oldala pedig az *érkező* forgalom számára szolgál (Budapesten keleti és nyugoti p. u. s a legtöbb bécsi p. u.), míg az utóbb említett elrendezésnél a vágányok s a hozzátartozó perronok rendszerint a betorkoló *vonalak* sorrendje szerint vannak a csarnokban elhelyezve (vonalak szerinti üzem). Ez az elrendezés nagy forgalom lebonyolítására sokkal alkalmasabb, mint az első sorban említett s ma már elavultnak tekinthető beosztás. Ilyen újabb rendszerüek Majna-Frankfurt, München, Wiesbaden, Lipcse, Stuttgart, Berlin, Páris fej-Á.-ai.

A vasúti üzem szempontjából legelőnyösebb elrendezés az *átmenő-Á.* s ha az leküzdhetetlen nehézségekbe nem ütközik, nagy városokban is ilyen Á.-ok létesítésére törekszenek (legutóbb Hamburg, Nürnberg). Fő előnye, hogy a bejárt vonat tolatás és mozdonycsere nélkül is folytathatja útját s helyesen tervezett vágányösszeköttetések és vonalvezetések esetén a különböző vonalak forgalma egymástól függetlenül, minden zavaró mozgás nélkül bonyolítható le. Az átmenő Á. perronjait a két szélső perron kivételével a vágányok körülzárják, miért is azokat *szigetperronoknak* hívják. E szigetperronokra a közönség leginkább

4. ábra. Fejállomás a csarnok homlokán elhelyezett felvételi épülettel. *a* személyperron, *b* posta és podgyász-perron, *c* felvételi épület.

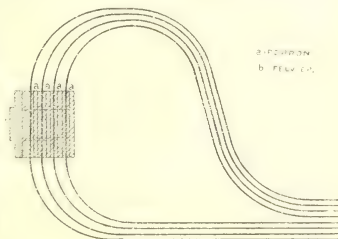
a vágányok alatt elhelyezett alagutak, ritkábban a vágányok fölött vezetett hidak, vagy pedig lépcsőkön át jut, a hozzájutás tehát teljesen veszélytelen. A podgyász és posta számára külön alagutakat és hidakat, sőt sokszor külön perronokat is létesítenek, hogy a podgyászt és postacsomagokat szállító kézikocsik a közönséget ne zavar-

ják. Magyarországon csak Győr Á. és néhány megállóhely van ezidőszerint szigetperronokkal ellátva; külföldön ez az elrendezés általánosan használatos. Angliában sok Á.-on még a kocsiutat is felvezetik a perronra úgy, hogy a vonatból kilépő utas közvetlenül kocsiba ülhet. Az átmenő Á.-ok felvételi épületét leggyakrabban a vágányok egyik oldalán helyezik el (Győr, Basel, Nürnberg, Schlesischer Bahnhof Berlinben, Lemberg, Oderberg stb.), de elhelyezhetők a felvételi épület helyiségei a vágányok fölött (Hamburg) vagy azok alatt is (Berlin Friedrichstrasse). E két utóbb említett elhelyezést megokolttá teszi az a körülmény, hogy a városok belső részeiben fekvő pályaudvarokat és vasútvonalakat mintegy 6—7 m.-rel az *utcák szintje alatt vagy felett* kell vezetni, hogy a keresztező utcák a vasút alatt vagy felett akadálytalanul vonulhassanak el. Ha az átmenő Á. felvételi épülete a vágányok között fekszik, akkor *sziget-Á.-nak* hívják (Halle, Duisburg, Pilsen). Megemlítendő még a *hurok-Á.*, melynek vázlatos elrendezését az *5. ábra* mutatja. Vannak olyan személypályaudvarok, melyek részben átmenő, részben fej-Á.-szerűleg épültek (Dresden-Altstadt). A vonatforgalom biztosságának megóvására a célszerűen elrendezett vágányösszeköttetéseken kívül külön e célra létesített biztosító berendezések (l. ***Biztosító berendezések)*** szolgálnak. A perronok befedésére régebben faszerkezetű csarnokokat építettek (Kassa, Miskolcz, Székesfehérvár); később a fa helyét a vas foglalta el s jelenleg a nagyobb személypályaudvarok hatalmas méretű *csarnokok* alatt bonyolítják le a személyforgalmat. Néhány csarnok főbb méretét az alábbi táblázat tünteti fel.

Nagyobb Á.-ok csarnokainak főbb méretei:

Az állomás neve	Város	A csarnok szélessége	A csarnok hossza	Csarnokhajók száma	Legnagyobb nyílás	Vágányok száma	Perronok száma	Podgyász- és postaperron
		m.	m.		m.			
A) Fejállomások:								
Keleti pályaudv. .	Budapest	42	179	1	42	5	3	—
Nyugoti « ...	«	42	147	1	42	6	3	
Anhalter Bahnhof	Berlin	60	170	1	60	8	4	2
Hauptbahnhof... ...	M.-Frankf.	169	186	3	—	18	9	10
St. Lazare	Páris	190	160	5	56	32	15	—
Charing-Cross... ...	London	50	146	1	50	7	4	Kocsi út 4
St. Pancras .	«	75	210	1	75	10	5	Kocsi út 5
Főpályaudvar... ...	St. Louis	183	214	5	43	30	16	
B) Átmenő állomások:								
Hauptbahnhof .	Hannover	79	168	2	37	7	4	2
«	Strassburg	58	128	2	29	6	4	
«	Dresden A.	122	241	3	59	12	8	5
«	Hamburg	150	114	3	72	12	5	6

Újabban a nagy vascsarnokok helyett kisebb fedélszerkezeteket is használnak, így pl. Nürnbergben és Firenzében minden egyes perront Y alakú vasvázas betonból készített fedéllel fedtek be, a vágányok feletti részt pedig szabadon hagyták. New-Yorkban a Lackawanna vasút Hoboken pályaudvara nyeregszerűen egymásmellé sorakozó fedelek alatt nyert elhelyezést. A fedelek felülvilágítóval s a vágánytengely felett, a füst elvezetésére szolgáló réssel bírnak. Előnyük e fedélszerkezeteknek a kisebb építési költségen kívül még az is, hogy nem uralkodik bennük olyan bántó zaj, mint a csarnokokban s a füstokozta kellemetlenségek is kevésbbé érezhetők. Az olyan személypályaudvarokon, melyek egyúttal vonatindító, illetőleg vég-Á.-ok is, gondoskodni kell a vonatszerelvényeknek az érkezéstől az indulásig való elhelyezéséről. Nagyforgalmú helyeken e célra külön *vonatfelállító* p. u. szolgál, melyen a kocsik tisztítását, esetleg fertőtlenítését s kisebb javításait végzik. Itt látják el a kocsikat vízzel, világítógázzal v. elektromos akkumulátorokkal s télen előre kifűtik az indítandó vonatokat. A vonatfelállító p. u.-hoz csatlakozik rendszerint a *postapályaudvar* is, melyben a mozgóposta és városi postahivatalok közötti kezelést intézik. Gyakran a *gyorsárú-raktárak* is itt nyernek elhelyezést, mert a gyorsárúk nagy részét

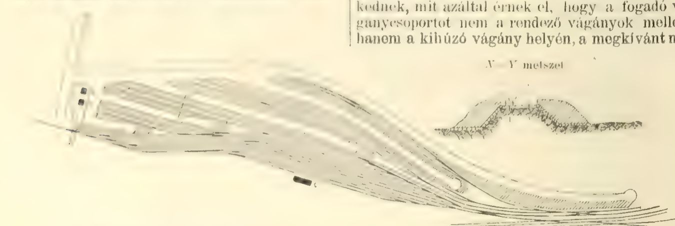
5. ábra. Hurokállomás helyszinrajza.

személyvonatokkal továbbítják. A vonatindító Á.-ok mellett azonkívül *vontató-telepeket* is találunk, melyek a mozdonyokat befogadó fűtőházakat, futójavításokat végző műhelyt, szénrakó helyeket, esetleg mechanikai szénrakó berendezéseket, raktárakat s lakótanyákat foglalnak magukban s azonkívül víz-Á.-sal vannak ellátva.

A *teherpályaudvar* a vágányzat elrendezése szempontjából szintén lehet fej-Á. v. átmenő Á. A teherpályaudvaron kezelt árúk minőségük szerint darabárú, tömegárú, élő állatok s gyorsárúk csoportjába soroztatnak és egymástól elkülönítve kezeltetnek, sőt egyes nagyobb tömegekben feladás v. leadásra kerülő árúk számára külön pályaudvarok szolgálnak (szénpályaudvar). A darabárú forgalmat árúraktárakban bonyolítják le. Nagyobb Á.-okon külön raktárak szolgálnak a feladott árúk s külön raktárak a leadott árúk számára. Alakjuk szerint megkülönböztetünk egyenes, lépcsőzetes, fűrészfogas és fogazott ponkkal ellátott raktárakat. E különféle elrendezéseknél arra törekszenek, hogy a raktárhoz lehetőleg sok vasúti kocsit lehessen állítani s a már megrakott kocsikat, a még rakodás alatt álló kocsik bolygatása nélkül eltávolítani. A magyar vasutak Á.-ain a raktárakon kívül ú. n. gabonaszíneket is találunk, melyek arra szolgál-

[illegible]ak, hogy a nagy tömegekben feladásra kerülő [illegible] az elszállítás idejéig fedett helyen [illegible]. Fontos tartozékai a teherpályaudvaroknak a vágány- és kocsi hidmérlegek. A tömegáruk kezelésére a vágányok mentén el[illegible] kövezett területeket használnak. Nagyobb városokban a nagy tömegben érkező szén [illegible] külön berendezéseket ké[illegible]. Legegyszerűbb és legelterjedtebb elrendezés az ú. n. [illegible], mely kövezett töltés[illegible] a töltés aljához csatlakozó 6—10 m. [illegible] kövezett területből áll; utóbbi [illegible] kocsiút vezet. A 3—6 m. magas töltés tetején vágányok futnak végig s az ezekre kitolt széneskocsikból a szenet a töltésrézsüre kilapá[illegible]. E rakodók sokszor külön Á.-t alkotnak, hol rendszerint hatalmas széntömegek raktározhatók. (A [illegible] szénpályaudvaron, melynek helyszínrajza a 6. *ábrán* látható, 100.000 tonna szén fér el.) A [illegible] kocsik számára töltés helyett viadukto[illegible] építenek, melyről a szén az alant fekvő kövezett területre, esetleg külön e célra [illegible] tölcsérekbe v. medencékbe hull.

tesebb elvégzésére külön vágányhálózat, ú. n. *rendező pályaudvar* szolgál. A rendező p. u. legrégebben használatos alakja kihúzó vágányokkal ellátott vágánycsoportokból, ú. n. rendező-vágányokból áll. A kocsikat itt a kihúzó vágányról mozdony segélyével a vágánycsoport egyes vágányaira lökik (Rákos rendező p. u.). Ennél az eljárásnál a mozdonynak a hozzákapcsolt kocsisorral annyiszor kell megállani, ahány lökést végez s mert közben többször újra előre is kell húznia, a végezhető teljesítmény kicsiny, a rendezés lassú és drága. Ha a kihúzó vágányt 2—3 m.-rel felemelik, s a rendező-vágányokkal lejtővel összekötik, akkor a lökészerű tolatás helyett a mozdony a kocsisort lépésben maga előtt tolva a lejtő legfelső pontjánál (gurító domb) szétakasztott kocsik önmaguktól futnak a megfelelő rendező vágányba. A rendező p. u.-ra bejáró vonatok ez esetben a rendező-v.-csoport melletti ú. n. fogadó vágánycsoportra járnak be, ahonnan külön e célra szolgáló vágányon át a felemelt kihúzó vágányra kell őket felvontatni (Rákos, Hatvan, Szolnok stb.). E felvontatás hátráltatja a rendezést s azért megszüntetésére törekednek, mit azáltal érnek el, hogy a fogadó vágánycsoportot nem a rendező vágányok mellett, hanem a kihúzó vágány helyén, a megkívánt ma-

6. ábra. Budapesti szénpályaudvar helyszínrajza. *a* pénztár, *b* munkás-étterem, *c* forgalmi épület.

Élő állatok ki- és berakása nyilt rakodókon és ú. n. állatrakodókon történik. Budapest élő forgalmának lebonyolítására külön Á.: «Budapest-Ferencváros marhavásár» szolgál. Azokat a kocsikat, melyekben élő állatot szállítottak, minden egyes szállítás után a kocsimosó-telepeken kimossák és fertőtlenítik. A különleges rendeltetésű teherpályaudvarok közül nevezetesebbek a *kikötő-pályaudvarok*, melyek a tengeri v. folyamhajózás és vasút közötti átrakodásra szolgálnak. (Fiume, Budapest-Dunapart, Pozsony átrakó Á.) E kikötő teherpályaudvarok a hajók berakására szolgáló berendezésekkel, ú. m. darukkal, szénbuktatókkal, markoló darukkal stb. vannak felszerelve; azokban rendszerint nagyobb méretű közraktárak és elevátorok is állanak rendelkezésre. Nagyobb gyártelepek és bányák teherforgalmát külön a célnak megfelelő különleges berendezésekkel felszerelt Á.-on közvetítik (Diósgyőr vasgyár Á.). A nagy teherpályaudvarokon és vasúti gócpontokon összegyülemlő nagyszámú (sok helyen naponta több ezerre rugó) kocsit a csatlakozó irányokon át az ország és a szomszéd államok legkülönbözőbb Á.-aira kell továbbítani. A nagymennyiségű kocsik vonatokba való összeállításának gyorsabb és tökéle-

gasságban helyezik el s a csatlakozó vasútvonalakat közvetlenül ide torkoltatják be. A vonatok tehát közvetlenül erre a magasan fekvő vágánycsoportra járnak be s innen megérkezésük után egyenest a gurító dombon áttolva, a kocsik a legrövidebb idő alatt új vonatba sorozhatók be.

Az itt vázolt elrendezést *hosszirányú r. p. u.-nak* nevezik, melynek teljesítő képessége az előbb leírtnak mintegy háromszorosára tehető. Ha a hosszirányú r. p. u.-on a fogadó vágányokat a rendező vágányok felé 6‰—10‰ esésben helyezik el s ugyanígy építik meg a rendező vágányokat is, akkor tolató mozdony alkalmazása nélkül pusztán a nehézségi erő igénybevételével is elvégezhető a vonatrendezés (Nürnberg, Edge-Hill, némi eltéréssel Dresden-Friedrichstadt). A rendező vágányok rendszerint több csoportra oszlanak. Az első csoport a kocsiknak irányonként való szétsorozására szolgál (irányvágányok). A második az egy-egy irányba induló kocsisornak az elágazások és Á.-ok sorrendje szerint való rendezését végzi. E csoportot Á.-rendező vágánycsoportnak nevezik és azt az irányvágányok végén, azok folytatásaként, esetleg azok mellett helyezik el. Az Á.-ok szerinti rendezés módja független az irányrendezésnél követett eljárástól. Itt is célsze-

rübb gurító dombot vagy állandó esést alkalmazni. Az Á.-i vágánycsoportról a kocsik az ú. n. vonatindító vágányokra kerülnek, ahonnan a már rendezett vonat rendeltetési helyére indul. A rendező vágányok e felsorolt három csoportja közül az Á.-rendező és indító vágányokat kisebb forgalmú r. p. u.-oknál el is hagyják és abban az esetben a vonatok közvetlenül az irányrendező vágányokról indulnak.

A r. p. u.-hoz tartozik még a darabárúk átrakására szolgáló *átrakó-raktár,* futó javításokat végző *forgalmi műhely* s ennek közelében nyer elhelyezést a teherforgalmat kiszolgáló vontató telep is. A vonatforgalom irányítása az ú. n. *rendelkező Á.-ok* feladata. Ilyenekül rendesen forgalmi gócpontokat jelölnek ki. Ezek főleg a tehervonatok forgalmának szabályozása körül végeznek fontos teendőket, amennyiben a rendelkezésük alá tartozó vonalszakaszok Á.-ain megrakott vagy felszabadult üres kocsik továbbításáról gondoskodnak. Ily módon biztosítva van az egyes vonalszakaszok forgalmának egységes vezetése, amely feladatkör ellátása élesen megkülönbözteti ezeket az Á.-okat a többi közbenső Á.-októl, mely utóbbiakra csupán a saját belterületükön felmerülő kezelés ellátása hárul. V. ö. *K. Lipthay* Sándor, Vasútépítéstan; *Barkhausen,* Die Eisenbahn-Technik der Gegenwart II. 3. Handbuch der Eisenbahnwissenschaften; *Bényei-Lukács,* A vasúti pályaudvarok.

2. Közhasznosságú intézmények telepei, minők pl. csend- vagy rendőrségi, időjárást megfigyelő, mentőegyesületi, gazdasági, gépkisérleti Á., meteorológiai Á., gazdasági növénytermelési Á., vegykisérleti, vetőmagvizsgáló stb. állomások.

3. A *hadsereg* valamely alkotó részének kijelölt tartózkodási helye. L. *Helyőrség* és *Várőrség.*

Állomáscsapatok (németül Garnisonstruppen), némely államokban kevésbbé hadképes katonákból alkotott, csakis helyőrségi és kisérő szolgálat teljesítésére hivatott csapatok.

Állomásfogság, bármily rendfokozatú katonatisztre, zászlósra vagy hadapródra szabható fegyelmi fenyítés, melynek leghosszabb ideje 30 napra terjedhet; az Á.-gal fenyített tisztnek minden reá jutó szolgálatot el kell végeznie; vendéglőt, kávéházat s általában semmi nyilvános mulatóhelyet v. társaskört, tiszti ebédlőt, kaszinót stb. látogatnia, magántársaságokat fogadnia és a szolgálatmentes időben állomásáról (a táborból) eltávoznia nem szabad. L. még *Fenyítések.*

Állomásfőnök, a közlekedési vállalatok állomásain a főnöki teendőkkel megbizott, intézkedéseiért felelős tisztviselő. L. *Vasútigazgatás.*

Állomáshajó, l. *Hadihajók.*

Állomási elöljáró, kisebb vasúti állomásokon a főnöki teendőkkel megbizott altiszt. L. *Vasútigazgatás.*

Állomási harangjelző berendezés. A harangjelző berendezések a vasutaknál a jelzési utasításban előírt harangjelzések megtételére szolgálnak és eme villamos harangjelzések segítségével történik a vonalszemélyzetnek (pályaőröknek) a vonatok közlekedése felől való értesítése. A harangjelző fölszereléshez tartoznak az állomásokon (a harangvonal kezdő vagy végpontján), valamint az egyes őrházakban elhelyezett berendezések. Az Á. üzemére a vasutaknál általában a galvánáramot, de újabban előnyösebben a mágnes-induktorokkal fejlesztett váltakozó áramot használják. Ezeknél a harangjelzéseket az induktor forgatása útján kézzel adják; a fontosabb, gyakran előforduló jelzésekre önműködő jelzőkészülék is van. Vasútforgalmi szempontból igen fontos újítás e téren a m. kir. államvasutaknál a *távbeszélésre is használható,* indított áramra szerkesztett Á., melynél az állomás és a vonalszemélyzet rendkívüli eseményeknél, a meglévő Á. vezetékének felhasználásával távbeszélő útján szóbelileg közvetlenül is értekezhetik egymással.

Állomásijutalékrendszer, l. *Munkáltatórendszerek.*

Állomás-őrség, l. *Őrszolgálat.*

Állomás-lobogó néven nevezik néha a hajótöröttek megmentésére alakult társaságnak lobogóját.

Állomásparancsnok, az állomás helyőrségének legmagasabb rangú tisztje.

Allomorf (gör.), kémiailag analog szerkezetü anyagok, melyek kristályalakjai között semmiféle hasonlatosság nincs, l. *Izomorfia.*

Allomorfit (ásv.), az anhidrid alakjával és hasadásával biró válfaja a baritnak Unterwirbachból (Schwarzburg); valószinüleg pszeudomorfóza.

Allomorfóza, l. *Álalakuság.*

Allonge (franc. ejtsd: allónzs) a. m. toldat. Ha a több kézen keresztülmenő váltó hátsó lapja már tele van forgatásokkal s az utolsó váltótulajdonos a váltót tovább akarja forgatni, akkor a váltó űrlapjához hasonló papirszeletet ragaszt a váltóhoz és ezen folytatja jogérvényesen a forgatást. Ez a papirszelet az A. Előlapjára, visszaélések elkerülése végett, célszerű és szokás is feljegyezni a váltónak lényeges tartalmát (kelet, lejárat, összeg, kibocsátó, rendelvényes, intézvényezett), amelyhez az A. tartozik.

Allonge-paróka, l. *Paróka.*

Allongé-papir, fehér papir ívekben vagy tekercsekben; igen alkalmas szénrajzokhoz.

Allons (franc., ejtsd: állon) a. m. menjünk! rajta! előre! *Allons enfants de la patrie,* a Marseillaise kezdő sora: Előre honfiak!

Allopalládium (ásv.), a terméselemekhez tartozó ásvány, a (dimorf) palládiumnak hatszöges rendszerbeli módosulata Tilkeroderól (Harz).

Allopátia v. *alleopátia* (gör.). A homeopátia keletkezése idejében csinált szó, mellyel a homeopátiával ellentétben álló gyógytudományi irányt nevezték el. A homeopaták ma is allopátának nevezik azt az orvost, aki nem az ő elveik szerint gyógyít (l. *Homeopatia*).

Allophansav, l. *Allofánsav.*

Allophylus *L.* (növ.), a Sapindaceae-család génusza, melynek 94 faja az egész tropikus és szubtropikus övben el van terjedve. Fák v. cserjék. Az *A. edulis* St. Hill. (fruta de Parao) délamerikai és az *A. alnifolius* Radlk. (mseperere) keletafrikai faj húsos termése ehető. A braziliai *A. occidentalis* Sw. (quebracho) igen kemény fája épületfa; szerszámot, fegyvert és fáklyát is készítenek belőle. Az *A. monophyllus* Radlk. fáját Afrikában dárdának használják.

Alloplectus *Mart.* (növ.), nagyon szép, kö... és délamerikai honosságú cserjék, melyeket melegházakban tenyésztenek: *A. Schlimii Pl. et Lind.*, *A. dichrous DC.*, *A. vittatus Lindl. et André*, *A. capitatus Hook.*

Alloquium (lat.) a. m. ünnepélyes megszólítás.

Allor, keletindiai sziget, másként *Ombay* (l. o.).

Allori 1. *Alessandro*, olasz festő, szül. Firenzében 1535., megh. 1607. Tanítványa volt Agnolo Bronzinonak és az ő tiszteletére maga is Bronzinonak v. Bronzino-A.-nak nevezte magát. Mint mestere, ő is buzgó utánzója volt Michelangelónak és főleg Firenze, Pisa és Lucca templomai számára festett freskóiban és oltárképeiben kivált a meztelen alakok rajzában anatomiai tudását fitogtatta. A maga korában nagyon megbecsülték, de modoros képeinél sikerültebbek az arcképei. Legnagyobb műve a poggio a cajanói nagyhercegi nyaralóban festett történeti allegoriai freskó-sorozata. A bpesti Szépművészeti Múzeumban van a holt Krisztust ábrázoló kis képe. — 2. A., *Cristofano*, olasz festő, szül. Firenzében 1577., megh. 1621., az előbbinek fia és tanítványa, oltárképeket, de főleg arcképeket festett, gyakran miniatürszerű kivitelben. Legkiválóbb műve, a világ legismertebb festményeinek egyike, a patetikus [illegible] és festői felfogású Judit, Holofernes fejével (Firenze, Pitti-képtár).

Alloritmia, l. *Érverés*.

Álló rosta, l. *Rosta*.

Allosorus *Bernh.* (növ.), l. *Cryptogramme*.

Álló szegecs (techn.), lokomotiv- és lokomobilkazánok szekrényalakú részeinek tűzszekrényét kapcsolja a kazántesthez. Az Á. úgy van szerkesztve, hogy a lemezeket mereven kapcsolja össze és egymástól bizonyos meghatározott távolságban tartsa. Alakja hengeres rúd, melyre csavar van vágva és mindkét lemezbe belecsavartatik, hogy fejezéskor a lemezek összébb ne húzódhassanak. A csavart vagy egész hosszában végig vágják rajta, vagy csak a két végére, a lemezek közötti részét pedig a csavarmagnak megfelelő vastagságúra készítik. Gyakran sima hengert is használnak, de ilyenkor a lemezek közé eső részére a lemezek távolságának megfelelő hosszuságú csövet húznak, mely helyen sugárirányban néhány szemet kap, hogy a víz a szegecsrúdhoz is hozzáférjen. Gőzkazánok A.-it szegecselés után külső oldalától kezdve hosszában be szokás fúrni egészen a belső lemezig, hogy az esetleges törés beálltával a víz kiszivároghasson rajta. Ezáltal a törést könnyebben észre lehet venni s az eltört szegecs idejekorán kicserélhető.

Allothermiás a. m. *poikilothermiás*, változó-hőmérsékletű, azaz hidegvérű állatok, l. *Hőmérséklet*.

Allotigén, l. *Autigén*.

Allotment system (ang., a. m. sorsolási vagy részesedési rendszer), volt a neve annak az agrár-javaslatnak, amelyet a 30-as években a paraszt-osztály érdekében Angliában ajánlottak. Eszerint minden kerületben törvényhozásilag lettek volna megállapítandók azok a földterületek, amelyeket parcellákra felosztva mezőgazdasági munkások között kellett volna sorshúzás útján berletekül szétosztani. Ez intézkedések céljául egyfelől az intenzivebb gazdálkodást jelölték meg, másfelől pedig arra is számítottak, hogy a sorshúzás útján mindenkinek kijárandó földbirtok a munkabérek alakulására kedvező hatást fog gyakorolni. Irország részére 1887. egy *Allotment Act*-ot bocsátott ki az angol parlament, amelyben földvásárlásokra és kisajátításra hatalmazta fel a kormányt, hogy ezzel a mezőgazdasági munkások nagyobb arányú telepítései biztosíttassanak. Az A. helyenként alkalmas telepítési eljárásnak mutatkozott, a mezőgazdasági munkabérek alakulására azonban általánosabb hatása sehol sem volt.

Allotria (gör.), a fődologhoz nem tartozó mellékes dolgok. Átvitt értelemben: bohóságok. *Allotriologia*, idegenszerű dolgok és gondolatok hibás összevegyítése.

Allotriofágia (gör.), midőn elmebajosok mindenféle nem enni való dolgokat megesznek, lenyelnek.

Allotriogeúzia (gör.), ízérzési csalódás.

Allotriologia, l. *Allotria*.

Allotriomorf (gör.), oly kőzetalkatrész, melynek határoltsága csak passziv, azaz melyet nem határolnak molekuláris szerkezetével kapcsolatos felületek, mint az *idiomorf* alkatrészt. Kettőjök között áll a *hipidiomorf*. Pl. az ortoklász-, kvarc- és biotitból álló gránitot mikroszkóppal vizsgálva azt látjuk, hogy a biotit egészen kifejlődött, teljesen körülhatárolt, ez idiomorf; a földpátnak már csak részben van önálló határa, ez hipidiomorf; a kvarc csak mint kitöltő anyag szerepel, nincs önálló alakja, ez A.

Allotrof növények, amelyek ellentétben az *autotrof* növényekkel a megmaradásukhoz szükséges organikus (szerves) táplálékot kívülről veszik fel, miután maguk ilyeneket nem képesek készíteni, pl. a gombák és a klorofilltalan növények (l. még *Heterotrof növények)*.

Allotrop átváltozás, l. *Polimer átváltozás*.

Allotropia, másalakuság: egyes elemeknek az a tulajdonsága, hogy fizikai és kémiai sajátságaikban egymástól teljesen eltérő módosulatokban (allotrop módosulatokban) szerepelnek. Pl. a szénnek három A. módosulata van: gyémánt, grafit és alaktalan szén. *Ásványtani* jelentését l. *Polimorfizmus*.

All' ottava (olasz), l. *Alla ottava*.

Allou (ejtsd: allu), *Edouard*, francia jogász és politikus. Szül. 1820. Limogesban, megh. 1888. Mint ügyvéd védőbeszédeivel aratott nagy sikereket. Védte többi közt Proudhont 1850., Gambettát, midőn az 1878-iki lillei beszéde miatt perbe fogták stb. 1882. a szenátus örökös tagja lett és a bal centrum egyik legkiválóbb tagja volt. V. ö. beszédeit Discours et plaidoyers (Páris 1884, 2 köt.).

Allouard (ejtsd: alluár), *Henri Émile*, francia szobrász. Szül. Párisban 1844. Számos műve van Páris terein és nyilvános épületeiben: a haldokló Molière, márványszobor az Odéon szinház előcsarnokában; a Vígjáték, u. o.; A világtól távol (Luxembourg múzeum); Corneille szobra a Pantheon-téren (1906) stb.

Állóvíz, olyan víz, melynek szélcsendes időben nincs valamely irány felé tartó észrevehető mozgása. Ha mélyebb, tónak (a hegyek közt levő apró

tavakat tengerszemeknek); ha sekély, lápnak; ha kisebb és sekély, mocsárnak nevezik. A csapadékvíz ideiglenes összegyülemlése *pocsolyát* teremt.

Allowance (ang., ejtsd: allauensz) a. m. engedély, l. *Szegényügy.*

Alloway, Burns születéshelye, l. *Ayr.*

Alloxan *(mezoxalilkarbamid)*, $C_4H_2N_2O_4$ vagy $OC\langle{}^{NH.CO}_{NH.CO}\rangle CO$, az ureidek csoportjába tartozó vegyület.

Alloxansav, $C_4H_4N_2O_5$, vagy $H_2N.CO.NH.CO.CO.COOH$ összetételű hidrosavja az alloxannak.

Alloxantin, $C_8H_4N_4O_7$. Az alloxanból redukció útján képződik.

Alloxurbázisok a. m. nukleinbázisok, l. *Purinbázisok.*

Allövet, l. *Klistér.*

All red route (ejtsd: ol red rút = egészen vörös vonal), a legrövidebb idő alatt Kanadán keresztül vezető földkörüli út, amelyet 1907. a brit gyarmatkongresszuson Londonban vettek tervbe és amelyet 1909. életbe is léptettek. Célja az ang. gyarmatok és az anyaország közti összeköttetést gyorsabbá és gyakoribbá tenni. Az A. Londonból a Földközi-tengeren, Szuezi-csatornán és a Vörös-tengeren át Kolombóba, azután Ausztráliába visz, ahol Perthet, Melbournet, Sydneyt, majd Uj-Zeelandban Aucklandot érinti és D.-Kanadán keresztül visszavisz Londonba. Ez út szolgálatában 9 gyorsjáratu gőzös áll, amelyek az 1.6 millió st. font szubvenciót részint az anyaországtól, részint a gyarmatoktól kapják.

All right (ang. ejtsd: all rejt), minden rendben van. A versenyüzemben előforduló szakkifejezés, amely azt jelenti, hogy a verseny eredménye ellen senkise emelt óvást. Rendesen piros gömb felhúzásával jelzik, hogy a birói itélet végérvényes.

Allstedt, város Apolda szász-weimari közigazg. kerületben a Rhône és vasút mellett, (1905) 3440 lak., cukor-, maláta- és sörgyártással; régi várkastéllyal, melyben II. Ottó császár gyakran tartózkodott.

Allston (ejtsd: álsztn), *Washington*, északamerikai festő, szül. Dél-Carolina államban 1779 nov. 5., megh. Cambridgeben (Amerika) 1843 jul. 8. Londonban tanult, majd Párisban és Olaszországban a régi mestereket tanulmányozta. 1809-ben visszatért Amerikába, de két év mulva ismét Angolországba költözött. Itt aratta első nagy sikerét Egy halott feltámadása Illés hamvai által c. képével. Honfitársai túlbecsülték, de kétségkívül a régibb amerikai festészet jeles képviselőinek egyike. Figyelemre méltó művei: Saul és az endori boszorkány; Mirjam dala; Spalatro látomása stb. Irodalommal, költészettel is foglalkozott.

All's well (ang., ejtsd: alsz vel) azt teszi: minden rendben van! az angol hajószolgálatban az őr válasza a vizsgáló tisztnek félóránkint ismétlődő felkiáltására.

Állszij (ném. Sturmband), a katonaságnál az a szíj, mely a föveget a fejre szorítja, hogy a szél el ne vihesse s gyors mozdulatok alatt a fejről le ne essék.

Álltövis (spina mentalis), az alsó állkapocs belső oldalán a középvonal mentén szimmetrikusan elhelyezett négy kiemelkedés. A felső páron tapad az állcsúcsnyelvizom (musculus genioglossus), az alsó páron az állcsúcsnyelvcsonti izom (musculus geniohyoideus). A felső pár Á. jelenléte jellemző az emberre; összefügg (valószinüleg az állcsúcsnyelvizom révén csak indirekte) a beszélőképességgel.

Alluaudit (ásv.), a foszfátok csoportjából, elváltozott triplit Franciaországból (Chanteloube, Limoges mellett).

Alludál (lat.) a. m. céloz, tréfál, gúnyol. *Allució*, célzás, utalás ismeretes emberekre s azok tulajdonságaira, hogy harmadik személyek ezekkel való összehasonlítás által jellemeztessenek.

All' unisono, l. *Unisono.*

Allure (franc., ejtsd: allűr) a. m. járás, a ló tartására mondják, de átvitt értelemben emberekre is szól, s jelentése: járás, tartás, modor.

Allusio (lat.), l. *Alludál* és *Célzás.*

Alluviális földek, l. *Aradási területek.*

Alluvio (jog), l. *Növedék.*

Alluvium, *geologiai értelemben* a. m. *áradmány*, a föld jelenkorának fiatalabb rétegcsoportja, vagyis ama legfiatalabb képződmények összege, melyek szemünk láttára egyre keletkeznek, illetőleg keletkezésüknek a történelmi ember még tanuja lehetett. A név arra vonatkozik, hogy a föld felületét nagy kiterjedésben boritó eme legfiatalabb képződmények nagyobbára vizek áramlása által keletkeztek. A termőföld (humusz), a források, a folyók, a tavak, a tengerek meszes, homokos, kavicsos, agyagos jelenkori lerakodásai, a működő vulkánok lávái, a korallszirtek, sok turfa (tőzeg), gyepvasérc stb. alluviális képződmények. *Recens* vagyis *jelenkori képződményeknek* is mondják. Csakis most élő növények és állatok maradványai találhatók bennök. A levegőnek, a víznek, a jégnek, a vulkánoknak, az állati és növényi életnek, mint geologiai tényezőknek működései legjobban tanulmányozhatók a jelenben az alluviális kőzetanyagoknak képződése és régibb anyagoknak pusztulása közben. Ebben a körülményben van az A.-nak legnagyobb geologiai jelentősége. A jelenben észlelhető működések eredményei arra tanítanak, hogy egyazon geologiai tényezők működtek közre a multban is a föld felületének alakításában (l. *Aktualizmus).* Meg szokták különböztetni *új-* és *ó-A.-ot.* Új A. mindama képződmények összesége, melyek a jelenkor közelebbi szakában, bárhol és bárminő módon jöttek létre; bármely folyamrendszer tényleges árterét új A.-nak vesszük. Ellenben a régebbi árterek alluviális képződményei, kiszáradt mocsarak területei — de a mostani fauna és flóra maradványaival — az ó-A.-ba valók. Az alluviális és a még alatta levő képződményekben talált emberi emlékek, eszközök, szerszámok stb. alapján alkotta meg a prehisztorikus az ember legrégibb történetét. A vaskor az új A.-ba esik, a bronzkor és a neolitos kőkor az ó-A.-ba, a paleolitos kőkor a diluviumba.

Állva maradt, versenysport kifejezés, azt jelenti, hogy a nevezett versenyzőt a kitűzött bánatjelentési határidő után a versenyből nem törölték, tehát abban indulási jogosultsága van.

Állvány *(épitő-Á., állás)*, ideiglenes faszerkezet, mely új építkezéseknél, valamint régiek

javításoknál az építő anyagok emelésére és helyreállítására és a munkásoknak állás gyanánt szolgál. A különféle építmények és munkaeljárások szerint az Á.-ok szerkezete is nagyon különböző. *Épületeknél* leggyakoribb az *árboc-* v. *szálfa-Á.*, mely vaskapcsokkal egymáshoz kötött faragatlan fadarabokból készül. A *szálfák* tövét legalább 1 méterre a földbe ássák és jól körültöngölik; az egyes emeletsorok magasságában az által létesül a pallóállás, hogy a szálfák mellé állított s azokkal vaskapcsokkal összekötött *oszlopfák* felső végein *koszorúgerendát* fektetnek végig, s amint a falazással emelet magasságra jutottak, az ászokfákat helyezik el úgy, hogy egyik végükkel a koszorúgerendán, a másikkal pedig a falon feküdjenek; az ászokfákra jönnek végül az állásdeszkák. Mint látható, ezen szerkezetnél a terhet az oszlopfák veszik fel; a szálfák pedig az Á.-nak csupán merev összeköttetését létesítik. Nagyobbszerű épületeknél, amelyeknél nehéz faragott köveket kell felszállítani, ezen Á. már nem felel meg, hanem négy oldalán faragott gerendákból, ú. n. *ácsolt Á.-t* kell építeni. Nagyobb csarnoktetők, templomtornyok, kupolák számára szükséges Á.-ok pedig már komplikált és költséges ácsműveket képeznek, melyek az emelendő terhek nagyságának és egy esetleges szélvihar támadásának számításba vétele mellett szerkesztett részletes terv alapján készülnek. Épületeken végzendő kisebb átalakításokra a föld szinétől 4—5 m magasságig a *bak-Á.-okat* használjuk, nagyobb magasságban pedig *lebegő-Á.-t* létesítünk azáltal, hogy az épület ablakából kidugott s belülről szilárdan megerősített gerendákra, melyeket kívülről is, ferdén a falnak támasztott dúcokkal alátámasztunk, s azokra dobogót fektetünk. Homlokzatok tatarozását *létrás Á.-ról* végezik, amelynél az állásdeszkákat hosszú létrák hordják, v. pedig az ú. n. *kőmíves hídról*, mely köteleken az épület padlásáról kidugott gerendákon lóg s fogaskerék-hajtóművel a dobogón álló kőművesek által feljebb húzható v. lebocsátható.

A *gépészetben* az Á.-nak sokféle alkalmazása van. Ha valamely tárgyat magasabbra kell helyezni, Á.-t tesznek alája. Igy a szerszámgépek szerkezetei, továbbá magasabban fekvő csapágyak rendszerint öntöttvasból való Á.-ra kerülnek. Fontos szerepük van az Á.-oknak a gépek szerelési munkálatainál is.

A hídépítészetben az egyes pillérek körül *munka-Á.-ra* van szükség, — a munka-Á.-ok pedig egymás között és a parttal a *munkahíd* által köttetnek össze, amelyen az építő-anyagok szállítása és a munkások közlekedése történik. Ha a pillér egészben vagy részben nagyobb súlyú faragott kövekből épül, az Á.-nak olyan berendezést kell adni, hogy a faragott köveket a pillér bármely pontján el lehessen helyezni. Az ilyen *elhelyező Á.-nak* leggyakoribb berendezése abból áll, hogy a munka-Á. tetején a pillér hosszirányában kerekeken gördülő elhelyező-kocsi (daru, tolópad) jár, mely a szintén kerekeken járó emelő-gépet hordja; ez utóbbi a kocsi hosszirányában, vagyis a pillér szélessége irányában gördülhet. Ezen berendezéssel az elhelyező kocsinak és a rajta járó emelőgépnek megfelelő elmozdításával a pillér bármely pontjának föléje lehet jutni s ott a követ lebocsátani. A vashidak felállításához (szereléséhez) *szerelő-Á.-ra* van szükség, amellyel addig, míg a vasalkatrészek összekapcsolása (szögecselése) befejezve nincsen, a vasszerkezetet alátámasztjuk (l. *Szerelés*).

Az Á.-ok felállítása v. leszedése alkalmával a biztonság szempontjából kiadott szabályok megszegése az 1879. XL. t.-c. 117. §-a alapján egy hónapig terjedhető elzárással és 200 frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

Állványhid, l. *Híd*.

Állványjog (Hammerschlagsrecht, Leiterrecht), német jogrendszerekben a telektulajdonos joga, hogy építkezés v. épületjavítás céljából a szomszéd telekre léphessen s ott állványokat emelhessen. Nálunk építkezési szabályrendeletekben fordul elő (pl. budapesti építésügyi szabályzat 95. §.).

Allyghur, l. *Aligarh*.

Allyl, l. *Allil*.

A. L. M., l. *A.A. LL. M.*

Alm, felnémet szójárással a havasi legelőknek, alpi gazdaságoknak a neve, l. *Alp*.

Alm, folyadékmérték, l. *Alma*.

Alma (növ.), l. *Almafa*.

Alma (*Mons*), hegység Alsó-Pannoniában, melyet Probus császár katonái ültettek be szőllővel; a mai Fruska Góra. A kereszténység martirologiájában a Passio st. quattuor coronatorum szinhelye.

Alma, folyócska Krim-félsziget nyugati részében. Arról a véres ütközetről nevezetes, amelyben a szövetséges angolok és franciák Raglan lord s Saint-Arnaud vezérlete alatt legyőzték a Mencsikov által vezérelt orosz hadat.

Alma, régi török űrmérték, sűrűbb folyadékok (olaj, must) számára = 5·205 l. Marokkóban *almud* = 14·387 l.

Alma-aszalás, l. *Gyümölcsaszalás*.

Almabor, l. *Gyümölcsbor*.

Almacks (ejtsd: elmeksz) a neve Angliában az aláirás útján rendezett zártkörű báloknak. Londonban az A.-ek a legkiválóbb mulatságok voltak, melyeken részt vett Anglia előkelő világa, élén a királyi családdal, csaknem teljes számban, s hivatalosak voltak a Londonban időző, kiváló társadalmi állású idegenek is. Nevöket e mulatságok egy Mac Call nevű londoni embertől kapták, aki A. álnév alatt rendezte pazar fénnyel berendezett termeiben. Ezek a táncvigalmak még most is divatosak Londonban, bár előbbi jelentőségüket elvesztették.

Almacsutka (növ.), l. *Almafa* cikkben: az almafa gyümölcse és *Ádámalma*.

Almada, kikötőváros Setubal portugál kerületben, az Entrada do Tejo balpartján, Lisszabonnal szemközt, egy várkastéllyal koronázott sziklás hegy tövében, (1900) 7913 lak., jelentékeny borkereskedéssel.

Almaden (*A. de Azogue*, arabul a. m. kénesőbánya), kerületi székhely Ciudad Real spanyol tartományban, vasút közelében, (1897) 7413 lak. Jelentőségét világhírű *kénesőbányáinak* (jelenleg 12) köszönheti, amelyek A. és a szomszédos *Almade-*

nejos körül vannak. A bányák az állam tulajdona; évenként 20—25000 q. kénesőt szolgáltatnak, mintegy 9 millió K értékben. Kimeríthetetleneknek látszanak. Már a rómaiak művelték a bányát e helyen, amelyet Sisapa-nak hívtak.

Almádi, l. *Balatonalmádi.*

Almády *István* (szovai), dobokavmegyei birtokos nemes, alispán és főbiró (1675—83). 1690. a zernyesti diadal után Thököly hadához csatlakozott; vele táborozott és bujdosott 1692. végéig, amikor őt Thököly több erdélyi nemessel együtt a hűségeskü alól fölmentvén, haza bocsátotta Erdélybe. 1708. még életben volt, s mint Rákóczi híve szerepelt. Erdélyi és törökországi naplóját 1687—1694-ből Thaly Kálmán tette közzé a Magyar Történelmi Emlékek (Irók) XXIII. kötetében. Eredeti példánya a M. Tud. Akadémia kézirattárában van.

Almadzsiszti, l. *Almageszt.*

Almaeszelény (állat), l. *Rhynchites.*

Almaéter, a valeriánsavas amiléter közönséges neve, almaszagú folyadék, melyet zamatosításra alkalmaznak.

Almafa. Hazánk majdnem egész területén jól megterem, valamennyi gyümölcsfa között ez szereti az agyagtalajt legjobban, száraz, homokos talajon hamar elsatnyul, de viszont a mélyfekvésű nedves agyagtalajt sem szereti; a hideg iránt nem nagyon érzékeny, a legnagyobb hideget is kiállja. Az almát legtöbbnyire magastörzsü fáknak nevelik, de azért törpe fára is nevelhető. Magastörzsü fáknál alanyul magról nevelt vadalma-csemeték, törpefák nevelésénél a Szt. Iván-alma magcsemetéi használtatnak leginkább. A magastörzsüeknél az oltás által, a törpefák nevelésénél szemzés által történik a nemesítés. A.-alanyokul még birsalma, galagonya, sőt körtefa is használható. Az A. nagy kort ér el, a 80—100 esztendős fák sem ritkák. A magastörzsü fák ültetési távolsága 10—12 m., az alacsonytörzsüeké 2—3 m. (l. még *Gyümölcsfák nevelése, Gyümölcsfák ápolása).*

Növénytana és fajtái.

Az A. (Pirus Malus L., Malus communis Lam.) 7—10 m. magas fa, ritkábban bokor. Dereka kérge eleinte világos pirosbarna és sima; később szürkebarna, vékony táblákkal lehámló kéreghaj fedi. Levele egyszerű, nyeles, tojásdad, kerekded vagy hosszas, fűrészelt, a színe sötétzöld, a visszája halaványzöld, kopasz vagy egész molyhos. Virágzata (április) sátorozó, szirma kivülről rózsaszín, a belseje fehér, hímgömbje sárga, álgyümölcse gömbölyded, ritkán hosszas vagy tojásdad (rozmaringalma, lánycsecsü alma), tetején és alján behorpadt s a felső (virágos) behorpadást öt elszáradó levélke koronázza. Az A. európai, nem beplántált fa, vad alakja erdeinkben mint *vadóka* v. *vadalma* ma is ismeretes *(Malus silvestris* Mill.). Helyenként még ennek is külön fajtái vannak s ezeknek ápolásából és nemesítéséből lett a sokféle kerti A. *(Malus domestica* Baumg.). A *Malus silvestris*-nek Európában három főbb fajtája van. Ez a vadalma-cserje vagy egész 7 m. magas fa, széles, alacsony és sűrű lombos koronával. Oldalága gyakran tövises, gyümölcse apró, fanyar. Ennek három főbb fajtája a következő: *a) M. silvestris* (L.) (vadalma, M. acerba Merat, M. austera Wallr.), *b) M. dasyphylla* Borkh. (var. tomentosa Koch, var. mitis Wallr., molyhos vadalma), *c) M. paradisiaca* L. (M. praecox Borkh., M. pumila Mill., név szerint paradicsomalma), az előbbitől főleg cserjealakja és korai (gyakran már juliusban érő [Johannisholz]) sárgás, édeses, nem fásodott álgyümölcse különbözteti meg.

Az almák fajtáinak eredetéről semmi bizonyosat sem tudunk, sőt még a tőalakból való leszármaztatása is kétséges. A régibb vélemény, hogy a savanyú almák az erdei vadalmából (Malus silvestris Bauh., Mill.), az édesek pedig a M. praecox pumila Borkh. fajtából fajzottak el. A szelid almát Európában a magas észak kivételével mindenütt termesztik s Norvégiában a szélességnek egész a 66° 26′, Svédországban a 64° 45′-ig, valamint Finnországban és Pétervár körül is tenyészik. Trautwetter szerint a vadalma sarki határa Upsalától Finnországnak tart s Tawastehuson és Sysmán át a Ladoga-tóig terjed. Ennek északi partjától Kazan felé, úgy látszik, a szibériai fenyvesek vidékének határáig terjed. Európa nyugati és déli tájain az A. lassankint ritkul, Ázsiában sem messzire terjed dél felé. Kis-Ázsiától északnak kisebb erdőt alkot s innen Ázsia belsejéig terjed. A legtöbb tenyésztett A. elterjedésének a Kaspi-tó nyugati partja szab határt. Azután másfajta gyümölcsök uralkodnak. Spanyolországban az A. még szépen tenyészik, de már Egyiptomban nem. Kelet- és Ny.-Indiában, Kapföldön, Ausztráliában, a tropikus Amerika hegyein, különösen pedig Amerika mérsékelt és hideg tájain nagyon gyakori. Hazánk erdeiben a vad-A. meglehetősen elterjedt, de dél felé mégis gyakoribb s a hegyeken, a tölgyerdőkben körülbelül 660 m.-ig terjed fölfelé. Nyugat felé a havasokon jóval magasabbra emelkedik, Tirolban pl. 1360, a Jurában 1000 m. magasságig.

Az A. fája keményebb és pirosabb, mint a körtefáé. Az A. kérgében, különösen a vad-A.-ában oly festék van, mely a festő tölgyet (Quercus tinctoria, Quercitronrinde, l. *Tölgy)* tökéletesen pótolni birja.

Az A. termesztése oly régi s eredete oly bizonytalan, mint az emberiségé. A paradicsomban az első embert a szép alma már ott csábítgatta. Az A. termesztését a régi görög és római irók is igazolják s *Pomona* a gyümölcstermelés nőistene volt. Németországban Nagy Károly idejében az A.-t már ismerték és ültették, nálunk a honalapítás idejében a szláv népség az A.-t már hihetőleg termesztette. Lippai J. (l. o.) a Pozsonyi kert 524—33. l. (1753) az A. nemesítésével, nyavalyáival, fajtáival behatóan foglalkozik. Tanulságos Veszelszki ismertetése is (290—304. l., 1798).

Gyümölcse.

(L. a két színes képmellékletet.)

Almagyümölcs (pomum, melonidium antrum), olyan álgyümölcs, mely a tetején levélkéket visel, kivülről húsos, belül pedig keményebb falú rekeszei vannak. Az alma levélkéje a maradandó kehely, húsa az elhúsosodott virágtengelyből való, igazi gyümölcse az ötrekeszü csutka. Az alma öt levélkéjét azelőtt kehelysallangnak, az alma húsát pedig a húsos kehely csövének tartották, de ez a valóságnak meg nem felel. Az alma tehát az egymással összenőtt termőlevelekből (csutka) alakul,

melyet még az elhúzódó virágtengely nő körül. Az almafélék v. csuthár (Pomaceae capsuliferae) tagjai a tokocskák csonthéjja fejlődnek (P. pomiferae). Az A.-félék csoportjain és tán kívül almatermése van még a gránátalmának, a naspolyának. A csonthéjas almát az igazi csonthéjas gyümölcstől (l. o.) a tetejét koronázó levél különbözteti meg.

Az A. almája mindenkor kedvelt, jóízű gyümölcs, gyümölcseink legegészségesebbike és leghasznosabbika, táplál, meg a szomjuságot is képes eloltani. Az almában főkép almasav és cukor van s ezek aránya szerint változik az alma íze. Ha az almasavból van több benne, az alma íze savanyu, ellenkező esetben édes. A gyenge savanyu ízűt *borízűnek* mondjuk. Az almának gazdasági értéke nagyobb, mint a körtéé; tovább el lehet tartani, eláll majd újig, könnyebben aszalható, ezért nevezetes piaci és kereskedelmi gyümölcs, és az ember sokféle alakban fogyasztja. Készítenek belőle almaecetet, alma-bort, melyet némely vidéken bor helyett isznak. Az almatermelés általában jövedelmező gazdasági ág.

A szelid vagy nemes *almának* majdnem 2000 fajtáját nevelik, amelyeket a kertészetben különféle csoportokba foglalnak össze. E csoportosítások közül a legelterjedtebb Diel csoportosítása, 7 főcsoporttal, melyek mindegyike több vagy kevesebb alcsoportra oszlik. E csoportosítás a következő:

1. *Bordás alma.* Szabályos bordákkal birnak, magházuk nagy, szabálytalan, üreges. Alcsoportok: *a) Valódi Kalvil*-ok (Calville). *b) Csörgő alma Kalvil*-ok (Gulderlinge).

2. *Rózsa-alma.* Alakjuk kerekded v. hosszukás, kihegyesedő; bordáik v. nincsenek, v. csak a hegyes végen kifejlettek; húsuk puha, rózsa vagy ánizs zamattal. Alcsoportok: *a) Hegyesek. b) Laposak.*

3. *Rambur alma.* (Rambour). Gyümölcsük nagy, szabálytalan, bordás; alakjuk laposas, húsuk durva, de izletes, állásban könnyen kásásodó; többnyire őszi fajták. Alcsoportok: *a) Fontosak. b) Uri* Rambúrok. *c) Császár*-Rambúr.

4. *Renet alma.* (Reinette). A legnemesebbb almafajták ide tartoznak. Alakjuk szép kerek; gerezdek csak néhány fajtánál vannak; húsuk szilárd, de puha, finoman ikrás, különös kellemes ú. n. renet zamattal. Alcsoportok: *a) Egyszinüek. b) Pirosak. c) Szürkék*, máskép bőralmák. *d) Arany* renetek.

5. *Csíkos alma.* Jellemző, hogy héjuk fehér, zöldes v. sárga alapszine piros csíkokkal. A gyümölcs nagysága különféle, izük többnyire édeses; ide tartozik a közönséges füzfaalma és a sóvári alma.

6. *Csúcsos alma.* A kocsány ellenkező oldala felé hegyesedők; v. egyszinüek v. a napos oldalon pirosasak; édesek, borízüek v. savanykások.

7. *Pogácsa-alma.* Szélesebbek mint magasak, egyszínüek (zöldesek, barnásak), v. pedig napos oldalon pirosasak; húsuk éretlen korban gyakran fojtós. Alcsoportok: *a) Igazi* pogácsaalmák, melyek feltünően szélesebbek, mint magasak. *b) Gömbös* pogácsaalmák, melyeknél a szélesség és magasság között feltünő különbség nincsen.

Hazánkban a legelterjedtebbek és a legjobban megteremnek a következő fajták. *Az északi vármegyékben:* sóvári, Pázmán-alma, téli parmén, szürke francia renet, nagy kasseli renet, danzigi bordás, kanadai renet, Parker peppinje, karmeliták renetje, ananász-renet, londoni peppin, fehér és piros asztrakán, cseh rózsaalma, kórházi renet és Wagener almája. *Közép- és Délmagyarország síkfekvésü vmegyéiben:* sikulai, Török Bálint, pogácsa, Entz-féle rozmarin, véralma, szercsika, téli buzás, nyári nyest, angol téli aranyparmén, nagy kasseli renet, Széchenyi-renet, dietzi mandolarenet, elszászi piros renet, skarlátpiros parmén, Hubbardston páratlanja, kórházi renet, blenheimi peppin, kevi izletes, Multhaupt renetje, sárga Bellefleur. *Nyugat-Magyarországban:* angol téli aranyparmén, Masánszky, orleansi renet, piros és téli fehér Kalvil, danzigi bordás, kanadai renet, kórházi renet. *Erdélyben:* Batuly (Batul), ponyik, gyógyi, szászpap, mádai kormos, selyemtányér, Montinescu, Török Bálint, török alma, török muskotály, Bodor renetje, Bánffy Pál, szeges alma, téli parmén, francia szürke renet, orleansi, kanadai renet, gravensteini, danzigi bordás, Parker peppinje, nagy kasseli renet, Baumann-renet, karmeliták renetje, ananász-renet, Cox orange peppinje, londoni peppin, asztrakáni piros.

Az almafa rokonai.

Az *A.-félék* (Pomaceae, Pomariae), növénycsalád a rózsavirágu kétszikűek rendjében.

A Pomaceák vizsgálatával szorosan vett gyümölcsészeti szakműveken kivül *Decaisne*, Mémoires sur la famille de Pomacées, Nouv. Arch. du Muséum X. (Paris 1874 23 génusszal); *E. Koehne*, Die Gattungen der Pomaceen, Progr. des Falk-Realgymn. (Berlin 1890 és a Gartenflora-ban 1891); *Wenzig*, Pomariae, Linnaea 1874, Monatschr. des Gartenbauver. d. preuss. Staates (1874, 1875) és Jahrb. d. bot. Gart. Berlin II. (1883) c. művek foglalkoznak.

Almabetegségek.

A) Kedvezőtlen életviszonyok által okozott betegségek: Sárgaság, sápadtkórság, nyurgaság, rák, fagydaganat, nyalábpúp, üszög, fagysávok, hősávok, fagyrepedések, morzsásodás, gumósodás, rothadás, gyökérrothadás, gyökérgolyva. — L. ez utóbbiakat saját címeik alatt.

B) Élősködők által okozott betegségek: 1. *A levél fehérfoltossága,* mely foltokat a Sphaerella sentina Fuck nevű gomba okozza. E betegséghez hasonlatos *szürke foltokat* a Leptosphaeria Pomona Sacc. okozza. Ellene a bordeauxi keverékkel való permetezés ajánlható (l. *Bordeaux-i keverék).* 2. A levél *mozaikosodása.* A betegséget az Asteromageo graphicum Desm. nevű gomba okozza; A leveleken még a következő gombák okoznak különböző foltokat: 3. A Vermicularia trichella Fr. *barna foltokat* képez. 4. A Phyllosticta prunicola Sacc. az alma és a szilva leveleinek felső lapján száraz *barna szegélyü foltokat* képez, melyeken később apró fekete szemecskék támadnak. 5. A Sphaerella Pomi Pass. apró szegélytelen *barna foltokat* képez a levelek felső lapján. 6. A Hendersonia Mali Thüm. *szürke,* violaszínű szegélylyel biró *foltokat* képez. 7. A Pistillaria maculicola Fuck. a levél alsó lapján nagy, *szá-*

ALMAFAJOK I. (

1. Sikulai alma. — 2. Batul alma. — 3. Pázmán alma. — 4. Nemes szercsika alma.
9. Mádai kormos renet alma. — 10. Fekete tányer alma

AGYAR ALMAFAJOK.)

5. Nemes sóvári alma. — 6. Ponyik alma. — 7. Szászpap alma. — 8. Entz Rozmarin alma.
11. Magyar tanyer alma. — 12. Marosszéki piros páris alma.

RÉVAI NAGY LEXIKONA

ALMAF

1. Nagy Bohn-alma. — 2. Aranysárga aranka. — 3. Karmelita-renet. — 4. Kanadai renet.
9. Francia kormos renet. — 10. Téli aranypármén. — 11. Téli piros galambk

…AJOK II.

[illegible] 6. Nemes [illegible] 7. Virginiai rózsaalma. – 8. Nemes masáncki.
12. [illegible] kalvil – 13. [illegible] 14. [illegible] – 15. [illegible]

raz foltokat okoz. 8. *Lisztharmat*, ellene a kénezés használ. 9. A Fusicladium dendriticum Fuck. nevü gomba megtámadja a leveleket és a gyümölcsöt; a leveleken számos apró *fekete foltot* képez, a gyümölcsön pedig a *rozsdának* vagy varasodásnak nevezett betegséget okozza. Ellene a bordeaux-i keveréket alkalmazzák (l. o.). 10. *Rozsda.* Az A. levelein s gyümölcsén a Gymnosporangium clavariaeforme Jacq. nevű rozsdagomba veres foltokat okoz, amelyből szarvalaku kinövések emelkednek ki; a kiemelkedések később hegyükön felrepednek s belőlük sárga por hull ki. A gomba ivadékcserével bir, azaz fejlődésének egyik szakát, a teleuto stadiumot, más növényen: a borókán (Juniperus communis-on) éli át, míg az almán csak az ú. n. aecidium és spermogonium stadium található. Ellene a boróka irtásával védekezhetni. V. ö.: *Körtebetegségek.* 11. *Korompenész* (l. o.). 12. *Gyümölcsrothadás.* Az alma gyümölcsén kétféle rothadást különböztetnek meg; az egyik a fekete rothadás, a másik a barna rothadás. Az előbbit a Monilia fructigena Pers. nevű gomba okozza. Ellene ajánlatos a fán maradt, elszáradt, a gomba által megtámadott gyümölcsöket, valamint a netalán lehullottakat összeszedni és elégetni. A barna rothadást különböző penészgombák okozzák, főleg a Penicillium crustaceum Fr., a Botrytis cinerea Pers., a Mucor racemosus Fres és a Mucor stolomifer Fhrb.

C) Ismeretlen okú betegségek: 1. *Tejfény.* Abban áll, hogy a levelek a nyár folyamában elvesztik sötétzöld szinüket s ezüstös fényt vesznek fel; a 2-ik v. 3-ik évben a betegségben szenvedő fák kivesznek. 2. *Boszorkányseprő.* Abban áll, hogy a fa bizonyos helyén az ágak bokrétaszerüen csomósodnak. 3. *Üvegesség.* Abban áll, hogy az érett gyümölcs húsának egyes részletei kemények, áttetszők, mintegy üveges állományuak. 4. A *magrejtő gyapjasodása.* Abban áll, hogy a pergamentszerű magház, mely rendesen kemény, egyes sejtcsomók által áttöretik; e laza sejtcsomók alkotják a szabad szemmel látható gyapjat.

Almaféreg, l. *Almamoly.*

Almageszt (Almadzsiszti), Ptolemaios (l. o.) híres görög csillagászati művének az arab fordításban elferdített cime.

Almagro, járási székhely Ciudad Real spanyol tartományban, olaj- és bortermő dombos vidéken (Campo de Calatrava), vasút mellett, (1897) 8129 lak., csipke- és tüllgyártással.

Almagro, *Diego d'*, spanyol conquistador (felfedező s kalandor). Nevét Almagro városától nyerte, melynek közelében mint lelencet találták. 1532. Pizarróval szövetkezve Perut foglalta el. Azután 1536. Chile meghódítására indult, ahonnan azonban járatlan utak s élelemhiány miatt visszatért. Cuzco birtoka miatt összeveszett Pizarróval, aki 1538 ápril 26-án Salinas mellett megverte és Cuzcóban a börtönben megfojtatta; tetemét pedig azután nyilvánosan lefejeztette 1538 jul. 8-án. A. természetes fia, Diego, Pizarro és testvéreinek meggyilkolásával boszulta meg apját (1541). Erre véres harc folyt a két párt között, míg végre a királyi hatalommal fölruházott Vaca de Castro rendet csinált az országban, A. fiát legyőzte (1542 szept. 16.) s negyven társával vérpadra hurcolta.

Almágy, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 669 magyar lak.; u. p. és u. t. Ajnácskő. Van románizlésű temploma ikerablakkal.

Al-Mahdî, l. *Mahdî.*

Almakerék (Malmkrog), nagyk. Nagy-Küküllő vm. segesvári j.-ban, (1900) 1441 német és oláh lak., takarék- és előlegező egyesülettel, postahivatallal; u. t. Dános. Régi község, mely a Becse-Gergely ősi magyar nemzetségnek (melyből az A.-i Apafi, bethleni Bethlen s más nagy családok eredtek) egyik ősi birtoka volt a szomszédos községekkel, köztük Keresddel együtt s a Nagyküküllő völgyében fekvő Ebesfalvával (most Erzsébetvárossal). Neve eredeti magyar, mely az *almakertet* jelentő régi (kerek) kifejezéssel ma is kitünő almatermő földjét jelképezi. Templomát a XIV. sz. derekán csúcsíves stilben az Apafiak ősei építtették, jelenleg románkori toronnyal. Szentélye ma is eredeti szép freskó-festményeit tünteti fel, a Megváltó életéből vett jelenetekkel. A boltíveket összefoglaló zárkő az Apafiak régi szőllőfürtös, karddal átszúrt sisakos címerét tünteti fel ezzel a körirattal: *Gen*(tile) *scutum Appae* (Apa nemzetségi címere). Búcsújáró templom volt. Zarándokok neve már 1405-ből s a XV., XVI. sz. több évéből is vannak bekarcolva az oltár mögötti falfestményekbe. Oltára a XVI. sz.-ból való művészi alkotás. Ezt a templomot használta az apanagyfalusi Apafi-család egyik temetkező helyéül. Az Apafi fejedelmi család tagjai is ide temetkeztek és pedig Bornemisza Anna fejedelemasszony (1688), I. Apafi Mihály (megh. 1690 ápr. 15., eltemették 1691 febr. 18.), II. Apafi Mihály (megh. 1713), II. Apafi Mihályné gr. Bethlen Kata (megh. 1724). Mindnégyüknek hamvait a sekrestyében ásott és rakott sirboltban találták meg 1908. A fejedelmi hamvakat a kolozsvári ref. templomba vitték át, hol 3 Apafi-gyermek nyugszik (l. *Apafi Mihály).* A templom közelében a kiemelkedő hegyoldalon állott az Apafiak régi (XVI. sz.) kuriája, melyet az 1830-as években az akkori tulajdonos, gr. Haller, s pár évvel ezelőtt a mostani tulajdonos br. Szentkereszti Pál építtetett újra. A falu másik oldalán, a szemben álló dombtetőn a temetőben máig is áll az Apafiak ama sirkápolnája, melyet a fejedelem atyja, Apafi György tanácsur és főispán építtetett (1633) 3 kiskorú gyermeke s családja temetkezési helyéül, melybe aztán ő maga (megh. 1635), fia Gergely (megh. 1637) és neje Petki Borbála (megh. 1660) temettetett. Ebben a kápolnában állott Erdély legszebb siremléke, mely ma a Nemzeti múzeumban van (l. *Apafi-siremlék).* A nagyszámú irodalmat l. *Gerecze,* Műemlékek, II.

Almali *(Elmalu),* város Konia kisázsiai török vilajet Tekke livájában, Adalia közelében, 3—4000 lak., bőrcserzéssel és bőrkészítéssel.

Alma mater (lat.) a. m. tápláló anya, az egyetemek hivatalos, latin elnevezése, mellyel különös tisztelet jeléül, egyes német kiváló és régi középiskolákat is (pl. Pforta) illetnek.

Almamellék, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1900) 1547 magyar és német lak., vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal.

Almamező, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1900) 410 oláh lak.; u. p. Félixfürdő, u. t. nyáron Püspökfürdő, télen Nagy-Várad. Környékén ólom-

erőket állásaik. Itt rakta le fegyverét Inczédy magyar hadteste 1849 aug. 16-án Löwenhagen orosz tábornok előtt.

Almamoly (*Carpocapsa pomonana Tr.*, a. m. *tompaszárnyú pusztítóka* (l. o.) faj. Az apró lepkék (*Microlepidoptera*) és pedig a levélsodrók (*Tortricidae*) családjába tartozik. Majdnem az egész földkerekségen el van terjedve és az almának, körtének s olykor a kajszinbaracknak férgességét okozza. A pille kiterjesztett szárnyvégei 20—21 mm.-nyire vannak egymástól. A felső szárnyak hamvas szürke, hullámos barna sávokkal és néhány aranyszínű fényes vonallal. Júniusban és júliusban jelenik meg és petéit egyenkint rakja a kis éretlen almára, körtére, vagy mellette a levélre. A kikelő hernyó (almakukac, almaféreg) beleturja magát a gyümölcs közepébe és a maghazat emészti fel. A lyukat, melyen befurakodott, úgy, hogy egy ideig semmi sem árulja el az alma férgességét. Később, ha ürüléke szaporodik, egy külön rágott csatornán át tolja ki a levegőre; de néha, különösen ha nagyobb a gyümölcs, csak akkor rág lyukat kifelé, ha be akar bábozódni. A hernyó fiatal korában fehér, később húsvörös, feje és nyaka barna. Négy hétig tart fejlődése (augusztusban és szeptemberben), és ha egészen felnőtt, elhagyja az almát és többnyire a fa törzsének repedéseiben bebábozódik. Az A. helyenkint annyira elhatalmasodik, hogy az almatermelést úgyszólván lehetetlenné teszi. A férges alma idő előtt érik és félnagyságban hull le a fáról.

A védekezés nálunk Európában eddig arra szorítkozott, hogy a hernyókat és bábokat semmisítették meg. Erre a célra a következőket ajánlják: 1. Gyümölcshullás idején a lehulló almát s körtét naponkint föl kell szedetni. 2. A fa törzsöke körül különböző magasságban rongyot és szalmát kell kötni, hogy közte a bebábozódás végett befelé mászó hernyók meghúzódhassanak. Az ilyen kötéseket később el kell égetni, esetleg a rongyokat csak forró vízben kimosni, a kötés alatt levő kéregrészt pedig valami rovarellenes szerrel (pl. antracén-olajjal) jól bemázolni. 3. A gyümölcsös kamrák ajtaját és ablakát molyrajzáskor este és éjjel zárva kell tartani, hogy az itt kitelelt A. ki ne szabadulhasson. 4. A fa kérgét télen v. kora tavasszal gondosan meg kell tisztítani. Az amerikai gyümölcstermesztők úgy védekeznek ellene, hogy 100 liter vízbe feloldanak 60 g. schweinfurti zöldet és ehhez 60 g. mészport és 1 kiló rozslisztet kevernek s elvirágzás után ezzel permetezik meg gyümölcsfáikat.

Irodalom. Jablonowski J., A gyümölcsfák és a szőllő kártevői ..., Budapest 1902.

Al-Má'mûn, l. *Má'mûn.*

Almanach (az arab al-manjah a. m. mérték, idő szóból), úgy keleten, mint nyugaton a középkor vége óta csillagászati efemeridákat v. kalendáriomszerű táblákat jelentett, többnyire asztrologiai s hasonló más megjegyzésekkel. A legrégibb A.-ok bizonyára a 105—133-ig terjedő egyiptomi táblácskák a bolygók járásáról, ezeken kívül keleten is régi idők óta készítettek ily egyszerű csillagászati táblákat. A XIV. és XV. sz.-ból sok kéziratos A. maradt; a legrégibb nyomtatott a Purbach (Regiomontanus tanítója, 1460 körül élt Bécsben) Pro annis pluribus címmel. Hunyady Mátyás 1474. Regiomontanustól számíttatott ki egyet, melyet latin és német nyelven kinyomatott. Engel könyvnyomtató Bécsben 1491-től fogva adott ki rendesen A.-t, ép úgy Stoffler Tübingában 1524 óta. Évenkint megjelenő A.-okat azonban a XVI. sz.-tól fogva találunk; a XVII. sz. óta a közönséges kalendáriomi tartalmat mindenneműi hírrel bővítették. Így az 1679 óta Parisban megjelenő «A. royal» a postajáratokat, az udvari ünnepeket, vásárokat stb. közli, mihez 1699. a királyi család genealogiája, a papság névsora stb. járult. Ezt Németországban s így Poroszországban 1700., Szászországban 1728., Angliában 1730 óta a «Royal Calendar»-ban utánozták. Más, szélesebb körre tervezett A.-ok az említett hivatalos adatok helyett rövid történeteket, költeményeket, adomákat stb. csatoltak a kalendáriomi részhez. Lassankint az utóbbi mellékessé lett és az irodalmi rész túlsúlyra vergődött az A.-okban, melyeket aztán tartalmuk szerint neveztek el: irodalmi, női, történeti, genealogiai, diplomatikai stb. A.-oknak. A voltaképeni *csillagászati évkönyvek* (l. o.) más és más elnevezést kaptak. Az A.-ok irodalma Németországban 1815—30-ig virágzott leginkább, aztán elterjedt Európa többi országaiba is. Nálunk legnevezetesebb Kisfaludy Károly 1822. megindított Aurorája (l. o.), melyben a híres Aurora-kör tagjai közölték legjobb műveiket. V. ö.: *Champier*, Les anciens almanachs illustrés (1886).

Almandin (ásv.), a gránát egy faja, vasaluminium szilikát $[SiO_4]_3(Al, Fe)_2[Fe, Mg(Ca)]$. Mint egyike a *nemes gránátoknak* átlátszó, vérvörös kékes árnyalattal, keménysége $7^1/_2$; drágakő (a kevésbbé értékes barnás vörösszínűt az ékszerészek «vermeille»-nek nevezik). *Keleti gránát*-nak is mondják, mert a legszebbek Hátsó-Indiából ismeretesek (Sirian, Rangun mellett — bár magában Sirian környékén Bauer szerint sohasem találtak A.-t —) továbbá Ceylonból (*ceyláni rubin* megkülönböztetésül az igazi ceyloni rubintól); nevezetesebb lelőhelyei még: Brazilia, Grönland (klorit és szerpentinpalába nőve), Queensland (Ausztrália), Zillerthal (Tirol), Alicante (Spanyolorsz.), Kollin (Csehorsz.). — Ugyancsak A.-nak nevezik a kékes-vörös *nemes spinell*-t is.

Almansa, város Murcia spanyol tartományban, vasút mellett, tágas gabonatermő síkon, (1897) 10,012 lak. 1707 ápr. 25-én a szövetséges franciák és spanyolok Berwick vezérlete alatt itt győzték le az egyesült angolokat, németalföldieket és portugálokat, miáltal V. Fülöp trónját biztosították.

Almanzor, l. *Manszur.*

Almaolaj, az alma illó olaja; befőttekhez használják s a cukorkák készítésénél is nagy szerepet játszik.

Almapaizstetű (állat), l. *Paizstetvek.*

Al marco (ol.) a. m. márka szerint, vagyis a régebben használt pénzsúly szerint. A megcsonkított és a nagyon is elkopott arany-ezüst érmeket nem darabszám szerint, hanem A. adják-veszik, azaz megmérik a nem teljes súlyú darabokat, kiszámítják, hány teljes súlyú darab telnék ki belőlük és eszerint fizetik meg a teljes súly szerint kialkudott árt.

Almárium (lat.) a. m. armarium v. szekrény; eredetileg fegyver- vagy műszerszekrény, később ruha-, könyv-, irat- s mindennemü más szekrény is. Magyarosan almáriomnak mondják.

Almás, 1. *A.*, kisk. Zala vm.-ben, most *Almásháza* (l. o.). — 2. *A.*, politikai és adóközség Verőcze vm. északi j.-ban, (1900) 1408 horvát-szerb, német és magyar lak.; u. p. és u. t. Dálja. L. még az összetételek alatt: *Bácsalmás, Háromalmás, Homoródalmás* stb.

Almasav, oxietilénborostyánkősav, monoxiborostyánkősav, butanoldisav, $C_4H_6O_5$ v.

COOH.CH(OH).CH_2COOH.

Számos savanyú gyümölcs nedvében, pl. éretlen almában, szőllőben, stb. előfordul, amelyekből úgyszintén mesterségesen is előállítható. Egy aszimmetriás szén-atomot tartalmaz, miért is optikailag inaktiv és kétféle optikailag aktiv módosulata ismeretes. Kétbázisú sav; szabályos és savanyú sói: a malatok vízben javarészt oldódnak. Vassója az extractum ferri pomatum hatóanyaga, amelyet gyógyszerül használnak.

Almásbalázsháza, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1900) 1370 oláh lak.; u. p. Kettősmező, u. t. Hidalmás.

Almáscsáka (ezelőtt: *Csáka)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1900) 612 oláh lak.; u. p. és u. t. Csákigorbó.

Almásegres (ezelőtt *Ágris*), nagyk. Arad vm. ternovai j.-ban, (1900) 2935 oláh lak., postaügynökséggel, híres mészégetéssel, két gőzmalommal, az ugyanily nevű hegyen várromokkal; u. t. Ternova.

Almasel, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 407 oláh lak.; u. p. és u. t. Zám.

Almásfalu (előbb *Jablonófalu*), kisk. Trencsén vm., vágbeszterczei j.-ban, (1900) 251 tót lak.; u. p. Peredmér, u. t. Nagybicsese.

Almásiegyvernek (ezelőtt: *Fegyvernek)*, kisk. Bihar vm. szalárdi j.-ban, (1900) 559 tót, oláh és magyar lak.; u. p. Nagytótfalu, u. t. Szalárd.

Almás-Fűzitő, Őszőnyhez tartozó vasúti állomás, Komárom vm., gesztesi j.-ban, vasúti csomópont, hol a Máv. budapest-királyhidai vonalából az A.-esztergomi szárnyvonal kiágazik, l. *Fűzitő*.

Almásgalgó (ezelőtt: *Galgó)*, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1900) 1048 oláh lak.; u. p. Kettősmező, u. t. Zsibó.

Almásháza (előbb *Almás*), kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1900) 218 magyar lak.; u. p. Nagykapornak, u. p. Kehida-Kustány.

Almás-hegység (Kraku Almás), Krassó-Szörény vm. az Aldunai-hegység középső tagja. Fekszik a Néra és az Alduna közt s Ny. felől a Lokva hegységtől (l. o.) az Újmoldva és Szászkabánya közt futó országút jelölte horpadás (608 m.), K. felől az Orsovai hegységtől (l. o.) a Berzászka és a Nérába ömlő Rudária patak völgye választja el. Mintegy 30 km. hosszú főgerince először DK.-re, azután ÉK.-re kanyarodik, oldalágai úgy É-ra a Néra, mint D.-re a Duna felé hirtelen s meredekül ereszkednek le. Az É.-ra emelkedő Szemenyik-Plesuva hegységtől a Néra folyó választja el, mely Bozovics táján a termékeny s tág Almásvölgyet (l. o.) öntözi, Újsopottól Szászkabányáig pedig vadregényes, kanyargós völgyhasadékot alkot. A hegység főemelkedései a Tilva cornului (794 m.) Ravenszka mellett, a Tilva inalta (854 m.) Ósopot fölött, a Tilva Znamenului (1019 m.) s a Tilva Gabrutului (992 m.) Rudaria közelében. Dél felé a Dunáig ér, a felső Klisszura (l. o.) szoros É.-i oldalán. A hegység túlnyomóan kristályos palákból áll. A hegységben csak kevés község van; nevezetesebb közlekedési vonal nem vágja át.

Almási *nemzetség*. Okleveleink erről a nemzetségről közelebbi adatot nem tartalmaznak. Thuróczi krónikája említi e nemzetség egyik tagját Öze (Euze) comes személyében, ki 1099. Przemysl vára ostrománál elesett.

Almási, 1. *Antal*, okl. ügyvéd, a pestvidéki törvényszék birája, egy. magántanár a kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karán. Szül. 1873 nov. 14. Galgóczon. Jogi tanulmányai befejeztével a berlini, kieli, lipcsei, heidelbergi és strassburgi egyetemeken a magánjog kiválóbb német tanárait hallgatta. Irodalmi művei: *Ellenjogok* (Budapest 1900); *Jogügyletek* a tervezetben (u. o. 1902); *A jogok védelme* (u. o. 1904); *Törvényes kötelmek* (u. o. 1904); *A jogcímes és dologi ügylet* (u. o. 1905; *A tilos cselekmény a magánjogban* (u. o. 1907); *A dologi forgalom* (u. o. 1910).

2. *A. (Gergely) Mihály*, unit. püspök Erdélyben, szül. Homoródalmáson 1654., megh. Kolozsvárott 1724 márc. 23. Elvégezvén Kolozsvárott tanulmányait, 1680. külföldre indult. Leidenből 1682. visszajövén, rektor professzor, majd pap lett. 1692. püspökké választották. Munkái: *Disciplina ecclesiastica* . . . (Claudiopoli 1694); *Könyörgései* (Kolozsvár 1695); *Isteni dicséretek* . . . (u o. 1697; névtelenül); *In exsequiis defunctorum canendae* . . . (u. o. 1697, névtelenül); *Tractatus aliquot succincti*. . . . u. o. 1702, névtelenül). — Egyházi beszédei és könyörgései kéziratban maradtak.

3. *A. Tihamér*, l. *Balogh*.

Almási sáncok, a sziléziai Jablunka és trencséni Csácza közt maig is látható sáncoknak neve ez, a budetini v. jablunkai szorosnak nevezett hágón. A morvák emelték Bethlen Gábor ellen s bár lerombolásukat 1630., majd 1647 és 1649. elrendelték, máig is fenmaradtak. Az 1848—1849-iki szabadságharcban sokszor említik a jablunkai szorost, a régi magyar név tehát feledésbe ment (Jablunka a. m. Almás).

Almási szoros, l. *Békási szoros*.

Almáskamarás, nagyk. Arad vm. eleki j.-ban, (1900) 1988 német és magyar lak., selyemtermeléssel foglalkoznak; postával, u. t. Medgyesegyháza.

Almáskeresztúr (előbb *Tótkeresztúr)*, kisk. Somogy vm., szigetvári j.-ban, (1900) 583 német és magyar lak.; u. p. Mozsgó, u. t. Mozgó-Szulimán.

Almásmálom (ezelőtt: *Málom)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. betleni j.-ban, (1900) 961 magyar és oláh lak.; u. p. Apanagyfalu, u. t. Betlen.

Almásmező (Poiana-Merului), kisközs. Fogaras vm. törcsvári j.-ban, (1900) 2335 oláh lak. Van ólombányája, melyet azonban nem művelnek; szarvasmarha- és juhtenyésztése nevezetes; u. p. Ótohán, u. t. Zernest.

Almásmonostor, apátság a váradi egyházmegyében, eredetileg a bencéseké volt; ezeket azon-

ban 1238. László comes, a monostor kegyura, elűzte a helyükön premontreieket, majd mivel ezek visszahanyatlottak, világi papokat fogadott be. 1241 a tatárok elpusztították s 1249., mikor Pál országbíró kapta, már nem említik a monostort. Tekintélyes szentélyének romjairól l. Gerecze, Műemlékek II.

Almásrákos (azelőtt *Rákos*), kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 800 oláh lak., u. p. Kettősmező, u. t. Hídalmás.

Almássy *János*, híres kassai nagykereskedő és bíró (1573—1603) a XVI. sz.-ban. Életrajzát megírta *Kerekes* G., megjelent a Magy. Gazdaságtört. Szemlében (1900) és külön is.

Almássy Pál telep, Rákosszentmihályhoz tartozó telep, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. gödöllői j.-ban, (1910) 776 lak., u. t. és u. p. Rákosszentmihály. A. az utóbbi időben erősen fejlődött s mindjobban kiépült; Budapestről sokan oda költöztek ki.

Almásszelistye, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 652 oláh lak., u. p. és u. t. Zám.

Almásvár. Háromszékvármegyében az ojtozi szorosba torkoló Velence patakának északi ága a Nagy-Lemhény patak; ez utóbbinak völgyében a Várerdőnek nevezett meredek hegyen egy régi vár maradványa látható, melyet Almás vagy Álmos várának mondanak.

Almás-völgy, a Néra folyó lapályszerű kitágulása Krassó-Szörényvármegyében Patastól és Prilipecztől kezdve Moceriságig és Ujsopotig. ÉK.-DNy.-i irányban húzódó, főleg neogen eredetű medence, melyet É.-on a Plesuva, D.-en az Almás-hegység vesz körül, míg Ny. felé a Nérának a Plesuva hegységen való hasadékszerű áttörése fejezi be. Termékeny lapályát (270—210 m.) sok patak, közte az É.-ról jövő Mönis vagy Ménis szeli, Bozovicsnál ömlik a Nérába. A lapályon több község van.

Almásy (*zsadányi és törökszentmiklósi*), jelenleg nemes és grófi ágon virágzó család, utóbbi örökös főrendiházi tagsággal bír. Hagyomány szerint az *Almási* nemzetségből származik (l. o.), de ez ki nem mutatható. Épígy kérdéses a család származása a Kálmán király idejében élt Eörsi és Kukolyi Pétertől, kinek utódai Eörsi és Kukolyi A.-aknak írták magokat. Az A.-család 1666-ban *A. János* személyében nyert nemességet és címert. A család tagjai a XVII. és XVIII. sz.-ban kezdenek szerepelni, 1701-ben *A. János* Zsadányra kap adományt, amelytől a család egyik előnevét írja. V. ö. *Almásy* D., A zsadányi és törökmiklósi A. grófok (Budapest 1903). A *nemesi ág* tagjai közül említendők:

Almásy-család címere.

1. *A. Béla*, szül. 1768 szept., megh. 1821. Aradvmegye főispánja (1810—15) és koronaőr, később szeptemvir és kir. főlovászmester. Irodalmi téren is működött, Magyarország kereskedelmi és statisztikai viszonyairól szóló művei a M. N. Múzeum kézirattárában őriztetnek. Ezek között fölemlítendő a Raisonnirte statistische Übersicht des Königreichs Ungarn. Egy értekezése Vom Handel des Königreichs Ungarn a Schlözer-féle Staatsanzeiger-ben jelent meg. 1803-ban a pesti egyetemi tanácskozásokat mint tartománybizottsági fogalmazó vezette.

2. *A. György*, ázsiai utazó, első útja Taskenden át Vjernyibe, innen az Ili folyó völgyébe és a Tiensan bércei közé vitte. Eredményéről *Vándorutam Ázsia szívében* c. 1903. megjelent munkájában számolt be. Második útjára 1906. indult el, Kína északi részének geológiai, meteorológiai és etnografiai viszonyait tanulmányozandó. Két évre volt tervezve, de különböző okok miatt előbb véget ért.

3. *A. László*, orsz. képviselő, szül. 1869 jul. 27. Jászberényben. 1894. Jászberény városa tiszti ügyésszé választotta. A Jász-Kis- és Nagykúnság redempcionális végrehajtó-bizottságának jegyzője s a Kunság viszonyairól nagyobb tanulmányt írt. 1910. a szentendrei kerület választotta képviselőjéül.

4. *A. Pál*, politikus, szül. Pesten 1818., megh. 1883 okt. 13. Az 1848-iki országgyűlésen Gyöngyöst képviselte s a jul. 10. tartott ülésen a ház alelnökévé választatott. Schlicknek 1848 végén Galiciából történt betörésekor Heves vármegyébe küldetett kormánybiztosként, azonban az országgyűlésnek Debreczenbe költözése után behivatott s az elnöki széket odahagyott Pázmándy helyett ő elnökölt. Helyét a függetlenségi nyilatkozat tervbe vételekor is megtartotta s április 14. a ház határozata alapján Magyarország függetlenségét ő mondotta ki. A leveretés után külföldre menekült s Párisban tartózkodott. Utóbb kegyelmet nyervén, visszatért hevesvármegyei jószágára. 1864. ő is részese volt annak a mozgalomnak, amely Nedeczky István, Beniczky Lajos és mások közreműködésével egy új felkelést igyekezett létrehozni, amelyben számítottak Olaszország támogatására, amely kötelezte magát, hogy az olaszországi magyar légiót az alakítandó ideiglenes magyar kormány rendelkezésére bocsátja. Az összeesküvés azonban felfedeztetett és tagjai 1865. elitéltettek, Nedeczky és Beniczky halálra, a többiek várfogságra, azonban 1866 vége felé már szabadon bocsátották, és 1867 után Olmützből A. is visszatért hazájába.

Az A.-család *grófi ága* két ágra oszlik. Az idősb grófi ág megalapítója *A. Ignác József* tábornok, szül. 1726. Gyöngyösön, megh. 1804. Zsadányban; a hétéves háborúban mint huszárezredes tüntette ki magát, amiért 1771 nov. 8. grófi rangot nyert. Az ifjabb grófi ág megalapítója *A. Ignác* (sz. 1751., megh. 1840.), Jászkún alkapitány (1773), főkapitány (1779), kir. táblai ülnök (1755), cs. kir. tan. és kamarás, a Szt. István-rend középkeresztese, kancelláriai tanácsos, barsi főispán, temesi gróf és alkancellár volt, aki 1815 aug. 11. kapta a grófi rangot *sarkadi* előnévvel. Az *idősb grófi ág* tagjai közül említendők: *Móric* (sz. 1808., megh. 1881.), val. b. t. tan., m. kir. helytartótanácsos, az osztrák földhitelintézet igazgatója. *A. Tasziló* (sz. 1847. ápr. 7.), a düsseldorfi festészeti iskolán Munkácsy Mihállyal együtt tanult. Egyik leánya 1899-ben

Schaumburg Frigyes gróf neje lett. Az *ifjabb grófi ág* tagjai közül megemlítendők: *A. Kálmán*, szül. 1815 szept. 2., megh. Kétegyházán 1898 okt. 28. A lovasságnál századosi rangig emelkedett. Leginkább gazdaságának élt. Főleg a népnevelés érdekében buzgólkodott. 10,000 frtot meghaladó összeget adományozott Sarkad árvái és szegényei részére, mely összeg egy árvaház alapjául szolgált. A magyar tudományos akadémia tőkéjét 1860-ban 2000 frttal gyarapította, ugyanannyit adott az akadémiai palota építésére is. A magyar főrendiház tagja volt. 1885 ápr. 18. valóságos belső titkos tanácsosságot kapott. Fia *Imre*, szül. 1868 febr. 1., cs. és kir. kamarás, a főrendiház tagja. A főrendiház jegyzői tisztét viselte, 1904. a Lipót-rend lovagkeresztjét nyerte, 1906. Jász-Nagykun-Szolnok vm. főispánja lett, mely állásától 1910. febr. 8. felmentetett. A két grófi ágnak címere megegyezik egymással. A mellékelt rajz az 1771-iki címert mutatja. Az 1815-iki annyiban eltér, hogy a sisakdísz és a takarók hiányzanak, ellenben pajzstartóul két ezüst egyszarvú van alkalmazva.

Almaszeg, kisk. Bihar vm. margittai j.-ban, (1900) 685 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Papfalva. Hozzátartoznak Csillagos és Margitta gyapjumosó-telepek.

Almaszeghuta, kisk. Bihar vm. margittai j.-ban, (1900) 579 tót lak., u. p. és u. t. Papfalva.

Alma-Tadema, *Lawrence*, belga festő, szül. Dronrypben 1836 jan. 8., Antwerpenben Wappers és de Keyzer tanítványa volt és ezeknek, valamint tanulótársának, Leysnek hatása alatt főleg középkori tárgyú képeket festett, de 1863. Olaszországba tett első tanulmányútja óta az ó-kor, elsősorban a római élet és történet szolgáltatott tárgyakat ama képeihez, melyek A. nevét világszerte ünnepeltté tették. 1870. állandóan Londonban telepedett le. Legismertebb művei: A marathoni harcos (1865); Glaucus és Nydia (1867); Phidias (1868); Catilina (1869); Római császár (1871); Heliogabalus rózsái (1888); Paula megtérése (1898); Antoninus thermái (1898); Septimius Severus a Colosseumban (1897) stb. Művészetét az ókori élet beható ismerete és rendkívül finom, tetszetős kivitel tette népszerüvé. Neje, *A. Laura Theresa* (1852—1909), szintén festőnő volt.

Álmatlanság (*agrypnia, insomnia*) alatt a hiányos alvást kell értenünk. Ha ezt bizonyos kellemetlen tünetek, főkép a fáradság, ki nem pihentség érzése, az alvás üdítő voltának hiánya követi, akkor betegesnek kell mondanunk. Ha hosszabb ideig eltart, kimerítő is lehet. Az Á.-nak többféle alakját ismerjük. Lehet az elalvás zavart, amikor nehezen alszunk el. A mély alvás zavart, ha legjobb álmunkból hirtelen felébredünk s többé nem alszunk el. És lehet az ébredés zavart, mikor a lassan beálló ébredés ideje megrövidül, korábban ébredünk a megszokottnál. Az Á. oka lehet szellemi felindulás, kimerülés, gond, fájdalom vagy valamilyen testi bántalom, túlságos kávé, tea, dohány vagy szeszélvezet. Gyógyítása elsősorban az ok eltávolításában áll s csak végső szükségben élünk az ú. n. álomhozó szerekkel. Ezeket könnyen megszokhatjuk, miért is lehetőleg kerülendők. Fontos azután a jó fekvőhely, szellős szoba.

Almatök (növ.), a sári töknek (*Cucurbita aurantia* Willd., narancstök) felülről és alulról lapított, keményhéjú és húsú fajtája (var. *pomiformis* Römer). Van fehérhéjú (α *alba*) és sárga vagy lent sárga, felfelé pedig zölden csíkolt héjú (β *flava*) formája is.

Almaty, város, más nevén Vjernoje (l. o.).

Almavirágőr, l. *Virágőr*.

Almaviva, *Szokolay* Kornél (l. o.) írói álneve.

Almazarron, spanyol város, l. *Mazarron*.

Almazsizsik (állat), l. *Eszelény*.

Almberg *Antal*, l. *Jalava*.

Alme, a Lippe mellékfolyója Westfalenben. Némelyek a rómaiak *Aliso*-jával azonosnak tartják.

Almeh (arab), ebből: 'álimeh, összerántva a. m. tudós, ügyes nő, többese: 'avâlim. Igy nevezik Egyiptomban és K.-Indiában a vándorló táncosnőket, kik ének és hangszerek kiséretében szoktak köztereken fellépni. Magánházakban és mulatságokon is gyakran szerepelnek.

Almeida, járási székhely Beira portugál tartomány Guarda kerületében, fontos határerősség Spanyolország felé, (1900) 2312 lak. 1762. várát elfoglalták a spanyolok, de újra visszaadták a portugáloknak. 1810. Masséna foglalta el.

Almeida, 1. *Francesco d' A.*, portugál hadvezér, az Abrantes grófi családból származott. A mórok ellen, kivált Granada elfoglalása alkalmával, anynyira kitünt, hogy I. Emánuel portugál király 1505. K.-India alkirályává nevezte ki. Ő alapította meg Portugália uralmát K.-Indiában, melynek kikötőiből a velencei és egyiptomi kereskedőket kizárta. Midőn fiát *Lourenço*-t az egyiptomi szultán 1507. megverte s a harcban maga a fiatal A. is elesett, A. boszuálló hadjáratra készült. Ekkor érkezett meg *Albuquerque Alfonz*, kit a király utódjává nevezett ki. A. azonban mindaddig el nem ismerte, míg az egyiptomi hajóhadat Diu mellett tönkre nem tette (1509) s fiát ily módon meg nem boszulta. 1509 dec. 19-én letette hivatalát; de hazáját többé viszont nem látta, mert a Jóremény fokánál 1510. a benszülöttek ellen vívott harcban elesett. (*Peschel*, Zeitalter der Entdeckungen, 2. kiad.)

2. *A.*, *Emanuel*, portugál jezsuita, szül. Vizeuben 1580., megh. Goában 1646. 1622—34-ig az abesszíniai szultán udvarában élt. Művei: Etiópia története (Coimbra 1650) és Történeti levelek (Róma 1629).

3. *A.*, *Nicolo Tolentino d'*, portugál költő, szül. Lissabonban 1741., megh. u. o. 1811. Szatiráit, melyekben a napi élet szokásait ostorozta, könnyedség és természetesség jellemezték. Egy sikerült szatirája miniszteri-titkári hivatalt szerzett neki. Költeményei Obras poeticas cím alatt 2 kötetben több kiadást értek, legutóbb Lissabonban, 1861.

4. *A.*, *Candido Mendes d'*, braziliai geográfus. Szül. 1818., megh. 1881-ben. 1868-ban adta ki az értékes Atlas do imperio do Brazil-t (27 térkép szöveggel).

Almeida-Garrett, *João Baptista da Silva Leitão, visconde de*, portugál költő, szül. Portóban 1799 febr. 4., megh. Lisszabonban 1854 dec. 10. Jogot tanult s már tanuló korában irogatott. A Retrato de Venus c. kedves, de az akkori orto-

dexia Ifjúsága szerint alkalmi költeménye miatt, amelyben a forradalmat dicsőítette, magára vonta a figyelmet. Catao c. tragédiája (1820) nem egyedül mint politikai tekintetben jeles alkotás. 1823-ban a reakció által száműzetvén, Franciaországba, 1824. Havrebá ment. 1826. hazatért, de 1828. Dom Miguel börtönre vetette. Ezután Angliába menekült, 1832. pedig Terceira szigetére ment s onnan Dom Pedroval tért vissza, aki a belügyminiszteri tárcát bízta reá. 1834—36. ügyvivő volt Brüsszelben, később pedig a cortes tagja. A. szabadította fel a portugál irodalmat a pszeudoklasszicizmus nyűge alól, s a romanticizmus és népköltészet művelésével új életet öntött belé. Ő teremtette meg tulajdonképen Auto de Gil Vicente-vel (1838) a port. Nemzeti szinházat is 1836., melynek egy ideig igazgatója és legnépszerűbb írója volt. Legtökéletesebb drámája a Frei Luiz de Sousa. Művei (költemények, elbeszélések, színművek) halála után jelentek meg Obras cím alatt 25 kötetben (Liszabon 1854—77). V. ö.: Gomez de Amorim, Memorias biographicas (1—3. köt., Liszabon 1881—88).

Almeirim, j.-i székhely Estremadura portugál tartomány Santarem kerületében, a Tejo balpartja közelében, (1900) 6085 lak.

Almelo, város Overijssel németalföldi tartományban, az Aa és vasút mellett, (1900) 9957 lak. jelentékeny vászonszövéssel.

Almemor, l. *Minbar.*

Almendralejo (ejtsd: —écho), j.-i székhely Badajoz spanyol tartományban, vasút mellett, termékeny vidéken, (1897) 12.067 lak., szeszfinomítókkal.

Alménes (azelőtt: *Keresztaménes*), kisk. Arad vm. ternovai j.-ban, (1900) 754 oláh lak.; u. p. Nádas, u. t. Taucz.

Almeria, 1. Spanyolország egyik tartománya, az egykori Andaluzia királyságnak K.-i, tengerparti része, Granadával, Murciával és a Földközi-tengerrel határos. Területe 8704 km². (1906) 376,794 (1 km²-re 43) lak. Járásai: A., Berja, Canjayar, Gergal, Huercol Overa, Purchena, Sorbas, Velez Rubio és Vera. — 2. *A.*, az ugyanily nevű tartomány és püspökség *székhelye*, közvetlenül a tengerparton az A.-i öbölnél vasút mellett koronázott sziklás hegynek, az Enixnek tövében, (1900) 47,326 lakossal; cukorfinomítókkal, posztógyártással; kereskedelme élénk. Fő kiviteli cikkei: gabonanemüek, bor, olajbogyó, épületfa, ólom és esparto; behozatali cikkek: pamut, gyapjú és nyers selyem. A.-nak szűk utcáiban a legkiválóbb épület a székesegyház, amely mór vár volt. Asszonyai híresek szépségükről. A város közelében nagy ólomkohók vannak s ásványvízforrások fürdőintézetekkel (Alhama la Seca és Alhamilla). A., az ó-korban *Portus Magnus*, 400 évig volt a mórok birtokában. 1147-ben arragoniai VI. Alfonz foglalta vissza.

Almilla, gyapotból való alsókabát, melyet a spanyol polgár a selyem-, bársony- v. posztókabát (chupa) alatt visel.

Almissa (szlávul *Omis*), kikötőváros Spalato dalmát ker. kapitányságban a Cetina torkolatánál, (1900) 15,108 lak., bortermeléssel, Mirabella várromjaival. Környéke Poljica, amely a XVIII. sz. végéig a velenceieknek adózó paraszt-köztársaság volt. 1322. Károly Róbert magyar király elfoglalta.

Almlöf, svéd színész-család, legkiválóbb A. Knut, szül. 1829. 1882 ig működött a színi pályán. Mint komikus és jellemszínész tünt föl, 30 drámát fordított le svéd nyelvre.

Almodovar, 1. város Alemtejo portugál tartomány Beja kerületében, a Cobres termékeny völgyében, (1900) 3795 lak., rézércbányával. — 2. *A. del Campo*, j. i székhely Ciudad Real (ettől 30 km.-nyire) spanyol tartományban, vasút mellett, (1897) 12,428 lak., szőllő- és olajfatermeléssel.

Almohádok, l. *Almoravidák.*

Almonacid (ejtsd: —szid) *de Toledo*, község Toledo (ettől 19 km.-nyire) spanyol tartományban, vasút mellett, (1897) 1647 lak., 1809. Sebastiani franciái itt győzték le a Venegas vezérelte spanyolokat.

Almondbury (ejtsd: ámendberri), város York angol grófságban a Colne és vasút mellett, (1891) 15,855 lak., szövőiparral; egykoron angol-szász királyság székhelye volt.

Almonde *(Allemonda)*, *Philipp van*, hollandi altengernagy, szül. Brielben 1646., megh. Haaswyk birtokán Leyden mellett 1711 jan. 6. Kitűnt az 1666 jun. 11—14-iki tengeri csatában, amikor Ruyter a Monk által vezényelt angol flottát tönkre tette. 1672 kiszabadította az ellenségektől körülzárt Ruytert, kinek társaságában azután a Földközi-tengeren harcolt. Ruyter halála után (1676) ő vezette vissza a hajóhadat Hollandiába. Ő döntötte el Russel győzedelmét a franciák fölött La Hogue mellett 1692 május 29-én. Az angolokkal szövetkezve megtámadta s elfogta a francia fedezet alatt érkező úgynevezett spanyol «ezüst-flottát», a vigo-i kikötőben pedig (1702 okt. 23.) a spanyol-francia hajóhadat újolag megverte. A brieli Szt.-Katalin-templomban emléket állítottak tiszteletére.

Almonte, Lanark county székhelye a kanadai Ontario államban, 42 km.-nyire Perthtől, (1901) 3023 lak. A kanadai Mississippi vízesésének erejét számos gép hajtására fordítják; legvirágzóbb a gyapjúszövés.

Almonte, *Don Juan Nepomuceno*, mexikói tábornok és államférfiú, szül. Valladolidban, Mexikóban 1804., megh. Párisban 1869. márc. 22. Mint párisi követ (1857) Juarez ellen működött, aki annak dacára az ország elnöke lett. Erre a hivatalától megfosztott A., elvakítva a gyűlölségtől, a francia expedíciót hozta létre hazája ellen. Maga is kikötött a francia sereggel Veracruz-ban (1862). A franciák Juarez helyébe diktátorrá akarták tenni, de a nép hazaárulónak tekintette, amiért azután maga Forey tábornok is elejtette (1862 ősszel). Midőn a franciák 1863 junius 10-én a fővárost elfoglalták, A. lett az ideiglenes *«császári kormány»* feje, Miksa császár pedig tábornaggyá tette. A szerencsétlen császár megöletése után A.-nak Európába kellett menekülnie.

Almopia, l. *Moglena.*

Almora, a brit-indiai ÉNY.-i tartományok Kemaun kerületének fővárosa, (1901) 8543 lak., nagy szanatóriummal.

Almoravidák és *Almohádok*, két mór É.-afrikai és spanyol dinasztia. Moravida (arabul: murabithin) a. m. határőr, átvitt értelemben buzgó, isten-

félő remete, istenfélő életet folytató ember. Abdallah ben Jazin fanatikus arab Afrikának ÉNY.-i részében felekezetet alapított, melynek követőit arabul: *al murabathin* névvel ruházta föl. Abdallah *Abu Bekrt* állította a törzs élére s megalapította a marokkói birodalmat 1059. Utódja, *Juszuf ben Taszfin*, sereggel jött Spanyolországba és megverte 1086. a keresztényeket Salaka mellett, azután pedig 1090. a saját hatalma alá hajtotta az egész arab Spanyolországot. De az A. hatalmát nemsokára egy másik fanatikus felekezet törte meg, melyet Abdallah Ibn Tomrul alapított és melyet *muvahhedin* vagy *almohaden*, azaz «az egy igaz isten imádói» névvel ruházott föl. Hívei Abd el Mumen vezérlete alatt meghódították 1147. Marokkót, megölték Ibrahimot, az utolsó Almoravidát s hatalmukat Spanyolországra is kiterjesztették. Vezérük Jakub Almanzor (el Mansur) döntő győzedelmet vivott ki Kasztilia hada fölött Alarcos mellett 1195. Utóda, Mohammed azonban az egyesült Kasztilia, Aragónia és Navarra által 1212. Navas de Tolosa mellett megveretett. Ez időtől fogva a spanyol mórok hatalma rohamos hanyatlásnak indult. Afrikában nomád törzsek vetettek az Almohádok hatalmának véget 1269. V. ö. *Dozy*, History of the Almohades (Leiden 1881); u. a., Geschichte der Mauren in Spanien (Leipz. 1879); *Müller*, Der Islam (Berlin 1887).

Álmos, az őshazából kiköltöző magyarok fővezére, a honalapító Árpád apja, a monda szerint Ögyek (Ugek) és Emese fia, 819 körül született. Á.-nak azért nevezték, mert édes anyja előre megálmodta születését, s azt, hogy tőle majdan dicsőséges királyok származnak. Á. v. — ahogy a görög írók nevezik — Szálmos (Szalmutzész) gyermekkora eként a monda körébe burkolózik ugyan, de maga Á. történeti alak. (V. ö. *Nagy* Géza, Az Álmos-monda., Sepsiszentgyörgy 1884.) Anonymus szerint az őshazából kiköltöző magyarok, akik hét törzsre oszlottak, őt választották fővezéröknek s a vérszerződésben (l. o.) szabályozták a fejedelem és a nemzet közt való viszonyt. Anonymus Á.-nak tulajdonítja mindazokat a tetteket, miket a magyarok a kritikai történelem szerint Ungvár bevételéig Árpád vezetése alatt vittek végbe. De ha Lebediászban Á. volt is a legtekintélyesebb törzsfő, valószinűbb a görög íróknak (Konstantinos, Georgios Monachos és Leon Grammatikos) elbeszélése, hogy Árpád már Etelközbe-menet átvette a fővezérséget, melyre a már hetven éven felül levő Á. alig is vállalkozhatott. De azért híven követte a hazát kereső nemzetet, s minden valószinüség szerint 895-ben, az etelközi pusztulás idejében fejezte be 76 évre terjedt életét. A budai, pozsonyi és bécsi krónika, valamint Thuróczy szerint is Erdőelvében ölték meg s így nem léphetett Magyarország földjére. Helyesen mutat rá Ipolyi e vonásnak a Mózes és Romulus mondájában meglévő analogiájára, sőt minden valószinüség szerint mintájára. Ami az Á. névnek magában a mondában foglalt és annak mintegy magvát alkotó etimologiáját illeti, az kétségtelenül népetimologia s úgy ez, mint a hozzá fűződő sovány és nagyrészt kész sablonok után szerkesztett epikum igen valószinüvé teszi, hogy az egész monda nem egyéb bibliai és régibb világkrónikai alapon támadt analogia-képződménynél, aminők különösen a honalkotó, vagy új hazába vezérlő hősök hagyományos élettörténetében bámulatos egyöntetüséggel ismétlődnek. V. ö. *Jászay*, Reguly-album: Álmos 94.; *Csánki* Dezső, Árpád és az Árpádok.

Álmos, több magyar herceg neve. 1. *Á.*, I. Géza királynak (1074—1077) és Szinadéne görög hercegnőnek fia, 1075 táján született. 1091. már résztvett Szent László horvátországi hadjáratában s ő lett Magyarország e legújabb tartományának kormányzója. 1102. bátyja, Kálmán király, a tiszai részek kormányára tette át, mire Á. ismételve föllázadt és segítségért hol Német-, hol Lengyel-, hol Görögországba utazott. Mikor negyedszer is újabb lázadáson törte a fejét, bátyja 1113. elfogatta, az általa alapított dömösi kolostorba csukatta és fiával, Bélával együtt megvakíttatta. A kivégeztetésére kiadott rendeletet a hálás szerzetesek meghiusították. A vak herceg csak 1127. szökhetett meg a fogságból s barátságos fogadtatásra talált Görögországban. A makedóniai Konstantine városban telepedett meg, ő maga is Konstantinos nevet vett föl s 1129. halt meg. II. István, Kálmán fia, megbocsátott halott nagybátyjának; holttestét 1137. Fulbert püspök által hazahozatta és Székesfehérvárott a királyi sírboltba temettette. Á. 1104. vette feleségül Szvjetopolk leányát, Predszlavát (kit Eufémiával, Kálmán király feleségével szoktak összetéveszteni). Tőle három gyermeke született: Adelhaid, Béla (1131—1141. Magyarország királya) és Hedvig. V. ö. *Wertner*, Álmos királyfi és családja (Turul 1890, 65—73); *Pauler* Gy., A magyar nemzet tört. I. k.

2. *Á.*, II. Béla negyedik fia; megkeresztelésére Szobjeszló cseh herceg Meinhardt prágai érseket küldte be. A keresztelés 1134 jun. 3. nagy fénynyel történt. A gyermek pár év mulva (még 1141 előtt) meghalt.

Álmosd, nagyközség Bihar vm. székelyhidi j.-ban, (1900) 2046 magyar lak., postahivatallal és telefonállomással. A község már 1261. szerepel, 1554. Dobó István kapta adományul. 1604 okt. 15. Bocskay István Belgiojoso császári vezért itt legyőzte. A templom alatt az Á.-i Chyre nemzetség temetkező helye van. Régi templommaradványairól l. *Gerecze*, Műemlékek II. k.; *Gömöry* G., Az álmosdi ütközet (M. Hadt. Közl. 4. évf.).

Álmoskönyv, l. *Álom.*

Álmosság, l. *Álmatlanság* és *Álomkór.*

Álmos vára, l. *Almásvár.*

Almquist, *Karl Jonas Love*, svéd író. Szül. Stockholmban 1793 nov. 28., megh. 1866 szept. Brémában, hol élete utolsó évét *Westermann* tanár álnév alatt töltötte. 1829. egy stockholmi iskola igazgatója lett, de szabadelvű nézetei miatt főhatóságával többször összezörrent s 1840. letette hivatalát. Ezután külföldön utazott, majd visszatérve, átvette az Aftonbladet (esti lap) szerkesztését. 1851 kénytelen volt egy reáháramló mérgezési bűntény gyanuja miatt Amerikába szökni. A. a legtermékenyebb svéd írók egyike és kétségtelenül lángeszű ember volt. Sokoldalusága is ritkítja párját. Irt csekélyebb értékű geográfiai s történeti tankönyveket, szótárakat, bölcsészeti, matematikai, egyháztörténeti, sőt nemzetgazdasági essay-t is. Hírnevet azonban szépiro-

dalait is kedvelték neki. Költeményeit hev, lendület és pazar fantázia jellemzi. Érdekfeszítő s nemes nyelvű regényeit és novelláit, megszámlálhatatlan idegen nyelvre lefordították. Legnevezetesebb művei: Amalia Hillner, Colombine, Ismaele Marinesco, Gabriele Almanso, Franz, Araminta May, Skallnora Luarnen, Det går an (merész támadás a házasság ellen). Irodalmi hagyatékát Valda Skrifter címen Dysander adott ki. Életét megírta *Ahnfeldt* (Stockholm 1876).

Almucium (latin). A XIV. században divatos ruhadarab, melyet német papok viseltek. Bőrből készült vállruha volt, kucsmával, melyet a fejre lehetett húzni. Már kiment a használatból, kivéve a kölni egyházmegyét, hol a plébánosok ma is viselnek fehér prémből készült A.-ot.

Almuda, gabonaűrmérték Mexikóban = ¹⁄₁₂ fanega = 4·667 l.

Almude, régebben folyadékmérték Portugáliában és Braziliában, 1 A. = 2 alqueire v. pot = 12 canapa = 16·540 l. 26 A. = 1 pipa = 4·3 hl. Különben más mértékeknél és különböző helyen az A. űrtartalma is különböző nagyságú s 16—19 l. között változik.

Almuggimfa *(algummim)*, a bibliában említett drága fa, amely Indiában és Perzsiában terem. Valószinüleg a vörös szantálfát érti alatta.

Almukantarat, az éggömb ama köreinek arab neve, melyek a horizonnal párhuzamosak. Minden csillagnak, mely ugyanabban az A.-ban áll, eszerint ugyanaz a magassága és zenittávolsága. L. *Egbolt*.

Almuñecar (ejtsd: almunyekar), kikötőváros Spanyolországban, Granada tartományban, mór várkastéllyal, (1900) 8527 lak. Nádcukor- és mazsolakivitel.

Almus Mons, ókori hegység Pannoniában. Verancsics szerint *Almus-hegy* a Fruska-Góra régi magyar neve. L. *Alma (Mons)*.

Aln, hosszmérték, l. *Alen*.

Alnádor, vice-palatinus, a nádornak (l. o.) helyettese. Már a XI. sz. végén nyomát találjuk az alnádori tisztnek. A nádorok eleinte csak egyes ügyekre bíztak meg helyetteseket, akik ép úgy intézkedtek, mintha a nádor maga járt volna el. Imre király alatt már egy 1201-iki oklevél tanusága szerint a *vicecomes palatini* önállóan végzi tisztét, mindazáltal Mátyás király 1486-iki dekrétumáig többnyire csak a nádor személyét képviselve itélkezett. A nádori törvénykezésnek a kir. birósággal, vagyis a kir. Kuriával történt egybekapcsolása után az A. már a Kurián szerepelt, ahová a nádor nevezte ki. A XVI. sz. folyamán, ha a kir. Kuriában működő nagybirák (nádor, országbiró, kancellár) itélőszéket tartottak, a nádor akadályozása esetén mindig az A. elnökölt, aki e birói testületnek hivatalból volt tagja. A nádori tiszt ez idő szerint üresedésben lévén, az alnádori tiszt is szünetel.

Alnem (subgenus, növ.), l. *Növényrendszer egységei*.

Alnémet, l. *Német nyelvek*.

Álnév, általában minden olyan név, v. jel, melyet valaki törvényes neve helyett fölvesz és használ. Á.-ek használása a közönséges polgári életben tilos. Aki a hatóság hivatalnokától v. közegétől, hivatása gyakorlatában, nevének, állásának, lakhelyének megmondására szólíttatván fel, a feleletet megtagadja v. valótlant állít, a szállók bejelentő lapjain Á.-et használ, 50 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő, sőt azok, kik a hatóságok tévútra vezetése céljából Á.-eket használnak, azonnal le is tartóztatandók (1881. évi XXI. t.-c.

Az Á.-eknek az *irodalomban* van különösebb jelentősége. A magyar irodalomban csaknem minden író használt és használ Á.-et. Némelyik olyan munkája alá jegyez Á.-et, melyet kisebb jelentőségünek, csekélyebb értékünek tart, a másik pedig kényszerüségből — mint pl. Jókai az abszolutizmus alatt a «Sajó» Á.-et — ismét mások a tárgyilagosság nagyobb érvényesítése céljából rejtőznek Á. alá. Az irodalmi Á.-ek használása korlátlanul szabad. Nálunk eddig az Á.-ekkel irodalmilag alig foglalkoztak s Porzsolt Kálmánnak Magyar írói álnevek című, idevágó kisérlete (l. *Figyelő* XIII. k.) az első, melyet felemlíthetünk. Külföldön azonban az *Á.*, illetve *névtelenség* (pszeudonimitás és anonimitás), pszeudonim és anonim iratok ismerete a bibliográfia külön ágát alkotja. (L. *Anonim* és *Pszeudonim*.) Újabb időben a lóversenyeknél terjedt el az a szokás, hogy egyes versenyző lótulajdonosok a jockey-klubban nyilvántartott Á. alatt futtatnak.

Alnites *Göpp.* (növ.), az *Alnus* génuszhoz sorozott fosszilis maradványok neve.

Alnoch, osztrák ezredes, a 23-ik gyalogezred volt parancsnoka, 1849 május 21-én, Budavárának elfoglalása *után*, a budapesti lánchidat légbe akarta röpíteni; de az akna rosszul volt elkészítve s a híd csak jelentéktelenül sérült meg. Alnochot a kitörő lőporgázok megölték. Midőn 1886. a 23. gyalogezred tisztjei a budai temetőben levő sírját Hentzi sírjával együtt megkoszorúzták, Janszky dandárparancsnok beszéde miatt Budapesten nagy tüntetések folytak. (L. *Janszky-ügy*.) A Hentzi-emlék áthelyezésekor Hentzi és A. hamvait is átvitték a budai hadapródiskola udvarán levő sírba.

Alnöit, a melilites bazaltokhoz tartozó kőzet, melynek színes alkatrésze biotit és kevés augit. Alnö svéd szigeten és egyéb helyeken.

Alnövet. Az erdőt alkotó fák árnyékában természetes úton v. mesterséges beavatkozás által (alátelepítés) keletkezett fiatal fácskák, cserjék és bokrok egyetemét A.-nek nevezzük.

Al numero (ol.), szám szerint.

Alnus *Tourn* (növ.), l. *Éger* és *Díszfák*.

Alnwick (ejtsd: ennikk), város Northumberland angol grófságban, az Aln mellett, 8 km.-nyire annak torkolatától, (1901) 6716 lak. Mellette van a régi híres *A. Castle*, Northumberland hercegeinek ősi vára szép festményekkel és parkkal. Előtte esett el II. Malcolm király (1093) és ott fogták el vesztett ütközete után (1174) II. Vilmost.

Alnyomás alatt a nyomdászatban valamely kép alapszíneit értik, tekintet nélkül annak sötétebb v. világosabb árnyalatára. Tágabb értelemben a nagyobb területen szétszórt világos szinezéseket, melyek egymástól szabadon v. egybefolyva

állanak, szintén A.-nak nevezik; eszerint tehát van egy, kettő, három v. több szín egybefolyásából származó A. Hogy különös hatás éressék el, az A.-hoz szükséges lemezbe betűket, sorokat, címereket, rajzokat v. egyéb díszítményeket is vésnek v. maratnak savakkal, ezek azután a nyomásnál a papiros színében tünnek elő.

Aloa *város*, afrikai ország, l. *Bedzsa.*

Aloadák (v. *Aloeidák*), Aloeusnak, más görög monda szerint Poseidonnak és Iphimedeiának két fia: *Otos* és *Ephialtes.* Minden esztendőben egy ölnyit nőttek magasságban és egy rőfnyit szélességben. Kilencéves korukban Arest magát egy érchordóba zárták, melyből Hermes mentette ki őt; sőt magukat az isteneket is fenyegetve, Ossa hegyét az Olymposra, Ossára pedig Pelion bércét akarták reárakni. Apollon lőtte le őket, más monda szerint Artemis vadászebet küldött reájuk, midőn éppen erőszakot akartak rajta elkövetni. Dárdáikkal az ebet célozták, de egymást találták halálosan.

Alocasia *Schott.* (növ.), az *Araceae* (Kontyvirágfélék) család génusza, melynek 50 faja K.-Indiában és a maláji területen él. Az *A. macrorrhiza Schott.* fajt Ceylonban és a maláji területen tenyésztik. Szára és levelei friss állapotban mérgesek, főzéssel azonban elvesztik mérges hatásukat s így a trópusok alatt kedvelt eledelül szolgálnak. Ugyanez áll az *A. odora* C. Koch és az *A. indica* Schott. fajról is, melyek az *A. cuprea* C. Koch fajjal együtt pompás melegházi növények. Az utóbbinak levelei felül fémfényüek, sötétzöldek, alul sötét ibolyaszínüek.

Aloë *Tourn., áloé, aloës* (növ.), a liliomfélék családjának génusza. Apró füvek, cserjék v. egész 20 m. magas oszlopalakú, ágatlan v. egyszer-többször villásan elágazó törzsű fák. Levelök rózsa módjára sűrüen csoportosodik, mindig vastag-húsos, leves, rendesen többé-kevésbbé szárölelő alapból szálas-lándzsás, lassanként elhegyesedő, a színe gyakran csatornás, sima v. ráncolódott, szemölcsös v. tüskésen érdes, a széle nem ritkán tüskésen fogas. Virágzata fürt v. füzér, v. ezekből összetett virágzat; virágának nyele tagolt. Leple csöves, csillagszerű, v. többé-kevésbbé kétoldalas, egész kétajakú, egyenes v. görbült, a mézfejtő táján némelykor felfuvódott, a széle 6-karéjú, 6-hasábú v. 6 metszetü. Hímje 6, magháza tompán háromszögletü, háromrekeszü, a rekeszek sokmaguak, gyümölcse tok. Mintegy 100 faja van, amelyek közül majdnem 60 a Fokföldön honos. Főleg a steppek és szavannák növényei. A nagyviráguak közül való az *A. vera L.* (A. *vulgaris* Lam.). Törzse 3—6 dm. magas, halványzöld levelein szarúszerű tüskék vannak. Szára 60—90 cm. hosszú, virágzata dús fürt, sárga virágokkal. É.-Afrikában honos, de mindenfelé széthordták. Továbbá az *A. Socotrina* Lam. Szokotora szigetén és Fokföldön terem, levelének nedve az officinális A. Fa-alakú az *A. arborescens* Mill., *A. Africana* Mill. stb. L. még *Agave* és *Kolokán.*

Aloe, különböző afrikai A.-fajok kiszárított tejnedve. Az agavéhoz hasonló növény nagy, húsos leveleit tőben lemetszik, kecskebőrökkel kibélelt gödrökbe állítják s a magától kicsorgó tejnedvet a napon lassan megszárítják. Ilyenkor májszínű, csokoládé-barna, zsírfényű, mikrokristályos, átlátszatlan, kagylós törésű, alaktalan darabokat nyernek, melyek *A. hepatica* (máj-A.) néven jönnek a kereskedésbe (nat-A, zanzibar-A., barbados-A.). Műveltebb benszülöttek a nedvet üstökbe csorgatják, ki is préselik és tűz fölött szárítják be. Az ilyen A. zöldes-fekete, üvegfényű, kagylóstörésű, teljesen alaktalan, egynemű, szilánkokban sárgán áttetsző, fertőzményektől tiszta, sárga port szolgáltat. *A. lucida* néven árulják; ilyen a cap-A., a curaço-A.

Az A. 10—16% *aloint* és még más anthrachinon-származékokat tartalmaz, miknek következtében hashajtó hatása van — ami valószinüleg csak a végbement oxidáció után a vastagbelekben érvényesül teljesen. Erre mutat az, hogy a hatás 8—10 óra mulva áll be, s a széküritések nem hig vékonybéltartalomból, hanem pépes v. szilárd vastagbéltartalomból állanak. Ezért főleg megrögzött székrekedésnél használják pilulákban, mert a béltartalom gyors kiürítésével nem vonja el a szervezettől a táplálékot. Sok titkos szer alkatrésze. Nagy adagjai drasztikusak és terheseknél elvetélést okozhatnak.

Aloefa (Sasfa, Agalloche-fa, Calambac v. Paradies-fa, keresked. elnevezések), különböző illatos fafélék neve, amelyeket alig lehet egymástól megkülönböztetni.

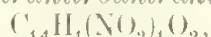
Az ó-testamentumban híres drága füstölőnek említett A. valószinüen a Hátsó-Indiában előforduló Aquilaria Agallocha Roxb.-tól v. az Aloexylon Agallochum Lour.-tól származott. Az Aquilaria malaccensis Lam. Malakkáról ugyancsak sasfát ad (Rhodusi tövisfa, Aspalatfa), amelyet finom asztalosmunkához használnak. L. még *Vakítófa.*

Aloekender (növ.), l. *Agave.*

Aloesav, *chrysaminsav, tetranitrochrysazin,* $C_{14}H_2(NO_2)_4O_2(OH)_2$, keletkezik aloetinsav és pikrinsav mellett aloeből, illetőleg ennek aloinjéből salétromsav hatására. Kétbázisú sav módjára viselkedik; sói fémfényüek és zöld v. kárminvörös színüek.

Aloetallér, ezüstpénz, melyet a braunschweig-wolfenbütteli hercegek egy agave virágzása alkalmával 1701. a virág rajzával verettek.

Aloetinsav, *tetranitroantrakinon,*

$C_{14}H_4(NO_2)_4O_2$,

keletkezik aloeból, ha azt salétromsavval oxidálják. Sárga szinű, alaktalan por.

Aloexylon, l. *Aloefa.*

Alofa, sziget a Csendes-oceánban, l. *Hoorne-sziget.*

Alogia (gör.) a. m. észnélküliség, esztelenség: alogikus, esztelen; alogisztikus, meggondolatlan.

Alogotrófia (gör. a. m. esztelen, értelmetlen táplálás), aránytalan fejlődési rendellenesség, mely valamely testrésznek abnormális nagysága vagy kicsinysége által van jellemezve. Fiziológikus A. pl. a jobb karnak fokozott munka következtében való túltápláltsága.

Alogusok (gör.), Epiphanios tanusága szerint eretnekek Kis-Ázsiában a II. sz.-ban, kik tagadták az isteni ige (logos) vagyis Jézus Krisztus istenségét és azért az ezt hirdető Szt. János evangéliumát s többi iratait is elvetették. A reformációkor a Krisztus istenségét tagadó szociánusokat is A.-nak hívták.

Alot, l. [illegible]

Alom, kristályos keserű anyag; az *aloe* hatóanyaga. Vízből sárga tűalakú, keserű ízű kristályokban válik ki; erős hashajtó.

Álokirat, l. *Okirathamisitás*.

Álokoskodás, hamis következtetés, amidőn látszólag igaz előzményekből látszólag igaz, de valóságban nem igaz tételt következtetünk. Á.-t követünk el, ha a következtetés szabályai ellen vétünk. L. *Következtetés*. A leggyakrabban kétértelmű szókból származnak. Ha szándékosan csalok, az Á. szofizmának (l. o.) neveztetik; ha magam is áldozatául esem a tévedésnek, az Á. neve *paralogizmus* (l. o.).

Alom, azok a nagy vízfelszívó képességgel bíró anyagok, melyeket az állatok hidlására teregetünk fel abból a célból, hogy egyrészt a vizeletet felszívják, másrészt az állatoknak puha fekvőhelyet biztosítsunk. Minden anyag alkalmas A.-nak, amely nagy vízfelszívó képességgel bír. Így első sorban a szalma és a tőzeg; kevésbbé jó és csak szükségből alkalmaztatik a falevél; legáltalánosabban használt a szalma, amelyet hazánkban ma még szálasan használnak; takarékossági és sok egyéb szempontból azonban célszerűbb volna szecskázottan használni, miként azt a külföldön sok helyen teszik. Almozásra első sorban a kevésbbé értékes őszi szalmákat használják. Az A.-szalma mindennap frissel cserélendő, mikor is az átázott a trágyadombra kerül. Lovakra és nem hizó szarvasmarhákra fejenként és naponta 3—4 kg. szalmát kell A. gyanánt számítani. Hizó szarvasmarhákra, különösen ha azok moslékot esznek, 6—8—10 kg.-ot is. Természetesen ha nagyon kevés és drága a szalma, akkor takarékosabban bánnak vele, ha azonban ennek a szüksége nem forog fenn, akkor trágyanyerés szempontjából is több A.-szalmát használnak.

Álom (lat. somnium), az alvás alatt szükült öntudattal történő szellemi működés, mely igen sokban hasonlít az ú. n. ködös állapotokhoz. A szellemi működés ilyenkor érzékcsalódások alakjában folyik le, ezek az Á.-képek. Á.-ban a gondolattársítás megtartott, csak a külvilági ingerekkel szemben zárkózik el az idegrendszer, úgy hogy a beható ingerek helyes megitélése lehetetlen. Ezekről csak homályos képzeteink támadnak, amikből azután emlékképeink összetársításával az Á.-képek keletkeznek. A legtöbb Á. ilyen ingerek útján létrejött Á. (Reizträume). Igy tudjuk, hogy apró zörejt álmunkban puskalövésnek, a lószőrpárna szőrének szúrását tőrdöfésnek véljük. Máskor a lélegzés vagy szívműködés akadályozottsága félelmes álmokat (Angstträume) okoz, úgy érezzük, mintha valami nyomná a mellünket, elszorítaná a szívünket (l. *Lidérc, Vámpir*). Vannak azután álmok, melyek csekély változásokkal ismétlődnek (stereotip álmok), ennek gyakran ideges megbetegedés az alapja. Az Á. legnagyobb valószinűséggel csak az ébredés időszakában keletkezik, elalváskor és mély Á.-ban nem álmodunk. Az álmokra való visszaemlékezés gyakran hiányos, néha egyáltalában nem tudunk rá visszaemlékezni s azt hisszük, hogy nem álmodtunk. Ideges emberek sokkal élénkebben álmodnak s ezért alvásuk nem oly üdítő. Néha az Á. oly élénk, hogy még fölébredés után is egy ideig hatása alatt állunk. Ez gyakran fordul elő elmebajosoknál, ahol az Á.-képek téves eszmékké alakulnak át. Másrészt pedig az elmebajosok érzékcsalódásai álmukban is szerepelnek. Az Á.-ban való beszéd is ugyanazon zavarokat mutatja, mint az elmebajosok beszéde. Az Á.-képeknek különössége már ősidők óta bizonyos titokzatosságot kölcsönzött nekik. Tudjuk, hogy a régi népeknél nagy szerepet játszott az *Á.-fejtés* s a köznépnél ma is használatosak még *álmoskönyvek*. Míg a régiek az álmokból a jövőbe akartak betekinteni, addig újabban *Freud* a multat akarja velük földeríteni, amennyiben bennük régebben elnyomott, nem teljesült vágyak szimbolumait látja, amelyek az Á.-ban fölszínre kerülnek. V. ö.: *Sanctis*, I sogni (Torino 1899); *Freud*, Über den Traum (Wiesbaden 1901) és Traumdeutung (Wien 1909); *Neumann*, Schlaf und Traum im Lichte experimenteller Forschung (Umschau XII. évf. 21., 22. füzet 1908); *Weygandt*, Entstehung der Träume (Leipz. 1893).

Az esztétikában az álmodást néha az alkotó művész lelkében végbemenő folyamatokkal hozzák párhuzamba. Ilyenkor a képzeletnek titokzatos, látszólag minden külső októl független, szabad játékát szokták hangsúlyozni. Pedig a művész alkotása nagy részben az akarattól nyeri irányítását és tervszerű. A görög művészetben Hypnost, az éj fiát, a zord halál szelid ikertestvérét géniuszként ábrázolták, lefelé fordított fáklyával a kezében. Az álmok jelentős voltában való hit a régi korban általános volt. Mondákban s történetekben minduntalan olvasunk bajt, veszedelmet jósló álmokról, melyek valóra válnak. (Caesar nejének álma; Krimhilda allegórikus Á.-ban látja jövőjét stb.). Néha Á.-kép jelenti a születendő gyermek sorsát. (Nálunk Emese álma.) Ilyen jóslaton s következményein épül fel Calderon mély értelmű drámája: Az élet Á.; Grillparzer, Az Á. élet c. darabjában egy Á.-képsorozat teljes fordulatot idéz elő a hős gondolkodásában s életében.

Alombrádok (spany. a. m. felvilágosodottak), egy misztikus spanyol szekta tagjai, kik 1575 óta többször, s még 1623-ban is jelentkeztek Spanyolországban. Az A. az istennel való tökéletes egyesülés eszközét a bensőséges imádságban ismerték föl, szerintök a kegyes kereszténynek sem a jó cselekedetekre, sem a szakramentumokra semmi szüksége nincsen.

Álomfejtés *(Oneiromantia)*. Az álom tarka jelenségeinek kapcsolatbahozatala a való élet viszonylataival. Az emberiség ősidők óta sokat foglalkozott vele; a legelmaradtabb törzsek is ismerik és sorsuk alakulására nézve nagy jelentőséget tulajdonítanak neki. A Herb. Spencer összeállította anyaggyüjtemény adatai alapján jogosan föltehető, hogy már az ősember szemében a legkülönösebb rejtélyek egyike lehetett az *álom*. Rendszertelen életmódja (éhezés, mohó lakmározás) gyakori rémes álmokkal kínozta, amelyek ideje alatt környezete tanusága szerint teste ott volt helyben tétlenül, míg élénk emlékezete szerint ő ugyanakkor messze járt, szörnyű kalandokat élt át, elhaltakkal beszélt stb. Ez untalan ismétlődve, elméjét állandóan foglalkoztatta. A két

össze nem egyeztethető tapasztalat fölött töprengve, azok magyarázataként támadt világszerte az a hit, hogy az ember kettős, összetett lény; testből és ettől különváló lélekből áll. A primitiv emberelme tovább szövi a föltevést. Ismétlődő álomjelenségei azt a hitet érlelik meg benne, hogy alvás alatt a látatlanul elszabaduló és máshol bolyongó lelke érintkezésbe kerül a hasonló állományú szellemekkel: elhaltakkal, kisértetekkel, istenekkel, akik neki utasításokat adnak, kijelentéseket tesznek; ezeket tanácsos megjegyezni s aszerint cselekedni. Az álom ilykép jelentős irányítója lesz az ősállapotú ember tetteinek s a neki tulajdonított fontosság szerint idővel különféle népeknél más-más álomfejtő formákat hoz létre. Az Á.-ben különösen járatosak nagy tiszteletben tartatnak. Az asszír-babiloniaiak hőskölteményében: a Gilgamesh eposzban (l. o.) a hős mellett ennek kisérője, Eabani, alig tesz egyebet, mint barátja álmait magyarázza. A bibliai József és Dániel próféta, amaz Egyiptomban, ez Nabukudur-usszúr király mellett, mint álomfejtők emelkednek nagy tisztségekre. Az asszír történeti táblákon minden esemény előtt a rávonatkozó álom is közölve van. A norvégok és izlandiak régi mondái (sagá-k) szerint mindenki ért az Á.-hez, de vannak kiváltságos látók, kiket messze földről fölkeresnek: «vőlúr» a nevük, többnyire nők (éberebb álmuak), kik leginkább a szomszéd finnektől tanulták tudományukat. Finnország a középkor elején a varázslók és álomfejtők hazája. Eposzuk, a Kalevala (l. o.) hemzseg az ilyen adatoktól. A Nibelung-ének is Krimhilda álmával kezdődik s az anyja magyarázata sötét árnyként vetődik a véres történet elé. Az Á. ma is világszerte csorbítatlan érvényben van, nemcsak a köznépnél, hanem az ú. n. művelt elem meggyőződésében is. Ama legmélyebben lappangó s folyton új tápot nyerő babonák közé tartozik, amelyeket semmiféle fölvilágosultság sem tud kiirtani. V. ö.: Herbert *Spencer (Duncan-Collier)*, Descriptive Sociology. Div. I—III. (London 1874—1881, 8 köt.). Források: Henr. Corn. *Agrippa* De occulta philosophia (Col. 1533); *Lenormant*, Les sciences occultes en Asie (Paris 1874—75, 2 köt.); *Lehmann* Alfréd, Babona és varázslat (ford. er. dánból, a Természettudományi Társluat kiad., Budapest 1906, 2 köt.).

Álomhozófű (növ.), a régi botanikai munkák szerint a. m. *Mandragora* L. Az *Atropa belladonna*-t is nevezik így, l. *Mandragora* és *Atropa*.

Álomital, oly folyadék, mely bódítószer tartalmánál fogva mély álomhoz hasonló kábulatot képes előidézni, vagy a természetes álom bekövetkezését elősegíti (l. *Bódító szerek)*.

Álomittasság (lat. *somnolentia)*, rögtöni fölébredéskor rövidebb-hosszabb ideig tartó öntudati zavar, öntudatlanság, mely minimális időszakra szorítkozik, az öntudat gyorsan visszatér. Az Á. rövid ideig tartó állapota téveszmékkel és érzéki csalódásokkal párosult kóros öntudatlan állapot lévén, mely a szabad önelhatározás képességét felfüggeszti, ebben az állapotban elkövetett büntetendő cselekmények a büntető eljárásban beszámítás alá nem esnek.

Álomjóslat, l. *Álom* és *Álomfejtés*.

Álomkép (eszt.), l. *Álom*.

Álomkór. 1803-ban Winterbotzen írta le a Ny.-afrikai négereknek e sajátságos fertőző betegségét, melynek jellemző tünetei a levertség, álmosság és alvás. Utóbb részletesebben ismertették Clark, Guérin és mások. A betegség hónapokig, sőt évekig elhúzódik, kitörését hosszabb-rövidebb ideig tartó lappangási idő előzi meg. Az első beteges tünet a bőrnek gyuladásos megduzzadása, melyet magas láz kísér, emellett megduzzadnak a nyirokcsomók s a lép is. A kimerítő, lázas időszak hónapokig elhúzódik, sokszor ideig-óráig tartó látszólagos gyógyulás követi, majd lassanként kifejlődik a valóságos Á., a betegek levertek, részvétlenek, aluszékonyak lesznek. A beteg járása bizonytalan, támolygó, ajka, nyelve reszket, testhőmérséke csökken, érverése gyérül, végül a beteg teljesen kimerül, folytonosan alszik, eleinte még felkelthető, de később öntudatlan lesz, hetekig, hónapokig tartó kómába (l. o.) esik, nem is táplálkozik. A beteg testén az érzéketlenség következtében felfekvések támadnak s vagy az ezekből kiinduló fertőzésben, vagy kimerülés következtében elpusztul (tulajdonképen éhhalállal hal meg), mert a betegség végén egyáltalán nem táplálkozik. A betegséget, mint Dutzon és Castellani kimutatták, a trypanosoma gambiense, egy protozoa okozza. A parazitát legelőször a betegek agygerincvelői folyadékában (cerebrospinalis f.) mutatták ki, később nagyobb mennyiségben a megduzzadt nyirokcsomókból kicsapolt folyadékban. A trypanosomákat, mint Dutzon és Tow kísérletileg is kimutatták, a csecselégy, Glossina palpalis oltja át a betegekről az egészségesekre éppen úgy, mint az állatok trypanosomiázisait is (pl. a naganat, l. o.), amelyekről azt Bruce zseniális kisérletei kétségtelenül megállapították. Az Á.-ra vonatkozólag ezt különösen az teszi valószinűvé, hogy az Á. csak ott fordul elő, ahol csecselégy van, míg a csecselégytől mentes helyeken az Á. csak mint behurcolt betegség, szórványosan jelentkezik. Az még nincs biztosan megállapítva, vajjon a csecselégy csak mechanice viszi-e át a trypanosomákat, mint pl. a legyek a lépfene bacillusait, vagy hogy a legyekben valami változáson mennek át a paraziták, mit pl. a váltóláz okozói a szunyogokban.

Az Á. Ny.-Afrikában Senegaltól Angoláig van elterjedve, a betegség egyik főfészke Uganda, a Viktória Nyanza környéke. 1902—1905 közt Angol K.-Afrikában 30,000 ember pusztult bele. A betegség gyógyításában csak a legutolsó időben lehetett valamit elérni, mikor Koch Róbert, mint az Á.-t tanulmányozó német expedició vezetője, az atoxylt próbálta ki a betegeken. Ha ezt az arzénkészítményt a betegeknek időről-időre befecskendezte, a trypanosomák a nyirokcsomókból eltüntek s a betegség tünetei is visszafejlődtek, súlyos betegek ismét magukhoz tértek. Ezek a gyógyítási kisérletek azonban még nincsenek befejezve. A betegség kiirtásának másik eszköze a csecselégy kipusztítása. Ezért a lakásokat olyan helyen kell építeni, ahol nincs csecselégy, tehát távol a mocsaraktól, tavak partjától, ahol a nádasban s a bozótban rengeteg sok csecselégy él. A nádasokat s az őserdők bozótját ki kell pusztítani s az egész-

[illegible] a legyeket a betegektől al[illegible] távol kell tartani. Koch azt is meg[illegible] a [illegible] a krokodilokat is meg[illegible] vérből táplálkozik, ezért ő a krokodilok [illegible] is ajánlatosnak tartja, [illegible] könnyű, mert a bennszülöttek már [illegible] hol rakják le a krokodilok a tojásai[kat] [illegible] azokat kell elpusztítani.

Álomlátás, l. *Látomány*.

Álomország, l. *[illegible]*.

Alonge, l. *[illegible]*.

Alonsoa *[illegible]* (növ.), a Scrophulariaceae ([illegible]) család genusza, melynek 6 faja a D.-amerikai Andokban honos. Cserjék v. füvek. A [illegible] levelű A. *[illegible]* Ruiz et Pav. és a [illegible] levelű A. *linearis* (Jacq.) Ruiz et Pav. szép virágáért kertekben kultivált faj.

Álope, Kerkyon eleuzisi király leánya, akinek Poseidontól Hippothoon nevű fia született. Atyja [illegible] alatt Poseidon forrássá változtatta.

Alopecia, l. *Kopaszság*.

Alopecias vulpes Gmelin (rókacápa, állat), a [illegible] rendjébe, a cet cápák (*Lamnidae*) családjába tartozó cápafaj. Különösen jellemző [illegible] állkapcsának mindkét oldalán 3 ik foga kisebb a többinél. 5 m.-re is megnő. Előfordul a Földközi-tengerben, az Atlanti-óceánban és a [illegible]-tengerben. Emberre nem veszedelmes.

Alopecurus *L.* (növ.), l. *Ecsetpázsit*.

Alopeus, 1. *Maximilian*, báró, orosz államférfi, szül. Vyborgban, Finnországban 1748 jan. 21., megh. Frankfurtban 1822 máj. 16. A diplomáciai pályára adván magát, 1780. résztvett a fegyveres semlegességre vonatkozó tervek szerkesztésében. 1790-ben mint követ működött a berlini udvarnál és nagy befolyást gyakorolt II. Vilmos királyra. Később a regensburgi birodalmi gyűlésen mint orosz követ működött. 1807-ben rendkívüli küldetésben Londonba ment. 1809-ben nyugalomba vonult.

2. *David*, gróf, az előbbi öccse, szül. 1769-ben Vyborgban, megh. 1831 szept. 13-án Berlinben. 1800-ban mint orosz követ a svéd udvarhoz jutott, ahol az lett volna a feladata, hogy a fiatal IV. Gusztáv Adolf királyt rábirja, hogy Finnország iránt [illegible] mondjon le Oroszország javára. Mikor az orosz csapatok bevonultak Finnországba, a svéd király elfogatta a követet s iratait lefoglalta. Finnország meghódítása után A. tagja lett a titkos tanácsnak, később pedig grófi rangot kapott. A. Rjumjancov államkancellárral együtt 1809. megkötötte a békét Svédországgal.

Alora, j.-i székhely Malaga spanyol tartományban, a Guadalhorce és vasút mellett, mór várkastéllyal, hideg ásványforrásokkal, (1897) 10,788 lak.

Alországbiró, az országbiró (l. o.) helyettese.

Alosa *[illegible]*, a heringfélék (*Clupeidae*) családjának egyik neme, amely a hering-nemtől (*Clupea*) abban különbözik, hogy szájpadlása fogtalan. Legismertebb faja a *szárdinia* (l. o.), tov. közönséges fajai: a *vándor A.* (*A. vulgaris* Troschel) és a *finta* (*A. finta* Cuv.). A vándor A. a Földközi-tengerben és Európa nyugati partjait mosó tengerekben (É. felé a 62. sz. fokig) honos. Ápr.—májusban nagy tömegben a most említett tengerekbe torkoló folyamokba (Elbe, Rajna, Po, Mincio stb.) vándorol, hol ikráját lerakja. A Duna vízrendszerében ritka, csak betévedt vendég; újabban *Valkány György* Zimonynál észlelte. Szálkás, puha húsát nem sokra becsülik, de a szegényebb néposztály fontos tápláléka. A finta életmódjában és anatomiai jellemvonásaiban oly kevéssé tér el a vándor A.-tól, hogy számos búvár a vándor A. északi változatának tartja.

Alost, város Belgiumban, l. *Aelst*.

Alosztály, valamely nagyobb körű intézménynek, szövetkezetnek v. testületnek szükebb körű, többnyire szakszerű osztálya, mint pl. a tud. akadémia alosztályai; véderőnk valamennyi fegyvernemeinél a század; a tüzérségnél az üteg (l. o.). A *logikában:* nagyobb csoportnak egyik része, kisebb csoport, l. *Osztályozás*.

Alouata (állat), a bőgőmajom-félék (*Mycetinae*) alcsaládjába tartozó majomnem. L. *Bőgőmajmok*.

Aloysia *Ort. et Palar.* (növ.), l. *Lippia*.

Aloysius, szent, l. *Alajos*.

Al-őr, kisebb foku altiszt a bányánál.

Alőr (Urisor), kisközség Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1900) 713 oláh és német lak.; zöldes trachittufáját építészeti célokra bányásszák; u. p. és u. t. Dés.

Álörv v. *félörv* (növ., verticillaster, verticillastrum), az ajakosakat kitüntető virágzat, csak kétkét átellenes (nem 3 v. több) levél tövéből eredő, jobban szétterülő (Calamintha intermedia) vagy máskor inkább összehuzódó álernyő-virágzat; az álernyőpár dús virágaival a szárat gyakran örv módjára fogja körül (pemetefű); l. *Ajakosak*. — *Álörves* v. *félörves* (verticillatus), l. *Örv*.

Alp (Alm), Tirolban és Bajorországban a havasi legelőket jelenti, amelyek télen lakatlanok. Május végén vagy junius elején hajtják föl a barmokat az alsó havasokra, négy héttel később a középső havasokra és julius végén vagy augusztus elején a felső havasokra; ugyanigy lassankint vonulnak vissza télre a völgyekbe. A tavaszi fölvonulás és őszi levonulás rendesen ünnepélyesen történik. Ezzel egy jelentőségű a Kárpátokban használt *polyána*, meg a belső-ázsiai hegyekben használt *szürt* és *pamir* (l. o.).

Alpaka (*Lama huanachus* Molina, forma *pacos* L. (állat), a lámák egyik faja. L. *Lámák*. — Tov. *A.* az amerikai A.-kecske szőre. Felszőre 0·06—0·04 mm. átm., pehelyszőre pedig 0·01—0·02 mm. ez utóbbi 10 cm. hosszú, selymesfényű, sima s így a felszőrhöz hasonló. Rendszerint természetes színében (fekete v. fehér) meghagyva fonják meg. Az A.-fonalakból készült szöveteket is rövidesen A.-nak nevezik. Rendszerint vegyes szövetként készül, t. i. finom pamutláncfonalból és vas tagabb A. vetülékből; kötése (l. *Alapkötés*) vászonkötés.

Alpakka (*újezüst*). Az A. ezüstözött nikkel, réz cinkötvény. A XVIII. sz.-ban ehhez hasonló összetételű ötvényt Kinából hoztak Európába és elnevezték *pakfongnak*. Ezt az ötvényt 1776. Engström elemezte. Németországban 1824. két gyár foglalkozott gyártásával; a berlini *Henniger* elnevezte *újezüstnek* (Neusilber), a schneebergi *Geitner* dr. cég pedig *argentánnak*. Nemsokára Ausztriában (1825) és Franciaországban is megkezdték a gyártását s ott A.-nak, itt pedig *maillechort*-nak (első

készitőjük Maillet és Chorier után) nevezték. Midőn a fémmel való bevonás az ipar közös kincsévé lett, az A.-t ezüstözni kezdték s ezek az ezüsthöz csalódásig hasonlító árúk megint más nevet kaptak; mi *kinai ezüstnek* nevezzük, a franciák Alphen után *alfenidnek,* mások *Cristofle-fémnek, argiroidnak, argirolitnak, argirofánnak, elektroplatnak, perui ezüstnek, szimilargentnek* stb. nevezik. Magyarországban gyártásával a hodrusbányai Szandrik cég, Ausztriában pedig a berndorfi Krupp cég foglalkozik. Igen magas fokon áll Berlin A.-ipara. Az A.-nak szép fehér szine a nikkeltől, nyujthatósága a réztől, olvadékonysága és olcsósága a cinktől függ. Altalában 12—26% nikkelből, 50—66% rézből és 20—40% cinkből áll, néhány faja vasat, ólmot, ónt, ezüstöt és kadmiumot is tartalmaz. A különféle A.-k ezek :

Az ötvény neve	réz	nikkel	cink	vas v. kadmium	ólom, ón v. ezüst
Bécsi alpakka	55·6	22·2	22·2	—	—
« «	60	20	20	—	—
« «	57·1	19·1	23·8		—
Berlini alpakka I. minöség	52	22	26	-	—
« « II. «	59	11	30	—	—
« « III. «	63	6	31	—	—
Német alpakka	55·5	17·5	29·1	—	
« «	54	18	28	—	-
« «	66·7	13·3	20	—	—
« «	54	17	29	—	—
« «	50	18·8	31·2	—	—
Suhli fehér réz	40·4	31·6	25·4	—	—
Francia alp. (Maillechort)	55-65	15-30	15-20	—	—
« «	50	18·57	31·25	—	—
Párisi pakfong	62	15	23	-	-
Parisi alpakka kanalakhoz	69·9	19·8	5·6	4·7 kadm.	—
Közönséges alfenid	60	10	30		
« «	59·1	9·7	30·2	1 vas	-
« « (D'Arcet	50	18·7	31·3	—	—
« « szerint)	50	20	30	—	—
Angol (birminghami) alp. asztal-készletekhez	58·3	6·7	25		—
Ugyanaz	63·34	19·3	17·1	—	-
«	62·40	15·05	22·15	-	-
«	62·63	26·05	10·85	—	—
Angol (sheffieldi) alpakka közönséges árú	59·3	14·8	25·9	—	—
Ugyanaz ezüstfehér	55·2	20·7	24·1	—	—
Elektrum vastart. ang. alp.	58·2	13·3	25·5	3 vas	—
« « « «	57	15	25	3 «	—
« « « «	57·1	19	19	3 «	1·9 ólom
Kinai alp. (Fyfe szerint)	41	30·8	26·5	2·7 «	—
« « (Engström »	40·5	15·2	14·43	—	—
Tutenág	45·7	17·3	36·9	—	—
«	48·8	24·4	24·4	2·4 vas	—
Arguzoid	55·78	13·41	23·20	nyomok	3·54 ólom 4·03 ón
Perui ezüst	65·24	13·0	19·52	0·12	2·05 ezüst

Az A. készitésekor először megömlesztik a cinket és a réznek felét és a keletkező ötvényt lapokká öntik ki, a réz megmaradt másik felét szénfedő alatt összeomlesztik a nikkellel és hozzáadják a gyártott réz-cink ötvényt. Legjobb az az A., melyben a nikkeltartalom a réz $^1/_4-^3/_4$-ét teszi. Ha kevés a nikkel, az ötvény sárgás szinű lesz. Ha sok a nikkel, igen kemény, nehezen megmunkálható és önthető A.-t kapunk. Az A. keményebb, szivósabb, szilárdabb a sárgaréznél és ép úgy nyujtható, mint ez; belőle pléheket hengerelnek, drótokat húznak és rudakat kovácsolnak. Az A. fényezhető és törése kristályos. A vörösnek nyujthatósága a melegben csökken, nagyobb hőmérsékletnél oly merev lesz, hogy porrá törhető. Kezdő fehér izzásnál megolvad. Fajsúlya 7·18—8·85. A hengerelt és húzott A.-árúnak finom szemcsés törése és jó hangja van. A levegő az ezüstnél is nehezebben oxidálja; a savanyú folyadékok megtámadják ugyan, ámbár nem oly mértékben, mint a rezet és a sárgarezet; de kissé jobban, mint a 12 latos ezüstöt s ezért házi használathoz beezüstözik. Mivel az A. az ezüstnél olcsóbb és állandóbb, különösen asztalkészletek, ajtó- és ablakvasalások, pénzek stb. készitésére használják. Az A. legveszedelmesebb piszkitója az arzén, mely rideggé teszi, barnássárgára, sőt feketére festi; a vastól fehérebb, keményebb, tömöttebb, de kissé ridegebbé is lesz; az ón és ólom kis mennyiségben nem ártalmasak. A jó A.-nak ezüst-fehér szine van; ha kétségünk van az iránt, vajjon a fehér szín eredeti-e v. pedig az ezüst-bevonattól ered, a tárgy felszinét 1 rész káliumbikromát és 1 rész tiszta salétromsav (1·25 fajsúly) keverékével nedvesitjük be, ez a beezüstözött tárgyat megvörösíti. Ha a próbakövön végighúzott A. porára tiszta salétromsavat öntünk és kevés konyhasót teszünk hozzá, akkor, ha a tárgyon ezüst bevonat volt, fehér csapadék-klórezüst keletkezik.

Alpalánkok (tengerészet, ném. *Bodenplanken,* ol. *madieri del fondo,* ang. *bottom planks)* vagy alburkonyok, deszkák, melyekkel a hajónak v. csónaknak bordáit (bókonyait) a tőgerendától a vízvonalig bevonják és igy a hajónak vagy csónaknak külső burkolatát alkotják. Vasból készült hajóknál a palánkokat vaslemezek helyettesitik.

Alpapi szék, a magyarországi unitárius egyház elsőfokú birósága, melynek teljes cime: egyházköri alpapi törvényszék. A. van minden egyházkörben. Elnöke az egyházköri esperes, akadályoztatása esetén a hivatalánál fogva idősebb székbiró. Birái az egyházköri közgyűlés által a körben lakó belső emberekből és világi egyháztanácsosokból választott tagok.

Alpár, nagyk. Pest vm. kiskúnfélegyházai j.-ban, a Tisza mellett, (1900) 3537 magyar lak., kik földmivelésen kivül kosárfonást űznek; önsegélyző szövetkezet, gőzmalmok, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. A. mezejéről hoztak a magyar követek egy nyaláb füvet és később, 895 körül itt verte meg Árpád Zalán fejedelmet, kinek A. közelében erős földvára volt; ennek maradványai a templom körüli Nagyobbvár nevű töltésben ma is felismerhetők; a domb legalsó rétegei prehisztorikus népek tanyázásának nyomait (konyhahulladékok, cserépdarabok, csontok) mutatjak, feljebb a jazygok, hunnok, rómaiak, avarok és szlávok telepedésének maradékai, utóbbiaktól ered valószinüleg a domb tetejének szélét övező körsánc (Szvatopluk és Zalán korából). V. ö. *Farkas* A., Ásatások A.-on, Arch. Ért. 9. k.; *Majláth* B. cikke u. o. 18. évf. — L. még *Abaujalpár* és *Váradalpár.*

Alpár *Ignác,* műépitő, szül. 1855 jan. 17. Budapeston. Mint reáliskolai tanuló a szünidőkben kőművesinasként dolgozott és legénnyé avatták. Felsőbb tanulmányait a berlini Bauakademien végezte, miközben több épitészeti irodában dolgozott. Nagyobb olaszországi tanulmányutjából hazatérve, 1881—1885. a budapesti műegyetemen tanársegéd volt. 1883. megnyerte a Herkulesfürdő

…apáry fürdőjének pályázatát; ezután pályanyertes tervei alapján földmivesegyesületi házat épített. Az ő alkotása az ezredévi kiállítás történelmi épület csoportja, melyet azután végleges alakban a mezőgazdasági múzeum részére építettek meg, amivel nemcsak a hazai, hanem az idegen közönség elismerését is kiérdemelte. 1897–1898 vezetése alatt épültek az uj honvéd hadapródiskolák, miért a király őt a Ferenc József rend középkeresztjével tüntették ki. A budapesti tőzsde épület pályázatán szintén ő nyerte az első díjat és megbízatást, nemkülönben ő építette az osztrák-magyar bank budapesti palotáját, valamint több nagyobb családi magánházat és pénzintézetet épitett, ezek közt 1909–1910 az Anker palotát, ugyancsak 1910 az Első Hazai Takarékpénztár Gizella-téri és a Magyar Általános Hitelbank Dorottya-utcai palotáját. 1906 óta tagja az Orsz. Középít. Tanács állandó bizottságának.

Álparenchima, növénytani műszó, l. *Fonadék*.

Alparét (Olpret), kisk. Szolnok-Doboka vm. csáki-gorbói j.-ban, (1900) 1197 oláh lak., postával; a XV. század első felében nagy népfelkelésnek központja; a fellázadt nép 1437-ben Nagy Antalt választotta vezérül és királyául. A nemesség és Csák Miklós vajda hiába mérkőzött a lázadókkal, de a következő évben leverték őket: Nagy Antalt Kolozsmonostornál darabokra vagták, kilenc társát pedig Tordán karóba húzták. A táborozás sáncainak nyomai ma is láthatók. A Bábolnahegyen 1853-ban kigyófejes népvándorlás-kori ezüst karpereceket és láncokat találtak. A Czigle-hegy aljában Magyartemplom nevű templomrom.

Alpargatas (arab. al-pargat), a spanyol gyalogcsapatok bocskorai; táborban és hadjáratok alkalmával viselik s igen célszerű katonai lábbeli, amit legjobban bizonyít, hogy a spanyol hadseregben alig fordulnak elő lábbajok. Kenderből szövik.

Al pari, l. *Pari*.

Álpátosz, vagy *hamis pátosz*, művészeknél általában, főleg költőknél néha visszatetsző hazug érzelmesség, a meghatottság, heves indulat, viharzó szenvedélyesség szinlelése. Előadó művészeknél, pl. színészeknél hatásra számító túlzás az érzelmek kifejezésében. Ilyenkor — mint Longinus mondja — melegséget találunk ott, hol erre szükség nincs és tüzességet ott, hol csak melegség kívántatik.

Alp-egyletek *(Alp-klubok)*, azon egyesületek, melyek az Alpok topográfiai, természettudományi, földrajzi ismertetését s a turisztikailag szép részeinek, tájainak megközelíthetővé tételét tüzik ki feladatukul. A legelső alpegyletet az angolok alapították 1857-ben *English Alpine Club* cimmel. Tagjai csakis valódi alpinisták a szó szoros értelmében s felvétel előtt ki kell mutatniok hegyi működésüket: kiválóbb ormok, hágók megmászását, s némi irodalmi működést is. Tagjainak száma 700 körül jár; osztályai nincsenek; menedékházakat nem tart.

Működési tere túlterjed az Alpokon; 1863 óta fennálló havi folyóirata, az *Alpine Journal* gyakran számol be a Kaukázusban, Himalájában és az amerikai Rocky Mountainsben végzett nagyobbszerű hegymászásokról. Tudományos eredményeket is ért el Peaks, passes and glaciers és Alpine guide c. kézikönyv kiadásával.

Az English Alpine Club mintájára alakult meg 1862. Bécsben az osztrák alp-egylet, mely az osztrák Alpok ismertetéséhez Jahrbuch-jaival, s folyóirataival sok adatot szerzett. Ezen egyesület 1874 ben beleolvadt az 1869-ban alakult német Alpegyesületbe, mely most *Deutscher und österreichischer Alpenverein* név alatt a legtekintélyesebb alp-egylet, 1910-ben 381 osztályból áll 86,255 taggal, ebből 244 osztály 61,811 taggal a németbirodalomhoz tartozik; 2 osztály 91 taggal pedig külföldön székel. 1910. évi főhelye München. Legtekintélyesebb osztályai a müncheni, a bécsi és a lipcsei. Evkönyve: Zeitschrift des D. Ö. A. V. gazdagon illusztralva, 400 oldalnál bővebb tartalommal minden év decemberében jelenik meg. Közlönyén, a Mitteilungen-en kivül egy kitünő kézikönyvet is adott ki az egyesület Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Alpenreisen cím alatt; továbbá térképeket, számos, az Alpok flórájára vonatkozó munkát (Die Erschliessung der Ostalpen, 3 kötet, Berlin). Sokat tett az egyesület az Alpok geológiai és meteorológiai viszonyainak megfigyelése és ismertetése érdekében, ily alkotásai közé tartozik a 3095 m. magasságban, a Sonnblick csúcsán létesített híres meteorológiai állomás. Az egylet 1869. egyetlen egy menedékházat épített, melynek már az első évben 60 látogatója volt; 1908. már 232 kitünően berendezett ház felett rendelkezett, melyeket az említett évben 232 ezer vendég használt. A fontosabb menedékházak jegyzékét évről-évre közli az egyesület a Kalender des D. u. Ö. Alpenvereins c. zsebkönyvében. Sokat tett az egyesület a vezetők képzése ügyében, tanfolyamot állított, segélypénztárt alapított, a vezetőséget engedélyhez kötötte stb. Évi kiadása 494,190 M.

Tekintélyes alp-egylet a *Schweizer Alpenklub*, mely 1863. alakult. 1908-ban 53 osztálya volt 10,098 taggal. Főtevékenysége Svájc topográfiai viszonyainak ismertetésében áll, evégből számos térképet, folyóiratot, könyvet ád ki. Nyomtatványai: az évente megjelenő Jarbuch-ja, a német-francia nyelvű Alpina, francia nyelven az Echo des Alpes, az Alpok egyes részeire szóló Clubführer kötetek. Menedékházainak jegyzékét közli a Taschenkalander für Schweizer Alpenklubisten.

A svájci alp-egylettel egyidőben alakult a *Club Alpino Italiano*, mely az Alpokon kívül az Apenninhegységet is kutatásai körébe vonta. 1910-ben 34 osztálya volt 7100 taggal. Folyóirata, a Rivista del Club Alpino Italiano megjelenik minden hónapban, évenként pedig a Bollettino. Ezenkívül még térképeket és egyes csoportokra kitünő helyi vezetőkönyveket ad ki az egyesület. Számos menedékháza van. Bevétele 1909-ben 51,817 lira volt.

A franciák alp-egylete sokkal később keletkezett: 1874. alakult meg *Club Alpin Français* címmel Párisban. Más alp-egyettel kapcsolatosan az Alpokon kívül a Pireneusi-hegységre, Cevennekre is kiterjeszti figyelmét. 1882 óta Bulletin mensuel c. folyóiratot s 1875 óta Annuaire du Club Alpin Français c. díszesen kiállított évkönyvet ad ki a klub.

Ezeken a nagy egyesületeken kívül a világ minden részében vannak *A.*, így Spanyol-, Svéd- és

Norvégországban, a Kaukázusban, az Egyesült-Államokban, D.-Amerikában, Új-Zeelandban, K.-Indiában stb. Magában a szomszéd Ausztriában van még vagy 25—30. Legrégibbek közé tartozik az 1869. alakult Österreichischer Touristenclub (Bécs), Der Verein der Gebirgsfreunde in Steiermark (Grác), a tiroli Societa degli alpinisti Tridentini. Ezenkivül vannak még Galiciában, Csehországban stb. ily egyesületek.

A hazai egyesületeket l. *Kárpát-Egyletek* alatt.

Alpena (ejtsd: elpín), az ugyanily nevű county székhelye Michigan északamerikai államban, a Huron-tó és vasút mellett, (1900) 11,802 lak., fűrészmalmokkal és fakereskedéssel.

Alpenglühen (német), l. *Alpi fény.*

Alpenstich, havasi betegség Svájc magas hegyi vidékein; nem más, mint a különösen tavaszszal endemice előforduló halálos mellhártyagyuladás.

Alperes (lat. reus, in causam attractus), a polgári törvénykezési eljárásban a panaszolt és biróság elé oly célból idézett fél, hogy ellene és a felperes (l. o.), mint ellenfele javára a felperes által érvenyesített jog megitéltessék. Egy perben több lehet az A. a jogalap azonosságánál vagy a hasonló nemű ügyletek közösségénél fogva. Ha az A. viszontkeresettel él (l. o.), a viszontkeresettel érvényesitendő igény tekintetében a felperes (l. o.) válik A.-sé. Felperes a jótállót, a kezest is A.-ként ugyanabba a perbe idézheti.

Alpes, három franc. département neve: *Alpes-Maritimes, Basses-Alpes, Hautes-Alpes*; l. e címek alatt.

Alpes Maritimes, a Tengeri-Alpokról elnevezett francia département. Olaszország, a Földközi-tenger, Var és Basses-Alpes départementok közt. Területe 3736 km². Lakossága 1906-ban 334,007 volt. Arrondissementjai: Nice, Puget-Théniers és Grasse; főhelye Nice (Nizza, l. o.) V. ö.: *Calmett*, Tableau descriptif du dép. des A. (Nice 1862).

Al peso (ol., ejtsd: ál pészo), súly szerint. l. *Peso.*

Alpestes, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1900) 752 oláh és magyar lak.; vasúti állomással, u. p. Csernakeresztúr, u. t. Vajdahunyad. Ref. templomában régi egyházi dísztárgyak vannak.

Alpetragius *(Bitrogi)*, arab csillagász, a XII. sz.-ban élt Spanyolországban. A Ptolemaios-féle világrendszert az Eudoxos-féle szférák rendszerére emlékeztető szerkezettel akarta pótolni. Felfogása szerint az egyetlen intelligencia vagy erő az összes homocentrikus szférák K.-ről Ny.-ra történő mozgásainak okozója.

Al pezzo (ol., ejtsd: —pedzo), darabonkint, darab számra. Megkülönböztetendő *al peso*-tól: súly szerint.

Alpha, l. *Alfa.*

Alphabetum (a görög Alfa és Beta betűk után), valamely nyelv egész betű- és hangrendszerének jelzése, a hangjelzések hagyományos sorrendje szerint. A magyar a latin A. betüit vevén át, elfogadta az ABC sorrendet, azért a magyarban az A.-ot abc-nek nevezzük (l. *Ábécé*). — A *zenei* A. a hét alaphangnak a szokásos betükkel való jelzésének sorrendje (l. *Hangjegy* és *Kulcs*); Európa É.-i felében és Magyarországon is c, d, e, f, g, a, h, Franciaországban, Olaszországban a solmizálástól (l. o.) származó szótagok szerint ut (do), re, mi, fa, so, la, si.

Alphand, *Jean Charles Adolphe*, kiváló francia kertész, szül. Grenobleban 1817., megh. Passyban 1891., a modern Párisnak megteremtője Haussmannal együtt. Eleinte mérnök volt, később a párisi kertészeti ültetvények igazgatója lett; e minőségében az utak, gátak, terek, ligetek stb. ültetésével tünt ki. Nevezetesebb alkotásai e téren a következők: Bois de Boulogne, B. de Vincennes, Buttes Chaumont, Parc Monceau, La Muette. Ő a szerzője az ismert Les Promenades de Paris c. folio-díszmunkának; az Arboretum de la Ville de Paris c. munkának is részese volt. Az 1889-ik évi párisi világkiállítás kertészeti tervezetében jelentékeny rész ő reá háramlott.

Alpha privativum, l. *A.*

Alphard, α Hydrae, másodrendü csillag a Hidra (vizikigyó) csillagképben.

Alphart halála (ejtsd: alp-hart), középkori német hősköltemény a Detre-monda köréből, nibelungi versszakokban, a XIII. sz. elejéről, mely azonban csak egy XV. sz.-i átdolgozásban maradt fenn. A középkori német költészet egyik legszebb terméke. Kiadta Martin Ernő (1866), lefordította Simrock Károly (az Amelungenlied-ben), szabadon átdolgozta Klee (1880). V. ö. *Kettner*, Untersuchungen über Alpharts Tod (1891).

Alpheios, ma *Rufia*, Peloponnézusnak legnagyobb folyója, a Parnon hegyen ered és Arkádián meg Eliszen áthaladva a régi Olympia felett ömlik a Jón-tengerbe. Folyása közben a földben egyidőre eltünik, majd ismét felbukkan. Titokteljes eltünése volt oka a régi mondák keletkezésének, *A. folyóisten* szerelméről Arethusa nimfához, kit az mint vadász üldözött; az istenek megsajnálván a Szirakuza melletti Ortygia szigetére menekülő nimfát, forrássá változtatták, A. pedig folyóvá lett, a tenger alá merül s az alatt Ortygia szigetéig foly, hol egyesül Arethusa forrásával.

Alphen, *Hieronymus van*, németalföldi költő, szül. Goudában 1746 aug. 8., megh. Hágában 1803. Teológus, jogtudós, történész, esztétikus és költő volt; mint utóbbi kivált gyermekdalai által lett híressé (Gedigten voor Kinderen 1781), melyek között néhány valódi kis remekmű van. 1780. az utrechti törvényszéknél főügyész, majd 1793. a németalföldi Unio főkincstárnoka lett. Művei összegyüjtve: Dichtwerken 1838—39. Utrechtben jelentek meg.

Alphita, római étel, melyet Plinius említ. Kukoricalisztből készült, mint az olasz polenta, az oláh mamaliga.

Alphons, l. *Alfonz.*

Alphons, *Theodor*, osztrák festő, szül. Krakóban 1860., megh. Meránban 1897 szept. 2. A bécsi művészeti akadémián Unger rézmetsző vezetése alatt tanult. Olaj-, aquarell-tájképei és rajzai mellett főleg Defregger, Schindler, Pettenkofen, Passini és mások művei nyomán kitünő rézkarcokat készített. Önálló rézkarcai: A Dachstein; Monte Cristallo; Salzburg; Puszta táj (színes) stb.

Alphonsdor, l. *Alfonsino.*

Al piacere (ol.), l. *A piacere.*

Alpi farkas (állat), l. *Alpi vadkutya.*

Alpi fény (ném. Alpenglühen), a havasok csúcsainak és hómezőinek vöröses fényű megvilági-

[illegible] napfelkelte előtt és napnyugta után; úgy [illegible], mint az alkonyi pír (l. *Alkonyat*).

Alpi gazdaság l. *Hegyvidéki gazdaság*.

Alpi gránit, l. *Protogin*.

Alpi ibolya (*Cyclamen*, növ.) l. *Kunkorgó*.

Alpi kürt (havasi kürt), igen kezdetleges szerkezetű [illegible] hangszer, melyet a havasi pásztorok használnak. Az egyenes, 5—6 láb hosszú [illegible] [illegible] van összeillesztve, s ra[illegible] [illegible] készült szájrész van illesztve.

Alpillér, díszítés céljából vagy szerkezeti okok [illegible] kiugró falszalag, mely egy rendes, négyszögletes keresztmetszetű pillérnek $^1/_2$, [illegible] része.

Alpine Club (angol), l. *Alp-egyletek*.

Alpini, *Prospero* l. *Alpinus*.

Alpinia *L.* (növ.), a Zingiberaceae család genusa, *Alpini Prospero*, paduai tanár nevéről nevezve. Tőkéjük gumóalakú, leveleik váltakozók, [illegible], virágzataik fürtös, füzéres v. ágas-bogas; az ajak nagy, 2—3 karéjú; gyümölcse bogyó[illegible], fel nem nyíló. Mintegy 40 faja van, legtöbb a meleg Ázsiában, kevés Mexikóban és Ny.-[illegible]. Az *A. Galanga* Willd. széles, lándzsás levelekkel, ágas-bogas virágzattal. A Szunda-szigeteken, különösen Jáván honos, tőkéjéből van a kereskedésben ma már ritka *nagyobb galanga-gyökér* (rhizoma s. radix galangae maioris), valószínűleg a kínai galanga-cardamomum is. Az *A. officinarum* Hance levele keskeny, lándzsás, virágzata fürt. Kínának Hainan nevű szigetén, főleg pedig az átellenben levő kis félszigeten termesztik. Tőkéje mintegy 7 cm. hosszú, 2 cm. vastag, térdalakra görbült, barnapiros, kellemes fűszer-szagú, égető csipős ízű (rhizoma galangae minoris); 7% galantolajat tartalmaz. A galanga [illegible] a gyömbér után sorakozik. Orvosságnak használják, de mint fűszeres izgató szert likőrbe, ecetbe stb. is teszik. Valószínűleg az arabok révén került a középkorban Európába. Az *A. nutans* Rosc. K.-indiai; sárga, de pirossal és barnával cifrázott virágú, melegházakban ápolják. Az *A. Malaccensis* W. gyümölcs-héjából a malakkai asszonyok szagos vizet készítenek, a férfiak pedig a tőkéjét rágják, hogy hosszas éjjeli éneklés után a hangjuk tisztuljon.

Alpinizmus. 1. Hegyi betegség; az igen ritka levegőben tartózkodó embernél és állatnál kifejlődő tünetek összesége. Mesterségesen ritkított levegőben, léghajósoknál és hegymászóknál nagy magasságokban (3000 m. fölött) kifejlődő tünetcsoport. Első leírója és elnevezője *Acosta* (1590), tudományosan vizsgálták: Meyer Ahrens (1854), Paul Bert, Mosso, Zuntz és Loewy. A betegség oka az oxigén elégtelensége (nem az akapnia, l. o.), amit viszont az oxigénnek a levegő ritkaságával járó csökkent nyomása okoz (l. *Lélegzés*). Tünetek: rendkívül fokozott fáradékonyság; minden testi és szellemi munka kimondhatatlanul nehéz; reszketés, szédülés, a látás elhomályosodása, légszomj, szívdobogás, étvágytalanság, [illegible]; kivételesen hányás és vérzések. Minden tünet erősen fokozódik a legkisebb munkánál, míg teljes pihenésnél szenvtelenség és álmosság a halált megelőző egyetlen tünet. A betegség nem minden embernél lép föl egyformán; sok függ a szervezet épségétől, a végzett munkától. A levegő sűrűségén kívül az egyéb meteorológiai viszonyok is befolyással vannak, így különösen a levegő villamos tulajdonságai. A ritka levegőben tartózkodás bizonyos fokig megszokható. Az A. elkerülésére célszerű: szervezetünk épségéhez alkalmazkodni turisztikai vállalkozásainkban; lassan (napok, hetek) haladni fölfelé; egyszerre kevés munka; helyes táplálkozás; főleg borult időben mozogni. Orvosság: oxigénbelélegzés. — 2. A.-nak nevezik a magas hegységekben űzött turisztikát és sportot is. L. *Alp-egyletek*.

Alpinok, hegylánc a francia Bouches-du-Rhône departementjában, a Tengeri-Alpok elágazásai.

Alpinus v. *Alpini, Prospero*, botanikus, szül. 1553 nov. 23. Marosticában Velence mellett, megh. 1617 febr. 5-én Paduában. 1580. Kairóba ment mint orvos, 1584. a Doria-flotta orvosa lett. Fontosabb művei: De plantis Aegypti liber etc. Accessit etiam liber de Balsamo alies editus. Venetiis ap. Francisc. de Fr. Senensem. 1592., 2. kiad. 1640. — De plantis exoticis libri duo, opus completum editum studio ac opera Alpini Alpini auctoris filii, Venetiis 1629. — Opera posthuma. Lugduni Batavorum 1735. 2 köt.: Pars I. Rerum Aegyptiacarum libr. IV. 248 old. 25. tábla, Pars II. De plantis Aegypti liber auctus et emendatus etc. de Laserpitio et Loto Aegyptia etc. 306. old. 72. tábla.

Alpis, folyó, mely Herodotosnál fordul elő. Újabb kutatók hol a Tiszával, hol a Kulpával, ritkábban az Inn-nel azonosítják.

Alpi szén, Haidinger az Alpok némely helyén (Bernreut, Gresten, Hinterholz stb.), különösen az osztrák Alpokban a jurakorbeli kőszenet a barna szenek és fekete szenek között levő átmenetnek tekintette és külön névre: «Alpenkohle» keresztelte. Csekély kiterjedésüek s így nemzetgazdasági jelentőségre nem vergődhettek.

Alpi utak és vasutak. Ámbár az Alpok nehezen áthágható akadályokat vetnek a közlekedésnek, mégis már az ó-korban jártak át rajtuk. Az első, aki nagyobb csapatokkal kelt át az Alpokon, Hannibal volt a III. sz.-ban Kr. e. Átkelése csodaszámba ment. A rómaiak meghódított tartományaik biztosítására már mesterséges utakat készítettek az Alpokon keresztül és pedig úgy Galliába, mint Germániába. A Galliába vezető utak közt a leghasználtabb a Mont Genèvre-en vezetett keresztül; Germániába a Splügenen és a Karni-Alpokon át jártak. A római országutak a népvándorlás korában elpusztultak. A XVII. sz. végéig csak gyalogutakat használtak az emberek, amelyek azonban úgy az utazókra, mint teherhordó állataikra nézve nagy veszélyekkel jártak. A XVIII. sz.-ig csak két, meglehetősen nehezen járható országút volt az Alpokon keresztül; az egyik a Brenner-hágón, a másik a Col di Tendán vezetett át. Az első jobb utak főképen katonai célok szolgálatában állottak. I. Napoleon építtette a Simplonon, a Mont Cenis-n és a Mont Genèvre-en keresztül. Csak ezután indult meg nagyobb mértékben az alpi utak építése; különösen Svájcban és az osztrák császárságban. 1818—24. elkészült az országút a Splügenen és a Bernát-hegyen át, 1820—30. a Szt. Gotthardon, a Stilfsi- és Juli-

hágón, 1835—39. a Maloján át. A közlekedés által használt fontosabb hágók jelenleg a Col di Tenda (1873 m.), amelyen át Niceből Cuneoba visz az országút, a Mont Genèvre (1860 m.), Briançonból Susába vezető országúttal; a Col du Lautaret (2075 m.) ugyancsak Briançonból Grenobleba menő országúttal; a Mont Cenis (2084 m.) Modenából Susába, a Kis Szt. Bernáthegy (2157 m.) Bourg St. Mauriceból Aostába, a Nagy Szt. Bernát (2472 m.) Martignyből Aostába, a Simplon (2009 m.) Brigből Domodossolába, a Grimsel (2165 m.) Meiringenből Obergestelenbe, a Furka (2436 m.) Gletschből Andermattba, a Szt. Gotthard (2114 m.) Göschenenből Airoloba, a Lukmanier (1917 m.) Disentisből Biascába, a Szt. Bernhardin (2063 m.) a Hátsó Rajnától Misoccoba, a Splügen (2117 m.) Splügenből Chiavennába, a Maloja (1817 m.) Samadenből Chiavennába, a Juli hágó (2287 m.) Tiefenkastenből Silvaplanába, az Albula (2313 m.) Tiefenkastenből Ponteba, a Bernina (2330 m.) Samadenből Tiranoba, a Stilfsi-hágó (2760 m.) Spondinigből Bormioba, a Reschenscheideck (1510 m.) Naudersből Malsba, az Arlberg (1802 m.) Landeckből Bludenzbe, a Fernpass (1250 m.) Imstből Reuttebe, a Seefeld (1176 m.) Zirlből Mittenwaldba, a Brenner (1370 m.) Matreiból Sterzingbe, a Radstadti Tauern-hágó (1738 m.) Radstadtból St. Michaelbe, a Katschberg (1641 m.) St. Michaelből Gmündbe, a Rottenmanni Tauern (1265 m.) Rottenmannból Judenburgba, a Prebichl (1227 m.) Eisenerzből Vordernbergbe, a Pyhrn (945 m.) Windischgarstenből Liezenbe, a Predil (1162 m.) Tarvisból Flitschbe, a Loibl (1370 m.) Klagenfurtból Neumarktba, végül a Semmering Gloggnitzból Mürzzuschlagba vezető országúttal. A vasútépítési technika fejlődése a fenti utak közül többet jelentőségétől megfosztott. Az első alpi vasutat Ausztriában építették 1848—53-ig a Semmeringen át; ezt követte a Brenner-vasút, amelyet 1867. fejeztek be és 1872. a Villachból és Klagenfurtból Tarvisba vezető vasút, amelyhez csatlakozott a Tarvist Pontafellel, illetőleg Udinével összekötő vasúti vonal. A Brenner-vasúttal majdnem egyidejüleg épült és 1871. nyert befejezést a Mont Cenis-n átvezető vasúti vonal. 1882. megnyitották a Szt. Gotthardi vasúti vonalat, 1884. az Arlberg-vasutat, 1906. a Karavankák vasútját Villachból Asslingig és a Wocheini-vonalat Asslingtól Feistritzig. Legújabban épültek még a Brünig-vasút Brienz és Luzern közt, a Col di Tenda-vonal Cuneo és Ventimiglia közt, a Simplon-Albula-vasút, a Möllbrück-gasteini vonal (1909) és a Selzthal-Windischgarsteni, továbbá a Meran-Mals közti, Spittal-Sankt-Veiti (Pyhrn-vasút), Bruneck-Taufersi (1908), Trient-Bassanoi (Val Sugana) vasút, 1910. Ny.-i határunkon a Wechsel-vasút (Aspang-Friedberg-Hartberg között). 1870 óta már nemcsak a hágókon át építenek vasutakat, hanem egyes hegycsúcsokra is (l. *Hegyivasutak).* V. ö.: *Memminger,* Die Alpenbahnen und deren Bedeutung (Zürich 1878); *Schwarz,* Die Erschliessung der Gebirge (Leipz. 1885).

Alpi vadkutya v. *alpi farkas (Cuon alpinus* Pallas, állat), a vadkutyák *(Cuon)* nemébe tartozó állatfaj, mely K.- és Közép-Ázsia hegyes vidékein honos; a benszülöttek *szubri* és *dzserkül* névvel jelölik. Teljes hossza 1·3 m., melyből 35 cm. esik a farkára; magassága 45 cm. Csapatokban csatangol és szarvasokra vadászik. L. *Vadkutyák.*

Alpnach v. *Alpnacht,* község Unterwalden svájci kantonban a Vierwaldstätti-tó ugyanily nevű kiágazása közelében, (1900) 1786 lak., mellette van a Pilátus-hegy alján és az A.-tó felső végén A.-Stad gőzhajó-állomás, mely összeköttetésben a Pilátus-vasúttal (l. o.) igen látogatott hely.

Alpok *(két térképpel).* Európa legtömegesebb és legmagasabb hegysége, az eurázsiai hegyrendszernek (l. o.) legtökéletesebb tipusa. Az é. sz. 43—48°-a között körülbelül 1200 km. hosszan húzódik Genovától Bécsig, hatalmas, D. felé nyílt ívben. Közepes szélessége 180 km., magassága, ha tömegét egyenletesen osztanók el, kitesz 1400 m.-t s a terület, amelyet a hegység borít, 220,000 km². Számos csúcsa múlja felül a 3000 és igen sok a 4000 m.-t, így tekintélyes területek vannak állandóan hóval borítva; a hóhatáron alul is mintegy 2000 m.-ig az év nagy részében nehéz a közlekedés. Ez az oka, hogy az A. a kulturák kezdetén élesen elhatárolták a népeket s azok történetét. A hegység centrális helyzetet foglal el Európában, amennyiben a legkülönbözőbb tipusú hegyvidékek, medencék és egyéb területek csatlakoznak hozzá. *Határai:* D.-en a lombard-velenczei síkság, amely nem régen kitöltött tengerrész, igazi medence, amelyből igen hirtelen emelkednek ki az A. láncai. Genova felett összefügg az Apenninek láncolatával. A Ny.-i oldalon, Francia- és Olaszország határán megközelíti a Hyère-si masszivumot, ezt a régi, az eurázsiai gyűrődés által nem érintett rögöt, amelyhez hozzáfeszülnek az A. gyűrődései. Érintkezik a francia Centrális masszivummal, amelytől a Rhône széles, árkos völgye választja el. Egyik kiágazása, a Júra hegység közelébe kerül a párisi medence vízszintesen települt rétegeinek a Vosges és a Centrális Plató közötti nyulványával, míg É.-on a Júrát csakis a Rajna árkos sülyedése választja el a Schwarzwaldtól. É.-i határa az A.-nak a Sváb-bajor medence, a Cseh őshegység, K.-en a Rozália, Lajta hegységen át kapcsolódik a Kárpátokhoz, azután a gráci medencével a magyar Alföldhöz. Orografiailag nem is lehet elválasztani a Dinári A. láncaitól, csakis szerkezetileg. Ez a változatos környezet főkép 3 darabra osztható, ú. m.: 1. az Apenninek vidékére, beleértve a Po síkságát is, 2. a variszkuszi rendszer vidékére, amely a francia Centrális Platótól Csehországig folytatódik és 3. a magyar medencére. Az A. rendszere helyzeténél fogva fontos *vízválasztó.* Nem egész hosszában ugyan, de mégis tekintélyes részén végigmegy rajta az európai fő vízválasztó vonal, amely az Atlanti-oceán és a Földközi-tenger vizeit választja el. Ugyanis a vízválasztó a Montagne Faucille-on át feljön a Vosgesra, innen a Júra láncaira, ahol a Rajnába folyó Aare vizeit választja el a Saône-étól. Végigmenve a Genfi-tó É. partján, felmegy a St. Gotthardra, amely különösen nevezetes vízválasztó csomópont. Innen ágaznak szét a folyók minden irányba, É.-ra az Aare, Reuss, Limmat, Ny.-ra a Rhône, D.-re a Ticino, K.-re pedig a Rajna. Ettől kezdve a Rajna vízvidékét kell elválasztania a Dunáétól, tehát az A.-ról a

Schwarzwaldba vág át s ezzel elhagyja az A. területét.

Keletkezésének története és felosztása. Régebben még a XIX. sz. első felében is, az A.-at szimmetrikus hegységnek tartották, amelynek középső részén alulról ható nyomás következtében a gránit és kristályos kőzetek hatalmas tömege emelkedett ki s a kétoldalt fekvő üledékes kőzeteket szabályos, e tengelyhez simuló láncokba gyűrték. Ezt a nézetet megváltoztatta *Suess* felfogása, aki kimutatta, hogy az A. *tipusos, asszimmetrikus* [illegible] *hegylánc*, amelynek meredek belső oldala a Po síkjára néz, külső oldala pedig lankásan simul el É. felé. Suess felfogását igazolja az A. Ny.-i részének felépítése, de a Keleti A.-ban, főleg pedig a középső részeken nem lehet szigorú valóságnak tekinteni. Ujabb időben sok fontos fölfedezés gyarapította az A.-ról szóló ismereteinket. Az egyik, hogy sok kristályos kőzet nem származik a legrégibb időkből, hanem gyakran a fiatalabb kőzetek valami nagyszerű mechanikai hatás következtében átkristályosodhatnak. A másik fontos ismeretünk az, hogy az A.-ban sok helyen oly intenzivus volt a gyűrődés, hogy az idősebb rétegek a fiatalabbakra reá vannak tolva. Az ilyen átfekvő gyűrődést áttolódásnak, charriage-nak nevezik. A Simplon-alagút fúrásakor 20 km. hosszú áttolódást találtak. Ezek és még sok más alapos részletes tanulmány alapján legalább is főbb vonásaiban meglehetős tisztán áll előttünk az A. szerkezete.

Az A. helyén a karbon-korban régi hegység húzódott végig, amelynek maradványait ellepte a tenger s reá rakodott a tengeri üledék. A mezozoosz-korban az egész felgyűrődött, még pedig egy K.-i és egy Ny.-i ívben. Az új hegységnek tenger alatti lejtőire megint lerakódott az üledék, de míg a K.-i A. ívében a triasz- és récium-korban is *mély tengeri* lerakódások keletkeztek, addig a Ny.-i A.-ban csak sekély parti képződmények. Ezzel megkezdődik a különbség a két ív kiképződésében; ezt fokozta, hogy a júra- és kréta-korszakban igen hatalmasak a Ny.-i A. üledékei, a K.-i A.-ban pedig jelentéktelenek. A kréta-korszakban ismét gyűrődik a hegység a hozzásimuló üledékkel együtt, de nem egészen egy időben, mert a K.-i A.-ban a legintenzivusabb gyűrődés az alsókréta-korba esik s a felsőkréta-kori rétegek már nyugodtan feküsznek: a Ny.-i A.-at a legerősebb gyűrődés a felsőkréta-korban érte, tehát az alsó és felső kréta együttesen van meggyűrve. A gyűrődés tart a miocén és pliocén korszakban is. Ny.-on állandóan nagyobb mértékben, mint K.-en, sőt tart a kéregmozgás ma is, mert az A. nevezetes földrengési centrum. A K.-i A. D.-i részeiben a legelső gyűrődés után csak hatalmas elvetődések történtek s az egyes darabok egymásra torlódtak.

A kiképződés alapján kell és lehet az A.-at 3 részre osztani, ú. m.: I. *Nyugati A.*, II. *Keleti A.* és III. *Délkeleti A.* v. Dinaridákra. Ez a 3, szerkezetileg különböző darab a geológiai térképen élesen elhatárolódik.

I. *Nyugati A.*, az egész hegyrendszernek legváltozatosabban fejlett része; többszörös zónákból, vonulatokból áll, még pedig 1. belső kristályos, 2. belső üledékes, 3. külső kristályos, 4. külső üledékes zónából, ez utóbbihoz csatlakozik egy erősen áttolódott zóna. A *K.-i A.*-tól jól elhatárolja az ú. n. *Ivrea vonal*, amely a Po síkságáról, Ivrea városból indul ki, azután felmegy a Lago Maggiore mentén az Adula-csoporthoz és ennek Greini hágóján át a Hinter-Rhein völgyébe és a Churi sülyedésen át kiér a Boden-tóhoz. Ennek a választóvonalnak jelentőségét mutatja, hogy hosszan kiséri egy kitörési kőzetekből álló vonulat, tehát igen mélyreható törés érte itt a föld kérgét. Kezdődik a hegység a belső üledékes zónával Genovától É.-ra a *La Bocchetta* hágónál, amelyen át legkönnyebb út vezet a Rivieráról a Po síkságára; fontos választóvonal, mert tőle K.-re az Apenninek széles fliss- (homokkő-) zónája kezdődik, míg Ny.-on a *Liguri A.*-kal kezdődik a Ny.-i A. legegységesebb vonulata, *a belső üledékes zóna.* Egy darabig párhuzamos a tenger partjával, majd Savona és Ventimiglia táján sugaras szétágazódást találunk, a láncok nekimenve a tengerpartnak, riasz part áll elő. Az 1873 m. magas *Col di Tenda* hágón túl a külső és belső kristályos zónák között marad s majd összeszűkülve, majd kitágulva egészen az Ivrea vonalig követhető. Orografiailag nem tűnik ki, inkább nagy völgy gyanánt szerepel, nagyobb kiemelkedése csak az utolsó darabjában, a St. Gotthard-csoportban van, azután a keresztben álló Silvretta masszivum előtt kilapul és megszűnik. Összefoglaló néven *Briançonnais vonulat*-nak is nevezik; rettentő erősen összegyűrődött, paleozoosz és mezozooszkorú üledékes kőzetekből van fölépítve, amelyek a rájuk ható erős nyomás hatása alatt sok helyen metamorfózist szenvedtek. A *2. zóna, a belső kristályos vonulat* az előbbivel párhuzamosan halad s a Po síkságára meredeken esik le. Egyes darabjai a *Cottusi A.* a Stura és Dora Riparia között, legmagasabb csúcsa a merész formájú *Monta Viso* (3843 m.). A Dora Riparia és Dora Baltea között van a *Grajusi A.* hatalmas hó- és jégtakaróval borított tömege, a Gran Paradiso (4061 m.) csúccsal. A Dora Baltea szépen művelt, széles tektonikus völgye jól elhatárolja a *Monte Rosa* tömegét, amely egészen a Ticino-völgyéig tart. A Simplonhágóval szokás elválasztani *Pennini* és *Lepontini* A.-ra. Ez a tömeg magasság és összefüggés tekintetében első helyen áll az A.-ban, bár maga a főcsúcs, a *Dufour* 4638 m. a Mont Blanc mögött áll. Köréje csoportosul egy csomó elsőrangú csúcs, úgymint a *Matterhorn* (4482 m.), *Dent Blanche* (4365 m.), *Weisshorn* (4512 m.), *Mischabel* stb. Nagyszerű havasi világ, itt van az A. második nagyságú glecsere, a *Gorner* glecser. Ennek a csoportnak folytatásában, a Lukmanier és Splügen hágók között van az *Adula*-csoport, ennek a zónának utolsó tagja. A *3., vagy külső kristályos* zóna kezdődik a *Tengeri A.-kal*, amelynek havas csúcsai, a Rocca dell'Argentera (3397 m.), Cima dei gelas (3153 m.), a Riviera egyik fő tájképi szépsége. A Drac és Durance folyók között az *Oisans masszivum* egyike a legnagyszerűbb, legvadabb tájaknak, nagy firnmezőkkel; a *Mont Pelvoux* csúcsban 4103 m. magasságot ér el. A kristályos zóna következő darabjai a *Grandes Rousses*, majd a *Belledonne*-csoport, ez utóbbi az Isere futását szabja meg. Legmagasabbra emelkedik a *Mont Blanc* csoportban, ennek csúcsa 4810

m. magasságával legelső az A.-ban. Impozáns hatását emeli még az is, hogy határa köröskörül igen mély, mert K.- és DK.-ről a Dora Baltea, ÉNy.-ról az Arve folyó felső völgye, a világhírű Chamounix-völgy vágja ki, ahonnan legjobban megközelithető a csúcs. Itt vannak a legszebb alpi glecserek, a 3 ágból egyesült Mer de Glace, Argentière, Glacier des Bossons stb. jégárak. A Rhône áttörése után hatalmas tömeggé fejlődik a kristályos zóna a *Berner Oberlandban,* amely a Grimsel hágóig tart. Hosszan elnyúló tömegét délről meredeken vágja le a Rhône hosszanti völgye. A Ny.-on lévő *Diableret* csúcstól K. felé fokozatosan magasbodik és szélesbedik, kulminál a *Finsteraarhorn* csúcsban (4273 m.). Elsőrendű csúcsok még itt a *Schreckhorn* (4080 m.), *Jungfrau* (4167), *Eiger* (3975 m.), *Mönch* (4104 m.), *Wetterhorn* (3708 m.). Párhuzamos gerincei között nagyszerű firnmedencék és jégárak keletkeztek. 16 völgyi glecsere közül leghiresebbek az *Aletsch* glecser (26·8 km.), a *Fiescher* glecser (16 km.) és a két *Grindelwald* glecser, ezek igen gyorsan változtatják hosszukat, azért jelentősek. Azonkivül 100-nál több függő-glesert találhatunk itt, úgy, hogy az egész firn és jégtömeg 482·5 km²-t foglal el. Az Aar és Reuss között emelkedik a *Damma*-csoport: a Reuss és a Rajna keresztültörése között a *Tödi* vagy *Glarusi* A.-ban a kristályos zóna mindegyre keskenyedve, a Churi sülyedésben éri el a Ny.-i A. határát. A külső kristályos zóna előtt hatalmas, széles vonulatban húzódik az *A. 4. zónája, a külső üledékes zóna,* amely nagyobbrészben erősen gyűrt mezozoosz rétegekből áll, de helyenként platósan fekszenek a rétegek és a karsztosodás tüneményei láthatók rajtuk. Kezdődik a Riviera partjainál, ahol összefonódni látszik a Briançonnais vonulattal. Ennek a résznek nincs külön neve, a közbezárt kristályos tömeggel együtt nevezik Tengeri A.-nak, csak a Durance-on túl kapja a *Dauphinéi A.* nevet. Igen erősen hozzá van préselve a Hyère-i masszivumnak nevezett ősröghöz, a Durance áttörése körül pedig olyan erős volt a horizontális nyomás, hogy a belső üledékes zóna tömege reátolódott a külsőre; ezt a borítékot metszette át a Durance s az áttörés mentén az idősebb rétegek alatt a fiatalabb rétegösszlet előbukik. Ez a sokat tanulmányozott «Durance-i ablak». A Dauphinéi A. széles ívben veszik körül az Oisans, Belledonne kristályos tömegét, egyik szétágazó lánc *Montagne de Lure* néven a Rhône és Durance közé ékelődik be. Grenoble felé összeszükül a hegység s az Isère áttörésén túl keskeny vonulatban húzódik Chambery felé, mint Grand Chartreuse lánc. Chambéryn túl egy keresztirányú hasadék szeli át s ezután 2 ágra válik a mészkőlánc; az egyik ág É.-ra vág ki, mint *Júra hegység* (l. o.), a másik *Savoyai A.*, majd *Schweizi Mészkő-A.* néven folytatva a külső üledékes zónát, egészen a Rajnáig húzódik, ott hirtelen lesülyed s eltünését jellemzi a Prättigau-mélyedés. Nem nagy magasságú, sehol sem múlja felül a 2000 m.-t, de rendkívül kedves tájképekkel ékes; különösen szépek a diluviális eljegesedés eroziója következtében támadt tavak, mint a Genfi-, a Thuni-, Brienzi-, Vierwaldstätti-, Zürichi- és Boden-tó. Sok idegent vonzanak oda a fantasztikus mészkőcsúcsok, legmagasabb az *Uri Rotstock* (2900) a Vierwaldstätti-tónál, ugyanitt a *Rigikulm,* a *Pilatus, Schynige Platte* stb. A Zürichi-tónál az Ütliberg, a Walentónál a Drei Kurfirsten kedvelt kilátóhely. A mészkőzóna legkülső széle, hatalmas áttolódásokkal, az A. legerősebben zavart zónája. Ezek az erős áttolódások a Chablais láncaival kezdődnek DNy.-on s valószinüleg egész a Sentisig (2504 m.) terjednek St. Gallen kantonban. Jellemző, hogy ebben a zónában az üledékes kőzetek mind többszörösen át vannak tolva É. felé, sokszor 20—30 km. távolságra. Tipusos példája ennek az ú. n. «*Glarner Doppelfalte*», ahol háromszor ismétlődött meg az áttolódás. Az áttolódott zónán kivül lealacsonyodnak az A. láncai és szélesen terül el a svájci magasföldnek (l. o.) klasszikus kőzetekből épült fensikja.

II. *Keleti A.* Az Ivrea vonaltól a bécsi termális vonalig, illetve a magyar masszivumig terjednek. Egy hatalmas törésvonal két, szerkezetileg különböző darabra osztja. Ez a törés kiindul mint *Judicaria vonal* Brescia tájáról Meran felé, itt K.-re fordul s előbb az Eisack egyik mellékvizének, a Rienznek völgyén, az ú. n. Pustertalon, majd a Gail-patak völgyén halad, ezt a szakaszát Gail-vonalnak is nevezik, azután a Dráva völgyén haladva ér ki a klagenfurti medencébe. Ennek a vonalnak mentén különülnek el az A.-tól a Dinaridák, amelyeknek az igazi alpi tipusú láncokkal való összefüggése oly kevés, hogy csak azért sorolhatjuk az A.-hoz, mert erősen egymáshoz van préselve a két hegység. A *Keleti A.* a Ny.-i résztől főleg abban különbözik, hogy 1. csak egy kristályos vonulata van, 2. a külső üledékes zóna platós jellegű és nincs benne áttolódás, 3. orografiailag különálló zónában jelenik meg a fliss, v. homokkőzóna, 4. a belső üledékes zóna csak jelentéktelenül kis darabon található meg a Gail patak és a Dráva között, hozzásímulva egy ősröghöz, az ú. n. Drávavonulathoz. 5. A Judicaria-Gail törésvonal mentén nagyszerű vulkánosság nyilvánul meg, míg a Ny.-i A.-ban nyoma sincs a vulkanizmusnak. A K.-i A. *kristályos vonulata* (1.) kezdődik a *Valtellina* vonulattal, amely Ivrea vidékétől összefüggően követhető előbb Ny.-K.-i irányban, majd É.-nak fordul az Adda mentén s ott ér véget, ahol a Judicaria-vonal K.-re fordul. Másik darab a *Silvretta* masszivum, amely kitölti a Ny. i A. és az Inn felsővölgye, az ú. n. Engadin völgy közötti területet. Az Inn jobbpartján hatalmas tömegben húzódik a *Bernina* masszivum, amely kezdődik a *Maloja* hágótól D.-re s tart a a *Stilfser Joch* hágóig. Itt egy darabon ferdén fekvő triaszkorú tábla takarja el a kristályos kőzeteket, az *Ortler* csoport, amelynek a K.-i része nagyon meredek, az Engadin-völgy felé pedig fokozatosan lejt. Csúcsa, a *Franzenshöhe,* 3902 m., osztrák területen a legmagasabb. Az Ortleren túl megint hatalmas hegytömeggé fejlődik a kristályos vonulat az *Ötzthali* és *Stubai* A.-ban s kiér a *Brenner* hágóhoz. Eddig egyes darabokra szakadva találtuk a kristályos tömegeket, amelyek nagy erővel torlódtak össze, még pedig több periódusban s közben üledékes kőzetek is belegyűrődtek, mint az Ortler, v. az egyesülés helyén a *Tribulaun* csúcs, ez a kristályos palák

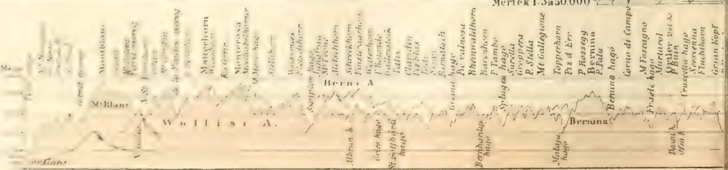
[illegible] gyűrt kristályos rétegcsoport. A Brenner hágó mellett elég nagy szélességre kiterjedő zóna [illegible] egy nagyon egyszerű láncban [illegible] a Mura forrásvidékéig, mint *Hohe Tauern* 160 km. hosszú vonulatban. Ny.-i részében, a diluviális eljegesedés helyén ma már csak kis jegesek találhatók. Tovább K.-re a *Gross [illegible]* (3660 m.) csoportjában van a K. A. legnagyobb gleccsere, a Pasterze. Legmagasabb [illegible] a Hohe Tauern a *Grossglockner*-[illegible] (3,798 m.). Ennek a gerincnek egyik kiemelkedő pontján van Európa legmagasabb hegyi obszervatóriuma a *Sonnblick*. Utolsó csoportját a 3360 m. magas *Hochalpen* [illegible]

A Mura forrásvidéke táján indul meg a *Niedere Tauern* lánca D. felé nyílt ív alakjában és több ágra oszlik, egyik ága *Kor Alpe* nevet visel és a *Bossruck*-ban végződik, másik két ág a velük párhuzamos folyóktól kapta a *Gurkthali* és *Lavantthali A.* nevet. Mindenik lánenak megszünését egy medence jelzi, legtipusosabb a *klagenfurti medence*, ahol a diluviális gleccserek néhány szép tiszta tavat hagytak hátra. Ilyenek a Millstatti-, Ossiachi-, Wörthi-tó stb. Tovább kisérve a kristályos zónát K. felé, látjuk, hogy közvetlenül a Mürz mentén húzódik a Semmeringhágóig mint *Murzthali A.*, azontúl ráterünk a *Rozália*, majd a *Lajta*-hegységre, amelyet már a Kárpátokhoz is sorolhatnánk. A Mürzthali A.-kal párhuzamosan még egyszer felbukik a kristályos közet a *Wechsel*-ben. K. felé az A. határát meghúzhatjuk azzal az íves vonallal, amely a Wechsel D.-i lábától Köflach tájáig, innen D.-re a Kor-Alpe és Bossruck mentén halad. Ettől a határvonaltól K.-re a gráci medenceben még a paleozoosz rétegek is nyugalomban vannak, tehát az itt emelkedő hegyek nem tartoznak az A.-hoz. A K.-i A. 2. zónája, *az É.-i mészközóna* élesen elhatárolódik az első zónától azzal a nagyszerű hosszanti völgygyel, amelyben az Inn folyik Landecktől Innsbruckig, tovább a Salzach és Enns felső, KNy.-i irányú szakasza, amelyek mind hirtelen kanyarulattal hagyják el a völgyet. Legelső darabja, a *Rhätikon*, erősen hozzáfeszül a Silvretta masszivumhoz, ezért nagyon meg van zavarva a rétegek helyzete s egyike az A. legjobban gyűrődött területeinek. Legmagasabb csúcsa a *Seesaplana*. Folytatják a zónát a *Lechvölgyi A.* kettős gerince, a *Parseier* csúccsal (3038 m.), tovább a *Wetterstein* és *Karwendel* csoport a *Zugspitzeval* (2984 m.). Ezek is még erősen meg vannak gyűrve, de az Inn áttörése után a *Kaisergebirge* csoporttal befejeződik a gyűrt rész és platós területek következnek vízszintes táblákkal, meredeken leszakadó falakkal. Ilyenek a *Steinernes Meer*, a *Hagen- és Tennen plató*, s a *Dachstein* óriási tömege, amelyek mind magasabbak 3000 m.-nél s így a fák határa fölé emelkednek. A *Todtesgebirge* árkaiban és sülyedéseiben szép glaciális eredetű tavak, a Salzkammerguti tavak vannak, a Gmundeni, Hallstadti, Mond, Atter-tó stb. A folyók a mészplatókat festői szurdokvölgyekben törik át, világhírű az Enns luegi szurdoka, amelyen túl lealacsonyodnak a táblák s eléggé nyugodtan feküsznek, csak a cseh masszivum közelsége hat zavarólag a *Raxalpe*, *Schneeberg*, *Schneealpe* platójára, majd hirtelen szakad meg a zóna a bécsi termális vonalnál. 3. *A homokkőzóna*, amely szélesen indul meg, párhuzamosan a Rhätikonnal mint *Bregenzerwald* v. *Algaui* A. Az Iller völgyén túl egy törésvonal mentén hirtelen elkeskenyedik s megszakadva ér el Salzburg vidékéig, ahonnan fokozatosan szélesedve éri el a véget a bécsi termális vonalnál. Sehol sem ér el nagy magasságot, inkább kedves, szelíd tájképekkel ékes halomvidék. Rossz termőtalaj s mert rendesen erdőség fedi, mindenütt wald (erdő) néven nevezik; *Salzburgerwald*, *Wienerwald*. É.-i lábánál glaciális törmelékkel borított halomvidék terül el morénákkal, morénás tavakkal. 4. *a belső üledékes zónának* külön neve nincs, de meg kell említenünk, mert kora és kiképződése teljesen megegyezik az É.-i mészközónával. A Gailpatak mellett találjuk fel s ezért nevezhetjük *Gailvölgyi* A.-nak s kiséri a Dráva-vonulatnak nevezett ősrögöt.

III. *Dinaridák* vagy DK.-i A. néven nevezte el a Judicaria vonaltól D.-re eső területet a hegység első tanulmányozója, *Suess*, s a külön nevet azért érdemli meg, mert különbözik úgy az alpi tipusú láncoktól, mint a Dinári A. rendszerétől. Ezen a területen már nincsenek meg a szép, szabályos zónák, hanem a Judicaria-Gail vonallal párhuzamos törésvonalak mellett találjuk meg a kimagasló tömegeket. A határvonal mentén, úgylátszik, olyan erős volt a törés, hogy óriási *tonalit-erupciók* alakjában tódult ki a magma. Ilyen tonaliterupció az *Adamello* csoport, amelynek fiatalkori erupciója metamorfikus hatást gyakorolt a környező üledékes közetekre, ilyen továbbá a *Santhali A.* Meran és az Eisack között s a *Bacher* hegység hazánk határán. Meran, Bozen és Trient környékén nagyon régi porfirerupcióra borul rá táblásan a triaszkori mész és dolomit. 2—3000 m. magasra van kiemelve s mert az erozió munkája erősen összeszabdalta, fantasztikus csúcsok meredeznek ki, amelyek tájképileg az A. legszebb vidékévé teszik. Pl. a *Drei Zinnen*, *Rosengarten*, *Cimone della Pala*, *Marmolada* stb. *Déltiroli Dolomitok* vidékének nevezik. A rajta keresztülmenő törések közül fontosabbak: a *Sugana* völgy, amely Trienttől vezet át egy könnyű vízválasztóval a Brenta völgyébe. K.-en oly közel kerül a Gail vonalhoz, hogy a kiemelt táblák valósággal élükre vannak állítva s láncokhoz hasonlítanak, ezeket nevezik *Karni* A., *Juli* A. és *Karavankák* néven. Hasonló jellegű az *Etschbucht* hegység a Judicaria vonal mellett. A többször megismétlődő törések közül fontosabbak még a *Belluno*, amelyet a Piave völgye jelez, ez tovább csatlakozik az *Izonzo*, azután az *Idriai törés* vonalhoz. Az egész rendszer megszünik D. felé a periadriatikus töréssel, amelynek a mentén emelkednek ki a *Vicentini A.* Az A.-tól kissé elszigetelve találjuk az Etsch mentén az *Euganei* és *Berici* halmokat, ezeket az A. területén egyedül álló fiatal *bazalt* takaró őrizte meg a pusztulástól. K. felé a Karavankák folytatásában találjuk az *Ivančica* és a hazánkba is beérő *Macelj* hegységet, hasonlóképen törések mellett való feltolódás az *Uszkok*, *Sljeme* és a *Kalnik* s véget ér a rendszer a laibachi nagyszerű sülye-

AZ ALPOK

Svájci Jura
Genfi tó
Chablais A.
Boden tó
Berni Alpok
Glarni Alp.
Pennini A.
Lepontini A.
M Rosa
Albula
Dauphinei Alpok
Graji Alpok
Jura Alpok
Cotti Alp.
Dróme Alpok
Provence i Alp.
Tengeri Alpok
Ligur Alp.
Genovai-öböl
LIGUR-TEN
5 6 7 8 9 keleti hosszúsá
Mérték 1:3450.000

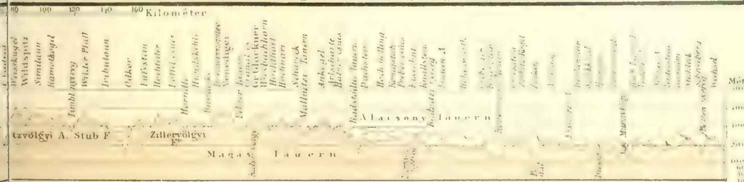

Az Alpok közép gerincének hossz-szelvénye az Isère től (C

BEOSZTÁSA.

Bajor erdő
Cseh erdő
Duna
Bajor föld
Inn
Isar
Vils
Lech
Iller
Amper
Ilm
Günz
Mindel
Wertach
Traun
Enns
Ybbs
Osztrák Alpok
Bécsi erdő (Wiener Wald)
SB.
Lajta
St.
Sch.
Észak-Tiroli Mész Alp
Salzburgi Mész Alp
Salzburgi Pala Alp
Eisenerzi A.
Alacsony Tauern
Stájer Alpok
Alpok
Felső Innvölgy
Stubai Alp
Salzburgi Alp
Zillerthali Alp
Magas Tauern
GrGl.
MR.
HA.
HG.
Ötz
W.S.
WP.
Brenner
Rhaetiai Alpok
Engadin
Algäuer
Nori Alpok
Mur
Rába
Dráva
Ortler A.
Or.
Klagenfurti medence
Bacher hg.
Karni Alpok
Karavankák
Dél-Tiroli felföld
Adige
Venéziai Alpok
Juli Alpok
Száva
M. Adamello
Piave
Tagliamento
Friaul
Isonzo
Karszt
Kulpa
Kapella hg.
Kulpa
Glina
Una
Velebit hg.
Dinári A.
Etschvölgyi hegység
Brenta
Livenza
Garda
Mincio
Chiese
Tartaro
Po
Po di Volano
Panaro
Reno
Secchia
Enza
Taro
Santerno
Savio
Arno
Appenninek
ADRIAI-TENGER
48
47
46
45
44
11
12
13
14
15
16
Greenwichtől

Tenger feletti magasságok
Méter
4000 havas
3000 hegység
2000 nagyhegység
1500 középhegység
1000
600 felföld
300 dombvidék
100 lapály
0-100 mély síkság

...ilanstól a Wechselig a magasságok 15 szoros nagyításával.

RÉVAI KARTOGRÁFIAI.

AZ ALPOK SZERKEZETI TÉRKÉPE.

désnél, amelyen túl már mészkőterületre lépünk s a karsztos jelleg uralkodik.

Völgyek és hágók. Az A. völgyeit eredetük szempontjából felosztjuk *tektonikus, eróziós* és *glaciális* völgyekre. Legnagyobbak a tektonikus, vagyis a szerkezet által létrehozott völgyek, ezek rendszerint a főfolyók vízgyüjtői. Lehetnek hosszanti völgyek, ha irányuk megegyezik a hegyláncok irányával, vagy harántvölgyek, ha a láncokra keresztben állanak. *Tipusos hosszanti völgyek* a *Rhône völgye* a Furka hágótól Martignyig, az ú. n. *Wallisi völgy*, az *Urseren* völgy és a *Hinterrhein* völgye. Igen szép hosszanti völgy húzódik végig a K.-i A. kristályos és mészkőzónájának határán, ebben folyik az Inn Landecktől Kufsteinig, tovább az ú. n. Pinzgauban a Salzach St. Johannig, és az Enns Hieflauig, a kristályos zóna D.-i határán pedig a Gail és Dráva völgye. A *haránt irányú* tektonikus völgyek valamely keresztirányú vetődés mentén fejlődtek ki, de rendszerint a folyó nem ragaszkodik tartósan ehhez az irányhoz, hanem kitér eredeti helyzetéből. Ilyen harántvölgyek: a Rhône völgye Martignytól a Genfi-tóig, a Rajna völgye Churtól a Boden-tóig, vagy a Dora Baltea völgye. Az *eróziós* völgyek tekintet nélkül a szerkezetre, a csapadék eloszlásának megfelelően alakulnak ki. Az A.-ban nagy szerepe van az eroziónak, mert a mérsékelt égöv alatt a *nyugati szél* lévén uralkodó, a hegyeknek a nyugati oldala csapadékosabb s ezért ott a völgyek gyorsabban képződtek s a vízválasztót meglehetősen hátratolták. Az eróziós völgyek keresztmetszete V-alakú, vagy ha a folyó már nem mélyíti, hanem szélesíti a medrét, a völgy tál vagy trapéz alakú. Az A.-ban a leghatalmasabb völgyrendszereknek U-alakjuk van s ezeket a diluviális jégárak dolgozták ki. A glaciális eredetnek kétségtelen bizonyítékai a völgyek meredek falain lévő karcolások, az ú. n. vásott sziklák és a temérdek karcolt kavics. Jellemző tulajdonságuk, hogy igen meredeken és egyenetlen zökögéssel jönnek le a síkságra s a hegy lábánál túlmélyítést találunk, minek következtében a völgynek egy része homoruvá lesz, kitölti a víz és keletkeznek a szép alpi tavak. A völgyek végén rendesen hatalmas törmelékhalmazok alakjában maradtak meg a hajdani morénák, sokszor azoknak egész rendszere felismerhető. Glecser töltötte ki a diluviumban a Rhône felső völgyét, a Wallisi völgyet, a Genfi tavat és a Jurán túl Lyonnál végződött. Glaciális eredetü a Rajna, Aare, Limmat, Reuss felső völgye; utolsó nagy glecser az Engadin völgyön át tódult a Duna felé. K.-ebbre mind kisebbedtek, az A. K.-i lábánál pedig már egy sem nyúlt le, mutatva, hogy akkor sem hullott itt le a glecserek keletkezéséhez szükséges mennyiségű csapadék. Az A. D.-i lábánál a diluviális glecserek nem voltak hosszúak, de nagyon meredekek, ezeknek a munkája hozta létre az északolaszországi gyönyörű fjordos tavakat. A tavak közt megkülönböztetjük a hegy lábánál levő glecsertavakat és fent magasan a hó és jégvilág belsejében a kartavakat vagy tengerszemeket. A glaciális erózió eredménye az A. másik szépsége is, a számtalan vízesés, részben az U-alakú völgyek meredek falairól buknak le nagy eséssel a patakok, ilyen a reichenbachi, lauteraarbrunni stb. vízesés, azonkívül hosszanti irányban, a glecservájta lépcsőkön is gyönyörű vízesések vannak.

Az A.-ból minden irányban szétágazó folyórendszereket aránylag könnyen járható hágók kötik össze egymással, aminek a közlekedésben van nagy jelentősége. A Ny.-i A.-ban a Po alföldjét és a Rivierát kapcsolja össze a szerkezetileg is fontos La Bocchetta hágó; a Col di Tendán (1873 m.) át a Poba ömlő Tanaro mentén jutunk az alföldre, ugyancsak a Tanaro egyik mellékvizén felfelé haladva az Argentière v. Col de Larche hágón át juthatunk az Ubayebe. A Dora Riparia völgyéből a különben nehezen járható Frejus hágó (1294 m.) visz az Arc völgyébe. A hágó alatt 12·2 km. hosszú alagúttal megy át a vasút; közvetlen közelében van a könnyebben járható Mont Cenis (2098 m.) hágó, ezen bonyolódik le a kocsiközlekedés. A Dora Baltea felső völgyéből É. felé a Nagy Szt. Bernát (2472) hágó a Rhône egyik mellék- patakjának völgyén Martignybe, dél felé ugyancsak egy mellékpatak völgyén a Kis Szt. Bernát (2157 m.) hágón át jutunk az Isère völgyébe.

A Ny.-i A. svájci részében roppant nagy jelentőségü gócpont az Urseren völgy, ahova a Rhône völgyén felfelé haladva a Furka hágón át jutunk. Az Urseren völgyben ered a Reuss, a völgy K.-i végén az Oberalp hágó vezet a Vorderrhein völgyebe. Közel az Urseren völgyhöz találjuk az A. legszebb és legnevezetesebb hágóját, a St. Gotthardot (2114 m.), amely a Ticino völgyébe visz. Az Urseren völgyet éppen az teszi a hidrográfia és közlekedés gócpontjává, hogy az A.-on átvezető utak itt kereszteződnek. Az egyik út a Rhône felső folyása vidékéről a Furka és Oberalp hágón vezet a Vorderrhein völgyén Churhoz s innen a Boden-tóhoz, mindenütt az A. külső üledékes zónájának határán. Churtól ez az út folytatható a K.-i A.-ban is, abban a tipusos hosszanti völgyben, amely a kristályos és mészkőzóna határán van. A másik út a Vierwaldstätti tó környékéről, Luzerntől indul ki a Reuss völgyén felfelé s a St. Gotthardon át a Ticino völgyéből juthatunk a lombard-velencei alföldre. Ugyancsak a Ticino völgyén át vezetnek a Po síkságára a Lukmanier (1917 m.), a Greini és a Bernhardino (2063 m.) hágók is. A Rhône völgyéből a Thuni tóhoz visz a Gemmi hágó, a Berner Oberland kristályos tömegének Ny.-i határán, magán a Berner Oberlandon a Grimsel hágó a legjobb útvonal. A K.-i A.-ban a nagyon elzárt Engadin völgyet, ahol az Inn felső folyása van, a Splügen hágó (2117 m.) köti össze a Hinterrhein völgyével, ugyanezt a szolgálatot teszi a Septimer hágó is, amely a középkorban volt jelentős; a churi sülyedés felől pedig az Arlberg hágón át (1802 m.) közelíthető meg. Az Inn völgyét és a Como-tóhoz vezető Chiavennai völgyet a Maloja hágó (1817 m.) kapcsolja össze. Az Engadin völgyből az Etsch vízvidékére a Reschen-Scheideck hágón (1510 m.) juthatunk el legkönnyebben, de mert úgy az Innek, mint az Etschnek völgye az árvizek miatt gyakran járhatatlan, inkább használják a Brenner hágót (1370 m.). Az Etschnek szerkezetileg fontos mellékfolyója az

[illegible] Rienz, amelynek völgyén felfelé menve egy völgyválasztó hágón a Pustertalon át jutunk a Dráva völgyébe. Az Engadin völgyet és az Etsch felső völgyét az ú. n. Valtellinat a Bernina-hágó ([illegible] m.) köti össze, ugyancsak a Valtellina völgybe vezet az Ortler Ny.-i gerincén a [illegible], járható Stilfser Joch (2760 m.). A Brenner [illegible] K.-re a K.-i A. gerincén nem találunk [illegible] egészen a Semmering hágóig (980 m.), amely a Lajta és a Mura vízvidéket kapcsolja össze.

Klima. Az A., mint egységes hegylánc a Ny.-i [illegible] zónájában fekszik és klimája mérsékelt. Helyzeténél fogva fontos klimaválasztó a nagyon egyenletes Atlanti-oceáni és a mind kontinentálisabb jellegű keleteurópai klima, továbbá a mediterraneus és középeurópai klima között. Az átmenet Ny.-on gyorsabb, mint a K.-i A.-ban, különösen hirtelen az A. Ny.-K.-i irányú gerincén, ahol a Brenner, Splügen, Gotthard v. Simplon hágókon átkelve egy óra alatt lényeges a klimaváltozás. Az A. D.-i lejtőinek tipusosan mediterraneus klimája van, évi 14—16° közepes hőmérséklettel, az esőzés minimuma nyáron van, amikor a magas légnyomás zónája a Földközi-tenger fölé kerül. Az É.-i és ÉNy.-i lejtőkre a Ny.-i szél minden időben bőséges csapadékot hoz, legtöbbet mégis nyáron. A hőmérséklet eloszlását rendkivül befolyásolják a lokális körülmények, valamely helynek fekvése az É.-i v. D.-i lejtőn, a talajviszonyok stb. Az elzárt völgyekben sokkal nagyobb az évi és napi hőingadozás, mint a hasonló magasságú csúcsokon, a magukban álló csúcsok hidegebbek, mint a nagy hegytömegek vagy platók. A hőmérséklet csökkenése vertikális irányban közepesen 0·58° C. 100 m.-kint, habár évszakok szerint változik ez is. A völgynek hőmérsékletét nagyban befolyásolja a *főhn* szél; így nevezünk minden emelkedésre kényszerített szelet, amely a hegygerincekre felemelkedve elhullatja a benne lévő nedvességet, kiszárad, a gerincről való leszállás közben pedig fölmelegszik és a völgyekre száraz, meleg levegőt hoz. Főterülete a főhnnek az A. Ny.-K.-i irányú gerince Genftól Salzburgig, ahol a D.-i szél főhn jellegű. Tipusos főhn szél van az Ill felső völgyében, a Rajna völgyében a Boden-tóig, a Reuss völgyében Muriig, a Rhône völgyében Martignytól a Genfi-tóig stb., mindenütt igen heves, orkánszerű szél s különösen tavaszkor nagy hóolvadást okoz s lavinákat görget a völgyekbe. Az A.-on É. felől átemelkedő szél, az ú. n. «Misztral» szintén főhn szél, de mert felmelegedve is még hidegebb levegőt hoz a völgyekbe, mint az ottani hőmérséklet, hideg szélnek tünik fel. A főhn jellegű szelek okozzák, hogy az A. az időjárásnak is választói, amikor az É.-i lejtőkön bőven hull az eső, a D.-iek szárazak és viszont.

Az A.-ban óriási területek nyúlnak a hóhatár fölé s hatalmas az eljegesedés, a jéggel borított területek nagysága kb. 3800 km². Legnagyobb glecser az Aletsch (115 km² ter., 26·8 km. hosszú), azután a Gorner glecser (67 km²), Fiescher glecser (41 km²), az Unteraar glecser (39 km²), a Pasterze 32 km². 20 km²-nél nagyobb területű glecser van Svájcban 17, míg a K.-i A.-ban csak kettő.

Növényzete általában a középeurópai erdőzónába tartozik s a talaj minősége szerint cser-, tölgy-, fenyő-, nyárfaerdőségeket találunk. A délebbi völgyekben gyakori a gesztenye-erdő s a mi gyümölcsfáinkon kívül az olajfa. A lombos erdők régiója 1300—1900 m.-ig tart, ezen felül a tülevelü fák tulnyomóak, a tisztásokat és a völgyek mélyét havasi flóra, gyopár, alpi rózsa stb. ékesíti. A tülevelü fák határa körülbelül összeesik a hóhatárral, ennél magasabban csak kúszó fenyők, törpe bozót él meg; az állandóan hóval borított területeken csak a kiálló sziklák tetején van még némi fű és moha.

Állatvilága gazdag tisztán havasiállatokban, ilyen az őz, kecske, mind a kettő egészen a havasi régióban él; a mormota, a havasi nyúl és a havasi egér. Csak a nyár folyamán húzódik a havasok közé a cickány, borz, hiúz, róka, ezek csoportosan élnek, továbbá a medve, farkas, a havasi csóka, amely 3600 m. magasságig is felhatol, a saskeselyű, a szakállas keselyű (Gypaetos barbatus) s még sok apróbb ragadozó madár. A fekete szalamandra (Salamandra atra) 1000—2300 m.-ig él meg, a számtalan rovarfaj jellemző tulajdonsága, hogy az örök hó régiójában szárnyuk hiányzik és kizárólag növényekkel táplálkoznak.

Ásványi kincsei nincsenek még kellőképpen kihasználva. Stájerországban, Krajnában, Karinthiában vasat és elegendő mennyiségű szenet bányásznak, ez utóbbinak hiányában maradt vissza Svájcban a vasbányászat. Karinthiában ólom, Krajnában cink és kéneső található. Sót szolgáltat Tirol és Salzkammergut; ásványos források nagyszámban vannak, különösen híresek az ischli, reichenhalli, st.-mauricei, a leuckerbadi, aix-le-bainsi, badeni, levicoi, roncegnoi stb. források, továbbá a gasteini, bormioi, ragaz-pfäfersi melegforrások, amelyeknek értékét a lakosok jól fel tudják használni.

Irodalom. Suess, Das Antlitz der Erde, Leipzig 1885, 1901, I., III. köt.; u. a., Die Entstehung der Alpen, Wien 1875; Schardt, Die modernen Anschauungen über den Bau und die Entstehung des Alpengebirges, St. Gallen 1907; Richter, Geomorphologische Untersuchungen in den Hoch-Alpen, Peterm. Mittg. Ergbd. XXIX; Frech, Geologische Grundlinien der Alpen, Peterm. Mittg. 1908; Rothpletz A., Geologischer Führer durch die Alpen, 1902; u. a., Geologische Alpenforschungen, München 1900; Machaček F., Die Alpen, Leipzig 1908; Kilian W., Aperçu sommaire de la géologie, de l'orographie et de l'hydrographie des Alpes Dauphinoises, Grenoble 1909; Reishauer, Die Alpen, Leipzig 1909. Brist F., Les Alpes françaises, Paris 1907; Ferrand, Les Alpes de Savoie, Basel 1907; Lugeon M., Coupe géologique du Massef du Simplon, 1902; u. a., Les grandes nappes de recouvrement des Alpes au Chablais et de la Suisse, Bull. Soc. Géol. de France, Paris 1901; u. a., Les grandes dislocations et la naissance des Alpes Suisses, Genf 1900; Bonney, Alpine Walleys in Relation to Glaciers, Journal Geol. Soc. London 1902; Brückner, Du Pasquier et Penck, Système glaciaire des Alpes 1895; Davis, Glacial Erosion in France, Schwitzerland and Norvay; u. a., Glacial Erosion in the Valley of the Ticino; Penck, Die Eiszeiten in den Alpen, Geogr. Zeitschr. 1904, 1905; u. a., Eiszeitforschung in den Alpen; Tyndall John, Die Gletscher der Alpen, Braunschweig 1898; Penck A. und Brückner, Die Alpen im Eiszeitalter, Leipzig 1907; Hess, Talbildung in den Alpen, Himmel und Erde, 1909; Berndt, Der Alpenföhn Pet. Mittg. Ergbd. 1883; Scheffel, Verkehrsgeschichte der Alpen, Berlin 1908; Engler A., Die Pflanzenformationen und die pflanzengeographische Gliederung der Alpenkette. Notizblatt des Botan. Gartens, u. o. 1901; Jaccard E., Détermination de la distribution de la flore Alpine 1904; Marret L., Exsiccation de la flore du Valais et des Alpes lemanniennes. Le Mans 1907; Beck v. Managetta u. Lerche-

nau, Vegetationsstudien in den Ostalpen, Wien 1907; Schenck, Alpine Vegetation, Jena 1908; Schroeter, Das Pflanzenleben der Alpen, Zürich 1908; Nestler K., Das Tierleben der Alpen; Conway M., The Alps, London 1910.

Álpókok *(Phalangoidea,* állat), l. *Kaszáspókok.*

Alpolgármester, l. *Polgármester.*

Álporzó (növ.), l. *Staminodium.*

Alpra, a Kun László korabeli kunok egyik feje. L. *Kun.*

Alpujarras (ejtsd: alpuhárrasz), hegyvidék a spanyol Granadában, mely a Sierra Nevada déli részén a tengerpartig 40 km. szélességben s Motriltól Almeriáig mintegy 100 km. hosszúságban terül el. Számos mély, meredek falú völgy és sokszorosan elágazó mészhegységek jellemzik e hegyvidéket. A Guadalfeo öntözi; legmagasabb része, a Sierra de Gador 3200 m.-ig emelkedik. Legfelső részeiben és fővölgyeiben számos apró tengerszem van; mintegy 3000 m. magasságban Európa legmagasabban fekvő havasi tavai. A déli mélyebben fekvő terraszokon fokozatosan melegebb, némely helyen afrikai az éghajlat, s e helyeken datolya, pálma és cukornád is megterem. Völgyeiben kitünőek a legelők. A lakosok mintegy 50 kis helységben juhászattal és gyümölcstermeléssel, a Sierra de Gadorban bányászattal is foglalkoznak. A főhelyek nyugaton Orgiva, keleten Ugijar. Itt tartották fenn magukat a mórok legtovább, 1610-ig. Az A. név (al Busarat a. m. legelőhely) a mórok korából maradt fenn.

Alqueire, ürmérték Portugáliában folyadékokra. 1 A. = 8·270 l. 1 A. vagy pot = 6 canada = 48 meyos quartilhos. 2 A. = 1 almudo. Száraz mérték: 1 A. = 13·520 l. = 2 meyo. 4 A. = 1 fanega.

Alquifoux (arab eredetü franc., ejtsd: alkifú), az ólomérc zúzásánál és iszapolásánál nyert ércliszt, melyet régebben ólomglét helyett a durva fazekasmáz előállítására használtak.

Alraunok *(Alrunok),* a német mitológiában jövendőmondó pokoli szellemek voltak, azután törpe, emberformáju alakok, melyek a birtokosukat gazdaggá tudták tenni. A régi germánok és skandinávok A.-nak nevezték a jövendőmondó javasasszonyokat. A.-nak nevezték azt a gyökeret is, melyet varázsszerül használtak, l. *Mandragora.*

Alreáliskola, l. *Reáliskola.*

Ál-recésszárnyuak (állat), l. *Szitakötők.*

Alrendek, a rendiség korában nálunk a kiváltságoltak alsóbb rétegei, mint: alsó papság, köznemesség, kir. városok és szabad kerületek lakói; a főrendiekkel a vmegyei gyüléseken együtt, az országgyüléseken külön tanácskoztak.

Álrétegzés, l. *Rétegzés.*

Ál-ruha, l. *Álarc.*

Álruházkodás, az a jelenség, midőn némely állat idegen tárgyakat, növényeket vagy állatokat rak magára, hogy rejtve maradjon. A tengeri pók néven ismeretes *Maja squinado* rák moszatokat, moh-állatkák telepeit rakja hátára, melyek ott tovább nőve hathatós védelmet biztosítanak neki. A *Dromia* nevü tengeri rák a *Suberites* nevü szivacs telepének egy részletét teszi hátára, mely rövid idő mulva egesz sátort alkot fölötte. A nálunk is előforduló zsákhordó lepkék *(Psyche)* hernyói és az álló vizeinkben közönséges tegzes szitakötők *(Phryganea)* lárvái a környezet növénydarabkáiból, levélszeletkéiből, továbbá kavicsszemekből, csigahéjtöredékekből a környezettel egyező tegzet készítenek. Némely szerző Á. néven egyesíti a *mimikri* jelenségeit is. L. még a köv. címszókat: *Alakmajmolás, Állatok színe, Mimikri, Színmajmolás* és *Védőszinek.*

Alsalétromossav *(hiposalétromossav* v. *nitrozilsav)* és sói. Az A. $H_2N_2O_2$ tiszta állapotban kevéssé állandó, vizes oldatban, 0°-ra hűtve, bizonyos ideig eltartható. A sav keletkezik nátriumnitritnek lehűtött híg vizes oldatban hidroxilaminszulfátra, vagy salétromossavnak hidroxilaminra való hatásakor. A sav vizes oldata erősen savanyú kémhatású; lassankint dinitrogénoxidra és vízre bomlik, egyidejüleg kevés salétromossav és ammonia is keletkezik. Az A. gyenge, kétbázisú sav; szabályos és savanyú sókat alkot.

Alsalétromsav *(hiposalétromsav),* l. *Nitrogéndioxid.*

Alsáni, előkelő középkori magyar *család* a Szente-Mágocs nemzetségből, melynek őse Logreth fia *Logreth* 1300 körül élt s A. Bálint pécsi püspök 1408-iki siremléke szerint nádor volt, nyilván az 1301—10 közti zavaros időszakban. Logreth fia János bánnak egyik fia volt *A. Bálint* bíboros és pécsi püspök 1374—1408. Azonfelül magyar követ Rómában, Velencében és Torinoban; a másik *Pál* mester, ki 1386. fiaival Lászlóval és Miklóssal együtt elkisérte a föllázadt Károly-pártiak lecsendesítésére Horvátországba menő királynékat, Diakovár környékén azonban ők is a lázadók kezébe kerültek, honnan kiszabadulva *A. László* és *Miklós* 1388. jelentékenyen közreműködtek a pártütők leverésében. *A. János* 1408. főpohárnok volt s egyik tagja a Zsigmond által alapított sárkányrendnek. A család címere kockázott paizsfő alatt felhőből kinyuló s három szirmú rózsát tartó kar volt. A. Bálint sirköve 1408-ból a pécsi székesegyházban látható. V. ö.: *Áldásy* A., A. bibornok (Bpest 1903. M. Tört. Életrajzok).

Alsáni vár. A mai Szerém vármegye területén, a szávamelléki Gunya közelében állott. Hajdan Valkó vármegyéhez tartozott. Eleintén a hires Alsáni-család, ennek kihalása után (1436) a Thallóczy-, 1464 táján a Maróthy-család birta. 1526 táján pusztult el.

Alsatia, Elszász új-latin neve.

Alsbachit, kőzet, a Melibocus gránitjában telért alkotó gránitporfir.

Alschinger, *Andreas*, szül. Angernben 1791 nov. 20., megh. Bécsben 1864 jan. 10. 1818. a trieszti tengerész-akadémián helyettes tanár, 1820. a fiumei, 1821—58. pedig a zárai gimnáziumban a latin és görög nyelv tanára volt. A botanikával 1827 óta foglalkozott, e célból egész Dalmátországot a szigetekkel együtt beutazta s a dalmát flóra ismertetésén jelentékenyet lendített. Munkái: Flora Jadrensis (Zára flórája, Jaderae 1832), s ehhez a zárai gimnázium III. programmjában 1853-ban pótlékot is szolgáltatott. Verzeichniss der seit Herausgabe der Flora Jadrensis im Gebiete von Zara neu entdeckten Pflanzen (Österr. botan. Wochenblatt 1853, 406. old.); Ein Ausflug auf den Biokovo in Dalmatien, Oesterreichische Botanische Zeitschrift IX. 382. old.: Das Brennholz in

[illegible] (u. o. X. 373.); Die geschützten Pflanzen Dalmatiens (u. o. X. 1[illegible].); Ausflug auf das Velebit Gebirge in Dalmatien (u. o. X. 462.); Zur Flora von [illegible] (u. o. XI. 98. old.).

Alsdorf, falu Aachen porosz közigazgatási kerületben, vasút mellett, (1905) 4916 lak., kőszénbányával.

Al secco (olasz), A falat burkoló száraz vakolatra való festés, tehát ellentete a fresko festésnek. L. *Falfestés*.

Al segno (ol.), l. *Segno*.

Alsen, Schleswig-Holstein porosz tartományhoz tartozó sziget, amelyet az Alsen vagy Alssund választ el a szárazföldtől; 39 km. hosszú és 17 km. széles, területe 321 km², hajóhíd köti össze a szárazfölddel. Földje jól meg van művelve, különösen sok a gyümölcse. Az 1849. és 1864 iki német-dán háborúban elég fontos szerepet játszott.

Alseni vésett kövek (ném. *Alsengemmen*), alakos, durva díszű üvegdarabok, többnyire kék v. zöldes színűek s egy világosabb és sötétebb rétegből állanak. Az első ilyen követ Alsenban, a többit az alsó Rajna és alsó Elbe közti területen a földben találták. Egyházi felszerelések, misekönyvek, fogadalmi tárgyak díszítésénél voltak használatosak. Előbb azonosították őket a Wieland-mondában előforduló Edda győzelmi köveivel, most ellenben a keresztény művészet produktumainak tekintik.

Alsenz, folyó a rajnai Pfalzban, Ebernberg mellett Kreuznach fölött ömlik a Naheba. Mellette A. falu vasútnál, (1905) 2172 lak., kőbányával.

Alser, folyócska Bécs mellett, melyről az A.-tündér ásványforrás Bécsnek egyik külvárosában, Alsergrund és Hernals külvárosok kapták a nevüket.

Alsfeld, az ugyanily nevű járás székhelye Felső-Hesszen tartományban, a Schwalm és vasút mellett, (1905) 4613 lak., faiparral.

Alshedit, szilikát *ásvány*, vas-aluminium-yttrium tartalmú titanit Slättkâra-ról (Svédország).

Alsine *Wahlenb.* (növ.), l. *Lúdhúr*.

Alsium, l. *Palo*.

Álskorpiók *(Pseudoscorpiones*, állat), a pókfélék *(Arachnoidea)* osztályának egyik alrendje. Mindenben az igazi skorpiókhoz (l. o.) hasonlítanak, csupán abban térnek el tőlük, hogy utópotrohuk és fulánkjuk nincsen és hogy 2 pár tracheával lélegzenek. A mérsékelt és forró földövön mindenütt tenyésznek; rendesen a fák kérge, mohák, levelek alatt, régi könyvekben és herbáriumokban húzzák meg magukat és atkákra vadásznak. Általában ártalmatlan, sőt hasznos állatok. Hazánkból 30 fajuk ismeretes, köztük több olyan, mely ez ideig még csak hazánkból ismeretes. Legközönségesebb fajok: a 3 mm. hosszú *könyvskorpió (Chelifer cancroides* L.), mely régi házakban, poros könyvek között stb. bujkál, a poloskatermetű vak *skorpióatka (Chernes cimicoides* Fr.), az *Obisium muscorum* Leach. és a *Cheiridium muscorum* Leach. V. ö.: A Magyar Birodalom Állatvilága (Budapest 1900, III. köt., Arthropoda, Arachnoidea fejezettel. Kir. Magy. Természettud. Társulat kiadása. Itt megvan a hazai irodalom is.)

Alsleben, város Merseburg porosz közigazg. kerületben, a Saale mellett, (1905) 3973 lak., cukorgyártással, hajókészítéssel.

Alsnö-Stadgan, annak a fontos svéd alaptörvénynek a neve, amelyet Ladulås Magnus király az Alsnö-szigeten megtartott rendi gyűlés hozzájárulásával 1279. (május) kihirdetett. E törvény szigorú büntetéseket ró a közrend felforgatóira s a pórok elnyomóira, míg az önként lovassági szolgálatra jelentkezőknek előjogokat és adómentességet igér.

Alsó. A magyar kártya egy tagja. Az *alsós*-ban a legnagyobb értékű kártya az atout A.

Alsóábrány, kisközség Borsod vm. egri j.-ban, (1900) 428 magyar lak., posta és távíróhivatallal.

Alsóajak, l. *Ajak*.

Alsó állkapocs, l. *Állkapocs*.

Alsóalmád (ezelőtt *Alsó-Jablonka)*, kisközség Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1900) 350 rutén lak., u. p. Papháza, u. t. Koskócz.

Alsóalmás, kisközség Hont vm. báti j.-ban, (1900) 441 tót és magyar lak., postahivatallal; u. t. Bát. A XIII. sz.-ban a sági konvent birtoka volt; ma a beszterczebányai püspöké.

Alsóapsa, kisközség Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1900) 4650 lak. (közte 662 német és 3929 rutén), hitelszövetkezettel, postahivatallal; u. t. Aknaszlatina. Lakói számos telepen megoszolva élnek. Gör. kat. fatemplomai 1561. és 1776. valók. 1387 előtt a huszti várhoz tartozott, de ez évben Zsigmond király e vártól elvette és Ivánnak, Dragomir fiának adományozta Mária királynő beleegyezésével.

Alsóaranyod, l. *Aranyod*.

Alsóárpás, nagyközség Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1900) 1283 oláh lak., csendőrörssel, vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. Hozzátartozik a Ménesbirtok tanya. Az A.-i m. kir. járási erdőgondnokság székhelye Fogaras.

Alsóattrak, kisközség Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1900) 221 tót lak., u. p Felsőattrak, u. t. Alsóvásárd. Legrégibb községeink egyike, már 1111. Adradi név alatt szerepel.

Alsó-Ausztria (l. a *mellékelt térképet)*, főhercegség, az osztrák császárság egyik alkotórésze, Felső-Ausztria, Cseh- és Morvaország, keleten Magyarország és Stiria között; területe 19,854 km², lakosainak száma (1900) 3.100,493 (1.524,140 férfi, 1.576,353 nő 1 km² sz. 156) lak. A Duna D.-i és É.-i részre osztja, melyek közül az első az alpi vidékhez, az utóbbi a hercini-szudeti felföldhöz tartozik. A tartomány DK.-i részébe a Stiriai-Alpok nyulnak be az 1738 m. magas Wechsellel. A Semmering-hágó által az A.-ai Mészalpokkal függnek össze, melyek Ny. felé az Enns folyóig és É. felé a Dunáig terjednek; ÉK.-i előhegyei előtt az erdős bástyaszerű Lajta-hegység húzódik el. Az A.-i Alpok a Semmeringtől É.-ra a Schneebergben (2075 m.) érik el legnagyobb magasságukat. A Semmeringtől a regényes Schwarza völgytől elválasztva a Raxalpe (2009 m.), Ny. felé a stiriai határhoz közel a Göller (1761 m.), Dürnstein (1877 m.) emelkednek. E mészhavasok előtt É. felé az előhavasok kettős láncolata terül el, több csúccsal, melyek közt az Unterberg a legjelentékenyebb. Ettől É.-ra dombos vidék terül el, melyet a Duna mellékvizei öntöznek.

ALSÓ-ÉS FEIS

Magyarázat
14
BUDWEIS
Prachatitz
Krumau
Schweinitz
Gratz
Kaplitz
D.Benaschau
Rosenberg
Hohenfurth
Leopoldschlag
Freistadt
Böhmer Wald
PASSAU
Vilshofen
Osterhofen
Schärding
Pfarrkirchen
Braunau
Burghausen
Tittmoning
URFAHR
LINZ
Steyregg
Mauthausen
Enns
WELS
Eferding
Grieskirchen
Ried
Hausruck
Schwannenstadt
Vöcklabruck
Gmunden
Kremsmünster
Kirchdorf
STEYR
Strengberg
Waidhofen
Schober St.
Sengsen hg.
Windischgarsten
Bodenwies
SALZBURG
Reichenhall
Hallein
Berchtesgaden
Tennen hg.
Dachstein
Totes hg.
Spitzmauer
Warschenegg
Gr. Priel
Gr.Pyhrgas
Admont
Gesäuse
Rottenmann
Radstadt
Gröbming
Enns
Felső
Alacsony
Tauern
Magas Tauern
Murau
St. Lambrecht
Judenbg.
Neumarkt
Tamsweg
Ob.Zeyring
Ob.Wölz
Schober Sp.
Hochreichart
Bösen St.
St. Johann
Fohnsdf.
Hoch Golling
Mur
Witting
Ischl
Hallstatt
St. Wolfgang
Mondsee
Attersee
Traunstein
Weyregg
Ebensee
H. Schrott
Stein
Aussee
Bischofshofen
Werfen
St. Martin
Saalach
Gamsfeld
Lungau
St. Michael
14

SŐ-AUSZTRIA.

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

A havasoktól és előhavasoktól a Gölsen és Triestingtől elválasztva, a Bécsi-erdő (Schöpfl 893 m.) huzódik ÉK.-i irányban Bécsig, a Tulbinger-Kogeltól pedig ÉK.-i irányban a Kahlengebirge vonul a Hermanns-Kogellel és Leopoldberggel. A Dunától északra a morva-osztrák lejtők terülnek el, melyek a Duna felé meredeken szállnak alá, K. felé pedig a Morvamezőbe mennek át. Középmagasságuk 585—650 m., legmagasabb a cseh határon a Viehberg (1100 m.). A Cseh-erdőhöz tartozik a Felső-Ausztria felé levő határon a Weinsberg-erdő (Weinsberg 1039 m.); ettől K.-re a Gföhl-erdő, D.-re a Jauerling (1060 m.); a Gföhlerdőtől K.-re a Manhartsberg (537 m.); az utolsó DK.-i nyulványok a Dunánál, a Kahlengebirggel átellenben, a Bisamberggel (359 m.) végződnek. A síkföld az összes területnek nem foglalja el 25%-át.

A tartomány főfolyója a Duna; ennek mellékfolyói jobbról: az Enns, Ybbs, Erlaf, Bielach, Traisen, Wien, Schwechat, Triesting, Fischa és Lajta; balról: a Krems, Kamp, Schmieda, Göllerbach, Russbach és a Morva a Thayaval. Csak a Duna, a Lajta és a Morva hajózhatók; a többi folyó faúsztatásra és malmok, hámorok és gyárak hajtására alkalmas. A kevés tó közül a Lunzi-tó és az Erlaf-tó a stiriai határon említendő. A tartománynak több ásványforrása is van, melyek közül a badeni, németóvári, az alsó-meidlingi kénforrások, a pyrawarti vastartalmú források és a vöslaui melegforrások a legismeretesebbek. Az éghajlat a különféle vidékeken igen különböző, általában azonban mérsékelt és egészséges, jóllehet a hőmérsék igen gyakran változik. A magas hegyeken az évi középhőmérsék a legkisebb, a bécsi medencében a legnagyobb (Bécs +7·79° R.). A tartomány Ny.-i részében nagyobb a csapadék, mint K.-en, Bécsben az évi csapadék átlag 446 mm.

Nemzetiség tekintetében (Bécstől eltekintve, mert itt minden nemzetiség képviselve van) a lakosság 96·5% német, 1% horvát és tót (a Morvamezőn s a Lajtán túl), a többi cseh (a cseh határon 4 községben). Vallásra nézve 65,460 evangélikus, 4404 görög-keleti, 157,278 zsidó, 5818 más felekezetin kívül mind róm. kat.

A népmozgalom adatai: (1907) 1000 lak.-ra esik 8 házasság, 29 születés és 21 haláleset. Az egész terület 96·4% termőföld; ebből szántóföldekre esik 43·4%, szőllőkre 1·9%, kertre és rétre 13·2%, legelőkre 3·6% és erdőkre 34·3%. A legfontosabb mezőgazdasági termékek (1907): búza (1.345,224 q), rozs (3.179,336), árpa (1.040,127), zab (2.122,815), kukorica (251,364 q.), hüvelyesek (96,473 hl.), kender (18,171 q.), burgonya (8.028,234), cukorrépa (1.996,738), takarmányrépa (1,996,738), káposzta (445,171), lóhere (3.523,536 q). Fontos A.-ra nézve a bor- és gyümölcstermelés; legkeresettebb borok a vöslaui és a gumpoldskircheni; az évi bortermelés 861,410 hl. és gyümölcstermelés 147,097 q. A bányászat nem jelentős; az Elő-Alpokban bányásznak szenet (1906. 629,763 q. kő- és 222,332 q. barnaszenet) és Mühldorfnál grafitot (5374 q.-t). Az állattenyésztés is fontos közgazdasági tényező; 1900. volt 141,101 ló, 606,938 szarvasmarha, 80,379 kecske, 61,490 juh és 530,231 sertés. A. ipara igen jelentékeny és igen sokoldalú. Közel egy millió azok száma, akik iparral foglalkoznak, az iparos foglalkozás központja Bécs (l. o.). 57 sörgyárban termeltek (1904—05) 3.220,027 hl. sört; 1497 szeszfőzőben 105,415 hl. alkoholt, 4 cukorgyárban 225,765 q. cukrot és a 4 dohánygyárban 48,172 q. dohányt, szivart stb. A tartomány egyéb jelentékeny iparágai: a fémipar, a gépipar, ideértve a vaggon-, kocsi-, szerszám- stb. gyártást, üveg- és agyag-, fa-, csont-, kaucsuk-, bőripar; a szövőipar, és pedig selyem-, kammgarn-, pamutfonás és szövés, szőnyeg-, szalagszövés; kötöttárúk, függönyök, zsinórok készítése, jutaszövés; festés és tisztítás; ruházati ipar; papiripar; élelmiszerek előállítása és pedig malomipar, cukor-, csokoládé-, cukorka-, sör-, szeszgyártás; dohánygyártás. A kereskedelem is igen élénk, amennyiben Bécs a lajtántúli tartományok kereskedelmének gócpontja. Az országutak hossza 13,556, a vasutaké 2358 és a vizi utaké 319 km.; ez utóbbiakból 202 km. gőzösökkel is járható. A bécsi egyetemen, politechnikumon és egyéb főiskolákon kívül volt (1909) 35 gimn., 21 reáliskola 19,868 tanulóval, 258 iparisk., 48,623 tanulóval, 38 keresk. iskola 13,992 növendékkel, 521 továbbképző leányisk. 12,322 leánytanulóval, 19 földmíves- és erdészisk. és mintegy 2000 népisk., amelyeket az iskolakötelesek 98%-a látogatott. A. az 1907-iki választási törvény értelmében a birodalmi tanácsba 64 képviselőt (44,636 lakosra 1-et) küld; tartománygyűlése 127 tagból áll. Közigazgatási szempontból 22 ker. kapitányságra (Amstetten, Baden, Lajta-Bruck, Floridsdorf, Gmünd, Hietzing, Ober-Hollabrunn, Horn, Korneuburg, Krems, Lilienfeld, Melk, Mistelbach, Mödling, Neunkirchen, Pöggstall, St. Pölten, Scheibbs, Tulln, Waidhofen a. d. Thaya, Wiener-Neustadt (Bécsújhely és Zwettl) és 3 városra (Bécs, Bécsújhely és Waidhofen a. d. Ybbs) oszlik. Az igazságszolgáltatás szolgálatában állanak, mint első folyamodású biróságok a bécsi polgári és kereskedelmi törvényszék, 4 kerületi és 89 járásbiróság, mint másodfokú biróság, a bécsi főtörvényszék (Felső-Ausztriának és Salzburgnak is másodfokú birósága). A tartomány címere kék főhercegi kalappal fedett paizs 5 aranysassal.

Története. Őslakóit, a *keltákat*, Augustus római császár vezérei: Drusus és Tiberius hódították meg Kr. e. 15 körül és akkor A. nagyobb fele *Noricum* néven római tartománnyá lett, míg főhelye Vindobona (Bécs) és Carnuntum (l. o.) Pannóniához került. A népvándorlás folyamán *Attila* hún király vezette A.-n keresztül hadait Gallia ellen (451), majd előbb *Odovakar* (l. o.), utóbb meg *Theodorik* keleti gót király alapitott itt hatalmat (493—526). Azután *bajor törzsek* hatoltak e tájékokra, melyekre az *avarok* kalandozásai nehezedtek, kiknek hatalmát *Nagy Károly* frank király és császár törte össze 795 körül. Ugyanő vetette meg alapját a «Keleti határgrófságnak» (Ostmark), melyet csakhamar bajor és más német telepítvényesek özönlöttek el. 906—955-ig a kalandozó *magyarok* szorongatták e Mark lakóit, mígnem I. Nagy Ottó császár lechmezei diadalának gyümölcseként II. Ottó császár a helyreállított Ostmarkot 976. *babenbergi Lipót* őrgrófra ruházta, kinek utódai A.-t 1156-ig mint

...ergék 1246 pedig mint hercegek kormányozták. A babenbergi fejedelmeknek és Magyarországnak gyakran volt dolguk, hol békés, hol harcias érintkezésük volt. Már I. István királyunk kerített 1031 hatalmába Bécset és a Lajta (Sár) és Fischa közötti területet, melyről azonban Aba Sámuel lemondani volt kénytelen. A hatalmas III. Henrik császár A. felől indította hazánk ellen [illegible] hajóhadát. 1146. II. Géza aratott II. Henrik Jasomirgott herceg (l. o.) seregén nagy diadalt. Az utolsó babenbergi herceg, *Harcias Frigyes* (l. o.) a Lajtamenti csatában (1246) vesztette életét és a győző *IV. Béla* királyunk és fia *István* a megüresedett osztrák-stiriai örökségből kevés hasznot húzott, amennyiben véres harcok után előbb A.-ról majd Stiriáról lemondani kényszerültek. Cseh *Ottokár* (l. o.) lett akkor A. gazdája, de uralmának a IV. Kun Lászlótól támogatott Habsburgi Rudolf 1278. a dürnkruti (morvamezei) csatában véget vetett. Ez időtől fogva a *Habsburgok bírják A.-t.* Ezen idő alatt is gyakori volt az összetűzés a szomszéd magyarokkal, így I. Albrecht és III. Endre között, továbbá III. Frigyes császár és *Hunyadi János* kormányzó meg *Hunyadi Mátyás* király között. Amaz megszállotta Bécsújhelyet (1446) és hat évvel később az osztrák rendekkel egyetértve, V. László kiadására kényszerítette Frigyest. *Mátyás* király pedig, kit a császár álnokságával a végsőig ingerelt, három győzelmes háborúban alázta meg ellenfelét (1477–90), kitől egész A.-t Bécsesel együtt elhódította. Csakhogy korai halála után ezek megint felszabadultak. Az újkor folyamán a *török* rémítgette két ízben A.-t; így Szolimán szultán 1529. és Kara Musztafa pasa 1683. (l. *Bécs*). Megelőzőleg (1608) a magyar és osztrák rendek a vallásszabadság érdekében Rudolf császárral szemben fegyveres szövetséget kötöttek; 1619 végén pedig *Bethlen Gábor* vette Bécset ostrom alá. 1703 után *II. Rákóczi Ferenc* kuruc vezérei jelentek meg A. területén. 1805. és 1809. pedig *Napoleon* császár hadai szállották meg A.-t; ő maga Schönbrunnban ütötte fel hadiszállását. Mindkét hadjáratban véres csaták folytak A. területén. (1809. az Aspern és Wagram melletti csaták). 1848 őszén magyar *honvédek* igyekeztek Bécset felmenteni, de Schwechat mellett visszaverettek, mire Jellasics vadlelkű hadi népe okt. 31. a várost bevette és kirabolta. 1866 júl. végén a *poroszok* értek a Duna vonaláig és Bécs kapujáig.

Irodalom. Topographie v. Nieder-Österreich 1871 óta; Umlauft, Das Erzherzogthum Österreich, 1893; Jahrbuch für die Landeskunde v. Nieder-Österreich, Wien, 1902 óta; Rabl, Illustrierter Führer durch Nieder-Österreich, u. o. 1898; Rusch, Landeskunde v. Nieder-Österreich, u. o. 1908; Sigmund, [illegible] Nieder-Österreichs, u. o. 1909; Dvořak, [illegible] I. (1907); Stritzko u. Thiel, Bibliographie [illegible] zur Landeskunde von N.-Österreich, 1906; [illegible], Die Eroberung Niederösterreichs durch Matthias Corvinus, 18[illegible].

Alsóbagod, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 373 magyar lak., postahivatallal; u. t. Zalaegerszeg.

Alsóbágyon, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1900) 193 tót lak., u. p. Csábrágvarbók, u. t. Hontnémeti.

Alsóbajom, nagyk. Kis-Küküllő vm. dicsőszentmártoni j.-ban, (1900) 1937 oláh, német és magyar lak., 1402-ből való megerősített ág. ev. templommal; u. p. és u. t. Felsőbajom. Környékén mithraeumra akadtak.

Alsóbaka, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1900) 679 tót és magyar lak., u. p. Bát, u. t. Bakabánya.

Alsóbalázsfalva, kisk. Beszterce-Naszód vm. jádi j.-ban, (1900) 555 lak., u. p. Somkerék, u. p Somkerék-Udvarhely.

Alsóbalog, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, a Balog folyó völgyében, (1900) 704 magyar lak., u. p. Felsőbalog, u. t. Rimaszombat. Felsőbaloggal együtt Balog vártartozéka volt s annak sorsában osztozott (l. *Felsőbalog*); már 1347. említtetik, most Koburg Fülöp herceg tulajdona.

Alsóbán, kisk. Szilágy vm. krasznai j.-ban, (1900) 869 oláh lak., gör. kat. fatemploma a XVI. sz. közepéről való, u. p. és u. t. Kraszna.

Alsóbarakony (ezelőtt *Barakony*), nagyk. Arad vm. borosjenői j.-ban, (1900) 1852 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Csermő.

Alsóbarbatyéniszkrony, kisk. Hunyad vm. petrozsényi j.-ban, az Oláh-Zsil völgyében, a petrozsény-lupényi vasút mellett, (1900) 1070 oláh és magyar lak., vasúti állomással, távíróhivatallal, u. p. Livazény; jelentékeny fűrésztelepe és zsindelygyára van, úgyszintén barnaszénbányászata.

Alsóbaskócz (ezelőtt *Baskócz*), kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1900) 309 tót lak., u. p. Szobrácz, u. t. Remetevasgyár.

Alsóbauczár, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1900) 1208 oláh lak., u. p. Várhely, u. t. Ruszkabánya.

Alsóbeled, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1900) 402 német lak., u. p. Pornóapáti, u. t. Óvár-Vashegy.

Alsóbereczki, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1900) 591 magyar lak., postahivatallal, u. t. Sátoraljaújhely.

Alsóberek (ezelőtt: *Homonna-Bresztó*), kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1900) 289 tót lak., u. p. és u. t. Homonna.

Alsóberekszó, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1900) 874 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Egerhát.

Alsóberkifalu, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1900) 428 magyar lak., csinos gótikus kat. templommal, u. p. és u. t. Körmend.

Alsóbesztercze (előbb *Alsóbisztricze*), kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 489 vend lak., u. p. Cserencsócz, u. t. Belatincz.

Alsóbisztra, kisk. Máramaros vm. huszti j.-ban, (1900) 1724 ruthén lak., 2 hitelszövetkezet, u. p. és u. t. Berezna.

Alsóbogáta (ezelőtt *Oláhbogáta*), kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1900) 627 oláh lak.; u. p. Dés, u. t. Kaczkó.

Alsóboj, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 176 oláh lak., u. p. Guraszáda, u. t. Marosillye.

Alsóboldád, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1900) 315 oláh lak., u. p. Szakasz, u. t. Károlyi-erdőd.

Alsóboldogfalva (ezelőtt *Alsóboldogasszonyfalva*), kisk. Udvarhely vm. székelykeresztúri

j.-ban (1900) 725 magyar lak., vasúti megállóval, u. p. és u. t. Székelykeresztúr.

Alsóborgó, kisk. Beszterce-Naszód vm. jádi j.-ban, (1900) 1304 oláh lak., u. p. és u. t. Borgóprund.

Alsóbotfalu, kisk. Nyitra vm. vágújhelyi j.-ban, (1900) 662 tót lak., kat. temploma a XIV. sz.-ból, harangja 1495-ből való. Lakói háziiparilag üzik a faedényfaragást; u. p. Felsőbotfalu, u. t. Vágújhely.

Alsóbölkény (ezelőtt *Magyar-Bölkény)*, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1900) 980 magyar és oláh lak., postahivatallal, u. p. és u. t. Szászrégen.

Alsócsáj, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 207 tót és magyar lak., u. p. Garbóczbogdány, u. t. Alsómislye.

Alsó-csallóközi és csilizközi egyesült ármentesítő és csallóközi belvizlevezető társulat. Első megalakulása 1854. történt *Csallóközi vízszabályző társulat* címmel, de csak 1864-ig állott fönt. 1876. újra alakult és jelenlegi nevét vette föl. Célja a Pozsony, Komárom és Győr vármegyék területén levő Alsó-Csallóköz és Csilizköz ármentesítése, valamint az Alsó-Csallóköz belső vizeinek levezetése. Árterének nagysága 153,102 kat. hold 183 □-öl, védőtöltéseinek hossza a Duna, a Vág és a Kis-Duna mentén 115·950 km. (melyből 10·943 km. burkolattal ellátott). A belső vizeket a régi ereken és patakmedreken kivül 470·899 km. hosszú ásott csatorna vezeti le. A töltésekbe 6 közönséges, 10 csőzsilip és 3 szifon van beépítve. A társulati telefon hossza 172·498 km. Szivattyútelepeinek száma 7. 1905-ig befektetett építéstőkéje, nem számítva az 1883. fölhasznált közmunkaerő értékét, 10.459,957·93 K. A társulat székhelye Komárom. V. ö.: *Gyulai* R., Az alsó-csallóközi ármentesítő társulat, Komárom 1896.

Alsócsalogány, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1900) 737 vend lak.; u. p. Felsőlendva, u. t. Gyanafalva.

Alsócsatár, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1900) 212 horvát és német lak., u. p. Németkeresztes, u. t. Óvár-Vashegy.

Alsócsebény (ezelőtt *Alsócsebinye)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1900) 333 ruthén és német lak., vasúti állomással; u. p. Felsőcsebény, u. t. Izbugyaradvány.

Alsócsernáton, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1900) 1964 magyar lak., postahivatallal; u. t. Kézdivásárhely.

Alsócsernye (ezelőtt *Czernyina)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1900 152 tót lak., u. p. Göröginye, u. t. Kelcse.

Alsócsertés, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 576 oláh lak., u. p. és u. t. Marosillye.

Alsócsobánka, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1900) 444 oláh lak., u. p. Alparét, u. t. Csákigorbó.

Alsócsölle, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1900) 246 német és magyar lak., u. p. Misérd, u. t. Pozsonypüspöki.

Alsócsöpöny, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1900) 398 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Szered.

Alsóczécze, kisk. Abauj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1900) 303 magyar lak., u. p. Vizsoly, u. t. Forró-Encs.

Alsódabas, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alsódabasi j., (1900) 2130 magyar lak.; a j.-i szolgabirói hivatal széke, adóhivatallal, csendőrörssel; van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala.

Alsódacsólam, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1900) 441 tót lak., u. p. Szuhány, u. t. Korpona. A község a Dobák- és Dacsó-családok ősi fészke volt.

Alsodeia *Thouars* (növ.) a. m. *Rinorea Aubl.* (l. o.).

Alsóderna, kisk. Bihar vm. margittai j., (1900) 624 oláh lak., u. p. és u. t. Felsőderna.

Alsódetrehem, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1900) 1316 oláh és magyar lak. postahivatallal; u. t. Gyéres.

Alsódiós (ném. Nussdorf), kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1900) 1199 tót lak.; a XVI. sz.-ban tiszta német község volt, 1536. nem engedte meg a tótok letelepedését, de 1736. már tiszta tót volt. A Rákóczi-korban a császáriak kétszer felgyujtották. Kat. temploma 1518-ből való, érdekes gótikus részletekkel. U. p. Felsődiós, u. t. Cseszte. V. ö.: *Pitroff* István, Az A.-i plébánia története. (Magyar Sion 1869., 270 l.).

Alsódobsza, kisk. Zemplén vm. szerencsi j.-ban, (1900) 636 magyar lak., u. p. Újcsanálos, u. t. Szikszó.

Alsódombó, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1900) 603 tót lak., postahivatallal, u. t. Spácza.

Alsódomboru, nagyk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1900) 3508 horvát és magyar lak., csendőrőrssel, fafűrésszel, vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal. Élénk fakereskedelmet űz.

Alsódombró (ezelőtt *Dumbrovicza)*, kisk. Arad vm. radnai j.-ban, (1900) 1131 oláh lak.; u. p. és u. t. Berzova.

Alsódomonya, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 1005 rutén és tót lak., u. p. és u. t. Ungvár.

Alsódörgicse, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 386 magyar lak., románkori temploma romokban hever; régi falképei vannak. U. p. Szentantalfa, u. t. Nagyvázsony.

Alsódraskócz, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 221 tót lak., u. p. Bán, u. t. Alsóozor.

Alsódubován, kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1900) 433 tót lak., u. p. és u. t. Nagykosztolány. A. az Ocskay-család fészke, melynek itt hajdan várkastélya volt; a család ide is temetkezett. Régente Lochung várának nevezték; a tatárok feldulták.

Alsó édesvízi molasse, l. *Aquitáni emelet.*

Alsóegerszeg (ezelőtt: *Egerszeg)*, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 265 magyar lak., u. p. és u. t. Baksa.

Alsóegervölgyi vízi társulat. Alakult 1885. Borsodivánka székhellyel az Eger patak szabályozására. Érdekeltségi területe, mely Borsod és Heves vmegyékre terjed ki, 6181 kat. hold. Befektetett tőkéje 1905. végéig 197.305·29 K.

Alsóegres, kisk. Szolnok-Doboka vm. betleni j.-ban, (1900) 207 oláh lak., u. p. Somkerék, u. t. Betlen.

Alsóelefánt, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1900) 1077 tót és magyar lak., u. p. Szomorfalu, u. t. Felsőelefánt. Ódon templomában érdekes sírok és Bartakovich örsek mausoleuma vannak. Edelsheim-Gyulay Lipót bárónak van itt nagyobb birtoka.

Alsóerdőfalva (azelőtt: *Ujleszna*), kisk. Szepes vm. szepesszombati j.-ban, a Magas Tatra tövében, (1900) 422 német lak.; hozzátartozik Alsótátrafüred és Szepesi kilátás telep; u. p. Nagyszalók, u. t. nyáron Alsótátrafüred, télen Újtátrafüred.

Alsóesztergály, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1900) 686 tót és magyar lak., ev. templomát a husziták építették. Van postahivatala, u. t. Karosmulyad Nógrádszakal.

Alsófalu, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ben, (1900) 354 magyar lak., u. p. Szkáros, u. t. Tornalja.

Alsófarkadin, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1900) 313 oláh lak.; gróf Lónyay-féle kastéllyal, melyben számos római régiség van; a kastélyhoz vezető út mellvédje egészen római kövekből és feliratos táblákból van összerakva; u. p. és u. t. Hátszeg.

Alsófegyvernek, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1900) 418 magyar lak.; u. p. Hontfüzesgyarmat, u. t. Zseliz.

Alsó-Fehér *vármegye*, hazánk királyhágontúli (erdélyi) részében, a régi beosztás szerint a magyarok földjén, jelen kiterjedésében szabálytalan alakú, 3575 km² kiterjedésű vm.; határolja É.-on Torda-Aranyos, K.-en Kis- és Nagy-Küküllő, D.-en Szeben-, Ny.-on Hunyad vmegye. Hazánk leghegyesebb vidékeinek egyike; hegyrajzát a folyók rendszere állapítja meg. A Maros, mely eleintén határát képezi, ÉK.-DNy.-i irányban átló gyanánt metszi a vármegye földjét s az Erdélyi Érchegys.-hez s ill. a Biharhegys.-hez tartozó csoportjait a bal parton elterülő s már az erdélyi felföldhöz számított alacsonyabb dombvidéktől elválasztja. A Maros jobb partján emelkedő, túlnyomóan már havasi jellegű hegycsoportokat az Ompoly Aranyosmelléki és Ompolymelléki hegységre különíti el. Amaz az Aranyostól az Ompolyig terjed s legnagyobb része e vmegyére esik; természeti szépségekben bővelkedő, vadregényes, zeg-zugos hegység, melyet számos mély hasadékvölgy szel; legmagasabb csúcsai az 1300 métert meghaladják meg (*Aranyosmelléki hegység*), köztük ismeretes a Csáklyakő (1236 m.), Pilis (1259 m.), Dimbó (1371 m.), Vulkoj (1351 m.), a Vulkán (1264 m.) és a Detunáta (1182 m.), legmagasabb a Csórai szirt vagy Pojenicza (1440 m.); e hegység aranyos kincseinek bőségéről (l. alább) is híres. Az Ompolyon túl a Marosig az Ompolymelléki hegység alacsonyabb ugyan (Grohács 1103 m., Bradu 1123 m.), melyet hosszában csak nehezen járható és erdei utak visznek át. Mindkét hegység zord és terméketlen, de sok az erdeje és legelője. A Maros völgyének Nagyenyed és Sárd közt fekvő dombos s termékeny része Erdélyi Hegyalja név alatt ismeretes, jó bort terem. A Maros balpartján elterülő dombos vidéket, mely sehol sem ereszkedik 200 m. alá s az 500 métert is csak helyenként haladja meg, már a belső erdélyi felföldhöz számítják; a Nagy-Küküllő s a belé ömlő számos patak öntözik. A vmegye jelentékenyebb folyói a Maros, Nagyküküllő, Ompoly és Sebes. Tavai nincsenek.

Alsó-Fehér vármegye címere

Éghajlata a keleti részen igen kellemes, mérsékelt, a nyugatin zord, de egészséges, esőben bővelkedő. Gyulafehérvárott az évi középes hőmérséklet 9·6° C., a legmelegebb hónap (julius) középes hőfoka nem emelkedik 20·6 fokon túl, a januáré −3·3°; abszolut maximuma 35·4°, minimuma 24·0°.

Földje hegyes voltánál fogva csak harmadrészben alkalmas földmívelésre; területéből (1908) 135,179 ha. szántóföld, miből 104,782 ha. van bevetve, a többi (23%) ugar. A bevetett területnek közel harmadrészén (42,003 ha.) tengeri, alig valamivel többön az összes többi gabonaneműeket termesztik (őszi búza 31,792, tavaszi búza 9009, rozs 1577, árpa 1835, zab 6171 ha.); a termés is leggazdagabb tengeriből (577,792 q.), jóval kevesebb a búza (360,127 q.), a többi gabonanemű termése (a zabon kívül, mely 45,922 q) jelentéktelen. A talaj termőképessége általában csekély (1 ha.-n termett búza 8·94, tengeri 13·77 q.), elég jól terem a burgonya (90,869 q. 1 hektáron 63·50 q.). Egyéb terményei közül a kender említhető; hegyi rétjein sok bükköny és lucerna terem. Kertjeiben (6081 ha.) sok gyümölcs terem; szőllőterületéből 1966 ha. van beültetve, melyen (1908) 36,404 hl. bort termeltek, legjobb a czelnai és csombordi bor. A rét és kaszáló területe 60,269, a legelőké 46,315, a nádasé 140 ha. Kiterjedt erdőterületének (90,677 ha.) több mint fele (48,323 ha.) bükkös, 39,709 ha. tölgyes és csak 2645 ha. fenyves; a fatermelés nem jelentékeny, mert az erdők túlságosan ki vannak használva, s harmad részük nincs tervszerű kezelés alatt.

A vármegye **állatállománya** (az 1895. évi felvétel szerint) 76,632 drb szarvasmarha (túlnyomólag magyar erdélyi faj), 7597 ló, 264 öszvér és szamár, 54,308 sertés, 153,692 juh, 3389 kecske és 272,302 drb baromfi. Kiválóbb gulyák vannak Drassó, Obrázsa, Monora és Sorostély községekben. 173 községben méhészettel foglalkoznak, a köpük száma 5255, a méhtermékek értéke 36,432 K. A folyókban sok a hal.

Ásványokban a vmegye Ny.-i része nagyon gazdag, arany tekintetében leggazdagabb; aranyra és ezüstre bányásznak Abrudbánya, Bucsum, Verespatak határában, kisebb mértékben Zalatna, Trimpoel és Valea Doszului határában, Trimpoelben kénkovandra is; a higanybányászat most szünetel. Az arany- és ezüstbányászat eredménye az abrudbányai és zalatnai aranybeváltóhivatalokban és a zalatnai kohónál 800—1000 kg. arany és 5—600 kg. ezüst körül van. Marosújváron és Vizaknán jelentékeny sóbányák vannak, a termelés amott (1908) 519,311 q. kősó és 110,557 q. iparsó, emitt 25,373 q. kősó; a marosújvári sóbánya ma Magyarország legnagyobb

sóbányája. *Ásványos vizei* közül a túri keserüviz érdemel említést, jelentőségre tettek szert a marosújvári és kivált a vizaknai sósgyógyfürdők.

A vm. **lakóinak** száma csak lassan emelkedik; a polgári népesség száma 1869-ben 188,702, 1880-ban 178,021, 1890-ben 193,072 és 1900-ban 209,836 volt, a katonai népesség 1900-ban 2516 volt. 1909 végén 229,943 lakóra becsülték A. népességét. Egy km²-re 59·3 lélek esik, úgy hogy A. hazánk közepes népsűrűségű vmegyéi közé tartozik. Anyanyelvre nézve a lakosok közt van 36,360 magyar 7953 német és 166,099 oláh; a magyarság csak lassan gyarapszik, ma 17% (1890-ben 15·6%); leginkább szétszórva él, nagyobb tömegben csak a marosújvári és nagyenyedi járásokban és a városokban (legmagyarabb Nagyenyed). A magyar nyelvet összesen 22·8% beszéli, a nem magyar ajkuak közül csak 6·9%. Hitfelekezetre nézve van 11,226 r. kat., 80,211 gör. kat. (37·8%), 87,210 gör. kel. (41·1%), 7170 ág. ev., 21,296 ref., 1315 unit. és 3903 izraelita. Ezer lakóra esett 1908-ban 36·7 születés, 26 haláleset, 9·7 házasságkötés; a természetes szaporulat ezer lakó után 10·7. *Foglalkozásra* nézve a lakosság túlnyomó része (74·2%) őstermelő, bányászattal és kohászattal 4·9, iparral 6·8, kereskedelemmel 1·5, közlekedéssel 1·3% foglalkozik; közszolgálatban áll és szabad foglalkozást űz 3%. A tényleg kereső népesség 101,559 (ebből őstermelő 76,792, bányász 3381, iparos 6285), az eltartottak száma 110,793. *Ipara* és *kereskedelme* jelentéktelen; legnagyobb gyártelepei a marosújvári ammoniák- és szódagyár (250 munkás), a gyulafehérvári Johanna-gőzmalom és ipari szeszgyár, 5 mezőgazdasági szeszgyár, a nagyenyedi épületlakatosgyár, könynyomda és papirárúgyár, a zalatnai ércolvasztóval kapcsolatos vegyészeti gyár s a gyulafehérvári téglagyár. A kereskedést illetőleg a gabonaforgalmon kívül (élénk piacok Balázsfalva, Gyulafehérvár és Nagyenyed) a marha, gyümölcs, tojás és cserkéreg jöhetnek számításba mint kiviteli cikkek. A vmegyében 3 ipartestület és 3 betegsegélyző pénztár van. *Hitelintézetei* 4 bank, 14 takarékpénztár és 15 szövetkezet, összesen 15.491,000 K betéttel (1908 végén); kézizálogkölcsönintézet 2 van.

Közlekedési hálózata 145 km. állami, 479 km. törvényhatósági (ebből kiépítetlen 74 km.) és 679 községi közlekedő út (mind kiépítetlen), mihez még 687 km. községi dülőút járul. A vasúti vonalak hossza 155·9 km., miből 103 km. állami, a többi magánvasút. Legfontosabb vasúti vonala a m. kir. államvasutak Arad—Tövisi vonala, mely a Maros völgyén megy végig, ebből Alvincznél az Erdélydélvidéki vasút (Szászvároson át Nagyszeben felé) s Gyulafehérvárnál a Gyulafehérvár—Zalatnai h. é. vasút (38 km.) ágazik ki, mindkettő a Máv kezelésében. A Maroson tutajozás folyik. A vmegyében van 28 posta és 22 táviróállomás; a távbeszélő-állomások száma 176.

Közművelődési viszonyai kedvezőtlenek; az összes népességből csak 25·9%, a 6 évnél idősebb népességből 30·5% (1890-ben 20·1%) tud írni és olvasni, összesen 56,195 lélek; az iskolába be nem írt tanköteles gyermekek száma 12,030. A vmegyében összesen 505 iskola van, ú. m. 22 kisdedóvó 1695 növendékkel, 251 mindennapi elemi (közte 46 állami), 187 általános és 17 gazdasági ismétlő iskola, 8 iparos és 3 keresk. inasiskola s 5 polgári iskola, mindössze 22,658 tanulóval (ebből 17,926 a mindennapi elemi és 490 a polgári iskolákban), 2 tanítóképző (Nagyenyed ref. és Balázsfalva gör. kat.) 194 tanulóval, 3 gimnázium (Balázsfalva gör. kat., Gyulafehérvár r. kat., Nagyenyed ref.) 1186 tanulóval és 2 hittud. főiskola (Gyulafehérvár r. kat., Balázsfalva gör. kat.) 119 tanulóval, 1 vincellériskola (Nagyenyed) 1 bányászati iskola (Verespatak) s 1 kőfaragó és kőcsiszoló ipari iskola (Zalatna) 75 tanulóval, 1 börtöniskola (Nagyenyed, 293 tanuló) és 1 emberbaráti tanintézet (19 tanuló), összesen 505 tanintézet 26,239 tanulóval.

Közigazgatás. A. 8 járásra oszlik és területén 4 rend. tan. város van, a községek és a lakosság eloszlása az 1900. népszámlálás alapján következő:

Járás, illetőleg r. t. város	Községek száma	Népesség száma	Ebből magy.	Ebből német	Ebből oláh	Lakóházak száma
Alvinczi járás	24	26.673	1.107	953	24.40[illegible]	6.0[illegible]0
Balázsfalvi «	22	23 391	2.528	2.212	18.499	4.851
Magyarigeni «	21	22.105	1.903	150	20.011	5.001
Marosujvári «	33	27.154	9 021	143	17 424	5.794
Nagyenyedi «	32	21.631	4.087	21	17.394	4 462
Tövisi «	19	20.245	2.028	116	17.815	4.302
Verespataki «	8	24.356	1.588	34	22 672	5.563
Vizaknai «	18	20.535	779	2.728	16.813	4.537
Abrudbánya rtv.	1	3.341	1.246	151	1.921	560
Gyulafehérvár «	1	11.507	5.250	1.261	[illegible].833	1.59[illegible]
Nagyenyed «	1	7.494	5.605	130	1.666	1 101
Vizakna «	1	3.920	1.218	54	2 642	945
Összesen ...	181	212 352	36.360	7.953	166.099	44.861

A vmegyében van összesen 4 rend. tan. város, 13 nagyközség, 164 kisközség és 147 puszta és telep. A körjegyzőségek száma 55. A községek általában kicsinyek, 2000-nél több lakója csak 12-nek van; a városok után (Gyulafehérvár 11,507, Nagyenyed 7494) legnépesebb Abrudfalva 4977 lak. Székhelye *Nagyenyed*. A vm. 7 képviselőt küld az országgyűlésbe.

Egyházi tekintetben a 13 r. kat. község az erdélyi püspöki egyházmegyéhez (kalocsai egyháztartomány) van beosztva; a gör. kat. egyházak közül 131 a gyulafehérvár-fogarasi érseki, 1 a lugosi püspöki egyházmegyéhez (gyulafehérvár-fogarasi egyháztartomány), a 109 gör. kel. egyház mind az erdélyi érseki egyházmegyéhez tartozik. A 15 ágostai és a 40 református egyház az erdélyi egyházkerülethez van csatolva; zsidó anyakönyvi kerület 3 van.

Igazságügyi tekintetben az egész vmegye a kolozsvári kir. itélőtábla kerületéhez beosztott gyulafehérvári törvényszékhez tartozik; területén 6 jbiróság van (Gyulafehérvár, Marosújvár, Abrudbánya, Balázsfalva, Nagyenyed és Vizakna, az első kivételével mind telekkönyvi hatáskörrel felruházva); kir. közjegyzői székhely van Gyulafehérvárott, Nagyenyeden, Abrudbányán és Balázsfalván; a vmegye az aradi közjegyzői és a kolozsvári ügyvédi kamara területéhez tartozik.

Hadügyi tekintetben a kisenyedi és alvinczi j. 64-ik, Vizakna városa a 31-ik és a vmegye többi része az 50-ik hadkiegészítési parancsnokság, valamennyi pedig a nagyszebeni 12. hadtestparancs-

nek az tenmetéhez tartozik, továbbá a 21. és 23. sz. honvéd gyalogezredhez, a 68. és 71. néptölkelő járáshoz. Csendőrségi szárnyparancsnokság Nagyenyeden van, melyhez az egész vmegye nagyenyedi és balázsfalvi szakaszra osztva 18 csendőrőrssel tartozik.

Az egész vmegye a nagyenyedi pénzügyigazgatóság alá tartozik; van 4 adóhivatala (Nagyenyed, Gyulafehérvár, Balázsfalva és Abrudbánya), pénzügyőrsége Nagyenyeden, pénzügyőri biztossága Abrudbányán és Gyulafehérvártt. A kolozsvári ipari és kereskedelmi kamara hatásköre A.-ra is kiterjed. A.-nek államépítészeti hivatala van Nagyenyeden, posta és távirdai tekintetben azonban a kolozsvári igazgatósághoz, s a közutakat illetőleg a kolozsvári kerületi felügyelőséghez van beosztva. Erdészeti szempontból a nagyszebeni erdőfelügyelőséghez tartozik, a kincstári erdők részben a kolozsvári erdőigazgatósághoz, részben a szászsebesi erdőhivatalhoz tartoznak. A községi volt úrbéres erdők kezelésére Nagyenyeden és Gyulafehérváron járási erdőtiszti állások vannak szervezve. Nagyenyed állami állatorvosi kerület székhelye, melyhez az egész vmegye tartozik; a borászati és szőllészeti kerület, valamint filloxera-biztos székhelye Nagyenyed. A 13. kulturmérnöki kerületi hivatal Nagyenyeden van. A vmegyében 17 gyógyszertár, 8 kórház (300 ággyal), 37 orvos, 1 sebész és 133 bába van.

Története. A. vidéke már a rómaiak idejében a kultura magas fokán állott; számos régészeti lelet bizonyítja, hogy Apulum (a mai Gyulafehérvár) castrumát a legio I. adjutrix és XIII. gemina Kr. u. 115—117. építette s Dacia hadparancsnoksága oda telepedett; utóbb Apulum nevezetes polgári municipium s Dacia legvirágzóbb városa lett, melyben gyakran székeltek a helytartók is; a tartomány pénzügyigazgatósága és pénzverője is ott volt. A hegyekben nagyban űzték a bányaművelést. Erre vonult (Apulumról Sarmizegethusa felé) a rómaiak egyik fő hadi útja is. A gepidák és gótok berontása a virágzó gyarmatokat elpusztította. A magyarok letelepedése után A. a keresztény hitélet, állami és hadi tevékenység legfontosabb helyei közé tartozott. Szent László király Gyulafehérvárt tette az általa alapított első erdélyi katolikus püspökség székhelyévé s a vmegye a magyarság hatalmas védőbástyája volt. A mongolok betörésekor (1241) Gyulafehérvárral együtt A. nagy része is elpusztulván, a néptelen vmegye nagy részét szászok (Nagyenyed) és oláhok (a hegyes vidéket) foglalták el; később a törökök — Hunyady János marosszentimrei győzelme dacára (1442) — több izben fenyegették A.-t s vérengzéseik borzasztó mérveket öltöttek. 1550. Izabella is Diódváraban keresett menedéket a törökök elől; 1601. Mihály oláh vajda pusztította a vmegyét, kit azonban Básta az erdélyi segélyhadakkal Miriszlónál megvert. Erdély különállása idejében A. mindig nagy szerepet játszott; Gyulafehérvártt laktak és temetkeztek az erdélyi vajdák és fejedelmek, ugyanitt fontos országgyűléseket tartottak s Bethlen Gábor itt alapította 1629. az első erdélyi főiskolát. 1658. azonban a törökök ismét elpusztították a várost, a Bethlen-kollégiummal együtt a vmegye székhelye is Nagyenyedre költözött át. A belső villongások 1687-ben értek véget, amidőn az erdélyi rendek Balázsfalván Erdély visszahódolását Lotharingiai Károly herceggel aláírták. A XVIII. században itt kezdődtek meg az oláhok féktelenkedései; 1784-ben innen indult Hóra a magyarok irtására, 1848—49-ben az oláhok Nagyenyeddel együtt a vmegye nagy részét elpusztították s a Szabadságréten (Campu libertate) a magyar nemzettel szemben állást foglaltak. Mind e csapások meggyöngítették az egykor hatalmas és uralkodó magyar elemet; azóta az oláh elem képezi a földmíves- és pásztornép nagy többségét, miután az Érchegység német telepeit is magába olvasztotta. A vmegye jelen alakját az 1876-iki XXXIII. t.-c. által nyerte.

Irodalom. Király Pál, Gyulafehérvár története, Gyulafeh. 1891, I. k.; Avéd Jákó, A gyulafehérvári meteor. állomás 1875—84. észlelései, u. o. gimnáz. Értesítője 1886; Cserni Béla, Gyulafehérvár környékének növényzete 1879; Orbán Balázs, Tövis és vidéke, Századok, 1886; Emke útikalauz Magyarország erdélyi részében, Kolozsvár 1891, 128–158. lap; A kolozsvári keresk. és iparkamara jelentései; A. megyei tört. társ. évkönyvei (1888 óta); Cserni Béla, A. története a római korban, u. a. az ásatásokról szóló folyt. jelentései Arch. Ért.

Alsó-fehérkörösi ármentesítő társulat. Alakult 1854. oly célból, hogy a Fehér- és Fekete-Körös békésvármegyei árterületét, valamint a Kettős-Körös Békés fölötti jobb- és balparti árterületét víztől mentesítse. 1879. azonban a Kettős-Körös jobb partján levő árterület kilépett a társulat kötelékéből és a hosszufoki társulathoz csatlakozott. Árterületének nagysága 84,446 kat. hold 831 □-öl; töltéseinek hossza 72,134 méter. Belső vizeinek levezetésére 103 km. hosszú csatorna, két zsilip, hét csőzsilip és két szivattyútelep szolgál. Az 1905. év végéig befektetett építéstőkéje 5,411.006·37 K. Székhelye Gyula.

Alsófehérkút, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1900) 350 tót és magyar lak. u. p. Csáb, u. t. Balassagyarmat. Régi neve Pribel volt; 1244. IV. Béla a Hont várához tartozó Prebul helységet Benchének ajándékozta. Most a gr. Zichy-család birtoka.

Alsófeketevölgy (ezelőtt *Alsócsernyágyra*), kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1900) 497 oláh lak., kik nagyrészt daróckészítéssel és vászonszövéssel foglalkoznak; u. p. Dombrovány, u. t. Szudrics.

Alsófenyves (ezelőtt: *Alsó-Jedlova*), kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1900) 171 rutén lak., u. p. Felsőodor, u. t. Felsővízköz.

Alsóferenczfalva (ezelőtt *Ferenczfalva* és *Mihófa*), kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1900) 527 horvát lak.; u. p. Bottornya, u. t. Muraszerdahely.

Alsófernezely, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, a Rozsály tövében, (1900) 1841 oláh és magyar lak., postahivatallal; u. t. Nagybánya. A. jelentékeny bányahely; itt van Magyarország legnagyobb kohótelepe, mely a felsőbányai kincstári és magánbányászat és a kereszthegyi és veresvízi bányaművek, valamint a nagybányai magánbányászat összes termékeit dolgozza fel. Bányáit a XVI. sz. óta művelik; 1580. Báthory István lengyel király kapta kárpótlásul Szatmárért. A. 1592. Nagybánya tulajdona volt és 1608. e bányák bérlője, Lisibona Gellért kapta királyi adományul. Később a királyi kincstár visszaváltotta a bányákat, melyek utóbb gyakran cserél-

tek urat; a szatmári béke óta végleg a kincstár tulajdonában vannak.

Alsó fogalom, logikai műszó, l. *Következtetés.*

Alsófokú gazdasági oktatás, l. *Gazdasági szakoktatás.*

Alsó frank kerület, bajor közigazgatási kerület, Hessen-Nassau porosz tartomány, Szász-Weimar-Eisenach, Szász-Meiningen, a Felső és Alsófrank kerület, Württemberg, Baden és Hessen nagyhercegség közt, 8402 km² területtel, (1905) 682,532 (1 km² 81) lak. 4 önálló várost és 22 járást foglal magában. Székhelye: Würzburg.

Alsófricske (ezelőtt: *Fricske)*, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1900) 411 tót lak.; u. p. Hertnek, u. t. Raszlavicza.

Alsófüged, kisk. Torda-Aranyos vm. felvinczi j.-ban (1900) 513 oláh lak., u. p. és u. t. Felvincz.

Alsófügöd, kisk., Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 210 magyar lak., u. p. és u. t. Forró-Encs.

Alsófüld, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1900) 467 oláh lak., u. p. és u. t. Bánffyhunyad.

Alsófüle, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1900) 574 oláh lak., u. p. és u. t. Alsójára.

Alsófüves (ezelőtt *Alsóverzár)*, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1900) 459 oláh lak., kik ősidők óta háziiparszerüleg űzik a varga-, csizmadia- és kovácsmesterséget; u. p. és u. t. Vaskoh.

Alsógagy, kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, (1900) 369 magyar lak., u. p. Felsőgagy, u. t. Forró-Encs.

Alsógáld, kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1900) 1417 oláh lak., u. p. Benedek, u. t. Tövis. A báró Kemény-család ősi fészke, várkastélylyal. A. és Krakkó közt római út nyomai (1346: via lapidea).

Alsógalla, kisk. Komárom vm. tatai j.-ban, (1900) 935 német és magyar lak., csendőrőrssel, hitelszövetkezettel, u. p. és u. t. Tatabánya.

Alsógellér, kisk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1900) 432 magyar lak., u. p. Bogya, u. t. Bogya-Gellér.

Alsógereben (ezelőtt *Alsó-Hrabonicza)*, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1900) 492 rutén, német és magyar lak., u. p. és u. t. Szentmiklós.

Alsógezés, kisk. Nagy-Küküllő vm. szentágotai j.-ban, (1900) 726 oláh lak., u. p. Bürkös, u. t. Újegyháza.

Alsógörzsöny, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 393 magyar lak., vasúti megállóval, u. p. és u. t. Marczaltő.

Alsó-Guinea, l. *Guinea.*

Alsógyékényes, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1900) 492 oláh lak., u. p. és u. t. Dés.

Alsógyertyán (ezelőtt *Alsó-Hrabócz*), kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1900) 831 tót és magyar lak., gőzmalommal; postahivatallal; u. t. Varannó. Kastélyát a Malonyai-család a XVIII. sz. közepén építette. Róm. kat. temploma 1550. épült,

Alsógyőröd, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban. (1900) 391 tót és magyar lak., u. p. Nagykálna, u. t. Alsóvárad. A község már 1230. fordul elő oklevelekben; 1544. Balassa Menyhért birta, 1560. Dobó István kapta; utóbb II. Rákóczi Ferencz kezébe került, ki 1705. Bottyán Jánosnak ajándékozta. 1663. a töröktől szenvedett sokat, akkor Apafi fejedelem táborozott itt. Ma a Schöller család birtoka.

Alsóhagymás, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1900) 938 oláh lak., u. p. Alparét, u. t. Csákigorbó.

Alsóhalas (ezelőtt: *Alsó-Ribnyicze)*, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1900) 393 tót és rutén lak., u. p. és u. t. Szobrántz.

Alsóhámor, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, a hodrusi völgyben, (1900) 1208 tót és magyar lak., kik az itteni arany- és ezüstbányákban (Ujantaltáró) és a híres Szandrik ezüstgyárban dolgoznak. Van posta- és távirohivatala. Hajdan a revistyei uradalomhoz tartozott.

Alsóhangony, kisk. Gömör- és Kishont vm. rimaszécsi j.-ban, a Hangonypatak völgyében, (1900) 759 magyar lak., u. p. Felsőhangony, u. t. Ózd. Már Anonymus említi; 1427. a Hangonyi-család birta, úrilakát a Forrószegi-család építette. Hajdan páloskolostor volt itt.

Alsóhatárszeg (ezelőtt: *Nagy-Rosztoka)*, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1900) 262 rutén és német lak.; u. p. Szarvasháza, u. t. Uzsok.

Alsóház, l. *Képviselőház.*

Alsóhegy, a tornai fensíknak, melyet a Torna vize déli és északi szárnyra oszt, déli szárnya.

Alsóhelbény, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1900) 354 tót lak., kik a kosárfonást és lenszövést háziparilag űzik. U. p. és u. t. Koros.

Alsóhernád, Újhartyánhoz tartozó népes puszta, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alsódabasi j.-ban, (1900) 544 lak., vasúti állomással; u. p. Újhartyán, u. t. Örkény.

Alsóhidas (ezelőtt: *Alsó-Mostyenecz)*, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1900) 305 tót lak., u. p. és u. t. Vágbeszterczе.

Alsóhidegpatak, kisk. Máramaros vm. ökörmezői j.-ban, (1900) 1146 rutén és német lak., postaügynökséggel; u. t. Volócz.

Alsóhímes (ezelőtt: *Alsó-Piszana)*, kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1900) 181 ruthén lak., u. p. Ladomérvágása, u. t. Felsővízköz.

Alsóhomoród, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1900) 828 német, magyar és oláh lak., fogyasztási hitelszövetkezettel, vasúti állomással, posta- és távirohivatallal. A. 1418—1633. a Drágfiak birtoka volt. 1781. magyarokat telepítettek ide, de ezek a zord vidéken nem boldogultak, azért 1787. svábokat hoztak ide Bádenból és Bajorországból.

Alsóhunkócz (ezelőtt: *Hunkócz)*, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1900) 661 tót lak., trachitkőbányával; u. p. és u. t. Szobráncz.

Alsóhutka, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 369 tót és magyar lak; u. p. és u. t. Alsómislye.

Alsóidecs, kisk. Maros-Torda vm. régeni felső j.-ban, (1900) 937 német lak.; hozzátartozik *Idecsfürdő*; u. p. Szászrégen, u. t. Idecsfürdő.

Alsóilosva, kisk. Szolnok-Doboka vm. betleni j.-ban, (1900) 703 oláh és magyar lak., postahivatallal; u. t. Retteg. Helyén római castrum volt. V. ö.: *Torma* Károly, Az A.-i állótábla és műemlékei (Erdélyi Múzeumegylet Évk. III. 10—76. l.); *Martin* J., A. római és őstelep (Arch. Értesítő, 1903, 286 l.).

Alsóiszkáz, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) [illegible] magyar lak.; u. p. Középiszkáz, u. t. [illegible].

Alsójánosfa (ezelőtt *Jánosfa*), kisk. Vas vm. [illegible] j.-ban, (1900) 140 vend lak.; u. p. és u. t. [illegible].

Alsójányok, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1900) [illegible] magyar lak.; u. p. és u. t. Nagymagyar. Határában pogánykori őrhalmok vannak.

Alsójára, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1900) 1724 oláh és magyar lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye, van telekkönyvi hatósággal felruházott járásbirósága, csendőrörse, hitelszövetkezete, kisegítő adópénztára, posta- és távíróhivatala, telefonállomása.

Alsójattó, Tardoskeddhez tartozó népes puszta Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1900) 703 lak., vasúti megállóval; u. p. Tornócz, u. t. Tardoskedd.

Alsójózsa, kisk. Hajdu vm. hajduböszörményi j.-ban, (1900) 995 magyar lak., vasúti megállóval; u. p. Felsőjózsa, u. t. Hajduszentgyörgy.

Alsok, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1900) 805 magyar lak.; u. p. és u. t. Csurgó.

Alsókabol (ezelőtt *Alsó-Kovil*), nagyk. Bács-Bodrog vm. titeli j.-ban, (1900) 2003 szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Felsőkabol. Van téglagyára és gőzmalma, utóbbi a községet villamos világítással látja el. A község végében ősrégi szerb kolostor és templom van, melyet a szerb történeti hagyomány szerint első érsekük, Száva alapított 1237. A kolostor és templom idővel többször elpusztult, a mostani szép templom a réginek romjain épült; oldalhajójában a csajkás-kerület első parancsnoka, Sztaniszavlyevics Tódor ezredes (megh. 1782.) van eltemetve. A kolostor mellett jól rendezett gazdaság terül el, melynek javait a szerzetesek élvezik. A kolostor főnöke a XVIII. sz. végén Rajes János, az első szerb történetiró volt. A. a határőrvidékhez tartozott, 1769. a csajkások szervezetébe soroztatott be s csak 1873. csatoltatott a vármegyébe. A. vidéke nevezetes madárkiköltő hely.

Alsókajanel, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1900) 343 oláh lak.; u. p. és u. t. Marossolymos.

Alsó-Kalifornia, l. *Kalifornia*.

Alsókálinfalva, kisk. Máramaros vm. taraczvizi j.-ban, (1900) 1718 rutén lak.; u. p. Dombó, u. t. Taraczköz.

Alsókálnok, kisk. Turócz vm. szentmártonblatniczai j.-ban, (1900) 57 tót lak.; u. p. és u. t. Turóczszentmárton.

Alsókalocsa, kisk. Máramaros vm. ökörmezői j.-ban, (1900) 2724 rutén és német lak., postahivatallal; u. t. Ökörmező.

Alsókálosa, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban, (1900) 444 magyar lak.; u. p. Gömörfüge, u. t. Tornalja.

Alsókánya (ezelőtt *Jesztreb*), kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1900) 603 tót lak.; u. p. Pályin, u. t. Nagymihály.

Alsókápolna, kisk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1900) 657 oláh lak.; u. p. és u. t. Zsidve.

Alsókara, Jászkarajenőhöz tartozó telep Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. abonyi j.-ban, (1900) 1769 lak.; u. p. és u. t. Jászkarajenő.

Alsó-karasiczavölgyi vizlecsapoló társulat. Alakult 1899. Baranya-Monostor székhellyel, Jakabfalutól Darázsig terjedő 5384 kat. hold 1464 □-öl lecsapolására. 1905 végéig a munkálatokba 366,061 K 83 f. t. fektetett be.

Alsókaraszló, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban (1900), 1737 ruthén lak., hitelszövetkezet; u. p. és u. t. Magyarkomját.

Alsókarvacz, Hronecsvölgyhez tartozó telep, Zólyom vm. nagyszalatnai j.-ban (1900) 1446 lak.; u. p. Hronecsvölgy, u. t. Krivány-Gyetva.

Alsókaznacs, kisk. Szilágy vm. szilágysomlyói j.-ban, (1900) 498 oláh lak.; u. p. Ipp, u. t. Ipp-Zoványfürdő.

Alsókázsmárk, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 302 magyar lak.; u. p. Léb, u. t. Halmaj. Péchy Tamásnak itt kastélya volt.

Alsókéked, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 344 magyar lak.; u. p. Abaújvár, u. t. Hernádzsadány. Az itteni fürdő a legjobban felszerelt kisebb hazai fürdők közé tartozik; regényes szép helyen fekszik, a 645 m. magas Szurdok-hegy alatt, a Lapis-patak völgyében; több csinos lakó- és egy fürdőházból áll. Vize langyos (24° C), kénes hévviz, melyet idültcsúzos, izületi és csontbajok ellen sikerrel használnak. A fürdő a Kellemesi Melczer bárónők tulajdona; gyógyforrását már Mátyás király idejében ismerték. A régi kastélyát a Zombory-család 1613. restauráltatta; jellemzők gömbölyü saroktornyai. Régi kath. temploma 1729. újjáépült.

Alsókékesnyárló, Szilágy vm., l. *Alsónyárló*.

Alsókemencze, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 427 tót és magyar lak.; a gróf Forgách-család kastélyával és levéltárával; u. p. Magyarbőd, u. t. Ránkfüred.

Alsókemenecz (ezelőtt *Alsó-Kamenecz*), kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, a felső Nyitra völgyében (1900) 504 tót lak.; u. p. és u. t. Nemeskosztolány. Határában, a Hradek-hegyen vár v. erődítvény nyomai látszanak.

Alsókimpány, Bihar vm., l. *Alsómezős*.

Alsókismartonhegy, nagyk. Sopron vm. kismartoni j.-ban, Felsőkismartonhegy községgel és Kismarton városssal, teljesen összeépítve, izr. község (1900) 451 német és magy. lak. (csak 38 keresztény): szűk utcái többnyire ódon épületekből állnak, benne Wolf Sándor bornagykereskedése (1790) és csinos régészeti múzeuma, s az izr. községház. A zsidók Kismartonban már 1373 óta laktak állandóan, de nem A.-on, hanem a mai Kismartonváralján; a «hegyre» csak 1671 után telepedtek, ahol a kizárólagos zsidó várost alkották. V. ö.: *Markbreiter* Moritz; Beiträge zur Geschichte der jüdischen Gemeinde Eisenstadt, (Wien 1908); *Fürst* A., Sitten u. Gebräuche in der Eisenstädter Judengasse (Székesfehérvár 1908).

Alsókocskócz, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1900) 463 tót lak., vasúti megállóval; u. p. és u. t. Puhó.

Alsókomána, kisk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban (1900) 1,074 oláh és magyar lak., postahivatallal; u. t. Sárkány; a Majláth-család származási helye. Itt székel az áll. ménesuradalom intézősége.

Alsókomárnok (ezelőtt *Alsó-Komarnik*), kisk. Sáros vm., felsővízközi j.-ban (1900), 324 tót lak., gyufagyárral; u. t. Felsővízköz.

Alsókomarócz (ezelőtt *Komarócz*), kisk. Zemplén vm., varannói j.-ban (1900), 331 tót lak. ; u. p. és u. t. Varannó. Hajdan higanybányája volt, melyet azonban a víz elöntött.

Alsókorompa, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1900) 1481 tót, német és magyar lak., hitelszövetkezettel, postahivatallal; u. t. Bélaház. A XIII. sz.-ban a Korompai-család birta, hajdan Stibor vajdának itt vára volt, melyet a morvák elfoglaltak, de Stibor ismét visszahódította. Most legnagyobb birtokosa Chotek Rezső gróf, kinek itt (a Brunswick grófoktól a XVIII. sz.-ban épített) szép kastélya van, benne régi mesterek (Bassano, Palma, Holbein, Breughel, Tizian, Rubens, Teniers, Kupeczky stb.) festményei s az I. emeleten freskókkal díszített terem; a kastélyban Beethoven is hosszabb időt töltött; közelében szinházi épület van. A parkban gr. Brunswick Józsefné emléke Ferenczitől.

Alsókosály, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1900) 1,318 oláh lak., vasúti megállóval; u. p. és u. t. Dés. Itt valaha római castrum volt. Az egykori Bocskay, utóbb báró Huszár, majd gr. Esterházy Miguel-féle, s a nép által II. Józseffel is kapcsolatba hozott kastély falába innen jutott az a felirat, mely Torma Károlyt a Limes dacicus tanulmányozására indítá. A felirat szerint Gordianus császár alatt Kr. u. 239. Valerius Valentinus, Napoca (Kolozsvár) aedilise a Szamos mellékét a vallumon túli (határtöltésen kívüli) új adóösszeírás alá vevén, Nemesisnél, A.-on mulatása alatt oltárt szentelt.

Alsókovil, l. *Alsókabol.*

Alsóköcsény (ezelőtt *Kucsin*), kisk. Zemplén vm., varannói j.-ban (1900), 288 tót lak.; u. p. Alsógyertyán, u. t. Varannó.

Alsóköhér, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1900) 639 oláh lak.; u. p. Nyárádremete, u. t. Görgényszentimre.

Alsóköröskény, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1900) 881 tót és magyar lak., postahivatallal, telefonállomással. A község már 1292. szerepel; 1585. a törökök kifosztották. A Thuróczy-családnak több úri laka van itt.

Alsókörtvélyes, 1. kisk. Szolnok-Doboka vm. l. *Déskörtvélyes.* — 2. *A.*, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1900) 1078 tót lak.; u. p. Rákócz, u. t. Bánócz. Régi nemesi kuriáját Mária Terézia alatt a Szirmayak építették; most a Moskovitz-család birja, benne nagy könyvtár van és Kossuth Lajostól eredő több bútordarab.

Alsó kötél (bánya). Az aknába két kötél nyúlik, az egyik fel-, a másik pedig lejár és mindakettő ugyanazon hengerre, a *kötéldobra* tekerődik, az egyik a dob felső részére, a másik alsó részére; ez utóbbit nevezik A.-nek, a másik a *felső* kötél.

Alsóköves (ezelőtt *Govosdia)*, kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, (1900) 735 oláh lak.; u. p. és u. t. Tótvárad.

Alsókubin, nagyk. Árva vm. alsókubini j.-ban, az Árva folyó mellett, (1900) 1674 tót, magyar és német lak.; a vm. törvényhatóságának, a j.-i szolgabirói hivatalnak, pénzügyigazgatóságnak, kir. tanfelügyelőségnek, biztosságnak és pénzügyőrségnek, áll. építészeti hivatalnak, kir. közjegyzőségnek, áll. erdőhivatalnak és j.-i erdőgondnokságnak székhelye; van járásbirósága, telekkönyve és adóhivatala, csendőrőrse, takarék- és hitelintézete, áll. felső keresk. iskolája, áll. polg. fiú- és leányiskolája, nyilvános (Csaplovics-féle) könyvtára (41,000 köt.), vm.-i kórháza, több egyesülete, műmalma, vasúti állomása, posta- és távíróhiv. Kath. templomában Zmeskál Jób és neje renaissance epitáfiuma. 1849. ápr. 28. Beniczky magyar csapatja itt szétverte a tót csapatokat.

Alsó kulmináció, l. *Cirkumpoláris csillagok.*

Alsol, l. *Alzól.*

Alsóladács (ezelőtt *Alsó-Vladicsa)* kisk., Zemplén vm., sztropkói j.-ban (1900), 114 tót lak.; u. p. Havaj, u. t. Sztropkó.

Alsólakos (ezelőtt *Alsólendvalakos*), kisk. Zala vm., alsólendvai j.-ban, (1900) 365 magyar lak.; u. p. és u. t. Alsólendva.

Alsóláncz, kisk. Abauj-Torna vm. cserehàti j.-ban, (1900) 264 magyar lak.; u. p. Buzita, u. t. Hidasnémeti.

Alsólápos, kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1900) 657 tót lak.; a XV. sz.-ból való, de átalakított kat. templomának famennyezetén Mária mennybemenetelének képe; aranyozott ezüst úrmutató a XV. sz.-ból; u. p. Nedecz, u. t. Szepesófalu.

Alsólapugy, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 343 oláh lak.; u. p. Hunyaddobra, u. t. Laszó.

Alsólaskóvölgyi vízi társulat. Alakult 1892. Poroszló székhellyel a Laskó-patak (Heves vm.) szabályozására. Érdekeltségi területe 2526 kat. hold. 1905 végéig befektetett tőkéje 125,885·01 K.

Alsólászló, kisk. Sopron vm. felsőpulyai j.-ban, (1900) 446 német lak., u. p. Répczekethely, u. t. Kőszeg.

Alsólászlófalva (ezelőtt *Alsóladiskócz)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1900) 253 tót lak., u. p. Udva, u. t. Koskócz.

Alsólegénd, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1900) 180 tót lak., u. p. Bozók, u. t. Korpona.

Alsólehnicz (ezelőtt: *Sub-Lechnicz)*, kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1900) 205 tót és német lak., hozzátartozik a Koronahegyfürdő (l. o.) és a Vörösklastrom (l. o.); u. p. Koronahegyfürdő, u. t. Szepesófalu.

Alsólehota, kisk. Árva vm. vári j.-ban, (1900) 651 tót lak.; u. p. és u. t. Árvaváralja.

Alsólelócz, l. *Nyitranovák.*

Alsólendva, nagyk. Zala vármegye A.-i j.-ban, (1900) 2361 magyar és vend lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbirósággal, telekkönyvvel, adóhivatallal, kir. közjegyzőséggel, csendőrőrssel; van 2 tak.-pénztára, élénk gabonapiaca, gőzmalma, A.-hosszúfalusi ipartestülete, áll. polg. fiúiskolája, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala. A. csinos dombsor aljában fekszik, melyet egykori vára koronáz. A. Pannoniának még a celtogallok által épített ős Halicanum városa helyén van; Alarich nyugati gót király Pannoniából a Duna mellől Savarián, Halicanumon és Petaviumon át vezette seregét Itália ellen, valamint Attila is Halicanumon át. A hunn fejedelemnek a szomszéd Stájerben levő táborozó helyét még ma is Attila völgyének nevezik. Az avaroktól romban hagyott városból a frankok

[illegible] vagy [illegible] emeltek Nagy Károly idejében (796); a frankokat rövid idő mulva Szva[illegible] váltották fel. Árpád idejében Lin[illegible] várával együtt állott s a magyarok [illegible] a XVI. és XVII. sz.-ban az [illegible] pontul szolgálhatott, mert [illegible] várával a közlekedést a [illegible] volte. A XIII. sz. óta A. a Bánffyaké volt, e család kihaltával (1644) a koronára [illegible] de már I. Lipót 1687. a ma is birto[illegible] családnak adományozta. E család [illegible] várat [illegible] lerombolta s 1717. az ujat [illegible], mely ma is fennáll. V. ö. [illegible] Alsólendva és vidéke. Földr. Közl. XI.; [illegible] Alsólendva és vidéke. Turisták [illegible] 18[illegible].

Alsólipnicza, kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, [illegible] tót lak., postahivatallal; u. t. Jablonka.

Alsólócz, kisk. Pozsony vm. nagyszombati [illegible] tót és magyar lak., vasuti állomással; u. p. és u. t. Nagybresztovány.

Alsólövő (ezelőtt *[illegible]*), kisk. Vas vm. felső[illegible] j.-ban, (1900) 6[illegible] német és magyar lak., serfőzővel, vasúti megallóval; u. p. Felsőőr, u. t. [illegible].

Alsólugos, kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1900) 1069 oláh lak., u. p. és u. t. Élesd.

Alsólunkoj, kisk. Hunyad vm. brádi j.-ban, [illegible] oláh lak., u. p. és u. t. Brad. Bányaterületét az állam vette meg.

Alsó-Magyarország, ma az ország D.-i része; [illegible] K.-i sőt ÉK.-i vmegyéket is igy hivtak szemben Felső-Magyarországgal, mely alatt a Dunántúlt és ÉNy.-i Magyarországot értették.

Alsómarácz (ezelőtt *Tót-Morácz)*, kisk. Vas vm. [illegible]szombati j.-ban, (1900) 758 vend és magyar lak., u. p. Mártonhely, u. t. Muraszombat.

Alsómarosváradja, kisk. Alsó-Fehér vm. alvinczi j.-ban, (1900) 583 oláh és magyar lak., csendőrörssel, postahivatallal; u. t. Gyulafehérvár.

Alsómattyasócz, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1900) 177 tót lak., u. p. Szielnicz u. t. Liptószentmiklós.

Alsómedves (ezelőtt *Nagy-Medves)*, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1900) 695 horvát és német lak., u. p. és u. t. Németújvár.

Alsómégy, Homokmégyhez tartozó népes telep Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kalocsai j.-ban, (1900) 582 lak., u. p. Homokmégy, u. t. Öregcsertő.

Alsómélyesd, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1900) 202 tót lak., u. p. Alsóhricsó, u. t. [illegible].

Alsóméra, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 403 magyar lak., u. p. Felsőméra, u. t. Forró-Encs.

Alsómérk, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1900) 184 tót lak., u. p. Sárosbogdány, u. t. Lemes.

Alsómerse (ezelőtt *Alsó-Mirossó)*, kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1900) 330 rutén lak., u. p. Felsőodor, u. t. Alsópagony.

Alsómesteri, hegyk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1900) 361 magyar lak., u. p. és u. t. Czelldömölk. Határában római sirok vannak. 1707. itt verte meg Bezerédj kuruc vezér ismételten Stahremberg császár. tábornok hadát.

Alsómezős (ezelőtt *Alsókimpány)*, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1900) 429 oláh lak.; u. p. és u. t. Rézbánya.

Alsómicsinye, kisk. Zólyom vm. besztercze-bányai j.-ban, (1900) 372 tót lak., u. p. Felsőmicsinye, u. t. Besztercebánya.

Alsómihályfalva (ezelőtt: *Alsómihályevecz)*, kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1900) 1115 horvát lak., u. p. Muraszentmária, u. t. Perlak.

Alsómihályi (ezelőtt *Mihályi)*, kisk. Zemplén vm. sátoraljaujhelyi j.-ban, (1900) 575 magyar lak., csendőrörssel, kőolajfinomítógyárral, vasúti állomással, posta- és távirőhivatallal. Régi úrilakát a Nedeczkyek építették.

Alsómiholjácz *(Miholjac dolnji)*, adók. Verőcze vm. A.-i j.-ban, a járási szolgabirói hivatal széke, (1900) 3773 horvát-szerb, magyar és német lak., van járásbirósága telekkönyvi hatáskörrel, csendőrörse, takarékpénztára, takarék- és kisegítő szövetkezete, vasúti állomása, posta- és távirőhivatala és telefonállomása.

Alsómislye, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 1018 tót és magyar lak., vasúti állomással, posta- és távirőhivatallal. A községet 1458. a husziták tartották megszállva, de Mátyás király serege elfoglalta és az őrséget lekaszabolta. 1678. Thököly Imre vette be ostrommal. A községben egy Koselcka nevű melegforrás fakad. Ref. templomának előrésze és fedett tornácú körfala az Árpádkorból való. Harangja 1638. készült. A község fölött a magasan fekvő prépostsági templom uralkodik. A *mislyei prépostság* a premontreiek számára az Aba-nemzetségből származó Lapispataky-család bőkezűségéből ismeretlen időben épült. Káptalana 1289. már mint hiteles hely működött. Első ismert prépostja Mihály, 1296—1317., egyúttal az egri káptalan tagja. Mátyás király 1486. a Lapispatakyaktól visszavette a prépostság kegyuraságát. A XVI. sz.-ban javait Kátay Ferenc kapta, majd (1573) Bornemissza György váradi püspök vette zálogba, kitől azonban a Kátayak visszaváltották. 1633. Cseh János egri kanonok kapta, ki viszont már 1636. elzálogosította Lósy Imre egri püspöknek. III. Ferdinánd 1643. a néptelenül maradt prépostságot a jezsuitáknak ajándékozta. II. József azonban a rend feloszlatása után a tanulmányi alaphoz csatolta. A prépostság épülete ma plébánia.

Alsómocsolád (ezelőtt *Mocsolád)*, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1900) 750 magyar és német lak., postahivatallal; u. t. Mágocs.

Alsómoécs, kisk. Fogaras vm. törcsvári j.-ban, (1900) 1590 oláh lak., u. p. és u. t. Törcsvár.

Alsómogyoród (ezelőtt *Alsólieszkó)*, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1900) 197 tót lak., postahivatallal; u. t. Bellus.

Alsómotesicz, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 139 tót lak., u. p. Felsőmotesicz, u. t. Bercsény.

Alsónádasd, kisk. Hunyad vm. hunyadi j.-ban, (1900) 636 oláh lak., u. p. Vajdahunyad, u. t. Pusztakalán.

Alsónána, nagyk. Tolna vm. központi j.-ban, (1900) 1432 német szerb és magyar lak., tejszövetkezet, gőzmalom, u. p. Várdomb, u. t. Sárpilis-Óberek.

Alsónémedi, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alsódabasi j.-ban, (1900) 720 házzal és 4190 magyar lak., postahivatallal; u. t. Ócsa.

Alsónémeti, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 403 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Ungvár.

Alsóneszte (ezelőtt *Alsó-Nasticz)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 401 tót lak., u. p. és u. t. Bán.

Alsó-Nigeria, l. *Nigeria.*

Alsónovaj, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 356 magyar lak., u. p. és u. t. Garadna.

Alsónyárasd, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1900) 1498 magyar lak., fogyaszt. szövetkezet, vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. Marhavásárai régebben híresek voltak, a pest-pozsonyi országút egyik legfontosabb pontja volt. Kat. templomának egy része 1307. való. Bercsényi 1704. áprilisban Heiszter császári tábornokkal itt megütközött. 1849. két ütközet volt itt; az elesett honvédek és Geramb osztrák alezredes sírját két emlék jelöli.

Alsónyárló (ezelőtt *Alsókékesnyárló)*, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1900) 277 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyaregregy.

Alsónyék, nagyk. Tolna vm. központi j.-ban, (1900) 1318 magyar lak., u. p. és u. t. Bátaszék.

Alsónyiresd (ezelőtt *Alsóbreznicz)*, kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1900) 468 tót lak., u. p. és u. t. Ledniczróna.

Alsónyiresfalva, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1900) 932 oláh lak., csendőrőrssel; u. p. és u. t. Demsus.

Alsónyirjes (ezelőtt *Tót-Kajnya)*, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1900) 346 tót lak., gőzmalommal; u. p. Nagydobra, u. t. Tavarna.

Alsó-nyírvidéki vizlecsapoló társulat. Alakult 1892. oly célból, hogy a Nyirség déli lejtőin elterülő szikes és vadvizes területeket lecsapolja. Székhelye Debreczen. Érdekeltségi területe 23,814 kataszt. hold; 1905-ig kiásott árkainak és csatornáinak hosszusága több mint 800 km.; befektetett tőkéje 791,604 K.

Alsóodor (ezelőtt *Alsó-Orlich)*, kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1900) 394 rutén és német lak., u. p. Felsőodor, u. t. Felsővízköz.

Alsóolcsvár, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1900) 274 tót és magyar lak., u. p. Felsőolcsvár, u. t. Kassa.

Alsóolsva, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1900) 402 tót és rutén lak., u. p. és u. t. Sztropkó.

Alsóorbó, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1900) 650 oláh lak., az országút mellett egyenes záródású csúcsíves templomrom; u. p. Nagyenyed, u. t. Tövis.

Alsóoroszfalu, kisk. Szolnok-Doboka vm. betleni j.-ban, (1900) 383 oláh lak., u. p. és u. t. Bethlen.

Alsóoroszi, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1900) 601 oláh lak., u. p. Nyárádremete, u. t. Görgényszentimre.

Alsóoszkó, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1900) 411 magyar lak., vasúti állomással és távíróhivatallal; u. p. Felsőoszkó.

Alsóosztorány (ezelőtt *Sztránszke)*, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1900) 576 tót lak., u. p. és u. t. Rajeczfürdő.

Alsóozor, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 130 tót és német lak., kastéllyal, vasúti állomással és távíróhivatallal; u. p. Bán.

Alsóőr, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1900) 1489 magyar lak., kölcs. tűzkárbizt. szövetkezet. Régi nemesi község (l. *Őrség)*, mely lótenyésztéséről híres. Kat. temploma a XVII. sz.-ból való. Van postaügynöksége; u. t. Vasvörösvár.

Alsóörs, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, a Balaton partján, (1900) 529 magyar lak., gőzhajóállomással és fürdővel; u. p. Felsőőrs, u. t. Almádi.

Alsópagony (ezelőtt *Alsó-Polyánka)*, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1900) 246 rutén lak., postahivatallal és távíróhivatallal. Régi fatemplomának díszes faragott főkapuja van, a templom északi oldalán az utolsó ítéletet ábrázoló falfestmény.

Alsópáhok, kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1900) 1167 magyar lak., postahivatallal; u. t. Keszthely. Hozzátartozik Héviz fürdő (l. o.).

Alsópálfa (ezelőtt *Palinovecz)*, kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1900) 704 horvát és magyar lak., u. p. Murakirály, u. t. Kisszabadka.

Alsópalojta, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1900) 556 tót és magyar lak., postahivatallal; u. t. Balassagyarmat. A. 1243. Palota néven a honti vár tartozéka volt; utóbb a sági prépostok birták, majd a törökök 1685-ig. Poligonzáródású temploma a sági prépostok korából való, 1646. itt tartotta a vármegye közgyűlését. A szöllők fölötti hegyküpon Pogányvár sáncai láthatók.

Alsó-part (n. *Legerwall*, ol. *costa sotto vento*, ang. *lees hore)*, a hajósok nyelvén az a part, mely a hajótól a szélenyhe oldal felé fekszik, illetőleg a merre a hajó helyétől számítva a szél fúj.

Alsópásztély (ezelőtt: *Begendját-Pásztély)*, kisk. Ung vm. bereznai j.-ban, (1900) 265 rutén és német lak., u. p. és u. t. Kisberezna.

Alsópatak (ezelőtt *Nagypatak)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1900) 236 oláh lak.; u. p. Venter, u. t. Nagybáród.

Alsópaty, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1900) 607 magyar lak., Felsőbüki Nagy Sándor régi kastélyával; u. p. Felsőpaty, u. t. Sárvár.

Alsópél, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1900) 1145 tót és magyar lak., fogyaszt. és értékesítő szövetkezet, postahivatallal; u. t. Nagysalló. A XIX. sz. elején itt lóversenyeket rendeztek. Régi kastélyát gr. Hunyadi Ferenc építette.

Alsóperesény, kisk. Zólyom vm. besztercebányai j.-ban, (1900) 140 tót lak.; u. p. és u. t. Radvány.

Alsópetény, kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1900) 809 magyar lak., postahivatallal; u. t. Rétság.

Alsópéterfa, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1900) 554 német lak.; u. p. Sopronnyék, u. t. Sopronkeresztúr.

Alsophila *R. Br.* (növ.), a harasztfélek (Cyatheaceae (faalakú harasztok) családjába tartozó génusz, melynek mintegy 125 faja él Amerika, Ázsia s Afrika tertületén. Nagy részt szép termetűek, hosszú törzsűek, melynek csúcsából bontakoznak ki nagy leveleik. A *Cyathea* fajokhoz igen hasonlók, ezektől csupán az indusium (l. o.) hiányával különböznek. Nagyobb üvegházaknak legszebb díszei, különösen szépen és erőtel-

...egy akkor fejlődnek, ha évenként május hó ...ap közepén széltől védett és félárnyékos helyre ...kerülte állítják, a talaj pedig állandóan mérsé... ...tes nedvességű legyen.

Alsópian (ném. Deutsch-Pian), nagyk. Szeben vm. szászsebesi j.-ban, (1900) 1704 oláh és német lak., hitelszövetkezet, takarék- és előlegező-egy... ...ev. temploma 1330-ból való; u. p. Szászsebes, u. t. Alvincz.

Alsó-Pireneusok, l. *Basses Pyrenées*.

Alsópodsága, kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1900) 649 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsó-...

Alsópojény, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, a Bihar-hegységben, (1900) 471 oláh lak., gör. kel. templommal; u. p. és u. t. Szudrics.

Alsópokorágy, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) 377 magyar lak., a ...ak elejéből való ref. templommal; u. p. és u. t. Rimaszombat.

Alsóporumbák, kisk. Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1900) 1454 oláh és magyar lak., takarék-pénztár, ...; van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala.

Alsópulya, kisk. Sopron vm. felsőpulyai j.-ban, (1900) 838 horvát lak., postahivatallal; u. t. Felsőpulya.

Alsópusztafa (ezelőtt *Alsópusztákovecz*), kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1900) 289 horvát és magyar lak.; u. p. Murakirály, u. t. Perlak.

Alsópusztaszer, Sövényházához tartozó népes puszta Csongrád vm. tiszáninneni j.-ban, (1900) ...7 lak.

Alsórajk, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1900) 662 magyar lak., vasúti állomással; u. p. és u. t. Gelse. A régi prépostság helye a rajki és töttesi ...ek közti dombon az ú. n. Kastélyhely; várának helye a mai Várhely.

Alsórakoncza, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1900) 561 tót lak., u. p. Palást, u. t. Teszér.

Alsórákos, nagyk. Nagy-Küküllő vm. kőhalmi j.-ban, (1900) 1657 magyar lak., hitelszövetkezet, fogyasztási és értékesítő szövetkezet; vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal. Régi várkastélyát 1624. Sükösdi György építteté; lovagtermének domborművei a XVII. sz.-ból valók. A ref. templom harangja 1498-ból való. Közelében a Töpecsúcson (882 m.) hajdan kisebb erőd állott.

Alsórámócz, kisk. Sopron vm. felsőpulyai j.-ban. (1900) 529 német lak., postahivatallal; u. t. Léka.

Alsórásztok és Felsőrásztok, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1900) 132 tót lak.; u. p. és u. t. Liptószentmiklós.

Alsórécsény, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1900) 564 tót és magyar lak.; van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala. Már 1316. fennállott, 1565. Kamocsa név alatt mint a Huntpázmán nemzetségi Recsényiek birtoka szerepel.

Alsóregmecz, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1900) 497 tót és magyar lak.; u. p. Mikóháza, u. t. Legenye-Mihályi. A. a Kazinczy-család ősi fészke, kitől a két régi kúria is ered.

Alsóremete, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1900) 401 rutén és magyar lak.; u. p. Nagybereg, u. t. Bereg-Szász. Gör. kat. temploma az egykori kisberegi Pálos-kolostor köveiből épült.

Alsórendű állatok (állat), határozatlan, rendesen nagyon homályos és következetlenül használt kifejezés. Egyszer az összes gerinctelenoket, máskor csak a gerinctelen állatok egy részét, ismét máskor meg a legmagasabb rendű gerincesekkel szemben a többi gerincesokat és a gerinctelen állatokat foglalják össze e néven.

Alsórépa, kisk. Maros-Torda vm. régeni felső j.-ban, (1900) 961 oláh lak.; u. p. Disznajó, u. t. Marosvecs.

Alsórépás, kisk. Szepes vm. lőcsei j.-ban, (1900) 559 tót lak., u. p. Tarczafő, u. t. Lőcse.

Alsórétfalu (ezelőtt *Lúki*), kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1900) 783 tót és német lak., postahivatallal u. t. Puhó.

Alsóricsó (ezelőtt *Alsó-Hricsó*), kisk. Trencsén vm. vágbesztercei j.-ban, (1900) 559 tót lak.; van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala.

Alsóroglaticza, Bajsához tartozó népes puszta Bács-Bodrog vm. topolyai j.-ban, (1900) 547 lak.; u. p. Bajsa, u. t. Topolya.

Alsóróna, kisk. Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1900) 1856 oláh és német lak., vasúti állomással; u. p. Rónaszék, u. t. Nagybocskó.

Alsórönök, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1900) 881 német lak., van vasúti megállója és postahivatala; u. t. Rátót.

Alsóruha, l. *Ruházat*.

Alsós, l. *Kalabriász*.

Alsóság, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1900) 2437 magyar lak., postahivatallal; u. t. Czelldömölk. A Kemenesalja egyik legnagyobb faluja, gr. Erdődy Ferenc nagy kiterjedésű mintagazdaságával és lótenyésztésével. Már az őskortól fogva lakott hely volt, sok régi lelet színhelye. A közeli *Ság hegyen* (l. o.) római castrum nyomai látszanak. Bortermelése jelentékeny és kiváló.

Alsósajó, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, a Sajó völgyében, (1900) 653 tót és magyar lak., van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala; a Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részv.-társaság vaskohója (Etelka-vasgyár) van itt; hajdan híres cinóber- és higanybányái voltak: vasbányái ma is mívelés alatt állanak. A. 1423. a Bebek-család birtoka és Krasznahorka vár tartozéka volt; 1659. már az Andrássy-család birta. Ev. temploma 1594. épült. Határában hajdan a csehek építette Kismurány vár állott, melyet 1459. tőlük elfoglaltak; csekély maradványa van.

Alsósáp, kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1900) 485 tót és magyar lak.; csúcsíves kat. temploma a nyolc szögbe futó toronnyal a XIV. sz.-ból való; u. p. és u. t. Galgaguta.

Alsósárad, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1900) 631 rutén és német lak.; u. p. Ölyvös, u. t. Bilke.

Alsóschönborn, kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1900) 466 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Munkács.

Alsósebes, 1. kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1900) 551 oláh lak., u. p. és u. t. Nagysajó. — 2. *A.*, kisk. Sáros vm. sirokai j.-ban, (1900) 851 tót és magyar lak., van vasúti állomása; u. p. és u. t. Sebeskellemes. Van ferencrendi zárdája, régi temploma (1634), gr. Haller-féle várkastélya (XVIII. sz.) most magtár. Közelében csinos liget-

ben primitiv fürdő van, melyet *Magyar-Islának* neveznek; forrásai részint konyhasós, részint kénes égvényes konyhasós vizek. A fürdőben 14 lakószoba van; tulajdonosai a Wengerszky grófok. — 3. *A.*, nagyk. Szeben vm. nagydisznódi j.-ban, (1900) 1370 oláh lak., u. p. és u. t. Felsősebes.

Alsósegesd, kisk. Somogy vm. nagyatádi j.-ban, (1900) 918 magyar lak.; u. p. és u. t. Felsősegesd.

Alsósimánd (ezelőtt *Edelspacher - Simánd),* nagyk. Arad vm. kisjenői j.-ban, (1900) 3061 oláh, magyar és német lak.; van gyógyszertára, hitelszövetkezete, csendőrörse; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás.

Alsósipék, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1900) 110 tót és magyar lak., csendőrőrssel; u. p. és u. t. Teszér.

Alsósófalva, kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1900) 1961 magyar lak.; u. p. és u. t. Parajd.

Also sprach Zarathustra, Nietzsche (l. o.) egyik művének (1883) sokat idézett címe; magyarra ford. *Wildner* Ödön: «Im így en szóla Zarathustra» címen (Budapest 1908).

Alsóstepanó, kisk. Árva vm. vári j.-ban, (1900) 298 tót lak., u. p. és u. t. Turdossin. Környékén barnaszénbányászatot űznek.

Alsóstubnya, kisk. Turócz vm. mosócz-zniói j.-ban, (1900) 724 tót lak., van vasúti állomása és távirohivatala; u. p. Stubnyafürdő. Régi temploma 1596-ból való.

Alsósutócz, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1900) 131 tót lak., u. p. Bajmócz, u. t. Privigye.

Alsószabadi (ezelőtt *Alsó-Lehota),* kisk. Zólyom vm. breznóbányai j.-ban, (1900) 1132 tót és magyar lak., vasúti állomással; u. p. Garampéteri, u. t. Zólyombrézó.

Alsószabados (ezelőtt *Alsó-Volya),* kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1900) 214 tót lak.; u. p. Bártfa, u. t. Margonya.

Alsó-szabolcsi ármentesítő társulat, alakult 1845. a Tisza-Dob és Tisza-Füred, továbbá a Tokaj és Tisza-Lucz közötti árterületek vízmentesítésére. *1846. e társulat területén tették Széchenyi személyes részvétele mellett az első kapavágást a Tisza-szabályozás érdekében* s e nagy jelentőségű mozzanat emlékét az urkomi halmon feliratos piramis jelzi. 1888. a Rakamaz és Tiszadob közötti terület bevonásával a társulat megnagyobbodott. Műszakilag fejlesztett árterének nagysága 354,584 kat. hold. Védőtöltéseinek hossza 189,401 m., melyből 8254 m. kővel burkolt. Belső vizeinek levezetésére 11 zsilipet és 1 csőzsilipet épített a töltésbe. 1905. évig befektetett összes építéstőkéje 10.401,443 K. Székhelye Debreczen.

Alsószakács (ezelőtt *Szakács),* kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1900) 578 oláh lak.; u. p. és u. t. Gurahoncz.

Alsószakony, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1900) 547 magyar lak., u. p. Felsőszakony, u. t. Csepreg.

Alsószalánk (ezelőtt *Alsó-Szlovinka),* kisk. Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1900) 834 rutén, német, tót és magyar lak., postahivatallal; u. p. Korompa. Határában ezüst és higanytartalmú rézérceket és sárgarézérceket bányásznak; a bányák a Gölnicz-, Hernád-, Krompach- és Porácsvölgy telepeken vannak.

Alsószalatna, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 356 tót lak.; u. p. Felsőszalatna, u. t. Alsóozor.

Alsószálláspatak, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1900) 464 oláh lak.; u. p. Felsőszálláspatak, u. t. Bajesd.

Alsószalók, kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1900) 1195 tót és magyar lak., postahivatallal; u. t. Berzevicze. 1674-ből való templomában XV. sz.-beli kehely.

Alsószamosi nyelvjárás, l. *Nyelvjárás.*

Alsószecse (ezelőtt *Nagy-Szecse),* kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1900) 610 magyar lak., vasúti megállóval; u. p. és u. t. Alsóvárad.

Alsószeleste, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1900) 341 magyar lak., van vasúti állomása, posta- és távirohivatala. Gr. Festetich Andrásnak itt nagy kastélya (műkincsekkel és családi képtárral) és parkja van.

Alsószelezsény (ezelőtt *Nagy-Szelezsény),* kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1900) 505 tót és magyar lak., postahivatallal; u. t. Aranyosmarót.

Alsószeli, nagyk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1900) 2226 magyar lak., fogyaszt. szövetkezet, postahivatallal; u. t. Felsőszeli.

Alsószelistye, kisk. Máramaros vm. huszti j.-ban, (1900) 1613 rutén és német lak., postahivatallal; u. p. Huszt.

Alsószemenye, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1900) 346 magyar lak.; u. p. Felsőszemenye, u. t. Letenye.

Alsószemeréd, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1900) 571 magyar lak., u. p. Felsőszemeréd, u. t. Honttompa.

Alsószend, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 255 magyar lak.; u. p. Felsőméra, u. t. Garadna.

Alsószénégető, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1900) 277 német lak.; u. p. Gyöngyösfő, u. t. Léka. Határában római sírok vannak.

Alsószentbenedek (ezelőtt *Szent-Benedek),* kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1900) 333 vend lak.; u. p. Mártonhely, u. t. Pártosfalva.

Alsószenterzsébet, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 384 magyar lak.; u. p. Csesztreg, u. t. Baksa.

Alsószentgyörgy (ezelőtt *Jász - Alsószentgyörgy),* nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1900) 1041 házzal és 4654 magyar lak., van postahivatala és telefonállomása, takarékpénztára és gőzmalom részvénytársulata. Lakói méhészettel foglalkoznak.

Alsószentiván, nagyk. Fejér vm. sárbogárdi j.-ban, (1900) 816 magyar lak.; u. p. Alap, u. t. Czecze. Környékén több feliratos római követ és domborművet találtak. A K.-re emelkedő domb belsejében, ú. n. Búvólyukban 21 barlanglakás van. V. ö. *Károly* J., Fehér vm. tört. III. k. és Arch. Ért. 5. évf.

Alsószentmárton, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1900) 961 horvát, magyar és német lak.; u. p. és u. t. Siklós.

Alsószentmihályfalva, kisk. Torda-Aranyosvm. [illegible] j.-ban, (1900) 1067 magyar és oláh lak., közs. hitelszövetkezettel, postahivatallal; u. t. Torda.

Alsószépfalu (ezelőtt *Alsó-Sunyava*), kisk. Szepes vm. szepesszombati j.-ban, (1900) 749 tót lak.; u. p. [illegible]lyna, u. t. Batizfalva.

Alsószernye, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1900) 1023 tót és magyar lak.; u. p. Morvamogyoród, u. t. Vágujhely.

Alsósziklás (ezelőtt *Alsó-Szkalnok*), kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) [illegible] tót és magyar lak.; u. p. Rimaraho, u. t. Rimabánya. A t. 1334. a kalocsai érsek birta, utóbb a [illegible] család. A XVIII. sz.-ban híres vargák [illegible]. Határában állott Magics vára, melyet állítólag a csehek emeltek, most már nyoma sincs. Az ág. ev. templom 1451. épült.

Alsószilvágy, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1900) 261 magyar lak.; u. p. és u. t. Vasvár.

Alsószilvás, kisk. Hunyad vm., hátszegi j.-ban, (1900) 801 oláh lak.; u. p. és u. t. Hátszeg. Csáky Mihály kuruc vezér Virmond császári tábornoktól itt 1708. vereséget szenvedett.

Alsószinevér (ezelőtt *Szinevér*), kisk. Máramaros vm. ökörmezői j.-ban, (1900) 2606 rutén és német lak., hitelszövetkezettel, csendőrőrssel és postahivatallal; u. t. Ökörmező.

Alsószivágy, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1900) 970 oláh lak.; u. p. és u. t. Égerhát.

Alsószlatina (ezelőtt *Nagy-Szlatina*), kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 610 rutén és német lak.; u. p. és u. t. Szerednye. Hozzátartozik [illegible]

Alsószolcsva, kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1900) 1154 oláh lak., van posta- és távirdahivatala és telefonállomása. Vidékén a Ponori patak a sziklák közt eltűnik (Búvópatak).

Alsószombatfalva, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1900) 934 oláh és magyar lak.; van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. A. állami ménes uradalom széke, melyhez a hajdani Bruckenthal-féle kastély is tartozik. A. eredeti neve Szombathely, magyar telepítés volt már a XIV. sz.-ban s 1737-ig a fogarasi püspöknek székhelye. — Az *A.-i ménes* (fogarasi ménes), a fogarasi állami ménes központja, 1875. alapíttatott, hogy az ország hegyvidéki lóanyaga részére megfelelő mének neveltessenek. Az anyag alapját a Mezőhegyesről áthelyezett lippizai törzs adta meg s a ménes ma is a lippizai tenyésztés céljait szolgálja. Az ugyanott székely és angol félvérkancákkal tett kisérletek meddő eredménnyel jártak. A ménes felnevelési rendszere arra törekszik, hogy az ivadékok jó hegyilovak legyenek és munkabirás, [illegible]tség, kitartás, acélosság és kisigényüség tekintetében megfeleljenek a követelményeknek. Az anyag kocsiló jellegű s a fiatal anyakancák kipróbálása is kocsiban történik. A festői vidéken levő ménes az 1900. évi párisi nemzetközi lókiállításon bronz érmet nyert.

Alsószopor, kisk. Szilágy vm., tasnádi j.-ban, (1900) 1299 oláh és magyar lak.; van csendőrőrse, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala.

Alsószőcs, kisk. Szolnok-Doboka vm., magyarláposi j.-ban, (1900) 1100 oláh lak.; u. p. Felsőszőcs, u. t. Oláhlápos.

Alsószőllős, kisk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1900) 763 tót és magyar lak.; u. p. Csornok, u. t. Komjáth. A. már 1111. királyi birtok volt, később Grassalkovich herceg volt földesura, most báró Wodianer Alberté.

Alsószölnök, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1900) 723 vend, német és magyar lak.; u. p. Szentgotthárd, u. t. Gyanafalva.

Alsósztregova, kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1900) 456 tót és magyar lak.; régi Madách-féle kastélya és elpusztult vára van; itt született Madách Imre költő. Van postahivatala; u. t. Rárosmulyad Nógrádszakál.

Alsószúcs, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1900) 1575 tót lak.; postahivatallal, u. t. Trencsén. Róm. kat. temploma 1688. újjáépült. Közelében sáncolt táborhely volt.

Alsószuha, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban, a Szárazvölgyben, (1900) 746 magyar lak.; u. p. és u. t. Ragály. A vármegye legrégibb községei közül való, 1427. Márkréte név alatt szerepel, 1558. a törökök elpusztították. Most Ragályi Balassa Ferenc báró bírja.

Alsó tábla, a karok és rendek (l. o.) táblája, 1848-ig a magyar országgyűlés alsó háza; tagjai voltak a kir. személynök (esetleg alnádor v. alországbiró) elnöklete alatt: *a)* a kir. itélő tábla tagjai — két főpapja és bárója kivételével — a kapcsolt részek és báni hivatal itélőmesterével; *b)* a kapcsolt részek, azaz Dalmát-, Horvát- és Tótország két követe; *c)* az egyh. rendből a fő-, székes- és társas-káptalanok követei, kiket a prépost és a káptalanbeliek választottak; kir. adományos világi és szerzetes apátok és prépostok; a káptalanok 1—2 követet küldtek; *d)* a vármegye követei, minden vmegyéből 2 (nemesek vagy birtokosok); *e)* a szab. kir. városok követei, kik azonban együtt véve csak egy szavazattal rendelkeztek; *f)* szabad kerületek képviselői: a túrmezei gróf, a jász-kun kerület 2, a hajduvárosi 2, a fiumei és buccari-tengermelléki ker. 2—2 v. 1—1 követe, kiket a közgyűlés, illetőleg kapitányi tanács választott; *g)* a főrendiházból távollevő főpapok, főurak és főúri özvegyek képviselői.

Alsó-tarnavölgyi vízi társulat. Alakult 1894. Tarnaméra székhellyel oly célból, hogy Heves és Jász-Nagykun-Szolnok vmegyékben a Tarna, Kis-Tarna, Tarnócza, Bene és Gyöngyös patakok medrét szabályozza. Érdekeltségi területe 15,871 kat. hold, 1905. évig befektetett tőkéje 289,241 K.

Alsótárnok, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1900) 292 tót lak., u. p. Nagylócsa u. t. Geletnek-Szklenófürdő.

Alsótarócz (ezelőtt *Alsó-Tvaroszcz*), kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1900) 405 rutén lak., u. p. Galbató, u. t. Bártfa.

Alsótátrafüred, Alsóerdőfalvához tartozó telep és klimatikus gyógyhely Szepes vm. szepesszombati j.-ban, (1900) 11 állandó lak.; van nyáron posta- és táviróhivatal telefonállomással. A. 940 m. magasságban fekszik a Magas-Tátra tövében, az erdők közepén fakadó szénsavas forrás (darafőző) körül, ahol 1882. a késmárki bank létesítette a lápfürdőt. A. a fürdőházból és 8 nyaralóból áll, melyekben 200 vendégszoba van. A fürdővendégek száma évenként 6—700 (ebből 400 ál-

landó). Turistáknak kedvező kiinduló pont hegymászásokra. L. még *Ótátrafüred.*

Alsótelek, kisk. Hunyad vm. hunyadi j.-ban, (1900) 728 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Vajdahunyad. A brassói bánya- és kohórészvénytársaságnak itt nagy vasércbányája és vasgyára van, melyekben 700 munkás dolgozik.

Alsótelekes, kisk. Borsod vm. szendrői j.-ban, (1900) 317 magyar lak., u. p. Rudabánya, u. t. Szendrő. Határában vasérctelepek vannak, melyek kihasználására 1884. a borsodi bányatársulat alakult. A bányák 14 km. hosszú mozdonypálya által a magy. kir. államvasutak Bárczika állomásásával vannak összekötve.

Alsóterény, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1900) 236 tót és magyar lak., vasúti megállóval; u. p. György, u. t. Teszér.

Alsótest v. *altest*, l. *Has.*

Alsó tétel, logikai műszó, l. *Következtetés.*

Alsótisztás (ezelőtt *Alsó-Tiszovnyik*), kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1900) 246 tót lak., u. p. Felsőtisztás, u. t. Gács.

Alsótizsény (ezelőtt *Alsó-Tizsina*), kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1900) 749 tót lak., u. p. és u. t. Várna.

Alsótold, kisk. Nógrád vm. sziráki j.-ban, (1900) 262 lak., u. p. Cserhátszentiván, u. t. Pásztó.

Alsótopa, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1900) 377 oláh lak., u. p. és u. t. Dobrest.

Alsótők, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1900) 484 oláh és magyar lak., u. p. Esztény, u. t. Pánczélcseh.

Alsótőkés, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1900) 502 tót lak., u. p. és u. t. Kassa.

Alsótömös, Brassó városhoz tartozó telep Brassó vm.-ben, (1900) 141 lak., vasúti megállóval; a telep a Tömösi szorosban fekszik, ahol Kiss Sándor ezredes 1849. másfélezer székely honvéddel 28,000 orosznak ellentállott s hősi halálával a magyar sereg zömének visszavonulását fedezte; 1879 óta obeliszk örökíti meg a hősök emlékét; u. p. Derestye, u. t. Felsőtömös.

Alsóturcsek, kisk. Turócz vm. mosócz-znióí j.-ban, (1900) 707 német lak., vasúti állomással; u. p. és u. t. József gőzfűrész p. u.

Alsóucsa, kisk. Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1900) 1076 oláh és magyar lak., vasuti megállóval; u. p. Alsóvist p. u., u. t. Alsóvist.

Alsóújfalu, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1900) 673 oláh lak., u. p. és u. t. Nagybánya.

Alsóújlak (ezelőtt *Újlak*), kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1900) 908 magyar lak.; u. p. Kára, u. t. Oszkó.

Alsóvadas (ezelőtt: *Alsó-Vadicsó*), kisk. Trencsén vm. kisuczaújhelyi j.-ban, (1900) 339 tót lak., u. p. Felsővadász, u. t. Kisuczaújhely.

Alsóvadász, nagyk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 1745 magyar lak., gőzmalommal, postahivatallal; u. t. Szikszó. Református temploma a husszíták idejéből való. Régente a Rákócziak, Perényiek és Csákyak birták, most gróf Hunyadi-birtok.

Alsóvalenyágra, Bihar vm., l. *Alsófeketevölgy.*

Alsóvalkó (ezelőtt *Magyarvalkó*), kisk. Szilágy vm. krasznai j.-ban, (1900) 852 oláh és magyar lak., postahivatallal; u. t. Szilágynagyfalu.

Alsóvály, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban, (1900) 331 magyar lak.; u. p. Felsővály, u. t. Tornalja. Van kastélya és mintagazdasága (Beélik Ivánné).

Alsóvámos (ezelőtt *Vámos*), kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1900) 596 magyar lak.; u. p. és u. t. Bácsa.

Alsóvárad, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1900) 366 magyar lak; van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala. Már a honfoglalás idejében szerepel; Anonymus szerint, mikor Huba a Garamon átkelt, a mezőn földvárat talált, melyet Váradnak neveztek el. A kat. templom már 1359. fennállott, 1761. megujittatott.

Alsóvárcza, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1900) 761 oláh lak., u. p. és u. t. Szilágycseh.

Alsóvárosvíz, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1900) 531 oláh lak.; u. p. és u. t. Szászváros. Közelében római táborhely (castrum) nyomai látszanak.

Alsóvarsánypuszta, Rákóczifalvához tartozó népes telep Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, (1900) 630 lak., u. p. Vezseny, u. t. Rákóczifalva.

Alsóvásárd, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1900) 336 tót és német lak.; van postahivatala és telefonállomása. 1156. Vásár név alatt szerepel; temetőjében álló kápolnáját a Rákócziak építették. Régi nemesi kuriája a Bonkeő-családtól ered.

Alsó végtag (extremitas inferior), az, amit állatoknál hátsó végtagnak nevezünk. L. még *Csontváz* és *Végtagok.*

Alsóvenicze, kisk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban, (1900) 1271 oláh lak., postahivatallal; u. t. Sárkány.

Alsóvereczke, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1900) 1704 rutén, német és magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye, van telekkönyvi hatósággal felruházott járásbirósága, csendőrőrse, posta- és távíróhivatala, hitelszövetkezete. A. az ú. n. Verchovina központja, egyúttal a felvidéki rutén nép segélyezésére megindult akció egyik góca. Az állam itt mintatejgazdaságot és tejmunkásképző iskolát állított fel. Itt kezdődik a *Vereczkei szoros* (l. o.).

Alsóveresmart (ezelőtt *Kis-Kupány)*, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1900) 684 rutén lak.; u. p. Veresmart, u. t. Nagyszőllős.

Alsóverzár, Bihar vm., l. *Alsófüves.*

Alsóvesztenicz, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1900) 805 tót lak., postahivatallal; u. t. Nagybélicz. Van nagy botgyára (150 munkással) és gyümölcskereskedése.

Alsóvidra, kisk. Torda-Aranyos vm. topánfalvi j.-ban, (1900) 2655 oláh lak., u. p. és u. t. Topánfalva. Közelében szép vizesés van, melynél a patak 20 m. magas mészszikláról zuhan le. Ugyanitt van az Aranyos baloldalán a kövületeiről híres Csigahegy. A. lakói szénégetést űznek. V. ö.: *Téglás Gábor*, A.-n a Kis-Aranyos völgyében (Földrajzi Közlemények, 1882. évf.).

Alsóvirányos (ezelőtt *Alsó-Szitnyicze)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1900) 278 tót lak.; u. p. Homonnaolyka, u. t. Kolcse.

Alsóvisó, nagyk. Máramaros vm. visói j.-ban, (1900) 3501 oláh és ném. lak.; u. p. és u. t. Felsővisó.

Alsóvist, kisk. Fogaras vm. alsóárpasi j.-ban, (1900) 1195 oláh lak., van vasuti állomása, posta- és táviróhivatala, takarékpénztára.

Alsóvizköz (ezelőtt *Alsó-Szvidnik*), kisk. Sáros vm. felsővizközi j.-ban, (1900) 390 ruten lak., u. p. és u. t. Felsővizköz.

Alsóviznicze, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1900) 310 ruten, német és magyar lak., u. p. és u. t. Frigyesfalva.

Alsózáblat (ezelőtt *Nagy-Záblat*), kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1900) 286 tót és magyar lak., postahivatallal; u. t. Trencsén.

Alsózáros (ezelőtt *Zárjecz*), kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1900) 184 tót lak., vasuti megállóval; u. p. és u. t. Kistarajos.

Alsózboró (ezelőtt *Zboró*), kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1900) 482 tót lak.; u. p. Alsórétfalu, u. t. Puhó-Kocskócz.

Alsózelle, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1900) 317 tót lak., vasúttal, táviróhivatallal; u. p. Szilád. A XIII. sz.-ban Zöld, a XIV. sz.-ban Zöldvár név alatt szerepel és földvára volt.

Alsózellő (ezelőtt *Kis-Zellő*), kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1900) 333 tót és magyar lak.; u. p. Nógrádszakál, u. t. Karosmulyad-Nógrádszakál.

Alsózsadány, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1900) 462 tót lak., u. p. Geletnek, u. t. Geletnek-Szklenófürdő. Határában szénsavas ásványvizforrás fakad.

Alsózsember, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1900) 627 tót és magyar lak., postahivatallal; u. t. Bát. A. a Zsemberi-család ősi birtoka, melyet már 1275. említenek; kastélyuk, mely állítólag a XIV. sz.-ból való, most Rudnay Béla tulajdona. 1595. itt tartotta a vármegye közgyulését.

Alsózsid, kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1900) 747 magyar lak.; csúcsíves templomában 1524-ből való harang; u. p. Zsid, u. t. Lesenczetomaj.

Alsózsolcza, nagyk. Borsod vm. miskolczi j.-ban, (1900) 1546 magyar lak., van csendőrőrse, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, hitelszövetkezete; 1849 júl. havában itt volt Görgey ütközete.

Alsózsuk, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1900) 682 lak., vasúttal és postahivatallal; u. t. Apahida. Sportszempontból annyiban nevezetes, amennyiben itt az úrlovasok minden év őszén 3—4 napos meetinget rendeznek. A község határában nagy birtokuk van a Telekieknek.

Alsózubricza, kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, (1900) 909 tót lak.; u. p. Podvilk, u. t. Jablonka.

Alsózúgó (ezelőtt *Alsó-Rusbach*), kisk. Szepes vm. ólublói j.-ban, (1900) 794 tót lak., csúcsíves templomának ajtaja a XV. sz.-ból való, régi harangjai 1535 és 1601-ből; u. p. és u. t. Podolin.

Alssund, l. *Alsen.*

Alstaden, falu Düsseldorf porosz kerületben a Ruhr és vasút mellett, (1905) 11,544 lak., kőszénbányával.

Alsted (*Alstedius*), *Johann Heinrich*, szül. Herborn mellett 1588., megh. 1638. Először szülővárosában tanította a filozófiát és teológiát, 1619. Gyulafehérvárra Erdélybe hívták. Itt halt meg. Mint Raimundus Lullus és Petrus Ramus elkésett híve meg akarta ezek tanait Aristoteles logikájával egyeztetni. Nem önálló filozófus, de fáradhatatlan munkása a tudománynak. Legbecsesebb műve: enciklopédiája (1620 és 1630), amellyel az összes emberi ismeretek velejét akarja adni. Ebből Apácai is merített. V. ö.: *Roth* F., J. H. Alsted (Monatshefte d. Commenius Gesellschaft 4. évf.) és a Bethlen Gáborról szóló monografiákat.

Alster, az Elbe folyónak egy kis, 52 km. hosszú jobboldali mellékfolyója; Süllfeld mellett Holsteinban ered; Hamburg városa mellett és benn a városban tavat alkot. A külső tó, a *Grosse* v. *Aussenalster* Hamburgtól 5 km. távolságra van, most már nyaralók fogják körül. Még fontosabb a város bensejében levő *Binnenalster* v. *Alsterbassin*, 1750 m. kerületü négyszögü medence, mely a széleire épített uteákkal és sétaterekkel Hamburg legszebb részét teszi.

Alston, város Cumberland angol grófságban, (1891) 3384 lak., ólombányával.

Alstonia *R. Br.* (növ.), az Apocynaceae család génusza, melynek 30 faja Ausztráliában, Ázsiában és a Csendes-oceán tropikus vidékein él. Tejnedvet adó fák és cserjék. Az *A. scholaris R. Br.* 15—30 m. magas fa, a hideglelés ellen dicsért *ditakérget* (cortex Alstoniae seu Tabernae-montanae) szolgáltatja. Sok más vegyi alkotó részei között a khinin módjára ható alkaloidja, a *ditamin* is van. Az *A. constricta F. Müll.* ausztráliai faj; kérge, melyet festésre is használnak, két alkaloidát szolgáltat; az amorph alstonint és a porphyrint.

Alstonit (bromlit, ásv.), rhombos rendszerű izomorf keveréke a kalcium- és báriumkarbonátnak, $(Ba.Ca)CO_3$, színtelen, áttetsző, hófehér, szürkeszínű, Bromley Hillről, Alston közelében (Cumberland).

Alstroemeria *L.* (növ.), az Amaryllidaceae család génusza, melynek 50 faja Amerika tropikus és szubtropikus részeiben él. Levelei csavarodottak. Csinos, tölcsér-alakú virágai hosszú ernyőszerű virágzatban. Évelő, gumós tőkéjű, igen törékeny gyökerű növények, melyeket épen ezért csakis egészen fiatal korukban lehet átültetni. Szaporításuk magvakkal történik. Kedvelt szobai és kerti fajok: a narancsszín virágú *A. aurantiaca Sweet* és a bíborvirágú *A. psittacina Lehm.* Egyes fajok gyökere keményítőtartalmánál fogva Braziliában eledelül szolgál. Ilyenek *A. Ligtu L.* és *A. Pelegrina L.*

Alstroemeria.

Álszakáll, l. *Álarc.*

Álszámla, a bizományosok (l. o.) szolgálatuk felajánlása kapcsán néha Á.-t is küldenek a feleknek, azaz számlát állítanak ki valamely árúmennyiség képzelt vételéről, illet. képzelt eladásáról, kitüntetik benne a vétellel, illet. az eladással

járó összes költségeket, valamint saját igényelt jutalékukat is, hogy a fél annál könnyebben tájékozódhassék esetleg adandó megbízása eredményéről.

Alszámvevők, l. *Számvevőségek.*

Alszárfekély, l. *Lábszárfekély.*

Alszeghy *Irma,* a budapesti Nemzeti Szinház tagja, szül. Pesten 1865 febr. 26. Kitünő sikerrel végzett tanulmányai után 1884. rögtön a nemzeti szinházhoz szerződött, melynek attól fogva fokozatosan emelkedett elsőrangú tagjává, eleinte mint naiva, később mint fiatal hősnő és drámai szende. 1888. férjhez ment *Császár* Imréhez (l. o.), a Nemzeti Szinház tagjához.

Álszent, l. *Szenteskedő.*

Álszenvedő igék, l. *Deponens igék.*

Alszerpap. Mikor a keresztény egyház hivői szaporodtak s a diakonusok, szerpapok nem győzték teendőiket, az ő rendükből más, alárendelt segédek sora fejlődött, kik a diakonusokhoz kevéssé illő alsóbbrendű szolgálatot végezték, a diakonusoknak segiteni az oltár szolgálatában, a hivek ajándékait átvenni, a hivek áldozása alatt a templom ajtaját őrizni, a templom kivilágitásáról gondoskodni stb. A régi gyakorlatnak és működésnek csak a *felszentelési szertartásban* maradtak meg némi nyomai. A XIII. sz. óta az A. a magasabb rendekhez tartozik és az áldozó papság egyik lépcsőfoka gyanánt adják fel, teendőit pedig kis misékben részint maga a miséző pap, részint laikus hivők (ministránsok) végzik, nagy misékben pedig más segédkező papok. A *protestánsoknál* A. a templomnak második kisegitő hitszónoka.

Álszervezetek (álkövületek), külsőleg kihalt állati és növényi szervezetekre emlékeztető, de belsőleg a szervezettség minden nyoma nélküli képződmények, melyekről egy ideig azt hitték, hogy kövületek. Ilyenek lelhetők a kambrium előtti kvarcitokban és kovapalákban Bretagneban, továbbá Németország és Ausztria különböző vidékeinek karbon- és devonszisztémájú rétegeiben, melyeket dictyodora, palaeochorda, crossopodia stb. név alatt mint problematikus alakokat írtak le. (L. *Eozoon canadense.*)

Álszferolit, különböző ásványok sugaraiból összetett szferolit.

Alszolgabiró, l. *Szolgabiró.*

Alszopor (ezelőtt *Alsó-Szopor),* kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1900) 246 magyar lak.; u. p. Újkér, u. t. Lövő.

Al Szufi, perzsa csillagász, l. *Csillagászat.*

Alt (ol.: *Contr'alto, Alto;* franc.: *Hautecontre,* lat.: *Altus, Vox alta* v. *Contratenor),* a nő- vagy fiúhangok közül a mélyebbik, melynek súlya a mell-regiszterben fekszik. A valódi alt a kis *a*-tól (a mély alt pedig *f*-től, sőt néha *e* vagy *d*-től) *e''* vagy *f''*-ig, kivételképen tovább is terjed. Történetileg az alt-szólamot megelőzték a tenor (mely a tulajdonképeni témát, a cantus firmust énekelte) és az ennél magasabb discantus (szoprán). Csak később járult ezekhez a harmoniai teljesség kedvéért az ú. n. kontratenor, mely egyszer magasabb, másszor mélyebb volt a tenornál; a magasabból lett az alt, a mélyebből a basszus-szólam. — *Alt-hangszerek.* Amikor a XV. és XVI. században az énekhangoknak hangszerekkel való megerősitése és helyettesitése szokássá vált, csaknem minden hangszerfajt — megfelelőleg a négy énekhangnak — három-, sőt négyféle nagyságban állitottak elé, úgy, hogy diszkant-, alt-, tenor- és basszus-violák, puzonok, kürtök stb. voltak használatban, melyek közül a puzonok különböző nemei maig is fenmaradtak. A mai vonós zenekar hasonló csoportokba oszlik, csakhogy a hangszerek terjedelmének nagymérvű növekedése folytán az eredeti alt hangszernek, t. i. az alt violának (l. *Brácsa)* alulról számitva a harmadik szólam jutott és a régi basszus-hangszer, t. i. a gordonka, — mely még a «Bassi» hangszercsoporthoz (l. *Hangszerek)* tartozik — az alulról számitott második szólamot kapta.

Alt, *Rudolf,* osztrák festő, szül. Bécsben 1812 aug. 28., megh. u. o. 1905 márc. 12. Alt Jakob frankfurti születésű festő (1789—1872) fia, s atyjának, majd a bécsi akadémiának volt a tanítványa. Tájképeket, látképeket, régi épületeket ábrázoló számtalan aquarellje, a megfigyelés és ábrázolás rendkivüli biztonsága, a fölfogás festőisége és modernsége által tünik ki. Folytonos utazásain fáradhatatlanul örökítette meg Ausztria legszebb vidékeit, legbecsesebb műemlékeit és a régi és új Bécs képe páratlanul tükröződik vissza műveiben. Sok izben járt Magyarországon is és itt készített festményeiből a budapesti Szépművészeti Múzeumban és Székesfővárosi Múzeumban is van egy-egy becses sorozat. Élete végén sok kitüntetésben részesült (1898-ban a bécsi Secessio tiszt. elnöke is lett) és halálakor mint azt osztrák művészet dicsőségét siratták el. Olajképeket is festett, litográfiákat és rézkarcokat szintén készített. V. ö. *Roessler* Art. R. v. A. (Wien 1909).

Altábornagy (Feldmarschalllieutnant), a honvédségnél és a közös hadseregben tábornoki rangfokozat a vezérőrnagy és a gyalogsági vagy lovassági tábornok között; megfelel a német hadsereg Generalleutnant-jának és a francia Général de division-nak. Rendszerint hadosztályt vezényel.

Altai, *hegység,* a belső-ázsiai hegyrendszerek legészakibb, egyúttal legrégibb tagja. Egész tömegében archaikus kőzetekből, főleg kristályos palákból áll, felépitésére nézve legjobban hasonlítható az európai variszkuszi hegyszisztémához (l. o.) Nem igazi euráziai lánc, az utolsó gyűrődés a geológiai őskor legrégibb szakaszában, a kambrium előtt érte, azóta nyugalomban van, inkább lazult a térszine, besülyedtek egyes részei vagy lepusztította a denudáció vagy a defláció. A mai térszini formákat főleg a hatalmas törésvonalak szabták meg; ezeknek a mentén emelkednek ki a hegygerincek, sok helyen eruptivus kőzetektől kisérve. A hegyrendszer első tagja a Dzsungáriai mélyedés É. részén emelkedik ki, sasbércszerüen, mint Tarbagatáj-hegység, ez a Musz-tau csúcsban kulminál (3630 m.). Folytatásában a Dzsingisz lánc messze kinyúlik a Turáni alföldre. É.-i lejtőjén ered az Irtisz, abban a hosszanti völgyben, amely a következő láncot a Ektag-A.-t, v. Nagy-A.-t határolja. Az Ektag-A. az egész hegyrendszernek legfontosabb tagja; ÉNy.-DK.-i irányú, kb. 2000 m. közepes magasságú gerinc. Széles, jól kimunkált völgyei arról tanuskodnak, hogy lekopott térszinnel van dolgunk. Leggyak-

oldalán hatalmas hegyei az Ulandaba 2830 m., és az Ugmeganin 2980 m. Belső oldala DNy.-ra esik, itt vannak a legrégibb kőzetek, a külső pedig ÉK.-re lejt, ahol mezozoosz rétegeket találunk. DK. felé fokozatosan alacsonyodik, s a Góbi pusztán át valószinűleg összeköttetésben áll a Hoangho É.-i kanyarulatánál levő Chara Narin hegyekkel. Az A. e része még nagyon ismeretlen. Ez a DK.-re kinyuló ág sivatagos klimájú, kopár sziklás terület, míg az ÉNy.-i rész, főleg a Szibéria felé fordult oldalon, nehezen járható ősvadon. A Buchtarma folyón túl Ny.-i A.-nak v. Katun hegységnek nevezik, ez a Telecki tóig és az ebből kifolyó Bija folyóig terjed. Gneisz és metamorfózást szenvedett palák építik fel; mivel gerincmagassága kb. 2000 m. jól a hóhatár fölé emelkedik, elég tekintélyes az eljegesedés. Itt van az egész A.-rendszernek legmagasabb pontja, a Bjelucha (4540 m.). A Bija folyótól É.-ra lealacsonyodik a terület a Kolivani érchegységben, amelyet gazdag aranytartalmáért legjobban tanulmányoztak. Az Iktag A. és a Tarbagataj árkos mélyedésében nagyobb pusztai sóstavak vannak, pl. a Szaiszan nor, amely bár lefolyást nyer az Irtiszben, annyira elterjed, hogy a partjai sósak. Ezekhez a tulajdonképeni A. láncokhoz sorolhatjuk a hegység É.-i oldalán sorakozó párhuzamos gerinceket, amelyek mindegyike árkos zökkenéssel leszakadt medencét zár közbe. Az első medencét Kobdó oázissal, amely fontos karavánállomás, kobdói medencének nevezik. É. felől elzárja a Changai-hegység kristályos tömege, ez szintén lekopott csonka tönk, amely lassan lejt a Ubsza-nor lefolyástalan, sivatagos medencéjére. Következő felvetődés a Tannu-hegység, ezt az utolsó lánctól egy igazi alpi tó, a Kosszogol választja el. A tó környéke az erdőborította tűzes hegyek között igen festőies. Vize lefolyik délen a Szelenga folyóba, amely a Baikal-tónak legnagyobb mellékvize. A Kosszogol tó közelében ered a Jeniszei s keresztül törve a Ny.-i Szaján-hegységet, kimegy a szibériai alföldre. A Szaján-hegység ÉNy.-DK.-i irányú, ősrégi lánc, kevéssé ismeretes széles foldhát; legmagasabb csúcsa, a Munku Szárdyk, eléri a 3490 m.-t. A Szaján-hegységtől É.-ra nagy táblává simul ki a terület, s kiérünk a szibériai ősmasszivumra. Az A. szisztémához sorolhatjuk a Baikal-tó K.-i partján a Szelenga, Silka és Vitim folyók közötti hegységet. Ennek szerkezetét orográfiai és tektonikai szempontból Obrucsev tárta föl. Egy régi hegység van itt teljesen rombadőlve; iránya kb. ÉK.-DNy.-i irányú lehetett és a Baikal-tó D.-i részével párhuzamos fiatalkori vetődések törték össze árkokra és gerincekre. Lapos, szelíd hajlású formák jelentkeznek mindenütt, a csúcsok többnyire sasbércek. Tovább keletre itt is platójellegű lesz a terület s a folyók után Aldan-, illetve Vitim-platónak nevezik, ezeken nagy szerepet játszik a bazalt. Az A. klimája teljesen kontinentális, a monszun szélrendszer befolyása alatt. A téli magas légnyomás leterjed az egész hegyrendszer vidékére, hasonlóképen a nyári maximum is, ennek következtében a hőmérséklet ingadozása igen erős. A vegetáció máj. végén indul meg, de már aug. végén éjjelenkint fagypont alá sülyed a hőmérséklet. Jellemző a hosszú ősz. A magas hegyeken sűrű erdőség, többnyire fenyvesek (Pinus silvestris, Abies pectinata), D.-re cédrus. Gyümölcsfa kevés, almafa itt ott. Nyáron megterem a gabona, a cukorrépa, dinnye, a fűnemüek kiváló takarmányt adnak. Faunája u. o. jellegű, mint általában a belsőázsiai hegyvidékeké, de hal, a Baikal-tavat kivéve, igen kevés. Legfőbb gazdagságát ásványi kincsei teszik, ezt már a csudok mesés népe is bányászta. Orosz fenhatóság alatt álló részei 1746 óta az orosz kormány magántulajdona, «A. bányavidék» v. «Kolivan-Voszkreszeni bányakerület» néven, ennek területe 48,300 km², 700,000 lak. Főhelye Barnaul. Arany majnem mindenütt előfordul, ezüst, réz, kéneső és vas gyakori, de csak azóta indult nagyobb lendületnek, amióta a gazdag kőszénbányákat felfedezték; ma itt találják a legkiválóbb antracitot. Érceken kívül sok drágakövet, jaspist, kalcedont, karneolt találnak. A kőfaragó ipar központja Kolivan. Az őslakók mongol és török nyelvű népek, ú. m. altájok vagy hegyi kalmükök, teleutok, kumandinok, sorok; a két első törzs nomád életet él, vadászattal és halászattal foglalkozik, a többiek falvakban laknak és földmívelők. A betelepült orosz parasztok földmívelők v. bányászok, az ipar el van hanyagolva, a kereskedelem is vándorló szatócsok, az ú. n. szuszdalok kezében van.

Irodalom. Soboljew M., Der russische A., Semlowjedjenije 1896; Obrutschew W., Geologische Untersuchungen in Transbaikal-Gebiete, St. Petersburg 1898; Explorations géologiques et minières le long du chemin de fer de Sibirie; Tschernyschew, Devonische Fauna des A., Russland, Bulletins du Comité géologique 1892; Adler B., Der See Teleckoje im A., Peterm. Mitteilungen 1902; Hergenreder, Zur Kenntniss des A., Z. Prakt. Geol. 1909; Hotz, Erzlagerstätten im östlichen A. und im Alatau Gebirge, Z. Prakt. Geol., 1909.

Altair (csill.), l. *Állócsillagok* és *Atair*.

Altait (ásv.), tellurid, Pb Te, szabályos rendszerbeli, sárgás ónfehér, fémfényű, átlátszatlan. Nevezetesebb lelőhelyei: Zyrianovski közelében az Altaiban (hessittel), Coquimbo (Chile), Kalifornia.

Altáji népek. Az okhocki tengertől (Ázsia) egészen a lappok földjéig (É.-Skandinávia) elterjedt népségek, amelyek három fő ágra szakadnak: *a tunguzok* (l. o.), akik ismét több ágra oszlanak, ú. m.: a tulajdonképeni tunguzokra (Szibéria K.-i részén) és a mandzsukra (Kinától É.-ra), ezekhez sorolják a lamutokat, t. i. a tengervidéki tunguzokat is; 2. *a mongolok* (l. o.), akiket nagyjában K.-i és Ny.-i mongolokra osztanak; 3. *turk-népek* (l. o.), ezekhez számítják a jakutokat, szibériai tatárokat, fekete kirgizeket, a kozákokat, özbégeket, turkmánokat, karakalpakokat, nogáiakat, karacsaiakat, a basziáni törököket, a kazáni tatárokat, oszmánlikat, végre még az Uralhegység D.-i részében és a Volga mentén lakó baskirokat, csuvaszokat, mescserjékeket és teptjéreket. Más beosztás szerint az uralokat és az A. egy csoportba foglalják s így a finn-ugor szamojédek is ide soroztatnak. Az ó-ural-A.-hez tartoznak a már kihalt nyugati hunnok, a keleti v. fehér hunnok, a régi avarok, régi bolgárok, kazárok, besenyők, a régi kunok s talán a szittyák. L. *Uralaltáji népek*. V. ö.: L. *Castrén*, Ethnolog. Vorlesungen über die altaischen Völker (Petersburg 1857).

Altáji nyelvek, l. *Uralaltáji nyelvek*.

Áltakonykór, a lovak takonykóros eredetű bőrgyuladásához hasonló jelenségekkel járó járvá-

nyos nyirokérgyuladás (*Lymphangioitis epizootica)*, melyet egy sarjadzó gomba *(Saccharomyces farciminosus)*, illetőleg fekélyes nyirokérgyuladás *(Lymphangioitis ulcerosa)*, melyet a *Preisz*-féle álgümőkór-bacillus (Bacillus pseudotuberculosis ovis) okoz.

Altalaj, a mezőgazdaságban a talaj azon része, amely oly mélyen fekszik, hogy a közönséges földmívelő eszközökkel megmunkálni nem lehet. Ellentéte a feltalaj, amelyet közönséges ekével meg lehet munkálni. Az A. ismerete a talaj termőképességének megitélése szempontjából igen fontos és annak minőségére nagy befolyást gyakorol. Az A.-ban a televény kevés, ezért szine világosabb, mint a feltalajé, szövete tömöttebb, kötöttebb, a tápanyagok benne nem oldott, nyers állapotban találhatók. Mélysége változó. Megkülönböztetnek a feltalajjal *azonos* és tőle *elütő* A.-t, továbbá, ha száraz, kavicsos: hevesnek, ha vizet nem bocsát át: hidegnek, ha termőtalajnak is alkalmas: szelidnek, ha van ugyan benne tápanyag, de földjének a levegőn előbb meg kell érnie, hogy növénytermelésre alkalmassá váljék: vadnak nevezzük az A.-t. — *A.* az *építészetben* l. *Alaptalaj.*

Altalajeke, l. *Túrógép.*

Altalajporhanyitás, a földmívelésben a mélyművelésnek az a neme, midőn az altalajt külön erre a célra szolgáló eszközzel — altalajtúróval (l. *Túrógép)* — fellazítják, anélkül azonban, hogy a feltalajjal összekevernék. Szükséges az A., amikor az altalaj összetétele olyan, hogy annak a feltalajjal való összekeverése az utóbbit tartósan megrontaná, v. ha az eddig sekélyen mívelt talajt egyszerre nagyobb mélységre akarják megművelni.

Altalajviz, l. *Földárja.*

Általános, ami nem egyetlen egy tárgyban v. tárgyon található, hanem több tárggyal közös. A logikában A. képzetnek (notio vagy repraesentatio communis, generalis, universalis) olyat neveznek, mely azt, ami több egyes tárggyal közös, magában foglalja. Ellentéte az egyes v. egyedi képzet, mely csak egy, térben, időben meghatározott tárgyra vonatkozik. Mátyás király egyes, egyedi képzet, király Á.

Általános biztosító társulat, l. *Triesti általános biztosító társulat.*

Általános bűnbocsánat nevet visel az a teljes bűnbocsánat, amelyet nem maga a pápa, hanem más arra jogosított egyházi személy ad bizonyos körülmények közt. Megkülönböztetnek Á.-ot, amit a haldoklók és olyat, amelyet egyes egyházi rendek tagjai és terciáriusaik (l. o.) egy évben bizonyos napokon többször is kaphatnak.

Általános büntetőjog, l. *Büntetőjog.*

Általános érzések. Összes érzéseinket két nagy csoportra oszthatjuk: 1. olyanok, amelyeket a külső világra vonatkoztatunk, mint a látás, hallás, tapintás stb., nevezhetők ezek közös néven *külső érzések*-nek (franciáknál használatos kifejezés) és 2. olyanok, amelyeket önmagunkra, saját testünkre vonatkoztatunk; ilyen a fájdalom, szomjuság, éhség, jóllakottság, vizelés szükségének érzése, borzongás, kéjérzés, szédülés stb.; idetartoznak az izmok, izületek, ivjáratok érzései. Az érzéseknek ezen második hatalmas csoportját közös néven szokás *általános* v. *belső* v. *közérzéseknek* nevezni (egy részét *szervérzések*-nek is). Ezeknek összege adja az ember közérzetét. L. még *Érzés.*

Általános hitelbank, l. *Magyar általános hitelbank.*

Általános jövedelmi adó és pótadó, l. *Adó* és *Adóreform.*

Általános kérdések, a polgári és a büntető perben a biró által a perbeli személyhez (vádlott, tanu, szakértő stb., polgári perben a tanuhoz és a szakértőhöz, a peres félhez csak akkor, ha eskü alatt hallgatják ki) intézett ama kérdések, melyeknek célja a személyazonosság, tanuknál és szakértőknél ezenfelül a nem-érdekeltség megállapítása. Ilyenek: mi a családi és utóneve? hány éves? minő vallású? rokonságban vagy sógorságban van-e a felekkel? stb. Az Á.-et a polgári perre nézve az 1868. LIV. t.-c. 202. §-a és 1893. XVIII. t.-c. 94. §-a, a büntetőperre nézve az 1896. XXXIII. t.-c. 210. és 301. §-ai sorolják fel.

Általános kihallgatás, l. *Audiencia.*

Általános magyar iparegylet, l. *Iparegyesület.*

Általános megelőzés (Generalis praeventio), l. *Büntetőjogi elméletek.*

Általános mozgósítás, l. *Mozgósítás.*

Általános örökös, azaz egyedüli örökös, l. *Öröklősödés.*

Általános poliklinika, l. *Poliklinika.*

Általános postaegylet, l. *Egyetemes postaegyesület.*

Általános súly. A vetőmagvak egy szemének súlya mg.-ban van kifejezve. Mivel a nagyobb és súlyosabb magvak után jobb termés várható, fontos dolog, hogy a vetőmag lehetőleg nagy általános súllyal birjon. A legelterjedtebb gazdasági magvak általános súlya átlag a következő:

Buza	37·5	mg.	Takarmány és cukorrépa	21·9	mg.
Rozs	23·3	«	Dohány (virginiai)	0·07	«
Árpa	40·9	«	Dohány (kapa)	0·09	«
Zab	28·7	«	Mák	0·42	«
Tengeri	282·6	«	Lucerna	2·01	«
Pohánka	21·9	«	Vereslóher	1·59	«
Káposztarepce	4·9	«	Vetési borsó	185·7	«
Réparepce	2·9	«	Vetési bükköny	57·17	«
Fehér mustár	4·4	«	Baltacim	18·5	«
Burgonya	0·56	«			

A vetőmagvizsgáló állomások a beküldött magvak általános súlyát vagy 1000 mag súlyában v. pedig az 1 kg.-ban található magvak számában tudatják a gazdaközönséggel; mennél nagyobb az előbbi s mennél kisebb az utóbbi, annál jobb a vetőmag.

Általános takarékpénztár részvénytársaság, l. *Magyar általános takarékpénztár részvénytársaság.*

Általános tárgyalás, l. *Általános vita.*

Általános tarifa azon vámtételeknek rendszerbe foglalása, melyeket a mai szerződéses kereskedelmi korszakban azok az államok fizetnek a behozatalnál, melyek az egyes tételek mérséklését kereskedelmi szerződésben ki nem kötötték. Ellentéte a szerződéses vámtarifa. A vasúti szállítási díjszabásban Á.-nak azt a díjszabási tételt nevezik, amely az összes díjszabásban külön meg nem nevezett árúkra vonatkozik, l. *Vasúti díjszabás.*

Általános tényálladék, l. *Bűntett tényálladéka.*

Általános tömeg az a csődvagyon, amely a tömeg- és a külön kielégítésre jogosított hitelezők kielégítése után fennmarad. Belőle a személyes hitelezők aránylagos kielégítést nyernek, ezért inkább a személyes hitelezők közös tömegének kellene nevezni, mivel a többi hitelezőket külön tömegekből elégítik ki. Csődtörvény (1881. XVII. t.-c.) 107. §.

Általános vadászati tilalom, l. *Vadászati tilalom*.

Általános választójog (franc. suffrage universel). Az állampolgárok mindegyikének biztosított választójoga a törvényhozó testület tagjainak (országgyűlési képviselőknek, a képviselői kamara tagjainak stb.) megválasztásánál. Bizonyos életkornak megkövetelése e jog gyakorlásához nem zárja ki a választójog általánosságát, sokak szerint azonban igen, ha az Á. a férfiak személyére korlátozódik. Valamely vagyoni vagy személyi, értelmi mértéknek [illegible] felállítása azonban már ellenkezik az Á. elvével.

Közvetlen az Á., ha a választók magára a képviselőre adják szavazatukat, közvetett, ha az állampolgárok mint ősválasztók csupán azokra az egyénekre szavazhatnak, akik helyettük a választói jogot gyakorolják.

Egyenlő az Á., ha minden választónak szavazata egyenlő értékű. Ellentéte a pluralis szavazás, melyben a választók bizonyos osztályainak szavazata a más osztályokhoz tartozóknak több szavazatával ér fel.

Titkos az Á., melynél a szavazatoknak titkos leadása lehetséges. Ellentéte a nyilvános Á., pl. a szavazatnak élő szóval való bejelentése.

Községenkénti az Á., ha a választók nem választási központokon, hanem lakó községükben adják le szavazatukat. A szavazás titkosságát és községenkint gyakorlását a választónak befolyásolhatatlansága, választási szabadsága végett követelik. Az egyenlő Á. alapján állanak: Ausztria, Franciaország, Németország birodalmi törvényhozása, Baden, Bajorország, Württemberg, Görög-, Norvég- és Spanyolország. Belgium az Á.-ot a többes szavazatok rendszerével alkotta meg (pluralitás). Ez utóbbi rendszert követte Andrássy Gyula gróf belügyminiszternek 1908 nov. 11-én a képviselőházhoz benyujtott törvényjavaslata is, mely ezenkívül annak következtében, hogy az írni és olvasni nem tudókat csak mint ősválasztókat, közvetve ruházta fel választói joggal, a közvetett és a közvetlen Á. rendszerét vegyesen fogadta el.

Általános vámtarifa, l. *Általános tarifa*.

Általános védkötelezettség, l. *Katonakötelezettség*.

Általános villamossági részvénytársaság, l. *Villamossági általános villamossági részvénytársaság*.

Általános vita v. *általános tárgyalás* a. m. a törvény- v. határozati javaslatnak, intézkedésnek, indítványnak stb. a törvényhozó testületekben, azok bizottságaiban vagy más, akár közhatósági, akár magángyüléseken alapelvei és szükségessége avagy célszerűsége szempontjából való megbeszélése, melynek alapján az általánosságban való elfogadás v. elvetés felett döntenek. Ha általánosságban elfogadták a javaslatot, akkor mennek annak részletes szakaszok, rendelkezések szerint való megvitatásába. Ez a részletes vita; itt minden részlet el v. el nem fogadása iránt külön határoznak. A magyar parlament tanácskozásaiban, a képviselőházi ill. főrendiházi házszabályok szerint, a viták folyamán szintén érvényesül ez a megkülönböztetés.

Általány, l. *Átalány*.

Általbuvófű (növ.), l. *Buvákfű*.

Általér, a tatai hegysor keleti oldalán Ondód határában eredő folyó, sok csermelyt egyesít magában, azután a tatai tóba szakad, Tata és Tóváros határában is sok bő forrás vizével öregbedve, Dunaalmásnál ömlik a Dunába.

Általfa (ném. Merker) a neve a hajósoknál a hajó belső helyiségeibe vezető lejáró ajtók, nyílások közepén az ajtót, födelet tartó, kissé ívezett hasábfáknak.

Altamaha, folyó Georgia É.-amerikai államban; az Oconee és Ocmulgee összefolyásából ered és Darien alatt 19 km.-nyire számos ágban az Atlanti-oceánba torkol. Bejáratát számos kis sziget és zátony nehezíti meg.

Altamura, járási székhely Bari olasz tartományban, vasút mellett, (1901) 22,729 lak., szőllőtermeléssel és állattenyésztéssel. II. Frigyes császár alapította 1220.

Altan (olasz. altana), l. *Erkély*.

Alta ottava, l. *Ottava*.

Altar de los Collanes vagy *Kapak Urku*, Ecuador egyik jelentékeny (5404 m. magas) vulkanikus csúcsa, annak a két hegyláncnak K.-i részén, melyek a Riobamba fensíkot körülveszik, körülbelül 30 km. távolságra kelet felé Riobamba várostól.

Altare portatile, l. *Hordozható oltár*.

Alta ripa, római táborhely Alsó-Pannoniában, a Duna jobb partján az Aquincumtól Mursáig (Eszék) vezető úton; a mai Tolna táján.

Altáró (bánya), valamely bányászatnak a legalsó tárója.

Altaroche (ejtsd: altaros), *Marie Michel*, francia író, szül. Issoireban 1811 ápr. 18., megh. Vauxban, 1884 máj. 15. Párisban jogot tanult. Éveken át szerkesztette a Charivari-t s 1848. képviselőnek választották a constituante-ba; 1849. átvette az Odéon-szinház, majd a Folies Nouvelles (utóbb: Théâtre Déjazet) vezetését. Főbb munkái: Chansons (1835—36, 2 köt.), Contes démocratiques (1837), Aventures de Victor Augerol (1838) és néhány szindarab.

Altáró jog (altárnajog). Az a bányavállalkozó, aki valamely bányavidék bányamívelési érdekeinek előmozdítása céljából az érdekelt bányabirtokosok legalább egy részének beleegyezése és bányahatósági engedély alapján altárót (megyetárót) létesít, azoknak a bányáknak tulajdonosaival szemben, akikre az altáró létesítéséből és fenntartásából előny háramlik, bizonyos jogokkal ruháztatik fel. Ezek a jogok — kapcsolatban az altáró tulajdonát terhelő kötelezettségekkel — az altárós és az illető bányavidéken már létező bányák birtokosai között létesítendő egyezségben állapíttatnak meg, s az altáró tulajdonosa javára visszatérő időszakokban teljesítendő határozott szolgáltatás alakjában fejeztetnek ki. Az altáró létesítése idejében már létező bányák birtokosai közül azok, akik az altáró létesítésébe bele nem egyez-

tek, ilynemü szolgáltatással nem terhelhetők, s csakis annyiban tartoznak az altáró tulajdonosát kárpótolni, amennyiben az altárói vállalat részéről tényleges segélynyujtásban részesültek. Az altáró létesítése után adományozott bányák birtokosaival szemben az A. s az ennek megfelelően az adományozott bányát terhelő kötelezettség az adományozási okiratban határoztatik meg.

Altaszanok, kevéssé ismert maláji néptörzs a Filippini-szigeteken Nueva Vizcaya tartományban és Luzon ÉK.-i részében.

Altató szerek, l. *Bódító szerek.*

Alt-Aussee, l. *Aussee.*

Alta Verapaz, l. *Verapaz.*

Altazimut, Angolországból átszármazott neve annak a műszernek, mellyel a csillagok magassága és azimutja együttesen határozható meg. Mivel az együttes meghatározásra előbb legalább is két műszer kellett, azért univerzál-műszernek is nevezik. Lényegileg távcsőből áll, mely vízszintes tengely körül a magasságok irányában és függélyes tengely körül az azimutok irányában (a horizonban) forgatható, a két forgatás nagysága a két tengelyre merőlegesen alkalmazott finom osztású körön leolvasható. Ha az azimutális (vízszintes) kör finomabban van beosztva, *teodolit*nak (l. o.) nevezik. L. még *Asztronómiai műszerek.*

Altbayern, Bajorországnak Ober- és Niederbayern kerületei. L. *Bajorország.*

Alt-Berun, község Oppeln porosz-sziléziai kerületben, több kis tó mellett, (1905) 2145 lak., jelentékeny halászattal.

Alt-Bielitz, falu, l. *Bielitz.*

Altbreisach, l. *Breisach.*

Alt-Bunzlau (*Boleslav Stará*), város a csehországi Karolinenthal kerületi kapitányságban, az Elbe és vasút mellett, (1900) 4121 cseh lak., sörgyárral. Közelében van *Houška* vastartalmú fürdő, melyet Károly Szalvátor főherceg 1867. szép vendéglővel és fürdőházzal díszített. A. mellett gyilkolta meg 935. Szt. Vencelt testvére, Boleszláv.

Alt-Celle, l. *Altenzelle.*

Altdamm (Damm), város Stettin porosz kerületben, a Plöne torkolatánál, vasút mellett, (1905) 7450 lak., kémiai gyárral és malmokkal.

Altdeutsch (ném.) a. m. ó-német, megjelölése mindannak, ami a reformáció előtti német kulturéletre vonatkozik, nyelv, irodalom, művészet, szokások, viselet, butorok, házberendezés stilusa stb. dolgában.

Altdorf (Altorf). 1. város Mittel-Franken bajor kerületben, a Schwarzach és vasút mellett, (1905) 2887 lak., komlóültetvényekkel, bronzgyártással, régi várkastéllyal. 1623—1809-ig egyeteme volt, melyet magyar ifjak is szép számmal látogattak. Wallenstein is itt tanult egyideig. Az egyetem épületében most tanítóképző intézet van. — 2. *A.*, Uri svájci kanton székhelye, 3 km.-re a Vierwaldstätti tótól, a Szent-Gotthard-vasút mellett, (1900) 3147 lak. Régi templomában Van Dyck és Caracci Hannibal egy-egy képe, továbbá Imhof márvány-reliefje látható. A. mellett lőtte le a rege szerint Tell Vilmos a fia fejéről az almát és e helyen 1861. szobrot állítottak neki.

Altdorfer, *Albrecht*, német festő és építész, szül. 1480 előtt, megh. 1538., valószinüleg atyjának, A. Ulrichnak tanítványa, Regensburgban élt és a legkiválóbb volt a dunamelléki német festők között. Művein helyenkint meglátszik Dürer metszeteinek befolyása, de erősebb kolorisztikus érzéke, olykor fantasztikus fölfogása megkülönbözteti Dürer közvetlenebb követőitől. Mind szenttörténeti, mind mitológiai tárgyú képein nagy szerepet játszik a tájképi elem. Jellemző művei: Nagy Sándor diadala Dárius fölött (München); a Szatircsalád (Berlin); a st.-floriáni oltár. Mint rézmetsző A. az ú. n. «kismesterek» közé tartozik.

Altea, kikötőhely Murcia spanyol tartományban, az A.-i öböl mellett, (1897) 5568 lak.

Ártelér (geol.), valamely terjedelmes hasadéknak, telérnek agyagos, homokos tölteléke; sohasem kristályos.

Altels, 3634 m. magas hegy a Berni-Alpokban. Lejtőjén a hozzátapadt glecser nagyrésze 1895 szept. 11. a Gemmi-hágó melletti ú. n. *Spitalmatte*-ra jéglavinaként lezuhant. V. ö. *Heim*, Die Gletscherlawine an der A. (Zürich 1896).

Alten, 1. falu Dessau anhalti j.-ban, vasút mellett, (1905) 2242 lak., cukorfinomítókkal. — 2. *A.* (Altengaard), kis falu Finmarken norvég tartományban, 170 km.nyire Tromsőtől; földünknek ez a helye az, ahol a rendszeres földmívelés legészakibb pontját éri el.

Alten, *Karl August*, gróf, hannoverai tábornok és miniszter, szül. 1764 okt. 20-án, megh. Bozenben 1840 ápr. 20-án. Katonai szolgálatba lépett 1781., és e pályán sok dicsőséget aratott. 1793. és 94. években Németalföldön harcolt, de miután Napoleon a hannoverai hadsereget föloszlatta, Angolországba ment. 1808—14. Portugáliában és Spanyolországban Wellington alatt harcolt. 1815-ben mint a hannoveraiak vezére dicsőségesen küzdött Quatre-Bras és Waterloo mellett. Érdemeiért tábornokká és gróffá tették. 1831-ben hadügyminiszter lett, sőt 1832. külügyminiszter is volt. Szobra Hannoverben a Waterloo-téren áll.

Altena, az ugyanily nevű j. székhelye Arnsberg porosz kerületben a Lenne és vasút mellett, (1905) 13,591 lak.; élénk vasiparral, Bismarck emlékszobrával. Az A. grófok székhelye a közelfekvő várhegyen még épen áll.

Altenau, város Hannover porosz kerület Hildesheim j.-ban, a Harz lábánál az Ocker mellett, (1905) 2069 lak., jelentékeny ércbányászattal.

Altenberg, 1. *bányaváros* a szász Érchegységben, 5 km.-re a cseh határtól, (1905) 1938 lak., szalmafonó műhellyel, faiparral. Németország leggazdagabb ónbányájával. Az évi termelés átlag 75,000 kg. ón. — 2. *A.*, *porosz falu* Köln közigazg. kerület Mülheim j.-ban, nevezetes a közelében levő ciszterci apátságról, melyet 1133 Eberhard von Berg gróf alapított. Az 1255. épített, 1847. IV. Frigyes Vilmos király által restaurált templom a kölni dóm mellett a legtisztább gót stilusban épült templom a Rajna vidékén.

Altenberg, *Peter*, osztrák író, szül. 1859 márc. 9. Bécsben él. Kiválóbb munkái: Wie ich es sehe (4. kiad. Berlin 1904); Was der Tag mir zuträgt (3. kiad. u. o. 1906); Prodromos (3. kiad. u. o. 1906); Auswahl aus meinen Büchern (u. o. 1909).

Altenberge, falu Münster porosz közigazg. kerület Steinfurt j.-ban, vasút mellett, (1905) 2938 lak.; sörgyártással.

Altenbochum, falu Arnsberg porosz k.ig. kerület Bochum j.-ban, (1905) 8211 lak., szénbányászattal.

Altenbögge, község Arnsberg porosz kerület Hamm j.-ban, (1905) 2998 lak.; szénbányászattal.

Altenburg 1. *(Deutsch-A.)*, falu az alsoausztriai hercegség brucki kerületi kapitányságában a Duna mellett, Hainburg közelében, 1300 lak.; már a rómaiak idejében használt kénes gyógyforrással, gőzhajóállomással, 1213. épült román pillérbazilika XIV. sz.-beli szentéllyel; román várkápolna, becses régészeti muzeum (M. carnuntinum). A vidéken állott Carnuntum (l. o.).

2. *A.* (Szász-), a szász-A.-i hercegség fő- és székvárosa a Pleisse és vasút mellett, 5 km. távolságban a szász határtól, (1905) 38,818 lak.; vasöntővel, fémiparral, szivar-, kalap-, sör-, kefegyártással, kémiai gyárral. Templomai közül legnevezetesebb az 1411. épült gót izlésü vártemplom Margit választófejedelemné (megh. 1486) síremlékével, továbbá a gót stilu, 1905. épült Brüderkirche. A hercegi várkastély a XI. sz.-ban épült, de azóta sokszor átalakították; szép parkja és fegyvergyüjteménye van. Más kiváló épületei: a városháza (1562 ből), az uj muzeum a Lindenau-képtárral (166 olasz kép; 76 másolat Rafael művei után), a gót hercegi sírbolt, az új udvari szinház (1100 hely), a diadalemlék és I. Vilmos császár szobra a várhegy alján. A. valószinüleg már a XII. sz. közepén birodalmi város lett; 1329. adta a császár hűbérül Frigyes őrgrófnak. 1826 óta székhelye a szász-A.-i hercegeknek.

Altenburger *Gusztáv*, címertani iró, szül. 1841. Budapesten, megh. u. o. 1895. Megszerkesztette a magyar államcímert, továbbá Pancsova, Alsókubin, Küküllővár, Pilisszentkereszt, Óorsova, Doboka, Miklósvár és Árvaváralja az általa tervezett címereket vették pecsétjeikbe. 1867. *A magyar szent korona és koronázási jelvények*, 1880. Tagányi Károllyal és Rumbold Bernáttal együtt a *Magyarország címertára* c. művet adta ki, mely utóbbinak hét füzete jelent meg; azonkívül több címertani értekezést írt. V. ö. Századok 1872.

Altenderne-Oberbecker, község Arnsberg porosz kerület Dortmund j.-ban, (1905) 4830 lak; téglagyártással, szénbányászattal.

Altendorf, község Arnsberg porosz közigazg. kerület Hattingen j.-ban, a Ruhr és vasút mellett, (1905) 3686 lak.; jelentékeny szénbányászattal.

Altenesch, község Oldenburgban a Weser és vasút mellett, (1905) 2087 lak.; XIII. sz.-beli kápolnával. 1234-ben a Stedingek itt a keresztesektől vereséget szenvedtek.

Altenessen, község Düsseldorf porosz kerületben vasút mellett, (1905) 33,416 lak.; gazdag kőszénbányákkal, vasöntőkkel, gép- és téglagyártással.

Áltengely (növ.), l. *Elágazás.*

Altengernagy, l. *Tengernagy.*

Altenkirchen, az ugyanily nevű j. székhelye Koblenz porosz közigazg. kerületben a Wied és vasút mellett, (1905) 2296 lak.; papirgyártással és fémárúkészítéssel. 1796 jun. 4-én csata volt itt a franciák (Kléber) és osztrákok közt, kik azután átkeltek a Rajna balpartjára.

Altenstadt, község a württembergi Duna-kerületben, vasút mellett, (1905) 4666 lak.; pamutfonással, szarutárgyak készítésével.

Altensteig, község a württembergi Schwarzwald kerületben, a Nagold mellett, (1905) 2426 lak.; régi várkastéllyal.

Altenstein, a szász-meiningi herceg nyaralója a Thüringiai-erdő délnyugati részén, Liebenstein fürdő közelében. A Hundt von Wenkheim-családnak 1733. leégett vára helyén épült fel 1739. E helyen szónokolt 724—27. Bonifácius, a németek apostola. Közelében fogatta el Luthert 1521 május 4-én Bölcs Frigyes választófejedelem, hogy a Wartburgba vitesse; ennek emlékére 1557. szobrot állítottak fel. A. és Liebenstein közt 1798. egy 180 m. hosszú barlangot fedeztek fel, az A.-i v. glücksbrunni barlangot.

Altenstein, *Karl, v. Stein zum A. báró*, régi család sarja, porosz miniszter, szül. Ansbachban 1770 okt. 7-én, megh. 1840 május 14-én. 1799. a minisztériumba hivatott. Az 1806. szerencsétlen hadjárat után Tilsitbe kisérte királyát s Stein leköszönése után (1808) pénzügyminiszterré lett. De a nehéz viszonyok között a franciáknak fizetendő hadi sarcot sehogy sem sikerült előteremtenie. 1810. tehát elbocsátották, de 1817. vallás- és közoktatásügyi miniszterré tették, mely állásban 1838-ig működött és kétségbevonhatatlan érdemeket szerzett magának különösen az 1819. törvénnyel, mely a porosz tanügy alapját képezi.

Altenzaun, falu Magdeburg porosz közig. kerületben, az Elbe mellett. Itt küzdött York porosz ezredes 1806 okt. 26-án Soult francia marsall ellen, hogy a szászweimari hercegnek az Elbén való átmenetelét fedezze.

Altenzelle *(Altzella, Alt-Celle)*, egykori ciszterci apátság Szászországban, 1162. alapították; különösen a XIV. sz.-ban híres zárdai iskolája volt; hercegi kápolnájában temették el a meisseni fejedelmeket. A zárda megszüntetésekor (1544) a könyvtár a lipcsei egyetemhez került. A hercegi kápolnát III. Ágost helyreállíttatta, a többi épületek romokban vannak. A. ma a szász királyi család birtoka.

Alterációs elmélet, Hermann és Hering által felállított elmélet a szövetáramok megmagyarázására, l. *Állati elektromosság.*

Alterál (lat.) a. m. megváltoztat, izgat, zavar. *Alteráció*, izgatottság, boszankodás is; változás is; a zenében valamely hangjegy változása eléje tett jel folytán. *Alterált*, l. *Másított*, innen *alterato* (ol.), változtatva.

Alterantia. Orvosi műszó azon gyógyszerek elnevezésére, melyeket másképen *antidyskratica* néven is neveznek, l. o.

Altera pars (lat.) a. m. a másik fél, az ellenfél. V. ö. *Audiatur et altera pars* című cikkel.

Altercatio (lat.) a. m. 1. szóvita; 2. az ellenfélnek biróság előtt folyó tárgyalásnál zavarba hozása fogós kérdések által.

Alter ego (lat.) a. m. «másik én», a nyugati államok (főleg Spanyolország, Portugália) diplomáciai nyelvében a király teljhatalmú helyettese; a mindennapi életben: meghitt, jóbarát.

Áltermés (növ.), l. *Termés.*

Alternál (lat.), egymást valamely működésben felváltani. Ebből *alternatio*, a magyarban ritkán használt idegen szó a. m. felváltás. *A.-ó fejedelmi házak*, melyek az uralkodásban v. bizonyos előjogok gyakorlásában egymást felváltják. *Alternáns* (növ.), oly szervekre szokás mondani, melyek másnemű tagok közé esnek.

Alternamente, l. *Alternativo.*

Alternance (ejtsd: —nansz), a hím- és nőrimeknek szabályos váltakozása a francia költészetben. Az első modern költő, aki alkalmazta, Octavien de Saint-Gelais volt az Ovidius epistoláinak fordításában (1500).

Alternanthera *Forsk.* (növ.), az Amarantaceae család génusza, melynek 16 faja él Ausztrália és Amerika tropikus és extropikus részeiben. Egyesek kozmopoliták. Fajai kitelelő növények, leveleik többé-kevésbbé sárgák és vörösek, szőnyegkertészetekben majdnem nélkülözhetetlenek.

Alternativa (lat.). Két egyedül lehetséges eset közt való választás. A szónak van jogi értelme is: alternativ kötelezettség (obligatio). — *Alternativ tüzelés* a katonaságnál az, amelynél a tüzérség egyes osztályai felváltva tüzelnek; alkalmazzák egyes ütegek működésekor, tov. ha csekély lőkészlet fogyasztásával az ellenséget foglalkoztatni akarják, s végre a tüzérség helyváltoztatása alatt. — *A. mensium*, l. *Pápai hónapok.*

Alternativa facultas, l. *Vagylagos kötelem.*

Alternativ érték, l. *Valuta.*

Alternativ kötelem, l. *Vagylagos kötelem.*

Alternativo (ol.) a. m. felváltva. Igy nevezték régente v. azokat a táncdarabokat, melyek trio-val váltakoztak, v. magát a trio-t.

Alternativ valuta, l. *Valuta.*

Alternatum (latin, a. m. váltakozás). Egyenlő rangú államok megállapodása, melynek értelmében a szerződési okiratokban felváltva más rendben soroltatnak fel, úgy hogy minden állam a neki szánt okiratban az első helyet foglalja el.

Alterum tantum (lat.) a. m. kétszer annyi.

Alteruter (lat.) a. m. egy a kettő közül.

Altesse, l. *Fenség.*

Altest a törzsnek a deréktól, köldöktől lefelé eső része, tehát főleg a lágyéktájék és a medence. Részleteket l. a megfelelő címszók alatt.

Altesti betegségek alatt értendők a hasi és a medence-szervek különféle megbetegedései, amelyek érhetik a vékony-, vastag-, végbelet, a hashártyát s a nemi szerveket stb. Ilyenek a kis medencében lefolyó hashártyagyuladás (pelveoperitonitis, mely többnyire nőknél kankós fertőzés következményeként fordul elő), végbélkörüli tályog, aranyeres csomók; genyes izzadmányok a női belső nemi szervekben stb.

Altesti sérv, l. *Sérvek.*

Altétel, l. *Következtetés.*

Altgersdorf, község, l. *Gersdorf*

Alt-Glienicke, község Potsdam porosz közig. kerület Teltow j.-ban, (1905) 3935 lak.

Althaea (növ.), l. *Mályva.*

Althaia, l. *Meleagros.*

Althaldensleben, község Magdeburg porosz k. ig. kerület Neuhaldensleben j.-ban, a Bever és vasút mellett, (1905) 4392 lak., kőedénygyártással.

Althan-*család*, magyar indigenák, kik eredetüket a 910 körül élt Mangold, Thanni és Winterstetteni comestől származtatják. A német császárok hadaiban jeleskedtek, többek közt *Hesso* gróf I. Ottó császárnak a magyarok ellen viselt hadjáratában esett el 954. *Dietmar* grófot (1197. ment a Szentföldre Lipót osztrák herceggel) nevezték el katonái «Alt-Than»-nak (Öreg Than) s így maradt meg a családon e név. A. *Farkas* 1574. bárói rangot kap. Hazánk történetében A. *Kristóf* báró kezd szerepelni, ki 1578. nyer magyar indigenátust; fia, *Mihály Adolf*, mint hadvezér Székesfehérvár és Esztergom alatt tünik ki, végre mint tábornagy 1638, hal meg. Ő szerzi meg 1618. a család részére a birodalmi grófi rangot, amely 1610. az osztr. tartományokra is kiterjesztetett. Az 1606-iki zsitvatoroki békében mint Rudolf király egyik megbizottja működött közre. A jezsuiták számára hazánkban két rendházat alapított, Iglón és Komáromban, melyekre mintegy másfélszázezer forintot költött. Unokája, *Mihály János* (IV.) a Muraközt kapja 1712. királyi adományul, aranygyapjas vitéz és Zala vmegye főispánja lesz. Vele kihalt flágon a család magyarországi ága. A. *Mihály Frigyes* 1714. váczi püspök s 1719. bibornok és nápolyi alkirály lett, honnan újra váczi püspökségébe tért vissza 1729., s itt 1734. halt meg. Utóda a püspökségben 1735. az 1702. szül. A. *Mihály Károly* lett, ki több latin művet írt, bibornok nagybátyja udvarában nevelkedett s 1756. halt meg Váczon. V. ö.: *Lehoczky* Tivadar, Az A.-család címere. (Turul, 1884, 81. l.)

Althangszerek, l. *Alt.*

Althaus, *Theodor*, német író, szül. 1822 okt. 22. Detmoldban, megh. 1852 ápr. 2. Gothában. Teológiát és filológiat tanult, de az irodalomnak szentelte magát. Egy forradalmi fölhivása miatt 1849. két évi fogságot szenvedett, mely aláásta egészségét. Főművei: Märchen aus der Gegenwart (1847), Aus dem Gefängniss (1850). Életét megirta öccse, *Friedrich* (1888), aki 1829 máj. 13. szül. Detmoldban és mint tanár Londonban élt, megh. 1897. Hampsteadben. Englische Charakterbilder (1870 2 köt.) c. müve kitünően irott, szellemes tanulmányok gyüjteménye. Ezenfelül sok müvet fordított németre, pl. Forster Dickens-életrajzát (1872—75).

Althing, Izland törvényhozó gyülése.

Althoff, *Friedrich*, porosz államférfiú, szül. 1839 febr. 19. Dinslaken-ban, megh. 1908 okt. 20. Steglitzben. 1871-ig mint hivatalnok, majd mint ügyvéd a jogi pályán működött. Ekkor Strassburgba hivták az elszászi elnökséghez, ahol az egyházi és tanügyi ügyekről referált. Az új strassburgi egyetem megnyitásakor azonfelül a magánjog tanárává tették. 1882 okt. Berlinbe hivták a porosz kultuszminisztériumba, ahol titkos tanácsosi címmel felruházva az egyetemi osztályban referens lett. Ebben az állásban gyors rangemelés és sok kitüntetés érte és 1907 okt. 1-ig működött, amidőn a Bülow által elejtett ó-konzervativ Studt kultuszminiszter bukása A.-t is lemondásra késztette. Nyugalomba vonulásakor az urakházának tagjává nevezték ki. Csak visszalépése után értesült a nagyközönség arról, amit a céhbeli egyetemi körök régóta tudtak, hogy a porosz főiskolai életnek A. szabta meg egy negyedszázadig irányát

és hogy már egy Mommsen tiltakozó szava is szükségtelen volt az A. rendszere szellemével szemben.

Althorp (Althorp), viscount, l. *Spencer*.

Althorp Park, l. *Northampton* 1.

Althusius (*Althaus, Althusen*), *Johannes*, német jog- és államtudós. Szül. 1557. Diedenhausenben, megh. 1638. Emdenben. Főműve: Politica methodice digesta et exemplis demonstrata (Groningen 1610. és későbben), amely szerint a hatalom a nép összeségét illeti meg. V. ö.: *Gierke*, Untersuchungen z. deutschen Staats- u. Rechtsgesch. (Breslau 1880, 7. köt.).

Altichiero (*Aldighiero da Zevio*), olasz festő, szül. Zevioban 1320 körül, megh. 1385 körül. A XIV. sz. veronai festészetének legkiválóbb mestere. Művei, a Cavalli lovagok freskói a veronai Sta Anastasia templomban, a padovai Santo S. Felice kápolnájában és a S. Giorgio oratoriumban levő freskók nagy része (Avanzoval együtt) a firenzei festészet, főleg Giotto hatása alatt állanak, de jellegzetes felsőolaszországi vonásokat is tüntetnek föl.

Altieri, fejedelmi család Rómában, melyből (több bibornokon kívül) 1. *Emilio* született, ki később X. Kelemen (l. o.) néven pápává lett. Mivel ő volt a család utolsó sarja, nevét a Paluzzi-családra ruházta, mely a legújabb korig megóvta nagy befolyását és tekintélyét. *A. Luigi*, bibornok, szül. 1805 jul. 17-én, megh. 1867 aug. 11-én. 1836. bécsi nuncius, 1845. kardinális; haláláig magas pápai hivatalokat viselt. *A. Paolo*, szül. 1849., megh. 1900., a pápai testőrség parancsnoka és a máltai lovagrend tiszteletbeli tagja volt.

Altilik, török ezüstpénz, értéke 1 márka.

Altiloquens (lat.) a. m. nagyszájú, kérkedő; *altiloquium*, fenhéjázó beszéd.

Altimetria, l. *Magasságmérés*.

Altingia *Noronha* (növ.), a Hamamelidaceae-család genusza, melynek két faja van. Fák. Az *A. chinensis* Hook. f. Hongkong szigetén, az *A. excelsa* Noronha Hátsó-Indiában és Jáva szigetén él. Az utóbbi 60 m. magas fa (rasamala-fa). Kemény, barna, balzsamos illatú fája igen értékes.

Altin-nor (Teleckoje-tó), 63 km. hosszú és 5 km. széles tó az Altai-hegységben, 520 m.-nyire a tenger szine fölött.

Altinum, római táborhely Alsó-Pannoniában, a Mursától (Eszék) Aquincumba vezető útvonalon, a mai Mohács helyén.

Altiora (lat.) a. m. a magasabb. Pl. A.-val foglalkozni a. m. magát a magasabb tanulmányoknak szentelni. *Altioris indaginis* a. m. komolyabb, magasabb kutatást igénylő, fontos.

Altis, l. *Olimpia*.

Alti-Sahar (Alti-Ser, hat-város vidéke), a kinai Thian-San-Nanlu (Kelet-Turkesztán) tartomány török-tatár neve. L. *Turkesztán*.

Altisztek. 1. *Állami A.*, azok az alkalmazottak, kiket rendes fizetés vagy zsold mellett a kormány v. kinevezési joggal felruházott hatóság állandó áll. szolgálatba kinevezett v. felfogadott. Az A. hiv. esküt tesznek, azonban az államtisztviselők részére megállapított fiz. osztályok egyikébe sem tartoznak. Az A. fizetését az 1893. évi fizetésrendezés 1000, 900 és 800 K-ban szabta meg. Az 1906-iki pótlékrendelet azonban az A. fizetését is kiegészítette oly módon, hogy azok rendszerint öt évenkinti fizetésemelkedéssel 1400 K-ig terjedhető fizetéshez juthatnak. Lakpénzük állomáshelyükhöz képest 160–400 K-ig van megállapítva. Az A. és a hivatalszolgák közt a határvonalat szabatosan nem lehet megállapítani, mert úgy a törvények, mint a rendeletek az A. és a hivatalszolgákra vonatkozó rendelkezéseket együttesen szabják meg, úgy hogy sok esetben nem állapítható meg, vajjon valamely állás az A. vagy a hivatalszolgák sorába tartozik-e. Az államvasutaknál az 1907. évi rendezés óta az A.-et kezelési tisztviselőknek nevezik.

2. *A.*, a közös hadsereg és a honvédség, valamint a csendőrség katonaállományába tartozó, rangosztályba nem sorozott tisztesek, továbbá a foglárok, törzsőrmesterek s a műszaki segédszemélyzetet képező művesterek (katonai földrajzi intézetben, hadmérnöki igazgatóságoknál stb.). Az A. az őrvezetők és a közkatonák közvetlen elöljárói v. följebbvalói, akikkel élnek s akikkel folytonosan érintkeznek, amiért is azoknak nemcsak oktatói, de katonai nevelői is.

Altiszti iskolákat a közös hadseregben és a honvédségnél télen a századoknál szerveznek s azokban a századparancsnok és az általa egyes tantárgyak előadására vezényelt alantos tisztek, hadapródok, esetleg arra képes A. is, a század altisztjeit és az altiszti rendfokozatba való kiképzésre alkalmas közkatonákat az altiszti hatáskört felölelő teendők miként való végrehajtására oktatják. Ha a századok létszáma igen csekély, akkor két vagy több század együtt szervez egy ilyen iskolát.

A honvédségnél az ujonckiképzés után az altiszti rendfokozatokra kiképezhetőknek vélt honvédeket zászlóaljanként az úgynevezett *altisztképző iskolákba* gyüjtik össze és elméleti, valamint gyakorlati úton az altiszti teendők ellátására szükséges ismeretekre oktatják. Oktatókul a zászlóalj tisztjeit és hadapródjait alkalmazzák.

Altiszti rendfokozat három van: az 1-be tartoznak az őrmesterek, fővadászok, tűzmesterek, tábori távirászok, 1. oszt. számvevő A. (őrmesterek), ezreddobosok, ezredkürtösök (a lovasságnál ezredtrombitások), az 1. oszt. egészségügyi segédek, a gyógykovácsok és 1. oszt. mesterek, továbbá a vadász-zászlóalj-kürtösök; a 2-ikba: a szakaszvezetők, törzsvezetők, a 2. oszt. számvivő A., a zászlóalj-kürtös (osztálytrombitás), 2. oszt. egészségügyi segéd, a gyógykovácsok stb.; a 3-ikba: a tizedesek, alvadászok, lövegirányzók, zászlóalj-dobosok és kürtösök, század- és ütegtrombitások stb.

Altiszti rendfokozatjelek a közös hadseregnél, valamint a honvédségnél és csendőrségnél a gallérra varrt fehér posztócsillagok és sárga selyem csíkok; az altiszti rendfokozatok szerint van kettős csík 3 csillaggal, egyes csík 3 csillaggal, pusztán csak 3, 2 és 1 csillag. Ezenkívül az A. oldalfegyvereiken selyemből v. gyapjuból készített kardbojtot és a díszöltözethez tartozó csákójukon egy- vagy két-csíkú paszományt viselnek.

Altius non tollendi (lat.), szolgalom, melynél fogva a szolgalmas épület felebb nem emel-

hető. *Altius tollendi jus* (lat.), a jog, hogy tekintettel a szomszéd házra, magasabban lehessen építeni, amennyiben ez ellentétben áll a «servitus altius non tollendi» elvével.

Altiz, község, l. *Kászonaltiz.*

Altkirch, az ugyanily nevű járás székhelye az Ill és vasút mellett, (1905) 3392 lak., téglagyárral, gyapotfonással.

Altkulcs, l. *Kulcs.*

Altlandsberg, község Potsdam porosz közig. kerület Niederbarnim j.-ában, vasút mellett, (1905) 2406 lak., jelentékeny marhavásárokkal.

Alt-Lässig, község Breslau porosz közigazg. kerület Waldenburg j.-ában, (1905) 2124 lak., porfir- és melafirbányával.

Alt-Lussheim, község Mannheim badeni kerület Schwetzingen j.-ában a Rajna és vasút mellett, (1905) 2079 lak. dohánytermeléssel.

Altmark, a mai Brandenburg azon részének egykori neve, amely a mai Stendal, Salzwedel, Osterburg és Gardelegen járásokat foglalta magában 4530 km² területtel; fővárosa Stendal volt s mint ilyen 1807—13 közt a vesztfáliai királyságnak Département de l'Elbe c. része. Talaja nagyobbrészt sík, de Gardelegen vidékén dombos is. A.-ot I. Henrik 928. őrgrófsággá szervezte a Szász-hercegség védelmére a vendek ellen; ebből az őrgrófságból fejlődött ki Brandenburg.

Altmühl (Alcmara), a Duna baloldali mellékfolyója Bajorországban, Rothenburg közelében a Frank-terraszon, a Burgbernheimi erdőben ered, áttör a frank Jurán s Kelheim alatt ömlik a Dunába. 165 km. hosszú folyásából csak 31 km. hajózható, Dietfurtig, ahonnan a Lajos-csatorna vezet a Majna vidékére.

Altmünster, falu Gmunden felsőausztriai ker. kapitányságban a Traun-tó Ny.-i oldalán, vasút mellett, (1890) 5754 lak., házi-iparral, XV. sz.-ból való templommal, számos nyaralóval. A. községhez tartozik *Orth* falu régi kastéllyal, a toscanai nagyhercegi család birtoka (erről nevezte el magát a szerencsétlenül járt János Szalvátor főherceg).

Alto, l. *Alt* és *Brácsa.*

Altobasso, elavult olasz hangszer, mely régente Felső-Olaszországban, különösen Velencében, a nép közt volt elterjedve. E hangszer faszekrényből áll, melyre néhány bélhúr van felhúzva; ezeket a húrokat a játszó fapálcával pengeti.

Áltoborzás v. *jogtalan toborzás.* Aki egy államnak — főkép védköteles — alattvalóit idegen állam fegyveres ereje részére toborozza v. idegen toborzók kezére adja, A.-t követ el. A magyar btő törv. a háború esetén az ellenség javára elkövetett hasonló cselekményt *hűtlenség* (l. o.) címén életfogytiglani fegyházzal, a bár békében, de engedély nélkül való csapatgyüjtést stb. pedig *lázadás* címén (l. o.) bünteti.

Áltoboz (növ.), l. *Termés.*

Alto-Douro, Portugália legfontosabb szőllőtermő vidéke, a Douro (Duero) mindkét partján. Itt terem a híres portobor, mely Oportonak fő kiviteli cikke.

Altogravür, Schäfer Alajos bécsi kemigráfus által 1907. feltalált eljárás, mely szerint bármilyen eredetiről (kép, szobor, épület, tárgy v. táj) az *autotipiai* klisék rendszerén alapuló, *pontokra* osztott, de *mélynyomásra* alkalmas lemezeket v. hengereket lehet késziteni. Az eredetiről fényképezés útján viszik a képet a megfelelő lemezre s maratás után nyomtatják.

Altomanović (ejtsd: —vics) *Miklós*, a XIV. sz.-ban egyike volt a leggazdagabb boszniai dinasztáknak. Ő volt ura az egész földterületnek a szerb Moravától a mai Kattaróig és Raguzáig, és Rudnik nevű várában majdnem szuverén hatalommal uralkodott. 1371. az akkori boszniai bán Tvrtko és Lázár szerb fejedelem megtámadták. Ő a maga védelmére Balša György zetai (hercegovinai) fejedelemmel kötött egyezséget. De Tvrtko és Lázár megverték mindakettőt és elvették tőlük földbirtokuk legnagyobb részét, ezek közt Rudnik várát. (V. ö. *Klaić* V., Bosniens Geschichte, Leipz. 1885.)

Altomonte (Hohenberg), *Martin*, festő, német szülők gyermeke, szül. Nápolyban 1657 május 8., megh. 1745 szept. 14. Heiligenkreutzben. Giovanni Battista Gaulli (Baciccio) tanítványa volt. III. Sobieski János lengyel király udvari festőjévé nevezte ki s jobbára a török inváziók korából való történeti képek s Bécs ostromának (1683) megfestésével bízta meg. 1703. A. Bécsbe költözött és a festő-akadémia tagja lett. 1720. évtől kezdve Linzben lakott. A XVIII. sz. legtermékenyebb festőinek egyike. Freskófestményeken kívül (Bécs, Szt. István templom sekrestyéje, St. Pölten, Linz, plébánia-templom) igen sok oltárképet festett osztrák templomok számára. Tőle való a soproni káptalani templom főoltárának képe is. A naimi ifjú föltámasztását ábrázoló képe a budapesti Szépművészeti Múzeumban van.

Alton (ejtsd: altn), 1. angol város Hampshireben a Wey mellett, (1901) 9071 lak.; sörfőzővel s jelentékeny komló-üzlettel. — 2. *A.*, amerikai város Illinoisban, a Misszisszippi balpartján, vasút mellett, (1900) 14,210 lak., kat. püspök székhelye. — 3. *A.*, angol falu Straffordshireben a Churnet mellett; vele szemben A. Towers Shrewsbury lord kastélyával és ennek szép parkjával.

Alton, 1. *Edward Joseph d'*, anatómus, régész és rézmetsző, szül. Aquilejában 1772 aug. 11., megh. 1840 május 11. Közeli ismeretségben volt Goethével. A ló természetrajza c. díszkiadású munkájához maga készítette a rézmetszeteket (Bonn 1810—17). Panderrel együtt kiadta az Összehasonlító oszteológiát (Bonn, 1821—28). 1818-tól haláláig a bonni egyetemen a régészet és műtörténelem tanára volt.

2. *A.*, *Edward d'*, anatómus, az előbbinek fia, szül. St. Goarban 1803 jul. 17., megh. Halleban 1854 jul. 25. Tanult Bonnban s Párisba menve, folytatta az apja által megkezdett összehasonlító oszteológia kiadását. 1827. a berlini egyetemen az anatómia tanára, 1834 óta pedig a hallei egyetemen az anatómia és fiziológia tanára lett. Munkái: Handbuch der vergleichenden Anatomie des Menschen (Leipz. 1850); De monstris, quibus extremitates superfluae suspensae sunt (Halle 1853) és De monstrorum duplicium origine (u. o. 1849).

3. *A.*, *Richard* gróf, altábornagy, l. *D'Alton.*

Altona, város Schleswig-Holstein porosz tartományban az Elbe jobb partján, közvetlenül

Hamburg mellett, vasúti gócpont, (1905) 168,320 lak. igen tevékeny iparral és kereskedelemmel. Föbb iparágai: vasöntés, vas-, bádog- és ezüstáru készítés, gép-, dohány-, szivar-, szappan-, illatszer-, pótkávé-, csokoládé-, üveg-, margarin-, hajó-, ... szeszégetés és gőzmalomipar. A kereskedelmet az Elbe és a vasutak mozdítják elő, ... magának 1906. volt 30 gőzhajója 10,... t. tartalommal és 6 vitorlása. Ugyanez évben érkezett 4241 tengeri hajó 543,974 t. tartalommal és elment 732 hajó 61,254 t. tartalommal. A fő kereskedelmi cikkek: gabona, őrlemények, kávé, kakaó, dohány, cukor, bor és egyéb ... és italok, szarvasmarha, fa, szén, petróleum, állati bőrök, szezám-olaj és főleg a különféle ... Meglehetősen rendesen épült, széles utcái közül kiválik a 4 hársfasorral beültetett Palmaille. Templomai közül az újabbak a szebbek: az Otzen által épített Friedenskirche, a Kreuzkirche és Christuskirche. Kiválóbb egyéb épületei: az új városház a Kaiserplatzon, az új múzeum, az igazságügyi palota, a városi színház, a kiváló akusztikájú zenepalota és az új pályaház. Kiválóbb műemlékei: Blücher Konrád szobra és a győzelmi emlék a Palmaille-on, I. Vilmos császár lovasszobra a városháza előtt és a Bismarck-szobor. A. gazdag kulturális és jótékonysági intézményekben is. Környékének szebb pontjai: Blankenese, Dockenhuden, Nienstedten és Kleinflottbeck. A. a XVI. sz.-ban még egyszerű halászfalu volt. 1640. dán uralom alá került. 1664 III. Frigyes városi rangra emelte, 1713. Steenbock svéd generális csaknem egészen elhamvasztotta. 1866-ban Poroszországhoz került és 1901-ben szabad kikötővé lett. V. ö.: *Ehrenberg* u. *Stahl*, A.'s topographische Entwickelung (Altona 1894); *Wichmann*, Gesch. A.'s (A. 1896).

Altonai rendszer, l. *Frankfurti rendszer.*

Altoona (ejtsd: altuna), város Pennsylvania É.-amerikai állam Blair countyjában, vasút mellett, (1900) 38,973 lak., nagy vasművekkel.

Altorf, Uri svájci kanton főhelye, l. *Altdorf.*

Alto rilievo (olasz), l. *Domboru mű.*

Altorja, község, l. *Torja.*

Altorjai Apor *Péter* báró, l. *Apor Péter.*

Áltorokgyík, l. *Croup.*

Altos, *Los,* Guatemala magasan fekvő vidéke a Ny.-i részében. 1838. önálló köztársasággá alakult, de már 1839. ismét beolvasztották Guatemalába.

Áltömjén, l. *Boróka.*

Áltört, az olyan törtszám, amelynek számlálója akkora v. nagyobb, mint a nevezője. Az ilyen törtnek az értéke tehát 1, v. 1-nél nagyobb szám. Ilyenek: $\frac{5}{5}$, $\frac{8}{5}$, $\frac{16}{8}$ stb. Minden Á., melynek értéke nem pontosan egész szám, átalakítható egy egész szám és egy valódi tört összegévé.

Alt-Ötting (Altenötting), város Felső-Bajorország bajor kerületben, az Innhez s az osztrák határhoz közel, vasút mellett, (1905) 5094 lak. Állítólag még a rómaiak által épített temploma, melyben Tilly családjának több tagja el van temetve, s melyben a Wittelsbach család számos tagjának szívét őrzik, egyike Németország leglátogatottabb búcsujáró helyeinek (a német Loretto). 907. e helyet a magyarok elpusztították.

Altpreussen néven nevezik Poroszország ama részeit, melyek már 1815 előtt hozzá tartoztak, különösen pedig K.-i és Ny.-i Poroszországot, Pomerániát és Brandenburgot, ellentétben Neupreussen-nel, a később szerzett tartományokkal.

Altpuzon, l. *Puzon.*

Alt-Rahlstedt, község Schleswig-Holstein porosz közig. kerület Stormarn j.-ban, vasút mellett, (1905) 2248 lak., akik közül sokan a világításhoz szükséges cikkek készítésével foglalkoznak.

Altranstädt, község Merseburg porosz közig. kerületben, Lützen mellett, 700 lak., ismeretes arról a békekötésről, melyet XII. Károly svéd király 1706 szept. 24-én kötött itt II. Ágost lengyel királlyal és szász választófejedelemmel s melyben az utóbbinak, a királyi cím megtartása mellett, le kellett mondania Lengyelországról és Litvániáról, továbbá a svédeknek Szászországban téli szállást kellett adnia s az evangelikusok jogait biztosítani. XII. Károly, Pultavánál 1709 aug. 8-án megveretvén, II. Ágost az A.-i békekötést érvénytelennek nyilvánította, oly ürügy alatt, hogy megbizottjai, Imhof s Pfingsten, megbizásukat túllépték s ezért Pfingstent halálra ítélte, de később megkegyelmezvén neki, Imhoffal együtt Königsteinben fogságra vetette.

Altreichenau, község Liegnitz porosz közig. kerület Bolkenhain j.-ban, (1900) 1874 lak., kőszénbányászattal, szénsavas nátron- és szénsavas lítiumforrással (Szt.-Anna-forrás).

Altringen, kisk. Temes vm. lippai j.-ban, (1900) 217 német és oláh lak., u. p. és u. t. Bogdarigós.

Altringer, l. *Aldringen.*

Altringham (ejtsd: óltringem), város Chester angol grófságban, 20 km.-nyire Manchestertől, (1901) 16,831 lak., vasöntőkkel. Közelében van Dunham Massey Stamford lord kastélyával és híres szép parkkal.

Altruizmus, ellentéte az egoizmusnak, önzésnek, önszeretetnek: mások szeretete, mások javával való törődés, mások boldogságának tevékeny előmozdítása. A szót *Comte* Ágost (l. o.) tette közkeletüvé, a fogalmat ő tette egész etikája alapelvévé (vivre pour autrui, másokért élni). Magától értetődik azonban, hogy minden idő erkölcstanítói az emberszeretetet, odaadást, az önzés leküzdését a legfőbb erkölcsi értékek közé sorolták, még az *utilitaristák* is (l. o.). A különbség csak az, hogy míg némelyek az A.-t ép oly eredeti, ősi emberi indulatnak, hajlandóságnak tekintik, mint az önzést, mások az emberszeretetet is az önérdekből származtatják, mert a saját magunk hasznát mozdítjuk elő, midőn másokat segítünk. A másokra való tekintet némelyek szerint oly mély gyökeret eresztett lelkünkben, hogy ösztönné lett, mely mint *csoportönzés* átöröklődik, esetleg először mint családi érzés, gyermekszeretet, azután tágabb körre terjeszkedvén, mint általános emberszeretet. Vannak, akik A. helyett újabban *tuizmust* mondanak, hogy az *ego*-izmussal szemben erősebben hangsúlyozzák az ellentétet (ego = én, tu = te).

Alt-Sandez, város, l. *Sandez.*

Altschul, *Elias*, homeopata osztrák orvos, szül. Prágában 1812 április 12., megh. 1865 jul. 17. 1848. a prágai egyetemen a homeopátia tanára

lett. Ő vezette be Ausztriába a homeopátia tanítását. Több szakmunkát írt.

Altstadt, 1. *A.* (Horní Staré město), város Trautenau csehországi kerületi kapitányságban az Aupa és vasút mellett, (1900) 2117 német lak., vászonfehérítőkkel. — 2. *A.* (Staré město), város Hradis morva ker. kapitányságban, a Morva mellett, (1900) 3875 többnyire cseh lak.; közelében a régi magyarok által szétrombolt Villehrad, a honnan Cyrill és Method 863. térítésüket megkezdették. — 3. *A.*, város Schönberg morva kerületi kapitányságban, a spieglitzi Schneeberg alján, (1900) 2117 német lak.; vászon- és papiriparral.

Altstätten, város St.-Gallen svájci kantonban a Rajna mentén, vasút mellett, (1900) 8730 lak., pamutiparral.

Altstrelitz, l. *Strelitz.*

Alt-Tschau, közs. Liegnitz porosz közig. kerületben, (1905) 2002 lak., keményítőgyárral.

Altum, *Bernard,* német zoológus, szül. Münsterben 1824 jan. 31., megh. Eberswaldeban 1900 febr. 1. Teológusnak készült, Berlinben a filológiát, későbben azonban különös előszeretettel a zoológiát tanulta. Szülővárosában 1859. docens lett, 1869. pedig Eberswalde-be hivták meg az erdészeti akadémia zoológiai tanszékére. Munkái közül különösen említésre méltók: Der Vogel und sein Leben (Münst. 1898, 6. kiad.); Lehrbuch der Zoologie (Freiburg 1883, 5. kiad.); Waldbeschädigung durch Tiere u. Gegenmittel (Berlin 1889); Forstzoologie (2. kiad. 4 köt., u. o. 1876—82). V. ö. *Wasmann,* Dr. Bernard A. (Münster 1900).

Altum silentium (lat.) a. m. mély hallgatás; Vergiliusból (Aeneis, X. 63) közmondássá vált kifejezés.

Altusried, közs. Schwaben bajor közig. kerületben az Iller mellett, (1905) 2110 lak., fűrészmalommal.

Altvater, a morva-sziléziai Szudét-hegység egy része, mely ÉNy.-ra a morva lejtőkig s a freiwaldaui szorosig nyulik. Mély hasadékok által elválasztott magas hegytömegekből s kopasz, részben mohával fedett 1300 m.-nél magasabb csúcsokból áll; a legjelentékenyebbek: a nagy A. (1490 m.), a széles Janovitzi-hegy (1460 m.), a kis A. (1331 m.), a Glaserberg v. Köpernikstein (1417 m.), a Hochschar (1345 m.). A nagy A. csúcsáról igen szép kilátás nyilik a Kárpátokra, a Biela szűk völgyére s a környező hegyekre. V. ö.: *Scholz,* Führer durch das Altvatergebirge (3. kiad. Freiwaldau 1897).

Altviola (zene), l. *Brácsa.*

Altwasser, közs. Breslau porosz közig. kerület Waldenburg j.-ában vasút mellett, 3 km.-nyire Salzbrunn fürdőtől, (1905) 15,259 lak.; tükörgyárral, a Thiel-féle porcellángyárral, a közelfekvő Karlshütte nevű vasöntővel, gépgyárral és szénbányászattal.

Altwerk, Németbogsánhoz tartozó bányatelep Krassó-Szörény vm. bogsányi j.-ban, (1900) 68 lak.

Altzabrze, l. *Zabrze.*

Altzella, l. *Altenzelle.*

Aluadzs, a dinka afrikai néptörzs egyik ága, az általuk lakott terület DK.-i részeiben.

Aludél, az araboktól származó kerek agyagedény, mely párolásra és föllengítésre szolgál. Két, egymásnak átellenben levő helyen nyitott, rövid, egyenlőtlen tágasságú csövekkel van ellátva s más hasonló edényekkel a szűkebb csőnek a következő edény tágabb csövébe való beillesztése által van összekötve, hogy a gőzök, midőn ily edénysoron végig mennek, tökéletesebben pároltassanak s a föllengített párák különböző magasságokból külön vétessenek fel.

Aludt tej, l. *Tej.*

Aluljáró (Unterfahrt). Kocsiút v. gyalogút átvezetése a vasúti pályatest alatt. E cél elérésére a vasút számára az út felett oly hidat építenek, melynek a hordó vas- v. egyéb szerkezet alsó éle alatti szabad magassága rendszerint 4·50 m., nyílása pedig egyenlő v. kevéssel kisebb az átvezetendő út szabványos szélességénél. Ha a pályaszint 5·50 m. v. még magasabban fekszik az út szintjénél, akkor az út megtartja eredeti magassági fekvését (Budapest Üllői-úti A.). Ennél kisebb magasságkülönbség esetén az útnak a pálya alá eső részét sülyeszteni, ritkább esetekben, ha a mélyítés szükséges mértéke leküzdhetetlen akadályokba ütközik, a pályaszintet némileg emelni kell. A lesülyesztett rész és eredeti útszint között főbb utakon 3—4%, mellékutakon s hegyi vidéken 10%-ig terjedő emelkedésű lejtőket iktatnak be. Az áthidalásra vashidat, boltozott, kavicságyas v. vasbetétes betonszerkezetű hidakat használnak. A vashídnak az a hátránya, hogy a mozdonyból kiömlő forró víz, esetleg izzó szénsalak az alant járókra néha veszélyt hozhat. A sülyesztett A.-knál különös gond fordítandó a csapadékvizek elvezetésére s gyakran a talajvíz elleni szigetelés is szükségessé válik. Olyan helyeken, hol az A. mélyen a talajvízbe kerülne, helyesebb az A. helyett felüljárót (l. *Felüljáró)* alkalmazni.

Alumbrados, spanyol felekezet, l. *Alombrádok.*

Alum-cake (ang.) a. m. timsólepény, l. *Timsó.*

Alumen a. m. timsó. *Alumen ustum* a. m. égetett timsó.

Alumian (ásv.), *aluminium-szulfát* ($Al_2(SO_3)_2$), mikroszkópos kicsiségű, üvegfényű, fehér kristálykák. Spanyolországban találják (Sierra Almagrera bányák).

Alumina (lat.), agyagföld.

Alumina-alum, koncentrált timsó.

Aluminátok *(fémaluminátok, aluminiumoxidfémoxidok),* sószerű vegyületek, amelyekben az aluminium az összetett savmaradék alkatrésze. Előállíthatók aluminiumhidroxidnak lúgban való oldása útján, v. aluminiumoxidból, ha azt lúgfémek hidroxidjaival v. karbonátjaival összeolvasztjuk. Az alkálifémek aluminátjaiból fémsókkal cserebomlás útján az oldhatatlan A. előállíthatók. Az oldható A. bomlékonyak, miért is az iparban pácoló anyagul használatosak. A *nátriumaluminát (nátriumaluminiumoxid* v. *agyagföldnátron)* összetétele előállításától függően $NaAlO_2$ v. Na_3AlO_3. A kelmefestésnél és kartonnyomásnál pácnak használják, továbbá lakkfestékek, tejüveg, tiszta aluminiumhidroxid, mesterséges kövek előállítására és kövek keményítésére, papiros enyvezésénél, zsiradékok elszappanosításánál, stearinsavgyártásnál stb. alkalmazzák.

Aluminit (hallei föld), víztartalmú aluminiumszilikát; lágy (keménysége 1), fehér színű mikro-

kristályos vese alakú gumókban fordul elő a barnaszén formációban Halle vidékén, mint ritkaság másutt is.

Aluminium. Vegyjele Al, atomsúlya 27·04, fajsúlya 2·583, értékűsége 3. (l. *Érek*). Noha a föld kérgét alkotó kőzetek leggyakrabban előforduló része, fémállapotban nem található. Oxid vegyülete (Al_2O_3) a *korund, smaragd, rubin* és *zafir*. Oxidhidrát vegyületei ($Al(OH)_3$): a *diaszpor, bauxit* és a *hydrargillit* v. *gibbsit*. Szilikátja: a *földpát, csillám*, a földpátok elmállási termékei (*kaolin* és *agyag*), tov. az *agyagföldpala*. Fluor vegyülete a *fluellit* és a *kriolit*, az utóbbi fluor A. natrium ($Al_2Fl_6 . 6 NaFl$). Kénsavas vegyületei: a *timsó, alumian, aluminit, alunogen, felsőbányit* és *paraluminit*. Az A. gyártás szempontjából különösen fontos a bauxit, mely vashidroxiddal és kovasavval elronditott agyagföldhidrát. A vörös bauxitban sok vas (20—25%) és kevés kovasav (1—5%), a fehér bauxitban sok kovasav (25%) és kevés vas (5%) van. Ez az A.-érc nagy mennyiségben fordul elő Dél-Franciaországban, a Rhône torkolatánál (le Var). Találják meg Pitten mellett (Alsó-Ausztria), Feistritz mellett, (Krajna), Ballyclare mellett (Irland), Georgiában, Alabamában, Arkansasban és Magyarországban. *Szádeczky* Gyula dr. szerint (v. ö. Földtani Közlöny 1905. évfolyama XXV. k. 5. füzet) a Biharhegység É.-i részén (Remecz vidéke) és D.-i részén (Petrosz-Szkerisora). 61·79% A.-oxidot, 25·29% vasoxidot, 8·16% hidrátvizet, 0·23% tapadt vizet, 3·76% kovasavat és 0·61% titánsavat tartalmazó bauxittelepek vannak. Megjegyzendő, hogy a revesti bauxit (Toulon mellett) 57·6% A.-oxidot és 25·3% vasoxidot tartalmaz. A magyarországi bauxitokra az A.-gyártás szempontjából nagy jövő vár. A telepek fontosságát nagyban emeli az, hogy közelükben a Drágán és a Jád vize számottevő energiát képvisel, tehát a gyártás másik főfeltétele, az olcsó vízierő is rendelkezésre áll. Az A. másik fő érce a kriolit, melynek legkiválóbb lelőhelye Dél-Grönland.

Az *A. tulajdonságai.* Az A. néha kékesbe játszó, de rendesen ezüstfehér, porrá törve pedig szürke színű fém. Különösen szép ezüstfehér felszín keletkezik akkor, ha a fémet alacsony hőmérsékletnél homokba v. gyors lehűtés céljából fémmintába öntöttük. A nagyon vékony lap és drót szintén fehér színű; különösen szép színt kapunk, ha a higított marónátriumba mártott fémet vízzel, végül erős salétromsavval megmossuk; ezüstfehér színű felszínt kapunk akkor is, ha a fémet higított fluórsavba tesszük és ezután mozgó vízben gondosan lemossuk. A kékes csillogás legfőkép a fényezett, a hosszasabban hengerelt v. védőburkolat nélkül kalapált A.-tárgyakon észlelhető. Kis mennyiségű szilicium kékes csillogást okoz, több szilicium a fémet megszürkíti. A levegőn álló A. is megkékül, lehelletvastagságú oxidréteget kap, mely higított sósavval v. fluórsavval lemarathatő. Az A. fényét bágyaszthatjuk, ha rövid ideig nátronlúgba mártjuk s midőn felszínéről gázbuborékok szállanak fel, kivesszük, vízben megmossuk és hosszabb ideig salétromsavba tesszük. A sav az A. egyik folytonos kisérőjét, a vasat mohón oldja fel, míg a nátronlúg csak az A.-t támadja meg, ennek következtében érdes, gyenge fényű felszínt kapunk.

Az A. színének nagy állandóságát jeles kémiai tulajdonságainak köszönhetjük. Ez a fém mind a száraz, mind a nedves, mind a kénhidrogénes levegőt állja, tehát jobb az ezüstnél, mely fényét és színét különösen az utóbbiban elveszti. Még megömlött állapotában is állandó marad. Állandósága oly nagy, hogy a legtöbb fémoxidot az élénkvörös izzásnál sem bontja szét. Részben ezért, részben pedig a miatt, hogy a keletkező oxid vegyülete 1. szét nem bomlik, 2. a fémekben nem olvad fel, ezeket tehát se rideggé, se sűrűn folyóvá nem teszi és 3. ha felolvad, nem oly káros hatású, mint az eddig használt színítő szerek, az A. a legjobb redukáló és tisztító szerek közé sorolható. Az A.-ot a víz sem a közönséges hőmérsékletnél, sem 100 C°-nál, sem a fém vörös izzásánál meg nem támadja; ez csak a fehér izzásnál észlelhető. Rá a tenger vize is alig hat. A higított kénsav csak gyengén, a salétromsav pedig éppen nem támadja meg, rá a higított szerves savak és az emberi organizmus váladékai sem hatnak. Az A. legjobb oldószerei a sósav és a lúgok, különösen a nátronlúg.

Az A. sok fémoxidot nagy melegfejlődés mellett színít, ezen alapszik a Goldschmidt-féle thermit eljárás a króm és más nehéz fémek előállítására (l. *Thermit*).

A megömlesztett és lassan lehűtött A. kristályos felszínű lesz. A tiszta fém tűalakú, egymást minden irányban keresztező kristályokból áll. A fém törése a megmunkálástól függ. A húzott, hengerelt v. kovácsolt A.-nak rostos, sokszor finom szemcsés és selyemfényű törése van; az öntött fém törése leginkább durva rostszálakat és rendetlen szemcséket, néha igen rövid kristályos lapokat láttat. A jó fémet vágóval átvághatjuk, anélkül, hogy törne. Az A. fajsúlya 2·56—2·57 között ingadozik, nyujtva és húzva 2·67—2·7. Az A. éppen úgy nyujtható, mint az arany és ezüst, ezért belőle fémfüst is készíthető (l. *Fémfüst*). Legcélszerübb 95—150° C. hőmérsékletnél megmunkálni, ha eközben rugalmas lesz, izzítással lágyítjuk ki. Az A. 700—760° C. hőmérsékletben ömlik meg. Az ömlött fémen finom oxidhártya keletkezik, mely a további égést megakadályozza. Az öntéshez fémformát vagy jó száraz és sok légsíppal ellátott homokformát használnak. A tiszta fém megmerevedésének pillanatában megpépesedik; zsugorodása 1·8—2·26. Olvasztásához grafit-tégelyeket használnak. Mivel nagy a fajmelege (0·20—0·22), igen lassan hűl ki, 20—30 kg. 3/4 óráig is elállhat anélkül, hogy megfagyna. A hengerelt A. hosszanti kiterjedése 0 és 100° C. között minden fokra 0·0000206. Ha az ezüst melegvezetőségét 1000-nek vesszük, ekkor az A. rangban a 6-ik helyen áll.

Az öntött A. keménysége kisebb, mint a kalapálté vagy hengerelté. A nyers vas keménységét 1000-nek véve, az öntött A. rangban 6-ik helyen áll, keményebb ugyan az ezüstnél, de puhább a réznél. Az A. szilárdsága szorosan összefügg a keménységgel. Minél tovább munkáljuk, annál szilárdabb lesz. A hegeszthető fémek közé tartozik; pépes állapotában gyenge nyomással ré-

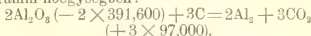
szei egyesíthetők, ütni a meleg tárgyat nem szabad, mert eltörik. Az elektrokémiai sorozatban a pozitiv sorozat vége felé van, ezért a villamos kiválasztáskor a negativ póluson rakódik le. A teljesen tiszta A. ellenállása 10° C. és 1 cm^3-re vonatkoztatva, rangban az ezüst, vörösréz és arany után következik és 2·912 *mikroohmot*, az egységül felvett ezüstre vonatkoztatva pedig 1·935 *mikroohmot* tesz; azonban ha súly szerint vesszük, az A. áll legelől, mert 1 m. hosszú és 1 g. nehéz kilágyított A.-drót ellenállása 0·0749, a vörösrézé 0·1424 és az ezüsté 0·1527. Ezzel a sok jeles tulajdonságával szemben áll az A. csekély szilárdsága. A tiszta öntött A. húzásellenes szilárdsága mm^2-ként 10–12 kg., megnyúlása pedig 3%. A hengerelt vagy kovácsolt A. szilárdsága függ a kilágyítástól is, a kilágyított A. szilárdsága 10—8·1 kg. A kilágyított A. rugalmassága igen csekély, a hidegen hengerelt vagy húzott, ha munkaközben nem melegítettük meg, igen rugalmas és kemény, úgy hogy e tekintetben a gépészet használta fémek és ötvények legtöbbjével versenyez.

Ha az A. súlyának és szilárdságának egymáshozi viszonyát vesszük, ez a fém a legszilárdabbnak mondható, mert:

a hidegen hengerelt tiszta A. 10,000 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
a 10%-os öntött A.-bronz 9000 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
a 3·3%-os öntött A.-sárgaréz 8000 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
az öntött acél 7000 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
a kovácsvas 4700 m. hosszú saját súlyával terhelt rudat tarthat,
a deltafém 4500 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
a 0·58%-os öntött foszforbronz 3500 m. hosszú. saját súlyával terhelt rudat tarthat,
a 8%-os ágyubronz 3400 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
a hengerelt cink 2500 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
a hengerelt sárgaréz 2500 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
az öntött vas 1800 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat,
az ón 1200 m. hosszú, saját súlyával terhelt rudat tarthat.

Az A.-ot ezüsthöz hasonló szép színe, rozsdaállósága és mechanikai feldolgozásának könnyüsége miatt a középminőségű luxus-cikkek gyártására máris használják. E tekintetben ez a fém a cink és az ezüst közt oly régóta érzett hézagot tölti ki. Mivel a szerves savak és a víz nem támadják meg, sói pedig ártalmatlanok, belőle főzőüstöket, tálaló tálakat, tányérokat, ivópoharakat és más asztalkészleteket készítenek. Ugyancsak ezért használják kirurgiai eszközökhöz is. Könnyüsége miatt az optikus- és műszerésziparban tört utat, sőt még csónakokat, tengeri és léghajókat, vasúti személykocsikat is készítettek belőle. Előbb-utóbb nagy fontosságú lesz a hadi fölszerelések és a repülő gépek dolgában is. Scholtz Mainzban az A. lemezeket litografáló kövek helyettesítésére használja (l. *Algráfia*). Az A.-ot fényképlemezek előállítására is használják, az üveget teljesen pótolja s megengedi a kopirozás fokának szemmeltartását a kopirozás alatt s nagyon szép nyomatokat szolgáltat, amelyek a részletek hű visszaadása és a képek élessége által tünnek ki. Említésre méltó, hogy az A. a Röntgen-sugarakat átbocsátja. Az A.-füstöt a díszítő iparban, a staniolt pedig a csokoládé, tea, dohány és sajt becsomózására, konzervdobozok, kötőszertartók és más efélék készítésére használják. Szép hangja miatt előbb-utóbb a hangszer-iparban is polgárjogot nyer. A kohászatban máris fontos szerepe van, mert a vörösmelegben a fémfürdők oxid-vegyületeit megbontja. Különösen a vas és acél tisztítására és ötvények gyártására használják. Legkevesebb tere az elektro-technikában, a gépészetben, hídépítészetben és tetőszerkezetekben lesz. E tekintetben már ára miatt sem szoríthatja ki a vasat és az acélt. Az A.-korszak csak a képzeletben él, az emberiség ezt aligha éri meg.

Az A. kohászata. Vegyületeinek nagy állandósága miatt az A. fémállapotban való kiválasztása csak a XIX. sz.-ban sikerült. A koholásnak az a közönséges módja, melyet a legtöbb fém redukciójához használhatunk, hatástalan, mert oxigén és egyéb vegyületeinek szétbontása sokkal több meleget kíván, mint aminőt szénnel tüzelt kemencéinkben fejleszthetünk. Az A.-oxidnak szénnel való szétbontása a következő két képlet szerint történhetik. A vegyjelek mellett levő szám a szétbontáshoz szükséges (— jel) illetőleg a vegyüléskor keletkező (+ jel) melegmennyiségeket jelzi gramm hőegységben:

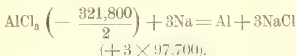

$$2Al_2O_3\,(-2\times 391{,}600) + 3C = 2Al_2 + 3CO_2\quad(+3\times 97{,}000).$$

Tehát a $2Al_2$ kiválasztására kellene még
— 783,200 + 291,000 = — 492,000 hőegység

$$Al_2O_3\,(-391{,}600) + 3C = Al_2 + 3CO\,(+89{,}000).$$

Tehát az Al_2 kiválasztására kellene még
– 391,600 + 89,000 = – 302,600 hőegység. Ezért a szénnel való redukció körülményes. Emiatt az A. redukciójának egészen más módjához kellett fordulni, melyet hosszú kutatás után, felfegyverkezve a modern kémia hatalmas eszközeivel, csak a XIX. sz. kémikusai találtak fel. A használt redukáló anyagok közé tartoznak első sorban az alkálifémek, a litium, kálium, de különösen a nátrium. A nátriummal való bontást a következő képlet fejezi ki:

$$AlCl_3\left(-\frac{321{,}800}{2}\right) + 3Na = Al + 3NaCl\quad(+3\times 97{,}700).$$

Tehát az A.-nak Na-val kiválasztásakor
— 160,900 + 293,100 = 132,200 hőegység meleg fölöslegünk van.

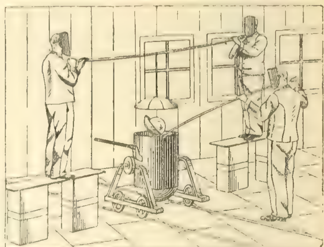
Az A. gyártásának ezt a módját *Oersted* kezdte el, aki 1824. a klór-A.-ot káliumfoncsorral bontotta szét, mindazonáltal a kémiai módszer megalapítójának *Wöhler* Frigyes göttingai kémikust tekinthetjük, aki 1827. a klór-A.-ot tiszta kőolajtalan káliumdarabkákkal szinítette és a megolvadt feketésszürke elegyet kihülése után vízbe vetette; ebben a meddő részek felolvadtak, az A. pedig finom pikkelyek alakjában visszamaradt. Később, még pedig 1845., már apró golyócskákat is készített, azonban találmányának ipari fontossága még nem volt, mert a kálium és klór-A. nagy drágasága az A.-ot is szerfelett megdrágította. Sokkal szerencsésebb volt *Saint Claire Deville* francia kémikus, aki 1854. Wöhler módszerének fontosságát felismervén, a kálium helyett nátriummal

tett kísérleteket. Az első A. gyártmányokat az 1855-iki párisi világkiállításon mutatták be a sevresi porcellángyár tárgyaival. Azonban a klór-A. és nátrium akkor olyan drága (kg.-onkint 1000 frank) volt, hogy elsősorban is ezek olcsóbb előállításáról kellett gondoskodni.

Deville kísérletei ebben az irányban is sikerrel koronáztak, úgy hogy nem sokára nagyobbszabású gyárakat állítottak fel, ezek közé tartozott a ma is működő salyndresi gyár Franciaországban. Itt a gyártás 3 főrészre, ú. m. a klór-A.-nátrium, a nátrium és az A. készítésére oszlik. A klór-A.-nátriumot tiszta agyagföldből, a Salyndres környékén található 60% agyagföldet, 25% vasoxidot, 3% kovaföldet és 12% vizet tartalmazó bauxitból készítik, melyet előbb víztelen szénsavas nátriummal izzítanak, hogy agyagföld-nátronná és az agyagföld és nátron kettős szilikátjává változzék. A poralakú elegyből az agyagföld-nátront vízzel kilúgozzák és a lúgon átereszett szénsavval az agyagföldet kiválasztják. A kiszárított agyagföldhöz konyhasót és faszénport kevernek, mire az elegyet megnedvesítik és ökölnyi golyókká formálják. Ha megszáradtak, tűzálló agyagból készített hengeres tégelyben megmelegítik és rajtuk klórgázt vezetnek keresztül. A klórgáz a felmelegített és szénnel kevert agyagföldet klór-A.-nátrium fejlesztése mellett megbontja. A nátriumot szénsavas nátrium és szénsavas mész keverékéből szénnel redukálják ki. E célból kőszénport, szódát és tiszta mészkövet kevernek [illegible] és tágúló, hengeralakú vasboltásba teszik. A rostélyról felszálló gázakat a boltások felmelegítése után földalatti csatornán vezetik el. A vasboltás mellső része vasrúddal dugható be, melynek kihúzása után a nátriumot kőolajjal megtöltött csészékbe csurgatják.

Az A. gyártása céljából a klór-A.-nátriumot lángalókba teszik és ennek minden kg.-jához 5 drb, előzetesen felaprítva 200 g.-os nátrium-pogácsát és folyósító szerül grönlandi kriolitot tesznek. Ügyelni kell, hogy a nátriumot a többi részek befedjék. A tüzelést is csak lassan kell megkezdeni és egyenletesen folytatni, mert a gyorsan beálló reakcióra annyi meleg fejlődik, hogy a kemence oldalfalai vörös-izzókká lesznek és a betett anyagok megolvadnak. Midőn ez megtörtént, a salakot és legvégül a 8 kg. nehéz A.-ot csapolják le. Az A.-ot újra megömlesztik, hogy tisztuljon, a salakot pedig porítják, hogy a benne levő apró A. szemeséket kiszedhessék. Deville nagy sikerei sokak figyelmét költötték fel, de csak az utolsó két évtized feltalálóinak sikerült a gyártást még tökéletesebbé tenni és nagyiparrá emelni. Az újabb kiválóbb javítás a solihulli (Angolország), *Webster J.* érdeme, aki 1881. az agyagföldből való gyártásának olcsóbb módját találta ki. Találmánya 1883. a hollyheadi (Birmingham mellett) A. Crown Metall Works felállítására vezetett. *Netto Curt és Castner H. Y.* a nátrium készítését javították, tehát szintén csak közvetve fejlesztették az A. gyártását. *Castner* találmányát az oldhami (Odbury mellett) A. Company gyárában, *Netto Curtét* pedig a new-castle-on-tyne-i Alliance A. Company gyárában értékesítik. *Netto Curt* a kriolitot és konyhasót szilíciumtól mentes lángalóban olvasztja össze, az ömledéket tégelybe ereszti, a redukcióhoz szükséges nátriumot vasrúddal az olvadt elegybe mártja. A gyorsan fejlődő nátriumgőzök az A.-ot pillanat alatt kiredukálják. Ezt a műveletet láttatja az *1. ábra.* Ezután a tégely tartalmát kúpalakú öntöttvas-formába öntik, kihülése után pedig szétdarabolják. Ekkor az A. mint összefüggő regulusz a forma csúcsában megtalálható.

Újabban igen figyelemre méltó javításokat tett *Grabau L.* is, aki az A. redukcióját vegyületeiből magas hőmérsékletü folyós nátriummal végezteti, de megolvaszthatatlan A.-vegyületet és folyósítókat használ, hogy az olvasztó edények falaiból rondító alkotórészek ne juthassanak az elegy közé. Ilyen vegyület a fluór-A., melyet Grabau a folypátból készít. A jól megszárított diónagyságú fluór-A.-ot jól elzárt és kriolittal bélelt tűzálló agyagban v. fémedényben 600—700° C.-ig izzítják és a megömlött nátriumra eresztik. Megjegyzendő, hogy Grabau a redukcióhoz csak annyi nátriumot használ, hogy fluór-A.-nátrium is keletkezhetik. A bontás a nátriumon úszó poralakú fluór-A. védelme alatt történik meg.

1. ábra. Az aluminium gyártása Netto Curt eljárása szerint.

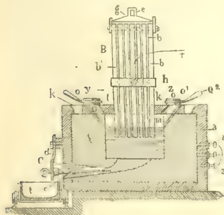
Gyártják az A.-t nátrium felhasználása nélkül is. Szinítő (redukáló) anyagul ciángázt, szénhidrogént, szenet, vasat, rezet, cinket, ólmot, mangánt, magnéziumot stb. ajánlanak. Így Pearson és Pratt 40 rész agyagos A. ércet, 11 rész meszet, 4 rész folypátot és 60 rész szenet Bessemer converterbe tesz és a keveréken forró fuvó levegőt hajt át, ezután hideglevegőt és kokszot.

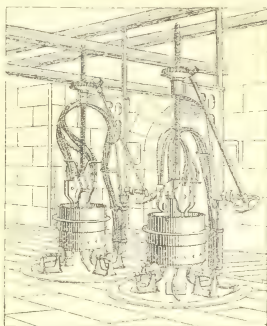
Az A. kémiai gyártása mellett fokozatosan fejlődött a villamossággal való kiválasztás is. Az A.-vegyületekből 1 coulomb villamosság 0·000093168 g. vagyis egy *ampère* erősségű áram egy óra alatt $0{\cdot}000093168 \times 3600 = 0{\cdot}335$ g. A.-ot választ ki. Egy kg. A. előállításához 40 villamos lóerő óra kell; miért is csak ott gazdaságos, ahol olcsó vizierő van. Az elektrolizisének megalapítójául dr. *Bunsen Róbert* heidelbergi kémikust tarthatjuk, ki az A.-ot 1854. állította elő és erről írt értekezése egy hónappal előbb jelent meg mint *Saint Claire Deville Henrik*-nek az A. elektrolitikus úton való gyártásáról szóló közleménye. Alapjában a két mód teljesen összevág. Mind a ketten klóraluminium-nátriumot használtak, melyet 200° C.-ig felhevítve, villamos áram-

mal bontották meg. A negativ elektróda platinlemez volt; erre rakódott le az A. és a konyhasó szürkés réteg alakjában, míg a pozitiv elektródát szénhenger alkotta, mely a likacsos edényben levő klóraluminium-nátrium ömledékében függött.

De az A.-nak elektrolitikus úton való gyártása tulajdonképen csak a dinamó-gépek feltalálásával kezdődött, mert galván elemekkel az A.-nak nagyobb mennyiségben való kiválasztása mégis csak költséges dolog volt. A dinamógépek áramát az A. kiválasztására *Berthaut* használta legelőször, aki 1881. az A.-ot klóraluminiumnátriumból olyképen gyártotta, hogy az olvasztótégelybe szénből és agyagföld keverékéből sajtolt anódát (pozitiv elektróda) használt. De a gyakorlat legelőször *Graetzl* Richárd szabadalmát értékesítette. Ennek veleje abban áll, hogy a klór- és fluórvegyületeket redukáló gázáram behatása közben bontja szét a villamossággal; negativ elektródául az olvasztó edény szolgál, melyből a pozitiv elektródát úgy izolálta, hogy az utóbbin kiváló klórt a redukáló gázoktól izoláltan vezethesse el. Graetzl szabadalmát a hemelingi A.-gyár értékesítette. Az 1889-iki párisi kiállításon *Minet* találmánya keltett nagyobb érdeklődést. Minet az A. és nátrium kettős fluórvegyületét bontja fel, melyet 60—70% klórnátriummal kever össze. A fluór az anódán, az A. a katódán válik ki. A fürdőt bauxit hozzátételével regenerálja; ez a kivált fluórral azonnal fluóraluminiumot alkot, úgy hogy a gyártás folytonossá tehető. Ezt a módszert 1888 november havától kezdve Bernard Frères kreili gyárosok használják.

Hogy az A.-nak elektrolitikus gyártását valóban megkönnyítsük, a villamos árammal fejleszthető meleg is segítségül veendő. Ezen a téren az első kiválóbb lépés *Kleiner-Fiertz Ede Gáspár* zürichi lakosnak találmánya volt, de a feladatot mégis *Héroult* szerencsés keze oldotta meg. Héroult a párvonalosan kapcsolt dinamógépek áramát átvezetve az *ampère*-mérőn a *2. ábrában* előtüntetett olvasztó kemencébe ereszti. A pozitiv áram a *b* lapokból alkotott *B* anódába, a negativ áram pedig az *A* széntégelybe megy, melynek fenekén *c* szénrúddal bedugott *C* kifolyó csatorna van. A széntégelyt a vaslapokból (v. más fémből) alkotott *a* szekrény veszi körül, melyet az előzőhöz kátrányból, cukorszörpből, v. gyümölcscukorból készített péppel ragasztanak. A művelet megkezdésekor a tégelybe rezet tesznek és ezt villamossággal megolvasztják; erre öntik az agyagföldet, mely szintén megömlik és vezetővé lesz. Ekkor felemelik a *B* széncsomót annyira, hogy az áram csak az agyagföld ömledékén mehessen át. Most kezdetét veszi a bontás, a kiredukált A. a rézzel ötvöződik és a szabad oxigénium a katóda szénlapjaival szénoxidot alkot. Az üzem folytonos. A keletkező ötvényt időnkint *c* csaplyukon a *t* edénybe eresztik be, miközben az *u m* lyukakon friss anyagot öntenek be. Réz helyett cinket, vasat, v. más fémet is keverhetünk az A.-érchez; ekkor cink, vas vagy más fémötvény keletkezik, de tiszta A. is gyártható. Egy anóda-csomó 500 kg. A. gyártására elég. Héroult találmányát a svájci A.-Industrie-Actien-Gesellschaft lauffen-neuhauseni (Schaffhausen mellett) gyárában értékesítik. Ennek a társulatnak osztrák gyára Land-Gasteinben van. Héroult szabadalmát Franciaországban Frogesben értékesítik (l. *3. ábra*).

2. ábra. Aluminium gyártása Héroult eljárása szerint.

3. ábra. A frogesi aluminiumgyár részlete.

A villamossággal fejleszthető meleget még úgy is értékesíthetjük, hogy a legolcsóbb redukáló szerrel, a szénnel egyetemben használjuk; amennyiben ekkor csak annyi meleget kell fejlesztenünk, amennyi a szénnel való redukció lehetőségéhez még szükséges. Az A.-nak szénoxid fejlesztése mellett való szétbontására tudvalevően 302,600 hőegység kell. *Cowles Arthur* és *Alfréd* clevelandi lakosok voltak az elsők, kik ezt a melegmennyiséget elektromos energia alakjában vezették a kemencébe. Módszerük veleje, az ú. n. «villamos koholás» v. «piroelektromos olvasztás» abban rejlik, hogy agyagföld tartalmú, porrá tört ásványokat (bauxit, korund, smirgli stb.) széndarabokkal kevernek össze s az elegyből formált 1 m. hosszú és 7·5 cm. széles hasábot tűzálló téglákból falazott 1·5 m. hosszú és 0·30 m. széles kemencébe szénpor közé fojtóan beágyazzák és az elegyen villamos áramot vezetnek keresztül. A szénfejlesztette és az áramadta meleg az A.-ot redukálja. A Cowles-féle szabadalmak kiaknázására az első gyárat New-Jersey mellett Lokporban állította fel a Cowles Electric Smelting and A. Company. A hatosával 2 sorban állított olvasztók hosszúsága 1 m., szélessége 0·6 m. és mélysége 0·5 m. Mellső oldalukon vannak a ferdén állított és az elektródák tartására való öntött-vas csövek. Az elektródákat közös fém-

[illegible] 7–9 drb 6 cm. átmérőjü szénrudak alkotják.

Ha tiszta A.-ot gyártanak, vas, ha pedig A.-bronzot, vörösrézkeretet használnak, melyből a villamos áramot bevezető 6 rézkötéllel kapcsolt vastag rézrúd áll ki. Ezt az elektródok állítása céljából állító rúddal is felszerelik. A dinamógép fejlesztette villamos áramot 2 vastag rézsín vezeti [illegible] szabad a 6 rézkötelet tartó kontaktus[illegible]. A kemencéket mésztejbe áztatott és ezután jól kiszárított faszénpor réteggel terítik be; ekkor beállítják az elektródakat és azt a fémkeretet, melybe a megolvasztandó keverék jön. A fémkeret külsejét is meszes faszénporral tömik meg, tetejére pedig a villamosság jobb vezetése céljából néhány darab szenet tesznek. Ezután kiveszik a keretet és a kemencét színültig megtöltik szénporral, végül pedig befedik vaslappal, melynek közepén a gázakat kieresztő nyilás van. 1 kg. A.-ban szegényebb ötvény gyártására 30, A.-ban gazdagabb ötvény gyártására pedig 60 villamos lóerejű áram kell.

Az A. ára és a termelés:

1	kg.	aluminium	ára	1854-ben	átlag	1000	K
1	»	»	»	1856-ban	»	500	»
1	»	»	»	1858-ban	»	300	»
1	»	»	»	1860-ban	»	200	»
1	»	»	»	1878-ban	»	130	»
1	»	»	»	1887-ben	»	100	»
1	»	»	»	1890-ben	»	50	»
1	»	»	»	1892-ben	»	10	»
1	»	»	»	1900 óta 2–3 K között ingadozik.			

Ennél olcsóbb, arra való tekintettel, hogy 2000 kilowattos áramot használva az önköltség 100 kg.-kint 2 K-nál kevesebb, egyhamar aligha lesz. Az A. gyártás terén 1907-ben 8 állam 14 nagy elektrokémiai üzemmel tünt ki. Az északamerikai Egyesült Államokban és Canadában 37,000 lóerővel 4 gyárat (2 Niagara Falls 20,000, 1 Massena 12,000 és 1 Shawinegan Falls Canada 5000 lóerővel) tart üzemben az A. Company of America; a 2 svájci, az osztrák és német gyárában (Neuhausen 5000-, Rheinfelden 5000, Landgastein 15,000 lóerővel) 25,000 lóerőt értékesít az A. Industrie Actien-Gesellschaft, Franciaországban 4 gyár van 27,500 lóerővel (Société Electrometallurgique Française: La Praz és Gardannes egyenkint 7500 lóerővel. A Compagnie des Produits Chimique d'Alais: Calypso 10,000 lóerővel és Félix 2500 lóerővel). Nagy-Britanniában 2 gyár van 15,000 lóerővel (British A. Company gyára H. Foyers-ben 5000 és Sarpsfosban 10,000 lóerővel), Olaszországban a pescarai gyár 3000 lóerővel. Magyarországon A.-gyár nincs. A világ A.-termelése 1901-től 1907-ig kerek egy millió q.-ra rúgott, holott 1881—1885-ig csak 170 q. volt.

Irodalom. Edvi Illés Aladár, Az A., 1891; Uhlenhuth, Die Darstellung des Aluminiums, 1857; Mierzinsky, Die Fabrication des Aluminiums, 1885; Minet, Gewinnung des Aluminiums, 1902; [illegible], Das Aluminium, 1902; Winteler, Die Aluminiumindustrie, 1903; Moissonnier, L'Aluminium, ses propriétés, ses applications, 1903.

Aluminiumacetát, l. *Ecetsav és sói.*

Aluminiumamalgám vagy *aktiv aluminium.* Előállítására luggal megmaratott aluminiumforgácsot egy-két percre ½ százalékos merkuriklorid (szublimát) oldattal leöntenek. Az A. fényét a levegőn gyorsan elveszíti, mert a levegőben lévő vízgőzzel reagál, amikor is felületén a képződött aluminiumhidroxid mohaszerüen kivirágzik.

Aluminiumbromid *(brómaluminium)* $AlBr_3$. Víztől mentes A. keletkezik fém-aluminiumnak bróm gőzben való elégetésekor. Levegőn füstölög, majd szétfolyik. Szénvegyületek szintézisénél mint bróm átvivőt alkalmazzák.

Aluminiumbronz, l. *Aluminiumötvények.*

Aluminiumezüst, l. *Aluminiumötvények.*

Aluminiumfluorid, *(fluóraluminium*, AlF_3. Színtelen romboéderes kristályok; vízben nem oldhatók. Az alkalifémek haloid-sóival kettős sókat alkot; ezek között legfontosabb az $AlF_3.3NaF$ összetételü vegyület, mely a természetben nagy mennyiségben fordul elő; a mineralógusok *kriolitnak* nevezik. (L. még *Kriolit).*

Aluminiumforrasztás. Noha az aluminium kitűnően ötvözhető, *forrasztása* sok technikai nehézséggel jár. A javaslatba hozott forrasztószerek száma igen nagy. Használnak cink-, ón-, ezüst-aluminium stb. ötvényeket, forrasztandó felszinek tisztítására pedig kloridokat, jodidokat, fluorvegyületeket stb. Mivel ezeknek a forraszoknak használatához sok ügyesség és tapasztalás kell, az ipar pedig könnyen kezelhető szereket és olcsó műveletet kíván, a neuhauseni gyár a forrasztás céljára különösen preparált aluminium-pléhet készít, mely a közönséges módon vörösréz pákával és ónnal forrasztható. A forrasztandó helyet kolofóniumból, faggyúból és közömbös klórcinkből álló pasztával kenik be. Az aluminium összehegeszthető, ha a munkadarabok felszínét megtisztítjuk s egymásra fektetve 420° C meleg mellett több órán át egymásra nyomjuk.

Aluminiumfoszfát, *foszforsavas aluminium.* Különféle összetételű A.-ok állíthatók elő mesterségesen és fordulnak elő a természetben. Az $AlPO_4.4H_2O$ összetételű, víztartalmú szabályos A. fehér kocsonyás csapadék alakjában keletkezik, ha aluminium-só oldatához elegendő mennyiségű nátriumfosz-fátoldatot elegyítünk.

Aluminiumfüst, l. *Fémfüst.*

Aluminiumgránát, l. *Gránát.*

Aluminiumhidroxid, *aluminiumoxidhidrát*, *agyagföldhidrát*,

$Al(OH)_3$ v. $Al_2(OH)_6$ v. $Al_2O_3,3H_2O$.

A természetben háromféle A. fordul elő és pedig az $Al_2O_2(OH)_2$, az $Al_2O(OH)_4$ és az $Al_2(OH)_6$ összetételű *diaspor*, *bauxit*, illetőleg *hidrargillit*, amelyek 1, 2, illetőleg 3 molekula vizet tartalmazó Al_2O_3-nak tekinthetők. Előállítható az A. aluminiumklorid vagy az olcsóbb timsó $(KAl(SO_4)_2,12H_2O)$ oldatának ammoniával való elbontása útján. Hideg oldatból áttetsző, kocsonyás, forró oldatból fehér, tömörebb csapadék alakjában válik ki. A mosott és 100°-on szárított csapadék összetétele $Al(OH)_3$. Nagyban az A.-ot kriolitból, vagy bauxitból gyártják.

Az A.-nak az iparban a kelmefestésnél fontos alkalmazása van. Ha ugyanis festékkel együtt oldott aluminiumvegyület (pl. nátriumaluminát és nátriumacetát) oldatába kelmét mártanak és alkalmas módon A.-ot választanak le, ez a festéket a kelme rostjaihoz rögzíti, elannyira, hogy mosással a festék többé el nem távolítható. Az A.-ot gyógyszerül is alkalmazzák. Érdekes sajátsága az A.-nak,

hogy nemcsak savak oldják sókká (aluminiumsókká), hanem lúgok is sószerü vegyületekké, az ú. n. *aluminátokká* (l. o.) oldják. Az A. tehát erős savakkal szemben bázis, erős lúgokkal szemben pedig sav módjára viselkedik, tehát ú. n. amfoter vegyület.

Aluminium-kálium-szulfát, l. *Timsó.*

Aluminiumkarbid, Al_4C_3. Előállítható aluminiumoxidból szénnel, elektromos kemencében. A nyert A. szürke fémes tömeget alkot. Lehütött, tömény sósavval megtisztítva az idegen anyagoktól, sárga átlátszó kristályok. Víztől közönséges hőmérséken átalakul alaminiumhidroxiddá és metánná. Az A.-ot a metán előállítására használják.

Aluminiumkarbonát *(szénsavas aluminium).* A szabályos A. nem ismeretes; $(HO)_4Al_2CO_3$ összetételű bázisos A. keletkezik, ha jéggel hűtött timsóoldatot hűtött nátriumkarbonát-oldatba csepegtetünk. Fehér, bomlékony csapadék. Hevítéskor aluminiumoxidot hagy hátra.

Aluminiumklorid *(klóraluminium)*, $AlCl_3$. Víztől mentes A. képződik, ha fémaluminiumot klórgázban elégetünk. Gyárilag nagy mennyiségben készítik, mert az aluminium előállításához is használják. A tiszta, víztől mentes A. fehér kristályos tömeg; hevítéskor csak úgy olvad meg, ha nagyobb tömegét hirtelen hevítjük, különben megolvadás nélkül illan el. A szállasztott víztől mentes A. fehér, áttetsző kristályos tömeg, a levegőn erősen füstölög; nagyon higroszkópos és vízben sercegve és jelentékeny hőfejlődés közben oldódik. Az A. nagyon reakcióképes, számos anyaggal vegyül. Szénvegyületek szintézisénél erélyes kondenzáló anyagul használják. Antiseptikus hatású; *klóralum* v. *klóralium* néven a gyapjú szenesítéséhez használják. Tömény sósavban aluminiumoxidot vagy hidroxidot oldva, az A. vizes oldatát kapjuk; ha ezt nagyon besürítjük, az A. 12 molekula kristályvízzel kikristályosítható. Az alkálifémek kloridjaival jól kristályosodó kettős sókat alkot, amelyek mind $AlCl_3$,MCl képletnek megfelelő összetételüek (M alkálifémet jelent). E sók közül az $AlCl_3$,NaCl gyakorlati fontosságú, mert az aluminiumgyártáshoz használják.

Aluminium-nyomat, l. *Algráfia.*

Aluminiumoxid *(aluminiumsesquioxid, agyagföld)*, Al_2O_3. Az amorf A. fehér por. Kristályos állapotban csaknem gyémántkeménységű, a hatszöges rendszerbe tartozó, átlátszó piramisok. A természetben kristályosodva előforduló színtelen, vagy kevés ferrioxidtól barna színű A. a *korund*; ennek szinük és tisztaságuk szerint elnevezett féleségei: a kevés krómtól vörös színű *rubin*, a kobalttól kékszínű *zafír*, a sárga színű keleti *topáz*, az ibolyaszínű *keleti ametiszt*, továbbá a vastól és kovasavtól szennyes, kristályos *smirgel* (lapis smiridis), amely Kis-Ázsiában, főképen Naxos szigetén, egész sziklatömegeket alkot. A többi féleség lelőhelye szintén Kis-Ázsia, Naxos és Massachusetts. Az A. akár alaktalan, akár kristályos állapotban csakis pirokémiás úton állítható elő. Így az alaktalan A. fém-aluminiumból, ennek a levegőn, v. oxigén-gázban való elégetésekor, úgyszintén aluminiumhidroxidnak, vagy aluminium-sóknak nedves levegőn való izzításakor keletkezik. A durranó gáz lángjában, vagy az elektromos kemencében izzítva, az alaktalan A. színtelen folyadékká olvad, amely a kihüléskor kristályosan megmered és a korundéhoz hasonló keménységű. Ilyen módon, valamint a *Goldschmidt*-féle eljárással manapság már mesterségesen állítják elő a kristályos A.-ot és a megfelelő festőanyagokat hozzákeverve, a korundot és annak színes féleségeit: a rubint, zafirt stb. Az A. fajsúlya 3·725—4·11; a kristályos korundféleségek a nagyobb fajsúlyuak; keménységük foka 9, tehát csaknem akkora, mint a gyémánté. Ez oknál fogva a kristályos A.-ot üveg- és fémeszközök csiszolására és fényezésére, továbbá órák és mérlegek tengelyágyainak előállításánál használják.

Aluminiumötvények. Az aluminiumnak a legtöbb fémmel igen nagy rokonsága van, velük ötvényeket alkot, melyek közül több máris kiváló ipari fontosságuvá lett. A *szilicium*, mely részben grafitszerű pikkelyekben, részben pedig kémiailag kötve fordul elő, tetemesen keményebbé és szilárdabbá teszi az aluminiumot, hajlíthatóságának csökkentése nélkül, azonban károsan hat kovácsolhatóságára és fényezhetőségére. Mivel a szilicium a levegő és a víz behatása következtében oxidálódik, a fém felszinét szürkeszínü, piszkos réteggel vonja be; ez a káros hatás már 3%-nál mutatkozik. Ha kemény felszinü tárgyakat akarunk késziteni, melyeket gyantározással v. más módon védhetünk meg az oxidációtól, 6—8%-os aluminium-sziliciumötvényt is használhatunk. Megjegyzendő, hogy az emlitett hatásokat a grafitos szilicium okozza. A *vas* kis százalékban a fémet megkeményíti, súlyosabbá s mágnesessé teszi, károsan hat kovácsolhatósására, fényezhetőségére és fényének állandóságára, de ez az ötvény nem oxidálódik olyan könnyen, mint az aluminium-sziliciumötvény. A 6—10%-os vas-aluminiumötvény, a *ferro-aluminium*, igen erős és kemény, de az 50%-os, habár kezdetben hibátlannak látszik, csakhamar önmagától szétoszlik. A ferroaluminiumot a vas- és acélfürdők tisztítására használják, mert annak vasoxidjait szétbontja, nitrogénjét pedig megköti s ennek következtében tömör ötvényeket kapunk. Az ú. n. *Mitisz-ötvényben* 0·1—0·5% aluminium van. A fémipar különösen a réz-A.-et használja. A kereskedelmi aluminiumban néha 1/3% *réz* is van, de ez a fém tulajdonságait nem módosítja. Igen jeles műszaki anyag a 10%-os rézaluminiumötvény, mert nagyobb keménysége és kisebb zsugorodása van, mint az aluminiumnak, sőt fénye és színe is tetszetősebb; nagy kár, hogy a fém súlyát tetemesen öregbíti.

Aluminiumbronz, az aluminiumnak és a vörösréznek ötvénye. Az első aluminiumbronzot 1855. *Percy* készítette, de ipari értékesítése a párisi *Christofle* érdeme, aki csapágycsészéknek használta. Az 1865-iki londoni kiállításon már sok aluminiumbronz mű- és ipari tárgyat mutattak be. Mivel a sziliciumhijas aluminiumbronz alig vagy csak kis mértékben rozsdásodik, használják nedves helyekre, pl. bányákba v. kémiai gyárakba állítandó gépekhez és géprészekhez. Így a bányák felhúzó gépeinek drótköteleit jobb anyagból nem

is készítettek. Az aluminiumbronzot nagy rozsdaállósága és aranysárga színe a dísztárgyak gyártására is alkalmassá teszi. A sárgarezet csakhamar bevonja a piszkos oxidréteg, az aluminiumbronzra nem igen hat a levegő vízpárája és oxigénje. Az aluminiumbronz az összes alkalmazható ötvények közül legjobban állja a tenger vizét, ezért hajócsavarok, propellergerendelyek, hajóborítások és effélék gyártására ajánlható. De a kénessav, a klór és a timsó sem támadja meg, ezért a cellulóza- és a papírgyárak gépeihez is alkalmazhatják; különösen a szulfitkazánok aluminiumbronz szerelvényei és a papírgépek aluminiumbronz drótszitái váltak be. Készítettek az aluminiumbronzból ágyúkat és puskákat is.

Az aluminiumbronz fizikai tulajdonságait az aluminium mennyisége szerfelett módosítja. A 60—70%-os ötvény igen törékeny és üvegkemény, az 50%-os egészen lágy, a 30%-on alul levő ismét kemény, úgy hogy a 20%-osat a mozsárban törhetjük. Legkeresettebbek az 1—10%-os ötvények. A 20%-os aluminiumbronz [illegible] fehér, a 20—15%-os fehér, a 15%-on aluli megsárgul, az 10%-os színe az arany színéhez csalódásig hasonlít. A 3%-os vöröses színű. A szilicium károsan hat a szín szépségére, megfehéríti az ötvényt. A 150° C-nál a bronzok igen szép aranysárga és igen tartós futtatási színt kapnak, tovább hevítve más futtatási szín keletkezik. Az aluminiumbronz fajsúlyát az aluminium mennyisége igen befolyásolja.

2·5 r. aluminiumot és 97·5 r. rezet tartalmazó ötvény fajsúlya [illegible]

5·0 r. aluminiumot és 95·0 r. rezet tartalmazó ötvény fajsúlya [illegible]

10·0 r. aluminiumot és 90·0 r. rezet tartalmazó ötvény fajsúlya [illegible]

A neuhauseni gyár a 20%-os bronz fajsúlyát 6·42-nek, a 15%-osét 7·02-nek, a 7·5%-osét 7·87-nek és az 5%-osét 8·15-nek mondja. A 10%-os aluminiumbronz olvadáspontja 910—950° C., összehúzódása 1·8—2%. A megömlött fém felszínét, oxidációjának meggátlása céljából, porrátört faszénnel fedjük be; de ha elővigyázattal izzítjuk, nem szükséges szénnel betakarni. A túlságos hevítés következtében az alaminiumbronz sok gázt, nevezetesen szénoxidot és vízgőzt nyel el, úgy hogy likacsos és ripacsos felszínű öntvényt kapunk. Ilyen fémből öntés közben kékes lánggal égő gázak (szénoxid) szállanak ki. A hulladékot (eszterga-, gyalu stb. forgácsot) legcélszerűbben úgy olvasztjuk be, hogy előbb nagy darab fémet ömlesztünk meg és a hulladékot ebbe mártjuk. A tűzveszteség (2—5%) egyenletesen oszlik meg a réz- és aluminium-tartalomra, csak a kisebb mennyiségnek többszöri beolvasztásakor csökken az aluminium valamivel nagyobb mértékben. Legjobb fedett tégelyben olvasztani, ekkor a bronz kevés rondítót vesz fel; lángaló kemencében fával tüzeljünk, mert ebben kén nincsen. A 10%-os aluminiumbronz vörös izzó állapotától kezdve (650° C.) egészen a megolvadásig ép úgy kovácsolható, mint a kovácsvas. Hideg állapotában (reszeléssel, esztergálással, gyalulással, sajtolással) is jól idomítjuk.

Az aluminiumbronz a legszilárdabb anyag, mm²-ként a 11·5%-os 80, a 10%-os 62, a 8%-os 50, az 5·5%-os 44 kg.-ig terhelhető. Nyulása [illegible]—64%, legkevésbbé nyúlik a 11·5, legjobban az 5·5%-os. Az aluminiumbronz villamos vezetősége rossz. A rézhez viszonyítva az 1%-osnak 18%, az 5%-osnak 13% és a 10%-osnak 6% a vezetősége. A felsorolt tulajdonságok összege az aluminiumbronzot a legjobb ötvénnyé teszik. Az aluminiumbronzot az aluminium-ércekből közvetlenül úgy gyárthatjuk, hogy elektromos olvasztó kemencékbe (l. *Aluminium*) rezet teszünk; de készítik úgy is, hogy a megömlesztett vörös rézbe megfelelő mennyiségű aluminiumot merítenek. A két fém egyesülésekor oly hőmérséklet keletkezik, hogy az ömledék fehérizzó lesz. A keletkezett ötvényt megkavarják; ekkor a salak teljesen kiválik és vaskanállal lefölözhető, mire azonnal öntenek.

Az *aluminium-sárgarezet* éppen úgy készítik, mint az aluminiumbronzot, csak a rezet pótolják sárgarézzel. Midőn a sárgaréz megömlött, a fogóba csíptetett aluminium-darabot az ömledékbe mártják, mire a keletkező ötvényt vaskanállal v. rúddal összekeverik, végül pedig rövid ideig állni hagyják. Az aluminiumbronznak rézzel és cinkkel való összeolvasztásakor is aluminium-sárgaréz keletkezik. Ennek az ötvénynek technikai tulajdonságai hasonlítanak az alaminiumbronzéhoz. Minél több a cink, annál kevesebb aluminiumot szabad az ötvényhez adni, 40% cinktartalom mellett az aluminium legfeljebb 2% legyen. Ez az ötvény 1·36% aluminiummal 61 kg. mm²-kénti terhelésnél szakad és dm.-kint 22·7%-ot nyúlik, 0·9% aluminiummal 55 kg. a szilárdsága és 18% a nyúlása.

A 40% cinket tartalmazó ötvény sötétvörös, a 33% cinket és 2—3½% aluminiumot tartalmazó ötvény sötét, illetve barnavörös és a 30% cinket és 3—4% aluminiumot tartalmazó ötvény cseresznyevörös, melegen mind a három igen jól kovácsolható. Ha csökkentjük az aluminiumot, csökken melegen való kovácsolhatósága is, úgy hogy a ½%-os csak hidegen kovácsolható. Az aluminiumsárgaréz a közönséges sárgaréznél sokkal jobban önthető, felszíne pedig mindig fényes és tiszta marad, szilárd, melegen nyujtható, formákba sajtolható és hengerelhető: szóval egyike a legjobb ötvényeknek.

Ipari szempontból igen fontos az aluminium és magnézium ötvénye, az ú. n. *magnalium*, mert 6%-nál több magnéziummal könnyebb, mint az aluminium, 3—10% magnéziummal pedig 2½-szer szilárdabb, mint az aluminium s finom reszelővel is megmunkálható. Az ötvény a magnéziumtartalom szaporításával könnyebbé, de ridegebbé is válik.

Az *ezüst* igen jó hatással van az aluminium műszaki tulajdonságaira. Így 5% ezüst a fém rugalmasságát és keménységét növeli anélkül, hogy kovácsolhatóságára károsan hatna. Ez az ötvény igen jól fényezhető és könnyen olvad. Az ú. n. *tiers-argent* ⅔ része aluminium, ⅓ része ezüst. Az *ón* törékenyebbé teszi az aluminiumot. A *kadmium* gyorsan egyesül az aluminiummal, önthető és jól kovácsolható ötvényt ád, de az eredeti fém szilárdságára károsan hat. A *bizmut* törékeny, de igen jól önthető ötvényt ád; törékeny az az ötvény is, mely sok *nikkelt* tartalmaz, de kis mennyiségben (3%-ig) ez a fém megkeményíti az aluminiumot, anélkül, hogy hajlíthatóságát és

kovácsolhatóságát csökkentené. 70% rézből, 23% nikkelből és 7% aluminiumból álló ötvény sárga színű és kiválóan fényezhető. A *cink* gyorsan egyesül az aluminiummal, csakhogy ötvénye törékeny és kristályos.

Némi ipari jelentőségre tett szert a *norimbergi* arany, mely 7·5% aluminiumot, 2·5% aranyat és 90% rezet tartalmaz. (Irodalom: l. *Aluminium* alatt.)

Aluminiumrodanid *(rodanaluminium, tiociánsavas aluminium)*, $Al(CNS)_3$. Előállítják aluminiumszulfátnak bárium-, vagy kalciumrodaniddal való elbontása útján. Az A. oldatát a gyapotfestésnél, az alizarin-nyomásnál pácul használják a szép élénk alizarinvörös létesítésére. Az A.-ból hidrolizis folytán leváló aluminiumhidroxid ugyanis egyrészt a szövet rostjaival, másrészt a dioxiantrachinonnal oldhatatlan vegyületekké egyesül, maga az A. pedig meggátolja az alizarinvörös színének esetleg jelenlévő vasoxid hatására bekövetkező elváltozását.

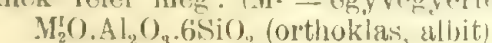
Aluminium-sárgaréz, l. *Aluminiumötvények.*

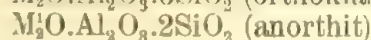
Aluminiumsesquioxid, l. *Aluminiumoxid.*

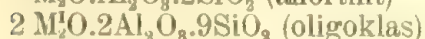
Aluminium sói *(agyagföldsók)*. A szabályos sók részben oldhatók vízben, ilyenek az acetát, klorid, rodanid és szulfát, részben pedig oldhatatlanok, ilyenek a foszfát és szilikát; a bázisos sók mindannyian oldhatatlanok. Az oldható sók íze fanyar és összehúzó. Vizes oldatuk hidrolizis folytán savanyú kémhatású. Legfontosabb sói: a klorid, amely a fém-aluminium előállításához használatos, továbbá a szulfát és ennek káliumszulfáttal alkotott kettős sója: a timsó, amelyet az iparban (kelmefestésnél és bőrkészítésnél) használnak és gyógyszerül is alkalmaznak. Kettős sóik: a timsók és szilikátok száma igen nagy. Az aluminiumsók egy része a természetben is előfordul. Így kettős szilikátjaik fontos kőzeteknek, a földpátnak, csillámnak alkotórészei. Az aluminium-sók oldatából kénammonium, ammonia és káliumvagy nátriumhidroxid fehér kocsonyás aluminiumhidroxidot választanak le, amely a két legutóbbi kémlőszer fölöslegében alumináttá oldódik, de ez oldatból szénsav vagy szalmiák hatására újból kiválik.

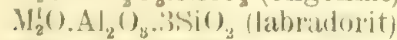
Aluminiumsziliciumfluorid, aluminiumfluoroszilikát, $Al_2Fl_6,3SiFl_4$, v. $Al_2Si_3Fl_{18}$. Komplex halogén-só. Keletkezik aluminiumoxidnak higított kovafolypátsav-oldatban való oldásakor.

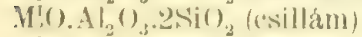
Aluminiumszilikátok a természetben kettős sók — földpátok — alakjában igen elterjedt vegyületek. Normális aluminiumszilikát $(Al_2(SiO_3)_3)$ előállítható vízüvegből és valamely aluminiumsóból. Az előállított vegyület víztartalmú és hidrolizis folytán kisebb-nagyobb mennyiségben hidroxidot és szabad savat, illetőleg bázisos v. savanyú sót tartalmaz. Biztosan csak a természetben kristályosan található A. összetétele ismeretes. A fontosabbak szerkezete a következő tipusú vegyületeknek felel meg: (M^I = egyvegyértékű fém)

$M^I_2O.Al_2O_3.6SiO_2$ (orthoklas, albit)

$M^I_2O.Al_2O_3.2SiO_2$ (anorthit)

2 $M^I_2O.2Al_2O_3.9SiO_2$ (oligoklas)

$M^I_2O.Al_2O_3.3SiO_2$ (labradorit)

$M^I_2O.Al_2O_3.2SiO_2$ (csillám)

$M^I_2O.Al_2O_3.4SiO_2$ (leucit).

Aluminiumszulfát, *(kénsavas aluminium, kénsavas agyagföld)*, $Al_2(SO_4)_3$. A víztől mentes A. a természetben, *keramohalit* néven, vulkánok közelében fordul elő. Az A. fanyar és összehúzó ízű. Vízben kissé nehezen oldódik savanyú kémhatású oldattá. Számos más sóval kettős sókat alkot. Kettős szulfátjai a timsók. Ezek közül a kálium-A., a közönséges timsó a legfontosabb. Az A.-ot az iparban a timsó készítésére, továbbá *töménytimsó* néven a kelmefestésben pácul, a papirosgyártásban a papiros enyvezésére gyantaszappannal használják. Szennyvizek tisztítására, úgyszintén gyógyszerül is alkalmazzák.

Aluminiumszulfid *(kénaluminium)*, Al_2S_3. Előállítására megolvasztott fémaluminiumot és ként vörös izzáson hevítenek, v. fémaluminiumot kéngőzben és hidrogén-áramban elégetnek. Kétféle módosulata, az alaktalan sötétszínű és kristályos sárgaszínű, valószinüleg nem egészen tiszta készítmények.

Aluminiumszulfit, lásd *Kénessavas aluminium.*

Aluminiumvezeték. Vörösrézen kívül elektromos vezetékül még aluminiumot is használnak; nem oly jó vezető ugyan, mint a réz, de könnyebb. Ha a higany vezetőképességét 1-nek vesszük, akkor az aluminium vezetőképessége mintegy 36.

Aluminium-villanópor. A fotografálásban használt robbanó porkeverék, mely igen rövid idő alatt ég el és oly erős fényt sugároz szót, hogy egyetlen felvillanás elegendő egy fénykép felvételére. Főalkatrésze a magnézium.

Aluminográfia, l. *Algráfia.*

Aluminothermia, l. *Thermit.*

Aluminózis. Az agyagfölddel sokat foglalkozók munka közben az agyagföld porát beszívják, s ez a tüdők szövetében lerakódik. A tüdőkben az agyagpor lerakodását aluminózis-nak hivják. A betegségek ama csoportjába tartozik, melyeket pneumonokózis név alatt foglal össze a kórtan. (L. *Porbelehelés.)*

Alumnaticum vagy *Seminaristicum*, papnevelők fentartására a püspök által a megyéjebeli javadalmasokra kiróható adó. A tridenti zsinat rendelvényein alapul. Hazánkban e célra részint a vallásalap, részint más alapok létezvén, az A. nem honos. L. még *Egyházi adó.*

Alumneum, tápintézet, melyben tanuló növendékek (alumnus, tápdíjas) díjmentesen v. mérsékelt árért teljes ellátást és oktatást nyernek az e célra szolgáló alapítványból.

Alumnól (aluminium β-naphtholo-disulfonicum), fehér, vízben, glicerinben jól oldható por. Antiszeptikus és összehúzó hatású. ½—5%-os oldatát genyedő sebeknél, tályogoknál és kankónál alkalmazzák.

Alumnus (lat.), l. *Alumneum.*

Alumokalcit (ásv.), tejfehér, kevés meszet és timföldet tartalmazó puha *tripoli* (l. o.).

Alun, kisk. Hunyad vm. hunyadi j.-ban, (1900) 454 oláh lak. A falu Hunyadi Jánosnak volt birtoka, ki ennek középpontját, a vajdahunyadi várat 1452. építtette; Mátyás és Korvin János után Török Bálintó lett; ez hűtlenség vádja miatt elveszítvén azt, Bethlen Gáborra szállott; 1673.

Tököly Imre kezére ment. Határában vasércbányák vannak. L. [illegible] Vajdahunyad.

Alundum, mesterséges, majdnem gyémánt keménységű [illegible] anyag, melyet bauxitból állítanak elő villamos kemencében, alkalmas gépekkel [illegible] az így nyert szemeseket kötőanyaggal keverve korongokra formálják és nagy [illegible] kiégetik. A kötőanyag minősége [illegible] e korongok különböző keménységűek [illegible] a szemecskék finomsága szerint különböző tárgyak köszörülésére használják, pl. üveg és drágakövek fényesítésére, eszközök köszörülésére, vasöntvények legyalulására stb.

Alunit (ásv.), kálium aluminium-szulfát, $K_2O.3Al_2O_3.4SO_3.6H_2O$; színtelen vagy vörhenyes sárgásromboéderes kristályokban, de többnyire finom szemeses halmazokban vagy földes tömegekben fordul elő Tolfan (Róma közelében) a trachittufában 2 m. vastag ereket képezve, Beregszász és Sárospatak vidékén, a Mátrában. Trachitból keletkezett szolfatárai működés terméke, nevezetesen kéndioxid, kénhidrogén és vízgőz hatására. Izomorf a jarosittal. Timsó előállítására használják. *Timsókőnek* nevezik egyrészt az A.-ot, másrészt a sok A.-ot tartalmazó trachitot.

Alunno, l. *Niccolo di Liberatore*.

Alunogen (ásv.), l. *Keramohalit*.

Alupka, tatár község a Krim-félsziget déli partjain, Tauria orosz kormányzóságban; híres Voroncov orosz gróf közelfekvő nagyszerű gót-mór stilben épült kastélyáról, melyben gyönyörű park és szőllőkert van.

Alur (mint magukat nevezik, alno) néger néptörzs a silluk-családban; a Felső-Nilus mellett az Albert-tótól Vadelaig lakik; állattenyésztéssel, vadászattal, földmíveléssel és halászattal foglalkozik.

Alurgit (ásv.), mangántartalmú csillám.

Alút (bánya), l. *Altáró*.

Aluta (Alutus, Alt), folyó, l. *Olt*.

Alügyelő (bány.), l. *Alőr*.

Alügyész, l. *Ügyészség, Királyi ügyész*.

Álügylet, l. *Áljogügyletek*.

Alva, város a skót Stirling grófságban a Craigleigh lábánál (1891) 5225 lak., skót sálszövéssel.

Alvácza, kisk. Hunyad vm. körösbányai j.-ban, a Fehér-Körös völgyében regényes vidéken, (1900) 314 oláh és magyar lak., 36 C° meleg kénes ásványos forrással, jelentéktelen fürdővel; van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala.

Alvadász, a tizedes neve a közös hadsereg vadászcsapatainál.

Alvajárás (lat. *somnambulismus)*, ha valaki alvó állapotban fölkel s járkál. A nép «holdkóros»-nak tartja az ilyet, de a holdhoz semmi köze. A. lehet a hisztériának tünete, de hipnózis útján is előidézhető.

Alvállalat, a fővállalkozóval bizonyos teljesítmények iránt létrejött szerződéses megállapodás.

Alvaneu (Alvanova), fürdőhely Graubünden svájci kantonban 1905 m. magasságban az Albula folyó felett. Hideg (7·5 C°) kénforrását különösen reumatikus bajok, köszvény, sápkór és skrofula ellen használják. V. ö.: *Planta*, Die Heilquellen zu A. (Chur 1865).

Alvarado, kikötőhely Vera Cruz mexikói államban, az ugyanilyen nevű folyónak a Mexikói-öbölbe szakadása mellett, 2300 lak., egészségtelen klímával.

Alvares, *Fernam do Oriente*, purtugál költő, szül. Goaban 1540 körül, megh. 1599. Főmunkája a Lusitania transformada (1607 és 1781) részben prózai, részben verses pásztorregény, hasonló a Sannazaros Arcadiájához, számos benne a szép elegia, szonett, amelyeket sokak véleménye szerint Camões írt volna.

Alvarez, *Luis*, spanyol festő, szül. Monasterio Del Helmóban 1836., megh. Madridban 1901 okt. 4. R. de Madrazónak volt tanítványa, hosszú időt töltött Olaszországban. Sok történeti képet festett, melyekben megkapó szín- és fényhatásokra törekedett. A legismertebbek: Calpurnia álma (1862); Katolikus Izabella a burgosi kartauzi kolostorban (1864, Madridi múzeum); II. Fülöp trónja (1889, berlini nemzeti képtár).

Alvás (somnus), az életnek egyik ritmikusan ismétlődő tünete. A születésünktől halálunkig szakadatlan szellemi működések lefolyásában két fázist kell megkülönböztetnünk, egyik teljes öntudattal jár, ez az *ébrenlét*, a másikban szűkült az öntudat, ez az *A*. Tehát teljesen itt sem szünt meg az öntudat. Az A. alatt valamennyi szerv működése alászáll. Az alvó egyén pihenő helyzetet foglal el, azaz lefekszik; ülve, állva sokkal nehezebb elaludni. Az izmok petyhüdtek lesznek, a mozgásokat megszorítjuk, a szemünket behunyjuk, a szemtekék föl és befelé fordulnak, a szembogár szűkül, a lélegzés lassúbb és mélyebb lesz, az érverés ritkul, a hőmérséklet leszáll, az idegrendszer ingerlékenysége csökken. Az A. alatt végbevitt mozdulatok reflex-mozgások. Az A. alatt szűkült öntudattal történő szellemi működés: az *álom* (l. o.). Az A. mélysége szerint kétféle tipusú embert kell megkülönböztetnünk. Vannak «este alvók», ezeknél elalvás után az első két órában legmélyebb az A., az ébredés lassan, fokozatosan megy végbe, ezek az emberek «hajnali munkások». A másik tipusnál csak hajnal felé áll be az A. mélysége, gyorsan ébrednek, reggel fáradtak, «álomszuszékok». Kraepelin utóbbit ideges tipusúnak tartja. Az A.-ra legnagyobb szüksége van a csecsemőnek (15—18 óra), majd a gyermeknek, naponta 10 óra, a felnőtt rendesen 7—8 órát alszik, míg az öreg korban csökken az A. tartama. Normális ember ebéd után nem alszik, míg a reggel mélyen alvók és az öreg emberek megkívánják. Az A. okát némelyek a szervezet, főkép az idegrendszer kimerülésében keresik, mások azonban az akarattól függőnek tartják. Vannak emberek, kik bármikor és bárhol tudnak elaludni. Az A.-t előmozdítja a pihenés, nem túlságos fáradság, sötétség, monoton ingerek, csönd. A. után rendszerint frissen, megerősödve, kipihenve ébredünk. Az ébredést okozhatják érzékszervi ingerek (hang, fény, érintés). Az A.-hoz hasonló állapotot okoznak az altatószerek, l. *Narkózis*, *Bódítás*.

Az *A. kóros alakjai.* Idesorolható tulajdonképen minden A.-hoz hasonló kóros állapot, mint az *álomkór, a nóna, a hipnózis* (l. ezeket az illető címszók alatt). Itt azonban megemlítendők az A.

igazi zavarai. És pedig lehet az A. kórosan fokozott, amikor aluszékonyságról (somnolentia) beszélünk, súlyosabb fokai a szopor és a kóma. Lehet az A. azután csak időnkint jelentkező, s rövid ideig tartó, ez gyakori epilepsziás alapon (narkolepsia), máskor időszakonkint fellépő hosszabb ideig, napokig, hetekig tartó álomállapot (lethargia), ez előfordul hisztériában és elmebajban. Ha csökkent az A., akkor *álmatlanságról* (l. o.) szólunk.

Álvásár *(szinlelt vétel)*, midőn valaki valamit csak szinleg vesz meg, nagyobbára azért, hogy a hitelezők a szinleg megvett tárgyra nézve a végrehajtás jogától megfosztassanak. Az Á., ha ez a természete beigazolható, érvénytelen.

Alváz (vasút). A. alatt a vasúti járóművek (lokomotivok és kocsik) tartószerkezetét értjük, mely egyúttal a vontatóerőhatás felvételére is szolgál. Az A. lokomotivoknál a kazán és és tartozékai, a gőzgép stb., a kocsiknál pedig a kocsi szekrényének alátámasztására szolgál. A vasúti kocsik A.-a régebben tisztán fából, jelenleg fából és vasból, vagy pedig teljesen vasból készül. Az A. utóbbi esetben vagy hengerelt idomvasakból (profilvas) készül vagy pedig sajtolt vaslemezek alkotják. A vasúti kocsik A.-ához leginkább [alakú idomvasakat alkalmaznak, mert azok a legkönnyebben kimerevíthetők. A kocsi A.-ának főrészei a *hossztartók*, amelyeken a tulajdonképeni kocsiszekrény nyugszik, a homlok- v. *mellgerendák*, amelyek a vonó- és kapcsolószerkezet felvételére szolgálnak, végül a kimerevítésre szolgáló hossz- és kereszt*támok*, amelyekre egyúttal a fékszerkezet, gáztartányok stb. vannak felerősítve. *Lokomotivoknál* l. *Keret*.

Alveloz, Pernambucoból származó balzsam, amely a bőrre kenve rendkívül izgatóan hat; ráknevű kelevények ellen ajánlják.

Alvensleben, régi porosz nemesi család, mely még ma is négy ágban virágzik. A család egyik ága grófi rangra emelkedett. 1. *A., Albrecht*, gr., *porosz miniszter*, szül. Halberstadtban 1794 márc. 23., megh. Berlinben 1858 máj. 2-án. Mint önkéntes vett részt az 1813—15-iki szabadságharcban. 1833. az államtanács tagja lett és 1835. pénzügyminiszterré nevezték ki. Takarékosságával rendbe hozta az ország pénzügyeit. A porosz urakházának életfogytig tagja lett 1854. — 2. *A., Gustav, porosz tábornok*, szül. 1803 szept. 30-án, megh. Gernrodéban 1881 jun. 30-án. Részt vett a bádeni felkelők ellen vezetett hadjáratban 1849. Ott barátkozott meg a porosz trónörökössel, a későbbi I. Vilmos császárral, kinek később főszárnysegéde lett. Végig harcolta az 1866-iki és mint a 4. hadtest tábornoka az 1870—71-iki hadjáratot. — 3. *A., Konstantin*, porosz tábornok, az előbbinek öccse, szül. 1809 aug. 26-án, megh. Berlinben 1892. Dicső részt vett az 1866- és az 1870—1871-iki hadjáratokból. A francia-német háborúban a 3. hadtestet vezérelte s különösen a Vionville, Orléans és Le Mans mellett vivott csatákban tünt ki. — 4. *A., Gustav Hermann*, porosz tábornok, szül. Rathenovban 1827 jan. 17-én, megh. 1905 febr. 1. Möckmühlben. Szerencsésen harcolt az 1864-iki dán háborúban, az 1866 és az 1870—71-iki hadjáratokban. Megkapta az első osztályú vaskereszt és a *Pour le mérite* rendet. 1890. fölmentették a 13. württembergi hadtest parancsnokságától, mert a katonák iránt túlságos, a déli németek között élénk visszatetszést okozó szigorusággal járt el.

Alveolarektasia, l. *Tüdőtágulás*.

Alveoláris abszcessus, l. *Fogbetegségek*.

Alveoláris plazma (növ.), l. *Protoplazma* és *Cytoplazma*. Ha a cytoplazmát fixáljuk, akkor háló- v. lépszerű szerkezetet mutat, melyben apró szemecskék vannak beágyazva. A fejlődés bizonyos fokán ezt még külön fonalak is átjárják. Az az előbbi A., az utóbbi a filaris-plazma, vagy mivel az A. a táplálkozásnál, a filaris-plazma pedig a fejlődési folyamatoknál szerepel, azért az A.-t még tropho-, a filaris-plazmát pedig kino- v. archiplazmának is nevezik.

Alveoláris szög, l. *Fog*.

Alveolina, *Bosc*. Porcellánhéjú tengeri foraminifera, mely a krétakorszaktól él a mai napig s helyenként olyan nagy mennyiségben van, hogy egész rétegeket megtölt, különösen az eocén és miocén rétegeken belül. (Alveolinás mészkövek).

Alveolus (lat.) a. m. üreg. Az anatomiában így nevezik a fogmedreket, melyekbe a fogak be vannak ékelődve, így a tüdő légholyagocskáit, mirigyek csőrendszereinek kiöblösödéseit. Alveoláris szerkezet a. m. hólyagos szerkezet (olyan mint a mézes lép); ezek a hólyagok sejtek által is lehetnek kitöltve, pl. ráksejtekkel (alveoláris rák).

Alver, *Amalie*, l. *Skram*.

Alverstone (ejtsd: ellversztn), *Richard Everard Webster*, lord, l. *Webster*.

Alveus derelictus (jog.), l. *Vízmeder*.

Alvilág, a régiek hite szerint az a hely, ahová az elhunyt emberek árnyai jutnak. Az egyiptomiaknál az A.-ban Osiris és Isis ülnek törvényt a halottak árnyai felett. Homerosnál az A.-nak és istenének Hades a neve, szerinte az A. a legszélső nyugaton fekszik, túl az oceánon, ahová már a napsugár sem hatol. A későbbi hit a föld belsejébe helyezte, a föld szinéről több bejárata volt, Görögországban pl. a Tainaron hegyfoknál, Itáliában az Avernus-tó mellett. Az A.-ot óriási folyamok folyják körül: a Styx, az Acheron, a Pyriphlegethon (tűzfolyó), a Kokytosz (Cocytus), a Lethe, melynek vizétől a lelkek elfeledik mindazt, amit az életben tapasztaltak. Az A. vizein át Charon révész szállítja a lelkeket; bejáratát a Kerberos (latinul Cerberus) őrzi, egy többfejű kutya, ki a belépőket nem bántja, de kimenni senkit sem enged. Az A.-ban Minos, Radamanthys és Aiakos itélkeznek a lelkeken; a bűnösök a Tartarusba kerülnek, a boldog lelkek lakóhelye az Elysium. Az A. ura Hades-Pluton, neje Persephone (Proserpina). A rómaiaknál az A.-nak (inferi), valamint istenének neve Orcus. Híres leírása az A.-nak a Homeros Odysseiájának XI. (Nekyia) és Vergilius Aeneisének VI. éneke. A képzőművészet, főleg a festészet és a vázafestés gyakran ábrázolta az A.-ot. V. ö.: *Rohde*, Psyche, 4. kiad. (Tübingen 1907); *Rademacher*, Das Jenseits im Mythos der Hellenen (Bonn 1903); *Dieterich*, Nekyia (Leipz. 1893); *Danielovics K.*, Homerus és Vergil A.-a. Munkácsi főgimnázium Értesítője, 1892.

Álvillás (növ.), l. *Elágazás*.

Alvin (ejtsd: alveñ), *Louis Joseph*, belga iró, szül. Cambraiban 1806 márc. 18., megh. 1887 máj. 17.

1880 óta a belga akadémia tagja. Mint lírai költő és drámaíró (Trois coups de vigjáték 1834, stb.) továbbá mint műkritikus tette nevezetessé. Munkai közül említendők: Souvenirs de ma vie littéraire (1863), ... de Jeunes tableaux flamands (költemény, 1860), Les commencements de la gravure aux Pays-Bas (1857–59).

Alvincz, nagyk. Alsó-Fehér vm. alvinczi j.-ban, a Maros balpartján, a hozzákapcsolt Borberek, Maros-Portán, Vashegy és Ujvincz teleppel együtt, (1900) 3581 oláh és magyar lak., az arad-gyulafehérvári vasút állomása, van benne: posta-, távíró és telefonállomás, szolgabírói hivatal, Szent Ferenc-rendi szerzetház, különböző társulatok; cognacgyár és szeszgyár, bortermelés és nagy kereskedés faárúkkal; nevezetes a Rhédeyek és Bornemiszák kastélya, melyek azonban düledeznek. A.-et a XII. sz.-ban német telepesek alapították. Ref. temploma a XIII. sz. második feléből való. Bethlen Gábor fejedelem alatt magyar és morva anabaptista gyarmat volt. 1690 itt és Szászvároson Törökországból ide menekült bolgárokat telepítettek le. A Rhédey-féle kastélyban gyilkolták meg Castaldo tábornok parancsára Martinuzzi György bíbornokot (1551 dec. 17.). Továbbá itt halt meg két évi fogság után 1597. Áron moldvai vajda, kit a portával való titkos egyetértéssel vádoltak. 1849 febr. 12. Bem tábornok itt verte meg a Szászvárosból ide menekült osztrákokat. A Borberek mellett levő magaslaton Zebernyik várnak (l. ott) romjai vannak. A római kor számos emléke (út, mithraeum) maradt fenn. V. ö. *Bakk* E., Alvincz és Borberek községek története, Gyulafehérvár 1904; *Gerecze*, Műemlékek, II. Századok, 1876. Arch. Ért. 1906.

Alvinczi (borbereki), magyar nemes család, mely attól az *A. Péter*-től (l. alább) származtatta magát, ki Bethlen Gábor papja és kassai lelkész volt (1570–1634.). Ennek az A. Péternek szintén Péter nevű fia és József nevű unokája volt. Ennek a fia ismét *Péter* volt, s ő élt először a borbereki előnévvel (l. alább). Megh. 1701. 1689. Apaffy Mihálytól Kisvajdafalvára, 1693. I. Lipóttól Dombrádra nyert adományt. Három fia, meg három leánya maradt. A fiuk: 1. *Sámuel*, megh. 1733 előtt; 2. *Gábor*, erdélyi főkormányszéki levéltárnok és titoknok. Ő kapta 1746. a bárói rangot. Megh. 1751. Ilyennevű fia 1788. húnyt el magtalanul; 3. *Mihály*, kinek fia *József* (l. o.), az ismeretes tábornok és magyarországi főhadi-kormányzó, 1810 nov. 25. Budán halt meg és saját kívánatára a budai katona-temetőben helyeztetett nyugalomra. Ezzel a Józseffel halt ki az A.-család. V. ö.: *Nagy* Iván, Magyarország családai I., 27.; *Siebmacher*, Wappenbuch I., 10.) Együtt emlegetik még az A.-családdal *Deécsi A. Szőcs Istvánt*, aki az Apafi ellen fölkelt pártütőkhöz csatlakozott, de 1664 nov. 1. kegyelmet kapott és ezután ismét Apafinak híve lett. Meglehet, hogy *A.* Péter testvére volt; továbbá *Gyulafehérvári A. (Literáti Pál)*, ki a XVII. sz. második felében fogarasi várbíró volt.

Alvinczi-család címere.

1. *A. József* (borbereki) báró, szül. Alvinczen 1735 febr. 1., megh. Budán 1810 nov. 25. Gróf Gyulai Ferenc generális udvarában nevelkedett s annak ezredében kezdte, mint 15 éves ifjú katonai pályáját. A hétéves háborúban mint kapitány tüntette ki magát. Törzstiszt korában azon volt, hogy a *Lacy* által behozott katonai reformok az osztrák hadseregben keresztülvitessenek. A bajor örökösödési háborúban Habelschwerdtnél elfogta a hessen-philippsthali herceget, mire Mária Terézia 1768. a bárói és tábornoki rangot adományozta neki. Ő volt a későbbi II. (I.) Ferenc császárnak és magyar királynak katonai oktatója. Laudonnal együtt harcolt Belgrád alatt a törökök ellen, hol altábornagyi rangra emelkedett, ámbár Belgrád ostromával, mely őrá volt bízva, nem boldogult. 1790. a belga forradalom ellen küldött osztrák hadakat vezényelte; Leyden alatt azonban leesett a lováról és kénytelen volt Bécsbe visszatérni. 1792–93. mint hadosztályparancsnok Neerwinden, Landrecy, Charleroy és Fleurus mellett tüntette ki magát, de 1793 szept. 6. Hondschooten mellett nagy vereséget szenvedett. 1795. mint táborszernagyot a felsőrajnai hadsereg élére állították, de még a háború kitörése előtt az udvari hadi tanácsba nevezték ki. Csakhamar ismét a harctérre sietett; Tirolba, majd Olaszországba ment, hogy a Mantuában bekerített Wurmsert felszabadítsa. Ott azonban Bonaparte 1796 nov. 15. Arcole mellett s 1797 jan. 14. és 16. Rivoli mellett teljesen megverte s hadseregét tönkretette. Erre visszahivatván, Magyarország főhadikormányzójává nevezték ki. 1808. tábornaggyá lett s egyuttal elnöke az újonan megalakított katonai reformbizottságnak. (V. ö. Zach alezredes emlékiratát, Századok, 38. évf.) Benne kihalt az A.-nemzetség. Vele történt meg az a jóízű adoma, melyet Kisfaludy Sándor beszél el a győri inszurrekció történetében («Kend az az A.?»). V. ö.: *Básthy* József, Magyarok Emléke I. köt. és Hadtört. Közl. 10. évf.

2. *A. Péter*, hitvitázó a XVII. sz.-ban, Pázmány Péter leghevesebb és leghatalmasabb ellenfele, szül. Nagyenyeden a XVI. sz. utolsó felében, megh. Kassán 1634 nov. 22. Beutazta tudományos ismeretei gyarapítása céljából Németországot, Svájcot és Olaszországot. 1603. hazajött, később a kassai ref. egyházközség papjává választotta. Itt élt és működött haláláig. Főbb munkái időrendben a következők: 1. Egy tetetes nevevesztett Pápista embertől, S. T. D. P. P. (Salvis Titulis Dom. Petri Pazmani)-tól küldetett színes öt Levelekre rend szerint való felelet, Alvinci Pétertől a kassai M. Ecclesia Lelki Pásztorától. 1613. 2. *Itinerarium catholicum*, azaz nevezetes vetélkedés afelől, ha az Evangyelikusok tudományok-é uj, vagy az mostani Római valláson levő Pápistáké-é, és a Pápisták Ecclesiája-é vagy az Evangyélikusok-é igaz és világ végéig állandó. 1616. Kassa. A. a XVII. sz.-beli polemikusok egyik kiváló

alakja, és a nagynevű Pázmánynak mindvégig erős ellenfele volt, s különösen Itinerariumával nagy hatást tett. V. ö. *Kanyaró* F., Adalék A. P. életrajzához. Irodt. Közl. 1907. évf., egyes cikkek a Tört. Tár. 20. évf. s a Századok 1871—76. évf.

3. *A. Péter* (borbereki), itélőmester, kit Verestói második Verbőczinek vagy magyar Lykurgusnak nevezett. 1675. az erdélyi fejedelmi birtokok és fiskusi jövedelmek főfelügyelője és országos altizedbérlő, 1681 óta itélőmester, kinek nagy része volt a «jus ligatum» eltörlésében. Meghalt Borbereken 1701 febr. 26. Erdélynek a Habsburgház alá vetése alkalmával Erdély rendei megbizásából Baranyai Gergellyel együtt sokáig időzött az udvarnál a megfelelő okiratok szerkesztése végett. Erre célzó *Emlékiratait* 1692. és 1693. készítette, melynek vallásügyi része a szabad vallásgyakorlatot, a felekezetek egymáshoz való viszonyát szabályozza, a közigazgatási pedig a székelyek hadi szolgálatainak és a postaügynek rendezését s egyúttal külön erdélyi kancellária állítását helyezi kilátásba. Az Erdély visszacsatolására vonatkozó okirat-gyűjtemény, melyet 1870—87. a Magy. Tud. Akadémia adott ki 3 kötetben: *Diplomatarium Alvinczianum,* A. Péter okmánytára (1684—1688) cím alatt, gr. Mikó Imre ajándékából az Erdélyi Múzeum birtokában van.

Alvinczi *Énok,* az erdélyi szombatosok felekezetéhez tartozó énekszerző, 1600 körül élt; nevét a régi szombatos énekeskönyvben két ének versfői tartották fenn.

Alvincziana resolutio, amellyel I. Lipót király 1693 máj. 14-én a szent koronához visszacsatolt Erdély új belügyi szervezetének alapelveit meghatározó 1691-iki hitlevelet (Diploma Leopoldinum) részletesebben megállapította s a felekezetek és a három nemzet viszonyait szabályozta. Nevét Alvinczi Péter (l. o.) itélőmestertől kapta, mint aki létrehozásában fontos szerepet játszott.

Alvincz-nagyszeben-vöröstornyi h. é. v., l. *Erdélyvidéki h. é. v.*

Alvinczy *Sándor,* író, szül. 1852. Nagykikindán, jogi és diplomáciai tanulmányainak befejeztével Párisban telepedett meg. Több éven át szerkesztette a La France contemporaine folyóiratot és munkatársa volt Rochefort Intransigeant-jának. Ekkor vált ismertté *Saint Yvon* álneve. Két izben tett földkörüli utazása után 1886. visszatért Magyarországba, tanári oklevelet szerzett és több állami középiskolában tanított. 1901. a közoktatásügyi minisztérium tanügyi reformjavaslatok kidolgozásával bízta meg. Javaslatai, tanügyi állapotaink kiméletlen birálata miatt nagy feltünést keltettek. 1907. nyugdíjba ment, azóta állandóan Kecskeméten s felváltba Párisban és Lipcsében tartózkodik s a «Méthode A.» kézikönyveit rendezi sajtó alá. Nyelvtanítási rendszeréről a szakbirálók nagy elismeréssel nyilatkoztak.

Alvit (ásv.), zirkon csoportbeli tetragonális szilikát, a ritkább elemek közül van benne zirkon, thorium, yttrium, cerium és berillium; vörösesbarna; kristályai hasonlítanak a zirkonéihoz. Arendal mellett fordul elő Norvégiában.

Alvó szem vagy *alvó rügy.* Az olyan rügyeket nevezik igy a gyümölcsészetben és a szőlőművelésben, amelyek képződésük évében nem hajtanak ki; így a kertészek A.-mel szemzésnek nevezik az őszi szemzést, amelynél a nemes szem — habár ez tulajdonkép a közönséges rügy — csak a jövő tavasszal hajt ki.

Alvó virág (növ.), l. *Virágalvás.*

Alwar *(Ulwur),* angol hűbérállam Kel.-Indiában Radsputanában a Pandsabtól D.-re; területe 7832 km², (1891) 767,786 lak., köztük 500,000 mohammedánus. Az egész ország dombos, csak É. és K. felé lapos és igen termékeny. A főváros A., a Siliszer-tó közelében, vasút mellett, (1901) 56,740 lak., a radsa palotájával és nehány szép dzsainatemplommal.

Alxinger, *Johann Baptist,* német költő, szül. 1755 jan. 24., megh. 1797 máj. 1., mint az udvari szinházak titkára Bécsben. II. József szabad szellemű reformjainak egyik lelkes híve. Főművei a Wieland szellemében és alakjában írt romantikus eposzai: Doolin von Mainz (1787 és 1897) és Bliomberis (1791 és 1802). Összes művei (1812, 10 köt.)

Alyattés, Lidia királya (Kr. e. 617—560), Sadyattes fia a Mermnadák családjából. Az apja által megkezdett háborút Miletos ellen több éven át folytatta. Majd a keletről előnyomuló médek ellen fordult, királyukkal Kyaxaresszel a Halisznál 585 máj. 28. csatába ereszkedett, melyet azonban egy napfogyatkozás félbeszakitott, mire a két király a két birodalom határául a Halisz folyót állapította meg. Ezután Kis-Ázsiának majdnem egész Ny.-i részét meghódította s rengeteg kincseket gyűjtött össze Szardeszben. Sírját óriási emlék jelölte. Fia Kroisos követte az uralkodásban.

Alypin, l. *Alipin.*

Alypios, alexandriai görög zeneíró a Kr. u. a IV. sz.-ban. Introductio musica című műve (V. ö. *Meibom*: Antiquae musicae autores septem.) érdekes adatokat nyujt a régi gör. hangjegyirásról.

Alyscamps, l. *Aliscans.*

Alyssum L. (növ.), a Keresztesviráguak génusza, melynek mintegy 100 faja a Földközi-tenger vidékén él, egyesek pedig Köz.-Európában. Füvek, cserjék v. félcserjék. Disznövényül többek közt az *A. argenteum Wittm.* (Piemont) és az *A. saxatile L.* (Podolia, Oroszország, Thüringia) használatos. Mindkettő félcserje, az előbbinek levelei alul ezüstfehérek, virágai sárgák; az utóbbinak levelei fehéres nemezesek, virágai szintén sárgák. Az *A. saxatile L.* egyike legszebb tavaszi virágainknak, szaporítják sarjakról, bujtás által és magvakról; az *A. maritimum Lam.* kedveli a napsütötte helyeket, sziklacsoportokra kiválóan alkalmas, de csinos cserépnövény gyanánt is kedvelik; a *var. Benthami* tömöttebb növésű; *A. argenteum* All.; a *var. variegatum (Koniga variegata Hort.)* tarka-levélzetű, a szőnyegkertészetben használják.

Alytes, l. *Békák.*

Alysia *Brown* (növ.), l. *Gymnopogon* Forst.

Alz, az Inn mellékfolyója Felső-Bajorországban; a Chiem-tóból ered, jobbról fölveszi a Traunt és 45 km.-nyi út után Marktltól ÉNy.-ra ömlik az Innbe.

Alzálogjog (subpignus) keletkezik, ha a záloghitelező a zálogtárgyat — saját tartozásának biztosítása végett — egy harmadik személynek tovább elzálogosítja. Az A. tulajdonképeni tárgyát

az eredeti zaloghitelezőnek joga képezi, s ehhez képest az alzálogos hitelező csak annyiban nyerhet kielégítést a zálogtárgyból, amennyiben ez a zaloghitelező javára van lekötve. Az alzálogos hitelező jogállásáról l. *Jelzálogjog.*

Alzat (sediment, üledék), l. *Aranyozás.*

Alzen, l. *Alzenau.*

Alzette (ejtsd: alzett) v. Alzig, Eltze, a Sauer jobboldali mellékfolyója Luxemburgban; Eschnél ered s Ettelbrücknél torkol.

Alzey, az ugyanily nevű kerület székhelye Hessen nagyhercegségben, a Selz termékeny völgyében, (1900) 7488 lak., gép-, cipő-, bőr- és sörgyártással, szőlőtermeléssel és kertészettel.

Alzol *(alsol)*, ecetsavas borkősavas aluminium. Mint összehúzó és dezinficiáló hatású gyógyszert használják.

A. M., (lat.) a. m. *artium magister* (a szabad művészetek mesterei rövidítése.

A. m. (lat.) a. m. *ante meridiem*, délelőtt; továbbá *anno mundi*, a világ (teremtésének) esztendejében; pénzkezelésnél: *al marco* (l. o.).

Am. Az ammonium-gyök kémiai jele; ritkán használják, gyakoribb az összetételét is kifejező (H_4N)-nel való jelzés.

Amabile, *amabilmente, con amabilità* ol. zenei műszavak «kedves», «szeretetreméltó» előadásra utalnak.

Amabilia, I. András magyar király unokája, Vratiszláv cseh fejedelemnek és I. András leányának, Adelheidnak leánya; a glataviai bencésrendi apácák zárdájában töltötte életét. Később a szentek sorába igtatták; emléknapja febr. 1-je.

Amacz, kisk. Szatmár vm. szatmári j.-ban, (1900) 836 oláh és magyar lak., vasúti megálló; u. p. és u. t. Szatmárnémeti.

Amada, Alsó-Núbiában, nevezetes a XVIII. dinasztiából származó, *Ra-Harmakhisz*-nak szentelt egyiptomi templomról.

Amadé *(Omode)*, szepesi főispán és nádor I. Károly idejében. Mint Károly Róbert híve, azon volt, hogy őt ültesse a királyi székbe. Midőn a lengyelek királyukat, Ulászlót országukból kiűzték, ez A.-hoz menekült, ki őt Gönczön, Abauj vármegyében királyi módon fogadta és tartotta, 1307. pedig fegyveres erővel helyezte vissza királyi székébe. Lengyelországból visszatérve, minden erejét I. Károly ügyének előmozdítására fordította. Ő volt az, ki az Ottó királytól László erdélyi vajda által elvett koronát visszaszerezte, mellyel aztán Károlyt újra (harmadizben) megkoronázták. A.-t a kassai szászok ölték meg 1311-ben. Fiai: *János, Miklós, Dávid* és *László*, I. Károllyal szemben Trencsényi Máté pártjára állottak, s János és László e pártharcok alatt, 1312-ben el is esett. Grófi rangot nyert a család egyik ága A. *Tádéval* 1782. V. ö.: *Pór* Antal, Turul, 1889. 47. l.

Amadé *(várkonyi)*, magyar nemes *család*, mely eredetét felviszi a Guthkeled nemzetségig. (l. *Guthkeled* nemzetség). A család ősének neve ismeretlen, ez ismeretlen ősnek három fia volt ú. m. Miklós, I. (Fekete) A. és egy névtelen. I. A. fiaitól: II. A.-tól származik a *Lendvay*-család, míg Ompudtól a Marczaltőviek és I. Lothárdtól az A.-család veszik eredetüket. I. Lothárd 1264—1284 között említtetik, 1264-ben IV. Bélától hű szolgálatai jutalmául a pozsonyvmegyei Bős falut és a hozzátartozó Árpádot nyerte. A IV. Béla és fia V. István közti belharcokban V. István pártjára állott, miért is IV. Béla őt az említett javaktól megfosztotta. 1270-ben V. István neje e javakat visszaadta Lothárdnak, kit IV. László 1274-ben ezek birtokában megerősített. 1282-ben karcsai és nyéki birtokaira oltalom-levelet kap. Valószinüleg ő szerezte a család előnevét adó Várkonyt is, de hogy mikor, nem tudjuk. Fiáról Jánosról nevén kívül egyebet nem tudunk, ennek fiai 1359-ben a Felső-Lendvai család kihaltával az ősi birtokokat Gútot, Malomsokot és Szentét is megszerezték maguknak, de e birtokokban a Marczaltőviekkel kénytelenek voltak osztozni. A. *Miklós* a Zápolya grófok alatt Csesznek várának várnagya volt (1447—1510-ig). Lothár ivadékai közül kiemelendő I. *Lénárd*, ki (1450—1490-ig) alispán volt és *Amadefinak* is neveztetett, a korunkig virágzott bárói és grófi vonalnak alapítója. — A. *István*, alországbiró, tanácsos, dézsmabeszedő, óvári kapitány és végre budai várkapitány volt (1485—1540). — A. *Péter* visegrádi kapitány volt a mohácsi csata után s 1544-ben kénytelen volt e várat a törököknek feladni. — A. *István* és III. Lénárd 1628-ban szabad báróságra (in liberos barones) emeltettek. — A. (III.) *Lénárd* (1589—1647) alnádorságot viselt, a koronai jövedelmek pénztárnoka volt, a békekötésnél a törökökkel mint királyi biztos működött. 1628-ban II. Ferdinándtól bárói rangot nyert. — Ennek fia, A. *János* a csallóközi kerület főkapitánya volt. — A. *Tádé* kamarás, született 1724-ben megh. 1807-ben, utódaival együtt grófi rangra emeltetett 1782-ben. Unokája A. *Tádé*, (l. o.), akiben fiágon kihalt az A.-család. A család címere: három farkasfog, vagyis ugyanaz, ami a szintén a Guthkeled-nemből származott Báthoriak címere. A család levéltárának zöme a Véghelyi-féle gyűjteménnyel 1899-ben a M. N. Múzeum tulajdonába jutott.

Amadé-család címere.

1. *A. Antal* (várkonyi, gróf), cs. és kir. kamarás és v. belső titk. tanácsos, előbb királyi táblai, utóbb hétszemélyes táblai ülnök, Lipót-rendi középkeresztes, aranysarkantyus és a Szt.-István-rend vitéze; Zala, később Zágráb vármegye főispánja, végre kir. ajtónálló, szül. Bősön, Pozsony vmegyében, 1760 nov. 25-én; megh. Marczaltőn, Veszprém vmegyében 1835 jan. 1-én. Több latin nyelvű munkáján kívül Bécsben 1809-ben ily című műve jelent meg: «*Egy magyarnak* hazafi társaihoz intézett beszéde.»

2. *A. Antal* (várkonyi, báró), a költő Lászlónak édesapja, szül. 1676., megh. 1737 ápr. 8. A klasszikus műveltségű főúrnak egy füzet magyar nyelvű vallásos költeménye maradt ránk 1736-ból,

összesen 8 drb, nyomtatásra elkészítve; istenes énekek és elmélkedő versek, Balassa-versekben, de a hattagú sorok helyett öt szótaguakkal, és egy Zrinyi-versekben krónikás hangon írt legenda Szt. Istvánról és fiáról. Az erős hittel, de kissé száraz okoskodással írt hosszadalmas versek csak 1884. kerültek napfényre, amikor Paszlavszky Sándor az alsókubini könyvtárban rájuk akadt; ő tette közzé a *Figyelő* XVIII. kötetében 1885. Kilencedik, feleségéhez írt versét Kerestély Olga közölte A. László c. művében.

3. *A. László* (várkonyi, báró), jeles dalköltő, A. Antal 5-ik fia, szül. talán Bősött vagy Baárott a Csallóközben 1703 márc. 12., megh. felbaári jószágán a Csallóközben, 1764 dec. 22. Tanulmányait részint a jezsuiták nagyszombati egyetemén végezte, hol 1722. nagy hatással tartotta meg latin vitabeszédét *(Victor in proelio S. Ivo,* megjelent ugyanott 1722), részint Grácban, hol 1725. a bölcselet doktorává avatták. Vidám, mulatós élet után, melyet Pozsonyban Esterházy herceg oldalán folytatott, 1729. nőül vette báró Orczy Zsuzsánnát, de felesége már 1730. s nemsokára kis leánya is meghalt. Katonaságra adván magát, mint az 1734. felállított Hávor János-féle huszárezred kapitánya részt vett az olasz hadjáratban. 1736. másodszori házasságra lépett Weltzl Máriával. 1742. a híres nemesi felkelő seregben ezredes kapitány volt, 1744. pedig generál-adjutáns lett. Megválván a katonaságtól, 1750. a pozsonyi udvari kamarához tanácsossá nevezték ki. Igen érdekes ember volt. Született világfi, szeretetreméltó és könnyelmű, kifogyhatatlan a galans kalandokban, amellett született költő, aki nem hiuságból, hanem lelki szükségből ír, a maga enyhülésére. Alapjában nemes lélek, kit léha kora nem csiszolhatott ki méltóan. Balassa után a mult század küszöbéig legkiválóbb és legegyénibb lirikus költőnk. Költeményei részint istenes, részint világi énekek; amazok gyöngék, bár egyéni vonások bennök is akadnak. A világiak közt van néhány reflexiv költemény, egy kitünő katonadal, néhány gúnyos vers, de legáltalánosabb tárgya a szerelem s legszokottabb műfaja a dal. Ezek közül «A szép fényes katonának arany, gyöngy élete» s «Rajta vitézek, harcra gyerünk» címüek szélesen ismertek és elterjedtek voltak, sőt mai napig is fentartották magukat. Híres rögtönző is volt, gyakran ebédnél öntötte versbe egy-egy gondolatát. Érzelmi skálája nem gazdag, képzelete élénken, de szűk körben mozog és gyakran ismétli magát. A. a népdal és a külföldi dalok hatása alatt áll, mint egykor Balassa és később Horváth Ádám s így fejleszti az irodalmi dalt. A költői nyelvet is gazdagította, nem szép szólamokkal, hanem a stil elevenségével. Irt néhány latin (rimes) és német verset is. Magyar nyelven mintegy kétszáz darabja maradt ránk; de költeményeinek egy része elveszett vagy legalább lappang, így egy lirai regény, a költő szerelmeiről, mely művét Toldy még látta Kulcsár Istvánnál. Életében csak istenes énekei jelentek meg *(Buzgó szívnek énekes fohászkodási,* Bécs 1755, dallamokkal együtt); világi verseinek első gyűjteményét már Mészáros Ignác elkészítette sajtó alá. 1765. és 1794. ez utóbbi a cenzori engedélyt is megkapta, de a kiadás elmaradt s A. verseinek egy részét csak 1836. adatta ki gr. Amade Tádé. *Várkonyi b. A. L. versei.* c. a. Kritikai kiadása 1892. jelent meg az *Olcsó könyvtárban,* költészetének beható méltatásával Négyesy Lászlótól. Újabban fölfedezett versei Irodalomtört. Közlemények 1902. évf. (Vértesy Jenő terjedelmes életrajzával) és *Egyet. Philol. Közl.* 1907. *Erdélyi* P., Amade költő méltatása. *Keresztély* O., Br. A. L. és munkái (Kolozsvár 1905).

4. *A. Tádé* (várkonyi, gróf), családjának utolsó férfisarja, szül. 1783 jan. 10. Pozsonyban, megh. 1845 máj. 17. Bécsben. Fia volt A. Antal (l. o.) grófnak, akinek szándékozta ajánlani Páloczi Horváth Ádám kiadandó nótagyüjteményét (1815. a cenzura miatt elmaradt). Tádé gróf nagy méltóságokra emelkedett, titkos tanácsos is lett és Bécsben udvari zenegróf; a művészek közt nagy rendet és kényes rangsorozatot tartott. Van egypár zongoraszerzeménye. A virtuózitásban Hummellal vetélkedett. Atyjának és neki legnagyobb érdeme a csodagyermek Liszt Ferencnek pártfogolása és kiképeztetése.

Amade, *Albert d',* francia tábornok, szül. 1856 dec. 24. Touloueseban. A saint-cyri akadémiában képezték ki és 1876. került az Algériában állomásozó tirailleur-csapathoz. 1886. Tonkinban szolgált. 1887—1901-ig Kinában volt katonai attasé, 1901—3-ig pedig Londonban működött hasonló minőségben. Midőn a Casablanca-ban megölt franciák megboszulása végett Marokkóba küldött katonai expedició vezére, Drude tábornok 1907 végén visszahivatását sürgette, a kormány A.-t nevezte ki utódává. Feladata volt a Sauja törzsek megfenyítése és Abd ul Aziz szultán (l. o.) támogatása. Az előbbi célt A. 1908. elérte. De Abdul Azisz helyzetén A. sem tudott segíteni, 1909 febr. 2. a kormány visszahívta és Meinier tábornokot állította a marokkói csapatok élére. Alig hogy A. Spanyolországon át hazatért, mind a spanyolok mellilai (marokkói) hadviseléséről, mind a francia kormány politikájáról nyilvánosan meggondolatlanul nyilatkozott. Emiatt 1909 okt. 9. rendelkezési állományba helyezték, de 1910 márc. 19. újra aktiv szolgálatba hívták és kinevezték a 9. gyalogsági hadosztály parancsnokává.

Amadeo, *degli Amadei, Omodeo, Giovanni Antonio,* olasz szobrász és építész, szül. Páviában 1447., megh. 1522., a XV. sz.-beli lombardiai művészet egyik főképviselője, műveiben részben a középkori, részben a renaissance művészet hatása alatt állott. Legkiválóbbak: a Colleoni kápolna Bergamóban, Bartolommeo és Medea Colleoni síremlékeivel (1470—75); a páviai Certosa templomának homlokzatán levő gazdag szobrászati dísz egy része (1491-ből); Giovanni és Vitaliano Borromeo síremléke (Isola Bella, Pal. Borromeo kápolnája.) Része volt A.-nak a lombardiai művészet legnagyszerűbb vállalkozásában, a milanói székesegyház fölött emelkedő befejező tornyok és dús faragványok elkészítésében is. V. ö. *Frizzoni* (Róma 1873); *Majocchi* (Pavia 1903); *Malaguzzi-Valeri* (Milano 1905).

Amadeus, a szavójai fejedelmi családban divatos név, melyet legelőször *I. A.* gróf viselt a

XI. sz. elején. — *III. A.* 1103—1149. uralkodott, kit V. Henrik császár birodalmi gróf rangjára emelt. — *IV. A.*, szül. 1197., uralkodott 1238—[illegible]. II. Frigyes császár Aosta hercegévé tette. — *V. A.*, a «Nagy», szül. 1249 szeptember 4-én, megh. Avignonban 1323 okt. 16., korának egyik legnagyobb és legkiválóbb fejedelme volt, a jelenleg uralkodó olasz dinasztia törzsatyja. III. Tamás piemonti gróftól 1283. az aostai hercegséget, Fülöp nagybátyjától 1285. Szavóját kapta. 1310. VII. Luxemburgi Henrik császár pártjára állott, ki hálából összes birtokaival hűbérül felruházta, azonfelül birodalmi hercegi rangra emelte. 1312 császári helytartó lett Lombardiában. 1315-ben Rodoszon harcolt a törökökkel.

VI. A., a «zöld gróf»; e jelzőt azért kapta, mert lovagjátékok alkalmával rendesen zöld színbe öltözött. Az előbbinek unokája, szül. Chambéry-ben 1334 jan. 4-én, megh. Apuliában 1383. Meghódította Mondovi és Cherasco városokat, a Waadtföldet pedig pénzen vette meg. 1366. a törökök ellen indult, visszafoglalta Gallipolit és kiszabadította Palaeologos János keletrómai császárt a bolgárok kezéből. Mint Nagy Lajos magyar király szövetségese, Visconti Galeazzotól több várost hódított el. Ő alapította 1362. az Annunciata-rendjelet. Zsoldos seregében 300 magyar íjászt tartott. Századok 1869. — *VII. A.* (1360—91). Nizza elfoglalása révén kis országát a tengerig terjesztette (1388). — *VIII. A.*, «a békeszerető», az első szavójai herceg, az előbbinek fia. Szül. 1383 szept. 4., megh. Genfben 1451 jan. 7. Zsigmond császár, kit utazásaiban segített, hálából *szavójai herceggé* tette (1416 február 19). 1418. a másik ág kihalta után Piemontot örökölte. Neje halála után (1434) átengedte az uralom nagy részét fiának és a Genfi-tó mellett levő Ripaille nevű kolostorszerű palotába vonult, ahol fejedelmi pompától körülvett magányban remeteéletet folytatott. 1439-ben a bázeli zsinat IV. Jenő helyett pápának választotta. 1440 jul. 24. *V. Félix* pápa néven megkoronázták (l. *Bázeli zsinat).* Kilenc év mulva azonban Lausanne-ban méltóságáról önként leköszönt, mire Miklós pápa őt biborossá nevezte ki. Lovag korában a szt. Mauritius rendjelt alapította. — *IX. A.*, szül. 1435., megh. 1472. XI. Lajos francia királyt a főnemesi liga ellen támogatta.

I. A., Ferdinánd Mária, aostai herceg, spanyol király, Viktor Emánuel király másodszülött fia, szül. 1845 máj. 30., megh. Torinóban 1890 jan. 18. Torinóban élte át ifjukori éveit, 1859. és 1866. az osztrákok ellen Custozza mellett harcolt. 1867. nőül vette Maria dal Pozzo della Cisterna hercegnőt (szül. 1847 aug. 9., megh. 1876 nov. 8.), kitől három fia született: *Emánuel*, Aosta hercege, *Viktor*, Torino grófja és *Lajos*, az Abruzzok hercege. A spanyol Bourbonok bukása után a cortes 1870 nov. 16. spanyol királlyá választotta. 1871 jan. 2. bevonult Madridba és megesküdött az alkotmányra. Uralma nem volt szerencsés. Prim tábornok, kinek a koronát első sorban köszönte, orgyilkosnak esett áldozatul; a gőgös nemesek pedig A. igénytelen fellépését rosszalták. Végre beleunván az örökös kabinetválságokba és párttusákba, két évi uralom után 1873 febr. 11. lemondott. Olaszországban hercegi jogait visszanyerte. 43 éves korában másodszor nősült, elvette unokahugát, a szépségéről híres Bonaparte Laetitiát (Klotild nővérének és Bonaparte Jerôme-nak, «a vörös hercegnek» leányát). E házasságból 1889 jun. 22. *Umberto* nevű fia született, kit Umberto olasz király Salemi grófjává nevezett ki. 1902. A.-nak szobrot emeltek Torinóban. V. ö.: *Manfredi* és *Cisotti*, Amedeo, duca d'Aosta, ricordi storici, Róma 1890.

Amadeus-tó, sekély sóstó D. Ausztrália Ny.-i határánál, a D. sz. 24—25° közt. Szélessége kb. 20 km. s hossza 160 km. 1872. Giles fedezte föl.

Amadévára, régi vár Abauj-Torna vm. gönczi j.-ában, Gönctől DK.-re; ma csak romjai vannak meg. U. i. Károly Róbert király, hogy a rozgonyi csata után Lengyelországba menekült pártütő Amadefiaknak emléke se maradjon fenn, 1317. lerombolttatta.

Amadia *(Amadieh)*, város Van török-örmény vilajetben, Moszultól északra, a kurdok egykori fővárosa; a gubacskereskedés főhelye.

Amadina *Swains.* (állat), a szövőmadár-félék *(Ploceidae)* családjába tartozó madárnem. L. *Szövőmadár-félék.*

Amadis-regények, a középkori lovagregények egy sajátságos utócsapatja, melyek nevüket első és főhősükről, Amadisról kapták. Az Amadis-regény spanyol eredetü; az elsőt Garcia Ordoñez de Montalvo írta és adta ki 1500 körül. Némelyek szerint e mű első szerzője Vasco de Lobeira portugál író. Az első Amadis-regény Amadis de Gaula (nem galliai, hanem gallesi, walesi) tartalma ez: Perion walesi király és Elisena brit hercegnő fia, Amadis, beleszeretett Lisuarte angol király világszép leányába, s e szerelmi történethez fűződő csodás hősi kalandok leírásával telik meg a regény négy kötete. A regény nagyon kedvelt olvasmánnyá lett s csakhamar újabb meg újabb kiadásokat ért, sőt bővült is, amennyiben Amadis történetéhez hozzáfűzték egyenkint fiának, unokájának s utódai egész hosszú sorának ősükéhez hasonló kalandos életleírását. Igy növekedett az eredeti négy kötet Spanyolországban 12 kötetre, 1540. franciára is lefordítva (d'Herbezay Des Essarts) újabb toldásokkal 24 s végül a franciáktól Németországba (1583) eljutva 30 kötetre. Az A. a lovagregények végső maradványai, elfajulásai. Semmi történeti v. csak mondai alapjuk sincs, egyedüli forrásuk a képzelet fantasztikus csapongása. Amennyiben népies alapjuk lenne, az nyilván Bretagneból eredt. Hőseik a középkori lovagok torzalakjai, kik a lovagi kor vallásos és a nők iránt táplált rajongását kötelességszerű pedantériával tűzik életük feladatává. Szerelmük pusztán érzéki s még így is affektált; maguk pedig mind törvénytelen szülöttek. Óriások, tündérek, rablók, csodás helyek és jelenetek népesítik be a regényeket. Fő elemük a csodálatos, indítékuk a szerelem, de cselekvényüket nem vezeti okos cél s híján vannak az erkölcsi tartalomnak. Azonban egy századnál tovább rendkívül kedvelt olvasmányok voltak, míg végre Miguel de Cervantes Saavedra (1605) világhírű Don Quijote de la Mancha című regényében kiparódiázta s lehetetlenné tette őket. Belőlük fejlődött a heroikus regény. Az A. a magyar irodalomban nem jelentő-

sek; sem nem fordították, sem nem utánozták nálunk. V. ö.: *Baret*, De l'Amadis de Gaule, et de son influence sur les moeurs et la littérature (2. kiad., Paris 1873); *Braunfels*, Kritischer Versuch über den Roman Amadis (Leipzig 1876); *Beöthy* Zs., A magyar széppprózai elbeszélés (I. köt., 1886).

Amados de los Ríos, *José*, spanyol történetíró, szül. Baenában 1818., megh. Sevillában 1878. Tudományos kiképeztetését Sevillában nyerte. Letelepedett Madridban, ahol a bölcsészet és irodalom egyetemi tanára, az akadémia és 1864. a cortes tagja volt. Nagyjelentőségű, de be nem fejezett műve, a *Historia critica de la literatura española* (7 köt. 1861 stb.). Megírta Sevilla (1844), Toledo (1845) és Madrid történetét. Nevezetesebb műve még a Historia social, politica y religiosa de los judios de España y Portugal (3 köt. 1875—1876.)

Ama-Fengu, l. *Fingo.*

Amager *(Amak)*, kis dán sziget Kopenhága mellett, amelytől a Kalvebodstrand választja el, területe 65 km², hossza 15 km., szélessége 8 km. Alacsony, sík, de nagyon termékeny. Kopenhágának egy része, *Christianshavn* a szigeten épült; ezt leszámítva, lakóinak száma (1901) 29,549, akik nagyobbrészt azoknak a hollandusoknak az utódai, kiket II. Keresztély 1516-ban itt letelepített, s kik őseik öltözetét, szokásait s kertészeti ügyességét megtartották. Két j.-ra oszlik: Taarnby és Store Magleby; az előbbiben sok a gyár, az utóbbihoz tartozik Dragör község, amelynek lakói kitünő tengerészek. 1902. Sundbyernét is Kopenhágához csatolták.

A majori ad minus (lat.), logikai műszó. A nagyobbról a kisebbre, és megfordítva, a minori ad majus: a kisebbről a nagyobbra való következtetés.

Amak, l. *Amager.*

Amakata, a Bismarck-szigetcsoport újlauenburgi részének legnagyobb szigete, 58·4 km², Makada kikötővel. Bensejében lapos, mocsaras és egészségtelen.

Ama-Kosza vagy *Ama-Xosza* (kosza a. m. főnök, ama a. m. emberek), a kafirek (másképkaffer-ek, «hitetlenek») legnevezetesebb törzse (Dél-Afrika), l. *Kafferek.*

Amakura, folyó Délamerikában, az Orinoko deltájába ömlik, határfolyó Venezuela és Brit-Guyana között.

Amakúza, Japánhoz tartozó termékeny sziget, Kiusziutól Ny.-ra, területe körülbelül 800 km².

Amål (ejtsd: omol), város Elfsborg svéd lánben a Vener K.-i partján, vasút mellett, (1899) 3271 lak., vasúti javító műhellyel.

Amalarich, l. *Alarich.*

Amalarius, l. *Szerzetesrendek.*

Amalde, l. *Almude.*

Amalekiták, ősrégi nép, amint ez Móz. IV. k. 24, 20. verséből kitünik, ahol «a népek elsejének» neveztetik. A Holt-tengertől délnyugatra a *Tih* nevű sivatagban és a Szináj-félsziget legnagyobb részében tanyázott. Laktak A. a kanaániták között is. Saul és Dávid kemény harcokat vivott ellenük. Hiskia alatt nagyrészt kiirtották őket s többé nem fordulnak elő a bibliában.

Amalfi *(Amalphia)*, kikötő város és érseki székhely Salerno olasz tartományban, a Salernói-öböl mellett. A keskeny öbölpart mellett sziklás hegy emelkedik és ezen épült a város, úgy hogy a házakat a sziklákba vájt lépcsők kötik össze egymással. A. (1901) 6681 lak., régi székesegyházzal s sziklákba vágott kapucinus-zárdával, mely ma tengerészeti iskola; papir- és makkaroni-gyárai hiresek. Nagyszerű az 1852. befejezett s részben 30—150 m. a tenger felett vivő műútja Salerno felé. A longobárdok korában önálló köztársaság lett, mely tengeri kereskedelem által nagyon meggazdagodott. 1077. Guiscard Róbert A.-t beolvasztotta többi birtokaiba (Apulia és Kalabria) s azóta folyvást hanyatlott. 1137. a pisaiak kirabolták és feldulták, ezután a város jelentőségre többé nem vergődött. A. kereskedelmének virágzó korában, a keresztes hadjáratok előtt, A. tengeri joga (Tabula Amalphitana) volt az uralkodó és általában elismert Olaszországban. A. kereskedőinek raktárai voltak Alexandriában, Antiochiában és Jeruzsálemben, s az utóbbi helyen 1048. általuk alapított szt. János-kórházból ered a Johannita-rend.

Amalgám, mint *ásvány* szabályos rendszerbeli kristályokban v. lemezkékben fordul elő; ezüstfehér, fémfényű, anyaga (Ag, Hg) ezüst és kéneső változó arányú keveréke. Nálunk Bóczán (Árva vm.) és Alsósajón (Gömör vm.) található. Nagyon ritka a termés *arany-A.* (Kalifornia és Ausztráliában). — A. mint *ötvény* l. *Foncsor.*

Amalia *Mogu.-Tand.* (állat), a nyelesszemű tüdős csigák rendjébe (Stylommatophora) tartozó meztelen-csiga-nem. Ide tartozik a legszebb európai meztelen-csigák egyike, az *A. marginata* Drap., mely hazánkban mészköves helyeken fordul elő (Nagy-Várad, Kőszeg, Pozsony, Detonata). Egy másik hazai faj az *A. gracilis* Leydig, mely Budapesten fordul elő s melyet Hazay *A. budapestinensis* néven írt le.

Amália, szentek. 1. *A.*, eredeti nevén *Analberga*, ami annyi mint szeplőtelen. Witgát lotharingiai hercegnek volt a neje. Három gyermeke volt, kiknek egyike szt. Adalbert, másképp Emebert, cambrayi püspök; másika szt. Renildisz apáca, harmadika szt. Gudula, szintén apáca. A maubeugi kolostorban 690. halt meg. Holtteste Bingenben nyugszik. — 2. *A.* szűz. Főnemes családból született 690., Flandriában. Mikor a bilsen-monostori nőzárdában nevelkedett, heristali Pipin, birodalmi kormányzó, fia Martell Károly számára óhajtotta őt nőül. A. elmenekült előle s végül Tempse-ben 772. meghalt. Csontjait 1370. a Gent mellett levő hires bencés apátságba szállították. — 3. *A.* szűz, 900 körül élt. Ruremond közelében van eltemetve. Németalföldön nagy tiszteletben áll.

Amália, 1. *A. Erzsébet, hessen-kasseli grófnő*, II. Fülöp Lajos hanau-münzenbergi gr. leánya, szül. 1602 jan. 29-én, megh. 1651 aug. 3-án. Férje V. Vilmos 1627. jutott uralomra, de már 1637. megh. A. nehéz körülmények között uralkodott legidősebb fia, VI. Vilmos helyett. A franciákkal és svédekkel szövetkezve 20,000 emberrel vett részt a harmincéves háboruban.

2. *A. Anna*, szász-weimari hercegnő, Károly braunschweig-wolfenbütteli herceg leánya, szül. 1739 okt. 24-én, megh. 1807 április 10-én. Csak két évig élt férjével, Ernő Ágost Konstantin

szász-weimari herceggel, kinek halála után 1758–1775-ig kiskorú fia, a későbbi *Károly Ágost nagyherceg* helyett uralkodott. Ritka tehetségü, nemesszivü nő volt. Maga köré gyüjtötte Németország legnagyobb szellemeit (Herder, Göthe, Schiller stb.), a weimari kulturéletnek legnagyobb serkentője volt. V. ö. *Bode* W., Amalie, Herzogin v. Weimar, 3 k. (Berlin 1908).

3. *A. Mária Friderika Auguszta*, szász hercegnő, II. Frigyes Ágost és János királyok testvére, szül. 1794 aug. 10., megh. 1870 szept. 18. 1829 óta részint névtelenül, részint *Heiter* Amália álnév alatt sok vigjátékot, drámát és operettet írt. Műveinek új teljes kiadását Waldmüller-Duboc rendezte sajtó alá, 1873. hat kötetben.

4. *A. Mária* hercegnő, született 1782 ápr. 26., I. (IV.) Ferdinand nápoly-sziciliai király és Karolina osztrák hercegnő házasságából, megh. 1866. a clermonti kastélyban. 1809 nov. 25. Fülöp Lajos orléansi herceg vette nőül Palermóban; férje ekkor száműzve volt Franciaországból. Midőn 1830. mégis trónra került, felesége lebilincselte az összes pártokat jótékonyságával és nemes lelkületével. A februáriusi forradalom kitörése után férjével együtt Angliába menekült. Házasságukból született: Nemours herceg (1814), Joinville (1818), Aumale (1822) és Montpensier herceg (1824, megh. 1890), továbbá Klementina hercegnő (1817), Ágost szász-koburg-góthai herceg neje, *Ferdinánd* bolgár király anyja.

5. *A.*, görög királyné, Ágost oldenburgi nagyherceg leánya, szül. 1818 december 21., megh. 1875 máj. 20. *Otto* görög királyhoz ment nőül 1836 nov. 22., s nagy befolyást gyakorolt Görögországban. De az ingadozó trónt még sem tudta megszilárdítani. Ottó elüzetése után (1862) Bambergben élt.

6. *A. Mária Lujza Ilona*, orléansi hercegnő, portugál királyné, szül. 1865 szept. 28. Twickenhamben, Lajos Fülöp párisi gróf leánya. 1886. ment nőül Carlos portugál trónörököshöz, aki 1889. I. Károly néven király lett. Sokat foglalkozott orvosi tudományokkal és betegápolással, miért is az 1906. Lisszabonban tartott nemzetközi orvosi kongresszus, miután a lisszaboni orvosi fakultás díszdoktori oklevéllel tüntette ki, díszelnökéül választotta. 1908 febr. 1-én férjét és elsőszülött fiát Lisszabonban a merénylők agyonlőtték; kisebbik fiát, Manuel herceget, aki ezután király lett, hősi elszántsággal mentette meg ugyanettől a sorstól; de 1910 okt. 2. a köztársasági párt által támasztott zendülés győztes maradván, a lemondásra kényszerített Manuel királlyal együtt kénytelen volt Angliába menekülni.

Amaliasz, város Elisz és Achaia görög nomoszban a Peneiostól D.-re, kis parti folyó mellett, 6189 lak., akik jobbára földmívelők. 1909 jul. a földrengés majdnem az egész várost romba döntötte.

Amalinsav, tetrametilalloxantin $C_8(CH_3)_4N_4O_7$. A salétromsavnak v. klóros víznek koffeinre való hatásakor képződik. Színtelen, vízben kevéssé oldható kristályok. Lúgoktól ibolyaszínűvé, ammoniától bíborvörössé válik.

Amalok, gót fejedelmi család, mely Hermanrich alatt a IV. sz.-ban az egész gót birodalom fölött uralkodott. Az A. leghíresebbike Nagy Teodorik. A család Teodáttal halt ki 536. Az ó-német hőskölteményekben Amala utódai (berni Dietrich veronai Detre és vitézei), *Amelungok* név alatt szerepelnek. L. *Gótok*.

Amalphi-kódex. Amalfi olasz városban a XI. sz.-ban összegyüjtött tengerjogi törvények, a Tabula Amalphitana, mely a Földközi-tenger hajózó nemzetei előtt nagy tekintélyben állott.

Amalricus, *Benából* (Amaury, Elmericus), vallási szekta alapítója, született Benában, Chartres környékén. A XII. sz. végén a párisi egyetemen a filozófiát s teológiát tanította. Panteisztikus nézeteket vallott, amiért III. Ince pápa 1207. elítélte tanait. A. két évre rá meghalt, de az egyház még a síron túl is üldözte, csontjait kiásatta, s elégette. Mindazáltal sok tanítványa akadt, kiket szintén üldöztek s máglyára vittek. Az *amalrikánusok* azt tanították, hogy isten minden, hogy nem három személy van benne, hanem ő jelent meg az idők folyamában háromszor egy emberben, Ábrahámban, Jézusban s Amalricusban. Az isteni szellem mindenkinek belsejében nyilatkozik, tehát nem is vagyunk felelősek cselekedeteinkért. Minden istenbe tér vissza s ezt az egyesülést a szeretet közvetíti.

Amalthea *(Amaltheia)*, a 113. planetoid.

Amaltheia, a kecske, mely Zeust, midőn ezt anyja, atyja Kronos elől elrejtette, Kréta szigetén szoptatta s ezért a csillagok között kapott helyet. Másmonda szerint nimfa, ki Zeust kecsketejen felnevelte. Jutalmul a táplálékot adó kecske egyik szarvát Zeus A.-nak adta, azzal a kijelentéssel, hogy mindig telve lesz azzal, amit a nimfa magának kivánni fog *(A. szaruja* vagy *bőség szaruja, cornu copiae)*. A. annyi mint a tápláló, felvirágoztató esőfelhő.

Amalteo Attilio, Olaszország északi részéből, Friuli tartományból származott, régi nemesi családból, mely száz esztendő alatt tíz írót adott hazájának. Tanulmányait Rómában végezte, hol azután a vatikáni titkos jelü titkári hivatal vezetője lett. Hivatalos iratait szépségükért még halála után is mintául ajánlották s egyrészét 1781-ben ki is adták. VIII. Kelemen pápa 1592 tavaszán követül Erdélybe küldte, hogy Báthory Zsigmond fejedelmet megtartsa a katolikus hitben és rávegye az elüzött jezsuiták visszahívására. Egy hónapot töltvén Erdélyben, Krakó felé tért vissza sikerrel befejezett küldetéséből. Ennek nagyfontosságú 15 iratát *Veress* Endre gyüjtötte össze Rómában és adta ki a Monumenta Vaticana Hungariae Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből c. kötetében.

Amambara, a Niger balparti mellékfolyója.

Amami-Oshima, a japáni Riu-Kiu, Liu-Kiu v. Lu-csu szigetcsoport főszigete. Első európai leírója a magyar gróf Benyovszky Móric (1790-ből).

Ama-mpondo, a kaffer (l. o.) nép egyik ága.

Amana, kommunisztikus kolónia az észak amerikai Jova államban, 37 km. nyugatra Jova Citytől. A Metz Kristóf által alapított szekta 1855-ben kapta a jelenlegi területet; mintegy 2000-en vannak, hét községben laknak s földmíveléssel és iparral foglalkoznak.

Amandabele, l. *Matabele* és *Kafferek*.

Amanda csúcsa, hegy Udvarhely vm.-ben, a Nagy- és Kis-Küküllőt elválasztó magaslaton.

Amandina (állat), l. *Amadina.*

Amandus, a belgák apostola. Nantes táján szül. Megh. 679 febr. 2. 20 éves korában zárdába lépett, később remete volt Bourges-ban. Mint zarándok Rómába is került s 628. egyházmegye nélküli püspökké szentelték. 642-ben akarata ellenére maastricht-i püspökké választották, de az elfajult papsággal nem birván, I. Márton pápától kieszközölte felmentését s az elnones-i kolostorba vonult.

Amani, helység Tanga német-kelet afrikai kerületben mezőgazdasági biológiai intézettel és bakteriológiai laboratoriummal.

Amanita (növ.), l. *Galóca.*

Amantes amentes (lat.) a. m.: a szerelmesek esztelenek. Rollenhagen Gabriel XVII. sz. német író egy vígjátékának (1609) a címe.

Amantini, pannóniai néptörzs, mely a Dráva és Száva között lakott. Tiberius császár a pannóniai lázadás alkalmával (Kr. u. 8.) végleg legyőzte őket.

Amanuensis (lat.) a. m. segéd, a régi rómaiaknál az a rabszolga, akit előkelőbb családoknál tudományos foglalkozásokra használtak. Mostanában az egyetemeken annyi mint famulus.

Amanus, ókori neve a Taurus amaz ágának Kis-Ázsiában, mely az Alexandrettei-öböl mentén D.-nek huzódik, 1700 m.-nél magasabb és DNy.-on meredek Rasz-el-Khanzir (Promontorium Rhosicum) előhegyben végződik. Mai neve Gyaur-dag. Két szoros vezet rajta keresztül, a pylea Amanides, ÉK.-re a régi Isszosztól, és a pylea Syriae (most Bailan-szoros), délre Alexandrette-től; ezek az egyedüli összekötő vonalak Sziria és Kis-Ázsia között. Az utóbbi szoroson ment át Nagy Sándor Sziriába s a középkorban a keresztesek is ezen az úton keltek át.

Amanvillers (ejtsd: amañvillyé, németül: Amanweiler), lotharingiai falu 16 km.-re Metztől a francia határon, vasút mellett, (1905) 546 lak. A franciák a gravelottei hires csatát (1870 aug. 18.) A.-i csatának nevezik.

Amanweiler, l. *Amanvillers.*

Amapala, kikötőváros, osztrák-magyar konzulátus székhelye Honduras közép-amerikai államban Tigre-sziget É.-i részén; ma mintegy 3000 lak., cukornádültetvényekkel. 1868 óta szabad kikötő.

Amara, l. *Keserű anyagok.*

Amaracum *Virg.* (növ.), l. *Majoránna.*

Amarantaceae (növ., Disznóparéjfélék), a kétszikűek családja a Centrospermae sorozatban. Mintegy 500 faja főkép a két térítő között van elterjedve, de a hideg tájakat kivéve, minden övben előfordulnak. Közép-Európában csak az *Amarantus*-génusz néhány faja él. Virágúk sugaras, himnős v. egyivarú, 4—5 lepellevéllel; e tagok csavaros elrendeződésüek. Porzó 1—5. A termő 2—3 termőlevélből áll, felső állású, együregű, benne sok v. 1 magkezdemény. A termés száraz, zárt termés v. ritkábban bogyó, magvai lencsealakuak, fényesek, lisztes tápláló szövetet tartalmaznak. Füvek, cserjék, ritkán fák átellenes v. váltakozó osztatlan épszélű levelekkel. Apró virágaik bugaszerű virágzattá egyesülnek.

Amarantfa (kék ébenfa, Violett-, Luftholz, Purpurholz), nagyon szép és kemény, kissé likacsos, frissében metszve pirosas-szürke, később sötét vérpiros fája a D.-Amerikában otthonos *Copaifera bracteata (Leguminosae)* nevű növénynek. Finom műfa, melyet fafaragványokra és botok készítésére alkalmaznak.

Amarantkéreg (növ.), l. *Mahagonifa.*

Amarantszín, szép sötét, violaszínbe játszó vörös szín. Nevét az Amarant-fától kapta (l. o.), melynek ilyen szép violába játszó biborszíne van.

Amarantus *L.* (növ.), az Amarantaceae-család génusza, melynek 45 faja közül több az egész földön el van terjedve, különben tropikus és szubtropikus vidékeken élnek. Többnyire egyéves füvek. Közönségesebb hazai fajok: *A. retroflexus L.* (Dudva disznóparéj) mezőn, gazos vagy művelt talajon gyakori, a disznó szereti. A mult század közepe táján hurcolták be Amerikából; *A. viridis* (Tatár disznóparéj) u. o. helyeken terem, spinótféle ételnek főzik. Jó trágya lesz belőle. Magvát a baromfi eszi. — Gyakoribb középeurópai kultivált fajok az *A. caudatus L.* és az *A. paniculatus L.*, mindkettő melegebb tájakon is előfordul, hazájuk kérdéses. — Az *A. oleraceus L.* keletindiai, jávai és egyiptomi faj, hazájában kedvelt főzelék. Az *A. melancholicus L.* braziliai főzelék, Nyugat-Indiában orvosság. Piros változata dísz növény.

Amarapura (Ummera poora a. m. istenek városa), Birma egykori fővárosa Hátsó-Indiában az Iravaddi balpartján 1860. ismét főváros volt, de a király azután Mandalajba költözött. Jelenleg alig van 7000 lakosa. A közepén levő régi királyi palotának hármas fala s négy kapuja van; A.-tól É.-ra 5 km. távolságban van az Arakan templom vagy Maha-Mjat-Mamii, ez a híres búcsújáró-templom, 250 m. magas aranyozott faoszlopokkal s benn Buddha óriás szobrával, melyet 1784. hoztak hadi zsákmányul Arakanból.

Amarasinha vagy *Amaradeva*, régi ind tudós az V. vagy inkább a VIII. sz.-ból. Ő írta az első szanszkrit szótárt Amarakósa cím alatt.

Ámárázd, a pogány örmények főbálványa. Benne az ég, föld és emberiség urát imádták, ki teljes bölcseséggel és igazsággal megjutalmazza az érdemeseket és megbünteti a gonoszokat.

Amarella (növ.), a meggynek gyümölcsészetileg megkülönböztetett csoportja világos-vörös v. sötétvörös gyümölcsökkel, melyeknek a leve nem fest. A legnevezetesebb fajták ezek: Királyi A., Angoulêmei hercegnő, Kései A. (vagy Morella). L. még *Prunus.*

Amargura, a Tonga-szigetek (l. o.) egyike.

Amari, 1. *Michele*, olasz történetiró és orientálista, szül. Palermóban 1806 jul. 7., megh. Firenzében 1889 jul. 16. Apját a Bourbon-összeesküvésben való részvétel miatt 30 évi fogságra itélték és így A. ifjusága szűkölködés között folyt le. Eleintén hivatalnok volt szülővárosában, később Nápolyban, de emellett buzgón folytatta történelmi tanulmányait, melyeknek eredményét az 1841. megjelent: Uno periodo delle istorie siciliane del secolo XIII című könyvében tette közzé. A rendőrség a kiadót elfogatta, A. még jókor Franciaországba menekült. Az 1848. évi forradalomkor visszatért,

és a reakció beállta után 1849 ismét Franciaországba távozott. 1860 visszament, hogy a palermói egyetemen elfoglalja az arab nyelv tanszékét. 1860 részt vett Garibaldi alatt a szabadság küzdelmében, Garibaldi külügyminiszterévé tette. Miután a felszabadított Szicíliát az olasz királysághoz csatolták, Viktor Emánuel kinevezte A.-t szenátorrá, 1862–64-ben közoktatásügyi miniszter volt, 1864–1878. pedig ismét a palermói egyetemen működött. Legfontosabb műve, melyet még a száműzetésben, Párisban adott ki: La guerra del vespro siciliano, mely (eleintén 2, jelenleg 3 kötetnyi) munka 1886-ig 9 kiadást ért és több nyelvre le van fordítva. Egyéb munkái közül említendők: Storia dei Musulmanni di Sicilia (Firenze 1853–73, 3 köt.), Bibliotheca arabo-sicula (1857); Le epigrafi arabiche di Sicilia trascritte, tradotte ed illustrate (1875).

2. A., *Emerico*, olasz prof., jogtudós és hírlapíró, szül. Palermóban 1810 máj. 9., megh. u. o. 1870 szept. 20. A büntető jog tanára volt a palermói egyetemen; részt vett az 1847. és 1848. évi köztársasági mozgalmakban. 12 éven át kénytelen volt száműzetésben élni. 1867-ben beválasztották a parlamentbe. Legfontosabb műve: «Critica di una scienza delle legislazioni comparate» (Genova 1857).

Amaribo, l. *Mana*.

Amarillas, l. *Ahumada*.

Amarill-láz (a spanyol amarillo a. m. halványsárga szótól), l. *Sárgaláz*.

Amarin, l. *Szent-Amarin*.

Amarin, *pikramin*, *trifenildihidroglioxalin*, $C_{21}H_{18}N_4$. Színtelen és szagtalan, keserű ízű, mérgező hatású kristályok. Vízben oldhatatlan, alkoholban és éterben oldódik; az oldat lúgos kémhatású.

Amarkaniak, 1067 m. magas hegy Reva keletindiai országban, belőle ered a szt. Narbadda, melynek templommal körülépített forrásaihoz a hindúk nagy számban zarándokolnak.

Amarna (v. El-Amarña), *Khut-Aten*-nek, IV. Amenhotep király volt székvárosának romjai Közép-Egyiptomban a Nilus jobb partján, ahonnan 1887. az a híres Kr. e. XV. sz.-beli lelet került napfényre, mely sziriai, föniciai és palesztinai vazallusoknak egyiptomi nagy urukhoz, III. és IV. Amenhotephez babiloni nyelven és babiloni ékírásban intézett leveleiket tartalmazza. V. ö.: *Winckler*, Die Thontafeln v. Tell el Amarna (Berlin 1896); *Davies* G., The Rock Tombs of El A. (London, az Arch. Survey of Egypt. keretében); G. *Steindorff*, Die Blütezeit des Pharaonenreichs (Bielefeld és Leipz. 1900); K. *Niebuhr*, Die Amarnazeit (Der Alte Orient, I., 2. u. o. 1903); C. *Bezold*, Ninive u. Babylon (Bielefeld és u. o. 1903).

Amaroecium *M. Edw.* (állat), a *zsákállatok* (Tunicata) osztályában az *összetett Aszcidiák* (Synascidiae) rendjéből való állatnem. L. *Aszcidiák*.

Amaru, hindu erotikus költő, l. *Szanszkrit nyelv és irodalom*.

Amaryllidaceae (növ.), az egyszikűek családja. Virága sugaras v. részarányos, leple 2 háromtagú körből áll. Porzó 6, portokjuk introrz. A magház alsó állású, 3 üregű, mindegyikben 2 sorban álló, anatrop magkezdeményekkel. Az apró embriót tápláló szövet veszi körül. A termés tok v. bogyó, csak kevés mag fejlődik ki benne. A termet igen különböző. Az A. fajai a két félgömb tropikus és szubtropikus tájain nagy elterjedésnek örvendenek s itt főkép a steppeterületek lakói.

Amaryllis *L.* (növ.), az Amaryllidaceae-család genusza, melynek egyetlen faja az *A. belladonna* L. a Fokföldön, Kanári-szigeteken, Ny.-Indiában, de más helyeken is meghonosodott. Virága rózsaszínű, nagy, lecsüngő, többesével fejlődik a szár csúcsán, még a levelek kihajtása előtt. Hagymája mérges. Kertészetileg értékes növény, melynek többféle változata van: *var. rosea perfecta, var. mutabilis (spectabilis bicolor), var. spectabilis purpurea, var. blanda Gawl.* Virágzási idejök nyár közepe. Hagymasarjakkal szaporítják.

Amaryllis, álnév, l. *Deshoulières*.

Amaszia *(Amaszijah)*, város Szivasz kisázsiai vilajetben, a Jezil-Irmak (Iris) sziklavölgyében, kertek és eperfaerdők közt, mintegy 30,000 lak., gazdag selyem- és dohánytermeléssel. A mellette emelkedő meredek hegyen rombadőlt erősséggel. A. az ó-korban Pontus királyainak volt székhelye; a sziklasírok, amelyek nyoma maig is látható, alkalmasint tőlük erednek 1485. II. Bajazid lett az ura. A. szülőhelye Strabo geográfusnak s I. Szelim szultánnak.

Ama-szvázi, a kaffer nép zulu-törzsének egyik ága, l. *Kaffer*.

Amát, súly Németalföld keletindiai birtokain, = 2 pikol = 123·04 kg.

Ama-Tembu, a kaffer nép egy ága, l. *Kaffer*.

Amaterazu, a napistennő japán neve, kitől a japán császárok magukat származtatják.

Amateur (franc., ejtsd: amatőr), műkedvelő, ki valamivel nem hivatásszerűen, hanem kedvtelésből foglalkozik. A. *sportsman* az, ki a testgyakorlatok valamely nemét testedzési vagy szórakozás céljából űzi. Az A.-nek ellentéte a *professzionátus* sportsman, ki a testgyakorlatokat mesterségnek tekinti és pénzkeresés végett űzi. Nálunk a Magyar Atletikai Szövetség szerint A. az, aki sohasem versenyzett vagy mérkőzött pénzdíjért, pénzbeli kárpótlásért vagy pénzfogadásból, aki tudva professzionistákkal sohasem versenyzett vagy nyilvánosan nem mérkőzött, aki pénzért sohasem tanított. Kivétel e szabály alól a katonaság; a tiszt professzionistával nyilvánosan vív ugyan, de nem versenyez; hasonlókép a labdarúgó sem veszti el A. jellegét, ha professzionistákkal mérkőzik, valamint a tornatanár sem, ha ily minőségben alkalmazva nincs. Professzionista csak akkor nyerheti vissza A. jellegét, ha legalább 2 év óta tartózkodott minden professzionista cselekménytől s ezek alapján a szövetség ismét megadja az A. jelleget.

Franciaországban nem ily szigoruak az A.-re vonatkozó szabályok; ott lehet versenyezni pénzdíjért anélkül, hogy az illető A.-ségét elveszténé.

Élénk eszmecsere tárgya a sportvilágban az a kérdés, hogy mi a határ az A. és professzionátus között és vajjon megokolt-e a túlszigorú angol fölfogáshoz való ragaszkodás, mikor a lósportban diszqualifikálás nélkül lehet pénzdíjért versenyezni. A.-fényképész, l. *Fényképész*; — A.-gyüjtők, l. *Gyüjtők*; — A.-könyvkiadások, l. *Könyvészet*.

Amateur, *Fejérpataky* László (l. o.) írói álneve.

Amathus, antik helység Ciprus D.-i partján, valószinüleg a föniciaiak első gyarmata. Hiressé lett Venus temploma és tisztelete által, ki innen Amathusia melléknevet is nyert. A templom romjait újabban archeológiai kutatók felásták. Agios Tychonas falu közelében.

Amati, a hegedűkészítésben remeklő három cremonai család egyike. A violából a kisebb, könnyedebb violino-t *Andrea* formálta (1530—1611), míg testvéröccse *Nicola* (1596—1684) kitünő mélyhegedüket készitett 1568 és 1586 közt, legidősebb fia *Antonio* pedig (szül. 1550., megh. 1635.) inkább az új «első» hegedűt tökéletesítette; a családban az övé volt a legnagyobb dicsőség; tiszta, lágy hangot adott csinos alakú hangszereinek. Az ő kincseket érő hegedűi mellett tanította unokaöccse, *Nicola*, A. Girolamo (szintén hegedűkészítő) fia, Andrea és Antonio Stradivarit a művészetté finomitott mesterség titkaira. Legnagyobb becsben az 1590 és 1620 közt készült A.-hegedüket tartják; de ép ezeket utánozzák és hamisítják leginkább.

Amatitlan, az ugyanily nevű departamento székhelye Guatemala középamerikai államban, a Micsatoja jobb partján, vasút mellett. 1840-ben még hitvány indus falu volt, de a cochenille-tenyésztés óta gyorsan emelkedett, s most már mintegy 12,000 lakosa van. Közelében sok a meleg forrás, melyeket fürdőknek használnak. Az A.-tó 12 km. hosszú, 4 km. széles, és hegyek kerítik, melyek közt van délfelé a 2550 m. magas Pakaja vulkán. A tóból kifolyó Micsatoja folyó San Pedro Martyr falu mellett 60 m. magas gyönyörű vizesést alkot, s 113 km. hosszú folyás után Isztapinál a Csendes-tengerbe ömlik. 1902-ben a földrengés nagyobbrészt elpusztította, de csakhamar újra felépült.

Amatlan, mexikói város Veracruz államban, aztek épületek romjaival.

Amatonga, afrikai nép, l. *Kafferek*.

Amatonga-föld, l. *Tonga*.

Amatovci, község Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 114 lak., u. p. Kamensko, u. t. Pakrácz.

Amatrice, város Olaszország catanzarói kerületében, a Tronto mellett, (1900) 6750 lak.

Amatus, *szent*. 1. *A*. sitteni (sioni) püspök volt 669. III. Theodorik rágalmazókra hallgatva Peronne-ba, Furseus kolostorba száműzte. Megh. a merville-i kolostorban 690. Ugyanott temették el, 870. pedig tetemeit Douai-ba vitték. — 2. *A*., tudós *bencés* Monte-Cassino-ban. 1073. oleroni püspök (Franciaország), aztán pápai követ, végre bordeauxi érsek. Megh. 1101. Sok verses munka maradt tőle.

Amaurosis (gör.), teljes vakságot jelent. Orvosok az olyan megvakulások megjelölésére használják, amelyeknél a szemen kívülről beteges elváltozást nem lehet látni. A szemtükrözés feltalálása óta az *A*. (magyarul régebben *fekete hályog*) ilyen értelemben mint diagnózis csak igen kevés esetre alkalmazható.

Amauza, különböző üvegoldatok és színes fémösszeköttetések; e szóval jelölték a középkorban a zománcot.

Amaxiki (Hamaxiki) előbbi neve Leukas városnak, Leukas (l. o.) ióni szigeten.

Ama-Xosza, l. *Ama-Kosza* és *Kafferek*.

Amazirghok, berber törzs Marokkóban, főleg az Atlasz-hegység E.-i részében és Rif vidékén tanyáznak, honnan rabló hadjárataikat intézik. Híres kalózok voltak.

Amazisz, egyiptomi király, *Apriesz* hadvezére és utódja, uralkodott Kr. e. 569—526. Alatta Egyiptom nagy jólétnek örvendett. Uralmát Ciprusra is kiterjesztette s a görögöknek Naukratisban, nem messze a későbbi Alexandriától, külön várost engedélyezett, amelyből nemsokára az ország legfontosabb kereskedő városa lett; ennek teljesen hellenisztikus képe volt. A. a görögöknél nagy népszerüségnek örvendett, de annyival elégedetlenebbek voltak vele az egyiptomiak. A memphisi, heliopolisi, bubastisi és saisi templomok jövedelmét zsoldosainak fizetésére használta fel. Az ő uralkodásának idejére esik a nagy perzsa birodalom megalakítása (Kr. e. 558-ban), Cyrus által, aki az egész Elő-Ázsiát hatalma alá hajtotta. V. ö. *Meyer*, Geschichte des alten Aegypten (Berlin 1887); *Wiedemann*, Geschichte Aegyptens von Psammetich I. bis auf Alexander den Grossen (Leipz, 1880); *Révillont* E., Amasis et la chute de l'empire égyptien (Rev. des Quest. Histor. 1907).

Amazjá, Judaország királya; 795 körül lépett a trónra s 29 évig uralkodott. Kihivóan viselkedett Jóás, Izrael királyával szemben, aki azután legyőzte és elfogta s ugyanekkor Jeruzsálemben nagy pusztítást vitt végbe. Kiszabadulása után A. a lázadók megölték.

Amazon (gör.), általában: merész lovasnő, férfias bátorságú asszony; mitológiai jelentését l. *Amazonok*.

Amazonas, 1. (Alto Amazonas), a braziliai Egyesült-Államok legnagyobbika Bolivia, Peru, Ecuador, Columbia, Venezuela, Guajana, továbbá Gaõ Para és Mato Grosso közt, közel 2 millió km² területtel, (1900) 2.117,956 lak., akik közt még igen sok a kóbor indus. A. jó részét rengeteg őserdők takarják; az Amazon és felső mellékfolyói öntözik. Földje igen termékeny, de még munkás kezekre vár. Székhelye Manaos a Rio Negro mellett, közel a torkolatához. — 2. *A*., departamento Peruban Ecuador, Cajamarka, Libertad és Loreto közt 36,122 km² területtel, 70,676 lak. Igen termékeny vidék. Fővárosa Csacsapojasz a Marañon felső részén, mintegy 8000 lak., püspöki székhely, híres dohánytermeléssel s szalmafonással. — 3. *A*., *Venezuela* territoriuma, amelyet Alto-Orinocoval egyesítettek.

Amazonfolyó (Amazonas, Marañon), földünknek vízben leggazdagabb folyója Dél-Amerikában, melyet Tabatingáig *Tunguragua* és *Marañon* s ezentúl Rio Negroig *Solimoes* névvel is neveznek; vízkörnyéke mintegy 6 millió km², melynek nagyobb része Braziliára jut, a többi a szomszéd államokra. Főforrása Perúban a d. sz. 10° 30′ alatt van, mintegy 230 km. DK.-re Limától a Lauricocha tóban a 4300 m. magas Pasco fensíkon. Kezdetben 220 km. hosszú keskeny sziklavölgyön át halad ÉÉNy.-i irányban számos zuhatagot alkotva. Jaen de Bracamorastól kezdve 250 km. hosszú ívet alkot ÉK. és K. felé. A K.-i Cordillerákat 13 zuhatagban töri át, melyeknek legutolsója a Mansericheipongo, San Borja mellett

a már 500 m. széles folyót hirtelen 50 m.-nyire szorítja össze. Rentemánál a folyó 1600 m. széles, s belép a tropikus D.-Amerika rengeteg erdőségeinek síkságára, hol többé nincs természeti akadálya. Tabatingánál (77 m magasságban) még perui területen van, ezentúl 3650 km. utat tesz meg Braziliában, hol végre a Dunáénál kétszer hosszabb, mintegy 5500 km.-nyi útja után az Atlanti-óceánba ömlik. Tabatingánál 2.5, Villanovánál 3, Santaremen alul 16, majd lejebb közel 50 km. széles, valóságos tenger. A torkolat három főágra oszlik, melyek közt Caviana és Mexiana szigetek feküsznek; szélessége a Ponta do Norte-tól a Marajo szigeten levő Cabo do Magoariig 250 km.-nél nagyobb. Még a főtorkolat (Canal do Norte és Canal do Sul) előtt több ág, köztük a Tajipuru, válik ki délfelé, hol a Tocantinsszal egyesülve a Rio Para széles deltáját alkotja. Az A. óriási édes víztömege apálykor a parttól 200 km.-nyi távolságra is észrevehető. A két főtorkolat közt fekvő *Marajo* sziget 19,270 km². Nevezetes, hogy az A. torkolatánál nincs valódi deltaképződés, söt egyes apróbb szigeteket a folyó lassankint elsepert. Az A. a torkolatánál percenkint átlag 35,000 m³ vizet ont a tengerbe.

Az A. *mellékfolyóinak* száma meghaladja a 200-at; ezek közül 100 hajózható és 17 (1500—3500 km. hosszú) elsőrangu folyó. Hat mellékfolyója nagyobb, mint a Rajna, de még a két legnagyobb, a Rio Negro és Madeira sem képesek az A. folyásának irányát megváltoztatni; beömlésük hatását csak a part mentén lehet észlelni. Sok mellékfolyó deltát alkot, midőn az A.-ba ömlik, mások ágakat bocsátanak ki, melyek a mellékfolyókba ömlenek, úgy hogy a folyók ágai és a szigetek olykor egész labirintust alkotnak, s például Santaremtől Obidosig csolnakon el lehet jutni úgy, hogy a főfolyót nem is kell érinteni. A legnagyobb ily módon alakult sziget, a 14,300 km²-nyi Ilha dos Tupinambaranas a Madeira elágazásánál van. Nagy számmal vannak a partokon kisebb-nagyobb tavak, melyek a kiáradt vizeket fogadják magukba. A nagyobb mellékfolyók jobbról: a Huallaga, az Ukajali a második forrásága, a Javari, Jutaki, Jurua, Koari, Purus, Madeira, Tapajoz és Xingu; balról: Santiago, Moroña, Pastaza, Tigre, Napo, Putumajo, Kaketa v. Japura, a Rio Negro, a Casszikiare és Rio Brancoval, továbbá a Jamunda, Trombetas, Paru és Jari. Mindezek a folyók, s maga a főfolyó is a tropikus égöv alá esnek, s ezért febr. végétől jun. közepéig a nagy esőzések következtében a főfolyó 10—15 m.-rel emelkedik, s a víz az alacsony partokon át mérföldekre tengerré alakítja át a vidéket, ez időben az É.-ról jövő folyók, s különösen a Rio Negro vize gyakran visszafolyik (l. *Orinoko*). Hat-nyolc hét mulva ismét előtünnek az iszappal bevont erdők és az elmenekült állatok visszatérnek. Óriási mennyiségű úszófát visznek a hullámok s új folyóágak és szigetek keletkeznek. A torkolatnál, újhold idején és holdtöltekor, a tengeráram rohamosan szorítja vissza a folyó vizét és óriási hullámokat alkot. Ezt a hajózásra rendkívül veszélyes tüneményt *Pororoka* néven ismerik. A rohanó áram zúgását 3—6 tengeri mértföldre meg lehet hallani.

Az A.-n, mivel mindenütt keleti légáramlatok uralkodók, még vitorlásokkal is föl lehet hajózni; a gőzösök előtt 5200 km.-nyi vizi út áll nyitva; ezt a a braziliai kormány 1867. minden hajónak megnyitotta. Vasutak és országutak épülnek, hogy a mellékfolyók zuhatagait megkerüljék, s a kereskedelem a belföld minden részébe elhatoljon. Főkereskedelmi hely Para, a Rio Para (Tocantins) torkolatánál, mely állandó összeköttetésben áll New-Yorkkal és Liverpoollal. Az A. vize igen gazdag állatokban, sok a delfin, kajman és teknősbéka, melyek tojásaiból évenkint legalább 40 milliót szednek össze. Híres az óriás kígyó. A halfajok számát 2000-re teszik; a legnagyobb hal az Arapaima v. Pirarucu Arapaima (gigas), mely 5 m. hosszú, s 250 kg. súlyú.

Az A. torkolatát 1500-ban Yañez Pinzon Vicente, forrását 1535-ben Pizarro spanyoljai fedezték fel és szintén Marañonnak keresztelték el. Első nagyobb utazó volt rajta Orellana Francisco (1540—41), kinek elbeszélése alapján keletkezett az Eldorádó ország regéje, s az amazonok országáról szóló mesék. Ezek alapján kapta valószinüleg az A. mai nevét. A legelső természettudományilag képzett utazó La Condamine volt, akinek az A. első megbizhatóbb térképét köszönhetjük. Igen sokat tettek még az A. természeti sajátságainak kikutatására Humboldt (1799), Spix és Martius (1819—20), Pöppig (1831—32), Smyth (1835), Alfred Wallace (1848—49), Walter Bates (1848—59), Herndon és Gibbon (1851—52), Avé-Lallemand (1859) és Agassiz (1866—67), ez utóbbi az amerikai Egyesült-Államok kormányának megbízásából. A braziliai kormány 1862—64. az egész folyót letérképeztette.

Irodalom. A fenti utazók müvein kívül Christobal d'Acuña, Nuevo Descubrimiento del gran rio de las Amazonas, Madrid 1641; Agassiz, Voyage au Bresil, Páris 1869; Wallace, Narration of travels on the Amazon and Rio negro, London 1870; Orton, The Andes and the Amazon, New-York, 1876; Schütz-Holzhausen, Der Amazonas, Freiburg 1895; Van der Steinen, Durch Central-Brasilien, Lipcse 1886; Guillaume, The Amazon Provinces of Peru, London 1888; Ehrenreich P., Eine Reise auf dem Amazonenstrom (a berlini földr. társulat értekezései között, 1890.); Schichtel, Der Amazon. Versuche einer Hydrographie, Strassburg, 1893.

Amazonkő (ásv.) v. *amazonit* a mikroklin (l. o.) nevű földpátnak zöldszínű változata. Az Ural-hegységben (Miaszk mellett az Ilmen-tó keleti részén) találják a legszebb kristályokat; terem még Koloradóban (Pikes' Peak), Virginiában s Pennsylvániában (Delaware mellett). Szép színe miatt dísztárgyakat köszörülnek belőle. Jekaterinburgban az orosz császári műhelyben készül a legtöbb.

Amazonmandula (növ.), l. *Bertholletia.*

Amazonok, 1. a görög mitoszban harcias asszonynép egy királynő uralma alatt, mely évenként csak egyszer, neménok fönntartása végett érintkezett a szomszéd népek férfiaival, s az újszülöttek közül csak a leányokat nevelte föl. Az a hagyomány, hogy egyik emlőjüket ügyesebb nyílhasználat kedvéért kiégették, csak nevük hamis magyarázásából keletkezett (*a* fosztó képző és *maza* = emlő). Főistenük Ares és Artemis volt. Mint félelmes harcosok, messzi vidékeken küzdöttek Ázsiában és Európában; sok várost elpusztítottak, de sokat alapítottak is, így Smyrnát, Ephesost, Kymét. Homeros szerint Bellerophon

Lykiában, az ifjú Priamos Phrygiában küzdött ellenük. A Homeros utáni mondákban az A. királynője, *Penthesileia* (l. o.), Priamost támogatja a görögök ellen. Herakles elhozta országukból Hippolyté királynő övét; Theseus pedig elcsábította Antiopét, amiért betörtek Akibába, de csúfos vereséggel vonultak vissza. Székhelyüknek Pontusban, a Thermodon folyó mellett Themiskyrát tartották, s több helyen mutatták sírjaikat és táborhelyüket; de mivel a történeti korban élő A.-at nem ismertek, azt regélték, hogy Herakles elől a szkithákhoz menekültek. A monda eredete bizonytalan. Némelyek valamikor élő népnek tekintették az A.-at, mások viszont regéseknek, s mondájuk onnan eredt, hogy a szkitha népeknél egykor a *matriarchatus* (l. o.) volt érvényben, s a nők gyakran indítottak ott háborút az ázsiai partvidék ellen. A görög szobrászat nagy kedvvel ábrázolta az A.-at harcias szüzek gyanánt, gyalog v. lóháton, mindig két mellel, majd szkitha, majd görög ruhában, feltűrt chitonnal, egyik válluk és mellük meztelen. Templomfrizeken, így Phigaliában, Athénben stb. gyakran volt feltüntetve az A. csatája görögökkel, szintúgy a halikarnassosi mauzoleumban, a gjölbasii heroon falán (ma Bécsben látható), vázákon és koporsókon. A leghíresebb amazon-szobrok Pheidias, Polykletos és Kresilas vésője alól kerültek ki és számtalanszor utánozták. A modern szobrászat is sokszor ábrázolta (igen sikerült pl. Kiss szobrász műve a berlini múzeum külső lépcsőkorlátján). V. ö.: *Stricker*, Die Amazonen in Sagen u. Geschichte (Berlin 1868); *Klügmann*, Die Amazonen in der attischen Litteratur u. Kunst (Stuttgart 1875); *Corey*, De Amazonum antiquissimis figuris (Berlin 1891).

Sebesült amazon (Berlini muzeum).

2. *Cseh A.* a neve azoknak a nőknek, kik a monda szerint 739. férjeiket megölték és csak 7 évi küzdelem után lehetett az ellenük megindított háborút befejezni. — 3. *Dél-Amerikában* a felfedezők a régi görög mitosz hatása alatt az ellenük harcoló asszonyokban A.-at láttak és róluk nevezték el az Amazonfolyót (l. o.). — 4. A *dahomey*-i királyoknak valóban volt női hadseregük, s nálunk A.-nak nevezték e harcias csapatot, mely sokszor kitüntette magát. 1894. óta azonban Dahomey francia fennhatóság alá került s ezzel az amazon-sereg is megszünt. Hasonló női seregük volt más afrikai törzseknek is.

Amazon Steam Navigation Company, l. *Gőzhajózás.*

Amazulu, kaffer törzs, l. *Zulu* és *Kafferek.*

Amba, Abessziniában meredeken emelkedő platók, melyeket természetes erődökül használnak.

Ambacs (növ.), l. *Aeschynomene.*

Ambages (lat.) a. m. hosszadalmasság, kitérések; *ambagiosus*, tekervényes, kétértelmű; *per ambages*, kerülő utakon.

Ambak (növ.), l. *Aeschynomene.*

Ambaka, község Angolában a Lukalla völgyben, l. *Angola.*

Ambala (Umballa), az ugyanily nevű kerület székhelye Kelet-India Pandzsab tartományában, vasút mentén, (1901) 78,638 lak., európai árúkban élénk kereskedéssel; gabona-, pamutárú- és szőnyegexporttal. 1823. jutott az ugyanily nevű fejedelemséggel együtt az angolok kezére.

Ambalema, város Kolumbia délamerikai köztársaság Tolima departamentojában, a Magdolna és Rio Recio összefolyásánál, festői vidéken, (1870) 6039 lak. Híres dohánytermelőhely.

Ambaree fibre, l. *Gambokender.*

Ambarvalia (lat.), a mezőszentelés ősrégi ünnepe máj. 29. A mezőgazdák háromszor körüljárták a mezőt, a menet élén hajtották az áldozati barmokat, egy disznót, egy bakkecskét és egy bikát *(suovetaurilia)*, melyeket végül Ceresnek, jó termést kérve, feláldoztak.

Ambassade (franc., ejtsd: ambasszád), nagykövetség, l. *Követek.*

Ambasszi, a Kongo-állam (l. o.) székhelye.

Ambato, 1. *város* Ecuadorban, 120 km.-nyire Quitótól, az ugyanilyen nevű folyó mellett, 10,000 lak. — 2. *A., fensík* Ecuadorban, l. *Latakunga.* — 3. Sierra de *A.*, az Andok egy szakasza Argentinában (l. o.).

Ambattam, a borbélyok kasztja Elő-Indiában.

Ambelakia *(Embelek)*, város Larissa gör. nomoszban, az Ossza lejtőjén és a Tempe völgy bejáratánál, (1889) 1471 lak.; pamutfonással.

Amber, angol neve a borostyánkőnek; franciául ambre. A. hívják az angolok a szürke ambrát is, de összetételben, *ambergris* (grey amber).

Amber, romokban fekvő régi fővárosa Dzsaipur indiai hűbéres országnak. L. *Dzsaipur.*

Amberfa (növ.), l. *Liquidambar.*

Amberg, város Felsőpfalz bajor kerületben a Vils és vasút mellett (1905) 24,303 lak., sok iskolával, közintézettel; vasiparral, téglagyártással és gőzfűrésszel. Itt van a magas (97 m.) tornyú szt. Márton templom (1421) Ruprecht őrgróf síremlékével, a gót városháza (1490) pompás termekkel és nagyszerű levéltárral, a királyi vár, I. Miksa József szobra (1824). É.-ra fekszik Mariahilfsberg, búcsújáró-templommal és franciskánus kolostorral. Régebben (1269 óta) pénzverő intézet is volt itt, s egy ideig Amberg volt a Felsőpfalz székhelye. 1796 augusztus 24-én Károly főherceg itt verte meg a Jourdan vezetése alatt álló franciákat.

Amberieux (ejtsd: ambriő), A.-en-Bugey város Ain francia départementban, az Albarine és vasút mellett, (1906) 3246 lak. Környékén számos tumulus van, amelyekből az archeológusok azt következtetik, hogy Kr. e. 105. a cimberek itt tették tönkre Mallius és Caepio konzulok seregét.

Amberit, nitroglicerinből, lőgyapotból és kollódiumgyapotból álló robbantószer. A szemcsézett anyagot alkohol és éter keverékével nedvesítik meg, ez a kollódiumgyapotot megduzzasztja.

[illegible] a [illegible] alkotótest anyagát, egyúttal [illegible] a [illegible] határát.

Amberley, viscount, l. *Russel John.*

Ambert (ejtsd: anbér), járási székhely, Puy-de-Dôme francia départementban a papírmalmokban gazdag Dore völgyében, vasút mellett, (1906) 7581 lak., nagy papírgyárakkal, csipkekészítéssel. A. magas tornyú s egészen gránitból készült szent János temploma a XVI. sz.-ból való. Ismeretes a sajtja, mely a legjobb s igen keresett auvergnei sajt.

Ambi (lat. ambo-ból), gyakori az összetételekben s annyit jelent, hogy kettős, mind a kettő.

Ambiánok (ambiani), hajdani kelta nép az [illegible] tenger partjain, kiket J. Caesar legyőzött. Fővárosuk a mai Amiens helyén levő Samarabriva volt.

Ambició (lat.) a. m. önérzet, becsületérzés, becsvágy; ambiciózus önérzetes, dicsvágyó. *Ambicionál*, valamire számot tart, valamit elérni akar. A. a régi rómaiaknál korteskedés volt. Ez ellen a méltatlan eszközökkel való hivatalhajhászat ellen törvényt hoztak, s ez a *leges de ambitu et de sodaliciis*. L. még *Becsvágy.*

Ambidextria (lat.), a jobb- és balkéznek lehető egyenletes kiképzése és használata. Az A. elősegíti a testnek arányos fejlődését és több élettani, egészségi és gyakorlati előnyt (fegyverfogások, írás, rajzolás, kézimunkaügyesség) biztosít. Londonban külön társulat foglalkozik az A. terjesztésével; ott, Philadelphiában, Berlinben és Königsbergben egyes iskolákban is gyakorolják (l. *Balkezűség*). *Ambidexter* az olyan ember, ki mindkét kezével egyformán ügyes. Átvitt értelemben A. az az ügyvéd, aki mindkét félnek tanáccsal szolgál. Bíró, aki mindkét féltől megvesztegetésül elfogad ajándékot. V. ö. *Kemény* F. cikkét a Magy. Paedagogia 1902. évf.-ban; M. *Fraenkel*, Wert der doppelhändigen Ausbildung für Schule und Staat (Bonn 1910); L. *Kalscher*, Rechts-, Links- und Doppelhändigkeit (Prag 1910).

Ambiens (lat.) a. m. hivatalra pályázó; *ambiál*, valamely állás, hivatal után jár. A. a növénytanban a. m. minden oldalról körülzáródó v. körültakart.

Ambigu (fr., ejtsd: ambigü) a. m. kétértelmű; egy francia kártyajátékot is hívnak így. Egy elsőrangú párisi színház neve «Théâtre de l'Ambigu comique» (röviden «Ambigu»; alapíttatott 1769.); különféle fajtájú drámákat adnak elő benne. — *Ambiguitas* (lat.) a. m. kétértelműség; a törvény kétértelműségére vonatkozólag l. *Törvénymagyarázat.*

Ambilogia (lat.-gör. *Ambiloquia*) a. m. kétértelmű kifejezés.

Ambin, *Mont* (ejtsd: moñ ambeñ), 3381 m. magas, a Cenisben végződő hegy a Gráji-Alpokban, a francia-olasz határon. Modane felől szoktak rá felmászni, ezt először 1875. Baretti tette meg.

Ambiorix, a belga Galliában lakó eburonok törzsének fejedelme, Kr. e. 54 telén fellázadt a rómaiak uralma ellen és a területén Qu. Titurius Sabinus és L. Aurunculeius Cotta legatusok alatt állomásozó római sereget felkoncoltatta. Már a szomszéd törzseket is föllázította, de a gyorsan elősiető Caesar a forrongásnak véget vetett, az eburonok földjét elpusztította, A.-ot azonban nem tudta kezrekeríteni; állítólag a Rajnán túl talált a germánok között menedéket.

Ambition (francia, ejtsd: anbiszjón), becsvágy, latinosan ambició; *ambiciózus* (ambitieuse, ejtsd: [illegible]) becsvágyó.

Ambitus (lat.), közhivatali állás «kijárása», a régi római kandidátusok azon szokása nyomán, hogy az utcákon és tereken fel s alá járva kérték ki a polgárok kedvező szavazatát. Jelenti továbbá büntetőjogi értelemben a hivatalvásárlást (crimen ambitus) és pedig úgy a megvesztegető, mint a megvesztegetett szempontjából. — A. mint *zenei műszó*, középkori keresztény dallamoknál az a távolság, mely az előforduló legmélyebb és legmagasabb hang közt volt. — A közhasználatban *folyosó* értelemben is szerepel.

Amblau, sziget, l. *Buro.*

Amble (ejtsd: embl), város Northumberland angol grófságban, a tenger partján, (1901) 4426 lak.; szénkereskedéssel, halászattal és halkonzervkészítéssel.

Ambleside (ejtsd: emblszájd), város Westmoreland angol grófságban a Windermere-tó északi partján, (1901) 2536 lak. Festői fekvésű, kedvelt turista-középpont, közelében Stock-Ghyll-Force 21 m. magas vízesése.

Ambleteuse (ejtsd: anblőtöz), francia halászfalu Pas-de-Calais francia départementban, 11 km.-re északra Boulognetól, (1906) 786 lak., tengeri fürdővel. II. Jakab angol király menekülésekor 1689 jan. 4-én itt kötött ki. A. közelében van az a híres gránitoszlop, melyet Napoléon 1805-ben a «nagy hadsereg» emlékére emelt.

Amblève (ejtsd: anblev), belga folyó, Amel néven ered az Eifelen, a porosz rajnai tartományban, 30 km. folyás után Liège belga tartományba jut s felvevén a Varge és Salm folyókat, a 20 m. magas Grand-Coo vízesést alkotja. 85 km. folyás után (melyből 9 hajózható) Eau d'Ayvalles néven Comblain-au-Pont alatt az Ourthe folyóba ömlik.

Ambliáfia *(amblyaphia*, gör.), a tapintóérzés hiánya.

Ambligonit, fluor- és lithiumtartalmú foszfát *ásvány*, $Li(AlF)PO_4$. Háromhajlású kristályai igen ritkák, többnyire csak szemcsés tömegekben találják. Zöld, üvegfényű, áttetsző. Lelőhelyei: Szászország (Chursdorf, Rochsburg Penig mellett), Arendal, Montebras, (Creuse, dép. mint az ú. n. *montebrasit*), Hebron (mint *hebronit)*, Connecticut (Brancheville).

Ambliopia *(amblyopia*, gör.), a látóképesség oly gyengesége, amely a szemen megállapítható elváltozásokkal nem áll arányban. Gyenge látásúvá válhatik a gyakorlás hiánya miatt bármely olyan szem, amely a gyermekkorban valamilyen ok miatt (hályog, kancsalítás) a látásból ki volt zárva. Hiányosan fejlődött, szabálytalan fénytörésű v. nagy fokban messzelátó szemek is A.-sak lehetnek. Múló A. támadhat hisztéria következtében is. A mérgezésektől eredő látási zavarok, mivel hosszabb-rövidebb idő mulva észrevehető jelentős elváltozásokat okoznak a szem belsejében, nem tartoznak az A. fogalmába.

Amblisztegit (ásv.), l. *Hipersztén.*

Amblyopsis *Dekay* (állat), a tompaarcuak *(Heteropygi)* családjába tartozó halnem. Egyetlen

faja a *vak barlangi hal (A. spelatus* Dekay) a Kentucky-ben levő Mammuth-barlang földalatti vizeiben él; szeme nincsen, látóidege csökevényes, színtelen; 12—14 cm. hosszú.

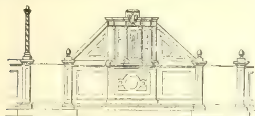
Amblypoda, *Cope,* ásatag patás állatok, melyek az eocénkor szárazulatainak legnagyobb emlősállatai voltak.

Amblyrrhynchus *Bell.* (állat), a leguánfélék (Iguanidae) családjába tartozó gyiknem. Legközönségesebb faja a tarajos tengeri-gyik (A. cristatus *Bell.),* mely óriás nagyságú, 80—130 cm.-nyire is megnő, farka 50—80 cm.; 10—12 kg. nehéz. Háta a test egész hosszában erős szárú tüskékkel díszített. Sötét szürke színű, barna foltokkal, hasa sárgás, torka fekete, különben színe életkorától függ. A Galopagos-szigeteken él nagy mennyiségben. Kitünő úszó. Fejlődése ismeretlen.

Amblystegium *Bryol. eur.* (növ.), a Hypnaceae-családba tartozó lombos mohagénusz, melynek 47 faja közül 18 hazánkban is előfordul.

Amblystoma, l. *Axolotl.*

Ambo. 1. Az ó-keresztény templomokban eleinte — valószinüleg — mozgatható katedra volt; később a Nagy Konstantin ideje óta épült bazilikákban egy, néha két, rendesen félkör alakú kidomborodással készített, a szentélynek és a nép

Ó-keresztény ambo.

számára rendelt hajónak találkozásánál emelt szószék volt (l. *ábrát),* melyre lépcsők vezettek föl. Ebből fejlődött a mai szószék, mely most már rendesen a hajóban van elhelyezve. Az A.-tól különbözött a *béma,* vagyis a voltaképeni szószék, t. i. a püspöknek trónusa, az apszisban elhelyezve.

2. *A.* (binion, kettős), a *kombinatorikában* a két-két elemből álló kombinációk.

3. *A.* a nasivasi (fáraó) játékban az emelés után alul maradt kártya; ezt azért hivják így, mert legfeljebb csak kétszer lehet reá nyerni. Az A.-t a bankár emelés után fölmutatja és ha pl. tizes az A. és már két tizes kijött, a bankár a tizesre nem fogad el téteket, mert ha elfogadna, feltétlenül vesztene.

4. *A.* a tombolajátékban két nyerő szám.

Amboella *(ambuella),* a bantu-négerekhez tartozó néptörzs DNy.-Afrikában, a Zambezi vízterületéhez tartozó Kubango és Kuando folyók közt. Az A. falvai 15—20 km.-re vannak egymástól, lakosságuk 2—300 lélek s önálló törzsfők kormányozzák.

Ambo-föld a. m. *Ovambók földje* (l. o.).

Amboina (malájul: Ambun), a Molukki-szigetek egyike a keletindiai szigettengerben, 997 km² területtel, (1895) 38,663 lak. É.-i nagyobb része Hitu, kisebb D.-i része Leitimor nevet viseli; kettejüket a keskeny Baguela földszoros köti össze. Hegyek takarják mindenfelé (legmagasabb csúcsa a Szalhutu 1221 m.); partjai meredekek. Vulkán nincs rajta, de földrengések gyakoriak s néha igen pusztítók. Éghajlata nagyjából egészséges (évi középhőmérséklet 26·3° C.; februárban, midőn a legnagyobb meleg van, 27·2° C., juliusban, a leghűvösebb hónapban, 25·2° C.). Flórája igen szép és gazdag, erdeiben hatalmas pálmafák, szegfűbors (Caryophyllus aromaticus) és muskátdió tenyésznek. A szegfűborstermés 1873-ig a kormány monopóliuma volt. Az emlősállatok közt leggyakoribb a denevér, egy szarvas-faj és a menyét; az erszényesek csoportja is képviselve van. Partjai mellett gyönyörű kagylókat halásznak, talán a legszebbeket az egész föld kerekségén. A. szigetet a XV. sz.-ban a portugálok foglalták el, de 1605. a hollandok kezére jutott, kik ide tették át keletindiai birtokaiknak székhelyét, egész 1619-ig, amidőn Bataviába helyezték át. Az angolok 1796—1801 és 1810—16 közt ideiglenes urai voltak. A. holland presidencie, amely magában foglalja a D.-i Molukkákat, Ceramot és Burot, a Banda-, a Tenimber-szigeteket a Timorlaut-csoportból, az Aru- és Kei-szigeteket 51,465 km² területtel, (1895) 299,904 lak., akik közt 2400 európai. — *A., város* Leitimor É.-i részén a sziget fővárosa (1895) 7978 lak., jó kikötővel; van árvaháza és kórháza is s Fort Victoria nevű erődje. A házak a földrengések miatt földszintesek, fából vagy bambuszból épültek.

Amboinafa, pálmafaj, Amboina szigetén; fája pirosas aranyszínű, nagyon kemény és tartós; finom asztalosmunkára használatos.

Amboina-fakadék a. m. aleppo-fakadék (l. o.).

Amboinagyökér *(Kiabookah, Cayaborah),* a Pterocarpus indicus gumós faanyaga, mely adventivrügyek finom hajtásainak benövése által a rózsás-barna, néha sárgás-barna alapanyagba, a síkmetszésű fölületen gyönyörű szép rajzú és színű képeket alkot. Mint drága furnir kerül forgalomba és a műasztalosság egyik becses díszítőanyagát képezi, melynek értéke a divat szerint változik. Keletindiai és keletázsiai szigeten tenyészik.

Amboinakino (növ.), l. *Kino.*

Amboise (ejtsd: amboáz), város Indre et-Loire départementban, a Loire balpartján, (1906) 4735 lak. acélgyártással. Régi kastélya van kerek bástyákkal, melyben a Valois-családból származó királyok gyakran tartózkodtak, 1563 óta államfogház volt, hol 1847—52. Abd-el-Kadert is fogva tartották. Jelenleg a párisi gróf tulajdona. Kertjében van a Szt. Hubert kápolna, melyet Lajos Fülöp javíttatott ki. Történeti nevezetességei közül felemlítendő, hogy földalatti börtönében XI. Lajos korában mintegy 15,000 rab volt, hogy a hugenották lázadása (1560), melynek felfedezése 1200 protestáns életébe került, itt tört ki s itt adták ki az A.-i ediktumot 1563., melyben a főnemességnek vallásszabadságot biztosítanak. A szomszéd Clos-Lucé várban halt meg (1519) Leonardo da Vinci. V. ö.: *Alonso Péan,* Notes sur le Château d'A. (1843).

Amboise, *George d',* francia államférfiú és bíboros, szül. 1460., megh. 1510 máj. 25. Lyonban. Már 14 éves korában találjuk a montaubani püspöki székben; VIII. Károly alatt érseki rangra emelkedett és Normandia élére került. XI. Lajos király 1498. miniszterévé tette. VI. Sándor pápa

[illegible] főherceggé és pápai legatussá nevezte ki; [illegible] tekintve A becsvágyat, hogy a pápa halála után maga áltözött — hasztalan — a tiara után [illegible] aztán Franciaország és a szt. szék [illegible] békét hozott. Életét megírták *Montagne* (1631) és *Le Gendre* (1726). V. ö.: *Baudier*, Hist. de l'administration du cardinal d'A. (Paris 1651); *Michelet*, Hist. de France, XII.; *Ranke*, Französische Geschichte, II. 395.

Ambos (ném.), üllő.

Ambra állati anyag s a *Physeter macrocephalus L.* nevű cet váladéka; szabálytalan, gombolyu, [illegible] kis-forma, kissé nyujtható, könnyen szétnyomható tömeg, mely már a kézben gyurható; 100 C°-kon olajszerű folyadékká olvad és aztán [illegible] savanyu és egető szagu gőzzé válik; forró borszeszben feloldódik s csak kevés [illegible] marad, ez oldatból mint ambrain kristályosodik ki a benzoéra, mósuszra és finom dohányra emlékeztető szaggal. Régebben orvosságnak használták, most illatszer. Keletkezését illetőleg többféle a vélemény; az egyik szerint a *Physeter* gyomra, mája, a másik szerint húgyhólyaga [illegible] valószinü azonban, hogy egy bőrmirigy váladéka [illegible] elválasztás [illegible].

Ambracia, l. *Ambrakia*.

Ambrafa (növ.), l. *Liquidambar* és *Santalum album*. Ambra flava, l. *Pinites* Ambra liquida, l. *Liquidambar*.

Ámbrakia, ó-görög város Epirusban az Arachthos és az A.-i-öböl mellett. 630 körül Kr. e. korinthusiak alapították. A peloponnesosi háborúban sokat szenvedett. Későbben Pyrrhus székhelyévé tette. Nikopolis alapítása után újra hanyatlásnak indult. Romjai közül az akropolisa még fölismerhető. Helyén áll *Arta*.

Ambras (Amras), tiroli falu 8 km.-nyire DK.-re Innsbrucktól, (1890) 725 lak. Hírneves várkastélyát Andechs és Tirol grófjai épitették a XII. században. I. Ferdinánd császár fia Ferdinánd főherceg első nejével Welser Philippinával többnyire itt tartózkodván, 1566—89 közt a várat megnagyobbította s igen értékes könyv-, fegyver- és régiséggyüjteményt alapított benne; e gyüjtemény nagyobb részét az osztrák főhercegek tiroli ágának kihalása után Bécsbe vitték s itt A.-i gyüjtemény néven az új műtörténeti udvari múzeumban látható. A vára újabban 1856—58 Károly Lajos főhercegnek, mint Tirol helytartójának lakóhelye volt s az újra szervezett benne múzeumot, melyet 1882-ben nyitottak meg a nagy közönségnek. A várból gyönyörű kilátás nyílik.

Ámbrás cet (állat), l. *Cetek*.

Ambrasi gyüjtemény, l. *Ambras*.

Ambravirág (növ.), l. *Pézsmavirág*.

Ambre-fok, Madagaszkárnak É.-i csúcsa, mint a hasonló nevű hegység, eruptiv kőzetből áll.

Ambria, l. *Ammerland*.

Ambrit, a borostyánkővel rokon sárgás-szürke [illegible]-ből álló *ásvány* Uj-Zélandról (Auckland). Nagy tömegben találják és úgy használják mint a borostyánt.

Ambriz, Angola portugal gyarmat ugyanilyen nevű kerületének (312,550 km² mintegy két millió lak.) székhelye az A. torkolatánál 2450 lak.; erőddel, [illegible], kávé, kaucsuk, pálmaolaj és pálmamag-exporttal. A. Angola egyik legjobb kikötője. 1855 ben foglalták el a portugálok.

Ambró *Béla*, diplomata, japáni osztrák-magyar követ, szül. Adamóczon (Trencsén) 1849 szept. 3. 1875 ben letette a diplomata-vizsgát. 1876 ban a római követséghez került, hol 1880. titkári rangra emelkedett; 1882. Berlinbe, 1884. pedig újra Rómába küldték, ahol követségi tanácsossá tették. 1894-ben Münchenbe helyezték át, honnan 1895. mint első tisztviselő a szentszék melletti követséghez ment. 1899 okt. követül Japánba küldetett. 1907-ben a japáni császári udvarhoz nagykövetté s egyszersmind v. b. t. tanácsossá nevezte ki a király. 1909. nyugalomba vonult. Több osztrák, magyar, olasz, pápai, bajor, török és sziámi rendjel tulajdonosa.

Ambroid, l. *Borostyánkő*.

Ambroin, szigetelő-anyag, amely úgy készül, hogy kopált oldanak fel benzol, alkohol és terpentin elegyében, ebbe azbesztet vagy csillámot kevernek és a fölös oldószert elpárologtatják. A visszamaradó anyagot erős nyomás alatt formába sajtolják és elektromos szigetelésre használják.

Ambronok. Állítólag kelta nép, mely a bojok, kotinok stb. társaságában 200—300. Kr. e. a vendeket a Visztula mellől elűzte. Történetük homályos. *Safarik* innen származtatja a szláv: *obr* obor = óriás szót, míg *Jac. Grimm*, abarus-avar névre vezeti vissza. V. ö.: Verhandl. d. Berl. Gesellsch. für Anthrop. Ethnol. 1877. A rómaiak ellen küzdvén, Marius Aquae Sextiae melletti diadala után 102. Kr. e. letünnek a történelem szinteréről.

Ambros, *August Wilhelm*, német zenei író, szül. Mauthban (Csehország) 1816 nov. 17., megh. Bécsben 1876 jun. 28. A kitünő eszű fiú zenész akart lenni, de módos apja a zenei nevelést megtagadta. 16 éves korában maga tanult, titkon, zongorázni. A gimnáziumot és jogot Prágában hallgatta, itt vállalt hivatalt is a kir. ügyészségnél. Széles műveltségét ekkorra a zenei tudással is kiegészitvén, már 1845 táján komponált és hirlapokba zenei cikkeket irogatott. Első könyve 1856. jelent meg. A zene és költészet határai cím alatt. Könyvei még: A tiltott ötödök tana (1859), Művelődéstörténeti képek a jelenkor zenei életéből (1860), Tarka levelek (2 kötet, 1872.); főműve a 16 éven át roppant lelkiismeretességgel és szorgalommal írt, de csak Palestrina koráig vezető 4 kötet: A zene története. 1869. kinevezték a prágai német egyetemre a zeneelmélet és történet rendkivüli tanárává, 1872. Bécsben lett igazságügyminisztériumi tisztviselő, konzervatóriumi tanár és a fiatal Rudolf trónörökös oktatója. Mint zeneszerző, A. szintén méltó a fölemlítésre: A-moll miséje, Bretislaw a Jitka c. cseh dalműve, Stabat mater-e, stb. Zenetörténetének I. kötetét újra átdolgozva B. v. Sokolovski adta ki (1887), II. kötetét Heinrich Riemann (1892), ugyanezt 3. kiadásban és a IV. kötetet Leichtentritt (1909).

Ambrosia *L.* (növ.), a Fészkesek családjának génusza, melynek 15 faja leginkább az újvilág meleg és mérsékelt tartományaiban nő. Európa mediterrán vidékén 4 faja terem (pl. *A. maritima L.*). Az Amerikából Európába került *A. artemisiaefolia L.* Európában elvadult, chinint helyet-

tesítő anyagot szolgáltat. Az *A. tenuifolia Spr.* Dél-Amerikából került Franciaországba.

Ambrosiana, *Bibliotheca* (Ambrus könyvtár). Milanóban, a S. Sepolcro templom mellett levő hírneves könyvtár. Borromeo biboros alapította s a város védőszentjéről, Szent Ambrusról nevezte el. 1609. nyilt meg. 160,000 kötet és 15,000 kézirat van benne; ezek közt Homerosnak egy Kr. u. IV. sz.-ból való képes kodexe, továbbá az ú. n. Codex Atlanticus, Lionardo da Vinci rajzaival és kézirataival; aztán nevezetes Plautus-kodexek (palimpsestosok) s a legjobb Pindaros-kodex. Híres őrei voltak Antonio Muratori (megh. 1750), Angelo Mai (megh. 1854). Jelenlegi őre Monsignor Ceriani orientalista filológus. A könyvtár nyitva van a vasárnapot és szerdát kivéve mindennap d. e. 10 órától d. u. 3-ig. A nagy szünidő szept. 1-jétől nov. 11-ig tart, de a kézirati osztályhoz akkor is hozzá lehet férni. Jeles festmények, rajzok (Raffael athéni iskolája), szobrok is vannak benne (pl. Thorwaldsennek Byron-szobra).

Ambrosianus Hymnus, l. *Ambrus himnusza*.

Ambrosianusok. Igy nevezték több férfi- és női szerzet tagjait. E szerzetek csak Olaszországban voltak elterjedve, virágzásukat a XV. és XVI. sz.-ban érték el s ma már mind megszüntek. — *1. Ambrosianus testvérek* (fratres s. Ambrosii ad nemus), Milanóban, a Porta Cumena előtt fekvő erdő remetéiből alakultak. VIII. Orbán és X. Ince ama rendeletei folytán, hogy a kellő személyzettel és birtokkal nem rendelkező kisebb kolostorok megszünjenek, a rend feloszlott. — *2. Ambrosianus nővérek* (ad nemus). Alapította boldog Morigia Katalin (ünnepe ápr. 6-án), egy kopár hegyen a Lago Maggiore közelében. — *3. Szt. Ambrus és Szt. Marcellina apácái*, másképp *Annunciaták*. — *4. Oblationisták*. Férfiak és nők, kik a hitközség nevében mise közben az áldozati ajándékokat: az ostyát és bort, a papnak felajánlották. — *5. Szt. Ambrus oblátusai*, felajánlottjai, vagyis önkéntesei. Borromaeusi szt. Károly, milanói érsek alapította e testvérületet 1578. Tagjai világi papok voltak, 1844. megszünt, de 1848. újra megalakult és 1877. pápai megerősítést nyert.

Ambrosino, a lombardiai városok egyezményszerű ezüstpénze a XIII. és XIV. sz.-ban. 1 A. grande = 12 császári dinár, súlya 2·937 g., finomsága 0·928. 1 A. grosso = 2 A. grande. Az A. piccolo vagy soldo imperiale súlya 1·468 g., finomsága 0·9.

Ambrosius, szent, l. *Ambrus*.

Ambrotine, egy folyékony siccativnak (gyorsan száradó olaj a festéshez) kereskedelmi neve.

Ambrotipia, a fényképészetben az üveglemezeken előállitott pozitiv kollódionképek.

Ambrózfalva, nagyközség Csanád vmegye központi j.-ban, (1900) 1041 tót lak., hitelszövetkezet, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás; 1844-ben a kir. kincstár által mint kertész-község telepittetett a pitvarosi pusztán; előbb Uj-Pitvarosnak, majd Ambrózyfalvának, végül A.-nak hívták, az akkori kincstári igazgatósági elnök, Ambrózy Lajos tiszteletére.

Ambrózia és *Nektár*, a görög halhatatlanok étele, itala. Galambok hozták Zeusnak. A halandót halhatatlanná tették, sebhegesztő erejök volt, s az istenek újszülött csecsemőinek kizárólagos táplálékul szolgáltak. Mindkettőt felváltva ételnek is, italnak is vették a görögök, s mintegy a méz kivonatának képzelték. — Nektárnak Angliában egy kedvelt puncsot hívnak, amelyet finom almalével készítenek; az amerikai nektár-puncs rumból, tejből, citromléből készül, szerecsendióval fűszerezve.

Ambrozovics, 1. *Nep. János* (Iván), ügyvéd, okleveles mérnök; egy ízben követ a pozsonyi országgyűlésen. Szül. Zomborban 1789 máj. 9-én, megh. 1869 jan. 12-én. 1808-ban — már jogtanuló korában — kiadta Pesten «Proriče i narečenja» (Közmondások és szólásmódok — szerb nyelvből illir nyelvre fordítva és kiegészítve) című munkáját. 1848-ban nyugalomba lépett.

2. *A. Béla*, az előbbinek fia, mérnök, miniszteri tan., szül. Zomborban 1835 jan. 20., megh. 1905. márc. 10. Budapesten. Tanulmányai befejeztével vasuti tisztviselő lett, 1867. pedig államszolgálatba lépett, s a közmunka- és közlekedési minisztériumnál vasuti felügyelő, 1871. osztálytanácsos, utóbb miniszteri tanácsos és a vasúti főfelügyelőség főnöke lett. 1863-ban Amerikába ment nejéért, Meszlényi Gizelláért (Meszlényi Rudolf és Kossuth Zsuzsánna idősbik leányáért), aki 1865 őszén meghalt. 1876-ban annak Ilona testvérét vette nőül. A. a Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyét 1869—78-ig szerkesztette. Főbb művei: *A zónadíjszabás és elméletem* (1893), *Az ár és fogyasztás, illetőleg termelés közti viszony* (1894); *Országok gazdasági erejének összemérése* (1897), melyben a kvóta problemájának egyedül biztos és helyes megoldására az évi értéktermelés meghatározását ajánlja; *A technikuskérdéshez* (1896). A zónatarifára vonatkozó előtanulmánya ösztönzője volt Baross Gábornak a zónatarifarendszer megalkotására.

3. *A. Dezső*, író és ügyvéd, az előbbinek fia, szül. Budán 1864 febr. 24. Mint hírlapíró 1885-től 1894-ig az Egyetértés zene- és szinházi kritikusa volt s ez idő alatt a főváros legelőkelőbb napi- és hetilapjaiba tárcákat, novellákat és verseket írt. Nagy előszeretettel foglalkozott az orosz irodalommal, amelynek legkiválóbb termékeiből vagy 30 kötetre valót fordított magyarra. Legutóbb Tolsztoj *Karenina Anna* (2 k.) és *Háború és Béke* (3 k.) című regényeit ültette át magyarra a Révai-féle Klasszikus Regénytár számára. A Műbarátok Köre által kiadott Szépirodalmi Könyvtárban *Hajótöröttek* címen egy kötet novellája, 1901. és 1903. egy-egy kötet verse (*Versek* és *Ujabb versek*) jelent meg. 1895 óta az Orsz. Magyar Képzőművészeti Társulat titkára s mint ilyen 1898—1901-ig a *Műcsarnok* című folyóirat szerkesztője volt, ezt megelőzőleg pedig Sztojanovits Jenővel együtt a 80-as évek végén a *Zenevilág* című folyóiratot szerkesztette és adta ki.

Ambrozovics-Meszlényi *Ilona*, l. *Meszlényi*.

Ambrózy *(sédeni)* magyar bárói család, mely nemesi ágon is virágzik. Vasvmegyéből származik, nemességet és címert II. Mátyástól nyert 1610. Bárói rangot 1838 április 27. A. Lajos és neje Szirmay Terézának gyermekei: Lajos, Gyula, Ludovika és Erzsébet. 1845. pedig A. Lajos cs. kir. kamarás, m. kir. helytartósági tanácsos és

négy gyermeke közül fiai István és György nyerték ... osztják, ágostai hitvallású.

1. A. *Béla* báró, szül. Gyarmatán (Temes) 1839. 18..-ben önkéntesen belépett a hadseregbe s részt vett az 1859-iki olasz háborúban. 1862. megvált a katonai szolgálattól és birtokán gazdálkodott. Az 1866-iki háború kitörésekor visszatért a katonasághoz s mint kapitány harcolt Olaszországban. A béke helyreálltával hazatérve, ismét a gazdaságnak és méhészet emelésén munkálkodott. 1880 óta tevékeny részt vett a vöröskereszt-egyesület szervezésében. 1885 saját költségén Bulgáriába ment, hogy a sebesült vitézek segélyére küldött vöröskereszt egyesületet vezényelje, amiért legfelsőbb elismerésben részesült. 1887—96. a temesvármegyei lippai kerületet képviselte az országgyűlésen. A. a vöröskereszt-egyesület központi választmányának tagja, országos méhészeti szaktanácsadó és a bánáti ág. ev. esperesség felügyelője. A közügyek terén szerzett érdemei elismeréséül 1887. a III. oszt. vaskorona-rendet, 1896. a Lipót-rend lovagkeresztjét s 1898 novemb. 30. a Ferenc József-rend középkeresztjét. 1901 nov. ben pedig ugyanazon rendhez a csillagot kapta. 1872 óta cs. és kir. kamarás. 1887 márc. 5. örökbefogadta Vetter Andort. Ez örökbefogadás ugyanaz év okt. 8. legfelsőbb helybenhagyást nyerve, az A. család neve, előneve, bárói rangja és címere az örökbefogadott *Vetter* Andorra átruháztatott.

Ambrózy-család címere.

2. *A. István* báró, a főrendiház örökös tagja, szül. 18[illegible] márc. 5. Nizzában. Atyja Ambrózy Lajos báró, anyja Erdődy Agatha grófnő. A középiskolát a bécsi Theresianumban, az egyetemet Bécsben, Louvainben és Budapesten végezte. Különösen érdekelte az ország több vidékének növényzete. Megfordult Európa majd minden országában, járt a Földközi-tenger szigetein és partvidékein, ahol a mediterráni flórát tanulmányozta. 23 éves korában megnősült, elvette a Migazzy Vilmos grófban fiágon kihalt Migazzy-család legfiatalabb leányát. Így szakadt Bars vmegyébe, Malonyára. Itteni kastélyában számos értékes műkincset őriz, melyek egy része Migazzy gróf bíboros gyüjteményéből származik: Rubens és Velasquez festmények, régi bronzok stb. A., mint Rákóczi Ferenc ivadéka, sok becses Rákóczi-emléket is őriz. A botanika mellett legszivesebben foglalkozott a lepkészettel, festészettel, esztétikával és az összehasonlító nyelvtudománnyal. Azokban a vmegyékben (Bars, Temes, Krassó-Szörény), amelyekben virilista, a közélet terén is élénk részt vesz. Legérdemesebb alkotása az *Arboretum semper virens et semperflorens*, melyet a barsvármegyei Malonyán, 50 holdnyi területen 1894. létesített és amely park a maga nemében hazánkban az egyedüli. Főképen a mediterráni flórát kultiválja. Jelenleg több mint 600 fajta örökzöld lombos fás növénye van. A fenyőfélékből is több száz fajtája van.

3. *A. Lajos* báró, követségi tanácsos, szül. Bécsben 1868 febr. 13. Tanulmányait a bécsi Theresianumban és a bécsi keleti akadémián végezte 1892., jogi gyakorlatra a trieszti járásbírósághoz ment, ahonnan egy év mulva a bécsi keresk. és iparkamarához lépett át. 1894. a konstantinápolyi konzulátusnál volt alkalmazva, azután félesztendeig a kairói diplomáciai ügynökségnél. 1895. mint követségi attaché Belgrádba ment, 1897. Bukarestbe, 1898. Washingtonba. 1899. követségi titkárrá lett. 1901. a közös külügyminisztériumba rendeltetett be. Temes vármegye virilistája, számos érdemrend tulajdonosa. 1909. az amerikai magyarság helyzetét és sorsát, megélhetési és egyéb viszonyait a helyszínén tanulmányozás tárgyává tette. Jelenleg a washingtoni osztrák-magyar nagykövetségnél mint követségi tanácsos van alkalmazva.

Ambrózy, 1. *György*, ág. ev. szuperintendens, szül. Alsókubinban, Árva vmegyében 1694 ápr. 18., megh. Csetneken 1746 julius 5-én. 1718-tól Wittenbergben volt az egyetemen. 1721. haza indulván, útja közben sok szenvedést, sőt fogságot is kellett kiállania. 1724. Verbóczon, Kishontban lelkész lett. Midőn e vidéken 1733 elején a prot. templomokat elszedték, az üldözések elől neki is el kellett bujdosnia. Öt évnél tovább volt állomás nélkül, míg végre 1738. Csetnekre hívták. 1741. a tiszai kerület szuperintendenssó választotta. Munkái: De causis turbarum in ecclesia (Wittenberga 1721); Katekizmus (tót nyelven, 1738); A katekizmus alapos magyarázata (tótul, 1738.); Luther katekizmusa cikkelyeinek fejtegetése (tótul, 1742); Előkészület a halálra (tótul, 1742); A keresztény hittan foglalatja (tótul, 1745).

2. *A. Sámuel*, ág. ev. lelkész, szül. Szielniczén, Liptó vmegyében, 1748 márc. 22., megh. Selmeczbányán 1806 febr. 13. Tanult Pozsonyban, 1782-től Jenában, honnan visszatérvén, Nagyfaluban (Árva vmegyében), utóbb Radványban, 1796-ban pedig Selmeczbányán lett lelkipásztor. Az utóbb említett helyen fiú- és leányiskolát alapított. Munkái pedagógiai értekezések és egyházi beszédek; két latin üdvözlő verset is adott ki. Selmeczbányán negyedéves folyóiratot alapított és szerkesztett ily címmel: Noviecclesiastico-scholastici Annales Evangelicorum august. et helvet. confessionis in Austriaca monarchia (1793—1803).

Ambrózyfalva, l. *Ambrózfalva*.

Ambrus *(Ambrosius)*, szent, egyházatya, szül. 340. Trierben, mint a praefectus praetoria Gallicarum fia, megh. 397. Atyjának korai halála után Rómában nyerte kiképeztetését, mint Liguria és Aemilia kormányzóját, catechumenus létére a nép 374-ben Milano püspökévé választotta. Erősen küzdött az áriánus tévtanok ellen, a világi hatalom ellenében pedig az egyház önállóságát védte; 390. Theodosius császárt, aki a fellázadt

thessalonikaiakat lemészároltatta, egyházi vezeklésre kényszerítette. Iratai közt legfontosabbak: a Cicero «De officiis» alapjára helyezkedő «De officiis ministrorum», amely századokon át az etika kézikönyve gyanánt szolgált, a «De fide» öt könyvből álló dogmatikai mű, végül prédikációi és 91 levele. Az egyházi költészet és énekszerzés terén is nagy érdeme volt, 30 himnusza közül csak 12-re bizonyítható, hogy tőle erednek, valamint a neki tulajdonított ambroziánus dicsének, a «Te Deum laudamus» is az V. sz.-ban keletkezett. A közéneket az isteni tiszteleteknél ő honosította meg, mert föllépéséig csak a papok v. külön énekkarok énekeltek, a nép nem. Milanoban, melynek védőszentje, kiváló tisztelet tárgya. Csontjait 1871. fölfedezték az Ambrosiana-bazilikában, ahová A.-t halálakor eltemették. Emléknapja dec. 7. V. ö. *Baunard,* Histoire de Saint-Ambroise (Páris 1871); *Förster,* Ambrosius, Bischof v. Mailand (Halle 1884); *Duc de Broglie,* Saint Ambroise (Páris 1899) *Labriolle* P.S. Ambroise (Páris 1908).

Ambrus, 1. *István,* hittud. doktor, szül. 1860., pappá szentelték 1882., Kisvárdán volt káplán egy évig, azután Egerbe hívták tanárnak. 1894 óta az egri papnevelőintézet alkormányzója és teol. tanár. Az Egri Egyházmegyei Közlöny szerkesztője. Munkái: Az új szövetségi szt. könyvek kánoni története. Hittudori értekezés (Eger 1885); A szocializmus (Eger 1889).

2. *A. Zoltán,* író, esztétikus, a Kisfaludy- és Petőfi-társaság tagja, a nemzeti szinház drámabirálója, szül. Debreczenben 1861 febr. 22. Jogot végzett Budapesten, de az irodalom jobban vonzotta s 1885—86. a párisi Collège de Franceban és a Sorbonneban francia nyelvtörténeti és irodalmi előadásokat hallgatott. Irodalmi munkásságát a Fővárosi Lapokban (1879—82) kezdte meg, azután irodalmi tárgyú cikkeket és szini birálatokat írt a Bud. Hirlapba, Egyetértésbe, Pesti Naplóba, melynek, valamint a Magyar Hirlapnak s Pesti Hirlapnak stb. rendes dolgozótársa volt. 1900-ban szerkesztette az Új Magyar Szemlét. Jelenleg főmunkatársa a Magyar Nemzetnek. 1910-ben a Lipótvárosi Kaszinó 1000 koronás irodalmi díjával tüntették ki. Hirlapírói munkásságában számos álnevet használt. A. egyike a legjobbnevű íróinknak, aki mint az irásnak művésze, stilbeli készségével, megfigyeléseivel, finom elmésségével és jóizű humorával főleg az írói világ elismerését vívta ki. Regényei: *Midás király, Giroflé és Giroflà, Solus eris, Szeptember, A gyanú*; elbeszéléskötetei: *Ninive pusztulása, Pókhálókisasszony, Álomvilág, Törpék és óriások, Furcsa emberek, Leányok, asszonyok, Budapesti mesék, Berzsenyi báró és családja, A Berzsenyi lányok tizenkét vőlegénye, Árnyékalakok, Hajótöröttek, Kevélyek és lealázottak, Amor és a halálfej, Téli sport, Jancsi és Juliska, Lillias.* Műfordításai nagyszámuak, ezek közt kiválók Flaubert: Bovaryné, Cherbuliez: Holdenis Meta, Malot: Marichette c. regényei, továbbá Anatole France, Guy de Maupassant elbeszélései; fordította továbbá Grillparzer, Sardou, Bisson, Lemaître, Lavedan, Meilhac, Hervieu stb. több szindarabját. Regényei közül a Szeptembert Soleil d'automne címen franciára, A gyanu-t Der Verdacht címen németre fordították; továbbá sok elbeszélése jelent meg franciául és németül. Összegyüjtött munkái a Révai Testvérek irodalmi intézete kiadásában jelentek meg. — Neje *A.-né Benkő* Etelka operaénekesnő, szül. 1877. Szabadszálláson, énektanulmányait Budapesten az Orsz. Zeneakadémiában és több mesternél végezte. 1894. óta neje A.-nak. 1902-ben szerződtették a budapesti m. kir. operaházhoz; főbb szerepei Mignon, Nedda a Bajazzókban, Margit a Faustban, Musette a Bohéméletben, Bianca a Makrancos hölgyben, Pamina a Varázsfuvolában.

Ambrus-féle egyházi ének. A nyugati egyházban Szt. Ambrus előtt az egyházi énekmód hiányos volt. Szt. Ambrus érdeme, hogy Görögországból a milanói egyházmegye területén meghonosítván a keletieknek kifejlettebb zsoltáréneklését, a nyug. egyházban is mintegy szervezte és tökéletesítette az egyházi éneket. Különben az A. minőségéről vajmi keveset tudunk. Midőn később a nyugati egyházban a Gergely-féle egyházi ének kiszorította az A.-et, a milanói egyház I. Adorján pápa engedélye alapján megtartotta a nagynevű püspökétől örökölt egyházi énekmódot, bár kétségtelen, hogy ez Ambrus halála óta (397) sok változáson ment keresztül.

Ambrus himnusza *(Hymnus Ambrosianus)* néven említik a *Te Deum laudamus* című egyházi éneket, melynek szerzőjéül Szt. Ambrust tartották. Szerkezete gregoriánus, tehát római eredetű. Luther németre fordította s dallamán is módosítást tett. V. ö.: *Rambach,* Anth. christlicher Kirchengesänge.

Ambrus-könyvtár, l. *Ambrosiana.*

Ambrus-liturgia. A nyilvános isteni tiszteletnek az a rendje, mely a milanói egyházban most is megvan. Eredete homályos, de egyes részei világosan a Keletre utalnak. Szt. Ambrusról kapta nevét, mert ő szabta meg rendszerét.

Ambryn (a benszülötteknél: Chinambrim, Loperi), az Uj-Hebridák egyike a Csendes-tengerben, területe 644 km², lakóinak száma 10,000; 1007 méter magas, még ma is működő tűzhányóval.

Ambuella, l. *Amboella.*

Ambulacrum (lat.), a régi római gyalogosok gyakorló helye; *ambulatio,* ütem szerint való menetelés sorrendben.

Ambulance (ejtsd: ambülañsz), szállítható kórház. L. *Mozgó kórház* és *Hadosztályegészségügyi intézet.*

Ambuláns (lat.) a. m. járkáló, mozgó, vándorló; *A. beteg* a. m. fennjáró beteg; *ambulancia* a klinikákon kezelt, nem ágyban fekvő, bejáró betegek összesége.

Ambulatio, l. *Ambulacrum.*

Ambulatórium, 1. *Poliklinika (nyilvános rendelőintézet),* orvosi intézet, hol a járóbetegek a rendelő orvost felkeresik s ott részint ingyen, részint pénzért kezeltetnek. Ez A.-ok rendszerint nyilvánosak, s céljuk egyrészt az, hogy a rendelő orvosnak a tudományos buvárkodásra szükséges anyagot szolgáltassák, másrészt pedig az, hogy az orvosnövendékek a szükséges ismereteket ott megszerezzék. Németországban a klinikákkal kapcsolatosan ilyen A.-ok, ú. n. poliklinikák vannak rendszeresítve tanítási célokból; részben csak

[illegible] ...menyek. — 2. Az *építészetben* A. a bazilikákban gyakran az első emelet magasságában elhelyezett galéria, melyből később a [illegible] fejlődött.

Amburbium (lat.) ünnepies vezeklő körmenet a régi Rómában a város körül, valahányszor nagy veszély fenyegette. Részt vettek benne a pontifex és a többi papi testületek. Engesztelésül egy disznót, egy bakkecskét és egy bikát (*suovetaurilia*) áldoztak a városon kívül, ezeket a körmenettel végigvezették. Keresztény folytatása a gyertyaszentelő Boldogasszony (Purificatio S. M.) ünnepe, mely alkalommal régente szentelt gyertyákkal járták a város körül.

A. m. c. (lat.) a. m. *anno mundo condito*, a világ teremtésétől fogva.

A. M. D. G. *Ad majorem Dei gloriam* (l. o.) rövidítése.

Amdrup *György Károly*, Grönland-kutató, a kopenhágai meteorologiai intézet aligazgatója, szül. 1866. Kopenhágában. Különösen Kelet-Grönland kikutatásával szerzett érdemeket. Első útját 1898-ban tette az Antarctic hajón, második útját pedig 1900., sikerült neki az egész K.-i partvidéket Angmagsalik és a Scoresbysund közt felkutatni és térképezni. E expedicióinak eredményeit közzétette a Meddelelser om Grönland folyóiratban.

Amedi (perzsa), hivatal a magas portán, mely a szultán irodája és a minisztériumok közt a közlekedést fentartja. Csak magasabb rangú hivatalnokok fiait alkalmazzák benne. A hivatalfőnök neve *amedzsi*.

Ameiva *Cuv.* (állat), a gyikok egyik neme, melynek fajai Közép- és Dél-Amerikában tenyésznek s a mi gyíkjainkat pótolják; a legnagyobb 54 cm.-re nő.

Amel (arab), Marokkóban a. m. kormányzó. Az A.-t a szultán nevezi ki bizonytalan időre. Az A. többnyire előkelő és gazdag családok tagjaiból kerül ki, *kaid*-nak is nevezik.

Amel, folyó, l. *Amblève*.

Amelanchier *Medik.* (növ.), l. *Fanyarka*.

Ameland, Friesland tartományhoz tartozó hollandi sziget az Északi-tengerben, a szárazfölddel töltés köti össze. A. 22 km. hosszú, 5 km. széles, 60·60 km² területű sziget, illetve félsziget 3000 lakosa csaknem mind halász vagy matróz.

Ameleh v. *amuleh*, 20 cm. hosszú, 5 cm. széles és vastag sóhasáb, amely Abesszíniában pénzértékként szerepel, értéke különböző, átlag $^1/_4$ frank. Tigrében *kehle* a neve.

Amelia, 1. *város* és püspöki székhely Perugia olasz tartományban a Tevere egyik mellékfolyójánál, (1901) 10,589 lak.; jó állapotban levő ciklopsi falakkal, püspöki székesegyházzal (az V. sz.-ból). Környékén termesztik a legjobb mazsolaszőllőt Olaszországban. A. a római Ameria, a Cicerotól védett Sextus Rosciusról ismeretes. — 2. *A., északamerikai sziget* Florida keleti partján, l. *Fernandina*.

Amélie-les-Bains (ejtsd: améli lé beñ), fürdőhely Franciaország Pyrénées Orientales départementjában a Tech-völgyben, vasút mellett, igen enyhe klimával, (1901) 1340 lak., nagy katonai kórházzal. Meleg (43—61° C.) kénes forrásait már a rómaiak is ismerték. A. régibb neve Arles-les-Bains volt, mostani nevét 1840. Lajos Fülöp nejének, Mária Amália királynénak látogatása emlékére kapta. V. ö.: *Rolin*, Not. sur les anciens et les nouveaux thermes de l'A. (1867).

Ameliorál (lat.) a. m. javít; *amelioráció*, javítás, főképen talajjavítás, l. o. és még *Telkesítés*.

Amelsbüren, község Münster i. W. porosz k. gr. kerületben az Emmer mellett, (1905) 2018 lak., szép kastéllyal.

Amelungok, l. *Amalok*.

Amen, héber szó, a. m. úgy van, úgy tartom és vallom. A bibliában igen sokszor fordul elő ebben az értelemben. Lassanként ünnepélyes zárószava lett az imáknak, esküknek, nemcsak a zsidóknál, hanem a keresztényeknél és mohammedánusoknál is. A középkorban oklevelek megerősítő záradékául is használják.

Amende (franc. (ejtsd: amañd) a. m. pénzbüntetés; A. *honorable*, bocsánatkérő nyilatkozat.

Amendement (franc. ejtsd: ámañdmáñ), l. *Módosítás*.

Amenemhat, több XII. dinasztiabeli egyiptomi király neve. *I. A.* (Kr. e. 1995—1965) a dinasztia megalapítója és az egyiptomi birodalom reorganizátora; kormányzói bölcsesége által lényegesen emelkedett a királyi tekintély, emellett hódolt a művészetnek is. *III. A.* (Kr. e. 1856—1814) nevéhez fűződik a fayumi *Mőrisz*-tó készíttetése és a havarai nagyszerű templom felépítése, amelynek híre mint a világ csodája maradt fenn *labirinthus* (l. o.) név alatt. A Magyar Nemzeti Múzeumban megvan e király fekete dioritból készült mellszobra s egy mészkősztéla, amelyre a király neve van felírva.

Amenhotep (*Amenófisz*), több XVIII. dinasztiabeli egyiptomi király neve; a leghiresebbek: *III. A.* (Kr. e. 1439—1403) és *IV. A.* (Kr. e. 1403—1391). Amaz mint vadász és harcos egyaránt híres volt; Etiópia területét szemelte ki harctérül s itt aratott olyan győzelmet és dicsőséget, amint kevesen az egyiptomi történelemben szereplő királyok közül. Emellett az isteneknek is kiváló tisztelője volt, különösen Ámonnak. A karnaki templomot, amelyet új terv szerint kibővíttetett, szfinxsor által kötötte össze a luxori Ámon-templommal; a Nilus balpartján, a thébai síkságon emelte a két Memnon-szobrot, mindkettő egy-egy csodadarabja az egyiptomi művészetnek. *IV. A.* v. Nófer-Kheperu-Ra (az amarnai levelekben Napkhururia) alatt oly fordulat következett be az állam életében, mely az állami, társadalmi és a vallási rendszer gyökeres átalakulására vezetett Egyiptomban. Az istenek akkori számos mitikus formaságainak akart véget vetni és az uralkodó politeisztikus vallási rendszer helyébe a monoteizmus bizonyos nemét, a napkorong (Áten) kizárólagos tiszteletét akarta behozni. Ezentúl *egy* istent, *egy* legfőbb lényt kellett imádni, akinek a *napkorong* volt ugyan megtestülése, de aki az egyetlen teremtő, mindenható, jóságos lény. Nemsokára az egyiptomi hivatalos világ is szakított a régi vallással és az új «tan»-hoz tért át. A király lemondott nevéről és a *Khu-n-áten* (a napkorong visszfénye) nevet vette föl, elhagyta Thébát is és Közép-Egyiptomban, Benihasszántól délre új szék-

DÉL-AMERIKA POLITIKAI TÉRKÉPE.

Karibi tenger

Antillák

CUBA

HAITI

S. DOMINGO

Jamaica (Brit.)

Porto-Rico

MEXICO

HONDURAS

NICARAGUA

COSTARICA

PANAMA

COLUMBIA

Bogota

VENEZUELA

BRIT. HOLL. FRANC. GUYANA

ECUADOR

Quito

Guayaquil

PERU

Callao

Lima

BOLIVIA

La Paz

BRAZILIA

Amazonas

Grao Para

Maranhão

Ceará

Piauhy

Pernambuco

Bahia

Sergipe

Matto Grosso

Goyaz

Manaos

Belem

Amazon torkolata

Orinoco torkolat

Galapagos sz.

Egyenlítő

NAGY – VAGY – OCEÁN

90 80 70 60 50 40

10 0 10

PARAGUAY
ARGENTINA
URUGUAY
Rio Grande do Sul
São Paulo
Parana
RIO DE JANEIRO
BUENOS AIRES
Montevideo
La Plata
Asuncion
Santiago
Valparaiso
Juan Fernandez szk.
Chiloe sz.
Chonos szk.
Taytao fsz.
Wellington szk.
Falkland szk. (Brit)
Pt Stanley
Tüzföld
Magellan szor.
Horn f.
Staten sz.
Déli Georgia sz. (Brit)
Sandwich szk.
Sag Rocks
Trinidad sz. (Brazil)
Bakterito
Magyarazat:
Mertek 1:35,000,000
Nyug. hossz. 60 Greenwichtol
Rajzolta: Péter Károly
RÉVAI LEXIKON.
RÉVAI KARTOGRAFIA.

ÉSZAK-AMERIKA HEGY- ÉS VIZRAJZI TÉRKÉPE.

ÉSZAKI-JEGES-TENGER
GRÖNLAND
Baffin-öböl
Davis-út
HUDSON-ÖBÖL
Hudson-szoros
Labrador
ALASZKA
Rocky Mountains
Bering-tenger
Alaszka-öböl
Uj-Fundland
Uj-Skócia
NAGY-OCEÁN

Magyarázat:
Emelkedések és mélységek a tengerszinétől méterekben.
Mérték 1:35,000000
Nyugati hosszúság 100 Greenwich től.
Mexicoi-tengeröböl
NAGY-ANTILLÁK
Karibi-tenger
Bahama szigetek
CUBA
HAITI
Jamaica
Porto-Rico
Yucatan-szoros
Campêche-öböl
Honduras-öböl
Kalforniai-öböl
Alsó-Kalifornia
Mexicoi fennföld
Sierra Madre
Florida
Bermuda szk
Hatteras f.
Chesapeake-öb.
Delaware-öb.
Philadelphia
New-York
Washington
Charleston
Jacksonville
New Orleans
Galweston
Matamoros
Tampico
Mexico
Popocatepetl
Acapulco
Tehuantepec-öböl
Guatemala
Teguicigalpa
Managua
Panama-öböl
Cartagena
Caracas
Bogotá
S.Francisco
Mendocino f.
Rákterítő
Chicago
Detroit
Cleveland
Cincinnati
Memphis
Jackson
Mazatlan
Manzanillo
Belize
Havana
Santiago
S.Domingo
Gallinas f.
Goajira fsz.
Azuero fsz.
Nicoya
S.Salvador

DÉL - AMERIKA HEGY- ÉS VIZRAJZI TÉRKÉPE.

SENDES-OCEÁN

ATLANTI

Baktérítő

Juan Fernandez szk.

S. Felix S. Ambrosio

Trinidad sz.

Andok

Tocopilla

Copiapo

Serena

Valparaiso

Santiago

Concepcion

Valdivia

Chiloe sz.

Corcovado-öb.

Chonos szk.

Taytao fsz.

Penas öb.

Wellington szk.

Hannover sz.

Magellan szor.

Sta. Ines sz.

Cockburn csat.

Hoste sz.

Horn f.

Tűzföld

Staten sz.

Magellan-szor.

Virgenes f.

Nyug. Falkland

Kel. Falkland

Falkland szk.

Szt. Julian-öb.

S. Julian

Tres Puntas f.

Szt. György-öböl

Dos Bahias f.

Rawson

S. Jose fsz.

Szt. Mátyás-öböl

Patagones

Blanca-öböl

Necochea

Corrientes f.

S. Antonio f.

La Plata

Montevideo

Buenos Aires

Rosario

Cordoba

Tucuman

Corrientes

Asuncion

P. Millan

Oran

Sucre

Potosi

S. Jose

Miranda

Uberaba

Victoria

Frio f.

Rio de Janeiro

Santos

S. Francisco

Sta. Catharina sz.

Porto Alegre

Patos laguna

Rio Grande

Mirim laguna

Rivera

Cruz Alta

Castro

Sag Rocks

Déli Georgia sz.

Magyarázat:

Emelkedések és mélységek a tengerszinétől méterekben.

tengerszine felett	tengerszine m. alatt
3000 m. felül	0-200
2000-3000 "	200-1000 "
1000-2000 "	1000-2000 "
500-1000 "	2000-4000 "
200-500 "	4000-6000 "
0-200 "	6000 méternél mélyebb.

Vízeses, mocsár, f. fok, hg. hegység, sz. sziget, fsz. félsziget, öb. öböl.

Mérték 1:35,000,000.

Kilometer (1 egyenlítői fok = 111.3)

120 110 100 90 80 70 Nyug hossz. 60 Greenwichtől 50 40 30 20 10 0

RÉVAI-LEXIKON. Rajzolta: Péter Károly. RÉVAI-KARTOGRAFIA.

ÉSZAK-AMERIKA POLITIKAI TÉRKÉPE.

ÁZSIA
ÉSZAKI-JEGES-TENGER
GRÖNLAND
ALASZKA
Baffin-öböl
Davis-út
HUDSON-ÖBÖL
Hudson-szoros
Észak-Nyugati vidék
Észak-Keleti vidék
Labrador
Uj Fundland
Bering-tenger
Alaszka-öböl
Vancouver sz.
NAGY
ÓCEÁN

EGYESÜLT ÁLLAMOK

MEXICO

Mexicoi-tengeröböl

NAGY-ANTILLÁK

Bahama-szigetek (Br.)

Karibi-tenger

ATLANTI

CSENDES-OCEÁN

VENEZUELA

COLUMBIA

Magyarázat:

Brit birtok — Dán birtok.
Franczia " — Hollandi "

Vasút, tenger alatti távíró (kábel), fontosabb hajójáratok, számok az utazás tartamát jelentik napokban, vízesés. sz. sziget. f. fok. – Magasságok Meterekben. Fővárosok alá vannak húzva.

Mérték 1:35,000,000

Kilométer: Egyenlítői fok 111.3

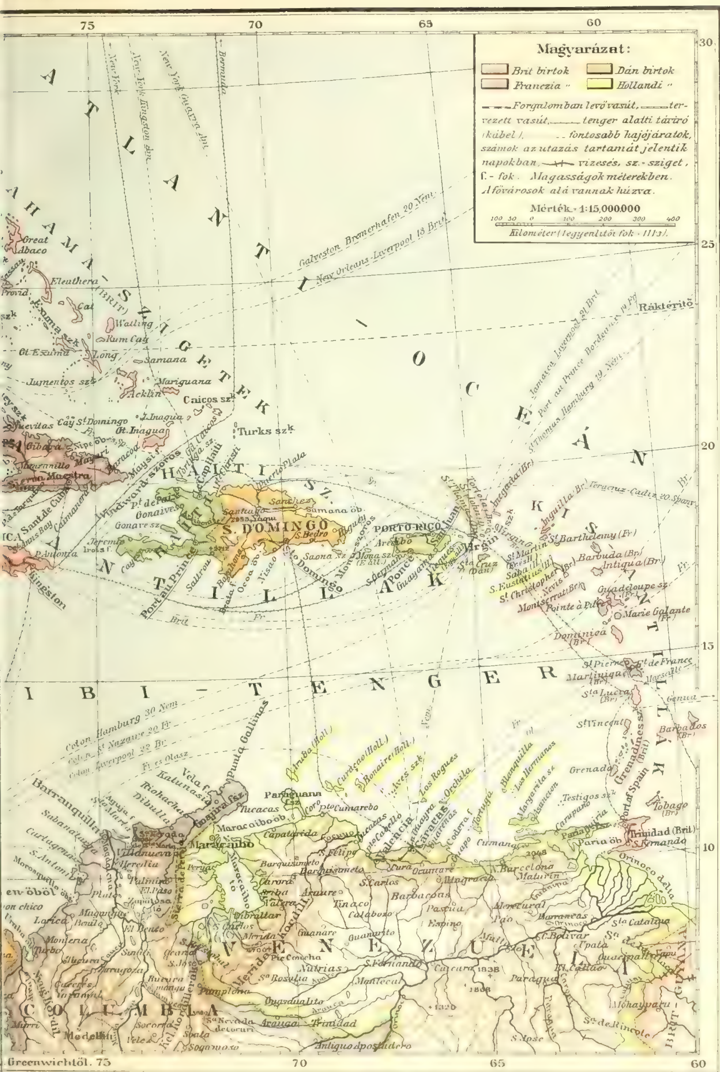
130 — 120 — 110 — Nyugati hosszúság 100 Greenwich-től. — 90 — 80 — 70

KÖZÉP

Rajzoita

AMERIKA.

ter Károly

RÉVAI-KARTOGRAFIA

várost alapított, amelynek romjai Tell-el-Amarna mellett láthatók. De alig hogy meghalt IV. A., tüstént kitört az elégületlenség az általa meghonosított új «rendszer» ellen és amikor nemsokára *Horemhib*, Khunáten egyik főembere nyerte el az uralkodást, az új rendszer lassanként gyökerestül kiveszett, s az ősi ortodox politeizmus ismét mindenütt helyreállott.

Aménia (lat.), l. *Hónapszám.*

Amenófisz, l. *Amenhotep.*

Aménomanie (francia), kórosan jelentkező kellemes hangulat.

Amenorrhoea, a nők havi tisztulásának hiánya, mely terhesség és szoptatás ideje alatt természetszerű, egyébként pedig kóros. L. *Havi tisztulás.*

Amens (lat.) a. m. esztelen.

A mensa et toro (lat.) a. m. ágytól és asztaltól való elválasztás.

Amentaceae (növ.), l. *Barkásak.*

Amenthes, az egyiptomiaknál az alvilág, a görögök Hadese; eredetileg napnyugati föld, amelyet a halottak lakóhelyének tartottak.

Amentia (gör. értelmetlenség), magyarul heveny zavarodottság. Az az elmebaj, amelyet igen élénk, tömeges, gyorsan változó érzékcsalódások és súlyos zavartság jellemez. A beteg viselkedése az érzékcsalódások tartalmától függ s igen változó. Lehet nyugodt, aggodalmas, izgatott. A baj oka testi v. szellemi kimerülés. A gyógyítható elmebajok közé tartozik, de néha halálos. A szeszmérgezésből származó heveny zavarodottságot *delirium tremens*-nek nevezik.

Amentum (lat.) hajító szíj, amelyet az etruszkok a dárdára kötöttek, hogy annak segélyével messzebbre vethessék.

Amentum (növ.), a. m. barka (l. o.).

Amer és *Beni-Amer*, «Amer fiai», a Szahil puszta hatalmas törzse, Habestól É.-ra a Baraka folyó mentén; állattenyésztéssel és tevekereskedéssel foglalkozik; mohammedán vallású.

Amerbach (másként *Emmerpach*), *Johannes*, svájci nyomdász, szül. Reitlingenben a XV. sz. közepén, megh. 1528. Mint bázeli nyomdász 1480. a könyvnyomdászat javítása körül nagy érdemeket szerzett. A sajtójából kikerült művek közül Szt. Ágoston műveinek kiadása a legfőbb munkája.

Ameria, Amelia (l. o.) régi latin neve.

Américain (franc., ejtsd: amerikeñ) a. m. amerikai. A nyomdászatban egy gót betűfaj neve; a többi gót betűfajtól leginkább kacskaringós vonású nagybetűi különböztetik meg.

American Academy of arts and sciences, l. *Akadémia.*

American Dante Society (ang.), l. *Dante-társaságok.*

American Episcopal Church, l. *Anglikán egyház.*

American Fork City, város Utah amerikai állam Utah countyjában, az Utahi-tó és vasút mellett, (1900) 2732 lak., ezüst- és ólombányákkal.

American Line, l. *Gőzhajózás.*

American Oriental Society, Bostonban, l. *Ázsiai társaságok.*

American Philosophical Society, l. *Akadémia.*

American Protective Association (ejtsd: amérikén prótektiv asszoszés'n, rövidítve A. P. A.), a. m. amerikai védőegyesület, titkos szövetség az északmerikai Egyesült-Államokban, mely éppen úgy, mint régente a *Knownothings* (l. o.), mindazon befolyások ellen küzd, melyek az Egyesült-Államokra károsan hatnak; az A.-t 1887. Bowers ügyvéd Iowa állam Clinton városában alapította, a tagok száma meghaladja a 3 milliót. A szövetség követeli a bevándorlás korlátozását s a polgári jog megnyerése idejének meghosszabbítását, a teljes egyéni szabadság megóvása mellett a róm. kat. egyház növekvő hatalmának visszaszorítását, javaiknak és intézeteiknek állami felügyelet alá helyezése és nagyobb megadóztatása által. Róm. katolikusok az A. tagjai nem lehetnek.

American River (ejtsd: ámériken rivver, a. m. amerikai folyó), folyó Kaliforniában, North- és South-Fork a forrásfolyói, Sacramento alatt ömlik a Sacramentóba.

Americus City, Sumter county székhelye Georgia amerikai államban a Muckalec balpartján, vasút mellett, (1900) 7674 lak., pamuttermeléssel, kocsigyártással.

Amerighi, *Michelangelo*, olasz festő, l. *Caravaggio.*

Amerigo Vespucci, l. *Vespucci.*

Amerika (hét térképpel és egy színes képmelléklettel. Térképek: 1. Észak-Amerika hegy- és vízrajzi térképe; 2. Dél-Amerika hegy- és vízrajzi térképe; 3. Észak-Amerika politikai térképe; 4. Közép-Amerika politikai térképe; 5. Dél-Amerika politikai térképe; 6. Amerika néprajzi térképe; 7. az amerikai államok történeti fejlődése. Képmelléklet: Amerikai népfajok). A Ny.-i félgömb szárazföldje, az úgynevezett újvilág, területére nézve a második s meridionális kiterjedését tekintve az első földrész, mely az É.-i sarkvidéktől a D.-i mérsékelt égöv végéhez ér, s úgy É.-on, mint D.-en közelebb jut a sarkhoz, mint bármely más földrész. Legmesszebb ÉNy.-nak fekvő partjától, a Prince of Walestől (é. sz. 65° 34′ és ny. h. 168°) legdélibb pontjáig a Hoornfokig (d. sz. 55° 59′) a távolság 18,000 km., ez a legnagyobb hosszúsága. Legnagyobb szélessége a Prince of Wales és a Charles-fok között azonban csak 5950 km. A körülötte fekvő szigeteket is beleszámítva, területe 41.944,000 km², ami az egész földgömbnek legalább 8, és az egész szárazföldnek 30%-a.

A.-t egységes földrésznek szokták feltüntetni, miként Európát, Ázsiát és Afrikát, holott a genezise ép úgy mint kultur-geográfiai állapota jobban jogosítanak fel a ketté osztására, mint az ó-világ hármas felosztására. A 60 km. széles Panamaszoros alakjánál és képződése koránál fogva is laza és vékony kapocs, a szétválasztó közbenső tenger, a Mexikói-öböl a Missziszippi- és Magdolnatorkolat közt pedig jóval szélesebb (2250 km.), mint az Európát Afrikától elválasztó Földközi-tenger. Az összekötő földszoros, a Panamai, geológiai szempontból még nem oly régi, a tercier korszak utolsó szakában keletkezett. Közép-A. a maga szigetvilágával, Ny.-Indiával együtt úgy genezisének, mint külső és belső szerkezetének szempontjából átmenetet alkot É.- és Dél-A. kö-

[illegible] tekintetben önálló és ep-[illegible] a föld[illegible] mint a D.-re fekvő [illegible] egy bizonyos irányt, ha-[illegible] tekintve É.- és Dél-A. egy-[illegible] kimutatható de e megvan Európa és A[illegible], azonban a genezis szempont-[illegible] különválasztandók, mert Észak-A. [illegible] nagyobb részében, a legnagyobb valószínűség szerint, Ázsiával és Európával [illegible] Dél-A. Ausztráliával és Afrikával [illegible] hatalmas kontinenst. Part-[illegible] szempontjából is [illegible] Dél-A. a déli kontinensekhez, míg Észak-A. [illegible] partfejlődéssel rendel-[illegible] Európa és Ázsia. Az egyenlítőt tekintve Dél-A. nagyjából tropikus földrész, Észak-A. [illegible] mérsékelt égöv alá sorozandó; e körülmény úgy a flórára és faunára, mikónt a kulturviszonyokra is nagy, döntő kihatással van. A flóra és fauna mutatja meg első sorban a két földrész közti különbséget, mert míg Észak-A.-nak növény- és állatvilága Európa és Ázsia növény- és állatvilágával a legnagyobb hasonlatosságot mutatja, [illegible] hogy a [illegible] állatvilágban nemcsak ugyanazok a fajok, hanem ugyanazok a nemek is találhatók, különböző kontinenseken, addig Dél-A. flórája és faunája ha nem is oly közeli, de mégis szoros rokonságot mutat az afrikai és ausztraliai organikus világgal. É.- és Dél-A. flórájának és faunájának némi összekeveredését lehetővé tette a tercier-korszakban keletkezett szárazföldi összefüggés, a Panamai-földszoros. Igy jutott el Észak-A.-ból egész csoport északi eredetü [illegible] állat (különösen ragadozók, szarvasok stb.) a Cordillerák mentén egészen Chiléig és Argentináig; másrészt a Dél-A.-i flóra és fauna egyes képviselői (különösen az azóta kihalt fajokból a Mylodon, Megalonyx stb.) szintén föltalálhatók Mexikó és az Unió területén. Mindamellett a flórát és faunát tekintve É.- és Dél-A. nagyjából megtartották külön-külön karakterüket és Közép-A. vált átmeneti területté, amelyen É.-i és D.-i állat- és növényformák szép számban találhatók meg együtt. Ellenben a nyugatindiai szigetek flórája és faunája megvédte önállóságát, mivel a szigetek a jura-korszak óta sem É.- sem Dél-A.-val szoros összeköttetésben nem voltak. Az iránt alig van kétség, hogy É.- és Dél-A. őslakossága (l. *Amerikai ősnépek*) egységes eredetü; azonban a bevándorolt és most egyedül irányadó lakosok közt éles a különbség. Közép- és Dél-A. a spanyol és portugál lakosság letelepedésének volt szinhelye, ez a román A., míg Észak-A.-ban az angol-szász népek az uralkodók; amazok az őslakosokkal nagymértékben összevegyültek, míg emezek fajuk tisztaságát majdnem teljesen megőrizték. Végül a népsűrűséget tekintve is, Észak-A. jóval túlszárnyalja Dél-A.-t. Erre nézve a részletesebb leírást l. *Észak-Amerika*, *Dél-Amerika* és *Közép-Amerika* alatt.

Felfedezésének története.

A. *felfedezése* tudvalevőleg 1492 okt. 12-én történt, midőn Kolumbus Kristóf (l. o.) a Bahama-szigetcsoport egyikére lépett, melyet San Salvadornak nevezett el. Kétségtelen azonban, hogy A.-t már Kolumbus előtt ismerték. Diodoros adatai szerint a punok a Herkules-oszlopokon túl találtak egy nagy erdős s vízben gazdag vidéket s Guignes már 1761-ben kimutatta, hogy a kínaiak az V. században Kr. u. érintkezésbe léptek az újvilággal, melyet Fuszang névvel neveztek. De ha mindez kétséges is, teljesen bizonyos a merész normannok északi útja a 863. fölfedezett Island szigetről. Veres (Raudi) Erik 983. Grönlandban gyarmatot alapított, hol később 2 város, 16 templom, 2 kolostor és 100 tanya volt, amelyek külön püspökséget alkottak. Ide hajózott 986 körül Bjarni Herjulfson, meglátta partjait s Erik fia, Leif, pár évvel később fölfedezte Hellulandot (Sziklaország), Marklandot (erdőország) és Vinlandot (szőllőország), mely elnevezések alatt a Szt. Lőrinc folyó torkolatától Boston vidékéig terjedő partvonalat értik. A normannok által itt alapított gyarmatok benső villongások, éhség és a benszülöttek támadásai miatt csakhamar megszüntek s azontul csak néha látogatták meg e helyeket, s 1347 óta egészen elfeledkeztek róluk. Uralmuk nyomait ma már csak egy pár runirás tartja fenn. Két velencés testvér, Zeni Antal és Miklós 1388—1404 közt szintén jártak volna A. északkeleti részén, de útleirásuk nagyon zavart. Kolumbus felfedezését azonban nem feledték el többé. Maga Kolumbus négyszer járt A.-ban, de jóformán csak a nyugatindiai szigeteket és környékét láthatta meg s folytonosan azt hitte, hogy Kelet-India partjai mellett van, amiért a benszülötteket indusoknak nevezte.

Észak-A.-ban. Észak-A. szárazföldjére John Cabot és fia Sebestyén lépett először 1497. New-Foundland és Labrador környékén. 1507. Pinzon és Diaz de Solis Jukatant, 1512. Ponce de Leon Floridát látta meg s 1513. Balboa áthatolva a Panama-szoroson, megpillantotta a Nagy-oceánt, melyet, északról jövén, «Déli-tenger»-nek nevezett el.

1501. és 1502. a portugál Cortereal Gáspár és Miguel tettek felfedező utat New-Foundlandba, Nova Scotiába stb. A New-Foundland környékén található halak nagy mennyisége már 1504 óta számos normandiai halászt csalt magához. Ezek ösztönzésére I. Ferenc francia király 1524. Giovanni Verazzano firenzei hajóst, 1534. pedig Jean Cartiert küldte ki, hogy a halakban gazdag vidék környékét kutassák át. Amaz Észak-A. partvidékét kutatta át New-Foundlandtól kezdve az é. sz. 34°-ig, emez behatolt a Sz. Lőrinc folyóba az indusok Hochelage nevű helységéig és ez alkalommal fölismerte, hogy a Szt. Lőrinc folyó az a természetes út, amelyen Észak-A. belsejébe legkönnyebben eljuthatni. Nagy terjedelmű földet ismertetett meg Cortez (l. o.), midőn 1519. benyomult Mexikóba és ott összezúzta Montezuma birodalmát. Ugyancsak az ő ösztönzésére a Cordillerák láncai közé is benyomultak a spanyolok; Mendoza 1531., Grijalva 1533., Francisco de Ulloa 1539., Fernando de Alancon 1540.; mindezen expediciók révén ismeretessé lett a Kaliforniai-öböl és környéke. Coronado 1540—42. eljutott Arizonaés New-Mexikónak sivár platóira és nagyszerü cañonaihoz.

Mivel az első francia gyarmatosító kisérletek a Szt. Lőrinc mentén meghiusultak és az első angol expediciók sem jártak anyagi haszonnal, fran-

cia és angol részről a fölfedező utak hosszabb ideig szüneteltek. Csak az a törekvés, hogy Észak-A. megkerülésével tengeri utat keressenek Indiába, keltett életre újabb vállalkozásokat. Martin Forbisher (1576—78) és John Davis (1585—87) tették meg erre nézve az első kisérleteket és a közben a Jeges-tenger vizeibe nyomultak elő. Henry Hudson 1609. szintén az ÉNy.-i átjáró felkeresésére indult és eközben a róla elnevezett folyón Albanyig, a róla elnevezett öbölben pedig annak legdélibb sarkáig jutott. Eközben Humphrey Gilbert 1583. megszerezte az első birtokot, New-Foundlandot Anglia részére. Az első állandó angol gyarmatot 1607. John Smith alapította Jamestownban Virginiában, az első állandó francia gyarmatot pedig 1608. Champlain Quebecben. Az angolok és az őket követő hollandok (Uj-Amsterdamot, a későbbi New-Yorkot 1614. alapították) a bennszülöttek ellenségeskedései miatt nem tudtak terjeszkedni, ellenben a franciák a Szt. Lőrincen és az Ottawán gyorsabban haladtak előre. Champlain 1615. már a Huron-tóig, Nicolat 1635. a Michiganig és Raymbault 1641. a Felső-tóig nyomult előre. A jezsuita hittérítők, Menard (1661), Marquette és Joliet (1673) és Hennepin (1680), azután a felső Misszisszippiig nyomultak elő. Ezen felfedezések alapján kezdte meg 1673. La Salle lovag a francia hatalom kiterjesztése végett élénk tevékenységét; átkutatta a Misszisszippit, amelynek torkolatát 1682. érte el, az Illinoist és Ohiót és ez óriási területet francia birtokká tette. Birtokszerző tevékenységét 1705., különösen a Mexikói-öböl mentén, Iberville folytatta; Niverville (1711) és Verenderye (1755) pedig egész a Rocky Mountainsig jutottak el. 1793. Macquenzie a róla elnevezett folyót fedezte föl.

A spanyolok mindenütt a nemes érceket keresve, inkább Dél-A.-ban fejtettek ki nagyobb tevékenységet; Észak-A.-ra kevesebb gondot fordítottak. 1611. Onate alapította Santa Fé-t, ahonnan későbban Escalanta a Nagy-sós-tóig nyomult előre. Kissé élénkebben kutattak a spanyolok a kaliforniai környéken. Itt működtek Velasco (1564), de Fuca (1592), Viscaino (1595—1603), továbbá a jezsuita-térítők (Salvatierra 1697., Sedelmayer 1714. stb.) és a franciskánus Serra (1769), miközben megalapították San Diegot (1769), Montereyt (1770), San Franciscot (1776) és Los Angelost (1791).

Az anyaországban duló vallási viszálykodások megszaporították A.-ban az angol és holland gyarmatosokat, a franciák előnyomulása a Misszisszippi mentén pedig bátorságot öntött beléjük, hogy ők is minél nagyobb területeket foglaljanak el. Már 1630. New-Englandban, 1635. a Connecticut folyó mentén keletkeztek gyarmatok. Ezekből 1750. Post és Zeisberger az Ohio középső részeihez, 1773. William Bartram az Appalach-hegység D.-i szakaszaihoz nyomultak elő. Hearne 1770. elérte a Copperonine-folyót, Carver 1766., Thompson pedig 1784. a Rocky Mountains belső részeibe hatoltak be. Az ÉNy.-i partok fölfedezése körül a legnagyobb érdemeket szerezték Bering (1728—1741), Csirikov (1741), Cook (1778), Gray (1791) és Vancouver (1792).

Az Észak-A.-i szabadságharc befejezte után úgy az Unio, mint annak egyes államai nagy energiával láttak hozzá kontinensük megismeréséhez. Jefferson ösztönzésére 1803—5. Lewis és Clark a Misszuri mellől az alsó Kolumbiáig hatoltak elő. Az Unio hadügyminiszterének megbizásából Pike 1805—7. Colorado és New-Mexico hegységeit kutata át, Long 1819—23. a Felső Misszisszippi környékét, Boneville 1823—36. Utaht és Nevadát, Featherstonaugh 1834. és 1835. az Ozark-hegységet és annak környékét, Scoolcraft 1832. és Nicollet 1836—40. a Misszisszippi forrásvidékét, Owen 1837—47. Wisconsint, Fremont 1842—45. a Kaliforniába vezető utakat, Whitney 1847—1850. a Felső-tó környékét és 1860 után a Sierra Nevadát és a Kaliforniai parti hegységet, Stansbury 1849—1850. a Nagy-sós-tó környékét, Marcy 1851—52. és Emory 1855—56. Texast és a Mexikóval határos vidékeket, Beckwith 1853—54. az Arkansas körüli hegységeket, Parke és Abbott 1853—55. Kaliforniát, Newberry és Möllhausen 1857—59. a Colorado cañonjait és platóit. Nagyszabásuak voltak King 1867—72., Wheeler 1871—79., Powell és Hayden 1869—72. közti kutatásai. Ez expediciók a Geological and Geographical Survey szervezésére adtak alkalmat, amely tudományos testület azután az Unio területének rendszeres és tudományos átkutatását végezte. A kiküldött tudósok kiválóbbjai voltak Hayden és Powellen kívül Gilbert, Russel, Dutton, Gannett, Hayes, Campbell, Lindgren stb.

Brit Észak-A.-ban a XIX. sz. első felében főképen az ÉNy.-i átjáró felkeresésével és ezzel kapcsolatban az É.-i partok vonalának megállapításával foglalkoztak: Ross és Parry (1818—35), Franklin és Richardson (1819—26), Dease és Simpson (1837—39), Franklin és Crosier (1846—1848), Mc Clure (1851—53). Az ország belsejének megismertetéséhez hozzájárultak Hind és Dawson, akik 1857. a Vinnipeg-tó környékét járták be, Palliser, aki 1857. a Szaszkacsevan mellékén és a Rocky Mountains-hegységben utazott, Lord, aki Brit-Kolumbiát járta be. Logan alakította meg a kanadai Geological and Natural History Surveyt, amely tudományos egyesület Kanada tudományos átkutatását rendszeresen folytatta; az ő közbenjárására és támogatásával munkálkodtak: Dawson, Ogilvie, Wilcox, Collie és a legújabb időben 1907. Seton, a ki a Mackenzie mentén végezte tudományos munkálkodását.

Alaska és a Jukon-vidék alaposabb átkutatói voltak a XIX. sz.-ban az orosz Szagoszkin (1842—1844), azután Dall (1865 után), Whymper (1867), Krause (1882), Schwatka (1883), Luigi Amadeo szavójai herceg (1897); a klondykei aranymezők felfedezése új ösztönt adott a Jukon mellékének átkutatására; ebben részt vettek Dall, Becker, Hayes, Mc Connell, Schrader, Brookes stb. Közép-A. ismertetésében részt vettek a XIX. sz.-ban Humboldt (1801, 1803 és 1804), De la Sagre (1842), Poey (1851), De la Torre (1856), Burckhardt (1825—1834), Müller (1856), Scherzer (1853), Gabb (1869 után) Eggers és Cleve (1875), Agassiz (1877), Martin (1884), Hill (1894), Sapper (1900 és 1902 1903). Mexikóban 1888 óta megindult az ország rendszeres átkutatása, amelyben a legtevékenyebben vettek részt Barcena, Aguilera, Ordoñez, Hill és Hovey (1905), továbbá Preuss (1905—1907).

[illegible] az első európai ember, aki Dél-A. szárazföldjére lépett, anélkül, hogy arról tudomása lett volna, hogy a kontinensen volt 1498. Már a következő évben 1499. Ojeda Amerigo Vespuccival [illegible] Venezuelában kötött ki, amelyet Kis-Velencének nevezték el. 1500 a portugál Cabral a brazíliai partokat fedezte föl és megalapította Portugália jogait Dél-A.-nak ezen részére. 1508 Solis és Pinzon a partok mentén a d. sz. 40°-ig nyomultak előre. Magalhães pedig 1520 a róla nevezett tengerszorosig hatolt és azon át a róla nevezett Csendes-óceánba. A kontinens belsejébe [illegible] Pizarro Ferenc, Diego de Almagro és de Luque hatoltak be 1529., midőn az [illegible] keresve kelet felől Peruba jutottak és ott az inkák uralmának véget vetettek. Pizarro elfoglalta 1533 Cuzcot, Benalcazar Quitot, Almagro pedig 1535 le a Rio Mauleig nyomult elő. Ez időtől fogva a conquistadorok a kontinens [illegible] és kezdték keresni az aranyat. Legnagyobb utat tett meg Orellana, aki 1540 leevezett az Amazonon egészen a torkolatáig. Új lendületet vett Dél-A. felfedezésének ügye Humboldt és Bonpland [illegible] által, akik 1799–1803. bejárták Venezuela [illegible], az Orinoko és Rio Negro forrásvidékét, Kolumbia, Ecuador és Peru különféle részeit. 1811–14 Eschwege, 1815–17 Neuwied, 1817–20 Spix és Martius Braziliában utaztak; [illegible] jártak Saint Hilaire (1816–22), d'Orbigny (1826—33) és Pöppig (1826—31). Az [illegible] kutatott 1838–42. Tschudi, az Amazon vidékén az angol Smith és Love (1834—36), Patagóniában Darwin (1833), Guajanában a Schomburgk testvérek (1835–38 és 1840–44). Szurinamban Kappler, Venezuelában Codazzi és Karsten, Peruban Markham (1852–54 és 1860–62), Chilében Domeyko (1856—86), Argentinában Burmeister, Paraguajban Moussy (1854–59). Dél-A. átkutatásában a legújabb időkben részt vettek Coudreau (1889 és 1896), Chaffanjon (1890), Agassiz (1865—66), Wiener (1880—81) von den Steinen (1884—85 és 1887), Crevaux (1880—82), Fernandez (1886), Burckhardt (1899), Grumbkov (1891), Musters (1869—70), Fontama (1875–81 és 1888–89), Steinmann (1883), Hatscher (1896–1899), Güssfeldt (1884), Reiss és Stübel (1868—1876), Regel (1896—97), Sievers (1884—85 és 1895), dr. Hans Mayer (1903), Stille (1906), a magyar Lendl Adolf, Erland Norderskjöld (1907—1909) és Sievers (1909—10).

Telepítések és államalakulások. A. felfedezése után egészen az európai népek zsákmányává lett. A spanyolok elfoglalták egész Közép-A.-t, Kaliforniát, New-Mexicót és Texast, továbbá Dél-A.-nak egész É.-i és Ny.-i részét, a kontinensnek mintegy ²/₃-át, míg a portugálok annak K.-i részét a mai braziliai Egyesült-Államokat; Észak-A.-ban az oroszok Alaszkát, a franciák a Szt. Lőrinc és Missziszippi folyók környékét, az Antillák közül néhányat és Guajana K.-i részét; az angolok a kontinens K.-i partvidékét, Labradort, a Hudson-öböl mellékét és Ny.-India egy részét; a hollandusok Guajana egy részét, azután egy-két Ny.-indiai szigetet, az utóbbiak közül a svédek és dánok is szereztek néhányat. A XVIII. sz.-ban a spanyol örökösödési és az ezt követő háborúkban az angolok megtörték a franciák hatalmát Észak-A.-ban és megszerezték Kanadát; csakhamar utána azonban le kellett mondaniok gyarmataik nagyobb részéről (1783), amelyek megalkották az A.-i Egyesült Államokat, megszerezték a francia Louisianát, New-Mexicót, Texast és Kaliforniát, kiterjesztették hatalmukat a Csendes-óceán partjáig és 1867. megvásárolták Alaskát. Ny.-Indiában először 1804. Haiti tette magát függetlenné, 1810 után pedig megkezdték szabadságharcukat a spanyol gyarmatok; csupán Kuba és Puerto-Rico maradt spanyol birtok 1898-ig, amidőn az utóbbit az Unió birtokává tette, Kubából pedig protektorátusa alatt független köztársaságot csinált. 1822. portugál Brazilia is független császársággá és 1899. köztársasággá lett. Ezóta az összes független A.-i országok (A.-i Egyesült-Államok, Mexikó, Guatemala, S. Salvador, Nicaragua, Honduras, Costa-Rica, Kuba, Haiti, Santo Domingo, Kolumbia, Venezuela, Brazilia, Ecuador, Peru, Bolivia, Chile, Argentina, Uruguaj, Paraguaj) köztársaságok. Európai birtokok maradtak és pedig angol birtokok: Kanada, New-Foundland, Labrador, Bermudas, Brit Honduras, a Bahama-, Barbados szigetek, Jamaika és a Caicos, továbbá a Windward- és Leeward-szigetek (Grenada, St. Vicente, Sancta Lucia, Antigua, Virgin-szigetek, Dominica, St. Christopher, Nevis, Anguille, Montserrat), Trinidad, Tobago, Brit-Guajana és a Falkland-szigetek; franciák: St. Pierre, Miquelon, Guadeloupe, Martinique szigetek és francia Guajana; dán birtok: Grönland, Santa Cruz, St. Thomas és St. John; holland birtokok: Curaçao és Szurinam. 1889 óta igen kevés területi változás történt A.-ban. 1890. Brazilia és Argentina közt határvonallá tétettek a San Antonio, Peperi és Guassz folyók; Idaho és Wyoming territoriumok az Unio államai közé vétettek föl. 1891 pontosan megállapították a Venezuela és Kolumbia közti határt, a Szurinam és francia Guajana közti határt (az Ava-folyó lett a határ) és Alaska K.-i határát. 1893. Venezuela, 1894. Nicaragua új alkotmányt fogadott el. 1895. Argentina és Brazilia közt a határt az Unió elnökének itélete alapján végleg megállapítják, illetőleg a Misionas vitás részét Braziliához csatolják; Paraguaj és Bolivia határukat pontosan megállapítják és Bolivia a Paraguaj-folyón szabad hajózási jogot kap. Salvador, Honduras és Nicaragua «Republica Mayor de Centro Amerika» néven rövid időre egyesülnek. 1896. Utah-territórium állammá lesz; Chile, Argentina és Bolivia egymás közt határaikat szabályozzák; Santo Domingo új alkotmányt fogad el. 1897. Ecuador alkotmányát módosítja. 1898. a spanyolok Kubáról és Puerto-Ricoról lemondanak; Kanada a Baffin-földet annektálja. 1900. Brazilia és Francia-Guajana közt határul az Oiapok-folyót fogadják el. 1902. Kuba önálló köztársasági kormányformát kap; Argentina és Chile közt a határt végleg szabályozták. 1903. Panama külön köztársasággá lesz. 1904. Brazilia, Chile és Peru véglegesen megegyeznek Boliviával az ország határaira nézve. 1906. az angolok lemondanak a moszkitó-territóriumról, amely Zelaya néven Nicaraguáé lett; Kanada annektálta Griffith, Cornwallis, Bahtuat, Melville stb. szigeteket. 1907. Oklaho-

AMERIKA NÉPRAJZI TÉRKÉPE.

Csontalok
Csorotegák
Talamankák
Moszkitok
Kuevatörzsek
Goahirok
Kunák
Karib törzsek
Otomákok
Csibsák
Arinagottok
Makusiták
Jarrauk
Arrovakok
Maronok
Romik
Rukujennek
Ojampik
Apiakok
Uaupok
Ititotok
Pamsanak
Amarpák
Vagarak
Aruák
Kviták
Sibarok
Makaok
Manaok
Tekunák
Jurupaguak
Murák
Mundrukuk
Pakajak
Mauhok
Takahanák
Aktoák
Kiririk
Csolok
Jumkák
Pamak
Karipunák
Navak
Kaliabibák
Antiszanok
Moszetenek
Moszok
Guarajuk
Csikitok
Aimarak
Kecsua törzsek
Karajok
Savantok
Csikriabok
Botokudok
Csiriguanok
Kajapuk
Gauchos
Purik
Coroados
Csangok
Csanoszok
Guaikurok
Tobák
Mokobok
Abiponok
Coroados
Guaranok
Rankvelék
Pehuencsék
Puelcsék (Pampasok)
Csarruák
Araukánok
Csonok
Tehuelhetek (Patagonok)
Jaganok
Papuk
Bányatenger

SZINMAGYARÁZAT:

Mundrukuk
Mozszeszek és rokonai
Patagonok, tuzföldiek, araukánok stb.

Mérték 1:60,000,000

Kilométer

150 140 130 120 110 100 90 80 60 50 40 30 20

10 0 10 20 30

AZ AMERIKAI ÁLLAMOK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE.

ÉSZAK-AMERIKA
felfedezése, gyarmatosítása és államai.

- egykor spanyol birtok
- francia
- angol
- hollandi
- orosz
- svéd

Mérték 1:60 000 000

Kilométer

Haiti szigete
spany. 1492-1697

Franc. 1697-1798 · spany. 1795-ig.

Független császárság 1804-1806

Közt. 1808; Császárs. 1808 részben spany. 1808-22

Köztárs. 1820. Szakadás 1843-ban Haiti közt-ra és S. Domingo közt-ra. Császz. 1848-59.

DÉL-AMERIKA
1700 körül

- spanyol
- portugál
- holland
- francia

BRAZILIA

1822 , Császárság 1822-89, Köztársaság 1889

Nyug. hossz. 80 Greenwich-től

AMERIKAI

1. Mexikoi (a partvidékről). — 2. Mexikoi nő (Jukatanból). — 3. Mexikoi (a felföldről). — 4. Indus (Ecuador
10. Botokud nő. — 11. Sziu indus. — 12. Nő a mexikoi felföldről. — 13. Apach-indus —

(Amerika» cikkhez.

NÉPFAJOK.

— 5. Aleuti szigetlakó. — 6. Eszkimo nö (Labradorból). — 7. Indus (Peruból). — 8., 9. Ipurinak (Braziliából).
15. Pueblok nö és férfi. — 16., 17., 18. Tüzföldiek. — 19. Araukán nö. — 20 Patagoniai nö

mát és az Indian-Territoryt az Unio az államai közé veszi föl. 1908. Venezuela új területi beosztást kap.

Irodalom. Egész A.-ra vagy annak nagyobb részeire vonatkozólag: Humboldt, Examen critique de l'histoire de la géogr. du Nouveau Continent etc., Páris 1836—39, 2 köt.; Reclus, Nouvelle Géogr. universelle, XV—XIX. köt., Paris 1890—94; Peschel O., Gesch. des Zeitalters der Entdeckungen, 2. kiad., 1877; Dawson, North America, Canada and Newfoundland, London 1897; Gannett, North America, The United States, u. o. 1898; Keane, Central and South America, u. o. 1901; Hellwald, A. in Wort u. Bild, Leipzig 1885, 2 köt.; Perez, Geografia general del Nuevo Mondo, Bogota 1888; Sievers, A., Leipzig, 2. kiadás; Dupont, Notions de géogr. générale et géogr. physique, ethn., politique et économique du continent americain, Páris 1900; Shaler, Nature and Man in A., New-York 1891; Wright, Ice Age in North A., u. o. 1889; Child, The Spanish-American Republics, u. o. 1891; Vincent, Around and About South America, u. o. 1890; Greely, American Weather, u. o. 1888; Britton és Brown, Illustr. Flora of the Northern United States, Canada and the British Possessions, u. o. 1896—98; Goodale, The Wild Flowers of A., Boston 1887; Hervey, Beautiful Wild Flowers of A., London 1878; Gray, Sinoptical Flora of North A., New-York 1886—97; Winsor, Narrative and Critical History of A., Boston 1884—89; Fiske, The Discovery of A., u. o. 1893; Martius, Beiträge zur Ethn. u. Sprachenkunde Amerikas, Leipzig 1867; Brinton, The American Race, New-York 1891; Pepper, Panama to Patagonia, Chicago 1906; Percy F. Martin, Through five Republics of South A., London 1905; Delabcoque, A travers l'A. du Sud, Páris 1907. Nordenskiöld E., Streifzüge in Südamerika, Frankf. 1910; Huret, L'Amérique moderne, Paris 1910; Fife, The great States of South A. London 1910.

Térképek a különböző kézi atlaszokon kívül: Johnson, Map of the Dominion of Canada, 1: 1.742,565, 6 lap; Deville, u. a., 1: 6.200,000, 1887; Walker, Stat. Atlas of the United States, 72 lap 1876; Outline map of the United States. 1: 5.000.000; General map of the United States 1: 2.852.110, Chicago; Topographical Atlas of the United States, 1: 62,500; Colton, Mapas de A. central, 1: 1.705,000, New-York 1889; Pachers, Carta general de la Republica Mexicana (1: 2.000,000, Páris; Carta de la Republica Mexicana, 1: 1,000.000, Secretaria de Fomento Mexiko).

Amerikai benszülöttek, l. *Amerikai népfajok.*

Amerikai borok. Amerikában réges-régen ismerik a szőllőt és a bort. Kolumbus Kuba szigetén már talált szőllőt. A bortermelést főleg az Egyesült-Államokban és Kaliforniában űzik, de Braziliában, Peruban, Chileben és Mexikóban is sok bort késziteneк. Amerika bortermelése $1^1/_2$ millió hektoliterre becsülhető. Újabb időben az európai szőllőfajtákat elhagyva, a filloxerának ellenálló amerikai szőllőfajokat kezdik művelni, melyek nem az európai *vitis viniferának,* de a *v. aestivalis* v. *cordifolia* és *v. labruscának* stb. fajváltozatai. Az A. részint a déli borok jellegével birnak, részint oly savanyuak, hogy gallizálás által kell segiteni rajtok. Az amerikai szőllőből készült bor sajátságos izzel és szaggal (rókaszag) bir, mit éppen nem lehet kellemesnek mondani. Amerikában sok pezsgő is készül, mely a belfogyasztásnak mintegy $^3/_4$ részét fedezi. Az A. 10—14 t. $^0/_0$ szeszt tartalmaznak. Amerikában szőllőtermeléssel főleg a németek foglalkoznak. Tokajban (északi Karolina) Babo szerint egyetlen magyar embernek 900 ha. szőllője van Scuppernong szőllővel beültetve. A borkészítés és kezelés terén újabban nagy haladás mutatkozik.

Amerikai dió, l. *Bertholletia.*

Amerikai Egyesült-Államok, l. *Északamerikai Egyesült-Államok.*

Amerikai hadi törvény-cikkek: az amerikai Egyesült-Államok hadseregei számára 1863. kiadott utasításnak nevezett törvény, mely 10 fejezetben (157 cikkben) a hadjognak formaszerű kodifikációját tartalmazza. L. *Hágai békeértekezletek.*

Amerikai irodalom, l. *Északamerikai angol irodalom.*

Amerikai kályha, l. *Fűtés.*

Amerikai kaptár, l. *Kaptár.*

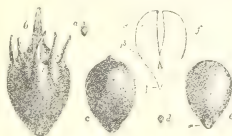
Amerikai kettős könyvelés, l. *Könyvelési rendszerek.*

Amerikai kivándorlás, l. *Kivándorlás.*

Amerikai kút, l. *Northon-kút.*

Amerikai láz, l. *Sárgaláz.*

Amerikai lóheremag. Amerika némely évben nagymennyiségű vöröslóheremagot hoz Európába, t. i. olyankor, mikor az árkülönbözetek a behozatalt megengedik. Mint a kisérletek bizonyítják, az amerikai lóhere mint takarmány mögötte áll az európainak, miért is termelése nem ajánlatos. Egyik hibája e növénynek, hogy mind levelei, mind szára nagyon szőrösek, miért is az állatok nem eszik szivesen, másik hibája, hogy könnyen kifagy, végre hibája az is, hogy termékenysége csekély. Az A.-ot az európaitól megkülönböztetni nem lehet, de az amerikai mag eredetét elárulják a hengermagvak között található gyommagvak, különösen a következők: 1. Az Ambrosia artemisiaefolia L., *(1. ábra)* mely háromféle alakban szokott az A. között előfordulni; mint csupasz, sajtpuhaságú olajos mag *(e),* mint barna, fényes termés *(c)* és mint a kehelylevelekkel körülvett termés *(b).* (Az ábrán *a* a kelyhes termést, *d* a magot természetes nagyságban tünteti elő, a többi rajz nagyított.) 2. A szálkás útifű (Plantago cristata), melynek magja hasonlít a lándzsalevelű útifű magjához, de fénytelen s háti oldalának közepén be van fűződve (l. *2. ábra: a* a mag hasoldaláról, *b* a hátoldaláról tekintve). 3. A hajszálvékonyságú köles (Panicum capillare L.), melynek apró magja szürkés fehér pelyvákba van zárva (l. *3. ábra: a* a mag pelyvástól, *b* és *c* pelyvák nélkül, az előbbi a has-, az utóbbi a hátoldalról tekintve).

1. ábra.

2. ábra. 3. ábra.

Az elősoroltakon kívül még egész sereg olyan gyomnövény magja fordul elő fertőzményképen az amerikai lóherében, amelyek Európában nem teremnek, amelyek tehát a heremag amerikai származását feltétlenül elárulják.

Amerikai lovaglás, a versenylovaglásnak új neme, amelynél a lovas igen rövid kengyelt használ, testsúlyát pedig előre, a ló lapockájára helyezi. Előnye az, hogy a ló hátulja nincs megterhelve, hogy a ló vezetése egyenletesebb, nyugodtabb s hogy a lovasnak nem kell a levegő ellen-

[illegible] annyira [illegible], mint az ú. n. [illegible] lovaglásnál. Az A.-t Európában Tod Sloan [illegible] ismertette, nálunk Jim Morgan, aki 1900 körül Magyarországba. Az A.-t eleinte [illegible] — a ló nyakán ülő jockey karikatúrájának tekintették — előnyei azonban hamar nyilvánvalók lettek, s ma, úgyszólván nincs lovasunk, aki az A.-t igénybe ne venné. Hogy ki az A. kezdeményezője, nem tudni. Sokan — köztük Bruce Lowe — Fred Taralt tartják az A. megalapítójának, ez azonban téves és nem tudni, ki kezdeményezte a lovaglásnak ezt a módját.

Amerikai magyar görög katolikus egyház. A XIX. sz. [illegible] éveitől fogva fokozott mértékben növekedett amerikai kivándorlás nagy [illegible] és több magyar anyanyelvű gör. kat. magyarországi lakost is csábított az Egyesült-Államokba. Miután ezeknek vallási ügyeivel senki sem törődött, az orosz gör. keleti propaganda vetette rájuk magát, mely célból San-Franciscóban misszió-püspökséget is szervezett. Ez magyar nemzeti szempontból is aggodalmat keltvén, az itthon maradt hívek sürgetésére a munkácsi és eperjesi gör. kat. egyházmegyékből több és több gör. kat. pap vándorolt Amerikába püspökeik engedelmével, hogy az odaszakadt híveket lelki gondozásban részesítsék. 1889-től 1910-ig már 110 gör. kat. plébániát alapítottak az Egyesült-Államokban, ezok közül mintegy 70 a magyarországi bevándoroltaké, a többi a galiciai származásuaké. Minthogy működésükre az illető területi lat. szert. püspökétől kellett engedélyt kérniök, s a püspökök némelyike nehézségeket támasztott s egyebként is a szervezetlenség egyházi szempontból is sok kárral járt, a washingtoni ap. delegatus útján önálló gör. kat. püspökség felállítását kérték s egyelőre vezérül saját kebelükből *Chanáth* Nicefor munkácsegyházmegyei papot választották. Chanáth azonban nemsokára elhalt s az amerikai gör. kat. lelkészek ismét vezér nélkül maradtak, amit az orosz propaganda még erélyesebben kihasznált, sőt már Magyarországon is éreztette hatását. Vályi János eperjesi és Firczák Gyula munkácsi püspökök sürgetésére a magyar kormány közbelépett s kieszközölte, hogy *Hodobay* Andor eperjesi kanonokot a római szentszék az északamerikai területen lévő gör. kat. egyházak apostoli vikáriusává nevezte ki. Hodobay kiküldetése azonban különböző okok miatt nem járt eredménnyel. Az a reményük sem teljesült a gör. kat.-oknak, hogy önálló amerikai püspökséget szervezzenek. 1907-ben a római szentszék Ortynski Szotér bazilrendi galiciai szerzetest nevezte ki amerikai gör. kat. püspökké, de csak vikáriusi jogkörrel. Ortynski, az egyidőben kiadott Ea semper bullára is támaszkodva, mely a gör. kat. papokra is kötelezővé teszi a nőtlenséget s egyáltalán [illegible] a latinizálást, egyenesen a magyar papok ellen kezdett dolgozni nemcsak a latin egyház, hanem ukrainista, kisorosz önállósági törekvések szellemében is. Ennek következtében a magyar származású gör. kat. papok és hívek 1908. kongresszusi határozattal az összeköttetést Ortynskival megszakították és önállóságukat egyesületi téren igyekeznek megvédeni. *Görög katolikus unio* néven központi szervezetet alakítottak, melyhez 574 vallásos egyesület tartozik, amelyek tagjainak száma meghaladja a 32,000-et, vagyonuk pedig 1910. 235,000 dollár. Egyesült erővel folytatják a küzdelmet az ukrainizmus, az oroszosítás és a latinizálás ellen azzal a végcéllal, hogy a római szentszék az Ea semper bullát hatályon kívül helyezze, a magyar gör. kat. ok részére pedig magyarországi származású külön apostoli vikáriust rendeljen.

Amerikai magyar református egyház. A XIX. sz. utóbbi felében, de kivált a 80-as évek közepétől kezdve hazánk lakosai közül is számosan költözködnek ki Amerikába. A Mount Carmel vidéken letelepült tót ajkú reformátusok a velük együtt lakó evangélikusokkal egyesülve, 1888. gyülekezetté alakultak s templomot építettek, de a magyar ajkú reformátusok több éven át minden lelki gondozás nélkül voltak. Ezeknek ügyét az északamerikai Egyesült Államok egyik ref. egyháza, a Reformed Church karolta föl, s *Harsányi* Gusztáv, akkor pápai tanár, mont ki első magyar ref. lelkész gyanánt Amerikába, ki 1890 okt. 1. foglalta el állását s 1890 okt. 12. hangzott el az első magyar ref. egyházi beszéd Clevelandben. Folyton szaporodván a Magyarországból az északamerikai Egyesült-Államokba kivándorló ref. hívek száma, kik ott gyülekezetekké szervezkedtek, 1904. a magyarországi ref. egyház egyetemes konventjének megbízásából Degenfeld József gr. tiszántúli ref. egyházi főgondnok és György Endre máramaros-ugocsai ref. egyházmegyei gondnok kimentek az északamerikai Egyesült-Államokban levő magyar ref. gyülekezetek meglátogatására, lehető egybekapcsolására, egymással való viszályos ügyeik rendbehozására, s megalakították ott az *A.-megyét*, s a hazai ref. egyház egyetemes konventje az amerikai ref. magyarok lelki gondozását a dunamelléki egyházkerület elnökségére bízta, kimondván, hogy a magyarországi egyetemes ref. egyház csakis azokat a lelkészeket ismeri el amerikai magyar ref. lelkészeknek, akik akkor, számszerint 11-en, a dunamelléki egyházkerület fennhatósága alá utalt A.-megyéhez csatlakoztak. Ámde a hazai ref. egyház intézkedései ahelyett, hogy egyesítették volna az A.-ak lelkészeit, ellenkezőleg, két külön táborba: a csatlakozottak és a nem-csatlakozottak táborába osztották őket, s a nem-csatlakozott magyar ref. gyülekezetek is külön egyházmegyévé szervezkedtek az angolnyelvű Reformed Church kebelében, megalakítván *Az Egyesült-Államok református egyházának magyar egyházmegyéjét,* amire válaszul a hazai ref. egyház egyetemes konventje a haza való pályázhatás jogától megfosztotta, az országos nyugdíj- és gyámintézet kebeléből kizárta a nem-csatlakozott lelkészeket, gyülekezeteiknek nem ad hazai képzettségű lelkészeket, sőt az amerikai fennhatóság alatt álló magyar ref. gyülekezetek mellett hazacsatlakozó ellengyülekezeteket szervez, ami odakint mind csak az egyenetlenséget szítja, s így történik meg, hogy míg számtalan olyan magyar telep van Amerikában, hol a református magyarság nincsen szervezve, addig New-Yorkban három, Bridgeportban, Philadelphiában, Alfán, New-Brunswickben, Buffalóban és Johnstownban két-két magyar ref. gyülekezet van.

Ma az északamerikai Unio hét államában (Connecticut, Michigan, New-Jersey, New-York, Ohio, Pennsylvania, Virginia) 21 hazacsatlakozott magyar ref. anyaegyház áll fenn, kb. 80 szórvánnyal. Az 1908. évi kimutatás szerint a magyar ref. vallásuak létszáma Amerikában akkor 31,070 volt. A lelkészek csaknem valamennyi egyházban tartanak magyar iskolai oktatást, néhányban vasárnapi iskola is van, s két helyen okleveles magyar tanító és egy óvónő működik. Az egyetemes konvent az iskolákat ingyenes tankönyvekkel látta el; gondoskodott arról, hogy minden egyháznak megfelelő népkönyvtára legyen, s a Protestáns Irodalmi Társaság népszerű kiadványaiból nagyobb mennyiséget vásárolván meg, e műveket a lelkészek útján ingyen szétosztatta. Továbbá fegyelmi szabályzatot dolgozott ki az A.-megye alkalmazottjai részére, mely ott 1910 jul. 1-én lépett életbe. Végül az amerikai magyar ref. lelkészek szellemi színvonalának emelése céljából ösztöndíjakat alapított, amelyeken angol és skót egyetemekre menjenek ki magyar ref. teológus ifjak, kik ott elsajátítván az angol nyelvet, lelkészi vizsgálatuk letétele után három évig kötelesek Amerikában mint lelkészek szolgálni, hol az angol nyelv birtokában méltóbban tudják a magyar reformátusság érdekeit képviselni, mint ahogy azt e nyelv tudása nélkül tehetnék.

A nem-csatlakozott magyar ref. gyülekezetek száma kb. 20; ezek közül 10 a Reformed, 10 pedig a Presbyterian Church-csel áll összeköttetésben; ezek tartják fenn őket.

Irodalom. Mayer F. lelkész és Baries asszony, Our Hungarian Work Ohio 1899, a Woman's Journal hasábjain. Az egyetemes konvent 1909. és 1910. évi jegyzőkönyvei Nagyszámú hírlapi cikk. Antal G., A magyarság jövője az É.-Amerikai Egyesült-Államokban, Közg. Szemle, 1908.

Amerikai méhek, l. *Méhek.*

Amerikai művészet. Amerika régi kulturnépeinek művészete után (l. *Mexikói művészet, Perui művészet)* az A. az új világrész felfedezésével, meghódításával és gyarmatosításával kapcsolatban az európai művészet átültetésével kezdett fejlődni. Spanyol hittérítők már a XVI. sz.-ban építettek nagyszabású templomokat (Tula, kupolás templom Meridában, mexikói székesegyház, Rio de Janeiro, Sant-Jago stb.). Észak-Amerika újabb művészete, első sorban az építészet is, angol nyomdokokon indult meg. Az Egyesült-Államok függetlenségének kikiáltásáig (1776), a gyarmati *(colonial)* időkben, Christopher Wren hatása uralkodó. Jellemző templomok: Szt. Mihály temploma, Charlestown (1752); New-York, Szt. Pál templom (1767); Philadelphia, Christ Church (1727—35), továbbá nyilvános épületek: Philadelphia: Independence Hall (1729—35); Boston: Old State House (1747); Newport: városház stb. A washingtoni Capitoliumban (1793—1830) az angol klasszicizmus ülte diadalát. A XIX. sz. hellenizmusa is igen sok művet hozott létre (Washingtonban a Capitolium szárnya és kupolája, 1853—73; az állami kincstár; Philadelphia, pénzverőház, városház stb.) és a középkori stilusok utánzása mind az egyházi, mind a világi építészet terén szintén elterjedt. Kiemelendők: New-Yorkban a Grace Church (1840), Szt. Patrik székesegyház (1858-tól), Trinity Church (1843—46); a bostoni múzeum (1876—80); a művészeti akadémia Philadelphiában (1876); a Harvard-egyetem (1870—77) stb. A polgárháború befejezése, a chicagói és bostoni nagy tűzvészek, a nagy kiállítások (Philadelphia, Chicago, St. Louis), főleg azonban a páratlan ipari és kereskedelmi föllendülés nyomán nagy építési tevékenység állott be és a művészietlen építkezések óriási tömege mellett figyelemreméltó alkotások is keletkeztek. Jeles építészek *H. H. Richardson* (1826—86) és *R. M. Hunt* (1827—95), amattól a bostoni híres Trinity Church (1877), az utóbbitól nagy lakóházak, a newyorki Lennox Library (1871—77), stb. A nagy múzeumi, könyvtári és egyéb nyilvános épületek egy része a renaissance stilus különböző árnyalalait tünteti föl, az utolsó évtizedekben pedig Amerikában is érvényesülnek a modern törekvések, főleg kisebb lakóházakban, helyes érzékkel a helyi viszonyokhoz és életmódhoz alkalmazva és a faépítészet ügyes felhasználásával. Hirtelen föllendülés támadt a vaskonstrukciókban; a felhőkarcolók, óriási iroda- és bolthelyiségek szerkesztése már nem is építés, hanem szerelés útján készülnek; rendszerük visszahatással van az európai árúházak s egyéb építmények alakítására is.

A szobrászat a XIX. sz. közepe előtt csak igen szerény kisérleteket mutathat föl. Az első neves mester *Horatio Greenough* (1805—1852), G. Washington washingtoni ülőszobrának alkotója, elkésett klasszicista. Hasonló irányban haladt *Hiram Powers* (1805—1873). Mint ezek, Rómában tanult *Thomas Crawford* is (1813—57), aki a washingtoni Capitoliumot díszítette műveivel, míg *Henry Kirke Brown* (1814—86) állította Washington első, washingtoni lovasszobrát. A polgárháború befejezése után a nagy emlékművek foglalkoztatták a szobrászok egész sorát. Francia hatás alatt modernebb irányban működött *Erastus Palmer* (szül. 1817), *Thomas Ball* (szül. 1819) és *John Quincy Adams Ward* (szül. 1830), ezt az irányt azonban csak *Augustus Saint Gaudens* (szül. 1848), az amerikaiak legünnepeltebb szobrásza, juttatta teljes diadalra. A legújabb amerikai szobrászatban sem érvényesül különösebb nemzeti vonás. Az amerikai jelleg inkább csak a tárgyakban (szabadsághősök, tábornokok lovasszobrai, nagy emlékművek, olykor indiánusok ábrázolásai) nyilvánul. Az utolsó kiállítások nagy dekorativ szobrászati feladatai erősen foglalkoztatták az utolsó nemzedéket, melynek soraiból kiemelendők: *Daniel Chester French* (szül. 1850), *Frederick Macmounies* (szül. 1863), *George Grey Barnard* (szül. 1863), *Paul Wayland Bartlett* (szül. 1865), *Hermon A. Mac Neil* (szül. 1866), *A. Phimister Proctor* (szül. 1862) stb.

A szobrászathoz hasonlóan a festészet sem alapul nemzeti hagyományokon és időről időre idegen művészek, Európából hozott eszmék szabják meg a fejlődés irányát. Az angol uralom idején néhány közepes angol festő elégítette ki a szerény szükségletet, így a skót *John Smibert* (megh. 1751), míg az első jelesebb amerikai születésű festők, *Benjamin West* (1738—1820) és *John Singleton Copley* (1737—1813) Angliában telepedtek meg. A szabadságharc idejének leg-

kiválóbb alakja *Gilbert Stuart* (1755—1828), Washington arcképeinek festője, míg *John Trumbull* (1756—1843) a nagy harc egyes mozzanatait örökítette meg. A háborúk végleges befejeztével (1815) az angol befolyás a festészetben is gyengült, de csak jóval később állott be ezen a téren föllendülés. *Washington Allston* (1779—1843) és *John Vanderlyn* (1776—1852) a «nagy» olasz festészetet igyekeztek Amerikába bevinni. Fontosabb volt a tájképfestés behatóbb művelése és Amerika jellegzetes vidékeinek, a Hudson partjainak, a White Mountains ábrázolása, noha az első tájképfestők, *Thomas Doughty* (1793—1856), *Asher B. Durand* (1796—1886), *Thomas Cole* (1801—48) stb. meg vajmi fogyatékos eszközökkel rendelkeztek és követőik *F. E. Church*, *Thomas Moran* és *Albert Bierstadt* is, kik hatalmas méretekben festették le a Yosemite völgy, a Yellowstone Park csodáit, csak aprólékos, száraz művészek. Ugyanekkor a német születésű *Emanuel Leutze* (1816—68) Washingtonnak a Delaware folyón való átkelését ábrázoló híres képével képviselte a történeti festészetet.

A haladóbb irány főleg azoktól a művészektől indult ki, akik Franciaországban tanultak és a barbizoni művészet befolyása alá kerültek. Úttörőkként nevezhetők a figurális festés terén *George Fuller* (1822—84) és *William Morris Hunt* (1824—79), ki mint tanár is nagy befolyású volt, a tájképfestésben *George Inness* (1825—94), a hangulatok mestere, továbbá a sokoldalú, kísérletező *John La Farge* (szül. 1835). Inness követői: *Homer D. Martin* (1836—97), *Alexander Wyant* (1836—92), stb. tájképfestők. 1877. alapították a haladó irány hivei a Society of American Artists egyesületet. Míg a régibb nemzedékből az érdekes *Elihu Vedder* (szül. 1836) még Olaszországban tanult, a fiatalabbak tömegesen keresték föl Párist, azonkívül főleg Düsseldorfot és Münchent. A modern irány legkiválóbb képviselői: az erőteljes *Winslow Homer* (szül. 1836), a fantasztikus *Albert P. Ryder* (szül. 1847), *Ralph A. Blakelock*, kiváló kolorista (szül. 1847), de kivált a világhírű *James Mc Neill Whistler* (1834—1903) a legnagyobb hatású modern mesterek egyike, ki állandóan Londonban telepedett meg. Kívüle is a jeles amerikai festők tekintélyes száma Európában maradt: *John S. Sargent* (szül. 1857), a híres arcképfestő, Párisban él, úgyszintén *William T. Dannat* (szül. 1853) és *Alexander T. Harrison* (szül. 1853) is: *Carl Marr* (szül. 1858) Münchenben, *Gari Melchers* (szül. 1860) Weimarban.

Még a barbizoni mesterek hatása alatt hangulatos tájképeket festenek: *Henry W. Ranger* (szül. 1858), *Charles Melville Dewey* (szül. 1849), *Charles H. Davis* (szül. 1856), *J. Francis Murphy* (szül. 1853), *Leonard Ochtman* (szül. 1854), *Louis Paul Dessar* (szül. 1867) stb. Ide sorolható *Horatio Walker* (szül. 1858) is, aki főleg a kanadai élet ábrázolásával foglalkozik. E régibb iránnyal szemben a modern impresszionista törekvések legelső úttörője *Theodore Robinson* (1854—1896) és következetes művelői leginkább azok a festők, akik a «Ten American Painters» csoportba állottak össze és akik közül a legjelesebbek: *Childe Hassam* (szül. 1859), *J. Alden Weir* (szül. 1852), *John Twachtman* (szül. 1853) és *Willard Leroy Metcalf* (szül. 1858).

Kiváló ujabb festők még: *Frank Duveneck* (szül. 1849), *George de Forest Brush* (szül. 1855), *Thomas Dewing* (szül. 1851), *John White Alexander* (szül. 1856), *William Merritt Chase* (szül. 1849) *Joseph Pennell*, az ismert illusztrátor (szül. 1860) stb. A jeles tehetségek nagy száma mellett is műveikben határozott nemzeti jelleg alig fedezhető föl. A legnagyobb sikerrel művelt műfaj az arcképfestés. A modern amerikai festészetet leginkább az 1910-iki berlini és müncheni kiállítás ismertette meg az európai közönséggel.

Az amerikai grafikai művészet terén különösen kiemelendő a litografált plakát s a fametszés nagy föllendülése a XIX. sz. 2. felében. A nagy amerikai folyóiratok, főleg a Century Magazine és Harpers Monthly a pompás fametszetek hosszú sorát közölték. A legkiválóbb amerikai fametszők: az angol születésű *W. J. Linton*, a német *Frederick Juengling*, *Timothy Cole*, *John Davis*, *Robert Hoskin*, *G. Kruell* stb. V. ö.: *Lester*, The artists of America (Nev-York 1846); *Hartmann*, History of american art (Boston 1904); *Taft*, History of american sculpture (New-York 1903); *Isham*, History of american painting (u. o. 1905); *Mc Spadden*, Famous painters in America (u. o. 1907).

Amerikai népfajok (l. *Amerika* cikknél: *Amerika néprajzi térképét* és az *Amerikai népfajok* szines képmellékletet). Hasonlóságuk a mongolokkal megteremtette azt az elméletet, hogy az A. csak a mongolság egyik ágának tekinthetők, mely ág már a történelmi időkben átkelvén a Behring-szoroson, lassan benépesítette az egész amerikai kontinenst. Újabban ez az elmélet veszíteni kezdi érvényét s mindinkább hódít az a felfogás, hogy az amerikai faj ősidőktől fogva, idegen elem által alig befolyásoltatva terjeszkedett mai területén. A prehisztorikus leletek az európaiakkal átlag egykoruak. Az A. színe csersárgától veresesbarnáig terjedő színárnyalat-ingadozásokat mutat, melyben a vörös mindenkor feltünik. A haj rövid, fekete, merev, bajusz-szakállnövés gyér. Az erős pofacsontú széles arc megfelel a mesokephal v. brachykephal koponyának. Gyakori a sasorr, de nem általános. Átlagosan közép és kisközép termetüek, emellett a feltünő magas testalkat (Patagonia) és a nagyon alacsony (Tűzföld) állandó. Az A. palaeoasiatokkal való vegyülése hihetőleg az eszkimó, főleg a Bering-szoros Ny.-i részén. Az A. őstörténete bizonytalan, még a felfedezés kora óta is csak néhány kulturállam multjából tudunk egyes részleteket, melyeket néprajzilag értékesíteni bajos, mert az egyes fajok, törzsek igazán fajbeli különbözősége igen csekély. Nyilvánvaló, hogy az összes A. az eszkimók kivételével, tehát az ú. n. indiánu-ok egységes amerikai fajból származnak. Idegen keverődés csak É.-Amerika ÉNy.-i partjain igazolható a palaeoasiatok, talán a polynesiaiak révén is. Az É.-Amerikai törzsek műveltségének változó foka a lakóhely természeti viszonyaiból következik. Az É. rideg területein és a Ny.-i Rocky Mountains-hegységben, jórészt még a prairieken is szegény vadász-törzsek tanyáztak, köztük az állattenyésztés is idegen. Ny.-ra, a mai

Egyesült-Államok területén már voltak ugyan telepes földmívelők, de kezdetleges állapotban, mert tengeri-termelésen kívül mással alig foglalkoztak. A műveltség és jólét főleg Mexikó állam szomszédságában virult. Csakhogy a műveltségi és államhatárok nem egyeznek mindig a nyelvi határokkal. Közös műveltség és nyelvrokonság egy csoportba egyesíti pl. az ÉNy. tengerparti törzseit. Központul tekinthető a Dél-Alaskában volt tlinkit törzs, mely haldús vidéken lévén, jólétben élt. Sajátos művészete mellett fejlett totemizmus és szervezett titkos szövetségek jellemzik e csoportot. Sanyarubb sorsban éltek a belső ÉNy. vadásznépei, a nyelvileg tinneh-csoportba tartozó nomádok, melyek lassan szétszóródtak, pl. dél felé vándoroltak a mai Arizona-beli apachok. Túlnyomólag vadászatból éltek a Ny. felé terjedő algokin törzsek, hová az A. Hudson mellékén lakó mohikánok, odsibveh = csippeve-k a Felső tónál stb tartoztak. A felfedezés idején ezeket szorongatta az irokézek szövetsége, mely a mai New-York állam területét és az É.-i erdőségeket birta. Összesen 6 törzs tartozott ide, köztük a mohaok és senecá-k. A huronok ugyan rokonai voltak az irokézeknek, de állandó hadilábon. A prairiek Ny.-i részén a Misszuri és Misszisszippi felső folyásánál laktak a dakoták v. sziúk, számos törzsre oszolva, tőlük délre a panik csoportja. Oregon és Kalifornia területén apró, nem egységes törzsek harcoltak egymással. A kultura magasabb fokán voltak a névszerint is elenyészett pueblo-törzsek, a mai Új-Mexikó határain. Romvárosuk (Pueblo) és fennmaradt emlékeik hirdetik sajátos műveltségüket. Hatalmas csoport volt az uto-aztek hódító népek nagy sora, mely a Rocky-Mountainsről szállt alá az Egyesült-Államok rónáira és innen délre vonult. Az őshazában maradt törzsek közül híresebbek a sosonok v. kigyóindiánusok, valamint a később Texas és Új-Mexikó vidékére került komancsok és a Közép-Amerikába nyomult aztekok, mint egyazon nyelv tagjai. Mexikó ragyogó kulturáját a csicsimek nép vetette meg, mely a hódító toltekokkal összeolvadt, végül új lendületet nyert az aztek betörés által, mikor katonai állammá alakult. Még kevesebbet tudunk a yukatan műveltség kipusztult népéről, a maya csoportról, mely hihetőleg rokon volt a kiirtott Antilla-indusokkal. Talán még nehezebb a délamerikai benszülöttek megfelelő csoportosítása. É.-on és ÉNy.-on elég magas, de nem egységes kultura nyomaira akadunk. Igy a mai Columbiában, hol a csibcsák népe uralkodott más, művelődésre kevésbbé hajlandó rokon törzsek felett. Peru partvidékein ugyancsak jelentékeny művelődés nyomai látszanak a fensíklakó ayamara-k kezdeményezéséből, míg az inkák a többi népeket is meghódították s politikailag egyesítve megteremtették azt a hatalmas birodalmat, mely a spanyol hódítókat is meglepte. Egyébként Dél-Amerika törzseiről vagy azok történelmi szerepéről alig lehet szó. Nyelvileg összetartozó rokon törzsek: arovakok és karibák, a mai Guayana területén, ez utóbbiak még az Antillák egy részét is meghódították. A braziliai partvidék legrégibb lakói az Amazontól La Plata torkolatáig tanyázó tupi-k. Az ország belsejéből jövő tapuya-k, mely csoportba a botokudok is tartoznak, az őslakókat lassan kiirtották. A déli pusztaságokon lakott csöndes vadász népek a ló elterjedésével harcias lovas-törzsekké alakultak, így az araukánok Chileben és a patagonok.

Amerikai nyelvek. Amerika őslakóinak száma alig több 10 milliónál s ezek több mint 150 nyelven beszélnek. E nyelvek bizonnyal szorosabb rokonságba hozhatók egymással, de a tudomány mai állása szerint csak annyi bizonyos, hogy e nyelvek mind bekebelező (poliszintetikus) nyelvek, vagyis olyanok, melyeknél a mondat tárgya beolvad az igébe, sőt más mondatrészek is hozzá kapcsoltatnak s vele egy szóvá alakulnak. Az A.-et 6 csoportra oszthatjuk: 1. *az É.-i pacifikus régió* nyelvei a Rocky Mountainstől Ny.-ra eső területen az é. sz. 60. és 30. foka között. 2. *Az É.-atlanti régió* nyelvei az említett hegységtől K.-re. Ide tartoznak *az athapaszk, algonkin, irokéz, sziu v. dakota, muszkogét, koaviltek és a kaddo* nyelvtörzsek. 3. *A centrális régió nyelvei: az uto-aztek, maja, otomi, sapoteko-misztek, misei v. szokei, csapanek, matagalpi, ulwai nyelvtörzsek* s még egyes izolált nyelvek (pl. *taraszk, tekisztlatek* stb.) 4. *Az Amazon-régió* nyelvei: *a tupi, arovak, karaibi, tapuja v. gessi* nyelvtörzsek s egyes kisebb izolált nyelvek (pl. *guarauoni, guahiboi* stb.) 5. A *Pampa-régió* nyelvei és 6. *a D.-i pacifikus régió* nyelvei. Az *eszkimók* nyelvét újabb búvárok a mongol törzsek nyelveihez sorozott hyperboreai nyelvág tagjai közé számítják. Az A. közül a bekebelező tipusnak legtisztább s leggazdagabb példái az *athabaszk, irokéz és az algonkin.* V. ö. *Müller* Frigyes, Grundriss der Sprachwissenschaft II. és IV. k. (Bécs 1882 és 1888); *Gabelentz* György, Die Sprachwissenschaft, 2. kiadás (Leipz. 1900); *Finck* F. N., Die Sprachstämme des Erdkreises (u. o. 1909).

Amerikai orgona, l. *Harmónium.*

Amerikai őskulturák (l. a *mellékelt képet).* Az óvilág történetelőtti emlékeihez nagyrészt hasonló maradványok Amerika egész területén találhatók. Diluviális állatnyomokkal és csontokkal együtt egyazon lelőhelyen emberkéznek kétségtelen munkái kerültek napvilágra, főként Kaliforniában, a Misszuri mellett és Nebraskában; a tengerpartok hosszán kjökkenmöddingszerű *kagylóhalmok* jelzik a primitiv ember egykori halászéletét; sűrűk a nyomok továbbá a nagy folyók mentén és a beltavak szélein: csontszerszámok, nyílhegyek és kőbalták ezrei kerültek újabban az amerikai múzeumokba.

Jellegzetesek az északamerikai ősi földhányások *(mounds)*; változatos magasságú dombsorok (0·10 métertől 100 m. magasságig); terjedelmes, szabályos mértani idomokba futó földtöltések, többnyire egyenes vonalú, de olykor csigavonalas sáncok, amelyek néhánya vetületben határozott állatrajzot mutat (kígyót, keselyüt, stb.), ami az őslakosság totemrendszerével (l. o.) függhetett össze. Egyideig sírtelepeknek gondolták, a legtöbb tartalmaz is emberi csontokat és házi eszközöket, de akárhánynak nyilvánvalóan más rendeltetése volt. Davis és Squier szerint vannak köztük: 1. *védősáncok,* a várerődítés ismert kellékeivel; majd mind folyók összetorkolása mellett; helyükben néha városok emelkedtek (Cincinnati,

[illegible] hányások több mérföldnyi [illegible] s nem ritkán 200 méter magasak. [illegible] *templomhalmok*, törzsfőnek vagy tanácsház[illegible] épp[illegible] alépítményei; tetejük [illegible] lelőhelyük Misszuri, Ohio és Kentucky [illegible] *halmok* és *sírhalmok*, oltárszerű [illegible] bennök tűzhelyekből összerótt, vagy [illegible] rakott sírkamrákat találtak a tűz [illegible] biztos nyomaival. Előbbiek ellen [illegible] helyek, utóbbiak tömegsírok voltak, [illegible] eltemetett hadi és házi eszközökkel. [illegible] egy ma már kihalt népet (mound-[illegible]) [illegible] megalkotóban, amely kedvvel és [illegible] építkezett. Ma bizonyos, hogy a benn[illegible] [illegible] ősei készítették, amint a halottal [illegible] szerszámok formája, a temetkezési [illegible] a tetem csontjairól később lekapart hús nyomai mutatják. Leghaladottabb építőművészek közöttük a mai *cserokí* (cherokee) törzs ősei voltak az Ohio völgyében, honnan utódaik Karolinába vonultak.

Másik [illegible] mód különálló, ujabbkori kulturfokot képvisel s a mexikói művelődési körnek [illegible] található. Északon az u. n. *pueblo* építmények tartoznak ide, délen a *mayakultura* maradványai. Előbbiek lakóháztipusának cliff-dwellings a neve; [illegible] közé vagy azokhoz támaszkodva felrakott, sok emelet magasságú és fölfelé egyre kisebbedő cellasorok ezek, részben a [illegible] meredek és mély lőszpartjai (cañon) közé ékelt várostelepek, kártyavárszerű, tornyos elren[illegible]. Mindannyi az u. n. pueblo indiánság kézügyességét dicséri, melynek magas műveltségi fokára vallanak a bennük talált kisebb leletek is: művészi formájú agyagedények (l. *mellékl. 6.* és *11.* [illegible]), apró dísztárgyak, a falakon megmaradt festmények és faragványok. Közép-Amerika déli felében a mayatörzsek emlékei figyelemreméltók [illegible] Yucatan és Guatemala tartományokban. A tropikus nedves vidék buja növényzete az évszázadok folyamán teljesen belepte, de a legtöbb építményt épen meg is tartotta. Városokat sejtető tömegben lepik e romok a vidéket, különösen Palenque, Ocoenigo, Uxmal, Chichenitza és Yaxchilan mellett. Már a spanyol hódítások idején romokban hevertek, de nevezetességük, hogy átmeneti állapotot mutatnak az ősi indiánus formák és a mexikói aztékkultura stilusa között (l. o.). Óriás piramisok törmelékei, boltozatlan csarnokok [illegible] négyszögletes keretekbe szorított ékítményekkel, amelyek domborművei már jelképesek és írásszerűek. Ércdísz vagy eszköz itt is kevés került elő, mint általában a középamerikai területen, melynek egész lakossága, úgy látszik, kőfegyvereket (obszidián éllel) használt s a roppant gazdag arany- és ezüsttelepek fémanyagát inkább díszül alkalmazta (l. *mellékl. 15.* és *16. sz.*).

Miként a mayanép a mexikóinak, a délamerikai *csibcsa* (chibcha) törzsek viszont a *perui inkáknak* voltak a művelődésben előmunkásaik. Bogota fensíkjának egész területét lakták s különösen agyagedényeik művészi mintázásában vitték sokra (l. *mellékl. 10—13. számait*); aranylapokból készített ötvösműveik finom kivitel, jellemző [illegible] figurális gazdagság tekintetében ma is csodálatot keltenek; nem kevésbbé jellemzők lámagyapjuból szőtt ruháik s azoknak színes tollakkal való díszítése (l. *mellékl. 1. sz.*). Építkezésükben kezdetlegesek, nehézkes agyagfalaik alacsony nyomottságukkal a perui stílusnak alapelemeit mutatják. Tőlük vették az inkák bámulatos kalendáriumbeosztásukat, amely csillagászatilag pontosabb az európai, Gergely pápától származottnál.

Amerika két magas műveltségű országának: a mexikói azték és a perui inka birodalomnak emlékei nem tartoznak az őskulturák keretébe, mivel kialakulásuk históriai korba esik; életviszonyaikról, műveikről nem az ásatag maradványok nyujtják a legbeszédesebb adatokat, hanem részint a spanyol hódítások idején Európába hozott targyak, részint a róluk szóló írott emlékek, melyek szemtanuktól származva, a két ország egész politikai és kulturtörténetét felölelik. Itt csak egy szempontból szerepelhetnek: művelődésük eredetének problémáját az előző és őskulturáknak minősített állapotokkal *együtt* kell és lehet csak megfejteni. A két állam bámulatos fejlettsége tudományokban, művészetekben, társadalmi és gazdasági formákban, szembeállítva a nomád indiánság kezdetleges szinvonalával, kezdettől fogva azt a vélekedést tette valószinűvé, hogy mind e csodálatos haladottság, amely különben is sokban emlékeztet az óvilág népeinek fejlettségfokára, lehetetlen, hogy eredeti, honi, indiánfaji lett légyen, hanem valahonnan kivülről, az óvilág valamely népétől átvettnek kellett lennie. A spanyol hódítások történetírói, a szemtanu historikusok (Sahagun, Oviedo, Las Casas, Ixtälxochitl s mások) már ilyenül tüntetik fel az ott látottakat; később Garcilasso, Clavigero, Humboldt s az összes e tárggyal foglalkozók Prescottig csak annyiban haladnak, hogy az átvételt majd itt, majd amott keresik. Eleinte a puszta *európai* hatás föltétele az uralkodó nézet, majd *kínai* befolyásra törekszenek visszavezetni (Martius, Ampère, Wied-Neuwied), azután a *sandwich-szigeti* eredet vitatói tünnek fel (Latham, Pickering), követik az *ausztráliai* kulturvándorlás hirdetői (Ellis, Gilii); Humboldt elméletét, az indiánság szoros kapcsolatát az *északázsiai* népekkel majdnem napjainkig vitatták Delafield, Bradford, de Salles. Az amerikai újabb etnológus iskola mindezekkel szemben egyre meggyőzőbb okokkal s az adatok nagy tömegével a kérdést végérvényesen oly értelemben oldja meg, hogy egész Amerika kulturája a legelmaradtabb patagonoktól és botokudoktól fel az azték és inka művelődés virágkoráig *egységes*, eredeti és külső befolyástól mentes, fokozatos haladás eredménye. Ez elméletnek az egész emberiség fejlődéstörténetére nézve abban nyilvánul meg elsőrangú fontossága, hogy ez alapon az A.-ban oly példa áll a szociális evolució tanainak rendelkezésére, amely külső, zavaró befolyástól mentesen a maga erejéből mutatja a természetes emberi fejlődés tiszta fokozatait.

Irodalom. Nadaillac, L'Amérique préhistorique, Paris 1883; Seler, Gesammelte Abhandlungen zur Amerikanischen Sprach- und Alterthumskunde, Berlin 1900—1906, 3 köt.; Squier and Davis, Ancient monuments of the Mississipp. valley, Washington 184[illegible]; Annual Report of the Bureau of Ethnology I—VII., u. o. 1882—1889; Holmes,

KÖZÉPAMERIKAI ÉS PERUI EMLÉKEK.

1. Tolldísszel kirakott átvetőköpenyeg (ú. n. poncho). — 2. Papagály-múmia. — 3. Emberi múmia. — 4 Múmiafej álarccal. Mind a 4 csibcsa eredetre vall. — 5. és 6. Kőfigurák pueblo mintára Mexikóból. — 7. és 8. Sírhalmok [illegible] — 9. Egy gyermek múmiája. — 10. 13. [illegible] Peruból. — [illegible] Mexikói [illegible]. 15. és 16. [illegible] aranyból. — 17. [illegible] — 18. [illegible] 19. [illegible]

[illegible] cikkhez

Pottery of the ancient Pueblos, u. o. 1886; Kingsborough, Antiquities of Mexico, London 1831—1848; Bastian, Die Culturländer des Alten Amerika, Berlin 1878, 2 köt.; Prescott, History of the conquest of Mexico, Boston 1843, 2 köt.; Desjardins, Le Pérou avant la conquète espagnole, Paris 1858; Squier, Nicaragua, Its People, Scenery and Monuments, New-York 1852, 2 köt.; Wells, Explorations in Honduras, u. o. 1857; Morelet, Voyage dans l'Amérique Centrale, Paris 1870; Humboldt-Boupland, Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau-Continent, u. o. 1815—31, 30 köt. I. rész; Waitz, Anthropologie der Naturvölker, Leipz. 1859—1872, III., IV. köt.; Haebler, Urgeschichte Amerikas, Helmolt, Weltgeschichte I. 179—574.

Amerikai párbaj. Két személynek kölcsönös megegyezése az iránt, hogy előre meghatározott módon a sorstól tétessék függővé, hogy melyikök legyen öngyilkossá. Csak akkor büntethető, ha a kölcsönös megállapodás következtében az öngyilkosságra irányzott cselekmény végre is hajtatott. A felek között vivandó harc hiányánál fogva nem vonható a párbaj, párviadal fogalma alá, de viszont a szándékos emberölés fogalma alá sem. A magyar btkv. azért önálló büntetendő cselekménynyé tette (283. §.) s a büntetés abban az esetben, ha a halál nem következett be, mindkét félre egy évtől öt évig terjedhető államfogház, ha pedig a halál bekövetkezett, az életben maradóra öt évtől tizig terjedhető államfogház. V. ö. *Vámbéry,* Az amerikai párbaj (Jogi Szemle IV. évf.).

Amerikai pestis, a sárgaláz.

Amerikai pisztráng, l. *Pisztráng.*

Amerikai sajtó, l. *Gyorssajtó* és *Tégelyes sajtó.*

Amerikai szerszám, lószerszám, igen könnyű szíjazattal, ügetőversenyeken használják.

Amerikai szőllő, l. *Szőllő.*

Amerikai tigris, l. *Jaguár.*

Amerikai ügető. Néhány angol telivérből és számos ismeretlen származású kancából indult ki, amelyeket egy Messenger nevű angol telivér csődör fedezett. Nagysága 160—170 cm., színe többnyire sárga v. pej. Különösen kitűnően alakultak azok a testrészei, p. a könyök, váll, konc, hátsó térd és csánkizület, amelyek a gyors mozgás és kiváló trabbolóképesség kiinduló pontjai. Ez a ló két angol mérföldet ügetve körülbelül 2 perc alatt tesz meg. Hazai ügetőversenyeinkből ismert s hazánkban is számos helyen tenyésztik.

Amerikai verseny alatt az európai piacoknak olcsó amerikai gabonával, különösen búzával való nagymérvű elárasztását értik, amely annyiban volt nagy hatással az európai mezőgazdaságra, hogy a gabonaárakat nagyon alacsony fokra nyomta le. Az európai gazda, aki drága földön, nagy költséggel és nagy adótól sujtva kénytelen termelni, az alacsony gabonaárakban még termelőköltségét sem kapta meg, holott az amerikai termelő nagyon jól boldogulhatott velük, mert ő a gabonatermelést a majdnem semmi földjáradékba és adóba sem kerülő, óriási kiterjedésű szűz területeken úgyszólván gyárilag üzte és terményeit vizi utakon igen csekély költséggel tudta az európai piacokra eljuttatni. A XIX. sz. utolsó negyedében különösen kárát szenvedte az A.-nek a magyar gazda, mert az európai gabonatermelő államok magas védővámokkal törekedtek az A. ellen védekezni, e vámok pedig a magyar búzát is leszorították kiviteli piacairól. Az A. még ma is érezteti hatását, de legújabb időben mégis sokat vesztett éléből, egyrészt azért, mert a gabonatermelés Amerikában jóformán elérte már legmagasabb fokát; másrészt azért, mert a népesség szaporodásával Amerika saját gabonafogyasztása is egyre emelkedik, evvel együtt pedig búzakivitele, legalább a normális években, egyre csökken.

Irodalom. Semler H. után Tomsits, A gazd. termelés terén mutatkozó A.-nek jelentősége és valódi okai, Budapest 1883; Szathmáry György, Az A. és a magyar mezőgazdaság, Budapest 1882; Pólya Jakab, A gazdasági válság, Budapest, 1890.

Amerikai zöld, l. *Krómzöld.*

Amerikánista, oly szakférfiú, ki Amerikával s az ottani állapotokkal, különösen pedig a benszülöttek nyelvével s etnográfiájával foglalkozik. 1875 óta a párisi Société américaine kezdeményezésére az A.-k minden két évben nemzetközi A.-kongresszust tartanak, felváltva hol Amerikában, hol Európában.

Amerikánizmus néven 1. *nyelvi szempontból* az angol nyelvnek ama sajátosságait értjük, amelyek az Amerikában beszélt angol nyelvnek jellemző tulajdonságai. Az Amerikában használt angol nyelvnek, az európaival szemben, főbb tulajdonságai: régi angol archaisztikus kifejezései, amelyek sokszor megváltozott jelentéssel használtatnak; a speciális amerikai viszonyok számára képzett új szavak; újabb átvételek más nyelvekből, pl. lagerbeer (Lagerbier), standpoint (Standpunkt), steal (Stiel) stb. (v. ö. még az indiai és néger eredetü szavakat); a sajátos orrhangsúlyozás (nasal twang); a magánhangzók kiejtéseinek sajátosságai; az amerikai helyesírás egyes eltérései. V. ö. *Bartlett,* Dictionary of Amerikanisms (5. kiad., Boston 1884); *Matthews,* Americanisms and Briticisms (New-York 1892); *Farmer,* Americanism old and new (London 1894); *Tenner:* Deutsch-amerikanisches Vademekum (2. kiad., Berlin 1886). — 2. *A. egyházi szempontból* a katolicizmusnak az az amerikai iránya, amely a nemzeti sajátosságot figyelembe vevő egyházi önkormányzatért küzd s a modern kultura követelményeire tekintettel óhajt lenni. Főképviselője *Hecker Thomas.* V. ö. *Houtin,* L'Américanisme (Páris 1903); *Braun,* Americanismus, Fortschritt, Reform (Würzburg 1904.) — 3. *Ipari téren* A.-nak nevezik az üzérkedésnek és a vállalkozásnak azt a sajátos módját és szellemét, amely a legújabb időben különösen az északamerikai Egyesült-Államokban kezdett lábrakapni, de onnan lassanként az európai nyugati országokba is átszivárog. Az A. jellemző vonásai: a merész nekivágás és szívós kitartás minden gazdasági vállalkozásban; a rohamos meggazdagodásra irányuló törekvés és ennek érdekében a versenytársak ellen folytatott könyörtelen küzdelem; minden alkalmas eszköznek, a törvényesen tiltottnak is felhasználása a siker elérésére.

Amerika-szigetek, l. *Fanning-szigetek.*

Amerikázás, a munkások szándékos lassú munkája, mellyel munkájuk teljesítőképességét korlátozzák abból a célból, hogy ezáltal a munkaadót követeléseik megadására birják. Ez ellen a munkaadók főként az akkordbérek behozatalával védekeznek. Nevét onnan veszi, hogy Amerikában alkalmazták először ca'canny (csak lassan) néven.

Amerling, *Friedrich,* osztrák arcképfestő, szül. Bécsben 1803 ápr. 13., megh. u. o. 1887 jan. 15.

[illegible] akadémián, majd Londonban és Párisban [illegible] Lawrence és Horace Vernet vezetése alatt [illegible] történeti festészettel próbálkozott, [illegible] majdnem kizárólag arcképfestésre [illegible] és a bécsi udvar, valamint a magyar [illegible] sokat foglalkoztatott arcképfestője lett. Ő festette meg a M. Tud. Akadémia [illegible] Széchenyi István arcképet. Egész sorozat érdekes arcképtanulmánya van a budapesti [illegible] Muzeumban. 1902 Bécsben szobrot emeltek neki. V. ö.: *Frankl*, Friedrich von A. (Wien 1889).

Amersfoort, [illegible] székhely Utrecht-től 22 km.-nyire [illegible] tartományban az Eem és vasut [illegible] az Amersfoorti hegyek alján, amelyek [illegible] hajdani homokbuckák maradványai; (1900) 19,089 lak., pamut- és gyapjúiparral, élénk gabona-, dohány- és [illegible] kereskedéssel. Épületei közül a legkiválóbb a 94 m. magas tornyú [illegible] temploma. Itt született Oldenbarneveldt.

a merveille! (franc., ejtsd [illegible]) Csodaszép! Pompás! Remek!

Amesa szpenta, l. *Amsaszpandok.*

Amesbury [illegible] város Massachusetts államban, É.-Amerikában, a Merrimac és vasut mellett, (1900) 9473 lak., flanell és egyéb pamutkelmeszövéssel.

A metà (olasz) a. m. felében. A. *üzlet* egy és [illegible] vagy két különböző piacon lakó két [illegible] szövetkezése valamely adás-vételi ügyletnek keresztülvitelére úgy, hogy a nyereségben-veszteségben *felerészben* osztozkodnak. Teszik ezt a nagyobb ügylettel járó kockázat megosztása végett különösen akkor, ha az árak két különböző piacon úgy alakulnak, hogy valamely árút az egyik piacon aránylag olcsón lehet megvenni, a másik piacon pedig aránylag drágán lehet eladni.

Ametabola (állat), azok a rovarok, melyek átalakulás *(metamorfózis)* nélkül fejlődnek, vagyis melyeknél a petéből kikelő állatka lényegében már hasonlít ivarérett szüleihez; ide csak szárnyatlan rovarok (pl. ősrovarok, *Apterogenea)* tartoznak. Velők szemben az átalakulással fejlődő rovarokat Metabola névvel jelölik. L. *Metamorfózis.*

Amethystea *L.* (növ., *Amethystina Amm.)*, az Ajakosak génusza, egyetlen faja, az *A. coerulea L.* a Fekete-tengertől Mandzsuriáig honos. Kékszínű ágaiért nálunk mint ritka dísznövényt ápolják.

Ametiszt (ásv.), ibolyaszínű kvarcváltozat, az összes kvarcváltozatok között a legkedveltebb drágakő: «nyugati A.»-nek nevezik, megkülönböztetésül a «keleti A.»-tól (l. o.), mely a korundnak egy fajtája. A régiek is nagy becsben tartották, amuletnek hordották, mert azt hitték róla, hogy hordozóját megőrzi a részegségtől (gör. a. m. részegségtől óvó). Az A. színe nem mindig egyöntetű; gyakran világosabb és sötétebb részleteket látni rajta, de a sötétebb színű kristályok általában ritkábbak. Melegítve az A. színét változtatja, megsárgul, *citrin* (l. o.) lesz belőle v. többé-kevésbbé megszíntelenedik. Kristályai bár egyszerűeknek látszanak, de az optikai vizsgálat azt árulja el róluk, hogy többnyire sokszorosan összenőttek. Az A.-et többnyire v. telérekben, kőzetérekben találni, pl. Selmeczbányán, v. az úgynevezett A. mandulákban, amelyek belsejét 3—6 oldalú, többnyire oszlopnélküli, gúla-alakú A. tölti ki. Az ilyen mandulákat legnagyobb mennyiségben Braziliából hozzák (hol néha óriási darabokat találnak, így 1900-ban Santa Cruz közelében akkorát találtak, amelynek átmérője három irányban 10, 5 és 3 méter volt). A braziliaiak után a cejloniak a legszebbek, ezek kerülnek megmunkálva mostanában leginkább a kereskedésbe. Nagyobb mennyiségű A.-et találnak még Pennsylvaniában, a Felső-tó vidékén (Amethyst Harbour nevű helység mellett), Guanaxuatonál (Mexikó) és Mursinka mellett (az Uralban). Az A.-t üveg-utánzattal, néha ibolyaszínű fluorittal vagy kalcittal is hamisítják. Az izzítás folytán sárgássá vagy színtelenné lett A.-et aquamarin v. topáz helyett is eladják.

Ametria (gör.), a szimmetria ellentéte, az arány és összhangzás hiánya, aránytalanság; *ametrikus*, aránytalan.

Ametropia (gör.), a szemnek a rendestől elütő fénytörése. L. *Fénytörés* (hibái).

Ameublement (franc. ejtsd: amöblmañ), a lakás berendezéséhez tartozó összes bútorzat.

Amezit (ásv.), a klorit-szerpentin csoportba tartozó szilikát, $H_4(Mg,Fe)_2Al_2SiO_9$; egyhajlású rendszerbeli almazöldszínű hatszöges lemezkékben fordul elő diasporral együtt Chesternél (Massachusetts).

Amfi- (gör.) annyi mint kétoldalú, körül; összetételekben, pl. *amfibium,* kétéltű (vízben és szárazon élő) állat.

Amfibia (állat), l. *Kétéltűek.*

Amfibiás növények, olyan növények, amelyek rendesen testük alsó részével a vízben állnak, de képesek a víz kiszáradása után mint szárazföldi növények is tovább élni. A szárazföldi és vizi alak egymástól jól megkülönböztethető (dimorphismus). Ilyenek vizi boglárka (Ranunculus aquatidis L.), a vidrakeserűfű (Polygonum amphybium L.). L. *Alkalmazkodás.*

Amfibiokardia, a szívnek az a fejlődési rendellenessége, melynél, mint a hüllőknél, csakis egy szívkamra van, melyben a 2 pitvarból beömlött arteriózus s venózus vér keveredik. Ez a kevert vér látja el a nagy és kis vérkört. E bajnál rendszerint hiányzik a nagy vérértörzsek egyike és a meglevő, a kamrából eredő törzs v. a függő érnek, v. a tüdőverőérnek v. a közös verőeres törzsnek felel meg. E fejlődési rendellenesség nem zárja ki az életképességet, csakhogy az illetők csekélyebb ellenállóképességűek, rosszul fejlődöttek, arcuk szederjes, s a szív-kompenzáció zavaraiban korán tönkremennek. Természetes, hogy e baj gyógyítása csak arra szorítkozhatik, hogy a szív működésének akadályait elhárítsa, ami nyugodt életmód mellett érhető el.

Amfibol, az A.-csoportba tartozó *szilikát ásvány.* Az A.-csoport sok tekintetben rokon a piroxén-csoporttal. Anyagukat tekintve a két csoport tagjai a dimorfia, illetőleg polimeria viszonyában állanak egymással. Ugyanis mindkét csoport minden egyes tagja izomorf keveréke többféle közömbös metaszilikátnak és pedig vagy a $MgSiO_3$,

$CaSiO_3$, $FeSiO_3$, ($MnSiO_3$) szilikátok egymással való keveréke vagy ezek keveréke $MgAl_2SiO_6$, $Na_2Al_2SiO_6$ Al_2O_3 helyett ezekben Fe_2O_3 is lehet — szilikátokkal. Különbség a két csoport között morfológiai és fizikai tulajdonságukban nyilvánul, melyek közül a legjellemzőbb az, hogy valamennyi piroxén hasadási prizmájának élszöge kb. $87^1/_2{}^0$, valamennyi A.-é $124^1/_2{}^0$. A piroxének fajsúlya általában nagyobb, mint az u. o. összetételű A.-oké; a piroxének pleochroizmusa csekély, az A.-oké igen erős; az A.-csoport ásványai rendesen igen jól hasadnak, a piroxének, egynek kivételével, kevésbbé jól. Mindazonáltal morfológiai tekintetben nagy az analógia a két csoport között (pl. a megömlesztett A. piroxén alakban kristályosodik ki újra, anélkül, hogy összetétele megváltoznék, de a fajsúlya és hasadása is olyan lesz, mint a piroxéné stb.); mindkét csoport ásványai részint a rombos, részint az egyhajlású, részint a háromhajlású rendszerben kristályosodnak.

Nevezetesebb A.-ok (l. az illető címszók alatt): a) rombos rendszerüek az *antofillit*, a *gedrit*, b) egyhajlásuak, α) Al_2O_3 nélküliek, hosszú tompa végű oszlopokban (v. rostokban) a *tremolit*, az *aktinolit*, β) timföld (Al_2O_3) tartalmuak — a szűkebb értelemben vett A.-ok — a *közönséges A.*, üvegfényű, sötétzöld, barna, fekete, rövid oszlopos fennőtt vagy bennőtt kristályokban v. szemcsés — szálas — rostos változatokban, mint kőzetek (szienit, diorit, palák stb.) alkatrésze fordul elő, keménysége 5—6, fs. 3·1—3·3; az *arfvedsonit*, a *glaukofán*, c) háromhajlású az *enigmatit*.

Amfibolia, kétértelműség. A Kant-féle filozófia műszava, jelzi az értelem tapasztalati használatának fölcserélését a transzcendentális használattal. Aristotelesnél A., amfibologia, oly tétel, mely kétes, kettős értelmet rejt magában.

Amfibolit általában oly kőzet, melynek fő alkatrésze amfibol, tulajdonképen nagyobb tömegben termő szemcsés, sugaras v. rostos amfibolok halmaza; ha az amfibolok egyközösen vannak egymáshoz nőve, előáll az *amfibolpala*; az A. szerkezete rendesen szemcsés. Ha a kőzetet az amfibol sugárkőnek (aktinolit) nevezett zöldesfélesége alkotja, akkor a neve *aktinolitpala*. Rendesen más kőzetekbe, nevezetesen archei gnájszba s csillámpalába betelepítve találni úgy az A.-ot, mint az amfibolpalát és aktinolitpalát. Az ambifolon kívül alárendelten más ásványok is szerepelnek, mint: földpát, piroxén, gránit, csillám, kvarc, epidot stb. Nálunk Krassószörény vmegyében van több helyen, Szászkabányán, Moldován, Dognácskán, továbbá Szeben vmegyében Felsősebes vidékén, a Szepességben stb. Nagyobb mennyiségben az Alpokban (Enns völgye), Cseherdőben, Szudetákban stb.

Amfibrachisz (gör., «kétfelől rövid» magyar régi csinált műszóval ú. n. körösdi: ⏑ – ⏑), versláb, melynek középső tagja hosszú, a két szélső rövid.

Amfid elemek az oxigén, kén, szelén és tellur kétvegyértékű alakjai. Mivel ezen elemek úgy a savak, mint a bázisok alkotó részei, *Berzelius* ajánlatára nevezik őket A.-nek.

Amfidiplopia, l. *Diplopia*.

Amfidromia (gör.) a. m. körülfutás; görög családi ünnep, amelyet többnyire a gyermek születésének 5-ik napján ültek meg. A bábaasszony a gyermeket karjára véve, körüljárta a tűzhelyet, s a házi istenek védelmébe ajánlotta a kisdedet. A születés után 7., vagy legkésőbb 10-ik napon adtak a gyermeknek nevet is.

Amfid-savak, l. *Savak*. Amfid-sók, l. *Sók*.

Amfigen (ásv.), l. *Leucit*.

Amfikromatikus kémhatás, l. *Amfoter*.

Amfiktionok (gör.). Igy hívták a görögök azokat a szomszédos községeket, melyek tekintet nélkül a törzsrokonságra, valamely templom védelméro, közös ünnepek megtartására vagy a nemzetközi jog megóvása érdekében szövetséggé (amfiktionia) egyesültek. Ily szövetségek voltak Argosban, Kalauriában, Orchestosban, Delos szigetén. A legjelentékenyebb volt az ú. n. *amfiktioni liga*, mely a pythói Apollonnak delphibeli szentélyét védte, szintúgy Demeter templomát AntheIában, Thermopylai mellett. Ez utóbbiért olykor pylaei szövetségnek is hívták. Tagjait a legrégibb időben 12 néptörzs alkotta, mindegyik törzsnek 2—2 képviselője volt a gyűléseken, melyeken az egyes városok között felmerült viszályokat elintézték s akik a népjog vagy a szentélyek ellen vétettek, azokat megbüntették, vagy ha kellett, *szent háborút* indítottak ellenük. Joguk volt továbbá egyikmásik szövetségest ki is zárni. Ez történt Kr. e. 346. a phokisiakkal és spártaiakkal. Helyükbe II. Fülöp alatt a makedonok léptek. Később több állam volt tagja a szövetségnek, így Kr. e. 191. 17 város küldött képviselőket; de a szavazatok száma mindig 24 maradt. Az A. a római uralom alatt is elnököltek a pythói játékokon. A delphibeli jóshely megszűntével a szövetség is felbomlott, a Kr. u. II. sz.-ban már nem szól róluk senki. Politikai tekintetben az A. nem játszottak nagy szerepet. Érdemük, hogy Hellasz legnagyobb és leggazdagabb jóshelyének megvédésével Apollon istentiszteletének egységét fentartották. V. ö.: *Bürgel*, Die pyläisch-delphische Amphyktionie (München 1876).

Amfilogit-pala (kőzet), steatitos, finoman pikkelyes, zöldesfehér, mésztartalmú csillámpala Zillerthalból (Tirol).

Amfimácer (gör. «kétfelől hosszu»), antik versütem: – ⏑ –. L. *Krétai vers*.

Amfipolisz, ókori város keleti Makedóniában, félszigeten; alapította Agnon, Nikias fia, 437-ben Kr. e. 424. Brasidas elfoglalta az athéniektől, 2 évvel későbben falai alatt megverte Kleon hadait. A rómaiak idejében egyik makedóniai tartományuk fővárosa volt. Maradványai még láthatók Neo-Khori mellett.

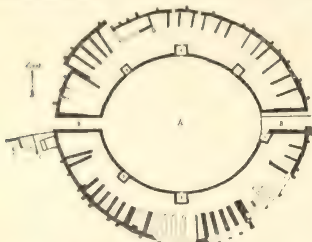
Amfiprosztilosz (gör.). A klasszikus görög építészetnek az a templom-tipusa, mely a templomnak csak a két keskeny oldalán (a főhomlokzaton és a hátsó homlokzaton) alkalmazott oszlopcsarnokot, míg a hossz-oldalak oszlopcsarnok nélkül maradtak. L. *Építészet*.

Amfitalit, tejfehér aluminium-mészhidrofoszfát *ásvány* Horsjöberg (Wermland) kvarcitjában.

Amfiteatrov, *Alexander Valentinovics*, orosz elbeszélő író. Szül. 1855. Az Obmanov urak című

[illegible] melynek címe a Romanovokat jelen- [illegible] és Szibériába száműzték, a Rosszija [illegible] lapot pedig, amelyben megjelent, betiltották. [illegible] visszakerült és Párisba ment, ahol a [illegible] Znamja (Vörös zászló) című lapot [illegible].

Amfiteátrum, kőralakú épület neve, hol a római nép [illegible] hogy a gladiatori játékokban és állatviadalokban gyönyörködjék. A gladiatori viadalok eredetileg nem voltak hivatalosak. Az el- [illegible] pedajára egyes tehetősebbek a gyász- szertartások alkalmával rendezték és pedig Rómában rendesen a forumon. Rövid idő mulva azonban oly népszerűek lettek, hogy a nép minden [illegible] játéknál szívesebben nézte. A császárok korában igen gyakoriak voltak s egészen az V. század [illegible] divatban maradtak. Campaniában e célra korábban emeltek megfelelő épületet, mint Rómában. [illegible] A.-ok ideiglenes faalkotmányok voltak. Kr. e. 29. építtette Statilius Taurus az elsőt kőből, ez azonban a Nero-féle tűzvészben elpusztult. A másodikat Vespasianus kezdte építeni, Titus fölavatta, Domitianus pedig befejezte. Az Amphitheatrum Flavium v. Kolosszeum neve alatt

Az aquincumi amfiteatrum alaprajza

ismeretes épület 50,000 nézőt fogadhatott be; hatalmas romjai a régi Róma egyik legcsodálatosabb emlékét alkotják. A császárok korában az amfiteatrális játékok iránt táplált szenvedély messze Itália határain túl, a legtávolabb eső tartományokban is gyökeret vert. Az Itália területén található A.-ok közül a nevezetesebbek a capuai, mely nagyságra megközelítette a Kolosszeumot, a puteoli, a pompeji, a veronai, mely még ma is meglepő épségben áll fönn. A tartományokban majdnem minden nagyobb városnak volt A.-a. A leghíresebbek a nîmesi, arlesi, sevillai, trieri, el-dzsemi, (Thysdrus, Afrika), és a polai. Néhány év előtt megtalálták a carnuntuminak (Bécs szomszédságában) maradványait. Pannonia területén eddig csak az *aquincumi* ismeretes, Dáciában pedig a sarmizegethusai.

Mindez épületeknek területe a nézőtérre *(cavea)* és a küzdőtérre, a többnyire elliptikus alakú *arenára* oszlott. Ez utóbbinak talaja nem volt mindig szilárd föld, mint Pompeiben és nálunk, hanem mély falazatokon nyugvó deszkapadlózat alkotta. E falak különös helyiségeket zártak körül, melyek a vadállatok számára ketrecek gyanánt, s mint a mai szinpadokon, a gépezetek befogadására szolgáltak, melyekkel a díszletek változtatását eszközölték (Róma, Capua, Puteoli). A nézőtér ülősorai fokozatosan, több övre osztva emelkedtek az aréna körül a magasba. Azonkívül lépcsők több ékalakú szakaszra *(cunei)* osztották. Legfölül oszlopos csarnok emelkedett. A két főkapu a hossztengely vonalában az ülőhelyek alatt vezetett az arénára. A köznép és a nők a felsőbb ülőhelyeket foglalták el. A nézőtér fölé ponyvát húzhattak a nap sugarai ellen. Aquincumban a nézőteret állandó tető óvta meg a szél és eső támadásaival szemben. A nézőtér ülősorai az arénával párhuzamosan futó falazatokon, keresztfalakon, pillléreken és boltozatokon nyugodtak. A külfal több emeletre oszlott. A római Kolosszeum 4 emeletes. A három alsó emeletet 80—80 ivezetes nyilás szakította meg, a legalsóbbnak díszítésére dór, a másodiknál ión, a harmadiknál korinthusi féloszlopok szolgáltak. A negyedik emelet ablakai között korinthusi pillérek voltak alkalmazva. A közönség a földszint árkádjain át lépett be az épületbe s innen a nézőtér alatt felvezető lépcsőkön át jutott a helyére. Az emeletek árkádnyilásaiban szobrok állottak. Ami a nézőtér alépítményét s a külső körfal beosztását és tagozását illeti, a Kolosszeummal lényegökben összevágnak az összes itáliai, a délfranciaországi stb. A.-ok. Lényeges eltérést mutat azonban e részben tőlük a carnuntumi s az aquincumi A. Mindkettő a barbár, provinciális A. tipusának tekinthető.

Aquincumban az ülőpadok nem nyugodtak boltozatokon, itt a külső körfal és az arénát körülzáró pódiumfalazat közt levő tért földtömeggel töltötték meg s ezen helyezték el a kőpadokat. A külső körfal biztosítására kívül falpillérek, belül falsarkantyuk szolgáltak, mely utóbbiak egyúttal az ülőpadok süppedését meggátolták. Különben sem ezek, sem azok elrendezése nem szabályos. A közönség vagy a két főkapun át, vagy pedig a külső körfalhoz odaépített lépcsőkön át jutott helyére. Az ismertebb A.-ok nagyságának megítélésére szolgáljon a következő összeállítás:

	Az épület		Az aréna	
	nagy	kis	nagy	kis
	tengelye		tengelye	
Kolosszeum Rómában	188	156	86	54
Capua	170	140	76	46
Verona	153	123	76	44
Pola	138	113	70	45
Pompei	140	105	67	35
Carnuntum	97	75	72	44
Aquincum	67	62	53	45

V. ö.: *Kuzsinszky* Bálint, Az aquincumi A. (Budapest 1891); J. *Durm*, Die Baukunst der Römer 2. kiad. (Stuttgart 1905).

Amfitrófia (növ.), l. *Szaprofitizmus.*

Amfodelit (ásv.), az *anortit* (l. o.) egy vörösesszínű válfaja Lojoról (Finnorsz.) és Tunabergről (Svédorsz.).

Amfora *(amphora)*, a görögöknél és rómaiaknál öblös, rendszerint lefelé vékonyodó testű nagy edény szűk nyakkal, kisebb-nagyobb szájnyílással, nyakán alkalmazott két füllel; kicsiny, rendszerint

tölcséralakú talppal. Egy másik, a rómaiknál bortartó edényül használt válfaja hengeralakú s lent talp helyett csúcsban végződő, amellyel a földbe szúrták vagy állványra helyezték. Ércből, kőből, üvegből, leggyakrabban azonban agyagból készült. Méretei változatosak. Bor, olaj, de másnemű folyadékok tartására is szolgált. A panathenaiai versenyeken győztesek olajjal megtöltött A.-kat nyertek jutalmul. A megégetett halott hamvait is A.-ba rejtették; A.-ban gyüjtötték néha a szavazatokat is. A rómaiaknál folyadék mérésére szolgáló mértékegység = 26·2 l. Az agyag-A.-k oldalait a görögök festéssel szokták díszíteni (l. az *ábrát*).

Görög amfora.

Amfora (görög) a. m. kancsó, az állatövben a Vízöntő (♒) jegyének és csillagképének neve.

Amfórás lélegzés, a hörgi lélegzés olyan alakja, melyet metallikus együtthangzás vagy utóhangzás kisér. Összehasonlítható azzal a hanggal, melyet egy korsó ad, ha beléfuvunk. Hallható sima falu nagy tüdőbarlangok ú. n. cavernák s légmell fölött, leginkább gümőkór folytán elváltozott és tömörült tüdőben található üregek felett.

Amfortas, a grál-mondában szereplő beteg király, ki egy pogány mérgezett lándzsájától megsebesítve, bűnei miatt se meghalni, se fölgyógyulni nem tud, míg végre Parzival (l. o.) megváltja.

Amfoter kémhatású anyagoknak nevezik a kémiában azokat, melyek egyidejüleg gyengén savanyú és gyengén lúgos kémhatásuak; ilyen pl. a friss tej. Az A. kémhatást rendszerint a foszforsav sói okozzák. — *A. vegyületek* azok, melyek bázisként is, savként is viselkedhetnek. Ilyen pl. az aluminiumhidroxid, az arzénessav, az ólomhidroxid.

Amfoterit, meteorit, melyben az olivin és a bronzit képezik a főelegyrészeket.

Amhara *(Amara, Amchara),* Abesszinia középső vidéke a Takazzé és a kék Nilus között, a Tana nevű hegyi tavat köríti; azelőtt Abesszinia egyik tartományának volt neve. Népe az abessziniaiak magvát teszi s az etiópiaival rokon szemita szójárást beszéli (Amharena). 1883-ban a régi abessziniai királyság megdőlése után Rasz Ali lett A. uralkodója s székhelyét Gondarba tette. Fővárosa Gondar (l. o.). V. ö.: *Borelli* J., Éthiopie Méridionale. Journal de mon voyage aux pays Amhara, Oromo et Sidama (Páris 1890); *d'Abbadie* Ant., Géographie de l'Éthiopie (I. köt., Páris 1890.).

Amhár nyelv. Amhara lakosságának idiomája, Abisszinia élő nyelveinek egyik legfontosabbika, egyszersmind a legelterjedtebb szemita nyelvek egyike, kiszorította a használatból az etióp nyelvet, amely most már csak mint egyházi nyelv használatos. Az A. grammatikáját és szótárát Ludolf (1698) írta meg először, újabban Pretorius (Halle 1878 és 1879) írt róla kézikönyvet, ezenkívül szótárt d'Abbadie (Dictionnaire amarinna-français, Páris 1881) és grammatikát Guidi (Róma 1889).

Amherst (ejtsd: emmerszt), 1. az *amerikai* Massachusetts állam egyik *városa* Hampshire countyban. Bostontól Ny. felé 135 km.-nyire, (1900) 5028 lak. Főiskoláját, az Amherst College-et 1821. alapították. 1866 óta mezőgazdasági tanintézete is van. — 2. *A.*, közs. Brit-Birmában Moulmeintől D.-re 50 km.-nyire, (1900) 5028 lak. A. magaslaton fekvő egészséges vidéke miatt a Moulmeinben lakó európaiak üdülőhelye.

Amherst (ejtsd: emmerszt), 1. *A. Jeffery lord,* angol tábornok, szül. Kentben 1717 jan. 29., megh. 1797 aug. 3. Amerikában harcolt 1758—1760-ig, s befejezte a francia gyarmatok meghódítását Kanadában. 1763. Virginia, 1771. pedig Guernsey sziget kormányzója lett. 1778—1795. az összes brit seregek fővezérére. Báró és peer lett 1776.

2. *William Pitt, earl of A.*, brit államférfiú, az előbbinek unokaöccse és örököse, szül. 1773 jan. 14-én, megh. 1857 márc. 13. Követ volt 1816-ban Kinában, 1823—28-ig Kelet-India főkormányzója. Szerencsés háborút vívott a birmánok ellen s 1826. grófi rangot kapott.

Amherstburg, város Kanadában a Detroit-folyó mellett, (1901) 2222 lak., egyike Felső-Kanada legrégibb telepeinek.

Ami (franc.) a. m. barát; *amie*, barátnő.

A-mi, város D.-i Kinában, Jünnan tartományban, a Pa-Ta-Ho mellett, 15,000 lak., élénk kereskedéssel; igen jól megművelt környékkel. A Lang-Szontól és Lao-Kaitól Jünnan-Szenig tervezett vasútnak A. igen fontos állomása lesz.

Amia calva *L.* (állat), l. *Iszaphal-félék.*

Amiant (ásv.), l. *Aszbeszt.*

Amianthium *A. Gray* (növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza, melynek egyetlen faja, az *A. muscitoxicum Gray,* Észak-Amerika atlanti államaiban él. Hagymás növény. Magvai igen mérgesek s légyölő mérget szolgáltatnak.

Amici (ejtsd: amicsi), *Giovanni Battista,* olasz csillagász és optikus, szül. Modenában 1786 márc. 25., megh. Firenzében 1863 április 10. Előbb a matematika tanára volt szülővárosában, később a csillagászati obszervatórium igazgatójául és a csillagászat tanáráúl Firenzébe hívták. Optikai műszerei által, melyeket nagy ügyességgel szerkesztett, hírnévre tett szert. Készített igen jó tükörteleszkópokat, mikroszkópokat, polárizáció készülékeket stb. Ügyes észlelő volt; a kettős csillagokra, a Jupiter-holdakra s a Napra vonatkozó észlelései bizonyítják ezt legjobban. Értekezései több olasz akadémia kiadványaiban jelentek meg.

Amici-prizma (egyeneslátású prizma, prisme à vision directe), 3 esetleg 5, felváltva korona- és flintüveg-prizmának olyan kombinációja, amelynek szinszórása van, ellenben a fényt irányából alig téríti el; mintegy ellentéte tehát az *akromatikus prizmakombinációnak* amely eltériti a fényt, de színeire fel nem bontja. Az A. spektroszkópba (l. o.) alkalmazása avval az előnnyel jár, hogy a

spektroszkópot egyenesen a vizsgálandó fényforrás felé fordíthatják (egyenes látású spektroszkóp). Újabban fényvetítés céljára üveglemezekből ra-

Korona

Amici-prizma sugármenete

gasztott s alkalmas folyadékkal töltött A.-kat alkalmaznak, amelyek a tömör üvegből készülteknél tetemesen olcsóbbak.

Amicis, l. *De Amicis.*

Amicitia (lat.) a. m. barátság; *amicitiae causa* barátságból. L. még *Amicus.*

Amictus. A rómaiaknál általános név minden takaró, mely a testet körülburkolta (amiciro). Az egyházi liturgiában a VIII. sz. óta négyszögletes vászonruha (humerale), mely a pap nyakát és a vállát fedi. L. *Humerale.*

Amicus (lat.) barát. *Amicus principis*, a fejedelem barátja: a római császárok fő állami tisztviselőinek címe. *A. populi Romani*, a római nép barátja: egyes fejedelmek és barátságos nemzetek címe. *A. Augusti*, azoknak címe, kiket a római császár fogadott; később nagy állami hivatalok viselőit illették vele. *A. Plato, sed magis amica veritas*, Plato jó barátom, de még jobb barátom az igazság; egy platói hely szállóigévé lett fordítása. *A. curiae* az ang. jogszolgáltatásban az az ügyvéd, aki, bár nincs érdekelve a pörben, a biró figyelmét vm. fontos körülményre felhívja. *A. certus in re incerta cernitur*, közmondás: szerencsétlenségben válik meg, ki az igaz barát.

Amicus és Amelius, számos középkori mondában szereplő két egymást szerető, ritka jó barát. Rendkivüli hasonlatosságukat felhasználva, minden alkalommal önfeláldozóan szenvednek egymásért. Amicus istenitéletül párbajt vív a vádlott Amelius helyett, és amikor e csalás büntetéséül az isten bélpoklossággal sujtja Amicust, Amelius saját gyermekeinek vérével gyógyítja meg őt. Egy másik csoda azonban visszaadja a kisdedek életét. A mondát keleti eredetünek tartják. V. ö. *Kölbing*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Halle 1877, IV. köt.). Magyarul a Hét Bölcs Mester (Ponciánus históriája, Bécs 1573) utolsó novellájában és ennek származékaiban, különösen a részben legalább Gyöngyösinek tulajdonítható «Igaz barátságnak és nyájas szeretetnek tükere» c. verses elbeszélésben. L. *Heinrich* G. Ponciánus-kiadása (Régi Magy. Könyvtár 5. köt.) függelékében.

Amida, város Mesopotamiában, l. *Diarbekr.*

Amida *Nutt.* (növ.), l. *Madia.*

Amidek (savamidek). Az ammoniából (NH_3) olyan módon származtatható vegyületek, hogy a hidrogéneket savgyökökkel helyettesítjük. Az A. nagyon gyenge bázisok, vízzel főzve ammonia képződése mellett savakká változnak. Legismertebb az acetamid.

Amidoazobenzol, $C_6H_5.N:N.C_6H_4.NH_2$, a legegyszerűbb para-amidoazovegyület. Barnássárga kristályok, 126°-on olvad és valamivel 360° fölött forr. Vízben nehezen, alkoholban bőségesen oldódik. Savakkal sókat alkot. Ezek közül gyakorlatilag fontosak a sósavas és az oxalsavas A.; ez utóbbit az iparban *anilinsárga* néven sárga festékül használták, manapság pedig a festőiparban, mint átmeneti terméket, nagyban állítják elő és az A. *szulfosavjainak*, továbbá *diszazofestékek* és *indulinek* gyártására használják. Az A. és néhány származékának fölötte fontos szulfosavja pl. a *savsárga* v. *valódi sárga* (Säuregelb, Echtgelb) néven árusított sárga festék, keveréke az A. mono- és diszulfosavas nátriumsójának.

Amidobenzol, l. *Anilin.*

Amidoecetsav, l. *Aminoecetsav.*

Amidofenol, $H_2N.C_6H_4.OH$. A fenolból, C_6H_5OH, származtatható le, ha annak egy hidrogén-atomját amido-gyökkel (H_2N) helyettesítjük. Három izomer alakja ismeretes: az *orto-*, a *meta-* és a *para-*A. Az A.-ok könnyen oxidálódnak és ennélfogva redukálnak. E sajátságuknál fogva mint fotográfiai előhívók használatosak; így pl. a para-A. sóit *Rhodinal* néven, az orto-di-A. sósavas sóját *Amidol* néven, a tri-A. sóját *Recudin* néven árusítják.

Amidogén, robbanó szer, mely 73 r. salétromból, 8 r. korpából, 8 r. szénből, 10 r. szódából és 1 r. kénmagnéziumból áll. Gemperlé-mélangenak is nevezik.

Amidokapronsav, l. *Leucin.*

Amidol, sósavas diaminofenol,

$$[1, 2, 4]\ C_6H_3\begin{matrix}-OH \\ -NH_2 \\ -NH_2\end{matrix}\begin{matrix}\\ HCl \\ HCl\end{matrix}$$

Előállítása 2, 4 dinitrofenolból történik, melyet ónnal és sósavval redukálnak és az oldatból tömény sósavval választják ki az A.-t. Fehér tűalakú kristályok. Huzamosabb idő mulva a levegőn megbarnul. Vízben jól oldódik. A fotográfiában előhívóul használatos. Mint előhívónak előnye, hogy alkaliák nélkül használható és igen gyorsan dolgozik. A megbarnult A. ép oly jól használható előhívónak, mint a fehér. Tömény, tartós előhívó a következőképen készül: 1000 cm^3 lepárolt víz 200 g. kristályos nátriumszulfit, 20 g. A., 1 sr. töményelőhívó 2—4 sr. vízzel higítandó. A töményelőhívó jól záró edényben sokáig eltartható.

Amidon, keményítőliszt (l. o.).

Amidosavak, l. *Aminosavak.*

Amidotoluol, l. *Toluidin.*

Amidpor, kálium, ammonsalétrom és faszén keverékéből álló robbanó szer.

Amiel (ejtsd: ámjel), *Henri Frédéric*, svájci francia író, szül. Genfben 1821 szept. 27-én, megh. 1881. u. o. Beutazta Európát, s visszatérve, a filozófia tanára lett a genfi akadémián. Életében néhány költeménygyüjteménye (Grains de mil 1854, La Part du rêve 1863, Jour à jour 1880) jelent meg. Halála után barátai kiadták Scherer előszavával Fragments d'un journal intime (2 köt., 8. kiad. 1901) c.-en naplóját, amelyben a modern pesszimizmus hívének bizonyult. Életrajzát megírta Vadier B. (Paris 1885).

Amielia (gör.), a gerincvelő veleszületett teljes vagy részleges hiánya. A gerinccsatorna nyitvamaradásával, rhachischisissel jár.

Amiens (ejtsd: ámiañ), Somme francia département *fővárosa*, püspöki székhely, termékeny síkságon; a hajózható, sok ágra oszló Somme és a Celle összetorkolásánál, vasút mellett, (1906) 90,920 lak., virágzó iparral: készíti főképen az úgynevezett A.-i árukat (tiszta gyapjú- és pamuttal kevert gyapjúszöveteket, félselyem kelméket), továbbá vannak pamut-, len- és selyemfonói, gép-, kémiai- és cukorgyára. Élénk kereskedést űz cukorral, gyapjúval, gabonával és zöldségfélékkel. Van egy IV. Henrik korából származó fellegvára, több nagy piaca és egyenes, széles és jól kikövezett utcái. A város régi sáncait szép boulevardokká alakitották át. Épületei közt, mint a legkiválóbbak, említendők az 1120—1288 közt épült székesegyház, befejezetlen kettős toronnyal, a gót stilü műépitészet valódi remeke; de Luzarches Róbert és de Cormont Tamás, fiával, Renaud-val épitették, homlokzatát gazdagon díszített faragványok és szobrok emelik, oldalbejárata gyönyörü. A székesegyház előtt van A.-i Péter bronzból öntött szobra. Nevezetesek továbbá a városháza,az igazságügyi palota s a múzeum, melynek építését 1864. fejezték be. 1909. leplezték le Jules Verne szobrát. Számos iskolája, köz- és jótékonysági intézete van. Mint az ambiánok fővárosa már az ókorban Samarobriva név alatt volt ismeretes. Mint püspöki székhely ura volt a körülötte elterülő vidéknek, Amienoisnak; 1185. Fülöp Ágost francia király birtoka lett. 1435. VII. Károly Jó Fülöp burgundi hercegnek adta át, csak 1477. Merész Károly halála után szállott vissza Franciaországra. Bonaparte József, Cornwallis marquis, Azara és Schimmelpenninck 1802 március 27-dikén itt irták alá a városházán a hires A.-i békét, melynek értelmében Angolország megtartotta Cejlon és Trinidad szigeteket és szabadon mehetett a Jóreménységfok kikötőibe. Franciaország a gyarmatait kapta vissza, Málta-sziget a johanniták birtokába ment újra, Spanyolország pedig gyarmatait visszakapta. A franciáknak Rómát, Nápolyt és Elbát kellett volna kiüriteniök és az orániai házat kártalanitaniok. 1870 november 27-én a németek itt megverték a Párist felszabadítani akaró francia északi hadsereget.

Amiensi Péter, l. *Péter*.

Amigdalin, a keserű mandulában, barackmagokban előforduló glycosida, mi hasításkor (a mandulákban levő ferment [emulsin] hatására) illó keserű mandulaolajat, cukrot és kéksavat (ciánt) szolgáltat. L. még *Mandula* és *Cián*.

Amigdalin-sav, $C_{20}H_{26}O_{12}$. Az amigdalinból képződik, híg lúgokkal való forraláskor, amikor az amigdalin nitrogénje ammonia alakjában eltávozik. Szirupsűrűségű folyadék, amelyből huzamosabb idő multán színtelen kristályok válnak ki. Vízben igen könnyen, alkoholban és éterben nem oldódik.

Amigdalitisz, l. *Mandulagyuladás*.

Amigdaloid (ásv.), *mandulakő*, l. *Fészek*.

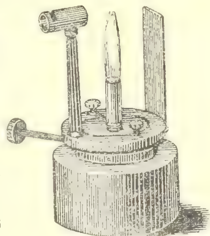
Amiidae (állat), l. *Iszaphal-félék*.

Amikronok (kolloidok), l. *Átszivárgás*.

Amil, *pentil*; egyvegyértékű pozitiv alkil-gyök; képlete C_5H_{11}, nyolc izomer alakja lehetséges és ismeretes.

Amilacetát, l. *Ecetsav éterei*.

Amilacetát-lámpa. Hefner-Alteneck-féle amilacetáttal táplált lámpa, amelynek fényerősségét egységül szokás használni (Hefner-gyertya). A lámpát pontosan előírt méretek szerint készítik, a lángnak 40 milliméter hosszúnak kell lennie.

Amilacetát-lámpa.

Amilalkohol, pentilalkohol, amiloxidhidrát. $C_5H_{11}OH$. A pentanokból származtathatók, ha azokban egy hidrogént hidroxil-gyökkel helyettesítünk. Az elmélet szerint 8 izomer A. lehetséges (4 elsőrendű, 3 másodrendű és 1 harmadrendű) és ismeretes. A legrégebben ismert az erjedési v. közönséges A., mely főalkotó része az ú. n. pálinkaolajnak. (A nyers alkohol rektifikálásakor nyert utópárlat neve).

Az erjedési A. színtelen, erősen fénytörő 129—131°-on forró folyadék. Vízben kevéssé, alkoholáan és éterben minden arányban oldható. Kormozó lánggal ég. Szaga kellemetlen, gőze a lélegző szerveket erősen izgatja és köhögésre ingerel. Íze kellemetlen, csípős. Az A.-t használják gyümölcséterek, valeriansav előállítására, oldószernek lakkgyártásnál és különböző elemző kémiai módszereknél (alkaloidák meghatározása, *Gerber*-féle zsírmeghatározás).

Amilén *(amylen, pental, pentylen, trimethylaethylen)*, C_5H_{10} v. $(CH_3)_2$:C:CH.CH_3, telítetlen szénhidrogén. Az erjedési amilalkoholból, azt vizet elvonó anyaggal, pl. cinkkloriddal keverve, desztilláció útján készül. Színtelen, kellemetlen szagú folyadék. 36°-on forr. Meggyujtva világitó lánggal ég. Érzéstelenitő szerül ajánlották.

Amilénhidrát *(dimethyl-aethyl-carbinol)*, kámforos szagú, színtelen folyadék, mit álomhozónak használnak; a klorálnál kétszerte gyengébb hatású.

Amilin *(amylin)*, a dextrinhez hasonló anyag. Előfordul a nyers szőllőcukorban.

Amilnitrit, sárgás, kellemes gyümölcsszagú folyadék, melynek gőzei, belehelve, kitágítják a fej, a törzs s az agy véreréit. Túlságos cocain v. adrenalin használatánál ellenszer. Érgörcsön alapuló fejfájásoknál, hiszteriás görcsöknél használják zsebkendőre csepegtetve.

Amilodextrin, l. *Dextrin*.

Amiloform: formaldehid + keményítő. Antisepticum, sebhintő por; kéz- és lábizzadás ellen is használják.

Amiloid (gör.), l. *Amiloid-elfajulás*.

Amiloid-elfajulás, az a kórfolyamat, midőn a szövetek sajátos fehérje-lerakódása következtében egynemüek, áttünőek lesznek és jellegző szalonnás, v. viaszos tompa fényt kapnak. A szervek e lerakódás miatt megnagyobbodnak, tömöttek, jól vághatók, alakjukat megőrzik, mintha ólomból

[illegible] Az A. előfordul mint általános A. és mint helybeli amiloidózis. Az *általános A.* [illegible] kapcsolatban szokott kifejlődni, pl. gümős és bujakóros csontgenyedések [illegible], ritkábban rák v. más daganatok [illegible] miatt. Az A. kiterjedhet az összes [illegible], de leggyakoribb a májban, lépben és [illegible]. Az amiloid (gör.) elnevezés Virchowtól [illegible], mert ő az A. jellegző vegyi reakciója alap[illegible] jódtól mahagoni barna lesz, mely szín [illegible] hozzáadására kékbe csap át, azt gondolta, [illegible] az amiloid a keményítővel (amilum) van vegyi rokonságban, mert a keményítő jód és kén[illegible] hozzáadására hasonlóképen reagál. Másik [illegible] reakciója az amiloidnak, hogy methyl[illegible] methylzöldre rubinvörös lesz [illegible] metakromatikusan festődik. Az amiloid kü[illegible] meglehetősen közömbösen viselkedik a vegyszerekkel szemben, savaknak, lúgoknak, a [illegible] s az emésztésnek ellenáll. Az újabb [illegible] vizsgálatok szerint az amiloid a chondro[illegible] kénsavnak bázikus fehérjevegyülete. Hogy [illegible] módon keletkezik, ma még nincsen biztosan megállapítva. Az A. állatokban is előfordul. M[illegible] a gennyesztő mikrobák beoltásával s idült genyedésekkel idézhető elő a kisérleti állatokban. Az A. a kezelésnek teljesen hozzáférhetetlen. A *helybeli amiloid* jóval ritkábban fordul elő. A szem kötőhártyáján, a gége és légcső [illegible]hártyáján daganatszerű megvastagodásokat okoz. Vegyi reakciója az általános A.-sal [illegible]. Oka ismeretlen.

Amiloid-testek, mikroszkópikus kicsinységű, gömbölyded, egynemű v. koncentrikusan rétegezett testecskék, amelyek jód hozzáadására kék v. zöld színt öltenek s nagyjában a keményítőszemcsékre emlékeztetnek. Normálisan is előfordulnak a prosztatában, a tüdőben, agy- és gerincvelőben, különösen az idősebb korban. Az A. valószinüleg — mint a váladékok — a sejtek protoplazmájából képződnek, de lehet, hogy ez a sejteknek valami elfajulása.

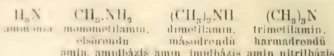
Amilum l. *Keményítő.*

Amilvalerianát (*amylvalerianat, izovaleriánsavas amilészter*), $C_4H_9CO.O.C_5H_{11}$. Melléktermékül a valeriansavnak az erjedési amilalkoholból való előállításánál kapják; előállítható víztől mentes nátriumvalerianát, amilalkohol és tömény kénsav keverékéből desztilláció útján. Színtelen, kellemes, az almáéra emlékeztető illatú folyadék. Vízben alig, alkoholban jól oldódik. Alma-olaj (apple-oil) v. alma-éter néven a cukrászok illatosításra használják.

Amimia (gör.), az arcjáték hiányossága.

Aminbázisok, l. *Aminek.*

Aminek (*amidbázisok, ammoniabázisok*), nitrogéntartalmú, bázisos sajátságú vegyületek, melyek az ammoniából (NH_3) származtathatók le, ha abban hidrogéneket különböző pozitiv szénhidrogén gyökökkel helyettesítünk. Ha egy ammonia molekulában történik a helyettesítés: *monaminek*, ha kettőben: *diaminek*, ha háromban: *triaminek* keletkeznek. Aszerint, hogy a szénhidrogén gyök, mely a helyettesítést végzi, alifás, aromás v. mind a kettő, megkülönböztetünk alifás, aromás és vegyes A.-et. Aszerint, hogy az ammoniában 1, 2, v. 3 hidrogenatomot helyettesítünk szénhidrogéngyökökkel, megkülönböztetünk elsőrendű v. primér (amidbázis), másodrendű v. szekundér (imidbázis) és harmadrendű v. terciér (nitrilbázis) A.-et. Pl.

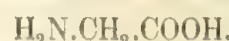

H_3N	$CH_3.NH_2$	$(CH_3)_2NH$	$(CH_3)_3N$
ammonia	monometilamin, elsőrendű amin, amidbázis	dimetilamin, másodrendű amin, imidbázis	trimetilamin, harmadrendű amin, nitrilbázis

Aminia. Amerikai és európai szőllő keresztozéséből származott kores szőllőfajta. Bogyói pirosak, meglehetős nagyok, vastaghéjuak, édesek, fűszeresek. Koránérő. A filloxerára fogékony.

Aminobenzén a. m. anilin.

Aminoecetsav (*glikokoll, glycocoll, amidoecetsav, aminoacthansav, glycin, enyvcukor*),

$$H_2N.CH_2.COOH.$$

Az alanineknek nevezett zsírsavak sorozatának első tagja. Keletkezik állati és növényi fehérje, enyv, glikokolsav, hippursav stb. savval, vagy lúggal való forralásakor. Színtelen és szagtalan, édes ízű, rombos oszlopos kristályok. Vízben bőségesen oldódik, alkoholban és éterben oldhatatlan. Erős savakkal szemben gyenge bázis, erős lúgokkal szemben gyenge sav módjára viselkedik. Vizes oldatában fémoxidok sókká oldódnak. Szabad állapotban az A. az állati szervezetben nem található, mivel azonban a hippursav a vizelet normális alkotórésze és mivel az epében páros vegyületei előfordulnak, kétségtelen, hogy A. az állati szervezetben keletkezik. *Glycin* néven a fotográfiában előhívóul használják.

Aminofén (*aminophen*) a. m. anilin.

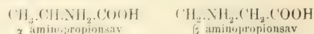
Aminooxibenzoesavmetileszter, l. *Orthoform.*

Aminopropionsav, l. *Alanin.*

Aminopurin, l. *Adenin.*

A minori ad majus, l. *A majori ad minus.*

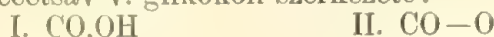
Aminosavak. Az alifás és aromás organikus savak származékai, melyeket az illető savakból úgy képezhetünk, hogy a sav szénhidrogén gyökében egy vagy több hidrogént amido (NH_2) csoporttal helyettesítünk. Az amido-gyökök száma szerint megkülönböztetnek monoamino-, diamino-, poli-A.-at. Az amido-gyöknek a savra jellemző karboxil (—COOH) gyökhöz való helyzete szerint megkülönböztetnek α, β, γ, δ A.-at. Pl.

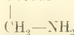

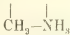
$CH_3.CH.NH_2.COOH$	$CH_2.NH_2.CH_2.COOH$
α aminopropionsav	β aminopropionsav

Az A. fiziológiai tekintetben igen fontos vegyületek, mert a fehérjék hidrolizise folytán végső termékképen A. keletkeznek és az A. egyesítése útján megvan a lehetősége a mesterséges fehérjék előállításának (l. *Polipeptidek*). Az A. rendszerint jól kristályosítható, édes ízű, vízben oldható vegyületek, alkoholban és éterben oldhatatlanok. Úgy savakkal, mint bázisokkal sókká egyesülnek, tehát savakként és bázisokként szerepelnek. A karboxil és amidocsoport a molekulán belül egymást semlegesíti, úgy hogy az A. semleges kémhatású testek. Az A. szerkezete a régebbi felfogás szerint szabad amido és karboxil csoportot tartalmaz (I), újabb felfogás szerint amido és karboxil csoport egymás mellett szabadon nem fordulhat elő és gyűrűs ammoniumsót alkotnak. A gyűrűs szerke-

zetet *betain* alaknak (II) nevezik. Eszerint pl. az aminoecetsav v. glikokoll szerkezete:

I. CO.OH II. CO—O

|
$CH_2—NH_2$

| |
$CH_2—NH_3$

Jellemzők az A.-ra nehezen oldható rézsóik és bomlás nélkül desztillálható esztereik. Ez utóbbiak segítségével sikerült *E. Fischer*-nek a proteinanyagok hidrolizisekor keletkező A.-at egymástól elválasztani.

Aminsavak a. m. *amidek.*

Amioszténia (gör.), az izomerő gyöngülése.

Amiotaxia (gör.), l. *Ataxia.*

Amiotrófia (gör.), izomsorvadás.

Amira, *Karl* v., német jogász, szül. Aschaffenburgban 1848 márc. 8. 1875-ben a német jog tanára lett Freiburgban; 1892. okt. havától kezdve pedig a müncheni egyetemen. Munkái: Das altnorwegische Vollstreckungsverfahren (München 1874); Erbenfolge und Verwandschaftsgliederung nach den altniederdeutschen Rechten (u. o. 1874); Über Zweck und Mittel der german. Rechtsgeschichte (2 kötet, Leipz. 1882—89); Nordgermanisches Obligationsrecht (1 kötet); Die Genealogie d. Bilderhandschriften d. Sachsenspiegels (München 1902).

Amirantok, az Indiai-óceánnak az Afrikához számított Korall-sziget csoportjainak egyike, a Seychellestől délnyugatra a d. sz. 5° és 7° között; 11 szigetből áll, melyek 83 km² területet foglalnak el körülbelül 100 lak. Halászatra és teknősbékafogásra szolgáló állomáshely. A felügyeletet a Mauritius-sziget brit kormányzója gyakorolja.

Amisia, Ems (l. o.) latin neve.

Amissio (lat.) a. m. veszteség.

Amitózis (növ.), (amitotikus v. direkt magosztódás, fragmentáció) a sejtmagnak befűződés által való ketté osztódása. Valószinüleg ez a magoszlásnak az ősi módja; az alsóbbrendű növényekben gyakoribb, mint a magasabb rendüekben, ahol rendesen öregülő sejtekben fordul elő. L. *Sejtmagosztódás.*

Amiurus nebulosus (állat), l. *Törpeharcsa.*

Amizosz, tengermelléki város Pontuszban (Kis-Ázsia), a Halys és Iris torkolatai között. Miletoszi görögök alapították, Nagy Mithridates egyik fővárosává tette. Az actiumi csata és Augustus békés uralma hozta meg A.-nak a békés fejlődés feltételeit. Romjai a mostani *Szamszun* mellett láthatók.

Amlacher *Albert,* ág. ev. teol. doktor, szül. 1847. dec. 27. Szászvárosban; felsőbb tanulmányait a jenai, berlini és heidelbergi egyetemeken végezte. Az 1870—71. német-francia háborúban mint diakonus vett részt. 1872-ben hazatért, előbb a szászvárosi ág. ev. gimnáziumban tanár volt, 1891 óta romoszi lelkész. Történelmi és régészeti munkálataiért a hunyadvármegyei történelmi és régészeti társulat tiszteletbeli tagjául választotta. Elbeszélései és útleirásai több német illusztrált lapban jelentek meg. Művei: Die Türkenschlacht auf dem Brotfeld (Nagyszeben 1879); Aus der guten alten Zeit einer Sachsenstadt (u. o. 1879); Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos (u. o., 1879); Damasus Dürr (u. o. 1883); Die Csergeder Bulgaren (Prága 1888); Wanderungen im Mühlbachgebirge (Nagyszeben 1890); In der Heideschenke, (Dresden 1905); Der Schlickläufer (Dresden 1905).

Amlafa, l. *Emblica.*

Amlwch (ejtsd: emmluk), kikötőváros a Waleshez tartozó Anglesey-sziget É.-i partján, (1900) 5306 lak. Itt rakják hajókra az ide közel fekvő Parys-hegyből nyert rezet.

Amman, az ókori *Rabbath-Ammon,* az ammoniták fővárosa Sziriában, még pedig a Jordántól K.-re fekvő vidéken, a Damaskusból Mekkába menő úton, a későbbi Philadelpheia.

Amman, 1. *Jo(b)st,* svájci festő, rajzoló, fa- és rézmetsző, szül. Zürichben 1539., megh. 1591. Nürnbergben, hol 1560 körül telepedett le. Festmények nem maradtak fönn tőle, annál több rajz, rézkarc, de főleg fametszet-képsorozatok és könyvillusztrációk, többnyire Feierabend, a híres kiadó kiadványaiban, melyek rendkívül érdekesen és részletesen mutatják be a korabeli életet és ezért nagy kulturtörténeti jelentőségük van.

2. *A., Johann Konrad,* amsterdami orvos, siketnéma-tanító, szül. Schaffhausenban 1669., megh. Warmundban 1724. Tanítási eljárását Surdus loquens seu methodus, qua, qui surdus natus est, loqui discere possit c. 1692. kiadott művében írta le. Különös érdeme, hogy fő figyelmét a hangbeszéd tanítására fordította és az olvasás tanításánál a hangoztató módszert követte.

Ammanati, *Bartolommeo,* olasz szobrász és építész, szül. Settignanóban 1511 jún. 18., megh. Firenzében 1592 ápr. 22. Jacopo Sansovino és Bandinelli tanítványa. Szobrászati művei közül, melyekkel Michelangelót — siker nélkül — igyekezett utánozni, a legnagyobb szabású a firenzei Piazza della Signorián levő díszkút, Neptunus óriási márványszobrával, bronzból öntött mellékalakokkal (1571—75). Szerencsésebbek építészeti művei: Rómában a Palazzo Ruspoli, Firenzében több palota, a S. Trinità híd, de főleg a Palazzo Pitti udvari homlokzatának kiépítése, a késő renaissance erőteljes alkotásai.

Ammann, Svájcban a különböző végrehajtó közegeknek a neve, vagy a községi közigazgatás feje (elnöke).

Ammannia (*Houst.*) *L.* (növ.), a Füzényfélék (Lythraceae) családjának génusza, melynek 30 faja az egész világ melegebb tájain honos vizi növény. K.-Indiában az *A. baccifera L. vesicatoria* Roxb. nevű alfajának friss virágát hólyaghúzásra használják, állítólag hatásosabb és kevésbbé fájdalmas, mint a cantharidin.

Ammeloe, közs. Münster porosz közig. kerület Ahaus j.-ban, a Berkel mellett, (1905) 3796 lak.

Ammendorf, közs. Merseburg porosz közig. kerületben a Fehér-Elster és vasút mellett, (1905) 2841 lak., kémiai gyárral és vasöntőkkel.

Ammer *(Amper),* az Isar mellékfolyója Felső-Bajorországban, a tiroli határtól nem messze fakad a Kreuzspitzen 1108 m. magasságban. Az A. felső folyásában a természet szépségeiben gazdag A.-völgyön belül először K.-nek tart, Ettal vidékéig, itt hirtelen É.-nak fordul s elfolyik Ober- és Unter-Ammergaunál; a Peiszenberg D.-i lábánál K. felé fordul, azután É.-nak kanyarodik és mohos lapá-

[illegible] át az A. [illegible] ömlik. Mikor innen kiszakad, [illegible] Amper [illegible] hajózhatóvá lesz. Freising alatt az [illegible] A. [illegible] a hegyekből az A. [illegible] tat [illegible].

Ammergau 1. (Felső-Bajorországban), l. *Oberammergau*. — 2. A. (Oldenburgban), l. *Ammerland*.

Ammergaui Alpok, l. *Alpok*.

Ammergaui játékok, l. *Passiók*.

Ammerland (*Ambria*), régi német gau a mai Oldenburg nagyhercegség Ny.-i részében, Hunte és [illegible].

Ammertó, tó Felső-Bajorországban 534 m. magasban, 16 km. hosszú és 2—6 km. széles, 78 m. mély; kiterjedése 46·54 km². Ny.-i partja lapos, [illegible] partján ellenben az Andechs nevű zárda [illegible]. Az Ammeren kívül belefolynak a Würth [illegible] a Pilsen- v. Seefelder tónak vizei.

Amméter, l. *Galvanométer*.

Ammi *L.* (növ.), az Ernyősök génusza, melynek 2 faja a Földközi-tenger vidékén terem. Az *A. majus L.* termését D.-Európában magtalanság ellen használták s a sárga répáéval, kaporéval, meg a *Sison Amomum*-éval együtt apró hevítő magnak nevezték. Az *A. Visnaga Lam.* fűszeres szagú, Marokkóban terem. Ernyőjének sugarai csaknem [illegible]. Spanyolországban étel után ernyőjéről egy-egy szálat letörnek, fogpiszkálónak használják, s a száj tőle kellemes fűszeres ízű marad. K.-en is fogpiszkálót készítenek belőle. Marseillebe Afrikából és K.-ről szállítják. Gyökere is ehető, gyümölcsét orvosságnak használják.

Ammianus Marcellinus, római történetíró ([illegible]0—397 Kr. u. között), a szir Antiochiában görög szülőktől származott. Katonai pályája alatt Constantius idejében K.-en, Julianus idejében az alemannok és perzsák ellen harcolt. 376. Rómában telepedett le s itt írta 31 könyvre terjedő történeti művét (*rerum gestarum libri XXXI*), melyben Tacitus folytatásakép a Nervától Valensig (Kr. u. 96—378) terjedő időt tárgyalta, de ránk csak a 14—31. könyv maradt meg, melyekben ép saját korát, a 353—378. év történetét, mint szemtanu egészséges kritikával és éles megfigyeléssel írta meg. Ezért erre a korra nézve a legbecsesebb kútfő. Nyelvezete azonban nehézkes, dagályos, olykor homályos is. Legjobb kiadása Gardthausentől való (Leipz. 1875). V. ö.: *H. Mihael*, Das Leben des A. M. (1897); *Ch. Clark*, The texttradition of A. M. (1904).

Ammobium *R. Br.* (növ.), a Fészkesek génusza, melynek két faja Ausztráliában honos. Az *A. alatum R. Br.* ritkább kerti virág (immortell); mint fehérfészkü szalmavirágot télen bokrétába kötik. Különösen a Fokföldön, Német- és Franciaországban kultiválják. Fehér virágait a teljes kinyílás előtt megszedik, árnyékban kiszárítják s így alkalmazzák, többnyire pirosra v. sárgára is festve, csokrok készítésére.

Ammocoetes *Cuv.* (állat), a folyami orsóhal (Petromyzon Planeri Bl.) lárvája. L. *Orsóhalak*.

Ammochostos, város Ciprus szigetén, l. *Famagusta*.

Ammodendron *Fisch.* (növ.), a Pillangósviráguak génusza, melynek 5 faja Elő-Ázsiában terem. Apró cserjék.

Ammodytes *Art.* (állat), a *kígyóhal*-félék (*Ophidiidae*) családjába tartozó halnem. Az idetartozó halaknak teste hosszura nyúlt, orra hegyes, hasuszószárnyai nincsenek, hátsörényúszói igen hosszuak, alsó sörényúszói középhosszuak, homaljúszószárnyai kicsinyek, kormányúszója erős, hasoldala kis pikkelyekkel és hosszredőkkel fedett. Az Északi- és Keleti-tenger partjainak fövenyében élnek. Egyik fajuk a *Tóbiáshal* (A. Tobianus L.), 15—20 cm. hosszú, barnás, alul ezüstfehér, a homokban összegöngyölődve pihen. A horgászatnál csalétkül szolgál; Grönlandban eszik. A biblia szerint ennek epéjétől nyerte vissza Tóbiás a látását. Ide tartozik még a nagy homoki angolna (*A. lanceolatus* Lesauv.).

Ammokozia (gör.), föveny- v. homokfürdők. A száraz pormentes meleg homok rossz hővezető és erős nedvességszívó s így segítségével az egész testre vagy egyéb részeire elég hosszú ideig kitartható intenziv hőingereket alkalmazhatunk (17—52° C. 10—60 perc.) Kitünő izzasztó és a bőrben vérbőséget okozó eljárás. Használják: csúz, köszvény, izületi bántalmak, vesebaj és izzadmányok eseteiben. Megkülönböztetik a naptól fölmelegített parti homokfürdőt (természetes A.) és az intézetekben rostált, dezinficiált s kellő fokra fölhevített, homokkal készitett mesterséges A.-t. Rendesen más fürdőkkel szokták kombinálni (tenger, tó stb.). L. *Vizzel gyógyítás*.

Ammon, l. *Amon*.

Ammon, 1. *Christoph Friedrich*, német prot. teológus, szül. Baireuthban 1766 jan. 16., megh. Drezdában 1850 máj. 21. Erlangenben 1789. a filozófia, 1790. a teológia tanára lett. Ilyen minőségben 1794. Göttingába ment, 1813. mint udvari főprédikátort és egyházi főtanácsost Drezdába hívták, ahol 1831. a vallás- és közoktatási minisztérium tagja, titkos egyházi tanácsos és az egyházi főtanács alelnöke lett. A Bibliai teológia tervezete (2. kiad., Götting. 1801—1802, 3 köt.) c. művében a történelmi-kritikai racionálizmus híve; dogmatikus tankönyvében (Summa theologiae christianae Erl. 1803; 4. kiad. Leipzig 1830), valamint a Keresztény erkölcstan kézikönyvben (2. kiad. Leipz. 1838, 3 köt.) a Kant-féle filozófiai álláspontra helyezkedik. Ugyanezt az álláspontot fenntartja: A kereszténység fejlődése világvallássá, A valódi és a hamis ortodoxia és Jézus élettörténete c. munkáiban is.

2. *A.*, *Friedrich August*, orvos, az előbbinek fia, szül. 1799 szept. 10. Göttingában, megh. 1861 máj. 18., mint a drezdai poliklinika igazgatója. Főbb munkái: Klinische Darstellung d. Krankheiten u. Bildungsfehler d. menschlichen Auges (Berlin, 4 köt. 1838—47); Illustrierte path. Anatomie der menschlichen Kornea, Sklera, Choroidea u. d. optischen Nerven (kiadta Warnatz, Leipz. 1862); Die ersten Mutterpflichten u. die erste Kindespflege (38. kiad. Leipz. 1902).

Ammon-féle törvény, Ammon Ottó német természettudós és szociológus után elnevezve, aki azt felállította, a természetes és társadalmi kiválasztás egyik szabályszerüségét akarja kifejezni. Eszerint a városokba a természetes kiválasztás útján állandóan beözönlik a vidéki elem és pedig túlnyomólag a kevésbbé rövidfejüek (brachyce-

phalok) fajtája. A bevándorlók zöme a városokban jobb táplálkozási viszonyok közé kerül, miáltal testi és szellemi alkatuk növekszik, gyarapodik. Egy részük, még pedig főleg az inkább kerekfejüek fajtája, megőrlődik a városi életben, másrészük, az inkább hosszúfejüek fajtája, jobban fönnmarad, mert a városi viszonyokhoz alkalmazkodik. Két városi generáció folyamán aztán a bevándorlók két csoportra különültek: egy kerekebbfejű, világosabb színű csoportra, melyből iparos, kereskedő és kishivatalnok és egy hosszabbfejű, sötétebb csoportra, amelyből tudósok, magasabbrendű hivatalnokok kerülnek ki. Ámde a szellem egyoldalú kiművelését nem lehet összeegyeztetni a testi fejlődéssel; ezért ez utóbbi csoport mihamar kihal, ami ismét folytonos újabb falusi bevándorlást és újabb friss individuumok feltörekvését eredményezi. V. ö. O. *Ammon,* Die natürliche Auslese beim Menschen (Jena 1893).

Ammonia *(A.-gáz, ammoniák, hidrogénnitrid)* H_3N. Az A., éppen úgy, mint a salétromsav, a nitrogén összes vegyületei közül a legrégebben ismeretes, a legelterjedtebb és a legfontosabb. A gázalakú A.-t 1774. *Priestley* állította elő, *Scheele* csakhamar bebizonyította, hogy nitrogént tartalmaz, *Berthollet* pedig összetételét állapította meg. Akkoriban *alkali volatile salis ammoniaci* névvel jelölték; e nevet Bergmann *ammoniacum*-ra rövidítette.

Az A. a természetben úgy a levegőben és a meteoros csapadékokban, valamint a talajban, ásványos vizekben, növényi és állati szervezetben előfordul. A levegőbe az A. javarészt bizonyára a föld felületéről párolgás útján jut, majd ott elektromos kisülések, vagy égési folyamatok révén keletkezett szénsavval, salétromossavval és salétromsavval vegyülve, e savak ammonium-sói alakjában a csapadékokba kerül. A talajban az A. főképen vulkánok közelében és kráterében, klorid és szulfát alakjában, továbbá égő széntelepek közelében, a toszkánai bórsavas fumarolák gőzében és sóiban, úgyszintén mint a szerves anyagok rothadási terméke sok helyütt (így a guanóban és bűzös gázokban is) előfordul. A növényekben A. rendszerint kimutatható; az állati szervezet különféle részeiben: a vérben, a szövetekben, a vizeletben és a kilélegzett levegőben is található. Madarak, gyíkok és kígyók vizeletében jelentékeny mennyiségű a húgysavas ammonium; emlősök vizelete csak kevés ammonium-sót tartalmaz.

A. keletkezik alkatrészeiből: hidrogénből és nitrogénből szintézis útján, valamint bomlás útján számos nitrogén-tartalmú vegyületből. A hidrogén- és nitrogén-gáz közönséges hőmérséknél nem hatnak egymásra, de ha kifejlődésük pillanatában elegyednek, vagy ha elegyükön elektromos szikra csap át, úgyszintén platina-tapló hatására kevés A. keletkezik. Ilyen szintézises úton igyekszik legújabban *Haber* karlsruhei tanár (osmiumot vagy uraniumkarbidot, mint reakciót gyorsító katalizátort alkalmazva az A.-t hidrogén- és nitrogén-gázból nyomás alatt előállítani. A nitrogén oxidjai, valamint a salétromossav és a salétromsav a fejlődő hidrogéntől, vagy katalizátor (pl. platina-tapló, rézoxid vasoxid stb.) jelenlétében, a hidrogén-gáztól A.-vá redukálódnak. Nitrogént tartalmazó szénvegyületek, különösen a karbamid és fehérjefélék korhadásakor és rothadásakor jelentékeny mennyiségű A., illetőleg ammonium-só keletkezik. A. keletkezik még szerves anyagok pl. szaru, csontok, kőszén stb. száraz desztillációjakor is. Az A. keletkezésének e legutóbbi módját ipari előállításánál értékesítik.

A. előállítható bármely ammoniumsóból, ha azt erős bázissal hevítjük. Kicsinyben laboratóriumi célokra, rendszerint ammoniumkloridból állítjuk elő úgy, hogy kalciumhidroxid és ammoniumklorid keverékét gömbölyű fenekű üveglombikban melegítjük. A fejlődő A.-gázt, megszárítása végett égetett mésszel, vagy káliumhidroxid-darabkákkal töltött csövön átáramoltatjuk és higannyal telt gazométerben fogjuk fel. Nagyban az A.-gázt és vizes oldatát a világító-gáz és a koksz gyártásával kapcsolatosan állítják elő. Ez anyagok gyártásánál ugyanis nitrogéntartalmú kőszenet szárazon desztillálnak. Ilyenkor egyszerűbb és összetettebb szénhidrogének, hidrogén, víz, széndioxid, A.-gáz és ennek különféle organikus származéka stb. keletkezik. A vizes desztillációs termékben, az ú. n. *gázvízben,* empireumás és kátrányos anyagok, illékony bázisos szénvegyületek mellett, az A. részben mint ilyen, részben pedig karbonát, szulfid, rodanid stb. alakjában oldva marad. A literenkint 5—20 gr. A.-t tartalmazó gázvízből az A.-t ledesztillálják. A forraláskor különben nem illékony és el nem bomló ammonium-vegyületek elbontása végett azonban a gázvízhez előbb égetett meszet kevernek. A desztillálást a szeszgyártásnál használatos rektifikáló-készülékek módjára szerkesztett desztilláló készülékben végzik, úgy hogy a vízgőz részben megsűrüsödve a kazánba visszafolyik, az A.-val telített gőz pedig a hűtőkészülékben áramlik. A még szennyes A.-t ezután a széndioxidtól és kénhidrogéntól való megtisztítása végett mésztejen át, majd az empireumás anyagoktól való megtisztítása végett pedig faszén-szűrőkön át áramoltatják és végül az A.-gázt v. komprimálják, v. A.-oldat készítése végett vízzel töltött abszorpciós edényekbe vezetik, v. savakkal ammonium-sókká alakítják.

Közönséges hőmérséknél és nyomás mellett az A. színtelen, fölötte átható, szúrós, kábító szagú, könnyezésre ingerlő gáz. Maró égető, lúgos ízű. Sűrűsége, a levegőére (1) vonatkoztatva, 0·5971. Egy liter A. súlya 0·7719. Fajhője állandó térfogaton 23 és 100° között 0·5202. Hővezetőképessége 0°-on 0·0458. Kritikus hőmérséke 130°, kritikus nyomása 115 atmoszféra. Minthogy az A.-gáz kritikus hőmérséke magas, a folyósított A. pedig nem túlságosan alacsony hőmérséken (— 33·5°-on) forr, az A.-gáz aránylag könnyen folyadékká sűrűsíthető és pedig — 33·5°-on 1 atmoszféra. vagy 10°-on kb. 6·5 atmoszféra nyomás alatt. A folyósított A. színtelen, mozgékony, rendkívül gyorsan elpárolgó folyadék. Fajsúlya 0.6234. Fajhője 1·2288, tehát a vízénél (1) nagyobb, elpárolgáshője (291 kal.) szintén igen jelentékeny. E sajátságai nagy fontosságuak az A. jéggépekben (l. o.) való alkalmazásánál. A folyósított A. elpárologtatva nagy lehülés közben, vagy szilárd széndioxid és éter elegyéből álló hűtőkeverékben lehűtve, fehér, kristályos, szagtalan tömeggé

fagy meg, amely — 77°-on megolvad. Víz az A.-gázt igen bőségesen oldja; így 1 térfogat víz 0°-on 1298·9, 12°-on 865·5, 20°-on 710·6 térfogat A.-gázt nyel el, miközben a folyadék felmelegszik és térfogata növekszik, tehát fajsulya csökken. 1 gr víz 760 mm. nyomás alatt old

0°-on 0·987 gr.-ot,	16°-on 0·591 gr.-ot
4°-on 0·799 «	20°-on 0·535 «
8°-on 0·723 «	24°-on 0·486 «
12°-on 0·655 «	28°-on 0·444 «

Alkoholban az A. kevésbbé oldódik mint vízben. Magas hőmérsékre hevítve, épúgy elektromos szikrák hatására az A. hidrogén- és nitrogéngázra bomlik. A könnyebben redukálható fémoxidokat az A. izzáskor redukálja, miközben vízzé ég el és nitrogéngáz fejlődik. Klórgázt A. vizes oldatába vezetve, robbanó klórnitrogén, jód hatására pedig robbanó jódnitrogén keletkezhetik. Savakkal hőfejlődés közben ammonium-sókká egyesül. Az A.-gáz mérgező, maró hatású. Sok levegővel hígítva és a belélegzéskor a nyálkahártyákat izgatja és vértódulást okoz, töményebb állapotban lélegzéskor heves köhögést, hangrésgörcsöt okoz. Belsőleg csekélyebb mennyiségben alkalmazva mulékonyan izgat, a lélegzést élénkíti, a vérnyomást növeli és izzadást vált ki; nagyobb mennyiségben alkalmazva, gyomor és bélgyuladást, fuladást, görcsöket, szívbénulást okoz. A vér oxihaemoglobinját redukálja. Lélegzéskor elviselhető A. tartalom a levegőben legföllebb 0·03% lehet. Csekély mennyiségű A. a rothadás folyamatát gyorsítja, de 2–3%-nál több a rothadást határozottan gátolja.

Az A.-gáz vizes oldata az A.-oldat (maró A.-oldat, *szalmiákszesz*, szalamiákszesz) az iparban nagy fontosságú. A legtöményebb oldat *jégszesz* néven is ismeretes; a 10%-os, 0·96 fajsúlyú oldat (Liquor Ammoniae, liquor ammonii caustici, spiritus salis ammoniaci caustici, szalmiakszesz) gyógyszerül használatos. Az A.-oldat sűrűsége annál csekélyebb, minél több A.-gázt tartalmaz az oldat.

Az A.-oldat szintelen, A.-szagú és ízű folyadék. Az A.-gáz a vízben nemcsak egyszerüen oldódik, hanem a vízzel vegyül is. Valószinű, hogy az A. nagyobb része ammoniumhidroxid alakjában $H_3N + H_2O \rightleftarrows (H_4N)OH$ van a vízben oldva. E felfogás helyes voltát bizonyítja az A.-oldat kémiai viselkedése, amely a lúgfémhidroxidokéhoz igen hasonló, nevezetesen hogy a savakat lúgok módjára ammoniumsókká semlegesíti és fémsók oldatából az illető fémhidroxidot lecsapja, továbbá az a tény is, hogy az A.-oldat az elektromosságot vezeti, azaz, hogy az ammoniumhidroxid a $(H_4N)OH \rightleftarrows H_4N + OH$ egyenlet szerint elektrolitosan disszociál. És valóban az A. oldat lúgos kémhatású. Másrészt az ammoniumsók kálilúgtól azonnal elbomlanak: káliumsók és ammoniumhidroxid keletkeznek, amely utóbbi rögtön elbomlik $(H_4N)OH = H_3N + H_2O$ A.-ra és vízre. Az A.-oldatból a levegőn, diffuzió folytán, az A. egy része elég gyorsan elillan, huzamos forralással pedig a vízből tökéletesen kiűzhető. Éppen ezért az A.-oldat csak zárt edényben tartható el.

Az A.-t vagy oldatát, mint aránylag erős bázist, káli- vagy nátronlúg helyett használják, amikor könnyebb illanósságánál fogva azoknál előnyösebben alkalmazható. A.-oldat esetleg alkalmazott fölöslege ugyanis melegítéssel könnyen eltávolítható, úgyszintén hevítéssel az ammoniumsók is. E viselkedésénél fogva nátronlúg és szappan helyett használják az A.-t mosásnál, halványításnál, festésnél, gyapjumosásnál, folttisztításra (fekete szöveten sav okozta vörös folt A.-oldattal megnedvesítve azonnal eltünik). Használják továbbá mint antiklort, úgyszintén az ammoniás szódagyártásnál, ammoniumsók és indigo gyártásánál, lakkok és festékek előállításánál, klórezüstnek ércekből való kiválasztására, burnótgyártásnál stb. Az erős lehülést, amellyel a folyósított A. elpárolgása jár, *jéggépeknél*, a nyomást (7 atmoszféra) pedig, amelyet közönséges hőmérséken gyakorol, gépek hajtására értékesítik. Gyógyszerül többféle célra alkalmazzák; így pl. az orron át belélegezve a nyálkahártya izgatásával reflexes úton lélekzést vált ki. Külsőleg az A.-oldatot nálunk méhszúrásnál, a szúrás helyét A.-oldattal megnedvesítve is használják, Amerikában pedig kígyómarásnál külsőleg és belsőleg. A.-oldat és olaj fehér sűrűfolyós elegye (Linimentum volatile, népiesen repülő zsír) külső gyógyszer. Régebben az A.-gáz alkoholos oldatát, spiritus Dzondii néven, gyógyszerül is használták.

Ammoniabázisok, l. *Aminek*.

Ammoniacum, l. *Ammoniákgummi*.

Ammoniaemia (gör.), a szénsavas ammoniáknak a vérben való megszaporodását jelenti. Régebben azt gondolták, hogy ez az oka vesebajosok azon mérgezési tüneteinek, amiket *uraemia*, *húgyvérüség* (l. o.) néven ismerünk. *Hólyaghurutnál* a vizelet sokszor oly módon bomlik a hólyagban, hogy ammoniák-sók keletkeznek benne s ezek azután a vérbe fel is szívódnak; ez természetesen mérgezési tüneteket okoz s manapság ezt szokás érteni az A. néven. A szénsavas ammoniák a húgyanyagból (ureum) képződik.

Ammoniák, l. *Ammonia*.

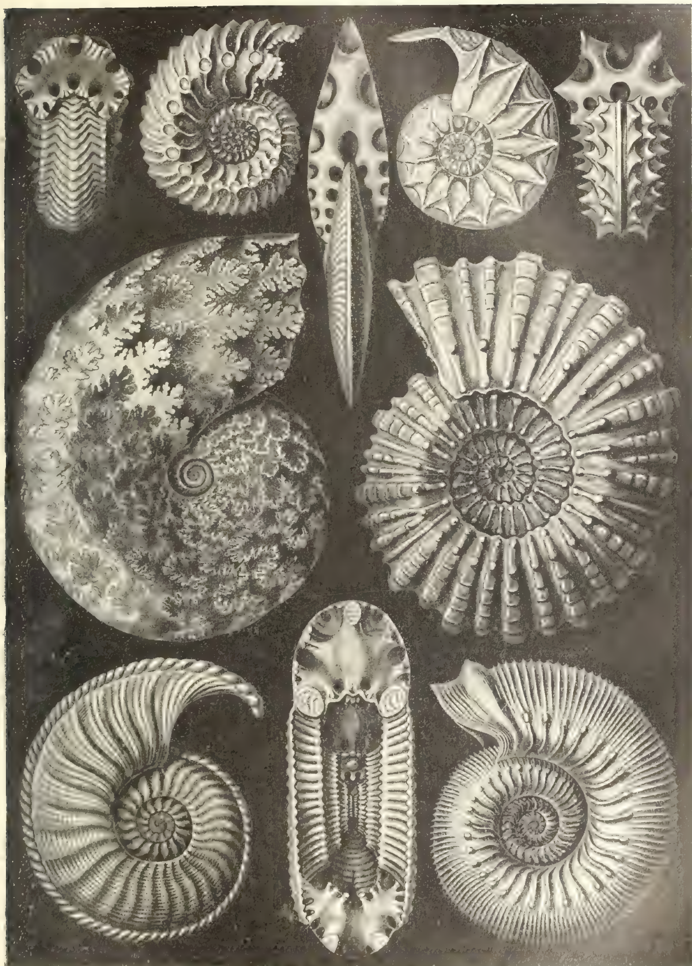
Ammoniákdinamit, l. *Robbanó szerek*.

Ammoniákgép, l. *Gőzgép*.

Ammoniákgummi, a Ny.-Ázsia steppeiben előforduló *Dorema ammoniacum* nevű, az ernyősökhöz tartozó növény tejnedvéből való gummigyanta, melyet a gyógyászatban és ragaszok készítésére alkalmaznak.

Ammoniák-kompresszor, a jéggépek főrésze, mellyel a meleg lekötésére való ammoniák-gőzöket cseppfolyóssá sürítik és a sürítő munka melegének kivonása végett hűtőkbe nyomatják (l. *Hűtőgépek*, *Jéggépek*). Szerkezete egy dugattyúval tömören zárt henger, melynek két végét záró fedeleiben az ammoniákot beszívó és komprimálás után kibocsájtó szelepei vannak. Dugattyúját gőz-, tűz- v. elektromos gépek mozgatják. Nálunk ezeket a gépeket a hűtőgépek gyártásával foglalkozó Nicholson és Röck-féle gépgyár r.-társ. készítik. Ugyane célra a kénessavas kompresszorokat is használják, magyar gyártóik a Malomépítészeti és gépgyár, Podvinecz és Heisler és a Schlick-féle vasöntő- és gépgyár r.-t. Működésük elve és szerkezetük az A.-éval azonos. Mindkettőnek legfontosabb részeit a tömítőszelepek képezik, mert ezeknek hiányos volta anyagveszteség révén az üzemet drágítja.

AMMONITOK.

1., 2. **Cardioceras cordatus, 1. jobboldal, 2. hasoldal. — 3., 4. Schloenbachia Coupei, 3. baloldal, 4. hasoldal. 5., 6. Ptychites opulentus, 5. baloldal, 6. hasoldal. — 7., 8. Douvilléiceras mammillare, 7. baloldal, 8. a hasoldallal párhuzamos keresztmetszet — 9. Amaltheus margaritatus. — 10. Stephanoceras Humphriesianus.**

»Ammonitok« cikkhez

NAGY LEXIKONA

Ammoniáknövény (növ.), l. *Dorema.*

Ammoniákoldat, l. *Ammonia.*

Ammoniáksalétrom, l. *Ammoniumnitrát.*

Ammoniáksók, l. *Ammonium-sók*

Ammoniákszóda, a Solvay-féle eljárás szerint készült sziksó, l. *Nátriumkarbonát.*

Ammoniák-szuperfoszfát, kénsavas ammoniának szuperfoszfáttal való keveréke, melyet műtrágyagyárakban állítanak elő és többnyire a megrendelő kivánsága szerinti arányban végzik a keverést, úgy hogy ezen keverék műtrágya-, nitrogén- és foszforsav-tartalma ehhez képest változik. Rendesen 3—10% nitrogént és 8—16% vizben oldható foszforsavat tartalmaz. Fődolog, hogy a két alkotó-rész egyenletesen összekevert legyen, a kénsavas ammonia ne forduljon elő nagyobb kristályokban.

Ammoniáktapasz, l. *Tapasz.*

Ammonios, 1. peripatétikus filozófus Alexandriából, Plutarchos tanítója. Kr. u. az I. sz.-ban. Művei elvesztek.

2. *A. Sakkas,* alexandriai filozófus, az új-platonizmus megalapítója Kr. u. a III. sz.-ban. Szegény keresztény szülők gyermeke, csaknem minden nevelés nélkül nőtt fel, s kezdetben mint zsákhordó (innen mellékneve) kereste kenyerét Alexandriában. Később a filozófia tanulására adta magát s ebben oly sokra vitte, hogy egy sereg követője akadt. Azt tanította, hogy valamennyi bölcseleti iskola és vallás egyesíthető a bennök rejlő igazság által, csak az előadásban különböznek egymástól. A. állítólag áttért később a pogányságra s 250 körül halt meg. (L. még *Alexandriai filozófia.)*

3. *A.*, szótáríró Alexandriából, Kr. u. 400 körül. Művét kiadta *Schäfer* (Leipz. 1822).

4. *A.*, Hermiás s Adesia fia, Proklos tanítványa, kitünő matematikus, aristotelikus és platónikus művek magyarázója. 500 táján Kr. u. tanított Alexandriában, mint a platóni iskola feje, azonban Platon s Aristoteles tanításait iparkodott megegyeztetni. Számos magyarázó művéből kevés maradt ránk. V. ö.: *Busse* Adolf, A. in Porphyii Isagogen (Berlin 1891).

Ammonit, biztonsági robbantószer, amelyet Favier állított össze; ammonsalétromból és dinitronaftalinból áll.

Ammoniták, sémi nép, amely a héberek iránt mindig ellenséges indulattal viseltetett. A bibliai elbeszélés szerint az A. *Lót* vérfertőzésből származott fiának, Ben Ammi-nak ivadékai. A Jordántól keletre laktak. Fővárosuk *Rabbath Ammón* volt. Rettenetes harcokat vivtak a Jordántól keletre lakó héber törzsek ellen. Dávid és fővezére Jóáb Rabbath Ammónt elfoglalták s lakosait kegyetlenül lemészárolták. Nebukadnezár kóbor csapatjaikkal pusztíttatta Judeát. Nehemiás idejében (440 körül) Jeruzsálem fölépítését meggátolni igyekeztek. A második sz.-ban letünnek a történelemben s beolvadnak az arab népbe. Az asszir-feliratok *Bit Amman* (Ammon háza) név alatt említik.

Ammonitok, *ammonidák, ammonoideák* (l. a *mellékelt képet*), ásatag állatok, a lábasfejüek (Kefalopoda) egyik kihalt rendje. Közel rokonai az ú. n. «tentahalaknak» és nautilusoknak. Csupán héjaik és kőmagvaik ismeretesek. A többnyire tányéralakú s egy síkba csavarodott héj belseje kamarákra osztott, melyeket az ú. n. szifó köt össze s ezek a kamarák léggel teltek s mivel az A. valószinüleg tenger mélyén laktak, e kamarákba zárt levegő segélyével emelkedtek a víz fölszinére és sülyedtek a mélybe. Maga az állat csak az utolsó kamarában lakott (lakókamara), ebben találjuk a valószinüleg födőként szolgáló aptychusokat és anaptychust. Legsajátságosabb a választófalak (septa) és a héj érintkezési vonala az ú. n. varratvonal (sutura), melyek öblöket (loba) és nyergeket (sella) képeznek. Régebben Buch után a varratvonal (Lobenlinie) minémüsége szerint felosztattak: *Goniatitesek-* (ép varratvonallal), (l. *Devon- és karbon-rendszer* tábláját), *Ceratitesek-* (csipkés varratvonallal) és *Ammonitesekre* (faalakulag elágazó varratvonallal). Újabban Branco elmélete értelmében az ébrényi kamara szerint felosztatnak két nagy csoportra, ú. m. *latiselláták-* s *angustiselátákra.* Mojsisovics pedig a héj külső díszítése szerint csoportosítja az A.-at. Nagyságuk a köröm nagysága és a nagy kocsikerék között váltakozik, a *Pachydiscus Seppenradensis* 2·5 m. átmérőjü. Helyenként olyan nagy mennyiségben lelhetők, hogy rétegeket töltenek meg, így a paleozoósz, de kivált a mezozoósz időre a legfontosabb vezérkövületek. A legfontosabb nemek a következők: *Acanthoceras* (Felső-Kréta), *Aegoceras* (Középső-Liasz), *Amaltheus* (Alsó-Liasz, l. *Jura-rendszer* I. tábláját), *Ancyloceras* (Kréta, l. *Kréta-rendszer* tábláját), *Arcestes* (Felső-Triasz), *Arietites* (A.-Liasz, l. *Júra-rendszer* I. tábláját), *Aspidoceras* (F.-Jura), *Baculites* (egyenes pálcaalakú; Felső-Kréta, l. *Kréta-rendszer* tábláját), *Balatonites* (Triasz), *Cardioceras* (F.-Jura), *Celtites* (Triasz, l. *Júra-rendszer* I. tábláját), *Ceratites* (Triasz, l. *Triasz-rendszer* tábláját), *Cladiscites* (F.-Triasz), *Clymenia* kizárólag a Felső-Devon alakja (l. *Devon-rendszer* tábláját), *Crioceras* (A.-Kréta, l. *Kréta-rendszer* tábláját), *Dinaries* (A.- és F.-Triasz), *Douvilléi-ceras* (Kréta), *Frechiella* (F.-Liasz), *Halorites* (F.-Triasz), *Hamites* (A.-Kréta), *Haploceras* (F.-Jura s Alsó-Kréta), *Harpoceras* (K.- és F.-Liasz), *Hildoceras* (F.-Jura), *Hoplites* (Kréta), *Hungarites* (F.-Perm—A.-Triasz), *Indoceras* (F.-Kréta) *Joannites* (F.-Triasz, *Lytoceras* (A.-Liasz—Kréta), *Megaphyllites* (F.-Triasz), *Monophyllites* (Triasz), *Olcostephanus* (F.-Jura), *Oppelia* (F.-Jura), *Oxynoticeras* (A.- és K.-Jura), *Pachydiscus* (K-. és F.-Kréta), *Parkinsonia* (K.-Jura), *Peltoceras* (K.-Jura), *Perisphincte* (F.-Jura), *Phylloceras* (Jura), *Popanoceras* (Perm—Triasz) *Ptychites* (Triasz), *Rhacophyllites* (F.-Triasz—Jura), *Sageceras* (Triasz), *Sagenites* (F.-Triasz), *Schloenbachia* (Kréta), *Schlotheimia* (A.-Liasz), *Stephanoceras* (Jura, l. *Júra-rendszer* I. tábláját), *Scaphites* (Kréta), *Tirolites* (A.-Triasz, l. *Triasz-renszer* I. tábláját), *Tissotia* (K.-Kréta), *Trachyceras* (Triasz, l. *Triasz-rendszer* I. tábláját), *Tropites* (F.-Triasz), *Turrilites* (csigaszerüen tornyosan v. dugóhúzószerüleg csavarodó, Kréta), *Toxoceras* (Kréta, l. *Kréta-rendszer* tábláját).

Irodalom. Az Ammonitokat tárgyazó nagyobb munkák: Branco W., Beiträge zur Entwickelungsgeschichte der fossilen Cephalopoden; Buch L., v. Über Goniatiten, Über Ammoniten Über Ceratiten Mojsisovics E. v., Die Cephalopo-

den der mediterranen Triasprovinz; Quenstedt F. A., Die [illegible] Földt. Int. Évk. (Bakony [illegible]) Évkönyv XV. 1.)

Ammonium szabad állapotban nem ismeretes, pedig egy vegyértékű gyök, képlete H_4N. Ismerjük sóit az A. sóknak, amelyekben az A. alkálifém szerepét viseli; [illegible] szerint tehát az A. fémgyökhöz hasonló összetett gyök, ami mellett bizonyít az is, hogy A.-amalgám is állítható elő. Így ha natrium-amalgamot tömény A.-klorid-oldattal leöntünk, v. ha A.-klorid oldatot, negativ elektródul higanyt használva, elektromos árammal bontunk, hidegen kristályosan megmeredő, vajszerű tömeg, A.-amalgám keletkezik, amely higanynak fémmel alkotott amalgamjához hasonlóan viselkedik, de csakhamar elbomlik. Hidroxilgyökkel alkotott vegyületének, az A.-hidroxidnak $(H_4N)OH$ vizes oldata, ú. m. a fémhidroxidoké, lúgos kémhatású. Az A.-ot sóiban ammonia alakjában mutatjuk ki, ha ugyanis bármely A.-sót tömény lúggal enyhén melegítünk, ammonia fejlődik, amelyet szúrós, átható szagáról v. a fehér füstről [illegible], amely híg sósavba mártott üvegbot körül keletkezik, ha azt a lúgos oldat fölé tartjuk, könnyen fölismerhetünk. A.-sók v. ammonia nyomainak a felismerésére a *Nessler*-féle oldat (l. o.) használatos.

Ammoniumacetát *(ecetsavas ammonium, ammonium aceticum)*, $CH_3COO(H_4N)$. A szabályos A. [illegible] tűalakú kristályos tömeg alakjában előállítható ecetsavból, ha azt ammoniával semlegesítjük és az oldatot ammonia-gáz élénk áramában a kristályosodásig bepárologtatjuk, v. ecetsavnak poralakú ammoniumkarbonáttal való semlegesítése útján. Vízben az A. igen bőségesen oldódik. Vizes oldata ammonium aceticum solutum vagy liquor ammonii acetici néven gyógyszerül is használatos.

Ammoniumbromid *(brómammonium)* $(H_4N)Br$. Előállítható brómhidrogénsavnak ammoniával v. forralás közben ammoniumkarbonáttal való semlegesítése v. ferroferribromidoldatnak ammoniumkarbonát-oldattal való elegyítése útján; a megszűrt oldatot az A. kikristályosítása végett bepárologtatják. Kockaalakú, színtelen, csípős-sós ízű kristálykák. Vízben bőségesen, alkoholban elég jól oldódik. Gyógyszerül és a fotografiában használják.

Ammoniumcianát v. *ciánsavas ammonium*, $CN.O.H_4N$. Fehér kristályos por; vizes oldatát beszárítva az A. a vele izomer hugyannyá, vagyis karbamiddá alakul: $CN.O.H_4N = CO(H_2N)_2$. E só éppen említett sajátsága azért fontos, mert így állította elő *Wöhler* (1828) mesterséges úton az első organikus, helyesebben: szénvegyületet.

Ammoniumcianid *(cyanammonium)*, $CN.H_4N$. Képződik akkor, ha ammonia-gázt izzó szénre, v. ammonia-gázt és szénoxidgázt izzó csövön átvezetünk. Szintelen, apró kockákban kristályosodik; vízben és szeszben bőségesen oldható.

Ammoniumdiszulfid, l. *Ammoniumszulfidok*.

Ammoniumferroszulfát, kénsavas vasammonium, *Mohr*-féle só. Kettős sója a vas- és ammoniumszulfátnak. Képlete:

$$(H_4N)_2SO_4.FeSO_4.6H_2O.$$

A ferroszulfát és equivalens mennyiségű ammoniumszulfát oldatának elegyítése, besűrítése és kikristályosítása útján készül. Jóval állandóbb a ferroszulfátnál, a levegőn sem nem mállik, sem nem oxidálódik, miért is *Mohr* ajánlatára a volumetriás kaliumhipermanganát-oldat koncentrációjának ellenőrzésére használják.

Ammoniumfluorid, fluórammonium, $H_4N.F$. Képződik az ammonia-gáz és a fluórhidrogén-gáz elegyítésekor. Szintelen, hatszöges kristálylemezkék, vízben bőségesen oldódik; a levegőn ammoniát veszít és savanyú sóvá alakul. A *savanyú fluórsavas ammoniumot*, $H_4N.F.HF$, előállítják a semleges só vizes oldatának besűrűsítése útján, amikor is ammonia távozván el, a savanyú só keletkezik. Mind a két sót üvegétetésre használják; a kémiában pedig szilikátok feltárására. Mikroorganizmusokat, csirákat ölő hatásánál fogva a sörfőzőkben fertőtlenítőül is alkalmazzák. Ezüst-, platina- v. guttapercha-edényekben tartják el.

Ammoniumfoszfát, *foszforsavas ammonium*. Az ammoniumgyök a hárombázisú ortofoszforsavval háromféle és pedig egy szabályos és kétféle savanyú sót alkot. A *szabályos* A. v. *triammoniumfoszfát* $(H_4N)_3PO_4$ kristályos pép alakjában válik ki, ha az ammoniumdihidrofoszfát (l. alább) tömény oldatához fölöslegben ammonia-oldatot öntünk. A *diammoniumhidrofoszfát* $(H_4N)_2HPO_4$ színtelen monoklin kristályokban előállítható, ha foszforsavat ammonia-oldattal semlegesítünk és az oldathoz bepárologtatása közben apránkint annyi ammonia-oldatot elegyítünk, hogy az oldat ne legyen savanyú kémhatású. E só a levegőn lassankint, 166°-on pedig hamarosan elbomlik ammoniára és a második savanyú A.-ra, az *ammonium-dihidrofoszfátra*

$$(H_4N)H_2PO_4.$$

A két első só vizes oldata hidrolizis folytán lúgos kémhatású; a harmadiké savanyú kémhatású.

Ammoniumhidrokarbonát *(ammoniumbikarbonát, savanyú szénsavas ammonium)*, $(H_4N)HCO_3$. Szintelen rombos kristályok. Vizes oldatban könnyen veszít szénsavat és lassankint szabályos ammoniumkarbonáttá alakul.

Ammoniumhidroszulfid v. ammoniumszulfhidrát, l. *Ammoniumszulfidok*.

Ammoniumhidroxid, $H_4N.OH$. Tiszta állapotban nem ismeretes, csupán vizes oldata. (L. *Ammonia* és *Ammonium*.)

Ammoniumjodid *(jódammonium)*, $(H_4N)J$. Keletkezik száraz ammonia-gáz és száraz jódhidrogén-gáz elegyítésekor. Színtelen, kockaalakú kristályok. A levegőn szétfolyik és jód kiválása folytán megsárgul. A fotografiában és gyógyszerül használják.

Ammoniumkarbamát *(karbaminsavas vagy amidoszénsavas ammonium)*;

$$H_2N.CO,O.(H_4N).$$

Képződik száraz ammonia- és széndioxid-gáz elegyítésekor, v. ha vm. ammonium-só és kalciumkarbonát keverékét gyorsan hevítjük; ezért az árúbeli ammoniumkarbonátban is előfordul. Keletkezik tov. fehérjék v. bomlástermékeik: leucin és tirozin ammoniumhipermanganáttal való

oxidációjakor. Előállítására víztől mentes etilalkoholba száraz széndioxidot és ammonia-gáz fölöslegét vezetik és az egészet zárt csőben 110°-on melegítik, majd a kihüléskor kiválott kristályos tömeget megolvasztott káliumhidroxid fölött szárítják. Szétfolyó pelyhes kristályok. Bomlás folytán erős ammoniaszagú; melegítéskor $H_2N.CO.O.(H_4N) \rightleftarrows CO_2 + 2H_3N$ egyenlet szerint széndioxidra és ammoniára disszociálva elillan. Víz igen bőségesen oldja. Vizes oldatában azonban, vízzel vegyülve, szabályos ammoniumkarbonáttá alakul.

Ammoniumkarbonát, *szabályos szénsavas ammonium*, $(H_4N)_2CO_3$. Keletkezik nedves ammonia- és széndioxid-gáz hatására. Az *árúbeli* v. *kereskedésbeli* A. (Sal alcali volatile) nem szabályos A., hanem az ammoniumhidrokarbonát és A. keveréke. Fehér, kristályos, rideg, áttetsző tömeg; ammonia-szagú és ízű. 4 s. r. vízben oldódik. A levegőn eltartva, egyik alkatrésze: a karbaminsavas só, ammoniára és széndioxidra bomolva, lassankint elillan, úgy hogy végül ammoniumhidrokarbonáttá alakul. Élesztő pótlására sütemények készítésénél is használják, ha ugyanis a tésztába gyúrásakor e sót keverik, ez a sütéskor ammonia- és széndioxid-gázra bomlik, amelyek elillanva, a tésztát, illetőleg a süteményt likacsossá teszik. Gyógyszerül is alkalmazzák, oldatát folttisztító szerül, égetett mésszel keverve és illatosítva pedig mint szagoló-sót használják. A *szabályos* A. táblaszerű kristályok. A levegőn ammonia-szagot áraszt, meghomályosodik és lassacskán ammoniumhidrokarbonáttá alakul. 1 s. r. vízben oldódik olajszerű ammoniaszagú folyadékká. Hevítéskor, úgy mint az ammoniumhidrokarbonát és az ammoniumkarbonát, elbomolva elillan.

Ammonium-készítmények orvosi tekintetben. *Liquor ammonii caustici.* Ammoniagáz vízben oldva (szalmiákszesz). Használják helyileg rovar-, skorpiócsípések enyhítésére, feltételezve, hogy a rovar mérgében foglalt savat közömbösíti. Bevéve erősen mar és gőzei fájdalmasan izgatják a nyálkahártyákat. Ájulásnál szagoltatni szokták ezt, valamint kevésbbé erős szagú sóját, a *szénsavas ammoniát* (am. carbonicum). Anizsolajjal keverve *liquor ammonii anisatus* néven izgatónak és köptetőnek rendelik. Ugyancsak nyálkaoldó hatása van a szalmiáknak *(am. chloratum)*, míg brómsóját *(am. bromatum)* epilepsia és idegizgalom ellen rendelik. A szalmiákszesz és szénsavas ammonia a gyomorban erős lúg módjára marnak, felszívódva pedig kellő adagban valamennyi ammoniumsó nyúltvelő- és gerincizgalmat okoz, esetleg tetanikus görcsökkel.

Ammoniumklorid, *klórammonium*, *szalamiasó, szalmiák*, $(H_4N)Cl$. A természetben kevés A. található vulkánok közelében, némely kőszénben és vasércben, a Chincha-szigetek guanójában; nyomokban a tenger vizében, némely ásványos vízben, továbbá az állati szervezet kiválasztotta nedvekben: a nyálban, a gyomornedvben, a vizeletben stb. is előfordul. Neve: szalamia-só, szalmiák, a *sal ammoniacum* szók összevonásából ered; az ammonia szó egyiptomi eredetü. Az egyiptomiak ugyanis a *Jupiter Ammon* temploma körül összesereglett zarándokok tevéinek felhalmozódó trágyája elégetésekor lerakodó koromból szállasztás útján állították elő. E sóról már Herodot a Kr. e. V. sz.-ban, utóbb Strabo mostani időszámításunk kezdetén tesznek említést. A XVIII. sz. végéig úgyszólván csakis Egyiptomban készült; az első A.-gyár 1756-ban Edinburgban alakult.

Képződik ammonia- és sósavgázból közvetlen egyesítés (addició) útján: $H_3N+HCl=(H_4N)Cl$, továbbá ammoniumhidrokarbonátból és könnyen oldható fémkloridokból cserebomlás útján, v. ammoniumszulfát és nátriumklorid keverékének hevítésekor. Gyárilag manapság csaknem kizárólag a gázvízből állítják elő (l. *Ammonia*).

Színtelen és szagtalan, szabályos oktaederek v. kockák v. fehér kristályos dara (flores salis ammoniaci, szalmiák-virág). Ize csipős-sós és hűsítő. Vízben, az oldat lehülése közben, bőségesen, alkoholban alig oldódik. Hevítéskor megolvadás nélkül gőzzé alakul és ilyenkor, amint azt Than megállapította, csaknem teljesen ammonia- és sósavgázra disszociál. Gőzének kihülésekor a két gáz egymással ismét ammoniumkloriddá egyesül. Lúgok az A.-ot ammonia fejlődésével könnyen elbontják.

Az A.-ot ipari célokra, így forrasztásnál, kelmefestésnél, Leclanché-elemek töltésénél, ammonia előállítására stb., továbbá gyógyszerül is használják.

Ammoniumkromátok. Többféle krómsavas ammoniumot ismerünk. A *szabályos ammoniumkromát* v. krómsavas ammonium $(H_4N)_2CrO_4$, sárga tűalakú kristályok; a *dikrómsavas ammonium* (v. ammoniumpirokromát $(H_4N)_2Cr_2O_7$ sárgásvörös színű kristályok; végül a *trikrómsavas ammonium* $(H_4N)_2Cr_3O_{10}$.

Ammoniummolibdát v. *ammoniummolibdenát*. v. *molibdénsavas ammonium*. A szabályos só, $(H_4N)_2MoO_4$, molibdénsavnak tömény ammoniaoldatban való oldása és az oldatnak szesszel való elegyítése útján készíthető. Az A.-oldatot kémlőszerül használják (foszforsav kimutatása).

Ammoniummonoszulfid, l. *Ammoniumszulfidok*.

Ammoniumnitrát, *salétromsavas ammonium*, $H_4N.NO_3$. Képződésének igen fontos módjai a következők: Ha ammoniagáz és levegő elegyét hevített platina-taplón átvezetjük, víz és salétromsav, majd az utóbbiból ammonia fölöslegének hatására A. keletkezik. Hasonló folyamat zajlik le a likacsos talajban a nedvesség, a levegő és bizonyos mikroorganizmusok közreműködésével, ha az ilyen talajban nitrogén-tartalmú szerves hulladékok rothadnak. E folyamatnál többféle mikroorganizmus szerepel; némelyek az ammonia keletkezését, mások pedig az ammonia nitrifikálását: nitritté, majd nitrattá oxidálását közvetítik, úgy hogy A. is keletkezik. A. rombos oszlopokban kristályosodik; a salétrommal izomorf. Vízben nagyon bőségesen oldódik, miközben az oldat jelentékenyen lehül. Íze hűsítő, de egyúttal kesernyés sós. Óvatos melegítéskor megolvad és szublimálható, erősebb hevítéskor dinitrogénoxid-gázra és vízre bomlik: $H_4N.NO_3=2H_2O+N_2O$. A dinitrogénoxid előállítására, továbbá hűtőkeverék

[illegible] használják. Ujabban a *robarit* nevü robbantóanyag előállításánál is használják. A [illegible] dinitrobenzolból és klórnitrobenzolból [illegible].

Ammoniumnitrit *salétromossavas ammonium* $(H_4N)NO_2$. Az A. a természetben kis nyomokban [illegible]. *Ilosvay* Lajos megállapította, hogy a levegőben állandóan van kevés A. Általában a levegő nitrogénje nem igen oxidálódik, csak pillanatnyi rendkivül nagy fokú hő hatására, amilyent elektromos kisülések, [illegible] jelenségek stb. létesítenek, keletkezik a levegőben nyomokban salétromossav, majd ebből A. Nyomokban a levegőben [illegible] égési és oxidációs folyamatnál is képződik. A nitrogén tartalmu karbonidok rothadásakor keletkező ammoniából, kedvező körülmények között, pl. a talajban és a talajvízben különféle nitrit, így A. is keletkezik. Ez esetben katalizátor a likacsos talaj és az abban levő oxidáló mikroorganizmusok. Az így és égési folyamatok során a levegőben nyomokban keletkező A. nagy befolyással van egyrészt a talaj elmállására, másrészt a növények táplálkozására. Az A. fehér, kristályos, a levegőn szétfolyó tömeg. A száraz A. könnyen elbomlik, főképen melegítéskor, dinitrogenoxidra, ammoniára és vízre; vízes oldatban szintén elbomlik, de ilyenkor nitrogén-gáz és víz keletkezik belőle.

Ammoniumoxid-sók a. m. *ammonium-sók* (l. o.).

Ammoniumpentaszulfid, l. *Ammoniumszulfidok.*

Ammonium-perszulfát. Túlerős fotográfiai felvételek legyengítésére használt, könnyen oldódó, szép színtelen jegeces vegyület $(NH_4)_2S_2O_8$.

Ammoniumpikrát, l. *Pikrinsav.*

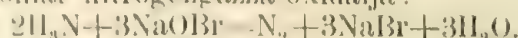
Ammoniumplatinaklorid *(ammoniumkloroplatinát, platinaszalmiák)*, $PtCl_4,2(H_4N)Cl$ v. $(H_4N)_2PtCl_6$. Előállítható platiniklorid- és ammoniumklorid-oldat elegyítése útján, amikor a vízben kevéssé oldható A. élénk sárga színű, kristályos csapadék (apró, mikroszkópos, szabályos oktaéderek) alakjában kiválik; kiválását etilalkohol, mert ebben oldhatatlan, jelentékenyen elősegíti. Éterben is oldhatatlan. Kitüzesítéskor elbomlik és finomul eloszlott platinát, ú. n. platinataplót hagy hátra. Az ammonium-sók mennyiségileg A. alakjában is meghatározhatók.

Ammoniumpoliszulfidok, l. *Ammoniumszulfidok.*

Ammoniumrézszulfát, l. *Rézszulfátok.*

Ammoniumrodanid, rhodanammonium, ammoniumtiocianát, tiociánsavas ammonium, ammoniumszulfocianát, kénciánammonium, $(H_4N)CNS$. Képződik ként és nitrogént tartalmazó szerves anyagok száraz desztillációjakor, miért is az ú. n. gázvízben (l. *Ammonia)* is előfordul. Színtelen, a levegőn szétfolyó kristálytűk v. lemezek. Víz igen bőségesen oldja, igen jelentékeny lehülés közben, miért is hűtőkeverék készítésére használják. Etilalkohol is oldja. Az A. a kattunnyomásnál, robbantó anyagok gyártására, továbbá a térfogatos elemzésnél használatos.

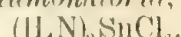
Ammonium-sók. Az ammonium maga szabad állapotban nem ismeretes, de nagyszámu vegyületeit, így különösen az A.-at jól ismerjük. E sókban az ammonium egészen hasonló viselkedésű, mint az alkáli fémek megfelelő sóikban. Hevítéskor a nem illó savak ammonium-sóinak kivételével könnyen elillannak, gőzzé alakulnak. Gőzükben ammoniára és savra disszociálnak. Egyik-másik szállasztható is. Rendesen színtelenek; a színes savak (mangánsav, krómsav) sói ellenben színesek. Előállíthatók ammoniának savval való semlegesítése utján. Erős lúgok az A.-at elbontják és belőlük ammoniát fejlesztenek; e reakció az A. fölismerésére használatos. (L. *Ammonium.)* Lúgos nátriumhipobromit-oldat az A.-ból fejlődő ammoniát nitrogéngázzá oxidálja:

$$2H_3N+3NaOBr=N_2+3NaBr+3H_2O.$$

E reakciót az A. térfogatos meghatározásánál (l. *Azotométer)* értékesítik. Technikai célokra és gyógyszerül használatosak.

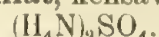
Ammoniumsztanniklorid (*ammoniumklorosztannát, ammoniumónklorid, Pink-só)*:

$$(H_4N)_2SnCl_6.$$

Tömény ammoniumklorid- és sztannikloridoldat elegyítésekor mint fehér poralakú csapadék válik ki; hígoldatok elegyéből, azt lassan párologtatva, szabályos oktaéderekben kristályosodik. A levegőn nem változik, vízben bőségesen oldódik. Tömény vizes oldata a forraláskor nem változik, híg oldatából azonban forraláskor sztannioxid válik ki. Oldatának e viselkedésénél és semleges kémhatásánál fogva a a *Pink-sót* (pink angol szó = élénk vörös) a savanyú sztanniklorid helyett, pácolásnál használják.

Ammoniumszulfát, kénsavas ammonium:

$$(H_4N)_2SO_4.$$

Előállítható híg kénsavból, azt ammoniával semlegesítve; az oldatból besűrűsítésekor a só kikristályosodik. Gyárilag a gázvízből készül, amelyet mésztejjel forralnak és a fejlődő ammoniát kénsavba vezetik. Az oldatból besűrűsítés és kikristályosítás utján kapják. Színtelen kristályok, amelyek a káliumszulfátéval izomorfok. Vízben eléggé oldódik.

Ammoniumszulfhidrát, l. *Ammoniumszulfidok.*

Ammoniumszulfidok (ammoniumkénegek). Az ammonium a kénnel többféle vegyületet alkot; ilyenek az *ammoniummonoszulfid* $(H_4N)_2S$ és ennek szulfhidrátja, az ***ammoniumhidroszulfid*** v. szulfhidrát $(H_4N)SH$; továbbá az *ammoniumdiszulfid* $(H_4N)_2S_2$, *ammoniumtriszulfid* $(H_4N)_2S_3$, *ammoniumtetraszulfid* $(H_4N)_2S_4$, *ammoniumpentaszulfid* $(H_4N)_2S_5$, *ammoniumheptaszulfid* $(H_4N)_2S_7$ és *ammoniumenneaszulfid* $(H_4N)_2S_9$. A hat utóbbit, a monoszulfiddal ellentétben, *poliszulfidoknak* nevezik. A monoszulfid és hidroszulfid vizes oldata színtelen, míg a poliszulfidoké sárga, illetőleg narancsvörös. A mono- és hidroszulfidet savval elbontva, az összes kén kénhidrogénné alakul, míg a poliszulfidek vizes oldatát savval elegyítve, szintén kénhidrogén fejlődik, de a kénnek csak 1 atomja lesz erre felhasználva, míg a többi igen finom alaktalan csapadék alakjában leválik (kéntej, lecsapott kén, sulfur praecipitatum). Közöttük legjobban ismeretes az *ammoniummonoszulfid*, amely előállítható 1 térfogat kénhidrogén és 2 térfogat ammoniagáz elegyének —18° C.-ra való lehűtésével, amikor is az ammoniummonoszulfid

színtelen, fénylő kristálykák alakjában megsűrüsödik. Az ammoniummonoszulfid oldatát úgy kapjuk, ha lemért ammoniaoldatot kénhidrogénnel telítünk és a folyadékhoz ugyanannyi ammoniaoldatot elegyítünk. Az oldatban azonban hidrolizis folytán ammoniumhidroszulfid keletkezik. *Ammoniumhidroszulfid* keletkezik, ha kénhidrogén és ammoniagáz egyenlő térfogatából álló elegyet 0°-ra lehűtünk; az edény oldalaira színtelen, rombos lemezkék alakjában lerakódik. Vizes oldatát úgy kapjuk, ha ammonia-oldatot kénhidrogén-gázzal telítünk. Az oldatban oxidáció folytán könnyen poliszulfidok képződnek, ezért a levegővel érintkezve, idővel megsárgul.

Az ammoniummonoszulfid és hidroszulfid vizes oldata (színtelen kénammonium), továbbá a megsárgult és poliszulfidokat tartalmazó ammoniumszulfidoldat (sárga kénammonium) fontos, gyakran használt kémlőszer.

Ammoniumszulfit, *kénessavas ammonium,* $(H_4N)_2SO_3.H_2O$. Előállítható úgy, hogy abszolut alkoholba nedves ammonia és kéndioxid-gázt vezetünk; az A. ilyenkor finom selyemfényű kristálykák alakjában válik ki. Erősen lúgos kémhatású; vízben igen bőségesen oldható, alkoholban nem.

Ammoniumszulfocianát, l. *Ammoniumrodanid.*

Ammoniumtimsó, l. *Timsó.*

Ammoniumtiocianát, l. *Ammoniumrodanid.*

Ammoniumvanadinát *(ammoniummetavanadat, vanadinsavas ammonium),* $(H_4N)VO_3$. A vanadium-ércekből előállított vanadiumpentoxid V_2O_5 oldatából fölös mennyiségü ammoniával való telítése útján készítik. Színtelen kristályos por. Hevítéskor, ammoniát veszítve, megsárgul, majd megbarnul és elbomlik. Vízben oldható.

Ammon-oázis, l. *Szivah.*

Ammonsalétromos robbantó-szerek. E robbantószerek ammonsalétromból és valamely szerves anyagból állanak. A szerves anyag szénpor, olaj, gyanta lehet, sok esetben szerves nitrovegyületeket, mint nitronaftalint, dinitrobenzolt, v. nitrotoluolt is elegyítenek hozzá. Ezeket a robbantószereket biztonsági robbantószereknek is nevezik, mert hevítésre, ütésre, lökésre nem robbannak, csak gyutaccsal robbanthatók fel.

Ammonszarv *(pes hypocampi maior),* az oldalsó agygyomrok alsó szarvába leboltosodó tekervény, amelynek az agyvelő külső felületén az ammonhasadék felel meg. Valószinüleg összefügg a szaglással. L. *Agyvelő.*

Ammophila *Kirby* (állat), a kaparódarazsak (Sphegidae) családjába tartozó darázs-nem. Leggyakoribb faja a közönséges homoki darázs *(A. sabulosa* L.); 18—20 mm. hosszú; homokos helyeken gyakori; petéjét a földbe ásott gödörbe rakja s a kikelt lárváját hernyókkal eteti. Másik közönséges faja a bozontos homoki darázs *(A. hirsuta* Scop.) Hazánkban e nemnek 9 faja él.

Ammophila *Host. (Psamma P. Beauv.),* a Pázsitfélék génusza, melynek egyetlen faja az *A. arundinacea* Host. (homoki nád), Európa és É.-Amerika homokos atlanti partjain él, beljebb a szárazföldön ritka. Messze terjedő tarackja a dűnék és a futóhomok megkötésére teszi alkalmassá, mert ágai annyira behálózzák azt, hogy a legerősebb hullámverésnek is képes ellenállni.

Amnafa, l. *Lecythis.*

Amnesztia (gör. a. m. «közbocsánat»), a bűntettek v. bűntettesek egész kategóriáira kiterjedő kegyelem (l. o.). Ép úgy, mint ez, az A. lehet *abolició* (pertörlés), *adgraciáció* (szoros értelemben vett kegyelem), v. *rehabilitáció,* aszerint, amint a bűnvádi eljárás kizárásában, v. a jogerős, de még végre nem hajtott büntetésnek elengedésében, v. a büntető itélet által elvont jogokba való visszahelyezésben áll. Rendszerint politikai rendszerváltozáskor (politikai bűncselekményekre), vagy örvendetes országos jelentőségű események alkalmával (különböző bűncselekményekre) szokott kihirdettetni.

Amnesztikus afázia, l. *Beszédzavarok.*

Amnézia (gör.), az emlékezet teljes vagy részleges hiánya valamely eseményre vonatkozólag. L. *Emlékezet.*

Amnion (gör.), bárányhártya, a legbelső peteburok; átlátszó, folyadékkal telt hólyag. Megtaláljuk az emlősök, madarak, hüllők magzatain, ezért ezeket amniotáknak nevezzük. L. *Pete, Peteburkok.*

Amnioszsav, l. *Allantoin.*

Amniota (állat), a gerinces állatok *(Vertebrata)* egyik altörzse. Ide tartoznak a hüllők, madarak és emlősök, melyekre jellemző, hogy magzatjaik el vannak látva húgytömlővel (allantois), bárányhártyával (amnion) és savós hártyával (serosa); a húgytömlő a magzat táplálására, a bárányhártya és a savós hártya pedig a magzat védelmére való. Ezekkel a gerincesekkel szemben a többieket *Anamniota* néven szokás összefoglalni.

Amnis cursum cogere (lat.) a. m.: a víz folyását megállítani. Közmondás, melyet arra alkalmaznak, aki kivihetetlen dologra vállalkozik.

Amnokgang, l. *Jalu-kiang.*

Amoeba *Ehrbrg.* (állat), a véglények *Protozoa* körében a gyökérlábuak *(Rhizopoda* v. Sieb.) osztályába tartozó egysejtü, mikroszkópi kicsinységü állat. Teste egynemű kéregrétegből (ectoplasma), meg szemecskézett bélplazmából (entoplasma) áll, s benne egy v. több mag s szintén egy v. több lüktető üregecske különböztethető meg. Alakját változtathatja, majd gömbalakú, majd ellapul, majd ismét karélyszerű vagy ujjalakú nyulványokat (állábakat, *pseudopodia*) bocsát ki s testállományát az egyik karélyba v. nyulványba mintegy beleöntve változtatja helyét. Állandó száj- és alfelnyilása nincsen, hanem e nyílások a test bármely pontján ideiglenesen képződnek; emésztésök a pépszerű bélplazmában megy végbe. Több fajuk él édes- és tengervízben s a nedves földben, valamint más állatok belsejében. Ismerünk igen nagy (0·6 mm.) és igen kicsiny (0·006—0·010 mm.) A.-fajokat. Ismertebbek és nagyobbak az *A. Proteus* Pal., *A. verrucosa* Ehrbg. és *A. limax* Duj. fajok. Hazánkban 11 fajuk él. Régebben e nembe sorozták az ember vékonybelében előforduló A.-kat: újabban ezeket külön nembe osztják. L. *Entamoeba.*

Amœbaszerü mozgás *(amoeboid m.),* az állat- és növénysejteknek olyan mozgása és alakváltoztatása, amilyen az amoebáké. A plazmatest t. i. folytonosan nyulványokat bocsát és azokat vissza-

[illegible] ily módon a sejt alakját, sőt helyét is változtatja. A helyváltoztatás a részletekben különböző [illegible] mehetik. Egyik módja, hogy a sejt [illegible] nyujtványt bocsát ki és [illegible] az egyik testének egész állományát [illegible] ezen az irányban továgördül. A [illegible] állatok testében ilyen amoebaszerűen [illegible] (pl. a fehérvérsejtek (l. *[illegible]*). A [illegible] fokát gyorsítja a meleg, az [illegible] anyagok stb. L. *Proto*[illegible]

Amok, maláji nyelven *meng-amok*, t. i. vak dühvel [illegible] Az indiai archipelagus [illegible] [illegible] hang v. [illegible] [illegible] gyakran fordul elő, még [illegible] vagyal paro[illegible], a [illegible] elmezavar formájában. A maláji nyelvben ez állapotot «mata glop»-nak, [illegible] nevezik. Akit ez a düh elfog, az kirántja tőrét, vad futásnak ered és mindenkit szúr, vág, akit útjában ér. Az angolok [illegible] néven írják le és ópium v. bhangélvezet okozta idegbajnak tartják, mely néha [illegible] járványszerűleg lép fel és csak ritka esetben gyógyul. Az amokokat, a benszülöttek szerint, nem védi a törvény s mindenki felelősség nélkül megölheti őket. Korábban külön e célra szerkesztett tüskés villával v. hurokkal fogták le az őrjöngőket, ma az angolok elmebajosok[illegible] a kórházakban.

Amol v. *[illegible]*, város Mazenderan perzsa tartományban, lak. száma 10,000, vannak jó árú[illegible] ó-perzsa régiségei. Itt van az 1378. elhúnyt Mir Burzuk síremléke. A környék hegyeiben vasbányák vannak.

Amola, régebben Genovában a borkereskedés[illegible] 833 l.

Amolen v. *amolé*, kősódarab, amely Abesszíniában váltópénzül szolgál. 27—32 A., amelynek súlya 54 - 80 kg., egyenlő értékű 1 Mária-Terézia-tallérral (l. o.).

A moll, a moll hangfajok alapskálája. Nincs előjegyzése. Hangjai: *a, h, c, d, e, f, gis, a.* Mint akkord, az a-moll: *a, c, e.*

Amomam, Kolombóban (Ceylon) régebben használt űrmérték száraz tárgyakra. 1 A. = 8 par[illegible] 2·3 l.

A momento ad momentum (lat. a. m. pillanattól pillanatig), az időszámításnak az a módja, mely a jogban csak kivételesen (pl. elsőszülöttség megállapításánál) alkalmaztatik. Az A.-időszámítást természetes időszámításnak (computatio naturalis) nevezik, szemben a computatio civilis-szel, mely csak a napokat veszi figyelembe. L. még *[illegible]*.

Amomis *Berg* (növ.), l. *Szegfűbors.*

Amomum L. (növ.), a Zingiberaceae (Gyömbérfélék) család génusza, melynek 87 faja él Ázsia, Afrika, Ausztrália földjén és a Csendes-[illegible] növények. [illegible] kardamomumot szolgáltatnak, még pedig *A. cardamomum* L. a sziám kardamomumot, *A. xanthioides* Wall. a bastard, *A. subulatum* Roxb. a bengáliai v. nepali, *A. maximum* Roxb. a jávai kardamomumot, melyek azonban nem kerülnek európai piacra. L. *Elettaria.*

Ámon, az ókori egyiptomiak nemzeti istene, Théba város nagy istene. Az alsó légkör rejtekeiből a felső légkörbe felemelkedő világosságnak tekintették; benne a rejtett magányban az új életre való ébredés gondolata egyesül. Ő az, aki a rejtett dolgokat a sötétségből a világosságra hozza, ennélfogva szimboluma azon reménynek, hogy a halottak egykor fel fognak támadni. *Á.-Rá* név alatt népistenné lett, a középbirodalom fennállása (azaz Kr. e. XX. sz.) óta az egyiptomiak [illegible] istene és mint ilyen *Szuten-en-nuteru*, az istenek királya nevet nyerte. Ő a mindenható, [illegible] és irgalmas isten, teremtője minden földi és mennyei dolognak, az örökkévalóság ura és alkotója a végtelenségnek. Rendesen járó férfi alakjában személyesítik meg, két magas tollal a fején, jobbjában kormánypálcához hasonló bottal (mely mint hieroglif hatalmat jelent), baljában az élet jelképével. Gyakran azonban mint kosfejű alakot is ábrázolják, koronával a szarvai felett. A neki szentelt állat a kos. Á. tiszteletére számos templomot építettek, ezek között a legkimagaslóbb a karnaki volt (l. *Karnak*). A papok között is a legelőkelőbbek és a leghatalmasabbak a thébai Á.-Rá papjai voltak; főpapjuk az összes istenek prófétáinak feje. IV. Amenhotep v. Khunáten (K. e. 1403—1391) ugyan megszüntette Á. tiszteletét; de alig hogy meghalt, ismét visszaállították Á. régi kultuszát, mely még virágzóbb lett. Ez később Nubiára is kiterjedt és a XXVI. dinasztia alatt (Kr. e. VII. sz.) Á. még Etiópia főistene is lett. Tisztelték még a libiai oázisokban is, amelyek egyikében, *Sziva*-ban állott híres jósbelye. A görögök és rómaiak Zeusszal ill. Jupiterrel azonosították s így mint Zeus-Á. ill. Jupiter-Á. is szerepel. Nejével, Muttal és fiával, Khousszal a thébai isteni-triászt képezte. V. ö.: *Brugsch*, Religion u. Mythologie der alten Aegypter (Leipzig 1888); A. *Erman*, Die ägypt. Religion (Handbücher der kgl. Mus. zu Berlin IX., Berlin 1905, II. kiad. 1909); Ed. *Naville*, La religion des anciens égyptiens (Páris 1906); *Mahler* E. Ókori Egyiptom (Budapest 1909).

Amona, az ó-korban erős és virágzó kereskedő város Pannóniában, a mai *Laibach* (l. o.).

à mon aise (franc., ejtsd: ámonéz) a. m. kényelmemre, ami nekem kényelmes.

Amontillado, a sherry-bor egyik faja, igen illatos és zamatos. L. még *Sherry.*

Amor, l. *Eros* és *Cupido.*

Amorbach, város, Unterfranken bajor közig. kerületben, a Leiningen hercegeknek tulajdona és székhelye. Négytornyú szép kolostora valamikor a Szt. Benedek rendi apátsága volt, most a protestánsok birják. Orgonája nagyhírű; (1905) 2261 lak., jódtartalmú ásványvízforrással.

Amorce (franc., ejtsd: amorsz), gyutacs (l. o.), melyet robbantószerek meggyujtására használnak. Jellemző alkatrészük többnyire durranó higany.

Amorettek, a képzőművészetben a görög Erosszobrocskákat utánzó szárnyas gyermekalakok. V. ö.: *Meyer* A., Amoretten-Studien f. d. Kunstgewerbe (60 tábla, Lipcse 1893).

Amoreuxia *Moç. et Sessé* (növ., Euryanthe Cham. et Schlecht.), a Bixaceae-család génusza, melynek 3 faja Közép-Amerikában él. Apró cser-

jék v. félcserjék. Az *A. palmatifida Moc.* et *Sess.* gumóit az indiánok eszik. *A.* és *Amorea Moq.* a. m. *Cycloloma Moq.*

Amorevole, ol. zenei műszó, annyit tesz, mint kedvesen, gyengéden.

Amorf (gör. alaktalan), az olyan test, melynek még kisebb része sem kristályos szerkezetü, azaz, melyben a kohézió és a vele összefüggő fizikai tulajdonságok, nevezetesen a rugalmasság, a hajlítás és nyujtással szemben való magatartás, a keménység és hasadás, továbbá a hő és villamosság vezetése, a fény terjedése, minden irányban egyforma. Kémiai hatásokkal szemben csekélyebb az A. test ellenállása, mint a kristályosé; az A. test könnyebben olvasztható. Ömlesztés alkalmával a kristályos test, bizonyos hőfokot elérve, hirtelen széjjelesik, míg az A. test csak fokozatosan válik cseppfolyóssá. Ugyanazon test A. és kristályos állapota között gyakran színben is van különbség, pl. az A. higanyszulfid fekete, a kristályos vörös. Az A. test nem képes úgy, mint a kristály növekedni, pl. egy cukorkristály túltelített cukoroldatban megnagyobbodik, de egy A. cukordarab minden körülmények között v. oldódik vagy változatlan marad.

Van olyan test, mely csak mint A. és van olyan, mely csakis mint kristályos test ismeretes; de vannak oly testek is, melyek úgy A., mint kristályos állapotuak lehetnek. Ez utóbbiak különösen akkor A.-ok, ha szilárd testté való képződésük oly gyorsan történt, hogy a molekuláknak nem volt idejük szabályszerüen kristályos testté elrendezkedniök. Viszont előfordul, hogy A. testek halmazállapotuk változása nélkül is kristályossá válnak, ami rendesen melegfejlődéssel jár, pl. ha A. szelént 100°-ra hevítünk, kristályossá válik és e közben a hőmérséklet 210—215°-ra emelkedik. Némely esetben ilyen átalakulás fénytermeléssel jár, pl. ha A. arzénessav oldatában kristályok keletkeznek.

Amorfia (gör.), l. *Amorfusz.*

Amorfusz (gör., lat.). Alaktalan torzképződés, melyen kívülről a fejet, végtagokat stb. egyáltalában nem lehet felismerni. A torznak egyes belső szervei durványosan ki lehetnek fejlődve, pl. egyes csontjai, a bélcső, az idegrendszer stb. egyes részei.

Amorgosz (Amurgo), görög sziget, a Kikládok egyik K.-i szigete az Egei-tengerben, 134 km² területtel, (1890) 2248 lak., magas, kopár hegylánc vonul át rajta, egy része erdős, többi része termékeny. Főhelye *Kastron* v. *Chora*, körülbelül 1302 lak., amfiteátrum módjára épült házakkal. Az ókorban e szigeten, Simonides hazájában, a majdnem átlátszó A.-i gyolcsot készítették. Minoa, Arkesine és Aigiale hajdankori városok maradványai megvannak. A római császárok alatt az előkelő rómaiakat ide küldötték számkivetésbe.

Amorim, *Gomez F.*, (1827—1892), portugál regény- és drámaíró az ultraromantikus iskolából, mely a rémeset kereste és művelte. Jeleskedett a kritikában is, e nemben legjelesebb műve Memorias biographicas (Lisszabon 1881—88).

Amoriták, kanaánita néptörzs Palesztinában, mely a Jordán mindkét partján lakott s olyan túlsúllyal bírt a többi néptörzsek fölött, hogy nevét Palesztina őslakosságának megjelölésére is használták. Józsua törte meg a hatalmukat a Gibeon mellett kivívott győzelem által.

Amor lesbicus (lat.), görögül *tribadia*, állítólag Lesbos szigetéről eredő, nők közötti fajtalanság. L. *Csikló.*

A mór megtette kötelességét, a mór mehet, szálló ige, Schillernek Verschwörung des Fiesco III. felvonásának 4. jelenetéből. A német eredetije: Der Mohr hat seine Schuldigkeit gethan, der Mohr kann gehen.

Amoroso (ol.), zenei előírásoknál használt műszó, annyit jelent, mint bensőséggel, a szerelmes érzelmeket utánozva. — A *szinészetnél* a «hősszerelmes».

Amorpha *L.* (gör. «alaktalan», növ.), a Pillangósviráguak génusza, de csak egyszirmú, evezője és csónakja nincs, s ezt akarja neve is jelenteni. Cserjék; 8 faj él É.-Amerikában, némelyiket mint díszcserjét ültetik. Legismeretesebb faja a csinos, 2—3 magas *A. fruticosa L.* Apró sötét vagy szennyeslila virágainak füzére 8—20 cm. hosszú, levélkéje (17—25) tojásdad v. hosszukás. Hazája Carolina, Florida és Cayenne. Nálunk szépen kitelel, a vad nem bántja, azért eléggé el van terjedve. Leveléből, valamint fiatal hajtásából kék festéket nyernek s *vad* v. *basztardindigónak* hívják. Az *A. fruticosa L.* kerti változatokban és alakokban is bővelkedik (pl. *var. glabra Desf.*, *var eroceolanata Wats*, *var. Lewisii Lodd.*, *var. fragrans Swt.*, *var. paniculata Torr. et Gr.*, *var. caroliniana Croom.*, *var. nana Hort.*, *var. herbacea Hort.*, bodros levélkékkel *forma crispa*, lecsüngő ágakkal *forma pendula*). *A. canescens Nutt.* nagyon díszes, 1 m. magas, gazdagon virágzó cserje. Magvakról és dugványokról szaporítják.

Amorpha.

Amorphophallus *Blume* (növ., *Hydrosme Schott.*), a kontyvirágfélék (Araceae) génusza, 70 faja él Ázsia és Afrika tropikus vidékein. Nagy levelű gumós növények, virágzatuk gyakran igen díszes. Üvegházban kultivált faj a keletindiai *A. bulbifer Blume* és az *A. konjac C. Koch* (= *A. Rivieri Durien* = *Hydrosme Rivieri Engl.*), mely Kokinkinából származik. Különben pedig az összes fajok gumója sok keményítőt tartalmaz, s megfőzve és megpirítva ehetők. Szokatlan és bizarr alakú fajai közül tenyésztik még a következőket: *A. campanulatus Blume* (*A. Rumphii Gaud.*), Ceylonból való, virágzata 0·5 m. magas (képét l. a tulsó oldalon); leghatalmasabb az *A. Titanum Becc.* (Ny.-Szumatra), virágzó szára 5 m. magas.

Amortisationis lex a. m. holtkézi törvény. Egyházi és más testületeknek ingatlan birtokszerzését tiltó törvény. Holtkéznek nevezik őket, mert az egyszer megszerzett vagyont örökre meg

tartják s így az [illegible] holt-ágra jutott. L. *Holtkéz*.

Amortissement (franc., ejtsd amortiszmañ) a. m. amortizáció, l. *Törlesztés*.

Amortisseur (franc.), az elektrotechnikában a váltakozó áramú gépek polus saruiba illesztett [illegible] jelent, amelyekben gerjedt (indukált) [illegible] a gépek párhuzamos kapcsolását elősegítik.

Amortizáció (lat.), l. *Törlesztés* és *Értékleírás*.

Amor vincit omnia (lat.) a. m. a szerelem mindent legyőz.

Amos Comenius, l. *Comenius*.

Amosz, próféta. Eredetileg pásztor volt Tekoában, Juda egy kis helységében. A VIII. sz. első felében Izrael vallástörténetének egyik legnevezetesebb alakja, a legrégibb «beszélő próféta». Beszédei reánk maradtak a bibliának «Utolsó próféták» csoportjában, az u. n. «Tizenkét kis próféta» könyvei között a harmadik helyen. II. Jerobeám idejében Béthelben működött s kemény beszédekben ostorozta az izraelita nép pogány vallásos felfogását s társadalmi életének igazságtalanságát. Bátorsága miatt Béthel főpapja a királynál beváдolta, de ő tántoríthatatlanul hirdette a királyi ház pusztulásának bekövetkezését.

Amorphophallus.

Amotae res (lat.), eltulajdonított dolgok, főkép a rokonok által jogcím nélkül elvitt dolgok, melyek visszaszerzésére nem az actio furti, hanem az enyhébb actio rerum amotarum szolgált.

Amotio (lat.) a. m. elmozdítás; A. elmélete a büntetőjogban az, mely szerint a lopás be van végezve, mihelyt a dolog helyéről elmozdíttatott. (l. még *Ablációó*). *Amoveálni* a. m. valakit különösen hivatali v. más általa viselt állásáról elmozdítani.

Amour (franc., ejtsd amur) szerelem, szeretkezés.

Amourette-fa, németez. szilárd sárgásvörös fa, barnavörös erekkel, a *Mimosa tenuifolia*-ból és *Mimosa tamarindifolia*-ból, leginkább az Antillákon található.

Amoy v. *Emoy* (Hiamun), sziget a Kinai-tengerben; Fukien kinai tartományhoz tartozik; hossza 15 km., szélessége 11 km. A. városnak (114,000 lak.) kitűnő kikötője van. A város utcái szűkek; dúsgazdag kereskedők lakják, két nagy Buddha-templommal és Fó-nak kolosszális szobrával. Az árúk értéke, amit innen 1899. kivittek 2.423,444 taelt tett ki, az idegen árúk behozatala pedig 14.537,237 taelt. A kivitel főbb cikkei: tea és cukor. A behozatalé: ópium és pamutárú. Az 1899. évben odaérkezett 1951 gőzös, 57 vitorlás, a legtöbb brit lobogó alatt. A.-ból a kivándorlás nagy. E hely már a VIII. sz.-ban ismeretes volt. 1544. portugálok jelentek meg benne, de ismét elűzték őket. A XVII. sz.-ban hollandiak telepedtek meg, akiket angolok és ismét portugálok követtek. 1841. A.-t az angolok vették be s a második nankingi béke után az idegen kereskedelem számára újra megnyitották. A konzulátusok egy része az átalellenben levő Ku-Lang-Szu szigeten van. 1844 óta a londoni, az angol preszbiteriánus, a hollandi református és egy r. k. misszió van benne.

Amózisz, l. *Ahmesz*.

Ampela, *Ampulus Fluvius*, Magyarország középkori vízrajzában a. m. *Ompoly*.

Ampela, Zalatna római neve, l. *Zalatna*.

Ampelidaceae (növ.), l. *Vitaceae*.

Ampelis *L.* (állat), az éneklőmadarak *(Passeriformes)* rendjébe tartozó madárnem. L. *Selyemfark*.

Ampelit, a geológiában a namurien (felsőkarboni) rétegcsoportnak timsós palákból és bitumenes meszekből álló szintje É.-Franciaországban és Belgiumban.

Ampelius, *Lucius*, a Kr. u. III. században élt latin iró, egy kis Liber memorialis szerzője, melyben kortársai számára röviden megírta a legszükségesebb tudnivalókat. Kiadta *Wölfflin* (Leipz. 1854).

Ampelocissus *Planch.* (növ.), a Szőlőfélékhez (Vitaceae) tartozó génusz, melynek 60 faja él többnyire Ázsia és Afrika tropikus vidékein. Felfutó cserjék.

Ampelodesmos *Link.* (növ.), a Pázsitfélék (Gramineae) génusza, melynek 1 faja, az *A. tenax Link* a Földközi-tenger vidékén, különösen Algériában terem. Alacsony, nádféle fű, melynek fiatal leveleit mint takarmányt, vén és szívós leveleit pedig mint espartót értékesítik. Itáliában kalapot fonnak belőle. Szicíliában a szőllő kötésére használják.

Ampelográfia, leíró szőllészet, amely a különböző szőllőfajták leírásával, jellemzésével foglalkozik.

Ampelologia, a szőllészet mint tudomány (alkalmazott növénytan).

Ampelologiai intézet. Célja az ampelologiának a természettudományok eszközeivel végzendő kutatások útján való tanulmányozása. E célra a budapesti központi m. kir. szőllészeti kisérleti állomás és A.-nek négy laboratorium, még pedig egy növényfiziologiai és növénypathologiai, egy kémiai, egy zymologiai (erjedéstani)

s egy gyakorlati szőllészeti laboratorium, továbbá megfelelő üvegházak, egy kisebb házi s egy nagyobb (a székesfővárosi állami) szőllőtelep állanak rendelkezésére s ezenkívül belevonatnak — szükséghez képest — a gyakorlati kisérletekbe az ország különböző vidékein levő állami szőllőtelepek is.

Ampelopsis *Michx.* (növ.), l. *Parthenocissus Planch.*

Ampelosz (gör. a. m. szőllőtő), fiatal szatír, Dionysos kedvence, ki midőn egy szilfa ágain ülve, egy felfutó szőllőtőkéből fürtöt szakított, lebukott és meghalt. Zeus szőllőtőkévé változtatta.

Ampelum, a római bányaigazgatás székhelye Dáciában, a mai Zalatna helyén, az Ompoly (Omplu) folyó mellett, mely utóbbi név az antik nomenklatura Dáciában való ritka fennmaradásának egyik példája. A napfényre került föliratok érdekes világot vetnek a bányák igazgatására és művelésére a római korban.

Ampelurgia (gör.) a. m. szőllészet.

Amper, folyó, l. *Ammer.*

Ampère (ejtsd: amper), 1. *André Marie*, francia fizikus és matematikus, szül. Lyonban 1775. jan. 22., megh. Marseilleben 1836 jun. 10. Lavoisier művei a kémia s fizika tanulmányozására vezették. Bourgban és Lyonban a fizika és kémia tanára volt 1801—1805-ig, mikor a párisi École polytechnique-ra hívták mint repetiteurt. Ugyanott 1809. az analizis és a mechanika tanárává lett, 1824-től a Collège de France-ban mint a fizika tanára működött. Miután *Oerstednek* (l. o.) a galvánáram és a mágnes közt létező rokonságot illető felfedezéséről tudomást szerzett, e tüneményből kiindulva, a galvánáram kölcsönös hatásának törvényeit fedezte fel. Ez a kutatás és az elektro-dinamika alaptörvényének felfedezése, melyet Théorie des phénomènes électrodynamiques (Páris 1830) című értekezésében kifejtett, mintaszerű elméleti és kisérleti tanulmány. A mágneses tüneményeket az acél molekuláit körülfolyó galvánáramok segítségével magyarázza (Recueil d'observations électrodynamiques, Páris 1822). Azonkivül még a fénynek kristályokban való kettős törésével is foglalkozott. A tudományok rendszeres felosztását megkisérlette Essai sur la philosophie des sciences (Páris 1838—43) c., halála után kiadott művében. V. ö.: André Marie et Jean Jacques A.; correspondance et souvenirs 1805—64 (Páris 1875). *Barthélemy St. Hilaire*: Philosophie des deux Ampères (2. kiadás 1869). *Valson*, La vie et les travaux d' A. M. A.» (Lyon 1886).

2. *A., Jean Jacques*, irodalomtörténetíró, az előbbinek fia, szül. Lyonban 1800 aug. 12., megh. Párisban 1864. márc. 27. 1833. a francia irodalomtörténet tanára lett a Collège de France-on, 1847. a francia akadémia tagja; számos utazást tett Európában, Ázsiában és Észak-Amerikában, melyek eredményei megjelentek Littérature et Voyages cim alatt (2 köt., Páris 1834—1850). A francia irodalomról írt több értékes művén kívül még kiemelendő: La Grèce, Rome et Dante (1848), és Histoire romaine à Rome (1861—64, 4 köt.)

Ampère, mértékegység a villamos áram erősségének mérésére, l. *Elektrosztatikai egységek.*

Ampère állványa, mozoghatóan felfüggesztett drótkeret (szolenoid), melyben elektromos áram kering s annak bebizonyítására való, hogy a mágnesnek hatása van egy áramkörre, v. pedig áramkörök hatnak egymásra. Ha egy áramkört képező s mozoghatóan felfüggesztett drótnégyszöghöz v. drótkörhöz mágnessel közelítünk, akkor az áramkör úgy helyezkedik el, hogy az áramkör síkja merőleges legyen a mágnes tengelyére; vagyis a mágnes tengelye és áramkör tengelye egy vonalba jutnak. Ugyancsak ilyen készülékkel bizonyíthatjuk be, hogy két párhuzamos egyirányú áram egymást vonzza; két párhuzamos, de ellenkező irányú áram egymást taszítja.

Ampère-másodperc, l. *Coulomb.*

Ampère-menet, az elektro-mágnes erősségének meghatározására való egység s a vasmagot körülfoglaló menetszámnak és az ezen keresztül áradó áramerősségnek szorzatából adódik. Az áram mágnesező ereje arányos az A. számával; ha pl. vasmag körül 200 menet van s ezen 5 ampère kering, akkor a mágnesező erő $200 \times 5 = 1000$ A.

Ampère-méter, l. *Árammérő.*

Ampère-óra, az az elektromosság-mennyiség, mely 1 ampère-erősségnél 1 óra alatt a vezeték keresztmetszetén keresztülfolyik.

Ampère szabálya. Gyakorlati szabály egyenáramnál az áram irányának meghatározására. Tartsunk egy mágnestűt oly vezeték alá, melyben áram kering. A megfigyelő hajoljon a mágnestű fölé olyképen, hogy a balkeze az eltérített tű északi sarka felé mutasson, akkor az az irány, melyben a megfigyelő a vezetékben ilyképen úsznék, az áram irányát jelzi, vagyis az áram az úszó lábánál be, fejénél kijut. Ha most egy tekercset (szolenoidot) képzelünk, melyben áram kering s képzeljünk a tekercs belsejében vasmagot, akkor az ilyképen előállított elektromágnes északi sarka egy az áram irányában úszva s arcát a vas felé fordítva képzelt alaknak balkeze felé, a déli sarka pedig az úszó alak jobbkeze felé képződik.

Ampezzo, 1. *A.-völgy* D.-Tirolban, mintegy 15 km.-nyi hosszúságban nyulik el Toblachtól az olasz határig; a magas dolomitoktól körülzárt völgyön át pompás kocsiút vezet végig Landro (látogatott nyári üdülőhely), a szép zöld Dürrensee, azután Schluderbach mellett Cortinába, azután átmegy olasz földre, ahol Longaronát érintve Belluno, ill. Coneghianonál ér véget. A leglátogatottabb nyári üdülő Schluderbach; innen szoktak elindulni a Monte Cristallora (3200 m.) és Sorapissre (3229 m.) — 2. *A. (Cortina d'A.)*, az ugyanily kerületi kapitányság székhelye, (1900) 3088 olasz lak., 78 m. magas harangtoronnyal, faiparral. A. a dolomiták központjában fekszik, innen indulnak fel a Tofanára (3241 m.) és az Antelaora (3263 m.). Nyáron igen sok turista fordul meg benne. A. EK.-i irányában jó országút vezet a Tre Croci-hágón (1808 m.) át a gyönyörű Misurina-tóhoz és onnan Schluderbachba. 1910. elkészült a remek műút, a Dolomitenstrasse. V. ö.: *Rohracher*, A. u. seine Dolomiten (München 1893); *Wundt*, Wanderungen in d. Ampezzaner Dolomiten, díszm. 2. kiad. (Stuttgart 1895); *Christomannos*, Die neue Dolomitenstrasse (Wien 1909).

Ampfing, falu Oberbayern bajor kerületben, az Isen és vasút mellett, 600 lak. Az A.-i vagyis mühldorfi csatában Bajor Lajos német császár [illegible]

ban Szép Frigyest 1322 foglyul ejtette, dacára annak, hogy Károly Róbert király parancsára Kőszegi Miklós 4000 magyar vitézzel támogatta Frigyest. A csata leírását l. K. Horváth Jenő, Magyar Hadi krónikájában. 1800 dec. 1-én János főherceg 18 ezer főnyi francia sereget megvert.

Amphiaraos, híres görög hérosz és jós, Melampus jós unokája, Oikles és Hypermnestra fia. Részt vett a híres kalydoni vadkanvadászatban s az argonauták vállalatában. Mikor Adrastos Polyneikes érdekében hadra készült Theba ellen, A. elrejtőzött, mert tudta, hogy ha hadba megy, oda vesz. Azonban Adrastos húga egy arany nyaklánccal megvesztegette A. feleségét, Eriphylét, hogy árulja el férje rejtekhelyét. Igy A. kénytelen volt részt venni a háborúban, de meghagyta fiainak, Alkmaionnak és Amphilochosnak, hogy álljanak bosszút haláláért anyjukon. A. csakugyan elveszett a harcban, fogatával együtt a Zeus villamától megrepesztett földbe sülyedt. Fiai teljesítették meghagyását, megölték anyjukat. A. halála után nagy tiszteletben részesült, Oroposban híres jósszentélyt szenteltek neki (Amphiareion). Az utóbbi időben az ásatások egy reliefet hoztak napvilágra, mely fogatával ábrázolja A.-t.

Amphibia (állat), a gerinces állatok (Vertebrata) törzsének egyik osztálya. L. *Kétéltüek*.

Amphibiologia (gör.), az állattannak az a része, amely a kétéltüekkel (*Amphibia*) foglalkozik. A kétéltüekkel és csúszómászókkal (*Reptilia*) foglalkozó tudományt együttvéve *herpetologiának* is nevezik. — Növénytani tekintetben l. *Kétlakos* és *Alkalmazkodás*.

Amphibiotica (állat), a szárnyas ősrovarok (*Archiptera*) egyik alrendje. L. *Szárnyas ősrovarok*.

Amphiblemma *Naud.* (növ.), a Melastomataceae család genusza 5 fajjal Afrikának nyugati tropikus vidékén; nálunk ritka díszcserje az *A. cymosum (Schrad.) Naud.* (*Melastoma cymosum DC.*).

Amphicarpa *Ell.* (növ.), a Pillangós-virágúak génusza, melynek 15-nél több faja a tropikus Amerikában és É.-Amerikában, Japánban és a Himaláján él.

Amphicerk (állat), egyjelentésű a *homocerk*kel. L. *Homocerk*.

Amphictyones, l. *Amfiktionok*.

Amphicyon *Lart.* Ásatag ragadozó állat a kutyafélék (Canidae) családjából, mely a kutyából és medvéből egyesít magában jellegeket. Fajai nagyságra a róka és medve között állanak. A geol. harmadkorban, nevezetesen oligocén és miocénben élt É.-Amerikában, Európában, Indiában és Kínában.

Amphidasis (állat), az araszoló pillék (Geometrae) csoportjába tartozó lepke-nem. E nemből való az *A. Betularia* L. faj, melynek hernyói jun.—jul. és szept.—okt.-ben lombos fákon élnek és nagy pusztítást okoznak.

Amphigastria (növ.), a májmohok (Hepaticae) Jungermanniaceae acrogynae csoportjában előforduló allevelek, amelyek a kétsorban elhelyezett lomb v. felleveleken kívül egy hasi sorban elhelyezvék, rendesen különböző, tömlő vagy csészealakuak.

Amphigonia. *Haeckel*-től származó biológiai mesterszó az ivaros szaporodás, vagyis két külön bözö természetü sejtnek: a petesejtnek és ondósejtnek összeolvadásával, szóval a termékenyüléssel párosult szaporodás megjelölésére; ellenkezője a *Monogonia* (l. o.). L. még *Szaporodás*.

Amphikarpia, l. *Aerokarpia*.

Amphiktyon, a görög monda szerint az amfiktioniák alapítója, Deukalion fia.

Amphilochos, Amphiaraos és Eriphyle fia, ki részt vett az epigonoknak Theba ellen vivott harcában. Anyjának meggyilkolásában a monda egy verziója szerint segített Alkmaionnak. Küzdött Trója előtt is; midőn onnan visszatért, Mopsossal

Amphion és Zetos (Róma, Palazzo Spada).

a közösen alapított jóshely miatt összeveszett, a páros viadalban mindketten meghaltak.

Amphimixis (gör.), Weismann, freiburgi zoologustól származó biologiai mesterszó, a hím- és női csirasejtek egyesülésekor az egyéni sajátságok keveredésének megjelölésére. L. *Termékenyítés*.

Amphion, mesebeli görög hérosz, Zeus és Antiope fia, Zethos ikertestvére; a kitett ikreket a Kithaironon egy pásztor nevelte fel. A. Hermes vagy a muzsák jóvoltából kiváló lantos lett, Zethos pásztorkodott és vadászott. Nagybátyjuk, Lykos thebai király és neje, Dirke nagyon kegyetlenül bántak a megesett és árván maradt Antiopéval, bilincsre verve fogságban tartották. Egyszer csodálatosan

megmenekült s fiainál talált menedéket. Azok megismervén anyjukat, bántalmazásáért kemény bosszút állottak, Lykost megölték, Dirkét (l. o.) pedig egy bika szarvához kötve halálra hurcoltatták s átvették Theba uralmát. Fallal vették körül a várost, a kövek A. lantjának zengzetére maguktól rendezkedtek falakká. A. Niobét (l. o.) vette nőül s mikor gyermekeik mind elhulltak Apollon és Artemis nyilaitól, öngyilkossá lett. Közös sírja volt Zethosszal, vagy mint Ikrek az égen tündökölnek. A római palazzo Spadának egy szép *reliefje* ábrázolja «Boiotia fehérparipás Dioskurosait» (Euripides).

Amphipoda (állat), a *gyűrűsrákok* (Arthrostraca) csapatának egyik rendje. L. *Bolharákok.*

Amphipolis, l. *Amfipolisz.*

Amphirrhyna (állat, kétorrnyilásuak), mindazok a halak, amelyeknek jól látható két orrnyilásuk van. Ilyenek a *csontos halak* (Teleostei), a *zománcos halak* (Ganoidei), a *kétlélegzetüek* (Dipnoi) s a *porcogós halak* (Chondropterygii).

Amphisbaena *L.* (állat), a gyikok rendjébe, az ásógyík-félék *(Amphisbaenidae)* családjába tartozó állatnem; kígyóforma teste pikkelytelen, gyűrűs s a gyűrűk hosszbarázdáktól négyszögletü terecskékre osztottak; lábai nincsenek, nyelve rövid, vastag, ki nem ölthető. Legtöbb faja (27 ismeretes) Amerikában és a tropikus Afrikában él a földben v. a kövek alatt és hangyákat meg termeszeket eszik. Európából (Spanyolország és Portugália) is ismerjük egy faját, a *szürke A.*-t *(A. cinerea* Vaud), mely hátán hússzinü vagy gesztenyebarna, a pirenéi félszigeten és a görög szigeten él, de otthonos Európán kívül még Kis-Ázsiában és Északafrikában is. Legismertebb faja a barnahátu ibijárá *(Am. alba* L.), mely Dél-Amerikában termeszek és hangyák bolyai közelében gyakori; teljesen ártalmatlan állat, bár a benszülöttek nagyon mérgesnek tartják.

Amphiscii, l. *Árnyéktalanok.*

Amphissa, ókori város Görögországban, az ozoli lokrok területén, ÉNy.-ra Delphitől. Mivel lakói Crisa és Cirrha átok alá vetett földjét birtokba vették, az amfiktionok megindították ellenök a szt. háborút, amelyben makedoni Fülöp a várost lerombolta (339). Ámde ezt is kiheverte A., mert 278. a Görögországba özönlő gallusok ellen már 400 hoplitát állított ki. Mint erődített hely még a középkorban is fennállott. A mai A., azelőtt Szalona, Phokis görög nomosznak és püspöknek székhelye, (1896) 8311 lak., olaj-, dohánytermeléssel és kordovánbőrkészitéssel.

Amphistoma *Rud.* (állat), a *szivóférgek* (Trematoda) rendjébe s a *mételyfélék* (Distomidae) családjába tartozó élősködő féregnem. Testüknek mindkét végén szivókorong van, melyek közül a hátulsó sokkal nagyobb az elülsőnél; a hátulsó szivókorongjukkal szívják oda magukat. Fajai emlősállatokban, madarakban, csúszómászókban és halakban élősködnek. Ezek közül az *A. conicum* Rud. különösen tavasszal igen gyakori a kérődző állatok gyomrában. Az *A. subclavatum* Rud. (= *Diplodiscus subclavatus* Dies.) mint lárva a *Cyclas cornea* nevű kis édesvizi kagylóban él, mint *Cercaria*-lárva a *Planorbis nitidus* nevű vizicsiga külső bőrén és végre mint ivarérett állat a gőte-félék, *kecskebéka* (Rana esculenta) s más békák végbelében.

Amphitheatrum, l. *Amfiteátrum.*

Amphitherium *Blv.*, ásatag erszényes állat, melynek egyedüli állkapocsmaradványát Angolországban a stonesfieldi dogger-júrában találták. Legközelebbi rokona az amerikai erszényespatkány (Didelphys). Angliának az eddig ismert legrégibb emlősállata az A. Prevosti Cuv.

Amphitrite, görög tengeri istennő; Nereus leánya, Poseidon felesége. Hajadon akart maradni s azért, mikor Poseidon feleségül akarta venni, elmenekült előle Atlashoz, vagyis a tengernek mélységes fenekére. Poseidon utána küldött delfine megtalálta és az istenhez vitte, kitől Tritont szülte. A.-t Poseidonnal együtt tisztelték; a képzőművészet is vele együtt, vagy a tenger állatjainak és lényeinek társaságában ábrázolta. Szép képét látni Eufroniosz festőnek piros-alakos csészéjén (a párisi Louvreban), amint a tenger mélyén Theseust fogadja.

Amphitryon (lat. *Amphitryo, -truo,* az «ügyesbajos»), Alkaios tirynsi király fia, Perseus unokája. Nagybátyja, Elektryon mykenei király boszuló hadjáratra indulván a kalózkodó taphosiak ellen, országát és leányát, Alkmenét (l. o.) A. gondjaira bízta. A. esküvel fogadta szeplőtlen megőrzését, de leendő ipát véletlenül még elindulása előtt agyonütötte s menekülni volt kénytelen. Thebába menekült másik nagybátyjához, Kreon királyhoz. Alkmene is követte vőlegényét, de kezét ahhoz a feltételhez kötötte, hogy A. álljon boszut a taphosiakon. Ez sikerül is neki (a szép Komaitho árulása következtében, ki királyatyjának, Pterelaosnak arany hajszála kihúzásával vesztét okozza, de a várt jutalom helyett maga is halállal bünhődik) s boldogan siet neje ölelő karjaiba, de megtudja, hogy az ő alakját öltve Zeus már élvezte az ő győzelme gyümölcsét. Alkmene aztán ikreket szült, Zeustól Heraklest, A.-tól Iphiklest. A. a minyasokkal való harcában esett el. Zeussal való qui pro quoját vígjáték tárgyává tették a görög kómikusok, a római Plautus, aztán Molière és az ő nyomán Kleist Henrik, de mások is (pl. az angol Dryden, a francia Rotrou, a spanyol Villalobos, az olasz Dolce, a portugál Camões stb.).

Amphiuma *L.* (állat), a farkos kétéltüek (Urodela) rendjében a halszalamandra-félék *(Amphiumidae)* családjába tartozó állatnem, ángolna-forma testtel és fölötte apró, csökevényes, egymástól távolálló lábakkal, elől és hátul 2—3 ujjal. Egyetlen faja az ángolnaszalamandra *(A. means* Garden) Észak-Amerikából; 1 m. hosszúra is megnő, rendesen 80—90 cm.; hátán sötétszürke, zöldesen futtatott, hasán világosabb; az iszapban tartózkodik, férgeket, lágytestüeket stb. eszik; a négerek mérgesnek tartják.

Amphora, l. *Amfora.*

Amplepuis (ejtsd amplpüi) község Rhône franc. département Villefranche arrondissementjában, vasút mellett, (1906) 7000 lak., pamutkelme- és pamuttakarókészítéssel.

Ampliatio (lat.) a. m. a birói itéletnek más határnapra halasztása.

Amplificatio (lat.) a. m. bővítés, valamely fogalomnak v. állításnak részletesebb magyarázata

szemlélet és összehasonlítás által. *Amplifikál*, bővít, nagyít; l. *Bővítés*.

Amplitudo, a mechanikában jelenti valamely rezgő mozgást végző testnek az egyensúlyi helyzetből való legnagyobb kitérését.

Ámpolna, l. *Ampulla*.

Ampoly, népies, l. *Ompoly*.

Ampoulette (franc., ejtsd: ampulett), gyujtócső, amelyet a bomba gyujtólyukába tesznek.

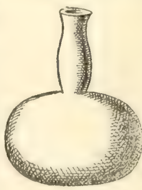
Ampringen (másként *Amringen*, *Abringen*) *János Gáspár*, a német lovagrend nagymestere, Magyarország teljhatalmu kormányzója. Magyarországon működött, részt vett itt az 1664-iki török háborúban, azután Kandiában szintén a török ellen. Mint a német lovagrend nagymestere és e minőségben a német birodalom egyik papi fejedelme A. rendesen Mergentheimban lakott. Midőn I. Lipót elhatározta magát arra, hogy a Wesselényi-összeesküvés által nyujtott alkalmat felhasználja a magyar közigazgatás átalakítására, más szóval a magyar alkotmány eltörlésére, őt szemelte ki legalkalmasabb eszközül. Vitézségeért s mert magyar módra táncolni szerető gavallér volt, a császár úgy vélekedett róla, hogy rövid idő alatt népszerűségre fog szert tenni. Igy nevezte őt ki I. Lipót, a magyar törvény lábbaltiprásával, 1673 febr. 27. Magyarország teljhatalmu kormányzójává, Pozsony várát jelölve ki székhelyéül. A kormányzóságba 4 osztrák és velük egy húron penduló 4 magyar tanácsost rendelt. E közigazgatási főtanács utasításul kapta, hogy őrködjék a felségjogok feltétlen épségben tartása fölött, hogy gondoskodjék a r. kat. vallás érdekeiről, hogy akadályozza meg a törökkel való cimboráskodást és hogy a titkos conventiculumokban résztvevő protestánsok s más hazafiak ellen eljárjon, lehetőleg azonban úgy, hogy a lakosság ellenszenvét ki ne hívja. A. e megbizatás alapján 8 évig kormányozta az országot fegyverrel hódított tartomány módjára s hogy magát a császári udvar előtt nélkülözhetetlennek tüntesse föl, mindig újabb és újabb összeesküvéseket fedezett föl, melyek állítólagos részeseit embertelen kínzásokban részesítette. Az általa behozott rendszer következményének tekintendő a protestáns papok összefogdostatása és gályarabságra hurcolása, 1674. Ugyanazzal kapcsolatos a császári tábornokok, Spankau, Kobb, Caraffa és Strassoldo tatárjárásszerű pusztítása, öldöklése és kegyetlenkedése főként a tiszai részeken. Ez a rendszer magát a nemzetet két táborra osztotta, melyek egymást kurucnak és labancnak csúfolták. 1676. Teleki Mihály, majd 1678. az ifjú Thököly Imre, francia és török segítséggel kelt az alkotmány és a vallásszabadság védelmére s ez birta rá I. Lipótot, hogy A.-t fölmentse a kormányzóságtól s 1681. visszaállítsa a nádori méltóságot. A. ekkor a közgyűlölet elől Franciaországba vonult, majd Szilézia kormányzója lett, tisztét 3 év mulva bekövetkezett haláláig viselte. V. ö.: *Wagner*, Historia Leopoldi Magni. I. 240. és *Károlyi* Árpád, A magyar alkotmány felfüggesztése 1673. (Akadémiai értekezés, 1883).

Ampsivari, *amsivarii*, germán törzs az Ems alsó folyásánál. Mint a rómaiak szövetségesei a cheruskok ellen harcoltak, de Arminius nagy felkelése alatt ők is a rómaiak ellen fordultak. A megtorló hadjáratban súlyos vereséget szenvedvén, menekültek és sok bolyongás után 54. területet kértek a légióktól. Julián császár idejében az Alsó-Rajna mentén szerepelnek az A.-k, de már mint a frank törzs szerves része, amelybe lassan beolvadtak.

Ampthill (ejtsd: emtill), község Bedford angol grófságban, (1901) 2177 lak. Mellette van A.-house, a bedfordi hercegek nyaralóhelye.

Ampthill, *Odo William Leopold Russel, lord*, brit diplomata, a híres William Russel tábornok legifjabb fia, szül. 1829 febr. 20., megh. Potsdamban 1884 aug. 25. Alkalmazva volt a bécsi, párisi, konstantinápolyi és washingtoni követségeknél. 1858. firenzei, 1860. pedig nápolyi követ volt. 1871. Versaillesben járt s a békealkudozásoknál a franciák érdekében — de eredménytelenül — működött. Azután berlini követ lett (1871), a berlini kongresszusnak is tagja volt (1878). 1881-ben megkapta a peeri méltóságot.

Ampulla v. *ámpolna* (lat.). A menyezetről láncon lefüggő csésze, melybe a lámpát helyezték. Az asszirok, egyiptomiak, görögök, etruszkok, rómaiak már használták. A középkorban templomokban (örök lámpa) és lakásokban fordul elő. Újabban ezüst-, bronz-, vas-, porcellan-, cserép- és üvegből állítanak elő A.-kat sokféle formákban. *Olajtartó* A. (A. chrismatis). Keskeny nyakú, öblös palack cserép- vagy üvegből, (l. az *1. ábrát*), melyben — a római templomokban a IV. sz. óta — szentelt olajat tartottak a katechumenok felkenésére és haldoklók számára (krizma). A rómaiak bort vagy vizet tartottak benne. *Mise-A.-k* (l. a *2. ábrát*). Két, fém vagy üveg kanna, egyik bor, a másik víz számára. A fémkannákat V (vinum) és A (aqua) betükkel vagy szőllőfürttel (bor) és hallal (víz) szokták megjelölni. *Szent A.* (A. Rhemensis, la sainte ampoulle). Reimsben őrizték a szent Remigius kolostorban. A monda szerint 496. Klodvig frank király keresztelésekor, mikor a pap nem tudta a szen-

1. ábra. Olajtartó ámpolna.

2. ábra. XV. századi magyar mise-ámpolna

telt olajat a nagy néptömegen keresztül a keresztelő kúthoz vinni, Remigius püspök könyörgésére egy galamb hozta a szent A.-t az égből kiapadhatlan olajjal telve. 1179 óta a francia királyokat (IV. Henrik kivételével) ennek olajával kenték fel. 1794., a forradalomban szétzúzták, de később sikerült újból összeállítani, úgy, hogy 1825. X. Károly koronázásakor már használták. *Vértanú-ámpolnák* (ampullae sanguinolentae). A katakombákban talált cserép v. üvegedények, melyekről a katolikus világnak IX. Pius által szentesített véleménye, hogy az azokban látható vörös üledék a vértanuk vérének maradványa. *Virágtartó A.-k.* Főleg futónövények számára használják. — Az *anatómiában* a fülnek buborékszerű tágulásait A.-knak hívják.

Ampurdan, termékeny, néhol mocsaras síkság Gerona spanyol tartományban, a Fluvia alsó folyása mentén.

Amputálás, l. *Csonkítás.*

'Amr (helytelenül: 'Amru) *ibn al-'Aszi*, Mohammed fellépésekor a próféta ellenségeihez tartozott, csak a hidzsra 8. évében szegődött barátaihoz és ezentúl a fiatal iszlám leghíresebb hadvezérei közé tartozott. Abu Bekr alatt Szíria és Palesztina harcterein tünt ki, 'Omar alatt 640—42 Egyiptomot hódította meg. Mint ügyes kormányzó érdeme volt az iszlám megerősödésében a meghódított területeken. 'Othmán meggyilkoltatása után Mo'ávijával tartott, ki őt trónrajutása után 661. Egyiptom helytartójává nevezte ki. E méltóságban halt meg 664. Ó-Kairónak mai napig egyik nevezetessége a tőle alapított és róla elnevezett 'Amr-mecset, melynek azonban csak romjai maradtak. 'Amr nevéhez fűződik az alexandriai könyvtár elégetésének meséje. V. ö.: *Butler,* The Arab conquest of Egypt (Oxford 1902)

Amra *(Kus ejr Amra),* az É.-i arab sivatagban, Jeruzsálemtól négy napi járóra fekvő palota romja a Vadi al Butum völgyben. A palota a Kr. u. 5—7. sz.-ban épülhetett, több teremből, fürdőből és egyéb helyiségekből áll, melyek donga-, kereszt- és kupolaboltozattal vannak födve. Nyilt folyosó, udvar és kert veszi körül, az udvaron merítő-kút és víztartó maradványa. A belső falakat művészi festmények díszítik, melyek vadász- és fürdőjeleneteket, csillagos eget stb. ábrázolnak, kék, vörös és sárga színben. A festmények technikája középhelyet foglal el a tempera és freskó közt. A padló és a falak alsó része márványlapokkal van burkolva. Építtetője valószinüleg ama beduin fejedelmek egyike volt, akik keresztényé lettek s Bizánccal élénk összeköttetésben állottak. A palotát *Musil* Alois bécsi orientalista fedezte és tárta föl 1898—1900., elkészítette alaprajzát, lefényképezte a falfestményeket; majd 1901. a bécsi Akadémia segítségével magával vitte *Mielich* bécsi festőt, aki a falfestményeket lemásolta. E másolatok alapján készítette a bécsi állami nyomda az A. műlapjait, melyek a bécsi akadémia kiadásában magyarázó szöveggel 1907. jelentek meg.

Amrafa, *amragyanta* (növ.), l. *Spondias.*

Amram, Mózesnek, a zsidó vallás alapítójának atyja.

Amraoti *(Amravati),* az ugyanily nevű kerület fővárosa, Berar brit-indiai tartományban, vasút mellett, (1891) 33,655 lak., pamut, selyem és más kelmék készítésével, élénk pamutkereskedéssel.

Amraphel *(Amrafel),* a bibliában egy babiloniai király neve; némelyek azonosítják Hammurabival (l. o.).

Amras, vár Innsbruck mellett, l. *Ambras.*

'Amr ibn Kolthûm, az arab pogányság híres költője (VI. sz. Kr. u.) a Taglib-törzsből, a hét Mo'allaka (l. o.) egyikének szerzője.

Amrilkaisz, l. *Imru ul Kaisz.*

Amriswil, község Thurgau svájci kantonban Bischofszell járásában, vasút mellett, (1900) 3469 lak., nagy marhavásárokkal.

Amrit, régi nevén *Marathusz*, a régi Fönicia partjain sír- és templomromokban gazdag hely, Aradus kikötővárostól délre 10 km.-nyire. Először Renan kutatta át 1861. (V. ö.: *Renan,* Mission de Phénicie, Páris 1864.)

Amrita, az ind hitregetanban a halhatatlanság itala. Rokonszó a görög *ambróziával,* l. *Vizsnu.*

Amritszár *(Amritszir, Ramdaszpur),* az ugyanily nevű divizió székhelye Pandzsab brit-indiai tartományban és ennek főkereskedelmi helye és a szikhek vallásos középpontja, vasút mellett, (1901) 162,429 lak., akik durva posztót, selyemkelmét és főképen kasmir-sálokat készítenek. Jelentékeny a tranzitó-forgalma; a kereskedelem cikkei: gabona, cukor, olaj, só, dohány, európai iparcikkek, tea, festőanyagok és kasmir-sálok. Fontosságát a közelfekvő szt. tónak, a szikhek nemzeti szentélyének, az 1581. Ram-Dasztól, negyedik gurujoktól, azaz apostoluktól kiásatott Amrita-Szara, a. m. halhatatlanság vize, tónak köszönheti. A medence kerülete félórajárásnyi lehet; egy kis szigeten, amelyhez híd vezet, templom áll, amelynek fedele aranyozott, egyik nagy ajtója arany, belseje márvánnyal van kirakva. Ebben őrzik a szikhek szt. törvénykönyvét és ehhez a medencéhez jár búcsúra Ázsia szikh lakossága, hogy vizében megfürödjék; egyéb régi épülete az 1809. épült Govindgarh-erősség és a magas Baba Atal nevű oszlop a Har Govind guru fiának sírján egy kertben, amelyben sok fakir szokott tartózkodni. Újabb épületei: két keresztény templom, kórház és néhány angol hivatalos épület. A. 1846 óta angol birtok.

Amritszár-szőnyeg. A modern indiai csomózott szőnyegek egyik fajtája, amely Amritszárban készül. Gyapot láncon gyapot vetülék. Két végén rojtos, szélei a szőnyeg uralkodó színéből beszegve.

Amru, l. *Amr.*

Amrum *(Amrom),* sziget az Északi-tengerben, Schleswig nyugati oldalán, Föhrtől DNy.-ra, Tondern kerülethez tartozik, 20 km² nagy, félholdalakú; (1900) 900 lak., világító toronnyal, osztrigahalászattal. Főhelye Nebel. Tengeri fürdője Wittdün és Satteldüne. V. ö.: *Schlutius,* Die Nordseebäder d. Insel. A. (Hamburg 1893).

Amrus *Milán,* orvos, szül. 1841. Bródban. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, 1872-ben orvostudorrá avatták. Mint katonai orvos részt vett 1878. a bosnyák hadjáratban s ott szerzett érdemeiért arany érdemkeresztet nyert. 1879-ben a szarajevói országos kormánynál egészségügyi tanácsossá neveztetett ki s mint ilyen nagy érdemeket szerzett az egészségügynek Boszniában

vall. rendeletével. 1906 óta előbb volt Zagrab polgármestere és horvát országgyűlési képviselő. 1910. pedig a horvát-szlavon-dalmát országos kormány vallás- és közoktatásügyi osztályának főnökévé nevezték ki és mint képviselőt a magyar országgyűlés főrendiházába küldték.

Amsaspandok (zendül Amesa Szpenta), a parszizmus halhatatlan jó szellemei. A jó istent, Ormuzdot (Ahura Mazdát) segítik a sötétség ellen való küzdelemben. Számuk hat, vagy ha Ormuzdot magát is odaszámítjuk, hét. Velük szemben megfelelő számú gonosz szellem áll, élükön a személyesített sötétséggel és gonoszsággal, Arimannal. V. ö. Darmesteter, Haurvatât et Ameretât (Paris 1875); Avesta trad. par C. de Harlez Introduction (u. o., II. kiad. 1881).

Amsdorf, *Nikolaus* von, német reformátor, szül. Torgauban 1483., megh. 1565. Wittenbergben tanult s ugyanott 1511-ben a teologia tanára lett. Luther kisérője és a bibliafordításban munkatársa volt. Mint magdeburgi szuperintendens (1524) bevitte a reformációt Goslarba és Kalenbergbe; 1542. naumburgi püspök lett, mignem 1547. a császáriak elűzték. 1552-ben szuperintendensi minőségben Eisenachba hívták. Merev ellensége volt mindannak, ami katolikus, az úrvacsorai vitákban szigorúan Luther-párti volt. Sokat ártott tekintélyének a vallási viták alkalmával kimondott és makacsul védelmezett tételével, hogy a jó cselekedetek ártalmasak az üdvösségre. Részt vett a jenai egyetem megalapításában s egyik érdeme, hogy Luther iratainak jenai kiadása létesült. Életrajzát V. ö.: Pressel (Elberf. 1862) és Meier (Lipcse 1863).

Amsler, *Samuel*, német rézmetsző, szül. Schinznachban (Svájc) 1791 dec. 17., megh. 1849 máj. 18. 1814-ben a müncheni akadémiára ment s innen 1816. Rómába, ahol nagy szeretettel tanulmányozta a renaissance-kor rézmetszőinek kiváló műveit s Thorwaldsen és Cornelius után is dolgozott. 1829-ben a müncheni festőakadémián a rézmetszés tanára lett. Az újabb németországi rézmetszők között a legelső mestereknek egyike volt.

Amsonia salicifolia *Parsh.* (növ.), $^1/_2$–$^3/_4$ m. magas északamerikai évelő növény világos kék virágokkal, kertekben mint szegélynövény használatos.

Amstel, 14 km. hosszú folyó É.-Hollandiában; az Ij-be való torkolatánál épült Amsterdam. Az A. folyó a Drecht és a Kromme-Midrechtből képződik s több ágban folyik át Amsterdamon. A.-land az A. környéke, 1807. külön département volt.

Amstelien, a geológiában felső pliocénkorú lerakodás Hollandiában.

Amstelodamum, Amsterdam (l. o.) latin neve.

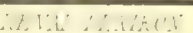
Amsterdam (*Amstelodamum*, l. a *mellékelt tervrajzot)*, Hollandia, illetve a Németalföldek fő- (de nem szék-) városa az Ij délnyugati partján az Amstel mellett, több vasúti vonal végpontja, (1909) 565,589 lakossal. A belső része legyezőalakú, melynek külső szegélyét a 10 kilométer hosszú Singelgracht alkotja. Az újabb város a csatornán kívül eső részeken épült. Nagyobb csatornák még a Prinsengracht, Keizersgracht, Heerengracht stb.; ezek és a többi kisebb csatorna a várost mintegy 50 szigetre osztják; rajtuk a házak téglából, jobbára cölöpökön épültek. Így a közp. pályaudvar 750,000 drb 20 m. hosszú cölöpön áll. A szigeteket számos híd köti össze. A város egykori kapui közül csak az érdekes Muiderpoort maradt meg. A. város nagyságának alapja a kereskedelme. Ennek előmozdítására szolgálnak a nagy költséggel létrehozott kikötői építmények: a Niuwe-Haven, az Oosterlijk-dok, az Enterpöt-dok (2 millió forintba került), a Spoorweg-bassin, a Dijke Gracht, a Rijks Marine Dok és a Wester Dok. Az É.-i csatorna 1876 óta összeköti a várost az Északi-tengerrel. A fő kereskedelmi cikkek a gyarmatárúk, különösen pedig kávé és kakaó; az előbbire évenként 6-szor nagy árverést tartanak, amelynek eredménye egész Európában nagy hatással van a kávéárakra. Jelentékeny kereskedelmi cikkek még a dohány, cukor, rizs, muszkátdió, szegfűszeg, petróleum, lenolaj, épületfa, ón és gabona. 1908. érkezett 1988 hajó 1.904,520 t. és távozott 1364, 1.278,648 t. tartalommal. Közvetlen hajóösszeköttetést tart fenn A. Európa nagyobb kikötőivel, továbbá Jávával, New-Yorkkal, Ny.-Indiával és Buenos-Aires-szel. Legnagyobb hajóstársasága a Nederlandsche Handelmaatschappij és a Stoomvaartmaatschappij Nederland. Kereskedelmén kívül jelentékeny ipara is van; legismeretesebb a gyémántköszörülés, amely mintegy 10.000 munkást foglalkoztat, azonkívül vannak A.-ban nagy cukorfinomítók, dohány- és szivar-, sörgyárak, vasöntők, hajó- és gépgyárak, rizshántolók, üvegfúvók, csillagászati órák készítése, likőr-, csokoládé-kenyér-, bőr-, selyem-, tapéta-, gyapju-, porcellán-gyárak, pamutfonók, gőzfűrészek, malmok, végül virágzó még az ékszeripar is. A városban a közlekedést elektromos vasút, kocsik és kis csavargőzösök tartják fenn.

A főutak A.-ban félköralakuak, végeik az Ijban végződnek; az Amstel és mellékutcák szelik őket át; a szélesebbek közepén fákkal körülültetett csatornák vezetnek végig. A legélénkebb utcák és terek: a Prins Hendrik-Kade, a Haarlemmerplein, a Haarlemmer-dijk, a Haarlemmer-Straat és Nieuwendijk; a leglátogatottabb park a Vondelspark. Számos temploma közül a kiválóbbak az Oude Kerk, A. egyik legrégibb temploma, amelyről már 1300. történik említés; benne láthatók Zaan, Zweers, Van der Hulst sírfelirata és Van Heemskerk szép síremléke; a Nieuwe Kerk a Dam nevű téren áll; 1408. alapították, 1648. helyreállították; szép ablakfestményei vannak; a kórusában van De Rujter síremléke, mögötte pedig Jan van Galen admirális sírja. Egyéb kiváló épületek: a királyi palota, egykori városház, a németalföldi építőművészet egyik legkiválóbb remeke. 1648. kezdték meg építését 13,659 cölöpre, Artus Quellinus szobrász művei ékesítik; trónterme 40 m. hosszú és 30 m. magas. Előtte van az 1830—31. elesett harcosok emlékszobra, a Naatje Eendracht. A Begijnen hofsteegen épült a festői Beghinenhof, a Stadhouderskadén a Rijks-múzeum, a németalföldi művészet leggazdagabb gyüjteménye, amelyet kívülről is értékes szobrok és festmények díszítenek; termeiben Frans Hals, Jan Steen, Ger. Dou, Pieter de Hoogh, van der Velde, Rubens, van Dyck, Rembrandt, Teniers és mások remekműveit őrzik. Említésre méltók

AMSTERDAM.

Nyilvános épület
Vasút
Közúti vasút
Dijk gát
Wetering levezető csat.
Trekvaart hajózó
Poort kapu
Sloot árok
Laan fasor
Kade rakpart
Wal part
Gracht utca csatornával

Mérték 1:35000

Rajzolta Peter Karoly

RÉVAI KARTOGRAFIA

még a börze a Damon, a központi pályaudvar, a Palais voor Volksvlijt a Frederikspleinen, az Ostindische és Westindische Huis, Rembrandt egykori lakóháza a Jodenbreestraaton, De Ruijter lakóháza; az éremtorony; a városi múzeum (Stedelijk-museum) szintén értékes gyüjteményekkel. A zsidó-negyed elüt a város többi részeitől. Állatkertje a legjelentékenyebb a kontinensen, aquariummal és etnográfiai múzeummal van egybekötve. A. emlékszobrai: a Rembrandt-, a Thorbecke-, Prins Hendrik-, a Jarphati-, a Vondel- és a Wertheimszobor. Jelentékenyebb kulturális intézményei még a Foder-múzeum, az Arti et Amicitiae nevű festő-egyesület kiállítási helyisége, a különféle szinházak és tudományos egyesületek. Jótékonysági intézmény is sok van; számuk meghaladja a 100-at.

A. eredete 1204-re vihető vissza, amikor a helyén II. Gijsbrecht van Aemstel egy várost alapított. A vár körül csakhamar élénk kereskedelmi telep keletkezett. A Brabantból és Flandriából ide költöző kereskedők forgalmát emelték. 1578-ig hű maradt Spanyolországhoz, de ez évben a konföderációhoz csatlakozott és a kat. papságot elűzte. A keletindiai társaság egy időre Európa legnagyobb kereskedelmi gócpontjává tette. 1808—10. Napoleon Lajos fő- és székvárosa volt. Most a «főváros» csak címe; a király és kormány székhelye Le Hague (Hága). V. ö. *Commelin*, Beschrijving der stadt A. (A. 1693—94, 2 köt.); *Witkamp*, A. in schetsen (A. 1859—63, 2 köt.); Ter *Gouw*, Geschiedenis van A. (A. 1880—91, 7 köt.); Leo *Woerl*, Ill. Führer durch A. (Leipzig 1908).

Amsterdam, 1. (Új-A.). 66 km² nagyságú sziget az Indiai-oceán déli részében, a d. sz. 37°4 7′ és a k. h. 77° 34′ alatt. Kialudt vulkán, majdnem megközelíthetetlen és lakatlan. A.-ot 1633. a hollandok fedezték fel, de csak 1696. léptek rá. A franciák 1893. birtokba vették. — 2. *A.*, *város* New-York amerikai állam Montgomery countyjában, a Mohawk folyó és az Erie csatorna mellett (1900) 20,929 lak., vasöntőkkel, vágóeszköz- és papirdobozkészítéssel.

Amstetten, az ugyanily nevű ker. kapitányság székhelye és vasúti csomópont Alsó-Ausztriában, az Ybbs mellett, (1900) 5668 lak., a XV. sz.-ból való plébániatemplommal, nagy téglaégetőkkel, műmalommal, sörgyárral, cementárúkészitéssel. 1805 nov. 5. a franciák itt győzelmet arattak az oroszokon. V. ö.: *Queiser*, Gesch. d. Stadt A. (A. 1898).

Amtmann, a német birodalom némely államaiban (pl. Bajorországban) az elsőfokú közigazgatási tisztviselő címe.

Amtsgericht, a német birodalomban az elsőfokú egyes biróság elnevezése, mely általában a magyar járásbiróságnak felel meg. Élén egyes biró (Amtsrichter vagy Amtsgerichtsrat) áll s hatásköre polgári ügyekre terjed ki, míg hasonfokú büntető ügyekben a Schöffengericht jár el.

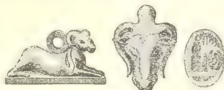
Amtshauptmann, a német birodalomban közigazgatási hivatalnok, Szászországban pl. a járási közigazgatás vezetőjének a címe (innen a járás a. m. Amtshauptmannschaft).

Amtsrichter, az Amtsgericht (l. o.) birája.

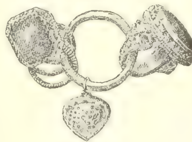
Ámu név alatt a régi egyiptomiak Palesztina, Sziria, valamint a Tigris-Eufrat tartományok szemitáit értették.

Amucu (*Amicu*, ejtsd: ku), tó Brit-Guayanában, Dél-Amerikában, a Rupununi és Tokutu folyók között fekvő fensíkon, a d. sz. 3° 41′ és a k. h. 60° 14′ között. A monda szerint mellette lett volna Eldorado, az arany-király országa. Még Erzsébet angol királynő korában is keresték a mesés országot Sir Walter Raleigh és társai.

Amu Darja v. *Amu*, 1. 2512 km. hosszú *folyó* (az arabok Dzsaihun-ja, a kinaiak Pocu v. Facu-ja és Vei-je, az ókori népek Oxusa), a Pamir-fensíkon ered; két nagyobb forrása van: az Ak-szu v. Murghab, mely Pamir-Khurdból jő és a Pandzsa, amely a Vathanból ered. Összefolyásuk után Kalai Vamarnál felveszik az Amu-Darja nevet. Az A. balról a Koksát és Akszerait veszi fel, melyek a Badaksanból jönnek, jobbról pedig a Szurkhabot és a Szurkhánt. Az A. eddigi délnyugati irányát megváltoztatván, északnyugat felé tör, mely irányt azután, míg az Aral-tóba nem ömlik, folyton meg is tartja. Az Aral-tóba való beömlése előtt Nukusz mellett több egymással összeköttetésben levő ágra szakad. Ebben a 150 km. hosszuságú deltában sok, sással benőtt tó van, amelyekből csekély mélységgel biró csatornák egész hálózata önti a vizet a körülfekvő szántóföldek öntözésére. Az A., amelynek vízkörnyéke 996,902 km², némelyek hite szerint egykoron a Kaspi-tengerbe ömlött, Konsin orosz geológus vizsgálatai alapján valószinűbb, hogy ez nem történt meg, és hogy az Uszbri, amelyet a régi medernek tartanak, az egykori Szarakamis-tónak volt a lefolyása, amely az Aral-tóval is összefüggött. Az oroszok az A.-t el akarják vezetni a Kaspi-tóba és így a belsőázsiai tartományok szívéig hajóval járható vízi utat teremteni és sok megművelhető földet nyerni. Az A. felfelé a torkolatától 450 km.-nyire egész a Kosa-Szaliig gőzössel is járható. Az oroszok az 1873. Khiva ellen vezetett sikeres tavaszi hadjárat által lettek az A. alsó részének uraivá és e vidék védelmére a jobb parton Petro-Alexandrovszkot alapították.

1. ábra.

2. ábra. Amuletek.

Amul, város Perzsiában, l. *Amol*.

Amuleh, l. *Ameleh*.

Amulet (az arabs *hamalet* szóból, ami függőt, függeléket jelent), babonás eszköz: jelekkel vagy mondásokkal ellátott, kőből, fémből, papirosból v. gyökerekből csinált kis tárgy, érem, vésett kő avagy képecske, mely azt, aki hordja, régi néphit szerint megóvja a betegségek, boszorkánymesterség, ráolvasás v. szemmel való megverés ellen. Már a régi egyiptomiak és káldeusok is használtak apró, mágikus írással ékített bálványokat, v. szka-

[illegible] A.-ul. A zsidók, görögök, rómaiak is használták. A.-eket a zsidók révén került a babonás szokás a kereszténységbe, ahol elannyira elterjedt, hogy a IV. sz.-ban a laodikeiai zsinat büntetés terhe alatt megtiltotta a papoknak az A. használatát. Még ma se veszett ki teljesen a babona, [illegible] használatosak bűvös szerek verhányás, nyavalyatörés, kolera ellen. Az olasz parasztok A.-okat (különösen kedvelik a korallokat) akasztanak a kis gyerekek nyakába, nehogy szemmel megverje őket valaki. Majdnem minden igazhivő mohammedán hord A.-et, miket dervisek árulnak s [illegible] igékkel, Allah 99 tulajdonságával, [illegible] korán-ból való versekkel vannak teleírva. A perzsák és arabok *talizmán*-nak is hívják az A.-et (l. o.). Az *1. ábra* ókori A., *a 2. ábra*, mely három egymásba kapcsolt gyűrűből áll, Hera és Kloska A.-jét mutatja. (V. ö. Századok 18[illegible].)

Amulius (*Amulios*), Prokasnak, Alba Longa királyának másodszülött fia, aki bátyját, Numitort [illegible] magát Alba Longa királyává tette. Romulus és Remus legyőzte és megölte.

Amun, l. *Ámon.*

Amund Ringnes földje, a Sverdrup vezetése alatt álló második norvég sark-expediciótól 1900. fölfedezett sziget az é. sz. 78—79° és a ny. h. [illegible] között.

Amundsen, *Roald*, norvég sarkkutató, szül. 1872 jul. 16. Borjeben. 1897—99. mint a Belgica hajó első hadnagya részt vett a belga délsarki expedicióban. 1901. a Gjöa nevü kis vitorláshajót vette meg s 1903. expediciójával sikerült az északamerikai *északnyugati átjárót* megtalálnia és így a Jeges-tengerről É.-Amerika nyugati partjára jutni. Huszonhárom hónapon át a keskeny és sekély csatornákon át, miközben a Mackenzie-delta közelében, King Pointnél ismét egész télre elzárta a jég, a Bering-szoroson át 1906 október 19-én szerencsésen megérkezett San-Franciscóba. Ez expediciójának legnagyobb tudományos eredménye a folytonos észlelések által az északi mágneses sark megállapítása. Visszatértekor Norvégiában ünnepélyesen fogadták. Hakon király és a kormány, valamint a társadalom támogatásával új expediciót szervezett. Ez az expedició 1910 jun. 5-én indult el a Fram hajóval Hortenből 5—6 évre tervezett északsarki útjára.

Amur (arab) a. m. fejedelem, parancsnok.

Amur, 1. Kelet-Ázsia nagy folyója; két tekintélyes folyónak: az Argunnak vagyis Orkhonnak s a Kentai-hegyek havas ormairól jövő Silkának összefolyásából keletkezik, ami az Uszt Sztrjelka [illegible] történik. A már itt hajózható A. K.-nek és azután DK.-nek foly, É.-nak nagy kanyarulatot tesz; az é. sz. 48°-nál ismét ÉK.-re fordul, az [illegible] torkolatánál egyenesen É.-nak fordul és Nikolajevszk alatt a sekély A.-i-limanba torkol, amelyet a Szakhalin-sziget választ el a Csendes-oceántól. Hossza a Silka forrásától csaknem kétszer akkora, mint a Dunáé, 4500 km. Mellékfolyói számosak és vízben dúsak, balról kapja: a Zeját, Bureját, Amgánt; jobbról a Szungarit és Usszurit. A Szungari, amely az Alin-sanon Korea határán ered, magába gyüjti Mandzsuria vizeinek nagyobb részét s [illegible] torkol, a legjelentékenyebb. Az A. vize sötétszinű. Vízkörnyéke több mint 2 millió km². Egész hosszában áprilistól nov. elejéig gőzhajókkal is járható. A hajózásnak középpontja Khabarovszk. Torkolatának elhomokosodottsága miatt már Mariinszknál az árúkat vasútra rakják és úgy szállítják Alexandrovszkba. V. ö.: *Schrenck* Leopold, Reisen u. Forschungen im A. Land 1854—56. (Szt.-Pétervár).

2. *A. főkormányzóság* (Priamurszkaja Generalnaja Guvernija) 1884. alkotott főkormányzóság, amely magában foglalja az A.-vidéket, Transzbajkaliát, a szibériai partvidéket és Szakhalin szigetet, (1897) 2.991,471 km² területtel és 1.031,364 lak. Fővárosa Khabarovszk.

Amurat, török szultánok, l. *Murad.*

Amurat pasa, l. *Bem.*

Amur-földje. Az Amur folyóról elnevezett, 1868 óta az oroszok birtokában levő, az Amurtól balra és az Amurtól jobbra fekvő partvidék, meg az Usszuri környéke. Közigazgatásilag az Amur főkormányzósághoz tartozik; föloszlik Amurvidékre, a Khabarovszk, Usszuri és D.-Usszuri kerületeket magában foglaló keletszibériai partvidékre és Szakhalin-szigetre.

Az A. sokáig egyike volt Ázsia legismeretlenebb részeinek; az első híreket róla európai hittérítők a XVII. században közölték. Ugyanekkor eljutottak annak Ny.-i részeibe az orosz kalandorok is, akik Szibiriát kezdték bebarangolni. 1643. Pojarkov Vaszilij egy kozákcsapat élén végigvonult az Amur mellett és az ott lakó benszülött törzseket Oroszország fensőbbségének elismerésére és prémadó fizetésére kényszerítette, továbbá a folyó balpartján megvetette Albazin erőd alapját. Mivel azonban e területekre a kinaiak is jogot tartottak, A.-nek birtokáért háboru folyt, amelynek az 1689-iki és 1728-iki béke vetett ideiglenesen véget, meghagyván az A. nagyobb részét Kina birtokában. Oroszország azonban e békekötéseket nem tartotta meg és miután Middendorf útja 1845. az oroszok figyelmét ismét e tájakra vonta, tovább D.-re az egész A.-re terjesztették ki hatalmukat, amit az 1858-iki aiguni egyezség és 1860. pekingi szerződés megerősitett. A legjelentékenyebb utazók A.-én: Maak és Gersfeldt (1854—55), Schrenck és Maximovics (1854—56), Schwarz (1857—1860), Venjukov és Budogorszkij (1858—60). V. ö.: *Müller*, Gesch. d. Gegenden am Flusse A. a Recueil d'histoire russeben, 1762, V. köt.; *Collins*, Voyage down the Amoor, (New-York 1860); *Atkinson*, Travels in the regions of the Upper a. Lower Amur (Lond. 1860); *Andree*, Das Amurgebiet (Leipz. 1876); *Grum* Grsimajlo, Az A. leírása (oroszul Szt.-Pétervár 1894) és a föntebb említett utazók műveit.

Amur-kozákok, l. *Kozákok.*

Amurszkájá Oblászty a. m. *Amur-vidék* (l. o.).

Amur-vasút, épülőfélben levő vasút Szibiriában, amely Transzbajkáliát össze fogja kötni a Csendes-tengerrel és kizárólag orosz területen fog menni. E vasút építésének terve a portsmouthi békekötés után csakhamar fölmerült. 1908 ápr. 15-iki éjjeli ülésében szavazta meg az orosz duma, még pedig a kormány előterjesztésétől eltérőleg nem Nercsinszkkel mint kiinduló ponttal, hanem Kuengával. Az Amur mentén a folyótól 15—120

versztnyi távolságban fog haladni Khabarovszkig. Építési költségét legalább fél milliárd rubelre becsülik. Sokat remélnek attól, hogy az Amur mentén óriási nagy területek válnak közgazdaságilag kiaknázhatókká. Valódi ok a kiépítésre az, hogy Oroszország katonaságát minden akadály nélkül és minél gyorsabban szállíthassa az Amur-mentének védelmére. V. ö. *Zepelin*, Die Amurbahn u. ihre militärische Bedeutung (Gotha 1910).

Amur-vidék *(Amurszkájá oblászty)*, az orosz keletázsiai Amur főkormányzóság tartománya az é. sz. 47—56° és a k. h. 122—135° közt. Határai É.-on Jakuck, K.-en a partvidék, Ny.-on Transzbajkália és D.-en az Amur. A Khingan- és Jablonoi-hegységek ágazzák be; az Amur és mellékvizei öntözik. Éghajlata zord. A benszülött, nagyobbára nomád népek vadászattal foglalkoznak. A főtermékek zab, búza, köles, árpa és burgonya. Sok aranyat mosnak. 1907. 12,053 kg. aranyat produkáltak. Területe 447,550 km², lak. száma (1907) 170,000.

Amusant (franc., ejtsd: ámüzáñ) a. m. mulattató; *amusement*, mulatság.

Amusette (franc., ejtsd: amüzett). A mult század közepétől a francia háborúkig a gyalogzászlóaljakhoz v. ezredekhez és némely seregben a dragonyosokhoz beosztott, egyfontos vasgolyót lövő, igen könnyű *ágyu*. A XIX. sz. vége felé a német hadseregnél egyideig ismét alkalmazták, de kevés eredménnyel.

Amutrium, római község Dácia DNy.-i részében Drobetaetől (ma Turn-Szeverin) K.-re.

Amuzia (gör.), a műértelem és a szép iránt való érzék hiánya; rosszhangzat, diszharmónia is.

Amvisz, faliszthől, dinitrobenzolból és ammonsalétromból álló biztonsági robbantószer.

Amycus, l. *Amykos*.

Amydon (gör.) l. *Keményítőliszt*.

Amyelia (gör.), l. *Amielia*.

Amygdalin, l. *Amigdalin*.

Amygdalus *L.* (növ.), l. *Prunus* és *Mandulafa*.

Amyklai (Amyclae), 1. régi achaiai város, 4 km.-re DK.-re Spártától, a Tiasa és Phellias patakok közt. A dórok bevándorlása után több mint két századon át megtartotta függetlenségét és 750 körül Kr. e. foglalta el Teleklus király. Híres volt Apollon-temploma. A dioskurosoknak, Klytaimnestrának és Helenának szülőhelye. — 2. *A.*, város Latiumban, a Tyrrheni-tenger mellett, Terracina közelében, most Sperlonga, egészségtelen, kígyólakta vidéken.

Amykos, Poseidon fia, a bithyniai bebrykek királya, nyers erejű ökölvívó, aki minden országába lépő idegent ökölvívásra kényszerített és megölt. Az argonauták menetében résztvevő Polydeukes agyonütötte.

Amylen, l. *Amilén*.

Amylhydrogen, l. *Pentan*.

Amylium butyricum, *vajsavas amileszter*, $C_3H_7.COO.C_5H_{11}$. Színtelen, átlátszó, kellemes zamatú folyadék. Vízben nem, de alkoholban oldható. Fajsúlya 15°-on 0·852; fp. 176°. Előállítására amilalkoholt és vajsavat töménykénsavval elegyítenek, majd az A.-ot natriumkarbonátos vízzel v. mésztejjel mossák, végül vízgőz áramában ledesztillálják. Hígítva igen kellemes ananász-illatú, miért is cukrászok gyümölcslikőrök illatosítására használják.

Amylium nitrosum, l. *Amilnitrit*.

Amylocellulose, l. *Keményítő*.

Amylomyces Rouxii, l. *Erjedés*.

Amylum, l. *Keményítő*.

Amymone, Danaos egyik leánya, ki midőn forrás keresésére indul, egy szatirra akad, ki rajta erőszakot akar elkövetni; de elűzi őt Poseidon, ki A.-val Naupliost, Nauplia alapítóját nemzi.

Amyntas, több makedón király neve. 1. *A.* (Kr. e. 540—498), az első makedón uralkodó, ki a görögökkel, jelesen az athéni Peisistratidákkal szorosabb összeköttetésbe lépett. — 2. *A.* (Kr. e. 394—369) megfosztotta elődjét, Pausaniast uralmától, de maga gyönge uralkodó volt és a görögök iránt érzett rokonszenve sok zavarra és trónviszályra adott okot, végre Eurydike feleségének ösztönzésére Ptolemaios megölte. Három fia közül az egyik Fülöp volt, Nagy Sándor apja.

Amyntor, Achilles öreg barátjának és egyik nevelőjének, Phoinixnak apja, ki Thessaliában Eleon királya volt. Fiát száműzte, mert egyik ágyasát elcsábította, s Phoinix ekkor Peleushoz menekült Phthiába. A monda szerint A.-t Herakles ütötte agyon, mert nem engedte meg neki, hogy városán átvonuljon.

Amyntor, álnév, l. *Gerhard*.

Amyot (ejtsd: ámjo), 1. *Joseph*, tudós francia jezsuita, szül. Toulonban 1718., megh. 1794. Kínában, hova 1750. mint hittérítő ment. Egyike volt az elsőknek, kik K.-Ázsia népeiről tüzetesebb hírt adtak. Még ma is olvasott főmunkái a Mémoires concernant l'histoire, la science et les arts des Chinois (1776—1814, 16 köt.); Dictionnaire tatar-mantchou-français-jét Langlès adta ki (1789, 3 köt.). — 2. *A. Jacques*, francia iró, auxerrei püspök, szül. Melunben 1513 okt. 30-án, megh. Auxerreben 1593 febr. 6. Jeles fordítója a görög klasszikusoknak, különösen becses Plutarchos-fordítása, mely nyelvi szempontból ép oly értékes, mint általános erkölcsi hatásánál fogva. E fordításában teljes gazdagságban jut kifejezésre a XVI. sz.-i nyelv (Vies de Plutarque, Páris 1559; Oeuvres morales de Plutarque, 1572). Modern végleges kiadása: Brottier és Vauvilliers, 22 köt., 1783—87.

Amyraut (ejtsd: —ró, *Amyraldus)*, *Moïse*, franc. reform. teologus, szül. Burgueilben 1596., megh. 1664.; eleinte saumuri lelkész, 1633 óta teologiai tanár. Traité de la prédestination (1634) című munkájában a predesztináció szigorú dordrechti teóriáját egy Universalismus hypotheticus felállítása által törekedett enyhíteni. E tan szerint minden ember üdvözülhet a hit feltétele alatt. Többször bevádolták a különböző francia nemzeti zsinatokon, de mindig fel is mentették. A Consensus helveticus A. tanai ellen foglalt állást. Művei közül kiemelendő La moderne chrétienne (6 köt., Saumur 1652—1660).

Amyris (P. Br.) L. (növ.), a Rutaceae család génusza, melynek 13 faja él Amerika tropikus és szubtropikus vidékein. Cserjék v. fák. Az *A. balsamifera* L. Jamaika és Guiana erdeinek fája. Minden része illatos, azért fürdővízbe, borogatásnak, füstölőnek stb. használatos. Kérgéből illatos és csípős balzsam folyik. Fájából, mely *jamaikai* v. *amerikai*

v. bois de citron néven jut Európába, az [illegible] hasonló, elpárolgó olajat nyernek. Fája gyengébb illatú, mint az igazi rózsafa, halaványpiros v. sárgás, sötétpirossal erezett, esztergályos- és műasztalosmunkához kedvelik, sőt e célra a nyugatindiai és délamerikai *A. silvatica* fáját is használják. Az *A. elemifera* L. (*A. Plumieri* DC.) mexikói fa kérgéből kiszivárgó balzsam lenne a kereskedésből már-már kiszorult mexikói v. veracruzi *elemi*-gyanta (resina elemi occidentalis). A ceyloni *A. zeylanica Retz* a benszülötteknek a *chum* nevű gyantát szolgáltatja.

An-, görög szók elején fosztóképző, pl. *anorganikus*, szervetlen.

An, így nevezték az alchimisták a kent, mint a fémek apját, vagy inkább mint a bölcsek kövének alapanyagát; a kénesőt, vagyis a flát *anzir*-nak, s a sót, vagyis a lelket *anziarto*-nak mondták.

Ana, görög elöljáró szócska, a. m. fel, felfelé; receptekben azt jelenti, hogy az egyikből annyi veendő, mint a másikból (aa).

Ana (lat.), mint szóvége valamely tulajdonnévhez függesztve olyan gyüjteményt jelent, amely a tulajdonnév viselőjétől származó vagy rávonatkozó adomákból, élcekből, aforizmákból, birálatokból áll. Ez az irodalmi fajta alkalmasint Franciaországban született a *Scaligerana* gyüjteménnyel (Hág 1666—69), csakhamar utánzásra talált Németországban, Dániában, Hollandiában és Angliában. V.. ö.: *Ludewig*, Le livret des A. (Dresd. 1837); *Mohr*, De la bibliographie des A. (Brüszszel 1852).

Ana, török város Ázsiában, a bagdadi vilajetben, az Eufrát jobb partján, 3000 arab lak. Vidéke termékeny.

Ana, sómérték Bombayban, l. *Rasadvali.*

Anaa, a Taumotu-szigetek egy csoportja a Csendes-oceánban. A legnagyobb sziget, Chain-Island 19 km. hosszú ,10—11 km. széles, mintegy 5000 ker. lak.

Anabaena *Bory* (növ.), a Nostocaceae-család moszatgénusza, melynek mintegy 40 faját ismerjük. Sejtfonalaik magányosan úsznak a vízben v. nyálkás tömegekbe halmozódnak.

Anabaptisták, l. *Baptisták.*

Anabara, folyó É. Szibiriában, a Chatanga és Lena közt. 650 km. hosszú útja után az Északi Jegestengerbe ömlik.

Anabas *Cuv.* (állat), a *tüskeparások* (Acanthopteri) rendjében a *labirint-halak* (Labyrinthici) családjába tartozó halnem. Négy faja ismeretes a tropikus India, Ceylon, továbbá a maláji és a Filippini-szigetek édesvizeiből; kopoltyúfödőinek tüskéi segítségével a szárazon mászkál, sőt még a fákra is felkúszik. L. *Kúszóhal.*

Anabasis L. (növ.), a Chenopodiaceae (Libatopfélék) család génusza, melynek 15 faja Európa D.-i, Afrika É.-i részén s Ázsia Ny.-i és középtájain honos. Cserjék vagy félcserjék. Az *A. tamariscifolia* L. hamujából szódát állítanak elő. Az *A. articulata Moq.* a Libiai-sivatag jellemző növénye.

Anabatesz (gör.), az ó-görög versenyekben versenykocsizók.

Anabaziális koponyatipus, l. *Koponya.*

Anabázis (gör.) a. m. felfelé haladás, felföldre való utazás, felföld ellen viselt hadjárat. *Xenophon* (430—354. Kr. e.) «Anabasis» c. művében mint szemtanú és vezéregyéniség írja le valóban remekül az Artaxerxes Mnemon ellen fellázadt ifj. Kyros seregében szolgáló 10,000 (helyesebben 11,500) görög zsoldosból álló hadtestnek hadműködését s a kunaxai csata után való visszavonulását a Feketetenger partjáig egy körülbelül 4000 km. hosszú, ismeretlen és ellenséges népek által lakott vidékeken át vezető úton. A.-nak címezte *Arrianos* is a Nagy Sándor ázsiai hadjáratairól írt művét. Az Anabasist *Telfy* Iván fordította magyarra. V. ö. H. *Karbe*, Der Marsch der 10 Tausend (Berlin 1898).

Anabiosis (gör.), l. *Lappangó élet.*

Anablasztéma (növ.), l. *Telepcsira.*

Anableps *Art.* (állat), a *nyilthólyagú halak* (Physostomi) alrendjében a fogasponty-félék (*Cyprinodontidae*) családjába tartozó csontos halnem. Teste hengeres, feje széles, elől lapított, hátul oldalt összenyomott; szája meglehetősen széles, vízszintes; szemei kidülledtek és a szem kötőhártyájából képezett szalag által felső és alsó félre vannak osztva. Egyik faja a négyszemű hal (*A. tetrophthalmus* Bl.) Guyana, É.-Brazilia édesvizeiben él s főleg a folyók torkolatának iszapjában fordul elő nagy mennyiségben; mikor úszik, szemei a vízből kiállanak.

Anabolizmus (gör.), a. m. asszimiláció. Az élő szervezetekben az anyagok folytonosan, szakadatlanul átalakulnak, változnak, a környezettel örökös kicserélődésben vannak. E bonyolult fizikokémiai folyamatok összeségét metabolizmusnak, anyagcserének, anyagforgalomnak v. anyagforgalmi változásoknak mondjuk. Az anyagforgalmi változások 1. részben építő, szintetizáló, asszimiláló folyamatok, ez az A., 2. részben bontó, disszimiláló természetüek, ez a katabolizmus. L. *Anyagforgalom.*

Anacahuita-fa, l. *Anakahuita-fa.*

Anacamptis (növ.), l. *Vitézvirág.*

Anacamptodon *Brid.* (növ.), a lombos mohák génusza, melynek 4 faja közül egyik hazánkban is él, főképen a lombos fák kérgén.

Anacanthini (állat), a csontos halak (Teleostei) egyik rendje. L. *Lágyparások.*

Anacardiaceae (növ.), a szapindus-félék sorozatának családja. Mintegy 500 faja van, melyek főleg a trópusokon vannak elterjedve, de egyes génuszaik D.-Európában is élnek (*Pistacia, Cotinus, Rhus*). Csersavat és gyantát tartalmazó fák és cserjék, melyeknek váltakozó, osztatlan, hármas v. páratlanul szárnyalt, pálhátlan leveleik vannak. Virágaik abortus folytán egyivaruak, egy v. kétlakuak, néha kétivaruak; összetett fürtökben foglalnak helyet. Porzói és termői között gyűrű- v. csészealakú discus (vacok-párna) foglal helyet. Egyes génuszok fosszilis maradványai a harmadkori rétegekben gyakoriak, északibb tájakon is.

Anacardium *L.* (kasú és acajou, növ., indus névből, vesedió, vesefa, Cassuvium Rumpf), az Anacardiaceae növénycsalád génusza; vesealakú, csonthéjas gyümölcse nagy, elhúsosodott körtealakú nyélen fejlődik. Nyolc faja él Amerikának forró vidékein. Legnevezetesebb a Ny.-i A. (A. occidentale L., Acajouba occ. Gärtn., Cassuvium po-

mif. Lam.). Ezt Ny. és K.-Indiában, D.-Amerikában és Afrikában ültetni szokás. Mintegy 7 m. magas fa. Diónemű termése (indus dió, kasúdió, akasúdió, Ny.-indiai elefánttetü, semen anacardii occidentalis) a tyúktojásnagyságú, ehető terméskocsány mélyedésében érik meg. A keményhéjú termés sötétbarna középrétegének hézagait barnás, maró, végre összeszáradó olaj (kardol, cardoleum) tölti ki. Alkotó része az A.-sav. Ezt az indusok a fehér hangyák ellen, szemölcs és tyúkszem lerágatására használják. Ha az akasú-dió a napon nagyon megszárad, héja alatt a levegő kiterjed s a csípős olajat mindenfelé szétfecskendi. Olajával, valamint a törzs tejes nedvével a vásznat tartós feketére lehet festeni, készítenek belőle és vele tentát és gyászgyertyákat. Sárgás és édeses-savanyú termése, valamint jóízű magva is Braziliában századok óta mindennapi táplálék. Európa tengeri kikötőibe nem ritkán mint csemege kerül. A termésnek rendesen csak a levét szopják ki, a magvakat pedig, mielőtt megennék, vízben mosással tisztítják meg ragadós és maró olajától. A vesealakú magvakat régebben fonalra fűzték és fogfájás, valamint reuma ellen a nyakon hordozták. A fa törzséből az *akasúmézga* folyik, mely a gummi arabicumot pótolja. Finoman erezett, kemény és tartós fáját *fehér mahagóninak* is nevezik és feldolgozzák.

Anacardium occidentale és gyümölcse.

Anacardium-gummi, l. *Anacardium.*

Anacharis *Rich.* (növ.), l. *Átokhinár.*

Anacharsis, királyi családból való szkitha, aki Solon idejében nagy utazást tett Görögországban, s akit életbölcsesége miatt a hét görög bölcshöz számították. Mikor visszatért hazájába, állítólag görögösítő kisérletei miatt megölték. Az ő nevét használta föl *Barthélemy* híres művéhez: Voyage du jeune A. en Grèce (1788).

Anacharsis, francia forradalmár, l. *Cloots.*

Anachoreta, l. *Anakoréták.*

Anaciklikus (gör. a. m. megfordítható), olyan szók, szólások és versek neve, amelyek akár elülről, akár visszájárul olvasva, ugyanazon értelmet és ugyanazon mértéket adják. L. *Palindróm.*

Anacoluthia, l. *Anakolutia.*

Anaconda, város Montana amerikai állam Deerlodge countyjában, (1900) 9453 lak., a világ egy legjelentékenyebb rézolvasztó műhelyével (évi termelés 17—20 millió doll.)

Anacrotismus, l. *Anakrotizmus.*

Anacuitfa, l. *Anakuitfa.*

Anacyclus *L.* (növ.), a Fészkesvirágúak (Compositae) génusza; mintegy 12 faja mediterrán vidéken nő. Az évelő fajok gyökere *(bertramgyökér)* inulint és egy gyantát (pyrethrin) tartalmaz; ezért officinálisak s itt-ott Németországban is tenyésztik őket. Ilyenek: *A. Pyrethrum DC.* (Radix pyrethri romani) és *A. officinarum Hayne* (Radix pyrethri germanici). Ez utóbbinak hazája nem ismeretes.

Anadidymus (gör.), azon torzképződések elnevezése, melyekben a test mellső része kettős, pl. a torznak két arca, két feje van (diprosopus, dicephalus) stb. Ma az A. elnevezés helyett inkább a duplicitas anterior nevet használják.

Anadiplózis (gör., másképp palillogia, lat. conduplicatio), a szóismétlés-féle alakzatok egyik fajtája. A. különösen az, mikor a már befejezett mondat egyik végszavára újra visszatér a szóló, pl. Kölcseynél: Ez-e az a fennérzés, mellyel magunkat magyaroknak nevezni büszkélkedünk? *Magyaroknak?...* mi? kik atyáink ruháit elhánytuk....

Anadir, 1. *öböl,* a Bering-szorostól D.-re a Csukcsii és Szt.-Taddeusz fokok közt; két belső öble van: a K.-i a Szent Kereszt; a Ny.-i az Oremon; ebbe ömlik az A.-folyó. — 2. *A., folyó* Szibiriában. Az Ivaska-tóból folyik ki. Pusztaságon halad végig és 1229 km. hosszú folyás után az A. öbölbe szakad. Folyamvidéke 913,331 km². Legnagyobb mellékvize a Main. — 3. *A.*, az orosz-szibiriai Parti-tartomány egyik kerülete a Jeges- és Bering-tenger közt, 523,200 km² területtel, mintegy 10,000, nagyobbára csukcs és korjak lakossal.

Anadoli, török elnevezése Anatoliának, l. *Kis-Ázsia.*

Anadoli-hisszár, azaz ázsiai erőd. Várrommal ékeskedő török falu a Boszporusz ázsiai partján. Mohammed, a hódító szultán vetette meg erődjének alapját. Jelenleg csak négy torony áll fenn belőle.

Anadyomene (gör. a. m. a ki-, felemelkedő), a tenger vizéből kiemelkedett Aphroditének melléknevе. Címe volt az ó-kor leghírnevesebb festményének, Apellesének, ki az istennőt úgy ábrázolja, ahogy az a tengerből félig kiemelkedve, hajfürtjeiből a vizet kifacsarja.

Anaemia, l. *Vérszegénység.*

Anaerobion, l. *Aerobion.*

Anaesthesia, l. *Anesztézia.*

Anaesthesin, l. *Anesztezin.*

Anaesthetica (anesztétikus szerek), l. *Érzéstelenítés.*

Anafi v. *Naufio* (a régi *Anaphe*), a déli Cikladok közt legmesszebb DK.-nek fekvő sziget, 22 km.-nyire Szantorintól, 47 km² ter., (1896) 1643 lak. Néhány termékenyebb völgyében gabonát is, de főképen hagymát termelnek. Meredek, magas partjai miatt csak kevés helyen férhető hozzá. A. déli tengerpartján láthatók Apollon templomának romjai. A monda szerint Apollon ezt a szigetet egy tengerbe lőtt nyílból teremtette, hogy megmentse a szorult helyzetben levő és hozzáforduló argonautákat.

Anafilaxia (gör.) a. m. túlérzékenység. Olyan állatok, melyek valamely heterolog szérumbefecskendését könnyen elviselik, a további befecskendezések iránt mind érzékenyebbek lesznek, megbetegesznek, sőt el is pusztulnak ismételt injekciókra. Az A. is, mint a többi szérumreakciók, egé-

[illegible]gen specifikus. Az A. passive más állatokra is [illegible] az A.-s állatról. Lényegileg az u. n. szé[illegible]nbetegség is (l. o.) az A. következménye. Ide [illegible] továbbá az u. n. Smith-féle jelenség, hogy [illegible] a diftheria-serum értékének meghatározására [illegible] tengeri malacok, melyek az oltást [illegible] nélkül elviselték, ha másodszor beoltatnak a [illegible]-serummal, erre az oltásra elpusztulnak [illegible].

Anafita l. [illegible].

Anafora, a gör. liturgiában azonos a latin Canon-nal, vagyis a liturgiának azon részével, amelyben a [illegible] ajándékok az Úr testévé és vérévé változtatnak át. — Mint *szóalakzat*, l. *Elő[illegible]*.

Anafrodita (gör.), olyan torz, akinek a nemi [illegible] hiányzanak, vagy ezek oly csenevészek, hogy nemét nem lehet meghatározni. Nagyon ritka [illegible] képződés.

Anafrodizia (gör.), a nemi inger kóros csökke[illegible].

Anagallis *L.* (növ.) *(Tikszem)*, a Primulaceae (Kankalinféle) család génusza, melynek 24 faja [illegible] kivételével úgyszólván az egész föld mérsékelt vidékein el van terjedve. Közönséges [illegible] a piros virágú *A. arvensis* L. (mezei t.) és a kék virágú *A. femina* Mill. (*A. coerulea* Schreb., kék t.). Mindkettő mezőkön, ugarokon, kertekben [illegible]. Az előbbi régebben officinális volt; mind[illegible] mérges.

Anagliták, l. *Sztereoszkóp*.

Anaglipta, papiranyag-gyártmány. A papiranyagot pépes állapotában sárgarézformába sajtolják s ebben megkeményedik. Használják főleg [illegible], de stucco-pótlásra is, mert erős dombornyomással láthatják el.

Anagliptika, a domború mű készítése.

Anagliptikus nyomás (Blindendruck, Typhotypographie), a vakok számára készülő táblák, [illegible] domborított betűinek, ill. a betűket helyettesítő *Braille-féle jeleknek* (l. *Braille-írás*) domború nyomtatása, melyek segélyével a vakok e betűknek tapintása útján olvashatnak. E nyomtatványok rendszerint egy külön erre a célra szerkesztett, irógéprendszerű gépen készülnek. A legjobb ily irógépet Picht, a steglitzi vakok intézetének tanítója szerkesztette.

Anagni [illegible], város és püspöki székhely Róma olasz tartomány Frosinone j.-ban, vasút mellett, (1901) 10,059 lak., borterméléssel. A.-ban születtek III. Ince, IX. Gergely, IV. Sándor [illegible] VIII. Bonifác pápák; ez utóbbit Nogaret franc. [illegible] ejtette fogságba; szobra a székesegyházban látható. Anagnia néven a hernikok fővárosa volt. V. ö.: *Magistris*, Storia di A. (Róma 1889).

Anagnorizis (gör. a. m. «újra megismerés»), a görög drámaelméletben a bonyolultabb cselekmény [illegible] egyik hatásos eszköze. Egyes [illegible] személyek baráti vagy rokoni viszonyban állnak, de véletlenség, esetleg emberi vagy isteni akarat által egymástól régóta elszakítva, ismeretlenül, idegenül, sőt ellenségesen kerülnek szembe és csak a döntő pillanatban ismerik meg egymást.

Anagnoszták (gör. a. m. «olvasók»), a gör. egyházban az első századoktól kezdve azok az alsóbbrendű templomszolgák, kiket a latinok «Lectores»-nek neveznek. *Anagnozma* irodalmi értelemben a. m. felolvasásra szánt darab.

Anagoge (gör. felvezetés), jelképies értelmezés, az az eljárás, midőn valamely iratban betű szerint vett értelme mellett, vele szorosabb kapcsolatban nem álló magasabb eszmét nyomoznak. Különösen alkalmazzák bibliai képek és elbeszélések allegorikus magyarázatánál (*anagogikus írásmagyarázat*).

Anagramma (gör.), valamely szó vagy egész mondat betűinek fordított sorrendben való olvasásából vagy egészen szabad összecserélésből alkotott új szó v. mondat. Visszafelé olvasásból csinált A.-k: Amor = Roma; a betűk szabad összecserélésből álltak elő a következők: lumen orbi = Berolinum (Berlin). Az A. keletről terjedt el Európában, hol főleg a XVI. és XVII. sz.-ban divatozott. A nagyon elterjedt A.-kat külföldön többen össze is gyüjtötték. V. ö.: *Lalanne*, Curiosités littéraires (Paris 1857); *Dobson*, Literary frivolities (London 1880).

Anagyris *L.* (növ.), a Hüvelyesek Papilionatae (Pillangósvirágúak) alcsaládjába tartozó génusz, melynek 2 faja a mediterrán vidékén él. Az *A. foetida* L. kellemetlen szagú cserje. Levele (pseudosinameki) Görögországban hashajtó szer.

Anahid *(Anahita)*, női szellem a parszi mitológiában. A zend Ardviszura Anahita perzsa neve. Így hívják a perzsák a Venus csillagot.

Anahita, a 270. planetoid neve.

Anahuak, Mexikónak a neve a benszülötteknél. A mexikóiak három A.-ot különböztettek meg: A. Ajotlant, azaz az oaxacai és tehuantepeci partot; A.-Xikalankát, az Alvaredo és Tabasco torkolata közt elterülő partvidéket, és a tulajdonképeni A.-ot, amit ma Mexiko fensíkjának hívnak.

Anaitis, a perzsa Anahita-ból származott görög neve a vizek és a termékenység főistennőjének, a zend Ardviszura Anahitának. Eredetileg a tisztaság jelképe volt, és szép fiatal, fényes ruhájú leánynak képzelték, ki harminc hódnak bőréből készült öltözékben, pompás négyes fogaton jár. Később, mint a női termékenység istennőjét, buja szertartásokkal ünnepelték. A görögök Artemishez hasonlónak tartották.

Anaitis *DC.* (növ.), l. *Sanvitalia Lam.*

Anakahuitafa (Lignum Anacahuita). A *Cordia Boissieri*, Mexikóban otthonos növénynek a fája, melyből tüdősorvadás elleni teát készítenek s bár újabbi vizsgálatokból kitünt, hogy ennek a teának nincsen a feltételezett hatása, a gyógyszertárakban mégis tartják e fát, mert még most is sok reménytelen beteg kéri.

Anakampszis (gör.) a. m. visszahajlítás, visszafordulás; elavult kifejezés a fénysugarak visszaverődésén alapuló tünemények csoportjára, l. *Katoptrika*.

Anakampteriák (gör.), szállások voltak szegények, üldözöttek stb. számára templomok mellett.

Anaklázis, a *fizikában* a. m. visszahajlítás, Aristotelesnél a fénysugár törése; Newtonig pedig a fénysugarak törésén alapuló tünemények csoportját jelölte. L. *Dioptrika*; a *retorikában*: szóismétlés, l. *Alakzat*.

Anakletus, 1. *I. A.*, szent, állítólag a római keresztény egyház első püspökeinek egyike, Péter második v. harmadik utóda; körülbelül 79—91 közt volt püspök.

2. *II. A.*, voltakép *Pietro Pierleoni*, zsidó családból származott szerzetes, majd biboros s legátus Francia- és Angolországban. 1130. a római nemesség egy része II. Ince ellenében pápává választotta s mint ilyen egész haláláig (1138) tartotta magát, jóllehet II. Incét II. Lothár császár támogatta s fegyveres erővel vitte be Rómába.

Anakoinózis (gör., lat. communicatio, közlekedés), a régi retorikában az olyan szónoki fordulat neve, mikor a szóló mintegy értekezésbe bocsátkozik hallgatóival, a birákkal, sőt az ellenféllel, tőlük kér tanácsot, esetleg rájuk bízza a döntést. E fordulat a szóló álláspontjának föltétlen igazságát van hivatva éreztetni.

Anakolutia, anakoluthon (görög nyelvtani műszó), nem egyezés, össze nem illés, következetlenség, midőn t. i. a mondatnak vége nyelvtani szerkezetére nézve nem illik össze az elejével. Pl. «A két testvér, akik már 16—16 tavaszt értek meg, kártyázni kezdtek» e helyett: kártyázni kezdett.

Anakonda, *Eunectes murinus* L. (állat), az *óriáskigyók* (Boidae) családjának egyik faja, mely 4·5—8 m. hosszúra is megnő, Brazilia és Guayana erdeiben és vizeiben él; eleveneket szül, veszedelmes rabló, állítólag az embert is megtámadja; húsát a benszülöttek megeszik, bőrét és zsírját felhasználják.

Anakoréták (gör. a. m. akik visszavonultak). Egyiptom, Szíria, Palesztina pusztaságait a keresztény-üldözések idejétől kezdve az A. százai népesítették be, akiknek életcéljuk volt a magányban elvonultan, az önsanyargatás és az önmegtagadás különféle nemei által az istennel való misztikus egyesülést elérni. Idővel ł szaporodva, kis községeket képeztek. Ezekből keletkeztek a thébai pusztában az első kolostorok. L. még *Remete*.

Anakoréta-szigetek, kis szigetcsoport Új-Guinea E.-i partjától mintegy 450 km.-nyire; nagy kókuszfaültetvényekkel. 1768. Bougainville fedezte föl.

Anakreon, híres gör. lantos költő a kisázsiai Teosból, Kr. e. 572—487. Egyideig a samosi Polykrates udvaránál élt, majd Hipparchos (l. o.), hívta meg Athénbe s annak halála után talán Echekrates thessaliai kényúr udvarához került. 85 esztendeig élt s a monda szerint egy szőllőszemtől fulladt meg. Szobra az athéni Akropolison a bortól lelkesült, szép fiúkért és szép lányokért hevülő agg lantost ábrázolta. (Márványmásolata ránk maradt, most a kopenhágai Jacobsen-gyüjteményben van). Irt elégiákat, epigrammákat, himnuszokat, de kivált tüzes szerelmi és bordalokat ión nyelvjárásban. Híre, dicsősége minden időben nagy volt. Költeményeiből csak kisebb-nagyobb töredékek maradtak (*Bergk*, Poetae lyrici Graeci 3. köt.). Feledésbe borították az igazi A.-i dalokat a Kr. u. korból származó A.-teionok, az ú. n., de nem igazi A.-i versben (⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – –) írt 60 utánzat, melyek részben kedvesek, de nem érik utól az igaziakat. Mindamellett nagy hatással voltak csaknem minden irodalomra, a mienkre is. Sokan fordították, így gr. Ráday Gedeon, Rajnis, Kazinczy, Bedőházi János. Eredeti alakban leghívebb és legjobb fordítását adta P. Thewrewk Emil (Bpest 1885 Akad.) pontos eredeti szöveggel, bevezetéssel és magyarázatokkal s kivált a magyar A.-irodalomra való tekintettel. Szerencsés utánzói Csokonai, Szemere Miklós, újabban Endrődi Sándor. V. ö.: *Hittrich* Ödön, Középkori gör. A.-tikusok (E. Phil. Közl., pótkötet 1888).

Anakreoni (eszt.), a dalköltészet egyik neme, mely súlyosabb tartalom s érzelmi emelkedettség nélkül, könnyed, játszi modorban, derűs gondtalansággal s bájosan énekli a szerelem, tánc, bor, társas élet kellemeit. Anakreon dalainak már a későbbi ókorban sok utánzója akadt. Az újabb irodalmakban — többi közt a magyarban is, — egy időben kedvelt műfaj volt. Csokonai értekezett is róla.

Anakreoni vers, több görög versmérték neve, különösen a csonka jambusi dimeteré (negyed feles jambus); mértéke:

⏑⏑ ⏑ ' | ⏑ ' | ⏑ – | ⏑;

a sor első üteme olykor anapesztizálódik. Többnyire ritmikai szakaszok zárósoráúl szerepelt; Anakreon használta először magában szakozatlanul s utána művelték az anakreontikák szerzői. A mi költészetünk klasszikai iránya szintén nagy kedvvel művelte ezt a lágy és enyelgő sorfajt, mely a szerelmi és bormámor játszi hangulatát kedvesen emeli ki. A legsikerültebb *anakreoni dalokat* Kazinczy, Vitkovics és főleg Csokonai, újabban Endrődi írták.

Anakronizmus (gör.), a korszámítás ellen elkövetett hiba, mikor t. i. az ember valamely eseményt szándékosan vagy tudatlanságból más időre tesz, mint amelyben az esemény valóban megtörtént. A helyre vonatkozó tévedést pedig *anatopizmusnak* hivják.

Anakrotizmus (gör.), az a jelenség, midőn az érverés görbe felhágó szárán szekundér kiemelkedések vannak, l. *Érverés*.

Anakruzis (gör. a. m. felugrás), antik metrikai műszó, a valóságos ritmust megelőző hang vagy szótag. L. *Ütemelőző*.

Anaktorion, a korinthusiak és korkirabeliek által alapított gyarmat az Ambrakiai-öböl bejáratánál. Az akarnaniak 425. Kr. e. elfoglalták és a hegyfok végső csúcsán épült Apollon-templomot szövetségök szentélyévé tették. Mellette volt Actium helység, amelyet Antonius e hegyfoknál vívott csata előtt táborhelyéül használt.

Anakuitra (növ.), a Mexikóban honos Pinus anacahuitte Ehrbg., fáját néhány évtizeddel ezelőtt ily néven hozták kereskedelembe. Jelenleg nem használják orvosszerül.

Analcim, szilikát*ásvány*, a zeolitok csoportjából, még pedig az egyedüli szabályos rendszerben kristályosodó gyakoribb zeolit. Anyaga víztartalmú natrium-aluminium szilikát ($Na_2Al_2Si_4O_{12}+2H_2O$). Színtelen fehér, szürkés, néha húsveres; nagyon kevéssé hasad. K. 5·5; fs. = 2·1—2·8. Bazaltos és trachitos kőzeteknek üregeiben, repedéseiben egyéb zeolitokkal együtt (natrolit, kabazit) elég gyakori. Nálunk Erdélyben Te-

kon, Fassában, Nagy- és Kisalmás vidékén mandulaköves Schalsteinben mállott sziklákban, Újmoldován bazaltban és trachitban, ércekkel együtt találják. Igen szép, ép, átlátszó kristályok vannak a következő helyeken: a Kyklop-szigetek tufájában (Catania mellett), Skótország (Dumbarton), Irland ([illegible]), Staffa sziget, Csehország (Schreckenstein, Aussig), Norvégia (Arendal), Ural (Blagodat).

Analecta Juris Pontificii (Dissertations sur divers sujets de droit canonique, liturgie et théologie), egyházjogi folyóirat; alapíttatott Rómában 1855. 1869 óta Párisban Palmé Viktornál jelenik meg.

Analekták (gör.), egy v. több író műveiből a kiemelt helyek gyüjteménye; tágabb értelemben általában egy v. több szerző vegyes cikkeinek és értekezéseinek gyüjteménye.

Analemma (gör.) a. m. astrolabium (l. o.).

Analeptica (excitantia), üdítő, izgató szerek; l. *Izgató szerek*.

Analfabéták (gör., a. m. «az ábécét nem ismerők»), a törvénykezési nyelvben azok, kik az írásban v. az olvasásban járatlanok, v. pedig szellemi v. testi hiány következtében az írásban v. olvasásban akadályozvák; úgyszintén szerződő felek is, kik abban a nyelvben, melyben az okirat fogalmazandó, járatlanok. Az A. száma oly nemzeteknél, melyeknél az elemi iskolázás még nem hatotta át a népesség minden rétegét, igen fontos támpontot nyujt az illető nemzet művelődési fokának megítélésére. Az írnitudás ugyan még nem tekinthető a műveltség bizonyítékának, de mégis előföltétele; az írni nem tudást pedig a műveletlenség jeléül szokták tartani, bár nem egy nagy elme nem tudott írni s olvasni. Európában legnagyobb az analfabetizmus Romániában, Szerbiában és Oroszországban, legkisebb Svájcban, Skandináviában és Németországban. Az A. számát egészen nem lehet sehol sem eltüntetni, mert köztük vannak a hülyék és elmebetegek, valamint azok is, kik ez ügyességet idővel elfelejtették. Az A.-nak a népszámlálás alkalmával való összeirását csak a hatvanas évek végével hozták be; az 1872-iki pétervári nemzetközi statisztikai kongresszus azt már a népszámlálások kötelező kérdőpontjai közé vette fel, de a műveltség magasabb fokán álló államok (Német-, Angolország), melyekben az analfabetizmus lényegtelen, ma már nem helyeznek súlyt az A. számának megállapítására. A. alatt tulajdonképen azok volnának értendők, kik sem írni, sem olvasni nem tudnak; néha azonban azokat is értik e kifejezés alatt, akik ugyan írni nem, de olvasni tudnak («Szemialfabéták»). A statisztikai adatok három forrásból erednek: népszámlálásokból, esketési aláirásokból, ujoncok vizsgájából. A legjellemzőbbek a népszámlálási adatok, különösen, ha nem és kor szerint is részletezvék.

Az A.-ról a népszámlálások alapján rendelkezésre álló legújabb (1900) adatokat lásd a következő hasáb élén.

Az analfabetizmus tekintetében nagy különbségek vannak nem, kor, hitfelekezet és nemzetiség szerint; e különbségek különösen a műveltség alacsonyabb fokán álló államokban nagyok, ahol a nőnem v. egyes felekezetek iskoláztatása még kezdetleges, míg a nagy kulturállamokban, me-

Állam	Mily népesség?	Analfabéták %-a
Magyar birodalom	összes	47·8
« «	6 éven felüli	41·0
Ausztria	6 « «	24·1
Franciaország	5 « «	17·8
Olaszország	6 « «	48·5
Spanyolország	összes	63·8
Portugália	5 éven felüli	75·7
Szerbia	6 éven felüli	79·0
Bulgária	6 « «	72·4
Románia	7 « «	78·0
Belgium	7 « «	20·0
Irország	5 « «	13·7
Orosz birodalom	9 « «	72·4
Lengyelország	9 « «	59·9
Finnország	15 « «	1·5
Egyesült-Államok	10 « «	10·7
fehérek	10 « «	6·2
feketék	10 « «	44·5

lyekben a népesség minden rétege egyaránt élvezi a közművelődés áldásait, e különbségek elenyésznek. A két nem közti különbséget a következő adatok jellemzik:

Analfabéta volt százalékokban:

Állam	Mily népesség?	Férfi	Nő
Magyar birodalom	összes	45·3	53·4
Ausztria	6 éven felüli	22·1	25·8
Franciaország	7 « «	15·1	20·3
Olaszország	6 « «	42·5	54·4
Spanyolország	összes	55·8	71·4
Portugália	5 éven felüli	67·5	83·1
Szerbia	6 « «	66·2	92·6
Románia	7 « «	67·2	89·1
Belgium	7 « «	18·1	21·8
Irország	5 « «	13·5	14·0
Orosz birodalom	9 « «	61·6	83·1
Lengyelország	9 « «	55·0	64·8
Finnország	15 « «	15·4	14·1

A kor befolyása a következő adatokból ismerhető fel, melyek oly államokban, ahol a közoktatásügy csak az újabb időben lendült fel, azon idők iskoláztatási viszonyait tükröztetik vissza, melyekben az illető korosztályba tartozó egyének iskolába jártak, kiderítve egyúttal a két nem oktatásában fennállott különbségeket is, melyek természetszerüleg annál nagyobbak, minél régebbi időről van szó. A magyar birodalomban az 1900. évi népszámlálás szerint analfabéta volt (százalékokban):

Korcsoport	Összesen	Férfi	Nő	Különbözet a két nem közt
6–12 év	41·6	39·9	43·3	3·4
12–15 «	25·5	22·9	28·1	5·2
15–20 «	27·5	24·4	30·5	6·1
20–30 «	30·5	25·1	35·8	10·7
30–40 «	40·4	32·2	48·5	16·3
40–50 «	48·0	38·3	58·1	19·8
50–60 «	55·1	43·8	66·4	22·6
60–70 «	63·5	52·5	74·3	21·8
70–80 «	67·5	57·1	77·3	20·2

A nemzetiségek között fennálló különbségek jellemzésére ugyancsak a Magyar birodalom adatai szolgálhatnak, melyeket 3 népszámlálás évéből közlünk. Analfabéta volt a Magyar birodalomban (az összes népesség százalékaiban):

	1880	1890	1900
Német	48·2	37·5	32·5
Magyar	55·4	46·6	30·1
Tót	67·1	56·9	50·0
Horvát	80·2	71·3	60·6
Szerb		76·6	67·3
Oláh	90·8	85·9	79·7
Rutén	92·7	90·2	85·2

Ausztriában, ahol a viszonyok sokkal kedvezőbbek, az eltérések az egyes nemzetiségek között hasonlók; analfabéta volt 1900-ban:

	%
Cseh	4·3
Német	6·8
Olasz	16·4
Szlovén	23·9
Lengyel	40·8
Magyar	56·7
Oláh	71·6
Horvát-szerb	74·2
Rutén	75·8

A felekezeti különbségek, melyek bizonyos fokig együtt járnak a nemzetiségi eltérésekkel, Magyarországon a következők: Analfabéta volt a Magyar birodalomban (az összes népesség százalékaiban):

	1880	1890	1900
Izraelita	42·6	34·7	29·7
Ág. evangélikus	43·7	35·5	30·3
Református	48·9	41·7	35·8
Róm. kat.	63·4	54·3	45·9
Unitárius	63·8	51·8	44·3
Gör. keleti	87·0	81·6	73·2
Gör. kat.	90·9	86·5	80·0

Magyarország egyes részeiben az analfabetizmus tekintetében jelentékeny különbségek állanak fenn, melyeknek jellemzésére a következő adatokat soroljuk fel: Analfabéta volt (az összes népesség százalékaiban):

	1880	1890	1900
A Magyar birodalomban	59·7	54·6	47·8
Magyarországon	57·1	52·2	45·7
Horvát-Szlavonországban	78·5	72·6	61·8
a Duna jobbpartján	42·4	37·2	31·9
a Duna balpartján	45·4	41·0	36·6
a Királyhágón túl	70·8	63·1	54·7
Lika-Krbáva vmegyében	90·4	88·9	82·5
Szolnok-Doboka »	85·3	81·0	76·2
Máramaros »	88·0	84·7	81·7
Moson »	31·2	27·6	26·3
Sopron »	33·1	29·3	26·2
Budapest fővárosban	31·3	26 6	22·0
Sopron városában	26·2	25·0	19·8
Szabadka »	75·0	68·5	57·7
az összes vármegyékben	61·2	56·2	49·7
az összes törv. j. városokban	41·5	35·9	29·4

Némely állam nem népszámlálások alkalmával állapítja meg az analfabetizmust, hanem az esketések v. ujonczozások alkalmával; ezen adatok azonban kevésbbé megbízhatók, mivel a népességnek csak bizonyos rétegeire v. határozott korcsoportokra vonatkoznak; ily adatok vannak Németországból, Nagybritanniából, Svájcból stb.

Összefoglalván a három forrásbeli, nem éppen mindig összhangzó adatokat, Európának és az Egyesült-Államoknak államait az elemi művelődés foka szerint a következő 4 csoportba állíthatnók: 1. legműveltebb államok: Németország, Finnország, Elszász-Lotharingia; 2. művelt államok: Skócia, Észak-Amerika fehér lakossága, Németalföld, Anglia; 3. haladó államok Franciaország, Belgium, Írország, Ausztria, *Magyarország*, Olaszország. 4. Hátramaradó államok: Spanyolország, Északamerika fekete lakossága, Portugália, Oroszország, Szerbia, Románia.

Analgén *(chinalgen, benzanalgen, aethoxybenzoylamidochinolin)*, $C_{18}H_{16}NO_2$, az oxichinolinból előállított fehér, íztelen, kristályos por. Op. 208°. Vizben oldhatatlan; megsavanyitott víz, úgyszintén forró alkohol bőségesen oldja. Mint gyógyszert neuralgiás bántalmaknál fájdalomcsillapítóul alkalmazzák.

Analgesin (gör.) a. m. *antipirin* (l. o.).

Analgetica (anodyna), olyan gyógyszerek, melyek a fájdalmakat csillapítják azáltal, hogy az érzőidegek, v. az idegcentrumok ingerlékenységét csökkentik. Vannak *helybeli* fájdalomcsillapítók, melyek az érzőidegvégződéseket bódítják (hideg víz, jég, akonitum, belladonna, kokain, szénsav, karbol, bürök, veratrin stb.) és *általános* fájdalomcsillapítók, (ópium, morfium, antipirin, fenacetin stb.), melyek az agy bódításával azt képtelenné teszik a fájdalom tudomásulvételére. Mivel az idegzsábák, migrének oka sokszor az agy v. érzőidegek vérszegénysége, v. érbeidegzési zavara, jó fájdalomcsillapítók lesznek az érbeidegzést módosító szerek is, mint pl. a koffein, a lázellenes szerek, az alkohol, meleg v. hideg borogatások.

Analgézia (gör.), a fájdalomérzés hiánya. L. még *Anesztézia*.

Analitika. Logikai kutatásainak legfontosabb részeit foglalja Aristoteles az A. (azaz a gondolkodás elemzése, taglalása) elnevezés alá; tartalmát a következtetés és a bizonyítás tana teszi. Kant Aristoteles nyomán a «Tiszta ész kritikájá»-ban transzcendentális A.-nak nevezi azt a részét az ismeretérő elméletének, mely annak legegyszerübb elemeivel foglalkozik. A matematikában a *határozatlan* A. a határozatlan algebrai feladatok feloldásával foglalkozik, melyeknél kevesebb ismeretlen, mint egyenlet van adva. — Analitikus a. m. elemző, felbontó; p. o. analitikus itélet, fogalom; ellentéte a szintetikus. L. *Itélet*.

Analitikai geometria (elemző mértan). Nem tárgyában, hanem módszerében különbözik a többi geometriai diszciplinától. Módszerét a *koordináták* (l. o.) használata jellemzi. Képzeljünk magunk elé egy vonalat, amely egy derékszögű négyszög alakú rajzpapirosra (ez a rajzlapok szokásos alakja) van rajzolva. A vonal bármelyik pontjának helyzetét meghatározhatjuk pl. azzal, hogy megadjuk, milyen messze van az illető pont a lap baloldali és milyen messze a lap alsó szélétől. Az első távolságot nevezzük x-nek, a másodikat y-nak: ezek a szemügyre vett pont Descartes-féle koordinátái. Megfordítva, ha találomra választunk két koordinátát (és a rajzlap elég nagy), akkor mindig kijelölhető az a pont, amely a koordinátáknak megfelel. De rajta lesz-e a pont azon a vonalon, amelyet előre megrajzoltunk? Általában nem. Ahhoz, hogy rajta legyen, kell, hogy a koordinátákat ne akárhogyan, hanem bizonyos feltételnek megfelelően válasszuk. E feltételnek mindig lehet olyan alakot adni, hogy az x és y koordináták értékei bizonyos egyenletet elégítsenek ki. A pont helyzetének a meghatározására valamely felületen *két*, a térben *három* koordinátára van szükség. A síknak azon pontjai, melyeknek koordinátái (x, y) eleget tesznek a $f(x, y) = o$ egyenletnek, egy *síkgörbét* (esetleg egyenest) alkotnak, melynek $f(x\,y) = o$ az egyenlete. Hasonlóképen $F(x, y\, z) = o$ annak a *felületnek* az egyenlete, melynek összes pontjai, illetőleg pontjainak x, y, z koordinátái az egyenletet kielégítik. Az $F(x, y, z) = o$ és a $G(x, y, z) = o$ egyenletrendszer az egyes-

egyenletek által meghatározott felületek átmetszését, vagyis a két felület közös pontjainak összességét jelenti. Ez lehet felületdarab, de rendszerint egy vagy több térbeli vonal. Az A.-nak az a feladata, hogy a vonalakat és a felületeket egyenleteik segítségével tanulmányozza.

Ha x, y valamint x, y, z síkbeli, illetőleg térbeli parallel-koordináták, akkor *f (x, y) = o algebrai síkgörbét* és *F(x, y, z) = o algebrai felületet* jelent, feltéve, hogy az egyenletek baloldalán a koordináták racionális egész függvényei állanak, azaz olyan többtagú algebrai kifejezések, melyekben az egyes tagok egy-egy állandó tényezőnek s a koordinatak pozitív egész kitevőjű hatványainak a szorzatai. A *térbeli algebrai görbe* két algebrai felületnek a teljes átmetszése vagy annak egy része. Valamely algebrai görbének vagy felületnek a rendjét megfelelő egyenlet egyes tagjaiban előforduló koordinaták kitevőinek az összege mutatja. Így pl. $x^2 + 2xy - z^2 = o$ egy másodrendű felületnek az egyenlete. Amely görbe, vagy felület nem algebrai, azt *transzcendensnek* mondják.

Irodalom. Clebsch, Vorlesungen über Geometrie, Leipzig [illegible]; Hesse, Vorlesungen aus der analytischen Geometrie, [illegible]; Heffter-Koehler, Lehrbuch der analytischen Geometrie, [illegible] 1905; Salmon kézikönyvei eredetiben angolul vagy francia fordításban (Gauthier-Villars-nál, Páris 1899) vagy németül Fiedler átdolgozásában (Leipzig, Teubner, 1907).

Analitikai kémia, *elemző kémia*, a kémiának (vegytannak) az analitikai módszereket és eljárásokat ismertető része.

Analitikus nyelvek. Így nevezik a mai román és germán nyelveket, mert sok nyelvalakot mintegy szétbontottak, vagyis amit azelőtt egy-egy szóval fejeztek ki, ma két-három szóval mondják. Pl. a latin *vini* genitivus franciául *de vin* v. *du vin*, a dativus *à vin* v. *au vin*. Ezekkel szemben a latin s. a t. *szintetikus* nyelvek.

Analitikus oktatás, az analizálás, elemzés alkalmazása a tanításban. Az adott jelenséget részeire bontjuk, tehát az összetettről haladunk az egyesre. Az A. csak egyik mozzanata a tanításnak, nem külön módszer, melyet magában lehetne alkalmazni. L. *Módszer.*

Analizál (gör.) a. m. felold, felbont, elemez, valamely egészet egyes alkatrészeire szétbont.

Analizátor (fiz.), l. *Polarizátor.*

Analizis, mint logikai műszó a. m. *elemzés* (l. o.); *matematikai* értelemben a számelmélet, az algebra és a tiszta geometria kivételével az egész matematikát magában foglalja. Idetartozik a differenciál és az integrálszámítás, a differenciálegyenletek elmélete, a variációszámítás és általában a reális és a komplex változók függvényeinek az elmélete. L. *Függvény* és *Függvénytan. Kémiai* jelentését, l. *Kémiai analizis. Biológiai analizis,* l. *Vízvizsgálat*; *biokémiai analizis,* l. *Szérumdiagnosztika.*

Irodalom. König, Analizis, Budapest 1887; Suták, A differenciál és integrálszámítás elmélete, u. o. 1900; Bake, Differenciál és integrálszámítás u. o. I. k. 1910; Jordau, Cours d'Analyse. Páris, I. k. 1909, II. kötet 1894, III. k. 1896; Goursat, Cours d'Analyse I—II. u. o. 1902—1905; Picard, Traité d'Analyse I—III. u. o. 1901—1909; Stolz, Grundzüge der Differential und Integralrechnung I—III. Leipz. 1893—1899.

Anallantoidea (állat), mindazok a gerinces állatok, amelyek magzatainak húgytömlője (allantois) nem fejlődik ki. Egyértelmű az *anamniota* névvel (l. *Amniota*).

Analog (gör.) a. m. hasonló, viszonyaiban v. vonatkozásaiban egyforma, egymáshoz hasonló; növénytani értelemben egyéélű.

Analogia (gör.) a. m. hasonlóság, a viszonyok hasonlósága egymáshoz. A *filozófiában* A. bizonyos dolgok hasonlósága egy v. több lényeges pontban. A *hit* A.-i (A. fidei) alatt az evang. dogmatika azt a mértéket érti, melyet a szentirás kétségtelen világosságú helyeiből a többiek megértése számára nyerünk. A *nyelvtanban A.* az egynemű szóalakok rokonsága; pl. analóg egymással minden második személy v. minden középfok. Azután különösen a beszélőnek az az öntudatlan törekvése, hogy az egyjelentésű alakoknak nyelvtani jelei (ragjai, képzői) is egyenlők legyenek. Mivel pl. azt mondjuk: *eszel, dolgozol,* azért a *tesz, hoz* igéket is így ragozzuk a 2. személyben: *teszel, hozol,* holott régente azt mondták: *tészsz, hozsz.* V. ö.: *Simonyi,* Az A. hatásairól (akadémiai értekezés 1881); ugyanattól: A Magyar Nyelv (2. kiadás 1905).

Jogi értelemben A. bizonyos életviszonyokra megállapított jogszabályoknak szabályozatlanul maradt más jogviszonyokra való alkalmazása. Szükséges akkor, ha a törvényhozás valamely kérdést nem oldott meg, vagy ha olyan új életviszonyok keletkeznek, amelyekre vonatkozó jogalkotás még nem jöhetett létre. Ha a hiányzó szabályt hasonló jogviszonyra alkotott törvényből veszik, akkor *A. legis:* törvényből merített A.-ról beszélünk, ha azonban a szabályozatlanul maradt kérdés eldöntésére nem ilyen egyes törvény, hanem az egész jogintézményben kifejezésre jutó irányeszme (tendentia, intentio) szolgál alapul, akkor *A. juris:* a jogból merített hasonszerűség forog fenn. A magánjogban az A. alapján való jogalkalmazás elég gyakori, a büntetőjogban azonban kevésbbé nyerhet alkalmazást, mert itt a Btk. 1. §-a szerinti szabály irányadó, hogy csak az a cselekmény büntethető, amelyet a törvény büntetendő cselekménynek nyilvánít (nulla poena sine lege). A biró tehát A. útján nem szabhat büntetést oly cselekményre, mely a törvényben kifejezetten bűntettnek vagy vétségnek nincs meghatározva.

Analogizmus (gör.), következtetés analogiából, v. bizonyítás analogia (hasonlóság) alapján, amidőn nem, mint a szillogizmusban, valamely általános tételből indulunk ki (minden ember halandó) s ebből következtetünk egy második tétel közvetítésével (Péter ember) egy kevésbbé általános tétel igazságára (Péter halandó), hanem amidőn részlegesből más részlegesre következtetünk, pl. A földön, mely a nap körül keringő, tengelyforgással, légkörrel, változó időszakokkal stb. biró bolygó, van szerves élet; a Mars csillagon, amely az említett pontokban megegyezik a földdel, ugyancsak lesz szerves élet. Tehát mert a Mars sok pontban megegyezik a földdel, ebből analogia szerint azt következtetjük, hogy a szerves élet tekintetében is megegyezik vele. E következtetés ereje azon fordul meg, hogy van-e törvényes összefüggés ama mozzanatok közt, melyeket a következtetésben egybekapcsoltunk (a szerves élet s a többi említett pontok közt), s vajjon nem következtetünk-e olyan momentumokból, melyek csak véletlenül kerültek egymáshoz, de egymáshoz nem tartoznak v. pedig, mint a mi ese-

tünkben, még nem elegendők a jelenség magyarázatára. Azért az analogia bizonyítása nem kényszerítő erejű.

Analog sark, l. *Asvány*.

Analysis situs (a helyzet analizise), matematikai szempontokból vizsgálja, hogy a síkterületek, vagy a térbeli felületek egymásba átalakíthatók-e, vagy sem. Hogy az idetartozó átalakítási feladatok lényegét jobban megismerjük, képzeljünk gummi-szövetből egy négyzetalakú darabot. Ezt mindenesetre kinyujthatjuk oly módon, hogy a négyzet pontjai egy körlapnak összes pontjait fedjék. Ellenben csupán nyujtás útján az már nem érhető el, hogy a négyzet pontjai valamely körgyűrű pontjait fedjék (szakítás és összeragasztás nincs megengedve). Éppen úgy elérhető az, hogy egy üres gömbalakú gummilabda a kocka alakját vegye fel, de már nem lennénk képesek felületét úgy átalakítani, hogy láncszemhez legyen hasonlóvá. Az ilyenszerű vizsgálódásoknak a függvénytanban és a differenciál-egyenletek elméletében van fontosságuk.

Anam, l. *Annam*.

Anamabu, kikötőváros a brit Aranyparton Afrikában, erőddel és 3000 lak.

Anamalaj *(Annamally, Elefánthegyek)*, a nyugati Gatshoz tartozó elszigetelt, 80 km. hosszú és 50 km. széles hegyvidék Travankor brit-indiai hűbérállam Koimbator kerületében, 2000 m.-es csúcsokkal. Alját dzsöngl takarja; magasabb részei egészségesek; rajtok pompás erdők vannak; számos elefánt, bivaly, tigris stb. tanyáz bennök. Csekélyszámú lakossága a todák törzséhez tartozik.

Anamari, a kelták egyik törzse, l. *Kelták*.

Anamartézia (gör.) a. m. ártatlanság, bűntelenség, *anamartétikus*, bűntelen.

Anamba-szigetek (Sziantan-szigetek), kisebb szigetcsoport Malakkától K.-re, a németalföldieknek adózó linggai radzsa tulajdona. Területük 673 km², lakosságuk 3200. A szigetek csekély magasságuak, sűrű erdővel födöttek, mohammedánus malájok lakják.

Anamezit, kőzet, finoman szemcsés bazalt (l. o.).

Anamirta *Colebr.* (növ.), a Menispermaceae család génusza, melynek egy faja Elő-Indiában és a maláji területen él. Felfutó cserje. Az *A. cocculus Wight (Cocculus suberosus* DC., *Menispermum cocculus Wall., A. paniculata Colebr.)* borsónagyságú termése a *Fructus cocculi*-t szolgáltatja, mely mérges *pikrotoxint* tartalmaz. Ezt a halak elbódítására és a sör hamisítására használják. Amerikában fejtetvek ellen kenőcsbe tették. Újabban a tüdővészesek éjjeli izzadása ellen sikeres próbát tettek vele. Ellenmérgei a paraldehid s a kloralhidrát. A termésburokból előállított kristályos alkaloid, a *menispermin* és a *paramenispermin*, nem mérges. A termés neve a kereskedelemben *kokkelszem* vagy *kokkelbors* (Cocculi Indici seu Levantici sive piscatorii). A magvakból előállított zsírt Indiában gyertyák készítésére használják. A gyökerek és a szár *(Petrawalli)* láz elleni szerek.

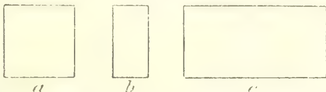
Anamita, l. *Annamita*.

Anamnesztika (gör.), l. *Mnemonika*.

Anamnézis (gör.), valamely betegnek orvosi szempontból vett élettörténete. Három fontos része van az A.-nek — amit az orvos kikérdezés útján szokott megállapítani. — 1. Az illető beteg jelen bajára vonatkozó adatok: a betegség keletkezésének ideje, módja, a beteg szubjektiv panaszai és objektiv adatai jelen bajára vonatkozólag, a tünetek sorrendjének megállapítása, továbbá olyan adatok kikérdezése, amik a vélt betegséget okozhatták vagy súlyosbíthatták. 2. Az előző összes megbetegedéseinek felsorolása, esetleg egyes bajok tüneteinek stb. kikutatása ép úgy, mint a jelen betegségnél. 3. Olyan körülmények megállapítása, amik a jelen bajt okozhatták, avagy arra a beteget hajlamossá tették; ilyen az öröklés kérdése, pl. tüdővészre vonatkozólag, mértéktelen élvezetek pl. iszákosság, sok dohányzás; ilyenek a foglalkozással járó esetleges kórokozó körülmények, pl. ólmos vagy kénesős levegőben való dolgozás; fertőző betegségeknél megállapítandó a fertőzés eredete, ami különösen járványok idején a baj korai felismerése és a beteg azonnali elkülönítése végett fontos. Az A. tulajdonképen a betegvizsgálát egyik lényeges része; sok betegség legalább ideig-óráig csak szubjektiv tüneteket okoz s ilyenkor jó A. nélkül nem is lehet jó diagnózist csinálni.

Anamniota (állat), l. *Amniota*.

Anamorfózis (gör.) a. m. átalakulás, átváltozás. Az optikában jelenti valamely tárgy rajzának bizonyos szabályok szerinti eltorzítását, ill. a megfelelő lencsék v. tükrök által helyes méretben

való megjelenését. Pl. ha hengeres lencsén keresztül az *a)* négyzet *b)* téglalap alakunak látszik, szerkeszthetünk olyan *c)* téglalapot, amelyet a lencsén keresztül éppen négyzetnek látunk. Hasonlóképen rajzolhatni olyan torzképeket, amelyek pl. sokszögletüre csiszolt üvegen át v. kúpalakú tükörben látszanak helyes arányokban.

A *növénytanban* A. visszafejlődése a virágleveleknek a következő fokozatra: ha t. i. a szirmok csészelevelekké, a porzók szirmokká (teljes virág), a termőlevelek porzókká alakulnak. Ha teljes visszafejlődés van valamely virág összes levelein, úgy ez rendes, leveles hajtássá, illetőleg rüggyé alakul *(Antholysis, Chloranthia)*.

Anamosa, Jones county székhelye Jowa amerikai államban a Wapsipinicon balpartján, vasút mellett, (1900) 2891 lak.

Ananász (Anănassa Lindl., Ananas Adans., anăna, anăssa v. nanas a tupik nyelvében, Braziliában, növ.), a Bromeliaceae növénycsalád génusza. Levele merev, a szélén tövisesen fogas. Csoportos gyümölcságazata a mandulafenyő tobozához hasonlít, s az egész csoportgyümölcs az igazi gyümölcsszemeknek a virágzat megpuhuló tengelyével meg a murvalevelekkel való összenövéséből származik. Hat faja él Amerika forró tartományaiban. Az *A. sativa* Lindl. *(Bromelia ananas L.*, l. *az eleségnövények* III. tábláján) Dél-Amerika forró vidékéről ered, de valamennyi meleg tartományban (Kelet-In-

[illegible] A fajta [illegible] -et nálunk is külön ala- nagy, [illegible] hízókő. A házban általában már [illegible] A házakat Magyarországon a XIX. sz. 30—40-es években majd minden nagy- [illegible] kertben tartották. Szára 0·3—0·6 m. magas, levele 10—75 cm. hosszú, aloealakú, szálas; virága lilaszín, gyümölcse eleinte zöld, megérve sárga, felső [illegible] a kukoricaszem, húsos, kedves zamatú és szamócaízű, gyakran 3—4 kg.

Az A.-t Braziliában és Guayanában a földek ko- [illegible] minden ápolás nélkül két év alatt gyümölcsöt [illegible]. Európában csak külön e célra [illegible] A tenyésztőházakban nevelhető, ahol a [illegible] házak berendezése s az alkalmazott kul- [illegible] szerint 1½ egész 3—4 év alatt ad gyümölcsöt. V. ö. *Hampel*, Handbuch der Frucht und Gemüse-Treiberei (Berlin 1885); [illegible] Die Ananaszucht (Berlin 1883).

Ananászbatiszt, l. *Ananászkender*.

Ananászbetegség, előfordul a kerti szegfüveken, a száraikban élősködő fonálféreg (*Tylenchus* [illegible] *Kühn*) következtében, aminek folytán a szártagok és a levelek rövidek maradnak és a [illegible] egyúttal jelentékenyen megvastagodnak és [illegible] válnak, úgy hogy ekként ananászalakú képződmény jő létre. A Jáva-szigeti cukornádnak A.-ét egy élősködő gomba (*Thielaviopsis*) okozza, még pedig a kiültetésre szánt dugványokon.

Ananászdinnye, (növ.), a sárga v. cukordinnyének (*Cucumis melo L.*) Cantaloup nevű fajtájának egyik változata: ananász-cantaloup. Egyike a legjelesebb sárgadinnye-gyümölcsöknek. L. *Dinnye*.

Ananászéter, l. *Ananászolaj*.

Ananászfélék (növ.), l. *Bromeliaceae*.

Ananászkender, az ananász, továbbá a *Bromelia Karatas L.* és *Billbergia variegata Mart.* leveleiből Braziliában meg a Filippineken maceráció útján nyert növényrost (A.-rost, A.-selyem, [illegible]), ebből lesz a szép *pinna* v. *ananászszövet*, *ananászbatiszt*, melynek készítése Manilla környékén egész falvaknak ad foglalkozást. Az A.-t [illegible] nélkül szövik meg igen ritka áttetsző szövetté.

Ananászolaj, az ananász gyümölcsének illó olaja, mely vajsavetileszterből áll; csemegék készítéséhez használják; alkohollal elegyítve az ú. n. ananász-esszenciát készítik belőle, amelyet a cukrászok használnak. A természetes A. pótlására az ú. n. *ananászétert* használják, amely vajsavetileszter, vajsavamileszter, kevés kloroform, acetaldehid és glicerin ananász-szagú elegye.

Ananászrost, l. *Ananászkender*.

Anandria (gör.) a. m. gyávaság, asszonyias magaviselet, férfiatlanság; *anandrikus*, férfiatlan. — *Anandrus* (növ.), pl. flos anandrus, a. m. porzónélküli virág, midőn a porzók saját alakjukban nem fejlődtek ki, pl. bizonyos almafafajtán stb., a teljes virágokban, vagy az egy- és kétlaki növények termős virágjában, pl. a magvas kenderen.

Ananean *Baptista János*, örmény mechitarista- [illegible] 1715 Konstantinápolyban [illegible]. Megh. Szalonikiban 1772. Legnagyobb érdeme, hogy a Mechitár-féle hírneves örmény szó- [illegible] kötetes kidolgozta.

Ananes, l. *Kelták*.

Ananiás, 1. hamis próféta, Jeremiás ellenfele; 2. egyike Dániel három társának; 3. a jeruzsálemi keresztény hitközségnek tagja és felesége Saphira, akik az Apostolok cselekedetei 5, 1—11. elbeszélése szerint több vagyonos jeruzsálemi keresztény példájára eladták jószágaikat s az érte kapott pénzösszeg egy részét az apostolokhoz vitték, azt állítván, hogy ez vagyonuk egész ára, pedig egy részt visszatartottak maguknak. E hazugságért és kétszínűségért Péter apostol megdorgálta őket, mire holtan összeestek; 4. keresztény Damaszkuszban, aki Szt. Pált vakságától megszabadította és megkeresztelte; 5. Nedebäos fia, főpap (47—59 Kr. u.). Elnöke volt annak a synedrionnak, amely Szt. Pál miatt gyűlt össze. A zsidó felkelés idején (66) mint Róma barátját meggyilkolták.

Ánániták, l. *Karaiták*.

Anantopodaton (gör.), beszédalakzat, mely szerint valamely összetett mondatból hiányzik a befejező mondat. L. *Anakolutia*.

Ananur, Oroszország tifliszi kerületének megerősített városa, az Aragva mellett.

Ananyev, az ugyanily nevű kerület székhelye Kherzon orosz kormányzóságban, a Tiligul partján, (1897) 16,713 lak., szőllő- és gyümölcstermeléssel. 1792. került Oroszország hatalmába.

Anapa, kikötőváros Kuban orosz-kaukázusi kormányzóságban, a Fekete-tenger partján a Kubantorkolattól D.-re, (1897) 6676 lak. A.-t 1781. mint török határszéli erős várat francia mérnökök építették az oroszok ellen, akik azt 1791. jun. 22. Gudovics alatt ostrommal bevették; miután többször urat cserélt, 1829. végleg az oroszok birtokába került.

Anapesztus (gör.), párosrészű emelkedő ütemfaj, a daktilus ellentéte: két rövid szótagból álló thezis után következik benne az egy hosszú tagban maradó arzis:

⏑ ⏑ –, zenei értékben: ♪ ♪ ♩;

a két rövid szótag azonban néha összevonható, viszont az antik verselés gyakran az arzist is felbontotta két rövid szótagra. Az A.-i a görögöknél induló ritmusul szolgált, kisérve a spártai csapatok menetét s a drámai karok mozgását, de a gyászdalokban is szerepelt. A görögök két ütemet véve egy *metron*-nak, ezzel mérték A. soraikat. Leggyakoribb volt a dimeter (= 4 A. láb) és ennek csonkája a *paroimiakos*, mely a dimeteres szerkezetek zárósoraul szerepelt, továbbá e kettő összetétele a csonka tetrameter. A.-nak nevezik még az aprózott jambust is, ha t. i. a jambusi sor egyik-másik lába három tagura bomlik fel, mert metrikai képlete ez: ⏑ ⏑ –, de azért zenei értéke csak annyi, mint egy jambusé, azaz:

♪ ♬ = ♪ ♩ ;

ez az *anapesztizált jambus*. A modern A. (a német költészetben mint ütemelőzős daktilus) részint szakozatlanul, részint különböző szakformákká alakítva, izgalmas jellegű lírai költeményekben és balladákban szerepel. Nálunk Földi és Verseghy honosították meg, s azóta sok költőnk írja, rend-

szerint rímmel. Ismert példái: Petőfitől *Szeptember végén,* Czuczortól *Szondi,* Aranytól *Szondi két apródja* stb.

Anaphalis *DC.* (növ.), a Fészkesek (Compositae) génusza, melynek mintegy 30 faja Ázsiában és Észak-Amerikában él. Az *A. margaritacea Benth et Hook. fil.* molyhos levelét és fehér virágát É.-Amerikában száraz csokrokban használják. (Virginiai Immortella.)

Anaphasis, vagy prophasis, a fonalas magoszlás egyik szaka.

Anaphora, l. *Alakzat.*

Anaphrodisia, nemi tehetetlenség (l. o.).

Anaphrodisiaca, l. *Antaphrodisiaca.*

Anaphylaxia, l. *Anafilaxia.*

Anaphyta, a virágos növények hajtásának tagjai képesek egymástól elválasztva tovább élni; — ezeket egyes egyedeknek fogták fel és anaphytáknak nevezték el.

Anaplasia (gör.), a daganatsejteknek átalakulása, mintegy elfajulása, aminek következtében azok az anyasejteknek (amelyekből a daganat kifejlődött) alaktani és biológiai jellegző tulajdonságait elvesztik, a talajszövet sejtjeinek élettani működéseit nem végzik, de rohamosabban szaporodnak, mint a talajszövet sejtjei, ahonnan a daganat kiindult.

Anaplastica, l. *Képző műtét.*

Anapo *(Anapus),* folyó Sziciliának délkeleti partján, a Monte Laurón ered s a szirakuzai öbölbe szakad. Partjain papiruszkáka terem.

Anaradzsapura, Ceylon régi fővárosának és a buddhista kultusz régi szenthelyének romokban gazdag helye. Már Kr. e. 437. Pondukabhaja király székhellyé emelte; 306. Buddha szent maradványait is oda vitték. Mikor 769. Kr. u. a székhelyet áttették Pollonaruvába, A. mint szent város továbbra is nagy hírnek örvendett, de a XIII. sz. elején a tamul Maga elpusztította s azóta rom maradt.

Anarchia, állam, hatóság, kényszerrendszabályok nélküli társadalom, mely teljesen szabad és egyenlő egyének spontán egyesülése, kényszerítés nélküli együttműködése. Anarchizmus azok a tanok, melyek ily társadalmat kivánnak és igazolnak, az a mozgalom, mely annak megvalósítására irányul. A. alatt új gazdasági-társadalmi rendet is értenek egyúttal, azonban sem a mozgalom, sem a tanok nem egységesek e kérdésben. Az individualisztikus irány, melynek még ma is vannak hivei, a magántulajdont megtartaná. De minden munka nélküli jövedelmet megszüntetne, a szabad versenyt biztosítaná *(Tucker).* A kommunista irány uralkodik ma a mozgalomban. A termelési eszközök, javak a társadalom tulajdonát képeznék, melyeket szükségletéhez képest mindenki használhatna. A termények, javak élvezete mindenki számára, szükségletének megfelelőleg lenne biztosítva *(Krapotkin).* Azonban főleg a szindikálista mozgalom megerősödése folytán újabban ismét a kollektiv irány terjed. A javak termelők szervezetei (szakszervezetek) tulajdonát képeznék. Kiki munkája arányában birna igénnyel a javakra. A termelők és fogyasztók szervezetei szabadon egyezkednének *(Mela).* Másrészt az új gazdasági rend kérdésében az anarchizmus és szocializmus nem különbözik oly határozottan. A főkülönbség az, hogy az anarchizmus a proletariátus felszabadítására, érdekei előmozdítására nemcsak nem akarja igénybe venni az államhatalmat, hanem támadását első sorban az állam, a hatóság, a közhatalom ellen intézi; minden kényszert, minden hatalmi szervezetet összeegyeztethetetlennek tart az egyén szabadságával és az államban szükségkép a privilegiumok, a mai gazdasági rend legerősebb támaszát látja. Az A. rendjét, a szabad szerződések betartását nem egy központi hatalom biztosítana, hanem első sorban a szolidáris érzés, mely a mai gazdasági rend, a mai társadalmi intézmények, főleg a család pusztulásával hatalmasan fejlődnék. Biztosítaná a jól felfogott önérdek. De társadalomellenes cselekmények fő okai, a nyomor, az igazságtalanságok, az új rendben hiányoznának. A büntetés különben sem képes megakadályozni bűntettek elkövetését, és végül az egyeseknek és szabadon alakuló csoportoknak meglenne a joguk, hogy megtorolják a sérelmeket, kikényszerítsék a szerződések betartását. Főleg a módszer, mellyel az anarchisták eszméik terjesztését célozzák, tette őket félelmetessé. A «tettek propagandája» van hivatva felhívni a figyelmet az anarchisták eszméire és törekvéseire. Véres forradalom nélkül az anarchikus társadalom megteremtését lehetetlennek tartják. (Ez utóbbiak azonban nem állanak az egész irányra.) A szociáldemokrácia taktikáját, mely a praxisban az államhatalom kiterjesztésére, az elméletben pedig az államhatalomnak a proletárérdekek szolgálatába állítására irányul, a leghevesebben támadják. Mozgalmukat, törekvésüket nemcsak a proletariátus, hanem első sorban és közvetlenül az egész emberiség érdekében állónak hirdetik.

Az anarchizmus filozófiai alapjait *Stirner* fejti ki. Az egyén, az Én, az egyetlen realitás, valóság, csak saját érdekei, saját akarata lehet irányadó. Állam, isten, intézmények csak fikció, csalás és babona. *Proudhon* a mai gazdasági rend igazságtalanságaiból, ellenmondásaiból indul ki. A szabad verseny teljes biztosítása, minden eszköz megadása az emberiséget minden kényszer nélkül a kollektiv (ipari) termeléshez vezetné, melyben az állam teljesen fölösleges lenne, mert annak szerepe csak a privilegiumok védelme. *Krapotkin* az anarchiát a tudományos világfelfogásból folyónak és a társadalmi fejlődés irányában fekvőnek mutatja ki. *Bakunin* irodalmi működésével is első sorban az agitációt szolgálja, az anarchista mozgalom módszerét ő fejti ki. A munkás Internationale genfi kongresszusával a tettek propagandáját ő mondatja ki. Tudományos téren az anarchizmus korántsem termelt oly értékeket, mint a szocializmus; rendszertelen, impulziv és szubjektiv.

Az általános munkásmozgalom keretében alakul ki az anarchizmus. Egy ideig a munkás Internationalera is sikerült anarchisztikus jelleget nyomni. Azonban a 70-es évek felé abban a marxizmus erősbödött meg. Bakunin és hívei háttérbe szorultak, majd ki is zárattak. Első anarchisztikus jellegű egyesülés a nemzetközi szociáldemokrata szövetség volt a 60-as évek közepén. Ez csakhamar föloszlott. A 70-es évek felé alakult

[illegible] határozottabban anarchisztikus jellegű és évvel mindinkább azzá lesz. A [illegible] programmja az olasz federációban és annak [illegible] alakul ki. A jurai szövetség 1870-es kongresszusa már az egész anarchista programmot adja. Egész 1882-ig a mozgalom fej[illegible] [illegible] kongresszusokon ad életjelt magáról. Egyes merényletek alkalmat adnak a kormányoknak a mozgalom erőszakos elfojtására. Kivételes törvényeket hoznak ellenük, a sajtó és egyesülési szabadságot velük szemben megszorítják, a büntetőjogot szigorítják. De a belső [illegible], az egyéni szabadság túlnagy [illegible] is akadályva a szervezkedésnek. 1907-ban újból világkongresszust tartanak, ez az anarchizmus lehető legszélsőbb álláspontját foglalván el, a programm tovább nem fejlődhetik. A 90-es évek elején egymást követő merényletek Franciaországban újabb alkalmat szolgáltatnak az [illegible]. [illegible] csak 1907. tartottak kongresszust [illegible], amely a szervezkedés szükségességét mondja ki, központi hivatalt állít fel és az anarchizmus és a forradalmi szindikalizmus határait állapítja meg. A kongresszus határozatai [illegible] a forradalmi szindikalizmus, mely az anarchizmus álláspontját foglalja el (ha nem is teljesen) a politikai harc szükségességét illetőleg, másrészt az anarchizmus módszerét veszi át. Közvetlen célok érdekében igen alkalmas eszköz a kapitalista termelési rend megbuktatására, de a forradalmat fölöslegessé nem teszi és csak szakszervezeti mozgalom lévén, nem általános, a külön anarchisztikus szervezkedést nem teszi fölöslegessé. Az utóbbi időben azonban úgy Francia-, mint Olaszországban a forradalmi szocialista mozgalom nyomult előtérbe.

A anarchizmus úgy az Egyesült-Államokban, mint Spanyolországban ma is igen erős. Minthogy határozott szervezetei nincsenek, számereje alig állapítható meg. Mintegy 200 folyóirat hirdet anarchisztikus eszméket.

Az egyes államok mozgalmai közül csak a magyarországival foglalkozhatunk. Nálunk a 80-as évek elején terjedt az anarchizmus, első sorban a munkásmozgalom keretében. A magyar szociáldemokrata párt az anarchistákat kebeléből kizárván, azok 1881. külön pártot alapítottak nemzetközi forradalmi szociálista párt címmel. Két sajtóorganumuk is volt. A Socialist és a Communist, majd Volkswille és Radikal (már előzőleg jelent meg Budapesten anarchista lap). A párt vezetősége és a lap szerkesztői hamar összeütközésbe kerültek a btő törv.-nyel. 1884. egy bécsi bankár meggyilkolása és kirablása (anarchista célokra?) szolgáltatja az alkalmat a párt szétrobbantására. A 90-es évek közepéig alig lehet szó anarchizmusról. A megindult agrárszociálista mozgalomban rövid ideig fennálló Várkonyi-féle irányban jelentkeznek anarchista tendenciák, főleg amíg dr. Schmitt Jenő a Földmívelő, ez irány lapjának szerkesztésében tevékeny részt vesz. A krisztusi uralomnélküliség, államnélküliség eszméit hirdetik. A Várkonyi-féle irány egyébként igen konfuzus. A 90-es években megjelenik dr. Schmitt Jenő szerkesztésében egy Állam nélkül című folyóirat, mely anarchisztikus eszméket vall. 1906. egy szociáldemokrata pártlapban a Testvériségben gróf Batthyány Ervin hirdet anarchisztikus elveket. Az általános választói jog kivívására irányuló küzdelmet helyteleníti, mert az általános választójog meddő. A központi vezetést, felsőbb uralmat feleslegesnek tartja, az uralom forrása a társadalom minden bajának. A párt azonban nem tűrte meg, hogy sajtójában az anarchizmust hirdessék. 1907. Budapesten egy magát forradalmi szindikalistának nevező mozgalom indul meg, melynek tevékenysége főleg antimilitarista propaganda kifejtése. Lapja a Társadalmi Forradalom. Azonkívül még Nagy-Váradon jelenik meg egy anarchista tendenciájú lap: A Munkás. Sem a fővárosban, sem a vidéken nincs erősebb mozgalom. 1909. a forradalmi szocialistáknak és szindikalistáknak sikerült Budapesten egy kongresszust tartaniok, melynek főtárgyát a szociáldemokrata párt elleni harc képezte. Ha még megemlítjük, hogy 1898. merénylet terveztetett a király ellen, az anarchizmus magyarországi történetét lezárhatjuk.

Irodalom. H. Zuccoli, Der Anarchismus, Leipz. 1909; Tucker, Der Anarchismus, Jena 1895; M. Brouilhot Conflit des doctrines, Páris 1910. J. Grave, Résonne et révolutions, u. o 1905 A Hamon. Psychologie de l'anarchiste socialiste, ugyanott, Krapotkin, La conquête du pain; ugyanaz, Kölcsönös segítség mint természettörvény, 1909; u. a., Paroles d'un revolté Balogh Arthur, Az anarchizmus, Bpest 1894; Stirner, Der Einzige und sein Eigentum; Szilárd Ödön, Stirner bölcselete, Bpest 1910; G. Proudhon, Qu'est ce que la propriété, Páris 1840; A székesfővárosi m. kir. államrendőrség évkönyve, 1894, 1897; A magyarországi munkásmozgalom, 1906, 1907, 1908.

Anarcs, kisközség Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1900) 1407 magyar lak. és termékeny határral; csúcsíves ref. temploma 1275. épült; Teleky- és Czóbel-féle régi kuriák, utóbbiban sok régi műtárgy. Van hitelszövetkezete, szeszgyára és gőzmalma, postahivatala; u. t. Kisvárda.

Anarrhichas (állat), l. *Tengeri farkas.*

Anartes *(Anarti)*, Ptolemaios szerint Dácia ÉNy.-i részén, a kelta Teurisci szomszédságában lakó néptörzs.

Anarthrostylae *Borb.* (növ.), l. *Arthrostylae.*

Anartria (gör.), az a beszédzavar, amelyben a beszéléshez szükséges izmok összerendeződése a nyúltvelő idegmagvainak bántalma miatt zavart s a kiejtés hibás.

Anas (állat), a lúdalakúak (*Anseriformes*) rendjébe és a récefélék (*Anatidae*) családjába tartozó madárnem. L. *Tőkés réce.*

Anasarca, l. *Vízkór.*

Anaspadia (gör.), l. *Epispadia.*

Anastaltica (gör.), vérzést csillapító szerek.

Anastasia, több szent és vértanú. L. még *Anasztázia.*

Anastasios, 1. *I. A.*, *Dikoros,* bizánci császár (491—518); trónját Zeno császár özvegyével örökölte, akit nőül vett. Hosszas küzdelmek után megfékezte a lázongó isaurusokat; alatta tört ki majdnem 100 évig tartó béke után a perzsa háború, mely 502—505-ig változó szerencsével folyt. Konstantinápoly védelmére 512. a Márvány-tengertől a Fekete-tengerig várakat alapított. A vallási viszályokat azonban nem tudta elsimítani, s csak üggyel-bajjal sikerült elfojtania az ortodox párttól szított felkelést. — 2. *II. A.*, előbbi nevén

Artemios, Philippikos császár titkára és ennek bukása után (713) trónutódja. 716-ban megfosztották az uralomtól, de három év múlva megkisérlelte visszaszerzését, mire isauriai Leo megölette.

Anastasius *pápák.* 1. *I. A.*, szent, Siricius utóda, uralkodott 399—401. Küzdött Origenes tévtanai és a donatizmus ellen, amelyeket kárhoztatott, de a megtérő donatista papokat meghagyta előbbi állásukban. Elrendelte, hogy az evangélium felolvasása alatt a hivők álljanak. Szt. Paulinusnak és Szt. Jeromosnak nagy barátja volt. Mindig apostoli szegénységben élt. — 2. *II. A.*, szent, Gelasius utóda, uralkodott 496—498. Alatta tért meg Klodvig, a frank király, nemzetével együtt. — 3. *III. A.*, Sergius utóda, uralkodott 911—913. — 4. *IV. A.*, római származású, előbbi nevén Suburra Konrád, III. Jenő után, 1153—1154-ig uralkodott; egyike volt a legnemesebb pápáknak. Szelidségével sok viszályt megszüntetett, nagy éhség idején a népet gabonával ellátta, a Pantheonból létesített Mária-templomot megujittatta.

Anastasius érsek, l. *Asztrik.*

Anastatica *L.* (növ.), l. *Jerikói rózsa.*

Anastomosis a. m. nyílás, torkolat. Az anatómiában A. alatt erek, idegek egybefolyását értik. Idegeknél az A. csak látszólagos, amennyiben az idegrostok sehol össze nem függnek, csak egymás mellé fekszenek. Legdúsabb az A. a nyirokereknél, kevesebb a vivőereknél, még kevesebb a verőereknél. Az A.-ok tartják fenn a keringést, ha valamely ér átjárhatatlanná lesz; ilyenkor a vele anastomotizáló erek kitágulnak, az eldugult ér nedvei rajtuk folynak keresztül (kollateralis keringés). Az A. nélküli verőereket végarteriáknak nevezzük, az elégtelen A.-sal birókat funkcionális végarteriáknak. Az A. igen fontos a sebészetben, amennyiben csak olyan ereket lehet lekötni, amelyek a lekötési hely felett elegendő A.-sal birnak.

Anastomus (állat) a gólyafélék *(Ciconiidae)* családjába tartozó gólyanem, mely Afrikában, Indiában és Madagaszkáron él. A tátogatómadár *(A. lamelligerus* Temm.) kisebb a mi gólyánknál; Madagaszkáron egyik változata fordul elő.

Anasztaltikus a. m. összehuzódó, vérzéscsillapító; *anasztaltika*, vérzéscsillapító szerek.

Anasztatikai átnyomás, Appel Rudolf találmánya avult nyomtatványoknak és rézmetszeteknek kémiai úton való sokszorosítására. A készítés módja: az eredeti példányt higított salétromsavba mártják, midőn csakis a nyomás nélküli helyek szivják be a savat; azután itatós papir közé helyezik, hogy a fölösleges sav felszivódjék, s csak ezután sajtolják fényesre csiszolt cinklemezre vagy kőre. Ama helyeken, melyeken a sav a papirba szivódott, a cinklemez kimaródik, míg a betük v. rajz vonásai domboruan a lemezen maradnak, úgy hogy festékezhetők és nyomás útján sokszorosíthatók. Különösen akkor ajánlatos, ha csekély példányszám utánnyomásáról van szó, amidőn az illető munka szedése többe kerül, mint amennyit jövedelmezne.

Anasztázia, I. András magyar király felesége, Salamon anyja, I. Jaroszláv orosz fejedelem (megh. 1054) és Ingegerd (Anna) svéd hercegnő leánya, 1021—22 táján született. András még bujdosó herceg korában (kb. 1037—38) vette el. Magyarországban szivesen tartózkodott a királyné a tihanyi félszigeten, s a bihari Tormova kolostorában, ahova Oroszországból hozatott apácákat. Midőn András Béla ellen harcra indult, A.-t fiával, Salamonnal együtt 1061. IV. Henrik császárhoz küldte. A. András halála után arra akarta birni a német-római császárt, hogy Salamont ültesse a királyi székbe, de igyekezete sikertelen volt. A monda szerint isten kardját, melyet a hunok oly nagy tiszteletben tartottak, s melyet egy pásztor talált meg és később Attila kezére került, A. hálából Ottó bajor hercegnek ajándékozta, hogy Salamonnak pártját fogta. Midőn Salamon király lett, A. arra kérte, éljen békében a három herceggel s Vid szavára ne hallgasson. E beszéden Salamon annyira feldühödött, hogy anyját arcul csapta. Egyik fia, Dávid herceg szerint, 1094. már nem élt, Wertner szerint már 1074 után halt meg.

Anasztigmát. Legtökéletesebb fotografáló objektiv-tipus. Előnye az aplanátok (l. o.) felett, hogy nagyobb fényerejű és hogy a fényszükitő legnagyobb nyílása mellett is hajszálélesen rajzolja a képet úgy a középen, mint a széleken. Mentesítve van az egyszerű lencsék majdnem minden hibájától, ú. m. szines eltérés, gömbi eltérés, kóma asztigmatizmus és képsíkgörbület (l. ezeket). Különböző nevek alatt kerül forgalomba: ú. m. tessar, agor, protar, kollineár stb.

Anasztrófa (anastrophe, görög nyelvtani műszó): a szórendnek megforditása. L. *Inverzió.*

Anatáz *(oktaéderit,* ásv.*)*, az oxidok csoportjából, a trimorf titándioxid, T_iO_2, egyik — négyzetes rendszerbeli — ásványmódosulata (a másik kettő a brookit és a rutil). Csakis kristályokban terem régebb kőzetek (gránit, csillámpala, gneisz) repedéseiben fennőve, nagyobbára hegyes pirámis v. táblás habitussal. Szine indigókék, barna, vörös, sárga; gyémántfényű, félig átlátszó-átlátszatlan. Keménysége 5·5—6, fs. 3·8—3·9. Lelőhelyei: Tavetsch és Szt.-Gotthard (Svájc), Bourg d'Oisans (Franciaország), Ural, Brazilia; hazánkban elvétve Selmeczbánya.

Anatéma. Az ó-szövetségben (zsidóul *cherem)* először az, amit teljesen istennek ajánlanak, az ily élettelen tárgyat v. élőlényt, növényt, állatot isten tiszteletére okvetetlenül meg kellett semmisíteni; A., cherem volt másodszor az a büntetés, mely által valaki bűnei miatt bizonyos időre kirekesztetett a választott nép összes vallási gyakorlatainak közösségéből. Szt. Pálnál (Róm. 9, 3. Gal. 1, 8, 9. Kor. I. 12, 3; 16, 22) A. a. m.: átkozott, méltatlan arra, hogy létezzék. Az egyházban elszakítást jelent Krisztustól s kiközösítést az egyházból. Főkép a hitbeli tanok, dogmák meghatározásául van használatban, ily alakban: si quis dixerit... anathema sit; aki ezt a téves tant állítja, legyen az egyházból kiközösítve. L. még *Kiközösítés.* — *A. Maranatha*, az átkozásnak ünnepélyesebb volta miatt borzalmas formája, mely a középkorban gyakrabban előfordult, de használata az egyetemes egyházba nem ment át.

Anatematizmusok, a hitre vonatkozó (zsinati) határozatok, az anatéma után, amely azokat éri,

[illegible] határozatokat el nem fogadják. Ke[illegible] pl. a triadica és vatikani e helyett [illegible] Ilyen Alex. szt. Cirill 12 [illegible], amelyeket a III. egyetemes [illegible] (431) elfogadott.

Anatidae (állat), l. *Récefélék.*

Anatocizmus (lat. usurae usurarum) a. m. kamat kamat, kamatoktól kamatoknak vétele. A. [illegible], a hátralékos kamatoknak az év [illegible] való csatolása. Ez — a kamatoknak a tőkéhez csatolása — A. *conjunctus*, míg [illegible] ha a kamatok mint uj tőke az adósnál maradnak. A. azonban csak akkor forog [illegible] ha az adós ugyanannak a hitelező[illegible] kamatoktól kamatot, melyekkel neki [illegible] Az A. tilalma a római jogban Justinianustól [illegible] A modern jogfejlődés az A.-szal szemben [illegible] magatartást foglal el. Nálunk az 1895. XXXVII. t.-c. [illegible] szerint lejárt kamatok után csak akkor jár kamat, ha világosan kiköttetett, v. [illegible] feltételtetett, mely utóbbi esetben [illegible] kereset benyujtása napjától (tehát nem a [illegible] számít idő. A keresk. törv. 285. §-a szerint ha a kereskedő más kereskedővel v. akár nem kereskedővel folyó számlán alapuló összeköttetésben áll, ez kinek a számadás lezárásakor (ami egyéb megállapodás vagy szokás hiányában minden üzleti év végével történik), fennmaradó követelése van, ettől, habár abban kamatok is foglaltatnak, a lezárás napjától kamatokat igényelhet. A váltó-visszkereset is kiterjed a fizetett kamatok kamatjaira.

Anatolé (gör.) a. m. napkelet, kelet, napforduló [illegible] (*anatolikos*) keleti, napkelet felé fekvő.

Anatólia (törökül Anadoli), Kis-Ázsiának, főleg a Ny.-i résznek neve. Klasszikus műemlékeinek [illegible] tanulmányozására, felkutatására és [illegible] tudós társaság alakult Berlinben 1902. évben. *Anatóliak*, hívei annak a tannak, hogy az emberi nem Keletről származik, ellenfeleik az ókumeniek, akik máshonnan is lehetségesnek tartják ezt.

Anatóliai szőnyeg. A török szőnyegeket elég hibásan általában A.-nek szokták nevezni, jóllehet [illegible] kiváló szőnyegkészítő területe van Törökországnak. A. mint kereskedelmi kifejezés rendesen olyan antik török szőnyegekre és rosszabb [illegible] modern imaszőnyegekre használatos, amelyeknek származási helye kétséges vagy meg nem állapitható.

Anatóliai vasút. Ázsiai Törökország e legnagyobb jelentőségű vasútja Haidar Pasától (Konstantinápoly egyik külvárosa) Eszki Sehiren át Angoráig és Eszki Sehirnél elágazva Konjáig [illegible]zet. A vasúti vonal első szakaszát, a Haidar Pasa—Izmid 92 km. hosszú vonalrészt még 1870. építette ki maga a török kormány. A berlini Deutsche Bank által alapított A.-társaság 1889 márc. 4-én alakult meg a Haidar-Pasa—Izmid vonal átvételére és Angoráig (486 km.) való továbbépítésére, valamint az egész vonal (578 km.) üzemben tartására. Az erre vonatkozó engedmény 1306 Muharrem 23-án (1888 okt. 4.) kelt császári firmán alapján 99 évre szól és a Haidar-Pasa—Izmid vonalrészre km.-enkint 10,300 fr., az Izmid—Angora vonalrészre pedig 15,000 fr. bruttó-bevételt garantál. Utóbb 1893 febr. 15-én ugyancsak 99 évre szóló újabb engedményt kapott a társaság két szárnyvonal kiépítésére. Az egyik az Angora—Cezaréa-vonal, amelynek kiépítését meg nem kezdték meg, a másik az Eszki Sehir-Konja-vonal (445 km.), amely km.-enként 13,725 brutto-bevétel garanciát élvez azzal a megszorítással, hogy a kormány hozzájárulása nem emelkedhetik km.-kint 5000 fr.-on felül, amely maximális összeget az 1898 jan. 19-iki pótszerződésben 6740 fr.-ra emelték. Egy újabb 1898 okt. 10-én kelt pótszerződés a km.-garancia nélkül engedményezett ú. n. Hamidié—Ada-Bazar-vonalra (9 km.) szól. A Bagdad-vasút (l. o.) építéséről szóló 1902. kelt engedmény az A. engedményidejét meghosszabbította a Bagdad-vasútengedmény lejártáig, tehát a 2002. évig. Az A. kiépített és üzemben lévő vonalainak hossza 1032 km. A vasúttársaság részvénytőkéje 60 millió fr., amelynek 60%-a a német, 40%-a a francia piacon van elhelyezve. Az A. a Konja végállomáshoz csatlakozó Bagdad-vasúttal együtt a német gazdasági hódításnak egyik úttörője Ázsiai Törökországban. A vasúttársaság nemcsak a közlekedés lebonyolításáról gondoskodik, hanem valóságos gazdasági politikát csinál, mikor az anatóliai vonalak mentén fekvő nagy műveletlen földeknek kultura alá vonása érdekében vetőmagot és gépeket bocsát a termelők rendelkezésére és elősegíti a gyarmatosítást az anatóliai termőterületeken.

Anatolikon, l. *Misszolungi.*

Anatolios, szent, laodiceai püspök, a III. században, Alexandria szülötte, korának egyik legnagyobb tudósa, a mennyiségtanban, a természettudományban és a bölcseletben egyaránt jártas. 10 könyvre osztott számtana csak töredékekben maradt fenn, szintúgy a husvét kiszámításának szabályai címü dolgozatának is csak töredéke olvasható.

Anatómia (gör.), l. *Boncolástan.* — *Növénytani* jelentését l. *Szövettan.*

Anatómiai intézetek, l. *Boncolástani intézetek.*

Anatómiai készítmények, l. *Boncolástani készítmények.*

Anatómiai múzeum, l. *Boncolástani múzeum.*

Anatómiai szinház, szinpadszerü anatomiai előadóterem.

Anatopizmus (gör.) a. m. a helyek felcserélése; l. *Anakronizmus.*

Anatrézis, l. *Koponyalékelés.*

Anauxit (ásv.), l. *Cimolit.*

Anaxagoras, 1. görög bölcselő, Klazomené-ben, Kis-Ázsiában Kr. e. 500 táján előkelő szülőktől született. A tudományt megszeretvén, odahagyta hazáját, s 20 vagy 25 éves korában elment Athénbe, ahol Perikles barátságába fogadta. Röviddel a peloponnesosi háború kitörése előtt istentelenséggel vádolták (talán politikai okok is működtek közre) s Athénből száműzték. Lampsakusba ment, ahol 72 éves korában meghalt. Műveiből «a természetről» tetemes töredékek maradtak fenn. Ő is, mint a többi görög filozófus, azt vallja, hogy igazában semmi sem lesz és semmi sem vész el, az anyag örökkévaló, csak formájában s alkotó részeinek összetételében változik. De sem az anyag mozgását nem birja magából az anyagból magyarázni, még kevésbbé

a világ egyetemes összhangját. Ez csak egy gondolkodó valónak lehet műve, a szellemé, görögül núsz-é. «Mind a dolgok össze voltak keverve s akkor jött a núsz, mely a rendet vitte be». Így A. az első, aki a görög filozófiában a szellem-anyag dualizmusát tanítja. Az anyag részekből áll, a szellem egyszerű, semmivel sincs összekeverve, magában van, a dolgok közt a legfinomabb s legtisztább. Látnivaló, hogy a szellemnek e fogalma nem azonos a személyes istenségével. Inkább csak természeti erőt jelent, fizikai magyarázat céljából fölvéve. Ezt szemére is hányja A.-nak mind Platon, mind Aristoteles. Ez utóbbi azt mondja róla, hogy a világrendező szellem fogalmának megállapításával úgy lépett föl, mint józan ember a részegek közt, de baj az, hogy nem tudja e fogalomnak hasznát venni, s néha a «núsz» csak deus ex machina, mely föllép, ha a magyarázó a természeti okokból kifogyott. Az anyag A. szerint nem egyforma tömeg, hanem keveréke számtalan nem keletkezett s el nem enyészhető, változhatatlan, láthatatlan kicsiny, de nem oszthatatlan sajátlagos minőségű részeknek (aranyrészecskéknek, húsrészecskéknek, csontrészecskéknek stb.), melyeket A. csiráknak, spermata, chremata, későbbiek pedig homöomeriáknak neveztek (hasonló nemű részekből álló rész vagy egész).

A világ keletkezésének magyarázatát itt mellőzve, csak azt említjük, hogy a föld sarából keletkeztette az élő lényeket, melyeket a núsz éltet. Ez ugyanis minden élő lényben ugyanaz, de különböző mértékben van meg bennük. Az ember érzéki észrevevése is a núsz dolga, de az érzéki szervek közvetítésével, melyek a dolgokat nem a hasonló, hanem a hasonlótlan által, pl. a meleget a hideg által fogják föl; az érzékek nem elég erősek az igazság fölfogására; igazi megismerést csak az ész ad. A legnagyobb megelégedést a világegyetem megismerése szerzi. Egyes fennmaradt mondásai mutatják, hogy az életnek komoly, nemes felfogását tanította. Az istenekről nem tanított semmit. Csodákat, mint az egospotamosi nagy meteorkő esését, természetes módon magyarázta. Tanítványai voltak: Metrodoros Lampsakusból, aki a homeri mitológiát allegorikus módon magyarázta s Archelaos Athénből, ki az ősanyagok kaoszát levegőnek nevezte s ezzel a szellem s anyag ellentétét is gyöngítvén, ismét a régi ión természetfilozófiához közeledett.

2. *A.*, aeginai görög ércöntő a Kr. e. V. sz. első felében. Ő készítette Olympiában a tíz könyök magas Zeus-szobrot, melyet a győztes hellének a plataeai csata (Kr. e. 479) után emeltek.

Anaxandrides, a rhodus-szigeti Kameirosból való újabb attikai vígjátékíró, Kr. e. 375 táján. Athénben élt és ő vitt színre először szerelmi kalandokat. Aristoteles nagyra becsülte eszmegazdagságáért. Állítólag 65 darabot írt. Töredékei Kocknál (Comicorum Attic. fragmenta) találhatók.

Anaximandros, Miletosban született a 42. olimpias 2. évében (Kr. e. 611), 65 évet élt. Mint Thales, kinek barátja s tanítványa volt, asztronómiával foglalkozott. Ő volt az első, ki a görögök közt filozófiai művet írt a természetről. Mély gondolkodású férfiú volt, kinek művéből fennmaradt a többi közt e mondat: «Amiből a dolgok lesznek, ugyanabba vesznek is, amint ez méltányos; mert bűnhődniök kell az igazságtalanság miatt az idő rendje szerint». Az egyéni létet tehát igazságtalanságnak, bűnnek tekinti, melyért a halállal kell lakolni. A. Thales után, ki minden dolgot a vízből származtatott, más mivoltu alapelvet (arche) keresett; szerinte a dolgok principiuma a (mennyiségileg) végtelen, a (minőségileg) határozatlan, görögül az «apeiron», mely halhatatlan s mely saját mozgása által a dolgokat magából keletkezteti s magába elenyészteti. Ez apeironból származnak a benne levő ellentétek kiválása folytán az egyes határozott anyagok. Először kiválik a hideg, meleg; tüzes köz veszi körül a levegőt s a földet, tűzből s levegőből alakulnak a csillagok, égi istenségek, melyeknek közepén nyugszik a föld mozdulatlanul, mert egyenlő távolságra van az égi gömb minden pontjától. A vízből származtak a hő hatása alatt az élők; a szárazföldi állatok is eleinte halszerüek voltak. Így már itt találjuk Darwin elméletének kezdetét, mert még arról is szól, hogy az élet föltételeinek változtával az életmód is változik s az ember is állatból lett. A. rajzolta tudtunkkal az első térképet, amelyet Hakataios javított és magyarázó szöveggel látott el.

Anaximenes, 1. görög bölcselő, Miletosban született, valószinüleg Kr. e. 550 s 500 között élt s Anaximandros tanítványa volt. Ő is, mint Anaximandros, egy végtelen ősanyagból származtatja a világot, csakhogy ő nem határozatlannak gondolja az anyagot, hanem levegőnek. Ebből származnak sűrűsödés és ritkulás útján a tűz, a víz s a föld, melyekből azután a többi lesz. Nem változik az ősanyag, csak alakot vált. A föld lapos hasáb, melyet a levegő tart. Csillagászati nézetei haladást mutatnak. A bolygókat megkülönbözteti az állócsillagoktól.

2. *A.* Lampsakosból, rhetor, makedoniai Fülöp és Nagy Sándor kedveltje, Isokrates ellensége. Hellenika, Philippika és Trikaranos című munkáiban gúnyolja Spártát, Athént és Thebát, miért is menekülnie kellett Görögországból. Irataiból csak töredékek maradtak fenn.

Anazoturia, nitrogén-hiányos vizelet elválasztása, l. *Húgy*.

Ancachs, perui kerület, l. *Ankax*.

Ancenis (ejtsd: ãñszeni), járási székhely Loire-Inférieure francia départementban, a Loire jobb partján, vasút mellett, (1906) 4998 lak., élelmiszerkereskedéssel, környékén szénbányászattal. Mivel a Bretagne határán fekszik, a középkorban gyakran változtatta urát, s 1468. került végleg a francia királyok birtokába.

Anceps (lat., a. m. kétfejű, kétes), közös, vagyis rövidnek, hosszúnak egyaránt vehető szótag a *prozódiában* (l. o.). Növénytani értelemben l. *Kétélü*.

Ancher, *Michael Peter*, dán festő, szül. Rutskerben (Bornholm) 1849 jún. 9., Kopenhágában tanult. Erőteljes realizmussal ábrázolja főleg a jütlandi halászok életét. Kiváló műveinek egy sorozata dán és norvég nyilvános gyüjteményekben van: A mentőcsónak (1883); Halászok a tengerparton, csöndes nyári estén (1889); Két halász (1890); A vízbefult (1896, Kopenhága, kir. képtár);

Szentiván éjszakáján nyári esten (1884, Christiania, nemzeti képtár); Nyári napok a tengeren (1895, aukción megvették). Saját arcképe 1905-ből a budapesti Szépművészeti Múzeumban van. A napi munka megindulása c. képet (1883, kopenhágai kir. képtár) együtt festette feleségével, 1. *Anna Kristina*-val (szül. 1862), ki szintén jeles művésznő.

Anchietea *St. Hil.* (növ.), a Violaceae (ibolyafélék) génusza, melynek 4 faja D.-Amer. tropikus vidékein élő felfutó cserjék. Az *A. salutaris St. Hil.* brazíliai neve Cipo suma. Piros gyökerét hánytató orvosságnak és borogatásra használják.

Anch' io sono pittore (ol., én is festő vagyok), gyakorta idézett szálló ige. Állítólag Correggio mondotta volna elmerülten Raffael Szt. Cecíliájának képe előtt Bolognában.

Anchises, trójai hős, Kapys és Themis fia, Aineias apja, Dardanos unokája. Az Ida hegyén Aphroditével való szerelméből származott Aineias. Dicsekedett az istennő tilalma ellenére boros állapotban elárulta titkát. Zeus villámával sujtotta, mitől megvakult. Az égő Trójából Aineias a vállán vitte ki. Itáliába menet Szicilia szigetén meghalt.

Anchitherium *H. v. Meyer*. A lófélék (Equidae) családján belül a Palaeotheriinaek alcsaládjába tartozó ásatag állat. A lónak miocénkori ősének elülső lábain három ujj volt, ezek közül azonban csak a legerősebb középső érte a földet, míg a Palaeotheriumnál mind a három. Kivételesen mai lovainknak is van a mellső lábaikon s még ritkábban a hátsókon is egy vagy két durványos ujja a középső erős ujj (pata) mellett.

Anchoinsav, l. *Lepargilsav*.

Anchor-Line (ang., ejtsd: ankör-lájn), ang. gőzhajózási társaság, l. *Gőzhajózás*.

Anchovis (állat), l. *Szárdella*.

Anchusa *L.* (növ.), a Borraginaceae (Érdeslevelüek) család génusza, melynek 30 faja Európában, különösen a mediterrán vidéken és részben a Fokföldön van elterjedve. Egy éves vagy évelő füvek, átellenes levelekkel, kunkorvirágzattal. A párta tölcséralakú, torkában 5 torokpikkely. Az orvosi A. *(Anchusa officinalis* L.) keményszőrű fű. Virága kinyíláskor piros, azután azurkék vagy lila, ritkán fehér. Mezőkön közönséges, alkalmazott füve és gyökere (herba et radix Buglossi v. lingulae bovis) régebben officinális volt. Fiatal leveleit néha mint főzeléket eszik. Officinális volt még az *A. azurea* Mill., *angustifolia* L. és *sempervirens* L. Az *A. italica* Retz. Egyiptomban sárgaság elleni szer. Az A.-fajok szép kék és tartós virágjuk miatt kertben is láthatók *(A. italica)*, az *A. sempervirens* L. árnyékkedvelő voltáért a facsoportok között levő helyek kitöltésére célszerű.

Anchylostomum duodenale, l. *Ankylostomum duodenale*.

Ancienneté (franc.), ansziennitás, rangidősbség, a hivatali szolgálat ideje; sajátképi értelmében pedig a szolgálati időtartam szerint való előhaladás elve a hivatali hierarkiában. Úgy a polgári, mint a katonai tisztviselők szolgálati szabályai követik ezt bizonyos mértékben, és irányadóul veszi a gyakorlat ott is, hol a vonatkozó törvényes szabályok hiányoznak, de azzal a közérdek által követelt enyhítéssel, hogy a soron kívül való előlépés lehetősége a különösen kiváló szorgalmat és tehetséget tanusítók, rendkívüli érdemet szerzők számára nyitva van, és hogy a magasabb u. n. vezérlő állások elnyerésénél már első sorban a hivatottság s képesség jönnek számba. Nálunk előbb törvényesen a szolgálati idő szerint való fokozatos előlépés még ugyanazon fizetési osztályon belüli fizetési fokozatokra nézve sem volt biztosítva. A hivatalnokok fizetéséről és rangviszonyairól szóló 1893. és 1904. évi törvények szerint a fizetési osztályokon belül v. fizetési fokozatokba való előlépés a szolgálati idő szerint biztosítva van, míg a magasabb fizetési osztályba való kinevezésnél első sorban a képesség, hivatottság dönt.

Ancien régime (franc., ejtsd: añszjeñ rézsim), a. m. «régi kormányrendszer», a francia forradalom előtti kormányzat jelzése.

Ancile (lat.), kerekded, két oldalán bevágott hosszúkás pajzs, mely a monda szerint Numa uralkodása alatt az égből hullott le és Róma város hatalma ennek birtokához fűződött. Numa egy Veturius Mamurius nevű etruszk fegyverkovácscsal 11 darab vele teljesen egyenlő pajzsot készíttetett, hogy az igazit ne lehessen köztük megkülönböztetni és a Salius-papok őrizetére bízta, kik évenként egyszer, márc. 1-én ünnepi táncelejtésben végigvitték a városon.

Ancilla *Lam.* (állat), a datolyacsigák (Olividae) családjába tartozó tengeri csiganem, melynek mintegy 35 élő és 30 kihalt faja ismeretes az eocénrétegekből.

Ancilla theologiae (lat.) a. m. a teológia szolgálója. A középkorban nevezték így a filozófiát.

Ancillon (ejtsd: añszijjoñ), hugenotta család Metzből, mely a nantesi ediktum visszavonása alkalmából vándorolt ki Poroszországba. 1. *A., Charles*, jogász és diplomata, szül. Metzben 1659., megh. Berlinben 1715 jul. 5. A Nagy választófejedelem az országába menekült hugenották főbirájává nevezte ki, majd követül küldte Svájcba, utóda pedig, I. Frigyes, porosz királyi történetíróvá nevezte ki. Művei: Histoire de l'établissement des Français réfugiés dans les états de l'Électeur de Brandenbourg (Berlin 1690); L'irrévocabilité de l'édit de Nantes (Amsterdam 1688); La France intéressée à rétablir l'édit de Nantes (u. o. 1690); Histoire de Soliman II. (Rotterd. 1706) stb. — 2., *A. Johann Peter Friedrich*, porosz államférfiú, az előbbinek dédunokája, szül. Berlinben 1767 ápr. 30., megh. 1837 ápr. 19. Papi pályára készült és 1790. a berlini francia egyház hitszónoka lett; 1792. a katonai akadémiának történeti tanára, 1803. a tudományos akadémiának tagja és a király történetírója lett, miután a Tableau des révolutions du système politique de l'Europe depuis le XV. siècle (1803, 4 köt.; új kiadás 1824) című művét kiadta. A trónörökös nevelésével is megbízták, 1814. titkos követségi tanácsos címén a külügyminisztériumba került, melynek 1818 óta lelke volt. 1832. miniszterré tették. A külügy terén Metternich szellemében működött s vele együtt szerkesztette 1834. azokat a bécsi pontozatokat, melyek az alkotmányos uralmat lehetetlenné tették. Művei közt említendők: Mélanges de littérature et de philosophie (Berlin 1801, 2 köt.); Ueber Souveränität u.

Staatsverfassung (u. o. 1816); Ueber Staatswissenschaft (u. o. 1819); Ueber Glauben und Wissen in der Philosophie (u. o. 1824); Ueber den Geist der Staatsverfassungen u. dessen Einfluss auf die Gesetzgebung (1825; francia nyelven, Páris 1850); Pensées sur l'homme, (Berlin 1829, 2 köt.) Műveinek tudományos értéke csekély.

Ancirabe, Vakinonkaratra madagaszkári tartomány székhelye az Ankaratra lábánál, vulkanikus talajon, mintegy 2000 lak., termékeny vidékkel és meleg kénes forrásokkal.

Ancirane, l. *Diego Suarez.*

Ancistrodon *Palissot de Beauvois* (állat), a csöves fogú kígyók *(Solenoglypha)* csoportjába, a viperafélék családjába, a csörgőkígyó-formájuak *(Crotalinae)* alcsaládjába tartozó kígyónem.

Anckarström *János Jakab*, III. Gusztáv svéd király gyilkosa, szül. 1762., kivégezték 1792. A testőrség tagja volt, de 1783. kilépett a hadsereg kötelékéből. Önhitt s dölyfös arisztokrata volt. A királyt szertelen módon gyülölte, mert a nemesség elnyomásával korlátlan uralomra törekedett. 1791. összeesküvést szőtt s maga vállalkozott a király meggyilkolására. Tervét Stockholmban egy álarcos bál alkalmával hajtotta végre 1792 márc. 16. Társait nem árulta el s bátran halt meg a vérpadon ápr. 27. Családja Löwenström nevet vett föl. V. ö.: *Mellin*, Verschwörung und Mordattentat gegen Gustaw III. (Stockholm 1890). L. még *Svédország.*

Anckarswärd *Károly Henrik gróf*, svéd politikus, szül. Sveaborgban 1782 ápr. 22., megh. Stockholmban 1865 jan. 25. Katonai szolgálatba lépett; részt vett az 1809-ki összeesküvésben s a trónörököst mint hadsegéd kisérte Németországba 1813., de el kellett hagynia a hadsereget, mert a franciákhoz való csatlakozást ajánlotta. Mint az ellenzék feje valóságos fanatizmussal küzdött a kormány ellen. Kizárólagos arisztokrata elvei miatt azonban pártja nagy részt elfordult tőle, amiért 1829. visszavonult. 1833. kiadta *Politikai hitvallását* (Politisk trosbekünnelse). 1834. újra belépett az országgyűlésbe és oly tervezetet nyujtott be, mely a svéd alkotmány gyökeres átalakítását vonta volna maga után. E tervezet részben csak 1866. valósult meg. Mint politikus — kivált 1839-től fogva — nagy tekintélynek örvendett.

Ancona, 1. compartimento az olasz Marca tartományban, az Adriai-tenger, Pesaro-Urbino, Perugia és Macerata compartimentók közt (1966 km² ter., (1908) 308,272 lak. Egyedüli járása A.

Ancona, az ugyanily nevű compartimentónak, püspöknek és osztrák-magyar konzulátusnak székhelye és kikötőváros Olaszországban, az Adriai-tenger partján, vasút mellett, a tenger felől festői képet nyujt, (1907) 56,835 lak., hajóépítéssel, vasöntéssel, selyemfonással, cukor-, bőr-, kötél- és vitorlagyártással. A város keskeny utcákból áll, bár a tenger felől széles utak készítésével nagyban szépítik. A Traján által épített, szép (650 méter hosszú) töltésen van a 14 méter magas Traján-diadalív (115. Apollodorustól). Az új töltésen van XII. Kelemen pápának, a töltés újra építőjének kapuja (Arco Clementino, 1765. Vanvitellitől). Említést érdemelnek: a XI. és XII. sz.-ban görög kereszt alakban épült San Ciriaco székesegyház, Titus Gorgonius, A. prétorának gyönyörű szarkofágjával, a XIII. sz.-beli Sta Maria della Piazza templom gazdag homlokzattal, a XIII. sz.-beli San Domenico Tizian-képpel, a börze Tibaldi freskóival (1457), végre a XV. sz.-ban épült városház képtárral, érem- és régiséggyüjteménynyel. A.-nak szép, terjedelmes, 8 m. mély kikötője van. 1860 óta az olasz kormány sokat tett a kikötő s az erődítmények kijavítása körül. A behozatal tárgyai: kávé, dohány, só, vasárúk és gépek, búza főképen Oroszországból, nyerscukor, faszén főképen az osztrák-magyar monarchiából. A kivitel jelentéktelen. Rendes hajóösszeköttetése van Fiuméval. Régi erősségén kívül újabb időben a közeli hegyeket is ellátták erődítményekkel. Legújabban Fiume és A. közt dróttalan távirót akarnak berendezni.

A.-t Kr. e. 380. szirakuzaiak alapították, 268. a rómaiak kezébe került és a Kr. e. I. sz.-ban római gyarmat és az illirek ellen hadihajó-állomás volt. Trajánus a kereskedelme és ipara (biborfestészet) által jelentékeny város kikötőjét megnagyobbította. Pipin a longobardokat, kik 592. elfoglalták, arra kényszerítette, hogy a várost a pápának engedjék át. 1167. és 1174. Barbarossa Frigyes hadai eredménytelenül ostromolták. 1488. a város meg akart szabadulni a pápai fennhatóságtól és Mátyás magyar királyhoz fordult segélyért, aki megengedte, hogy a város tornyán a magyar zászlót kitűzhesse. 1573. VII. Kelemen végleg uralma alá hajtotta. A tolentinói békében köztársasággá kiáltották ki (1797), de 1799 nov. 13. az osztrákoknak volt kénytelen meghódolni. 1805-ben a franciák kezébe került, de már 1815. az osztrákok lerombolván erődítményeit, ismét a pápának adták át. 1849—59-ig az osztrákok tartották megszállva. Umbriával együtt 1861. A.-t is bekebelezték az olasz királyságba.

Ancora, olasz zenei műszó a. m. még egyszer, a zenemű egy részének ismétlését írja elő.

Ancoraggio (olasz, ejtsd: ankorádzso, franc. ancrage, ang. anchorage) a. m. horgonypénz; a hajótulajdonos által fizetendő díjak a kikötő használatáért, amelyben horgonyoznak. Kikötői illeték.

Ancoras tollere (lat.), Varronak mondása: a. m. a horgonyt felszedni, azaz távozni.

Ancud, chilei város, l. *Ankud.*

Ancus Marcius, a hagyomány szerint Róma negyedik királya (Kr. e. 640—616.), Numa leányának fia, ki nagyatyja példájára népének vallásos életét és békés munkáját szorgalmazta. Ő alapította meg a hadizenet módját a Fetialis-papok szervezetével és ő alapította a kereskedelem érdekében a Tiberis torkolatánál Ostia városát. A Janiculumon erődöt alapított az etruszkok ellenőrzésére és ő verette a Tiberisen az első (cölöp-) hidat. A nyugtalankodó latin városok közül többet elfoglalt, lakosaikat pedig az Aventinus dombra telepítette le. Ezek voltak a *plebs* ősei. Halála után két kiskorú fiának nevelője, Tarquinius Priscus ragadta magához Róma uralmát.

Ancy-le-Franc (ejtsd: anszi-lö-frank), község Yonne francia départementban, az Armançon és vasút mellett, (1906) 1850 lak., 1545-ben Primatice által épített gyönyörű kastéllyal, amelyet Nicolo del

Alsóbb festőföldek, kövér földek, továbbá kőbánya val és vasérckkel.

Ancylus, kövület a harmadkortól kezdve található, de különösen a harmadkorban gyakori, limnaei-félékhez tartozó csiga. Váza csészeformáju, kúpos csúcsu.

Ancylus-tó egy kezdetben nagy kiterjedésü skandináviai tó, amely a tengernek volt része, de a jégkorszak után a talaj emelkedése következtében elvált és alakult, később pedig ujabb talaj sülyedések és változások következtében fel... A területén található fosszilák különösen az Ancylus fluviatilis csiga teszik ...

Ancyra, l. *Angora*.

Ancyranum monumentum (lat.), Augustus császárnak utolsó évében (Kr. u. 14.) elrendelte, hogy tetteinek, uralma eredményeinek jegyzéke az állami levéltárba kerüljön. Másolatának talán ércbronz táblára volt vésve, ... *Ancyra* (ma Angora, Kis-Ázsiában, a galatiai) város, Augustus istenségének templomot emelt s márványtáblára lat. és görög nyelven szintén följegyezte az okor e legnevezetesebb okiratának másolatát, mely elég jó állapotban maradt meg és részletesen felsorolja a császár vállalatait, viselt hivatalait, kitüntetéseit, adakozásait, vallásos kegyeletét és hazafiságát. Az A. 58 év eseményeit (Kr. e. 43-tól Kr. u. 14-ig) öleli fel s a felsorolt nagy tettekkel kevés történeti hős sikerei állják ki a versenyt. Az okirat ... és ... nyugodt hangja méltó a jelentős tartalomhoz. Jó kiadása Mommsentől van (Res gestae divi Augusti, Berlin; Weidmann és Corpus, Inscr. Lat. III. 769.). V. ö.: *Mommsen*, (Sybels Hist. Zeitschrift, 1887); *Boissier*, Cicero és barátai magyar fordításában Augustus végrendelete c. fej. (Budapest, M. Tud. Akad.). Teljes szövegét magyarul l. *Mika* Tört. Olvasókönyvei III. k.

Anczyc ... *Wladiszlav Ludvik*, lengyel író, szül. Vilnában 1829., leginkább Krakóban élt, hol 1883. halt meg. Kiválóbb művei: A paraszt arisztokraták; A tutajosok; Tirteusz; A paraszt emigráció; továbbá számos ifjusági irat.

And., *Ander.*, *Anders.* v. *Andrs.*, természetrajzi nevek után *Andersson* Nils János (l. o.) svéd botanikus nevének rövidítése.

Anda *Juss.* (növ.), l. *Joannesia Vell.*

Andabatae, a római gladiátoroknak az a fajtája, mely lóháton, rostélyos sisakkal harcolt, úgy hogy semmit vagy csak nagyon keveset látott. L. még *Gladiátorok*.

Andacs, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1900) 119 tót és magyar lak.; egyike Magyarország legrégibb helységeinek; van vasuti megállója, u. p. és u. t. Üzbég.

Andaháza, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1900) 74 tót lak., u. p. Kispalugya, u. t. Liptószentmiklós.

Andaházy (A. *Andaházy*), ősrégi, liptóvármegyei nemes család, mely a Kelecsényi Fejérpataky- és a Zubellai és Kisfaludi Lipthay-családdal egy házból ered. A család őse Milath, ki 1248—76 között fordul elő, aki likvai részbirtokos. Apja Bosin 1240—76 között élt. 1248. nemesi előjogokat nyert és birtokos volt Verbicha és Apatichna között. Milath fiának Péternek idősebb fiától Jákotól, illetve ennek fiától Pétertől származik le a Fejérpataky-család. Jákó testvérétől Andától, ill. ennek György nevü fiának unokáitól Andrástól és Györgytől származik az A.-család, Milath Sad nevü fiától pedig a Lipthay-család. A család a Dubravai családdal együtt nyert címeradományt. Címere kék mezőben két egymással összefonódó, fejüket egymásnak fordító ezüst kígyó, nyakuk fekete tollú nyillal átlőve, kisérve felül egy-egy, három nyillal rakott arany puzdrával, sisakdísz nyakán nyillal átlőtt, repülésre kész fehér galamb, takarók vörös-arany, kék-ezüst. A címernek több változata van, így ismerünk olyat, hol a sisakdíszben a galamb helyett őrtálló daru van. V. ö.: *Majláth* Béla, Családtörténeti tanulmányok 1526. évig. II. Milath törzse, Fejérpataky, Andaházy és Lipthay családok. Turul, 1891 évf. és u. a., A Keresztúriak. A Szentkereszti, Leustách, Mothkó, Ipócsházi, Czin és Andaházy családok, u. o. 1898. évf.

Andal, angol telivér, l. *Versenylovak*.

Andalgó, a «lassu magyar» tánc első részének elnevezése, mely alatt a párok mintegy sétálva jártak fel s alá. L. *Magyar táncok*.

Andaluzia, Spanyolország legdélibb vidéke, 8 tartományra oszlik: Sevilla, Huelva, Cadiz, Cordoba, Jaen, Granada, Malaga és Almeria 87,571 km² területtel s (1900) 3.562,403 lak. É.-on Uj-Kasztiliával és Esztremadurával, K.-en Murciával, Ny.-on Portugáliával, D.-en a Földközi-tengerrel határos. A. a Sierra Morena és Sierra Nevada közt fekszik, a Guadalquivir mindkét oldalán. Vízben nincs hiánya. Főfolyója a Guadalquivir. Az éghajlat déjen afrikai jellegű, főleg a Földközi-tenger partján, hol a Solano a nyár melegét néha elviselhetetlenné teszi. Az Atlanti-oceán partjain hűvösebb szelek járnak. A leghidegebb hónap középhőmérséklete 15° C., a legmelegebbé 30° C. Egyes részei igen termékenyek, az olaj- és narancsfák nagy magasságra nőnek; cukornád, füge, batáta és datolyapálma szabadon tenyészik; fanemű aloék és kaktuszfélék átjárhatatlan bozótokat képeznek; bor, olaj és gyümölcs bőven van, Geniltől Ny.-ra azonban, ahol a természeti és mesterséges öntözés is gyenge, a művelés nem oly virágzó; sőt a tengerparton még pusztább és egyhangubb vidékei is vannak, így a Guadalquivir és Tinto torkolata közt, a Las Arenas Gordas futóhomokkal van fedve. Az A.-i mének híresek, főleg a cordobaiak; Sevilla és Cordoba a legjobb bikákat szállítja a róluk elnevezett viadalokra. Az A.-iak vendégszeretet, vidámság és könnyelmüség, értelmi tehetség, ügyesség és élénk képzelet által tünnek ki. A nők különös, természetes bájjal és elmésséggel vannak megáldva. Mindkét nem általában középmagasságú, szép termetü, sötét arcszínű; szemük fekete, hajuk sötét, fénylő, orruk hajlott, arcuk félig keleti metszésű, mi főleg a nőknél vehető észre. A. őskori lakói turdetánok, Strabon szerint igen művelt, de elpuhult emberek voltak. A gazdag ezüstbányákat már a föniciaiak keresték föl, s itt gyarmatokat alapítottak. Később, 237 után a karthágóiak, 206 után pedig a rómaiak kezébe került. A Kr. u. V. sz. elején az alánok és vandalok nyomul-

tak ide s Vandalitia nevet adtak az országnak. Őket 412. a keleti gótok váltották föl, kik 711. a xeres de la fronterai ütközet után az araboknak hódoltak meg. Midőn 755-ben a spanyolországi arabok az ázsiaiaktól elszakadtak, Cordoba a kalifák egy új dinasztiájának vált székhelyévé. Hosszú harcok után a XV. században a mórokat végleg kiűzték innen is és Andaluzia Kasztiliának része lett.

Andaluziai ló. Spanyolfajta ló, amely a XVII. sz.-ban Európaszerte el volt terjedve, egyrészt a kistestü lovak megjavítására, másrészt pedig a rokkokó korszakban mint legjobb és a célnak legalkalmasabb hátiló használtatott. Ma már Spanyolországban is csak az uralkodó papság és egyes nagyurak kezén található.

Andaluziai tyúk (Gallus domesticus andalusianus). A spanyol tyúkkal rokon fajta, melytől főleg abban különbözik, hogy míg amannak arca fehér, az utóbbié sötét karmazsinvörös. Négy változata ismeretes. 1. A *fekete A.* v. *Minorca tyúk*, ez valamennyi között a legsúlyosabb (a kakas súlya 3—4½ kg.), s edzett állat, mely gazdaságilag is igen értékes. Évente 200 tojást is tojik, amelyek igen nagyok, súlyuk 60—85 g. között váltakozik. 2. A *fehér A.*, mely az előbbitől csak fehér tollazatával különbözik. 3. A *kék A.* az előbbieknél kisebb, alapszíne fénylő palakék. 4. A *kakuktollú A.*, nagysága az előbbiével egyez meg, szine kékesszürke, sötét keresztsávokkal.

Andaluzit, szilikát *ásvány:* rendesen gránitban, gnájszban v. csillámpalában fordul elő bennőtt nagy rombos oszlopos kristályokban, melyeket többnyire fehér csillámpikkelyek v. szericitkéreg borítanak. Anyaga kovasavas aluminium (Al_2SiO_5); szine szürkés, zöldespirosas, néha kékes; tökéletes ép, áttetsző kristályok ritkák. Braziliából (Minas novas) ismeretesek átlátszók is, melyeken a többszinüség (pleokroizmus) szépen látszik; olajzöld, olajsárga s jácintpiros a vezérszín. K. 7—7·5; fs.

Kiasztolit-kristály keresztmetszetei.

3·1—3·7. Ismeretesebb termőhelyei: Spanyolországban Andaluzia (Almeria), Tirol (Lisenz), Bajorország (Zwiesel, Wunsiedel, Hof), Szászország (Munzig, Penig, Bräunsdorf). Legszebbek a braziliaiak, honnan kavicsok alakjában hozzák és a hozzá hasonló, de értékesebb alexandrit helyett drágakőnek is megmunkálják. Az A.-hoz tartozik a *kiasztolit*; nem egyéb mint agyagpalában termő olyan fehéres A., melynek hosszú kristályain keresztül húzódó többnyire négyágú csatornáit az anyakőzet, a fekete agyagpala úgy tölti ki, hogy a keresztbe metszett lapokon kereszthez hasonló formákat láthatni. (Az ilyen csiszolt keresztmetszetek stealit néven kerülnek kereskedésbe s kiválóan a Pireneusokban amuletteknek használják, l. az *ábrát).* A név is erre vonatkozik (kiasztosz gör. = keresztezett, lithosz = kő). A kiasztolitot tartalmazó agyagpalának *kiasztolitpala* a neve. Kiasztolitok leginkább Spanyolországban, a Pireneékben találhatók, néha 5 cm. vastagok és lábnyi hosszuságuak. Egyéb termőhelyei: Szászország (Strehla), Fichtelhegység (Gefrees), Franciaország (Bretagne), Észak-Amerika.

Andaman, l. *Minkopik.*

Andaman-szigetek (ang. birt.), 4 nagyobb és mintegy 50 kisebb szigetből álló csoport a Bengáliöbölben. A hátsóindiai hegyrendszer mészkőzónáját tevő Arakan-hegységnek a tengerből újra kiemelkedő darabja. É.-i része homokkőből, eocén és oligocén mészkőből áll, D.-re vulkánizmus jelentkezik. A Ny.-i partokat korallzátonyok kisérik. Legmagasabb pontja, *Saddle Hill* 960 m. Szerkezetileg folytatása a Nicobar szigetcsoport, amely átvezet a Szumatra DNy.-i oldalán sorakozó szigetekhez. Klimája tropikus 19°—27° C. hőmérséklettel, az évi csapadék 3000 mm.; a mangrovés mocsarak egészségtelenné teszik. Növényvilága hátsóindiai jellegű, erdőségei értékes faanyagot szolgáltatnak. Alig van más emlősállata, mint a vaddisznó és a patkány. Őslakói, a negritókkal és pápuákkal rokon minkopik, kihalóban vannak. 140—150 cm. magas, sötétbőrű, göndörhajú nép, ügyes nyilasok és búvárok. Fővárosa *Port Blair,* úgyszólván egyetlen használható kikötő. 15,000 lakosának nagyobb része, 12,000, az 1898. épült új sugárrendszerű börtönnek élethossziglani foglya. Az egész szigetcsoport lak. száma 24,649, 1 km²-re jut 3 lélek.

Andamento (ol.), zenei műszó, így nevezik a fugában a téma egyes feldolgozásai (l. *Fuga)* közt előforduló közjátékokat. Ugyanezt teszi a *divertimento* is.

Andante (ol.), zenei műszó, mely annyit tesz, hogy «menve», «járva»; a zenében a nem éppen lassú, de nem is gyors időmértéket jelzi. *Più* v. *un poco A.* nem azt jelenti, hogy *lassabban,* hanem inkább *gyorsabban,* mint A. *Meno A.* viszont lassabb, mint az A. Azonkívül *A.* alatt oly zenei tételeket is értünk, melyek *A.* időmértékben vannak írva. *Andantino* rövidebb *A.*-tétel.

Andantino (ol.), valamivel élénkebb, mint andante (l. o.).

Andautonia, római község Felső-Pannóniában, a mai Ščitarjevo (Horvátország) táján.

Andchui (*Andchoi*), város Afganisztánban, közel az orosz határhoz, a Szangalik partján, 15,000 özbég lak., akik tevetenyésztéssel és báránybőr (asztrakán) kereskedéssel foglalkoznak.

Andechs, bencés kolostor és búcsújáróhely Felső-Bajorországban, a szt. hegyen, az Ammer-tó K.-i partján. 950 körül alapították. 1803. teljesen kifosztották, de 1846. I. Lajos bajor király ismét helyreállíttatta, jelenleg a müncheni bencések noviciátusa. Számos ereklyéje kedvéért igen sokan látogatják. A. eredetileg megerősített vár volt és az A.-i grófok törzsfészke, kik magukat a XII. sz.-ig *isztriai őrgrófoknak* és *meráni hercegeknek* nevezték. E családból származott II. Endre királyunk neje, Gertrud, kit 1213. megölték. V. ö. *Oefele,* Geschichte der Grafen von A. (Innsbruck 1876); *Heindl,* Der heilige Berg A. (München (1895); *Arnswaldt,* Die Grafen v. A. (1907); *Herlitz* G., Gesch. der Herzoge v. Meran aus dem Hause Andechs. (Halle 1909).

Andeer, helység a Schamser-völgyben, Svájcban, l. *Viamala.*

Andelangus (lat., ném. Andelang v. Wandelang), a germán ősi jogban a telek feletti uralom-nak jelvénye. Az A. eredete homályos, némelyek szerint kesztyű, amelyet a telek vevőjének az eladó az átadással nyujtott át és amelyet ez [illegible].

Andelfingen, 1. *Gross-A.*, az A.-i járás székhelye Zürich svájci kantonban a Thur jobbpartján, vasút mellett, (1900) 859 lak., szép kastéllyal. 1799. itt verték meg a franciák az egyesült osztrák-orosz hadakat. — 2. *Klein A.*, az előbbivel szemben a Thur balpartján, 1038 lak.

Andelot, l. *Coligny*.

Andelsbuch, fürdő a bregenzi erdőben.

Andelys (*Les Andelys*, ejtsd: andeli), az ugyanily nevü arrondissement székhelye a Seine jobbpartján, Le Grand A. és Le Petit A.-ből áll, (1906) 5614 lak., gyapjuiparral, malmokkal; Poussin festő szobrával. Le Petit A. fölött láthatók a Gaillard erősség romjai, amelyet Oroszlánszivü Richard építtetett és IV. Henrik 1603. leromboltatott.

Andenne, iparos város és vasuti gócpont a belga Namur tartományban a Maas jobbpartján, (1906) 7711 lak., fajánsz-, kémiai és papirgyárakkal, szén-, kő- és cinkércbányákkal.

Andennien, a geológiában az oligocén egyik emeletének a neve Belgiumban.

Anderkó *Aurél* (Homoródi), meteorologus, szül. 1869. Erdőpeten (Szatmár vm.). Tanulmányait Szatmárnémetin kezdte, a budapesti egyetemen fejezte be. A meteorológiai intézethez belépett 1891. mint kalkulátor, 1894. lett asszisztens és 1898. adjunktus, jelenleg a prognózis-osztály vezetője. 1907 óta egyetemi magántanár. Írt számos matematikai és elméleti irányú meteorológiai értekezést, melyek részint folyóiratokban, részint a meteorológiai intézet évkönyvében jelentek meg. Bogdánfyval együtt új ombrográfot szerkesztett.

Anderlecht, gyárváros és búcsújáró hely Brabant belga tartományban, vasút és Brüsszel mellett, (1906) 58,654 lak., pamutiparral és sörgyárakkal. A francia forradalmi háboruban 1792 nov. 12-én itt győzelmes csatát vívtak a franciák a szövetségesek felett, melynek következtében Brüsszel is a franciáké lett.

Anderledy, *Anton*, jezsuita generális, szül. Brieg-ben (Svájc) 1819 jun. 3., megh. 1892 jan. 19. Rómában és Freiburgban tanulta a teológiát és filozófiát; miután 1847. Freiburgból, 1848. Piemontból kikergették, Amerikába ment, onnan 1851. visszatért, 1853. a kölni jezsuita teológiai intézet, 1856. a paderborni kollégium rektora, 1859. provinciális, 1869. marialaachi rektor lett. 1870 óta Beckx jezsuita generálisnak asszisztense, 1883. vikáriusa s 1884. utóda.

Anderloni, *Pietro*, olasz rézmetsző, szül. St.-Eufemiában, Brescia mellett 1784 okt. 12-én, megh. Milano mellett 1849 okt. 13-án. Longhi tanítványa volt, kinek halála után (1831) átvette a milánói rézmetsző iskola vezetését. Tizian és Raffael képeinek festői reprodukálásával nagy hírnevet szerzett. Bátyja, A. *Faustino*, szül. 1766., szintén rézmetsző volt Páviában.

Anderlues (ejtsd: andrlü), község Hainaut belga tartományban, vasút mellett, 13 km.-nyire Charleroitól, (1900) 9086 lak., vasiparral.

Andermatt, Urseren járás székhelye Uri svájci kantonban a Reuss mellett, 1444 m. magasban, a Szt.-Anna-hegy lábánál, 801 lak., kaszárnyával, kapucinus-kolostorral szegény és beteg utazók számára; alatta visz el a Gotthard-alagút.

Andernach, város Koblenz porosz kerület Mayen járásában, vasut mellett, a Rajna balpartján, (1905) 8798 lak., kémiai és sörgyárakkal. Legjelentékenyebb épületei a kat. Genovéva-templom, egy késóromán ívezetes bazilika 4 toronnyal a XIII. sz.-ból; a ferencrendiek temploma; a kölni érsekek egykori várának romjai és a szt. Péter-kút a XIV. sz.-ból.

Andersen, 1. *Hans Christian*, híres dán költő, szül. Odenseben, Fünen szigetén 1805 ápr. 2-án, mint szegény vargamester fia. Megh. 1875 aug. 6-án. Nagy anyagi küzködések között járta iskoláit Kopenhágában, előbb szinész akart lenni, később pártfogói taníttatták. Nemsokára föltünést keltett első költeményeivel és szatirájával (Gyaloglás Amakba). 1833. királyi ösztöndíjjal Párisba s onnét Svájcon át Rómába utazott, hol nagy földijével, Thorwaldsennel kötött barátságot. Akkori nagy tetszéssel fogadott regényei: A rögtönző, Csak hegedüs stb. A Mór leány c. szomorújátéka kevesebb sikert aratott. 1840—42-ig újabb olasz és keleti útra indult s akkor bocsátotta közre világhírü meséinek első sorozatát. Az ezután következő években bejárta Németországot, majd ismét Olaszországot, Francia- és Angolországot s a skandináv félszigetet. Főbb munkái e korszakból Ahasverus (mithikus dráma), A két bárókisasszony (regény), különösen pedig: Életem meséje (1855), és egyik fő műve: Új mesék és elbeszélések (4 köt., 1858—61). A fáradhatatlan Andersen 1861. Spanyolországot utazta be, s onnét átrándult Afrikába is. Visszatérve, Kopenhágában maradt haláláig. Világhírre felülmulhatatlan bájjal írt meséi által jutott, melyeket majdnem minden európai nyelvre lefordítottak. Magyarban is több kiadásban jelentek meg. Összegyüjtött munkái 1853—79. jelentek meg 33 kötetben. Emlékszobra a Rosenborg kir. kastély kertjében áll. V. ö.: G. *Brandes*, Kritiker og Portraeter (Kopenhága 1885); N. N. *Bain*, Hans Christian A. (London 1895).

2. *A.*, *Joachim*, fuvolavirtuóz, szül. Kopenhágában 1847 ápr. 29., megh. 1909 máj. 6. u. o. Egyik alapítója a berlini filharmoniai zenekarnak. 1893 óta a kopenhágai palota-zenekart igazgatta. Hangszerére számos tanulmányt és egyéb művet szerzett.

3. *A. Károly*, dán író, szül. Kopenhágában 1828 okt. 26., megh. 1883 szept. 1. Kopenhágában a Rosenborg királyi palota műgyüjteményeinek felügyelője, majd intendánsa lett. Mint epikus és lirai költő nagy munkásságot fejtett ki. Művei közül a főbbek Lys og Skygge (Fény és árny), Romancer og Sange (Románcok és dalok), Poesier, főleg pedig Genrebilleder (Jellemképek). A. a *szerb* népköltészettel is foglalkozott, és e szerb név: *Gusle* alatt bocsátotta közre szerb népdalgyüjteményét 1875.

Anderson (ejtsd: enderszn), 1. Indiana amerikai állam Madison county-jának székhelye Indianopolistól ÉK.-re, a White-river partján, vasutak mellett, (1900) 20,178 lak. s több gyárral, amelyek-

nek hajtó erejét a White-river vize adja. — 2. *A.*, az ugyanily nevű county székhelye D.-Karolina amerikai államban a Rocky-river és vasút mellett, (1900) 5498 lak., nyerspamutkereskedéssel.

Anderson (ejtsd: ánderszn), 1. *Alexandre,* amerikai fametsző, szül. New-Yorkban 1775., megh. Jersey City-ben (New Jersey állam) 1870 jan. 18. A. az Egyesült-Államok fametsző művészetének megalapítója. Bell boncolástanához és Shakespeare drámáihoz készült metszetei nagybecsüek.

2. *A., Arthur,* nagyszerű iparvállalatairól ismeretes angol férfiú, szül. Shetland szigetén 1792., megh. London mellett Norwoodban 1868 febr. 28. Első nagyobb vállalata volt Dom Pedro expediciójának fölszerelése Dom Miguel, Portugália uralkodója ellen. A parlamentben (1847 óta) s az irodalomban a szabad kereskedelem érdekében küzdött. Alapítója s 1867 óta főigazgatója volt a Keleti gőzhajótársaságnak *(Peninsular and Oriental Steam Navigation Company),* mely hosszú időn át úgyszólván egyedül közvetítette az angol gyarmatokkal a posta- és személyszállítást. Roppant vagyonát tan- és nevelő-intézetek alapítására fordította.

3. *A.*, angol mérnök és Afrika-utazó, ki az 1864—1880. években egész Dél-Afrikát bejárta; felmérte azonfelül a Kalahari-sivatagot és több pontos térképet adott ki az általa beutazott vidékekről. Tőle megkülönböztetendő *Anderson B.*, egy felszabadult szerecsen, ki Liberia afrikai néger köztársaságból 1868. a Mandingók országába tett nevezetes utat.

4. *A., Rasmus Björn,* északamerikai író, szül. 1846 jan. 12., a Wisconsin-egyetemen a skandináv nyelvek tanára volt 1875—84. Majd Kopenhágába konzulnak küldték. Művei közül megemlítendők: Den noske Maalsag (Chicago 1874), mely a norvég nyelvnek történeti fejlődését adja; továbbá: America not discovered by Columbus; historical sketch of the discovery of America by the Norsemen of the X. century (3. kiad. 1883), amelyben a norvégoknak X. sz.-beli fölfedezését tárgyalja; Norse mithology (1875); Viking tales of the North and other northern tales (1877); The younger Edda (1880); Die erste Entdeckung von Amerika. Németre ford. *Mann M.* (1888).

Andersonia *R. Br.* (növ.), a *Sprengelia Sm.* génusz alneme; 20 faja Ausztrália nyugati részében él. Apró cserjék. Legismeretesebb az *A. sprengelioides R. Br.*, mely apró fehér és rózsaszínű virágaival virágházainkban is díszlik.

Anderssen, *Adolf,* híres német sakkozó, szül. Boroszlóban 1818 jul. 6., megh. u. o. 1879 márc. 13. Filozófiát és matematikát tanult, s tanárkodott Boroszlóban. Mint sakkozó első diadalát Londonban vívta ki 1851. *Morphy,* a nagy amerikai sakkozó Párisban 1858. bár legyőzte, később 1862. A. a londoni és baden-badeni nagy versenyekben nyert első díjat, Bécsben pedig 1873. harmadikat. A. a meglepően szép és merész kombináció s a ravasz cselvetés mestere volt a sakkozásban. Egyik kiválóan szép játszmáját a német sakkönyvek Die unsterbliche Partie (A halhatatlan játszma) néven emlegetik.

Andersson, 1. *Károly János*, Afrika-utazó, szül. Svédországban 1827., megh. 1867 jul. 5. 1850. Galtont kisérte el Dél-Afrikába és vele a Dama- és Ovampo-földet kutatta ki természeti és néprajzi tekintetben. A Ngami-tóhoz 1853-ban ért. Miután Lake Ngami, or Discoveries in South-Africa (London 1856, 2 kötet, németül Lipcsében, 1858) cím alatt útleirását kiadta, még 1856. visszatért Dél-Afrikába, ahol bányatiszt lett, de már 1858. a Kunene folyó nyomozásával kezdett foglalkozni. Ez útján fedezte föl az Okavango folyót. 1860. mint elefántcsont-kereskedő telepedett meg a Dama-földön és a damákat többször vezette háborúba a namaquák ellen. A Herero-földről végre 1867. elérte a Kunenét. Hagyatékából 1875. adta ki Lloyd: Notes of travel in South-Africa c. művét.

2. *A., Nils János,* svéd botanikus, szül. Gördserumban, a smalandi kerületben 1821 febr. 20., megh. Stockholmban 1880 márc. 27. Beutazta Skandináviát, Németországot, Franciaországot és Angliát, s mint botanikus részt vett az Eugénia svéd hajónak a világ körül való utazásában (1851—1853), melyről könyvet írt (3 köt., Stockholmban), 1856. Stockholmban tanár és a tudományos akadémia növénytani gyüjteményeinek felügyelője lett. Főbb művei: Plantae Scandinaviae (Stockholm 1849); Salices Lapponiae, (Upsala 1845); Conspectus vegetationis Lapponiae, (u. o. 1846); Cyperaceae Scandinaviae (Stockholm 1849); Gramineae Scandinaviae, (u. o. 1852); Inledning till botaniken (u. o. 1851—53, 3 köt.); Monographia Salicum hucusque cognitarum I., (u. o. 1867).

Andes, l. *Andok.*

Andes, *Gobernacion* (ejtsd: —szjon), az új határszabályozás következtében Argentinához tartozó része az Atakama pusztának, 64,900 km² területtel 1160 lak. Majdnem kizárólag magas (3500—4000 m.) fekvésű sós pusztákból áll. Egyes helyeken a patakok mentén állattenyésztést űznek.

Andes, *Los,* 1907-ig Venezuela délamerikai köztársaság kerülete, 38,134 km² területtel, (1894) 363,388 lak.

Andesfenyő (növ., Araucaria Juss.), l. *Díszfenyő.*

Andesrózsa (növ.), l. *Bejaria.*

Andezin (ásv.), a földpátoknak egy faja, tulajdonképen háromhajlású mésznátrium-földpát (l. *Földpát).* Szépen kifejlődött kristályokban ritkábban terem (Szolnok-Doboka vm., Retteg mellett, a Csicsó-hegy riolitos andezitjének üregeiben), legfőképen mint kőzetelegyrész fordul elő pl. igen sok hazai andezitben, az Andok kőzeteiben (innen a név), az Adamello hegység gránitjában (az u. n. tonalitban).

Andezit (ásv.), l. *Trachit.*

Andiantes, régi nép, mely Pannóniában a Dráva mentén lakott.

Andidzsán vagy *Andisán,* 1. *kerület* Fergana orosz középázsiai tartományban; 15,174 km² területtel, (1897) 351,187 lak. — 2. *A.*, az ugyanily nevű kerület székhelye, vasút mellett, (1897) 47,627 lak., jelentékeny nyerstermény- és kézműáru-kereskedéssel. A XVI. sz.-ig Fergana fővárosa volt; 1875 óta orosz birtok. 1898. a benszülöttek sorából kiemelkedett álpróféta lázadását az oroszok vérbe fojtották. 1902. dec. 16. földrengés pusztította a várost. Közelében a Kugartszk hegyen híres gyógyforrások fakadnak.

Andiji kerület, Dagesztán orosz tartomány Ny.-i részében, 2886 km² ter., (1897) 46,993 jobbára mohamedán lak. Székhelye az andiji koj-zu mellett levő Botlich falu.

Andira Lam. (növ.), a Pillangósvirágúak genusa, melynek mintegy 20 faja közül 2 Afrika, a többi Amerika tropikus vidékein él. Magas fák. Az A. retusa Kunth Surinam erdeiben nő, kérge anthelminthicus kellemes szagú, de undorító keserű ízű, régebben Cortex Geoffroyae Surinamensis néven mint féreg ellen szert használták. Az A. inermis Nyugat-Indiában nő, ennek a kérge volt a hírneves Cortex Geoffroyae Jamaicensis seu Cortex Mange. Az A. Araroba Aguiar, braziliai faja, a fája araroba néven bőrbetegségek ellen használt orvosság; l. Chrysarobin. A braziliai fajok neve angelim.

Andisán, l. *Andidzsán*.

Andizetes, illír néptörzs Alsó Pannoniában, a Dráva mentén, északról a Hercuniates, délről a Breucusok voltak szomszédaik.

Andlau, gróf, *Gaston Hardouin Joseph*, francia tábornok, szül. Nancyban 1824 jan. 1., megh. 1894 jan. Buenos-Ayresben. Kiképeztetését a st.-cyri katonai iskolában nyerte. Mint kapitány kitűnt a krimi háborúban, főleg Szebasztopol bevételénél. 1870. a rajnai-hadsereg törzskarának volt tagja és részt vett a Metz környékén végbement csatákban. Metz megadása után a poroszok Hamburgba internálták. Itt írta a Lettre d'un colonel d'état-major sur la capitulation de Metz (1871) és Metz, campagne et négociations (1871, 9. kiad. 1873) című műveit, melyek nagy feltűnést keltettek. A. Bazaine-nek tulajdonítja a metzi szerencsétlenséget. 1876 óta szenátor, 1879. tábornok. Caffarel tábornoknak 1887. fölfedezett rendjelüzérkedésében A. is részes volt; megszökött D.-Amerikába, de in contumaciam öt évi fogházra ítélték. Művei még: De la cavalerie dans le passé et dans l'avenir (1869); Organisation et tactique de l'infanterie française depuis son origine (1872).

Andlaw-Birseck, *Franz Xaver*, báró, szül. 1799 okt. 6-án, megh. 1874 szept. 4-én, hirre jutott mint diplomata és jeles író. Művei közül említendők: Erinnerungen aus den Papieren eines Diplomaten (1857); Mein Tagebuch. 1811—1860 (1862, 2. köt.); Die Frauen in der Geschichte (1861); Die byzantinischen Kaiser, ihre Palast- und Familiengeschichte (1865); stb. — Öccse: *Heinrich Bernhardt*, 1802 aug. 20-án szül., megh. 1871 márc. 3-án. 1833 óta a badeni első kamarában a feudális párt előharcosaként szerepelt 1866-ig. Művei: Der Aufruhr und Umsturz in Baden, als eine natürliche Folge der Landesgesetzgebung (Freiburg 1850); Gedanken meiner Muse über den Einfluss der Kirche auf Familie, Gemeinde u. Staat. (1859—61).

Andocs, kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1900) 1711 magyar lak., csendőrőrs, vasút, posta- és távíróhivatal. Szt. ferencrendi szerzetházzal, nevezetes Mária-képpel; búcsújáróhely. Kápolnájáról régi írók ezt a legendát jegyzik fel: A török világban a Duna-Tisza közt egy kat. kápolnába egy ref. ember az ökreit vitte be a vihar elől, mire az épület egyszerre kifordult sarkából s égi hatalmak A.-ra vitték, hol sok ideig fundamentum nélkül állt. V. ö.: Magyar Sion (1884, 561. o.).

Andód, nagyk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1900) 848 magyar lak. Itt szül. Czuczor Gergely. A. legrégibb földesura 1424. a Huntpázman nemzetségbeli Szegi és később az Andai-család volt. U. p. és u. t. Érsekújvár.

Andok (helyesebben *Cordillera de los Andes*, gyakran *D.-Amerikai Cordillerák)*, D.-Amerika Ny.-i partvidékein a Cap Hoorntól a Darieni földszorosig, másrészt a Maracaibo-öböl partvidékéig húzódik fel. Egyike a föld leghatalmasabb hegységeinek; a gerincmagasság sohasem sülyed 2000 m. alá s nem egyszer eléri az 5000 m.-t is. Chile területén, az Aconcagua csúcsban (7040 m.) kulminál. Tipusosan *pacifikus* hegylánc, amely ugyan erősen össze van gyűrve, különösen a peremeken, de a legfontosabb orografiai formákat nem a gyűrődések, hanem a nagyszerű vetődések szabták meg. Nem bontható fel zónákra, mint pl. az eurázia rendszerű Alpok, nem lehet beszélni a hegység külső vagy belső oldaláról sem. Kiképződése csak a harmadkor végén fejeződött be. Ma is nagy szerepe van a vulkanizmusnak; főleg 3 csoportot különböztethetünk meg, ú. m. a középchilei vulkánosság Palenától Santiagóig, a perui, Peru, Bolivia és Chile határán, s az ecuadori vulkánosság. Magukat az A.-at 3 nagy részre oszthatjuk fel, a hegység kialakulásának különbözősége szerint; 1. *Déli A.* egységes lánca, amelyen különösen a diluviális eljegesedés hagyta hátra a jellemző vonásokat. Tart az Aconcagua csúcsig; 2. *Középső A.*, tart Arequipa vidékéig, ahol a hegység két főlánca közé széles, sivatagos klimájú magas föld van beékelve; 3. *Északi A.*, a Maracaibo-öbölig, párhuzamos láncokból áll, amelyeknek száma változó, északon és délen három, középen kettő. Az Andok vázlatos felépítése általában olyan, hogy a Csendes-óceánból nagy vetődéssel emelkedik ki a parti lánc, széles hosszanti völgytől kisérve, ennél jóval magasabb a középső lánc, amely ismét vetődéssel sülyed le a kontinens felé, végül az Anticordillerák lánca emelkedik ki.

1. *Déli A.* rendszere kezdődik a parti lánccal, amely nem egységes, mert a diluviális jégtakaró szigetekre bontotta fel; ma is, közvetlenül a tenger partján, hatalmas gleccserek jönnek le a tengerig. Ez a szétdarabolt parti lánc kezdődik Staten szigettel, végighuzódik a Tűzföld v. Tierra del Fuego déli partján, ennek darabjai a Clarence Inez és Desolation szigetek; tovább rengeteg szigetraj következik, ú. m. a Hamilton, Wellington stb. szigetek, mignem Chiloe szigettel elvégződik a sorozat s a parti lánc a kontinensen folytatódik. Szerkezetéről nem sokat tudunk. A hegység lassan emelkedik mind magasabbra s mindenütt erősen lekopott. A parti lánc mögött húzódó hosszanti völgyet elöntötte a tenger s mint hosszú csatorna választja el a szigeteket a szárazföldtől. Ez a völgy tartalmazza a tűzföldi Fagnano-tavat, az Admiralitas-öblöt, majd pár lapos félsziget után az Ultima Esperanza öblöt s követhető mindvégig a szigetek mögött. Az Ultima Esperanza öböl táján kezdődik az A. főlánca, amelyet kristályos palák s régi eruptivus kőzetek építenek fel s fontos karakterisztikuma a vulkánosság. Ny.-i lejtőin fjordok, a K.-in fjordos tavak keletkeztek, sok helyen

a folyók átvágták a gerincet s a tavak vize a Csendes-oceán felé nyer lefolyást. A hegység fokozatosan magasodik, a San Martin-tónál a Fitz Roy csúcs 3000 m. körül jár. Igen sok csúcs vulkanikus eredetű, de ma is működő vulkánokról nincs biztos tudomásunk. A belső lánc alacsony halomvidék, meglehetős száraz klimával, ez hordja a vízválasztót. Nagy részét bazalt láva takarja, 5—600 m. magas platókat hozva létre. Rendesen úgy ellepi a diluviális törmelék, hogy a hegyszerkezetet csakis a folyók áttörésénél lehet felismerni. A fjordos tavak közül legszebbek a Lago Argentino, Wiedma, San Martino s a Nahuel Huapi. Ez utóbbitól kezdve rendkívül szabályosan huzódik tovább a hegység. A parti lánc, Cordillera de Costa előbb a parton húzódik, majd egészen hozzásimul s a hosszanti völgyet, amely Chilének legtermékenyebb része, csak a geológus ismeri fel. A főgerincen fokozatosan növekedik a vulkánosság, a Tupungato (6700 m.) a Tinguiririca (4480 m.), Maipo (3416 m.) és San José (6090 m.) ma is működő, az Aconcagua (7040 m.) kialudt vulkán. Az átkelés igen nehéz; a hágók közül legjárhatóbb az Uspallata (3760 m.) Santiago és Mendoza között. Ma vasút megy át rajta. A vízválasztó a belső láncról átjön a főgerincre, sőt a Csendes-oceáni oldalra is. A szabályosság megszünik az Aconcagua csúcsnál, ahol a láncok elkezdenek többszörösre válni.

II. *Középső A.* rendszerében megvan a parti lánc, amely a főgerinccel és a kettő közé zárt hosszanti völggyel merev ÉD.-i irányban húzódik Arica vidékéig. Az Aconcagua csúcsnál a főláncból több oldalág indul ki, amelyek K. felé lépcsőszerüen alacsonyodnak s a főlánccal egy magas földet zárnak be, amely ott, ahol a legszélesebb, 600 km. szélességet is elér. Az egész rendszer Arica vidékén megtörik és ÉNy.-nak fordul. Eszerint megkülönböztettük itt a K.-i, a Ny.-i láncokat és a *Puna* név alatt ismert magasföldet. A K.-i Cordillera a hozzácsatlakozó lépcsőfokokkal együtt szilur és karbon-kori kőzetekből áll s a gerincen hatalmas vulkánok ülnek, mint az Aconquija, Cusco, feljebb az Illimani, az Illampu vagy Sorata, mind 6000 m.-en felül. Ma már nem működnek. A magasföldet tipusos han-hai képződmények, kavics, agyag, homok töltik ki, ép úgy, mint Belső-Ázsiában. A közbezárt magaslatok 3 darabra bontják, legdélibb a Puna de Atacama, sterilis sivatag, csupán néhány sóstó van rajta; következő a Despoplado plató, ahol a sivatagon működő erők mesterségesnek látszó kőtornyokat s különböző csodás alakokat formáltak ki. Legnagyobb a Puna de Bolivia, teljesen lefolyástalan. La Paz környékén 3850 m. magasan találjuk a Titicaca tavat, környékén az inkák birodalmának virágzása korából származó városok, öntöző-csatornák romjaival. A tó vize a Desaguadero folyóval kifolyik a kis Poopo sóstóba, innen meg szétszivárogva elvész a sivatagban. A Punákat Ny.-ról a Középső A. főlánca határolja el, amely ugyanolyan felépítésű, mint D.-en, azonkívül mezozoosz üledék és eruptivus kőzetek találhatók rajta. Nagy mértékben megnyilvánul a működő vulkánosság, legnagyobb kúp a Llullailaco (6170 m.). A főgerinc Ny.-i lejtője, valamint a hosszanti völgy és a parti lánc teljesen sivatagos jellegű, az ú. n. Atacama sivatag.

III. *Északi A.* Arequipától É.-ra, a Nudo de Pasco csúcs körül új rendszere kezdődik az A.-nak, amelyben ismét több csoportot kell megkülönböztetni. Egészen a Marañon áttöréséig *Perui A.* néven ismerjük a hegységet. Ebben a szakaszban három ágra oszlanak az A., ú. m. Cordillera Occidentale, Centrale és Orientale. Az Amazonas medencéjére lejtő láncok régibb kőzetekből épültek fel, a Csendes-oceán felé lejtő Cordillerák mezozoosz mészkőből, márgából, ezen van a ma is működő vulkánosság. A gerinc mindenütt 4000 m.-en felül van, az áthatolás nehéz és csak azért lehetséges, mert a száraz klima következtében a hegység hómentes. A platós jelleg itt is érvényesül, megvannak a magas medencék, de már lefolyásuk van az Amazonas felé. Ezekben a valószinüleg han-hai rétegekkel kitöltött *parimákban* ősrégi idők óta gyönyörű öntözőkultura fejlődött ki, itt van az inkák mesés birodalmának fővárosa, Cuzco. A Cordillera Centrale és Orientale nagyon kevéssé ismeretes, nehezen megközelíthető, a folyók mély szakadékokban törnek át rajtuk, magának a Marañonnak 13 sziklaszorosa, *pongo*-ja van, legszebb az utolsó, a Pongo de Manseriche, amelyen túl az *Ecuadori A.* kezdődnek. Ezen a szakaszon csak két lánc van meg, amelyek egy magas medencét zárnak be. A 2—3000 m. magas gerinceken ma is erősen működő vulkánosság van, a K.-i láncon van a föld legszörnyűbb működő vulkánja, a Sangay (5200 m.), tovább az Altar (5400 m.), a Tunguragua (5087 m.), Cotopaxi, Cayembe s feljebb a Cumbal. A Ny.-i Cordillera temérdek vulkánja közül legnagyobb a hóba, jégbe burkolt Chimborazo (6310 m.) A partszegély a Guayaquil öböl környékén sivatagos, mert itt oly határozottan keleti jellegű az esőt hozó passzát szél, hogy az A. láncain átkelve egészen kiszárad; itt húzódik el a Sechura sivatag. Ecuador és Columbia határán a Nudo de Pasto csúcsban ismét egyesülnek a láncok, de csakhamar a hegység keleti lábánál alig észrevehető dombsorral egy harmadik lánc kezdődik, amely később orográfiailag nagy jelentőségüvé lesz. Az A. rendszerének eme legészakibb szakaszát a Csendes-oceán felől egy krétakori üledékből felépült, laterittel vastagon elborított lánc szegélyezi, amely a középamerikai, euraziai rendszerű hegyekhez tartozik. A tulajdonképeni A.-tól az Atrato folyó völgye választja el, amely völgyből meredeken emelkedik ki az A. nagyon ismeretlen Ny.-i lánca. A középső lánctól a Cauca folyó határolja el: mindkét gerinc 4000 m. magasságot ér el, az utóbbin elvétve egy-egy vulkán van, pl. a Tolima, 5584 m.

A lánc keleti lábánál sokkal nagyobb jelentőségű, széles, mély völgy húzódik végig, jelezve a Magdalena folyóval. Azon a tájon, ahol a két folyó egyesül, a Közép-Cordillerák lánca széttörül és megszünik. A keleti Cordillera, amely eleinte csak a geológus által felismerhető halmokkal indul meg, csakhamar elválik a többitől, megerősödik s helyenként szélesebb, mint a más két lánc együttvéve. A magas, platószerű tetők egyikén épült Santa Fé de Bogota, Columbia állam fővárosa. A lánc két ágra oszolva közrefogja a Maracaibo öblöt,

de már csak 2500 m. körül jár, a Ny.-i ág az u. n. Cuneofoldön még egyszer felmagasodik a Cordillera de Meridában és mindkét ág elvégződik a Caraibi-tenger partján húzódó magában álló hegység, a Sierra Nevada de Santa Martha előtt, amely egészen más irányú és csapású, mint az A. láncai [illegible]. Az öreg hegységnek helyzete még nincs tisztázva. Valószínű, hogy A. rendszerére nézve [illegible] és a kis Antillák kristályos vonulatához tartoznak. Klima, növényzet, állatvilág l. Dél-Amerika.)

[illegible] Meyer Hans, In den Hoch-Anden von Ecuador, [illegible] 1907; [illegible], The Andes and the Amazon, New York [illegible]; Meyer H., In the high Andes of Ecuador Chimborazo [illegible], London 1908; Artolaguirre y Duvale, Relation [illegible] de la gobernation de Venezuela, Madrid 1909.

Andokides, a tíz attikai szónok sorában a második, Kr. e. 440 táján született. Az arisztokraták pártjához tartozott, de ellenséges viszonyba került velük, mikor az Alkibiades-féle herma-csonkítások perébe bonyolódott. Ebből úgy húzta ki magát, hogy elárulta a bűnösöket. A tényegető atimia (polgári jogainak elvesztése) elől kivándorolt. Többszöri meghiúsult kísérlet után csak 402. sikerült Athénbe visszatérnie. 390. Spartában járt a békekötési ügyében, de kudarcot vallott s ismét száműzetésbe kellett mennie. Négy teljes beszéde maradt reánk, egyikük nem valódi. Nyelve egyszerű, mesterkéletlen. Kiadta Blass (Leipz. 1880), Lipsius (u. o. 1890).

Andoma, 1. Három kis tó neve Archangelszk orosz kormányzóságban. — 2. *A.*, az Onega 120 km. hosszú mellékfolyója Oloneck orosz kormányzóságban.

Andon-domni, l. *Jukagir*.

Andor, 1. *György*, esztergomi prel. kanonok, egyházi író, hittudományi és filozófiai doktor, szül. 1867 jul. 13. Egyetemi tanulmányait Rómában végezte. Mint felszentelt pap 1892. az esztergomi papnevelő intézet tanára, később tanulmányi felügyelője lett, 1897. hercegprimási szertartó, majd titkár, 1905-től irodaigazgató. 1906. esztergomi kanonokká nevezték ki. Irodalmi tanulmányai részint a Bölcseleti Folyóiratban és Magyar Sionban, részint a Katholikus Szemlében jelentek meg. 1899-től 1903-ig szerkesztette az *Isten igéje* című folyóiratot. Főbb munkái: *Az aristotelesi bölcselet alapfogalmai* (1896—98); *Lourdesi jelenések teológiai szempontból* (1895); *Zola és a naturalizmus taktikája; A szeplőtelen Fogantatás kihirdetésének kulturális jelentősége* (Kath. Szemle 1904); *Erkölcs és iskola* (u. o. 1910).

2. *A. József*, író, főgimn. tanár. Szül. 1871. Nyiregyházán. Irodalmi működését 1892. *Cyprián* nevén kezdte, mint több fővárosi napilapnak és szépirodalmi lapnak munkatársa. 1909—1910. szept.-ig az *Élet* c. szépirodalmi lap szerkesztője. Önállóan megjelent művei: *Elbeszélések* (Bpest 1897); *Két szív* (regény, 1899); *Utak az életben* (1899); *Margitka szökése* (1900); *Tündöző világ* (1900); *Vihar után* (regény, 1900); *Anyaföldön* (1901); *Két világ között* (regény, 1902, 2 k.); *Újabb elbeszélések* (1907); *Ifjas Tamás végzete* (regény, 1909); *Tanítónő* (regény, 1910). Megírta *Magyarország történetét* a VIII. o. tanulók számára (Budapest 1904), valamint *Nagy Lajos* regényes korrajzát (1907).

Andorás (András), hagyomány szerint a Pannóniába költözött magyarok egyik vezérének sarjadéka, az Andrássy-család alapítója. A Szent István koronázásakor rendezett hadi játékon egy idegen lovaggal párbajra szállott s páncéllal borított testét egy csapásra ketté hasította. Ahogy a tudákos történetírás folytatja, részt vett Szent Istvánnak Kupa és Gyula vezérek ellen folytatott harcaiban is és Gyula legyőzése után ő lett a székelyek főbírója. Három fia volt, Józsa, Vida és László. Az első kitűnt I. András királynak III. Henrik német császár ellen viselt (1051) háborújában. Vida is a csatamezőn lelte halálát I. András zászlói alatt, midőn a Tiszánál Béla herceggel a koronáért harcolt; csupán Lászlóban maradt fenn a család, ki apjának méltóságát örökölvén, Erdélyben telepedett meg. Utódai két ágra oszlottak; az egyik Erdélyben fészkelte meg magát, a másik pedig Magyarországot választotta lakóhelyül.

Andorfi *Péter*, színész, kedvelt operett-komikus, szül. 1856 jan. 10. Egerben. A színi pályára 1871. lépett s 1875. már a budapesti Népszínházhoz szerződtették, ahol legutóbb a Nemzeti Színház beköltözése előtt rendező volt. Néhány évig a pozsonyi színház igazgatója volt. Irt több színdarabot: *Téns úr*, *A lakótársak* színműveket, *Baba álma* című bohózatot; ezenkívül több monológot és apró bohózatot.

Andorháza, 1. kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1900) 448 vend lak.; u. p. Péterhegy, u. t. Pártosfalva. — 2. *A.*, Pacsához tartozó major Zala vm. pacsai j.-ban, (1900) 157 lak.

Andorhegy, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1900) 355 vend lak.; u. p. Mártonhely, u. t. Pártosfalva.

Andorit (ásv.), ezüstér, metaszulfantinomit ($2PbS.Ag_2S.3Sb_2S_3$), rombos rendszerbeli, sötét acélszürke, élénk fémesfényű kristályokban (fs. 5·35; k 3). Hazánkban találták először Felsőbányán, kvarctól és pirittől átjárt agyagos kőzetben. Krenner József írta le (Matematikai és Természettudományi Értesítő XI. köt., l.) és Semsey Andor tiszteletére nevezte A.-nak. Ráakadtak később Oruro vidékén (Bolivia).

Andornak, kisk. Borsod vm. egri j.-ban, (1900) 592 magyar lak., vasúti megálló; u. p. Kistálya, u. t. Eger.

Andorra, a keleti Pireneusok D.-i lejtőjén fekvő regényes völgykatlan a francia Ariège département és spanyol Catalonia között. A. paraszt-, illetőleg pásztor-köztársaság, területe 452 km², 5231 lak., 6 faluban. A Balira, a Segre mellékvize öntözi. A.-nak fája, bora, gyümölcse elég van; állattenyésztése is virágzó, csak gabonát kap Franciaországból. Ransolnál vasérceket bányásznak, Las Escaldasnál pedig meleg források fakadnak. A. ma a franciák és az urgeli spanyol püspök védnöksége alatt áll, kiknek 960, ill. 450 frank évi adót fizet. A kormány egy szuverén, közvetetlen választás útján összeállított 24 tagú tanács kezében van. Elnök az első szindikus, kit a tanács választ 4 évre. A végrehajtó hatalom és a külügyi dolgok vezetése az első szindikust illeti meg. Minden ember 16. évétől a 60-ig katonaköteles és a saját költségén szerez fegyvert. Az igazságszolgáltatás egy polgári bíró és két viguier (vicarius) ke-

zében van. Franciaországot 1882 óta A.-val szemben a Pyrenées-Orientales préfetje képviseli. Az A.-iak a cataloniai nyelvjárást beszélik. A köztársaság főhelye a szép völgyben 1051 m. magasan fekvő, rosszul épült A. la Vieja falu, 7—800 lak. Háromablakos tanácsháza egyszersmind igazságügyi épület, iskola és fogház is. V. ö.: *Dalmau de Baguer,* Historia de la republica de A. (1849, Barcelona); *Berthet,* Le val d'Andorre (Páris 1879); *Moras* M., Les coutumes du pays d' Andorre (1882); *Bassereau* L., La republique d'Andorra (Montpellier 1884); *Dwerell* F. H., Mapa de las Vales de Andorra. 1 : 80,000 (London 1890); *Spender,* Through the High Pyrenees (u. o. 1898).

Andouilles vagy *andouillettes* (franc., ejtsd: ándujj, ándujjett), kis finom kolbász, sertés- vagy borjuhúsból. Leghíresebb a troyesi.

Andover (ejtsd: en—), 1. *város* az angol Hampshireban, 19 km.-nyire Winchestertől, (1901) 6509 lak., sör- és selyemgyártással. — 2. *A., város* Massachusetts amerikai állam Essex countyjában, 34 km.-rel É.-ra Bostontól, vasút mellett, (1900) 6813 lak., az 1788. alapított Phillipps Academy-jén kívül a nyelvtanulmányozás és a héberek régiségeinek kutatásában kitünő teológiai szemináriummal (alapították 1802).

Andő, a Norvégia partjai mellett elterülő Lofot és Vesteraal szigetcsoport legészakibb szigete. Nagyobbára hegyes (370 m.-ig). Csekély számú lakossága halászatból, madarászatból s főleg a dunnalúd tojásainak és tollainak gyüjtéséből él. Kőszene is van.

Andr., növénynevek mellett *Andrews* Henry C. londoni növényfestő nevének rövidítése. Munkái: The Botanist's Repository, comprising coloured engravings of new and rare plants. (London 1799—1811, 10 kötet, 664 színes képpel), ezenkívül vannak képes munkái az Erica, Geranium és Rosa génuszokról is.

Andrachne *L.* (növ.), az Euphorbiaceae (Fűtejfélék) génusza; 10 faja terem Európa déli részén, Ázsiában, Afrikában és É.-Amerikában. A görögök A.-ja azonban a *Portulaca L.*

Andradaea *Allem.* (növ.), a Nyctaginaceae-család génusza; egyetlen ismeretes faja az A. floribunda All.; fáját felhasználják, kék festéket is állítanak elő belőle.

Andrada e Silva, *José Bonifacio de,* braziliai államférfiú, szül. Santosban 1763 jun. 13., megh. Rio de Janeiroban 1838 ápr. 5. Jogot és természettudományokat hallgatott a coimbrai egyetemen. Hazájába 1819. tért vissza. São Paulóban annak a mozgalomnak, mely a köztársaságiakkal szemben a Braganza-ház uralmát pártolta, élére állott 1821. s mint alelnök a bizottság élén átnyujtotta Dom Pedrónak (1822 jan. 1.) azt a feliratot, mely Braziliában való maradásra szólította föl. Azután ismételten belügyminiszter volt. Dom Pedro 1831. átadván a trónt fiának, II. Pedronak, A.-t nevezte ki gyámjául, de 1834. egy néplázadás következtében tisztétől megfosztották s visszavonult a magánéletbe. Egy kötet költeménye jelent meg Bordeauxban, 1815. Fiai: *José Bonifacio* és *Martin Francisco* mint költők szereztek hírnevet.

Andrade, *Francisco d',* operaénekes, baritonista, szül. 1859. jan. 11. Lisszabonban. Milanóban tanult s 1882. San Remóban lépett föl először nyilvánosan; azóta Európa majd minden fővárosában vendégszerepelt, 1900. Budapesten is az operaházban.

Andradit (Allochroit), szilikát ásvány a gránátcsoportból, kalcium-vasgránát, $(SiO_4)_3Fe_2Ca_3$, (a Ca helyett Mn vagy Mg tartalommal); különféle (sárga, barna, zöld, fekete) szinű. Különböző válfajokban fordul elő.

Andral, *Gabriel,* híres francia orvostanár, szül. Párisban 1797 nov. 6., megh. Chateauvieuxben 1876 febr. 13. Orvosi oklevelét 1821. kapta, 1824. magántanár, 1828. a higiénia professzora lett. 1830-ban a belorvostan 1839. pedig az általános kór- és gyógytan tanárává nevezték ki, mely utóbbi tanszéken 27 évet töltött. A. egyik első volt, ki eltért kora empiriás áramlatától, amenynyiben úgy előadásaiban, valamint kötetekre menő tankönyveiben mindig a kórboncolástani alapot tartotta szem előtt a betegágynál is. Nevezetesebb művei: Clinique médicole (Páris 1823—27, 5 kötet) német fordításban is megjelent; Traité d'anatomie pathologique (u. o. 1829); Essai d'hématologie pathologique (u. o. 1843). 1843. a francia akadémia tagja lett, 1858. pedig a becsületrend lovagja.

András apostol, Jézus tizenkét tanítványának egyike, Simon Péter testvére; a bibliai történetben keveset szerepel, míg a monda szerint Kappadóciában, Galáciában, Bitiniában és Szkíthiában egészen a Volgáig (ezért Oroszország védszentje) hirdette az evangéliumot, visszatértében pedig a bizánci egyházat alapította meg, mígnem (ugyancsak a monda szerint) Achaja Patre nevű városában mártir-halált szenvedett és pedig ferdén állított keresztre feszítették (X A.-kereszt). Emléknapja nov. 30. Az előző éjhez (A. éjszakája) sok babona fűződik. (L. *Andrásnapja.)* A. apostol nevét viseli két még meglévő apokrif irat, az Acta Andreae és az Acta Andreae Matthietae (mindkettőt kiad. Tischendorf az Acta apostolorum apocrypha-ban, Leipzig 1851).

András vagy *Endre,* három magyar király s több herceg neve. 1. *I. A.* (1047—61), a magyarok negyedik királya, Géza testvérének, Szár Lászlónak (Vazulnak) fia. Szent István fiának, Imre hercegnek halálával (1031 szept. 2.) a koronára Vazulnak, Mihály fiának és Szár László három fiának volt joga; azonban az udvari cselszövők Vazul szemeit kiszurattàk, Szár László fiait pedig Magyarország odahagyására kényszerítették. A hercegek Csehországba, majd Lengyelországba menekültek II. Mieciszlávhoz. A. Mieciszláv halála után Jaroszláv orosz fejedelem leányát, Anasztáziát vette feleségül. Időközben Magyarországban Pétert Aba Sámuel, Szent István sógora, 1041. megbuktatta és kiűzte az országból, azonban 1044. Péter, III. Henrik német király segélyével, trónra ült, de Henriknek hűséget esküdött. Ekkor a Csanádon összegyült urak követeket küldöttek Oroszországba, hogy az ott élő A. herceget visszahívják. A. és Levente orosz had kiséretében jött be az országba s a fölkelők 1046 őszén Abaújvárnál királyul üdvözölték, de hangosan követelték tőle, hogy törölje el az új vallást és állítsa vissza a régit. Vata vezérlete alatt irtó háborút

kezdték a keresztények ellen; de mikor már Pestet is elfoglalták, A. is nagyobb erélylyel lépett fel ellenük; 1047. már megkoronáztatta magát s a keresztény vallást helyreállította. Azonban Henrik Magyarországot két izben is megtámadta, de A. király vitéz öccse, Béla elől nagy veszteséggel volt kénytelen meghátrálni, 1053. pedig a hűbéri föléért követeléséről végkép lemondott. Majd belső zavarok támadtak. Mikor ugyanis 1048. öccsét Bélát Lengyelországból visszahivta, odaigérte neki az ország harmadrészét, sőt megigérte, hogy reá hagyja a királyságot. Azonban Salamon születésekor visszavonta igéretét és Salamont 1058 (hat éves korában) megkoronáztatta. Béla eleinte megnyugodott, de utóbb kénytelen volt Lengyelországba menekülni. A lengyel fejedelem segitségével A.-t haddal támadta meg és seregét szétverte. A.-t elfogta és súlyosan megsebesülve vitték Zirczre, hol nemsokára (1061) meghalt. A.-t a III. Henrik ellen folytatott háború befejezésének emlékére 1055. alapitott tihanyi monostorban temették el, hol sirjának helyét 1891. ismét fölfedezték. A. még bujdosó herceg korában elvette Anasztáziát, Jaroszláv orosz hercegnek leányát, kitől három gyermeke: Adelhaid, Salamon és Dávid született. Adelhaidot II. Vratiszláv cseh király vette el 1055.

[illegible] Die zwei letzten Herzüge Heinrichs III. [illegible] 1877 és 1879. Kiss [illegible] védelmezése III. Henrik ellen, [illegible] 1891. Strehlke De Henrici III imperatoris [illegible] 1856. Meyndt, Beitr. z. Gesch. der ält. [illegible] Deutschland u. Ungarn, Berl. 1860, s Heinrich III. und A. I., Leipzig 1870. L. még a Hadtörténeti [illegible] 1890. Ortvay, Pozsony város története, I. köt. [illegible] I. András atyja, Turul 1906; Rade- [illegible] und das Deutsche Reich unter Heinrich IV., Merseburg 1885; Mátyás Flor., I. Endre haláláról, Akad. [illegible] Ungarns Beziehungen zu Russland, [illegible] 1894.

2. *II. A.*, a jeruzsálemi (1205—1235), 19-ik magyar király, III. Bélának 1175-ben született fia. Bátyja Imre (1196—1204) ellen többször fellázadt, miért őt Imre király végre Kene várába (Komárom vármegyében, Knegince határában) záratta, de kevéssel halála előtt ismét szabadon bocsátotta s kiskorú fiának, III. Lászlónak gyámjává s az ország kormányzójává tette. László rövid idő mulva elhalván, A.-t 1205 máj. 29. megkoronázták. Ő az első magyar király, kitől koronázási esküt követeltek. Nagy befolyást gyakorolt rá neje, Gertrud (l. o.), ki az ország főhivatalait saját rokonaival és egyéb idegenekkel töltötte be. Ez Gertrud vesztét vonta maga után. Gertrud halála után Jolántát, az auxerrei gróf leányát vette el 1215. A következő évben A. konstantinápolyi latin császár akart lenni, de ipját, az auxerrei grófot választották erre a méltóságra. Még apja meghagyta, hogy a Szentföldre hadat gyűjtsön s azt a törökök kezéből visszahóditani igyekezzék. A. e kötelességének, számos akadály után, 1217. végre eleget tett és seregével Zágrábon át útnak indult. Augusztus 23. érkezett Spalatóba, hol a papság és az egész város nagy pompával ment eléje. Innen hajókon indult útnak az Adriai- s a Földközi-tengeren át; 16 napi út után Cyprusba s onnan november elején a Szentföldre érkezett. Ptolemaiosnál szállott partra és seregét Betszaida felé inditotta, de a mohammedánok visszavonultak előle. Nov. 10. átment a Jordánon s megszemlélte azokat a helyeket, ahol Krisztus járt. Betszaidából Kapernaumon át ismét Ptolemaios felé tartott; mikor azonban látta, hogy az ellenség a döntő harcot kerüli, a többi fejedelemmel a Tábor-hegyéhez ment, melynek erős várát 2000 katona őrizte. A vezérek meghasonlása miatt a sereg szétoszlott s A. egy ideig folytatta az ostromot, de végre felhagyott vele. Három ütközet után 1218 elején hazaindult. Azt tartják, hogy útközben bevette Damiette városát, de mások szerint a Tábor-hegyén túl sohasem ment s Jeruzsálemet meg sem látogatta; hanem a Tábor-hegyétől Szirián, Kis-Ázsián és Görögországon át egyenesen hazafelé tartott. Asszán, a bolgár király, mindaddig visszatartóztatta őt, amíg leányát, Máriát el nem jegyezte. Leó, örmény király, leányával és országával kinálta meg legkisebb fiát, Andrást, a görög császár pedig legidősb fiának, Bélának adta leányát. Otthon mindent nagy zavarban talált s különösen az ország pénzügyei állottak rosszul. A bajok orvoslására 1222. összehívott országgyűlés eredménye az *aranybulla* (l. o.). E törvények keveset segitettek az ország baján, mert A. nagyon hajlott Hédervári Dénes nádor tanácsára, akit pedig nem lehet az önzés vádja alól felmenteni. Ez vetette meg a viszálykodás alapját A. és fia, Béla között is. Ehhez járult, hogy A. az izmaelitákat s a zsidókat, kik szemlátomást gyarapodtak, az ország közjövedelmeinek bérlőivé tette. A. uralkodásának vége felé, 1235. Babenberg Frigyes ausztriai herceg ellen viselt háborút. Már közel járt Bécshez, midőn Frigyes lecsillapitotta s visszavonulásra birta; azonban alig tért haza, 1235. meghalt. Egy évvel halála előtt harmadszor megnősült s nőül vette Beatrixot, az estei őrgróf leányát. Ettől született A.-nak halála után fia, István, a későbbi III. András királynak apja.

Irodalom. Pauler Gy., A magyar nemzet története II.; Horváth Mih., I. 948; Szalay L., I. 153; Fessler, 1. 306; Krones, II. 88; Huber, Geschichte Österreichs, I. 422; Csontosi, II. Endre és Gertrud arcképei. Századok, 1886. 54 l.; A keresztes hadjáratról l. Rohricht, Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge, II. köt. és Studien zur Gesch. des fünften Kreuzzuges. Innsbruck 1891. (ismertette Mika Századok, 1893); Thallóczy L., A kamara haszna, 1879; Lovcsányi Gy., Adalékok a magyar-lengyel érintkezés történetéhez, Századok, 1886; Nyári Alb., Beatrix királyné, Századok 1868; II. A. oklevelei. Turul, 1884; Podhraczky, II. Endre királynak 1222. évi aranybullája. Századok, 1869; Gróf Wilczek, II. Endre keresztes hadjárata, Századok, 1894. A lapok 1909. juliusában sokat irtak a torontáli Egresen állitólag föltalált sirjáról.

3. *III.* v. *velencei A.* Magyarország 23. királya, 1290—1301-ig uralkodott. Apja II. A.-nak és Aldobrandini Beatrixnak kalandos életü fia, István herceg; anyja a velencei patricius családból származott Morosini Thomasina Katalin. Velencében 1250 táján született. Anyja, a művészetek, dalok és ünnepségek kedvelője, nagy gonddal neveltette azután is, hogy férjét 1272. elvesztette. IV. László, kinek egyetlen testvére, A. herceg szintén megh., 1278. visszahivta őt számüzetéséből, talán, hogy utódává tegye. Tót- és Horvátország kormányát bizta rá s A. az országos nagy zavarok idejében csöndesen igazgatta a rábizott országot. IV. László halálának hirére feleségével, Fenenával, 1290 nyarán — némelyek szerint Ausztrián

át — Székesfehérvárra indult, hogy a koronát, mint az Árpádok családjából való egyetlen fiú, fejére tétesse; Németujvári Iván ugyan elfogatta, hivei azonban kiszabadították s 1290 jul. 28-án megkoronázták. Három trónkövetelő lépett föl ellene. Az ál-A.-t rövid idő mulva sikerült kiüzetnie. Habsburg Albert osztrák herceget, kinek apja, Rudolf, 1290 aug. 31-én birodalmi hűbérül ajándékozta Magyarországot, 80,000 főnyi serege élén ő maga 1291 aug. 28. békére és lemondásra kényszerítette, azután szövetkezett vele, sőt (első feleségének halálával) 1296. feleségül vette leányát, Ágnest. Az Anjoukkal azonban (l. *Martell* Károly, *Károly* Róbert) mindvégig küzdenie kellett. A. ezekben a viharos években az oligarchák ellenében a köznemességre támaszkodott s az 1290—91. s 1298. országgyűlés készségesen támogatta őt az ország állapotának gyökeres javítására irányuló munkásságában. Az 1299. évi országgyűlés azonban ellene fordult, 1300 aug. pedig a pártütők már az országba hozták jelöltjüket, a gyermek Károly Róbertet. Erélyesen készült ellenállásra, de 1301 jan. 14. hirtelen meghalt. Ő volt, István nádor szavai szerint, «a Szent István első magyar király nemzetségéből és véréből fölnevelkedett királyi fának *utolsó aranyos ágacskája*» és «megsiratta őt az egész nemzet, mint Ráchel sirt gyermekei fölött, midőn már nem valának». Fenenától csak egy Erzsébet nevű leánya született, a másodiktól egy sem s így — fiúágon — *sírba vitte a honalapító Árpád nemzetségét.*

Irodalom. Nagy Iván, Az utolsó árpádházi király trónralépte, Akad. Értekezések, 1876; Fraknói, István herceg végrendelete, Akad. Értek., 1882; Szabó Károly, Az 1290 évi óbudai gyülés, Századok, 1884, 473; Nagy István, Az 1290. gyülés, u. o. 1869. 378; Szabó Károly, III. Endre fogsága 1292-ben, u. o. 1884; A belmozgalmakról Huber Alfonz adott ki külön értekezést, mely a bécsi akadémia Archiv f. österr. Geschichte 65. kötetében jelent meg: Wertner Mór dolgozata: Az Ál-Endrék, Turul, 1890.; Schvarcz Gyula, A kir. tanácsosok felelőssége Aragoniában és Magyarországban, Bpest 1889; Pauler, A magy. nemz. tört., u. o, 1900. A bibliografiát l. Csánki, Az Árpádok. (Függelék Mangoldtól).

4. *A. herceg,* II. A. és Gertrud fia. Halicsi herceg. Midőn azonban Halicsból kiszorult, bátyja, Kálmán tótországi birtokát akarta megszerezni. Megh. 1234. Némelyek tőle származtatják a Crouy-családot, l. *Crouy.*

5. *A. herceg,* Tótország vezére, V. Istvánnak s a kun Erzsébetnek fia. Midőn V. István, 1272. Szerbiában hírül vette, hogy fiát, A.-t elrabolták, azonnal visszasietett, hogy a rablók nyomába jusson; a rendkívüli erőmegfeszítéstől azonban pár nap mulva Budán megh. A hercegrablást Pektáry Joakim, horvátországi bán, úgy látszik, a királyné beleegyezésével követte el. Pektáry meghittje volt Rudolf habsburgi grófnak, ki a magyar királyi családdal rokonságba igyekezett lépni s A.-nak a maga leányát el akarta jegyezni; ezért vitte el Pektáry Esztergomból a király tudta nélkül A. herceget. Azonban még mielőtt A. Rudolf leányával házasságra léphetett volna, 1278. megh. Némelyek szerint A.-t bátyja, László ölette volna meg, azonban a történeti valószínüség ez ellen szól. Mindenki tudta ugyan, hogy A. még László előtt halt meg, mindazonáltal 1290., László halála után, egy csaló felvette A. nevét és rangját s az országban azt hitette el, hogy ő a László testvére s ennek halála után őt illeti a magyar korona; azonban III. András, IV. László utóda, Micbánt küldötte ellene, ki ez ál-A.-t az országból kiűzte.

6. *A. herceg,* az Anjou-házból származott Károly Róbertnek fia, Nagy Lajos királynak öccse. Még nem volt hat éves, mikor apja 1333. Nápolyba vitte, miután Róbert nápolyi királlyal oly szerződést kötött, hogy ennek halála után unokája, *Johanna* s az ezzel eljegyzett *A.* magyar herceg örököljék a nápolyi trónt. De a dolog másképen történt. Ugyanis 1343., kevéssel halála előtt, a szerződés ellenére úgy intézkedett Róbert király, hogy csak Johanna, A.-nak akkor már felesége, uralkodjék s A. majd akkor koronáztassék meg s vegyen részt az uralkodásban, ha huszonkettedik évét betöltötte. Nem tetszett ez a dolog Lajos magyar királynak, aki szívén viselte öccse sorsát s az elhalt nápolyi király intézkedésében családja jogainak megcsorbítását nem türhette. El is küldte anyját, Erzsébet özv. királynét Nápolyba, hogy a korábbi szerződés végrehajtását sürgesse és sérelmük orvoslásáról gondoskodjék. Mivel nem bízott az igazság erejében, temérdek pénzt is vitt magával az özvegy királyné, hogy célja felé annál jobban egyengethesse az utat. Utálattal szemlélte a nápolyi udvar romlottságát s első felindulásában az volt a szándéka, hogy fiát hazaviszi magával; de a megfontolás letérítette erről a szándékáról s mikor az avignoni pápai udvarhoz küldött követei azzal a hírrel tértek vissza, hogy VI. Kelemen pápa kész a szerződés végrehajtására és A. megkoronázását el fogja rendelni, megnyugodva hagyta el Olaszországot s reménykedve tért haza fia udvarába. Egy év sem telt el, amikor reménységei borzasztó csalódásra váltak. Az 1345-ik esztendőben A. koronázásának napja is ki volt már tűzve, mikor Johanna és a királyi hercegek — csakhogy a magyar Anjouk hatalomra jutását megakadályozzák — A. elvesztésében állapodtak meg s gonosz tervüket végre is hajtották. Vadászat ürügye alatt Nápoly környékére rándultak s mikor a vadászat fáradalmai után Aversában éjjeli nyugalomra tértek, a semmi rosszat sem sejtő herceget felverték álmából s hálószobájának küszöbén megfojtották (1345 szept. 18). Mikor Lajos magyar király e szörnyű hírt megtudta, fegyvert fogott öccse halálának megtorlására, gyilkosai megbüntetésére és családja szerzett jogainak biztosítására (l. *Lajos).* De célját csak részben érte el, mert két izben is elfoglalta ugyan a nápolyi királyságot, de utóbb lemondott róla. Johanna királyné A. herceg meggyilkolása után nemsokára Lajos tarentói herceghez ment nőül, akit a trónra emelt maga mellé. Gonoszsága sokáig büntetlenül maradt, mert bizonyítékok hiánya miatt a pápai szék fölmentette őt a gyilkosság vádja alól. Csak 1382. érte el megérdemlett büntetése, amikor Nagy Lajos segítségével Károly durazzói herceg megfosztotta a tróntól s börtönében megfojtatta. (V. ö. Pór Antalnak Nagy Lajosról írt s a Tört. Életrajzok-ban megjelent munkáját, ugyancsak Pór Antal, Fraknói Vilmos, Óvári Lipót cikkeit a Századokban). A. és Johanna történetét drámailag feldolgozták: Magnon (1656), Leharpe (1781), Casanova (1840), Savage Landor (1853), Rákosi Jenő (1881); operában Monpou — Bordèze (1840) és Petrella (1875).

András (*Andreas Ungarus*), IV. Béla és V. István király kaplánja, ki Károly szicíliai királynak, Károly Róbert magyar király ősének, Manfred tarentói herceggel történt hadakozását és 1266-ki győzelmének történetét, Konradin halálát és Károlynak a szicíliai s nápolyi királyi székre jutását írta le. Ezt a munkáját Péternek, VIII. Lajos francia király fiának ajánlotta s előszavában magyar származását is megemlítette. [illegible] 1270 [illegible] hihetőleg V. István király leánya kíséretében jutott. Könyvét először Du Chesne adta ki a párisi kir. könyvtár kódexéből (Hist. Fr. Scriptt. az V. kötetben Páris, 1649.), másodszor [illegible] 1779 (In Opusculis fugientibus Scriptt. et [illegible] Hung. P. I.), harmadszor Descriptio victoriae a Carolo Provinciae comite reportatae címen a Mon. Germ. SS. XXVII. kötetében.

András, nagyszebeni kőfaragó és építőmester a XV. sz.-ban, 1486. megbízták a keresztényszigeti templom helyreállításával, ugyanakkor szerződtek vele a muzsnai templom építési munkáira. V. ö. *Archiv* d. Vereins f. siebenb. Landeskunde. N. F. XXII. 1.

András éjszakája, l. *András* (apostol) és *Andrásnapja*.

Andraševec, adók. Zágráb vm. stubicai j.-ban, (1900) 1490 horvát lak.; u. p. és u. t. Stubica.

Andrásfa, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1900) 635 magyar lak., postahivatallal; u. t. Vasvár. Határában kőkorszakbeli leletekre bukkantak.

Andrásfalu, 1. kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1900) 539 tót és magyar lak., a Vág jobbpartján. Vasútépítés alkalmával mellette bronzkori temetőre akadtak; u. p. és u. t. Liptószentmiklós. — 2. *A.*, kisk. Turócz vm. mosóczmiói j.-ban,(1900) 118 tót lak., kik gyári készítményeiket az ország határain túl is elárusítják; u. p. és u. t. Znióváralja.

Andrásfalva, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1900) 417 magyar lak., barnaszénbányászat; u. p. és u. t. Pálfalva.

Andrásfalva, falu Bukovina osztrák tartomány Radautz (ettől 7 km.-nyire) kerületi kapitányságában, a Szeret egy kis mellékvizénél, róm. kat. és ev. ref. plébániával, 2 elemi iskolával, 2080 lak., akik közt 1534 róm. kat., 15 gör. kat., 73 izr. és 394 ref. Anyanyelvre nézve 1712 magyar, 238 német, 35 rutén, 18 oláh és 25 lengyel.

Andráshava a. m. november.

Andrásháza (ezelőtt *Andrasócz)*, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 466 lak.; u. p. és u. t. Szerednye.

Andráshida, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 577 magyar lak., templomának harangja a XV. sz.-ból való; u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Andrási, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1900) 627 tót lak., vasércbányával; u. p. és u. t. Krasznahorkaváralja.

Andráskereszt (Crux decussata), ferdén összerótt gerendákból (><) álló kereszt. A monda szerint András apostolt ilyen keresztre feszítették. Az A. mindig nagy tiszteletben állt. Mint burgund címert, *burgundi kereszt*-nek is nevezik. Az építészetben a favázas falakban két szárfa közé X alakban keresztbefektetett és egymáson átcsapolt két dúc. Az A.-ok a favázas falak hosszirányban való eltolódását hivatvák megakadályozni s különösen annak sarkain alkalmaztatnak.

Andrásnapja (nov. 30), a *babonás napok* közt egyike a legnevezetesebbeknek, amely Bálint (febr. 14), Szt. Antal apát (jan. 17), Ráfael arkangyal (okt. 15), Katalin (nov. 25), Szilveszter (dec. 31), és különösen Szt. Iván (v. Ker. Szt. János, jun. 24), napja meg karácsony böjtje mellett a *házasságorákulumoknak* (l. o.) leginkább kedvező időpontok közé tartozik. Az András-napi babonák különösen Közép-Európában igen elterjedtek s nagy részben ugyanazok nálunk is, mint Németországban. Jó részük mélyen visszanyulik a középkorba. Már Hospinianus is említi «de origine festor. Christianor.» 152. Sőt oly babonás cselekedetek is akadnak köztük, melyeket már a régi görög és római nők is gyakoroltak *szerelmi varázs* (l. o.) céljából.

Andráspénzek, Szt. András képével, 1. Andrásaranyok, braunschweig-lüneburgi aranypénzek az 1726–30. években, továbbá Oroszországban Nagy Péter és Erzsébet alatt. Verték 4·095 és 3·222 g. súllyal és 3·199, illetve 2·954 g. színaranytartalommal. Értékük 8·93 K, illetve 8·23 K. — 2. Andrásgarasok, bizonytalan értékű pénzek Braunschweigban és Hannoverában. – 3. Andrásforintok, flandriai aranypénzek Merész Károly alatt 1470. — 4. Andrástallérok, Braunschweig-Lüneburgban és Hannoverában 15 $^{8}/_{9}$ latos ezüstből, változó értéküek.

András-rendek. 1. *Szt. András-rend*, a legmagasabb orosz rendjel, melyet 1698 nov. 30. (dec. 11.) Nagy Péter cár alapított. A rendnek egy osztálya van; az 1720. évi alapszabályok szerint a rend lovagjai egyúttal altábornagyi rangot nyernek és birtokosaivá válnak az Alexander Nyevszkij, a Szt. Anna és a fehér-sas rendnek. Jelvénye: fekete zománcos koronás kétfejű arany sas, ráillesztett sötétkék Andráskereszttel, melyen Szt. András alakja felfeszítve látható, a kereszt sarkán S. A. P. R. betük: Sanctus Andreas, Patronus Russiae. A jelvény arany koronán függ, kék szalagon a jobbvállon át baloldalon viselik. A rend csillaga ezüst, rajta arany medaillonban az orosz császári sas, karmaiban villámnyalábbal, mellén Andráskereszttel, körülötte ezüstszegélyű kék gyűrűben a rend jelmondata aranyban. A rend lánca felváltva az orosz császári sasból, a sugarakkal körülvett András-keresztből és I. Pál cár monogrammjából áll. A rend ünnepe nov. 30.

2. *Szt. András-*, másképp *bogáncs-rend,* angol királyi rendjel, melyet állítólag Achäus skót király, Skócia védszentjének, Szt. Andrásnak tiszteletére alapított. VII. Jakab király 1682 máj. 29-én megújította a rendet, melynek alapszabályait Anna királyné újra alkotta; több izben, utoljára 1833 aug. 14-én változtattak rajtuk. A rend tagjainak száma a nagymesteren kívül 16-ban van megállapítva. Jelvénye tojásdad alakú pajzs Nemo me impune lacessit körirattal, alul bogáncsvirággal. A köriraton belül Szt. András egész alakban van ábrázolva, kezében az András-keresztet tartja maga előtt. Csillagja ezüst, megrakva ezüst András-kereszttel, rajta arany kerek pajzsban fehér bogáncs zöld levelekkel, körülötte sötétzöld

gyűrűben a rend jelmondata aranyban. Szalagja zöld, ünnepélyes alkalommal a rendjelvény változatát láncon hordják, mely váltakozva 16 bogáncsból és 15 rutaágból áll. A rendnek külön öltözéke van, ünnepe nov. 3. Rajzát l. a *Rendjelek* táblán.

Andrássy-*család, Csikszentkirályi és Krasznahorkai*, örökös főrendiházi tagsági jogosultsággal biró grófi család. A mese szerint a Szt. István korában élt Andorás (l. o.) nevű leventétől származik, ki az első koronázás ünnepén egy idegen viadort lovagjáték közben kettéhasított. *A. Bertalan* Hunyadi János válogatott páncélos lovasainak alvezére volt s mind a szendrői (1441), mind a szebeni (1442) ütközetekben Mezet bég ellen kitüntette harcias bátorságát, s a török vezérrel, Mezettel összecsapván, ezt levágta. Hunyadinak havasalföldi hadjáratában súlyos sebeket kapott, de később a Rigómezőn (1448) ismét ott harcolt a kormányzó oldala mellett s ott hullott el hősi halállal. Fia, *Boldizsár*, a székelyek fővezére, Mátyás királylyal Moldvában harcolt s veszedelmes sebet kapott. Később Mátyás összes hadjárataiban részt vett. *Márton* 1514-ben Szapolyai György oldalán

Andrássy-család címere.

harcol Dózsa pórnépe ellen, majd Szapolyai János híve haláláig; mint a székelyek és szászok vezére foglalja el Almás és Diós várakat 1540-ben János számára. Ő szerzett adományt 1569 nov. 3. János Zsigmond királytól Csikszentkirályra, melytől a család már korábban előnevét írta. Tőle kezdődik a család hiteles genealógiája. Fia *Péter* átszármazik Magyarországra s Rudolf királytól 1580. a krasznahorkai kapitányságot nyeri, miután mint Békesy Gáspár híve, a győztes Báthori István pártja által «megnótáztatik». Hasznos szolgálataiért Krasznahorkát örökös adományul nyeri a királytól 1585. a hozzátartozó uradalmakkal együtt, Erdélyben elveszett birtokai kárpótlásául. Innen a család második előneve, a krasznahorkai előnév. *A. István* kuruc tábornok volt II. Rákóczi Ferenc alatt s oly befolyású ember, hogy hatalmaskodásáért csak «Andrássy basának» nevezték. Ő építette a betléri kastélyt. Az ő nevéhez fűződik a lőcsei fehér asszony regéje, amennyiben az ő kedvese, egy lőcsei híres szépség, lopta volna el a várfalon levő titkos ajtó kulcsát és bocsátotta be a labancokat a városba. A kalitkát, melybe a dühös kurucok aztán az asszonyt zárták, ma is láthatni Lőcsén a Probstner-kertben, valamint az ajtót is a lőcsei asszony reáfestett képével. *A. Miklós*, gömöri főispáni helyettes, a család idősebb ágából, valamint gyermekei Péter, István, György, Pál, Miklós, János, Anna, Magdolna és Klára 1676 febr. 15. bárói rangra emeltettek. Közülök István és György terjesztették tovább a családot, tőlük származik a család jelenlegi két főága, ú. m. Istvántól az *idősebb* v. *betléri*, Györgytől az *ifjabb* v. *monoki* ág. 1735. a család ifjabb ágából származó A. Péter nyer báróságot, fia István cs. kir. kamarás és gyermekei Miklós, Klára és Anna 1766 szept. 17-én nyertek grófi rangot. A család idősebb ágából származott Miklósnak, az 1676-iki bárói rang szerzőjének dédunokája, Károly cs. kir. kamarás és tábornok és gyermekei Károly, József, Lipót, Rebeka és Amália 1779 dec. 17. nyertek grófi rangot. A *betléri* ágból származik *A. Manó, Gyula* és *Aladár*, a *monoki* ágból *A. György* és fia *Dénes*. A betléri ágnak egyik alága, mely az 1779. grófságot nyert Károly fiától, Józseftől származik, 1885. *A. Imrével* kihalt.

1. *A. Aladár* gróf (a betléri ágból), a magyar főrendiház örökös jogú tagja, szül. Pesten 1827 febr. 16., megh. Budapesten 1903 ápr. 2. A szabadságharc alatt az erdélyi seregben szolgált és mint Bem szárnysegéde több ütközetben vett részt. A világosi fegyverletétel idejében őrnagy volt és szerencsésen külföldre menekült; csak az általános amnesztia idején tért vissza. Itthon eleinte kizárólag gazdasági kérdésekkel foglalkozott és különösen a lónemesítés terén fáradozott. Az alkotmány helyreállítása után 1870-ig előbb Zemplén, majd Gömör vármegye főispánja volt, ezután Budapesten telepedvén le, itt a gazdasági és pénzügyi életben kiváló szerepet játszott. A politikai életben a szabadelvű párt hivei közé tartozott. A főrendiházban a pénzügyi bizottságnak és a legfőbb fegyelmi biróságnak volt tagja, ezeken kívül még az országos magyar gazdasági egyesületben is tekintélyes szerepet játszott. 1896. megkapta az aranygyapjas-rendet. 1895. magy. kir. főkamarásmesterré neveztetett ki. Neje, *Wenckheim* Leontina bárónő, akivel 1862 jun. 21-én kelt egybe Pozsonyban, 1898 nov. 30. az Erzsébet-rend nagykeresztjét kapta. Gyermekeik: *Sándor* gróf (l. o.) és *Mária* grófnő, szül. Pesten 1865 máj. 1., férjhez ment Homonnán 1885 ápr. 29. Széchenyi Imre grófhoz.

2. *A. Antal* (csikszentkirályi és krasznahorkai báró), rozsnyói püspök, szül. Románfalván, Nyitra vm. 1742 október 28., meghalt 1799 november 12. Latin munkái maradtak. Apja A. György báró volt. Tanulmányait Nyitrán kezdte és Kassán végezte; 1760-ban a jezsuiták közé lépett. A szerzet föloszlatásakor visszavonult a krasznahorkai várba, mígnem 1776-ban a rozsnyói püspökség fölállíttatván, a káptalan tagjává, majd nagyprépostttá s 1780-ban püspökké nevezték ki; ezt a kinevezést a többi kitüntetésekkel együtt a m. kir. egyetem megnyitási ünnepélyén jun. 25. hirdették ki.

3. *A. Dénes* gróf (csikszentkirályi és krasznahorkai, a monoki ágból), a magyar főrendiháznak örökös jogú tagja, szül. 1835 nov. 18. Krasznahorkaváralján. Atyja A. György gróf volt. Mint fogalmazó szolgált a kancelláriánál, de miután (1866) nőül vette Hablawetz Ferenc bécsi zene-

igazgatónak a leányát, Franciskát (megh. Münchenben 1902 okt. 26.), teljesen visszavonult a közpályáról és törvényhozó jogát sem igen gyakorolja. Nejével együtt számos jótékony adományt és alapítványt tett. Művészi célokra 240,000 K alapítványt [illegible] a vallás és közoktatásügyi miniszter rendelkezésére, melynek kamatait a Magyar Országos Képzőművészeti tanács előterjesztésére a vallás és közoktatásügyi minisztérium [illegible] tisztjei nyugdíjalapjául 400,000 K-t, 18[illegible] a magyarországi hírlapírók nyugdíj intézetének 20,000 K-t adott, 1908. monoki birtokát az országos gyermekvédő ligának ajándékozta, 1903 Budapest szegényei javára 10,000 K-t, a M. Tud. Akadémiának 1907. 20,000 K-t adományozott. Gazdag képtárát, mely több mint száz válogatott művészi alkotást foglal magában, Münchenből hazahozatva, a Krasznahorkaváralján épített díszes épületben helyezte el, kapcsolatosan a neje emlékére ott létesített Franciska ereklyegyűjteménnyel. A képtár nevesebb darabjai közül megemlítendő Böcklin Tavaszi est c. képe, mely egyik legnagyobb szabású és legművészibb alkotása, továbbá Uhde-nek Krisztus sírbatétele c. képe, Kaulbach és Lenbach arcképei, Stuck Tavasza stb. A magyar művészet Pallik, Markó és mások képeivel van képviselve. A képtár legkiválóbb darabjait 1907. a müncheni Hanfstängl cég mesteri reprodukciókban közre is bocsátotta. A M. Tud. Akadémia 1906. az igazgatótanács tagjává választotta. Tiszteletbeli elnöke a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak és tiszteletbeli tagja a Petőfi-társaságnak is. Krasznahorkaváralján elhúnyt neje részére díszes mauzoleumot építtetett, hol nejének holttestét 1904 okt. 26-án helyezték örök nyugalomra. Nejének emlékére u. o. művészi alkotású szobrot állíttatott, melyet 1905 okt. 29. lepleztek le. Neje emlékét Szulyovszky István tollából származó díszes monográfiával is megörökítette.

4. *A. Géza* gróf, A. Manó gróf és Pálffy Gabriella grófnő fia, országgyűlési képviselő, szül. 1856 jul. 22. Tanulmányait Budapesten és Genfben végezte, aztán Boszniában katonáskodott. A közéletre különösen a gazdasági viszonyok tanulmányával készült, és e célból 1881. nagy utazást tett az amerikai Egyesült-Államokban, az agrárius irányú Mayer nemzetgazdának vezetése alatt. Apja halála után 1891 ápr. a rozsnyói kerület őt választotta meg képviselőjének. 1897., mikor az ellenzék felvetette számos kormánypárti képviselő ellen az összeférhetetlenség kérdését, mandátumát önként letette, de a kormányváltozás után csakhamar ismét tagja lett a képviselőháznak. 1898. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot. Cs. és kir. kamarás és örökös jogon a főrendiház tagja. Az 1910-iki képviselőválasztások alkalmával pártonkívüli programmal a homonnai kerületben választották meg. Felesége *Kaunitz* Eleonora grófnő, csillagkeresztes és palotahölgy, kivel 1882 máj. 17. kelt egybe. A. Géza gr. egyik legösmertebb sportsmanunk is, aki nemcsak az atlétikai sportok buzgó híve, hanem a vadászatot, a versenysportot és különösen a lovas-pólót karolta fel. Az utóbbit ő honosította meg nálunk. Parnón rókafalkája van, amely egyike a kontinens legjobbjainak. Telivértenyésztő és futtatott is. Híresek betléri medvevadászatai.

5. *A. György* gróf, államférfiú, született 1797 február 5-én, meghalt Bécsben 1872 dec. 19-én. A család ifjabb ágából származott. A. István grófnak és Festetich Mária grófnőnek volt a fia. Csatlakozott Széchenyi hazafias törekvéseihez és 1825 novemberben 10,000 frttal járult az akadémia alapításához, melynek mindvégig egyik igazgatója maradt. Az 1825—27-iki országgyűlésen Gömör vmegyének volt követe. 1833. névtelenül német ropiratot adott ki, melyben a reform mellett tört lándzsát, de a történelmi alapok megtartásával. A budapesti lánchid építésének előkészítésére Széchenyivel Angliába utazott és ez utazás eredményeit a két gróf együtt bocsátotta közzé egy nagyon becses, magyar és német nyelven kiadott jelentésben. Ez időben vette nőül Königsegg-Aulendorf Franciska grófnőt. Házasságából két fiú, *Dénes* (l. o.) és az 1881 jul. 4-én elhalt *György* és két leány, *Mária*, gróf Maldeghem Károly és *Erzsébet*, gr. Széchenyi Pál felesége származott. Mint Sáros vmegye főispánja egyik fő támasza volt a mérsékelt konzervativ pártnak. A szabadságharc után különösen az ország gazdasági fejlesztése érdekében fejtett ki nagy munkásságot. Egyik elnöke volt a gazdasági egyesületnek, elnöke a tiszavidéki vasúttársaságnak és a felsőmagyarországi bányászegyesületnek. Vasgyárai nagy hírnek örvendettek. 1861. újra főispán, 1863. pedig Apponyi után országbiró lett. Betegsége lemondásra kényszerítette e méltóságról és visszavonulásra birta a nyilvános élettől. Mindvégig híve maradt konzervativ elveinek, de igazságos és hazafias viselkedése miatt köztiszteletet vette körül. V. ö. Vasárnapi Ujság 1859, 40, és 1873. 3. sz.

6. *A. Gyula* gróf, a magyar történelem egyik kiváló alakja, szül. Kassán 1823 márc. 3., megh. Voloscában 1890 febr. 18. Atyja A. Károly gróf, anyja Szápáry Etelka grófnő volt, kiknek felügyelete alatt gondos nevelésben részesült. Az akkori főurak példája szerint jogi tanulmányainak befejezése után külföldre ment s különösen Franciaországban előkelő barátokat szerzett. Hazatérése után főleg Széchenyi egyénisége és politikája volt rá nagy hatással. 1845. a Tisza szabályozása alkalmával ismerkedett meg vele, midőn Széchenyi az első ármentesítő társaságot szervezte Tiszadob tájékán, s már ekkor megjósolta, hogy az ifjú A. döntő szerepre van hivatva az ország és a monarchia vezetésében, s már ekkor a maga utódjául jelölte meg a vízszabályozás irányításában és a tiszamenti magyar lakosság megmentésére célzó törekvésében. Midőn azonban Zemplén vármegye követévé választotta az utolsó rendi országgyűlésre (1847), erélyes szabadelvü és ellenzéki utasítással, az adminisztrátori rendszer tárgyalása alkalmával a radikális csoporthoz csatlakozott, mely vezéréül Kossuth Lajost ismerte el. Az ifjú főúr több izben felszólalt, 1848 áprilisában pedig elfogadta az első független felelős magyar minisztériumtól vármegyéje (Zemplén) főispánságát, melyet már kora ősszel elhagyott s a horvátok betörésének hírére, mint a zempléni önkéntes nemzetőrök parancsnoka, fegyvert ragadott. A. részt vett a pákozdi és

schwechati csatában, majd a feldunai hadtestben, mint Görgei fővezér egyik segédtisztje az egész tavaszi hadjáratban. 1849. nyarán Batthyány Kázmér gr. forradalmi külügyminiszter utasítására diplomáciai kiküldetésben Konstantinápolyba ment, hogy az Alduna területére szorított honvédek számára ugyanazon előnyöket eszközölje ki, mint amelyekben a Porta az osztrák csapatokat részesítette. A keletről, hol diplomáciai pályája kezdődött, nyugatra (Páris és London) ment, hogy európai kérdéssé tegye a magyar szabadságharc ügyét. Biztatásoknál egyebet azonban el nem ért, s míg külföldön rokonszenvet igyekezett kelteni a magyar nemzet küzdelme iránt, 1851 szeptember 21. a többi emigráltakkal őt is halálra ítélték, sőt *in effigie* felakasztották (1852 szept.).

1858-ig rövid megszakításokkal Párisban élt, mialatt élénk figyelemmel kísérte az itthoni viszonyokat, hol Bach és kormányrendszere láthatólag csődöt mondott. Párisi időzése alatt (1856) vette nőül Kendeffy Katinka grófnőt, kivel együtt 1858. A. édesanyja által kieszközölt amnesztiával hazatért, és szakítva az emigrációval, Deák Ferenchez és köréhez csatlakozott, kik már ekkor a jogfolytonosság elismertetésével, de békés úton óhajtották megoldani a dinasztiával a vitás kérdéseket. Mint sátoraljaujhelyi képviselő vett részt az 1861. és 1865. országgyűléseken, hol a dualisztikus rendszer s ebben Magyarország teljes önállóságának alapján főleg nagyhatalmi és európai politikai szempontok vezették. 1865. egyik alelnöke lett a képviselőháznak és elnöke az ú. n. hatvanhetes országgyűlési bizottságnak, melynek feladata a pragmatica sanctio alapján a kiegyezésnek szövegezése volt. Azt lehet mondani, hogy amint Deák a kiegyezés alapelveinek és alkotmányjogának megteremtője, viszont A. kiváló gyakorlati érzékével és diplomáciai tapintatával főkép az életbeléptetés elé hárult akadályokat küzdötte le. A delegációk kettéválasztása és külön tanácskozása az ő legsajátosabb gondolata volt. Az egész ország örömmel fogadta 1867 febr. 17. miniszterelnökké való kinevezése hírét, maga Deák pedig providenciális államférfiúnak nevezte.

Miniszterelnökségének első éveiben heves parlamenti csatákat kellett vívnia a Tisza Kálmán vezetése alatt állott balközéppel, mely a kiegyezésben elért politikai és alkotmányos eredményeket egyformán keveselte. Másrészt folyvást résen kellett állania a nyilvánosan nem szereplő, titokban azonban annál eredményesebben dolgozó udvari centralista és föderalista körökkel szemben, melyek a dualizmust felülről veszélyeztették. A helyzet nehézségét fokozta, hogy A. nem volt a kiegyezési párt (Deák-párt) vezére, bár főleg az első időszakban, míg Deák egészsége nem hanyatlott, teljesen rendelkezésére állott annak óriási tekintélye. Miniszterelnökségének legnagyobb eredményei a határőrvidék megszüntetése és polgárosítása, a horvát kiegyezés megalkotása, a nemzetiségi törvények elkészítése és a védőerő törvények tető alá hozása voltak, kapcsolatban a honvédségnek, mint a nemzeti hadsereg alapjának szervezésével. Az elnökminisztérség mellett a honvédelmi tárcát is viselte. A kezdet nehézségeit nagy erélyével, egyéni szeretetreméltóságával és kiváló parlamenti ügyességével küzdötte le. Emellett féltékenyen őrködött, hogy — amint a magyar nemzet megszerezte helyét a monarchia vezetésében — a külső politikára való törvényes befolyásával élhessen. A. minden alkalommal felhasználta állását, hogy magyar érdekekkel ellentétes politikai alakulást megakadályozzon, a monarchiában s a nemzetközi politikában a béke fenntartásának egyik legmegbízhatóbb támasza lett. Midőn Ausztriában összezavarodtak a viszonyok s már-már a cseh közjog elismerésével a dualizmus trializmussá alakult át: A. a korona-tanácsban megbuktatta a Hohenwarth-minisztériumot s vele a cseh aspirációkat. 1869. elkísérte az uralkodót a szuezi csatorna megnyitására, 1870. pedig Beust külügyminiszterrel és a katonai párttal szemben kivitte, hogy az udvar, a harcias csábításoknak nem engedve, semleges maradt a francia-német háborúban.

Hohenwarth bukása, valamint a nyugati háborúban saját politikájának kudarca magával rántotta Beust grófot is, kinek helyére most (1871 nov. 14.) — mint külügyi és a császári háznak minisztere — A. került, kinek nyomába a magyar miniszterelnökségben viszont Lónyay Menyhért lépett. A.-nak a monarchia e vezető pozíciójában most alkalma volt, hogy saját politikai felfogását közvetetlenül juttathassa érvényre. Hogy a külügyek vezetésében beállott irányváltozást külsőleg is jelezze, a magyar álláspontnak megfelelőleg a kancellári nevet nem viselte, hanem a paritás szerint közös külügyminiszternek nevezte magát. A. volt, ki a kettős monarchia nemzetközi politikájában új célokat tűzött ki és a dualisztikus nagyhatalmat földrajzi és megváltozott világpolitikai helyzetének megfelelő útra terelte. Beust, aki azzal kecsegtette az udvart, hogy visszaszerezheti a német szövetségben a hegemoniát, 1866, sőt 1870 után sem tudott szakítani a Habsburgok birodalmának római császári eredetéből folyó legitimista és konzervativ eszméivel. Még az új és teljesen nemzeti alapon szervezett német császárság megteremtése után sem tudta beletalálni magát a gyökeresen átalakult európai viszonyokba. A Habsburgok kettős monarchiájának új és alapvető politikai bázisát A. teremtette meg, mert ő ismerte föl világosan és jelölte meg Deák alkotásának külső politikai következményeit abban, hogy a középeurópai nagyhatalom, szakítva a nagyzoló és illuzórius nyugatra tekintéssel, politikai súlypontját a keletre (Balkán) helyezze. Jelentősége tehát legalább is akkora, mint annak idején Kaunitz és Metternich hercegeké, csakhogy e munkát A. aránytalanul rövidebb idő alatt (1871—1879) végezte el.

1871. míg a monarchia az új rendszer első éveiben a belső erőgyüjtés munkájával volt elfoglalva, nemzetközileg teljes elszigeteltségében még a korábbi megrendülések (Solferino, Königgrätz) hatását érezte. A. első gondja volt, hogy a környező hatalmasságokkal nemcsak korrekt, de szíves baráti viszonyt létesítsen. A különböző fejedelmi összejöveteleken, melyeket ő kezdemé-

tevének s melyekre királyát mindig elkísérte, megnyerte Olaszországot az irredenta mozgalom korlátozásával s a kiegyezéstől (Velencében), Oroszországot, hogy a Balkánon a monarchiával ellentétes változásokat nincs érdekében és hatalmában előidézni, Németországot pedig, hogy a Habsburgok többé semmiféle porosz ellenes hegemoniára törekvő aspirációkat nem táplalnak. Különös célja volt barát, majd szövetségi viszonyba lépni az új német császársággal, melynek kancellárjával, a szintén teljhatalmú Bismarck herceggel benső barátságot kötött. Eleinte elfogadta és ápolta a régi szent szövetség nyomán keletkezett ú. n. három császár szövetséget (Ausztria Magyarország, Német- és Oroszország), de a Magyarországon uralkodott hangulat — amire messze szétágazó politikáját alapította — hatása alatt, legfőképen pedig az orosz politikának a keleti kérdésben tanusított magatartása miatt már 1875. szakított az orosz kormánnyal. A. ugyanis ragaszkodott a Porta területi integritásához, csak egy korjegyzékben európai szellemű közigazgatási reformokat ajánlott a török birodalom belső, vallási és nemzetiségi bajainak orvoslására. Emiatt rossz szemmel nézte az oroszok erőszakoskodását, Ignatiev tábornok küldetését, majd a háború kitörését, melybe ugyan nem avatkozott be, de a monarchia déli határain eszközölt seregösszpontosításokkal és részleges mozgósítással igyekezett nyomást gyakorolni. A san-stefanói béke (1878 márc. 3.) után az angol és német kormány hathatós támogatásával egy nemzetközi kongresszust indítványozott, hogy az ideiglenes s a monarchia érdekeivel ellentétes békeszerződés pontjait revizió alá vegyék.

Még az 1878. év folyamán összeült berlini kongresszus (junius 13-tól julius 13.) tárgyalásai A. diplomáciai működésének fénykora. Mint a monarchia első megbizottja olyan tanácskozásokon, melyeken Bismarck, Gorcsakov, Beaconsfield lord stb. vettek részt, nemcsak kitünően állta meg helyét, hanem képes is volt álláspontjának érvényt szerezni. Itt kapta, mint a nagyhatalmak mandatáriusa, Bosznia és Hercegovina megszállásának megbizatását, hogy a magyar határok közelében egy állandó forradalmi tűzhelyet eloltson és hogy a monarchia megvesse lábát a Balkánfélszigeten. Az okkupáció okozta pénz- és véráldozat miatt erős támadások érték a Tisza-kormányt, mely A. külpolitikájáért a parlamenti felelősséget állotta. Magának A.-nak népszerüsége is megfogyatkozott, bár helyesnek tartott irányától a heves, kiméletlen, sőt goromba támadások (főkép Szilágyi Dezső részéről) sem térítették el. Mielőtt állásából távozott, minek oka maig sincs teljesen kiderítve, 1879 okt. 7. befejezte és aláírta életének a kiegyezés után kétségtelenül legnagyobb művét okiratát, a német birodalommal való szerződést; a kettős szövetség, melyhez Olaszország 1882. harmadiknak csatlakozott, maiglan is az európai egyensúly és világbéke egyik legfőbb tényezője, melynek előnyeit válságos időkben (Algeciras és az annexió) mindkét fél jótékonyan élvezte.

Lemondása után (1879 okt. 8.) keveset foglalkozott a napi politika kérdéseivel, roppant tekintélyét inkább társadalmi téren gyümölcsöztette, v. egy egy ritka felszólalásban a delegációk külügyi vitáiban és olyan fontos belső reformkérdéseknél, mint a főrendiház újjászervezése 1885. Utolsó nyilvános szereplése 1889 márc. 5. volt, midőn a véderő-tvj. tárgyalásakor egy hatalmas szózatban megvédelmezte a hatvanhetes kiegyezést és a hadsereg közösségében, valamint az uralkodóval való jó viszonyban rejlő politikai előnyöket bizonyította. Ezután kinzó betegsége mindjobban erőt vett rajta, de még megérte népszerüségének visszatérését és tapasztalta a részvétet, mellyel az egész ország kisérte hosszas betegségének fázisait. Nemzeti gyász vitte földi maradványait a sírba egy fényes temetési pompa keretében. Érdemeit törvénybe iktatták (1890. III. t.-cikk), lovasszobrát pedig (Zala Györgytől) a király, valamint a közös miniszterek jelenlétében 1906 dec. 2. leplezték le Széll Kálmán mesteri emlékbeszédével, melyben plasztikusan rajzolta A. politikai egyéniségét. «A. — úgymond Széll — született diplomatának és Európa legnagyobb államférfiaival egyenrangúnak bizonyult. Új alapokra fektette az egész külügyi politikát. Új irányzatokat jelölt ki Ny. és K. felé való nemzetközi viszonyainkban. Jelleme tiszta, mint a szinarany és erős, mint a sziklafal. S aki a legnagyobb európai nemzetek legnagyobb államférfiaival együtt működött a világot érdeklő nagy kérdésekben: agyának minden gondolatában, szívének minden dobbanásában magyar volt és magyar maradt, aki hazáját szerette mindenek fölött.» Ugyanekkor maga az uralkodó hangsúlyozta, hogy a külügyi politika ma is azokon az utakon halad, melyeket A. kijelölt és lángelméjének igazi mértéke, hogy tevékenységének nyomai nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi politika terén is fennmaradtak. Mátyás király és Bethlen Gábor óta az első magyar státusférfiú, kinek működési köre egész Európára kihatott. Emellett részt vett a társadalmi életben; igazgatósági és tiszteletbeli tagja volt az Akadémiának. 1909. szept. Tiszadobon állítottak neki emléket, mint a Tiszaszabályozás egyik úttörőjének.

Irodalom. A beszédeit (eddig 2 kot.) kiadta Lederer Béla. Wertheimer E. Andrássy Gy. gr., a M. T. Akadémia kiadásában. Kállay Béni emlékbeszéde az Akadémiában (Értesitő 1891. évf.); Kónyi Manó különböző cikkei (A. és Beust az O. K.-ban, Deutsche Revue-ben stb.): Balogh Pál tanulmánya A.-ról a M. K.-ban (465. sz.): Wertheimer E. cikkei a Neue Freie Presse 1905 febr. 20 és 1906 dec. 2. számaiban s a magyar hirlapok megemlékezései a szobor leleplezése alkalmával. Wertheimer, A. Gy. gr. élete és kora, I. k., Bpest 1910. Továbbá Halász Imre tanulmánya a Nyugat 1910. évf.; Dóczy Lajos közleményei a N. Fr. Presseben és N. Pest. Journalban.

7. *A. Gyula* gróf (az ifjabb), államférfiú, az előbbinek és Kendeffy Katinka grófnőnek második fia, szül. Tőketerebesen 1860. jun. 30. Jogi tanulmányainak elvégzése után a diplomáciai pályára lépett s mint nagykövetségi attaché Berlinben és Konstantinápolyban szolgált. 1885-ben képviselőnek választatta magát szabadelvü párti programmal, s e pártnak csakhamar egyik hangadó tagja lett. Első parlamenti felszólalásai jobbadán a honvédelmi tárca keretében mozogtak, s egy ideig e minisztérium költségvetésének előadója volt. 1892-ben elvállalta a belügyminisztériumi államtitkárságot, 1894 jun. 10. pedig a Wekerle-kor-

mányban a király személye körüli miniszter lett s az egyházpolitikai reformok létesítésében mindvégig buzgón közreműködött. A Wekerle-kabinet lemondásával egyidőre ő is visszavonult s a nyilvános életben politikailag alig szerepelt. E közéleti pihenést publicisztikai és történeti tanulmányokra használta fel, melyeknek első eredménye gyanánt 1896. kiadta *Az 1867. kiegyezés* című művét, mely úgy tudományos, mint politikai körökben nagy figyelmet keltett, s szerzőjét az Akadémia a Bródy-féle díjjal koszoruzta meg. A politikában újra csak a Bánffy-kormány ellen megindított obstrukció alkalmával hallatta szavát, mikor az ú. n. Tisza-lex miatt a disszidensek élén elhagyta a szabadelvű pártot (1898 dec.), hova csak a Széll-kormány megalakulásakor lépett vissza. 1899 szept.-ben megkapta a titkos tanácsosságot. A bekövetkezett békés parlamenti idő alatt folytatta megkezdett történetirói és publicisztikai tevékenységét. 1901-ben megjelent nagy összefoglaló s erős történetfilozófiai érzékre valló művének *(A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai)* első kötete, melyet az akadémia nagy díjával tüntetett ki. Nemsokára rá megjelent a második kötet is. E munkája is bebizonyította, hogy az ifjabb A., mint doktrinér politikus, a legkiválóbb politikai gondolkodóink közé tartozik. Az Akadémia már 1898 májusában levelező, 1904. pedig rendes tagjai közé választotta. 1902-ben, mint a Társadalomtudományi Társaság elnöke, székfoglaló értekezésében azon okokat kutatta, melyek miatt Magyarországon a tudományfejlődés nem tarthatott lépést a politikai haladással. E tudományos működése mellett állandó és élénk figyelmet tanusított a képzőművészetek iránt, s ez idő szerint mindkét művészeti társaság (Képzőművészeti Társaság és Nemzeti Szalon elnöke.) Nagyobb közéleti szerepe csak a Széll-kormány bukása után kezdődött ismét. A pártközi életben a középső irányt képviselte, de a katonai vezényszóról vallott felfogásában, opportunisztikus szempontoktól vezéreltetve, a statusquo fenntartásához ragaszkodott. 1903 nyarán elnöke volt annak a parlamenti bizottságnak, melyet a Khuen-Héderváry-kormány állítólagos politikai természetü vesztegetéseinek kikutatására a képviselőház kiküldött. A chlopyi hadiparancs (l. o.) által okozott országos izgalmak közepette A. is szükségét érezte, hogy a szabadelvű párt többsége megállapodjék egy katonai programmban, melyre támaszkodva sikeresen vehesse föl a küzdelmet az ellenzéki izgatásokkal. Tagja lett az ú. n. kilences bizottságnak, melynek programmkészítő tárgyalásain tevékeny részt vett. Támogatta az időközben e programm alapján megalakult Tisza-kormányt is. A. az obstrukciót, mint az országgyűlési többség jogai ellen támasztott forradalmat, határozottan elitélte, hozzájárult az ú. n. párhuzamos ülések tartásához, sőt kivánatosnak tartotta a házszabályok megfelelő szigorítását is. A nemzeti ellenzéknek erőszakos letörését s a miniszterelnök, Tisza István gr. által híres ugrai levelében megpendített messzemenő házszabályreviziót azonban helytelenítette s a nov. 18. (l. o.) események következtében (1904) kilépett a szabadelvű pártból. Választóihoz intézett szózatában (nov. 23.) azt bizonyította, hogy a többség erőszakossága a parlamentárizmusra katasztrófát zúdított s hogy az erőszaknak jogforrássá válását mindenképen meg kell akadályozni. Az országgyűlés feloszlatása után A. az 1905 jan. 26-iki választásokon Budapesten, a belvárosi kerületben Tisza Istvánnal szemben néhány szavazatnyi kisebbségben maradt, az ellenzék különböző pártjaiból alakult koalició azonban — melyhez A. és disszidens társai is csatlakoztak — váratlan többségre került. A szövetkezett ellenzék, melynek többsége a hatalmasan megnövekedett függetlenségi és 48-as párthoz tartozott, a koronával való tárgyalások vezetésére bizalmi férfia gyanánt A.-t jelölte meg, akinek azonban ismételt kihallgatásain sem sikerült megnyernie a király hozzájárulását ahhoz a közös programmhoz, melyet az országgyűlés többsége a magyar katonai vezényszó és gazdasági önállóság követelésére alapított. E tárgyalások meghiusulása után jött 1905 jun. 18. a pártokon kívül álló Fejérváry-kormány, melyet A. törvényellenesnek és imparlamentárisnak minősített s ellene heves támadásokat intézett. Különösen nevezetesek ez időből (1905 jul. és aug.) A. azon hirlapi polémiai, melyekkel Lányi Bertalan, a Fejérváry-kormány igazságügyminisztere és közjogásza alkotmányjogi felfogását támadta. Közben az A.-val kivált disszidensekből és 1905 nyarán a szabadelvű pártból újabban kilépettekből megalakult hatvanhetes alapon az alkotmánypárt Darányi Ignác, majd Széll Kálmán elnöksége alatt, mely a közjogi alapnak nemzeti irányban való fejlesztését tűzve ki egyik célul, vezérének A.-t ismerte el. Az új párt még szorosabban csatlakozott a koalicióhoz, melynek vézérlő-bizottságában A. mindig mérsékelt és nyugodt magatartásánál fogva nagy tekintélyre emelkedett. Az 1905 okt. 10-iki képviselőházi ülésen terjedelmesen indokolt óvást terjesztett be a ház folytonos elnapolásai ellen, melyet nagy többséggel elfogadtak. Ezalatt a küzdelem a szociáldemokratákkal és utcai tömegekkel szövetkezett kormány és az ellenzéknek különösen szélső szárnya közt egyre szélesebb és kiméletlenebb lett. Miután pedig a koronával folytatott téli tárgyalások (1906 jan. és febr.), melyeket újra A. közvetített, eredménytelenül végződtek, a parlamentnek katonai hatalommal való feloszlatása s az ellenálló törvényhatóságok erőszakos megrendszabályozása következett (febr. 19.). Már csak néhány nap választott el a nyilt abszolutizmustól, mikor 1906 ápr. elején az ellenzék és korona közt létrejött váratlan paktum véget vetett a nemzeti küzdelemnek. A. csak nehezen járult az általános választójog elfogadásához, melynek alapján a koalició többi vezéreivel neki is kormányt kellett vállalnia. Az 1906 ápr. 6. megalakult Wekerle-kormányba mint belügyminiszter lépett be. Mint miniszter fő feladatának a jogrend helyreállítását tekintette. A választások után, melyekből a függetlenségi párt abszolut többséggel került ki, sorra kerültek a nevezetes gyermekvédelmi, közegészségügyi, kivándorlási s alkotmánybiztositó törvények, melyek közül főleg a hatásköri biróság fontos alkotmányjogi újítás. A. nevéhez füződik a választói jognak az általánosság elvén nyugvó reformjavaslata, melyet

helyett pótolta a többes szavazat eszméjéből kiindulva, melyet közzé is tett (1908 szept.). Tárgyalására azonban a boszniai annexiót követő külső politikai zavarok, utóbb pedig a bankkérdés felmerülése miatt nem került a sor. Az önálló bank, valamint a választójogi reform kérdése előbb a koalíciót, majd a függetlenségi pártot szakította szét, végül a Wekerle kormányt is megbuktatta. A dualisztikus álláspontjához híven a koronával a katonai kérdések megoldását szorgalmazta s a bankkérdésben melyet merőben gazdasági ügynek tekintett, a statusquohoz ragaszkodott. Minthogy e terveinek a koronát nem tudta megnyerni, maga kérte felmentését, ami 1910 jan. 17. megtörtént. A Khuen Hédervary-kabinet megalakulása után, nem akarva a kormánynak 67-es ellenzéket alkotni, pártját feloszlatta, melynek egy része átlépett a kormány táborába, maga A. azonban többekkel párton kívül maradt, s mint pártonkívüli hatvanhetest választották meg orsz. képviselőnek Nagyszőlősön 1910 jun. 1. 1909-ben nőül vette bátyjának, Tivadar gr.-nak (l. o.) özvegyét, kivel 1910 telén nagyobb külföldi utat tett.

8. A. *Ilona* grófnő, ferj. gr. *Batthyány* Lajosné, A. Gyula gr. volt miniszterelnök és neje Malomvizi *Kendeffy* Katinka grófnő leánya, szül. 1858 máj. 21, férjhezment gr. Batthyány Lajos v.b.t.t. volt fiumei kormányzóhoz 1882 jún. 23. Cs. és k. palotahölgy. 1908-ban az I. oszt. Erzsébet-rendet nyerte. A közélet és közjótékonyság terén nagy tevékenységet fejt ki. Az 1905. évi nemzeti ellenállás idejében megindult tulipánmozgalomnak egyik vezéralakja volt.

9. A. *Manó* gróf, Gyula (az idősb) testvérbátyja, szül. Kassán 1821 márc. 3., megh. Görzben 1891 ápr. 23. Tanulmányai végezte után Torna vmegyét képviselte az országgyűlésen. 1848-ban pedig mint a vmegye főispánja működött. Részt vett a pákozdi csatában. Sikerült külföldre menekülnie, beutazta Khinát és Indiát és utazásainak leírását, különösen vadászatait pompás díszmunkában bocsátotta közre, melynek alapján a Tud. Akad. tagjának választatott. Hazatérve a Tisza szabályozása körül szerzett nagy érdemeket. Az új alkotmányos érát mint Gömör vmegye főispánja szolgálta, 1881 óta pedig mint a rozsnyói kerület képviselője részt vett az országgyűlésen. Mint szónok nem volt kiváló, de talpraesett tárgyi megjegyzései a pénzügyi bizottságban nagy súlyt biztosítottak szavainak. Különösen a bányászat és kohászat terén volt elsőrendű tekintély. Az A.-család hagyományos hajlama a nagyipar és a gazdasági vállalkozás iránt benne volt legerősebben kifejezve. Birtokait és bányavállalatait nagy értelemmel és eredménnyel kezelte. Ő tette meg 1890. az indítványt a primási széknek Budapestre való áthelyezése ügyében. Felesége Erdődi gr. *Pálffy* Gabriella csillagkeresztes és palotahölgy volt, ki 1902 jun. 22. a másodosztályú Erzsébet-rendet nyerte.

10. *A. Sándor* gróf, A. Aladár (l. o.) fia, a homonnai kerület országgyűlési képviselője, szül. Pozsonyban 1863 jun. 19. A jogi pályát elvégezve, Zemplén vármegye t. főjegyzője lett; a zempléni gazdasági egyesület elnöke. A képviselőháznak 1892 óta tagja. 1894 jan. 16. a vallás szabad gyakorlatát szabályozó törvényjavaslat miatt a szabadelvű pártból kilépett, de később ismét visszatért a pártba. Az 1904 nov. 18-iki képviselőházi események után újra kilépett a szabadelvű pártból, majd az alkotmánypárt tagja lett. Az 1910. évi képviselőválasztások alkalmával pártonkívüli 67-es programmal a homonnai kerületben választották meg. 1907. v. b. t. tanácsosi rangot nyert.

11. A. *Tivadar* gr., A. Gyula volt miniszterelnök fia, szül. 1857 jul. 10., megh. 1905. máj. 13. Tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. A boszniai okkupációban a Württemberg-huszárezredben mint segédtiszt vett részt. Az okkupáció befejezte után tevékeny részt vett az ország közéletében és különösen a képzőművészeti ügyek terén fejtett ki nagy működést. 1881. a tőketerebesi kerület országgyűlési képviselővé választotta és e kerületet képviselte egész haláláig. 1882. tartotta első, nagy feltűnést keltő beszédét a képviselőházban a magyar képzőművészet érdekében. 1890—96-ig a képviselőház egyik alelnöke volt, ebben a minőségben ő vezette a képviselőház küldöttségét Kossuth Lajos temetésén. Mint alelnököt a király a v. b. t. tanácsosi címmel tüntette ki. Elnöke volt a képviselőház összeférhetetlenségi bizottságának, melyről azonban 1897. egy konkrét ügyből kifolyólag, midőn a bizottság őt leszavazta, lemondott. 1898. az ú. n. púroszokkal együtt kilépett a szabadelvű pártból. Bánffy Dezső báró miniszterelnök bukása után ismét visszatért a szabadelvű pártba. Az összeférhetetlenségi törvény alkotásában nagy része volt. Az 1904 nov. 18-iki képviselőházi események alkalmából ismét kilépett az ú. n. disszidensekkel a szabadelvű pártból. Az 1905-iki téli választási mozgalomban buzgó részt vett és nagy agitációt fejtett ki gr. Tisza István ellen, bejárva az ország nagy részét a választási küzdelmek alatt. Körútjában erősen meghült és influenzából származó tüdőgyuladást kapott, melyben hosszas szenvedés után meghalt. Elnöke volt az Orsz. Képzőművészeti Társaságnak és mint ilyen a képzőművészet javára sok hasznos reformot létesített. Tagja volt a M. Tud. Akadémia igazgatótanácsának, a Magyar Nemzeti Múzeum tanácsának és a fővárosi közmunkák tanácsának. Elnöke volt a Vígszinház igazgatóságának, mely emlékét a szinház előcsarnokában felállított szoborral örökítette meg. Az 1896 junius 8-iki millennáris felvonulást rendező bizottság az ő elnöklete alatt működött. Az elhunyt művészileg kezelte az ecsetet is és műveiből az Orsz. Képzőművészeti Társulat 1907. a Műcsarnokban kiállítást rendezett. 1885 junius 24. nőül vette gr. *Zichy* Eleonorát (szül. 1867 márc. 28.), cs. és kir. palotahölgyet, kitől négy leánya született. Közülök *Ilona* (szül. 1886 május 21.) 1909 jan. 23. gr. *Esterházy* Pál cs. és kir. kamarás felesége lett. A. Tivadarné a közélet terén kiváló szerepet játszik, eredménnyel próbálkozott meg a zeneszerzés terén is. 1909 jul. 31-én sógorával gr. *A. Gyula* v. b. t. t., m. kir. belügyminiszterrel lépett második házasságra.

Andrássy, 1. *Dávid (nemeskéri),* vezérőrnagy, szül. Győrben 1762. dec. 20., megh. a csatatéren 1813-ban aug. 27. A gróf Gyulay-ezredben, 1778. kezdte meg katonai pályáját s kitüntette magát úgy a törökök, mint a Rajna mellékén a franciák elleni háborúban. 1805-ben őrnagy,

1809. a nógrádvármegyei nemesi fölkelők őrnagya, az asperni ütközetben ezredes lett s a következő évben megkapta a Mária Terézia-rend keresztjét s ezzel együtt a báróságot. 1812. Lengyelországban harcolt s ekkor vezérőrnagy lett. A drezdai ütközetben egy ágyúgolyó balfelén találta s kettészakította. A család alapítója nagyatyja, A. János, Sopron vm. nemeskéri ág. ev. lelkész volt, kinek hasonnevű fia Győrben telepedett le, ennek a tábornokon kívül fia volt még A. József, Mosony vm. követe s 30 évig főadószedője és a család további terjesztője. V. ö: *Wurzbach*, Biogr. Lexikon (I. 34.); *Nagy* Iván, Magyarorsz. Csal. (I. köt. 41—42. Pótköt. 25—26).

2. *A. János (siklói)*, vezérőrnagy, szül. 1750. a fejérvmegyei Kajászószentpéteren, megh. 1817. dec. 15. u. o. 18 éves korában gróf Nádasdy F. huszárezredében kezdte meg katonai pályáját. 1783. lett kapitány s az volt még 1793. is, midőn kitüntette magát a franciák ellen Kirchhof bevételénél, Anichenál, Anbrechicourtnál s 1794. az orchiesi ütközetben. 1797-ben nyerte el az őrnagyi, 1799. az ezredesi rangot. Legkiválóbb hadi tette Breisachnál volt 1800. ápr. 27., midőn félszázad huszárral visszaszorította a 10-szerte nagyobb ellenséget. Ezért még 1800-ban a Mária Terézia-rendjelet és a báróságot kapta. Sebei miatt, mint vezérőrnagy, nyugalomba vonult 1803. Ugyanezen családból 1760—70 István helytartósági tanácsos, Zsigmond 1770. debreczeni kir. biztos volt. V. ö.: *Nagy* I., Magyarorsz. Csal. (I.); *Wurzbach*, Biogr. Lex. (I. 34).

3. *A. József (egyházpakai)*, szül. Hatvanban, Heves vmegyében 1806., megh. 1852. Esztergom vmegye követe az 1832—1836. és 1839—1840. pozsonyi országgyűlésen, buzgó aulikus, helytartó-tanácsos, titkos tanácsos, Jogi művecskéje: Dissertatio inaug. juridico-politico de principio scientiarum politicocameralium.

Andrássy-havas (Dobrin), Kolozs vmegyében a gyalui havasok egyike, 1477 m. magas, a Felső-Jára völgyből a gr. Andrássy Gyula által épített műúton érhető el; tetején a gr. Andrássy Tivadar építette vadászkastély gyönyörű kilátással. V. ö. *Czirbusz* G., Kirándulás az A.-okra (Turisták Lapja III.); *Hangay* O., Az Andrássy-havasok (Erdély, I. 1892).

Andrásvágás, kisk. Sáros vm. sirokai j.-ban, (1900) 152 tót lak.; régi helység, melynek egy részét Nagy Lajos király Jakab nádori itélőmesternek adományozta. U. p. és u. t. Szinyeújfalu.

André, 1. *Johann*, német zeneszerző, szül. Offenbachban 1741 márc. 28., megh. 1799 jun. 18. Maga tanult zenét, s már 1773. A fazekas című saját víg operaszövegéhez írt zenéje bevált. Hangjegymetsző intézetet alapított, ezt 1777—84-iki tevékeny berlini karnagysága után virágzó kiadói üzlettel gyarapította. Víg operáin kívül Bürger balladáit, Goethe és mások dalait zenésítette meg. — Fia *Johann Anton*, szül. 1775 okt. 6-án, megh. 1842 ápr. 6. Mint serdülő ifjú már partiturából játszott. Minden műfajban komponált. Jó tanár volt; hegedűiskolája sikerült; 6 kötetre tervezett jelentékeny zeneszerzéstanából csak 2 jelent meg. Ő valósította meg Senefelder eszméjét, hogy a hangjegynyomásra a litografiát használják.

2. *A.*, *Christian Karl*, pedagógus és gazda, szül. 1763 márc. 20. Hildburghausenben, megh. 1831 febr. 19. Stuttgartban. 1798. brünni iskolaigazgató, ahol lapot is szerkesztett, majd Stuttgartba költözött, ahol a gazdasági egyesület titkára volt és a Landwirtschaftliche Zeitschriftet szerkesztette. 120 füzetben Halleban kiadta a hasznos ismeretek tárát: Kompendiöse Bibliothek der gemeinnützlichen Kenntnisse.

3. *A. Emil*, erdész, az előbbinek fia, szül. 1790 márc. 1., megh. 1869 február 26. Kisbéren. Magyarországon az Odescalchi és Batthyány-uradalmak igazgatója volt. Erdőgazdasági kérdéseket tárgyaló munkái Prágában jelentek meg (1824. és 1832.).

4. *A.*, *Louis Joseph Nicolas*, francia hadügyminiszter, szül. Nuitsben (Côte-d'Or) 1838 márc. 29. 1861-ben kezdte katonai pályáját és egy ideig a lövészeti bizottságban működött Bourgesban, majd a politechnikai iskola igazgatójává tették. 1900 máj. pedig Gallifet utóda lett a hadügyminiszteri széken. Ebben az állásban újjászervezte a vezérkart és erélyesen megrostálta a hadsereget a klerikális és nacionálista elemektől. Delanne-t, a vezérkar főnökét és Jamont tábornokot, a hadsereg főparancsnokát állásaikból elbocsátotta. Megtartotta a tárcát a Combes-kabinetben is; de az ellene indított parlamenti és sajtóbeli támadások miatt, melyeket a nacionalisták szítottak, és a hadseregben lábrakapott fegyelmetlenség miatt kénytelen volt 1904. lemondani.

Andrea, *Girolamo*, olasz bíboros, szül. Nápolyban 1812 ápr. 12., megh. Rómában 1868 máj. 14-én. A franciaországi La Flèche kollégiumban nevelkedett és már korán érseke lett Mitilenének (in partibus infidelium). 1852. bíboros, subiacoi apát s ugyanekkor prefektusa az indexkongregációnak. 1860. Sabina püspökévé nevezték ki. Amikor 1859. az olasz egység kérdése fölmerült, A. a hazafias párthoz csatlakozott s alkalom adtán azt tanácsolta a pápának, hogy fogadja el az olasz konfederációnak elnökségét, amelyet III. Napoléon ajánlott föl, ezenkívül pedig arra akarta a pápát reábírni, hogy liberális kormányzati reformokat adjon a pápai államnak. Javaslatai miatt üldözték. 1864. elhagyván Rómát, Nápolyba ment. Mert az idézésre nem jelent meg, 1866. fölfüggesztették apátságának és püspökségének kormányzatától, 1867. pedig elmozdították. Erre visszatért Rómába, hűséget fogadott a pápának és 1868. rehabilitálták, de sem püspökségét, sem apátságát nem kapta vissza.

Andrea del Sarto, l. *Sarto*.

Andreae, 1. *Jakob*, német luther. teológus, szül. a württembergi Waiblingban 1528., megh. 1590. 1546. diakónus lett Stuttgartban, 1549. Tübingenben, majd 1553. szuperintendens, 1562. teologiai tanár, prépost és a tübingeni egyetem kancellárja. Az evang. egyházi ügyek rendezése körül (Németországban) nagy tevékenységet fejtett ki s az akkori dogmatikus szóharcok közepette buzgó terjesztője volt a lutheri tanoknak. Főleg az ő befolyása alatt jött létre 1577. a formula concordia. V. ö.: *Fittbogen*, Jakob A. (Hagen 1881., Schmoller 1890).

2. *A.*, *Johann Valentin*, német költő, szül. Herrenberg württembergi városban 1586 aug. 17.,

megh. Stuttgartban mint szuperintendens 1654 jan. 27. A kornak száraz dogmatikai vitáival szemben sürgette a szeretet gyakorlásában tevékeny kereszténységet; ennek érdekében vallásos egyletet tervezett, melynek jelképe a rózsában díszlő kereszt lett volna. Ezért tartják őt a Rosenkreuzer név alatt ismeretes rend alapítójának v. fölelevenítőjének, pedig e rend helytelen szereplését ő maga is kigúnyolta. Latin s német nyelven írt műveit, melyeknek jelentőségére Herder fordította újra (1786) a figyelmet, gazdagok éles és mélyen erkölcsös gondolatokban. Ilyenek: Christen Gemal (1612), Hercules christianus (1615, németül 1845), Menippus (1617), Geistliche Kurzweil (1619). Chymische Hochzeit Christiani Rosenkreuz (1616) című művében tiltakozik minden ábránd ellen és nyiltan síkra száll korának ilyirányú hóbortjai ellen. V. ö. *Glökler*, Johann Valentin A. (Stuttgart 1886).

3. A., *Karl*, német festő, szül. 1823 febr. 3. Mühlheimben, megh. 1904 máj. 23. a Sinzig melletti Helenaberg családi birtokán. Műveinek legkiválóbbjait a monumentális egyházi festészet terén alkotta. Németországi nagy híre után hívták meg 1886. Pécsre, ahol a restaurált székesegyházban egész sorozat remek freskót festett. Főművének tartják a később a kölni Krisztus-templom számára festett képsorozatot.

Andreaea *Ehrh.* (növ.), lombos moha, a róla nevezett család egyetlen génusza, melynek 106 faja az öt világrész hidegebb tájain él. Nálunk 6 faja terem, mind havasi. Barna v. feketés szőnyeget von a sziklákon, a meszet kerüli.

Andreánszky, örökös főrendiházi tagsági jogosultsággal bíró magyar bárói család, Liptószentandrási előnévvel. Liptómegye legrégibb családainak egyike, mely közös eredetű a Detrik-, Luby-, Horánszky-családokkal. A közös ős az 1230—39 között említett Hauk Polku de villa Mogorfalu, kinek fia Detrik 1285 körül említtetik. Fiai Benedek és Lőrinc származtatták le a családokat és pedig Benedek fiától Mikótól a Detrik-, Istvántól a Luby-család származott le, míg Lőrinc fiától Mihálytól a Horánszky, Lőrinc nevű fiától pedig az A.-család veszi eredetét. Lőrinc fia András és Pál már Szentandrási előnévvel említtetnek 1357-ben. 1578. a család Liptószentandrási előnévre új adományt kapott. A család szakadatlan leszármazása a XV. sz.-ban élt A.-tól hozható le. A család nemesi és bárói ágon él. Bárói rangot (osztrák) 1868 jul. 13-án *A. Sándor* (szül. 1802 máj. 7., megh. 1879 szept. 12) v. b. t. tan., nyug. államtanácsos, volt pozsonyi főtörvényszéki elnök nyert a Lipót-rend középkeresztje alapján. Feleségétől, Moisfalvi Gyurcsányi Annától született István és Gábor fiai 1875 okt. 5. magyar bárói rangot nyertek. Közülök *István* (szül. 1843 ápr. 13) nyug. államtitkár. *Gábor*, szül. 1845 június 23,, megh. 1908 május 19. Alsópetényben, a politikai élet terén működött. 1883. a főrendiházban a keresztények és zsidók közti házasság ellen nagy beszédet mondott. 1884-ben antisemita-párti programmal képviselőnek választatott meg, később a mérsékelt ellenzékre ment át. 1891 április 28. nőül vette Rudnay Lenkét, Rudnay Józsefnének, az Orsz. Nőképző Egyesület elnökének leányát, Veres Pálné unokáját. A bárói címer kék mezőben zöld halmon arany fészekben ülő, kiterjesztett szárnyú, három fiókját vérével tápláló pelikán, fölötte a pajzsfőben három egymás mellett álló hatágú arany csillag. Sisakdísz ugyanaz a pelikán, takarók kék-ezüst, kék-arany, pajzstartók két arany oroszlán. — A család történetére v. ö. *Makay* Dezső, Két régi család. A Liptószentandrási báró és nemes A.-család, Turul 1887. évf. és *Majláth* Béla, Liptómegyei törzsökös családok 1526. ig, Turul 1890. évf.

Andreanum privilegium, II. Endrének 1224-iki kiváltságlevele, amely az erdélyi szászság politikai, jogi egységének és különállásának alapját vetette meg.

Andreasbergolit (ásv.), l. *Harmotom*.

Andreas Capellanus, lat. író, akit «a pápa unokaöccse» jelzővel emlegetnek, 1200 körül Tractatus de amore címen kiadott könyvében összegyüjtötte több híres fejedelemasszony ítéleteit a minne (l. o.), szerelmi kérdések tárgyában. Az úgynevezett szerelmi törvényszékek eljárása is ezen a könyvön alapult. Lefordították francia, olasz és német nyelvre is. Legújabban, 1892. Trojel adta ki Kopenhágában.

Andreas Pannonicus, magyar születésű miniatür-festő, karthauzi barát, aki Mátyás király korában Itáliában is dolgozott. A modenai könyvtárban őrzött kodexbe I. Herkules ferrarai herceget festette trónuson ülve. Más művet ez idő szerint nem ismerünk tőle. V. ö. B. *Nyáry* Albert cikkét a Századok 1874. évf.-ban.

Andreas Ungarus, l. *András* mester.

Andree, 1. *Karl*, német geográfus, szül. 1808 okt. 20. Braunschweigban, megh. 1875 aug. 10. Wildungen fürdőben. Több nagy politikai lapot szerkesztett, de 1855 óta kizárólag föld- és néprajzi tanulmányoknak élt, előbb Lipcsében, hol 1868—70. Chile köztársaság konzula volt, utóbb Drezdában. A néprajzot az államtudományok egyik fő alapjának tekintette. 1861. alapította a Globus c. igen elterjedt föld- és néprajzi folyóiratot. Fő művei: Nordamerika in geographischen und historischen Umrissen (1854), Buenos Ayres und die Argentinische Republik (1856), Geographische Wanderungen (1859, 2 köt.), Geographie des Welthandels (1863—72, 2 köt.).

2. A., *Richard*, az előbbinek fia, szül. 1835 febr. 26. Braunschweigban, szintén jeles föld- és néprajzi író, ki sokat írt a csehországi németek érdekében is (Nationalitätsverhältnisse u. Sprachgrenze in Böhmen, 1871; Tschechische Gänge, 1872; Wendische Wanderstudien, 1874). Föld- és néprajzi fő művei: Vom Tweed zur Pentlandföhrde (1866); Ethnographische Parallelen und Vergleiche (1878); Zur Volkskunde der Juden (1881); Die Metalle bei den Naturvölkern (1884); Der Kampf um den Nordpol (4. kiad. 1883). Mint egyik alapítója és vezetője Velhagen és Klasing földrajzi intézetének Lipcsében, több atlaszt szerkesztett, melyek közül nagy atlasza (Allg. Handatlas) közkézen forog. 1901 óta az atyja által alapított Globust is szerkeszti.

Andrée, *Salomon Austin*, svéd mérnök és léghajós, szül. Grennában 1854 okt. 18. Stockholmban végezte a műegyetemet. 1895. azzal a nagy-

szabású és merész tervvel lépett a nyilvánosság elé, hogy a Spitzbergák szigeteiről léggömbön fog az északi sark felkeresésére indulni. 1897 jul. 11. Fränkel és Strindberg társaságában csakugyan felszállott, de nyomuk veszett, valószinüleg Novaja Zemlja és Kola félsziget közt pusztultak el. Több expedició sikertelenül kereste. 1904. a stockholmi biróság hivatalosan holttá nyilvánította. 1908. novemberben azzal a hírrel lepték meg a világot, hogy Chalker hajóskapitány Labrador ÉK.-i részén megtalálta volna Andrée sírját. Ezt a hírt azonban Londonból nyomban megcáfolták.

Andrej (Bogoljubovo birtoka után *Bogoljubszkij* melléknévvel), orosz nagyherceg, megalapítója annak a politikának, amely az apró fejedelemségek korszaka után az egységes birodalom megalkotását kezdeményezte. Születési ideje ismeretlen. Mint nagyherceg 1158—1174. uralkodott Szuszdalban; az orosz állam súlypontját Kijevből a birodalom ÉK.-i részébe helyezte át s kiépíttette Vladimirt, a Kljazma mellett. 1174. összeesküvők gyilkolták meg.

Andrejanovszkij-szigetek, l. *Aleuták.*

Andrejev, járási székhely Kjelce orosz-lengyel kormányzóságban, vasút mellett, (1897) 5010 lak.

Andrejev, *Leonid*, orosz író, ügyvéd, szül. 1871. Öngyilkossági kisérletet követett el, de felgyógyult s most Moszkvában él. Elbeszéléseiben a nyomort, a bűnt, az őrületet rajzolja; a *Vörös kacajban* megrendítő színekkel ecseteli az orosz-japán háború egyes rettenetes jeleneteit. Nagy, de ki nem forrt tehetsége jobban érvényesül drámáiban: *A csillagok felé, Ignis sanat, Béke és háború, A forradalom, Az ember élete,* mely szinművét *Ambrozovics* Dezső fordította magyarra.

Andrejevszkij, *Szergej Arkadijevics*, orosz költő, szül. 1848 dec. 10. Jogot tanult s az igazságügyi minisztériumban volt hivatalnok, de 1878. hivatalos állásától megvált, mert nem akarta Szaszulics Vjéra ügyében az államügyészi, közvádlói tisztet elvállalni és ügyvéd lett. Költeményeken kívül írt figyelemreméltó tanulmányt is: Barjatynszkijról, Njekraszov, Dosztojevszkij orosz költőkről.

Andréjka *József*, szobrász, szül. 1859 máj. 2. Budapesten s ugyanitt kezdte meg művészi tanulmányait Alexynél, majd Bécsben dolgozott s 1886. lépett fel első önálló művével, Táncsics emlékszobrával (Ácsteszér). 1893 óta a budapesti áll. felső ipariskola tanára s azóta több középület szobrászati díszítésében vett részt, így ő mintázta az új országház számára Zrinyi Miklós, Kis Károly, Mária királyné, Fráter György szobrait, az újpesti r. k. templom számára 9 magyar szentet, (1908), a kalocsai székesegyház számára egy nagy domborművet: a magyar szentek hódolnak Máriának (1910). Tőle való a kerepesi temető néhány művészi síremléke is.

Andreoli, *Giorgio di Pietro*, olasz fazekas és majolikafestő, szül. Intrában a Lago Maggiore mellett 1465—70 körül, megh. 1553 körül, 1485. Gubbióban telepedett le, hol műhelyében a majolikakészítés virágkorát élte. Világhírű lett az A. által feltalált réz- és gyöngyházlüszter (l. *Majolika).* Fiai közül A. Vincenzo folytatta atyja művészetét.

Andreolit (ásv.), l. *Harmotom.*

Andréossy (ejtsd: andréoszi), *Antoine François, gróf,* szül. Castelnaudaryban 1761 március 6-án, megh. Montaubanban 1828 szept. 12-én. 1781. mint tüzértiszt a hollandi hadseregben szolgált, a francia forradalmi háborúkban a francia seregbe lépett át, gyorsan emelkedett; részt vett Mantova ostromában és az egyiptomi expedicióban. Napoleon a törzskar vezérévé nevezte ki őt, mely állásában a Brumaire 18-iki államcsínyben hatásosan közreműködött. 1802. követ volt az angol udvarnál, 1805—1807. Ausztria és Poroszország ellen harcolt s a grófi rangot kapta, 1809. követ lett Bécsben, s ennek bevétele után ugyanott térparancsnok. 1810. követ lett a portánál, hol 1814-ig maradt, amidőn XVIII. Lajos visszahívta. A «száz nap» alatt ismét Napoleon pártjára állott, ki őt pairré és a hadügyi minisztérium élére nevezte ki. A Bourbonok restaurációja után teljesen a magánéletbe vonult s egy ideig tudományos munkálatokkal foglalkozott. Főbb művei: Histoire du canal du Midi (2. kiad. Páris 1805); Relation de la campagne sur le Mein et la Rednitz de l'armée gallo-batave (1802); Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812—14 et 1826 (1828).

Andrés de Palomar, spanyol város, l. *San Andrés de Palomar.*

Andresen, *Karl Gustav,* német nyelvész, szül. Ütersen holsteini helységben 1813 jun. 1., megh. 1891 máj. 25. Bonnban, hol egyetemi tanár volt. Művei legnagyobbrészt a német tudományos nyelvtan körébe tartoznak, fontosabbak: Ueber deutsche Orthographie (1855); Ueber die Sprache J. Grimms (1869); Ueber deutsche Volksetymologie (1876 és többször); Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen (2. kiad. 1881).

Andrews (Saint), l. *Saint Andrews.*

Andrews, 1. *Thomas*, angol fizikus és kémikus, szül. Belfastban 1813 dec. 19., hol mint a Queens-College alelnöke és a kémia tanára halt meg 1886. A. vizsgálatai nagyobbrészt a kémia és fizika határterületére vonatkoznak. Számos vizsgálatot tett a kémiai folyamatokat kisérő hőfejlődésre nézve. A gázokra nézve az ú. n. «kritikus» hőmérsék létezését állapította meg, mely fölött valamely gáz semmiféle nyomás útján sem hozható cseppfolyós állapotba.

2. *A. Henry*, növényfestő, l. *Andr.*

Andrewsia *Spr.* (növ.), l. *Bartonia.*

Andrewsit (ásv.), háromhajlású réz-vasfoszfát, kékeszöldszínű sugárrostos gömbölyded tömegekben, Cornwallban.

Andria, püspöki székhely Bari olasz tartományban, 151 m. magasban, vasút mellett, (1901) 49,569 lak., olaj- és agyagárúkészítéssel, szép ó-gót székesegyházzal. Egykor II. Frigyes császárnak volt igen kedves tartózkodó helye; hajdani palotájának romjai egy szomszéd dombon ma is láthatók.

Andrian-Werburg *Viktor* báró, osztr. államférfiú, szül. 1813 szept. 17., megh. 1858 nov. 25. Bár állami szolgálatba lépett, tanulmányai és utazásai nagyon kifejtették benne az elégedetlenséget a fennálló Metternich-féle rendszerrel. Névtelen röpirata: *Oesterreich und seine Zukunft* nagy feltünést keltett, amennyiben a rendi alkotmányok

[illegible] tette ere és nemzeti képviselet [illegible] a figyelmet. Mint a frank [illegible] tagja egyideig mint német [illegible] polkodott Londonban. A forrada[illegible] meg egy röpiratot írt 1850., [illegible] történeti joga érdekében [illegible] korlátot nem ismerő centrali[illegible] ellenében. V. ö.: Deutsche Biographie I. [illegible]

Andrias [illegible], az amfibiak osztályá[illegible] kihalt, az ú. n. *Stegocephalok* rendjébe [illegible] alkotnem; egyetlen faja az oeningi [illegible] miocén rétegekből ismeretes; hossza 1—1½ méter. Közeli rokona a japáni és [illegible] most élő *Cryptobranchus japo*[illegible]. 1726 Scheuchzer a vízözönbeli ember [illegible] (Homo tristis diluvii testis) gyanánt írta le s *Cuvier* mutatta ki annak gyík voltát.

Andricena, Olimpia eparchia székhelye Messze[illegible] nomosban 60 km. nyire Kalamatától, [illegible] 771 lak., akik jó dara földművelők és szőllő[illegible].

Andrichau, város Wadowice galiciai ker. ka[illegible] a Visztula két jobboldali mellékvize [illegible] mellett, (1900) 4048 lak., lentonással és [illegible].

Andrienne (franc.), bőszabású, elől nyitott, [illegible] nélküli női ruha, melyet Doncourt párisi [illegible] hozott divatba 1703., amikor Terentius Andria darabjában a címszerepet játszotta.

Andrieu, *Bertrand*, francia medailleur, szül. Bordeauxban 1761 nov. 4., megh. Párisban 1822 [illegible] Gatteaux királyi medailleur tanítványa, 1789. föltünést keltett a Bastille ostromának emlékére készített érmével, amelyet a forradalom egyes fő mozzanataira vonatkozó egész sorozat követett. Az első császárság korának legkiválóbb, ünnepelt és kitüntetett medailleurje volt és rendkívüli termékenységgel alkotta meg a szebbnél szebb emlékérmek hosszú sorát, melyekben az antik művészet hatása francia szellemmel, az allegóriai célzat finom kompozicióval egyesül. Acélmetszetek készítésével is foglalkozott és A. illusztrációival jelent meg 1797. Vergilius műveinek szép kiadása. V. ö.: *Ráth*, Az iparművészet könyve (Budapest 1904).

Andrieux, 1. *François Guillaume Jean*, franc. író, szül. Melunben 1759 máj. 6., megh. 1833 máj. 9. A forradalom idejében a köztársasági párt híve volt, 1814 óta a Collège de France tanára. Drámai művei közül különösen kiemelendők vígjátékai: Molière avec ses amis és Le vieux fat, úgyszintén szomorújátéka is: Junius Brutus. Összes költői művei megjelentek 6 kötetben (Páris 1828); széptani előadásai ily cím alatt jelentek meg: La philosophie des belles lettres (4 köt., Páris 1828).

2. *A.*, *Louis*, francia politikus, szül. Trévouxban 1840 jul. 20. 1870-ben III. Napoléon császár megsértéseért három havi fogságra itélték. A köztársaság kikiáltása után (1870 szept. 4.) kinevezték Lyonban államügyésznek. 1873. leköszönt és szenvedélyesen támadt az új reakcionárius minisztériumra. 1876. képviselő lett. 1879. a párisi rendőrség főnökévé nevezték ki. 1881 juliusban visszalépett, 1882. pedig követnek nevezték ki Madridba, ez állástól azonban Gambetta megfosztotta. Ezóta a köztársasági párt ellenfeleihez szított, 1888 óta pedig Boulanger tábornokhoz csatlakozott. Az 1899. és 1910. képviselőválasztásokon kisebbségben maradt.

Andrijaševci, adók. Szerém vm. vinkovcei j.-ban, (1900) 1065 horvát-szerb, magyar és német lak., vasúti állomással; u. p. Vinkovcze, u. t. A. Rokovci.

Andrijevci, 1. *A. dolnji*, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1900) 1458 horvát-szerb és német lak., hitelszövetkezet, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. — 2. *A. gornji*, adók. u. o., (1900) 417 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Sibinj.

Andrilovec, adók. Zágráb vm. dugoselói j.-ban, (1900) 574 horvát-szerb lak., u. p. Bozjakovina, u. t. Dugo selo.

Andro... (gör.), összetételekben a. m. férfi, férfinemre vonatkozó.

Androclus, l. *Androklos*.

Androdamász (ásv.), Pliniusnál egy ezüstfehér, fényes kockákban kristályosodó ásvány (valószinűleg adulár [l. o.] volt) Egyiptomból, melyet amulettekre, gyűrűkbe és nyakékekbe munkáltak meg. A mágusok azt tartották róla, hogy a férfi haragját lecsillapítani képes, innen a neve.

Androdioecia (növ.) az a jelenség, amidőn egy növényfaj keretében külön porzós és külön kétivarú virágú egyének vannak.

Androeceum, l. *Porzókör*.

Androfág (gör.) a. m. emberevő, l. *Androphagi*.

Androfóbia (gör.) a. m. férfiaktól való idegenkedés.

Androgeos, Minos és Pasiphae fia, Ariadne és Phaidra bátyja. A panathenaiákon Athénben legyőzvén az összes versenyzőket, a trónját tőle féltő Aigeus király őt a marathoni bika ellen való küzdelemre vette rá, melyben A. elpusztult. Minos ezért bosszuló hadjáratot intézett Athén ellen, melynek következményeként az athénieknek kilenc évenkint hét ifjat és hét szüzet kellett a krétai Minotaurosnak eledelül küldeni, míg Theseus meg nem szabadította őket. L. *Theseus*.

Andrographis *Wall.* (növ.), az Acanthaceae család génusza, melynek mintegy 20 faja Ázsia tropikus vidékein él. Éplevelű félcserjék v. füvek. Az *A. paniculata* N. ab. E. füvét keserű tinktúrában (*herba Andrographidis*) használják, mint a *Quassiát* vagy nálunk a *Gentianát*.

Androgyne *Griff.* (növ.), az Orchidaceae (Kosbor-félék) család génusza, melynek 4, a Himalayában élő faja van (*Panisea Lindl.*).

Androgynia, l. *Himnőség*.

Android (techn.) alatt oly automata értendő, melynek emberi alakot adnak és mozgása is hasonló az emberek mozgásához. L. *Automata*.

Androkles, athéni demagóg a peloponnesosi háború második felében, Alkibiades ellenfele, majd ennek bukása után a néppárt vezére. Midőn Alkibiades visszahívását meg akarta akadályozni, eltették láb alól. Nagyon mosdatlan szájú szónok volt, ezért Aristophanes is kigúnyolta.

Androklos, római görög rabszolga, aki az afrikai sivatagba szökött s ott egy oroszlánnak tövistől sebzett lábát meggyógyította. A. elfogatván, az amfiteátrumban a vadakkal való küz-

désre itélték. Véletlenül ugyanaz az oroszlán került vele szembe, ráismert és meghunyászkodott előtte. A császár, hallván történetét, szabadon bocsáttatta.

Androlepsia (gör.) a. m. kezesek fogvatartása, l. *Represszáliák.*

Andromache, a trójai hősnek, Hektornak felesége, kitől Astyanax nevű fia született A hitvesi szeretetnek mintaképe az Iliasban, mely meghatóan írja le búcsuját a csatába induló férjétől és gyászát Hektor halálakor. Trója bevétele után Achilleus fiának, Neoptolemosnak lesz rabnője, majd Hektor öccséhez, Helenoshoz megy férjhez. Ujra özvegységre jutván, Neoptolemostól való fiával, Pergamosszal visszatér Ázsiába, hol fia a hasonnevű várost alapítja. Euripides A. c. fennmaradt tragédiájának hősnője.

Andrománia, l. *Nimfománia.*

Andromeda, Kepheus etiópiai királynak és Kassiopeiának leánya. Midőn anyja avval dicsekedett, hogy szebb mint Nereus bármelyik leánya, Poseidon büntetésül áradást és egy tengeri szörnyet küldött Kepheus országára. Mivel Ammon jóslata csak azon esetre igért szabadulást, ha a szép A.-t a szörnynek föláldozzák, a király leányát a parton sziklához láncoltatta, de akkor megjelent Perseus és a szörnyet megölvén, megszabadította A.-t, kit atyja Perseusnak feleségül is adott. Előbbi jegyese, Phineus, harcra kelt Perseusszal, aki őt a gorgofővel kővé változtatta. Holta után Athene A.-t csillagképnek az égre emelte. A. mitosza kedvelt tárgya volt az antik művészetnek. Számos ábrázolása (faliképek, vázaképek, domborművek) ránk is jutott.

Andromeda L. (növ.), l. *Tőzegrozmaring.*

Andromeda, csillagkép az északi félgömbön Perseus, Kepheus és Kassiopeia csillagzatok közelében, három másodrendű, lapos ívben álló csillaggal: Sirrah (α), Mirach (β) és Alamak (γ). Heis szerint 80 szabad szemmel látható csillaggal bir. A középső fényes csillagtól É.-ra áll a híres, szabad szemmel is látható A.-köd, melyet Simon Marius már 1612 végén fedezett föl. Ellipszis- v. orsóalakja van, körülbelül 2° hosszú s a spektrálanalizis tanusága szerint a tejút módjára apró, sűrűn elhelyezett csillagokból áll. Miután az A.-köd több mint 270 éven át változatlanul volt megfigyelhető, 1885 aug. 19-e körül közepe táján hirtelen 7-edrendű, vöröses sárga új csillag tünt fel, mely hamar fogyott s néhány hónap mulva teljesen láthatatlanná lett. Ugy látszik, az angol Ward látta először e nevezetes csillagot, nálunk csak egy-két nappal később Wardtól függetlenül br. *Podmaniczky* Gézáné fedezte föl; nagy távcsőben hármas csillagnak látszott, melyek közül az egyik vörös, a másik zöld, a harmadik kékszínű.

Andromedae pater (lat.), a. m. Andromeda atyja, csillagkép, l. *Kepheus.*

Andromeda-köd, l. *Andromeda* (csillagkép).

Andromedotoxin, igen erős, nitrogénmentes, de azért nem glykosid természetű merges anyag, amely több, az Ericaceak családjába tartozó növényben előfordul. A mérgezési tünetek hasonlítanak az akonitumeihoz: nyálfolyás, hányás, rángó görcsök, nehéz légzés, majd fuladás áll be, de a szembogár ki nem tágul.

Andromonoecia (növ.), az egylakiság (monoecia) oly esete, amidőn ugyanazon a növényegyénen kétivarú virágok mellett kizárólag porzós virágok is fellépnek.

Andronicus, szent, állítólag Krisztus 72 tanítványának egyike. Őt és Juniast Szt. Pál a rómaiakhoz írt levelében (16, 7) mint rokonait és fogolytársait üdvözli. Mindketten szerinte kiváló apostoli tanítók voltak és már őt megelőzőleg működtek.

Andronicus, költő, l. *Livius Andronicus.*

Andronicus, *Kozma* Ándor (l. o.) irói álneve.

Andronikos. *Bizanci császárok:* 1. *I. A.*, Izsák fia, I. Alexios Komnenos császár unokája, uralkodott 1183—85. Daliás és nagyeszű ember volt, de határtalanul nagyravágyó. Midőn Mánuel császár 1154. Barones meg Nis kormányzásával bízta meg, titokban II. Géza magyar király szövetségét kereste, akinek e két terület átengedését igérte, ha Mánuel helyett trónra juttatja. Mánuel hűtlen rokonát 1155. elzáratta és 12 évig fogva tartotta. Végre A. Jaroszláv kijevi nagyherceghez menekült, ki a császárral kibékítette, mire együtt harcoltak a magyarok ellen. Azután Ciprus szigetére száműzték, honnan Jeruzsálembe menekült; itt elszöktette Theodorát, Balduin király özvegyét és csak Mánuel halála után (1180) tért vissza Konstantinápolyba, hol az ifjú Alexiost, Mánuel fiát császárrá megkoronáztatta. Nemsokára azonban megölette (1183), Mánuel leányát, Máriát (III. Béla egykori jegyesét) és Mánuel özvegyét megmérgezte és maga csapott fel császárnak. Annyira dühöngött a főnemesség és a nép ellen, hogy felkelést támasztott maga ellen, melynek 1185. áldozatul esett.

2. *II. A.*, az idősebbik, Palaiologos Mihály fia, uralkodott 1283—1328., megh. Drinápolyban 1332. Megszakította az unió-alkudozásokat a pápával, amiért V. Kelemen átokkal sujtotta (1307). A Kis-Ázsiában egyre előnyomuló törökök ellen katalániai zsoldosokat fogadott; de ezek pusztítva vonultak át Makedonián és Trákián (1305—08) és 1309. az athéni hercegséget elfoglalták. Unokája, A. kolostorba záratta.

3. *III. A.*, az ifjabb, Mihály herceg, A. legid. fiának gyermeke. Uralkodott 1328—41. Alatta a törökök hatalmukat a Boszporusig terjesztették és bevették Niceát, míg a szerbek Dusán alatt Makedonia és Epirus nagy részét elfoglalták. Kilenc éves fiát, V. Jánost, Kantakuzenos János gyámságára bízta.

4. *IV. A.*, V. Palaiologos János fia, összeesküdött Szandzsival, I. Murad szultán fiával, hogy apáikat megbuktassák. De rajtavesztettek. A.-t elfogták, megvakították s börtönbe zárták. A genovaiak ugyan kiszabadították (1376), s apja trónjára helyezték, de ez a törökök segítségével újra Konstantinápoly ura lett. Az 1381. kötött béke szerint A. atyjától több tartományt kapott. A. megh. 1385.

Andronikos, 1. gör. építész, Kyrrhosból (Sziria). Ő építette Kr. e. 100 körül pentelikoni márványból az athéni horologiumot, más néven a «szelek tornyát», mely máig is megmaradt.

2. *A.* Rodoszból, Kr. e. 70 körül az athéni peripatétikus iskola (tizenegyedik) feje, főleg mint Ari-

[illegible] Theophrastos műveinek rendezője s kiadója. Hosszabb ideig tartózkodott Rómában, ahol a [illegible] tartotta Aristoteles tanainak előadását a [illegible] valószínűleg tőle származik Aristoteles műveinek ez elv alapján való szokásos rendje.

2. A. *Kallistos*, Aristotelest követő bölcselő Thessalonikeben, 1453-ig Kr. u. Konstantinápolyban, a város bevétele után Olaszországba menekült, Bolognában, Firenzében és Ferrarában a görög nyelvet tanította. 1478-ban halt meg Párisban.

Andronitisz, a görög háznak az a része, melyben a férfiak laktak avagy mulattak; ellentéte a *ginaikonitisz* (l. o.), az asszonyok tartózkodási helye.

Androphagi (gör.), a m. emberevő, többféle, [illegible] szittya, [illegible], pápua stb. népek általánosító elnevezése.

Androphobia, l. *Androfobia*.

Andropogon *L.* (növ., mezőtű, élesmosó), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család genusza, melynek mintegy 160 faja minden világrész tropikus részein él, egyesek a mérsékelt övben is. Igen [illegible] alakú füvek, különösen szavannák és száraz helyek lakói. Az *A. ischaemum* L. (*Chrysopogon ischaemum* (L.) Trin., élesmosó) Európában, Ázsiában közönséges. Csaknem embermagasságnyi fű, 1—2 dm. hosszú bugája hajszálfinomságú, lilaszínű ágakból áll, melyeken kékes kalászkák [illegible], ezek tövükön aranysárga, fénylő szőröktől bojtosak. Leveleinek színe és széle hosszú szőröktől érdes. Homokos, napos helyeken található, hazánkban különösen a délvidéken. A homokot megköti. Fás gyökérszálait kihúzzák a földből, rongyba göngyölve megdörzsölik, hogy megfosszák héjuktól, majd csomóba kötik és «sikár» név alatt edények súrolására árulják. A hosszabb szálakból kötelet és súroló kefét is készítenek. A trópusi *A. arundinaceus* Scop. *(A. halepensis* Sibth.) több változatban ismeretes, melyeket Afrikában durrha név alatt mint fontos gabonaneműt [illegible] termesztenek, de Indiában és Kínában [illegible] tartalmú szárát rágják. Olaszországban, Dél-Franciaországban és Észak-Amerikában nagy mennyiségben kultiválják és seprőt meg kefét készítenek belőle (különösen a var. *technicusból).* Németországban takarmány. Észak-Amerikában a var. *saccharatum (Sorghum saccharatum* Pers., cukorsorghum) és a var. *vulgaris (Sorghum vulgare* Pers.) szárából cukrot vonnak ki. A termésből a kafferek a *tialva*, a braziliai négerek a *merisa* nevű szeszes italt készítik. A toklász használható festőanyagot tartalmaz. Az *A. squarrosus* L. fil. igen illatos indiai mocsári növény (khuskhus, franc. vetiver). Az egész növényből legyezőszerű ernyőket (franc., vissaries) készítenek, melyek megnedvesítés után léghuzamnak kitéve, a szoba levegőjét lehűtik s egyszersmind illatossá is teszik. Rhizomája, ruha közé téve, távoltartja a rovarokat, egyúttal csillapító és fertőtlenítő szer (radix anatheri v. radix vetiveriae). Illatszergyártásban is szerepel. Az *A. nardus* L. Ceylonban és Kelet-Indiában éterikus olajat *(citronellaolaj)* szolgáltat. Az *A. schoenanthus* L. *lemon* nevű olaja az előbbivel együtt idegbajok és köszvény ellen használatos. Az *A. laniger* Desf. var. *iwarancusa* Indiában kolera elleni orvosság. A kozmopolita *A. contortus* L. termése a toklász hegyes végével a juhok bőrébe és húsába fúródik s különösen Új-Kaledoniában okoz kárt.

Andropogon-olajok, a K.-Ázsiában nagy menynyiségben előforduló andropogon növényfélékből származó olajok. L. még *Geranium-*, *Pálmarózsa-* és *Citronella olaj*.

Androsace *L.* (növ.), l. *Gombafű*.

Androspórák (növ.), az Oedogonium- (moszat-) félék kis ivartalan rajzóspórái, amelyekből a törpehímek (l. o.) keletkeznek.

Androsz *(Andro)*, a Görögországhoz tartozó Cykladok legészakibb szigete. Természetes DK.-i folytatása Eubeának, melytől 10 km. széles csatorna, a Doro csatorna választja el. Gnájsz és csillámpalából álló magaslatai kopárak, de eléggé öntözött völgyeikben gyönyörű gabona, szőllő, olaj, eperfa és déli gyümölcs terem. A sziget északi részén lakó albánok főfoglalkozása a selyemhernyó-, állattenyésztés és földmívelés. A. nagysága 405 km², (1896) 18,809 lak. Fővárosa, *A.*, a K.-i parton kicsiny s kevéssé védett kikötő mellett fekszik, (1896) 2030 lak. Legjobb kikötője a Ny.-i parton a gavrioni. A legrégibb időben kári kalózok kezében volt A., azután pelaszgok és iónok telepedtek rá. 1207-ben a latin császársággal együtt velencei birtok lett. 1566-ban török kézre került. V. ö.: *Hopf*, Geschichte der Insel A. und ihre Beherrscher in dem Zeitraume von 1207—1566 (Wien 1855); Urkunden und Zusätze (u. o. 1856).

Androtion, gör. történetíró a Kr. e. IV. sz.-ból Athénből, Isokrates tanítványa. Törvénytelen javaslattételéért számkivetették s Megarában írta meg Atthisát (Attika történetét), melynek töredékei Müllernél (Fragm. Historicorum Graec., Páris 1841, I. k.) találhatók.

Androuet (ejtsd: anđrué), *Jacques*, más néven *Du Cerceau*, francia műépítész és rézmetsző, szül. 1515 körül, megh. 1584 után, ő építette a montargis-i templom kórusát, de nagyobb érdemeket szerzett számos műépítészeti és műipari terveivel és saját metszéseivel ellátott dolgozataival, melyek közül a francia kastélyokról szóló a legjelentékenyebb. Hugenotta volt. — Fia, *Baptiste* (1555—1602), Lescots halála után a Louvre építését folytatta, de később elhagyta állását, mert nem akart katolikussá lenni. V. ö.: *Geymüller*, Les Du Cerceau, Páris 1887.

Andrusszovo, falu Szmolenszk orosz kormányzóságban, 27 km.-re K.-re Krasznijtól. Ismeretes arról a békéről, melyet 1667 január 20-án kötött Orosz- és Lengyelország s mely szerint Oroszország Szmolenszket, a Dnyeper balpartját és Kijevet megtartotta.

Andrz., növénynevek mellett *Andrzejovszki* (1784—1868) volhiniai botanikus nevének rövidítése.

Andujar (ejtsd: —duhar), kerületi székhely Jaen spanyol tartományban, a Guadalquivir jobbpartján, (1900) 16,302 lak. A fő iparcikk az alcarrazas, azaz fehér, porózus cserépkorsók készítése, amelyekben a vizet hűtik. Közelében a Guadalquiviren 15 íves igen régi kőhíd vezet át. 1808 jul. 18—20-án itt a spanyolok Castaños

vezérlete alatt legyőzték a franciák vezérét, Dupont-t.

Ándung, hibásan elmagyarosított szó, abban az értelemben használják, mint ösztönszerű előérzet, sejtelem; «ándungom van . . .» a. m. «úgy érzem . . .», a német szó fölcseréléséből származott, mert az «ahndung» megboszulást, megtorlást jelent; összetévesztették az «ahnung»-gal.

Anduze (ejtsd: andűz), város Gard francia département Alais arrondissementjában, a Gardba ömlő Gardon d'A. és vasút mellett, (1906) 3175 lak., kalap-, papir-, kőedény- és kosárgyártással, selyemhernyótenyésztéssel. Közelében szép cseppkőbarlang van.

Andvari, az északi germánok mitológiájában egy törpe. Odin, Loki és Hönir ázok Hreidmarnak, fia meggyilkolása miatt, kénytelenek voltak vérdíjat fizetni. Lokinak kellett azt előteremtenie, elment tehát Ranhoz, a tenger istennőjéhez. Ettől egy hálót kapott, mellyel Alfheimba ment. Itt lakott A. hal alakjában. Loki megfogta és váltságdíj fejében követelte tőle a birtokában levő aranyat. A. csak egy gyűrűt tartott vissza, mert ismét megszaporíthatta vele az aranyát. Midőn Loki ezt is követelte rajta, A. átkot mondott a gyűrűre, hogy bárkié lesz az, életét veszítse. A gyűrű neve *andvaranaut*. Ezt a mitoszt később a Sigurdmondával kapcsolták össze s ebben az átok a Nibelungokra nehezül. A mitosz eredetileg kétségtelenül a kincsvágynak (aranynak) kárhozatosságát szimbolizálta.

Andzser (hollandi birtok), kikötőváros és erősség Jáva ÉNy.-i csúcsán, a Szunda-szorosban. Kikötőhelye a K.-Ázsiába menő hajóknak, amelyek itt látják el magukat élelemmel. Szumatrával kábel köti össze. Nevezetessé tette a közelében levő Krakatoa vulkán kitörése (1883 aug. 27.), amikor a tengernek 3·5 km.-nyire beható hulláma valósággal lemosta a várost. Lakosainak száma 3000.

Ándzsuán, l. *Komór-szigetek*.

Aneho, l. *Kis-Popo*.

Aneimia *Sw.* (növ.), a harasztok Schizaeaceae családjába tartozó génusz, mintegy 50 faja Amerika tropikus vidékein él. Több faját üvegházban is ápolják. Az *A. tomentosa*-ban (Sw.) mirrhaszagú gyanta van.

Anekdota (gör., tulajdonképen: «kiadatlanok»), nyilvánosságra még nem jutott iratok; a könyvnyomtatás föltalálása óta: oly régi irott emlékek, melyek még nem voltak közzétéve s először látnak sajtó útján napvilágot. Igy nevezik egyszersmind a nagy történeti művekben és fordításokban nem található, de szájról szájra való hagyományozás útján elterjedt érdekes apróságokat, humoros történetkéket. A.-nak nevezte Prokopios a Justinianus kormányzatának hivatalos történetébe föl nem vett botrányos és titkos udvari eseményeket. L. még *Adoma*.

Anelektromos (nem-elektromos, ellentéte az idioelektromosnak), elavult műszó az oly testek megjelölésére, melyek dörzsölés útján szigetelő nyél nélkül elektromosakká nem tehetők.

Anelli, *Angelo*, tudós olasz író, szül. Desenzanóban 1761., megh. Milanóban 1820. Padovában a jogot tanulta. Politikai magatartása miatt hoszszabb ideig be volt börtönözve; kiszabadulva 1802. Bresciában a történelem tanára lett, majd 1809. Milanóba hívták s itt a törvényszéki szónoklattant adta elő. Nagy föltünést keltett Cronache di Pindo című műve (1811), melyben maró szatirával ecseteli a régi s az újabb irodalmat.

Anemagrostis *Trin.* (növ.), l. *Apera*.

Anémia (gör.) a. m. vérszegénység (l. o.).

Anemochor (növ.) a. m. a növényeknél való berendezkedés a levegőáramlások által való továbbszállításra (pl. a magon, termésen stb.).

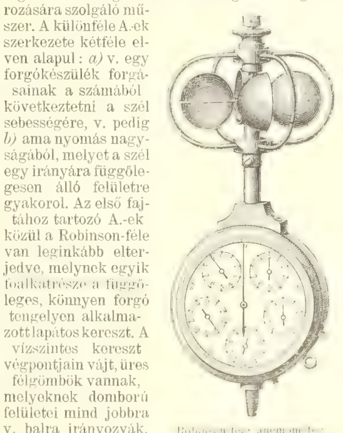
Anemogamae, a levegőáramlások által közvetített beporzástól megtermékenyíthető növények, l. még *Beporzás*.

Anemográf, önjelző készülékkel ellátott anemométer (l. o.). A lapátos kereszten kívül, melyet a szél hajt, az anemométeren szélzászló is van; mindkettőnek a mozgása többszörös átvitel útján papirszalagra nyomódik le, melyen egy óramű az időt jelzi. A papirszalagról tehát a szél irányát, sebességét és tartamát le lehet olvasni. A felállítási hely, a műszer méretei és szerkezete az adatokat igen befolyásolják, miért is ezek csak viszonylagos értéküek.

Anemokord, pneumatikusan működő húros hangszer, *Schnell* párisi zongora-gyáros kisérlete (1789), melynek az volt a célja, hogy mesterséges (fujtatók által létrehozott) szél által egy a zongorák fajához tartozó hangszer eolhárfához hasonló hatást idézzen elő. Ezt az eszmét később *Kalkbrenner* Ferdinánd és *Herz* Henrik is fölhasználták. Herz az általa 1861. szerkesztett zongorát *piano éolien*-nek nevezte.

Anemologia, a szelekre vonatkozó összes ismereteknek az összefoglalása.

Anemométer (gör. a. m. «szélmérő»), a szél erősségének v. a légáramlás sebességének meghatározására szolgáló műszer. A különféle A.-ek szerkezete kétféle elven alapul: *a)* v. egy forgókészülék forgásainak a számából következtetni a szél sebességére, v. pedig *b)* ama nyomás nagyságából, melyet a szél egy irányára függőlegesen álló felületre gyakorol. Az első fajtához tartozó A.-ek közül a Robinson-féle van leginkább elterjedve, melynek egyik főalkatrésze a függőleges, könnyen forgó tengelyen alkalmazott lapátos kereszt. A vízszintes kereszt végpontjain vájt, üres félgömbök vannak, melyeknek domború felületei mind jobbra v. balra irányozvák. A szél a homorú felületekbe kapaszkodik és a keresztnek mindig egyértelmű mozgását idézi elő. A kereszt, illetőleg

Robinson-féle anemométer.

[illegible] vegnélküli csavarokkal és fo[illegible] két mutatóra vitetik át, melyek [illegible] az óramutatók és a szél által [illegible] illetőleg százas kilométerek [illegible]. A [illegible] adja a szél sebességét két leolvasás között terjedő időközre.

A [illegible], mely a meteorologiai [illegible] van leginkább használatban, a szél irányát jelző szélzászlóval együttesen egy négyszögű kis fémtábla is forog, mely csak [illegible] van megerősítve és a szél irányára [illegible] áll. A szél nyomását követ[illegible] függőleges helyzetéből kimozdul és emelkedésének a szöge egyszersmind mér[illegible].

Anemone L. [illegible] *Pulsatilla* Tourn., kökörcsin, [illegible] a Ranunculaceae (boglárkafélék) [illegible], melynek 90 faja a mérsékelt ta[illegible] növények, ritkán alacsony cserjék, [illegible] karélyos levelekkel, melyek v. tőlevelek, v. a kocsánon állók. Virágaik magánosak v. bogas virágzatban állók. A virág [illegible] levélből áll s a csészének felel meg. [illegible] hosszú, tollas bibét visel v. ez hiányozhat is. Közönséges fajok: *A. nemorosa* L. [illegible] árnyas erdőkben, ligetekben, [illegible] *A. ranunculoides* L. (bogláros kökörcsin), u. o., leple sárga; *A. silvestris* L. (erdei kökörcsin) erdőkben, leple fehér. *A. nigricans* (Störk) Fritsch, a virág alatt murvagallérja van, [illegible] levelei szálasan, ujjasan szeldeltek. Az [illegible] meg a csésze külseje is selymesen borzas. Már kora tavasszal kifejlődő nagy virága magános, bókoló, sötét lila, harangalakúan összeboruló. Mezőkön, köves, homokos helyeken és futóhomokon terem. Vízzel való desztillálással anemonin vonható ki belőle. *A. hepatica* L. (májfű kökörcsin) árnyas erdőkben, főkép mészkövön, leple legtöbbször égszínkék. Mint dísznövény a következő fajok szerepelnek: a himalájai *A. vitifolia* Ham., a japáni *A. japonica* Sieb. et Zucc., az északamerikai *A. virginiana* L., a mediterrán-vidéki *A. hortensis* L. Az *A. pratensis* L., mely világos, száraz erdőkben és napos dom[illegible] officinalis, amennyiben a herba pulsatillae-t szolgáltatja, mely anemonint tartalmaz. [illegible] levele és virága csípős ízű, a bőrön huzamosabb ideig hólyagot húz v. fekélyt okoz.

Anemonin, $C_{10}H_8O_4$. Különféle *Anemone* fajokból előállítható kámforszerű szénvegyület. Az *Anemone pulsatilla*-ból előállított A.-t gyógyszerül használják a tüdő különféle bántalmainál. Színtelen, fénylő tűalakú kristályok. Hevítéskor átható szagot terjeszt, majd 150—152°-on megolvad, erősebb hevítéskor elbomlik. Vízben alig, alkoholban, kloroformban és benzolban bőségesen oldódik.

Anemonopsis *Sieb. et Zucc.* [illegible], a Ranunculaceae (boglárkafélék) család génusza. Egyetlen faja Japánban nő.

Anemopathia (gör.), a. m. levegővel való gyógyítás, különösen belélegzési orvoslás.

Anemophilae, olyan kétlaki virágok, melyeknél a bibe beporzása a szél által történik. L. *Beporzás*.

Anemoszkóp, a szél irányát mutató készülék. Erre közönségesen háztetőkön a *szélkakas* szolgál. Pontosabb célokra azonban *szélzászlót* használnak, mely rendszerint két 20 fokú szög alatt egymáshoz hajló, függőleges tengely körül forgó bádoglemezből áll, melyet hátul ólomgömb egyensúlyoz. Fökelléke, hogy érzékeny legyen és hogy minden oldalról a légáramlás szabadon érje. Hogy rossz időben vagy éjjel a szobában is lehessen a szélirányt megfigyelni, erre a célra Osnaghi a szélzászlót alkalmas szerkezettel toldotta meg.

Anemotropizmus, l. *Tropizmus*.

Anemus (lat.) a. m. szél.

Anenkefália és anenkefalusz (gör.), az agyvelő teljes v. részleges hiánya torzképződés következtében. Együtt jár a koponya hiányos kifejlődésével az akraniával (l. o.). Egyike a leggyakoribb torzoknak s ezért a köznép is ismeri, mely e torzot a békával hasonlította össze. A hasonlóság onnan ered, hogy az ilyen torznak feltünően nagy az arckoponyája, míg az agykoponyája kicsi, mint a béka fején, nagyon kidülled a két nagy szem s a nyak a rendszerint meglévő gerinchasadás (l. o.) miatt hátra van szegve. A törzs a gerincoszlop torzképződése miatt nagyon rövid, a végtagok feltünően hosszuak. Az A. oka biztosan nem ismeretes, egyesek szerint a magzatburkok szűk volta, mások szerint méhen belüli agyhártyagyuladás okozza.

Anentera (állat), bélnélküliek, tulajdonképen mindazok az állatok, amelyeknek nincs bélcsövük; *Ehrenberg* az ázalékállatkák egyik csoportját jelölte e névvel.

Anepigrafa (gör.) a. m. cím nélkül maradt iratok, feliratnélküli érmek.

Anerbenrecht (német), l. *Törzsöröklés*.

Anerio, *Felice*, olasz zeneszerző, szül. Rómában 1560-ban. Palestrina utódja. 1594. ő kapta meg utoljára a «pápai zeneköltő» címet, jórészt maig is kiadatlan egyházi műveiért. — *A. Francesco Giovanni*, az előbbinek valószinüleg öccse, szül. Rómában 1567. III. Zsigmond lengyel király karnagya, aki csakhamar Veronába, innen Rómába ment mint karnagy 1611. 4 szólamra átirás útján ő terjesztette el Palestrina eredetileg 6 szólamu Marcellus-miséjét. Számos motettje stb. maradt; 1620 előtt halt meg.

Aneroid, l. *Barométer*.

Anerythropsia (gör.), a vörös szín meg nem ismerése. L. *Szinlátás hibái*.

A nescire ad non esse (lat.), a nem-tudásból a nem-létre (való következtetés), azaz, ha valamely dolog nemlétére következtetünk azért, mert nem ismerjük, ami természetesen hibás következtetés.

Anesztézia (gör.) a. m. érzéketlenség. Az egész testnek v. egyik részének az az állapota, melyben a beható ingerek az öntudatban érzést nem váltanak ki. Az A. lehet teljes, amikor minden érzésféleség (tapintás, fájdalom, hő- és izomérzés) hiányzik, lehet részleges, amikor csak az egyik v. másik érzésféleség szünt meg. Az érzéketlenség oka lehet a középpontban, az agyvelőben (agyvelőbetegségek, mérgezések, mesterséges bódítás), amikor a felfogó készülék hiányos működése magyarázza; lehet a környéki idegekben,

v. a gerincvelőben, amikor ezeknek rossz vezetőképessége miatt az inger nem juthat el az agyvelőhöz (idegbajok, helybeli érzéketlenítés). A kiterjedés szempontjából az A. érheti az egész testet, lehet féloldali *(hemi-A.)*, terjedhet két végtagra (pl.a két karra, a kétalsó végtagra; *para-A.)*, lehet *szigetszerű*, egyes idegtörzs területének megfelelő, szorítkozhatik egy testrészre, tájékra *(regionarius)*. Megkülönböztetünk szervi *(organikus)* és működési *(funkcionális)* A.-t, aszerint, amint bonctanilag kimutatható szöveti elváltozások) gyuladás, lágyulás stb.) avagy vizsgálati eszközeinkkel ezideig ki nem deríthető változások okozzák az A.-t. A *funkcionális A.*-t legkivált hisztériásokon találjuk. *Sexualis anesztézia* alatt értjük a nemi érzés kóros csökkenését.

Az A., mint tünet, az idegrendszer betegségeinek megállapítására elsőrendű fontosságu. Kezelése az alapbaj gyógyításával történik. A mesterséges úton előidézett A. sebészi műtéteknek fájdalmatlan végzését teszi lehetővé; l. *Bódítás. Érzéketlenítés.*

Anesztezin (paraamido-benzoësavas etileszter), fehér, vízben rosszul oldható por, mit a kokain ártalmatlan pótszeréül használnak a helybeli érzéstelenítésben, főleg orr-, torok- és gyomorfekélyek esetén. Gyenge antisepticum.

Anet (ejtsd: ané), *Claude*; valódi néven Jean *Schopfer*, szül. 1868 máj. 28., francia író, ki automobilon beutazta Oloszországot és Perzsiát (Voyage idéal en Italie, 1899; La Perse en automobile, 1906). Regényeiben a kisvárosi életet festi: Petite Ville, Les Bergeries. Ismertek a szerelemről szóló, többnyire keserű aforizmái (Notes sur l'amour).

Anethan (ejtsd: añtañ), 1. *Jules Joseph d', báró*, belga államférfiú, szül. 1803 ápr. 23., megh. 1888 okt. 8. Mint képviselő és igazságügyi miniszter (1843—47) a klerikális pártnak volt híve. 1870. miniszterelnök lett. Mikor 1870 végén Langrand-Dumonceau-nak és társulatának anyagi bukása az uralkodó klerikális pártot is magával rántotta, Anethan megbukott, mire Rómába ment követnek. 1880-ban Belgium és a szentszék között a diplomáciai összeköttetés megszünt; Anethan ekkor visszatért és 1884 óta a szenátusnak volt elnöke. — 2. Fia, *Auguste d'Anethan báró*, belga diplomata, Rómában volt vatikáni követ, midőn 1880-ban Belgium és a szentszék közt a szakadás megtörtént, azután hágai, 1894-ben párisi követ.

Anethol *(allilfenilmetiléter)*, $C_{10}H_{12}O$ vagy $CH_3.CH:CH.C_6H_4.O.CH_3$, az ánizs, a csillagánizs és az édes kömény illó olajának alkotórésze. Színtelen kristálylemezkék. Vízben alig oldható; alkohollal és éterrel elegyíthető. Oxidációjakor ánizsaldehiddé, majd ánizssavvá, $CH_3.O.C_6H_4.COOH$ alakul.

Anethou (ejtsd: ántú,) *Pic d'A.*, más néven: Pico de Nethou is, a Pireneusok legmagasabb csúcsa, 3404 m., l. *Maladetta.*

Anethum *L.* (növ.), l. *Kapor.*

Aneura *Dum.* (növ.), májmoha, l. *Riccardia.*

Aneurin, a walesi kelták vezére és bárdja. Legyőzte az angolszászokat Cattraeth mellett, s diadalát reánk maradt versekben énekelte meg. Megh. 570-ben.

Aneurizma (verőérdaganat), verőérrel nyilt közlekedésben álló, verőeres vérrel telt daganat, melynek fala az illető verőérnek szétfeszített rétegeiből alakul. Alakja s falának szerkezete szerint több fajtáját különböztetik meg (verum, spurium, sacciforme, fusiforme, arterioso-venosum stb.). Létrejöttének oka főképen a verőerek megbetegedése (arteriosklerosis). Leggyakoribb a mellkasi aorta A.-ja. Tünetei egyrészt direkt tünetek, mint: a mellkasfalon érezhető lüktetés felette található tompulattal és zörejjel, a vérkeringés megváltozásából származó pulzuskülönbségek, a szívnek a változó vérkeringéshez való alkalmazkodása. Az indirekt tünetek azon nyomás következtében jönnek létre, amelyet a daganat az alatta levő szervekre gyakorol; e tünetek a daganat helyzete szerint különbözők lehetnek, így létrejöhet a nyelőcsőnek, a gégecsőnek, a gégeidegnek stb. összenyomása. Az A. lefolyása hosszadalmas, igen ritkán véralvadék képződésével gyógyul, legtöbb esetben azonban a daganat falának megrepedésével végződik, amely a beteg elvérzésére vezet. Gyógyítása elővigyázati rendszabályokban, mint nyugalom, diéta stb., valamint jódkészítmények adásában áll. Használatban vannak azonkívül még a vér megalvadását elősegítő szerek is, mint ergotin, vaskorid, újabban zselatininjekció. Ha az A. hozzáférhető, akkor lekötése ajánlatos.

Anezin, l. *Acetonkloroform.*

Anfossi, *Pasquale*, olasz operaszerző, szül. Taggiában (Nápoly) 1729., megh. Rómában 1797. 1769 óta 73 operát írt, melyek egész Európában elterjedtek. Londonban karnagy volt 1781—83.; 1784. visszatért Rómába, 1792. a laterání bazilika karmestere lett.

A-Ngaddu, szudáni négertörzs Uarra és Bomu közt, a felső Nelle folyótól É.-ra.

Angádzsábur, a hazai örmények kedvelt leveseledele. Abból áll, hogy az ú. n. churutot (oltott tejből és vagdalt petrezselyemből készült, megszárított kúpalakú darabokat) megreszelik és tejföllel vegyítik. Az ilykép előállított levesbe fülalaku, apróra szeldelt és hússal töltött laska-tésztadarabokat főznek.

Angaité, a Dél-Amerikában a Gran Chaco térségen (nagyrészt Argentinában, részben Boliviában) élő machicui v. muskovi indiánusok nyelvcsoportjához tartozó indiánus törzs.

Angami, l. *Naga.*

Angara. 1. Felső-A., a Baikal-tónak mellékvize ÉK.-ről; futásának nagy részét a tó folytatásában levő tektonikus árokban teszi meg. Hossza kb. 350 km. — 2. *A.* v. F.-Tunguzka néven adja le vizét a Baikal-tó, nem messze DNy.-i csúcsától. Kezdetéül tekinthetjük a vele szemben torkoló Szelenga-folyót. Valószinű, hogy egy régi folyóval van dolgunk, amelyet a Baikal-tavat létrehozó sülyedés szakított ketté. Futása mindjárt oly sebes, hogy az összes szibiriai folyók közül legkésőbben fagy be s már áprilisban kienged. Irkutszknál veszi fel az Irkut folyót, de bár vízmennyisége elég bő, a sok vízesés miatt nem hajózható. Legszebb vízesése a Brackij-Osztrog alatt levő, ahol az A. felveszi az Oka-t, majd az Ilimet,

[illegible] kapja a Tunguzka nevet. Jenniszeiszk [illegible] annak legjelentékenyebb [illegible] Mivel egész hosszában a [illegible] alján megy végig, rendkivül ta[illegible] szolgáltat, amelyekből a [illegible] kitűnik. V. ö.: *Sucz[illegible]* [illegible] Untersuchungen entlang der A. (St. Petersburg 1898).

Angária a. m. járandóság, illeték, évnegyedes fizetés; régi jogunkban robot is.

Angariae jus (lat., franc. droit d'angarie). A [illegible] jogа a meglevő hajókat s más vízi és szárazföldi járóműveket katonaság s hadi [illegible] igénybe venni. L. még *Em-[illegible]*.

Angariкális [illegible] (angaria, fize[illegible] negyed, negyedév), a vmegyei törvényhatóságoknak 1848 előtt tartott rendes negyedévi közgyűlései, amelyeket megkülönböztetésül a [illegible] ügyekkel foglalkozó többi közgyűlésektől neveztek így. Az *angária* szó leginkább [illegible] volt használatos, melyben [illegible] adófizetési határnapot jelentett. Mivel az összes, mindenfajta fizetségek a régi világban évnegyedesek voltak, az évnegyedes közgyűlésre is így vihették át az angariális vagy A. [illegible]

Ange v. *angedor* v. *angelot*, régi francia aranypénz a XIV. sz.-ból. Mihály arkangyal képével. Értéke kb. 21—22 K.

Angekok, így hívják az eszkimók a papjaikat, akik egyúttal bűvészmestereik és orvosaik is. L. [illegible]

Angela, *szentek*. 1. *A.*, *Folignoi*, szűz, szül. [illegible] megh. 1309. Szt. Ferenc harmadik rendjé[illegible] Rainald atya feljegyzései [illegible] Kölnben adták ki. 1693. avatták boldoggá. — 2. *A. Merici*, szül. 1470. Desenzanoban, a Garda-tó mellett, megh. 1540. Bresciában. Ő alapította az Orsolyaszüzek rendjét. L. *O[illegible]*

Angelbert, l. *Angilbert*.

Angeles, 1. *(Los Anjeles)* Biobio chilei tartomány Laja départementjának székhelye a Laja és Biobio folyók közt, vasút mellett, termékeny síkon, (1905) 20,000 lak., élénk kereskedéssel. — 2. *A.* (Los), Kaliforniában, l. *Los Angeles*.

Angeli *Henrik*, arc- és genrekép-festő, szül. Sopronban 1840 jul. 8. 1854-ben a bécsi akadémia növendéke lett, azután Düsseldorfban tanult. Itt festette Stuart Mária a halálos ítélet fölolvasásakor c. festményét. 1859—62-ig Münchenben tartózkodott, innen Bécsbe ment, megtelepedett és az elsőrangú festők közé küzdötte föl magát. Történeti genreképeiben a hollandi genreiskolákat követi. Hírét arcképei alapították meg, mióta I. Ferenc Józsefet, Frigyes későbbi német császárt, Viktória angol királynőt, Vilmos német császárt festette; ezenkívül a közélet számos kiváló alakját örökítette meg. A fősulyt az arcok kifejezésére fekteti, mig a színezéssel kevesebbet, a részletekkel jóformán semmit sem törődik. A bécsi arisztokráciának kedvelt festője; az ottani képzőművészeti akadémia tanára. 1887. megkapta a Pro litteris et artibus érdemjelvényt, 1910. Ferenc József-rendjéhez a csillagot.

Angelica *L.* (növ., *Archangelica* Hffm., angyélika), az Umbelliferae (Ernyősvirágúak) család genusza; mintegy 23 faja főleg az északi féltekén él. Az *Angelica silvestris* L. 1—2 m. magasra megnő, víz mellett gyakori, sőt nagyon elszaporodva, jó földben alkalmatlan is. Levele háromszor szárnyalt, a felsőbb levelek hüvelye hasasan felfuvódott; virága (jun.-aug.) fehér v. ritkábban pirosas. Az *A. archangelica* L. *(Archangelica officinalis* Hffm.) 1—2 m. magas hegyi és havasi növény Európában és Szibiriában. Levele kétszer szárnyas, levelkéi 2—3 karéjuak, felső levélnyele hasasan felfuvódott. Jul. és aug.-ban virágzik. Erdős bokros helyeken nő. Fiatal hajtása és szára É.-i vidékeken (különösen Izland-szigeten) főzelék; gyökere és termése (radix és fructus Angelicae, angyalgyökér) illatos izgatószer, azonban gyógyszerészetileg nagyobb a jelentősége a belőlük előállítható szeszeknek. A gyökér forrázata az emésztést elősegítő orvosság. Gyomorfájás ellen háziorvosságul is tartják, sőt cukorral befőzve, kolera ellen pálinkát is csinálnak belőle. A Harzban, Erzgebirge-ben s Thüringiában kultiválják. Anyagai: angelikaolaj, angelikabalzsam, angelikasav és belőle készül az angelikaszesz is. Rokonfajok még: *A. littoralis* Fr, az előbbihez hasonló elterjedésű és jelentőségű. Az *A. refracta* Fr. Schmidt (senkyu) és az *A. anomala* Lall. (biyakushi) fajt Japánban kultiválják, gyökerükből eterikus olajat készítenek.

Archangelica officinalis.

Angelica salutatio (lat.), l. *Angyali üdvözlet*.

Angelico, *Fra Giovanni da Fiesole*, világi nevén Guido di Pietro da Mugello, olasz festő, kit az utókor ájtatos műveiért A.-nak, szent életéért *Beato*-nak nevezett el, szül. 1387. Vicchio di Mugellóban, megh. 1455. Rómában. 1407. Szt. Domokos rendjébe lépett Fiesoléban, 1409. rendtársaival együtt Folignóba, majd Cortonába ment. Mint miniatürfestő kezdte meg művészi pályáját; időközben kifejlesztett művészetének tág tere nyílt, midőn 1418. Fiesoléba visszatérhetett, főleg azonban, midőn a Mediciek 1436. a dominikánusoknak engedték át a firenzei S. Marco kolostort, melyet A. képeinek hosszú sorával díszített. Legkorábbi művei cortonai templomokban maradtak fönn; második fiesolei tartózkodásának legkiválóbb művei: Mária megkoronázásának két képe (Páris, Louvre; Firenze, Uffizi képtár); Utolsó ítélet (Firenze, Akadémia); a firenzei takácscséh számára festett híres Madonnakép, zenélő angyaloktól körülvéve (1434, Firenze, Uffizi). A S. Marco kolostorban termeket, folyosókat és cellákat díszített freskóival és függőképeivel. (L. *a képmellék-*

Angelico Beato cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

ANGELICO BEATO: ANGYALI ÜDVÖZLET

(FIRENZE, MUSEO DI S. MARCO)

letet). A legnagyobb közöttük a káptalani teremben levő hatalmas kép: Krisztus a kereszten, szentek seregétől körülvéve. A legmegkapóbbak egyike a keresztfolyosó egyik ívmezőjében levő kép: Krisztus mint zarándok, két dominikánus szerzetessel. Sok oltárkép is kikerült a rendkívül termékeny mester keze alól; a leghíresebb közöttük a Krisztusnak levételét a keresztről ábrázoló nagy oltár, mely a firenzei Trinità templomból az Akadémia képtárába került és A. művészetét tetőpontján mutatja be. Már mint híres művészt hívta őt IV. Eugén pápa 1445. Rómába, hol a Vatikán két kápolnáját díszítette freskókkal. Az egyik kápolnát lebontották, a másikban (V. Miklós pápa kápolnája) Szent István és Lőrinc vértanuk életét ábrázoló képeket festett, melyek legtökéletesebbek történeti festményei között. Időközben (1447) az orvietói székesegyház Madonna di S. Brizio kápolnájának boltozatát festette ki (Krisztus mint a világ birája; próféták és patriarchák serege). — A. külön helyet foglal el a XV. sz. firenzei művészeinek sorában. Nem tartozik a nagy úttörők közé; inkább átveszi, értékesiti azokat az eredményeket, melyeket a quattrocento művészete Masaccio óta elért, de azokat csak mérsékelten és egész önállóan használja föl és sokszor tudatosan el is tér tőlük, hogy célját, szent alakok és események mély áhitattól, még a középkori egyházi felfogás szellemétől áthatott ábrázolását megvalósithassa. Az erőteljes realizmus, a drámaiság nem az ő művészetének eleme, annál inkább a mély lírai hangulat, az érzések finom kifejezése. Ez ad művészetének örök jelentőséget. V. ö. *Supino,* Beato A. (Firenze 1901); *Broussole,* Fra A. (Páris 1902); *Beissel,* Fra Giov. A. (Freiburg 1905); *Mason* J., Fra A. (London 1908); *Wurm,* Meister u. Schülerarbeit in Fra A.-s Werk (Strassburg 1908).

Angelika-balzsam. Az angelika-kivonat beszáradásakor visszamaradó gyantaszerű anyag. Jellemző alkotórésze az angelicin, ez tisztán színtelen, szagtalan, csípősen zamatos kristályokat alkot. Ezenkívül van az A.-ban még cukor, almaés csersav, úgyszintén alaktalan angelika keserüje.

Angelika-fa (növ.), l. *Aralia.*

Angelika-gyökér (Engelwurz), az *Archangelica officinalis* Hoffm. (Angelica Archangelica L., Angelica officinalis Mönch., Selinum Archangelica Lk.) ernyős növény gyökértörzse és gyökere, melyet orvosszerül használnak. Kétéves növény, mely É.-Európában honos,de nagymenynyiségben Németországban, Morvaországban és Franciaországban termesztik. L. *Angelica.*

Angelikák, angyali nővérek *(Guastallinák),* Guastallai Torelli Lujza grófnő által Milanóban alapított s III. Pál pápa által 1534. jóváhagyott, Szt. Ágoston szabályait követő apácarend, melynek fő feladata az elbukott leányok és asszonyok megmentése és javítása.

Angelika-olaj. Az angelika növényfajok gyökeréből s magvaiból. A gyökérből nyert olaj alkatrészei: phellandren, metiletilecetsav esztere, oxipentadecilsav, fs. 0·857—0·918. — D+16+32 100 mm. csőben. A gyökér olajtartalma 0·35—1%. A magvakból nyert olaj áll: phellandren, metiletilecetsav esztere s oximiristinsavból. Fs. 0·856—0·890, D+11+12 100 mm. csőben. A magvak 1—1·2% olajat tartalmaznak. Termelőhely: Németország, Japán. A magból nyert olaj finomabb. A japán olaj 0°-nál kocsonyás dermedést mutat.

Angelika-sav, α *etilidenpropionsav* $C_4H_7.COOH$ v. $CH_3.CH:C(CH_3).COOH$. Az olajsavsorozat egyik tagja; előfordúl az angyalgyökérben. A római székfűvirágban e savnak butil- és amileszterét találjuk. Előállítására az angyalgyökeret mésztejjel forralják, majd az A.-as kalciumot tartalmazó megszűrt oldatot kénsavval megsavanyítva desztillációnak vetik alá; ilyenkor A., valeriansav és ecetsav desztillál át. Az olajszerű párladékból, lehűtésekor, az A. kikristályosodik és átkristályosítással megtisztítható. Színtelen, hasábalakú kristályok; 45°-on megolvad, 185°-on forr. Forró vízben, továbbá szeszben oldható. Higított kénsavval forralva, a vele izomer *tiglinsavvá* változik, amelynek eszterei szintén alkotórészei a római székfüvirág-olajnak.

Angelika-szesz, az angelika-gyökér szeszes kivonata. Orvosszerül használják.

Angelina, a 64. planetoid.

Angelinfa (Andria racemosa stb.), 12—18 m. magas, 50—60 cm. vastag fa, mely Braziliában és Guayanában terem. Fája kemény, szívós, ruganyos és szilárd, színe piros-barna v. sötétpiros. Főként hajóépítésre használják.

Angelino, Spanyolország egyik leghiresebb szőllőfaja, mely Franciaországban is elterjedt. Csemegeszőllő, a pirosszínű szőllők legnagyobbika. Bogyói majdnem szilvaalakuak és nagyságuak — hosszuk 3—3½ cm. — vastaghéjuak, édes, ropogós húsuak. Érése későí. Hosszú, lugasművelést igényel.

Angeln, termékeny dombvidék Schleswig-Holstein porosz tartományban a Schlei, Balti-tenger és Flensburgi-öböl közt. Állítólag innen vándoroltak ki 450 körül Angliába az angol-szászok.

Angelolatria (gör.) a. m. angyal-imádás; a ker. egyházban már az első századokban szokássá vált. A nicaeai és utóbb a trienti zsinat az angyaloknak csak a tiszteletüket engedi meg. A protestantizmus mindakettőt elveti.

Angelologia (gör.), az ágazatos hittannak (dogmatika) az a része, mely az angyalokról szól.

Angelonia *Humb. et Bonpl.*, (növ.), a Scrophulariaceae (tátogatók) család génusza; Amerika forró tartományaiban mintegy 24 faja él. Füvek v. cserjék, szép virágaikért kertjeinkben és üvegházainkban kedvelt dísznövények, némelyikök a legszebb virágok közé tartozik.

Angelot, l. *Ange.*

Angelus (lat.) a. m. angyal (l. o.) — *A. Domini,* az Úr angyala.

Angelus Silesius, l. *Scheffler.*

Angely, *Louis,* német szinész és vígjátékíró, szül. Lipcsében 1787 febr. 1., megh. 1835 nov. 16. Berlinben. Vígjátékai, melyeket nagyrészt francia darabok felhasználásával írt, igen tetszettek, bár nem irodalmi értéküek. Darabjait halála után összegyüjtötték: Vaudevilles u. Lustspiele (2. kiad. 1842, 4 köt.) és Neuestes komisches Theater (1836—41, 3 köt.).

Angera (ejtsd: andzsera), igen szép fekvésű község Como olasz tartomány Varese j.-ban, 200 m.

[illegible], a Lago Maggiore K.-i partján, (1901) [illegible] lak., [illegible] kastéllyal.

Angerburg, az [illegible] nevü j. székhelye Gumbinnen porosz [illegible] kerületben, az Angerapp [illegible] mellett, a Mauer-tó közelében, (1905) 5821 lak., [illegible] és kályhagyártással; XIV. sz.-ból való kastélyával. V. ö.: *Braun*, Gesch. [illegible] (1887).

Angerer 1. *Karl*, [illegible] műiparos, szül. Bécsben 1838. Kőnyomdászatot és könyvnyomtatást tanult, aztán Német- és Franciaország meg Holland [illegible] műintézetekben mint graveur, rézmetsző és [illegible] dolgozott. 1870 megalapította az A. [illegible] fotokemigráfiai műintézetet Bécsben. A sokszorosító technika körében számos [illegible] újítást honosított meg.

2. *A., Ludwig*, bécsi fényképészeti és műkiadó intézet alapítója. Az elsők egyike volt, akik [illegible] dolgoztak, tökéletesítette a [illegible].

Ångerman-elf [illegible], a svéd Ängermanland tartomány főfolyója. A norvég határ [illegible] számos tavat és vízesést [illegible] a Hernö és Herno szigeteket [illegible] a tengerbe. Szépség, vízbőség és [illegible] egész Svédországnak egyik legfontosabb folyója. Hossza 284 km., amiből 90 km. hajózható. Vízkörnyéke: 32600 km².

Ångermanland [illegible], É.-i Svédorsz. egyik természeti szépségekben gazdag hegyvidéke, Westernorrland (l. o.) É.-i része. Nagysága [illegible] km² [illegible] km²-től. Főhelye: Hernösand.

Angermünde, járási székhely Potsdam porosz [illegible] kerületben, a Münde-tó és vasút mellett, [illegible], vasöntővel, műesztergályozókkal és emailiparral.

Angern, mezőváros Alsó-Ausztriában, a Morva folyó partján, vasúti állomással, a gr. Kinsky-féle szép kastéllyal és díszkerttel. A szemben fekvő Magyarfalu-ra a Morván át fahíd vezet. A.-en keresztül vonultak Habsburgi Rudolf és IV. László magyar király csapatjai a szomszédos dürnkruti csatatérre (1278). A. mellett lepte meg és verte széjjel Winkler kuruc ezredes 1704 június 18-án Königsegg császári hadvezér táborát.

Angerona (v. *Angeronia*, Diva), Róma védőistennője, kit ajkaira illesztett ujjakkal vagy szájbekötve szoktak ábrázolni (a titokzatos hallgatás megszemélyesítéséül), s akit az *Angeronalia* v. *Divalia*-nak nevezett ünnepeken (december 21.) tiszteltek.

Angers (Juliomagus vagy Andecavi), a Maine-et-Loire départ. és A. arrondissement, tov. püspökség székhelye, a hajózható Maine mindkét partján, vasút mellett, (1906) 82,935 lak., vászonszövéssel, [illegible] és öntödékkel, gépgyártással, kémiai és bőriparral, kötélgyártással és híres kertészettel; nagy nyilvános könyvtárral; orvosi, ipar[illegible]; több tudományos társulattal és közjótékonysági intézetekkel. Közelében palabányák vannak. A felső régi város, a Cité, keskeny, hosszú utcáival, régies, palával fedett fa-házaival gyönyörű ellentétet alkot az alsó város szép, modern külsejével. A Szt. Móric-székesegyház a XIII. sz. egyik legszebb építészeti emléke, bizáncí stílusban, szép bejárattal és híres orgonával. A II. Fülöp Ágost alatt kezdett és Szt. Lajos alatt befejezett vár 38 m. magas, meredek sziklán emelkedik 18 vastag, fekete, kerek őrtornyával; most puskaporos malom. Említésre méltók még a régi, nagy szegények-háza, a három híd és René királynak szép állószobra (Davidtól). A szülőhelye David szobrásznak. A., az Andes v. Andecavi nép székhelye, a római császárok idejében fontos hely volt. Az V. sz. óta frank uralom alatt Anjou fővárosa lett. Anjoui René herceg halála után (1480) végleg a francia koronára szállt.

Angerstein, *Eduard Ferdinand*, német orvos és tornász, szül. Berlinben 1830 szept. 1., megh. u. o. 1896 jul. 23. Berlinben 1857. torna-tanintézetet alapított és tanítókat kezdett nevelni. 1863–74. a Berliner Turnerschaft nevű nagy egyesület élén állott. Munkája: Theoretisches Handbuch für Turner, zur Einführung in die turnerische Lehrtätigkeit (Halle 1870), melyet több szakmunka követett.

Angeszija, l. *Komór-szigetek.*

Angherra (másként: *Andzserra*), marokkói bennszülött törzs, mely függetlenségét a mai napig fenntartotta; a marokkói szultánnal 1892. szerződést kötött adófizetés iránt.

Anghiera, *Pietro d'*, l. *Petrus Martir.*

Angia (lat.), edények az állati és növényi szervezetekben, l. *Edény* és *Vérerek.*

Angiektázia, l. *Értágulás.*

Angilbert (Angelbert, Engelbert), tudós és költő, szül. 740., megh. 814. Nagy Károly frank császár barátja és kancellárja; a császár leányával, Bertával viszonya volt, melyből két fiú született, Harnid és Nithard, a történész; 790. centulai apát lett, de az udvarnál maradt, halála után szentté avatták. Nagy Károly költő-körében Homeros név alatt szerepelt. Egy Nagy Károlyról szóló eposzt mely töredékben fennmaradt, neki tulajdonítanak; latin versei közül több lírai darab maradt fenn. V. ö.: *Dümmler*, Poetae Latinae aevi Carolini, 2 köt.; *Hauck*, Kirchengeschichte Deutschlands, II. köt. 119–140; *Ebert*, Allgem. Gesch. der Litteratur des Mittelalters, II. köt. 1880.

Angina (gör.), régebben nagyon használt kifejezés fulladozással s fuladás érzésével járó torokbajok jelzésére, amelyek gyakran elszorulást (oppressiót), sőt halálfélelmet okoznak. Ide tartoznak az *A. catarrhalis, follicularis, lacunaris* (l. *Mandulagyulladás*), az *A. crouposa* (l. *Croup*), az *A. diphtheritica* (l. *Diftéria*), az *A. Hippocratica* (l. *Garatmögötti tályog*), *a typhosus, influenzás, lépfenés* stb. *A.* Az *A. Ludovici* a szájfenék és a nyak mellső felülete kötőszövetének genyes gyulladása: súlyos, rendszerint halálos kimenetelű fertőző betegség. *A. Vincenti* üszkös száj- és mandulagyulladás, amelyet az orsóalakú baktérium (bacillus fusiformis) s bizonyos spirochaeták okoznak. *A. pectoris*, l. *Mellszorulás.*

Angiográf, Landois által szerkesztett emelős írókészülék, a verőér és a szívlökés grafikus jelzésére (*Landois*, Lehre vom Arterienpuls, 1872).

Angioitis (gör.), az érfalak gyuladása. Limfangioitisz a nyirokerek gyuladása, többnyire helybeli fertőzések (genyedések) kisérője.

Angiologia (gör.), az anatómiának az a része, amely az ereknek (verő-, gyüjtő-, hajszál- és nyirokerek) részletes leirását adja. Magyar neve értan.

Angioma (gör.), érdaganat, olyan daganat, amely túlnyomóan vér- vagy nyirokerekből áll; előbbi esetben *haem-A.-ról* v. szorosabb értelemben vett *A.-ról*, utóbbiban *lymph-A.-ról* beszélünk. A haem-A.-k leggyakoriabbak a bőrön, mint az ú. n. erezett anyajegyek (naevi vasculosi) rendesen veleszületettek, de utóbb tovább növekedhetnek; oly helyeken szoktak fejlődni, ahol az ébrényi hasadékok voltak (fisszurális A.-k); szinük majd élénk vörös (naevus vasculosus flammeus), majd kékesbe játszó, szederjes v. borvörös (naevus vasculosus vinosus). E helyeken a meglevő s az időközben újonan képződött hajszálerek kitágultak, kanyargós lefutásuak, egymással sokszorosan összefüggnek, de az összes ereknek önálló faluk van. Vannak olyan érdaganatok is, amelyek kötőszövetes sövényekkel szétválasztott s vérrel telt üregeknek (vérüröknek) szivacsszerű rendszeréből, nem pedig önálló falazatu erekből állanak. Ezek a *barlangos érdaganatok (A. cavernosum, tumor cavernosus).* Leggyakrabban a bőrben s a májban fordulnak elő. Az A.-hoz kell sorolni a *verőeres A.-t,* amely részint a meglevő verőerek kitágulásából, részint újonan képződött verőerekből áll (A. arteriosum) s tallérnyi vagy nagyobb lüktető szederjes csomókat képez s a *gyüjtőeres A.-t* (A. venosum), mely a gyüjtőerek kitágulása s meghosszabbodása útján képződik. Ilyen elváltozások az aranyeres csomó, a varix stb. A *lymph-A.* a vérérdaganathoz teljesen hasonló nyirokérdaganat. Szerkezete lehet egyszerű vagy barlangos (lymph.-A. simplex és cavernosum). Lehet veleszületett vagy szerzett s előfordul a nyelven *(makroglossia),* az ajkakon *(makrocheilia),* amelyeknek óriási megvastagodását okozza. A lymph-A. harmadik alakja a *lymph-A. cysticum,* leggyakoribb a bélfodron, mint kisebb-nagyobb, néha gyermekfőnyi, nyirokkal telt tömlő. Az érdaganatok mindig jóindulatuak, a viselőjükre nincsenek káros hatással, csak helyzetük által lehetnek veszedelmesek, ha pl. nyomás útján nemesebb szerveket elsorvasztanak vagy ha megfakadnak s véreznek. Bizonyos A.-k a sebészeti kezelésnek is hozzáférhetők, így pl. a mesenteriális nyirokcisztákat baj nélkül ki lehet irtani. A bőr-A.-t alkohol befecskendezéssel, elektrolizissel, paquelinezéssel néha sikeresen kezelik. A legmegbizhatóbb eljárás az A. teljes kimetszése.

Angion (gör. angeion vagy angos), edény. L. *Angia.*

Angioneurosis (gör.), az érbeidegzés zavarait jelenti, ahol az erek vagy nagyon kitágulnak (angioparalysis) vagy erősen szükülnek (angiospasmus). Ilyen érbeidegzési zavar az erős elpirulás, az ujjak elhalványodása (elhalása), néha vizenyősséget is okoz.

Angiopteris *Hoffm.* (növ.), a harasztok Marattiaceae családjába tartozó génusz, melynek 20—30 faja Polineziában, Madagaszkáron és a himalájai tartományokban van elterjedve. Némelyek törzse 2 m. kerületet is elér és levelei 5 m. hosszúra is megnövekszenek. Az *A. evecta* Hoffm. fajt melegházakban tenyésztik.

Angiorrhexis (gör.), a. m. érrepedés.

Angiosarkoma (gör.), l. *Sarkoma.*

Angiospermae (növ., Metaspermae, zárvatermők, magzók, magrejtősek, fedett magvuak), ama virágos növények csoportja, amelyeken a magkezdemények egy v. több termőlevél összenövéséből alakult magházba vannak zárva, s amely magház a virág közepét, illetőleg tengelyének csúcsát foglalja el. E csoportba az egy- és kétszíküek tartoznak. Először a kréta-időszakban lépnek fel, a harmadkorban számuk igen megnövekedik és jelenleg mintegy 100,000 fajuk ismeretes.

Angiospermia (növ.), Linné rendszerében a 14-ik osztály (Didynamia) második rendje. Ajakos és kétfőporzós növények tartoznak ide, termésük többnyire tok, mely érés után rendszerint hasad. Ellenkezője az első rend, vagyis a *gymnospermia* (l. o.).

Angiostomata (állat), mindazok a kígyók, melyeknek szájnyílása és szájürege nem tagulékony. Ilyenek pl. a vakkígyó-félék *(Typhlopidae)* és paizsosfarkú-kígyófélék *(Uropeltidae)* családjába tartozó kígyók.

Angiosztenózis (gör.) a. m. érszűkület, l. *Szívbajok.*

Angiotomia (gör.), érvágás.

Angitia (v. *Ancitia),* a lacus Fucinus táján (a mai Celanonál) tisztelt ősrégi itáliai varázslónő, a marsusok istennője, aki a népet megtanította az ellenmérgekre. A későbbi monda Medeia és Kirke testvérének mondja.

Ang-khak, vörös festőanyag, melyet Kinában élelmiszerek festésére használnak. A Monascus purpureus nevű gombának rizspépen való tenyésztése útján készitik.

Angkor, a föld egyik legnagyszerübb romvárosa Sziam legkeletibb részében, a Tuli-Szaptótól É.-ra. Az őserdő közepén, rombadőlve és elfeledve rejtőzik ez a darab tropikus renaissance, amely nagyszerüségben messze felülmúlja az indiai műemlékeket. Roppant nagy méretekben épült templomain, csarnokain és terraszain nincsen kődarab, amely ne volna pompás reliefekkel, csodás ornamensekkel díszitve. A kolosszális műemlékek a khumerek kulturájának idejéből valók, s a város a hasonlónevű kambodzsai uralkodókról van elnevezve. V. ö.: *Carpeaux,* Les ruins d'A. (Páris 1908); L. *Beylié,* Les ruines d'Angkor, (u. o. 1909).

Anglarit (ásv.), l. *Berthierit.*

Anglesey v. *Anglesea* (ejtsd: enggl'szi), sziget és county az Ir tengerben, Wales ÉNy-i partján, 783 km² nagysággal s (1901) 50,590 lak. É.-i és ÉNy.-i partjai sziklásak. Földje dombos. Főképen burgonyát és répát terem, szarvasmarhát és juhot tenyészt. A sziget egykor fontos kereskedőhely volt, de kikötői már eliszaposodtak. A.-t a szárazföldtől a Menai-csatorna választja el, amely 5—800 m. széles; két híd vezet át rajta. Apály idején csaknem szárazon lehet rajta átjutni. Fő helye: Beaumaris. Jelentékenyebb helység: Holyhead. A grófság egy képviselőt küld a parla-

[illegible] Kr. u. 61-ben Suetonius Paulinus római hadvezér elfoglalta a szigetet és tönkretette a druidák szent berkét. A IX. sz.-ban Egbert szász fejedelem foglalta el, I. Eduárd angol birtokká tette.

Anglesey [illegible] *Henry William Paget, earl of Uxbridge, marquess of A.*, angol tábornok és [illegible], szül. 1768 máj. 17., megh. 1854 ápr. 29. Harcolt Flandriában (1793 és 1794) s a pireneusi félszigeten (1808). Győzött Benavente mellett s elfogta Lefebvre Desnouettes francia tábornokot. A waterlooi csatában az angol lovasságot vezérelte, mely alkalommal egyik lábát ellőtték. Érdemeiért különböző címeket kapott s a parlament köszönetet szavazott neki. 1828. Írország alkirálya. Mikor az elnyomott ír nép érdekében kezdett működni, Wellington visszahívta, Grey ellenben ismét reá bízta Írország kormányzását [illegible]. Az O'Connel izgatása következtében megrendült nyugalmat helyreállította. 1833. hivataláról lemondott. 1846. tábornagy lett.

Anglet, közs. Basses-Pyrenées francia départementban, 4 km.-nyire Bayonnetól, a Spanyolországból Biarritzba vezető úton, (1906) 5694 lak.

Angleterre, Angolország francia neve.

Anglezit, szulfát-*ásvány*, még pedig ólomszulfát ($PbSO_4$), gyakran *ólomvitriol*-nak is mondják. Kristályai rombos rendszerbeliek; fehér, színtelen, némelykor szürke, sárga v. barna, zöld, kék, gyémántfényű, átlátszó v. áttetsző. K. 3, fs. 6·29—6·35. Többnyire galenit társaságában terem, melynek [illegible] terménye; néha galenitet üregeiben [illegible] mint álkristályt (pszeudomorf alakot) galenit után. Igen szép kristályok ismeretesek [illegible] (innen a neve). Hazánkban Dognácskán, Moraviczán, Felsőbányán, Borsabányán és Felsővissón (Máramaros vm.) találják. A legszebb kristályok a pennsylvaniaiak (Phönixville). Lelőhelyei még: Skócia, Urál (Berezovszk), Felső-Szilézia (Tarnowitz), Harz (Goslar, Zellerfeld, Clausthal), Karintia (Schwarzenbach és [illegible]).

Anglia, l. *Angolország*.

Anglia docet, latin jelszó, a. m. Anglia tanít; röviden azt a vezető szerepet jelenti, amelyet Angolország a modern népek haladásában és művelődésének előmozdításában elfoglal.

Angliae jura *in omni casu libertatis dant favorem* (lat.) a. m. az angol jog minden esetben a szabadságnak kedvez. (Fortesque de Laudibus Ligum Angliae.)

Anglia elvárja, hogy mindenki megteszi kötelességét. *Nelson* tengernagy napi parancsa a trafalgari győzelmes tengeri ütközet előtt 1805 okt. 21.

Anglicizmus, az angol nyelv olyan szerkezeti vagy kifejezésbeli sajátságai, melyek idegen nyelvekbe átmentek.

Anglikán egyház, vagy más nevei szerint angol államegyház, angol püspöki egyház; így nevezik Anglia állami, püspöki szervezetű egyházát. Angliába a reformációt VIII. Henrik (uralk. 1509—1547) király akarata vitte be, kit erre nem vallásos szükség, hanem pusztán a pápa ellen táplált gyűlölete hajtott. A pápaság az angol nép között mutatkozott reformációi mozgalmakat kezdetben éppen úgy üldözte, mint régebben a wikleffiták és lollárdok vallásos törekvéseit, és amint Tyndal 1536. kiadta angol nyelven az új testamentomot, ennek terjesztése ellen a róm. kat. egyház emberei minden lehető eszközt igénybe vettek. Midőn VIII. Henrik király válni akart feleségétől, Aragoniai Katalintól és ezt a pápa nem akarta megengedni, a király Cranmer canterburyi érsek és birodalmi kancellár támogatásával, ki a királynak nemcsak politikai, de egyházi dolgokban is korlátlan uralmat akart biztosítani, a klérus képviseletét alkotó «Convocatio»-val 1531. kimondatta, hogy a király az ország egyházának egyedüli feje. 1532. egy birodalmi törvény megtiltott minden Rómához való appellációt; és midőn a pápa 1534. átokbullát bocsátott ki az angol király ellen, ez feleletül 1534 nov. 3-án kelt királyi felsőségi rendeletével, sőt törvényével egy Rómától teljesen független, egyedül az angol király felsősége alá vetett kat. államegyházat alapított, s hogy az új egyházépületet fenn tudják tartani, szükségképen foglalkozni kellett a reformátori eszmékkel, melyek az angol nép körében különben is mindinkább termő talajra találtak. 1536. elfogadták a Cranmer által egybeállított, a reformációszellemében készült 10 hitcikkelyt (articulus), új bibliafordítást készítettek és a parlament 1539. 6 (vér-) cikkelyben, mint hittörvényben, felfüggesztette a kenyér átváltozására és az egy szín alatt való áldozásra, a papok nőtlenségére, a tisztasági fogadalom felbonthatatlanságára, az engesztelő misékre és a fülbegyónásra vonatkozó róm. kat. tanokat; az ellenszegülőket pedig kegyetlenül üldözték.

VIII. Henrik fia és utóda, VI. Eduárd király (1547—1553) uralkodása alatt a protestánsok határozott túlsúlyra jutottak Angolországban. A parlament 1547. behozta a két szín alatt való áldozást (úrvacsorát), több róm. kat. vallási szokást és szertartást eltörölt, a képeket a templomokból eltávolíttatta. 1549. behozták az A. közimádságos könyvét (Common Prayer Book), melyet Cranmer Goodrich és Ridley püspökökkel együtt szerkesztett, és ugyanakkor eltörölték a papok nőtlenségét. Majd megállapította Cranmer az egyház hitvallási iratát, a 42 hittételt (melyek száma később 39 lett) s ezeket a hittételeket királyi rendelettel kötelezőkké tették. Ezzel az A.-ra lényegileg református és pedig kálvinista típust nyomtak.

A kat. Mária királynő uralkodása alatt (1553—1558) viszont Angolországban a protestantizmust üldözték, míg Mária utóda, Erzsébet királynő (1558—1603) a r. k. egyház befolyását végleg megszüntette. 1559 febr. 1-én nagyobb mértékben visszaállította a királynak az egyház felett gyakorolt fensőségi uralmát, a parlamenttel ismét visszahozatta az ujonnan revideált Common Prayer Book-ot. 1571. a parlament a Cranmer-féle 42 hittételt új átdolgozásban 39-re redukálta; kimondta a káté új átdolgozásának s 1572. a biblia új lefordításának szükségét. Ezzel be volt fejezve az angol államegyház épülete, melynek sajátsága abban áll, hogy az állam és egyház egységét föltételezi: az államnak feje az egyháznak is feje (supremum caput), az egyháznak szolgái az államnak is szolgái. Alkotmányában és istentiszteletében lehe-

tőleg megtartotta a régit, tanfelfogásában csaknem egészen evangélikus.

Az A. a többi evangélikus egyházaktól legfőképen abban különbözik, hogy megtartotta a hierarchiát, amiért püspöki egyháznak is nevezik. Papsága külön rendet képez, melynek a papszentelés eltörölhetetlen jelleget kölcsönöz. A diakonussá és pappá avatás által az alsó, a püspökké avatás által a fenső papi osztályba lép az illető. Az A. belső alkotmánya tehát tisztán hierarchikus. A papság püspökökből, papokból és diakonusokból áll. A püspökök felett áll Anglia két érseke, a canterburyi, ki *egész Angliának* primása és metropolitája, és a yorki, ki Angliának primása. E két érsek alatt, 1904. Birminghamban, 1905. Southwarkban új püspöki állások szerveztetvén, 33 püspök áll. Minden püspök oldala mellett egy káptalan (chapter) áll, melyhez a dékánon (dean) kívül még kanonokok (canons és prebendaries), archidiakonusok (archdeacons) és egy jogtudós vikáriussal (vicar) együtt más egyházi méltóságok tartoznak. A püspököket, a legtöbb dékánt és a többi egyházi méltóságok közül is sokat a korona nevez ki. A papi állásokat (benifices, livings) a kegyúr tölti be. E betöltési jogot legtöbb esetben magánszemélyek gyakorolják, de a jelöltet csak abban az esetben igtatja be a püspök hivatalába, ha az rendelkezik a szükséges képesítéssel. Nagyobb gyülekezetekben a papot segédlelkész (stipendiary curate) támogatja. Az egyházi törvényhozás aztán gondoskodik arról, hogy a javadalmazott pap legalább az év egy részében maga végezze az istentiszteletet. Megtörténik azonban a meglevő viszonyok közt, a kegyúri ajánlás joga mellett, hogy sokszor a legtöbbet igérőnek adják oda a lelkészi állomásokat, vagy egyes gazdagabb kegyurak sok esetben saját ifjabb fiaiknak vagy a püspökök rokonainak juttatják. Az A.-ban jelenleg körülbelül 23,000 lelkész szolgál. A canterburyi érsek előjogai közé tartozik Anglia uralkodóinak megkoronázása. A laikus elem ki van zárva az egyház kormányzásából, a püspökök kezébe van letéve az egyház összes belső kormányzása s övék az egyházi fegyelemtartás és a törvénykezés joga is. A lelkészek képzéséről az egyetemeken kívül még 18 teológiai szeminárium gondoskodik.

Az A.-ban több különböző teológiai irányzat lépett előtérbe, melyek oly éles ellentétben állanak egymással, hogy kölcsönösen nem is akarják egymásnak az A.-hoz való tartozóságát elismerni. Három pártot szoktak megkülönböztetni: 1. *A magas egyházi párt* (High Church party), mely szertartásban és dogmában nagyon közel áll a katolicizmushoz és főként az előkelő világban hódít. 2. *Az alsó egyházi párt* (Low Church, vagy Evangelical party), mely főként a kül- és belmisszió terén kimutatható keresztény egyháziasságra helyez súlyt. Ebből a pártból keletkezett az 1846. alapított *Evangélikus Szövetség* (l. o.). Végre 3. az úgynevezett *széleselvű egyházi párt* (Broad Church party), a latitudináriusok, kik a teológiában a szabadelvűbb, modern irányzat elismeréséért küzdenek. Az A. mint államegyház csak Angliára, Walesre és Man-szigetre terjed ki, de kebeléből több leányegyház vált ki. Ilyenek az *irországi*, továbbá a Skóciában, az északamerikai Egyesült-Államokban (American Episcopal Church), Kanadában, Ausztráliában, Indiában, D.-Afrikában levő püspöki egyházak, amelyek leányegyházak ugyan, de tökéletesen önálló belső és külső kormányzati jogokkal. Ellenben a gyarmatokon 60 püspök, pogány országokban 12 úgynevezett missziói püspök és külső országokban vagy 90 független gyülekezet még néminemű összefüggésben áll az anyaegyházzal, mely azokat jelentékeny anyagi segélyben részesíti. De az A.-at a gyarmatok egyikében sem tekintik államegyháznak és fenntartását illetőleg csaknem egyedül a hívek adományaira van utalva. V. ö.: *Ranke*, Englische Geschichte (4. kiad. Leipz. 1877—79); *Dixon*, History of the Church of England (London 1878—1902); *Makower*, Die Verfassung der Kirche in England (Berlin 1894); *Abbey* and *Overton*, Life in the English Church (London 1894); *Patterson*, A History of the Church of England (London 1908.)

Anglista, az angol nyelvben és irodalomban jártas egyén.

Anglizálás a lótenyésztésben az, midőn a lenttűzött farkú lovat farkizmai egy részének átmetszése által arra kényszerítik, hogy magasan hordja a farkát. Az A. azelőtt divatban volt, de mióta a lenttűzött farkú angol telivér ló a divatos ló, nem tartják a magas farkhordozást a nemes ló mulhatatlan kellékének, s ezért már ritkán végzik az A.-t.

Angloamerikai, a Nagy-Britanniából Amerikába bevándoroltak ivadékai.

Anglofrancia v. *anglo-normann*, Angliának a normannok által való meghódításakor, 1066. átültetett és az angol nyelv befolyása alatt önállóan átalakult francia nyelv, mely az irodalmi művekben már a XII. sz.-ban uralkodik s egészen a XIV. sz.-ig az udvar, a műveltek és az országgyűlés nyelve volt, míg az angol nyelv sokáig csak a nép nyelve maradt.

Angloindiai birodalom, l. *India*.

Anglománia, túlzott rajongás az angol intézmények és angol szellem iránt.

Anglonormann, l. *Anglofrancia*.

Anglonormann ló, l. *Ló*.

Angmagszalik-fjord, az é. sz. 65° 30′ alatt fekvő keskeny öböl Grönland K.-i partján. 1894. itt hittérítő állomást alapítottak.

Angocse v. *Angosa*, folyó és kis szigetcsoport a K.-afrikai portugál Mozambik-gyarmat partján, a d. sz. 16·5° és a k. h. (Greenw.) 40° alatt, az ugyanily nevű folyó torkolatánál. Kaldeira és Matamede a legnagyobbak.

Angofrázia (gör.), az a beszédzavar, amelynél beszéd közben egyes hangok megnyujtatnak.

Angol, departemento (2300 km²) és Malleco chilei tartomány *fővárosa* a Nahuelbutai Cordillera keleti lábánál, termékeny síkságon, (1905) 16,344 lakossal.

Angola, portugál gyarmat Ny.-Afrikában, az Atlanti-óceán, a Kongó-állam, Brit-Nyasszaföld, Brit-Becsuanaföld és Német DNy.-Afrika közt, amihez hozzájárul még a tenger, a Kongó-állam és Francia-Kongó közt fekvő Kabinda; összesen 1·315,460 km² területtel. A többé kevésbbé homokos és keskeny parti lapályból lépcsőkben emelkedik a föld K. felé az A.-i fensíkká, amely É.-on

a keleti medenceje és D.-en a Kalahari felé lassan lejtősödik. Ez a vízválasztó, amelyet E.-i részén Muntamba-hegységnek hivnak, elválasztja az Atlanti-oceán medencéhez tartozó Lelundot, Ambrizettet, M'Brize-t és Loja-t a Kuango Ny.-i mellékvizeitől és tovább K.-en az 1000 m. magas Nyassa-Mangengo hegységben meredeken ereszkedik le a felső Kuango völgyébe. Innen D. felé fordul és csatlakozik a Bihei fensíkhoz, amelyről É.-nak folyik a Kuanza, hogy számos mellékfolyó fölvétele és a sajátságos 1170 m. magas Pungo Ndongo nevű szikla megkerülése után az Atlanti-oceánba torkoljon. DK.-nek a Lungo-enbungo és Kuando a Zambezi-be, végül D.-nek a Kunene a belső lefolyás nélküli vidékre folyik. Ú. m. a Kuanza 200 km. nyi hosszúságban (a Kambambe-vízesésig), a Loja, Dande és Bengo alsó folyásukban hajózhatók. Az éghajlat ez alatt a szűk parti részen forró, nyirkos és egészségtelen, a magasabb részeken kedvezőbb. Az évi közép hőmérséklet Loandában 23·6° (maximum februárban 26·2°, minimum augusztusban 19·9°), Malanséban 1130 m. nyi magasban 19·5° (maximum 21°, minimum 18°). Az esős évszak kettős, októbertől januárig és áprilistől juniusig. A csapadékmennyiség nagyon aránytalanul van felosztva: Loandában 330 mm., Kakondában 1534; a D.-i részeken különösen a Kalahari felé jóval kevesebb. A csapadékmennyiségtől függ a vegetáció. A parti terrasz őserdőkben is gazdag; tovább K.-re a 1000 m. álló talaj szavannáin Euphorbiaceák, Proteaceák, majomkenyérfák, Vellosiák és a sajátszerű Welwitschia mirabilis terem. Az oroszlán, elefánt és az antilopok majdnem teljesen ki vannak irtva; ellenben párduc, hiéna, pávián sok helyen található.

A lakosság (összesen 4.119,000, akik között mintegy 12,000 európai) bennszülött része jobbára a bantu-négerekhez tartozik és számos törzsre oszlik; ilyen törzsek: dembo, kasszimba, bangala, bondo, kioko, kalukama, bihei, szongo, bokonkala; D.-en vannak hererók is. A gyarmat belső részeiben a törzsek még ősi szokás szerint a törzsfőnök uralma alatt élnek; a Ny.-i részeken azonban már félig civilizáltak («pretos», míg a civilizálatlanok a «negros»), portugál nyelven beszélnek és sokan közülök kereskedők, sőt vannak kisebb tisztviselők is. A mezőgazdaság főtermékei: a kávé, kaucsuk, cukornád, kókuszdió, dohány, olajpálmák, azonkívül kukorica, köles, maniok, indigó és rizs; a pamuttermelés hanyatlóban van. A. gazdag különféle ásványokban is, különösen vas-, ólom- és rézércekben, szénben (a Kambambei vizesések környékén), petróleumban és sóban, sőt aranyban sincs hiány. A bányászat azonban nagyon kezdetleges. Az ipar csak szivar-, cigaretta-, gyékényfonásra és téglagyártásra szorítkozik. A közlekedő utak nagyon hiányosak és a belföldi forgalmat még ma is jobbára csak karavánösvényeken bonyolítják le. A legjártabb ösvény Loandából Dondón és Pungo Ndongón át Malanseba és a mély Benguellából Bihén keresztül a kontinens belsejébe visz. 1909 december 31-én az összes forgalomban levő vasúti vonalak hossza 510 ang. mérföld volt. 1902-ben engedélyezték egy vonalat, amely a Lobitoi-öböl mellől indulna ki és amelyet építenek. A telegráf-vonalak hossza 1907-ben 1940 ang. mérföld volt; ezek összeköttetésben vannak a többi afrikai vonalakkal. 1908. a behozatal értéke volt 5.137,219 milreis, a kivitelé pedig 3.730,463. A behozatal fő cikkei: szövött árúk, a kivitelé a kávé és kaucsuk. Az összes kikötőkbe (Ambriz, Loanda, Benguella, Mosszamedesz és Lobito) bevezetett 1908-ban 1741 hajó 1.005,004t tartalommal. A portugal nemzeti hajóstársaságokon kívül 3 angol és 1 német társaság hajói keresik föl A. kikötőit. A gyarmat élén egy főkormányzó áll; a gyarmat 6 kerületre van fölosztva, ezek: Kongo, Loanda, Benguella, Mosszamedesz és Port Alexander. Az áll. iskolák száma 52, ezeken kívül van 7 városi, 2 magániskola, összesen 2410 tanulóval; néhány hittérítő társulat is tart fenn iskolákat. A katonai erő 4731 főből (köztük 3602 bennszülött) áll. A gyarmat összes bevételei 1909—1910. 2.528,609, kiadásai pedig 3.678,344 milreisra rúgnak. A. partjait 1484. Diego Cão portugál hajós fedezte föl. 1574-ben alapították Loandát. 1640-ben a hollandusok a portugálokat elűzték A.-ból, de ezek 1648. visszafoglalták. L. egyebekben *Kongo* és *Bihe*.

Irodalom. Tams, Die portug. Besitzungen in Südwest-Afrika, Hamb. 1845; Magyar László, Utazások Délafrikában, 1 köt., Pest 1859; Valdez, Six years of a travellers lite in Western Africa, 2 köt., London 1861; Monteiro J. J., Angola and the River Congo 2 köt. 1875; Oberländer, Westafrika vom Senegal bis Benguela, Leipz. 1878; Pogge, Im Reiche des Muata Jamvo, Berlin 1880; Serpa Pinto, How J. crossed Africa, Lond. 1881, németül, Leipz. 1881, magyarul Bpest; Lux, Von Loanda nach Kimbundu, Wien, 1880; Gibson, Between Cope Town and Loanda, London 1905.

Angolaborsó (növ.), a braziliai A.-t l. *Cajanus*; az afrikai A.-t l. *Voandzeia.*

Angolafa (növ.), l. *Camwood.*

Angol-Afrikai Tavak Társasága *(African Lakes Company)*, Angolországban 1878-ban alakult kereskedő társaság, amely a missziónáriusok nyomán haladva, kereskedőtelepeket alapított, különösen a Nyassza-tó mellett, olyvégből, hogy a Zambezi-folyón s a nevezett tavon a kereskedést a maga kezébe kerítse. Eleinte nagy nehézségekkel kellett küzdenie, de 1888 óta, amikor Angolország a szóban forgó vidéket lefoglalta, sikeresebben működik és Mandala nevű főállomásán kívül számos telepet állított fel, amelyek élénk kereskedést folytatnak úgy a bennszülöttekkel, mint az anyaországgal. Az A. székhelye Glasgow.

Angoláia, hajdani székvárosa az Abessziniához tartozó Soa királyságnak.

Angol államegyház, l. *Anglikán egyház.*

Angol árpa, l. *Árpa.*

Angol Bank (Bank of England), a világ egyik legnevezetesebb jegykibocsátó bankja, amelynek szervezete és működése a többi jegykibocsátó bankoknak sok tekintetben mintául szolgált. A skót származású Patterson William kezdeményezésére 1694. londoni kereskedők részvényekre alapították. Az A. abban különbözött az akkori hasonló (olasz, hollandiai) bankoktól, hogy a város elöljáróságának, valamint az angol kormánynak befolyásától teljesen függetlenül alakult meg és működött. Ezt a függetlenségét mind a mai napig meg is tartotta. A bankjegyek kibocsátására való jogot az államnak nyujtott nagyobb kölcsön fejé-

ben kapta. Ezt a jogot Angliában és Walesben az 1826. évig kizáróan is gyakorolta, amennyiben a hat személynél több tagból álló társaságok által fenntartott bankoknak a jegykibocsátás ekkor megtiltatott. Kizáró jogát az A. az államnak nyujtott újabb nagy kölcsön fejében kapta. Ezek a kölcsönök a XVIII. sz. végén annyira felszaporodtak és annyira lekötötték az A. pénzerejét, hogy 1797. az A. kénytelen volt készpénzfizetéseit, vagyis bankjegyeinek beváltását beszüntetni. A készfizetést csak 1826. vette fel újra, amikor a törvény megszüntette monopóliumát és szabaddá tette a jegykibocsátást. Többszörös változás után az A. mai szervezetét a Peel miniszterről elnevezett törvénnyel (Peel-akta) 1844. kapta meg, amely törvény egyszersmind a jegykibocsátás kérdését egész Angolországra nézve (Skótország kivételével) máig fennálló érvényességgel szabályozta. Ez a törvény a jegykibocsátás jogát továbbra is meghagyta ugyan azoknak a bankoknak, amelyek e jogot 1844. gyakorolták, de kimondotta egyszersmind, hogy újabb jegykibocsátó bank nem keletkezhetik és hogy a fennállók joga is, ha megszünnének (aminthogy azóta több ilyen bank csakugyan beszüntette működését), az A.-ra száll át. Egyszersmind törvényes fizetőeszköznek nyilvánította az A. jegyeit, amelyek legkisebbike 5 font St.-ről szól. Ekkép Angolország is közeledik a bankmonopólium felé.

Az A. vezetésének élén a kormányzó (governor) és az alkormányzó (deputy governor) áll, akiket, valamint a 24 tagból (csupa londoni nagykereskedőből) álló igazgatóságot (board of directors) a részvényesek közgyűlése függetlenül választ meg. Az A. mindennemű banküzlettel minden korlátozás nélkül foglalkozhatik. Egyszersmind mind a mai napig az állam hitelezője és főpénztárosa is, amennyiben az állami bevételeket kezeli és az állam nagyobb fizetéseit ő teljesíti.

Az A. két főosztályra oszlik, amelyek egymástól teljesen el vannak különítve, ú. m. a jegykibocsátó osztályra (issue department) és a bankosztályra (banking department). Az elsőnek működése kiterjed a bankjegyeknek magában az A. épületében történő kiallítására, aranynak bankjegyekkel és banjegyeknek arannyal való beváltására. Az üzletet a bankosztály intézi, intézi pedig azokkal a bankjegyekkel, amelyeket a kibocsátó osztályban őrzött aranykincs fejében és ezen felül a ma kereken 18 millió fontot tevő kontingens erejéig ő is a kibocsátó osztálytól kap.

Az A. szervezetének hibája, hogy az ércfedezeten túl kibocsátható jegyek mennyisége, a kontingens, fix összegben van megállapitva, még pedig aránylag oly kis összegben (18 millió font), amely több alkalommal, így különösen az 1847., 1857., 1866., 1890. és 1907. években nem volt elegendő az angol kereskedelem hiteligényeinek kielégítésére. A mondott években az A. a legnagyobb és legjobb hitelű cégektől is kénytelen volt megtagadni a kölcsönadást, mivel kontingense ki volt merítve és több bankjegyet már nem bocsáthatott forgalomba.

Minthogy a nemzetközi fizetések igen nagy részben angol bankok közvetítésével egyenlíttetnek ki, az A. pedig ezeknek a bankoknak is bankja, könnyen érthető, hogy az A. mindenkori üzleti helyzete és kamatláb-politikája az egész világ kereskedelmét érdekli. L. még *Bank* alatt is.

Irodalom. Schack Béla, A magyar kereskedő könyve, III. kötet, Budapest 1909; Handy William, Banking systems of the world, Chicago 1902; Paul Martin, Die Bank von England, Berlin 1899; Philippovich E., Die Bank von England im Dienste der Finanzverwaltung des Staates, Wien 1885; Obst Georg, Geld-, Bank- und Börsenwesen, Leipz. 1906.

Angolbetegség, *rachitis* (skót räkits). Az angol orvosok írták le először, innen a neve. Csakis a fejlődő, a növekedő szervezetet támadja meg, tehát csak a gyermekkorban, még pedig főleg a csecsemőkorban észlelhető. A 6—18 hónapig terjedő kor az, amelyben a A. a leggyakoribb. Ezentúl ritka. Az 5. évtől a 10-ikig is észleltek A.-et (Rachitis tarda), de még kétséges, hogy ezen igen ritka esetek valóban az A.-hez tartoznak-e.

Lényege, hogy az újonnan képződő csontszövet elmeszesedése hiányos. Ezen ideiglenes elmeszesedés pedig igen fontos a későbbi csontosodásra, amelynek egyik alapfeltétele. Az angolbeteg csontok növekedése rendes, sőt gyakran még fokozott is, de a csontszövet megszilárdulása tökéletlen. A csont nem puhul meg, mint az osteomalaciánál, de puha marad.

Az A. igen elterjedt megbetegedés, nálunk Budapesten a csecsemők 75—80% szenved benne. A magasabb helyeken ritkább. Keletkezésében nagy szerepe van az öröklésnek, a táplálkozásnak és a higienikus viszonyoknak. Vannak egyes családok, amelyeknek minden egyes gyermeke angolbeteg lesz, dacára a legjobb lakásnak, a legpontosabb, a legcélszerübb táplálkozásnak és a legodaadóbb gondozásnak.

Tünetei a legfeltünőbbek a csontokon. Az első élethónapokban a koponya elváltozásai állanak előtérben. A varratok tátonganak, a nagy kutacs, az ébrényi kutacsok elvesztik csontos alkatrészeiket, megnagyobbodnak. A fej alakja megváltozik. Az arckoponya visszamarad fejlődésében, míg a koponyatető mintegy széthúzódik, megnagyobbodik. Felülről nézve ezt a nagy fejet, a koponyatető a megnövekedett homlok és faldudorok miatt szögletesnek látszik (tête carrée). Máskor a koponyatető közepén mély haránt bemélyedés képződik, amiáltal a koponyatető nyeregszerű lesz. Ez a nyeregfej azután megmarad az egész életen keresztül. A nyakszirtcsont pikkelyrészei elpuhulnak, súlyos esetekben a csont hártyapapirvékony lesz (kraniotabes). Fekvésnél, érintésre igen könnyen benyomható az elvékonyult csont. A csecsemő feje igen erősen izzad, a párna, amelyen fekszik, csurom víz. A haj a tarkón kihull. Megváltozik az állkapocs alakja is. Az alsó metszőfogak vonala nem ívszerű, de egyenes és a szemfogaknál szögben fordul hátra. A fogzás megkésik. A fogak nem a megszokott sorrendben, de össze-vissza bújnak elő. Gyakran zománcnélküliek, repedezettek, igen könnyen szuvasodnak.

A bordák puhák, a csontos és porcogós rész határán gombszerű duzzanat tapintható (olvasópaternoster). Érintésre igen fájdalmasak a bordák, úgy hogy alig lehet az ilyen csecsemőket felemelni, mert rögtön sikoltozni kezdenek. A puha bordák nem tudnak ellenállani a külső légnyomásnak, amely minden belélegzésnél reájuk hat,

[illegible], míg a mellcsont előre ugrik, a [illegible] az alsó bordákat kifelé fordítják, úgy hogy a mellkas a tyúkmellhez lesz hasonló [illegible].

Az A.-nél a szalagok is tágulnak. Az izületek [illegible]. Ha ily csecsemőknek a comb[illegible] hátrahajlítjuk, a sarkokat egész könnyen a fülek mögé helyezhetjük. A lazult izületek következménye az egész életen keresztül [illegible] lúdtalp, v. a dongaláb (X láb).

A csontelváltozásokon kívül más tünetei is vannak az A.-nek. Ilyen az izmok petyhüdtsége, [illegible] több-kevesebb súlyos vérszegénység [illegible] duzzanat. Nem tünete, de következménye az A.-nek a gyakori tüdőhurut és tüdőgyulladás. Az [illegible] mellkas-sal gátolja a tüdők kitágulását, a tüdők szellőztetése elégtelen, ehhez még hozzájárul az, hogy a gyermek nem tud ülni, folyton fekszik, aminek a következménye, hogy a hurut könnyen terjed a legfinomabb hörgőkre, hurutos tüdőgyulladást okozva. A görcsre való hajlam, a gégegörcs nem az A. tünete, de gyakran kíséri az A.-et.

Az A. elkerülése megegyezik az egészségtan szabályainak megtartásával. Szoptatás, sok friss levegő, [illegible], a legkisebb táplálkozási zavar [illegible] szakszerű kezelése. De még így [illegible] csecsemő lesz angolbeteg.

A kifejlődött A.-nél elsőrangú fontosságú a táplálkozás. 6 hónapnál fiatalabb csecsemő szopjék kizárólag női tejet. A 6 hótól kezdve kapjon húslevest liszttel. Vigyázzunk, hogy ne kapjon [illegible]kran táplálékot és egyszerre ne túlsokat. A 8-ik hótól kezdve főzelékeket adhatunk, a 10-ik hótól kezdve pedig napjában egy-kétszer gyümölcsnedvet (narancslé, almanedv, kipréselt cse[illegible]. Az első év végén az angolbeteg gyermek húst is kaphat. Vigyük a gyermeket sokat a szabad levegőre, a napfényre. A gyermekszoba legyen világos, de ne túlmeleg, 16° elegendő.

Ha a gyermek már tud ülni, ügyeljünk, hogy felváltva hordják a jobb és balkaron. Járni nem tudó és sokat ülő csecsemők hátgörbülésének [illegible] előnyös az *Epstein* ajánlotta hintaszékkezelés. A gyermeket nagyságának megfelelő hintaszékbe ültetjük lovagló helyzetben úgy, hogy arcával a szék hátsó támlája felé fordul, karjával pedig a szék támláját fogja. Órákig elhintáznak így a gyermekek egyenesre [illegible]. Jó hatásúak a sósfürdők, hetenként 2-szer kapjon a gyermek 10—15 percig tartó sósfürdőt, igen jó a Mattoni-féle [illegible] 1 tabletta egy fürdőre); $1/2$ éves koron túl megkezdhetjük a massage-t, de csak olyan gyermekeknél, akikben nincsenek súlyosabb csontelváltozások. Gyengéden 5–6 percig végig dörzsöljük az egész izomzatot. Izzadásra való hajlamnál, a rendes reggeli fürdőn kívül, este lemossuk a testet 23°-os ecetes vízzel (1 l. vízre 3 evőkanál ecet). Nyáron, ha lehetséges, nagyon homokos vidékre küldjük a betegeket. Grado, Cirkvenica, a Lido, a Balaton ajánlható leginkább, ahol a gyermekek az egész napot lenge öltözetben a homokban játszva tölthetik.

Belsőleg régi szere az A.-nek a foszfor, amelyet a betegek csukamájolajban szedhetnek. Kevésbbé jók a foszfortabletták csokoládéval. Jóhatású a foszforsavas mész, amelyet tejsavas vassal adnak az orvosok. Újabban a lecithint is jó eredménnyel adták csukamájolajjal. Mindezen szereket hosszú ideig, a teljes gyógyulásig kell alkalmazni. A maradandó elgörbülések kezelése ortoped, illetőleg sebészi.

A. állatoknál. Az A. a háziállatok gyakori és időközönkint járványos betegsége. Az ilyen járványok azonban többnyire csak egyes állatállományokra szorítkoznak, de száraz nyarak után a betegség a növényevő állatok között szinte országos járvánnyá is fajulhat anélkül, hogy ragályozásról volna szó, mert a betegség nagy elterjedése a csoportokban tartott állatok hasonló és okszerűtlen takarmányozására vezethető vissza. A betegség oka ugyanis rendszerint mészsókban szegény vagy célszerűtlen összetételű eleségnek tartós fogyasztása, amire éppen a száraz nyarak után nyílik bőven alkalom, mert ilyenkor a takarmánynövények egyáltalán kevés meszet és foszfort tartalmaznak és azonfelül a még kevesebb meszet tartalmazó póttakarmányok etetése is kiterjedt. Nem vonható azonban kétségbe az állatokra nézve sem annak a lehetősége, hogy néha, különösen pedig a csontszövet túlerős burjánzásában nyilvánuló esetekben, valamely fertőző anyag vagy méreg játszik szerepet; az erre vonatkozó észleletek azonban még megerősítésre szorulnak. Az A. egyébként csakis a fiatal, fejlődésben levő állatokban, rendszerint az $^1/_4$—1 éves korig és az elválasztás után szokott megjelenni. A malacok, fiatal ebek, bárányok és gödölyék jóval gyakoribb megbetegedése szemben a csikókkal, borjukkal és madarakkal (csirkék, ritkábban libák, kacsák és galambok), azok gyorsabb fejlődése okozta viszonylagosan nagyobb mész- és foszforszükségletében találja magyarázatát, ha a csikóknak és a borjuknak általában okszerűbb takarmányozását és tartását is nem vesszük számba. Sötét, nyirkos, hideg és fülledt levegőjű helyen való tartózkodás, továbbá állandó istállóztatás a betegség kifejlődését elősegíti.

Az A. legszembetünőbb *jelei* a csontok különböző elgörbülései, izületi végeik megvastagodása, a hátgerincnek, a bordáknak és a medencének különböző elhajlásai, esetleg törése. Úgy ezek miatt, mint már korábban a csontok fájdalmassága következtében a beteg állatok esetlenül és sántikálva, a malacok azonkívül élesen sikítva mozognak, miközben az utóbbiak elülső lábaikon térdelnek és a hátulsókat feszesen viszik előre, mintha görcs volna azok izomzatában (innen a népies elnevezés: lábzsugor, lábgörcs, köszvény). Nem ritkán a mozgás lehetetlen, és ilyenkor az állatok éhen pusztulnak, hacsak külön etetésükről nem gondoskodnak. Az angolkór különös alakja a *sertések szuszogó kórja* és a *csikók korpabetegsége,* melyek rendszerint a többi csontoknak elváltozásain kívül az arccsontoknak feltünő megduzzadásában nyilvánulnak, a betegeket az evésben akadályozzák és lélegzésüket is megnehezítik. Emésztési zavarok azonban az A. egyéb eseteiben is gyakoriak. Kevésbbé előrehaladott esetekben és kedvező életviszonyok között a betegek gyakran teljesen kiheverik a bajt, nem ritkán

azonban satnyák vagy törpék maradnak, vagy pedig elpusztulnak.

Az *orvoslás* eredményességének feltétele sok mésznek és a szükséghez képest sok foszfornak bevitele a szervezetbe, legcélszerübben az eleséggel (csontos hús, hal, lóhere, lucerna, jó réti széna, polyva és toklász), ilyenek hiányában azonban mesterséges készítményekkel, melyek közül megfelelő és legolcsóbb az iszapolt kréta (madaraknak esetleg a tojás héja); nagyon jó továbbá, különösen egyidejű foszforhiány esetén, a csontliszt, mely egyébiránt, mint a foszforsavas nátrium, az előbbivel felváltva is adható. Az elemi foszfort csukamájolajban szokás adni, de az csakis egyes állatok kezelésére alkalmas a mészkészítményekkel felváltva. Az állatok okszerű takarmányozásával és tartásával egyébiránt biztosan elejét lehet venni a bajnak.

Angol bőr, 1. sűrű, szilárd atlaszszövet gyapotból, ugyanaz, ami a barchent; 2. finom bárány- v. kecskebőr női keztyünek.

Angol búza, l. *Búza.*

Angol-Délafrikai Társaság, Cecil Rhodes alapította; 1889. Matabele, Masona és Dél-Rhodesia gyarmatok igazgatásával bízta meg az angol kormány, 1899—900. ÉK.-i és ÉNy.-i Rhodesia igazgatásával is. A gyarmatok gyorsan föllendültek a hatalmasan megnövekedett aranybányászat révén. Az egyesített gyarmatterület főhelye *Bulavayo.* Az első vasutat 1897. nyitották meg Mafekingtól Bulavayoig, azóta kiépítették a Zambezitól É.-ra fekvő Broken-Hillig. A társaság alaptőkéje 5 millió font sterling.

Angol derby, l. *Derby.*

Angol faj, l. *Indogermán.*

Angol félvér, l. *Félvér.*

Angol flastrom, l. *Angol tapasz.*

Angol font, kereskedelmi súlymérték Angolországban, az angol gyarmatokban és Észak-Amerikában = 453·59 g. L. még *Avoirdupois.*

Angol fű, l. *Selyembél.*

Angol fűszer, l. *Szegfűbors.*

Angol ipari forradalom. Igy nevezik azt a gazdasági átalakulást, mely Angliában 1760-tól 1840-ig lefolyt, és amelyet a gépek feltalálása és ennek következtében a gazdasági szabadságra való áttérés idézett elő. Az átalakulás kezdete előtt a céhrendszer még teljes erejében fennállott; egykorú írók hű képét nyujtják ezidőből annak az állapotnak, midőn egész mezővárosok lakossága kisiparosokból állott, kik otthon saját házukban családjukkal együtt dolgoztak és árúikat a hét bizonyos napján saját szekerükön vitték a vásárra; mindenkitől függetlenül éltek és dolgoztak. Ám az ily módon termelt mennyiség nem volt elegendő, és a nagyobb városokban felhalmozott tőke már ezidőben megteremtette a gyáripar csiráját azzal, hogy a nyersanyagot a termelőknél összevásárolta és azt a kisiparosnak csak feldolgozás végett adta át, a kész árút beváltotta és ily módon a kisiparost tulajdonképen bérmunkásává tette.

A nagytőke azonban folyton újabb érvényesülést keresett, ami csak mind nagyobb méretű termelés mellett volt lehetséges. Nagyszámú munkásságra volt ehhez szüksége, amely azonban csak a városokban állt rendelkezésére. Távoli piacokat keresett árúi részére és ez ismeretlen és folyton fejlődő fogyasztóképességű piacok számára a napi szükségletet messze meghaladt árúmennyiséget halmozott fel raktáraiban. Mindez az iparnak a céhrendszer mellett való megkötöttségét gyengítette és a gazdasági szabadság felé vezetett. A tudományos ideológia csak mögötte járt az élet követelményeinek akkor, mikor *Smith* Ádám (l. o.) nagy munkájában a gazdasági szabadság szükségességét hirdette. Műve nagy hatással volt korára; az ipar szabadságát korlátozó intézményeket a törvényhozás egymás után rombolta le.

Mindehhez járult, hogy *Watt* 1769. feltalálta a gőzgépet; ugyanezen évtől kezdve ötven éven át egyik találmány a másikat érte a gyapotiparban. Az árúk előállítása tökéletesbült, áruk olcsóbbodott és a fogyasztás óriási mértéket öltött. A gépek miatt fölöslegessé vált munkások nem tudtak hamarosan foglalkozáshoz jutni, amit még az is előmozdított, hogy a gépek mellett elég volt a sokkal olcsóbb női és gyermekmunka alkalmazása. A kenyér nélkül maradt munkásság felkelésekben tört ki, összerombolta a gépeket és a hatóság az ellátásáról való gondoskodás helyett halálbüntetést szabott rájuk. Még a vasút feltalálása is, melynek ma csak előnyeit érezzük, sok embert fosztott meg kenyerétől azzal, hogy a forgalomnak új irányt adott s egyes városokat a többieknél hátrányosabb helyzetbe hozott.

A munkanélküliek száma ijesztő mértéket öltött. 1760-tól 1818-ig a lakosság száma Angliában 70%-kal emelkedett, amivel szemben a szegénysegélyezésre fordított összeg 530%-kal többre rúgott. Emellett a gyárakban leírhatatlan állapotok uralkodtak; már 4—5 éves gyermeket is éjjel-nappal dolgoztattak a legegészségtelenebb levegőben. A felnőtt munkások is csaknem szünet nélkül dolgoztak piszkos és egészségtelen gyárhelyiségekbe zsúfolva. Soha nem hallott munkaidő mellett a legalacsonyabb bérekért robotoltak és emellett a legsilányabb táplálékban részesültek és gyakran még a legszükségesebb ruhára sem telt nekik. Az ipari állapotoknak a parlamenti kékkönyvekben közzétett leírása országszerte a legnagyobb felháborodást idézte elő.

Ez állapotok javítása érdekében lépett végre az állam a XIX. sz. elején közbe és a gazdasági szabadság némi korlátozásával megkezdte a gyáripari törvényhozás terén szociálpolitikai tevékenységét. 1802-től kezdve egymást érik a munkásvédő törvények, amelyek a munkás korlátlan kihasználásának is véget vetettek. Sokat lendített rajtuk a szervezkedésnek 1824. megadott joga is, mert ezidőtől kezdve már maguk küzdhettek jobb sorsukért, amivel végre két generáció szenvedései után helyreállott a társadalmi béke.

Irodalom. Toynbee, Anglia gazdasági forradalma (ford. Navratil Ákos), Budapest 1909; Mandelló, Ipari forradalom, u. o. 1900; Marx, Das Kapital, Hamburg 1867–1894; Held, Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands, Leipz. 1881; Webb, History of trade unionism, London 1894; Sombart, Der moderne Kapitalismus, Leipz. 1902; Cunningham, The growth of English Industry, 3. kiad. Cambridge 1904; Bonniation M., Geschichte der Handelskrisen und England, München 1908.

Angol irodalom. A brit-szigetek szük területén fejlődött ki az a nyelv, amely a legszabadabb

az [illegible] nemzet nyelve lett, itt fejlődött ki az ó-irodalom, amely változatosságában, [illegible] és egyetemességében nagy és állandó befolyást gyakorolt az emberi haladás és művelődés fejlődésére. Az angol nép nemzeti sajátságai [illegible] tükröződnek vissza irodalmában. Így a természettel való [illegible] összeolvadás, az igazsághoz való ragaszkodás, a konzervativizmus és a gyakorlati érzék. Germán örökség az erős individualizmus, a kedély túlsúlya és uralma a belső életben, hajlandóság a reflexióra és elégiai lágyságra. Jellemző az a beolvasztó erő, mellyel az angol [illegible] minden idegen elemet nemzeti tulajdonná alakított át. Így volt ez a kelta befolyással, majd a római[illegible], ez lett a sorsa a normann és az olasz befolyásnak is. Talán ebben is kereshetjük egyik okát annak, hogy az A. csaknem szakadatlan folytonosságban változatos s [illegible]. Virágzó korszakokat mutat fel, mely virágzás csak kétszer szakad meg [illegible] időre, összesen 130 évre; először a hódítástól János királyig, másodszor Chaucer halálától VIII. Henrik uralkodásáig, amikor a Chaucernél fejlesztett renaissance-ot nem levén eléggé kiforrva, megérve, a Chaucernél kisebb szellemek meddő talajba ültették át. Az A. fejlődésében 3 korszakot különböztetünk meg.

I. Ó-angol korszak. (700—1100.)

Az A. története a szigetországban a VII. sz. végén kezdődik, de az angolszászok szárazföldi [illegible]ban már sokkal régebben keletkeztek költői termékek. A mostani angolok őshazája Schleswig-Holstein és Jütland, ahol folytonos küzdelemben voltak a tengerrel. Nem tudjuk teljes biztossággal, miképp kerültek az angolszászok Angliába; [illegible] elhagyták, lehet, hogy a kalandvágy vitte őket oda, talán a rablótámadások ellen hívták őket segítségül a bennlakók. Való az, hogy Nagybritannia őslakóit, a külön népet alkotó briteket visszaszorították a mostani Walesbe és Cornwallba. A hódítók vagy bevándorlók azonban nem [illegible] elszigetelve az őslakóktól. A kelta nyelvnek nem sok nyomára akadunk az angolban, de az irodalom nagy befolyást gyakorolt rá és anyagért gyakran fordultak az angol írók a kelta fantasztikus költői tárgyakhoz.

Az angolszász irodalom költői termékeit természetesen nem szabad a mi korunk szempontjából tekinteni, más a tárgy, más a világfelfogás, mások az erkölcsök, a formát is a hangsúly és az alliteráció jellemzi. Uj hazájában vallásos befolyás alá került az angolszászok költészete. A harc és a zajos élet után a szemlélődés foglalta le életüket. Ezt a két irányt tükrözteti vissza költészetük is. A legrégibb feljegyzett irodalmi termékek nem tartoznak a nemzeti irodalomhoz. Tudós papok feljegyzései ezek, a tanítás célját szolgáló glosszák, glosszáriumok, interlineáris fordítások stb.: fennmaradt okiratok, törvények, a szász krónika, mind [illegible] művelődés-történeti szempontból fontosak. Az első költői termékek abból a korszakból valók, midőn az angolszászok még őshazájukban voltak, tehát a pogány korszakból. A legrégibbek közé tartoznak A vándor dala és Deor panasza. Az első azoknak a helyeknek neveit sorolja fel, ahol a költő a gótokkal vándorolt. A másodiknak szerzője egy mindenéből kifosztott költő, aki a költészetben talál enyhülést és abban, hogy Völund, a híres kovács is eltűrte nehéz sorsát. Már itt nyilatkozik meg az angol költészetben annyira előterbe nyomuló fatalizmus. Töredék a Valdhere és a Finnsburuhi csata, mely egy vár ostromát írja le harcias tűzzel, szenvedélyes szilaj-aggal. Beowulf a legrégibb angol, de egyszersmind a legrégibb germán eposz is. Mitikus keretű költemény, félig kész eposz, melynek teljes kifejlődését a kereszténység hatása megakasztotta, Beowulf gót király hőstetteit beszéli el. Az V. sz.-ból való, színtere a gótok országa svéd földön és Hrothgar birodalma Jütlandban. Hrothgar kastélyt emeltet Jütlandban, a tenger közelében. Egy Grendel nevű szörnyeteg elragad 30-at Hrothgar thanjai (lord, vitéz) közül és elpusztítja őket. Tizenkét évig tart ez így. Azután Beowulf, Hygelac thanja vív meg a szörnnyel és legyőzi. Grendel anyja megboszulja fia halálát, de Beowulf utána megy a tenger mélyére és miután őt is megölte, visszatér hazájába. A második részben Beowulf, a gótok igazságos és bölcs, agg királya egy tűzokádó szörnyet győz le, de tüzes lehelletétől ő maga is elpusztul. Holttestét máglyán égetik el és temetésének leírásával végződik a költemény. Ez a minden ízében angol költemény magán hordja az angol költészeten különben is végigvonuló összes jellegzetes sajátságokat. Költői leírásai, melyekben az angol költői leírások első példáit találjuk, legsikerültebbek ott, ahol a vad természet és a tenger áll a középpontban. Harcias szellem leng át az egészen, a germán hűség, a hazaszeretet és istenfélelem szól e költeményben, melyben már a kereszténység befolyása érezhető. Az átalakító szellem, mellyel a kereszténység mindent a már meglevőhöz kapcsol, a kedély mélysége, az érzelmek szelidülése mindenüvé behatol. A régi költészet hatással van az újra, de az új szellem is átalakítólag hat a régi költészetre. Az első igazán angol költemény szerzője *Caedmon* (kb. 670), az egyszerű pásztor, aki a dal isteni adományában csodás módon részesült, amint mesélik róla. Caedmon költeményeinek tárgyát az ó- és újtestamentumból vette, de fő érdeke nem a szentírás elbeszélésében áll, hanem Caedmon egyéniségében és azokban a helyekben, ahol az angol nép szelleme mutatkozik.

Az angol költészet Caedmon után főkép vallásos jellegű. Judith vallásos eposz, ismeretlen szerzőtől, töredékben maradt ránk, csak az utolsó három könyv, a drámai erőről tanuskodó jelenetek: Holofernes lakomája és halála és A zsidók ostroma.

Legnagyobb e kor költői közül *Cynewulf* (kb. 990). Ránk maradt művein borongó hangulat vonul végig. Siratja elvesztett boldogságát, számüzetéséből visszavágyik hazájába, rajong a természetért és a tenger bűvös varázst gyakorol rá. Élete végén költészete vallásos jelleget ölt.

Számos harci dal volt, de ezeket nem jegyezték úgy fel, mint a vallásos dalokat. A fennmaradtakat rövid versforma és szenvedélyes erő jellemzik. Az angol próza *Bedával* kezdődik. Hosszú és nyugodt életet élt (szül. 673). 45 latinul írt mű tanuskodik termékenységéről és tanultságáról.

Ő kisérelte meg, hogy az angol nyelvet irodalmi nyelvvé emelje. Az angol próza legrégibb emléke halálának elbeszélése, melyet egy tanítványa írt. *Nagy Alfréd* (848—901) ideje alatt, a IX. sz. második felében virágzott a tudomány és költészet. Munkáit angol nyelven írta és ő a tulajdonképeni atyja az angol prózának. Alfréd sokat tett népe műveltségének felvirágoztatására; miután békét és nyugalmat biztosított országának, műveltté akarta tenni. Tudósokat hívott országába és ő maga is fordította és feldolgozta korának legkedveltebb könyveit, így Boetiust, Beda egyházi történetét, a Pastoral Rule-t és összeállított egy világtörténetet az angol krónika alapján, ez az első germán nemzeti nyelven írt történet.

Alfric apát (megh. 1005.) az első nagy bibliafordító. Neki köszönjük a Homiliákat és a Szentek életét, melyek mind klasszikus prózában vannak írva. Tőle származik az első angol-latin szótár, illetve szójegyzék. Itt említjük meg *Wulfstant* is. A dán betörés alatt nem volt virágzó irodalom. Midőn utóbb kis irodalmi fellendülés mutatkozott, a normann hódítás csirájában megfojtotta azt.

II. Közép-angol korszak. (1100—1500.)

A dánok nem voltak nagy befolyással az angolokra, inkább a legyőzött kulturája hatott a legyőzőre. A normann hódítás veszedelmesebb volt, de a normannok is angolokká váltak, és az angol nyelv is győzedelmeskedett, viszont az A. sok francia elemmel gyarapodott. A vallásos költészet és a népköltészet termékei angol jellegüek, az elbeszélő költészet azonban francia befolyás alá kerül, főleg formában.

A normann hódítást megelőzőleg kezdődött már a szász földön az a hatalmas szellemi áramlat, melyet a *korai renaissance*-nak nevezünk. Az angolok küzdelme az idegenekkel eredményezte a nemzeti nyelvet s az angol nép egységes nemzetté tömörülését. Egyszersmind a hazai és külföldi költészet versengéséből került ki a nemzeti irodalom. A vallásos érzés ebben a korban igen erős volt és sok vallásos tartalmú könyv keletkezett. Ilyen az *Ormulus* szerzetes (XIII. sz.) által készített Ormulum, mértékre szedett leirása az egyes napokon végzendő istentiszteletnek. Verses prédikációkat is tartalmaz. A szerzetesek igen nagy befolyást gyakoroltak, midőn azonban meggazdagodtak, bűnös életmódjuk ellen erősen kikeltek, ami a kor költői termékeiben kifejezésre is jut.

A mindinkább felvirágzó és nemzeti nyelven is megszólaló történeti irodalomból keletkezett az angol elbeszélő-költészet. Geoffrey of Monmouth írt egy mesés történetet Britannia királyainak történetéről Brutuson kezdve, Artus-szal folytatva. Összeállított egy csomó mondát s egybeolvasztotta azokat saját fantáziájának termékeivel. Ugy mondják, hogy egy régi valizi könyvből vette történetét, melyet ő latinra fordított. Természetesen történeti igazságról itt nem lehet szó. A brittek, midőn az angolszász hódítók elől menekültek, magukkal vitték azon harcok emlékét, melyekben kitünt Artus is. Ő dux bellorum, hadvezér volt, kinek alakja körül talán a *Károly*-monda befolyása alatt is egész regevilág keletkezett. E könyv jelzi kezdetét az angol elbeszélő-költészetnek. Azonban latin nyelven volt írva. Ennek Franciaországba került breton mondákkal kiegészített francia fordítása, mint összefüggő költemény került vissza Angliába. *Wace* a szerzője. A műnek címe: Brut (1155). Ezt a munkát tolmácsolta angol nyelven *Layamon*. Fontossága abban áll, hogy a kelta regevilágot hozzáférhetővé tette az angolok számára, nemkülönben az új szellem első megnyilvánulása. Mind mohóbbá vált a vágy az ilyen elbeszélések után és így dolgozták fel Artus király lovagjainak történetét s fordítottak franciából angol eredetü elbeszéléseket (King Horn, Havelock). Négy francia eredetű nagy mondakör honosodott meg Angliában: Artus királyról, Nagy Károlyról, Nagy Sándorról és a Trójai háborúról.

A vallásos költészet tetőpontját Langlandben, a próza Wiclifben érte el. Ezeknek művei mély vallásos érzésben gyökereznek. E két költő a reformáció előhirnöke gyanánt tekinthető. Wiclif tudós ember volt, Langland a nép fia. Langland Vision of Piers Plowman-je az egész kor lelkületére mély hatással volt. Az egész allegória. Az igazság keresi jogát az egyházban és az államban. Szerepelnek a teológia, a megvesztegetés, csalás, lelkiismeret stb. megszemélyesített alakjai. Az igazság keresésében egy egyszerű szántóvető mutatja az útat; az egésznek az az alapeszméje, hogy bűnbocsánatot nem lehet vásárolni, a becsületes, munkás élet szerzi meg az üdvösségre a jogot. Itt jut először kifejezésre a puritán elem. Langland méltó elődje Milton-nak és Bunyannek. Wiclif bibliafordítása korszakalkotó volt, épúgy, mint a Visio. Ő volt az első angol protestáns. Ettől fogva az angol nyelv lett uralkodó a vallásos gondolkodásban és irodalomban.

Az elbeszélő költészetet ekkor *Gower* képviselte főleg 50 balladájával; ezeket francia befolyás alatt írta. Gower 3 fő művét 3 nyelven írta: latinul, franciául és angolul. Angol műve a Confessio Amantis. Itt egy párbeszédbe (Venus papja és egy szerelmes között) mindenféle elbeszélés van közbeszőve, igazolásául minden szenvedélynek, mely a szerelemnek útját állhatja. Ezek általában nagyon unalmasak.

Gower az előfutárja *Chaucer*-nek (1340—1400), Anglia egyik legnagyobb költőjének. Chaucernél látható már a korai renaissance nyoma és vele kezdődik tulajdonképen a modern A. Egészen az ő koráig minden költő más dialektusban írt. Chaucerrel ez megváltozott, mert az a dialektus, melyben ő írt, vált irodalmivá. Ő azt tette az angol nyelvvel, amit Luther a némettel. Költészete ellentétben áll Gower moralizáló irányával. Bár majdnem egész életét Londonban töltötte, volt francia és olasz földön is. Először francia befolyás alatt állt, a franciáktól tanulta a kecsességet, gyöngédséget az érzelmekben, tőlük vette a formát, de viszont a bőbeszédüséget is. E befolyást kiszorította azután az olasz, mely Chaucernek új világot mutatott. Olaszországban tanult meg szerkeszteni, írni, itt ismerte meg Dante, Petrarca, Boccaccio műveit, kik kimutatható és nagy hatással voltak rá. A francia romantikus költészet úgyszólván megszűnt számára létezni. Fő műve abból az időből

Troilus és Cressida Boccaccio nyomán, mely át eredetiségével egészen Chaucer egyeniségére vall. A francia és olasz befolyás után, mikor már a szerencse is elfordult tőle és az udvar megvonta tőle kegyeit, inkább tudós mint költő. Mindhárom periódusban számítható, legtökéletesebb és fő műve a Canterbury elbeszélések nem egy időben keletkeztek. Ezeknek kiinduló pontját egy zarándoklás képezi Thomas Becket sírjához, melyben mindenféle rangú és állású személyek vesznek részt s a korcsmáros indítványára mindegyik egy elbeszélést mond el. E több forrásból merített elbeszélések különböző időben keletkeztek és ezek képezik a Canterbury Tales-nek tulajdonképeni tartalmát. A prológus és az intermezzók kiváló alakító és jellemző erőről tanuskodnak.

Chaucer halálával nem szűnt meg egyszersmind az ő befolyása is. Az egész század az ő hatása alatt áll. A XV. sz. angol költészete Chaucernek csak gyenge visszhangja, de tehetségtelen utánzó kezek között teljesen ellaposodott. Rengeteg bőbeszédűséggé fajult a költészet, különösen *Lydgate*-nek Falls of Princes című munkájában, mely nagy emberek tragikus sorsáról beszél és Troja és Theba története ben. Chaucer hatása átterjedt Skóciába ahol azelőtt is kifejlődött nemzeti költészet virágzott. Skót költészet alatt értjük a skót költőktől angol nyelven írt költői munkák összességét. E költészetben sok a kelta elem. Jellemző a vad természet szeretete, a színek pompája, a sziporkázó, sokszor nyers humor, az egyéniség ereje és a szenvedélyes hazaszeretet, melylyel az angol beolvasztásnak ellenállottak. A skót szabadságharcok hőséről, Bruce királyról írt erős nemzeti érzéssel költői elbeszélést *John Barbour* (1316—1396); a nemzeti érzés heves kifakadással vegyül az angolok ellen *Henry the Minstrel*-nél (Blind Harry). Írt meséket és egy dallamos idillt Robin and Makyne címmel.

Chaucer befolyása a szerencsétlen sorsú *I. Jakab* megh. 1437) skót királynál érezhető. Szerelemről szól a King's Quair, Chaucer modorában, természetleírásokkal s elmélkedésekkel. William *Dunbar* is Chaucer tanítványa, allegóriákat és szatirikus balladákat írt. A renaissance előfutárjai közé sorozható, erős természetérzék és a forma szépsége jellemzi; műveiben francia és latin hatás mutatkozik. Nem kevésbbé jelentékeny *Douglas*, Ovidius és Virgil fordítója. Ő már előlegezi a mind divatosabbá váló euphuismust, melyről majd Lylynél szólunk. Kissé távolabb áll *Lindsay*, szintén Chaucer tanítványa, a skót reformáció előmozdítója, nem annyira egyházi, mint inkább társadalmi téren erős szatirikus.

Mandeville volt az első, aki fantasztikus útleírásaiban az újabb angol irodalmi nyelvet felhasználta. Művét Chaucer és Wiclif folytatták és a XV. sz.-ban *Pecock, Malory* és *Caxton* fejlesztették tovább. Az elsőnek működése VI. Henrik idejébe esik. A Wiclif hívei ellen írt Lollardokat nem latin, hanem szép, erőteljes angol nyelven írta. Malory Morte d'Arthur-ja kitünő prózai lovagregénnyé való feldolgozása az Arthur mondakörnek. Műveit kinyomtatta Caxton, aki a könyvnyomdászatot hozta be Angliába. Az első angol nyomtatott könyv a sakkjátékról szól. Caxton műveiben feldolgozta a Trójai háború-t, az Arany legendá t és Reynard the Fox ot. *Tyndale* fordította az új-testamentumot; Chaucer nyelvének uralmát biztosította.

III. Új-angol korszak.

1. VIII. Henriktől a restaurációig.

Tottel's Miscellany of Uncertain Authors (1558) az első nyomtatott gyüjteménye modern angol költőknek; ez mutatja azt a körülményt, hogy szükségét érezték valami újnak, hogy Chaucer utánzásának kora elmult; e mű hirdeti Erzsébet korszakának eljöttét. Sok körülmény szerencsés találkozásának köszönhető, hogy Erzsébet királyné uralkodása alatt az A. oly virágzásra tett szert, mely páratlan nemcsak az angol, hanem a világirodalom történetében is, és méltán sorozható Perikles, Augustus, Lorenzo de Medici vagy XIV. Lajos kora mellé. Az ó-kori és idegen írók tanulmányozása, kifejlődött nyelv, nemzeti szellem, eredetiség: ezek a jellemző sajátságai a kornak, melyben az angol nép gazdagságnak s hatalomnak, jólétnek örvendett, VIII. Henrik és Erzsébet abszolutisztikus uralma alatt. *Wyatt* (1503—1542) és *Howard* (Surrey earlje, 1515—1547) olasz mintára teremtették meg a modern Anglia lirai költészetét. Wyatt a mélyebb gondolkodó, Howardban több a kellem; ez utóbbi fordította az Aeneist, részben rímtelen ötös jambusokban.

Nagy változatosság is uralkodott az irodalomban; minden ága kitünő művelőre talált. Az essayt Bacon művelte. A történetet a krónikások és Raleigh, a regényt Lyly és Greene, a szonettet Spenser uralták. A filozófia a praktikus élet felé fordult s az ember bensejétől a külső élet felé irányította a figyelmet. A könyvnyomdászat terjedésével növekedett az érdeklődés az irodalom iránt, terjedt a műveltség, a tudomány. Iskolák keletkeztek; Rotterdami Erasmus Angliába jött, mindenütt lelkesített; a klasszikusok tanulmányozása felszabadította az emberiség szellemét.

Thomas *More* (1478—1535) írta az első történeti munkát angol nyelven. Először latinul írt Utopiá-ja képet nyujt arról a tudásvágyról, melyet akkor az új látókör feltárulása keltett, mellyel a természet, a társadalom, a vallás problémáiról írtak és gondolkoztak. Roger *Ascham* a sportról és olasz befolyás alatt a nevelésről írt könyvet.

A Chaucer utáni kor hanyatló irodalmától bizonyos átmeneti kor volt, melynek jellemző alakjai *Hawes* és *Skelton*. Az utóbbiban ismét kifejezésre jut a fantázia és a lovagkor világának hatása mutatkozik, a második ép úgy áll Chaucer, mint a renaissance befolyása alatt.

A klasszikusok mellett nem hanyagolták el a régi angol írókat és a hazai történetet sem. *Holinshed* krónikája valóságos kincsesbánya lett a történeti drámaírók számára. Az olasz novellák és spanyol pásztorregények uralkodtak az ízlésen és új látókört nyitottak meg az útleírások is. Az Erzsébet-kori irodalom fénykora megindul a következő művek megjelenésével: Lyly Euphues-e; Spensertől Shepherd's Calendar; Sydney pásztorregénye: Arcadia és Defence of Poetry.

John *Lyly* drámaíró is; fontossága azonban abban áll, hogy ő képviseli Angliában az akkor

egész Európában divatozó írásmódot, amelynek tetőpontját a spanyol Gongora és az olasz Marini jelzik. Angliában Lyly Euphues című regényében használt körmönfont, cicomás stílus után *euphuismusnak* nevezik ez írásmódot.

Sydney (1554—1586) egyike az angol történelem legnemesebb alakjainak. Pásztorregényén, Arcadián kívül írta a Defence of Poetry-t, mely az angol próza fejlődésére is nagy hatással volt és a kritikai irodalom kezdetét jelöli.

A prózai irodalomban nagyfontosságúak *Bacon* (1561—1626) munkái, aki Descartes-tal osztozik az újkori filozófia inaugurálásának dicsőségében. A tekintély helyett az észre és a tapasztalásra támaszkodva, az ember boldogságának, hatalmának titkát keresi.

Korának legkiválóbb költője *Spenser* (1552—1599). Első műve a Shepherd's Calendar. Minden hónap egy idillel szerepel benne, mely idillek a költő boldogtalan szerelméről szólnak, a társadalmat ostorozzák vagy a nyugodt pásztoréletet dicsőítik. Támadta a papok élvhajhászását és restségét; puritán volt, de csak erkölcsi tekintetben. Ideálja a kereszténység és platonizmus egyesítése volt. Legkiválóbb műve töredékes allegórikus eposza a Fairy Queen (Tündérkirálynő). A 12 könyvnek az aristotelesi 12 erény megtestesítésének, 12 lovagnak tetteit kellett volna tartalmaznia, de csak hat készült el. Ebben a műben korabeli célzásokat is sokat találunk. Arthur király és Gloriana egybekelésével végződött volna az egész. Nagyszerű és eleven, élő allegóriája e mű az istennel egyesülni kívánó, a rossz ellen küzdő szív törekvéseinek. Későbbi művei közül említjük meg szonettjeit (Amoretti) és gyönyörű Epithalamiumát, lakodalmas énekét.

E korban számos fordítás keletkezett. Ekkor fordították Ariostot és Tassot. Homert ültette át a drámaíró *Chapman.* A szerelmi költészet tetőpontját *Shakespeare* és *Spenser* szonettjei jelzik, *Marlowe* híres költői elbeszélése Hero és Leander és gyönyörű dala: Jer, élj velem s légy kedvesem. Erősen fellendült a hazafias költészet is. A romantika után az angolok tettvágya és nemzeti önérzete is kiváló alkotásokat hozott létre. Az ekkor lángra gyúlt hazafias érzés azután átengedte helyét a nyugodt, szemlélődő, elmélkedő költészetnek.

Az A.-nak kétségkívül legérdekesebb s legeredetibb jelenségeit észlelhetjük a dráma fejlődésében. Mint a többi keresztény államokban, az angol dráma története is a XII—XIII. sz.-ba vezethető vissza s kezdetben az istentisztelettel volt összefüggésben.

A misztériumok, mirákulumok, később a moralitások voltak az első szinielőadások tárgyai; először maguk a papok benn a templomban, utóbb kívül a világiak játszották.

Az első misztérium, melyről tudunk, 1110-ből való Geoffrey st. albani apáttól s a címe: Mystery of St. Katharine. Moralitások: Cradle of Security, Every Man, stb.

A reformációtól kezdve azután a moralitások mindinkább veszítenek népszerűségükből. De az angol nagyon konzervatív, nem szereti a régit hirtelen szétrombolni s még Erzsébet után, a XVII. sz.-ban is játszanak moralitásokat. Helyüket átengedik az álarcos játékoknak, melyek csak az allegóriát tartják meg; Ben Jonson és Milton sem átallanak álarcos játékokat írni.

Az első vígjáték, melyben csak a szereplő személyek neve emlékeztet a moralitásokra: Nicholas *Udall* Ralph Royster Doyster-je 1553 körül és Grammar Gurtun's Needle-je, Plautus és Terentius mintájára.

A moralitásokból keletkeztek a történeti színművek is, az ú. n. históriák, amint azt *Bale* püspök János királyából láthatjuk, amely allegóriai és történeti alakokat vegyesen szerepeltet.

Amint a vígjátéknál Plautus és Terentius volt a követendő példa, úgy a tragédiánál Seneca; az erkölcsi elem ebben sem hiányzik. Az elsők közé tartozik *Preston* Cambyses-e és a legjobb Gorboduc v. Ferrex és Porrex, melyet Norton segélyével 1561. írt *Sackville,* Lord Buckhurst, korának egyik vezető szelleme. Az első igazi angol tragédia, «blank verse»-ben; e versek még feszesek, de hatásukat nem tévesztették el. Tárgya e darabnak két testvér viszálya Eteokles és Polyneikeshez hasonlóan, s bármennyire megoszlanak a vélemények, az kétségtelen, hogy elsőrangú, költői jeleneteket tartalmaz. Kevésbbé követi Senecát *Edwards* tragikomédiája: Palamon and Arcite; 1578. adták elő *Whetstone* Promos and Cassandra című, két ötfelvonásos részből álló tragédiáját.

Shakespeare közvetlen elözői voltak: Lyly, Peele, Greene, Nash, Lodge, Kyd és Marlowe. *George Peele* (1558—1597) egyhangú, rímes versekben írt drámái közül az Arraignment of Paris (Páris vádja 1584) klasszikus tárgyú. David és Bethsabe bibliai tárgyú darabja Shakespeare hatását mutatja, ellenben Marloweét már a Battle of Alcazar, mely korabeli eseményt dolgoz fel és I. Edward, mely Shakespearehez is közel áll a humoros részek felvétele által.

Robert Greene (1560—1592) egyike azoknak, kikre a renaissance szabad erkölcsei nem a legjobb hatással voltak, mert igen kicsapongó életet élt. Stílusa Lylyt vallja mesterének. Pamfletjeiben sokszor megtámadja Marlowet, Shakespearet, különösen híres vallomásaiban, a Groatsworth of Wit-ben. Sokan BenvenutoCellinivel hasonlították össze, korának igazi olasz típusával; egész korát jellemzi a szabad erkölcs, Machiavelli veszedelmes elveinek szabályokká való emelése, passzivitása, ateisztikus közönyössége és fatalizmusa. Greene Pandosto című pamfletje volt Shakespeare Téli regéjének forrása. Legjobb darabja a Famous History of Friar Bacon and Friar Bungay, egy XIII. sz.-beli romantikus monda dramatizálása, Marlowe Faust-jának mintájára.

Lodge (1558—1625), szerzője a Rosalynde című elbeszélésnek, mely forrása Shakespeare Ahogy tetszik-jének. Greene-nel együtt írta a Lookingglass for London and England bibliai tárgyú darabját, melyben a puritánok ellen védi a színpadot.

Nash (1567—1601) Green-éhez hasonló életmódot folytatott. Gyenge drámáinál fontosabbak prózai munkái.

Kyd (1557—1595); a neki tulajdonított drámák közül csak a Jeronimo és ennek második része, a

Spanish Tragedy az övé, mely rémdráma csupa vér, [illegible], borzalom, gyilkosság s az egész korra nagy hatása volt.

Marlowe (1564—1593) Shakespeare legzsenialisabb elődje volt. Harminc éves korában halt meg, drámaíróink úgyszólván kezdetén. Hat drámája maradt ránk, telve erővel, fenséges jelenetekkel, szenvedélyes érzelemkitörésekkel. Első műve Tamburlaine the Great, mellyel az Erzsébet korabeli dráma fénykora kezdődik. Ez vezette be az ötös jambust és tette uralkodóvá, erőssé, hatalmassá. Faust c. drámája hatalmas alkotás. Az emberek hatalom utáni törekvését testesíti meg a huszonnégy évi örömökért lelkét odaadó Faustban, mint a Maltai zsidóban a kincsvágyat és gyűlöletet. Legjobb műve II. Edward, melyben már a tökéletesség felé közeledik, a szerencsétlen, gyenge király sorsának rajzolásában. Hatása Shakespeare-re félreismerhetetlen.

Az Erzsébet-kori dráma tetőpontját jelzi *Shakespeare* (1564—1616) költészete. Goethe azt mondja róla, hogy műveit olvasva, azt hiszi az ember, hogy a végzet óriási könyve előtt áll, ahol az élet zúgó vihara forgatja a lapokat. Ifjúkorában írta a pompázó és szenvedélyes Venus és Adonis-t; a már gazdagabb, de kevésbbé vonzó Lukreciá-nál jóval magasabban állnak gyönyörű szonettjei. De jellemfestő és alkotó, embereket és korokat csodásan megelevenítő képessége a drámában mutatkozik. Életéről csak kevés bizonyosat tudunk. Első kisérletei alig jöhetnek számba. Ezek régibb, néha borzalmas drámák átdolgozásai (Titus Andronicus), részint kissé csapongó, fantasztikus, romantikus szinművek. Ide tartoznak első történeti drámái is (VI. Henrik). Ezek után felszabadult kortársainak befolyása alól. A Szentivánéji álom-ban felemelkedett a tiszta költészet magasságáig, ahol harmonikus egészbe olvad a klasszikus monda, középkori regevilág és modern realizmus. Romeo és Julia már szenvedélyt és tragikai erőt tanusít. A hazaszeretet őt is inspirálta; híres történeti drámáival a tökéletesedés korszaka kezdődik. Ide tartoznak vigjátékai és Falstaff drámái. Ekkor hírneve tetőpontját érte el, de árnyékként borult életére több szomorú esemény: jó barátainak balsorsa (Essex, Southampton, Pembroke), kellemetlenségek és sorscsapások. Itt kezdődik tragédiáinak korszaka; a hazai történet után a római történethez fordult, ezután pedig az általános emberi szenvedélyek nagysága és borzalma ragadta meg. Kezdi Julius Caesar-ral, folytatja Hamlet, Othello, Macbeth, Lear királlyal. A zúgó viharok után derült, csendes vidékre visz, a Téli rege és a Vihar világába, ahol a fájdalom és végzet nem pusztítanak; oly férfi regél nekünk itt, aki átment az élet viharán és most varázsbotját eltörve, mint Prospero a Viharban, visszavonul nyugodt magányába pihenni.

Körülbelül 1640-ig tart a dráma virágzásának korszaka. Shakespeare kortársai azonban csak az ő fényében sütkéreztek és az aranykor után hamar következett be a hanyatlás. A művészi érzék hiánya, kaotikus, bonyodalmas cselszövény, durva ízléstelenség: ezek a jellemző tulajdonságai a Shakespeare utáni drámának. Sokan Shakespeare-nek köszönik hírnevüket. Az egyetlen, aki Shakespeare nélkül is dicsőségre tarthat számot, a tudós *Ben Jonson*, erősen szatirikus vigjátékaiban, melyekkel közönségét magára haragította, elvont alakokat állít elénk, nem egyéneket, hanem típusokat, de kiváló alkotó és jellemző erővel. Legjobb vigjátékaiban, Volpone és Alchemistben irgalmatlanul gúnyolja az emberi gyöngeségeket és gonoszságot; az elsőben a fösvénységet, a másodikban a társadalom vérén való meggazdagodás vágyát. Sejanus és Catilina című tragédiái félreismerhetetlenül magukon hordják a tudós bélyegét. Ben Jonson számtalan bájos, allegórikus, zenével és tánccal egybekötött álarcos játékot is írt, melyek nagyon népszerűek voltak.

Az aranykor legöregebb drámaírója, a Homer fordító, *Chapman*, kinek műveit szenvedélyes erő és mértéktelenség jellemzi. Shakespeare után a legjózanabb, leggyengédebb drámaíró *Dekker*, kit bizonyos finomság tüntet ki. Nagy hibája neki ép úgy, mint *Middleton*-nak az, hogy egyazon műben kettős és összefüggéstelen cselekményeket alkalmaz és sokszor a bohózat felé közeledik. Remekművek nélkül is elég kiváló helyet foglal el *Marston*. Mind között a legifjabb a vigjátékíró *Shirley*; jóval nagyobbak *Beaumont* és *Fletcher*, kik együtt dolgoztak; művészetükben visszatükröződnek a kor irodalmának fény- és árnyoldalai: dallamos forma, ingadozás a patetikus hangnem és erőltetett érzés, kellem, báj és nyerseség, lélektani problémák és maró drámai motivumok között. Az erkölcsi érzés hiánya, az alacsonynak és közönségesnek szeretete, különösen jellemzők Beaumont és Fletcherre. A melankólikus *Webster* fő műve Duchess of Malfi; drámáinak borzalmait költői nyelvével ellensúlyozza. Természetesebb és erkölcsileg magasabban áll a hatásvadászó Massinger, aki egy darabjával ma is él a színpadon (New Way to pay old debts).

Borzalmas cselekvények feltüntetésével, az agyonkínzott szív festésével tűnt ki *Ford*. A polgárháború kezdete jelzi a végét a dráma virágzó korszakának. A puritanizmus uralma alatt a színházak zárva voltak. Minden élvezet tilos volt, egészen a restauráció koráig, amikor az angol színház széttörte a bilincseket és a visszafojtott szenvedély annál kicsapongóbb erővel vitte a tilos gyönyörök felé. A XVII. sz. politikai és vallási forrongásai következtében, e kor alkotó erő tekintetében mögötte marad az előbbinek. A prózában kiváló alkotásokat hoztak létre, különösen a vallásszabadságot és a vallási türelmességet hirdető Jeremy *Taylor* és *Chillingworth*, de a költészetben határozott hanyatlás észlelhető. Az új korszak költészetéhez vezet át Carew, de nála sokkal nagyobb *Herrick* (1591—1674), kinek Hesperides-ei bájos kis dalokat tartalmaznak. Költői stilusa közel jár a következő korszak prózaias költői stilusához. *Cowley* (1618—1667) költészete mély érzés, szenvedély híján van, inkább a száraz formaimádó XVIII. sz.-ra vall. Száraz a költészete Wallernek, Denhamnek és Davenantnak, kik mind az átmenetet jelzik a következő korszak költészetéhez. Magasan a XVII. sz. összes alakjai fölé emelkedik Shakespeare után John *Milton* alakja (1608—74). Mint ember is egyike a legkiválóbbaknak. Lelki nemesség, idealizmus, törhe-

tetlen és minden szűkkeblüségtől ment puritanizmus jellemzik. Bájos elmélkedő, leíró költemény az Allegro és a Penseroso, pásztori elégiája Lycidas, ifjúkorának legkiválóbb alakítása Comus álarcos játéka, merész puritán irányú dicsőítése a Fairy Queen-ben is található puritán eszméknek, hogy az erény önmagának is elég védelem és a bűnnek kudarcot kell vallania. A politikai élet árjába sodorva, a polgárháborúk alatt számos könyvet írt erőteljes prózában, a puritánok mellett (Areopagitica, Eikon basilike, Defensio pro populo Anglicano). Idealizmusa elhagyottságában, vakságában sem hagyta el. Ekkor írta a drámának szánt Elveszett paradicsom-ot az emberiség bukásáról, miután már elmult az ifjúkor költeményeinek vidámsága és derült életfilozófiája. E művével a legnagyobb vallásos költővé emelkedik Dante után. Dante a kereszténység Homerje, Milton annak Virgilje. Az egyik a katolicizmust képviseli Aristotelesi formáival, a másik a protestantizmust plátói teóriáival. Fenséges stilus, a tárgy magasztossága, a világirodalom remekei közt biztosít helyet neki. Krisztus kisértése, a Visszanyert paradicsom-ával az előbbi alatt áll, míg Sámson-ában megható kifejezést ad vaksága feletti fájdalmának és puritán haragjának. A puritán szellem kifejezője Angliának a biblia után legelterjedtebb könyve: A zarándok utazása (The Pilgrim's Progress) *Bunyan*-tól, melyben egy zarándok útját írja le a jövő világba (Which is to come). Ez allegórikus regény fantasztikus, tüzes költői nyelvével, természetességével, méltán sorozható az Erzsébet-kori irodalomhoz.

2. A restaurációtól Pope és Swift haláláig (1660—1745).

Az Erzsébet-kor vége felé a polgárháborúk alatt az A. egészen más képet mutatott. A szenvedély kihült, a természetesség erőltetettségbe csapott át, az érzelem háttérbe szorult a forma előtt, a tudomány, az értelem, a költészetben is uralkodóvá lett. A költő *Dryden* és a művész *Pope* korszaka volt ez, melyben a szatirikus, tanító, elmélkedő és politikai költészet virágzott. A kor legkiválóbb termékei közé tartoznak a szatirák. Marwell erősen kikel az udvar és a király bűnei ellen. Butler Hudibras-a (1663) a puritanizmus elleni visszahatást jelzi. Roppant népszerűségre tett szert, különösen az udvarnál; sziporkázó szellemességgel, mesteri formában van megírva, de durva komikuma és túlzott szenvedélyessége miatt távolról sem éri el mintáját, Cervantes Don Quijote-ját.

Az új költői iskola első képviselője *Dryden* (1631—1700). A kávéházban érintkező irodalmi körök főtekintélye s kétségkívül nagy tehetségű költő. Kiváló kritikus, ügyes drámaíró, de állhatatlan, gyenge jellem. Mindig az uralkodó párt híve volt. A restaurációig Cromwell híve, azután Astrea Redux-ban II. Károlyt dicsőíti. Először a puritanizmust dicsőíti, azután áttér a katolicizmusra (The Hind and the Panther). Ifjúkorában drámaíró. Mint szatirikus politikai költő írta a legjelentéktelenebb angol szatirát (Absalom and Architophel). Főtörvényadója neki is a francia Boileau, lirában és epikában. Kiváló alkotása Virgil fordítása.

A polgárháborúk alatt magányban visszavonultan élő tudósok alapították a tudomány művelésére a Royal Society-t, melynek legkimagaslóbb alakja *Newton*, korszakos művével: Theory of Light, a fényről, Principia, a gravitációról. A kutató tudós szellem átcsapott a vallás és politika terére is és két párt keletkezik. A tekintély és ész pártja a vallásban, az erőszaké és az egyéni szabadságé a politikában.

Jeremy *Taylor* (1613—1667) korának híres teológusa is, az észt hirdeti az igazság próbakövének. A tiszta ész szempontjából vizsgálta meg a társadalmi élet fejlődését *Hobbes*, ki a Leviathanban a hatalom kútfejét a népben találja meg, szerinte a kormányzásnak a nép javát kell szolgálnia, s elveti a kiralyok isteni jogát. — Hobbes elveit fejlesztette tovább *Locke* (1632—1704). (Treatise of Government). Az emberi értelemről szóló munkájában megismerésünk forrásait és határait kutatja. Lerontja a velünk született eszmék tanát. Locke-ből indul ki *Berkeley*. A szabadgondolkodók ellen írta Alciphron-t; ebben és egyéb műveiben egyedül a gondolati világ létezését tanította. Minden korlátot szét akart törni az ember szelleme és isten között.

A deista *Shaftesbury* és *Bolingbroke* mellett említsük meg Mandevillet, aki a méhekről szóló meséjében azt akarta bizonyítani, hogy a rossz, a bűn szükséges az állam virágzásához.

Anna királynő trónralépésével (1702) az irodalom a restauráció irodalmától részint teljesen elütő képet mutat. A politika az absztrakt fejtegetésekkel szemben a gyakorlat terére lép és személyes lesz. Ez erősen visszatükröződik az irodalomban, mely alacsony célok szolgálatába lép. Dryden inaugurálta azt a korszakot, melyet az A. Augustus korának neveznek. A klasszikus szellem volt az uralkodó, fő a forma, az eszme mellékes, fő az, hogy művészi módon legyen kifejezve. A XVIII. sz. legnagyobb költője, Alexander *Pope* (1688—1744), a rímek fejedelme (Prince of Rhyme). Benne az angol klasszicizmus tetőpontját éri el. Pásztorkölteményei konvencionálisak, őszinte érzésről és a természet költői felfogásáról nem tanuskodnak. Fontosabb a Boileaut utánzó és nálunk Csokonaira ható Fürtrablás-a, a Rape of the Lock, melyben, Belinda egy hajfürtjéért iszonyú harc folyik, míg a hajfürtöt a csillagok közé helyezik. Hírnevet és gazdagságot szerzett neki modernizált, görög szellemtől teljesen ment Homer-fordítása. A Dunciade maró szatirával gúnyolja korának több költőjét, az ő ellenfeleit. Filozófiai költemény az Essay on Man, mely Bolingbroke eszméit tárgyalja; az ember viszonyáról szól a természethez, önmagához, a társadalomhoz és boldogság utáni törekvéséhez. Messze Pope mögött maradnak a többi költők: Matthew *Prior*, az epikureus költő; francia hatás alatt írt meséket Lafontaine után, balladákat, chansonokat és epigrammákat. Meséket írt még *Gay* is, kinek leghíresebb műve a Beggar's opera, telve szatirikus célzásokkal és közbeszőtt dalokkal. Új irányt jelez *Ramsay* és Thomson is, akiről később szólunk.

A kor legeredetibb és egyik legnagyobb próza írója: *Swift* (1667—1745). Legélesebb, legmaróbb mind között. Részt vett a modern és régi írók fel-

elsőbbsége felett folytatott vitában (Battle of Books), és a Tale of a Tub-ben kigunyolja a presbiteriánusokat és a katolikusokat. Drapier's Letters-ben az elnyomott Irland védelmére kel. Leghíresebb műve a Gulliver's Travels. Ebben a hajóorvos, Gulliver utazásait írja le Lilliputba, majd Brobdingnagba. Angliát és egész Európát gúnyolja itt, az emberi dolgok megvetésre méltó oldalait. Brobdingnagban megmutatja, mily kicsinyesnek tűnnék fel a mi üzérkedésünk egy hatalmasabb faj értelmi fogalmaival szemben. A következő utazásában, Laputában a filozófusokat, a Houyhnhnms-ben, a lovak országában, ahol az ember alantas lény, maró és keserű gúnnyal az egész emberiséget ostorozza.

A XVIII. sz. társadalmi életére és erkölcseire rendkívüli hatással voltak az erkölcsi folyóiratok, melyek célja volt az irodalmi stilus kiművelése, a filozófia és természettudományi ismeretek népszerűsítése és az erkölcsök javítása. A természetes idea *Steele*-től ered, a vígjátékíró és egyenes, becsületes jellemű gárdatiszttől; *Addison* (1672—1719) kölcsönözte alkotó erejét hozzá. Az első folyóiratok: a Tatler, majd a Spectator (1709—12). Alig győzték ellátni a mohó közönséget szellemi táplálékkal. Mindenről szó volt e lapokon, a napi és általános kérdésekről, vallásról, politikáról, társadalomról. Hozzájárultak e folyóiratok ahhoz, hogy a műveltséget a középosztály rétegei közé bevitték és terjesztették. A dráma spanyol és francia befolyás alá került. Corneille-t, Racinet és Molièret fordították és utánozták. A három egység és az ész volt az uralkodó. Törvényadó e téren *Dryden* volt (Indiai királynő, Indiai császár, Granada meghódítása). A restauráció irodalmának volt a fő képviselője. Ifjúkorában Shakespearet és az Erzsébet-kori drámát akarta megújítani a divatozó francia ízlés szerint, Corneille és Racine modorában, főrangú személyeket szerepeltetve.

Követői között legnagyobb tehetségű Thomas Otway, a színpadon ma is élő drámáival (Orphan és Venise preserved). *Rowe* Shakespearet követi drámáival, melyek azonban unalmasak. *Addison* roppant népszerű darabja, Cato, hanyatlást jelent. Kedveltségét pompázó stilusának és számos politikai célzásának köszönhette.

A Tragédie bourgeoise megalapítója *Lillo* A londoni kalmár című darabjával, mely visszahatást jelentett az erkölcstelen színművekkel szemben, azonban alapjában nem segített a dolgon úgy mint nem segített később a vígjátékaival Goldsmith és a mindegyiket felülmúló Sheridan sem, mert az udvar frivol erkölcstelenségének megfelelő volt a vígjáték is. A gyengédség és illemtudás hiánya jellemzik az erkölcstelen Wycherley-t, Congrevet, továbbá Vanburghet és Farquhart is. Az erkölcstelenség ellen kelt ki sikerrel Collier és a szentimentális, tisztességes vígjáték első képviselője, Steele. A restauráció drámája az erkölcsös Goldsmithre és Sheridanre is hat. Nemesítő hatással volt a szinpadon *Garrick* (1716—1779), a híres szinész. Nagy sikerrel játszotta Shakespeare szerepeit s a Shakespeare-kultuszt megindítva, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Shakespeare uralmát biztosítsa a szinpadon.

3. Swift halálától Scott haláláig.

a) *Prózairodalom.*

A prózairodalomban legkimagaslóbb Samuel *Johnson* (1709—1784) munkássága. Nyomasztó szegénységén segítendő, majdnem egyedül írta meg monumentális munkáját: Az angol nyelv szótárát támogatás és mecenás nélkül. A didaktikai regényt megalapította Rasselas-ával. Híresek életrajzai, melyek azonban egyhangúak. Az Erzsébet-kori nagyokat nem tárgyalja; ízlése a renaissance romantikus irányától kissé távol állt. Életrajzát hű tanítványa Boswell írta meg. A politikai téren működő *Burke* a magasztosról és szépről írt, *Reynolds* művészettörténeti dolgozatairól nevezetes, *Walpole* is nagyon kedvelt író anekdotái révén.

Az angol regény megalapítójának tekintik Daniel *Defoe*-t (1661—1731). Defoe mindenekfelett zsurnaliszta; Review-ja nagy részét ő maga írta s regényei az itt tárgyalt témák körében mozognak. Leghíresebb műve a való történeten alapuló Robinson Crusoe, megkapó, egyszerű megtestesítése az ember küzdelmének a természettel. A modern regényt Richardson és Fielding teremtették meg. Richardson vezette a regényt a fantasztikus világból a mindennapi élet körébe s Fielding már húsból s vérből való alakokat szerepeltet regényeiben. *Richardson* műveiben kifejezésre jutnak az érzelmeknek és indulatoknak legkisebb árnyalatai és legkülönbözőbb fokozatai. Első műve Pamela (1740) az erény jutalmát példázza, a csábításnak ellenálló lány történetében. Mesterműve Clarissa Harlowe, egy fiatal lány sorsának elbeszélése, ki egy kéjenc árulásának és csábításának esik áldozatul. E regények óriási visszhangot keltettek egész Európában. Richardson ellenlábasa s a túlzott érzelgősség ellen jelent visszahatást a józan, realista s lazább erkölcsű *Fielding.* Fő műve Tom Jones (1749). Fieldinget az emberi természet Homérjának mondták, Tom Jonest meg az ő Iliasának. *Smollett* a meseszövésben Fielding mögött marad; a természetességet egészen a karrikaturáig viszi. A spanyol picaresque novellisták és Le Sage követőjének mondható. Fő művei az életrajzi vonatkozásokkal telt Roderick Random (1748) és Humphrey Clinker. *Sterne* az érzelmek embere volt. Józan ész és derült humor nyilatkozik meg a Tristram Shandy-ben (1760), melynek tulajdonképeni cselekménye nincs, a hős nem is jelenik meg; stilusa nagyon szeszélyes, de sohasem unalmas. A Sentimental Journey-ben nem a látott dolgok leírásából indul ki, hanem a belső élményekből, benyomásokból és érzésekből. A vígjátékíró, tudós és költő *Goldsmith* legismertebb műve az idillikus Vicar of Wakefield. Fielding befolyása alatt alkotta meg főalakját s a művön az az eszme vonul végig, hogy a jó győz, bizzunk istenben s a kitartó türelem diadalra segít.

A történetírásban Montesquieu és Voltaire hatása mutatkozik a skót *Robertson*-nál, kinek legnagyobb műve History of Scotland (1759). *Gibbon* korszakos műve Decline and Fall of the Roman Empire. E kiváló teremtő erővel és képzelettel írt műve a legnagyobb történetirók közé emeli. Anglia történetével válik ki a filozófus *Hume* (1711—1776). Filozófiájában Lockere támaszkodik.

Szerinte az ismeret forrásai az érzéki észrevétel és a tapasztalat. A nemzetgazdaságtanban kitűnt *Smith Ádám* (1740—1818), ki Vizsgálódásában a nemzetek jólétének természetéről és okairól a munkát hirdette a gazdagság forrásának és a szabad kereskedelemnek egyengette az útját.

A francia forradalommal Anglia eszmeköre is gazdagodott. Coleridge, Scott és Carlyle Goethe és Schiller műveivel a német irodalmat hozták be. A francia forradalom eszméi nem voltak hatás nélkül a regényirodalomra, melynek tárgyköre kibővült. *Miss Edgeworth* példát adott a nemzeti regényre, *Miss Austen* a jellem- és erkölcsregényre. Klasszikus regény *Lockhart* Valeriusa. De a regényirodalmat mai magaslatára és befolyására *Walter Scott* emelte (1771—1832). Főleg az ő műve az a forradalom az ízlésben, mely a klasszicizmust romantikus lelkesedésével kiszorította. A feszes és kimért költészettel szemben a nemzeti lírát, az ész költészete helyett a szív költészetét juttatta uralomra. Roppant szorgalommal és hihetetlen kitartással dolgozott versein és regényein, melyekkel rendkivüli népszerüségre tett szert. Tárgyait a hazai mult szolgáltatta, a lovagkor, melyet lelkesen és megelevenítő erővel tár elénk. A Waverley-regények megjelenésekor (1814) már közzétette volt híres költeményeit (Lay of the Last Minstrel 1805, Marmion 1808, Lady of the Lake 1810). A középkor szeretete hatja át műveit s a szinek élénksége, a természeti leírások szépsége a legnagyobb romantikus költővé teszik. Fejedelmi módon élt abbotsfordi kastélyában, azonban később, hogy pénzügyi zavarából kiszabaduljon, a magára vállalt túlfeszített munka megölte. Scott hatása érezhető Jósika regényein. Scott nagyszámú követői a való élettől nagyon eltávolodtak s a borzalmak világába tévedtek.

b) *Költészet.*

A didaktikus és szatirikus költészet még uralkodó volt e korszak elején. Új, frissebb szellem mutatkozik a külföldi irodalomra kihatással bíró skót *Thomson* költészetében. Leíró költeményében, az Évszakokban (1726) a természetet úgyszólván felfedezte a költészet számára s egész Európában divatba hozta a leíró költeményeket. Költői érzékkel írja le az angol évszakokat s színes leírásaiba megkapó történeteket sző közbe. *Young* hírnevét főleg Éjszakáinak (Night Thoughts 1742) köszöni. A csinált érzelgősség és hideg mesterkéltség korában költeményeiben a szív átérzett panasza, saját keserve szólal meg őszinte hangon. Új elemet hozott a költészetbe 1765. *Percy* püspök óangol balladáinak gyűjteményével, ép úgy *Macpherson,* Ossiánjával (1759), melyet az ő fordításának tartottak, de tulajdonképen csak nagyon szabad átdolgozásai népköltészeti maradványoknak. A 18 éves korában öngyilkossá lett, kiváló tehetségű *Chatterton* hamisítványait is mohón fogadták. Mindez azt bizonyítja, hogy az emberek megunták a régit és valami új után vágyódtak, a természetes után. *Collins, Shenstone, Beattie, Crabbe* mellett említsük meg a Spensert utánzó misztikus és demokratikus *Blake*-t, ki már a következő irányra jellemző, *Hood*-ot, a Song of the Shirt szerzőjét. *Gray* (1716—1771) erőteljes, tudós költészete igen magas helyet foglal el korának irodalmában. Elegy in a Country Churchyard Thomsonra mutat vissza, de egyszersmind előlegezi Wordsworth irányát is. A Progress of Poesy viszont Pope hatására vall, de Shelleyre utal. Scott előfutáraként is tekinthető némely munkájával.

Az átmenetet még világosabban jelzi *Cowper* (1731—1800) költészete. Legismertebb műve John Gilpin mulatságos historiája és a Loss of the Royal George. Vallásos költeményeket és egy híres tanító-költeményt írt Task címen, melyben életét írja le a falun. Megénekli a szegényeket, a szabadságot és a rabszolgaságot; az állatok is meleg védőre találnak benne. Ugyanezek az érzések, de erőteljesebben és szenvedélyes szabadságszeretettel párosulva hatják át a skót földmívelő *Burns* (1759—1796) költészetét. Nemzeti érzés és rajongás a természet iránt kölcsönöz különös bájt dallamos költeményeinek. A természeti élet körébe vonja az emberi élet külső és belső eseményeit; ezek, a legjelentéktelenebbek is, benne őszinte, egyszerű, megkapó tolmácsra akadnak. Ez utóbbi költőkön már a francia forradalmi eszmék hatása érezhető. Az emberi jogok kiterjesztése sugallta azokat a lángoló szenvedélytől és lelkesedéstől áthatott költeményeket, melyek előfutáraira Cowpernél és Burnsnél akadunk.

Az angol romanticizmus kezdetét a Lyrical Ballads megjelenése jelöli 1798. Ezeket Wordsworth és Coleridge, a romanticizmus apostolai adták ki. Wordsworth teoriái, Coleridge kritikái még ma is nagybecsüek. A lakistákhoz tartoznak, mely elnevezés onnan ered, hogy Westmoreland és Cumberland tavait gyakran tették költői leírásaik tárgyává. Ez «iskola» tagjai közt a legnagyobb *Wordsworth* (1770—1850). Híres nagyobb művei a költői fejlődését leíró Prelude és a filozófiai Excursion. Wordsworth szerint a természet él és a természetnek van lelke. A természet szelleme és az emberi szellem között előre megállapított összhang létezik. Imádta a természetet, tehát szerette az embert is. Gyülölte az elnyomókat s rajongott a szabadságért. *Coleridge* (1772—1834) a népköltészetre megy vissza és a német irodalom hatása alatt áll. Finom, művészi érzékkel megírt tanulmányai nagy fontosságuak a kritika történetében, de mint költő is kiválót alkotott. Leghíresebb művei: Christabel, Kubla Khan és a Lyrical Ballads-ban megjelent Ancient Mariner. Ez utóbbi töredékes költemény a német romantika hatását mutatja s különösen a titokzatosnak, a természetfölöttinek és borzalmasnak szeretetére vall. E három mű az egész A.-ban páratlanul áll a fantázia szilajságát és ritmusát illetőleg. *Southey* neve összeforrt Coleridge-ével és Wordsworth-ével. Thelaba és Kehama költői elbeszéléseinek tárgyát az arab és az indiai hitregékből merítette. Dallamos nyelven írta meg őket; a varázslások és természetfölötti elemek uralkodnak bennük. Terjedelmes prózai munkái közt legnevezetesebb Nelson élete. Wordsworth hatása alatt áll *Campbell,* gyengéd érzelmektől sugalt költeményeivel. *Rogers* munkásságánál fontosabb *Moore*-é, a lelkes ír költőé, ki tüzes hazafias dalokat írt. Lalla Rookh keretes elbeszélésébe foglalt ke-

[illegible] pompájukkal ragadnak meg. A forradalom utáni költészet legkiválóbb költői egyébként Byron, Shelley és Keats. Közülük legnagyobb a teremtő ereje *Byron*nak (1788–1824). Legkiválóbb műve volt életének feláldozása a görög szabadságharc érdekében. Költői dicsőségét Childe Harold's Pilgrimage emelte tetőpontra. Nagyon kedveltek költői elbeszélései, a Giaour, Corsair, Corinth ostroma stb. Mindegyikből Byron egyénisége, Byron énje szól. Legnagyobb alkotása a forradalmi szellemtől áthatott Don Juan, melynek tárgya a spanyol legenda Don Juanjának különböző kalandjai, melyek elbeszélése közben merészen kikel az erkölcsi, politikai és vallási ellenes teljes szabadságot hirdeti a cselekvésben és a gondolkodásban. Drámái nagyon lírainak, mintája Alfieri. Legkiválóbbak Manfred és Káin. Byronnal ellentétben *Shelley*-nél (1792–1822) korlátlan úr a fantázia. A forradalmi eszmék hatása mutatkoznak a vallás fennálló formáit támadó Mab királynő-ben, mely ifjúkori műve, [illegible] egy majdani tökéletes boldogságáról szóló álmot. E boldogság nemlétezéséről panaszkodik Alastor-ban. Az Islam lázadásában az emberi jogokért száll síkra. A Megszabadított Prometheusban az emberszeretetnek és a jónak diadalát hirdeti. Erőteljes szomorújátéka a Cenci, elsőrangú remekmű. Lirája az emberiség legnagyobb költői közé emeli. A természet imádása nyilatkozik meg benne. A zsarnokság elleni harcra tüzel s a szabadságot isteníti. Adonais gyönyörű elégiájában siratja költő barátját *Keats*-et (1795–1821), ki a nagy szociális kérdések helyett a görögséghez fordult költői anyagért. Gyönyörű költeményei Ode on the Poets, To a Grecian Urn stb. Hellas bűvös hatását mutatják. Töredékek a mitológiai tárgyú Endymion és Hyperion, mely a titánok bukását írja le.

4. Az angol irodalom 1832-től napjainkig

Shelley, Byron és Scott halála után Viktória királynő fényes korszakának költői a szenvedély lángja helyett a mély gondolatok nyugodtan világító fényéhez fordultak. A szenvedélyes viharok után a békés szemlélődés következett, a tűz helyett a mélység, az erő helyett a báj. Viktória korának legnagyobb költője *Tennyson* (1809–92). Lírai és epikai költeményeket és drámákat írt. Terjedelmesebb művei a Királyidillek, Princess, In Memoriam és Maud. Poeta laureatusi minőségében írt leghíresebb verse Charge of the Light Brigade. Balladái közül említsük meg legalább névleg a világhírű Lady Clara Vere de Vere-t, Godivát, Lady of Shalott-ot stb. Mint lírai költő legmagasabbra szárnyal az In Memoriam-ban, melyben Hallamnak, barátjának halálát siratja, de lassan a keservből felemelkedik a hit magasságáig, ahol a [illegible] gondviselés és szeretet mindent kiegyenlítő hatalma nyugtatja meg lelkét. Enoch Arden megható története és Dora idillikus költeménye mind világhírűek. Legnagyobb és leghíresebb alkotása az Arthur-mondakört feldolgozó Királyidillek, melyekben a brit birodalom bukását, a kerek asztal feloszlását, Ginevra árulását és Arthur halálát dolgozza fel. Drámái közül legnagyobb sikert ért el Becket.

Tennysonnal sok tekintetben határozott ellentétet képez Viktória korának másik legnagyobb költője, *Browning* (1812–1889). Míg Tennyson dallamos, elandalító zenéjű nyelven már köztudatba átment gondolatokat sző költeményeibe, Browning nehézkes formában az emberi értelem legmélyebb régióiba hatol, annyira, hogy sokszor homályossá is válik. Jellemzi a gondolatok mélysége és gazdagsága. Első jelentős műve Paracelsus drámai költeménye. Ez egy egyetemes tudás felé törekvő, de csalódó szellem fejlődésének története. Legkedveltebb talán a Pippa passes, 4 képből áll, az egyszerű ifjú leány mindig jókor jön, hogy bájos dalaival a rosszat elhárítsa. Balladái közül említsük meg a legelterjedtebb Hervé Riel-t, mely egy breton hajós hőstettét dicsőíti. Man and Women Browning legsikerültebb alkotásai közé tartozik. Leghosszabb műve a Ring and the Book arra szolgál, hogy az igazság gyűrűjétől a nemtelen ércet külön válassza a bűnügyben, melyről szól. Munkát, szilárdságot hirdet, férfias küzdelemre, bátorságra és lemondásra int a halállal szemben. Browning felesége, „Elizabeth *Barrett*, Anglia legnagyobb költőnője. Ő fordította Aischylos Prometheusát. Seraphim-ban dramatizálja a Miltontól feldolgozott bibliai tárgyat. Lelkesedik a szabadságért és szánalmat érez az elnyomottak iránt. Mély érzésről és költői szépségről tanuskodik gyűjteménye Sonnets from the Portuguese. A bölcselkedő Aurora Leigh egy Olaszországban élt angol nőnek és rokonának fejlődését írja le.

Báj, kecsesség és egyszerűség jellemzik Anglia második híres költőnőjének Felicia *Hemans*-nek költeményeit. Az olasz eredetű, festő és költő *Dante Gabriel Rossetti* az angol romanticizmust az olasz szellemmel akarta összeegyeztetni. Ő a vezére a prerafaelita iskolának, melyhez kívüle Ruskin, Morris és Swinburne is tartoztak. Ideáljuk a Raphael előtti olasz művészet volt, ideális, mennyei alakjaival, angyalaival. Leggyönyörűbb műve The Blessed Damozel, melyben egy ifjú leány megdicsőült alakja tűnik fel előttünk, amint a mennyei nyugalomban a földön maradt kedvesével egyesülni vágyik. Sister Helen-ből az elhagyott nő fájdalma és boszúvágya szól. Az angol költészet remekei közé tartoznak gyönyörű szonettjei. Kiváló költőnő Rossetti nővére is. *Morris* William legkedveltebb műve az Earthly Paradise, a Canterbury-Taleshez hasonló keretes elbeszélés. Feldolgozta a Nibelung-mondát is.

Swinburne erőteljes és szenvedélyes költészetére félreismerhetetlenül hatott Shakespeare. Első nagy alkotása görög szellemben írt magasztos tragédiája: Atalanta in Calydon. Leghíresebb versgyűjteménye a Poems and Ballads, Songs before Sunrise. Két művében az Artus-mondakört dolgozza fel; remek trilogiájának, Stuart Máriának legköltőibb része az első: Chastelard. Az új romantikus iskolával szemben bizonyos ellentétet képez Matthew *Arnold*, ki leginkább antik tárgyakat dolgozott fel pl. az Empedocles on Etnában. Ez tartalmazza egyik legismertebb költeményét, Apollo Musagetest. Kiváló irodalomtörténetíró is. Essays on Criticism tanulmánysorozatát költői és itélőérzék, erő és világosság jellemzi. Rudyard *Kipling* Anglia tengeri hatalmát dicsőíti.

Verseiben az angolt tartja a föld kiválasztott népének. Elveti a tétlen elmélkedést, a munka és a tett; ezek az ő jelszavai.

A prózairodalom e korban még jobban fellendült, mint a költészet. Legnagyobb regényírói Dickens és Thackeray. *Dickens* (1812—1870) keserves gyermekkor után hamar tett hírnévre szert a Pickwick Club-bal, Pickwicknek és három barátjának kalandsorozatával, melyben Londonnak és a vidéknek élete mesteri kifejezésre talál. Gyors egymásutánban jelentek meg híres regényei, melyeket részben irányregényeknek tekinthetünk. Bizonyos tekintetben önéletrajzi a David Copperfield, legelterjedtebb elbeszélései a fösvény Scrogeról szóló Christmas Carol és a Cricket on the Hearth. Regényeiben kiapadhatatlan humorral és optimista, jószivű mosolygással kelti fel a figyelmet a társadalmi élet visszásságaira, különösen a munkásosztály nyomorára. Twist Oliver-ben az angol szegényházak viszonyait tárja fel. A Zord Idők, Nickholas Nicleby, Bleak House, Little Dorrit mind örök hírnevet biztosítanak neki. Dickens optimizmusával ellentétben áll Anglia második legnagyobb regényírójának *Thackeray*-nek (1811—1863) pesszimizmusa. Első regénye legkiválóbb műve: Vanity Fair. Ebben a szatirikus regényében a hiúság vásárát írja le, az angol társadalmat önzésében és belső ürességében. Saját emlékeivel szőtte át Pendennist. Esmond és The Virginians, bár nem igazi történeti regények, bennük élethíven látjuk magunk előtt XVIII. sz. kiváló embereit. George *Eliot* (Mary Anne Evans) az emberi élet mély problemáit érinti regényeiben. Így Adam Bedeben a falusi viszonyokat festi, a Mill on the Flossban, a Vizi malomban egy kiváló eszű, környezetében megértésre nem találó lány fejlődését írja le. Romola Savonarola idejében látszik. — Frederick *Marryat* érdekfeszitő tengeri és kalandregényeknek a szerzője.

Bulwer történeti regényei közül legjobbak: Pompeji utolsó napjai, Rienzi. Modern tárgyuak világszerte elterjedt bűnügyi regénye Eugene Aram, továbbá Éj és Virradat és Pelham. A történeti regény terén Scott legnevezetesebb követője Charles *Kingsley* (1819—1875). Regényeiben szociális kérdések megoldását kereste keresztény szempontból. Fontosabbak történeti regényei. Így Hypatia a tiszta erkölcsű, pogány filozófus nő (megh. 415) szomorú sorsát, az Erzsébet korában játszó Westward Ho tengeri hősök élményeit meséli el. *Stevenson* Across the Plains-ben a tropikus világot festi, a New Arabian Nights titokzatos kalandok sorozata. Mint lirai költő is kiváló. George *Meredith*-et a próza Browningjának nevezték, mély gondolatai és a rejtélyeshez való hajlama miatt. Első híres műve az Ordeal of Richard Feverel, mely egy fiatal ember sorsát tárgyalja, kit atyja, hajlamaira való tekintet nélkül egy bizonyos pedagógiai rendszer szerint nevel fel. Kiválóbb művei az Egoist és Rhoda Fleming. *Caine, Maartens, Barrie, Jerome* nagyon kedvelt írók, de mindegyiket felülmúlja, népszerűségben is *Rudyard Kipling* az első anglo-ind író. Az indiai életből vett rövid, realisztikus elbeszélései alapították meg hírnevét. A Jungle-Book állatmeséiben igazi állatok szerepelnek s nem maszkok, e szempontból tehát világirodalmi jelentőségüek.

A prózai dráma Sheridan óta folyton hanyatlott, a költői drámák nem voltak színpadra alkalmasak. Csak olvasásra voltak nagyrészt szánva. *Wilde* (1854—1900) színművei külföldön is elterjedtek mint a Lady Windermere's Fan vagy a Jelentéktelen asszony. Wilde különben mint szellemes essayk és elbeszélések írója is kiváló. A mai drámaírók közt első helyen áll *Pinero*, kinek leghatásosabb darabja a Princess and the Butterfly. Említsük meg *Gilbert*-t, *Chambers*-t, *Jones*-t és a kedvelt regényíró *Shaw*-t.

A filozófiai írók közül a legnagyobb fontosságú talán Thomas *Carlyle* (1795—1881), ki a német eszméket és írókat honosította meg Angliában. Első filozófiai műve Sartor Resartus, a köntös filozófiájáról. Minden szimbolum köntös; az ember és az ember élete csak egy hasonlat, isteni énjének látható köntöse. Drámai élénkségről és hatalmas képzelőerőről tanuskodik nagy történeti munkája a francia forradalomról. A nagy ember utáni vágyának ad összes műveiben kifejezést, az erőt és munkát állítja elénk eszménynek. Mint történetíró különösen Cromwell-lel és II. Frigyessel foglalkozott. A XIX. sz. vezető szellemei közé tartozik John *Ruskin* is (1819—1900). Carlyle-lel együtt fő törekvése volt, hogy a materiálizmusról az emberiség figyelmét egy ideálisabb világ létezésére fordítsák. Ruskin a szépérzéket akarta felébreszteni és fejleszteni, az igazság és az erkölcsi nagyság iránti érzéket. Turner nagyságát ő hangoztatta először a Modern Paintersben. Szigorú etikai alapon építi fel eszméit; a művészetben az egyszerüséget és természetességet követte. A szónok, történetíró- és költő *Macaulay* (1800—1859) Anglia legnagyobb és legragyogóbb stilusú essayírója (Milton, Lord Clive, Warren Hastings stb.). Legnagyobb munkája A History of England from the Accession of James II. Remek összhangban van itt a költő a filozófussal; ép úgy kritikai és történeti tanulmányaiban. A történetírók közül *Grote* a görög kultura legalaposabb ösmerője (Görögország története). *Froude* Anglia történetét írta meg Wolsey bukásától a spanyol armada megsemmisítéséig, mesteri megelevenítő erővel. *Buckle* a Civilizáció története Európában c. töredékes művében azt akarta bizonyítani, hogy a civilizáció keletkezése és fejlődése örök, változhatatlan törvényekre megy vissza, Carlyle-lel szemben, ki a világtörténet mozgató erőit egyes nagy emberek működésében találja. Az ir *Mac Carthy* Viktória korának híres történetírója. Legelterjedtebb *Greene* angol története. *John Stuart Mill* egyike a XIX. sz. legnagyobb filozófusainak és nemzetgazdászainak. *Herbert Spencer* a XIX. sz. legnagyobb angol filozófusa. Korszakalkotó műve a szintétikus filozófia rendszere.

Faraday a természettudományok legnehezebb problemáit népszerűsítette vonzó előadásban. *Darwin* fő műve a Fajok eredete és az Ember származása. *Tyndall* a tudományos kutatás számára is hangsúlyozza a fantázia szükségét. *Huxley* az emberi nem eredetéről írt, az ember helyzetéről a természetben s Darwin hatására mutat. *Lord*

[illegible] a kor egyik legnépszerűbb fizikusa és [illegible].

[illegible] irodalom történetet tárgyalják [illegible] Cyclopedia of English Literature [illegible] Craik History of English Literature and the English Language 2 vols. A History of English Literature [illegible] Garnett and Gosse, [illegible] History of English Literature 4 vols, London. [illegible] Geschichte der englischen Literatur von den [illegible] Gegenwart 2 kötet, Lipcse az [illegible] [illegible] Taine Histoire de la Littérature anglaise, 5 kötet, Páris, magyarul megjelent [illegible] Thomas [illegible] History of English Literature, [illegible] A short History of English Literature [illegible] Primer of English Literature, London. [illegible] Grundzüge und Haupttypen der englischen Literaturgeschichte, Lipcse Göschen. A skót [illegible] Irving és Henderson, Scottish [illegible] az amerikait Nichol, Richardson. A középkorral foglalkoztak: Brink, Geschichte der englischen Literatur, Strassburg, Trübner. Warton, History of English Poetry, London, 8 vols; Brooke, History of early English Literature, 2 vols. Morley, English Writers. Courthope A History of English Poetry 1910-ig 6 k.; Brooke, [illegible] from the beginning to the Norman Conquest; [illegible] from the Norman Conquest to Chaucer. [illegible] Saintsbury History of [illegible] Literature, London Macmillan, u. a. Eighteenth Century Literature, u. o.; u. a., Nineteenth Century Literature, u. o.; Herford, Literary relations of England and Germany in the XVI. century; Jusserand, Le roman au temps de Shakespeare. Gosse, From Shakespeare to Pope; [illegible] history of eighteenth century literature. Morley, [illegible] in the eighteenth century. Hettner, Geschichte der englischen Literatur 1660–1770, Braunschweig; [illegible] Hauptströmungen der Literatur des 19. Jahrhunderts, Charlottenburg Barsdorf. Stedman Viktorian [illegible] H. The Literature of Victorian Era. New-[illegible] Kellner L., Die engl. Literatur im Zeitalter der Königin Victoria, Leipz. 1908. A dráma történetét megírta [illegible] History of English dramatic poetry. Ward, History of English dramatic literature to the death of Queen Anne. Klein Geschichte des englischen Dramas; [illegible] Annals of the English Stage. Creizenach, Das Drama im Zeitalter Shakespeares I. Halle 1908; A [illegible] Adams, Dictionary of English literature. Lowndes Bibliographer's Manual. Allibone, [illegible] Dictionary of English literature. Sharp, Dictionary of English Authors. Körting, Grundriss der englischen Literatur. Dictionary of national biography, London 1885–1900. [illegible] meg a Cambridge History of English Literature [illegible] munkát, mely [illegible] most van folyamatban, [illegible] a magyar Egyetemes Irodalomtörténet c. vállalatot, melyben Vojnovich Géza írta az angol irodalomtörténetet.

Angol izzadás, mint járványos betegség uralkodott Angliában a XV. és XVI. sz.-ban A bajt általános izzadás jellegezte, amely hólyagos bőrkiütéssel, szívdobogással, nagy elgyengüléssel járt s végül kb. 90%-ban halállal végződött. A betegség lényege s okozója ismeretlen.

Angol juhok. Angolországban talán annyi v. még több juhfajtát különböztetnek meg, ahány a grófság, de ez állítólagos fajták közül több oly kevéssé különbözik egymástól, hogy legfeljebb ugyanazon fajta tájfajtáinak v. törzseinek tekinthetők. De még ily megszorítás mellett is annyi a juhfajta Angolországban, amennyit más országban nem találunk, mert Angolország egyes vidékeinek rendkívül változó talaja és éghajlata van, és mert a húsjuhok keletkezése óta sehol sem keresztezték annyit, mint itt. Ma már csak kevés olyan juhfajta van Angolországban, mely változatlanul megőrizte régi jellegét, mert a legtöbb fajta megfelelő tenyésztés, v. a mesterséges fajtákkal történt keresztezés által megváltozott és a tökély magasabb fokára emelkedett; de mindamellett meg ma is meg lehet különböztetni közönséges és nemes, v. nemesített fajtákat. Az angolok azonban inkább a gyapju szerint osztják fel juhaikat, és hosszú- és rövidgyapjas juhokat különböztetnek meg.

A hosszúgyapjas juhok az angol gazdasági írók szerint már évszázadok óta tenyésznek Angolországban; a tengerpart mellett s Angolország belsejének mélyfekvésű lapályain több változatuk van, melyek a mult század közepéig mind megegyeztek abban, hogy lassan fejlődtek, nehezen híztak s a hústermelésre kevéssé alkalmasak, de nagy testüek voltak, a gyapjuk ellenben igen keresett volt, s így inkább gyapjujuhoknak voltak tekinthetők. Ekkor létesítette Backewell Róbert ily juhokból az első angol húsjuhot, a *leicestert* s midőn az angol tenyésztők megismerkedtek vele, több helyen leicesterkosokkal keresztezték hosszúgyapjas juhaikat, miáltal még néhány hosszúgyapjas húsjuhot állítottak elő, t. i. a *lincoln-*, a *cotswold-* és a *kent-* vagy *romney-marsh-juhot.* Az eredeti hosszúgyapjas juh ennélfogva ma már csak kevés helyen található még. E felsorolt hosszúgyapjas juhok kevésbbé valók hozzánk, mert csak nedves éghajlatu lapályos vidékeken és csak akkor érzik magukat jól, ha buja legelőkön magukra vannak hagyatva, mert gyenge végtagjaik miatt nem tudnak sokat járni és nem szeretik, ha legeltetve hajtják őket; nálunk igen megviseli őket a forró nyár is, télen meg az istálló, mert Angolországban ott, ahol e juhok vannak, oly szelid a tél, hogy a hosszúgyapjas juhok, néhány hetet kivéve, egész esztendőben a legelőn lehetnek. Úgy találták, hogy nálunk még a cotswold-juh tenyészthető a legjobb sikerrel, de főleg csak úgy, ha keresztezésre használják.

A rövidgyapjas juhok Angolország dombos vidékein, a down-okon fordulnak elő, s ezért downjuhoknak is nevezik. A mult század utolsó negyedéig ezek is lassan fejlődtek, nehezen híztak és inkább gyapjujuhok voltak, de ekkor nekik is akadt egy tenyésztőjük, aki ép úgy átalakította őket, mint Backewell a hosszúgyapjas juhokat. E tenyésztő Ellmann volt, ki a *southdown-juhot* létesítette; később más rövidgyapjas juhok tenyésztői az utóbbinak felhasználása által még a *hampshire-*, *shropshire-* és az *oxfordshiredown-juhokat* állították elő. Nálunk a rövidgyapjas A. jobban váltak be, mert kisebb testüek és mozgékonyabbak, mint a hosszúgyapjasok, az istállót jobban tűrik, sőt esetleg istállózhatók is, és végre, mert az angol down-vidékek éghajlata nem különbözik annyira a mi éghajlatunktól, mint ama vidékeké, ahol a hosszúgyapjas juhok vannak otthon.

Angol keletafrikai társaság, 1895-ig Zanzibar kikötőit, továbbá a Víctoria Nyanza körüli területet és Ugandát Unjoroval és a felső Nilusvölggyel együtt kormányozta. 1895., miután az angol kormány a protektorátust az egész keletafrikai angol partvidék fölött átvette s Ugandát külön protektorátussá tette, öt millió font sterling kárpótlás fejében feloszlott.

Angol keletindiai társaság, l. *Keletindiai társaságok.*

ANGOL ÉS ARAB TELIVÉR.

K[illegible]

Magyar nev[illegible] ang[illegible] telivér mén, atyja [illegible], anyja [illegible]. Az angol Derby és a franc[illegible] Grand prix nyerője.

[illegible]

[illegible]

Angol kénsav, l. *Kénsav.*

Angol kert, l. *Park.*

Angol kisasszonyok (tulajdonképen Mária-intézet, Institutum BMV.), női társulat leánynevelés és tanítás céljából, mely 1630 után keletkezett Münchenben nemes angol (innen nevük is) hölgyekből, kik kat. vallásuk miatt kénytelenek voltak hazájukat elhagyni és kiket előbb Ward Mária (1585—1645) gyüjtött össze 1609. a németalföldi St. Omer városban jezuitinák neve alatt kongregációba, melyet azonban VIII. Orbán pápa 1630 jan. 13. feloszlatott. Ettől a feloszlatott kongregációtól vették rendi öltönyüket (angol özvegyi viselet, fekete ruha fekete fátyollal és fehér gallérral) és a 81 szabályt, melyet XI. Kelemen 1703. elfogadott ugyan, de magát az intézményt nem approbálta. XIV. Benedek pedig 1749. kijelentette, hogy a jezuitinákkal nem azonosak, hogy nem igazi szerzetesnők (verae religiosae), hogy fogadalmaik legfeljebb egyszerüek, ők maguk a püspököknek nincsenek alárendelve. A kongregációt, mint ilyet, csak IX. Pius hagyta jóvá 1877 febr. 5. Az A. intézete a XVIII. sz. folyamán főleg *Németországban, Ausztriában* (hol St. Pölten lett a főhelyük) és Angliában mindinkább elterjedt. Hazánkban négy kolostoruk van, ú. m. Budapesten, Veszprémben, Eperjesen és Egerben, amelyekben a nőnevelés körül nagy érdemeket szereznek.

Angol komédiások, l. *Német irodalom.*

Angolkór, l. *Angol betegség.*

Angol kulcs, l. *Csavarkulcs.*

Angol kürt (olasz: *Corno inglese,* franc. *Cor anglais),* az oboák fajához tartozó fafuvó; nagyobb, mint az oboa és egy ötöddel mélyebb; hangterjedelme kis f-től—$\bar{\bar{c}}$-ig.

Angol lánc, vagy német lánc, l. *Lánc.*

Angol ló (l. *a mellékelt képet).* Angolország lótenyésztése a fejlettség magas, alig túlszárnyalható fokán áll. Talaja, kedvező klimája, népének a ló iránt való eredendő szeretete tették ez országot a világ első lótenyésztő területévé. Az A.-tenyésztés történetének első nyomait Caesar hódító hadjáratával kapcsolatosan (K. e. 55-ben) találjuk meg. Caesar a mai Angolországban apró, gyors és szívós lóra akadt, amelyről gyanítjuk, hogy gall eredetü volt. Úgy a rómaiak, mint később Hengist és Horsa természetesen lovakat is hoztak magukkal a szigetországba. A lótenyésztés ekkor még nem állhatott magas fokon, mert gyakran importáltak Németországból hadi és ú. n. versenylovakat. A X. sz.-ban a lótenyésztési viszonyok javulni kezdtek. A hastingsi ütközet után a normannok árasztották el lovaikkal az országot; ugyanekkor spanyol vérű lovakat is hoztak be. Az első arabs ló állítólag 1121. került angol földre. Már ekkor meglehetős élénk volt a lóversenyzés sportja. II. Henrik alatt (1154—1189) nagyobb szabású tornákat is tartanak, ezzel kapcsolatosan nehezebb és hidegvérű anyagot importálnak, első sorban Flandriából. II. Eduárd (1307—1327) nagy lóbarát volt, aki jelentékeny összeget fordított importokra. Holttestét már kocsin vitték Londonba. III. Eduárd (1327—1377) spanyolvérű ménest alapított s mint már egyes elődei is, lókiviteli tilalmakat állított föl. Ekkor az ország kb. 20,000 lovast tudott sorompóba állítani. VII. Henrik szigorú törvényekkel iparkodott a lótenyésztést fejleszteni; a kiviteli tilalmakat megkettőzte, a hibás és apró lovakat a tenyésztésből kizárta, a püspököket és főurakat legalább 7 mén tartására kötelezte stb. A rózsák harcától megtizedelt lóanyag ennek dacára sem javult, sem nem szaporodott különösebben s Erzsébet királyné alatt a hadseregnek nehezen lehetett 3000 katonalovat összetoborozni, aminek oka részben az volt, hogy a nemesek inkább az akkor divatos. de hadicélokra kevéssé alkalmas iskolalovakat kedvelték s tartották. Az angol lótenyésztés tehát a jelzett időpontig bizonytalan, tenyészcél nélküli utakon járt és tarka keveréke volt a legkülönbözőbb vérnek. Az angol tenyésztés tulajdonképeni emelkedése szerves összefüggésben van a lóversenyzés fejlődésével s az utóbbiban rejlik az angol lónevelés vezetőelve: nem a külső forma, hanem a képesség alapján való tenyésztés, vagyis a lovaknak belső tulajdonai alapján való elbirálása és kiválasztása. Az angol a versenyt, a vadászatot tekinti a ló leghelyesebb, legigazságosabb és legközvetlenebb értékmérőjének és — bár egészen napirendre nem tér fölöttük — a külső formákat a megmérhető képességnek alárendeli. Az angol lóversenyzés tulajdonképeni modern gyökereit I. Jakab uralkodásának idejében találjuk meg (1603—1625); alatta már rendes futtató-pályák léteztek, a lovak meghatározott súlyok alatt futottak stb. A tiszteletdíjak kis ezüst harangok voltak. Ő alapította állítólag a chesteri pályát; tényleg azonban Chesterben már 1511. rendszeres versenyeket tartottak. I. Károly szintén ló- és versenybarát volt s ő alapította a newmarketi versenyteret. Maga Cromwell is sportsman volt. A telivértenyésztés erős előmozdítója II. Károly (1660—1685), aki külföldről hozatott kitünő vérű kancákat, köztük állítólag arabsokat és berbereket. Az angol telivér megalapozásához e kancák egy része jelentékenyen hozzájárult s ezek az ú. n. royal mares. Innét kezdve a telivér a lótenyésztés vezető eleme. A XVIII. sz. utolsó éveiben már megbizható ménesköny (General Stud Book) áll rendelkezésre. Az angol uralkodók továbbra is barátai voltak a lótenyésztésnek, különösen III. Vilmos, IV. György és VII. Eduárd. Az angol telivér alapját adó három hires apamén: Byerly's Turk, Darley's Arabian és The Godolphin Barb a XVII. sz. végén és a XVIII. sz. elején kerültek Angolországba. Eredetük kétes, bizonyos azonban, hogy mind a három keleti vérű volt. A telivértenyésztéssel párhuzamosan haladt Angolországban a népies tenyésztés is, amely melegvérű (vagyis nemes) lovak mellett a nyugati (petyhüdt) vért is fölkarolta s kiváló igás és nehéz hintós lovakat adott. Ma a lótenyésztés Anglia nemzeti vagyonának egyik legértékesebb tényezője. L. még *Ló.*

Angol lúd, az emdeni, pomerániai és toulousei lúd igen sikerült keresztezési terméke, mely az összes lúdfajták közt a legnagyobb testű és egyaránt hús- és zsírlúd. Tollazata fehér, kisebb-nagyobb foltokkal, melyek mint minden még kellőleg nem konszolidált fajtánál különösen a libáknál szembetűnnek. Az A.-ban egyedek szerint azon fajtáknak, melyekből keletkezett, hol előnyös, hol

hátrányos tulajdonságai lépnek inkább előtérbe; terhelés alatt általában lassabban hizik, mint az említett.

Angol mélyfúrómódszer (bányá.), l. *Mélyfúrás*.

Angol mérföld = 1760 yard = 1609·3088 m.

Angol művészet. A mai Nagy-Britannia és Irland területén a művészeti tevékenység legrégibb emlékei a történet előtti korból származó u. n. *megalithikus kőemlékek* (l. o.), *menhirek, dolmenek, cromlechek* (l. o.). A leghatalmasabb közöttük a híres *Stonehenge*, Salisbury mellett és az u. n. druida templom Avebury mellett. A római provinciális művészet Angliára is kiterjedt és a népvándorlás kora is hátrahagyta a maga emlékeit. A kereszténység felvétele óta (Szt. Patrik 432—65) részben a prehisztorikus, részben a római hagyományok folytatásaképen kezdetleges, durva kőépítészet és faépítészet áll elő, mely utóbbi az angolszász kőépítészetre is sokáig hatást gyakorol (Earls Barton, torony). Sajátos emlékek az emlékszerű, gazdagon díszitett kőkeresztek (a leghíresebb Ruthwellben, Skótország). Itt, valamint ötvös- és egyéb fémmunkákon, kivált pedig a miniatürfestésben nyilvánul az ir ornamentika szeszélyes, pazar gazdagsága (evangéliumos könyvek: Book of Durrow, Book of Kells, Dublin, Trinity College).

A normann hódítás nyomán (hastingsi csata 1066) déli hatás alatt keletkeznek a normann-román stilus nagyszerű emlékei: tömör, komor templomok, rendesen igen hosszú szentéllyel, egyenes szentélyzáradékkal, a szentély fölött emelkedő toronnyal, zömök oszlopokkal és pillérekkel, melyek kockafejezetei sajátos, szigorú alakítást nyernek. Általában a lapos mennyezetek uralkodnak, de a durhami székesegyház (1096—1133) terve már boltozatra készült. A normann korban épült lényegében Angolország legtöbb székesegyháza, ámbár csak később, többé-kevésbbé jelentékeny csúcsíves átalakításokkal, pótlásokkal fejeződött be. A norwichi, durhami, oxfordi székesegyházak boltozata csúcsíves, a peterboroughi székesegyház főhajója még megtartotta régi deszkamennyezetét; a gloucesteri, exeteri, elyi és herefordi székesegyházak szentélyei már csúcsívesek és külsejük is többé-kevésbbé átalakult.

Korán, a XII. sz. második felében hatolt be a csúcsíves építészet Angliába, egyenesen Franciaországból, mint angol kora csúcsíves stilus *(early english style)* a XIII. sz. egész folyamán uralkodott és eredete ellenére is határozott nemzeti jelleget árul el. Az angol csúcsíves építészet az alaprajzi elrendezésben normann hagyományokhoz csatlakozik: megtartja az egyenes szentélyzáradékot és a francia székesegyházak magassága helyett inkább erősen hangsúlyozott hosszúságra törekedett. A kereszthajó erősen eltolódik nyugat felé, a szentélyrész gyakran még egy kereszthajót nyer. A hosszúságot még növeli a szentélyzáradékhoz illesztett Mária-kápolna. A templomok külsejét a nyugati tornyok kevéssé hangsúlyozott volta és a négyzettornyok erős érvényesülése jellemzi. A mérsékelt magasság következtében a támasztó rendszer jóval fejletlenebb mint Franciaországban. E stilus legkiválóbb emlékei: a canterburyi székesegyház szentélye, a peterboroughi székesegyház homlokzata, a salisburyi, a lincolni (l. a *képmelléklet*) és walesi székesegyházak. Ez utóbbinak főhomlokzata, melyet szobrok és dombormüvek óriási sorozata díszít, a XIII. sz.-i angol monumentális szobrászat legnagyszerübb alkotása. A szobrászat, mint az építészet, francia hatás alatt áll, de sajátos nemzeti irányban fejlődik. Az angol síremlékeken, királyok, lovagok, püspökök emlékein (pl. János király, megh. 1216. síremléke a worcesteri székesegyházban) erős valószerű törekvés nyilvánul.

A XIV. sz.-ban, kb. III. Edward haláláig (1377), az angol építészet lényegében a régi alapon fejlődik tovább, különös súlyt helyezve a részletek gazdag kiképzésére. Az ornamentika igen nagy szerepet játszik. A nagy ablakok pazar, mérművesdíszt nyernek, a mérművek fülkék és falsíkok díszítésénél is szerepelnek, a teljesen kifejlődött boltozatok rendszere, a bordák sokasága a szerkezeti szükségen túl már díszítő jelentőséggel is bir. Ennek a stilusnak, melyet jellemzően díszes stilusnak *(decorated style)* neveztek, legfőbb emlékei: a lichfieldi, exeteri, yorki és herefordi székesegyházak, a londoni Westminster apátság templomának legfőbb részei, az elyi, walesi és gloucesteri székesegyházak egyes részeinek pompás kiképzése, stb. A világi építészet terén nagy föllendülés áll be a XIV. században és teljesen kifejlődik a fejedelmi vagy előkelő úri laknak az a fő alkotó része, mely gyakran az egész épületnek nevet adott, az angol építészetet jellemző, sokszor óriási méretü csarnok (Hall). 1398-ban készült el a londoni híres Westminster-Hall.

A XIV. sz. végétől kezdve a mérművek hajlott vonalainak dús alkalmazása a függélyes tagoltság erős, de szintén főleg díszítő célzatú hangsúlyozásának ad helyet. Nyílások, síkdíszítmények kiképzésében a függőleges vonalnak lehető magasra fölvitele jellemző: innen e stilus neve *(perpendicular style)*. A merőlegesen fölfelé futó tagozatok rendkívül gazdag, változatos idomú, csillag-, háló-, legyező, cseppkő- és pálmaboltozatba mennek át és gyakran fából készültek. E stilus egyik híres emléke a cambridgei Kings College kápolnája, amint általában ebben a korban nagy számmal keletkeztek az angol egyetemi városok jellegzetes épületei. Az angol csúcsíves építészetnek ez a foka igen sokáig fönnmaradt és a Tudor-házból származó királyok idejében sajátságos módon vett föl magába egyes olasz renaissance-elemeket. Az építészetnek ezt a formáját az angolok *Tudor-stilus*-nak nevezik. Lényegében még nem egyéb, mint a «függőleges stilus» és VII. Henrik híres kápolnája, melyet VIII. Henrik építtetett a Westminster apátság templomához, teljesen a XV. sz. e nemű műveihez csatlakozik (l. a *képmellékletet*). A XV. sz.-ban az angol szobrászat a többé-kevésbbé pompás síremlékek hosszú sorát hozta létre, mindinkább növekedő realizmussal (Beauchamp síremléke a warwicki templomban). A festészet gyér emlékei mellett kimagasló jelentőségű a yorki székesegyház óriási keleti ablakának üvegfestménye. Ámbár a középkori hagyományok igen sokáig érvényben maradtak, az olasz renaissance már VIII. Henrik idejében behatolt Angliába,

ANGOL MŰVÉSZET I.

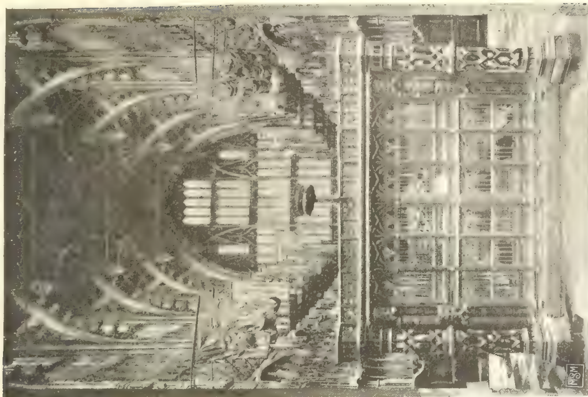

A Bodley-féle könyvtár Oxfordban.

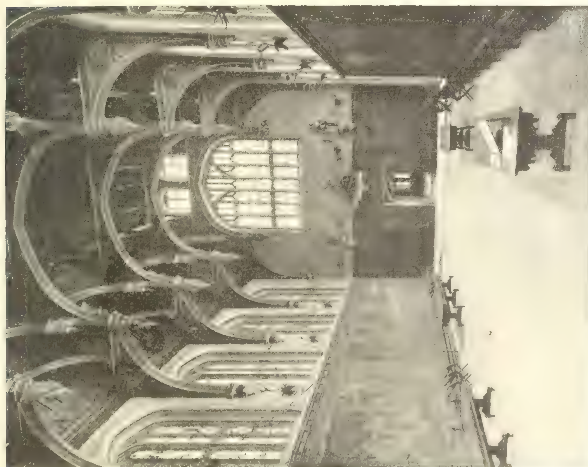

A lincolni székesegyház.

ANGOL MŰVÉSZET II.

VII. Henrik kápolnája a londoni Westminster apátságban

A hampton-courti nagycsarnok

nagy jelentőségre azonban csak Erzsébet hosszú uralkodása alatt (1558—1603) emelkedett.

Az *Elisabethan style* a nemzeti sajátságokat megőrző angol renaissance első foka. A templomépítés csekély szerepet játszik, annál nagyobb számmal emelkednek a vidéki nagyszerű úrilakok *(mansions)*, melyek központja a hagyományos csarnok *(Hall,* l. *Hampton-Court, képmelléklet)* és melyek a fokozott igényeknek megfelelő kényelmes elrendezés és festői megjelenés által a modern művészetre is nagy befolyást gyakoroltak. Híres példák: Charlecote, Kirby, Knole, Penshurst, Burghley, Longleat, Westwood, Wollaton, Longford Castle kastélyai. Nagy az építészeti tevékenység az egyetemi városokban, Cambridgeben és Oxfordban is. Oxfordban az *Old schools,* ma Bodley-féle könyvtár kaputornya érdekes példáját nyújtja a csúcsíves elrendezés és renaissance-formák jellegzetes angol egyesülésének (1612, l. *képmelléklet),* mely még I. Jakab uralkodása idején is érezhető *(Jacobean style)* és csak I. Károly idejében lép föl az olasz renaissance hatása teljes erővel. Palladio művészetét ültette át Inigo Jones (1572—1652). A whitehalli királyi palotából csak a nagy csarnokot készítette el *(banqueting house)*, szigorúan klasszikus szellemben. Legfontosabb követője Christopher Wren (1632—1723), a londoni szt. Pál székesegyház építője. A klasszicista irány behatolt a magánépítészetbe is (John Vanbrugh 1666—1726. híres kastélyai: Blenheim Palace, Castle Howard), anélkül azonban, hogy a régi angol építési módot teljesen kiszoríthatta volna, még akkor sem, midőn az antik művészet emlékeinek kutatása és gyűjtése, mely a XVIII. sz. közepe óta főleg Angliából indult ki, új alapot adott a klasszicizmusnak. A hellenizmus legkiválóbb művelői: John Soane (1750—1837), a londoni Bank of England építője, John Nash (1752—1835) a londoni Regent-Street és Regent-Park tervezője, Robert Smirke (1780—1867), a londoni General Post Office és British Museum, William Wilkins (1778—1839) a National Gallery építője. A csúcsíves építészet megújítása, mely az ú. n. romantika nyomán járt, kedvező előfeltételekre talált Angliában, hol a csúcsíves építés soha sem halt ki teljesen. A XIX. sz. első felében főleg a Pugin-család tagjai működtek ez irányban. A legnagyszerűbb alkotása az új csúcsíves építésnek az angol parlament hatalmas épülete, Charles Barrytól (1795—1860). A század közepe körül a középkori stilusok hatása mellett a renaissance is érvényesül, az utolsó évtizedekben pedig a történeti stilusok alkalmazása szabadabb, modernebb formát ölt, még a templomépítésben is. Jellemző példa a londoni Westminster székesegyház, John F. Bentleytől 1839—1902), ó-keresztény hatás alatt épült, de merőben modern fölfogású épület. Különös jelentősége van az A.-nek a modern lakóház kifejlődésében, főleg William Morris (l. o.) hatása alatt, kinek 1859. Bexley Heathben épült háza (The Red House, Philipp Webbtől), külsejének és belsejének egységességével kiinduló pontjává lett a mindenüvé elterjedt modern mozgalomnak (l. *Lakóház).*

Az újabb szobrászat története nem sok kiváló nevet mutatott föl Angliában. Síremlékekben, emlékművekben nagy a szükséglet, de a szobrászok — köztük igen sok külföldi — csak ritkán emelkednek a középszerűség fölé. A klasszicizmus legkiválóbb angol képviselője John Flaxman (1755—1826). Igen termékeny, annak idején ünnepelt mesterek voltak még: John Bacon (1740—99), Francis Legatt Chantrey (1781—1842), John Gibson (1800—1866), Richard Westmacott (1775—1856), ifj. Richard Westmacott (1799—1872) stb. Az antikizáló iránnyal szemben modernebb irányt főleg az Angliában működő idegen művészek kezdeményeztek, így a magyar származású Joseph Edgar Böhm (1834—1890). A legújabb angol szobrászatban a valószerüség uralkodik. A legnevesebb mesterek: Thomas Woolner (1826—92), William Brodie (1815—81), Hamo Thornycroft (szül. 1850), Charles Bell Birch (1832—93), Onslow Ford (szül. 1852) stb.

Sokkal nagyobb a jelentősége az angol *festészetnek*, mely szintén csak későn vett önálló, nemzeti irányt. Sokáig külföldiek elégitették ki a nagyobb igényeket. Holbein VIII. Henriknek, Van Dyck I. Károlynak volt udvari festője. Az első, igazán kiváló angol festő William Hogarth (1697—1764), az angol élet és erkölcsök hatalmas szatirájú ábrázolója. A tájképfestés, Angliában állandóan művelt műfaj terén a skót Allan Ramsay (1713—84) után föllépnek a nagy angol mesterek: Joshua Reynolds (1723—92) és Thomas Gainsborough (1727—88), kik önálló értékű új irányt kezdeményeznek. Legkiválóbb követőik: George Romney (1734—1802), Henry Raeburn (1756—1823), James Northcote (1746—1831) és az ünnepelt Thomas Lawrence (1769—1830). Hogarth után a genrefestés is határozottan nemzeti irányt vesz. A népélet ábrázolásán kívül nagy szerepet játszik az angol elbeszélők egyes jeleneteinek illusztrálása. Az elfogulatlanság, természetesség, festőiség fokozódó mértékben jut érvényre a jeles angol genrefestők, George Morland (1763—1804), Robert Smirke (1752—1845), David Wilkie (1785—1841) stb. műveiben; az Angliában olyannyira kedvelt állatképek legnagyobb mestere Edwin Landseer (1802—73). A tájképfestés, melynek régibb, akadémikus irányát képviselte Richard Wilson (1714—1782), nagy mesterek egész sorának tevékenysége által döntő jelentőségüvé vált az egész újabb tájképfestés kifejlődésére. Gainsboroughn kívül John Crome (Old Crome, 1768—1821), Alexander Nasmyth (1758—1840), kivált azonban John Constable (1776—1837) és William Turner (1775—1851) az új irány nagy úttörői.

A XIX. sz. első felében, az akadémikus, klasszicista és modern irányok küzdelmét látjuk Angliában, éppen úgy, mint Európaszerte. Nemcsak az A.-re, hanem általában egész Európára igen nagy hatást gyakorolt az ú. n. *prerafaelista* irány, mely lényegében a természet beható tanulmányozására, gondos ábrázolására fektette a fő súlyt, az akadémikus eljárásokkal szemben. 1848. lépett a nyilvánosság elé ez a fiatal művészekből álló csoport *(Pre-Raphaelite Brotherhood),* melyet William Holman *Hunt* (1827—1910) John Ewerett Millais (1829—1896) alapított és John Ruskin (1819—1900) híres irataival támogatott. Az alapítókhoz csatlakoztak: Ford Madox Brown (1821—93) és Dante Gabriel Rossetti (1828—82). Ez utóbbi idealista, sajátsá-

zetes stílusú irányban fejlesztette tovább a preraffaelita alapot, egyszersmind követője, Edward Burne-Jones (1833—1898) is, míg a kiváló George Frederick Watts (1817—1904) műveinek román fogásával. Mesterkedve egyébként is nem tekintetben feledhetetlenek. William Morris (1834—96), a modern iparművészet nagy apostola is összeköttetésben állott e körrel. Az ő hatása alatt fejlődött Walter Crane (szül. 1845) sokoldalú művészete. A preraffaelita mozgalomból fejlődött irány mellett Angliában máig is nagy népszerűségnek örvend a modern eszközöket alkalmazó klasszicizmus, melynek híres, ünnepelt képviselői: Frederick Leighton (1830—96), Valentine Prinsep (szül. 1836), Edward Poynter (szül. 1836), Laurens Alma-Tadema (szül. 1836). Általában a preraffaelizmus maradandóbb hatást keltett külföldön mint hazájában. A genrefestés főleg az arcképfestés terén nagy sikerei vannak a német születésű Hubert Herkomernek (szül. 1849); kiváló modern arcképfestők még: Walter William Ouless (szül. 1848), Charles Hazelwood Shannon (szül. 1865) stb. A preraffaelita mozgalom befolyást gyakorolt a tájképfestésre is: Henry Moore (1831—95) és mások beható gonddal ábrázolták a természetet. Nagy jelentőségre emelkedtek a modern irányú skót festők, kik eleinte főleg francia hatás alatt állottak (George Paul Chalmers 1836—78; David Murray, szül. 1849; Henry William Banks Davis, szül. 1833, stb.), míg utóbb, főleg Glasgowban (*Boys of Glasgow*) James Mc Neill Whistler (1834—1903) megkapó művészetének befolyása alá kerültek. Kiemelendők: James Guthrie (szül. 1859), Edward Arthur Waltosa (szül. 1860), Grosvenor Thomas (szül. 1856), George Henry, John Lavery (szül. 1856), David Cameron (szül. 1865). Ez arc- és tájképfestőkön kívül igen népszerűek John Pettie (1839—1893) és főleg William Orchardson (1835—1910), szintén skótok, a történeti genrefestés szerencsés művelői.

Irodalom. Sharpe, Seven periods of English architecture, London 1870; Gotch, Architecture of renaissance in England, u. o. 1891—94; Uhde, Denkmäler d. Baukunst in Grossbritannien; Sizeranne, La peinture anglaise contemporaine, Páris 1900; Addy, The evolution of the english house, London 1898; Muthesius, Die englische Baukunst d. Gegenwart, Lipcse 1902; Muther, Geschichte d. engl. Malerei, Berlin 1903; Prior, History of gothic art in England, London 1900; Caw, Scottish painting 1620—1908, Edinburg 1908; Armstrong, Geschichte d. Kunst in Grossbritannien u. Irland, Lipcse 1908.

Ángolna, *Anguilla anguilla* L. (állat), a nyilt úszóhólyagú halak (Physostomi) rendjében az *ángolnafélék* (Muraenidae) családhoz tartozó csontos halfaj. Teste kígyóforma, néha 1·25 m. hosszúra és 6 kg. nehézre is megnő. Halpénzei vékony, átlátszó, hosszú és keskeny szarunemű lemezkék, melyek vastag, nyálkás bőrében két irányban olyképen vannak elhelyezve, hogy majdnem derékszög alatt hajolnak egymás felé, a közöttük maradt szabad teret zegzugosan összeráncolt bőr tölti ki: felső állcsontja elsatnyult, az alsó hosszabb; keskeny kopoltyunyilásai hónaljúszószárnyai előtt állanak; hátsörényúszója messze a hónaljúszószárnyai mögött kezdődik s kormányúszójával össze van kötve; hasúszószárnyai nincsenek: ezért a lábatlan halak (Apodes) csoportjába sorozzuk; fogai kicsinyek. Színe sötétzöld, kékeszöld v. szürkéssárga, alul mindig világosabb v. fehéres. Kopoltyunyílásait szorosan is el tudja zárni s egy darabig a szárazföldön is élhet. Iszaposfenekű mélyvizekben él és egész Európában el van terjedve, hiányzik azonban azokból a folyókból, melyek közvetve v. közvetlenül a Káspi- v. Fekete-tengerbe ömlenek, ezért hazánkban csak mint véletlenül idetévedt vendég szerepel. Heckel Mohácsról, Petényi és Herman Ottó Komárom alól és Budapestről, Buza J. a Bodrogból említik. Ragadozó, de kis szájnyílása miatt csak apró halakra vadászhat. Télen át az iszapba vonul és téli álmot alszik. Ha 4—5 éves kort elért, rendesen októbertől decemberig, főleg viharos és sötét éjjeleken a tengerekbe vándorol. Itt ivaréretté válik; dec.-ben és jan.-ban ívik, még pedig legalább 500 m. (rendesen 1000 m.) mélységben. Petéiből 6 cm. hosszú, teljesen átlátszó, oldalról összenyomott testű lárvák bujnak ki, melyeket a szakbúvárok, minthogy nem tudták, hogy ezek az Á.

Az ángolna fejlődése.

lárvái, *Leptocephalus brevirostris* néven mint különös halfajt írtak le. Ezekből a tenger mélyében élő lárvákból fejlődik az új Á.-nemzedék, mely egy év mulva, sokszor óriási akadályokkal megküzdve, nagy tömegekben ismét a folyamokba vándorol. E visszavándorló nemzedék jobbára nőstényekből áll, míg a hímek a folyók torkolatánál és a tengerben maradnak. Húsát, mely frissen, pácolva és füstölve fontos kereskedelmi cikk, igen sokra becsülik. Friss vére *magában* élvezve, v. más állatok vérébe fecskendezve, mérgező hatású; a tünetek a kígyóméreg okozta tünetekhez hasonlók. Mindazáltal az Á.-nát nem szabad a mérges állatok közé számítani, mert friss állapotban (nyersen) az ökörvér is mérges hatású. Az Á.-hoz különben igen sok babona fűződik; a középkorban az orvosi tudomány nagy szerepet juttatott neki, úgyszólván minden szervét orvosságképen használták.

Közeli rokona a *tengeri* Á. (*Conger conger* L.), mely 3 m.-nél is hosszabbra nőhet és súlya az 50 kg.-ot is megközelíti; az egész földön, az ösz-

szes mérsékelt és forró földövi tengerekben el van terjedve. Húsát nem sokra becsülik, mert nem olyan ízes, mint a közönséges édesvízi Á.-é. Halászatát különösen az olasz Comacchioban, továbbá Schleswig-Holsteinban, a Keleti-tenger mellékén és Hollandiában űzik nagyban.

Az Á. tenyésztése. Az A.-át az édes vizekben rendszeresen tenyészteni nem lehet, mert a tejes, vagy hímhalak, melyek alakjukra és nagyságukra nézve egészen elütnek az ikrás (nőstény) Á.-tól, csupán a tengerben élnek, s nem követik az ikrásokat folyami vándorlásaikban. Az Á.-tenyésztés tulajdonképen csak a fiatal halporontyok felnevelésében áll. Az édes vizekben az ikrás Á.-k 3—7 éves korukban érik el ivarérettségüket. Egy-egy kifejlődött Á. petefészkében 9—10 millió ikra található s így szaporodásuk igen nagy. Az Á.-k vándorlásaikra különösen a zivataros napokat használják fel; éjjel a víz tükrén úsznak a folyam folyása ellenében, nappal pedig a fenekén vándorolnak. A parti halászok fáklyával mennek ki éjjelenként a vándorlás időszakában a partokra s póznára erősített szitákkal az Á.-porontyok milliárdjait fogják ki. Oly roppant nagy mennyiségben lepik el éjjel e kis, 5—6 cm. hosszú féregalakú porontyok a parti vizek felületét, hogy minden 1 liter kimerített vízre körülbelül 5—6000 drb Á.-t lehet számítani. Az így kifogott porontyok egy része Francia- és Olaszországban különféle módon elkészítve az asztalra kerül. A kifogott porontyok nagy részét azonban elevenen küldik el felnevelés céljából. Az elevenen szétküldött porontyok Franciaországból *Montée* néven kerülnek forgalomba. A Montée különösen állóvizek benépesítésére alkalmas, mert az Á. nagyon igénytelen állat, jól fejlődik akkor is, ha a víz nem éppen friss. Az Á.-ivadék nagyon gyorsan nő s felnevelése, mely egyébként sem okoz sok gondot, már azért is nagyon jövedelmező; 4—5 év alatt valamely vízbe helyezett porontyból $2^1/_2$—3 kg.-os hal nő fel. Néha súlyosabbra is megnő az Á.

Az Á. felnevelésénél az Á.-s tavak, vagy mocsarak partjait tisztán kell tartani, s nem szabad megengedni, hogy itt a fű felnőjjön, mert a harmatos fűben az Á. éjjel táplálékot keresve, tovacsúszik és így könnyen megszökik; ennek elkerülése végett tanácsos a tavak partját kaviccsal behinteni.

Ángolna-félék *(Muraenidae,* állat), a nyíltúszóhólyagú halak *(Physostomi)* rendjének egyik családja. Csupasz v. elsatnyult, egymást nem érintő halpénzekkel fedett, többnyire kígyóalakú halak; hasúszószárnyuk nincsen; páratlan úszószárnyaik, ha kifejlődtek, egyetlen úszószegéllyé olvadtak össze. A mérsékelt és forró földövön, tengerekben és édesvizekben egyaránt előfordulnak. Mostanáig 240 fajuk ismeretes, mely 26 nembe tartozik. Valamennyien ragadozók; húsuk ízletes, ezért mindenütt nagyban halásszák őket. Ismertebbek következő fajai: 1. *A sikos ángolna* (l. *Ángolna).* 2. *A tengeri ángolna (Conger conger* L.), úgyszólván az egész földön el van terjedve, az összes mérsékelt- és forróföldövi tengerekben, különösen a partok közelében fordul elő; húsa, bár nem becsülik éppen nagyon sokra, olcsóságánál fogva keresett élelmiszer. 3. A *közönséges muréna (Muraena helena* L.; l. *Muraena).* Az Á-nek több neme kizárólag mélytengeri hal. Ilyenek a *Nemichthys,* a *Cyema,* a *Saccopharynx* és *Synaphobranchus* nembe tartozó fajok, melyeket 500—2500 fonalnyi mélységből halásztak ki. Legkülönösebb alakú a *Saccopharynx pelecanoides* Günth. faj, mely azonfelül lágy, mészben szegény csontjaival és a levegőn pépesen meglágyuló izomzatával is leköti a figyelmet.

Angol-német légió, l. *Idegen légió.*

Angol nyelv. Angolország legrégibb lakói a kelta származású brittek (Britanni, Βρεττανοί) voltak; nekik köszönheti a szigetország elnevezését is. A brittek régebbi története és műveltsége homályba vész és csak a Kr. e. I. századtól fogva vannak feljegyzéseink. Ekkor lépnek érintkezésbe a rómaiakkal. Már Caesar is megkisérelte Britannia meghódítását, de csak *Cnejus Julius Agricola* hadvezérnek sikerült az országot római provinciává tennie, Domitianus császár idejében. A római uralom Róma kulturájának diadalát is jelentette. A latin népnyelv (az ú. n. lingua rustica), különösen a városokban mindinkább kiszorította a keltát; ez utóbbi csak a kulturától távolabb eső vidékeken maradt használatban. A rómaiak az ország déli részét teljesen hatalmukba kerítették. E körülmény világtörténeti fontossága abban áll, hogy a római civilizáció itt is gyökeret vert. A rómaiak széleskörű kulturális és gazdasági tevékenységet fejtettek ki, Britannia és Róma között élénk érintkezés fejlődött. Chester, Manchester, Winchester, Lancaster, Exeter, Lincoln (Lindi colonia) városnevek még ma is emlékeztetnek a római uralomra.

A rómaiak Kr. u. 407. kénytelenek voltak légióikat, Britanniából visszahívni és ezzel a római uralom Britanniában véget ért. Azonban a római kultura nem tűnt el egy csapással Britanniából, hatása még hosszú ideig érezhető volt. Különösen a városokban ezentúl is latinul beszéltek. A falvak és az elhagyatottabb vidékek kelta lakosságának a római kultura iránt kevesebb érzéke volt, ezek régi barbárságukba hanyatlottak vissza. A *kelta* nyelvet Walesben, Skóciában és Irországban még ma is beszélik, bár az uralkodó nyelv ma már mindenütt az angol. Az A. fejlődésére a keltának igen csekély befolyása volt. Kelta eredetű pl. az *Aberdeen, Aberystwith, Cardigan, Carlisle, Dundee, Dunbar, Inverness* nevek első eleme *(aber* = torkolat, *car* = vár, *dun* = megerősített hely, *inver* = folyó torkolata). — A *latin* nyelvnek nagyobb hatása volt az A. fejlődésére, mint a keltának. Egyes latin kölcsönszókat már az angolszászok hoztak magukkal szárazföldi hazájukból (pl. *butre,* vaj; *win,* bor; *pund,* font), másokat Britanniában vettek át a rómaiaktól (pl. *piper,* bors; *plume,* szilva, stb.) és ismét más latin szók a kereszténység elterjedése által jutottak az angolba (pl. *engel,* angyal; *bisceop,* püspök; *maesse,* mise; stb.).

Röviddel a római légiók visszahívása után, a Kr. u. V. sz. közepén, az európai szárazföldről, valószinüleg a mai Schleswig-Holsteinből, különböző germán törzsek, nevezetesen *ánglok, szászok* és *jüték* nagy csapatokban árasztották el Britan-

után. E germán törzsek az ellenállásra képtelen britteket lassanként visszaszorították a hegyes vidékekre és az egész országot meghódították. Csak a hegyes Cornwall, Wales, Cumberland és Skótország őrizték meg, — ép úgy, mint a római uralom alatt, — most is függetlenségüket és kelta anyanyelvüket. Az ország meghódított részeiben a győztes germánok nyelve lett uralkodóvá. Ez a germán nyelv, a hódítóknak hazájukból való elszakadása és a szigetország idegennyelvű lakosságával való érintkezése következtében, egészen önálló fejlődést vett és eredeti alakjától mindinkább eltért. Az *ánglok, szászok* és *jütek* közül a leghatalmasabb az *ánglok* törzse volt. Ő róluk nevezték el a meghódított országot *Angolországnak* (Englaland), az ott kifejlődött nyelvet pedig *A.-nak* (Englisc spraec, Englisc reord). *A. alatt tehát a legrégibb időben Britannia germán hódítóinak nyelvét értjük a K. u. V. sz. közepétől fogva.* Az A. fejlődésének legrégibb korszakát, az anglok, szászok és jütek bevándorlásától a normann hódításig, körülbelül K. u. 450—1066-ig *angolszász* v. helyesebben *ó-angol* kornak nevezzük.

Az ó-angol nyelv számos nyelvjárása közül az ország uralkodó nyelve a wessexi dialektus lett, melyet Nagy Alfréd (871—901) emelt irodalmi nyelvvé. A *dán* hódítással ó-skandináv elemek is kerültek az angolba, nagyobb hatással azonban nem voltak, mert a dánok a műveltebb angolok nyelvét sajátították el.

Az A. fejlődésének második korszaka, a **középangol kor**, a normann hódítástól a középkor végéig (1066—1500) tart. A normann hódítással mindinkább tért foglaló francia nyelv és műveltség az A.-re nagy befolyással volt. 1066 óta Angolországban a hódító normannok nyelve, a *normann-francia* lesz uralkodóvá és az A. kezd háttérbe szorulni. A *normann-francia* (későbbi alakjában *anglonormann*-nak v. *anglofranciá*-nak nevezzük) volt az udvar és az előkelő társadalmi osztályok nyelve, míg a nép széles rétegei megőrizték régi, angol anyanyelvüket. Kezdetben a francia és az A. nem voltak egymásra kölcsönhatással és egymástól teljesen függetlenül fejlődtek. A hódító normannok és a legyőzött angolszászok közötti ellenségeskedés és ezáltal az anglonormann és A. közötti éles ellentét azonban az idők folyamán csökkent. A normannok és angolszászok mind közelebb jutottak egymáshoz és végül politikailag és társadalmilag is egybeolvadtak. A normannok és az angolszászok összeforrásából fejlődött ki az *angol nép*. Ez átalakulásban az angol elem győzött és a XIII. sz. közepétől fogva a normann lakosság is az A.-et veszi fel, az anglonormann nyelv úgyszólván beleolvad az angolba. 1300-tól fogva mind gyakrabban találkozunk a költőknél oly nyilatkozatokkal, hogy *angolul* kívánnak írni az *angol* nép számára, amely immár nem ért franciául. A közép-A. szókincsén természetesen meglátszik a francia befolyás. Az állami és udvari élet, a politika és közigazgatás, a tudomány és művészet körébe tartozó kifejezések, valamint az absztraktumok, többnyire francia eredetűek; viszont a mindennapi élet és a kedélyvilág kifejezései, valamint a földmívelésre és a hajózásra vonatkozó szavak germán származásuak. Ugyancsak germán maradt az A. grammatikai struktúrája; germán eredetűek a segédigék, a névelő, a névmások és csekély kivétellel a prepoziciók, számnevek és kötőszók is. Az óangollal összehasonlítva, a középangolban a végzetek gyengülnek, kiegyenlítődnek és színtelenekké válnak; így pl. a «venni» ige infinitivusa az óangolban *niman* volt, a középangolban *nimen;* a *mona, sunne, sunu, bindan, leornian* szavak helyére *mone, sunne, sone, binden, lernen* alakok lépnek. A főnevek többesszámát az óangolban különböző módokon képezték (pl. *stān : stānas, land : land, hol : holu, mete : mete, sunu : suna, feld : felda, nama : naman, man : men).* E képzésmódok legnagyobb része már a normann hódítás előtt kezdett lassankint átmenni a mai egyöntetű többesszámképzésmódba, melynek jele -s (stones, lands, holes, meats, sons, fields, names). E példák közül az egyetlen man : men esetében maradt meg a régi képzésmód. A XIV. sz. közepétől fogva az A. a franciát teljesen kiszorította; a francia csak, mint hivatalos nyelv maradt használatban a latin mellett. Az angol, mint hivatalos nyelv, csak lassan hódított tért; így pl. az angol törvényeket is csak 1489 óta publikálják A.-en és egyes francia szólásmódok az angol parlamentben a mai napig fennmaradtak.

Az angol irodalmi nyelv megalapítóinak régebben *Chaucert* (1340—1400) és *Wiclif*-et (1324—1384) tekintették. Műveik valóban nagyban hozzájárultak az egységes angol irodalmi nyelv gyors kialakulásához. Az angol irodalmi nyelv kifejlődése azonban ugyanebben az irányban történt volna Chaucer és Wiclif nélkül is. A számos dialektusnak egységesítése és az irodalmi nyelvnek kifejlődése nem Chaucer, hanem a nép és a hivatalok nyelvéből indult ki. Chaucernek az az érdeme, hogy művei által hozzájárult az egységes irodalmi nyelv gyors elterjedéséhez. A XV. sz. elejétől fogva az angol, mint hivatalos nyelv is teljesen kiszorította a franciát. London, mint az ország fővárosa, a parlament és a felső bíróságok székhelye, a kormányzat középpontja, befolyását az egész országban érvényesítette. A XV. sz. vége felé csaknem az összes grófságok okiratai már a londoni nyelvjárás jellemző sajátosságait mutatják. Az egységes angol irodalmi nyelv kialakulására nagy hatással volt a könyvnyomtatás feltalálása is, melyet Angolországban *Caxton* vezetett be 1476-ban.

Az **újangol** korszak a XVI. sz. elejétől a jelenkorig terjed. A renaissance eszmeáramlatainak hatása alatt az irodalmi prózába igen nagy számmal hatoltak be latin és görög szavak. Az írók a latin és görög kifejezések sűrű használatával akarták jelét adni tudományos készültségüknek és új tudós szavak képzése által *(inkhorn terms)* egymáson szinte túl akartak tenni. E tudós kifejezések közül sok a nyelvből később ismét kiveszett, míg egy részük egészen meghonosodott és még ma is használatos *(accidence, attractive, local, restauration, modesty, temperance,* stb.). Ezen latin és görög szavakhoz járultak utóbb az irodalom révén francia, olasz, spanyol és egyéb kölcsönszók is. Az újangol korszakban a végzetek a szavakról teljesen lekoptak, így pl. a közép-

angol *mone, sunne, sone, binden, lernen* szavaknak az újangolban *moon, sun, son, bind, learn* felelnek meg. E korban továbbá a helyesírást egyenletesebb elvek szerint szabályozták; az erős ragozású igék száma csökkent; a személyragok majdnem egészen eltüntek; a participium praesens régebbi «-end» végzete helyére «-ing» lépett; a főnevek többesszámának képzése egyszerűbb lett. Az irodalmi nyelv a gondolatok és érzések legfinomabb árnyalatainak kifejezésére is alkalmassá vált, és hogy ebben a tekintetben a tökéletességnek mily magas fokára emelkedett, azt Shakespeare és Milton műveiből látjuk. Az A. hangtani tekintetben a XVI. sz. óta sok változáson ment át, az írás azonban, néhány csekélységet nem tekintve, alig módosult. Az angol helyesírás nagyjában a mai napig megmaradt XVI. sz.-i alakjában és az eltérés az irott és a beszélt nyelv között azóta mind nagyobb lett. A londoni dialektus túlsúlya a XVI. sz.-tól fogva állandóan erősbödött. Nemcsak az egységes angol irodalmi nyelv fejlődött a londoni nyelvjárásból, hanem az élő nyelvre nézve is London maradt a mintakép. A művelt londoni kiejtést tekintik ma is Angolországban mértékadónak, ezttanítják az iskolákban és az angolul tanuló idegenre nézve is ez szolgál követendő mintaként *(Standard English)*. Az A.-et Erzsébet királyné korában 5 millió ember beszélte, ma már 150 millióra rúg az angolul beszélők száma. Az összes fontosabb modern nyelvek közül az angolnak van legtöbb kilátása arra, hogy mint a világ egyik legelterjedtebb nyelve, legegyetemesebb nemzetközi nyelvvé is váljék.

Irodalom. Henry Sweet, New English Grammar, Logical and Historical, 2 kötetben, Part I. Introduction Phonology, and Accidence, Part. II. Syntax, Oxford 1892—96; Henry Sweet, History of English Sounds from the earliest period, Oxford 1888; Walter Skeat, Principles of English Etymology. First Series, The Native Element. Second Series, The Foreign Element, 2 köt., Oxford 1891 és 1892; Richard Morris and Leon Kellner, Historical Outlines of English Syntax, u. o.; Henry Bradley, The Making of English, u. o.; Otto Jespersen, Growth and Structure of the English Language, Leipzig 1905; T. R. Lounsbury, History of the English Language, London; W. H. Low, The English Language, its history and structure, u. o.; O. F. Emerson, History of the English Language, u. o.; T. N. Toller, Outlines of the History of the English Language, Cambridge, University Press; H. C. Wyld, The Growth of English, u. o. 1907 és The Historical Study of the Mother Tongue, u. o. 1906; Max Kaluza, Historische Grammatik der englischen Sprache, 2 köt., Berlin, Felber, 2. kiad. 1906—1907; Horn, Historische Neuenglische Grammatik, Strassburg 1908; Otto Jespersen, A Modern English Grammar on Historical Principles, Heidelberg 1909; Morris J., Organic History of English Words I. Old English, New-York 1908.

Etimologiai szótárak: Walter Skeat, Etymological Dictionary of the English Language. New Edition, Oxford 1910; F. Kluge and F. Lutz, English Etymology, Strassburg 1898. Teljesen a modern tudományos kutatás színvonalán áll a modern lexikografia remekműve, a James Murray szerkesztésében megjelenő New English Dictionary on historical principles, founded mainly on the materials collected by the Philological Society, Oxford 1884—1910, 8 óriási köt. jelent meg és remélhető, hogy 8—10 év mulva a mű teljes lesz. A mai élő nyelvjárásokat kellő teljességgel felöleli a Joseph Wright szerkesztette hatalmas English Dialect Dictionary founded on the publications of the English Dialect Society, London, 1898 óta jelent meg. — A német szótárak közül megemlítendők: Flügel, Schmidt-Tanger, Muret-Sanders, Thieme-Kellner, Grieb-Schröer szótárai amely utóbbi az etimologia és a kiejtés pontos feltüntetése által válik ki. Angol magyar szótárt szerkesztett ujabban Yolland Arthur Magyar és angol szótár címen, Budapest 1908.

Angolnyereg, könnyebb, többnyire vánkos nélküli bőrnyereg. Súlya 5—6 kg., de a versenynyergek súlya olykor 1/2 kg., sőt annál is kevesebb.

Angolország (térképét l. *Nagy-Britannia* cikknél), a brit szigetek K.-i nagyobbikának, Nagy-Britanniának D.-i része, mely magában foglalja a körülte fekvő szigeteket: Sheppey-, Wight- és Scilly-szigeteket, politikai szempontból hozzátartozik Wales-félsziget is. É.-on a Cheviothills választja el Skóciától. K.-en az Északi-tenger, D.-en a La Manche (English Channel), amely a Pas de Calais-ban (Straits of Dover) 31 km.-nyi széles szorossá alakul, Ny.-on az Atlanti-óceán, a Szt. Györgycsatorna, az Ir-tenger és az Északi-csatorna határolja. Legdélibb pontja a Lizard-fok (é. sz. 40° 58′, ny. h. 5° 11′), legkeletibb Lowestoft Ness (é. sz. 52° 29′, k. h. 1° 45′) és a legnyugatibb Landsend (é. sz. 50° 4′, ny. h. 4° 38′). Területe: 151,055 km². Az angolszászok, akik az V. sz.-ban vándoroltak ide, adták a nevét.

Tagoltsága és felszíne. A brit-szigetek kifejezetten kontinentális szigetek, amelyek aránylag nem távoli geológiai korszakban váltak el az európai kontinenstől s ha a környékező tengerfenék csak 100 m-rel emelkednék, a régi összeköttetés ismét helyreállana. A. vízszintes tagoltságára nézve jellemző, hogy helyenként K.-en és Ny.-on egymással szemközt benyúló öblök, illetőleg folyótorkolatok a szárazföldjét összeszorítják: a Bristol-öböl és Temze-torkolat közt a távolság 220 km.; a Liverpooli-öböl és a Humber-torkolat közt 180, végül a Solway-firth és Tyne-torkolat közt már csak 100 km. A Ny.-i partok jobbára magasan kiemelkednek és a tenger hullámcsapásaitól ki-ki vannak tördelve, míg K.-en inkább alacsonyak, alluviális rétegekből alkotvák. Meredekek a D.-i partok is, amelyeken csak itt-ott (pl. a Chessilpad Portlandnál, Dorset) találhatók lapos, üledékektől képzett részek, egyebütt jobbára kitördelt sziklák láthatók, névszerint Wight-szigetén a Needles, továbbá Hastingsnál, Brightonnál, Dovernál. Az oceán romboló munkáját legjobban mutatják a Scilly-szigetek, amelyek Cornwallis-félszigetnek Landsendig visszaszorított, illetőleg szétrombolt részének maradványai.

A brit-szigetek geológiai alkatuknál fogva az É.-Európai táblaföldnek részei, amely K.-i részében változatlan maradt, de Ny.-i részében nagy változáson ment keresztül. A karbon-kor közepén keletkezett az Armorikanus-hegység, amely Walesen, Cornwallison és a Bretagneon át a francia Plateau Centralig nyúlt. Az ekkor keletkezett hegységek azonban nem tartották meg eredeti alakjukat; a szárazföld és tenger romboló ereje részben lehordta és lesímította; a geológiai középkorban és még a korai terciér-korban azután a tenger szine alá kerültek, amikor is sok helyen üledékes rétegek rakódtak reájuk. A késői terciérkorban ismét kiemelkedtek és alakjuk ezóta kevéssé változott. A. hegységei kristályos vagy régi üledékes kőzetekből álló csonka hegységek, melyeket törések és horpadások választanak el egymástól. Genezisökből magyarázható meg, hogy az angol hegységekben hiányzanak az éles hegyormok, hegyhátak és meredek csúcsok; a paleozoikus idő óta fennálló kopásnak és lehordásnak következménye, hogy mindenfelé domború boltív-

csak. Jókora kiterjedésű, aránylag nem nagy magasságú hegytömegeket fűvel benőtt vagy tőzeges feltöltések [illegible] tulajdonságuk meg az A.-i hegyeknek. [illegible] lévő glaciális jelenségekre találunk; a jégkorszak maradványai a nagyszámú [illegible] tavak is. A hegységek közt levő horpadásokat [illegible] devon korszakból való [illegible] homokkő (old red), mészkő és a szénrétegek alkotják; ez utóbbiaknak köszönheti A. óriási [illegible]. Az említett csonka hegységek, törések és horpadások [illegible] É.-on és Ny.-on vannak. [illegible] úgy, mint orografiai szempontból teljes [illegible] alkotják A. DK.-i része. A kettő közti [illegible] vonalat a csaknem megszakítatlan völgy, [illegible] A. K.-i partján, a Tee torkolatánál kezdődik, a (É.-i) Ouse, Trent, Avon, Severn és Exe folyók völgyrészeit követi és kissé meggörbülve Exeternél a D.-i parthoz ér. A. ezen DK.-i része a [illegible] medencéivel csaknem teljes hasonmása az É. francia medencéknek; csak egyes helyeken szakítják meg lépcsőszerű emelkedések. Míg e csonkahegységek és horpadások A. ásványi kincseit tartalmazzák, az ország DK.-i része a földmívelés hazája, amely a maga természetes ligeteivel, parkjaival és rétjeivel, közbeszórt falvaival, kastélyaival a tipikus angol parkvidék.

A Cheviot-Hills lábánál elhúzódó horpadásból emelkedik ki és huzódik D.-nek a Penine-Chain, [illegible] legmagasabb csúcsa a Crossfell (881 m.), amelynek tőzeggel takart magaslatai nagyobbára homokkőből vagy a karbonformációhoz tartozó odukban és barlangokban gazdag mészkövekből állanak és amelynek lejtői szénteleptekben rendkívül gazdagok. A Penine Chaintól Ny.-ra, a Solway-Firth és Morecombe-öböl közt van a kambriai paleozoikus csonka hegység (legmagasabb csúcsa a Sca Fell 963 m.), amelyet sűrű erdők, köztük festői tavak (ezért Lake District) takarnak és amely hegységi, tájképi szempontból A. legszebb része. A harmadik hegycsoportot alkotják Wales (l. o.) hegyei, amelyeknek legmagasabb csúcsát a Snowdont (1088 m.) 5 hónapig takarja hó. A csonka hegységek negyedik csoportja, a Cornwallisi hegyvidék, a Bristol-öböltől D.-re van. E hegyvidék fűvel takart és völgyektől átszeldelt ős, lekoptatott tábla, amelyen számos gömbölyded gránitkúp ül, pendantja a francia Bretagnenak, amelyhez még abban is hasonlít, hogy gazdag kőemlékekben (menhirekben és dolmenekben). Legnagyobb magasságát a Dortmoor Forestben (Yes Tor 620 m.) éri el. Cinn-ércekben való gazdagságáért már a föniciabeliek is fölkeresték. A. K.-i dombos vidéke a Temzétől É.-ra, egymástól csaknem parallel ÉD.-i irányú dombsorokból áll, amelyeknek meredek szegélye mindenütt Ny. felé van fordítva, K. felé pedig a következő meredek szegélyig szeliden lejtősödnek. E meredek lejtők a denudáció által keletkezett szegélyei a K. felé szeliden lejtősödő jura- és kréta-rétegeknek. Az Exe, Severn, Trent és Ouse völgyei felől látható az első ily meredek szegélyek sorozata, amelyeket különböző neveken neveznek (Cotswold Hills, Lincoln Heights stb.) és amelyek legnagyobb magasságukat (Botton Head 454 m.) a North-York-Moorsban érik el. A második K.-ibb fekvésű lépcsőt, amelyet a Marlborough- és Chiltern-Hills, az East Anglican-Heights és a Lincoln- és York-Wolds alkotnak és amely Ny.-ra nyíló ívalakban, megszakítva a Temze, a Wash és a Humber által Bristoltól Norfolk felé és azután a tengerparttal meglehetősen egyközűen Flamborough-headig nyúlik. A Temzétől D.-re is van két dombsor, a North- és a South-Downs; az elsőnek meredek szegélye É. felé, az utóbbi pedig D. felé néz; a két meredek szegély a Weald nevű medencét zárja be. A North-Downs (legnagyobb magasság 368 m.) Dovernél, a South-Downs (legnagyobb magasság 271 m.) pedig Brightonnál meredek mészsziklák alakjában vesznek a tengerbe. A North-Downs és a Marlborough-Hills-szel kezdődő É.-i dombsor között terül el a hullámos felszínű, termékeny Londoni terciermedence, amelyen a Temze folyik keresztül és amelynek közepén épült London.

Vizei. Leghosszabb, egyszersmind legfontosabb folyója A.-nak a Temze, hossza 323 km., vízterülete 13,600 km²; legnagyobb vízterülete (24,068 km²) a Humbernek van, amely több kisebb folyóból, különösen pedig az Ouse és Trentből keletkezik; hossza 298 km.

Egyéb jelentékenyebb folyók:

Az Északi-tengerbe ömlik:	Hossza km.	Az Atlanti-oceánba, illet. Ir-tengerbe ömlik:	Hossza km.
Tyne	117	Exe	89
Wear	105	Severn	299
Tees	127	Towy	93
Witham	103	Dee	129
Welland	116	Mersey	90
Neu	161	Ribble	87
Ouse (Great-Ouse)	230	Eden	104
A La Mancheba ömlik:			
Avon	98		
Stour	87		

Mindezen folyók lassú folyásuak, sellőik nincsenek és különösen azzal, hogy nagyobb részöknek tölcséralakú torkolata van, a hajózásra nézve nagyon előnyösek. A tavak legnagyobb számmal a Lake Districtben és Walesben vannak. Amott a Windermere (15 km. hosszú és 1·5 km. széles, területe 10 km²), emitt a Bala (6 km. hosszú) a legnagyobb. Ásványvízforrásai közt ismertebbek a meleg források Bath (47°) és Buxton (27°) mellett, kénes forrás Holbeck Leeds mellett, vastartalmú források Scarborough és Harrowgate-Yorkban, Brighton Sussexben, keserűvízforrás Epsom Surreyben, sósforrás Ashby de la Zouch és Droitwich Chesterben, jód- és brómtartalmú Purton Spa Wiltben és a sandrocksi forrás Wight szigetén.

Éghajlat, flóra és fauna. A. fekvését tekintve a mérsékelt égövhöz tartozik. Klimája oceanikus, de az éghajlatnak ez a karaktere sokkal jobban kidomborodik a Ny.-i mint a K.-i részeken; amott a januáriusi középhőmérséklet 5—6°, helyenkint 7—8°, miként É.-Olaszországban, emitt 3—4°; a januáriusi izotermák ÉD.-i irányban húzódnak; ezen aránylag nagy meleget azonban, amit jó részben a Golf-áramlat hoz létre, megrontja a csaknem állandó felhőzet. A nyári meleg közt nincs nagy különbség, és a juliusi izotermák NyK.-i irányt követnek. Az évi hőmérsékleti in-

gadozás Ny.-on nem egészen 8°, K.-en pedig 14°. A téli hőmérséklet Wight szigetén olyan, mint Fiuméban és a Scilly-szigeteken olyan, mint Genovában. A. nagyjából az alacsony légnyomás uralma alatt áll; a Ny.-i szelek a leggyakoriabbak, amelyek különösen télen erősek, de a K.-i részeken elgyöngülnek. A csapadék az egész évre meglehetősen egyenletesen van felosztva; a Ny.-i partokon, különösen a hegységek Ny.-i lejtőin azonban a csapadék igen nagy; az évi esőmennyiség 2—4 m., amit Európának csak igen kevés helyén találni. K. felé a csapadékmennyiség erősen apad. A heves zivatarok gyérek; az eső országos esőként hull alá; a hóesés igen ritka. A gazdag csapadékkal karöltve járnak a nagy és sűrű ködök, amelyek csak a D.-i szigeteken hiányzanak csaknem teljesen. A híres londoni ködök sem tisztán klimatikus jelenségek, hanem jórészt a gyárak sűrű füstjével vannak okozati összefüggésben. A. flórája legközelebb áll a francia és németalföldi flórához. A. túlnyomó nagy részét egykoron szintén kiterjedt erdők borították, amelyeket jórészt kiirtottak, helyöket rétek, legelők és szántóföldek foglalják el. Ny.-Európában otthonos növények az Erica-fajok, Ulex, Ilex aquifolium stb. A.-ban messzebb nyomultak előre É. felé, mint Európa egyéb részeiben. A magas téli középhőmérséklet lehetővé teszi, hogy a kaméliák, mirtusz, a babér a szabadban is átteleljenek. A tűlevelű fák közül csak Juniperusok találhatók. A fauna ugyanolyan mint Ny.-Európában, azzal a különbséggel, hogy a fajok száma jóval kisebb, mint Európa ugyanily nagy területén. Farkas és medve teljesen kipusztult; a rókát csak a vadászat kedvéért tartják; borz, menyét, vadmacska is már csaknem teljesen kipusztult. Gólyák nem igen keresik fel A.-t, egyéb vándormadarak nem ritkák. A folyók halakban gazdagok.

Lakossága. A. őslakóiról semmi biztosat nem tudunk. A neolitikus korszakban valószinüleg keskeny fejű, barnahajú nép lakta, amelyet némelyek az iberek rokonainak tartanak. Későbben az indogermán kelták hatoltak be a brit-szigetekre és elődjeikkel teljesen összekeveredtek, illetőleg azokat teljesen kiirtották. Valószinüleg kétféle kelta bevándorlás ment végbe, a régibb a gall, amelynek tagjai a messzebb fekvő vidékekre Skóciába, Irországba és Man-szigetére szorultak, míg az újabb, a brit, a tulajdonképeni A.-ban telepedett le. Julius Caesar vezette a római hadakat a brit-szigetekre, és bár a római uralom 3 századon át tartotta fenn magát, annak csak igen kevés nyoma maradt meg. Már a IV. sz.-ban nyomultak be A.-ba szászok és frizek a DK.-i részekbe; az V. sz.-ban azután az újonnan bevándorolt germánok egész A.-ot ellepték és a kelták a távolabb fekvő részekbe szorultak, Wales, Skócia és Irország egyes részeiben máig is fenntartották magukat. Az angolszászok a Temze környékét foglalták el, ahol későbben Essex, Sussex és Wessex grófságok keletkeztek. A jütlandiak Kentben, Wight-szigetén és a Humber mellett telepedtek le. A dán bevándorlás a VIII—IX. sz.-ban ment végbe: a dán telepek (Danelagh) 15 grófságra terjedtek ki Hertfordtól Durhamig. Az utolsó bevándorlók a francia normannok voltak (1066). A. lakóinak száma az erős kivándorlás dacára folytonosan növekszik. 1801. még csak 8.892,536 volt, 1851. már 17.927,609 és az utolsó népszámláláskor 1901-ben 32.527,843; 50—50 év alatt tehát megkétszereződött. Az 1909-iki becslés szerint pedig 35.756,615 a lakosok száma. Az 1901. népszámlálás szerint a lakosság az egyes grófságok és önálló városok (county boroughs) közt a következőképen oszlott meg:

A grófság neve	Területe angol □ mérföldekben	A lakosok száma 1901-ben	Esik egy □ mérföldre
Bedford	473·3	171,707	363·0
Berks	713·3	180,354	252·9
Buckingham	749·0	197,064	263·1
Cambridge	492·5	120,264	244·2
Isle of Ely	371·9	64,495	173·8
Chester	1,009·2	599,070	593·6
Cornwall	1,356·6	322,334	237·6
Cumberland	1,520·4	266,933	175·5
Derby	1,013·8	504,610	489·2
Devon	2,597·8	436,938	168·2
Dorset	977·4	202,063	206·7
Durham	1,001·1	834,246	833·3
Essex	1,523·2	816,640	536·1
Gloucester	1,236·8	331,539	268·0
Hereford	842·0	114,125	135·6
Hertford	632·0	258,423	408·9
Huntington	365·6	54,125	147·9
Kent	1,520·2	936,240	615·9
Lancaster	1,707·7	1.827,436	1,070·1
Leicester	819·1	225,911	275·8
Lincoln:			
Parts of Holland	410·6	77,610	189·0
« « Kesteven	727·9	103,962	142·8
« « Lindsey	1,501·7	206,523	137·5
London	117·0	4.536,541	38,773·8
Middlesex	232·3	792,314	3,410·7
Monmouth	539·5	230,806	427·5
Norfolk	2,036·7	313,504	153·9
Northampton	908·9	207,485	228·8
Soke of Peterborough	83·5	41,122	492·1
Northumberland	2,009·6	387,791	192·1
Nottingham	826·8	274,716	332·2
Oxford	743·7	137,124	184·4
Rutland	152·0	19,709	129·7
Salop	1,346·6	239,783	178·1
Sommerset	1,615·8	385,110	238·3
Southampton	1,479·1	377,118	255·0
Wight-sziget	146·9	82,418	561·0
Stafford	1,128·2	879,142	779·2
Suffolk (East)	859·0	189,170	220·2
« (West)	610·8	117,553	192·4
Surrey	707·5	519,654	734·5
Sussex (East)	815·3	261,696	320·9
« (West)	630·6	151,553	240·3
Warwick	879·8	347,722	395·2
Westmorland	789·6	64,409	81·5
Wilts	1,350·2	271,394	201·0
Worcester	739·9	358,377	484·5
York (East Riding)	1,157·9	144,748	125·0
« (North «)	2,124·5	286,036	134·6
« (West «)	2,627·2	1.460,982	559·7
Egész Angolország	50,222·0	21.930,663	436·7
Anglesey	276·0	50,606	183·3
Brecknock	733·3	54,213	73·9
Cardigan	692·3	61,078	88·2
Carmarthen	918·4	135,328	147·3
Carnarvon	571·8	125,649	217·9
Denbigh	665·7	131,582	197·7
Flint	254·7	81,484	319·9
Glamorgan	792·6	601,061	758·4
Merioneth	659·4	48,852	74·1
Montgomery	797·0	54,901	68·8
Pembroke	613·6	87,894	143·2
Radnor	470·6	23,281	49·4
Egész Wales	7,446·0	1.445,930	195·5
Egész Angolország és Wales	57,668·0	23.386,593	405·6

A county boroughk a következők :

[illegible]	Területe acre-ekben	[illegible]	Lakóinak száma 1901-ben	Esik 1 acre-ra 1901 ben
[illegible]	11,0[illegible]	62,996	[illegible] 586	5·2
[illegible]	[illegible]	48 621	49 839	14·7
[illegible]	3 848	121,12[illegible]	11[illegible],915	28·8
[illegible]	12,639	56[illegible] 629	522,20[illegible]	41·1
[illegible]	6,978	136,9[illegible]9	127 626	18·3
[illegible]	15 210	18[illegible],824	168 21[illegible]	11·0
[illegible]	1,5[illegible]6	6[illegible] 393	58 556	37·2
[illegible]	2 610	72 368	47,003	18·0
[illegible]	2 8[illegible]9	293 083	279,767	12.2
[illegible]	2 536	130 926	123,478	48·8
[illegible]	11 705	3[illegible]7,642	328 945	28·1
[illegible]	4 005	106 267	97,043	24·1
[illegible]	4 202	54,455	50.386	12·0
[illegible]	5 90[illegible]	60,284	58 029	9·8
[illegible]	3 976	26 653	24 899	6·2
[illegible]	6 37[illegible]	19[illegible] 303	164 3[illegible]3	25·7
[illegible]	2 861	3[illegible] 658	38 309	13·4
[illegible]	4.149	80 163	69,978	16·8
[illegible]	9 012	161,078	133 8[illegible]	14·8
Derby ...	3,44[illegible]	120,411	105 912	30·7
[illegible]rt	3 044	83 105	70 437	23·1
Dudley ...	3 546	50,618	48,733	13·7
[illegible]	3 168	48 794	47 18[illegible]	14·9
[illegible]	3 1[illegible]	131,0[illegible]4	109 888	35·0
Gloucester ...	2 315	53,926	47 955	20·7
[illegible]	2,852	73 036	63 138	22·1
Halifax ...	13 967	111,9[illegible]	104 936	7·4
[illegible]	1 767	68 831	61,599	34·8
[illegible]	4 495	68 105	65 528	14·5
[illegible]	11,859	94,739	95,047	8·0
[illegible]	8 112	74,889	66,630	8·2
K[illegible] Hull	8,98[illegible]	275 552	240 259	26·7
[illegible]	21,596	48[illegible] 01[illegible]	428,968	19·9
[illegible]	8 586	244 255	211,579	24·6
[illegible]	3 753	55,996	48,784	13·0
[illegible]	13 235	7[illegible]0,357	684,958	51·7
[illegible]	12 935	655,435	543,87[illegible]	42·7
[illegible]	2.685	105 255	91.302	32·3
[illegible]	5,35[illegible]	281,684	215 328	40·2
[illegible]	4 431	78,336	67 270	15·1
[illegible]	3,469	97.752	87,024	25·1
[illegible]	7,556	124 136	111,733	14·8
[illegible]	10 935	263 443	239,743	21·9
[illegible]	4,736	143 [illegible]01	137 246	29·0
[illegible]	4 719	52 774	49 346	10·5
[illegible]	2 3[illegible]0	124 180	107 63[illegible]	45·4
[illegible]	5 010	214 72[illegible]	188 133	3[illegible]·5
[illegible]	3 971	118 5[illegible]9	112 98[illegible]	28·2
[illegible]	5 87[illegible]	82,9[illegible]	[illegible]2,217	12·3
[illegible]	6 446	89,65[illegible]	83.114	12·9
[illegible]	7,285	95 161	84,410	11·6
[illegible]	5 202	24[illegible] 95[illegible]	220,957	42·5
[illegible]	1[illegible] 644	470 958	[illegible]87,093	19·3
[illegible]	4 504	124,667	104 824	23·3
[illegible]	2 [illegible]4	117 627	97 263	47·6
[illegible]	2 197	103,706	78 8[illegible]7	35·9
[illegible]	3.357	159 378	146 077	43·5
[illegible]	5 194	98,308	94.537	18·2
[illegible]	7 480	93 399	86.436	11·6
[illegible]	3,058	72,276	64.242	21·0
[illegible]	5,860	70.457	65.175	11·1
[illegible]	[illegible],683	321,767	267.358	57·1
[illegible]	2.188	90,678	60,764	27·8
Wolverhampton ...	3,525	104,63[illegible]	94.187	26·7
[illegible]	3 1[illegible]	59 139	46 624	14·6
[illegible]	3,568	53 436	51.316	14·4
York ...	3,730	87,004	77,914	20·9
[illegible]	420,006		9.141.250	21·7

Az 1901. népszámlálás óta county boroughkká emeltettek Rotherham, West Hartlepool, Blackpool, Tynemouth, Southport, Smethwick, Merthyr-Tydfill és Stoke upon Trout. A lakosok, mint mindenütt, inkább a városokban szaporodtak, főként bevándorlás által. 1891-ben a városi lakosság az összesnek még csak 75%-át tette, 1901. már 77%-ra emelkedett. Foglalkozásra nézve 10 éven felüli lakosok közt volt értelmiséghez tartozó: 972,685, kereskedő: 1.858,454, iparos: 8 350,176, mezőgazdasággal és halászattal foglalkozó: 1.152,495, szolga: 1.994,917 és foglalkozás nélküli: 10.995,117 (köztük 9.017,834 nő). A népmozgalom adatait a legutóbbi 4 évben az alábbi táblázat mutatja:

Év	A lakosok száma becslés szerint	Születések	Házasságok	Halálesetek	Kivándorlók
		száma			
1906	34.547,016	935,081	270,038	531,281	219.765
1907	34.945,600	918,042	276,421	524,221	265,229
1908	35.348 780	940,383	264,940	520,456	176,986
1909	35.756,615	914,621	260,259	518,075	185,623

A népszámlálás a felekezeti állapotokat nem veszi figyelembe. Különböző szempontokból történt becslés szerint 1091. az anglikánok száma volt $22^3/_4$ millió, a disszidenseké 8 millió, a r. katolikusoké 1.600,000 és a zsidóké 80,000. Az anglikán egyháznak két érseke (canterbury-i és york-i) és 35 püspöke, a kat. egyháznak 1 érseke és 14 püspöke van. A vallásos és hittérítői egyesületeknek száma meglehetősen nagy; némelyek közülük jelentékeny vagyonnal is rendelkeznek.

Földművelés és állattenyésztés. Az ipar fejlődésével a földmüvelésnek szánt területek csökkennek. A földbirtok nagyobb része vagy holt kézen van vagy fidei commissum (entailed estates); ezért a legtöbb földmívelő csak bérlő (leaseholder) vagy gazdatiszt (bailiff); igazi kisgazda (yeomen) aránylag igen kevés van. A mezőgazdasági termékek közt a legfontosabb a búza, amelyet főképen a DK.-i grófságokban termelnek; árpát Walesben és az ÉK.-i grófságokban, zabot pedig É.-on vetnek; a rozs meglehetősen el van hanyagolva. A burgonya legjobban megterem Chester, Lancaster és Lincoln grófságokban. A gyümölcstermelés (alma, körte, cseresznye és szilva) legelterjedtebb Ny.-on és DNy.-on. A kereskedelmi növények közt a legfontosabb a komló, amelyet Kent, Sussex, Hereford, Worcester és Surrey grófságokban termelnek. Az összes megművelhető földek közül 15·89% volt gabonával és hüvelyesekkel bevetve, 6·79% répa, zöldség, burgonyával, 0·12% komlóval, 8·65% takarmánnyal, 41·22% volt rét és legelő, 4·95% erdő, 0·19% gyümölcsös, 0·77% ugar, 21·42% puszta. A termésmennyiségét, l. *Nagy-Britannia* és *Irország*. Az állattenyésztés igen magas fokon áll. A nagy igavonó állatokat Northamptonban és Leicesterben, a kocsis és hátas lovakat Clevelandban, a ponykat Walesben tenyésztik. A szarvasmarhánál, juhnál és birkánál is főképen a húsprodukcióra fordítanak gondot. A legjobb sonkát szolgáltatja York, a legjobb szalonnát Wilts, Hants és Berks. Az állatállományt, l. *Nagy-Britannia* alatt. A halászat, úgy a tengeri, mint a folyami, igen élénk és közel 30,000 embert foglalkoztat. 1909. tőkehalon kívül 692,892 t. halat fogtak 7.455,155 st. font értékben. A legjobb osztrigát Essex és Kent (Whitstable) partjain fogják.

Bányászat. A bányászat igen nagy jelentőségű A.-ra nézve. Az 1901-iki népszámlálás szerint A.-ban 805,185 egyén volt a bányászat szolgálatában, köztük 643,654 a szén- és palabányákban,

17,027 a vasércbányákban és 72,336 a kőbányákban. (A termelés mennyiségét l. *Nagy-Britannia.)* A. ásványkincsei csaknem kizárólag ama vonaltól Ny.-ra feküsznek, amelyet Portland-szigettől Rugbyn keresztül Hartlepoolig vonhatunk. A legjobban fizető kőszénbányák vannak Durham- és Northumberlandban (1160 km²), York- és Derbyshireban (1980 km²), déli Walesben (2330 km²), Lancasterben (570 km²) és Stafford D.-i részén (248 km²); antracitot bányásznak déli Walesben, barnaszenet csekély mennyiségben Devonban. A szén után a vasérc a bányászat legfontosabb anyaga. Vasérceket találni déli Walesben, Staffordshireben, Clevelandnál (York grófság), északi Lancasterben (Barrow in-Furness), Cumberlandben stb. A bányászott vasérc azonban már nem elégséges az angol vasipar táplálására, tehát behozatalra van szükség. A legjelentékenyebb vaskohók a vasércbányák közelében vannak. Ónt Cornwallis és Devon grófságban bányásznak, ólmot főképen Derbyben (High Peak), Northumberlandban (Allendale), Cumberlandban (Alston Moor) és déli Walesben (Cardigan); rézérceket Cornwallisban és Devonban, cinkérceket Cumberland, Cardigan, Flint és Denbigh grófságokban, aranyérceket Merionethben, mangánérceket ugyanott; végül kősót Chesterben. Gazdag azonkívül A. épületkövekben is. Opált és ametisztet, topázt és turmalint Cornwallisban, grafitot Borrowdaleben (Cumberland), gipszet és aszfaltot Dorset, Wilt és Salop grófságokban találni.

Ipar. Az egyes iparágak közül kétségtelenül a legfontosabb a szövő- és fonóipar. Az 1901-iki népszámlálás szerint 1.155,397 egyént foglalkoztatott. A gyapjuipar (1901. 210,740 egyén) székhelye Yorkshire (Huddersfield, Bradford, Leeds és Dewsbury); azonkívül készítenek szőnyegeket Kidderminsterben, Halifaxban, flanelleket Lancasterben és Walesben (Newtown). A pamutipar (534,743 egyén) fészke Lancaster és a vele szomszédos részei York, Chester és Derby grófságoknak; a pamutipar székhelyei: Blackburn, Ashton under Lyne, Manchester és Salford, Oldham, Bolton, Bury, Stockport és Rochdale. A kötött árúk (48,374 személy) főképen Leicesterben és Nottinghamben készülnek. A selyemszövés nem jelentékeny (34,368 személy) leginkább Spitalfieldsben (London), Macclesfieldben (Chester grófságban), Manchesterben és Leighben űzik. A vászonipar (4493 személy) alárendelt szerepet játszik; fő fészke Leeds és Barnsley. A csipkekészítés 1901. 36,439 egyént, főképen nőket foglalkoztatott. Ismeretesek a nottinghami, bedfordi és buckinghami csipkék. Kalapokat Stockportban, Ashton under Lyneben és Londonban, szalmafonatokat Bedford, Hartford grófságokban, keztyűket Yeovilben és Worcesterben, cipőket Northamptonban és Leicesterben készítenek. A textil-ipar után a fémipar sorakozik; az 1901-iki népszámlálás szerint 1.237,196 személyt foglalkoztatott; székhelyei Stafford, a vele határos Warwick, Salop, Lancaster, York, Durham grófságok és déli Wales; fémiparukkal kitünnek a következő városok: Birmingham és környéke, Wolverhampton, Wellington, Bolton, Oldham, Sheffield, Bradford, Stockton, Merthyr Tydfil, Glamorgan, London, Birkenhead, Nottingham, Newcastle, Prescot és Coventry. Nagy hajógyárak vannak Hartlepool, Sunderland, Stockton és Middlesborough városokban. A bőripar székhelyei London, Birmingham, Manchester és Liverpool, az agyagiparé Staffordban az úgynevezett Potterie-district. A legjobb porcellán gyártóhelyei Worcester, Derby és London, a legtöbb üvegárú a Tyne vidékéről, Prescot, Birmingham és London gyáraiból való. Kémiai nagyobb gyárak vannak Newcastle- és Gatesheadban; sörgyárak Burton upon Trentben (ale-sör) és Londonban (porter-sör); dohánygyárak London-, Liverpool- és Bristolban. Egyebekben l. *Nagy-Britannia.*

Helyi közigazgatás és közoktatásügy. A. 1910-ben összesen 62 administrate és 75 county boroughra van fölosztva (l. föntebb). Az előbbiek élén egy a királytól élethossziglan kinevezett Lord-Lieutenant áll, aki a grófságát az adófizetők által 3 évre választott County-Council (grófsági tanács) támogatásával kormányozza. A county-boroughkban a közigazgatás a választott városi tanácsra van bízva; ez választja a polgármestert (mayor); a városi tanács választásában nők is vehetnek részt, amennyiben házuk v. üzletük van, sőt a county-councilba és a városi tanácsba is beválaszthatók, de tisztviselők nem lehetnek. Az 1902-iki és 1903-iki törvények mind a grófi, mind a városi tanácsok hatáskörét kiszélesítették. A falusi községekben, ha legalább 300 lakosuk van, ez előbb említett tanácsok hatásköre a parish councilra van bízva. A szegényügyet az 1834-iki törvény szabályozta; eszerint minden község tartozik a maga munkaképtelen tagjait segélyezni. E célból nagyobbára több község egyesült (poor-law union), amelyek egy szegényházat (work-house) és kórházat tartanak fenn. A munkaképtelen szegényeket vagy a szegényházban helyezik el (in door relief) vagy másképen segélyezik (out door relief). A szegények segélyezésére fordított költségek 1908. 14.308,426 st. fontra rúgtak. Ez összegből a szegényházakba volt elhelyezve 51,424 nyomorék és 236,349 egyéb szegény; őrültek házába és kórházakba 89,547; pénzbeli segítségben részesült 68,638 nyomorék és 483,454 egyéb szegény. Az 1908-iki törvény minden 70 éven felüli vagyontalannak, amennyiben legalább 20 évig volt angol alattvaló és 10 éven át büntetve nem volt, nyugdjat biztosít, amely hetenként 5 shillinget tesz ki. A.-ban az iskoláknak nincs egységes szervezetük s fokozataik sincsenek. A katonai és tengerészeti előkészítő iskolák kivételével nincs oly iskola, amelynek látogatása valamely életpályára való kötelezettséggel járna. Az iskolaépítés és a tanítás gyakorlata nincs is az állam jóváhagyásához kötve. Az állam csak berendezi, ellenőrzi és segélyezi az elemi iskolákat, ipariskolákat állít s felügyeletet gyakorol a magasabb iskolák fölött.

Elemi iskolák csak mint szabad iskolák (Voluntary Schools) álltak fenn 1870-ig, amelyeket felekezetek, községek vagy egyesületek tartottak fenn. Az 1870-iki Elementary Education Act (Forster-féle törvény) újjászervezte az iskolaügyet; iskolák szempontjából kerületekre osztotta az országot, ezekben iskolaszékeket állított, melyet az adófizető lakosság vá-

tanít, s melynek nők is tagjai lehetnek. Ilyen intézmény híján e községtanács egy bizottsága, School Attendance Committee helyettesíti. Ez is különösen gondoskodnak arról gondoskodni, hogy minden kerületben legyen megfelelő számú iskola, s szükség esetén kötelességük kerületi iskolákat (Board Schools) állítani, melyekben a tandíj heti 9 pencenél több nem lehet. Nyilvános elemi iskola számba mennek az államsegélyes iskolák is, melyek tandíja nem haladja meg a említett összeget. Egy 1891-iki törvény a nyilvános elemi iskolák tandíját részint egészen eltörölte, részint leszállította. Az állam az ily iskoláknak minden 5—15 év közötti gyermek után 10 shillinget fizet évenként; ez összeget a tandíjból le kell vonni. A tandíj és államsegély mellett ez iskolák parlamenti államsegélyt is kapnak (Parliamentary Grant). Ennek nagysága a vizsgálatok eredményétől függ, melyet az állami iskolafelügyelők (Inspectors of Schools), kik a központi oktatásügyi bizottság (Board of Education) alatt állanak, az ily iskolákban évenként tartani kötelesek. Az önkéntes iskolákat az állampénztár is segélyezi az 1897-iki Voluntary Schools Act alapján, e segély egy gyermek után 5 shillingnél több nem lehet. Ennek kiosztása a központi bizottság tetszésére van bízva, és az ennek jóváhagyásával létesült iskolák igényt tarthatnak rá. A kerületi iskolák további kiadásaikat és az új iskolák költségeit az iskolaadóból fedezik, melyet az egyes községekre vetnek, s mely így az állami adó egy neme.

Az 1870-iki törvény az egyes School Boardsra bízta, hogy kerületében az iskolakötelezettséget behozza. Egy 1876. törvény e jogot oly kerületekben, amelyekben School Boards nincsen, School Attendance Committeekra ruházza. 1880. végre törvénnyé lett az általános iskolakötelezettség, amely alól az 1899-iki és 1900-iki törvények bizonyos kivételeket tesznek. 1908-ban 21,015 iskola volt 6,010,362 beírt tanulóval.

A *technikai iskolák* (Technical Schools) részben magántanintézetek voltak, részben egyesületek és testületek alapításai. Kivált a londoni nagy céhek (City Companies) áldoztak erre sokat. Ujabban közpénzen is állítottak ily iskolákat. E célra szolgál az 1889-iki és 1891-iki Technical instruction Act. E törvények a County Councilokra, a nagyobb városokban a Borough Councilokra, a kisebbekben 1894 óta az Urban District Councilokra bízták ez iskolák felállítását. 1908-ban a technikai és egyéb középiskolák száma 840 volt 138,078 tanulóval (74,923 fiú és 63,155 leány).

A *klasszikus nyelveket tanító iskolák*, melyeket nemcsak a tudományos pályára készülők látogatnak, hanem mindenki, aki a magasabb társadalmi körökkel kapcsolatban van, csaknem kivétel nélkül alapítványi iskolák s jobbára a XVI. sz.-ból valók. Az ily iskolák terjesztésén a humanista Colet, a londoni Pál-templom papja, buzgólkodott először, aki a maga költségén alapította a ma is kiváló Pál-iskolát. A merev formalizmusba sülyedt s az új tudományokat kirekesztő u. n. Grammar Schools újjászervezésére 1840. törvényt hoztak. Az igazi reformálás 1868 után vette kezdetét. 1861. és 1864. két értekezlet sorra vizsgálta az iskolák javarészét, s e vizsgálat eredménye lett az 1868-iki Public Schools Act. A nagyobb iskolák megmaradtak külön felügyelő hatóságaik alatt, a többiek újjászervezését a Charity Commissioners központi hatóságára bízták. Intézkedtek, hogy a felekezeti iskolákat más felekezetiek is látogathatják, csak a székesegyházi iskolák tesznek e tekintetben kivételt.

Az *egyetemek* Angliában nem olyan szakszerű előiskolái a tudományos pályáknak, mint a kontinensen. Sok kitünő orvos és jogász sohasem járt egyetemre, de az egyetem látogatása általánvéve tekintélyt és bizonyos rangot ad, s az angol ember egész életén át megőrzi ragaszkodását egyeteméhez. Legrégiebbek az oxfordi és cambridgei, melyek a XII. sz.-ban alapíttattak. Újabbak: Durham (1832), University of London (1836), Victoria University (1880), a walesi egyetem Aberystwythben (1893), a birminghami (1900), a liverpooli (1903), a leedsi (1904), a sheffieldi (1905) és a bristoli (1909). Sok helyütt ú. n. Local-Examinations tartatnak — Oxford és Cambridge megbizásából — diplomák kiosztásával, aminek kivált a nő-hallgatók veszik hasznát. Az University of London a legújabb időkig csak vizsgálóbizottság volt, s akadémiai fokot osztogató intézet, melyet férfi és nő egyaránt elérhetett, ha a vizsgálatokat kiállotta; az 1898-iki University of London Act óta tanítóegyetem. Ezenkívül Londonban még két egyetemszerű intézet van: a felekezetnélküli University College és az anglikán King's College; fakultásokra osztvák, de doktori címet nem adhatnak. Mindegyiknek van orvosi kara, kórházzal kapcsolatban. Egyes kórházaknak is vannak oktató intézeteik. Természettudományokat az államköltségen fentartott Royal College of Scienceben is tanítanak; az Inns of Courtok pedig jogi iskolákat tartanak fenn. Mindez intézetek kapcsolatban vannak az University of Londonnal.

A manchesteri Victoria University olyan vizsgálati bizottság, amilyen a londoni egyetem is volt, csakhogy itt a vizsgálathoz a különböző városokban fennálló, az egyetemmel kapcsolatos valamely College látogatása szükséges. E collegek közt legnevezetesebb a manchesteri Owen-College (1850), mely egyesek adományaiból gazdagodott s kivált a természettudományok terén kitünő. A walesi egyetem pusztán vizsgáló-hatóság, a birminghami a kontinensen levőkhöz hasonlóan van szervezve, szintúgy a többi, újonnan alapított is. Az egyetemek statisztikája 1909: Oxford 131 tanár, 1018 hallgató, Cambridge 122 tanár, 1163 hallg. London, a vele kapcsolatos collegeket, orvosi és egyéb iskolákat is beleszámítva, 1142 tanár 9677 hallg., Bristol 79 tanár 543 hallg., Durham 117 tanár, 1066 hallg., Manchester 245 tanár 1554 hallg., Leeds 155 tanár, 932 hallg., Liverpool 317 tanár, 914 hallg., Sheffield 131 tanár, 850 hallg., Birmingham 116 tanár, 984 hallg., Wales 143 tanár és 1543 hallgató.

Az egyetemek mellett országszerte számos college áll fenn. Női tanulók számára való van Cambridgeben és Oxfordban kettő-kettő, s Eghamban egy. Mint a férfi collegek, ezek is benn-

lakással vannak összekötve. Minden egyébre nézve l. *Nagy-Britannia.*

Angol perje (növ.), l. *Lolium.*

Angol pezsgőpor, l. *Pezsgőpor.*

Angol por v. *algarotpor*, l. *Algarot.*

Angol porcellán, l. *Porcellán.*

Angol püspöki egyház, l. *Anglikán egyház.*

Angol sárga, l. *Olomoxiklorid.*

Angol sertések. Angolországban hajdanta a közönséges lápsertés volt elterjedve, mely nagy testével sok húst és zsírt tudott ugyan termelni, de lassan fejlődött, nehezen hízott, és átalában rosszul értékesítette a takarmányt. De már a mult század második felében portugáli és nápolyi sertéseket importáltak az angolok, és később a kinai sertéssel ismerkedvén meg, ezt vitték be és ezekkel keresztezték a lápsertést. A jelenlegi A. több v. kevesebb lápvért, továbbá igen sok kinai és némi nápolyi és portugáli vért tartalmaznak. Az angolok nagyság szerint osztályozzák sertéseiket, t. i. kis, középnagy és nagy sertéseket különböztetnek meg; ez osztályozás keretén belül pedig még a színt is tekintetbe veszik, a legtöbb lápvért tartalmazó nagy sertések inkább a régi lápsertés jó tulajdonságait őrizték meg, míg a kicsinyek túlnyomó kinai vérük miatt inkább ennek előnyeiben és hátrányaiban osztoznak, a középnagy sertések pedig mintegy átmenetet képeznek a kettő között. Nálunk az A. közül főleg csak a kis *essexi*, a középnagy *berkshirei* és a nagy *yorkshirei* ismeretes. Az utóbbi fehér színű, közepes nagyságú s többnyire zsírra hízik.

Angol setter, l. *Kutyák.*

Angol só a. m. keserűsó, l. *Magnéziumszulfát.*

Angol szaruzat, l. *Fedélszerkezet.*

Angol szarvasmarha. Mint az állattenyésztés minden ágában, úgy a szarvasmarhatenyésztés terén is az angolok viszik a vezetőszerepet. A tejtermelő, de különösen hústermelő szarvasmarháik a tökéletesség oly fokán állanak, mint egyetlen más államban sem. Legelterjedtebb hústermelő fajtájuk a *shorthorn* szarvasmarha, amelynek megteremtője *Collin Charles* és *Róbert*, akik céltudatos tenyészkiválasztás, bő táplálás és rokontenyésztés észszerű alkalmazásával a XVIII. sz. végén teremtették meg ezt a fajtát, amelynek egyik csoportja a leggyorsabb fejlődéssel bíró hús-shorthorn, a legkedvezőbb élősúly és vágósúly közötti aránnyal és a legjobb hizási képességgel. Ez a világos színű, finom rostu, márványozott húsú szarvasmarha 2 éves korára teljes súlyra hizlalható, 1500 kg.-ra is; tejelésre nem alkalmas, amennyiben leellés után alig 4—5 hónapig tejel. Ez a világ legdrágább és legkeresettebb marhája, nemcsak Európa, de Amerika és Ausztrália részére is nagyon keresett. A tej-shorthorn évente 2500—3000 kg. tejet ád, az előbbinél azonban lassabban fejlődik és sokkal kisebb. El van terjedve mint jó hízó a *herefordi* marha, amelynek hízóképessége alig van a shorthorni mögött. Különösen az angol gyarmatok kapták fel ezen sárgás v. vöröses színű marha tenyésztését. Kiváló hízó marhája a *devoni* marha, a fekete *walesi* marha, a *hosszú szarvú* marha, a *vörös szarvatlan* marha. Kiváló tejelőmarhája a csatorna-szigetek marhája és pedig a *jersey* s a *guernsey*, amely fajták főleg a hasonnevű csatorna-szigeteken vannak elterjedve. A világos őzbarna jersey a világ legjobb vajtermelő szarvasmarhája. A századokra terjedő rokontenyésztés következtében szervezetük túlságosan elfinomult és gümőkórra hajlamosak. Skótországban az *aberdeen-angui-* és a *gallovei* marha van elterjedve, mint kiváló hízó állat, a *kerry* pedig mint jó tejelő. Britannia szarvasmarha-létszáma 12 millió darab, amelyből 100 lakosra 2·96 darab esik.

Angolszász irodalom. Igy nevezték régebben az angol irodalomnak legrégibb, 450—1100-ig terjedő korszakát. Újabban e korszakot inkább ó-angol-nak nevezik, ami helyesebb is. L. *Angol irodalom.*

Angolszász nyelv. Britannia germán hódítóinak nyelvét a Kr. u. V. sz. közepétől a normann hódításig (1066) régebben angolszásznak nevezték és ilyen értelemben beszéltek angolszász irodalomról is. A nép nyelvén irott emlékek azonban e nyelvet, az irodalomban legkorábban szereplő *Angli* törzsének nevéről mindig *englisc*-nek, azaz angolnak nevezik s ezért helyesebb, ha a legrégibb korszak (450—1100) nyelvét *ó-angol*-nak mondjuk és az angolszász elnevezést csak a politikai értelemben vett nemzetről használjuk.

Angolszászok (Angelnsachsen), e névvel illette Paulus Diaconus történetíró elsőnek azt a germán népet, mely az V. sz. derekán Britanniába átkelt és ott letelepedett, és mely angeln, szász s jüt törzsek összeolvadásából keletkezett. Az A. a hagyomány szerint Hengist és Horsa főnökeik alatt érkeztek 449 körül Jütlandból Britanniába, melyet a piktek és skótok betörései alól ugyan felszabadítottak, de egyúttal maguknak tartottak és a britek ellen irtó-háborút folytattak. A britek és A. között folyt fajharc kb. 150 évig tartott. A harc eredménye az volt, hogy a brit (kelta vagy másként kymri) elem Irországba, Wales-be, Cornwales-be és Skóciába szorult, avagy kivándorolni volt kénytelen, míg az A. 7 apró királyságot alapítottak: Kent (melynek 449-ben történt alapítását Hengist regehősnek tulajdonítják), Sussex, Wessex, Essex, Ostangeln, Mercia és Northumberland, mely utóbbi Deira és Bernicia egyesüléséből alakult. E hét állam képezte az angolszász *heptarchiá-t.* E királyságok egymással szüntelenül versengtek és apró küzdelmeket folytattak; történetük azonban csak akkor lett fontos, amidőn kenti *Ethelbert* (a frank Berta férje) 597 körül az I. Gergely pápától küldött Ágoston bencés szerzetes kezéből a kereszténységet nyerte és a szárazföldi államokkal és Rómával némi összeköttetésbe lépett (megh. 616).

A IX. században következett be a heptarchia egyesítése. *Offa* merciai király fia, *Wessexi Ekbert* 815 körül mind a hét angolszász országot egyesítette. Az új országot *Anglien*-nek (Angolország) nevezték. Az egyeduralom megalapítását siettette, hogy a dánok (= normannok) mind sűrűbben és sűrűbben törtek az országba. Így *Ethelbert* hatalmát (860—66) jóformán összezúzták, úgy hogy öccse és utódja, *Nagy Alfréd* (871—899 v. 901) maga is bujdosni volt kénytelen elölük, mielőtt az ország felszabadítását megkezdhette. Alfred volt a legkiválóbb angolszász király, országának helyreállítója, szervezője s tanítója. Fia, *Eadward* alatt

(901—925) a dánok betörései ugyan ismétlődtek, de unokája, *Athelstan* (925—40), 937. tönkre verte a kalandorokat. *Edmund* és *Edred* rövid kormányzatát (940—955) a Dunstan érsekkel (l. o.) és a pápasággal való viszály zavarta meg. Az istenfélő *Edgar* (959—975) a száműzött Dunstant visszahívta és canterbury-i érsek primássá nevezte ki. *Edgárt a vértanú Eduárd* követte (975—979), majd ennek öccse *Ethelred*, ki a dánoknak (991 óta) évi adót fizetett, 1002. azt a rendeletet adta ki, hogy az Angliában tartózkodó összes dánokat Szt. Brigitta napján (nov. 13.) le kell gyilkolni, ami meg is történt. Erre Sven dán király bosszú hadjáratot indított, melynek az lett a vége, hogy Ethelrednek a száraz földre kellett menekülnie, Sven király pedig (1014—1016) Angliát egészen igája alá hajtotta. Sven fia, *Nagy Kanut* (Cnut), nemcsak a dán és angol, hanem a svéd és norvég koronát is viselte (1016—35). Kanut fiai, *Harold* (1035—40) és *Harthaknut* (1040—42) rövid uralma alatt a dánok hatalma hanyatlásnak indult, olyannyira, hogy 1042. ismét angolszász fejedelem, *Hitvalló Eduárd* (Edward the Confessor 1042—66) lépett a trónra. Ez azonban teljesen Godvin normann kegyenceinek és egyúttal apósának hatalma volt, s ez okból az angolszász népe egyhangúlag Eduard után, kiben az angolszász dinasztia kihalt, sógora (Godvin fia), *Harold* foglalta el a trónt (1066), kit sokan bitorlónak tekintettek. A belviszályoknak híre Normandiába is eljutott, melynek fejedelme, (Hódító) *Vilmos* már régen áhítozott az angol trónra. Egybegyüjtötte báróit és számtalan kalandorokból nagy sereget gyűjtött, hajón átkelt a csatornán (1066 őszén) és Harold hadát Hastings és Senlac mellett (okt. 14.) megtámadta. A normann nyilasok és lovasok Haroldnak csupán bárdokkal felszerelt gyalog hadát könnyű szerrel szétverték. Harold maga is elesett, Vilmos pedig győztesen vonult be Londonba, hol magát karácsony napján angol királlyá koronáztatta. Ezzel az A. korának vége szakadt és kezdetét vette a normannok kora. (L. *Vilmos* és *Nagy-Britannia*.)

Vallás és egyházi viszonyok. Midőn az A. az V. sz.-ban Angliát megszállották, még pogányok voltak, a leigázott britek egy része azonban már a kereszténységet vallotta. A keresztény hit elterjedésének története meglehetősen homályos, csak annyi bizonyos, hogy Irországban *Szt. Patrik* (Patricius) alapította meg az V. sz. kezdetén a keresztény egyházat és hogy ő térítette meg a skót piktek egyik főnökét is, Columbanust, kinek engedelmével Ily (a. m. Jowa) szigetén kolostort alapított. Ez az [illegible] többi keresztény világtól a népvándorlás által elkülönített *ír-skót egyház* némely hitbeli kérdésben mást tanított, mint a római egyház. A római pápa fennhatóságáról (primatus) például a régi ír-skót egyház még mit sem tudott. Az angolszász hódítók és a britek között fennálló gyülölség megakadályozta, hogy a győzők a legyőzött féltől kölcsönözzék az új tanokat. Ez okból I. Nagy Gergely pápa vállalta el az A. megtérítését. Gergely pápa a Rómában eladásra ajánlott angolszász rabszolgák útján értesült a nemzet hitetlenségéről. 596. tehát a szent életű Ágoston bencés papot és 39 társát küldötte Angliába, kik már a következő évben Ethelbert kenti királyt, frank származású nejének, Bertának közreműködésével, áttérésre bírták. Ágoston elnyerte a canterbury-i érseki széket és mint Anglia első primása szervezte az új keresztény egyházat. Az ír-skót és a római egyház közt a küzdelem azonban még tovább tartott, míg a Streaneshealch ban 664. tartott zsinat a római egyház javára döntötte el. E zsinaton ugyanis a katolikus Winfrid (Bonifác) és az ír Colman Osvin király előtt hittani vitatkozást rendeztek, melynek végén Osvin király Winfridnek adott igazat. Az angolszász egyház római alapon való szervezését és a kat. iskolaügy alapítását azután 668 óta tarsus-i *Theodoros*, a pogányság kiirtását pedig *Winfrid* vállalta magára. Az iskolaügy terén «tiszteletreméltó» (a. m. venerabilis) *Beda* is szerzett érdemeket, ki «Az A. egyháztörténete» c. művében a nép egyházi és politikai sorsát beszélte el (megh. 735).

Alkotmányos és jogi viszonyok. Az A. Angliában való letelepedésök idején még ugyanoly viszonyok között éltek, mint a Tacitus korabeli germánok. Intézményeik és szokásaik annyival fontosabbak, mert nagyon valószínű, hogy azokat új hazájokban, a szigeten, kontinentális befolyásoktól menten, sokáig meglehetősen tisztán megőrizték; s mert azok alapját képezik az angol alkotmánynak. Az A. két osztályra oszlottak: a szabadok (ceorls) és a nemszabadok (theows) osztályára, s ehhez sorozandók a leigázott brit lakók is. A szabadok sorában voltak: a születési nemesség vagyis «eorls» (másként «earls») és az «átheling»-ek. Ezek közé számították valamely előkelő főnöknek kisérőit is (gesith, thans), kik harci kedvből, avagy préda reményében kisebb csapatokban, közös vezér alatt ellenségeikre törtek. Az ország maga «*százados kerület*»-ekre oszlott (hundreds, cents); ama szabadok és nemesek, kik egy kerületben együtt laktak, havonkint egyszer tartották közös gyűléseiket (hundredesgemot), melyben ügyeiket függetlenül intézték. Több százados kerület: a *kerület*-et vagy *grófság*-ot képezte (shire, scira, Gau), melynek tagjai évenkint kétszer tartottak gyűlést, még pedig a gróf (ealdormen, később: earl) elnöklete alatt. Voltak még *városi kerületek* (townships), melyek rendesen tengerparton feküdtek és *falakkal megerősített városi kerületek* (a. m. burhs, boroughs). A hét apró ország élén királyok állottak (kings), kik legfőbb hadvezérül és biróul szerepeltek és az egyes grófságok vezetését grófokra és sheriffek-re (sciregemots) bízták. Ama tisztviselő, kit «gróf»-nak neveztek, elsősorban birói, később politikai teendőket végzett, a sheriff ellenben a pénzügyre és a közjövedelemre ügyelt. A királyi méltóságot a szabadok választás útján töltötték be, de mivel választáskor rendesen csak az uralkodó család tagjaira voltak tekintettel, a királyság örökösnek mondható. A király oldalán a *bölcsek tanácsa* állott (witan, witenamegot), melynek tagjai voltak: a püspökök, a grófok és meghatározott számú thanok és szabadok. A witenamegotból származott utóbb a «nagy tanács», magnum concilium a. m. a parlament. Ezen a gyűlésen választották a királyt, ez a gyűlés szavazta meg az adókat és birtokadományozásokat, ez hozta a törvényeket, ez döntött minden fontosabb kérdésben. A törvényeket Kentben jegyezték fel legelsőbben

(a VII. sz.-ban); említendők még a wessex-i és mercia-i törvények(VIII. sz). Az A. voltaképeni törvényhozója *Nagy Alfréd* (l. *Alfréd*), ki a régibb törvényeket kodifikálta és újabbakat is alkotott, melyek együttvéve az *angol közjog*-nak (common law) alapját képezik. Későbbi időkben a régi angolszász törvények összegét «*Hitvalló Eduárd törvényei*»-nek szokták nevezni.

Művelődési viszonyok. Az A. főbb jellemvonásai és szokásai azonosak a régi germánokéival (l. o.). A szépművészetek e korban angol földön is az egyház szolgálatába szegődtek. Az irodalom terén kiváltak Caedmon és Aldhelm püspök mint költők, Beda mint teológus és történetíró, Alcuin mint sokoldalú tudós (korának legelső tudósa s Nagy Károly barátja). A hittérítés terén különösen Willibrord és Winfrid (Szt. Bonifácius) szereztek hírnevet. Az első fontosabb keresztény iskolát Szt. Ágoston alapította Canterbury-ben; York, Westminster, St. Albans, Worcester s Oxfordban is virágoztak iskolák. Nagy Alfréd a kontinensről hívott meg tudósokat, köztük életiróját, Assert. Az angolszász építészet műemlékei legnagyobbrészt elpusztultak, de a képírás néhány szép emléke fenmaradt. L. még *Angol nyelv, Angol irodalom, Angol művészet.* V. ö.: *Turner*, History of the Anglo-Saxons (London 1857); *Palgrave*, Hist. of the Anglo-Saxons (u. o. 1887); *Winkelmann*, Geschichte der Angelsachsen (Berlin 1883). Magyar tájékoztató cikk Mangoldtól a Századok 1892. évf.-ban.

Angolszász törvények (Leges Anglo-Saxonum). Az angolszász népjognak nemzeti ó-szász nyelven törvényhozási formában történt följegyzései, a VI. sz.-tól a XI. sz. közepéig. A VIII. sz. végéig terjedők, s a heptarchia korából valók. Az angol nem irott jog, az ú. n. common law ezekből indul ki. Hivatalos kiadás: Ancient Laws and Institutes of England, London 1840.

Angol tapasz (emplastrum anglicanum s. glutinosum), selyemszövet, mely egyik oldalán vizahólyaggal készült péppel van bekenve. Alkalmazáskor a bekent oldal megnedvesítendő s a bőrre ragasztandó. A vizahólyag-oldatba gyakran benzoesavat v. szalicilsavat is tesznek. Egyszerű fedőanyag az A., mely bőrhorzsolásokra, kisebb sebekre ragasztható, hogy azokat a levegő porától s más izgalmaktól megóvjuk. Sebfertőzés azonban kizárva nincsen, annál kevésbbé, mint-hogy a vizahólyag igen jó talaj baktériumok számára. Az A. helyett használják az ú. n. *keletindiai hörengpapirost* is, ami vizahólyag-oldattal bekent selyempapiros; nem jó, mert igen szakadékony s a nedvesség igen könnyen leáztatja.

Angol telivér, l. *Angol ló.*

Angol tyúkok. Az A. közt csupán az orpington-tyúk az, amely nálunk is el van terjedve, amely tehát bennünket közelebbről érdekel. L. *Tyúkfajták.*

Angol ügetés, l. *Lovaglás.*

Angol vádjog, l. *Állampolgári vádjog.*

Angol vászon, színes láncfonalakból készült csíkos pamut bélésárú. Kötése vászon. Sűrűsége: cm.-ként 34 lánc s 21 vetés, fonalainak angol finomsága: lánc 16—20 számig, vetés 28 számig.

Angol viadortyúk (Gallus domesticus pugnax, britannicus). Ámbár Angliában kakasviadalokat már a XII. sz.-ban tartottak, az A. csak később valamely angol s a maláji tyúk keresztezéséből keletkezett. Az A. nyulánk, hosszú nyakú, széles mellű, keskenyfejű és hátuljú állat; taréja egyszerű, szemei tüzesek, tollazata rövid, lábai hosszúak, de edzettek. A. fajtának Angliában valami 20 változata ismeretes, amelyek között a *barnamellű vörös* és a *feketemellű vörös* viadorok (Brown breasted red games és Black breasted red games) a legkedveltebbek. Az A. elsősorban sporttyúk, de azért az angolok mint gazdasági állatot is nagyra becsülik; jó tojónak mondják s a fiatalja húsát a fácánhus fölé helyezik. Veszekedő természete olyan, hogy a macskával és a kutyával is szembeszáll, de más tyúkot sem tűr az udvarban, mint a maga fajtáját. (Rajzát l. *Tyúkfajták* alatt.)

Angol vörös *(angyalvörös, vasminium),* festésre és csiszolásra használt vörös festék. Vasoxidból áll; a közönségesebb festéket természetben előforduló vasokkernek nevezett földfestékből égetik. A vasokker vasoxidhidrátdús agyag, amely égetve a kémiailag kötött vizét elveszíti és megbarnul, majd teljesen víztelenítve megvörösödik. Ebben az alakjában kerül A. néven a forgalomba. Vannak azonban természetes vasoxidok is, amelyek őrölve vörösfesték gyanánt használhatók. A tiszta A.-t mesterségesen állítják elő, vasgálic izzítása útján. Valamikor a füstölgő kénsav gyártásánál nyerték melléktermékül, mióta azonban a füstölgő kénsavat a kontaktus-eljárás szerint állítják elő, a vörös festék a főtermék. Ugyancsak A. gyanánt hozzák forgalomba tiszta piritek pörkölési maradékait. Az A.-t még üvegcsiszolásra is használják.

Angol zene. Az oly sok tekintetben nagy tehetségű angol nép a teremtő művészetek, de különösen a zene terén eddigelé aránylag igen szegénynek nevezhető, noha az angol nép a zenét nagy mértékben kedveli és a zene művelésére, valamint kiváló zeneművészeknek Angolországban való meghonosítására mindig nagy összegeket fordított. *A.-nek* csak a régi britek zenéje nevezhető, mely legtovább Walesben és Skótország egy részében maradt meg. A Kr. u. bevándorolt *angolszászok* a zeneművelésnek új fordulatot adtak. E korból azonban még kevesebb adat maradt fenn, pedig csodálkozni lehet azon, hogy a kereszténység behozatalával (a VI. sz.-ban) a szerzetesek nem jegyeztek föl erre vonatkozólag semmit, ami csakis úgy magyarázható meg, hogy a papok itt is, mint máshol, csakis az egyházi zenét művelték és a népzenével mit sem törődtek. Ágoston, az angolszászok apostola, vitte be először Kentbe, későbben azután Westminsterbe, Worchesterbe és Yorkba a *gregorián éneket.* Az egyházon kívül azonban a nép a *bárdokat*, a *croth*- (= hegedű) és *hárfajátszókat* pártolta, kiknek minden ünnepélyen és nagyobb lakomán a régi népies dalokat és balladákat kellett előadniok. Ezek közül a *Beowulf* dala maradt fenn, mint nyelvészeti emlék.

A XIII. és XIV. sz.-ban a *menzurális zenét* vitték be Angolországba. A XV. sz.-ból csak két világi dal maradt fenn s ezek közül is csak az egyiknek, *Cole John* vadászdalának (1447) van

nevezetesebb mesterek a XV. és XVI. sz.-ban. VII. és VIII. Henrik uralkodása alatt legnevezetesebb zeneszerzők: *Fayrfax, Phillips, Taverner* Robert és John, valamint *Marbeck*, kik angol egyházi zene apjai voltak. Marbeck az angol egyház szertartásainál használt Motetta-okat és imákat megzenésítette s 1550 nyomtatásban kiadta, részben ma is használják.

Nagyobb lendületet a zeneművészet *Erzsébet* királynő uralkodása alatt (1558–1603) vett, s az anyagi jólét nagy hatással volt a művészetek, különösen a zene művelésére is. Ekkor alapították az *ellenpontozati iskolát*, valamint a *Gresham-féle kollegiumot*. Robert *Parsons* (Exeter) ez időben az egyházi [illegible] hangszerelésében tünt ki. Ez időből említendők még John *Bull*, William *Bird*, *Tallis, Farrant, Carlton, Oakland* és mások. Különösen kiemelendő John *Dowland*, a Shakespeare által is ünnepelt és megörökített lantos, [illegible] *madrigale*-ok szerzője s e mellett Thomas *Morley*, ki *The triumph of Oriana* címen 1601 [illegible] 29, 6 és 5 hangu madrigalet [illegible] kottatsaltel. De mindezek együtt sem voltak képesek az A. z.-t önállóságra emelni. Épen [illegible] eszközölte ez az ünnepelt *Henry Purcell*-nek, ki az egész ország kedvelt zeneszerzője volt, s akit ezért Angolország *Orpheusának* neveztek. Purcell az ő híres anthemjeiben és operaáriáiban az olasz stilust utánozta, s egész Angolországban elterjesztette. Azonkívül különösen *Carissimi* művei szorították le az akkoriban kizárólag művelt madrigaleokat a zene teréről. Magasb szárnyalásra a zeneművészet a XVIII. sz.-ban kapott. Erre a korszakra vonatkozólag igen érdekes adatot tartalmaz Ch. *Burney General history of music* című művének negyedik kötete, (London 1789.)

Az *énekművészet* 1700 előtt igen alacsony fokon állott Angolországban, noha 1660 óta fennállott Londonban a kir. *Drurylane* operaszinház. Kiválóbb zeneszerző volt ez időben: John *Eccles*, ki sok bevezetést (entries), táncdarabot és éneket írt. *Acis és Galathea* c. művét, melynek szövegét Motteaux írta, 1701. adták elő. Ecclest 1730. katonazene-igazgatóvá *(Master of the king's band)* nevezték ki. Egy év mulva *Congreve: Judgement of Paris*-át adták elő, melynek zenéjét Daniel *Purcell*, Henry öccse írta. 1705. történt az első kisérlet a valódi olasz operazene angol szöveggel való bevezetésére (*Arsinoe*, Queen of Cyprus Thomas *Clayton*-tól). Az olasz operának valódi meghonositása azonban csak Friedr. *Händel*-nek sikerült, ki Angliában nemcsak az olasz, hanem a magasabb zenei stilusnak kifejtését is nagy mértékben elősegitette. Az operával párhuzamosan a hangszeres zene is fejlődésnek indult. 1709. évi [illegible] a *Stationers hall*-ban egy zeneelőadást tartottak, s ennek műsorában legelőször szerepelt Arcangelo *Corelli*-nek egy szólója, melyet [illegible] játszott. Ez időtől fogva azután mindinkább szaporodott ama hangversenyek száma, melyekben a fokozatosan felvirágzó hangszeres zene kiváló termékei kerültek szinre. 1728 jan. 28-án adták elő rendkívüli sikerrel először az úgynevezett *Beggar's operát*, mely néha még ma is előadásra kerül. E daljáték szövegét *John Gay* irta, zenei részét pedig, mely nyitányból és 69 dalból állott, *Pepusch* állította egybe. Különösen értékes e mű zenéje azért, mert gyönyörű angol és skót népdalok vannak beleszőve.

Mint zeneszerzők megemlítendők a már nevezett Pepusch-on kívül *Galliard*, J. Fred *Lampe* (Dragons of Wantley 1737), Th. A. *Arne* (Rosamond dalmű 1733 és zene Milton Comusához), John Christ. *Smith* (Teraminta és Ulysses), valamint *de Fesch* (Judith cimű oratórium). Mindenek fölött fontos azonban *Händel*-nek Angolországban való működése. E nagy német mester legkiválóbb műveit itt írta. Ő főleg az oratóriumot művelte (l. *Händel*), *Arne, Stanley, Worgan, Giardini, Smith, de Fesch, Greene, Arnold* és *Boyce* mellett. Kiemelendő *Haydn*-nek többszöri látogatása Angolországban (1790-től fogva), ami nagy befolyással volt az ottani zeneélet fejlődésére (l. *Haydn*). Egyáltalában a külföld legnagyobb mestereinek, illetve zeneszerzőinek látogatása folyton fényt árasztott a műértő angol közönségre. Felsorolandók: *Haydn, Weber, Mendelssohn, Bellini, Benedict, Spohr, Liszt, Hiller, Meyerbeer, Gounod* stb. Külföldi híres karmesterek is folyton szerepeltek, mint hangversenyvezetők; 1890 óta a *Richter* János (a budapesti opera egykori igazgatója) által Londonban és Manchesterben vezényelt hangversenyek tettek szert nagy hírre. A zeneszerzés terén fölmerült kiválóbb angol mesterek közül itt felsorolandók és pedig az angol dalmű terén: *Bishop, Rodwell, Loder*, John *Barnett*, John *Thomson* és később *Balfe* (a Cigány nő szerzője, mely a kontinensen is elterjedett), *Hatton, Wallace* (Maritana), *Sullivan* (Ivanhoë, The mikado), Goring *Thomas, Bantock, Stanfood* és a külföldiek közül *Benedict*, aki egészen angollá lett. Az oratórium, illetve egyházi zene terén kitüntek: *Perry, Murdie Hullah, Horsley Onslow, Sterndale-Bennet, Pierson Macfarren, Taylor, Smart Leslie Oakley, Cowen, Calcott, Glover*, Arth. *Sullivan, Osborne, Elgar, Barnby* és *Gadsby*. Állandó operatársaság ma sincs Londonban; többnyire minden nemzetbeli elsőrangú énekeseket szerződtetnek pár hónapi operaévadra.

Ami a hangszerjátékot illeti, erre nagy hatással volt az 1822. a király és a főnemesség védősége alatt Londonban alapított és 1873. újonnan szervezett *Royal academy of music*, melyben mindig a legkiválóbb tanárok működtek. Különösen a zongorajáték részesült kiváló ápolásban *Clementi, Cramer, Moscheles*, John *Field, Litolff, Bache, Dannreuther, Holmes, Barnett* és *Taylor* által. Az énektanítás terén nagy sikerrel működtek: *Lablache*, Manuel *Garcia, Panofka* stb. Legkiválóbb angol zongoragyárosok: *Broadwood, Collard, Cramer, Erard*. Mint zenekari hangszergyártók pedig kitüntek: *Boosey, Chappell, Distin, Metzler*. Kitünő karmesterek voltak: *Mellon Wylde, Hullah, Ella, Grove, Mount* stb. Különlegességet alkotnak a zeneművelés terén az Angolországban szokásos *monstre-hangversenyek*, melyekben néha 3000 énekes és zenész vesz részt, különösen azok, melyek a *Händel-ünnepély* alkalmával rendeztetnek. A zeneelmélet és zenetörténet terén Angolországban sok kitünő író szerepelt. Híresek voltak: *Hawkins, Burney*, a zenetörténet terén, *Brown* és *Avison* kik széptani műve-

ket írtak, *Pront* elméleti író. Újabban a német Willibald *Nagel* foglalkozik tüzetesen az A. történetével.

Angol zöld, l. *Schweinfurti zöld.*

Angophora *Cav.* (növ.), a Myrtaceae (Mirtusfélék) génusza; 4 faja Ausztráliában honos. Az *A. intermedia DC.* 16 m. magasra megnövő fa, lombja több árnyékot nyujt, mint az *Eucalyptus*-fajok, ezért melegebb tájakon fasoroknak alkalmasabb.

Angora (törökül *Engüri),* 1. vilajet Kis-Ázsia belsejében, 70,900 km² területtel, lak.-nak száma 932,800, népsűrűség 13. — 2. *A.*, a hasonló nevű vilajet székhelye. A Feketetengerbe ömlő Szakaria egyik mellékvize mellett, meredek sziklán álló fellegvár tövében épült, szűk, rendetlen utcákkal; mintegy 80 mecsetje van; lakosságának $^1/_3$-a zsidó v. keresztény, a többi mohammedánus. Már az ókorban is fontos kereskedő város, a Bizáncból Sziriába menő karavánok állomása. Ma nagy kivitele van gyapjuból, viaszból és a benge v. varjútövis nevű festőanyagból. Nagy jövője van, különösen amióta a Szkutari—Iszmid—A.-i vasútvonal kiépült. Közelében nyert csatát Timur mongol khán I. Bajaziddal szemben, akit trónjától is megfosztott, 1402. Augustus császár nevéhez fűződő müemlékeit (Monumentum Ancyranum) v. ö.: *Mommsen,* Res gestae divi Augusti (Berlin 1895); *Arslanian,* Le vilajet d'A. (Berlin 1895).

Angora-kecske. Ázsiai Törökország Angora nevű városkája környékén volt eredetileg elterjedve ez a középnagy testü, fehér szinű, nagyon finom selyemfényű és tapintatu, hosszú szőrzettel bíró kecske, amelynek bundája rendkívül keresett és nagy értékű még ma is. Értékes bundájáért igyekeztek a világ minden részében meghonosítani, de ez csupán Franciaországnak sikerült különösebben, ahol mintegy 200,000 darabot tenyésztenek ez idő szerint. *Huard du Plessis* 30·84 frankra teszi a francia A. átlagos évi jövedelmét. Az amerikai Egyesült-Államokban is van vagy 300,000 drb. A. s különösen Kaliforniában foglalkoznak tenyésztésével. Hazánkba Kecskemét város hozatott 1907. először A.-ket, s tenyészti azokat elég szép sikerrel a bugaczi pusztán s így Kecskeméten, ha tisztavérű A.-k még nem is, de félvérek beszerezhetők.

Angora-macska, l. *Macska.*

Angora-nyúl, l. *Nyúl.*

Angora-prém, l. *Szűcsárúk.*

Angora-szőr v. *mohair*, az angora-kecske velőmentes felszőre. Vastagsága 0·04 mm., hosszúsága 15—30 cm. Selymes fényű szövetek, kötött- és paszományárúk gyártására használják.

Angora-szövet, selymes fényű vászonkötésű vegyes szövet, lánca finom pamut (a. sz. 100), vetése mohair (l. *Angora-szőr)* fonal (a. sz. 30).

Angornu, város Bornu néger országban.

Angor pectoris, l. *Angina.*

Angosa, l. *Angoçse.*

Angostura, város, l. *Bolivar.*

Angoulême (ejtsd: angulém), az ugyanily nevű arrondissement és Charente francia département meg püspökség székhelye, fensíkon a Charente partján, vasút mellett, (1906) 37,507 lak., igen élénk papirosiparral, továbbá fegyver és puskaporgyártással; gazdag könyvtárral és természetrajzi múzeummal. A város északon zeg-zugosan épült, míg a 7 külváros a két belsőt erődítés módjára veszi körül, és sétatereivel egész a síkságig nyúlik el. Jelentékenyebb épületei: a szép Szt. Péter székesegyház (1101—36. épült), a díszes városház, a szinház, a lencház, Valois Margit és Jean Bouillaud orvos szobra. A kereskedés fő cikkei: papir, gabona, bor, pálinka, A. a régi Iculisma Aquitániában, az Angoumois grófságnak volt fővárosa. 1360—80-ig az angolok birtokában volt. V. ö.: *Lièvre,* A. histoire, institutions et monuments (A. 1893).

Angoulême, 1. *Charles de Valois, A. hercege,* IX. Károly francia királynak és Touchet Máriának törvénytelen fia, szül. 1573 ápr. 28., megh. 1650 szept. 24. Ő viselte először az Auvergne grófja címet. Az A.-i hercegséget 1619. kapta. Mivel IV. Henrik ellen összeesküdött, örökös fogságra itélték. XIII. Lajos azonban 1616. szabadon bocsátotta, kit azután mint követ és hadvezér szolgált. A Mémoires du duc d'A. c. mű (1589—1593) csak részben készült A. herceg közleményei alapján. (Kiadta *Petitot,* Collection des mémoires, a 44. kötetben és *Michaud-Poujoulat* a Nouvelle collection 11. kötetében.)

2. *Louis Antoine de Bourbon, A. hercege,* Artois grófjának, a későbbi X. Károly királynak fia s egy ideig Franciaország trónörököse. Szül. Versaillesben 1775 aug. 6., meghalt 1844 jun. 3-án Görzben. 1789. apjával Torinóba menekült, azután Németországban az emigránsok élére állott. Mitauban nőül vette XVI. Lajos egyetlen leányát 1799 junius 10. és 1806. Angliába ment, ahol a Napoleon elől menekülő Bourbonok Hartwell várában menedékhelyet találtak. Midőn a szövetségesek 1814 elején Franciaországba vonultak, A. az angol-spanyol főhadiszállással márc. 12. Bordeauxba ment. U. o. XVIII. Lajost királynak proklamálta. A visszatérő Napoleonnak haddal állotta útját, azonban serege elhagyta s ő maga is foglyul esett. Hat nap mulva Napoleon szabadon eresztette. 1823. a spanyol forradalom elnyomása végett francia sereggel Spanyolországba vonult. Trocadero fellegvár bevétele után (Cadiz mellett) a *Trocadero hercege* címet nyerte. X. Károly uralkodása alatt az ultraroyalisták pártfogója volt. A juliusi forradalom következtében atyja és ő is a bordeauxi herceg javára lemondottak a trónról. 1836. Görzbe költözött. V. ö. De *Guichen,* Le duc A. (Paris 1910, 2. kiad.).

3. *Marie Thérèse Charlotte,* A.-i hercegnő, az előbbinek felesége, XVI. Lajos és Marie Antoinette egyetlen leánya, szül. Versaillesben 1778 dec. 19., megh. 1851 okt. 19-én Frohsdorfban (Bécsújhely mellett). A király futási kisérlete után 1792 aug. A.-t is a Templeba zárták, 1793. pedig édes anyjától elkülönítették és méltatlan bánásmódban részesítették. 1795 dec. 19-én a Dumouriez által az osztrákok kezébe szolgáltatott francia képviselőkért kicserélték és egy ideig Bécsben pihente ki a fáradalmakat. Aztán az emigránsokhoz csatlakozott és Mitauban nőül ment A. hercegéhez (l. *A. 2.)*. 1814., 19 évi számkivetés után, visszatérhetett Párisba. Midőn Napoleon Elbáról visszatért, Bordeaux védelmezése körül nagy erélyt fejtett ki. Ebbeli

[illegible] nevezte őt Napoleon «a Bourbon család egyetlen férfiának». A «száz nap» alatt Angol[illegible]. A második restauráció után visszatért [illegible] a juliusi forradalom kitöréséig [illegible] idő alatt politikai téren nagy [illegible] és a legszigorubb monarchikus irányzatnak volt éltető lelke. A juliusi forradalom [illegible] Angliába menekült és erős lélekkel türte a harmadik [illegible] csapását; XVIII. Lajos [illegible] nevezhette «modern Antigoné»-nak. Férjével [illegible] költözött, utóbb pedig Frohs[illegible] (Bécsujhely mellett), ahol unoka[illegible] Chambord grófjának nevelésével foglalkozott. V. ö.: *Imbert de Saint-Amand*, La du[illegible] d'A. et les deux restaurations (Paris 1887); *[illegible]*, La dernière Dauphine (Paris 1909).

Angoumois [illegible], régi francia tartomány [illegible], Saintonge, Périgord, Limousin és [illegible] Kopasz Károly 850 körül gróf[illegible] I. Ferenc pedig 1515. hercegséggé emelte.

Angra *(A. do Heroismo)*, vár és a portugál [illegible] és az egész Azor szigetcsoportnak, valamint püspökségnek székhelye, a déli parton, (1900) 10,788 lak., több szép templommal, [illegible] konzuli ügynökséggel.

Angra-Pequena [illegible], most *Lüderitz-[illegible]*, öböl és telep Német-DNy.-Afrikában. Az öböl tágas és védett, éghajlata egészséges. Ivóvize [illegible] a legközelebbi helyet, Betaniat, nagy homokzátony választja el a tengerparttól.

Angrecum *Hook.* (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza, melynek mintegy 130 faja a tropikus Afrikában, Madagaszkáron és a Maszkarénákon él. Apró viráguak, a madagaszkári *A. [illegible]* azonban az összes orchideák között a legnagyobb virágú. Az *A. fragrans* Thouars, a Maszkarénák szigetén, vanilia-illatú, kumarin tartalmú, keserű mandulaízű és tüdőbetegség ellen használják. *Bourbon-tea, faham-, faam-* v. [illegible] faham neven Franciaországba szállítják s illatszert, továbbá a kinai teához hasonló kedvelt italt csinálnak belőle. Maláji neve angurek v. angrek. Az *A. eburneum* Thou. madagaszkári fajt gyakran kultiválják.

Angrezabad, Bengália brit-indo kormányzóság Malda kerületének fővárosa. L. *Malda.*

Angri, város Salerno olasz tartományban, a Sarno völgyében, vasút mellett, (1901) 11,219 lak., pamut- és selyemfonással.

Angriváriok, *angarii*, germán néptörzs a Weser jobbpartján, északról a chaukok, délről a cheruszkok határolták. A rómaiakkal többnyire szövetségben éltek. Nerva császár alatt megszállották a brukterek területét Westfalenben. Nagy Károly által leigázva, felvették a kereszténységet. Nevük a középkor folyamán is fennmaradt, mert a Weser-folyó két partját Ostfalia és Westfalia között *Engern*-nek nevezték.

Angster *J[illegible]*, orgonagyáros, szül. Kácsfaluban (Baranya vm.) 1834. Előbb asztalosságot, [illegible] orgonaépitést tanult, s miután hosszabb időt töltött Németországban és Párisban, 1866. hazatért s Pécsett telepedett meg, mint orgonagyáros. 1886. megjelent *Az orgona története* c. műve. Újabban fiai, Emil és Oszkár szintén részt vesznek a vállalatban. A magas szinvonalon álló gyár 8 izben nyert első díjat; 800 orgonát készített, köztük a kassai székesegyházét és a budapesti Szt. István bazilikáét.

Angström. 1. *Anders Jonas*, svéd fizikus és csillagász, szül. Lödgöben (a Medelpad kerületben) 1814 aug. 13., megh. Upsalában 1874 jun. 21. 1843. csillagászati obszervátor lett, 1858. a fizika tanárává nevezték ki az upsalai egyetemen. 1867-től haláláig az upsalai akadémia titkára. Dolgozatai főleg a hőtanra, fénytanra és a mágnességtanra vonatkoznak. Recherches sur le spectre solaire (Berlin 1869) című művében a nap színképében előforduló Fraunhofer-féle vonalak hullámhosszát határozta meg, miáltal Kirchhoff művét kiegészítette. Más művei: Sur les spectres des gas simples (Upsala 1871); Sur la polarisation rectiligne et la double réfraction des cristaux à trois axes obliques (Act. Soc. Upsal. Tom. XIV); Sur la temperature de la terre à Upsal. (1871). — 2. *A.*, *Knut Johan*, fizikus, az előbbinek fia, upsalai egyetemi tanár, szül. 1857., megh. 1910 jan. 12. Upsalában. Jelentős kutatásokat végzett a napsugárzásra és a napsugaraknak a légkörben való elnyelésére vonatkozólag.

Anguilla (állat), az ángolna (l. o.) latin tudományos neve.

Anguilla, angolul *Snake Island* (ejtsd: sznek ailend), St. Kitts presidencyhez tartozó sziget az angol Kis-Antillákban, az é. sz. 18° 13' alatt. Területe 91 km², lapos és alacsony, (1905) 4277 lak., sófőzéssel.

Anguillulidae (állat), l. *Fonálférgek.*

Anguis (lat.), kigyó.

Anguisciola *(Angussola, Angosciola)*, 1. *Sofonisbe*, olasz festőnő, szül. Cremonában 1527., megh. 1623 után Palermóban, Bernardino Campi és Gatti (il Sojaro) tanítványa, mint arcképfestőnő korának ünnepelt művészei közé tartozott és 1559-től kezdve Madridban II. Fülöp udvaránál, utóbb Genovában élt. A velencei mesterek hatása alatt festett arcképeinek értékelésére befolyással volt a művésznő finom, művelt egyénisége is. Legsikerültebb művei saját képmásai (Firenze, Uffizi képtár; nápolyi múzeum, Milano, Poldi-Pezzoli képtár stb.), azonkívül a három sakkozó nővér és öreg szolgáló képe (1555. Posen, Raczynski-képtár). 2. *A.*, *Lodovico*, gróf, VIII. Kelemen pápa megbízásából 1596. a gyulafejérvári fejedelmi udvarba érkezett, hogy átadja Báthory Zsigmondnak a szentelt hadvezéri süveget és pálcát, melyekkel a pápa az 1595-ik év nyarán a török ellen folytatott havasalföldi győzelmes hadjáratáért kitüntette. Követsége iratait dr. *Veress* Endre gyüjtötte össze Rómában és adta ki a Monumenta Vaticana Hungariae sorozatban 1909.

Anguis fragilis *L.* (állat), l. *Törékeny kuszma.*

Angulátrétegek, az alsó-liasz egy emelete Bajorországban.

Angulli, hosszmérték Bengáliában, 1·905 cm.

Anguloa *R.* et *P.* (növ.), az *Orchidaceae* (Kosborfélék) család génusza; 3 faja a perui és kolumbiai Andokban él.

Anguria (növ.), a Cucurbitaceae (Tökfélék) génusza, melynek 17 faja a tropikus Amerikában él. Az A. nevet különféle értelemben használják. Értik alatta a görögdinnyét (l. *Citrullus)*, s a Braziliában kultivált *Cucumis Anguria*-t is (l. o.).

Angus, skót grófság, l. *Forfar*.

Angus grófok, l. *Douglas*.

Angustiae (lat.), eredetileg szoros hely, átvitt értelemben szorultság, szükség, inség, kétségbeesés.

Angustia loci, rendszerint a rokonság és sógorság házassági akadálya alól való felmentés megadásának egyik oka (a kánonjogban), mely abban áll, hogy a szokásos férjhezmenési kort elért nő, születéshelyének kis terjedelmére s lakosságára való tekintettel, hozzá illő állással, műveltséggel, korral biró más férfit rokonain vagy sógorain kívül nem találhat. A helység csekély terjedelmünek vétetik, ha 30 háztartásnál, vagy 1500 lakosnál több ott nem található. Ha a kérdéses ok a születéshelyen kívül még a lakóhelyre nézve is fennforog, a fölmentési okot angustia locorumnak nevezik.

Angusticlavii (lat.), lovagrendű római katonai tribunusok v. polgárok, kik két *keskeny* biborszegéllyel díszített tunikát viseltek, viszont a szenátorokat széles biborszegély illette meg. L. *Clavus*.

Angustrum (lat.), a XV—XVII. sz.-ban divatos, palackhoz hasonló, hasas ivóedény, melynek hosszú, néha görbe nyaka és bő szája volt.

Ángy, sógorasszony, az idősebb fiutestvér felesége.

Angyal (a görög *angelos*-ból származik, s eredeti értelme: «hirnök»). Istennek küldöttei, másrészt pedig olyan tiszta szellemi lények, akik folyton az istenség körében lévén, őt szünet nélkül magasztalják, dicsőítik. Számuk meghatározhatatlan. A szentírás hármat említ névleg, ú. m. Mihály, Rafael és Gábor fő- v. arkangyalokat. Megkülönböztetnek jó és bukott A.-okat. Isten ellen ez utóbbiak Lucifer vezetése alatt fellázadván, az örök kárhozatra kerültek. A jó A.-ok egyik kiváló kötelessége az emberek őrizete is. (*Őrző* v. *védő* A.-ok.) Az A.-oknak 9 karát különböztetik meg.

A.-ok a művészetben már az ókeresztény festészet és szobrászat emlékein szerepelnek, eleinte ifjak és férfiak képében, szárnyak nélkül, a IV. sz. végétől fogva dicsfénnyel és szárnyakkal kitüntetve. Míg a római művészetben az A. aránylag ritkán, inkább alkalmilag fordulnak elő (A.-i üdvözlet), addig a ravennai, kivált pedig a bizánci művészetben igen fontos szerepet játszanak. A bizánci művészet az ark-A.-okat már ruházatuk által is kitünteti: gazdag, drágakövekkel díszített, egyházi vagy udvari jellegű ruhákat viselnek, Mihály ark-A. pedig, mint a császár különös védője, hadi díszben jelenik meg. Az ókeresztény és bizánci művészetben, főleg a mozaikokon, az A.-ok a legszentebb személyek díszőrségét képezik és ők közvetítik a velök való érintkezést. A régi alak és jelentőség az egész középkoron át megmarad, de különösen a XIV. sz.-tól kezdve erősebb differenciálódás áll be az A.-ok szerepe és alkalmazása szerint. A trecento próbálkozott meg a repülő A. ábrázolásával is. Az A. a közép- és újkor művészetében a következő fő összefüggésekben fordulnak elő: a Madonna kísérői; zenélő A.-ok (pl. Van Eyck testvérek híres zenélő és éneklő A.-ai a genti oltáron, szárnyak nélkül, az olasz művészetben gyakran mint gyermek-A.-ok, az antik puttóábrázolások nyomán, néha mint serdült v. felnőtt nőies alakok (zenélő A.-k főleg a velencei festészetben, Giovanni Bellini óta); Krisztus kínszenvedésének jelvényeivel; lebegő alakok hordozói (Krisztus és Mária mennybemenetele, mennyei jelenségek), főleg az újabb kor művészetében fejlett festői eszközökkel ábrázolva (Murillo concepciói, Correggio kupolafestményei és utána a barok és rokokó művészet nagy dekorativ művei); a holt Krisztust sirató A., stb. Egyes jelenetek keretében állandóan előfordulnak, a legkülönbözőbb formában és fölfogásban. Gábor ark-A. az A.-i üdvözlet számtalan ábrázolásában köszönti Máriát, Mihály a lelkeket mérlegeli az utolsó itélet alkalmából, lesujtja a sátánt; Ráfael az ifjú Tóbiás kísérője. Az A.-k Jézus születésének tanui és hirdetői, Jézus keresztelésénél ők tartják ruháit, az Olajfák jelenetében A. nyujtja Krisztus felé a kelyhet, A.-ok jajveszékelnek Krisztus keresztje körül, A. ad hírt Krisztus föltámadásáról. Az utolsó itélet harsonáit A.-k fujják, ők vezetik be az üdvözülteket a mennyországba. Az újabb művészet története számtalan változatban mutatja be a szárnyas alakokat, melyek könnyedségük, légiességük miatt főleg a festészet kedves tárgyai, de igen nagy szerepet játszanak különösen a XV. sz.-beli olasz szobrászatban, majd a barok szobrászatban is, főleg meztelen puttók, olykor szárnyas A.-fejek képében. Egyes művészek A.-ábrázolásai különösen jellemzők az illetők művészetére nézve. Angelico még a középkor szellemében festi finom A.-ait, Botticelli A.-ai nőies, hajlékony alakok; Rafael a Sixtus-féle Madonna képén leghíresebb ábrázolását adta az olasz gyermek-A.-nak; Rubens gyermek-A.-ai erőtől duzzadó, rózsás, sokszor pajzán gyermekek, Rembrandtnál az A.-ok gyakran komoly, kifejezésteljes ifjak, férfiak. A modern egyházi művészet is természetesen gyakran alkalmazza az A.-okat, anélkül, hogy valóban új tipusról beszélhetnénk. Rendesen a régi ábrázolások valamelyikének hatása érvényesül, legújabban leginkább a középkorias és még inkább az erősen stilizált bizánci tipus többé-kevésbbé szabad földolgozásaival találkozunk. V. ö.: *Mendelsohn*, Die Engel in der bildenden Kunst, Berlin 1907.

Angyal, 1. *Armand*, zeneszerző, szül. 1853 nov. 9. Eszterházán. Jogi tanulmányai végeztével Győr vm.-ben szolgabiró lett, 1888-tól fogva Győr város rendőrfőkapitánya. A magyar zenészek országos egyesületének társelnöke. A győri zeneművészeti élet föllendítésében, mint az ottani zeneegyesület elnöke, sok érdemet szerzett. Több mint 300 zeneszerzeményének nagy része dal, karének, szalondarab zongorára, öt magyar rapszódia. Népdalegyvelege 1899. a Királydíjat nyerte meg; kardalai ismételten pályadíjat nyertek a budapesti és kassai dalosversenyeken. Több érdekes színmű megzenésítése mellett önálló színpadi zeneszerzeményei: *Vihar*, *Zrinyi*, *A költő álma* (előadták Sopronban 1905); *A fogoly* (előadták Győrött 1909), operák; *A kis bóbitás*, énekes népszinmű (u. o. 1901), *A bölcsődal* (u. o. 1894, Budapesten a Magyar szinházban 1898).

2. *A. Dávid*, történelmi és irodalomtörténeti író, egyet. tanár Budapesten, szül. Kunszentmár-

[illegible]ban 1857 nov. 30. A budapesti egyetemen a bölcsészetdoktorává avatták 1879. Előbb a budapesti V. ker. áll. főreáliskolán, majd a VII. ker. áll. főgimnáziumban működött s miután már előzőleg magántanárságot nyert, 1909. a budapesti egyetemen ny. r. tanárnak nevezték ki. 1902 a Magyar Tud. Akadémia lev. tagjává választotta, 1910. a Kisfaludy-társaság tagja lett. Számos kisebb dolgozata jelent meg a Figyelő, Századok, Egyetemes Philol. és Tanáregyesületi Közlöny, továbbá a Budapesti Szemle lapjain; e Lexikonnak is munkatársa. Önálló munkái: *Berzsenyi Dániel* (Budapest 1879); *Késmárki Thököly Imre 1657–1705* (u. o. 1888–89, a Magy. Tört. Életrajzok [illegible]); *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig* (A magyar nemzet története VI. kötete, 1898); *Erdély politikai érintkezése Angliával* (1902), mely német nyelven is megjelent; *Adalékok II. Rákóczi Ferenc bujdosása történetéhez* (1905); *gr. Széchenyi István* [illegible], akadémiai székfoglaló (Budapesti Szemle 1907). Sajtó alá rendezte Kisfaludy Sándor munkáinak uj teljes (4-ik) kiadását, valamint Kölcsey Ferenc, Garay János, Péterfy Jenő és Lederer Béla munkáit. Jelesek az angol és a francia irodalomból való fordításai is, minők: *Barère Bertrand* Macaulay után (1879); *A német irodalom története* James Sime után angolból; *Európa politikai történetének áttekintése* Lavisse után; *A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában*, P. Janet után franciából.

3. A. *József*, orsz. képviselő, szül. Rózsahegyen 1842 jún. 19. Jogi tanulmányait Budapesten végezte. 1867-ben állami szolgálatba lépett; a pénzügyminisztériumban 1870. segédfogalmazó, 1885. [illegible] osztálytanácsos lett, 1890. kincstári jogügyi aligazgató. 1892 miniszteri tanácsos és jogügyi igazgató. Ekkor a Lipót-rend lovagkeresztjét kapta. 1898-ban a rózsahegyi kerület képviselőjévé választván, megvált a jogügyek igazgatásától. Ismételten 1901. és 1905. választották meg ugyancsak Rózsahegyen s mint ilyen a szabadelvű párt tagja volt annak feloszlásáig. 1910-ben újra Rózsahegy képviselője nemzeti munkapárti programmal, s az új képviselőház megalakulásakor korelnöknek választotta.

4. *A. Kálmán*, kat. áldozó pap, szül. Komáromban 1862 máj. 22. 1893 óta a budapest-terézvárosi plébánián működik. Kat. irányú cikkeket ír különböző folyóiratokba és szentbeszédeket a Kath. Hitszónoklati Folyóiratba.

5. *A. Pál*, sikabonyi, dr., pécsi jogtanár és jogi író, szül. 1873 júl. 12. 1898 óta a pécsi püsp. jogakadémia tanára, 1900 óta a budapesti egyetemen a büntető jog magántanára. 1902-ben az igazs.-miniszter a btő törv. módosítására vonatkozó több törvénytervezet elkészítésével bízta meg. A magyar kormányt több nemzetközi konferencián képviselte. 1906 óta országszerte szervezi a hazai patronage-ügyet. 1909-ben a M. Tud. Akadémia lev. tagjául választotta. Önálló művei: *A személyi bűnpártolás* (Budapest 1900); *A személyes tulajdonságok és körülmények tana* (u. o. 1902); *Az istenkáromlás* (Pécs 1902); *A biztosíték mellett való szabadlábra helyezés* (Budapest 1903); *A véletlenség és kisérlet* (u. o. 1903); *A tömeg bűntettei* (u. o. 1905); *Büntető jogi előadások* (Pécs 1906–8, 2 k.); *A titok védelme* (Budapest 1909); *A magyar büntető jog tankönyve* (u. o. 1909, II. kiad.); *Visszalépés a kisérlettől*, akad. székfoglaló (u. o. 1910). Azonkívül számos közlemény jogi és társadalomtudományi szaklapokban.

Angyalcsinálók. Olyan asszonyok, akik csecsemőket, különösen házasságon kívül született gyermekeket névleg tartásra, de voltaképen abból a célból fogadnak el, hogy feltünés nélkül lassan elpusztitsák. Az A. elleni küzdelemben a törvényes megtorlásnál sikeresebbnek bizonyultak a rendszeres gyermekvédelmi intézmények. L. *Gyermekvédelem*.

Angyalffy *Mátyás*, gazdasági író, szül. Naszályon, Komárom vmegyében, 1776 febr. 5., megh. Pozsonyban 1839 márc. 17. 1818-ban Festetics György gróf keszthelyi Georgiconába tanárnak hívta meg, hol öt évig működött. Azután Pestre ment, s egészen a gazdasági irodalomnak élt. A M. Tud. Akadémia 1832. levelező tagjai közé választotta.

Angyalfia, a gyermekeknek karácsony estéjén adott ajándékok neve; rossz németséggel «krisztkindli»-nek hívják.

Angyalforgás, tornagyakorlat a nyujtón. Az A. a forgás azon neme, melynél a tornász egyik térdén s oldalt nyujtott másik lába fején függ.

Angyalföld, Budapestnek egyik erősen fejlődő városrésze, a Váczi-út mentén, (1900) 23,547 lak., számos gyárral, vasúti állomással, állami elmebetegápoló intézettel, nagy katonai laktanyákkal. L. *Budapest*.

Angyalfű (növ.), l. *Angelica*.

Angyalgaras, szászországi ezüstpénz a XV. és XVI. sz.-ban, a címert tartó angyal után elnevezve.

Angyalgyökér (növ.), l. *Angelica*.

Angyali mise, l. *Mise*.

Angyali üdvözlet, a kat. egyházban két imádságnak elnevezése. 1. *Üdvözlégy Mária* (latinul *Ave Maria*) a leghasználatosabb imádság, melyet — a szt. misén kívül — a Miatyánk után szokás elmondani. Két részből áll: *a)* Gábor főangyal üdvözletéből (innen neve is); *b)* Erzsébet dicsőítő szavaiból. További alkatrészeit később csatolták hozzá. Jelenlegi alakját véglegesen 1568. állapították meg. — 2. *Úr angyala* (latinul *Angelus Domini*), l. o.

Angyalos, 1. kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, az Olt folyó mellett, (1900) 519 magyar lak., kik valamennyien nemesek, u. p. Gidófalva, u. t. Sepsiszentgyörgy. — 2. *A.*, kisk. Szatmár vm.-ben, l. *Szamosangyalos*.

Angyalos forint. Igy nevezik a magyar forintokat és tallérokat, melyeken a koronát két lebegő angyal tartja. E pénzeket katolikus országokban amuletek helyett is használják. Az 1867 után vert magyar A.-ok Csehországban voltak elterjedve s nyakban hordták.

Angyalos gyertyatartó, a késő középkorban divatossá vált templomi gyertyatartó, melynek szárát többnyire térdelő angyal tartotta. A szobrászat történetében nevezetes két ilyen gyertyatartó Bolognában Szt. Domonkos sírján van, az egyik Michelangelo, a másik Niccolo del Arca műve.

Angyalvár *(Castel S. Angelo)*, Hadrianus császárnak mauzoleuma *(moles Hadriani)* Rómában, a Tiberis jobbpartján, melyet utóda, Antoninus Pius fejezett be Kr. e. 139. Ide temetkeztek a császárok és hozzátartozóik Caracalláig (megh. 217 Kr. e.). Hatalmas négyzetes alapépítményen, melynek egy-egy oldala 84 m., emelkedett a 64 m. átmérőjű köralakú főépület peperin és travertinkőből, mely eredetileg márvánnyal volt födve és szobrokkal díszítve. Fölötte, csonkakúpszerű építményen, egy kisebb köralakú építmény következett, melyet quadrigán Hadrianus császár óriás szobra koronázott. Az egész mauzoleum magasságát 50 m.-re tehetjük. Ma már az épületnek csak magja van meg, az alépítmény jó része a föld alá került, a felső építmény elvesztette díszét és részint elpusztult, részint átépíttetett. Kr. u. 537. a gótok ellenében erődítményül használták a mauzoleumot, melynek szobrait az ostromlókra dobták. Mikor 590. Nagy Gergely pápa a pestis megszüntetésére könyörgő menetet tartott, a legenda szerint az A. felett megpillantotta Szt. Mihály arkangyalt, amint kardját hüvelyébe dugta, és erre a járvány azonnal véget ért; ennek emlékére az épület tetején IV. Bonifác kápolnát (S. Angelus inter Nubes) emelt, később meg Mihály arkangyal márványszobrát helyezték el a tetején (Montelupo szobrásztól), melynek helyébe 1723. Verschaffeltnek most is ott levő hasonló tárgyú bronzszobrát tették. A szoborról nyerte az épület, mely 923 óta erődül szolgált, az A. nevet. 1379. nagy rombolást vittek rajta véghez a rómaiak; IX. Bonifác pápa óta, ki Niccolo d'Arezzoval restauráltatta, a pápák birtokában volt az A., kik földalatti folyosóval összekötötték a Vatikánnal. VI. Sándor erős várrá építette át, VIII. Orbán meg külső védőművekkel bővítette. 1870 óta az olasz állam birtokában van. 1901 óta Borgatti vezetése alatt restaurálják. Belsejében csigalépcső vezet a középponti sírkamrába, melyben egykoron Hadrianus porfirszarkofágja volt elhelyezve, falában mai napig is látható négy fülke a szarkofágok számára. Belsejét egyébként a középkorban és később sokszorosan átalakították, pápai lakosztályokat, egyéb helyiségeket és sötét börtönöket építettek bele, melyekben híres foglyok (pl. Beatrice Cenci) sínylődtek. V. ö.: *Borgatti*, Il Castel Sant'Angelo in Roma, storia e descrizione (Róma 1890).

Angyalvörös, l. *Angol vörös.*

Ángyán, 1. *Béla*, egyetemi c. rendkívüli tanár, közkórházi főorvos, szül. Szentistvánon, Veszprém vm.-ben, 1849 jún. 17. A budapesti tudomány-egyetemen 1876. orvosdoktor lett, 1885—86. a hasüri szervek kór- és gyógytanából magántanári képesítést nyert. 1885. a Szt. Rókus kórház hevenyfertőző osztályán rendelő orvos, 1887. az új dologházi fiókkórházban a XI. orvosi osztály ideiglenes főorvosa, 1889. pedig a Szt. Rókus kórház II. orvosi osztályán rendes főorvos lett. 1894. a rendkívüli tanári címmel és jelleggel tüntették ki. 1908. a kereskedelmi miniszter megbízásából kidolgozta a m. kir. állami munkásbiztosítási orvosi tanács szabályzatának tervezetét, s ugyanezen év aug. havában annak elnökévé nevezték ki. 1910-ben «*Vörösberényi*» előnévvel nemességet nyert. Jelenleg a közkórházi orvostársulatnak elnöke és a balneológiai egyesület alelnöke. Tudományos dolgozatai közül különösen értékesek a kolerát és influenzát tárgyaló munkái. A belgyógyászat tankönyvében az orbánc, cholera asiatica és cholera nostras, továbbá az influenza, a hasnyálmirigy és a mellékvese megbetegedéseiről szóló fejezeteket írta.

2. *Á. János*, ref. lelkész, jeles imaíró, szül. Vörösberényben, Veszprém vm.-ben 1768., megh. Veszprémben 1846. Apróbb dolgozatai megjelentek a Széplitteraturai Ajándékban, Tudományos Gyűjteményben, Egyházi Értekezésekben és a Fábián-féle Prédikátori Tárházban. Önállóan hét munkája jelent meg, imák, vallásos értekezések, prédikációk; továbbá Niemeyer Nevelés és tanítástudománya átdolgozása (1822—23., 2 k.).

Angyelics *Germán*, szerb patriarcha, szül. Karlóczán 1822 aug. 10., megh. 1888 dec. 8. Kezdetben a jogi pályára készült és Sárospatakon az ügyvédi vizsgát le is tette, de 1848. pappá lett. 1850-ben Karlóczán a patriarcha mellett segédkezett, később a konzisztórium titkára, majd tanár a karlóczai papnevelőben; 1864. archimandrita. A. már 1861. kezdett a Miletics-féle omladina ellen harcolni; a zágrábi országgyülésen, mint ennek jegyzője, többször szembe szállt az állambontó nagyszerb törekvésekkel. 1872. bácsi püspök lett, 1881. ellenpártjának erőszakosságával szemben patriarchává nevezték ki. Főtörekvése volt, hogy egyházának autonomikus szervezetét hierarchikus alapra fektesse, ami az 1885-iki kongresszussal oly éles ellentétbe hozta őt, hogy ez feliratban kérte a királytól A. elmozdítását, sőt a kongresszus egyes képviselői nyilvános ülésben inzultálták, amivel népszerüségét teljesen megsemmisítették.

Angyélika (növ.), l. *Angelica.*

Anhaloninek. A kaktusz-félék családjába tartozó Anhalonium-féleségek (Anhalonium Lewinii, Anhalonium Williamsii) alkaloidái. Ezideig a következő alkaloidákat sikerült elkülöníteni belőlük: *Anhalin* $C_{10}H_{17}NO$, *Pellotin* $C_{13}H_{19}NO_3$, *Mezcalin* $C_{11}H_{17}NO_3$, *Anhalonin* $C_{12}H_{15}NO_3$, *Anhalonidin* $C_{12}H_{15}NO_3$, *Lophophorin* $C_{13}H_{17}NO_3$, továbbá az *Anhalamint*, melynek képlete nem ismeretes.

Anhalonium *Lem.* (növ.), l. *Ariocarpus.*

Anhalt, a német birodalomhoz tartozó hercegség a germán-alföldön K.-i és Ny.-i részre oszlik, amelyeket a porosz-szász tartomány választ el egymástól. Hozzátartozik még ez öt enklave: Alsleben, Mühlingen, Dornburg, Gödnitz és Tilkerode-Abberode. Nagyobb része síkság; csak a Harz ágai és a Fläming-magaslatok emelkedettebbek. Az Elbe és a Saale a maga mellékvizeivel öntözik. Éghajlata csak a magaslatokon zord. Területe 2300 km². Lakóinak száma (1905) 328,029, akik közt csak 11,699 a róm. kat. és 1605 zsidó, a többi evangélikus, 1000 férfire 1055 nő esik. 1907. termett 28,740 t. búza, 53,032 t. rozs, 50,357 t. árpa, 57,387 t. zab, 288,744 t. burgonya, 64,448 t. réti széna, 53,997 kg. dohány. Az állatállomány 1907. 19,430 ló, 72,481 drb szarvasmarha, 73,058 juh, 133,066 sertés és 30,450 kecske. A bányászat szolgáltatott 1906. 1.415,369 t. barnaszenet, 351,935 t. kősót, 249,773 t. kainitot és 238,024 t.

egyéb kalászt. Ismeretes vasas ásványvízforrása van Alexisbadban. A.-ok az iparágak virágzanak A.-ban, amelyek a mezőgazdaságtól kapják nyerstermékeiket. A 24 cukorgyár átlag 900,000 t. nyersanyagot, a 18 sörgyár 500,000 hl. sört, az 50 szeszgyár 56,000 hl. alkoholt termel. Egyéb iparágak még a kémiai, a gyapjufonás és szövés, gép- és papirgyártás. 1859 óta A. alkotmányos hercegség; az öröklés a férfiágban az elsőszülöttség rendje szerint történik. A tartománygyülés 36 tagból áll; tartama 6 év. A gyülés tagjaiból 2-őt kinevez a herceg, 8-at választanak a legtöbb adót fizető földbirtokosok, 2-őt a legtöbb adót fizető iparosok és kereskedők, 14-et az egyéb városi és 10-et a falusi lakosok. A választás titkos. A végrehajtó hatalmat a herceg gyakorolja az államminisztérium útján. A hercegséget kerületre oszlik; ezek Dessau, Köthen, Zerbst, Bernburg és Ballenstedt. A székhely Dessau. A hercegség pénzügyei elég rendezettek. 1907—8. a bevételek és kiadások 21,489,200 márkára rugtak; az államadósság pedig 5,137,147 márkát tett.

Története. A. legrégibb lakói németek és szlávok voltak; ez utóbbiak a XIII. sz.-ban már elnémetesedtek. A karolingiak idejében innen indult ki a németek terjeszkedése. Medve Albertnek tudják be érdemül, hogy a Saale és az Elbe közti területre németeket telepített le. Bernhard nevü fia (1170—1212) örökölte az A.-i birtokokat. Bernhard fiával I. Henrikkel kezdődik az önálló A. tulajdonképeni története. A. hercegség több izben volt kisebb részekre felosztva. Joachim Ernő 1570. azonban egész A.-ot ismét egyesítette. 1866. Poroszországhoz csatlakozott és az É.-Német szövetség tagja lett. 1904 óta II. Frigyes herceg birja a trónt. V. ö.: *Weyhe*, Landeskunde des Herzogtums A. (Dessau 1907, 2 köt.); *Knoke*, Anhaltische Geschichte (u. o. 1893); *Sanftenberg*, Das anhaltische Staats- und Verfassungsrecht (u. o.) 1905); *Wäschke*, Die Askanier in A., genealogisches Handbuch (u. o. 1904); *Berendt*, Die Beziehungen A.-s zu Kur-Sachsen (Halle 1908.)

Anharmonikus viszony, l. *Kettős viszony.*

Anhidria (gör.) a. m. vízmentesség, *anhidriás*, vízmentes, különösen savaknál és bázisoknál. L. még *Anidrozis.*

Anhidridek. Így nevezik ama származékokat, melyek a hidroxiltartalmú vegyületekből vízvesztés által keletkeznek. Azok a vegyületek, melyek több hidroxil-csoportot tartalmaznak, többféle A.-t képezhetnek. Ha nem az összes hidroxilgyökök változnak át vízvesztés folytán oxidokká, keletkeznek az *anhidro-hidrátok.* A hidroxilgyök helyett hidroszulfil (SH) gyököt tartalmazó vegyületekből a vízzel analóg összetételű kénhidrogént (H_2S) távolítva el, *anhidrotiv* vegyületek keletkeznek. Az A. több csoportját különböztetik meg. A *fémek oxidjai* a fémhidroxidok anhidridjei. Igen fontosak a sav-A.-k, ilyenek pl. a kéntrioxid SO_3, a kénsav H_2SO_4 anhidridje, a foszforpentoxid P_2O_5, a foszforsav H_3PO_4 anhidridje, a nitrogénpentoxid N_2O_5, a salétromsav HNO_3 anhidridje. A hárombázisu foszforsavnak $P(OH)_3$, a metafoszforossav $PO.OH$ az anhidrohidrátja.

Anhidrikus korszak a geológiában (ellentétben a rákövetkező *oceáni korszakkal*) az a része az archei kornak, amikor még nem létezett cseppfolyós víz.

Anhidrit, ásvány és kőzet, anyaga vízmentes kalcium-szulfát ($CaSO_4$); a gipsztől csak annyiban különbözik, hogy a gipsz víztartalmú; e különbségre vonatkozik a név is. Rombos rendszerben kristályosodik, de kristályai ritkák; ellenben vaskosan, szemesés vagy rostos tömegekben kősó és gipsz társaságában elég gyakori. Többnyire fehér, néha kékes vagy vöröses. K. 3—3·5, fs. 2·8—3. Három irányban jól hasad. Az A. könnyen vesz fel vizet és átalakul gipsszé, miközben térfogata 60%-kal megnövekszik. A.-ba vájt aknák és alagutaknál e tulajdonságra figyelemmel kell lenni, mert idővel benőhetnek. Ugyancsak a vízfelvétel alkalmával fellépő feszítőerő hatásának tulajdonítható, hogy az A. közvetlen közelében levő kőzetek sokszor zavart településüek. Viszont gipszből is keletkezhetik A. Igen elterjedt, gipsszel és kősóval együtt képez rétegeket. Nálunk egy kevés van Zólyom vmegyében Óhegyen, azután Kapnikon, még pedig érctelérekben. Nevezetesebb lelőhelyei: Aussee, Hallein, Ischl, Stassfurt, Wieliczka és Bochnia kősótelepein sajátságos, hullámos, fodorbél formán hajtogatott alakokban találni, ezért ott az ilyent *fodorbélkő*-nek (Gekrösestein) nevezik. Szemcsés A. Svájcban (Val Canaria), Lombardiában (Volpino mellett) stb. A Volpino mellett termő szemcsés A. et *vulpinitnek* nevezik, kékesszürke, eres s annyira szép, hogy dísztárgyakat faragnak belőle.

Anhidrobiózis (gör.), igen sok és a legkülönbözőbb állatosztályokba tartozó állatfajoknak az a tulajdonsága, hogy teljesen összeszáradva sem vesztik el életrevalóságukat, csupán tetszhalottszerű állapotba kerülnek, amelyből ha vízhez jutnak, ismét új életre ébrednek. L. *Lappangó élet.*

Anhidroglukoklorál (anhidroglukochloral), l. *Klorálóz.*

Anhidrohidrátok, l. *Anhidridek.*

Anhidrosavak, l. *Anhidridek.*

Anhima (állat), l. *Anuma.*

Anholt. 1. Kis dán sziget a Kattegat közepén. Területe 20 km². Nagyobbára futó homok takarja; körülötte homokzátonyok vannak, lakói (342) halászattal foglalkoznak. A sziget keleti csúcsán világító torony van. — 2. *A.*, város, Münster porosz közigazg. kerületben, Hollandia határán, (1905) 1734 lak. fürészmalommal. Egykor birodalmi közvetetlenséggel bírt. 1637 óta a Salm hercegeké, akiknek máig is székhelye.

An-Huei (An-Hui, An-Hoei), l. *Ngan-Huei.*

Ani, romváros, a mai Orosz-Eriván kormányzóságnak Alexandropol kerületében, az Arpacsaj mellett, magas sziklafalak közt, amelyeknek barlangjait hajdan lakásul használták. Az V. sz.-ban még jelentéktelen erőd, 961. a bagratidák székhelye; virágzása korában a monda szerint 100,000 háza és 1001 temploma volt. 1046. a bizánciak, majd a szeldzsukok, kurdok, georgiaiak s végül a mongolok hatalmába került. 1319. a földrengés romba döntötte. Régi nagyságát a nagy kiterjedésű romok bizonyítják. V. ö.: *Brosset*, Les ruines d'Ani (Sz.-Pétervár 1860—61, 2 k.).

Ani (állat, Crotophaga ani L.), a kakukforma madarak (Coccygomorphae) rendjébe, a nyüevők

(Crotophaginae) alcsaládjába tartozó madárfaj. Hazája Dél-Amerika. Társaságban él s több nőstény közös fészekbe tojik. A legelő gulyákat kisérik s a szarvasmarhák bőre alól kivájják a légykukacokat.

Anianus, vagy *Anyos mester*, váradi olvasókanonok. A káptalan jegyzője volt 1217—1235 közt s ránk maradt az istenitéleteknek általa vezetett jegyzőkönyve, melyet 1550. Martinuzzi György váradi püspök nyomatott ki s melyet azóta Ritus explorandae veritatis vagy Váradi Regestrum (l. o.) cimmel használnak a XIII. sz. történetével foglalkozók. (Újabb kiadásai: *Bél*, Adparatus, 1735; és *Endlicher*, Monum. Arpadiana, 1849. Kandra Kabos 1898, Karácsonyi János és Borovszky S. Bpest 1902).

Anicet (pápa, szent). Némelyek 142—161-ig, mások ismét 142—153-ig számítják pápaságát. Alatta kezdett a gnoszticizmus virágozni s Rómában is tért foglalni. Alatta dúlt Marcus Aurelius keresztény-üldözése, s kezdődött a vita a keleti és nyugati püspökök közt a húsvét megünneplése kérdésében, mert keleten a zsidókkal együtt ülték a húsvétot. Vértanunak is mondják, de erre nincs biztos adat. Testét a Callixtus-féle katakombában 1604. feltalálták.

Anicet-Bourgeois (ejtsd: ániszé burzsoá), *Auguste*, francia szinműiró, szül. Párisban 1806 dec. 25-én, megh. Pauban 1871 jan. 28-án. 30 éves irodalmi tevékenysége alatt majdnem 200 darabot (sokszor munkatársakkal), kivált melodrámákat írt, melyekkel külön iskolát alapított. Dumas Sándor nevét viselő több darabnak (pl. Thérèsa, Angèle, Catherine Howard) ő volt a szerzője. Darabjai közül kiemelendők: J'enlève ma femme; Père et parrain; Passé minuit; Les trois épiciers; Le premier coup de canif; Stella; Le bossu; La sorcière; Médecin des enfants (A gyermekorvos), Le docteur noir (Fekete orvos), melyek nagyobbára számos előadást értek. Utolsó éveiben majdnem kizárólag csak tündérjátékokat írt.

Aniche (ejtsd: anis), község Nord francia départementban, (1906) 8321 lak., gazdag kőszénbányákkal, üveg- és cukorgyártással, réz- és vasöntőkkel.

Anidrózis (gör., a. m. *verítékhiány*). A verítékelválasztás többé-kevésbbé erős csökkenése, némely idült bőrbaj és alkati bántalom kísérő tünete. Az ekzema, pikkelysömör, ichthyosis, prurigo, xeroderma pigmentosum, pityriasis rubra a beteg helyeken a verítékelválasztás csökkenését okozza. Az egész köztakaróra kiterjedő A. észlelhető cukorbajosoknál, előrehaladott tuberkulózisban, rákban szenvedő egyéneknél. Kezelése az alapbántalom ellen irányul.

Anie *(Pic d'A.)*, 2504 m. magas hegycsúcs Basses-Pyrenées francia départementban, gyönyörű kilátással. Lescun felől másznak föl rá.

Anigozanthus *Labill.* (növ.), az Amaryllidaceae családba tartozó, Ny.-ausztráliai növények, 8 fajjal. Egyeseket, mint *A. flavidus Red*, és *A. pulcherrimus* Hook, kultiválnak. Gyökerük csípős, pirítva ehető.

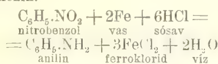
Anii *Mechitár*, örmény történetíró a XIII. században. Elveszett művei közül említik Örményország, Georgia és Perzsia ókorára vonatkozó történeti művét s egy csillagászati könyvnek perzsából örményre való fordítását.

Anikó, az Anna női név kicsinyítő, kedveskedő alakja.

Anil és *A.-indigó* (növ.), l. *Indigó*.

Anilidek. Az amidobenzolban, $C_6H_5.NH_2$, az amidocsoport hidrogénjeit savgyökkel helyettesítve, az A.-nek nevezett aromás szénvegyületek keletkeznek. Előállíthatók az anilin sóiból, azokat a megfelelő savakkal hevítve s az ecetsav és anilin egymásra hatása által keletkezik acetanilid vagy antifebrin $C_6H_5.NH.CO.CH_3$. Az A. színtelen, hideg vízben kevéssé oldódó kristályos vegyületek, savak, valamint lúgok hatására, alkotó részeikre szétbomlanak.

Anilin, *amidobenzol, fenilamin*, $C_6H_5.NH_2$. Az aromás primér monaminek csoportjába tartozó vegyület. Az A. manapság nagy mennyiségben gyárilag készül, mert az ú. n. *anilin-festékek* készítéséhez használják. Nitrobenzolt kevés vízzel együtt keverővel és visszacsepegő hűtővel ellátott öntöttvas-hengerbe öntenek és miután vízgőzzel felmelegitették, vasreszeléket és sósavat adnak a keverékhez, mikor is a redukció folytán A. keletkezik.

$$\underset{\text{nitrobenzol}}{C_6H_5.NO_2} + \underset{\text{vas}}{2Fe} + \underset{\text{sósav}}{6HCl} =$$
$$= \underset{\text{anilin}}{C_6H_5.NH_2} + \underset{\text{ferroklorid}}{3FeCl_2} + \underset{\text{víz}}{2H_2O}$$

Az egyenletben feltüntetett sósav-mennyiségnek körülbelül $^1/_{40}$-ed része elegendő a gyakorlatban a reakció kiviteléhez. A redukció megtörténte után a folyadékhoz oltott meszet elegyítenek a keletkezett sósavas A. elbontása végett, majd túlhevített vízgőzzel az A.-t átdesztillálják és megszárítás után újból átdesztillálják. Tiszta állapotban színtelen, erősen fénytörő olajszerű folyadék, amelynek gyenge szaga és égető íze van. Világosság hatására megsárgul, hosszabb idő mulva megbarnul. Vízben alig, borszesz- és éterben jól oldódik. Fs. 0°-on 1·036, fp. 184° C. fgyp. — 5·96° C. Az A. ugyan semleges kémhatású, de savakkal szemben bázisnak bizonyult. A savakkal közvetlenül egyesül és velük az *A.-só*-kat képezi, amelyek többnyire igen jól kristályosodnak.

Anil-indigó, l. *Indigó*.

Anilinfekete, $C_{30}H_{27}N_5$. Igen értékes fekete festék, melynek oldószere nincs, azért magát a festéket gyárilag nem állítják elő, hanem a megfestendő roston idézik elő. A megfestendő gyapotot (gyapjufestésre nem igen használják) kénsavval erősen megsavanyított anilinből és káliumbikromátból álló keverékbe mártják és melegítik, amikor is előáll a festék a gyapoton. Végül gyengén lúgos fürdővel kezelik. Az ilyen módon festett szövet rendkívül színtartó.

Anilinfestékek, l. *Kátrányfestékek*.

Anilinibolya, mauvein, Perkin-ibolya, rosolan, purpurin $C_{27}H_{24}N_4$. Az első anilinfesték, melyet gyárilag állítottak elő. Fénylő fekete kristályos por, alkoholban ibolya színnel oldódik. Vízben és éterben oldhatatlan. Régebben az A.-t selyemfestésre alkalmazták, manapság az alkalmazása nagyon korlátolt. Angolországban levélbélyegek festésére használják.

Anilinkék, a triamidotrifenilmetán testekek [illegible] tartozó festék. Kémiai összetétele az [illegible] megfelelően trifenilrosanilinklorhidrát [illegible] N HCl vagy trifenilpararosanilinklorhidrát [illegible] N HCl. Vízben oldhatatlan, alkoholban oldható [illegible] fényű kristályos por. A kereskedelemben alkoholban oldható kék vagy [illegible] név alatt árusítják. Az alko[illegible] alkohollal mosva, különböző [illegible] A.-et lehet kapni, melyeket *opálkék*, [illegible] *kék*, *azulin* stb. nevek alatt [illegible]. A legtisztább féleségeket 6B v. [illegible] A vörös árnyalatú A.-et *par*[illegible] v. *alkoholos k.*-nek nevezik. Az A. [illegible] és gyapjút közvetlenül festi, vagyis a [illegible] festékek csoportjába tartozik.

Trifenilpararosanilinklórhidrát, mint *vízben oldható* [illegible] *Nicholson-kék* (a feltalálójé[illegible] [illegible] név alatt került forgalomba. Gyapjú [illegible] festésére használják. Ezekből a gyapjút [illegible]en lúgos fürdőben az A. nátriumsójával [illegible]ák, majd kénsavval savanyított fürdőbe [illegible] kiválása folytán [illegible] kékre színeződnek.

Anilinmérgezés, leginkább az anilingyárakban, anilingőzök beleheléskor kifejlődő mérge[illegible] A [illegible] mérgezés tünetei: fejfájás, [illegible] fakószürke arcszín, a körmök, ajkak kéküléso, ami egy festéknek, az anilinfeketének képződésén és lerakódásán alapszik [illegible] tünet, később szédülés, tántorgás, önkívület áll be. Veszély nincs, a mérgezettnek anilines ruháját lemossák, friss levegőre viszik s egy hosszú álom, 1—2 napi étvágytalanság után meggyógyul. Izgatószereket csak ritkán kell [illegible] A gyárak [illegible] szellőzésével s kellő előrelátással elkerülhető. A krónikus A. *(anilizmus)* fejfájással, emésztési, mozgási és érzési zavarokkal jár; gyakran bőrkiütések és fénykerülés meg rossz látás is mutatkoznak.

Anilinnyomás, l. *Fénymásolás*.

Anilinsók, l. *Anilin*.

Anilinszulfosavak vagy amidobenzolszulfosavak $C_6H_4{<}^{NH_2}_{SO_3H}$ ortho, meta és para. Előállíthatók a megfelelő nitrobenzolszulfosavakból redukcióval. Az A. hideg vízben nehezen, alkoholban és éterben oldhatatlanok. A metasavat metanilsavnak, a parasavat szulfanilsavnak nevezik. A metanilsav és szulfanilsav fontos vegyületek a festékiparban.

Anilintinta, l. *Tinta*.

Anilinvörös, l. *Fukszin*.

Anilinzöld, [illegible] $C_{2?}H_{27}N_3S_2O$. Előállí[illegible] [illegible] kénsavban oldanak, hozzáadnak acetaldehidet, majd huzamosabb idő multán az oldatot nátronlúggal semlegesítik és a keletkezett ibolyáskékszínű oldatból bepárologtatás [illegible] a testeket. Alaktalan, zöldszínű, vízben nem, alkoholban csekély mértékben oldható test. Jól oldódik kénsavas alkoholban. [illegible] és gyapjúfestésre használták, [illegible] alig használják.

Anilis (lat.) a. m. vénasszonyos; *anilitas*, vénasszonykodás, vénasszonyi hit.

Anilizmus, l. *Anilinmérgezés*.

Anima (lat.) a. m. lélek. *A. mundi* a világszellem. *Animam debet* a. m. adósa lelkével, zálogba adta testét, lelkét, Terentius lat. mondása azokról, kiknek sok adósságuk van. *Animarum dies* a. m. halottak napja. *Pia anima*, a. m. jámbor lélek, de úgy is használatos, mint: meghalt lelke, alvilági árny.

Animadversio (lat.) a. m. észrevétel, megjegyzés, feddés, megtorlás. *A. censoria*, a cenzorok által kiszabott büntetés.

Animal (lat.) a. m. állat; *animalia*, állati anyagok; *animalis*, állati, ami az állatokhoz s nem a növényekhez v. ásványokhoz tartozik. *Animalizmus* a. m. állati lét, ellentétben a növényivel v. szellemivel.

Animál (lat.), serkent, buzdít, ösztönöz.

Animáliák (lat.), állati anyagok, különösen táplálkozási anyagok, szemben a növényiekkel, vegetabiliákkal.

Animalisatio (lat.), 1. elállatiasodás. 2. *A.* a fölvett tápláléknak az állati test anyagává történő átváltozása.

Animalizmus, l. *Animal*.

Animalkulisták azok a természettudósok voltak, akik *Leeuwenhoek* idejében a hímcsirasejteket (spermatozoákat) tartották az állat tulajdonképeni csirájának, míg a petét csupán tápláló talajnak. L. *Praeformatio*.

Animarum dies (lat.), halottak napja.

Animato *(con anima, animando)*, ol. zenei műszó, annyit tesz mint: *lelkesen, frissen, élenken*. E kifejezéssel jelzett darabok vidám s határozottan hangsúlyozott előadást kívánnak.

Anime-gyanta, l. *Copal*.

Animizmus, a latin *anima* (lélek) szóból, primitív népeknek az a fölfogása, hogy minden, amit látnak, lelekkel bír; a primitív ember ezután ehhez a hitéhez szabja környezetével szemben tanusított magatartását. Az ő szemében az állat, a fű, fa, kő, nap, hold és csillagok, légköri tünemények stb., sőt a legközönségesebb, annál inkább a ritka és újságukkal meglepő használati vagy bármiféle tárgyak mind egyaránt emberileg érző lények, amelyek érzésére és akaratára ép úgy lehet hatni, mint az emberere. *A. filozófiai* értelemben annn felfogás megjelölése is, mely szerint a gondolkodó lélek a test minden rendbeli, ugy fiziologiai mint értelmi működésenek életeive volna; a lélek e tan szerint ép úgy eszközli tudatosan elmenk ítéleteit, következtetéseit, amint tudattalanul ő eszközli testünk növekedését is. E tan megalkotója Stahl G. E. (1660—1734) volt, ki ez elvre külön patológiát és terápiát alapított. Szerinte a betegségek a lélek visszahatásai a betegségi okok ellen s az orvosi kezelés egyedüli feladata e visszahatásokat egyenesen s akadályaik elhárításával támogatni. Stahl követőit animistáknak nevezték.

Irodalom. Tylor E. B., Primitive Culture, London, 2. kiad., 1873, ném. ford. Leipz. 1873; Lubbock, Origin of Civilisation. Herbert Spencer, Principles of Sociology, ném. ford. Leipz 1875. M Lennan, The Worship of Plants and Animals, Totems and Totemism, Fortnightly Review, 1867—71; Waitz Anthropologie der Naturvolker, Leipz. 1859—64; Bastian, Allg. Grundzüge d. Ethnologie, Berlin 1884; u. a., Das Religiöse in ethnolog. Auffassung, Jéna 1871; Andrew Lang. Myth. Ritual and Religion, London, 1887.

Animo lubenti fecit (lat.), l. *A. L. F.*

Animoso (ol.), csaknem azonos az *animato* (l. o.) zenei jelzővel, csakhogy az A. még élénkebb és frissebb előadási modornak felel meg.

Animózus (lat.) a. m. hevülékeny, másokat előzetes megfontolással sértegető. *Animozitás,* szenvedélyes elkeseredés.

Animuccia testvérek, olasz zeneszerzők. 1. *Giovanni,* szül. Firenzében 1490. (v. 1500), megh. Rómában 1571. Karmestere volt a Szt. Péter templomnak. A kolostorok imatermében szervezett szentirásmagyarázatokhoz «dicséreteket» (Laudes spirituales) szerzett kar- és magánénekre; ez az oratórium zeneműfaj kezdete. A németalföldi zeneiskola mesterkéltségével szembe a tiszta harmonikus szerkezetet állította. — 2. Öccse *Paolo* is termékeny, ügyes ellenpontozó; 1550—52. Rómában a lateráni Szent János templom karnagya volt.

Animus (lat.) a. m. lélek, de akarat, szándék, hajlam is. *Jogi értelemben* a. m. szándék. Ily értelemben: *A. domini,* szándék, a dolgot tulajdonosként bírni, amivel egyértelmű az *A. possidendi, lucri faciendi, rem sibi habendi; A. novandi,* kötelem megújítására irányzott szándék. *A. furandi* a. m. lopási szándék. *A. injuriandi* a. m. becsületsértési célzat. A becsületsértéshez az A. nem szükséges. *A. occidendi,* ölési szándék. *Animo deliberato* a. m. kellő megfontolással.

Animus donandi (lat.), ajándékozási szándék, l. *Ajándékozás.*

Anina, *Stájerlakanina* község egy része (l. o.).

Aninosza, Livazényhez tartozó bányatelep Hunyad vm. petrosenyi j.-ban, (1900) 1342 lak., u. p. és u. t. Petroseny.

Anio (ma *Aniene* v. *Teverone),* 118 km. hosszú folyó Közép-Olaszországban, már az ó-korban is híres volt szép vidékéről és vízeséseiről. Rómától K.-re a Monte Cantaron ered, szűk medrében gyorsan folyik; Tivolinál (Tibur) képezi a 96 méteres esést a Gran Cascata-t. Tivoli alatt az Anio lassan folyik széles völgyében a Campagna di Román át a Tiberis felé. Róma fölött 3 km.-nyire torkol. Erejét elektrikus művek hajtására fordítják.

Anion. Az összetett folyadéknak: elektrolitnek két alkatrészét, mely alkatrészekre azt az elektromos áram bontja, az elektrolit ionjainak, a pozitív elektródon, vagyis az anódon fellépő alkatrészt pedig A.-nak nevezzük.

Aniridia (gör.), a szem szivárványhártyájának hiánya. Oka ritkán fejlődési hiba, máskor olyan sérülés, amely miatt a szivárványhártya gyökeréről köröskörül leszakad. Mivel a szivárványhártya fő feladata az, hogy a pupilla megszűkítésével és megtágításával a szembe bejutó fény mennyiségét szabályozza, az A.-s szemű ember különösen napfényes időben a szemébe akadálytalanul behatoló túlságos világosság miatt igen nagy káprázásban szenved. Ezenkívül az ilyen szem ideghártyáján csakúgy, mint egy fényrekesz (diaphragma) nélküli fényképező-gép homályos üvegén is, jóval elmosódottabb képek keletkeznek a külső tárgyakról. Ezért az A.-s szemek látása rossz.

Anischuria (gör.), l. *Húgyrekedés.*

Anisette (franc.), ánizsból készült finom likőr; nagyobb mennyiségben éppen olyan ártalmas lehet, mint az abszint.

Anisokoria (gör.), azt jelenti, hogy a két szem pupillája nem egyenlően tág. Okai — a pupillát tágító v. szűkítő gyógyszerek használatán kívül — rendesen különféle idegbajok.

Anisometropia (gör.), azt jelenti, hogy a két szem fénytörése egymástól különböző, pl. az egyik szem rendes fénytörésű, a másik messzelátó v. közellátó.

Anisomorphia. az élő növényi anyagnak az a tulajdonsága, amelynél fogva a növény különböző szervei a szemhatárhoz vagy az eredeti tengelyükhöz való helyzetükben képesek különböző tipusos alakot magukra ölteni, l. még *Levél.*

Anisophyllia, l. *Levél.*

Anisoplia *Laporte* (állat), a lemezescsápuak (Lamellicornia) családjába tartozó bogárnem. L. *Szipoly.*

Anisostylia (növ.), az a jelenség, amidőn egy ugyanazon növényfajon rövidebb és hosszabb bibéjű (l. o.) virágok fordulnak elő, anélkül, hogy az ivari tulajdonságok egyébként megváltoznának.

Anisum (növ.), l. *Ánizs* és *Pimpinella.*

Aniuma (állat, Palamedea cornuta L.), a tüskésszárnyú madarak *(Palamedeornithes)* rendjébe, az aniuma-félék *(Palamedeidae)* családjába tartozó, körülbelül pulykanagyságú madárfaj, fején hosszú, vékony, szarunemű kiemelkedéssel. Nyakának alja és mellének felső része ezüstfehér, feketés tollszegővel; vállán piros folt van. Csőre feketésbarna, de csúcsa fehér. Hazája Brazilia, ahol társasan él. Húsát a botokudok eszik.

Anizol, *fenolmetiléter,* $C_6H_5.O.CH_3$; szintelen éteres szagú folyadék. Erősen lehűtve megfagy és 37·8°-on megolvad, 154·3°-on forr. Fs. 22°-on 0·990.

Anizolinek, a rhodaminok eszterei. Keletkeznek, ha rhodaminokat alkilhaloidok v. pedig alkohol és ásványi savak együttes hatására eszterekké alakítanak. A rhodaminoktól abban különböznek, hogy ibolyább színárnyalatú és jóval tartósabb festekek. A legfontosabb a trianizolin (Rhodamin 6 G.), mely keletkezik, ha dietilrhodamint etilalkohollal sósav jelenlétében melegitenek.

Anizolvörös, l. *Ánizsaldehid.*

Anizometrikus, az axonometriának egyik esete, melynél a három tengely különböző hosszúságú, l. *Axonometria.*

Anizotróp (vagy *heterotróp)* általában véve az olyan test, mely nem minden irányban egyforma szerkezetű, minek következtében bizonyos fizikai tulajdonság nem egyenlő minden irányban. *Izotróp* az olyan test, mely minden irányban egyenlő magatartású. A testnek (közegnek) eme sajátsága *anizotrópia,* ill. *izotrópia.* Ilyen értelemben A.-ok a kristályos, izotrópok az amorf testek. Optikai tekintetben izotrópok az amorf és a szabályos rendszerbeli kristályok, A.-ok (l. *Kettőstörés)* a többi kristályrendszerbe tartozó kristályok.

Ánizs (növ.), a *Pimpinella Anisum,* az Ernyősökhöz tartozó s Egyiptomban vadon termő, Dél-Európában művelt növény termése, melyet kellemes ízéért fűszerül, a belőle készített olajat (oleum anisi) orvosságul használják; belőle készítik azonkívül az *anisette* (l. o.) nevű likőrt s egyéb italt. L. még *Pimpinella.*

Ánizsaldehid (*metoxibenzaldehid*), $C_8H_8O_2$ v. $CH_3O.C_6H_4.CHO$, a paraoxibenzaldehid

$$HO.C_6H_4.CHO$$

metilétere. Az ánizsolaj fő alkotórészéből: az anetolból oxidáció útján állítják elő. Sárgás, ánizsillatú, égető ízű, olajszerű folyadék. Lehűtve megfagy és 0°-on megolvad; 245–246°-on forr. Vízben alig oldható, alkohol és éter bőségesen oldja. Illatszerül használják. Kalilúg ánizsalkohollá és ánizssavvá alakítja. Az *ánizsalkohol* v. metoxibenzilalkohol $CH_3O.C_6H_4.CH_2OH$, színtelen, égető ízű kristályok. Az *ánizssav* v. metoxibenzoesav, $CH_3O.C_6H_4.COOH$, keletkezik anetolból oxidáció, v. a paraoxibenzoesav dimetilészteréből elszappanosítás útján. Színtelen, szagtalan és íztelen kristályok. Az ánizssav diazovegyületéből naftolokkal festékanyagok készülnek. Ilyen pl. az anizidinazobetanaftolmonoszulfosavas nátrium, és a skarlátvörös színű, vízben oldható festék, amelyet *anizolvörös* v. *anisidinponceau* néven ismernek.

Ánizsalkohol, l. *Ánizsaldehid*.

Ánizskapor (növ.), *Foeniculum*. Hazánkban Fiume körül a F. capillaceum Gilib. (F. vulgare Mill., F. officinale All., Casethum Foeniculum L., édes kömény, olasz, bécsi v. római kapor) vadon nő, de sok helyen termesztik, miért is néhol elvadul. Egy két méter magas növény, minden része illatos az illanó olajtartalmától. Gyógyszertárakban a kettős-kaszatermését (Fructus seu semen foeniculi) használják mint gyomorerősítő, szélhajtó, étvágygerjesztő szert. Kis gyermekeknek gyakran forrázatát adják v. pedig a lepárolás által készített Á.-vizet (Aqua foeniculi). Azonkívül mellporokba is teszik, és szemvíz készítésére használják. Hatását illanóolajának köszöni, melyet 3–7%-nyi mennyiségben tartalmaz és amelyet (oleum foeniculi) külön is használnak. Konyhafűszernek termése és levelei használatosak, fiatal hajtásaiból az olaszok főzeléket készítenek. L. még *Foeniculum*.

Ánizskenyér, ánizzsal fűszerezett piskótatészta egybesütve és szeletekbe vágva. Kedvelt süteménye a teázóknak.

Ánizslikőr, l. *Anisette*.

Ánizsmag (növ.), l. *Pimpinella*.

Ánizsolaj. Illóolaj, az ánizsmagvakból (Pimpinella anisum) vízgőzzel való lepárlás útján nyerhető. Termelőhelyek: Magyarország, Olaszország, Makedonia, Oroszország, Németország, Spanyolország. A magból származás szerint 9–6% olaj kapható. Használják illatosításra, gyenge hashajtónak, s a secretumok (tej, köpet) gyorsabb kiválasztására.

Ánizssav, l. *Ánizsaldehid*.

Anjala-szövetség, a svéd nemességnek szövetkezete III. Gusztáv ellen, melyet 1788 augusztus 12-én Finnországnak Anjala városában kötöttek. A nemesség az orosz háború ellen nyilatkozott. E nyilatkozatot tizenkétezeren írták alá (köztük volt magának a királynak testvére, a későbbi XIII. Károly király is). A szövetkezetnek oly nagy volt a tekintélye, hogy a király Oroszországgal csakugyan fegyverszünetet kötött. Az 1789-iki országgyűlésen azonban az A. mit sem érhetett el; a király, támaszkodva a másik három rendre, megfosztotta a nemességet előjogaitól s a szövetkezet egyik alapítóját lefejeztette, többeket pedig száműzött. V. ö. *Malmanen*, Anjalaförbundet (Stockh. 1848).

Anjeles, *Los*, város Chileben, l. *Los Anjeles*.

Anjer (ejtsd. andzser), kikötő és erősség Jáva Ny.-i végén, 4500 lak. 1883 aug. 27. a Krakatau kitörésekor elpusztult, de csakhamar újra fölépült.

Anjiro, az első japán keresztény, akit 1548. Goaban Paulo de Santa Fére kereszteltek; 1549. Xav. sz. Ferencet Japánba kísérte és térítői működésében hathatósan támogatta. V. ö.: *Haas*, Geschichte der Christentums in Japan (Berlin és Tokio 1902).

Anjou (ejtsd: anzsú), a közép- és ujkorban (1789-ig) Franciaország egyik tartománya volt, területe mintegy 9000 km². Magában foglalta a mai Maine-et-Loire départoment-t, továbbá az Indre-et-Loire, Mayenne és Sarthe dép.-ok egyes részeit. V. ö.: *Port*, Dictionnaire historique, géographique et biographique de Maine-et-Loire (3 k., Páris 1879); *Bodin*, Recherches historiques sur l'A. (2 kötet, Saumur 1821—22).

A rómaiak idején az Andekavok (Andecavi) törzse lakta. A középkorban grófságot alkotott. Az a grófi nemzetség, amely az A. nevet először viselte, *II. Gottfrieddel* (Martell) 1060. kihalt, amidőn a grófság a hatalmas *Gatinais* nemzetségre szállt, amelyből *V. Gottfried*, a Plantagenet-ok őse származott. Ez meghódította Normandia legnagyobb részét, *hercegi címet* vett föl s I. Henrik angol király leányát, V. Henrik német császár özvegyét vette feleségül. Fia, Henrik (II.), a normann uralkodóház ágának kihalása után 1154. Anglia trónjára jutott, melyen dinasztiája egyenes ágban 1399-ig, mellékágban (Lancaster-család) 1461-ig uralkodott. Az A.-i grófság egy ideig az angol korona franciaországi birtokai közé tartozott; de a franciák 1204. visszahódították s ezóta a francia királyok tetszésök szerint rendelkeztek vele. Igy jutott a grófság IX. Lajos fiainak, először Fülöpnek, majd *Károlynak* kezére, aki az *idősebb A.-háznak* lett megalapítójává. A Hohenstaufok kihalása után A. Károly a pápának mint hűbérurának főhatósága alatt megszerezte a kettős sziciliai királyságot s utódai Károly Róbertben a magyar trónra is eljutottak, ahol hatalmas, bár rövid életü dinasztiát alapítottak (l. *Anjouk kora*). V. ö. *Halphen* L., Le comté d'A. au XIe siècle (Paris 1906).

A Sicilia kettős trónjára jutott A.-kra nézve ősi grófságuk elvesztette jelentőségét. II. Károly hozományul adta leányának, Margitnak. Margit fia mint VI. Fülöp 1328. francia királlyá lett s grófságát a koronával egyesítette. II. János király a hercegség rangjára emelt A.-t második fiának, Lajosnak adományozta, aki az *ifjabb A.-háznak* lett megalapítójává 1382. A sors ezt a Lajost is a nápolyi trónra juttatta, amelyet azonban nem bírt nemzetségének biztosítani. Unokáját, *Renét*, Nápoly címzetes királyát (megh. 1480) XI. Lajos megfosztotta hercegségétől. René testvérében, Károlyban, 1481. kihalt az ifjabb A.-ház fiivadéka, s a hercegség ismét a koronára szállott. Azóta az A.-i hercegség puszta címmé vált, melyet a kir. ház hercegei viseltek. Ezzel a címmel élt trónrajutása előtt III. Henrik, valamint XIV. Lajosnak az az

unokája is, aki 1701. mint V. Fülöp spanyol királlyá lett. Az olasz A.-ról l. *De Blasiis*, Racconti di storia napoletana (Napoli 1908); *Jordan* E., Les origines de la domination Angevine en Italie (Paris 1910).

Anjouk kora Magyarország történetében az 1308-ik évtől 1395-ig terjedő korszak. Nevezetes korszaka ez a magyar történetnek, mert az Anjouk helyreállították az utolsó Árpádok alatt lehanyatlott királyi tekintélyt, az elhatalmasodott s féktelenségre hajlandó oligarchiát a trón szolgálatába vonták, a rendet megerősítették, az anyagi jólétet fokozták s a magyar alkotmányt olyan intézményekkel (szent korona tisztelete és jogai, új — bandériumos — hadrendszer, ősiség, kilencedadó, orsz. rendek szervezkedése, megyék, céhek stb.) fejlesztették, amelyek századokon át szabályozták a magyar közéletet. *I. Károly Róbert* (1308 — 1342) a családi hatalom megalapítója. Fia: *Nagy Lajos* (1342—1382) a magyar királyságot — a lengyel koronát is a magyarhoz csatolván — Európa keletén nagyhatalmassággá teszi s a virágzás magas fokára juttatja. Nagy Lajos leánya: *Mária* (1382—1395) nem birja az örökölt hatalmat fenntartani s az ország ismét az oligarchák prédájává lesz. Az oligarcha-pártok által támasztott zavarokat felhasználva, a nápolyi Anjouk meg-megkisérlik a magyar korona megszerzését. Mária királyné idejében *II. (Kis) Károly*, Zsigmond uralkodása alatt kis Károly fia, *Nápolyi László* törnek a királyi hatalom elnyerésére; de siker nélkül. Nagy Lajos második lányának utódai azonban, a Jagellók (l. o.) két izben is visszakerülnek a magyar trónra. Az A. magyar uralkodóháznak leszármazását, szétágazását, és kihalását a következő tábla tünteti fel. V. ö.: *Wertner* Mór dr., Az Anjouk genealogiája. (Turul VI. évf. 14. és 68.)

Mária (V. István magy. kir. leánya), férje: II. Károly (Sánta), nápolyi király.

- Károly (Martell), fel.: Klemencia, Habsburgi Rudolf leánya.
  - Beatrix, férje: II. János Dauphin.
  - Klementin, férje: X. Lajos fr. kir
  - *I. Károly Róbert*, † 1342. 1. fel. Tescheni Katalin, 2. fel.: Luxemburgi Katalin, 3. fel.: Erzsébet, Lokietek Ulászló lengy. kir. leánya. 3. f.-től:
    - Károly.
    - László.
    - *I. (Nagy) Lajos*, † 1382. fel.: Erzsébet, István, boszniai bán leánya.
      - Mária.
      - Katalin.
      - Mária királynő, † 1395. férje: Luxemburgi Zsigmond.
      - Hedvig, férje: Jagello Ulászló, lengyel kir.
    - Endre, fel.: Nápolyi Johanna.
      - Károly Róbert (gyermek).
    - István, fel.: Margit, IV. Lajos ném.-róm. császár leánya.
- Róbert nápolyi kir., 1. fel.: Aragoniai Jolán, 2. fel. Mallorcai Sancha. 2. fel.-től:
  - Károly, kalabr. hcg. 1. fel.: Habsburgi Katalin, 2. fel.: Valois Mária. 2. fel.-től:
    - I. Johanna, 1. férje: Endre magy. hg.
    - Károly, (élt pár napot).
    - Mária, férje: Károly durrazói hg.
- János durazzói hg., 1. fel.: Hennegaui Matild, 2. fel.: Perigordi Agnes.
  - Károly, fel.: Mária, Róbert unokája.
    - Margit, férje: Kis Károly.
  - Róbert.
  - Lajos, fel.: Sanseverinói Margit.
    - II. (Kis) Károly, fel.: Durrazói Margit.
      - II. Johanna.
      - László (Nápolyi).

Irodalom. Az A.-ra vonatkozólag legfontosabb hazai kútforrásunk János küküllői esperes elbeszélése Thuróczi krónikájába foglalva; újabb időben egész gyüjteményeket állítottak össze e kor okleveleiből, mint pl. a Hazai Oklevéltárt (1254—1536); az Anjoukori oklevéltárt (szerk. Nagy Imre); a Diplom. Emlékeket az Anjoukorból Wenzel G.-tól. A pápai levéltárak okmányaiból sok becseset közölt: Theiner: Mon. Hung. Hist. 2 vol. (1216—1352, 1352—1526); a legutóbbi években ugyanabból a forrásból gyüjtik össze s publikálják a magyar kat. főpapság költségén a Monum. Vaticana Hist. Regni Hungariæ címü nagyszabású vállalat hatalmas köteteit. Sajnos, az A.-ról önálló monográfiánk még ma sincs. Sok becses anyagot foglal magában Wenzel G.-tól Magyarország története az A.-ban. Figyelmet érdemel Bottka Tivadar dolgozata Trencséni Csák Máté́ról a Századok c. folyóiratban. A közzétett oklevél-publikációkat legtöbb szerencsével és nagy hivatottsággal aknázza ki Pór Antal számos értekezésében; tőle jelent meg Nagy Lajos életrajza a Tört. Életrajzok c. vállalatban.

Anjui, két folyó ÉK.-i Szibiriában, nevezetesen Kis- és Nagy-A. Mind a kettő a Kolyma folyóba torkol, az előbbi 600, az utóbbi 800 km. hosszú.

Ankaios, 1. Zeus vagy Poseidon és Astipalaia fia, a lelegek mondai királya Samosban. Egy jós megjövendölte, hogy a szőllőtőkének, melyet ültet, nem fogja borát élvezni. Mikor később A. gúnyosan ajkaihoz emelte a saját borával telt serleget, a jós e szavakra fakadt: «Sok van még az ajkaknak s a kehelynek a széle között». E pillanatban hirül hozzák neki, hogy földjét egy vadkan pusztítja. A. letette a serleget és üldözni akarta a vadkant, de a vad megölte. — 2. *A.*, az arkádiai Lycurgus és Antinoe fia. Argonauta, akit a kaledoniai vadászaton megölt a vadkan.

Ankaratra, hegység Madagaszkár szigetén, Imerina tartományban. Fő alkotó része gnájsz és gránit, amelyeket agyagrétegek takarnak. Buja növényzet és néhol sűrű erdők takarják. Legmagasabb csúcsa a 2873 m. magas Ciafadzsavona.

Ankax *(Ancachs, Huaylas)*, departamento Peruban, a Nagy-oceán és a Marañon felső folyása közt, 42,908 km² ter., (1896) 428,703 lak., kik állattenyésztéssel, földmíveléssel és bányászattal foglalkoznak. A hét járásra oszlott kerületben az ezüstben gazdag nyugati Cordillerák vonulnak végig. A Santa folyó öntözi. Chimbote kikötőt Recuayjal 280 km. hosszú vasút köti össze. Fővárosa *Huaraz* (l. o.).

Anker. Élet- és járadék-biztosító részvénytársaság. Székhelye Bécs, Budapesten igazgatósága van. Alapíttatott Bécsben — Langrand-Dumonceau kezdeményezésére — 1858-ban, 1 millió forintnyi alaptőkével. A társaságnak 1909. évi zárómérlege 169 millió K-nyi díjtartalékot tüntet ki.

Anker, bormérték északi Németországban, Svédországban és több más államban. Nagysága vidékenként 34·238—45·435 l. közt változó.

Anker, *Mathias Josef*, geológus, szül. Grácban 1772., megh. ugyanott 1843 ápril. 3. Különösen a stájerországi geológiai viszonyok tanulmányozása körül vannak érdemei. Tiszteletére nevezték el az *Ankerit* ásványt.

Ankerit (ásv.), a dolomithoz közel álló hatszöges rendszerbeli karbonát; több vasat és némi mangánt tartalmazó dolomit. A normális A. összeté-

tos 2CaO, MgO, FeO. Üveg-gyöngyház-fényű, fehér vagy barnássárga. Leginkább tömött tömegekben, de kristályosan Stájerországban (Eisenerz és Admont), nálunk Dobsinán.

Ankerstein vára (*Anchenstein*), a Dráva mellett fekvő egykori határvár, Varasd vm. Toszomszédságban. Magyar neve: *Borlon*. A XIII. sz.-ban a pettaui grófok bírták és III. András királyunk idején gyakori határvillongásnak volt a színhelye. V. ö. *Pauler* Gyula, A magy. nemzet történ. I.; *Wertner* M., A stiriai Trenn-család viszonya Magyarországhoz. 1240—70. (Századok 37. évf.).

Ankét (a francia *enquête* szóból), szakértekezlet, melyet a kormány, melyet fontosabb közügyek tárgyalása, törvényjavaslatok előkészítésére hívnak össze.

Ankhialosz, ma Ankhialo (l. o.).

Ankhialo (*Anchialos*), kikötőváros és érseki székhely K.-Ruméliában a Burgaszi-öbölnél (1893) 5365 lak., szőllőtermeléssel és tengerisófőzéssel. 2 km.-nyire vannak az antik Ankhialosz romjai.

Ankilo . . . (gör.) görbe, hajlított.

Ankilométer (gör.), görbületi sugár, l. *Görbület.*

Ankilózis (gör.), izületi merevség. *Valódi A.* az, melyet az izülő csontvégek csontos v. kötőszövetes összenövése okoz. Rendesen izületi gyuladás lefolyása után marad vissza. *Ál-A.* az, mely az izületet környező lágyrészek heges zsugorodása folytán keletkezik, v. amelyet az izület mozgását mechanikusan korlátozó csontkinövések okoznak. Kizárandó az A. fogalmából az az izületi merevség, helyesebben az izület rögzítettsége, mely az izületi gyuladás kezdetén és tetőfokán az izmok reflexokozta összehúzódásán alapul. Ez csak tünet, amaz állapot. Az izületi merevség lehet teljes, lehet részleges (pl. kötőszövetes A. esetében). Az izületi merevség kezelésében a kitüzött cél szerint az eljárások két sorát különböztetjük meg. 1. Ha az izület oly állásban merevedett meg, mely a végtag működését korlátozza v. lehetetlenné teszi, a cél az, hogy helyes állásba hozzuk a végtagot. Ha az összenövés csak kötőszövetes, a beigazítást, kiegyenesítést (redressement) vértelen úton kiséreljük meg. E kiegyenesítést célszerűbb több ülésben végezni (Dollinger), mert az erőszakos, együlésben való beigazítás veszélyes (l. *Zsirembolia)* a zsugorodott inak, erek elszakadása miatt. Csontos izületi merevséget csak a csont eltörése (oszteoklázis) v. átvésése után egyenesíthetünk ki. — 2. Ha az A. részleges, gyógyítótornával, forró fürdőkkel, esetleg bódításban végzett mozgatásokkal törekedhetünk a meglevő csekély mozgás fokozására. Az alsó végtagon célszerűbb a rossz állásban merevedett izületnek helyes állásba való beigazításával és merevségében hagyni, mert a nagy megterhelésnek kitett merev végtag jobb, mintha egyik izülete lötyögőssé válnék. A felső végtag finomabb munkájára igyekeznünk kell a merev izületet mozgékonnyá tenni. Teljes A. gyógyítására új izület alkotását kell megkisérleni (l. *Arthroplasztika).*

An-K'ing, l. *Ngan-K'ing.*

Ankisztrion (*Angistri*), sziget az eginai öbölben, 13·7 km² ter., (1889) 511 lak. Főhelye *Megalochorion* 251 lak.

Anklam, járási székhely Stettin porosz k. igkerületben a Peene és vasút mellett, (1905) 15,625 lak., vasöntőkkel, gép- és cukorgyártással. I. Vilmos császár szobrával. Eredetileg *Tanglim* v. *Anglim* néven szláv erősség volt. 1720 óta tartozik Poroszországhoz. V. ö. *Schulz*, Gesch. d. Stadt A. (A. 1896).

Ankober, Soa abesszíniai királyság egykori székhelye az é. sz. 9° 34' alatt, 2760 m. magas hegy lejtőjén, mintegy 3000 házzal, a hegy csúcsán a királyi lakkal. 1892. a kolera és a nagy inség csaknem lakatlanná tették.

Ankobra, folyó Afrika nyugati szélén, Guineában, az Aranyparton.

Ankogel, a Magas-Tauern hegység legkeletibb hegycsoportja, legmagasabb csúcsa, a Hochalmspitze 3355, az A. nevű csúcs 3263 m. magas.

Ankori (*Ankole, Nkole*), Afrikának az egyenlítőtől D.-re fekvő vidéke, az Albert-Nyanza és a Viktoria-Nyanza között. Stanley és Emin pasa utazták be először. Igen termékeny földjén a lakosság aránylag sűrű. Jelenleg az angol Uganda protektorátus Ny.-i tartományának része.

An-Kucsin, l. *Han-Kucsin.*

Ankud, regebben (*San Carlos de Chiloë*) Chiloë csilei tartománynak és püspökségnek székhelye a Chiloe sziget É.-i partján, kitünő kikötő mellett, (1905) 4426 lak., fakereskedéssel és halászattal.

Ankudinov, a Romanov-házból származó második cár, *Alexej Michailovics* (l. *Oroszország*) ellen föllépett trónkövetelő, aki Vasszilij Sujkij cár fiának adta ki magát. 1653. Moszkvában kivégezték.

Ankyloblepharon (gör.) A két szemhéj széleinek egymással való összenövése, amely legtöbbször olyankor támad, ha a szembe freccsenő maró anyagok a szemhéjak széleit fölsebzik. Operálással megszüntethető.

Ankylochilia (gör.), az ajkak összenövése v. az állkapocshoz való odanövése (rendesen sebzés v. fekélyedes gyógyulása közben beálló heges zsugorodás következtében). Gyógyítása operációval sikerül.

Ankyloglosson (gör.), a nyelv odanövése a szájfenékhez; a nyelvfék rövidülése (lehet világrahozott és szerzett; utóbbi esetben sebek, fekélyek után visszamaradó forradás zsugorodása okozza). Ha nagyobbfokú, úgy hogy a beszédet v. a nyelést akadályozza, megoldása operáció útján szükségessé válhatik.

Ankylops, l. *Ankyloblepharon.*

Ankylosis, l. *Ankilózis.*

Ankylostomiasis, az ankylostomum okozta betegség, l. *Ankylostomum duodenale.*

Ankylostomum duodenale (Dubini), bányaféreg, a fonalférgek osztályába tartozó élősdi féreg, amely a trópusi és szubtrópusi vidékeken mindenütt előforduló vérelfogyottságot okozza. Európában legelőször a Szt. Gotthard-alagút fúrásánál alkalmazott munkásokban mutatták ki, azért *alagútbetegségnek* (l. o.) is nevezik. Hazánkból legelőször Selmeczről Perroncito mutatta ki, hogy szintén fertőzve van A.-val, azóta több bányáról és téglagyárról kimutatták a fertőzést, pl. a dunántúli kőszénbányákról, Aninától. A féreg kizárólag az emberben élősködik a vékonybél

alsó két harmadában, ritkábban a patkóbélben. Itt élnek vegyesen a hímek s a nőstények is. A hím 8—10 mm., a nőstény 12—18 mm. hosszú szürkés fonál, a mellső végükön van a szájnyílás, melyben elül 4, hátul 2 foguk van, ezekkel kapaszkodnak a nyálkahártyába, ezenkívül két késszerű foguk van még, amelyekkel az apró vérereket felmetszik, mert közvetlenül a vérből tápiálkoznak. A tojásdad peték már a bélben megtermékenyíttetnek s mikor a bélsárral kiürülnek, már bizonyos fokig barázdálódtak. A további fejlődés az emberi testén kívül történik s gyorsasága a környezet hőmérsékétől, nedvességétől s oxigéntartalmától függ. A peték 0·06 mm. hosszúak, petéből kibuvó lárvák 0·2—0·25 mm.-nyiek a bélsárból táplálkoznak s kétszer vedlenek. A másodszori vedlés után a lárva már csak a vizben fejlődik tovább. Az ilyen lárva 6—7, sőt 12 hónapig is elél, ezek okozzák az újabb fertőzéseket. Az ember fertőzése vagy a bélcsatornán (v. szájon) át történik v. a bőrön keresztül. A bőrre jutott lárvák a szőrtüszőkön át bevándorolnak az irha gyüjtőereibe és nyirokutjaiba, a keringéssel a jobb szivkamrába s ebből a kis vérkörbe a tüdőkbe jutnak, itt a lárvák újra elhagyják az ereket, behatolnak a hörgőkbe, ezekből a gégébe s végül a bárzsingon át jutnak a bélcsatornába. A lárvák a bélben újolag vedlenek s körülbelül 2—3 hét alatt lesznek ivarérett férgekké. A peték a fertőzés utáni 4—5. héten mutathatók ki a bélsárban. A férgek eleinte gyomortáji fájdalmakat, gyomorégést, émelygést, hányást okoznak, majd véres székelést s e közben általános vérszegénység fejlődik ki. A súlyos vérszegénység általános elgyengülést okoz, de azért a baj kellő orvoslással meggyógyítható. A kezelés féregüzésben áll, amire a haraszt éteres kivonatát (extractum filicis maris aethereum) s a thymolt használják. Emellett az általános vérszegénységet kell kezelni. A legfontosabb feladat az ankylostomiasis kipusztítása a bányákból és gyárakból, ami úgy történik, hogy a kimutathatóan beteg munkásokat ki kell zárni a bányákból. A bányák fertőzésének elkerülése végett a munkások részére a higiéne szabályai szerint berendezett árnyékszékeket kell a bányákban is elhelyezni és szigorúan meg kell tiltani, hogy a munkások máshol székeljenek. Az ürülékeket pedig gondosan fertőtleníteni kell olyan anyagokkal, melyek a lárvákat elpusztítják.

Ankyra, l. *Angora*.

Anlygmut, az eszkimókhoz tartozó néptörzs Alaska Ny.-i partján.

Anna (héberül *channák*, a. m. kegyelem) *szent*. Szűz Mária anyja, szt. Joákim felesége volt. A római egyház július 26., a görög dec. 9. üli emlékezetét.

Anna, több magyar és külföldi királyné és hercegnő neve.

Országok szerint

Magyarország 1—6.	Keletrómai birodalom 13.
Angolország 7—10.	Oroszország 14, 15.
Franciaország 11, 12.	

[**Magyarország.**] 1. *A.* v. *Ágnes*, III. Béla magyar királynak első felesége. Manuel görög császár belátván, hogy védettjét, IV. Istvánt, minden erőlködése mellett sem emelheti ismét a magyar trónra, kijelentette, hogy felhagy védettjének pártolásával, III. István magyar király öccsét, Bélát fiául fogadja, eljegyzi neki leányát, Máriát, s fia nem lévén, örökösévé teszi. A gyermeket erre Konstantinápolyba vitték, trónörökösnek nyilvánították s el is jegyezték Mária hercegnővel. Azonban Manuel felesége, Mária, 1169 szept. 10. fiat szülvén, megszünt Béla örökösödésének joga. Manuel ekkor Bélát Ágnessel, Châtillon Rajnáld antiochiai herceg leányával jegyezte el. Anyjának, Konstanciának 1169. történt halála után ugyanis Ágnes Konstantinápolyba ment, hová mostohanénje, Manuel császár felesége, Mária hivta meg s mindjárt ki is szemelte Béla magyar herceg menyasszonyául. Ágnes, áttérvén a gör. kel. vallásra, az *Anna* nevet vette fel. Igen művelt és lelkes nő volt s midőn később férje (1173) magyar királlyá lett, nagy érdemeket szerzett magának a főuri nők művelése körül. Fiatal korában halt meg (1184). Fiai voltak Imre és András királyok s a fiatalon elhalt István és Salamon. Leánya, Konstancia, Przemysl Ottokár cseh fejedelemhez, Margit (1187.) Angelos Izsák bizánci császárhoz ment nőül, miután jegyese Frigyes sváb herceg (Barbarossa Frigyes fia) egybekelésük előtt meghalt. (V. ö. *Városy*: Antiochiai Anna. Századok 1886; Nagy Géza, III. Béla király és Antiochiai Anna Ágnes, mint I. Ferenc József ősei, Turul 16. évf. 1898).

2. *A.*, IV. Béla király negyedik leánya, 1244 óta Rosztiszláv halicsi herceg, majd macsói bán (megh. 1263 v. 64.) felesége. Férje halála után apja udvarában élt s IV. Béla halála után a király kincseinek egy részével vejéhez, Ottokár cseh királyhoz futott. Ottokár megtagadta a kincsek kiadását, miből nagy háborúság támadt. 1271 és 1272. azonban V. István ismételve lemondott a kincsekhez való jogáról. Egyik leánya, Grifina, Fekete Lesko krakói és sandomiri herceg felesége volt, a másikat pedig, Kunigundát, a hatalmas Ottokár cseh király vette el. Megh. 1275 után.

3. *A.*, V. István leánya 1271 óta II. Andronicus bizánci császár (1282—1333) felesége volt. Megh. 1282.

4. *A.* (Kandalei), II. Ulászló magyar király felesége. II. Ulászlót (Dobzse Lászlót) a magyar királyi trónra jórészt Mátyás király özvegye, Beatrix segítette, ki a nála jóval fiatalabb Ulászlótól házassági igéretet is csikart ki, melyet aztán Ulászló későbbi vonakodásával szemben a pápa 1500. megsemmisített s ez alapon Ulászlót újabb házasság kötésére fölhatalmazta. A király ekkor nőrokonát, Kandalei Annát, ki XII. Lajos francia király udvarában nevelkedett, vette nőül s 1502 aug. 10. Bakócz Tamás bibornok által királynévá is koronáztatta. Anna két gyermeket szült: Annát (I. Ferdinánd későbbi magyar király nejét) és II. Lajost, kinek szülésekor életét vesztette 1506. Anna királynő rendkívül eszes, kedves nő volt, kit gyámoltalan férje végtelenül szeretett, s kinek halála után sülyedt Ulászló abba a teljesen közönyös lelki állapotba és mélabúba, melyben mindenre csak a «dobzse» (jól van!) szóval válaszolt. V. ö.: *Kropf* Lajos, Anna magyar királynő képe (Századok 1887. 21 köt.); *Wenzel* Gusztáv, II. Ulászló király házassélete (Századok 1877. évf.) *Kropf* L., A. királynő (Századok 29. köt.)

5. A., II. Ulászló magyar királynak leánya, II. Lajos nővére, szül. Budán 1503 júl. 23. A. alig volt 2 éves, midőn Szapolyay Györgyné, ki Ulászló után saját fiát Jánost óhajtotta volna a magyar trónon látni, e gyermek útján akarta célját elérni s az akkor súlyos beteg királynak az eljegyzési és trónöröklési ajánlatot megtette. Ulászló azonban kinek neje már akkor Lajossal várandós volt, visszautasította a nagyravágyó nő ajánlatát. Miksa német király, utóbb császár jegyezte el A.-t. Ez eljegyzés alkalmával megújították az 1491. Miksával Pozsonyban kötött trónöröklési szerződést, mely szerint Ulászló fiörökös nélkül való elhalása esetében Miksa és utódai örököljék a magyar trónt. Az eljegyzési szerződést 1506. kötötték meg s ennek értelmében Miksa császár kötelezte magát, hogy unokái egyikével, Ferdinánddal v. Károllyal nőül véteti A.-t, esetleg maga veszi nőül. Ennek fejében a magyar trón Ulászló fiörökös nélkül való elhalálozása esetén Miksára és utódaira száll át. E szerződést 1515 Bécsben azzal a hozzáadással ujították meg, hogy az 1506. született Lajos Máriát, a császár unokáját veszi nőül, a két királyi család pedig kölcsönösen örökösödjék a fiág kihalása esetén egymás országaiban. A szerződésben ki volt kötve, hogy az esetre, ha e kötést Miksa felbontaná, Annának 300,000 frtot, ha pedig A.-nak jegyese az egybekelés előtt meghalna, 100,000 frtot fog fizetni; továbbá, hogy Mária is, A. is jegyajándékban 200,000 aranyat kap s 25—25,000 frt évi jövedelmet huz. Miksa császárt Ferdinánd (később I. Ferdinánd magyar király) mentette fel házassági kötelezettsége alól a pápa beleegyezésével s 1521. kelt egybe A.-val Innsbruckban. A. Ferdinándnak 15 gyermeket szült, kik közül az utolsóval, Johannával, gyermekágyban halt meg 1546.

6. *A.*, II. Mátyás magyar király neje, Ferdinánd tiroli főherceg leánya, szül. Innsbruckban 1585., Mátyás nejévé 1611. lett, 1612 dec. 4. római császárnévá, 1616 márc. 25. magyar királynévá s 1618 dec. 15. cseh királynévá koronázták. Házasságuk gyermektelen maradt.

[**Angolország.**] 7. *A.*, *Luxemburgi*, IV. Károly császár leánya, Vencel cseh és német király nővére, szül. 1366 máj. 11. 1382. II. Rikárd angol királyhoz ment feleségül. E házasság révén lépett Csehország és Anglia egymással szorosabb összeköttetésbe és ismerkedett meg azután Husz Wiclif tanaival. Megh. 1394. (V. ö.: *Stephen*, Dictionary of National Bibliography I. 420.)

8. *A.*, *Boleyn* (ejtsd: bolin), VIII. Henrik angol király második felesége; szül. 1504 körül, megh. 1536. Apja Boleyn Tamás, rocheforti viscount, s utóbb Ormond gr., egy Franciaországban letelepedett család sarja. I. Ferenc francia király, kinek kedvenc nyaralója, Rambouillet, közel feküdt, megismerkedett a családdal és a kis A.-t udvarába vitte, mely akkoriban a finom életmódnak s ledér divatnak tanyája volt. Tizennyolc éves korában nővérével együtt mint VIII. Henrik első feleségének, aragoniai Katalinnak udvarhölgye, az angol udvarba került. Nemsokára azonban VIII. Henrik a többek között a két Boleyn nővérre vetette szemét. Először A. nővérével folytatott viszonyt, melyből egy fiú származott. Később a kacér és szellemdus A. iránt gyuladt szerelemre és mert politikai okokból amúgyis el akart válni spanyol feleségétől, Katalintól, saját hatalmából felbontotta házasságát és nőül vette A.-t (1533 jun.), ki nemsokára a várva várt figyermek helyett a később oly híressé lett Erzsébetet szülte. A szeszélyes Henrik azonban csakhamar megunta A.-t és azt fogta rá, hogy saját fivérével, több lorddal, sőt inasával házasságtörést követett el és midőn a kínpadra vont tanuk e vádat igaznak mondták, A.-t, ki utolsó leheletéig ártatlannak vallotta magát, a Towerben 1536 máj. 19-én lefejeztette.

9. *A.*, *Clevei*, VIII. Henrik angol királynak negyedik felesége, III. János clevei herceg leánya. A király politikai okokból és Cromwell kancellár tanácsára vette nőül 1540 jan. 6-án. De nem találván őt olyan szépnek, amilyennek a Holbein által festett kép feltüntette, 1540 júl. elvált tőle. A. ezentúl évi járadékot húzott és visszavonultságban élt Angliában haláláig (1557). A történelem egy ál-A.-ról is megemlékezik, egy közelebb nem ismeretes nőről, aki 1557 után II. Frigyes szász fejedelem udvarában Clevei A.-nak mondta magát. Miután sok pénzt csikart ki Frigyestől, kínpadon bevallotta bűneit. Állítólag elevenen befalazták.

10 *A. (Stuart), Nagy-Britannia és Irország királynője*, II. Jakab angol királynak és első feleségének, Hyde A.-nak leánya, szül. 1665 febr. 6-án, megh. 1714 aug. 12-én. 1683. eljegyezte György dán herceg, II. Frigyes király ifjabb fia. A parlament törvénybe iktatta, hogy III. Vilmos király (sógora) halála után a trón ő reá szálljon. 1702 március 19-én trónra lépett. Mint királynő ritkán merte akaratát nyilvánítani; rendesen környezetére hallgatott; magánéletében az erkölcs útjáról le nem tért. Tanácsosai közül lord Churchill, a későbbi Marlborough herceg gyakorolt reá sokáig nagy befolyást, kinek neje a királynő bizalmas barátnője volt. Marlborough sürgetésére folytatta A. a spanyol örökösödési háborut is. 1706. a parlament Angliát és Skóciát Nagy-Britanniá-vá egyesítette. Miután a királynőnek nem voltak gyermekei, számüzött apja és pártja pedig, a «jakobiták», az angol trón visszanyerése céljából minduntalan ármányokat szőttek: a parlament olyformán intézkedett, hogy abban az esetben, ha A. gyermektelenül hal meg, az angol korona a Stuart-ház protestáns mellékágára, a hannoverai fejedelmi családra szálljon. Mikor aztán mostohafivére, Jakab Eduárd, III. Jakab néven Skóciában kikötött és pártot ütött, a kormány a fölkelést erélyesen elnyomta. 1711. Marlborough herceg kegyvesztett lett (mely eseménynek okát Scribe Egy pohár víz c. ismeretes vígjátékában a királynő féltékenységében keresi), és vele bukott a whig-párt is. Az új tory miniszterelnök, lord Bolingbroke (l. *Utrechti béke)* Utrechtben 1713 ápr. 12. XIV. Lajos francia királlyal előnyös békét kötött. Halála előtt A. kénytelen volt III. Jakab számkivetését szentesíteni.

[**Franciaország.**] 11. *A. (Bretagnei)*, VIII. Károlynak s ennek halála után XII. Lajos francia királynak neje, II. Ferencnek, az utolsó bretagnei hercegnek leánya, szül. Nantesban 1476 jan. 26-án, meghalt 1514 január 9-én. 1491 óta I. Miksával,

(1493 óta német császár) járt jegyben. VIII. Károly mindent elkövetett, hogy a gazdag és szép örökösnő kezét elnyerje. Igyekezetét siker koronázta, mert A. 1491 nov. 18. Károly nejévé lett. Károly korai halála után pedig annak utódjával, XII. Lajossal kelt egybe (1499 jan. 17.), ki az ő kedvéért vált el első nejétől és azért vette A.-t nőül, hogy a Bretagne el ne szakadjon többé Franciaországtól. Míg A. élt, féltékeny szemmel őrizte Bretagne kiváltságait; halála után azonban a tartomány végképen Franciaországba kebeleztetett. V. ö.: *Le Roux de Lincy,* Vie d'Anne de Bretagne (Páris 1860—61, 4. köt.); *Dupuy,* Histoire de la réunion de la Bretagne à la France (Páris, 2 köt. 1881).

12. *A. Mária (Osztrák A.),* Franciaország királynéja s kormányzója, III. Fülöp spanyol királynak legidősebb leánya, szül. 1601 szept. 22-én, megh. 1666 jan. 20. Már 1615 nov. 9. házasságra lépett XIII. Lajos francia királlyal. A természettől pazarul megáldott, szép, de amellett felette szenvedélyes királynő gyenge és magába zárkózott férjét nem szerette. Magaviselete, titkos összeköttetései a spanyol udvarral, továbbá a Richelieu és kormányrendszere ellen folytatott küzdelme következtében Lajos egy időre el is vált nejétől, de később visszafogadta A.-át. Két fia született: XIV. Lajos és Orléansi Fülöp herceg. XIII. Lajos végrendeletében meghagyta, hogy halála után, fia kiskorusága ideje alatt, az államügyeket egy kormánytanács intézze el, melynek élén Mazarin álljon, de a parlament a kormányzói hatalmat magára a királynőre ruházta át 1643 máj. 18. Azonban a királynő bizalma nemsokára Mazarinhoz fordult, kivel titokban házasságra lépett és ki ezután ép olyan korlátlanul uralkodott, mint azelőtt Richelieu. A Fronde zavargásai miatt Mazarinnak ugyan két izben el kellett hagynia Franciaországot, de visszatérése után haláláig (1661) megmaradt a királynő kegyében és a hatalom birtokában. Mazarin halála után A. a kormányzóságról lemondott és zárdába vonult vissza. V. ö.: *Chéruel,* Hist. de la France pendant la minorité de Louis XIV. (Páris 1879—80, 4. köt.); *Freere,* Regency of Anne of Austria (London 1866, 2 köt.).

[Keletrómai birodalom.] 13. *A. Komnena,* I. Alexios görög császár leánya, szül. 1103 dec. 1., megh. 1148. Tudományos nevelésben részesült. Atyja halála után hasztalan biztatta férjét, Nikephoros Bryenniost, János bátyja megbuktatására és a trón elfoglalására. Ura halála után (1137) zárdába vonult. Annae Comnenae Alexiadis libri XIX c. műve, melyben 1069—1118. évekről vázolt korrajz keretében főképen apjának történetét megírta, a legjobb történelmi forrásművek közé tartozik. (Kiadta *Schopen* és *Reifferscheid,* 1839—1884). V. ö. *Oster,* A. Komnena (3 köt., Rastadt 1860—71 *Hagenmacher,* Anonymi Gesta Francorum. (1890. a függelékben); *Neumann,* Griech. Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen (1888); *Krumbacher K.,* Gesch. d. byzantin. Litteratur (1891) és *Seger* János, Byzantin. Historiker d. X. u. XI. Jhrhdts. I. k. Bryennios Nikephoros (A. K. férje), 1889.

[Oroszország.] 14. *A. Ivanovna,* orosz cárné. Alexejevics Iván cárnak második leánya. Szül. 1693 jan. 25. Moszkvában, megh. 1740 okt. 28. 1710 okt. 13. Frigyes Vilmos kurlandi herceghez ment férjhez, de a herceg már 1711. meghalt. Midőn II. Péter halálával (1730 jan. 19.) a Romanov-ház férfi-ága kihalt, a titkos tanács A.-t trónörökösnőnek nyilvánította. Csakhogy A. kénytelen volt okmányilag megigérni, hogy semmit sem cselekszik a tanács tudta nélkül. Ennek dacára trónralépte után egyeduralkodónak jelentette ki magát és a kormányt kegyencére, Biron-ra bízta (l. o.). Utódjává idősb nővére, Katarina, unokáját, Ivánt nevezte ki, ennek kiskorusága idejére pedig Biront tette meg regenssé. V. ö. *Rambaud,* Oroszország története (magy. ford.).

15. *A. Leopoldovna* (voltaképen Erzsébet Katarina Krisztina), orosz nagyhercegnő és régensnő, Lipót Károly mecklenburgi herceg leánya, szül. 1718 dec. 18. Rostockban, megh. 1746. Midőn 1732. az ortodox egyház kebelébe lépett, az A. nevet kapta s 1739. Antal Ulrik braunschweig-lüneburg-bewerni herceghez ment nőül, akitől 1740. Iván fia született. Ezt az Ivánt nevezte ki A. cárnő (A. 14) a maga utódjául, Biront tevén föléje régens minőségében. Biront azonban Münnich tábornok megbuktatta s A.-t proklamálta nagyhercegnőnek és régensnőnek. A hálás régensnő Münnich tábornokot első miniszterré nevezte ki, de nemsokára (1741) elejtette. Mint régensnő keveset foglalkozott állami ügyekkel s szerelmi viszonyokat folytatott. Nemsokára összeesküvés keletkezett, amelynek tagjai Nagy Péter leányát, Erzsébetet emelték trónra. 1741 dec. 5. éjjel A.-t férjével, valamint gyermekeivel s a volt Iván cárral előbb Rigába vitték, azután a Dvina mellett levő Cholmogryba internálták, ahol A. még három gyermeket szült és nyomorban elhalt. Az orosz történetírók majdnem kivétel nélkül pálcát törnek A. fölött, *Kosztomarov* kivételével, ki Orosz történet biográfiákban c. művének II. kötetében (Pétervárott 1888) A. védelmére kel. V. ö.: *Brückner,* Die Familie Braunschweig in Russland, (Szt.-Pétervár 1876).

Anna, a 265. planetoid.

Anna, 1. Váltópénz Kelet-Indiában = 14 f. 16 A. = 1 company-rúpia. 2. Súlymérték aranyra-ezüstre Kalkuttában = 1/16 tola = 0·729 g. 3. Súlymérték igazgyöngyre Bengáliában = 12·15 mg. 4. Sómérték Bombayban = 1/16 rāsh = 1/100 parah = 2634·26 l. = 2540 kg.

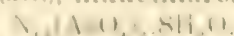
Annabad, l. *Skutsch.*

Annaberg, 1. Járási székhely Chemnitz szász kerületi kapitányságban, az Érchegységben, 8 km.-nyire a cseh határtól; vasút mellett (1905) 16,837 lak. György herceg, Luther, Bismarck, Riese Ádám emlékszobrával és a műkincsekben gazdag Anna-templommal. A. és a szomszédos Buchholz Németországban a paszomántárúk készítése és a csipkeverés tekintetében a legkiválóbb hely. A csipkeverést Uttmann Borbála honosította meg a XVI. sz.-ban, ezért is 1886. emlékszobrot állítottak neki.

2. *A.,* a porosz államvasút oderberg-breslaui vonalának első állomása az osztrák-sziléziai határon. A. az 1807—1908. évi kiegyezési tárgyalások alkalmával vált emlegetetté. Magyar részről u. i. azt kivánták, hogy Oderberg állomástól a kassa-oderbergi vasút vágányzatáról csatlakozó pálya

építtessék Annabergig, hogy ez által a Magyarországtól Porosz[illegible] felé irányuló teheráru a szállítás gyorsítása érdekében az oderbergi osztrák és porosz határállomási pályaudvarok megkerülésével, közvetlenül juthasson el a porosz vonalra. Az osztrákok ellenzésén mult, hogy ez a csatlakozás nem létesült.

Annabergit (ásv.), nikkelhidroarzenát:

$Ni_3(AsO_4)_2.8H_2O$.

Szép halvány almazöld apró kristályokban v. pehelyforma bevonatokban fordul elő, mint nikkelércek (pl. Kloantit) mállási terméke Annabergen, Schneebergen Szászországban, nálunk Dobsinán.

Annaburg (azelőtt *Kloster-Lochau*), község Merseburg porosz kormányzó-kerületben a Neugraben-csatorna mellett, (1905) 3587 lak., kőedénygyártással. A közeli A.-i vagy lochaui pusztán esett V. Károly császár fogságába a mühlbergi csatából menekülő János Frigyes szász választó.

Annafalva (azelőtt *Henkova*), kis-k. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1900) 240 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Csetnek.

Annales (lat. évkönyvek). Rómában régóta feljegyezte a pontifex maximus az évnek minden jelentős eseményét, így a tisztviselők nevét, háborút, diadalmeneteket, járványt, csodajeleket stb. Így gyültek össze az A. pontificum vagy A. maximi, melyek ugyan Kr. e. 389., amikor a gallusok Rómát elpusztították, elégtek, de lehetőséghez képest újra összeállították és Kr. e. 130-ig folytatták, mely évben megszünt a szerkesztésük, mert Rómának már voltak történetírói.

Annalin, földes töltő anyag — leggyakrabban honi kristályszerkezetü gipsz — melyet a papiros áttetszőségének csökkentése céljából adnak a papirosgyárakhoz.

Annalis (lat.) a. m. az évet illető; *A. lex*, törvény, mely a hivatalhoz megkivántató kort meghatározza.

Annálok, l. *Annales*.

Annam (francia védnökség alatt álló királyság Hátsó-Indiában, Tonking, Birma, Sziam, Kambodzsa és Alsó-Kokhinkhina között. Területe 133 000 km², lak. száma 5.565,597, (1909) népsűrűség 41. Majdnem egész területét az A.-i láncnak nevezett őshegység boritja, amely nem lánc, hanem éppen olyan felvetődött perem, mint amilyen egész K.-Ázsia partját szegélyezi. Közvetlenül a parton ábráziós terrász van, amit a tenger hullámverése dolgozott ki, ezután meredeken emelkedik ki az őskőzetekből, gránitból, szienitből, dioritból s egyéb tömeges kőzetekből álló hegység, amely a Pu-Atuat csúcsban emelkedik legmagasabbra (2500 m.). A legrégibb kőzetek a tenger partján vannak, befelé mindig fiatalabbakat találunk. A vízválasztó közel van a parthoz, de mert ez a csapadékosabb oldal, a D.-Kinai tengerbe szakadó folyók bővizűek, de rövidek és a sok vízesés miatt a hajózásra nem alkalmasak. Ny. felé a Mekong gyüjti össze a vizeket és egyúttal természetes határul szolgál. Klimája a partok mentén forró, nedves, zárt őserdőkkel, míg az A.-i láncon belül száraz, mert a hegység befolyásolja a monszun szelek hatását; itt szavannás terület következik. Az esőzés maximuma nov.—márc.-ban, tehát a téli monszun idejében következik be. A növényzet tropikus. A lakosság termel gabonát és rizst, de mert a folyók a forró évszakban rendesen kiszáradnak, igen sokszor még a szükséges mennyiséget sem képes előállítani. Fontosabb terményei a cukornád, arékadió, pamut, kávé, fűszer és tea, ez utóbbit azonban nem tudják szárítani. Az erdőségek értékes faanyagot szolgáltatnak, pl. aloe-fát. A partokon kiterjedt a halászat; különösen sok krokodilust pusztítanak el. Ásványi kincsei nem ismeretesek eléggé, Nong-Szön mellett szenet, máshol aranyat, vasat és rezet találnak. Őslakói indokinaiak. Faji jellegüket a hegyek között lakó muong törzsek tartották meg inkább, ezek világosbőrű, magas emberek, sokkal bátrabbak és erősebbek, mint a kinaival keveredett A.-iták. Kulturájukban, építészetükben is különböznek. A muong törzsek kulturájában sok az ősi elem; a partokhoz közelebb lakók a kinai művészetnek és nyelvnek régi alakját tartották meg. D. felé a maláji hatásnak legfeltünőbb jele a cölöpökön való építkezés. Irásuk, irodalmuk kinai, az analfabéták száma kevés. Fejlett érzékük van a kereskedelemhez, a falvakban számtalan vásárt tartanak, míg a külkereskedelem az uralkodó monopóliuma. Az ipar túlnyomóan a kinaiak kezében van, virágzó a lakk- és fémipar, meg a selyemszövés.

Története. Az európaiak megjelenéséig a legrégibb idő óta szakadatlan és változó sikerű függetlenségi harcot folytattak a Kinai birodalommal. 1511-ben a portugálok, valamivel későbben a hollandusok létesítettek kereskedelmi telepeket a partokon, mignem az angolok gyarmatosító kisérletei az idegenek kiűzésével és a keresztények kiirtásával végződtek. A XVIII. sz.-ban egészen megszüntek a kereskedelmi összeköttetések. A század végén azonban az országban kitört trónviszály alkalmával (1792—99) XIV. Lajos francia király trónra segitette védencét, *Gia-Hongot*, aki egyesíté A.-mal Tonkingot és Kokhinkhinát, 1802. Utódai véres üldözést inditottak meg újból az időközben betelepült franciák és általában a keresztények ellen, ami a francia kormány újabb beavatkozását vonta maga után. Ez ürügy alatt többször támadták meg a császárságot, több fontos kikötőt megszállottak, Tourane-t összelövöldözték, végre 1864 július 15-én sikerült megszerezniök Szaigont, ezt «Cochinchine française» néven francia gyarmat módjára szervezték. Itt megerősítve hatalmukat, egymásután kézre kerítették a kikötőket, de a protektorátus megszerzéséhez csak akkor láthattak hozzá, amikor a harcias *Tüdük* király testvére, Hiefoa foglalta el a trónt. Ekkor Coubert admirális szétromboltatta a parti erődítményeket Huéban és az A.-i kormány elé terjesztette az ultimátumot, hogy vagy elfogadják a francia protektorátust, vagy tovább bombázza a várost. Az uralkodó 1883 aug. 21-én kénytelen volt azt elfogadni s csakhamar elismerték a védnökséget az európai államok és Kina is. A király nemsokára méreggel oltotta ki életét; utóda Khienpük tiszteletben tartotta a szerződést, de a keresztények üldözését nem tudta megakadályozni. A francia kormány minden egyes esetben súlyos elégtételt vett s egy izben egy király is áldozatul esett boszujának. Khienpüköt csakhamar szám-

űzték Algeriába. Második utódának borzasztó kegyetlenségeit a francia parlament megelégelve, előbb szigorú felügyelet alá helyezte, majd 1907 aug. 2. detronizálta és palotájába internálta. Jelenleg A. királya Duy-Tan, de bár a királyság intézménye örökös és névleg abszolut, a külügyekben Franciaország képviseli. A francia főkormányzó Huében székel, francia katonasággal és hivatalnoki karral körülvéve. A belső kormányzat a király kezében van, a vámokat és közmunkákat kivéve, ez utóbbiakat francia mérnökök vezetik. *A.* területe 4. département-ra (hue) oszlik, ezek mindegyike ismet 4 districtre (fu). Fővárosa *Hue*, 50,000 lak., hatalmas erődítménnyel, kikötője Tuanan. Említésre méltó városok: Binh-Dinh, 73,000 lak., forgalmas kikötő Vinh 12,000 lak., Anang-nam és Tourane 5000 lak. V. ö.: *Saint Marie*, L. de, Quelques Notes sur l'A. (Páris 1906); *Diguet* E., Esquisse de l'histoire A.-ite.; u. a., A. et Indochine Française (Páris 1908).

Annamatia *(Adnamantia)*, római táborhely, mely eredetileg kelta telep volt, a Duna jobbpartján az Aquincumtól Mursáig (Eszék) vezető útvonalon, Lussonium (Kömlőd) és Intercisa (Dunapentele) között; körülbelül a mai Dunaföldvár melletti Baracs puszta helyén, ahol római maradványok csakugyan napfényre kerültek.

Annamita (kinai nyelven: ngan nam), Tonking és Kokhinkhina, mindenekelőtt az annami királyság indo-kinai, ma már kinaiakkal erősen kevert lakói. Gyenge, alacsony termetű, kerek, széles arcú, lapított orrú, ferde, villogó szemű, sötétszürke színű nép. Hajnövésük dús, fekete copfot hordanak, de bajuszuk és szakáluk nincsen. Viseletük minden ízében kinai. A keveretlen hegyi lakók erősebb termetüek, bátrabbak. Foglalkozásuk szerint általában kezdetleges földmívelők, a hegybeliek ezt nomadizálva űzik. Nyelvük bár a kinaival rokon és szintén egytagú, de önálló. Mindamellett a kinai nyelv tartós hatása miatt nem tud érvényesülni, sem mint irodalmi, sem mint hivatalos nyelv. Vallásra nézve a műveltek vallása Kon-fu-cse tana, a köznépé főleg ősök kultusza, részben a kinai buddhizmus.

Annan (ejtsd: ennen), kikötőváros Dumfries skót grófságban, az A. és vasút mellett, (1901) 5804 lak., pamutiparral, halászattal és parti hajózással. A. Clapperton szülővárosa.

Anna Perenna, itáliai istennő, az év (annus) istennője, március 15-én a Tiberis egy berkében tánccal, dallal és borivással szokták ünnepelni. Ahány pohárral valaki ivott, annyi évet adott neki az istennő. Később Dido nővérét, Annát is azonosították vele, aki Karthagoból elüzetvén, Latiumba ment Aeneashoz, de Lavinia féltékenységétől gyötörve, a Numicius folyóba vette magát, mire nimfaként tisztelték Rómában.

Annapolis, 1. kikötő-város és az ugyanily nevű grófság székhelye Új-Skócia brit északamerikai tartományban. Halifaxtól Ny.-ra, (1900) 2945 lak. 1605-ben alapították franciák s első neve Port-Royal volt; később az angolok birtokába került, kik Anna királynőről nevezték el. — 2. *A.*, Maryland északamerikai állam és Anna-Arundel county székhelye, vasút mellett, 3 km.-nyire a Severnnek a Chesapeake-öbölbe való szakadásától; (1900) 8402 lak. és 1649. alapított tengerészeti akadémiával. A kormányépület főtermében tette le Washington a függetlenségi harc bevégeztével 1783 dec. 28-án az amerikai sereg fölötti főparancsnokságot.

Ann-Arbor (ejtsd: ennerbr), Washtenaw county székhelye Michigan amerikai államban a Huron folyó és vasút mellett, (1900) 14,509 lak., gyapjú- és malomiparral, élénk gabonakereskedéssel; 1837. alapított és látogatott egyetemmel.

Anna-rend *(Szent-A.)*. Az orosz rendek között rangra nézve az ötödik, Károly Frigyes holstein-gottorpi herceg, III. Péter cár apja alapította 1735 febr. 14-én Kielben, Anna orosz cárnő és saját neje, Anna Petrovna tiszteletére. Alapításakor csak 15 lovagja volt, de I. Pál cár trónraléptével (1797) orosz rendnek nyilvánította s három osztályra osztotta; 1835-ben még egy negyedik osztályt csatoltak hozzá katonatisztek, s 1845. egy ötödiket altisztek és közlegények számára. A rend jelvénye: négyszögű szélesvégű vörös kereszt, aranyszegélyzetű színes középpajzson Szt. Anna képével, hátlapján Szt. Anna névjegyével, a kereszt felső szárán tojásdad pajzsban az orosz sas. Az I. oszt. lovagok a keresztet sárga szegélyű biborvörös szalagon vállaikon hordják, hozzá nyolcágú csillagot, melynek arany, kerek medaillonjában vörös kereszt látható, vörös keretén a jelmondat: «Aman(tibus) just(itiam) piet(atem) fid(em)». A II. osztályuak a rendjelet nyakukban, a III. oszt. gomblyukaikban hordják. Háborúban a parancsnok adományozhatja a II. és IV. osztályokat; ünnepe az alapítási napon van. A IV. osztály tulajdonosai a rendjelvényt a kardmarkolatra zománcolva viselik és ha a rend magasabb fokozatát elnyerték, a IV. osztályt tovább viselik. Az I. és II. osztályt gyémántokkal díszítve is adományozzák, a III. osztályt különös kitüntetésképen csokorral, a IV-diket koronával díszítve adományozzák, azonkívül haditéren szerzett érdemekért a IV. osztályt «Pro fortitudine» föliratal.

Annás, zsidó főpap. Hivatalát Róma építése után 760-tól egész 788-ig v. 789-ig viselte. Óvatos, erélyes és ravasz volt. Jézust külön kihallgatta, mielőtt a szanhedrin elé vezették; ő Jézus ügyét elő akarta késziteni s így terjeszteni a főtanács elé. Kaifás főpap a veje volt.

Annaták, l. *Egyházi adó.*

Anna-testvérület (St.-Annen-Brüderschaft), a XIII. sz. közepe óta Közép-Németországban elterjedt testvérület, a katolicizmus terjesztése végett; később a jezsuiták ujonnan szervezték.

Annavölgyibánya, Sárisáphoz tartozó bányatelep Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1900) 915 lak., vasúti állomás, távirohivatal; u. p. Annavölgy-Sárisáp p. u. Kőszénbányái az esztergom-szászvári kőszénbánya r.-társ. és a vallásalap tulajdonában vannak és a mogyorósi bányákkal együtt több mint 700 munkást foglalkoztatnak. Az összes termelés 1.300,000 q. szén.

Annecy (ejtsd: anszi), 1. Haute-Savoie francia département és püspökség székhelye, vasút mellett, az ugyanily nevű tó ÉNy.-i végében, (1906) 14,351 lak.; pamut- és selyemszövőkkel, kohókkal és papírgyártással; a XVI. sz.-ból való székesegyházzal, melyben Szalézi szt. Ferencet temették el, Szavoja legrégibb könyvtárával, mú-

[illegible]mmal [illegible] nyilvános kerttel, amelyben [illegible] vegyes [illegible] látható; Sadi Carnot [illegible]. A középkorban Annesiumnak nevezték és [illegible] a genevoisi grófok székhelye volt 1401 került Szavojához. — 2. Az A.-i tó 14 km. hosszú, 3 km. széles, 30—50 m. mély. [illegible] közlekedik a parti helységek között. A vízben [illegible] leleteket találtak. Lefolyása a Fier.

Annektál (lat.), hozzácsatol, hozzaköt. — *Annektálás*, l. *Annexió*.

Annelides *Lam.* (állat), a férgek állatkörének egyik osztálya, l. *Gyűrűsférgek*.

Annen (azelőtt *A.-Wallen*), község Arnsberg porosz kerület hordei j.-ban, (1905) 12,186 lak., vasúti csomópont, kőszénbányászattal, acélművekkel, üveghutákkal és agyagárukészítéssel.

Annenheim, gyógyhely Karintiában, az Ossiachi-tó mellett, l. *Ossiach*.

Annenkov, 1. *Michail Nikolajevics*, orosz tábornok, a transzkaspii katonai vasút építője, szül. 1835 ápr. 30-án Pétervárott, megh. 1899. 1863. résztvett a lengyel felkelők ellen viselt hadjáratban. 1871 azok közt az orosz tisztek közt volt ő is, akiket a porosz hadsereghez vezényeltek, mire 1871. «Az 1870-iki háború, Berlin 1871» cím alatt tanulmányt adott ki a francia-német háborúról. Hazatérve, a katonai vasúti szolgálat szervezését bízták rá; 1877—78. résztvett a keleti háborúban, 1880—81. pedig a Szkobelev-féle Ahal-Teke-expedicióban, mindenütt mint műszaki főnök, kiépítve a katonai vasutat a Fekete-tengertől Kizil-Arvatig, majd Merven és Bokharán át egész Szamarkandig; ő dolgozta ki a szibiriai vasúthálózat tervét. 1892. pedig az ő felügyelete alatt kezdték meg a szamarkand-taskendi vasút építését, de sikkasztásai miatt minden hivatalától megfosztották.

2. *A., Iván Vasziljevics*, orosz tábornok, szül. Szimbirszk kormányzóságban 1816., megh. Szt.-Péterváron 1887 jún. 16. 1833. belépett a lovas gárdaezredbe mint ezredes, 1849. résztvett a magyarországi hadjáratban. 1855. vezérőrnagy lett, 1860. csendőrségi kerületi parancsnok, szentpétervári rendőrségi főparancsnok, később a város parancsnoka, 1878. pedig lovassági tábornok. Megírta a lovas gárdaezred történetét 1731. történt alapításától 1848-ig.

3. *A., Pável Vasziljevics*, Iván testvére, orosz író, szül. 1813. Moszkvában, megh. 1887 márc 8. Drezdában. Tanult bányászatot, később nyelvészetet, sokat utazott. Irodalmi működését is külföldön kezdte meg. Munkássága különösen mint kritikusé érdemel figyelmet. Nagy érdemet szerzett Puskin Sándor műveinek teljes kiadásával.

Annerstedt, *Claes*, svéd történetíró, szül. 1839. Az upsalai egyetem docense és később a könyvtár igazgatója, a svéd tud. akadémia tagja. Művei: A svéd uralom megalapítása Livlandban (1868); Angolország története 1603—88 (1876); Az upsalai egyetem története (1877, folytatólag 1904—5). Szerkesztette a Nordisk Tidskrift c. folyóiratot 1878—79. s része van a Scriptores rerum Suecicarum medii aevi kiadásában.

Annesley-öböl v. *Ansley-öböl* (ejtsd: enszli), angol neve az Adulis- v. Szula-öbölnek a Vörös-tengerben.

Annex (lat.) a. m. mint hozzátartozó, hozzácsatolva, összekötve.

Annexió (lat.) v. *annektálás*, valamely államnak más állammal egyesítése, más államba bekebelezése. A bekebelezéssel a bekebelezett állam elenyészik, önálló népjogi jogalanyisága megszűnik, de nemzetközi jogai és kötelességei meg nem szűnnek, hanem amennyiben fennállásuk lehetséges és az új viszonyok között is kívánatos, átmennek arra az államra, amelybe a bekebelezés történt. 1879. az osztrák magyar monarchia a berlini kongresszus meghatalmazása alapján katonailag megszállotta Bosznia és Hercegovinát, de nem annektálta, elnevezésük ehhez képest megszállott (okkupált) tartományok volt egészen 1908 okt. 5-ig, mely napról kelt ő felségének az annexiót kimondó legfelsőbb elhatározása (l. *Bosznia).*

Annfield Plain (ejtsd: enfild plen), közs. Durham angol grófságban, Gateshead közelében, (1901) 12,481 lak., szénbányákkal.

Anni (lat.), az annus szónak (év) második esete. összetételekben használatos, pl. A. *currentis*, folyó évben; A. *eiusdem*, ugyanazon évben; A. *futuri*, jövő évben; A. *praesentis*, a jelen évben; A. *praeteriti*, mult évben.

Anni climacterici, l. *Klimakterium*.

Annidalin, l. *Aristol*.

Annihilál (lat.) a. m. megsemmisít, semmisnek nyilvánít; *annihiláció*, megsemmisítés, semmisnek nyilvánítás.

Annihilátor, kis kézi fecskendő, amelyből gyorsan oltó vegyi oldatot bocsátanak a tűzre.

Anniston (ejtsd: ennisztn), Alabama északamerikai állam városa, 10,000 lak. Vasbányái és kohói vannak.

Annit, csillám-csoportbeli ásvány, még pedig lepidomelan (l. o.) Cap Ann-ról.

Anniverzárium, lat. a. m. évforduló. Különös használata szerint az egyházi liturgiában jelenti *a)* halálozás évfordulóját; *b)* a püspökválasztás v. fölszentelés évfordulóját, amikor a megfelelő egyházakban a püspökért szt. misét vagy legalább imádságot mondanak; *c)* templom fölszentelésének évfordulóját. Sokszor összeesik a búcsúval; ámbár ez inkább a templom védőszentjének ünnepe.

Anniviers, *Val d'* (ejtsd: annivjé, ném. *Eivisch* völgy), keskeny erdős völgy Wallis svájci kantonban; a Moming, Zinal és Moiry glecserektől táplált Navisanche öntözi, mely Sidere-rel szemben szakad a Rhône-ba. Főleg a völgy felső részén kellemes helyek váltakoznak a legvadabb s legnagyszerübb alpi természettel. A lakosok öt faluban (2000) franciául beszélnek; állattenyésztéssel és sajtkészítéssel foglalkoznak; állítólag a hunnoktól származnak, l. *Svájci hunnok*.

Annivit (ásv.), l. *Fakóérc*.

Anno (lat.) a. m. évben, A. *ante Christum*, Kr. e. évben; A. *aerae vulgaris*, a rendes időszámítás évében (Kr. u.); A. *Domini*, az Úr évében; A. *elapso*, mult évben; A. *ineunte*, a megkezdett évben; A. *orbis conditi*, a világ teremtése utáni évben; A. *mundi*, a világ teremtésének esztendejében; A. *mundo condito*, a világ teremtésétől fogva; A. *ab urbe condita*, vagy A. *urbis conditae*, Róma alapítása után való évben; A. *orbis redempti*, a

megváltás évében (Krisztus születése után); A. *praesenti*, a jelen évben; A. *praeterito*, mult évben; A. *regni*, az uralkodás évében; A. *ante Christum natum*, Krisztus születése előtti évben; A. *Christi*, Krisztus születése évében.

Anno, érsek, kancellár, l. *Hanno*.

Annobom v. *Annobon* (boldog újév), sziget a Guineai-öböl K.-i részében, a d. sz. 1° 24'—1° 27' alatt. Területe 17 km²; erdős bazalt- és trachithegyek emelkednek rajta; a legmagasabb a Fogo (1000 m.). Éghajlata egészséges, földje termékeny. Portugálok fedezték fel 1471. újévkor, innen a neve. 1778. spanyol birtokká lett. 3—4000 lakosa van. Főhelye S. Antonio da Praia, 3—400 lak., kikötővel.

Anno-dal (Annolied), német költemény a XII. sz. elejéről, mely 876 versben Szt. Hanno (l. *Hanno*) kölni érseket dicsőíti. A költő, valószinüen a siegburgi kolostor (Bonn m.) papja, bevezetőleg elmeséli a világeseményeket Krisztus óta, azután elmondja a szentnek történetét, kit korának istentelensége és az országban dúló egyenetlenségek annyira elkeserítenek, hogy bánatában meghal. Eleven előadás és sokszor nagyszerű fölfogás által kitünő mű, mely Anno egykorú latin életrajzán alapszik. Boroszlóban találták meg és Opitz Márton adta ki először (Danzig 1639). Eredeti kézirata elveszett. Legjobb kiadása Rödigertől, Monumenta Germaniae Historica (1895) értékes bevezetéssel.

Annoeulin (ejtsd: annoüleñ), község Nord francia départementban, 18 km.-nyire Lilletől, (1906) 5281 lak., szappan- és kémiai gyárral.

Annominatio (lat., Szvorényi magyarítása szerint ‚ránevezés', gör. paronomasia), szóismétlésféle alakzat, egy szótő különböző származékainak összehozása egy kifejezésbe, miáltal a közös alapfogalom annál jelentősebben kiemelkedik, pl. «halálnak halálával halsz», «rózsánál rózsább, gyönyörűbb valamennyi gyönyörnél» (Vörösmarty). Többnyire alliterációval jár. Az A. gyakran szójátékul is használatos.

Annona. E latin szó eredetileg az évi termést, főleg a gabonaétjelölte, később azt a nagy gabonamennyiséget, mellyel Róma a lakosságot élelmezte. Az itáliai földmívelés hanyatlása, valamint Róma lakosságának gyors emelkedése szükségessé tették, hogy az állam alattvalóinak, elsősorban katonáinak élelmezéséről állandóan gondoskodjék. A meghódított tartományok közül Sicilia és Sardinia, később Afrika és Egyiptom adó fejében termésének legnagyobb részét Rómának tartozott kiszolgáltatni, s az aedilisek először mérsékelt áron adták el a polgároknak. Caesar utasítására Clodius néptribunus Kr. e. 58. a gabona ingyenes kiosztását eszközölte ki. Caesar később azok számát, kik ebben a kedvezményben részesültek, 150,000-ben állapította meg. Augustus 200,000 embernek osztatott ki ingyen gabonát s ez az intézmény (cura A.-e) a késő császárkorig fennmaradt, költségeit pedig elsősorban a császári fiskus fedezte. A Cura A. élén álló *praefectus annonae* a legmagasabb császári (lovagrendű) tisztviselők közé tartozott s az egyes provinciákban meg a városban sok tisztviselő volt alája rendelve. A.-t később, mint a gabonabevitel megszemélyesítőjét, szoborban és pénzeken Cereshez hasonlóan bőségszarúval, kalásszal és mögötte hajóorral ábrázolták.

Annonay (ejtsd: anóné), régi város Ardèche francia départementban, a Cance és Deaûme egybefolyásánál, vasút mellett, (1906) 17,300 lak., igen virágzó papiriparral, posztószövéssel, selyem- és pamutfonással, kesztyű- és kötélgyártással stb., elég gazdag nyilvános könyvtárral. Montgolfier szülővárosa, amely a léghajós első felszállásának (1783 jun. 5.) helyét egy obeliszkkel örökítette meg.

Annonce (franc., ejtsd: anonsz) a. m. hirdetés.

Anno santo (ol.), szent év (l. o.).

Annotatio (adnotatio, a. m. megjegyzés, feljegyzés), eredetileg az a megjegyzés, melyet a római császárok a kérvény szélére írtak elintézésül.

Annuál (lat.) a. m. ráhagy, helyesel.

Annualis (lat.) a. m. évenkinti, *annuale*, egy éven át mondandó mise valakinek lelki üdvéért.

Annuarium (lat.) a. m. naptár, kalendárium.

Annuitás (lat.), a több éven át való törlesztésre (l. o.) fölvett nagyobb kölcsön visszafizetése évenként, félévenként vagy évnegyedenként fizetendő részletekben akkép történik, hogy az adós mindegyik időszak elején vagy végén állandóan egyenlő összeget fizet, amelyből az első időszakokban kevesebb esik a tőke törlesztésére és több a még fennmaradó tartozás kamatjára, míg a későbbi időszakokban megfordítva több esik a tőke törlesztésére és kevesebb a kamatra. Ezt az időszakonként egyenlő összeget nevezzük A.-nak. Kiszámítása a politikai számtan körébe tartozik. A.-os törlesztésre különösen a földbirtokosok és az állam szoktak kölcsönöket felvenni. L. *Kötvény*.

Annularia (növ.), a zsurlókkal *(Equisetales)* rokon fosszilis növénymaradványok, még pedig vékony szár bütykein álló örvösen (csillagalakuan) elhelyezett hosszúkás levelek. Főleg a produktiv karbon felső rétegeiben. Nálunk a szekuli szénbányákban gyakoriak.

Annulata *Auct.* (állat), a *férgek* állatkörének egyik osztálya. L. *Gyűrűsférgek*.

Annuli (lat.), egyszerű, élesen tagolt gyűrűk, legtöbbnyire három egymás fölött, az antik dór oszlopfej echinuszának alján. L. *Görög építészet*.

Annullál (lat.) a. m. semmisnek nyilvánít; *annulláció*, semmisnek nyilvánítás, visszavonás.

Annulus (lat.) a. m. gyűrű; *A. piscatorius*, a pápa halászgyűrűje, l. *Halászgyűrű*. *Annulus et baculus* a. m. gyűrű és pásztorbot. Jelvények, melyeknek a fejedelem részéről való átadásával történt a püspöki invesztitura (beiktatás a javadalomba).

Annumerál (lat.) a. m. hozzászámít; *annumeráció*: hozzászámítás.

Annunáki, a babiloniaiak és asszírok hite szerint azok a szellemek, akik az angyalok módjára közvetítő szerepet játszanak isten és az emberek között. Emberi testű és keselyű- v. emberfejű szárnyas lények képében ábrázolták.

Annunciáták, női szerzetesek. Három rendjüket ismerjük ú. m. 1. *Lombard A.*, alapíttatott 1408., Szt. Ambrus apácái és Szt. Marcellina nővérei néven is ismeretesek. — 2. *Olaszországi A.*, kik ruhájuk után Turchine (égszínkékek) néven

[illegible] Alapíttatott 1604. Franciaország ban és Itáliában is voltak rendházaik. — 3. *Francia* A., alapíttatott 1500 körül XII. Lajos francia király leánya, Valois-i Johanna által. Jelenleg kolostoruk van [illegible]. A rend tagjai a leányifjúság tanításával foglalkoznak.

Annunciata rend, Olaszország legmagasabb rendjele, melyet 1360 és 1363 között VI. Amadeus savoyai gróf, a »Conte Verde« (zöld gróf) alapított, Isten dicsőségére és a boldogs. Szűz tiszteletére. [illegible] a rend VIII. Amadeustól az első savoyai hercegtől nyerte 1409 márc. 30., amelyeket 1434 febr. 16. kihirdettek. 1518 szept. 11. II. Károly szavojai herceg a rendet a boldogs. Szűz [illegible] Gyümölcsoltó B. Asszony tiszteletére szentelte és ekkor nyerte a rend az A. nevet. Az alapszabályok azután több ízben változtak, és midőn a mai olasz királyság megalakult, a rend a királyi rendjelek között az első helyet [illegible]. A rend tagjainak száma eredetileg 15 volt, kikhez később még az 5 rendi hivatalnok járult. Tagjainak száma jelenleg korlátozva nincsen, de az új tagoknak régi nemesi származásuaknak kell lenni, és már bírniok kell a Szt. Mór és Lázár rendet. A rend tagjait az excellenciás címzés illeti meg, kinevezésükkor a király őket [illegible] unokatestvér megszólítással üdvözli. A rendjelvény arany medaillon, melyen a boldogs. Szűz van ábrázolva, körülötte arany szalag csokoralakban (az ú. n. Liebesknoten). A jelvényt [illegible] arany láncon, ünnepélyes alkalmakkor [illegible] F.E.R.T. betükből alkotott arany láncon viselik. 1680 óta a rend tagjai bal mellükön arany csillagot viselnek, amelyen hasonlókép a boldogs. Szűz van ábrázolva. A rendi hivatalnokok a jelvényt égszínkék szalagon viselik. A [illegible] betük értelmét különféleképp magyarázzák, állítólag az egyik szavojai herceg jelmondata: Fortitudo eius Rhodum tenuit, de magyarázzák még mint: Frappez, entrez, rompez tout; Femina erit ruina tua; Foedere et religione tenemur; Fertque refertque. A rend temploma a Karthausiak temploma Collegnoban. 1627 óta a rendnek külön öltözete van, mely amarantszínű, kékkel bélelve és ezüsttel díszítve, a kalapot fehér strucctollak ékítik. A rend ünnepe március 25, Gyümölcsoltó Boldogasszony napja.

Annunciatio, (lat.), L. *Gyümölcsoltó Boldogasszony.*

Annunzio, l. *D'Annunzio.*

Annus (lat.), a. m. év; A. *bissextilis,* v. *intercalaris,* szökő év; A. *civilis,* jan. 1. kezdődő polgári év. A. *communis,* a közönséges 365 napos év, A. *deservitus* v. gratiae, kegyelmi év, az az időszak, [illegible] alatt az elhalt tisztviselő özvegye és árvái a javadalmat kapják. A. *ecclesiasticus,* egyházi év. A. *incarnationis* v. *circumcisionis,* a keresztény időszámítás kezdete. A. *luctus,* gyászév.

Annuum (lat.) a. m. járadék, évpénz.

Annweiler, város Bajorországban a Rajnai-Pfalzban, (1905) 4016 lak. 1219—1330. szab. birod. város volt, 1330. IV. Lajos német császár Lajos és Ruprecht pfalzi grófoknak zálogba adta, kiktől többé vissza nem váltották.

Anobium *[illegible]* a fűrágó [illegible] szárnyuakhoz tartozó bogárnem. L. *Kopogóbogár.*

Anód, a galvánelem pozitiv sarka; vagy ha összetett folyadékot elektromos árammal bontunk, az a folyadékba mártott fémlemez az A., mely az áramforrás pozitiv sarkával van összekötve; a negativval összekötött a katód.

Anoda *Cav.* (növ.), a Malvaceae (Mályvafélék) család genusza, melynek 8 faja főkép Mexikóban él. Az *A. hastata* Cav. és *A. cristata* Schlecht. a tropikus Amerikában elterjedt gyom, néha kertekben kultiválják.

Anodonta *Cuv.* (állat), a *folyami kagylók* (Unionidae) egyik neme. L. *Tavi kagyló.*

Anódsugarak, elektromos sugarak, amelyek ritkított gázt tartalmazó cső anódjáról (l. o.) indulnak ki, ha az valamiféle sóval van bevonva (*Gehrke* és *Reichenheim* német fizikusok 1906). A sugarak az illető sót jellemző spektrálszínt mutatják (így a konyhasó szép sárga, a lithiumklorid vörös sugarat ad) egyenes vonalban terjednek s + elektromosságot visznek magukkal. E szerint az A.-at az illető só fémjének (nátrium, lithium) + elektromossággal töltött részecskéi (iónjai) alkotják, amelyeket az elektromos erő az anódról igen nagy, mérés szerint 100—200 km. mp.-enkénti sebességgel lövel ki, l. *Elektromos kisülés, Elektromos sugarak.*

Anodyna, l. *Analgetica.*

Anoectochilus *Bl.* (növ.), l. *Kosborfélék.*

Anogén (gör.) a. m. felfelé képződő. A.-ek mindama kőzetátalakulások, melyek alulról — a földből — felfelé irányuló gázok, gőzök és tartós melegítés folytán következtek be, szemben a felülről lefelé irányuló, *katogen*-nek nevezett átalakulásokkal, amelyek az atmoszferiák, nevezetesen az oxigén, víz és szénsav behatására keletkeztek, pl. karbonátok képződése szilikátokból.

Anoia (gör.), a gyöngeelméjüségnek az az alakja, amely az agyvelőnek valamely körülírt vagy diffuzus bántalma v. valamely akut elmebaj után visszamarad, máskép másodlagos elmezavarnak (dementia secundaria, d. terminalis) is szokás nevezni. Ezt látjuk néha gutaütés után.

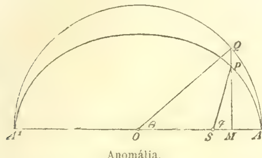
Anoka, 1. *grófság* Minnesota északamerikai államban. — 2. *A.,* ugyane grófság *fővárosa,* a Misszisszippi mellett, (1900) 3769 lakossal.

Anolis *Cuv.* (állat), a leguán-félék *(Iguanidae)* családjába tartozó gyík-nem, melynek fajaira jellemző a piramis forma fej, mely hosszú, éles karmokkal fegyverzett, jól fejlett nagy láb és hosszú, finom alkotású fark. 100-nál több ismeretes faja Amerika melegebb vidékein, házak közelében tartózkodik. Bőre ragyogó színekben pompázik s a közismert kaméleonnál sokkal nagyobb mértékben megvan az a tehetsége, hogy színét változtathassa. A vöröstorkú A. *(A. principalis* L. = A. carolinensis, Dum. et Bibr.) Louisiana, Karolina, Florida és Kuba emberlakta helyein él; 22 cm. hosszú; háta fénylő zöld, hasoldala ezüstfehér, a hím torka élénk vörös, a hónalj fölött kék szemfoltja van. Európába gyakran hozzák és terráriumban tartják, melynek valóban ékessége.

Anomala (lat.), a nyelvtanban a rendhagyó szóalakok.

Anomália (lat.) a. m. eltérés a szabályszerűtől. *A csillagászatban* az A. vm. bolygó v. üstökös szögtávolsága a perihéliumtól, s mint ilyen alkalmas

adat az égi test helyének meghatározására az ellipszisben v. parabolában. Ha a mellékelt ábrában APA_1, az égitest (ellipszises) pályája, AA_1 az ellipszis nagy tengelye, O középpontja és S a nap által elfoglalt gyujtópont, akkor A a perihélium (napközelség), A_1 az afélium (naptávol) és

Anomália.

$\varphi = ASP$ szöglet a P bolygó *való* A.-ja. Ha AA_1 felett mint átmérőn kört húzunk s a bolygón át MQ merőlegest fektetjük AA_1-re, akkor $\Theta = AOQ$ szög az excentrikus A., míg a *közepes* A. a bolygónak szögtávola a perihéliumtól, ha a körön egyenletes sebességgel mozogna. A való és közép A. között levő különbség a középponti egyenlítés nevét viseli.

Anomáliás hónap v. *anomalisztikus hónap*, az az időtartam, amely eltelik, míg a Hold pályájának a Földhöz legközelebb eső pontjából, a perigeumból kiindulva ismét elérkezik a perigeumba. Minthogy a perigeum pontja nem állandó, hanem a pályában előre vándorol, azért az A. hosszabb (27 nap, 13 óra, 18 perc, 37·44 másodperc) mint a a Hold valóságos keringésideje (27 nap, 7 óra, 43 perc, 11·5 másodperc), mely alatt t. i. pontosan 360°-ot tenne meg az égen.

Anomális disperzió, l. *Színszórás.*

Anomális év, l. *Év.*

Anomális kőzetek, az olyan összetett kristályos kőzetek, melyek valami tekintetben eltérnek a rendesen mellettük nagyobb tömegekben előforduló kőzetektől. *Anomális kristályok*, melyeknek különösen optikai viselkedésük nem felel meg a kristály alaki tulajdonságainak. Pl. a grosszulár — melynek mint szabályos rendszerbeli kristálynak egyszerű fénytörésünek kellene lennie — rendesen kettős fénytörést mutat.

Anomalon (állat), a hártyásszárnyú rovarokhoz, a fürkészdarazsak családjába tartozó rovarnem, melynek fajai közül az *A. circumflexum* L. lárvája a fenyő szövőlepkejének hernyóit, az *A. latro* Grav. a bagolypilléknek, az *A. longicorne* Brauns pedig a Phalera bucephala hernyóját pusztítja. Hazánkban e nemből 23 faj ismeretes. L. még *Fürkészdarazsak.*

Anomaluridae *Brdt.* (állat), afrikai repülő mókusok, a rágcsálók egyik családja. Mókusformájú állatok, melyekre jellemző, hogy hosszú farkuk tövének hasoldalán cserépzsindelyszerüen egymást fedő szarúpikkelysorral vannak ellátva, melynek kúszás közben hasznát veszik, amennyiben az támaszul szolgál; azonkívül jellemző reajuk, hogy szállóernyőjük van. Afrikában Kameruntól Zanzibárig fordulnak elő. 11 élő és 37 kihalt fajuk ismeretes. Leggyakoribb az *Anomalurus Pelei* Temm.; 37 cm. hosszú, farka 35 cm.; szállóernyője csak a farka tövéig ér; törzse, feje, nyaka és farka hófehér. Ritkább a vöröses sárgás alapszínű *A. fulgens* Gray, mely Gabon környékén fordul elő, (l. az *ábrát*), továbbá a törpe afrikai repülőmókus (*A. pusillus* Thomas), mely Afrika középső részén (Monbuttu táján) él s mindössze 28 cm. hosszú.

Anomia (gör.) a. m. törvénytelen állapot, törvénytelenség, féktelenség.

Anomia (állat), l. *Nyeregkagyló.*

Anomit (ásv.), a biotit nevű csillám egy ritkább fajtája (l. *Biotit*), amely elsőrendű csillámokhoz (az optikai tengely síkja merőleges a szimmétria síkjára, l. *Csillám*) tartozik. Észak-Amerikában, Norvégiában stb.

Anomodon *Hook.* et *Tayl.* (növ.), lombos moha, hazánkban 5 fajjal.

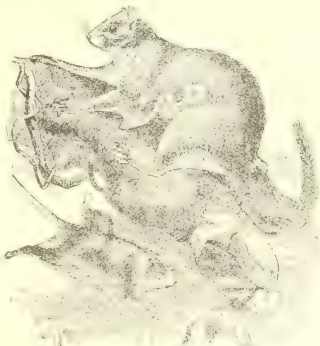
Anomoeusok, l. *Aëtius.*

Anomokefalia (gör.). Olyan torzszülött, melynek feje rendellenesen képződött. A fejlődési viszonyok bonyolódott volta miatt rendkívül sok eltérés lehetséges, melyek az agyvelő fejlődésének vagy a koponya csontosodásának rendellenessége miatt állnak be.

Anomura, *satnyafarkú* v. *lágyfarkú rákok* (állat), a tízlábú rákok (*Decapoda*) egyik alrendje. Az idetartozó rákokra jellemző, hogy potrohuk satnya és bőrvázuk gyakran puha marad. Ide sorolják a remeterákokat. L. *Rák* és *Remeterák.*

Anona *L.* (növ.) az Anonaceae (l. o.) család génusza, melynek 60 faja főkép Amerika tropikus részében él, egyesek azonban Afrika és Ázsia tropikus részében is. Fák v. cserjék osztatlan levelekkel, többnyire végálló magános virágokkal.

Anonaceae (növ.) a kétszikűek családja, melynek mintegy 800 faja főkép a trópusokon él. Viráguk sugaras, legtöbbször egyivarú, tagjai csavarosan vannak elrendezve, csészéjük és pártájuk

Afrikai repülőmókus [illegible]

2—2 háromtagú örvből áll. A termés többnyire bogyó, magvaiban hasadékos táplálószövettel. Fák osztatlan, pálhátlan levelekkel, olajcsövekkel és tekintélyes nagyságú virágokkal. Sok faj

kergét, gyökerét, virága, levele, magva és termése különösen az ó-trópusokon mint gyógyszer, fűszer v. táplálék szerepel.

Anonchia (gör.), a kéz v. a láb egy v. több körmének hiánya. Néha veleszületett. A szerzett A. valamely körömágygennyedés (panaritium) következményeként keletkezik.

Anonim (gör.) a. m. névtelen; így nevezünk minden olyan iratot, levelet vagy egyéb irodalmi terméket, amelynek szerzője ismeretlen, vagy nem nevezi meg magát. Az ujabb korban leggyakrabban csak a napi sajtóban divatosak az A. cikkek. A mi irodalmunkban még nincs behatóbb munka az A. iratokról s azok szerzőiről. Franciaországban kitünő e nemben a Barbier-é: Dictionnaire des ouvrages anonymes (4 köt., Páris 1872—79, Suppl. [Brunet-től] u. o. 1889), valamint De Manne: Nouveau recueil des ouvrages anonymes et pseudonymes (u. o. 1868), továbbá Quérard: Les supercheries littéraires dévoilées (3 köt. 1869), nyelvünkben Delecourt: Essai d'un dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes publiés en Belgique au XIXme siècle (Brüsszel 1864—66), D'Heylli, Dictionnaire des pseudonymes (1887), angol nyelven Halkett és Laing: Dictionary of the anonymous and pseudonymous literature of Great Britain (4 köt., Edinburg 1882—88), olaszul Melzi: Dizionario di opere anonime e pseudonime di scrittori italiani (3 köt., Milánó 1848—59) és ehhez Appendice Passanotól (Ancona 1887); Észak-Amerikában Cushing: Anonymus, a dictionary of revealed autorship (2 köt., Cambridge 1889); Ghennadij, Spissok ruszkich anonimnych knig (1874). Megemlítendők még: Franklin, Dictionnaire des noms, surnoms et pseudonymes latins de l'histoire littéraire du moyen-âge (1875); Sommervogel: Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes des religieux de la compagnie de Jesus (2 köt., Páris 1884). L. *Álnév* és *Pseudonym*.

Anonim társaság, a részvénytársaság elnevezése a francia és az ezt követő (olasz, spanyol stb.) törvényekben. Az elnevezés (a m. névtelen társaság) onnan ered, hogy a részvénytársaságnál a tagoknak (a részvényeseknek) neve nem szerepel a cégszövegében: általában annak következtében, hogy a részvények könnyű átruházása folytán a tagok gyakran és gyorsan változnak, személyük mintegy ismeretlen marad. A.-nál a tagok személye különös fontossággal nem bir; az A. gazdasági értelemben nem annyira személy-, mint inkább tőkeegyesülés.

A non posse ad non esse *sequitur argumentum necessarie negative, licet non affirmative.* Bizonyítási szabály, melynek értelmében abból, hogy valami nem létezhetik, annak nem létezését kell, de abból, hogy valami létezhetik, annak valóságos létezését nem lehet következtetni (a posse ad esse non sequitur argumentum).

Anonyma, a. m. névtelen. Az anatómiában olyan vérereket jelölnek e néven, melyeknek Galénos elfelejtett nevet adni. Az arteria A. (névtelen verőér) az aorta ívéből ered s jobb kulcscsont alatti- és fejverőérre oszlik. Vena A. (névtelen gyüjtőér) kettő van, jobb- és baloldali; a kulcscsontalatti- és torkolati gyüjtőerekből keletkeznek; összefolyásukból keletkezik a felsőtörzsöki gyüjtőér (v. cava sup.).

Anonymus, l. *Anonim*.

Anonymus, Molnár Antal (l. o.) írói álneve.

Anonymus Belae Regis Notarius, Béla király névtelen jegyzője, aki ura halála után megírta a fogyatékos régi krónikákra és az énekmondók ajkán élő hagyományra utalt magyarság viselt dolgainak részletes történetét. Művét, a Gesta Hungarorum-ot nem fejezte be. A magyarok eredetének, vándorlásainak, honfoglalásának és külföldi hadjáratainak elbeszélése után a krónikát Taksony vezér uralkodásánál váratlanul megszakította. A csonka mű forgalomba sem került, mert nincs nyoma annak, hogy új adalékainak gazdag tárházát valamely későbbi krónikás ismerte volna. Mivel a XIII. sz. végéről származó egyetlen másolat bizonysága szerint a szerző neve számára fenntartott címlap is üresen maradt s a mű előbeszéde annak a tudós férfiúnak nevét szintén elhallgatja, aki régi iskolatársát e krónika megírására már tanulókorában buzdította: az 1746-iki Schwandtner-féle első kiadás megjelenése óta A. korának, személyének, forrásainak megállapításával egy páratlanul gazdag hazai és külföldi kútfőirodalom foglalkozik. A mű tartalmának régisége kezdetben a két első Béla korának szerzett híveket. Hitelének későbbi támadói viszont IV. Béla kortársát szerették a titokzatos szerzőben gyanítani. Végre *Mátyás* Flóriánnak sikerült megállapítani, hogy a magát leplező szerző csakis III. Béla király udvari kancelláriájának lehetett jegyzője. Az erre vonatkozó bizonyítékokat és a többi Béla kora ellen felhozható okokat még *Pauler* Gyulának és *Sebestyén* Gyulának sikerült szaporítani. Az utóbbi Ki volt Anonymus? c. művében már megállapította, hogy a krónika 1203 táján készült s szerzője csakis *Adorján* (l. o.) erdélyi püspök, III. Béla király egykori jegyzője lehetett, aki néhai jó ura fiának, Imre királynak és ettől származó unokájának, a gyermekkorában megkoronázott kis III. Lászlónak volt hatalmas pártembere. A flági trónöröklés történelmi jogát bizonyító krónika András herceg (II. András király) jegyzője, *Jakab* számára készült és nyomban félben is maradt, midőn halála előtt Imre király kibékült testvéröccsével, a trónöröklés e rendje ellen pártot ütő András herceggel. Adorján és Jakab a párisi egyetemen voltak tanulótársak. Ott, ahol *Dares Phrygius*nak azt a könyvét tanították, amelynek idegen tárgyú szövege a magyar honfoglalásról szóló új latin krónikában is nyomot hagyott. Ez a magasfokú iskoláztatás teszi érthetővé, hogy A. a forgalomban lévő, folyton másolt és bővített régi nemzeti krónika mellőzésével egy teljesen új krónikatipust tudott teremteni. A hosszú időn át megfigyelt hazai hagyományokat a helyi mondákból és az énekmondói termékekből ismerte meg. Mivel velük szemben szigorú kritikát kívánt gyakorolni, az izeire szétszedett hagyományt többnyire félreértette és jóhiszeműleg el is ferdítette. A sok mondatörmelék s a földrajzi adatok nagy tömege krónikáját így is értékes Árpádkori kútfővé avatja. *Kubinyi* Ferenc 1904. két kötetes munkát adott ki Béla király névtelen jegyzőjének koráról és hitelességéről, mellyel több kisebb munka is fog-

lalkozik. Számos kiadása közül legjobb *Dr. Fejérpataky* Lászlóé, amely a bécsi udvari könyvtár kodexének hű hasonmásával kapcsolatban *Szabó* Károly kitünő fordítását újra hozzáférhetővé tette. Az eredeti latin szöveg megtalálható még *Mátyás* Flórián Hist. Hung. Fontes Domestici c. gyüjteményében és a M. Tud. Akadémia A magyar honfoglalás kútfői c. millenniumi kiadványában. A. szobrát (a király költségén készült tíz budapesti szobor egyikét), melyet *Ligeti* Miklós készített, 1903 nov. 9. állították fel a Városligetben.

Anopheles (állat), l. *Szúnyogfélék.*

Anophthalmos (gör.), az egyik vagy mindkét szem hiánya. A *veleszülött A.* igen ritka fejlődési hiba; a szem nem hiányzik teljesen, hanem a szemet alkotó szöveteknek valami kis része kiérezhető a szemgödörben. Sokkal gyakoribb eset az, hogy egy beteg szemet operálással távolították el a szemgödörből. Helyébe a torzulás csökkentése kedvéért üvegből való ú. n. műszemet lehet betenni.

Anopisztografikus nyomat (gör.), olyan nyomtatvány, amelynek lapját csak egyik oldalon nyomták tele, a hátsó oldalát fehéren hagyták. A XV. sz.-beli fatáblanyomatok is ilyenek.

Anoplotherium *Cuv.*, a párosujjúakhoz tartozó ásatag emlős állat, mely tapirnagyságú, alacsony termetü, hosszú farkú volt s valószinüleg mocsarakban élt. Az eocénkor végén élt Európában.

Anopsia, l. *Vakság.*

Anorchidia (gör.), a férfi ivarmirigyeinek (herék) hiánya, veleszületett fejlődési rendellenesség következtében vagy sérülés után. Gyakran csak látszólagos, mert a herék a hasüregben maradtak és nem szálltak le rendes helyükre a herezacskóba (borék). Ezt az állapotot kryptorchizmusnak nevezik.

Anordia, heves északi szél Nyugat-Indiában.

Anorexia (gör.), étvágytalanság. Okozhatják első sorban gyomorbajok, de más testi bántalmak, sőt lelki okok is szerepelhetnek.

Anorganikus, l. *Szervetlen.*

Anorganikus kémia, szervetlen kémia, a kémiának az a része, amely az összes elemeket és azoknak vegyületeit tárgyalja, kivéve a szén bonyolultabb összetételű vegyületeit, amelyekkel a *szénvegyületek kémiája*, az organikus kémia foglalkozik. E század elején még abban a véleményben voltak, hogy a kémia módszereivel a vegyületeknek csak egy része állítható elő mesterséges úton. E vegyületeket, melyeket az ásványország szolgáltat, *szervetlen vegyületeknek* nevezték, ellentétben azokkal a vegyületekkel, amelyek az állati és növényi szervezetben fordulnak elő. Ezeket mesterséges úton előállítani nem tudták és így bizonyos életerőt tételeztek fel, amely ezeket a vegyületeket képezi. Manapság azonban a szénvegyületek nagy része mesterséges úton állítható elő, úgy hogy a megkülönböztetés és a kétféle vegyület külön-külön részben való tárgyalása inkább csak didaktikai nézőpontból célszerü.

Anorganologia, a szervetlen testekről szóló tudomány (pl. ásványtan, geológia, meteorológia stb.), igen általános név, de ma már nem igen használatos.

Anormális (lat.) a. m. szabályellenes, a rendestől eltérő.

Anortit, szilikát *ásvány*, még pedig három hajlású földpát (l. o.). Anyaga főleg $CaAl_2Si_2O_8$. Rövid oszlopos vagy táblás fennőtt kristályokban és tömötten fordul elő. Színtelen, átlátszó-áttetsző, fehér, vöröses, üvegfényü. Szép kristályokban találni a Monte Sommán (Vezuv) és a Monzonin (Tirol), bennőve mint kőzetalkatrész pl. némely diorit, gabbro és diabász kőzetben, továbbá némely meteoritban.

Anortoklász (nátronmikroklin, ásv.), a mikroklinhez közelálló háromhajlású földpát; anyaga — $(NaK)_2Al_2Si_6O_{16}$ — izomorf keveréke az albit- és ortoklászanyagnak némi anortitanyaggal.

Anortoszkóp (gör.), Plateau által szerkesztett (1836) készülék, hasonló a *sztroboszkópikus koronghoz* (l. o.), csakhogy a nyilások és a képek, amelyek itt bizonyos szabály szerint torzítottak, külön korongon vannak. Ha a két korong forgási sebessége a kellő arányban áll, a képen a torzítás eltünik.

Anortozit, kőzet a gabbrók csoportjából, mely a közönséges gabbrófajtáktól abban különbözik, hogy benne a földpát van a szines alkatrész rovására túlsúlyban.

Anosmia (gör.), szaglás hiánya. Lehet veleszületett is, de gyakrabban szerzett. Oka lehet a központi idegrendszerben (agyban) fejlődött kóros változás avagy a szaglóideg végkészülékének az orrüregben való sorvadása (gyakori a rhinitis atrophicánál). Az A. sokszor úgy is keletkezik, hogy a különböző szagok mechanikus okoknál fogva nem juthatnak el a szaglórésbe, pl. heveny náthánál, orrpolypoknál. Ez az A. mulótermészetü és az akadályozó ok szüntével vagy eltávolításával gyógyul. Az idegrendszer változásain alapuló A. rendszerint gyógyíthatatlan.

Anothura (áll.), l. *Ökörszem.*

Anotus (gör.), olyan torzszülött, melynek a fülei hiányzanak.

A nő és a társadalom, az első magyar feminista folyóirat, alapította 1907. Budapesten *Bédy-Schwimmer* Róza.

A nők barátja, ifj. Dumas 1864. írt vígjátékának szállóigévé lett címe.

Anping, Taivan (v. Tainan) japán város kikötője.

Anquetil (ejtsd: ank'til), *Louis Pierre*, francia történetiró, szül. Párisban 1723 jan. 21., megh. u. o. 1806 szept. 6. Tudományos kiképeztetését a Mazarin-intézetben nyerte. Pappá levén, a reimsi papnevelő igazgatója lett és ez állásában írta meg Reims város történetét (Histoire civile et politique de la ville de Reims, 3 köt., 1756—57). Később La Villetteben, Páris tőszomszédságában plébános. A rémuralom idejében a St. Lazare börtönbe zárták, hol Précis de l'histoire universelle (9 köt., Páris 1797; 12 köt. 1834) címü művét írta meg. Napoleon alatt a külügyi minisztériumban nyert alkalmazást. Histoire de France címü művét (14 köt., Páris 1805) Bouiller utóbb 1862. folytatta (6 kötet, u. o. 1862). Baude e műből újabb kiadást rendezett, mely 11 kötetből áll és 1879-ig ér.

Anquetil-Duperron (ejtsd anktil-düperron), *Abraham Hyacinthe*, szül. Párisban 1731 dec. 7-én, megh. 1805 jan. 17-én. Előbb Auxerreben és

Amersfoortban a teologiát tanulta, azonban a keleti tudományok iránt való hajlamából 1754. katonának állt egy Indiába menő hajóra, mire a francia kormány ösztöndíjat adott neki. Pondicheryben tanulta az ujperzsa nyelvet, majd a szanszkritot és sok viszontagság közt Szuratéba ment. A parszi papoktól sikerült a zend és pehlevi nyelveken irott szent könyvek tartalmát megszereznie. Közben Pondichery bevétele Európába kényszerítette vissza 1762. Anglián keresztül 180 drb értékes kézirattal és sok egyéb ritkasággal Párisba érkezett, a kir. könyvtárnál, mint a keleti nyelvek tolmácsa alkalmazást nyert. Kiadta a Zendaveszta fordítását (Páris 1771); további művei: Législation orientale (Amsterdam 1778); Recherches historiques et géographiques sur l'Inde (2 köt., Berlin és Páris 1787). A forradalom alatt visszavonult és nagy szükségben élt. Strassburgban 1801—1802. 2 kötetben kiadta a legfontosabb upanisadok (hindu bölcselmi értekezések) perzsa fordítás után készült latin fordítását.

Anquisitio (lat.), a rómaiaknál a bünügyi vádkereset.

Anrath, község Düsseldorf porosz közigazg. kerületben 10 km.-nyire Krefeldtől, vasút mellett, (1905) 4362 lak., selyemiparral.

Anrep *Gábor*, svéd genealógus, szül. 1821. Lekebergaban, megh. 1907. Stockholmban. Megírta a svéd nemesség történetét s egybeállította nemzetségeik leszármazási tábláit.

Anro-Mainjusz, l. *Ahrimán*.

Anröchte, község Arnsberg porosz közigazg. kerület Lippstadt (ettől 12 km.-nyire) j.-ban, (1905) 2037 lak., kőbányákkal.

Ans (ejtsd: añsz, A. en-Glain), belga község Liège szomszédságában, (1900) 8628 lak. Vannak vas- és kőszénbányái.

Ansán (v. *Anzan*), Élam birodalom ÉK.-i része, mely Kr. e. VI. sz.-ban Perzsia tartománya lett. Úgy látszik, a hódítás Teispes, Kyros dédapjának műve volt, kit az emlékek először neveznek A. királyának. Kyros is A. királya volt. Oppert szerint A. csak Perzsia külön neve; Rawlinson és Sayce azonban azt a nézetet vallják, hogy A. Élam egyik része, m. p. Susiana, hiszen a feliratok is a susabelieket An-za-na-ból származtatják.

Ansanto (*lago di A.*, az ó-korban *lacus Am[p]sanctus)*, kis tavacska Avellino olasz tartományban, Frigento közelében, kialudt vulkán kráterében, sötétszínű, néha több láb magasra felbugyogó vizzel. Az ó-korban Mephitis istennő temploma állott mellette.

Ansbach, 1. egykori *őrgrófság* Frankoniában (3179 km² és a mult század végén 300,000 lak.), ma a bajorországi Mittel-Franken kerület része. Miután 1362. V. Frigyes nürnbergi várgróf hűbérül kapta, 1398. fiai számára fölosztotta két részre: Ansbachra és Kulmbachra, a későbbi Bayreuthra. 1473. a két hercegséget ismét egyesítették. A.-Bayreuth utolsó hercege Sándor volt, aki a hercegségekről 1791 dec. 2-án évi járadék fejében önként lemondott hűbérura, a porosz király javára. 1806. Franciaország és 1810-ben Bajorország birtokába jutott.

2. *A. (Onolzbach, Onoldium)*, a hajdani A.-Bayreuth hercegségnek s most Közép-Frankonia bajor kerületnek fővárosa, a R zat jobb partján, (1905) 18,478 lak., vasöntéssel, játékkészítéssel, esztergályos iparral, szivar-, gép- és sörgyártással. A kastély, mely az őrgrófoknak volt kastélya, olasz renaissance izlésben épült, nagy könyv- és képtárral. (V. ö. *O. Lessing* Schloss A. Barock u. Rococco-Decorationen aus d. 18. Jahrhundert. Mit 100 Lichtdrucktafeln, Berlin 1892.) Előtte áll Platen költő szobra, a kertben Uz költőé, az egyik piactéren pedig Jámbor György őrgrófé. A. eredetét a szent Gumpert által (780 körül) alapított s róla nevezett bencés-kolostornak köszöni, melyet 1560. világiasították. 1331. a város a nürnbergi várgrófok birtokába került, ezek ide helyezték székhelyüket. 1792. a hercegséggel együtt porosz birtok lett. 1810. Bajorországhoz csatolták. V. ö.: *Jacobi*, Urgeschichte der Stadt A. (A. 1868); *Meyer* J., A. (u. o. 1909.)

Ansbach-triesdorfi marha. Bajorországban elterjedt szarvasmarha-fajta, melyet azonban a simmentáli mindinkább kiszorít. Sárga v. vörös tarka színű, tejhozama 2800 l. évente.

Anscharius, l. *Ansgar*.

Anschütz, 1. *August*, német jogtudós és jogtanár, szül. 1826., megh. 1874. Munkáit a dogmatikai s a történelmi módszerek egyesítésének iránya jellemzi. Fő munkája a német kereskedelmi törvénykönyvnek magyarázata (1867—73).

2. *A.*, *Gerhard*, jogtanár, szül. 1867. Halleban. Augustnak fia. Berlinben az állam- és egyházjogot adja elő. Több államjogi munkát írt. Lehrbuch d. deutschen Staatsrechts müve 1905-ig hat kiadást ért.

3. *A.*, *Heinrich*, német szinész, szül. Luckauban 1785., megh. Bécsben 1865 dec. 29-én. 1807. lépett Nürnbergben a szinpadra, Németország több nagyobb színházában szerepelt s végül a bécsi Burgszinházhoz került, hol úgy is mint szinész, úgy is mint rendező a szinház egyik oszlopa lőn. Első neje *A. Jozefina* kedvelt énekesnő, második felesége, *A. Emilia* szintén ünnepelt művésznő volt. Utóbbitól származott fia, *A. Roderich*, drámairó. Megh. Mödlingben 1887.

4. *A.*, *Ottomar*, német fényképész, szül. Lissában (Posen) 1846 máj. 16., megh. 1907 máj. 31. Berlinben. Huszonkét éves volt, mikor apja fotografus-üzletét átvette s fő figyelmét a pillanatnyi fölvételekre fordította, mit kiváló tökéletességre is emelt. Ő tekinthető a mozgófényképek eredeti megteremtőjének. Hogy sikerült mozgóalakjainak képét a valóságnak megfelelően érzékithesse meg a nézők előtt, föltalálta a villamos gyorslátót (tachiszkóp), mely előzője volt Lumière kinematográfjának.

Ansdell, *Richard*, angol állat- és genreképfestő, szül. Liverpoolban 1815., megh. 1885 ápr. 20-án. Genreképekkel kezdette, azután csataképeket festett, majd 1844. Mária királynő vadászata című képével vonta magára a közfigyelmet. Még ismertebbé lett Landseer modorában festett állatképei által.

Anseele, *Eduard*, belga szocialista, szül. Gentben 1856 jul. 25-én. Két regényt írt, megalapította a *Volkswill* c. szociáldemokrata lapot és a *Vooruit* egyesületet, melynek útján a munkások olcsóbban szerezhetik be szükségleteiket. Az 1886. brüsszeli

munkáskongresszus elnöke volt. Sajtóvétség miatt hat hónapi börtönbüntetést szenvedett. 1894. képviselővé választották.

Ansegisel (Adalgisil), *Arnulf* frank püspöknek fia, szül. 605., megh. 685. Beggát, landeni Pippin leányát birta feleségül. Ebből a házasságból született *Heristali Pippin*, a 751. uralomra jutott Karolingok őse.

Ansellia *Lindl.* (növ.), l. *Kosborfélék.*

Anselmus, canterburyi érsek (*Anselmus Cantuariensis*) és Anglia primása, szent és egyháztanító, szül. a piemonti Aostában 1033 (Augusta Praetoria), megh. 1109 ápr. 21-ikén. Mintaképe volt a tudós és szentéletü szerzetesnek. 1093-tól haláláig Canterbury érseke. XI. Kelemen pápa az egyház tanítói (doctores ecclesiae) közé sorolta őt 1720. Emlékünnepe április 21-én. A. nemcsak az egyház jogainak megvédésében, hanem a kinyilatkoztatott tanok megvilágításában is korszakot alkotott. A skolaszticizmus, vagyis a spekulativ hittudomány apjának nevezhetjük, mert azon volt, hogy a hit igazságait az ész elvei és egyéb tudományok eredményei által megvilágítsa és minél érthetőbbé tegye. *Credo ut intelligam,* hiszek, hogy értsek, volt a jelszava. «Nagy hanyagságnak tartom», mondá, «ha miután hitünkben megerősödtünk, nem igyekszünk megérteni azt, amit hiszünk». Majd ismét: «A hit megelőzi az értelmet; nem mintha előbb kellene hinni, s csak azután alkalmazni az észt; hiszen eszünkkel ismerjük meg a kinyilatkoztatást, eszünkkel bizonyitjuk be, hogy isten szólott az emberhez; hanem a hit szükséges arra, hogy a tanok mélyebb értelmére juthassunk». Magától értődik, hogy A. szerint a gondolkodás nem ellenkezhetik a dogmával, mert ha ellenkezik, a gondolkodás téved és vétkezik. Igen nagy feltünést okozott A. Cur Deus homo, miért lett isten emberré? c. művével, melyben azt bizonyította, hogy a Fiu-isten megtestesülése szükséges volt az isteni igazságosság kielégítésére, mert csak isten adhatott végtelen elégtételt isten megbántásáért s csak ember adhatott elégtételt az emberekért. Másik jellegzője A. spekulációjának az úgynevezett ontológiai argumentum, melyben isten létét a legtökéletesebb lény fogalmából bizonyítja. Megvan bennünk a legtökéletesebb lény fogalma; akkor e lény létezik is, mert különben nem volna legtökéletesebb, hiszen a nem létezőnél tökéletesebb a leggyarlóbb létező is. Ennélfogva a legtökéletesebb lény fogalma magával hozza, hogy annak valóság feleljen meg. Tehát mivel a legtökéletesebb lény fogalma bennünk van, a legtökéletesebb lénynek léteznie is kell. Ez érvelést némelyek, mint halesi Sándor, elfogadták, mások, mint aquinói szt. Tamás, hibásnak tartották. De már A. kortársa Gaunilo szerzetes a mar-montieri kolostorban ki akarta mutatni, hogy ez álkövetkeztetés, később meg Kant végkép megsemmisítette ezt az argumentumot. Műveinek legjobb kiadását a maurinus Gerberon eszközölte; Páris 1675, Velence 1744.

Irodalom. Frank, A. von C., Tübingen 1842; Hasse, A. v. C. (2 köt. 1843—52); Rémusat, Saint-Anselme de Canterbury, Páris, 2. kiad. 1868; Church, St.-Anselme London 2. kiad. 1888 Eike, Gesch. des Systems der mittelalterlichen Welt; Rule, Live and times of St Anselm, u. o. 1883 2. köt.; Ragey, Histoire de St. Anselm.. Paris 1891, 2 köt.

Anser (lat.) a. m. lúd; többesszámban *anseres*, Linné szerint az úszómadarak.

Ansgar (*Anscharius, Asgeir, Asker, Eske, Isten dárdája*). Szt. A., az Észak apostola, szül. Picardiában 801 szept. 8., megh. 865 febr. 3. Anyja korai halála után apja a bencések corveyi hírneves kolostorába küldte. 826. Autbert barátjával Dániába ment, hogy ott a keresztény vallást hirdesse. 829. Svédországban térített. Mikor Németországba visszatért, Jámbor Lajos császár az újonnan alapított hamburgi (utóbb brémai) érseki székre nevezte ki, IV. Gergely pápa az északi népek apostoli követővé. 852. térítő útra ismét Svédországba ment. Életét utóda, Rimbert érsek írta meg. V. ö.: *Dehio*, Geschichte des Erzbistums Hamburg-Bremen bis zum Ausgang der Mission (Berlin 1877, 2 köt.).

Ansidonia, romváros, l. *Cosa.*

Ansley-öböl, l. *Annesley-öböl.*

Anson, három öböl neve; az egyik (50 km. széles) Ausztrália ÉNy.-i partján van a Blaze- és Fordfok közt; beléje ömlik a Dali folyó; a másik Korea Ny.-i partján az é. sz. 39° 25′ a. és a harmadik Tinian szigetén a Marianák egyikén van az é. sz. 14° 58′ a.

Anson (ejtsd: enszn), *George*, lord, sobertoni báró, angol tengernagy, szül. Shugboroughban 1697 ápr. 23-án, megh. 1762 jun. 6. Korán lépett a tengerészeti szolgálatba. Harcolt az amerikai vizeken a spanyolok ellen, 1735. pedig *Anson* városát alapította Dél-Karolina államban. Nagy dicsőséget szerzett az 1739. kitört angol-spanyol háboruban. Körülhajózta a Horn-fokot (1740) s nagy zsákmányra tett szert Peru és Chile kikötőiben; azután megkerülte a Jóreménység-fokát s 1744. visszatért. Utjának leírását Walter és Robins adták ki Londonban (1748 és újra 1853). A parlament köszönetet szavazott neki, a király pedig megtette altengernagygyá. 1747. újabb győzedelmet aratott a franciákon a Finisterre-foknál s 1758. Brestet zárta körül. Ezek után peer és tengernagy lett. V. ö.: *Barrow,* Life of George Lord A. (London 1839).

Ansonia, város Connecticut amerikai állam New-Haven countyjában, a Naugatuck és vasút mellett (1900), 12,681 lak., hengerművekkel, réz- és óraiparral.

Ansorge, *Konrad*, német zeneköltő és zongoraművész, szül. Sziléziában, Liebau melletti Buchwaldban 1862 okt. 15. A lipcsei konzervatórium, majd (1885—86) Weimarban és Rómában Liszt Ferenc tanítványa; 1898—1903. a berlini Klindworth-Scharwenka-konzervatórium tanára. Amerikában is hangversenyzett. Főleg finom, modern dalai híresek; de zongoradarabokat, kamara-, sőt zenekari darabokat is írt.

Ansted, *David Thomas*, angol geológus, szül. Londonban 1814 febr. 5., megh. u. o. 1880 máj. 20-án. A londoni King College-n a geológia tanára volt és különösen a geológiának gyakorlati alkalmazása körül a bányászatban és a geodézia terén szerzett érdemeket. Számos értekezést és úti kézikönyvet írt. Nevezetesebb munkái: Geology, introductory, descriptive and practical (1844, 2. rész); The ancient world, or picturesque sketches of creation (2. kiad. 1848); Physical geography (1852); The applications of geology to the

arts and manufacture (1866), Physical geography (6. kiadás 1871).

Anstett (*Johann Protasius*), német származású orosz diplomata, szül. 1766. Strassburgban, megh. 1835 máj. 14. Majna-Frankfurtban. 1789. Oroszországba ment, hol először katonai szolgálatot vállalt, azután a külügyi hivatal kollegiumában nyert alkalmazást. Miután hosszabb ideig volt tagja a bécsi követségnek, 1812. Kutuzov herceg tábornok diplomáciai kancelláriájának igazgatója lett, mely minőségben 1813 ápr. 7-én Lottum porosz tábornokkal megkötötte a kalischi konvenciót. A szövetséges háborúban 1813 jun. 15-én a reichenbachi egyezményt hozta létre, azután orosz meghatalmazott volt a prágai kongresszuson, 1815. a párisi béketárgyalásokban is részt vett. Később orosz meghatalmazott volt a frankfurti német szövetségi gyűlésen.

Anstey *F.*, álnév, l. *Guthrie* Thomas.

Anszár (arab: a. m. segítők), így nevezték azokat a medinaiakat, kik Mohammedet Mekkából való kényszerű kivándorlásakor saját körükbe fölvették s ügyének hű pártolói és segítői lettek. A mekkaiakat, kik kivándorlásakor a prófétát Medinába kisérték, *Muhádsirin*-nak (vele kivándorlók) nevezik.

Ansziennitás, l. *Ancienneté.*

Ant, nagyk. Bihar vm. nagyszalontai j.-ban, 1123 magyar lak., hitelszövetkezettel, postahivatallal; u. p. Kötegyán.

Anta (állat), az amerikai tapir (Tapirus americanus L.) népies neve. L. *Tapir.*

Antacida (lat.), oly gyógyszerek, melyek a gyomor, belek vagy a vizelet savanyuságát csökkenteni vagy megszüntetni képesek. Azok az A.-k, melyek a gyomor savanyuságát mérsékelik, az úgynevezett *direkt A.-k*, mert a gyomortartalommal való közvetlen érintkezés által fejtik ki hatásukat; azok ellenben, melyek a vizelet savanyuságát csökkentik, *indirekt A.-k;* némely sók, pl. az alkáli-fémek szénsavas sói, mindkét úton hatnak.

Antaeus, l. *Antaios.*

Antagonista (gör.) a. m. ellenfél.

Antagonizmus (gör.) a. m. ellenkezés, ellenhatás, ellentét. A *méregtanban* egy méregnek egy másikkal szemben ellentétes hatását értjük, ami egy vagy több szervre vagy központra vonatkozhatik. A tiszta, *valódi A.* az, ha a méreg és antagonista támadáspontja azonos: pl. a pilocarpin, a physostigmin, muscarin és cholin az autonom idegvégződéseket izgatni, az atropin, hyosciamin, scopolamin bénítani tudják; a physostigmin a mozgató idegvégződéseket ingerlékenyebbekké teszi, mire kurarával meg lehet szüntetni. És amennyiben a bénító méreg által előidézett bénulás nem jár a szerv fiziológiai halálával, az antagonistáknak egymás után való alkalmazásával a szervet hol fokozott működésre, hol szünetelésre lehet bírni. Ezt *kölcsönös* A.-nak nevezik. A valódi A. mechanizmusát kétféleként lehet magyarázni. Lehet, hogy az egyik méreg jelenléte az idegsejtben működéscsökkenést okoz, a másiké pedig fokozódást, s ha ez utóbbi az erősebb, ez fog kifejezésre jutni a szerv működésében. Valószinűbb azonban, hogy kémiai és fizikai folyamatokkal van dolgunk, melyek a méreg és a megtámadott sejt anyagai közt folynak le. A mérgek és a sejtanyag közt fennálló vegyi rokonságtól fog függeni, hogy melyiknek sikerül a másikat kiszorítani a helyéből és egyesülni avval. Hogy a harcban a méreg tömegének, tehát az adagnak is fontos szerepe van, az oxigén példája mutatja, ami a szénoxidot — mely nála 210-szer erősebben vonzódik a vörös vértestekhez — nagy tömegben belélegezve, ki tudja űzni helyéből és életmentő lehet.

Látszólagos A.-sal akkor van dolgunk, midőn a szerv működésváltozása ugyan bekövetkezik, de ezt a hatást az antagonista más úton járva, a méreggel nem azonos idegelemeket támadva meg, éri el. Pl. a muscarinnal megállított békaszív (vagusizgatás) nem csak atropinnal (vagusbénítás), hanem a szív motorikus készülékeinek izgatásával is működésre késztethető. A strychningörcsök oka a gerincvelő fokozott ingerlékenységében keresendő, de nem jelentkeznek ezek, ha akár az agyat bódítjuk el, úgy hogy a mérgezett nem percipiálja a görcsöt kiváltó külső ingereket, akár ha kurarával megbénítjuk a mozgató idegvégződéseket, melyeken az izmokhoz küldött erős ingerek aztán nem tudnak áttörni.

Jóformán egész gyógyszerelésünk antagonisták, valódiak és látszólagosak alkalmazásából áll. Egy toxin izgatja a hőszabályozó központot, egy lázcsökkentő szer megszünteti azt; ha bárhol élénk fájdalmat érzünk, a morfin elbódítja az agyfájdalom észrevevő képességét, stb.

Antaios (lat. *Antaeus)*, Poseidon és Gaia fia, libiai óriás, ki a hozzá vetődő idegeneket birokra kényszerítette, s miután legyőzte, megölte s koponyáikat Poseidon templomában felaggatta. Senki sem győzhette le, mert anyjától, a földtől, mindig újabb és újabb erőt merített. Herakles úgy győzte le, hogy a magasba emelte, s így addig szorongatta, míg meg nem halt.

Anták (lat., antae), antik templomoknál oly négyszögű pillérek, melyekben a cella homlokzatán túl terjedő vagyis előreugró oldalfalak végződnek (Anta-templomok). Szépítés céljából alapzattal és pillérfővel, koronázattal látták el. A görög templomok egyik faja az, melynél az oldalfalak erősen előrenyúlnak (a főhomlokzatból két oldalt előállnak) s ezen falpillérek, anték mellé, a kapu jobb- és balfelén két oszlop van beiktatva. A főhomlokzaton ennélfogva egy oszlopos, két végén fallal lezárt tornác képződik. A házak kapúi mellett alkalmazott pillérszerű falkiugrások is A.-nak neveztetnek.

Antakie, a régi *Antiochia* (l. o.) helyén, Haleb kisázsiai török vilajetben, az Orontesz vagyis Nahr el-Aszi mellett; szűk, piszkos utcákból áll; a régi A. falai még máig is nagy területet fognak körül; Potton francia alkonzul szerint 26,000 lak., bőriparral, gabona-, olajfatermesztéssel és selyemhernyótenyésztéssel. A selyemmel és halakkal elég élénk kereskedést űz. Közelében van a sekély, de halakban gazdag A.-i tó, vagyis Ak Denisz.

Antal, két szent, 1. *nagy A.*, a szerzetesség megalapítója, szül. Komában (Felső-Egyiptomban) 250. megh. 356. 106 éves korában; az egyiptomi sivatagban remetéskedett. Az egyiptomi

anakorétaság (l. *Anakoréták*) igazi megalapítója. — 2. *Páduai A.*, szül. Lissabonban 1195., megh. 1231. A ferenciek szerzetének buzgó terjesztője, afrikai hittérítő. Pádova védszentje; emléknapja jun. 13. Tiszteletének újabb formája 1893. indult ki Franciaországból a *szt. Antal kenyere* intézmény alakjában, mely a szegények számára való önkéntes adományok állandó gyüjtését és élelmiszerek kiosztását gyakorolja. Sírjához Pádovába újabban a világ minden részéből özönlenek a hívők.

Antal (lat. *Antonius*, franc. *Antoine*, ném. *Anton*), több említésre méltó fejedelem neve: 1. *Bourbon A.*, Navarra címzetes királya, Károly vendômei herceg legidősebb fia, d'Albret Johanna férje s IV. Henrik francia király apja; szül. 1518 ápril 22. Öccsével, Condé Lajossal a hugenották élére állott s a Guisek megbuktatására tört. Fogságra vetették, amelyből csak II. Ferenc váratlan halála után (1560 dec. 5.) szabadult ki. Az ingatag jellemű férfiú nemsokára az udvarral (Medici Katalin) kibékült, sőt híve lett a katolikus triumvirátusnak (Guise Ferenc, Montmorency és Saint-André) és volt hitsorsosai, a hugenották ellen fordította fegyvereit. Rouen ostroma közben azonban halálos sebet kapott, melynek 1562 nov. 17. áldozatul esett. — V. ö.: *Ruble A.*, Antoine de Bourbon et Jeanne d'Albret. (1881—86. 4 köt).

2. *A. Ulrich*, Ferdinánd Albert braunschweig-beverni herceg második fia, szül. 1714 aug 28., megh. 1776. Anna orosz cárnő őt szemelte ki rokonának, Anna Leopoldovna nagyhercegnő férjének (1739), akitől Iván herceg született, kit a cárnő utódává nevezett ki. Nemsokára rá Biron kormányzó (l. o.) megbukott, s helyébe Anna és A. lettek kormányzókká. Az új cárnő Erzsébetet, Annát és A.-t a Archangelszkbe hurcoltatta, ahol Anna 1746. nagy nyomorban elhalt. Katalin cárnő ugyan vissza akarta adni A. Ulrichnek szabadságát, de ő inkább gyermekeivel maradt a fogságban 1776. bekövetkezett haláláig. Fiát, *Ivánt* 1764. meggyilkolták Schlüsselburgban. V. ö.: *Brückner*, Die Familie Braunschweig in Russland im 18. Jahrhundert (Petersb. 1876).

Antal, 1. *Gábor*, a dunántúli ref. egyházkerület püspöke, szül. 1843 máj. 10. Szentkirályszabadján, Veszprém vm.-ben. A gimnáziumot s a teológiai tanfolyamot a pápai főiskolában végezte, hol 1865. az országgyűlési képviselővé választott *Kerkápoly Károlynak* helyettesévé, 1869. teológiai rendes tanárrá lett. 1857. ácsi lelkész; *Papp Gábor* püspök halála után 1896-ban pedig a dunántúli egyházkerület püspökévé és egyúttal komáromi lelkésszé választották. Tagja a főrendiháznak. 1909. *Kalvin János* négyszázados születésének évfordulója alkalmából a genfi egyetem teol. doktori fokozatra emelte. Irodalmi dolgozatai, beszédei jobbára hírlapokban, folyóiratokban jelentek meg.

2. *A. Géza*, egyetemi c. rendkívüli tanár, közkórházi főorvos, szül. Nagyenyeden 1846., megh. 1889 dec. 20. Budapesten. 1870. orvosdoktorrá, 1871. pedig sebészdoktorrá és szülészmesterré avatták a budapesti egyetemen. A sebészeti klinikán mint tanársegéd 1877 végéig működött. 1876. magántanár lett, 1883. pedig rendkívüli tanári címet és jelleget kapott. 1884. a Rókus-kórház fiókosztályának rendelő orvosává, 1888. pedig főorvosává nevezték ki. A m. tud. akadémia 1889. levelező tagjává választotta. Irodalmi dolgozatai főleg az urológia körébe tartoznak, számuk meghaladja az 50-et; magyar, német nyelven jelentek meg.

3. *A. Géza*, pápai ref. főiskolai tanár, orsz. képv., szül. 1866 márc. 17. Tatán. A teológiát Pápán és Utrechtben hallgatta. 1888. Pápán az ev. ref. főgimnázium, 1898 óta a teol. főiskola tanára. 1905. hosszabb ideig volt Amerikában, ahol a magyarság helyzetét és a kivándorlás kérdését tanulmányozta. 1910 júniusban Pápa városa orsz. képviselőül választotta. Irodalmi művei: *Die holländische Philosophie im XIX. Jahrhundert* (Utrecht 1888); *Koloman von Tisza* (u. o. 1899): *Fichte J. G. és az eticizmus az újabb vallásbölcsészetben* (Pápa 1891); *A vidéki városok helyzete* (1897); *A heidelbergi káté, 57 egyházi beszédben* (1903); *Az amerikai magyarság jövője nemzeti szempontból;* (Pápa 1908). Kisebb dolgozatokat sűrűn ír prot. folyóiratokba.

4. *A. Gyula*, a budapesti egyetemen az egyházjog tanára, szül. 1842 márc. 23. Pécsett, megh. 1907 nov. 15-én Budapesten. Előbb Pécsett volt jogtanár, 1881. a budapesti egyetemre nevezték ki tanárnak. Több cikluson át orsz. képviselő volt. Megjelent tanulmánya a köteles részről; sajtó alá rendezte Konek Sándor Egyházjogtanát.

5. *A. János*, erdélyi református püspök, szül. Oláhdellőn 1767 február 22., megh. Marosvásárhelytt 1854 aug. 12. Tanult Bécsben, azután a jenai s göttingai egyetemeken. Hazajőve, először Sáromberken lett lelkész, 1798. pedig Marosvásárhelyre ment második papnak. Közben 1830. generális notáriussá választatván, 1836. püspökké lett. Munkái: *Halotti beszédek; Néhai orvos Gecse Dániel életrajza, emberszereteti intézete és annak rövid felvilágosítása* (Kolozsvár 1840); *Az erdélyi helv. vallástételt követők vallássérelmei* (Nagyenyed 1841).

6. *A. János*, egyetemi magántanár, kórházi főorvos, fogorvos, szül. Győrött 1869 jul. 13. Orvosi tanulmányait a bécsi és budapesti egyetemen végezte, 1892. avatták orvosdoktorrá. Már 1890. Bókay Árpád gyógyszertani intézetében dolgozott mint tanársegéd, főleg méregtani tanulmányokkal foglalkozott. Különösen fontos, hogy a foszformérgezés ellenszerét a kálium hipermanganikumban ő állapította meg. 1896-tól a fogászati klinikához tanársegéddé nevezték ki, ahol 1898-ig működött, amikor a budai irgalmas kórház fogászati osztályának főorvosává nevezték ki, ahol jelenleg is működik. Több szakmájába vágó dolgozatot írt; e Lexikonnak is munkatársa.

Antal, régi magyar közmondásokban a. m. együgyű, ostoba, pl. megjött A. Budáról; A. a feje; antalul felel valamire. Innen *elantalodni* a. m. elbutúl, elmálékodik, elméláz; s ebből a mai *elandalodni.*

Ántalag v. *átalag*, érett bor lefejtésére való kisebb boroshordó. Tokaj vidékén használták nagyobb bormértéknek; kb. 75 liter.

Antalfalu, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1900) 906 magyar és horvát lak.; u. p. Inke, u. t. Iharosberény.

Antalfalva, nagyk., Torontál vm. A.-i járásban, [illegible] német és magyar lak., a járási szolgabírói hivatal széke, van járásbírósága, telekkönyve, adóhivatala, takarékpénztára, 2 hitelszövetkezete, [illegible] népbank fiókja, csendőrörse; vasuti állomás, posta és távirdahivatal, telefonállomás.

Antalffy Zsiross *Dezső*, orgonaművész és zeneszerző, szül. Nagybecskereken 1885 jul. 24. Tanulmányait szülővárosában, aztán Budapesten Koessler Jánosnál, külföldön Bossi Enrico, majd Straube és Reger vezetése alatt végezte. Most a budapesti orsz. kir. zeneakadémián az orgonatanszak tanára, Koessler János utódja. A fiatal magyar zeneszerzőgárdának kiváló tagja, mindig komoly és dallamos. Több műve jelent már meg; nagy kétkötetes orgonaiskolája sajtó alatt van.

Antal-kereszt. A keresztnek az a formája, melyet Szt. Antal remete, az egyiptomi szerzetek ősapja után neveznek, alakja T. Sokan ezt tartják Krisztus keresztje igazi alakjának. L. *Kereszt.*

Antalkidas, szülőföldje Spárta Kr. e. 393. Kisázsiába küldötte, hogy a perzsa királyt, ki a korinthusi háborúban Athént és Thebait támogatta, Spártának megnyerje. II. Artaxerxes egy ideig vonakodott, A. végre furfangosságával mégis kieszközölte tőle 387. a róla elnevezett békét, melynek értelmében a kisázsiai görög városok a perzsa uralomnak kiszolgáltattak, kivéve az Athén birtokában hagyott Lemnos, Imbros, Skyros szigeteket. Görögországban pedig az összes államok önállósága helyreállíttatott, azzal a feltétellel azonban, hogy egymással szövetségre nem lépnek. E kikötés nyilvánvalólag megalapította Spárta fennhatóságát.

Antalócz, kisközs. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 745 rutén, tót és magyar lak., vasgyárral, u. p. Horlyó, u. t. Szerednye.

Antal-rendek. Több régibb vallásos társaság: 1. *Szt. Antal remetéi.* A nagy remetének, Szt. Antalnak követői a keresztény őskorban. — 2. *Antoniánusok.* Alapította Abraham Atar Poresiph a XVII. sz.-ban, hogy tagjai az örmény katolikusokat ért üldözés elől menedéket találjanak. E rendből származott a Mechitarista-rend (l. *Mechitaristák*). — 3. *Szt. Antal betegápolói.* Gaston nevü nemes ember alapította 1095. St. Didier de la Motheban hálából, hogy fia Guerin az akkoriban járványos szt. Antal tüze nevű betegségből felgyógyult, hasonló és egyéb betegségben szenvedők ápolására. A testvérület eleinte laikusokból állt. II. Orbán 1095. megerősítette. III. Honorius pápa 1218 megengedte, hogy a tagok fogadalmakat tegyenek, VIII. Bonifác pedig szabályozott kanonokok rendjévé tette a társulatot, 1777. a maltai lovagok rendjével egyesült, míg végre a francia forradalom alatt 1803. megszünt. — 4. *Szt. Antal [illegible] Flandriában.* V. Pál alatt 1615. jött létre. — 5. *Szt. Antal-lovagrend.* VI. Orbán alatt 1382. bajor Albert alapította, a szentföld visszafoglalására.

Antanaklázis (gör.), l. *Anaklázis.*

Antananarivo (*Tananarivo*), Madagaszkár fővárosa és a francia kormányzóság székhelye, az ország belsejében, 150—200 m. magas sziklás emelkedésen, 1400 m. magasságban a tenger szine fölött [illegible] amfiteatrumszerüleg épült. 1868 óta kőházak épülnek a régi kunyhók helyén. Az angol misszió-társulat 4 templomot tart fönn; azonkívül van a városnak egy anglikán, egy katolikus és egy norvég lutheranus temploma, több iskolája és egy nagy nyomdája, 72,000 lak. Háromszögletü nagy piacán láthatók a régi királyi paloták és az iónoszlopokkal díszített igazságügyi palota.

Antandros. Ókori város a régi Miziában, az Ida hegy tövében, az Adramyti-öböl mellett Kis-Ázsiában.

Antaphrodisiaca (gör.), oly gyógyszerek, melyekkel a nemi ösztönt általában elnyomni, különösen pedig a hímvessző merevedéseit meggátolni vagy megszüntetni lehet. Régen nagy hírben állott mint ilyen szer a kámfor (camphora per nares, castras odore mares). A szerzetesek a középkorban apró zsákocskákban hordották maguknál, hogy szüzességi fogadalmukat könnyebben megtarthassák. Sokkal célszerűbbek az ú. n. szedativ gyógyszerek, milyenek a klorálhidrát, brómkálium, morfin kis adagai; némelyek a lupulint, mások a szalicilsavat és szalicilsavas nátriumot dicsérik. Legjobban célhoz mégis a helyes életrend vezethet: erős testi munka, sportolás, sovány, fűszer nélküli táplálék, szeszes italok kerülése, könnyű ágytakaró, hideg ülőfürdők. Ha hólyag-, v. húgycsőbántalmak tartják fenn a fokozott nemi ösztönt, akkor elsősorban ezek gyógyítandók.

Antar (rövidítve ebből: Antara), híres arab hős és költő az iszlámelőtti időből. Apja Seddád az arab 'Absz-törzsből; megh. 600 körül. Anyja fekete rabszolganő volt s ezért a törzsbeliek A.-t nem akarták magukkal egyrangunak elismerni, de végre mégis kénytelenek voltak vele, miután A. a törzs becsületét sokszor megvédelmezte s hősiességének és lovagiasságának sok jelét adta. Költeményei, melyek leginkább a maga és törzsének dicsőségét magasztalják, legteljesebben vannak meg Ahlwardt gyüjteményében (Diwans of the six ancient arabic poets, London 1870); közöttük legnagyobb hírre tett szert A. Mu'allaka (l. o.) költeménye. Az arab nép köztudatában A. a sivatag hőseinek legtartalmasabb képviselőjeként szerepel; életéhez és kalandjaihoz a népmondák és mesék sokasága fűződött, melyből a bonyodalmakban és epizódokban dúsgazdag 'Antar-regény (Szirat A.) fejlődött; e regény egyes részei a mesemondók (Meddáh, l. o.) kedvelt tárgyai. A regény többször nyomtatásban is megjelent a keleten; első teljes kiadása az 1286. (hidzsra) kairói kiadás 32 kötetben; azóta újabb teljes kiadásai is megjelentek. Egyes részeiből vannak fordítások is.

Antares α *Scorpii*, elsőrendű vörös fényű csillag a skorpió csillagzatban, mely nevét (Ellen-Mars) a Mars bolygóéra emlékeztető vörös fényétől nyerte (l. *Állócsillagok*).

Antarktikus (gör.), csillagászati műszó, mely a medve csillaggal ellentétes égtájt, tehát a déli sarkvidéket jelenti. L. még *Arktikus.*

Antarktikus régió, állatföldrajzi tartomány, mely a déli sark körüli vidéket foglalja magában; az állatok közül legjellemzőbbek a pingvinek, l. *Állatföldrajz.*

Antarktikus vidék v. *Antarktisz.* Legújabban a déli sarkvidék nagy kontinensét értjük alatta, melyet *Penck* dr. berlini professzor kezdeményé-

zésére *Antarktiká*-nak is nevezünk. Ezt a glecseres új kontinenst két részre osztjuk: Kelet- és Ny.-Antarktikára. A legutóbbi délsarki expediciók, közöttük *Drygalski* dr., *Nordenskjöld* dr., Robert E. *Scott*, valamint Ernest Henry *Shackleton* kutatásai lassan-lassan fényt derítenek az A.-re, a *hatodik világrészre.*

Antarthritika (gör.), az izületek fájdalmai ellen szolgáló gyógyszerek, l. *Köszvény* és *Izületi csúz.*

Ante, latin elöljáró, a. m. előtt.

Anté (gör.), homlokpillér, l. *Anták.*

Ante acta (lat.) a. m. megelőzőleg megtörtént dolgok; előirat.

Ante approbationem (latin) a. m. «helybenhagyás előtt», fogalmazványokra írják utasításképen, hogy a fogalmazványt, helybenhagyása végett való előterjesztése előtt a megjelölt hivatalnoknak mutassák be, hogy ez tudomásul vegye, v. megjegyzését reávezesse, v. az ő ügykörébe tartozó fogalmazvánnyal kiegészítse.

Anteasthmatica (lat.), oly szerek, melyeket ideges asztma ellen rendel az orvos. Ilyenek pl. a jódkálium, a morfin, a nitritek, belladonna készítmények stb., l. *Asztma.*

Ante barbam docere senes, Persiusnál található latin közmondás arra, aki tejfeles szájjal («szakáll előtt») az idősebbeket akarja tanítani.

Antecedenciák (lat.), oly megelőző események, melyek az eredményre következtetést engednek vonni; *antecedálni*, a. m. megelőzni, fölénnyel bírni; *antecessor*, a. m. előd, különösen hivatalban; *antecedens*, ami elől megy, az előző.

Antecessor (lat.), l. *Antecedenciák.*

Antechinomys (állat), l. *Erszényes ugróegér.*

Ante Christum (ante Christum natum, lat.). a. m. Krisztus születése előtt.

Antecoronationalis törvénycikkek (koronázás előtti t.-c.-ek). Az 1608. évi t.-c.-ek között azok, amelyeket II. Mátyás megkoronáztatása előtt alkottak. Ezek a koronázás előtti t.-c.-ek (I—XXIII.) külön vannak számozva, bár a k. u. alkotottakkal (I—XXVII.) együtt a k. u. nyertek szentesítést és együttvéve egy dekrétumba vannak foglalva.

Antecursores (lat. a. m. előfutárok), a római hadsereg katonái, kik felderítő szolgálatot teljesítettek; velök ment előre a táborhelyeket kiszemelő tiszt is, kinek utasítása szerint az A. a tábor számára szükséges fa, víz és élelmiszerek szállításáról is gondoskodtak.

Antedatálás (lat.) a. m. számlákat korábbi kelettel ellátni. Törvényellenes és helytelen eljárás ez, melyet ma az üzleti életben mellőznek. Az A. nem tévesztendő össze üres váltók (biankó v.) kitöltésénél előforduló utólagos keltezéssel.

Ante diem (lat.) a. m. a nap előtt, a kitüzött idő előtt.

Antediluviánus (lat.) a. m. özönvíz előtt való, ami az özönvíz előtt történt. *Antediluvián vallás*, a patriarchák vallása Ádámtól Noéig.

Antedon (állat), *Tengeri liliomok.*

Ante expeditionem (lat.) a. m. elküldés előtt; fogalmazványokra írják utasításképen, hogy a kiadóhivatal a tisztázat elkészítése után, de az elküldés *előtt* a fogalmazványt megjelölt hivatali személynek mutassa be *tudomásul vétel* végett.

Antefix (gör.). Kisebb, rendesen palmettás akroteriaalakú díszítmény, mely az antik főpárkány fölé került s arra volt hivatva, hogy a cserépsorok kezdetét palástolja. Többnyire égetett agyagból készült.

Anteflexio uteri (lat.), a méh azon előrehajlása, melynél hossztengelye a belső méhszáj magasságában megtöretik s a nyaki résszel hegyes szöget képezve a méh teste előre tekint. Ha ezen erős törése ki nem egyenesíthető, könnyen is állandósul, sőt a méhet természetszerű mozgásaiban és helyváltozásában akadályozza: az A. kóros.

Anteia, l. *Bellerophon.*

Anteizagógé (gör., lat. *contraria inductio),* beszédfordulat, mely szerint a szónok valamely ellenvetést elismer ugyan, de viszont ez engedménynyel szemben még fontosabb érvet hoz elő.

Antejustinianusi jog, a Justinianus római császár előtt való római jog, melynek forrásai: 1. a 12 táblai törvény (lex duodecim tabularum, v. a szerkesztéssel megbizott tiz férfi után lex decemviralis, v. egyszerüen lex). Livius szerint «fons omnis publici privatique juris» — minden köz- és magánjognak forrása — tehát valóságos alaptörvény, mely egészen Justinianusig a római magánjognak alapja is maradt; — 2. leges, a római nép által a comitia centuriákon hozott határozatok; — 3. plebiscita, a comitia tribután a néptribun indítványára elfogadott határozatok; 4. a szenátusnak nevezett tanács határozatai; — 5. a szokásjog és pedig «mores maiorum» (az elődök szokásai), «consuetudo» (szokás), és «res judicatae» v. «auctoritas rerum perpetuo similiter judicatorum» (törvényszéki szokás, birói gyakorlat, usus fori) alakjában; — 6. az igazságszolgáltató hatóságoknak hivatali évük kezdetén kibocsátott nyilvános hirdetései; — 7. a jogtudósok által adott vélemények, «responsa prudentum» s az ezáltal képződött «jogászi jog» (auctoritas prudentum); — 8. a császárok korában ezeken felül a «császári rendelvények» (constitutiones principum), amelyeknek több neme volt. Ezeknek összegyüjtését tartalmazzák a «Codex Gregorianus», «C. Hermogenianus» s a mindkettőnél sokkal nevezetesebb «Cod. Theodosianus». Az ennél későbbi keletü császári rendelvényeket «novelláknak» (novellae, novae constitutiones) nevezik.

Antelao, a déltiroli Dolomitalpok egyik legmagasabb hegye, 3264 m. magas csúcsáról, hova San Vitóból juthatni el, tág kilátás nyilik messze környékre.

Antelapsarii, l. *Predesztináció.*

Anteludium (lat.), előjáték.

Ante meridiem (lat., rövidítve *a. m.)* a. m. délelőtt.

Antemetica. Az orvosi tudományban oly gyógyszerek gyüjtőneve, melyek a hányást megszüntetik. Egyszerű hányásnál, mely a gyomor nyálkahártyájának izgalmából ered (pl. akut gyomorhurut kezdeti szakában), a hideg szénsavdús italok jól szolgálnak, pl. szódavíz, citromié, pezsgőbor, potio Riveri, azután jégdarabkák; terhesek hányásánál (hyperemesis gravidarum), mely néha igen súlyos, néha a pepszin, máskor a sósavas kokain kis adagai, vagy az antipirin, vagy

fekvő kúra segít. Tengeri betegség esetében, agyvelőbetegségek folyamán fellépő hányásnál a legtöbbször cserben hagy.

Antemion (gör.). Az antik építészetben felfelé álló virágokból és levelekből stilizált díszítmény. Egymás mellé sorakoztatva, szalagdiszt alkot, s ezzel voltak az anták, valamint a dór és ión oszlopok nyak-tagozatai diszitve. (Palmettás gallér- l. o.)

Antenagium (uj-lat.) a. m. elsőszülöttség joga.

Antenna, a rovaroknak tapogatásra való szerve. l. *Csáp.*

Antennaria *R. Br.* (növ.), l. *Macskatalp.*

Antennarius (állat), a tüskeparás halak (*Acanthopteri*) rendjének karosszárnyuak (*Pediculati*) családjába tartozó halnem, nagy, magas, oldalt összenyomott fejjel, csaknem haránt fekvő szájjal, kis szemekkel, csupasz vagy gyengén tüskés testtel, a fejen leggyakrabban tapogatószerű nyujtvánnyal, amely a hátúszónak különvált első sugara s valószinüleg a zsákmány odacsalogatására való. A hónaljúszószárnyak lábcsontjai megnyúltak, s lábhoz hasonló szervet alkotnak, melyek lehetővé teszik a szargasszótelepekben való mászkálást. Kopoltyúnyilásaik igen kicsinyek. Az igen vékony falazatu gyomor rendkivül tágulékony s ha levegővel telik meg, a hal könnyen a tenger szinére emelkedhetik, ahol nagy előszeretettel kapaszkodik az úszó tárgyakra. Ez magyarázza meg az ide tartozó fajok nagy földrajzi elterjedését. Az ikrák részére, állítólag, fészket készítenek. Ez ideig mintegy 20 faj ismeretes a forróövi tengerekből. Legörömestebb a szargasszumtelepeket lakják s ezért *szargasszó-halaknak* is nevezik. Az *A. marmoratus* Gthr., bár a tropikus tengerek lakója, néha a norvég partokig is elvándorol. Ide tartoznak a *Brachionichthys-* és *Saccarius*-nemek is.

Antenor. 1. Aisyetes és Kleomestra fia, a trójaiak bölcs tanácsadója, aki mindig a béke mellett volt s ajánlotta, hogy Helenát és az elrablott kincseket adják vissza s kössék meg a békét a görögökkel. Későbbi mondák árulónak tüntetik fel, kinek házát a dúló és gyujtogató görögök Agamemnon parancsára megkimélték. A város feldúlása után A. korábbi monda szerint Kyrenében telepedett volna le, későbbi monda szerint fiaival együtt a Paphlagoniából elűzött heneteket (veneteket) vezette Itáliába s megalapította Pataviumot (Padova).

2. *A.*, görög szobrász és érműves a Kr. e. 6. sz. második felében. Egyetlen, jelzésével ránk maradt műve egy nőalak az akropolisi lányok típusában, mely Athénben, az Akropolison került elő. 510. Kr. e. a Peisistratidák elűzése után A.-t bízták meg, hogy a zsarnokölőknek, Harmodiosnak és Aristogeitonnak szobrát készítse el. A szobrokat, melyeket az athéni vásártéren állítottak fel, 480. Xerxes elrabolta, ezek helyébe új, hasonló tárgyú szoborcsoportot állítottak, melyet Kritios és Nesiotes készített; márványmásolata a nápolyi múzeumban látható.

Antenuptialis (lat.) a. m. a házasság előtti.

Ante obitum (vagy: *mortem*) *nemo beatus*, latin példabeszéd: halála előtt senkise boldog. Alapja Solonnak Kroisoshoz (l. o.) intézett intelme.

Anteoccupatio, l. *Megelőzés.*

Antependium (lat.) v. *antipendium.* Az oltár elő- és oldalfalait fedő aranyból, ezüstből, aranyozott rézből, fából, szövetből való díszitmény. Tiszta arany és drágakövekkel díszitett A.-okról már a IV. sz.-ban történik említés. Templomokban és gyűjteményekben igen szép, gazdagon díszitett A.-ok jutottak korunkra. A milánói a IX. sz.-ból, a velencei szt. Márk templomban lévő a XII. sz.-ból való. A legnevezetesebb a baseli dóm aranytáblája, II. Henrik császár ajándéka, Párisban a Musée de Clunyban. Kezdetben inkább érből készültek, később a gótikus időszakban szövetből (bársony, selyem). Gazdagon vannak hímezve s rámába foglalva, hogy a rajtuk levő ábrázolást jobban lehessen látni. A díszítmények tárgya rendesen az ó- és új testamentumból van véve, a megdicsőült Krisztust, az apostolokat, az utolsó vacsorát, Veronika kendőjét, a megváltás művének a szent miseáldozattal valami összefüggésben levő egyes jeleneteit tüntetik fel. Nem ritkák a profán ábrázolások: szirének és más képzeleti állatok, lovagok stb. A fölirások rendesen az ábrázolásra vonatkoznak. Ha az oltár falai amúgy is díszesek, az A. nem okvetlenül szükséges; ámbár az egyházi törvényeknek (Missal Rubr. t. XX. Caerem. Ep. I. 12. 11.) megfelelőbb, ha — kivált nagyobb ünnepeken — az ünnep színével egyező A. alkalmaztatik.

Antepenultima (lat.) a. m. az utolsóelőtti szótag előtt való szótag.

Anteponál (lat.) a. m. fölényt ad; *antepozició*, előny, főlény. Növénytani értelemben l. *Virág örvei.*

Antequera, az antik *Antiquaria*, járási székhely Malaga spanyol tartományban, a Guadalhorce folyó balpartján, a Sierra de los Torcales É.-i lábánál, három dombon, vasút mellett, (1900) 31,609 lak., értékes gyapjukelmék szövésével; a mellette elterülő termékeny vegán termesztett olaj-, bor- és gabonakereskedéssel; néhány régi érdekes templommal; római korból való diadalkapuval (Arco de Hercules v. de los Gigantes). 10 percnyire a várostól van a legérdekesebb régisége, a Cueva de Menga, földdel borított dolmen, amely négy hatalmas lapos kőből áll.

Anteriores (lat.) a. m. az elődök; *anterioritás*, a megelőzés, a főlény időre nézve.

Anteros (gör., a. m. vetélyszerelem, viszonos szerelem), Ares és Aphrodite fia. Régi mondákban a megvetett és vetélkedő, újabbakban a viszonos szerelemnek istene.

Antesignani (lat.: «a zászló előtt állók») volt a nevük a római légióban azoknak a katonáknak, kik a hadi jelvények (signa) megvédésére voltak kirendelve. Julius Caesar minden légióban legvitézebb harcosaiból szervezte az A. csapatát, melyre fontos dolgokat, pl. jelentős helység megszállását és megvédését bízta. Kiváltságuk az volt, hogy podgyászt nem vittek és erődítési munkálatok alól fel voltak mentve.

Antestatio (lat.), tanunak való felhivást jelez oly peresetben, mikor az alperes vonakodik megjelenni a törvényszék előtt. A felperesnek a rómaiaknál joga volt a vádlottat ott szólítani fel a törvény előtt való megjelenésre, ahol ép vele talál-

kozott és ott egy tanuzásra alkalmas ismerőst felkért arra, hogy az idézésről tanuságot tegyen. Ezzel a kérdéssel: licet antestari? fordult hozzá s igenlő felelet esetén fülhúzással emlékeztette a tanuságtételre; az alperest ilyenkor csak kezes állítása mentette meg attól, hogy erőszakkal törvény elé ne vigyék.

Ante terminum (lat.) a. m. a határidő előtt; *ante terminum praefixum*, a meghatározott, kitüzött határidő lefolyása előtt.

Anteveniál (lat.) a. m. megelőz.

Anteversio uteri (lat.), a méh rendes elhelyeződése a medencében. L. bővebben *Méhbajok.*

Anthela (növ.), l. *Virágzat.*

Anthelmintica, l. *Féregüző szerek.*

Anthelmium (növ.) a. m. virágzat (l. o.).

Anthem, angol zenei műforma, mely körülbelül az egyházi *cantata*-nak felel meg (l. o.), de ettől a *motetto* (l. o.) irányában eltér. *Purcell* és *Händel* szerzeményei által jutott jelentőségre. Kétféle t. i. *full anthem,* melynél a karnak van túlsúlya és *verse anthem,* mely nagyobbrészt magánénekekből és kettősökből áll; mindkettőnél közreműködik néha a zenekar is. Szövegük bibliai.

Anthemios, kisázsiai építész a VI. sz.-ban; Trallesből (Lidia) származott és miletosi Isidorosszal együtt Justinianus császár megbizásából 532—37. újjáépítette a konstantinápolyi Hagia Sophia templomot. L. *Bizánci művészet.*

Anthemis *L.* (növ., pipitér, montika), a fészkesviráguak (Compositae) génusza, melynek mintegy 100 faja csaknem kizárólag Európára és a Földközi-tenger vidékére szoritkozik. 1 éves v. évelő, többnyire szagos füvek v. félcserjék. Levelük 1—3-szor szárnyas, a fészek virágai fehér, sárga v. piros színüek; termésük (kaszat) 4—5 szögletes. Hazánkban mintegy 9 faj él. Az *A. nobilis* L. (nemes pipitér, római kamilla) szőrös, levele kétszer szárnyas, virága fűszerszagú, keserű ízű, sárgás v. kékes éterikus olajat tartalmaz. A gyógyszerészetben a virág neve: flores chamomillae Romanae. Az *A. tinctoria* L. (festő pipitér) sárga virágú, gyakori, régen festékéért termesztették. Az *A. cotula* L. (nehézszagú pipitér) és az *A. arvensis* L. (parlagi pipitér) mezei és kerti gyom. Egyes A.-fajok kerti virágok.

Anthemius, 1. *Flavius,* nyugatrómai császár 467—72. Galaciából származott s Eufémia, Marcianus római császár leányának férje volt. Leo császár alatt győzedelmesen harcolt a hunok ellen. *Ricimer* hadvezér segítségével jutott a császári trónra, de mikor a hatalmaskodó vezértől szabadulni akart, Ricimer megölte (472). V. ö. *Hoszner,* Die letzten römischen Kaiser (Bielitz 1900.) — 2. *A.,* kisázsiai építész, l. *Anthemios*

Anthera, l. *Porzó.*

Anthericum *L.* (növ.), l. *Hölye.*

Antheridium (növ.), a növények szerve, amelyben a hím ivarsejtek (spermatozoidok, antherozoidok) keletkeznek a moszatok, gombák, mohok, charafélék, harasztok és a nyitvatermők egy részénél.

Antherozoidok, l. *Spermatozoidok.*

Anthes *György,* operaénekes, tenorista, szül. 1863. Homburgfürdőben. Zenésznek készült, amíg ritka szép hangját föl nem fedezték. A freiburgi szinházban 1888. lépett föl először, egy év mulva már a drezdai operához szerződtették. 1894. kir. kamaraénekesi címmel tüntették ki. Vendégszerepelt Bayreuthban, Münchenben, Londonban, Oroszországban s Amerika több nagy városában. 1903. megvált a drezdai operaháztól s Mader igazgató a budapesti királyi operaházhoz szerződtette.

Anthesis (gör.) a. m. a virágzás, a virágzási idő, a bimbó kinyilásától az elvirágzásig, vagyis a szirmok lehervadásáig.

Antheunis (ejtsd: antönisz), *Gentil Theodoor,* flamand költő, szül. Oudenaardeben 1840 szept. 9. Jó ritmusu dalai közül igen sokat megzenésített *Demol* Willem. Költeményeiből 1873. jelent meg az első gyüjtemény, ezt követték Uit het hart (Leiden 1874); Leven, lieven en zingen (Hága 1879).

Anthistiria (növ.), l. *Themeda.*

Antho ... (*Anth....* gör.) összetételekben a. m. virág.

Anthoceros *L.* (növ.), a májmohák génusza, melynek mintegy 80 faja közül kettő hazánkban is előfordul.

Anthocián, a növények némely sejtjének vakuolájában előforduló színes oldott vegyület, amely vörösesre vagy kékesre festi a szerveket.

Anthodium, l. *Virágzat.*

Anthographia, l. *Antográfia.*

Anthologia graeca, l. *Görög antológia.*

Anthologia latina, l. *Római antológia.*

Antholysis (növ.), l. *Anamorfózis.*

Antholz, a tiroli *Pusterthal* (l. o.) 25 km. hosszú É.-i mellékvölgye. Alsó részében van *Bad A.* (vasas forrás), felső részében az A.-tó (35 ha.).

Anthomyia *Meig.* (állat), l. *Viráglégy.*

Anthonomus *Germ.* (állat), az ormányos fedeles szárnyú rovarok *(Curculionidae)* egyik neme. L. *Orrmányos bogarak.*

Anthony, *Susan,* a nőemancipáció első harcosa Amerikában, szül. 1820 febr. 25. South Adamsban (Massachusetts állam), megh. 1906 márc. 13. Rochesterben (New-York áll.). Tanítónő volt s 1848. az első kongresszuson, melyet a nők egyenjogusítása érdekében tartottak, nagy hévvel szállt sikra s ettől fogva életfeladatává tette, hogy kiküzdje a nők részére is a vagyonukkal való szabad rendelkezést és a választói jogot. A rabszolgaellenes mozgalomban is kitartóan küzdött a négerek felszabadítása mellett és az É.-i államokban felolvasásokon hirdette a rabszolgaság megszüntetésének követelését. Elnöke volt sok éven át a Woman's Suffrage Associationnak, a nők szavazati jogának kivívására alakult egyesületnek. Nemcsak lapokban foglalkozott kitartóan ezzel a kérdéssel, hanem E. C. Stanton elvtársával együtt könyvet is írt: The history of Woman's suffrage (New-York 1881—88, 3 k.). V. ö. *Ida Hasper,* Life and work of Susan A. (1—2. k. 1898, 3. kötet 1908).

Anthophylli, l. *Szegfűszög.*

Anthor, l. *Anthyr.*

Anthos (gör.), virág.

Anthoxanthum *Puelii Lec. et Lam. mag.* Nagyon keresett drága fűmag, a szagos borjupázsit (A. odoratum L.) hamisítására használják. A károsodás nagy, mert míg a szagos burjupázsit kellemes illatáért kedvelt fű, addig az A.-nak nincs

állata, továbbá míg az előbbi több évig kitartó fű, mely meglehetős jó takarmányt ad, addig az utóbbi csak egyéves fű és nincs takarmányértéke. A. A. nagyon gyakori gyom a rozsvetésben; a földet sűrűn behálózza, úgy, hogy a vele elgyomosodott földön nagyon nehéz aratni a rozsot, mert a kasza a gyomfűben minduntalan megakad. A rozs tisztítása alatt az A.-ot kirostálják, s a magkereskedők megveszik. L. Szagos borjupázsit.

Anthozoa *Ehrbg.* (állat), a tömlősállatok (*Coelenterata*) egyik osztálya. L. *Viragállatok*.

Anthrachrison, l. *Antrakrizon*.

Anthrakotheridae, a párosujjúaknak kihalt emlős családja, melynek képviselői az Anoplotheridák-hez és disznókhoz állanak közel. Lábuk négy ujjú, melyek közül a két középső rendesen hoszszabb. Szemfoguk erős. Eocén és oligocénben éltek.

Anthranilsav, l. *Antranilsav*.

Anthrarobin, l. *Antrarobin*.

Anthrasol, l. *Antraszol*.

Anthrax, Theophrastusnál drágakő, kárbunkulus, tehát vagy gránát vagy rubin.

Anthrax, l. *Lepkeme*.

Anthrenus *Geoffr.* (állat), Bogárnem, mely a *Dermestidák* családjába tartozik. A kifejlődött bogarak lapos, kerek testűek és jobbára 2—3 mm. hosszúak. Csápjuk bunkós. Ha megérintjük őket, vagy megrázzuk azt a tárgyat, melyen tartózkodnak, akkor a földre esnek és egy ideig holtnak tettetik magukat, miközben lábukat a testük alsó részén levő megfelelő barázdákba úgy visszahúzzák, hogy az avatatlan szem könnyen lábatlanoknak nézhetné őket. Lárváikon a szőr a test végén föle sokkal sűrűbb és hosszabb, mint a mellső részeken. Lárva-állapotban állati holt anyagokból, tollból, szőrből, hulladékból, rovarhullákból stb. élnek. Közönségesebb fajok: 1. *A. scrophulariae* L. A kifejlődött bogarat virágokon találjuk, néha igen nagy mennyiségben. Így pl. házak közelében álló almafák virágjában, továbbá *Spiraea*-bokrok virágján stb. majdnem minden kertben közönséges. Szárnyfedői feketék, fehéres hullámvonalakkal, találkozásuk vonalán pirosak. Hoszszasága 3 mm., szélessége 2 mm. Lárvája verébfészkekben, kamrákban, padlásokon tartózkodik és tollakból, meg egyéb hulladékokból él. — 2. Múzeumbogár *(A. museorum L.)* 2·5 mm. hosszú. Szárnyfedői barnák, 3 fehéres-szürke, hullámos keresztsávval. Előmellkasán fenn, a hátsó széle közelében 3 szintén szürkés folt van. Ez a faj a természetrajzi gyűjteményekben, továbbá prémes ruhafélékben élősködik, hol lárvája néha óriási károkat okoz. A fertőzött bundákat, kitömött állatokat gyakrabban kell porolni, vagy pedig jól elzárható rekeszben szénkéneggázok hatásának kitenni. A kitömött állatokat arzénvegyületekkel (arzénsav, arzénsavas nátron) szokták impregnálni, amit úgy is el lehet érni, hogy az egész tárgyat (esetleg itatós papirral körülkötve), olyan homokba helyezik, melyet arzénsavnak vagy arzénsavas nátronnak vízben való oldatával öntöztek meg. — 3. *A. verbasci* L. (varius F.). Felül piszkossárga szintén 3 fehéres hullámos sávval. Ez is előfordul a gyűjteményekben. — 4. *A. pimpinellae* F. Az *A. scrophulariae*-hoz hasonlít, csakhogy szárnyfedőinek felső felén *széles*, hullámos, fehér sáv húzódik egyik oldalától a másikig, mely a szárnyfedők külső szélén a legszélesebb. Ez a faj is található rovargyűjteményekben.

Anthribus *Geoffr.* (*Brachypterus Schönh.*, állat). Rovarnem a bogarak rendjéből, az *Anthribidák* családjából, mely az ormányosokkal áll közeli rokonságban. Az ide tartozó bogarak rövid, zömök, majdnem négyszögletes testalkatuak. Fejük rövid, kiszélesedett ormányban végződik. Csápjuk, mely nincs könyökformán megtörve, mint a valódi ormányosoknál, 11 ízből áll és bunkója három-ízes. A lábtőízek száma 4, de csak három látható jól, mert a harmadik nagyon kicsiny és a második által majdnem el van födve. Legközönségesebb fajok: 1. *A. fasciatus* Forst.; 3—4 mm. hosszú; szárnyfedőinek alapszíne vörösbarna és fehér meg fekete foltoktól kockásan tarka. 2. *A. variegatus* Fourc. (varius F.); az előbbinél jóval kisebb (2·5 mm. hosszú). Szárnyfedőinek alapszíne feketés, szürke foltokkal tarkázva. Gyakoribb, mint az *A. fasciatus*. Az Anthribusfajok életmódjuknál fogva igen hasznos állatok. Lárváik a nőstény pajzstetvek (Coccidae) pajzsa alatt élősködnek és a pajzzsal védett állatot fölemésztik. Olyan fákon, melyeket a pajzstetvek (pl. az ákácfa pajzstetve, Lecanium robiniarum Dougl.) támadtak meg, igen gyakoriak.

Anthriscus *Hoffm.* (növ.), l. *Turbolya*.

Anthropo . . . (gör.) összetételben a. m. ember vagy emberre vonatkozó, pl. anthropologia, embertan.

Anthropogeographia, l. *Antropogeográfia*.

Anthropoid v. *anthropomorph* (gör.) a. m. emberszabású lény.

Anthropologia, l. *Embertan*.

Anthropomorph, l. *Anthropoid*.

Anthropomorpha (állat), l. *Emberszabású majmok*.

Anthropomorphismus, l. *Antropomorfizmus*.

Anthropophagia (gör.), emberevés. *Orvosi jelentését* l. *Kéjgyilkosság*.

Anthropopithecus *Haeckel*, l. *Pithecanthropus*.

Anthropotoxin (gör.), Brown-Séquard nevezte el így azt az állítólagos illékony mérget, amelyet az emberek termelnek, s amely az emberek által túlzsúfolt, rosszul szellőztetett helyeken rosszullétet okoz. Weichardt vizsgálatai szerint ez azonos lenne az általa felfedezett, megerőltető munkánál keletkező, s a fáradtság jelenségeit okozó méreggel, a kenotoxinnal. Hogy ezek a dolgok mennyiben felelnek meg a valóságnak, azt a jövő fogja kideríteni. L. *Elfáradás*, *Szellőzés*.

Anthurium *Schott* (növ.), az Araceae (kontyvirágfélék) család génusza, Amerika tropikus őserdeinek lakosa, mintegy 500 fajjal, részben fatörzseken lakó epiphyták. Szára részint törpe, részint egyenes, vagy felfutó, levele szép sötétzöld, vagy tarka, bőrnemű, egyszerű vagy ujjasan, vagy ölbefogottan szabdalt, virágzata hengerded, virágburka rövid, bogyója 2—4 magú. 40 faj növényházak dísznövénye, szobák díszítésére is ajánlatos. A mexikói A. *Scherzerianum Schott* (Flamingopflanze) bíborpiros és soká díszlő virágburokjáért és virágzatáért kedvelt cserepes szoba-

növény. Keresztezés által számos igen szép tarka levelü alakot hoztak létre.

Anthurus (növ.), olyan füzér v. bugás-virágzat, melynek tengelyét a virágcsomók gyakran nagyon sürüen növik be.

Anthus *Bechst.* (állat). Az éneklők *(Passeriformes)* rendjébe, a billegetőfélék *(Motacillidae)* családjába tartozó madárnem. L. *Pipiske.*

Anthyllis *L.* (növ.), l. *Nyúlszapuka.*

Anthyr (Anthor, Anthur), a monda szerint a vandálok és herulok első királya, egy amazon fia. Résztvett Nagy Sándor ázsiai hadjáratában és ennek halála után a mai Mecklenburg vidékére került, hol több várost alapított. — Egy másik A. a vendek királya volt a Keleti-tenger vidékén, Kr. u. a II. sz.-ban.

Anti (gör.), gyakran fordul elő összetett idegen szókban, melyek részben latin és román, részben görög eredetüek. Az első esetben a magyar *elő* és *elül* előljáróknak felel meg, pl. antichambre; az utóbbi esetben pedig az *ellenkezőnek* értelmében használtatik, pl. antikritika, *ellenbirálat.* Földrajzi neveknél az átellenben fekvő pontot jelenti.

Anti, a délamerikai arovaka nyelvcsaládhoz tartozó indiánus néptörzs a felső Amazon folyamvidékén. Vad és fékezhetetlen nép, de nem műveletlen, ért a szövéshez és az ércek feldolgozásához.

Anti, *Radó* Antal (l. o.) irói álneve.

Antiabolicionista (gör., lat.), valamely intézmény megszüntetésének ellensége. Az északamerikai Egyesült-Államokban a rabszolgaság megszüntetésének ellenei.

Antiades (gör. orv.) a. m. mandula (l. o.).

Antiadiaforisták (gör.). A schmalkaldeni háború a protestánsok leveretésével végződött (1548) s a győztes V. Károly német császár a protestánsokat a katolikus egyházhoz való alkalmazkodásra szorította. A félénk Melanchton a béke és fennmaradás érdekében a «lipcsei interim»-ben elfogadhatónak nyilvánította a legtöbb katolikus szertartást, pápai hatalmat, a misében a latin nyelvet, azzal indokolván, hogy azok közönyös (gör. adiaforos) dolgok, azaz a szentirási hit lényegét nem érintik. A szigorú lutheránusok, ezek élén Flacius Mátyás, heves vitát indítottak Melanchton és társai ellen (s ők nevezhetők A.-nak), tagadván, hogy a Melanchton által állított és elfogadható szertartások közönyösek volnának. A vita hevének az augsburgi vallásbéke (1555) vetett véget, mivel a protestánsok vallásszabadságot nyertek, s a rájuk erőszakolt «közönyös» szertartásokat szabadságukban állt mellőzni.

Antiaditis (gör.), a. m. mandulagyuladás, l. *Tonsillitis.*

Antialkoholizmus alatt értik mindazt a törekvést, amely a szeszes italok fogyasztásával járó szociális, kulturális, egészségügyi és egyéb károk felderítésére és megszüntetésére irányul. Ezt célozza az antialkoholista mozgalom, amely ép olyan régi, amilyen régi a szeszes italok fogyasztása. Minden szeszes italnak: bor, sör, pálinkaféléknek fő alkotó része a borszesz, tudományos néven aethylalkohol, amely a bódító, narkotikus szerek közé tartozik. Az alkohol bódító hatásán kívül maró hatást fejt ki az élő sejtre és ezen hatások magyarázzák meg a szeszes italoknak az élő szervezetre gyakorolt káros befolyását. Alig van az emberi szervezetnek olyan része, amely a szeszes italok rendszeres fogyasztása folytán kárt ne szenvedne. Az alkoholnak maró hatása következtében az összes nyálkahártyákon, a parenchymás szervekben hurutos megbetegedések fejlődnek. Végzetes hatása van a szeszes italok túlságos élvezetének az agyvelőre és idegrendszerre, amelynek számos betegségét okozza. Azáltal, hogy a szeszes italok rendszeres fogyasztása közvetlenül vagy közvetve megbetegedéseket okoz, leszállítja a szervezet ellenállóképességét és az átöröklésben, az elmebetegségek előidézésében, s az egész faj degenerálásában nagy szerepet játszik, hozzájárul az élettartam megrövidítéséhez is. A korcsmárosok, a szesz és sörgyári alkalmazottak és általában az alkoholiparban elfoglaltak halandósága 74%-kal mulja fölül az átlagos halálozási arányt. Alkoholizmusban, illetőleg alkohol okozta betegségben legtöbben a vendéglősök és korcsmárosok halnak el. A munkásbetegsegélyző pénztárak statisztikái szerint a legtöbb ápolási nap és a legtöbb halálozás az alkoholisták, illetőleg a rendszeres szeszivók között van. Az angol életbiztosító társaságok között sok olyan van, amelyik külön csoportban biztosítja a szeszes italoktól teljesen tartózkodó egyéneket. Ezeknek a biztosító társaságoknak statisztikai kimutatásai azt bizonyítják, hogy már a mértékletes alkoholélvezet is megrövidíti az élettartamot.

Forel vizsgálatai szerint az alkoholnak nagyobb mennyiségei megtámadják a csirasejteket is, és ezen csirasejtromlásnak, amelyet Forel blastophthoriának nevezett el, következménye az elfajulás. Az alkohol okozta degeneráció az utódok hiányos fejlődésében, a testi nagyság visszamaradásában, a koponya elfajulására mutató alkatában, vízfejüségben mutatkozhatik, vagy ideg- és elmebetegségekre, bűntevésre való hajlandóságban, erkölcsi defektusokban nyilvánul. A mértéktelen ivóknál az utódoknak nem csak mennyisége, hanem minősége is hátrányosan befolyásoltatik, egyrészt a világrahozott utódok fokozott halálozása, másrészt a termékenység csökkenése által. Hazánkban sem tart lépést a születések száma a népesség szaporodásával, ami a születési arányszám csökkenésében jut kifejezésre. A 80-as évek átlagában ez a szám 44‰ volt, 1890—1895-ben 41·7‰-ra, az 1896—1900 években 39·2‰, az 1900—1908 években 36·8‰-ra szállt alá, 1910. pedig csak 36·1‰. A születési arányszám csökkenésében szerepe van az alkoholizmusnak is, a legkisebb volt az arányszám azokban a vmegyékben, ahol az alkoholfogyasztás a legnagyobb; Krassó-Szörény vmegyében 26·9‰, Temes, Hunyad vmegyében 29·8‰, az országos átlagon jóval alul. A szaporodás a leggyöngébb a Tisza-Maros szögén 5·1‰, míg az országos átlag 11·5‰. Az alkohol improduktiv kiadásokra való ösztönzéssel, a táplálkozás rontásával, a testi és szellemi munkaképesség csökkenésével, betegségek, balesetek szaporításával csökkenti a faj erejét és ellenállóképességét a létért való küzdelemben. A rendszeres alkoholélvezet az agyvelőre kifejtett káros hatása által az agykéregben funkcionális és organikus zavarokat idéz elő.

Általánosan ismert tény, hogy az alkoholizmus és bűntettek között szoros összefüggés van. Az alkoholizmus igen gyakran oka a testi sértéseknek, gyilkosságnak, emberölésnek, szemérem elleni bűntetteknek, lopásnak stb. A bűntettek és alkohol között összefüggést számosan mutatták ki. Így pl. az angol parlament által kiküldött alkohol bizottság 1899. évi jelentésében 50%-ra teszi az alkoholos mámor alatt elkövetett bűntettek számát. Skóciában a börtönügyi bizottság elnöke Mc. Hardy behatóbb tanulmányai alapján 90%-ra teszi az összes letartóztatottak között azoknak a számát, akik alkoholizmus miatt kerültek a börtönbe. Magyarországon a dr. *Dóczi* Imre által feldolgozott adatgyűjtés szerint a 354 letartóztatási intézet 70,707 (56,648 férfi, 14,059 női) foglya közül 1908. kifejezetten iszákos volt 8320 (11·3%), rendszeresen élt szeszes itallal 42,107 (58·5%), kivételesen ivott 19,921 (27%). A bűntett elkövetése alkalmával ittas állapotban volt 16,649 (27·9%) férfi és 2779 (19·77%) nő.

A szeszes italok fogyasztása nagy mértékben hozzájárul a balesetek számának emeléséhez is. A szeszes italok fogyasztása az öngyilkosok számára is nagy befolyást gyakorol. Számos adat szolgáltat bizonyságot arra, hogy a rendszeres alkoholfogyasztás fontos tényezője az elszegényedésnek, az anyagi nyomornak. A szeszes italokra kiadott összeg improduktiv kiadás, amely — a népesség legnagyobb része kisemberekből, munkásokból állván — azoknak háztartását minden haszon nélkül aránytalanul megterheli. A magyarországi munkásság évi jövedelmének átlag 18%-át adja ki szeszes italokra. Nemcsak az egyes embereknek, de az államnak is nagy kárt okoz az, hogy a szeszes italok fogyasztása által egészségükben megtámadott produktiv munkára képes emberek millióit veszti el, hanem azáltal is, hogy az alkoholizmus áldozatairól az államnak, vagy a társadalmi jótékonyságnak kell gondoskodni. A szegényügy, lelencügy, börtönök és fegyházak, kórházak és elmegyógyintézetek, epileptikusok, gyengeelméjüek, hülyék intézeteinek, a közrendnek fenntartása mind oly kötelezettséget ró az államra, amelyek teljesítését jórészben az alkoholizmus teszi szükségessé. Hozzávéve ehhez a munkaképesség csökkenését, a balesetek nagy számát, az élettartam rövidségét és a faj degenerálását, fogalmat kapunk az alkoholizmus pusztításairól. Az alkoholfogyasztás gazdasági kára abban is nyilvánul, hogy a népesség élelmezésétől nagy mennyiségű gabonát von el. Egy rossz termés valóságos nemzeti csapással ér fel és a nép mégis milliárdokat érő gabonát fogyaszt el szeszes italok alakjában és vonja el a táplálkozástól.

Az alkoholipar és munkaszolgáltatás, illetőleg az alkoholipar és munkabérek közötti viszony gazdasági szempontból megitélve sem kedvező. A statisztika szerint az alkoholipar az, amely a tőkebefektetést véve tekintetbe a legkevesebb munkásnak ad kenyeret és aránylag rossz munkabérrel köti le a munkásokat, viszont azonban nagy nyereséggel jár. A munkásosztály körében különösen el van terjedve az a hit, hogy az alkohol tápláló erővel bir és ezért fordítanak aránylag oly nagy összeget szeszes italok fogyasztására. A kisérletekből megállapitható, hogy olyan anyag, mint az alkohol, mely az élő szervezetre károsan hat, nem szolgálhat egyszersmind olyanul is, amely annak pótlására és felépítésére van hivatva.

A szeszes italok fogyasztása a nép legszélesebb rétegeiben van elterjedve és az alkoholtermelés, olárusítás annyi érdeket köt le, hogy a küzdelem csak akkor lesz eredményes, ha minden erre alkalmas eszközt és fegyvert sikerülni fog ellene harcba vinni. Az A. eszközeinek az egyes országok körülményeihez, viszonyaihoz kell alkalmazkodni. Az eredmény annál nagyobb lesz, minél inkább sikerül az alkoholizmus okait megszüntetni. Az A. eszközei kétfélék: olyanok, amelyek első sorban profilaktikus irányban vannak hivatva az alkoholizmusnak gátat vetni és olyanok, amelyekkel az alkoholizmusnak már kifejlődött következményeit lehet orvosolni. Azokban az országokban ért el különösen nagy eredményt az A., ahol a társadalom és az állam karöltve igyekezett megakadályozni az alkoholizmus kifejlődését és jóvátenni az alkoholizmus káros következményeit. A társadalom A.-a mintegy 50 évvel ezelőtt indult meg legelőször az angolszász országokban, az Egyesült-Államokban és Nagy-Britanniában. Ez a mozgalom eleinte valláserkölcsi alapon a mértékletesség jelszavával indult meg. A részegséget bűnnek, rossz szokásnak tartották és ezzel szemben a mértékletesség erényét hirdették. A mértékletességi mozgalom hívei eleinte csak a pálinkaivás ellen küzdöttek, de csakhamar tapasztalták, hogy ez a küzdelmük hiábavaló, mert ezzel nem sikerült csökkenteniök az alkoholizmus karait. Később orvosok, kriminálisták és különösen az elmeorvosok, természettudományi alapon tanulmányozták az alkoholkérdést és a mértékletesség helyébe az absztinencia, a szeszes italoktól való teljes tartózkodás lépett. Az absztinens mozgalom nem esik abba a túlzásba, hogy minden csepp szeszes italt méregnek deklaráljon, csupán azt vallja, hogy mivel a szeszes italok fogyasztása mindjobban terjed és ezzel karöltve szaporodnak az alkoholizmus kárai is, szükség van a védekezésre, amelynek egyedüli hatásos fegyvere a szeszes italoktól való teljes tartózkodás: az absztinencia. Mértékletességi mozgalom ma csupán Francia- és Németországban van. A francia mozgalom bevallottan a pálinkafogyasztás ellen, de a borfogyasztás fokozására indult meg. A németországi mértékletességi mozgalom élén a Deutscher Verein gegen den Missbrauch geistiger Getränke egyesület áll, mely tekintélyes propagandamunkát fejt ki, tagjainak legnagyobb része teljesen absztinens és minden ténykedésük absztinens alapon áll. Az egyesület egyénileg csak azért nem követeli az absztinenciát, hogy egyesíteni tudja mindazokat — bár személyükre nézve nem absztinens — egyéneket, akik hajlandók az absztinensek törekvéseit elősegíteni. Az A. propagandájának a személyes példaadáson kivül fő fegyvere a felvilágosítás szóval és nyomtatványok útján. Az A. különösen a skandináv és az amerikai Egyesült-Államokban ért el szép eredményt. Angliában, Svájcban és Németországban is kezdenek már érni az absztinencia gyü-

mölcsei. Svédországban az egyes absztinens egyesületek taglétszáma az 1909. évi adatok szerint a következő:

Good Templar-rend (I. O. G. T.): felnőttek 138,241, gyermekek 52,433, összesen 190,674; Kékszalag-Egyesület (Sv. Bdt): felnőttek 87,080, gyermekek 6987, összesen 94,067; a Templarrend (T. O.): felnőttek 53,953, gyermekek 7304, összesen 61,257; nemzeti Good Templar-rend (N. O. G. T.): felnőttek 29,765, gyermekek 7056, összesen 36,821; Verdandi-rend (N. O. V.): felnőttek 18,000, gyermekek 1800, összesen 19,800; Fehérszalag-Egyesület (W. Chr. T. U.): felnőttek 3202, gyermekek 1466, összesen 4668, mindössze 407,287.

A külföldi A. hullámai igen hamar eljutottak hazánkba is. A magyarországi alkoholellenes mozgalom történetében érdekes momentum, hogy hazánk nagy szellemi újjászületését megelőző időben akadt nem egy felvilágosodott férfiú, aki az A. érdekében sorompóba mert szállni. Jellemző, hogy oly fennkölt ember, mint br. *Wesselényi* Miklós harcolt szóval és tollal az alkoholizmus ellen. Br. Wesselényi Miklós a 40-es években a Kossuth Lajos be nem vallott szerkesztésében megjelent Heti Lapban foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért fetrengjen posványban a magyar fajnak megbecsülendő eleme, a paraszt nép. Szive elszorult annak a pusztításnak láttára, amelyet a szeszes italok élvezete okozott az amúgy is nyomorgó jobbágyság sorában. A gabona akkori drágaságát használta fel arra a célra, hogy a szeszfőzés eltiltása vagy legalább korlátozása érdekében szót emeljen. A jobbágyság felszabadítását, a jogok és kötelességek egyforma megosztását, az alkotmányos rendet követelők felvilágosodott tábora tudatára jutott annak, hogy az elnyomott pórt, aki a fennálló társadalmi rend nyomasztó terhe alatt a legtöbbet szenvedett, nemcsak a robot- és dézsmaszolgáltatástól kell felmenteni, hanem meg kell szabadítani a szesznek romboló, pusztító befolyásától is. Nálunk tehát majdnem a külföldi mozgalommal egyidejüleg kerültek napirendre az A. eszméi. A röpiratoknak, hirlapi vitatkozásoknak, lelkes felszólalásoknak kifogyhatatlan sora indult meg az A. ügyében. Nemcsak a mértékletességnek akadtak szószólói, hanem buzgó apostolai támadtak a szeszes italoktól való teljes tartózkodás eszméjének is. Maga Wesselényi Miklós br. annak az időnek eljövetelét sürgette, amelyben «csak gyárak és egyéb iparágak számára, vegytanban, gyógyszerekhez, világításra, ipari cikkek előállítására stb. szükséges szesz fog készittetni». 1846. az erdélyi vmegyékben betiltották a szeszfőzést, ugyanakkor Fogarasban már kiterjedt mértékletességi egyesület működött. A Budapesti Hiradó, a Heti Lap, az Erdélyi Hiradó, a Vasárnapi Ujság érdekesnél érdekesebb adatok felhasználásával minél nagyobb körre igyekszenek kiterjeszteni az A.-t. Felmerült és napirenden maradt az a terv is, «hogy e roppant mirigy ellen hadraszállva», az ország jólétét előmozdító hazafiak egyesüljenek a mozgalom sikere érdekében; hogy a budai alagút építésénél, a Tisza szabályozásánál, csatornák és vasutak építésénél a mértékletességi egyesület tagjait részesítsék előnyben.

Gróf *Széchenyi* István a Helmetzi szerkesztésében megjelent Társalkodó című folyóirat 1840. évfolyamában irt cikket a pálinkafőzés ellen. A szépen megindult A.-t az 1848-as idők nagy eseményei háttérbe szorították. A szabadságharc lefolyása után egyrészt az abszolutizmus, másrészt a nemzet passziv rezisztenciája meggátolta a közügyekkel, a társadalmi kérdésekkel való foglalkozást. Igy a 40-es évek alapvető munkálatai szinte nyomtalanul vesztek el és csak a 80-as években találunk ismét a magyarországi A. nyomaira. Több orvos írt cikkeket az alkoholizmusról és az alkoholizmus elleni küzdelemről. Jelentőséges az orvosok és természettudósok 1899. vándorgyülése, amelyen *Genersich* tartott előadást az alkoholizmusról, mint az érelmeszesedés okáról. A tulajdonképeni A.-t a Bécsben tartott VIII. nemzetközi kongresszus inditotta meg hazánkban. A magyarországi A. központi egyöntetű irányítására és vezetésére 1909 jan. 31. dr. *Náray Szabó* Sándor vallás- és közoktatásügyi államtitkár elnöklete alatt megalakult az Alkoholellenes Egyesületek Országos Ligája, melynek célja az A.-nak az egész ország területén híveket szerezni, az A.-t országosan szervezni, az absztinens egyesületeket támogatni és azoknak létesítését elősegíteni. Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter az összes törvényhatóságokat körrendeletben hívta fel a Liga anyagi és erkölcsi támogatására. Tevékeny működést fejt ki a magyarországi Független Good Templar Rend, amely mint a nemzetközi Good Templar Rend magyarországi fiókja működik. Számos előadás tartásával és több röpirat kiadásával terjeszti az A.-t ezenkívül az Országos Magyar Alkoholellenes Egyesület, az Absztinens Orvosok Egyesülete, a Magyar Nők Absztinens Egyesülete, az Országos Alkoholellenes Egyesület és a Munkások Absztinens Szövetsége. Erdélyben működik a Szeszélvezettől tartózkodók Egyesülete és Marosvásárhelyt a mértékletességi alapon álló Alkoholellenes Szövetség. A Kék Kereszt Szövetségnek is vannak Magyarországon működő egyesületei. A Kék Kereszt 1877. Louis Rochat lelkész kezdeményezésére alakult Genfben. Feladatául első sorban az iszákosok megmentését tűzte ki. A gróf Csáky Abinné és gróf Apponyi Albertné vezetése alatt álló Általános Közjótékonysági Egyesület is fölvette munkarendjébe az A.-t és az 1909—1910-es években intézményesen is biztosította az A. eredményeit. Nevezetesen több alkoholmentes éttermet létesített és tart fenn, ahol igen olcsón szolgáltatnak ki jó ételeket ivás kényszere nélkül. Említésre méltó intézménye az alkoholisták gyógyítására szolgáló rákospalotai szanatorium, amelyet a vallás és közoktatásügyi és a belügyminiszter támogatásával létesített. A társadalmi A.-nak eszközei: a felvilágosítás, a jó példa, előadások, röpiratok és a sajtó, amely eszközökkel a fentemlített egyesületek derekasan élnek is. Az antialkoholista sajtó közül első sorban említendő meg Az Alkoholizmus, mint az absztinens irányzat képviselője, az Alkoholellenes Egyesületek Országos Ligájának és a többi egyesületnek hivatalos lapja, míg a Marosvásárhelyt megjelenő Az Al-

alkoholizmus ellen a mértékletességet képviseli. Az utóbbi esztendőkben számos röpirat és ujságcikk jelent meg az A. érdekében. A Társadalmi Múzeumban állandó alkoholellenes kiállítás és antialkoholista könyvtár áll a közönség rendelkezésére. Az A. terén fontos feladatai vannak az államnak is. Az állami intézkedéseknek azonban csak akkor és ott van hatályuk, ahol a társadalmi A. az állami repressziv intézkedésnek a talajt kellően előkészítette. Az állami beavatkozás módjai a következők lehetnek: 1. A termelés korlátozása. 2. Az italmérések nagy megadóztatása és korlátozása. 3. A szeszes italok árusításának és forgalombahozatalának teljes beszüntetése, az ugynevezett prohibició. 4. A szeszes italok árusításának szabályozása lokalopció utján. Lényege az, hogy a községek szavazattöbbséggel határoznak arról, hogy legyen-e italmérés vagy sem. 5. A szesz-monopolium, amelynek több formája van: az állam v. a termelést, v. az elárusítást, v. mind a kettőt monopolizálja. 6. A szesznek megadóztatása. Eredménye csak akkor van, ha a megrovás oly nagy, hogy a közfogyasztást szinte hozzáférhetetlenné teszi. 7. Az italmérések számának csökkentése. 8. Az ugynevezett *gothenburgi* rendszer, amelynek lényege, hogy a szeszelárusításnál minden magánérdeket megszüntetve, a szeszes italok kimérését csupán közhasznú társaságokra bizza. A hitelbe v. zálog ellenében való elárúsítás tilos. A társaságok kötelesek világos, tiszta korcsmahelyiségekről gondoskodni, jó és olcsó ételeket kiszolgáltatni, a tiszta nyereséget pedig a munkásosztály javára fordítani. Svédország Gothenburg városában léptették először életbe ezt a rendszert, innen kapta nevét. 9. Egészségrendőri intézkedésekkel, a záróra egységes szabályozásával, de különösen a vasár- és ünnepnapi munkaszünetnek a korcsmákra és pálinkamérésekre való kiterjesztésével csökkenteni az alkoholizmus kárait. 10. Az állami törvényhozás feladata az alkoholizmusnak megelőzésén kívül a részegség gyógyításával és büntetésével is elősegíteni az A.-t. Majdnem minden országban kihágásként büntetik a nyilvános részegséget. A szokványos ivóknál pedig két eljárás szokásos, az egyik a gondnokság alá helyezés, a másik az erre szánt különleges gyógyintézetekben, úgynevezett alkoholisták gyógyintézetében való hosszabb gyógykezelés. 11. A legnagyobb szerepe az állami beavatkozásnak az oktatás terén van.

Nagy jelentőségű a magyarországi A. történetében az *Országos Alkohol Bizottságnak* gróf Andrássy Gyula belügyminiszter által 1908. történt alapítása. A bizottság feladata: *a)* Tanulmány tárgyává tenni az alkoholizmus leküzdésére alkalmas eszközöket és a megfelelő intézkedések megtételét javaslatba hozni. *b)* Kezdeményezni és előkészíteni: 1. az italmérés reformját, 2. az alkoholellenes oktatást, 3. az alkoholizmus magánjogi és büntetőjogi vonatkozásainak tisztázását (gondnokság alá helyezés, beszámíthatóság, alkoholista buntevők kényszerelhelyezése stb.), 4. gyógyintézetek létesítését, 5. az alkoholkérdésre vonatkozó statisztikai adatok egybegyűjtését. *c)* Az egyes minisztériumok által a bizottsághoz utalt kérdésekben véleményt mondani. *d)* A hatósági és társadalmi alkoholellenes törekvéseket előmozdítani és népszerű röpiratok útján a nép széles rétegeit felvilágosítani a szeszes italok káros hatásáról. A bizottság kimondotta, hogy kivánatosnak és szükségesnek tartja, hogy a vasárnapi munkaszünetről szóló törvényjavaslatba vétessék be: «Az italmérési üzletek munkaszüneti napokon az előző nap esti hat órájától a következő nap reggeli hat órájáig zárva tartandók. Vendéglőkben és kávéházakban ugyanezen idő alatt szeszes italokat csak meleg ételekhez szabad kiszolgáltatni». Kimondotta, hogy az alkoholellenes oktatás intenzivebbé tétele végett a tanár- és tanítóképző intézetekben alkoholellenes előadásokat kell tartani és valamennyi felelősségteljes állásban levőket ki kell oktatni a szeszes italok káros hatásáról. Szükségesnek mondotta a bizottság, hogy az alkoholkérdés hazai vonatkozású statisztikai adatai gyüjtessenek egybe, létesíttessék gyógyintézet alkoholisták számára és készíttessék törvényjavaslat az alkoholizmus leküzdésére.

A magyar kormány egyéb intézkedései közül felemlítendők még: a belügyminiszter a községi közigazgatási tanfolyam hallgatói számára alkoholellenes szakelőadásokat tartat, míg a honvédelmi miniszter a csendőrségi tanfolyamokon tartat hasonló előadásokat. A belügyminiszter az állami elmegyógyintézetek és kórházak különös feladatává tette az A.-t és ezzel kapcsolatban valamennyi állami gyógyintézetben beszüntette az alkoholfogyasztást.

Az A. érdekeit előnyösen szolgálják a két évenként megtartani szokott alkoholellenes nemzetközi kongresszusok, amelyek alkalmával nemcsak a tudomány és tapasztalat újabb eredményei kerülnek bemutatásra és megvitatásra, hanem a személyes érintkezés és az illető ország viszonyainak megismerése is elősegítik az A. eredményeit. L. még *Alkoholizmus*.

Irodalom. Ifj Babarczi Schwartzer Ottó, A Good Templar Rend; dr. Dóczi Imre, Az alkoholizmus, I–VI. évf.; Gerersich, A szeszes italok habituális élvezete folytán bekövetkező változások az ütőerekben és szivben; Grosz Gyula, Néhány szó a gyermekek alkoholizmusáról; Gluck, Alkoholizmus és munkáskérdés; Mádai Izidor, Adatok az alkoholizmus kérdésének ismertetéséhez; Rácz, Az iszákosságról; Rózsaffy, Az alkoholizmusról Magyarországban; dr. Stein, Az alkoholizmusról; u. a., Az alkoholkérdés mai állásáról. *Külföldi irodalom:* Bibliographie der gesammten wissenschaftlichen Literatur über den Alkoholismus; Aschaffenburg, Alkoholgenuss und Verbrechen; Baer-Laquer, Die Trunksucht und ihre Abwehr; Bergmann-Kraut, Geschichte der Antialkohol. Bestrebungen; Bericht über den internationalen Kongress gegen den Alkoholismus Wien, Bremen, Budapest, Stockholm, London; Blocher, Internationale Monatsschrift zur Erforschung des Alkoholismus und Bekämpfung der Trinksitten; Böhmert-Meinert, Jahrbuch des Alkoholismus; Delbrück, Der Verbrauch alkoholischer Getränke in den Hauptkulturländern; Demme, Über den Einfluss des Alkohols auf den Organismus des Kindes; Forel, Der Guttemplarorden, ein sozialer Reformator; u. a., Die Alkoholfrage als Kultur und Rassenproblem; u. a., Alkohol und Geistesstörungen; u. a., Hygiene der Nerven und des Geistes; u. a., Die Reform der Gesellschaft; u. a., Errichtung von Trinkerasylen; u. a., Alkohol, Vererbung und Sexualleben; Hoppe, Die Tatsachen über den Alkohol; u. a., Alkohol und Kriminalität; Laquer B., Beiträge zur Alkoholfrage; u. a., Über Auskunfts- und Fürsorgestellen für Alkoholkranke; Legrain, Annales antialcooliques; Peterson F., The influence of alcohol upon the public health; Petersson O., Die schwedische Alkoholgesetzgebung und das Gothenburger System; Pfaff, Die Alkoholfrage vom ärztlichen Standpunkt; Temperance reform in the United States; Töndury J. F., Resultate und Wirkungen der eidgenössischen Alkoholgesetzgebung; Whittaker Th. P., The licensing bill;

Wurm E., Alkoholfrage und Socialdemokratie; Women an drink, Opinions of medical men. Collected by the women's union of the Church of England Temperance Society; Waldschmidt, Der Alkoholismus; Vandervelde, Alkoholismus und Soziale Frage; Zichen, Über den Einfluss des Alkohols auf das Nervensystem; Yvernés M., L'Alcoolisme et la criminalité.

Antianae, római táborhely Pannóniában az Aquincumtól Mursába (Eszék) vivő úton, a mai Baán táján Baranyavártól K.-re.

Antiapex (a csillagászatban), l. *Apex.*

Antiaris *Leschenault* (növ., *Lepurandra Graham)* a Moraceae (Eperfafélék)-család génusza, melynek 5–6 faja Kelet-Indiában és a maláji szigeteken fordul elő. Fák, épszélű v. fűrészes levelekkel. Az *A. toxicaria Leschenault* (ipo- v. upaszfa, antschee) igen mérges tejnedvet tartalmaz, melyből a bennszülöttek nyílmérget készítenek. Bevéve, hasmenést és hányást okoz. Az *A. innoxa Blume* jó háncsából Kelet-Indiában zsákokat készítenek.

Antibacchius *(Palimbacchius,* gör.), antik versütem; háromtagú versláb, mely két hosszú és egy rövid tagból áll: – – ⏑. Christ magyarázata szerint a *paeon*-ból keletkezett két rövid szótag összevonásával.

Antibaptista (gör.) a. m. a keresztelésnek és így a kereszténységnek ellensége.

Antibarbarus (tulajdonkép a. m. barbárság ellensége). Olyan kézikönyv, melyben valamely nyelvben dívó barbarizmusok, idegenszerüségek s általában hibák vannak összegyüjtve s kijavítva. V. ö.: *Simonyi* Zsigmond, A. Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke a megfelelő helyesek kitételével (1871); *Tolnai* Vilmos, Magyarító szótár (Budapest 1900); *Simonyi,* Helyes magyarság, Nyelvészeti füzetek 8, (1903); u. a., Jó magyarság (Szentgotthárd); *Kelemen* Béla, Jó magyarság (1906); *Krebs,* A. der Lateinischen Sprache (6. kiadás, Basel 1886—88, Schmalztól); *Keller,* Deutscher A. (2. kiadás Stuttgart 1886); *Scherffig,* Französischer A. (Zittau 1894). L. *Nyelvhelyesség.*

Antibes (ejtsd: antib), megerősített kikötő-város Alpes maritimes francia départementban, vasút mellett, (1906) 11,753 lak. tésztagyárral, parfümkészítéssel, konzervgyártással, dohány-, olaj- és narancsfatermeléssel, hidrográfiai iskolával, hajógyárral. A kikötőt 470 m. hosszú móló védi. A. már régi város, az ó-korban Antipolis néven mint Massilia gyarmata volt ismeretes.

Antibiosis, két élőlény közötti viszony, amelyben az egyik a másikra romboló hatással van. V. ö.: *Vuillemin,* Antibiose et symbiose. Assoc. franc. p. l'avanc. d. sci. Congrès d. Paris (1889); *Schneider,* Handwörterbuch der Botanik.

Antiblokk, egy pártcsoport (blokk) ellen alakult csoport.

Antibrachium (gör. és lat.), az alkar, l. *Felsővégtag.*

Antibulla (lat.) a. m. ellenbulla, valamely ellenpápának bullája.

Antiburghers (ejtsd: enntibörgersz). A skót egyházban 1732. Erskine vezetése alatt a skót államegyháztól különvált egyesült presbiteriánus egyház (l. *Skót egyház).* 1742. két felekezetre szakadt: *burghers* és *antiburghers* néven. Az utóbbiak nem tartották megengedhetőnek a polgáreskű letételét, mely az államegyház hitvallására hivatkozik. 1820-ban a két felekezet újra egyesült.

Anticaglia (olasz, ejtsd: antikálya), az ókori művészetnek kisebb emlékei: eszközök, ékszerek, fegyverek stb. A franciában *antiquaille* a csekély értékű, érdek nélkül való régiség.

Antichambre (francia, ejtsd: ãtisãmbr) a. m. «előszoba». A német nyelvből hozzánk került *antisámbrirozni* szó annyit jelent, mint a nagyok előszobájában sokat tartózkodni, vagyis kegyért csúszni-mászni.

Antichrezis (pactum antichreticum), a zálogszerződésnek egy különös neme, melynek értelmében a hitelező a kézizálog gyümölcseit húzza kamatok fejében. Az A. érdekes formája volt 1848 előtti hazai jogunkban a fekvő javaknak kézi zálogként való elzálogosítása, melyet az ősiségi pátens 19. §. eltiltott.

Antichton (gör.), a Pythagoreusok kozmikus rendszerében világtest, amely még a Föld pályáján belül, ennek átellenében állva, a központi tűz körül forog. *Antichtonok* a. m. Antipodok.

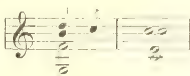
Anticiklon, l. *Ciklon.*

Anticipáció (lat.), a görög «prolepszisz» fordítása, megelőző ismeret, Epikureosnál oly ismeret, mely egy még érzékeink elé nem került tárgyat ismertet meg velünk. De ezek az A.-k is Epikureos szerint előbbi érzéki ismeretekből származnak, míg a stoikusoknál hasonlítanak az a priori elvekhez. Kantnál szükebb értelme van a szónak; csak egyetlen egy a priori elvet nevez így, azt, hogy minden jelenségben az érzet tárgyát tevő való (reale) «intenzivitással bír», amivel az érzetről valamit a tapasztalatot *megelőzőleg,* azt anticipálva mondunk. Ma a szó a filozófiai nyelvben nem igen járatos.

A. a jogi életben a törvényes határidő bekövetkezése előtt végbevitt jogi cselekmény. *Az államháztartásban* még nem esedékes állami bevételek előzetes felhasználását nevezik A.-nak. *A kereskedelemben* A. minden oly fizetés, mely az esedékességi határidő előtt történik.

A. a kat. egyházban, így nevezik a Breviarium (l. o.), Matutinum és Laudes nevű részeinek az előző nap délutánján való elimádkozása ősrégi szokását; ideje d. u. 2—4 óra közt van.

A. mint *zenei műszó* azt jelenti, hogy egy (v. több) hang korábban szólal meg, mint az az akkord, amelyhez tulajdonképen tartozik. Az előrebocsátott hang súlytalan, az akkord súlyos ütemtagon jelentkezik. Pl.

Az anticipált hang az előtte álló akkorddal rendszerint disszonáló viszonyban van.

Anticipációs jegyek, osztrák állami papirpénz, az úgynevezett bécsi érték. Az osztrák kormány 1813-tól kezdve bocsátotta ki őket egyre nagyobb mennyiségben és kényszerfolyammal. Az A. fizetőértékét a nagy diszázsió miatt 1820. a névérték két ötödére kellett leszállítani. Az Osztrák Nem-

zett Bank (a mai Osztrák-Magyar Bank) 1854. bankjegyekre váltotta be az A.-et.

Anticipációs ügyletek, l. *Közös ügyletek.*

Anticipál, megelőz, előre, idének előtte megtesz valamit.

Anticipando (lat.), előre fizetve, előlegezve.

Anticipatio, l. *Anticipáció* és *Előlegezés.*

Anticontagiosa, l. *Desinficientia.*

Anticonvulsiva, l. *Antispasmodica.*

Anti-Corn-Law-League. Ez a kereskedelem történetében nagyfontosságu egyesület az angol gabonatörvény eltörlésére alakult, mert az az alsóbb osztályok helyzetét sulyosan terhelte. Az egylet megalakult 1838 okt. havában és a szervező bizottság tagjai közé tartozott Bright, Cobden Richárd, aki már a manchesteri kereskedelmi kamarában sürgetett egy a gabonatörvények eltörlésére irányuló kérvényt, és kezdettől fogva az egész mozgalom vezére és az egylet lelke volt. Az egylet céljaul a következőket tűzték ki: előadások és röpiratok által a közönséget a gabonatörvények hátrányai felől felvilágosítani, a kérvényezés költségeit előteremteni, főleg pedig oly szervezetet teremteni, mely a tagok számánál és erélyénél fogva a kereskedelmi szabadságot kivívhatja. De a kifejtett nagy tevékenység ellenére is, az ügy az első években csak lassan haladt, és talán általában nem jut győzelemre, ha az 1845-iki burgonya-betegség nem jön segítségére. Ily körülmények között a gabonatörvények eltörlése szükségessé vált. Most tömegesen sereglettek az egylet zászlói alá a kereskedők, bankárok, népbarátok, munkások és peerek.

Bright gyujtó beszédei, Cobden meggyőző okoskodása, Fox és Rawlins népszerű előadásai terjesztették az eszmét, mely az újságokban, a klubbokban, a társaságban majdnem kizárólagosan foglalkoztatta az embereket. A liga által kifejtett propagandát óriási eréllyel folytatták. Előadásokat tartottak az egész országban, sok százezer példányban terjesztettek röpiratokat, a szószékről hirdették a kereskedelmi szabadság elvét, körmeneteket rendeztek és költeményekben énekelték meg a kereskedelmi szabadság evangéliumát. Manchesterben egy nagy csarnokot építettek, melyben a kereskedelmi szabadság elveit hirdették. Irországban monstre meetingeket tartottak mindenféle szinházi és drámai eszközök felhasználásával. A szónokok túlzásaikkal és képeikkel egyaránt izgatólag hatottak a szenvedélyekre és a képzelődésre. A ligának nagy politikai jelentősége is volt, mert új korszak kezdődik vele a politikai vitatkozás és küzdelem történetében. Midőn 1845. a parlament feloszlott, akkor már Peel is, eddig egyik legesökönyösebb híve a régi rendszernek, meg volt ingatva. 1846 elején a gabonatörvényt tényleg eltörölték és ezzel a kereskedelmi szabadság győzelme biztosítva volt. Ennek kivivásában a gabonatörvények eltörlésére alakult ligának legnagyobb része volt. A liga történetére vonatkozólag v. ö. *Leone Levi,* History of british commerce (London 1872); *Mac Carthy,* History of our own Times (Tauchnitz 1879); J. *Morley,* The life of R. Cobden (London 1882).

Anticosti (ejtsd: entikoszti), indus néven: Natikostek, brit sziget, a Szt. Lőrinc folyam torkolatának bejáratánál; területe 8150 km². É.-i partja meredek és magas, a D.-i ellenben lapos és zátonyos. Belsejében erdők váltakoznak mocsarakkal és kopár sziklákkal; három kikötőjét csak kis hajók látogathatják; három világító torony van partjain; körülbelül 300 lakosa nagyobbára halászatból és vadászatból él; árpát, zabot és burgonyát is termeszt. A déli parton a hajótörést szenvedőknek mentőállomása van. A szigetet 1534. Jacques Cartier fedezte fel; 1895. Menier párisi csokoládégyáros 500,000 frankért vette meg.

Anticyra, l. *Antikyra.*

Antidesma *L.* (nov.), az Euphorbiaceae (kutyatejfélék) család génusza, 70-nél több faja van az Óvilág meleg vidékein. A malabári *A. alexiterium* L. (Flachsbaum) gyümölcse ehető, háncsa fonál- és cérnaanyagot szolgáltat, levele pedig állítólag kígyómarás ellen jó.

Antidominiális elmélet. A kat. egyházi vagyon körül kifejlett az az elmélet, mely tagadja, hogy az egyházjavak tekintetében az egyes nemzeti egyházakat a tulajdonjog megilleti, hanem azoknak csak haszonélvezeti jogát ismeri el, a tulajdonjogot az egyetemes egyház részére követeli. L. *Egyházi javak.*

Antidora, a gör. kat. egyházban a régi keresztények szeretetlakomájának emléke, a lelki áldozás ábrázolása. Kiosztásával azt jelenti az egyház, hogy a híveket a liturgia áldásában részesíti. Nem egyéb mint a *proszfora* (l. o.).

Antidos (lat.), 1. A római jogban a. m. ellenhozomány, hozományviszonzás, az a vagyon, melyet a férj adott feleségének a kapott hozomány (dos) viszonzásaként, rendszerint azzal egyenlő összegben. A forrásokban: antipherna, az ajándékozó ügylet: donatio propter (v. ante) nuptias. 2. A magyar jogban a. m. viszonhitbér, az a vagyon, melyet a házasság megszünése esetére — a házastársi hűség feltétele alatt — a férj javára kötelez a nő vagy a nőnek hozzátartozója. Törvény alapján a férjnek ilyen követelése nincsen. Az A. mindig szerződéses hitbér = dos scripta. Szokásosabb elnevezése: contrados. A magyar polg. tvkv. tervezete szerint a viszonhitbérre a hitbér szabályait kell alkalmazni.

Antidosis (gör. vagyoncsere), athéni intézmény arra az esetre, ha valamely vagyonos polgár az őt terhelő állami költekezések fejében (pl. szinházi kar felszerelése, fáklyaverseny stb.) azon hit alapján, hogy egy másik polgártársa gazdagabb, tehát inkább őt illeti e teher, annak vagyoncserét ajánl föl. Ha a felszólított nem fogadta el a cserét, a két fél vagyona zár alá került, leltárt készítettek róla s a törvényszék döntött afölött, hogy melyik fél viselje az állami terhet.

Antidotum (gör.) a. m. ellenszer, ellenméreg. *Antidotárium* az orvostanban az ellenmérgekről szóló könyv. L. *Ellenszer.*

Antidromia, l. *Levélállás.*

Antidyscratica. A név abból az időből származik, mikor még a betegségeket a vérben keletkezett mérges anyagokból származóknak gondolták s ezen orvosszerek a vér rossz minemüségét (diszkráziáját) változtatták volna meg. Ilyen diszkráziás betegségek voltak a köszvény, skrofula, a vérbaj (szifilisz), a sápkór, malária stb. s tekinté-

lyes antidiszkrátikumok voltak az arzén, a jódsók, a kéneső, a szénsavas alkalisók; de ezek mellett fontos szerepet vittek a diszkráziák gyógyításában a hashajtók, a savak, és sok olyan szer is, amelyeknek semmi komolyabb hatásuk nem volt, de használatuk nagyon általános lett. Ilyenek a legkülönbözőbb összeállítású teák, illatos és nyákos, néha keserű növényi szerek főzetei (guajak-fa, quassia-fa, sarsaparilla). Egyik maradványa e felfogásnak a vérbaj ellen használatos *Zittmann*-főzet, ami még ma is hivatalos gyógyszer. Mivel e szereket a szervezetet erősen igénybevevő kúrák formájában használták s a tekintélyeseknek különben is nagy befolyásuk van az egész anyagforgalomra — a hatás a szervezet erős alterációjában jelentkezvén, *alteranciáknak* — s mivel ennek következtében kóros szövetszaporulatok, izzadmányok eltüntek, *resolvenciáknak* is nevezték őket.

Antienne, l. *Antifona.*

Antiepileptica. Olyan gyógyszerek, melyek az epilepsziát, és pedig az úgynevezett genuin epilepsziát gyógyítani, illetőleg a görcsrohamok számát gyéríteni hivatvák. Legelső helyen áll a brómkálium, azután más brómsók. Az epilepszia-ellenes titkos szerek legtöbbje nem egyéb brómkáliumnál.

Antiepizoa, a parazitaellenes szerek azon alosztálya, melybe a bőrön és hajzaton élősködő paraziták ellen ható gyógyszerek tartoznak.

Antierjesztő, l. *Erjesztők.*

Antietam (ejtsd: entiítem), a Potomak kis mellékfolyója Pennsylvania és Maryland amerikai államban. Partjain vívták 1862 szept. 16. és 17 az unionisták Mac Clellan alatt azt a véres csatát a konföderáltak hadserege ellen (Lee vezérlete alatt), melyben a diadal Mac Clellané lett.

Antifázis (gör.) a. m. ellenmondás, ellenbeszéd.

Antifebrilia, l. *Lázcsökkentő szerek.*

Antifebrin, acetanilid, phenylacetamid: $C_6H_5.NH.CO.CH_3$. Az anilidek (l. o.) közé tartozó, gyógyszerül használt szénvegyület. Előállítására ecetsav és anilin elegyét visszacsepegő hűtővel felszerelt lombikban több órán át forralják. Eleinte ecetsavas anilin keletkezik, amely későbben vízvesztés folytán acetanilliddá alakul.

$$\underbrace{C_6H_5.NH_2 . C_2H_3O.OH}_{\text{ecetsavas anilin}} = \underbrace{C_6H_5.NH . C_2H_3O}_{\text{acetanilid}} + H_2O$$

Színtelen és szagtalan, zsíros tapintatu kristálykák; hideg vízben nehezen, forróban könnyebben, szeszben és éterben bőségesen oldódik. Op. 115°, fp. 305°. Az iparban anilinszármazékok előállítására kiterjedten használják.

Az A. mint *orvosság* egyik legjobb lázcsökkentő szerünk, mely az antipirinnél jóval erélyesebb hatású (1 gr. hatásának 0.25 g. A. felel meg) és sokkal olcsóbb. Rendes adagjára 0·25—0·50 g.) a láz $^1/_2$ óra mulva már csökken és 2—3 óra mulva éri el legalacsonyabb fokát, a hatás elmulta után (5—6 óra) a láz lassan és fokozatosan emelkedik. A hőcsökkenés magyarázatát l. *Lázcsökkentő szerek.* Specifikus gyógyító hatása nincs, csak a láztünetet szünteti meg.

Az A. nemcsak a hőszabályzó központot tudja bódítani, hanem a fájdalomérző központot is és fejfájások, idegzsábák, reumás fájdalmak ellen kitünően bevált gyógyszer. Még fogfájásokat, sőt verőérmeszesedésben szenvedők szívtáji fájdalomrohamait, gerincsorvadást kisérő lábszaggatásokat is elég jól csillapít. A direkt bódító hatást nagyban elősegíti az agy vérereinek kitágítása, különösen edénygörcsön alapuló migréneknél. Nagyobb adagai az anilinmérgezéshez (l. o.) hasonló állapotot idéznek elő; huzamos használata pedig a vörös vérsejtek pusztulásával anaemiára vezet. A szervezetben anilin lesz szabaddá belőle, ami paraamidophenollá oxidálódik és kénsavval párosulva ürül ki a vizelettel.

Antiferacid, l. *Antiklór.*

Antifilo, város, l. *Antiphellos.*

Antiflogisztikusok, l. *Kémia.*

Antifona (gör., fr. *antienne,* ang. *antiphon*). Jelenti 1. az éneklésnek azt a módját, mely szerint v. a karok fölváltva, v. az egyik az egész szöveget, a másik kar a befejező mondatot énekli. Az ó-szövetségben szokásos volt s az általánosan elfogadott vélemény szerint Szt. Ignác antiochiai püspök hozta be keleten, Szt. Ambrus nyugaton az egyházi liturgiába. Jelenti 2. a szentirási szöveget, mely vagy önálló vagy az egyes zsoltárok elején és végén áll, s mely az illető zsoltár alapgondolatát fejezi ki, és azt a lelki hangulatot, mely valamely ünnepnek mintegy visszhangja a hivő lélekben.

Antifonárium (antiphonale, liber antiphonarius). Antifonák gyüjteménye, vagyis összefoglalása azoknak a szentirási, rendesen hangjegyekkel ellátott szövegeknek, melyeket a szent misében és a breviáriumban mint antifonákat énekelnek. A szent mise A. gyüjteményét először kiadta J. Pamelius brüggei kanonok 1571.; a breviárium antifonáit J. M. Thomasius kardinális 1686.

Antifonon (gör.). Így nevezték a görögök a zenében a tiszta nyolcad hangközt. Ez volt az egyetlen hangköz, melynek két hangját egyidejüleg megszólaltatták.

Antifóra (gör.) a. m. ellentét.

Antifrázis (gör.), beszédalakzat, az irónia egy módja, midőn valamely dolognak oly nevet adunk, mely mivoltával ellentétben áll, pl. ha a helytelen tettet gúnyból «szép»-nek dicsérik, vagy a falusi piktort Rafaelnek mondják.

Antifrikciós fém alatt értjük azokat az ötvényeket, melyek más fémmel érintkezve csekély dörzsölő ellenállást okoznak. Ezért csapágy-perselyeknek használják. Összetételük:

ón		cink	antimónium	ólom	réz
—	1	85	10	—	5
—	2	80	14·5	—	5·5
46	3	52	0·4	—	1·6
82	4	—	11	—	7
80	5	—	12	—	8
88	6	—	8	—	4
85	7	—	10	—	5
45·5	8	—	13	40	1·5
7·6	9	83.3	3·8	3	2·3
15	10	83·3	—	[illegible]	2·3
25	11	40	—	—	3
		50			25

[1] Úgynevezett antifrikciós fém. [2] Fenton fém. [3] Dunlevy és Jones összetétele. [4] A [illegible] vasút használja. [5] A [illegible] bergisch-märkische vasút használja. [6] A Sté des Forges et Chantiers de la Méditerranée (Marseille) használja. [7] [illegible] vasút ajánlja. [8] Babbit fém. [9] [illegible] fém. [10] [illegible] fém. [11] Igen gyorsan forgó csapágyakban használják.

Antiglia (ol. vajpa), l. *Adelak.*

Antigna (ejtsd: antinyá), *Jean Pierre Alexandre*, franc. festő, szül. Orléansban 1818 márc. 7., megh. 1878 febr. 27. Eleinte vallásos tárgyu képeket festett, 1840 óta genrefestésre adta magát és termékeny, jellemes, de nagyon sötét színekkel festette különösen az alsó néposztályok és a proletariátus nyomorát. Később különösen a breton népélet vidámabb jeleneteit választotta tárgyul, s így a fiatal visszatért előbbi irányához.

Antigone, Oedipus thebai királynak a saját anyjától, Jokastétól született leánya. Mikor Oedipus megtudván, hogy saját anyját vette nőül, szemét kiszúrja és elbujdosik, A. híven elkíséri Kolonosig, ahol a sokat szenvedett király meghal. Visszatérve Thebaiba, Kreon tilalma ellenére eltemeti a testvérével, Eteoklessel vivott harcban elesett bátyját, Polyneikest. Ezért Kreon, a fejedelem, elevenen a Labdakidák sírboltjába záratja A.-t, aki ott felakasztja magát. Jegyese Haimon, Kreon fia, későn érkezvén megmentésére, kardjába dől. A testvéri szeretetnek összeütközését az állam törvényével Sophoklesnek ránk jutott híres tragédiája (A.) tárgyalja; A. gyermeki szeretetét u. a. tragikusnak Oedipus Kolonos-ban c. darabja. A mondának egy más változata szerint Haimon, kinek atyja kivégzés végett adta át A.-t, egy pásztornál rejtőzve titkos házasságban él vele. Azonban fiukat, Maiont, egy halotti játék alkalmával fölismerik, mire Haimon, hogy atyja haragját elkerülje, magát is, A.-t is megöli.

Antigonos, 1. *A. Monophthalmos* vagy *Kyklops* (a. m. a félszemű), Nagy Sándor kiváló hadvezére, szül. 384., megh. 301. Először a görög szövetségeseket vezette Sándor ázsiai hadmenetében; már 333. Phrygia helytartója lett, Sándor halála után 323. Lykia és Pamphilia is kormányzósága alá került. Perdikkas birodalmi kormányzónak megtagadva az engedelmességet, Antipatroshoz menekült, aki neki Perdikkas megöletése után a helytartóságot visszaszerezte és Perdikkas pártjával szemben az előázsiai sereg élére állította. A. szárazon és vizen győztes vezérként Polysperchon kormányzóságát sem ismerte el, Eumenest elfogta és kivégeztette, Seleukost futásra kényszerítette s egész Ázsia uralmát magának követelte. Minthogy azonban Sándor vezérei 315. emiatt ellene szövetkeztek, kénytelen volt közülök Kassandrosszal, Lysimachosszal és Ptolemaiosszal 311. békét kötni, de mint Ázsia ura Seleukos ellen tovább folytatta küzdelmét. 310. Ptolemaios, Kassandros és Polysperchon ujra ellene támadtak, de fiai, Demetrios Polyorketes és Philippos, kisázsiai veszteségeit helyreütötték. Demetrios 307. Athént és Megarát is megszabadította Kassandros uralmától, Ptolemaiostól elvette Kyprost, mire A. és Demetrios fölvették a király címet s Nagy Sándor birodalmának egyesítését tűzték ki célul. Egyiptomot nem sikerült elfoglalniok, de Demetrios a legtöbb görög államot megszabadította Makedónia uralmától (304—302) és A. Kassandrost föltétlen hódolatra akarta kényszeríteni. Ez azonban Lysimachoshoz Thrakiába menekült és 302. vele, Ptolemaiosszal és Seleukosszal szövetséget szervezett A. ellen. A döntő csata a phrygiai Ipsosnál folyt le, mely A.-nak uralmába és életébe került.

2. *A. Gonatas* (mert a thessaliai Gonnoiban szül. 320.), az előbbinek unokája, Demetrios Polyorketes fia, kiváló fejedelem, ki erélyt szelídséggel párosított és stoikus tanoknak hódolt. Midőn atyja 287. Ázsiába ment Seleukos ellen, Peloponnesosban helytartónak maradt vissza; 283. örökölte ugyan tőle Makedóniát, de csak 276., sok küzdelem után, lett tényleges uralkodó, miután a kelták betörésének is sikerrel elállta útját 279. Ezután is sokáig viselt háborút Pyrrhos, Epirus királya és ennek fia, Alexandros ellen, kik Makedónia trónjára vágytak; végre biztos alapra vetett országát Görögországgal együtt fiára, II. Demetriosra hagyhatta 239.

3. *A. Doson* (a. m. a sokat igérő), Makedónia királya, Demetrios Polyorketes unokája, a kyrenei Demetrios fia, II. Demetrios halála után (229) kezdetben fiának, Philipposnak gyámja gyanánt uralkodott, majd II. Demetrios nejét nőül véve, maga lépett a trónra. Az achaiai szövetség segítségül hivta Kleomenes spártai király ellen, akit Sellasiánál 221. megvert. Egy illir betörést meghiusítva, hirtelen meghalt 220.

4. *A. Karystios* (az Euboia szigetén levő Karystosból), görög nyelvtudós (megh. 197), I. Attalos király hívására Athénből Pergamonba költözött. Korabeli filozófusok életével foglalkozott leginkább s a laërtei Diogenes gyakran idézi. Szobrászművész is volt és dolgozott azon műemlékeken, melyek az Attalosoknak a gallusok fölött kivívott győzelmét dicsőítették; a görög művészekről is írt, és munkájának becses adatai id. Plinius művébe is belekerültek. Neve alatt fennmaradt egy gyűjtemény csodálatos történetekről (összegyűjtötte *Keller*, Rerum naturalium scriptores graeci minores, Leipz. 1877). V. ö.: *Wilamowitz-Möllendorf*, Über A. (Berlin 1881).

5. *A. Sochos* (a judeai Socho városából), kiváló zsidó törvénytudós, a jeruzsálemi legfőbb ítélőtanács elnöke, megh. Kr. e. 264. Tanítása szerint az istent gyermeki szeretetből, nem pedig jutalom reményében kell szolgálni.

6. *A.*, a zsidók utolsó királya a Makkabeusok nemzetségéből (Kr. e. 40—37). Pompeius 63. atyjával, II. Aristobulosszal együtt fogolyként hozta Rómába, de később megszabadult. 40. a parthusok segítségével Jeruzsálemet ostrom alá fogva, futásra kényszerítette Heródest, a rómaiak pártfogoltját, de ez a triumvirektől 39. Judea királyává neveztetett ki, birtokát fegyveres erővel elfoglalta és 37. hosszas küzdelem után Jeruzsálembe is bevonulhatott. A. letette fegyverét, de Antonius triumvir parancsára Antiochiában kivégezték.

Antigorit (ásv.), vékonyan palás változata a szerpentinnek: anyaga $Si_2O_9(MgFe)_2H_4$. Átlátszó-áttetsző sötétzöldszínű lemezekben fordul elő az Antigorio-völgyben (Piemont) és egyebütt.

Antigrafon (gör.) a. m. válasz, ellenirat.

Antigua *(Antigoa)*, brit nyugatindiai sziget, Guadeloupétól 60 km.-nyire É. felé; 280 km² nagy, tojásdad alakú, partjai DNy.-on sziklásak, elég szakadozottak; földje régi eruptiv kőzetekből áll, melyeket homok és humusz takar; legnagyobb magaslata 271 m.; folyói, patakjai nincsenek. A föld termékeny; fő termék a cukornád, pamut, to-

vábbá déligyümölcsök, dohány, ananász, gyömbér stb. A sziget klímája száraz és forró, melyet csak a keleti és a passzát szelek enyhítenek. Lakóinak száma a közigazgatásilag hozzá tartozó Barbuda és Redondával együtt (1901) 35,073, akik jobbára négerek. 1907. 1000 lakosra esett 34·35 születés és 27·63 halálozás; a gyermekek 72%-a törvénytelen. A behozatal értéke (1907) 168,396, a kivitelé 174,972 st. font. A. a Leeward Islands kormányának székhelye. A kormány élén kinevezett kormányzó, emellett pedig 8 választott és 8 kinevezett tagból álló törvényhozótestület áll. Fővárosa St. John, (1901) 9262 lak., English Harbour pedig a legjobb kikötő. A.-t 1493. fedezte fel Kolumbus, először az angolok telepedtek ott le 1632. V. ö.: *Oliver*, Hist. of the island of A. (London 1896—99).

Antihiposztátok (gör.), azaz lényegtagadók, első keresztény korszakbeli eretnekek, akik Cerinthusnak, majd szamoszatai Pál antiochiai püspöknek nézetéhez csatlakozva, úgy vélekedtek, hogy Krisztus nem öröktől fogva való és így nem ugyanaz a lényegű (hiposztázis), mint az Isten.

Antihydropica, l. *Húgyhajtószerek.*

Antihydropin, megszárított svábbogarak (blatta orientalis v. periplaneta orientalis) pora. Oroszországban vízkór (hydrops) eseteiben mint háziszert rég használják a parasztok. Tényleg húgyhajtó hatású. Adagai porban 0·3—1·2 gr.

Antihysterica, régebben a hisztéria orvosságának vélt különféle anyagok, ilyenek: *asa foetida, valeriana, castoreum, aqua laurocerasi.* Ma kevéssé használatosak.

Antik (eszt.), (a latin *antiquus* szóból, mely régit, ódont jelent) a régi görög s római világ s mindaz, ami ez idők világfelfogását, vallását, bölcsészetét, tudományát, állami s közművelődési intézményeit jellemzi. Esztétikai értelemben a régi görög s római művészetnek főleg épületeken, szoborműveken, a festészet gyér emlékein s iparművészeti tárgyakon mutatkozó jellemzetes stílusa. Az A. szellemnek ezer évnél hosszabb életében ez a stílus a fejlődésnek igen különböző fokain ment át, fő vonásaiban azonban, kivált a későbbi művészettel szembehelyezve, eléggé egységes jellegű. A tiszta, nemes formavilág, a derüsnek, szépnek, fenségesnek, nyugalmasnak uralma, a felfogásnak bizonyos idealitása, a technikai kidolgozásnak szinte utólérhetetlen tökéletessége ezeket az alkotásokat örökbecsüekké tette. E csodás hagyaték a művészet további fejlődésére sokszor elhatározóan folyt be. A renaissance idején megihlette a művészeket s azóta is a koronként meg-megújuló klasszicizmus idején sok kiváló művészt vont bűvkörébe s tett figyelmes, lelkes tanítványná. A.-oknak nevezik a régi képzőművészeti alkotásokat magukat is.

Antikachectica, l. *Erősítő gyógyszerek.*

Antikapitalizmus, l. *Kapitalizmus.*

Antikartell. Élelmiszerek v. ipari cikkek megdrágítására alakult termelőszövetkezetek (kartellek) és az árak felcsigázása ellen versenytársak v. társaságok szövetkezése, vagyis ellenkartell.

Antikatód, l. *Röntgen-sugarak.*

Antikatolikus (gör.) a. m. a katolikus hit ellen, a katolicizmus ellen irányzott.

Antik-bronz, l. *Patina.*

Antikleia, Autolykos leánya, Odysseus anyja. Midőn soká távollevő fia halálának álhírét megkapta, öngyilkos lett. Az Odysseia szerint az alvilágban járó Odysseus találkozik vele.

Antiklimax (gör.), a szónoklatban a kifejezések erejének csökkentése. L. *Emelkedés.*

Antiklinális (geol.) része v. *antiklinaléja*, a gyűrődött rétegnek a háta, vagyis a felfelé domborodó része, míg a völgyelést *szinklinálisnak* v. *szinklinálénak* nevezik.

Antiklór. Szövetet, papirt stb. klórral v. alklórossav-oldattal halványítanak. Mivel a klór és alklórossav utolsó nyomai huzamosabb ideig tartó mosással sem távolíthatók el teljesen, visszamaradva pedig a szövetet idővel roncsolja és porhanyóssá teszi, kénessav v. alkénessavsó-oldatba v. ammonia-oldatba mártják a szövetet és papirt. E sók ugyanis redukáló hatásuknál fogva a klórt könnyen kimosható kloriddá alakítják, s így annak káros hatását megszüntetik. Innen az A. elnevezés. Az *Antiferacid* néven használatos A. kénessavas és foszforsavas nátrium keveréke, nemcsak a klórnak, hanem savaknak és vasnak a papirospépből való eltávolítására használható.

Antikohérer, elektromoshullámjelző, amelynek ellenállása — ellentétben a kohérerrel — növekszik, ha elektromos hullám éri. Legismeretesebb A. a *Schäfer*-féle lemez.

Antikonstitucionális (gör.-lat.), alkotmányellenes, ami egy állam alkotmánya ellen irányult, v. azzal nincs összhangzatban.

Antikragos, hegység Lykiában Kis-Ázsiában, 2000 m. magas, mai neve Buba Dagh.

Antikrisztus (gör. a. m. «Krisztus ellenfele»). Az A. elnevezés a szentirásban kétféle értelemben fordul elő: először egy személyt jelent, ki a világ vége előtt (értvén a világ vége alatt az emberi nem jelen állapotának végét) meg fog jelenni s fel fog támadni minden ellen, ami Krisztus dicsőítésére és a krisztusi tanok érvényesülésére vonatkozik; másodszor általánosítva jelent mindenkit, aki hitében és tanításában ellenkezik Krisztus tanításával. Az elsőre főképen a következő szentirási helyek vonatkoznak: Ján. I. 2, 18. Tesszalon. II. 2, 1—12. Kivált az utóbbi helyen van bőven leírva az A. személye s az általa végbeviendő romboló szerep, t. i. létesít teljes istentelenséget, önistenítést és gőgös törvénymegvetést, hitetlenséget és gyűlöletet a vallás ellen; hamis csodákkal sokat elcsábít, végre Krisztus őt második eljövetele előtt megsemmisíti. Az A. szót második jelentésében, mint Krisztus minden ellenségét, használja János apostol I. lev. 2, 18. 18. 22, 4, 3. és II. lev. 7. v.

Antikrisztus, *Reviczky* Gyula (l. o.) írói álneve.

Antikritika (gör.) a. m. maga a szerző által írt válasz művének birálatára, l. *Ellenbirálat.*

Antikronizmus (gör.), hiba az időszámításban, l. *Anakronizmus.*

Antikvárius, l. *Antiquarius.*

Antik versformák, l. *Vers.*

Antikyra, három ógörög város neve. 1. Kikötőváros déli Phokisban a korinthusi öböl mellett, a mai Aszpra Szpittia mellett, ahol romjai is látszanak. 2. A Spercheios mellett, a mali (lamiai) öböl közelé-

ban, a Phokisban a korinthusi öböl mellett. A környék sziklás völgyeiben a hunyor (helleborus) nőtt nagy mennyiségben, melyet agybántalmaknál, nevezetesen elmebajos embereknél gyógyszerül alkalmaztak, innét a közmondás: «Irígy A.-ba!» Naviget Anticyram.

Antilegomena görög kifejezéssel nevezte el Eusebios Caesareai, a keresztény történetirás atyja (megh. 340) egyháztörténelmében (III. 25) azokat az újszövetségi iratokat, amelyeknek apostoli igaz eredetiségére nézve az első keresztény századok korszakában nemi kifogások és ellenvetések merültek fel. Ezek a következők: Jakab és Judás levele, Péter 2. és János 2. s 3. levele. Mindamellett ő ezeket nyomban az úgynevezett homologumenák, azaz kétségtelenül igazeredetű iratok után sorolja fel, s a római (374), hippói (393) és karthágói (419) zsinatok is bevették a kanonba.

Antilepszis (gör.), valamely elfogadott tétel v. jogos követelés ellen való kifogás, általában: kifogás, ellenfelelet.

Antilibanon (arabul Dzsebel es Serki a. m. keleti hegy), a Szíriai táblás-hegység egyik meredek falú táblás hegység szárnya, amelyet a vele párhuzamos Libanon hegységtől a *Bikáa* mélyedés választ el. Egész tömegében krétakori mészkőből van felépítve, s nagy része kopár puszta. Kezdődik a Jordán forrásvidéke tájain a 2760 m. magas *Hermon* hegyével, amelyet három oldalról vetődések határolnak, É.-ra mint A. folytatódik, és kissé ÉK.-re hajló ív alakjában, hirtelen szünik meg *Homs* várostól délre. Csúcsai közül a Talagat Musa 2670 m., az Abul Hin 2540 m.-re emelkedik, a középes gerincmagassága 1800 m.-en felül marad. Ny.-i lejtője meredek, keleten azonban lassan lejt a 690 m. magas damaszkuszi síkságra. A tetőket csak törpe fák és bozót borítják, de a völgyekben gyönyörű oázis kultura folyik, habár a régi idők óta erősen hanyatlott, amit a számos romváros bizonyít. Lakói túlnyomóan nomád arabok és drúzok.

Antilla-áramlat v. *Golf-áramlat*, l. *Tengeráramlatok.*

Antillák, jelentékeny amerikai szigetcsoport az Atlanti-oceánban, É.- és D.-Amerika közt. Az A. Florida déli végétől ívalakban nyulnak el az Orinoko torkolatával szemben fekvő Paria-öbölig. A tulajdonképeni A.-at fölosztják Nagy-A.-ra (Kuba, Jamaika, Haiti vagy S.-Domingo és Puerto Rico meg a mellettök fekvő kis szigetek) és Kis-A.-ra (a délkeleten fekvő (39) kisebb szigetekre). Az A.-at Ny.-Indiának (l. o.) is nevezik, amikor is hozzászamítják a Venezuela partjain levő kis szigeteket és a Nagy-A.-tól É.-ra fekvő Bahama- vagy Lukáji-szigeteket. Az angolok Leeward Islandsnek (a szél alatt levő szigeteknek) nevezik a Martiniquetól É.-ra, Windward Islandsnek (szélben fekvő szigeteknek) a D.-re fekvő szigeteket. Nevöket a mesés *Antiglia* v. *Antilia* szigetétől kapták, amely a XIV. sz. térképein Lisszabon és Japán közt volt látható és amely Kolumbust is biztatta vállalkozására. A Kis-A.-at őslakóikról Karibi-szigeteknek is hívják. A spanyolok Barlo Ventonak is hívják a Kis-A.-at és Soto Ventonak a Nagy-A.-at. L. részletesebben Ny.-India és az egyes szigetek nevei alatt. V. ö.: *Aspinal*, Pocket Guide to the West-Indies (London 1907); *De Rosny*, Les Antilles (Páris 1886); *Buache*, Recherches sur l'île Antillia (u. o. 1806); General Chart of the West-Indies and gulf of Mexico (London 1855, 4 lap); *Bellet* D., Les grandes Antilles (Páris 1904); *Chemin-Dupontès* P., Les petites Antilles (Páris 1909).

Antillakasszia (növ.), a. m. *Acacia Farnesiana* Willd., l. *Acacia.*

Antilla-tenger, l. *Karibi-tenger.*

Antilla tölgy (növ.), l. *Catalpa.*

Antilocapra *Ow.* (állat), a páros ujjú emlősök (Artiodactyla) alrendjébe, a villásszarvú antilóp-félék (*Antilocapridae*) családjába tartozó állatnem, mely abban különbözik valamennyi rokonától, hogy szarva üres, de ágas és nem állandó, mint a többi tülkös szarvú állatoké, hanem időnként a szarvas agancsához hasonlóan, de más módon, az állat elveti s az újra képződik. Egyetlen faja ismeretes, az *A. americana* Ow., melynek hazája Északamerika nyugati része s itt *mazama*, *kabri* és *berendo* néven ismerik. A rónaságokon nagy csapatokban legel, igen óvatos és gyors lábú s ezért nehezen vadászható. Szarva mind a két nemnek van, de csak a bak szarvai bogosak.

Antilochos, Nestor és Eurydike vagy Anaxibia fia. A trójai háborúban a délceg, vitéz A. különös kedveltje Achilleusnak, ki halálát megölőjén, Memnonon meg is boszulta. A. hamvát a Patrokloséval egy vederbe tették, melyet később Achilleus poraival együtt a Hellespontos partján hantoltak el.

Antilogikus, helytelen, következetlen gondolkozású, észellenes. L. *Logikus.*

Antilog sark, l. *Ásvány* (elektromos tulajdonságok).

Antilope *Wagner* (állat). Az A.-k (*Antilopina*) alcsaládjába tartozó tülkösszarvú kérődzők (*Bovidae*) egyik neme, melynek fajait könnyű, karcsú termet s lantalakú szarvak jellemzik. L. *Antilópok.*

Antilópok (állat, l. a *mellékelt képet*), a tülkösszarvuak (*Bovidae*) egyik fajokban igen gazdag csoportja, melyet az újabb rendszerezők több alcsaládba (Bubalinae, Cephalophinae, Neootraginae, Cervicaprinae, Antilopinae, Hippotraginae, Tragelaphinae és Rupicaprinae) osztanak. 300-nál több fajuk ismeretes, melyeket több nembe (Bubalis, Damaliscus, Connochoetes, Cephalophus, Tetraceros, Oreotragus, Ourebia, Raphicerus, Nesotragus, Neotragus, Madoqua, Cobus, Cervicapra, Pelea, Antilope, Aepyceros, Saiga, Pantholops, Antidorcas, Gazella, Ammodorcas, Lithocranius, Dorcatragus, Hippotragus, Oryx, Addax, Boselaphus, Tragelaphus, Oreas, Rupicapra, Nemorrhaedus, Haplocerus és Budorcas) soroznak; az ismert kihalt fajok száma 68. Az antilópfajok száma oly nagy, hogy a sorozat szélső tagjai alig hasonlítanak egymáshoz. Az A. élénk, békeszerető, félénk állatok, gyorsan futnak és ügyesen ugranak. Páronként, vagy kisebb-nagyobb, néha százakból álló nyájakban élnek, leggyakrabban síkságokon; csak kevesen kedvelik a hegyes vidékeket, mint a *zerge* (l. o.), mely a havasokon az örökös hó határáig tenyészik. Termetökre nézve az őzre, szarvasra, kecskére, tulokra vagy lóra emlékeztetnek. Szőrözetük többnyire rövid, síma; tarkójuk néha sörényt visel; rövid farkuk gyakran bojtban végződik; némelyek szakált s orruk felett merev sertékből álló pa-

Négyszarvu antilóp (*Tetraceros quadricornis* Blainv.).

Koszáli antilóp (*Oreotragus saltator* Bodd.).

[illegible] antilop (*Oryx leucoryx* Licht.).

Tehénantilop (*Taurotragus oryx Livingstonii* Scl.).

matot viselnek (pl. gnú). Szarvuk nagysága s alakja nagyon változatos; majd sarlóalakuak s hátra, felfelé vagy előre hajlók, majd lant-alakuak, majd ismét egy vagy több ívben csavartak, néha csaknem egyenesek. Az A. többnyire könnyen szelidíthetők, de mint háziállatokat sehol sem tenyésztik; húsuk,- bőrük- és szarvaikért vadásszák. Az A. egy északamerikai fajon kívül mindannyian óvilágiak; legtöbb faj él Afrikában, kevesebb Ázsiában; Európának csak két antilópja van: a *tatár-antilóp (Saiga tataricus* L.) déli Oroszország keleti részében s a magas bérceket lakó *zerge (Rupicapra tragus* Gray). L. *Zerge.*

Közönségesebb fajaik: A *tora (Bubalis boselaphus* Pall.), melyet az ó-egyiptomiak háziállatként tartottak és a régiek is ismerték Bubalus néven; valaha a Szahara É.-i vidékein gyakori volt, ma már Oránban és Tunisztól D.-re csak gyéren található. A *káma (Bubalis caama* F. Cuv.) szarvasnagyságú, de sokkal esetlenebb a szarvasnál, feje idomtalanul hosszú; testének uralkodó színe a világos fahéjszín, feje barnás, hasa fehér; Afrika szívében és Dél-Afrikában fordul elő; húsát, bőrét és szarvait sokra becsülik; levegőn megszárított húsa, melyből levest főznek, fontos kereskedelmi cikk. A legkecsesebb A. közül való a *bóbitás antilóp (Cephalophus grimmia* L.), mely Dél-Afrikában, főleg a Fokföldön fordul elő. Az *indiai kecskeantilóp (Antilope cervicapra* Pall.) Elő-Indiában 40—60 tagból álló nyájakban él. A *palla (Aepyceros melanpus* Licht) a mi dámszarvasunknál valamivel nagyobb, de tetszetősebb termetü; hossza 2 m., magassága 95 cm.; feje, nyaka és háta világossárgás, hátrafelé világosodó rozsdabarna, hasa fehér, hátán fekete sáv vonul végig; a nőstény szarvatlan; Dél-Afrikában él. A *tatár-antilóp* v. *szaiga (Saiga tatarica* L.) alakja a juhéra és bizonyos tekintetben a rénszarvaséra is emlékeztet; termete nagyon esetlen; állkapcsán túl előre nyúló orra valóságos ormányt alkot; szarvai, melyek csak a bakon fordulnak elő, lantalakuak; Kelet-Európában és Szibiriában, továbbá a Kaukázus-hegység környékén, a Káspitenger és Aral-tó mellékén É. felé egészen az 55. sz. fokig otthonos. A *vándorantilóp (Antidorcas euchore* Forster) 1·5 m. hosszú, ebből farkára 20 cm. esik, magassága vállban 85 cm.; uralkodó színe fahéjsárga, hasa hófehér, szarvai feketék; egész Dél-Afrikában honos. A *ló-A. (Hippotragus)* erős szarvú, lóéra emlékeztető termetü, zergéhez hasonló fejű, a szamáréival egyező fülű antilóp; kizárólag Afrika trópusi részeiben és a Fokföldön él, fosszilis maradványait azonban Európa pliocén rétegeiben is megtalálták. Ebből a csoportból való a *fakó* és *fekete lóantilóp (H. equinus* Is. Geoffr. és *H. niger* Harris). Már ősidőktől ismeretesek és híresek a nyársas A. *(Oryx)*, melyek egyik fajtáját az egyiptomi és nubiai emlékeken is megörökítették. A *nyársas* A. a legnagyobb A. közül valók; fejük megnyult, de nem esetlen, arcvonaluk csaknem egyenes, v. kevéssé hajlott, nyakuk arányos, izmos és szintén arányos lábszárakon nyugvó törzsük erős, farkuk hosszú, bojtos, szemük nagy és kifejezésteljes, fülük rövid, széles, lekerekített, szarvuk, melyet mindkét nem visel, nagyon hosszú és vékony. E csoportból való: a fokföldi *nyársas antilóp (O. capensis* Ogilby), az *abesszíniai bejza (O. beisa* Rüpp) és a *kardszarvú antilóp (O. leucoryx* Pall.); Afrikában, Arábiában és Sziriában fordulnak elő. A *jávorantilóp (Oreas canna* Desm.) termete már a szarvasmarháéra emlékeztet; hossza 4 m., magassága 1·4—1·9 m., súlya 500 kg. körül van, de állítólag eléri az 1000 kg.-ot is; színe a nem és kor szerint változó; K.- és D.-Afrikában honos. Az összes A. közül a legkülönösebb faj a *négyszarvú antilóp (Tetraceros quadricornis* Blainv.), melynek hímje — mint neve is mutatja — négy szarvat hord; 70—80 cm. hosszú és 60—65 cm. magas, nagyon csinos alkotású állat; Indiában fordul elő. Termet dolgában a zerge és az apróbb kecskefajok között áll a *kőszáli antilóp (Oreotragus saltator* Bodd.); törzse zömök, nyaka rövid, farka rövid csonkká rövidült, lábszárai rövidek; jellemző reá nagyon hosszú, széles füle és nagy szeme; színe hasonlít a mi őzünkéhöz; hossza 1 m., magassága 60 cm.; Abesszíniában él, a Fokföldről már úgyszólván teljesen kipusztították. Az A.-hoz tartozik még a *gnú* (l. o.), a *dámálisz* (l. o.), az *oribi* (l. o.), a *madoka* (l. o.) és a *gazella* (l. o.). V. ö.: *Sclater* and *Thomas*, The Book of Antilopes (100 színes táblával, London 1894—1900).

Antiloquium (lat.) a. m. ellenmondás, ellenbeszéd; *antiloquista*, ellenfél, ellenmondó.

Antimachiavelli, Nagy Frigyesnek Machiavelli politikai elveit cáfoló műve (1739).

Antimachos, görög eposzköltő 400 körül Kr. e., Kolophonból. Egy nagy Thebais c. eposzon kívül 2 könyvből álló Lyde c. elegiaciklust írt, melyben a haláltól megszakított szerelmi viszonyok elbeszélésével vigasztalja magát kedvese, egy lydiai leány korai halála fölött. Az alexandriai grammatikusok, költeményeinek nyers-erős nyelvénél fogva kánonjukban mindjárt Homeros után helyezték. Töredékeit l. *Bergk* Poetae lyrici graeci III. kötetében (Leipzig 1882) és *Kinkel* Epicorum Graec. Fragm. I. kötetében (u. o. 1877). Életrajzát megírta *Benecke* E. P. angolul (London 1896).

Antimanifestum a. m. ellennyilatkozvány.

Antimenzion, a gör. kat. egyházban egy kisebb négyszögű vászonlepel, melyen az Úr sirbatétele van ábrázolva; felső részébe, a kereszt ágai közé be van szőve vagy varrva az ereklye. Antimenzion nélkül az oltáron istentiszteletet végezni nem szabad.

Antimerek vagy átellenes részek; a testnek részarányosan egymás átellenében fekvő hasonló részei, amilyen például a test jobb oldalával szemben a baloldal. Ilyen antimerek azonban nem csupán a kétoldali részarányos testü állatok testén, pl. gerinceseken, izeltlábuakon, puhatestüeken fordulnak elő. Három antimer fordul elő a sugárállatokon (Radiolaria), négy a legtöbb meduzán, öt a legtöbb tüskésbőrű állaton, hat a virágállatok zömén, nyolc az összes bordásmeduzákon (Ctenophora) és a nyolcsugaras virágállatokon (Octocorallia).

Antimetabola, l. *Alakzat.*

Antimilitárizmus, l. *Militárizmus.*

Antimon, kémiai neve: *Stibium*, magyarul: *dárdany*; vegyjele Sb; atomsúlya 122 fs. 6·7; értékűsége 3 és 5.

Az A. *története.* Érceit, különösen a kén-A.-t (piskolc) már az ó-korban ismerték. Plinius Stibiumnak nevezi. Az A.-t először Basilius Valentinus állította elő (1460) magyar piskolcból (Spiessglanz). Az A. gyógyászati felhasználásával nevezetesen kiváltképen Paracelsus is foglalkozott. II. Ferenc király (1515–1547) rendeletet adott ki a barátoknak az A. preparátumokkal űzött visszaélései ellen; állítólag innen származik a neve is, A. a. m. barátok ellen (anti-moine). A száraz eljárás mellett a XIX. sz. közepe óta tért hódít a nedves úton való előállítás is. Ide tartoznak Smith és Hargreaves, Lyte, Bachimont, Simpson és Parnell, Edwards stb. találmánya. Az A.-nak elektrolitikus úton való előállításával elsőnek *Sanderson* (1880) foglalkozott.

Az *A.-ércek.* A szin-A.-t nagyobb mennyiségben Borneo szigetén és Queenslandban találják. A tulajdonképeni A.-érc az antimonit (szürke piskolc, A.-fény), mely A.-nak vegyülete kénnel (Sb_2S_3), ha tiszta, 71·7% A.-t tartalmaz. Ez az érc van Magurkán (Liptó vm.), ahol bányászata igen régi. A bányajogosítványokat a m. kir. kincstár 1740—[illegible] szerezte meg. Előfordul Németországban, Franciaországban (Auvergne), Spanyolországban, Amerikában, Borneo szigetén stb. Az A.-virág (fehér piskolc) az A. vegyülete oxigénnel (Sb_2O_3). Ha tiszta, 83·56% A.-t tartalmaz. Ide tartoznak a senarmontit, cervantit és stiblith. Ez utóbbi A.-hidroxid. A vörös A.-fény (vörös piskolc, pyrostibit) az A.-nak vegyülete kénnel és oxigénnel

$$(Sb_2O_3 . 2Sb_2S_3),$$

ha tiszta, 75·32% A.-t tartalmaz. A felsoroltakon kívül az A. még igen sok ásványnak alkotja fő részét, így a stephanit, polybasit és miargyrit: ezüst-, az andorit: ólom- és ezüst-, a berthierit: vas-, a zinckenit és jamesonit: ólom-, a bournonit réz- és ólomtartalmú kén-A. stb. A fontosabb magyar A.-bányák az említett Magurkán kívül még Dubraván és Királylubellán (Liptó vm.), Szalónakon és Óribányán (Vas vm.), Csucsomon, Rozsnyón és Betléren (Gömör vm.), Szepesremetén, Fejérkőn (Zólyom vm.) vannak.

Az A. tulajdonságai. Az A. kékesfehér, erősfényű, igen rideg, könnyen porrá törhető fém, kristályos (romboéder) szövettel. Magyar elnevezése: dárdany innen származik. Fajmelege 0·05077, melegvezetősége (ha az ezüst 100) 19·2—21·5, villamos vezetősége (ha az ezüst 100) 4·29. Ha tiszta, a levegőn nem oxidálódik s a víz se támadja meg. Meleg sósav és meleg, tömény kénsav, de különösen a salétromsav oldja. Olvad 440, párolog 1090—1450° C.-nál. Az A. ónnal és ólommal iparilag igen fontos ötvényeket alkot (l. *Antimonötvények*).

Az A. gyártása. Az A. fémet leginkább száraz úton, *a)* az ejtő és *b)* a színítő (v. redukáló) eljárással állítják elő. — Az ejtő *(a)* eljárás csak A.-ban gazdag ércek illetőleg kiolvasztott kén-A., az ú. n. *antimonium crudum* felhasználásával lehetséges. A kiolvasztásra, melyet *csurogtatás*-nak nevezünk, edényekre állított, lyukas fenekű tűzálló tégelyeket használnak. Az ércet az előbbibe rakják s a tűz heve következtében kiolvadt kén-A. a meleg hamuval v. homokkal körülvett edényekbe csurog. Bányán (Vas vm.) minden gyűjtő agyagfazék felett függőlegesen álló agyagcső van, ezt tele rakják érccel. Egy órai tüzelés után 70—71% A.-t és 27% kénť tartalmazó antimonium crudum gyűl össze az edényekben. A csurogtató kőrkemencének 12 tűzhelye s mindegyik tűzhelynek 6 gyűjtőfazéka van. Az összetört kén-A.-t (antimonium crudumot) mély fészkű lángállóban vashulladék, kénsavas nátron és szén jelenlétében megömlesztik. A színfém kiválik, alul marad, mire a felszinen úszó salakot (kénnátrium, kénvas) lecsapolják és az A.-t kimerik. Vas helyett vasoxidot, pörölyrevét, pátvaskövet stb., kénsavas nátron helyett pedig szódát is használnak. Az így nyert gyártmány sok idegen alkotó részt (vasat, ként, arzént és rezet) tartalmaz, ezért tégelyben v. lángállóban szódaréteg alatt való olvasztással finomítják. A tisztátlanságok és oxidok felszinre kerülnek, a tisztított fémet (99·92—99·97% A.-nal) pedig kimerik. *b)* Pörköléssel kapcsolt színítő eljárással az A.-ban szegényebb érceket kohósítjuk. E célból a bányai (Vas vm.) gyárban az A. érceket toválapátoló kemencében pörkölik. Ez több (5—6) munkaajtóval felszerelt boltás (boltozat, boltony) kemence. A lépcsős rostéllyal felszerelt tűzfészekből az égéstermékek a boltás alatt elvonulva melegítik a hátul beadott s a tűzfészek felé lapátolt érceket. A fejlődő gázok a beadó nyílás mögött elrendezett füstcsatornán át távolodnak el. Mivel érc és tüzelőszer nem érintkeznek, a szálló por (85·71% A.-oxiddal) és a pörkölék tiszta marad. Az érc kénje az izzítás következtében meggyúl s szinte magától ég tovább. A kemencéből kihúzott pörkölék (30—45% A.-nal és 1—3% kénnel) csakis sötétben észrevehető gyenge izzást mutasson, ha izzóbb, a kemencében összesül. A szálló port vascsövön át cserépkályhalemezekből épített 12 m. hosszú kamarába vezetik, melyben 1 mm. vastag vaslemezek függnek egymástól 700 mm. távolságban. A szálló por ezekbe ütközvén, a kamara alján ülepedik le. A pörköléket, a melléktermékek egy részét, aknapest-tapadékokat A. tartalmú salakot stb. s ha vannak, az oxidos érceket salakító anyagokkal (égetett mészkő, fluorpát) összeelegyítve megolvasztják vízhűtötte fúvókasokkal felszerelt felül bő (1·6 m. átmérő) és alul szűk (0·9 m. átmérő) aknás kemencében, melynek magassága 6·4 m. A kemence torka 0·9 m. átmérőjű és vassisakkal zárható el, melyet a kemence etetésekor felhúznak. Egy 200 kg.-os ércadásra 24% tüzelőszert (1/4 sr. kokszot és 3/4 sr. faszenet) számítanak. A befúvott levegővel élénk izzásba hozott szén színítő és a salak tisztító hatása következtében az A.-fém kiválik (24 óránkint 130—160 q. elegyből 25—36 q) és a medencében összegyül. Eközben a salak és kénes kő a csapoló nyílás elé tett vastégelybe folyik. Alul marad az A.-t tartalmazó vaskéneg s efelett úszik a salak. A lecsapolt nyers A.-fém több-kevesebb vasat (11·81—33·15%), ként (5·43—6·4%) és salakot (0·51—1·5%) tartalmaz. A III. osztályú nyers fémet (57·83% A.-nal) visszaadják az olvasztáshoz, a többit finomítják. A finomítás abban áll, hogy a darabokra tört első osztályú nyers fémet, lisztalakú másodosztályú nyersfémmel, tiszta kéneges érccel, égetett glaubersóval és kevés szénporral elegyítve láng-

állóban megolvasztják, majd kavarják, végül állni hagyják és a felül úszó salakot oldalajtón kitakarítják. Az üzem 3 óráig tart és 98%-os fém-A.-t eredményez. Az egészen tiszta (99·25%-os) fémet a már egyszer finomított fém újból való finomításával nyerik ugyancsak lángállóban. E célból a finomabb A.-hoz tiszta kérges ércet és finomított salakot adnak s ha az elegy megolvadt, salakját lehúzzák s a füstölgő tiszta felszínű A. fürdőre szódából, hamuzsírból, antimonium crudumból, szálló porból, nyers ércből és más használt finomító salakból álló ú. n. csillagsalakot terítik. Az olvasztáskor arra ügyelnek, hogy a fémfürdő hőfoka alacsony és a salaké magas legyen. Beolvasztás után 15 perccel az ömledéket kör vagy négyszögletes vasmintákba eresztik s ha lehült, a fém felszínéről, az ú. n. *antimonium regulus*-ról, leverik a salakot. Az A. tisztaságát azon csillag után itélik meg, melyet a csillagsalak annak felszínén visszahagy.

Az antimonnak *nedves úton* való előállítása még kellőképen nem fejlődött ki; nagyobb eredményekkel kecsegtet az *elektrolizis*. Ugyanis az antimontriszulfid könnyen oldódik a nátriumhidroszulfidban (NaHS), melyből a 3·5 volt feszültségű elektromos áram az antimont a vasból való katódán csapja ki. Egy ampère óránként 1 g. antimont ejt ki s 1 kg. antimon előállításához óránként 5 lóerő kell.

Az A. ára és a világ termelése. Az A. ára a kereslet szerint változik s általában 1 kg. 1—1·5 K. között ingadozik. A világpiacon

1 kg. A. ára volt	1862-től	1865-ig	átlag 1·24	K.
1 „ „ „	1866 „	1870 „	1·00	„
1 „ „ „	1871 „	1875 „	1·23	„
1 „ „ „	1876 „	1880 „	1·35	„
1 „ „ „	1881 „	1885 „	1·05	„
1 „ „ „	1886 „	1890 „	1·16	„
1 „ „ „	1891 „	1895 „	1·10	„
1 „ „ „	1896 „	1900 „	0·81	„
1 „ „ „	1901 „	1907 „	1·10	„

Az ár maximuma 1906. volt. Ekkor New-Yorkban 1 fontért fizettek 22 centet, tehát 1 kg.-ért közel 2·5 K-t. A világ A.-termelésének élén az északamerikai Egyesült-Államok és Franciaország állanak, utánuk következik Magyarország, Olaszország és Japán. 1896-tól 1900-ig termelt: Franciaország 63,000, Ausztria 16,130, Magyarország 36,600, Olaszország 30,770, az Egyesült-Államok 55,450, Japán 2152 és Uj-Délwales 1400 q-t, összesen 223,610 q, tehát egy évre jut átlag 44,720 q. Az 1906. évi termelés volt: Franciaországban 34,330, Ausztriában semmi, Magyarországban 9540, Olaszországban 5370, az Egyesült-Államokban 20,000 és Japánban 6270 q-t, öszszesen 75,510 q. A legnagyobb magyar A.-kohó a már említett Bányán van. Termelése 1909-ben 6636 q-ra rugott.

Irodalom. Kerl, Metallhüttenkunde, 2. kiad. Lipcse 1865 és Grundriss d. Metallhüttenkunde, 2. kiad. u. o. 1881 Belling, Metallhüttenkunde, Berlin 1885; Borchers, Elektrometallurgie, 2. kiad. Braunschweig 1896; Dürre, Elektro metallurgie, Leipz. 1896; Faller K., Bányászati és Kohászati Lapok, 1895. évf. 243 1.; Ingalls, The Mineral Industry 1907., New-York 1908.

Antimonátok vagy *antimoniátok*, az antimonsavak sói.

Antimoncinóber. A *termés* A. v. *antimonfényle* Sb_2OS_2 összetételű, tehát antimonoxiszulfid; tűalakú kristályok v. vékony hatoldalú, cseresznyepiros színű prizmák. A *mesterséges* ú. n. A. lényegében Sb_2S_3 összetételű, tehát antimontriszulfid. Előállítására antimonklorid-oldatot nátriumtioszulfát-oldatba öntenek. Szép kárminvörös por. Levegőn állandó. Higított savak közül csak a sósav oldja; maró lúgok elbontják. Olajfestékül használják. A valamikor gyógyszerül használt *cinnabaris antimonii*, amelyet antimonkloridnak antimonszulfidból és merkurikloridból való előállításánál melléktermékül kaptak, nem antimonszulfid, hanem merkuriszulfid.

Antimondioxid, a. m. antimontetroxid (l. o.).

Antimonezüst *(diszkrazit)*, antimonból és ezüstből álló *ásvány*, ezüstfehérszínű, de sárgásan v. feketén befuttatva. Kem. 3·5, fs. = 9·4—10.0. Előfordul rombosrendszerű kristályokban és tömötten, különösen Andreasberg mellett (Baden) és Chanarillo-n.

Antimonfakóérc (ásv.), l. *Fakóérc.*

Antimon-fényle, l. *Pirostibit.*

Antimonfluorid, *fluorantimon*, $SbFl_3$. Színtelen, rombos kristályok. A levegőn szétfolyik, de nem füstölög. A lúgfémek floridjaival és szulfátjaival jól kristályosodó, nem higroszkopós, oldható kettős sókat alkot. Ez utóbbiak a pamut festésnél pácolásra használatosak.

Antimonhexoxid a. m. antimontrioxid (l. o.).

Antimonhidrogén, *hidrogénantimonid*, H_3Sb. Keletkezik antimónból, oxidjaiból v. kloridjaiból, fejlődő hidrogénnel való redukció útján. Színtelen, undorító szagú, mérgező gáz. Levegőn fakó lánggal elég antimonoxiddá; ha az A. lángjába porcellánlemezt tartunk, arra fekete bársonyszerű antimonfolt rakódik; üvegcsövön átvezetve és hevítve szintén elbomlik és a kiváló antimon fekete tükör alakjában rakódik az üvegcsőre.

Antimonilkáliumtartrat, l. *Hánytató borkő.*

Antimonit (ásv.), a leggyakoribb antimonérc, ólomszürke, a hasadási lapon élénken fényes fényű szulfid ásvány; antimonszulfid (Sb_2S_3). Hosszú oszlopos, tűs kristályai rombos rendszerbeliek; a kristályok vége ritkán fejlődött ki tökéletesen, az egyes tűk gyakran hajlottak, töröttek. Kitűnően hasad, keménysége 2. Könnyen, már gyertyalángban is megolvad, a lángot zöldesre festi. Vagy egész teléreket képez gránitban, gnájszban, trachitban és más kőzetekben kvarccal, v. pedig más ásványok, nevezetesen a barit, galenit kísérője. Hazánk egyik legnevezetesebb termőhelye az A.-nak, csak még Japánból (Ichinokava) hoznak szebbeket és gyakran hatalmas kristályokat, de ezeket is csak az utóbbi években, úgy, hogy a gyüjteményekben leginkább a magyar A.-ok szerepelnek. Legszebbek a felsőbányaiak, azonkivül Selmeczbányán, Körmöczbányán, Magurkán (Liptó vm.), Kapnikon, Topliczán (Hunyad vm.), stb. Külföldi termelőhelyei közül megemlíthető Csehország (Přibram), Szászország (Freiberg). Az A. felületén gyakran *antimonokkerré* (l. o.) mállik. A kereskedésbe hozott antimon-fémnek s antimon-preparátumoknak úgyszólván egész menynyiségét A.-ból olvasztják ki.

Antimonium (stibium) a. m. antimon (l. o.).

Antimonium crudum, az érceiből kiolvasztott kéntartalmú antimonium. L. *Antimon.*

Antimonium regulus, az érceiből előállított színantimon, l. *Antimon*.

Antimon készítmények (orvosi tekintetben): a hánytató borkő (*tartarus stibiatus* v. *tartarus emeticus*), hánytató borkő, *stibium sulfuratum aurantiacum* (antimonpentaszulfid) és a *stib. sulfuratum rubrum* v. *kermes minerale*, mindezek kis dózisban mint köptetők, nagyban pedig mint hánytatók szerepelnek. Mérgező dózisuk az arzénéhez hasonló szimptomákat okoz; jellemző azonban, hogy a szövetekkel való érintkezés helyén sokkal erősebb gyuladás áll elő, mint arzénnél; ezért a bőrön is gyuladást okoznak az A.-k s ezért használták régebben az *Autenrieth* kenőcset (melyben hánytató borkő van) bővérűséggel járó gyuladásoknál elvonó szerül. Xeresi borral készült oldatát 10 cseppenként köptetőnek használják (vin. *Huxhami*). Újabban a hánytató borkövet arra is használják, hogy a szövetek színét állandóvá tegyék (harisnyákon stb.); az ilyen ruhák viselése kellemetlen ótvart okozhat a bőrön. A heveny antimonmérgezés bőséges nyálelválasztással és csillapíthatatlan hányással jár; azonkívül a torokban hólyagok képződnek és öntudatlanság, láz és végtagbénulás, kolerás hasmenés jelentkezik; a halál oka szívbénulás. Első teendő cserzőanyag tartalmu folyadékoknak (pl. gubacsból készült teának stb.) itatása.

Antimon kloridjai. Az antimon klórral két vegyületet alkot, ezek az *antimontriklorid* $SbCl_3$ és az *antimonpentaklorid* $SbCl_5$. Az antimontriklorid vajlágyságú kristályos test, amelyet *Butyrum antimonii* (antimonvaj) néven gyógyszerül (maróozer) is használnak. Az *antimonpentaklorid* színtelen, a levegőn füstölgő folyadék.

Antimonkohó, antimon gyártására szolgáló kohó, melyben az antimonércből csurgató eljárás mellett megtisztítva *kénantimont* (Antimonium crudum), v. pedig szinítve *színantimont* (Regulus Antimonii) állítanak elő. Magyarországon évenként 2—3 ezer q. kénantimont gyártanak, regulust nagyon keveset.

Antimonnikkel (ásv.), l. *Breithauptit*.

Antimonnikkel-fény (ásv.), l. *Gersdorffit*.

Antimonokker (ásv.), antimontartalmú ásványoknak, különösen stibnit és antimonitnak fehér-rozsdasárga színű, különböző elváltozási terméke. A nevezett ásványokon bevonatot képezve, vagy azokkal együtt fordul elő, részint mint *cervantit* (l. o.), részint mint *stiblit* (l. o.).

Antimonossavak *és sóik*. Az antimontrioxidból, ez anhidrosavból háromféle hidroantimonossav származtatható. Ilyenek: a meta-, a piro- és az ortoantimonossav. E savak sói a meta-, piro-, illetőleg ortoantimonátok.

Antimonoxalát, l. *Oxalátok*.

Antimon oxidjai. Ilyenek az antimontrioxid, a tetroxid és a pentoxid (l. o.).

Antimonoxikloridok, antimonilkloridok. Többféle antimonoxiklorid ismeretes. Fontosabbak: az SbOCl összetételű *antimonoxiklorid* v. antimonilklorid. Bonyolultabb $Sb_4O_5Cl_2$ összetételű bázisos só az *algarot-por* (l. *Algarot*), amelyet a XVI. sz. végén Algarotus veronai orvos gyógyszerül ajánlott. Az *antimoniltriklorid* $SbOCl_3$, sárgás színű, a nedves levegőn szétfolyó tömeg.

Antimonozás (techn.), l. *Galvanostegia*.

Antimonötvények alatt antimoniumot tartalmazó fémötvényeket értünk (l. *Keményólom*, *Betűfém*, *Britanniafém*, *Antifrikciós fém*, *Réaumur ötvenye*). Az antimonium a fémeket többnyire keményebbé, ridegebbé és fényesebbé teszi.

Antimonpácok, l. *Pácok*.

Antimonpentaszulfid, l. *Antimon szulfidjai*.

Antimonpentoxid, *anhidroantimonsav*, Sb_2O_5. Halványsárga por, hevítéskor mulókonyan megsötétedik, de meg nem olvad, erősebben hevítve antimontetroxiddá változik. Üveg- és porcellánfestésnél, továbbá anilinfestékek készítésénél és zománcozásra használják.

Antimonréz-fény (ásv.), l. *Wölchit*.

Antimonsárga, l. *Antimonpentoxid*.

Antimonsavak. Az antimonpentoxidból, ez anhidrosavból háromféle hidrosav származtatható le:

$Sb_2O_5 + H_2O = 2HSbO_3$, metaantimonsav,

$Sb_2O_5 + 2H_2O = H_4Sb_2O_7$, piroantimonsav,

$Sb_2O5 + 3H_2O = 2H_3SbO_4$, ortoantimonsav.

A meta-sav sói metaantimonátok, a piro-sav sói piroantimonátok, az orto-sav sói ortoantimonátok.

Antimonsavas kálium, l. *Káliumantimonát*.

Antimonsavas nátrium, l. *Nátriumantimonát*.

Antimon szulfidjai. Az antimon kénnel két vegyületet alkot, az antimontriszulfidot Sb_2S_3 és az antimonpentaszulfidot Sb_2S_5. *Antimontriszulfid* a természetben kristályosan mint *antimonit* (l. o.) fordul elő. Mesterséges úton antimonnak kénnel való összeolvasztása útján készülhet. Az antimontriklorid oldatába kénhidrogén gázt vezetve, narancsvörösszínű csapadék alakjában alaktalan antimontriszulfid válik le; e csapadék még vizet tartalmaz, de azt, 200° fölé hevítve, elveszti s egyúttal megfeketedik. Az antimontriszulfid grafitszürke, sugaras-kristályos, fémfényű tömeg. Könnyen megolvad, hevítve elillan. Vízben nem oldódik, de a lúgok oldják; így szulfobázisban oldva szulfoantimonossavsó keletkezik. Tömény sósav kénhidrogén fejlődése közben feloldja. Gyógyszerül is használják (különösen állatoknál) *stibium sulfuratum nigrum* néven. A szintén gyógyszerül használatos *stibium sulfuratum rubrum* vagy *kermes minerale* v. Karthausi por, antimontriszulfid és antimontrioxid keveréke. *Antimonpentaszulfid* a szulfoantimonsavsóknak savakkal való elbontásakor keletkezik. E célra leginkább a szulfoantimonsavas nátriumot ($Na_3SbS_4.9H_2O$, Schlippe-féle só) használják, amelynek vizes oldatához híg kénsavat elegyítenek; a leváló csapadékot kimosás után megszárítják. Narancsvörös színű, vízben oldhatatlan por, melyet erős lúgok oldanak. Tömény sósav elbontja, kén leválása és kénhidrogén fejlődése közben trikloriddá alakítja. A gyógyszertárakban *Stibium sulfuratum aurantiacum* (panacea antimoniális, aranykép) néven tartják. Kaucsuk vulkanizálására, úgyszintén gyujtók gyártására használják.

Antimontetroxid, antimondioxid, Sb_2O_4. Alkalifémek hidroxidjaival v. karbonátjaival összeolvasztva, antimonitek es antimonátok keletkeznek, tehát úgy viselkedik, mint az antimontrioxid és pentoxid keveréke.

Antimontriklorid, l. *Antimon kloridjai.*

Antimontrioxid, antimonhexoxid, anhidroantimonossav, $(Sb_2O_3)_2$. Mint ásvány dimorf; a fehér, gyöngyfényű, rombos kristályos módosulat a *valentinit* (antimonvirág), a szürke, szabályos oktaederes a *senarmontit.* Fehér, kristályos por. Vízben alig oldódik. Hevítéskor megsárgul, de kihülve újból megfehéredik.

Antimontriszulfid, l. *Antimon szulfidjai.*

Antimon-tükör, antimonhidrogéngázból hevítéskor felszabaduló és üvegre v. porcellánra lerakódó bársonyfekete fémantimon, l. *Marsch-készülék.*

Antimon-vaj, l. *Antimon kloridjai.*

Antimon-virág, l. *Valentinit.*

Antimoralizmus (lat.), annak a rendszernek neve, melyben a jó és rossz közt erkölcsi különbséget nem ismernek. V. ö. *Nietzsche*, Jenseits von Gut und Böse (Leipz. 1886).

Antin, adók., Szerém vm. vukovári j.-ban, (1900) 601 horvát-szerb lak.; u. p. Gaboš, u. t. Vinkovcze.

Antinacionális (gör.-lat.) a. m. a nemzet érdekeivel ellenkező; népszerütlen.

Antinarkotica, l. *Antiparalytica.*

Antinervin, bróm, szalicil és antifebrin keveréke; fejfájás, zsábák ellen rendelik.

Antinoé, régi város Egyiptomban, l. *Antinoupolis.*

Antinomia (gör. a. m. «törvények ellenkezése»). A szó a modern műveltség nyelvébe Kant révén került és abban az értelemben, melyben Kant használja. Kant «A tiszta ész kritikájá»-nak egyik szakaszában tárgyalja, hogy az ész, ha a tapasztalati világot elhagyva a föltétlenhez akar eljutni, oly fogalmakat alkot, melyeknek nincsen objektiv érvényességük, melyeket csak álokoskodás tüntethet föl érvényeseknek. Ily álokoskodás vezet a kozmologiában A.-khoz. Négy ily A. van. 1. Tétel: A világnak van kezdete az időben s vannak határai a térben. Ellentétel: A világnak nincs kezdete az időben s határai sincsenek a térben. 2. Tétel: Minden összetett szubsztancia egyszerű részekből áll. Ellentétel: Nem létezik egyszerű. 3. Tétel: Van szabadság, mint hatások abszolut, ok nélkül való megkezdésének tehetsége. Ellentétel: a természetben minden a természet törvényei szerint történik. 4. Tétel: A világhoz egy feltétlenül szükséges való (Isten) is tartozik. Ellentétel: A világon feltétlenül szükséges való nincs. Ezek a tiszta ész A.-i. Bizonyítják, hogy az a régi alap, melyen állva a tételt ép úgy mint az ellentételt igaznak lehet föltüntetni, nem lehet helyes alap. Mihelyt azonban megkülönböztetem a magán valót (noumenon) jelenségétől (Erscheinung), az A. megoldást talál. A világra magában az 1. és 2. A.-nak se tétele, se ellentétele nem illik, mert ennek a világnak semmi köze a térhez és időhöz. A 3. és 4. A.-ban pedig a tétel igaz a való világra, az ellentétel pedig a jelenségek világára nézve.

Antinomizmus (gör.), általában a. m. az erkölcsi törvény megtámadása v. elvetése. A teológiában főképen a mózesi erkölcsi törvény tagadása. Az antinomisztikus irányzat a keresztény szabadságról való fogalom túlhajtása következtében már a kereszténység első századában megnyilatkozott, amikor egyes felekezetek azt hirdették, hogy a mózesi törvény elvesztette kötelező erejét, szabad folyást engedtek a testi vágyaknak, megtagadták a felsőbbség iránti engedelmességet. Antinomisztikus elvek uralkodtak a gnosztikusoknál, a középkorban különböző misztikus felekezeteknél s kezdetben nagy vitákra (mint Agricola Johann (l. o.) vitája Lutherrel és Melanchtonnal) adtak okot a protestáns egyházban is.

Antinonnin, a kereskedésben így neveznek egy pasztát, mely dinitrokrezolkáliumból, vízből s kevés szappanból készül s vízben feloldva rovarok, patkányok, egerek pusztítására szolgál.

Antinoos, 1. A legtolakodóbb Penelope kérői közt, kit elsőnek nyilaz le Odysseus. — 2. Bithyniának Claudiopolis városából származó, kiváló szépségéről híres ifjú, Hadrianus császár kedvence és állandó kisérője. Vagy szerencsétlen véletlen, vagy öngyilkosság következtében a Nilusban lelte halálát. Ott, a régi Besa helyén alapította a vigasztalhatatlan császár az emlékére Antinoupolis

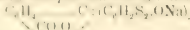
Antinoos (Relief a Villa Albaniban, Rómában)

(l. o.) városát, azonkívül oltárokat és templomot emelt kedveltjének, istenként tiszteltette és csillagzatot is nevezett el nevéről. A Hadrianus korabeli művészet sokszor ábrázolta A.-t; e művek közül ránk jutottak portrait-mellszobrok, de még nagyobb számban oly egész szobrok és reliefek, melyek a szép ifjút fiatal, szépségükről ismert istenek (Dionysos, Hermes, Apollon, Osiris) tipusában, attributumaival ábrázolják, de amellett nem hanyagolják el egyéni vonásainak (sűrű szemöldöktől árnyékolt ábrándos szem, telt arc, érzéki száj, alacsony homlok, sűrű hajzat leomló fürtökkel) kiemelését. Vonásait talán legjobban szemlélteti a római Villa Albaniban levő (l. *az ábrát)* márványrelief, mely Hadrianusnak tivoli villájából való. Érmeken is többször fordul elő A. képe. V. ö.: *Dietrichson,* A. (Christiania 1884); F. *Laban* Der Gemütsausdruck des A. (Berlin 1891); *Gregorovius,* Hadrián császár, ford. Pászthory (Budapest 1897, M. T. Akad.). Róla szól Ebersnek Der Kaiser és Taylornak A. c. regénye; továbbá Symondsnak A. tanulmánya.

Antinoos (*Antinous*), csillagkép a Sastól (*Aquila*) délre. Nevét Hadrián kedvencéről kapta. Rendesen a Sashoz számítják.

Antinori *Orazio*, marchese, olasz Afrika-utazó és zoológus, szül. Perugiában 1811 okt. 28., megh. 1882 aug. 26. Lett Marefiában, Soában. 1848. szabadságharcos volt, 1854 Belgiojoso hercegnő kíséretében Szíriát, Szmirnát és egész Kis-Ázsiát, 1859. Egyiptomot, 1860—61. a Nilus felső vidékét látogatta meg. Nagy madár gyüjteményét a turini múzeumnak adta el s 1867-ben alapító tagja lett az olasz földrajzi társaságnak. 1875. Tuniszba ment s egy nagyobb utazást tett Afrika belsejében, majd egy expedicióval Soában, amelynek alapos átkutatását neki köszönhető. Ő alapította a Lett Marefia olasz állomást, ahol utólérte a halál. V. ö.: *Antinori* G., Il marchese O. A. (Perugia 1883).

Antinosin, *nosophennátrium*, a nosophen (l. o.)

$C_6H_4 — C:(C_6H_2S_2.ONa)_2$
$\diagdown CO.O \diagup$

összetételű nátrium-sója. Alaktalan, kékszínű por. Vízben és alkoholban oldható. Bomlékony vegyület; így már a levegőn a szénsav hatására nosophenné és nátriumkarbonáttá alakul. Mint hintőpor v. oldata alakjában a sebgyógyításnál használatos.

Antinoupolis, antik város Közép-Egyiptomban a Nilus jobbpartján, melyet Hadrianus császár a kedvelt Antinoos emlékére (Kr. u. 122) alapított (Hadrianupolisnak is nevezik). Romjai a mai Seh-Abade közelében. Újabban itt nagy ásatások folynak. V. ö. *Gayet*, L'exploration des ruines d'Antinoë (Páris 1898).

Antinous, l. *Antinoos*.

Antiochia (jelenleg *Antakie)*, fővárosa az ókori Szíriának és székhelye a Seleukidáknak az Orontes mellett. Seleukus Nikator 301. alapította atyjának, Antiochusnak emlékére. Csakhamar megtelt gazdag telepesekkel és Antiochus Epiphanes korában már négy, falakkal egymástól elkülönített városrészből állott. Legjobban virágzott N. Antiochus és a római császárok korában. Ekkor fél millió volt lakóinak száma. A.-ban alakult meg Palesztinán kívül az első keresztény község és székhelyévé vált egy patriarchának is. 252—380-ig 10 egyházi zsinatot tartottak benne. Hanyatlása az V. sz.-ban kezdődött. Choszroesz perzsa király 538. elfoglalta és lakói nagy részét rabszolgákul elhurcolta. A szaracénok már 1084 óta birtokosai voltak, midőn az első ker. hadjárat vitézei falai alatt megjelentek 1098. Tarentumi Bohemund volt első ker. fejedelme. 1268. Bibarsz szultán ismét mohammedánus uralom alá hajtotta és azóta ezek az urai. A mostani A., vagyis Antakie (l. o.) a réginek csak kis ÉNy.-i részét foglalja el. A régi falaktól körülfogott terület nagy része fákkal és ültetvényekkel van tele. 1872. földrengés pusztította. V. ö.: *Troppner*, Das Patriarchat v. Antiochien (Würzburg 1802).

Antiochiai Anna, l. *Anna*.

Antiochiai fejedelemség. Miután a keresztes hadak Antiochiát elfoglalták, a normann tarenti Bohemund az A.-et alapította (1098), mely nyugaton Ciliciában Tarsusig, keleten pedig Herakliáig terjedt. 1268. VI. Bohemund kormánya alatt Bibarsz Bondukdar egyiptomi szultán hatalmába jutott (l. *Bohemund)*. Két és fél századon át az egyiptomi mamelukok uralma alatt állt, mely idő után 1516. I. Szelim szultán Törökországhoz csatolta.

Antiochiai iskola. A III. és IV. sz. egyik legfőbb hittani iskolája. Alapítóinak Dorotheus és Lukianus (megh. 311) antiochiai presbitereket tartják. Az A.-t jellemzi az alexandriai iskolával való ellentéte: ennek idealista és spekulativ, gyakran fantasztikusba átmenő irányával szemben az A. minden allegórikus magyarázat nélkül arra törekedett, hogy józanul megfejtse az írás egyszerű értelmét. V. ö.: *Kihn*, Die Bedeutung der antiochenischen Schule auf exegetischem Gebiete (Weissenburg 1866); *Harrent*, Les écoles d'A. (Páris 1898).

Antiochiánusok, l. *Ahaziták*.

Antiochos, a görög mitológiában Herakles és Meda fia. Róla nevezték el az egyik attikai phylet, azaz törzset Antiochisnak.

Antiochos, 1. II. Fülöp, makedón király hadvezére, a sziriai Seleukos apja.

2. I. *A. Soter*, Seleukos Nikator sziriai király fia (323—261). Mostoha anyja, Stratonike iránt oly mély szerelemre gyuladt, hogy apja orvosi tanácsra nejét neki átengedte, egyúttal országának azt a részét, mely az Eufratesen túl feküdt (293). Apjának visszavonulása után (281) A. egész Szíriának ura lett. Ázsiában támadt zavarok miatt kénytelen volt apja gyilkosával, Ptolemaios Keraunosszal békét kötni. Eumenes, pergamoni király ellen viselt háborúját nem kisérte siker; nagyobb szerencsével harcolt a gallok ellen; első izben Galatiára szorította őket vissza, a második háborúban azonban elesett (261). V. ö.: *Droysen*, Geschichte des Hellenismus; *Niese*, Geschichte der griech. u. mak. Staaten.

3. II. *A Theos* «isten» (a miletosiak nevezték el így hálából, hogy zsarnokukat, Timarchost elűzte,) az előbbinek fia és utóda (Kr. e. 261—246). Szerencsétlenül hadakozott Ptolemaios Philadelphosszal, Egyiptom királyával s hogy a háborút befejezhesse, nejét, Laodikét eltaszította és Ptolemaios leányát, Berenikét vette nőül. Apósa halála után visszafogadta ugyan első nejét, de ez a sérelmet nem tudta megbocsátani és A.-t, valamint Berenikét fia, Seleukos Kallinikos által megölette.

4. III. *A.* (a nagy), szül. 242., már 18 éves korában trónra került s csakhamar megkezdődött a külső és belső háború, mely a Seleukidák erejét fölemésztette. Először az egyiptomi Ptolemaios Philopator ellen vonult, ki nagyravágyólag Elő-Ázsia birtokára vágyott. De ekkor néhány helytartója fellázadt ellene s A. kénytelen volt ezek ellen fordulni. Meg is verte őket, sőt Kis-Armeniát is meghódította (220). Ezután ismét Egyiptom ellen vonult, de csatát vesztve, Philopatorral békét kötött (217). Nagy előkészületek után 212. hadat indított a parthusok és baktriaiak ellen, de nem tudta függetlenségüket megszüntetni; nagyobb sikere volt az Indus mellett elterülő tartományok ellen, honnan gazdag zsákmánnyal tért vissza s ekkor vette föl a *Nagy* melléknevet. Ptolemaios Philopator halála után (204) ennek fia, az ötéves Ptolemaios Epiphanes lett Egyiptom királya; A. tehát Egyiptom elfoglalása végett III. Fülöp makedón királlyal szövetkezett. Palesztinát

és Föniciát el is foglalta és megállapodott Fülöppel Kis-Ázsia görög városainak megosztásában, melyek akkor a Ptolemaiosok birtokában voltak. Már arra gondolt, hogy a Hellespontos nyugati partvidékét is megtámadja és T. Quinctius Flamininusszal, a rómaiak hadvezérével, alkuba akart bocsátkozni eddigi hódításainak biztosítására. De ez Egyiptom szövetségeseként követelte, hogy A. minden görög városról lemondjon és megtiltotta, hogy Európába átkeljen seregével. Mindazáltal A. tovább nyomult, sőt az aitoliaiak hivására behatolt Thessaliába is, azonban Manius Acilius Glabrio konzul a Thermopylainál megverte (191) és visszakergette Kis-Ázsiába. A következő évben pedig L. Cornelius Scipio átkelt seregével a tengeren és A.-t megtámadta ephesosi táborában. Hiába állt seregeinek élén Hannibal, ki ebben az időben, mint hazájából számüzött, Róma ellenségeinek ajánlta föl tehetségét, ez sem tudott a római sereggel birni és A. békét kért, mire a rómaiak azt követelték, hogy a Taurusig vonuljon vissza. Erre A. csatát kockáztatott, de Scipio Magnesiánál keményen megverte (190) és A.-t azonfelül, hogy Kis-Ázsiából kiszorította, 15,000 talentum hadisarc fizetésére kényszerítette. A. vereségével a hellénizmus ereje Rómával szemben végleg összeomlott. Midőn A. 187. a Tigris alsó folyásánál az elymaeusok országába törve, Bél templomát fosztogatta, az elkeseredett bennszülöttek megölték. V. ö.: *Droysen*, Gesch. des Hellenismus; *Mommsen*, A rómaiak története I. köt.; A. *Heyden*, Beiträge zur Gesch. d. Ant. d. Grossen; *Mahaffy*, Greek life and tought from the age of Alexander to the Roman conquest (London 1887).

5. IV. *A. Epiphanes* (a kiváló), az előbbinek második fia, kit túszul küldött Rómába, honnan 175. elszabadult és bátyjának, IV. Seleukos Philopatornak megölése után hét évig (171—164) uralkodott. Csakhamar hadat indított Egyiptom ellen és királyát el is fogta, de a római követ, C. Popilius Laenas parancsára vissza kellett vonulnia. Minthogy Jeruzsálem kincseire vágyott, okot keresett a viszályra és eltiltva a zsidó szertartásokat, Zeus tiszteletét rendelte el. De a vallásos zsidók, akik különben is Egyiptom pártján voltak, a Makkabeusok (l. o.) vezérlete alatt fellázadtak és A. hasztalan küzdött ellenük. 164., midőn a parthusok ellen vonult, a perzsa Tabaeben meghalt.

6. V. *A. Eupator* (a nemes származású), az előbbinek fia, ki Lysias gyámsága alatt 9 éves korában került a trónra. Jeruzsálemet ostromolva, megjelent apjának barátja, Philippos, és magának követelte a gyámi tisztet, de Lysias a zsidókkal kiegyezett és Philippost megverte. De csakhamar megérkezett Rómából Demetrios, IV. Seleukos Philopator fia, ki Lysiast A.-szal együtt kivégeztette (161).

7. VII. *A. Sidétés* (mert a pamfiliai Side városában nevelkedett), I. Demetrios Nikator fia, 139—129. uralkodott. A trónbitorló Diotos Tryphont megbuktatta, legyőzte a Makkabeus Johannes Hyrkanost és Jeruzsálemet ostrom alá fogta, de a rómaiaktól tartva, méltányos békét kötött. A parthusok ellen hadakozva elesett.

8. VIII. *A. Gryphos* (vércseorrú), atyjának, II. Demetrios Nikatornak megöletése után 125. trónra lépett és Sziria egy része elismerte uralmát. 123. az ellenkiráyt, Alexandros Zabinát elkergette és uralomra vágyó anyját, Kleopatrát, ama méregpohár kiivására kényszerítette, melyet neki szánt. Innen gúnyos melléknevе *Philometor* (anyaszerető). Féltestvére, A. Kyzikénos, elvette tőle Coeleszíriát és Föniciát, 96. pedig merénylet áldozata lett.

9. XIII. *A. Asiaticus*, az előbbinek unokája, ki 68. L. Licinius Lucullustól visszakapta Sziriát, melyet Tigranes, Armenia királya elfoglalt. Pompeius azonban 64. megfosztotta trónjától és nemsokára megöletett. Ő volt az utolsó Seleukida, ki Sziriában uralkodott.

Antiochos *Askalonita*, megh. Kr. e. 68. Tanította a filozófiát Athénben, Alexandriában és Rómában, ahol Cicero is tanítványa volt. Őt tekintik az ötödik akadémia alapítójának, ki végleg elvezette azt a szkepticizmustól az eklekticizmushoz. V. ö.: *Hoyer*, De Antiocho Ascalonita (Bonn 1883).

Antiope, 1. Asopos folyamisten leánya, Amphion és Zethos anyja, kit Dirke éveken át fogságban kínoz, mígnem A. fiaihoz menekül, kik Dirkén (l. o.) iszonyú boszut állanak. Dionysos a fiukat anyjukban bünteti meg, amennyiben őt tébollyal sujtja, melyből Phokos, Sisyphos unokája, gyógyítja ki. — 2. *A.*, Hyppolite amazonkirálynő huga, Theseustól, aki megszökteti, Hippolytos fia született; az amazonoknak Attikába való betörésekor ő közvetítette a békét. Mások szerint elesett a nővére ellen folyt harcban.

Antioquia (ejtsd: antiokia), departemento Kolumbia délamerikai államban, 77,305 km² területtel, (1908) 160,000 lak. A kolumbiai Cordillerák takarják. A Kauka folyó öntözi. Nem valami termékeny, de szénben és nemes ércekben gazdag. Területének még nagy része őserdőkkel van borítva. Főleg cukornádat, kukoricát, kakaót és újabban kávét termeszt; jelentékeny az öszvér- és marhatenyésztése is. Fővárosa *Medellin* (l. o.). Jelentékenyebb helyek: *Santa Fé de Antioquia* a Kauka balpartján, 10,000 lakossal és *Santa Rosa*, aranymosással.

Antiosiandriánusok. Egy lutheránus szekta, mely tagadta Osiandernek (l. *Osiandriánusok*) a megigazulásra vonatkozó tanát. Ők nevezetesen azt tanították, hogy nem a megigazulás által lesz az ember igazzá, ahogy az isten igaz, hanem csak az isten bánik vele úgy, mintha igaz volna. Ennek az alapján úgy van az ember, mint akit Isten feloldoz a büntetés alól és igaznak fogad el.

Antipápa a. m. ellenpápa (l. o.); *antipapizmus*, pápaellenesség.

Antiparallel két egyenes akkor, ha azoknak egy harmadikkal való átmetszésénél azt találjuk, hogy az ezzel alkotott ugyanazon oldalon fekvő belső szögeik egyenlők. Igy pl. az egyenlőszárú trapéz nem párhuzamos oldalai A.-ek.

Antiparallelogramm a. m. *trapez*. L. *Négyszög*.

Antiparalytica, bénulást, bódulást, csökkentő v. megszüntető szerek: általában izgatók. L. *Excitantia*.

Antiparasitica (lat.), a betegségeket okozó állati és növényi élősdieket elpusztító gyógyszo-

tes. Három alcsoportba oszthatók: Féregűző szerek (*anthelmintica*), bőrélősdiek ellen használt szerek (*antiparasitica*), baktériumölő szerek (*antibacterica, antiseptica*).

Antiparosz (Antiparo), az ó korban *Oliaros*, a Kikládok egyike az Égei tengerben, Parosz közvetetlen közelében, amelytől 2–3 km. széles szoros választja el. Területe 45 négyzetkilométer, 600 lakossal. Földje elég termékeny. Érdekes a cseppkőbarlangja gyönyörü sztalaktitokkal, a sziget K.-i részén.

Antipas, l. *Heródes*.

Antipasszát, az alsó *passzátszéllel* (l. o.) ellenkező irányu szél a légkör magasabb rétegeiben. Míg a trópusokban az alsó rétegekben az É.-i félgömbön ÉK.-i és a D.-in DK.-i szelek (passzátok) uralkodnak, addig a magasabb rétegekben az ellenkező irányu A.-ot lehet tapasztalni. Az A. tehát az É.-i félgömbön DNy.-i, a D.-in ÉNy.-i irányból jön.

Antipater, l. *Antipatros*.

Antipatharia (állat), a hatsugaras virágállatok (*Hexacorallia*) egyik alrendje. L. *Virágállatok*.

Antipátia, l. *Ellenszenv*.

Antipatrisz, város Palesztinában, Sáron mezején, a Jeruzsálemből Cezareába vivő úton, melyet Nagy Heródes Kafarszaba falu helyén atyja emlékére építtetett. A VIII. sz.-ban még előfordul a neve. Valószinüleg a mai Ras-el-ain mellett volt.

Antipatros, makedón hadvezér. Kr. e. 346. II. Fülöp, Makedónia királya Athénbe küldte s itt Demosthenes vendége volt. A chaironeiai csata után 338. az ő közvetítésével kötötték meg a békét. Midőn Nagy Sándor Ázsiába ment, őt nevezte ki Makedónia helytartójává, hogy a szomszéd tartományokat és Görögországot féken tartsa. A. a fellázadt trákokat megverte, szintúgy legyőzte Megalopolisnál (330) II. Agist, a spártai királyt s szövetségeseit, miáltal a makedón fennhatóságot Hellas fölött biztosította. Ezen érdemei ellenére de Nagy Sándor anyjának, Olympiasnak fondorkodásai következtében hajlandó lett volna A.-t állásából elmozdítani, de hirtelen meghalt és Antipatros Kraterosszal együtt Makedónia helytartója maradt. Az újból fellázadt görögöket Lamiánál (322) újra legyőzte. A trónra vágyó Perdikkas meggyilkoltatása után Nagy Sándor gyermekeinek gyámja és a birodalom kormányzója lett. A tartományokat újból felosztotta és halálos ágyán (318) fiának Kassandrosnak mellőzésével Polysperchont nevezte ki kormányzónak. Nemzetségének utolsó sarja unokája, Antipatros, Kassandros fia volt, 296. Makedónia királya, kit 294. Demetrios Polyorketes trónjától elkergetett, apósa Lysimachos pedig 288. megölte.

Antipaxosz (Antipaxo), kis jón sziget Paxosz mellett.

Antipendium, művészi ékítményű kő-, érc- vagy fatábla, nemkülönben himzett szövet, amely az oltár elejét és oldalát diszíti. L. *Antependium*.

Antipepszin, olyan antierjesztő (l. *Erjesztők*), amely a pepszin (l. o.) hatását gátolja. A normális vérsavóban is előfordul; mennyiségét meg lehet szaporitani pepszinnek a véráramba való fecskendésével. L. *Immunitás*.

Antiperisztaltikus (gör.) a belek mozgása, ha a tartalmukat a normálissal ellenkező irányban továbbitják. A. mozgás csak kóros körülmények közt fordul elő, normálisan csak a vakbélnek van A. mozgása. L. *Bélmozgások*.

Antiphanes, Alexissel együtt az attikai komédia középső korszakának legjelesebb költője Rhodus szigetéről vagy Smyrnából. K. e. 390 táján lépett fel Athénben s 74 évet élt. Állítólag 260 darabot írt. Nagy Sándor nem szerette az ő darabjait, melyek a társas élet és polgári viszonyok körében mozogtak. Töredékei (*Kock*: Com. Att. fragm. II.) jó verselőnek mutatják.

Antipharmakon (gör.) a. m. ellenméreg, l. *Ellenszer*.

Antiphates, a mondai emberevő lestrygonok királya, aki Odysseus hajóit egynek kivételével tönkretette.

Antiphellos, ókori város Kis-Ázsiában, Likiának legdélibb partján (ma *Antifilo* falu, a koniai vilajetben); romjai közül legérdekesebbek a sziklába vágott sírkamrák, melyeknek homlokzata a fával való építkezés formáit utánozza.

Antiphilos, híres görög festő Egyiptomból, Apellesnek kor- és versenytársa, a Kr. e. IV. sz. második felében. Rendkívül könnyedén, gyorsan festette képeit mindkét technika (enkausztika és tempera) alkalmazásával. Egyaránt művelte a históriai és mitológiai tárgyakat, a genre- és karrikatura-képeket.

Antiphlogistica (gör.), olyan gyógyszerek, melyek heveny gyuladás leküzdésére, korlátozására valók. Ezek lehetnek: 1. *dezinficiens szerek*, melyek a gyuladás okát hárítják el, pl. karbol, szalicilsav, bórsav, szublimát, 2. *összehúzó szerek*, melyek a gyuladásos hely vérbőségét szüntetik meg, milyenek pl. az aqua plumbica s az aqua Goulardi, 3. *oszlató szerek*, pl. a régiek által nagyon kedvelt szürke kenőcs és higanytapasz, s az újabban gyakran használt jódos és jódkáliumos kenőcsök. Gyuladásellenes eljárások még a hideg v. jeges borogatások, a piócázás, a száraz és véres köpölyök alkalmazása is és mindenek fölött a gyuladt testrész teljes nyugalomba helyezése.

Antiphlogosis, a heveny gyuladás orvoslása, l. *Antiphlogistica*.

Antiphon, l. *Antifona*.

Antiphon. 1. A tíz attikai szónok sorának megnyitója, szül. Kr. e. 480., az attikai Rhamnusban. Mint az oligarchia híve, résztvett a négyszázak tanácsának szervezésében. Ennek bukása után mint hazaárulót, fényes védőbeszéde dacára kivégezték 411. Mintegy 60 beszéde közül 15 maradt fenn; ezek közül csak 3 vonatkozik való esetre, a többi csak szónoki gyakorlat. Ő írt először mások számára törvényszéki beszédeket s iskolájában nagy hatással tanította a szónoklat művészetét, melynek ő a megalapítója. Beszédeit kiadta Blass (Leipz. 1881).

2. *A.*, tragikus költő Kr. e. 365 táján Athénben. Majd Dionysios kényúr udvarában élt, hol szókimondásáért halállal lakolt.

Antiphonale, l. *Antifonárium*.

Antipirin (phenyldimethylisopyrazolon), fehér köbalakú kristályocskák, vízben kitünően oldható; koncentrált vizes oldatai (50%) nyálkahártyákon érösszehúzók, vérzéscsillapítók, érzéstelenítők. Felfedezője *Knorr* (1884); a kitünően bevált, de nagyon drága kinin után az első jól használható lázcsökkentő szer volt, mit aztán 1887. az antifebrin s újabban egész sor ily szer követett. Valamennyi közt az A. a legártatlanabb; bár ez is az anilinnel rokon pirazolonból származik, nagy adagban elkékülést, vérbomlást, rohamos hőesést, szóval enyhe anilinmérgezést (l. o.) okoz. Némelyek érthetetlen érzékenységüek vele szemben, kiütést és *lázat* kapnak tőle. Hőcsökkentő hatása 5—6 órára terjed (magyarázatát l. *Lázcsökkentő szerek).* Adagja 0·5—1·0 g., de 1·5, sőt 3 g.-ot is veszedelem nélkül be lehet venni.

Az agy véreireit tágító és a centrumokat enyhén bódító hatásánál fogva a fejfájásokat, migrént, zsábákat jól megszünteti. Jó hatást látunk tőle szamárhurutnál, reumás fájdalmaknál, ischiasnál, tabeses lábszaggatásoknál, angina pectorisnál is. A hólyag és a végbél görcsös ingereit 1·5—3 g. 25—50 g. langyos vízben a végbélbe fecskendezve, jól szünteti.

Antiplanet, Steinheil-féle, ma már elavult lencsekombináció a fényképészetben. L. *Lencse.*

Antipodes (növ.) a. m. *átellenes* vagy *ellenlábas sejtek*, l. *Magkezdemény.*

Antipód szigetek, sziklás és lakatlan brit szigetcsoport Uj-Zélandtól DK.-re, 53 km² ter.; felfedezője Waterhouse volt 1800. s nevét onnan kapta, mert a szigetlakók körülbelül ellenlábasai (l. *Antipodusok)* a greenwichieknek.

Antipodusok (gör.), ellenlábasok, kik a földgömbnek ellenkező részein, ellenkező délkörök és szélesség alatt laknak, lábaikkal tehát egymással átellenben állanak. Folyton ellenkező napszakuk és különböző évszakaik is vannak. Az A.-tól megkülönböztetendők az *ellenlakók* (antoeci), kik ugyanazon délkörön, de ellenkező szélesség alatt laknak, kiknek tehát természetesen ugyanegy nap-, de ellenkező évszakuk van. A *körüllakók* (perioeci) egymással ugyanegy szélesség alatt laknak, de egymástól 180 fokkal K.-re v. Ny.-ra. Ezeknek, ellentétben az ellenlakók viszonyaival, mindig ugyanaz az évszakuk, de mindig ellenkező napszakuk van.

Antipolis, Antibes (l. o.) régi neve.

Antiportikusz (gör.), templomoknál az oszlopokkal ellátott, nyilt ajtó-terem.

Antipulsator, a gázmótorok szívócsövébe kapcsolt nyomásszabályozó készülék. A gázórán keresztül áramló gáz csak egy bizonyos sebesség mellett képes feszültségét megtartani, ez a sebesség pedig a nyomáson kívül az időegység alatt elvont gázmennyiség és a cső keresztmetszetének területétől függ, ha tehát ugyanazon idő alatt több gázt veszünk ki, a sebesség növekszik, ami nagyobb nyomáskülönbözetet vagyis nagyobb hajtóerőt kíván, minthogy pedig a gáztartányban a nyomás állandó, a vezetékben és a hengerben kell az ellennyomásnak megfelelően csökkenni. Ez a nyomáscsökkenés azonban fokozatosan érezhetővé válik és úgy a mótor munkájában, valamint a mótorral közös hálózatba kapcsolt világító-vezetékben okoz kellemetlen zavarokat, a lángok emiatt lüktetve égnek. Ezen bajok elhárítására alkalmazzák az A.-t. Szerkezete kétféle: zacskó- v. harangrendszer. Előbbi egy bőrfujtatóhoz hasonló, bőrdudára emlékeztető bőrzacskó, melynek egyik vége a gázvezetőcsővel, a másik pedig a gázmótor szívócsövével áll kapcsolatban. Ez a bőrzacskó a gázmótor nagysága szerint 0·1—0·3 m³ gázt fogad be s a gáztartóból beáramló gáznyomás hatása alatt erősen kifeszül és a gázmótor szívása alatt feszültségéből aránylag keveset veszít és így a lángok lüktetőszerű égésének elejét veszi.

A harangrendszerű A.-ok ellenben a gázgyárak gáztartóihoz hasonlóan egy megfelelő méretű edénybe öntött víz fölé borított harangból állanak, hol a gázórából jövő gáz a vizen keresztül felnyuló csövön vezeti a gázt a harang alá, hol a harangot mindaddig emeli, míg az emelkedése közben alkalmas kapcsoló szerkezettel a hozzávezető csövet el nem zárja, az ide ömlött gáz tehát állandóan a harang súlyának megfelelő nyomás alatt áll. Ezt a gázt aztán egy második cső vezeti a mótor szívószelepéhez.

Antiputrida, szagtalanító szerek, l. *Desodorisantia.*

Antipyresis, a láz orvoslása, l. *Lázcsökkentő szerek.*

Antiqua (nyomda), közönségesen *latin*-nak nevezett betüfaj, az újságok, könyvek egyenesen álló szövegbetüi. A franciák *romain*-nak, az angolok *roman type*-nek, az oroszok *francuszkij*-nak nevezik. Az A.-nak három fő fajtáját szokás megkülönböztetni: *franciát, angolt* és *mediaevált.* Ama kérdést illetőleg, hogy ki metszett először A. betüket, eltérők a vélemények. Legvalószinübb az a feltevés, hogy az A. betüket *Jenson* Miklós (l. o.) velencei nyomdász és betüvéső alkotta meg a római írás minuszkuláiból. Manutius Aldus (l. *Manuzio)* is sokat javított az A. betükön s azokat 14 nagyságban vésette.

Antiquaille, l. *Anticaglia.*

Antiquál (lat.) a. m. elavulni, elévülni hagy. A könyvkötészetben a. m. könyvmetszéseket izzó vassal beégetett alakokkal díszíteni. *Antiquizál,* régi szokásokat utánoz. *Antiquitások,* a. m. régiségek. *Antiquáció,* megszüntetés, elévülés, elértéktelenedés. *Antiquitás,* régiség, ó-kor.

Antiquárius (lat.), a rómaiaknál az volt, aki szívesebben használt régibb kifejezéseket és alakokat s az irodalomban is többre becsülte a régi műveket az újabbaknál; a középkorban olyan ember, aki különösen kolostorokban régi könyvek s kéziratok másolásával foglalkozott; újabb időben a. m. régiségbúvár, aki régiségek, különösen műtárgyak tanulmányozásával foglalkozik; mostani értelemben pedig A.-nak oly embert neveznek, aki leginkább régibb, a könyvkereskedői forgalomból már kiment könyvek elárusításával foglalkozik. L. még *Könyvkereskedés.*

Antireformerek, a reformok ellenzői.

Antirenters (ejtsd antirentersz) Északamerikában azok neve, kik a haszonbérleti viszonyból folyó kötelezettségeknek vonakodnak megfelelni.

Antirevolució a. m. ellenforradalom.

Antirrhinum *L.* (növ.), l. *Oroszlánsz...*

Antiscabiosa (lat.), rüh ellen való szerek, l. *Rüh*.

Antiscii (gör.) a. m. ellenárnyasok, oly földlakók, kiknek árnyéka ellenkező égtájakba esik. L. [illegible] és *Árnyéktalanok*.

Antiscorbutica, skorbut ellen való gyógyszerek és kiváltképen növényi tápszerek, pl. savanyú káposzta, répa, retek, mustár stb., gyümölcsök: citrom, narancs, alma, körte stb., szeszes italok, sör stb. A gyógyszerek sorából citromsav, borkősav, növényi savak, káliumsók. Ezenfelül az általános vérzéscsillapítók, az erősítő és vérképző szerek is szerepelhetnek a skorbut kezelésében.

Antisemitizmus (*Antisemiták*), a semita népfaj ellenségei, közönségesen a zsidók ellen irányuló társadalmi és politikai áramlat hívei és terjesztői. Irányuk és törekvéseik összesége az A. Az A. még az ó-korból ered és onnan a mai napig sokszor és sokféleképen nyilvánult a zsidók elnyomásában, erőszakos kiűzésében stb. Az A. kivált olyan országokban erős, ahol a zsidók nagyobb számban laknak (Oroszország, Románia, Keleti és Közép-Németország) és gazdasági uralomhoz, politikai befolyáshoz jutottak. Az A. iparkodik a zsidóság szabad mozgását, állampolgári egyenjogúságát a korszellem által már ledöntött mindenféle korlátozással megakadályozni, őket közhivatalokból kizárni stb. Az A. az utóbbi években különösen Oroszországban vett erős hullámokat, hol nemcsak elnézésben részesült, hanem a kormány rendszabályaiban is érvényesült, amely magatartás azután véres üldözéseket, ú. n. «pogrom»-okat szült az elvakult s fellázított tömeg körében. Mint politikai parlamenti pártprogramm szerepel az A. a német birodalomban (Stöcker, Ahlwardt, Böckel) és Ausztriában (keresztény-szocialisták, Schönerer, Lueger).

Franciaországban a 80-as évek közepe óta (*Drumond*) találkozunk az A. első erősebb nyomaival. A 90-es években a zsidóellenes agitáció intenzivitásában egyre erősbödött. A szociális és gazdasági térről átcsapott a politika terére, amelyen azután klerikális és monarchikus elemekkel szövetkezven, a *Dreyfus-üggyel* (l. o.) kapcsolatban ellentétet teremtett a hadsereg és köztársaság között.

Magyarországon a tiszaeszlári pör a 80-as években erős antisemita izgalmakat keltett. A parlamentben is volt egyideig egy antisemita töredék (Istóczy stb.). Az antisemiták tanaikat vallási, faji, hazafias és gazdasági okokkal próbálják indokolni. Vö. *Dühring*, Die Judenfrage, (Karlsruhe 1892, 4. kiad.); *Stöcker*, Das moderne Judentum in Deutschland, (Berlin 1880, 5. kiad.); *Darien* G., Les antisemites. Les pharisiens (Páris 1841); *Istóczy* Győző, 12 röpirat (1880—1884); *Drumond*, La France juive, (u. o. 1886); *Karl Marx*, A zsidókérdés (magyarul, Huszadik Században).

Antiseptica, l. *Antiszepszis* és *Antiszeptikus szerek*.

Antisialagoga (helyesen *antisialoa*), a nyálelválasztást csökkentő szerek, pl. az atropin.

Antispasmodica vagy *antispastica*, *antihysterica*, *anticonvulsiva*, görcsöket szüntető szerek, olyan orvosságok, amelyek kóros izomösszehúzódásokat tudnak megszüntetni. Ide számítandók az általános idegingerlékenységet csökkentő szerek: mint a brómsók, az ópium és annak különféle készítményei, a klorálhidrát s kloroform, egy része az ujabb lázellenes szereknek, továbbá cinksók, atropin, néhány illó olaj (valeriana). A görcsök kezelésénél ezenkívül fontos szerep jut még a vízorvoslásnak és a villamosságnak is.

Antispastos (gör. «ellenkező»), a régi metrikában egy négytagú versláb, melyben két rövid tag két hosszut fog közre s melyet úgy értelmezték, hogy egy jambusból és egy trocheusból (tehát ellenkező lábakból) van összetéve, ami képtelenség. Képlete ⏑ – – ⏑. Régi magyar neve: toborzéki. Csak elméletben létezett.

Antistes (gör.) a. m. elüljáró, felügyelő, különösen az istentisztéletnek v. templomnak főnöke. A katolikus egyházban így nevezik a püspököket és a szerzetes rendek főelöljáróit. Svájcban a református városi templomok első papját s az egyházi és iskolai ügy főgondozóját is így nevezik.

Antisthenes, a cinikus iskola megalapítója. Szül. Kr. e. 444. s 371. még élt. Gorgias tanítványa volt, s már maga is oktatott, midőn Sokratesszel megismerkedett, kihez aztán a legnagyobb ragaszkodással viseltetett. Művei, kevés töredék hijján, elvesztek. Sokrates halála után a kynosargesi «gimnázium»-ban iskolát nyitott s innét kapta iskolája a *cinikus* nevét. Sokratesben főleg a gazdagság megvetését, a bajok türelmes elviselését, a jellem függetlenségét, az önuralmat bámulta; de ezeket a tulajdonokat annyira túlozta, hogy Platon joggal mondhatta róla: «A., gőgöd kabátod lyukaiból kandikál felém.» Sokrates halála után puszta köpenyben, mezitláb, tarisznyával a hátán, rendetlen hajjal és szakállal, bottal a kezében járta az utcákat, hogy az embereket a természethez visszavezesse. Legismertebb tanítványa a sinopei *Diogenes* (l. o.).

Antistrófa (eszt.), ellenversszak, l. *Versszak*.

Antisyphilitica, a szifilis gyógyítására használt gyógyszerek (kéneső, jód, arzén) és egyes növényekből készült főzetek. L. *Szifilis*.

Antiszabbatáriusok (szombat-ellenesek). Az ó-keresztény egyházban azokat nevezték így, kik a zsidó szombat megünneplése ellen küzdöttek azon az alapon, mert azt, mint mózesi intézményt, az evangélium megszüntette. Ujabb időben Angolországban azt az egyházi pártot nevezik így, mely a vasárnap ünneplését egyáltalában meg akarja szüntetni, mivel nézete szerint a keresztény köteles minden napot egyenlően szentnek tekinteni.

Antiszana, 1. az ecuadori Andok vulkáni csúcsa Dél-Amerikában, Quitótól DK-re, 75 km.-nyire. Magassága 5875 m. Először Boussingault, 1880 márciusban pedig Whymper mászta meg. — 2. *A.*, *helység* az A. lejtőjén 4090 m. magasságban Takova (Peru) és Kalamarka (Bolivia) után földünk legmagasabban fekvő faluja.

Antiszepszis (gör.), azon eljárások összessége, mely a sebzéshez társuló helybeli és általános fertőzés leküzdésére törekszik. Már az ó-korban, majd a XIX. sz.-ig a középkor és újkor sebészei között akadunk nem egyre, aki a sebek síma gyógyulására észszerű, mai fogalmainkhoz hasonló eljárásokat hozott javaslatba. Mindezen ajánlatok ösztönszerüek voltak. Mert az egyre változó kór-

tani elméletekhez simulni nem tudtak, általános elterjedésre, továbbfejlődésre alkalmatlanok maradtak. Az első, aki tudatosan hirdette, hogy a szülés után jelentkező gyermekágyi láz és a sebzéshez társuló genyvérüség kivülről a szervezetbe bevitt fertőző anyagnak «bomlott állatszervi anyagnak» eredménye és aki egyúttal megjelölte az utakat, melyekkel ez anyagnak a sebbe jutása ellen védekezhetünk, *Semmelweis Ignác* volt. Világraszóló felfedezését 1848. Hebra jelenti be a bécsi orvosegyesület gyülésén. A budapesti egyetemre történt meghívása után, tíz évvel később (1858) Semmelweis maga számol be azokról a bámulatos eredményekről, melyeket eljárásával mostoha külső viszonyok között is elérnie sikerült. Szerinte a fertőző anyagnak a sebbe vitelére elsősorban az orvos keze, műszerei és kötőszerei alkalmasak *(érintés útján történő fertőzés)*. A kezeket, eszközöket a beavatkozás előtt mosással, majd oly szerrel kell tisztítani, mely a «bomlott állatszerves anyagot» elpusztítja. E célra klórmészoldatot használt. «Minthogy pedig . . . könynyebb az ujjat be nem mocskolni, mint a bemocskoltat újra megtisztítani», arra törekszik, hogy a szülészettel foglalkozó orvost és tanulót törvény tiltsa bomlott anyagok (különösen bomló tetemek) érintésétől *(a kéz fertőzésének prophylaxisa)*. A kezet, ha bomlott anyagot érintenie kell, olajjal védeti a fertőző anyagnak a bőr porusaiba való behatolása ellen *(a gummikeztyűk őse)*. «Minthogy a bomlott anyag vivője a levegő is lehet», követeli a fertőzött, lázas betegek elkülönítését és a szülőházak megfelelő higienéjét *(a levegőinfekció kerülése)*. Még így is dióhéjba szorítva Semmelweis tanait, láthatjuk, hogy mindaz a haladás, mely évtizedes törekvések és küzdelmek után mai sebkezelésünk alapjává vált, az ő elveiben megvolt. A tisztultabb felfogással csak az eszközök változtak meg, de az elv állandóan megmaradt.

Annyira új volt Semmelweis egyszerű tanítása, hogy talán ép ezért nem tudott oly gyorsan terjedni, mint áldásos volta kivánatossá tette volna. Csak húsz évvel később, 1867. indult hódító körútjára az A. tana, amikor *Lister József* glasgowi sebész, majd londoni sebésztanár a sebfertőzés okozóinak behatóbb ismerete alapján világgá bocsátotta antiszeptikus sebkezelési eljárását. Cagniard-Latour, majd Pasteur alapvető kisérletei, amelyek kimutatták, hogy a rothadás és az erjedés élő csirák fejlődéséhez van kötve, vezették Listert arra a gondolatra, hogy a sebekben folyó fertőzés is ily élősdiek hatására fejlődik. Ez élősdiek elölésére, a sebtől való távoltartására eszelte ki Lister bonyodalmas eljárását, kötéseit, melyeknek eredménye az volt, hogy az elvei szerint kezelt sebek nagy része fertőzés, genyedés nélkül gyógyult.

Lister követői az első évek lelkesedésének lezajlása után csakhamar kezdték a bonyodalmas eljárást módosítani. A karbolsav helyett, melynek maró, mérgező hatásárról meggyőződtek azok, akik Lister tanácsa ellenére e nagy méreg özönével kezdtek dolgozni, a legkülönbözőbb fertőtlenítő szerek sorát próbálták ki, míg lassanként kiderült az, hogy eszközökhöz, kötőszerhez tapadó genykeltő baktériumok forró gőzzel, forró vízzel gyorsabban és biztosabban ölhetők el, mint az antiszeptikus vegyi anyagokkal. A levegő porához tapadó csirák elölésére alkalmazott permetező (carbolspray) mint fölösleges, sőt káros dolog elmaradt. A Lister-féle antiszeptikus apparátusból végül csak az az elv maradt meg, hogy minden seb ejtésekor és kezelésekor lehetőségig távoltartsuk a sebtől a fertőzés okozóit, a baktériumokat. Beigazolódott az az igazság is, hogy az A. óvószabályai szerint végzett sebzés annál jobban és gyorsabban gyógyul, minél kevésbbé izgatjuk azt fertőtlenítő szerekkel. Ha sikerül a sebtől a fertőző csirák távoltartása, a seb helybeli és általános szövődmény nélkül, *aszeptikusan* gyógyul. Minthogy pedig az *aszepszist* (l. o.) az egyre tökéletesedő sebkezelési technikával mind gyakrabban sikerült a sebgyógyulás folyamán biztosítani, az A.-szel szemben azt az eljárást kezdték *aszepszis*-nek nevezni, mely antiszeptikus szerek kerülésével igyekszik a sebfertőző baktériumok kiküszöbölésére. Minthogy csak az eszközök között van eltérés, a cél, a szepszis (a seb és a szervezet fertőzése) kizárása közös mindkét eljárásnál, e két fogalom között lényeges különbség nincsen.

Az A. azonban tágabb fogalom. A már megtörtént fertőzés, pl. sebgenyedés kezelésére ugyancsak az A. szabályai szerint járunk el. Kiderült ugyan, hogy antiszeptikus szereinkkel a megtelepedett sebfertőzők elölése csak a legritkább esetben sikerül. Oly erélyes fertőtlenítő szereket, melyek a seb mélyén és a szövetek között lappangó baktériumokat gyorsan és biztosan elölik, azért nem alkalmazhatunk, mert mérgezők és mert a szöveteket annyira marják, hogy azokban rendesen nagyobb kárt okoznak, mint a fertőző csirákban. A fertőzött sebek célszerű nyitvatartásában, a sebváladék levezetésében, a váladék bomlásának megakadályozásában (erre kitünőek a sebet érő patyolatba bedörzsölt antiszeptikus szerek, pl. a jodoform) oly eszközök állanak rendelkezésünkre, melyek a fertőzés terjedését, a szepszist meg tudják akadályozni.

A baktériumok beözönlése és terjedése ellen régtől fogva megkisérelték antiszeptikus szereknek belső adását (ú.n. *belső A.-t)*. Mindezideig egyetlen oly anyaggal sem rendelkezünk, mely a vérbe bejutott fertőző anyagot elölni vagy teljesen ártalmatlanná tenni alkalmas volna. A sok anyag közül a szublimátnak kis adagai, újabban a kininbefecskendések adják még a legjobb eredményeket. A vegyi anyagok szinte határtalan sorából a chemotherapia (Ehrlich) igyekszik oly antiszeptikus anyag keresésére, amely az elölendő baktériumhoz nagy vegyi rokonságot mutat, a szervezetre pedig nem mérgező. Ezideig ily anyagot nem ismerünk. A baktériumokat ártalmatlanná tevő védőanyagok (szérumok) alkalmazása is még a kisérlet stádiumában van. A szepszis leküzdésére célzó ezen legfiatalabb sarja az orvostudománynak a jövőben talán megoldja az A. ideálját, a már kitört általános vérszennyezés leküzdését.

Antiszeptikus szerek (gör.), a szerves anyagoknak, állati szöveteknek bomlását, rothadását

[illegible] szerek és eljárások. E tulajdonságokat annak köszönik, hogy a rothadást okozó mikroorganizmusokat el tudják pusztítani, vagy legalább fejlődésüket, szaporodásukat meg tudják akadályozni. Mivel nemcsak a rothadást, hanem a sebfertőzést s általános fertőző megbetegedéseket okozó élő lényekkel szemben is így viselkednek, [illegible] az orvostudománynak és emberiségnek.

Az ide tartozó vegyi anyagok baktériumölő hatása kétféle lehet. 1. *Sejtmérgek*, melyek megmérgezik a baktériumot anélkül, hogy anyagaival elbontható vegyi összeköttetésbe lépnének, pl. a kinin. 2. *Oxidáló szerek*, melyek vagy direkte maguk molekulájából adnak le, vagy indirekte a mindenütt jelenlevő vízből a hidrogén elvonásával tesznek szabaddá oxigént s ez teszi tönkre felszabadulása aktiv pillanatában a baktériumot. Előbbire a felmangánsavas kali, utóbbira a klór, jód szolgálnak például. 3. *Redukáló szerek*, mohó oxigénelvonással ölnek; példa rá a kénessav, a pirogallol. 4. *Elektrolitek*, savak, lugok és a nehéz fémek vízben oldható sói tartoznak ide, melyek híg oldatban valamennyien ionjaikra disszociálnak s ionjaik a baktérium fehérjéivel vegyi összeköttetésbe lépnek, azt lecsapják, megalvasztják. Pl. szublimát, ezüstnitrát. 5. *Nem elektrolitek*; ezek szerves vegyületek, melyeknek egész molekulája hat a baktériumra talán mérgezőleg is, valószinüleg fehérjéjét is megalvasztva; példák reá a fenolok, szalicilsav, illó olajok.

Használat. Az A. legerélyesebben ható tagjai még a baktériumok csiráját is elpusztítják és a higiéne szolgálatában mint *fertőtlenítő* szerek alkalmaztatnak. A sebészet terén a fertőzött sebek, széteső folyamatok kezelésében van fontos szerepük (l. *Antiszepszis)*, míg a műtő sebészetből jóformán kiszorultak az *aszepszis* révén (l. o.). *Belső alkalmazásuk* igen szűk körre szorítkozik, mert olyan koncentrációban, amilyenben a fertőző bajok okozóit elölnék, az emberi szervezetre is mérgezőek. Beváltak speciálisan a kinin maláriánál, arzén álomkórnál, vérbajnál, kéneső vérbajnál, a szalicil izületi csúznál. Joggal a védősavók és gyógyítósavók is ide sorozhatók.

Antiszigma, megfordított szigma (Ͻ), kritikai jele annak, hogy valamely vers téves helyen áll vagy be van csúsztatva.

Antiszociális a. m. társadalomellenes.

Antitaktok (gör.), II. sz.-beli gnosztikus szekta, amely egy jó és egy gonosz lényt vett fel, az erkölcsi törvényt az utóbbitól származottnak állítván s azért határozottan követelte annak áthágását, hogy ezzel a gonosz lény iránt való megvetését nyilvánítsa. (Clemens Alex. Strom. III.).

Antitaurus, hegység, l. *Taurus*.

Antitetanica, l. *Antispasmodica*.

Antitézis (gör. a. m. ellentét), két oly ellentétes képzetnek egymással való szembeállítása, mely valamely közös szempont alkalmazása folytán vonatkozásban van egymással. A retorikában, stilisztikában valamely gondolatnak ellentétével való szembeállítása nagyobb hatás keltése végett.

Antitipia (gör.), régi filozófiai műszó, az anyagnak azt a tulajdonságát jelentette, melyet ma ellenállásnak és áthatatlanságnak neveznek. Leibniznél is az A. az anyag tehetetlenségi erejét jelenti.

Anti-tipolitográfia, l. *Könyomás*.

Antitoxikon, ellenméreg, l. *Ellenszer*.

Antitragus, kis kiemelkedés a fülkagylón, l. *Fül*.

Antitrichia *Brid.* (növ.), lombos moh, egy fajjal hazánkban.

Antitrinitáriusok (lat.), teológiai műszó, mely alatt a Szentháromság ellenzőit értik. Az *unitáriusokat* hivják így (l. o.).

Antitrypsin, olyan antierjesztő (l. *Erjesztők*), amely a trypsin hatását gátolja. A normális vérsavóban is előfordul, de különösen nagy mennyiségben van jelen kahexiával járó betegségek (pl. rák) esetében v. trypsinnel való immunizáláskor. Tulajdonságait illetőleg még igen eltérők a vélemények. L. *Immunitás*.

Antium, régi római város Itáliában a Tyrrhenitenger partján. Az előkelő rómaiaknak kedvelt nyaralóhelye volt. Ciceronak is volt ott birtoka. Caligula és Nero A.-ban születtek, Neronak nagy palotája is volt itt; ma *Porto d'Anzio*. L. *Anzio*.

Antiumi leány néven ösmeretes a görög szobrászatnak egy nagyhírű remeke, mely Porto d'Anzioban került elő s melyet legújabban az olasz állam a római Museo Nazionale delle Terme számára vásárolt meg. A szobor áldozatra induló fiatal leányt ábrázol, aki a kezében levő tálcán áldozati szalagot és kis thymiateriont (l. o.) tart, melynek lángjába jobbjával alighanem tömjént szórt. A csodálatos szépségű szobor valószinüleg Lysippos körében készült.

Antiunionista (gör.-lat.) a. m. valamely egyesülésnek (uniónak) ellenzője.

Antivari (tör. *Bar)*, kis szűk utcákból álló város Montenegróban, az Adriai-tenger mellett, romba dőlt régi várral, mely a város közvetlen közelében emelkedő sziklán állt; romjai közt S. Marco oroszlánja látható. Kat. érsek és osztr.-magy. alkonzulátus székhelye. A székesegyházban nevezetes az Uros cár által állított ezüst oltár és Urosnak, valamint nejének, II. András magyar király Ilona leányának fára rajzolt képe. Hajdan jelentős kereskedőváros, az 1877-iki ostromot még most sem heverte ki, csak valami 2317 lak. van. 1909. szabadkikötővé nyilvánították; ugyanakkor egy olasz társaság megkezdte az É.-i szelek ellen védelmet nyujtó mólója építését. Virbazarral vasút köti össze. A középkorban (1459 óta) a velenceiek birtokában volt, 1573. török kézre került; 1877 dec. 28. a montenegróiak foglalták el s a berlini béke 1878 jul. 13. ezek kezében hagyta.

Antoeci (gör.) annyi mint ellenlakók. L. *Antipodusok*.

Antofagasta, 1. Chile egyik tartománya, a Csendes-oceán, a Territorio Tokopilla, Bolivia, Argentina és Atakama közt 121,300 km² területtel, (1905) 70,830 lak. EK.-i részében az Andok hatalmas vulkánjai (Antofalla 6370 m., Llulla-illako 5170 m., Szokompa 5980 m. stb.) emelkednek. Az Andok láncai között a sósmocsarak egész sora található. Egyetlen folyója az É.-i határon a Loa. A lakosság az egyre nagyobb mértéket öltő borax-, salétrom- és ezüstbányászat következtében erősen gyarapszik. A füves térség igen szegényes, a tenyészet

silány, mert a talaj kevés vizet kap. 2. *A.* város 1870. alapított kikötőhely, A. chilei tartomány *fővárosa* a Morena-öbölnél, (1905) 26,445 lak., osztr.-magy. konzulátussal, élénk kereskedéssel. A város gyors felvirágzását salétrom-, réz- és ezüstbányáinak köszöni. A salétromot a boliviai kormánnyal 1866. és 1874. kötött szerződésük értelmében a chileiek bányászták; e szerződést 1879 febr. 1. a boliviai kormány visszavonta, mire A.-t chilei csapatok szállták meg s kiütött a chile-boliviai háború. A. az 1884 ápr. 4. kötött szerződés értelmében a chileiek birtokába került.

Antofillit (ásv.), az amfibol-csoportból (l. *Amfibol*) $(MgFe)SiO_3$. Kristályai ritkák, szálas-rostos tömegekben fordul elő. Üvegfényű, szegfűbarna, sárgás-zöldes; a bronzithoz és hiperszténhez hasonlít. Norvégiában (Kongsberg és Modum), Morvaországban (Hermannschlag) fordul elő. Válfaja a *Kupfferit*, melyben a vas rovására túlnyomó a magnézium, kevés krómtartalomtól erősen zöldszínű; az Uralban és a Baikal-tó vidékén található.

Antogast, fürdőhely Badennek offenburgi kerületében, a Maisach-völgyben. Alkalikus földes savanyúvízforrásai vannak.

Antográfia (gör.) a. m. virágirás, közlemény virágnyelven.

Antoine (ejtsd: añtoán), 1. *André*, francia szinész, szül. Limogesban 1858. Fiatal korában a párisi gáztársulat szolgálatában állott, de a szinészpályára lépett és 1887. megalapítá Párisban a Théâtre Libre-t, melyben a naturalizmus legerősebb termékeit mutatta be. 1897. *Théâtre Antoine* néven új szinházat alapított, 1906. az Odeon szinház igazgatója lett.

2. *A., Jules Dominique*, francia politikus, szül. Metzben 1846 jan. 26. 1870-ben résztvett mint nemzetőr a poroszok elleni háborúban, a béke megkötése után pedig megmaradt Metzben, az annexió-ellenes párthoz szegődött és a «revanche» jelige buzgó apostolaként kezdett működni. Hivei ezután több izben a birodalmi gyülésbe választották, de helyét sohasem foglalta el. 1887. a német kormány izgatás miatt kiutasította, mire Franciaországban szerzett honosságot és hivatalt. 1893. főszámvevő lett.

Antoinette, XVI. Lajos francia király felesége, l. *Mária Antoinette.*

Antokolszkij *Márk*, orosz szobrász, szül. Vilnában 1843 okt. 21., megh. Homburg fürdőben 1902 júl. 14. Szt.-Péterváron és Berlinben tanult, 1880 óta Párisban élt. Legkiválóbb művei Szt.-Péterváron, III. Sándor cár múzeumában vannak: Rettenetes Iván bronzszobra (1871, mása a londoni Victoria és Albert múzeumban); Bölcs Jaroszláv lovasszobra (1872); Krisztus a nép előtt (1874); Mephistopheles feje (1875); Sokrates halála (1876); Krisztus a kereszten (1877); Keresztelő János feje (1878); Jermák, Szibéria meghóditója. Ezekben, valamint sok mellszobrában a pszichológiai kifejezésre fektette a fősúlyt.

Antolik *Károly*, fizikus, szül. Kolbachon, Szepes vmegyében 1843 jan. 28., megh. Pozsonyban 1905 jún. 20. Budapesten 1867. kapott tanári oklevelet, 1868. a kaposvári gimnáziumban, 1869—1874-ig a kassai főreáliskolában működött. Az 1874—1875-iki évet a berlini és heidelbergi egyetemen töltötte, hol Helmholtz, Bunsen és Quincke tanítványa volt. 1875—93-ig az aradi gimnáziumban működött, amikor a pozsonyi főreáliskola igazgatójává nevezték ki. A. nevét a tudományos világban elektromos alakjai tették ismeretessé. Számos értekezése jelent meg a Poggendorff- és Wiedemann-féle Annalen der Physik, a Műegyet. Lapok, a Lumière électrique című folyóiratokban és a magy. tud. Akadémia kiadványaiban. Művei: *A villámhárító védőhatárai* (m. kir. Term. tud. Társulat jub. emlékkönyve 1892): *Hanglejtők rendszere* (Pozsony 1894); *Magyar ifjúsági játékok* (u. o. 1903).

Antolik-féle alakok, l. *Elektromos poralakok.*

Antolitok (gör.), l. *Virágkövületek.*

Antologia (gör.) a. m. virággyüjtemény, virágfüzér. Költői művek szemelvényes gyüjteményének neve. L. *Görög antológia, Római antológia.*

Antologium (gör.), a görög egyházban az a könyv, melyben a szent himnuszok, imák, evangéliumok és leckék az egyházi év lefolyása szerint vannak elrendezve.

Antolovec, község Varasd vm. ludbriegi j.-ban, (1900) 203 lak.; u. p. és u. t. Rasinja.

Antomarchi, *Francesco*, I. Napoleon orvosa Szt.-Ilona szigetén. Szül. Korzika szigetén 1780., megh. 1838 ápr. 3. St. Antonioban, Kuba szigetén. 1818. Szt.-Ilonára költözött, mint a száműzött császár orvosa. Napoleon halála után, melyről azt vitatta, hogy nem gyomorrák, hanem a szigeten uralkodó láz következtében történt, Párisban telepedett meg s ott adta ki Napoleon utolsó pillanatairól írt könyvét. A lengyel forradalom alatt Varsóban mint orvos működött, majd Olaszországba és 1836. Amerikába ment. St. Antonioban III. Napoleon 1855. emlékoszlopot állíttatott neki. Fő műve: Les derniers moments de Napoléon (Páris 1823, új kiadás 1852).

Antomboka, öböl Madagaszkárban, l. *Diego Suarez.*

Antona-Traversi, *Camillo*, olasz irodalomtörténetíró és költő, szül. Milánóban 1857 nov. 27., jelenleg Rómában tanár. Különösen Boccaccio, Foscolo és Leopardi tanulmányozásával foglalkozott. Nevezetesebb munkái: Studj su Ugo Foscolo (Milano 1884); U. Foscolo nella famiglia ecc. (u. o. 1884); La vera storia dei Sepolcri (Livorno 1884). *Foscolonak* Ultime lettere c. munkáját kritikai méltatással adta ki (Milano 1887); Documenti e notizie intorno alla famiglia Leopardi (Firenze 1888); Nuovi studi letterari (Milano 1889). Mint drámairó Il sacrifizio di Giorgio, Il matrimonio di Alberto, Punto e da capo, I fanciulli és I parassiti (1899) c. vígjátékaival tette ismeretessé nevét.

Antonelli, *Giacomo*, IX. Piusnak volt államtitkára, szül. Sonnino városkában, közel Terracinához, 1806 április 2., megh. Rómában 1876 nov. 6. A. Rómában végezte tanulmányait kitünő sikerrel. Fényes pályája XVI. Gergely alatt vette kezdetét, aki felismervén tehetségeit, előbb egyik kerületi törvényszék elnökévé, majd a római legfőbb fenyítő törvényszék ülnökévé nevezte ki. Csakhamar mint delegátus működik Orvietóban, Viterbóban és Maceratában, majd a helyettes államtitkár tisztét tölté be 1847-ig. IX. Pius ugyanaz év

[illegible] 1846 [illegible] tüntette ki és a következő év-ben pápai [illegible] államtitkárrá és minisz-terelnökké tette, mely állásban A. több korszerű reformot létesített. Rövid idő mulva azonban az 1848-iki év zavarai közepett át kellett engednie helyét Mastainak, akit Rossi követett. Rossi meggyilkoltatása után IX. Pius az 1848 nov. 24-én Gaëtába menekült, ahol a pápa A.-t ujra állam-titkárrá tette, míg végre 1850 április 12-én a pápával együtt diadallal vonult be Rómába. Ettől az időtől fogva élte végéig korlátlan befolyással kormányozta az Egyházi államot, melynek Olasz-országba való bekebelezése ellen hasztalan tilta-kozott. Halála után rokonai és Lambertini grófnő [illegible] keltő pert folytattak az örökségért.

Antonello (di Giovanni degli Antonj) da *Messina*, olasz festő, szül. Messinában 1430 körül, megh. u. o. 1479. Életéről kevés adatunk van. Többnyire Sziciliában és Dél-Olaszországban élt, 1475—76. Velencében és Sziciliában tartózkodott. Állítólagos németalföldi utazása nagyon kétséges, s nem ő ismertette meg az olajfestés technikáját a velencei festőkkel, mint soká hitték, de a nápolyi festők által közvetített németalföldi stilus nagy hatással volt reá és befolyásolta a velencei festé-szetet is. Vallásos tárgyu műveinél (Madonna del Rosario, 1473, messinai képtár; Áldást osztó Krisztus, 1465, London, National Gallery; a szép Szent Sebestyén, drezdai képtár) fontosabbak finom, önálló fölfogású, némileg a németalföldi művészetre emlékeztető arcképei (Páris, Louvre; Milano, Trivulzio képtár; berlini képtár; London, National Gallery; bécsi Liechtenstein képtár stb.). V. ö.: *G. di Marzo*, Di A. (Palermo 1903); *La Corte-Cailler*, A. (Messina 1903); *D'Amico*, A. d'Antonio (u. o. 1904).

Antongil-öböl, Madagaszkár szigetének ÉK.-i partján, l. *Antonzsil*.

Antonia, a 272. planetoid.

Antónia *Amália*, Lajos Rudolf braunschweigi herceg leánya, szül. 1696 ápr. 22., II. Ferdinánd Albrecht braunschweigi herceg neje (1712), megh. 1762 márc. 16. A. hercegnő személyisége annyiban fontos, mert tőle és nővérétől *Erzsébet Krisztinától*, VI. Károly császár és magyar király nejétől származik a mostanában uralkodó európai családok legtöbbje. A.-tól származnak nevezetesen: az egész porosz uralkodó család, Oroszország, Mecklenburg-Schwerin, Baden, Németalföld, a Szász-Koburg-Saalfeld ház (Portugália, Anglia, Belgium stb.); a dán uralkodó család és a Braunschweig-család. A.-nak összesen mintegy 363 utódja él jelenleg. Nővére, Erzsébet Krisztina pedig ősanyja a mai spanyol Bourbon-családnak, valamint az Orléans, bajor, szász, portugál, brazíliai és az egész Habsburg-Lotharingiai uralkodó családnak. Ezt a genealógiai kuriózumot táblázatban feltüntette *Lorenz Ottokár* Genealogischer Handatlas c. művében (Berlin 1891) az utolsó táblán.

Antónia, fürdő, l. *Dombhát*.

Antoniánusok. 1. A XVII. sz. óta fennálló szerzetesrend, az egyesült örmény egyházban (l. *Kath. rendek* és *Örmény-egyház*). 2. Antinomista, vagyis törvényellenző felekezet Svájcban, melyet az 1759. a svájci Luzern-államban levő Schüpfheimben született s a luzerni fogházban 1824. elhalt, kalandos életü *Unternährer* Antal (*Anton U.*) alapított. Az az elmélete, hogy a nemi szeretet minden kényszer és különbség nélkül gyakorolható, halálos felekezetére nézve végzetes kimenetelü ellenkezésbe hozta őt a polgári hatósággal. E felekezetnek utolsó nyomaira 1840-ben találunk, de azóta nincsenek hivei.

Antonides van der Goes (ejtsd: gúsz), *Johannes*, németalföldi költő, szül. 1647. Goesban, megh. 1684. Rotterdamban. 1666. írta első színdarabját, a Trazil of overrompelt Sina c. szomorújátékot. A hanyatlásnak indult németalföldi költészetet Nil volentibus arduum társaság alakításával igyekezett emelni 1669. De mikor látta, hogy társai a francia klasszicizmus egyoldalú bámulói, ott hagyta őket s maga adta ki Ystroom c. remekművét 1671. Összegyüjtött költeményei az 1685., 1705 és 1714. években jelentek meg.

Antonienhütte, helység Oppeln porosz k. ig. kerület Kattowitz j.-ban, (1905) 8380 lak., vasút mellett, cinkkohókkal és szénbányászattal.

Antonin, l. *Saint-Antonin*.

Antoninos *(Liberalis)*, görög mitoszmagyarázó, ki 150 körül Kr. u. élt. Metamorfózisokat írt, számra 41-et. Kiadta Martini a Mythographi graeci gyűjteményes kiadás II. kötetében (Leipzig 1896).

Antoninus, *szent*. Született Firenzében 1389., megh. 1459 máj. 2. Szt. Domonkos rendjébe lépett; több kolostor priorja volt. 1446. firenzei érsekké nevezték ki. 1523. a szentek sorába iktatták. Nevezetesebb iratai: Summa Theologica, 4 köt. (Nürnb. 1478., Firenze 1741); Historiarum opus (Venezia 1480).

Antoninus *Pius*, római császár. Eredeti neve *Titus Aurelius Fulvus*; családja Nemaususból (mai Nimes) származott, ő pedig hasonnevű apja fiaként Lanuviumban Kr. u. 86. szül. Korán lépett állami szolgálatba; volt quaestor, praetor, konzul; Hadrianus császár 138. kiváló jelleméért fogadott fiának, Aelius Verusnak halála után adoptálta, Caesarrá, vagyis trónörökössé nevezte ki, de ugyanekkor megkövetelte, hogy A. viszont Marcus Aureliust, feleségének, Faustinának unokaöcscsét és Lucius Verust fiává fogadja. 138. került a trónra és kegyeletéért, mellyel Hadrianus számára istentiszteletet eszközölt ki, kapta a *Pius* nevet. 23 évi uralkodása alatt buzgón teljesítette kötelességét; bölcs szelidséggel tartotta fenn a törvényes rendet; a szenátus tekintélyét növelte; nagy tapintattal választotta ki a provinciák helytartóit, gyámolította a csapással sujtott vidékeket és városokat, gyarapította a Traianustól szegény gyermekek részére szánt alapítványokat, a keresztények iránt türelmet tanusított, a filozófusok és rétorok számára fizetéses állásokat szervezett. Császári hagyományhoz híven nagy építkezéseket vezetett; ő fejezte be Hadrianus mauzoleumát (a mai Angyalvárat) s ő építtette a hagyomány szerint a nemaususi amfiteátrumot. Egyszerű udvartartása és okos pénzügyi politikája szolgáltatta erre a forrást. Bölcs igazságosságának hire túlszárnyalta birodalma határait, úgy hogy idegen fejedelmek és népek birájukul választották vagy oltalmát keresték. Ezért nagyon ritkán kellett katonáit mozgósítania. Csak a britanniai briganto-

kat kellett megfékezni és a mauretaniai lázongást elfojtani. Halálakor 161. a szenátus a legnagyobb tisztelettel adózott emlékének és a következő császárok Elagabulusig úgy hódoltak érdemeinek, hogy A. neveit is fölvették címükbe. Vejo és fogadott fia, Marcus Aurelius Antoninus (l. *Marcus Aurelius*) lett utóda, ki vörös gránitoszlopot állíttatott emlékére, melynek fennmaradt talapzata ma is látható a Vatikán egyik udvarában. V. ö.: *A. v. Domaszevski*, Geschichte der röm. Kaiser (Leipzig 1909); *Bossart* u. *Müller*, Zur Geschichte der Kaiser A. (Leipz. 1868); *Lacour-Gayet*, A. le Pieux et son temps (Páris 1889); *Bryant* E., The reign of A. P. (Cambridge 1894).

Antoninus Liberalis, l. *Antoninos*.

Antoninus-oszlopok, két emlékoszlop, melyeket Rómában a két Antoninus tiszteletére emeltek, az egyik az Antoninus Pius (megh. Kr. u. 161.) tiszteletére emelt gránitoszlop (melynek csak márvány talapzata maradt fenn a vatikáni Giardino della Pigna-ban), az első oldalon Antoninusnak és nejének, Faustinának apotheosisa, két szomszédos oldalon a császár temetésekor tartott lovasparádé látható reliefben. A másik emlékoszlop, melyet a római szenátus Marcus Aurelius császárnak a markomannokon kivívott győzelmének emlékére emelt, ma is áll a Piazza Colonnán és 28 egymásra fektetett márványtömbből áll. A 29·6 m. magas oszlop külsején csavarodó reliefszalag a császárnak a markomannokon aratott győzelmeit ábrázolja. Az oszlop belsejében csigalépcső vezet a lapos födélre, ahol jelenleg Marcus Aurelius szobra helyett Pál apostolnak 1589. V. Sixtus pápa megbízásából készített érceszobra áll.

Antoninus sánca, határsánc, melyet Antoninus Pius uralkodása idején (azért: *vallum Antonini Pii*) É.-Britanniában a mai Clyde és Forth öblök közt vontak védelmül a Skócia területén lakó barbárok ellen.

Antonio, cratói perjel, portugál trónkövetelő, szül. 1531., megh. Párisban 1595-ben. Beja Lajos herceg és egy zsidó nőnek fia s III. János Portugália királyának féltestvére volt. Részt vett (Sebestyén királlyal) az afrikai hadjáratban 1578. Kiszabadulván marokkói fogságából, hazatért, de a trónt már elfoglalva találta. Csak Henrik halála után 1580. kiáltották ki királynak. De II. Fülöp spanyol király seregei betörtek Portugáliába s az Albától legyőzött A. csak nagy nehezen menekülhetett Franciaországba. Párisban húzta meg magát, ahol nagy nyomorban halt meg. Munkái: Panegyris Alphonsi I., Lusitanorum regis (Coimbra 1550); Psalmi confessionales(Páris 1592, németül Heilige Betrachtungen, Marburg 1677). Életrajzát második fia, Kristóf írta meg (Páris 1629).

Antonius, római plebeius eredetü család neve. Kiválóbb tagjai: 1. *Marcus A.* (Kr. e. 143—87). Korának egyik legkiválóbb szónoka, innen *Orator* mellékneve. Mint prétor prokonzuli ranggal szerencsésen harcolt Kis-Ázsiában a kalózok ellen (103). Később (99) konzul és (97) cenzor is volt.. Minthogy Sulla pártján állott, Marius megölette. Beszédeiből nem maradt fenn egy sem, mert ellenezte közzétételüket. Cicero *De Oratore* c. művében a görög műveltségü Crassusszal szemben a római nemzeti álláspont képviselője.

2. *Gajus A. Hybrida*, az előbbinek fia, 83. Sulla tisztje gyanánt harcolt Görögországban, melyet Sulla visszatérése után annyira zsarolt, hogy később Caesar indítványára a szenátusból kizárták. Újból visszafogadva, Ciceróval egy évben volt prétor (66) és konzul (63). Catilina párthive volt ugyan, de Cicero avval nyerte maga részére, hogy átengedte neki provinciául a gazdag Makedóniát. Innen 59. visszatérve, ottani zsarolásai meg a Catilinával való szövetsége miatt vád alá helyezték, s ő Kefaloniába ment számkivetésbe, de Caesar 44. innen hazahívta, s 42. cenzor is lett.

3. *Marcus A.*, a triumvir, Marcus A. Creticusnak és Caesar egyik nőrokonának, Juliának a fia, az Oratornak unokája (Kr. e. 83–30). Ifjúságában dorbézoló életet élt, Caesarnak 54-től kezdve legkiválóbb katonája, 50-ig Galliában harcolt, a válságos 49. évben néptribunus volt és Caesar pártjára állott. Midőn ez Pompeiusnak Itáliából való kivonulása után Hispaniába ment a pompeianusok ellen, A. mint a sereg fővezére Itáliában maradt, később részt vett Caesar oldala mellett a dyrrhachiumi és pharsalosi csatában. Caesar diktaturája alatt ennek Alexandriából való visszatértéig mint magister equitum korlátlan hatalommal vezette a kormányt, s a köztük támadt feszült viszony megszüntével 44. vele együtt volt Róma konzula. Ez év márc. Idusán ölték meg a köztársasági párt összeesküvő emberei Caesart, mire A. nagy óvatossággal és eréllyel egyengette az utat, hogy egyedül ragadja magához a főhatalmat. Előbb békülékenységet szinlelt a szenátus és az összeesküvők iránt; de egyúttal izgatta a népet Caesar végrendeletének közzétételével, főleg temetésekor mondott mesteri halotti beszédével, úgy hogy az összeesküvők Rómából eltávoztak. Caesar veteránusaira támaszkodva, arra kényszerítette a szenátust, hogy a diktátor által tervezett parthus hadmenet céljából gyüjtött és Apolloniába előre küldött légiókat neki átengedje és a Decius Brutusnak megszavazott Gallia Cisalpina kormányzóságát ő reá ruházza, s már légióival útnak is indult, hogy e provinciát Brutustól elvegye. Ekkor lépett föl ellene Caesar unokaöccse és fogadott fia, Gaius Octavianus. Ez a gyilkosság hírére Apolloniából Rómába sietett, s minthogy A.-szal megegyezni nem tudott, a nyár folyamán a népet, a veteránusokat és a szenátust a maga részére nyerte, sőt a légiók egy részét is A.-tól való elpártolásra birta. A 43. év konzulaival, Hirtiusszal és Pansával együtt a szenátus őt is A. ellen küldte, ki Decius Brutust Mutinaban ostrom alá fogta. E mutinai háború A. teljes kudarcával végződött (43. ápr.) s már-már a szenátus álláspontja diadalmaskodott. Csakhogy Octavianus csupán azért csatlakozott hozzá, hogy A. hatalmát ellensúlyozza. Különben is megharagudott a szenátusra, hogy nem szavazott neki diadalmenetet és a főhatalmat Decius Brutusra ruházta. Légiói élén Róma ellen vonult és kierőszakolta konzullá való kinevezését (aug. 19). Ezalatt A. elérte a cisalpin Galliát és Marcus Aemilius Lepidus seregével egyesülve, ismét nagy erőre tett szert. Így visszatérve Itáliába, a vele szembejövő Octavianusszal és Lepidusszal megalkotta a (második) triumvirátust, mely Rómában minden ellenfelét félretolt, Cicerot megöletve s a szenátusnak légió-

[illegible] vonult, melyek Keleten Marcus Brutus és Cassius [illegible] vezérlete alatt gyülekeztek. Philippi mellett két csatában diadalmaskodott a triumvirek [illegible]. A. Keletre ment a rend helyreállítására [illegible] a [illegible] kielégítése végett szükséges [illegible]. De itt Kleopatra hálójába került, [illegible] a római államérdekből egyiptomi politikát [illegible] akart [illegible]. A perusiai háború, [illegible] Octavianus ellen Fulvia, A. neje és [illegible] A. [illegible] fel, [illegible] hívta vissza a triumvirt, [illegible] ellentét barátainak sikerült békét [illegible] (brundisiumi szerződés 40.), [illegible] végett A. nőül vette Octaviát, [illegible] Octaviát. Ekkor A. ismét Keletre ment, hogy a parthusok ellen vonuljon, segítséget [illegible] Octavianusnak Sextus Pompeius ellen [illegible] megujította vele a szövetséget (37). De Kleopatra ismét magához és politikai céljaihoz [illegible] eszével és bubájával a római triumvirt. Octavia elhanyagolása elidegenítette [illegible] Octavianust, dorbézolása és önkénye, melylyel a keleti provinciákat Kleopatra és gyermekei kezére játszotta, elriasztotta híveinek egy részét is. A [illegible] 32 megvonta tőle megbízásait és hadat izent Kleopatrának. Octavianus a nyugat összes erejét magához tudta ezalatt vonni, vele [illegible]. A. a keleti haderőt léptette fel és vonult [illegible] ellen. 31 szept. 2-án történt Actium [illegible] ütközés, de mivel Kleopatra menekült, A. is utána sietett Egyiptomba. Mikor Octavianus Afrika partjaihoz közeledett, A. összeszedte erejét, de egy ütközet alkalmával csapatai cserben hagyták. Kleopatra titokban alkuba bocsátkozott a rómaiakkal, A.-nak viszont halála hírét jelentette; erre A. kétségbeesésében kardjába dőlt; midőn pedig megtudta, hogy Kleopatra [illegible] bevel hozza vitette magát és karjai közt halt meg. Nagytehetségű szónok és kiváló katona volt; jól tudott bánni az emberekkel is. De szenvedélyes és érzéki természete meg Kleopatra nagy politikai eszessége eltérítették a római politikától és Egyiptom nagyravágyó királynőjének [illegible] sulyedt. V. ö.: *Drumann*, Geschichte Roms (I. köt.); *Merivale*, The fall of the Roman republic; *G. Ferrero*, Grandezza e decadenza di Roma (III. és IV. köt.); *Domaszewski*, Gesch. der röm. Kaiser I. 1909.

Antonius, 1. kassai ötvösmester. Mielőtt 1493. Kassán polgárjogot nyert volna, Mihály ötvösmester (Michael Goldschmied) szolgálatában állt. A. jeles tehetségű mester volt s a kassai Szt.-Erzsébet-templom számára is készített a tanács megbizásából ötvösműveket. A. mesternek Kassa címerét mutató ezüst pecsétlőjét ma is a kassai városi levéltárban őrzik. E pecsétlő, felirata szerint, 1504. készült. A. Kassa város municipális életében is előkelő szerepet vitt, mert 1497-től 1520-ig évről-évre megválasztották városi szeniornak. 1520 az ötvösök és festők céhében első céhmester. Megh. 1520. Egyik fia, *A.*, 1518—19. kassai ötvös volt. V. ö.: *Mihalik* J., Kassa város ötvösségének története (Budapest 1899, a magyar tud. Akadémia kiadása); A. aranykelyhe (Arch. Ért. 1898).

2. *A.* (Aurifaber), tekintélyes brassói ötvös a XVI. sz. K váló mester lehetett, mert nemcsak magas városi tisztségeket viselt s mint tiszt résztvett a mohácsi ütközetben is, hanem politikai küldetésben is eljárt 1528. Prágában Ferdinánd királynál. 1534. említik utoljára. Műveit nem ismerjük. V. ö.: Quellen zur Geschichte d. Stadt Kronstadt. (II. 1889).

Antonius, *Radó* Antal (l. o.) írói álneve.

Antoniusi beszéd. Shakespeare Julius Caesarjában Antonius díszbeszéde. Egyes mondatai szállóigévé lettek, mint: Brutus derék, becsületes férfiú.

Antonomazia (gör.), beszédalakzat, a metonimia egy faja, midőn egy személyt v. tárgyat valamely általánosan ismert tulajdonságánál fogva jelölünk meg, tehát neve helyett szokásos jelzőjét teszszük, pl. «a mindenható», «a haza bölcse».

Antonzsil, nagy öböl Madagaszkárnak ÉK.-i partján, a. d. sz. 16° alatt. Gróf Benyovszky Móric, miután Kamcsatkából megmenekült, 1772. a francia kormány részére, utóbb pedig magának akart gyarmatot alapítani, közben azonban a franciák megtámadták és a gróf e háborúban halálát lelte.

Antos, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1900) 277 oláh lak.; u. p. Alparét, u. t. Pánczélcseh.

Antoto, az Abessziniához tartozó Soa tartomány régi fővárosa; több kunyhóból áll, melyek közepén van a negus palisszádokkal körülvett lakása, mellette pedig az abunáé (egyházfő).

Antovo, kisk. Modruš-Fiume vm. cirkvenicai j.-ban, (1900) 180 lak.; u. p. és u. t. Grižane.

Antoxantin v. *xantein* (növ.), sárga szinanyag, mely a legtöbb esetben apró szemecskékben fordul elő a sárga virágrészekben; ritkábban van oldva, mint pl. a kerti oroszlánszáj (Antirrhinum majus) virágain található szőrökben.

Antozon, l. *Ozon*.

Antozonit (ásv.), l. *Fluorit*.

Antracén (*diphenylenaethan*). Aromás szénvegyület; két benzolgyűrűt foglal magában. Képlete $C_6H_4CHCHC_6H_4$. A kőszénkátránynak 270°-on felül forró párlatából, az A.-olajból állítják elő. Ez lehűtve megszilárdul. A nyers A.-olajat tisztítás céljából vízgőzzel desztillálják. A tiszta A. színtelen, szagtalan, táblaalakú kristályokat képez, meleg benzolban oldódik, 213°-nál olvad és 351°-nál forr. Az iparban egy fontos festőanyagnak, az alizarinnak alapanyaga.

Antracénkék, hexaoxyanthrachinon. Szövetfestésre használják, amennyiben krómpáccal szép, színtartó kék festést ad.

Antrachinon, l. *Antrakinon*.

Antracidok (ásv.), a szerves eredetű ásványokat (kőszén, petróleum, borostyánkő stb.), meg a szerves sókat mint ásványokat (oxalit, mellit) magába foglaló ásványosztálynak régebbi elnevezése.

Antracit (ásv.), l. *Kőszén*.

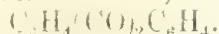
Antraflavinsav, 2, 6. dioxianthrachinon $C_{14}H_6O_2(OH)_2$. Tűalakú, sárga, vízben oldhatatlan kristályok.

Antragallol 1, 2, 3, trioxyanthrachinon $C_{14}H_5O_2(OH)_3$. Vízben oldhatatlan, narancsvörös színű tűk. Lúgokban szép zöld színnel oldódik. Az iparban mint festéket antracénbarna név alatt ismerik.

Antraigues (ejtsd: aÑtreg'), közs. Ardèche francia départementban, a Volane, Bize és Maas összefolyásánál, (1906) 916 lak.; ásványvízforrással, papírgyártással. A. 408 m. magasban, az Ayzac kialudt tűzhányó kráteréből kiömlött bazalttömegen fekszik, miért is környékén szép és érdekes bazaltoszlopok, hegykúpok és völgyek láthatók.

Antraigues (ejtsd: ántrég), *Emanuel Louis Henri Delaunay*, antraiguesi gróf, francia író és politikus, szül. 1755., Villeneuve de Bergben (Ardèche departement), megh. 1812. 1788. Mémoire sur les États généraux c. irata által a forradalom kitörését siettette; de midőn megválasztották a nemzetgyülésbe, a nemesség előjogait védte, s a király vétó-jogának fenntartására szavazott. Később a Bourbon-család érdekében diplomáciai küldetésben járt Bécsben és Pétervárott. 1797-ben Olaszországban Napoleon császár parancsára elfogtak, de nejének (Saint-Huberty énekesnőnek) segítségével szerencsésen megmenekült. Később orosz államtanácsossá lett; mint ilyen Drezdában is járt diplomáciai küldetésben. Itt irta a Fragment du XVIII. livre de Polybe, trouvé sur le mont Athos c., Napoleon ellen irányuló sértő röpiratát. Midőn a tilsiti békének Anglia érdekeire nézve fölötte sérelmes titkos pontjait megtudta, otthagyta Oroszországot és Angliába ment, hogy titkát az angol kormánnyal közölje, de London közelében, Barnes-Terraceben olasz inasa meggyilkolta nejével együtt. V. ö.: *Pingaud*, Un agent secret sous la Révolution et l'Empire. (Páris 1893).

Antrakinon, antrachinon, diffenildiketon:

$C_6H_4(CO)_2C_6H_4$.

Sárga tű- v. prizmaalakú kristályokból áll, amelyek könnyen szállaszthatók és 285°-on megolvadnak, fp. 382°. Nagyszámú származéka közül különösen fontosak a *dioxyantrachinon* v. *alizarin* és a *trioxiantrachinon* v. *purpurin*, amelyeket szövetek vörösre festésére használnak.

Antraknózis, levélbetegség, a szőllő levelén és hajtásain sárga, később barna foltokban jelentkezik, a Sphaceloma ampelinum nevű gomba okozza. L. még *Szőllőbetegségek*.

Antrakokrének, (anthrakokrenek, gör.), a. m. szénsavtartalmú forrásvizek v. savanyúvizek, l. *Ásványvizek*.

Antrakolit, l. *Antrakonit*.

Antrakométer (gör.), Humboldt által feltalált készülék, mellyel meghatározható a légköri levegőnek szénsav-tartalma azáltal, hogy a széndioxidot lúggal v. mészvízzel elnyeleti.

Antrakonit (antrakolit, ásv.), szénnel és bitumennel kevert fekete kristályos mészkő. Lelőhelyei: Norvégia, Svédország, Salzburg stb. Ide tartozik egy része a fekete márványnak is, az ú. n. *lukullan*.

Antrakotipia. Az ú. n. *fénymásolás* (l. o.) egyik faja. Rendesen átlátszó papiroson készült műszaki rajzok sokszorosítására használják. Míg a közönséges «kéksavas fénymásoló papiros» sötét alapon fehér vonalú, tehát negativ-másolatot ad, addig az A. pozitiv képet, azaz fekete vonalakat szolgáltat.

Antrakózis (gör.), a tüdőszövet fekete elszíneződése korom belélegzése következtében (l. *Porbelélegzési betegségek*).

Antranilsav, anthranilsav, orto-aminobenzoesav, $H_2N.C_6H_4COOH$. Színtelen, édes ízű kristálylemezkék. Óvatosan hevítve szállasztható, 145°-on megolvad, erősebb hevítéskor anilinre és szénsavra bomlik. Az iparban az indoxilsav előállítására használják, amelyet *indophor* néven az indigónyomásnál alkalmaznak. Salétromossav az A.-at szalicilsavvá alakítja. Az *antranilsavmetileszter*-t kellemes illatánál fogva a parfümeriában különféle illatok készítésére használják.

Antrarobin, anthrarobin, dioxianthranol, leukoalizarin, $C_{14}H_{10}O_3$. Alizarinból cink-porral való redukció útján készül. Sárgásfehér por, vízben alig, lúgokban és szeszben bőségesen oldódik. Lúgos oldata oxidáció folytán csakhamar megzöldül, utóbb megkékül; szeszes oldata barna színű. Bőrbetegségeknél szeszes oldat v. kenőcs alakjában alkalmazzák.

Antraszol *(anthrasol)*, tisztított kőszén- és borókakátránynak borsosmenta-olajjal illatosított elegye. Sárgás színű, kátrányszagú, olajszerű folyadék. Bőrbetegségeknél alkalmazzák ecsetelés, kenőcs és boraxszal v. kénnel keverve szappanok alakjában.

Antriedrit (ásv.), l. *Edingtonit*.

Antrim. 1. Grófság Irland Ulster tartományában, az Északi-csatorna, Down, Londonderry, Tyrone és Armagh közt, ter.: 3073 km², (1901) 196,090 lak. — 2. *A.* (a régi Entre Neagh), *város* az ugyanily nevű grófságban, Belfast-tól ÉNy.-ra, a Neagh-Lough mellett. Hajdan a grófság fővárosa volt, (1901) 1826 lak.

Antrimolit, szilikát *ásvány*, a mezolit sugárrostos cseppköves válfaja Antrimból (Irland).

Antrodocco hercege. l. *Frimont*.

Autroflexio uteri (lat.), l. *Anteflexio uteri*.

Antrofora (gör.), hajlékony kutató, mellyel kenőcsök vihetők be a húgycsőbe.

Antropocentrikus világnézet, mely az embert teszi a világ középpontjává, annak főcéljává, kivel szemben minden más puszta eszköz. Minden létezőnek csak reá vonatkoztatva van értelme, célja. Az antropocentrikus világfelfogással kapcsolatos a geocentrikus; a föld a világ középpontja, a földé pedig az ember. A geocentrikus világnézet bukásával az A. is elvesztette jelentőségét.

Antropofágia, l. *Emberevés*.

Antropofobia (gör.) a. m. irtózás az emberektől, embergyűlölet.

Antropogenia (gör.). Az ember és emberi nem eredetéről és fejlődéséről szóló tan. V. ö.: *Haeckel*, Anthropogenie (Leipzig 1903, 5. kiad.).

Antropogeográfia (gör.), a földrajznak a részletes leíró embertanban alkalmazott kiegészítő része, mely az emberfajtáknak a földön való elterjedését mutatja be, valamint az emberi nem földön való megjelenésének, szétoszlásának és az emberfajtáknak a különböző talajok és éghajlatok behatásai alatt való változásainak kérdésével foglalkozik. A föld és az ember együttes történeti tárgyalását Ratzel Fr. (Antropo-geografia 1882—91, 2. k.) alapvető munkája kezdi meg.

Antropoid majmok, l. *Emberszabású majmok*.

Antropolatria (gör.) a. m. emberimádás, embereknek isten gyanánt való tisztelete; ezzel vádolták egymást kölcsönösen a kereszténység első

[illegible] imádták, a keresztények s pogányok; amazok [illegible] miatt, a pogányok [illegible] mert Jézust isteni tiszteletben részesítették.

Antropolitok [illegible] jelentése: ásatag embermaradványok.

Antropológia, l. *Embertan*.

Antropológiai iskola, l. *Kriminalantropológia*.

Antropológiai kiállítás, l. *Néprajzi kiállítás*.

Antropológiai múzeum, l. *Embertani intézet*.

Antropométer (gör.) a. m. emberi testmérő [illegible] eszközt, melyet az ember testének meg[illegible] használnak. E célra alkalmazzák a tapintó v. vastagsági körzőt, a tolókás körzőt, [illegible] adatok mérésére szolgáló [illegible] körvonalrajzoló stereografokat (Quatrefages [illegible] szögmérője, Broca stereografja), a [illegible] kraniografot, a Martin-féle dioptrografot [illegible] Klaatsch-féle diagrafot. Mind[illegible] eszközök antropometriai és kraniometriai adatokkal szolgálnak. L. *Ember*, *Testméretek*, [illegible], *Koponya*.

Antropometria (gör.) embertestméréstan. Az ember [illegible] méreteivel foglalkozik. A mérési adatokra az embertannak, a néprajznak és a [illegible]nek van első sorban szüksége. Alkalmazásban van ezen kívül a katonák sorállításá[illegible] a rendőrség személyazonosító eljárásában. L. *Bertillon-módszer*, *Ember*, *Testméretek*, *Koponya*, [illegible].

Antropomorfiták. Eretnekek a IV. és V. században, kik az emberi tulajdonságokat tulajdonképeni értelemben átvitték az istenre, neki testet, [illegible]t, hallást, járást, haragot, bánatot tulajdonítván. (Epiph. Haeres. 70. August. Haeres. c. 50.).

Antropomorfizmus, Istennek emberi alak képében való felfogása. Ezzel rokon az *antropopátizmus*, Istennek emberi indulatok tulajdonítása. Mind[illegible] az isten képét az ember hasonlóságára alkotja, de e felfogás mélyen az emberi gondolkodás természetében gyökerezik. A természet emberének lelkében csakis érzéki képek lakoznak s midőn először kezd láthatatlan hatalmakat gondolni, [illegible] felfogására nem állnak más eszközök rendelkezésére, mint érzéki képek. Hiszen mi magunk is, hozzászokva az absztrakt gondolkodás legnagyobb megfeszítéséhez, ritkán háríthatjuk el az érzéki képeket, melyek legelvontabb gondolatainkhoz tapadnak. Még az idő fogalmát sem foghatjuk fel máskép, csak egyenes vonal képében (Kant). Ehhez hozzájárul, hogy az ember nem ismer tökéletesebb valót az embernél, a legtökéletesebb való fogalmának megalakításában nem mellőzheti az emberi vonásokat, melyek előtte az egyedül ismeretes tökéletességek. Ebben rejlik az A. veszélye és jogosultsága. Veszélyes akkor, ha kritika nélkül engedünk az antropomorfizálás hajlamainak s az istennek oly emberi indulatokat tulajdonítunk, melyek nem férnek meg fogalmával. Így az ó-testamentomban egyrészt igen méltó felfogását találjuk az istennek, s egyenesen meg van tiltva benne, hogy róla bármely érzéki képet alkossunk magunknak; másrészt azonban az isten ugyancsak az ó-testamentomban haragtartó, bosszuálló stb. A görögök közt Xenophanes fordult először gúnyosan a görög vallás A.-ai ellen. (Ha az ökröknek vagy oroszlánoknak keze volna... a lovak a lovakra, az ökrök ökörre hasonlón alkotnák meg az istent...) Aki azonban a vallásnak istenről szóló fogalmaiból minden emberi vonást el akarna tüntetni, először soha célt nem érne, mert valamelyes alakban mégis csak belopóznának az ő felfogásába is az emberi, azaz az előttünk egyedül ismeretes tulajdonságok, s még Spinoza szubstanciájának attributumai is: a gondolkodás, a kiterjedés. De azután, ha célt érne is, oly istenség fogalmához jutna el, melynek semmi, de semmi viszonya sem volna az emberhez, melyet sem meg nem értene, sem meg nem szerethetne. Tehát nemcsak szimbolikus értelemben tulajdonítunk az istenségnek emberi tulajdonságokat, hanem a legfelsőbb spekuláció sem mellőzheti az A. bizonyos fokát. Ez eljárás filozófiai igazolása azonban a legszövevényesebb problémáknak egyike.

Antropopátizmus. Az antropomorfizmusnak (l. o.) az a módja, amidőn annak tulajdonítunk emberi indulatot, ami nem ember. A. tehát nemcsak az, ha az istenről azt mondjuk, hogy haragszik, irigy, boszuálló, hanem az is, ha Schopenhauer a természetben *akarást* lát, de bizonyos fokig az is, ha azt mondjuk, az anyag részei *vonzzák* egymást; ide vág az állatok viselkedésének emberi mód szerint való értelmezése.

Antropoplasztika (gör.) a. m. ember-szobrászat.

Antroposz (gör.) a. m. ember.

Antropoteizmus (gör.), az embernek istenítése.

Antropoteológia (gör.), az isten megismerése az ember szemléletéből.

Antropoterápia (gör.) a. m. embergyógytan.

Antropotomia, l. *Boncolástan*.

Antropozófia (gör.), az ember ismeretének bölcseleti alapelvekre fektetett tana.

Antropozói formáció (geol.), mindazon földrétegek összessége, amely az ember létezésének nyomait tartalmazza. Woldřich (v. ö. Sitzungsberichte d. kön. böhmischen Gesellsch. d. Wissensch., Prága 1896) kor szerint a következőkép osztja fel az A.-t: I. A diluviális korszak (epocha). *A)* Paleolitos időszak (periodus). 1. Preglaciális. 2. Glaciális és interglaciális kor. *B)* Mezolitos időszak. — II. Az alluviális korszak. *C)* Neolitos időszak. 1. Régi v. atrimolitos kőkor (furatlan kövek). 2. Közép v. trimolitos kőkor (átfúrt kövek). 3. Későbbi kőkor (kőépítmények). *D)* A fémek időszaka. 1. Bronzkor. 2. Vaskor. 3. Ó-történelmi kor. 4. Történelmi kor.

Antrorsus (növ.), felfelé néző, pl. a *Galium Saccharatum* All. levelén vagy a *Setaria ambigua* Guss. szálkáján levő apró tüskék. Ellenkezője *retrorsus*.

Antroszkóp (gör.), villámos lámpával ellátott vizsgáló eszköz testüregek vizsgálására. Ide tartozik: a bronchoszkóp, gasztroszkóp, oesofagoszkóp, rektoszkóp, rektoromanoszkóp, cisztoszkóp, l. o.

Antrum (lat.) a. m. üreg, barlang. — A *növénytanban* A. *Moench* szerint a. m. almagyümölcs. A későbbi botanikusok csak az almagyümölcsnek a magvakat rejtő rekeszeit nevezik így.

Antschee (növ.), l. *Antiaris*.

Antu, a babiloni Pantheonban az istenanya, aki az eget és földet szülte.

Antuko, 2735 m. magas tűzhányó a chilei Andokban, a d. sz. 36° 50′ a., a hóhatár alatt lévő két kráterje csaknem folytonosan tüzet és hamut hány; alján a La Laja tó van. *A.*, *falu* a tűzhányó aljában.

Antunacum, az ubiak városa Galliában, ma Andernach.

Antung, új szerződéses kinai kikötő a Jalu torkolatánál, 22,000 lak. 1904. nyilt meg a nemzetközi hajózásnak, miután az oroszok kiürítették és a japánok szállták meg.

Antunovac, 1. adó- és politikai község Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 1249 német, tót, magyar, cseh-horvát és horvát-szerb lak., postahivatal; u. t. Poljana. — 2. *A.*, adók. Verőcze vm. eszéki j.-ban, 463 magyar, horvát-szerb és német lak.; u. p. és u. t. Eszék. — 3. *A.*, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1900) 378 német lak.; u. t. és u. p. Suho polje.

Antwerpen, l. *Anvers*.

Antwerpeni tűz, robbantó készülékkel ellátott kis hajók, amelyekkel a mantovai születésü Gianibelli katonai mérnök az Antwerpent ostromló spanyol seregnek a Schelde folyón át épített hídját légbe röpítette (1585 ápr. 4). Gianibellit azután Angolország fogadta zsoldjába s torpedókként működő hajóival a spanyol armadának tönkretevésére használta.

Antyllos, híres görög orvos, Kr. u. a III. sz. végén v. a IV. elején élt. Iratai elvesztek, de más írók azok számos töredékét ismertetik. Különös érdemeket a sebészet terén szerzett. Még ma is ismeretes a róla elnevezett *aneurysma*-kiirtó műtét. Állítólag ő találta fel a szürke hályog eltávolításának műtétét is.

Anu, a babiloni Pantheon egyik főalakja; az istenek atyja és királya volt, akinek székhelye az állatövtől É.-ra fekvő égboltozat, az É.-i pólussal mint középponttal. Tiszteletének főhelye a délbabiloni *Erekh* volt, ahol az I-ána (Ána háza) nevű temploma állott.

Anubisz (egyipt. Anpu), a holtak istene az ókori Egyiptomban, kezdetben sakál, későbben sakálfejű ember alakjában. Főképen Kynopolisban (Közép-Egyiptomban) tisztelték. A bitrege szerint Ozirisz abban a hiedelemben, hogy nejével, Izisszel szerelmeskedik, Nefthisszel nemzette A.-t. A. a temetők őre, a bebalzsamozás és a lelkeket az alvilágba szállító szellemek istene. A sakál, amely a sírokat üvöltve járja körül, neki szent s azért ábrázolták sakálfejjel. Plutarchos szerint fehér vagy sárga kakast áldoztak neki. Az alvilágban Hórusszal együtt mérlegeli a meghaltak tetteit. A görögök Hermesszel azonosítják, mint *Hermanubist*.

Anubisz.

Anukisz, egyiptomi istennő, Khnum isten (l. *Khnubisz)* kisérője.

Anulus (lat.) a. m. gyűrű; *anulorum jus* a. m. a lovagi méltóság, minthogy a római köztársaság idejében aranygyűrűket csak lovagok hordhattak.

Anura (*farkatlanok*, állat), a kétéltüek *(Amphibia)* osztályának egyik rendje, amelybe a *békák* tartoznak. L. *Békák*.

Anuradhapura, Ceylon-szigetének Kr. e. 450-től egész Kr. u. a IX. sz.-ig fővárosa, a buddhizmus főhelye. Ma nagyszerű romváros, melyet a ceyloni angol kormány kezdeményezte ásatásokkal feltárnak.

Anuria (gör.) a. m. húgyrekedés, vizelethiány, l. *Urina*.

Anus (lat.) a. m. végbélnyilás. A. *imperforatus*. átfuratlan végbél; A. *praeternaturalis*, rendellenes bélnyilás, bélsipoly, bélfisztula. L. *Végbélnyilás*, *Bélsipoly*.

Anuzol, *anusol*, *jodorisorcinszulfosavas bizmut*. Sárgásszinű por. Külsőleg, főképen aranyeres bántalmaknál és viszketésnél kenőcs alakjában alkalmazzák.

Anvers *(Antwerpen*, spany.: *Amberes)*. 1. A belga királyság egyik tartománya, régen őrgrófság. É.-Brabant, Limburg, Brabant és Flandria közt. Területe 2832 km², (1900) 819,159 lak. 3 járása van: A., Mecheln és Turnhout. Székhelye A.

2. A kerület *fővárosa* (régebben Hantwerpen) egyszersmind Belgium fővára és legjelentősebb tengeri kikötője (topografiai térképét lásd a túlsó oldalon), a tengertől 85 km., Brüsszeltől 39 km. távolban, az Escaut (Schelde) jobb partján, az é. sz. 50° 13′ s Greenwichi k. h. 4° 23′ 45″ alatt tágas, termékeny síkságon, (1909) 326,300, Borgerhoutot és Berchemet beszámítva, több mint 400,000 lak., akik közt kb. 50,000 idegen. A.-t 1859 óta Brialmont és mások tervei szerint Európa egyik legjobban megerősített városává alakították. 14 erőd védi a várost és az Escaut-t, számukat még szaporítani akarják. A belső sáncot 1910 után el akarják távolítani; a régi sáncokat már eddig is körutakká alakították át. Az *iparágak* közül kiemelendők: a szeszgyártás, sörfőzés, gyémántköszörülés, szivargyártás, cukorfinomítás és csipkeverés stb. A századok óta virágzó *kereskedelem* a XVII. sz.-ban egyszerre megsemmisült annak következtében, hogy a németalföldiek az Escaut torkolatait elzárták, s csak az utolsó három évtizedben vett újra nagyobb lendületet. A. most Európa elsőrendű kereskedő városa, versenyez Hamburggal. A kereskedelem előmozdítására szolgálnak a mindenfelé kiágazó vasuti vonalak, a száraz dokkok, a hatalmas kőpartok, amelyek hossza 5500 m. és szélessége 100 m. és végül a biztos menedékhelyül szolgáló óriási vízmedencék, amelyek közül utoljára 1906. készült el a Bassin du Canal (565 m. hosszú és 250 m. széles) és a Première Darse (650 m. hosszú és 189 m. széles) és a legnagyobb a Kattendyk (960 m. hosszú, 140 m. széles). 1908. 6158 hajó (köztük 5721 gőzös) érkezett a város kikötőjébe, 10.051,644 t. tartalommal. A behozatal értéke 1909. 2463 millió fr.-ra rúgott, a kivitelé 2073 millióra. A behozatal fő cikkei: búza, kávé, komló, dohány, gyapju, szőrmék, petróleum és fa. A. mint a kivándorlók gyülekező helye is fontos (1908. 35,559 egyén). Belső részeiben még mindig találhatók szűk utcák, de külső részei tágasak. Legelőkelőbb tere a Place de Meir, az üzleti élet középpontja; itt látható a kir. palota, az új városi

ünnepi terem, közelében van a börze (1868—72 építették). Legkiválóbb épületek a Notre Dame templom, hét hajós keresztalaku bazilika 117 m. hosszú, ... 1352. kezdték építeni Jean Amel terve szerint, 1616 szentelték fel. Belsejét

stilusban; a Jakab-templom gyönyörü üvegfestményekkel, Rubens sirhelyével, siremlékével és márványszobrokkal; a kapucinus-templom egy Van Dyck és egy Rubens-képpel; a Musée Plantin Moretus, egykoron Plantin Kristófnak, a híres

1866 óta Rubens 3 pompás festményén kívül Matthys, Quellin, Herreyns és mások képei ékesítik; a városháza 1561—65 klasszikus renaissance-stilusban Cornelis de Vriendttől, számos szép festménnyel; a húscsarnok késői gótikus épület; a Szt. Pál templom ugyanoly stilusban Rubens és az id. Teniers képeivel; a jezsuita-templom barokk-

könyvnyomtatónak tulajdona, igen értékes régi nyomtatványok gyűjteményével; a Musée de Folklore, a Szt. András templom; a szépművészetek múzeuma, Ny.-i frontja előtt szép bronzszobrokkal, belsejében pedig a németalföldi művészet leggazdagabb gyűjteményeivel; a nemzeti bank stb. A. nyilvános helyeken álló szobrokban is igen

gazdag. A várost ékesítik Rubensnek, Van Dycknek, Jac. Jordaensnek, Ryswycknek, a népszerü költőnek, I. Lipótnak (lovas), L. de Waelnek, Quinten Matsys festőnek, Jan van Beers költőnek, Theod. Verstraete, Hendrik Leys, Teniers festőknek, Boduognatusnak, a nerviek vezérének, Coquilhatnak, a Kongó állam alkormányzójának, Allewaert városbirónak, Gillis van Schoonbeke feltalálónak, az állatkert előtt egy tevén ülő kulinak stb. szobrai, továbbá a Matsys-kút, a Scheldeemlék, a francia furiának nevezett csoport-szobor stb. A. tudományos és jótékony intézetekben is gazdag; legkiválóbbak szépművészeti akadémiája, füvész- és állatkertje.

Története. A.-ről az első említés a VII. századból való. 836. a normannok rombolták le. A XI. században amaz őrgrófság székhelye, amelyet a német határ védelmére alkottak. Kedvező fekvésénél fogva jelentősége csakhamar megnövekedett. Gazdagsága akkor kezdett gyorsan fejlődni, amikor Amerikát fölfedezték. V. Károly hatalmas védőszárnya alatt csakhamar a keresztény világ leghatalmasabb kereskedő városává lett. 1568-ban 125,000 főnyi lakossága volt. Guicciardini, Firenze követe azt írja róla 1566., hogy a városba egy év alatt fűszert és cukrot $1^1/_2$ millió aranyért, selyem- és arannyal áttört szöveteket 3, gabonát $1^1/_2$, borokat $2^1/_2$ és Angliából összesen 12 millió aranyért hoztak árúkat, az A.-i iparcikkek, szőnyegek, ruhakelmék, arany- és ezüstárúk Arábiában, Perzsiában és Indiában is láthatók voltak. II. Fülöp alatt a város hanyatlani kezdett. 1576. a spanyol katonák kirabolták, miközben 7000 polgár vesztette életét. Súlyos csapás volt, hogy a vesztfáliai béke elzárta az Escaut torkolatát. 1790. a városnak már csak 40,000 lak. volt. A franciák, különösen I. Napoleon uralma új lendületet adott A.-nek. Nagy károk érték a várost 1830., midőn Chassé hollandi generális ostomolta és 1832., midőn a franciák a citadelláját bombázták. Ujabb nagy lendületnek indult 1863., midőn az Escaut-n a hollandok vámszedési jogát megváltották. 1850. még csak 1406 (282 gőzös) hajó kereste föl 239,165 t. tartalommal, 1880. pedig már 4475 (3158 gőzös) 3 milliónál nagyobb t. tartalommal. A. többször volt nemzetközi kiállításoknak székhelye, a többi közt 1907. művészeti és ipari kiállításnak.

Anville, *Jean Baptiste Bourguignon d'*, francia geográfus, az antik és újabb térképrajzolás reformátora, szül. Párisban 1697-ben, megh. u. o. 1782-ben. Már 22 éves korában királyi geográfus volt. Térképei közül legnevezetesebbek: Atlas général (1737—80, 66 lap) és az Atlas antiquus major (12 lap); ez utóbbihoz a Géographie ancienne abrégée (1796, 3 kötet) a szöveg. A Traité des mesures itinéraires anciennes et modernes, az ókori földrajz tanulmányozásánál még máig is figyelemreméltó segédeszköz.

Anwaltsprocess (ném.), így nevezi a német birodalmi és az osztrák polgári perrendtartás azokat a pereket, melyekben az ügyvédi képviselet kötelező. Kötelező ez a képviselet a felsőbíróság és a Landgericht (törvényszék) előtt.

Anxanum, város, l. *Lanciano*.

Anxietas (lat.) a. m. aggodalom.

Anxietas pulmonalis, l. *Szorongás*.

Anxur, eredeti neve a később (Kr. e. 400 óta) Tarracinának nevezett ősrégi volszkus városnak, Közép-Itáliában, tenger partján. Romjai a mai Terracina mellett láthatók.

Any. (anyja), versenylovak leszármazásánál az *anyja* rövidítése.

Anya (mater), nőszemély szemben a tőle származó személyekkel (gyermekeivel). A házasságon kívül született gyermekek anyjuk nevét viselik, utána örökösödnek, anyjuk nemességét azonban meg nem szerzik. A törvényes házasságban született gyermekek apjuk családjának kötelékébe lépnek (l. *Törvényes születés*). Az anyai minőség az örökbe fogadás (l. o.) tényéből is keletkezhetik.

Anyabölcső, l. *Méh*.

Anyacsavar, l. *Csavar*.

Anyaegyház, *anyatemplom* v. *plébániaegyház* (latinul: *ecclesia parochialis, eccl. baptismalis* v. *eccl. mater*), általában mindazok, melyekből 1. valamely országban a kereszténység a többi helyekre elterjedt. Anyaegyházakul tekintették az ősidőkben az apostolok által alapított egyházakat; így a többi között a jeruzsálemi és a római egyházakat. 2. Igy nevezik valamely plébánia körében létező templomok közül azt az egyházat, melynek a többiek felett bizonyos fennhatósága van és amelyben különösen a keresztség szentségét szolgáltatják ki és egyéb, a plébános jogkörébe tartozó egyházi ténykedéseket végeznek. Az A.-nak alárendelt templomok *fiókegyházak* v. *fióktemplomok* (ecclesiae filiales).

Anyafal, l. *Fal*.

Anyafű (növ.), több gyógyfű régi népies neve. Ilyenek: *Polygonum bistorta* L. (kigyós keserűfű), *Matricaria chamomilla* L. (orvosi székfű), *Artemisia vulgaris* L. (fekete üröm).

Anyag (lat. materia), jelenti 1. ellentétben a formával azt a határozatlant, aminek az alak határozottságot ad; ez értelemben beszélünk az A.-ról, melyből valamely tárgy, mű készült, de a költői mű A.-áról is, melyet a költő földolgozott, melynek formát adott; 2. jelenti a testi világot, a kiterjedtet, a megmaradót és folyton változót, azt, ami a testek lényegét teszi, ellentétben a szellemmel v. lélekkel. A filozófiai gondolkodásban mindkét jelentésben, de főleg az utóbbiban fontos szerepe van, mert minden filozófiai rendszer kénytelen leszámolni a testi világ mivoltának problémájával, némely rendszernek pedig éppen e problémának miként való eldöntése adja meg jellegét. Amely rendszerek az A. valóságát a szellemé mellett elismerik, általában *dualisztikus* rendszerek (l. *Dualizmus*); ezzel szemben állanak a *monisztikus* rendszerek (l. *Monizmus*), melyek vagy a szellem és anyag *azonosságát* tanítják (Spinoza szubstanciájának a kiterjedés és gondolkodás csak attributumai), v. az A. valóságát egyáltalán tagadják (l. *Spiritualizmus*), vagy a szellemet kiküszöbölik, úgy hogy csak az A.-ot mondják létezőnek (l. *Materializmus*). Ha ezekkel szemben az ismerettani szempontra helyezkedünk s azt állítjuk, hogy csak az *én* létezik, keletkezik az ismerettani *idealizmus* (l. o.), mely előtt az A. csak jelenség, látszat (l. *Fenomenalizmus*), míg Kant né-

[illegible] a változást magában egyáltalán nem [illegible] meg (l. [illegible]).

A [illegible] legnagyobb részét [illegible] A.-ra vonatkozó ismeretek teszik. Az A.-ra vonatkozó legáltalánosabb ismeretünk az A. *megmaradásának* elve, amely szerint az A. *mennyi*sége (a tömeg) minden fizikai és kémiai változás [illegible] változatlan marad. Ez az elv tisztán a tapasztalaton nyugszik. *Lavoisier* volt az első, aki [illegible] az égés folyamatára kimutatta, újabban *Landolt* végzett rendkívüli gondos [illegible], amelyek megint egy sereg kémiai változásnál [illegible] igazolták. Hasonlóan általános [illegible] kapcsolatban van az *elemek* [illegible] tapasztalati törvénye. E szerint az elemi testek *minőségileg* is változatlanok maradnak minden fizikai és kémiai folyamatban, a higany tehát megmarad higanynak, ha valami vegyületbe lép is, abból megint mint higany választható ki (elemi alkatrész megmaradásának tétele a kémiában) és semmiféleképp sem lesz belőle pl. arany.

Az atomhipotézissel kapcsolatban e két elvet [illegible] foglalhatjuk össze, hogy a különböző elemek különböző, minőségre és mennyiségre változatlan atomokból állanak. A legújabb időben a radioaktivitás (l. o.) vizsgálata alapján mindkét elv helyességét kétséggel illették. Valóban, ha a radioaktivitás jelensége a rádium A.-ának folytonos bomlásával, azaz A.-ának csökkenésével jár, s a bomlás végső terméke egy más elemi test, a hélium, akkor a radioaktivitás jelenségeire e két tétel nem érvényes. V. ö.: *G. Le Bon*, Die Entwickelung der Materie népszerű művét (németre ford. M. Iklé, Leipz. 1909). *A kémiai és fizikai változásokra azonban e két tétel akkor is változatlanul fennáll*, a radioaktiv változásoknál pedig hasonló két elv csupán az atomoknál is elemibb részekre, az elektronokra lépne érvénybe. Végül harmadik, általános érvényű törvény gyanánt kell említenünk az általános *tömegvonzás törvényét* (l. o.), amely alól — br. Eötvös Lóránt vizsgálatai szerint — a radioaktiv A.-ok sem tesznek semmiféle kivételt. L. még *Atomizmus*, *[illegible]*.

Anyagadó, a felhasznált nyersanyag alapján kivetett fogyasztási adó. Az A. leginkább a szesz- és söradónál bír nagyobb jelentőséggel.

Anyagárok, l. *Anyaggödör*.

Anyagárúk (Materialwaren), így nevezik Észak- és Közép-Németországban a nálunk gyarmat- és [illegible]áruknak nevezett árúkat.

Anyagbeszerzés alatt *a vasútnál* az üzem lebonyolításához szükséges különféle anyagoknak, pl. szén, tűzifa, talpfa, sínek, olaj stb.-nek nagyban való beszerzését értjük, mely a Közszállítási Szabályzat rendelkezései szerint történik.

Anyagcsere, l. *Anyagforgalom*.

Anyagelszámolások könyve. Forgalmi vállalatoknál és gyári üzemnél a felhasználásra [illegible] feldolgozásra kerülő anyagokról külön könyveket vezetnek. A könyvek úgy készülnek, mint az *Árúkönyv* (l. o.). A beszerzett árúkat [illegible] anyagokat a beszerzési árban, a felhasznált, [illegible]gy feldolgozott anyagokat napi árban számolják el.

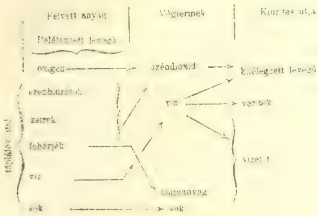
Anyagelviség, csinált szó, a. m. materializmus.

Anyagértékben vesszük fel a leltárba az oly gépeket és eszközöket, melyek használhatatlanok, vagy amelyek a technika haladása következtében más gépekkel pótolandók.

Anyagforgalom (*metabolizmus*), az élő szervezet életnyilvánulásainak azon csoportja, mely az élet fenntartásához szükséges anyagok felvételében, átalakításában, elbontásában s az így keletkezett bomlástermékek kiürítésében áll (l. *Életjelenségek*). Az élő szervezet (növény, állat, ember) minden egyes sejtjének megvan a maga sajátos anyagforgalma, melyhez élete kötve van; az A. bizonyos minimumra leszállhat adott viszonyok között (l. *Asphyxia*, *Tetszhalál*, *Téli álom*), de teljesen sohasem szünhetik meg, amíg a sejt él. Részletezve az anyagforgalmi életjelenségeket, megkülönböztethetjük az anyagfelvételt (szilárd és folyékony anyagok felvétele) a táplálócsatorna útján (1. *táplálkozás*, nutritio), a gáznemüekét a lélegzőutak útján (2. *lélegzés*, respiratio), a felvett anyagok kémiai átalakítását az emésztőcsatornában (3. *emésztés*, digestio), a megemésztett anyagok felvételét a vér és nyirokáramba (4. *felszivódás*, resorptio) s a felszivott anyagokból a sejtek életműködéseihez szükséges vegyületek felépítését (5. *áthasonítás*, assimilatio, anabolismus); az áthasonítás révén keletkezett bonyolult összetételű szerves vegyületek azután a sejtekben egyszerűbb testekre esnek szét (6. *dissimilatio*, katabolismus) s eközben a lélegzéssel fölvett s a véráramban keringő szerves vérsejtekkel a test minden részébe eljuttatott oxigénnel nagyobbrészt egyesülnek (7. *oxidáció*); a keletkezett sejtbomlástermékek azután a *kiválasztás* (8. excretio) révén, a tüdők, vesék és bőr, részben — az esetleg fel nem szivódott anyagokkal keveredve — a bélürülék útján hagyják el rendesen a szervezetet.

A gyakorlati élet szempontjából különösen nagyjelentőségü az általános v. külső A. törvényszerűségének megismerése, mikor egyfelől a felvett, másfelől a kiürített anyagok minőségére és mennyiségére vagyunk főleg tekintettel s a szervezet bevételeit és kiadásait egybevetve, mintegy a szervezet anyagháztartásának mérlegét állapítjuk meg különböző életviszonyok között. A *bevitel* áll a belélegzett oxigénből s a felvett ételekből és italokból. Liebig vizsgálatai óta (1842) tudjuk, hogy táplálóanyagaink lényeges alkotórészei fehérjék, szénhidrátok, zsírok, víz és sók. Az utóbbi kétféle test szervetlen vegyület, mely az emberi testen lényegesebb változás nélkül halad át. A fehérjék, szénhidrátok és zsírok igen összetett *szénvegyületek*, ú. n. szerves (organikus) vegyületek, melyek szénen kívül hidrogént és oxigént is tartalmaznak; a fehérjékben ezenkívül még mintegy 16% nitrogén is van. Eme szerves vegyületek megoxidálódva a testben széndioxid (CO_2) és víz (H_2O) alakjában hagyják el azt; a fehérjékből, mint nitrogéntartalmú testekből emellett nitrogéntartalmú hasadástermékek lesznek s végül legnagyobbrészt húgyanyag alakjában jutnak ki a szervezetből. A *kivitel* lényegében kilélegzett levegőből, vizeletből és a bélsárból áll, emellett adott viszonyok között a verejték

(l. o.), esetleg az elválasztott tej, sexuális termékek itt veendők számításba. A nitrogéntartalmú bomlástermékek csaknem teljesen a vizelet útján ürülnek ki átlagos körülmények között; a termelt széndioxid a kilelegzett levegővel távozik, míg a vízfelesleg úgy a vizelet, mint a tüdők s a bőr útján is kijut.

Az elmondottakból kitünik, hogy az A. oxidációs folyamatnak, lassú elégésnek felel meg, mint azt már velejében John *Mayow* (1674) felismerte s később *Lavoisier* bebizonyította. Ha összetettebb szerves vegyületek egyszerűbbekre esnek szét, főleg oxigénnel egyesülés közben, energia szabadul fel, mely a jelen esetben a sejteknek s így az egész szervezetnek az élettevékenységek végzéséhez (melegtermelés, munkavégzés stb.) szükséges energiát szolgáltatja. A szervezetnek tehát annyi energia áll legfeljebb rendelkezésére, amennyi a testben, az elégett szerves vegyületekből felszabadul; semmi más energiát az állati szervezet értékesíteni nem tud (l. *Energiaforgalom*). Ezért tehát legközelebbről a szerves vegyületek forgalmát kell vizsgálat alá vennünk; hogy ebbe betekintést nyerhessünk, meghatározandó egyfelől a felvett oxigén s a megevett fehérje, zsír és szénhidrát mennyisége, mely adatokból a szervezet nitrogén- és szénfelvétele kiszámítható, másfelől megállapítandó a kilehelt levegő (l. *Lélegzés*) és kiürített bélsár s a vizelet révén fellépő szén- és nitrogénveszteség.

A test anyagbevételeinek és kiadásainak pontos quantitativ meghatározása és ellenőrzése, a meghatározások alapján a szükséges szén- és nitrogénbiláncoknak felállítása fog betekintést nyujtani abba, hogy mi az ember napi anyagfogyasztása, és ezen az alapon mi a napi táplálékszükséglete. Természetes azonban, hogy ugyanazon embernek a táplálékszükséglete nem lehet mindig egyforma; mert a körülmények szerint egyszer nagyobb, egyszer kisebb melegtermelésre van testünknek szüksége; egyszer nagyobb, egyszer kisebb izommunkát végezünk: szóval a napi energiaszükségletünk változó. Bonyolultabbá teszi a kérdést még az is, hogy vannak emberek, akik a szükségleten felül táplálkoznak és ilyen túltáplálkozás mellett a meghatározott napi táplálékszükséglet nagyobb a valóságos szükségletnél. E bonyolult viszonyokban csak akkor fogunk tájékozódni, ha meghatározzuk a teljesen nyugvó emberi test minimumszükségletét: csupán a minimum ismerete adhat racionális alapot arra, hogy változott igények szerint mennyivel kell nagyobbítani a napi bevételt.

A minimumot megismerjük, ha az éhező ember anyagcseréjét vizsgáljuk. Az éhező ember a saját zsírjából, fehérjéjéből él és anyagfogyasztása eléri azt a minimumot, amelyen alul, addig míg él, nem mehet. Szervezetünk olyan gép, amely ha kifelé semmiféle munkát sem végez, akkor is energiát fogyaszt; még ilyenkor is állandóan füteni kell. Megértjük ezekből, miért foglalkoztak oly sokat az éhező ember és állat pontos anyagforgalmi vizsgálatával, mert ez adta meg az alapot a valóságos táplálékszükségletek megállapítására. Részletesebben l. e viszonyokat *Éhezés*, *Táplálékszükséglet embernél*, *Táplálékszükséglet állatnál* címszók alatt. Az anyagforgalom lefolyásáról rendellenes életviszonyok között l. *Elhízás*, *Köszvény*, *Cukorbetegség*, *Láz*, *Basedow-betegség* és *Myxoedema*.

Növények anyagforgalma. Míg az állati szervezet anyagforgalma oxidációs folyamatnak felel meg, mint láttuk, amennyiben bonyolult összetételű, oxigénben szegény szerves vegyületekkel táplálkoznak, és egyszerű, oxigénben gazdag végtermékeket (széndioxid, víz, húgyanyag) választanak ki, ezzel ellentétben a növények a levegőből széndioxidot, a talajból anorganikus vegyületeket (ammoniáksók, salétromsavas sók stb.) vesznek fel s ezekből a fény hatására klorofilljuk segítségével oxigénleválasztás mellett bonyolult szerves testeket építenek fel (anabolizmus). Széndioxidból és vízből szénhidratok készülnek, a mi tehát redukciós folyamat. Továbbá zsirok és más szerves vegyületek képződnek, ezekből ammoniák hozzájárulásával szerves amidovegyületek, végül fehérjék. Az így termelt anyagokat azonban éppen úgy oxidálják élettevékenységeik közben, mint az állatok (katabolizmus). Az anaboliás folyamatok energiabefektetéssel járnak, melynek forrása a napfény, eredménye pedig nagy energiatartalmú, nagy égésmelegot adó szerves vegyületek keletkezése, a kataboliás folyamatok energiatermelés mellett folynak le, s az energia forrása az előbbi módon létrejött bonyolult szerves vegyületek elégése. Napfényben az anabolizmus túlszárnyalja az oxidációt, a klorofilltartalmú növények tehát világosságban széndioxidot fogyasztanak és oxigént termelnek, sötétben ellenben a katabolizmus jut érvényre.

Az állatok a növényekben felhalmozott energiából élnek, mert maguk a fehérjéket, szénhidratokat és zsirokat anorganikus vegyületekből felépíteni nem tudják, s így vagy növényekből, vagy növényevő állatok húsából élnek. Az állatok anyagforgalma tehát katabolikus oxidációs folyamat, melynek végtermékei széndioxid, víz és húgyanyag. A húgyanyag baktériumok befolyása alatt könnyen elbomlik vízfelvétel révén ammoniákra és széndioxidra. $CO(NH_2)_2+H_2O=CO_2+2NH_3$. Az ammoniákot pedig a talaj baktériumai salétromsavas sókká oxidálják. Így az állati szervezet életfolyamatai visszaadják a természetnek azon anyagokat, melyeket a növények elvontak, s így folyik le az anyag körfolyamata a szerves és szervetlen világban:

Ezzel kapcsolatban jár az energia körfolyamata, mert a napfénytől a növényekben felhalmazott energiát az állatok munka és meleg alakjában felhasználják.

[illegible] Dr. H. Schall u. Dr. A. Heisler, Nahrungsmittel-[illegible] Aufstellung u. Berechnung von Diätverordnungen [illegible] Würzburg, Stuber 1910; Dr. M. Rubner, Die [illegible] d. Energieverbrauchs bei der Ernährung, Bécs, [illegible] 1902; R. Tigerstedt, Physiologie d. Stoffwechsels, [illegible] Handbuch der Physiologie, Braunschweig, Vieweg, [illegible] Nándor, Az anyagforgalom élettanának újabb [illegible], Budapest 1904; Dr. G. Lusk, Ernährung u. Stoffwechsel [illegible] Übersetzung v. L. Hess, Wiesbaden, Bergmann 1910; Albu u. Neuberg, Physiologie u. Pathologie d. Mineralstoffwechsels, Berlin 1906; O. Kellner, Die Ernährung der landwirtschaftlichen Nutztiere, Berlin, Parey 1906; Benedict, [illegible] Carnegie Institute of Washington [illegible] J. König, Die menschlichen Nahrungs- und Genussmittel [illegible], Springer 1904; Noorden, Handbuch der Pathologie d. Stoffwechsel, 1906.

Anyaggödör, föld termelésére létesített gödör, melynek anyagát rendesen töltések készítésére használják. Közönségesen kubikgödörnek nevezik, mert űrfogatát köb (kubik)-méterrel mérik.

Anyagi bűnhalmazat, l. *Bűnhalmazat.*

Anyagi büntetőjog, l. *Büntetőjog.*

Anyagi igazság, l. *Alaki igazság.*

Anyagi jog, l. *Jog.*

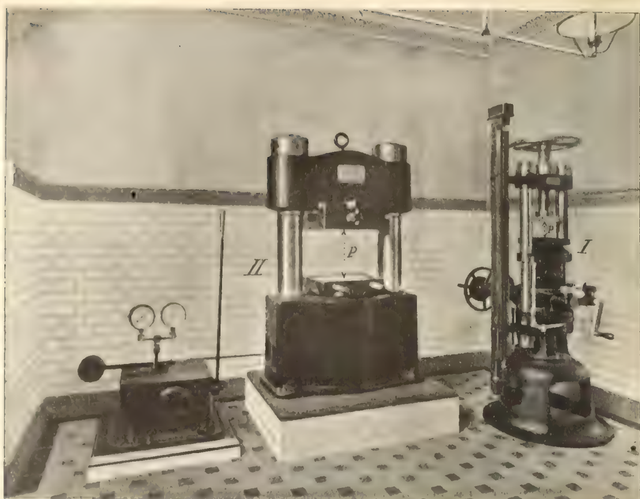
Anyagi védelem, l. *Védelem.*

Anyagkezelés. Az A.-t a *vasutaknál* egyrészt a vasúthálózat több pontján elhelyezett központi és fiókszertárak, másrészt a központi igazgatóságok vagy üzletvezetőségek intézik akként, hogy az állomásokat, műhelyeket, fűtőházakat, osztálymérnökségeket stb. időről-időre az erre vonatkozó utasítások alapján a szükséges anyagokkal ellátják.

Anyagnév, l. *Főnév.*

Anyagszók, l. *Fogalomszók.*

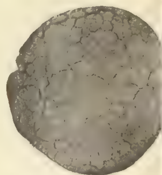
Anyagvizsgálat. A mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari forgalom tárgyát tevő nyersanyagokról, termékekről, félkész- és készgyártmányokról gyakran nem lehet egyszerű megtekintéssel, v. valamely más érzékünkkel közvetlenül eldönteni, hogy megvannak-e bennük és minő fokban azok a tulajdonságok, amelyek a használati értéküket teszik, vagy hogy nincsenek-e hamisítva. Ilyenkor külön eljárásokkal, amelyeket az illető szaktudományok adnak a rendelkezésünkre, kell az anyagot a kérdéses tulajdonságaira nézve megvizsgálnunk. E vizsgálatoknak az anyag (termék, félkész- vagy készgyártmány) minősítésében gyakran döntő fontosságuk van s így a gazdasági forgalom fontos érdekei fűződnek ahhoz, hogy szaktudományi szempontból helyesen, a kellő pontossággal, pártatlanul és rövid idő alatt végeztessenek. A nagy üzemek (vasúti vállalatok, állami és városi üzemek), amelyeknek évi fogyasztása valamely anyagból jelentékeny összegre rúg, vagy maguk a termelő-gyárak, amelyeknek érdekükben van, hogy a termékeik minőségéről maguk is meggyőződjenek, mielőtt a piacra viszik, vállalkozhatnak rá, hogy az ily vizsgálat céljaira költséges laboratóriumot tartsanak. Az egyes fogyasztó (vevő) azonban ezt nem teheti s még ha vállalkoznék is rá, az általa talált eredmény még nem volna *hiteles*, vagyis nem volna az üzleti forgalom vitás eseteinek eldöntésére alkalmas. Mindez okokból oly intézményekre van szükség, amelyek 1. bizonyos fajta anyagvizsgálatokat hivatásszerűen bárki számára végeznek, s 2. amelyek által kiadott bizonyítványok a közhatóságok által hiteleseknek elfogadtatnak, vagyis közokirat hatályával bírnak. Ily intézetek lehetnek közhivatalok módjára szervezett hatósági, állami v. községi laboratóriumok (próba-állomások, kisérleti állomások stb.), amelyek a vizsgálatokat szabályzatilag megállapított díjak ellenében vagy közérdekből ingyen is végzik, vagy pedig olyan magán-laboratóriumok, amelyek kompetens szakférfiú felelős vezetése alatt állanak s amelyeket a kellő ellenőrzés ellenében a hatóság *nyilvánossági joggal* felruház, vagyis a kiadott bizonyítványaikat hiteleseknek elfogadja. Nem ritkán az illető szakkörben érdekeltek szövetkezete (egyesülete) tart fenn ilyen vizsgáló intézményt az illető ipar és a kereskedelmi forgalom érdekében. Az A.-nak azonban nemcsak a *minőség-ellenőrzés* lehet a célja, hanem az is, hogy általa az anyagokra vonatkozó ismereteinket gyarapítsuk s tökéletesebb új anyagok vagy munkaeljárások megalkotásához a kisérleti alapokat szolgáltassuk. Ez a tevékenység tehát inkább *tudományos jellegű* s a szakbeli haladást szolgálja. A meglevő intézetek tevékenysége igen különböző mértékben terjed ki e két munkakörre, de rendszerint még az ú. n. *próba-állomások* is, amelyeket csupán ellenőrző vizsgálatok céljaira létesítenek, előbb-utóbb tanulmányi kisérletekkel is foglalkoznak s így hasonló fejlesztő hatásuk lehet az illető munkakörben, mint a tanulmányi célból létesült intézeteknek. Az ellenőrző vizsgálatokban az eljárás módjának és eszközeinek minden részletükben szabályozottaknak kell lenniök, mert csak így lehetséges, hogy a vizsgálat különböző próbaállomásokon valamely minőségre nézve egyező eredményeket adjon; ezek az egységes eljárás-szabályok (normáliák), amelyek szerint a próbákat megejteni kell, rendszerint az érdekelt szakkörök (termelők, fogyasztók, ellenőrző szakértők) közös megállapodásai, amelyeket a hatóságok is irányadóul elfogadtak és szabályrendelet hatályával felruháznak. Egyes ágazatokban, mint pl. az építő- és a szerkezeti anyagok vizsgálatában arra törekesznek az érdekeltek, hogy a vizsgálati eljárások nemzetközileg egységesíttessenek, aminek a nemzetközi forgalom érdekein kívül tudományos tekintetben is nagy fontossága van. E célból *Bauschinger* kezdeményezésére (1884) több nemzetközi tanácskozást (konferenciát) tartottak az érdekeltek, majd később (1895) megalakították az *anyagvizsgálók nemzetközi szövetségét*, amely ma

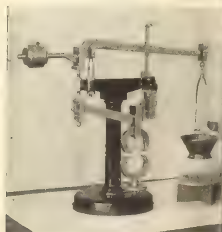
1. ábra. Cementsajtó (I); Betonsajtó (II).

3. ábra. Téglapillér toroprobája.

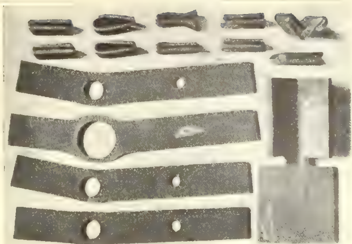
5. ábra. Cementvizsgálat.

4. ábra. Szakitógép (cementvizsg.

ábra. Vasvizsgálat (szakító próba).

9. ábra. Vasvizsgálat (hajlító és egyéb technologiai próbák).

8. ábra. Vasvizsgálat (csavarópróba).

…hoz.

6. ábra. Szakítógép 20 tonna húzóerőig (Amsler Laffon).

már állandó tudományos központja a technikai A. ügyének. Az A. valamennyi ágát felölelő tájékozást egy cikk keretében adni alig lehetséges a vizsgálatoknak a legkülönbözőbb szakokra kiterjedő rendkívüli sokfélesége miatt. Az alábbiak csak az *ipari-technikai* A.-okra és kisérletezésre terjednek ki. (A többiről l. *Áruhamisítás, Élelmiszer-vizsgálat, Mezőgazdasági* és *erdészeti kisérletügy* stb. alatt.)

I. *Az építő- és a szerkezeti anyagokat* az alább felsorolt tulajdonságokra szokták vizsgálni, — ha nem is minden esetben valamennyi itt felsoroltra, hanem csupán azokra, amelyek az adott esetben az anyag (építmény, szerkezet) rendeltetése v. a vizsgálat célja szerint fontosak: *a)* A természetes köveket: szilárdságra, tartósságra (fagyállóságra) vízfelszívódásra, kopásra (a kövező anyagokat), tűzállóságra. *b)* A mesterséges köveket, ú. m. az agyagból égetett tégla- és egyéb termékeket, a homoktéglát és a műköveket: vízfelszívásra, vízátbocsátásra, fagyállóságra, nyomó és hajlító szilárdságra, kopásra, savállóságra, hőszigetelésre stb. Hasonló jellegű a tetőfedőanyagoknak: a cserepeknek, természetes és mesterséges paláknak, fedéllemezeknek a vizsgálata a rendeltetésükből folyó egyéb külön vizsgálatokkal. Ide sorolható továbbá a falazatoknak (falazott pilléreknek) szilárdsági vizsgálata is. *c)* A habarcs-kötőanyagokat, ú. m. a fehérmeszet, hidraulikus meszet, román-cementet, portland-cementet, a puzzolánokat (trasz) és a puzzolán-cementeket: térfogatsúlyukra, kötőviszonyaikra, őrlésfinomságra, szakító- és nyomószilárdságra, térfogatállandóságra. A kötőanyagok vizsgálata a legtöbb országban egységes szabályok (normáliák) szerint történik; Magyarországon ama részletes határozatok szerint, amelyeket a M. Mérnök- és Épít.-Egyesület 1897. a román-cementre és a portlandcementre vonatkozólag, 1909. pedig a trasz vizsgálata tárgyában kiadott, s amelyeket az illetékes hatóságok a középítkezésekhez használt kötőanyagok minőségi ellenőrzéséhez irányadóul elfogadtak. *d)* A homokot és kavicsot (mint habarcs- illetőleg betonalkotórészt): petrográfiai alkatára, tisztaságra, szemszerkezetre (szemnagyságaira), térfogatsúlyra. Habarcshoz v. betonhoz való használhatóságát próbakockák szilárdságával vizsgáljuk (előzetes próbák). *e)* A betont: szilárdságra és tömörségre. Hogy adott esetben mely adalékokkal (homok és kavics), melyik cement fajtával és minő keverőarányokkal kapunk a célnak legjobban megfelelő v. előírt szilárdságú betont, azt az építés megkezdése előtt összehasonlító kisérletekkel kell eldönteni, a d) alatt említett előzetes betonpróbák útján. *f)* A vas- és az acélanyagokat: szilárdságra, a rugalmas és a maradó alakváltozásukra a húzó-, nyomó-, hajlító-, nyíró-, csavaró- és az ütőpróbában, továbbá az egyéb technológiai tulajdonságaikra olyan próbákkal, amelyekben lehetőleg ugyanazon mechanikai és hőbehatásoknak tesszük ki az anyagot, amelyeket a *megmunkálása* közben szenvedni fog (kovácsolás, duzzasztás, hegesztés, lyukasztás, áthajlítás stb.). A többi fémeket az anyag természetének és felhasználásmódjának megfelelő módosításokkal hasonló módon vizsgáljuk. Újabban a vas és általában a fémötvözetek vizsgálatában fontos segédeszközzé lett a *metallográfiai* vizsgálat, amely az anyagnak csiszolással és maratással előkészített mikroszkópiai képéből következtet a szövet szerkezetére és ennek alapján azokra az esetleges hibákra, amelyeknek a megelőző hőállapotokban v. mechanikai behatások által kitéve volt. *g)* Drótkötelet, láncot, kenderkötelet, hajtószíjat: huzószilárdságára, megnyulásra, rugalmassági tulajdonságaira és a toldások (kötések) szilárdságára. *h)* Fát: térfogatsúlyára (tömörségére), nedvességtartalmára, száradásban való méretváltozására, szilárdságára (nyomás, húzás, hajlítás és nyírásra), hasithatóságára és tartósságára. Az idecsatolt táblamelléklet az építő- és szerkezeti anyagok vizsgálatára való néhány gépet és próbát mutat. A *melléklet* 1. ábráján az I-el jelölt gép: egy 30 tonnás (vagyis legföljebb 30 tonna nyomás kifejtésére képes) Amsler-Laffon-féle sajtó, mely kő- és cement-próbatestek (kockák) nyomószilárdságának meghatározására szolgál. A próbakocka a P.-vel jelölt helyen, a két nyomólap közé helyezve a géppel egyesített nyomószivattyú hajlása által fokozódó nyomással törésig terheltetik. A nyomóerő nagyságát a gép baloldalán látható higanymanométer jelzi. — Az ugyanazon az ábrán II-vel jelölt gép egy *Martens*-féle betonsajtó betonpróbakockák és alacsony falazatpillérek törésére szolgál. 300—500 tonna maximális erőkifejtésre építik. Különálló szivattyúja van; a nyomás nagyságát a szivattyún látható rugós manométerek jelzik. A 3. ábra magas téglapillér vizsgálatára szolgáló nagy sajtót ábrázol, amelyen szintén az alsó nyomólapot emeli a fokozódó folyadéknyomás. A 4. ábra a Michaelis-féle szakítógépet ábrázolja 8 alakú cementpróbatestek húzószilárdságának meghatározására. Az 5. ábra cementtérfogat állandóságának vizsgálatára készült (mintegy 10 cm. átmérőjű) cementlepény képe; a hálószerű repedések rossz minőségű (duzzadó, szétesö) anyagot jeleznek. A 6. ábra vasanyagok szakító-próbájának végrehajtására szolgáló (Amsler-Laffon-féle) összeállítást mutat, amely 3 részből áll: I a nyomószivattyú, III a szakítógép, amelyben a *P* próbarúd az *a* és *b* fogófejek közé helyeztetik be. A szivattyú által komprimált folyadék (olaj) a szakítógép *h* hengeréből a dugattyút felfelé tolja, miáltal az *a* felső fogófejre s így a próbarúdra húzás vitetik át, mintbogy az alsó befogás (b) szilárdan helytálló. Az erő mérése a II ingamanométerrel történik, amelynek mutatója a húzóerő nagyságát jelzi. Az elszakított próbarúdnak a szakadás helye körüli alakváltozását (kontrakcióját) a 7. ábra láttatja. A 8. ábra: csavarópróbában levő vasrúd képe, — a 9. ábra pedig hajlító és más technológiai próbákat mutat.

A fentiekben jelzett, rendszerint kisméretű próbatesteken végzett vizsgálatok, amelyekhez esetleg a kémiai vizsgálat is járul, még nem engednek megbízható következtetést arra, hogy az illető anyagból való építmény, szerkezet vagy szerkezeti alkotórész a rendeltetéséből folyó terhelések és behatások alatt hogyan fog viselkedni, vagy hogy a szerkezet (pl. gép) a maga rendeltetésszerű feladatának jól (gazdaságosan) fog-e

[illegible] magukkal a szerkezetekkel vagy az alkatrészeikkel (a szerkezet elemekkel) [illegible], mert csakis ez uton van módunkban [illegible] ellenőrizni azoknak a feltevéseknek [illegible] a használhatóságát, amelyek szerint az összes szerkezeteinket méretezzük és előállítjuk s amely elméletek rendszerint csak megközelítő, vagy nem eléggé bebizonyított feltevéseken alapulnak. Ebből a fontos gyakorlati és tudományos célból terjedt el az [illegible] 1. az épitőszerkezeteknek, u. m. falazatok, boltozatok, lépcsők, oszlopok, pillérek, általában a tartó- és támasztószerkezeteknek, különösen pedig a vasbeton szerkezeteknek kisérleti vizsgálata és 2. a gépészet terén a különböző [illegible] motoroknak s egész gyártelepek gépi berendezéseinek (kazán, motor, munkagépek) exakt kisérleti tanulmányozása a munkahatás és az üzemviszonyok szempontjából. Az építő-szerkezetekkel rendszerint ugyanazok a laboratóriumok és kisérleti állomások foglalkoznak, amelyek az illető anyagokat is vizsgálják, míg a gépkisérletekre a nagyobb gépgyárakon kívül főkép a műegyetemi és felsőbb szakiskolai géplaboratóriumok rendezkedtek be, — mindenütt a [illegible] nagy hasznára.

II. Egy másik nagy csoportja az olyan anyagoknak, amelyek minőségéhez fontos érdekek fűződnek, azok, amelyeket a gépi üzem nagy mennyiségben fogyaszt: *a tüzelőanyagok, a kenőanyagok* stb. A tüzelőanyagok közül a legfontosabbnak, a szénnek vizsgálata a következőkre terjedhet ki: hamutartalom, nedvesség, kén-, nitrogén-, foszfortartalom, gáztartalom, fűtőérték, kokszolhatóság. A tüzelőanyagokkal foglalkozó laboratóriumok különösen akkor fejthetnek ki eredményes működést, ha a vizsgálataik az anyagokon kívül a tüzelő-*berendezésekre* is kiterjednek, minthogy valamely anyag használhatósága lényegesen függ attól a tüzelő berendezéstől, amelyben elégésre kerül. A kenőanyagok közül a legfontosabbnak, az *olajok* minőségi ellenőrzése ezekre terjed ki: a viskozitás, a lobbanás hőfoka, a fajsúly; a zsíros olajoknál még: a zsírsavak mennyisége, az elszappanosítási szám és a jódszám. A kazántáplálásra szolgáló vizet: a keménység és a lugosság fokára és magnézia-tartalmára vizsgálják, esetleg még olyan anyagokra (pl. vastartalom), amelyek mennyiségének külön megállapítása az adott esetben szükséges.

III. Egy további fontos anyagcsoport, amelynek minőségi vizsgálata a nagyobb kisérleti állomásokon rendszerint külön osztályba van egyesítve: *a papiros és a textil-ipari anyagok és gyártmányok.* A papirosra vonatkozó minőségi feltételek is a [illegible] országban részletes normáliák által szabályrendeletileg vannak megállapítva. Vizsgálat alá kerül: a súly és vastagság, az anyagösszetétel (kémiai és mikroszkópiai úton), az enyvezés módja, ellenállás a mechanikai igénybevételek (szakítás és gyűrés) ellen és a vízszívóképesség.

A fentiekben vázolt A.-ok olyanok, amelyekre ez idő szerint a legtöbb jól felszerelt nagyobb ipari-technikai kisérleti állomás munkaköre rendszerint kiterjed, ami a felsorolt anyagok általános közgazdasági jelentősége által meg is van okolva. Más, egyes iparok érdekében működő, a fentiekben nem foglalt kisérleti intézményekről l. az illető iparok (*Böripar, Zsiradékipar, Festékipar, Kelmefestő-ipar, Elektromosipar* stb.) címszói alatt.

Magyarország az ipari-technikai A.-ot szolgáló intézményekben igen szegényesen van ellátva, ami nagy mulasztás az iparfejlesztés szempontjából. Az az állomás, amely aránylag a legtöbb fajta idevágó vizsgálatra van berendezve: a M. Kir. Államvasutak Vegyészeti Laboratóriuma, amely az építő- és szerkezeti anyagokon kívül mindannak a sokféle anyagnak a minőségi ellenőrzését végzi, amely a vasúti üzemben felhasználásra kerül. Mint nyilvános kisérleti állomások működnek: a kir. József-műegyetem műszaki-mechanikai tanszékével kapcsolatos kisérleti állomás az építő- és szerkezeti anyagok vizsgálatára, tov. a M. Kir. Technológiai Iparmúzeum, amely a kémiai iparok, az elektrotechnikai faipar, fémipar és a gépészet körébe vágó kisérleteket végez, tov. a papirosok, szövetek és gépolajok megvizsgálását, amihez újabban egy zsiradékipari és egy bőripari kisérleti állomás járult, ezen iparok fejlesztése érdekében. A m. kir. posta-távíró- és távbeszélőnek is van egy kisérleti állomása, amelynek feladata az e szolgálatok céljaira szükséges anyagokat minőségileg ellenőrizni és a berendezések tökéletesbítésére tanulmányi kisérleteket végezni. Mindez állomások a kereskedelemügyi minisztérium fennhatósága alá tartoznak, anélkül hogy egymással valamelyes szerves kapcsolatban volnának. Budapest fő- és székváros a saját építkezései ellenőrzésére szintén tart fenn egy cementvizsgáló laboratóriumot.

Irodalom. Közlemények a kir. József-műegyetem műszaki mechanikai laboratóriumában végzett szilárdsági kisérletek eredményéről (időhöz nem kötött füzetekben); Martens-Guth, Das königliche Materialprüfungsamt d. Technischen Hochschule Berlin, Berlin 1904; O. Wawrziniok, Handbuch d. Materialprüfungswesens, Berlin 1908; Dr. Breszlovszky B., Technikai kisérletező laboratóriumok, A M. Mérn.- és Épít. Egyesület Heti-Értesítője 1909.

Anyagvonat. A.-oknak nevezzük azokat a rendkívüli vonatokat, amelyekkel a vasutak építése v. fentartása céljára főként alépítményi és felépítményi anyagokat (földet, kavicsot, követ, síneket, talpfákat stb.) szállítanak az állomásokról a folyó pályára és viszont, v. a folyó pálya egyik helyéről a másikra.

Anyagyilkos, l. *Gyilkosság.*

Anyagyökér (növ.), l. *Arnica.*

Anyagyülekezet, l. *Egyházi szervezet.*

Anyahajó (ném. Mutterschiff). Kisebb méretű hadijáróművek, pl. torpedónaszádok többnyire képtelenek magukat hosszabb időre eleséggel, fűtőanyaggal, hadiszerekkel stb. ellátni. Hogy tehát ezeket gyakorlatok, hadjárat alkalmával parttól, kikötőktől függetlenekké tegyük s kisebb mérvű javításokra is módot nyujtsunk, nagyobb méretű ú. n. A.-kkal kisértetjük őket, melynek készleteiből mindennemű szükségleteiket födözhetik. Ilyen A. az osztrák-magyar haditeng. torpedóflottája számára a 11,580 tonnás «*Gäa*».

Anyahal. Tógazdaságban v. mesterséges haltenyésztésnél így nevezik azokat az ivarérett halakat, tekintet nélkül nemükre (tehát ép úgy az ikrás-, mint a tejeshalakat), melyeket továbbtenyésztésre választottak ki.

Anyahímesek (növ.), l. *Gynandria.*

Anyahorgony, l. *Horgony.*

Anyai rész, az anyáról szállott örökrész, l. *Öröklés.*

Anyajegy (lat. naevus), különböző alakú s nagyságú, élesen körülírt szürke, barna v. fekete folt a bőrön, mely elég gyakran kiemelkedik a bőr felületéről, sokszor szőrös. Az ilyen folt veleszületett s a bőr szöveti fejlődésének hiányosságával magyarázható. A festékes A.-ek egészen sajátságos szövetből állanak, t. i. endothél sejtekre emlékeztető sejtekből, amelyek körülírt halmazokba csoportosultak és festéktartalmú sejtekből. Sokszor a hám is megvastagodott ezeken a helyeken s az irha szemölcsei is vastagok, ez okozza az A. kidomborodását. Az A. semmi kellemetlenséget sem okoz. Eltávolítása csak akkor szükséges, ha rohamosan növekedik, mert nagy ritkán rosszindulatu daganat fejlődik belőle (l. *Szarkoma* szó alatt *melanoszarkoma*). Az A.-hez sorolják az apró érdaganatokat is (l. *naevus vasculosus* az *Angioma* szónál), melyek a bőrön mint vörös v. szederjes foltok, v. csomócskák jelentkeznek.

Általán elterjedt s részleteiben is meglehetősen egyező néphit szerint az A.-eket az anyának terhessége idején érzett heves és ki nem elégített *vágya,* v. hirtelen *ijedelme* okozza gyermeke testének azon részén, melynek megfelelő helyen ama vágy v. ijedelem hatása alatt saját testét megérintette. Az A. e hiedelem szerint a megkivánt v. ijedtséget okozó tárgy alakját utánozza. Leggyakoriabbak a különféle gyümölcsök alakjához hasonló A.-ek, minők a szilva-, szeder-, eper-, barack- stb. alakuak, melyeknek a nép hite szerint az a tulajdonságuk, hogy az illető gyümölcs érése idején erősebben kidomborodnak és jobban kiszineződnek a test fölületén. A szőrös felszínű, hosszukás csíkok alakját öltő A.-ekben egér- v. vakond-képet vél felismerhetni a nép s a viselős nőnek az illető állattól való megijedésében látja okukat. Igen gyakoriak lévén aránylag az A.-ek közt az ú. n. *tűzfoltok*, kivált az arcon jelentkezők, ezeket az áldott állapotban lévőnek valamely tűzvész látása közben történt rémülete, vagy az ú. n. «*ráfeledkezése*» s kezével arcához kapása eredményeinek tekinti a néphit. E «*ráfeledkezés*» ellen óvószereket és rendszabályokat is ajánl a sok helyütt elterjedt babona. Az A.-ek babonája egyike azoknak, melyek a népnek nemcsak alsóbb osztályainál, hanem a felsőbb és műveltebb körökben is aránylag eléggé elterjedtek s olykor némi tudományosság látszatát is igyekeznek ölteni. Egy jó oldaluk azonban mindenesetre van, hogy szintén hozzájárulnak a terhes állapotban szükséges óvatosság és kimélet fokozásához.

Anya jogai. Azok a jogok, melyek az anyát törvényes gyermekeivel szemben az apa életében megilletik, összeesnek a szülői hatalom tartamával. Az atyai hatalom (l. *Atya)* megszüntével s megnevezett gyám nem létében a gyámság mint természetes és törvényes gyámra az anyára száll, aki mint ilyen — újabb férjhezmeneteléig — az apára nézve megállapitott korlátok közt, számadás nélkül kezeli kiskorú gyermekeinek vagyonát. Sokkal nagyobb jelentősége van az A.-nak az ősállapothoz még közelebb álló népeknél, ahol a gyermekek név, vagyon és jogok tekintetében az anya örököseinek tekintetnek akkor is, ha az atya kiléte tudva van. Oly népeknél tehát, ahol az atya jogai és a házasság jogi intézménye ismeretlenek, hol a többnejüség v. többférjüség áll fenn, az A. szükségszerü elismerésre kell hogy találjanak. Régi irók európai néptörzsekről is tesznek említést, amelyeknél az A. érvényben állottak. Sőt a rómaiaknál is a házasság intézménye csupán a patriciusok előjoga volt, míg a plebs a házasságon kívüli ősállapotban élt.

Anyajuh, l. *Juh.*

Anyakanca, a tenyésztésre használt, rendszeresen csikózó kanca magyar neve.

Anyakaptár, l. *Méh.*

Anyakikötő. A hajónak A.-je az a kikötő, melyből vele a hajózás űzetik. Minden nemzeti hajónak kell, hogy a magyar korona területén A.-je legyen. (1879 : XVI. t.-c.)

Anyakirályné. 1. A király özvegy anyját nevezik általában *A.*-nak; a történelemben gyakran azt az özvegy királynét, aki kiskorú királyfia helyett kormányoz. — 2. A méheknél az anya. L. *Méh.*

Anyakönyv (matricula), általában oly jegyzék, amelybe bizonyos személyeket v. vagyontárgyakat nyilvántartás végett bevezetnek (immatrikulálnak). A.-et vezetnek pl. az egyetemi hallgatókról, az egyházközség v. más testület kötelékéhez tartozó tagokról, katonákról, vm. uradalom törzsvagyonáról és jövedelmeiről stb. A. különösen a személyi állapotra, jelesül: a születésre, házasságra és az elhalálozásra vonatkozó adatokat tartalmazó lajstrom, melynek közhitelü vezetése az egyes államokban v. egyházi v. külön e célra rendelt polgári hatósági közegekre van bizva s ehhez képest az A.-ek v. egyháziak v. polgáriak. Rendszeres vezetésüket a tridenti zsinat rendelte el 1563. Hazánkban a kat. egyházban az 1614. nagyszombati zsinat intézkedik körülményesebben az A.-ek vezetéséről. A protestánsok önálló A.-ezési jogot 1785. kaptak József császártól, akinek 1781 máj. hóban kibocsátott pátense nyilvánította az A.-eket közokiratta. 1895 október 1-ig egyházi hatóságok vezették az A.-eket, míg az 1894. XXXIII. t.-c., melyet az 1904. XXXVI. t.-c. csak lényegtelenül módosított, az állami A.-eket hozta be.

Az A.-ek államosítására nálunk Csáky Albin gr. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1890 febr. 26-iki rendelete szolgált alkalmul. Ez ugyanis az 1868. LIII. t.-c. 17. szakaszára való tekintettel a lelkészeknek kihágási büntetés terhe alatt kötelességévé tette, hogy valahányszor bármely okból oly gyermeket keresztelnek meg, ki az állam törvénye szerint más valláshoz tartozik, a keresztelési bizonylatot 8 nap alatt az illetékes lelkészi hivatalnak átküldjék s ilyen esetekről A.-i kivonatokat ki ne szolgáltassanak, hanem azok kiszolgáltatását annak a lelkésznek engedjék át, kinek hitvallását az illető egyén a törvény értelmében követni tartozik (l. még *Elkeresztelés*). E rendelet végrehajtása nehézségekbe ütközött, minek következtében a képviselőház 1890

ney 28. tartott ülésén Szivák Imre képviselő határozati javaslatát elfogadván, kijelentette, hogy nemzetben az egyház és állam közt felmerült konfliktus az állami felsőség teljes épsége mellett másként meg nem oldható, a polgári A.-ek behozatala elkerülhetetlen. Minthogy a konfliktus ... lett, Hieronymi Károly belügyminiszter 1893 tavaszán beterjesztette az állami A.-ről szóló törvényjavaslatot, melyet a képviselőház 1894 máj. 26., a főrendiház ugyanezen év okt. 10. fogadott el. Törvényünk a külföldi rendszerek közül a francia A.-i intézményre támaszkodik, melynek elveit a német birodalom, Belgium, Németalföld, Olaszország, Svájc és Románia is követi.

A.-eink a törvény értelmében nyilvánosak, s ennélfogva azokat mindenki megtekintheti ... kiállíttathat, amennyiben az A.-nek, valamint az azokból készült kivonatoknak tartalma az ellenkező bizonyításáig valónak tartandó.

Az A. vezetése az e célra alakított kerületek székhelyén az állami A.-vezető által történik.

Az *A.-vezetőt* a belügyminiszter nevezi ki, még pedig a székesfővárosban a kerületi elöljáróságok tagjai, a törvényhatósági joggal felruházott városokban a városi tisztviselők, a rendezett tanácsú városokban az elöljárók közül, községekben rendszerint a községi v. körjegyző az A.-vezető. *A.-vezető helyettes* kivételesen nem köztisztviselő is lehet. Működésükre a belügymin. által kinevezett *A.-i felügyelők* ügyelnek fel. A bejegyzések tartalmához képest a törvény megkülönböztet *születési, házassági* és *halotti A.-eket.* A születési és halotti A.-ekbe a bejegyzések a törvény szerint erre kötelezettek által tett bejelentés alapján, a házassági A.-ekbe pedig a házasságnál való közreműködés alapján történnek. Születést hét nap alatt, halálozást a legközelebbi hétköznapon kell bejelenteni. A most említett bejegyzések az *alapbejegyzések.* A törvény megkülönböztet még *utólagos bejegyzéseket,* melyeknek akkor van helyük, ha a bejegyzett tényeken a bejegyzés után történt változás, és *kiigazításokat,* melyeknek akkor van helyük, ha az alapbejegyzés a bejegyzés idejében fennállott állapotoknak nem felelt meg. A fentemlített törvények csak a szorosabb értelemben vett Magyarország és Fiume területére terjednek ki, Horvát-Szlavonországokban továbbá is egyházi közegek vezetik az A.-eket.

Anyakönyvi hivatal, l. *Anyakönyv.*

Anyakönyvi kihágások, az anyakönyvek vezetésére vonatkozó törvényben megállapított kihágások. Elköveti az, 1. aki valamely születés, gyermektalálás vagy elhalálozás bejelentésére a törvényben kötelezve van és ezt elmulasztja, 2. aki más nevet visel, mint amely születési anyakönyvében be van vezetve.

Anyakönyvi lap, a *katonaságnál* oly nyomtatvány, amelyre a besorozott katonának származását, személyleírását s a besorozására vonatkozó adatokat irják be s arra később minden állományváltozást, mint előléptetést, áthelyezést stb. feljegyeznek. A katonának egyik csapattól máshoz való áthelyezésekor A.-ját is ahhoz a csapathoz, intézethez küldik, amelyhez áthelyeztetett. A ...nai lovak nyilvántartására a ló-A. szolgál.

Anyakönyvvezető, l. *Anyakönyv.*

Anyakőzet, nem magyaros szó, l. *Alapanyag.*

Anyameder, a folyóvíz vájta ama természetes mélyedés a talajban, mely a folyó kis- és középvizeit vezeti le, ellentétben az árvízi mederrel, mely az árvizek levezetésére szolgál. Az A. két szélét a partok határolják.

Anyaméh, l. *Méh.*

Anyaminta (mater, stanca, matrice), helyesebben: *ősminta,* a technikában minden mélyített tárgy, alak, melybe valamely domború test beleillik, v. amelyben ilyen készíthető. A betűöntésben A. az a rézpálcácska, melybe a vésett acélbetűbélyeg (patrice) beveretett. Ebbe a rézpálcácskába ömlik, műszerek segélyével, az ólom, hogy a betű alakját felvegye. A galvanoplasztikában az első rézlecsapódásról, vagy a gipsz, viasz, kén vagy egyéb formáról vett öntést nevezik így. A.-nak nevezik azokat a másolatokat is, melyeket a tömöntési eljárásban a kiszedett formákról sörtekefével való lekalapálás és sajtolás útján papirlemezre visznek át, melyről ólomöntéssel többszörös másolatok készíthetők. L. *Galvanoplasztika* és *Tömöntés.*

Anyang, egy még kevéssé ismert néger törzs ÉNy.-i Kamerunban.

Anyanyelv, az a nyelv, melyet anyánktól tanulunk, gyermekkori nyelvünk. (Németesen így nevezik az alapnyelvet is, melytől több más nyelv származik.)

Anyaország, l. *Ország.*

Anya-pör, helyesebben alap-pör, a fő-pör; első, eredeti pör valamely pörös ügyben. Ellentéte az újított pör, mellék-pör, al-pör.

Anyarács, l. *Méh.*

Anyarosta, l. *Rosta.*

Anyarozs (növ.). A maggombák génusza (Claviceps purpurea Tul.). A.-nak v. pedig varjukörömnek nevezik azokat a barna v. sötét violaszínű testeket, melyek az érett gabona-kalászban a szem helyén találtatnak. E sötét testek rendesen nagyobbak, mint a gabonaszemek, de alakjok olyan, mint a gabonaszemeké. A. leggyakrabban a rozsban található, búzában, árpában és zabban ritkább (búzában hazánkban még csak Somogy vmegyéről van följegyezve). A gabonaféléken kívül majdnem valamennyi pázsitfélében (így az angol, francia és olasz perjében, az ebfűben, a komócsinban, az ecset-pázsitban, a borjupázsitban, a nádban, kölesben stb.) észlelhető az A., továbbá néhány sásfélében is. Rendesen egy kalászban csak néhány A. fejlődik ki s ezek mellett a többi magvak egészen rendesek lehetnek. Az A.-t egy gomba okozza, még pedig a gabonafélékben és a legtöbb pázsitban a Claviceps purpurea, a Poafüvekben a Cl. setulosa Quel, a nádban a Cl. microcephala Wallr., a sásfélékben a Cl. nigricans Tul. Az A.-nak nevezett test a gombának egyik fejlődési stádiuma ú. n. sclerotiuma (l. *1. ábra).* A sclerotiumok aratáskor v. kihullanak a földre v. pedig a többi gabonával betakaríttatnak s a vetés alkalmával kerülnek a szántóföldre. Itt hosszabb ideig nyugalomban maradnak s tavasszal, a füvek virágzása táján, tovább fejlődnek, ami abban áll, hogy belőlük kis nyeles, vörösesfejű testek nőnek ki (l. *2. ábra),* amelyek nyelei annál hosszabbak, minél mélyebben fekszik a föld-

ben az A.; ha egy ilyen testnek fejét nagyító alatt megnézzük, a fej felszinén nagyon sok kis bögrét találunk, ezek az ú. n. peritheciumok; minden peritheciumban sok tömlőt s mindegyik tömlőben ismét 8—8 hosszukás sejtet, a tömlőspórákat (*3. ábra*) találjuk. Ezeket a spórákat elhordják a rovarok s elhordja a szél s ha valamely pázsitféle virágjába kerülnek, itt csiráznak s a termőt megtámadják. Míg az egészséges virág termője szép zöld és telt s belőle a tollas bibe egészségesen nyúlik ki, addig a megtámadott termő színét veszti, ráncos lesz s bibéje összenyomódik, az ilyen roncsolt bibe egy édeses anyagot, úgynevezett mézharmatot választ ki, amelyre a rovarok rájárnak s szertehordják a gombának a termőben keletkező szaporodásra szolgáló sejtjeit, a konidiákat. A gomba csakis a virágban él, a gabona többi részeibe nem hatol be. Ha a füvek virágzása elmult,

1. ábra. Anyarozs. 2. ábra. 3. ábra.

akkor megszünik a mézharmat-elválasztás és a roncsolt termő elkezd megtelni, nőni, keményedni; sötét színüvé válik s helyén ott látható nemsokára a varjuköröm, vagyis sclerotium. Azelőtt azt hitték, hogy a termőt abban a stádiumban, mikor ez a mézharmatot kiválasztja, egy más, nem az A.-t (sclerotium) okozó gomba támadja meg s azt Sphacelia segetum-nak, míg a sclerotiumot sclerotium clavus-nak nevezték.

Valamint a gabonában, úgy az egyéb füvekben fejlődő A. is mérges s különösen az emberek és állatok idegrendszerét támadja meg; ha a vemhes állatok oly szénát esznek, amelyben A. van, elvetélnek, mert különösen az anyaméhre van hatása (azt görcsös összehúzódásra ingerli), a gyógyászatban (jelenleg csak állatoknál) nehéz szülés ellen alkalmazzák. Ha a lisztben nagymennyiségű A. van, az ilyenből készült kenyér evése embereknél az ú. n. bizserkórt idézi elő, mely betegség Európában több izben járványszerüleg pusztított. Az olyan kenyér, melynek lisztjében sok A. volt, vöröses violaszínű. A lisztben és a korpában kimutatni nehéz; vizsgálatának legegyszerübb módja abban áll, hogy egy kis kanál lisztet v. korpát 5 v. 10-szer annyi vízben, melyhez kevés sósav adatott, keverünk fel, s ezt néhány percig főzzük; azután a pépet fehér porcellán-tányérra öntjük, amelyen az A. morzsalékok mint vérvörös v. barnavörös darabkák kiválaszthatók s górcsövi vizsgálat alá vonhatók; a kémiai vizsgálatok nem megbizhatók.

Az A. mérges hatóanyaga gyanánt a Jacobi által előállított *sphacelotoxint* kell tekintenünk, ami igen bomlékony, más állandóbb anyagokhoz könnyen tapadó, tőlük nehezen elválasztható ismeretlen összetételű anyag. Kobert egy alkaloidát is talált benne, amit *cornutin*-nak nevezett el s ami görcsokozónak bizonyult.

A sphacelotoxin már kis adagban erősen összehúzza az edényeket és méhösszehúzódásokat indít meg, különösen a terhes méhen, s koraszülés áll be, rendesen a magzat halálával. Az A.-nak és gyógyszeres készítményeinek (a különböző módon készült, száraz poralakú vagy mézsűrűségű kivonatainak: *ergotin*-preparátumok) ugyanily hatása van medicinális adagokban.

Ergotismus alatt a krónikus mérgezést értjük, ami A. tartalmú kenyér élvezete következtében egy-egy vidéken járványszerüleg szokott fellépni. Különösen a középkorban egész a XVII. és XVIII. sz.-ig pusztított a rozsfogyasztó északi országokban, de Franciaországban és Olaszországban is. Nálunk alig fordult elő; Oroszországban ma is elég gyakori. Amíg okát nem ismerték, Szt. Antal tüzének tartották, amitől vezeklés, zarándoklás, s Szt. Antal kiengesztelése révén lehet szabadulni. A zarándoklással járó jó levegő, sátorozás, s a barátok tiszta kenyere rendesen jót is tett a betegekkel.

Anyaságbiztosítás, l. *Anyavédelem*.

Anyasejt (növ.), az a sejt, melyből sejtosztódáskor az új sejtek — leánysejtek — lesznek.

Anyaszéna, a rétek első kaszálása alkalmával nyert széna magyar neve, l. *Széna*.

Anyaszentegyház, l. *Egyház*.

Anyaszőllő. A szőllőfajták keletkezésénél azt a fajtát nevezik így, amelynek termőjét használták fel a mesterséges termékenyítésre. Nehogy az öntermékenyítés beálljon, az anyaszőllőből a porzókat, mielőtt bennök a hímpor kifejlődnék, kivágják, «kiherélik». L. *Szőllő*.

Anyatej, l. *Tej*.

Anyatelep. Olyan szőllőterület, mely kizárólag vesszőnyerésre való. L. *Szőllőszaporítás*.

Anyatengely (növ.), l. *Főtengely* és *Elágazás*.

Anyaterület, l. *Államterület*.

Anyátlanság, l. *Méh*.

Anyatő, l. *Vadtő* és *Ojtás*.

Anyatőke. Az olyan szőllőtőke, mely valamely fajta tulajdonságait tisztán mutatja s mint ilyen a fajta továbbszaporítására szolgál. Sokszor az ilyen tőkék művelésénél a szőllőtermés gondja háttérbe szorul s ehelyett a gazda főként arra ügyel, hogy a vesszőtermelés sikerüljön.

Anyavágány, l. *Vágány*.

Anyavár, Tolnától Ny.-ra, a Sár vizétől környezett szigeten feküdt, azért hivták máskép

[illegible] is. A Györgyi Bodo családé volt. [illegible] gyülekeztek össze a dunántuli lázadó [illegible], de Hedervary Ferenc szétverte őket [illegible] dunántuliasan *Nyanyavarnak* hívják. V. ö. [illegible] Magy. tört. földrajz (III. 403; [illegible] 1891, 23).

Anyavédelem (*anyaságvédelem, anyaságbiz-[illegible]*). A nő ha anya lesz, bizonyos időre (terhesség, gyermekágy) különös kíméletet és higiénikus gondozást igényel. Ha ebben a gondozásban nem részesül, ő maga és gyermeke kárt szenved, de gyakran el is veszti képességét, hogy egészséges gyermeket szülhessen. Minthogy pedig az a nő, aki kenyérkeresetre van utalva s háztartási teendőit maga végzi, idegen segítség nélkül ebben a kíméletben és gondozásban nem részesülhet, az A. fontos nemzetgazdasági feladata az államnak s társadalomnak. A magyar ipartörvény (1884. XVII. t.-c.) a gyermekágyas munkásnőnek 4 heti szabadságot ad. A munkásbiztosító törvény (1907. XIX. t.-c.) már 6 héten át ad gyermekágyi segélyt a szülő munkásnőnek. A terhesség utolsó heteiben, ha munkaképtelen, táppénzt kap. A magyar munkásbiztosító pénztárak ingyen orvosi segélyt, bábasegélyt és gyógyszereket adnak a biztosított munkások nem biztosított nejeinek is. A nyilvánossági joggal bíró szülőintézetek az országos betegápolási alap költségére, tehát ingyen vesznek fel minden nőt a terhesség utolsó heteiben a szülés és gyermekágy idejére. Az állami gyermekmenhelyek minden gyermekét szoptató szegény anyát gyermekével együtt felvesznek s v. az intézet falai között gondozzák, v. gyermekével együtt falvakba helyezik ki kiválasztott családokhoz. A havi tartásdíjat az állam fizeti. Ha az anyának saját lakása van, akkor saját lakásán maradhat és ott kapja a szoptatás tartama alatt a segélyt (*szoptatási segély*). Külföldön az állam ennyit nem tesz az A. érdekében. A külföldi társadalmi intézmények közül csak egy említendő fel, mert ez nálunk még csak csírájában van meg. Egyletek a szegénysorsu beteg háziasszonynak lakására jól kiképzett gazdaasszonyt küldenek, ki helyette a háztartási teendőket végzi és őt ápolja (Hauspflege). Nagyszabású mozgalom indult meg minden kulturállamban az anyaság fokozottabb védelmére, melynek követelményei: A gyári és ipari munkában a terhes és gyermekágyas nő fokozottabb kímélése kötelezővé teendő. A munkásbiztosító törvénynek hatálya ki volna terjesztendő a munkás és vagyontalan osztály összes asszonyaira. A munkásbiztosító pénztár által adott gyermekágyi segély, mely ma a munkabér fele, felemelendő a teljes bérösszegig. A szoptatás céljából kenyérkereső munkájából kimaradó anya gyámolíttassék a gyermekágyon túl is. Az anyaságvédelem alatt oly mozgalmat is szoktak említeni, mely minden nőnek az anyasághoz való jogát védi, mely mozgalom tehát a leányanyák erkölcsi és jogi érdekeit is felöleli. V. ö. *Alice Salamon*, Mutterschutz und Mutterschaftsversicherung (Leipzig 1908); *Mayet*, Mutterschaftsversicherung. Congrés International des Assurances sociales (Rom 1908); *Tugendreich*, Die Mutter und Säuglingfürsorge (Stuttgart 1910); *Bédy-Schwimmer Rózsa* cikke «A nő és társadalom» c. folyóirat 1908. évf.-ban.

Anyók (kohászat), az üzőke-készítésnél egy vas- vagy rézgyűrű, melynek üregébe bele sajtolják az üzőke készítésére szolgáló csonthamut.

Anyós, népiesen napamasszony, a családban a férj számára a feleségének, az asszony számára a férjének az anyját jelenti. A civilizációnak nagyon alacsony fokán álló népek, szinte kivétel nélkül, határtalan ellenszenvvel vannak az A. iránt. *Afrikában* a kafferek, az amakozák, a maravik, a bogosz és szomál törzsbeliek nagy kerülőket tesznek, vagy elbujnak, ha véletlenül találkoznak az A.-sal s halálukig soha sem ejtik ki az A. nevét. Az ashanti négereknél vő és A. csak jókora távolságról beszélhetnek egymással s eközben is kötelesek az arcukat elfordítani. Hasonló szokások vannak *Ausztráliában* a mandánok közt s az amerikai indus népeknél. *Észak-Amerikában* a dakota-, asziniboine- és omaha-indiánusoknál, *Dél-Amerikában* a pampák lakóinál és araukánoknál ugyancsak tilalmas az A.-sal beszélni, a szemébe nézni v. a nevét kiejteni. Az ázsiai osztyákok és kacsincsek is hasonló szokásoknak hódolnak. Az említett néptörzseknél a nőrablás szokásával függhetett össze az A.-tól való idegenkedés; a legtöbb etnográfus szerint a vérfertőzéstől való félelem az oka. Indiában ellenben közmondásossá vált az A.-ok gyöngédsége vejeik iránt, ott májusban az A.-ok külön ünnepnapot tartanak a vők tiszteletére.

Ányos (Vámosi és Fajszi), magyar nemes *család*, mely Veszprémben virágzott; régebben Vámosról írta nevét, melyet később, a XVII. sz. elején, a veszprémvármegyei Fajszival cserélt fel. Veszprémen kívül még Győr vármegyében is birtokolt. Nevét Á. (Anianus) keresztnévtől vette, melyet valószínüleg egyik kiváló őse viselt. E családból származott *Pál*, a költő. L. *Ányos Pál*.

Ányos, 1. *István*, filozófiai író, szül. 1881 márc. 19. Nagyesztergáron, Veszprém vm. Á. Ignác, a híres jogi író dédunokája; egyetemi tanulmányait Budapesten és Kolozsvárott végezte; ez utóbbi helyen 1903. államtudományi doktorrá avatták, azután Budapesten, Lipcsében, Berlinben és Párisban folytatván tanulmányait, 1907. Budapesten filozófiai doktorátust is nyert. Ezóta birtokainak kezelése mellett kizárólag bölcseleti tanulmányainak él. Főbb munkái: *Az okviszony ismerettana* (Budapest 1906); *Az értékelméleti relativizmus* (u. o. 1910). Értekezések az Athenaeum, Magyar filozófiai társaság Közleményei és a Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie folyóiratokban.

2. *Á. Pál*, mindmáig legkiválóbb magyar szentimentális költő, szül. Nagyesztergáron, Veszprém vm. 1756 dec. 28. vagyonos köznemes családból. Megh. Veszprémben 1784. szept. 5. Iskolai tanulmányait Komáromban, Veszprémben, Győrött és Pápán a pálos gimnáziumban elvégezve, követte hajlamát és 1772. belépett a pálos rendbe. Ugyanekkor a keresztségben kapott István nevét fölcserélte Pállal. A filozófiai tanfolyamot a nagyszombati egyetemen fejezte be 1776-ban. Ugyanebben az időben ébredt föl költői öntudata. Már azelőtt kisérletet tett Ovidius és Gyöngyösi hatása alatt a versírásban, fordított latinból és költői leveleket irogatott. Ekkor a Nagyszom-

batban tartózkodó Barcsay Ábrahám, a franciás költői iskola tagja, fölismerte tehetségét és további költői munkásságra ösztönözte. Tanulmányait Budán folytatva, közben, 1780 év elején pappá szentelték. Ebben az időben ismerkedett meg a Musenalmanachok révén a német szentimentális költészettel, különösen a Göttinger Hainbund tagjainak (Hölty) műveivel, s a természettől melankólikus hajlamú költő annál mohóbban olvasta őket, mert időközben az ő lelki egyensúlya is megrendült: belátta, hogy szerzetesi hivatásában csalódott. Kétségbeesett s szenvedéseit fokozta, hogy 1781. a nagyvárosból egy nyitramegyei csendes falucskába, Felsőelefántra, rendelték. Lelki kínjain fájdalmas elégiákkal könnyített, majd József császár erőszakos intézkedései fölrázták fájdalmából. Hevesen támad a törvénytelenül uralkodó, eretnekeket pártoló fejedelem ellen, kinek erőszakos, nemzetét és vallását sértő rendeleteit csonkán maradt *Kalapos király*-ában ostorozza. 1782. a fehérvári gimnáziumba került tanárnak, de már fiatalon, alig 27 éves korában meghalt. Á. kizárólag lirikus s az első költőirodalmunk fölújulása korában, aki költeményeiben érzelmeinek ad hangot. Megszólal lantján vallásos áhítata, ritkán, de bensőséggel, szerelme, mely egy pár inkább elgondolt, mint átérzett, de művésziesen szerkesztett versre ihleti, legkedveltebb indítékai azonban a hazafias érzelem és a búsongás. *A halovány holdnál* elsírt *panaszait* a mai közönség is ismeri, de értékesek legkeserübb *(Egy terhes éjjelemkor)* s egyetlen igazán derült hangulatú verse is, a *Víg társaság*. Életében csak pár alkalmi költeménye jelent meg. Verses és prózai műveit először Batsányi adta ki, nem mind, s önkényes változtatásokkal, *Á. Pál munkái* címmel (1798) s megírta eléjük a költő életrajzát. Abafi a *Magyar Könyvesház*-ban újra kiadta, de csak szorosabb értelemben vett költeményeit (1876), verses műveinek teljes, kéziratokon alapuló kritikai kiadását Császár Elemér adta a *Régi Magyar Könyvtár*-ban *(A. Pál versei,* 1907., a költő életrajzával.). Egyik egyházi beszédét és vallásos elmélkedéseit Csaplár Benedek adta ki (1888 és 1889.) V. ö. még *Gellért* Jenő, Á. P. (Budapest 1895).

Ányos mester, l. *Anianus.*

Anzan, l. *Ansán.*

Anzat le Luguet (ejtsd: anzá lö lügé), fürdőhely Puy de Dôme francia départementban, 2100 lak., kénes- és vasasforrásokkal; antimonium- és arzénbányászattal.

Anzeli, l. *Enzeli.*

Anzengruber, *Ludwig,* jeles német költő, szül. Bécsben 1839 nov. 29., megh. u. o. 1889 dec. 10. Könyvkereskedő, szinész, újságíró, rendőrhivatalnok volt. Midőn Der Pfarrer von Kirchfeld (1870) c. drámája nagy sikert aratott, ott hagyta hivatalát s haláláig kizárólag az irodalomnak élt. Sok darabot írt, melyeknek tárgyát rendszerint az osztrák nép mai életéből vette. Legjobb szinművei, melyek részben magyarul is nagy sikerrel előadattak: Die Kreuzelschreiber, Ein Faustschlag, Der Meineidbauer, Der G'wissenswurm, Der ledige Hof és Das vierte Gebot. Hasonló jellegűek elbeszélő művei: regénye Der Schandfleck (1876) és novellái: Dorfgänge (1879, 2 köt.), Bekannte von der Strasse (1881), Feldrain und Waldweg (1882) stb. Összes művei megjelentek Stuttgart, 1890, 10 köt., levelei u. o. 1902, 2 köt. Szobrát 1905. leplezték le Bécsben. V. ö.: A. *Bettelheim,* Ludwig A., (2. kiad. 1897). Drámáit részletesen méltatja H. *Sittenberger,* Studien zur Dramaturgie der Gegenwart (1899). Magyarul jellemezte *Gedeon* Alajos, Egyet. Philolog. Közl. XXIX., 1905.

Anzenhofer *Ignác,* szobrász, Heves vmegyében Egerben született 1761., megh. 1821. Tanulmányait a bécsi akadémián végezte, de korán visszakerült Egerbe s ott szoborfaragással foglalkozott. Művei közül egy feszület a nemzeti múzeumba került.

Anzer, *Johann Baptist von,* német kat. püspök, szül. Weinriedben (Bajorország) 1851 máj. 16. megh. 1903. Rómában. 1875. belépett a steyli misszióintézetbe és 1876. Utrechtben pappá szentelték. 1879. Kinába ment a hongkongi szeminárium vezetésére. 1882. Dél-Santung generális vikáriusává nevezték ki, ahol rövid idő alatt keresztény telepeket, templomokat, iskolákat, szemináriumokat és árvaházakat alapított. 1886. apostoli vikáriussá lett. Székhelye Jencso-fu volt, ahol 1890 óta a német birodalom védelme alatt működött, minthogy több ízben ki volt téve a kinaiak erőszakoskodásának. Kiaucsut a német birodalom jórészt Anzer tanácsára szállta meg, s neki tulajdonítható, hogy Németország vette át a santungi keresztények fölött való protektorátust, melyet előbb Franciaország gyakorolt.

Anziarto, l. *An.*

Anzin (ejtsd: anzeñ), közs. Nord francia départementban, Valenciennestól 3 km.-re, vasút mellett, (1906) 14,384 lak., középpontja ama nagykiterjedésű (12,000 ha.) kőszénmedencének, mely az egész départementra kiterjed; kohókkal, vas-, sodrony-, gép-, üveg-, cukor- és szeszgyárakkal.

Anzio (*Porto d' Anzio*), község és tengeri fürdő Róma olasz tartományban az ókori Antium helyén vasút mellett, (1901) 3561 lak., mólója részben antik, részint XII. Ince korából való. Hajóforgalma, kikötőjének elhomokosodása miatt is, csekély. Itt halt meg 1897. márc. 1. és itt van eltemetve *Torma* Károly (l. o.) magyar archeologus.

Anziói szobor, l. *Antiumi leány.*

Anzir, l. *An.*

A. O. a. m. alfa és omega, a görög abéce első és utolsó betüje. Átvitt értelemben: kezdet és vég; gyakran található ó-keresztény emlékeken.

Aoba (Lepers-sziget), az Uj-Hebridák egyike, 325 km² ter., 10—12,000 lak. A sziget termékeny.

A. O. C. a. m. *anno orbis conditi* (lat.), a világ teremtésének esztendejében.

Aogasima, kis sziklás sziget a Csöndes-oceánban, az é. sz. 32° 15′ és a k. h. 139° 50′ a. Vulkáni képződésű, meredek szikla, mely 425 m. magasságra emelkedik; kb. 200 szegény japán lakosa van.

Aoidé (gör.; lat. *Aoede*). Az *ének* megszemélyesítve; a múzsák hármas számát vitató tradició szerint a legidősebb múzsa. Hugai *Melete* (elmerülés) és *Mneme* (felidézés).

Aoidok, énekesek, költők, különösen a görög hőskor mesés dalnokai.

Aoki (növ.), l. *Aucuba*.

Aoki Zsuzo, japán államférfiu, szül. Kozsuban 1844. Jogot és államtudományokat tanult. 1873. kinevezték a berlini japán követség titkárává, 1874. pedig követté s 1876. nőül vette Rahden bárónőt. 1885. visszahívták Japánba, ahol külügyi államtitkárnak nevezték ki. Mikor 1891. általános miniszteri válság állt be, A. is lemondott hivataláról. 1889 viscounti rangra emelték s 1890 óta tagja az urak házának. 1892. újra kinevezték berlini követté, 1897. pedig London-, Páris- és Bécsben szerződéseket hozott létre. 1898 november óta 1900 október haváig a Jamagata-kabinetben a külügyet vezette. Azután New-Yorkba küldték nagykövetnek, mely minőségben az Egyesült Államokban, különösen Kaliforniában lábrakapó japánellenes irányzattal találta magát szemben. Ámbár Roosevelt elnök pártját fogta A. felszólalásainak, a képviselőház ellenszenvét a sárga veszedelem és nevezetesen a japán munkások bevándorlása ellen le nem küzdhette, amiért 1907 őszén A.-t Japánba visszahívták.

Aon (gör.), Poseidon fia, mondabeli beociai hős. Tőle kapták nevüket az ősi beociai aonok. Aonia olykor egész Beociát jelentette. A római költőknél Aonides a. m. Múzsák, Aonius mons a. m. Helikon melyen a múzsák laknak.

A-o-Naga, l. *Naga*.

Aonia, Beocia régi neve; az *aonoknak* hitt őslakókról kapta a nevét.

Aonik, l. *Tűzföld*.

Aoos, folyó, l. *Viosza*.

Aorangi, hegység Uj-Zélandban. Lásd *Cook*, Mount.

Aoristos, a görög nyelvtanban (de a szanszkritban is és még egy-két indogermán nyelvben) az igének elbeszélő alakja, mely a multban beálló cselekvést jelöli s azért az egyes események elbeszélésére szolgál.

Aorsz (Hamaxobii), Strabo-tól említett régi szkíta nép, l. *Alán*.

Aorta, a fő v. törzsverőér. Az artériás érrendszer törzsét képezi, beléömlik a bal szív artériás vére s innen ágaznak szét a többi erek. Egészben véve pásztorbot alakuan meggörbült cső, amely a balszívgyomorból veszi a kezdetét, rövid felhágó rész (A. ascendens) után a gégecső baloldalán, a bal tüdőcsövön futva, hátra és lefelé kanyarodik, az A.-ívét (arcus aortae) alkotva. Lehágó része a gerincoszlop előtt, a középvonaltól balra lefelé halad a IV. ágyékcsigolyáig, ahol 2 ágra szakad. Ezt a lehágó részt (A. descendens) két darabra osztjuk: a mellkasira (A. thoracica) és a hasira (A. abdominalis). Az A. kezdeti részén holdas billentyük vannak, amelyek arra valók, hogy a szív összehúzódásakor az aortába préselt vér a szív elernyedésekor ebbe vissza ne folyhasson. Ezek az A.-billentyük (l. *Szív*), mögöttük ered a szív 2 koszorús verőere (A. coronaria cordis). Az A. gyuladásai (aortitis), valamint az ezek folytán keletkezett kóros tágulatok (A.-aneurizmák, l. *Aneurizma*) a pathológiában nagy szerepet játszanak. L. *Érrendszer*.

Aortitis, l. *Verőérelmeszesedés*.

Aos, l. *Naga*.

Aosta, város és püspöki székhely Torino olasz tartományban, 583 m. magasban, a Dora Baltea balpartján, vasút mellett, (1901) 7875 lak., szép székesegyházzal. Az Augustus római császár korában alapított *Augusta praetoriá*-ból lett. A római korból fennmaradt romok közül kiválnak: az épségben maradt diadalkapu, a K.-i, kettős várkapu, a szinház hatalmas oszlopokkal, egy amfiteátrum romjai s egy a Dora Balteán át vezető római híd. Az A.-ról elnevezett völgy, Val d'A., a Dora Baltea völgye, KNy.-i irányban húzódik, a Gráji- és Pennini-Alpokat választja el egymástól; természeti szépségekben gazdag; benne fakad a courmayeuri ásványvízforrás. Lakói nagyobbára franciául beszélnek. Bejáratát a Bard és Saint-Vincent erődök védik. V. ö. *Tillier*, Historique de la vallée d'Aoste (A. 1880—87, 4 köt.); *Eyssenhardt*, A. u. seine Alterhümer (Hamburg 1896); *Duc* I., Histoire d'églis d'Aoste (u. o. 1901—7).

Aosta hercege, l. *Amadeus*.

Aouara-olaj (növ.), l. *Astrocaryum*.

Aouguerout, l. *Augerut*.

à outrance (franc., ejtsd: á utrañsz) a. m. a végsőig; különösen védelmezésekre adott utasításokban használt kifejezés, amellyel a parancsnok azt fejezi ki, hogy a védelmezést még akkor is makacsul folytatni kell, amikor már nincsen remény, hogy az ellenség támadása vissza lesz verhető.

A. Ö. U. G. B. Jelenti az Allgemeines Österreichisch-Ungarisches Gestütsbuch-ot, amely az osztrák és magyar telivérlovak régebbi méneskönyve (l. *Méneskönyv*). Az első ily c. kötetet Mayr Ottó őrnagy szerkesztette (Bécs 1867) s e munka összefoglalta az Ausztriában és Magyarországban akkor létező angol telivérek, valamint számos angol-arab és arab telivérek jegyzékét és származási adatait, valamint a kancák ivadékainak nevét. Az A. nak később még két kötete jelent meg.

Ap. (apja), versenylovak leszármazásánál az «apja» rövidítése.

A. p. (lat.) a. m. anni praesentis, a jelen évben, v. anni praeteriti (anno praeterito), az elmult évben.

A. P. A., az *American Protective Association* (l. o.) rövidítése.

Apa, l. *Atya*.

Apa, kisközs. Szatmár vmegye szinyérváraljai j.-ban, (1900) 3121 oláh és magyar lak., a Szamos partján, termékeny határral; van itt vasúti állomás, posta és távíróhivatal, kénes és savanyú forrás (Zúgósi forrás). Már a XIII. sz.-ban létezett, az Apafyak birtoka volt; a törököktől és tatároktól sokat szenvedett. Késő csúcsíves, poligon záródású templomát állítólag Báthory Zsuzsánna építtette; belsejében renaissance szószék; harangja 1634-ből való.

Apaállat, minden hímnemű állat, mely a szaporításhoz járul. Házi állatainknál kiváló fontossággal bír, mert nagyobb számú nőnemű állat megtermékenyítésére használtatván, főleg tőle függ az állattenyésztésnél a szaporodás.

Apáca, szerzetesnő, l. *Szerzetesek*.

Apáca-bokor (növ.), a *Staphylea pinnata* L. (l. o.) népies neve.

Apácaklastrom, l. *Kolostor*.

Apácakonty (növ.), l. *Sárkánygyök.*

Apácamajom *(Cercopithecus mona* Schreb., állat), a cerkófmajmok (Cercopithecidae) családjából való majomfaj, melynek homlokát fekete sávval szegélyzett fehér pánt övezi, kékesszürke arcát sárgás-fehér pofaszakáll környezi; ajkai, nyaka alsó oldala, melle, hasa és karjának belső oldala fehér szőrrel van borítva. Hazája Kamerun. Állatkertekben gyakran látható.

Apáca-pille, *Psilura monacha* L. *(Limantria, Liparis v. Bombyx monacha,* állat). A szövő-pillék (Bombycidae)családjába tartozik. A kifejlődött pille júl.-ban és aug.-ban jelenik meg. Szárnyai piszkosfehér színűek; a felsőkön fekete zig-zúg vonalak vannak. Potroha pirosas. Petéit a fa kérgére rakja, de nem vonja be gyapjas pihével, mint közeli rokona: a *gyapjas pille (Ocneria dispar).* A peték kitelelnek és májusban szoktak belőlük a hernyók kikelni. Ezek színe szürkés-fekete, a második szelvényen fekete folttal, melynek oldalain fehér szegély van, a folt hátsó felében pedig két egymástól elhajló rövid kék vonal. A folttól kezdve a hernyó hátának közepén sötétszürke sáv huzódik, melyből az egyes szelvényeken jobbra-balra egy-egy sötét nyúlvány hatol bele a világos oldalszinbe; mindegyik nyulványban fehér szemölcs van. A 7., 8. és 9-ik szelvényen a fekete hosszantmenő sáv fehéres-szürke tojásdad, hosszú folt által van megszakítva. A hernyó testét, különösen oldalvást, szemölcsökből kiinduló szőr borítja. Júniusban és júliusban bábozódik be a fákon; a bábállapot 15—20 napig tart. Az A. a fenyveserdők egyik legveszedelmesebb ellensége, különösen Németországban, Dániában és Svédországban szokott garázdálkodni. *Hess* német erdészeti író szerint ennek a pillének hernyói 1853-tól 1863-ig csupán a keletporoszországi erdőkben 180,000 kat. holdnyi (18 négyszögmérföldnyi) erdőt tettek tönkre; ez erdők fatömege 13 millió köbméter volt. 1890—91-ben pedig Bajorországban az ebersbergi parkot, mely 12,000 kat. holdra terjed, és mely 2 millió köbméter fatömeget képviselt, úgyszólván egészen kiölték. A fenyőn kívül a lombos fákat, különösen a bükkfát is megtámadják. A bükkfalevél különösen a fiatal hernyók kedves tápláléka. 1888-tól 1891-ig nemcsak Bajorország déli részében, hanem Württembergben, Ausztria egyes részeiben és Porosz-Sziléziában is ellepte a lúcfenyőket. A bajor kormány az említett két évben, 1891 végeig 3 millió márkát költött a védekezésre. *Hazánk* erdőgazdaságának története a megelőző időkből nem említ föl olyan adatokat, melyek az A. tömeges megjelenéséről szólanának. 1891-ben azonban a DK.-i Kárpátokban, Maros-Torda, Csík és Besztercze-Naszód vmegyékben veszélyes mértékben elszaporodott. Maros-Tordában a megtámadott terület 81,262 hold, Csíkban 2000 hold, Besztercze-Naszódban 5000 hold volt; de 1891-ben ennek a területnek aránylag kis része szenvedett jelentékeny mértékben. 1898—1901-ben Svédországban okozott nagy károkat. V. ö. *Bedő* Albert, Az erdőket pusztító apáca-rovarról (Erdészeti Lapok 1892, III. füzet).

Apácás *(apáca-fánkocskák),* olvasztott cukorban főzött törött dió v. mandola, zsemlyemorzsa, narancs- vagy citromhéjjal, mely keveréket kihülve, rétestészta közé dió nagyságban téve, fánk-szurdalóval kiszúrnak s gyenge tűz mellett megsütnek.

Apácavirág (növ.), l. *Nonnea.*

Apácazörej (Nonnensausen, bruit du diable), a nyakon a torkolati véna fölött vérszegénység esetén hallható búgásszerű állandó zörej, aminek oka valószinüleg a vér higabb voltában s következőleg gyorsabb áramlásában keresendő. Eléggé gyakori tünete a szegényvérüségnek. Az A. elnevezés téves fordításnak köszönhető, mert nevét nem az apácáktól vette, hanem Németországban *Nonne*-nak nevezett gyermekjátékszertől, mely hasonló búgást okoz. (V. ö. a francia *diable* szóval.)

Apache (franc., ejtsd: apas), Páris csavargóiból álló rablószövetkezet, mely nem riad vissza a gyilkosságtól sem; titkos szervezettségénél fogva a rendőrséggel is gyakran sikeresen száll szembe. Nevét a kegyetlen *apacs*-indiánusok után kapta.

Apacs *(Apaches),* harcias indiánus törzs Uj-Mexikóban és Arizonában.

Apacs, az öregháló két végén alkalmazott vezérfa, amelyre a húzókötelet erősítik.

Apácza 1. (Geist, Apátia), nagyk. Brassó vm. alvidéki j.-ban, (1900) 1814 magyar és oláh lak., kik juhtenyésztést és fakereskedést űznek; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. Itt van Apáczai Cseri János szülőháza, melyet a brassóvármegyei tanítók 1881. emléktáblával jelöltek meg. — 2. *A.*, l. *Csanádapácza.*

Apácza-barlang, Brassó mellett, a Czenk-hegy aljában. Hagyomány szerint egy benne remetéskedő apácától vette nevét.

Apáczai Cseri *János* (Joh. Apacius), szül. 1625. Apáczán, Erdélyben; megh. 1659 dec. 31. Kolozsváron. Szegény jobbágyok gyermeke volt. 17 éves korától a kolozsvári iskolában, 1643 őszétől pedig 5 éven át Bisterfeld híres intézetében. Gyulafehérváron tanult. Akkor mint kiváló tehetségű ifjat Geleji Katona István püspök Hollandiába küldötte. Még 1648. beiratkozott a franekerai, nemsokára rá a leydeni, utóbb az utrechti s végre a harderwijki egyetemre, hol 1651. teol. doktorrá avatták. Erre Utrechtben megházasodott, s miután két évig tanulmányainak élt, 1653 visszatért Erdélybe. A gyulafehérvári kollégiumnak lett egyik rektorává, de öröme nem tartott sokáig. A. 1653 nov. 2-án mondott székfoglalójában *(De studio sapientiae)* kíméletlenül elítélte az iskolának addigi rendszerét s már ezzel sok neheztelést vont magára; utóbb (1654) pedig reform-terveit erőszakolva, keményen összetűzött tanártársaival. Különösen ellenségévé lett Basire Izsák, az iskola professzora, ki előbb az independens forradalomban meggyilkolt I. Károly angol királynak udvari papja volt és most II. Rákóczi Györgynek kedvelt emberei közé tartozott. A. a presbiteri egyház-rendszerért lelkesedett; Basirenak és társainak tehát könnyű volt az episzkopális meggyőződésű fejedelmet, ki a presbiterianizmust a rettegett independentizmussal azonosította, az új tanár ellen fölingerelniök. Rákóczi 1655. vizsgálatot tartott, s A.-t büntetésből a kolozsvári kisiskolához

helyezték át, hol a megszégyenített boldogtalan ember haláláig betegen, s mint Gyulafehérváron is, [illegible] bálványozva működött.

A. nem mint író v. tudós, hanem mint tanító különös jelentőségű. Irodalmi munkáinak javarésze (*Magyar encyclopaedia*, Utrecht 1653, [illegible] 1653; *De studio sapientiae*, u. o.; *Magyar Logikátska*, Fejérvár 1654) a tanítás kérdésével foglalkozik, v. pedagógiai eszméivel van kapcsolatban. A. az iskolát a nemzeti boldogság alapjának s a jó iskolák hiányát valóságos nemzeti szerencsétlenségnek tekintette; sürgette az iskolák javítását s kiegészítését; ismételve hirdette egy főiskola — akadémia, egyetem — alapításának szükségességét s e célból 1658. Barcsay fejedelemhez emlékiratot is intézett. Latin munkái részben teológiai és filozófiai disputációk (1. De introductione ad philologiam sacram, Ultrajecti 1650; 2. Disputatio theol. inauguralis, Harderovici 1651; 3. Disp. de politica ecclesiastica, Claud. 1658; 4. Disp. philos. de mente humana, Varadini 1658). Kolozsvári beköszöntőjét (Oratio de summa scholarum necessitate), valamint az Akadémia felállításának módja és formája c. dolgozatot legújabban Hegedűs István bocsátotta közre (A. pedagógiai munkái, Budapest 1899).

Irodalom. Szilágyi S., A. és kortársai (M. Akad. Értesítő 1860); Gyalui Farkas, A. életrajzához és műveinek bibliográfiájához (Erdélyi Múzeum 1892); Erdélyi János, [illegible] (Sárospataki Füzetek, III. 1859); Horváth Cyrill, A. bölcseleti dolgozatai, Pest 1867 (Tartalma: Bevezetés A.-ról, a Magyar logikátska; szemelvények a M. Encyclopaediából); Ormándy Miklós, A. életrajza és botanikai munkássága (Kolozsv. r. kat. főgimn. Ért. 1879); [illegible], A. Encycl. matem. fizikai szempontból (Term.-tud. Közlöny 1889); Stromp László, A. mint paedagogus, Athenaeum 1897.; Pintér, A magy. irod. tört., Bpest 1909, II. 325—338.

Apáczaszakállas, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1900) 974 magyar lak.; u. p. és u. t. Ekecs. Régi község, oklevelekben már 1221. említtetik.

Apáczatorna (ezelőtt: Torna), kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) 461 magyar lak.; u. p. és u. t. Tüskevár.

Apadás, 1. vízfolyásokban, tavakban v. tengerekben a vízállás sülyedése. Legegyszerübb és legkönnyebben megmagyarázható a folyók apadása, mely akkor áll elő, ha a csapadékviznek a mederbe folyása megszünik s a párolgás és a föld elnyelése is csökkenti a vizszállítmányt. A tavak apadása már csak több év folyamán figyelhető meg, míg a tengerek apadása évszázadok alatt észlelhető csak. A régi partvonalakat rendesen a szinlők (terrászok, l. o.) jelölik.

2. *A.*, a termények eltartásánál idővel beálló térfogat-, illetve súlyveszteség; fő oka a víztartalomnak folytonos csökkenése, azért szemes terményeknél *beszáradás*-nak is mondják. Légszáraz gabonánál egy év alatt 1—2, hüvelyes magvaknál 2—5, repcénél 12—15 térfogat századrészt tesz ki.

Apádia, kisk. Krassó-Szörény vm. resiczai j.-ban, (1900) 896 oláh lak., termékeny határral, rengeteg erdőséggel; u. p. és u. t. Delinyest.

Apafalva (Apova), kisk. Hont vm. nagycsalomjai j.-ban, (1900) 315 tót lak., Koburg herceg birtoka; u. p. Csall, u. t. Balassagyarmat. Régi kat. temploma, mely a reformáció korából való, romokban hever.

Apafi-*család*. Erdély egyik legnevezetesebb családja, melyből az utolsó nemzeti fejedelem származott. A Becse-Gergely nemzetségből veszi eredetét és vérségi összeköttetésben áll a Bethleni Bethlen, az Almakeréky-, Zéli, Tóti és Somkereky-családokkal. Őse János ispán fia *Apa*, aki 1258. hat más rokonával együtt a bihar várm. Tamany (ma tamándi erdő) birtokon osztozott. Apának három fiát ismerjük, Gergelyt, Jakabot és Miklóst. Miklós az Almakeréky-család megalapítója, míg az 1282—1329. élt Jakab utódaitól származik le a Bethleni Bethlen- és az A.-család. Miklósnak fia és ennek nagybátyjai Gergely és Jakab 1305. a borgói, bethleni, apanagyfalvi, ebesfalvi, keresdi és almakereki birtokokban ülnek. A XIV. században már nagy hatalmuk volt az A.-aknak, kik birtokaikon kolostorokat is építettek és az udvarnál is befolyásra jutottak. *Miklós* 1447. erdélyi vajda. Az A. név legelőször egy 1443-iki kegyelemlevélben fordul elő, melynélfogva 1443. Magyar Balázs erdélyi vajda, almakereki A. Mihály volt vajdának felségsértés miatt elkobzott jószágait visszaadja. 1552. *III. A. Gergely* Doboka vm. főispánja és Martinuzzi főudvarmestere volt; ugyanez mint fejedelmi tanácsos jelen volt János Zsigmond fejedelem kiséretében, midőn az 1566. Zimonyba ment, a török császár elé. *A. István* 1575. a fogarasi vár parancsnoka, 1576. pedig követ volt Lengyelországban. *Ebesfalvi A. V. Miklós* 1590—1600. Küküllő vármegyének főispánja volt. A XVII. sz. elején e családnak nevezetes tagja volt *II. A. György*, az előbb említett A. Miklósnak fia, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek tanácsosa, szül. 1588., megh. 1635. Ennek testvére, *II. Ferenc* Bátori Gábornak volt főudvarmestere. II. A. Györgynek fia volt *III. Gergely*, I. Rákóczi György kamarása (megh. 1637) és *II. Mihály* (mint erdélyi fejedelem *I. Mihály*). I. Mihálynak testvére volt *A. István* szolnokvármegyei alispán, ki eleinte rendkívüli befolyást gyakorolt bátyjára, de később (állítólag a fejedelemné ármánykodásai következtében) saját testvére 1673. a jószágainak elvesztésére ítélte. A család régi címere haránt helyezett pallos, melynek pengéjét a nyugvó nap sugarai megvilágítani látszanak. Ebből a címerből fejlődött ki idővel az A.-családnak itt látható címere, mely a kardot a régi címerből megtartotta.

Apafi-család címere.

I. *A. Mihály (apa-nagyfalvi)*, erdélyi fejedelem, *A. György* országtanácsos, Küküllő vm. főispánja és Petki Borbála fia, szül. 1632 nov. 3., megh. 1690 ápr. 15. Fogaras várában. 1661 szept. 14. a Marosvásárhely melletti Libáncs-réten tartott tábori országgyűlésen választatott fejedelemmé, nem törvényes, szabad választással, hanem a török dúló hadak vezére, Ali pasa kívánságára, ki őt ebesfalvi (most Erzsébetváros, Nagyküküllő vm.)

kastélyából a táborba hivatta s megválasztatván, a fejedelemségbe beiktatta. A. nem rég szabadult ki a 4 évi tatár fogságból Krimből, hová ő is II. Rákóczi György lengyelországi szerencsétlen hadjárata alkalmával került (1657). A török e hadjárat miatt Rákóczit letétette a fejedelemségről s midőn ez ahhoz mégis ragaszkodott, boszuló hadjáratot vezetett Erdélybe s Rákóczi a szászfenesi csatatéren halálosan megsebesült (1660 máj. 22.). A török azután Barcsay Ákost ültette a fejedelmi székbe, az erdélyiek Kemény Jánost választották meg. Ez amazt orozva megölette. A török ismét bejött, Keményt kiszorította az országból s helyébe A.-t választatta meg fejedelemmé. A. érezvén választatása törvénytelenségét, 1661 nov. 20-ára Kis-Selykre gyűlést hirdetett s ott letévén a fejedelmi esküt, magát ünnepiesen beiktattatta. Kemény megpróbálta a fegyveres ellenállást, de Nagy-Szőllősnél (Nagyküküllő vm.) 1662 jan. 22. a csatában életét vesztette. A. és Kucsuk basa seregei eltiporták őt és seregét.

A. ingatag jellemű, de csendes, jó ember volt, kit neje, az okos Bornemisza Anna, és kegyencei, köztük Teleki Mihály kancellár, az ujjuk körül forgattak. Uralkodása sok ártatlan ember vérébe került, mert Teleki hatalmát érdekei és magánbosszúja kielégítésére is fölhasználta; így a fejedelem sógora, Bánfi Dénes ellen, kit 1674. kivégeztetett. A. a porta szuzerénje lévén, részt vett a törököknek Ausztria ellen viselt hadjárataiban, de már 1664. elkezdett a császárral alkudozni, megigérvén neki, hogy a töröktől elszakad, ha a császár a magyarországi protestánsok teljes vallásszabadságát biztosítja. A császár ezt meg is igérte, de ugyanakkor a szultánnál mindent megmozdított, hogy A.-t, kiben a magyarországi elégületlenek természetes támaszukat látták, a fejedelemségből elmozdíttassa s helyébe I. Rákóczi Ferencet ültesse. A. erről Rosnyai Dávid kéme utján értesülvén, a török vezéreknél Baló László és Inczédi Péter útján pénzzel, Magyarországon pedig Teleki Mihály és Bethlen Miklós útján igéretekkel dolgozott. Törökország felől biztos volt, de Ausztria neheztelt rá, amért Thökölyt, a kurucvezért támogatta, sőt később a varsói francia követ útján Lipót ellen XIV. Lajos francia királlyal szövetségre is lépett 1677-ben, s Teleki Mihály vezérlete alatt sereget küldött Magyarországba Thököly támogatására. Thököly azonban Rákóczi özvegyére, Zrinyi Ilonára (l. o.) vetvén szemeit, felbontotta eljegyzését Teleki Mihály menyecskelányával, mire a bécsi udvar érezte, hogy tért nyer a mindenható miniszternél, s Telekit és általa A.-t elvonta a magyar ügytől. Thököly és a kurucok ügye elveszvén, a császár átlátta, hogy Erdélyre rövid úton ráteheti kezét s ezért három évi alkudozás után, 1687. hadat küldött be Erdélybe, Caraffa, az eperjesi hóhér parancsnoksága alatt (l. *Absolon Dániel)*, ki az erdélyi hadat megvervén, a Fogaras várába zárt fejedelmet és az erdélyi rendeket az osztrák főhatóság elismerésére kényszerítette. Erdély így végleg kikerülvén a török uralom alól, osztrák főhatóság alá került. Felesége halála (1688) s a német hadaknak az erdélyi várakba betelepedése miatt A. búskomorságba esett s 1690 ápr. 15. Fogaras várában, mely utolsó menedékhelye volt, megszünt élni. Eltemettetett (1691 febr. 18.) Almakeréken (Nagy-Küküllő vm.) a szász templomban, a felesége halálakor készült sírboltban. Ezt a templomot ősei építtették a XIV. sz. közepén s használták temetkezési helyökül (l. *Almakerék*). Hamvait 1909. Kolozsvárra vitték.

II. A. Mihály, az előbbinek fia, szül. 1676 okt. 13.; még apja életében 1681. fejedelemmé választották, 1690. pedig Teleki elnöklete alatt kormányzótanácsot rendeltek melléje. A porta az öreg A. halála után Thökölyt nevezte ki erdélyi fejedelemmé, ki aztán török-tatár és a magyar bujdosokból álló hadsereggel Zernyestnél az egyesült erdélyi és császári hadakat megverte; a csatatéren a fővezér Teleki is ott maradt. Thökölyt azonban a badeni Lajos vezérlete alatt harcoló császári hadak kiszorították az országból, de A.-t a császár mégsem erősítette meg a fejedelemségben. Ehelyett kormányzóságot (gubernium) rendelt Erdély élére. A. feleségül vévén gr. Bethlen Gergely erdélyi főgenerális leányát, Katát, még inkább eljátszotta fejedelemségét. Lipót császár-király aztán 1695-ben, midőn többé nem volt szükség az ifjabb A. bábfejedelemségének megtartására, egy osztrák csapat által A.-t Bécsbe vitette. A. hercegi címet kapott és 10.000 frt évi kegydíjjal Bécsben tartották, hol 1713 febr. 1. meghalt. Holttestét felesége, gr. Bethlen Kata Erdélybe vitette, ő maga is elhunyván Bécsben (1725), férjével együtt az almakeréki szász templom sekrestyéjében lévő sírboltba temettetett el, I. A. Mihály és felesége hamvai mellé. Ott találta meg mind a négynek hamvait 1909. egy kutató bizottság s hamvaikat Kolozsvárra vitték át a farkasutcai ref. templomba. Életét megírta *Jakab* Elek (Magy. Történelmi Társulat 1875).

Apafi-síremlék, jelenleg a budapesti Nemzeti Múzeum lépcsőházának kupolacsarnokában van felállítva, hová 1902. került Almakerékről, az Apafiak sírkápolnájából. A legszebb síremlék az erdélyi fejedelemség korából. *Apafi György* (a fejedelem atyja) emlékére állíttatta neje Petki Borbála, ki urát (a felirat szerint) «gerliceként szerette». *Apafi György* Küküllő vmegye főispánja és fej. tanácsos volt Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt. Meghalt 47 éves korában 1635 febr. 18. s eltemettetett az almakeréki temetőben még ő maga által épített kápolnában, melyben akkor már három kiskorú gyermeke nyugodott, (Ferenc, Miklós s egy névtelen csecsemő). Nemsokára odatemettetett még *Gergely* nevű fiok, fej. kamarás, aki elhunyt Gyulafehérvárt 1637. júl. 18., 19 éves korában. És itt nyugszik végül maga Apafi Györgyné, a síremlék készíttetője is, aki meghalt 1660., 62 éves korában, mint azt fia által a síremlékre vésetett táblafelírat mondja. A síremlék szürke márványból faragott tumbaalakú szarkofág. Fedőlapján teljes páncélöltözetben, hajadonfővel, alvóhelyzetben egész nagyságban hanyatt fekszik Apafi György, jobbját feje alatt, balját kardja markolatán tartva, ballábát a jobbon áttéve. Szakálas arcképe sokban hasonlít a fejedelem ismert arcképéhez. Feje párnán nyugszik, melynek brokát mintája szép rajzot mu-

tat két angyal két címerpaizsban az Apafi és Bethlen címert tartja. A szarkofág négy szögletén négy allegorikus alak a hitet, reményt, szeretetet és igazságot ábrázolja. A domborművesekben gazdag szarkofág fedőlapján köröskörül nagybetűs felirat Apafi György nevét, címét és halála évét, napját jelzi. A síremlék a legjelesebb erdélyi szobrász, a nagyszebeni *Nikolai Illyés* munkája, aki azt valamikor 1638. készítette. V. ö. *Éber László* műtanulmányát az Arch. Értesítő XXII. évf. és dr. *Roth* Viktor Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. (Strassburg 1906); *Kőváry László*, Erdély építészeti emlékei (Kolozsvár 1892); *Szádeczky Lajos*, Az Apafiak sírboltja és hamvai (Századok 1909. évf. és különlenyomat).

Apage (gör.) a. m. távozz innen! — *A. satanas!* távozz tőlem sátán; Krisztus szavai a kísértőhöz.

Apagóg bizonyítás (gör.), közvetett, indirekt bizonyítás, mely szerint egy állítás igazságát úgy bizonyítjuk, hogy ellentétét vesszük fel igaznak, s azután kimutatjuk, hogy ebből az igaznak fölvett tételből képtelen következmények folynak, tehát nem lehet igaz, hanem ellentéte az; e bizonyításmód ezért deductio ad impossibile v. ad absurdum-nak is mondatik. Az A. ép oly bizonyító erejű, mint az egyenes.

Apagy, nagyk. Szabolcs vm. nagykállói j.-ban, (1900) 1491 magyar lak., kik sok dohányt termesztenek; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. Ref. temploma a XV. sz. része csúcsíves; benne régi vert ezüstkelyhek vannak.

Apagyilkosság, l. *Gyilkosság.*

Apaháza (ezelőtt *Oppova)*, nagyk. Torontál vm. antalfalvi j.-ban, (1900) 787 házzal és 4165 szerb és német lak.; csendőrőrs, posta- és telefonállomás, gyógyszertár, hitelszövetkezet, gőzmalom, olajmalmok; u. t. Antalfalva.

Apahida, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1900) 1363 oláh és magyar lak., konyhasós forrásokkal, fürdővel, vasúttal, postával, távíróval és telefonnal. Eredetileg *Apáthida* volt, a XIV. sz. oklevelekben még így neveztetik, azért, mert a Szamoson átvezető *híd* vámszedési joga a kolosi *apát* tulajdona volt. Egy kavicsbányában 1889. felásott római sírban nagybecsű régiségeket találtak. Újabban őstelepet is fedeztek fel A. határában, továbbá népvándorláskorabeli kincset. V. ö. *Finály* G. A.-i sírlelet. (Arch. Ért. 1889). Itt volt az 1683 júl. 7-iki országgyűlés, melynek végzései azonban nem bírnak nagyobb történeti jelentőséggel.

Apahidai sírleletek, l. *Aranyleletek.*

Apai jog, l. *Patriarchátus.*

Apaj, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1900) 504 tót és magyar lak., vasúti állomás, távíróhivatal, u. p. Keresztúr.

Apalach, l. *Indiánus.*

Apalacheebai (ejtsd: apalacsibé), a Mexikói-öbölnek egyik öble Florida partján. L. *Mexikói-öböl.*

Apalachicola, l. *Appalachicola.*

Apalach-tea (növ.). Az *Ilex vomitoria* fa levele Carolinában meg Floridában. Az indiánus férfiaknak mámorító, kedvelt itala *(black drink* a. m. fekete leves) készül belőle, azért kereskedést űznek vele.

Apály, l. *Árapály.*

Apameia, több ókori ázsiai város neve; említendők: 1. *A., az Orontes mellett*, Antiochiától délre; eredetileg *Pharnake*, azután makedon néven Pella; állandó nevét Seleukos Nikatortól, az utóbbinak felesége, Apame tiszteletére kapta. Ekkor volt a város a Seleukos-dinasztia hatalmának központja, 117,000 lak. és erős fellegvárral, melyben Caecilius Bassus a pharsalosi csata után egy hosszú ostromot győzelmesen állott ki. Fényének II. Chosroes vetett véget, aki a VII. sz.-ban felprédálta és elpusztította. A középkorban *Famija* v. *Afamija* nevet viselt, 1152. aztán a földrengés végkép tönkretette. Mindamellett a mai *Kalat el-Mudik* közelében még mindig jelentékeny romjai láthatók. Ebben az A.-ban született Poseidonios, a sztoikus bölcselő. — 2. *A., a Kibotos mellett*, frigiai város, melyet III. Antiochos Soter a Maiandros forrásvidékén alapított és anyjáról, Apamáról nevezett volt el. Fontos állomása volt az ókori karavánok útjának. A keresztény korban püspöki székhely volt. Romjai a mostani Dineir mellett láthatók.

Apamén (csődör), oly mén, amelyet tenyésztési célokra használnak. Az A. ménesbeli tevékenységét rendszerint 4—6 éves korában kezdi el, s évente átlag 40—50 kancát fedez.

Apanage (franc., ejtsd: ápánázs). Az uralkodóház tagjainak évi pénze. Összegét majd az alaptörvény, majd külön törvények, vagy a házi törvények, v. bevett szokás határozzák meg. Az A. tekintetében két főrendszert szokás megkülönböztetni. Az egyik rendszer szerint az évpénz az ágnak jár, a gyermekek tehát az apa életében külön évpénzt nem kapnak, mely viszont az apa halála után örökségüket képezi. A másik rendszer szerint a fejedelmi háznak minden tagja, rendszerint nagykorúságától kezdve, külön személyi évpénzt kap, mely halálával megszűnik.

Apanagyfalu, kisk. Szolnok-Doboka vm. betleni j.-ban, a Nagy-Szamos mellett, (1900) 894 oláh és magyar lak., az Apafi-nemzetség egyik ágának ősrégi lakóhelye. Ma Bánffy Dezső báró tulajdona, kinek itt udvarháza és ménese van. Egykori templomának alapjai a falu D.-i részén; ref. temploma a reformáció kora előtt épült; újjáépült 1715. Van postahivatala, u. t. Betlen.

Apandria (növ.), l. *Ivarvesztés.*

Apantherosia (növ.), l. *Hímkevesbedés.*

Apáp, vagyis a visszafelé olvasott *pápa.* Igy nevezik az ev. egyház egyes részeiben fennálló azt a területi rendszert (összpüspökség, egyházi rendőrkormányzás), amelynek következtében a népnek a reformáció által kivívott szabadsága ismét veszendőbe ment.

Apar, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1900) 785 német és magyar lak., postahivatallal; u. t. Bonyhád. Egykori prépostságának maradványa a plébániatemplom faragott kőszentélye.

Aparagement (franc., ejtsd: aparázsmáñ) a. m. egyenrangú házasság.

Aparché (gör.), az isteneknek szánt áldozatból, az aratásból, zsákmányból stb. előre elvett részek; az áldozatnak szánt első termés. Az ó-görög kat.

egyházban azok a koszoruk, melyeket az esküvő párnak az Amen után a fejére tettek.

Apargia *Schreb.* (növ.), l. *Oroszlánfog.*

Apart (franc., ejtsd: apár), kiváló, különös, előkelő.

A parte ante (lat.), ehhez hozzáveendő e kifejezés párja: *a parte post,* mindkettő a skolasztikus filozófia műszava, az örökkévalóság fogalmának meghatározására. Ha az örökkévalóságot a multra nézve gondoljuk, azaz valaminek a kezdet nélkül valóságát, ez az örökkévalóság a parte ante. Ha a jövőre nézve gondoljuk, azaz valaminek a vég nélkül valóságát, ez az örökkévalóság a parte post. Istennek pl. a skolasztikusok mindkét tekintetben örökkévalóságot tulajdonitanak, az emberi léleknek azonban csak örökkévalóságot a parte post.

A parte post (lat.), l. *A parte ante.*

Apasági kereset, l. *Atya.*

Apassionato (ol.), zenei műszó, l. *Appassionato.*

Apaszőllő, l. *Szőllő.*

Apát (lat. *abbas* a. m. atya), eredetileg a remeték neve, később a szerzetes elöljárókė keleten és nyugaton azokban a kolostorokban, amelyek zárt családot alkotnak és állandó helyen (stabilitas loci) laknak (pl. bencések, ciszterciták, trappisták). A.-oknak hivták a vita canonica idején a társaskáptalani templomok elöljáróit is, innen a megkülönböztetés: *abbas regularis* és *abbas canonicus.* Jelenleg megkülönböztetünk: szerzetes A.-okat (a kolostorok elöljáróit) és világi A.-okat; továbbá exemptusokat, a rendes egyházi hatóság alól kivett A.-okat, akik közvetlenül az apostoli széknek vannak alárendelve és nem exemptusokat, akik a püspök joghatósága alá tartoznak. Azok az A.-ok, akik kolostorukon kivül bizonyos területen püspöki joghatóságot gyakorolnak a papság és hivek fölött, az ú. n. *abbates nullius* (sec. dioecesis, vagyis egyházmegyéhez nem tartozók). Ilyen nálunk a pannonhalmi fő-A. Az A.-ok között vannak valóságos (reales) és, kivált Magyarországon, cimzetes (titulares) A.-ok, az előbbiek joghatósággal és javadalommal birnak, az utóbbiaknak nincs sem joghatóságuk, sem javadalmuk. A cimzetes A.-ságok a megszünt A.-ságokból származtak, amelyeknek fennmaradt cimeit az apostoli király a püspök fölterjesztésére káptalanbeli vagy lelki pásztorkodással foglalkozó vagy tudományos pályán alkalmazott papoknak kitüntetésképen adományoz. Az A.-okat a püspök benedikálja és joguk van püspöki jelvényeket (infula, gyürű, mellkereszt, pásztorbot) használni. Nálunk régi szokás alapján a cimzetes A.-ok is viselnek püspöki jelvényeket.

Apate, a görögöknél a *csalás* fogalmának megszemélyesítése, Hesiodos szerint az éjszakának, Nyx-nek leánya.

Apatelek (Mokra), nagyk. Arad vm. borosjenői j.-ban, (1900) 1267 oláh, tót és magyar lak., kik kitünő bort termesztenek. Vasúttal, postával, táviróval és telefonállomással. Kiterjedt kő- és kavicsbányászata teszi nevezetessé.

Apatelit, szulfát-*ásvány,* sárgás földes, néha veséded alakokban; vas-szulfát valószinüleg a következő összetétellel: $4FeO_2.6SO_3.3H_2O$. Páris közelében Auteuil mellett agyagban találják.

Apátfa, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 165 magyar lak., u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Apátfalva, 1. nagyk. Csanád vm. központi j.-ban, (1900) 1255 házzal és 5318 magyar lak., csendőrőrs, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. Határa termékeny, marha- és lótenyésztése virágzó, van dohánybeváltó hivatal, gőzmalom, téglagyár. — 2. *A.*, l. *Bélapátfalva.* — 3. *A.*, nagyk. Nagy-Küküllő vm. szentágotai j.-ban, (1900) 622 német és oláh lak., u. p. Bürkös, u. t. Szentágota.

Apátfalvai apátság. A borsod vm.-i három-bélforrási, sz. Mária mennybemeneteléről nevezett apátság Apátfalván (Abbatia B. Mariae V. in coelos assumptae trium fontium de Beel, seu Apátfalva; más cime ez: Trium fontium de Beel Cumanorum). II. Kletus egri püspök a ciszterci szerzetesek számára alapitotta 1232., nekik adván egri-megyei tizedeinek ötvenedrészét, mit 1240. IX. Gergely és 1253. IV. Ince pápák megerősítettek. 1261. IV. Béla egyik okiratában az apátságról megemlékezik. 1330. Thelegdy Csanád, egri püspök, Kletus alapitó levelét megerősíti, melyből látjuk, hogy a kolostor mellett fekvő Apátfalva ez apátságé volt. Az 1332—37. évi pápai tizedregestrum ez apátságot is megemliti. 1400. az esztergomi érsek hatósága alá rendelték. Virágzott ez az apátság körülbelül 1530-ig, midőn a Perényi Péter által háborgatott szerzetesek elhagyták. Javaikat 1562. a szarvaskői várhoz csatolták, s igy megszünt az apátság. Cimét azonban ma is adományozzák.

Apátgrófok (*abbacomites* v. *abbates milites,* világi apátok), igy nevezték a Martell Károly és más frank királyok által apátságokkal megjutalmazott világiakat, akik leginkább az érdemes katonák sorából kerültek ki.

Apáthegyalja, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1900) 345 tót lak.; u. p. Geletnek, u. t. Geletnek-Szklenófürdő.

Apáthy, 1. *István,* a magyar jogászvilág egyik kitünősége, szül. Hidján, Tolna vmegyében 1829 aug. 29., megh. Budapesten 1889 dec. 4-én. A szabadságharcban mint tüzérfőhadnagy vett részt. A harc lezajlása után egyideig bujdosott, majd a pesti egyetemen folytatta tanulmányait, ahol 1857. jogdoktorrá avatták föl; 1859. pedig ügyvédi oklevelet nyert. Tiz évig tartó ügyvédi pályája alatt a főváros legtekintélyesebb ügyvédjei közé emelkedett és már ekkor kezdett a jogi irodalommal foglalkozni. 1870. a pesti egyetemre a váltó-, kereskedelmi- és nemzetközi jog rendes tanárává nevezték ki és ez időtől fogva nagy számmal jelentek meg kiváló beccsel biró jogi munkái: *A magyar váltójog* (1871), *Polgári törvénykezési rendtartás* (1871), *Kereskedelmi jog* (II. kiad. 1887), *Anyagi és alaki váltójog* (II. kiad. 1886), *Tételes európai nemzetközi jog* (II. kiad. 1888), *Kötelmi jog*; *Kényszeregyezség a csődeljárásban* (M. T. Akadémia kiad., Társ. Tud. Értekezések III. köt. 1. sz.); *A szerzői jogról* (u. o. VIII. köt. 3. sz.) stb. Miniszteri megbizásból elkészitette a kereskedelmi- és váltótörvény tervezetét, az előbbi az 1875. XXXVII., az utóbbi az 1876. XXVII. t.-cikkbe iktattatott, továbbá a csődtörvény tervezetét, melyet az 1881. XXIII. t.-c. tar-

tanára. Ugyancsak ő készítette a magánjogi törvénykönyv tervezetének kötelmi részét (1885), de ennek érdemleges tárgyalása a kodifikáció sorrendjének megváltozása folytán elmaradt. A közforgalom tárgyát képező értékpapirok megsemmisítéséről szóló 1881. XXXIII. t.-c. szerkesztésében is jelentékeny része volt. A M. T. Akadémia 1876 levelező, 1878 rendes tagjává választotta s kötelmi jogi munkáját nagy díjával jutalmazta. Tanári és tudományos irodalmi munkálkodása mellett még a közéletben is kiváló szerepet vitt. A zalavármegyei letenyei kerület 1878. országos képviselővé választotta és az országgyűlésnek egész haláláig tagja maradt. A házban különösen jogi vitákban vett részt. V. ö.: *Matlekovits*, A. István emlékezete, M. T. Akadémia kiad. Emlékbeszédek VI. köt.; *Herich*, A. István, Jogt. Közl. 1889. évf. 50. sz.; *Bozóky*, A. István, Katholikus Szemle, 1890. évf. stb.

2. A. *István, ifjabb*, a hasonló nevű jogtudós fia, orvosdoktor, természetvizsgáló és társadalomtudományi író, a kolozsvári Tudományegyetemen az állattan és összehasonlító állattan ny. r. tanára. Szül. Budapesten 1863 jan. 4-én. Gimnáziumi és egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, ahol 1885. orvosdoktori oklevelet nyert. Rövid orvosi gyakorlat után 1886—1889-ig állami kiküldetésben külföldön tartózkodott, főleg a nápolyi nemzetközi zoológiai állomáson buvárkodva. 1888. a budapesti tudományegyetemen magántanárrá lett. Kolozsvári egyetemi tanárrá 1890-ben nevezték ki. A kolozsvári egyetem rektora és természettudományi karának három ízben dékánja volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1898. levelező tagjává, a belga királyi orvosi akadémia pedig 1905. külföldi tiszteleti tagjává választotta. Tudományos buvárlatai mellett foglalkozik szépirodalommal is és élénk publicisztikai működést fejt ki. Több folyóirat szerkesztője. Tudományos terén főleg a mikroszkopiumos vizsgálatok módszerei, az idegrendszer finomabb szerkezete s általában az összehasonlító szövettan terén végzett úttörő és alapvető munkásságot. Tudományos dolgozatainak száma, melyek részint külföldi és hazai folyóiratokban (magyar, német, francia, angol és olasz nyelven), részint önállóan jelentek meg, megközelíti a kétszázat. Legfontosabb dolgozatai: *Tanulmány a Najadeák szövettanáról* (a Magy. Tudom. Akadémia kiadása 1884); *A magyarországi piócák faunája* (Magy. Tud. Akadémia 1888); Analyse der äusseren Körperform der Hirudineen (Mitteilungen aus d. Zoolog. Station zu Neapel 1888); Süsswasserhirudineen (Zoolog. Jahrbücher 1888); *Állattani előadások, bevezetésül az élettudományba* (Kolozsvár 1892); Contractile und leitende Primitivfibrillen (Mitteilungen aus der zoolog. Station zu Neapel 1892); Das leitende Element in den Muskelfasern von Ascaris (Archiv für mikroskopische Anatomie 1894); Die Mikrotechnik der tierischen Morphologie (Harald Bruhn, Braunschweig 1896, I. köt., S. Hirzel, Leipzig 1901, II. köt.); Das leitende Element des Nervensystems und seine topographischen Beziehungen zu den Zellen (Mitteilungen aus der zoolog. Station zu Neapel 1897); *A rögzíthetőség és a festhetőség különbözősége, mint az élettani állapot változásának jele az idegrendszerben* (Akadémiai Értesítő 1908).

Apáti, 1. nagyk. Arad vm. borosjenői j.-ban, a Leveleslő mellett, (1900) 2959 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Soprős. — 2. *A.*, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1900) 478 magyar lak., postahivatallal; u. t. Szigetvár. — 3. *A.*, Apatin (l. o.) régi neve. L. még az összetételek alatt.

Apáti, 1. *Ferenc*, versszerző a középkor végéről; nevét egy feddő ének versfejei tartották fenn, a Peer codexben. Csipős gúnnyal mutogatja ebben korának henye nagy urait, feszelgő parasztjait, táncba futó leányait, főkép papjait és apáturait, kiknek «számtalan jószágok, kevés zsolozsmájok». Toldy Ferenc a Jagellók korából valónak tartotta, míg Szilády Áron azt hiszi, hogy a benne rajzolt állapotok I. Mátyás korára vallanak. V. ö.: *Régi Magyar Költők Tára I.*

2. *A. Miklós*, ref. lelkész, szül. Debreczenben 1662 jan. 4., megh. u. o. 1724 dec. 24. Elvégezvén szülővárosában tanulmányait, két évig tanító volt, majd 1685 jún. 8. külföldre indult, hol a hollandi egyetemeket, legtovább, két évig (1685 aug. 20.—1687), a leidenit látogatta. Németalföldről 1689 szept. 5-én indult vissza, magával hozván a Tótfalusi Kis Miklós által Amsterdamban kinyomott vallásos könyveknek hazaszállítás végett reábízott példányait. Sok viszontagság érte ezek miatt, s csak sokára juthatott el Magyarországra, hol több helyen való szolgálata után végre 1721-től Debreczenben folytatott papi hivatalt. A teológiában Coccejusnak, az egyházigazgatási elvekben Amesiusnak, a filozófiában Cartesiusnak volt követője. Az orvosi tudományokban is szerzett jártasságot.

Apátia (gör.), a hangulat hiánya, közömbösség, részvétlenség, csak kóros alapon fordul elő, így ideg- v elmebajok kiséretében. L. *Hangulat.*

Apatija, község Varasd vm. ludbriegi j.-ban, (1900) 330 lak., u. p. és u. t. Ludbrieg.

Apátikeresztúr, l. *Apátkeresztúr.*

Apatin, nagyközs. Bács-Bodrog vm. A.-i j.-ban. a Duna mellett, (1900) 2662 házzal és 13,940 lak. (közte 12,115 magyar, 1569 német, vallásra nézve 13,685 róm. kat., 138 izr.); a vármegye egyik legszebb helye; hosszú széles utcái eperfákkal szegélyezettek, a lakóházak csinosak s tiszták s a lakosok rendszeretetéről és jólétéről tanuskodnak; a járás székhelye, szolgabirói hivatal, járásbiróság, telekkönyv, kir. közjegyzőség, csendőrőrs, m. kir. erdőhivatal és erdőrendezőség, közs. polgári fiú- és leányiskola, takarékpénztár, többféle egylet van itt. A. szorgalmas és takarékos lakói igen sok kendert termesztenek, de olajütéssel, kereskedéssel és selyemtermeléssel, azonkívül tégla- és cserépzsindelygyártással, halászattal is foglalkoznak. Azelőtt az eperfa lehulló gyümölcséből a tudovica (tuda = eperfa) nevű szeszes italt készítették; most fasarukat, szalmakalapokat és fűzfakosarakat készítenek. (A kosárfonást szövetkezet vezeti, mely 200 munkást foglalkoztat.) A dunai halászat majdnem egészen az A.-iak kezében van. Termékeny határa 12,172 ha. A. (hajdan Apáti) a legrégibb magyar helységek egyike, melyet Szt. István 1011. a veszprémvölgyi apácáknak adományozott; később a kalocsai érsekséghez tartozott. Gyakran volt kitéve a körül-

lakó főurak támadásainak. Itt verte meg 1514. a Szapolyay János által kiküldött Bánffy Jakab a temesvári csata után még megmaradt és Lőrinc pap vezetése alatt álló parasztlázadókat. A törökök alatt elpusztult; 1749. Grassalkovics kamarai elnök német iparosokat telepített ide; 1755. mezőváros lett. Van gőzhajóállomása, posta- és távirőhivatala. Itt kezdődik az ú. n. római sánc, mely a Tiszáig huzódik, de újabb kutatások szerint nem a rómaiaktól, hanem a jászoktól, gepidáktól, hunnoktól, vagy avaroktól ered. V. ö. *Muhoray*, A-i lelet (Arch. Ért. 17. évf.); *Bászler* és *Becker*, A. és az a-i templom története (u. o. 1898); *Cziráky*, Földsáncok a Bácskában (u. o. 1904).

Apatin-szontai ármentesítő társulat. Alakult 1892. Apatin székhellyel oly célból, hogy az Apatin és Gombos közt a Duna balpartján levő 18,798 kat. holdnyi területet az árvizektől mentesítse. Védőtöltéseinek hossza 25,800 m. A belső vizek levezetését az árterületen a *Szonta-apatini lecsapoló társulat* (l. o.) végzi. 1905-ig 545,739 K-t fordított a munkálatokra.

Apátistvánfalva (ezelőtt: *Istvánfalva)*, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1900) 596 vend és magyar lak., postahivatallal; u. t. Szentgotthárd.

Apatit, foszfát *ásvány*, még pedig foszforsavas mész vagy fluór, vagy klór tartalommal, úgy, hogy fluór-A.-t ($FCa_5P_8O_{12}$) vagy klór-A.-et ($ClCa_5P_8O_{12}$) szoktak megkülönböztetni; egyes változatai pedig a kettőnek izomorf keveréke. Oszlopos vagy táblás hatszöges rendszerbeli kristályokban, fennőve vagy bennőve, elég gyakori, de még gyakoribb szemcsés, rostos vagy földes tömegekben és akkor nem A., hanem *foszforit* a neve (l. o.). Kristályai félméter hosszuak, de mikroszkópos kicsinységüek is lehetnek. Vannak színtelenek, fehérek, de gyakrabban sárgásak, zöldek, kékek, vörösek; utóbbiakon dichroizmust is észlelhetni. Néha átlátszó, többnyire azonban csak áttetsző vagy egészen átlátszatlan. K. 5; fs. 3·16—3·22. Hazánkban nagyobb kristályok nem találhatók; a legszebbek a Gotthardhegységből, a Zillerthalból, a salzburgi Alpokból (Untersulzbach), Schlackenwaldból ismeretesek. Igen nagy kristályokat hoznak Arendalról, Suarumról, New-York államból (Hammond) és É.-Amerika egyéb helyeiről. — A *frankolit* vesédedforma A. Devonshireből; a *moroxit* szemcsés mészkőben bennőtt kékszínű A. (Arendal, Pargas); a lazur-A. kékesfehér A. Szibériából; a mangán-A. mangántartalmu kékeszöld A. (Argentinia); a spárgazöld v. borsárga színű, steatitpalában (Zillerthal, Greiner) bennőtt A.-nak *spárgakő, asparagolit* a neve.

Apátka (ezelőtt: *Opáka)*, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1900) 197 tót, német és magyar lak.; u. p. és u. t. Kassahámor. Bányászatát l. *Aranyidánál.*

Apátkeresztúr (ezelőtt: *Apátikeresztúr)*, kisk. Bihar vm. margittai j.-ban, (1900) 456 magyar és oláh lak., vasúti állomás, távirőhivatal; u. p. Vedresábrány. A hagyomány szerint a község fölötti dombon a veresbarátok kolostora állott, az 1241. elpusztult Apát nevű falu helyén.

Apátlévna, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1900) 265 tót lak.; u. p. és u. t. Nagysándori.

Apátmarót, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1900) 347 tót és magyar lak.; u. p. Egyházmarót, u. t. Egeg-Szalatnya. Már 1135. említtetik; ma a ciszterecitáké.

Apátnő *(abbatissa)*, egyes női kolostorok elöljárónője. Az élethossziglan megválasztottakat a püspök benedikálja. Lelki joghatóságuk nincsen.

Apátnői jelvény, a heraldikában a címerpajzs mögött merőlegesen álló pásztorbot, melyre a sisaktakarónak megfelelően fátyol van kötve.

Apatosaurus, őskori állat, a Dinosaurusok faja, l. *Dinosauria.*

Apatovac, adóközség Belovár-Kőrös vm. kőrösi j.-ban, (1900) 899 horvát-szerb lakossal, erdős völgyben fakadó égvényes sós savanyuvízzel, mely mint üdítő ital Horvátországban nagyon el van terjedve; a forrás tulajdonosa a magyar királyi kincstár. U. p. és u. t. Kőrös.

Apátság, eredetileg az apát (l. o.) vezetése alatt álló kolostor és területe. Később világi papok is nyertek adományul és kitüntésül A.-ot, apáti címmel és a jelvények használati jogával. Magyarországon a XI—XV. sz.-okban alapított A.-ok legnagyobb része a török hódoltság alatt megszünt, de címüket a király adományozza. Az A.-ok eszerint vagy valóságosak, t. i. joghatósággal és javadalommal bírnak (reales), v. címzetesek (titulares).

Az A.-i birtokokat az apátok kötelesek megőrizni, az elidegenitetteket visszaszerezni, adósságuk fejében javaikra végrehajtás nem, csak birói zárlat kérhető. A magyar reális A.-ok közt legnevezetesebb a pannonhalmi bencés fő-A. (egyszersmind püspöki joghatósággal), mely alá négy fiók-A. tartozik: a zalavári, bakonybéli, tihanyi és dömölki (Czelldömölk); továbbá az egyesült zircz-pilis-pásztó-szentgotthárdi ciszt. A.; a világi A.-ok közül reálisak a kapornaki, szentjobbi, tapolczai (egri egyházmegye), lekéri, vaskai, széplaki (kassai egyházmegye) A.-ok; magáncsaládi kegyuraság alá tartoznak a hahóti, jáki, peczöli; az első a veszprémi, az utóbbi kettő a szombathelyi egyházmegyében.

Apátújfalu, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1900) 440 magyar lak., postahivatallal; u. t. Balassagyarmat.

Apatura *Fabr.* (állat), l. *Színjátszó pille.*

Apaturia (gör.), három napig tartó ünnep Athénben, amikor a gyermekeket ünnepélyesen fölvették a phratriák (phylék), vagyis a négy athéni törzs egyikének jegyzékébe. Az A. egyszersmind állami ünnepi áldozatokkal volt egybekötve s a pyanopsion (október-november) hónapban tartották.

Apátvarasd (ezelőtt: *Varasd)*, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1900) 372 német lak.; u. p. Ráczmecske, u. t. Pécsvárad.

Apayao, harcias maláj törzs a Filippi-szigetek Lucon szigetének északi részén, a Rio Apayo folyó területén. Magas cölöpépítményekben laknak, tengerit, dohányt és kakaót termelnek. Vallásuk az ősök kultusza.

a. p. C. a. m. *anno post Christum* (lat.), Krisztus születése utáni évben.

Apcz, virágzó nagyközs. Heves vm. hatvani j.-ban, (1900) 2071 magyar lak., kik jó bort ter-

[illegible] Van itt vasút, posta s távíró. Regente az [illegible] birtoka volt s ezen a néven már 1458 említik. I. Mátyás király, kinek itt vadászkastélya volt, a helységet szabadalmakkal látta el. Ma a gr. Ráday és Teleki családok birtoka.

Apeczka-havas, 1504 m. magas havas neve. A Tarac és a Szopurka völgyei közt van, a máramarosi havasokban.

Apedeusia (gör.) a m. műveltség hiánya; *apedeutikus*: tanulatlan, oktalan.

Apeiba *Aubl.* (növ.), a Tiliaceae (hársfafélék) nemzetsége. Amerika forró éghajlata alatt 5 faja él. Az *A. tibourbon* Aubl. a braziliaiak «jangada»-ja. Könnyű fáját vízi járóművekre használják.

Apeldoorn, járási székhely Geldern németalföldi kerületben, az A.-i csatorna és vasút mellett, (1906) [illegible] lak., papirgyárakkal. Közelében van Loo kir. kastély szép parkkal.

Apella, Horatiusnál egy könnyen hivő zsidó neve; innen eredt a közmondás: «Credat Judaeus A., non ego». (Higyje el A. zsidó, én nem hiszem.)

Apelles, a legünnepeltebb görög festő a Kr. e. IV. sz. második felében. Kolofonban született, sokáig élt Efezosban; már mint híres művész vándorolt Sikionba, hogy annak kitünő festőiskolájában, Pamphilos mester oldalán magát tökéletesítse. Majd Makedóniába ment, ahol Fülöp királynak és Nagy Sándornak udvari festője lett. Művei egytől egyig elvesztek, csak a sok adomával kevert irodalmi tudósítások alapján itélhetünk róluk. Leghiresebb képe az Aphrodite Anadyomene, melyet a kosi szentély számára festett, ahonnan Augustus Rómába vitte. Az istennőt meztelenül ábrázolta, amint a tenger hullámaiból kikél és hajfürtjeiből a vizet kicsavarja. Festésénél halandó szépségeket használt modellül. Istenképei közül említendő még Artemis, áldozó hajadonoktól körülvéve. Allegórikus természetü a Rágalom, mellyel irigyei ellen védelmezte magát és melyet Lukianos leirása után Dürer és Botticelli újra megfestettek. Kiváló az arckép-festésben. Ismételten festette meg Nagy Sándort, Fülöpöt, korának kiváló hadvezéreit. Leghiresebb volt Nagy Sándor képe, mely az efezosi Artemis-templom számára készült és a nagy királyt a villámszóró Zeus képében ábrázolta. Ezért állítólag 20 arany talentumot (1.200,000 K-t) kapott. Női arcképe a Pankaspeé, Nagy Sándor kedveséé. A. kerülte a nagy kompoziciókat; a természet hű utánzásában, a jellegzetesnek éles megfigyelésében volt ereje. Műveit valami elérhetetlen báj jellemezte, ezt a *charis*-t dicsérik rajta szüntelen a régiek. Nagy újítása a lazurfestés alkalmazása. Elméleti munkát is írt a festészetről. V. ö.: *Wustmann*, A. Leben und Werke (Leipz. 1870).

Apen, oldenburgi község, (1905) 4823 lak., húsárúgyárral.

Apenautismos (gör.), l. *Abannatio*.

Apenninek, a róla elnevezett félszigeten 1190 km. hosszan, 30—135 km. szélességben végighúzódó hegység, amely a félsziget alakját is megszabja. Igazi zónákra bontható eurázIai hegylánc, amelynek meredek belső oldala a Tyrrheni-tenger felé tekint, külső oldala pedig az Adriai-és Ioni-tengerre. É.-on az Alpokkal, D.-en Szicilia szigetén át az afrikai Atlasz-hegységgel van kapcsolatban. Zónái közül a *kristályos zóna* nagyrésze a Tyrrheni-tengerbe sülyedt, csak egyes magokban maradt meg. Ezen a zónán belül következik egy hatalmas *vulkánikus zóna*, ez Firenze tájától az Etnáig követhető. Egy másik vulkánikus zóna kint van a tengerben kis szigetek alakjában, ehhez tartozik a Lipári szigetsor is. A mészkőzóna nem egységes szirtekben van meg, mégis az Abruzzokban ez hordozza a legmagasabb csúcsokat. Eredetileg az Alpok középső mészkőzónájából fejlődött ki. Legkívül következik az A. legszabályosabban kifejlődött zónája, a *fliss* vagy *homokkőzóna*, olaszosan *macigno*, amely épúgy vezérvonala az A.-nak, mint a Kárpátoknak. A Pó síkságából kiindulva végighúzódik az Adria mentén, a Tarentói-öbölnél megszakad, de újra megjelenik Szicíliában és megvan a folytatása az Atlaszban is. Ugyanolyan korú és kifejlődésü ez a homokkő, mint a kárpáti fliss, petrografiailag is nehéz megkülönböztetni tőle. A hegység alkatára nagy jelentőségüek a hatalmas törések. A belső oldalon *ústszerű besülyedéseket* találunk, amelyekkel egész fiatal korban, a pliocénban, lesülyedt a Tyrrheni-masszivumnak nevezett őshegység és csak rögökben maradt meg. A kiálló rögök közé benyomult a tenger, homokturzással kikerekítette és így keletkezett a karéjos partalakulás. A. töréseinek másik fajtája a hegységet keresztirányban vagdosta össze; különösen jellemző ez az Abruzzoktól D.-re, amely területen nem is lehet többé hágókról, csak átjárókról beszélni. Az A. láncát könnyebb áttekintés végett 3, szerkezetileg is indokolt részre oszthatjuk, ú. m.: 1. *Északi-A.*, a La Bocchetta hágótól (Genova felett) az Adriai-tengerbe ömlő *Metauro* folyóig; 2. *Középső-A.*, a Trontótól a *Sangro* folyóig, ettől D.-re pedig következik a *Déli-A.* és folytatódik Szicilia szigetén is.

1. *Északi-A.*, kezdődnek a *La Bocchetta* hágónál, ahol a hegységben átfordulás (torzió) van, t. i. a rétegek átfordulnak s a hegység belső oldala a Liguri-tenger felé néz, míg az Alpokban a Pó síkságából emelkedik ki a meredek, kristályos kőzetekből álló belső oldal. Egyszerre széles zónában jelennek meg a *Liguri-A.* eocénkori homokkőláncai, amelyek kulisszaszerüen sorakoznak egymás mögé. Az első kivégződik a *Speziai-öbölhöz*, ennek tulajdonítható, hogy Spezia Itália legfontosabb hadi kikötője lett. A második lánc lemegy *Carrara* tájáig s ott az *Alpi Apuani* kristályos röge előtt végződik el; a harmadik *Monti Albani* néven Firenze tájáig követhető, ezen a láncon vezet át a közlekedésre nagyjelentőségű *La Cisa* hágó (1041 m.). A következő lánctól a *pistojai medence* választja el, ezzel veszi kezdetét az a gyönyörű hosszanti völgy, amely a Középső-A.-en át a Nápoly körül fekvő síkságig követhető. A pistojai medence Firenze fölött széles lapállyá terül szét. Mögötte vonul el a következő lánc, amely az Arno kanyarulatát szabja meg s az *Umbriai halomvidékben* végződik. Ettől kezdve a homokkőláncok összefüggő vonulatban kisérik az A.-ket és lassan simulnak el a Pó síksága és az Adriai-tenger felé, merev, egyenes vonalban, amelynek mentén vezetett végig a *Via Aemilia* Piacenzától Bolognán át Riminiig. A *Metauro* folyón túl megválto-

zik a szerkezet, azért evvel határolhatjuk el az Északi-A.-et.

2. A *Középső A.*-ben nem a homokkő viszi többé a főszerepet; a Tevere forrásvidékén kezdetét veszi a mészkőzóna, eleinte csak szirtek alakjában, de a szirtek mind nagyobb arányokat öltenek s a *Monti Sibillini*-ben elérik a 2470 m.-t. Ennek déli lábánál mély, szakadékszerű elvágódás van keresztben, a *Tronto* folyó völgye, amelyen túl egyetlen nagy mészkőkomplexummá alakul át a zóna az *Abruzzok* tömegében. Ennek alapján a *Középső A.* ismét 2 darabra oszlik: a Trontotól É.-ra levő részt nevezzük *Római A.*-nek, attól délre a Sangroig *Abruzzoi A.*-nek. A Középső A.-re jellemző az a két hatalmas hosszanti völgy, amelyeknek egyike a pistojai medencével kezdődik, aztán folytatódik a *Chiana* völgyben, amelyen át hajózó csatorna köti össze az Arnót a Teverével, benne folyik egy darabon a *Tevere* s tovább a *Sacco* és *Garigliano*, amelyekkel kiérünk a nápolyi Campaniára. Ez az út azért nagy jelentőségű, mert míg a tenger partján a rettegett *Pontini mocsarak*, az ú. n. *maremmák* lehetetlenné teszik a közlekedést, itt minden hágó nélkül juthatunk el Firenzéből Nápolyba. A vasút is ezt az utat követi. A másik hosszanti völgy jelezve van előbb a Tevere felső folyásával, azután medencék sorozatával, ú. m. a *folignoi*, *rieti* medencékkel, míg az Abruzzokban csak mint hatalmas szinklinálist találhatjuk fel. A *Római A.* a hegység legzordabb része, a *Monti Sibillini*-ben a hóhatár fölé emelkedik s glaciális jelenségek fejlődtek ki. A külső oldal felé a homokkőláncok folytonosan alacsonyodva kiérnek a tengerig s az egyhangú, konkordáns partvonalon a folyók párhuzamos futással ömlenek a tengerbe. Egyetlen változatosság az *Anconai mészkő* szirt, amely az A. rendszerére idegen tag, kiképződése Dalmáciára utal. Az *Abruzzoi A.* (l. *Abruzzok*) legjellemzőbb része az a mészkődarab, amelynek K.-i peremén emelkedő Monte Corno hordja Itália legmagasabb csúcsát, a Gran Sasso d'Italiát (2921 m.). A mészkőszirtes vonulatának tájképileg legszebb darabja a *Monti Sabini.* A Középső A. *kristályos zónája* egypár rög alakjában van meg, ilyenek Spezia táján az *Apuani Alpok* (l. o.), a *Pisai hegyvidék*, az Ombrone folyóig terjedő *Sienai hegyvidék*, veleszemben Elba, *Monte Christo* s még egynéhány apró sziget. A vasércek nagy mennyisége miatt ősidők óta bányászat folyik benne, ez a vidék szolgáltatja a «terra sienát», valamint az okkerfestéket is. Kristályos magokból áll a *Monti Lepini* is, de vannak rajta mezozoosz korú mészkövek is. Legimpozánsabb méretekben van kifejlődve a *vulkánikus zóna.* Első tagja az Ombronetól délre az *Amiata* vulkán; az alacsony, de nagy területet borító tufa és láva területből emelkednek ki a *Bolsena, Viso* és *Bracciano*, kráterükben egy-egy tekintélyes mélységű tóval. A tufa takarónak a Tevere által levágott darabjai a római *hét halom*, amelyen a város épült; a Rómától É.-ra levő halomvidék, a *Campagna*, szintén tufaterület. Hatalmas vulkán Rómától délre a *Monti Albani*, kráterében még három kialudt vulkánnal, legnevezetesebb a *Monte Cavo.* Klasszikus helye a vulkánizmusnak a *Vesuvio* (l. o.), tőle Ny.-ra *Pozzuoli* környékén a *Campi Flegrei* s ennek folytatásában *Ischia* és *Procida* szigetek. Pozzuoli közelében épült az ókorban a *Serapeum*, amely nagyszerű példáját mutatja a földkéreg himbáló mozgásának. A ma is állandóan működő vulkánosság és a számos olaszországi földrengés tanusítja, hogy az A. vidéke ma is mozog.

3. A *Déli A.*-ben jut leginkább érvényre a kristályos zóna. Erősen össze van töredezve, keresztirányú vetődések, árkok szabdalják, miért is a közlekedés elég könnyű. A kristályos kőzetek között ezek a vetődések hoztak létre 3 csoportot, az É.-i legnagyobb rész a *Dolce Dorme* csúcsban 2200 m. magasságot ér el. Általában lekopott, elegyengetett terület, sehol sem találunk meredek csúcsokat. A belső oldalon a vulkáni zóna részben a tengerben van meg, a Lipari szigetekben, részben a hegység külső lejtőjén, ilyen helyzete van a *Volture* vulkánnak a homokkőláncok között, ami az eurázíai hegyrendszerekben egészen kivételes. A külső lejtő triasz- és júra-korú mészkövekből és homokkőből áll, nem igazi *macigno.* A Tarantói-öbölben lesülyed és csak Szicilia szigetén van meg a folytatása (l. o.). *Apulia* félsziget táblás területe idegen tag, talán az Epirusi láncoknak folytatása, hasonlóképen nem tartozik az A. rendszeréhez a *Gargano*-félsziget, amelyben a *Dinaridák* egy darabját találjuk fel. Ennek a D.-i résznek különösen jó parttagozottsága van az árkos vetődések miatt.

Irodalom. Deecke, Der Geologische Bau der Apenninhalbinsel und die Schweremessungen 1907; Almaggia, L'Appennino centrale e meridionale, Venezia 1907; Biasutti, Le salse dell'Apennino Settentrionale, Mem. G. 1908; De Lorenzo, Studi di geologia nell' Apennino meridionale, Napoli 1897; Cortese, Descrizione geologica della Calabria, Roma 1895.

Apenrade, járási székhely Schleswig porosz közigazg. kerületben, a Kis-Belt egyik 11 km. hosszú és 3 km. széles öblénél, szép kilátású erdős hegylánctól környezve, (1905) 7023 lak. Nagy ló- és szarvasmarha-vásárokkal, tengeri hajózással, sör-, gép- és orgonagyártással. Tengeri fürdő. 1864. óta a poroszoké.

Apepsia v. *achylia gastrica* (gör.), gyomorbaj, melyre nézve jellemző, hogy a gyomornyálka hártyája se sósavat, se pepszint, se oltót nem termel és gyomornyálka elválasztása is szünetel. Oka vagy ideges természetü (a gyomormirigyeket ellátó idegek működésének szünetelése), vagy pedig a gyomor nyálkahártyájának sorvadása. Míg a bélműködés pótolja a gyomorelválasztást, addig többnyire tünete sincs a bajnak; hosszabb idő múlva azonban bélhurut tünetei jelentkeznek. Kezelése egyrészt a pepszin és sósav mesterséges pótlásával, másrészt pedig diétával történik.

Aper (lat.) a. m. vadkan.

Apera *Adans.* (növ., *Anemagrostis* Trin. széltippan, szellőperje), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza, melynek 2 faja van Európában és Ny.-Ázsiában. Az *A. spica venti* Beauv. vetésben szórványosan előforduló, szétterpedt bugájú gyom, mely néhol ártalmas, másutt meg a futóhomok megkötésére szolgál. Az *A. interrupta* Beauv. bugája keskeny.

Aperçu (franc., ejtsd: aperszü) a. m. áttekintés, tervezet, megfigyelés; aforisztikus gondolat, szellemes ötlet.

Aperea (állat), a tengeri malac egyik faja, l. *Tengeri malac.*

Aperientia v. *aperitiva* (lat.). Oly gyógyszerek, melyek gyengén hashajtók, a belecsatornát tehát megnyitják. Az aperitiva étvágyjavítót is jelent. L. *Hashajtó szerek.*

Aperiodikus (görög), a csillapított rezgő mozgásnak (l. o.) az a határesete, amikor a csillapodás oly nagy, hogy a mozgás az első félrezgés alatt már elhal. A. az olyan galvanométer, amelynek mágnese v. tekercse az áram bekapcsolása után lengések nélkül áll be új egyensulyi helyzetébe.

Apertio (lat.). Mint műszó a kat. egyházi liturgiában jelenti: 1. az orr és a fülek szimbolikus megnyitását a szt. keresztségben hamuval való érintés által. Azt jelképezi, hogy a megkereszteltnek lelki érzékei az Isteni kinyilatkoztatás felvételére a keresztség által természetfölötti képességet nyernek. 2. A kinevezett bíborosoknál a szájnak elzárása és nyitása külön konzisztóriumban történik előírt szertartások mellett. A szájnyitás után kapja meg a pápától a gyűrűt és a titulust.

Apertométer, l. *Mikroszkóp.*

Apertorium (lat.), tágítóeszköz (sebészet).

Apertura (lat.), a geométriai optikában 1. valamely sugárkúp nyilásszöge, 2. valamely lencse (foglalat ernyővel le nem fogott) felületének átmérője. Numerikus A. *Abbe* után a lencsére eső sugárkúp fél nyilásszöge sinusának szorzata a közeg törésmutatójával. A mikroszkop elméletében (l. o.) nevezetes mennyiség. L. *Feloldóképesség.*

Apertus (lat.) a. m. nyilt. *Apertum feudum*, megnyilt, megüresedett hűbér. *Aperto termino*, a határidő kitűzésével. A. az *orgonaépítésnél* a nyilt sipokat jelenti.

A peso (ol.), l. *Peso.*

Apet, Theba, Egyiptom egykori székesfővárosának egyiptomi neve.

Apetalae (növ., *szirmtalanok*), Endlicher rendszerében a kétszikűek egyik alosztálya. Az idetartozó növényeknek vagy nincs szirmuk vagy pedig külön párta és külön csésze nem különböztethető meg rajtuk. E többi esetben a porzókat és a termőt körülvevő levelek *leplet* (perigonium) alkotnak.

Apex (lat.), 1. a régi Rómában a Pontifex Maximusnak hegyes süvege, mint a papság fenségének jelképe, ezért Horác fenséget, tiszteletet és tekintélyt ért alatta.

2. Az *asztronómiában* Schiaparelli óta az ég ama pontja, mely felé a Föld pillanatnyilag mozog, tehát a momentán földsebesség célpontja az égen. Ha arccal a Nap felé fordulunk, akkor az A. mindig jobb kezünk irányába esik, tehát reggeli 6 órakor delel, esti 6 órakor pedig a meridián legalsóbb pontját foglalja el. Diametrikusan szemközt fekvő pontja az Anti-A. nevet viseli. Mindkét pont a hullócsillagok elméletében bir fontossággal, amennyiben a tünemény szaporasága legnagyobb (kb. 36-szoros), ha az A. éppen delel, míg a csillaghullás minimuma akkor van, ha az anti-A. delel. Innen az előbbi pontot meteornapnak is szokás nevezni. Ezzel megegyezik az a tapasztalat, hogy a csillaghullás az esti órákban gyérebb, a reggeli órákban ellenben a legsűrűbb. Hasonló értelemben szólunk a bolygórendszernek v. a Napnak A.-éról is, amennyiben a Nap is bolygóival együtt haladó mozgással bir a többi állócsillagokhoz képest. E mozgás A.-e, azaz jelenlegi sebességének iránya a Hercules csillagkép felé irányul. A Nap e haladó mozgásának sebességét spektroszkópiai megfigyelésekből a Doppler-féle elv alapján először *Kövesligethy* határozta meg, ki ezt 63·8 km.-nyinek találta. Newcomb ujabb kutatásai alapján ez a sebesség csak 16·4 km. másodpercenként.

3. *A növénytanban* A. hegye, csúcsa vagy teteje valamely növényszervnek, tehát az alappal szemközt levő rész.

Apfelstedt, a Gera baloldali mellékfolyója Koburg-Gotha szász hercegségben; a thüringiai erdőben ered s Möbisburg mellett a Gerába ömlik, Georgenthal mellett egy ága a Weser területére szakad.

Aphaia, görög istennő, l. *Britomartis.*

Aphaniptera, *Siphonaptera* (állat), a rovarok egyik rendje. Az idetartozó rovarok szárnyatlanok, szájrészeik szívók és szúrók, átalakulásuk teljes, lárváik lábatlanok; emlősökön és madarakon élősködnek. Egyetlen családjukat a *bolhafélék (Pulicidae)* alkotják. L. *Bolhák.*

Aphanizomenon *Morren* (növ.), a Nostocaceae családba tartozó moszatgénusz, melynek egyetlen faja, az *A. flos aquae (L.) Ralfs*, ha nagy mennyiségben jelenik meg, álló vizeink felszinét kékeszöldre festi. L. *Vízvirágzás.*

Aphanomyces (növ.), a *Saprolegniaceák* családjának egyik neme. Arról nevezetes, hogy ennek egyik faja, melyet Schikora *A. astaci* névvel jelölt, okozza a rákpestist (l. o.).

Apharidák, Aphareus messenei király fiai, Idas és Lynkeus, l. *Idas.*

Aphasia, l. *Afázia.*

Aphelandra *R. Br.* (növ.), az Acanthaceae (Akantuszfélék) család génusza. Cserjék, szép, az erek mentén fehérrel vagy sárgával tarkított, nagy, tojásdad-lándzsás levelekkel, a levél tövében vagy a szár csúcsán álló virágfüzérrel, többnyire szépszínű murvalevelekkel. Amerika forró tartományaiban mintegy 60 faja él; dísznövényül melegházakban is ápolják. Legkedveltebbek: az *A. nitens Hook* és *A. sulphurea Hook.*

Aphemia, l. *Beszédzavarok.*

Aphidae (állat), l. *Levéltetvek.*

Aphis (állat), l. *Levéltetvek.*

Aphlogistica, l. *Aflogisztikus.*

Aphodius *Ill.* (állat), a lemezescsápú bogarak egyik neme. L. *Ganajturók.*

Aphrodisia (gör.), Aphrodite tiszteletére tartott ünnepélyek. *Orvosi* jelentését l. *Afrodizia* alatt.

Aphrodisiaca (gör.). A gyógyszertanban ama gyógyszerek csoportját nevezik így, melyek különösen a férfi gyengült nemzőképességét emelni, a megszüntet felidézni alkalmasak. Ily hatást tulajdonítanak a borsnak, sáfránnak, szerecsendiónak, a vaskészítményeknek, foszfornak, castoreumnak, a strichnos-készítményeknek s a kőrisbogárnak. E két utóbbi gyakran szerelmi bájitalok alkotórésze

is volt különösen Olasz- és Franciaországban (diavolini, pastilles galantes), ezért számos mérgezésnek voltak okozói. A strichnos-készítményeknek ily hatását letagadni alig lehet, ép úgy a vasét sem, mely utóbbi az általános táplálat javítása útján indirekt hat, míg a kőrisbogár a húgy-ivarszervek gyuladását vagy erős izgalmát idézvén elő, legtöbbször fájdalmas erekciókra vezet. Minden gyógyszernél többet lehet ez irányban elérni a táplálás javításával, a szabad levegőben való mozgással, a szellemi munka csökkentésével, racionális életmóddal, tengeri fürdővel, erélyes hidegvízkurával, gyakran az ivarszervek helybeli kezelésével.

Aphrodite (latinul *Venus)*, a görögöknél a szerelemnek és a szépségnek istennője. Homerosnál Zeusnak és Dionénak leánya. Hesiodos szerint a tenger habjából támadt, midőn a Kronostól kiherélt Uranosnak nemzőszerve Kythera szigete mellett a tengerbe esett (innen A. melléknevе: kytherai, cytherei istennő); a tenger habjából kiemelkedő A. (görögül A. Anadyomene) azután Cyprus szigeténél szállott partra (ezért cyprusinak, kyprosinak is hívják A.-t). A tenger habjából felmerült istennő mondája keleti eredetü és Elő-Ázsiából jutott a görögökhöz. A sziriai A.-t a monda szerint galamb költötte ki abból a tojásból, melyet halak az Eufratesben találtak és a partra toltak. A. egész tisztelete görög és keleti vallási elemeknek korai vegyületéből keletkezett. Az előázsiai régi semita népek Astarte (Astar, Istar, Astoret) néven tisztelték a növény- és állatvilágban tapasztalható termékenységnek előidézőjét, ki a földön minden életet nedvességből fakaszt. A görög szellem átalakító hatása alatt a női termékenységet megszemélyesítő Astartéból idealizálva a szerelem istennője lett. Egyaránt uralkodik isteneken és embereken, övében van összegyüjtve mindaz a csábos erő, bűbájos varázs, melynek senki sem állhat ellen. Ő a legszebb az istennők között, a szépségversenyben Páris neki ítéli oda az aranyalmát. Az Odysseiában Hephaistosnak felesége, de azért mindenképen Arest szereti. Ő adja a halandó nőknek a szépséget, mely szerelemre, családalapításra indítja a férfiakat s így A. megteremtője és oltalmazója lesz a családnak, az egész községnek; ily minőségében kapta a *Pandemos* nevet. Később az A. Pandemos jelentése megváltozott s az érzéki szerelemnek, az utcai kéjnek lett kifejezője, megszemélyesítője, akivel ellentétben a tiszta szerelmet *A. Urania* képviseli; ettől kértek a nők családi boldogságot, gyermekáldást, míg a hetairák, a kéjhölgyek A. Pandemosban tisztelték védőasszonyukat. A. tisztelete a görögök között általánosan elterjedt, legjobban mégis a tengermelléki városokban tisztelték; ő, a tenger szülötte, ugyanis különös védelmében részesítette a hajósokat s kedvező utat biztosított nekik a tengeren. Ily minőségében szent állata a delfin; egyébként kedvelt állatjai a galamb, veréb és nyúl (az ókoriak hite szerint a legszaporább állatok), a kos és a hattyú; a virágok közül jelképei a rózsa, mák, mirtusz, gránát és alma. Kiséretét teszik a Horák, kik minden bimbót viránggá fakasztnak, a Charisok, Peitho (a szerelmes rábeszélés), Pothos (a szerelmi vágy), Himeros (az epedés), továbbá Eros (l. o.). Anchisesnek Aeneast szülte. Ünnepeinek neve Aphrodisia. A rómaiak *Venus* (l. o.) néven tisztelték.

A *képzőművészetben* A. nagy szerepet visz. Keleten ábrázolásának legrégibb és legelterjedettebb tipusa meztelenül mutatja az istennőt, amint két kezét két emlőjére szorítja, avagy egyik kezét lebocsátja, másikban meg galambot tart, vagy ölét takarja vele. Ezeknek a szobrocskáknak kivitele általában kezdetleges. A görög művészet első, ú. n. archaikus korából való, szintén nagyobbrészt még primitiv szobrocskák teljesen felöltöztetve ábrázolják az istennőt, amint két kezét mellére szorítja, vagy úgy, hogy az egyikkel ruháját fogja, a másikat meg, rendesen valami attributummal (galamb, alma, virág), melle elé tartja. Pheidias századából két nagy mesternek A.-szobráról van tudomásunk. Maga Pheidias aranyból és elefántcsontból készítette A. Urania szobrát Elis számára, melyben az istennő egyik lábát teknősbékára (állítólag a háziasság jelképe) teszi; ez a szobor elveszett. *Alkamenesnek* (l. o.) ú. n. kertekbeli A.-je ugyan szintén elveszett, erről azonban fogalmat alkothatunk magunknak azon másolatok nyomán, melyeket erre a híres műre szoktak visszavezetni és melyek közül a párisi Louvreban levőt *1. ábránk* is bemutatja. A. itt is még ruhásan van ábrázolva, de az testéhez tapadván, már elárulja formáinak szépségét. A IV. sz. alkotta meg A.-nak azon tipusait, melyek az istennőt teljesen meztelenül, szépségének leplezetlen bájában mutatják be. Ilyen szobrot alkotott legelőször Skopas, ezt azonban csak híréből ismerjük; kortársának, Praxitelesnek az ó-korban csodált A.-jéről, melyet a *knidosiak* számára faragott, azonban szerencsénkre több másolat maradt, melyek közül a müncheni Glyptothek példányát szemlélteti *2. ábránk*. Az istennő meztelensége megokolt: fürdőbe készülvén szállni, leteszi éppen ruháját és a közben ösztönszerüleg eltakarja jobbjával ölét. Evvel rokon, kiváló ábrázolása A.-nak a *capitoliumi* (Róma, Museo Capitolino) remek szobor, melynél az istennő utolsó ruhadarabját már letette a mellette levő vázára és baljával ölét, jobbjával mellét takarva, félénken tekint oldalt; a testnek formái rendkívül életteljesen és lágyan vannak mintázva, annyira, hogy többen eredeti görög munkának tartják. Ez a szobor, mely már lysipposi modorban van komponálva, átvezet a hellenisztikus Nagy Sándor utáni korba, mely különös kedvét lelte a meztelen női A.-szobrokban. Ezek közül megemlítjük a *Medici-féle* A.-t (Firen-

1. ábra.
Alkamenes Aphroditéje.

ben, mely már nem indokolja a ruhátlanságot, az istennő ugyan szintén védőleg tartja maga elé két kezét, de azért érezzük, hogy ez a kacér nő nem bánná, ha bájait meglesnék. *Guggolva*, fürdőjelenetben ábrázolta A.-t a III. sz. beli Doidalsas, ennek A.-képmásának szintén több, kedveltségéről tanuskodó másolata jutott ránk (pl. Párisban és a Vatikánban). Ilyen, már genreízű ábrázolások voltak a kagylós A., vagy a saruját oldozó A., mely utóbbinak egy kis bronzmásolata hazánk terén is előkerült (Pécs). Ugyancsak a hellenisztikus kornak alkotása a népszerű *melosi A.*, vagy mint tévesen emlegetik, a *milói Venus*, a párisi Louvrenak gyöngye, mely melléknevét lelőhelyétől, Melos szigetéről kapta. Két karja letörött, s a sok kisérlet ellenére sem sikerült még oly kiegészítésüket javasolni, mely megfejtené, miként akarta a művész az istennőt ábrázolni. Az érett női szépség ez utólérhetetlen plasztikai kifejezését *mellékletünk* mutatja. A félig ruhás A.-szobrok közül megemlítjük még a rokon capuai Venus-tipust. A dombormüves ábrázolások közül, melyek szintén gyakran foglalkoznak az istennővel és mitoszával, csak egyet emelünk ki, a legremekebbet, melyben eredeti, végtelenül bájos görög alkotás jutott ránk: a római Museo Nazionaleban levő ú. n. *ludovisi trónust*, mely hátsó támláján A. Anadyomenet ábrázolja, amint vizes, testhez tapadó ruhában kiemelkedik a tengerből s a Horák fogadják; a trónus oldaltámláin egyfelől az érzéki szerelmet jelképező meztelen, fuvolázó hetairát, másfelől a tiszta szerelmet szimbolizáló ruhás menyasszonyt látjuk, amint tömjént gyujt A. Uraniának. Az A.-tipusok rendkívül gazdag és változatos sorozatait őrizték meg számunkra a nagy szobrászat alkotásait másoló kis bronz- és terrakottaszobrocskák. Éremképeken is gyakran szerepel A. Az antik festészet szintén kedvelte a szerelem istenasszonyának ábrázolását, de ennek alkotásai, mint tudjuk, elvesztek számunkra. Legmagasztaltabb képe Apellesnek (l. o.) A. Anadyomenéje volt Kos szigetén. A nagy festészet nagyon halvány tükörképét nyujtó antik falfestészeti maradványok Pompejiben többször ábrázolják A.-t, rendesen Ares társaságában. A fekete alakos vázaképeken ritkábban szerepel A. (egy szép genovai hydria úgy ábrázolja, amint Eros és Peitho jelenlétében a tengerből kiemelkedik), annál sűrűbben fordul elő a piros alakos vázákon: hol hattyú viszi, hol kecskebakon nyargal, máskor Erosok viszik kocsiját, majd toilette közben látjuk, vagy fentemlitett kísérete társaságában; igen kedvelt tárgya a vázafestésnek Páris itélete s a trójai háborúnak más jelenetei is, melyekben A. szerepel.

[illegible] The cults of the Greek states, Aphrodite II. köt., London 1896; J. J. Bernoulli, Aphrodite, Leipz. 1873; Roscher, Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie, I. köt.: [illegible] Furtwängler], u. o. 1884–86; Pauly-Wissowa, Realencyklopädie d. class. Altertumswissenschaft, I. köt., Stuttgart 1894.

Aphrodite *Kinb.* (állat), a sörtéslábú férgek (*Chaetopoda*) egyik neme. L. *Tengeri hernyó.*

Aphroditopolis, több régi egyiptomi város; az egyik a Nilus K.-i partján, kettő a Nilus Ny.-i partján Thebaisban, egy negyedik a Deltában volt.

Aphrophora *Germ.* (állat), a félfödeles szárnyú rovarok (*Rhynchota*) rendjébe, a kabócák családjába tartozó kabóca-nem. L. *Kakuknyál* és *Kabócák.*

Aphthartodoketák, l. *Aftartodoketák.*

Aphthongia, l. *Aftongia.*

Aphthonios, 1. görög rhetor Antiochiából, a Kr. u. IV. sz. végéről, Libanios tanítványa. Progymnasmata cimen retorikai bevezetést írt, melyet még a XVII. sz.-ban is használtak az egyetemeken («aphthoniosi chria»). Kiadta Walz, Rhetores Graeci I. (Stuttgart és Tübingen 1832) és Spengel hasonló c. gyüjteményében.

2. A., *Aelius Festus*, latin grammatikus a Kr. u. negyedik sz.-ban. Írt egy metrikai kézikönyvet, melyet Victorinus csaknem teljesen átvett grammatikájába.

Aphyllanthes *L.* (növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza; egyetlen faja az A. *monspeliensis* L. a mediterrán flóra Ny.-i tájain terem, mint kékvirágú kerti növény ismeretes.

Aphyllus (növ.), levéltelen, mint pl. az *aranka.*

Api (Tasziko), az Uj-Hebridák egyike a Csendes-oceánban, 507 km² ter., 10,000 lak.

Apia, a német Szamoa-szigetek főhelye, Upolu-sziget É.-i partján, az A. öbölnél, szép anglikán templommal, nagy árú- és tárházakkal.

A piacere vagy *al piacere* (ol., ejtsd: piacsere) a. m. tetszés szerint, zenei műszó, mely az előadó ízlésére bízza az előadást és időmértéket.

A kereskedelemben is A. a. m. tetszés szerint. Látra szóló váltók lejáratát így is szokták kifejezni: «A. fizessen ön» stb., azaz fizessen akkor, amikor a váltó tulajdonosának tetszik, amikor a váltót bemutatja.

Apiaka, indiánus törzs a Rio-Tapajos és Matto-Grosso vidékén. Testüket növényi anyagokkal festik, valamint tetoválják is. Főfoglalkozásuk a sarsaparilla-gyökér gyüjtése, másodsorban gummitermelés, minek kedvéért a kereskedők is látogatják vidéküket. Ilyenkor a nők, akik jóformán ruhátlanul végzik házi teendőiket, elbujnak a kunyhókban, míg a férfiak modern ruhába öltözve, lebonyolítják az üzletet. Utána azonban nyomban levetik a feszes öltözetet. Egy részük keresztény, a többi még az őshitet tartja és titkolt poligámiában él. A szomszéd nambiquasa és tapanyunákkal rokonok, bár ez utóbbiak inkább a tupi nyelvet beszélik.

Apianus, 1. *Peter* (eredetileg *Bienewitz*, vagy *Bennewitz*), híres német csillagász és geográfus, szül. Leisnigben, Szászországban 1495., megh. Ingolstadtban 1552 ápr. 21. Legnevezetesebb műve a Cosmographicus liber (Landshut 1524), melyben azt ajánlja, hogy a geográfiai hosszuságok a holdnak az állócsillagoktól való távolsága segítségével határoztassanak meg. Egy másik művének cime: Astronomicon caesareum (Ingolst. 1540). A. számos matematikai eszközt talált fel és korának

Aphrodite cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

MELOSI APHRODITE
(PÁRIS, LOUVRE)

legjobb térképeit rajzolta; nemkülönben ő az első, aki használható üstökösmegfigyeléseket tett közzé.

2. *A.*, *Philipp*, az előbbinek fia, német geográfus és matematikus, szül. Ingolstadtban 1531 szept. 14., megh. 1589 nov. 4. 1552. atyja utóda, mint mat. tanár, de midőn 1568. áttért a protestantizmusra, le kellett mondania állásáról és menekült. Ugyanez évben Tübingenben lett a matematika tanára, de ezt a hivatalt is csakhamar elvesztette, mert megtagadta a konkordiaformula aláirását. Fő műve a Bayrische Landtafeln című nagy munka, Bajorország 24 térképével (1566).

Api-api (növ.), az *Avicennia officinalis* keletindiai növény haszonfája.

Apiarium (lat.) a. m. méhes.

Apices juris (lat.), jogi szokások; a legszigorúbb jog.

Apicius, *Marcus Gavius*, Tiberius korabeli hírhedt gourmand, mikor eltékozolt vagyonából már csak egy milliója maradt, mérget vett, hogy éhen ne haljon. Neve alatt maradt fenn egy tíz könyvből álló szakácskönyv (De re coquinaria), de nem ő, hanem egy bizonyos Caelius írta. Kiadta *Schuch*, Heidelberg, 1874.

Apidae (állat), a hártyásszárnyú rovarok (Hymenoptera) rendjének egyik családja. L. *Méhfélék*.

à pied (franc., ejtsd: a pjé) a. m. gyalog.

Apiin, $C_{27}H_{30}O_{5}$ összetételű glikozid. Színtelen, szagtalan és íztelen kristályok, melyek forró vízben oldódnak és 288°-on megolvadnak. Oldatából kihüléskor kocsonyaszerű alakban kiválik. Előfordul a zellerben és a petrezselyemben. Savaktól hidrolitosan cukorra és *apigeninre* hasad.

Apinagok, braziliai indiánus néptörzs, másképp botokudok, l. *Botokudok*.

Apingi, l. *Apiaka*.

Apinus, *Franz Ulrich Theodor*, l. *Aepinus*.

Apiocrinus *Mill.* (állat), a tengeri liliomok (*Crinoidea*) egyik neme. L. *Tengeri liliomok*.

Apiól, 1. erős ízű, szintelen, olajszerű petrezselyemszagú folyadék; fajsúlya 12°-nál 1·078. Alkoholban és éterben oldódik. Petrezselyemből állítják elő. Kis adagban, 1 g.-on alul olyan a hatása mint a koffeiné; nagyobb adagban, 2—4 g. úgy hat, mint a kinin s azért malária ellen szokták alkalmazni; használják a nők havi bajának rendetlen megjelenésekor is. — 2. *Petrezselyemkámfor*, $C_{12}H_{14}O_{4}$, színtelen kristályok, fajsúlya 1·015; 30°-on megolvad, 294°-on forr; salétromsavval oxálsavvá alakul.

Apion, görög grammatikus a Kr. u. I. sz.-ból, Didymos tanítványa, az alexandriai grammatikai iskola feje. Nagyon becsvágyó, hiú ember. Görög városokban felolvasásokat tartott Homerosról. Az alexandriaiak ösztönzésére bevádolta Caligula előtt a zsidókat. Erre felelt később Josephus Flavius Kata A.-os (A. ellen) c. iratában. Homeroshoz írt glossariumából egy kevés töredéket találni Müllernél (Fragm. Histor. Graec. III., Páris 1849).

Apion (állat), az ormányos bogarak (Curculionidae) családjába tartozó bogárnem. L. *Cickánybogarak* és *Orrmányos bogarak*.

Apios *Moench* (növ.), a Pillangósviráguak génusza, északamerikai felfutó növény, párosan szárnyalt levelekkel, sűrű virágfürttel, hosszas, görbült, lapos és sokmagú hüvellyel. Öt faja közül az *A. tuberosa* Moench (földi mogyoró) Amerikában honos, 1640 óta ismeretes többnyári növény. Szára vékony 2—3·7 cm. magas, levélkéje tojásdad-lándzsás, hegyes, virága barnás hússzínű, ibolyaillatú. Nálunk a szabadban is szépen tenyészik, mint dísznövényt nem magas tárgyakra futtatják fel. Gyökérgumója akkora, mint egy tyúktojás, lisztes, kellemes édes ízű, az articsókára, főve a burgonyára emlékeztet. Tápláló anyaga több mint a burgonyáé, ajánlják is termesztését a burgonya helyébe, de az évi termés sokkal kevesebb, sőt a termesztése is bajosabb, mert felfutó szára mellé karót kell tűzni. Az indián nép télen eszi. Magva a borsóhoz hasonló főzelék.

Apiosporium *Kunze* (növ.), l. *Korompenész*.

Apiria v. *apeiria* (gör.) a. m. tapasztalás hiánya; innen apirikus, tapasztalatlan.

Apirikus, *apyros* (gör.) a. m. nem éghető, tűzálló.

Apirin-keményítő, a szövetek csinozására szolgáló oly keményítő, melyet különféle ásványi anyagokkal kevernek, miáltal a szövetek éghetetlenekké válnak. A használt ásványi anyagok salmiak, borax, ammoniák-timsó, wolframsavas nátron stb.

Apirit (ásv.), vörös szinű turmalin (l. *Turmalin*).

Apirit, a svéd füstnélküli lőpor neve.

Apis (lat.) méh, l. *Méhfélék*.

Ápisz, a memfiszi Ptah isten bikája, élő jelképe Ozirisznak, mint holdistennek a földön és ezért az összes ábrázolásokon a teli hold képe látható a szarvai közt. Az ő bevezetése a memfiszi apieumba holdtöltekor történt és a teli hold napján megkoronázták. Á. és a hold fogalmai oly bensőleg voltak egymással összekapcsolva, hogy a 25 éves holdciklust, melynek lefolyása után a holdnak fázisai az egyiptomi év ugyanazon napjára estek, *Á.-ciklus*-nak nevezték. A klasszikusok azon adatai tehát, melyek szerint Á.-nak csak 25 év életidőt hagytak s annak leforgása után, ha addig el nem hullt volna, őt egy szentelt kútba sülyesztették s így megölték, nem valószinűek: több reánk maradt felirat 26, és ennél idősebb Á.-bikáról is tesz említést. Ó-egyiptomi neve *Hapi* volt és tisztelete az új birodalom keletkezésének idejétől fogva eltemetésének túlzott gondosságában jutott kifejezésre. A későbbi korban az Á.-bikák közös sírját, a szakkarai szerapeumot szent helynek tartották, ahol a látogatók az ott végzett buzgó imádságaik emlékére kis emlékköveket állítottak. Mivel ezt a bikát úgy temették el, mint egy embert, őt is Ozirisznak nevezték el, csak úgy mint egy meghalt embert. Az így keletkezett Ozirisz-Á. nevet az I. Ptolemaeus által behozott idegen istennel, Szerapisszal vetették össze, és azóta az lépett Ozirisznak, a halottak istenének a helyére. Fekete bikának ábrázolták, homlokán háromszögletű fehér folttal, szarvai közt a holdkoronggal, nyakán lánccal, nyakcsigáján szárnyas nappal és

Ápisz.

[illegible] tükrével. V. ö. *Mahler* E., Die Apisperiode der alten Aegypter. Wien 1894 és u. a. ókori Egyiptom. Budapest 1909.

Apisztia (gör.) a. m. hűtlenség, bizalmatlanság.

Apium *L.* (növ.), *zeller*, az Umbelliferae (Ernyősvirágúak) génusza, melynek 20 faja a trópusi hegyeken és a két mérsékelt övben fordul elő. Egyéves v. évelő füvek végálló v. levélhónalji, egyszerű ernyőkkel. Európában legismertebb az *A. graveolens* L. Szára barázdás, levele páratlanul szárnyas, a levélkék harmasan bemetszettek. Ernyője sok virágú, gallérja és gallérkája nincs, a szirmok zöldes fehérek, végük begöngyölödött. A termése kettős kaszat, gömbölyű. Minden [illegible] illatú. Gyökerét főzelékül, levelét ízesítőül [illegible] ókorban használták. Az előbbi a [illegible] megvastagodott, gumószerűvé lett a szár alsó végével együtt. Konyhakertekben mindenütt termesztik. Angol kertekben egy fajtája [illegible] gyökérgumója, mivel nyersen [illegible] és ízű, retek helyett kerül az asztalra. Sós talajon, kertek körül el is vadul. Az A. alkaloidja vizeletet hajt, ezért régebben orvosságnak is használták, ma pedig elgyöngült [illegible]. Mint népies gyógyfű szerepel az *A. nodiflorum* Bnth. et Hook is.

Apjohnit (ásv.), mangántimsó:

$$MnSO_4Al_2(SO_4)_3+24H_2O;$$

fehéres rostos tömegekben vagy kéreg és kivirágzás alakjában a Lagoa-öböl körül (D.-Afrikában). Az A. és a *pickeringit* (l. o.) között áll a *bosjemanit*, [illegible] mangántimsó szintén D.-Afrikából.

Aplacentalia vagy *Eplacentalia*, *Implacentalia*, *Achoria* (állat), méhlepény nélküliek, az emlős állatok egyik alosztálya, amelybe az *erszényesek* (Marsupialia) és a *csőrös emlősök* (Monotremata) tartoznak, amelyeknek magzatai méhlepény nélkül fejlődnek. Az A. néhány erszényes kivételével csak Ausztráliában élnek, a többi világrészek összes emlősei ellenben a *méhlepényesek* (Placentalia) alosztályába tartoznak. — L. még *Méhlepény* és *Emlős*.

Aplanát. Fotografálásra szolgáló lencserendszer, melyet Steinheil 1867. hozott forgalomba. Elülső és hátulsó szimmetriás félrészből áll; középütt foglal helyet a fényszűkítő (diafragma). A félrészek egyenkint a *színes eltérés*-től mentesítve vannak, tehát ú. n. *achromátok*. A gömbi eltérés pedig akként küszöbölődik ki, hogy a félrészek ellentett oldalaikkal vannak szembeállítva, amiáltal a két fél gömbi eltérése ellentett irányú lesz és így egymást lerontja, úgy, hogy az egyenes vonal rajza valóban egyenes lesz.

Aplanogaméta (növ.), l. *Gaméta*.

Aplanospora (növ.), ivartalan úton keletkezett szaporodási sejt. Úgy jő létre, hogy a vegetativ sejt tartalma a sejt közepe tájára húzódik, többé-kevésbbé gömbölyű alakot ölt és maga körül sejtfalat választ ki. Mozgásra nem képes. Csírázása vagy mindjárt, vagy egy ideig tartó nyugvás után történik. A zöldmoszatok némely családjánál fordul elő. Hasonlít az *akinetá*-hoz (l. o.). *Aplanosporangium*-nak nevezik azt a módosult sejtet, melyben egyszerre több A. keletkezik.

Aplasia (gör.), valamely szerv teljes hiánya fejlődési zavar következtében, pl. egyik vese, here teljes hiánya.

Aplerbeck, közs. Arnsberg porosz közigazg. kerület Hörde j.-ban, vasút mellett, (1905) 9772 lak., szénbányákkal, kohókkal és olvasztó kemencékkel.

Aplestia (gör.), l. *Akoria*.

Aplit (kőzet), csillámban szegény, v. pedig egészen csillámnélküli gránit, leggyakrabban telérgránit. *Fél-gránit*-nak v. *granitell*-nek is mondják. Elegyrészei kvarc és ortoklász, szemesésen kiképződve. Nálunk Selmeczbánya vidékén vannak aplitok, melyek a réteges metamorf palák között foglalnak helyet. Kvarc-szemei között olykor turmalin van kiválva, majd egyes szemekben, majd rostos szövettel egyes rétegekben, majd pedig rostosszövetű gömbökben, mely utóbbi esetben a kőzetet a selmeczi bányászok «*tigriskő*»-nek nevezik (Vihnye, Ó-Antaltárna), mert a turmalin gömbök a kőzetnek tigrisbőrhöz hasonló külsőt adnak.

Aplocerus (állat), az antilópok (l. o.) csoportjába tartozó állatnem. Legjellemzőbb képviselője az *amerikai havasi kecske* (*Haplocerus* [*Aplocerus*] *montanus*, Ord.), É.-Amerika magas hegységeinek jellegzetes lakója. Akkora, mint a házi kecske, de zömökebbnek és rövidebb nyakúnak látszik tömött, hosszúszőrű bundája miatt. Gereznája télen-nyáron fehér színű. Régen nagyon vadászták, most azonban vadászatával teljesen felhagytak, mert bőrét, gyapját nem keresik.

Aplom (ásv.), l. *Gránát*.

Aplomb (franc., ejtsd: aploñ) a. m. függőleges; továbbá biztos föllépés.

Aplysia *Gm.* (állat), a *csigák* (Gasteropoda) osztályába, a *hátulkopoltyusok* (Opisthobranchiata) rendjébe való csiganem. Teste megnyúlt, nyaka keskeny, talpa hátul hegyesen végződik, hátán lévő kopoltyuit a köpeny nyujtványa födi, úgyszintén a szarunemű lapos, áttetsző csigahéját is. Számos faja ismeretes, melyek leginkább a melegebb tengerekben élnek és állati meg növényi anyagokkal táplálkoznak. Ha háborgatják, köpenyük szegélyén ibolyaszínű, savas vegyhatású nedvet választanak ki. Legnevezetesebb a *hajhullató A.* (Apl. depilans L.) a Földközi-tengerből, melyet már a régiek ismertek és melyből állítólag nagyon mérges italt készítettek. Az olasz halászok azt tartják, hogy nyálkájától a haj kihull, innen kapta tudományos nevét; ilyen hatása nincsen, néhány tropikus fajrokona azonban csalán-csípéshez hasonló égetést okoz. Helyenként tengeri nyúlnak (*Lepus marinus*) is hívják.

Apnoé (gör.), légzésszünet, amellyel a lélegzést fenntartó idegközpont normális ingerének (oxigénhiány, szénsav felhalmozódás) hiánya okoz. A.-ban van a magzat, mert vére a placentáris vérkeringés által elegendő oxigénhez jut, szénsavától pedig megszabadul. Kifejlett állatokon is elő lehet idézni rövid ideig tartó A.-t, ha tüdejöket oxigénnel erélyesen kiszellőztetjük. Az ember is tovább tudja lélegzetét visszatartani, ha előzőleg néhány mély lélegzetet vesz.

Apo, ókori folyónév, valószínűleg a. m. a mai *Karas* (l. o.).

Apo. 1. Kis szigetek és zátonyok csoportja a Mindoroi-tengerszorosban Mindoro és Buszuanga

közt. — 2. *A.*, Negros déli végén fekvő kis sziget az A. csoportban.

Apoatropin *(atropamin, atropasavas tropineszter)*, $C_{17}H_{21}NO_2$. Az atropa belladonna gyökerének egyik alkaloidája. Keletkezik atropinból, v. hiosciaminból vízelvonó anyagok, pl. tömény kénsav, jégecet stb. hatására. Színtelen prizmák. Vízben kevéssé, alkoholban és éterben bőségesen oldódik. Hevítéskor, sósavval melegítve, v. lúgokkal forralva, a vele izomer *belladonninná* változik s víz felvétele közben egyúttal atropasavra és tropinra bomlik. Az A. optikailag inaktiv; midriazises hatása nincsen. A mesterségesen előállított készítményt atropamin névvel jelölik.

Apobates (gör. a. m. leugró), az ógörög kocsiversenyeknél olyan versenyző, aki a robogó kocsiról leugrott, egy darabig gyalog futott, végre pedig a kocsira megint felkapaszkodott. Az ilyen atléták ruha nélkül voltak, pajzsot és nagytaraju sisakot viseltek. A.-eket látunk ábrázolva a Parthenon relieffrizén.

Apocha (gör.), a római jogforrásokban a. m. nyugtatvány; vele szemben *antapocha* ellennyugtatvány, az adós írásbeli elismerése a megkapott nyugtatványról.

Apochromát, fotografáló objektiv, mely az anasztigmát tipushoz tartozik (l. o.). Közönséges anasztigmátok mentesítve vannak ugyan a színes-eltéréstől, amennyiben a különböző színek képei egy síkba esnek, de a képek nem teljességgel egyforma nagyok. Az A.-ból ez a hiba is ki van küszöbölve. Használatos a színes fényképezésben, főleg nyomdai reprodukciók készítésére (l. *Háromszínnyomás*).

A poco a poco (ol.), zenei műszó, a. m. lassan, fokozatosan, t. i. erősíteni vagy halkítani a játékot.

Apocodein, sósavas sója vízben jól oldható, köptető és köhögéscsillapító egyben; nagyobb adagban altató. Erősebb, mint a kodein.

Apocrisiarii, 1. régi időben a pápai követeket nevezték így, másképp reszponzáleseknek is, különösen azokat, kik valamely közzsinaton a pápát helyettesítették. Így nevezték a bizanci udvarnál alkalmazott követeket is. 2. A frank birodalomban a kir. udvar legfőbb egyházi méltósága; később egyes érseki székek viselői pl. mainzi, doveri, kölni érsek.

Apocynaceae (növ.), a kétszikűek családja, melynek mintegy 1000 faja legnagyobb részt a trópusokon él, egyesek azonban a térítőkön kívül is előfordulnak és elég messze terjednek úgy É.-ra (pl. *Vinca minor*, Közép-Európa és Ázsia), mint D.-re (Új-Zeeland). Sugaras virágaik 4—5 tagúak, forrtszirmúak. Az 5 porzó rövid, szála a pártával összenőtt. A termés nagyon különböző, többnyire bogyószerű, magja lapított és szárnyat v. szőrüstököt visel. Félcserjék v. felfutó fás növények (liánok), ritkán fák v. cserjék, melyek tagolatlan tejcsövekben tejnedvet tartalmaznak. Leveleik többnyire keresztben átellenesek, osztatlanok, épszélűek. A virágzat többnyire dús buga. Az A. tejnedv-tartalmuknál fogva gazdaságilag kiválóan jelentősek, mert a trópusokon mindenütt kaucsukot szolgáltatnak. Számos faj igen mérges s a méreganyag szintén a tejnedvben van.

Apocynum *L.* (növ.), az Apocynaceae-család génusza, melynek 5 faja közül egy *(A. venetum* L.*)* E.-Itáliától Kínáig van elterjedve, a többi é.-amerikai. Többnyire tejelő füvek vagy félcserjék, átellenes, épszélű levelekkel, apró, harangalakú, álernyős, vagy ágasbogas virágzattal. Az *A. adrosaemifolium* L. virága halavány rózsaszín, a csövében ingerlékeny fogak vannak, melyek a mézzel odacsalogatott rovarokat megfogják (l. *Bogárfogó növények)*. Gyökere hánytató és hashajtó, tejnedve hólyaghúzó. Dísznövényül is ápolják. Az *A. cannabinum* L. virága zöldessárga. Gyökerét vízkórság ellen nagyon dicsérik. Tartós fehér háncsát selyemneműekre feldolgozzák, kötél és szövet is lesz belőle (indian hemp), magva gyapjával vánkost töltenek. Az egész növény forrázata barnára és feketére fest, s a tejéből külön fajta kaucsuk lesz. Az *A. venetum*-ot *(A. Sibiricum* Pall.) a mediterrán vidéken, továbbá az *A. Syriacum* Pall.-t Szibéria déli részén, a Kaspi-tó környékén, Turkesztánban, Taskentben és Oroszország déli steppéin szintén termesztik, szép fehér, nagyon finom selyemfényű háncsa van, melyet finomabb munkákra szintén megszőnek vagy megkötnek *(Kendir-rost, Turka-rost)*. Az *A. juventus* Lour. Kokinkina felfutó cserjéje, nagyra becsülik, mert azt tartják róla, hogy a gyökere az öreg testnek fiatal erőt kölcsönöz.

Apoda (állat), lábnélküliek, általában mindazok az állatok, amelyeknek nincs lábuk. Szűkebb értelemben 1. a csontos halak *(Teleostei)* egyik családja, melyre jellemző, hogy hátsó páros végtagja teljesen visszafejlődött; ide tartoznak, pl. az angolnák, murénák stb. (l. *Lábatlan halak)*; 2. a kétéltűek *(Amphibia)* egyik rendje, amelybe lábatlan gilisztaalakú s a földi giliszta módjára föld alatt élő forró égövi állatok tartoznak; e rendet *Gymnophiona* vagy *Anguinea* névvel is jelölik (l. *Lábatlan kétéltűek)*; 3. a kacslábú rákok (Cirripedia) egyik alrendje; 4. a tengeri ugorkák (Holothurioidea) egyik rendje, amelybe a tenger fenekén élő féregalakú *Synapta* tartozik; 5. A gyűrűs férgek (Annelides) alosztálya, amelybe a pióca tartozik.

Apodekteszek, a régi görögöknél az állam főpénzbeszedői, kik a tanácstól kiadott jegyzékek alapján beszedett pénzeket aztán az egyes hivatalnokoknak a közkiadások fedezésére szétosztották. Athénben Kleisthenes alapította a 10 A. hivatalát, kik a IV. sz. végéig említtetnek.

Apodemialgia (gör.), beteges elkivánkozás, nyugtalanító utazási vágy, mintegy a honvágy (nosztalgia) ellentéte.

Apodémika (gör.), az utazás művészete; tanácsadó utazók számára.

Apodes (állat), l. *Apoda.*

Apodia (gör.), az alsó végtagok veleszületett hiánya. Ha csupán a comb és alszár hiányzik s a lábfej közvetlenül a medencén függ, a magzatot *phocomelus*-nak nevezik. Ha csak a comb fejlődött ki, *peropus*, ha csak egy kifejlődött láb van, *monopus*, ha pedig a két alsó végtag egész hosszában összeforrt, *sympus* vagy *siren* a neve.

Apodiktikus (gör.), logikai műszó oly ítélet jelzésére, mely nem egyszerű kijelentése annak, hogy valami micsoda, hanem mely ezt szükséges-

[illegible] jelenti ki, tehát nem éri be a tény konstatálásával, mint az [illegible] ítélet, hanem a tényt [illegible] szükségesnek ismeri fel. E megkülönböztetést Kant tette [illegible].

Apodioxis (gör.) a. m. *elutasítás*, szónoki for[illegible] [illegible] körülmények mellőzése, mint ame[illegible] [illegible] a érdemes.

Apoditerion, római fürdőben a váróterem, melyben a fürdőzők egyúttal levetkőztek és fel[illegible]. L. *Balneum*.

Apotenon [illegible] összetételű terpén. Szin[illegible] [illegible] folyadék, 143° on forr.

Apofillit, ásvány a zeolitok csoportjából. Anyaga [illegible] tartalmú kalciumhidroszilikát, [illegible]. Piramisos, kurta oszlo[illegible] [illegible] kristályai négyzetes rendszerbeliek. Színe víztiszta, fehér, szürkés, néha zöl[illegible] [illegible] vagy rózsaszínű. Kitűnően hasad [illegible], hasadási lapján sajátságos [illegible] fényesség mutatkozik. Vulkáni közetek üregeiben és hasadékaiban találják. Nálunk [illegible] Csiklován színtelenek vannak mész[illegible]kében. Nagyon szép színtelenek, víztiszták és [illegible] kristályok az Andreasberg (Harz [illegible] találhatók: gyönyörű kristályokat találnak Mexikóban (Guanajuato), Izlandon, Grönlandon, a Faröer szigeteken, Tirolban (Seissealpe), igen nagyokat Kelet-Indiában (Pooncho, Ahmednuquo). A Vosgesben (Plombières mellett) meleg forrásokból rakódik le. A világosabb színű és bágyadt fényességű A.-et *ichtioftalmitnak* nevezik. A *tesselit* (Faröer szigetek) [illegible] *oxiklór* (Izlandról) nem egyéb, mint apofillit. A *leukociklit* oly A., mely poláros fényben sajátságos eltérést mutat (Csiklova, Faröer, Izland stb. helyekről).

Apoftegma (gör.), rövid csattanós mondás: pl. «Üss, de taníts!», summum jus summa injuria, a hét görög bölcs mondásai stb.; *apoftegmatikusnak* mondják a rövid, tartalmas kifejezéseket.

Apogámia (növ.), l. *Ivarvesztés.*

Apogenia (növ.), l. *Ivarvesztés.*

Apogéum (gör., a. m. «földtávolság»), a Holdpályának az a pontja, mely a Földtől legtávolabb [illegible] a perigeum (földközel) pedig az a pont, mely a Földhöz legközelebb van s mindkettő a pályaellipszis nagy tengelyének végpontjai. Analog módon szólunk a bolygóknál afféliumról, perihéliumról (naptávol, napközel) a Jupiter holdjainál apojoviumról, perijoviumról, a kettős csillagoknál apasztronról, periasztronról.

Apografon (gör.) a. m. másolat.

Apoikiák (gör.), a görögöknél a polgárok által az állam támogatása nélkül alapított koloniák, amelyek nem is álltak szükségképen az anyaország állami hatalma alatt. L. *Kolonia.*

Apoka, az a homokképlet, mely a Mátra É.-i [illegible] kezdődik, s É.-ra [illegible] Nyírség messzire kiterjed: nagyon sajátságos [illegible] vidék ez: az egymás mellé sorakozó dombhátak és kisebb-nagyobb hegysorok tetői hol gömbölyűek, hol laposak, majd hosszan nyulnak, majd kúpalakuak, többnyire kopárak s csak néhol fedi silány bükk- és tölgyerdő.

Apokalipszis, l. *Jelenések könyve.*

Apokaliptikus lovasok, a Szt. János Titkos jelenések könyvének 6. fejezete szerint a lepecsételt könyv első négy pecsétjéből fehér, pej, fakó és feketeszínű lovakon előjövő lovasok, akik a pestist, háborút, éhséget és halált jelképezik. A művészet többször kisérelte meg ábrázolni. Legnagyszerűbben sikerült ez Dürernek és Corneliusnak. V. ö.: *Detzel*, Christl. Ikonographie 1894—6.

Apokaliptikusok általában azok, akiknek a világ végéről és Krisztus újrajöveteléről kinyilatkoztatásaik, látomásaik vannak; azután az apokaliptikus tartalmú iratok szerzői v. magyarázói; különösen azonban nevük ez egy XIII. és XIV. sz.-beli misztikus szekta követőinek. Tanításuk Joachim de Floris 3 munkájából fejlődik ki: Concordantia, Psalterium, Expositorius in Apocalypsim (ezt Gerard de Borgo Evangelium aeternumnak [örök evangélium] nevezte). Joachimitáknak (Joachitae) is hívják. Legtöbb hívét a spiritualistákból és fraticellikből toborozta, akik eszményüket az evang. szegénységről és a szerzetesi életről benne megvalósítva vélték látni. Legnevezetesebb A. voltak Gerard de Borgo, Ubertino da Casale stb. V. ö.: Archiv für Lit. u. Kirchengesch. des Mittelalters 1885/1900.

Apokaliptikus szám a Szt. János Titkos jelenések könyvében (13, 18) előforduló szám 666, mely az Antikrisztust jelenti. Azok a föltevések, amelyek e számban egy nevet, kivált Nerót vélnek találni, tarthatatlanok. V. ö.: *Kohlhofer*, Einheit der Apokalypsis (1902).

Apokarp (növ.), l. *Termő.*

Apokatasztázis (gör.) a. m. helyreállítás. Az újszövetség (Ap. Csel. 3, 21; Róm. 8, 19, II. Péter 3, 7 stb.) e szóval jelzi azt az időpontot, amikor Krisztus a világ végén mindent visszaállít előbbi jobb és tökéletesebb állapotába. A szentírási helyek, a hagyomány és az egyházi tanítás egybevetésével a helyreállítás az anyagi világra vonatkozik. Origenes és mások szerint a helyreállítás a teremtett lelkeket is éri, ami azonban ellene mond a büntetés örökkétartósága hittételének. V. ö.: *Atzberger*, Geschichte der Eschatologie (1896).

Apokopé (görög nyelvtani műszó, a. m. «elmetszés»): a szó végének elhagyása, *azér'* e helyett azért, *vón'* e helyett *volna.*

Apokrénsav, forrásiszapsav. A humuszban (l. o.) előforduló barna ulminból és fekete huminból, úgyszintén az ulmin- és huminsavból erjesztő anyagok hatására a vízben oldható, barnaszínű A. keletkezik. Redukció által fehér kocsonyás *krénsavvá* v. iszapsavvá alakul.

Apokreosz, a gör. egyházban a hetvened nap, amellyel a böjt kezdődik.

Apokrif könyvek alatt értik azokat az iratokat, melyek az ó- és újszövetségi kánon bezárása után részint héber, részint arab, görög és latin nyelven kerültek forgalomba, de úgy tartalmuk megbizhatatlansága, mint téves tanításaik miatt a bibliai kánonba be nem vétettek.

Ó-szövetségi A.: Ezdrás 3. (görög Ezdrás) és 4. könyve, Manasses király imadsága, a siralmak és Sirach könyvének előbeszéde; a 151. zsoltár, Salamon 18 zsoltára, a Makkabeusok 3.

és 4. könyve, Jób könyvének függeléke, Henok könyve, a Jubileumok könyve (kis genesis), Mózes mennybemenetele, Izaiás próféta mennybemenetele, Ezdrás apokalipszisa (Ezdrás 4. könyvének utánzása), Aseneth, József feleségének története, Ádám és Éva élete stb.

Ujszövetségi A.: 1. Nagyobb tekintélyüek: Krisztus levele Abgar királyhoz, a mi Urunk végrendelete, Péter, Jakab, Máté és Márk liturgiái, 12 Apostol tanítása, a 2 út (Judicium Petri), az apostoli konstituciók és kánonok, a héber evangélium, Pál a laodiceaiakhoz és a korintusiakhoz intézett 3. levele, Pál levelei Senecához, Barnabás levele, Kelemen 1. levele a korintusiakhoz, Hermas pásztora, Péter apokalipszisa. 2. Kisebb tekintélyüek: *a)* evangéliumok: Péter, Jakab, Tamás, Máté ev., József az ács története, Nikodém ev., Acta Pilati és Descensus Chr. ad inferos, Vindicta Salvatoris stb. *b)* Apostolok története: Acta Andreae, A. Andreae et Matthaei, A. Barnabae stb. Ezeken kívül levelek (pl. Péter levele Jakabhoz stb.), azután apokalipszisek (pl. Péter apok., Pál apok. (Anabaticum Pauli). Csak névleg ismeretesek Tamás és István első vértanú ap. V. ö.: *Cornely*, Introd. in S. Scr.; *Kautzsch*, Die A. u. Pseudepigr. des A. T. (1902.); *Hennecke*, Neutestamentl. A. (1904); *Wetzer-Welte*, Kirchenlexikon I. *Erdős*, Ujszövetségi bevezetés, Pápa 1910.

Apokromatikus, l. *Akromatizmus*.

Ápolás, l. *Betegápolás*.

Apóld, nagyk. Nagy-Küküllő vm. segesvári j.-ban, (1900) 1239 német és oláh lak., vasúti állomás; u. t. Segesvár. Megerősített temploma a XVI. sz. első negyedéből való, 1554. öntött haranggal. Környékén sok régi pénzt és egyéb régiséget találtak.

Apolda, járási székhely Szász-Weimar nagyhercegségben, vasút mellett, (1905) 21,262 lak. gyapjuszövőkkel, gép-, paszomány-, karton-, vasgyárakkal és harangöntőkkel. III. Frigyes császárnak és Zimmermannak, a szövőipar itteni meghonosítójának emlékszobrával. V. ö.: *Kronfeld*, Gesch. u. Beschreibung der Fabrik u. Handelsstadt A. (A. 1870).

Apolima, a Szamoa-szigetek egyike, 4·7 km² ter., Manonoval együtt (1900) 1038 lak. A sziget egy régi tűzhányó kráterének széle, mely Ny.-i részén beszakadt.

Apolitrózis (gör.), a megváltási tanban az ember megváltása, illetőleg kiváltása a sátán, a halál s a bűn hatalma alól, Jézus halálának árán.

Apollinare nuovo és *Apollinare in Classe*, a VI. sz.-ból való két templom Ravennában; régi mozaikképeik híresek, l. *Mozaik*.

Apollinares ludi (lat.), l. *Cirkuszi játékok*.

Apollinaris-források, 1853. felfedezett alkalikus, savanyúvízforrások Neuenahr mellett, a koblenzi kerületben. Egyedüli meleg alkalikus forrásai Németországnak.

Apollinaris-hegy, a Rajna mellett Remagennél, Fürstenberg Egon gr. által épített gót-román izlésu templommal, melynek belsejét szép freskók ékesítik és amelyben Szt. Apollinaris ereklyéit őrzik.

Apollinaris Sidonius, *Cajus Sollius Modestus*, római-keresztény író, szül. 430. Lyonban, megh. 482 körül Arverna városban (a mai Clermont-Ferrandban). Veje volt a később nyugatrómai császárrá lett Avitusnak, akire 456 jan. 1-én a római szenátusban dicsbeszédet mondott, amiért a Trajanus-forumon szobrot emeltek neki. Apósának bukása után Majorianusra és később Anthemiusra is mondott dicsbeszédet, ezért Róma prefektusává nevezték ki. Nemsokára 469. v. 470. tiltakozása dacára Arverna püspökévé választották és mint ilyen is halt meg. Költeményei (számszerint 24), valamint 9 kötetet kitevő levelei nem nagy értéküek, mindazáltal korának története és állapota szempontjából figyelmet érdemelnek. Iratainak legjobb összkiadását Lütjohann Keresztély rendezte sajtó alá (1887), kisebb kiadás Mohr P.-től való (1895) Az A.-ról való gazdag irodalmat felsorolják Teuffel-Schwabe, Geschichte d. röm. Literatur II. Allard P., Sidoine A. (Páris 1910).

Apollinaristák, IV. és V. sz.-beli felekezet, mely azt állította, hogy Isten fia ugyan az emberi testet és a hozzá tartozó (állati) lelket magára vette, de az értelmes lélek helyét, mely pedig az embert tulajdonképen emberré teszi — az istenség foglalta el. Az apollinarizmust több zsinat is kárhoztatta, kivált a 381-iki konstantinápolyi (II. egyetemes) zsinat. Nevét ifj. Apollinaristól vette (szül. 310. Laodiceában, megh. 390 körül), ki kiváló tudású püspök volt. Csak 375. lépett ki az egyházból és külön egyházközséget alapított. Halála után követői több pártra szakadtak. Az V. sz. felé a felekezet megszünt.

Apollinarizmus a. m. az apollinaristák tanítása. L. *Apollinaristák*.

Apollino («kis Apollon»), az ifju Apollonnak híres antik márvány-szobra Firenzében, az Uffizi-gyűjteményben.

Apollinopolis, két ó-egyiptomi város neve. — 1. *A. Magna*, Thebától D.-re a Nilus balpartján, a mai Edfu (l. o.) mellett. Régi neve Debhot. Itt állott hajdan Horus isten szentélye, s ez a legépebben fennmaradt egyipt. templom. — 2. *A. Parva*, Thebánál valamivel lejebb a Nilus jobbpartján. Romjaiból alig maradt fenn valami.

Apollo, l. *Apollon*.

Apollo, *kőolajfinomítógyár részvénytársaság* gyártelepe Pozsonyban, évente 70 millió kg. nyers petróleumolajat finomít, ebből 28 millió kg. kőolajt, 25 millió kg. ásványgáz-, kék- és porolajt, 4 millió kg. benzint termel, továbbá 4 millió kg. paraffint és egyéb mellékterményeket. A gyár nemcsak Magyarországba szállít, hanem Ausztriába, Német-, Francia-, Olasz- és Oroszországba, nemkülönben a Balkánországokba és tengerentúlra is.

Apollodoros, az ó-korban igen elterjedt név. Pauly-Wissowa Real-Encycl. nem kevesebb, mint 77 A.-ról emlékezik meg. Nevezetesebbek:

1. *A.*, athéni festő, Kr. e. 430 táján, a színharmóniának, fény és árny elosztásának első mestere. Dicsérik Odysseusát és hajótört Aiasát. Zeuxis és Parrhasios utána indultak.

2. *A.*, új-attikai vigjátékíró az euboiai Karystosból. A Kr. e. III. sz. első felében Athénben élt s 47 darabot írt; Terentius Hecyrája és Phormiója az ő nyomán van dolgozva. Töredékei Kocknál (Com. Attic. Fragm., Leipz. 1884).

3. A., athéni való grammatikus a Kr. e. II. században, Aristarchos és a stoikus Panaitios tanítványa. Nagyon sok munkát írt, egy földrajzi magyarázatokkal a homerosi hajókatalogushoz 12 könyvben, melyeket Strabon sokat használt, versekben írt történelmi Kronikát 4 könyvben. Főműve Az istenekről címzett 24 könyve. A neve alatt fenmaradt mythologiai kézikönyvet, a Bibliothékát, melyet e műve kivonatának tartottak némelyek, ma helytelenül, mert nem ő írta. Kiadta *Heyne* (Göttingen 1803), *Wagner* (Lipcs. 1894). Munkáinak töredékei *Müller*-nél találhatók (Fragm. Hist. Graec., Paris 1841).

4. *A.*, műépítő Damaszkuszból; ő építette Trajanus fórumát és oszlopát és az Al-Dunán egy nagy hidat Kr. u. 104. Mivel Hadrianusnak a Venus és Roma templomához készített tervrajzát [illegible] számkivetést, sőt halált kellett szenvednie. Írt egy Poliorcetikát, Hadrianusnak ajánlva, a hadi gépekről; kivonata *Wescher*, Poliorcétique des Grecs c. művében (Paris 1867).

Apollófenyő (növ., *Abies Apollinis* Link, *A. cephalonica* Link, *A. regiae Amaliae* Heldr., [illegible]), Görögország és Kephalonia hegységeinek erdeiben honos jegenyefenyőfaj. Más fenyővel szemben az a nevezetes tulajdonsága van, hogy nemcsak a levágott fa [illegible], hanem még a gyökerek is bőven [illegible] hajtanak. Nálunk a kemény teleket nem állja ki; szelídebb klímájú vidékeink parkjaiban azonban megél.

Apollo Grannus, Apollon, a napisten, mint a gyógyforrások védője a kelta országokban, a Rajna mellett, Angliában és Franciaországban; így Aachent róla régente Aquae Granninak nevezték.

Apollói játékok, l. *Apollon.*

Apollólepke (*Parnassius Apollo L.*, állat), a bunkóscsápú nappali lepkék (Diurna) alrendjének Papilionidae családjába tartozó lepkefaj. 8—9 cm. kiterjesztett szárnyai félig átlátszók, tej-fehér színűek, a mellsőkön 5 fekete folttal, a hátsókon pedig két feketén szegélyezett vörös szemfolttal tarkázva, mely utóbbiak közepén fehér csillag látható. Hazánkban [illegible] hegységek (Eperjes, Árva, Trencsén stb.) meleg fekvésű sziklás oldalain és tisztásain június- és júliusban elég gyakori. Azonkívül előfordul Európa, Ázsia és Észak-Amerika egyes hegyes vidékein is. Bársonyfekete színű, vörössárga pontokkal és acélkék szemölcsökkel díszített hernyója különböző szaka-fajokon (Sedum acre L., S. album L. stb.) él.

Apollon (lat. *Apollo*). A görögöknek egyik főistene, Zeusnak Letótól szül. fia, kit a féltékeny Hera haragja elől bolyongó anyja Delos szigetén hozott világra ikertestvérével, Artemisszel együtt. Hatásköre igen nagy, egyaránt kiterjed az égre, a földre és a tengerre. Oltalmába veszi mindazt, amit a föld létrehoz; a földmívelésnek istene, megvédi a vetést a sáskák és egerek ellen; a nyájaknak védője, melyektől ő tartja távol a farkast s melyeknek ő ad szaporaságot; mint nővére Artemis, ő is a vadászatnak védője. Istene az [illegible] ünnepeit tavasszal és a meleg időszakban ülték, mert télen A. a hiperboreusok országában, a távol É.-on tartózkodik, ahonnan visszatérve, sugaraival elűzi a zordon telet. Tisztelték a gimnáziumokban s palaestrában, mert ő a serdülő fiatalságnak pártfogója, ki a versenyeket kedveli és a versenyzőknek erőt és kitartást ad. Legfontosabb szerepe azonban abban áll, hogy Zeus akaratának és szándékának hirdetőjeként a jóslásnak istene, ki előtt semmi sem marad titokban; amit mond, az mindig beteljesedik, noha szavait a korlátolt emberi elme néha nem érti meg tisztán. (Ezért mellékneve Loxias, a. m. sötét.) Jóslóhelyei közül leghíresebb a delphii, melyet akkor vett birtokába, mikor annak régi őrzőjét a Python-sárkányt megölte volt. A jövendőt Delphiben a Pythia papnő útján mondja meg az embereknek, akiknek ő adja a jós szerepét és tehetséget. A delphii jóslóhelynek roppant hatása volt a görögség társadalmi és politikai életére és történetére; ez volt a görögségnek legfontosabb szentélye, és mi sem mutatja jobban az A.-kultusznak uralmát, mint az a körülmény, hogy e szentély a görögség virágkorában a magánemberektől, városoktól, államoktól és uralkodóktól felajánlott műemlékeknek és fogadalmi ajándékoknak leggazdagabb gyűjtőhelye, múzeuma volt; itt tartották a híres pythiai játékokat is A. tiszteletére. Kultuszának másik fontos középpontja Delos szigete volt. Hatásköréhez tartozik az eskü szentsége és a szerződések megtartása felett való őrködés. Jóslótehetségével összefüggőleg mint bűnbocsátó, a bűn alól feloldó isten szerepel. Ebben a tekintetben ő maga is példaadással szolgált, amennyiben a Python sárkány megölése után kereste a tisztulást. A mondában ő oldja fel az anyagyilkosság átka alól Orestest. Amint a lelket a bűn alól, úgy tisztítja meg a testet is, mint gyógyító isten a betegségtől és nyavalyától; eltávolít az emberektől minden bajt, erőt és egészséget ad és győzelemhez segít. Viszont gondját viselvén a jogrendnek és törvénynek, irgalmatlanul bünteti azt, aki ez ellen vét; nyilaival pusztulást és veszedelmet hoz reá. Így küldi a dögvészt a Trojat ostromló görögökre, mikor azok papját megsértették. Niobe gyermekeit lenyilazza, mert anyjuk megsértette Letót, midőn avval kérkedett, hogy neki több és szebb gyermeke van, mint A. anyjának. Jóslás és költészet rokonságán alapszik, hogy ő istene a költészetnek, az avval kapcsolatos éneknek és zenének, mint ilyen vezetője a múzsáknak (Musagetes), kik énekökkel kisérik az isten játékát. S mint a múzsák dalainak és táncainak részese, istenévé lesz a táncnak is.

Később benne tisztelték a napfénynek, a napnak istenét, melynek sugarai elűzik a sötétséget és áldást hoznak a vetésre és az élőkre. Az állatok közül neki volt szentelve a holló (jóslótehetségű madár a régiek hite szerint), a hattyú, farkas, delfin, szarvastehén, kecske, egér, gyík és griff; a növények közül a babér, az olajfa, a pálma; attributumai a lant, íj és a háromláb (az utóbbi a jóslásnak jelképeként). Marsyasszal való versenyéről l. *Marsyas.* A *rómaiak* A. kultuszát az alsóitáliai görög gyarmatok közvetítésével kapták, már az utolsó királyok korában, a cumaei jóslóhely tekintélyének hatása alatt (l. *Sibylla)* tisztelete hamar elterjedt; a cannaei csata után Kr. e. 212. alapították tiszteletére a Ludi Apollinares nevű ünnepet. Augustus császár, ki magát

Apollo cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

BELVEDEREI APOLLO

(RÓMA, VATIKÁN)

A. védettjének tartotta, az államvallás egyik főelemévé tette A. tiszteletét, akinek a Palatinuson nagyszerű templomot emelt és akinek szolgálatában és tiszteletére rendezte új fénnyel a ludi Saeculares-ünnepet.

Általános, elterjedt tiszteletének megfelelőleg az *antik művészet* szívesen és igen gyakran foglalkozott A. ábrázolásával. A görög szobrászat első korszakában fiatal, szakáltalan, hosszúhajú ifjú képében jelenítik meg, aki egyik lábát kissé előrehelyezve feszesen áll vagy lebocsátott, szorosan a testhez tapadó karokkal, vagy úgy, hogy alsó karját előre nyujtván, abban valami attributumot tart. Ilyen szobor és szobrocska elég szép számmal jutott ránk, közülök megemlítjük az Orchomenos melletti Ptoon szentélyből valókat. Megjegyzendő, hogy a hasonló tipusú alakok, melyek teneai és therai A. neve alatt ismeretesek és népszerüek, valószinüleg nem viselik jogosan az isten nevét, mert azok csak tipusához hasonló sírszobrok, melyek a sír lakóját akarják ábrázolni. Az V. sz. A.-képei közül nevezetes az olympiai Zeus-templom nyugati oromzatának középalakja, mely már szabadabb tartásban ábrázolja az istent, amint védőleg tartja jobbját a küzdő lapithák felé. A Parthenon frizén már minden archaizmustól menten jelenik meg szép rövidfürtös hajzattal. Az V. sz.-ban alkotott nagyszámú A.-képekből számos másolatunk van, az egyik csoport mint citerajátszó múzsavezetőt (Musagetes, Kitharodos) ábrázolja, hosszú, bő redőjű ruhában, lanttal a kezében (a müncheni Glyptothekben v. a vatikáni muzeumban, a Braccio nuovoban), a másik meztelen ifjúként szépen leomló fürtös hajjal (pl. a római nemz. muzeum szép márvány A.-ja, melyet 1891. a Tiberisben találtak). A következő század két nagy művészétől, Praxitelestől és Skopastól szintén maradt másolatban A.-szobor. Skopas a hosszú, ünnepi ruhában lépkedő múzsavezetőt ábrázolta, melytől sok valószinüséggel származható a vatikáni múzeumnak (Sala delle muse) A. Kitharodosa; Praxiteles hitevesztett kora szellemének megfelelően már nem méltóságteljesen, hanem egész genreszerűen mutatja be az istent, amint meztelen ifjúként [illegible] jobbjában tartott nyilával lesi a [illegible] felkuszó gyíkot (Gyíkölő A., görögösen A. Sauroktonos). E szobor másolata több gyüjteményben maradt fenn. Legnagyobb hírre tett szert a fölállításának helyéről *belvederei* A.-nak nevezett márványszobor a római Vatikánban, mely — mint *melléklelünk* mutatja — könnyed lebegéssel lépkedő karcsú ifjúként ábrázolja az istent, baljában ijját tartotta, mely ellenségeinek rémo, védettjeinek oltalmazója volt, jobbjában meg a rossz kiegészítés helyett gyapjuszalagos babérág képzelendő, az engesztelés jele, melyet a bűneik alól feloldást kérő híveinek megszerzett. A gyönyörű szobor eredetije valószinüleg bronzból készült volt, mesterét Leocharesben sejtik. Egy további szép tipusa A.-nak a költészet és zene isteneként mutatja be lanttal és griffel (pl. a római Museo Capitolino-ban). Éremképeken gyakran találkozunk A.-fejekkel vagy szobrainak ábrázolásával. Ép oly kedvelt tárgya a vázafestésnek is, melyben hol egymagában — mint lantverő, ülve, állva, triposzon a tengeren átrepülve stb. — jelenik meg, hol Artemisszel, anyjával és más istenekkel csoportosítva, majd oly jelenetekben, melyek születésére, a Niobida mondára v. mint leggyakoribb tárgy, a Marsyasszal való versenyére vonatkoznak.

Irodalom. L. R. Farnell, The cults of Greek States: Apollo IV. köt., 98—454 lk.; A.-cikk a Pauly-Wissowa, Realencyklopädie der class. Altertumswissenschaft III. félkötetében, Stuttgart 1895; Roscher és Furtwängler cikkei a Roscher-féle Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie I. k. Leipz. 1884—86; Preller, Griech. Mythologie, 4. kiad. (C. Roberttől)., Berlin 1887.

Apollonia, *szent*, szűz és vértanú. Dionysios (Dénes) püspöksége alatt Alexandriában 249. a keresztényüldözök valamennyi fogát kitörték, azután máglyára vetették. Emléknapja febr. 9.

Apollonia, számos ókori városnak neve. Megemlitendők: 1. város Illiriában, a mai Berattól nyugatra, az Adriai-tenger közelében, korinthus-kerkyrai gyarmat. A római köztársaság vége felé a görög tudománynak egyik főhelye, ahol előkelő római ifjak tanultak. 2. város Thrákiában, a Fekete-tenger partján, Miletosnak gyarmata, két kikötővel és Apollonnak híres templomával, melynek óriás istenszobrát M. Lucullus Rómába vitte. Mai neve Szizebolu. 3. város Palesztinában Caesarea és Joppe között a Földközi tenger partja mellett. A keresztes hadjáratok idejében szerepet játszott; romjai a mai Arszufnál. 4. város Észak-Afrikában, Kyrene kikötője, jelenleg Marsa-[illegible]; [illegible] helye.

Apollonikon, hangszer, mely óriási orchestriont pótló orgonának tekinthető. *Flight és Robson* 1812—16. Londonban szerkesztették. Volt 5 manuálé [illegible] egymás mellett, nem egymás felett. A manualékon 5 zenész egyszerre játszhatott. Amidőn az újdonság varázsa eltünt, 1840. szétszedték és alkatrészeit más célra használták fel.

Apollonios, az ó-korban gyakran találkozunk e névvel. Pauly Realenc. 128-ról emlékezik meg. Nevezetesebbek: 1. *A. Rhodios* (rhodusi) görög grammatikus és epikus költő az alexandriai korszakban, Alexandriából. Kr. e. 280-tól kb. 200-ig élt. A tudós költőnek, Kallimachosnak tanítványa volt, de más irányba térve, négy énekre terjedő Argonautika c. époszában Homeros nyomdokain akart haladni. Méltánylást nem találva és Kallimachosszal s híveivel összeveszve Rhodos szigetére költözött, hol mint rhetor nagy tekintélynek örvendett és polgárjogot nyert. [illegible] művét és Alexandriába visszatérve, újra felolvasta. Nagy tetszéssel fogadták s Ptolemaeus Epiphanes a híres könyvtár őrévé tette 196-ban. Fennmaradt hőskölteménye csak külsőleg utánozza Homeros egyszerüségét, voltakép tudákos és fárasztó, gondos verselése mellett erőtlen és szintelen. A rómaiaknak tetszett, Varro Atacinus és Valerius Flaccus szabadon latinra is átültették. Kiadta Merkel-Keil a régi scholionokkal [illegible] 1854. Magyarra fordította Szabó István (Aranygyapjas vitézek vagy A. Rh. Argonauticonja Bpest 1877).

2. *A. Pergaios*, azaz a pamphyliai Pergéből való, görög matematikus Kr. e. 200 táján. Fő művo a

[illegible] 8 könyve, csak első fele van meg görögül, az 5., 6. és 7. könyv arab fordításban, az utolsó elveszett; de Halley a Pappos műveiben található utalások alapján e hiányzó könyvet lehetőleg visszaállította (Oxford 1710). Latin fordítással kiadta Heiberg (Lipcse 1890—93).

2. A. Trallesből, görög szobrász Kr. e. a II. században. Testvérével Tauriskossal készítette a Farnesei bika néven ismert s a nápolyi múzeumban levő híres szoborcsoportozatot (l. *Dirke*).

3. A. Nestor fia, Caesar kortársa. Tőle való a [illegible] Herakles torsója.

4. A. Kitionból, görög orvos a Kr. e. I. sz.-ban. Ptolemaios király számára kommentárt írt Hippokratesnek az ízületekről való művéhez, mely fontos a régi [illegible] ismeretére nézve. Kiadta [illegible] (Lipcse 1896).

6. A. Tyanából, egy kappadokiai görög gyarmatvárosból, Pythagoras követője, prófétai hevvel harcolt a kereszténység ellen. Életéről alig tudunk valami biztosat, mert Flavius Philostratos életrajza, melyet A. halála után mintegy 120 évvel Septimius Severus császár nejének, Julia Domnának parancsára iratott, nem egyéb kritikátlan regénynél, mely Krisztussal szemben az új pythagorasi eszményt dicsőíti. Valószínű, hogy [illegible] született Augustus idejében, [illegible] tanulván, megismerkedett Pythagoras [illegible] tanaival s azok szerint a legszigorubb életmódot követte; állati eledeltől, bortól tartózkodott, földön hált, mezitláb járt, vászonruhát [illegible] és nem vágatta a haját; öt éven keresztül a beszédtől is tartózkodott. Nagy utazásokat tett, [illegible] Indiában s a Nilus forrásainál is járt. Mint erkölcsprédikáló nagy tekintélyt, állítólagos csodatételeivel nagy hírnevet szerzett. Halála után [illegible] tiszteletben részesítették s szülővárosa templomot emelt tiszteletére. Pogány írók, mint Hierokles, Krisztussal állították párhuzamba, sőt föléje is helyezték. Így Voltaire is. A neve alatt fennmaradt 77 levél hamisítvány. Az áldozatokról írt művéből néhány töredék maradt, melyben az egy Istent megkülönbözteti a többitől: annak nem kell áldozni, még megnevezni sem illik, csak ésszel felfogni és tisztelni.

Irodalom. Chassang, A. de T. (Páris 1862); Baur, A. von T. und Christus. Tübingen 1832; Göttsching. A. von T., Berlin 1889; Keim, Rom u. d. Christentum, Berlin 1881.

7. *A. Dyskolos* (= mogorva), alexandriai grammatikus, Kr. u. 140 táján Rómában tanított. A tudományos grammatika megalapítójául tekinthető, amennyiben ő tárgyalta először rendszeresen a görög alak- és mondattan egyes szakaszait. Priscianus őt követte. Ránk maradtak a pronomenekről, a verbumokról, kötőszókról, a mondatrészekről szóló iratai. Kiadta: *Schneider*, Grammatici Graeci I., Lipcsében 1878., és *Uhlig*, 1910.

Apollonios, *tyrosi király története* (Historia Apollonii regis Tyrii), egy a Kr. u. III. sz.-ban ismeretlen szerzőtől való elveszett görög regény, melynek a VI. sz.-ban készült latin átdolgozása fennmaradt. Tárgya következő: A. mint kérő a saját lányába szerelmes Antiochos királytól visszautasítva, sok hányódás után Kyrene partjaira vetődik s az ottani király leányát veszi nőül. Később, mikor Tyrosba visszahajózik, felesége leányt szül, de magát az anyát halottként a tengerbe dobják. A leányt, mikor felnövekedik, kalózok elrabolják s egy kerítőnek eladják, de a leány csodálatos módon tiszta marad s végre elveszettnek hitt anyjával együtt visszakerül apjához, ki azután boldogan uralkodik, míg meg nem hal. E pogány és keresztény elemekből szőtt regénynek egy változata belejutott a Gesta Romanorumba s egy másik Viterbo Gottfried Pantheon c. krónikájába. Ezekből a forrásokból azután majdnem minden irodalomba bejutott. Gower Confessio amantis-a révén Shakespeare Periklesére is nagy befolyással volt. A magyar népkönyvről, mely 1591. jelent meg Kolozsvárott (*Apollonius királyfi,*) s a ponyván sokáig fennmaradt (v. ö. *Beöthy*, A magyar szépprózai elb. Bpest 1886, I, 172). A latin regény legjobb recenzióját tartalmazza a 4755. sz. XIV. sz.-beli párisi kézirat. Ebből adta ki először *Ring* Mihály, volt pozsonyi akad. tanár (1888). Továbbá *Klebs*, Die Erzählung von A. u. T. (Berlin 1899). V. ö.: *Rohde*, Der griech. Roman u. seine Vorläufer (Leipz. 1900).

Apollonios feladata általánosságban nem más, mint három adott körhöz az őket érintő körnek a megkeresése. (L. *Hunyady*, Apollonius feladatának megoldásához, Műegyetemi lapok II. k.) A három adott elem között pontok, azaz zérus sugarú körök és egyenes vonalak, azaz végtelen nagy sugarú körök is előfordulhatnak és így a különböző kombinációkból összesen 10 feladat áll elő. A.-nak jó tárgyalását adja *Hadamard*, Leçons de Geometrie, t. I. (Páris 1908), vagy *Weber-Wellstein*, Encyclopädie der Elementar-Mathematik, Band II. (Leipz. 1907).

Apollos, Sz. Pál apostolnak volt barátja és munkatársa. Efezusban, főleg pedig Korintusban működött. Luther óta több kritikus abban a véleményben van, hogy ő a zsidókhoz írt levél szerzője is.

Apolog (gör.), mese, l. *Példázat.*

Apologetika, l. *Hitvédelemtan.*

Apologia, l. *Hitvédelem* és *Ágostai hitvallás védelme.*

Apologizmus (gör., lat. permissio), irónikus előzékenység a beszédben, midőn a szónok az ellenfélnek is meghagy vagy felajánl holmi kis igazságot, aminek az úgy sem veheti sok hasznát.

Ápolóházak, l. *Betegápoló-házak.*

Ápolónő, l. *Betegápoló.*

Apoluzia (gör., a. m. lemosás). A görög-orosz egyházban a szent olaj lemosása a kereszteltek homlokáról és melléről, ami a keresztelés után való 8. napon megy végbe. Előtte ünnepélyesen leveszik a gyermekről a fehér ruhát, melyet e 8 nap alatt hordozott. (Stärk, Taufritus in der griech.-russ. Kirche 1903).

Apolysin, a phenacetinhez hasonló vegyület: láz és zsábák ellen jó 0·5—0·1 g.

Apomekométer (gör.), távolságmérő.

Apomorphinum hydrochloricum, morfinból előállított hánytató orvosszer, mely a nyúltvelőben elhelyezett hányóközpont izgatása útján hat, ezért bőr alá fecskendezve is használható. Ez előnyéért különösen oly betegeknél ajánlatos, kik gyógyszert bevenni nem akarnak (őrültek) vagy nem tudnak, mert kihányják (mérgezettek); használják még oly esetekben is, mikor a gyomor

izgatását kerülni óhajtják. Kisebb dózisban jó köptető. Ha már zöld oldatot ad, rossz és hatástalan.

Aponeurosis (gör.) a. m. intól jövő. Az anatomiában a hártyaszerü inak (rossz magyarsággal bőnyék), pólyák megjelölése. Rendesen lapos izmok végződnek ilyen A.-okban, avagy valamely in szélesedik ki azzá. Az A.-ok gyakran járulnak hozzá valamely testüreg képzéséhez. A. palmario a tenyér bőre alatt található inashártya, amely részben a musculus palmaris longus inának kiszélesedéséből, részint önálló nyalábokból áll. *A. plantaris* a talp pólyája, a test összes pólyái közt a legerősebb.

Aponogeton *Thunb.* (növ.), az Aponogetonaceae-család génusza, 22 faja Ázsia, Afrika és Ausztrália mérsékelt és forró vidékein előforduló, gumós vizi növény *(Limnogeton* Edgew.), füzérszerüen elhelyezkedő fehér virágokkal és csillámló levelekkel. Az *A. distachyus* Thunb. a Jóreménység foka körül él, füzére kétágú, levele hosszas tojásdad; az *A. monostachyus* L. egyfüzérű, levele tojáskerek. Aquariumba nagyon ajánlatos. Az *A. fenestralis* Hook f. átlyuggatott, rácsos levelü madagaszkári faj. Az összes fajok gumóit keményítő tartalmuknál fogva eledelül használják.

Aponogetonaceae (növ.), az egyszikűek családja, melynek egyetlen génusza az *Aponogeton* Thunb. (l. o.). Gumós vizi növények, leveleik alámerülők vagy úszók, füzérvirágzatuk a víz fölé emelkedik s buroklevél takarja, mely később lehull.

Apopemptikon (gör.), a távozónak költeménye a visszamaradottakhoz. Hajdan kedvelt költői műfaj.

Apophoreta (gör.), ajándéktárgyak, melyeket a vendégek lakomák alkalmával kaptak a házigazdától.

Apophyllit, l. *Apofillit.*

Apophysis (gör., fogyás), valamely hengeres csont végrésze, illetőleg nyujtványa. Az ilyen csontok középrészét testnek (corpus s. *dyaphysis*) nevezik. — *A növénytanban:* Címer a fenyők tobozán. — A. az *építészetben* az oszlop v. pillértörzsnek karcsusodása Még szűkebb értelemben a negyed köralakú karima, vaskanyarék, mely összekötő tagozatul szolgál valamely egyenes oldalú, kissé kiszökő lap, tehát a plintus és az oszlop törzse (l. *Oszloprendszer)*, vagy a fal között, mely a lapon emelkedik. Az A. leginkább talpazatokon és oszloplábakon fordul elő.

Apopi, a hikszosz királyok egyike, képmása a *turáni típus* összes jellegzetességeit mutatja.

Apoplexia, *gutaütés* (l. o.). *A.* cerebri, l. *Gutaütés.* A. cordis, l. *Szívbénulás.*

Apopsychia (*apsychia*, gör.), elavult kifejezése a hosszasabban tartó aléltságnak, öntudatlanságnak.

Apoquindo, népszerű chilei fürdőhely, Santiago de Chile mellett.

Apor. Középkori magyar személynév, melyet Vámbéry a török «apur» — kicsiny szóból származtat. Krónikáink már a X. sz.-ból említenek egy Opour nevű vezért, kinek csapatában volt Botond, midőn Konstantinápoly alatt párviadalba bocsátkozott az óriás göröggel. Ezenkívül egy Tolna vármegyében székelő középkori nemzetségnek a neve. Ebből, vagy a Pécz nemzetségből származott az az A., ki részt vett II. Endre 1217. szentföldi hadjáratában.

Apor, a Pécz-nemzetségből, 1283. Erdély vajdája volt. 1286. Németujvári Miklóssal együtt föllázadt IV. László király ellen, elfoglalta a pozsonyi kir. várat s János pozsonyi főispánnak Turna és Nyék nevü várait. János azonban a pozsonyi várjobbágyokkal nyilt csatában lagyőzte és súlyosan megsebesítette őt, miután Pozsonyt már 1287 jan. 25. előtt visszafoglalta.

Apor *(altorjai)*, grófi, bárói és nemesi *család*, mely Erdélyben virágzott. Eredetét a hitelében tönkre tett székely krónika visszaviszi *Opourig*, a székelyek rabonbánjáig, ki Bálványosvárat építtette az ősi pogány vallás tiszteletének fönntartására a Székelyföldön. A család első ismert őse *Balázs*, aki 1311. tett végrendeletet s kit azután a Nyulak szigetén temettek el. Ellenben a testvérének mondott hires *László* vajda Kaán nembeli volt A család szakadatlan leszármazása okleveles alapon csak a XV. sz.-tól mutatható ki. Ősi fészke Bálványosvár, a XVI. sz. végétől Torja, ahonnan a család előnevét is vette. *A. István* Kézdiszék követe volt az agyagfalvi gyülésen 1506. A család egyik ivadéka, *András* odahagyta bálványosi sasfészkét s lement Torjára lakni. Andrásnak nejétől Lázár Borbálától tiz gyermeke volt. Ezek közül való: *Lázár*, Kézdiszék alkirálybirája, kit 1661. Kemény János fogságba vetett. Testvére *István* 1666. alcsiki alkirálybiró volt, utóbb Csík-Gyergyó és Kászonszék főkirálybirája, főkormányszéki tanácsos, kincstárnok és hadvezér, Erdély leggazdagabb embere I. Apafi Mihály idejében. Végrendeletében csupán jótékony célokra 120,000 frtot (mai pénzünk szerint majdnem két millió K-t) hagyott. A. István 1693 máj 1. bárói rangot, mint kir. kincstárnok 1696 febr. 23. grófi rangot nyert, azonban vele a grófi családnak magva szakadt 1706. Az A.-család legnevezetesebb tagja volt István testvéröccsének Jánosnak fia: *A. Péter* (l. o.) az író, aki a jelenlegi bárói ág megalapítója. A bárói rangot 1713 jan. 15. nyerte, a címer a család ősi címere maradt. Péter fiától, *Lászlótól* származott *A. István*, tordai főispán és kincstárnok (megh. 1794); ennek fia, *Lázár* itélőmester, belső titkos tanácsos. Fiai közül *A. Sándor* 1848 előtt kir. tábl. ülnök, kir. kamarás és a marosvásárhelyi kir. tábla elnöke, megh 1867 aug. 5. Sándor fiai közül Gábor (szül. 1851 ápr. 12.) a felség személye körüli minisztériumban államtitkár, megh. 1898 aug. 19. Sámuel, szül. 1856 aug. 27., ezredes, a 13. huszárezred parancsnoka.

Apor-család címere.

1. *A. Gábor* báró (altorjai), volt államtitkár a király személye körüli minisztériumban, szül. Bécsben 1851 ápr. 12., megh. Badenben (Bécs mellett) 1898 aug. 19. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Az önkéntesi év után mint tüzértiszt szolgált, de 1877. elhagyta a

katonaságot és Háromszék vármegyében előbb vármegyei [illegible] később szolgabíró, majd fő[illegible] lett, 1884. alispánnak választották. 1894. Nagy-Küküllő vármegye főispánja, s 1895. Josika Samu báró király személye körüli miniszter mellett államtitkár lett. Ő alapította 1896. a Bál[illegible] fekvő ősi birtokán, a torjai Büdös [illegible] alatt Bálványos fürdőt.

[illegible] 4) A. Károly báró, a maros-vásárhelyi kir. tábla [illegible] szül. 1815 dec. 11., megh. 1885 okt. 31. 1837 óta szolgált az erdélyi udvari kancelláriánál, majd a kir. [illegible]nál. Erősen konzervatív meg[illegible] a forradalomban sem tért el. 1860. [illegible] lett az erdélyi főtörvényszéknek, 1861. pedig az újra törvényessé alakított kir. táblának. Irodalmi művei közt legfontosabb A székely örök[illegible] [illegible] (1868). Székely [illegible] gyűjteményét könyvtárával [illegible] az erdélyi múzeumnak hagyta.

[illegible] A. Péter, A. István öccsének, Jánosnak fia, 1676 jún. 3-án szül.; megh. 1752. Altorján. [illegible] egyetemen avatták doktorrá. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt több ízben [illegible] [illegible] szenve[illegible] [illegible] és Brassó-ban két évig sanyargatta. Végleg visszatérvén a [illegible] 1708. Háromszék főkirálybírája lett, majd 1713. bárói rangot nyert. 1717. elhárította a [illegible] a Székelyföldről. 1747. [illegible] s visszavonultan élt. Fő[illegible] mely Erdély XVIII. sz.-beli életét festi s e korra elsőrangú forrásmunkául szolgál, úgy a politikai, mint különösen a művelődéstörténet szempontjából, 1736. keletkezett és e címet viseli: *Metamorphosis Transylvaniae*, azaz Erdélynek régi, [illegible] és mostani ke[illegible] [illegible] koldusságra val[illegible] [illegible] a múltat dicsérő magyar munkáját s két latin művét a M. T. Akadémia [illegible] *[illegible]* Gábor által rendezetve [illegible] Mihály [illegible] megjegyzé[illegible] [illegible] 1739. versekbe foglalta. [illegible] verses átdolgozást, mely azonban nem oly értékes, mint a prózai dolgozat, valamint egyéb verses munkáit (*A nemes familiákról szóló versek. A. versei kora történetéről, A. versei fogságra* [illegible] [illegible] prózai munkáinak átírása magyar versekbe, Szádeczky Lajos találta meg, s ugyanő adta ki Apor leveleivel együtt 1903-ban. (*Magyar Tört. Emlékek* 36. 37. k.).

Apor *László*, l. *László vajda.*

Aporéma (gör.) a. m. kétes, megoldhatatlan feladat; *aporematikus*, talányszerű, kétséges.

Aporia (gör., az *aporos* szóból, a. m. úttalan, tanácstalan), határozatlanság, habozás, kétség.

Aporia *Hübn.* (állat), a nappali lepkék egy neme, l. *Galagonya-lepke.*

Apori prépostság. Tolna vármegyének Szekszárd nevű mezővárosához közel fekszik Apor, hol hajdan Szt. Ágoston szerzetes kanonokjainak virágzó kolostoruk volt; már 1333-ban említik. A török járom levetése után is állott még a nagyszerű templom nagy része. A mostani plébániatemplom egy része a hajdani egyháznak, a többit az idő viszontagságai megemésztették. Az átalakítás 1758. történt.

Áporka, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. ráczkevei j.-ban, (1900) 917 magyar lak.; vasúti megálló, postaügynökség, u. t. Kiskunlaczháza.

Apor-kódex, régi magyar nyelvemlék, melyet az Apor-család ajándékozott a székely nemzeti múzeumnak. A fönnmaradt kézirat a XVI. sz. elején készült másolat; eredetijét a XV. sz. közepe táján írták, mert nyelve, helyesírása és tartalma (zsoltárok s imádságok) kétségtelenné teszik, hogy annak a régi bibliafordításnak egy része, melynek egyéb töredékei a Bécsi és Müncheni kódexben vannak megőrizve (l. ezeket). *Simonyi* Zsigmond, Nyelvtörténeti közlések, A M. T. Akad. Értesítője 1884.

Aporrhaidae (állat), az elölkopoltyús csigák (*Prosobranchiata*) egyik családja, melynek 10-nél több élő és 20-at meghaladó fosszilis faja ismeretes. Közülök említést érdemel az *Aporrhais pes-pelecani* Gray, melyet *pelikánláb* néven mindenütt ismernek, az európai tengerekben gyakori.

Aporti, *Ferrante*, olasz pap és pedagogus, szül. San Martino dell' Arginóban 1791 nov. 20., megh. Torinóban 1858 nov. 29., ahol az egyetem rektora volt. Ő volt az első, aki Olaszországban Fröbel rendszerű kisdedóvót állított. Sokat írt az olasz köznevelésügyről s előkészítette a modern elveken alapuló nyilvános iskolai oktatást.

Apos, l. *Bátor Opus.*

Apos (Opus), Katl testvére, 1210-ben a győri káptalan előtt tett végrendeletében bizonyos felszabadított rabszolgáit, ha fia nem születnék, a pannonhalmi apátságnak hagyta. A szöveg félreértése következtében Pauler és mások őt kanonoknak tartották s ebből azt következtették, hogy 1210. a coelibatus nálunk nem volt általános. Erdélyi László (Századok 1899) magából az oklevélből s egy másik 1221. évi oklevélből állapította meg, hogy A. nem volt pap s így a végrendeletekhez fűzött föltevés is helytelen.

Após, l. *Ip.*

Aposaturnium (gör.), a Saturnusra és holdjaira nézve ugyanaz a távolsági viszony, mint a Földre és holdjára nézve (földtávolság). L. *Apogeum.*

Aposiopesis (gör., lat. *reticentia*, «elhallgatás»), költői és szónoki beszédalakzat, a megkezdett mondat hirtelen félbenhagyása, mintha a többi meghaladná a szó kifejező erejét. Legismertebb példája a «Quos ego . . . .» Vergiliusnál, Aen. I. 139. Ilyen Arany Buda Halálában, 7. én.: «Akarom: volt, nincs . . . majd!»

Aposporia (növ.), l. *Ivartesztés.*

A posse ad esse, l. *Ab esse ad posse.*

Apostag, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. solti felső j.-ban, (1900) 2220 magyar lak., rónavidéken, a Duna mellett. Van benne: takarékpénztár, kaszinó, vasúti és gőzhajózási állomás, posta, távíró és telefonállomás; környékén több kiszáradt tó van.

Apostasia ab ordine és *Apostasia a fide*, l. *Aposztázia.*

A posteriori, l. *A priori.*

Apostia (gör.), a fityma veleszületett hiánya.

Apostillum a. m. utóirat valamely okirathoz, a kérvényre írt végzés, általában széljegyzet.

Apostles' Islands (ang., ejtsd: éposztlsz ájlendsz), mintegy 12 apró szigetből álló csoport a Magelhães szoros Ny.-i végében, a Pilar-foktól É.-ra.

Apostol (gör., a. m. «küldött») név alatt Jézusnak 12 tanítványát értjük, kiket kiválasztott és küldött az egész világba, hogy tanítását hirdessék. Működésüket Pünkösd ünnepén kezdették meg. Máté névleg elősorolja őket: «Simon, ki Péternek neveztetik és András az ő bátyja, Jakab Zebedeus fia, János, Fülöp, Bertalan, Tamás, Máté, Jakab Alfeus fia, Taddeus, a kánai Simon és iskarióti Judás». Márk Máté helyett Lévi-t említ (2, 14.) és Lukács Tádé helyett Judást, Jakab testvérét. Hogy Máté és Lévi, valamint Tádé és Judás egy személy, kétségtelen. Isk. Judás helyébe Mátyást választották. Szt. Pált pedig, a nemzetek A.-t, amint nevezni szokták, maga az Ur Jézus hívta meg csodálatos módon A.-ai közé. L. Ap. Cs. 9, 13. A legtöbb A. működéséről és sorsáról hallgat a szentírás. Csak a hagyomány nyújt némi felvilágosítást. A.-oknak nevezik azokat a kiváló szent férfiakat is, akik valamely országban a keresztény hitet megalapították, pl. Szt. István (a magyarok A.-a), Bonifacius (a németek A.-a), Patrik (az irek A.-a), Cyrill és Metód (a szlávok A.-a) stb. — A *görög kat. egyházban* az A.-ok cselekedeteit és leveleit tartalmazó könyv is A. nevet visel. Az innen vett szentírási szakaszt is A.-nak nevezik.

Apostol *Pál*, tiszáninneni ref. szuperintendens, szül. Zsarnón, Abauj-Torna vmegyében 1787 okt. 3., megh. Miskolczon 1860 márc. 14. 1815-ben Losonczra hívták teológiai tanárnak; 1817. berzétei, majd jánosii, később miskolczi lelkész lett. A tiszáninneni egyházkerület 1848. szuperintendensévé választotta. Főbb munkái: 1. A keresztény vallás igazságainak csalhatatlansága (Miskolcz, 1827); 2. A valódi hazaszeretet utolsó tisztességtétele (Sárospatak 1830). Továbbá egyházi beszédek és imádságok.

Apostolatus officium (lat.), a. m. apostolsági (papi, tanítói és kormányzói) hivatal; kiválólag a róm. kat. egyház fejéé, a római pápáé, mint az apostolok fejedelmének, Szt. Péter apostolnak személyes utódjáé; azután a pápa vezetése alatt álló és vele egyességben lévő püspököké, mint az apostolok utódaié.

Apostoli. 1. Így nevezik a katolikus egyházban mindazt, ami az apostolokkal időre, helyre, eredetre, v. jellegre nézve közvetetlen összefüggésben van: *a)* hitvallás (l. *Apostoli hitvallás)* eredeti, legrövidebb alakja, mert az apostoloktól származik; *b)* maga a kat. egyház, mert hite ugyanaz, melyet az apostolok tanítottak, továbbá azért, mert római és többi püspökei szakadatlan láncolatban visszavezethetők az apostolokig (l. *Egyház*); *c)* a zsinat, melyet 50 körül maguk az apostolok tartottak Jeruzsálemben (l. *Apostoli zsinat)*; *d)* egyházak v. községek, melyeket maguk az apostolok alapítottak, milyenek pl. a jeruzsálemi, az antiochiai, az efezusi, a korintusi és a római. 2. A. a magyar királyokat megillető címzés, l. *Apostoli király.*

Apostoli áldás, l. *Áldás.*

Apostoli atyák, azok a szentatyák (l. o.), akik az apostoli időkben, az I. és II. sz.-ban éltek. Ezek: Barnabás, római Kelemen, Ignác, Polykarp, Hermas, Papias és egy névtelen. Iratаikat kiadták: *Gebhardt, Harnack* és *Zahn,* Patrum apostolicorum opera (3 köt. kis kiadás 1 kötetben). V. ö.: *Sprinzl,* Theol. der. Ap. Väter (1880), *Völter* (1904).

Apostolicae constitutiones (lat.), l. *Álapostoli gyüjtemények.*

Apostolicae literae (lat.). A pápa különös meghagyásából a bibornokok egyike által kiadott pápai rendelmények.

Apostolicae sedis gratia (lat., a. m. «az apostoli szék kegyelméből»). Ezt a kifejezést a püspökök saját nevük után használják annak kifejezésére, hogy joghatóságukat Istentől a pápa útján nyerik. A XII. sz. óta van általános használatban. V. ö.: *Binterianum* idevágó értekezését a Katholikban Dei et apostolicae sedis gratia, VII. évf.

Apostoli dekrétum, neve annak a határozatnak, amelyet az apostolok a jeruzsálemi zsinaton mondtak ki. L. *Apostoli zsinat.*

Apostoli delegáció, l. *Apostoli delegátus.*

Apostoli delegátus (lat.), a. m. apostoli kiküldött, megbizott. A róm. kat. egyházban általában a római pápának teljhatalmú képviselője. Így biztosította a tridenti zsinat a püspököknek bizonyos jogokat a kivett (exemptus) kolostorok fölött, amelyeket mint A.-ok gyakoroltak. Különösen pedig az A. a Propaganda fide (l. o.) által kirendelt felügyelő hivatal, amelynek bizonyos misszióterület (apostoli delegáció v. delegatura) van alávetve. Ilyen jelenleg 9 van. Az A. címét és hivatalát viselik az apostoli szék rendkívüli követei is a délamerikai köztársaságok kormányainál. Jelenleg 4.

Apostoli egyházak, l. *Apostoli.*

Apostoli felség, l. *Apostoli király.*

Apostoli helynök (Vicarius apostolicus), a pápának helyettese abban a meghatározott földrajzi terület egyházi kormányzatában, ahol vagy nem létezik rendezett egyházi szervezet, vagy ahol a szervezett egyházi kormányzat gyakorlása akadályozva van. Ily A.-ök kirendeltetnek a tulajdonképi missziói területek egyházi kormányzására. Az A.-ök püspöki jelleggel birnak, s rendesen püspökökké szenteltetnek s a Propaganda Fidenek vannak alárendelve. Jelenleg 144 van.

Apostoli hitvallás (Symbolum apostolorum v. apostolicum) kezdő szavaitól általánosan *Hiszekegy* a legrégibb hitvallás, a keresztény hit rövid foglalatja. A szent hagyományok szerint az apostolok állították össze (innen neve is), mielőtt Jeruzsálemből elmentek az egész világba hirdetni az Úr evangéliumát, s melyet Rufinus szerint a római egyház változatlanul megőrizett. A legújabb kutatások szerint már a II. sz. közepe előtt létezett Rómában, de, legalább a nyugati egyházban, még régebbi keletü. V. ö.: *Blume* (1893), *Baeumer* (1893), *Zahn* (1893), *Harnack* (1896), *Kattenbusch* (1894–1900).

Apostoli hónapok a. m. pápai hónapok, l. *Pápai rezervátuk.*

Apostoli iroda (Cancellaria apostolica), a pápai kuriának egyik hatósága, melynek a pápai bullák megszerkesztése és kiadása a feladata. Az iroda feje a biboros vice-kancellárius.

Apostoli jog, a magyar királyoknak az a jogállása, melyet ők a róm. kat. magyar egyház kormányzásában Szt. István óta mai napig birnak.

különösen a magyar kereszténység eredetében és a katolikus keresztény egyháznak XI. sz.-beli állapotában leli megfejtését. A magyarokat nem Róma térítette meg, hanem saját királyuk, ki a kereszténységre tért országot mindjárt szervezte és egy évtized alatt tíz püspökségben és a püspökségeket dús adományokkal fundálta. Tehát egyenesen és alapítás az a három tény, mely a XI. sz. egyházjoga szerint jogot adott az ujonan keletkezett egyház kormányzására. A keresztény egyház a XI. sz.-ban még csak partikuláris kormányzat állapotában volt. Ilyen partikuláris egyház lett Magyarországnak is, mely ezt egyházi téren mai napig fenntartotta. Ebben különbözik a róm. kat. magyar egyház a föld kerekségen levő minden más részétől a róm. kat. egyháznak. E partikuláris jog különös intézményei: 1. A magyar királynak egyházkormányzati (apostoli A., legfőbb kegyuri jog), 2. a magyar prímásság, 3. a magyar nemzeti zsinatok, 4. a magyar államnak az a joga, hogy az állami törvények a partikuláris egyházjognak is forrásai. A magyar király A.-i jogában áll, hogy ő nemzeti zsinatokat tarthat (partikuláris egyházi törvényhozás), szervezi a magyar püspökségeket, új püspökségeket felállít, a meglevőket megváltoztatja (egyházkormányzói hatalom), egyházkormányzati és közigazgatási ügyekben bíráskodik (bírói hatalom). Az egyházi hatalomnak ez a három ága, melyhez egyéb, de már nem lényeges jogok csatlakoznak, teszi a magyar királyt a partikuláris magyar egyháznak legfőbb helyi hatóságává. *Ez lényege az A.-nak,* mely a királynak nem személyes joga (jus personale), hanem a róm. kat. magyar nemzetnek a joga, melyet a nemzet az ő monarchikus alkotmányánál fogva királya által gyakorol, ki ezen jogokat a koronázással nyeri.

Apostoli junta v. *tanács,* l. *Apostoli párt.*

Apostoli kamara (Camera Apostolica, Camera Pontificia), a római egyház javainak és jövedelmeinek kezelésére s igazgatására hivatott központi hatóság. Elén a kamarás (Camerlengo di Santa Chiesa Romana) áll, ki a pápai széküresedés esetén a világi ügyeket és a conclavet vezeti. Az A. azelőtt a kincstárt illető minden vitás ügyben bíráskodott. Ma nem gyakorol jogszolgáltatást s bíráskodást. V. ö.: *König,* Aus der Camera A. des 15. Jh. (1889).

Apostoli kánonok (canones apostolorum), 85, állítólag apostoli eredetü, a papság viszonyára, a böjtölésre és házasságra stb. vonatkozó görög nyelven írt fegyelmi szabály, amelyet az V. sz.-ban Sziriában az apostoli konstituciók (l. o.) 8-ik kötetéhez függelékül csatoltak. Közülök 50-et Exiguus Dionysius latinra fordított és gyüjteményébe fölvett, amelyek Gratianus gyüjteményébe is átmentek s később több kánontörvénytárhoz csatolták. A keleti egyház apostoli eredetüeknek ismerte el az A.-at. A nyugati egyház hamisaknak nyilvánította. Dionysius gyüjteményének tekintélye folytán azonban az 50 kánont lassankint itt is elfogadták.

Apostoli katolikus egyház, így nevezi magát az *irvingiánusok* felekezete (l. o.).

Apostoli király, a magyar király különleges címe, amely azonban őt csak a koronázás megtörténte után illeti meg, nem illeti meg ellenben a királynét. II. Szilveszter pápa bullájával hozták e címet kapcsolatba, de arra, hogy tényleg ő adományozta volna e címet a magyar királynak, adatot nem találunk. A Szilveszter-bulla, melynek hamis volta immár kétségtelen, Szt. Istvánt a magyar nemzet apostolának nevezi. A magyar királyok Mária Teréziáig az A.-i címmel nem éltek, II. Ulászló és III. Ferdinánd tettek ugyan kisérletet e cím elnyerésére, de eredmény nélkül. 1753 augusztus 19. XIII. Kelemen pápa Mária Teréziához intézett brevejében aztán motu proprio megadta a királynőnek és utódainak e cím viselésére az engedélyt és a királynő az 1758. kiadott rendelettel e cím hivatalos használatát elrendelte. Azóta illeti meg a magyar királyokat e cím, amelytől azonban teljesen független a magyar királynak a katolikus egyház körüli terjedelmesebb jogköre, amely őt nem e címnél, hanem kir. kegyuri jogánál fogva illeti meg.

Apostoli konstituciók (Constitutionum apostolicarum libri VIII.), álapostoli, különben egyházilag egészen helyes gyüjtemény, mely az egyházi fegyelemre és keresztény életre vonatkozó szabályokat tartalmaz. Görög nyelven volt írva és 8 könyvből áll. Az első hat könyv (Didascalia néven) erkölcsi szabályokat foglal magában; szól a püspökök jogairól s előadja a püspökök, presbiterek és diakonok kellékeit; a 7. könyvben erkölcsi és liturgiai rendeletek vannak; a 8-ik könyv a felszentelésről, a püspöki renddel járó cselekvényekről szól, megtoldva néhány fegyelmi szabállyal. E 8 könyvhöz csatolták később az apostoli kánonokat (l. o.). Az A.-at a keleti egyház a 692-iki trullai zsinaton elvetette; a nyugati egyház pedig úgy látszik a XVI. sz.-ig nem is ismerte. V. ö.: *Funk,* Die a. Konstitutionen (1891).

Apostoli kor, az őskereszténységnek az a korszaka, mely az apostolok föllépésétől kb. a Kr. u. 150 esztendeig terjedt. V. ö.: *Pfleiderer,* Das Urchristentum (Berlin 1901); K. *Weizsäcker,* Das apostolische Zeitalter der christlichen Kirche (Tübingen 1902, 3. kiad.).

Apostoli követség, a római pápa képviselete Ilyen lehet külső hatalmasságokkal szemben és saját híveivel szemben. Elsők közé tartoznak: az apostoli nunciusok, pronunciusok, internunciusok, a második csoportba a különféle apostoli legátusok, delegátusok, vikáriusok, prefektusok. A magyar király apostoli jogát (l. o.), nem szabad összetéveszteni az apostoli követséggel. Korábbi időből származik az apostoli jog, mint az A.-ek és egy államfő a saját államában egy más hatalomnak követe semmiképen se lehet.

Apostolikusok, l. *Apostoli testvérek.*

Apostoli levelek, tanító- és intő iratok, amelyeket az apostolok intéztek keresztény községekhez vagy egyes keresztényekhez. Ilyen levél az Újszövetségi szentírásban 21 van. Többről nem tud az ó-keresztény irodalom, habár valószínű, hogy az apostolok, kivált Szt. Pál, még többet írtak. Az apostolok leveleit 2 csoportra szokás osztani: 1. Pál-levelekre (14) és 2. a katolikus-levelekre (7), amelyeket Jakab, Péter, János és Judás apostolok írtak.

Apostoli nuncius, l. *Követek* és *Nuncius.*

Apostoli párt, Spanyolországban az ultrakatolikusok és abszolutisták pártja, mely az 1820-iki forradalom után alakult s az úgynevezett *apostoli junta* vezetése alatt állott. 1833. beleolvadt a karlista-pártba.

Apostoli prefektura, egy kisebb v. még nem egészen szervezett misszió-kerület, mely egy áldozópap (apostoli prefektus) vezetése alatt áll, ki különböző, nem szorosan a püspöki renddel járó ténykedésekre, pl. a bérmálás kiosztására felhatalmazást szokott nyerni. Az A. közvetlenül a Propaganda fide alatt áll. Ily A. jelenleg 53 van.

Apostoli szék (Sedes apostolica), régente minden püspöki székhely, amelyet az apostolok (kivált Péter) alapítottak (pl. az antiochiai, jeruzsálemi). Jelenleg A. kizárólag a Péter alapította püspöki székhely Rómában. Azért az A. egyúttal a Péter római utódjának hatalmát is jelzi, a pápai teljhatalmat az egyház vezetésében és egyjelentőségű a pápával v. a pápai hatalommal.

Apostoli szimbólum a. m. *apostoli hitvallás* (l. o.).

Apostoli tábori helynök, a közös hadseregbeli katolikus katonalelkészek állománycsoportjának feje; felszentelt püspök; a tábornokok rangosztályába (V.) tartozik. L. *Tábori papság.*

Apostoli testvérek, apostolikusok vagy apostolrend, a XIII. sz.-ban Segarelli Gellért alapította felekezet, amely Sz. Ferenc szegénységéből torzképet csinált és annak szellemét nem ismerte. Segarelli máglyahalála után fővezetőjük Fra Dolcino lett, ki fegyverrel védelmezte eszméit. 1307. Novara mellett épített erős várát elfoglalták, őt magát máglyán égették meg. A felekezet a XV. sz. elején teljesen megszünt. V. ö.: *Sachsse,* Bernardes Guidonis u. die Apostelbrüder (1891), Realencyklopädie für prot. Theologie u. Kirche (I. 701).

Apostoli utódlás *(Successio apostolica)*, a kat. egyházban kifejező szó arra, hogy Róma püspöke (a pápa) és a többi püspökök az apostoloknak valóságos és törvényszerű utódai.

Apostoli zsinat, az apostolok gyülekezete 50 körül Jeruzsálemben, amelyen kimondották, hogy a mózesi törvény a pogányokból lett keresztényekre kötelező erővel nem bir. Ugyanekkor több más határozatot mondtak ki. (Ap. csel. 15, 29.)

Apostolkorsók, a Baireuth mellett levő Kreussenben készült, a XVI. és XVII. sz.-ból való alacsony, sötétbarna fedeles kőedénykorsók, melyeket fülkékben vagy pillérekkel elkülönítve a 12 apostol domború alakja díszít. Ritkábbak azok a példányok, melyeket később zománcfestékkel, különösen sárgával és világos kékkel festettek be. A. vannak az Iparművészeti Múzeumban.

Apostolok cselekedetei. Az újszövetségi szt. iratok között az az 5. mű, amely az apostolok cselekedeteit adja elő, különös tekintettel Szt. Péter és Pál apostolokra, míg a XVI. fejezettől kezdve kizárólag Szt. Pál apostol tevékenységét rajzolja és Szt. Pál apostol római fogságával végződik és így harminc esztendő történetét foglalja magában, t. i. Krisztus mennybemenetelétől Szt. Pál apostol első római fogságáig. Szerzője Szt. Lukács evangelista. Hogy mikor írta e könyvet, azt nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy Kr. u. 62 előtt nem, amennyiben ebbe az évbe esik Szt. Pál apostol első római fogsága. Valamint az is bizonyos, hogy evangeliumát is előbb írta, mint az A. amennyiben az evangéliumot maga Szt. Lukács «első»-nek nevezi. (A. 1, 1.)

Apostolok lova, tréfás kifejezés a gyalogos ember lábaira; *apostolok lován menni* a. m. gyalogolni.

Apostolok oszlása *(Divisio Apostolorum).* A hagyomány szerint az apostolok körülbelül 12 évvel Krisztus mennybemenetele után szétoszlottak az evangélium hirdetésére az egész világon. Ennek, valamint a két apostolfejedelem ereklyéi szétosztásának emlékezetére a görög egyházban jan. 4., a latin egyházban júl. 7., 15., 16. v. 22. egyes egyházmegyékben az A. ünnepet ülik. Az ünneplés a templomra szorítkozik, a híveket nem kötelezi.

Apostolok tanitása, l. *Didache.*

Apostolok ünnepei, egyházi emléknapok egy v. több apostol tiszteletére. Nevezetesebbek: Péter és Pál (jún. 29.), Fülöp és Jakab (máj. 1), Simon és Judás (okt. 28.), Mátyás (febr. 24.), Bertalan (aug. 24.), Máté (szept. 21.), András (nov. 30.), Tamás (dec. 21.), János (dec. 27.) stb. Nyilvános megülésük a XVIII. sz.-beli ünneptörlés folytán megszünt, csak az apostolfejedelmek ünnepe (jún. 29.) maradt meg nyilvánosnak (festum fori et chori) vigiliaböjttel összekötve (kivéve Franciaországot, Hollandiát, Belgiumot, Luxemburgot és az É.-i missziókat).

Apostol-rend, l. *Apostoli testvérek.*

Aposztázia (gör.) a. m. hithagyás; aposztata a. m. hitehagyott. Az A.-nak három fajtája van: 1. a keresztény (nemcsak kat.) hittől való elszakadás (apostasia a fide); 2. az egyházi rendtől való elszakadás (A. ab ordine), amikor valaki a magasabb egyházi rendből önhatalmilag visszamegy a világi életbe; 3. a szerzetesrendből való önhatalmú kilépés (A. a religione) letett ünnepies fogadalom után. Az elsőnek büntetése a pápának különösen fenntartott kiközösítés (excommunicatio S. Pontifici speciali modo reservata); a második és harmadiknak büntetése a püspöknek fenntartott kiközösítés. A régi világi törvényszabta büntetések mindenhol megszüntek.

Aposztéma (gör.), 1. tályog; 2. régibb használat szerint minden nagyobb daganat, melyet valamely folyadéknak felhalmozódása okozott.

Aposztolikusok, l. *Apostoli testvérek.*

Aposztrófa (görög nyelvtani műszó), hiányjel egy-egy kihagyott hang, illetőleg betü helyén; l. *Hiányjel.*

Aposztrofál (gör.) a. m. egy szót hiányjel által megrövidít; továbbá valakihez (távollevőhöz) intézi szavát, valakire rátámad, valakit kérdőre von.

Aposztrofé (gör., a. m. elfordulás), beszédalakzat, midőn a szóló a hallgatóságtól mintegy elfordulva, távollevőkhöz, megholtakhoz, élettelen dolgokhoz intézi szavait, mintha jelen volnának, illetőleg érezni és itélni tudnának. Rokon alakzat a *látomás*-sal. Heves indulat nyilatkozik benne, a beszédet hathatósan élénkíti s költők és szónokok gyakran használják. V. ö. a *Zalán futása* kezdetet.

Apotéke (gör.), eredetileg annyi mint rakodóhely. E szót használták azután az orvosszerek boltjának megnevezésére, s belőle ered a magyar *patika* szó.

Apoteléazma (görög) a. m. [illegible], az a ba-[illegible], hogy a csillagoknak befolyásuk van az emberi sorsra.

Apotoma, [illegible] vonal, amelyet a sza-[illegible] középpontjából egyik oldalára me-[illegible], nem egyenlő, mint a szabá-[illegible] érintőkonnek a [illegible].

Apoteózis (gör.) a. m. istenítés. Az ó kor-[illegible], pl. az [illegible] írók, az egyip-tomiak, sőt a görögök s a rómaiak is kiváló hő-[illegible] szeretett uralkodókat, [illegible] haláluk után, vallásos szertartással az [illegible] emelték. Többek közt Herakles, [illegible], Romulus, Julius Caesar, Augustus [illegible] elnevezés szerint *divus*) alakjai [illegible] történelemnek. A. [illegible] eleinte a legnagyobbak iránt érzett hála és hódolat ki-[illegible] volt, később majd minden római császár-nak szinte hagyományos módon kijárt. Az ókori [illegible] néha ábrá-zolva látunk ilyen A.-t, midőn is a hős élve az égbe emelkedik. A keresztény idők óta az A. el-vesztette eredeti jelentését. Ha a Zrinyiászban a hősi halállal kimultak lelkeit angyalok az égbe [illegible] és [illegible], de nem az antik A. többé. Ma ez a szó egyszerűen a legmagasabb fokú dicsőítés kifejezése lett. Ilyen [illegible] Arany János Széchenyi em-[illegible] Bajza József a lengyel szabadság-harc hőseit magasztaló ódájában. Újkori festmé-nyeken néha a művész a régi mitológia isteneit [illegible] összehozni, hogy ilyen allegóriák-kal ennek emberfeletti voltát kifejezze. A legna-[illegible] Tiziánnak és Rubensnek vannak A.-t ábrázoló művei. I. Napoleont a festő Ingres s a szobrász Thorwaldsen dicsőítették ilyen módon.

Apoterápia (gör.), 1. gyökeres gyógyítás; 2. az [illegible] tornajátékok után a tor-názók kezelése fürdőkkel, olajokkal, hogy új erő-höz jussanak.

Apotézis (görög). Ereszkedő hajlás, mely az antik építészetben az oszlop vagy pillér törzsét az oszloptalp első tagjával összekötötte.

Apotheca, l. *[illegible]*.

Apothecium (*[illegible]*, növ.) az Ascomy-[illegible] gombák (l. o.) és az Ascolichenes zuzmók [illegible] tányér- v. tölcsér alakú terméstestе.

Apotheosis, l. *Apoteózis*.

A potiori (lat.) a. m. a fődolog, a személy, a többség szerint, pl. A. *fit denominatio*, a kivá-lóbbról, feltünőbbről történik az elnevezés.

Apotome (gör.), a régi görögök zenéjében a kromatikus félhangköz, pl. b—h neve.

Apotrausis (gör.), oly csonttörés (l. o.), mely-nél apró szilánkokká, törmelékké zúzódik a csont.

Apotrop[illegible], l. *Maakezdemény*.

Apoxyomenos, az izzadságot, az olajat és a verseny porát magáról lekaparó atléta görög neve. [illegible] hosszúkás, kissé hajlott, kanálszerű bronzvakaróval (strigilis) végezték. A. [illegible] a legnagyobb görög szobrászok [illegible] Lysippusnak (l. o.) egy nagyhírű alkotása, melynek egy ránk maradt jó márványmásolata Ró-mában, a vatikáni múzeumban áll s amely ifjú atlé-tát ábrázol, amint előrenyújtott balkarjáról a rá-tapadt port és olajat levakarja. Ezt a tárgyat írott forrásaink szerint más művészek is feldolgozták, így: Polykletos, Daedalos, Antignotos és Daippos.

Apozéma: füveknek, gyökereknek forrázata, forró vízzel készült kivonata, mely gyógycélokra szolgál. A. kifejezés ma elavult, e név helyett ma a franciák a *tisane* elnevezést használják. Az A. nagyobb mennyiségű folyadék volt, melyet italul használtak. Ilyenek voltak régente az *A. anti-scorbuticum* (bardanával és lapath. acut.-al ké-szült), *A. purgans* (sennával, rheummal készült), *sudorifica* (guajakkal, sassaparillával készült).

Appalach, l. *Indiánus*.

Appalach, *hegyrendszer* (Appalachian Mountain System) Észak-Amerika K.-i partjait roppant me-reven DNy.-ÉK.-i irányban szegélyező, hatalmas hegység, amely 2600 km. hosszúságával, 2—300 km. szélességével háromszorosan múlja felül az Alpokat. Egyike a legrégibb hegységeknek; az archaikus korban már hatalmas magasságot ért el; a karbon-korban befejeződött a gyűrődése, vagyis a karbonkori rétegek már nyugodtan fe-küsznek benne. Azóta a térszíni formák kialakí-tásában az elvetődéseknek és sülyedéseknek volt legnagyobb szerepe. Valaha a hegység mai ma-gasságának ötszörösére emelkedett, de elpuszlí-tották az atmoszferiliák és a mezozooszkori ten-ger hullámverése és főleg É.-i részében a diluviá-lis eljegesedés, úgy hogy mindenütt elaggott fel-színi formákat találunk. Kezdődik a hegység a Coasa és Talaposa folyók egyesülésénél és New-Foundland szigetén ér véget. Közepetáján hatalmas tektonikus árokban folyik a *Hudson* folyó s a hegységet két, szerkezetileg lényegesen külön-böző darabra osztja. A Dél-A.-hegységen hatalmas hosszanti völgy, a *Great Valley* vonul végig, amely jelezve van előbb a *Tenessee*, azután a *Po-tomac* folyó felső völgyével. Ez a völgy két nya-lábra bontja a Dél.-A.-ot, ú. m. a K.-i túlnyomóan kristályos kőzetekből felépült rész, az *Alleghany* hegység, a Ny.-i üledékes kőzetekből álló táblás darab a Cumberland-plató. Az Alleghany hegység az óriási kiterjedésű alluviális parti síkságból buk-kanik fel a *Piedmont* alacsony dombvidékével, amely már kristályos kőzetekből áll. A lassan magasodó halmok közül hirtelen meredek fal gyanánt emelkedik ki a *Blue Ridge* lánca, amely-nek különös varázst ad a csúcsain állandóan tanyázó kék pára. Gerincmagassága közepesen 1500 m., hágói mind 1000—1200 m. magasak, egyetlen egy, a *Swananoa Gap* sülyed le 780 m.-re. Csak a folyók szurdokvölgyein vezetnek át járható utak. Ez a lánc a vízválasztó a Missziszszippi mellékvizei és az Atlanti-oceánba szakadó számtalan rövid, de bővizű folyó között. Vele pár-huzamosan sűrün következnek a láncok szabályos gyűrődéssel s legmagasabbra emelkedik a *Black-Dome* v. Mount Mitchel tömegében (2048). Ennek folytatásában a *Kittatinny* a Hudson törésvonaláig húzódik. Általában a hegység jellege erősen le-kopott, a hatalmas antiklinálisoknak csak a fele van meg, a csúcsok és a gerinc között alig van különbség, sehol sem találunk meredek formákat. A folyók kis eséssel jönnek le, de egyszerre víz-esésekkel zuhannak alá, mihelyt a Blue Ridge me-redek falához érnek. A Great Valley-n túl egy-

szerre hirtelen emelkedik ki a *Cumberland-hegység*, amelyet nevezhetnénk a Cumberland plató K.-i peremének, mert néhány párhuzamos lánc után széles táblává simul ki. Legnagyobbrészt mészkőből áll, ami bájossá és érdekessé teszi. A mészkő alatt homokkövek és vastag kőszénréteg van, amely legnagyobb kiterjedésű a földön. A mészkőterületen impozáns méretekben fejlődött ki a karszttünemény; a hatalmas földalatti vízfolyások óriási barlangokat vájtak ki, mint pl. a 200 km. hosszú *Mammuth Cave*, a világ leghosszabb barlangja. A *Cumberland plató* leterjed a Missziszszippiig és a Tenessee folyóig, É.-on meg a nagy tavak vidékéig, úgy hogy az Erie, Ontario és Michigan tavak déli partjai még a mészplatón feküsznek. Utolsó darabja a *Catskill* és az *Adirondack* szintén platós felépítésű hegység, amelyek hirtelen szakadnak le a Hudson folyó árkánál. Ebben az árokban helyezkedik el a *Champlain tó*, ez főleg a közlekedés szempontjából fontos, rajta vezet át a legkényelmesebb út a tengerpartról, New-Yorkból a nagy tavak vidékére. A Hudson folyó árkán túl megváltozik a láncok csapásiránya, többé nem váltakoznak oly szabályosan a szinklinálisok és antiklinálisok, törések darabolják fel a hegységet s az egyes részek között nagyon laza az összefüggés. Legegységesebb lánc a *Green Mountains*, amelynek legmagasabb csúcsa a *Mount Mansfield* 1350 m., iránya É.-D., majd ÉK.-re fordul és mint *Notre Dame* hegység jut ki a *Szt. Lőrinc* folyó torkolati vidékére. Magasabb a Connecticut folyó felső völgyétől K.-re levő *White Mountains*, ennek egyik csúcsa, a *Mount Washington* eléri az 1917 m.-t. Ez a lánc, valamint a vele párhuzamos többi mind ugyanazt az íves kanyarulatot teszik meg. Az egyik átvág *Nova Skocia* szigetre s folytatódik *Breton, Anticosti, New-Foundland*-szigeten s megszabja ezeknek alakját is. Hatalmas törésvonal mentén szünik meg a hegyrendszer az Atlanti-oceán partjainál s valószinüleg ez a törés szakította el az európai *Caledoniai hegységtől* (l. o.). Az egész hegységet erősen lekoptatta a diluviális eljegesedés. Az egész A. hegyrendszer a Ny.-i szelek zónájába tartozik, tehát *klímája* mérsékelt. De ez a szélrendszer nem érvényesítheti áldásos hatását úgy, mint Európában, mert a Ny.-ról jövő szeleknek előbb a Cordillerákon és az egész kontinensen kell átkelnie, miközben elveszti oceánikus jellegét s az A. területére kontinentális klímát hoz. A mérsékelt égöv klímájának másik szabályozója a monszun szélrendszer, szintén érezteti hatását. Télen kemény, száraz hideget hoz a K.-i partokra, nyáron pedig, amikor a monszun-szél a tenger felől fúj a kontinens felé, az A. első kézből kapja a csapadékot, ilyenkor van az esőzés maximuma. A hőmérséklet járása nagyon labilis, szélsőséges, aszerint, hogy melyik klimatényező jut érvényre, azonkívül igen gyakoriak a lokális zivatarok, orkánok, az ú. n. blizzardok, amelyek hirtelen hősülyedéssel vagy hőemelkedéssel járnak, s igen sok katasztrófának okozói. Az A. a *lombos erdők* igazi vidéke, de a hatalmas erdőségek, amelyek ma már jó részben ki vannak pusztítva, az európaiaktól jóval különböző fajokból állanak. Endemikus fajok a Catalpa sassafras, a Liquidambar v. ámbrafa, Pinus strobus, Sorbus americana, Betula lutea stb. jellemző az európai lombos fák számos faja s az, hogy gyakoriak az óriási termetü fák, a mi lombos fáink is elérik a 100 m.-t. A vadon élő állatok közül a nálunk is előfordulókon kívül itt él az opossum, a mosó medve, virginiai szarvas. *Ásványi kincsei* közül legfontosabb a rengeteg mennyiségű karbonkori kőszén, amely főleg a Cumberlandi platón könnyűszerrel bányászható s egyik főtényezője az ipar óriási fejlettségének. A szén közelében különösen Pennsylvania állam területén, az archaikus képződményekben, valamint az Adirondack hegységben óriási vasérctelepek, arany, réz, ezüst, valamint petróleum és földgáz fordul elő.

Irodalom. Willis, The Northern Appalachians, New-York 1896; Hayes, The Southern Appalachians, u. o. 1896; Campbell, Geomomorphology of the Southern Appalachians; Branner, Extension of the Appalachian across Mississipi.

Appalachicola (ejtsd: appalacsikóla), folyó, mely az északamerikai Georgia államban a Chattahoochee és a Flint összefolyásából keletkezik, sík és mocsáros vidéken folyik át s a Mexikói-öböl S. George-öblébe ömlik; hossza 1040 km., Columbus városától lefelé gőzössel is hajózható. Torkolatához közel van A. város, Franklin county székhelye Floridában, (1900) 3077 lak., élénk fa- és halexporttal.

Apparátus (lat.) a. m. 1. készülék, eszköz; vm. munkához v. tudományos foglalatossághoz szükséges munka- és segédeszközöknek összesége. — 2. Gratianus Decretumának az egész szövegre kiterjedő s más irók glosszáit — magyarázatait — is magában foglaló magyarázatai. Az A.-nál rendszeresebb magyarázat a kommentár. — 3. *A. criticus* kézirati hagyományra támaszkodó kiadásokhoz mellékelt kritikai elvek szerint rendezett kézirati olvasások gyüjteménye.

Appareille (franc., ejtsd: apparelly), a várépítésben a sáncokhoz és ágyútelepekhez való feljáró, lejtő.

Apparet id etiam caeco. latin szállóige a. m. a vak is látja; Livius, XXXII. 34. 3.

Apparició (lat.) a. m. megjelenés, tünemény, csillagok feltünése; kisértet.

Apparitin, keményítő lisztből nátronlúggal való főzés útján készült csirizszerű anyag, melyet ragasztásra és a vászon csinozásánál használnak.

Appartement (franc., ejtsd: appartmañ), lakosztály v. az együvé tartozó szobák és termek sora.

Appassionato (ol.), zenei műszó, melyet *szenvedélyes*, gyors előadás előirására szoktak használni.

Appel (franc.) a. m. hivás. Némely seregben a csapatok alosztályainak fegyverzet nélkül való összegyüjtését A.-nek nevezik. A lovasságnál a csapatoknak a lovasroham után való gyülekezését hívják A.-nek. A.-t fuvatni a. m. gyülekezőt fuvatni. A.-nek nevezik továbbá a vívóiskolában a jobb lábbal való erős toppantást; ezzel meggyőződik a vívómester, hogy a vívó teste egyensúlyos helyzetben van-e és előlépésre készen áll-e; az A.-t különben cselként is alkalmazzák: az ellenfél hibás mozdulatra való csábítására. A vadászatban a vadászkutyának azt a beoktatott képességét hívják A.-nek, hogy bizonyos jelre vagy füttyre ugatással jelt adjon hollétéről, illetve azonnal urához siessen.

Appel, 1. *A. János* báró, cs. és kir. lovassági [illegible], szül. [illegible] községben, Szlavoniában, [illegible] nov. 11., megh. 1906 nov. 6. Gradiskában. [illegible] éves korában lépett mint hadapród a [illegible]. Mint főhadnagy részt vett 1848 és 1849-iki [illegible] hadjáratban, majd ezredével Ma[illegible] vonult, hol több csatában vett részt. Mint őrnagy 1859-ben részt vett az olasz hadjáratban. [illegible] tanusított vitézségeért, mely alkalommal egyik szemét is elvesztette, a Lipót-rend [illegible]jét s a Mária Terézia-rendet és 1860. az osztrák bárói rangot kapta, 1863 alezredessé s ugyanazon évben ezredessé nevezték ki. 1866-ban a porosz hadjáratban mint dandárparancsnok tüntette ki magát. Tábornokká 1867., altábornaggyá 1874. lett. 1881-ben valóságos belső titkos tanácsossá s 1882. lovassági tábornokká nevezték ki. 1882 óta Bosznia és Hercegovina katonai kormányzója s az orsz. kormány feje volt, míg 1903. nyugalomba nem vonult. Ekkor a Mária Terézia-rend gyémántjait küldte a király meleghangú nyilt levél kiséretében. A Szent István-rend nagykeresztjét már 1900 óta bírta.

2. *A. Károly* (kapocsányi), szül. Ludwigsburgban, Württembergben, 1773 febr. 25., meghalt Pesten 1839 jan. 6. A stuttgarti kir. nevelőintézet növendéke volt és tanulmányai kiegészítésére [illegible] onnét Magyarországba jött. Itt Hunyady József gróf ürményi uradalmába lépett s utóbb annak igazgatója lett. Nagy előszeretettel karolta fel főleg a juhászatot s ő alapította meg okszerű tenyésztésével az ürményi juhászatnak a külföldre is elterjedt nagy hirét. Nagy érdemei voltak A.-nek a lótenyésztés s a tejgazdaság emelése körül is.

3. *A. Keresztély* br., cs. kir. tábornok, szül. Beszterczebányán 1775., megh. 1854. Közlegénységből vitézsége és ügyessége által már a napoleoni háborúban kapitányságig vitte. A békében az uralkodó mellett szolgált mint adjutáns, az olasz háborúban pedig előkelő részt vett a mortarai és novarai csatákban. Haynau bukása után egy ideig ő volt 1850-ben Magyarország hadi parancsnoka.

Appel comme d'abus (franc.), l. *Appellatio tamquam ab abusu.*

Appellál (lat.), megszólít, folyamodik. *Appelláció*, felebbvitel, felebbezés valamely peres, határozatilag elbírált ügyben felsőbb hatóság elé, ujabb megvizsgálás és döntés végett. *Appellábilis*, megfelebbezhető.

Appellánsok, a jansenisták egy része. L. *Jansen.*

Appellatio tamquam ab abusu (Appel comme d'abus), felebbezés a világi hatósághoz az egyházi hatalommal elkövetett visszaélés címén. Ez intézménynél a felebbezés alapján az állami hatóság dogmatikus és liturgiai kérdésekben is, pl. a kiközösítés jogossága felett határozhat. Ez intézményt VII. Károly teremtette meg 1438. az ú. n. *pragmatica sanctio*-ban. A francia forradalom megszüntette. I. Napoleon visszaállította, azonban szorosan megállapította alkalmazásának eseteit, Franciaországban ma sincs hatályon kívül helyezve, Poroszországban az 1873 május 12-iki Gesetz über die kirchliche Disciplinargewalt und die Errichtung des königlichen Gerichtshofes für kirchliche Angelegenheiten hívta életbe s megszüntette az 1886 máj. 21-iki novella. A gallikán egyház tudományos hívei a gallikán egyház szabadságai közé sorozták; Róma úgy az 1864. évi Syllabusban mint az 1869 okt. 12-iki Apostolicae Sedis constitutióban elitéli ezt az intézményt.

Appellativum, l. *Főnév.*

Appendicitis (lat.), l. *Vakbélgyuladás.*

Appendix (lat.) 1. a. m. függelék, pótlás pl. törvényhez v. könyvhöz. 2. A vakból féregnyúlványa. L. *Vakbél.*

Appenzell. 1. Svájcnak egyik kantonja, melyet egészen a st.-galleni kanton vesz körül; területe 420 km² s két félkantonra, Ausserrhoden (242 km²) és Innerrhodenre (178 km²) oszlik. A. felülete magas, hegyekkel takart fensík; a legmagasabb a Saentis (2504 m.) örök hóval fedett hegycsúcsa. Fő folyója a Sitter. A kanton területéből több a legelő és rét, mint a gyümölcs- és gabonatermő talaj, nagy erdei vannak, valamint számos ásványforrása. a) *A.-Ausserrhoden*, (1905) 55,730 nagyobbára német lak, kik leginkább pamutszövéssel foglalkoznak. A tisztán demokratikus alkotmány szerint a legfőbb hatalmat a népgyűlés (Landsgemeinde) gyakorolja, ennek tagjai a legalább egy teljes év óta ott letelepült törvényes svájci polgárok, akik 18-ik életévüket meghaladták. A népgyűlés minden év április havának utolsó vasárnapján gyűl egybe, felváltva Trogenben és Hundwilben; ez választja a végrehajtó hatalmat gyakorló kormánytanácsot (7 tag) és ennek tagjai közül az elnököt; ez szavazza meg a kiadásokat és bevételeket és a Trogenben székelő 11 tagú felső biróságot. Az egyházi, iskolai és szegényügy az autonom községek hatáskörébe tartoznak. b) *A.-Innerrhoden*, (1905) 13,733 német lak., akik főképen állattenyésztéssel foglalkoznak. Az alkotmány olyan, mint Ausserrhodenben. — 2. *Község*, az appenzell-innerrhodeni svájci félkanton főhelye, szép fekvéssel a Sitter völgyében 781 m. magasban, régi faházakkal, a kantoni kormány székhelye, (1898) 4553 lak., régi kolostorral, amely egykor a st.-galleni apát székhelye volt. Kereskedelme élénk, főleg a kantonban készült himzési munkákkal, lennel és gyapotárukkal; élénk turistaforgalommal, A. 1597-ig a szét nem választott kanton főhelye volt. A. kanton a VIII. sz.-tól kezdve vásárlás és ajándék útján lassankint a st.-galleni apátság birtokába került; a lakosok a XIV. sz. végén föllázadtak és a Boden-tónál Vogelinseck mellett 1403. kivívott győzelmük A.-nek függetlenségét megszerezte. 1411. a svájci kantonok védelme alá került, s 1513. a svájci szövetségbe vétetett fel. A reformáció idejében elharapódzott hosszú villongások következtében 1597. két külön kantonra oszlott, melyek politikai és vallási tekintetben egymástól teljesen függetlenek.

Irodalom. Hahn, Beschreibung des Kantons A., Heilbronn 1827; Rüsch, Der Kanton A. historisch-geographisch u. statistisch, neue Auflage, St. Gallen 1859; Zellweger, Geschichte des appenzellischen Volks nebst Urkunden, 6 kötet, Trogen 1830—40; u. a., Der Kanton A., u. o. 1867; Appenzellische Jahrbücher, Herausg. v. d. gemeinnützigen Ges. Trogen 1854 óta. Vetsch J., Die A.-er Mundarten 1910.

Apperceptio (lat.). E szót Leibniz vitte be a filozófiai nyelvbe «a tudatossá vált képzet» jelentésében. Nála a *perceptio* belső állapota a képzet-

erővel biró valónak, *apperceptio* e belső állapot tudata. Kant még szabatosabban állapítja meg a szónak emez értelmét. Gondolataim, úgymond, nem volnának *az én* gondolataim, ha mindegyiket nem vonatkoztathatnám énemre, azaz ha tudatossá nem tehetném, Kant nyelvén: ha az «én gondolom» nem kisérhetné képzeteimet. A tiszta ént K. *transcendentális A.*-nak nevezi, mely a gondolkodás alapvető funkciója, a filozófia legmagasabb pontja. Az újabb lélektanban *Herbart* A.-n új képleteknek a régiekkel való kapcsolódását érti (a régi az appercipiáló, az új az appercipiált képzet), míg Wundt a szónak leibnizi értelméhez tér vissza és a határozott, tiszta, éles tudatot nevezi A.-nak, továbbá Kant nyomán az A.-t cselekvésnek tekinti, míg mások az A.-t is csak oly mechanikus jelenségnek tartják, mint általában a képzettársítást. A figyelem magyarázata is ezen a kérdésen dül el. Akik az egész lelki életet mechanikusan magyarázzák, asszociációs pszichológusok, akik az A.-t, a figyelmet cselekvésnek tekintik, a szellemi aktivitás elvét vallják, aktivitási pszichológusok.

Appert, 1. *Benjamin Nicolas Marie,* humanista, szül. Párisban 1797 szept. 17. Halálának éve bizonytalan, 1880—83 közt. Eleinte alsóbb rangú katonák oktatásával volt megbízva, de maga is fogságba kerülvén, alkalma volt megismerni a börtönrendszer hiányait, s ezentúl a foglyokkal való túlszigorú bánásmód, különösen az elkülönzési rendszer ellen intézte támadásait. Hazájában és kültöldön sokat utazott a börtönök tanulmányozása céljából, s nézeteit az általa szerkesztett Journal des prisons-ban fejtette ki. Börtöntanulmányairól több önálló munkát írt, bírálta a belga, porosz, bajor, osztrák börtönrendszereket, ismertette a kórházi és jótékonysági intézményeket.

2. *A., François,* az előbbinek testvére, felfedezője az ételek róla elnevezett konzerválási eljárásának. Megh. 1840. Massyban, Páris közelében. Műve: L'art de conserver toutes les substances animales et végétales (Páris 1810, az 5. kiad. 1834).

Appertinenciák (lat.), vm. tárgyhoz, jószághoz v. földbirtokhoz tartozó, azzal egybe nem kötött, de hozzája tartozó részek.

Appetentia (lat.) a. m. vágy, hajlam, inger, főként érzéki ösztön.

Appetissant (franc., ejtsd: appetisszáñ), ami az étvágyat ingerli, általában csábító, ingerlő.

Appetitio (lat.), a vágy, ösztön valami után, *appetitus,* étvágy.

Appianos, görögül író római hisztorikus Alexandriából. Kr. u. a II. sz.-ban. Rómában ügyvédeskedett, majd Antoninus Pius egyiptomi császári kincstárnokká nevezte ki. Romaika c. 24 könyvben megírta a római állam történetét a Rómával viszonyban lévő népek etnográfiai leírásával együtt. Művének több mint fele elveszett. Megmaradt többek közt a polgárháborúkat tárgyaló öt könyv s ezek a legnevezetesebbek. Műve egyrészt kompiláció és adatai részben ellenmondók, előadása száraz, de azért nélkülözhetetlen, kivált a polgárháborúk szempontjából. Kiadta Mendelssohn két kötetben (Leipz. 1879—81). V. ö.: *Hannak,* App. u. seine Quellen (Bécs 1869).

Appia via, a római korban Itália legnagyobb és legszebb országútja. Nevét első építője, Appius Claudius Caecus cenzorról kapta, aki Kr. e. 312. Róma *Capena* nevű déli kapujától Tarracinán át Capuáig építtette ki. Később Beneventumon át Brundusiumig hosszabbították meg. Helyenkint még ma is használatban van. Mintegy Albanoig kétfelől díszes sírok szegélyezték. Egész hosszában (540 km.) ki volt kövezve. A később épített sztratégiai utaknak mintája *(Regina viarum).*

Appingadam (Appingedam), j.-i székhely Groningen németalföldi tartományban a Darmsterdiep-csatorna és vasút mellett, (1900) 4448 lak., jelentékeny ló- és marhavásárokkal.

Appius, római családi előnév, különösen a Claudiusoké, l. *Claudius.*

Applanál (franc.) a. m. egyenget, kiegyenlít, továbbá a vitának véget vet.

Applaudál (lat.) a. m. tapsol; *applauzus,* taps.

Applegath-sajtó, l. *Gyorssajtók.*

Appleton (ejtsd: épplt'n), Outagamie county székhelye Wisconsin amerikai államban, a Fox folyó mellett, amelynek esésénél a víz ereje malmokat, papiros- s más gyárakat hajt, (1900) 15,085 lak., a Lawrence-egyetemmel.

Appleton (ejtsd: epplt'n), *Daniel,* amerikai nagy könyvkereskedő, szül. 1785. Havervilleben (Massachusetts), megh. 1849. New-Yorkban. Kiadóüzletét főleg fiai, *William Henry* (megh. 1899) és *John Adams* (megh. 1881) bővítettek. Főkiadványuk a nagy amerikai lexikon: American Cyclopaedia, mely először 1857—63. jelent meg, azóta tbb kiadást ért és évenkint pótkötetei (Annual Cyclopaedia) jelennek meg.

Applicatio (lat.) a. m. alkalmazás; *fiat A.,* lássuk a hasznát; *applikábilis,* alkalmazható, illő; *applikál,* hozzáilleszt, ráfordít.

Applikálás, felrakás, felfűzés, alkalmazás. Az *építészetben* a falak burkolása. L. *Burkolás.*

Applikatura, l. *Ujjazat.*

Applique (franc., ejtsd: applik) a. m. rátét. E szóval jelölik mindamaz ékítményeket, melyek v. más anyagból, v. legalább külön darabokból készülnek és úgy illesztjük rá az ékitendő tárgyra. Ilyenek a fából fűrészelt vagy faragott és a butorokra ragasztott ékítmények, ilyenek a fölrakott (nem berakott) fémékítmények stb. Fölrakott munkának mondják különösen a posztóból v. selyemből kivágott virágokat, leveleket, emberi és állati alakokat, melyeket az ékítendő kelmére illesztenek és v. különböző díszöltésekkel v. zsinórral körülvarrnak. Ezek a rátétek rendesen még fostve v. hímezve lesznek. Applikált csipkék azok, melyeknek egyes varrott v. klöplizett részei tüll v. valódi (klöpli) csipkealapra vannak felvarrva. A díszítés e módját már a középkorban is gyakorolták s különösen miseruhákra alkalmazták. Közönségesen még a falra szögezett kandelábert, az egy-két v. több agú gyertyatartót is értik alatta. Különös szeretettel alkalmazta az A.-kat a XV. és XVI. Lajos korabeli stilus.

Applombálás (franc.) a. m. hozzáforrasztás.

Appoggiatura (ol., ejtsd: appoddzsatura) a zenében a. m. előke (l. o.).

Appoint (franc., ejtsd: appoá, olaszul *appunto*) a. m. pontosan. Különösen a bankári üzletben így

nevezzük azt a váltót, amelyet az egyik fél a másiknak tartozása pontos (à point) kiegyenlítése végett küldvényez, v. amelyet reá követelésének pontos kiegyenlítése végett intézvényez. Berlin iránt való 2365 M tartozásomat pl. akkor egyenlítem ki A.-ban, ha berlini hitelezőmnek annyi márkáról, koronáról v. más pénznemről szóló váltót küldök egy v. több darabban, amely Berlinben a Bécsen eladatván, éppen 2365 márkát ad tiszta eredményül. Használják a szót a közforgalomban az értékpapírok és papírpénzek oly darabjainak megjelölésére is, amelyek bizonyos kerek összegről szólnak. Így pl. az Osztrák-Magyar Bank 10, 20, 50, 100 és 1000 K-ról szóló A.-ekben bocsátja ki bankjegyeit. A magyar aranyjáradék is különböző A.-ekben, azaz különböző kerek összegekről szóló darabokban (címletekben) van forgalomban. A.-álni a. m. tartozást pontosan kiegyenlíteni, kifizetni.

Appolt-kályha, kokszkészítésére használt aknaalakú kívülről fűthető, merőleges állású kályha, melyet először Lotharingiában használtak.

Appomattox, 240 km. hosszú folyó Virginia amerikai államban, a James folyóba szakad. A. county Court-house-a mellett Lynchburgtól 35 km.-nyire K. felé rakta le fegyvereit 1865 ápril 9-én Lee tábornok.

Apponál (lat.) a. m. hozzátesz, csatol; *apponatur*, csatoltassék, pl. egy akta.

Appony, kisközség Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1900) 747 tót, német és magyar lak., az Apponyi grófok szép kastélyával s több mint 26000 kötetből álló könyvtárával, múzeummal, műkincsekkel és nagy parkkal. A faluhoz közel a Hangyáshegy oldalán Appony várának romjai láthatók, melyek a monda szerint az egykori morva birodalom határőrségét képezték s melyek még abból az időből származnak, mikor a magyarok még nem voltak urai ez országnak. Már 1330. szerepelt mint királyi birtok. Zsigmond király e várban többször megfordult, mint ezt több itt kelt oklevele bizonyítja. Később a huszitáktól elpusztíttatván, egy ideig romokban hevert, míg 1392-ben Zsigmond király Cseklészért cserébe adta Eőri Miklósnak, s azóta e család az Apponyi nevet viseli. A vár a XVII. sz. eleje óta, midőn a törökök feldúlták, teljesen összeomlott. Azóta állandóan az Apponyi-család birtoka, most Apponyi Lajos gr. örököseié. A községben van leánynevelőintézet, kórház, szeszgyár, posta- és távíróhivatal, telefonállomás.

Apponyi (*Nagy-Apponyi*), örökös főrendiházi tagsággal bíró magyar grófi *család*. Eredetét a Pécz nemzetségre viszi vissza, melynek egyik alágát képezi. Alapítója ez alágnak Legg fia Ivánka, kit 1295. az oklevelek Péczi Ivánkának említenek. Ennek fia volt Aladár, kinek fiától Vörös Tamástól származik le az A. család. Vörös Tamásnak három testvére volt. 1. *László*, akit birtoka után Hrussóinak neveztek, 1308. Csák Máté privigyei várnagya, 1326 után már nem említtetik. Úgylátszik már ez év előtt halt el, birtokain oldalrokonai osztoztak. 2. *János*, akitől a Csuziak származtak le, 1333 után már nem szerepel. 3. *Orros Miklós*. A családi leszármazást az utóbbi és Vörös Tamás vitték tovább. Vörös Tamás neve 1345-ig említtetik, fia Péter Cseklészi Anglist bírta nőül, kit I. Lajos és Mária királynő fiúsított. Az okiratokban Péter Vecsei Eőri, Nadlányi és Nadányi neveken fordul elő. Neje nővéreivel együtt 1392. Zsigmondtól megkapja a Cseklészi család javait, Appony kir. várat Kovarcz, Lehota, Pereszlés és Körtvényes birtokokkal együtt. 1395. Appony vára tartozékaival együtt osztály útján Péter birtokába ment át. Fiai Tamás és Miklós 1404 óta mind sűrűbben használják az A. nevet. *A. Péter* Hunyadi János alatt a törökök és csehek elleni küzdelmekben tüntette ki magát, amiért 1452. Koros, Dovorán és Lipotnok birtokokat kapta. *A. Péter* és *Pál* 1606 jún. 28. bárói rangot nyertek, közülök *Pál* a bécsi békét megelőző és követő tárgyalásokban vett részt. Velük kihalt ez a bárói ág. 1524 nov. 12. *A. Balázs* nyert báróságot, de csak leányai maradván, ez az ág sem folytatódik. *A. Miklós* Buda ostrománál esett el. Ennek fia *Lázár* nyerte 1718 febr. 16. a bárói, 1739 máj. 30. a grófi rangot. Tőle származik az idősb grófi ág. Az ifj. grófi ág megalapítója A. *József*, aki 1808 ápr. 8. nyert grófi rangot. Ez az ág 1898. kihalt. A család tagjai azóta különösen a diplomáciában és a közigazgatás terén váltak ki, és a legtöbb igen erős hajlamot mutatott az irodalom és művészet iránt. A család birtokai Pozsony, Nyitra, Tolna és Békés vmegyékben terülnek el. Lázár unokája, *Antal György* (1751—1817) egyike volt kora legműveltebb főurainak. II. József nagyon kitüntette, de mégsem bírhatta reá, hogy a királybiztosi hivatalt elvállalja. A tudomány és művészet lelkes művelője volt, ő alapította a híres családi könyvtárt (l. *Apponyi-könyvtár)*. Második fia, *Antal*, 1824—1849 császári követ volt Rómában, Nápolyban, Londonban és Párisban. Ennek elsőszülött fia *Rudolf* (1812—1876) Párisban, majd Londonban képviselte a monarchiát. Rudolf fia A. *Sándor* (l. o.). Másodszülött fiától, Gyulától származott A. *Lajos* (l. o.) és A. *Antal*. Antal György elsőszülött fiának, Györgynek fiai *Károly* és *György* (l. o.), kik közül az előbbitől A. *Géza* (l. o.), utóbbitól pedig A. *Albert* (l. o.) származott. V. ö. A Pécz nemzetség A. ágának az A grófok családi levéltárában őrizett oklevei. I. köt. 1241—1526., Bpest 1906, benne a család történetére vonatkozó irodalom is fel van említve.

Apponyi-család címere.

1. *A. Albert* gróf, államférfiú, A. György kancellár és Sztáray Julia grófnő fia, szül. Bécsben 1846 máj. 29. Mélyen vallásos családja körében erős kat. nevelésben részesült; tanulmányait a jezsuitáknak hasonló szellemű kalksburgi intézetében folytatta, míg az egyetemi éveit Pesten és Bécsben töltötte, hol a jogot hallgatta. Ezután külföldi útra indult s nagy utazásokat tett Német- és

Franciaországban: az utóbbi helyen megfordult a royalista francia arisztokraták körében s főleg Montalambert marquisnak, a francia kat.-ok magyarbarát vezérének társasága tett rá nagy hatást. A közéletben 1872-től fogva szerepel, mikor mint a szentendrei kerület Deák-párti képviselője a törvényhozásban megjelent, hol azonban fényes egyéni képességei dacára sem fogadták nagy rokonszenvvel atyjának népszerütlenné vált politikai iránya miatt. A Deák-párt bukása után — családi hagyományainál és politikai hajlamánál fogva — a Sennyey-féle konzervativ alakuláshoz csatlakozott, mely a szabadelvü-párt kebeléből alakult kormányt főleg pénzügyi- és közigazgatási politikájáért erős támadásokban részesítette. Sennyey visszavonulása után (1878) az ifjú, de nagy tehetsége és főleg ragyogó ékesszólása miatt már is nagy tekintélyű A. lett a konzervativ töredékből és a fuzió miatt a kormányzó pártból kilépett politikusokból szervezkedő új ellenzéki párt (egyesült, majd mérsékelt ellenzék) parlamenti vezére. Ez időben politikai gondolatkörének középpontjában az agrárius érdekek és vele a magyar történeti osztályok felkarolása, továbbá az államkormány figyelmének főkép szociális térre irányítása (szociális olajcsepp) állott. Az ú. n. alkalmi, magtalan ellenzékiség programmszerü és öntudatos mozgalommá akkor lett, midőn Szilágyi Dezső elhagyta a mérsékelt ellenzéket, melynek taktikai vezetésében A. és Szilágyi ellensúlyozták, mintegy közömbösítették egymásnak befolyását. A számban megfogyatkozott, összetartásánál fogva azonban súlyban megnövekedett párt programmjának vezető gondolatává A. a közjogi alapnak nemzeti irányban fejlesztését és a közigazgatás államosítását tette. Emiatt utóbb a mérsékelt ellenzék a nemzeti párt nevet vette föl s a Tisza-kormányt főleg a katonai kérdések tárgyában támadta. Már mint az összes ellenzéki pártok fővezére vett részt az 1889. védőerőtörvényjavaslatnak országos hullámokat verő vitájában s a híres 14. § megváltoztatása ügyében tartott beszéde általános lelkesedést keltett. A közvélemény benne látta a jövő emberét, bár középpárti állása miatt ki volt téve úgy a szélsőbal, mint a szabadelvű-párt részéről indított parlamenti támadásoknak s főleg az utóbbi helyről vetették szemére programmjának elasztikusságát és nemzetieskedését amellett, hogy zavarólag hat az uralkodó-házzal való viszonyra. 1888. lemondott a Szent István-társulat elnökségéről, hogy egész munkaerejét — minden felekezeti célzattól menten — a politikának szentelhesse. 1890. a Tisza-kabinet lemondása után az új miniszterelnök, Szapáry feladatául tüzte ki A. egyik legfőbb programmpontjának megvalósítását, a közigazgatás államosítását. A közvéleményt komolyan foglalkoztatta A. belépése, illetőleg pártjának fuziója a kormányzó párttal. Minthogy azonban a kormányelnök a függetlenségi párt magatartása miatt megelégedett csupán a közigazgatás államosításának törvénykönyvbe iktatásával, A. útja elvált a kormánytól és ellene újból hatalmas támadásokat vezetett, különösen a konzuláris biráskodás tárgyalásánál 1891, midőn a közte és Szilágyi igazságügyminiszter közt fennforgó ellentét szinte személyes természetűvé élesedett, később azonban helyreállott a két férfiú közt a barátságos viszony.

A. politikai pályájának újabb fázisa az egyházpolitikához fűződik, melyet tulajdonképen az ő nagy beszédje érlelt meg a Wekerle-minisztérium megalakulásakor, melyet az egész ország elragadtatással üdvözölt. Nagy népszerüségének megártott, hogy a polgári házasság javaslatánál a kötelezőséggel szemben a szükségbeli formát ajánlotta, amiért igazságtalanul klerikális tendenciákkal gyanusították. 1895. a Wekerle-kabinet lemondása után a válság elintézésében a korona az ő tanácsát is kikérte. 1897. nőül vette Mensdorff-Pouilly Klotild grófnőt. A. gyökeresebb ellenzékisége a Bánffy-kormány ellen való parlamenti küzdelemmel kezdődött, de magasabb érdekekre való tekintetből 1895 karácsonyán maga indítványozta a *Treuga Dei*-t (Isten békéjét) a millennium megünneplésére. Támadásai akkor élesedtek meg, sőt a szenvedély forrpontjára hágtak, mikor az 1896. erőszakos választásokon pártját megtizedelték, sőt a kormány pressziója csaknem őt is kibuktatta régi kerületéből, Jászberényből. Bánffyt a szerinte hihetetlen mértéket öltő közéleti korrupció, különösen pedig az Ausztriával lejáratban levő gazdasági kiegyezés tárgyalásai (ischli klauzula) miatt támadta, sőt részt vett — bár hallgatólag — a kormány ellen indított kisebbségi obstrukcióban is. Bánffy bukása után Széll Kálmán kormányának megalakulása után 1899 márc. 2. pártjának legnagyobb részével belépett a szabadelvü-pártba.

A Széll-kormány első éveit kisérő politikai szélcsönd alatt A. is keveset szerepelt a forumon. Az 1901-iki választások után alakult képviselőház elnökévé választotta s még ez év nov. 1. megkapta a valóságos belső titkos tanácsosi címet. Ellenzéki multjához kötelező katonai programmját 1902. az ujoncjavaslat tárgyalása előtt terjesztette a kormány elé (a hadsereg jelvényeinek a paritás alapján rendezése, magyar tiszteknek magyar ezredekhez helyezése, a hadsereg létszámának kontingentálása stb.), melyeknek megoldását Széll a védőerő-törvény megalkotására halasztotta. A függetlenségi pártnak az ujoncjavaslatot illető obstrukcióját nem helyeselte ugyan, de a kormánynál erélyesen sürgette programmjának végrehajtását, az ú. n. katonai nemzeti engedményeket. A Széll-kormány lemondása után, mikor az ellenzéki harc egyre veszedelmesebb terjedelemben tovább húzódott, 1903 jul. 21. leszállt az elnöki székről és egy hatalmas beszéd keretében Khuen-Hédervåry gróf kormányát védelmezte, de egyúttal nyilvánosan leszögezte magát korábbi katonai követeléseihez, az egész ellenzek tapsai közt. Tagja lett a szabadelvü-párt kilences bizottságának, mely javarészt az ő intenciói alapján fogadott el egy olyan katonai programmot, melyhez utóbb a korona is hozzájárult s a kormányalakítással Tisza István grófot bízta meg. Minthogy az ő legsajátosabb eszméinek (a katonai reformok) megvalósítását a túlnyomóan ortodox szabadelvű kormányban nem látta biztosítva, az obstrukció letörésére tervbe vett parallel képviselőházi ülések miatt nov. 26. kilépett a szabadelvü-pártból, miután az elnökségről még okt. 30. lemondott.

[illegible] hiveivel együtt ujból megalakította a nemzeti pártot s a katonai nyelvkérdésben a [illegible] heves szó[illegible] a kormány elnökével. A kisebb [illegible] megszüntetésének és a [illegible] revideálásának híve volt [illegible] levele nyomán [illegible] első sorában ujból A. [illegible] ki 1904 nov. 18 [illegible] ellenzéki pártok szövetségébe, az [illegible] törvényen kivüli állapot[illegible] a kormány az országgyülést [illegible] elvbarátaival együtt elhagyta a hatvanhetes alapot és a függetlenségi párt tagja lett. Az 1905 jan. 26 iki választás eredményei jórészt A. előlépésének [illegible] a magyar közéletben párját ritkító hatalmas ellenzéki izgatásának voltak folyományai. A koalició többségrejutásával a magyar [illegible] érdekében megindított u. n. nemzeti ellenállásnak A. lett legfőbb mozgatója. Úgyszólván az egész országot bejárta, hogy a vármegyéket [illegible] megnyerje a szenvedőleges ellenállásnak a Fejérváry-kabinettel szemben. A ko[illegible] a szövetkezett pártok közt 1906 április 9. létrejött paktum alapján a Wekerle elnöksége alatt alakított kormányban a kultusztárcát vállalta el. 1910 jan. 17-ig viselte a miniszter[illegible], mely alatt legfontosabb műve az elemi iskolai törvényeknek nemzeti szellemben megalkotása (1907. XXVII. t.-cikk), az ingyenes népoktatás törvénybe iktatása és az 1848. XX. t.-c. végrehajtásának megkezdése voltak. Számos más elő[illegible] javaslatának országgyülési tárgyalását (kat. autonomia, gazdasági népoktatás, harmadik egyetem stb.) a bankkérdés miatt kitört parlamenti válság gátolta meg, mely előbb a koalició [illegible] bontotta meg, majd kettészakította a nagy [illegible] pártot s végül a Wekerle-kormányt is megbuktatta. A. a Kossuth Ferenc vezetése alatt maradt párthoz csatlakozott s mint a Kossuth-párt tagja nyert képviselői mandatumot az 1910 jun. 1-i választáson hű kerületében, Jászberényben.

A. más téren is nagy szolgálatokat tett hazájának. Úgy az interparlamentaris tanácskozásokon, mint irodalmi működésével Magyarország közjogi helyzetét és nemzeti aspirációit igyekezett népszerüvé vagy legalább érthetővé tenni Európaszerte. E szempontból kiváló figyelmet érdemelnek főleg az utóbbi évek küzdelmei alatt a külföldet tájékoztató cikkei francia, német és angol lapokban. Az interparlamentáris üléseken (Brüsszel, Krisztiánia, Páris, Saint-Louis, London) méltón képviselte Magyarországot, melynek ott számos barátot szerzett. Különösen Amerikában keltett nagy hatást széles műveltségével, a nemzetközi jogban való jártasságával, kiváltkép pedig ragyogó ékesszólási képességével. Magyaron kívül egyforma tökéletességgel szónokol a német, francia, angol és olasz nyelveken, melyeknek mindegyikén képes gondolatait művészileg kifejezni. V. ö. The inridical nature of the relations between Austria a. Hungary (Budapest, 1907) c. művét. Emellett A. tiszteleti, illetőleg igazgatósági tagja az Akadémiának és rendes tagja a Kisfaludy-társaságnak, melynek székét *Aesthetika és politika, művész és államférfiú* c. értekezésével foglalta el (1895). 1896. a kolozsvári, majd a budapesti egyetem tiszteletbeli államtudományi, 1909. a nemzetközi orvoskongresszus alkalmából pedig orvostudományi doktorává választotta. Szemelvényes beszédei 2 kötetben 1896. (utóbb a Magyar Könyvtárban is) jelentek meg. V. ö.: *Hungarus*, A délibábok hőse (Budapest 1896); *Lévay M.*, A. politikájának filozófiája és konkluziója (Győr 1904); *Náray L.*, Az A.-féle iskolai törvények (Budapesti Szemle, 1909. évf.).

2. *A. Antal* gróf, szül. 1852 dec. 21. Az elmult század nyolcvanas éveiben nagy szerepet játszott telivérei révén a lóversenysportban. 1888. a bécsi derbyt Rajta-Rajtával, a német derbyt Tegetthoffal nyerte meg, 1889. pedig Triumph-fal vitte el a bécsi derbyt; oly hármas eredmény, amely ritkítja párját a versenysport történetében. Később versenyszíneitől elfordult a szerencse s a mult század 90-es éveiben feloszlatta versenyistállóját s teljesen visszavonult a turftól.

3. *A. Géza* gróf, *A. Károly* gróf egyetlen fia, szül. Bécsben 1853 febr. 13. Középiskolái bevégzése után jogot hallgatott, majd átvéve pálfai uradalmát, annak kezelésével foglalkozik. 1881 óta cs. és kir. kamarás, a főrendiház tagja. 1906 ápr. 25. Tolna vármegye főispánjává neveztetett ki, mint ilyen 1909 okt. 2. v. b. t. t. méltóságot nyert. Felesége gr. Széchenyi Paula csillagkeresztes és palotahölgy. Fiuk *Károly* (szül. 1878 aug. 28.) cs. és kir. kamarás és dragonyosfőhadnagy, 1908 jan. 25. Windischgraetz Aglaja hercegnővel, Windischgraetz Alfréd herceg leányával lépett házasságra. Másik fiuk *Rezső* (szül. 1882 márc. 12.) cs. és kir. kamarás és huszárhadnagy, a felség személye körüli minisztériumban segédtitkár.

4. *A. György* gróf, államférfiú, A. Antal gróf második fia, szül. 1808 dec. 29-én, megh. Eberhardon 1899 márc. 1. Tanulmányai után hivatalt vállalt a bécsi magyar kancelláriánál s az ifjú tehetségeket melegen pártoló Reviczky gróf főkancellár mellett fogalmazó lett. Politikailag csak az 1839—40. országgyűlésen kezdett először szerepelni, s a fiatal konzervativ főúr Dessewffy Aurél gróf oldalán csakhamar egyik vezéregyéniségévé vált a kormány politikáját támogató, ú. n. *fontolva haladó* pártnak a főrendek tábláján. Mikor az udvar belátta, hogy a reformok elől nem zárkózhatik el többé s a szabadelvű ellenzék ellensúlyozására megállapodott bizonyos haladási tempót követő kormányprogrammban, annak képviselését és keresztülvitelét az erélytelen s amellett beteges Majláth főkancellár helyett A.-ra bízta 1844., ki mint jó szónok és író, továbbá mint önálló gondolkodású és hazafias szándékú politikus, az országban bizonyos népszerűségnek örvendett. Az ügyeket valójában már 1844. rábízták, noha a kancellária feje csak 1846 ápr. 5-én lett. A. teljesen Metternich intenciói szerint léptette életbe az adminisztrátori rendszert (l. o.) az egyre szélesebb hullámokat verő ellenzéki agitációk megzabolázására és letörésére. Az új közigazgatási és végrehajtó apparátus felállításában A. ugyan fokozatosan és kellő körültekintéssel járt el, de a kormányrendeletek keresztülvitelében mutatott erélyes-

sége riasztólag hatott a szabadelvű táborra s óriási izgatottságot keltett a vármegyéken. A főcél egy hajlékony és kezelhető országgyűlési többség megteremtése volt, minthogy azonban egyelőre nem volt kilátásban annak összehívása, az adminisztrátori tevékenység a vármegyei tisztújításokban összpontosult, hogy az udvar — kigyomlálva a szabadelvüeket a tisztikarból — alkalmas politikai talajra leljen saját céljai megvalósításánál.

Hogy az országszerte megindult tiltakozásoknak élét vegye, A. maga vállalkozott az ellenzék által korábban javasolt reformok egy részének keresztülvitelére, amivel a hatalommal biró kormányrendszer fenntartásához erkölcsi jogosultságot óhajtott szerezni. Deák és Kossuth folyvást növekvő befolyása ellen Széchenyi tekintélyét akarta kijátszani s megnyerte őt a közlekedési tárca vezetésére a helytartó-tanácsban. A közeledő 1847—48. országgyűlésre pedig a javaslatok egész sorát készítette elő, melyeknek mindegyike a legsürgetőbb ellenzéki követelés teljesítését (ősiség megszüntetése, örökváltság, vám- és hitelügyek stb,) tűzte célul. Sem e népszerű reformok, sem az országgyűlést megnyitó királyi beszéd magyarsága és István főhercegnek nádorrá választása nem csillapították le az adminisztrátorok működése miatt folyvást élesedő viták szenvedélyeit; az ellenzék csaknem egyhanguan A. fejét követelte a szokatlan hevességű és izgatottságú diétai tárgyalásokon. A.-t betegsége alatt érte a februári forradalom kitörése Párisban, éppen akkor, midőn — mint márc. 1. Széchenyinek írta — az országgyűlés berekesztésének tervével foglalkozott s ugy okoskodott, hogy a jelen helyzetben az udvartól engedményeket kivánni politikai bűn volna, «de hiábavaló is lenne, mert erre rá nem állanánk». Súlyos betegsége meggátolta, hogy a márciusi napok válságaiban tevőleges részt vegyen; márc. 16-án hivatalától, sőt jó időre a politikától is visszavonult, s az események teljesen nélküle zajlottak tovább. Felgyógyulása után úgy a szabadságharc, mint a Bach-rendszer alatt birtokain visszavonulva, politikai passzivitásban élt, megtagadva minden közösséget az aulikus és *muszkavezető* mágnások csoportjától. Nem pénzért és hatalomért állott előbb az udvari politika szolgálatába, s mikor az események elsodorták, büszke önérzettel utasította vissza az udvari kitüntetést, mert az 1848-iki szentesítés után az új rendszer lojális elfogadását ajánlotta az udvarnak, és ezzel ellentétben állott volna a régi rendszer képviselőjének kitüntetése.

A.-nak, valamint a vezérségét elismerő új konzervativ pártnak jelentékenyebb politikai szerepe ismét csak az októberi diploma (l. o.) után kezdődött. Elvállalta az országbirói méltóságot s 1861. a királyi biztosságot az országgyűlés vezetésére. Bár 1862. memorandumában Magyarország jogi önállóságát, a paritást és a felelős parlamenti kormányt sürgette, hajlandó volt a tényleges restitutio in integrum előtt is megegyezést keresni, s ez elválasztotta őt Deáktól és híveitől, kik a jogfolytonosság csorbítatlan érvényesítését (a 48-as törvények restaurálását) követelték. Részt vett az 1865—68. országgyűlésen, valamint a kiegyezési bizottság munkálataiban, álláspontját azonban nem sikerült diadalra juttatni, jórészt az 1848 előtti szereplése miatt, melynek népszerütlensége nyomasztólag hatott politikai szereplésére. Kedvetlenül, bár nem csüggedve, vonult vissza a magánéletbe, s noha egyéniségének feszessége, sőt ridegsége miatt nevét sohasem övezte a népszerüség, hosszú életében megérte, hogy a történelem objektiv itélete, ha nem is lett kedvező az általa képviselt politikára, A. jószándékú hazafiasságát, jellemének érintetlenségét és politikai tehetségének gazdagságát és hajlékonyságát elismerte, s ezt még politikai ellenfelei sem vonták kétségbe.

Szereplésére fényt vetnek id. Szögyény-Marich László emlékiratai, valamint a saját kiadatlan följegyzései, amelyek csak 1849-ig terjednek.

5. *A. Lajos* gróf, az első magyarországi udvarnagy, szül. Badenben (Bécs mellett) 1849 máj. 4-én, mint A. Gyula gróf fia (Antal nagykövet unokája), megh. 1909 dec. 12. Budapesten. Nevelését édesanyja, a kiváló műveltségű Sztáray Zsófia grófnő vezette. Ez férje korai halála után téli tartózkodási helyül Rómát választván, A. is itt töltötte gyermekifjú éveit és az itteni benyomások nagy hatással voltak jellemének fejlődésére. 1871. lépett házasságra Seherr-Thoss Margit grófnővel, kivel éveken át nagyapponyi birtokán élt családjának és a jótékonyságnak. 1876. Kisapponyban kórházat és iskolát, majd 1884. kórházat alapítottak, mely két intézet áldásos működést fejt ki a tót ajkú lakosság körében. A Vatikánnal való régi összeköttetése folytán 1877. Larisch gróf nagykövettel együtt speciális diplomáciai megbizatással a pápai udvarhoz küldetett. 1895 dec. 13-án ő felsége magyarországi udvarnagyává és belső titkos tanácsossá nevezte ki. Előbbi állásának ő volt első betöltője és annak működési körét királyhű és hazaszerető egyénisége által 14 évi udvarnagysága alatt helyes irányban alakította ki. 1878 óta cs. és kir. kamarás, 1898. megkapta az I. oszt. vaskoronarendet, 1908. pedig a Lipót-rend I. osztályát. Azonkívül számos külföldi rend nagykeresztjének volt tulajdonosa és a főrendiháznak örökös tagja. Özvegye csillagkeresztes és cs. és kir. palotahölgy. 1899. kapta az I. oszt. Erzsébet-rendet. V. ö. *Jambrikovics* László, Emlékezés gróf A. Lajosról (Budapest 1910). — Fia *A. Gyula* gróf, szül. Nagyapponyban 1873. Középiskolai tanulmányait befejezvén, a hadsereg szolgálatába lépett. A 13. cs. és kir. huszárezredben volt hadnagy, majd főhadnagy. Kilépvén a tényleges katonai szolgálatból, jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Az 1901—1904. országgyülésen a bazini kerületet képviselte szabadelvü párti programmal. 1895 óta cs. és kir. kamarás. — Második fia *A. Antal* gr., szül. Bécsben 1877., cs. és kir. kamarás, jelenleg miniszteri segédtitkár és kereskedelmi szaktudósító Brüsszelben, 1910 október 17-én nőül vette Lindes Eugeniát Szt. Pétervárról. Harmadik fia *A. Henrik* gr., szül. Bécsben 1885., jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, hol államtudományi doktori oklevelet nyert; 1910 óta cs. és kir. kamarás. Jelenleg attaché a berlini nagykövetségen.

6. A. Sándor gróf, egyike hazánk legkiválóbb gyüjtőinek s bibliofiljeinek. Szül. 1844 jan. 19-én Pozsonyban. A. Rudolf grófnak, akkori párisi, később londoni követnek fia. A. egy ideig apja oldalán működött mint követségi titkár, de apja halála óta Lengyelben visszavonulva, egészen birtokainak és tudományos kedvteléseinek él. Egyik ősének, Isotta Nogarola grófnőnek műveit kiadta Ábel Jenővel együtt. Lengyeli könyvtárának kincseit és ritkaságait az 1882. évi könyvkiállítás alkalmával ismertette. Különös érdeklődéssel kiséri a történeti és művészettörténeti tanulmányokat és ujabban nagyobb összeggel gazdagította a budapesti egyetem művészettörténeti szemináriumát. 1888 óta az akadémia igazgató-tanácsának tagja, 1905 máj. 12. pedig az I. osztály tiszteletbeli tagjává választotta. Tagja a nemzeti muzeumi tanácsnak is, tevékeny része volt a szekszárdi muzeum felállításában (1896). 1897. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot. 1904. m. kir. főkamarásmesterré neveztetett ki, 1907. pedig az aranygyapjas rendet kapta. Lengyeli birtokán a magyar vonatkozású régi nyomtatványokból ritka teljes könyvtárt létesített, melynek leíró lajstromát is közzétette. (Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Gyujtötte és leírta gr. A. S. (Budapest, 2 k. 1900—1902). A családi oklevéltár az ő költségén lát napvilágot. Neje Esterházy Alexandrina grófnő (szül. 1856 jan. 18.) cs. és kir. palotahölgy, kivel 1878 ápr. 27. lépett házasságra. Nővére *Ilona* (szül. 1848 nov. 15.) csillagkeresztes hölgy, 1866. Borghese Pál herceghez ment nőül.

Apponyi-könyvtár, legbecsesebb magánkönyvtáraink egyike, melynek alapját gróf *Apponyi* Antal Bécsben 1774. vetette meg. Apponyi halála után fia, szintén Antal, ki 1849-ig osztrák követ volt a francia udvarnál, vette át testvéreitől 70.000 frton s 1827. Pozsonyba szállíttatta, ahol külön erre a célra emelt épületben helyezte el. Az [illegible] években közkönyvtárrá akarta átalakítani s föl is kérte Pozsony városát egy könyvtárnoki állás rendszeresítésére; a városi tanács azonban az ajánlatot nem fogadta el, mire Apponyi a könyvtárt a nyitravármegyei nagyapponyi családi kastélyba vitette. A legértékesebb hungaricumokat, mintegy 2000 kötetet, Apponyi Antal gróf a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta; jelenlegi állománya az Apponyi-könyvtárnak körülbelül 26.000 kötet.

Apport, a kereskedelmi társaságoknál valamelyik társtag oly betete, amely nem készpénzből, hanem árúkból, ingatlanból (gyár, bánya), felszerelésekből vagy értékes jogosítványokból, találmányi szabadalomból, vasútépítésre nyert engedélyből stb. áll. Különösen részvénytársaságoknál az alapitók akkép törekszenek néha a társaság rovására nagy nyereséghez jutni, hogy mondott természetü tárgyakat adnak át az alakuló részvénytársaságnak, oly pénzösszeg vagy annyi részvény fejében, amelynek értéke az A. értékét jelentékenyen meghaladja. Ily visszaélések lehető megakadályozása végett a magy. keresk. törvény (150. és 156. §) elrendeli, hogy az A. értékét a kibocsátott tervezetben ki kell tenni és hogy az A. értékét véglegesen az alakuló közgyűlés állapitja meg, semmiesetre sem nagyobb értekben, mint amekkora a tervezetben mondva volt.

Apporte (franc., ejtsd: apport) a. m. «Hozd el!», a kutyáknak, főleg vadászkutyának szóló parancs.

Appozició (latin nyelvtani műszó, voltaképen a. m. hozzátétel), l. *Jelző*.

Apprecatio (lat.) a. m. sürgős kérelem; *apprecatorius*, óhajtó, sürgősen kérő.

Appreciál (lat.) a. m. megbecsül, valaminek értékét meghatározza; *appreciáció*, becslés.

Apprehendál (lat.) a. m. valamit megfog, felfog, megért (a magyarban újabban az az értelme fejlődött ki, hogy: neheztel). Ebből *apprehenzió*: valaminek felfogása, a Kant-féle filozófia műszava. Midőn valamely dolog érzékünkre hat, érzetek keletkeznek bennünk, melyeket egymásután a tudatban felfogunk. Ezt az első fokát az érzéki észrevevésnek nevezi Kant apprehenziónak. *Jogi* jelentését l. *Apprehensio*.

Apprehensio (lat. a. m. megragadás), a római jogban a birtokbavételt jelenti. A régi római jogban a birtokbavételhez szükséges volt az ingó dolognak kézzel megfogása és az ingatlanra való rálépés. Büntetőjogi szempontból az A. a lopott tárgynak a tolvaj által valóságos hatalmába kerítését jelenti. Az A.-nális elmélet szerint, mely ma a királyi kuria biráskodásában is uralkodó, mihelyt a tettes előkészítette a tárgyat arra, hogy elvigye, a lopás még akkor is be van fejezve, ha e pillanatban rajtakapják s ő valósággal semmit el nem vihet. Ezzel szemben az abláció-elmélet (l. o.) hívei a lopást csak az elvitele tekintik befejezettnek, viszont a contrectationális elmélet hívei már a puszta megfogással. L. még *Apprehendál*.

Apprentice, sportszó, a. m. lovászfiú.

Appressio, l. *Odasimulás*.

Appretálás, l. *Csínozás*.

Appretura, l. *Csínozás*.

Apprile, l. *Aprile*.

Approbáció, jóváhagyás, általában illetékes itélet arról, hogy valamely személy vagy valamely tárgy bizonyos célra alkalmas. *Egyházi* szempontból háromféle jóváhagyás nagyfontosságú: személyek jóváhagyása valamely hivatalra vagy gyóntatásra, s könyvek jóváhagyása kiadásra és olvasásra. Ha valakit pappá szentelnek, csak akkor nyer jogot egyházi hivatalok betöltésére, ha őt főpásztora, püspöke vagy rendfőnöke approbálja. Ilyen pl. a plébánosi, úgynevezett zsinati vizsgálat alapján adott A. A trienti zsinat elrendelte, hogy senki oly könyvet, mely a vallást tárgyalja, névtelenül és egyházi főhatósága, ordináriusa engedélye nélkül ki ne adjon. Az engedély megadása az egyházi cenzorok véleménye alapján a könyv approbálása.

A. tankönyveknél, az iskolai főhatóságoknak az az intézkedése, amely szerint a vezetésük alatt álló iskolákban csak az olyan tankönyvek használatát engedik meg, amelyeket elébb megvizsgáltak és hasznavehetőknek itélték. A könyvek megbirálását 1895-ig az orsz. közoktatási tanács, azóta közvetlenül maga a közoktatási minisztérium végzi esetről-esetre fölkért szakértők véleménye alapján.

Approbál, megejtett vizsgálat után valamit jóváhagy, megenged; *approbative*, jóváhagyólag.

Approbaták v. *Approbatae constitutiones regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*, az erdélyi külön törvényhozás eredményeinek II. Rákóczi György alatt keletkezett gyüjteménye. Nem egyszerü időrendbe szedett törvénygyüjtemény, hanem a törvényeknek bizonyos rendszerben való feldolgozása. Az 1540-től 1653-ig alkotott országos végzeményekből kiválogatott és kivonatolt, sőt a szükséghez képest módosított kiigazított törvénycikkeknek rendszeres (tárgyuk szerintvaló) egybeállítása. A törvénykönyv nyelve latinos kifejezésekkel tarkított magyar. Az 1. kiadás 1653., a 3. kiad. 1815. jelent meg.

Approches (franc., ejtsd: á-prós), megközelítő árkok, futóárkok; l. *Várharc*.

Appropriatio (lat.), kat. teol. műszó a Szentháromság egyes személyeinek tulajdonított munkák kifejezésére. Igy tulajdoníttatik az Atyának a teremtés, a Fiúnak a megváltás, a Szentléleknek a megszentelés. — *A.* továbbá a. m. költségvetési felhatalmazás, l. *Állami költségvetés.*

Approvizionál (franc.) a. m. hadkészlettel, különösen élelemmel és lőszerrel ellát.

Approximatio (lat.) a. m. megközelítés; *approximative*, megközelítőleg.

Approximitás (lat.) a. m. közelség. A csillagászatban két égitest pályájában az egymástól való legkisebb távolság.

Appui (franc., ejtsd: appüi), támaszték; hadműveleteknél támaszkodó pont.

Appun, 1. *Georg*, neves német akusztikus, szül. 1816 Hanauban, megh. u. o. 1885. Hírét a legtisztább akusztikussággal épített harmóniumaival alapította meg. — 2. *A., Karl Ferdinand*, természet-kutató és utazó, szül. 1820. Bunzlauban, megh. 1872. Brit-Guayanában. 1849—59. köztnövénytani szempontból felkutatta Venezuelát és Brit-Guayanát, majd Brazilia egy részét és az Amazon-folyót a perui határig.

Appunto (ol.), l. *Appoint*.

A. pr. (lat.) a. m. *anni praesentis*, a jelen évben; római feliratokon a. m. *Annonae praefectus*, a gabnakészletek felügyelője.

Apraxia (gör.) a zavart cselekvésnek az az alakja, midőn a beteg mozgatható tagjait a helyesen megismert célnak megfelelőleg nem tudja használni, pl. a beteg írni készül, de a tollat nem mártja az előtte lévő tintatartóba, hanem fülét piszkálja a tollszárral, holott tudja, hogy írni akar; megismeri a tintatartót, tollat is, csak a megfelelő mozgásokat végezni nem tudja.

Apraxin, 1. *Matvejevics Fjodor* gróf. Egyik legbefolyásosabb és legjelentékenyebb ember Nagy Péter környezetében. Szül. 1671., megh. 1728 nov. 10. Tatár családból eredt. Péter cár tengernaggyá nevezte ki, mely állásban A. megalapítója lett az orosz tengerészetnek. 1713. a Finnország ellen intézett támadásban szerencsével működött és Svédországot a nystadti béke megkötésére kényszerítette, minek következtében Oroszország a keleti tengeri tartományok birtokához jutott. Később a cárt a Perzsia ellen viselt hadjárataiban követte.

2. *A., Fjodorovics István gróf*, az előbbeni rokona. Szül. 1702., megh. 1758. Részt vett Münnich alatt a törökök ellen viselt hadjáratban, esküdt ellensége volt a porosz pártnak és 1757. az orosz hadsereget Poroszország ellen vezette Aug. 3. Gross-Jägersdorf mellett győzött ugyan, de arra a hírre, hogy a cárné sulyos beteg, visszasietett Oroszországba. Emiatt azzal vádolták, hogy II. Frigyes által magát megvesztegettette, és hadi törvényszék elé állították, melynek itélet-hozatala előtt a fogságban meghalt.

3. *A., Julia*, orosz grófi származású írónő, született 1824 körül, 1849-ben Batthyányi Artur gróf neje lett, de tőle később elvált; 1860 és 1863 közt élénk irodalmi tevékenységet fejtett ki, 1862. mint tragikai művésznő a szini pályára lépett. 1863. Párisba költözött, hol szini szereplését folytatta. Elbeszéléseket és regényeket írt, rendesen franciául, de magyarra is majd mind lefordították. Munkái: *Hiába beszélnek*, ford. Huszár Imre 1860; *Ilona*, ford. Ágai Adolf 1861; *Két nőszív*, ford. Toldy István; *Szeréndy Ilma naplója*, ford. u. a. 1862; Quelques feuilles détachées des mémoires de la tragédienne hongroise, Páris 1863; egy drámáját *(A honfoglalók)* a nemzeti szinházban adták 1861. Legtöbb művét *Eilu) Nixarpa* álnéven bocsátotta közre.

Après (franc., ejtsd: apré, «után»), műszó a makaójátékban arra az esetre, ha a bankadónak és játékosnak egyenlő pointje van. Ez esetben egyik sem nyert.

à présentation (franc.) a. m. bemutatáskor, látra; megfelel az olasz *a vista* (l. o.) kifejezésnek.

Après la lettre (franc.), írásos lenyomat, azaz lenyomat olyan metszett rézlemezről, melyre már be van vésve a kép ismertetésére szolgáló minden írás, t. i. a kép címe, a metszőnek a neve, stb. aszerint, hogy a lenyomatok az írás mely stádiumában készültek. Lehet «lettre grise» nyitott próbaírással és «lettre noire» már beillesztett zárt írással, az utóbbiak már nem a legelsők közül valók, azért kevésbbé értékesek. L. még *Avant la lettre* és *Epreuve d'artiste.*

Après nous le déluge (franc.), «utánunk (jöhet) a vizözön», olyanok jelszava, akik az utánuk következőkkel nem törődnek, csak a maguk jólétére van gondjuk. E mondást Pompadournak tulajdonítják, de csak egy régi görög költő modernizált szava, melyet Cicero is idéz De finibus c. művében.

Apricatio (lat.) a. m. *napfürdő* (l. o.).

Apricena (ejtsd: apricsena), város Foggia olasz tartományban, vasút mellett, (1901) 7643 lak., kőbányával.

Apriesz, egyiptomi király, II. Psammetik fia, uralkodott Kr. e. 588—570. A név egyipt. formája: *Uah-ab-rá*; héberül Hofra. A. vissza akarta szerezni Sziriát, de Nebukadnezárt nem tudta megakadályozni Jeruzsálem bevételében. Azt a felmentő sereget, melyet ő az ostrom alá fogott izraelitáknak küldött, Nebukadnezár visszaverte. Valószinünek látszik, hogy egy libiai lázadás következtében elvesztette trónját, és ekkor hadvezérét, Aahmeszt (Amazisz-t) kiáltották ki királynak.

Aprile (d'Aprile, Apprile, Aprili), olasz szobrász- és kőfaragócsalád Caronából (a luganói tó mellett).

[illegible] sok tagja a XV. sz.-tól kezdve főleg [illegible]ában, de Olasz[illegible] egyéb városaiban, sőt a külföldön is sokat dolgozott. A család legjelesebb tagjai: 1. [illegible] *Marco*, aki rokonaival és társaival Spanyolországban alkotott igen gazdagon [illegible] műveket, főleg síremlékeket. Ilyenek: Don Pedro Enriquez de Ribera síremléke a sevillai templomban (1520); Don Francesco de Zu[illegible] és nejének síremléke (most a S. Lorenzo [illegible], Santjago de Compostella mellett), a Tarifa-család mauzoleuma (Sevilla, egyetemi templom) [illegible] Tole vala a [illegible] székesegyház [illegible] is. — 4., *Giovanni Antonio*, az [illegible] testvére, egy társával együtt befejezte [illegible] Ruiz avilai püspök síremlékét (1526), [illegible] legkiválóbb ilynemű emlékeinek egyikét, melyet Ordonez befejezetlen hagyott. Ebből a családból származnak az *Aprily* néven ismert [illegible] kőfaragók.

Április (a latin *aperire* «megnyitni» szótól, mert Ovidius szerint a tavasz nyit meg mindent, Szt. György hava), a régi római kalendáriumban az évnek második, a juliánban az évnek negyedik hónapja. Most 30 napos, Julius Caesarig 29 napos volt. A.-ban a Nap a bika jegyébe lép.

Április bolondja, akit általános népszokás szerint április 1-én tréfásan rászednek, akivel a bolondját járatják, hogy aztán jól kikacagják. Az áprilisba küldés elterjedt szokás mindenfelé, s az Á.-t a francia «poisson d'avril»-nak, az angol «April-fool»-nak, az olasz «Calandrino»-nak, a német «Aprilsnarr»-nak hívja. Honnan ered a tréfás szokás, nem tudjak biztosan. Mondják, hogy az április hónap csalfa, változó volta adja magyarázatát; mondják, hogy egy ősi kelta szokás maradványa, mikor is április kezdetén bohó, vidám tavaszi ünnepeket ültek; mások szerint a husvéti Passiójátékok amaz epizódjának emléke rejlenék benne, melyben Krisztust az egyik főpaptól a másikhoz, majd Pilátustól Herodeshez küldik (innen a közmondás Ponciustól Pilátushoz küldözni); mondják, hogy IX. Károly egy rendeletéből ered, amely rendelkezés 1564. az új esztendőt április 1-éről [illegible]ttette január 1-ére. Akkor is szokásban voltak az újévi ajándékok, de a rendelet után az emberek januárban az áprilisi, áprilisban a januári ajándékokkal biztatgatták egymást. Szigligeti Edének van ilyen című vígjátéka.

Április 11. Az 1898. V. t.-c. az 1848-iki törvények megalkotásának félszázados évfordulója alkalmából Á.-ét, mint azt a napot, amelyen V. Ferdinánd az 1848. évi korszakot alkotó törvényeket szentesítette, nemzeti ünneppé nyilvánította.

Aprilov, *Vaszil Eusztatjev*, az új-bolgár nemzeti [illegible] Bulgáriában. Szül. Gabrovóban Tirnovo mellett a XVIII. sz. végén. Kereskedő volt Odesszában. Meghalt 1848. Az ő koráig az új-görög nyelv volt Bulgáriában a hivatalos és iskolai nyelv. A. 1832. saját költségén alapította Gabrovóban az első európai módon berendezett bolgár nyelvű elemi iskolát és ezzel alapját vetette meg a bolgár nemzeti nyelv művelésének és a bolgár nemzeti szabadság eszméje terjesztésének. A szükséges tankönyveket *Budán* és Belgrádban ingyen nyomtatták. A. író is volt, 1841. kiadta a Dennica című lapot és 1842. a szláv apostolok életéről szóló munkáját orosz és bolgár nyelven.

Áprilvirág v. *Áprilisi virág* (növ.), így nevezik az országban több helyütt az *Anemone nemorosa* L. növényt, vagyis a berki szellőrózsát.

A prima vista (olasz) a. m. első látásra egy zenedarabot a kottából előleges gyakorlás nélkül lejátszani. L. még *A vista*.

A priori és *a posteriori* (lat.), szószerint *a priori* a. m. előzőből és *a posteriori* a. m. következőből. Filozófiai műszók, melyek nem mindig jelentettek egyformát. *Aristoteles* szerint amaz: megismerés az okokból, emez: megismerés a következményekből. *Leibniz*-nél A. annyit jelent mint Aristotelesnél, a posteriori annyi mint megismerés a tapasztalatból. *Kant* más értelmet ruház e fogalmakra és az ő meghatározásai szerint használja e műszókat a mai filozófia. Szerinte *A.*: a tiszta megismerés, mely a tapasztalattól egészen független, pl. a tér, az idő, a kategoriák; ellenben *a posteriori*: az empirikus, a tapasztalati megismerés, melynek az érzéki észlelés a forrása; szóval az a megismerés, mely éppen ezért ingadozó és változó; míg az *A.*-megismerést v. tudást az jellemzi, hogy általános érvényű és hogy szükségképi. A közönséges nyelvben A. még ma is az aristotelesi értelemben használtatik. A Kant-féle meghatározások jelentőségéről l. *Kant*.

Aprító gép. Általánosan így nevezhetők mindazok a gépek, melyek szilárd testeket apróbb részekre darabolnak. Az aprító gépekhez tartoznak a zúzó kalapácsok, a zúzó hengerek vagyis hengerszékek, őrlőhengerek, kőjáratok, golyós malmok, dezintegrátorok, kőtörők s más ilyenféle gépek.

A privativum, l. *A*.

Apró bojtorján, l. *Párlófű*.

Apró bolygók, l. *Bolygók*.

Apró csalán (növ.), l. *Csalán*.

Apród, eredetileg nemes származású ifjú, akit lovaggá való kiképzés végett valamely előkelő főúr v. fejedelem udvarán neveltek. Később Magyarországon több céhnél a mesterséget tanuló ifjakat is A.-nak hívták. A nemes A.-ok tudományos kiképzéséről és a lovagias ügyességekre való oktatásáról az a főúr gondoskodott, aki az A.-ot házához vette; az A. ugyan *úrfi* volt, de azért mégis bizonyos, nem megalázónak tekintett szolgálatokat is kellett végeznie, mint pl. ebédközben a kiszolgáló inasokra felügyelni, az előkelő személyeknek bort töltögetni, a fegyvertárt rendben tartani, a lóápolásra felügyelni stb. Háború esetén az idősebb A.-ok gazdájukkal a táborba mentek, annak oldalán harcoltak s mindenképen segítették, ha veszélyben forgott v. baj érte. Hazánkban az A.-viszonynak egy neme a jurátus intézményben 1848-ig maradt fenn. Németországban az A.-intézményt céhszerűen találjuk berendezve a XVI. sz.-ig; 8 éves korában a nemes fiú A. lett; 14 éves korában a templomban ünnepélyesen hadapróddá (Knappe) avatták fel; 21 éves korában végre, ha különben érdemes volt arra, lovaggá ütötték.

Aprógiliszta (állat), az orsógiliszta (l. o.) népies neve.

Apró jószág v. *apró marha* és *apró majorság* a gyüjtő neve a gazdaságban levő szárnyas állatoknak.

Aprólék néven említik a szárnyasnak és vadnak végtagjait, gyomorral, szívvel, léppel és májjal együtt. Különösen kedvelt ételek a nyúl-, kacsa- és liba-A.

Apró marha, l. *Apró jószág.*

Aprópénz, a kisforgalom számára ezüstből, nikkelből, rézből, bronzból vert kisebb névértékű pénz. L. *Váltópénz.*

Apró pillék, *Mikrolepidoptera* (állat), a pikkelyes szárnyú rovarok egyik alrendje, melyeknek szárnyai keskenyek, néha rojtosak, nyugváskor vízszintesen állók v. testöket övedzik; csápjaik serteidomuak és hernyóik rendesen 14—16-lábuak. Körülbelül 10000 faja van, melyek közül Európából 2700 és Magyarországból 1300-nál több faj ismeretes. Egyesek hernyói kártékonyak, mint a *molyok* (Tineidae), a szőllőilonca (Tortrix Pilleriana) stb. Négy családra oszlik: 1. *Tollasszárnyú pillék* (Pterophoridae), melyeknek szárnyai 2—3 tollalakú lebenyre vannak osztva. 2. *Molyok* (Tineidae), melyeknek csápjai serteidomuak, szárnyaik keskenyek, néha hegyesek és rojtosak; hernyóik egyes növényeken, levelekben, rügyekben, állatanyagokban, mint prémben, tollban stb. élnek és fonadékba bábozzák be magukat. 3. *Levélsodrópillék* (Torticidae), mellső szárnyaik alapi része előre hajolva nyugváskor mintegy vállat formál, hernyóik rendesen önsodorta levéltekercsekben, rügyekben és gyümölcsökben élnek. 4. *Tűzpillék* (Pyralidae), a hímek csápjai fésüsek; nevüket onnan vették, mert esténként a világosság körül igen szeretnek röpködni. Hernyóik állati anyagokon vagy növényeken élnek. L. még *Levélsodrók, Molyok, Tollasszárnyuak* és *Tűzpillék.*

à propos (franc., ejtsd: á propó) a. m. idejekor, éppen jókor, alkalmas, ez alkalommal (a fenforgó tárgyról) eszembe jut.

Aprosopus (gör.), az arc-hasadás legsúlyosabb foka, midőn az arcnyulványok egyáltalában nem fejlődnek ki s az arc helyén csak nagy üreget találunk.

Aprószentek napja. Ama kisdedek emlékünnepe, kiket Herodes leöletett; dec. 28-án. Valószinüleg a legrégibb az ünnepek között, melyeket az egyház a mártirok tiszteletére rendelt; már a II. sz.-ban említés történik róla.

Aprószőllő, szőllőfaj, mely megaszalva árucikket képez; az e fajú szőllőtő (vitis vinifera apyrena) magvatlan bogyókat terem s különösen a jón szigeteken termesztik. A szemeket aug. végén szedik le s szabad ég alatt megaszalják, mire szép időben 8—10 nap, esősben pedig 3—4 hét szükséges. Aszalás után a bogyókat száraiktól elválasztják, falazott üregben szorosan összetömik s a levegő behatásától tökéletesen megóvják. A szállítás nagy hordókban és csomagokban történik.

Apróvad, l. *Vad.*

Apseron (az ó-korban Apsz-cheron), hegyfok és félsziget a Kaspi-tenger nyugati partján, a Kaukázus végső nyulványa. Különösen sárvulkánjairól és Baku közelében folyvást égő, hatalmas nafta-forrásairól ismeretes. A tűzimádók szent helynek tartják.

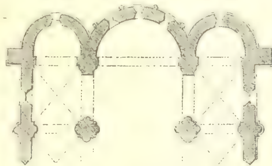
Apsica, a Tiszának jobboldali mellékfolyója Máramaros vmegyében, annak szigeti járásában, az Apecka havas völgyeiben több forrásból ered, melyek Felsőapsa falu mellett egyesülnek és a három Apsa falu körül kanyarodván, Körtvélyes és Hosszumező között ömlenek a Tiszába.

Apsychia (gör.), ájulás, az eszmélet elvesztése, öntudatlanság.

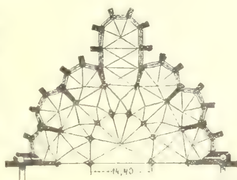
Apsyrtos, l. *Absyrtos.*

Apszarászok v. *apszarák*, hindu félistennők. Eleinte valószinüleg a felhők és a lég istennői közé tartoztak; többen a szanszkrit-költészetben is szerepelnek, így a szép *Urvasi*, Kalidásza egyik szindarabjának a *Vikrama-Urvasinak* hősnője.

Apszis (gör.). Szorosan véve a klasszikus római építészet bazilikájának az a — legtöbbször félkörös fülkealakú boltozott — része, melyben az oltár állott. Tágabb értelemben a templom szentélyének végződését értik alatta. Ez a végződés lehet félköríves, mint az ó-keresztény bazilikában, sokszögű, sőt sugárkápolnákkal is ellátott, mint a román és csúcsíves stilű templomokban. Az ó-keresztény bazilikának félkörű A.-ában a fülke legvégén állt a katedra, a püspök széke, mellette körben az előkelő papságé. Az A.-ról lépcsők vezettek le a felső szentély szintjére (l. *Szentély*). A román stilusban gyakran a három hajónak megfelelő három A. található, mint ezt pl. *(1. ábra)* az 1207 körül épített lébenyi templom mutatja. A *2. ábra* az amiens-i székesegyház A.-át mutatja, az azt körülövező sugárkápolnákkal együtt.

1. ábra. Hármas apszis.

2. ábra. Az amiens-i székesegyház apszisa.

Apszisok (gör.), az ellipszises bolygó és üstököspályák két legszélső pontja, a perihélium és afélium együttes neve. Összekötő egyenesük az *apszisvonal*, mely az ellipszis nagy tengelyével azonos. E vonal lassú forgásnak van alávetve, mely a többi bolygó vonzó hatásától ered.

Apt, arrondissement székhelye Vaucluse francia départementban, a Calavon mellett, melyen a város alatt 4 km.-re a rómaiak idejében épült hid vezet keresztül, igen szép és termékeny völgyben, vasútállomással, régi székesegyházzal, (1906) 6428

lak., gyertya-, kalap-, fajence-iparral, selyemszövéssel és déligyümölcs-kereskedéssel. A rómaiaktól elrombolt várost Julius Caesar ismét fölépíttette és Apta Julia Vulgentiumnak nevezte. 1801-ig püspöki székhely volt.

Aptenodytes *Forst.* (állat), az uszószárnyú madarak *(Aptenodytiornithes)* egyik neme. L. *Pingvin.*

Aptera (állat), szárnyatlanok, voltaképen mindazok a rovarok, amelyeknek nincsen szárnyuk. *Linné* rendszerében a rovaroknak nyolcadik osztálya, amelybe a százlábuakat, pókféléket s az összes szárnyatlan rovarokat összefoglalta. Újabb rendszerezők ezt a szervezet dolgában eltérő elemekből álló osztályt a természetes rendszer elvei szerint beosztották más rovarrendekbe s az ízeltlábuak osztályaiba; aptera névvel jelenleg a *feleszárnyuak* (Hemiptera) v. *csőrösrovarok* (Rhynchota) egyik alrendjét jelölik, amelybe a *tetvek* (Pediculidae) tartoznak.

Apterogenea (állat), a rovarok egyik rendje. L. *Szárnyatlan ősrovarok.*

Apterygota (állat), a rovarok egyik rendje. L. *Szárnyatlan ősrovarok.*

Apteryx *Shaw.* (állat), a tyúkszerű madarak *(Alectornithes)* rendjének, a kivi-alakuak (Apterygornithes) egyik neme. L. *Kivi.*

Aptóton (görög nyelvtani műszó), ragozhatatlan szó, amely nem veheti föl az esetragokat. V. ö. *Határozók.*

Apuani Alpok, az Apenninek rögökre szakadozott kristályos zónájának legfontosabb tagja. Északon a Spezzia-öbölbe ömlő *Magra* folyó határolja, az Apenninek mészkőzónájától a *Serchio* folyó választja el. Nem nagy kiterjedésű, de különösen a tenger felől meredek és magas hegység, a *Monte Pisanino* 1946 m. magas csúcsban kulminál. Paleozoosz és mezozoosz kori közetekből meg kristályos palákból áll, ebben fordul elő a triasz-korból származó világhírű, hófehér *carrarai márvány* (átkristályosodott mész), amelynek a művészettörténelemben volt kiváló szerepe. Már az ókoriak bányászták, de azután feledésbe ment, míg Michel Angelo újra föl nem fedezte.

Apuhtjin, *Alekszej Nikolajevics*, orosz költő, szül. 1841 nov. 3. Bolchovban, az oreli (olv. arjeli) kormányzóságban, megh. 1893. Szt.-Pétervárott, hol a belügyminisztérium tisztviselője volt. Mint költőt Turgenyev fedezte fel. Művei közt legérdemesebb a God v monasztyrje (egy év a kolostorban). Költeményeinek gyüjteményes kiadása 1886. jelent meg.

Apuleius, *Lucius*, tudós római rétor a numidiai Madaurából, Kr. u. 125. született, Karthagóban nevelkedett, Athénben a platoni akadémia hallgatói közé állott; majd Rómában ügyvédkedett s pártfogó barátjának özvegy anyját, a tisztes Aelia Pudentillát nőül vette. A rokonok azzal vádolták, hogy varázslataival hálózta be az özvegyet, de e vád alól tisztázta magát híres Apológiájával. Később Karthagóban telepedett le, nagy hírnek örvendett s mint az újplatonikus iskola híve a régi misztériumok fölélesztésével akarta a hanyatló pogányságot új életre kelteni. Ily célzattal írta pompázó virágos stilusban fő munkáját, a Metamorphoses-t (vagy De asino aureo, az arany szamár) 11 könyvben. E fantasztikus-szatirikus erkölcsi regény tárgya Lukianosnál is fel van dolgozva. Hőse egy korintusi görög ifjú, a bűnös Lucius, ki Thessaliában egy varázsló asszony házában bagollyá akarja magát változtatni, hogy a varázslás titkait kileshesse, de a kenőcsöt elvétve, szamárrá változik s megtartva emberi öntudatát, minden balsorson keresztülmegy, amelyen egy szamár keresztülmehet. Végre bűneitől megtisztulva egészen új emberré válik. 17 epizódja közt legérdekesebb Ámor és Psyche története, mely méltónak bizonyult Raffael és Giulio Romano ecsetjére (a Villa Farnesina freskói). Azonkívül feldolgozta Lafontaine regényalakban; Molière Corneille-lel, Quinault-tal és Lully zeneszerzővel látványos ünnepi darabban, Hamerling osztrák költő elbeszélő költeményben. Kiadta Eyssenhardt, Berlin 1869. Magyarra fordította *Fábián* Gábor, Kisfaludy-társaság Évl. 1860—62. Legújabban Csengeri János (Olcsó könyvtár). Fennmaradt még több filozófiai irata. Valamennyit kiadta Hildebrand (Leipzig 1842).

Apulia (olaszul: *Puglia*, gör.: *Japygia*), olasz vidék, mely a félszigetnek DK.-i részét a Fortore folyótól a Capo Santa Maria di Leucáig magában foglalja és a mai 3 tartományra oszlik: *Foggia*, *Bari* és *Lecce*, 20,510 km² ter., (1908) 2.064,042 lak. Nagyobbára legelőkkel takart sík föld, melyet az olasz Tavoliere di Pugliának hív. Az ország legrégibb lakosai illir néptörzsek voltak: a messzapiak vagy szalentinok, a peuceciusok, kik délre laktak az Aufidusig és a daunok vagyis apulusok a Garganusig. A szamnit háboruban az A.-i törzsek eleinte a rómaiakhoz csatlakoztak, de később elpártoltak, minek következménye leigázásuk volt (317 Kr. e.). Még többet szenvedett a tartomány a II. pun háboruban, mikor Hannibal pártjára állott. A rómaiak nem nevezték az egész területet A.-ának, hanem csak azt a részét, mely Tarentumig és Brundusiumig terjed; a többi *Calabria* nevet viselt. A nyugatrómai birodalom bukása után A. keleti gót, később keletrómai uralom alá került. 568 óta az északi rész Beneventum longobard hercegséghez tartozott, a déli keletrómai tartomány maradt. 1059-ben a normann Guiscard Róbert foglalta el és hercegséggé tette. Guiscard Róbertnek egyik utóda, II. Roger, 1130-ig folytatott háboruban Sziciliát A.-val s Calabriával egyesítette és királysággá emelte. A. további története egybeolvad Szicilia s később Nápoly történetével. V. ö.: *Gregorovius,* Apulische Landschaften (Leipz. 1897).

Apulum, római táborhely és város Dáciában, a mai Gyulafehérvár helyén, itt helyezte el Trajanus a tartomány védelmére szolgáló légiót. A. maradványainak rendszeres fölkutatásán Cserni Béla gimn. tanár már 1900 óta fáradozik. L. *Gyulafehérvár.*

Apulus, az Ompoly folyó latin neve, l. *Ompoly.*

Apure, *folyó* Venezuela délamerikai köztársaságban, a Sierra de Meridá-ból, Venezuela ÉNy.-i határán ered, nagyobbára keleti lefolyással; több, részben hajózható mellékfolyó (Suripa, Canagua, Portuguesa, Caucagua) felvétele után az Orinokóba

ömlik. 1580 km. hosszú folyásából 1400 km. hajózható. Az esős évszakban nagy területeket önt el.

Apurement (francia, ejtsd: apürmáñ), a. m. számlalezárás, végszámadás.

Apurimak. 1. Az Ukajali mellékfolyója, Peruban az Andokban fekvő Vilafró-tóból szakad ki, ÉÉK.-i irányban halad, egyesül a Quillambabaval, Apu-Paro nevet vesz föl, amely azután Ukajalivá alakul. Az A.-t számosan az Amazon fő forrásfolyójának tekintik. — 2. *A.*, Peru köztársaság departementója, 21,209 km² ter., (1908) 177,387 lak., az A. nevű folyó forrásvidékén. Fővárosa Abancay, 1400 lak.

Apus *Scop.* (állat), az álfecskék *(Cypseli)* alrendjébe tartozó madárnem. L. *Sarlósfecske.*

Apus *Schäff.* (állat), a *levéllábu rákok* (Phyllopoda) rendjének *kopoltyulábuak* (Branchiopoda) alrendjéből való ráknem. L. *Levéllábú rákok.*

Apus a. m. paradicsommadár, csillagkép, közel az ég D.-i sarkához.

Apyrexia (gör.), azaz lázmentes időköz valamely lázas bántalom folyamán, még pedig akár a betegség természeténél fogva, pl. a váltóláznál, v. a visszatérő láznál, akár pedig bizonyos orvosszerek hatása alatt.

Apyrin-keményítő, l. *Apirin-keményítő.*

Aqua (lat.), víz. *A gyógyászatban: A. destillata simplex,* azaz párolt víz, mely szilárd részeket egyáltalában nem tartalmaz, használják a gyógyszerek feloldására. A közönséges víznek *A. fontis* v. *A. communis* a neve.

Aquae, számos ókori fürdőhelynek a régi neve. A legnevezetesebbek: A. Aureliae, ma Baden-Baden, A. Mattiacae, valószinüleg a mai Wiesbaden, A. Patavinae, híres meleg kénforrás a mai Abano mellett, közel Padovához, A. Sextiae, ma Aix-Marseille közelében, A. Statiellae Liguriában, ma Acqui, A. Tarbellicae Aquitániában (Dax), Erdély (Dácia) földjén levő A. helyén ma Kiskalán áll; Lipik horvátországi fürdő A. Balissae néven volt ismeretes.

Aquae aromaticae (lat.) a. m. illatos vizek, l. *Aromatica.*

Aquae Aureliae, Baden-Baden (l. o.) régi latin neve.

Aquae Calidae, római fürdő romjai Algeriában, *Hamam Birra* (l. o.) mellett.

Aquae calidae superiores, l. *Császárfürdő.*

Aquaeductus (lat.) a. m. vízvezeték, továbbá servitus A. a. m. szolgalom másnak telkén vizet vezethetni.

Aquaeductus Sylvii (lat.), l. *Agyvelő.*

Aquae Iasae, ókori fürdőhely Felső-Pannóniában Sciscia (Sziszek) és Mursa (Eszék) közt, mely a Daruvártól Ny.-ra lakó iasi néptörzstől kapta nevét.

Aqua et igne interdictus (lat.), a víznek és a tűznek betiltása, a rómaiaknál a kiközösítés egy módja, melynek folytán az illetőt száműzték.

Aquafortis (lat.), választóvíz, maróvíz. *Aquafortista,* aki a rézlemezbe nem vésővel metszi, hanem választóvízzel maratja be az ábrázolás rajzát. L. *Rézmetszet.*

Aqua Gregoriana (lat.), l. *Gergely-féle víz.*

Aqua haeret (lat.) a. m. a víz megakadt a vízórában, közmondás e helyett: zavarban lenni.

Aqua hungarica, l. *Aqua reginae Hungariae* és *Gutaviz.*

Aquamanile (lat.), éredény, melyből a középkorban a misézö papnak kezére öntötték a vizet. Az A.-nek rendesen fantasztikus állatalakja volt, pl. oroszlán, kakas, griff, amelynek fölfelé kunkorodó farka volt az edény füle, míg a víz az állatalak szájából csurgott.

Aquamanile

Aquamarin (ásv.), vízszínű kék, v. kékeszöldszínű változata a berillnek (l. *Berill).* Az oroszországi zöld, kékzöld v. tengerzöld színü topázokat is A.-nak mondják (l. *Topáz);* a tiszta zöldeskék zafirokat keleti A.-nak nevezik (l. *Korund).*

Aquamarin-krizolit (ásv.), l. *Berill.*

Aqua phagedenica, régi sebmosó víz: a *színtelen* szublimátból és szalmiákból, a *sárga* szublimátból és mészvízből, a *fekete* kalomelből és mészvízből készült.

Aqua reginae Hungariae (lat.: magyar királyné vize), a XVII. sz.-ban a külföldön is nagyon ismert magyar orvosság volt, melyet különösen Franciaországban *eau de la reine de Hongrie* néven drágán fizettek. A felsővidéki olajos tótok, az ú. n. *olejkár*-ok készítették rozmaringból és borszeszből (spiritus rosmarini) s házalás útján hozták forgalomba. Nevét a reklám adta, melynek révén Magyarországi Szt. Erzsébettel és Nagy Lajos anyjával is összeköttetésbe hozták. V. ö.: *Tóth* Béla, Magyar ritkaságok (Budapest 1907).

Aquarell, vízzel fölleresztett festékkel készült kép. L. *Vízfestés.*

Aquarello (ol.), csiger, lőre, általában silányabb savanyú bor, melyet a franciák *piquette*-nek vagy *piqueton*-nak is hívnak.

Aquarium (l. a *mellékelt képet),* élő vízi állatok és növények tartására berendezett medence, rendesen üvegfallal. A legegyszerübbek és legközönségesebbek az aranyhalak tartására való üvegmedencék. A jó A. első és legfőbb kelléke az, hogy a benne elhelyezett állatok és növények lehetőleg feltalálják a megélhetésükre szükséges természetes körülményeket. Mindenekelőtt arra kell ügyelni az A. berendezésénél, hogy vizében ne csupán állatok legyenek, mert ez esetben a víz gyakori megújítása nélkül mind elpusztulnak, amennyiben a víz oxigéntartalmát gyorsan felemésztik és a kilehelt szénsavval telitik. A víz gyakori megújítását elkerülhetjük azzal, ha az A.-ba vízi növényeket ültetünk, amelyek tudvalevőleg oxigént lehelnek ki és szénsavat dolgoznak fel, minek következtében

a víznek az állatoktól elfogyasztott oxigénjét pótolják, szénsav tartalmát pedig elfogyasztják. Ilyen növények a borzhínár (*Ceratophyllum*), az átokhínár (*Elodea canadensis*), csillaghínár (*Callitriche*), tenyőke (*Hippuris*), békatutaj, békalencse, süllőhínár (*Myriophyllum*), *Vallisneria* stb. Ezekkel, ha elegendő van az A.-ban, nemcsak a vízi csigák jól táplálkozhatnak, hanem a vizet sem kell változtatni, csak hozzáöntéssel pótolni. Ügyelni kell azonban, hogy a növények túl ne szaporodjanak, azonkívül időnként alaposan ki kell tisztítani az egész A.-ot, mert különben az állatok ürüléke s az időközönkint elpusztult állatok teste rothadásnak indul s a vizet megzavaró *ázalékállatkák* is igen fel szaporodnak. Az A.-ot mindig meg kell tisztítani, mihelyest vize megzavarodik. Hogy az A. állatvilága minél tovább életben maradjon, számolnunk kell az állatok életmódjával s e tekintetben megkülönböztethetünk *állóvizekben* és *folyóvizekben élőket*. Az állóvízben élőknek sokkal kevesebb oxigénre van szükségük s így a víz mozgása mellőzhető, míg ellenben a folyóvízben élőknek több oxigénre van szükségük, amit a szabadban a víz hullámzása biztosít, tehát ezeknek A.-ában a vizet állandó mozgásban kell tartanunk, amit vízsugarak állandó bevezetésével érhetünk el. De ügyelnünk kell arra, hogy ez alkalommal a víz fenekét ne zavarjuk fel. Igen természetes, hogy egyúttal gondoskodnunk kell a fölösleges vízmennyiség lefolyásáról is, amit gummicsövekkel segítünk elő. A tengervízi A. már nagyobb gondozást és bonyolódottabb berendezést igényel és vizét vagy tengervízzel v. mesterségesen készített sósvízzel kell felfrissíteni, megújítani. A tengerpartokon berendezett A.-ok vizét közvetetlenül a tengerekből újítják meg. A legelső tengeri A.-ot Londonban rendezte be Grosse Fülöp Henrik, angol természetbúvár 1853. Manapság több nagy városban találunk tengeri A.-ot, így Londonon, Brightonon és New-Yorkon kívül Hamburgban, Párisban, Berlinben, Bécsben és Nápolyban, melyek között leghíresebb a nápolyi zoológiai állomáson levő. Ezt *Dohrn A.* rendezte be s a nápolyi öböl állatvilágát mutatja be.

A *mellékleten* ábrázolt állatfajok jegyzéke:

Szivacsok. 16. Mosdószivacs (Euspongia officinalis).

Tömlő-állatok. 8. Venus öve (Cestus Veneris). 11. Gyökérszájú meduza (Rhizostoma pulmo). 17. Korál (Astroïdes calycularis). 18. Köpenyeges aktinia (Adamsia Rondeletii), tengeri rák hátán. 27. Nemes korál (Corallium rubrum). 32. Sárga korál (Dendrophyllia ramea). 36. és 37. Tengeri aktiniák (Cereactis aurantiaca és Cerianthus membranaceus).

Tüskésbőrűek. 14. Üstökös tengeri csillag (Antedon rosacea). 20. Tengeri ugorka (Stichopus regalis). 28. és 31. Tengeri csillag (Ophidiaster attenuatus és Palmipes membranaceus). 34. Tengeri sün (Dorocidaris papillata).

Férgek. 29. és 30. Csöves féreg (Spirographis Spallanzanii és Protula protula).

Rákok. 18. Remeterák (Papurus striatus), hátán 4 tengeri rózsával. 22. Szégyenlős tarisznyarák (Calappa granulata). 23. Nagy tengeripók (Maja squinado). 24. Languszta (Palinurus vulgaris).

Puhatestűek. 1. Fésü-kagyló (Pecten jacobaeus). 5. Hordó-csiga (Dolium galea). 9. Lapátlábú csiga (Pterotrachea coronata). 12. Közönséges kalamájo (Loligo vulgaris). 13. A közönséges kalamájo (Loligo vulgaris) petecsomói. 15. Közönséges polip (Octopus vulgaris). 33. Tengeri nyúl (Aplysia limacina).

Zsákállatok. 3. Aszcidia (Cynthia papillosa); 3 példány. 6. Magános aszcidia (Ciono intestinalis); 3 példány. 10. Szalpa (Salpa maximaafricana).

Halak. 2. Közönséges muréna (Muraena helena). 4. Tengeri ángolna (Conger vulgaris). 7. Macskacápa (Scyllium catulus). 19. Pétruszhalacska (Trachinus radiatus). 21. Morgóhal (Trigla lyra). 25. Tüskés rája (Trygon violaceus). 26. Óriás sügér (Serranus gigas). 35. Zsibbasztó rája (Torpedo ocellata). Az egyes fajok leírását lásd az illető címszóknál.

A., növénytani értelemben l. *Növényaquarium.*

Irodalom. Krenedits Ferenc, Aquariumtanulmány, Budapest 1907; Bade E., Das Süsswasser-Aquarium, 3. kiad., Berlin 1909; Leitfaden f. d. Aquarium, d. zoolog. Station zu Neapel, 4. kiad., Leipz. 1891; Monkemeyer, Aquarienpflanzen, Berlin 1900.

Aquarius (lat.), csillagképlet, l. *Vízöntő.*

Aquatinta, l. *Acquatinta.*

Aqua Tofana (vagy *acquetta di Napoli* vagy *di Perugia, acqua del Petesino, acqua di Toffa* vagy egyszerűen *acquetta*), színtelen, szagtalan és ízetlen méregital volt, melyet *Tofana di Adamo* asszony talált föl, készített és árult jó pénzért, s mellyel a XVI. és XVII. sz.-ban oly temérdek mérgezés történt (a bűnpör szerint több mint 600 embert pusztítottak el vele). Már néhány cseppje ölt lassan, de biztosan, oly tünetek között, melyek az akkoriak előtt nem keltették fel a mérgezés gyanuját. Állítólag arzént, antimónt és ólmot tartalmazott, némelyek szerint arzénnel mérgezett állatok rothadó nyálából készítette azt Tofana asszony, kit Palermóban 1633. végeztek ki. Leánya (?) *Giulia Tofana* eltanulta a titkot és üvegecskéivel *Szt. Miklós mannája* címén élénk kereskedést űzött Nápolyban és Rómában, szépítőszernek árulva azt egészen 1651. bekövetkezett haláláig. Az A. még a XVIII. sz. bűnpereiben is szerepel.

à quatre (franc., ejtsd: á kátr), az olaszban *a quattro*, a zenében a. m. négyesben; *à quatre parties*, v. *a quattro voci* négyhangra; *à quatre mains*, négykézre; *à quatre épingles*, gondosan felöltözve, kicicomázva; irott művekről: gondosan kidolgozva.

Aqua vitae (lat.), voltaképen azt teszi: életvíz, édes pálinka. L. még *Ákovita.*

Aqua Viva, pannóniai római állomás, melynél a Poetovioból (Pettau) Mursába (Eszék) vezető útból D.-nek kiágazott a Sisciába (Sziszek) vivő út; rendesen a mai Varasddal azonosítják.

Aquaviva, *Claudio*, az atri-i hercegek ősrégi családjából származott jezsuitageneralis. Szül. 1543 szept. 14., megh. Rómában 1615 jan. 31. 25 éves korában a jezsuiták rendjébe vétette fel magát, melynek 1581. generálisa lett. A rendet kifelé tekintélyessé és befolyásossá tette, úgy hogy mintegy második megalapítója lett. Kiadta Exercitiorum S. Ignatii directorium és 1586. a Ratio studiorum societatis Jesu szervezeti szabályokat

11
10
9
8
14
13
4
16
15
2
18
19
1

QUARIUM LAKÓI.

és utasításokat. Az erdélyi katolikusok ügyében írt leveleit kiadta *Veress* Endre, Carillo Alfonz jezsuita-atya iratai és levelezése című művében (Budapest 1906, M. Tud. Akad.).

Aquifoliaceae (növ.), l. *Magyal.*

Aquila (lat.) a. m. sas; *A. alba,* a bölcsek köve.

Aquila. A kir. magyar ornitológiai központ folyóirata. Szerkeszti Herman Ottó. Cikkei rendszerint magyar és német nyelven jelennek meg, ritkábban francia vagy angol nyelven is. Fennáll 1893 óta.

Aquila *János,* XIV. sz.-beli magyar festő és építő, szül. Regedén. Életéről keveset tudunk. A mártonhelyi (Vas vm.) templomban 1392. festette meg Szent Márton halálát. Leginkább Vas és Zala vármegyékben munkálkodott és Janisch szerint 1405. szülőföldjén, Regedén is. Olasz és német festészeti elemekben gyökerezik művészi stilusa, amelyeket elszigeteltségében egyéni módon fejlesztett. Sokan őt tekintették a «dunántuli festőiskola» megalapítójának. Magyarságához szó sem fér: önarcképén magyar ruhában festi magát s talán ő az első, aki magyar nemzeti legendát, Szent László életét viszi bele képírásunkba új motivumként. V. ö.: *Romer,* Mittheil. der. k. k. Centralkommission in Wien 1874; *Forster-Gerecze,* Magyarország műemlékei, II. k.

Aquila, 1. **A.** *(Akylas) Pontusból,* a szentírás görög fordítója, a monda szerint Hadrianus császár veje, aki a rómaiak által lerombolt Jeruzsálem helyreállításával volt megbízva. Pogányból kereszténnyé lett, majd zsidó hitre tért. A zsidó irodalom A. *prozelita* néven ismeri. Bibliafordításából fennmaradtak egyes töredékek Origines Hexaplojában, l. *Targum.*

2. *A., Kaspar,* Luther barátja és segédje, szül. 1488 aug. 7., megh. 1560 november 12. 1514-ben berni lelkész, majd 1515. Sickingeni Ferenc német lovag és zsoldoscsapatvezér seregében tábori lelkész lesz. Luther tanait elfogadván, fogságba vetették és szabadon bocsáttatása után 1520. Wittenbergbe, majd mint Sickingeni Ferenc gyermekeinek tanítója Ebernburgba ment. 1524—27-ig Wittenbergben élt mint lelkész és tanár s közreműködött a Luther-féle bibliafordításban. 1528-ban saalfeldi szuperintendens lesz s itt tevékenykedett 20 éven át a reformáció érdekében. 1548-ban elűzetett székhelyéről, de négy év mulva visszatérvén, még ezután 8 éven át munkálkodott. Irásai közül a legismertebbek: A kiskáté keresztényi magyarázata (Augsburg 1538) és Az egész keresztény tan rövid töredékei (1547 s több más kiadásban).

Aquila degli Abruzzi (ejtsd: — delyi abrudzi), 1. olasz tartomány Ascoli Piceno, Teramo, Chieti, Campobasso, Caserta, Roma és Perugia közt 6436 km² ter., (1908) 404,536 (1 km²-re 62) lak. Járásai: A., Avezzano, Cittaducale és Solmona. 2. *A.,* az ugyanily nevű olasz tartomány és püspökség székhelye az Aterno és vasút mellett, (1901) 21,188 lak., székesegyházzal, amelyben sienai Szt. Bernát márvány emlékét őrzik, 23 egyéb templommal és kolostorokkal, képtárral, jelentékeny sáfránytermeléssel. 1240. II. Frigyes alapította. 1703. és 1706. földrengés pusztította.

Aquila grófja, ezt a címet viseli *Bourbon Lajos Mária* herceg, szül. Nápolyban 1845 júl. 18.; morganatikus házasságot kötött New-Yorkban 1869 márc. 22. *Hamel* Mária Amáliával (szül. Habanában 1847 jún. 19.), aki később a *contessa de Rocca-Guglielmo* címet kapta. Házasságukból egy fiú és egy leány született.

Aquilaria *Lam.* (növ.), a Thymelaeaceae-család génusza, 3—4 fajjal; Kelet-India és Kina fái, egyszerű, épélű, babéralakú levelekkel, magános v. ernyős virágokkal, tojásdad, lapított fás tokgyümölccsel. Az *A. Malaccensis Lam.* egész 20 m. magas fa Malakka szigetén, sárga ernyős virágokkal; ez az asztalosmunkához kedvelt *sasfa* (Adlerholz), az *A. Agallocha Roxb.* pedig, Hátsó-Indiában és a szomszéd szigeteken, az *áloéfa* (lignum aloës).

Aquilegia (növ.), l. *Harangláb.*

Aquileja (szlávul Voglej, a középkori Aglar), község Gradisca osztrák kerületi kapitányságban a gradoi lagunákba torkoló csatorna és vasut mellett, (1900) 2319 lak., a XI. sz.-ból való román bazilikával, a XII. századból való baptiszteriummal és régi nagyságának számos romjával, császári régiség-muzeummal, mely különösen római érmekben gazdag. A. a római császárság idejében nagy kereskedőváros volt az Adriai-tenger É.-i partján. Kr. e. 182. évben a tengertől 60 stadiumnyira feküdt, s azzal az egykor hajózható, most beiszapolt laguna által állt összeköttetésben; mint római castrumot alapították és csakhamar éppen oly fontos lett politikai és sztratégiai tekintetben, mint amilyen gazdag és virágzó kereskedelme által. Egész az V. sz. közepéig megtartotta nagyságát, akkor Attila háromhavi ostrom után elfoglalta s földig lerombolta (452.). A lakosok a közeli laguna szigeteire menekültek. A régi A. helyén idők multán új helység emelkedett, mely még egyszer híressé lett egyházi nagysága által. A VI. sz.-ban keletkezett aquilejai patriarchátus az idők viharai között oly hatalomra vergődött, mely a római püspökével fölért és egész Friault Isztriával együtt magában foglalta. A longobardok térfoglalása következtében Gradoban is keletkezett patriarchátus, amely az A.-ivel versengett, míg végre a mantovai szinódus (827) a főséget A.-nak itélte. A versengés későbben megújult, míg végre 1751. XIV. Benedek pápa Ausztria kivánságára az A.-i patriarchátust megszüntette és helyette két érseki széket, az udineit és görzit szervezte. V. ö.: *Breitschwert,* A. das Emporium an d. Adria (Stuttgart 1880); *Pór* Antal, Nagy Lajos viszonya az A.-i patriarchához (M. Sion 1900).

Aquiliai vétség (lat. culpa aquiliana), a lex Aquiliában (l. *Aquilia lex)* szabályozott vétség, mely a dolog jogellenes megrongálása. Tárgyalta a tv. 1. a rabszolga v. az állat (quadrupes) megölését, 2. a közös adós felmentését a hitelezőtárs részéről, 3. a rabszolga v. a quadrupes megsebzését és egyéb dolgok megsemmisítését v. rongálását. Az A. magánjogi deliktum, melynek alapján kártérítésre lehet perelni (actio legis Aquiliae). A praetori jog szerint kiterjesztett keresetet (utilis actio legis Aquiliae-t) adott a praetor olyan esetekben is, *a)* ha a dolog nem testileg rongálódott meg (nem: corpori datum) pl. ha a gyűrűt a tengerbe dobták, *b)* ha nem testi behatással rongálták meg

a dolgot (nem corpore datum), pl. ha egy csónakot eloldanak s azt az ár elragadja. Ő nemcsak dologi kárra, de más vagyoni veszteségre is, pl. ha szabad személy sérül meg, di keresetet indíthatott nemcsak a dolog tulajdonosa, de más károsult is, pl. a haszonélvező. A praetori jogban tehát a magánjogi vétségnek általánosított, helyesebb fogalma fejlődik, mely szerint csaknem minden jogtalan vagyonkárosítás kártérítésre kötelez.

Aquilia lex, a jogtalan kártételre vonatkozó római törvény. Rabszolgának v. négylábú állatnak jogtalan megölése esetében annak az utolsó évben, más dolgok megrongálása v. megsemmisítése esetében a dolognak az utolsó 30 nap alatt volt legmagasabb árát (mindig a kárt okozó cselekmény elkövetésétől visszafelé számítva) lehetett követelni. A jogtudomány utóbb kiterjesztette a szabad emberen ejtett sértésekre is. A mai jogra nézve l. *Kártérítés.*

Aquilifer (lat.), római katonatiszt, ki a légió hadjelvényét (aquila = sas) vitte a csatába.

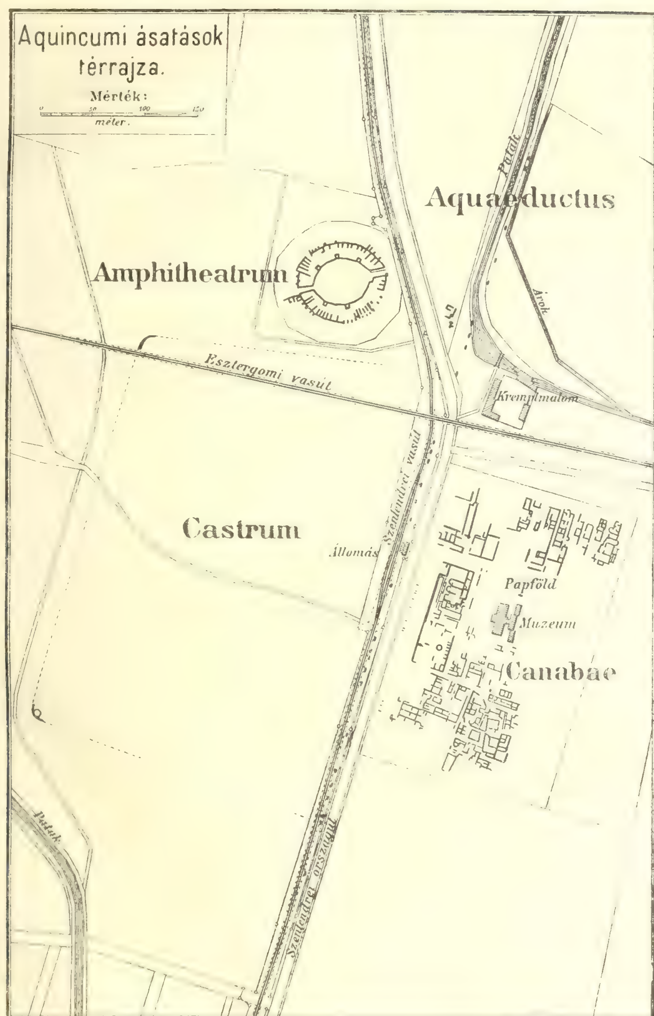
Aquilinae (állat.), a nappali ragadozó madarak egyik alcsaládja. L. *Sasfélék.*

Aquilo (lat., görögül: *Boreas*), viharos északi, illetőleg északkeleti szél.

Aquincum (l. *a mellékletet),* fontos római város a Duna jobb partján Alsó-Pannónia fővárosa; a mai Óbuda helyén. Fölirati tanuság szerint A. és vidéke már Domitianus alatt a rómaiak kezében volt. De az első foglalás talán még ennél is régebben (Claudius császár alatt), az I. sz. közepén történt. Az A. név nem latin szó; nem származhatott az *aquae quinque* szavak összevonásából, mint ezt régebben hitték, hivatkozva a budai vidéknek forrásokban való gazdagságára. Ma az A. név kelta eredete többé nem lehet kétség tárgya. A rómaiak, mint számos más esetben, ez alkalommal is megtartották annak a telepnek barbár nevét, melynek szomszédságában megtelepedtek. Ez a telep a kelta *eraviscus* néptörzsé volt. Az a körülmény, hogy az eraviscus néptörzsnek székhelyét itt találták a rómaiak, magában véve elég fontos tényező lehetett, hogy szomszédságában megtelepedjenek. Jelentőségét A. mégis első sorban sztratégiailag kedvező fekvésének köszönhette. A Duna kanyarodásától nem messze esve, a legalkalmasabb pontnak kinálkozott, ahonnan a római birodalom dunai vonalát a Duna és Tisza között tanyázó szarmaták s a Nógrád és Hont vmegyékben élő quadok támadásai ellen megvédhették. Ezért a megszálló csapatok első dolga volt, hogy megerősített táborhelyet *(castrum)* építsenek. A tábort a II. segédlégió építette, mely aztán ugyan elkerült A.-ból, de Hadrianus császár alatt ismét elfoglalta régi helyét s itt maradt, ameddig csak a rómaiak uralma Pannóniában tartott. A castrum a mai hajógyár szigetén (mely akkor a szárazfölddel még összefüggött) s a vele szomszédos szárazföldön állott. Szemben, a Duna balpartján feküdt a transaquincumi (l. o.) castellum.

Az első római telepesek a katonasággal jött markotányosok, kereskedők voltak. Lakóhelyeiket a tábor szomszédságában emelték. Egyelőre beérték bódékkal, melyektől ezen telep a *canabae* nevet kapta. Minél tovább maradt valamely légió ugyanazon a helyen, a telep is mindinkább fejlődött. A fabódék helyét idővel kőépületek foglalták el s belőlük itt A.-ban tekintélyes városrész fejlődött. A canabaeből kialakult katonavárosnak kiterjedése különösen nagy lehetett A.-ban. A castrum körül Óbuda nagy része alatt egészen Újlak határáig római épületmaradványok találhatók. De már az Óbudától É.-ra ½ órai járásra kiásott épületek az ú. n. Papföldön nem tartozhattak oda. Területileg sem függött össze e két rész egymással, közbül, a Filatori-gátnál, nagy temetőhely s odább beépítetlen terület volt. A.-ban a polgárváros elkülönítve állott s az ásatások tkp. ennek képét mutatják be. A. Hadrianus (117—138) alatt lett *municipium*, Septimius Severus (193—211) alatt megkapta a *colonia* rangot, neve azontúl Colonia Septimia A.

Különben A. külső történetére vonatkozólag ismereteink elég gyérek. Legbővebb forrásul e részben a feliratos kőemlékek szolgálhatnak. Amennyiben nagyobbszerű események tanuja lehetett, az szorosan összefügg Pannónia történetével. Annyi bizonyos, hogy a barbárok ismételten reátörtek, a szenvedett kárt mindazonáltal hamar kiheverte. Hogy Itália a népvándorlás hullámai ellen megmentessék, a helyőrség kénytelen volt odahagyni állomását (400 körül). S mert nem volt, ki továbbra a város polgárságát védje, az is lassanként elköltözött. Nyomába előbb a hunnok, majd az avarok lépnek. Ezek kifosztották a várost, de nem dúlták föl, úgy hogy a magyarok, kik utoljára jöttek, még tekintélyes magasságban találhatták az épületek falait. Csak midőn a XI. sz.-ban új telep kezd épülni szomszédságában s részben rajta, pusztul rohamosabban. Az új lakhelyekhez az építő anyagot lehetőleg a közelből, a még fennálló épületmaradványokból igyekeztek beszerezni Óbuda lakosai. Magának a városnak története azonban vajmi kevéssé érdekelhette őket. Még a neve is kiveszett az utódok emlékezetéből. Mátyás kora sem tudta, hanem elfogadta a *Sicambria* nevet, melyet először a Kun László idejében élt Kézai Simon említ. Csak a XVIII. sz. végén derítette föl ismét a feliratok segítségével Schoenwisner. Ugyancsak Schoenwisner volt az, aki A. egyik épületét, legalább részben, rendszeres ásatás útján napfényre hozta. Ez a flóriántéri hypocaustum. Utána mindig voltak egyesek, kik szivesen foglalkoztak A. maradványaival; a mult század elején kisebb kutatások is történtek. Fontosabb az az ásatás, melyet az ötvenes években a bécsi műemlékek bizottsága a gyárszigeten eszközölt. Ez alkalommal két fürdő részletei tüntek elő. Különös érdemeket szerzett magának A. régiségei körül Rómer Flóris és társa, Zsigmondy Gusztáv, ki minden római nyomot lelkiismeretesen felvett. A rendszeres ásatások Havas Sándor ny. államtitkár indítványára 1879. kezdődtek; eleinte az állam költségén, midőn pedig ez nem volt további kiadásokra hajlandó, Budapest főváros vállalta az ásatások intézését. Mindjárt az első évi kutatások, Torma Károly egyetemi tanár vezetése alatt, az amfiteátrum fölfedezésére vezettek. A főváros tulajdonát képező ú. n. Papföldön az ásatások 1882 óta folynak, az első évben Hampel József, utána 1887-ig Torma Károly vezette. 1888 óta dr. Kuzsinszky Bálint vezeti a folytatólagos kutatáso-

Aquincumi ásatások térrajza.
Mérték:
méter.
Amphitheatrum
Aquaeductus
Patak
Árok
Esztergomi vasút
Kremplmalom
Castrum
Állomás
Szentendrei vasút
Papföld
Muzeum
Canabae
Szentendrei országút
Patak

kat 1880 ideiglenesen berendeztek a helyszinén egy muzeumot, mely kizárólag az A.-i leleteket foglalja magában. 1894. a főváros az ásatások területén külön muzeumot épített, melyet 1896 szárnyakkal, 1904 oszlopcsarnokokkal kibővített. 1910 Rómer Flórisnak emléktáblát állítottak a muzeumban.

A mellékleten közölt rajz áttekintést nyujt mindazokról az épületmaradványokról, melyek a legujabb kutatásoknak köszönhetők. Vajmi csekély részét képezik azonban ezek az egykori városnak. Szó volt róla, hogy a város jelentékenyebb része a mai Óbuda házsorai alatt terül el. E helyütt rendszeres kutatásokról természetesen szó sem lehet. A véletlennek tulajdonítható egyes leletek mégis lehetővé teszik, hogy a város kiterjedését e részen is legalább megközelítőleg megjelöljük. Határa ott volt, hol a sírok kezdődnek. Dél felé a város az Óbudát Újlaktól elválasztó utcáig nyúlt, nyugat felé mintegy a hegyek aljáig, kelet felé azonban sokkal szélesebb volt, mint a mai város. A hajógyár szigete római időben a szárazfölddel összefüggő egészet képezett. A déli csoport északi határa ott lehetett, ahol ma Óbuda végződik. Azontul temető terült el egészen a Filatori árokig. Itt kezdődött a municipium s elnyúlt északnak az amfiteátrumig. A. lakosságának számát Salamon Ferenc 60,000-re becsüli.

A. építészetéről a Papföldön előkerült romok elég tiszta képet nyujtanak. Az épületeknek egész sora került e helyütt napfényre: amfiteátrum (l. o.), fürdők, tornacsarnok, vásárcsarnok, utcasorok lakóházakkal, szentélyek (Mithraeum) stb. Bár a papföldi városrész alárendelt jelentőséggel bírt, a mai nagy városok mintájára épült, épület épület mellé sorakozik. Tág udvarokról, kertekről szó sincs. Az utcák kövezve voltak. Nagy poligon mészkő-lapok fedték. A szélesebb utcák mindkét oldalát, a keskenyebbeknek csak egyik oldalát csatornák szegélyzik, melyeken az utca vize lefolyást talált. A gyalogjárók egy szintben feküdtek a kocsiúttal. Az utcán kerékvetők sora védte meg a gyalogjárókat a kocsik járásától. Az egyik utca mindkét oldalán boltok sora emelkedett oszloptornáccal. Különben az utcákra nyiló épületek homlokzata kevés változatosságot mutatott. A lakóházaknak nem volt utcára nyiló ablaksora. A sima falakat csak a kapubejárat törte meg. A rómaiak vidékünkön úgyszólván kizárólag termés-mészkőből építkeztek, melyet a szomszédos kőbányákban törtek. A téglát, bármily kitünő volt, kevésbbé vették igénybe. Oly szilárdan építettek azonban, hogy az idők mostohasága még ma sem vehet igen erőt rajtuk, noha szabadon állanak. Belső kiállítás dolgában azért a legigénytelenebb épület is sokkal több csínt és ízlést árult el, mint ahogy képzelnők. A falak vakolva voltak s többé-kevésbbé gondosan készült falfestmények fedték.

A leggyakoribb padozatnem volt ugyan a terrazzo, de amellett a szép mozaik sem ritka. Ha szegény nép lakta is a papföldi romokat, bizonyos, hogy ismerte az életet kényelmesebb oldaláról is. Ezt igazolják az A. területén előkerült *leletek*, melyek a város tereinek, az élők és holtak lakásainak díszítéséről szólnak és a mindennapi élethez szükséges eszközöket, tárgyakat ismertetik meg velünk. Mindezen leletek, az 1906. és 1910. a Dunaparton felfedett tégla- és edényégető kemencék érdekes termékeivel együtt a múzeumban vannak mintaszerű rendben közszemlére fölállítva s a számos feliratos emlékkel,valamint az összes épületekkel együtt *Az A.-i ásatások és múzeum ismertetése,* írta dr. Kuzsinszky Bálint (Budapest, 5. kiad. 1908) c. füzetben ismertetve.

Irodalom. Hampel József, A. történetének vázlata, Arch. Közl. VIII. kötetében, 1871.; Salamon Ferenc, Budapest története, I. 1878.; Torma Károly, Az A.-i amphitheatrum északi fele. Akadémiai értekezés, 1882.; Dr. Kuzsinszky Bálint, A. és romjai, 1890.; u. a. Néhány szó Nemesis cultusáról, Arch. Ért. 1898.; u. a. Az A.-i castra kérdése, Arch. Ért. 1897; Ausgrabungen zu A., Ungar. Revue 1892. Forster Gerecze, Magyarország Műemlékei II. k. A fő- és székváros kiadásában megjelenő Budapest Régiségei I. (1889)—IX. (1906) kötetek mindegyikében foglaltatnak dolgozatok A. épületeiről, történetéről, az ásatásokról és a leletek különböző csoportjairól.

Aquincum római fürdő, telep Budapest főváros határában, a szentendrei helyi érdekű vasút állomása, (1900) 260 lak.; az ott feltárt római amfiteátrum, fürdők és Mithras-szentély s a puskaporos malom helyén a langyos vizű tóban berendezett fürdő (Római fürdő) kedvéért a fővárosi közönség kiránduló és mulatóhelye. Vasúti állomás.

Aquino (a rómaiaknál Aquinum), város és püspöki székhely Caserta olasz tartomány Sora járásában, vasút mellett, (1901) 2672 lak., antik romokkal. Juvenalis és Aquinói Szt. Tamás szülővárosa.

Aquinói Szent Tamás, l. *Tamás.*

Aquinói Szent Tamás-társaság. Kiss János dr. kezdeményezésére 1892. létesült a következő célra: ismertetni, tovább fejleszteni és terjeszteni a keresztény felfogású bölcselettudományt, kivált Aquinói Szent Tamás szellemében s megcáfolni az ezzel ellentétben álló bölcseleti rendszereket és tételeket. E célból a nyári hónapok kivételével havonkint ülést tart, melynek fő tárgyai: értekezések felolvasása és eszmecsere.

Aquisgranum, l. *Aachen.*

Aquit (franc., ejtsd: ákí), nyugtatvány, elismervény. *Pour A.* a. m. ki van fizetve, fizetett.

Aquitania, a régi Galliának az a része, mely a Garonnetól délre, a Pirenéi hegységig ér (a mai Landes-ok és Gascogne). Hajdan ibériaiak lakták; Kr. e. 57-ben Julius Caesar alatt a rómaiak, Kr. u. 412. a nyugati gótok, 507. a frankok voltak urai, 771. Nagy Károly kezébe jutott, később pedig önálló hercegséggé lett, majd 1152. Angolország birtokába került, míg végre VII. Lajos király 1451. visszacsatolta Franciaországhoz. V. ö. *Desjardins,* Géogr. de la Gaule II.

Aquitaniai tenger vagy Viscayai-öböl (l. o.).

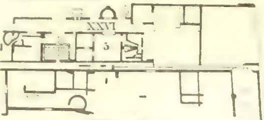
Aquitáni emelet, a *geológiai* harmadkor neogén, illetőleg oligocén szisztémájának legfelsőbb emelete, másképp *felső oligocén,* vagy *alsó édesvizi molasse; Sotzka-rétegek*-nek is mondják, mert a többek között Stájerországban Sotzka vidékén találni az A. igen gazdag flóráját. Leginkább édesvizi képződmények, de vannak tengeriek is. Kőzete homok, homokkő és márga, ritkán mészkő. Ide tartozik a Buda vidékén, Törökbálinton, aztán Budaörs között a Kamaraerdő felé található homokkő, melynek *Pectunculus homokkő* a helyi neve. Igen nevezetes aquitánkorú terület a zsil-

AZ AQUINCUMI (PAPFÖLDI) ÁSATÁSOK TÉRRAJZA.

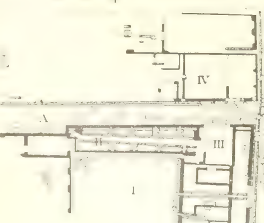
A B C D E F = Utcák I-III Tornacsarnok (palaestra) 1 udvar. II fűthető folyosó, III mozaikos szoba, IV Oszlopos csarnok (basilica ?). V-XII Közfürdő V vestibulum, VI váróterem (apodyterium), VII frigidarium, VIII tepidarium, IX caldarium X-XII előszobák, XIII Hypocaustum XIV Vásárcsarnok (macellum). XV Boltok sora XVI Lakóház. 1 hypocaustum XVII Lakóház XVIII Lakóház XIX Közfürdő 2 uszómedence, 3 központi kemence, 4 laconicum XX-XXIII Nagy Lakóház XX udvar, XXI fogadóterem (atrium), XXII nagy udvar (peristylium), XXIII a lakóház fürdője. XXIV Lakóház XXV Mithra temploma. XXVI Lakóház 5 atrium. XXVII Lakóház 6 peristylium. XXVIII Közfürdő.

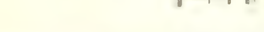

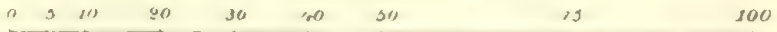

völgyi s az esztergomvidéki barnaszén is (Sárisáp, Csolnok, Mogyorós stb.).

à quoi bon? (franc., ejtsd: á koá boñ) a. m. mire jó, minek? mi haszna? A latin *cui bono*-ból.

A. r. (lat.) a. m. *anno regni*, az uralkodás v. a birodalom évében; *A. R.*, pénzjegy a régi argivok pénzein.

Ar, az argon kémiai jele.

Ar v. *Ar Moab*, Moab tartomány ókori fővárosa a Holt-tengertől K.-re. A görögök és rómaiak Areopolisnak nevezték. 342. Kr. u. földrengés romba döntötte, mire neve a D.-re 27 km.-re fekvő Rabbath Moabra (ma Rabba) szállott át. Ar állítólag azonos a Vadi Szaide mellett fekvő *El-Mdejjene* nevű romokkal.

Ár, a mai pénzgazdaságban a folyópénznek az a mennyisége, melyet az egymással cserélni akarók az adás-vételre rendelt javaknak, vagyis az árúknak meghatározott mennyiségeért bizonyos helyen és időben kérnek és adnak. Beszélünk ugyan a gyakorlati életben az ingatlanoknak, a munkának, a haszonélvezetnek áráról is; szorosabb értelemben azonban az ár szót mégis inkább csak a fenti értelemben fogott árúkra szoktuk vonatkoztatni, amelytől az ingatlanok *vételárát*, a munkának *bérét*, a haszonélvezetre átengedett tárgy *haszonbérét*, a kölcsönpénznek *kamatját* mint több tekintetben más feltételek alá eső dolgokat meg szoktuk különböztetni. Az árak alakulása a közgazdasági tudománynak is, a gyakorlati életnek is egyik legfontosabb kérdése. A közgazdasági tudomány szakadatlanul arra törekszik, hogy mennél pontosabban állapítsa meg az árak alakulásának föltételeit és mennél szabatosabban formulázza ezen alakulás törvényeit. *Rendes* v. *normális ár* bizonyos piacon és bizonyos időben az az ár, amely lehetővé teszi az illető cikk eladóinak, termelőinek s a vele kereskedőknek, hogy benne a cikk termelésére és piacra hozatalára fordított összes költségeiknek *(termelőköltség, önköltségi ár)*, megtérülését találják, ezenfelül pedig olyan nyereséget is kapjanak benne, amely lehetővé teszi nekik a vállalkozásukkal járó kockázat fedezését és ezen az alapon vállalatuk folytatását és a vállalatokból való megélhetést. A rendes ár kritériuma a vevők szempontjából, hogy azt jövedelmükből könnyen meg tudják fizetni. Eladó és vevő e körül a rendes ár körül alkudoznak egymással, de ellentétes érdekeik szabad forgalom esetében kiegyenlítést nyernek a *piaci árban*, amely tartósan és nagyobb mértékben sem lefelé, sem fölfelé nem térhet el a rendes ártól. Megakadályozza ugyanis az eltérést egyrészt az eladóknak, másrészt a vevőknek saját maguk között való versenye, a *kinálat* és a *kereslet*.

A *tőzsdei ár* a piaci árnak csak egyik alfaja, az a piaci ár t. i., amely a tőzsdén (l. o.) a forgalom tárgyát tevő valóságos és képzeleti árúkra nézve napról napra kialakul. A közönséges piaci ártól különösen abban különbözik, hogy alakulására, emelkedésére és esésére, a tárgyi körülményeken kívül befolyással van az eladók s a vevők szubjektiv vélekedése is, amelyet az ár későbbi alakulása felől táplálnak. Az árnak fent kifejtett törvényei csak elméleti kulcsot szolgáltatnak az ártörténet jelenségeinek megértésére. E jelenségek teljes megértése végett azonban az árstatisztika (l. o.) gondosan gyűjtött adatain kívül, amelyek tisztább képet nyujthatnak az árnak valóságos alakulásáról mint az egyéni becslés, szükség van még ama politikai, közigazgatási, különösen pedig forgalmi viszonyok ismeretére is, amelyek időnként egy v. több árúfajra nézve általános drágaságot v. általános olcsóságot idéznek fel (l. e szavak a.). Szükségünk van erre az ismeretre annál inkább, mert a valóságos életben sokszor találkozunk kivételes áralakulással, amelynek okait nem a kereslet és kinálat szabad alakulásában, hanem a termelésen s a fogyasztáson kivül eső körülményekben kell keresnünk.

Irodalom. A nagyobb közgazdasági kézikönyvek (pl. Földes Béla, Társadalmi gazdaságtan, Bpest 1910) többnyire behatóan foglalkoznak az áralakulás kérdésével is és kritikailag ismertetik a kérdésnek igen gazdag irodalmát. Ambrozovics Béla, Az ár és a fogyasztás, illetőleg termelés közötti viszony, Bpest 1895; Cairnes J. E. Vezérelvek a közgazdaságtan köréből, ford. Jónás János, Bpest 1908; Zuckerkandl, Theorie des Preises mit bes. Berücksichtigung der gesch. Entwicklung der Lehre, Leipz. 1889; Schmoller, Einige prinzipielle Erörterungen über Wert u. Preis, Berlin 1901.

Ár (fanc. *are*). 1. A méterrendszerben a területmérték egysége; 1 ár = 100 m^2, vagyis oly négyszög, amelynek minden oldala 10 m. 1 ár = 27·804 négyzetöl. Hivatalos jelzése a. 100 ár 1 hektár, jele ha. — 2. Bokharában súlymérték = 61·43 kg.

Ár, gömbölyű, négyszögletes, vagy háromszögletes keresztmetszetű egyenes v. hajlított acélszerszám, mely bőr, fa átlyukasztására való. Leginkább a vargák, nyergesek és könyvkötők használják. Ár alatt apró tárgyak tűhegyre szedésére való vasat is értenek, ilyen az *aranyozó ár*, melyet az aranyozó iparban az aranylevélkék s egyéb részecskék felszedésére használnak.

Ár a. m. áradat, dagály, l. *Árapály*.

Ara (lat.) a. m. oltár (l. o.). *Ara* egy csillagképnek is a neve.

Ara *(Sittace* Finsch, állat), a papagályszerű madarak (Psittacornithes) rendjébe tartozó papagálynem. L. *Papagályfélék*.

Arab, l. *Arabok*.

Araba, Arabah (Vadi el A.), 180 km. hosszú víztelen és lakatlan, meredek sziklafalak közé ékelt völgy az Akabai-öböl és a Holt-tenger között; ez utóbbitól 109 km.-nyire van e két tenger vízválasztója, amely körülbelül 200 m. magas. Az A. egyik mellékvölgyében a Vadi Muszában vannak Petra romjai.

Araba vagy *arba* (arab), Közép- és Kis-Ázsiában használatos primitiv szerkezetű kocsi, amely alakjára nézve a debreczeni talyigához, a dunántúli kordéhoz és az olasz kubikosok kétkerekű földhordó kocsijaihoz hasonlít. Közép-Ázsiában teherhordásra, a Kaukázusban a postának és sebesülteknek szállítására használják; a kisázsiai török városokban azonban a négykerekű, nagyobb és díszesebb A.-kat a nők kocsikázásra használják s ilyenkor aranyrojtos piros kendőből sátorforma tetőt alkalmaznak reá. Az A.-t ökrök húzzák s a kocsis gyalogol mellette.

Araban, $C_5H_8O_4$ összetételű, a pentozánok csoportjába tartozó szénhidrát. Az arabinóz alapanyaga.

Arab-angol v. *angol-arab* lónak nevezik az arab és az angol telivérló, esetleg félvérló keresz-

[illegible] keletkező lovat. Az A. ló tenyésztését újabban különösen Franciaország karolta föl s divatos angol telivéreknek arab telivérekkel való párosítását is. Nálunk az ilyen mindkét oldalról telivérre alapított keresztezések nem jártak különösebb eredménnyel. Nagyobb sikert értünk el arabvérű kancáknak telivér ménekkel való fedezésével.

Arabat (Arbat), a keleti Krimből kiágazó 110 km. hosszú s csak 1$^1/_5$—5 km. széles földnyelv, amely az Azovi-tengert a Szivastól választja el. [illegible] vannak az oroszoktól 1771. elfoglalt A. török erősségnek romjai.

Arabat el-Madfun, falu Gerga egyiptomi mudiriében, 2 órányira a Nilus balpartjától és 4 órányira Girgehtől, részben az antik Abidosz (l. o.) helyén 623 lak.

Arab csillagászat, l. *Asztronómia*.

Arab érmek, l. *Mohammedán numizmatika*.

Arabeszk (l. az *ábrát*), a sík díszítmény egy fajtája, amelyet az arabok és mórok használtak építészeti síkok és tagozatok ékességéül. Lehet tisztán mértani, egyenes v. görbe vonalak fonadéka, de alapjául szolgálhat a növényvilág sok

Arabeszk díszítmény.

formája, inda, venyige, füzér stb. Sokszor a keleti textilművészet diszeit is alkalmazták A. gyanánt. Hatását fokozza a rendesen élénk szín (pl. kék alapon aranyvonalak fonadéka), látszólagos rendetlensége nagyban élénkíti a falsíkot, szabályszerű vonalbeosztása viszont jól illik az arab építészet szerkezetéhez. Hiresek az Alhambra (l. o.) A.-jei. A mai nyelvhasználatban a díszes kéziratoknak indákból, sallangokból formált keretét is A.-nek mondják. Az A.-kel rokon a groteszk-ékítmény (l. o.).

Arabeszk virágok. Egyes virágágyak művésziesen alkotott arabeszkszerű csoportjainak (többnyire szegélyeinek) beültetésére alkalmas virágok; ilyenek a borostyán (Hedera), a Gnaphalium lanatum Hort., az Alternanthera több faja, az Oxalis tropaeoloides Hook., Cerastium tomentosum, L. C. Biebersteinii D. C. stb.

Arab év, l. *Év*.

Arab filozófia, l. *Arab irodalom*.

Arab gummi, l. *Arab mézga*.

Arabi *pasa, Achmed*, egyiptomi politikus, szül. Manehben (Alsó-Egyiptomban) 1838. A khedive szolgálatába lépett és mint az angolok ellen irányuló «nemzeti párt» tagja, majd feje, gyorsan emelkedett fokról fokra. 1882. hadügyminiszter lett. Az európai hatalmak felügyelő bizottságát eltörölte és Egyiptomot az egyiptomiak számára követelte. Midőn az angolok erre fegyveres megtorlásra készültek, A. júliusban a khedive ellen kitört lázadás élére állott, de az angolok bombázásától nem birta Alexandriát megmenteni. A Tell el Kebir mellett vívott döntő csatában pedig (1882 szept. 13.) az angolok megverték és elfogták. A hadi törvényszék Ceylon szigetére száműzte, honnan, kegyelmet kapván, visszatérhetett Kairóba, ahol most mint magánember él.

Arábia, Ázsia DNy.-i nagy félszigete, területe a Sinai félszigettel együtt 3.094,700 km². Ázsia törzsére nézve teljesen idegen tag, szerkezeti folytatása az északafrikai magasföldnek, a Vörös-tenger, amely elválasztja tőle, a keletafrikai jellemző vetődés és árkok legnagyobbika; Ázsiához csatolja a mezopotamiai alluviális síkság. Egyike a legelzártabb, legismeretlenebb területeknek, amit kedvezőtlen klímája és rendkívül csekély parttagozódása magyaráz meg. *Felépítése* egységes és nagyon egyszerű: alapzatát kristályos kőzetek, gneisz, gránit teszik, ezek különösen nagy tömegben bukkannak elő DNy.-i szögletében és a D.-i partvidéken, azután a Sinai félszigeten, amelyet az *Akabai-öböl* választ el A. törzsétől. Ezekre igen régi, szilur és kambrium-kori üledékes kőzetek telepedtek rá, azután teljesen hiányzik az üledékes kőzet egész a krétakorszakig, mutatva, hogy ez a terület szárazföld volt az egész paleozoosz és mezozoosz korban. A krétakorszakból származik a *nubiai* homokkő, amely K.-Afrikára is jellemző, ez nagy táblákban fedi a félsziget közepét, Nedzsd tartományt, a vahabiták földjét, a Sinai félszigetet; ebből fújta ki a szél azt a rengeteg homokot, ami egész É.-A.-t borítja. *Krétakori mészkövek* vannak a palesztiniai platón, Jeruzsálem és Názáret táján, Szíriában; ebből épült fel a Libanon és Antilibanon. *Eocén mészköveket*, nummulitesekkel találtak a Sinai félsziget ÉNy.-i, lapályosabb vidékein. Nagy területeket borítanak el a fiatal, legnagyobbrészt pliocénkori *bazalttakarók*, különösen Mekka és Medina táján s általában a Ny.-i partokon s D.-en a *Hadramaut* területén. Vannak magukban álló, vulkáni kúpok is; egy kidőlt, kiszakadt vulkán kráterében fekszik *Aden* kikötőváros, ilyen *Perim* szigete, Palesztinában a *Táborhegy* s a Jordán völgyében sok kis kúp. Bazalttakarók vannak az Eufratesz és Tigris közének É.-i részén is. *A. partjai*, mivel minden oldalról hatalmas vetődések szabták meg, a tenger felől meredek hegyeknek tünnek fel s csak a magasba felkapaszkodva látjuk, hogy csak a platónak felmagasodó peremei, és a terület nagyon keveset lejt befelé. Az óriási őskontinentális darabon sehol sincsen gyűrődés, igazi lánchegységet csak az *Oman* félszigeten találunk, ahol 3000 m. magasra emelkednek fel a láncok, amelyeket úgy kell tekintenünk, mint a perzsiai Zagrosz láncnak elszakadt darabját. A. belseje három részre oszlik, ú. m. 1. a nagy Dehna sivatag körülbelül a térítőig, a legismeretlenebb terület, hatalmas homokbuckákkal, ahol nyoma sincs a víznek és növényzetnek. D.-i része Bahr-el-Szafi, a K.-i Ruba-el-Chali nevet visel. 2. A Kis-Nefud v. Dahna sivatag Nedzsd tartomány területén; laza, vörös futóhomok-buckái közül 6—900 m.-re emelkedik ki a Kaszim-plató, amely valamivel üdébb, mert több csapadékot kap s a róla időszakosan lejövő vízfolyások, a «vadik» mély szakadékokkal vágódtak be, ezek mentén találjuk az oázisokat. Legborzasztóbb a harmadik sivatag

a Nagy-Nefud, teljesen hiányzik róla a víz és növényzet s csak a kopár, sötét bazaltsziklák és kőtörmelék izzik a Nap hevében. A partok meredeken szakadnak le a Vörös-tengerre s amint É. felé megyünk, a terület mindig bővebb csapadékban részesül. K.-i felén vágta be mély, szakadékos völgyét az Eufratesz, úgy, hogy vizét öntözésre nem is lehet használni, községek is csak ott épültek, ahol a folyó kanyónja kitágul és szigetek keletkeztek.

Legjobban ismert része A.-nak a Földközi-tenger partvidéke, Palesztina területe. Az Iszkanderi-öböl D.-i partjára kijönnek az Aleppói láncok, amelyek Cyprus szigetére vágnak át. A partvonal zavartalanul, egyenesen jön le, kivéve a Karmel hegyfokot. Az Orontesz és Leontesz folyók torkolata között emelkedik a Libanon s a vele párhuzamos Antilibanon (l. o.), a kettő között levő mélyedést, ahonnan az említett folyók erednek, Bikáa néven ismerjük. Igen termékeny, szépen megművelt völgy, amelyben sűrű láncolata van az oázisoknak, bár a mindenfelé elszórt romvárosok a hajdani nagyobb jólétnek tanui. A mélyedés elhúzódik D.-re s becsatlakozik az Akabai-öbölbe. Ebben a tökéletesen afrikai jellegű árokban ered a Jordán, amely előbb a Genezaret tavon folyik keresztül, majd végződik a Holt-tengerben (l. o.), amelynek partjai mocsarasak, bizonytalanok; ez az árok legmélyebb része. A Libanon krétakori mészkövei meredek falban esnek le a parton húzódó széles, homokos síkságra, ahol az egyik legrégibb emberi kultura, a föniciaiak emlékeit találjuk. A hajdani Szidon és Tyrusz romjai között épült a legfontosabb kikötő, Beirut. A Libanon D. felé lealacsonyodik és átmegy a palesztiniai magasföld platós területébe. Ezen három részt különböztetünk meg: Galilea, legnagyobb részt bazalt lávával borítva, D.-en a tenger felől árkos mélyedés választja el Szamariától, ahol igen alacsony területen járunk. Judeában jóval magasabbra, 5—600 m.-re emelkedik a plató, itt már túlnyomó a nubiai homokkő és mészkő s helyenként karsztos jelenségek mutatkoznak. Jeruzsálem városa is karsztos fensíkon épült. A Jordán folyó árkából É. felé ágazik ki egy másik árok, amely kivezet a Sziriai platóra. Ebben az árokban épült Damaszkusz, a föld egyik legnagyobb oázisa, ez létét annak köszönheti, hogy környékén buknak elő az Antilibanon vizei, dús források alakjában. Messze bent a sivatagban találjuk Palmyra romjait. Keletre bazaltmagaslatok következnek, mint például a Halebhegy s átmegy a plató a Nefud sivatagba.

Őskőzetekből áll a Sinai félsziget is, ÉK.-i részén nubiai homokkővel takarva. Déli részén 2050 m.-re emelkedik a Dzsebel Szerbâl, majdnem egészen izoláltan, az újabb kutatások szerint ez a bibliai Mózeshegye.

Klimája belsőázsiai jellegű, majdnem egész területével a magas légnyomású zónában fekszik, s a nyári monszun nem tudja annyi csapadékkal ellátni, hogy a földmívelés öntözés nélkül is lehetséges legyen. Csakis a Földközi-tenger partja és az ú. n. Boldog A. kivétel, meg a magasra emelkedő hegyek csúcsai, ahol mindig kiválik némi nedvesség. A hőmérsékletre és a csapadék mennyiségére vonatkozólag nagyon hiányosak az adatok, különösen B.-A.-ban. A derült tiszta égről oly forrón tűz a nyári nap, hogy a levegő hőmérséklete a 45°-ot is eléri árnyékban. Az erős éjjeli kisugárzás következtében kicsapódó harmatnak köszönheti létét a szegényes sivatagi növényzet. A belső részeken a levegő páratartalma sokszor 10%-ra is alászáll. A. északibb részei a szubtrópusos zónában vannak, itt a teli esőzés az uralkodó. Általában a klima egészséges, de a víznek majdnem mindenütt érezhető hiánya miatt emberi településre igen kevés helyen alkalmas.

Növényvilága folytatása az afrikainak, de délkeleti sarkában, Oman területén már indiai keveredést mutat. Jellemző növényei a balzsamfa (Balsamodendron myrrha), a Catha v. Celastrus edulis, amelynek levelei bódító anyagot tartalmaznak, a tömjént szolgáltató Boswellia sacra, az akácfának sok faja, az aloe, sykomorfa stb. A sivatagokon megélnek a tamariscus, az euforbiafélék, az oázisokon az akácfa, fontos termesztett növény a datolyapálma és a kávécserje, amely valószínűleg innen származik. Termékenyebb vidékeken európai gabonaneműeket, rozsot, kukoricát, azonkívül sok durrát, gyapotot, indigót, dohányt, s főleg ópiumot termelnek. Jemen területén a kávétermelés uralkodik. Sziria, Palesztina flórája mediterraneus, a partokon örökzöld növények, déligyümölcs, a Libanon lejtőin ciprusfélék (Cedrus libani, Pinus laricio) stb., a belső részeken steppenövényzet.

Állatvilága. Vadon élő állatai az oroszlán, leopárd, sakál, hiéna, vadmacska, struc, zerge, antilope, háziállatai közül legfontosabb a ló, amelyet nagy gonddal tenyésztenek, és a dromedár, azonkívül szarvasmarha, juh, kecske, szamár.

Lakossága túlnyomó része arab (l. *Arabok*). Számuk 4.050,000, népsűrűség általában 2, de a lakosság eloszlása nagyon egyenlőtlen; legsűrűbben laknak Oman, El-Haza és Jemen tartományban, sokkal gyérebb a lakosság Nedzsd területén és a Sinai félszigeten, míg belseje majdnem teljesen lakatlan. Életmódjuk tekintetében részben letelepült földmívelők, ezeknek a kezében van az ipar, kereskedelem; részben állattenyésztéssel foglalkozók, s emiatt folyton költözködő beduinok; a kettő között szoros gazdasági kapcsolat fejlődött ki. Az ipar nagyon fejletlen, sokkal jelentősebb a kereskedelem, amely már az ó-korban is virágzó volt. Kiviteli cikkek a ló, kávé, datolya, gyanta és állati bőrök, behoznak Indiából szövetet, cukrot, fűszert, Amerikából fémárúkat, Európából fényűzési cikkeket.

Története. A. sohasem volt egységes ország, hanem minden egyes törzse külön államot alkotott, a törzsek betöréseikkel zaklatták a szomszédos államokat, s nem egyszer vereséget szenvedtek az asszír, egyiptomi és perzsa uralkodóktól; de ezeknek hatalma rövid életű volt. Az I. sz.-ban Kr. sz. előtt nagy jelentőségre tett szert Petra, Arabia Felixnek, a mai Jemennek fővárosa, a karavánkereskedés központja. Kr. e. 24-ben Augustus császár megkisérelte Petra elfoglalását, 105. Kr. u. Trajanus császár el is foglalta és teljesen elpusztította. Néhány arab törzs alattvalója lett a rómaiaknak, akik a törzsfőnököket tették

[illegible] hűbértartományokká azzal a célzattal, hogy a birodalmat az arab törzsek becsapásaitól megvédjék. Azután Róma kezébe került az Indiába vezető tengeri út, A. elvesztette fontosságát. A IV—VI. sz.-ban az etiópiai uralkodók terjeszkedtek A. felé, s a pogány arabokra, akiknek egy része már a zsidó vallás felé hajlott, reá akarták kényszeríteni a keresztény vallást, miáltal hosszú vallási villongások indultak meg. Az arab, mint egységes nép Mohammed (l. o.) fellépése után szerepel a világtörténelemben, aki nemcsak egységes vallást adott népének, hanem erős állami szervezetet is. A kalifák vezetése alatt döntő befolyást gyakorolt a világtörténelemre, de a bagdadi kalifátus bukása után A. története ismét csak a törzsek torzsalkodásaiból áll. A XVI. sz. folyamán beszivárognak A.-ba a törökök és Jement tették birtokaik központjává. Az araboknak több sikertelen kísérlete után 1740 körül a vahabiták szektájának sikerült visszafoglalni Mekkát és az egész Omant; ezek ellen kértek segítséget a törökök Mohammed Ali egyiptomi pasától, aki ismét török hatalom alá hajtotta A. Ny.-i partjait. A török uralom ma sem biztos, alig terjed 300 km.-nyire a partoktól, s az arab alattvalók csak ott és addig engedelmeskednek, amíg a szultán katonái jelen vannak. Ma önálló arab szultanságok Oman, Hadramaut és Nedzsd, a vahabiták öröksége. Törökországhoz tartozik a Vörös-tenger partvidéke, ahol Hedzsasz és Jemen vilajetek vannak és a K.-i parton El-Haza. Angol birtok a Bab-el Mandeb-szorosban Perim, a félsziget DNy.-i sarkán Aden s a Perzsa-öbölben a Bahrain-szigetek.

Irodalom. Griessbauer, Die internat. Verkehrs u. Machtfragen an den Küsten Arabiens, Berlin 1907; Hume, The topography and geology of the Peninsula of Sinai, Cairo 1906; Musil, Arabia Petraea, Wien 1907; Schoenfeld, Die Halbinsel des Sinai in ihrer Bedeutung nach Erdkunde und Geschichte, Berlin 1907; Brünnow u. Domaszewski, Die Provincia Arabia, Strassburg 1909; Dalman, Petra und seine Felsheiligtümer, Leipzig 1908; Hartmann, Der islamische Orient, u. o. 1909; Schneller, Durch die Wüste zum Sinai, u. o. 1910.

Arabia felix (boldog Arábia), régi neve az arab félsziget déli termékeny részének. L. *Arábia*.

Arabin, arabinsav, gummisav. A 100°-on szárított A. képlete $(C_6H_{10}O_5)_2 . H_2O$, a 130°-on szárítotté $(C_6H_{10}O_5)_2$. Az arabiai gummi (gummi arabicum) és a szenegál-gummi főképen e savnak kálium- és kalcium-sójából. Az A. a gummiból készül olyformán, hogy ennek töményes oldatát sósavval savanyítjuk meg, majd szeszt öntünk hozzá. Ilyenkor az A. leválik, mert szeszben oldhatatlan. A frissen leválasztott A. alaktalan, nem átlátszó, tejfehér tömeg; megszárításkor átlátszó, üvegszerű lesz. A még nedves sav vízben könnyen oldódik, de ha már megszáradt, vízben többé nem oldódik, csak erősen felduzzad; de igen kevés lúg hozzáöntéskor csakhamar oldódik. Sói javarészt oldhatók. Hígított kénsavval forralva galaktózzá, salétromsavval pedig nyáksavvá alakul. Az arábiai gummi a szervezetben, valószínüleg cukorrá alakulva, részben felszívódik.

Arabinóz, pektinóz, mézgacukor, $C_5H_{10}O_5$ v. $C_4H_5(OH)_4.CHO$ összetételű aldopentóz. Keletkezik a cseresznyefából kiszivárgó gummiból, tov. a tengeri és a bodzabélből, úgyszintén az arab mézgából hígított kénsavval való forraláskor. Színtelen, édes ízű kristályok, 160°-on megolvad. A poláros fény síkját jobbra csavarja és a *Fehling*-féle oldatot redukálja. Oxidációkor az A. *arabonsavvá* $C_4H_5(OH)_4.COOH$ és trioxiglutársavvá alakul; sósavval hevítve, furfurol keletkezik; nátrium-amalgámmal $C_5H_7(OH)_5$ összetételű ötvegyértékű alkohollá, az *arabitté* redukálódik. Az arabit színtelen, édes ízű kristályos alkohol; 102°-on megolvad, etilalkoholban oldható.

Arabinsav, a gummi arabicumban és más mézgákban előforduló kalciumhoz és magnéziumhoz kötött gyantasav.

Arab irodalom. Az A. legrégibb összefüggő emlékei a VI. századból maradtak reánk, az iszlám előtti költeményekben. E költészet életelemét a törzsekre oszló arab nép életével kapcsolatos társadalmi szokások és az az életfelfogás alkotják, melyeken amazok alapulnak: a törzseknek szüntelen versengése, dicsekvése, az ellenség gáncsolása, az arab nép magasztalt erényei és hagyományos kötelességei, a vendégszeretet, a törzshöz szegődő idegenek oltalma, a vérboszú kötelessége stb. E mozzanatok képezik a nagy költemények középpontját, mely körül aztán a *kaszidák* (így nevezik a nagy költeményeket) egyéb alkotó részei lazán csoportosulnak. Midőn a költő egy kaszidában pl. ünnepelt mecenást készül dicsőíteni, előbb a szeretője megéneklésén kezdi, leírja a pusztulásnak induló helyeket, melyeken valaha együtt időztek, elkesergi az elválás fájdalmait; midőn útnak indulását beszéli, előrebocsátja a lónak, vagy tevének, melyen utazik, részletes leírását, a sivatagét, melyen át vándorol, esetleg a zivatarét is, mely útközben éri, vagy a vadászatot, melyet útközben véghez visz. Ezután elérkezik hőséhez, kinek erényeit a legtulzóbb hasonlatokkal dicsőíti. Az arab pogányságból (dzsáhilijja = barbárság) nagy számmal fennmaradt költészeti emlékeket a X. század filológusai buzgón gyüjtötték össze. E gyüjtemények mellett a pogány időből még egyes hősök divánjai is fennmaradtak, és részint európai, részint keleti kiadásokban hozzáférhetők. E költői emlékek leghitelesebb kútforrásai a régi arabok társadalmi és szellemi életét felölelő ismereteknek. Mellettük sorakoznak azok a költők, kik a pogányságtól az iszlámra való átmenetet képviselik, az új vallás harcainak szemtanui voltak és hol több, hol kevesebb őszinteséggel az iszlámhoz szegődtek, mint pl. Lebid (l.o.), kinek költeményei a régi pogányság mellett a vallás eszméit tükrözik, Hasszán ben Thábit, ki a próféta győzelmeit énekli meg és pogány ellenfeleit gyalázza, Ka'b ben Zuhejr, ki midőn Mohammed ellenségéből hirtelen dicsőítőjévé vált, tőle a *burda* néven ismeretes palástot nyerte ajándékul (l. *Burda*). De az iszlám első tizedeiben az új vallás eszmeköre a költők többségére csak csekély v. éppen semmi befolyást sem tesz. Ők továbbra is csak a pogány arabság eszményeinek hívei maradnak s néha nyilt ellenszegülést mutatnak a vallástól tanított pietizmus ellen. Az omajjád korszak költészete legnagyobb része ily érzületet tükröz, és a pogány arab költészet egyenes folytatásának tekinthető. Legerősebb kifejezést ad e szellemnek Abu Mihdzsan ('Omar idejében) és Al-Hutej'a (megh. 688), kinek fennmaradt költeményeit Goldziher dolgozta fel (1892).

De csakis az iszlám keletkezése és terjedése által nyilt meg az alkalom arra, hogy az arabok között *irodalom* keletkezzék. A könyvvé összeszerkesztett Korán (l. o.) nemcsak az első irodalmi termék volt, hanem egyúttal hozzá füződhetett az irodalom további fejlődése is. Az idegen művelődési körökkel való érintkezés, mely a csodálatos gyorsasággal egymást érő hódítások következménye volt, újabb kultúrelemekkel gyarapította az arabság szellemi életét. Nevezetes tény, hogy abban, amit ezentúl rendesen A.-nak s arab tudománynak nevezünk, túlnyomó része van a hódítások által az iszlám körébe kerülő nem-arab elemeknek. Az omajjádok alatt az idegen befolyás még csekély mértékben érvényesül; a szellemi élet ez időszakban még abban a kerékvágásban folytatódik, melyben a pogányság idejében mozgott. Leginkább a költészetet művelik a régi módon. Dzsemil (megh. 710), Kuthejjir (megh. 723), a keresztény Achtal (megh. 713), ennek kortársa, Omar ben Abi Rabî'a, a hires szerelmi költő, úgymint Dzserir (divánja, Kairo 1313 H.) és Farazdak (meghaltak 728) e korszak legnevesebb költői. Az idegen befolyások túlsúlya az abbászida dinasztia győzelmével érvényesül. Egyúttal a tudományos irodalom is utat tör magának a mohammedánok között, kik a régi kultúrnépek (görög, perzsa) örökségébe lépnek. A kalifák, nevezetesen Hárun-al Rasid (786—809), Mámûn (812—833), Mu'taszim (833—842) pártolása mellett az egyházi és világi tudományok fellendülnek; mindenünnen Bagdadba, a fényes székvárosba özönlenek a tudósok, s a kalifák fejedelmi jutalmakkal ösztönzik az írókat s tudósokat. A székvárosban és a távol tartományokban, be egészen Közép-Ázsiáig, nagy számmal keletkeznek a főiskolák és könyvtárak. A tudományos törekvések a tartományokban még erősebb lendületet vesznek, midőn a X. sz. felé a központi hatalom elgyengülése mellett a tartományokban önálló dinasztiák lépnek fel, melyeknek uralkodói maguk köré gyűjtik a tudósokat és egymással versenyezve mozdítják elő a tudományt és szépirodalmat, melyeknek a kis államok székvárosai új központjaivá válnak. Az abbászidák uralkodása óta a fejedelmek nagy pártolásban részesítik a görög filozófia és az exakt tudományok művelését, melyeknek legnevezetesebb emlékeit szír tudósok segítségével arabra fordították, és e tanulmányok új irányokba terelik a szellemi életet. A teológia fejlődése is, melyben az abbászida uralkodók teokratikus szerepe nagy tényező volt, a görög tudomány hatása alatt állott. A keleti fejedelmekkel a spanyolországi kalifák versenyeznek a tudományok és művészetek előmozdításában. Ezek révén a X. és XI. sz.-ban a mohammedán Spanyolország volt a tudományok hordozója Európában. Itt virágoztak a főiskolák és könyvtárak, melyekből az európai tudományosság a középkoron át táplálkozott. II. Al-Hakam kordovai kalifa (961—976) könyvtárát, természetesen némi túlzással, 400,000 kötetből állónak mondják, melyből a kelet legtávolibb tartományaiban keletkezett irodalmi termékek sem hiányoztak. A szellemi élet gazdagsága és sokoldalusága a tudományok akkoriban ismert minden szakában bőven mutatkozik.

A földrajz terén nagyon nevezetes munkákat mutat fel az A. A föld ismeretének határait, különösen Afrikában és Ázsiában, lényegesen kibővítették az arabok. Észak-Afrikában egészen a Nigerig, nyugaton a Szenegálig, keleten a Corrientes-fokig hatoltak elő. Arábia, Sziria és Perzsia ismeretét biztosabb alapra fektették, és a nagy Tatárságra, déli Oroszországra, Kinára és Hindosztánra nézve nem csekély felvilágosítást nyujtanak. Az arabok geográfiai tanulmányainak kezdetben igen jelentékeny tényezői voltak azok a hivatalos tudósítások és jelentések, melyeket a legtávolibb tartományokból adminisztrativ szempontból a központba küldtek. A földrajzi irodalom e kezdetei aztán a zarándok- és tudományos utazások alapján nagyban bővültek. Roppant gazdag az A. *útleirásokban* is. A IX. sz.-ból maradt fenn két névtelen utazónak Indiáról és Kináról szóló leirása, Ibn Dzsubeir úti könyve a XII. sz. végéről és a mindenek felett érdekes Ibn Batuta (megh. 1377), ki Észak-Afrikából kiindulva, majd csaknem az egész mohammedán világra kiterjesztette vándorlásait, melyekről egy tanulságos munkában tesz jelentést. E munkákhoz még sok olyan útleirás is járul, mely zarándokutazásokból keletkezett. *Geográfiai szótárak* sem hiányoznak az A.-ban; ezek közül tudományos célokra leginkább használják Abû Ubejd al-Bekrî (megh. 1094) munkáját és Jâkût (megh. 1229) nagy geográfiai szótárát. Mindkettőt *Wüstenfeld* adta ki, kinek *de Goeje* mellett a legtöbb érdeme van az arab földrajzi irodalom ismertetése és kiadása körül.

A *történelem* kezdetei a pogány araboknak a filológusoktól összegyűjtött szájhagyományából indulnak ki. E hagyomány a törzsek életének, egymással való érintkezésének, harcaiknak változatos mozzanataira, hőseik dicső tetteire vonatkoznak és a pogány költészettel, melynek úgyszólván történeti kommentárjait alkotják, a legszorosabb kapcsolatban vannak. Ajjám al-arab «az arabok (emlékezetes) napjai»: ezen a néven foglalják össze e hagyományt. Ez ismereteket a törzsek *genealógiáját* kutató tanulmányok egészitik ki, melyeket a genealógiai szempontokon induló datációk rendszere mozdította elő és melyeket már az omajjádok alatt kezdtek rendszerbe is foglalni és az ép akkor az arabok ismeretkörébe került bibliai történetekkel kapcsolatba hozni. Az első omajjád kalifa, Mu'ávija udvarában sokat foglalkoztak az efajta kutatásokkal, melyekben különösen Dagfal (VII. sz. 2. fele) és a délarab származású 'Obejd ben Sarija tüntek ki; az utóbbitól egy könyvet is említenek ily címen: Régi történetek. Az iszlám II. sz.-ában már nagy terjedelemben foglalkoztak a filológusok a pogányság történelmi hagyományainak gyűjtésével; összes tudásunk e téren azokból áll, miket e korszakra nézve Ibn al Kelbi (megh. 820 körül), Al-Aszma'i (megh. 831), Abû Ubeida (megh. 825) stb. közléseiből kritikailag feldolgozva meríthetünk. Sőt e tudósok munkáit is csak azokból az idézetekből ismerjük, melyek belőlük a későbbi korszakok enciklopédikus munkáiban fennmaradtak. Az iszlám eseményei az új vallás keletkezésére s harcaira vonatkozó adatok és hagyományok gyűjtésére is vezettek; ez képezi tárgyát a mohammedán történelmi irodalom legelső ter-

meketnek az ú. n. *Magázi* (háboruk)nak. Az iszlám első korszaka és a vele kapcsolatos hódító háboruk történetének legnagyobb tekintélyeül Al-Vákidi-t (megh. 822) tekintik, kinek neve alatt azonban több rendbeli hamisítványt is forgalomba hoztak. Az ő iskolájából való Ibn Sza'd (megh. 845), ki az iszlám legrégibb korszakában szerepelt férfiakról szóló életrajzi hagyományt gyüjtötte össze egy sok kötetre terjedő munkában, melynek a berlini akadémiától megindított kiadása most van folyamatban (J. Sa'ads Biographien stb.). A történetirás következő korszakába tartoznak Al Azraki (megh. 858), ki Mekka monográfiáját irta meg, és Al-Balâdzori (megh. 892). A siita politikai nézet szempontjából irta meg az iszlám történetét 869-ig a geográfusok között már felemlitett Al-Ja'kubi. Abû Hanifa al-Din'averi (IX. sz. vége) az omajjád időket és a három első abbászida uralkodó történeteit irja le; Ibn Kuteiba (megh. 889) ugyanazon időben egy kézikönyvben az iszlám előtti arab történetet, úgymint az iszlám története terén elért eredményeket röviden összefoglalta, a nagyhirü Al-Tabari (megh. 921) pedig a világ teremtésétől egészen 914-ig terjedő történeteket a rendelkezésére álló tudósítások alapján bőven előadta. E nagy munkát, mely különösen a kalifátus történetének eddigelé leggazdagabb forrása, több tudóssal szövetkezve, de Goeje adta ki 15 kötetben (Leiden 1879—1901). Tabari munkájából az arab történetirás módszerét a legvilágosabban ismerhetjük meg. Ugyanazon úton indúl, mint a Hadith (l. o.); az elbeszélés első kútforrásáig a tekintélyek egymással kapcsolatos láncszemein keresztül szóbeli tudósítás alapján visszamenve, egymás mellé állítja az egy eseményre vonatkozó különböző, sokszor egymással ellenmondó adatokat. Tabari után leginkább kiválik Masz'údi (megh. 957), kinek kultúrtörténeti szempontból nagybecsű munkáját francia fordítással a párisi Ázsiai Társaság adatta ki (9 kötet, 1861—77) és Masz'údi ifjabb kortársa, a világtörténelmi szempontokat kitűző Hamza al Iszfaháni (961), ki egy rövid kézikönyvben az arabok mellett különösen még saját fajának, a perzsának kivánt igazságot szolgáltatni. Az abbászida korszakra nézve (982-ig) nagyfontosságú kútforrásul szolgál Ibn Miszkaveihi (megh. 1030) «a népek tapasztalatai» cimű munkája. Míg az eddigi történetirás leginkább az abbászida családnak kedvező irányban indult, addig Bagdadnak Hulaga khán által történt meghódítása után 1302. Ibn al Tiktika háborítlanul írhatta meg a kalifátus történetét a bukott dinasztiával ellenséges szellemben. Már ekkor az eredeti felfogásban fogyatkozó kompilátorok korszaka állott be, kik között a legterjedelmesebb munkákat írták Ibn al-Athir (megh. 1232), ki a «Tökéletes» c. munkájában a mohammedán világ történetét saját korszakáig egészíti ki. (Bûlak 1290 H), Abulfeda (megh. 1331), kinek történelme a régibb források felfedezése előtt századunk közepén túl az arab és mohammedán történet majd csaknem egyedüli forrásául szolgált Al-Nuveiri (megh. 1331) mellett. Abul Mahászin (megh. 1469.) ugyancsak a mohammedán Egyiptom történetét tűzte ki tárgyúl, de e keretben egyúttal az iszlám teljes birodalma történetéhez szolgáltatott értékes adalékot, míg Al-Szujúti (megh. 1505), Târich al-Khulafâ (a kalifák története) cimű munkájában, az iszlám történetét egészen saját koráig összefoglaló alakban előadván, az egyiptomi abbászid árnykalifák korszakához szolgáltat becses anyagot. Jólesik a kompilációk után Ibn Khaldún-t (megh. 1405) felemlíthetni, ki nagy világtörténetét (7 köt. Bûlâk 1284 H) egy minden tekintetben nevezetes történetbölcsészeti munkával vezeti be. A mohammedánok mellett keresztény tudósok sem hiányoznak az arab történelmi irodalom terén; kimagasló helyet foglalnak el közöttük Eutychius, arab néven Sza'id ibn al-Batrik (megh. 939), Alexandria melehita felekezetü patriárkája, Abulfaradzs Gregorius Barhebraeus sziriai jakobita püspök, később primás (megh. 1286), kinek szir és arab nyelven szerkesztett történelmi kompendiuma német fordításban (Bauer Lorenz, 2 köt., Leipzig 1783—5) is használható. Ezon általános történelmi munkákon kivül az A. fölötte gazdag történelmi monográfiákban, melyek részint egyes országok vagy városok, részint egyes dinasztiák vagy uralkodók történetét foglalják magukban.

Az A. fölötte gazdag életrajzi munkákban, valamint a híres emberekről szóló életrajzi gyűjteményes könyvekben. Elkezdve Mohammed közvetlen társaitól, egészen le a legújabb időkig, tudományszakok, vagy városok szerint nagy munkákban vannak egybegyűjtve a híres emberek életrajzai. E munkák között leginkább van elterjedve Ibn Khallikán (megh. 1282) életrajzi műve, melyhez az utódok koronkinti folytatásai fűződnek. V. ö.: *Wüstenfeld*, Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke (Gött. 1882); *Goldziher*, A történetirás az A. (Budapesti Szemle 1895); *Sachau*, Bevezetése Iba Sza'd III. kötetéhez (a történelem legrégibb korszakáról).

A mohammedán társadalom uralkodó iránya úgy hozza magával, hogy az A. mind tekintélyre, mind terjedelemre igen előkelő helyét a *teológia* foglalja el. Fölötte nagyszámuak a Koránról írt exegetikus könyvek (l. o.), a próféta szóbeli hagyományát (l. *Hadith)* előadó és gyűjtő, ugymint a vallásos törvényt annak különféle ortodox irányai szerint különféleképen kodifikáló és magyarázó munkák (l. *Fikh).* A vallástörvényhez tartozik a jog egész köre is, magánjog, büntetőjog stb. A dogmatika körül is gazdag irodalom csoportosul, melyet a görög egyház ú. m. a görög filozófia hatása alatt támadt dogmatikai iskolák és szekták vitái fejlesztettek. Ez iskolákat polemikus módszerrel a spanyol Ibn Hazm (megh. 1063) tárgyalta (v. ö. Goldziher, Die Zâhiriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte, Leipz. 1884), pozitiv ismertetésüket Al-Sahrasztáni (megh. 1153) nyujtotta, kinek nagyérdekű munkája Haarbrücker német fordításában (Religionsparteien und Philosophenschulen, 2. köt., Halle 1850) hozzáférhető. Az ortodoxizmusnak a szabadelvü gondolkodók ellen (l. *Mu'taziliták)* három évszázadon át folytatott harca után Al-As'ari (megh. 941) megkisérlette a dogmának a két irány között közvetitő formulázását megállapitani, mely azonban csak a XII. sz.-ban jutott uralkodó érvényre az ortod. tanban. Legtekintélyesebb képviselője ez időben a hires Gazáli (l. o.). Ő utána Fakhr al-din Rázi (megh.

1209), Baldáwi (megh. 1286) — mindkettő híres Korán-magyarázó — és Al-Idzsi (megh. 1355) említhetők, mint a közvetítő dogmatika legmélyebb képviselői. Az utóbbi Mavákif (stációk) cím alatt foglalta össze a mohammedán hittanokat, mely munka Dzsordzsáni (megh. 1413) kommentárjával ez irodalom legtekintélyesebb munkái közé tartozik. De a közvetítő tan győzelme után az irodalomban is még nagyon sok képviselője akadt a régi ortodoxizmus szélsőségeinek, különösen az ú. n. Hanbaliták l. o.) között. A mohammedán dogmatika rövid összefoglalásai: Naszati-nak (megh. 1310) Curetontól (London 1843) Pillar of the Creed of the Sunnites címen kiadott könyvecskéje, valamint Al-Szenúszinak (megh. 1490) nagy tekintélyt élvező kézikönyvei, melyeket ismertettek Wolf, Begriffsentwickelung des muh. Glaubensbekenntnisses; arab. u. deutsch (Leipz. 1848), *Luciani*, Les Prolégoménes theologiques de Senoussi (Algér 1908). A mohammedán vallástant teozofikus irányban a *szúfizmus* fejtette ki, melynek tanai egészen a panteizmusig haladtak elő (l. *Iszlám, Szúfi*) és arab, perzsa és török nyelven nagy önálló irodalmat teremtettek.

Az arabok *filozófiája* görög eredetü. Midőn az iszlám birodalmának székhelyét az abbászidák alatt Mezopotámiába helyezték át, az uralkodók pártolásuk alá fogták azt az irodalmi munkásságot és tanulmányokat, melyeket az V. sz. óta a bizanci birodalomból kiüldözött bölcselők a persa szasszánidák alatt háborítatlanul folytathattak, és mely által a keresztény egyház nyelvén, a szir nyelven, megmenthették a görög gondolkodás emlékeit az utókor számára. E szir fordításokat a VIII. és IX. sz.-ban arab nyelvre fordították s ugyane nyelven magyarázták és fejlesztették. Ez az arab filozófia eredete, mely a középkorban az európai skolaszticizmusra mély hatást tett. Aristoteles filozófiájában gyökerezik annak alexandriai magyarázói értelmében. Az arab filozófia legnevezetesebb képviselői: Al-Kindi (Európában: Alcindus, megh. 864 körül), Aristoteles iratainak magyarázója, ki a tudomány legkülönbözőbb ágaiban sokoldalú irodalmi tevékenységet fejtett ki; Abû Naszr Alfarábi (megh. 950), ki legelőször foglalta össze az egész peripatetikus bölcseletet, és ez által a következő korszakok tanulmányainak irányát jelölte ki; Avicenna (l. o.), Al-Gazáli (megh. 1111, l. o.) stb. Mindezek az iszlám keleti tartományaiban, Bagdadban és Közép-Ázsiában éltek. A nyugati iszlámban (Spanyolország és Észak-Afrika) a bölcselet leghíresebb képviselői Ibn Báddzsa (Avempace, megh. 1138), az Abubacer (l. o.) néven ismert Ibn Tufeil (megh. 1190), ennek ifjabb kortársa a híres Ibn Rosd (Averroes, megh. 1198) az Aristoteles iratainak leghíresebb magyarázója (l. o.). Az iszlám filozófiai mozgalmainak során kiemelést érdemel még az *Őszinték* (helytelenül: őszinteség testvérei, arabul: ichván al-szafá) szövetsége, melynek tagjai Baszrában (Mezopotámia) a X. sz.-ban a tudományok enciklopédiáját 51 fejezetben megirták. E szövetség irodalmi munkáját és eredményeit Dieterici Frigyes számos könyvben feldolgozta. Nagy hatással volt az arab filozófia a zsidókra is, kik részint önálló munkákban, részint fordításaikkal hathatós tényezői voltak a filozófiai eszmék terjedésének. Közöttük a leghíresebbek Avicebron (Salomo ibn Gabirol 1045—70), ki az újplatonizmus rendszerét összefoglaló Fons vitae-val nagy befolyást gyakorolt a Scotisták és Thomisták vitás pontjainak kifejtésére, és Maimúni (l. o.), ki az arab aristotelizmus eszméit a zsidó vallásbölcseletben érvényesítette.

Irodalom. Schmölders, Documenta philosophiae Arabum, Bonn 1836; u. a., Essai sur les écoles philosophiques chez les Arabes, Páris 1842; Ritter, Über unsere Kenntniss der arab. Philosophie, Gött. 1844; Munk, Mélanges de philosophie juive et arabe, Páris 1859; Renan, Averroës et l'Averroïsme, 2. kiad, Páris 1860; Müller Aug., Die griech Philosophen in der arab. Überlieferung, Halle 1873; T. J. de Boer, Geschichte der Philosophie im Islam, Stuttgart 1901, angolul E. R. Jones-tól, London 1903; M. Horten, Die philosophischen Probleme der spekulativen Theologie im Islam, Bonn 1910.

A filozófiával párhuzamosan fejlődnek az A.-ban az ugyanazon forrásokból kiinduló *orvosi és természettudományok*. Körülbelől a IX. századig többnyire keresztény és szabeus tudósok képviselik az arabok között e tudományokat, melyek e korszakban Honein b. Iszhák-ban (megh. 873) érik el tetőpontjukat. A IX. sz.-tól kezdve az egész nagy mohammedán birodalomban a filozófusok az orvosi tudományokat is buzgón felkarolták és azoknak neves képviselőket szolgáltattak, kik között a leghiresebbek keleten Avicenna (l. o.) és nyugaton a kordovai Abu-l-Kászim (Albucasis, v. Alzaharavi, megh. 1106); mindkettőnek orvostudományi munkái latinra fordítva nagy befolyást gyakoroltak e tudomány állására Európában. Ezeken kívül még különösen a következő arab orvosok munkái hatoltak be a középkor latin irodalmába: Abû Bekr al Rázi (Rhazes, megh. 932), Ibn Mászaveihi (Mesua, megh. 1015), Ibn Botlán (megh. 1052), Serapion ifj. (XI. sz). Avicenna után az orvostudomány legjelentékenyebb művelőjének tartják Ibn Nefisz-t (megh. 1290 körül). Mind e tudósok azonban alig vitték tudományukat a görög mestereiktől elért eredményeken túl. A boncolás vallásos szempontból tiltva lévén, az anatómiát önállóan nem kutathatták. Lényeges érdemeik vannak azonban a kémia terén, melyet nevezetes felfedezésekkel gazdagitottak. A növénytant is, melyet Dioskorides alapján kezdtek tanulmányozni, tetemesen fejlesztették; e tudományban legnagyobb írójuk Ibn al-Baitar (megh. 1248). A zoológiáról több terjedelmes munka van az A.-ban, melyek azonban, mint Kazwînî (megh. 1238) könyve és Damiri (meghalt 1405) «Állatok élete», inkább kulturtörténeti tekintetben bírnak beccsel, amennyiben az állatokra vonatkozó néphitet, a velük kapcsolatos babonákat és mondákat bőven megőrizték. Ásványtani munkát a XIII. sz.-ban Teifási írt. A nemzetgazdaság terén nevezetes Ibn al Avámm spanyol természettudós munkája. Az arab orvosok és természettudósok életrajzait Ibn abi Uszejbi'a (megh. 1270) írta meg. V. ö.: *Heller* Ágost (magyar tudós), Gesch. d. Physik v. Aristoteles bis auf die neueste Zeit (Stuttg. 1882) I. köt.; *Wiedemann*, Über die Naturwissenschaften bei den Arabern (Hamb. 1890) és ugyanennek sorozatos értekezéseit, Beiträge zur Gesch. d. Naturwissenschaften 1902 óta (eddig 14 füzet az erlangeni Természettud. Társaság Értesítőjében).

Nevezetes érdemeik vannak az araboknak a *mathematikai* téren, melyben az ind és a görög tudományból merített elemeteket (Euklidest tanulmányozták és magyarázták) lényegesen fejlesztették és gazdagították. Tőlük kaptuk számjegyeinket; azon jegy nevétől, mellyel a zerust jelölték (Szifr = üresség) származik a számjegyek általános elnevezése. Az algebra (e szó is arab eredetű) tanulmányát legelőször al-Chvarizminak (megh. 830) a XVI. sz.-ban latinra fordított tankönyvéből merítették. A geometriában is Euklidesből indultak ki, kinek munkáiról egy teljes arab fordítás maradt fenn napjainkig, sőt Apollonios Pergaiosnak a kúpszeletekről szóló munkáiból több, a görög eredetiben elveszett részlet arab fordításban maradt meg. Valamint az algebrában az egyenletek módszere körül sok felfedezést köszönünk az araboknak, úgy a geometria terén a trigonometria fejlesztésében van kiváló érdemük. Hogy mily magas fokon állott náluk a *csillagászat*, és hogy e téren mennyit köszönhet nekik Európa, azt a tőlük átvett sok csillagászati műszóból is következtethetjük. (Ideler, Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen, Berlin 1809.) E téren is a görögök eredményeihez fűződtek tanulmányaik; vezérük e téren Ptolemaios, kinek munkáját (μεγάλη σύνταξις) al-Midzsisztinak (Almageszt-nek) nevezik. A csillagászat művelése az A.-ban 772. kezdődik, midőn Manszur kalifa Ibráhim al-Fazari-val számításokon alapuló csillagászati táblákat készíttetett, melyeket Má'mun kalifa (813—833) pontosabbakkal helyettesíttetett. E korszak leghíresebb csillagásza Alfergáni (Alfraganus, megh. 830 körül), ki Ptolemaios munkájából használható kivonatot készített; utána Abu Ma'sar (Albuma'sar, megh. 885) és Al-Battani (Albategnius, megh. 929.) hagytak nyomot a csillagászat történetében, melyben nevezetes feltedezések örökítik neveiket. E tanulmányokat lényegesen előmozdították azon csillagászati intézetek, melyek a IX. sz.-tól kezdve Damaszkusban, Bagdadban és Kairóban virágoztak. Ibn Júnusz (megh. 1009), Hákim fatimida kalifa csillagásza, Kairóban a tőle szerkesztett Hakim-féle táblákban (franc. Caussintól, Páris 1804) oly számításokat állított fel, melyeket Európában csak századokkal később alkalmaztak. Az arab csillagászok megfigyeléseivel lépést tartanak a tőlük felfedezett csillagászati eszközök, melyek még mai napig is láthatók európai gyűjteményekben. Ez eszközökről a XIII. sz.-ban Abul-Haszan 'Ali külön munkát írt, melyet Sédillot francia nyelvre fordított (2 kötet, Páris 1834—35).

Az exakt tudományok felvirágozása mellett még mindig előkelő hely jut a *költészetnek* és *szépirodalomnak*. A költészet az omájjádok alatt majd csaknem a pogány idők költészetének szinvonalán maradt meg; majd mindinkább mesterkéltebb természetet ölt és valóságos műköltészetté válik, mely a költők megváltozott szemkörének dacára még mindig a régi kaszidák formáját, sőt gondolatkörét is mesterségesen fenntartja (Goldziher, Abhandl. zur arab. Philologie I. köt. Leiden 1896). Udvari költők verseikben csak úgy képzelik bele magukat a sivatag viszonyaiba, mint a régikor beduin költői. Az abbászida korszak leghíresebb költői: Abû Nuvász (l. o.), Muszlim b. al-Valid (megh. 823, divánját kiadta de Goeje, Leid. 1875), Abu-l-Atáhijja (megh. 828 körül), kinek szép költeményei a korszak vallásos érzelmeit tükrözik (Beirut 1886), Abu Temmám (l. o.) és Al-Buchturi (megh. 897) egymásnak versenytársai mind a régi minták utánzásában, mind a régi költemények gyűjtésében, Abdallah ibn al-Mu'tazz (megh. 908), az uralkodó ház sarja (életéről és költeményeiről Loth, Leipz. 1882) és mindenek felett Mutanabbi (megh. 965), kit német fordítója, Hammer-Purgstall (Bécs 1822) az arabok legnagyobb költőjének nevez és kit mintaképének tekintett. Abu-l-Al'a el-Ma'arri (l. o.) A vallásos spekuláció terén kifejlődött miszticizmus (l. *Szúfi*) is remek költői kifejezésre talált az A. későbbi korszakaiban. Bort és szerelmet énekelnek a költők, de verseiket az isteni szellemtől való ittasságra, az isteni lény felé vágyódásra és a vele történő egyesülésre magyarázzák. Ily misztikus költeményeket zengenek a dervisek ájtatos, sokszor őrjöngő gyakorlataik (l. *Zikr)* alkalmával. Közöttük a legnevezetesebbek Omar Ibn al-Fáridh (megh. 1238) és a spanyol származású Muhji al-din Ibn' Arabi (megh. 1240) divánjai, melyeket a keleten adtak ki. A vallásos költők között nagy hírnek örvend Al-Busziri (megh 1279), kinek Mohammed dicsőítésére írt Burda c. kaszidáját vallásos gyülekezések, temetkezések stb. alkalmával szokták recitálni és melynek verseit amuletumoknak is használják (német ford. Funkelnde Wandelsterne Rosenzweigtől, Bécs 1825, Ralfstól u. o. 1860).

Ide tartozik még a *széppróza* is, mely az A.-ban mindinkább mesterkéltebb alakban jelenik meg, míg végre a homályosságban találja a tökéletesség eszményét. A makámák (l. o.) stilusában a külső forma (prózai rímek, szójátékok stb.) és kifejezés tekintetében uralkodó mesterkélt modor utóbb a történelmi prózába is utat talál. A történetírók között említett Imád al-din al-Iszfaháni (megh. 1030) munkái mind ily homályos s mesterkélt stilusban vannak írva; a későbbi idők ízléstelen túlzásig hajtják e modort. Nagyszámmal vannak az A.-ban az erkölcstanító keretelbeszélések, valamint egyes történelmi alakok körül csoportosuló terjedelmes mesemunkák és népregények. Az előbbiek perzsa mintákon fejlődtek, v. mint az ind Pancsatantrára visszamenő Kalila va-Dimna egyenesen a perzsából vannak fordítva; közöttük nagy tetszésnek örvend Ibn 'Arabsáh (megh. 1450) könyve. A népregények és mesegyűjtemények részint idegen befolyás alatt keletkeztek, mint az Ezer és egy éjszaka (l. o.), v. pedig az arab népszellem eredeti termékei. Ez utóbbiak között a leghíresebbek a nagyterjedelmű Antar-regény (lásd *Antar)*, a Szejf-regény (17. rész, Bulák 1294 H), a Benú Hilál, Rász el gúl, Zír elbeszélései és egyéb regények, melyek a keleti könyvpiac számára folyton újabb kiadásokban jelennek meg és nagy kelendőségnek örvendenek. Ez elbeszélések csodaszerű motivumai a nyugati meseirodalomra is nagy hatást tettek.

Fölötte sűrű tevékenységet tapasztalunk a *nyelvtudomány* minden ágában, a nyelvtanban, szótárirodalomban, úgymint a régi költészeti emlé-

kek magyarázásában. E tudomány szorgalmas mívelését a mohammedán népek között annál is fontosabbnak tekintették, mert a szent könyv magyarázatának elsőrendű segédeszközéül szolgált. A nyelvtan, mely párhuzamosan a görög tudomány megismerésével, az aristotelesi Περὶ ἑρμηνείας-hoz fűződik, apró kezdetekből csakhamar nagy rendszerré fejlődik náluk, melyhez mind spekulativ irányban, mind pedig a gazdag nyelvadatok szorgalmas megfigyelését és gyűjtését tekintve a legfinomabb szellemek mesteri művekkel járultak hozzá. Az arab hagyomány Abu-l Aszvad al Du'alinak (megh. 668) tulajdonítja a nyelvtan megalapítását. Az első, ki e gazdag monografikus előmunkálatok felhasználásával a nyelvtan teljes rendszerét összefüggésben összeállította, a perzsa eredetű Szibaveihi (megh. 796), «A könyv» c. munkájában. A nyelvtények méltatására nézve az arab grammatikusok két iskolára szakadtak: a baszrai és kúfai iskolára; ezek vitás kérdéseit Ibn al Anbári (megh. 1181) adta elő. Az ez irodalomban létrejött sok könyv között a legnagyobb tekintélyre jutott Al-Zamakhsari (megh. 1143) Mufasszal című könyve; mellette Ibn Málik (meghalt 1273) Alfijja című munkájának van a legtöbb tekintélye. Iskolai tankönyvül keleten leginkább Al-Szanhádzsi (meghalt 1323.) «Adzsurrumijja» című kompendiuma használatos. V. ö. *Flügel*, Die grammatischen Schulen der Araber, (Leipzig 1862); *Goldziher*, A nyelvtudomány történetéről az araboknál (Budapest, 1878); Nyelvtud. Közlem.)

A *szótárirodalom* az egyes szinonim csoportok monográfikus összeállításából és a klasszikus nyelvhasználatnak részint a régi költészet, részint a sivatag lakóival való érintkezés alapján történt megállapításából indult ki. A legelső, ki összefoglaló szótárt szerkesztett, Khalil b. Ahmed (meg. 790 körül), ennek Kitáb-al'ajn című munkája azonban elveszett. A gazdag szótárirodalomnak legtekintélyesebb munkái Al-Dzsauhari (megh. 1003) Szaháh című nagy szótára és Al-Firúzábádi (megh. 1413—4) Kámúsz-a azaz Oceán-ja. Ez utóbbihoz Murtadá al Zabidi (megh. 1791) önálló munka-számba menő, kimerítő kommentárt írt, melyet 1305 H. 10 nagy kötetben Kairóban nyomtattak ki, ugyanott jelent meg (1308 H.) a legterjedelmesebb arab szótár, Ibn Manzúr Liszán al arab-jának kiadása 20 kötetben. Ezek voltak Lane szótárának (l. *Arab nyelv*) legfőbb kútforrásai. Nagyon hasznos segédeszközül említhető még az újkor egy keresztény arab tudósa, Botrusz Bisztánitól szerkesztett Muhit almuhit című szótár (2 köt., Beirut 1870). A *filológiai* irodalmat a régi poézis, a példabeszédek vonatkozásainak és általán a nyelv klasszikus kora emlékeinek megértését elősegítő könyvek egészítik ki. Ezek között a legnevezetesebbek Al-Mubarrad (megh. 898) Kámil című nagy filológiai munkája, Al-Mejdáni (megh. 1124) példabeszédgyűjteménye, Ibn Dorejd-nak (meghalt 933) könyve, al Káli (megh. 967) Diktatumai stb. Az arab filológia enciklopédiaját Al-Szujuti (megh. 1505) egy Muzhir című nevezetes munkában írta meg (2 köt., Bulak 1282 H). Ide sorakozik még számos *antológia*, melyekben a IX. sz.-tól kezdve a legújabb időkig anyag szerint rendezett fejezetekben az általános irodalmi műveltséghez tartozó ismereteket (különösen a költészeti irodalomból) szokták egybeállítani. Ez irodalomcsoportot *Adab*-nak (műveltség) szokták nevezni. Legnevezetesebb ezek között Ibn Abdi rabbihi (megh. 939) spanyol-arab költőnek munkája.

A XI. század óta az A. kevés eredeti klasszikus munkát termelt; a kompiláció, régibb munkák magyarázása, körülírása vagy átdolgozása foglalja el az irodalom minden terét. Az európai befolyás a XIX. század óta az A.-ra is látható nyomot hagyott. Indiában, Egyiptomban és Szíriában a bennszülöttek között nevezetes műveltségi központok támadtak, de ezek nemcsak a régi irodalom felébresztésében, hanem mindenféle silány fordítmányokban (európai nyelvekből) érvényesülnek. Néhány évtized óta termékeny hirlapirodalom is van arab nyelven; még az élclap sem hiányzik belőle. V. ö.: *M. Hartmann*, The Arabic Press of Egypt, London 1899). Nagyon nevezetes az a mozgalom, melyet a beiruti jezsuiták két évtized óta az A. körül nagy eredménnyel kifejtenek.

Irodalom. Hammer-Purgstall Litteraturgeschichte der Araber című nagy munkája, 7 k., Bécs 1850—56, csak nagy óvatossággal használható. Felületes és megbízhatatlan útmutató Arbuthnot Arabic authors, London 1890. Újabb időben több összefoglaló munka jelent meg az A.-ról; németül Brockelmann Geschichte der Arabischen Literatur (2 köt., Weimar 1898—1902; rövidebben az Amelang-féle gyüjtemény 6. kötetében — Die Litteraturen des Ostens — Leipz. 1901); angolul, R. A. Nicholson A Literary History of the Arabs (London 1907, a Fischer Unwin gyüjteményben); olaszul Italo Pizzi, Letteratura araba (a Hoepli-kézikönyvek során, Milánó 1903); franciául Cl. Huart, Littérature arabe (Páris 1902); magyarul Goldziher a Heinrichtől szerkesztett Egyetemes Irodalomtörténet I. kötetében, tőle van a bosnyák gimnáziumok használatára a közös kormány megbizásából készített Arab irodalmi tankönyv (Sarajevo 1910). Maga a keleti irodalom bőséges bibliográfiai segédeszközökkel szolgál, ilyen a régibb irodalomra nézve Ibn Al-Nadím (987 körül) Fihriszt című munkája, 2 k., Leipz. 1871—72; a későbbi időkre is kiterjed Haddzsi Khalfa (megh. 1658); Flügeltől arabul és latinul kiadott terjedelmes enciklopédiája, 7 k., Leipz. és London 1835—58; bibliográfiai segédeszközül használható: Zenker, Bibliotheca orientalis, 2 k., Leipz. 1846—1861; Friederici, Bibl. orientalis, 1876—81; 1887 óta a Müller Augusttól megalapított, halála után L. Schermantól folytatott Orientalische Bibliographie. — V. ö.: Goldziher, Jelentés stb. tekintettel a nyomdaviszonyokra Keleten, Budapest, Akad., 1874

Arabis *L.* (növ.), l. *Ikravirág.*

Arabisci v. *Aravisci*, Pannónia déli részében lakott nép neve.

Arabisztán, 1. a török birodalom azon részei, amelyekben arabul beszélnek: Irak-Arabi, al-Dzsezireh és Sziria. — 2. *A.* perzsa tartomány, l. *Khuzisztán.*

Arabit, l. *Arabinóz.*

Arab ló (l. az *Angol ló* cikk képmellékletét). Arábiának egyedüli lóanyaga az A., amely ősidők óta kiválónak van elismerve. Az A. az angol telivér lovat megelőzőleg világhírre vergődött s azt lehet mondani, hogy világszerte ezt használták a lovak javítására. A ló iránti szeretet s a lótenyésztés helyes elvei már a Koránban vannak lefektetve, s az arabot nomád élete is mindenkor arra késztette, hogy jó lova legyen, mely gyorsasága által megelőzze az üldöző ellenfélt. Montától Mekkáig a győzelmi hírt 95 ló közül 5 kanca vitte meg bámulatos rövid idő alatt. Ezen 5 kancától származtatja le az arab legnemesebb, legértékesebb lovait. Az eredeti A.-vak győzőségéről *Abd-el*

A [illegible] azt írja, hogy képesek naponta 24 mf.-et, tehát több mint 170 km.-t hátrahagyni s ezt hónapokon keresztül megcselekedni. Bizonyos, hogy az A. Krisztus születése után már a VII. sz.-ban ismert és nagyrabecsült volt, de egyelőre csak a keleti tartományokban terjedt el. Az A. nem igen magas, 140–160 cm., de rendkívül erős csontozattal, szikár, hibátlan lábakkal, szép mellkassal és ebben nagy tüdővel, nagyon szép karcsú nyakkal, kissé egyenes csukafejjel. Színe változó; gyakori a szürke, a fekete, de a pej sem ritka. Az arab különösen a nemes lovat nem szívesen adja el, azért tiszta vérű A.-vak beszerzése igen nagy nehézségbe ütközik s inkább cserével, ajándékokkal lehet megszerezni, mint pénzzel. Magyarországba a török hódoltság idejében (l. *Magyarország lótenyésztése*) került igen sok A., jelenleg pedig a bábolnai állami s igen sok magánménesben tenyésztik.

Arab mézga (lat. gummi arabicum). Ez különféle *Acacia* fajnak kérgéből kiszivárgó anyag, amelyet acacia-gumminak is neveznek. Származására nézve több fajtáját különböztetjük meg, úgymint: 1. *arábiai gummi* (Nilus gummi); ez leginkább az *Acacia Verek* fajtól jön, de ezenkívül az *A. abyssinica*, *A. glaucophyllla* és *A. Giraffae* fajoktól is nyerik. Vörös és barna, tehát kevésbbé jó fajták az *A. Ehrenbergiana* és *A. Seyal* fajoktól valók. 2. *Senegal-gummi*, Senegal-tartományból (francia gyarmat Ny.-Afrikában) való s így kivált Franciaországra nézve fontos, de újabban az egész európai kereskedelemre nézve nagyfontosságú; az arábiai gummi néven szereplő áru gyakran senegal-gummi. Ez is leginkább az *A. Verek* fajból származik, kevésbbé jó minőségű azonkívül az *A. vera*, *A. albida* és más fajoktól ered. 3. *Német-afrikai gummi* (a DNy.-afrikai német gyarmatokból) leginkább az *A. horrida*, *A. Giraffae*, *A. erioloba* és *A. albida* fajoktól származik. 4. *Keletindiai-gummi* az *A. arabica* és *A. Farnesiana* fajoktól való, de egyelőre kevésbbé fontos. 5. *Ausztráliai gummi*. Ausztrália igen gazdag Acacia-fajokban, ezek közül kivált az *A. pycnantha*, *A. homalophylla*, *A. dealbata* és *A. mollissima* fajok szolgáltatnak gummit. A gummi arabicumot néha hamisítják, még pedig a cseresznyefa mézgájával; poralakban keményítőt v. lisztet kevernek hozzá, ami jódoldattal kimutatható, amennyiben ez esetben az ismert kék reakciót adja. Az arab gummi legfehérebb és legtisztább fajtáit a likőr-gyártásban és a selyem-kelmék és csipkék csinozására használják, azonkívül finom vízfesték készítésére és a gyógyszertárban. Rosszabb fajtáit legáltalánosabban alkalmazzák ragasztó anyagul, durvább szövetek csinozására, a gyujtógyártásban, tintakészítésben stb.

Arab művészet *(két képmelléklettel)*. Az arab világbirodalomban terjedt el Mohammed vallásával együtt az arab civilizáció és a művészetnek az a sajátos formája, melyet A.-nek nevezhetünk, de amely nem szorítkozott a tkp.-i Arábiára, hanem az iszlám egész területén mai napig uralkodik. Némely elemek, melyek a nomád arab törzsek kezdetleges művészetéből származnak, ama népek régibb, fejlettebb művészetének hatása alatt fejlődtek ki s nemesedtek meg, amelyekkel az arabok vallásterjesztő és hódító hadjárataikon érintkezésbe jutottak. Ny.-Ázsia és K.-Európa bizanci művészete, a perzsa és szasszanida, egyiptomi és kopt művészet, sőt a régi babiloniai és asszír művészet szerkezeti hagyományai is befolyást gyakoroltak az A. fejlődésére de ez a különböző elemeknek sokszor halmozott, sőt önkényes alkalmazása mellett is önálló értékű. Az A.-ben főszerep jut az építő és a vele kapcsolatos díszítő művészetnek és a művészi iparnak, míg a szobrászat — a Korán tilalma következtében — szóhoz sem jut, a festészet főleg könyvdíszítésre szorítkozik. Az építészet fő tárgya a mecset, nem Isten hajlóka, hanem imahely. A mecset legfontosabb része a mekkai Kaaba felé néző imafülke (*mihrab* v. *kibla*), továbbá a fülke melletti szószék *(minbar)*, a Korán fölolvasásának szánt emelvények *(dikka)* és a hatalmas könyvállványok *(Kuzi)*, amelyekre a Koránt helyezték. A mecset eredeti formája az oszlopcsarnoktól körülvett, középen kúttal ellátott udvarhoz csatlakozó egyszerű alaprajzú csarnok, míg más irányú művészi kiképzést a bizanci építészet ismerete alapján épített kupolás mecsetben nyert. A mecset jellemző járuléka a sokszor szabadon álló karcsú s hengeralakú v. szögletes, olykor igen díszes torony *(minaret)* — néha egy, néha több — mely nem harangok elhelyezésére, hanem az imádság óráinak kikiáltására szolgál.

Az épületek rendesen egyszerű, kevéssé tagolt külsejét többnyire változatos idomú ajtó- és ablaknyílások szakítják meg és gyakran különböző színű kőanyag is élénkíti. A fő építészeti gondolatokat és elemeket nagyrészt más népektől vették át az arabok, de az ő sajátos fölfogásuk eredménye a formák szeszélyes, pazar, szerkezetileg sokszor nem következetes alkalmazása. Oszlopokat szívesen vettek át más épületekből; maguk az arab oszlopok igen karcsúk, a lábazat fölött és a nyakon gyűrűkkel ellátva, melyek az esztergályozás formáira emlékeztetnek. Az oszlopfejek lényegükben a bizanci formákra támaszkodnak, de gazdag — nem szerves — ornamentikával vannak borítva. Különösen jellemzi az arab építészetet a boltívek változatos formáinak alkalmazása (l. *Stalaktit-boltozat*). Az elemek itt is a keleti népek építészetéből vannak átvéve, de gazdagon, sajátosan továbbfejlesztve. A csúcsos ív mellett előfordul a patkóív, a megtört csúcsos ív, a lóherív és egyéb, szeszélyes formák, így a rendkívül gazdag csipkés ív. Mindezek a formák az egyes országok szerint fordulnak elő a leggyakrabban. A karcsú oszlopokkal, a csipkés ívekkel együtt rendkívül gazdag, megkapó kép áll elő. Az A. díszítő iránya ezenkívül leginkább a síkdíszítmények pazar alkalmazásában nyilvánul. Ez az A. legjellemzőbb terméke. Az áttört domborművű v. vésett díszítmények is a síkhoz alkalmazkodnak és nem plasztikus, hanem színes hatást gyakorolnak. Fa-, stukkó-, gipsz- és pompás mázú agyaglapok borítják a falakat: különböző színű csempékből valóságos mozaikokat állítottak elő. A díszítmények geometriai elemekből, szalagfonatokból és erősen stilizált növényi motívumokból állanak. Az egyes elemekből kimutatható, hogy más népekéivel vannak összefüggés-

ARAB MŰVÉSZET I.

Hasszán szultán mecsetje Kairóban.

A jeruzsálemi sziklamecset.

Mór ajtó Alcala de Henaresben.

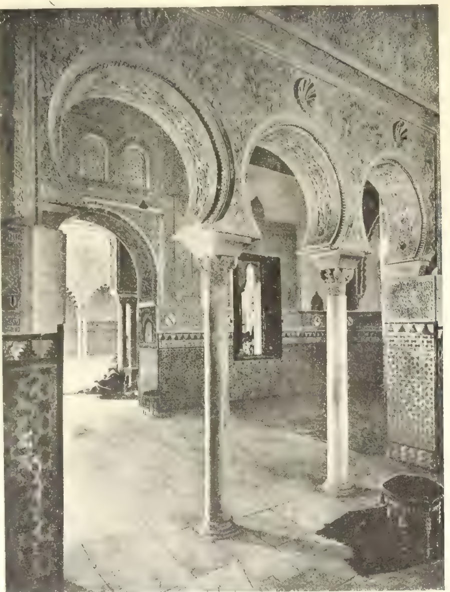

A toledói Puerta del Sol.

«Arab művészet» cikkhez.

A cordovai mecset belseje.

A sevillai Alcazar belsejének részlete.

ben, de az A. önálló módon, páratlan leleményességgel és ízléssel, szeszélyesen és mégis következetesen fejlesztette tovább őket (arabeszkek). Az ornamentika pazar formáinak kiegészítője a színezés, mely az arabok rendkívül fejlett színérzékére vall. Az arab írás kacskaringós jegyeit — rendesen a Koránból vett mondatok formájában — szintén gyakran fölhasználták díszítő elem gyanánt.

Az A. óriási területén és fennállásának hosszú ideje alatt különböző formákat és fejlődési fokozatokat tüntet föl. A legrégibb emlékek Palesztinában, Szíriában, Egyiptomban és Arábiában maradtak fönn, Kairóban Amru mecsetje (alapult 624) erősen megváltoztatott, átépített alakban maradt ugyan reánk, de megőrizte a legrégibb mecsetek jellemző alaprajzát. Nyolcszögű központi épület Omár híres sziklamecsetje Jeruzsálemben (Kubbát esz Szakhrá, épült 687—690, l. a *képmellékletet)*, a damaszkusi nagy mecset pedig eredetileg keresztény templom volt és Ualid kalifa alakíttatta át a VIII. sz. elején; ugyanő építtette a medinai nagy mecsetet a régi, kezdetleges mecset helyén, díszesen, de a régi elrendezést megtartva. A mekkai Kába, a mohammedánok fő szentélye a régi alapokon ismételten újraépült. A legfontosabb emlékek közé tartozik az a mecset, melyet Ahmed Ibn Tulun, Egyiptom függetlenségének alapítója építtetett (876—78) egészen téglából. Az oszlopcsarnokos mecset tipikus példája. A nagy udvar három oldalát csúcsos ívekkel összekötött kettős csarnok szegélyezi; négyes oszlopcsarnok alkotja a szentélyt. A Fatimida-dinasztia (969—1171) korában a pompás épületek egész sora keletkezik Egyiptomban és a kupolaépítés — első sorban mauzoleumok fölött — kifejlődik. A Mamelukszultánok korának (1250—1382) legnevezetesebb épületei: Hasszán szultán mecsetje Kairóban (1356—62, l. a *képmellékletet)*, mely már teljesen be van boltozva, Barkuk szultán mecsetje és sírboltja (807), Kait-Bey mecsetje (1474), mely a sír-mecset fejlett képét adja és imaházat, sírboltot, kutat és iskolát foglal magában. A XVI. sz.-tól kezdve európai-bizanci hatás alatt Egyiptomban is a kupola válik a mecsetek fő jellemző vonásává. A vallásos építészet mellett a világi épületek közül említendők a fürdők, paloták és lakóházak. Ezek külseje többnyire dísztelen, míg belül a lehető legnagyobb pompára törekedtek. A házak külsején jellemzők a sokszor igen festői hatású rácsos erkélyek *(musarabié)*.

Az A. perzsa iránya, mely a szasszanida hagyományok hatása alatt áll és amelyet az építészetben is többek közt a keramika gazdag alkalmazása jellemez, Perzsián kívül Mezopotámiára, Arméniára, a Kaukázusra, Turkesztánra, Afganisztánra és Beludzsisztánra terjed ki. Nevezetes emlékek maradtak fönn főleg Iszpahánban Nagy Abbász sah idejéből (1587—1629), közöttük a perzsa művészet remeke, a császári mecset. Szamarkandban, melyet Timur Lenk a tatár birodalom fővárosává tett (1369), a pompás, fantasztikus épületek egész sora maradt fönn, köztük Timur Lenk mauzoleuma, dinnyealakú kupolájával (1405).

Indiában, ahova a mohammedán hatalom már a XII. sz.-ban kiterjedt, az A. sajátos érdekes módon veszi át az indiai művészet elemeit. A legrégibb időből maradt fönn Delhiben Kutab mecsetjének híres tornya (Kutab-Minar, 1200 körül), mely eredetileg 80 m. magas volt és fölfelé vékonyodó 5 emeletből áll. A Patan dinasztia után (1205—1398) a művészet különösen a Nagymogulok uralma idején virágzott (1505—1707). A kupolaépítés tökéletességre emelkedik. Különösen fontosak a nagy Akbár császár (1556—1605) alkotásai: a futtiporszikri nagy mecset, melyben az indiai és A. egyesül. Akbár síremléke Szekundrában, Agrában a nagy mecset. A Tadzs-Mahal, melyet Dzsehán sah állíttatott neje sírja fölé (1647) óriási arányaival, szabályos alaprajzával és fölépítésének tökéletességével tünik ki.

Míg Szicíliában az arabok (szaracénok) emlékei nagyrészt elpusztultak, az iszlám más Ny.-i országaiban, É.-Afrika Ny.-i partjain és Spanyolországban a legismertebb pompás emlékek hosszú sora maradt fönn. É.-Afrikában a leghíresebb épület a kairuáni nagy mecset, Tunisz mellett (837), mely egészen márványból épült, antik oszlopok fölhasználásával. A vallásos építészet terén Spanyolország legnagyszerübb emléke a cordobai nagy mecset, melyet Abder-Ráhmán 785. kezdett építtetni, de amelyet még a IX. és X. sz.-ban is építettek. Nem a téralkotás művészete ülte itt diadalát, hanem az építészeti tagok, a fantasztikus ívekkel összekötött ezernyi oszlop meseszerüen pazar alkalmazása (l. a *képmellékletet)*. A világi építészet legnevezetesebb emlékei a granadai Alhambra (l. ott) és a mór királyok sevillai palotája (Alcazar, l. *a képmellékletet)*. A nyugati toronyformához alkalmazkodó minaretek legismertebb példája a sevillai Giralda, a mór erődítési épületeké a Puerta del Sol Toledóban (l. *a képmellékletet)*. Az A. ottomán ága európai Törökországon kívül Kis-Ázsiára is kiterjed és itt a szeldzsukok épületeiben éri el tetőpontját (Szircsili-Mádrászá, Kara-Tai mádrászá, vagyis jogi iskola, Konia mellett, XIII. sz.). A konstantinápolyi török építészet a mecsetté átalakitott Hagia Sophia hatása alatt teljesen a bizanci építészet befolyása alá került, és az azóta épített mecsetek kivétel nélkül ezt a tipust követik. Konstantinápoly legnevezetesebb mecsetjei; Bajazid szultáné (1498), II. Szolimáné (1520—66), I. Ahmed szultáné (befej. 1614), a gyönyörüen szerkesztett Ualidé-dzsámi (befej. 1680), stb. A török uralom Magyarországon is hagyott hátra néhány szerény építészeti emléket, amelyek későbbi átalakítások mellett is még megőrizték az A. jellemző vonásait. Ilyenek: minaretek Egerben és Pécsett, a pécsi belvárosi templom és a szigetvári plébániatemplom, mecsetből átalakítva, a bácsi fürdő romjai, a budapesti Rudas-fürdő egyes részei, Szigetváron a várban levő kis mecset, mecset és minaret Borosjenőn, Gül Baba sírmecsetje Budapesten, stb.

Az építészeten kívül az iparművészet különböző ágai is tanuságot tesznek az A. pompaszeretetéről és sajátos fölfogásáról. A festészet emlékei túlnyomó részben miniatürökkel díszített pompás kodexek amelyekben a díszítmények és — a vallási tilalom ellenére — figurális ábrázolások a kalligrafia remekeivel egyesülnek. Az arabok képes kéziratai közül főleg a költői mű-

vek válnak ki ([illegible] Hariri makámái); Egyiptomban a miniatürfestés — gyönyörű, szőnyegszerű címlapokkal — a Koránra szorítkozik; Perzsiában a nagy nemzeti költők műveit (Szadi, Hafiz, Firduszi) illusztrálták és a XIII. sz. elejétől a XVIII. sz. végéig virágzik a festőművészet, mely Indiában önálló műveket, táj-, arcképeket is alkotott. A szobrászat ornamentális faragásra szorítkozik. Különösen fontos szerepet játszik a fafaragás, mely a mecsetek pompás berendezési tárgyainak (imafülke, szószék, mennyezetek) díszítésére szolgált. Jellemző és mai napig gyakorolt ága a mohammedán iparművészetnek az ezüst- s arany inkrusztációval ellátott sárgaréz dísztárgyak készítése, mely már a középkorban főleg Mezopotamiában virágzott. Ugyancsak innen indult ki az A.-nok az az ága, mely az európai iparművészetre gyakorolt hatása által is rendkívül fontos; a lusztere-s faienceművek részben edények, tálak, részben falburkolatok készítése, mely különösen Perzsiában és Spanyolországban fejlődött ki. Híresek a spanyolországi csempék, melyek falak burkolására szolgáltak (azulejos). A síkok pazar díszítésére törekedő művészi szellem érvényesül az A. minden ágában, de leginkább a szövőművészetben, melynek egyik ága, a selyemszövés, a szasszanida és bizanci művészettel áll szoros összefüggésben és főleg Szicíliában virágzott, míg a csomózott szőnyegek készítése, az arab iparművészet legegyénibb, legtökéletesebb ága, Ázsiában, nyilván Perzsiában született és onnan hódította meg a mohammedán világot (l. *Szőnyeg)*. V. ö.: *Uhde*, Baudenkmäler in Spanien u. Portugal (Berlin 1889—92); *Junghändel Gurlitt*, Die Baukunst Spaniens (Drezda 1889—93); *Gayet*, L'art arabe (Páris 1893); u. a., L'art persan (u. o. 1895); *Saladin-Migeon*, Manuel d'art musulman (Páris 1907); *Herz*, Az iszlám művészete (Beöthy, A művészetek története II., Budapest 1907).

Arab nyelv. Az A. a *sémi* (l. o.) nyelvcsalád *déli ágához* tartozik és Arábián kívül Elő-Ázsia nagy részében, úgyszintén Egyiptomban és Észak-Afrikában is el van terjedve. Régi időben két nagy nyelvjárásra oszlott: a *déli arabra*, melynek emlékei a szabeus (himjarita) feliratokon maradtak reánk, és a Közép- és Észak-Arábia törzsei között használatos *északi arabra*, azaz a mostan is élő arab nyelvre, mely az iszlám hódításával a délarabot teljesen kiszorította, úgy hogy csakis Délarábia néhány kiveszőfélben levő népdialektusában maradtak fenn némi nyomai. Hogy mily időből valók az észak-A. legrégibb irott nyomai, biztosan meg nem határozható; Müller D. H. azt a nézetet védte, hogy az ú. n. lihjáni feliratok (el-Ölából, Hidzsáz É.-i részében), melyekben az A. legrégibb emlékeit látja, 1000—1200 évvel Mohammed fellépése előtt keletkeztek (Epigraphische Denkmäler aus Arabien, Wien 1889). Nagyobb összefüggésű arab szöveget biztosan meghatározható időből (Kr. u. 328) egy Imon-ul-Kajsz b.'Amr nevű fejedelemnek a szíriai Harra-vidéken Nemárában talált sírfeliratában bírunk aramaeus írásban. A most is használt arab írás legelőször a Kr. u. VI. sz.-ból származó több nyelvű feliratokon tűnik elő (zabadi felirat, Aleppótól DK.-re, szír-görög A.-en 563-ból; harráni Damaszkusztól délre — felirat 568-ból, görög-arab). A tulajdonképeni irodalmat tekintve, a pogány arab költőktől, a Kr. u. VI. sz.-ból fennmaradt költemények képviselik számunkra az É.-i arabság legrégibb irodalmi emlékeit, melyek, bár az ó-A. is kimutathatólag számos nyelvjárásra oszlott, jelen alakjukkal nagyjában ugyanazon nyelvalakzatot képviselik, melyet a Korán is mutat, mely mai napig az irodalmi nyelvben érvényesül és melyet egy téves hagyomány a Koreis (l. o.) törzs nyelvjárásával azonosít. Az A. e régi fokán is már az idegen népekkel való érintkezésből eredő idegen (görög, perzsa, aram) kultúrszavakat kölcsönzött, melyeket Fränkel Zsigmond külön könyvben (Leiden 1886) dolgozott fel. Az összes sémi nyelvek között az A.-nak van a leggazdagabb szókincse és a grammatikai alakok teljességét is legtovább őrizte meg. De az irodalmi nyelv mellett már régi időben fejlődött ki az ú. n. *köznyelv* (vulgáris A.), melyben a nyelvtani formák elkopása, a rideg szófűzés meglazulása, a tömör konstrukciónak körülírások által történő elgyengülése mutatkozik. A régi (irodalmi) A. három kázust jelöl, és pedig nominativust *un* (u), genitivust *in* (i), accusativust *an* (a) raggal; pl. *nom.* samszun, as-samszu (nap, a nap), *gen.* samszin, as-samszi, *acc.* samszan, as-samsza. A vulg. nyelvben az esetjelek elmaradnak, ellenben a genitivust segédszóval írja körül, pl. harru-s-samszi (a nap hősége), vulg. al-harr mtâ' as-samsz (a hőség, a nap birtoka) stb. Hasonlóképen van az igei alakoknál. Az A.-t nem egyformán beszélik az arabság területén; a köznyelv sok dialektusra oszlik. Fődialektusai: a szíriai, az egyiptomi, a déli arab (jemani és hadhramuti) az É.-afrikai (magribi) és az arab beduinok nyelvjárása; de e nyelvjárásokon belül szintén nagyszámú helyi árnyalatot lehet megkülönböztetni.

Az iszlám befolyása az új vallásnak alávetett keleti népek nyelveit töméntelen sok arab elemmel tarkította s nevezetesen a török, perzsa, urdu, maláj nyelvek szókincsének fölötte tekintélyes része arab. Török kölcsönszóként aztán még a mi nyelvünkbe is néhány arab szó került, pl. a díj (eredetileg díja) ez értelemben: vérdíj, emberdíj (arab: dija) stb. Az A. Spanyolország és Szicilia arab hódoltsága idejében az európai kultúrával lépvén viszonyba, a román nyelvekbe sok kölcsönszó szivárgott át, különösen azon művelődési fogalmak jelölésére, melyeket a középkori Európa az araboktól vett át. Ezeket legjobban kimutatták Dozy és Engelmann (Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe, Leid. 1869), újabban pedig Eguilaz és Yanguas (Glossario etimolog. de las palebres españolas de origen oriental, Granada 1886).

Az arab írás, melyet az iszlám befolyása alatt az összes mohammedán (török, perzsa stb.) népek is használnak, közvetlen eredetét tekintve a nabataeus írásból fejlődött ki (szinai feliratok; l. Goldziher, Archaeolog. Ért. 1892), és hátrább menve, a föniciai írás fejleménye s jobbról bal felé indul. 28 mássalhangzóra csak 18 jele van, melyek megkülönböztető pontok által válnak alkalmassá a különböző hangok jelölésére. Ugyanazon alak, asze-

rint, amint egy, két, vagy három pont van fölötte, illetőleg alatta, az n, t, th, — b, j, p mássalhangzókat jelöli. A magánhangzók számára szir tudós befolyás által külön jegyek keletkeztek, melyeket részint a betűk fölé (a, u), részint alája (i) raknak, de a közönséges írásnál el is hagynak. Az írásnak is különféle nemei vannak; az úgynev. *kúfiai*, szögletesebb és durvább írásalak, monumentális és ünnepélyes célokra, úgyszintén régibb Korán-kéziratokban, érmeken van használatban; *neszkhi*-nek nevezik a közhasználatnak szolgáló kurziv-írást, a mellyel már az iszlám I. századából való régi arab papiruszokon is találkozunk. (L. Karabacek különféle cikkeit a Rainer főherceg papiruszairól a bécsi akadémia kiadványaiban 1882 óta, valamint Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog R., Wien 1886 és kk.) Ez írásmódon belül aztán még némi eltérést mutat az é.-afrikai (magrebi) arab írás a rendes neszkhitől.

Az A.-nek a nyugati irodalomban legelső tudományos grammatikáját Silvestre de Sacy nyujtotta (2 köt., Páris 1810; 2. kiad. 1831). Utána az A.-tan gazdag irodalmából a régibb időkre nézve kiemelendő Ewald: Grammatica critica linguae arabicae (2 k., Leipz. 1831—2), az újabbak közül a legjobb segédeszköz Casparinak német nyelven Müller Ágosttól (5. kiad. Halle 1887), angol nyelven Wright-tól teljesen átdolgozott (2 köt., 2. kiad. London 1874—75, 3. kiad. de Goejétől 2 köt., Cambridge 1896—98. Univ. Press) nyelvtankönyve. Kezdőknek legjobban nyujt tájékozást a Porta ling. orientalium 4. részeként Socintól kiad. Arabische Grammatik, Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und Glossar (6 kiad. Brockelmanntól 1909). Nálunk az A.-tan bibliográfiája a következőkből áll: Dercsik (budapesti teol. tanár), Institutiones linguae arabicae (Bécs 1817), Hatala, A.-tan stb. (Bpest 1877). Kanyurszky, A klasszikus A.-tan kézikönyve (Bécs 1881).

A vulgáris nyelvjárások is elméleti és gyakorlati irányban nyelvtanilag fel vannak dolgozva, mely téren különösen Spitta, Vollers (egyiptomi), Landberg gróf (szíriai, délarab), a magyar származású Dombay, Stumme, Socin, Marcais, Doutté (északafrikai nyelvjárások) munkái tünnek ki.

Az A. szókincse fölötte gazdag, különösen a fogalmak finom árnyalatainak megkülönböztetésében. Innen van gazdag szinonimikája, melyet filológusaik szorgalmasan feldolgoztak. A szótári segédeszközök közül felemlíthető Freytag munkája (4 köt., Hal. 1830—37), Lane nagy arab-angol szótára (London 1863 és kk.), s a rövidebb szótárak közül Kasimirski-Biberstein (2 köt., Páris 1860, arab-francia), Badger (London 1881, arab-angol), Salmone (2 kötet, London 1890, arab-angol, angol-arab), Steingass (London 1884, arab-angol), Wahrmund (3 köt., Giessen 1876 és kk., arab-német, német-arab a vulgáris nyelv tekintetbe vételével). Rövidsége mellett nagyon ajánlható: Belot, Vocabulaire arabe-français (Beirut 1908).

Arabo, a Rába folyónak, úgyszintén a mai Győr városának római neve.

Arabok, néptörzs, mely az arábiai félszigettől vette nevét. Az A. Arábián kívül a török birodalom valamennyi tartományaiban s kis részben az oroszok fennhatósága alatt levő Kaukázusban, nemkülönben Kelet-Indiában s a keletindiai szigeteken s végre Afrika ÉK.-i és D.-i részén el vannak terjedve s valaha Európa D.-i részét is birták. Az A. az igazi semita tipus képviselői, nem pedig a zsidók. Arábia ős lakói nem a semiták, hanem a hamitákhoz vagy kusitákhoz tartozó *ádok* és *thamudok* voltak, akiket a bevándorolt semita joktanidák és utóbb ugyancsak a semita izmaeliták meghódítottak; emez őslakók mai ivadékai lehetnek Dél-Arábia úgynevezett pária (szolga) törzsei, az áhdámok, safalik, szumrek, zabihek és ahlalhaikok, akiket a semita A. egyenesen megvetnek s lenéznek. A hamita eredetü A. testi jellegükre nézve is eltérők a semita A.-tól. Az előbbiek ugyanis sötét feketésbarna (de a négereknél, valamint az abissziniaiaknál és a szomáliknál mindig valamivel világosabb) bőrüek, orruk széles, nem görbült, de nem is belapított, mint a négereké, szájuk nagy, de nem felduzzadt ajkakkal, fekete hajuk nem gyapjas, mint a négereké, hanem göndör s lábikráik sem satnyák mint a négereké. Az utóbbiak, t. i. a semita eredetü A. hosszúkás fejüek, fekete fürtös vagy göndör hajuak, általában szőrösek, dús szakálluak fehéres vagy világosbarna bőrszínnel.

Arabok időszámítása az egyedüli, mely a tiszta holdéven alapszik. Az év 12 holdhónapból áll, a hónap *(suhúr)* 29 vagy 30 napból és a polgári nap az esteledéssel veszi kezdetét. A napnak órákra való beosztása kétféleképen történik: vannak olyan órák, amelyek úgy a nappali részt, mint az éjszakát 12—12 egyenlő részre osztják s így az évszakoknak megfelelően folytonos változtatásnak vannak alávetve; ezek az ú. n. *időórák*. De vannak olyan órák is, amelyek úgy, mint a mieink, a polgári napnak $^1/_{24}$-e; ezek az *egynemü* órák.

A hónapok neve és hossza:

1. Muharram	30	nap	7. Radzsab	30	nap
2. Szafar	29	„	8. Sában	29	„
3. Rábi el-avvel	30	„	9. Ramadhan	30	„
4. Rábi el-akhir	29	„	10. Savval	29	„
5. Desumada el-avvel	30	„	11. Dzsul-Kada	30	„
6. Desumade el-akhir	29	„	12. Dzsul-Hiddzsa	29	„

Az arab évnek tehát 354 napja van. Minthogy azonban a szinodikus holdhónap nem 29·5, hanem 29·53059 napos, mely különbség 30 év mulva már 11 napot tesz ki, életbeléptették a 30 éves ciklust, amelynek 2., 5., 7., 10., 13., 16., 18., 21., 24., 26. és 29. éve nem 354, hanem 355 napból áll és pedig akként, hogy a nevezett években a 12. hónapnak nem 29, hanem 30 napja van; ilyen év *szökőév (Kebisze)*. A hét (uszbu) napjai: 1. jom-el-ahad (vasárnap), 2. jom-el-ithnaim (hétfő), 3. jom-el-thalatha (kedd), 4. jom-el-arbáá (szerda), 5. jom-el-khamis (csütörtök), 6. jom-el-dzsúma (péntek), 7. jom-el-szebt (szombat). Évszámításuk külön éra szerint történik; számításuk kiinduló pontja vagyis évszámításuk első évének újévnapja Mohammed Mekkából Medinába való menekülésének napja, azaz Kr. u. 622 julius 16-ika és ez a *tarikh-el-hidzsra*, amelynek szerzője *Omar* kalifa volt. De a holdéven kívül alkalmazzák az arabok az *alexandriai* napévet is. Ebben vagy a kopt hónapokat *(suhúr-el-kebt)* vagy a szír hónapneveket *(suhúr-el-rúm)* használják.

Arabomán, a lótenyésztésben az arab ló bokendja.

Arabonsav l. *[illegible]*.

Arábóth, egy talmudi monda szerint a hetedik ég, ahol az igazság, jogosság, békesség, élet és áldás tárházai vannak, továbbá a meghalt jámborok lelkei, a lelkek, melyek ujonnan teremtetnek és a harmat, amellyel az Isten a holtakat fel fogja támasztani.

Arab öböl, l. *Vörös-tenger*.

Arab sivatag É.-Afrika táblás platójának legkeletibb része a Nilus folyó és a Vörös-tenger között. A Szaharát boritó homokkő tábla itt már elmaradozik s előbukkanik az ősközet, a tenger partján magas perem alakjában jelentkezik s meredeken szakad le a Vörös-tengerre. A parton mindenütt régi vulkanikus kőzetek törik át a kristályos palákat, granitokat, ugy hogy a terület elég változatos felépitésü. A régi vulkanikus kőzetek, porfirok, melafirok, diabázok gyönyörü épitőkövet szolgáltatnak. Innen származtak az ó-korban nagyon értékes, gyönyörü vörös és zöld porfirok, amelyekből Róma épült (porfiro verde antico). Lelőhelye ma ismeretlen.

Arab számjegyek, a számok felirására szolgáló jegyeink: a 0-tól egész 9-ig. E 10 jeggyel minden számot felirhatunk, mert az egyes jegyek más meg más értéket képviselnek, ha a helyzetük megváltozik. Igy pl. 555-ben a jobboldali 5 jelent 5 egyest, az előtte levő 5 tizest s az első 5 százast. Egyes, tizes, százas stb. a helyértékek. A helyérték eszméje az indiaiaktól ered. Ugyanez a nép találta ki Kr. u. a IV. sz. körül a mai tizes számrendszerünk legfontosabb elemét, a helypótló zérust, de a helyérték csak akkor vált a számirás alapelvévé, miután ez az indiai eredetü gondolat az araboknál termékeny talajra talált. Az arabok, akik már régibb idők óta használták az abedzsed *(abc)* betüit a számok jelzésére, úgy mint a sémi népek mindannyian, Kr. u. a VIII. sz. körül kezdték az első 9 betüt az általuk «üresnek» «as-sifr» nevezett 0-sal (nálunk még a mult század elején is *cifrának* hivták a 0-t) együtt az összes számok felirására használni. Európában az indiai arab számitás csak a XI. sz.-ban terjedt el arab irók révén. V. ö.: *Cantor*, Gesch. der Math. I., Leipz. 1907.

Arab szőnyeg. Az e néven ismert fajta már ma igen ritkán található. Csomózása sürü. Mintája geometrikus motivumokból van összeállitva, de figurális motivumok is találhatók benne. Alapszine rendesen Iszpahán-vörös.

Arab-Tabia, a legkeletibb és legnagyobb román erősség Szilisztria mellett, a Duna jobbpartján.

Arab-tenger (Arábiai-tenger; arabul: Bachr-Hind a. m. hindu tenger; zöld t.; omani t.; perzsa indo-arab t., az ó-korban Erythraeai-t.), az Indiai-óceán ÉNy.-i része, Elő-India és Kelet-Afrika közt délen lenyúlik a 10° é. sz.-ig. Mélysége a k. h. 55—70 fokai között (Greenwichtől) megüti a 4—5000 métert. Ny.-i részén Adeni-öbölnek nevezik, mely a Bab-el-Mandeb-szorossal a Vörös-tengerhez csatlakozik. É.-i része az Oman-tenger, melyet az Ormuz-szoros a Perzsa tengeröböllel köt össze. A Szuez-csatorna megnyitása óta a hajózás nagy mértékben emelkedett. Csak két jelentékeny folyó ömlik az A.-be, az Indus közvetetlenül, a Satt-el-Arab (Eufrát—Tigris) a Perzsa-öbölbe.

Araca, tejpálinka, a kumisz (l. o.) lepárlásából nyert alkoholos ital.

Aracacha (növ.), l. *Arracacia*.

Aracaju, Sergipe braziliai állam székhelye a Cutinguiba és vasút mellett, 8000 lak., téglagyártással.

Aracan, l. *Arakan*.

Aracati, város Ceara braziliai államban a Jaguaribe partján, 16 km.-nyire a tengertől, 16,000 lak., szarvasmarha-, bőr-, cukor-, pamut- és kávéexporttal.

Araceae (növ. Kontyvirágfélék), az egyszikűek családja a Spathiflorae sorozatban. Fajai legnagyobb részben trópusiak és csak kis részben trópusokon kívüliek, a hideg övekben teljesen hiányzanak. Virágai két vagy egyivaruak, két vagy három taguak vagy redukáltak 1 porzóra vagy 1 termőlevélre. A termés bogyószerű. Igen különböző levelü füvek, gyakran gumóalakú rhizomájuk van, lehetnek cserje- vagy faalakuak is. Virágaik többnyire füzért vagy torzsavirágzatot alkotnak. Egy részük tejnedvet tartalmaz s az ilyenek többé-kevésbbé mérgesek. Több faj gumója főzve vagy sütve ehető, a rhizoma sok esetben gyógyszer. A csípős nedvet tartalmazókból izgató italokat nyernek. Több faj szobai dísznövény.

Aracéna, járási székhely Huelva spanyol tartományban, az Odiel forrása közelében, a Sierra de A. egyik termékeny völgykatlanának szélén, (1900) 6281 lak., márványbányával. A Sierra de A. innen a portugál határ felé húzódik, 1676 m. magasságig emelkedik; déli lejtőjén gazdag réz- és vasbányái vannak (Tharsis és Rio Tinto).

Arachinsav, $CH_3(CH_2)_{18}.COOH$ összetételü, egybázisu zsírsav. Előfordul a földi dió (Arachis hypogaea) zsíros olajában és ebből is készül. Fényes, fehér kristálylemezek; a melegítéskor 75°-on megolvad. Tömény hideg szeszben nehezen oldódik, könnyebben oldja a forró szesz és az éter. Alkáli fémsói a közönséges szappanhoz hasonló sajátságuak, vízben tehát oldhatók, a többi fémekkel képzett sói ellenben vízben oldhatatlanok. Az A. több éterét is ismerjük A.-as etil-, amil-, metil-éter).

Arachis *L.* (növ.) a Hüvelyesek Papilionatae (Pillangós viráguak) alcsaládjának génusza, melynek 7 faja a tropikus Amerikában honos, közülök 6 Braziliában. Alacsony, gyakran heverő füvek, párosan szárnyas levelekkel. Virágaik sűrű, levélhónalji füzért alkotnak. A porzószálak csővé nőttek össze. Elvirágzás után a virágkocsány hosszura megnövekedik, lehajlik s a magházzal a talajba hatol. Itt érik meg a hüvely, ennek felülete hálós, középen befűződött és 2—3 magot tartalmaz. Legelterjedtebb az *A. hypogaea* L. (földi mogyoró), melyet D.-Európában is kultiválnak. Olajos magvait eszik; a belőlük sajtolt olaj felér a legfinomabb oliva-olajjal; főzésre, égetésre és különféle technikai célokra használják. Spanyolországban a sajtolás lisztes maradékából kakaó, cukor és szegfűszeg hozzáadásával egy csokoládéfajtát készítenek, mely a szegényebb nép mindennapi tápláléka.

Arachne (gör. a. m. pók), Idmon, kolophoni biborfestő leánya, ki híres volt művészies szövetek szövéséről. Egy alkalommal hivalkodott, hogy az ő munkájához hasonlót Pallas Athene sem tudna végezni. Az erre egy öreg asszony képében megjelent istennő szövőversenyre szólította fel. Mert Athenét legyőzte, ez haragjában pókká változtatta, hogy elbizakodottsága miatt örökké a levegőben szőjjön. A mitosz a lidiai szövőmunkának a görög által való kiszorítását jelképezi.

Arachneolitok (gör., pókkövek, ásv.), pókokat tartalmazó borostyánkövek. A régiek téves magyarázatait adván a borostyánkőben és egyéb anyagokban található állatmaradványoknak, az illető köveket a bennük található állatok szerint nevezték el.

Arachnites (növ.), l. *Pókvirág.*

Arachnitisz (gör.), az agyvelő ú. n. pókhálóburkának gyuladása. L. *Agyhártyagyuladás.*

Arachnoidea *Gerst.* (állat), az *izeltlábuak* (Arthropoda) egyik osztálya. L. *Pókfélék.* Orvosilag az agyvelő pókhálóburka, l. *Agyvelőburkok.*

Arachnoideális bolyhok, a lágy agyburkon a Pacchioni-féle szemcsék (l. o.).

Arachnológia, a *pókfélék* (Arachnoidea) osztályáról szóló tan, némelyek egy jelentőségben használják az *araneológiával* v. a pókokról szóló tannal.

Arachova, város Beotia görög nomoszban, 1000 m. magasan, közvetetlenül a Parnasszus (Liakura) meredek sziklafala (Petritis) alján, jelentékeny bortermeléssel, (1896) 3224 lak.; valószinüleg a régi Anemoreia helyén áll.

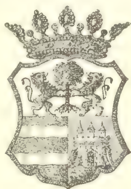
Arachthus (*Aratthus),* hegyi folyó Epiruszban. A Lakmonon ered s mintegy 95 km. folyás után az Artai-öbölbe szakad.

Aracs (Franyova), nagyk. Torontál vm. törökbecsei j.-ában, (1891) 1648 házzal és 8487 lak., köztük 6494 szerb és 1880 magyar; vasúti állomás, posta- és távirdahivatal. Románkori apátsági temploma romokban hever. Határa 16,946 ha.

Arács, l. *Balatonarács.*

Arácsai apátság v. *aracsi apátság* Torontálban Beodra mellett. 1256. már fennállt, mert az ugyanezen évben tartott esztergomi zsinaton Nicolaus de Aracha apát is jelen volt. A templom Szt. Miklós tiszteletére volt emelve és valószinű, hogy eredetileg a bencések lakták, míg később, Erzsébet királyné révén, a ferenciek birtokába jutott. 1551. török kézre került, amely alkalommal a kolostor elpusztult, a templom azonban még a mult sz. végén is fedél alatt állott. Szemtanuk állítása szerint egyik oltárképe Szt. Mihály arkangyalt ábrázolta magyar ruhában, bajusszal és sarkantyús csizmával. Ipolyi leírta a templomot archeológiai szempontból. (Baudenkmale 1857. Bővebbet l. *Katona*, Hist. Crit. X.674. l.; *Sigler* Bélnél, Adpar. 72. l.) újabban *Gerecze* P., Műemlékek. II.

Arad, 1. *vármegye*, Magyarország régi Tiszántúli kerületében, É felől Békés és Bihar, K.-en Hunyad, D.-en Krassó-Szörény és Temes, Ny.-on Csanád vármegye által határolva, a Maros jobbpartján terül el. Alakja hosszukás négyszög, melynek összefüggő testébe csak Ny.-on nyúlik be Csanád vármegye battonyai járása. Területe (A. sz. k. város nélkül) 5963 km². A vármegye felszine Ny.-on és ÉNy.-on termékeny rónaság, mely É.-i részében a 100 m. magasságot sem éri el, míg K.-i része a hegység alja felé észrevétlenül 120—123 méterig emelkedik. E lapályt a Fekete- és Fehér-Körös, valamint délen a Maros folyón kívül több kisebb vízér, mint a Fekete-Körösbe ömlő Tőz, a Fehér-Körösbe ömlő Csiger, s a Maros közvetlen közelében fakadó, de egyenesen a Tiszának tartó Szárazér öntözik; csekély esésük folytán a lapály helyenként mocsaras, így nevezetesen Borosjenő és Óvarsánd táján, ahol a fölösleges víz levezetésére csatornákat (Malomcsatorna, Nádor-csatorna) ástak; nevezetes az 1906. létesített öntöző csatorna is, mely a Fekete-Körössel párhuzamosan a vármegye É.-i részét átszeli. E lapályból minden elődomb nélkül hirtelenül emelkedik a Maros és Fehér-Körös közt Ny.-ról K.-nek csapó és főbb emelkedéseiről Hegyes-Drócsának nevezett, a vmegye területén 70 km.-nyi hosszuságban és 20—30 km. szélességben elterülő hegység, melynek nyugati meredek homlokzata (A.-Hegyalja) a kitünő ménesi, magyarádi és paulisi borok hazája. A kiterjedt erdőségekkel borított hegységet, mely a Hegyesben 800, odább K.-re a Drócsában 837 m. magasságot ér el, úgy É. (Csiger, gurahonczi völgy), mint D. felől (kladovai, berzovai, szlatinai, soborsini, petrisi) nagy völgyek szeldelik, melyekben számos helység épült; magában a hegység belsejében több mint 30 község fekszik, amelyeknek lakói helyenként bányászattal foglalkoznak. A Fehér-Körösnek helyenként tág medencévé szélesbedő (Alcsil) völgyétől északra a bihari határon a Moma-Kodru hegység emelkedik, melynek nyugati alacsonyabb lejtőit szintén szőllők borítják, míg magasabb csúcsaik (Arszúra 1114 m., Punkoj 908 m., Moma 930 m.) túlnyomóan erdősek, helyenként pedig (Zúgó és a bihar vmegyei Kimp közt) karsztjellegüek. A vmegye legkeletibb szögletébe, a Moma-Kodru hegységtől a mély (652 m.) Gyalu mare nyerge által elválasztva, a Biharhegység nyúlik be, mely a Gajnában 1480 m. magasságot ér el. E hegységekben az uralkodó kőzet a mészkő, diorit, csillámpala és homokkő, ásványok mind a három hegységben bőven vannak. Világos, Galsa környékén mocsarak, helyenként apró tavak vannak.

Arad vármegye cimere.

Éghajlata Ny.-i részében az alföldi jellegzetes klima sajátságait viseli magán: forró nyárra kemény tél következik. A még rónán elterülő A. évi közepes hőmérséklete +11·7° C., legmelegebb az augusztus (+24·7° C.), leghidegebb a január (—0·7° C.); abszolut szélsőségei azonban +39° és —20·1° közt ingadoznak. A csapadék évi mennyisége 634 mm. Keleti hegyes részében az éghajlat kellemes és egészséges, a csapadék jóval több.

Földje lapályos részében túlnyomóan agyagos, homokos kevert talaj, mely egészben véve termékeny, hegyes vidékén a földmívelés inkább háttérbe szorul. Összes termő területe 569,846 ha.,

művelés 279,946 ha. szántóföld s ebből 269,158 ha. van bevetve (a többi ugar). A gabonanemek közül a búza az uralkodó (122,698 ha.), rozs és árpa aránylag kis mértékben termesztetik, zab 16,690 ha.-on; igen sok a szemes tengeri, mellyel [illegible]15 ha. van bevetve; a termés gazdag, 1908. 1,5[illegible] q. búza, 1,421,861 q. tengeri, 147,887 q. árpa 211,[illegible] q. zab és 90,280 q. rozs termett, egy ha. területen átlag 12—13 q. gabona, a tengeriből 17—18 q. A kapásnövények aránylag kisebb mértékben termesztetnek, legtöbb a burgonya (2195 ha. területen 120,081 q.). Jelentékeny még a cukorrépa (1782 ha.), dohány (2161 ha.) és kender (1412 ha.) termelése; a hüvelyes vetemények közül főleg bab, kevesebb lencse és borsó. A takarmánynövények termelése szintén tetemes. A kertek területe 9804 ha., a gyümölcstermelés jelentékeny; cseresznye, meggy, kajszinbarack, szilva, körte, alma (híres a sikulai) kitünő minőségben terem; a lapályon dinnyét is (396 ha.) termesztenek. A. szőllőtenyésztése régi idők óta híres, hegyeinek lejtőin, kivált az A.-i Hegyalján a Paulistól Magyarádig húzódó széles szőllőövben (Paulis, Ménes, Gyorok, Kovászi, Aradkövi, Világos, Pankota) kitűnő bor terem, mely ménesi és magyarádi név alatt kerül forgalomba; a filloxéra ezt a borvidéket is elpusztította, de ma regenerálva van s 6815 ha. területen (túlnyomóan amerikai vesszőkkel beültetve), (1908) 192,883 hl. bort termel, mely az eladott szőllőmennyiséggel (2524 q.) együtt közel 5 millió K értéket képvisel. A rétek és kaszálók kiterjedése 28,192 ha., a legelő (97,041 ha.) különösen a hegyes vidéken igen sok. Rendkívül kiterjedtek az erdőségek (187,348 ha.), melyeknek fele tölgyes, másik fele bükkös és egyéb lomberdő; fenyő alig fordul elő (296 ha.). Nádas kevés (209 ha.), leginkább a két Körös mentén.

Állatállománya az 1895. évi összeirás szerint 112,728 drb szarvasmarha, túlnyomó részben (78,532) magyar-erdélyi fajból, 18,084 pirostarka s csak kevés mokány, borzderes és egyéb színű; továbbá 54,721 ló, 160 szamár, 6 öszvér, 84,166 juh, 15,406 kecske és 211,365 sertés. A rónaságok kövér legelőin leginkább szarvasmarhát, lovat és juhot, a hegységekben pedig juhot és sertést tenyésztenek. A méhészet nem nagyon jelentékeny; 217 községben 10,075 méhcsalád van, a méhészeti termékek értéke 51,676 K. A. 106 községében és pusztáján selyemtenyésztéssel foglalkoznak; 2256 család összesen 44,391 kg. selyemgubót termelt s ezen 91,727 K-t keresett. Az állati termékek közül szalonna, disznózsír, gyapju, faggyú s toll, továbbá méz és viasz kerül forgalomba; a tejtermelés szintén tetemes, e téren 6 vajtermelésre berendezett falusi tejszövetkezet is működik.

Ásványország. A vármegye hegyes részeiben vaskövet és vasérceket (Dézna, Kisróna, Koroknya, Zombrád, Feltót, Solymosbucsa), mangánt (Temesd), gálmát (Háromalmás) és némi aranyat (Aranyág) szolgáltat, jelentősége azonban csak a déznavidéki vasbányászatnak van; ezen ércek feldolgozása a borossebesi és menyházai vasgyárakban történik. A kőbányászat kivált Halmágycsúcs, Sövényes, Máriaradna és Solymos határában tett szert némi fontosságra.

A. **népessége** meglehetős gyorsan emelkedik. 1869. 289,381 lakója volt, 1880. (az 1872—3. évi nagy kolerajárvány pusztítása következtében, mely itt ütötte fel fejét) csak 268,408, 1890. 301,545 és 1900. 329,400 polgári lakója volt, mihez még 470 katona járul. Azóta a népesség gyarapodása erőteljes, 1909 végére 363,263-ra becsülik a népesség számát (A. sz. k. városon kívül). Egy km²-re 55·3 lélek jut, a népesség tehát elég gyér, az országos átlagon is alul marad; a vármegye K.-i részében a népsűrűség csak 30—40 lélek km²-enkint, ÉNy.-i részében nagyobb, az A.-i és világosi járásban pedig 80-on is felülemelkedik. Anyanyelvre nézve van a lakosok között 71,894 magyar (21·8%), 34,505 német (10·5%), 5306 tót és 214,250 oláh (65·0%); az oláh elem némileg visszaszorul (1890. 66·7%), a magyarság térfoglalása (1890. 20·2, 1900. 21·8%) lassú, de következetes. Az egyes járások közül a magyarság csak a pécskaiban éri el az abszolut többséget, a kisjenőiben a népesség harmadrészét teszi, a borossebesi, radnai és ternovai járásban elenyésző kisebbségben (8·10%) van. Az idegenajkú népességből 31,491 egyén (12·2%) beszéli a magyar nyelvet (1890. csak 8·5%). Felekezetre nézve van a lakosok között 80,210 róm. kat. (24·3%), 13,889 gör. kat. (4·2%), 204,308 gör. kel. (61·9%), 8183 ág. evang. (2·5%), 18,699 reform. (5·7%) és 3999 izrael. (1·2%). Ezer lakóra esett 1908. 9·4 házasságkötés, 37·7 születés és 26·4 haláleset; a népesség természetes szaporulata 1000 lélekre 11·3. *Foglalkozásra* nézve a népességnek több mint 4/5 része (81·3%) őstermelő; iparral 8·1, kereskedelemmel 1·4, közlekedéssel 1·2% foglalkozik, a közszolgálathoz és a szabad foglalkozásokhoz tartozók aránya 1·8%. A tényleg kereső népesség 141,697, miből őstermelésre 113,737, iparra 11,175, kereskedelemre és hitelre 1981, közlekedésre 1276 jut; az értelmiségi kereset 2149 főt foglalkoztat; az eltartottak összes száma 188,143. A lakosság legfontosabb foglalkozási ága a földmívelés, szőllőművelés és állattenyésztés. Az iparral foglalkozó népesség csak a pécskai és világosi járásban haladja meg a 10%-ot, a vármegye K.-i részében jelentéktelen. Az ipar általában leginkább A. városában (l. o.) központosul, a vármegye területén legnagyobb gyári telepek a pajzsi és seprősi dongakészítő gyárak (az előbbi 465 munkással), a marosszalatnai gőzfűrész, a borosjenői hajlított fabútorgyár, a honcztői (gurahonczi) cementgyár, a borossebesi és menyházai vasgyárak, a soborsini márványcsiszolótelep, az eleki műmalom. A mészégetést és téglagyártást több helyütt kisebb mértékben űzik. A kereskedelem fő cikkei gabonaneműek, állatok, liszt és az említett bányászati és ipari cikkek. A vármegyében 5 ipartestület és 2 betegsegélyzőpénztár van. *Hitelintézetei* 4 bank, 11 takarékpénztár és 37 szövetkezet, összesen 11.195,000 K betéttel az 1908. év végén.

Közlekedési hálózata 211 km. állami út, 477 km. törvényhatósági út, melyből csak 36 kilométer nincs kiépítve, és 515 kilométer községi közlekedési út (kiépítve csak 238 km.), végül 644 km. községi dűlőút és 27 kilométer vasúti hozzájáró út. A vasúti hálózat elég fejlett, a vasúti vonalak összes hossza 474·1 km., miből

131·6 km. államvasút és 29·3 km. államvasúti kezelés alatt álló magánvasút. Fő vasúti vonala az államvasút Budapest—A.—Tövisi vonala, mely A.-tól kezdve a Maros völgyén halad felfelé és melyből A.-on a temesvári vonal ágazik ki. Kiterjedt hálózata van az A.—Csanádi egyesült vasutaknak, melynek 4 vonalán (A.—Szeged, A.—Brád a Fehér-Körös völgyében, Újszentanna—Kétegyháza és Borosjenő—Csermő), valamint a kezelése alatt álló Borossebes—Menyházai h. é. vasuton (20 km.) mótoros vonatok közlekednek. Harmadik vasúti hálózat az A.—Hegyaljai h. é. vasuté, mely A.—Gyoroki, Gyorok—Radnai és Gyorok—Pankotai keskenyvágányú vonalain (összesen 58 km.) szintén mótorvonatokkal tartja fenn a közlekedést. Legújabban épült az A.—Nagykikindai h. é. vasút. Ezenkívül néhány iparvasút (Tótvárad—Marosszalatna, Borossebes—Pajzs) említendő, melyek főleg az erdőterületek kihasználására és a fatermékek szállítására létesültek. A folyóvizek közül a Maroson tutajok és kisebb hajók is járhatnak, a két Körösön tutajok csak magas vízálláskor közlekedhetnek. A vármegyében van 67 posta- és 83 távirόhivatal; a távbeszélő állomások száma 336.

Közművelődés tekintetében A. vmegye meglehetősen kedvezőtlen helyet foglal el hazánkban, amennyiben az írni-olvasni tudók aránya majdnem felével kisebb, mint az országos átlagban; az összes népességnek ugyanis csak 31·3, és a 6 évnél idősebb népességnek is csak 37·7%-a (1890. (29·8%) tud írni-olvasni (mindössze 103,538 lélek), s 19.730 tanköteles gyermek nem jár iskolába. A vármegyében összesen 625 iskola van, ú. m. 31 kisdedóvó 2911 növendékkel; 309 mindennapi elemi iskola, 223 ált. és 41 gazdasági ismétlői iskola, 19 iparosinasiskola és 1 polgári iskola (Újszentanna) összesen 43,541 tanulóval (ebből 32,685 a mindennapi elemi és 307 a polg. iskolában), végül 1 vincellériskola (Ménes) 21 tanulóval, összesen tehát 625 iskola 46,473 tanulóval. Látható tehát, hogy a vármegye területén képzőintézetek, középiskolák és szakiskolák teljesen hiányoznak, utóbbiak A. városában vannak nagyobb számmal.

Közigazgatás. A. vármegye 10 szolgabirói járásra oszlik, ú. m.:

Járás	Közs. száma	Népesség száma	Ebből magy.	Ebből német	Ebből oláh	Lakóházak száma
Aradi	15	37,200	9,211	9,239	18,514	6,141
Borosjenői	17	34,579	5,533	406	28,028	6,683
Borossebesi	49	34,249	3,123	332	29,881	7,149
Eleki	10	32,095	8,885	9,129	11,190	5,172
Kisjenői	20	48,070	17,745	1,752	27,284	9,203
Nagyhalmágyi	34	18,697	419	51	18,172	3,527
Pécskai	8	29,953	15,093	3,054	9,720	5,642
Radnai	36	33,903	2,533	1,586	29,517	7,607
Ternovai	17	25,068	2,352	275	22,319	5,330
Világosi	11	36,026	7,000	8,687	19,625	7,148
Összesen	217	329,840	71,894	34,505	214,250	63,602

A vármegyében van összesen 66 nagy- és 151 kisközség, továbbá 306 puszta és telep. A körjegyzőségek száma 35. A községek a vármegye K.-i hegyes részében aprók, a lapályon népesek. 56 községnek 2000-nél több lakosa van, köztük 11-nek 5000-nél több; legnépesebbek Ópécska 9000, Magyarpécska 8284, Kurtics 7642, Elek 7591, Világos 6694 és Borosjenő 6014 lakossal. Az országgyűlésbe A. vármegye 7 képviselőt küld.

Egyházi szempontból a vm. 25 r. k. hitközsége a csanádi s csak 1 az erdélyi püsp. egyházmegye, mindkettő azonban a kalocsai egyháztartomány alá tartozik; a gör. kat. egyházak közül 2 a lugosi, 15 a nagyváradi püsp. egyházmegyébe (a gyulafehérvári és fogarasi egyháztartományba) van beosztva; legtöbb azonban a gör. kel. egyház, mely közül csak 3 tartozik a karlóczai egyháztartomány alá rendelt temesvári, míg 156 a nagyszebeni egyháztartományhoz csatolt A.-i püspöki egyházmegyéhez, mely utóbbinak székhelye A.-on van. A fennálló 4 ev. anyaegyh. a bányai, a 13 helv. anyaegyház a tiszántúli egyházkerülethez tartozik; az izr. anyakönyvi kerületek száma 6.

Törvénykezési szempontból A. a nagyváradi kir. ítélőtábla kerületéhez csatolt A.-i törvényszék alá tartozik; jbíróság van A.-on, Körösbökényben (Buttyin), Nagyhalmágyon, Máriaradnán, Borosjenőn, Kisjenőn, Pécskán és Világoson (a körösbökényi és A.-i kivételével tkvi hatósággal felruházva). Kir. közjegyzők vannak A.-on, Pécskán, Világoson és Kisjenőn. Az illetékes ügyvédi és közjegyzői kamara A.-on székel.

Hadügyi tekintetben az egész vármegye területe az A.-on székelő 33. hadkiegészítő parancsnokság s a temesvári hadtestparancsnokág, felerészben a 8. és a 4. honvédgyalogezred alá van rendelve; a csendőrségi szárny- és szakaszparancsnokság A.-on székel, az egész vm. a debreczeni 8. csendőrkerülethez tartozik.

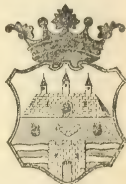
Adóhivatal van Körösbökény, Kisjenő, Világos és Máriaradna, pénzügyőrség Körösbökény, Kurtics és Pankota községekben. Az egész vm. az A.-i ipar- és keresk. kamara területéhez tartozik; van államépítészeti hivatala, de közutak és postaügy tekintetében a nagyváradi kerületi felügyelő, illetve posta- és távirdaigazgatóság kerületéhez van csatolva. Erdészeti tekintetben a lippai főerdőhivatalhoz tartozik, az áll. kezelésbe vett községi erdők kezelésével megbizott hivatal A.-on van s alája vannak rendelve az A.-i és borossebesi erdőgondnokságok. Szőllőszeti és borászati tekintetben az egész vm. a ménesi kerülethez, továbbá a 9-ik kultur-mérnöki kerülethez s az A.-i m. kir. folyammérnöki hivatalhoz tartozik; gazdasági és állategészségügyi felügyelőség A.-on, ill. Debreczenben székel. A vm. területén 35 gyógyszertár, 2 kórház (413 ággyal), 39 orvos, 3 sebész és 247 bába van.

Története. A. a középkorban a Maros két partján, Csanád, Zaránd, Hunyad, Krassó és Temes vármegyék közt feküdt s e két utóbbinak északi részét is magában foglalta; mai terjedelmét Zaránd vármegye részeinek odacsatolásával az 1741. XVIII., az 1876: XXXIII. és az azt kiegészítő 1877. I. t.-c. értelmében a zarándi, borosjenői és halmágyi járások bekebelezésével nyerte. A magyarok honfoglalása előtt műveltségét különösen a pécskai kő- és bronzleletek, továbbá a római limes, az Ördög-árok, a szentannai aranyleletek stb. bizonyítják. A vármegyét és az A.-i főesperességet (a csanádi püspökségben) Szent István alapította. Első ismert főesperese Miklós 1217-ből; első oklevelesen ismert főispánja Széchenyi Tamás mester 1318—1330-ból. A vár-

megyei főesperesség, prépostság és káptalan székhelye A. volt, mely nem a mai Glogovacz, hanem a mai A. helyén feküdt s történelmi nevet a II. Béla idejében (1136) ott tartott országgyűlés-sel szerzett. 1329—1384. már civitas volt, de biztosabban fejlődött Lippa, amelyet I. János király 1529 júl. 29-én a szabad kir. városok sorába emelt, míg maga A. ezt a rangot — másfélszázaddal a Maros balpartjának elszakadása után — csak 1832 április 12-én nyerte meg. A régi A.-ben, ahol ma 122 helység van, 2 város, 12 mezőváros, 437 falu, összesen tehát 451 helység állott; s mint földesúr 16 nemzetség és 242 nemes család szerepelt. Ezek azonban csaknem teljesen kipusztultak, mikor 1552. Arad s 1568. Zaránd vármegyék legnagyobb része meghódolt a törököknek, kik azonnal megalakították az A.-i szandzsákságot, melyhez az A.-i, békési és zarándi náhiéban összesen 187 falu tartozott 3213 házzal. A keleti részek az erdélyi fejedelemségbe olvadtak, a községek száma leolvadt 138-ra, a régi nemesség majdnem teljesen kiveszett s helyét többnyire szegény armális nemesek foglalták el. 1699-ben a vármegye teljesen megszabadult a töröktől, de akkor már csak 30 portája volt, tizennegyszer kevesebb, mint a hódítás kezdetén. Az oláhság megmaradt, a Maros mentén pedig a karloviczi béke után, a határok védelmére szerbeket telepítettek le s A. lett a határőrvidék főhelye. Mint ilyen, 1702 okt. 6-án A.-város hatósága megalakult, de maga a vármegye, melytől a temes-krassói részek elszakadtak, a zarándi részekkel gyarapodva, csak 1744 szept. 22-én szervezkedett újra. Most már harmadízben alakult újjá a nemesség is, melynek a rendiség megszűnésekor (1848) Aradban 5737 tagja volt, ami 2·4%-a volt az egész népességnek. Az újabb virágzás korát az vezette be, hogy az aacheni béke (1748) után a kormány eladóvá tette a modenai (Este) herceg óriási uradalmát. Ekkor kezdődött a rengetegek irtása, a célszerű föld- és állattenyésztés (különösen József nádor kisjenői uradalmában), a Nádor-csatorna építése stb. Már Vörösmarty észrevette, hogy «egy új világ van Méneshegy alatt, mely gyors erővel cél felé halad». A szabadságharc, melynek sok nevezetes eseménye itt ment végbe s a fegyverletétel is itt történt, ezt a fejlődést csak rövid időre akaszthatta meg.

Irodalom. Fábián G., A. vármegye leírása, I, 1835. (a második kéziratban); Márki S., A. vármegye története, két köt., 1892—1895 (U. attól számos más közlemény); Gaal [illegible] A. [illegible] 1898. Lóczy L. és Pethő Gy., Geol. észlelések (a Földt. Közl. és a Földt. Int. Évk. számos [illegible]).

2. *A.*, önálló törvényhatóság szabad királyi város címével, az azonos nevű vármegyében, a Maros jobbpartján (l. a *mellékelt tervrajzot)*, teljesen sík vidéken (111 m.), az Alföld egyik legvirágzóbb városa. Központja a városias jellegű s újabban szépen épülő *Belváros* (I. ker.), melyhez dél felé *Sarkad* (II. ker.). Ny.-ra *Erzsébetkülváros* (III. ker.), ÉK.-en *Újtelep* (IV. ker.), ÉNy.-on *Poltura* (V.), *Séga* (VI.) és *Gáj* (VII.) túlnyomóan falusias jellegű külvárosok csatlakoznak. Határa 112 km², házainak száma 5026. Főutcája a pályaudvar felől DNy.-i irányban húzódó 2 km. hosszú és 60—140 m. széles útvonal, mely különböző nevek alatt (Béla-tér, Boros Béni-tér, József főherceg-út, Városház-tér, Andrássy-tér és Szabadság-tér) az egész Belvárost szeli s A. forgalmának és üzleti életének központja; egyúttal legszebb utcája, díszes épületekkel, köztük az ev. templom és bérház, az A.-csanádi egyesült vasút palotája, a tornyos városháza, a pénzügyi palota, a Neumann-ház, a vármegyeháza két épülete (kertjében Erzsébet királyné mellszobra Zala Györgytől, 1901), a minoriták impozáns homlokzatú temploma és a színház. A József főherceg-úton áll Kossuth Lajos szobra (Margó Ede és Pongrácz Szigfrid műve, 1909), a színház előtt a Szt. Háromság-szobor (Róna Zsigmondtól, 1901), a színház mögött elterülő Szabadság-téren pedig az A.-i vértanuk hatalmas emléke, Zala György műve (1890). A Fő-úttól a Maros felé eső utcákban szintén számos középület és díszes palota van; itt van a Jókai-téren a liceum (áll. főreáliskola és kir. kat. főgimnázium) épülete, a nyári színház, a keresk. és iparkamara, az áll. tanítóképzőintézet, odább É.-ra a Baross- és Salacz-parkon túl (az elsőben a Baross-kút, Darányi János és Kövér Gábor emlékei) az igazságügyi palota. A Fő-út Ny.-i mellékutcáiban, bár azok már kevésbbé nagyvárosias jellegűek, szintén vannak jelentékenyebb épületek; így a Thököly-téren a gör. kel. román templom (díszes ikonosztázzal), a báró Sina-utcában a román papnevelő és tanítóképző, a Kelemen-téren a gör. kel. szerb templom, a Batthyány-utcában a gör. kel. román püsp. lak, a Weitzer János-utcában a polg. főisk. és a közs. elemi leányiskola (itt tanult rajzolni asztalossegéd korában Munkácsy Mihály 1858—60), a Széchenyi-utcában szép úri házak, a Kiss Ernő-utcában a községi fiúárvaház, a Kossuth-utcában a községi elemi iskola (Boczkó Dániel és Asztalos Sándor emléktáblájával); az ide közel eső Nagyvásár-tér szélén van az 1849 febr. 8-iki utcai harcban elesett honvédek szép emléke (a búsuló A.), odább a Városliget. A külvárosok kevéssé városias jellegűek; a Marostól körülfolyt Sarkadon van az Óvár-tér, állítólag A. régi várának helye; az Erzsébetkülváros legszebb utcája a Fejsze-utca, a román közművelődési egyesület házával; a Birkásdűlőn van a város nevezetes szennyvízszűrőtelepe, odább délre a csálai erdőben Csálavár csekély romjai. E városrésztől É.-ra van Séga külváros, sok gyümölcsös és szőllőkerttel, a közvágóhíddal és állatvásárral, odább É. felé a várossal alig összefüggő Gáj külváros a Neumann testvérek óriási szesz- és élesztőgyárával és a Szt. Simon zárdával, a Pécskai-út mellett a keskeny Poltura külváros, nyaralókkal és a felsővárosi temetőben gr. Vécsey Károly vértanú sírjával. A pályaudvaron túl a falusias Újtelep, kertekkel és néhány gyárral. A Maroson legújabban két vashíd épült; egyik a várba, másik Újaradra visz. A Maros balpartján, a kanyargó folyótól majd-

Arad város címere.

ARAD.

Városrészek:

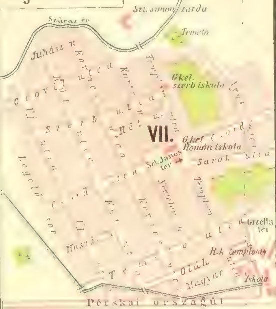
I. Belváros
II. Sarkad
III. Erzsébetv.
IV. Újtelep
V. Poltura
VI. Séga
VII. Gája.

Nevezetesebb épület — közúti vasút

1. Cementgyár
2. Vízművitelep
3. Széchenyi gőzmalom
4. Honvéd gyal. lakt.
5. Ács. e. v. palota
6. Pénzügyigazgatóság
7. Megyeház
8. Kereskedelmi isk.
9. Leányiskola
10. Nádor szálloda
11. Ipartestület
12. Simay gőzfürdő
13. Polgári fiúiskola
14. Posta hivatal
15. Minorita templom
16. Leányiskola
17. Gör. kath. templom
18. Református templom
19. Katalin gyógyfürdő
20. Huszárség
21. Lovarda
22. Gör. kel. templom
23. Fehér kereszt
24. Leányiskola
25. Színház
26. Szabadság szobor
27. Lyceum
28. Zsinagóga
29. Iskola
30. Szerb templom
31. Szegényház
32. Központi szálló

Mérték — 1 : 35,000.

500 — 0 — 500 — 1000 Méter

Libás dűlő
Felső temető
Rozer dűlő
Brunek dűlő
Bitto dűlő
Aradi gyártelep
Forrai - Nagybuzsák - puszta
VII.
Gizella tér
V.
VI.
IV.
Cs. és kir. huszár laktanya
Vásártér
Honv. huszár lakt.
Állomás
Vágóhíd
Régi temetők
Városliget
Cigánytelep
Téglaverőhely
Óvoda
Iskola
Izr. temető
Bela tér
Vágóhíd
Fűrész gyár
Vízművitelep
Kórház
Ferenc tér
Árvaház
I.
III.
II.
Igazságügyi palota
Neptun uszoda
Baross park
Jókai tér
Aradi színház
Tanítóképezde
Aradi vár
Bulcs dűlő
Járvány kórház
Alsó temető
Gkel. püsp. pal.
Iskola
Téglagyár
Pápa tér
MAROS FOLYÓ
Alsózsigmondháza
ZSIGMONDHÁZA
ÚJARAD

nem teljesen körülfogva van *A. vára,* sáncárokkal övezett hatszögű erőd, közepén a tiszti épületek, a vártemplom és a helyőrségi kórházzal (előbb ferencrendi kolostor), köröskörül kazamatákkal, összesen (1900) 1259 lakóval (katonaság). A vár 1763—83. épült 6 millió K költségen; gr. Vécsey Károly honvédtábornok 9 havi ostrom után 1849 június 30-án csak kiéheztetéssel birta megadásra kényszeríteni, de aug. 17. Damjanich kénytelen volt az oroszoknak átadni (l. *alább).* A vártól délre van az A.-i vértanuk vesztőhelye, egyszerű kőemlékkel; díszes mauzoleum emelése tervbe van véve.

A. a vm. törvényhatóságának, gör. kel. román püspöknek, kir. törvényszéknek, tkvnek, jbiróságnak, a járási szolgabirói hivatalnak, pénzügyigazgatóságnak, áll. jószágigazgatóságnak, kir. ügyészségnek, sóhivatalnak, fémjelző és pénzügyőrbiztosi állomásnak, ipari és keresk. kamarának, közjegyzői és ügyvédi kamarának, államépítészeti és folyammérnöki hivatalnak, áll. iparfelügyelőnek, áll. erdőhivatalnak, állattenyésztési kerületnek, az államvasutak üzletvezetőségének és az A.-csanádi egyesült vasutak igazgatóságának széke. Van adóhivatala, csendőrőrse, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása (730 beszélőállomással). Kulturális intézményekben igen gazdag; van gör. kel. püspöki hittudományi főiskolája, kir. főgimnáziuma, áll. főreáliskolája, áll. felsőbb leányiskolája, áll. elemi és gör. kel. oláh elemi tanítóképző intézete, községi polgári fiú- és leányiskolája, gör. kel. oláh polgári leányiskolája, községi felső keresk. iskolája, áll. fa- és fémipari szakiskolája, keresk. és iparos tanulóiskolája, zenekonzervatóriuma és zenekedvelők zenedéje, 22 mindennapi és 3 ismétlő elemi iskolája, 7 kisdedóvója és 3 állandó menedékháza; mindezen iskolákba összesen 9279 tanuló jár (ebből a középiskolákba 903, a polgáriakba 1338, a tanonciskolákba 1167, az elemiekbe 4840), az iskolamulasztók száma azonban elég jelentékeny (1976) és ezért az összes népességnek 37%-a, a 6 éven felüli népességnek 27·9%-a (1890-ben 32·2%) nem tud írni és olvasni. Az iskolákon kívül számos más kulturintézmény áll fenn, így nagy könyvtárak (báró Orczy-féle és Vásárhelyi-féle), Kölcsey-egyesület könyvtárral (26,000 köt.) és múzeummal (4500 drb), szabadságharc-ereklyemúzeum (38,720 drbból álló könyvtárral), községi siketnéma intézet, áll. gyermekmenhely, számos sportegyesület, szinház és nyári szinkör, Uránia-szinház, több magyar és oláh újság és szaklap stb. Könyvnyomdái, könyv- és zeneműkereskedései számosak. Kulturpalotája a közel jövőben felépül.

A. *népessége* rohamosan emelkedik, míg 1869. 32,725 és 1880. 35,556 lakója volt, addig 1890. már 43.682 és 1900. 56,260 lakost számlált (ebből 2357 katona) s 1909 végén immár 66.849-re becsülték népszámát. A lakosok között van 38,929 magyar (69·2%), 5643 német (10%), 294 tót, 9556 oláh (17%), 1430 szerb és 408 egyéb; a népesség erősen magyarosodik, 1890. csak 61·6% volt a magyarság; a magyar nyelvismeret az idegenajkuak közt is terjed, azoknak 59·2%-a beszéli a magyar nyelvet. Felekezetre nézve van a lakosok közt 29,313 róm. kat. (52·1%), 1245 gör. kat., 11,596 gör. kel. (20·6%), 1771 ág. evang. 6150 ref. (10·9%) és 6086 izraelita (10·8%). Foglalkozásra nézve aránylag legerősebb az iparos osztály (36·6%), mely Budapest, Pozsony, Győr és Kassa városoktól eltekintve, sehol sem szerepel oly nagy aránnyal mint itt; igen sok a kereskedő is (9·1%) közlekedéssel pedig sehol sem foglalkozik a népesség akkora hányada (10%), mint A.-on. Az őstermelő népesség csak 8%, ellenben az értelmiségi néposztályok 8·8%-al szerepelnek. A tényleg kereső népesség összesen 26,887 fő, ebből iparos 9724, kereskedő 2268, közlekedéssel foglalkozik 1728, őstermeléssel 1698; közszolgálat és szabad foglalkozások 1752, katonák 2357, házi cselédek 3186 lélekkel szerepelnek. Az eltartottak száma 29,373.

A. *ipara és kereskedelme* igen élénk; nagy gyárai szép számmal vannak (mintegy 60) és folyton szaporodnak; legnagyobb a Weitzer-féle vaggon- és gépgyár (1700 munkással), a vasúti javítóműhely, automobilgyár, fűrésztelep, 4 bútorgyár, a Széchenyi-gőzmalom és Neumann-féle gőzmalom, a Neumann-féle óriási szeszfinomító és élesztőgyár (300 munkás), szalmaanyaggyár, textilgyár, ecet- és likőrgyár, marhahizlalás, gázgyár, könyvnyomdák stb. Kereskedelme a nyersterményeken (gabona, bor, fa) felül az ipar minden ágára kiterjed, üzletei igen szépek, liszt-, bútor- és vaskereskedései igen nagyok. A kereskedelem és ipar támogatására az osztr. magy. bank egyik legnagyobb fiókintézete mellett 4 bank, 11 takarékpénztár és 37 szövetkezet és számos biztosítóintézet ügynöksége működik A.-on; a hitelintézetek betéteinek állapota a 60 millió K-t meghaladja. Hatalmas ipar- és keresk. testületei, kamarája és áll. iparfelügyelősége közgazdasági életének érdekeit nagyban előmozdítják. *Közlekedése* is rendkívül élénk; egyike legforgalmasabb vasúti csomópontjainknak, honnan 7 irányban ágaznak szét a vasúti vonalak (l. *Arad vármegye);* vasúti személyforgalma évente 1 millióra rúg, a Maroson pedig több száz tutaj és 30—40 hajó hordja a fát és gyümölcsöt Erdély felől A.-ra. A városban villamos vasút és automobil-társaskocsik bonyolítják le a közúti forgalmat. 6 posta- és 7 távíróhivatal működik, a telefonelőfizetők száma 730, a beszélgetések száma pedig (1908) 4.867.000, Temesvár után a legnagyobb forgalom, melyet vidéki város felmutat.

Története. A. legrégibb városaink közé tartozik; nevét Szt. István híve, Orod vitéztől vette (1029); 1132. az itteni országgyűlésen II. Béla emberei Borics párthívei közül 68-at felkoncoltak. Régi vára a Maros kanyarulatában, a mai Óvár-téren (mások szerint Glogováczon) állott. A. a tatároknak ellenállott, de 1514. Dózsa György parasztjai elpusztították. A törökök, kik már 1459. idáig portyáztak, 1551 szept. 18. kardcsapás nélkül elfoglalták s 1554. új erődöt építettek, mely szandzsákság székhelye lett Gyula várának elfoglalásáig. Sok véres harc után csak 1685. foglaltak vissza Mercy és Heister csász. vezérek a várat, melyet Savoyai Jenő herceg tervei szerint Harruckern János vezetése mellett annyira megerősítettek (1698—1701), hogy Károlyi Sándor ka-

rácz hadak 1707. és 1708. hiába ostromolták. 1763—88. ujjáépült. A. 1699—1741. a marosi határőrség székhelye volt, de ennek eltörlése után a marosmenti kamarai uradalomba kebelezett mezőváros lett (1744). A város azonban nagy áldozatokkal (1834) megváltotta magát a földesuraság alól s 1834. sz. k. várossá emeltetett. A szabadságharcban A. nagy szerepet játszott. A vár parancsnoka, Berger báró altábornagy A. várostól előbb a hódolást és az ágyúk átadását követelte, mit a város megtagadván, Berger annak bombázását kezdte meg. A városban levő csekély számú honvédség Máriássy János honvédőrnagy vezénylete alatt rögtön megszállotta a városnak a vár felőli oldalát s a nemzeti kormány intézkedett, hogy az ellenségként fellépő aradi várőrség ellen hadi erők indíttassanak A.-ra s Máriássy nov. vége felé csakugyan már 6000 emberrel, nagyrészt nemzetőrök s ujonczok rendelkezett, a várat körülzárta, várvívó ágyúk hiányában azonban nem ostromolhatta. Máriássy elhívatása után Gál mérnökkari ezredes vette át a vár ostromát, melyet időközben Rukavina temesvári várparancsnok hadi- és élelmiszerekkel ellátott. Január vége felé Damjanich ezredes seregével A.-on áthaladva, rövid ideig tartó, de heves ágyúztatás után eredmény nélkül szólította föl megadásra a várat, amelyben akkor 1500 ember, 66 különböző várlöveg és 3400 mázsa lőpor volt. Miután az A.-iak Boczkó Dániel kormánybiztos és Asztalos Sándor honvédszázados vezetése alatt 1849 febr. 8. a Glöser csász. altábornagy vezetése alatt a városba betört szerb felkelőket kiverték, ápr. hóban Vécsey tábornok a vár kiéheztetését határozta el, tehát azt erődítéseivel mind szorosabban zárta körül, úgy hogy Berger végül is kénytelen volt magát megadni. A kötött egyezmény szerint a várőrség meggyőződvén arról, hogy az osztrák sereg majdnem teljesen kiűzetett Magyarországból, júl. 1. igen előnyös feltételek mellett (fegyverrel való kivonulás, melyet csak Új-A.-on raktak le, Stiriába való szállítás) átadta a várat.

A vár birtokbavétele után azonnal helyreállíttatván, Damjanich tábornok parancsnoksága alá került. Júliusban a honvédsereg felszerelésének főraktárát szállították A.-ra, ahová aug. 2. a magyar kormány is áttette székhelyét. A temesvári csata (aug. 9) után azonban a kormány lemondott és a legfőbb hatalmat Görgeyre ruházta át. Az oroszokkal való alkudozás eredménytelensége folytán a hadi tanács Görgey indítványára az oroszok előtt való feltétlen fegyverletételt határozta el, melyet Görgey aug. 13. Világosnál véghez is vitt. Erre Damjanich is késznek nyilatkozott a várat az oroszoknak átadni, föltéve, hogy egyetlen osztrák katona sem lesz a feladásnak tanúja, mire Schlick osztrák tábornok egész hadtestével a vár alól a szemhatáron túl visszavonult s Damjanich aug. 17. a 3800 főből álló várőrséggel *2 század orosz huszár* előtt lerakta a fegyvert. A vár így az oroszok, majd Haynau kezébe került, ki a 13 magyar vezért, köztük Damjanichot is okt. 6. kivégeztette. L. még *Aradi vértanuk.* V. ö.: *Gaál* Jenő, A. város és vmegye monografiája, Művelődéstörténet (Arad 1898); *Margitay* G. emlékiratai az aradi rémnapokból (Budapest 1890); *Márki* S., A. története; *Lakatos,* A. története (1881).

Aradáczi lecsapoló társulat, alakult 1891. oly célból, hogy Szerb- és Tótaradácz községek határaiban levő 2796 kataszt. holdnyi mély területről a vizet levezesse. Van 25·720 km. hosszú csatornája, 7·8 km. töltése és 1 szivattyútelepe. 1905 végéig befektetett építéstőkéje 144,000 K.

Aradáczi II. lecsapoló társulat. Alakult 1902. Nagybecskerek székhellyel oly célból, hogy az aradáczi határban 1928 kat. holdnyi területet lecsapoljon. 1905. év végéig befektetett építéstőkéje 48,147 K.

Áradás, mind az álló-, mind a folyóvizekben a vízszin emelkedése, l. *Árvíz.*

Áradási területek (alluviális területek), a folyók és a tenger hordalékából alkotott részei a szárazföldnek. Ilyen terület számos partvidék és folyók völgyei, nevezetesen a nagy lapályok a Jeges-tenger mentén (pl. Szibíria É.-i részének nagy része); Kínának termékeny lapályai; Mezopotámia; Afrika Ny.-i parti szegélye Zanzibártól D.-re Natálig; a Niger, Szenegal, Gambia és a Nilus deltavidéke. Amerikában is nagy területek tartoznak ide, pl. egész Florida. Az Á. a földnek legtermékenyebb részei.

Arad-Hegyalja. A Fehér-Körös és Maros vize között Erdélyből benyúló hegység szélén elterülő borvidék, amelyet Ménes-Magyarádi borvidéknek is neveznek. Talaja többnyire kötött, agyagos, a gránitnak, dioritnak, fillitnek stb. málladéka és törmeléke. Amerikai alanyú oltványok telepítésére kiválóan alkalmas s egyike azon borvidékeinknek, ahol a filloxera által elpusztított szőllőket legelőbb rekonstruálták. Szőllőoltványok készítése virágzó; itt vannak az állami amerikai anyatelepek és oltványszaporító telepek, Csála és Baraczka. Tulajdonképen két borvidék, még pedig a ménesi, amely kitünő vörös borairól és a magyarádi, mely kitünő fehér asztali borairól nevezetes. Szőllőfajtái a kadarka, mely jobb évjáratokban megaszusodik s ilyenkor készül belőle a világhírű ménesi aszú, azután a kék frankos, cabernet és oporto, a fehér fajták közül a bakator, amelyet itt ménesi rózsának neveznek s kitünő asztali szőllő, továbbá mustos fehér, apró fehér, mézes fehér, olasz rizling stb. A szőllőt többnyire szálvesszőre metszik s karikára kötik ki. (Ménesi karikás művelés.) A magyarádi fehér borok pezsgő készítésére is kiválóan alkalmasak.

Arad-hegyaljai keskenyvágányú mótorkocsiüzemű h. é. vasút (r. t.). Aradról indul ki és a boráról híres Arad-hegyaljai vidéken vonul keresztül. Érinti többek között: Glogovácz, Szabadhegy, Gyorok, Világos, Pankota községeket; elágazásán pedig Ménest, Baraczkát és Máriaradnát. Az egy méter nyomtávolságú vasút 57·6 km. hosszú. E vasutat 1906 november 30-án adták át a közforgalomnak; tényleges befektetési tőkéje 2.510,000 K.

Aradi, hajdan magyar falu, l. *Szerbaradácz.*

Aradi borvidék, l. *Arad-Hegyalja.*

Aradi és csanádi egyesült vasutak. Magyarország első helyi érdekű vasútja, az 1875. XLIV. t.-c.-kel engedélyeztetvén, a részvénytársaság

1.620,000 forint alaptőkével 1875 dec. 27. alakult meg. Az első 41 km.-t 1877 febr. 1. adták át a közforgalomnak. Azóta 1897-ig évről évre folyton növekedett a vasút hálózata. 1881. megnyilt a borosjenő-borossebesi vonal, 1884. az arad-csanádi, 1887. a szentanna-kisjenői, 1888. a borossebes-gurahoncz-jószáshelyi, ugyanekkor átalakították a 13·6 km. hosszú borosjenő-csermői iparvágányt közforgalmi vasúttá, 1895. a gurahoncz-jószáshely-nagyhalmágyi és 1896. a nagyhalmágy-brádi vonalat adták át a nyilvános forgalomnak. Az egész hálózat hossza 391·3 km. A részvénytőke 34.211,400 K, amiből 16.928,000 K törzs- és 17.283,400 K elsőbbségi részvény. A vonalak jellege síkpálya 6‰ legnagyobb emelkedéssel. Az A. 1894. vetette meg alapját az olcsó keskenyvágányú gazdasági vasutaknak, amelyek három vármegye területén 153 km. hosszban épültek ki és amelyeket az A. tartanak üzemben. 1906. egész hálózatán bevezette a személyforgalom emelése céljából *a mótorforgalmat,* amely a vasút egész forgalmát reformálta és jövedelmezővé tette. A részvénytársaság székhelye Arad. Az üzletet önálló igazgatóság kezeli.

Aradi gyűlés. 1135. (mindenesetre 1132—36 közt) II. Béla tartotta, hogy a rendektől segítséget nyerjen a lázadó Borics ellen. Felesége, Ilona, váratlanul felszólalt mindazok ellen, kik ura vakságának s a fölkelésnek okozói voltak; mire föllelkesült hívei 68 főurat a helyszínén lekaszabolták s őket, a nép hite szerint, a glogováczi öt halom alá temették. Pauler és Acsády elszigetelve állnak azon felfogásukkal, hogy ezt a gyűlést nem a mai Arad városban, hanem az ungi Arad faluban tartották volna 1132. A gyűlést a költők is megénekelték, így Czuczor (A., hősköltemény öt énekben, 1828); Perecsényi Nagy László (Az öthalmi tor) és Garay János (az Árpádokban).

Aradi prépostság, a világiak társaskáptalana volt Szt. Márton tiszteletére (Praepositura Sancti Martini de Orod). II. Béla 1135 táján alapította, de alapító oklevelének csak töredékei maradtak meg Imre király 1197. évi oklevelében, mellyel a káptalant megerősíti birtokaiban. Első prépostjának 1156-ból Primogenitust említik. A káptalannak 1552. történt elpusztulásáig 23 prépostja, 20 lektora, 14 kántora, 18 kusztosza és 110 mesterkanonokja ismeretes. Templomának alapjait a mai Arad Óvár-terén (s nem Glogováczon, mint rendesen írják) II. Béla tette le, de a remek bazilikát II. András felesége, Courtenay Jolánta 1224. fejeztette be. Ma már nyomai sincsenek. A káptalanban istenitéleteket is tartottak s levéltára 1552-ig a hiteles helyek közé tartozott. V. ö.: *Márki,* Arad története, I.; *Karácsonyi* J., Az a-i prépostság birtokai. (Délm. tört. és rég. társ. Évkönyve 1882).

Aradi várispánság, 1029 táján, Ajtony legyőzésével alakult s hérosz epominosza Szt. Istvánnak egyik híve, valamely Arad nevű vitéz. Az ispánság kiterjedt a Marosnak mind a két partjára. A hozzátartozó várjószágokból már II. Béla sokat ajándékozott az általa alapított aradi prépostságnak. II. András idejében pedig különösen a Csáknemzetségből való Miklós comes foglalta el a várjavak nagy részét. Első comese 1214-ből Kelemenös; az 1217. határozottan királyi várúl említett Aradnak külön, de már a prépostságtól függő comese volt még 1344., tehát akkor is, mikor az A. jelentősége már teljesen hátra szorult a vármegye mögött. (V. ö.: *Márki,* Arad története, I.)

Aradi vértanuk, az 1849 okt. 6-án kivégzett 13 honvédfőtiszt gyüjtőneve. Görgei azon tényével, hogy az osztrák hadsereg megalázásával Rüdiger orosz tábornok előtt tette le a fegyvert, a legnagyobb mértékben kihívta az osztrák hadvezérektől a megtorlás és boszú rettenetes művét. A cár csupán Görgeinek szerzett kegyelmet, az összes többi foglyokat ellenben Haynau báró táborszernagynak adta át, kinek külön is kegyelmébe ajánlotta a világosi kapituláció, valamint Komárom bevétele után foglyul esett honvédtábornokokat. A bécsi kormányban azonban kiveszett az irgalomérzet s környezetének (Grünne gróf, Schwarzenberg herceg stb.) boszútól lihegő befolyása alatt az ifjú császár maga felelte (aug. 26.) Paskievics hercegnek, hogy nincs kegyelem. A hadi törvényszék szept. 21—26. mint felségsértőket és esküszegőket golyóval (Kiss Ernő és Schweidel József tábornokok), illetőleg kötéllel (Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Aurél, Knézich Károly, Lahner György, Lázár Vilmos, Nagy-Sándor József, Leiningen Károly gróf, Pöltenberg Ernő, Török Ignác és Vécsey Károly gróf) való kivégzésre ítélte valamennyit, utóbb kegyelemből Dessewffy és Lázár büntetését is golyó általi halálítéletre változtatta. Az ítéletet okt. 6-án hajnalban hajtották végre s előbb a négy említettet a vár északi sáncárkában lőtték agyon, azután a többi kilencet végezték ki bitófán a vártól délre. Az aradi vérnapnak, mellyel országszerte a katonai rémuralom kora kezdődött, áldozatai az igaz ügy büszke tudatában, nemesen, bátran, nagy lelki emelkedettséget tanusító módon viselkedtek a halál előtt. Martirságuk napja bár nem törvényszerüleg, de hallgatólagos közmegegyezés alapján nemzeti gyászünnep napja lett, melyet 1903 óta a kir. kormány is megünnepel. Emlékszobrukat (Zala Györgytől) 1890 okt. 6. monumentális ünnepségek közt leplezték le, kivégeztetésük helyét pedig, melynek megvásárlására Barabás Béla buzgalmából tekintélyes nemzeti adomány gyűlt, melyazonban elégtelen volt, Arad városa 1910. megvette. Az A. nevének kezdőbetüit foglalta össze a kivégzés után állítólag egy osztrák tiszttől származó onomasztikon: «*Pannonia! Vergiss Deine Todten Nicht, Als Kläger Leben Sie.*» V. ö. *Varga* Ottó, Az A. albuma 1890.

Aradkövi (ezelőtt *Kuvin),* nagyk. Arad vm. aradi j.-ban, (1900) 1936 oláh lak.; u. p. és u. t. Gyorok. A. az Arad-Hegyalja tövében fekszik s régóta a vármegye legjobb bortermő községei közé tartozott; a filloxera pusztítása következtében szőllői sokat szenvedtek. Régi Kövi nevét csak legújabban nyerte vissza.

Áradmány, l. *Alluvium.*

Aradmegyei ármentesitő és belvizszabályozó társulat. Alakult Kisjenő székhellyel 1864. oly célból, hogy a Fehér-és Fekete-Körösnek Arad vármegyében fekvő árterületét az árvizektől mentesítse és róla a belső vizeket levezesse. Árterületének nagysága 133,883 kat. hold. Védőtöltéseinek hossza 142,478 m. A belső vizek leve-

zetében 87,200 m. hosszu csatorna, a töltésekbe ceilott 16 csőzsilip és 1 szivattyu telep szolgál. Telefonhálózata 113 704 km. hosszu. 1905-ig befektetett építési tőkéje 6.020,567·69 K.

Arad-temesvári vasút, l. *Magyar királyi államvasutak.*

Aradus v. *Arados*, a legészakibb föníciai város, a. m. O. Sz. ov, *Arvad*, *Arad*; sziklás szigeten. Tengerészei híresek voltak. A Seleucidák uralma alatt Tyrus és Sidon hanyatlása óta uralomra jutott, de a philippi csata után gyors hanyatlásnak indult. Koloniája volt *Amrit* (l. o.).

Arady *Zsigmond*, szobrász, szül. Aradon 1839. Eleinte mechanikát tanult a karlsruhei műegyetemen, később Becsbe került Gasser szobrász iskolájába, a 60-as években pedig Milanoba Tantardini műhelyébe. Az antik művek tanulmányozása céljából a 60-as évek közepén Rómába ment s onnan küldte haza 1865. első nagyobb művét, a *Busongó Rómá*-t. Ezt a pesti Képzőműv. Társulat kiállításán megvették. A. azután Milanoba, majd Velencébe költözött, ahol most is él. A legnagyobb megbízást szülővárosa, Arad juttatta neki: a szabadságharcban elesett honvédek síremlékét, amelyet 1869. fejezett be. A szabadságharc több jelesét is megmintázta, Kossuthot, Petőfit stb. Az előbbi a Szépművészeti Múzeumba került. A. stilusa a 60-as, 70-es évek klasszicizmusának bélyegét viseli magán.

Araeometer, l. *Areométer.*

Arafale, afrikai parti helység a Vörös-tenger nyugati partján. 1885 óta Eritrea olasz gyarmathoz tartozik.

Arafat, 80 m. magas szent hegy Arábiában, 3 órányira Mekkától, hol állítólag Mohammed imádkozott s hol évenként a hodzsa hónap kilencedik napján az egybegyült zarándokoknak hitszónokaitól tartanak. Hodzsa zarándokhónapot jelent.

Arafura-tenger, Ausztrália északi részén Új-Guinea, az Aru szigetek, Timorlaut, a Torres-út és a Timor-tenger között; az Indiai- és Nagy-oceánt kapcsolja össze.

Ara-Gava, folyó Japánban Nipon szigetén; Jeddo közelében rajta vezet át az a híd, melytől a japánok az összes távolságokat mérik.

Aragh (Pünkösd-sziget), az Új-Hebridák egyike a Csendes-oceánban, az é. sz. 15° 26′ és a k. h. 168° 10′ alatt; területe 743 km², 4500 lak. A szigetet 600 m. magas hegyek borítják; tengerpartja erdős és termékeny, egyetlen helysége Vaumarama.

Arago, 1. *Dominique François*, francia fizikus és csillagász, szül. Estagel-ben Perpignan mellett 1786 febr. 26., megh. Párisban 1853 okt. 2. Az École polytechnique tanítványa volt, 1805. a Bureau des longitudes titkárává lett. Biot-val és két spanyol tudóssal a Delambre- és Méchain-től Dunkerque és Barcelona között véghezvitt fokmérést a Formentera szigetig folytatta. Majorca szigetén tartózkodott, midőn a spanyolok a franciák ellen fellázadtak. Őt is elfogták, de megszökött egy Algeriába menő hajón. Ezt a hajót spanyol cirkáló hajó elfogta és A. ekként ismét fogságba került. Az algeriai dej felszólalására kiszabadult és Marseille felé indult. A hajó azonban Szardinia sziget partjára vetődött, honnan Algeriába menekült. Az időközben uralkodásra került új dej A.-t rabszolgának tekintette és tolmácsnak használta. Csak 1809. szabadult meg és mehetett Franciaországba. Észleléseit Recueil d'observations géodesiques, astronomiques et physiques cím alatt adta ki. A. ezután főleg fizikai vizsgálatokkal foglalkozott. Különösen a fényelmélet terén, hol Biot és Fresnel tudósokkal együtt vizsgált, a galvánizmus és mágnesség, a levegő súlyának meghatározása terén fontos vizsgálatokat végzett. 1809-ben a politechnikum tanárává lett. Ugyanez évben Gay-Lussac-kal egyetemben az Annales de physique et de chimie c. tekintélyes tudományos folyóirat szerkesztését vette át. A. hazájának politikai életében is élénk részt vett. Mint a képviselőtestület tagja az ellenzékhez tartozott. Az 1848-iki február havi forradalom az ideigl. minisztériumba hívta, hol először a belügyet, később még a hadügyet is vezette. Akadémiai szónoklatai a maguk nemében kitünőek. Műveinek teljes gyüjteményét Barral adta ki Párisban 1854—1862-ig, 17 kötetben (2. kiad. 1865). Németre fordította Hankel (Leipzig 1854—1860, 16 kötetben). Perpignanban 1879. Aragonak szobrot emeltek. V. ö. *Audigaune:* François A., son génie et son influence (2. kiad. 1869). A. *Emlékbeszédei.* Ford. Császár Károly és Kont Gyula. Budapest 1879.

2. *A.*, *Emanuel*, A. Dominique legidősb fia, szül. Párisban 1812 aug. 6., megh. u. o. 1896. Mint ügyvéd élénk részt vett az 1848 februáriusi forradalomban, a köztársasági kormánynak követe volt a berlini udvarnál, de az 1851 dec. 2-iki államcsiny után visszavonult a közélettől. Ő védte 1867. azt a Berezovszky nevű lengyelt, ki Párisban a cárra lőtt. 1870. a nemzeti védelem kormányának tagja, utóbb képviselő, majd szenátor, 1880—1894. berni követ volt.

3. *A.*, *Etienne*, Dominique öccse, szül. Perpignanban 1802 febr. 9., megh. Párisban 1892 márc. 5. Technikai tanulmányainak befejezte után az akkori szabadelvüekkel a karbonarizmushoz csatlakozott, s egészen az irodalomnak élve, jobbadán másokkal együtt (pl. Balzac-kal) vígjátékokat, vaudevilleket írt. Részt vett a juliusi forradalomban. Mint a párisi Vaudeville szinház igazgatója 1840. megbukott. Az 1848 februári forradalomban a posták igazgatását bizták rá. A júniusi fölkeléskor kompromittálva levén, Belgiumba menekült. Ott irta hét énekből álló költeményét: Spa, son origine, son histoire, ses eaux, ses environs et ses jeux (Brüsszel 1851), mely legjobb művei közül való. Az 1851 dec. 2-iki államcsiny után a francia kormány közbelépésére Belgiumból is kiutasították. 1859. visszatérhetett. A császárság bukása után rövid ideig nemzetgyűlési képviselő volt, de nemsokára visszavonult a magánéletbe. 1878. az École des beaux arts levéltárosa, majd a Luxemburg-múzeum igazgatója lett.

4. *A.*, *Jacques*, Dominique öccse, szül. Estagelben, 1790 márc. 10, megh. Braziliában 1855. Mint rajzoló részt vett 1817—20-ig a Freycinet vezetése alatt állott földkörüli expedicióban. Majd Bordeauxban és Toulouseban szépirodalmi lapokat adott ki, írt vaudevilleket, költeményeket és regényeket, s volt két évig szinházigazgató is

Rouenban, de megvakulván, kénytelen volt félrevonulni. Nagy utazásáról szólnak e munkái: Promenade autour du monde (Páris 1822, 2 köt., atlasszal), Souvenir d'un aveugle. Voyage autour du monde (1838, 2 köt., képekkel). Magyarban megjelent Arago és Vermond: *Az ördög naplója.* Ford. Egressy Benjámin (Budapest 1879). Még vak létére is elment 1849. egy aranyásó társasággal Kaliforniába, de társai Valparaisoban magára hagyták, mire visszatért Franciaországba, megírta kalandja történetét és ismét elutazott Braziliába, ahol utólérte a halál.

Aragon, 1. ország, l. *Aragonia.* — 2. *A.*, az Ebrónak baloldali mellékfolyója Spanyolországban, a Pireneusokban a Somport-hágó D.-i oldalán ered; legnagyobb mellékvize az Arga; 160 km. hosszú; Milagro közelében torkol.

Aragona, város Girgenti (ettől 15 km.-re) siciliai tartományban, vasút mellett, (1901) 14,215 lak., mandulatermeléssel; közelében a Maccalubi nevű iszapvulkánnal és kénbányákkal.

Aragonia (Aragon), egykor önálló spanyol királyság, ma spanyol tartomány, királyság címmel (el reino de Aragon), 47.391 km² területtel s (1900) 912,711 lak., Franciaország, Navarra, Ó- és Új-Castilia, Valencia és Katalonia közt. Három tartományra oszlik, ezek: Saragossa, Huesca és Teruel (l. ezeket). Az aragon ember gyűlöl minden idegent s ravasz, boszúvágyó, kegyetlen s vakbuzgó természetü. Hazaszeretete nagy, a szabadságért nemesen lelkesedik, személyes bátorsága kiváló, nagy akaraterejű s önmegtartóztató. A férfiak magasak, vitéz katonák, jó vadászok, a nők szép termetüek, fekete szemüek, sűrű hajuak.

Története. A római uralom megszünése után A. a nyugati gótok birtokába jutott, a VIII. sz.-ban az araboké lett, utóbb Castiliával együtt keresztény uralom alá került. Az első aragon gróf Azenar volt, a királyi címet először Ramiro vette föl. II. Alfonz alatt 1162. A. és Katalonia egyesült. A. ily módon a Pyreneusi félsziget második keresztény hatalmává lett. V. Alfonz Nápolyt és Siciliát egyesítette A.-val. II. Ferdinánd, Izabellának, a castiliai trón örökösének férje, Granada meghódításával az összes Spanyolország ura lett. A. további történetét és alkotmányát l. *Spanyolország.*

Aragoniai, 1. *Beatrix,* Hunyadi Mátyás király neje, l. *Beatrix.* — 2. *A. János,* bibornok, Ferdinánd nápolyi király fia, Beatrix magyar királyné testvére, szül. 1463., megh. Rómában 1485 okt. 17. 1477. kapta meg a bibornokságot, 1480. az esztergomi érsekséget adományozták neki, de minthogy elődе, Beckensloer még életben volt, A. csak adminisztrátori címen birta azt egész haláláig. V. ö.: *Ráth* György, A. János, Századok 1890.

Aragonit, karbonát *ásvány,* szénsavas mész, ($CaCO_3$), dimorf anyag egyik ásványmódosulata; a másik a *kalcit.* Ez hatszöges, az A. rombos rendszerbeli. Kristályai v. oszloposak v. pedig tűalakuak; gyakoriak az oszloplapok szerint összenőtt többszörös ikrek, olyanforma külsővel, mintha hatszöges oszlopok volnának. Az A. rostosan, gömbösen, kéreg módjára, azután ágas-bogasan is terem. Színtelen, fehér, sárgás, vöröses, zöldes, ibolyaszínű; üveges, kissé zsírfényű, átlátszó v. áttetsző. A lángban kissé megduzzad és apró durva szemekké vagy porrá hull szét, míg a mészpát a lángban nem hull szét. Keménysége 3·5—4, valamivel tehát keményebb a mészpátnál; hasadása több irányban mutatkozik, de sehol sem tökéletes. Fs. 2·9—3. Kristályait leginkább tömeges kőzetek, nevezetesen bazaltok közt, azután pedig ércteléreкben találják. Hazánkban ércterekben gyönyörű kristályok és kristálycsoportok találhatók Úrvölgyön (Zólyom vm.), Dognácskán (Krassó-Szörény vm.), Nagyalmáson (Kolozs vm.), Rodnán (Beszterce-Naszód vm.) és Offenbányán (Torda-Aranyos vm.). Nagyon szépek a Leogangból (Salzburg) s Tarnowitzból (Szilézia) valók. Az úrvölgyieken gyakori a paramorfizmus (l. *Álalakuság).* Igen nagy és szép kristályok teremnek Siciliában kénnel együtt márgában (Girgenti, Caltanisetta). Nevezetesek még a spanyolországiak Aragoniából, Udine és Valencia vidékéről, továbbá a tiroli rézvegyülettől kékeszöld színű vaskos formájú A.-ok, melyeket vázáknak stb. meg is szoktak munkálni. Változatait l. *Borsókő, Forráskő, Örvénykő, Vasvirág.*

Aragotit (ásv.), rombosrendszerű szénhirogén New-Almadenról (Kalifornia).

Aragua, venezuelai állam, amely magában foglalja az ugyanily nevű, a Los Teques- és Valencia-tó közt fekvő, kávét bőven termő vidéket. D. felé a Llanokig nyúlik. Székhelye La Vitoria (8000 lak.).

Araguaya (Rio Grande), Braziliának 2200 km. hosszú folyója, mely Matto-Grosso s Goyaz államokat választja el egymástól São João des Duas-Barrasnál a Tokantinsba szakad. A Serra Cayapon ered, két ágra oszolván, alkotja az egészen sík és lakatlan 340 km. hosszú s 130 km. széles Bananal szigetet. Hajózható mintegy 1200 km. hosszúságban. Nagyobb mellékfolyója jobbról a Rio Cayapo és az aranyat hordó Vermelho, balról a Carajas. Castelnau kutatta át egész hosszában.

Aragva (Aragvi, az ókori Aragos), a Kur baloldali mellékfolyója az orosz Kaukázusban; völgye a fő közlekedési vonal a kaukázusi Tiflisz és az európai Vladikaukáz között. 110 km. hosszú, Mzketha falu mellett torkol.

Arain, a földbirtokosok nagy kasztja Elő-India ÉNy.-i részében.

Arais *(El-A., Larais),* kikötőváros Marokkóban, 70 km.-nyire Tangertől az Ued el Khusz torkolatánál mintegy 5000 lak. A behozatal értéke (1907) 259,657, a kivitelé 105,397 sterling font. A. a libiai Lix (melyet Scylax periplusa említ) helyén áll, míg vele szemben volt a pún, később római Lix; ez utóbbinak rómjait a bennszülöttek Semznek hívják.

Arak, kisk. Moson vm. magyaróvári j.-ban, (1900) 263 magyar lak.; u. p. Halászi, u. t. Hédervár.

Arak v. *arrak,* színtelen v. gyengén sárgásszínű szeszes ital, mely Elő- és Hátsó-Indiában és Jávában rizsből és kókuszpálma nedvéből készül.

Arakacsa (növ.), l. *Arracacia.*

Arakan *kerület,* a brit-indiai Alsó-Birma provinciának legészakibb kerülete; majdnem egész területét az Arakan Yoma (l. o.) hegység borítja, csak a tengerparton van mocsaras lapály, ahol rengeteg mennyiségű rizst termelnek. Területe 37,600 km², lakosainak száma 671,900. Fontos kiviteli cikkek a rizsen kívül a dohány, gyapot,

[illegible] ekkor, a hegyvidékekről vas, szén, petróleum és sok ipari feldolgozásra alkalmas fa-anyag. Őslakói a rackhaing v. mug törzs, közeli rokonai a birmaniaknak; magas műveltségű, írástudó nép, kultúrája indiai eredetű. Kr. u. 630 körül vették át Ceylonból a buddhizmust s ennek [illegible] a [illegible] mutatja, hogy ettől [illegible] éveket. 1000 körül érte fény korát, azután hanyatlik, önállósága elvesz, hosszú [illegible] alattvalója mignem 1826. angol fennhatóság alá került. Fővárosa a *Akyab*, az A.-folyó [illegible] egy szigeten épült, 3800 lak. De-[illegible] jó kikötő.

Arakanga, ara-papagály, l. *Papagályok*.

Arakan-templom, l. *Amarapura*.

Arakan Yoma, hegység, a hátsó-indiai hegy-[illegible] egyik tagja, meg pedig mészkőzónája. Szabályos alakú, szép párhuzamos gerincekből áll s könnyed ív alakjában szegélyezi a félsziget Ny.-i partját, az Iravadi torkolatáig, ahol elönti a tenger, de nem szűnik meg, hanem mint tenger-alatti lánc folytatódik tovább s ismét előbukkanik az Andaman és Nikobar-szigetekben. Legnagyobb része üledékes mészkövekből áll s jellemző, hogy az eocén-mészkő egészen európaias jellegű nummuliteseket tartalmaz. Legmagasabb csúcsa a *Liklang*, 3300 m. Hágói nehezen járhatók. Az egész hegységet zárt őserdő borítja, gazdag széntelepei, petróleum- és nafta-forrásai vannak. A Ny.-i partok mentén fiatalkori vulkánosság kíséri.

Arakás, l. *Alagöz*.

Arakcsejev, *Alexej Andrejevics*, gróf, orosz tábornok, szül. 1769., megh. 1834 máj. 3. 1792-ben szervezte az orosz tüzérséget s 1796. Pétervár parancsnoka lett. Túlságos szigorusága miatt 1798. [illegible]átották, de 1799. újra belépett a tényleges szolgálatba és Pétervár katonai kormányzójává, 1807. tüzér-tábornokká, 1810. pedig az államtanács tagjává lett. Kiváló érdemeket szerzett a tüzérség tökéletesítése által. A puszta területek benépesítése végett több katonai gyarmatot létesített, de a parasztokkal szemben gyakorolt kíméletlen bánásmódjával lázadásokat idézett elő, amelyeket csak vérontással lehetett elnyomni. 1825. Miklós cár nyugalomba küldvén, falusi birtokára vonult vissza. Halála előtt egy évvel alapítványt tett, azzal a céllal, hogy ez 1925-ig két millió rubelre növekedvén, ezzel az összeggel I. Sándor cár legjobb életrajzát jutalmazzák. Azonkívül Novgorodban hadapródiskolát alapított.

Arakh, a csőszök és szolgák kasztja Elő-Indiában.

Arakhtu, egyik legnevezetesebbje azon csatornáknak, melyek Babilóniát keresztül-kasul járták.

Árak kiegyenlítése, l. *Arbitrázs*.

Áralakulás, l. *Ár*.

Aral-Dengisz, az Aral-tó (l. o.) neve a kirgizeknél.

Aralia *L.* (növ.), az Araliacea-család génusza, melynek 30 faja az északi félgömbön van elterjedve. Többnyári fű vagy faalakú cserje, egyszerű vagy összetett levelekkel, apró, ernyős, fürtös virágokkal s bogyóalakú csonthéjas terméssel. Több faját mint szép dísznövényt termesztik. Az *A. spinosa* (L. angelikafa, a kertekben gyakran *A. japonica* néven) észak-amerikai, szára 3 m. magas, tövises, levele szép nagy, többszörösen összetett. Szabadban is kitelel, de télen be kell takarni vagy kötözni. Az *A. cordata* Thunb. (hegyi v. bogyós angelika) Japánban, gyökere meg a fiatal szára jóízű főzelék. Az *A. nudicaulis* L. tőlevele hármasan összetett, szára levéltelen; gyökere «északamerikai sassaparilla» néven, mint az igazi sassaparilla használatos.

Aralia-bél, az *Aralia papyrifera* (most: *Tetrapannax papyrifera*) Formosa-szigetén vadon termő növény, melyből az úgynevezett kínai rizspapiros készül. Erre a papirosra festik a kínaiak az ismert vízfestményeiket (gouache-képek); nálunk művirágokat készítenek belőle és azonkívül a grafikai technikában, valamint különböző tárgyak beburkolására is használatos.

Aral-kaspi síkság, l. *Turáni alföld*.

Aral-tó (kirgiz nyelven Aral-Dengisz, a. m. szigettenger). Ázsiának második, a földnek harmadik nagyságú tava. Az ó-korban Oxiana, a középkorban K huarism néven ismerték. Első ismertetője Zemarchos, II. Justinianus bizánci császár követe volt, aki 659. a török khagántól visszamenet az A. mentén vette útját. Később az arabok, majd 1742-től az oroszok tanulmányozták. Területe a 2517 km²-t kitevő szigetekkel együtt 67,962 km², tengerszín feletti magassága 48 m. Közepesen csak 15 m. mély, de egészen közel a Ny.-i partjához eléri a 68 m.-t, míg DK.-i partjain a 10 m. izobath vonal nem egyszer 60 km.-re távozik a parttól. Számos szigete közül a cári szigetcsoport *Nikolaj* nevű szigete a legnagyobb és legértékesebb. É.-i partját a benyúló félszigetek elég jól tagozottá teszik. Két nagy folyó, az *Amu darja* és a *Szir darja* táplálja; látható lefolyása nincs. Halban gazdag, de sikér vize a hajózásra nem alkalmas. Rendkívül tiszta vizű tó, hőmérséklete lefelé igen gyorsan csökken, egy forró juliusi napon pl. a felszínen 26·8° C, 5 m. mélységben 11° C. A hőmérséklet csökkenése nem egyenletes, a 10 m.-nél nagy ugrás észlelhető. Feltűnő sajátsága a tónak rendkívül csekély sótartalma (1·05%). A tó partjainak morfológiai kialakulását, valamint a tó vízmennyiségének sokat vitatott ingadozását gondosan tanulmányozta Berg L., s az utóbbi okául 1. a folyók által hordott rengeteg

Aralia.

iszapot (pl. a Szir darja deltája 50 év alatt 35·7 km.-t, évenkint 97·1 m.-t nőtt); 2. a folyók vízmennyiségének periódusos ingadozását; 3. a csapadék és párolgás évi eloszlását, végül 4. a Brückner-féle 30 éves klima-periódust jelöli meg. Keletkezésére nézve az A. maradványos tó, darabja annak a régi tengernek, amely a szarmata korban Bécstől a Tiensanig terjedt.

Irodalom. Az aral avi expedició tudományos eredményei; Friedrichsen M., Der Aral-See nach L. Bergs Forschungen, Peterm. Geogr. Mitteilungen 1903, az A. 1 : 200,000 térképével; Woeikof A., Der Aralsee und sein Gebiet nach den neuesten Forschungen, Peterm. Geogr. Mitteilungen 1909.

Aralu, az alvilág neve a babiloniak- és asszíroknál; egy másik neve volt *ircitum la tairat*, vagyis «az ország visszatérés nélkül». Kapuja nyugat felé nézett és minden belépőnek bizonyos törvényeknek kellett magát alávetnie, amelyeknek pontos megtartására a kapu őre szigoruan ügyelt. Kapukkal ellátott hét fal vette körül az alvilágot; közepén palota állott, ahol a pokol istenei gyakorolták félelmes hatalmukat. Ez istenek közül Allátu (l. o.) istennő volt a legfőbb.

Aram (ejtsd: érem), *Eugen*, Bulwer ugyanilyen c. regényének hőse. Szül. Ramsgillben (Yorkshire) 1704-ben; kertésznek a fia volt, s tudós iskolaigazgató lett; egy kelta-angol-latin-görög-héber szótár kidolgozását kezdte meg, de mert állítólag féltékenységből megölt egy Clark nevű vargát, 1759. felakasztották. Thomas Hood, The dream of Eugene A. c. költeményéhez is az ő sorsa szolgáltatta az anyagot.

Aram, l. *Aramea.*

Áram, l. *Elektromos áram.*

Árám, az örmény nemzeti fejedelmek egyik legnevezetesebbike volt. Kr. e. 1300-ban élt. Neveről vitézségéért nevezték el az örményeket a görögök armenos (örmény) és az országot Arménia névvel.

Áramátalakító, l. *Transzformátor.*

Aramea (Aram), az ó-testamentumban Elő-Ázsiának az a része, amelyben az A.-i nyelvet beszélték, azaz a görögök Szíriája és Mezopotámiája. A tulajdonképeni A. pedig Szíria, Damaszkusz fővárossal, ellentétben Aram Naharajimmal (a két folyó közti Szíriával). A leghatalmasabb A.-i állam Aram Zoba volt, amely ellen Dávid szerencsésen harcolt.

Áram egysége, l. *Elektromos mértékegységek.*

Áramelágazás, l. *Elektromos áram.*

Áramelosztási rendszerek, l. *Elektromos vezetékrendszerek.*

Áramerősség, l. *Elektromos áram.*

Arameus nyelvek, a sémi nyelvek (l. o.) ÉNy.-i ágához tartozó nyelvcsalád. Arameus néptörzsekkel már Kr. e XIV. sz.-ban találkozunk az asszír-babilóniai emlékeken, mint a Mezopotámiával nyugaton határos sivatagban kóborló nomádokkal. Majd itt-ott rövid életü kis államokat is alkotnak. Az asszír-birodalomban mindinkább érvényesülve, az asszír nyelvet a közhasználatban az A. nyelv váltja fel; míg a perzsa uralom idején az A. nyelv már Elő-Ázsia nemzetközi nyelvévé lesz és a hivatalos érintkezésben ú. m. a műveltségi életben is előkelő állásra emelkedik. Hasonló jelentősége volt az A.-nek Egyiptomban is a perzsa hódoltság idejében, melyből nagyszámú papyrus-okirat maradt fenn arameus nyelven; ezek közt a legnevezetesebbek a Kr. e. V. sz.-i zsidó körökből származó és csak néhány évvel ezelőtt felfedezett *elefantine*-i arameus papyrus-iratok, melyek a nyelv- és történettudományra egyenlő fontossággal birnak. Régi epigrafiai emlékei az A.-nek némely feliratokban is fennmaradtak; legújabban Pognon fedezett föl történelmileg fontos feliratokat. Az A. nyelvi jellegük tekintetében két csoportra oszolnak: a nyugatira és a keletire. 1. A nyugati csoportot leginkább a Palesztina területén, a zsidók közt megtelepedett nyelvjárás képviseli, a zsidó-arameus, melyet irodalmi alakban az ó-testamentom arameus szövegei (Genes. 31 : 47 Jerem. 10 : 11 Dán. 2 : 4. 4—7 : 28 Ezra 4 : 8—6 : 18. 7 : 12—26) mutatnak; továbbá a Targum (l. o.) név alatt ismeretes bibliafordítások, valamint a jeruzsálemi talmud. Krisztus idejében e nyelvjárás volt divatban Palesztinában. Ide tartozik még a *szamaritánusok* (l. o.) dialektusa, mely bibliafordításukban és vallásos irodalmukban maradt reánk. A nem zsidóktól eredő emlékek közül nevezetesek a palmirai, nabateus és szinai feliratok, úgymint (palesztiniai szír) nyelvjáráson írt keresztény irodalmi emlékek: egy palesztiniai aram. evangeliumfordítás, továbbá liturgiai, részben Egyiptomból is eredő szövegek. — 2. A keleti csoporthoz tartozik az A.-nek Babilóniában használt módja, mely különösen a *babiloni talmudban* és a *mandeus* szekta irodalmában maradt fenn. E csoport legfontosabb hajtása azonban az északmezopotámiai *szír* nyelv; irodalmi művelésének központja Edessa városa volt, a kereszténység első századaiban a műveltség székhelye a keleti kereszténység számára. Az arabok hódítása a keleti A.-et is kiszorította az élő használatból, s a szír nyelv most már csak mint egyházi nyelv van használatban. V. ö.: *E. Kautzsch*, Grammat. d. biblisch-aramäischen Sprache (Leipz. 1884); *H. L. Strack*, Grammatik d. biblisch-aramäischen (4. kiad., Leipz. 1905); *Levy*, Chaldäisches Wörterbuch über die Targumin (2. köt., Leipz. 1865—68). Egyéb irodalmát l. *Szír nyelv* és *Szamaritanusok.*

Arameusok, a bibliában azokat a népeket jelöli, amelyek Szíriában, Mezopotámiában és É.-on a Taurus völgyeiben, meg a Tigris felső részének lapályain éltek. A görögök később az A.-at *szíroknak* nevezték. Az arameus tartományok közül különösen kiemelendők: *Aram Dameszek*, amelynek Damaszkus volt a fővárosa, és *Aram Naharajim*, az egyiptomi feliratokon Naharina, amely Mezopotámiával azonos.

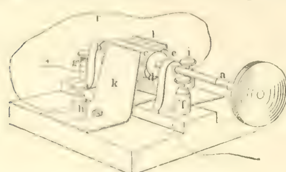
Áramfordító, pachytróp v. girotróp az a készülék, mellyel az áram irányát tetszés szerint megfordíthatjuk, az áramkört nyithatjuk v. zárhatjuk. Az *1. ábra* a Pohl-félét tünteti fel, ahol *A* deszkán higanyt tartalmazó hat *b, c, d, e, f, g* csésze van; *d* össze van kötve *g*, *c* pedig *f* csészével. A három karú két fémkengyelt *q* üvegrúd köti össze. A kengyelek *l* és *o* karaja *b* és *e* csészébe nyúlik, melyhez galvántelep sarkdrótjai vannak kötve; ekkor a *g* csészétől az áram *r* vezetékben a nyíl irányában *f* csészéhez jut. Ha azonban az egészet átfordítjuk, hogy *m* és *p* kar *c* és *d* csészében levő higanyba mártódjanak, akkor az áram

r vezetékben ellenkező irányban kering. A *2. ábrán* látható hasonló készülék Ruhmkorff szerint egy szigetelő hengerből áll, melyre ellenkező oldalon két *k* és *l* sárgaréz duzzadék van erősítve; egyik a két részből álló s a hengeren át nem érő

1. ábra. Pohl-féle áramfordító.

a b tengely *a* részével, másik *b* részével van vezetőleg összekötve. A tengely két része sárgaréz csapágyak utján *f* és *g* szorítókkal van összekötve, melyekhez az áramforrás vezetéken iktatjuk, míg a *h* és *i* szorítók közé az *r* vezetéket kapcsoljuk. Utóbbi szorítók vezetőleg vannak

2. ábra. Ruhmkorff-féle áramfordító.

összekötve *k* és *l* sárgarézlemezekkel, melyek a hengerre nyomódnak. Ha most a hengert úgy fordítjuk, hogy *d* duzzadék *k* lemezzel, *e* pedig *l*-lel érintkezzék, akkor az áram *gbelirhkdaf* úton kering; ha pedig a hengert úgy fordítjuk, hogy *d* és *l*, azután *e* és *k* érintkezzenek, akkor az áram iránya megváltozik. Az ilyen és más szerkezetü készülékeket az elektrotechnikában átkapcsolóknak nevezik.

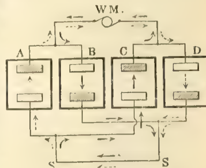
Áramgerjesztés, *indukció.* Ha mágnestérben az áramvezető úgy mozog, hogy a mágnesi erővonalakat átszeli, akkor a vezetőben áram gerjed: indukálódik. Ilyen módon gerjed áram pl. a dinamókban. Áram gerjed azonban akkor is, ha mozgás nincs is, de mágnestér képződik v. eltünik, vagyis erőssége maximum és remanens mágnesség között változik; ilyen módon gerjed az áram pl. a váltakozó áramú transzformátorokban. A mágnesi indukció harmadik módja, ha a mágnestér erősödik v. gyengül; pl. az erősségében váltakozó egyenárammal mágnesezett telefon indukciós tekercsében. Általában, ha erővonal-számváltozás van, áram gerjed a vezetőben. Ugyanígy lehet gerjeszteni áramot áramvezetővel is, ha abban a megadott módok szerint áram kering, illetőleg változik. (L. *Dinamógépek, Transzformátorok, Telefonok*, stb).

Áramgyüjtő v. kollektor, kommutátor, az egyenáramú dinamogépeknek az az alkatrésze, melyhez az armaturában gerjedt áramok folynak s onnan az áramszedő kefék kijuttatják az áramot a külső áramkörbe; a kollektor a váltakozó áramot egyszersmind egyenáramra is változtatja, azért nevezik még másképen kommutátornak is. (L. *Dinamógépek*).

Áramhenger (szolenoid), l. *Mágneses indukció.*

Áramhullám, váltakozó áramnál az a görbe, mely az áramerősség vagy a feszültség változását tünteti fel egy periodus alatt; legegyszerübb esetben ez a görbe sinus-vonalat képez. Vannak komplikáltabb görbe alakok is, melyeket mint különböző hosszuságú sinus alakú áramoknak egymásra való elhelyezését képzelhetjük.

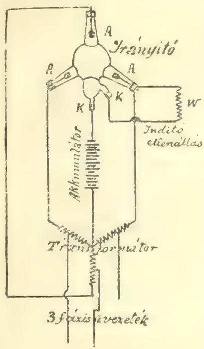
Áramirányító, készülék váltakozó áramnak egyenáramra való alakítására; ilyen irányító tkp. minden egyenáramú dinamo kommutátora. Eltekintve attól az eljárástól, mikor a rendelkezésre álló váltakozó árammal mótort táplálunk, amely aztán egyenáramú dinamót hajt, a *meglévő* váltakozó áramnak *egyirányuvá* alakítására kétféle eljárás használható. Lehetséges, hogy

1. ábra.
Áram útja az irányító cellában.

abban a pillanatban, mikor az áram irányát változtatná, mindig megfordítjuk (kommutáljuk) úgy, hogy a vele táplált készüléken (pl. ívlámpán) mindig ugyanazon irányban halad át. Ez az elve a *Pollack*-féle irányítónak, amely tehát nem más, mint egy kommutátor, amelyet az illető váltakozó árammal táplált synchion mótor hajt. Vagy pedig az áramkörbe olyan készüléket iktatunk, amely csak egy bizonyos irányú áramot enged át, az ellenkezőt nem. Ilyen készülékek az *aluminium-cella* és a *higany-gőz irányító.* Az előbbi alkalmas sóoldatba (pl. timsó-oldatba) merülő aluminium- és ólomlemezből áll. A cellát először *formálják*, t. i. az aluminium → ólom irányában egyenáramot vezetnek át rajta, ezáltal az aluminium anód oxidréteggel vonódik be, amelynek az a sajátságos tulajdonsága van, hogy a mondott irányú áramot többé nem engedi át, míg az ellenkező irányuval szemben alig van ellenállása. Az így formált cella tehát úgy működik, mint egyoldalra nyíló szelep, váltakozó áram körébe kapcsolva, annak csak egyik löketét bocsátja keresztül. Az *1. ábrán* látható kapcsolással azonban mind a két löketet ki lehet használni. *WM.* jelenti ott a váltakozó áramot szolgáltató dinamót, *A, B, C, D* négy aluminium-cellát, benne a vonalkázással jelzett aluminium- s vele szemben álló ólomlapokkal. A nyilak irányát követve, meggyőződhetünk arról, hogy az *SS* vezetőt az áram mindkét lökete egy irányban járja át. A *Cooper-Hewitt*-féle higanygőz-irányító a lehetőségig légritkított üvegedényből áll, amely három grafitból készült anóddal és egy higannyal borított katóddal van ellátva. Ezen a légritkított (ill. az árammeleg folytán elpárolgó higanygőzzel

telt) edényen az áram elektromos-ívet alkotva halad át és pedig már 12—14 volt feszültségnél, ha a higany katód, ellenben csak több száz voltnál, ha anód. (A gázokban történő elektromos áramlásnál a két elektród mindig lényegesen különböző viselkedést mutat, így a közönséges elektromos ívnél is.) Eszerint ez az irányító is egyoldalra nyiló szelepként működik. Rendesen háromfázisú váltakozó áramhoz használják, amikor a három fázist a három anódhoz kapcsoljuk, míg a semleges pont egyrészt s a katód másrészt az egyenáramú áramkör hozzákapcsolására való (*2. ábra*). Ennek az irányítónak hatásfoka függ a leadandó egyenáram feszültségétől; átlagban 80%. Habár ebben az átalakítóban semmiféle forgó rész nincs, mely kopásnak volna alávetve, mindazonáltal az üveglombik idővel mégis hasznavehetetlenné válik, mert benne a légritkított tér (a vacuum) megváltozik, de ezer használati óráig is eltart; átlagban élettartama 600 óra; a gyár azonban a lombikot ráfizetéssel újjal cseréli ki. A készüléket a Westinghouse társaság hozta forgalomba s használják oly helyeken, ahol csak váltakozó áram áll rendelkezésre, de egyenáramra is szükség volna, pl. akkumulátorok töltésére, vetítő lámpákhoz, Röntgen-készülékekhez stb. A készüléket normálisan 105—120 v. 200—240 volt váltakozó áramra készítik; az egyenáramú feszültség normálisan 10—120 volt, az egyenáramú áramerősség pedig 3—30 ampère között változhat a különböző tipusok szerint. V. ö.: *Straub*, Elektrotechnika VI. rész. L. még *Ventilcsövek*.

2. ábra.
Higanygőz-irányító kapcsolása.

Áramirányjelző, az a készülék, mely megmutatja, hogy az elektromos áram mely irányban kering; például, hogy egy akkumulátor-telep töltődik-e v. kisül. A készüléket tengely körül forgatható mágnesrudacska képezi, s e körül elhelyezett menetekben áram kering; a mágnesrúd jobbra v. balra tér ki, aszerint, amilyen irányban az áram kering.

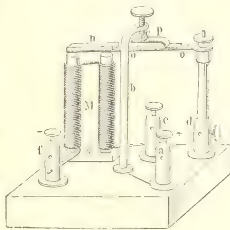
Áramkör, l. *Elektromos áramkör*.

Áramlás, konvektiv, l. *Konvektiv áramlás*. — *Földrajzi jelentését* l. *Tengeráramlatok*.

Áramlati térkép, a vizek, így többek között a nyilt tenger áramlásait ábrázoló térkép. Ezen térképekről azt olvassa le a tengerész, hogy hajójának a kitűzött időben remélhetőleg meddig kell jutnia a térképeken vázolt helyeken. Ily fajtájú térképeknek egyébiránt tudományos céljuk is van. Vannak olyan Á.-ek, melyek a tenger partvidékein mutatkozó apályt és dagályt, vagyis a *tengerjárást* ábrázolják. A német birodalmi tengeri hivatal pl. évente kiadja a tengerjárás táblázatait, melyek tizenkét lapon illusztrálják az Északi-tenger apályának s dagályának áramlásait. Ezeken az Á.-eken a víz mozgásának irányát az áramlás irányát mutató nyilak jelzik; mélységjelző számokat nem igen szoktak rajtuk alkalmazni. Ellenben a hidrotechnikusok számára készült Á.-en, melyek a szárazföld folyóvizeit ábrázolják, a folyó váltakozó mélységei híven fel vannak tüntetve; az áramlás iránya különben is ismeretes. Ezeken az Á.-en különösen arra kell ügyelnünk, hogy a mélység-adatok melyik tengernek szintjére vonatkoznak.

Áramlati vonalak v. görbék, az állandó áramlásban levő folyadékrészecskék mozgását jelző vonalak. Ha a súrlódás (pl. laza talajban) a mozgást igen lassuvá teszi, akkor ezek a vonalak az egyenlő nyomás alkotta felületekre (szintfelületekre) merőlegesek.

Árammegszakító szabályosan szakadozó elektromos áram előállítására való; önműködő megszakító a Wagner-féle kalapács; az áram az áramforrásból *a* szorítóhoz, azután a *b* sárgaréz oszlopon, *c* platina csúcson, *p* rugón *d* oszlophoz folyik, ahonnan egy dróton a főtekercshez árad; innen visszatérve *e* oszlopon át az *M* elektromágnes dróttekercsein keresztül folyik, azután *f* szorítón vissza az áramforráshoz jut. Amikor az áram *M* tekercsen végig-árad, a vasmagot erős mágnessé változtatja, s ez magához vonzza az *oo* rugón levő *n* vasmagot, s az áram *c* pontnál megszakad. Minthogy áram nem kering, a mágnes hatása megszünik, az *oo* rúgó visszapattan; de ekkor ismét zárja az áramkört s így a játék szaporán ismétlődik. A közönséges elektromos csengettyű is így működik. *Ruhmkorff*-induktorokon használatos még a *higanyos*, a *turbina* és *Wehnelt*-szaggató.

Wagner-féle kalapács.

Árammeleg, az elektromos vezető ellenállása következtében meleggé átalakult elektromos energia, másképen Joule-féle melegnek is nevezik.

Árammérleg, Thomson W. szerint az áramerősség mérésére való (a gyakorlatban most már alig használt) készülék, melynek mérlegszerű szerkezete van; áramvezető tekercsekből s mm.-re beosztott léptékből áll, s ezen eltolható súly van, melynek állásából számítással kell az áramerősséget megállapítani.

Árammérő, ampère-méter, az áramnak elektromágnesi vagy hőhatásán alapuló az a készülék, mellyel valamely áramkörben keringő áramnak

erősséget megmérhetjük s tapasztalati (empirikus) alapon beosztott lépteken közvetlen, v. bizonyos tényező tekintetbevételével, az áramerősséget leolvashatjuk. L. *Elektromos mérőkészülékek.*

Árammutató, l. *Áramirányjelző.*

Aram-Naharajim, Mezopotámia bibliai neve. Az egyiptomiaknál *Naharina*, az ékírásos szövegekben *Szuri* néven szerepel.

Aramon v. *Uramond*, egyike a legnevezetesebb francia szőllőfajtáknak, igen nagy, hosszú, [illegible] fürtökkel; szemei igen nagyok, gömbölyűek, kékes-feketék, veresbarna harmattal. Kései érésű, bora gyengén savanykás. Rövid művelés mellett is jól terem. A francia könnyű kereskedelmi borokat [illegible] ez a fajta szolgáltatja.

Áramóra, elektromos mérőkészülék, mely valamely áramkörbe kapcsolt lámpáktól, elektromotoroktól v. más készülékektől fogyasztott, akár változó erősségű áramnak is az idővel, még pedig az órával való szorzatát; az ampère-órák számát mutatja. A fogyasztóknál azonban rendszerint nem ampère-óra számlálókat, hanem wattóra számlálókat állítanak fel, melyek a feszültség változását is tekintetbe veszik. L. *Elektromos mérőkészülékek.*

Áramsűrűség, l. *Elektromos áram.*

Áramszabályozó, l. *Reosztát.*

Aramus (állat), a guvatok *(Rallus)* régi neve. L. *Guvat.*

Áramveszteség, l. *Elektromos áram.*

Áramvonalak, l. *Elektromos áram.*

Arana, *Diego Borras*, földrajzi szakkörökben sokszor emlegetett chilei geográfus, kinek vezető szerepe volt az Argentina és Chile közötti vitás határkérdésnek eldöntésében. 1907 nov. 4. halt meg Santiagoban 77 éves korában. Ő szervezte a határ megállapítására kiküldött expediciókat, melyek (1893—99.) egyúttal a patagoniai Cordillerákat is felkutatták. Különösen a históriai téren vannak nagy érdemei. Tizenöt kötetes Historia Jeneral de Chile c. műben tárgyalja Chile fölfedezésének s felkutatásának történetét. Ilyen jelentőségű egyik kisebb, Magallanes-ről írt monográfiája is (Vida e viajes de Fernando de Magallanes, 1868).

Arancini (ol.), l. *Aranzini.*

Aranda, *don Pedro Pablo Abaraca de Bolea, A. grófja*, spanyol államférfiú, szül. Saragossában 1718 dec. 21., megh. 1799. III. Károly uralkodása alatt 1759. államszolgálatba lépett és mint spanyol követ 1763-ig III. Ágost lengyel király udvaránál élt. Nemsokára rá Valencia főkormányzójává és 1766. a kasztiliai tanács elnökévé lett. Mint a francia felvilágosodott irány híve, számos reformot léptetett életbe, az egyházi visszaéléseket megszüntette; az inquizició hatalmát megszorította, a jezsuitákat Spanyolországból kiűzette (1767). Később mint párisi követ szerencsésen létrehozta a békét Franciaország és Spanyolország közt 1783-ban, 1792-ben az államtanács elnöke volt, de udvari cselszövények miatt számkivetésbe küldték Andaluziába. Csak 1795. térhetett vissza aragoniai birtokaira, hol haláláig maradt.

Aranda de Duero, város Burgos spanyol tartományban, a Duero jobbpartján, vasút mellett, (1900) 5736 lak., kik szőllőmíveléssel és borkereskedéssel foglalkoznak.

Araneidae (állat), a *pókfélék* osztályának egyik rendje. L. *Pókok.*

Araneologia, a *pókok* teljes természetrajza, amely a fajok leírásán kívül magában foglalja az anatómiai, fejlődési és élettani viszonyok, nevezetesen az életmód jelenségeinek ismertetését. Az e téren működő búvárokat aztán *araneológusok*-nak nevezik. Hazai búváraink közül említendők *Herman Ottó, Lendl Adolf.*

Aran-éter, etilidenklórid, tri-, tetra-, penta- és részben hexaklórmetán elegye. Színtelen, éteres szagú folyadék. Fs. 1·55—1·60; 110 és 150° között forr. Érzéstelenítőül használták.

Aranitzky *Slavko* (Ede), szül. 1853. Román. Jogi tanulmányait a budapesti és bécsi egyetemeken végezte. Országos szolgálatba 1877. lépett, 1902. a zágrábi kir. báni tábla ülnöke. 1908 óta a kir. horvát-szlavon-dalmát országos kormány igazságügyi osztályának főnöke.

Aranjuez (ejtsd: aranhúez), város Madrid spanyol tartományban, a Tajónál, 49 km.-re D.-re Madridtól, vasút mellett; szabályos utcákkal és útmenti fasorokkal, (1900) 12,670 lak. A. híres mint a spanyol udvar nyaralója. A királyi kastélyt III. Fülöp alatt Juan de Herrera építette; festményei, pompás szőnyegei, számos műkincsei vannak és nagy kiterjedésű, szökőkutakkal (legszebb a kastély előtti Fuente de Diana) díszített kertek, gyönyörű park és tágas erdők környezik. A parkban, melyet a Tajo és a Jarama lát el vízzel, fekszik a Casa del Labrador (paraszt kunyhó), pompásan kiállított villa, melyet IV. Károly építtetett. A.-ban tört ki az az összeesküvés, mely Godoy-t 1808 ápr. 18. leköszönésre bírta és IV. Károlyt kényszerítette, hogy a trónt Ferdinándnak engedje át.

Aranka. Régi magyar személynév, mely a XIII. és XIV. sz. folyamán férfi- és nőnévnek használtatott. A XV. sz.-tól fogva kiment a használatból, csak a negyvenes vagy ötvenes években élesztették föl ismét, mint a latin Aurélia név fordítását.

Aranka, 1. *György* (zágoni), erdélyi ref. püspök, szül. Koronkán 1705 körül, megh. 1767 jun. 9. Tanult szülőfalujában, azután Marosvásárhelyen és Nagyenyeden, végül a genfi egyetemen. Hazajőve, fölváltva Marosvásárhelyen és Széken volt lelkész, majd esperes, egyházkerületi jegyző s 1765-től püspök. Nevezetesebb munkái: Halotti beszéd Vass Dániel felett (*Örökös ház*. . .), Kolozsvár 1741; *Isten elejbe bocsájtott könyörgéseknek együgyű gyakorlása.* H. n., 1766; *A ker. léleknek halál félelmei ellen való vigasztalásai.* (Drelincourt után fordítva és fiától kiadva, I.—II. k., Kolozsvár 1768, új kiadása: Pozsony 1775).

2. *A. György* (zágoni), az előbbinek fia, magyar író, szül. Széken (Doboka vm.) 1737 szept. 17., megh. 1817 március 11. Iskoláit Marosvásárhelyen és Nagyenyeden elvégezvén, a marosvásárhelyi kir. táblán vállalt hivatalt s ugyanott 1796. rendes ülnökké nevezték ki. Munkássága nagyon széleskörű s művelődéstörténeti fontosságú; a magyar nyelvnek jogaiba való visszahelyezéseért s a nemzeti művelődés ügyéért Erdélyben mind irodalmi, mind társadalmi úton fáradhatatlan te-

ARANKA.

Heretojtó aranka (Cuscuta Trifolii Bab.), a réti lóherén élősködve

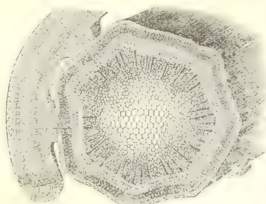

Lenfojtó aranka (Cuscuta Epilinum Wh.), a lenen élősködve

vékenységet fejtett ki. Az irodalomban először verseivel köszöntött be, melyeket a M. Hirmondó (1781) s azután a Kassai Múzeum és az Orpheus közölt. Az 1791-iki országgyűlésen lelkes izgatásaival létrehozta az Erdélyi magyar nyelvmívelő társaságot (l. *Nyelvmívelő társaság)*, melynek titkára volt s melynek érdekében több munkát is irt: *Egy erdélyi magyar nyelvmívelő társaság felállításáról* való rajzolat az haza felséges rendeihez (Kolozsvár 1791), ezzel kapcsolatban szervezte 1792. a Régi kézirások társaságát, a kéziratban heverő régi erdélyi emlékiratok és történeti munkák kiadására, s e célból a kéziratok címeit gondosan összejegyezte *Az erdélyi kézírásban levő történetiróknak* esztendőszám szerint való *lajstromában* (u. o. 1791); s maga is igen gazdag kéziratgyüjteményre tett szert, mely jelenleg az Erdélyi múzeumban van. Egyéb munkái közül nevezetesebbek: *Julia levele* Ovidiushoz, németből (Kassa 1790), *A budai basa* franciából (Bécs 1791), *Újmódi gonosztevő,* a fiui szeretetnek jeles példája, szinjáték 5 felv., franciából (u. o. 1791), *Apró munkái* (Marosvásárhely 1805), *Elmejátékai* (Nagy-Várad 1806) stb. Kéziratban is számos munkája maradt (Magy. Nemz. Múzeum) s kiterjedt ismeretségénél fogva fontosak irodalmi levelezései is. (Akadémia, kolozsvári kat. liceum). Életrajzát *Jakab* Elek írta meg (*Figyelő* XVI. k.).

Aranka, folyó, a Maros baloldali ága, mely Temes vármegyében Fönlak és Kisbezdin közt belőle kiszakad s eleintén az anyafolyóval párhuzamosan folyik, Szentmiklósnál azonban DNy. felé fordul s Adával szemben, a Pádé körül levő mocsarakban a Tiszába ömlik. Folyásának legnagyobb része Torontál vármegyébe esik. Hossza 90 km. Az A., Maros és Tisza közt elterülő háromszögalaku terület nagyon posványos; 1883. lecsapolására az Aranka-vidéki belvízvéd- és levezetési társulat alakult, oly célból, hogy az A. csatornázása, valamint a pálosi, ladányi és egyéb mellékereknek abba leendő levezetése által az A. kiöntéseinek kitett területek ármentesíttessenek.

Aranka (növ., aranyfonalfű, boldogasszony haja, fecskefonal, fonalfűnyüg, görényfű, hajnevelőfű, herefene, herefojtó, köszvényfű, lucernakosz, paplanfű, pippany, *Cuscuta,* Tourn.; l. a *képmellékletet),* a szulákfélék génusza. Levéltelen, nem zöld, sárgás élősködő növény, fonálszerű szárán csembőkvirágzatokban apró, húsos virágai vannak, amelyeknek csészéje 4—5 hasábú, szirma harang v. korsó alakú, a szirom csövéhez nőtt porzója 4—5; a toktermés kétüregű, négymagvú. Az A. magja a talajban csirázik; a csira szőrös és süvegtelen gyököcskéje a földbe furakodva szilárd helyzetbe kerül, a szárrésze felfelé irányul és ingaszerű mozgást (nutáció) végez, ami közben a gazdanövényre rátalál, növekedésénél fogva rácsavarodik és a gazdanövénnyel érintkező oldalán apró dudorok alakjában szivókat fejleszt, melyek a gazdanövény szárára erősen ráilleszkedve, attól a kész táplálékot elvonják, miáltal a gazdanövényt gyengítik, sőt el is pusztítják, s ezzel a termesztett növényekben nagy kárt okoznak. A hazánkban honos A. fajok közül jelentékenyebb károkat okoz a lenfojtó A. (C. *Epilinum* Whe.), a herefojtó A. (C. *Trifolii* Bab.) és az újabban behurcolt nagy v. illatos A. (C. *suaveolens* Ser.). A lenfojtó A. a lenvetésben tesz kárt, de megél a lóherén és lucernán is, amelyen különösen a herefojtó A. él, valamint az illatos A. is. Ezek kártételei a zöldvetésben eleinte halvány kerek folt alakjában jelentkeznek, amely mindinkább nagyobbodik, terjed. Nagy mértékü károsításának

Aranka szárának átmetszete amint a komlóba szivógyökereivel befurakodik.

megakadályozására irtani kell, amit mezőrendőrségi törvényünk (1894. XII. t.-c. 51. §.) el is rendel. Az A.-t irtani szokás vagy úgy, hogy az A.-s foltot felkapáljuk és még hozzá 1 méternyi sávot, azután szalmával behintjük és ott helyben elégetjük, vagy pedig az A.-s foltot lekaszáljuk az ép lóherés 1 m.-nyi sávjával azután a foltot 30 cm. vastagságban lótrágyával vagy földdel befödjük; 3—4 hét multán a foltról a trágyát lehordjuk, mire a lóhere ismét növekedésnek indul, az A. pedig kipusztult. Újabban inkább ajánlják, hogy a foltot le kell kaszálni, felkapálni és a kikapált növényeket jó mélyen a föld alá temetni; ez az irtási mód a többinél olcsóbb és célszerübb. Az A.-s lóherét vagy lucernát nem szabad a foltról elhordani, mert az A. elhullott szárrészei a gazdanövényhez jutnak és új foltot hoznak létre.

Az aranka a csalánra tekergődzve.

Az A. terjedését leginkább megakasztjuk A.-mentes tiszta vetőmag használatával; törvényünk (1895. XLVI. t.-c.) is a tiszta vetőmag használatát biztosítja, a vetőmagvizsgáló állomásokra (Budapest, Kassa, Kolozsvár) bízva a vetőmagvak tisztaságának megvizsgálását és ellenőrzését. (*Koch,* Die Kleo u. Flachsseide, 1880: *Dörner,* A magyar virány Cuscutái, 1864; *Károly* R., A Cuscuta suaveolens biológiája, 1905; *Degen* A., Az A.-kérdésről, Köztelek 1910).

Arankairtás, l. *Aranka.*

Aranka-kódex l. *Teleki-kódex.*

Arankamentesítő gépek. A lóhere- és lucernamagvak arankamentesítése céljából háromféle gépet szoktak alkalmazni. A nyers árúkat először

is az ú. n. *ékrostán* (l. *a képmelléklet!*) szitálják át, ez a 16-os számú 1·3 mm. lyukbőségű acélsodrony szövettel van bevonva. Ezen a tisztítandó mag áthull minden olyan fertőzmény pedig, amely a hereféle magvaknál nagyobb, a szövet felületén távolodik el. A fertőzmények egy részétől ily módon megtisztított magot a *szelelőrosta* segélyével a heremagvaknál könnyebb szeméttől szabadítjuk meg. Végül az ú. n. *A.-gép* választjuk külön a tisztított magot az apró fertőzményektől, főként pedig az arankamagtól. Ez a gép hármas szövettel van ellátva, három egymás alá helyezett szitaszövet van itt ferde síkban elhelyezve, úgy hogy a tisztítandó mag a felsőbb szövetekről az alsóbbakra folyik, a rostahulladékok pedig oldalt vezettetnek el. A magyar magkereskedelem hazai találmányú gépeket használ, mert ezek jobbak a külföldieknél. A magyar gépek őse kétségkívül a Thallmayer Viktor-féle, tölcsérszerűen rázó keretbe alkalmazott szövet, melyet állvány tart. A most használatban lévő gépeket Baries Ferenc volt budapesti gépgyáros tökéletesítette, részben a saját, részben gróf Teleki Arvéd, Thaisz Lajos és Krachrusz János eszméi szerint. Gróf Teleki Arvédnak is van egy 10 m. hosszú saját találmányú gépje, amely főként a nagyobb gazdasági üzemben vált be. Ugyancsak gróf Teleki Arvéd szerkesztett a kisebb gazdaságok számára egy egészen egyszerű és olcsó kis gépet, melynek keretbe foglalt szövete egy láda keretén csúszva ütődik a két ellentétes ládafalhoz és kellő beállítás mellett kifogástalanul arankamentesít. Az A. keretei általában az 1·0 mm. lyukbőségű 22-es számú és az 1·1 mm. lyukbőségű 20-as számú hazai acélsodrony-szövetekkel vannak bevonva. Ezeknél nagyobb v. kisebb lyukbőségű szöveteket csak ritkábban alkalmaznak. Szokásos az A.-be olyan szövetet is tenni, amelynek lyukai téglányalakuak, ennek az az előnye, hogy az arankán kívül a keskenylevelű útifű (Plantago lanceolata) magot is kitisztítja a hereféle magvak közül.

Arankamentesség. A magyar magvizsgáló állomások igen nehezen megvalósítható törekvése az, hogy a herefélék mint vetőmagvak arankamentes állapotban kerüljenek a forgalomba. A lehetőségig arankamentesített magvak állami ólomzárral és az A.-et igazoló bárcával vannak ellátva. Ez a bárca természetesen nem igazolhat feltétlen A.-et, ennek folytán a magvizsgáló állomások csak azért kezeskednek, hogy az általuk nagyítóüveg alatt átnézett nagyobb mintában arankamag nem találtatott. A külföldi magvizsgáló állomások vizsgálati módszere korántsem oly szigorú, mint a magyaroké, a legtöbb külföldi állomás egyáltalán nem is hajlandó A.-i bárcát adni a hereféle magvakra. A magyar magvizsgáló állomások vizsgálati módszere főként azért olyan szigorú, mert az 1894-ik évi XII. t.-c. ekként rendelkezik: «lóhere és lucernamagvakat, ha nem teljesen arankamentesek, termelés céljából forgalomba hozni tilos». Téves dolog ebből azt következtetni, hogy csak plombozott magot szabad termelés céljából forgalomba hozni, mert a hereféle magvak plomboztatása tisztán csak az eladó tetszésétől függ.

Arankatartalom, l. *Arankamentesség.*

Arankavidéki belvíz-véd- és levezetési társulat. Alakult 1882. Nagykikinda székhellyel oly célból, hogy Temes és Torontál vármegyékben az Aranka ér mentét csatornázza és az árvizektől mentesítse. Árterületének nagysága 141,556 kat. hold; védtöltéseinek hosszúsága 39,956 m.; a belső vizek levezetésére 466,000 m. csatorna, 5 állandó, összesen 307 lóerejű szivattyú-telep és a töltésekbe épített 14 zsilip szolgál. A társulati telefon hossza 284·671 km. 1905. évig befektetett építéstőkéje 2.478,655 97 K.

Aran szigetek, Galway grófsághoz tartozó szigetcsoport Irország Ny.-i partja mellett; Inishmore, Inishmaan és Inisheer szigetekből áll (némelyek Straw Islandet és Illane Earhachot is hozzájuk számítják), összesen 47 km² ter. és 3200 lak., akik kelta nyelvöket és szokásaikat megőrizték; vakmerő hajósok. Főhely Killeany, jó kikötővel, közelében számos régiséggel.

Aranvölgy *(Val d'Aran),* Franciaország felé nyíló spanyol völgy a Közép-Pireneusokban; benne ered a két Garonne. 13,000 lakosa igen szegényes viszonyok között él, fakereskedéssel és öszvértenyésztéssel foglalkozik. A völgy főhelye Viella, majdnem 900 méter magasságban.

Arany (latin neve *aurum,* az alchemiában *sol* a. m. nap, vegyjele: *Au*; atomsúlya: 196·2; fajsúlya 19·3; értéküsége 1 *(auro* gyök) és 3 *(auri* gyök).

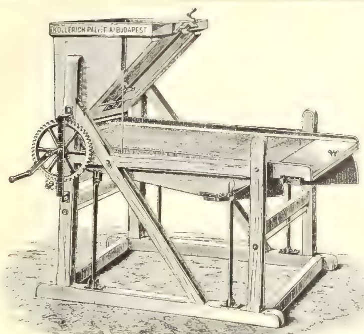
A termés-A. és az A.-ércek.

Az A. a legrégebben ismert nemes fém, mely leginkább mint szín-A. terem v. különféle sziklafajokban elhintve (nagyon ritkán oktaéder, hexaéder vagy rombdodekaéder, tetrakiszhexaéder vagy deltoid ikozitetraéder kristályokban is) vagy pedig folyók áradmányában, agyag, görgetegek és homok között szemek, lemezkék és rögök alakjában található. Az első esetben eredeti termőhelyén van, az utóbbi esetben pedig másodlagos fekvőhelyről való, ahonnan az A.-at mossák. A termés-A. majdnem mindig több-kevesebb ezüsttel, platinával, iridiummal, palladiummal, rodiummal, vassal, rézzel, bizmuttal és kénesővel együtt fordul elő. Igy a szenegáli A.-porban 84·5% A., 15·3 ezüst és 0·2% réz, az uraliban 98·96% A. és 1·04% vas, réz és ezüst van. Az A. kristályai gyakran egy vagy két irányban elnyúlnak és tű- v. lemezalakú képződményeket szolgáltatnak, v. pedig a kristályok különös összenövéséből keletkező vonalszerű, faalakú, moh- v. tollszerű alakzatokat képeznek. Az A. eredeti termőhelyein többnyire kvarchoz kötve és rendesen pirittől kísérve fordul elő.

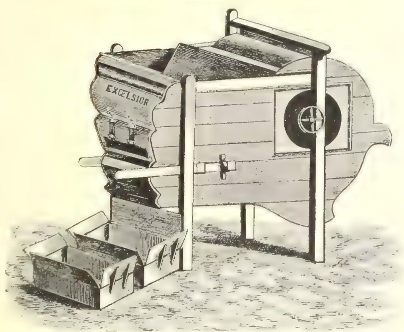
a) Előállítása szempontjából legfontosabb érc a *termés-A.*, mely nemcsak a telepkibuvásoknál, hanem tekintélyes mélységekben is előfordul, de ekkor A.-tartalmú kovák és szulfidok társaságában. Az ú. n. *hegyi A.* eredeti, az ú. n. *mosott A.* másodlagos termőhelyén fordul elő.

α) A *hegyi A.* legtöbbször kvarchoz van kötve és néhány szulfidásvánnyal együtt terem, legfőképen pirittel, de néha kalkopirittel, galenittal, szfalerittal és antimonittal is. Igen gyakran találni a kvarchoz és szulfidokhoz kötött A.-at eruptiv kőzetekben, nevezetesen kvarctrachitban,

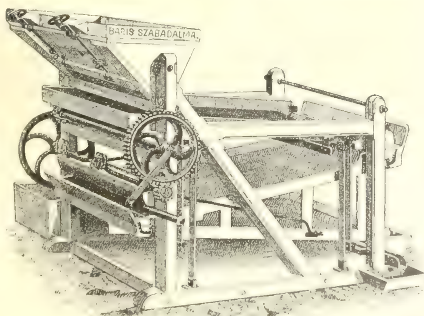
ARANKAMENTESITŐ GÉPEK.

Előrosta.

Szelelőrosta.

Arankamentesítő.

dioritban, andezitban, diabászban stb. Az újabb kutatások szerint nagyon valószinü, hogy az eruptiv kőzetekben található A. azokból a kovasavas forrásokból vált ki, amelyek az eruptiv kőzet kitörése után, mint az erupció utóhatásai, a föld belsejéből tódultak a felszinre. Támogatja ezt a magyarázatot az a tapasztalat, hogy Kalifornia és Nevada egyes meleg forrásaiban és gejzirjaiban gyengén alkálikus, de kovasavban gazdag A.-tartalmú oldatokat találtak. A meleg források és a gejzirek vulkáni működés utóhatásai. Hogy milyen alakban van és volt az A. az ilyen forrásokban feloldva, vajjon A.-klorid alakjában-e, avagy mint fém-A., az eldöntve nincsen. Az A. kicsapásánál az oldatból a szulfidok, különösen pedig a vasszulfid (pirit), az ólomszulfid (galenit), a vasrézszulfid (kalkopirit) és az antimonszulfid (antimonit) játszhattak szerepet. Kisérletekkel kimutatható, hogy ezek a szulfidok az A.-at A.-kloridoldatokból tökéletesen kicsapják. Valószinü, hogy helyenként szerves vegyületek is működtek közre az A. kicsapásánál, amire az a jelenség vall, hogy néhol (különösen Transzválban) az A.-erek ott leggazdagabbak, ahol sok a bitumentartalmuk. Dél-Afrika A.-at tartalmazó kvarc-teléreibe és konglomerátjaiba is az A. alighanem A.-at hordozó kovasavas forrásokból került. A délafrikai A.-mezőkön gyakori a diabász és a diorit mint eruptiv kőzet. Ezeknek kitörése közben vagy után kerülhettek az A.-at oldva tartó kovasavas források a felszinre. Különösen nehéz az A. képződésének magyarázata a konglomerátokban. Ezekben az A. majdnem kizárólag abban a pirit és kvarc képezte kötőanyagban van, amely a kvarckavicsokat tartja össze. Nagy ritkán találni az A.-at magukban a kavicsokban, de ekkor is csak finom repedésekben, amelyekbe az A. utólagosan kerülhetett. Az A. képződését ezekben a konglomerátokban a következőképen magyarázzák: kvarckavicsok és apró piritkristályok A.-at hordozó kovasavas vizekbe kerültek. A pirit az A.-at kicsapta és az A. a pirit felszinére rakódott, az a kevés A. pedig, amely a konglomerátokban nem a pirithez van kötve, hanem a kvarckavicsokhoz, úgy került oda, hogy az A.-at vasgálic csapta ki és a kvarcra rakódott. Ahol az A. előfordul és nincsen szulfidásvány, nevezetesen pirit jelen, ott a pirit elmállott és csak mállási termékei figyelmeztetnek arra, hogy ott valamikor pirit lehetett. Nagyon valószinü, hogy az A. másodlagos fekvőhelyén is feloldódhatik és újból kicsapódhatik. Csakis így magyarázható az a jelenség, hogy apró A.-kristályokat elégszer találni az A.-mosókban is. Legvalószinübb, hogy azok ott helyben képződtek. *Klein* M. (Sammlung merkwürdigster Naturseltenheiten des Königreichs Ungarn, 1778) említi, hogy a bécsi cs. kir. kincses kamrában hosszú A.-fonalat őriznek, mely a tokaji hegység egyik szőllőtőkéje körül volt csavarodva. Ilyenről írásban és képben *Bél* M. is megemlékezik (Hungariae antiquae et novae prodromus, 1723). Klein hivatkozva *Marsigli*-re és *Tollius*-ra említi, hogy Beszterczebányán szalmaszál körül csavarodott A.-fonalat találtak stb. Ezeket az érdekes jelenségeket méltatja *Weszprémi* J. (Magyarországi elmelkedések, Pozsony 1793). De a talált arany nem volt termésarany. (L. *Aranytermő szőllő*). 1. A hegyi A. az eruptiv kőzetekben található Kaliforniában (kontakt erek), Nevadaban (Kemstock-ér), Mexikóban (Murchison ker.), Ny.-Ausztráliában (Coolgardie), Viktoriában (Ballarat-A.-mezők és a bendigói telepszerű erek), Queenslandban (Mount Morgan), Transvaalban (Barbeston kerület), Oroszországban (Ural-Berezowsk), Magyarországban (Brád, Bojcza, Nagyág, Verespatak, Offenbánya, Nagybánya, Körmöczbánya), Celebesz É.-i partvidékén. 2. A hegyi A.-nak homokkövekben és konglomerátokban való telepszerű előfordulására legkiválóbb lelőhely a transvaali Witwatersrand (Johannesburg), ahol a konglomerát és paleozoosz homokkőtömböket összekötő kova hajszálrepedéseit termés-A. tölti ki. 3. A hegyi A. található azokban a kovarétegekben és lencsékben is, melyek a georgiai és karolinai (Észak-Amerika) kristályos és paleozooszpalákban, a braziliai itakolumitokban, a tiroli Heinzenbergben, a rajnai, thüringiai és sziléziai palahegységben fordulnak elő.

β) Az A. legnagyobb tömegekben másodlagos termőhelyen, homokban, kavicsban található, hová a helytálló kőzetekből került a víz mechanikai munkája következtében. Itt kisérői kvarc, korund, zirkon, spinell, gránát, cianid, magnetit, néha platina és gyémánt. Lelőhelyei nemcsak a patakok és folyók völgyei (Duna, Rajna, Aranyos stb.), hanem magasan fekvő helyek is, amint ezt a bazalt fedte kaliforniai és ausztráliai (terciér koru) folyókavicsrétegek bizonyítják. Az említett két helyen kívül legfontosabb a Jukon folyó vidéke (Klondike Alaskában), továbbá Kolumbia és Szibéria némely folyója stb. A legnagyobb A.-rögöt állítólag Nyugat-Indiában találták, súlya 1350 kg. volt. Biztos értesüléseink vannak a chilei leletről (153·16 kg.), a ballaratiról (83·95 és (68·8 kg.), az 1892 nov. 6. felszinre került brádiról (Muszári völgy Máriabánya 57·726 kg., v. ö. Franzenau értekezését Földtani Közlöny 1892-ik évf. 80 l.). a viktóriairól (54·46 és 50·37 kg.) stb. A brádin kivül a mult század második tizedében Verespatak mellett a híres Katroncza tömzsben kaptak nagyobb A.-rögöt, az ötvenes évek elején pedig az erdélyi Magurára hozott dús áldást negyven és néhány fontnyi termés-A. Az 1848 óta vezetett statisztika szerint a forgalomba került A. 12·02%-át, a hegyi A.-ból és 78·98%-ot a mosott A.-ból termelték; azonban évről-évre fontosabbá válik az előbbi s túlszárnyalja az utóbbit.

Ma alig 25%-át kapják mosás útján. Mind a bányászati, mind a kohászati eljárásoknak szükségképen meg kellett változniok, amidőn egyes A.-mezők kimerülvén, eredeti termőhelyén kellett a nemes fémet fölkeresni. Az egykor általánosan használt iszapoló módszer felmondja a szolgálatot, amint az A.-szemek nagyon aprók, mert ez igen finom osztatu A., nagy tömöttsége mellett is, csak úgy uszkál a vizen, akár a finom iszap. Az A. amalgamozása sem válik be minden körülmény között. A kéneső az A.-at csakis akkor oldja fel könnyen, ha az A. kristályos szerkezetű; a finomul osztott, alaktalan, fekete A.-at a kéneső nagyon kevéssé oldja; ha pedig a kéneső olyan A.-hoz ér, amely idegen anyaggal, valamiféle érccel vonó-

[illegible] be, a hatás semmi. Amily mértékben szaporodtak az ilyen A.-előfordulások, a makacs k[illegible] A.-ércek, abban a mértékben fokozódott olyan módszer kitalálásának a szüksége, amelylyel az ember amazokat az A.-akat is hasznára fordíthassa. A [illegible] módszer közül kiemeljük a [illegible] és a [illegible] *kiírást*.

b) Az A.-[illegible] szempontjából csekély jelentő[illegible] A.-kovácsoknak (ken-, réz-, arzén-k[illegible], [illegible], szurkepuskole stb.), az A.-tartalmú [illegible] és rézérceknek, továbbá némely [illegible]fajtáknak, mert ezekben az A. csekély mennyiségben fordul elő s belőlük a nemes fémet [illegible] melléktermék gyanánt nyerik (pl. elektrolitréz gyártás). Előfordul az A. a kősóban is. *Friedrich* K. a kősó egy tonnájában 7 milligramm A.-t, a [illegible]ban 3—12, a sósagyagban 13, az anhidritben 7 milligrammot talált.

c) Ritkák a szó szoros értelmében vett A.-ércek, jelesen a *sylvanit* (tellur-A. 25—27% A.-nyal, 11—13% ezüsttel és 56—61% tellurral) a [illegible] (tellurólom 8—9% A.-nyal), *Krennerit* (ezüst-tellur, 24·8—29·6% A.-nyal 2·7—14·6% ezüsttel és 2·5—19·5% ólommal).

d) A tenger vize is tartalmaz A.-at, mely fölmehet 60—70 milligrammig is t.-ként. Tettek is elég gyakran kísérletet abban az irányban, hogy az A.-at kivonják a tenger vizéből és ebből a szempontból igen nagyfontosságú az a kérdés, hogy a sókiválásnál az A. lecsapódik-e a sóba v. pedig az ú. n. anyalúgban marad-e vissza? *Liversidge* legújabb kísérletei szerint a tengerből nyert sóban t.-kint 64—128 s az anyalúgban 1536 milligramm A. van. Minthogy az A. a tengervízben valószinüleg alkálikus A.-klorid alakjában van jelen, éppen az anyalúgban való maradása a természetes. Krim félszigeten és Odessza környékén a Fekete-tengerből évenkint harminc millió pud sót párolnak le, amihez legalább is ugyanennyi t. tengervizet kell fölhasználni. Ha most már a Fekete-tenger vizének A.-tartalmát csak t.-ként tizenöt milligrammra vesszük is, akkor is harminc millió t. víznek 450 kg. A. felel meg. Igen valószínű, hogy a paleozosz tengervízben több A. volt, mint a mostaniban. Némely melegforrás vize (északamerikai gejzirek) is tartalmaz kevés A.-at.

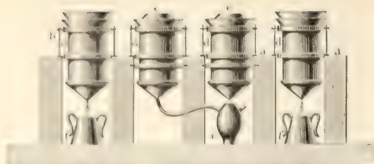
e) Oldatok (nátriumkarbonát, nátriumszilikát, nátriumszulfid, klórnitritek nyomaival) útján a növényekbe is kerül A. Igy a tropikus vidékek A.-tartalmú kőzetein nőtt fákba is kerül kevés A.

Az A. története.

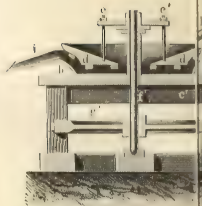
Az A. természeti előfordulása olyan, hogy ezt a fémet már a legrégibb időben felismerhették. Alig akadunk népre, melynek történelmében ne szerepelt volna. Az *egyiptomiak* már pénzként használtak és az ékírásban olvasztótégellyel jelölték. *IV. Thutmozisz* királyuk idejében a leghíresebb A.-bányák Nubiában voltak. Állítólag a Nilusmenti Derovtól DK.-re 17—18 napi járásnyira fekvő Kum-Ombu fölött. *Diodoros* szerint *II. Ramses* idejében az egyiptomi bányák 32 millió mina A.-at adtak. A *semiták* szintén ismerték, bár saját maguknak A.-bányájuk nem volt. Már Mózes említi, hogy a Paradicsom *Pison* nevű folyója az A.-termő *Chavila* tartományon folyik keresztül. Valószínű, hogy Chavila a görög *Kolchis* és Pison ennek folyója, a *Phasis* volt, vagyis az a vidék, ahova a görög argonauták az A.-gyapjuért mentek. Hogy az A.-at az árja népek is jól ismerték, kitűnik a Rigvedából. Bár Indiában igen kevés A. található, mégis ezt az országot ősidők óta A.-ban bővelkedőnek hitték, ez a hit a középkorban általános volt és Európa lakosait azokra a nagy tengeri utakra sarkalta, melyek Amerika fölfedezésére vezettek. A *turáni* népek A.-ismeretére az Altai érchegységben előforduló ősrégi A.-bányákból, a csúd sirok A.-leleteiből és a görög történetírók följegyzéseiből következtethetünk.

Európában a legrégibb A.-bányák Tházosz szigetén voltak, azonban nemes fémben mégis a pirenéi félsziget volt a leggazdagabb. Híres volt még a tolosai (Toulouse) A.-vidék Dél-Galliában és az *agathyrsek* országa, a mai Erdély. A középkorban *Csehország* állott Európa A.-termő országainak élén (Pisek és Bergreichenstein). A XVI. sz.-ban Krajna és a XVII. sz.-ban Tirol voltak híresek. *Magyarországban* a selmeczi és körmöczbányai A.-bányák voltak a leggazdagabbak; azonban mindezeknek A.-bőségét jóval fölözte Amerika. Az első A.-áldást *Mexikó* ontotta, honnan már a XVI. sz.-ban sok A.-at hoztak Európába (a sonorai és az oajacai A.-vidék). A legtöbb A.-at itt az A.-tartalmú ezüstércekből nyerik, melyek az ezüst értékének 1—33%-ig tartalmaznak A.-at. Sokkal fontosabb lett Mexikónál *Brazilia*, melynek torlattelepeit 1590. a pálosok fedezték föl. Különösen híresek lettek a Minas Geraesi kerület folyóinak 1680. föltárt torlattelepei. A Rio Vermelho környékének A.-ára 1726 körül bukkantak. Híresek voltak még a Rio Cuyaba-, a Rio Tipoany-, a Rio Jamary-, a Rio Curumbiarai és a Rio Arinosi A.-mosók, melyeket szintén a XVIII. sz. első felében fedeztek föl. Brazilia A.-bősége is megapadt, a torlattelepeket mind kiaknázták, az A.-bányák pedig nem oly kiadók. *Perunak* inkább az ezüsttelepei lettek híresek, azonban innen is sok A.-at hoztak Európába. Már 1533. megkezdődött a torlattelepek kiaknázása. Boliviában is az ezüstprodukció fontosabb. Követve az Andok ércekben bővelkedő hegyláncát, *Chilebe* érünk, hol az első A.-telepeket 1555 körül Copiapóban tárták föl. A mult század végén a leggazdagabb A.-bányák Petorca mellett voltak.

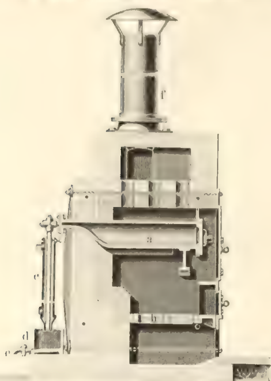
Közép-Amerika első nagyobb A.-telepét Alonso de Ojeda 1494-ben San-Domingo szigetén tárta föl. Ámbár sem ennek, sem az Antillák többi szigeteinek A.-bősége nem volt nagy, sok kósza hír keringett mégis Amerika eme részének meseszerű A.-gazdagságáról és sok descubridores-t (felfedező) és conquistadores-t (hódító) csalt ide, illetve Dél-Amerika északi részébe. Keresték annak a fejedelemnek (El-Dorado-nak, aranyos kacikának) országát, aki, a monda szerint, minden reggel illatos olajokkal keni be magát és ezután A.-porban fürdik. A fölfedezett országok közül a XVI. sz.-ban *Uj-Granada* A.-termelése lett nagy mértékü. 1585. Chaponchia vidékén és a kartagói kerületben találták a legtöbb A.-at. A XVII. sz. elején a saragossai kerület, végén a chocoi A.-mező lett híressé. A legújabb statisztikai

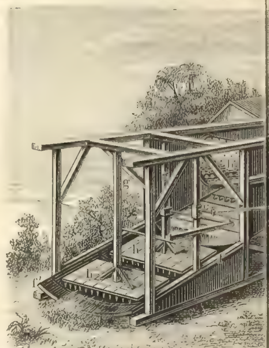
6. ábra. Plattner klórozó készüléke

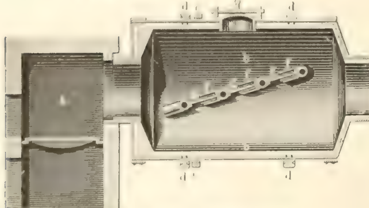
5. ábra.

7. ábra. Fonesor izzító retortás kemence.

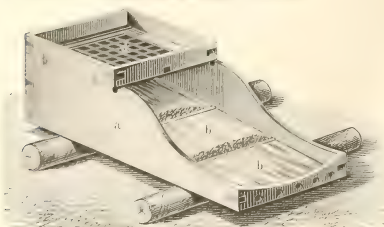
4. ábra. Az alexa

8. ábra. Bruckner forgó kemencéje

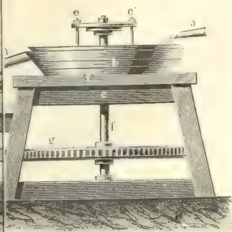

3. ábra. Ka

2. ábra. Aranymosó bölcső

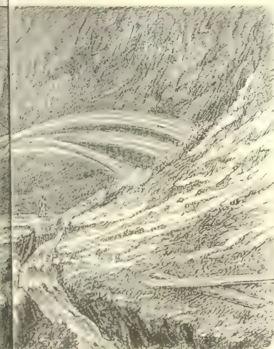
…RMELÉS.

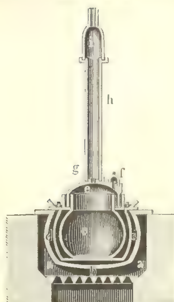

…esor-malom

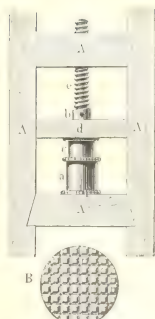

…wski aranymosó gép.

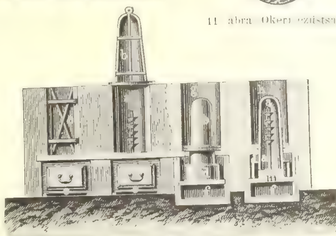

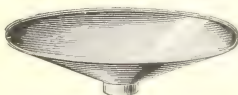
10. ábra. Ókeri aranyfinomító

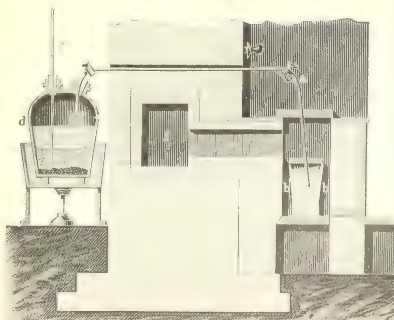
11. ábra. Ókeri ezüstsajtó

6. ábra. Foncsor-izzító kemence

1. ábra. Aranymosótál

adatok azt mutatják, hogy Új-Granada is átélte A.-produkciójának legszebb napjait. Új-Granadának, vagyis a mai egyesült kolumbiai államoknak leggazdagabb telepei Panama, Cauca és Tolima államban vannak. Jelenleg leggazdagabb *Antioquia.* A kolumbiai államoknál sokkal szegényebb *Venezuela,* melynek első A.-át 1551. Barquisimeto mellett találták. Újabb keletű *Guyana* A.-ászata. A híres *upatei* A.-telepeket 1849. fedezték föl. Sokat igér a francia Guayana, hol évről-évre több gazdag torlat-telepet födöznek föl. *Honduras* A.-gazdagságát már a XVII. sz.végétől ismerik, azonban csak újabban, a *guayapei* és a *patucai* telepek feltárása alkalmából lett ez az ország is kiválóbb fontosságúvá.

Dél-Amerika A.-mezőinek megcsappanása után a XIX. sz. elején *Oroszország* tünik fel, az *Ural-hegység* A. bányáival és A.-mosóival. Itt 1781-től 1800-ig átlag 17,790 és 1831-től 1840-ig 20,289 kg. A.-at termeltek.

Észak-Amerikának A.-termelése csak a jelen században lett fontossá, mióta *Cartanares* 1843. a mexikói kormányt Kalifornia A.-gazdagságára figyelmeztette. A legelső A.-mosók *Sutter* tábornok birtokán az El-Doradói kerületben keletkeztek. Ma már a Sierra Nevada nemes fémekben bővelkedő Ny.-i és K.-i lejtőit (Colorado, Oregon, Washington, Új-Mexikó, Arizona, Montana és Idaho) mind átkutatták. Az A.-bőség ma már ugyancsak megapadt, de még mindig elég nagy. Az összes amerikai A.-telepek hirét elhomályosította Ausztrália. Már a mult század végén (1788) tudták, hogy itt is vannak A.-telepek, azonban ezeknek lehetséges bőségére csak a mineralógusok figyelmeztették (1839-ben *Menge*) az A.-sóvár világot. *Hargreaves* 1851. a Turon vize homokjában (Új-Dél-Wales) csakugyan talált is A.-at és a föltárt mosók hihetetlen mennyiségű kincset ontottak. Ma már itt is megapadt az A.-bőség és ráfanyalodtak a nehezebb és kevésbbé kiadó A.-bányászatra. Jelenben 9 bányacsoport dolgozik. A *Viktória* gyarmat első A.-telepét 1848. fedezték fel, különösen híres lett az 1851. feltárt Creek menti és a ballarati torlattelep. Itt is mint Uj-Dél-Walesben napról napra sülyed az A.-mosás és emelkedik a bányászat. Ausztrália többi gyarmatai közül fontos még *Queensland* (1858), *Új-Zéland* (1852), *Dél-Ausztrália* (1852) és *Tasmánia.* D.-Afrikában 1868. fedezte föl az Oliphant-River torlattelepeit K. *Mauch,* 1882. a De Kaap-i A.-mezőket tárták fel. A Witwatersrand A.-át 1884. óta bányásszák.

Az afrikai A.-bányák a búr háború bevégzése óta évről évre több A.-at termelnek, így pl. 1908. 7·056 millió unciát (értéke 29·937 millió font). A délafrikai A.-mezők készlete igen nagy, és csak a munkásokon múlik, hogy az A.-termelést a jövőben még tetemesen gyarapíthassák. 1904. Dél-Afrika az A.-termelés terén az első helyek egyikét foglalta el. A *kanadai* (klondikei) A.-mezők feltalálása is újabb keletű, 1887. kezdték a Jukon-folyó torlattelepeit bányászni. Újabban Korea és Tonking is némi jelentőségre vergődtek.

Hazánk Európában a leggazdagabb A.-termő ország és a hazai előfordulás annyiban nevezetes, mert szálban levő sziklákból, nevezetesen zöldkő-trachitból és egyes kőzeteket átjáró kvarc-erekből bányásszák. A legnagyobb mennyiségben az erdélyi Érchegységben találják. Kisebb mennyiségben, de szintén termés állapotban Selmeczbánya és Körmöczbánya környékén, és itt is trachit-zöldkőben. Az erdélyi A.-bányászat főpontja Alsó-Fehér vm.-ben van az *abrudbánya-verespataki* bányamegyében *Verespatak* és *Korna* községek közt, ahol 359 hektárnyi területen 176 bányamű van többé-kevésbbé élénk művelés alatt. A második főterület a *bucsum-zalatnai* bányamegye, ahol a *vulkoji* bányászat a legjövedelmezőbb. Gazdag A.-lelőhelyek továbbá *Botes, Facebaj.* Hunyadvármegyei A.-bányászatunk kimagasló pontja *Nagyág,* szép reményekre jogosító területek a *boicai* és *körösbányai* bányamegyék is. Újabban igen jövedelmező a *muszári* A.-bányászat v. ismeretesebb néven a *brádi,* Hunyad vármegye, Ruda és Felső-Lunkoj községek határos részében. A nagyági bányatelep (Hunyad vm.) a XVIII. sz. közepén keletkezett, a verespataki kincstári bányamű 1846 óta van a m. kir. pénzügyminisztérium fennhatósága alatt: a cég: «Nagyági m. kir. és társulati bányamű». Termelése volt 1909. 74·1 kg. A., 224 kg. ezüst és 536 kg. réz, 262,463 K értékben. A boicai bányászatról, melyet a rómaiak kezdettek el, régi okirataink már 1444—1451. megemlékeznek. A bányákat 1889. az Első erdélyi aranybánya r.-t. szerezte meg. A cég: «Első Erdélyi aranybánya Boicza-Füzesd-Tresztia, Zeibig J. F. Nagyszeben.» 1909. a termelés 81·613 kg. A.-ezüstre rúgott, 183,629 K értékben. A rudai 12 apostol bányatársulatot a XVIII. sz. közepén Toldalaghy Viktor gróf alapította. Ez a bányatársulat 1909. 1467·418 kg. A.-t termelt 3.346,304 K értékben, az ugyancsak Brádon székelő muszári bányatársulatot, mely az előbbivel 1900. fuzionált, 1909. 112·498 kg. nyers A.-t termelt 246,088 K értékben. A veresvizi m. kir. bányamű Nagybánya városa mellett van és kezdetét egy ezredév előtt vehette. Itt 1909. 3580 q. dúsércet és 305,140 q. zúzóércet termeltek 922,818 K értékben. A keresztheqyi m. kir. bányamű Nagybányán 1854. került a kincstár birtokába. Ólom, ezüst és A. termelése 1909. 599,000 K-t képviselt. Kisebb jelentőségüek az oláhláposbányai, kapniki, óradnai stb. bányaüzemek.

Az A. tulajdonságai.

Tiszta A.-t a kémikus az árubeliből úgy készít, hogy azt királyvízben feloldja és az oldatot a fölös sav elűzése végett besüríti. A vízzel való felhigítás után a folyadékba ferrosó- vagy sóskasav-oldatot önt, és kéndioxid-gázt vezet, amidőn a tiszta A. csapadék alakjában leválik. Szép sárga színű (A.-sárga) fém, amely a levegőn fényét megtartja. Ezért ősidőktől fogva nagy becsben áll; az alchemisták a nyereségvágytól űzve, ezt más fémből mesterséges úton akarták előállítani. Az A. olvadási pontja Holborn és Day kisérletei szerint (1901) 1063·5 C°, fajhője 0·0324. Az öntött A. fajsúlya 19·30—19·33 és a mechanikai úton megmunkáltté 19·65. A meleget igen jól vezeti. A legindifferensebb elemek egyike, amely az oxigénnel sem közönséges, sem magas hőmérséken nem egyesül. A salétromsav sem hat reá.

Azonban a klór, különösen a kifejlődés pillanatában kloriddá alakítja. Ezért oldódik fel tehát a királyvízben (sósav és salétromsav elegye). Az A. vegyületei a hevítéskor könnyen elbomlanak és fém A.-at hagynak vissza. A bróm is oldja, továbbá a mangánszuperklorid, ólomszuperklorid, a szénaniklorid éterikus oldatai, a mangán-, nikkel és kobalt bromidjai, a forró kénsav kevés salétromsavval elegyítve (az oldat sárga és vízzel felereszve belőle az A. színállapotban válik ki), a nehéz fémek (vas, réz) oldatai magasabb hőmérsékletnél s ha sok szénsav van jelen, a közönséges hőmérsékletnél is.

Az A. színén és súlyán kívül jellemző még nyújthatósága. Készítettek 0·06 g. aranyból 3·88 dm² felszínű és 1/6000 mm. vastag lapot és 157 m. hosszú drótot. Az ezüst drót burkolására használt A. vékonyítása annyira vihető, hogy az A.-réteg 0·0000218 mm. lesz. Mondják, hogy egy körmöczi A.-nyal egy lovas huszárt lehetne bearanyozni. Az A. nagy mértékű nyújthatóságán alapszik az A.-füst-verés (l. *Fémfüstverés)*. A nagyon vékony A.-lap átlátszó és a fényt kékes-zöld színben ereszti át. Az A.-nak a nyujthatóságát nagyon befolyásolják a hozzákevert idegen fémek, így kevés ólom, antimon és bizmut károsan hat, az arzén, cink, nikkel, ón, platina is csökkentik a nyujthatóságot, legkevésbbé káros a réz és ezüst, melyek bizonyos határig a nyújthatóságot nem befolyásolják, azonban a keménységet növelik. Az A. igen sok fémmel ötvözhető (l. *Aranyötvények)*, azonban legjobban egyesül a kénesővel (l. *Foncsor*). Az idegen fém mivolta és mennyisége szerint változik az ötvény színe. Az A. kristályos halmazállapotban is előállítható, forraszthatjuk, rugalmassága csekély, hangja nem igen van, keménysége (2—3) az ezüst keménységénél kisebb és az ónénál nagyobb. Az A. a szilárdabb fémek közé tartozik, az öntött A. mm²-je 7·5, a kemény huzott dróté 20·3—33·2 és a kilágyított dróté 17·1—18·8 kg. terhelésnél szakad. Elektromos vezetősége nagy s mindjárt az ezüst és a vörösréz után következik, ha a kéneső vezetőségét 0° C.-nál 1-nek vesszük, az A. vezetősége 45·0 és ellenállása 2·097 mikroohm-cm. Az A. megömlött állapotban kékeszöld színben játszik és nagyon kiterjed, kihülvén nagyon összehuzódik, ezért nem oly jó öntőanyag, mint az ezüst, ólom, ón, vagy a vas. Öntéshez kövér, jól megszárított formákat használjunk. Az A.-at hesszeni v. grafit tégelyekben póris (borax) folyósítóval ömlesztik meg, az utóbbi az idegen részek elsalakítására való, azonban az A. színét megvilágosítja; kevés salétromadalék ujra megadja az A. eredeti színét. Ha ötvényt készítünk, jó először az A.-t megömleszteni és csak ezután hozzáadni az idegen fémet, még jobb, ha az utóbbit is megömlesztjük, mert a két rész jobban egyesül és kevesebb a tűzben történt veszteség. Különösen vigyázzunk az A. és az ezüst ötvözésekor, mert az utóbbi ha megömlik, sok oxigéniumot (térfogatának 22. részét) szörpöl föl. Az A. az ezüstnek ezt a tulajdonságát csökkenti ugyan, azonban csak 1 : 1-hezi viszonyban szünik meg az ezüst jelzett felfuvódása. Ha az A.-at elektromossággal v. durranó gázzal izzítjuk, 1375° C.-nál lassan elpárolog. Forráspontja 1800° C. Az A. vízben oldható alakba is hozható (hidrosol, kolloidalikus A.), v. úgy, hogy vízbe mártott két A.-drót között villamos ívfényt hozunk létre, v. erősen higított és gyengén lúgossá tett A.-kloridoldatot formaldehiddel redukálunk s az oldat idegen alkotó részeit dializissel eltávolítjuk. A kollodiális A. piros színű oldat, melyet nátriumklorid v. a savak kékre festenek s az A.-at pelyhek alakjában csapják ki, amit kevés zselatin hozzáadásával meggátolhatunk. Kisebb-nagyobb mértékben ugyanezt teszik más kolloidok is. Az agyagföld az A.-oldatokkal lakkot alkot, mellyel a gyapju megfesthető. Az ónsavhidrátoldattal, az ammoniákban oldható *A.-bíbort* kapjuk. Az ammoniák-kálikus oldat dializisével az A. és ónsav tiszta kolloidál oldatát kapjuk, mely 6%-ig befőzve vízben oldható zselatint ad.

Az A. gyártása.

(Képmelléklettel.)

Az A. a helyi viszonyoktól, az A.-érceк minéműségétől és gazdagságától függ.

1. A torlattelepek A.-át úgy mossák ki (mosott A.). Erre a célra szolgáló legkezdetiebb eszköz az ónozott vaslemezből, fából v. tökhéjból készített kúpos *szérke* (*batea*, l. a képmellékleten *1. ábra)*, melyet a munkás földdel tölt meg és víz alá merít. A víz és föld kellő összehabarása után megpörgeti a tálat, mely a víz fölött libegve időnkint megmegdől és a röpítő erő a finomabb iszapot a vízbe sodorja. Néhány perc multán a tálat kiveszik a vízből és 45° alatt döntve, az oldalára gyülő földes részeket kézzel letakarítják. Ezt a műveletet az A. teljes kiszemeléséig folytatják. Az A.-mosást hazánkban már régóta háziiparilag űzik. Erre a célra 45° alatt fölállított hosszúkás hársfadeszkát használnak, melynek fölső végén tálforma mélyedés, felszinén pedig 10—12 haránt rovadék van. A földet a mélyedésbe teszik és vízzel jól megöntözik. A víz a finomabb földet és homokot magával sodorja, a durvább részeket pedig kiválogatják. A deszka rovadékaiban maradó A.-tartó iszapot hosszukás teknőben kiöblítik és kézi szérkében kimossák. Az Aranyosmenti A.-mosók 1·3 vagy 1·6 m. hosszú és 0·9 vagy 1·0 m. széles és két oldalt peremes deszkát használnak, ezt posztóval vonják be és ráöntik a vízzel összehabart A.-tartalmú földet. A posztón maradó A.-szemeket vízzel telt edényben kiöblítik és földes részeit kézi szérkében kimossák. Ha a homokban durvább részek vannak, a mosódeszkán haránt rovadékot alkalmaznak, hogy a legördülő darabot ezek különítsék el.

Az ausztráliai és kaliforniai A.-mosók által használt készüléket (cradle-rocker) a *2. ábra* láttatja. Ezt a hosszukás *a* teknő alkotja, melynek fenekén a durva *bb* vásznat feszítik ki, hátsó magasabb részén van a rácsos *d* szekrény, ebbe lapátolják az A.-tartalmú földet és vizet eresztve rá, a *cc* görgőkre tett teknőt ide-oda mozgatják. A nagyobb kövek a rácson maradnak, az iszap a teknő mellső részén levő nyílásokon folyik ki, az A. pedig a ponyván marad. Ilyen készüléken egy munkás naponkint 1500 kg. homokot moshat

ki, holott a szérkével csak 400 kg.-ot. A *Kaliforniában* használt *longtom*-nak több, különféle nyilású szitája van, melyek alá a harántlécekkel fölszerelt ú. n. riffleboxot teszik. Az A.-tartalmú földre erős vízsugarat bocsátanak, mely a meglazított földből az A.-at kiválasztja és a harántléceknél lerakja. Az üledék A.-porhoz kevert földes részeit kézi szérkével mossák ki. Ezzel a készülékkel egy munkás naponkint 6000 kg. homokot moshat ki.

Mivel a leírt szerkezetekben nagy az A.-veszteség ($50^0/_0$-nál is több lehet), újabban a kénesővel és vízzel való mosást használják. Erre a célra a jó hosszúra nyújtott longtomot, a *sluice*-t, használják: deszkákból 50 cm. széles és 30 cm. mély, felül nyilt, 95—314 m. hosszú, lejtős vályut készitenek. A vályú alsó részén harántlécektől visszatartott v. lyukakba öntött kéneső van. A csatornába eresztett víz a behányt földet ennek A.-tartalmával együtt lesöpri, úgy hogy az utóbbi a kénesővel érintkezhetik és foncsort alkot. A foncsort fölös kénesőtartalmának eltávolítása céljából bőrön sajtolják át és a visszamaradt A.-foncsort vasretortákban befőzik. Egy ember ezzel a készülékkel naponkint 18,000 kg. homokot moshat ki és ezt a nagyobb munkát több haszonnal is végezi. Még gyorsabb a munka a *3. ábrában* előtüntetett kaliforniai vizi vájással (1852 óta). A hegyekben összegyüjtött vizet csővezetékkel a munka helyére vezetik s itt a torlattelepekre 4—5 atmoszféra nyomású vízsugarakat eresztenek. A híg iszap mély árokba s innen földalatti csatornába ömlik, ahol A.-át lerakja. Az *Uralban* a *4. ábrabeli* centrifugális mosógépet használják. A földet *a* garatra vetik, honnan ez a 2·5 m. hosszú és 1 m. bőségű kúpos *b* vashengerbe kerül, melyet fogaskerékmű percenkint 30—40-szer fordít meg. A hajtóművel kapcsolatos a *d* szivattyú is, mely a *c* tartóba vizet emel. A henger nyilt végébe torkollik a medence vízvezető csöve, mely a behányt földre állandó vízsugarat ereszt. Az iszap átfolyik a henger 13 mm. bő lyukain és a harántléces csurgóba, innen pedig az *ff*[1] teknőbe kerül. Ebben ide-oda lengenek a vizi keréktől mozgatott *g* rúdon függő *h* gerebenek. A forgó dob öblösebb nyilásán át e célra szánt gyüjtőbe hulló, továbbá a *h* gerebenek fogaitól visszatartott durvább darabok közé került A.-szemeket kézzel válogatják ki. Bármely módon is mossuk ki az A.-at, célszerű az A.-por közé keveredő mágnesvaskőport mágnesrúddal kiválasztani.

Az allain-i és rivière-dejeani A.-mosónak két osztású tartója van, az egyikbe hányják az A.-tartalmú homokot, a másikba pedig eresztik a vizet, mely a homokon átfolyva, azt a kapcsolatos mosóhelyre sodorja. Az utóbbi trapezoid alakú kicsi és nem nagyon mély szekrénykékből áll, melyek úgy vannak összekötve, hogy a homokos víz az egyikből a másikba folyhassék át. Midőn a művelettel elkészültek, az A.-tartalmú homokkal megtelt szekrényeket kiürítik.

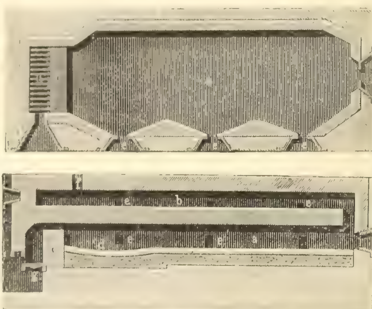
Ausztráliában, Kaliforniában, Britt-Kolumbiában és Szibíriában a folyók A.-tartalmú homokját kotróval emelik olyan zsilipre, melynek fenekét kókuszponyva fedi be.

Ahol nincs a mosáshoz elegendő víz, az A.-tartalmú homokot több szitán átszitálják, miközben az áthulló A.-tartalmú homok meddő részeit fúvó levegővel elfujják.

2. A bányászott A. kiválasztásának módja attól függ, vajjon a kőzet a fémet termésállapotban v. kémiailag kötve tartalmazza-e? Az A.-tartalmú kvarcot összezúzzák és foncsorozzák. A két műveletet külön, de együttesen is alkalmazzák. Nálunk az A.-tartalmú zöldkövet *zuzókban* törik finom porrá. Minden zuzóban *garat*-ról hull a diónagyságura aprított kő a vaslapokkal bélelt vályuba, melyben *köpük*-ben mozgó nyilak zúzzák a kőzetet. A *köpü* erős gerenda-szerkezet, mely a zúzóvályú fölébe van építve; minden köpüben három *nyíl* van elhelyezve, úgy hogy minden zúzóműben 6—9—12 stb. a háromnak szorzatával kifejezhető számú nyilak mozognak. A *nyíl* szintén hosszú gerenda, mely a köpüben függőlegesen áll, alsó végére pőrölyvas van erősítve. Emelésére fogakkal ellátott, vízszintesen fekvő, gömbölyű és rendesen valamely vízkerék tengelyének nyujtványát képező gerendely szolgál, mely fogaival a nyilak nyelvébe fog, azokat a magasba emeli, azután visszaejti. A nyilak súlyuknál fogva zúzzák a követ. Míg ez a művelet folyik, a zúzóvályun szakadatlanul víz ömlik át, mely hivatva van a zúzott kőzet földes törmelékét tova iszapolni. A vályukban összegyült fémben — illetőleg ércben — gazdagabb részletet *zagyvá*-nak (*zagy*-nak) nevezik, melyeknek tovább tisztítását *szérükön (szér)* végezik. Hazánkban számtalan alakú szérüt használnak. A *kézi szérü* vagy *szérké*-vel csak a próba-iszapolást végezik, amennyiben nagyobb zúzókban, kézi szérükön szokás a *zagyvamara* tartalmát előzetesen meghatározni. Éppen úgy, mint kis *szérün* szokott a magyar gazda próba-nyomtatást végezni, hogy gabonája átlagos szemtartalmát a nyomtatás teljes bevégzése előtt megösmerje. *Mara* névvel tehát a szérün maradt részt, az értékes maradékot nevezik. Nagyban dolgoznak az *álló* v. *seprőszérük*, *lökőszérük*, *ponyvás szérük*, legújabban pedig a *Frouvre*-féle amerikai *szérük* terjednek el, amilyet már Körmöczbányán többet állítottak fel. Az így nyert A.-poros marát meleg vízzel vegyítve kénesőt tartalmazó vasfazékba öntik és vaskavaróval a foncsorítás teljes befejeztéig kavarják, ennek megtörténte után a meddő port vízzel kiöblitik, a foncsort vízsugárban megforgatják, végül a hozzátapadt idegen részek kiválogatása céljából meggyúrják. A meggyúrt A.-foncsort sűrű vászonba göngyölik és belőle a fölös kénesőt kinyomják és a visszamaradt A.-foncsor-golyót a vászonnal együtt kiégetik, az átnyomott kénesőt pedig szarvasbőrön nyomják át, mert kevés A.-at még ez is tartalmaz. Nálunk az A.-marát az állam váltja be.

Mexikóban, Chilében, Koloradóban stb. görgő malmokat — arrasztrasz — használnak. Ezek kerek kővályuk, melyeknek közepébe gerendelyt állítanak. A gerendelyen a vályú szélének magasságában két kar van, ezeken lánc csüng le, melyre nehéz köveket akasztanak. Ezek a kövek a gerendely forgásakor a vályú fenekén görögnek és a vízzel kevert ércet megőrlik; ha már a liszt elég finom, kénesőt adnak hozzá, hogy az A.-at elfoncsoríthassák. A foncsorozás tökéletesebbé té-

tebbe hazánkban, Tirolban, Salzburgban, Ausztráliában stb. (l. 5. *ábra*) az A.-tartalmú zagyvát a köpüből *p* csurgón át a *c* állvány tartotta fenekén álló *b* medencéjébe eresztik, ebben forog a *g* fogaskerekektől forgatott *f* gerendely vaskarjain csüngő *d/* tatuskó. A medencébe öntött kénesőt és a becsurgó zagyva A.-tartalmát a tuskó talpára és külső oldalára erősített vasfogak a kellő foncsorozás céljából jól összekeverik. A még mindig A.-at tartalmazó zagyva *h* csurgón a b_1 medencébe és innen *i* csurgón a következő malomba folyik. A malmok kénesőtartalma ily módon mindig több és több A.-at old fel. Ha már a legfelső medence kénesője több A.-at nem oldhat fel, az A. foncsort kiszedik és a második medence kénesőartalmát az elsőbe, a harmadikét a másodikba s í. t. merik, a legalsó medencébe pedig friss kénesőt öntenek. A Lászlótelei amalgamatornak is két összeműködő malma van, melyek közül a felsőnek fenekén, a jobb foncsorozás céljából, sugáralakosan elrendezett vasfogai vannak. Egy tonna ércre 50–80% A.-kihozatal mellett, 30–35 g. kénesőveszteség van. Újabban Kaliforniában, Koloradóban, Montánában és Új-Zelandban az A. ércet a kénesővel együtt zúzzák és a köpükből kiloccsanó zagyvát finom szitán át foncsoros rézlapra, végül lejtősen kifeszített ponyvás szérűre eresztik. A hordóban való foncsorozás abból áll, hogy az A.-tartalmú marát annyi kénesővel és vízzel keverik össze, hogy belőle sűrű pép keletkezik, ezt vízszintes tengelye körül forgó hordókban 24 óráig kezelik, ezután vízzel higítják és az A.-foncsort az iszaptól elválasztják.

A tovalapátoló kemence függőleges és vízszintes metszete.

Amerikában 1·8 m. hosszú és 0·6 m. széles lejtősen állított favályukat is használnak. A vályú alján két egyenkint 3·5 q. kénesőt tartalmazó vasedény van, ezekbe egy-egy lapátos kerék merül. A vályu felső szakaszába tett aranymarát 40–50 C. fok hőmérsékletü vízzel a vályun keresztül folyatják, ekkor a kéneső az alul került nehéz A.-at megköti; a lefolyó zagyvát csatornába eresztik, hogy annak kénesővel megtöltött fűrészfogalakú rovadékaiban A.-tartalma visszamaradjon. Az *eureka rubber* vályujában falécektől tartott vaslapok vannak, ezeken ide-oda foncsoros rézlapokat mozgatnak, melyek excenterrel mozgatott közös faléc vasfogainak alsó széléhez erősítvék. A *Crosby*-féle foncsorozó fából készített kád, melyet ⅓ részéig zúzott érccel töltenek meg. A folytonosan kavart érc közé csepegtetett kénesó a kád alján összegyűl, innen bőrrel bevont szűrőre folyik. A szűrő lyukacsain átszivárgó kénesőt kupás emelővel újból fölemelik, hogy előbbi munkáját ismételje, a foncsort pedig időről időre a bőrről leszedik. *Paul* foncsorozójában foncsorozott rézlapokkal belelt sróf forog. Használnak centrifugalis foncsorozókat is. A kénesőveszteség csökkentésére nátrium, illetőleg cinktartalmú kénesőt és ciankáliumoldatot használnak, hogy a fém felszine állandóan tiszta maradjon. Az elektromos foncsorozás veleje az, hogy a kénesőt az áram — sarkával (katóda) kötjük össze, a + sarok (az anóda) állandóan érintkezik az A.-tartalmú ércekkel, ezeket szétbontja, mire a kénesőn kiváló A. foncsort alkot. A vásznon v. bőrön átnyomott foncsort izzítják, ekkor a kénesó elszáll és az A. visszamarad (*zúzó A.*). A kénesőgőzöket sűrítőkben fogják föl. A foncsor izzítására igen gyakran használják a 6. *ábrabeli* kemencét. Az öntöttvas *d* tartóból kimeredő rúd *a* tányérjaira teszik a foncsort és ráborítják a *b* harangot, melynek alsó széle a *d* tartóba öntött vízbe ér. Az *f* lécektől tartott *e* flókban folytonosan víz kering. A kemence *g* nyilásán át a *c* ajtóval elzárt *h* aknába fászenet döntenek és meggyujtják. A fejlődő meleg miatt elpárolgó és a víztől lehütött kénesó az *e* flókban gyűl össze, az A. pedig visszamarad. Még célszerűbb a 7. *ábrabeli* retortás pest. A vascsészékbe tett foncsor *a* retortába teszik és ajtajának bezárása után a *b* rostélyra tett tüzelővel megmelegítik. A kénesőgőzök csövön át a *c* hűtőcsőbe kerülnek és a *d* edénybe gyűlnek össze, ahonnan a folyékony kénesó *e* csappal leereszthető. A füstgázok *f* kéményen távolodnak el.

3. A kéntartalmú vegyületekkel elkevert A.-ércekből a nemes fémet vagy foncsorozással v. olvasztással választják ki. *a)* Mivel a kéneső csak a tiszta A.-at oldja fel, azokat az érceket, melyekben az A.-at tellur, antimonium, arzén stb. köti meg, előbb pörkölik, hogy a keverék fémeket oxidálással eltávolíthassák. A szin-A.-at tartalmazó kovákat is célszerű megpörkölni, hogy a kéneső a finoman eloszlott A.-hoz jobban hozzáférhessen A pörköléshez a mellékelt szövegábrabeli *tovalapátoló kemencét* használják. Az érceport 30 kg.-os adalékban a kemence *f* nyílásán eresztik a felső *b* munkatérbe. A *g* rostélyról felszálló égéstermékek az alsó *a* munkatérből a felső *b* munkatérbe jutnak s ennek végén alkalmazott nyiláson át a kéménybe áradnak. A beadott érceport az *e* nyílásokon bedugott lapátokkal előre lapátolják és a szükség szerint friss érceport öntenek az *f* nyiláson be. A beáradó levegő a *c* tűzpartig lapátolt ércből a ronditókat kiégeti, ezek kénessav, antimónossav és arzénessav alakjában el-

szállanak, a megtisztult pörköléket pedig *d* nyíláson át kihúzzák. Az Amerikában használt *Brückner*-féle pörkölő *(8. ábra)* a nagyban űzött gyártáshoz való, mert kevés kézi mukát kíván. Az égéstermékek *a* tűzfészekből a tűzálló téglákkal bélelt *b* dobba áradnak. A dobot vaslemezből készítik és a *c* fogaskerékkel forgatják, könnyebb gördülés céljából a *d* merevítő abroncsok görgőkön nyugszanak. Az érceport a jól elzárható *e* nyiláson öntik be, illetve eresztik ki. A forgó dob s a külső levegővel közlekedő *f* hűtő csövek és a *g* választó falak az érceport jól megforgatják és ide-oda rázzák. A foncsorozás csak úgy sikerül, ha az A.-érc könnyen foncsorozódó idegen részeket nem tartalmaz, v. amelyekből ezeket pörköléssel eltávolíthatjuk.

b) Az A.-kiolvasztást költséges volta miatt leginkább a kevés aranyat tartalmazó ólom-, ezüst- és rézércek és kénkovák feldolgozására használják. Az A. legjobb kiválasztó szereinek egyike az *ólom*, melyet már maga az érc is elegendő mennyiségben tartalmazhat, v. amelyet óloméro v. oxidált kohótermék (ólomgelét) alakjában adnak a feldolgozandó A.-érchez. Az elegyet aknás kemencében olvasztják meg és a kiolvasztott A.-tartalmú ólmot lángalóban erős fuvó levegővel leűzik. Az ólomból ólomgelét (ólomoxid) lesz, ezt lecsapolják és visszamarad az A. *(égetés-A., pillogott A.)* A kénkovával elegyített A.-tartalmú ércek megolvasztásakor keletkező terméket olvadt ólommal keverik össze; ez az A.-nyal elegyül s a keletkező ötvény A.-át az előbb említett módon olvasztják ki. Ha az ólomban kevés A. van, a megömlesztett ólom-A.-ötvényhez cinket adunk, ekkor a cink az A.-nyal egyesül. A kiváló A.-cinktajtékot először szivárogtatják, ezután savakkal kezelik, végre szénnel elegyitve desztillálják, ekkor a cink elszáll és az A. visszamarad. Az A.-nyal keverődött rézércekből nyersrezet olvasztanak, ezt felaprózzák és gőzzel melegített higított kénsavval feloldják. Keletkezik A.-pikkelyekkel elkevert rézgálicoldat, melyet hosszú csatornákban lehűtenek és kristályítanak. Az A.-tartalmú gálickristályokat meleg vízben feloldják, ekkor az A.-tartalmú iszap leülepszik és a rézgálicoldatot újbóli kristályítás céljából hordókba eresztik. Az iszapot meleg vízzel kimossák, ólommal elegyítve megömlesztik és a keletkező ötvényből a már leirt módon az A.-at kiolvasztják. Freibergben a rézércekből nem nyers rezet, hanem rézkénes követ olvasztanak, ezt az összes kén kiűzéséig pörkölik és a keletkező rézoxidot higított kénsavval kezelik, visszamarad az A.-tartalmú iszap. A gazdag erdélyi tellurérceket űzőhődben kezelik, miközben a tellur teljesen elvész.

Ha a kevés A.-at tartalmazó kovákból a leirt módokon az A. gazdaságos kiolvasztása nem sikerülne, a *Plattner*-féle módszert használhatjuk. (1846). Az érceket kén- és arzéntartalmuk teljes kiűzéséig pörköljük és a gyengén megnedvesített pörköléket az *a* csapokra függesztett *(9. ábra)* és a *b* retesszel állított *d* agyagedénybe tesszük. Az edény fenekére kvarcdarabkákat tesznek, a *c* fedelet pedig fojtóan eltapasztják. Az *e* bödönből a *d* edény belsejébe vezetett klórgáz a pörkölők oxidjait nem támadja meg, hanem az A.-nyal klór-A.-nyá egyesül. Ha a klórral telített elegyet meleg vízzel kiöblítjük, a klór-A. oldódik s a kvarcszűrőn átszűrődve, az *f* edénybe csepeg. A klórgázzal sósav ne elegyedjék, mert ez a fémoxidokat föloldaná, ezért *e* edénybe vizet öntenek és a klórgázt ezen vezetik keresztül. A víz a sósavat megköti. A leszűrt klór-A.-oldatot kissé megmelegítik, hogy főleg klórjától megszabaduljon s ezután belőle vasgálicoldattal az A.-at kicsapják. Az oldat esetleges klórezüst-tartalma nem bomlik szét. Ily módon az érc A.-ának 95%-át kiválaszthatjuk. *Biltsánszky* Ede a cinkben és antimónban bővelkedő A.-, ezüst- és réztartalmú érceket és kénmarákat finomra töri s 12% konyhasóval elegyítve 7 q.-ás adalékokban klórosító pörkölésnek veti alá. Ha az érc v. kénmara ½% réznél többet nem tartalmaz, a són kivül még ½% pörköletlen rézércet is adnak hozzá. Az előpörkölés után a kénvas- és kéncink-tartalom mennyisége szerint 1—8 készpörkölés következik. A pörköléket 40 q.-ás adalékokban 20—22° *B.* tömöttségű konyhasólúggal 2—3 napon át lúgozzák. Ekkor az ezüstnek 60—70%-át nyerik ki. A lúgozást ezután 2—3° *B.* tömöttségű alkénessavas nátronlúggal 2 napon át az ezüst és A. teljes kilúgzásáig folytatják.

A konyhasólúgot ócska rézen folyatják keresztül, ekkor a klórezüst fölbomlik és az ezüst fémalakjában mint cementezüst válik ki. Az ezüsttelenített lúgot pedig vason vezetik át, hogy a klórréz réztartalmát ejtessék ki. Az alkénessavas nátronlúg az ezüstöt és A.-at, mint alkénessavas ezüstoxidnátron, ill. mint alkénessavas A.-oxidnátron tartalmazza. Ebből a lúgból a fémeket 3—4° *B.* tömöttségű kénnátriumoldattal kénfémek alakjában ejthetjük ki. Ezeket az ejtvényeket forró vízzel kiöblítik és mind a megtisztult maradékot, mind a cementezüstöt a rendes módon tovább kezelik. Bittsánszky találmányát a kapnikbányai m. kir. lúgzóműben jó eredménnyel használják, az altai-i telérkőzetekkel tett több sikeres próba után ezt a módszert az orosz császári kormány is elfogadta.

4. Az A. igen jó oldó szere a ciankálium oxigén jelenlétében; keletkezik kálium A. cianid (Au. K. $[CN]_2$) és káliumhidroxid. Az oldás előmozdítására a folyadékhoz ammonium perszulfátot, ciansavas kálit, cianbromidot, nátrium superoxidot, kénessősókat, szerves nitro vegyületeket adunk. Legfontosabb a *Mac Arthur—Ferrest*-féle eljárás, melyet Witwatersrandban használnak. Az oldat A.-át cinkforgáccsal csapják ki. Szükséges egy rész A.-ra 12 rész cink (elméletileg 6 rész). A cink az A.-on kívül a rezet, ónt, ezüstöt, ólmot, antimont és arzént is kicsapja.

Az A.-tartalmú ciánoldatokból (1000 kg.-ban 8 g. arany). *Siemens* és *Halske* 1894 óta jó eredménnyel ejtik ki az A.-at elektromos árammal (l. *Elektrolizis*). Az anódák vaslapok, a katódák ólomlapok. Kell egy dm^2-re 0.5 ampère erősségű áram és 2 volt feszültség. Az A. az ólomra rakódik, melytől a már leírt ólomüző eljárással különítik el. Ezt az eljárást használják a Rand Central Ore Reduction Company johannesburgi gyárában.

5. *Az A. válatása v. finomítása.* Mivel az A. és az ezüst rendszerint egymás társaságában fordulnak elő, a leirt módok szerint gyártott

A.-ban több-kevesebb ezüst van, azonban meg más fémek is rondíthatják. Emiatt az A.-at választják, finomítják. Erre több mód van. Az *ömlesztő választás* veleje az, hogy az A.-at két sr. kén-antimoniummal elegyítve megolvasztják, keletkezik antimon-A., ezt a felül úszó kénezüsttől elválasztva, fúvó levegővel hevítik, ekkor az antimon kiég és az A. visszamarad. A *cementálás* veleje abban áll, hogy vékony bádoggá nyujtott v. darává aprított fémet 4 r. konyhasó, 1 r. porkolt vasgálic és 4 r. téglapor keverékébe ágyazva 24—36 óráig enyhe hőnek vetik alá. Keletkezik ezüstklorid, mely megömölvén, a cementporba szivárog és a szin A. visszamarad. Az A.-ezüst választásának régi módja még az ú. n. *quartálás* (quartation). Ennek veleje az, hogy a két fém salétromsavval tökéletesen csak úgy választható el, ha 3/4 rész ezüstöt és 1/4 rész A.-ból álló ötvényt alkot. Később *Pettenkoffer* bebizonyította, hogy a művelet akkor is sikerül, ha az ötvény 2 r. ezüstöt és 1 r. A.-at tartalmaz, csak a sav legalább 1·32 fajsúlyú. A salétromsav az ötvény ezüstjét feloldja és az A. visszamarad. A drága salétromsav helyett 1802. *D'Arcet* kénsavat használt. A kénsavba főzött A.-ezüst ötvény ezüst foglalatja kénessavgőzök fejlődése közben kénsavas ezüstté változik. Legjobb, ha az ötvény 20—25% A.-nál és 10% réznél többet nem tartalmaz.

Ezt a műveletet régebben platinedényekben végezték, újabban öntöttvas v. mázas agyagbödönyöket használnak. Okerben (Alsó-Harz) a *10. ábrabeli* készüléket használják. Közvetlenül a *b* rostély fölött van az öntöttvas *a* üst, melyben a fogatélylyal ellátott *d* vasállvány, ezen pedig a *c* porcellánedény van. Az utóbbinak *e* födelét vízzár fojtja el. A kénessav gőzöket a *g* perembe dugott *h* cső vezeti el; ennek a csőnek ólomból készített *i* süvege a szabad levegővel közlekedik. Az *f* munkanyilás az *e* födélen van. Az affinálandó ötvényt agyag-, grafit- v. vastégelyben megömlesztik és fapálcával való folytonos kevergetés közben vízzel telt rézüstbe csurgatják. Az ily módon darává szaggatott ötvényt 1·848 fajsúlyú kénsavval (1 r. ötvényre 2—2·5 r. kénsav) keverik össze, majd 10—12 óráig a leirt készülékben főzik és a kihülő oldathoz, kellő higgasztása céljából, higított kénsavat öntenek. Hazánkban ugyancsak ez az eljárás dívik. A leülepedett A.-ról ólomüstbe csapolt ezüstoldatot sok vízzel higítják és beléje rézlapokat tesznek, a réz az ezüstöt poralakban kicsapja; melléktermékül rézgálicoldatot nyernek. Az A.-port meleg és tömény kénsavval többször kiúlgozzák és végül vízzel jól kimossák. Az A.-ban, bármily gondosan kezeljük is, ily módon 2—3% ezüst, sokszor platin is marad. A kiválasztott ezüstpor nedvességét a *11. ábrabeli* sajtóval sajtolják ki. Ennek *A* faállványa tartja az *a* hengert, melynek lyuggatott és recézett *B* fenekére teszik a vászonrongyokba bugyolált ezüstport. Ennek megtörténte után *b* tokkal a *d* lécre ható *e* srófosót csavarják, ekkor a *c* fadugó a hengerbe hatol és az ezüstpor közé keveredett vizet az *f* nyiláson kiszorítja. Ilyképen összeálló pogácsát kapunk, melyet a vászon lefejtése után megszárogatnak és ezután megömlesztenek. A kénsavval finomított arany további finomítására a következő módokat használják:

a) Az A.-at nátriumbiszulfáttal keverve megömlesztik s az ömledékot higított kénsavval kezelik. A maradék A.-at pórissal (borax) és kevés salétrommal elegyítve agyag- vagy grafittégelyekben megömlesztik és enyhén megmelegített vasformákba öntik. Az A. finomsága 994—998 ezredrész leend.

b) Mivel az antimón, arzén, ólom, tellur és bizmut nyomokban való jelenléte is rideggé sajtolásra alkalmatlanná teheti az A.-at, ezeknek eltávolítása szintén szükséges. Erre a célra használják a *12. ábrabeli Miller*-féle klórozást. Az A.-at pórisfedő alatt a *b* agyag- v. grafittégelyben megömlesztik és az ömledéken *a* agyagcsövön át a klórfejlesztő *d* edényből száraz klórgázt vezetnek. A rondítók kloridjai és a fölös klór *c* csatornán át *f* kürtőbe áradnak, az ezüst pedig mint ezüstklorid a salakban marad. Az *e* üvegcső a sósavnak *d* edénybe való becsurgatására és a szükséges nyomás létesítésére való. Az A. finomsága 991—997 ezredrész.

c) Az oszmium és iridium kiválasztása céljából az A.-at megömlesztjük és lassan kihülni hagyjuk, ekkor a nehéz iridium-oszmium ötvény a tégely fenekére ülepszik és a szin-A. lefölözhető.

d) Az A.-hoz kevert platinát úgy választják ki, hogy közömbös A.-kloridoldatot készítenek, ebbe állítják a szin-A.-lapot és a finomítandó A.-at. Ha az előbbit a dinamógép negativ, az utóbbit pedig annak + sarkával kötjük össze, az A. az utóbbiról az előbbire rakódik, a többi idegen fém pedig feketésszürke por alakjában az edény fenekére ülepszik. Ennek az A.-nak finomsága 999·8—1000 ezredrész.

e) Szintén igen finom A.-at kapunk, ha az affinált A.-at királyvízben feloldjuk és a kivált klórezüstről szívóval gondosan leszívott A.-kloridoldat A.-át vasgálicoldattal kicsapjuk és a csapadékot pórissal keverve grafit- v. agyagtégelyben megömlesztjük. Az A. finomsága 999·4—999·9 ezredrész.

Az A. értéke és hovafordítása.

Mivel évről-évre, részben bányászattal, részben mosással igen sok A.-at termelnek, méltán fölvethető a kérdés, nem-e szaporodik föl az A. annyira, hogy általános elértéktelenedése várható? A mai fejlett ipar és kereskedelem mellett ily baj nem következhetik be és nincs is rá eset, hogy ez valaha megtörtént volna. Az asszír királyok idejében az ezüstnek A.-hozi viszonya 1 : 13¹/₃ volt, Herodotos szerint a perzsa királyok idejében 360 A. talentom 4680 ezüst talentomnak felelt meg, tehát a viszony 1 : 13-hoz; úgy látszik ő kerekszámot vett, mert a régi perzsa pénzek is 1 : 13¹/₃ viszonyra vallanak. Azok a görög írók, akik a peloponnézusi háború és Nagy Sándor uralkodásának ideje között éltek, az ezüst és A. viszonyát 1 : 13¹/₃ és 1 : 11¹/₂ közöttinek mondják. Nagy Sándor perzsa háboruja után a zsákmányolt A. révén ez a viszony 1 : 10-re szállt le. Egyiptomban a Ptolemaiosok alatt a két fém viszonya 1 : 12·5 volt. Rómában Kr. e. a VI. és VII. századtól kezdve 1 : 11·91-hez való viszony volt; ezt az állandóságot megzavarta Julius Caesar idejében a Gal-

liából szállított A. Ekkor 1 : 8·93-hoz való viszony keletkezett, de csakhamar helyreállt a rendes állapot, mert a császárok idejében 1 : 11·30 és 1 : 12·20-hozi viszonyt találunk. Nagy Konstantin (330. Kr. u.) idejében már 1 : 14·40 és 422. Kr. u. 1 : 18-hoz volt e két fémérték viszonya; ami meglehetősen abnormis állapotra vall. A középkorban az ezüst és A. viszonya 1 : 12-höz volt (864-ben), ez a viszony a Sachsen-Spiegel szerint még a XIII. században is megvolt, sőt csekély ingadozással még a XIV. és XV. században is ugyanaz maradt. A lübecki számítás szerint a viszony 1351-ben 1 : 12·3, 1375-ben 1 : 12·4, 1411-ben 1 : 12·0 és 1455-ben 1 : 12·2 volt. Angliában 1104—1464-ig 1 : 9 — 1 : $10^{100}/_{578}$, Franciaországban 1338—1488-ig 1 : 11 — 1 : 12·61, Olaszországban 1252—1495-ig 1 : $9^{3}/_{8}$ — $13^{29}/_{47}$ volt a két fém viszonya. Az amerikai A.-mezők és bányák fölfedezése ezen a viszonyon nem sokat módosított. A XVI. században az átlagos viszony 1 : 10·31 volt, így Zsigmond királyunk idejében az ezüst és a szinarany viszonya 1 : 11-re tehető. 1542—1680-ig, a csekély ingadozásokat leszámítva, az A. értéke folytonosan növekedett. Németországban 1542-ben 1 : 11·27, 1680-ban 1 : 15·10, Angliában 1552-ben 1 : $11^{1}/_{10}$, 1717-ben 1 : $15^{285}/_{1364}$ és Franciaországban 1550-ben 1 : 11·47 és 1679-ben 1 : 14·91 volt a két fém értékviszonya. Ezen a viszonyon csak a legújabb idők változtattak, mert átlagban számítva 1687—1700-ig 14·97-szer, 1701—40-ig 15·145-ször, 1741—90-ig 14·74-szer, 1791—1875-ig 15·638-szor volt drágább az A. az ezüstnél. Az újonnan nyitott ezüstbányák és az ezüstgyártásban beálló javítások az ezüsttermelést tetemesen fokozták; míg 1860-ban a termelt A. súlya az ezüsthöz 1 : 5·47 és 1870-ben 1 : 5·8 volt, 1880-ban már 1 : 14-re, 1890-ben 1 : 23·8-re és 1891-ben 1 : 24-re emelkedett. Ennek következménye az A.-érték folytonos emelkedése lett. 1876-ban 17·88-szor, 1879-ben 18·40-szer, 1885-ben 19·41-szer 1886-ban 20·81-szer, 1887-ben 21·15-ször, 1888-ban 22·01-szer, 1889-ben 22·10-szer, 1889-ben 19·75-ször és 1891-ben 20—21-szer haladta meg az arany értéke az ezüstét. 1891—1905. az arány volt 1 : 27·05, 1896—1900. 1 : 33·29, 1901-ben 1 : 34·7 és 1907-ben 1 : 31·45.

Az A. ára a következőképen ingadozott:

1801—1805	1 kg. arany ára volt	3337·20	K
1806—1810		3337·20	
1811—1815		3340·80	
1816—1820		3328·80	
1821—1825		3339·60	
1826—1830		3337·20	
1831—1835		3338·40	
1836—1840		3302·40	
1841—1845		3346·80	
1846—1850		3336·00	
1851—1855		3327·60	
1856—1860		3340·80	
1861—1865		3338·40	
1866—1870		3333·60	
1871—1875		3345·60	
1876—1880		3328·80	
1881—1885		3301·20	
1886—1890		3342·00	
1891—1895		3338·40	
1896—1900		3343·20	
1901—1906		3348·00	
1906-ban		3323·71	
1907-ben		3322·95	
1908-ban		3311·01	

Az A.-termelő országok illetőleg világrészek élén állanak az északamerikai Egyesült-Államok, Ausztrália, D.-Afrika, Kanada és Oroszország. A termelés volt évenkint átlag a XVII. sz.-ban 9123 kg., a XVIII. sz.-ban 19,001 kg., a XIX sz. első felében 23,697·40 kg., annak második felében 208,142·40.

Az 1905—1907-ig terjedő időszak termeléséről az alábbi táblázat tájékoztat.

Világrész v. ország	1905	1906	1907	1908
	kilogramm			
Észak-Amerika:				
Egyesült-Államok	132,682·0	142,001	134,215	144.933
Kanada	21,800·0	18,093	12,437	14 384
Neufundland	141·5	139	134	137
Mexikó	24,236·0	25,039	26,816	36,779
Közép-Amerika	2,277·0	1,814	1,970	3.422
Dél-Amerika:				
Argentina	13·9	23	23	155
Bolivia	4·5	33	38	40
Brazilia	3,651·5	3,738	4,548	4,670
Chile	958·4	966	1,046	1,871
Columbia	2,970·8	2,980	3,002	5.289
Ecuador	200·0	200	193	374
Brit-Guyana	2,559·9	2,478	2,078	1.911
Németalföldi-Guyana	1,071·3	1,187	1,085	1,210
Francia-Guyana	2 691·5	2,427	2,315	2,800
Peru	541·4	557	575	778
Uruguay	40·0	38	38	78
Venezuela	451·4	466	444	34
Európa:				
Ausztria	71·0	69	67	137
Franciaország	—	—	1,440	1,088
Magyarország	3,668·7	3,828	3 720	3.422
Németország	3 935·0	4,202	4,682	100
Itália	10·1	10	10	59
Norvégia	10·9	12	12	
Portugália	1·3	1	1	1
Oroszország	33 402·3	33,812	39,905	46,565
Spanyolország	8·0	8	10	9
Svédország	60·9	62	60	28
Törökország	13·5	44	45	8
Nagy-Britannia	422·5	400	59	42
Afrika:				
Madagaszkár	2,060·9	1,760	1,680	1.712
Rhodezia	10,840·7	14 902	16,354	18,488
Transvaal	152,324·1	179,988	200,609	219,429
Nyugat-Afrika	5,158·4	6,203	8,468	8,688
Ázsia:				
Brit-Borneo	1,329·5	1,317	1,317	2,488
Kina	2,673·0	6,771	6.771	7,778
Kelet-India (németalföldi)	2,128·0	1,419	1,874	3,379
Brit-India	17,943·7	16,599	16,330	15 686
Japán	5,011·0	5,280	5,090	4,824
Korea	1,805·7	3,771	3,771	3,385
Maláji-szigetek	590·7	527	485	467
Ausztrália	129,369·2	123,927	114,132	110,632
Egyéb országok	2.257·2	2,257	2,257	2.332
Összesen	571,422·5	609,348	620,766	669.651
Érték 1000 K-ban	1,892.058	2,025.304	2,062 780	2,221.911

Az A. legelső felhasználása az emberi test, ruházat és lakás felékesítésében nyilvánult (l. *Ötvösség)*. Sziciliai *Diodorus* és *Herodotos* említik, hogy Babilonban a Bel templomában szin-A. bálvány ült szin-A. trónuson s ezenkívül ott még sok egyéb A. műtárgy is vala. Mesésnek mondják az egyiptomi, az asszír és a perzsa királyoknak, a fönícieknek, továbbá Salamon zsidó királynak és Krözusnak A.-gazdagságát. Az utóbbitól Cyrus perzsa király az A.-edényeken és egyéb aranytárgyakon kívül 24,000 font A.-at vett el. A delphi-i orákulum is sok A. kincset őrzött. Sok érdekes adatunk van a római császárok és patriciusok A.-gazdagságáról is. Amint hajdan, úgy most is a fejedelmek és a nagy urak lakásai telve vannak A.-ból készített műtárgyakkal, melyeknek

egy részét. Így az A. órák, gyűrűk, ékszerek stb. használati tárgy lévén, évről évre kopnak és csökkentik az A. mennyiségét. Azt se feledjük, hogy az ötvös vésője kalapácsa alatt, de még az öntés közben is sok A. kallódik el.

Az A. másik fontos hováfordítása az A.-pénz, mely e fémnek minden időben való nagy és állandó értékéből fejlődött a legfőbb csereeszközzé. Az első A.-pénzt Kr. e. a XVII. sz.-ban az egyiptomiak verték, azonban e találmánynak kereskedelmi jelentősége csak a görögök révén Kr. e. a VII. sz.-ban lett. Mivel az A. értéke az utolsó évtizedekben emelkedett, minden állam siet az A.-érték behozatalával. 1881-ig csak Angliának, Irlandnak, Brémának és Portugáliának volt A.-értéke, 1871 dec. 4-én Németország, 1872-től Dánia, Svéd- és Németország követték példájukat. A latin pénzszövetség (Münzkonvention), melyet 1865 dec. 23-án Franciaország, Belgium, Olaszország és Svájc kötöttek, 1874-től kezdve az ezüstpénzek verését nagyon korlátozta és 1878. meg is szüntette. Ausztria és Magyarország 1892-ben (1892. XVII. t.-c.) lépett az A.-valutás országok sorába. Brazilia, Argentinia és Kanada szintén az A.-értéket fogadták el, s bár az Egyesült-Államok 1878 febr. 28-án hozott törvény értelmében a bimetallismust fogadta el, mégis hitelének öregbítése céljából jobbára az A.-at gyűjti.

Nálunk és Ausztriában 145·2595 darab o.-m. cs. és kir. A.-nak vernek $^1/_2$ kg. tiszta A.-ból $0·986^1/_9$ finomsággal, miért is egy A.-nak a tiszta A.-tartalma 3·4421 g. és súlya 3·4906 g., egy ily A. értéke 4·74 osztr. A. forint = 9·60 márka = 11·85 frank = 9 sh. 4·8 d. A Magyarországon vert A.-akat *körmöczi A.*-nak nevezik. Megkülönböztetünk körözött és vert A.-at, az első a már több éven át forgalomban levő, az utóbbi a közel multban vert A. és értéke az előbbi fölött mindig néhány fillérrel nagyobb. 1870—1892-ig 8 és 4 A.-forintos, vagyis 20 és 10 frankos A.-akat vertek, a valutarendezés következtében ez utóbbiak verését beszüntették.

Az A.-érték ilyképen lassankint utat tör mindenütt s érthetővé teszi az egyes bankok és trezorok A.-készletének roppant fölhalmozódását. 1886. az európai és amerikai bankokban és trezorokban 5668 millió frank, 1887 végén 6005, 1888 végén 6154, 1889 végén 6402, 1890 végén 7363 és 1891 végén 8233 millió frank volt A.-ban. Az A. alap szaporodásával lépést tartott az A.-pénzek verése is; 1886-ban 494, 1887-ben 650, 1888-ban 702, 1889-ben 879 és 1890-ben 474 millió frank A.-pénzt vertek. 1908. az angol pénzverő, melynek 4 fiókja van a koloniákban, 15,725 millió darab A.-at vert (13,727 millió font értékben).

A világ A.-készlete 1906. 15 milliárd és 280 millió K-ra rúgott. Európára esik belőle 9 milliárd és 179 millió K, az amerikai Egyesült-Államokra 3 milliárd és 970 millió K, Japánra 170 és fél millió K, Ázsia, Afrika és Amerika másodrangú államaira pedig összesen egymilliárd és 287 millió K. Európa A.-készlete az elmult tíz év alatt kétmilliárd és 595 millió K-val gyarapodott, amely összegből magára Franciaországra 152 millió esik. Az Egyesült-Államok A.-készletének növekedése hárommilliárd és 230 millió K, míg Japán A.-készlete 30 millióval növekedett.

	Millió K
Franciaország jegybank A.-készlete	2472
Oroszország jegybank A. készlete	2007
Ausztria és Magyarország jegybank A.-készlete	1106
Németország jegybank A. készlete	852
Anglia jegybank A.-készlete	834
Olaszország jegybank A. készlete	470
Spanyolország jegybank A.-készlete	355

A forgalomban az A.-pénz nagyon kopik. A kopás okozta veszteséget a súlynak $^1/_{40}$-, de $^1/_{10}$-, sőt $^1/_8$-ára is teszik. Még több A. szaporítja az atomok birodalmát az A.-ozott fém, fa, agyag, üveg, bőr és egyéb árúk révén. Sok kell még az A.-paszomántra és az A.-nyal áttört szövetekre. Nagy keletük van az A.-preparátumoknak is, ilyenek a galvanostegiában használt klór-A. és a festészetben Cassius A. bibora. A fényképirók az A.-klorid-nátriumot és az alkénsavas A.-oxidnátront használják. A fogorvosok A.-fogyasztása is tetemes. Átlag évenkint 234 millió márkára rúg az ily módon ipari célokra fölhasznált A. értéke.

Ha az A. hováfordításának jelzettük módjai még tovább fejlődnek, hihető, hogy az A. értéke még emelkedni fog, mert az amerikai és ausztráliai A.-mezők már kiapadtak. Azonban remélhető, hogy újabb A.-mezőket találnak és a technika fejlettsége a gyártást még olcsóbbá és tömegesebbé teheti, aminek igen természetes következménye az A.-érték állandósulása lenne. A gyártott A. fölhasználása következőképen oszlik meg: az 1891-ik évi produkció 183,000 kg. volt, ebből ipari célokra fölhasználtak 85,000 kg.-ot és Indiába exportáltak 15,000 kg.-ot, marad 83,000 kg. pénzverésre, ami 290 millió franknak felel meg. Mások a pénzzé verhető A. értékét kevesebbre teszik.

Az A. *orvosi tekintetben* ma már nem játszik olyan szerepet, mint régente, mikor különösen megrögzött szifilis és skrofula ellen adták; manapság legfölebb a gerincvelő némely bajainál (myelitis) tesznek vele olykor sikertelen kisérleteket. Állatokon szerzett tapasztalatok különben azt bizonyítják, hogy nagyobb dózisai heves mérgezést és tüdővizenyősség közben halált okoznak, a mérgezésnek szimptómái: erős nyugtalanság, hasmenés, szapora szívverés, merevgörcsök után általános bénulás.

Irodalom. Zippe, Geschichte der Metalle, 1857; Eschwege, Pluto Brasiliensis, 1833; Raymond, Silver and gold, 1873; Blake, Report upon the precious metals, 1869; Suess, Zukunft des Goldes, 1877; Soetbeer, Edelmetall-Production, 1879; Jervis, Dell' oro in natura, 1881; Marchand, Das Gold, 1852; Simonin, L'or et l'argent, 1877, stb. Percy, Metallurgie des Silbers und Goldes, 1881; Stölzel, Die Metallurgie, II. r. 1325 old., 1883—1886; Frecskay, Találmányok könyve, 1878, II. köt.; Egleston, Metallurgy of silver gold and mercury in the United States, New-York 1889–90, 2 k.; Eissler, Metallurgy of gold, 5. kiad., London 1900 és Cyanide process for the extraction of gold, 3. kiad. 1902; Park, Cyanide process of gold extraction, 1900; németre fordította Victor, Bécs 1902; Lock, Practical gold mining, London 1889; Rose, The metallurgy of gold, 4. kiad. 1902; Grünhut, Die Gewinnung des Goldes, Wiesbaden 1898; Uslar, Das Gold, Vorkommen, Gewinnung, Bearbeitung, Halle 1903; Begeer, The metallurgy of gold on the Rand, London 1897; Lock, Gold-milling, principles and practice, u. o. 1901; Welton, Practical gold-mining, u. o. 1902; Futterer, Afrika in seiner Bedeutung für die Goldproduktion, Berlin 1895; Schmeisser, Vorkommen und Gewinnung der nutzbaren Mineralien in der Südafrikanischen Republik, 2. kiad., u. o. 1895 és Die Goldfelder Australasiens, u. o. 1897; Weill, L'or, propriétés physiques et chimiques stb., Páris 1896; Cumenge és Robellaz

L'or dans la nature, u. o. 1898; Goldmann, South African mines, their position, results and developments, 2. kiad., London 1895, 4 k.; Truscott, Witwatersrand Goldfields banket and mining practice, u. o. 1902; Hatch u. Chalmers, The gold mines of the Rand, u. o. 1895; Armstrong, Law of gold mining in Australia, 2. kiad., u. o. 1901; Charleton, Gold mining and milling in Western Australia, u. o. 1903; Curle, Gold mines of the world, 2. kiad. 1902; Platner, Die Goldindustrie am Witwatersrand, Bremen 1904; L. Simonin, L'or et l'argent, Páris 1877; Ruhland, Die Zukunft des Goldes, Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Tübingen 1891; Walter Renton Ingalls, The mineral industry, New-York 1907, 1908.

Arany, kisközség Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 522 oláh és magyar lak.; u. p. Nagyrápolt, u. t. Piski, híres az A.-i hegykúpon levő őskori erődítmény romjairól és a Kapi György várának romjairól. A római hadi út a Sztrigyvölgyről (Sarmizegetusáról) A.-nál hidalta át a Marost s Apulumig (a mai Gyulafehérvár) haladt. Az A.-i hegy augitandezitből áll. A. régente a vmegye 7 királyi várának egyike volt.

Arany, 1. *János,* Petőfi mellett a legnagyobb magyar költő, irodalmunk klasszikus korának kimagasló alakja, ki mint epikus és lirikus egyaránt a legtökéletesebbet alkotta, s költészetünk nemzeti irányának megindításával maradandó hatást gyakorolt az utókorra.

Élete.

1. *Gyermek- és ifjúkora.* A. szül. Nagyszalontán, Bihar vmegyében, 1817 márc. 2., megh. Budapesten 1882 okt. 22. Szülei: A. György és Megyeri Sára, ref. vallású földmívelők voltak, kiknek csekély vagyonkájuk egy nádfedeles házból és kevés földből állott. Az A.-nemzetség eredetileg nemesi családból származott, de utóbb jogaitól megfosztatván, I. Rákóczi Györgytől nyert kiváltságait többé visszaszerezni nem tudta. A. szüleinek késő és egyetlen fiúgyermeke volt. A hajlott korú szülők mindig körükben tartották és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam a fiúra is korán elragadt: az ének és a szentirás vonzóbb helyei lettek első tápláléka zsenge lelkének. Tanulékonysága igen korán feltünt. Értelmes apja hamuba írt betükön megtanította olvasni; mire hat éves korában iskolába adták, már némi olvasottsággal birt, ismerte a bibliai történeteket, sok éneket és a ponyvairodalom termékeit. Az iskolázás kitünő sikerrel folyt Szalontán, hol afféle kisgimnázium (ú. n. partikula) volt; amellett minden könyvet mohó vággyal elolvasott, ami a kezeügyébe került s a városban felkutatható volt; Gvadányit, a Haller Hármas Istoriáját stb. Megpróbálta a rímelést is, verseit tanítói büszkén mutogatták s a kis poétát egész Szalonta ismerte. Tanítói Csokonait és Kovács Józsefet tűzték eléje követendő például. De örömmel tanulta a római klasszikusokat is, Ovidiust, Vergiliust, Horatiust, sőt más szerzőket: Justinust, Curtiust, Livius néhány könyvét, Eutropiust, Svetoniust s a skót Buchananus latin verseit. Maga is írt verseket latin nyelven az akkori divat szerint. Megismerte Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-jét Tanárky, Milton *Elveszett paradicsom*-át Bessenyei, és Voltaire *Henriade*-ját Péczeli fordításában, Dugonics regényeit, szóval azt a magyar irodalmat, amely azelőtt félszázaddal volt divatban, mert a vidéki közönség jobbadán még mind ezeken táplálkozott, s az új iskola koriféusai Szalontára nézve nem léteztek. 1833. a debreczeni kollégiumba ment, de az a kis összeg, amit a szalontai leckeadásból összetakarított, a beöltözés költségeit is alig fedezte, hazulról pedig nem várhatott s nem is kért semmit. Ily helyzetben elment kedve a tanulástól s 1834 márciusban Kisújszállásra ment ideiglenes tanítónak egy évre, hogy módot szerezhessen tanulmányai folytatására. Az ottani rektor, Török Pál, a későbbi pesti pap és szuperintendens szívesen megnyitotta válogatott könyvtárát A. előtt, aki éjjel-nappal olvasott s a hazai költészet újabb fejlődésével is megismerkedett; az Aeneis pár könyvét lefordította, a németben Schillerig vitte s megbarátkozott a francia nyelv elemeivel. Új erővel és buzgalommal, de ismét sovány erszénynyel tért vissza Debreczenbe, egyébként jó ajánlatok kiséretében kisújszállási pártfogóitól, úgy hogy tanárai azonnal nagyobb figyelemben részesítették, s midőn egyik tanára, Erdélyi József, kis leánya oktatását rábízta, anyagi helyzete is tűrhető lett. De ő kalandos életpályáról ábrándozott, majd festő, majd szobrász vágyott lenni, anélkül, hogy tudta volna, mint kezdjen hozzá. Végre 1836 februárjában önként odahagyta a kollégiumot s elment szinésznek.

Fáncsi és László jeles szintársulatot tartván akkor Debreczenben, A., ha már szobrász nem lehetett Ferenczy mellett, könnyebbnek találta Thália zászlaja alá esküdni. De a debreczeni társulatot egy szinészi cselszövény egész váratlanul felbontotta s ápr. 1-én szétoszlott, s A. teljesen magára maradt. Hubay az indulás percében többeket, köztük A.-t is, csatlakozásra szólított föl és ő követte társai példáját. Nagykároly, majd Szatmár, végre Máramarossziget lett vándorlásuk eldorádója. A.-ra, kit szülei minden vagyontalanságuk mellett kissé mégis elkényeztettek, s kire egész életében minden csekélység végtelenül hatott, mély benyomást tett a nyomor, melybe sülyedni kezdett. Ha volt is kedve a szinészethez, végkép elment az e korhelyek közt. Amellett az «öntudat kígyói», szegény apja sanyarú nyugtalansága, marták éjjel-nappal. Egy nap lelki gyötrelme közt álom szállt rá — s jó édes anyját halva látta. Az álom benyomása oly erős volt, hogy többé nem volt nyugta s elhatározta, hogy hazamegy. A direktortól egy huszast kért ki, egy zsebkendőbe kötötte egész vagyonát, kiment a piacra, hol nyolc krajcárból egy cipót s egy kevés szalonnát vett, azzal megindult egyedül. Szatmáron, Nagykárolyon, Debreczenen át hét napi gyalog vándorlás után hazaérkezett. (Ifjusága ez epizódját belefoglalta a Bolond Istók II. énekébe is.) Alig pár héttel hazaérkezte után anyja csakugyan meghalt kolerában, apja pedig szeme világát teljesen elvesztette (látása azonban néhány év mulva orvoslás nélkül ismét megjött). Mindez mélyen megrendítette, fölébreszté kötelességérzetét s meggyőzte őt arról, hogy ősz apját nem szabad többé elhagynia. A város és az egyház elöljárói részvéttel tekintették sorsát s még az ősszel megválasztották konrektornak (másodtanítónak) s mint ilyen a magyar és latin grammatikai osztályokat tanította, 1839-ig.

2. *Aljegyzősége. Nősülése.* 1839. irnok vagy más néven segédjegyző lett a városnál, majd

rendes aljegyző, de a főjegyző nem igen arravaló ember lévén, tényleg ő volt a főjegyző is. Igy némi biztos állásához jutván, 1840 novemberében szíve régi vágyát követve, nőül vette Ercsey Juliannát, egy ügyvéd árva és vagyontalan leányát.

Ez idő alatt (1836—40) nem szünt meg folytatni olvasmányait, inkább csak szórakozásból mint komoly célból, de lehetőleg a remekműveket olvasta. Mikor azonban megnősült, föltette magában, hogy nem olvas többet, hanem él hivatalának, s lesz közönséges ember, mint más. Pár évig meg is tartotta fogadását. Szándéka volt gazdaság után látni, amihez különben nem volt elég ügyessége. A deákkal a jogtudományt is el akarta magánszorgalom utján sajátítani. A hazai történettudomány mellett a földmérésben is annyi jártasságot szerzett, hogy osztályos örökösödési ügyeknél a felek földjeit, ha fölkérték, szétosztotta. Jegyzői dolgozatai kitünően szabatosak és pontosak voltak és szépen is leírva, mert szép írása volt. A tőle fogalmazott iratok a megyén mindig annyira feltüntek, hogy a táblabirák őt kitünő tisztviselői tehetségnek hiresztelték. 1842 tavaszán Szilágyi István, egykori tanulótársa jött mint rektor Szalontára, ki már ismételve koszorut nyert a Kisfaludy-társaságnál s kinek az akadémia éppen Szalontán léte alatt száz arannyal jutalmazta nyelvészeti munkáját. Szilágyi minden könyvet, ami szeme elé akadt, hozzá hozott, kéretlen, sokszor rátukmálva. Majd a görög tragikusok fordítására unszolta, amelyeket a Kisfaludy-társaság akkor kezdett kiadni, majd dolgozatait olvasta fel s kérte ki róluk véleményét, majd angol nyelvtant hagyott nála kuriózum gyanánt. A. addig forgatta a nyelvtant, addig mulatott az olvasás különösségein, s addig törte Hamlet magánbeszédét, hogy kedvet kapott a német Shakespeare összevetésére az eredetivel. Igy lassankint megtanult angolul s újra belejött az olvasásba, az irodalommal való foglalkozásba.

Egy falusi tárgyú elbeszélését (az 1846-iki Életképekben) némi tetszéssel fogadták. De nagyobb munkába is fogott; 1845 nyarán a megyei élet kicsapongásai, melyek szeme előtt folytak, némi szatirikus hangulatot gerjesztének benne és megkezdé írni hexameterekben az *Elveszett alkotmányt*, de minden előzetes terv nélkül. Időközben tudomására jutott a Kisfaludy-társaság jutalomhirdetése víg eposzra, mire ő sietett szatirikus eposzát befejezni és felküldeni. A 25 arany jutalmat öt pályatárs közt megnyerte, birálói közül egy elismerőleg, egy szinte magasztalólag szólt a műről, de fülébe csak a harmadik, a Vörösmarty szava hangzott: «nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők». Úgy vélte, hogy most már nem lehet megállapodnia, ki kell öntenie mindazt, ami lelkében forr, és a maga módja szerint. Petőfi sikere felbátorította, s úgy hitte, hogy Petőfi János vitéze után ő is próbálkozhat egy naiv költői elbeszéléssel, mely a népköltészettől sugalmazva, hangban és jellemzésben egyaránt magyar legyen. A Kisfaludy-társaság ép azon a közülésen, mely az *Elveszett alkotmány*-t megkoszorúzta (1846 febr. 7.), új pályakérdést tűzött ki népies eposzra. A. ekkor megírta *Toldi*-ját (a jelenlegi trilógia első részét) s nemcsak a pályadíjat nyerte meg (1847 febr. 6., a kitűzött tizenöt aranyat a társaság kivételkép húszra emelte), hanem birálói bámulatát is. Egyszerre ünnepelt költő lett, jeles irók figyelme a szerény vidéki jegyző felé fordult s Petőfi volt az első, aki üdvözlésére sietett. A következő februárban a Kisfaludy-társaság is tagjai közé választotta. Ez időtől fogva folyvást irogatott az *Életképek*-be és a *Pesti Divatlap*-ba kisebb költeményeket; sőt nagyobbakon is dolgozott: 1847. készítette a *Toldi estéjét* s mellette a *Murány ostromát*. Petőfivel aközben szoros barátságot kötött, sűrün leveleztek, Petőfi többször meglátogatta, sőt a szabadságharc alatt egy ideig családját is nála helyezte el. Baráti viszonyuk mindkettejökre jótékony hatással volt.

Az 1848-ik év mozgalmai félbeszakították A. nyugodt munkásságát. A kormánytól megindított *Nép barátja* c. lapba, melyhez különben csak nevét adta oda mint szerkesztőtárs Vas Gereben mellett, számos cikket és költeményt írt. Mint nemzetőr a szalontai csapattal részt vett az aradi várostrom körül tett szolgálatokban mintegy 8—10 hétig. Egyébként a forradalom kitörése után is jegyző maradt 1849 tavaszáig. Ekkor fogalmazói tisztet vállalt a belügyminisztériumban, s előbb Debreczenbe, majd Pestre ment; de arra a hirre, hogy az orosz Debreczen alatt van, június végén hazasietett családjához. Bekövetkezvén a katasztrófa, mint magánember lakott Szalontán, mert a jegyzői állást időközben betöltötték, más pálya pedig nem állt nyitva előtte. 1850 tavaszán az idősb Tisza Lajos (Kálmán apja) a Szalontával határos Gesztre meghivta, hogy legkisebb fiát, Domokost, kinek szép költői tehetsége volt, a költészetben oktassa. Ez ideiglenes állapotokból az 1851. év második felében bontakozott ki, amikor a nagykőrösi gimnáziumban a magyar nyelv és irodalom és a latin nyelv tanárává választották.

1850-től fogva ismét dolgozgatott folyóiratokba és különféle albumokba, de leginkább lirai költeményeket. Hozzáfogott a Toldi-trilógia középső részéhez is, sőt egy éneket közölt is a Losonczi Phönix c. segélyalbumban (Pest 1851) *Daliás idők* cím alatt, de az epikai források elégtelensége és az epikai alkotáshoz szükséges kedélyállapot hiánya miatt félbehagyta. Ez időtájt heves lelki vívódásokon ment át. A haza szerencsétlensége, saját sorsának bizonytalansága kínozta és fájdalommal töltötte el; mélyen hatott rá költőtársának, lelke rokonfelének, Petőfinek elvesztése is, s mindezekhez bizonyos kiábrándulás járult optimizmusából. Erős alanyi hangulatokba merült, melyek sehogy sem kedveztek az epikai nyugalomnak, s költészetébe egy új elemet, a humorét oltották. Ez időszakból való nagyobb művei is mind erős alanyi színezet hatja át. *Katalin* költői beszélyének (Pest 1850) mélyen tragikus tárgyát izgatott lirai hangulat kiséri, félig a Byron módjára, *Bolond Istók* első éneke, mely szintén ekkor készült (Csokonai-Lapok, Debr. 1850), maga-magát és minden ideálizmust kicsúfoló keserű humorral van telve. A *Nagyidai cigányok, víg hősköltemény*-ben (Pest 1852) a messze multba menekülve, a szabadságharc ke-

gyetlen torzképét festi meg, s kiönti keserű humorát.

3. *Tanári pályája és pesti élete.* A nagykőrösi katedrán 9 évet töltött. Ez időbe esik balladái nagy részének kelte, a Toldi-trilógia középső részével és az Etele-trilógiával való próbálkozások, néhány becses elméleti tanulmány írása, továbbá *Toldi estéjé*-nek (Pest 1854) és költeményei első gyüjteményének kiadása (*Kisebb költemények*, Pest 1856). Mint tanár, tanszékének élve, rendszeresebben kezdte tanulmányozni a magyar nyelvet és irodalmat, fel a középkori emlékekig, ami nyomot hagyott mind nyelvén, mind költészetén. A világirodalom nagy eposzait is újra olvasgatta; Tassoból, Danteból, Ariostoból némi töredékeket is fordított. Mindez előkészület volt epikai alkotásaihoz, mert élte céljaiul a Toldi-trilógia bevégzését s a hunn-magyar mondakör trilógiájának megirását tűzte ki, s amint alanyi fölindulásai szüntek, koronkint mindkettőhöz hozzáfogott, de ismét abbahagyta. A Toldi középső részének meséjével elégedetlen volt, a másikból a Csabamondát dolgozta fel nibelungi versszakokban, de abba sem nyugodott bele s félbehagyta, csak a *Keveháza* epizódot adta ki a Szikszói Enyhlapokban (Pest 1853). Mivel ekkép epikai tervei némileg megfeneklettek, lirai ömledezésekbe merülni pedig nem akart, a balladára adta magát, e vegyes jellemű műfajra, mely az epikai lira és a dráma elemeit egyesíti bizonyos módon. A. a magyar népballadához fordult, eltanulta jellemét, szerkezetét és hangját s elemeit megnemesítve, megalkotta a magyar jellemű irodalmi balladát. E nemű költeményei nagyobbrészt az 50-es évek derekán keletkeztek.

Mikor a Magyar Tud. Akadémia tiz évi szünet után ismét megkezdhette működését s tagjainak számát az időközben föltünt kitünőbb irókkal kiegészíteni igyekezett, A.-t is 1858 dec. 15-én előbb levelező, majd ugyanaznap rendes taggá választotta. A. itt 1859 okt. 31-én foglalta el székét *Zrinyi és Tasso* című befejezetlenül maradt tanulmányával, mely az irodalmi hatás és az irói eredetiség kérdésében alapvető értékű fejtegetéseket tartalmaz. A nagygyűlés 1859. *Toldi estéjét* a Marczibányi-dijjal, *kisebb költeményeit* pedig 1860. a nagy jutalommal tüntette ki. Őt bízta meg az akadémia a *Széchenyi emlékezetét* dicsőítő óda megirásával is, mely költeményt az akadémia 1860-iki Széchenyi-ünnepén személyesen adott elő. Pesti barátai: Csengery Antal és Kemény Zsigmond igyekezték őt rábirni, hogy költözzék Pestre s felajánlták neki az újra föleleveníttendő Kisfaludy-társaság igazgatói állását. A társaság 1860 júl. 15-én csakugyan meg is választotta igazgatónak s ő az állást elfogadván, családostul Pestre tette át lakását. Még ez év novemberében megindította a *Szépirodalmi Figyelő* c. hetilapot, mely a magyar szépirodalmi kritika főközlönyévé vált s a nemzeti és művészi irány összeolvasztása mellett küzdött. Fődolgozótársai Gyulai Pál, Szász Károly és Salamon Ferenc voltak. 1863 novemberében kiszélesítve a lap programmját, *Koszoru* névvel folytatta 1865 júniusig. E két lap nagy hatással volt esztetikai műveltségünk előmozdítására s az ízlés nemesítésére. A Kisfaludy-társaságban is nagy munkásságot fejtett ki. Megindítván a társaság szépirodalmi kiadásait, mindjárt az első ciklusban Madách *Ember tragédiáját* közölte, mely művet ő mutatott be először a társaságnak és az irodalomnak. A magyar Shakespeare- és Molière-kiadást is ő indította meg, a Shakespeare-sorozatot saját fordításaival is gazdagítva három darabbal: *Szentivánéji álom* I. köt. 1864, *Hamlet, dán királyfi* VIII. köt. 1867, *János király* XIV. köt. 1867. Egyszersmind folyvást dolgozott a hunn-magyar monda trilógiáján is, de csak az első részt készíthette el, mely *Buda halála* címmel 1864-ben az akadémia Nádasdy-féle eposzi jutalmát nyerte el. Szalay László halálával megürülvén az akadémiai titkárság, 1865 január 26-án őt hívták meg e helyre majdnem egyhangulag, az új alapszabályok kihirdetése után pedig 1870 jan. 17-én főtitkárnak nyilvánították. Ez maradt aztán a hivatala mindvégig. De az 1865-ik év oly csapással sujtotta, mely úgyis búskomorságra hajló kedélyét még búskomorabbá tette. Férjhez ment leánya, Júlia, 1865 dec. 28-án Szalontán meghalt, a kis Piroskát hagyván maga után árvául. Testi szenvedések is járultak e bánathoz: 1853-ból meg-megújuló fej- és fülzúgása, s fiatalkorában kapott tüdőhurutja mind sulyosabban éreztette magát. Hivatalos teendői is elvonták a költészettől, úgy hogy ez években keveset írt, inkább összes költeményei összegyüjtésével foglalkozott, melyeket 1867. ki is adott. E gyüjteményt az akadémia 1872. nagy jutalommal koszorúzta, a király pedig 1867. a koronázás alkalmával a Szent-István-rend keresztjével tüntette ki a költőt. Lelki fájdalmát lassankint enyhítették az évek; testi szenvedéseit pedig az évenkint fölkeresett karlsbadi fürdő csillapítván, jobb óráiban a Toldi-trilógia középső részén dolgozgatott, vagy ha ehhez nem volt kedve, Aristophanes fordításával foglalkozott. 1871-től 1874-ig lefordította Aristophanes összes vigjátékait, miért az akadémia 1878. a gróf Karácsonyi-féle négyszáz aranyas drámai jutalmat ajánlotta föl neki. Igy jelentek meg *Aristophanes vigjátékai*, Budapest, 1880, három kötetben. Mivel e közben egészsége újra mindinkább hanyatlott, 1877. lemondott főtitkári hivataláról; a lemondást azonban az akadémia nem fogadta el, hanem egy évre szabadságolta. Ez idő letelvén, A. ismételte lemondását; de csak miután 1879. harmadizben kérte fölmentését, fogadták el a lemondást, ám ekkor kitűnt, hogy A. már a lefolyt két évben sem vette föl főtitkári fizetését; azt határozták tehát, hogy legalább főtitkári lakásának megtartására kérik föl, s egyszersmind a nagygyülés a tiszteletbeli főtitkári címmel ruházta fel őt.

4. *Élete alkonya s halála.* Hivatalától való visszavonulását teljes lelkéből élvezte, és szabadságidejének első évében újra meg-megszállta az ihlet a Margitsziget tölgyfái alatt; mintegy őszi virágzáskép számos lirai költeményt és balladát írt ekkor, melyek közül néhányat közre is bocsátott. Öreg hangszerével mulatozva, sok dallamot is szerzett ez idő tájt Petőfi, Amade és saját költeményeire, melyek azonban csak halála után lettek ismeretesekké (*A. J. dalai*. Énekre és zongorára feldolgozta Bartalus István, Budapest 1884). 1878. a Kisfaludy-társaság közülésén *A tetemre hívás*

…ima balladáját olvasták fel, mely az ujra megszólaló költőt szelleme régi erejében mutatta; az egyetemi ifjuság ezüst koszorúval tisztelte meg a költőt. 1879 tavaszán befejezte s még ez év végén kinyomatta a Toldi trilogia középtagját, a *Toldi szerelmé*-t is. A nemzet a legörvendetesebb meglepetéssel értesült ez irodalmi eseményről a Kisfaludy-társaság elnökének jelentéséből, mellyel a titokban nyomtatott mű első példányát a társaság ülésén bemutatta; a kiadás két hónap alatt elfogyott; az akadémia 1880. nagy jutalmával tüntette ki, a Kisfaludy-társaság is ötven aranyas jutalmával (ez utóbbit a költő, mint alapítványt, visszaajándékozta a társaságnak).

Ettől fogva egész haláláig keveset dolgozott, mert testi egészsége folytonosan gyöngült. Még 1868. veszélyes betegséget állott ki, 1869. kezdte a karlsbadi fürdőt látogatni, s ezután még nyolc nyáron kereste föl. 1870. operálták. Hallása is nehezedni és szeme gyöngülni kezdett. Régi betegsége 1878 áprilisban súlyosabb alakban jelentkezett s habár koronkint enyhült, de a fuladozó nehéz lélekzet gyakran kinozta. 1882 október 10-én egy kis sétát tett a szabadban, meghült s október 22-én megszünt élni. Október 24-én temették el az akadémia csarnokából, tízezrekre menő közönség részvétele mellett; ravatalánál Gyulai Pál, Szász Károly és Török Pál ref. püspök tartottak gyászbeszédet; míg az első évforduló alkalmából 1883 október 28-án a Kisfaludy-társaság szentelt a költő emlékezetének díszülést, melyen Gyulai Pál tartott nagyszabású emlékbeszédet. Az akadémia 1884. évi jún. 8-iki közülésén Szász Károly emlékbeszédével ünnepelte a költő emlékezetét. Ugyanez intézetünk 1882 okt. 24-én tartott ülésében A. emlékének érczszobor emelését határozta el, 1000 forint aláirásával nyitva meg a gyüjtést, mely több mint 90 ezer forintot eredményezett. A szobor, Strobl Alajos műve, 1893 óta a Nemzeti Múzeum előtt áll. 1907. Nagyszalontán állították A.-szobrot. 1910. pedig Nagykőrösön leplezték le szintén Strobltól mintázott mellszobrát.

A. nemcsak nagy költő volt, hanem nagy ember is. Jellemének tisztasága, gondolkozásmódjának nemessége, szivének nagysága és szerénysége alkotják magánéletének is, költészetének is legvonzóbb oldalát, s emelik az erkölcsi tökéletesség példaképei közé.

Az A. János után maradt *ereklyéket*, amelyek 1885 óta a nagyszalontai ref. gimnázium egy szobájában, az *A.-szobában* voltak elhelyezve, 1899. átvitték az e célra közadakozásból megvásárolt és a költő fia, A. László tervezete szerint megújított *Csonka-toronyba* (Szalonta), ahol az ereklye-múzeumot 1899 aug. 27. avatták fel és adták át ünnepélyesen a nyilvánosságnak. Lehetőleg össze van itt gyüjtve a nagy költő életére vonatkozó minden ereklye. A torony első emeletén a költő háló- és dolgozószobájának butorai vannak. Ott áll a díszes mahagoni-íróasztal, amelyet a magyar hölgyek ajándékoztak A.-nak, aki ezen az asztalon dolgozott 1867-től haláláig. Ott a nádszék is, amelyen ült s rajta a párna: *Széll Piroska*, a költő unokájának műve. Az ágy, a kerevet s a költőnek Izsó Miklós mintázta mellszobra egészítik még ki a szoba berendezését. A második emeleten láthatók a költő eredeti kéziratai: a Toldi szerelme, a Szentiványéji álom és Murány ostroma. A falon függ nemesi levele; ott van a belügyminiszteri fogalmazóvá történt kinevezéséről szóló okirat, amelyet Szemere Bertalan miniszter írt alá, s a budapesti egyetem tiszteletbeli doktorságáról szóló oklevele, valamint a részvétiratok, melyek halála alkalmából érkeztek özvegyéhez. Köztük van a király részvéttávirata. Itt láthatók a költő koszorui is. A szalagok közt függ A. arcképe, amelyet Barabás Miklós festett. Itt van végül a költő könyvtára, 1750 kötet könyv, egyszerű diófa-szekrényben.

Költészete.

A. helyét költészetünk történetében legtalálóbban Petőfi jelölte ki: «Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel». Valóban ők ketten reformálták a magyar költészetet, klassziczizmus, romanticizmus helyett nemzeti irányt teremtve. A természetesség, valószerüség kultuszával közelebb hozták a műköltést az élethez, határait kiszélesítették, tárgyban, hangban, nyelvben közérthetővé tették. A szépet nem az idegenszerüben találták, nem egy külön válogatott közönségnek akartak írni, hanem az egész népnek, az ő ünneplő nyelvén, felhasználva, kifejlesztve a nemzeti műízlés mindamaz elemeit, melyeket a népköltés nyujtott. A fajmagyar költészetet európai színvonalra emelték, illetőleg a műköltészetet magyarrá tették. Költészetünk, mely Kazinczyéknál csak törekvéseiben volt nemzeti, Kisfaludy Károlynál és Vörösmartynál még a tartalomban: ő náluk nemzeti lett kifejezése módjában is. Hét évtizednyi fejlődés koronája volt az ő költészetük, ama küzdelem eredménye, mely költői irodalmunkban a nemzeti és művészi elem közt folyt, míg a két elem náluk összeolvadott. A nemzeti erőkifejtés ama teremtő korszaka hozta létre költészetüket, mely a magyar népet eggyé olvasztotta, újjászülte, önérzetét meghozta és szabaddá tette. E nagy kor eszméit fejezvén ki a művészetnek azon eszközeivel, melyeket az akkor föltárult népköltés, az irodalomban pedig egy Vörösmarty géniusza készített elő számukra: lángelméjök és a történelmi fejlődés nyujtotta alap költészetünk csúcsára helyezte őket. Együtt alakították át a magyar költészet két nagy ágát, Petőfi a lirai, A. az epikai költészetet. A.-nál szinte eldönthetetlen: a teremtő elmét csodáljuk-e inkább vagy a tanulmányt, mely azt nemesítette. Egy költőnk sem tanulmányozta és figyelte meg oly mélyen és kitartón a világirodalom legkitünőbb remekeit és nemzete szellemét, mint ő, és senkisem dolgozta fel nála jobban a hatásokat, úgy hogy nem látni nála a határt, meddig természet, meddig művészi reflexió. Szelleme rendkívül gazdag és változatos, de művészi öntudata is folyton éber, noha leplezve van; ízlése rendkívül fejlett és biztos. Egészben véve legművészibb költőnk.

Első epikai műve, az *Elveszett alkotmány*, még nem mutatja őt a maga valóságában. Annál szebben tünik fel A. költői lénye a *Toldi*-ban. E csodálatos kis eposz a magyar népszellem organikus terméke, úgyszólván kivirágzása, mely

egy művészileg tökéletes eszményképben egyesítette mindazt a jót és szépet, amit a magyar nép évszázadokon át érlelt és gyüjtött lelkében. Maga a Toldi-monda (l. o.) egykor a népszellem tulajdona volt; de A. Ilosvaitól csak mint nyers és szervezetlen anyagot vette át s ő alkotta össze egy rendkívül erős kompozicióba; a hős vonásait a magyar népszellemből kölcsönözte, onnan a nyelvet, előadást és verselést; mindezért a mű a nemzet szívéhez szólt, s még azért is, hogy a hős sorsában a nemzet a maga sorsát láthatta művészi tükörben. A magyar jobbágyság is, a magyar nemzet is akkoriban élte a felszabadulás válságos éveit. A *Toldi* azonban mint tisztán költői mű is egyik első dísze irodalmunknak. A legfelsőbb költői szépségeket naiv formában ki tudja fejezni s míg a legműveltebb is gyönyörködik benne, az egyszerű nép is megérti; az egész nemzetnek van írva. A természetes folyású, naiv nyelv nem is sejteti, mennyi tanulmány érvényesült e műben, mennyit tanult költője Homerostól és a népköltéstől s a legnehezebb művészi feladatokat mily biztossággal oldja meg. A mű cselekvénye oly ép, motiválása oly tökéletes, hogy sem hozzátenni, sem belőle elvenni semmit sem lehet; jellemzése pedig nemcsak lélektanilag hibátlan, hanem művészileg is eleven; mindig cselekvénynyel jellemez. Az a tiszta, naiv derű azonban, mely a művön elömlik, már a *Toldi estéjében* humoros világításnak enged helyet, mely a maga nemében nem kevésbbé szép, s e változatosság a költő szellemi gazdagságának bizonyítéka, de már sokkal egyénibb hangulat. Toldi amott néphős, mintegy a magyar faj eszményképe, itt korhős, egy letünő kor képviselője, ki megindító ragaszkodással védi a lelkéhez nőtt régi világ erkölcseit az újabb műveltség és elpuhulás ellen s e küzdelemben rombadülő rideg nagyságával megrendítő látványt nyujt.

E mű alapeszméje, szerkezete és jellemzése ép oly kitünő, mint Toldié. Azonban amily könynyen megalkotta e két művét, oly sok művészi töprengés, többszöri kisérletezés után tudta csak megirni a trilógia középső részét. A mondai anyag soványsága és a történelmi tanuság hiánya voltak a legfőbb akadályok, mert A. nem akart tisztán a képzeletből meríteni, szem előtt tartva az «epikai hitel» elvét. Végre lángelméje diadalmaskodott. A trilógia e része a legtöbb emberi érdeket kelti a mai olvasóban, alakjai legközelebb állnak hozzánk, világítása a leghatározottabb és valószerűbb; általán A.-nak tárgyban és hangban legváltozatosabb, cselekvényben és alakokban leggazdagabb műve ez. Tragikai összeütközésének kibékítő megoldása amily ritka merész feladat, ép oly tapintatos művészettel felelt meg neki a költő, kinek jellemfestő ereje, plasztikai művészete, nyelv- és verstechnikája tetőpontján ragyog e műben. Valóban, a Toldi-trilogiának mind a három része mintaszerű mű, egyik mint naiv, a másik mint regényes, a harmadik mint humoros eposz.

Hasonló rajongással csüggött A. a hunn-magyar mondán is, melyet nemcsak azért szeretett, mert a leggazdagabb és legköltőibb mondáink közt, hanem a jelennel érintkező pontjaiért is. A hunn nép tragikumában sok hasonló vonást látott a magyar nép sorsához a szabadságharc táján. Egy nagyrahívatott nemzetet akart festeni, mely öröklött bűnével, a visszavonással megsemmisíti jövőjét, csak egy távoli remény marad fenn, hogy a széttört nemzet utódai egykor végrehajtják őseik küldetését. Örök kár, hogy a szintén trilogikusnak tervezett műből csak az első rész, a *Buda halála* készült el, az egésznek mintegy expoziciója, mely a tragikai vétséget rejti magában. A trilogia úgy van gondolva, hogy Etele, a világuralomra hivatott hunn nemzet hőse oly föltétellel kapja a világhódító isten-kardját, ha uralkodni tud magamagán. Sokáig tud is, de egy önfeledt pillanatban megöli örökös ingerlőjét, a bátyját, Budát, s ezzel eljátssza küldetését. Nagy birodalmat alapít, de ez nem lesz önálló, halála után összedől. amint testvérgyilkossággal kezdődött, testvérharc dönti romba is; az apák bűnét megtorolja a nemezis a fiakban, s a vezér vétke miatt a nemzet lakol. De a *Buda halála* magában is csodálatos mértékben mutatja A. alkotó erejét, mind cselekvényének és jellemrajzának tökéletességében, mind belső világának mélységében és hangja tárgyszerüségében. Mintha a költő azt tekintette volna feladatának, hogy rég elhangzott mondavilágunk töredékeinek ő legyen az összeillesztője s így pótolja meg nem alakult naiv eposzunkat: olyan eposzt teremtett, mely nemzeti elemekből épülve, ódonszerü belső világa, képzet- és érzelemkörénél és előadásánál fogva lehetőleg megközelíti mintegy a régi naiv magyar eposz eszményét. Csodálatos intuicióval mélyedt bele fajunk szellemébe és szedte össze a sajátos vonásokat a nép mai életéből és multjából, hogy emelve, nemesítve, a régiség avató világításába visszavigye s megalkosson belőlük egy ősi nemzeti életet egész teljességében. Szeme előtt az lebegett, minő legyen egy magyar epopeia, ha hőse nem Toldi, hanem fejedelmek, tárgya nem egy ember, hanem a nemzet sorsa. S valóban, az ódonszerüséget keresettség nélkül eltalálta, magyar stilt, magyar epikai tónust teremtett.

A nagy eposzokon kívül a kisebb epikai műfajok minden alakjára szintén remek példákat nyujtott A., de működése főleg a magyar ballada fejlődésében korszakalkotó. A népballada sajátságait ellesve, elődeinek hosszadalmasságát mellőzve, tömött formában, gyors fordulatokban, drámai erővel s mély hangulattal mondja el tárgyait. Szereti a véresebb tárgyakat, a komorabb szinezést, egy-egy tragédiát szorítva néhány strófába, úgy hogy balladái valóságos dráma-kivonatok. Jellemzésük a rendkivüli gyorsaság és a hang mély liraisága mellett is határozott és erős. Gyulai ezért A.-t a ballada Shakespeare-jének nevezi. Alanyi költészete a férfikor lirája, mely a családfő, a hazafi és az ember érzelmeit zengi; érett szellem és mély kedély hangjai ezek, többnyire elégikus jellemökkel üdvös ellenzőket alkotva az ötvenes évek Petőfi-utánzóinak dal-áradatával szemben; később az öregkor egy-egy humoros hangulatu költeményre fakasztá. — A költészet harmadik ágát is gyarapította, legalább fordításokkal. Shakespeare néhány művét és Aristophanesnek vigjátékait azzal a csodálatkeltő nyelvi és verselési művészettel tolmácsolta, mely hasonló mértékben, Vörösmartyt kivéve, nem állt magyar költő rendelkezésére. Álta-

...A. verselési reformja egyik kiváló oldala működésének. Nyelve leggazdagabb, leghajlékonyabb és legművésziebb s mindenek fölött legmagyarosabb; nem annyira újító mint a Vörösmartyé, de a magyar nyelv ősi kincsének legszebb részét majdnem teljesen felhasználja s a meglevő elemek alkalmazásában fejt ki páratlan művészetet. Ép úgy felhasználja népdalaink ritmikai készletét, a legnagyobb változatban meríti versalakjait hagyományos és népi formáink közül, nemzeti dallamainkból ellesett értékek szerint kiképezve őket, különösen ősi versformánkat, a magyar alexandrint újjáalkotta; mind a nemzeti, mind a nyugat-európai versformákat egyszersmind jellemzően használja, a forma mindig szerves része nála a költeménynek, mintha abból nőne ki, szinte el sem tudjuk más versalakban képzelni költeményeit.

Szóval A. az a költő, kiben nemzeti egyéniségünk a legteljesebben és legművésziebben jut kifejezésre. De nem puszta típus, a saját hatalmas egyénisége is meglátszik költészetének minden során, egyénisége a nemzeti elemmel annyira összhangzik, hogy leginkább éppen ez elemnek hű kifejezésében áll.

Művei.

1. *Az elveszett alkotmány*, víg eposz, hét énekben, készült 1845., pályadíjat nyert 1846 febr. 7-én, megjelent a Kisfaludy-társaság Évlapjai VII. kötetében, Pest 1849. (A külön kiadást a negyvenes évekbeli cenzura megtiltotta.) — 2. *Toldi.* Koszorúzott költői beszély 12 énekben. Készült 1846., pályadíjat nyert 1847 febr. 6-án, először megjelent: Költői pályaművek, melyeket 1847-ben megkoszorúzott és kitüntetett a Kisfaludy-társaság. Pest 1847; iskolák számára nyelvi magyarázatokkal ellátta Lehr Albert, Budapest 1880. és többször. — 3. *Murány ostroma.* Beszély négy szakaszban. Készült 1847., először megjelent Pest 1848. — 4. *Katalin.* Költői beszély tizenhárom énekben. Pest 1850. — 5. *Nagyidai cigányok.* Víg hősköltemény. Pest 1852. — 6. *Toldi estéje.* Költői beszély 6 énekben. Pest 1854. Az akadémia a Marczibányi-jutalomban részesítette. — 7. *Kisebb költeményei,* Pest 1856, két kötet (1860. akadémiai nagyjutalom), teljes kiadás Budapest 1885. — 8. *Széchenyi emlékezete.* Pest 1860. — 9. *Buda halála.* Hunn rege. Akadémiai Nádasdy-díjat nyert u. o. 1864. — 10. *A Szentivánéji álom.* (Shakespeare minden munkái I. k.) Pest 1864; 3. kiadása Konewka 24 silhouette-jével. — 11. *Hamlet,* dán királyfi (Shakespeare minden munkái 8. köt.). Pest 1867. — 12. *János király* (Shakespeare minden munkái 14. k.). Pest 1867. — 13. *Összes költeményei.* Pest 1867., hat kötetben, arcképpel (1872. akadémiai nagyjutalom); másik kiadása egyidejüleg egy 4-rét kötet, arcképpel és 8 fényképezett rajzzal u. o. 1867. A fényképek az illető szövegekkel megjelentek külön is Arany-Album cím alatt u. o. 1867. — 14. *Toldi szerelme.* Költői elbeszélés 12 énekben. Budapest 1879 (1880. akadémiai nagyjutalom és Kisfaludy-társaság 50 aranyas jutalma). — 15. *Prózai dolgozatai* u. o. 1879. — 16. *Aristophanes vígjátékai.* Budapest 1880. 3 köt. (akadémiai Karácsonyi-jutalom). — 17. *Összes munkái.* Végleges teljes kiadás. 8 köt. Budapest 1884—85. 18. *Zrinyi és Tasso,* u. o. 1885. — 19. *Ercsey Sándor, A. J. életéből.* Gyulai Pál előszavával és A. J. 60 levelével u. o. 1885. — 20. *Hátrahagyott iratai és levelezése.* 4 köt. Budapest 1887—89. (Fia, A. László, bevezetésével és jegyzeteivel.)

Műveinek külföldi fordításai. *Toldit* és *Murány ostromát* már 1851. kiadta Kertbeny Lipcsében *Johann Arany's Erzählende Dichtungen* c. alatt; szintén Kertbeny adott ki egy gyüjteményt *Dichtungen v. Joh. Arany* c. alatt Genfben 1861, többek közt a Keveházával; az egész Toldi-trilógiát Kolbenhayer Móric fordította németre, *Toldit* 1855. *Toldi estéjét* 1857. adva ki Lipcsében, a *Toldi szerelmet* pedig 1884. Budapesten; *Buda halálát* Sturm Albert fordította németre, kiadta Lipcsében 1879; Katalint és Keveházát Dux Adolf (Pest 1861) és Sponer A. Lipcsében (1880) adták ki Ungarische Dichtungen c. gyüjteményben. Újabban a Toldi I. részét Lemberger Ármin fordította németre (1903), válogatott költeményeit pedig a Toldi I. részével, a balladákkal és a kisebb költemények javarészével id. Handmann Adolf, Budapest 1908. Toldit 1858., Toldi estéjét pedig 1870. szerbül is kiadta Jovanovics János Újvidékon. Kisebb költeményeit számosan fordították és adták ki gyüjteményekben és lapokban; németre fordították: A. von der Haide (Handmann Adolf), Sponer Andor (Ausgewählte Dichtungen von A.), Dudumi Demeter, Kertbeny Károly, Steinacker Gusztáv, Strassmann Mór, Lindner Ernő, Dux Adolf, Dóczy Lajos (Gedichte, Budapest 1902), Gross K., gr. Pongrácz István, Braun József, Korodi Lajos és mások; franciára Saissy Amadée; oroszra Mihajlova Olga; angolra Lœw W. és Butler E. D.; olaszra Saladino Saladini (Toldi, 1909). V. ö. *Szinnyei:* Magyar írók élete és művei I.

Irodalom. Életrajzok: Önéletrajza (Levél Gyulai Pálhoz, Nagykőrös 1855 jún. 7. L. Hátrahagyott iratai és levelezése I. k.), Ercsey S., Arany János életéből u. o.; Gyulai Pál, A. J. emlékezete, Bpesti Szemle XXXVI. 1883 és az Olcsó Könyvtárban; A. J. nekrolog az 1884. Akadémiai Almanachban, név nélkül, Gyulaitól. Riedl Frigyes, A. J., Bpest 1887., 3-ik kiad. 1904; Gyöngyössy László, A. J. élete és munkái, Bpest 1901; Benkő Imre, A. J. tanársága Nagykőrösön, 1897; Kolozsvári Aladár, A. J. élete, 2-ik kiad. 1907; Szinnyei Ferenc (Költők és írók, Kisf.-társ.) 1909; Gyöngyössy L., Adalékok A. J. életéhez, Philol. Közl. 1904. és 1905.

Tanulmányok, bírálatok, méltatások a fentieken kívül: Gyulai, a Toldi Estéjéről a Budapesti Hirlapban 1855; Toldy, A magyar nemzeti irodalom történetében és (a Toldiról) a Szépirodalmi Szemlében 1847; Beöthy, A tragikumban; A. J. balladái, magyarázták Greguss Á. és Beöthy Zsolt; B. Kemény Zsigmond, a Toldiról, Divatcsarnok 1853, és Tanulmányai közt 1870; Greguss Ágost, a Kelet Népében 1856, valamint a következő műveiben: Arany János balladái, Bpest 1877, u. az a Jeles Írók Iskolai Tárában 1877; A balladáról, Pest 1865; Tanulmányai, Pest 1872; Shakespeare pályája, Bpest 1880 stb. Salamon F., Arany J. és a népiesség, ugyanő a Toldiról, kisebb költeményeiről, a Buda haláláról; Szász Károly, A. J. összes költeményeiről, Budapesti Közlöny 1867, 27, 29. sz.; a Prózai dolgozatokról a Nemzeti Hirlapban 1879; Erdélyi János, A. J. kisebb költeményeiről; Bérczy K. ugyanazokról: Beöthy Képes Irodalomtörténetében és M. Irod. Kis tükrében, továbbá Bp. Szemle 1910; Lévay József, A. lírájáról, Akad. Értes. 1893; Péterfy Jenő, A. J. eposzi töredékéiről; Pollák Miksa, A. J. és a biblia, Bp. 1904; Pap Ferenc, A. J. egyénisége és a romantika, Phil. Közl. 1906; Lehr Albert, Arany-magyarázatok, M. Nyelv. 1905-től; Szinnyei Ferenc, A. humora, Bp. Szemle, CXXI. köt. 1905; u. a., A. Toldi szerelmének forrásai; Benkő I., A. J. mint tanár 1851—60, Nagy-Kőrös 1896; Pollák M., A. és a biblia, Bpest 1904; Gyöngyösi L., Adalékok A. J. életéhez, Phil. Közl. 1905; Bíró J., A. Nagykőrösön, Phil. Közl. 1907 Márk F., A. J.

és a vallás, Prot. Szemle 1907; Nógrády Sándor, A. mint kritikus, Irodalomtört. Közlem. 1909; Endrődi B., A. és Petőfi levelezése, Bpest 1909; Benkő Imre, A. J. és tanártársai önéletrajzai, Nagykőrös 1908; Pogány János, A. J. politikai nézetei, Bpest 1909; Hatvany Lajos cikkei a Bp. Szemlében és a Nyugatban; Hartmann János, Zlinszky Aladár stb. tanulmányai a Bp. Szemlében és más folyóiratokban. Továbbá a temesvári A. J.-Társaság kiadványai. Ezeken kívül A. költeményei egyes köteteinek megjelenésekor az egykorú lapokban számos ismertetés és bírálat, nagyrészt név nélkül és sok más cikk.

Arany aláírásai, álnevei, jegybetüi, jegyei: Arany János, Arany J., Arany, A . . ny, A. J., A., ifj. Árva Imre, csak egyszer a Hölgyfutárban «A Dismal mocsárok tava» alatt; Arianus, csak egyszer a Hölgyfutárban «Év kezdetén» alatt; Akakievics Akaki, a Koszoruban; Szalontai J., a M. Nyelvőrben; A. A. a. m. Akakievics Akaki, a Koszoruban; M. P. a. m. manu propria, a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszoruban; Y., a Koszoruban; — y — o a Koszoruban; # az Üstökösben. V. ö. Összes munkái VIII. Függelék.

2. *A. László*, A. János fia, költő, a Magyar Tud. Akadémia és a Kisfaludy-társaság tagja s a magyar földhitelintézet igazgatója, szül. Nagyszalontán 1844 márc. 24., megh. Budapesten 1898 aug. 1. A gimnáziumot Nagykőrösön, a jogot a pesti egyetemen végezte (1865) s doktori és ügyvédi oklevelet szerzett. 1866. a magyar földhitelintézet szolgálatába lépett s az intézetnek eleintén igazgatósági jegyzője, 1870 óta titkára volt, 1880 óta pedig igazgatója; 1887—1892. országgyűlési képviselő is volt. Az irodalomban igen fiatalon feltűnt egy mesegyüjteménnyel (*Eredeti népmesék*, Pest, 1862), valamint eredeti és fordított versekkel és elbeszélésekkel, továbbá irodalmi tanulmányokkal és birálatokkal, melyeket apja Koszorú-jában közölt. Dolgozott Kemény Zsigmond szerkesztése idején a Pesti Naplóba, majd (1867—1872) a Budapesti Közlönybe és egyéb lapokba, s a Budapesti Szemlébe számos irodalmi és nemzetgazdasági cikket írt (Egy angol Erdélyről, IV., 1866, Magyar népmeséinkről, VIII., 1867, A credit mobilier története, XII., 1868). Költői hírét különösen elbeszélő költeményei biztosították, melyek közül az *Elfrida* pályadíjat nyert a Kisfaludy-társaságtól s helyet szerzett neki e szépirodalmi intézetünkben. Főműve e téren *A délibábok hőse*, elbeszélő költészetünk egyik maradandóbb értékü alkotása, mely szintén pályadíjat nyert. Puskin Anyéginje modorában írta; hőse Hübele Balázs, a szabadságharcot követő évtizedek magyar társadalmába helyezve, ujabb szellemi irányzatok és politikai áramlatok közt egyre ujabb célokért küzdve s mindegyikbe beleunva, a könnyen hevülő és hamar kihülő magyar természetet képviseli, aki végre magából is kiábrándul és elfásul. A modern dolgozású mű beható lélektani elemzéssel pótolja a mese soványságát; helyenkint kitünő kor- és társadalmi rajzot ád, de pesszimizmusával a kornak még sem hű tükre. A. 1873-ban névtelenül adta ki. *A hunok harca* című költeménye Kaulbach híres festményéhez fűződve a magyar és a német elem ezredéves küzdelmét rajzolja, s arra lelkesíti a nemzetet, hogy a művelődés és a munka terén folytassa e küzdelmet. A. jeles sikerrel vett részt a Shakespeare- és Molière-fordítások munkájában is, Shakespearetől *A két veronai ifjú* (Budapest 1865), *Tévedések játéka* (1866), *Sok hűhó semmiért* (1871) és Molière-től *A tudós nők* (1869) fordításával. Nagy munkásságot fejtett ki továbbá népkölteményeink, főleg népmeséink gyüjtésében és tanulmányozásában. Szerkesztette Gyulai Pállal együtt a Kisfaludy-társaság (ujabb) *Magyar népköltési gyüjteményét* is (3 köt., Budapest 1872, 1873 és 1883). Értékes dolgozat néhány idevágó tanulmánya ú. m. a Kisfaludy-társaságban 1867. tartott székfoglaló értekezése *Magyar népmeséinkről* és a Magyar Népköltési Gyüjtemény I. kötetében a népmesékről írt jegyzetei. Apja irodalmi hagyatékát is rendezte. A Kisfaludy-társaságban Kozma Andor mondott fölötte emlékbeszédet (1899). Költeményeit Gyulai Pál sajtó alá rendezte: *A. költeményei, A délibábok hőse és más költemények* címmel (Budapest 1899); *A. összes művei* (I—V. köt., u. o. 1901) is Gyulai Pál rendezte sajtó alá. V. ö. *Kolozsvári* Aladár, A. L. 1910.

3. *A. Tamás* (Kerespeterdi), Debreczenben, 1561. a szentháromságellenes tanok első hirdetője, az unitáriusok előfutára Magyarországon. Tanította, hogy Krisztus nem örök isten, hanem Istennek és embernek fia, kisebb az Atyánál, főpap, közbenjáró; a szentlélek pedig csak ajándék. Mélius Péter (l. o.) több napig vitázott vele, legyőzte s állításai visszavonására kényszerítette.

Hibaigazítás.

A 192. oldalon az Ágyúöntőde cikk utolsó sorában «*Áron* Gábor» helyett «*Gábor* Áron» olvasandó.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

a. = ár
adók. = adóközség
ág. ev. = ágostai evang.
alk. = alkohol
áll. = állat
áll. = állami
áll. orv. = állatorvostan
ált. = általános
a. m. = annyi mint
ang. = angol
ásv. = ásvány
b. = báró
bels. = belsőleg
bj. = büntető jog
bnyj. = bányajog
bört. = börtönügy
bp. = büntetőjogi perrendtartás
btő törv. = büntető törvény
C. = Celsius
c. = című
ca. = centiár
cg. = centigramm
cl. = centiliter
cm. = centiméter
cm² = négyzetcentiméter
cm³ = köbcentiméter
cs. = császári
csj. = csődjog
D. = dél
d. = déli
da. = deciár
DDK. = dél-délkelet
dg. = decigramm
DK. = délkelet
dka. = dekaár
dkg. = dekagramm
dkl. = dekaliter
dkm. = dekaméter
dl. = deciliter
dm. = deciméter
dm² = négyzetdeciméter
dm³ = köbdeciméter
DNy. = délnyugat
É. = észak
é. = északi
EÉNy. = észak-északnyugat
ej. = egyházjog
ÉK. = északkelet
eml. = említett
ÉNy. = északnyugat
é. sz. = északi szélesség
e. ü. = emlékünnep
ev. = evangelikus
F. = felső
f. = fillér
fhg. = főherceg
fp. = forráspont
fr. = frank
franc. = francia
fs. = fajsúly
fsziget = félsziget
g. = gramm
gazd. = gazdászat
gör. = görög
gör. kat. = görög katolikus
gör. kel. = görög keleti
Gr. = Greenwich
gr. = gróf
h. = helyett
ha. = hektár
hg. = hektogramm
hiv. = hivatalos
hl. = hektoliter
hm. = hektométer
h. ö. = hasonlítsd össze
id. = idősb.
ifj. = ifjabb
ill. = illetőleg
ill. hly. = illető helyen
izr. = izraelita
j. = járás
jbiró = járásbiró
jbiróság = járásbiróság
jt. = jogtörténet
K. = kelet
K = korona
k. = keleti
kat. = katolikus
katon. = katonai
k. e. = koronázás előtti
képl. = képlet
k. h. = keleti hosszuság
k. ig. = közigazgatási
kir. = királyi
kisk. = kisközség
km. = kilométer
km² = négyszögkilométer
közs. = községi
Kr. e. = Krisztus előtt
krj. = kereskedelmi jog
Kr. u. = Krisztus után
k. t. = kereskedelmi törvény
k. u. = koronázás utáni
kzj. = közjog
l. = lásd
l. = liter
lak. = lakos
lat. = latin
l. e. = lásd ezt
l. o. = lásd ott
m. = méter
m² = négyzetméter
m³ = köbméter
megh. = meghalt
mf. = mérföld
mh. = meghalt
mj. = magánjog
mm. = milliméter
ml. = milliliter
mm² = négyzetmilliméter
mm³ = köbmilliméter
mp. = másodperc
nagyk. = nagyközség
ngt. = nemzetgazdaságtan
ném. = német
nhdj. = nemzetközi hadi jog
növ. = növény
Ny. = nyugat
ny. = nyugati
nzkj. = nemzetközi jog
o. gy. = országgyülés
ol. = olasz
o. m. = osztrák-magyar
op. = olvadáspont
orgb. ért. = országbirói értekezlet
orv. = orvosi
osztr. polg. tkv. = osztrák polgári törvénykönyv
pl. = például
p. = perc
pol. = politika
port. = portugál
prot. = protestáns
p. t. = polgári törvénykezés
q. = métermázsa
r. = rész
R. = Réaumur
ref. = református
rj. = római jog
r. k. = róm. kat.
röv. = röviden
r. t. = rendezett tanácsu
s. e. = sajtóeljárás
sp. = spanyol
sr. = súlyrész
st. = sajtótörvény
stb. = s a többi
sz. = század
szab. = szabad
szerk. = szerkesztő
szt. = szent
szül. = született
t. = tonna
t. i. = tudniillik
tj. = tengerjog
tkp. = tulajdonképen
tkv. = telekkönyv
tov. = továbbá
trjav. = törvényjavaslat
tvk. = törvénykezés
u. a. = ugyanaz
u. i. = ugyanis
u. n. = ugynevezett
v. = vagy
vj. = váltójog
vm. = valamely
vm. = vármegye
vmi = valami
v. ö. = vesd össze.

A címszavakat a szövegben mindig a szó nagy kezdőbetűjével rövidítjük, illetőleg idézzük.

A NAGY LEXIKON

I. kötetének munkatársai.

Áldásy Antal dr. (genealógia és heraldika).
Alexander Bernát dr. (filozófia).
Alexics György dr. (román nyelv és irodalom).
Asbóth Oszkár dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
Augusztin Béla dr. (gyógynövények).
Aujeszky Aladár dr. (állatorv. bakteriológia).
Bálint Imre dr. (balkáni ügyek).
Bálint Rezső dr. (belső betegségek).
Ballagi Aladár dr. (magyar történelem).
Balogh Ferenc dr. (ref. teológia).
Balogh Lóránd (építészet).
Bánki Donát (aviatika).
Bartha Richárd dr. (magánjog).
Béldy Mihály (csendőrség).
Bénárd Emil dr. (közjog, magánjog).
Berger Károly Lajos (gazd. növénytermelés).
Berinkey Dénes dr. (nemzetközi jog).
Bogdánfy Ödön (vízépítészet és kulturmérnökség).
Borovszky Samu dr. (akadémiai ügyek).
Breit József (hadtudomány).
Breuer Szilárd (tüzoltás).
Brózik Károly dr. (ált. földrajz és statisztika).
Cholnoky Jenő dr. (általános földrajz).
Colas Károly báró (boszniai ügyek).
Császár Elemér dr. (magyar irodalomtörténet).
Császár Károly dr. (jogtudomány).
Csengery János dr. (klasszika filológia).
Cserjesi Károly (sport és játékok).
Csiky Lajos dr. (ref. teológia és egyházi ügyek).
Czakó Adolf (hídépítészet).
Czakó Elemér dr. (iparművészet).
Czobor Alfréd dr. (megyei történet).
Dalmady Ödön (vasúti biztosító berendezés).
Dalmady Zoltán dr. (fürdőterápia).
Demény Károly (posta- és távirda-ügy).
Dóczi Imre dr. (antialkoholizmus).
Dunay László dr. (kereskedelmi tengerészet).
Éber László dr. (művészettörténet).
Edvi Illés Aladár (vas- és fémipar).
Ekkert László dr. (kémia).
Elefánt Olga dr. (iparművészet).
Entz Béla dr. (kórbonctan, bakteriológia).
Erdős József dr. (ref. teológia).
Ernyey József (etnográfia).
Fabó Bertalan dr. (magyar zenetörténet).
Farkas Géza dr. (fiziológia).
Ferentzy József dr. (techn. kémia).
Feyér Gyula (fűtés, gáz- és vízvezeték).
Fiók Károly dr. (szanszkrit).
Friedreich István (magyar történet).
Frisch Ármin dr. (héber teológia).
Gáti Béla (elektrotechnika).
Gaul Károly id. (faipar).
Gaul Károly ifj. (munkásvédelem).
Gebhardt Ferenc dr. (orvosi történelem).
Géczy Imre dr. (mezőgazd. üzemtan).
Geréb József dr. (ókori történet).
Goldziher Ignác dr. (arab nyelv és irodalom).
Gopcsa László dr. (örmény nyelv és irodalom, gyorsírás).
Gönczy Béla (helyi érdekű vasutak).
Gorka Sándor dr. (állattan).
Görög Sándor (vasútépítés).
Győry István dr. (kertészet).
Győry Lóránt dr. (mezőgazd. politika).
Heim Pál dr. (gyermekbetegségek).
Heinrich Gusztáv dr. (német irodalom).
Hekler Antal dr. (ókori szobrászat).
Hennyey Vilmos dr. (postaügy).
Hevesi Sándor dr. (szinészet).
Hollendonner Ferenc dr. (növény-anatómia).
Hornyánszky Gyula dr. (mitológia, ókori vallástörténet).
Hortobágyi Béla dr. (anatómia, fiziológia).
Horváth Cyrill dr. (magyar irodalomtörténet).
Hutyra Ferenc dr. (állatorv. járványtan).
Illés József dr. (jogtörténet).
Imling Konrád dr. (végrehajt. eljárás).
Imre Sándor dr. (pedagógia).
Ipolyi Keller Gyula (mezőgazdaság).
Jalsoviczky Géza (gépészet).
Jánosi Béla dr. (esztétika).
Jekel Péter dr. (gyámügy).
Jónás Géza dr. (vasúti kereskedelem).
Jónás János (kereskedelem, bankügy, pénzek és mértékek).
Katona Lajos dr. † (folklore).
Kégl Sándor dr. (keleti nyelvek és irodalmak).
Kelen Béla dr. (Röntgen-sugarak és fényképészet).
Keller Arnold (vasútépítés).
Kemény Ferenc (békemozgalom).
Kenessey Kálmán (belvizi hajózás).
Kereszty István (általános zenetörténet).
Klein Gyula dr. (ipari növények).
Klemp Gusztáv (bőr- és festőipar).
Klimes Gyula (államszámvitel).
Kneppó Sándor dr. (pénzügyi jog).

Kossutány Ignác dr. (egyházjog).
Kovách Imre (vasúti pályafenntartás).
Kovács Zoltán (központi segédszerkesztő).
Kovácsy Béla (állattenyésztés).
Kőrösi Albin dr. (spanyol és portugál nyelv és irodalom).
Kőrösi Henrik (tanügy).
Kőrösi Sándor (olasz nyelv és irodalom).
Kúnos Ignác dr. (török nyelv és irodalom).
Láday István dr. (büntető jog).
Landgraf János (halászat).
Láner Kornél (vasúti gépészet).
Láng Nándor dr. (archeológia).
Lasz Samu dr. (felfedező utazások).
Latzkó Hugó dr. (angol nyelv és irodalom).
Leimdörfer Joachim (ipari kémia).
Lévay Ede dr. (matematika).
Litschauer Lajos (bányászat és kohászat).
Lósy József dr. (antropológia).
Lovik Károly (lósport).
Lőrenthey Imre dr. (paleontológia).
Lux Ernő (pályaudvar).
Lyka Károly (magyar művészettörténet).
Magocsy-Dietz Sándor dr. (növényélettan).
Mahler Ede dr. (asszirológia és egyptologia).
Mangold Lajos dr. (egyetemes történelem).
Manninger Vilmos dr. (sebészet).
Marek József dr. (állatorv. belorvostan).
ifj. Márffy Ede dr. (pénzügyi jog).
Margalits Ede dr. (horvát nyelv és irodalom).
Márki Sándor dr. (magyar történelem).
Marschalkó János dr. (magánjog, birósági ügyvitel).
Márton Lajos dr. (ősrégészet).
Masznyik Endre dr. (ág. ev. teológia és egyházi ügyek).
Melles Emil (gör. kat. teológia és egyházi ügyek).
Mendelényi László dr. (büntető jog).
Merse Pál (léghajózás).
Miklós Elemér dr. (francia nyelv és irodalom).
Miklós Ferenc dr. (központi szerkesztő).
Moesz Gusztáv dr. (alsóbbrendű növények).
Molnár Géza dr. (zeneelmélet).
Mutschenbacher Emil (agrárpolitika).
Nagy Ernő dr. (közjog).
Nagy Géza (magyar történelem).
Nagy József (hangszerek).
Négyesy László dr. (magyar irodalomtörténet).
Nékám Lajos dr. (bőrbetegségek).
Novák Tivadar (vasúti ismeretek).
Panian Ernő (horvát ügyek).
Patai József dr. (héber nyelv és irodalom).
Paull Aranka (ált. földrajz).
Paunz Márk dr. (orr-, torok-, gége- és fülbetegségek).
Pekár Mihály dr. (anat. fiziológia).
Pethő Sándor dr. (magyar történelem).
Petrik Lajos (agyagipar).
Pfeifer Ignác dr. (technikai kémia).
Picker Rezső dr. (urológia).
Pinterits Károly (grafológia és könyvelés).
Plósz Béla dr. (állatorv. sebészet).
Poór Jakab (biztosításügy).
Popovits V. István (szerb nyelv és irodalom).
Raab Alajos (kertészet).
Radnai Mihály (nyomdászat).
Radó Antal dr. (olasz nyelv és irodalom).
Rátz István dr. (állatorvostani kórbonctan).
Rédey Miklós (közrendészet).
Rejtő Sándor (szövő- és papiripar).
Reményi Ferenc (haditengerészet).
Réthy László dr. (éremtan).
Reuter Camillo dr. (ideg- és elmebetegségek).
Rex Sándor dr. (kémia).
Róna Zsigmond dr. (meteorológia).
Rubinyi Mózes dr. (magyar és ált. nyelvészet).
Sármezey Endre (vasúti mótorüzem).
Schafarzik Ferenc dr. (geológia).
Schilberszky Károly dr. (kerti növények).
Schmidt Henrik dr. (germán nyelvészet és mitológia).
Scholtz Kornél dr. (szemészet).
Sebestyén Gyula dr. (magyar történelem).
Segesváry Ferenc (mótoros kocsik).
Selényi Pál dr. (fizika).
Sigmond Elek dr. (gazdasági kémia).
Simonyi Zsigmond dr. (magyar nyelvészet).
Solymossy Sándor dr. (etnológia és folklore).
Straub Sándor (elektrotechnika).
Strausz Adolf (bolgár nyelv és irodalom).
Sugár Károly (erdészet).
Szabó Zoltán dr. (növény-morfológia; biográfiák).
Szádeczky Lajos dr. (magyar történelem).
Szana Sándor dr. (gyermekvédelem).
Sziklay János dr. (szerkesztő).
Szilágyi Oszkár dr. (boszniai ügyek).
Szinnyey József dr. (belső betegségek).
Szladits Károly dr. (magánjog).
Szőts Gyula (magyar történelem).
Szterényi József (iparügy).
Téglás Gábor (Dácia).
Térfi Gyula dr. (jog- és államtudomány).
Thaisz Lajos (gazd. növénytan).
Thirring Gusztáv dr. (magyar földrajz és statisztika).
Török Tivadar dr. (ásványtan).
Tuzson János dr. (növénytani rendszertan).
Vámbéry Rusztem dr. (büntető jog).
Vámossy Zoltán dr. (gyógyszerisme, méregtan).
Varsányi Emil dr. (malomipar).
Vágó József (tőzsde-ügy).
Veress Endre dr. (magyar történelem).
Vig Albert (iparoktatás).
Vikár Béla dr. (finn nyelv és irodalom).
Vörös Zoltán (vasúti szállítás).
Vuk Mihály dr. (gazd. technológia).
Wildner Ödön dr. (szociológia).
Wodetzky József dr. (csillagászat).
Záborszky István dr. (szülészet, nőgyógyászat).
Zelliger Vilmos dr. (róm. kat. teológia és egyházi ügyek).
Zelovich Kornél (vasúti műszaki tárgyak).

Az I. kötet illusztrációi.

A) Képmellékletek, térképek és városi tervrajzok.

B) Szövegképek.

PROSPEKTUS.

Évek megfeszített előkészítő munkája, az anyaggyüjtés és kutatás, rendezés és rendszerbefoglalás fáradalmai után ime megindul

RÉVAI NAGY LEXIKONA

AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA.

Az utolsó évtizedekben nagy lépésekkel haladt előre a kutató emberi szellem, az ismeretek minden ágában nagy horderejű új jelenségek merültek fel, a tudomány hatalmas vívmányokat hozott létre. Az emberi munkának, az érvényesülésnek új terei nyiltak meg, de egyúttal nehezebben felölelhetővé is vált az ismereteknek az a köre, melyben a mai embernek jártasnak kell lennie. *Révai Nagy Lexikona* vállalkozik arra, hogy az ismereteknek ebben az útvesztőjében a művelt laikusnak biztos és megbízható vezetője és tanácsadója legyen.

Szerkesztésének módszere, nagytömegű, sokfelé elágazó tartalmának elrendezésével és a megírás közérthető világosságával törekszik arra, hogy bármely felmerülő kérdésben, akár a mindennapi élet, akár a tudományos kutatás valamely jelensége veti fel azt, szakszerű előképzettség nélkül is könnyen megérthető választ, hasznos felvilágosítást adjon. Célja röviden: hogy egyrészt a gyakorlati irányú művelődés teljes fegyvertára, másrészt szellemi életünknek hathatósan előmozdító tényezője, nélkülözhetetlen eszköze legyen.

500 magyar tudósból és a gyakorlati élet számos kitünőségéből áll a szerkesztőség, melynek minden tagja a maga élethivatásául szolgáló tudományos vagy gyakorlati szakmának anyagát dolgozza fel egységes terv szerint, a művelt magyar közönség minden igényének és követelményének szigoru figyelembevételével. A mű minden sorában az a törekvés domborodik ki, hogy a magyar kultura állapotát, jelentőségét, sajátosságát, a műveltségnek, haladásnak magyar földből fakadt vívmányait tudományos megvilágításban, a tudomány meggyőző és elvitathatatlan bizonyítékaival tárja a világ elé.

Révai Nagy Lexikona mintegy 16,000 nagyoktáv alakú szövegoldalon kb. 200,000 ismeretterjesztő cikket közöl világos, áttekinthető és élvezetes írásmodorban. A szerkesztőség körültekintő gondossággal ügyel arra, hogy semmiféle fontos tudnivaló ki ne maradjon a műből, de kerüli az aránytalanságot, feleslegest, zavaró terjengősséget. Igy elérhetővé válik, hogy a mű, tömörsége, adatbősége mellett, élvezetes olvasmányul is kinálkozzék.

Illusztrációk, szövegképek, szines és fekete műmellékletek, művészi reprodukciók, grafikonok, táblázatok, térképek és tervrajzok ezrei kisérik a szöveget.

Szines és fekete műmellékletek a természet világának mindama jelenségeit, a technikának, építészetnek, történeti és régészeti tudomány stb. mindamaz alkotásait és legujabb fölfedezéseit mutatják be, melyeknek jellege és fontossága megkivánja, hogy a képes ábrázolás is hozzájáruljon az irott ismertetéshez.

Művészi képek — finom kivitelű műmellékletek — mutatják be a képzőművészet minden ágának elismert remekeit, az egész emberiség közös kincsét.

Térképek és városi tervrajzok hosszú sora készült szakavatott tudományos vezetés mellett a Révai-kartográfiában. A térképek a földrészek, államok és országrészek topográfiáját, politikai beosztását, közlekedési hálózatát, történelmét, néprajzát, népsűrűségét, geológiai, csillagászati és meteorológiai viszonyait, terményeit stb. tüntetik föl a legújabb adatok alapján, melyeket az erre hivatott tudományos intézetek állapitottak meg.

A városi tervrajzok a földkerekség minden jelentős városát legújabb, közvetlenül beszerzett adatok alapján mutatják be.

Révai Nagy Lexikonának külső kiállítása összhangban van a mű jelentőségével és abbeli rendeltetésével, hogy minden művelt magyar házban állandóan használják.

Finom, famentes, soha meg nem sárguló, simítatlan, a szemet nem kápráztató *papirra* nyomatjuk a művet külön e célra készült, éles metszésű, kellemes formájú, jól olvasható betükkel.

A kötés a modern izlésnek megfelelő egyszerű, komoly díszű, tartós egész angol vászonkötés; rajzát az Iparművészeti Iskolának egy jeles tanára tervezte.

A teljes mű 18 nagyoktáv alakú kötetből fog állani, kötetenként 50—60 ívnyi terjedelemmel.

Megjelenik 1910 decembertől kezdve évente 3—4 kötet, úgy hogy a nagy mű 5—6 év alatt befejezést nyer.

Ára egy-egy kötetnek kötve 16 korona. A technikai előállítás minden ágában egyre fokozódó drágaság mellett azért állapíthatta meg a kiadó ezt a rendkívül olcsó árat, mert bízik benne, hogy a művelt magyar közönség hathatósan fogja felkarolni ezt a korszakos vállalatot, mely megfeszített munkával, az egész magyar tudományosság igénybevételével és óriási anyagi kockázattal jöhet csak létre.

Kényelmes és előnyös fizetési módozat — 4 koronás havi részlet — mellett szerezhető meg *Révai Nagy Lexikona*, hogy könnyen hozzájuthasson bárki, mert valóban nélkülözhetetlen e mű mindenütt, ahol a tudás, haladás, finomodás vágya él és oly forrást keres, mely sohasem hagyja cserben.

Révai Nagy Lexikona munkatársai:

Áldásy Antal dr., egyetemi m. tanár.
Alexander Bernát dr., egyetemi tanár.
Alexics György dr., egyetemi m. tanár.
Angyal Dávid dr., egyetemi tanár.
Antal János dr., egyetemi m. tanár.
Árkövy József dr., egyetemi tanár.
Asbóth Oszkár dr., egyetemi tanár.
Augusztin Béla dr., egyetemi tanársegéd.
Aujeszky Aladár dr., állatorv. főiskolai tanár.
Bálint Imre dr., keresk. múz. aligazgató.
Bálint Rezső dr., egyetemi tanársegéd.
Balkay Béla dr., ügyvéd.
Balla Pál, műszaki tanácsos.
Ballagi Aladár dr., egyetemi tanár.
Balogh Arthur dr., egyetemi tanár.
Balogh Ferenc dr., teol. akad. tanár.
Balogh Jenő dr., közoktatásügyi államtitkár.
Balogh Lóránt, épitész-tanár.
Balogh Pál, publicisztikai író,
Bánki Donát, műegyetemi tanár.
Bánóczy József dr., tanító kép. igazgató.
Bársony János dr., egyetemi tanár.
Bartha Richárd dr., törvényszéki biró.
Bartóky József dr., földm.-ügyi államtitkár.
Bartoniek Géza dr., Eötvös-koll. igazgató.
Basch Imre dr., kórházi főorvos.
Baumgarten Izidor dr., h. koronaügyész.
Baumgarten Nándor dr., egyetemi m. tanár.
Békefi Remig dr., egyetemi tanár.
Béldy Mihály, miniszt. számellenőr.
Bénárd Emil, miniszteri titkár.
Benedict Henrik dr., egyetemi m. tanár.
Benedict Márk dr., máv. felügyelő.
Berend Miklós dr., egyetemi m. tanár.
Berger Károly Lajos, gazd. akad. tanár.
Berinkey Dénes dr., kir. járásbiró.
Bernát István dr., közgazdasági író.
Berzeviczy Albert dr., a M. Tud. Akad. elnöke.
Bita Dezső dr., egyetemi tanár.
Bódiss Jusztin dr., főgimnáziumi tanár.
Bodnár Gyula dr., főreáliskolai tanár.
Bogdánfy Ödön, kir. főmérnök.
Bókay Árpád dr., egyetemi tanár.
Bókay János dr., egyetemi tanár.
Bokor József dr., egyetemi m. tanár.
Boros Adolf, máv. főmérnök.
Borovszky Samu dr., M. Tud. Akad. irodaigazg.
Bőke Gyula dr., egyetemi tanár.
Breit József, vezérkari ezredes.
Breuer Szilárd, tűzoltóparancsnok.
Brózik Károly dr., nyug. főreálisk. tanár.
Buday Béla, műszaki tanácsos.
Cholnoky Jenő dr., egyetemi tanár.
Colas Károly báró., járási főnök Boszniában.
Concha Győző dr., egyetemi tanár.
Csapodi István dr., egyetemi rendk. tanár.
Császár Elemér dr., egyetemi m. tanár.
Császár Károly dr., miniszt. fogalmazó.
Cselkó István, nyug. gazd. akad. tanár.
Csemez József, Erzsébet-nőiskolai tanár.
Csengery János dr., egyetemi tanár.
Cserjesi Károly, főreáliskolai tanár.
Csiky Lajos dr., teol. akad. tanár.
Czakó Adolf, műegyetemi tanár.
Czakó Elemér dr., Iparműv. múz. igazgató.
Czeglédy Tivadar, gazd. szakisk. igazgató.
Czobor Alfréd dr., Abauj-Torna vm. levélt.
Daday Jenő dr., műegyetemi tanár.
Dalmady Ödön, vasúti és hajózási biztos.
Dalmady Zoltán dr., orvos.
Dedek Crescens Lajos dr., egyet. könyvtárőr.
Demény Károly, posta- és távirda-főigazgató.
Dézsi Lajos dr., egyetemi tanár.
Dirner Gusztáv dr., egyetemi m. tanár.
Divald Kornél, műtörténeti író.
Dobieczki Sándor, országgyűlési képviselő.
Dóczi Imre dr., orvos.
Dollinger Gyula dr., egyetemi tanár.
Dunay László dr., miniszteri titkár.
Éber László dr., egyetemi m. tanár.
Edvi Illés Aladár, min. oszt. tanácsos.
Edvi Illés Károly dr., nyug. ügyész.
Ekkert László dr., egyetemi adjunktus.
Elefánt Olga dr., Iparműv. múz. tisztviselő.
Entz Béla dr., egyetemi tanársegéd.
Entz Géza dr., egyetemi tanár.
Erdős József dr., teol. akad. tanár.
Ernyey József, múz. könyvtáros.
Erődi Béla dr., kir. tanker. főigazgató.
Exner Kornél dr., egyetemi tanár.
Faber Sándor, gazd. akad. tanár.
Fabó Bertalan dr., zenei író.
Fái László, máv. mérnök.
Farkas Géza dr., állatorv. főiskolai tanár.
Fejérpataky László dr., egyetemi tanár.
Fekete Ignácz dr., ügyvéd.
Fellner Frigyes dr., egyetemi m. tanár.
Ferenczi Zoltán dr., egyet. könyvt. igazgató.
Ferentzy József dr., műegyetemi m. tanár.
Feyér Gyula, felsőipariskolai tanár.
Fináczy Ernő dr., egyetemi tanár.
Fiók Károly dr., akadémiai tanár.

Fodor Ármin dr., táblai biró.
Földes Béla dr., egyetemi tanár.
Frank Ödön dr., egyetemi m. tanár.
Friedreich István, főreáliskolai tanár.
Friedrich Vilmos dr., egyetemi m. tanár.
Frisch Ármin dr., hittanár.
Fröhlich Izidor dr., egyetemi tanár.
Gaár Vilmos dr., táblai biró.
Gábor Gyula dr., ügyvéd.
Gáti Béla, kir. posta- és táv. főmérnök.
Gaul Károly, techn. iparmúz. igazgató.
Gaul Károly ifj., gépészmérnök.
Gebhardt Ferenc dr., egyetemi m. tanár.
Géczy Imre dr., miniszt. fogalmazó.
Gelléri Mór, Orsz. iparegyesületi igazgató.
Geréb József dr., főgimnáziumi tanár.
Gerenday Tivadar, nyug. honvédezredes.
Gerevich Tibor dr., Nemz. Múz. tisztviselő.
Gerlóczy Gyula dr., miniszt. osztálytanácsos.
Glüklich Vilma, polg. isk. tanárnő.
Goldziher Ignác dr., egyetemi tanár.
Gombócz Zoltán dr., egyetemi m. tanár.
Gönczy Béla, máv. felügyelő.
Gonda Béla, miniszt. tanácsos.
Gopcsa László dr., miniszt. osztálytanácsos.
Gorka Sándor dr., egyetemi adjunktus.
Görög Sándor, máv. mérnök.
Grecsák Károly, kuriai biró.
Grittner Albert, máv. felügyelő.
Grosz Emil dr., egyetemi tanár.
Győry István dr., kertészeti tanint. tanár.
Győry Lóránd dr., miniszt. osztálytanácsos.
Halász Sándor dr., postatakarékpénzt. igazgató.
Halaváts Gyula, főbányatanácsos.
Hampel József dr., egyetemi tanár.
Hazai Samu, honvédelmi miniszter.
Hegedüs Lóránt dr., egyetemi m. tanár.
Heil Fausztin dr., közigazgatási biró.
Heim Pál dr., egyetemi m. tanár.
Heinrich Gusztáv dr., M. Tud. Akad. főtitkára.
Héjas Endre, meteorologiai int. adjunktus.
Hekler Antal dr., múzeumi őr.
Hennyey Vilmos dr., postafőigazgató.
Hensch Árpád, nyug. gazd. akad. igazgató.
Herczel Manó dr., egyetemi rendk. tanár.
Hermann Antal dr., egyetemi m. tanár.
Hevesi Sándor dr., nemz. szinházi rendező.
Hieronymi Károly, kereskedelmi miniszter.
Hollendonner Ferenc dr., műegyet. tanársegéd.
Hoór Károly dr., egyetemi tanár.
Hoor-Tempis Mór dr., műegyetemi tanár.
Hornyánszky Gyula dr., egyetemi m. tanár.
Hortobágyi Béla dr., egyetemi tanársegéd.
Horváth Cyrill dr., egyetemi m. tanár.
Horváth Géza dr., múzeumi igazgató.
Rónai Horváth Jenő, altábornagy.
Horváth Mihály dr., egyetemi m. tanár.
Huszár Vilmos dr., műegyetemi tanár.
Huszka József, főgimnáziumi tanár.
Hutyra Ferencz dr., állatorv. főisk.-i rektor.
Illés József dr., egyetemi m. tanár.
Ilosvay Lajos dr., műegyetemi tanár.
Imling Konrád dr., igazságügyi államtitkár.
Imre Sándor dr., egyetemi m. tanár.
Ipolyi Keller Gyula dr., miniszteri biztos.
Irsai Artur dr., egyetemi rendk. tanár.
Istvánffy Gyula dr., egyetemi tanár.
Jablonowski József, rovart. állomási igazgató.
Jalsoviczky Géza, felső ipariskolai igazgató.
Jancsó Benedek dr., főgimnáziumi tanár.
Jánosi Béla dr., főreáliskolai tanár.
Jászi Oszkár dr., szerkesztő.
Jekel Péter dr., miniszteri titkár.
Jeszenszky Pál dr., OMGE titkára.
Jónás Géza dr., máv. titkár.
Jónás János, nyug. felsőkeresk. isk. igazgató.
Kadosa Marcel dr., ügyvéd.
Kálnoki Henrik, lapszerkesztő.
Kammerer Ernő dr., Szépművészeti múzeumi igazgató.
Kaposi József, író.
Karácsonyi János dr., kanonok.
Karkoványi Ákos dr., műegyet. rendk. tanár.
Kégl Sándor dr., egyetemi rendk. tanár.
Kelen Béla dr., orvos.
Keller Arnold, máv. felügyelő.
Kemény Ferenc, főreáliskolai igazgató.
Kenessey Kálmán dr., miniszt. osztálytanácsos.
Kereszty István, múzeumi könyvtárőr.
Klein Gyula dr., műegyetemi tanár.
Klemp Gusztáv, áll. felsőipariskolai igazgató.
Klimes Gyula, áll. számvevőszéki oszt. tanácsos.
Klug Péter, siketnémaintézeti igazgató.
Klupáthy Jenő dr., egyetemi tanár.
Kneppó Sándor dr., pénzügyminiszt. s. titkár.
Kolozsváry Bálint dr., egyetemi tanár.
Komin János dr., Cukorgyárosok egyes. titkára.
Komor Marcell, építész.
Konkoly-Thege Miklós dr., Meteorol. Int. igazg.
Kormos Tivadar dr., kir. geológus.
Korányi Sándor báró dr., egyetemi tanár.
Kossalkó János dr., műszaki tanácsos.
Kosutány Ignác dr., egyetemi tanár.
Kosutány Tamás dr., kémiai intézeti igazgató.
Kovách Imre, máv. főmérnök.
Kovács Zoltán, szerkesztő.
Kovácsy Béla, gazd. akad. igazgató.
Kozáry Gyula, hittanár.
Kőrös Márton dr., máv. titkár.
Kőrösi Albin dr., főgimnáziumi tanár.
Kőrösi Henrik, kir. tanfelügyelő.
Kőrösi Sándor, főgimnáziumi tanár.
Krepuska Géza dr., egyetemi m. tanár.
Kún Gyula, ny. fővárosi tanácsnok.
Kún-Weber Mária.
Kúnos Ignác dr., Kel. keresk. akad. igazgatója.
Kuzmik Pál dr., egyetemi rendk. tanár.
Kuzsinszky Bálint dr., egyetemi tanár.
Láday István dr., kir. ügyész.
Landgraf János, miniszteri tanácsos.
Láner Kornél, máv. mérnök.
Láng Lajos dr., ny. miniszter, egyetemi tanár.
Láng Nándor dr., egyetemi m. tanár.
Lányi Bertalan, ny. miniszter.
Lányi Márton dr., táblai tanácsjegyző.
Lasz Samu dr., főgimn. tanár.
László Ede, műegyetemi rendk. tanár.
Latzkó Hugó dr., Kel. keresk. akad. tanár.
Lázár Pál, műegyetemi tanár.
Leimdörfer J., áll. vegyészeti tanf. vezetője.
Lencz Ödön, felső iparisk. igazgató.
Lengyel Aurél dr., kir. aljárásbiró.

Lenhossek Mihály dr., egyetemi tanár.
Lévay Ede dr., főgimnáziumi tanár.
Lévy Béla dr., ügyvéd.
K. Lippich Elek dr., miniszteri tanácsos.
Litschauer Lajos, bányatanácsos.
Lóczy Lajos dr., Földtani Intézeti igazgató.
Lósy József, főgimn. tanár.
Lovik Károly, szerkesztő.
Lőrenthey Imre dr., egyetemi tanár.
Lux Ernő, máv. mérnök.
Lyka Károly, szerkesztő.
Mágócsy-Dietz Sándor dr., egyetemi tanár.
Mahler Ede dr., egyetemi m. tanár.
Makay Dezső dr., közigazgatási biró.
Mandello Gyula dr., jogtanár.
Mangold Lajos dr., egyetemi m. tanár.
Manninger Vilmos dr., egyetemi m. tanár.
Marczali Henrik dr., egyetemi tanár.
Marek József dr., Állatorvosi főisk. tanára.
ifj. Márffy Albin dr., miniszteri s. titkár.
ifj. Márffy Ede dr., miniszteri fogalmazó.
Margalits Ede dr., egyetemi tanár.
Márki Sándor dr., egyetemi tanár.
Márkus Dezső dr., kuriai biró.
Marschalkó János dr., táblai biró.
Marschalkó Tamás dr., egyetemi tanár.
Marton Gyula, máv. főmérnök.
Márton Lajos dr., múzeumi őr.
Masznyik Endre dr., teol. akad. igazgató.
Matlekovits Sándor dr., ny. államtitkár.
Mauritz Béla dr., egyetemi m. tanár.
Meller Simon dr., Szépművészeti múzeumi őr.
Melles Emil, címzetes apát.
Mellinger Vilmos, máv. felügyelő.
Mendelényi László dr., kir. ügyész.
Merse Pál, gépészmérnök.
Meszlényi Arthur dr., egyetemi m. tanár.
Mika Sándor dr., egyetemi m. tanár.
Miklauzics Adolf, p. ü. segédtitkár.
Miklós Elemér dr., felső leányisk. tanár.
Miklós Ferenc dr., szerkesztő.
Milhoffer Sándor, jogakadémiai m. tanár.
Misángyi Vilmos dr., máv. mérnök.
Mocskonyi Károly, máv. felügyelő.
Moesz Gusztáv dr., tanár.
Molnár Géza dr., egyetemi m. tanár.
Rudinai Molnár István, miniszteri tanácsos.
Molnár János dr., máv. fogalmazó.
Molnár Viktor dr., államtitkár.
Moravcsik E. Emil dr., egyetemi tanár.
Mutschenbacher Emil dr., titkár.
Nagy Dezső, műegyetemi tanár.
Nagy Ernő dr., egyetemi tanár.
Nagy Ferenc dr., ny. államtitkár.
Nagy Géza, múz. igazg. őr.
Négyesy László dr., egyetemi m. tanár.
Nékám Lajos dr., egyetemi tanár.
Nitsche Győző dr., törvényszéki biró.
Novák Tivadar, máv. mérnök.
Nuricsán József, gazd. akad. tanár.
Ónody Adolf dr., egyetemi rendk. tanár.
Palágyi Menyhért dr., egyetemi m. tanár.
Pálfy Mór dr., kir. főgeológus.
Panian Ernő, miniszteri fogalmazó.
Pap Dávid dr., ügyvéd.
Papp Károly dr., kir. osztálygeológus.
Pasteiner Gyula dr., egyetemi tanár.
Patai József dr., tanár.
Paull Aranka, egyet. tanársegéd.
Paunz Márk dr., egyetemi m. tanár.
Pecz Kornél, máv. főfelügyelő.
Pekár Mihály dr., egyetemi adjunktus.
Pertik Ottó dr., egyetemi tanár.
Pethő Sándor dr., főgimn. tanár.
Petri Mór dr., kir. tanfelügyelő.
Petrik Géza, szerkesztő.
Petrik Lajos, felsőipariskolai igazgató.
Petrovits Elek dr., miniszteri titkár.
Pfeifer Ignác, műegyetemi rendk. tanár.
Picker Rezső dr., orvos.
Pinterits Károly, felső keresk. isk. tanár.
Plósz Béla dr., állatorvosi főiskolai tanár.
Plósz Sándor dr., ny. miniszter.
Polner Ödön dr., miniszteri osztálytanácsos.
Poór Jakab, biztosító intézeti igazgató.
Popovics V. István, a Thökölianum igazgatója.
Posta Béla dr., egyetemi tanár.
Preisz Hugó dr., egyetemi tanár.
Pusztai Ferenc, nyomdászati szakíró.
Raab Alajos, áll. kertész.
Rácz Sándor, szőllészeti és borászati főfelügyelő.
Radnai Mihály, nyomdászati szakíró.
Radnai Simon máv. mérnök.
Radó Antal dr., szerkesztő.
Radó Vilmos, tanár.
Rados Ignác, főreáliskolai tanár.
Rákosi Jenő, a Bp. Hirlap főszerkesztője.
Rátz István dr., Állatorvosi főisk. tanára.
Réczey Imre dr., egyetemi tanár.
Rédey Miklós, rendőrtanácsos.
Reiner Ignác dr., miniszteri tanácsos.
Reiner János dr., egyetemi rendk. tanár.
Rejtő Sándor, műegyetemi tanár.
Reményi Ferenc, őrnagy.
Rényi József dr., egyetemi tanár.
Réthy László dr., múzeumi igazgató őr.
Reuter Camillo dr., egyetemi tanár.
Rex Sándor dr., egyetemi adjunktus.
Réz Mihály dr., jogakadémiai tanár.
Riedl Frigyes dr., egyetemi tanár.
Rigler Gusztáv dr., egyetemi tanár.
Rodiczky Jenő dr., ny. min. tanácsos.
Rohonyi Gyula, igazságügyi államtitkár.
Rohrer László dr., állatorvosi főisk. tanár.
Róna Zsigmond dr., meteorológiai int. aligazg.
Rottenbiller Fülöp dr., táblai biró.
Rubinyi Mózes dr., tanár.
Ruffy Pál dr., miniszteri tanácsos.
Sármezey Endre, vasútigazgató.
Salgó Jakab dr., egyetemi m. tanár.
Sándor Aladár dr., királyi járásbiró.
Schack Béla dr., keresk. iskolák főigazgatója.
Schafarzik Ferenc dr., műegyetemi tanár.
Scheff László dr., rendőrtanácsos.
Schilberszky Károly dr., egyetemi m. tanár.
Schmidt Henrik dr., egyetemi m. tanár.
Scholtz Kornél dr., egyetemi m. tanár.
Schréter Zoltán dr., kir. geológus.
Schwartz Gusztáv dr., egyetemi tanár.
Sebestyén Gyula dr., múzeumi igazgató őr.
Sebestyén Károly dr., főgimn. tanár.
Segesváry Ferenc, mérnök.

Selényi Pál dr., egyetemi tanársegéd.
Selymes Péter, szociologiai író.
Sidó Zoltán dr., szociologiai író.
Sigmond Elek dr., műegyetemi tanár.
Simonyi Zsigmond dr., egyetemi tanár.
Solymossy Sándor dr., felső ipariskolai tanár.
Somló Bódog dr., egyetemi tanár.
Sopkéz Sándor, műegyetemi tanár.
ifj. **Sporzon Pál**, gazdasági akadémiai tanár.
Straub Sándor, felső ipariskolai tanár.
Strausz Adolf, akadémiai tanár.
Streer Ede, máv. felügyelő.
Sugár Károly, főerdész.
Sulyok Imre, a közleked. tanfolyam tanára.
Szabó Endre, szerkesztő.
Szabó Ervin dr., fővárosi könyvtáros.
Szabó Zoltán dr., főiskolai magántanár.
Szabolcsy Antal dr., szerkesztő.
Szádeczky Lajos dr., egyetemi tanár.
Szana Sándor dr., főorvos.
Székely Ferenc, takarékpénzt. elnökigazgató.
Székely István dr., egyetemi tanár.
Székely Izsó, mérnök, gyáros.
Székely Salamon, kir. fővegyész.
Szekula Gyula, vasúti főfelügyelő.
Szendrei János dr., miniszteri osztálytanácsos.
Szerbák Elek dr., máv. felügyelő.
Sziklay János dr., szerkesztő.
Szilágyi Gyula dr., műegyetemi m. tanár.
Szilágyi Oszkár dr., kormányzósági s. titkár.
Szilvási Géza, vincellér-iskolai igazgató.
id. **Szinnyey József**, múzeumi igazg. őr.
ifj. **Szinnyey József dr.**, egyetemi tanár.
Szinnyey József dr., orvos.
Szladits Károly dr., törvényszéki biró.
Szontagh Félix dr., egyetemi rendk. tanár.
Szőts Gyula, főreáliskolai tanár.
Szterényi József, ny. államtitkár.
Sztrókay István, igazgató-főmérnök.
Szücs Adolf dr., tanár.
Tangl Ferenc dr., egyetemi tanár.
Tankó Sámuel, máv. felügyelő.
Tarnai János dr., kuriai biró.
Tauszk Ferenc dr., egyetemi m. tanár.
Téglás Gábor, ny. főigazgató.
Tellyesnitzky Kálmán dr., egyetemi rk. tan.
Térfi Gyula dr., miniszteri tanácsos.
Thaisz Lajos, a vetőmagvizsgáló állom. vezetője.
Thirring Gusztáv dr., statisztikai hiv. igazg.
Thoma Frigyes, máv. mérnök.
Timár Pál, főgimnáziumi igazgató.
Timkó Imre, kir. osztálygeológus.
Timon Ákos dr., egyetemi tanár.
Timon Béla, mérnök.
Tolnai Vilmos dr., tanár.
Tóth István dr., egyetemi tanár.
Török Aurél, egyetemi tanár.
Török Tivadar dr., főgimnáziumi tanár.
Tuzson János dr., egyetemi m. tanár.
Udránszky László dr., egyetemi tanár.
Vadas Jenő, főerdőtanácsos.
Vágó József, kereskedelmi kamarai titkár.
Valatin Béla, főmérnök.
Vámbéry Ármin, ny. egyetemi tanár.
Vámbéry Rusztem dr., egyetemi m. tanár.
Vámossy Zoltán dr., egyetemi m. tanár.
Vangel Jenő dr., pedagógiumi igazgató.
Várady Antal dr., ny. sziniakad. igazgató.
Vargha Gyula dr., statisztikai hiv. igazgató.
Varsányi Emil, gépészmérnök.
Vécsey Tamás dr., egyetemi tanár.
Veress Endre dr., Erdélyi Muzeum levéltárn.
Vész Béla, máv. főmérnök.
Vig Albert, iparokt. főigazgató.
Vikár Béla, etnogr. író.
Vizaknay Antal dr., statiszt. hiv. aligazgató.
Vörös Sándor, gazd. akad. igazgató.
Vörös Zoltán, máv. főellenőr.
Vuk Mihály dr., királyi vegyész.
Weszely Ödön dr., főreáliskolai igazgató.
Wildner Ödön dr., fővárosi tanácsjegyző.
Winternitz M. Arnold dr., egyetemi m. tanár.
Wlassics Gyula dr., a közigazg. biróság elnöke.
Wodetzky József dr., egyetemi tanársegéd.
Záborszky István dr., orvos.
Zachár Gyula dr., egyetemi m. tanár.
Zelliger Vilmos dr., pápai káplán.
Zelovich Kornél, máv. igazgató-helyettes.
Zielinski Szilárd dr., műegyetemi tanár.
Zigány Zoltán, polg. isk. igazgató.

